

THE
CHARAKASAMHITĀ

BY
AGNIVESA

REVISED BY
CHARAKA AND DRIDHABALA
With the Āyurveda-Dīpikā Commentary
OF
CHAKRAPĀṆIDATTA.

7766
EDITED
BY
VAIDYA JĀDAVAJI TRIKAMJI ĀCHĀRYA.

Sa 6V
C. D. Ach

Third Edition.

PUBLISHED
BY
SATYABHĀMĀBĀI PĀNDURANG,
FOR THE NIRṆAYA SĀGAR PRESS,
BOMBAY.

1941.

891.2073

Price 10 Rupees.

[All rights reserved by the publisher.]

Publisher:—Satyabhamabai Pandurang, } "Nirnaya Sagar" Press,
Printer:—Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Street, Bombay 2.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

C. No. 7766
Date..... 29.10.56
Call No. Sa 6N/ C. O. A. 5

महर्षिणा पुनर्वसुनोपदिष्टा, तच्छिष्येणाभिवेशेन प्रणीता,
चरकदृढबलाभ्यां प्रतिसंस्कृता

चरकसंहिता ।

श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितया आयुर्वेददीपिकाव्याख्यया संवलितया ।

आचार्योपाह्वेन त्रिविक्रमात्मजेन यादवशर्मणा संशोधिता ।

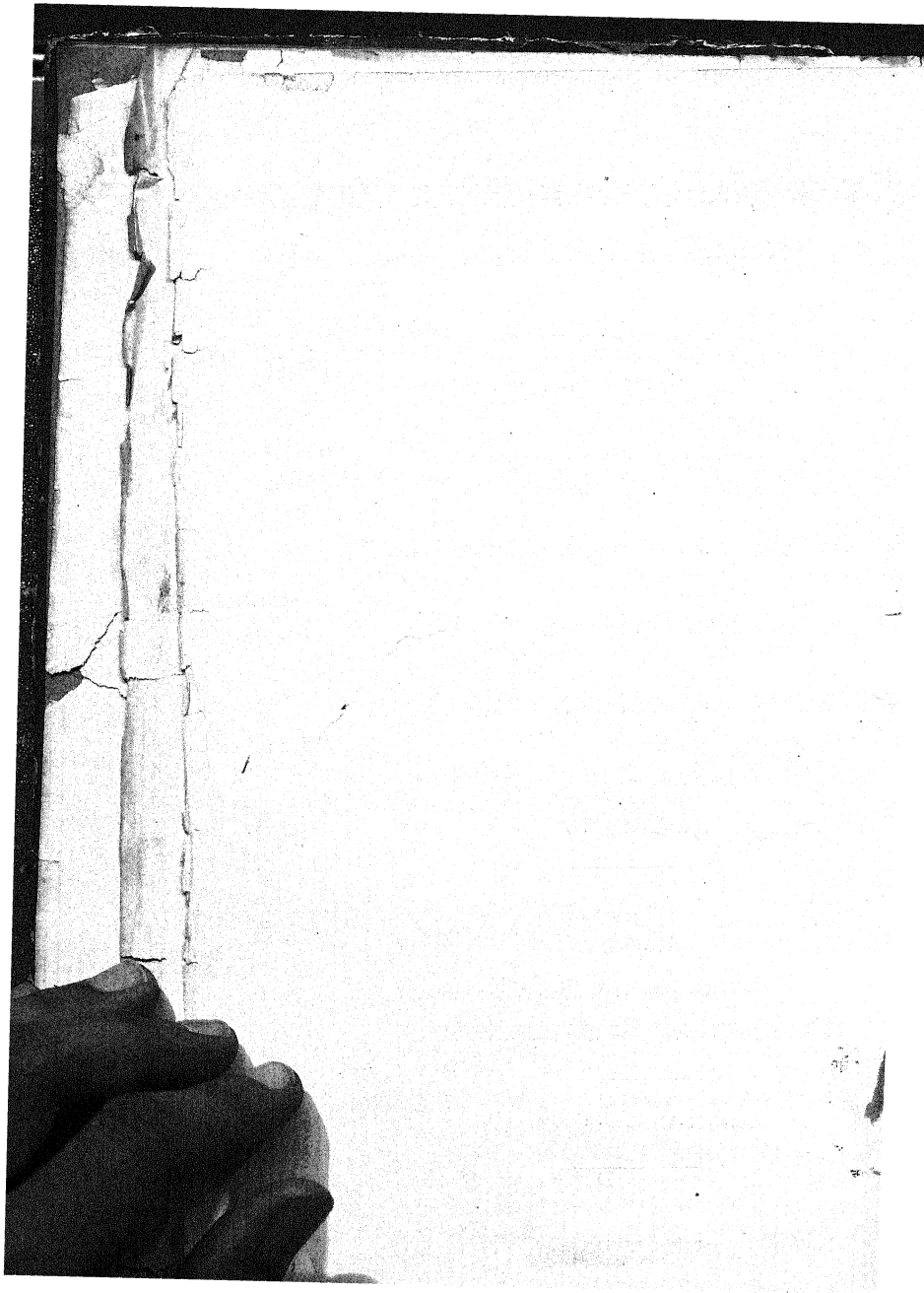
(तृतीयावृत्तिः)

मुम्बय्यां

सत्यभामाबाई पाण्डुरङ्ग इत्येताभिः

निर्णयसागरमुद्रणालयस्य कृते तत्रैव मुद्रापयित्वा प्रसिद्धिं नीता ।

शकाब्दः १८६३, ख्रिस्ताब्दः १९४१.

चरकसंहितायास्तृतीयावृत्तेरुपोद्घातः ।

भूमण्डले इतरदेशेभ्यः पूर्वमेव भारतवर्षे चिकित्साशास्त्रमासीत् समुन्नतिपथारूढमितीतिहासविदः मतम् । अतिप्राचीनेषु वेदेष्वपि समुपलभ्यन्ते बहवश्चिकित्साशास्त्रविषयाः । कायचिकित्सा-शल्य-शालाक्य-कौमारभृत्यागदतन्त्र-भूतविद्या-रसायन-वाजीकरणास्थैरष्टभिः प्रधेनानाङ्गैः प्रविभज्यायुर्वेदं बहूनि तन्त्राणि विरचितान्यासन् परोपकारैकव्रतैरासतमैर्महर्षिभिः । आयुर्वेदस्याष्टस्वप्यङ्गेषु एकैकाङ्गे विशेषज्ञा (Specialists) आसंश्चिकित्सका इति समुपलभ्यमानायुर्वेदग्रन्थेभ्यः, तथा भारतवर्षे यवन-चीनदेशादिभ्यः आगतैर्यात्रिकैः स्वग्रन्थे लिखिताद्वारतवृत्तान्ताच्च प्रतीयते । संप्रति समुपलभ्यमानेषु भारतवर्षे महम्मदीयानां राज्यारम्भकालात् पूर्वं विरचितेषु डल्हणचक्रपाणिदत्तप्रभृतीनां व्याख्याग्रन्थेषु समुपलभ्यन्ते प्रमाणतयोपन्यस्तानां बहूनां तन्त्राणां तन्त्रकर्तृणां च नामानि । परमस्मार्कं दैवदुर्विपाकवशात्तानि तन्त्राणि संप्रति नाममात्रशेषाणि संवृत्तानि । तेभ्यः कायचिकित्साप्रधानं चरकतन्त्रं, शल्यचिकित्साप्रधानं सुश्रुततन्त्रं चेति तन्त्रद्वयमेव संप्रति संपूर्णं समुपलभ्यते । भेल(ड)तन्त्रमप्यधुना समुपलभ्यते कलकत्ताविश्वविद्यालयद्वारा प्रसिद्धीभूतं, परं तद्बहुषु स्थलेषु खण्डितं मुद्रणदोषबहुलं च । संप्रति कौमारभृत्ये भगवता कश्यपेनोपदिष्टं, तच्छिष्येण वृद्धजीवकेन विरचितं, तद्वन्धेन वात्स्येन प्रतिसंस्कृतं वृद्धजीवकीयं तन्त्रं समुपलब्धं नेपालदेशात् नेपालराजगुरुणां पण्डितवर्याणां श्रीहेमराजशर्मणां ग्रन्थसंग्रहात् । इदमपि तन्त्रमर्षाधिकं खण्डितमेव । तथाऽपि तस्य यावान् भाग उपलब्धस्तावानेव मुद्रितः प्रसिद्धीभूतश्च नेपालसंस्कृतग्रन्थमालायाः प्रथमसबकरूपेण ।

वाग्भटसमये उपलभ्यमानेष्वपि बहुष्वायुर्वेदतन्त्रेषु पठनपाठनयोश्चरकसुश्रुतयोरेवासीद्विशेषतः प्रचार इति

“ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ ।

भेडा(ला)द्याः किं न पठ्यन्ते तस्माद्वाद्यं सुमाषितम् ॥”

इत्यस्माद् वाग्भटवचनादुच्यते । श्रीहर्षकविरपि स्वविरचिते नैषधचरितारूपे महाकाव्ये

“कन्यान्तःपुरवाधनाय यदधीकारान्न दोषा नृपं

द्वौ मन्त्रिप्रवरश्च तुल्यमगदङ्कारश्च तावूचतुः ।

देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं

स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः ॥”

(नै. च. स. ४, श्लो० ११६)

इत्यस्मिन् पद्येऽधीतचरकसुश्रुतयोरेवागदङ्कारत्वं (सुवैद्यत्वं) कथयन् चरकसुश्रुतयोरेव स्वसमये पठनपाठनप्रचाराधिक्यं स्थापयति ।

१ गलराजगुरुपण्डितवर्यश्रीहेमराजशर्मेलिखिते काश्यपसंहिताया उपोद्घाते ७-१२ पृष्ठेषु द्रष्टव्यः ।

२ नान्यन्यान्व्युपादानानि; यथा चरके गुल्मचिकित्से—“क्षारप्रयोगे भिषजां क्षारतन्त्रविदां बलम्” (च० वि० २, ५) इति ।

३ चरकेऽपि बहुष्वायुर्वेदतन्त्राणि प्रचलितान्यासन् भारतवर्षे; यदुक्तं चरके विमानस्थाने रोगभिषिजतीयाध्याये “विधिधानि हि शास्त्राणि भिषजां प्रचरन्ति लोके” (च० वि० स्था० अ० ८) इति ।

४ तानि नामानि चरकसंहिताया अस्मिन्नेव संस्करणे उपोद्घातस्यानन्तरं, मत्स्यपदिने सुश्रुतसंहितायास्तृतीये संस्करणे तथा मधुकोशव्याख्यासमेतमाष्वनिदाने, महामहोपाध्यायकविराजश्रीरागनाथसेनविरचितप्रत्यक्षचारीरुपोद्घाते, वैद्यक्य-श्रीहरिशास्त्रिपराङ्करलिखिते अष्टाङ्गहृदयोपाद्घाते, कविराजश्रीविराजचरणगुप्तविरचितवनौषधिदर्पणस्य वङ्गभाषा-लिखितोपाद्घाते च द्रष्टव्यानि ।

अधुना चरकतन्त्रस्य निर्माणकालादिकमधिकृत्य किञ्चिल्लिख्यते । चरकतन्त्रं चैतद्भगवता आग्ने
पुनर्वसुनोपदिष्टं, तच्छिष्येणाग्निवेशेन प्रणीतं, चरकदृढबलाभ्यां प्रतिसंस्कृतमिति मूलग्रन्थत एवोपल-
भ्यते । आग्नेयश्चायं महर्षिर्भद्राजस्य शिष्यः, अग्निवेशमेलादीनां गुरुरिति दीर्घजीवितियोक्तादापुर्वेदाव-

१ “आग्नेयः—“इन्द्र ऋषिभ्यश्चतुर्भ्यः कश्यपसिष्ठात्रियभ्यः, ते पुत्रेभ्यः शिष्येभ्यश्च प्रददुर्हितार्थम्” इति (पृ. ४२) काश्यपसंहितायां पूर्वसंप्रदायोल्लेखेन आयुर्वेदविद्यायामत्रैरप्यन्यतमः संप्रदायः प्रवृत्तोऽवगम्यते । यत्र गोत्रनाम्ना आग्नेयाख्या मिथुरात्रेयः, कृष्णात्रेयः, पुनर्वसुरात्रेयश्च आचार्या अवगम्यन्ते । अन्येऽन्येके अत्रिपरम्परागता आचार्या भवेयुः । यथा कश्यपपरम्परायां मारीचशब्देन विशेषितः कश्यपः कौमारभृत्यसंहितायाम्, एवमेवात्रेयपरम्परायां पुनर्वसुनाम्ना विशेषित आत्रेयः अग्निवेशादीनामुपदेशकश्चरकसंहितामूलोपदेशक आचार्यः । स एवायं पुनर्वसुरात्रेयश्चन्द्रभागया मातुनीना चरके “यथाप्रथं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना” (सू. अ. १३) इति, मेढसंहितायां “सुश्रोता नाम मेधावी चान्द्रभागा-
मुवाच ह” (पृ. ३९) इति चान्द्रभागः चान्द्रभाभिः पुनर्वसुरित्यपि व्यवहृतो दृश्यते । चरके “त्रित्वेनाद्यै समुद्दिष्टः कृष्णात्रेयेण धीमता” (सू. अ. ११) इति एकद्वस्थाने, मेढसंहितायामपि “कृष्णात्रेयं पुरस्कृत्य कथाश्वकुर्महर्षयः” इति कचन कृष्णात्रेयनाम्ना व्यवहारस्य दर्शनेन पुनर्वसुरात्रेय एव कृष्णात्रेयशब्देनापि व्यवहियते इत्यपि केषांविधन्तम् । अपरे तु श्रीकण्ठदाशिवदासदिभिः कृष्णात्रेयनाम्ना शालाक्यविषयकचक्रचनान्तराणामुल्लेखेन आत्रेयपुनर्वसोरस्य एव कृष्णात्रेय इत्यपि वदन्ति । चरकसंहितायामादितोऽन्तर्पर्यन्तमात्रेयनाम्नाऽऽत्रेयपुनर्वसुनाम्ना वा प्रायो व्यवहरणेन, मेढ-
संहितायामपि पुनर्वसुनाम्नाऽऽत्रेयस्य व्यवहरणस्य प्रायिकतया, आत्रेयपरम्परायां वर्तमानस्य कृष्णात्रेयनाम्ना आचार्यान्तरस्यापि मतमुपादाय कचन तद्विशेषनस्य चरकमेढसंहितयोः सम्भवितया, कृष्णात्रेयपुनर्वसुरात्रेयशब्दयोरैकत्र सहप्रयोगस्यानुपलम्भेन च कृष्णात्रेयः पुनर्वसुरात्रेयश्च विभिन्नावाचार्या इत्यपि वक्तुं शक्यते ॥” (का. उ. पृ. ७७) ।

२ “अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः । शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्वभूतालुक्प्रभया ॥ अग्निवेशश्च मेल्(ङ)श्च जलकुम्भः पराशरः । हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः ॥ बुद्धेर्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः । तन्त्रस्य कर्ता प्रथम-
मग्निवेशो यतोऽभवत् ॥” (चं. सू. स्था. अं. १) ।

३ “अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्याः सिद्धय एव च । नासाद्यन्तेऽग्निवेशस्य तत्रैव चरकसंस्कृते ॥ तानेतान् कापिलबलिः शेषान् दृढबलोऽकरोत् । तन्त्रस्यास्य महार्थस्य पूर्णार्थं यथातथम् ॥” (चं. चिं. स्था. अं. ३०) । तथा—“विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपयति विस्तारम् । संस्कृतां कुरुते तत्रं पुराणं च पुनर्नवम् ॥ अतस्तत्रोक्तममिदं चरकेणातिबुद्धिना । संस्कृतं तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागोनेपोलक्ष्यते । संस्कृतङ्करं भूतपतिं संप्रसाद्य समापयत् । अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनेदं पुरे ॥ कृत्वा बहुभ्यस्तत्रेभ्यो विशेषोऽगच्छिलोचयम् । सप्तदशौषधाध्यायसिद्धिकल्पैरपूरयत्” (चं. सिं. स्था. अं. १२) इति ॥

चरकसंहितायाः प्रतिस्ंस्कारविषये नेपालराजगुरुभिः पण्डितवर्गैः श्रीहेमराजशर्मभिः काश्यपसंहितायां उपोद्धाते १०४ तमपृष्ठदारभ्य १११ तमपृष्ठपर्यन्तं यद्विस्तरेण लिखितमस्ति ततः साररूपमत्र किञ्चिदुद्ध्रियते—

“तत्रात्रेयसंहितावीनुपादाय निबद्धनामनिवेशतन्त्रादीनां चरकाचार्यादिभिः किरूपं संस्करणं व्यधायीति विमर्शं चरकस्य संस्करणे दृढबलेन संस्करणकिया एवमुपवर्णिता दृश्यते—

“विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपयति विस्तारम् ।

संस्कृतां कुरुते तत्रं पुराणं च पुनर्नवम् ॥” इति ।

अनेन संक्षिप्तस्य विस्तारः, विस्तृतस्य संक्षेपश्च चरकीयनिबन्धनस्य प्रक्रियाद्वयं समीक्ष्यते । तत्र संक्षिप्तस्य पूर्वग्रन्थस्य स्थाने विस्तृतलेखान्तरस्य, विस्तृतस्य पूर्वग्रन्थस्य स्थाने संक्षिप्तलेखान्तरस्य यथैवापि रचनमिति आवापोद्वाप-
प्रक्रिययाऽपि सम्भवति । किं वा पूर्वग्रन्थस्य संक्षिप्तस्य नातिविशदतया तदुत्तरं पुनस्तस्य विशदीकरणेन विस्तृतलेखान्तरं, पूर्वग्रन्थस्य विस्तृतस्य ग्रहणधारणयोः सौकर्याय सारांशमादाय सङ्ग्रहणेन संक्षिप्तलेखान्तरमपीति सङ्ग्रहविग्रहप्रक्रियाया पौनस्त्यप्रक्रियाया वाऽपि संभवति । अनयोः प्रक्रियोः प्रथमा आवापोद्वापप्रक्रिया यदि गृहीताऽभावित्वत्, तदा आत्रेय-
संहिताअग्निवेशतन्त्ररूपस्य मूलग्रन्थस्य स्वरूपं बहुनाऽशेन विपर्ययासमापत्स्यत् । तथात्वे नवमेव विरचनमुपजातमिति चरकसंहितायां ग्रन्थाभ्यन्तरे आत्रेयाग्निवेशप्रतिवचनग्रन्थाधुनयास्यापि किं वा प्रयोजनं स्यात् ? तद्विषये वक्तव्यं सामान्यविशेषात्मना शङ्खुलीकृत्यानुक्त्या संक्षेपविक्षाररूपेण वाक्यमेवेन च पुनः पुनः कथनं चरकसंहितायामुपलभ्यमानं किं तदुक्तं स्यात्, इति मूलसंहितायाः केवलावापोद्वापप्रक्रियाया संस्करणेन नवनिबन्धनात्मकत्वं न चरकसंहितायाः अपि तु मूलग्रन्थे कचन संक्षिप्तोक्तस्य विषयस्य विशदीकरणमात्मना विस्तृतलेखस्य कचन विस्तरेणोक्तस्य विषयस्य लघुनोपायेन तद्वर्ग्रहणधारणोपायोगिनः संक्षिप्तलेखापि विन्यसेन पौनस्त्यप्रक्रियायाऽपि संस्करणं चरकाचार्येण विहितं संभाव्यते ॥”

तरणश्रुतान्तादेव ज्ञायते । स चाय-मत्रेय-पुनर्वसु-कृष्णात्रेयै-चान्द्रभोगी-चान्द्रभोगनामभिरुक्षितो

“चरकसंहिताविषये चरकनाम्ना प्रसिद्धेयं संहिता चरकाचार्यस्य कृतिरिति, लघुरूपस्य पूर्वतन्त्रस्य सर्वांशतः परिवर्तन-परिवर्धनादिना चरकाचार्येण नवमेव निबन्धनं कृतमिति, आयुर्वेदविद्भिर् महर्षीणां समवाये तत्र तत्रोपजातान् विमर्शनाकर्ष्य सङ्गृह्य चरकाचार्येण चरकसंहिता न्यबध्यतेति च नानाविधा विचारवितर्का दृश्यन्ते । परं पूर्वोक्तदिशा मूलभूताया आत्रेयसंहितायास्तन्मूलकस्याभिवेशतन्त्रस्य च पूर्वसत्त्वस्य स्पष्टावगमेन “अभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते” इति स्पष्टया चरकोक्त्या च तन्त्रनिबन्धाऽभिवेश एव, चरकस्तु तन्त्रान्तरेभ्यः समुच्चितैः स्वविचारारूढैश्च विषयान्तरेः समुपबृंह्य अन्यानपि संस्कारोचितविधीन् विधाय अभिवेशतन्त्रस्य प्रतिसंस्कृतैव । चरक एवास्य रचयिता यथमविष्यत् तदा किमिति स आचार्यः स्वं नाम कथं तथारूपेण नोदलेखित्वत् । अभिवेशस्य नामानि ग्रन्थाभ्यन्तरे सम्बोधनादिरूपेण बहुशो लभ्यन्ते, नैवं चरकस्य नाम ‘चरकप्रतिसंस्कृते’ इत्युल्लेखवर्जं क्वापि ग्रन्थान्तरुपलभ्यते । उत्तरग्रन्थपूरको दृढबलोऽपि—

“अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरकेणतिशुद्धिना ।

संस्कृतं तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागेनोपलक्ष्यते ॥

यस्य द्वादशसाहस्री हृदि तिष्ठति संहिता ।

चिकित्सा बह्विवेशस्य स्वस्यातुरहितं प्रति ॥”

इति वदंश्चरकस्य केवलं संस्कृत्युक्तं, द्वादशसाहस्रसंहिताया अभिवेशीयत्वं च स्पष्टं निर्दिष्टम् । चरकस्य विशेषनिबन्धभावे तदुत्तरस्तदुपजीवी तथीयग्रन्थपूरको दृढबलोऽपि कथमेवमभिवेशं कर्तुंयोग्येति चरकं संस्कृतत्वेनैव लिखेत् । सर्वतः सञ्चरणशीलतयाऽन्वर्था चरकसंज्ञा बहुताऽऽचार्येण सर्वतोऽस्य ग्रन्थस्य संस्करणेन प्रचारणेन प्रवचनेन प्रयोगकौशलेन उपकार-पथस्य प्रवर्तनेन च चरकसंहितेति तन्नाम्ना प्रसिद्धिः प्रवृत्ता स्यात् । सेयं प्रसिद्धिश्चरकाचार्यस्य कर्तृत्वभ्रान्तयेऽजायतेति मन्ये ॥

तेन पूर्वोपदर्शितदृढबलीयसंस्करणपरिभाषोक्तरीत्या कचन पदविशेषा वाक्यविशेषाः सन्दर्भविशेषा वा संस्कृतेष्वचरका-चार्यस्य लेखनीतो निर्गलानुप्रविष्टा भवेयुः । सामान्यतोऽनुसन्धाने केचनेदृशा विषयाश्चरकाचार्यस्य लेखनीसम्बन्धमिवावभास-यन्ति—चरकसंहितायां निर्दिष्टं वादन्त्यायविषये दृश्यमानस्य पश्चात्तनविषयविकासस्य चरकसामयिकत्वसम्भावना पूर्वं प्रदर्शितेव ॥”

“अभिवेशनाम्ना चक्रपाणिशिवदासादिभिरुक्तानां वचनानां दर्शनेन तावत्समपर्यन्तमभिवेशतन्त्रस्योपलब्धिरासीत् किलेसपि सम्भावयितुं शक्यते । परं तथात्वे दृढबलसमयेऽपि तदवस्थितिसम्भवेन अभिवेशतन्त्रस्यैव शेषभागयोजनेन पूर्णमुपेक्ष्य शिलोच्छ्रुत्वा बहुभ्यस्तन्त्रान्तरेभ्यो विषयान् समुच्चित्वा चिकित्सास्थानान्तसदसाध्यायान् सिद्धिक्लपस्थाने च निबद्धय पूर्णे दृढबलः किमिति प्रवर्तते । अभिवेशतन्त्रतः पूर्णमनुलिख्य तन्त्रान्तरेभ्यः पूर्णं स स्वमुखेन वणयति । उपसहस्रवर्षपूर्वेलिखिततुस्तकोपलम्भेन ततोऽपि प्राचीनतयाऽवगतो उच्चरसमुच्चये चरकस्य वचनोद्धारो सत्यस्याभिवेशवचनो-द्धारामावेन, वारभटादिभिरपि चरकस्यैवोल्लेखेन, हारुन रसीदृष्टपुसमयेऽऽजस्य एव चरकसंहिताया अनुधावेन च वागभट्टदृढ-बलादिसमयात् पूर्वमेवाभिवेशतन्त्रस्य विलितिरनुमीयते । चक्रपाणिशिवदासादिपर्यन्तमप्यभिवेशतन्त्रोपलम्भेऽभिवेशस्य चरकस्य च तत्र तत्र विषये साम्ये वैषम्ये च बहुशः प्रदर्शयितव्ये कतिपयानामेवाभिवेशवचनामुद्धारदर्शनं प्राचीननिबन्धेषु टीकासु विहितेभ्य उद्धारभ्यस्तदुपलम्भं द्योतयति ॥”

१ “वृत्तं तदपि चात्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते” (च० सू० स्था० अ० ८) । “तत्र मेल आत्रेयमिदमुवाच” (मेलसं० पृ० ८१) । “त्रिगुणः परिहारः, चतुर्गुणं ब्रह्मचर्यमित्याह भगवानात्रेयः” (नावनीतकं, भागः २, पृ० २२) ।

२ “तच्छ्रुत्वा काण्वको भागवान् पुनर्वसुत्रेय उवाच” (च० सू० अ० १२, सू० १३) । “एतेषां दन्तध्वनं श्रेष्ठमाह पुनर्वसुः” (मेलसं० पृ० ६) । “अथान्तरत्वाज्ञेयाह तमात्रेयः पुनर्वसुः” इति वृद्धजीवकीये तन्त्रे राजपुत्रीयार्था सिद्धौ ।

३ “त्रित्वेनाद्यौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता” (च० सू० स्था० अ० ११) । “कृष्णात्रेयं पुरस्कृत्य कथाश्च-कुर्महर्षयः” (मेलसं० पृ० २८) ; “अशीतिकं नरं विद्यात् कृष्णात्रेयवचो यथा” (मेल० पृ० ९८) । केचित्तु श्रीकण्ठ-दत्त-शिवदाससनादिभिः शालाक्यविषये उद्धृतेभ्यः कृष्णात्रेयवचनेभ्यः कृष्णात्रेयपुनर्वसोर्भेदं मन्यन्ते ; अस्तु शालाक्यतन्त्र-प्रणेता कृष्णात्रेयोऽन्यः, परं पुनर्वसोरपि आसीत् ‘कृष्णात्रेय’ इति नामेयत्र नास्ति संदेहलेशोऽपि, चरकप्रतिसंस्कारे मेलतन्त्रे च तस्य कृष्णात्रेयनामोल्लेखात् ।

४ “यथाप्रश्नं अगतात् व्याहृतं चान्द्रभागिना” (च० सू० स्था० अ० १३) ।

५ “सुश्रोता नाम मेवावी चान्द्रभागमुवाच ह” (मेलसं० पृ० ३९) । चन्द्रभागाया अपत्वं चान्द्रभागीः, चान्द्रभागो वा, इति व्युत्पत्त्या पुनर्वसोर्भातुर्नाम ‘चन्द्रभागा’ आसीदिति ज्ञायते । बाह्वादेराकृतिगणत्वात् ‘बाह्वादि-भ्यश्च’ (पा. अ. ४।१।९६) इत्यपत्यार्थे इवा चान्द्रभागीः, शिवादेराकृतिगणत्वात् ‘शिवादिभ्योऽण’ (पा. ४।२।१९२) इत्यपत्यार्थे अणा चान्द्रभाग इति च रूपमिति ।

भेल-चरक-वृद्धजीवकीय-नावनीतकेषु प्राचीनायुर्वेदतन्त्रेषु । भगवता व्यासेनापि आयुर्वेदप्रवर्तकतया निर्दिष्टोऽयं महर्षिर्महाभारते शान्तिपर्वणि २१० तमेऽध्याये; यथा—

“गान्धर्व नारदो वेद भरद्वाजो धनुर्ग्रहम् । देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम्” इति ॥

का जन्मभूमिर्भगवत आत्रेयस्येति यद्यपि निश्चयेन वक्तुं न शक्यते तथाऽपि—

“गान्धारदेशो राजर्षिर्नमोजित् खर्गमार्गदः । संगृह्य पादौ पप्रच्छ चान्द्रभागं पुनर्वसुम् ॥

न च स्त्रीभ्यो न चास्त्रीभ्यो न भृत्येभ्योऽस्ति मे भयम् । अन्यत्र विषयोगेभ्यः सोऽत्र मे शरणं भवान् ॥

एवमुक्तस्तथा तस्मै महर्षिः पार्थिवर्वषये । विषयोगेषु विज्ञानं प्रोवाच वदतां वरः ॥” इति

(भेलसं० पृ० ३० ।)

असाद्वेलवचनाद् गान्धारदेशस्तस्य महर्षेर्जन्मभूमिर्निवासभूमिर्वा आसीत्, तथा भगवान् पुनर्वसुः गान्धारदेशाधिपते राजर्षेर्नमोजितो राजवेद्य आसीदिति वक्तुं शक्यते । गान्धारदेशवास्तव्योऽपि भगवान् पुनर्वसुः सहान्तेवासिभिः पञ्चालक्षेत्र-चैत्ररथर्वेन-पञ्चगङ्ग-धनेशायतन-कैलास-हिमवदुत्तरपार्श्व-त्रिविष्टापदिषु परोपकारार्थमायुर्वेदप्रचारार्थं वनौषधिज्ञानार्थं च विहरति स्म ।

स चायं पुनर्वसुरात्रेयः कस्मिन् समये समजनीत्येतद्विषये किंचिद्विचार्यते । बौद्धग्रन्थेषु समुपलभ्यते यत्-भगवतो बुद्धस्य जन्मसमये तत्पूर्वं चासीद्भारतवर्षे विद्यापीठद्वयं, यत्र प्रायेण सर्वान्यपि शास्त्राध्य-ध्याप्यन्ते स्म । तत्रैकः पूर्वभारते काश्याम्, अपरश्च पश्चिमभारते तक्षशिलायामासीत् । तत्र तक्षशिला-विद्यापीठे बुद्धजन्मसमये ततः किञ्चित्पूर्वं वा आसीदात्रेयनामा महर्षिरायुर्वेदप्रधानाध्यापक इति । स एव

१ भेलसंहिताया मुद्रिते पुस्तके ‘ममजित् खर्गमार्गदः’ इति पाठो मुद्रितोऽस्ति, परं स न समीचीनः, मया ताजोर-पुस्तकालयात् प्रतिलिपीकृत्यासादिते पुस्तके ‘नमजित् खर्गमार्गदः’ इत्येव पाठ उपलभ्यते ।

२ राजर्षिणा नमजिता आयुर्वेदे कश्चिद्ग्रन्थोऽपि विरचित आसीदिति अरुणदत्तेन अष्टाङ्गहृदयव्याख्यायामुद्धृतातद्ग्र-चनाञ्छास्यते । तथा हि अष्टाङ्गहृदये शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये “रसाद्रक्तं ततो मांसं” (श्लो० ६२) इत्यादिश्लोकव्याख्यायाम-रुणदत्तः—“नमजिद्व्याह-तत्राहाररसात् पूर्वं रसधातुर्विवर्धते । रक्तात् रसाच्चैव रक्ताख्यान्मांसमेव च ॥ मेदोधातुस्ततो मांसादस्थ्याख्यो मेदस्तथा । मज्जाधातुस्ततोऽस्थ्याख्यान्मज्जाः शुक्राख्य एव च ॥ शुक्रात् परं च गर्भस्य संभवः परिकीर्तितः” इति । अष्टाङ्गसंग्रहे उत्तरस्थाने चत्वारिंशत्तमेऽध्याये नमजितो मतं प्रमाणतयोपन्यस्तम् । यथा—“दुष्यति प्रथमे रक्तं द्वितीये श्वयथुद्धवः । तृतीयेऽङ्गे चिमिचिमा चतुर्थे च्वरमूर्च्छना ॥ पञ्चमे पाण्डुजिह्वाऽस्यशोषः षष्ठे हृदि व्यथा ॥ सप्तमे मरणं वेग इति नमजितो मतम्” इति । “नमजितो दाहवाहिनोऽप्यत्र ‘दुष्यति प्रथमे रक्तं’ इत्यादिक्रमेण सप्त वेगा इति मतम्” इति तद्या-ख्यायायामिन्द्रः ।

३ “जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रे द्विजातिवराभ्युषितायां काम्पिल्यराजधान्यां भगवान् पुनर्वसुरात्रेयोऽन्तेवासिगण-परिवृतः पश्चिमे घर्मेमासे गङ्गातीरे वनविचारमनुविचरन् शिष्यमभिवेशमब्रवीत्” (च० वि० स्था० अ० ३, सूत्र ३) इति ।

४ यदुक्तमात्रेयभद्रकापीये—“आत्रेयो भद्रकाप्यश्च” इत्यारभ्य “वने चैत्ररथे रम्ये समीगुर्विजिहीर्षवः” (च० सू० अ० २६) इति ।

५ “विहरन्तं जितात्मानं पञ्चगङ्गे पुनर्वसुम्” (च० वि० अ० ४) इति ।

६ “कृतक्षणां शैलवरस्य रम्ये स्थितं धनेशायतनस्य पार्श्वे” (च० सि० अ० ३) इति ।

७ यदुक्तं विसर्पचिकित्सितारम्भे “कैलासे किन्नराकीर्णे” इत्यारभ्य “विहरन्तं जितात्मानमात्रेयमृषिविन्दितम्” (च० वि० अ० २१) इति ।

८ अतिसारचिकित्सिते “भगवन्तं खल्वात्रेयं कृताहिकं हुताग्निहोत्रमासीनमृषिगणपरिवृतमुत्तरे हिमवतः पार्श्वे” (च० वि० अ० १९) इति ।

९ यदुक्तं नावनीतके (The Bower manuscript) “देवर्षिसिद्धगणकिन्नरागयक्षविद्यावराभ्युषितसानुर-नन्तरजः । पुण्यस्थिविष्टपलोलुतदेवर्ष्यः” इत्यारभ्य “आत्रेयहारितपराशरभेलगार्ग्यशास्त्रव्यसुश्रुतवशिष्ठकरालकात्याः । सवौषधीरसगुणाकृतिवीर्यनामजिज्ञासवः समुदिताः शतशः प्रचेकः” (भा. १, प. १) इति ।

अग्निवेशादीनां गुरुरिति डॉ. हर्नरेमभृतीनां पौश्चात्यविदुषां मतम् । अन्ये तु नायमात्रेयः तक्षशिला-
विद्यापीठायुर्वेदप्रधानाध्यापकः, परं चरकतन्त्रे पुनर्वसुसमकालीनतया वर्णितो भिक्षुरात्रेयः स्यात् तक्षशिला-
विद्यापीठे आयुर्वेदाध्यापक इति वदन्ति । महाभारते “कृष्णत्रेयश्चिकित्सितम्” इत्युक्तत्वात् महाभारतरच-
नाकालादात्रेयस्य पूर्वभवत्वे नास्ति संदेहलेशोऽपि । सौतेर्महाभारतरचनाकालस्तु ख्रिष्टाब्दात् २५० वत्सर-
पूर्वतन इति भारताचार्याणां श्रीमतां “चिन्तामणराव विनायक वैद्य” इत्येतेषां मतं, तथैतदेव मतमन्येषां
पाश्चात्यविदुषामपि । पूर्वोद्धृते भेलवचने गान्धाराधिपते राजर्षेर्नमजितः समकालत्वमात्रेयस्य पुनर्वसोरुप-

१ Studies in the Medicines and Aneial India Part 1 by pages 7-8.

२ “तिब्बतीयोपकथायां तक्षशिलास्थितादात्रेयाजीवकस्याध्ययनोल्लेखोपलभ्येन बुद्धकालीनजीवकस्य गुरुरात्रेय एव
पुनर्वसुरात्रेय इति मत्वा चरकसंहितामूलाचार्यस्य पुनर्वसोरात्रेयस्य स एव बुद्धकालीनः समय इति बहुभिविचिकैर्वैपश्चिद्रिः
सन्धार्यते । परं जीवकस्य विषये तिब्बतदेशीया इव सिंहलदेशीया ब्रह्मदेशीया अपि उपकथा दृश्यन्ते । मिथः कथाशेष्णै-
कात्म्यमासु दृश्यते । जीवकस्याध्ययनोपवर्णने महावग्गलेखतस्तक्षशिलायां कस्माच्चिदेव दिशाप्रमुखादाचार्याजीवकस्याध्ययन-
मायाति, न तु तद्गुरोरात्रेयत्वं ततः परिच्छेत्तुं शक्यते । जुल्लकसेट्टिजातकेऽपि तक्षशिलायां पञ्चशतमाणवकाचार्यस्य दिक्प्रमुखस्य
बोधिसत्त्वस्य निर्देशः, तत्कथायां पापकस्य जीवकस्य च नामनिर्देशोऽप्यस्ति । सिंहलोपकथायां तु शक्रेण विशेषमहिमानं
प्रापितात् कपलक्ष्यं (कपिलाक्ष ?) गुरोर्जीवकस्याध्ययनमुल्लिख्यते । ब्रह्मदेशीयोपकथायां तु न तक्षशिलायाम्, अपि तु
वाराणस्यां गत्वा जीवकस्याध्ययनं निर्दिश्यते । इत्येवमुपकथानां मिथो विरोधेन कस्या उपकथायाः प्रमाणविषयाऽङ्गीकरणं
विधीयते । विरोध्युपकथान्तरैः सह विवदमानायास्तिब्बतीयकथायाः केवलमुक्तिसुपादाय आत्रेयस्यार्वागवतरणमर्वाभाव-
साधनबद्धपरिकरेभ्य एव रोचताम् । ईदृशदुर्बलप्रमाणसुपादाय चरकसंहितामूलाचार्यस्यात्रेयपुनर्वसोः समयनिर्धारणं दुःसाहसं
मन्ये । आत्रेयस्य जीवकगुरुत्वे जीवकेन ख्यततन्त्रे आत्रेयस्य गुरुभावेन निर्देशनं किमिति न विधीयते ॥”

“किञ्च—आत्रेयपुनर्वसुनाऽग्निवेशस्योपदेशनस्थानं “जनपदमण्डले पाञ्चालक्षेत्रे काम्पिल्यराजधान्याम्” इति निर्देशेन
काम्पिल्यप्रदेश इति स्पष्टमेव । यदि नाम बुद्धसामयिकजीवकीयेतिवृत्ते तिब्बतीयकथाजातकादिषु तक्षशिलायामात्रेयादध्ययनो-
ल्लेखेन तक्षशिलाध्यापक आत्रेयोऽग्निवेशस्योपदेशकः स्यात्तदा तक्षशिलया उल्लेखोऽग्निवेशसंहितायां कथं न दृश्यते ।
तक्षशिलाप्रदेशे भृगुर्भगिर्गतप्राचीननगरत्रये दक्षिणभागस्थो विर्माउण्डसंज्ञको भागः पूर्वकालिकः B. C. १०००-१२००
समयात् प्रसिद्ध आसीदिति ऐतिहासिका वदन्ति । पाणिनिनाऽपि तक्षशिलायाः सूत्रे निर्देशः कियते । बुद्धसमयादि पूर्वसमये
तक्षशिलायां विद्याप्रचार आसीदिति ऐतिहासिकैरप्युपवर्ण्यते । मागधस्य जीवकस्य काशीराजब्रह्मदत्तस्यापि तक्षशिलायां
वैद्यशास्त्राध्ययनायोगमनोल्लेखेन तदात्वे तक्षशिला विद्यान्तराणामिव आयुर्वेदविद्याया अपि प्रधानं विद्यापीठमासीदिति
महावग्गजातकादिउल्लेखेभ्योऽपि व्यक्तमेव । पुनर्वसोरात्रेयस्य तदन्तेवासिनोऽग्निवेशस्य च तत्सामयिकत्वे आत्रेयसंहिताकर्ता
अग्निवेशसंहिताकर्ता वा तादृश्याः प्रसिद्धविद्यापीठरूपायास्तक्षशिलाया नामोपादानं किमिति न कियेत । तस्यामग्निवेशसंहिताया-
मात्रेयपुनर्वसोरुपदेशनस्थानानि यावन्ति कीर्तितानि तत्र नैकत्रापि तक्षशिलाऽनुसृत्यते । एवंत्वां तक्षशिलामनुपादाय
काम्पिल्यादायुपदेशनस्योल्लेखेन तक्षशिलायास्तत्समये प्रसिद्धिरेव नासीत् । तस्या विद्यापीठमात्रसमयात् पूर्वमेव काम्पिल्ये
आत्रेयपुनर्वसुनाऽग्निवेशस्योपदेशनं प्रतीयते । काम्पिल्यदेशो हि वेदसमयात् प्रच्युति प्रसिद्धः । शुद्धयजुर्वेदतैत्तिरीयमैत्रायणीय-
काठकसंहितासु च काम्पिल्यशब्दो लभ्यते । पाञ्चालशब्दोऽपि वेदेषु ब्राह्मणेषु उपनिषत्सुपि दृश्यते । नैवं तक्षशिलाया वेदेषु
ब्राह्मणेषु उपनिषत्सु वा प्राचीनग्रन्थेषु उल्लेखोऽस्ति × × × । बुद्धसामयिकजीवकाचार्यः केवलमात्रेयशब्देन तक्षशिलागतत्वेन
च निर्दिश्यते । चरकीयात्रेयाचार्यो हि आत्रेयपुनर्वसुशब्देन काम्पिल्यस्थानीयत्वेन निर्दिश्यते इति स्पष्टो विशेषः ।
एकस्यैवात्रेयस्यान्तेवासिनो एतौ जीवकाग्निवेशौ यथमविव्युतां तदा जीवककथायां तादृशप्रधानसतीर्थस्याग्निवेशस्य नाम, अग्नि-
वेशशब्दे वा तादृशविशिष्टबुद्धिमत्तया प्रसिद्धस्य जीवकस्य नाम किमिति न निरदेक्ष्यत । एवं दर्शनेन तक्षशिलाभ्युत्थानात्
पूर्वततोऽयं कार्यप्रात्रेयाग्निवेशभट्टिदोदासीनामायुर्वेदविद्योपदेशनग्रहणधारणसमय इति कथं वक्तुं न शक्यते ॥”

“एवं च तिब्बतीयोपकथायाः प्रामाण्याभ्युपगमेन तदाचार्यस्यात्रेयत्वाभ्युपगमेऽपि गोत्रबोधकेनात्रेयशब्देन नानाव्यक्तीनां
व्यवहारस्य दर्शनेन, गोत्रवाचकात्रेयशब्दमात्रमुपादाय सोऽयमेवात्रेयपुनर्वसुरिति न निश्चेतुं शक्यते । किन्तु बौद्धग्रन्थोक्त-
जीवकाध्ययनस्थानत्वेन निर्दिष्टायास्तक्षशिलाया अध्यापकत्वेन तिब्बतीयकथातोऽवगम्यमान आत्रेयः आत्रेयपुनर्वसोः पश्चाद्भूवो
बुद्धकालिकोऽप्येव गोत्रनाम्ना व्यवहृत आत्रेयः कोऽपि स्यादिति सम्भाव्यते ॥” (का. उ. पृ. ७९-८२) ॥

वर्णितम् । गान्धारदेशवासिनो नम्रजितो नाम दृश्यते शतपथब्राह्मणे, ऐतरेयब्राह्मणे च । शतपथब्राह्मण-
रचनाकालस्तु ख्रिष्टाब्दाब्दिसहस्रवत्सरपूर्वतन (३००० B. C.) इति श्रीशङ्करबालकृष्णदीक्षितैर्भारतीय-
ज्योतिषशास्त्रेतिहासनाभि ग्रन्थे १२८ तमे पृष्ठे गणितरत्नाय निर्णीतः । अतो नम्रजितः तत्समकालवर्तिनः
पुनर्वसोरात्रेयस्य च पञ्चसहस्रवत्सरेभ्यः पूर्वं प्रादुर्भावकाल इति प्रतीयते । प्रतीयविद्वद्भिस्तु ऐतरेय-
शतपथब्राह्मणयो रचनाकालः ख्रिष्टाब्दादष्टशतवत्सरपूर्वतन इति निर्णीतम् । तेषां मतेऽपि पुनर्वसोरात्रिर्भाव-
कालस्त्रिसहस्रवत्सरादवर्द्धनायाति । आत्रेयशिष्येणामिवेशेनाभिर्वेशतश्च रचितमिति तस्यापि स एव समर्थः ।

१ “अथ ह स्माह खर्जिन्नाम्रजितः नम्रजिद्वान् गान्धारः—प्राणो वै समञ्जनप्रसारणं, यस्मिन् वाऽङ्गे प्राणो भवति तत्
सं चान्मति प्र च सारयति,***तदुवाच राजन्मन्धुरिव त्वेव तदुवाच” शतपथब्राह्मणे ८-१-४-१० ।

२ “तमेवमेतं भक्षं प्रोवाच रामो भार्गवो विश्वन्तराय सौषधनाय,.....एतमुहैव प्रोवाच तुरः कावयेयो
जनमेजयाय पारीक्षिताय.....नम्रजिते गान्धाराय.....ते ह ते सर्वे एव महज्जग्मुर्नते भक्षं भक्षयित्वा, सर्वे ह वै
महाराजा आसुरादित्य इव ह स्म श्रियं प्रतिष्ठितास्तपन्ति सर्वेदिग्भ्यो बलिमावहन्तः,.....उग्रं हास्य राष्ट्रमन्यथं भवति
य एवमेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो यजमानः” (ए. बा. ७-३५) ।

३ “अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्योत्तरस्थाने विषवेगविषये पुनर्वसुनम्रजिद्विदेहालम्बायनधन्वन्तरिमतविशेषोल्लेखदर्शनेन नम्रजिन्नाम-
कोऽपि वैवाचाचार्योऽवगम्यते । तदीयेन्दुव्याख्यायां “नम्रजितो दारुवाहिनः” इति नम्रजिद्दारुवाहिशब्दो सामानाधिकरण्यानोपातो ।
अत्रैवान्तशब्देनोपादानेऽपि चरकचक्रपाणिव्याख्यायां दारुवाहनाम्ना वचनोद्धारस्य दर्शनेन काश्यपीयायामपि दारुवाहनाम्ना
मतोल्लेखेन चान्यवर्णनामत्रविभिन्ना एकैवेयं व्यक्तिः प्रतिभाति । अन्यत्र कचन निर्दिष्टो दारुकोऽपि नमैकदेशन्यायेनायमेव
दारुवाहः किमु ? । दारुवाहेन सहैक्यमसुसन्धाय नम्रजितोऽसुसन्धाने मेढसंहिताया मुद्रितपुस्तके—

‘गान्धारभूमौ राजर्षिमम्रजित् स्वर्गमार्गदः ।

सङ्ग्रहा पादौ पञ्चल चान्द्रभागं पुनर्वसुम् ॥

एवमुक्तस्तथा तस्मै महर्षिः पार्थिवर्वषये ।

विषयोगेषु विज्ञानं प्रोवाच वदतं वरः ॥ (पृ. ३०)

इति राजर्षिमम्रजिद्विदेवं पाठदर्शनेऽपि श्रीमद्भार्योदवजीमहाभारतज्ञोऽपुस्तकालयगतपुस्तकात् “राजर्षिमम्रजितस्वर्गमार्गदः”
इति पाठस्योपलम्भेन, पूर्वप्राक्वाक्यानुसारितः प्रथमान्तरराजर्षिशब्दपाठस्यैवोचित्येन च तत्पाठावसारेण नम्रजिन्नाम मेढसम-
कालिकः कोऽपि गान्धारपार्थिवः चन्द्रभागाया मातुःसम्बन्धमादाय किल चान्द्रभागसंज्ञितस्य पूर्वपरसन्दर्भसिद्धस्य पुनर्वसो-
रात्रेयस्य सकाशे विषविषयकं प्रश्नं चकारेति ज्ञायते । अष्टाङ्गहृदये “रसाद्रक्तं” इत्यस्यारुगतदन्त्याख्यायां नम्रजितो वचनोद्धारस्य
दर्शनेन, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे विषविषये “इति नम्रजितो मतम्” इत्युल्लेखेन, मेढेऽपि विषविषये एतत्प्रश्नस्य दर्शनेन च सोऽप्रमेवेति
संवादो दृढीभवति । दारुवाहस्य नम्रजितश्च पार्थिवत्वेनोपलम्भात्, इन्दुलेखतो द्वयोः सामानाधिकरण्याचानयोर्विषये तत्तत्रात्रोप-
लम्भनामा विशेषा गुणोपसंहारन्यायेन सम्बन्धं प्राप्तुवन्तोऽस्य गान्धारराजर्वर्षेण केवलं विषविषय एव, अपिपु वैद्यविद्यायामाचार्य-
भाववक्तव्यमिति । पूर्वनिर्दिष्टे (पृ. २३) शालिहोत्रोक्ताश्वशास्त्रेऽप्यायुर्वेदकर्तृणां मध्ये विनम्रजिनो नाम दृश्यते, सोऽप्ययमेव
स्यात् । मात्से वास्तुशास्त्रोपदेशकत्वेनापि नम्रजित उल्लेखोऽस्ति, स नम्रजित् गान्धारो राजा वाऽन्यो वेति न ततोऽवधार्यते ॥

किञ्च—ऐतरेयब्राह्मणे क्षत्रिययज्वानां फलचमसमक्षुण्यस्य सामप्रदायिकत्वप्रदर्शने नम्रजितो गान्धारस्योल्लेखोऽस्ति ।
ततः सर्वैर्दिग्विजयराष्ट्रसम्पददेः फलस्य क्षत्रिययजमानत्वस्य चोल्लेखेन नम्रजिन्नाम क्षत्रियो गान्धारमहाराजः फलचमसमक्षुण्णेन
प्रतिष्ठितश्रीकः सर्वैराजुविजयी चासीदिति लभ्यते । एवमत्र निर्दिष्टो गान्धारमहाराजो नम्रजितेव देशनामासिन्धवेन मेढेन
संसमानं राजर्षितया निर्दिष्टो गान्धारराजो नम्रजिद्विदुतिमर्हति । शतपथब्राह्मणेऽपि त्रिंशत् प्राणमुदुपधाने नाम्रजितः
(नम्रजितुपुत्रस्य) खर्जितः, गान्धारस्य नम्रजितश्चोल्लेखोऽस्ति । तत्र प्राणमहिमब्रह्मचूतस्य राजन्मन्धुरत्वस्य च निर्दिशेन
शरीरविद्याचार्यो गान्धारराजर्षिर्नम्रजितदेवानेनापि निर्दिष्टः प्रतीयते । अत्र तदीयपुत्रस्य खर्जिन्नाम्रोल्लेखो मेढलेखे स्वर्गमार्गद
इति नम्रजितो विशेषणं च कश्चन तदीयविजयप्रप्तान् साम्नेन सूचयति किमु ? । एवं संवादेन नम्रजित ऐतरेयशतपथकाल-
दन्वाचीनत्वेऽसुसन्धीयमाने ‘नम्रजितो दारुवाहिनोऽप्यथ’ इति इन्दुलेखे अपिशब्दसदृशता व्यक्तित्वकल्पनेऽपि औपदेशिकेन
सम्बन्धेन नम्रजितसम्बन्धस्य पुनर्वसोरात्रेयस्य तदन्तेवासिनो मेढाचार्यस्यापि ऐतरेयशतपथब्राह्मणकालादनन्तर्भावमात्र आयति ।
इति काश्यपसंहिताया उपोद्घाते (पृ. ९९-१००) नेपालराजगुरुवः पण्डितवर्याः श्रीहेमराजशर्माणः ।

४ अग्निवेशः—चरकसंहितायामात्रेणपुनर्वसोः प्रधानान्तेवासितया निर्दिष्टोऽग्निवेशः, तस्मत्तीर्थ्या भेदादयश्च तस्मान्मथिका
एव भवितुमर्हति । अग्निवेशसंहितायां तक्षशिलाया अनुल्लेखेन पाणिनीयसूत्रे तक्षशिलाया उल्लेखे, पाणिनिना गर्गादिगणं जत-

अग्निवेशतन्त्रस्य स्थूलकालनिर्णयेऽन्यदप्यस्ति साधनम् । भारतवर्षे रवि-सोम-भौमादिवारगणनाप्रवृत्तिः कालात् पूर्वमग्निवेशसंहिताया रचनाकाल इति वक्तुं शक्यते । यतोऽस्मिन्त्रे यथा तिथि-नक्षत्र-करणादिकं शुभाशुभपुर्वणितां न तथा वारगतम् । यथा सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये—“इष्टे तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रे” इति, तथा विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये—“उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्तेऽहनि तिष्यहस्तश्रवणाश्वयुजामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवति शशिनि कल्याणे करणे भैत्रे मुहूर्ते” इति, तथा इन्द्रियस्थाने द्वादशेऽध्याये—“अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुग्रेषु शुक्लेषु च । विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तां चतुर्दशीम् ॥ मध्याह्नमर्धरात्रं च भूकम्पं राहुदर्शनम् ।.....दूतं प्रशस्तमव्यग्रं निर्दिशेदागतं भिषक् ।” इत्यादौ तिथिनक्षत्रादय एवोप-वर्णिता न तु वाराः । यदि वारगणनाप्रचारस्तत्समये स्यात् तदा अर्वाचीनग्रन्थेषु यथा “न वैद्यो बुधसोमयोः” इत्यादौ वारगतं शुभाशुभत्वमुपवर्णितं, तथाऽग्निवेशतन्त्रे (तत्प्रतिसंस्काररूपे चरके वा) अवश्यमेवोपवर्णितं स्यात् । भारतवर्षे वारगणनाप्रवृत्तिस्तु शकारम्भकालात् सहस्रवत्सरेभ्यः पूर्वं संजातेति भारतीयज्योतिःशास्त्रेतिहासनाभिः ग्रन्थे (१३९ तमे पृष्ठे) श्रीशङ्कर बालकृष्ण दीक्षितः । वारगत-शुभाशुभवर्णनाभावोऽपि अग्निवेशतन्त्रस्य त्रिसहस्रवत्सरात् पूर्वभवत्वमेव ख्यापयति ।

कोऽयं चरकः ? इति विमर्शे नेपालराजगुप्तिः पण्डितवर्यैः श्रीहेमराजशर्मभिः काश्यपसंहिताया उपोद्धते (८७ तमे पृष्ठे) सुनिरूपितमेवात्रोद्ध्रियते—

“तेन गोत्रनाम्नाऽत्रेयस्येव शाखानाम्नाऽप्यस्य चरक इति प्रसिद्धिरपि सम्भवति । किंवा तद्वक्त्र-श्चरकः इति रूढमेव संकेतनाम स्यात् । अथवा पश्चिमविभागे पूर्वं नागजातीनामिति वृत्तपोलभेन तज्जातीयो विद्वान् सन् भावप्रकाशोक्तरीत्या शेषावतारश्चरकः कीर्तितः किल ? । बृहज्जातकव्याख्याकृतो रुद्रस्य लेखानुसारेण वैद्यविद्याया विशेषविद्वानसौ लोकोपकारदृशा मिश्रवृत्त्या ग्रामे ग्रामे चरित्वा वैद्यविद्याया उपदेशेन भैषज्येन च लोकोपकारं विदधान आसीत् ; अतः किल सच्चरणशीलमिश्ररूपार्थमादाय चरकनाम्ना प्रसिद्धः स्यादित्यपि बहुशः सम्भवति । अस्तु नाम यथातथाऽपि अस्य चरकनाम्ना ख्यातिः, सोऽयं चरकाचार्य आत्रेयसंहितोपदेशमुपादायाग्निवेशनिबद्धस्य तन्त्रस्य प्रतिसंस्कृत्य प्रकाशनेन आयुर्वेदीय-भैषज्यविद्यायामतिनिष्णाततया पूर्वसमयादेवाचार्यकुक्षौ संमानित आसीदित्यवगम्यते, येन वाग्भटादयोऽपि चरकाचार्यं विशेषतः कीर्तयन्ति । जयन्तभट्टोऽपि न्यायमञ्जरी—“प्रत्यक्षीकृतदेशकालपुरुषदशाभेदानुसारी-

कर्णपराशराग्निवेशशब्दानुसङ्ग्रेहेन च अग्निवेशस्य पाणिनितोऽपि पूर्वः समयः प्रतीयते । यद्यपि पाणिनीयेषु तेषु तेषु गणेषु समानवर्गाया एव शब्दा उद्दिश्यन्ते इति न नियमः, तथाऽपि भाषाप्रगतिदृशा प्रायः एकजातीयेषु शब्देषु प्रत्ययवैकल्येन शब्दानां प्रायिकी एकाकारता दृश्यते । येन पाणिनीयगणेषु ऋषिदेशनरीनगरप्राण्यादिवर्गायाः शब्दाः सह गृहीताः प्रायशो दृश्यन्ते । अस्मिन् गर्गादिगणे जतुकर्णपराशरभिषजन्विक्रितित्तशब्दानां पाठेन सन्धिपाठमवाप्तः पराशरशब्दो वैद्याचार्यस्य पराशरस्य बोधकः स्यात् । तस्मिन् गणे प्रविष्टोऽग्निवेशशब्दोऽपि समानन्यायेन आत्रेयशिष्यस्य वैद्याचार्यस्याभि-वेशस्य बोधको बहुशः सम्भवति । तथात्वेऽग्निवेशस्य पाणिनेरपि प्राक्तनत्वमायाति ॥”

“पूर्वं ऋषयो वेदवेदाङ्गविषयेष्विव केचन आयुर्वेदविषयेष्वपि ज्ञानवन्त आसन्ति तत्र तत्र गतैर्विषयैरवगम्यते ।” (का. उ. घृ. ८२) ।

“मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यम्, आसत्प्रामाण्यात्” (न्यायदर्शन अ. २, आ. १, सू. ६८) इत्यस्य भाष्ये “य एवासा वेदार्थानां द्रष्टारः प्रवचकश्च त एवायुर्वेदप्रवृत्तीनाम्” इति वात्स्यायनः । संपादकः ।

१ वराहमिहिरेण बृहज्जातके (१५-१) प्रत्रज्यायोगवर्णने “शाक्या जीविकमिश्रबुद्धचरका तिर्ग्रन्थव्याख्यानः” इत्युपात्तस्य चरकशब्दस्य अष्टोत्पलेन “चरकश्चक्रधरः” इति, रुदेण “चरका योगाभ्यासकुक्षला मुद्राधारिणाक्षितानिपुणाः पाखण्डभेदाः” इति व्याख्यानं विहितमास्ति ।

समस्तव्यस्तपदार्थशक्तिनिश्चयाश्चरकादयः' इति सबहुमानमेनमाचार्यमनुसरति ॥ इति ।

“कठचरकाच्च (४-३-१०९)” इति पाणिनिना चरकशब्दस्य निर्देशाच्चरकाचार्यस्य पाणिनेरपि प्राक्तनत्वमिति कैश्चन विद्वद्भैरः प्रतिपादितम् । परमस्मिन् सूत्रे निर्दिष्टश्चरकः कठसाहचर्याचरणव्यूहोक्ति-संवादाच्च संहिताद्वय, किंवा तत्सांप्रदायिकोऽन्य एव प्राचीनो महर्षिरिति निश्चीयते । चरकशास्त्रसंहिता-ऽप्यद्यत्वे मुद्रितोपलभ्यते । “माणवकचरकाभ्यां खञ्” इति सूत्रान्तरे (५-१-१४) उपात्तश्चरक-शब्दोऽपि जित्वस्य स्वरार्थतया निर्देशेन स्वरस्य विशेषतो वैदिक्यां प्रक्रियायामुपयोगाच्च लौकिकैकचरक-व्यक्तिपरत्वकल्पनापेक्षया चरकशास्त्रीयपर एव कल्पयितुमुचितः प्रतिभाति ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्यायां विश्वरूपाचार्येण “तथा च चरकाः पठन्ति” इत्युद्धृते वाक्ये अश्विनोर्भैषज्योपदेशदर्शनेन आपाततो वैद्यविषयत्वप्रतिभासेऽपि मधुन आपदि ब्रह्मचर्याप्रतिपातकत्वे साधकतया निर्दिष्टत्वेन एतत्समश्रेण्या वाजसनेयिनामपि वचनोद्धारेण तत्साहचर्याच्च चरका इति चरकशास्त्रीया एव निर्दिष्टा इति स्पष्टमवबुध्यते । काशिकावृत्तेर्लानुसारेण वैशम्पायनान्तेवासिनश्चरकत्वेन व्यवहारोऽपि चरकशास्त्राप्रवर्तकत्वेनैव दृश्यते” ॥

कैः कालश्चरकस्य? अत्रैके भगवान् पतञ्जलिरिव चरक इति प्राचां प्रवादमवलम्ब्य पतञ्जलिचरक-योरैक्यं मन्यमाना य एव कालः पतञ्जलेः स एव चरकस्येति विनिश्चिनवन्ति । पतञ्जलेः प्रादुर्भावसमयस्तु यवनराजस्य मिलिन्द(मिनेन्डर)स्य तथा आर्यराजस्य पुण्यमित्रस्य च राज्यशासनकाले शताधिक-द्विसहस्रवत्सरात् पूर्वमासीदितिहासविदां मर्तम् । परं पतञ्जलिचरकयोरैक्यं संदेहास्पदमेव । चरके प्रत्य-

१ ख्रिष्टीयाष्टतमे शतके (७०५-७६२ वत्सरयोरन्तरे) संभूतेन बौद्धाचार्येण शान्तिरक्षितेन सुत्तयाख्यप्रमाण-विचारे चरकमतमुपस्थापितं; यथा—

“अस्मिन् सति भवत्येव न भवत्यसतीति च ।

तस्मादतो भवत्येव युक्तिरेषाऽभिधीयते ।

प्रमाणान्तरमेवेयमित्याह चरको मुनिः ।

नानुमानमियं यस्माद्बुद्धान्तोऽन्य न विद्यते ॥” इति ।

(तत्त्वसंग्रहे १६९२-१६९३ तमे कारिके)

२ “तथाच चरकाः पठन्ति-श्वेतकेतुं हालणेयं ब्रह्मचर्यं किलासो जग्राह । तमश्विनावृचतुः-मधुमांसौ किल ते भैषज्यमिति । सहोवाच-ब्रह्मचर्यमानी कथं मन्वश्श्रीयामिति । तौ होचतुः-यदा चात्मना पुरुषो जीवति अथान्यत्सुकृतं करोमीत्यात्मनं सर्वतो गोपायेत् । अथ खत्वाहुर्वाजसनेयिनः...इत्यादि” (याज्ञवल्क्यटीका बालक्रीडा १२-३२) ॥

३ चरक इति वैशम्पायनस्याख्या, तत्संबन्धेन सर्वे तदन्तेवासिनश्चरका इत्युच्यन्ते ॥ (काशिकावृत्तिः ४-३-१०४)
४ पतञ्जलिचरकयोरैक्यसाधकानि प्राचां वचनानि यथा-“पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिस्कृतैः । मनोवाक्पादयोषाणां हर्षेऽहिपतये नमः” इति चरकसंहिताया आयुर्वेददीपिकाव्याख्यायाः प्रारम्भे चक्रपाणिः । “योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन । योऽपाकरोत्तं प्रवरं सुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि” इति योगवार्तिकारम्भे विश्व-नभिधुः । “सूत्राणि शोगशास्त्रे वैद्यकशास्त्रे च वार्तिकानि ततः । कृत्वा पतञ्जलिमुनिः प्रचारयामास जगदिदं ब्राह्मणम्” (सर्गः ५, श्लो. २५) इति पतञ्जलिचरिते रामभद्रदीक्षितः । “यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः । तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साक्षमवाप्तवान् ॥ अथवोन्तर्पितं सम्यगायुर्वेदं स लब्धवान् । एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥ तत्र लोकान् गदैर्गस्तान् व्ययया परिपीडितान् । स्थलेषु बहुषु म्रियमाणंश्च दृष्टवान् ॥ तांस्तु दृष्ट्वा दयायुक्तसेषां दुःखेन दुःखितः । अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥ संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो भूय ह । प्रसिद्धस्य विशुद्धस्य वेद-वेदाङ्गवेदिनः ॥ यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः । तस्माच्चरकनाम्नाऽसौ विख्यातः क्षितिमण्डले ॥ स भाति चरका-चार्यो देवाचार्यो यथा दिवि ॥ सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः । आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अभिवेशादशोऽभवन् ॥ मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तत्तर्कं स्वकं स्वकम् । तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाह्वय विपश्चिता ॥ चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः । (भावप्रकाशः १ अ.) ॥

५ महामहोपाध्याय पं. श्रीगौरीशंकरजी ओझाकृत राजपूतानेका इतिहास. भाग १, पृष्ठ ९९ ।

ध्वनयमध्यायसमाप्तिवाक्ये 'इत्यभिवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते' इत्येव पठ्यते, न तु कापि 'पतञ्जलि-प्रतिसंस्कृते' इति । दृढबलेनापि चिकित्सास्थानान्ते "अस्मिन् समदशाध्यायाः कल्पाः सिद्धय एव च । नासाद्यन्तेऽभिवेशस्य तन्ने चरकसंस्कृते" इत्यत्र, तथा सिद्धिस्थानान्ते "अतस्तत्रोत्तममिदं चरकेणाति-बुद्धिना । संस्कृतं तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागेनोपलक्ष्यते" इत्यत्र च चरकनाम्नैव प्रतिसंस्कृतुर्निर्देशः कृतः, न तु पतञ्जलिनाम्ना । चरकसंहिताया उपलभ्यमानासु व्याख्यासु भट्टारहरिचन्द्रस्य व्याख्यैव सर्वाभ्यः प्राचीने-त्यत्र नास्ति कस्यापि विप्रतिपत्तिः । भट्टारहरिचन्द्रेणापि चरकव्याख्यारम्भे "लोकोपकार(मतये) कवि-सत्तमाय भक्त्या प्रणम्य महते चरकाय तसै" इत्यत्र चरकस्यैव नामोपात्तं न तु पतञ्जलेः । वाग्भटेनापि "ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ" (वा. उ. अ. ४०) इत्यत्र चरकनाम्नैव तन्निर्देशः कृतः, न तु पतञ्जलिनाम्ना । यदि दृढबल-भट्टारहरिचन्द्र-वाग्भटानां काले चरकस्य पतञ्जलिनाम्ना प्रसिद्धिः स्यात्, पतञ्जलिप्रतिसंस्कृतत्वं च चरकतन्त्रस्य, तदा तैरवश्यमेव कचिदपि तथा लिखितं स्यात् । अतोऽभिवेशतन्त्रप्रति-संस्कर्ता चरकोऽयं पतञ्जलेभिन्न एव । व्याकरणमहाभाष्यप्रणेता पतञ्जलिः योगसूत्रप्रणेतुः पतञ्जलेः चरकाच्च भिन्न एवेति अन्येषामपि विदुषां मतम् । तथाहि निरुक्तालोचने श्रीसत्यव्रतसामश्रमीभट्टाचार्यः— "अयमेव पतञ्जलिः वैद्यशास्त्रप्रणेताऽपि, योगशास्त्रप्रणेताऽपि, इत्येवं प्रवादः सुप्रचलितः श्रूयत एव । परमस्य नामैक्यमेव बीजमनुगच्छामो नान्यत् किञ्चनेत्यग्राह्य एवैष प्रवादः" इति । "पातञ्जल-महाभाष्य-चरकप्रतिसंस्कृतैः । मनोवाक्कायदोषाणां हर्त्रेऽहिपतये नमः" इति पद्यस्य, तथा "योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्य-केन" इत्यादिवचनानां च इदमेव तात्पर्यं ज्ञायते यत्—एक एव भगवान् शेषः अवतारमेवेन व्याकरणमहा-भाष्यं, योगसूत्राणि, चरकप्रतिसंस्कारं च चकारेति । भावमिश्रोपवर्णिते चरकाविर्भावेऽपि चरकस्य शेषा-वतारत्वमेवोपवर्णितं, न तु पतञ्जलित्वमित्यप्यवश्यं द्रष्टव्यमेव । महाभाष्यकर्तुः पतञ्जलेरपि शेषावतारत्वसुपवर्णितं काश्मीरकराजानकमहामाहेश्वरजयद्रथविरचिते हरचरितचिन्तामणौ सप्तविंशे शब्दशास्त्रावतारे—

"अनया कथया किंवा प्रसङ्गोदितया मया ।

ऐन्द्रं व्याकरणं हित्वा पाणिनीयं व्यधाच्छिवः ॥

ततः प्रभृति निःशेषशब्दज्ञानप्रकाशकम् ।

दिव्यं व्याकरणं भूमौ पाणिनीयं प्रसिध्यति ॥

पाणिनिर्भगवानेव स्वयं चन्द्रार्धशेखरः ।

..... ।

कालान्तरेण सर्वज्ञस्याज्ञया सुजगेश्वरः ।

स्वजिह्वाः सफलीचक्रे बह्वीर्भाष्योपदेशतः ॥" इति ।

पातञ्जलमहाभाष्य-योगसूत्र-चरकतन्त्रप्रणेतृणां त्रयाणां शेषांशत्वेऽपि ऐतिहासिकमेकत्वं न साधयितुं शक्यम् । तेषामेकत्वाभ्युपगमे भगवतः श्रीकृष्णस्य ज्येष्ठभ्रातुः श्रीबलरामस्यापि भागवतपुराणादिषु शेषांशत्वेनोपवर्णितत्वात् पतञ्जलित्वं समापद्येत । अतः सत्यपि शेषांशत्वे योगसूत्रप्रणेता पतञ्जलिः, व्याक-रणमहाभाष्यरचयिता पतञ्जलिः, चरकश्चेति त्रयोऽपि भिन्ना एव । महाभाष्यप्रणेतुः पतञ्जलेयोंगसूत्र-प्रणेतुश्च पतञ्जलेः कथञ्चित्सिद्धेऽप्येक्ये पतञ्जलिचरकयोरैक्यं दुःसाधमेव ।

अन्ये तु वर्णयन्ति यत्—चरकाचार्यः कुशानवंशीयस्य महाराजस्य कनिष्कस्य प्रसिद्धो राजवैद्य आसीत्, अश्वघोषनागार्जुनावापि महाराजस्य कनिष्कस्य राजपण्डिताविति, लिखितं चैतच्चीनदेशे समुपलब्धे संयुक्त-

रत्नपिटकसूत्राख्ये तथा श्रीधर्मपिटकसंप्रदायनिदानाख्ये च बौद्धग्रन्थे । महाराजस्य कनिष्कस्य राज्ञः शासनकालस्तु ख्रिस्ती ८३ तमाब्दादारभ्य ११९ तमाब्दपर्यन्तः ।

चरके ज्वरचिकित्सेति “विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम् । स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान-पोहति” इत्यनेन ज्वरस्य दैवव्यपाश्रया चिकित्साऽभिहिताऽस्ति । अत्र ‘स्तुवन्नामसहस्रेण’ इत्यनेन महाभारतोक्तं विष्णुसहस्रनामस्तोत्रमेवाभिधेयम् । अतश्चरकप्रतिसंस्कारस्य महाभारतपरकालभवत्वे नास्ति संदेह-लेशोऽपि । महाभारतरचनाकालस्त्वत्रैव पूर्वमुक्तः ।

एवं ये पतञ्जलिमेव अभिवेशतन्त्रप्रतिसंस्कारतारं मन्यन्ते तन्मते चरकप्रतिसंस्कारः २१०० वत्सरात् पूर्वमासीदिति, ये तु कनिष्कराजवैद्यं चरकमभिवेशतन्त्रप्रतिसंस्कारतारं मन्यन्ते तन्मते १८५० वत्सरात् पूर्वमासीच्चरकप्रतिसंस्कार इति समायाति ।

असन्मते तु वैदिकसाहित्ये बौद्धसाहित्ये वा यावत्पर्यन्तमन्यस्य चरकनाम्नः प्रसिद्धस्य भिषजोऽवगमो न भवेत्, तावत्पर्यन्तं बौद्धेतिहासप्रसिद्धः कनिष्कराजवैद्यश्चरक एव अभिवेशतन्त्रप्रतिसंस्कारतारं निर्णये न काऽपि विप्रतिपत्तिर्दृश्यते ।

चरकप्रतिसंस्कारपुरयिता दृढबलः कस्मिन् देशे कस्मिंश्च समये समजनीत्येतद्विषये किञ्चिद्विचार्यते । दृढबलोऽयं कपिलबलस्य पुत्रः, पञ्चनदपुरजातश्चेति तेनैवोक्तात् “तानेतान् कपिलबलिः शेषान् दृढबलोऽकरोत्” (च० वि० अ० ३०) इत्यस्मात्, तथा “अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे” (च० सि० अ० १२) इत्येतस्माच्च वचनाज्ज्ञायते । पञ्चनदपुरं तु कश्मीरदेशे आसीदिति श्रीकृष्ण-विरचितराजतङ्गिणीतो ज्ञायते । तथा हि राजतरङ्गिण्याश्चतुर्थे तरङ्गे—

Notes on the Indo-Scythians by Sylvian Levi, Indian Antiquary, vol XXXIII, pages 281-389.

२. महामहोपाध्याय पण्डित श्रीगौरीशंकर हीराचंद ओझाविरचित राजपूतानेका इतिहास भाग १, पृ. १११ ॥ कनिष्कराज्यकालस्तु ख्रिष्टाब्दात् शतवर्षपूर्वतन इति पं. भगवद्भक्तमहोदयानां मतम् । (भारतवर्षका इतिहास पृ. ३२९, ३३०) ।

३ “बौद्धपिटकस्य चीनभाषातुवादे कनिष्कचरकपते राजकुलवैद्यश्चरको नाम राज्ञा दुष्कृतित्यं रोगं न्यवारयदिति वर्णनोल्भमेन चरकाचार्यस्य कनिष्कसामयिकबलाभादुपप्रथमशताब्दीभवश्चरकाचार्य इति पाश्चात्यपण्डितसिलवान्लेन्ही-महाशयानामभ्युपगमः । तदात्वे दार्शनिकार्यनागार्जुनस्यैतिहासिकोपलम्भेन नागार्जुनीये उपायहृदये इव चरकीयलेखेऽपि विग्रहसंप्राधीयविषयोपन्यासेन च आर्यनागार्जुनचरकाचार्ययोः कनिष्कसामयिकत्वं संवदति । परं शिलालेखेतिवृत्तादिभिः कनिष्कचरकपतेबौद्धत्वस्य, नागार्जुनाचार्यं कनिष्कसामयिकत्वस्य च बहुशः सिद्धावपि तन्त्रप्रतिसंस्कर्तृश्चरकस्यैव कनिष्कराजकुल-वैद्यत्वोलेखे प्रामाण्यविषये मतविभेदोऽस्ति । श्रुतकीधर्ममहाशयस्यापि तथैव मतं वर्तते । चरकस्य कनिष्कसामयिकत्वे तद्विराजकुलवैद्यत्वे च कथं नैतदीयलेखे । कापि बौद्धसंप्रदायच्छायानुबोधो दृश्यते, कथं वा वैदिकमन्त्रादीर्जिर्द्वयश्रौतप्रक्रियैव व्यवहरणं चरकसंहितायां संगच्छेत, इत्यपि व्याघातकं निर्दिशन्ति । आत्रेयाभिवेशप्रश्नस्य चरकाचार्येण केवलं प्रतिसंस्कारणेत्या पूर्वाचार्यलेखे सांख्यदर्शनस्य श्रौतप्रक्रियायाश्च विद्यमानतयां चरकीयतत्संस्करणेऽपि न बौद्धच्छायानु-प्रवेशः, नैतावता प्रतिसंस्कर्तृश्चरकस्यातिप्राचीनत्वं साधयितुं शक्यते, इत्यपि केचन वदन्ति । केचन क्वचित्स्वभाववादाद्युल्लेख-स्थले ‘बौद्धमतमाह’ इति टीकाकृता चक्रपाणिना व्याख्यानादत्र बौद्धमतस्याप्यंशतः प्रवेशोऽस्तीत्यपि वदन्ति । केचित् स्वभाव-वादो हि न बौद्धानामेव, ततः प्राक्कालापि प्रवृत्त इति नैतावता बौद्धमतानुप्रवेश इति वक्तुं शक्यते इत्यपि प्रतिवदन्ति ॥

चरकस्य कनिष्कवैद्यत्वे उपायहृदये भैषज्यविषयप्रसङ्गेन सुष्ठुतमतुसरचार्यनागार्जुनः स्वसामयिकबौद्धचरकपतेः कनिष्कस्य राजकुलवैद्यं तादृशं प्रसिद्धविद्वांसं चरकाचार्यं किमिति नाम्नोल्लिखितुं विस्मृतवान् स्यादित्यपि व्याघटयति चेत्तः ॥” (का. उ. पृ. ९६) ॥

“तेन कङ्कणवर्षस्य रससिद्धस्य सोदरः ।

चङ्कुणो नाम भुःखारदेशानीतो गुणोन्नतः ॥

स रसेन समातन्वन् कोशे बहुसुवर्णताम् ।

पद्माकर इवाब्जस्य भूमृतोऽमृच्छुभावहः ॥

रुद्धः पञ्चनदे जातु दुस्तैः सिन्धुसङ्गमैः ।

तटे स्तम्भितसैन्योऽमृद्वाजा चिन्तापरः क्षणम् ॥

ततोऽम्बुतरणोपायं तस्मिन् पृच्छति मन्त्रिणः ।

अगाधेऽम्मसि रोधस्थश्चङ्कुणो मणिमक्षिपत् ॥

तत्प्रभावाद्दिवाभूतं सरित्रीरं ससैनिकः ।

उत्तीर्णो नृपतिस्तूर्णं परं पारं समासदत्” ॥ (श्लो० २४६-२५०) इति ।

अत्रोक्तं पञ्चनदपुरं वितस्ता-सिन्धुसरितोः सङ्गमसमीपस्थं संप्रति पञ्चनोर(पञ्चनीर)इति नाम्ना प्रसिद्धं स्थानमिति राजतरङ्गिण्या आङ्ग्लभाषानुवादे डॉ. स्ट्रीनमहोदयः । अतो दृढबलोऽयं काश्मीर-देशसमुत्पन्न इति वक्तुं शक्यते ।

दृढबलस्य कालनिर्णये यद्यपि न किञ्चिद्बलवत्तरं प्रमाणमुपलभ्यते, तथाऽपि वाग्भट-जेज्जटाभ्यामयं पूर्वभव इति वक्तुं शक्यते । यतो वाग्भटेन बहवो विषया दृढबलप्रतिसंस्काराद्वहीताः, जेज्जटेन दृढबल-संस्कारोपर्यपि कृता निरन्तरपदव्याख्यानास्ती चरकटीका; सा च संप्रति समुपलब्धा मद्रासनगरस्थराजकीय-प्राच्यपुस्तकागारात् । वाग्भटसमयस्तु ख्रिस्टस्य चतुर्थीं शताब्दी, जेज्जटस्य वाग्भटशिष्यत्वात्तत्प्रापि स एव काल इति अग्रे प्रतिपादयिष्यामः । अतोऽयं ख्रिस्टस्य तृतीयायां शताब्द्यां प्रादुर्भवमेव लुमीयते ।

साम्प्रतं समुपलभ्यमाने चरकतन्त्रे चिकित्सास्थाने सप्तदशाध्यायाः कल्पस्थानं सिद्धिस्थानं च दृढबलप्रति-संस्कृतमिति दृढबलेनैव चिकित्सास्थानान्ते सिद्धिस्थानान्ते च लिखितम् । तत्र चिकित्सास्थाने के त्रयोदशाध्यायाश्चरकाचार्यप्रतिसंस्कृताः, के च सप्तदशाध्याया दृढबलप्रतिसंस्कृता इत्यत्र दृश्यन्ते टीकाकाराणां विप्र-तिपत्तयः, उपलभ्यमानेषु हस्तलिखितमुद्रितपुस्तकेषु अध्यायक्रमभेदश्च । तथाहि—“अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्धय एव च” इति श्लोकस्य व्याख्यायां ‘अस्मिन् चिकित्सितस्थाने, सप्तदशाध्यायाः शेषाः’ इति जलपकलपतरुव्याख्याने गङ्गाधरकविराजः । अतो गङ्गाधरमते तदुक्तक्रमानुसारेण प्रारम्भतत्त्वयोदशाध्याया रसायन-वाजीकरण-ज्वर-रक्तपित्त-गुल्म-प्रमेह-कुष्ठ-राज्यक्ष्मोन्मादापसंसार-क्षतक्षीण-क्षयथूदर-चिकित्सिताख्याश्चरकप्रतिसंस्कृताः; शेषास्तु अंशो-ग्रहणी-पार्श्वरोग-हिक्काश्वास-कासातिसोर-च्छर्दि-विस्पर्ष-तृष्णा-विष-मदाल्प-द्वित्रिणीय-त्रिमूर्तियोरुल्लेख-वातव्याधि-वातरक्त-योनिव्याधि-चिकित्सिताख्या दृढबलप्रतिसंस्कृता ज्ञेयाः । चक्रपाणिदत्तस्तु आयुर्वेददीपिकायां योनिव्याधिचिकित्सिते ‘अस्मिन् सप्तदशाध्याया इति चिकित्सास्थाने सप्तदशाध्यायाः, ते च यक्ष्मचिकित्सितान्तान्ष्टावध्यायान् तथा अशोऽंतीसार-विसर्प-मदाल्प-द्वित्रिणीयोक्तान् विहाय ज्ञेयाः’ इति, तथा उन्मादचिकित्सितारम्भे च ‘इदानीमुपोद्घातितं राज्यक्ष्मचिकित्सितमभिधाय क्रमप्राप्तमुन्मादचिकित्सितं ब्रूते, अयं च क्रमश्चरकप्रतिसंस्कृतां पञ्चाध्यायीमशोऽंतीसारवीसर्पमदाल्पद्वित्रिणी-यरूपां परित्यज्य ज्ञेयः’ इति लिखति । चिकित्सास्थानाध्यायक्रमस्तु चक्रपाणिमतेऽपि गङ्गाधरतुल्य एव ।

१ अत्र भुःखारशब्देन संप्रति ‘बुखारा’ इति प्रसिद्धो देशः कश्गहस्थानिमतो भवेत् ।

२ Vol 2 Caps 329, 418, 419. । “संप्रति ‘पञ्चनोर’ इति प्रसिद्धं पञ्चनदपुरं काश्मीरराजधानी-श्रीनगरादुत्तरतः सार्धत्रिकोशोपरि त्रिगाम-वितस्ता(जिल्हम)-सिन्धु-क्षीरभवानी-आञ्जार-इति ख्यातानां पञ्चनदीनां सङ्गमतो नातिदूरस्थितम्” इति श्रीनगर(काश्मीर)निवासिनो वैद्यवर्गः पं. श्रीजीयालालशर्माणः ।

३ चरक०

अतश्चक्रपाणिदत्तमते चिकित्सास्थाने आरम्भतोऽष्टावध्याया अग्रे च १४-१९-२१-२४-२५ तमा अध्यायाश्चरकप्रतिसंस्कृताः, शेषास्तु दृढबलप्रतिसंस्कृता ज्ञेयाः ।

पूर्व कलकत्तानगरे श्रीजीवानन्दविद्यासागरमुद्रापिते चरकमूलपुस्तके तथा मया अहमदाबादनगरात् ख. वा. वैद्य रणछोडलाल मोतीलाल बोधा इत्येतेषां सकाशादासादिते हस्तलिखितपुस्तके च दृश्यतेऽन्य एव अध्यायक्रमश्चिकित्सास्थाने; यथा—रसायन-वाजीकरण-ज्वर-रक्तपित्त-गुल्म-प्रमेह-कुष्ठ-राजयक्ष्मांशोऽंती-संसार-विसर्प-मर्दात्यय-द्वित्रिणीयोर्न्मोदापरसंग-क्षतक्षीण-शोथोर्दर-ग्रहणी-पाण्डुरोग-हिकाम्नास-कास-च्छोर्द-तृ-ष्णांविष-त्रिमर्मयोस्तम्भ-वातव्याधि-वातरक्त-योनिव्याधिपचिकित्सितानीति । अनयोरुभयोरपि क्रमयोरारम्भतो राजयक्ष्मचिकित्सितान्ता अष्टावध्यायाः, अन्ते च त्रिमर्मयोस्तम्भ-वातव्याधि-वातरक्त-योनिव्याधिपचिकित्सिताः ख्याः पञ्चाध्यायाः समाना एव । राजयक्ष्मानन्तरं चक्रपाणिदत्तेन या पञ्चाध्यायी अंशोतीसारविसर्पमर्दा-त्ययद्वित्रिणीयरूपा १४-१९-२१-२४-२५ तमाध्यायत्वेन पठिता, सैव जीवानन्दमुद्रापिते मूल-पुस्तके तथा अहमदाबादनगराल्लब्धे हस्तलिखितपुस्तके च ९-१०-११-१२-१३ तमाध्यायत्वेन पठिता । तत्र जेज्जटाचार्यप्रणीतायाश्चरकसंहिताया निरन्तरपदव्याख्याख्यटीकायाः समालोचनेन चक्र-पाणिदत्तस्वीकृतः क्रम एव वृद्धपरंपराप्राप्ततया सम्यगिति प्रतीयते । तथाहि मदात्ययचिकित्सितारम्भे “विषचिकित्सितानन्तरं मदात्ययचिकित्सितस्य संबन्धः” इत्यारभ्य “चरकाचार्यसंस्कृतश्चायमध्यायो भट्टार-हरिचन्द्रेणैव सुविबुधः” इति, तथा द्वित्रिणीयचिकित्साध्यायान्ते च “आचार्यप्रणीतश्चायमध्यायः” इति जेज्जटेन लिखितं दृश्यते । यदि मदात्यय-द्वित्रिणीयचिकित्सिताध्यायौ प्रारम्भतो द्वादशत्रयोदशौ स्यातां, तदा जेज्जटस्य तद्विषये ‘चरकाचार्यसंस्कृतश्चायमध्यायः’, ‘आचार्यप्रणीतश्चायमध्यायः’ इति लेखने न किंचिदपि प्रयोजनं प्रतिभाति । पूर्वोक्तजेज्जटचक्रपाणिदत्तव्याख्यापर्यालोचनया भट्टारहरिचन्द्रजेज्जटचक्रपा-णिदत्तानां समये अंशोतीसारविसर्पमर्दात्ययद्वित्रिणीयाध्यायरूपा चरकाचार्यसंस्कृता पञ्चाध्यायी १४-१९-२१-२४-२५ तमाध्यायरूपा, न तु ९-१०-११-१२-१३ अध्यायरूपिते आसीत् परंपराप्राप्तो निर्णयः । तदनन्तरं चक्रपाणिदत्तेन चरकप्रतिसंस्कृतत्वेनोक्तानशोऽंतीसारविसर्पमर्दात्ययद्वित्रिणीयचिकित्सिता-ख्यान् पञ्चाध्यायान् क्रमविच्छेदेनान्तराऽन्तरा पतितान् दृष्ट्वा केनचित्संशोधकमन्येनैतेऽध्याया ९-१०-११-१२-१३ त्वेन पठिताः, परिवर्तितश्च तथा पाठस्तेन सूत्रस्थानस्यान्तिमेऽध्यायेऽध्यायानुक्रमणिकाया-मपि । गङ्गाधरेण तु चक्रपाणिदत्तोक्तमध्यायक्रमं स्वीकृत्यापि उन्मादापसारक्षतक्षीणश्वयथूदरचिकित्सिताख्याः पञ्चाध्यायाश्चरकप्रतिसंस्कृतत्वेन स्वीकृता इति तु वृद्धवैद्यपरंपराऽज्ञानमूलको अत्र एव । पूर्वोक्तसंदर्भदेतदपि निश्चेतुं सुशकं यत्—चरकाचार्येण संपूर्णमेवाभिवेशतत्रं प्रतिसंस्कृतं, दृढबलेन स्वसमये ततः कालवशाद्भुषा एव पूर्वोक्ता अध्यायाः संपूर्णतां नीता इति । अत एव दृढबलेन ‘नासाद्यन्तेऽभिवेशस्य तत्र चरकसंस्कृते’ इत्यत्र ‘नासाद्यन्ते’ (अधुना न प्राप्यन्ते) इत्येवोक्तं, न तु चरकेण न प्रतिसंस्कृता इति । मया तु निर्णयसागर-यन्त्रालयार्थं संपादिते चरकमूलपुस्तके अस्मिंश्च सटीके पुस्तके चक्रपाणिदत्तस्वीकृत एवाध्यायक्रमोऽङ्गीकृतः ।

चरकतन्त्रस्य प्राचीनव्याख्यासु सांप्रतमधोलिखिता व्याख्याः (संपूर्णा अपूर्णा वा) समुपलभ्यन्ते ।

१ भट्टारहरिचन्द्रविरचिता चरकन्यासनाम्नी व्याख्या । अस्या एकं पुस्तकमारम्भतः सूत्रस्थानस्या-ध्यायत्रयपर्यन्तं मद्रासनगरस्थे राजकीयप्राच्यपुस्तकागारे समुपलभ्यते । पुस्तकं चेदं सांप्रतं मुद्राप्यते रावल-पिण्डी (पंजाब) नगरस्थैरस्मिन्त्रैः पं. मस्तरामशास्त्री आयुर्वेदाचार्य इत्येते ।

२ जेज्जटाचार्यविरचिता निरन्तरपदव्याख्यानान्नी टीका । अस्या एकं पुस्तकं चिकित्सास्थानादा-रभ्य सिद्धिस्थानपर्यन्तमन्तराऽन्तरा वृद्धितांशप्रचुरं समुपलब्धं मद्रासनगरस्थराजकीयप्राच्यपुस्तकागारात् ।

३ चक्रपाणिदत्तविरचिता आयुर्वेददीपिकाख्या व्याख्या ।

४ शिवदाससेनविरचिता तत्त्वचन्द्रिकाख्या व्याख्या । अस्या व्याख्याया एकं पुस्तकमारम्भात् सूत्रस्थानस्य सप्तविंशतितमाध्यायपर्यन्तं समुपलब्धं मुंबईनगरस्थ रॉयल एशियाटिकसोसायटीपुस्तकालयात् । करिष्यमाणे यत्ने इयं व्याख्या संपूर्णाऽप्युपलब्धुं शक्येतेति मे विश्वासः ।

समुपलब्धानां पूर्वोक्तव्याख्याग्रन्थानां निर्माणकालविषये किंचिदुक्तिर्नास्ताने भविष्यतीति मत्वा किंचिन्निवेद्यते ।

भट्टारहरिचन्द्रस्य नामोल्लेखो दृश्यतेऽधोलिखितेषु ग्रन्थेषु—

यथा महाकविश्रीबाणभट्टविरचिते हर्षचरिते—

“पदबन्धोज्ज्वलो हारी कृतवर्णक्रमसिन्धुः । भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥”

(हर्षचरितं, प्रथमोच्छ्वासः; श्लो० १२) ।

तथा वाक्पतिविरचिते गौडवहाख्ये प्राकृतकाव्ये च्छायायां—

“भासे ज्वलनमित्रे कुन्तिदेवे च यस्य रघुकारे । सौबन्धवे च कव्ये हारीचन्द्रे च आनन्दः ॥”

तथैव तीसटाचार्यविरचितचिकित्साकलिकाव्याख्यारम्भे तत्सूत्रचन्द्रः—

“व्याख्यातरि हरिश्चन्द्रे श्रीजेज्जटनाम्नि सति सुधीरे च । अन्यस्यायुर्वेदे व्याख्या धार्ष्ट्यं समावहति ॥”

तथैव विश्वप्रकाशकोषारम्भे भट्टारहरिचन्द्रान्वयो महेश्वरः—

“श्रीसाहसाङ्कनृपतेरनवद्यवैद्य-विद्यातरङ्गपदमद्वयमेव विभ्रत् ।

यश्चन्द्रचारुचरितो हरिचन्द्रनामा स्वव्याख्यया चरकतन्त्रमलञ्चकार ॥”

(विश्वप्रकाशकोषः, प्रथमः कान्तवर्गः, ५ श्लोकः) ।

अत्रोक्तः श्रीसाहसाङ्कनृपतिः विक्रमापरपर्यायो द्वितीयश्चन्द्रगुप्त इतीतिहासविदां मतम् । तस्य राज्यकालस्तु ख्रीस्तीय ३७५तमाद्वर्षादारभ्य ४१३तमवत्सरपर्यन्तमासीदिति विन्सेन्टसिन्धमहोदयस्य मतम् । अतो भट्टारहरिचन्द्रस्यापि स एव कालः । भट्टारहरिचन्द्रश्चायं वाग्भटात् पूर्वमेव इति वाग्भटपौत्रेण तीसटसूनुना चन्द्रदेने कृतायाः सुश्रुतपाठशुद्धेरनुमीयते । तत्र ग्रन्थान्ते

“सौश्रुते चन्द्रदेनेह भिषक्तीसटसूनुना । पाठशुद्धिः कृता तत्रे टीकामालोक्य जैज्जटीम् ॥”

इति लिखितं दृश्यते । तीसटश्च वाग्भटसूरुरिति ‘कॅटलोगस् कॅटलोगोरम्’ नाम्नि ग्रन्थे डॉ० औफ्रेकट महोदयः । अस्मात् प्रमाणात् तथा मद्रासनगरस्थराजकीयभाष्यपुस्तकागारादनम्यालब्धे चरकस्य

१ लाहोरनगरस्थैः पं० भगवद्भक्तमहोदयैः श्रीसाहसाङ्कनृपतेः समयः ख्रीष्टाब्दात् ५७ वत्सरपूर्वतन इति बहुभिः प्रमाणैर्निमितम् (‘भारतवर्षका इतिहास पृ. ३४०’) ॥

२ “भाण्डारकराच्यसंशोधनमन्दिरे चिकित्साकलिकाख्यस्य ग्रन्थस्य हस्तलिखितं (१८३३-४४) इत्यङ्कितमेकं पुस्तकं संगृहीतं वर्तते । ग्रन्थस्यास्यावसाने ‘इति वाग्भटसूनुना तीसटदेवेन रचितं चिकित्साशास्त्रम्’ इति लिखितमस्ति । एतदाधारेणैव “वाग्भटस्य तीसटो नाम पुत्र आसीत्, तेन च चिकित्साकलिकाख्यो ग्रन्थो निरमे” इति डॉक्टर औफ्रेकटमहोदयेन ग्रन्थकाररचय्यां लिखितम् ॥

किन्तु कियान् खलु सख्यंशोऽत्र भवेदिति विषये महान् संशयो वर्ततेऽस्माकम् । मन्यामहे वयं यद्-यदि नाम वाग्भटस्तीसटस्य पिताऽभविष्यत्, तीसटो निजग्रन्थे पितुर्वाग्भटस्य स्पष्टतया नाम निरदेक्ष्यत् । तत्तु तेन कृतं नावलोक्यते । खोपनिबद्धायाश्चिकित्साकलिकाया आरम्भे तीसटो लिखति—

“सूर्याधिपन्वन्तरिसुश्रुतावीनृ भक्त्या नमस्कृत्य पितुश्च पादान् ।

कृता चिकित्साकलिकेति योगैर्माला सरोजैवेरिय तीसटेन ॥” इति श्लो. १ ।

अस्याश्चिकित्साकलिकायाश्चन्द्रदेने कृता व्याख्या वर्तते । तस्यां व्याख्यामस्यैव श्लोकस्य व्याख्यानावसरे ‘पितुश्च पादान्’ इत्यर्थं व्याख्यैश्चन्द्रटो लिखति—“तदनु आयुर्वेदविभ्रतरणपोतपात्राणां पितुः पादानां नमस्कृतिरियमेव कमेण नमस्कारं कृत्वा” इति । एवं न चायं चन्द्रटोऽपि तीसटसूनुः वाग्भटं नाम्ना निर्दिशति । तथा च चिकित्साकलिकाया—

जेज्जटकृते व्याख्याने चिकित्सास्थानस्य प्रथमाध्यायान्ते (अन्यत्र च) “इति वाग्भटशिष्यस्य जेज्जटस्य कृतौ निरन्तरपदव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने रसायनाध्यायः समासिमगमत्” इत्यस्माद्व्याख्या च जेज्जटस्य वाग्भट-समकालीनत्वं सिध्यति । जेज्जटेन निरन्तरपदव्याख्याख्यायां चरकटीकायां मदात्ययचिकित्सितारम्भे “आचार्यप्रणीतश्चायमध्यायो भट्टारहरिचन्द्रेणैव सुविवृतः” इत्युक्तत्वाद् भट्टारहरिचन्द्रस्य वाग्भटसमकालीन-जेज्जटपूर्वभवत्वं सिद्धमेव । आसीच्च चक्रपाणिदत्तसमयेऽपि परंपराप्राप्तये ख्यातिः यत्—भट्टारहरिचन्द्रो वाग्भटपूर्वभव इति । तथाहि—आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये “माषवप्रथमे मासि” इत्यादि-श्लोकव्याख्यायां चक्रपाणिः—“हरिचन्द्रेण तु ‘सहशब्दोऽयमकारान्तो मार्गशीर्षवचनः, तस्य सहस्य प्रथमे कार्तिके’ इति व्याख्यातम् । तन्मतानुसारिणा वाग्भटेन चोक्तं—“श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात्” (वा. सू. अ. १३) इत्यादि ।

भट्टारहरिचन्द्रेण खरनादसंहितायाः प्रतिसंस्कारः कृत इत्यासीत् परंपराप्राप्ता जनश्रुतिरष्टाङ्ग-संग्रहव्याख्यातुरिन्दोः समये । तथाहि अष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याने कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये “निर्यहे भेषजपल-मुदकार्षप्रसेऽधिश्चिय पादशेषितमवतारयेत्” इत्यस्य व्याख्याने इन्दुः—“या च खरनादसंहिता भट्टार-हरिचन्द्रकृता (प्रतिसंस्कृता) श्रूयते, सा च चरकप्रतिविम्बरूपैव लक्ष्यते, तत्रापि पठितं—“कषायात् पट्पलं पिबेत्” इति । खरनादसंहिता चेयमष्टाङ्गहृदयव्याख्यातुररुणदत्तस्य हेमाद्रेश्च समये आसीत् समुपलब्धेति ताभ्यामुद्धृतैः खरनादसंहितायाः शतशो वचनैरनुमीयते ।

जेज्जटस्तु भट्टारहरिचन्द्रादवर्चीन इति मदात्ययचिकित्सिते “चरकाचार्यप्रणीतश्चायमध्यायो भट्टार-हरिचन्द्रेणैव सुविवृतः” इत्यत्र भट्टारहरिचन्द्रस्य नामग्रहणादेव प्रतीयते । वाग्भटस्य चायं समकालीन इत्युपरि प्रदर्शितमेव । अतो यः कालो वाग्भटस्य स एव जेज्जटस्येति वक्तुं पार्यते । जेज्जटेन सुश्रुततन्त्रो-पर्यपि व्याख्या विरचितेति डल्हणमधुकोशकाराद्युद्धृतैः शतशस्तद्वचनैर्ज्ञायते ।

प्रसङ्गवशाद् वाग्भटसमयादिविषयेऽपि किञ्चिद्विचिन्त्यते । अष्टाङ्गसंग्रहः, अष्टाङ्गहृदयं चेति ग्रन्थद्वयं वाग्भटविरचितत्वेन प्रसिद्धं समुपलभ्यते । तत्रैके अष्टाङ्गसंग्रहकारमष्टाङ्गहृदयकर्तारं च वाग्भटं भिन्नमेव मन्यन्ते । असम्भते तु अष्टाङ्गसंग्रहकर्ता अष्टाङ्गहृदयकर्ता च वाग्भट एक एव । स च पूर्वं नानातन्त्रेभ्यो वचनानि संगृह्य अष्टाङ्गसंग्रहं निर्ममे, तदनन्तरं तत एव सारमादाय अष्टाङ्गहृदयं चकार । एतच्च स्पष्टमेवोक्तं वाग्भटेनैवाष्टाङ्गहृदयस्यान्ते—

“अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्यन्तेन योऽष्टाङ्गसंग्रहमहाभूतराशिरातः ।

तस्मादनल्पफलमल्पसमुच्चमानां प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्म ॥”

(उ. तं. अ. ४०, श्लो. ८०) इति ॥

सुकलितपदैर्नानाविधवृत्तेषु ग्रन्थविरचनसमर्थो वाग्भटः, येन चरकसुश्रुतपद्यान्यपि प्रायः परिवर्त्यैव गृहीतानि हृदये, स अविकलान्येव शतशः पद्यानि समुद्धरेदष्टाङ्गसंग्रहात् स्वग्रन्थे इति कल्पयितुमप्यश-

हारीतसुश्रुतपराधरभोजमेलभूषविशेषचरकादिकित्सकोक्तैः । एभिर्गणैश्च गुणवद्विरतिप्रतिद्वैधन्वन्तरीयरचनारुचिरप्रपञ्चैः” (श्लो. २) इति श्लोके सुप्रसिद्धभिषगाचार्याणां हारीतसुश्रुतादीनां नामानि संकीर्तयन् नासौ तीसरो वाग्भटमुल्लेखयति । चन्द्र-टोऽपि पद्येऽस्मिन् विद्यमानस्य आदिपदस्य व्याख्याने “आदिग्रहणाद् वैतरणौत्रपुष्कलावतशरपाणिजत्कर्णचक्षुष्येणविदेह-निमिषमृतयो गृह्यन्ते” इति वैतरणौत्राद्रीन् संगृह्यन्ति वाग्भटमतिचारयति । अष्टाङ्गसंग्रहाष्टाङ्गहृदयव्याख्यां वाग्भटशिष्या-भ्यामिन्दुजेज्जटाभ्यामपि वाग्भटपुत्रतीसरो न कुत्रापि निर्दिष्टो दृश्यते । तस्मात् प्रत्ययजनकप्रमाणभावाच्चैतत्निर्णेतुं सुसर्क-तीसरो वाग्भटपुत्रो वा नवेति” इति निर्णयसारगुरुग्रन्थबाल्ये सुदृष्टस्याष्टाङ्गहृदयषट्संस्करणस्योपोद्धते वैद्यवयवीहरि-शस्त्रिपरडकरमहोदयाः ।

कथमेव । अष्टाङ्गसंग्रहस्य अष्टाङ्गहृदयस्य च प्रणेता एक एव वाग्भट इति अष्टाङ्गसंग्रहटीकाकारसेन्दोः, अष्टाङ्गहृदयटीकाकारस्यारुणदत्तस्यापि च मतम् ।

वाग्भटोऽयं सिन्धुदेशोद्भव इति तेनैव लिखितमष्टाङ्गसंग्रहस्यान्ते—

“मिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ।

सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिन्धुषु लब्धजन्मा ॥

समधिगम्य गुरोरवलोकितेश्वराद्गुरुतराच्च पितुः प्रतिभां मया ।

सुबहुभेषजशास्त्रविलोचनात् सुविहितोऽङ्गविभागविनिर्णयः ॥” इति ।

अतः परं वाग्भटस्य समयविषयेऽपि किञ्चिद्विचारः क्रियते । अष्टाङ्गसंग्रहे उत्तरतन्त्रस्य ४९ तमेऽध्याये पलाण्डुरसायनप्रकरणेऽवलोकितं पद्यद्वयं दृश्यते—

“रसनानन्तरं वायोः पलाण्डुः परमौषधम् ।

साक्षादिव स्थितं यत्र शकाधिपतिजीवितम् ॥

यस्योपयोगेन शकाङ्गनानां लावण्यसारादिव निर्मितानाम् ।

कपोलकान्त्या विजितः शशाङ्को रसातलं गच्छति निर्विदेव ॥” इति ।

एतच्च वर्णनं वाग्भटस्य भारतवर्षे शकराज्यशासनकालभवं ततः किञ्चिदनन्तरवर्तित्वं वा सूचयति । भारतवर्षे शकानां राज्यकालस्तु ख्रिस्तस्य द्वितीयशताब्दीमारभ्य चतुर्थशताब्दीपर्यन्तमासीत् । ख्रिस्तस्य चतुर्थशताब्द्या अन्ते पञ्चमशताब्द्याः प्रारम्भे वा संभूताद् भट्टारहरिचन्द्राद् वाग्भटस्य परकालभवंत्वात्, ख्रिस्तस्य सप्तमशताब्द्यां समायातेन इत्सिगनाम्ना चीनदेशीयपरिव्राजकेन खीयभारतभ्रमणवृत्तान्ते अष्टाङ्गसंग्रहस्य स्वसमये भारतवर्षे सर्वत्र पठनपाठनप्रचारस्योक्तत्वात्, ख्रिस्तस्य सप्तमशताब्द्यां संभूतेन माधवकरणे वाग्भटपाठोद्धाराच्च ततोऽयं प्राचीनः ख्रिस्तस्य चतुर्थशताब्द्या अन्ते पञ्चमशताब्द्याः प्रारम्भे वा बभूवेत्यनुमीयते ।

श्रीचक्रपाणिदत्तो गौडदेशो वैद्यजातौ लोभ्रवलीसंज्ञकदत्तकुले समुत्पन्नः, गौडाधिपतेः श्रीनयपालदेवस्य रसवत्य(महानसा)धिकारिणो मन्त्रिणश्च श्रीनारायणदत्तस्य तनयः, गौडाधिपतितो नयपालदेवा-ल्लब्धान्तरङ्गपदवीकस्य श्रीमानुदत्तस्य कनिष्ठो बन्धुः, श्रीनरदत्तस्य च शिष्य आसीदिति तद्वचनादेव प्रतीयते । तथा च आयुर्वेददीपिकायास्तथा चिकित्सासंग्रहस्य चान्ते तेनैवोक्तं—

“गौडाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्रनारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात् ।

भानोरु प्रथितलोभ्रवलीकुलीनः श्रीचक्रपाणिरिह कर्तृपदाधिकारी ॥” इति ॥

१ प्रमाणविस्तरस्तु निर्णयसागरयन्त्रालयमुद्रितेऽष्टाङ्गहृदयस्य षष्ठे संस्करणे उपोद्धाते २ पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

२ श्रीनीलमेघमिषविवरचिते तन्त्रयुक्तिविचारे ग्रन्थारम्भश्लोके वाग्भटपितुर्नाम “सङ्गुप्त” इति, वाग्भटस्य च “रामगुप्त” इति नाम प्रदत्तं; यथा—“आत्तबुद्धिरवलोकितेश्वरात् सङ्गुप्तकुलसिन्धुचन्द्रमाः । रामगुप्त इति वाह(राम)-टाख्याया ख्यातिमात् स मिषगाविरस्तु नः” इति ।

३ प्रमाणविस्तरस्तु महामहोपाध्यायश्रीगणनाथसेनविरचितप्रत्यक्षशारीरोपोद्धाते माधवकरणकालनिर्णये द्रष्टव्यः ।

४ प्रमाणविस्तरस्तु निर्णयसागरयन्त्रे मुद्रितस्य अष्टाङ्गहृदयस्य षष्ठे संस्करणे श्रीहरिशास्त्रिपरपाडकरमहोदयलिखिते उपोद्धाते १०-१५ पृष्ठेषु द्रष्टव्यः ।

५ एतच्च चक्रपाणिदत्तेनैवोक्तं चक्रव्याख्याया आरम्भे—“नरदत्तगुरुद्विचक्रकार्यानुगामिनी । क्रियते चक्रदत्तेन टीकाऽऽयुर्वेददीपिका” इति ।

व्याख्यातं चैतत्पद्यं चिकित्सासंग्रहव्याख्यायां शिवदाससेनेन; यथा—“गौडाधिनाथो नयपाल-
देवः, तस्य रसवती महानसं, तस्या अधिकारी; तथा पात्रमिति मन्त्री, ईदृशो यो नारायणस्तस्य तनयः;
सुतयः नीतिमान् । अन्तरङ्गादिति लब्धान्तरङ्गपदवीकात् भानोरनु नारायणस्य तनय इति योज्यं, तेन
भानोरनुज इत्यर्थः । विद्याकुलसंपन्नो हि भिषक् ‘अन्तरङ्ग’ इत्युच्यते । लोध्रवलीकुलीन इति लोध्रवलीसंज्ञक-
दत्तकुलोत्पन्नः” इति । श्रीनयपालदेवराज्यशासनकालस्तु ख्रिस्टीयैकादशशताब्देर्मध्यभाग इतीतिहासविदां
मतम् । चक्रपाणिदत्तविरचिताः चरकसंहिताया आयुर्वेददीपिकाव्याख्या, सुश्रुतसंहिताया भानुमत्याख्या
व्याख्या, चक्रदत्तसंग्रहापरपर्यायचिकित्सासंग्रहः, तथा द्रव्यगुणसंग्रहश्चेति चत्वारो ग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते ।

श्रीशिवदाससेनस्तु वैद्यजातौ समुत्पन्नः गौड(बङ्ग)देशान्तर्गतमालश्विकाग्रामनिवासी, अनन्त-
सेनस्य तनयः, बार्बकशाहाख्यस्य गौडावनिपतेः समाश्रित इति तेनैव चक्रदत्तयोगसंग्रहव्याख्याया द्रव्य-
गुणसंग्रहव्याख्यायाश्चान्ते लिखितादात्मवृत्तान्तात् प्रतीयते; तथाहि—

“आसीत् समयां शिखरेश्वरस्य लब्धप्रतिष्ठः किल साहिसेनः ।

वाणीविलासं कविसार्वभौमं विजित्य यः प्राप यशो दुरापम् ॥

काकुत्स्थसेनस्तनयस्ततोऽभूत्तस्यापि लक्ष्मीधरसेननामा ।

तस्मादभूदुद्धरणस्तनूजस्तस्याप्यनन्तस्तनयोऽथ जज्ञे ॥

मालश्विकाग्रामनिवासभूमेर्गौडावनीपालभिषग्वरस्य ।

अनन्तसेनस्य सुतो विधत्ते टीकामिमां श्रीशिवदाससेनः ॥”

शिवदाससेनविरचितद्रव्यगुणसंग्रहव्याख्यायां तु

“योऽन्तरङ्गपदवीं दुरवापां छत्रमप्यतुलकीर्तिरवाप ।

गौडभूमिपतिवार्बकसाहात् तत्सुतस्य सुकृतिनः कृतिरेषा ॥”

इति पद्यमधिकं पठ्यते । अत्रोक्तो बार्बकशाहः १४५७ तमात् ख्रीस्त्यब्दादारम्य १४७४ तमा-
ब्दपर्यन्तं बङ्गदेशं शशासेति ‘हिस्ट्री ऑफ बंगाल’ नाम्नि ग्रन्थे स्टुअर्टमहोदयः । शिवदासपितोरनन्त-
सेनस्य बार्बकशाहस्य राजवैद्यत्वात् शिवदाससेनस्यापि स एव काल इति प्रतीयते । शिवदाससेनविरचिताः
चरकसंहितायास्तत्त्वप्रदीपिकाव्याख्या, चक्रपाणिदत्तकृतचिकित्सासंग्रहोपरि विरचिता तत्त्वचन्द्रिकाव्याख्या,
चक्रपाणिदत्तविरचितद्रव्यगुणसंग्रहोपरि कृता द्रव्यगुणसंग्रहव्याख्या, अष्टाङ्गहृदयोत्तरतन्त्रस्य अष्टाङ्ग-
हृदयतत्त्वबोधौख्या व्याख्या चेति चत्वारो ग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते ।

१ सुश्रुतसंहितायाः सूत्रस्थानस्य भानुमतीव्याख्या ख० वा० स्वामिश्रीलक्ष्मीरामनिधिग्रन्थमालायाः प्रथम-
स्तबकरूपेण मुद्रिता प्रसिद्धिभूता च ।

२ “मालश्विकाग्रामः वारेन्द्रभूमौ पवनामण्डलान्तर्गतः । चक्रदत्तसंग्रहस्य शिवदाससेनव्याख्यायां मण्डकपर्ण्याः
‘मानामानी’ इति नाम दत्तः राडे वङ्गे च या ‘थलकुडि’ वा ‘थानकुनि’ इति ख्याता, सैव कोचविहार-रंगपुर-
राजशाहीप्रदेशेषु ‘मानामानि’ इति प्रसिद्धा । अतोऽपि शिवदाससेनस्य वारेन्द्रभूमिनिवासित्वं प्रमाणीभवति” इति
कौषीण्यध्वजस्य वङ्गभाषया लिखिते उपोद्घाते कविराजश्रीविराजचरणगुप्ताः ।

३ कलकत्तानगरवास्तव्यैर्वैद्वद्भ्यैः कविराजश्रीज्योतिषचन्द्रसरस्वतीमहोदयैरष्टाङ्गहृदयस्य उत्तरतन्त्रोपरि
शिवदाससेनविरचिता अष्टाङ्गहृदयतत्त्वबोधौख्या ताडपत्रोपरि १४४८ तमे शकाब्दे लिखिता व्याख्या संग्रप्ता । व्याख्येय-
मधुना ख० वा० स्वामिश्रीलक्ष्मीरामनिधिग्रन्थमालाया द्वितीयस्तबकरूपेण मुद्रापठितुमारब्धा एकवत्सराभ्यन्तरेव
प्रसिद्धिमेत्यति ।

आयुर्वेददीपिकाव्याख्यासंवलितायश्चरकसंहिताया द्वितीयावृत्तेः संशोधनावसरे अधोलिखितानामादर्श-
पुस्तकानां साहाय्यमवलम्बितम् ।

१ आयुर्वेददीपिकाव्याख्यायाः सूत्र-निदान-विमानस्थानात्मकं हस्तलिखितपुस्तकं स्वर्गवासिनामसत्सु-
हदां वैद्य जयशङ्कर हरजीवन नाथद्वारावाळा इत्येतेषां सकाशात् प्राप्तम् ।

२-१ शारीरस्थानम्, आयुर्वेददीपिकाव्याख्यासमेतं हस्तलिखितं प्रायः शुद्धम् ।

२ आयुर्वेददीपिकाव्याख्यायाश्चिकित्सास्थानस्य सप्तमाध्यायादारभ्य पञ्चदशाध्यायपर्यन्तं हस्तलि-
खितपुस्तकं ३५ पत्रात्मकम्, अन्तराखण्डितपत्रमशुद्धिबहुलं च ।

३ मूलस्य काश्मीरपाठानुयायि संपूर्णं हस्तलिखितपुस्तकं प्रायः शुद्धम् ।

एतत्पुस्तकत्रयं लाहोरनगरस्थश्रीदयानन्दएङ्ग्लोवैदिकमहाविद्यालयस्थितश्रीलालचन्दपुस्तका-
लयात् श्रीदयानन्दायुर्वेदमहाविद्यालयप्रधानाध्यापककविराजश्रीसुरेन्द्रमोहन वी.ए. महोदयद्वारा प्राप्तम् ।

३ जर्मनदेशस्थितटिर्बिजनयुनिवर्सिटीपुस्तकालयात् प्राप्तमायुर्वेददीपिकाव्याख्यायाः संपूर्णं हस्तलि-
खितपुस्तकमशुद्धिबहुलम् । (चिकित्सास्थाने आरम्भतः सार्धद्वयाध्यायपर्यन्तमेव ।) अस्य पुस्तकस्य इन्द्रिय-
कल्प-सिद्धिस्थानव्याख्यायाः संशोधने उपयोगो जातः ।

४ बीकानेरराजप्रासादपुस्तकालयादायुर्वेददीपिकाया हस्तलिखितं पुस्तकं चिकित्सास्थान- (आर-
म्भतोऽध्यायचतुष्टयं, शेषे च कासचिकित्सातदारभ्य समाप्तिपर्यन्तं) कल्पस्थान-सिद्धिस्थानात्मकं बीकानेर-
नगरस्थैः भिषग्ब्रह्म श्रीकेवलरामस्वामिमहोदयैरेल्लेखयित्वा प्रेषितम् ।

५-१ आयुर्वेददीपिकाव्याख्यासहितं प्रारम्भत इन्द्रियस्थानपर्यन्तं कलकत्तानगरस्थैः स्वर्गवासिभिः
कविराजश्रीहरिनाथविशारदमहोदयैः संपादयित्वा प्रसिद्धीकृतं मदीयपुस्तकालयस्थम् ।

२ उपर्युक्तपुस्तकस्यैव चिकित्सास्थानस्यारम्भतोऽध्यायत्रयं, कल्पस्थानं संपूर्णं, सिद्धिस्थानस्या-
रम्भतो दशमाध्यायपर्यन्तं नागपुरनगरस्थानामसत्सुहदां वैद्यभूषण पं. गोवर्धनशर्मा
छांगाणी इत्येतेषां सकाशादलब्धम् ।

६ आयुर्वेददीपिकाव्याख्यासमेतं संपूर्णं निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रितं, नासिकक्षेत्रस्थैरसत्सुहद्विः
वैद्यभूषण पं. श्रीवामनशास्त्री दातार इत्येतेः संपादितम् ।

७ स्वर्गवासिभिः कविराजश्रीगङ्गाधरकविरत्नमहोदयैर्विरचितया जल्पकल्पतरुव्याख्यया तथा
श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायुर्वेददीपिकाव्याख्यया च समेतं संपूर्णं कलकत्तानगरवास्तव्याभ्यां कविराजश्री-
नरेन्द्रनाथसेनगुप्त-बलाईचन्द्रसेनगुप्ताभ्यां मुद्रापयित्वा प्रसिद्धीकृतम् ।

८ स्वर्गवासिभिः वैद्यरत्नकविराजश्रीयोगीन्द्रनाथसेनमहोदयैर्विरचितया चरकोपस्कारव्याख्यया
समेतं प्रारम्भतश्चिकित्सास्थानस्य त्रयोदशाध्यायपर्यन्तम् ।

९ मूलमात्रं हस्तलिखितं प्रारम्भतः कल्पस्थानपर्यन्तम्, अहमदाबादनगरवास्तव्यानां स्वर्गवासि-
नामसत्सुहदां वैद्य रणछोडलाल मोतीलाल बोधा इत्येतेषां पुस्तकसंग्रहात् प्राप्तम् ।

१० मूलमात्रं हस्तलिखितं चिकित्साकल्पसिद्धिस्थानात्मकं वाराणसेयानामसत्सुहदां पं. रामशङ्कर-
शर्मा आयुर्वेदशास्त्राचार्य इत्येतेषां पुस्तकसंग्रहात् प्राप्तम् ।

११ श्रीशिवदाससेनविरचिततत्त्वप्रदीपिकाव्याख्याया हस्तलिखितं पुस्तकं प्रारम्भतः सूत्रस्थानस्य
सप्तविंशतितमाध्यायपर्यन्तं मुंबईनगरस्थारॉयल एशियाटिक सोसायटी पुस्तकालयात् प्राप्तम् ।

यैरुपरिनिर्दिष्टैर्महोदयैरादर्शपुस्तकप्रदानेन बहूपकृतमस्मिन् कार्ये तेषां तं महान्तमुपकारं स्मारं स्मारं परः शतैर्धन्यवादैरभिनन्दयामि तान् ।

पूर्वोक्तानामादर्शपुस्तकानां साहाय्येन संदेहस्थले च तन्त्रान्तराणां व्याख्यानान्तराणां च साहाय्येन पुस्तकस्यास्य संशोधने यथामतिं कृतो यत्नः । तथाऽपि चरकतन्त्रस्यातिगहनत्वात् आयुर्वेददीपिकायाः समुपलब्धानामादर्शपुस्तकानामशुद्धिबाहुल्यात् चिकित्साकार्यव्यापृतस्य ममैतत्कार्ये यथेष्टसमयालाभात् अमप्रमादादिदोषाच्च जातानि स्वल्पानि गुणैकपक्षपातिभिः सुधीभिः क्षन्तव्यानि, सफलयितव्यश्च ममायं प्रयासो ग्रन्थास्यास्य पठनपाठनादिनेत्यभ्यर्थयते—

डॉ. विगास स्ट्रीट,
मुंबई, स. १९४१

}

मिषजामनुग्राह्यो
यादवशर्मा ।

चरकसंहितायाः विषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१ सूत्रस्थानम् ।					
१ दीर्घजीवित्योऽध्यायः ।					
१-२ दीर्घजीवित्याध्यायोपक्रमः	१-३	६६ दोषाणां प्रशमनाः प्रकोपकाश्च	१८	१७-३३ अष्टाविंशतिर्विषयः	२५-२६
३-२२ आयुर्वेदाध्ययनार्थं भरद्वा-		रसाः	१८	३४-३५ अध्यायार्थसंग्रहः	२७
जस्येन्द्रसकाशो गमनम् ...	४-६	६७ प्रभावभेदेन द्रव्यभेदः	१९	३६ चिकित्साहो वैद्यः	२७
३३-२६ इन्द्रेण भरद्वाजाय आयु-		६८ उत्पत्तिभेदेन	२०		
र्वेदस्य प्रवचनम् ...	६-७	६८-६९ जाङ्गमद्रव्यसंग्रहः	२०		
२७-४० आयुर्वेदस्य भूतले प्रव-		७० पार्थिवद्रव्यसंग्रहः	२०		
र्तनम्	७-८	७१-७२ चतुर्विधमौद्धिद्रव्यम्	२०		
४१ आयुर्वेदस्य लक्षणम्	८	७३ औद्धिद्रव्यसंग्रहः	२०		
४२ आयुषो लक्षणं पर्यायाश्च	११	७४-७६ जङ्गमादिषु प्रशस्तानां			
४३ अन्यवेदेभ्य आयुर्वेदस्य प्रकर्षः	११	द्रव्याणां संग्रहः	२०		
४४-४५ सामान्यविशेषयो-		७७-७९ षोडशमूलिनीनां नामकर्मेणी	२१		
र्लक्षणम्	९-१०	८०-८५ एकोनविंशतिफलिनीनां	२१		
४६-४७ आयुर्वेदस्याधिकरणम्	११	८६-८७ चतुर्विधमहाज्ञेहानां	२१		
४८ द्रव्यसंग्रहः	११	८८-९१ पञ्चविधलवणानां	२१		
४८ चेतनाचेतनभेदेन द्रव्यस्य		९२-१०४ अष्टविधमृन्माणां	२१		
द्वैविध्यम्	११	१०५-११३ अष्टविधक्षीराणां	२२		
४९ गुणाः कर्माणि च	१२	११४-११५ क्षीराश्रयास्त्रयो वृक्षा-			
५० समवायस्य लक्षणम्	१२	स्तेषां कर्म च...	२२		
५१ द्रव्यस्य	१३	११६-११९ त्वगाश्रयास्त्रयो वृक्षा-			
५१ गुणस्य	१३	स्तेषां कर्म च ...	२२		
५२ कर्मेणः	१३	१२०-१२३ औषधीनां नामरू-			
५३ आयुर्वेदस्य कार्यं (प्रयोजनं)	१४	पयोगज्ञाने गुणाः	२३		
५४ व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः	१४	१२४-१३२ औषधानां नामरू-			
५५ व्याधीनां द्विविध आश्रयः	१५	पयोगज्ञाने दोषाः	२३		
५५ आरोग्यस्य हेतुः	१५	१३३ मिषगुभूषोः कर्तव्यम्	२३		
५६ आत्मनो लक्षणम्	१५	१३४ युक्तस्य भैषज्यस्य लक्षणम्	२३		
५७ त्रिविधः शारीरदोषसंग्रहः	१६	१३५ मिषक्तमस्य लक्षणम्	२३		
५७ द्विविधो मानसदोषसंग्रहः	१६	१३६-१४० अध्यायार्थसंग्रहः	२३		
५८ दोषाणां प्रशमनोपायाः	१६				
५९ वायोर्गुणास्तत्प्रशमनानि च	१६	२ अपामार्गतण्डुलीयोऽध्यायः ।			
६० पित्तस्य गुणास्तत्प्रशमनानि च	१६	१-२ अपामार्गतण्डुलीयाध्यायोपक्रमः	२४		
६१ श्लेष्मणो गुणास्तत्प्रशमनानि च	१७	३-६ शिरोविरेचनद्रव्याणि	२४		
६२-६३ विकाराणां विनिवर्तने		७-८ वमनद्रव्याणि	२४		
उपायाः	१७	९-१० विरेचनद्रव्याणि	२४		
६४ रसस्य लक्षणं, विशेषे प्रत्ययाश्च	१८	११-१३ आस्थापनद्रव्याणि	२५		
६५ रसानां संग्रहः	१८	१४ अनुवासनद्रव्याणामास्था-			
		पनद्रव्येष्वतिदेशः	२५		
		१५ पञ्चकर्मतः प्राक्तवैद्यम्	२५		
		१६ युक्तिज्ञानस्य गुणाः	२५		

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३ आरग्वधीयोऽध्यायः ।			
१-२ आरग्वधीयाध्यायोपक्रमः	२७	१७-२० वातहराः पञ्च	२८
३-१७ पञ्चदश कुष्ठहराः		२१-२२ वातरफहरास्त्रयो	२८-२९
प्रदेहाः	२७-२८	२३-२४ शिरोरुजाहरी द्वौ प्रदेहौ	२९
१८-२० वातहराः पञ्च	२८	२५ पार्श्वरुजाहर एकः प्रदेहः	२९
२१-२२ वातरफहरास्त्रयो	२८-२९	२६-२७ निर्वाणौ द्वौ प्रदेहौ	२९
२३-२४ शिरोरुजाहरी द्वौ प्रदेहौ	२९	२८ शीतहर एकः प्रदेहः	२९
२५ पार्श्वरुजाहर एकः प्रदेहः	२९	२९ एको विषहरः	२९
२६-२७ निर्वाणौ द्वौ प्रदेहौ	२९	२९ त्वगदोषसंस्थेदहरः	२९
२८ शीतहर एकः प्रदेहः	२९	२९ शरीरदोर्गन्ध्यहरः	२९
२९ एको विषहरः	२९	३० अध्यायार्थसंग्रहः	२९
२९ त्वगदोषसंस्थेदहरः	२९		
२९ शरीरदोर्गन्ध्यहरः	२९		
३० अध्यायार्थसंग्रहः	२९		
४ षड्विरेचनशतीयोऽध्यायः ।			
१-२ षड्विरेचनशतीयाध्यायोपक्रमः	२९	३ षड्विरेचनशतीनां संग्र-	
३ षड्विरेचनशतीनां संग्र-		हेण कथनम्	३०
४ षड्विरेचनशतीनां	३०	५ षड्विरेचनशतीनां	३०
५ षड्विरेचनशतीनां	३०	६ पञ्च कषाययोनयः	३०
६ पञ्च कषाययोनयः	३०	७ पञ्चविधं कषायकल्पनम्	३१
७ पञ्चविधं कषायकल्पनम्	३१	७(१-३) खरसारीनां लक्षणाणि	३१
७(१-३) खरसारीनां लक्षणाणि	३१	७ खरसारीनां वलतारतम्यम्	३१
७ खरसारीनां वलतारतम्यम्	३१	८ पञ्चाशन्महाकषायानां	
८ पञ्चाशन्महाकषायानां		संग्रहेण विवरणम् ...	३१
संग्रहेण विवरणम् ...	३१	८ पञ्चकषायशतानां विवरणम्	३१
८ पञ्चकषायशतानां विवरणम्	३१	९ जीवनीयो दशको महाकषायः	३२
९ जीवनीयो दशको महाकषायः	३२	९ वृंहणीयो	३२
९ वृंहणीयो	३२	९ लेखनीयो	३२
९ लेखनीयो	३२	९ भेदनीयो	३२
९ भेदनीयो	३२	९ सन्धानीयो	३२
९ सन्धानीयो	३२	९ दीपनीयो	३२
९ दीपनीयो	३२	१० बल्यो	३२
१० बल्यो	३२		

३ आरग्वधीयोऽध्यायः ।

१-२ आरग्वधीयाध्यायोपक्रमः	२७
३-१७ पञ्चदश कुष्ठहराः	
प्रदेहाः २७-२८	
१८-२० वातहराः पञ्च	२८
२१-२२ वातरक्तहरास्त्रयो	२८-२९
२३-२४ शिरोरुजाहरो द्वौ प्रदेहौ	२९
२५ पार्श्वरुजाहर एकः प्रदेहो	२९
२६-२७ निर्वापणो द्वौ प्रदेहौ	२९
२८ सीतहर एकः प्रदेहः	२९
२८ एको विषहरः	२९
२९ रक्तदोषसंस्लेधहरः	२९
२९ शरीरदीर्घन्यहरः	२९
३० अध्यायार्थसंग्रहः	२९

४ षड्विरेचनशतीयोऽध्यायः ।

१-२ षड्विरेचनशतीयाध्यायोपक्रमः	२९
३ षड्विरेचनशतादीनां संग्र-	
हेण कथनम्	३०
४ षड्विरेचनशतादिनि	३०
५ षड्विरेचनशत्रयाः	३०
६ पञ्च कषाययोनयः	३१
७ पञ्चविधं कषायकल्पनम्	३१
७(१-३) खरसादीनां लक्षणानि	३१
७ खरसादीनां वल्लतारतन्त्रम्	३१
८ पञ्चाशन्महाकषायार्थां	
संग्रहेण विवरणम्	३१
८ पञ्चकषायशतानां विवरणम्	३१
९ जीवनीयो दशको महाकषायः	३२
९ वृंहणीयो	३२
९ लेखनीयो	३२
९ भेदनीयो	३२
९ सन्धानीयो	३२
९ रीपनीयो	३२
१० बल्यो	३२

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१० वण्यो	दशको महाकषायः ३२	२० भेषजानामसंख्येत्ये नास्ति		५७-६२ अणुतैलसेवने गुणाः	४१
१० कण्डूयो	" " "	संक्षेपविस्तरे युक्तिः	३४	६३-६८ अणुतैलनिर्माणविधिः	४१
१० हृद्यो	" " "	२१-२२ केषाब्जिदज्ञानामेकाधिकेभ्यः		६९-७० अणुतैलस्य प्रयोगविधिः	४२
११ तुमिद्रो	" " ३३	कषायान्तरेषु संख्यनेऽपि		७१-७२ दन्तधावनविधिर्गुणाश्च	"
११ अयौम्रो	" " "	पञ्चसतीलपूरणे युक्तिः	३५	७३ दन्तपवने योग्या द्रुमाः	"
११ कुष्ठो	" " "	२३-२५ अध्यायार्थसंग्रहः ...	"	७४ जिह्वानिलैखनानि	"
११ कण्डूश्रो	" " "	इति भेषजचतुष्कः ।		७५ जिह्वानिलैखनस्य गुणाः	"
११ कुमिद्रो	" " "			७६-७७ आस्येन धार्याणि द्रव्याणि	"
११ विषमो	" " "			७८-८० तैलमण्डूवधारणस्य गुणाः	"
१२ स्तन्यजननो	" " "	५ मात्राशित्तियोऽध्यायः ।		८१-८३ शिरसि तैलनिषेवणस्य	"
१२ स्तन्यशोधनो	" " "	१-२ मात्राशित्तियोऽध्यायोपक्रमः	३६	८४ कर्णपूरणस्य	"
१२ शुक्रजननो	" " "	३ मात्राधानं कर्तव्यम् ...	"	८५-८९ लभ्यङ्गस्य	"
१२ शुक्रशोधनो	" " "	३ आहारमात्राया अभिवला-		९०-९२ पादाभ्यङ्गस्य	"
१३ ज्वेदोपगो	" " "	पेशित्वम्	"	९३ शरीरपरिमार्जनस्य	४३
१३ खेदोपगो	" " "	४ आहारस्य मात्राप्रमाणम्	"	९४ स्नानस्य	"
१३ वमनोपगो	" " "	५ प्रकृतिलघूनि प्रकृतिशुरूणि		९५ निमेलम्बरधारणस्य	"
१३ विरेचनोपगो	" " "	च द्रव्याणि मात्रयैवो-		९६ गन्धमाल्यनिषेवणस्य	"
१३ आस्थापनो	" " "	पयोज्यानि	३७	९७ रत्नाभरणधारणस्य	"
१३ अनुवासनो	" " "	६ मात्राविचारे गौरवलाघवयो-		९८ पादादिशोचाधानस्य	"
१३ शिरोविरेचनो	" " "	रूपयोगिकत्वम्	"	९९ केशादिकल्पनस्य	"
१४ छर्दिनिग्रहणो	" " "	७ गुरुलघुभेदेन आहारस्य मात्रा		१०० पादत्रधारणस्य	"
१४ तुण्णानिग्रहणो	" " "	८ मात्रावदाहारस्य गुणाः ...	३८	१०१ छत्रधारणस्य	"
१४ हिक्कानिग्रहणो	" " "	९ पिष्टमयादिगुरुद्रव्याणां		१०२ दण्डधारणस्य	"
१५ पुरीषसंग्रहणीयो,	" " "	भोजने मात्रा	"	१०३ स्वस्थविधाववहितेन	"
१५ पुरीषविरजनीयो,	" " "	१०-११ कीदृशानाहारान्नाभ्यसेत्		भवितव्यम्	"
१५ मूत्रसंग्रहणीयो	" " "	१२ कीदृशानाहारान्नाभ्यसेत्		१०४ स्वस्थस्यान्यत्कर्तव्यम्...	"
१५ मूत्रविरजनीयो	" " "	१३ सूत्रमात्रेण स्वस्थवृत्तोपदेशः		१०५-१११ अध्यायार्थसंग्रहः	"
१५ मूत्रविरेचनीयो	" " "	१४-१९ अञ्जनविधिः ... ३८, ३९			
१६ क्वासहरो	" " ३४	२०-२२ प्रायोगिकधूमवर्तिद्रव्याणि	३९		
१६ क्ष्वासहरो	" " "	२३-२४ धूमवर्तेर्निर्माणविधिः	"		
१६ शोथहरो	" " "	२५ जैद्विकधूमवर्तिद्रव्याणि ...	"		
१६ ज्वरहरो	" " "	२६ मूर्धविरेचनधूमवर्तिद्रव्याणि	"		
१६ श्रमहरो	" " "	२७-३२ धूमपानस्य गुणाः ...	४०		
१७ दाहप्रशमनो,	" " "	३३-३७ धूमपानेऽष्टौ कालाः	"		
१७ शीतप्रशमनो,	" " "	३७ सम्यक्पीतस्य धूमस्य लक्षणम्	"		
१७ उदरप्रशमनो	" " "	३८ अविधिपीतस्य धूमस्य दोषाः	"		
१७ अश्लमर्दप्र०	" " "	३९-४० तत्र प्रतीकारः ...	"		
१७ शूलप्रशमनो	" " "	४१-४५ धूमपानानद्भिः ...	"		
१८ शोणितास्थापनो,	" " "	४६-४८ धूमपानविधिः ...	४१		
१८ वेदनास्थापनो	" " "	४९-५१ धूमनेत्रनिर्माणविधिः	"		
१८ संज्ञास्थापनो	" " "	५२ सुपीतस्य धूमस्य लक्षणम्	"		
१८ प्रज्ञास्थापनो	" " "	५३ अपीतस्य " " "	"		
१८ वयःस्थापनो	" " "	५४-५५ अतिपीतस्य " " "	"		
१९ पञ्चाशन्महाकषायोपसंहारः	" " "	५६ अणुतैलस्य प्रयोगकालः	"		

६ तस्याशित्तियोऽध्यायः ।

१-२ तस्याशित्तियोऽध्यायोपक्रमः	४४
३ ऋतुसात्म्ये विहिते फलम्	"
४ ऋत्वादिविभागेन संवत्सर-	
विभागः	"
५ अयनयोः स्वरूपम् ...	"
६ आदाने नृणां दीर्घल्ये हेतुः	४५
७ विशर्गे नृणां बलोपचये हेतुः	"
८ आदानविशर्गयोर्बलस्य	
हासवृद्धिक्रमः	"
९-१८ हेमन्तचर्या ... ४५, ४६	"
१९-२१ शिशिरचर्या ... ४६	"
२२-२६ वसन्तचर्या ... ४६, ४७	"
२७-३२ ग्रीष्मचर्या ... ४७	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३३-४० वर्षाचर्या ...	४८	४६-५० निजविकाराणामनुत्पत्तौ		२८ आत्मनः शुभाशंसनप्रकारः	६१
४१-४८ धारचर्या ...	"	विधिः	५३	२९ ब्रह्मचर्यादिपरेण भवितव्यम्	"
४९-५० सामान्यस्य लक्षणम्	"	५१-५२ आगन्तुरोगाणामनुत्पत्तौ		३०-३३ अध्यायार्थसंग्रहः	"
५१ अध्यायार्थसंग्रहः ...	४९	प्रज्ञापराधस्य कारणत्वं	५४	३४ अनुक्तसङ्गतोपसंग्रहः	"
		५३-५४ आगन्तुविकाराणामनुत्पत्तौ		इति स्वस्थवृत्तचतुष्कः	"
		विधिः	"		
७ नवेगान्धारणीयोऽध्यायः ।					
१-२ नवेगान्धारणीयाध्यायोपक्रमः	४९	५५ रोगाणामनुत्पत्तौ उत्पन्नानां		९ खुड्वाकचतुष्पादोऽध्यायः ।	
३-४ येषां वेगाच्च धारयेत् ...	"	च शान्तये कारणम् ...	"	१-२ खुड्वाकचतुष्पादाध्यायोपक्रमः	६१
५-७ मूत्रनिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च	"	५६-५७ के नरा वज्याः ...	"	३ चिकित्सायाः पादचतुष्टयम्	"
८-९ पुरीषवेगविधारणे	"	५८-५९ के नराः सेव्याः ...	"	४ रोगारोग्ययोर्लक्षणम्	६२
१०-११ शुके प्रतिवृत्ते	"	६० हितसेवने प्रयतितव्यं ...	"	५ चिकित्सायां लक्षणम्	"
१२-१३ अघोवातनिग्रहे	"	६१ दधिसेवने नियमाः ...	"	६ वैद्यस्य गुणाः	६३
१४-१४ छर्दिनिग्रहे	"	६२ दधिसेवनविधीनामपालने दोषाः	"	७ द्रव्याणां	"
१६-१७ क्षवक्षुविधारणे	"	६३-६६ अध्यायार्थसंग्रहः ...	५५	८ परिचारकस्य	"
१८ उद्गारनिग्रहे	"			९ आतुरस्य	"
१९ जृम्भानिग्रहे	"	८ इन्द्रियोपक्रमणीयोऽध्यायः ।		१०-१४ पादचतुष्टये वैद्यस्य प्रधानत्वे	
२० क्षुद्गनिग्रहे	"	१-२ इन्द्रियोपक्रमणीयाध्यायोपक्रमः	५५	हेतुः	"
२१ पिपासानिग्रहे	"	३ पक्षेन्द्रियादीनां परिगणनम्	"	१५-१७ अज्ञचिकित्सकस्य दोषाः	"
२२ बाष्पनिग्रहे	"	४ मनसो लक्षणम्	"	१८-२३ सदैवस्य लक्षणम्	६३, ६४
२३ निद्राविधारणे	"	५ एकस्मिन् पुरुषे मनसोऽनेकव-		२४-२५ वैद्यस्य कर्तव्यम्	६४
२४ श्रमनिःश्वासधारणे	"	दाभासे कारणम्	"	२६ भूतेषु चतुर्विधा वैद्यवृत्तिः	"
२५ पूर्वोक्तवेगधारणनिषेधः	"	६ पुरुषस्य सात्त्विकादिव्य-		२७-२८ अध्यायार्थसंग्रहः ...	"
२६-२९ येषां वेगाः सर्वथा		पदेशे हेतुः	५६		
धारणीयाः	"	७ मनःपुरःसराणामिन्द्रियाणा-		१० महाचतुष्पादोऽध्यायः ।	
३० साहसादीनां वेगधारणे गुणाः	"	मर्थग्रहणे सामर्थ्यम् ...	"	१-२ महाचतुष्पादाध्यायोपक्रमः	६४
३१ व्यायामस्य लक्षणम्	"	८ पक्षेन्द्रियाणि	"	३ चतुष्पादं भेषजमलमारो-	
३२ व्यायामस्य गुणाः	"	९ पक्षेन्द्रियद्रव्याणि ...	"	ग्यायेलात्रेयकृता स्थापना	"
३३ अतिव्यायामे दोषाः	५१	१० पक्षेन्द्रियाधिष्ठानानि	"	४ मेत्रेयकृता भेषजभेषजयो-	
३४ अन्यानपि यानतिसात्रं न सेवेत	"	११ पक्षेन्द्रियार्थाः	"	स्तुल्यत्वप्रतिपादने चेष्टा	६४, ६५
३५ तेषामतिमात्रसेवने दोषाः	"	१२ पक्षेन्द्रियशुद्धयः	"	५ तत्र समाधानमात्रेयकृतम्	६५
(१-२) व्यायामानर्हाः ...	"	१३ अध्यात्मद्रव्यगुणानां संग्रहः	५७	६ चिकित्सासूत्रम्	६६
३६-३७ हिताहितसेवनवर्जनक्रमः	"	१४ पाश्चात्तौक्तिकानामपि चक्षुरादीनां		७ चिकित्सायां यशोलाभे	
३८ कसेण हितसेवनाहित-		तैजसत्त्वादिव्यपदेशे हेतुः	"	कारणम्	"
लागे गुणाः	५२	१५ समनस्कानामिन्द्रियाणां		८ असाध्यरोगचिकित्सायां हानिः	"
३९-४० सदा आतुरा अनातुराश्च	"	प्रकृतिविकृतिहेतवः ...	"	९-१० रोगाणां साध्यासाध्यत्वेऽपि	
मानवाः	"	१६ मनसो ग्राह्यविषयाः ...	"	पुनर्विभागः	"
४० देहप्रकृतेर्लक्षणम्	"	१७ समनस्कानामिन्द्रियाणां		११-१३ सुखसाध्यस्य लक्षणम्	"
४१ स्वस्थस्य समसवैरसं सात्त्व्यं	"	प्रकृतिभावे स्थापने		१४-१६ कृच्छ्राध्यस्य	"
प्रशस्तं	"	उपायाः	५८	१७-१८ याप्यस्य	६४
४२ मलयनानि	५३	१८ सङ्घातानुष्ठाने हेतुर्लभश्च	"	१९-२० प्रत्याख्येयस्य	"
४३ मलानां क्षयशून्योर्लक्षणम्	"	१८ अनुष्ठेयानि सङ्घातानि	"	२१-२२ रोगस्य साध्यासाध्यज्ञान-	
४४ तज्जानां व्याधीनां क्रियाक्रमः	"	१९-२० अननुष्ठेयान्वसङ्घातानि	५९, ६०	प्रयोजनं	"
४५ स्वस्थवृत्तसेवने हेतुः ...	"				

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२३-२४ अध्यायार्थसंग्रहः ...	६७	६४-६५ अध्यायार्थसंग्रहः...	७८	१३ सर्पिषः सर्वज्ञेहोत्तमत्वं	८२
११ तिलैषणीयोऽध्यायः ।		१२ वातकलाकलीयोऽध्यायः ।		१४ घृतस्य गुणाः
१-२ तिलैषणीयाध्यायोपक्रमः	६७	१-२ वातकलाकलीयाध्यायोपक्रमः	७८	१५ तैलस्य "
३ तिक्त एषणाः	३ वायुमधिकृत्य महर्षाणां	...	१६ वसायाः "
४ प्रथमा प्राणैषणा ...	६८	परस्परं प्रश्नाः	१७ मज्जायाः "
५ द्वितीया धनैषणा	४ वायोऽगुणाः ...	७९	१८ सर्पिरावीनो पानकालाः...	...
६ तृतीया परलोकैषणा	५ वायोः प्रकोपणानि	१९ ज्ञेहपाने कालमेदोऽधिकारि- भेदश्च
७-१६ आत्मपरलोकान्तिव- प्रतिपादनं ...	६९, ७०	६ वायोः प्रशमनानि	२०-२१ तन्नियमापालने दोषाः	८३
१७ परीक्षायाश्चातुर्विध्यम् ...	७०	७ प्रकोपणप्रशमनानि कथं वायुं प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति च	...	२२ ज्ञेहस्यागुपानम्
१८-१९ आतस्य लक्षणम्	८ शरीरचरस्याकुपितस्य वायोः कर्माणि	२३-२८ ज्ञेहस्य चतुर्विंशतिः प्रविचाराणाः
२० प्रत्यक्षस्य " ...	७१	८ शरीरचरस्य कुपितवायोः कर्माणि	२९-३० ज्ञेहस्य त्रिविधा मात्राः	...
२१-२२ अनुमानस्य "	९ प्रकृतिभूतस्य लोकेषु चरतो वायोः कर्माणि	३१-३२ उत्तमज्ञेहमात्रार्हाः पुरुषाः	...
२३-२५ युक्तेर्लक्षणम् ...	७१, ७२	९ प्रकृतिभूतस्य लोकेषु चरतो वायोः कर्माणि	३३-३४ उत्तमज्ञेहमात्राया गुणाः	...
२६ प्रमाणप्रकरणोपसंहारः...	७२	८ लोकेषु चरतः कुपितवायोः कर्माणि	३५-३६ मध्यमज्ञेहमात्रार्हाः पुरुषाः	८४
२७-२९ आतनाक्यद्वारा पुनर्भवस्य प्रतिपादनम्	...	८ वायोः प्रभावः ...	७९-८०	३७ मध्यमज्ञेहमात्राया गुणाः...	...
३० प्रत्यक्षेण " ...	७३	९ अत्र मरीचिकृता विप्रतिपत्तिः	८०	३८-३९ ह्रस्वज्ञेहमात्रार्हाः पुरुषाः	...
३१ अनुमानेन "	१० वायोविदकृतं तत्र समाधानं	...	४० ह्रस्वज्ञेहमात्राया गुणाः
३२ युक्त्या "	११ शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकुपि- तस्य पित्तस्य शुभाशुभ- करत्वम्	४१-४२ घृतपानार्हाः
३३ सिद्धे पुनर्भवे धर्माचरणम- वश्यं कर्तव्यं	१२ शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकु- पितस्य श्लेष्मणः शुभाशुभ- करत्वम्	४४-४६ तैलपानार्हाः
३४ सप्त त्रिकाणि ...	७४	१३-१५ सर्वेषामेव वातपित्तश्ले- ष्मणां प्रभुत्वमिति आत्रेयकृतं समाधानम् ...	८०, ८१	४७-४९ वसापानार्हाः
३५ त्रय उपस्तम्भाः	१६-१७ अध्यायार्थसंग्रहः ...	८१	५० मज्जापानार्हाः
३६ त्रिविधं बलं	इति निर्देशचतुष्कः ।	...	५१ ज्ञेहनस्य प्रकर्षः...	...
३७ त्रीप्यायतनानि रोगस्य	१३ ज्ञेहाध्यायः ।		५२ के लेढ्याः
३८ असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग- स्यैकरूपत्वे युक्तिः ...	७५	१-२ ज्ञेहाध्यायोपक्रमः ...	८१	५३-५६ के न लेढ्याः ...	८४-८५
३९-४१ अयोगातिरोगसिंध्ययोग- गुक्तस्य कर्मणो लक्षणम्	७६	३-८ ज्ञेहमधिकृत्याभिवेशस्य प्रश्नाः	...	५७ अक्षिगधस्य लक्षणम् ...	८५
४२ " कालस्य "	९ ज्ञेहस्य त्रिविधा योनिः	...	५८ क्षिरघस्य "
४३ रोगायतनोपसंहारः	१० स्थावरज्ञेहस्याशयाः	५९ अतिक्षिरघस्य "
४४ सर्वेषामेव वस्तूनां भावा- भावा योगव्यपेक्षिणौ	११ जलमज्ञेहस्याशयाः ...	८२	६० ज्ञेहपाने पूर्वकर्म
४५ त्रयो रोगाः	१२ तिलतैलस्य गुणाः	६१ संशोधनसंशमनज्ञेहयोः पानकालः
४६-४७ मानसव्याधेः प्रतिकारः	७७	(१२) एरण्डतैलस्य "	६२-६४ ज्ञेहपीते हिताहितम्	...
४८-४९ त्रयो रोगमार्गाः			६५-६९ मृदुदूतकोष्ठयोर्लक्षणम्	...
५०-५३ त्रिविधा निषजः			७०-७३ ज्ञेहपाने तुष्णोपद्रव- चिकित्सा ...	८५, ८६
५४-५५ त्रिविधमौषधम् ...	७७, ७८			७४-७६ ज्ञेहविभ्रमजा दोषाः	८६
५६-६३ प्राज्ञाहरोमिणोलक्षणम्	७८			७७-७८ तत्र चिकित्सा
				७९ ज्ञेहव्यापत्ती हेतवः
				८० संशोधने ज्ञेह वृत्तिः
				८१ संशमने ज्ञेह वृत्तिः
				८२ ज्ञेहविचारणाया विषयाः	...
				८३-९० ज्ञेहानां प्रविचारणाविधिः	...

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
७०-७२ पुरीषादिमलानां क्षयलक्षणानि	१०३	११५-११९ दोषाणां प्राकृती वैकृती च गतिः	१०५	३६ रोहिण्याः साध्यत्वासाध्य- * त्वनिर्देशः	१०८
७३ योजःक्षयलक्षणम्	"	१२०-१२१ अध्यायार्थसंग्रहः ..	"	३७ कृच्छ्रसाध्यस्य लक्षणं	"
७४-७५ योजतो लक्षणम्	"			३८ सुखसाध्यस्य ..	"
७६-७७ सामान्येन क्षयाणां हेतवः ..	"	१८ त्रिशोथीयोऽध्यायः ।		३९ याप्यस्य ..	"
७८-८० मधुमेहस्य निदानं	"	१-२ त्रिशोथीयाध्यायोपक्रमः	१०६	४० प्रत्याख्येयस्य ..	"
संप्राप्तिश्च	"	३ शोथानां भेदाः	"	४१ रोगाणां साध्यादिभेदाः...	"
८१ मधुमेहस्य लक्षणम्	"	४ आगन्तोः शोथस्य निदानम् ..	"	४२-४३ रुजादिभेदाज्जोराणाम- नेकत्वेऽप्यत्र यथास्थूलं संग्रहः ..	"
८२ मधुमेहस्य उपेक्षणे पिडकानां समुद्भवः	"	५ आगन्तुशोथस्य प्रतिकारः ..	"	४४-४७ कुपितस्यैकस्यैव दोषस्य विविधरोगकरत्वे रोगाणामपत्ति- संख्येयत्वे च तेषां चिकित्सिते सामान्योपदेशः	"
८३ सप्तपिडकानां नामानि ... १०४	"	६ निजस्य शोथस्य सामान्य- निदानम्	"	४८ विकृताः प्रकृतिस्था वा दोषा अवश्यं ज्ञेयाः ... १०९	"
८४ शराविकाया लक्षणम् ..	"	७(१) वातजशोथस्य निदानं लक्षणं च ..	"	४९-५१ प्रकृतिस्थानां वाता- दीनां कर्म	"
८५ कच्छपिकाया ..	"	७(२) पित्तजशोथस्य ..	"	५२ वातादीनां क्षयलक्षणम्...	"
८६ जालिन्या ..	"	७(३) कफजशोथस्य ..	"	५३ वृद्धिलक्षणम् ..	"
८७ सर्पेष्वा ..	"	७ द्रव्जसंविपातजशोथानां निदानं लक्षणं च	"	५४-५५ अध्यायार्थसंग्रहः	"
८८ अलज्या ..	"	८ शोथानां धृक्पृथक्प्रका- रेण भेदाः	"		
८९ विनताया ..	"	९-१५ वातजादिशोथलक्षणानां श्लोकेन पुनरभिधानम्... १०७	"	१९ अष्टोदरीयोऽध्यायः ।	
९० बाह्याभ्यन्तरभेदेन विद्वधि- द्विविधा	"	१६-१७ शोथानां स्थानविशेषकृतम- साध्यत्वम्	"	१-२ अष्टोदरीयाध्यायोपक्रमः	१०९
९१-९२ विद्वध्या निदानम्	"	१८ शोथस्योपद्रवाः	"	३ उदरादिरोगाणां संख्यानां निर्देशः ... १०९-११०	"
९३ .. संप्राप्तिः	"	१९ उपजिह्विकायाः संप्राप्तिः लक्षणं च ..	"	४(१) अष्टो उदराणि	११०
९४ .. स्थानानि	"	२० गलशुण्डिकायाः ..	"	४(१) .. मूत्राघाताः	"
९५ .. निरुक्तिः	"	२१ गलगण्डस्य ..	"	४(१) .. क्षीरदोषाः	"
९६-९७ वातजादिभेदेनान्तर्विद्वधि- लक्षणानि	"	२२ गलग्रहस्य ..	"	४(१) .. रेतोदोषाः	"
९८ विदाहं प्राप्ताया विद्वध्या लक्षणं	"	२३ विसर्पस्य ..	"	४(२) सप्त कुष्ठानि	"
९९-१०० विद्वधीनां लावलक्षणम् ..	"	२४ पिडकायाः ..	"	४(२) .. पिडकाः	"
१०१-१०२ अन्तर्विद्वधीनां स्थान- विशेषकृतं लक्षणम्	"	२५ तिलकादीनां ..	"	४(३) .. विसर्पाः	"
१०३ अन्तर्विद्वधीनां साध्यत्वासाध्य- त्वनिर्देशः क्रियाक्रमश्च ..	"	२६ शङ्खकस्य ..	"	४(३) पञ्चतीसाराः	"
१०४-१०५ प्रवेहं विनाऽपि पिड- कानां संभवः	"	२७ कर्णमूलशोथस्य ..	"	४(३) षड्दावर्ताः	"
१०६-१०७ पिडकानां साध्यत्वा- साध्यत्वनिर्देशः ... १०५	"	२८ छिदाभिद्वन्द्वे ..	"	४(४) पञ्च शुल्माः	"
१०८-११० उष्णभ्योऽन्याः पिडकाः	"	२९ शुलमस्य ..	"	४(४) .. कासाः	"
१११ पिडकानामुपद्रवाः	"	३० वृद्धेः ..	"	४(४) .. श्वासाः	"
११२-११३ दोषाणां त्रिविधा गतिः ..	"	३१ उदरस्य ..	"	४(४) .. हिक्काः	"
११४ दोषाणां चयप्रकोपप्रशमकालाः (कालकृता गतिः)	"	३२ भ्रानाहस्य ..	"	४(४) .. तृष्णाः	"
		३३ अधिमांसासुर्दादीनामपि शोथेऽन्तर्भावः	"	४(४) .. छर्दयः	"
		३४-३५ रोहिण्याः संप्राप्तिः १०७, १०८	"	४(४) .. भक्षस्थानशानस्थानानि (अरुचयः)	"
				४(४) .. शिरोरोगाः	"
				४(४) .. हृद्रोगाः	"

[illegible]

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१७ स्वम्भनद्रव्याणि ...	१२०	१७ अनुत्तानां शोणितजानां रोगानां संग्रहः ...	१२५	४० अग्न्यानां संग्रहः १३१, १३२	
१९ लङ्घनस्य प्रकारभेदाः ...	१२१	१८-१९ शोणितरोगेषु क्रियाक्रमः ..		४१-४४ तेषां चिकित्सायाः सुप्रयोगः	१३३
१९-२० भिन्नप्रकारस्य लङ्घनस्याधिकारिणः		२०-२१ वातादिद्वष्टशोणितस्य लक्षणम्		४५ पथ्यापथ्ययोर्लक्षणम्	
२५ बृंहणं मांसम्		२२ विशुद्धस्य शोणितस्य लक्षणम्		४६-४७ द्रव्याणां मात्रादिज्ञानस्य प्रयोजनं	
२६-२८ बृंहणीयाः बृंहणीयानि च ..		२३ क्षुत्तरक्तस्त्रापानविधिः... ..		४८-४९ धान्याद्यो नव आसवयो-नयः... ..	१३४
२८-३० रुक्षणीयाः रुक्षणीयानि च,,		२४ विशुद्धरक्तस्य पुरुषस्य लक्षणम्		४९ पथ्यतमानामासवानां चतुरशीतिनिर्देशः	
३१ स्नेहाः स्नेहनीयाश्च		२५-२९ मदमूर्च्छायसंन्यासानां संप्राप्तिः		४९ आसवशाब्दस्य निर्देष्टिः	
३१ स्नेहाः स्नेहनीयाश्च		३०-३३ वातजाहिभेदेन मदस्य लक्षणम्	१२६	४९ आसवानां बहुविधो विकल्पः संस्कारश्च	
३२-३३ स्वम्भनद्रव्याणि स्वम्भनीयाश्च,,		३४ शोणितमध्यविषजानामपि मदानां वातादिजेष्वन्तर्भावः ..		४९ यथास्वं संयोगसंस्कारसंस्कृतानामासवानां स्वकर्मकरत्वम्	
३४-३७ लङ्घनस्य कृतास्तिकृत-लक्षणम्		३५-४१ वातजाहिभेदेन मूर्च्छायस्य लक्षणम्		५० आसवानां साधारणगुणाः १३५	
३८-३९ बृंहणस्य ,,		४२ संन्यासान्मदमूर्च्छाययो-भेदः		५१ अध्यायार्थसंग्रहः	
३९ रुक्षणस्य ,,		४३ संन्यासस्य संप्राप्तिः			
३९-४० स्वम्भनस्य ,, ... १२२		४४ ,, लक्षणम्			
४१ लङ्घनादीनां षण्णामकृतानां लक्षणस्य समासेनोपदेशः ..		४५-५३ संन्यासस्योपक्रमः... ..			
४२ षट्पक्रमोपसंहारः ..		५४-५८ मदमूर्च्छाययो-रूपकम् ... १२६, १२७			
४३ असंख्येयत्वेऽप्युपक्रमाणां षट्त्वे युक्तिः		५९-६० अध्यायार्थसंग्रहः ... १२७			
४४ अध्यायार्थसंग्रहः		इति योजनाचतुष्कः ।			
२३ संतर्पणीयोऽध्यायः ।		२४ यज्ञःपुरुषीयोऽध्यायः ।		२६ आत्रेयभद्रकाप्पीयोऽध्यायः ।	
१-२ संतर्पणीयाध्यायोपक्रमः १२२		१-२ यज्ञःपुरुषीयाध्यायोपक्रमः १२७		१-२ आत्रेयभद्रकाप्पीयाध्या-योपक्रमः	१३५
३-४ संतर्पणविमित्तानि		३-२५ पुरुषभासार्थं चाधि-कृत्य समेतानां महर्षीणां विवादाः ... १२७-१२९		३-८ महर्षीणां समितौ रसाहार-विनिश्चये कथा	
५-७ संतर्पणजा रोगाः		२६-२९ तुल्य पुनर्वसुकृतं समाधानम्	१२९	५ षष्ठेव रसा इति आत्रेय-कृतो पाठश्च	१३६
८-२५ तत्र प्रतिकारः १२२, १२३		३०-३४ हिताहिताहारजातस्य लक्षणम् ... १२९, १३०		१० सर्वैर्द्रव्यं प्राग्भौतिकं ... १३८	
२६-२९ अपतर्पणजा रोगाः १२३		३५-३७ आहारविधिविशेषाणां लक्षण-तोऽवयवतश्च व्याख्यानम् १३०		१० तत्चेतनावदचेतनं चेति द्विविधम्	
३० तत्र प्रतिकारः		३८ प्रकुलैव हिततमानामाहार-द्रव्याणां निर्देशः १३०, १३१		१० द्रव्याणां गुणाः कर्म च	
३१ सद्यःक्षीणस्य चिकित्साक्रमः ३१-३३ चिरदुर्बलस्य ,,		३९ प्रकुलैवाहितमानामाहार-द्रव्याणां निर्देशः ... १३१		११ पार्थिवादिभेदेन द्रव्याणां लक्षणं गुणाश्च	
३४-३९ केचित्पर्णयोगाः १२३-१२४				१२ सर्वेषामेव द्रव्याणानौषधत्वे युक्तिः	
४० अध्यायार्थसंग्रहः ... १२४				१३ द्रव्यकर्मवीर्याधिकरणकालोपायफलानां लक्षणम्	
				१४-२२ द्रव्याणां रसद्वारेण त्रिषष्टि-विधो भेदः ... १३९, १४०	
२४ विधिशोणितियोऽध्यायः ।				२३ रसानुरक्तपक्वजनया द्रव्याणां भेदोऽसंख्येयः	१४०
१-२ विधिशोणिततीया-ध्यायोपक्रमः ... १२४				२४ रसभेदासंख्येयत्वेऽपि चिकि-त्सायै त्रिषष्टिभेदकल्पना युक्तिः	
३ विभिन्ना जातं शोणितं शुद्धं भवति				२५-२६ रसविकल्परयोगे युक्तिः	
४ शुद्धस्य शोणितस्य फलम् ५-१० शोणितदुष्टिनिदानम्				२७ रसविकल्परज्ञानस्य प्रयोजनम्	
११-१६ शोणितजनानां रोगाणां निर्देशः					

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२८ रसानुरसयोर्लक्षणम् ...	१४१
२९-३० पराधीनां गुणानां निर्देशः ..	१४१
३१-३५ परादिगुणानां लक्षणम् ..	१४२
३६ द्रव्यगुणानां रसेषूपचारः ..	१४२
३७ प्रकरणादिकं बुद्ध्याऽर्थमादिशेत् ..	१४२
३८-३९ रसानां पञ्चभूत- प्रभवत्वम्...	१४२, १४३
४० यद्भूतगुणातिरेकाद्यस्य रसस्य निष्पत्तिस्तन्निर्देशः ...	१४३
४१ भूतविशेषकृतो रसानां गुणविशेषः,,	१४३
४२ घण्णां रसानामेकैकस्य गुण- कर्मव्याख्यानप्रतिज्ञा ...	१४३
४३(१) मधुररसस्य गुणकर्मणि तस्या- तियोगे दोषाश्च ..	१४३-१४४
४३(२) अम्लरसस्य, ,, ,, ..	१४४
४३(३) कषणरसस्य, ,, ,, ...	१४४
४३(४) कटुरसस्य ,, ,, ...	१४४
४३(५) तिक्तारसस्य ,, ,, ...	१४४
४३ कषायरसस्य ,, ,, ...	१४५
४४ रसानां मात्रामात्राभ्यामुप- गुण्यमानानां गुणदोषौ ...	१४५
४५-४७ रसद्वारेण द्रव्याणां वीर्योपदेशः ...	१४५
४८-५२ रसोपदेशेनैव सर्वद्रव्यगुणो- पदेशस्त्यागौक्तिकत्वम् ..	१४५-१४६
५३-५६ रसानां वीर्येणात्यमध्यवर- त्वप्रदर्शनम् ...	१४६
५७-५८ रसानां विपाकनिर्देशः ..	१४६
५९-६२ मधुरादीनां विपाकानां कार्यम् ...	१४६
६३ द्रव्यगुणवैशेष्याद्विपाकस्यात्य- मध्य-भूयस्त्वप्रदर्शनं ...	१४६
६४-६५ वीर्यस्य भेदाः लक्षणं च ..	१४७
६६ रस-वीर्य-विपाकानामेकस्मिन् द्रव्ये सह वसतां भेदेन ज्ञानार्थं लक्षणम् ...	१४८
६७ प्रभावस्य लक्षणम् ...	१४८
६८-७२, उदाहरणानि ..	१४८
७३-७९ घण्णां रसानां विज्ञानम् ..	१४९
८०-८१ वैरोधिकानामाहारविका- राणां संक्षेपेण लक्षणं ...	१४९
८२-८४ केषांचिद्वैरोधिकानामाहार- रचनं संशुद्धम्	१४९

विषयः	पृष्ठाङ्कः
विकाराणामुपदेशः स- मुक्तिकः ..	१४९, १५०
८५-१०१ अद्वितीयाहारस्य लक्षणम् ..	१५०-१५१
१०२-१०३ विरुद्धाहारनिमित्तानां व्याधीनां निर्देशः ..	१५१
१०४-१०५ विरुद्धाहारजनानां व्याधीनां प्रतीकारः ..	१५१
१०६ कदाचिद्विरुद्धस्य वितथत्वे कारणम् ...	१५१
१०७-११३ अध्यायार्थसंग्रहः ..	१५१

२७ अन्नपानविध्यध्यायः ।

१-२ अन्नपानविध्यध्यायोपक्रमः ..	१५२
३ विधिविहितस्यान्नपानस्य प्रा- णिनां प्राणत्वम् ...	१५२
४ तत्रोदकादीनां केषांचिद्द्रव्याणां स्वाभाविकगुणकीर्तनम् ...	१५२
४ रसानां स्वाभाविकगुणानां सम्यग्निचारां निर्देशः ...	१५२
५ वर्गसंग्रहेण द्रव्याणां तद्वृत्तानां चोपदेशो प्रतिज्ञा ...	१५३
६-७ वर्गाणां संक्षेपेण निर्देशः ..	१५३
१ शूकधान्यवर्गः ।	
८-१० शालीनां सामान्यगुणाः ...	१५३
११-१२ रक्तशाल्यादीनां विशेषगुणाः ...	१५४
१३ पट्टिकस्य गुणाः ...	१५४
१४ वरकोद्दालक-चीन-शारदोज्ज्वल- दहुर-गन्धल-कुरुविन्दानां गुणाः ...	१५४
१५ श्रीहर्ष्याः ...	१५४
१५ पाटलस्य गुणाः ...	१५४
१६-१८ कोरद्वृक्षद्वयमाकादितुण- धान्यानां गुणाः ...	१५४
१९ यवस्य ,, ,, ...	१५४
२० वेणुयवस्य ,, ,, ...	१५४
२१ गोधूमस्य ,, ,, ...	१५४
२२ नान्दीमुखीमधूल्योर्गुणाः ...	१५४
२ शमीधान्यवर्गः ।	
२३ मुद्गरस्य गुणाः ..	१५५
२४ माषस्य ,, ,, ...	१५५
२५ राजमाषस्य ,, ,, ...	१५५

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२६ कुल्लथस्य गुणाः ..	१५५
२७ मङ्गलकस्य ,, ,, ...	१५५
२८-२९ चणक-सर्-खण्डिका-हरे- णूनां साधारणगुणाः ...	१५५
२९ तत्र मसूरकलाययो- विशेषगुणाः ...	१५५
३० तिलगुणाः ...	१५५
३१-३२ शिम्बीजातीनां गुणाः ..	१५५
३३ आढक्या ,, ,, ...	१५५
३३ अवलुगजैडगजनिष्पावानां,,	१५५
३४ काकाण्डोलात्मगुणयोः ,,	१५५
३ मांसवर्गः ।	
३५-३६ प्रसहानां निर्देशः ...	१५६
३७-३८ भूमिशयानां ,, ,, ...	१५६
३९ मृगानां ,, ,, ...	१५६
४० वारिशयानां ,, ,, ...	१५६
४१-४४ वारिवारिणां ,, ,, ...	१५६
४५-४६ जाङ्गलानां ,, ,, ...	१५६
४७-४९ विधिकराणां ,, ,, ...	१५६
५०-५२ प्रतुदनां ,, ,, ...	१५६
५३-५५ प्रसह-भूशयानूप-वारिज- वारिवराणां साधारणगुणाः ..	१५६
५६ प्रसहानां विशेषगुणाः ...	१५६
५९-६० लावादिविधिकर-प्रतुद-जाङ्ग- लानां साधारणगुणाः ...	१५६
६० वर्तिकादिविधिकराणां ,, ,, ...	१५६
६१ वाजमांसस्य ,, ,, ...	१५६
६२ आविकमांसस्य ,, ,, ...	१५६
६३-६४ बर्हिमांसस्य ,, ,, ...	१५६
६५ हंसमांसस्य ,, ,, ...	१५६
६६ कुकुटमांसस्य ,, ,, ...	१५६
६७ तित्तिरिमांसस्य ,, ,, ...	१५६
६८ कपिजलमांसस्य ,, ,, ...	१५६
६९ लावमांसस्य ,, ,, ...	१५६
७० गोधामांसस्य ,, ,, ...	१५६
७१ शालकमांसस्य ,, ,, ...	१५६
७२ गृहकपोतमांसस्य ,, ,, ...	१५६
७३ वनकपोतमांसस्य ,, ,, ...	१५६
७४ शुकमांसस्य ,, ,, ...	१५६
७५ चटकमांसस्य ,, ,, ...	१५६

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
७६ शशमांसस्य गुणाः ... १५८		कूष्माण्डावल्गुज-जातुक-		५ फलवर्गः ।	
७७ एणमांसस्य ” ... ”		शालकल्याणी-त्रिपर्णी-		१२५-१२६ मृद्वीकाया गुणाः ... १६०	
७८ वराहमांसस्य ” ... ”		पीछुपर्णिका-शाकानां		१२७ खर्जूरस्य ” ... ”	
७९ गोमांसस्य ” ... ”		सामान्यगुणाः ... १५९		१२८ फल्गोः ” ... ”	
८० माहिषमांसस्य ” ... ”		१०४ शण-शाल्मली-कोविदार-		१२९ पशुकमधूकयोः, ” ... ”	
८१ मत्स्यमांसस्य साधारणगुणाः ”		कर्तुदाराणां पुष्पशा-		१२९ आमातकस्य ” ... ”	
८२ रोहितमांसस्य गुणाः ... ”		कयुणाः ... ”		१३० पक्तालशस्य-नारिकेल-	
८३ कूर्ममांसस्य ” ... ”		१०५ न्यम्रोधोदुम्बराश्वत्थलक्षपदादि-		फलयोगुणाः ... ”	
८४ खड्गिमांसस्य ” ... ”		पल्लवानां गुणाः ... ”		१३१ भव्यस्य गुणाः ... ”	
८५-८६ हंसादीना-		१०६ वत्सादनीयुगाः ... ”		१३२ अम्लपरुषक-द्राक्षा-वद्वारक-	
मण्डानां ” ... ”		१०६ गण्डीर-चित्रकयोगुणाः ... ”		कर्कन्धु-लकुचानां गुणाः ”	
८७ शरीरवृद्धये मांसस्य		१०७ श्रेयसी-विल्वपर्णी-विल्वपत्राणां		१३३ आरकस्य ” ... ”	
प्राधान्यम् ” ... ”		गुणाः ... ”		१३४ पारावतस्य ” ... ”	
४ शाकवर्गः ।		१०७ भण्डी-शतावरी-बला-जीवन्ती-		१३५ कार्दमर्पफलस्य ” ... ”	
८८ पाठा-शुषा-शटी-नास्तुक-सुनि-		पर्वणी-पर्वपुष्पीणां		१३५ त्दस्य ” ... ”	
वर्णकानां गुणाः ... ”		गुणाः ... ”		१३६ टङ्कस्य ” ... ”	
८९ काकमाच्यस्य ” ... ”		१०८ लाङ्गलिकसुखकयोगुणाः ”		१३६-१३७ कपित्थस्य ” ... ”	
९० राजशवकस्य ” ... ”		१०९ तिल-वैतस-पद्माह्लशाकानां		१३८ विल्वस्य ” ... ”	
९१ कालाशकस्य ” ... १५९		गुणाः ... ”		१३९ आम्रस्य ” ... ”	
९२ कलायशकस्य ” ... ”		११० कौसुम्भशाकस्य गुणाः ... ”		१४० जम्बूफलस्य ” ... ”	
९३ अम्लचात्रेयां ” ... ”		११०-१११ त्रिपुर्वैरुकरयोगुणाः ”		१४१ बदरस्य ” ... ”	
९३ उपोदिकाया ” ... ”		११२ अलावुगुणाः ... ”		१४२ सिद्धितिकाया ” ... ”	
९४ तण्डुलीयकस्य ” ... ”		११२ चिर्मेटैवरुकरयोगुणाः ... ”		१४२-१४३ गात्ररुकी-करीर-विम्बी-	
९५-९७ मण्डूकपर्णी-वेत्राप्र-कुचेल-		११३ कूष्माण्डस्य गुणाः ... ”		तोदन-धन्वनानां	
वनतिकाक-कक्रोटकाव-		११४ केळद-कदम्ब-नदीमापकैन्दु-		गुणाः ... ”	
ल्गुज-पटोल-शकुलादनी-		कानां गुणाः ... १६०		१४३-१४४ संप्रक्षपनस-मोच-राजा-	
वृषपुष्प-शाङ्गैष्टा-केम्बूक-		११५ उत्पलस्य ” ... ”		दनफलानां गुणाः ”	
कटिलक-नाडी-कलाय-		११५ तालप्रलम्बस्य ” ... ”		१४४ लवलीफलस्य ” ... ”	
गोजिह्वा-चातौक-तिल-		११६ खर्जूरतालशस्ययोगुणाः ”		१४५ नीप-शताह्वक-पीछु-तृणशून्य-	
पर्णिका-कुलक-कर्कश-		११६-११७ तरुट-विस-शादक-कौ-		विकट्कृत-प्राचीनामल-	
निम्ब-पर्वटक-शाकानां		श्वादन-कसेरु-शृङ्गा-		कानां गुणाः ... १६१	
सामान्यगुणाः ... ”		टकाङ्गुल्यानां		१४६ इडुवीफलस्य ” ... ”	
९८-१०३ सूप्यशाक-फडी-निर्झी-		गुणाः ... ”		१४७ तिन्दुकस्य ” ... ”	
कुटुम्बकालुक-कुटिञ्जर-		११७-११८ सपुष्पफलकुसुमोत्पल-		१४७ आमलकस्य ” ... ”	
शाणशाल्मलीपुष्प-		नालानां गुणाः ... ”		१४८ विसीतकस्य ” ... ”	
कर्तुदार-खुबचैका-निष्याव-		११८ पुष्करजीजस्य गुणाः ... ”		१४९-१५१ दाडिमस्य ” ... ”	
कोविदार-पत्तर-चुचुपर्णिका-		११९ सुजातकस्य ” ... ”		१५१ वृक्षाम्लस्य ” ... ”	
कुमारजीव-लोष्टाक-पालङ्ग्या-		१२० विदारीकन्दस्य ” ... ”		१५२ अम्लीकाफलस्य ” ... ”	
मारीष-कलम्बी-नालिका-		१२१ अम्लीकाकन्दस्य ” ... ”		१५२ अम्लवैतसफलस्य ” ... ”	
ऽऽसुरी-कुसुम्भ-वृकधूमक-		१२२ सापैषाकस्य ” ... ”		१५३-१५४ मातुलङ्गस्य ” ... ”	
लक्ष्मणा-प्रपुञ्ज-नलिनी-		१२२ पिण्डालकस्य ” ... ”		१५५ कर्नूरस्य ” ... ”	
कुठेरक-लेणिका-यवशाक-		१२३-१२४ छत्रकजातीनां ” ... ”		१५६ नागरह्वफलस्य ” ... ”	
				१५७-१५८ वातामासिधुका-	
				शोऽमुकुल-निको-	
				नोदमाणानां गुणाः ”	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१५८ प्रियालस्य गुणाः ...	१६१
१५९ श्लेष्मातकस्य ” ...	”
१५९ अङ्कोटस्य ” ...	”
१६० शमीफलस्य ” ...	”
१६० करञ्जफलस्य ” ...	”
१६१ आभ्रतक-दन्तशठ-करमर्दरा- वतकानां गुणाः ...	”
१६२ वार्ताकफलस्य ” ...	”
१६२ पर्कटकीफलस्य ” ...	”
१६३ आक्षिपीफलस्य ” ...	”
१६३-१६४ अश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष- न्यग्रोषफलानां गुणाः ...	”
१६५ भग्नतकस्य ” ...	”
६ हरितकवर्गः ।	
१६६ आर्द्रकस्य गुणाः ...	१६२
१६७ जम्बीरस्य ” ...	”
१६८ मूलकस्य ” ...	”
१६९ सुरसस्य ” ...	”
१७० यवान्यजैक-क्षिप्र-शालेय- शृङ्गकानां गुणाः ...	”
१७१ गण्डीर-जलपिप्पली-तुम्बर-शृङ्ग- वेरिकाणां गुणाः ...	”
१७२ भूस्वृणस्य ” ...	”
१७२ खराह्याया ” ...	”
१७३ धान्यकाजगन्धासुखानां गुणाः ...	”
१७४ गुञ्जनस्य ” ...	”
१७५ पलाण्डोः ” ...	”
१७६-१७७ लघुतस्य, ” ...	”
७ मद्यवर्गः ।	
१७८ मयानां सामान्यगुणाः ...	”
१७९ सुरायाः गुणाः ...	”
१८० मदिरायाः ” ...	”
१८१ जगलस्य ” ...	”
१८२ अरिष्टस्य ” ...	”
१८३ शार्करस्य ” ...	”
१८४ पकरसस्य ” ...	”
१८५ शीतरसिकस्य ” ...	”
१८६ गौडस्य ” ...	१६३
१८६ आक्षिप्याः ” ...	”
१८७ सुरावस्य ” ...	”

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१८७ मेरैयस्य गुणाः १६३	
१८८ घातकीपुष्पकृतासवस्य ”	”
१८८ स्रद्धीकेशुरसासवस्य ”	”
१८९ मध्वासवस्य ”	”
१९० यवकृतपुरायाः, ”	”
१९० मधूलिकासुरायाः, ”	”
१९१ सौवीरकतुपोद- कयोः ”	”
१९२ अम्लकाजिकस्य, ”	”
१९३ अभिनवमद्यस्य ”	”
१९३ जीर्णमद्यस्य ”	”
१९४-१९५ विधिना पीतस्य मद्यस्य गुणाः ...	”
८ जलवर्गः ।	
१९६-१९७ जलस्यैकविधत्वेऽपि गुणभेदे हेतुः ...	”
१९८ दिव्यजलस्य गुणाः ...	”
१९९-२०० पात्रभेदेन जलस्य गुणभेदः १६३, १६४	
२०१-२०२ दिव्योदकाभासे उपादेयस्य जलस्य लक्षणम् ...	१६४
२०३-२०६ ऋतुभेदेन जलस्य गुणाः ...	”
२०७ अकालवृष्टजलस्य निन्दा ”	”
२०८ शारदजलस्य प्रशंसा ...	”
२०९-२१२ विभिन्नपर्वतप्रभ- वाणां नदीनां जल- गुणाः ...	”
२१३ वर्षाजलवहानां नदीनां जलगुणाः ...	”
२१४ वापीकूपतडागादीनां जलस्य गुणदोषाः ...	”
२१५ अहितानि जलानि ...	”
२१६ सामुद्रजलस्य गुणाः ...	”
९ गोरसवर्गः ।	
२१७-२१८ गव्यदुग्धस्य गुणाः १६५	
२१९ माहिषदुग्धस्य ”	”
२२० उष्ट्रीदुग्धस्य ”	”
२२१ ऐकशकदुग्धस्य ”	”
२२२ छागदुग्धस्य ”	”
२२३ आबिकदुग्धस्य ”	”

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२२३ हस्तिनीदुग्धस्य गुणाः ...	१६५
२२४ मातुषदुग्धस्य ” ...	”
२२५ दध्नः साधारणगुणाः ...	”
२२६ रोगभेदे दध्नः प्रशस्तता ”	”
२२७ ऋतुभेदे रोगभेदे च दध्नो- ऽहितत्वं ...	”
२२८ मन्दक-दधिसर-दधि- मस्तूनां गुणाः ...	”
२२९ तक्तस्य ” ...	१६६
२३० नवनीतस्य ” ...	”
२३१-२३४ घृतस्य ” ...	”
२३४-२३५ पीयूष-मोरट-कि- ल्याणां गुणाः ...	”
२३६ तक्तपिण्डकानां ...	”
१० इक्षुवर्गः ।	
२३७ भक्षितस्यैक्षुगुणाः ...	”
२३७ याभिकस्यैक्षुरसस्य गुणाः	”
२३८ वंशकात् पीण्डकस्यैक्षोः श्रेष्ठत्वे हेतुः ”	”
२३८-२३९ गुडानां गुणाः ...	”
२४० मत्स्यपिण्डकायाः, खण्डस्य, शर्करायाश्च गुणाः ...	”
२४१ गुडशर्कराया ”	”
२४१ थासशर्कराया ”	”
२४२ मधुशर्करायाः ”	”
२४२ शर्करायाः साधारण- गुणाः ”	”
२४३-२४४ मधुनो जातिभेदाः १६७	
२४५ मधुनः साधारणगुणाः ...	”
२४६ उष्णेन सार्धं मधुनो विरोध- कथनम् ...	”
२४७-२४८ मध्वास्य कष्टतमत्वे हेतुः ...	”
२४९ मधुनो योगबाहिलम् ...	”
११ कृताञ्जवर्गः ।	
२५० पेयाया गुणाः ...	”
२५१ विलेप्या ”	”
२५१-२५३ मण्डस्य ”	”
२५३-२५६ लाजपेया- लाजमण्डयोः, १६७-१६८	
२५७ लाजसक्तोः ”	१६८
२५७-२५८ ओदनस्य, ”	”

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२५९ मांसादिविशिष्टद्रव्यसंयोगसाधि- तानामोदनां गुणाः १६८		२८९ एरण्डतैलस्य गुणाः ... १७०		३२७-३२८ येषां जलानुपानं प्रतिषिद्धम् ... १७२	
२६०-२६१ कुलमाषादीनां ,, ,,		२९० सर्षपतैलस्य ,, ... ,,		३२९ द्रव्याणां कात्स्न्येन नामनिर्देशस्याशक्यत्वादिक-	
२६२ यूष-स-सूपानां संस्कारविशेषेण लाघवमीरये ... ,,		२९१ प्रियालतैलस्य ,, ... ,,		देशेन कथनम् ... ,,	
२६३ यवसक्तोः गुणाः ... ,,		२९२ अतसीतैलस्य ,, ... ,,		३३०-३३१ अनुक्तानां द्रव्याणां गुणकर्मादीनां ज्ञाने	
२६४ शालिकोः ,, ... ,,		२९३ कुसुम्भतैलस्य ,, ... ,,		उपायाः ... ,,	
२६५ यवापूप-यावक- वाच्यानां ,, ... ,,		२९४ अनुक्ततैलगुणसंग्रहः ... ,,		३३२-३३३ प्राणिनां देश-भक्ष्य- विशेषेण गुरुलाघवम् १७३	
२६६ धानानां ,, ... ,,		२९५ वसामज्जोगुणाः ... ,,		३३४-३३५ शरीरावयवेषु गुरु- लाघवम् ... ,,	
२६७ विरूढधाना-शष्कुली- मधुकोट-पिण्डक-पूप- पूलिकानां गुणाः ... ,,		२९६ विश्वभेषजस्य गुणाः ... ,,		३३६ खभावाद्गुरुलाघवम् ... ,,	
२६८ फलमांसादिभिः संस्कृतानां भक्ष्याणां गुणाः ... १६९		२९७ पिप्पल्यानां ,, ... ,,		३३७ धातूनां गुरुलाघवम् ... ,,	
२६९ वेसवारस्य ,, ... ,,		२९८ मरिचस्य ,, ... ,,		३३८ क्षीपुंसभेदेन ,, ... ,,	
२६९ क्षीरेक्षुरसपूपानां ,, ,,		२९९ हिङ्गुनो ,, ... ,,		३३९ संस्कारापेक्षे ,, ... ,,	
२७० भक्ष्याणां गुडादिभिः संस्काराद्गुरुत्वं ... ,,		३०० सैन्धवस्य ,, ... ,,		३४०-३४१ गुरुलाघवे मात्रायाः कारणत्वम् ... ,,	
२७१ गौधूमिकभक्ष्याणां गुणाः ... ,,		३०१ सौवर्चलस्य ,, ... ,,		३४२ मात्राया अभिवला- पेक्षित्वम् ... ,,	
२७२ संस्काराद् गौधूमपेष्टिकानां लघुत्वं ... ,,		३०२ विडस्य ,, ... ,,		३४३-३४४ गुरुलाघवचिन्ता यैः कार्या, यैश्च न कार्या १७४	
२७३ पृथुकानां गुणाः ... ,,		३०३ औद्भिदलवणस्य ,, ... ,,		३४५-३४६ हिताभूपानसेवायाः फलम् ... ,,	
२७३ यावत्पिष्टिकानां ,, ... ,,		३०३ काललवणस्य ,, ... ,,		३४९-३५० अन्नप्रशंसा ... ,,	
२७४ सप्त्याम्रविट्कृतानां भक्ष्याणां गुणाः ... ,,		३०४ सामुद्रलवणस्य ,, ... ,,		३५१-३५२ अध्यायार्थसंग्रहः ,,	
२७५-२७६ उक्तानुक्तभक्ष्याणां गुणसंग्रहः ... ,,		३०४ पांशुजलवणस्य ,, ... ,,			
२७७ विमर्दकस्य गुणाः ... ,,		३०४ लवणानां सामान्य- गुणाः ... ,,			
२७८ रसालायाः ,, ... ,,		३०५ यवक्षारस्य गुणाः ... ,,			
२७८ सगुडस्य दग्धो गुणाः ... ,,		३०६ सर्जिकादिक्षारणां ,, ... ,,			
२७९-२८० पानकस्य ,, ... ,,		३०७-३०८ कारवी-कुक्षिकाजा- जी-यवानी-धान्य- तुम्बुरूणां गुणाः १७१			
२८१ रागपाडवानां ,, ... ,,		३०९-३११ द्वादशवर्गेषूक्तानां हेयोपादेयतानिर्देशः ,,			
२८२ आम्रामलकलेहानां ,, ... ,,		३१२-३१५ मांसरसस्य गुणाः ,,			
२८३ उक्तानुक्तलेहानां द्रव्यमाना- द्यपेक्षिणो गुणाः ... ,,		३१६ वर्जनीयशकानां निर्देशः ,,			
२८४ शुक्रस्य गुणाः ... ,,		३१७ वर्जनीयफलानां ,, ... ,,			
२८४ शुक्रसंक्षितकन्दावीनां गुणाः ,,		३१८ वर्जनीयहरितानां ,, ... ,,			
२८५ कालाम्लस्य क्षिण्डाक्षीप्रसृते- गुणाः ... ,,		३१८ वर्जनीयमधाम्बुगोरसादीनां निर्देशः ... ,,			
		३१९-३२० क्रीडकमन्थानुपानं युक्तं ,,			
		३२१ वातादिप्रकोपेषु लुप्तमनुपानम् ,,			
		३२१ क्षये मांसरसस्यानुपानत्वम् ,,			
		३२२ उपवासादिषु पथसोऽनुपान- त्वम् ... ,,			
		३२३ कृशानां सुराऽनुपानम् ... १७२			
		३२३ स्थूलदेहानां मधूदकमनु- पानम् ... ,,			
		३२४ मथानुपानसाधिकारिणः ,,			
		३२५-३२६ अनुपानस्य गुणाः ,,			
१२ आहारयोगिवर्गः ।				२८ विविधाशितपीतीयोऽध्यायः ।	
२८६-२८८ तैलस्य सामान्य- गुणाः ... १७०				१-२ विविधाशितपीतीयोऽध्यायोप- क्रमः ... १७४	
				३ अशितपीतीयानां फलम् ,,	
				४ घातव एव धातूनामाहारः ,,	
				४ आहारस्य परिणामः ... १७५	
				४ किट्स्य कार्यम् ... ,,	
				४ आहाररसस्य ,, ... ,,	
				४ रसमलयः ,, ... ,,	
				५ शरीरस्य व्याधीनां च अशित- लीडादिप्रभवत्वम् ... १७७	
				६ अत्राभिवेशस्य प्रश्नः ... ,,	
				७ अहिताहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः ... १७८	
				७ हिताहारोपयोगिनोऽपि व्याधिमत्त्वे हेतुः ... ,,	
				७ अहिताहारोपयोगिनोऽपि आरोग्यदर्शने हेतुः ... ,,	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
७ व्याधिप्रहारीरस्य लक्षणम् १७८	
७ व्याधिप्रहारीरस्य " "	
७ व्याधीनां मृदुदाहणत्वादौ हेतुः ... "	
८-१० रसप्रदोषजा रोगाः ... १७९	
११-१३ रक्तदोषजा " ... "	
१३-१५ मांसप्रदोषजा " ... "	
१५ मेदःसंश्रया " ... "	
१६ अस्थिप्रदोषजा " ... "	
१७ मज्जप्रदोषजा " ... "	
१८-१९ शुक्रदोषजा " ... "	
२० इन्द्रियगतदोषजा " ... "	
२१ स्नाय्वादितदोषजा " ... "	
२२ मलाश्रितदोषजा " ... "	
२३-२४ हिताशितादीनां गुणाः " ... "	
२५ रसजविकाराणां चिकित्सा... "	
२५ रक्तजविकाराणां " ... "	
२६ मांसजविकाराणां " ... १८०	
२६ मेदोजविकाराणां " ... "	
२७ अस्थिजानां व्याधीनां चिकित्सा " ... "	
२८ मज्जशुक्रसमुत्थानां " " " "	
२९ इन्द्रियजानां " " " "	
२९ स्नाय्वादिजानां " " " "	
३० मलजानां " " " "	
३१-३२ कोष्ठश्रयाणां दोषाणां शाखागमने हेतुः ... "	
३३ शाखाश्रयाणां दोषाणां कोष्ठ-गमने हेतुः ... "	
३४-३५ स्वस्थानुरहितो विधिः " ... "	
३६-४२ प्रज्ञाज्ञयोर्विशेषः १८०-१८१	
४३-४४ अपथ्यपरिहारे फलम् १८१	
४५-४८ अध्यायार्थसंग्रहः ... "	

२९ दशप्राणायतनीयोऽध्यायः ।

१-२ दशप्राणायतनीयाध्यायो-पक्रमः १८१	
३-४ दश प्राणायतनानि ... "	
५-६ द्विविधा भिषजः १८१-१८२	
७ प्राणाभिसरभिषजां लक्षणम् १८२	
८-९ रोगाभिसरभिषजां " १८३	
१०-१२ रोगाभिसरभिषजां वर्जने हेतुः ... "	

१३ कीदृशो भिषक् प्रशस्तः ... १८३	
१४ अध्यायार्थसंग्रहः ... "	
३० अर्थेदशमहामूलीयोऽध्यायः ।	
१-२ अर्थेदशमहामूलीयाध्यायो-पक्रमः १८३	
३ हृदयपर्यायाः ... "	
४-७ हृदयस्य महत्त्वे अर्थत्वे च हेतुः १८३-१८४	
८ दश महामूला धमन्यः ... १८५	
९-११ ओजसः कर्माणि ... "	
१२ सिरा-धमनी-स्रोतसां निरुक्तिः " "	
१३-१४ महादादीनि परिरक्षता यत् परिहार्यं यच्च सेव्यं तस्योपदेशः ... "	
१५ प्राणवर्धनादीनामेकैकस्य उत्कृष्टतमत्वं ... १८६	
१६ आयुर्वेदविदो लक्षणम् १८७	
१७-१९ तन्त्रस्य वाक्ययो वाक्यार्थ-शोऽर्थव्यवशाश्वोक्तिः ... "	
२० आयुरादीन्यधिकृत्य प्रश्नाः " "	
२१ आयुर्वेदस्याथर्ववेदेऽन्तर्भावः " "	
२२ आयुःशब्दस्य पर्यायाः ... "	
२३ आयुर्वेदस्य निरुक्तिः ... १८७	
२४ सुखस्यायुषो लक्षणम् ... "	
२४ असुखस्यायुषो " ... "	
२४ हितस्यायुषो " ... "	
२४ अहितस्यायुषो " ... "	
२५ प्रमाणमायुषः ... "	
२५ आयुषोऽप्रमाणम् ... "	
२६ आयुर्वेदस्य प्रयोजनम् ... "	
२७ आयुर्वेदस्य शाश्वतत्वे प्रमाणम् १८७-१८८	
२८ आयुर्वेदस्याष्टावज्ञानि ... १८९	
२९ आयुर्वेदाध्ययनेऽधिकारिणः " "	
२९ आयुर्वेदस्य त्रिविधपुरुषार्थ-साधनत्वम् ... "	
३० तन्त्रादीन्यधिकृत्य प्रश्नाः ... "	
३१ तन्त्रस्य पर्यायाः ... "	
३२ तन्त्रार्थाः ... "	
३३ तन्त्रस्याष्टौ स्थानानि ... १९०	
३४-३५ प्रतिस्थानमध्यायानां संख्या, ३६-४५ सूत्रस्थानस्याध्यायसंग्रहः "	

४६ श्लोकस्थाननिरुक्तिः ... १९०	
४७-४८ निदानस्थानस्याध्यायसं- ४८-५० विमानस्थानस्याध्यायसंग्रहः, ५०-५२ शारीरस्थानस्याध्यायसंग्रहः, ५३-५५ इन्द्रियस्थानस्याध्याय-संग्रहः १९०-१९१	
५६-६१ चिकित्सास्थानस्याध्याय-संग्रहः ... १९१	
६२-६४ कल्पस्थानस्याध्यायसंग्रहः " ६५-६८ सिद्धिस्थानस्याध्यायसंग्रहः " ६९-७१ तन्त्रादीनां निरुक्तिः... " ७२-८३ परित्वरवैद्यपरीक्षा ... १९२	
८४-८५ शास्त्रस्य ज्ञानाज्ञाने गुणदोषौ ... "	
८६-८९ अध्यायार्थसंग्रहः ... "	
इति सूत्रस्थानस्य विषयायानु-क्रमणिका ।	

२ निदानस्थानम् ।

१ ज्वरनिदानम् ।

१-२ ज्वरनिदानाध्यायोपक्रमः १९३	
३ निदानपदपर्यायाः ... "	
३ निदानत्रैविध्यं ... "	
४ व्याधेर्मेदाः ... "	
५ व्याधेः पर्यायाः ... १९४	
६ रोगाणां ज्ञानोपायाः ... "	
७ निदानस्य लक्षणम् ... "	
८ पूर्वैरुपस्य " ... "	
९ रूपस्य लक्षणं पर्यायाश्च ... १९५	
१० उपशयस्य लक्षणम् ... "	
११ संप्रतिर्लक्षणं मेदाश्च ... १९६	
१२ तेषां पृथग्लक्षणाणि १९६-१९७	
१३-१४ निदानाधिकवर्णनोपा-संहारः १९७-१९८	
१५ असिन्स्थाने वक्तव्या व्याधयः १९८	
१६ आदौ ज्वरनिर्देशे कारणम् " "	
१७ ज्वरस्याष्टौ काराणाणि ... "	
१८-२१ वातज्वरस्य हेतुः, संप्रतिः, लक्षणाणि च १९९-२००	
२२-२४ पित्तज्वरस्य हेतुः, संप्रति-लक्षणाणि ... "	
२६-२७ श्लेष्मज्वरस्य हेतुः, संप्रति-लक्षणाणि ... २०१	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२८-२९ द्वन्द्वज-त्रिदोषज्वराणां हेतुसंप्राप्तिलक्षणानि...	२०१	३ गुल्मसंख्या ...	२०८	३८ वातमेहानामसाध्यत्वे हेतुः	२१५
३० आगन्तुज्वरस्य चातुर्विध्यं, कारणभेदेन दोषानु- बन्धश्च ...	२०२	४-५ निदानादिविशेषेभ्यो गुल्म- स्थानेषां च रोगाणां विशेषविज्ञानं ...	२०८	३९ वातमेहानामानि ...	२१५
३१ आगन्तुज्वरस्य वैशिष्ट्यम्	२०२	६-७ वातगुल्मस्य निदानसंप्राप्ति- लक्षणानि ...	२०९	४०-४६ तेषां लक्षणानि ...	२१५
३२ ज्वरस्यैकत्वेऽपि कारणभेदा- द्वेदप्रदर्शनं ...	२०२	८ वायुना सह पित्तप्रकोपे हेतुः	२०९	४७ प्रमेहानां पूर्वरूपाणि ...	२१५
३३-३४ ज्वरस्य पूर्वरूपाणि ...	२०२	९ पित्तगुल्मस्य संप्राप्तिः लक्षणानि च ...	२०९	४८ उपद्रवाः ...	२१५
३५ ज्वरस्याद्युत्पत्तिः, प्रभावश्च	२०२-२०३	१० मार्स्तेन सह श्लेष्मप्रकोपे हेतुः ...	२१०	४९ प्रमेहचिकित्सासूत्रं ...	२१५
३६-४० ज्वरचिकित्सासूत्रं ...	२०३	११ श्लेष्मिकगुल्मस्य संप्राप्तिः लक्षणानि च ...	२१०	५०-५१ केषां प्रमेहः सहसा भवति	२१५
४१ गद्योक्तविषयस्य पदैः पुनः कथने न द्विरुक्तिः ...	२०४	१२ सान्निपातिकगुल्मस्य निदानादि, असाध्यत्वं च ...	२१०	५२ केषां प्रमेहो न भवति ...	२१५
४२-४४ अध्यायोक्तविषयाः ...	२०४	१३ शोणितगुल्मस्य स्त्रिया एव संभवे हेतुः ...	२१०	५३-५५ अध्यायोक्त- विषयाः	२१५-२१६
२ रक्तपित्तनिदानम् ।		१३-१४ रक्तगुल्मस्य निदान- संप्राप्ति-लक्षणानि ...	२१०	५ कुष्ठनिदानम् ।	
१-२ रक्तपित्तनिदानाध्या- योपक्रमः ...	२०५	१५ गुल्मानां पूर्वरूपाणि ...	२११	१-२ कुष्ठनिदानाध्यायोपक्रमः	२१६
३-४ रक्तपित्तस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः ...	२०५	१६ सर्वेषु गुल्मेषु वातस्यावश्य- म्भावित्वम् ...	२११	३ कुष्ठानां दोषद्वयसंग्रहः ...	२१६
५ यस्मात् पित्तस्य रक्तपित्त- मिति संशालभः ...	२०५	१६-१७ गुल्मस्य चिकित्सासूत्रं ...	२११	४ समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानां दोषांश्च विकल्पादिभिर्वेद- नादिविशेषाः ...	२१६
६ रक्तपित्तस्य पूर्वरूपाणि ...	२०६	१८ अध्यायावधि-संग्रहः ...	२११	४ कुष्ठानां बहुत्वेऽपि सप्तस्त्रेवा- न्तर्भावो कृत्योपदेशः ...	२१६
७ उपद्रवाः ...	२०६	४ प्रमेहनिदानम् ।		५ दोषाधिक्यविशेषेण सप्तविधः कुष्ठविशेषः ...	२१७
८ दोषभेदेन रक्तपित्तस्य मार्गभेदः	२०६	१-२ प्रमेहनिदानाध्यायोपक्रमः	२१२	६ समसेन सर्वकुष्ठनिदानम् ...	२१७
९ रक्तपित्तस्य साध्यासाध्य- विनिश्चयः ...	२०६	३ प्रमेहसंख्या ...	२१२	७ कुष्ठानां पूर्वरूपाणि ...	२१८
१० रक्तपित्तस्य प्रागुत्पत्तिः ...	२०६	४ निदान-दोष-द्वयविशेषेभ्यो विकारविघातभावाभाव- प्रतिविशेषाः ...	२१२	८(१) कपालकुष्ठस्य लक्षणम् ...	२१८
११ " चिकित्सासूत्रं ...	२०६	५-६ कफप्रमेहस्य निदानम् ...	२१२	८(२) उदुम्बरकुष्ठस्य " "	२१८
१२-१४ ऊर्ध्वगररक्तपित्तस्य साध्यत्वे हेतुः ...	२०६	७ कफप्रमेहस्य दृष्ट्याः ...	२१२	८(३) मण्डलकुष्ठस्य " "	२१८
१५-१७ अधोगररक्तपित्तस्य याप्यत्वे हेतुः ...	२०७	८-९ कफप्रमेहस्य संप्राप्तिः ...	२१३	८(४) कृष्यजिह्वस्य " "	२१८
१८-२० उभयगररक्तपित्तस्या- साध्यत्वे हेतुः ...	२०७	१० कफजन्यदशप्रमेहानामानि	२१३	८(५) पुण्डरीककुष्ठस्य " "	२१८
२१-२३ रोगाणामसाध्यतापत्ति- कारणानि ...	२०७	११ तेषां साध्यत्वे उपपत्तिः ...	२१३	८(६) सिध्मकुष्ठस्य " "	२१८
२३-२६ रक्तपित्तसाध्यता- लक्षणानि ...	२०८	१२-२३ दशविधश्लेष्मप्रमेहानां लक्षणानि	२१३-२१४	८(७) काकणककुष्ठस्य " "	२१८
२७ असाध्य-याप्य-साध्येषु मिषजः कर्तव्यं ...	२०८	२४ पित्तप्रमेहस्य निदानं संप्राप्तिश्च ...	२१४	९ तेषां साध्यासाध्यत्वम् ...	२१८
२८-२९ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः...	२०८	२५-२६ पित्तप्रमेहानामानि ...	२१४	१० साध्यकुष्ठेषुप्युपेक्षमाणेषु कृमिसंभवः	२१८-२१९
३ गुल्मनिदानम् ।		२७ तेषां याप्यत्वे हेतुः ...	२१४	११ कृमिकर्तृककुष्ठोपद्रवाः ...	२१९
१-२ गुल्मनिदानाध्यायोपक्रमः	२०८	२८-३५ पित्तप्रमेहानां लक्षणानि	२१४	१२ रोगाणां तरुणवस्थायां सुखसाध्यत्वम् ...	२१९
		३६-३७ वातमेहानां निदानं संप्राप्तिश्च ...	२१५	१३-१५ रोगणामतिप्रवृद्धानाम- साध्यतागमनम् ...	२१९
				१६ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ...	२१९
				६ शोषनिदानम् ।	
				१-२ शोषनिदानाध्यायोपक्रमः	२२०
				३ चत्वारि शोषस्यायतनानि ...	२२०
				४ साहाय्यशोषः संभवति तद्वर्णनम् ...	२२०

विषयः	पृष्ठाङ्कः
५ साहसकर्मत्यागोपदेशः ...	२१९
६-७ वेगसंधारणाद्यथा शोषः	
संभवति तद्वर्णनं ...	२२०
८-९ धातुक्षयाद्यथा शोषः	
संभवति तद्वर्णनं ...	"
१०-११ विषमाश्नाद्यथा शोषः	
संजायते तद्वर्णनं ...	२२१
१२ शोषस्य राज्यक्षेमवित्तसंज्ञायां हेतुः	"
१३ शोषस्य पूर्वरूपाणि ...	"
१४ " एकादशरूपाणि ...	२२२
१५-१६ " साध्यासाध्यलक्षणानि	"
१७ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ...	"
७ उन्मादनिदानम् ।	
१-२ उन्मादनिदानाध्यायोपक्रमः	"
३ उन्मादसंख्या ...	"
४ उन्मादस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः	"
५ " प्रत्यात्मलक्षणम् ...	२२३
६ " पूर्वरूपाणि ...	"
७(१) वातोन्मादस्य लक्षणम्	"
७(२) पित्तोन्मादस्य	"
७(३) श्लेष्मोन्मादस्य	"
७(४) सन्निपातकोन्मादस्य	"
८-९ साध्यानां चिकित्सितम् ...	२२४
१० आगन्तुन्मादनिदानं	"
११ आगन्तुन्मादस्य पूर्वरूपाणि	"
१२ उन्मादकराणां भूतानामुन्मादधिष्यतामरम्भ-विशेषः	"
१३ भूतोन्मादस्य रूपाणि ...	"
१४ आगन्तुन्मादस्याघातकालाः	"
१५ उन्मादकराणां भूतानामुन्मादने त्रिविधं प्रयोजनम्	२२४-२२५
१५ आगन्तुकोन्मादानां साध्या-साध्यविभागाः ...	२२५
१६-१७ आगन्तुकोन्मादस्य चिकित्सासूत्रं	"
१८ आगन्तुनिजो परस्परमनु-बध्नीतः	"
१८ तयोर्हेतुसंसर्गात् संसृष्टपूर्व-रूपलिङ्गानि ...	"
१९-२० भूतोन्मादेऽपि कर्मेव कारणम्	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२१ भूतोन्मादे देवपितुराक्षसा-वीक्षाभिसेत्	२२५
२२-२३ आत्मानमेव सुखदुःखयोः कर्तारं मत्वा श्रेयस्करं मार्गं प्रपद्येत	"
२४ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ...	"
८ अपस्सारनिदानम् ।	
१-२ अपस्सारनिदानाध्यायोपक्रमः	२२६
३ अपस्सारणां संख्या ...	"
४ अपस्सारस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः	"
५ अपस्सारस्य प्रत्यात्मिकं लक्षणम्	"
६-७ अपस्सारस्य पूर्वरूपाणि ...	"
८(१) वातापस्सारस्य लक्षणम्	"
८(२) पित्तापस्सारस्य	"
८(३) श्लेष्मापस्सारस्य	"
८(४) सन्निपातापस्सारस्य	"
९ अपस्सारध्यागन्तुबन्ध-निर्देशः ...	२२७
१० अपस्सारस्य चिकित्सासूत्रं	"
११ निदानस्थानोक्ताष्टरोगाणां प्रागुपपत्तिः	"
१२-१४ गद्योक्तार्थस्य श्लोकेन कथनं	"
१५ निदानस्थानोक्तोरोगज्ञानफलं	"
१६-२२ रोगोऽपि रोगान्तराणां निदानार्थकरो भवति	२२७-२२८
२३ अशुद्धाशुद्धचिकित्साप्रयोग-लक्षणम्	"
२४-२६ व्याधीनां हेतुसांकेयनिर्देशः	"
२७-२९ व्याधीनां लिङ्गसार्क्यं	"
३०-३२ व्याधीनां चिकित्सासूत्र-निर्देशः	"
३३-३५ व्याधीनां सुखसाध्यत्वादि-विवरणं ...	२२९
३६-३७ व्याध्यवस्थानविशेषज्ञान-फलम्	"
३८-३९ तिर्यग्गतदोषचिकित्सासूत्रं	"
४० लिङ्गत्वेनोक्तानां व्याधीनां पृथ-ग्व्याधित्वमपि संभवति ...	"
४१ विकारप्रकृत्योः स्वहेतुवशागतम्	"
४२-४४ निदानस्थानोक्तार्थसंग्रहः	"
इति निदानस्थानानुक्रमणिका ।	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३ विमानस्थानम् ।	
१ रसविमानम् ।	
१-२ रसविमानाध्यायोपक्रमः	२३०
३ रसादिमानज्ञानार्थं विमान-स्थानोपदेशः	२३१
४ सम्यग्गुण्युज्यमानानां षण्णां रसानां शरीरथापकत्वं	"
४ तेषामेव मिथ्योपयुज्यमानानां दोषप्रकोपकत्वं	"
५ प्रकृतिभूतानां दोषाणां शरीरोप-कारकत्वं	"
५ विकृतिमापन्नानां तेषां शरीरोप-घातकत्वं	"
६ त्रयस्त्रयो रसा दोषमेकैकं जनयन्ति, त्रयस्त्रयोप-शमयन्ति, तेषां विवरणम्	"
७ रसदोषसन्निपाते व्यवस्था	"
८ रसदोषसंसर्गप्रपञ्चानभिधाने हेतुः	२३२
९-१२ अनेकसेतुं द्रव्येष्वनेक-दोषात्मकविकारेषु च द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं कथं व्यवसेदिति कथ-नम्	२३२-२३३
१३-१४ तैलस्य वातशमकत्वं सोपपत्तिकं	२३३
१४ सर्पिषः पित्तशमकत्वं	"
१४ मधुनः श्लेष्मशमकत्वं	"
१४ वातादिभ्यो गुणतो विपरीतं ताजयति	"
१५ पिप्पली-क्षार-लवणानामतिमात्र-सेवननिषेधः	२३४
१६ पिप्पल्या गुणाः, तस्या अति-मात्रसेवने दोषाश्च	"
१७ क्षारस्य गुणाः, तस्यातिमात्र-सेवने दोषाश्च	"
१८ लवणस्य गुणाः, " " " "	"
१९ तेषां तत्साम्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः	"
२० साल्म्यस्य लक्षणं भेदाच्च	२३५
२१ अष्टाधाहाराविशेषोपा-यतनानि	"
२२(१) प्रकृतेः विवरणं	"
२२(२) करणस्य	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२२(३) संयोगस्य विवरणं ...	२३५	३ जनपदोद्ध्वंसनीयविमानम् ।		४ त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानम् ।	
२२(४) राशेः ,,	२३५-२३६	१-२ जनपदोद्ध्वंसनीया-		१-२ त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीया-	
२२(५) देशस्य ,,	२३६	ध्यायोपक्रमः ...	२४०	ध्यायोपक्रमः ...	२४७
२२(६) कालस्य ,,	२३६	३-४ प्रागेव जनपदोद्ध्वंसनोद्ध्वेष-		३ त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानम्	२४७
२२(७) उपयोगसंस्थाया ,,	२३६	जोद्धरणोपदेशः ...		४ आतोपदेशप्रत्यक्षानुमानानां लक्षणम्	२४७
२२(८) उपयोक्तुः ,,	२३६	५ असमानप्रकृत्यादीनां जनानां कथं युगपदेकैव व्याधिना-		५ आतोपदेशादिभिः सर्वै रोगं परीक्ष्य निर्णयो विधेयः ...	२४७
२३ आहारविधिविशेषाद्यतन-ज्ञानफलं ...	२३६	द्वंसनमित्यभिप्रेतस्य प्रश्नः ...	२४०-२४१	६ आतोपदेशाज्ज्ञातव्या विषयाः ...	२४८
२४ हिततत्माहारविधिविधान-निरूपणम् ...	२३६	६ तत्रान्यैकतं समाधानं ...	२४१	७ प्रत्यक्षतः पक्षेन्द्रियैर्ज्ञेया विषयाः,,	२४८
२५(१) उष्णभोजनगुणाः ...	२३७	७(१) अनारोग्यकरस्य वातस्य लक्षणम्	२४१	८ अनुमानज्ञेया विषयाः ...	२४८
२५(२) श्लिथभोजनगुणाः ...	२३७	७(२) ,, उदकस्य ,,	२४१	९-१२ आतोपदेशादिभिः सर्वै रध्य-वसानममोहकरं भवति ...	२४९
२५(३) मात्रावतो भोजनस्य गुणाः २३७		७(३) ,, देशस्य ,,	२४१	१३-१४ अध्यायोक्तविषयाः ...	२४९
२५(४) जीर्णं भुक्त्वतो गुणाः ,,	२३७	७(४) ,, कालस्य ,,	२४१		
२५(५) वीर्याविरुद्धं ,,	२३७	८ तत्र सामान्यप्रतीकारः ...	२४१		
२५(६) इष्टे देशे ,,	२३७	९-११ वैगुण्यमापन्नानां देशादीना-			
२५(७) नातिदुष्टं ,,	२३७	मुत्तरोत्तरं गरीयस्त्वं ...	२४१		
२५(८) नातिविलम्बितं ,,	२३७	१२-१८ जनपदोद्ध्वंसे साधारणी चिकित्सा २४१-२४२			
२५(९) अजल्पतोऽहसतस्तन्मनसश्च भुक्त्वतो गुणाः	२३७	१९-२० वाध्यादीनां वैगुण्योपत्तौ हेतुः ...	२४२		
२५ आत्मानमभिसन्दीक्ष्य,,	२३७	२१-२२ शब्दादिप्रभवस्य जनप-दोद्ध्वंसस्याधर्मं एव हेतुः	२४२		
२६ रखादिज्ञातुर्भिषजः प्रशंसा	२३७	२३ अभिषागप्रभवस्याप्यधर्मं एव हेतुः ,,	२४२		
२७-२८ अध्यायार्थसंग्रहः ...	२३७	२४-२८ कृतत्रेताद्वापरकलिषु क्रमेण धर्मस्य मनुष्याणामनुष्वष हासः २४२, २४३			
त्रिविधकुक्षीयविमानम् ।		२९-३५ आयुषो नियतत्वे अनिय-तत्वे च युक्तिः ...	२४३		
१-२ त्रिविधकुक्षीयविमाना-		३६ आयुषोऽनियतत्वसाधनं २४४-२४५			
ध्यायोपक्रमः ...	२३८	३७-३८ कालमूलोः अकालमूलोश्च विवरणम् ...	२४५		
३ कुक्षौ त्रिविधावकाशांश-विभागः ...	२३८	३९-४० ज्वरितेभ्य उष्णपानी-यदाने हेतुः २४५-२४६			
४-५ आहाराशिमधिकृत्य मात्रा-मात्रावत्त्वविचारः ...	२३८	४१-४२ सर्वेषां व्याधीनां निदान-विपरीतमौषधं कार्यं २४६			
६ मात्रावतो भोजनस्य गुणाः	२३८	४३-४४ अपतर्पणभेदाः, तेषां प्रयोगावस्था च ...	२४६		
७ हीनमात्रस्य ,, दोषाः	२३८	४५ स्वभावतः प्रतिकारानर्हाः...	२४६		
७ अतिमात्रस्य ,,	२३८	४६ अशुभफलं कर्म न कर्तव्यं	२४६		
८-९ अतिमात्रभोजनादन्त्येऽप्याम-प्रकोपस्य हेतवः ...	२३८	४७-४८ जाह्नवादिदेशलक्षणं...	२४६		
१० आमप्रदोषभेदौ ...	२३९	४९-५२ अध्यायोक्तविषयाः २४६, २४७			
११ विस्चिकायाः लक्षणं ...	२३९				
१२ अलसकस्य ,,	२३९				
१२ आमविषस्य ,,	२३९				
१३-१४ अलसक-विस्चिकाम-दोषेषु चिकित्सा-क्रमः २३९-२४०					
१५-१८ भोजनपरिपाकस्थानं...	२४०				
१९ अध्यायार्थसंग्रहः ...	२४०				

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
६ रोगानीकं विमानम् ।		१३ पुरीषजानां कृमीणां समुत्थानां २५८		४२ औपम्यस्य लक्षणम् २६८-२६९	
१-२ रोगानीकविमानाध्यायोपक्रमः २५९		१४ कृमिजरोगाणां संक्षेपेण चिकित्सा ... २५९		४३ संशयस्य " ... २६९	
३ प्रभावादिभेदेन रोगानीकभेदाः " ४ रोगानीकस्य संख्येयत्वे असंख्येयत्वे च युक्तिः ... २५३		१५-२० कृमीणामपकर्षणं २५८-२५९		४४ प्रयोजनस्य " ... २६९	
५ व्याधीनामपरिसंख्येयत्वं दोषाणां परिसंख्येयत्वं च ... २५३		२१-२७ कृमीणां प्रकृति-विघातः २६०-२६१		४५ सव्यभिचारस्य " ... २६९	
५ मानसदोषौ तज्जा विकाराश्च २५४		२८-३० कृमिघ्नसंषेजविधेरन्य-प्राप्त्यतिदेशः ... २६१		४६ जिज्ञासायाः " ... २६९	
५ शारीरदोषाः " " ... २६१		३१-३२ अध्यायोक्तविषयाः ... २६१		४७ व्यवसायस्य " ... २६९	
६ तयोर्द्वयोः त्रिविधं प्रकोपकारणं " ७ दोषत्रयादपरिमितविकारोत्पत्तौ युक्तिः ... २६१		८ रोगभिषग्जितयं विमानम् ।		४८ अर्थप्राप्तिः " ... २६९	
८-९ रोगाणां परस्परानुबन्धकत्वं " १० शारीरदोषाणां " ... २६१		१-२ रोगभिषग्जितयं विमान-नाध्यायोपक्रमः ... २६१		४९ संभवस्य " ... २६९	
११ अनुबन्ध्यानुबन्धभेदकृतौ दोषभेदः ... २६१		३ ग्रन्थपरीक्षा ... २६१		५० अनुयोज्यस्य " ... २६९	
१२ जाठराग्निश्चतुर्विधो भेदः ... २५५		४ आचार्यपरीक्षा ... २६२		५१ अननुयोज्यस्य " ... २६९	
१३ वातादिप्रकृति-संज्ञाविचारः " १४ वातादिप्रकृतीनां चत्वार्यनु(च)-प्रणिधानानि ... २६१		५-६ शास्त्रज्ञानोपायाः ... २६२		५२ अनुयोगस्य " ... २७०	
१५ वातलघ्वीनामातुरत्वम् ... २६१		७ अध्ययनविधिः ... २६२		५३ प्रत्यनुयोगस्य " ... २७०	
१६ वातलघ्वस्य वातप्रकोपे कारणं तस्यावजयनं च ... २५६		८ शिष्यपरीक्षा ... २६२		५४ वाक्यदोषाणां " ... २७०	
१७ पित्तलघ्वस्य पित्तप्रकोपे कारणं तस्यावजयनं च ... २५६		९-१२ शिष्योपनयनविधिः २६२-२६३		५५ वाक्यप्रसंसायाः " ... २७०	
१८ श्लेष्मलस्य श्लेष्मप्रकोपे कारणं तस्यावजयनं च ... २५६		१३-१४ शिष्यं प्रत्याचार्यस्यो-पदेशः २६३-२६४		५६ छलस्य " ... २७१	
१९ राजाहवैचलक्षणम् ... २५६		१५ तद्विद्यसंभाषायाः प्रशंसा २६४		५७ अवीतकालस्य " ... २७१	
२०-२२ अध्यायोक्त-विषयाः २५६-२५७		१६ " भेदाः ... २६४		५८ उपालम्भस्य " ... २७१	
७ व्याधितरूपीयं विमानम् ।		१७ अनुलोमसंभाषाविधिः ... २६४		६० परिहारस्य " ... २७१	
१-२ व्याधितरूपीयविमाना-ध्यायोपक्रमः ... २५७		१८-२५ विग्रहसंभाषा-विधिः २६५-२६६		६१ प्रतिज्ञादानेः " ... २७१	
३ द्वौ व्याधितरूपौ ... २५७		२६ बादमर्यादालक्षणं ... २६६		६२ अन्यनुज्ञायाः " ... २७२	
४-७ व्याधिरुग्णलघ्वज्ञाने विप्रति-पक्षाधिकित्सायामपि विप्रतिपद्यन्ते ... २५७		२७ बादमर्यादज्ञानार्थमधिगम्यानि पदानि ... २६६		६३ हेत्वन्तरस्य " ... २७२	
८ पुरुषसंश्रयकृमिविषयेऽभि-वेशस्य प्रश्नः ... २५८		२८ बादस्य लक्षणम् ... २६६		६४ अर्थान्तरस्य " ... २७२	
९ कृमीणां भेदाः ... २५८		२९ द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायानां लक्षणातिदेशः २६७		६५-६६ निग्रहस्थानस्य " ... २७२	
१० मलजानां कृमीणां समुत्थानादि " ११ शोणितजानां " ... २५८		३० प्रतिज्ञायाः लक्षणम् ... २६७		६७ मिषजाऽऽयुर्वेद एव वादः कर्तव्यः " ... २७२	
१२ श्लेष्मजानां " " ... २५८		३१ स्थापनायाः " ... २६७		६८ मिषजा ज्ञातव्यानि कानि-चित्प्रकरणानि ... २७२	
		३२ प्रतिष्ठापनायाः " ... २६७		६९ कारणस्य लक्षणम् ... २७२	
		३३ हेतोः " ... २६७		७० कारणस्य " ... २७२	
		३४ दृष्टान्तस्य " ... २६७		७१ कार्ययोनिः " ... २७३	
		३५ उपनयननिगमनयोः " ... २६७		७२ कार्यस्य " ... २७३	
		३६ उत्तरस्य " ... २६७		७३ कार्यफलस्य " ... २७३	
		३७ सिद्धान्तस्य " ... २६८		७४ अनुबन्धस्य " ... २७३	
		३८ शब्दस्य " ... २६८		७५ देशस्य " ... २७३	
		३९ प्रत्यक्षस्य " ... २६८		७६ कालस्य " ... २७३	
		४० अनुमानस्य " ... २६८		७७ प्रवृत्तेः " ... २७३	
		४१ ऐतिह्यस्य " ... २६८		७८ उपायस्य " ... २७३	
				७९ मिषजैतत्सर्वं परीक्ष्य कार्या-रम्भः कर्तव्यः ... २७३	
				८० परीक्षाया विषये मिषजां प्रश्नाः ... २७३	
				८१-८२ तेषामुत्तरम् २७३-२७४	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
८३ द्विविधा परीक्षा	२७४	१३९ आस्थापनोपयुक्तः मधुर-		६०-६२ व्याकान्वयनोर्निर्देशः	२९३
८४-८५ दशविधं परीक्षणं	...	स्कन्धः	२८३-२८४	६३ अष्टप्रकृतयः	...
८६ कारणस्य परीक्षा	...	१४०	अम्लस्कन्धः ... २८४	६४ षोडशविकाराः	...
८७ कारणस्य	२७५	१४१	लवणस्कन्धः ...	६५ क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागः	...
८८ कार्ययोगे	...	१४२	कटुकस्कन्धः ...	६६-६८ अव्यकान्महदाद्युत्पत्तिक्रमः	...
८९ कार्यस्य	...	१४३	तिक्तस्कन्धः २८४-२८५	६९ उदयप्रलयौ केषां भवतः...	...
९० कार्यफलस्य	२७६	१४४	कषायस्कन्धः ... २८५	७०-७४ परमात्मनो लिङ्गानि...	२९४
९१ अनुबन्धस्य	...	१४५-१४८	अत्रोक्तपञ्चगोणां सर्व-	७५-७६ निष्क्रियस्य पुरुषस्य क्रिया-	...
९२-९३ देशस्य (भूमेः) परीक्षा	...		यौगिकत्वम् ...	निर्देशः	...
९४ बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोरा-	...	१४९ ऊहापोहसमर्थेन भिष-	...	७७ स्वतन्त्रस्यापि पुरुषस्यानिष्टयो-	...
तुरपरिक्षा	...	जऽत्रोक्तस्कन्धेष्वपकर्ष-	...	निष्ठु जन्मग्रहणे हेतुः	२९५
९५ प्रकृतितः आतुरपरिक्षा	२७७	प्रज्ञेपावपि कार्यों	...	७८ वक्षिणोऽपि पुरुषस्यासुखैर्भावै-	...
९६ श्लेष्मलस्य लक्षणम्	...	१५० अनुवासनद्रव्याणि	२८६	राक्रमणे कारणम्	...
९७ पित्तलस्य	...	१५१ क्षिरोमिरेचनद्रव्याणि	...	७९ सर्वगतस्यापि पुरुषस्य सर्व-	...
९८ वातलस्य	...	१५२-१५७ अध्यायोक्त-	...	वेदानाज्ञानाभावे हेतुः	...
९९ संसर्गजप्रकृतेः	...	विषयाः	...	८०-८१ विभोऽप्युत्पत्तयः शैलादिति-	...
१०० समप्रकृतेः	२७८		...	रस्कृतस्याज्ञाने हेतुः...	...
१०१ विकृतितः देहपरिक्षा	...	इति विमानस्थानस्य विषयानु-	...	८२ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः किं पूर्वमेति	...
१०२-११५ सारतः	...	क्रमणिका ।	...	प्रश्नस्योत्तरं	...
११६ संहननतः	२७९		...	८३ आत्मनः साक्षिभूतत्वसाधनम्	...
११७ प्रमाणतः	...	४ शरीरस्थानम् ।	...	८४-८५ राक्षिपुरुषस्यैव वेदानाविशेष	...
११८ साम्यतः	...	१ कतिधापुरुषीयं शरीरम् ।	...	इति निरूपणम्	...
११९ सत्त्वतः	२७९-२८०	१-२ कतिधापुरुषीयाध्यायोपक्रमः २८७	...	८६-९७ कथं भिषक् त्रिकालां	...
१२० आहारसक्तिः	२८०	३-१५ पुरुषादीनधिकृत्यामिवेशस्य	...	वेदानां चिकित्सति ... २९६	...
१२१ व्यायामसक्तिः	...	कतिपये प्रश्नाः	...	९८ दुःखहेतवः	...
१२२ वयस्तः	...	१६-१७ धातुभेदेन पुरुषस्य	...	९९ बुद्धिविभ्रंशस्य वर्णनं	२९७
१२३ बलविशेषं हृष्टा भेषज्य-	...	भेदः	२८७-२८८	१०० धृतिविभ्रंशस्य	...
भवचार्यम्	...	१८ मनसः लक्षणं	२८८	१०१ स्मृतिविभ्रंशस्य	...
१२४ आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः	...	१९	द्वौ गुणौ	१०२-१०९ प्रज्ञापराधस्य	...
शरीरपरिक्षा	२८१	२०	अर्थाः	११०-११६ व्याधिहेतोः कालस्य	...
१२५ ऋतुभेदेन कालविभागः	...	२१	कर्म	वर्णनं	२९७-२९८
१२६-१२७ केषु ऋतुषु वमनादीनां	...	२२-२३ बुद्धेलक्षणं	२८९	११७ व्याधिहेतोः कर्मणो	...
प्रवृत्तिः, केषु च निवृत्तिः	...	२४-२६ दशेन्द्रियाणि	...	वर्णनं	२९८
१२८ आतुरावस्थापि काल-	...	२७-२८ पञ्चमहाभूतानि तेषां गुणाश्च	...	११८-१२९ असात्म्येन्द्रियार्थसं-	...
कालनिर्देशः	२८२	२९-३१ भूतानामसाधारणं	...	योगस्य वर्णनं २९८-२९९	...
१२९ प्रवृत्तेः विवरणं	...	लक्षणं	२८९-२९०	१२०-१२१ चतुर्विधयोगस्यैव	...
१३०-१३१ उपायस्य	...	३२-३४ बुद्धेर्विवरणं	२९०	सुखदुःखहेतुत्वं	२९९
१३२ परीक्षायाः प्रयोजनं	...	३५-३८ चतुर्विधातितत्त्वात्मकस्य	...	१३२-१३५ सुखदुःखहेतवः	...
१३३-१३४ वमनादीनां प्रवृत्ति-	...	राक्षिपुरुषस्य लक्षणम्	...	१३६ वेदानां सर्वथा निवृत्तेरुपायः ३००	...
निवृत्तिविषयादिदेशः	...	३९-५२ पुरुषस्य कारण-	...	१३७ वेदानां सर्वथा निवृत्तेरुपायः ३००	...
१३५ वमनद्रव्याणां कल्प-	...	त्वम्	२९१-२९२	१३८-१३९ योगस्य लक्षणम्	...
संग्रहः	२८२-२८३	५३ पुरुषस्य प्रभवः	२९२	१४०-१४९ योगिनामष्टविध-	...
१३६ विरेचनद्रव्याणां	२८३	५४-५८	इत्याज्ञात्वविचारः	मैथर्यम्	...
१३७-१३८ असंख्येयत्वाद्द्रव्याणां	...	५९	नित्यत्वानित्यत्व-
रसत एवास्थापनद्रव्योपदेशः	...	विचारः

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१४२ मोक्षस्य लक्षणं ... ३००	
१४३-१४६ ,, उपायाः ... ,,	
१४७-१४९ तत्त्वस्मृतेर्हेतवः ... ,,	
१५०-१५४ तत्त्वस्मृतेर्मोक्षसाधनत्वम् ... ३०१	
१५५ सुकात्मनो लक्षणम् ... ,,	
१५६ अध्यायोक्तविषयाः ... ,,	
२ अतुल्यगोत्रीयं शारीरम् ।	
१-२ अतुल्यगोत्रीयाध्यायोपक्रमः ३०१	
३-४ गर्भस्य कारणम् (प्रभवः) ३०२	
५-६ यो गर्भः संपूर्णदेहः, समये सुखं च जायते तस्य कारणं ... ,,	
७ अवन्ध्याया अपि चिराद्गर्भ-प्रवृत्ते हेतुः ... ,,	
८-१० जातस्य गर्भस्य विनाशो हेतुः ... ,,	
११-१४ कन्या-पुत्र-यम-बहुसंतानोत्पत्तौ कारणम् ... ३०३	
१५ सुचिराद्गर्भप्रवृत्ते हेतुः ... ,,	
१६ यमे एकस्यामिवृद्धौ कारणं ... ,,	
१७-२१ क्लीबभेदाः, तेषामुत्पत्तौ हेतुश्च ... ,,	
२२-२३ सद्योऽतीतगर्भाया लिङ्गं ३०४	
२४-२५ पुंगुर्भायाः क्लीगर्भाया नपुंसकगर्भायाश्च लक्षणानि ... ,,	
२६-२७ गर्भस्य पित्रोः सदृशत्वे कारणम् ... ,,	
२८-३० गर्भस्य संस्थानवर्गेन्द्रियवैकृत्यानां हेतुः ... ३०५	
३१-३६ आत्मा कथं देहादेर्हान्तरं यातीति निरूपणम् ३०५-३०६	
३७-३८ आत्मनोऽनुबन्धाः ... ३०६	
३९-४० रोगाणां हेतुः शमनं च ... ,,	
४१ हर्षस्य प्रोक्तस्य च निमित्तं ३०७	
४२-४४ श्रमोन्तानां विकाराणामुपनरागमनोपायः ... ,,	
४५ ऋतुजा विकाराः कथं न भवन्ति ... ,,	
४६-४७ नरः कथमरोगो भवति ... ,,	
४८ अध्यायोक्तविषयाः ... ,,	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३ खुड्किगर्भावकान्ति-शारीरम् ।	
१-२ खुड्किगर्भावकान्तिशारीरोपक्रमः ... ३०८	
३ गर्भस्याभिनिर्वृतेः, अमिद्वेदेः, सुखप्रसवस्य च कारणं ... ,,	
४ गर्भो हि मातुजः पितुज आत्मजो रसजः साम्य-जश्च, परलोकादस्य सर्वं गर्भमवकामतीति आत्रेयकृता प्रतिज्ञा ... ,,	
४ भरद्वाजकृतं तत्र दूषणं ३०८-३०९	
५ आत्रेयेण कृतं तत्समाधानं ३०९	
६ गर्भस्य मातुजत्वप्रतिपादनं मातृजा भावाश्च ... ३१०	
७ गर्भस्य पितुजत्वप्रतिपादनं पितृजा भावाश्च ... ,,	
८-१० गर्भस्यात्मजत्वप्रतिपादनं आत्मजा भावाश्च ३१०-३१२	
११ गर्भस्य साम्यजत्वप्रतिपादनं साम्यजा भावाश्च ... ३१२	
१२ गर्भस्य रसजत्वप्रतिपादनं रसजा भावाश्च ... ,,	
१३ सत्त्वस्य (मनस) औपपादुक्तत्वप्रतिपादनं सत्त्वजाश्च भावाः ... ,,	
१४ गर्भस्य समुदायप्रभवत्वसाधनोपसंहारः ... ३१३	
१५ आत्रेयकृते सिद्धान्ते भरद्वाजस्य दोषारोपः ३१३-३१४	
१६-२५ आत्रेयकृतं तत्खण्डनं ३१४-३१५	
२६-२७ अध्यायोक्तविषयाः ३१६	
४ महतीगर्भावकान्तिशारीरम् ।	
१-२ महतीगर्भावकान्तिशारीरोपक्रमः ... ३१६	
३-४ अस्मिन्नध्याये व्याख्यास्यमाना विषयाः ... ,,	
५ शुक्रशोणितजीवसंयोगस्य गर्भसंज्ञत्वं ... ,,	
६ गर्भस्य पञ्चभूतविकारचेतनाधिष्ठानभूतत्वसाधनम् ... ,,	
७ कुक्षौ गर्भोत्पत्तिप्रकारः ३१६-३१७	
८ गर्भे भूतप्रवृत्तकमः ... ३१७	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१ प्रथमे मासि गर्भस्य स्वरूपं ३१७	
१० द्वितीये ,, ,, ,, ,,	
११ तृतीये ,, ,, ,, ,, ३१८	
१२ गर्भस्य महाभूतप्रभवा भावाः ,,	
१३ लोकपुष्पशोस्तुत्यारवदर्शनं ,,	
१४ गर्भस्येन्द्रियाण्यज्ञावयवाश्च यौगपद्येनोत्पद्यन्ते ... ,,	
१४ जातस्योत्तरकालजा भावाः ,,	
१४ क्लीपुष्पशोर्वैशेषिका भावाः ,,	
१५ इन्द्रियोत्पत्तिप्रसक्तकालमेव गर्भस्य चेतसि वेदनानिबन्धः ... ३१९	
१५ तृतीये मासि गर्भे द्वैहृदय्योत्पत्तिः ... ,,	
१५ तद्विमानने दोषाः ... ,,	
१६ गर्भिण्या लिङ्गानि ... ३२०	
१७ गर्भोपघातकराश्च भावान् विहाय गर्भिणी यदिच्छेततस्यैव दद्यात् ... ,,	
१८ गर्भोपघातकरा भावाः ... ,,	
१९ गर्भिण्यास्त्रीव्रथानायामाहि-तमपि हितोपसंहितं दद्यात् ... ,,	
१९ प्रार्थनासंधारणे दोषाः ... ,,	
२० चतुर्थे मासि गर्भस्य स्वरूपं ... ,,	
२१ पञ्चमे ,, ,, ,, ,,	
२२ षष्ठे ,, ,, ,, ,,	
२३ सप्तमे ,, ,, ,, ,,	
२४ अष्टमे मातुगर्भयोः परस्परभोजोप्रवृत्तिः ३२०-३२१	
२५ प्रसवकालः ... ३२१	
२६ प्रकरणोपसंहारः ... ,,	
२७ कुक्षौ गर्भस्य वृद्धेर्हेतुः ... ,,	
२८ गर्भस्याजन्मनि हेतुः ... ,,	
२९ गर्भस्य व्यापतेर्हेतुः ... ,,	
३०-३२ गर्भस्य बीजदोषादिप्रभवा विकृतयः ३२१-३२२	
३३ आत्मनो निर्विकारत्वनिर्देशः ३२२	
३४ शारीरा मानसाश्च दोषाः ... ३२३	
३५ शरीरभेदाः ... ,,	
३६ सत्त्वभेदाः ... ,,	
३७ (१) ब्राह्मसत्त्वस्य लक्षणम् ... ,,	
३७ (२) आर्षसत्त्वस्य ... ,,	
३७ (३) ऐन्द्रसत्त्वस्य ... ,,	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३७(४) आभ्यसत्त्वस्य लक्षणम्	३२३
३७(५) वारुणसत्त्वस्य ,, ,,, ,,	...
३७(६) कौवैरसत्त्वस्य ,, ,,, ,,	...
३७(७) गान्धर्वसत्त्वस्य ,, ,,, ,,	...
३७ शुद्धसत्त्वानां मध्ये ब्राह्म- स्थायन्तशुद्धत्वम्	...
३८(१) आसुरसत्त्वस्य लक्षणम्	...
३८(२) राक्षससत्त्वस्य ,, ३२३-३२४	...
३८(३) पैशाचसत्त्वस्य ,, ,,, ३२४	...
३८(४) सार्षपसत्त्वस्य ,, ,,, ,,	...
३८(५) प्रेतसत्त्वस्य ,, ,,, ,,	...
३८(६) शाकुन्तसत्त्वस्य ,, ,,, ,,	...
३८ एषां षड्विधानां राजसत्त्वं	...
३९(१) पाशवसत्त्वस्य लक्षणम्	...
३९(२) मात्स्यसत्त्वस्य ,, ,,, ,,	...
३९(३) वानस्पत्यसत्त्वस्य ,, ,,, ,,	...
३९ एषां त्रिविधानां तामसत्त्वं	...
४०-४१ सत्त्वभेदोपसंहारः	...
४२-४५ अध्यायोक्तविषयाः	...

५ पुरुषविचयशारीरम् ।

१-२ पुरुषविचयशारीरोपक्रमः	३२५
३ पुरुषस्य लोकसंमितत्वं	...
४-५ उक्तस्यार्थस्य विस्तरेण व्याख्यानम्	...
६-८ लोकपुरुषयोः सामान्योपदे- शास्य प्रयोजनम्	३२५-३२६
९-१० प्रवृत्तेर्मूलम्	३२६
११ निवृत्तेः स्वरूपं	३२७
१२ भोक्षोपायाः	...
१३-१५ शुद्धसत्त्वस्य लक्षणम्	...
१६-२१ शुद्धाया बुद्धेः फलम्	३२८
२२ सुकस्य लक्षणम्	...
२३-२४ सुक्तेः पर्यायाः	...
२५-२६ अध्यायोक्तविषयाः	...

६ शरीरविचयशारीरम् ।

१-२ शरीरविचयशारीरोपक्रमः	३२८
३ शरीरविचयप्रयोजनं	...
४ शरीरलक्षणम्	३२९
४ शरीरधातूनां वैषम्यस्य फलं लक्षणं च	...
५-६ धातूनां योगपथेन वृद्धिहासौ भवतः	३२९-३३०
७-८ धातूनां साम्यार्थं कर्तव्यम्	३३०

विषयः	पृष्ठाङ्कः
९-११ शरीरधातवो हि समानै- वैर्धन्ते	३३०-३३१
१२ कात्स्न्येन शरीरवृद्धिकरा भावाः	३३२
१३ बलवृद्धिकरा भावाः	...
१४-१६ आहारपरिणामकरा भावाः	...
१७ शरीरधातूनां मूलप्रसाद- भेदेन द्वैविध्यं, मूलप्रसा- दयोः कार्यं च	३३३
१८ वातपित्तकफा एव सर्वधातु- वृषकाः	...
१८ वातादयः प्रकृतिभूता आरोग्यकराः	...
१९ शरीरज्ञानफलम्	...
२० गर्भस्याज्ञानिर्बुद्ध्यादिविषये अग्निवेशस्य कतिपये प्रश्नाः	...
२१ किमङ्गं गर्भस्य कुसौ प्रथम- मुत्पद्यते इत्यत्र महर्षिणां मतानि	३३४
२२ कुसौ यथा गर्भस्तिष्ठति	...
२३ ,, गर्भोऽभिवर्धते	...
२४-२५ गर्भः कथं प्रवृत्त्येते	३३५
२५-२६ जातः कथमभिवर्धते सद्यो हन्यते च	...
२७ गर्भस्य देवादिप्रकोपनिमित्त- विकारोपलब्धौ प्रमाणं	...
२८ कालाकालमुत्पत्त्योर्निर्णयः	...
२९ अस्मिन् काले आयुषः प्रमाणम्	३३६
३० संपूर्णायुषो निमित्तं	...
३१-३४ अध्यायोक्तविषयाः	...

७ शरीरसंख्याशारीरम् ।

१-२ शरीरसंख्याशारीरोपक्रमः	३३६
३ शरीरावयवसंख्याविषयेऽग्नि- वेशस्य प्रश्नः	...
४ षण्णां लक्षां विवरणम्	३३७
५ शरीरस्याज्ञविभागः	...
६ अस्त्रां विवरणं	...
७ पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि	...
७ पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि	...
७ ,, कर्मेन्द्रियाणि	...

विषयः	पृष्ठाङ्कः
८ एकं हृदयं	३३७
९ दश आणायतनानि	३३८
१० पञ्चदश कोष्ठाज्ञानि	...
११ षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि	...
१२-१३ नवद्वाराणि	...
१४ स्नायु-सिरा-धमनी-पेशी-सर्मा- सन्नि-केश-श्मश्रु-लोत्रां संख्याकथनं	...
१५ शरीरे अज्ञत्वा परिमेयानि द्रव्याणि	३३९
१६ पार्थिवदिभेदेन शरीराज्ञ- विभागः	...
१७ परमाणुभेदेन शरीरावयवा- नामसंख्येयत्वं	...
१८-२० शरीरावयवसंख्याज्ञान- फलं	३३९-३४०

८ जातिसूत्रीयं शारीरम् ।

१-२ जातिसूत्रीयशारीरोपक्रमः	३४०
३-४ स्त्रीपुरुषयोरसीष्टप्रजानिर्बुद्धि- करकर्मोपदेशः	...
५ ऋतुकाले स्त्रियाः कर्तव्यं	...
५ युग्मेषु दिनेषु पुत्रकामौ, अयुग्मेषु दुहितकामौ संवेसेताम्	...
६ न्युज्जपार्थगतास्त्रीसेवन- निषेधः	...
६ गर्भग्रहणविधिः	...
६ मैथुने अयोग्या स्त्री पुरुषश्च	३४१
७ कथंभूतौ स्त्रीपुरुषौ मैथुनसु- पेयाताम्	...
८ तत्र मन्त्रः	...

९-१४ यादस्य पुत्रस्येच्छा ता- दृशः पुत्रीयो विधिः	३४१-३४२
१५ शरीरस्य शुद्धादिवर्णवैशेष्ये हेतुवन्तरं	३४२
१६ सत्त्वविशेषोत्पत्तौ हेतुः	...
१७ यथोक्तविधिनोपचरतोरवयवं गर्भोत्पत्तिः	...
१८ गर्भस्य स्त्रीपुरुषत्वे हेतुः	३४२-३४३
१९ वेदोक्तः पुंसवनो विधिः	३४३
२० गर्भोत्थापनानि	...
२१ गर्भोपघातकरा भावाः	३४३-३४४

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२२ गर्भिण्याः समासेनोपचार- विधिः ... ३४४	
२३ द्वितीयतृतीयमासयोः पुष्प- दर्शने गर्भस्त्रावसंभवः ... "	
२४-२५ चतुष्टयप्रतिष्ठे पुष्पदर्शने चिकित्सा ३४४-३४५	
२६ उपविष्टकनागोदरयोर्लक्षणं ३४५	
२७ तथोक्थिकृतिसतम् ... "	
२८ गर्भोत्पन्नदन्ते चिकित्सा ... "	
२९ गर्भिण्या उदावर्तेविवन्धे सति तच्चिकित्सा ... "	
३० कुक्षौ गर्भमरणे हेतुः ... "	
३० मृतगर्भस्या लक्षणानि ... "	
३१ मृतगर्भाह्वरणविधिः ... "	
३१ व्यपगतगर्भशाल्यायाः स्त्रिया उपचारः ३४५-३४६	
३२ निर्विकारमाध्यायमानस्य गर्भस्य मासे मासे कर्म ... ३४६	
३३ सूतिकागारनिर्माणविधिः ... "	
३४ तत्रोपह्वरणीयाः संभाराः ३४६-३४७	
३५ गर्भिण्याः सूतिकागारप्रवे- शविधिः ... ३४७	
३६ आसन्नप्रसवाया लिङ्गानि ... "	
३७-४० आवीप्रादुर्भावे कर्तव्यो विधिः ३४७-३४८	
४१ प्रजातया अपराऽपतने उप- चारः ... ३४८	
४२-४३ जातमात्रस्य कुमारस्य कार्याणि कर्माणि ... "	
४४ बालस्य नाडीकल्पनविधिः ... "	
४५ नाड्या असम्यक्छेदे दोषा- स्तच्चिकित्सा च ३४८-३४९	
४६ कुमारस्य जातकर्मविधिः ... ३४९	
४७ रक्षाविधिः ... "	
४८-४९ सूतिकाया दशदिवसा- वस्थुपचारः ... "	
५० कुमारस्य नामकरणसंस्कारः ३५०	
५१ आयुष्मतां कुमारानां लक्षणानि ... "	
५२ धात्रिपरीक्षा ३५०-३५१	
५३ धात्र्याः स्तनसंपत् ... ३५१	
५४ " स्तन्यसंपत् ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
५५ व्यापन्नस्तन्यस्य लिङ्गानि ... ३५१	
५६ " चिकित्सा ... "	
५७ क्षीरजननानि ... "	
५८ स्तनपानविधिः ... "	
५९ कुमारगारविधिः ... "	
६० कुमारस्य शयनादीनि कीदृशानि स्युः ३५१-३५२	
६१ कुमारस्य वस्त्रादीनां धूपनानि ३५२	
६२ " धारणीया मणि- मञ्जौषधयः ... "	
६३ " क्रीडनकानि ... "	
६४ " विज्ञानसं न कार्यं ... "	
६५-६७ रोगप्रादुर्भावे उप- चारः ... "	
६८ अध्यायोक्तविषयोपसंहारः ... "	
६९ शारीरस्थाननिरुक्तिः ... "	
इति शारीरस्थानस्य विषयाउ- क्रमणिका ।	

५ इन्द्रियस्थानम् ।

१ वर्णस्वरीयमिन्द्रियम् ।

१-२ वर्णस्वरीयेन्द्रियोपक्रमः ३५३	
३ आयुषः प्रमाणविशेषज्ञा- नार्थं परीक्षया आतुरगता वर्णस्वरदयो भावाः ... "	
४ परीक्षयाणां द्विविधो भेदः, तयोः परीक्षणोपायश्च ... ३५४	
५ प्रकृतेर्भेदाः ... "	
६ विकृतेर्भेदाः ... "	
७ लक्षणनिमित्ता विकृतिः ... "	
७ लक्ष्यनिमित्ता ... " ... "	
८ निमित्ताणुरुपा ... " ... "	
९-१३ शरीरस्य प्राकृता वैकृ- ताश्च वर्णाः ... ३५५	
१४ रिष्टरूपा वर्ण- विकृतयः ३५५-३५६	
१४ प्राकृताः स्वराः ... ३५६	
१४ वैकृताः ... " ... "	
१५-१६ रिष्टरूपाः स्वरविकृतयः ... "	
१७-२५ रिष्टरूपवर्णस्वरविकृतीनां श्लोकेः पुनः कथनम् ... "	
२६ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ... "	

२ पुष्पितकमिन्द्रियम् ।

१-२ पुष्पितकेन्द्रियोपक्रमः ... ३५६	
३-५ यथा फलात् पूर्वं पुष्पोत्पत्तिः, एवं मरणात् आगरिष्टो- त्पत्तिः ३५६-३५७	
६ प्रज्ञापराधाहुत्पन्नस्याप्यरीष्टस्या- ज्ञानम् ... ३५७	
७-१६ अरिष्टभूतं गन्धविज्ञानं ... "	
१७-१९ " रसविज्ञानं ... ३५८	
२०-२२ आतुरशरीरगतसंज्ञासमाप्तेन ज्ञानम् ... "	
२३ अध्यायोक्तविषयाः ... "	

३ परिमर्शनीयमिन्द्रियम् ।

१-३ परिमर्शनीयेन्द्रियोपक्रमः ३५८	
४ परिमर्शनविधिः ... "	
४-५ स्पर्शविज्ञेया आतुरशरीरगता विकृतयः ... "	
६ उच्छ्वास-मन्या-दन्त-पक्ष्म-चक्षुः- केश-लोभोदर-नखाल्लुल्या- श्रितं रिष्टं ... ३५९	
७ अध्यायोक्तविषयाः ... "	

४ इन्द्रियानीकमिन्द्रियम् ।

१-२ इन्द्रियानीकेन्द्रियोपक्रमः ३५९	
३-४ इन्द्रियाणां परीक्षणोपायः ... "	
५-६ आतुरस्थानिमित्त इन्द्रियज्ञान- विषयासौ मरणलक्षणम् ... "	
७-१८ अरिष्टभूताः दर्शनेन्द्रिय- विकृतयः ... ३६०	
१९-२० " श्रोत्रेन्द्रियविकृतयः ... "	
२१ " घ्राणेन्द्रियविकृतयः ... "	
२२ " रसनेन्द्रियविकृतयः ... "	
२३ " स्पर्शनेन्द्रिय- विकृतयः ... ३६१	
२४-२६ " सर्वेन्द्रियविकृतयः ... "	
२७ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ... "	

५ पूर्वरूपीयमिन्द्रियम् ।

१-२ पूर्वरूपीयेन्द्रियोपक्रमः ... ३६१	
३-५ उवराणामन्त्रेषां च व्याधी- नामरिष्टभूतपूर्वरूपाणि ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
६-८ राज्यक्षमणः अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि ... ३६१	
९ ज्वरस्य ” ” ”	
१०-११ रक्तपित्तस्य ” ” ”	
१२-१३ गुण्मस्य ” ” ” ३६२	
१४-१५ कुष्ठस्य ” ” ”	
१६-१७ प्रमेहस्य ” ” ”	
१८-२१ उन्मादस्य ” ” ”	
२२-२३ अपस्मारस्य ” ” ”	
२४ बहिरायामस्य ” ” ”	
२५ छर्दः ” ” ”	
२६ पूर्वरूपारिष्टज्ञानफलं ” ”	
२७-४० अरिष्टभूताः स्वप्नाः ...	
४१-४२ स्वप्नदर्शनं कथं भवति ३६३	
४३ स्वप्नभेदाः ... ”	
४४-४६ धल्पफला महाफलाश्च स्वप्नाः ... ”	
४७ अध्यायोक्तविषयाः ... ”	

६ कतमानि शरीरीयमिन्द्रियम् ।

१-२ कतमानि शरीरेन्द्रियोपक्रमः ३६३	
३-२४ यानि व्याधिमानि शरीराणि वैधैरसाभ्यत्वात् परिहृता- व्यानि ३६३-३६४	
२५ अध्यायार्थसंग्रहः ... ३६४	

७ पञ्जरूपीयमिन्द्रियम् ।

१-२ पञ्जरूपीयेन्द्रियोपक्रमः ... ३६५	
३-७ अरिष्टभूताः प्रतिच्छायाः ”	
८-९ ” छायाः ... ”	
१०-१३ खादीनां पञ्जभूतानां विविध- लक्षणपादछायाः ... ”	
१४-१५ प्रभाश्रितं शुभाशुभत्वम्	
१६-१७ छायाप्रभयोर्विशेषः ३६५-६६	
१८-२१ समुर्ध्वाणां कानि- चिद्विज्ञानानि ... ३६६	
२२ पूर्वोक्तान्यरिष्टलिङ्गानि जानन् आयुर्वेदविदित्वा कथां लभते ...	

८ अवाकृशिरसीयमिन्द्रियम् ।

१-२ अवाकृशिरसीयेन्द्रियोपक्रमः ३६६	
३ प्रतिच्छायाश्रयमरिष्टं ”	
४-५ पक्ष्मवर्माश्रयमरिष्टं ... ”	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
६-९ केशाश्रयमरिष्टं ... ३६७	
१०-११ नासिकाश्रयमरिष्टं ... ”	
१२ ओष्ठाश्रयमरिष्टं ... ”	
१३ दन्ताश्रयमरिष्टं ... ”	
१४ जिह्वाश्रयमरिष्टं ... ”	
१५ श्वासाश्रयमरिष्टं ... ”	
१६-२६ अपराणि कानि चिन्मुर्धो- लक्षणानि ... ”	
२७ पूर्वोक्तलिङ्गज्ञानफलं ... ”	

९ यस्यस्यावनिमितीय- मिन्द्रियम् ।

१-२ यस्यस्यावनिमितीयोपक्रमः ३६७	
३-५ कतिपयान्यरिष्टानि ... ३६८	
६-७ राजयक्ष्मोऽरिष्टानि ... ”	
८-९ बलमांसक्षये योऽनिकृत्स्याः ”	
१० आनाहिनीऽरिष्टं ... ”	
११ यः पेयं पातुं न शक्नोति स म्रियते ... ”	
१२-१७ अपराण्यरिष्टलक्षणानि	
१८-१९ यस्य निष्ठपूत-पुरीष-रेतांसि अभ्रमसि मज्जन्ति स न जीवति ... ”	
२० शङ्खकशिरोरोगखिरात्रादन्ति	
२१-२२ अपराण्यरिष्टानि ... ”	
२३-२४ अरिष्टज्ञाने सर्वथा यत्नो विधेयः ... ”	

१० सद्योमरणीयमिन्द्रियम् ।

१-३ सद्योमरणीयेन्द्रियोपक्रमः ३६९	
४-२० सद्योसुमूर्ध्वाणां लक्षणानि	
२१ एतलिङ्गज्ञानफलं ... ”	

११ अनुज्योतीयमिन्द्रियम् ।

१-२ अनुज्योतीयेन्द्रियोपक्रमः ३६९	
३-६ संस्वरेण मरिष्यतो लिङ्गानि ”	
७-९ षड्भिर्मांसैः ” ” ”	
१०-१२ मासात् ” ” ”	
१३-२६ कतिपयान्यरिष्टानि ३७०-३७१	
२७ गतायुषो गुणवन्तुष्पादेऽपि न गुणोदयः ... ३७१	
२८ आयुःपरीक्षायाः प्रशंसा ... ”	
२९ अरिष्टस्य लक्षणम् ... ”	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
-------	------------

१२ गोमयचूर्णीयमिन्द्रियम् ।

१-२ गोमयचूर्णीयेन्द्रियोपक्रमः ३७१	
३-४ मासान्मरिष्यतो लिङ्गानि ”	
५ अर्धमासात् ” ” ”	
६-८ औषधाहारविषयकमरिष्टम् ”	
९-२४ समुर्ध्वतामातुराणां दूताः ३७१-३७२	
२५-३१ आतुरग्रहं गच्छतो वैद्यस्य यात्रायामशुभानि मित्तानि ... ३७२	
३२-३९ समुर्ध्वतामातुराणां ग्रहावस्था ... ”	
४०-६१ द्वादशाध्यायोक्तानामरिष्ट- लक्षणानां संक्षेपतः पर्यायेण कथनं,	
६२-६६ जानताऽपि वैद्येनातुरस्य मरणं कुत्र न वक्तव्यं ३७३-३७४	
६७-७० प्रशस्तदूतलक्षणं ... ३७४	
७१-७९ प्रशस्तानि शकुनानि ...	
८०-८१ प्रशस्ता आतुरग्रहावस्थाः ”	
८२-८६, आतुरस्वप्नाः ३७४-३७५	
८७-८८ आरोग्यलक्षणं ... ३७५	
८९-९० अध्यायोक्तविषयाः ... ”	

इतीन्द्रियस्थानस्य विषया- नुक्रमणिका ।

६ चिकित्सास्थानम् ।

प्रथमो रसायनाध्यायः ।

१ रसायनपादः ।

१-२ अभयामलक्रीयरसायन- पादोपक्रमः ... ३७६	
३ भेषजस्य पर्यायाः ... ”	
४ भेषजभेदाः ... ”	
५ भेषजभेदाः ... ”	
५-६ द्विविधभेषजलक्षणं ... ”	
७-८ रसायनसेवनगुणाः ... ”	
८ रसायनलक्षणं ... ”	
९-१२ वाजीकरणस्य लक्षणं गुणाश्च ... ३७७	
१३-१४ चिकित्सातार्थः ... ”	
१५ भेषजलक्षणं ... ”	
१६ द्विविधो रसायनप्रयोगः ... ”	
१७-२४ कुटीभावैशिकस्य विधिः ... ”	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२५-२८ रसायनप्रयोगात् पूर्व	
कोष्ठशोधनविधिः	३७७
२९-३४ हरीतकीगुणाः	३७७-३७८
३५ हरीतकीसेवनानर्हाः	... ३७८
३६-३७ आमलकगुणाः	...
३८-४० भेषजग्रहणविधिः	...
४१-५७ ब्राह्मरसायनं प्रथमं	...
५८-६१ ,, द्वितीयं	३७९
६२-७४ च्यवनप्राशः	...
७५ आमलकरसायनं	३७९-३८०
७६ हरीतक्यादियोगः	... ३८०
७७ ,, अपरः	...
७८-८० रसायनसेवनगुणाः	...
८१ प्रथमरसायनपादोक्तविषयाः	...

२ प्राणकामीयो रसायनपादः ।

१-२ प्राणकामीयरसायनपादोप-	
कमः	... ३८०
३ रसायनविधानस्य फलं	३८०-३८१
३ शरीरदोषनिमित्तानि परिहरन्	
रसायनसुपुष्पीत	... ३८१
४-६ आमलकघृतं	...
७ आमलकावलेहः	...
८ आमलकचूर्णं	३८१-३८२
९ विडङ्गावलेहः	... ३८२
१० अपर आमलकावलेहः	...
११ नागबलारसायनं	...
१२ बलादिरसायनानि	...
१३ भल्लातकक्षीरं	...
१४ भल्लातकक्षीरं	... ३८३
१५ भल्लातकतैलं	...
१६ भल्लातकविधानं	...
१७-१९ भल्लातकगुणाः	...
२०-२२ रसायनसेवाफलं	...
२३ द्वितीयरसायनपादोक्तविषयाः	...

३ कर्मचितीयो रसायनपादः ।

१-२ कर्मचितीयरसायनपादोप-	
कमः	... ३८३
३-८ आमलकायसरसायनं	३८३-३८४
९-१४ केवलामलकरसायनं	... ३८४
१५-२३ लोहहरसायनं	...

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२४-२९ ऐन्द्ररसायनं	३८४-३८५
३०-३१ मेधरसायनानि	... ३८५
३२-३४ पिप्पलीरसायनं	...
३६-४० पिप्पलीवर्धमानं रसायनं	...
४१-४२ त्रिकलारसायनं प्रथमं	...
४३-४४ ,, द्वितीयं	...
४५ ,, तृतीयं	...
४६-४७ ,, चतुर्थं	...
४८-६५ शिलाजतुरसायनं	... ३८६
६६ तृतीयरसायनपादोक्तविषयाः	...

४ आयुर्वेदसमुत्थानीयो रसायनपादः ।

१-२ आयुर्वेदसमुत्थानीय-	
रसायनपादोपक्रमः	... ३८६
३ रसायनज्ञानार्थसूचीणामिन्द्र-	
समीपे गमनं	... ३८७
४-५ तान् प्रतीन्द्ररूपदेशः	...
६ इन्द्रोक्तं रसायनं	...
७-१२ द्रोणीप्रावेशिक-	
रसायनं	३८७-३८८
१३-२६ अपरमिन्द्रोक्तरसायनं	३८८
२७-२८ केषां कुट्टीप्रावेशिकः	
केषां च वातातपिको	
विधिर्हितः	...
२९ रसायनविधिअंशे कर्तव्यं	...
३०-३५ आचाररसायनं	३८८-३८९
३६-३८ मनःशरीरशुद्धानामेव	
रसायनसिद्धिर्भवति	... ३८९
३९-५० मलैर्भिषजोऽवर्धयं	
पूजनीयाः	...
५१-५४ प्राणाचार्यप्रशंसा	...
५५ भिषजं प्रख्यातुरस्य कर्तव्यम्	...
५६ वैद्यः स्वसुतानिवातुरात्	
चिकित्सेत्	...
५७-५९ आयुर्वेदोपदेशो महर्षीणां	
धर्मार्थमेव	...
६०-६२ जीवितदातृभिषजः	
प्रशंसा	३८९-३९०
६३-६४ चतुर्थपादोक्तविषयाः	३९०

विषयः	पृष्ठाङ्कः
द्वितीयो वाजीकर-	
पाऽध्यायः ।	
१ संप्रयोगशरमूलीयो वाजी-	
करणपादः ।	
१-२ संप्रयोगशरमूलीयवाजी-	
करणपादोपक्रमः	... ३९०
३-४ वाजीकरणस्यावश्यकर्तव्यता	...
४-६ वाजीकरणेषु क्रियाः श्रेष्ठत्वं,	
तत्र हेतुश्च	...
७-१६ गमनाद्यौ क्री	३९०-३९१
१६-१९ निरपलस्य निन्दा	... ३९१
१९-२३ बहुप्रजस्य प्रशंसा	...
२४-३३ बृंहणी गुटिका	...
३३-३८ वाजीकरणं घृतं	...
३८-४१ वाजीकरणः पिण्ड-	
रसः	३९१-३९२
४२-४३ वृष्यो माहिषरसः	... ३९२
४४-४५ वृष्यरसाः	...
४६ वृष्यो मांसयोगः	...
४७ ,, माषयोगः	...
४८ वृष्यः कुकुटमांसप्रयोगः	...
४९ वृष्या अण्डरसाः	...
५०-५१ पूर्वं संशोधिते एव शरीरे	
वृष्ययोगा उपयोक्तव्याः	...
५२-५३ प्रथमपादोक्तविषयाः	...

२ आसक्तक्षीरीयो वाजीकरणपादः ।

१-२ आसक्तक्षीरीयवाजीकरण-	
पादोपक्रमः	... ३९२
३-९ अपलस्यरसः षष्टिकादियु-	
टिका	... ३९२-३९३
१०-१३ वृष्या भक्ष्ययोगाः	... ३९३
१४-१७ अपलस्यकरो रसः	...
१८-२० वृष्यं क्षीरं	...
२१-२३ वृष्यघृतं	...
२४-२६ वृष्यो दधिसरयोगः	...
२७ वृष्यः षष्टिकोदनयोगः	...
२८-२९ वृष्याः पूषलिकाः	...
३०-पूर्वोक्तप्रयोगानां फलं	...
३१ वृष्यो विहारः	... ३९४
३२ द्वितीयपादोक्तविषयाः	...

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३ माषपर्णभृतीयो वाजीकरण- पादः ।		३ ज्वरचिकित्सितम् ।		११८-१२१ अभिचाराभिज्ञाप- ज्योर्लक्षणं ... ४०७	
१-२ माषपर्णभृतीयवाजीकरण-		१-२ ज्वरचिकित्सितोपक्रमः ३९८		१२२-१२४ काम-शोक-भय-क्रोध-	
पादोपक्रमः ... ३९४		३-९ पुनर्वसुसमीपेऽग्निवेशस्य		भूतावेश-विषजज्वराणां	
३-५ गोक्षीरवाजीकरणं ... "		ज्वरविषये प्रश्नाः ... "		लक्षणं ... "	
६-७ क्षीरयोगः प्रथमः ... "		१० आत्रेयस्योत्तरं ... "		१२५ आगन्तुज्वरलक्षणानाम-	
८-१० ,, द्वितीयः ... "		११ ज्वरपर्यायाः ... "		न्येष्व्वागन्तु रोगेष्वतिदेशः	
११ ,, तृतीयः ... "		१२-१३ ज्वरस्य प्रकृतिः ... ३९९		१२६-१२८ आगन्तुज्वरेषु	
१२-१३ वृष्यः पिप्पलीयोगः		१४-२५ ,, प्रवृत्तिः		दोषादिविचारः ... "	
१४ ,, पायसयोगः ... "		(आद्युत्पत्तिः)		१२८-१२९ आगन्तोर्निजा-	
१५-१७ वृष्याः पूषलिकाः ... "		२६ ,, प्रभावः ... "		झेदको धर्मः ... ४०८	
१८ वृष्यं सातावरीघृतं ... ३९५		२७ ,, कारणानि ... ४००		१२९-१३१ ज्वरसंप्राप्तिः ... "	
१९ वृष्यो मधुकयोगः		२८-२९ ,, पूर्वरूपं ... "		१३२ ज्वरे खेदाप्रवृत्तिहेतुः ... "	
२०-३० वाजीकराः केचन भावाः		३० ,, अधिष्ठानं ... "		१३३-१३६ आमज्वरलक्षणं	
३१ तृतीयपादोक्तविषयाः ... "		३१ ,, प्रसात्मिकं लक्षणं		१३६-१३७ पच्यमानज्वरलक्षणं	
		३२-३५ ,, भेदाः ... "		१३७ निरामज्वरलक्षणं ... "	
		३६-३७ मनोदेहसंतापलक्षणं		१३८ नवज्वरे निषिद्धानि ... ४०९	
		३७-३९ ज्वरस्य सौम्याग्नेयभेद-		१३९-१४१ ज्वरे लङ्घनविचारः	
		योर्विवरणम् ... "		१४२ अविपकानां दोषाणां तरुण-	
		३९-४० अन्तर्वैज्वरलक्षणं		ज्वरे पाचनानि ... "	
		४१ बहिर्वैज्वरलक्षणं ... "		१४३ कसिनं ज्वरे लघ्णं जलं देयं	
		४२-४९ प्राकृतवैकृतज्वरयो-		१४४ ,, ,, श्रुतशीतं ,, ,, "	
		लक्षणं ४०१-४०२		१४५ पिपासाज्वरशान्तये	
		५०-५३ ज्वरस्य साध्यासाध्य-		षडङ्गपानीयं ... ४१०	
		लक्षणं ४०२-४०३		१४६ ज्वरे वमनं कदा देयं ... "	
		५३-६१ संततज्वरलक्षणं ... ४०३		१४७-१४८ अनुपस्थितदोषाणां	
		६१-६२ संततज्वरलक्षणं ... ४०४		वमनदाने दोषाः ... "	
		६३ अन्येष्वुज्वरस्य लक्षणं ... "		१४९-१५० ज्वरे यवागूष्ययोगः	
		६४-७२ तृतीयकचतुर्थकज्वरयोः		१५१-१५२ यवागूष्यः ... "	
		७३ चतुर्थकविपर्ययलक्षणं ... ४०५		१५४ येषां यवागूर्नं हिता ... "	
		७४ विषमज्वराणां समिपातजत्वं		१५५ तर्पणाहो नराः ... ४११	
		७५ ऋत्वादिबालबालज्वरका-		१५६ जीर्णतर्पणस्य ज्वरितस्य	
		लस्यान्यथात्वम् ... "		भोजनविधानं ... "	
		७६-८३ रसादिष्वसत्प्रातुगतज्वराणां		१५७-१५९ अन्नकाले ज्वरिताय	
		लक्षणानि ४०५-४०६		दन्तधावनं ... "	
		८४-८८ द्वन्द्वज्वरलक्षणं ... ४०६		१६० ज्वरे कषायविधानं ... "	
		८९-१०२ त्रयोदशविधसंनि-		१६१-१६२ तरुणज्वरे कषायस-	
		पातज्वराणां लक्षणं ... "		निषेधः ... ४१२	
		१०३-१०८ सन्निपातज्वरस्य		१६३ ज्वरे यूपविधानं ... "	
		सामान्यलक्षणं ४०६-४०७		१६४-१६५ ,, सार्पिर्विधानं ४१३	
		१०९-११० ,, साध्यासाध्यलक्षणं ४०७		१६६ ,, मांसरसप्रयोगः	
		११०-१११ संसर्गसन्निपातज्वरा-		१६७ ,, पयःप्रयोगः	
		णामतिदेशेन लक्षणकथनम्		१६८ ,, विरेचनं ... "	
		१११ आगन्तुज्वरभेदाः ... "		१६९-१७१ ,, निरुद्धवस्ति-	
		११२-११४ अभिघातज्वरलक्षणं		प्रयोगः ... "	
		११४-११७ अभिषङ्गज्वरलक्षणं			

४ पुमाज्ञातबलादिको वाजीकरणपादः ।

१-२ पुमाज्ञातबलादिकवाजी-	
करणपादोपक्रमः ... "	
३-९ स्त्रीषु विषये न सर्वेऽपि	
समबलाः, अतः सर्वोपयो-	
गिनां वाजीकरणयोगाना-	
मुपदेश आवश्यकः ३९५-३९६	
१० वृष्या वस्तयः ... ३९६	
११-१४ वृष्या मांसयुष्टिका ... "	
१५-१६ वृष्यो माहिषरसः ... "	
१७ ,, मत्स्ययोगः ... "	
१८ ,, रोहितमत्स्ययोगः ... "	
१९-२२ वृष्यौ पूषलिकायोगौ	
२३-२४ वृष्या साषादिपूषलिकाः	
२५-२७ वृष्ययोगः ... "	
२८-२९ अपत्यकरं घृतं	
३०-३२ वृष्ययुष्टिकाः ३९६-३९७	
३३-३५ वृष्योत्कारिका ... ३९७	
३६-३८ अनुक्तवृष्यसंग्रहः ... "	
३९ शुक्रविकासो दृष्टान्तः ... "	
४०-४२ अतिबालवृद्धयोर्मैथुननिषेधः	
४३-४५ शुक्रकषयहेतुः ... "	
४६-४९ स्त्रीसंप्रयोगे शुक्रं कथं	
प्रवर्तते ... "	
५० विशुद्धशुक्रलक्षणं ... "	
५१ वाजीकरणशब्दनिश्चयः ... "	
५२-५३ चतुर्थपादोक्तविषयाः ३९८	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१७२ ज्वरे अनुवासनप्रयोगः	४१३
१७३ " शिरोविरचन- प्रयोगः ... "	"
१७४-१७६ जीर्णज्वरेऽभ्यङ्गादि- विधानं ... ४१३-४१४	"
१७७-१७८ ज्वरितानां यवाग्वायर्थे प्रशस्त्रानि धान्यानि ४१४	"
१७९-१८० ज्वरे यवागुयोगः	"
१८८ ज्वरितानां यूषार्थे हितान्य- न्नानि ... ४१५	"
१८९ ज्वरितानां हितानि शाकानि	"
१९०-१९३ " मांसानि	"
१९४ ज्वरे हितं पानं	"
१९५-१९६ नवज्वरे अपथ्यानि	"
१९७-१९९ ज्वरघ्नाः कषायाः	"
२००-२०३ पक्वसु विषमज्वरेषु हितः पक्व कषायाः ४१७	"
२०४-२०५ ज्वरे वत्सकादि- कषायः ... ४१८	"
२०६ " मधूकादिभिः	"
२०७-२०९ " अलुलेमनाः कषाययोगाः	"
२१० सन्निपातज्वरे बृहत्सादियोगः	"
२११-२१२ " सव्यादिगणः	"
२१३-२१४ " बृहत्सादिगणः	"
२१५ पिपासाज्वरनाशन- कषाययवागुनामतिदेशः	"
२१६-२१७ जीर्णज्वरे घृतयोगे युक्तिः ...	"
२१८-२२६ " कतिपयघृत- योगाः ४१९-४२०	"
२२७ ज्वरे संशोधनयोग्या अवस्था ... ४२०	"
२२८-२२९ " वमनयोग्याः	"
२३०-२३३ " विरेचनयोग्याः	"
२३४-२३९ " क्षीरयोग्याः ...	"
२४०-२४३ " निरुद्धानुवासन- योग्याः ४२०-४२१	"
२४४-२४५ " शिरोविरचन- धूम्रवर्त्यतिदेशः ४२१	"
२४६-२४७ " अभ्यङ्ग-प्रदेह- परिषेकाः	"
२४८ " चन्दनायं तैलं	"
२४९-२६६ " दाहप्रशमना उपचाराः ... ४२२	"
४ च०सं०अनु०	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२६७ ज्वरे अगुर्वादितैलं ४२३, ४२३	"
२६८-२७१ " शीतप्रशमना उपचाराः ... ४२३	"
२७२ येषां ज्वरे लङ्घनं न हितं	"
२७३-२७६ ज्वरे लङ्घनादिक्रम- करणे युक्तिः ...	"
२७६-२७७ ज्वरस्याष्टमेऽहनि निरामत्वे हेतुः	"
२७७-२७८ ज्वरे गुरुभोजनस्य निषेधः ...	"
२७९-२८० वातजे ज्वरे आदा- वप्यभ्यङ्गादयः कार्याः	"
२८१-२८२ सप्ताहनापि परिपाकम- प्राप्ते ज्वरे चिकित्सा	"
२८३-२८६ ज्वरेषु दोषापेक्षिणि चिकित्सा ४२३-४२४	"
२८७-२८८ कर्णमूलशोध- चिकित्सा ... ४२५	"
२८९ ज्वरे रक्तावसेकावस्था ...	"
२९० विस्पर्षाभिघातविस्फोटक- ज्वराणां चिकित्सा ...	"
२९१ जीर्णज्वरे चिकित्साविशेषः	"
२९२ तृतीयकचतुर्थकयोः	"
२९३-२९५ विषमज्वरे चिकित्सकमः ...	"
२९६-३०९ विषमज्वरनाशना योग्याः ... ४२५-४२६	"
३१०-३१४ ज्वरे दैवव्यपाश्रयं कर्म ४२६	"
३१५-३१६ रसादिधातुगतज्वराणां चिकित्सा ...	"
३१७-३२३ अभिघात-क्लाम-क्लोध- शोक-भयज्वराणां चिकित्सा ...	"
३२४-३२८ ज्वरप्रसोक्षे लिङ्गानि ४२७	"
३२९ मुक्तज्वरलक्षणानि	"
३३०-३३२ ज्वरे वज्रैनीयानि	"
३३३-३३८ ज्वरस्य पुनरावर्तने हेतुः ...	"
३३९-३४३ पुनरावृत्ते ज्वरे चिकित्सा ...	"
३४४ उक्तानुक्तचिकित्सापरिग्रहः	"
३४५ मिषक् ज्वरप्रशमने विशेषतो यतेत ...	"
३४६ अध्यायोक्तविषयाः ...	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
४ रक्तपित्तचिकित्सितम् ।	
१-२ रक्तपित्तचिकित्सितोपक्रमः ४२८	"
३-४ रक्तपित्तविषयेऽभिनेशस्य प्रश्नाः ...	"
५ रक्तपित्तस्य शीघ्रप्रतिकार्यत्वं	"
६ " हेतुः ...	"
७-८ " संप्राप्तिः ...	"
९ रक्तपित्तसंज्ञानिमित्तं	"
१० रक्तपित्तस्य स्थानं ...	"
११-१२ " दोषाधिक्यवशाच्छ- णानि ...	"
१३-१४ " साध्यासाध्यलक्षणानि ४२९	"
१५-१७ " द्विविधा गतिः ...	"
१८-२१ " असाध्यलक्षणानि	"
२२ साध्यरक्तपित्तलक्षणानि ...	"
२३ रक्तपित्तस्य हेतुः ...	"
२४ रक्तपित्ते दोषाधिक्यवशा- न्मार्गाणुबन्धविशेषः ...	"
२५-२८ रक्तपित्ते आदौ स्तम्भन- निषेधः ४२९-४३०	"
२९-३० " मार्गादीनवैष्य लङ्घनं तर्पणं वा विशेषं ४३०	"
३१ " पिपासायां हीवरादि- जलं ...	"
३२ " तर्पणपेयायोग्याऽ- वस्था ...	"
३३-३५ " तर्पणयोग्याः ...	"
३६-३७ " हितान्यन्नानि	"
३८-४० " हितं शाकं ...	"
४१-४२ " " मांसं ...	"
४३-४८ " यवागुयोग्याः ...	"
४९-५० " मांसरस- योग्याः ४३०-४३१	"
५१-५२ " हितं पानं ... ४३१	"
५३ " निदानवज्रैर्न ...	"
५४-६१ " संशोधनं ...	"
६२-६४ " संशमनी चिकित्सा	"
६५-८४ रक्तपित्तसंशमनाः कतिपय- योग्याः ४३१-४३३	"
८५ मूत्रमार्गप्रतस्य रक्तपित्तस्य चिकित्सा ... ४३३	"
८६-८७ विट्प्रपञ्चतस्य	"
८८-९० रक्तपित्ते घृतयोग्याः ...	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
९१-९२ पितृज्वरचिकित्साया	
रक्तपित्तोऽतिदेशः	४३३-४३४
९३-९४ ग्रथिते रक्तपित्ते	
चिकित्सा	४३४
९५-९६ रक्तपित्ते शतावरीादिधृतं	”
९७-१०१ प्राणप्रवृत्ते रक्तपित्ते	
चिकित्सा	... ”
१०२-१०५ रक्तपित्ते प्रलेपयोगः	”
१०६-१०९ ,, शीतोप-	
चाराः	४३४-४३५
११०-१११ अघ्यायोकार्थसंग्रहः	४३५

५ गुल्मचक्रित्सितम् ।

१-३ गुल्मचिकित्सितोपक्रमः ४३५
४-६ गुल्मस्य निदानं संप्राप्तिश्च ॥
७ ॥ सामान्यलक्षणं ... ४३६
८ ॥ स्थानानि ... ४३६
९-११ वातगुल्मस्य निदानं लक्षणं च ॥
१२-१३ पित्तगुल्मस्य ॥ ॥ ॥
१४-१५ कफगुल्मस्य ॥ ॥ ॥
१६ द्विदोषजगुल्महेतुलक्षणानि-
देशः ... ॥
१७ सञ्जिपातगुल्मस्य निदानलक्षणे ॥
१८-१९ रक्तगुल्मस्य ॥ ४३७
२०-२२ वातगुल्मे चिकित्साक्रमः ॥
२३-२८ पित्तगुल्मे ॥ ४३७-४३८
२९ पक्वे गुल्मे शङ्कश्चिकित्सापदेशः ४३८
४०-४५ गुल्मस्यामपच्यमानपक्व-
लक्षणानि ... ॥
४६-४७ पक्वगुल्मचिकित्सा ... ॥
४८-६४ कफगुल्मे चिकित्सा-
क्रमः ४३८-४३९
६४ संसर्गसञ्जिपातजगुल्म-
चिकित्सा ४३९
६५-७५ वातगुल्मे घृतयोगाः ॥
७६-७८ पूर्वोक्तघृतयोगेभ्य एव
चूर्णानि गुट्टिकाश्च
कल्पनीयाः ४४०
७९-८४ वातगुल्मे हिक्कुवादिचूर्णं ॥
८५-९३ ॥ कतिपययोगाः ॥
९४-९५ वातगुल्मे लघुनक्षीरं ॥
९६ ॥ तैलपक्वकं ... ॥
९७ ॥ शिलाजतुप्रयोगः ॥

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१८ वातगुल्मे वाय्व्ययोगः ...	४४१
१९ " खेदनं ...	"
१००-१०४, वातिकर्म ...	"
१०५-१०९, नीलिन्ध्यायं घृतं ...	"
११०-११३, भोजनं ...	"
११४-१२७ पित्तगुल्मे	
घृतयोगाः ४४१-४४२	
१२८-१३०, विरेचनयोगाः	४४२
१३१, अभ्यङ्गाः ...	"
१३२, वस्त्रयः ...	"
१३३-१३४, अन्नपानानि	
१३५-१३६ गर्भेऽग्निसंघर्षणविधानं	

१३७ कफगुल्मे वमनम् ... ”
 १३८-१४१ ,, मेदनविधिः ४४२-४४३ ”
 १४२-१५१ ,, ज्ञेद्योगाः ... ४४३ ”
 १५२-१५३ ,, विरेचनयोगाः ”
 १५४-१६० ,, दन्तीहरीतकी ”
 १६१-१६३ ,, आतिदेशिकी
 चिकित्सा ... ”
 १६४-१६८ ,, अन्नपानं ४४३-४४४ ”
 १६९-१७१ शुल्मस्यासाध्यलक्षणं ४४४ ”
 १७२-१८२ रक्कगुल्मे चिकित्सा-
 क्रमः ... ”
 १८३-१८८ अथ्यायकविषयाः ”

६ प्रमेहचिकित्सितम् ।

१-३ प्रमेहचिकित्सितो-	
पक्रमः	४४४-४४४
४ प्रमेहस्य निदानं	... ४४४
५-६, , संप्राप्तिः	... ”
७ प्रमेहानां साध्यासाध्यविभागः	”
८ प्रमेहानां दोषदूष्यसंग्रहः	”
९ कफप्रमेहानां लक्षणानि	... ”
१० पित्तप्रमेहानां	” ”
११ वातप्रमेहानां	” ”
१२ संक्षेपेण कफजादिप्रमेह- लक्षणम्	... ४४६
१३-१४ प्रमेहानां पूर्वरूपाणि	”
१५-१७, , चिकित्साक्रमः	”
१८-२४ प्रमेहिणामन्नपानं	... ”
२५-२९ कफमेहेषु कतिपययोगाः	४४७
३०-३३ पित्तमेहेषु	” ”
३४ वातमेहचिकित्सा	... ”

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३५-४० द्वन्द्वज्ञासाप्तिक्मेह-	
चिकित्सा	४४७-४४८
४१-४५ लोप्रासवः (मध्वासवः)	४४८
४६ प्रमेहिणामनुपानानि	...
४७-५० संतर्पणोत्थप्रमेहचिकित्सा	...
५१ प्रमेहेऽवतर्पणं	...
५२ वातोत्पन्नमेहचिकित्सा	... ४४९
५३ प्रमेहनिदानसेवननिषेधः	...
५४ प्रमेहरक्षितपित्तयोर्विशेषनिर्णयः	...
५५ मधुमेहस्य विशेषनिर्णयः	...
५६ प्रमेहार्णो साध्यासाध्य-	
विचारः	... ४५०
५७ कुलजप्रमेहस्यासाध्यत्वं	...
५८ प्रमेहपिण्डकाचिकित्सा	... ४५०
५९-६० अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	...

७ कुष्ठचिकित्सितम् ।

१-३	कुष्ठचिकित्सोपक्रमः	...	४५०
४-८	कुष्ठानां निदानं	...	
९-१०	,, दोषदृष्ट्यसंग्रहः	,,	
११-१२	,, पूर्वरूपं	...	४५१
१३	अष्टादशकुष्ठनामानि	...	४५१
१४	कपालकुष्ठस्य लक्षणं	...	४५१
१५	उदुम्बरस्य	,,	४५१
१६	मण्डलस्य	,,	४५१
१७	ऋष्यजिह्वस्य	,,	४५१
१८	पुण्डरीकस्य	,,	४५१
१९	सिन्धस्य	,,	४५१
२०	काष्णस्य	,,	४५१
२१	एककुष्ठस्य	,,	४५१
२१	चर्मकुष्ठस्य	,,	४५१
२२	किटिभस्य	,,	४५१
२२	विषादिकायाः	,,	४५१
२३	अलसकस्य	,,	४५१
२३	द्रवोः	,,	४५१
२४	चर्मदलस्य	,,	४५१
२५	पामायाः	,,	४५१
२५	विस्फोटकानां	,,	४५१
२६	शार्करूपः	,,	४५१
२६	निचर्चिकायाः	,,	४५१
२७-३०	दोषाधिक्यवशात् कुष्ठ- विशेषोत्पत्तिः	...	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३१-३२ दोषाधिक्यमवेक्ष्य कुष्ठ- चिकित्सा कार्या	४५१	१५७-१६१ कुष्ठेषु कतिपय- योगाः	४५७-४५८	५७-५८ राजयक्ष्मिणः कण्ठात्सरक्त- कफप्रवृत्तौ हेतुः	४६२
३३ दोषकुष्ठयोः परस्परबोधकत्वं	"	१६२-१७२ श्वित्रचिकित्सा ...	४५८	५९ " क्षासलक्षणं	"
३४-३६ कुष्ठेषु दोषलिङ्गानि ...	४५२	१७३-१७४ श्वित्रस्य नामानि भेदाश्च	"	५९ " अतिसारलक्षणं	"
३७-३८ कुष्ठानां साध्यासाध्य- विचारः	"	१७५-१७६ " साध्यासाध्य- लक्षणं	"	६०-६१ " अरुचिलक्षणम्	"
३९-४२ कुष्ठेषु चिकित्साक्रमः	"	१७७ " निदानं	"	६२ " छर्देलक्षणम्	"
४३ " वसनयोगाः	"	१७८-१८० अथ्यायोक्तार्थ- संग्रहः	४५८-४५९	६३ राजयक्ष्मणिलिदोषजत्वं	"
४४-४५ " विरेचनयोगाः	"			६३-६४ राजयक्ष्मणि आवस्थिकी चिकित्सा कार्या	"
४६ " आस्थापनं	"			६५-७० " पीनसचि- कित्सा	४६२-४६३
४७ " अनुवासनं	"			७१-७६ " शिरःपाश्चात्स्यल्लेषु खेदविधिः	४६३
४८ " नस्यं	"			७७-८६ " लेपादि	"
४९ " धूमपानं	"			८७-८८ " मृदु संवाधनं	"
५०-५३ " रक्तमोक्षः	४५२-४५३			८९-१०२ " सिद्ध- योगाः	४६३-४६४
५४ " क्षारः	४५३			१०३-१०४ " सितोपलादिचूर्णौ	४६४
५५ " विषप्रलेपः	"			१०५ " हस्तपादाद्विद्वह- चिकित्सा	"
५६-५७ " लेपात् पूर्वं घर्षण- विधानं	"			१०६-११० " दुरालम्बादिघृतं	"
५८-५९ " दोषनिक्षेपेण चिकित्सा	"			१११-११३ " जीवन्म्लादिघृतं	"
६०-६४ कुष्ठहराः कतिपययोगाः	"			११४-११५ " बलादिघृतं	४६४-४६५
६५-६७ कुष्ठे सुखादिचूर्णं	४५३-४५४			११६ " अक्षं	४६५
६८-६९ " त्रिफलादिचूर्णं	४५४			११७ " शमनीयो विधिः	"
७०-७२ " गन्धक-सुवर्ण- साक्षिक-पारदानां प्रयोगाः	"			११८-११९ " कफप्रसेकचिकित्सा,	"
७३-८१ " आसवयोगाः	"			१२२ " छर्दश्चिकित्सा	"
८२-८३ " पथ्यमन्नपानं	"			१२३-१२३ " अतिसारचिकित्सा	"
८४-१०१ " विविधा लेप- योगाः	४५४-४५५			१२४-१४० " अरोचकचिकित्सा	"
१०२-११६ " अभ्यङ्गार्थं तैल- योगाः	४५५-४५६			१४०-१४४ " यवानीषाडवचूर्णं	"
११७-११८ सिध्मकुष्ठे लेपयोगाः	४५६			१४५-१४८ " तालीसाद्यं चूर्णं	४६६
११९ कुष्ठेष्वन्नपानसाधनार्थं हितानि तैलानि	"			१४९-१६३ क्षौण्मांसस्य शोषिणः प्रशस्तानि मांसानि	"
१२०-१२१ निपादिकादौ लेपयोगाः	"			१६४-१६६ राजयक्ष्मणि प्रशस्तानि मथानि	"
१२२-१२३ मण्डलकुष्ठे लेपौ	"			१६७-१७२ " कतिपयवृंहणयोगाः	"
१२४-१२५ कुष्ठेषु कतिपयले- पोद्धर्तनज्ञानयोगाः	"			१७३-१७४ " अवगाहनं	४६६-४६७
१२६-१५६ कुष्ठेषु धृतयोगाः	"			१७५-१७८ " उत्सार्दनं ज्ञानं च	४६७
				१७९-१८३ " अन्नपानम्	"
				१८४-१८८ " प्रशस्तो विचारः	"
				१८९ " वैदिकी इष्टिः	"
				१९०-१९१ अथ्यायोक्तार्थसंग्रहः	"

८ राजयक्ष्मचिकित्सितम् ।

१-२ राजयक्ष्मचिकित्सितोपक्रमः	४५९
३-१२ राजयक्ष्मण आधुत्पत्तिः	"
१३ " कारणचतुष्टयं	"
१४-१९ साहसप्रभवस्य राजयक्ष्मणो निदानसंप्राप्तिलक्षणानि	"
२०-२३ वेगसंचारणजस्य राजय- क्ष्मणो निदानसंप्राप्ति- लक्षणानि	४६०
२४-२७ धातुक्षयजस्य राजयक्ष्मणो निदानसंप्राप्तिलक्षणानि	"
२८-३२ विषमाहारजस्य राजय- क्ष्मणो निदानसंप्राप्ति- लक्षणानि	"
३३-३७ राजयक्ष्मणः पूर्व- रूपाणि	४६०-४६१
३८-४० राजयक्ष्मा कथं प्रवर्तते	४६१
४१-४२ राजयक्ष्मिणो विद्वबलं हि बलं	"
४३-४६ एकादशव्याधीनां संघातो हि राजयक्ष्मा	"
४७ राजयक्ष्मणः साध्यासाध्यत्व- विचारः	"
४८-५० प्रतिदेयायाद्राजयक्ष्मा कथं प्रवर्तते	"
५१ कासरूपं राजयक्ष्मलक्षणम्	"
५२ राजयक्ष्मणकीणि रूपाणि	"
५३-५५ राजयक्ष्मिणः स्वरभेद- लक्षणं	४६२
५६ " पार्श्वशूललक्षणं	"
५७ " शिरःशूललक्षणं	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
९ उन्मादचिकित्सितम् ।			१० अपस्मारचिकित्सितम् ।		
१-३ उन्मादचिकित्सितोपक्रमः	४६७	१-२ अपस्मारचिकित्सितोपक्रमः	४७४	३५-४३ उरःक्षते अमृतप्राश-	
४ उन्मादस्य सामान्यनिदानं	"	३ अपस्मारनिवृत्तिः	"	घृतम्	४७९-४८०
५ " संप्राप्तिः	४६८	४-५ अपस्मारस्य संप्राप्तिः	४७४-४७५	४४-४७ " श्वदंष्ट्रादिघृतम्	४८०
६-७ " सामान्यलक्षणम्	"	६-८ " सामान्यरूपं	४७५	४८-४९ " मधुकादिघृतम्	"
८ उन्मादव्युत्पत्तिः	"	८ " देवाः	"	५०-७७ " सर्पिर्गुड-	
९-१० वातोन्मादस्य निदानलक्षणम्	"	९-११ अपस्मारस्य वातजादिभेदेन	"	योगाः	४८०-४८१
११-१२ पित्तोन्मादस्य	"	लक्षणानि	"	७८-८० " आवस्थिकी	
१३-१४ कफोन्मादस्य	"	१२ अपस्मारस्य स्यालक्षणम्	"	चिकित्सा	४८१
१५ त्रिदोषोन्मादस्य	"	१३ अपस्मारस्य वेगकालः	"	८१-८४ क्षीणे अन्नपानम्	"
१६ आगन्तुन्मादस्य निदानम्	४६९	१४-१६ अपस्मारे चिकित्साकम्	"	८५-८८ उरःक्षते सैन्धवाद-	
१७ भूतोन्मादस्य सामान्यलक्षणं	"	१७ " पञ्चगव्यं घृतं	"	चूर्णं	४८१-४८२
१८-१९ देवादयो यथा पुरुषस्य	"	१८-२४ " मध्वापन्नगव्यं	"	८८-९० " घाडवः	४८२
देहं विशन्ति	"	२५-३१ " कर्तृपयसिद्ध-	"	९१-९२ " नागबलदियोगाः	"
२० देवोन्मत्तस्य लक्षणम्	"	त्वानि	४७५-४७६	९३-९४ " पथ्यं	"
२० गुणोन्मत्तस्य	"	३२-३६ " अभ्युत्थार्थं सिद्धतैलानि	४७६	९५ उरःक्षतस्य शीघ्रप्रतिकर्तव्यता	"
२० पितृभिन्मत्तस्य	"	३७-३८ अपस्मारात्ताशकाः	"	९६-९७ अध्यायोक्तविषयाः	"
२० गन्धर्वोन्मत्तस्य	"	प्रदेहशृणाः	"	११ श्वयथुचिकित्सितम् ।	
२० यक्षोन्मत्तस्य	"	३९-४० अपस्मारे उत्सादनं	"	१-४ श्वयथुचिकित्सितोपक्रमः	४८२
२० राक्षसोन्मत्तस्य	"	४१-४५ " नयानि	"	५-६ निजस्य श्वयथोनिदानम्	४८३
२० ब्रह्मराक्षसोन्मत्तस्य	"	४६-५२ " अञ्जनानि	४७६-४७७	७ आगन्तुजस्य	"
२० पिशाचोन्मत्तस्य	"	५३ " आगन्तुजस्य	"	८-९ श्वयथोः संप्राप्तिः	"
२१ यादृशं यस्मिन् काले देवादयः	"	चिकित्सा	४७७	१० " पूर्वरूपं	"
अभिधर्षयन्ति	४७०	५४-६३ अतत्त्वाभिनवेशस्य	"	११ " सामान्यलक्षणम्	"
२२ उन्मादस्यासाध्यलक्षणानि	"	निदानाद्विचिकित्साः	"	१२ वातजस्य श्वयथोर्लक्षणं	"
२३-३३ उन्मादस्य चिकित्साकम्	"	६४-६५ अपस्मारे रसायनयोगाः	"	१३ पित्तजस्य	४८३-४८४
३३-४२ उन्मादे कल्याणं घृतम्	४७१	६६ येभ्यो अपसारी रक्ष्यः	"	१४ कफजस्य	"
४२-४४ " महाकल्याणकं	४७२	६७-६८ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	"	१५-१६ श्वयथोः साध्यासाध्य-	
४५-४८ " महापैशाचिकं	"	११ क्षतक्षीणचिकित्सितम् ।		लक्षणम्	"
५३-५६ " लज्जुनाथं	"	१-३ क्षतक्षीणचिकित्सितोपक्रमः	४७८	१६-१९ " चिकित्साकम्	"
५७-५८ " हिङ्गुवादिघृतं	"	४-८ क्षतक्षीणस्य निदानं	"	२० श्वयथो वज्रनीयानि	"
५९-६३ " पुराणघृतं	४७२-४७३	९-११ " लक्षणं	"	२१-२८ " कतिपय-	
६३-७३ " नस्यान्नयोगाः	४७३	१२-१३ " पूर्वरूपं	"	योगाः	४८४-४८५
७३-७५ " धूमयोगाः	"	१४ " साध्यासाध्य-	"	२९-३१ " गण्डीरावरिष्टः	४८५
७६-७७ पित्तोन्मादचिकित्सा	"	विचारः	"	३२-३३ " अष्टशतोऽरिष्टः	"
७८ उन्मादे वृंहणम्	"	१५-२० उरःक्षते लाक्षादि-	"	३४-३८ " पुनर्नवाश-	
७९-८५ " त्रासनादि	४७३-४७४	योगाः	४७८-४७९	रिष्टः	४८५-४८६
८६ कामादिजोन्मादचिकित्सा	४७४	२१-२४ " एवाविगुटिका	४७९	३९-४० " फलनिकावरिष्टः	४८६
८७-९६ भूतोन्मादचिकित्सा	"	२५-२६ " रक्षातिप्रवृत्तौ कति-	"	४१-४२ " कतिपययोगाः	"
९७ भूतोन्मादलक्षणम्	"	पययोगाः	"	४३-४६ " शाण्डिका	"
९८ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	"	३७-३४ क्षतक्षीणे कतिपययोगाः	"	४७-४८ " गुडार्द्रकप्रयोगः	"
				४९ " शिलाजतुप्रयोगः	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
५०-५२ श्वयथी कंसहरी- तकी	४८६-४८७	२० दोषजानामुदराणां सामान्य- संप्राप्तिः	४९२	१४६-१५० उदरेषु कतिपययोगाः	४९८
५३-५४ " पटोलमूलादि- काथः ...	४८७	२१ " सामान्यलिङ्गं ...	"	१५१-१५३ " अभयौष्ठच्छाया-	"
५५-५९ " चित्रकादिद्वृतं "	"	२२ " भेदाः ...	"	क्षीर-हरीतकी-	"
६०-६३ " अन्नपानं ...	"	२३-२५ वातोदरस्य निदान-	"	शिलाजतु-गुग्गुलु-	"
६४-७३ " हिता अभ्यञ्ज- प्रदेहादयः ...	४८८	संप्राप्तिलक्षणानि ...	"	शुद्धवेराणां प्रयोगाः ...	"
७४-७५ शिरःशोथलक्षणं ...	"	२६-२८ पित्तोदरस्य " ...	"	१५४-१५६ वातोदरे तैलानि "	"
७५ शालकलक्षणं ...	"	२९-३१ कफोदरस्य " ४९२-४९३	"	१५७ कफोदरे अरिष्टयोगाः	"
७६ विट्कालिकाया लक्षणं ...	"	३२-३४ सन्निपातोदरस्य " ४९३	"	१५८-२६४ " क्षारयोगाः ४९८-४९९	"
७७ तालुविद्रवैः " ... ४८९	"	३५-३८ क्षीहोदरस्य " ...	"	१६५-१६६ उदरे यवाग्नयोगाः ४९९	"
७७ उपजिह्विकायाः " ...	"	३९-४१ बद्धयुदोदरस्य " ...	"	१६७-१६८ " शार्कं ...	"
७७ अधिजिह्विकायाः " ...	"	४२-४४ छिद्रोदरस्य " ...	"	१६९-१७१ " क्षारतैलं ...	"
७८ उपकुक्षस्य " ...	"	४२-४४ छिद्रोदरस्य " ...	"	१७२ " पूरणतैलं "	"
७८ दन्तविद्रवैः " ...	"	४५-४९ जलोदरस्य " ... ४९४	"	१७३-१७४ " बलस्य ...	"
७९ गलगण्डगण्डमालयोः ...	"	५०-५४ उदराणां साध्यासाध- विचारः ...	"	१७५-१८३ " विषप्रयोगः	"
८० पूर्वोक्तोरोगाणां सामान्य- चिकित्सा ...	"	५०-५४ उदराणां साध्यासाध- विचारः ...	"	१८४-१८८ बद्धसंतापयोः शस्त्र- कर्म ... ५००	"
८१-८६ ग्रन्थीनां निदानं चिकित्सा च	"	५५-५८ अजातोदकलक्षणम् ...	"	१८९-१९२ जलोदरे " ...	"
८६ अर्बुदचिकित्सादिशः ...	"	५९-६७ वातोदरे चिकित्सा-	"	१९३-१९४ उदरे क्षीरस्य प्रशस्तत्वं	"
८८ अलक्ष्या लक्षणं ...	"	विधिः ४९४-४९५	"	१९५-१९६ अध्यायोचार्यसंग्रहः	"
८८ अक्षतस्य " ...	"	६८-७१ पित्तोदरे " ... ४९५	"	१९७-१९८ " १९८	"
८९ विदारिकायाः " ...	"	७२-७३ कफोदरे " ...	"	१९९-२०० " १९९	"
८९-९० पूर्वोक्तोरोगाणां सामान्य- चिकित्सा ४८९-४९०	"	७४ सन्निपातोदरे " ...	"	२०१-२०२ " २०१	"
९० विस्फोटकानां लक्षणम् ... ४९०	"	७५-८८ क्षीहोदरे " ...	"	२०३-२०४ " २०३	"
९१ कक्षायाः " ...	"	८९-९० बद्धयुदोदरे " ... ४९६	"	२०५-२०६ " २०५	"
९२ रोमान्तिकायाः " ...	"	९१-९२ छिद्रोदरे " ...	"	२०७-२०८ " २०७	"
९३ मसुरिकायाः " ...	"	९३-९४ जलोदरे " ...	"	२०९-२१० " २०९	"
९३ पूर्वोक्तोरोगचिकित्सा ...	"	९५-९९ उदरेषु अन्नपानं	"	२११-२१२ " २११	"
९४-९५ ब्रध्नस्य लक्षणचिकित्सिते	"	९९-१०० " वर्जनीयानि	"	२१३-२१४ " २१३	"
९६-९७ भगन्दरस्य " ...	"	१०१-१०६ " तद्विधानं	"	२१५-२१६ " २१५	"
९८ श्लेष्मदस्य " ...	"	१०७-१०८ " क्षीरविधानं ४९७	"	२१७-२१८ " २१७	"
९९-१०० जालगर्दमस्य, ...	"	१०८-११० " ग्रहेहपरिषेकादि	"	२१९-२२० " २१९	"
१०१ अलुकाशोर्ध्वसंग्रहः ... ४९९	"	१११-११७ " घृतयोगाः	"	२२१-२२२ " २२१	"
१०२ अभिघातजे विषजे च शोथे चिकित्सा ...	"	११८ " विरेचनं ...	"	२२३-२२४ " २२३	"
१०३ अध्यायोक्तविषयसंग्रहः...	"	११९-१२३ " पटोलार्थं चूर्णं	"	२२५-२२६ " २२५	"
१२ उदरचिकित्सितम् ।	"	१२४-१२२ " नारायणचूर्णं	"	२२७-२२८ " २२७	"
१-२ उदरचिकित्सितोपक्रमः...	४९१	१२३-१२६ " हनुषार्थं चूर्णं ४९८	"	२२९-२३० " २२९	"
३-८ उदरविषयेऽभिवेद्यस्यार्थेयं प्रति प्रश्नाः ...	"	१२७ " नीलिन्यायं "	"	२३१-२३२ " २३१	"
९-११ उदराणां संप्राप्तिः ...	"	१२८-१२५ " कतिपय- घृतयोगाः ...	"	२३३-२३४ " २३३	"
१२-१५ " निदानं ...	"			२३५-२३६ " २३५	"
१६-१९ " पूर्वोक्तं ... ४९२	"			२३७-२३८ " २३७	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३३ अर्शसां चतुर्विधं चिकित्सितं ५०३		१८०-१८४ रक्तार्शसि चिकित्सा-		५९-६४ वातग्रहणीगदस्य	
३४-३७ राजक्षारामिकर्मणो विग्रमे		क्रमः ५०९		निदानलक्षणं ५१८	
बहवोऽनर्शाः		१८५-२११ रक्तार्शसां प्रशमना		६५-६६ पित्तग्रहणीगदस्य	
३८ शुष्कप्रसाविभेदांशसां		औषधयोगाः ५०९-५१०		६७-७० कफग्रहणीगदस्य	
द्विविधो भेदः ... ५०४		२१२-२२३ रक्तातिप्रवृत्तौ		७१ विषमाम्नायीनां ग्रहणीरोगो-	
३९-४४ शुष्कार्शःसु लेहाभ्यङ्गपूर्वकं		बाह्योपचाराः ... ५१०		ऽन्तर्भावः	
स्वेदनं		२२४-२२९ रक्तार्शसि पिच्छावस्तिः		७२ साक्षिपातिकग्रहणीगदस्य	
४५-४७ " अवगाहविधानं		२३०-२३३ " हीनैरादिघृतं		निदानलक्षणं	
४८-५१ " धूपनं		२३४-२४२ " सुनिषण्णकचा-		७३-७६ आमग्रहण्याधिकित्सा	
५२-५८ " प्रलेपनयोगाः		ज्ञेरीघृतं ... ५११		७७-८१ वातग्रहण्याधिकित्सा-	
५९-६१ " रक्तसावर्णं		२४३-२४८ अर्शःसु सामान्य-		क्रमः ५१८-५१९	
६२-६४ " त्र्युषणादिचूर्णं		चिकित्सा		८२-८६ वातग्रहण्यां दशमूलाद्यं	
६५-७० " कतिपययोगाः ५०४-५०५		२४९-२५५ अध्यायोन्मार्थसंग्रहः		घृतं ५१९	
७१-७५ " तकारिष्टः ५०५				८७ " त्र्युषणाद्यं	
७६-८८ " तक्रप्रयोग-				८८-९३ " पञ्चमूलाद्यं	
विधानं				९३-९४ आमपक्वयोमेलयोरलक्षणं	
८९-९५ शुष्कार्शसामञ्जान-				९६-९७ वातग्रहण्यां चित्रकादि-	
विधानं ५०५-५०६				गुदिका ... ५२०	
९६-१०२ गण्डशकृतामर्शसां				९८-१०५ " कतिपययोगाः	
चिकित्साक्रमः ... ५०६				१०६-१०७ " पिप्पल्याद्यं चूर्णं	
१०३-१२० " मलवातासुलेमना				१०८-११० " मरिचाद्यं	
योगाः				१११-११२ " घातवः	
१२१-१२९ गण्डशकृत्स्वर्शःसु				११२-११४ " यवामूः	
अञ्जपानविधिः ५०६-५०७				११५-११६ " मांसरसः	
१३०-१३४ शुष्कार्शःसु अनुवास-				११७-१२१ " तक्र-	
नानि ५०७				विधानं ५२०-५२१	
१३५-१३६ " प्रलेपनं				१२२-१२४ पित्तग्रहण्याधिकि-	
१३७ " निरुहवस्तिः				त्साक्रमः ... ५२१	
१३८-१४३ " अभयारिष्टः				१२५-१२८ पित्तग्रहण्यां चन्दनाद्यं	
१४४-१४७ " दन्त्यारिष्टः				घृतं	
१४८-१५२ " फलारिष्टः				१२९-१३१ " नागराद्यं चूर्णं	
१५३-१५७ " द्वितीयः फला-				१३२-१३३ " भूमिम्बाद्यं	
रिष्टः ५०७-५०८				१३४-१४० " किराताद्यं	
१५८-१६८ " कनकारिष्टः ५०८				१४१-१४५ श्लेष्मग्रहण्याधिकि-	
१६९ " गुदचौर्यं				त्साक्रमः ५२१-५२२	
१७०-१७२ रक्तार्शसि वातानुबन्ध-				१४६-१५१ कफग्रहण्यां मधु-	
लक्षणानि				कासवः ... ५२२	
१७३-१७४ " कफानुबन्ध-				१५२-१५५ " दुरालभासवः	
लक्षणं				१५६-१५९ " मूलासवः	
१७५-१७६ " कोषानुबन्ध-				१६०-१६२ " पिण्डासवः	
विशेषाधिकित्सा-				१६२-१६७ " मन्थारिष्टः	
विशेषः				१६८-१७० " पिप्पल्याद्यं चूर्णं	
१७७-१७९ आरौ दुष्टरक्तमिष्टे				१७१-१७२ " शारङ्घृतं ... ५२३	
दोषाः ५०८-५०९				१७३-१७३ " कतिपयकार-	
				योगाः	

१५ ग्रहणीचिकित्सितम् ।

१-२ ग्रहणीचिकित्सितोपक्रमः ५११

३-५ अविश्रुतस्य जाठराग्नेः कर्म ५१२

६-११ अञ्जपरिपाकक्रमः

१२ अन्नलेन्द्रियपोषकत्वं ... ५१३

१३-१५ भौतिकधातवमीनां

कर्म... ५१३-५१४

१६-१७ रसादुत्तरोत्तरं रक्तादिधातु-

पोषणक्रमः ... ५१४

१८-१९ सप्तधातूनां क्रिडाणि... ५१५

२०-२१ वृष्यादीनामाशुबलपोषकत्वं,

२२-२६ रक्तादिधातूत्पत्तिविषये

अभिव्यक्तस्य कतिपये प्रश्नाः,

२७-३५ तत्रात्रेयस्य समाधानं

३६ रसस्य सर्वदेहव्यापित्वं ... ५१६

३७ शरीरैकदेशे रोगोत्पत्तौ हेतुः

३८-४१ जाठराग्नेः श्रेष्ठत्वं, तत्पा-

लनोपदेशश्च

४२-४३ जाठराग्नेर्दुष्टितेवः ... ५१७

४४ दुष्टमेरुलक्षणं

४५-४६ अन्नविषयस्य लिङ्गावि...

४७-४९ पितादिदोषसंसृष्टस्य तस्य

लिङ्गानि

५० विषम-तीक्ष्णान्गयोः कर्म ...

५१ सामाग्नेः दुर्बलमेव कर्म

५२-५४ ग्रहणीगदस्य सामान्यलक्षणं,

५५ " पूर्वरूपं

५६-५७ ग्रहण्याः स्थानं कर्म च

५८ ग्रहणीरोगस्य भेदाः ... ५१८

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१९४-१९५ साक्षिपातिकग्रहण्या- धिक्रित्साक्रमः ...	५२३
१९६-१९७ ग्रहणीदोषभेषजस्य संलक्ष्य कथनं	५२३-५२४
१९८-२०५ ग्रहण्यामावस्थिकी चिकित्सा ...	५२४
२०६-२१० हेतुविशेषान्न्देऽसौ चिकित्साविशेषः ...	"
२११-२१६ अन्नसम्भोगयोग्याभि- जनकत्वं ...	"
२१७-२३३ अल्पभेदिनानां, लिङ्गं, चिकित्सा च ...	५२५
२३४ समाभेदीयाः ...	"
२३५-२३६ समविषयमाध्यशानानां लक्षणं ...	"
२३७-२४० आतराशेऽजीर्णेऽपि सायमाशस्य न दूषणत्वं ...	"
२४१-२४३ नैरो आहारेऽजीर्णे प्रातर्भोजननिषेधः	५२५-५२६
२४४-२४९ अध्यायोकार्यसमूहः	५२६
१६ पाण्डुरोगचिकित्सितम् ।	
१-२ पाण्डुरोगचिकित्सितोपक्रमः	५२६
३ पाण्डुरोगस्य भेदाः ...	"
४-६ " संप्राप्तिः ...	"
७-११ " निदानं ...	५२७
१२ " पूर्वरूपं ...	"
१३-१६ पाण्डुरोगसामान्यलक्षणं	"
१७-१८ वातजपाण्डुरोगस्य निदान- लक्षणे	"
१९-२२ पित्तजपाण्डुरोगस्य	"
२३-२५ श्लेष्मजपाण्डुरोगस्य	"
२६ साक्षिपातिकपाण्डुरोगस्य	"
२७-३० मूत्रजपाण्डुरोगस्य	५२८
३१-३३ पाण्डुरोगसाधारण्यलक्षणं	"
३४-३६ कामलाया निदानं लक्षणं च	"
३७ कुम्भकामलाया लक्षणं	"
३८ कामलाया असाध्यलक्षणं	"
३९-४० कामलापाण्डुरोगयोः संशोधनं ...	"
४१-४२ " अक्षपानं ...	"
४३ " ज्वरं ...	"
४४-५४ पाण्डुरोगे सिद्ध- वृत्तयोगाः ...	"
५५-५९ " संशोधनं	५२९
६० " कतिपययोगाः	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
७०-७१ पाण्डुरोगे नवायसचूर्णं	५३०
७२-७७ " मण्डूरवटकाः	"
७८-८६ " योगराजः	"
८७-९२ " शिलाजतुवटकाः	"
९३-९६ " पुनर्नवामण्डूरं	"
९७-९९ " लोहयोगाः	५३१
१००-१०१ पाण्डुरोगे धान्यवलेहः	"
१०२-१०४ " मण्डूरवटकाः	"
१०५ " गौडोऽरिष्टः	...
१०६-११० " बीजकारिष्टः	"
१११-११३ " धान्यरिष्टः	"
११४ पाण्डुकामल्योः पानाहारे तोयं	"
११५-११६ " दोषापेक्षिणी चिकित्सा ...	"
११७-१२३ मूत्रपाण्डुरोगस्य चिकित्सा	५३१-५३२
१२३-१३१ कामलायामावस्थिकी चिकित्सा ...	५३२
१३२-१३३ हलीमकस्य लक्षणं	"
१३४-१३७ " चिकित्सा ...	"
१३८-१३९ अध्यायोक्तविषयाः	"
१७ हिकाश्वासचिकित्सितम् ।	
१-५ हिकाश्वासचिकित्सितोपक्रमः	५३३
६-९ हिकाश्वासयोः शीघ्रं प्राण- हरत्वं, तत्र हेतुश्च	"
१०-१७ " निदानं संप्राप्तिश्च	"
१८-२० " पूर्वरूपाणि ...	"
२१-२६ महाहिकाया लक्षणं	५३३-५३४
२७-३० गम्भीराख्यहिकायाः	५३४
३१-३३ व्यपेक्षाख्यहिकायाः	"
३४-३७ क्षुद्राख्यहिकायाः	"
३८-४१ अवजहिकायाः	"
४२-४४ हिकायाः साध्यासाध्य- विचारः	...
४५ श्वासानां संप्राप्तिः	५३५
४६-४८ महाश्वासस्य लक्षणं	...
४९-५१ ऊर्ध्वश्वासस्य	"
५२-५४ छिन्नश्वासस्य	"
५५-६२ तमकश्वासस्य	"
६३-६४ प्रतमकसंतमकयोः	"
६५-६७ क्षुद्रश्वासस्य	५३६
६८-६९ श्वासानां साध्यासाध्य- विचारः	...

विषयः	पृष्ठाङ्कः
७०-७६ हिकाश्वासयोः सामान्य- चिकित्साक्रमः ...	५३६
७७-८० " कतिपयधूमयोगाः	"
८१ अनुबन्धजहिकाश्वासचिकित्सा	"
८२-८४ अस्वेद्या हिकाश्वासाधुराः	"
८५-८७ हिकाश्वासयोरावस्थिकी चिकित्सा ...	५३७
८८-९३ हिकाश्वासयोः शोधन- विचारः	...
९४-१२२ " कतिपय- योगाः	५३७-५३८
१२३-१२४ " शब्दाद्यं चूर्णं	५३८
१२५-१२८ " सुकार्यं	"
१२९-१३९ हिकायां कतिपय- योगाः	५३८-५३९
१४० " दशमूल्यं घृतं	५३९
१४१-१४४ " तेजोवत्यादिघृतं	"
१४५-१४६ " मनःशिलादिघृतं	"
१४७-१५० " चिकित्सासूत्रं	"
१५१ अध्यायोक्तविषयाः	...
१८ कासचिकित्सितम् ।	
१-३ कासचिकित्सितोपक्रमः	५३९
४ कासस्य भेदाः	५४०
५ " पूर्वरूपं	"
६-८ " संप्राप्तिः	"
९ " भेदे हेतुः	"
१०-१३ वातकासस्य निदानलक्षणं	"
१४-१६ पित्तकासस्य	"
१७-१९ श्लेष्मकासस्य	"
२०-२३ क्षतकासस्य	"
२४-२८ क्षयकासस्य	५४०-५४१
२९-३१ कासानां साध्यासाध्य- लक्षणं	५४१
३२-३४ वातकासे चिकित्साक्रमः	"
३५ " कण्टकारीघृतं	"
३६-३८ " पिप्पल्यायं घृतम्	"
३९-४२ " त्र्युषणायं	"
४३-४६ " राज्ञा घृतम्	"
४७-५२ " कतिपययोगाः	५४१-५४२
५३-५६ " चित्रकावलेहः	५४२
५७-६२ " अगस्त्यहरीतकीलेहः	"
६३-६४ " कतिपययोगाः	"
६५-७५ " धूसपानम्	५४२-५४३

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१३९-१४० गलगण्डचिकित्सा	५६६	७-८ वर्षास्तु विषस्य तीक्ष्णत्वं,		११६-१२० सविषदन्तपवन-शिरो-	
१४१-१४३ विषैवं रक्तमोक्षण-		शरदि मन्दवीर्यत्वं च ...	५७१	भ्यज्ञाञ्जन-ज्ञानोदको-	
प्रशंसा ...	”	९-१० जङ्गमविषस्य भेदाः ...	”	त्सादन-वज्रालङ्कार-व-	
१४४-१४६ अध्यायोक्तविषयाः	”	११-१३ स्थावरविषस्य ”	”	णैक-भू-पादुकाक्षयज-	
		१४ गरविषलक्षणानि ...	”	वर्म-कैतु-वायनासन-	
		१५ जङ्गमविषलिङ्गानि ...	”	माल्यलक्षणम् ...	५७६
२२ तृष्णारोगचिकित्सितम् ।		१६ स्थावरविषलिङ्गानि ...	”	१२० सविषधूमलक्षणम् ...	”
१-३ तृष्णाचिकित्सितोपक्रमः	५६६	१७ जङ्गमस्थावरोभयविषप्रभावः	”	१२१ सविषजललक्षणम् ...	”
४-७ तृष्णानां निदानं		१८-२१ मनुष्यशरीरे विषस्य		१२२-१२३ स्थानविशेषगे विषे	
संप्राप्तिश्च	५६६-५६७	सतवेगानां पृथग्लक्षणानि	५७२	चिकित्सा ...	”
८ ” पूर्वैकं सामान्य-		२२-२३ पृष्ठपक्षिशरीरे विषवेगस्य		१२४-१२६ सर्पभेदाः, तेषां	
लक्षणं च ...	५६७	लक्षणानि ...	”	लक्षणानि च ...	५७७
९-१० तृष्णानामुपद्रवाः		२४-२७ विषस्य दश गुणाः ...	”	१२७ दर्वीकरुतदंशलक्षणम् ...	”
११-१२ वाततृष्णायाः संप्राप्तिलक्षणं च,		२८-३० दोषस्थानप्रकृतिः प्राप्य		१२८ मण्डलिकृतदंशलक्षणम् ...	”
१३-१४ पित्ततृष्णायाः ”	”	विषं यत् करोति ...	”	१२९ राजिलङ्कृतदंशलक्षणम् ...	”
१५ आमजतृष्णायाः ”	”	३१ दूषीविषस्य लक्षणं ...	५७३	१३०-१३३ सर्पानां पुंस्त्रीनपुंसक-	
१६ क्षयजतृष्णायाः ”	५६८	३२ विषं यथा मारयति ...	”	भेदेन लक्षणानि	”
१७ उपसर्गजतृष्णायाः ”	”	३३-३४ विषमृतस्य लिङ्गानि ...	”	१३३ गर्भिण्या सुतया च दृष्टस्य लक्षणं,	”
१८ असाध्यतृष्णाया लक्षणं	”	३५-३७ विषस्य चतुर्विंशत्युपक्रमाः	”	१३४ गौधेरकलक्षणं ...	”
१९-२१ तुष्णानां वातपित्त-		३८ विषे वेणिकाबन्ध-निष्पीडनो-		१३५ सर्पदंशानामाकृतिभेदेन	
गौदुर्गत्वं ...	”	कर्तृनानि ...	”	सदुदाहरणं	”
२२ तृष्णायां शीतजलं देयं ...	”	३९ ” चूषणम् ...	”	१३६ सर्पानामवस्थाभेदेन तीक्ष्ण-	
२३ उष्णकान्तस्य सहसा शीतजल-		३९-४१ ” रक्तलावणम् ...	”	विषत्वं ...	”
दाननिषेधः ...	”	४२-४५ ” प्रदेह-सेक-दंशच्छेदा-		१३७-१३९ सर्पविषं कस्यां दंष्ट्रयां	
२४ सर्वतृष्णानामनिल-		चूषणारिष्टा-दाह-विज्ञा-		तिष्ठति ...	”
पित्त-क्षयजत्वं ...	”	वण-वमन-विरकाः	”	१४० सर्पविषमृशजाः कीटाः ...	”
२५-३९ तृष्णायाः सामान्य-		४६-५० सतविषवेगानां चिकित्सा	५७४	१४१-१४३ सविषकीटदृष्ट-	
चिकित्सा	५६८-५६९	५१-६० विषहरा अगदयोगाः	”	लक्षणम्	५७७-५७८
४० तृष्णाया वैशेषिकी चिकित्सा	५६९	६१ विषे मन्त्रयोगाः ...	”	१४४-१४५ लुतादृष्टलक्षणम् ...	५७८
४१-४६ पित्तजतृष्णायाः चिकित्सा	”	६१-६४ दोषस्थानभेदेन विष-		१४६-१४८ मृषिकविलक्षणम्	”
४७-४९ कफजतृष्णायाः ”	”	चिकित्सा ...	”	१४९ कृकलासकदृष्टलक्षणम् ...	”
५० क्षयजतृष्णायाः ”	५७०	६५-६७ विषसंकमणार्थमुप-		१५०-१५१ दृष्टिकदृष्टलक्षणम्	”
५१ मयजतृष्णायाः ”	”	धानम्	५७४-५७५	१५२ कणभदृष्टलक्षणम्	”
५२-५६ तृष्णायाः हेत्वपेक्षिणी		६८ विषे नस्यं ...	५७५	१५३ उच्चिटिजदृष्टलक्षणम्	”
चिकित्सा ...	”	६९ ” अजनं	”	१५४ सविषमण्डकदृष्टलक्षणम्	”
५७-६१ शीतमुष्णं च जलं कुत्र देयं,		७०-७६ ” गन्धहस्तिनामाऽगदः,	”	१५५ सविषमत्स्य-जलीकोदृष्ट-	
कुत्र वा वर्ज्यम् ...	”	७७-९४ ” महागन्धहस्तिनामा-		लक्षणम् ...	”
६२ तृष्णायाः शीप्रप्रतिकार्यत्वं	”	ऽगदः ...	”	१५६ गृहगोघिका-शतपदीदृष्ट-	
६३ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	”	९५-९७ ” त्रयोऽगदाः	५७५-५७६	लक्षणम् ...	”
		९७-१००, धूमागदाः	५७६	१५७ मशकदृष्टलक्षणम्	”
२३ विषचिकित्सितम् ।		१०१-१०४, क्षारागदः	”	१५८ मक्षिकादृष्टलक्षणम्	”
१-३ विषचिकित्सितोपक्रमः	५७०	१०५-१०७ विषप्रदातुलक्षणानि	”	१५९-१६० स्थान-काल-स्वभाव-	
४-५ विषस्य प्रागुत्पत्तिः, तिहकिश्च	”	१०८-११५ सविषाचलक्षणम् ...	”	प्रदेशैः सर्वदृष्टावसायित्वं	”
६-७ ” योनिप्रभावाद	५७१				
५ च०सं०अनु०					

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
५३-५४ पक्वप्रणयोधभेदना		४९-५३ पित्तजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा	६००	१३२ खालिखस्य लक्षणम्	६०६
भेषजगणः ... ५९४		५४-५७ कफजमूत्रकृच्छ्र-		१३२ पलितस्य	"
५५-६० व्रणो षड्विधं शस्त्रकर्म	"	चिकित्सा	६००-६०१	१३३ ऊर्ध्वजन्तुरोगनिदानोपसंहारः	"
६१-६२ " पीडनविधिः	"	५८ साक्षिपातिसूत्रकृच्छ्र-		१३४-१५७ पीनस-नासारोग-	
६३-६५ " निर्वापणविधिः	"	चिकित्सा	... ६०१	चिकित्सा	६०६-६०७
६५-७२ " सन्धान-		५९-६८ अश्मरीजमूत्रकृच्छ्र-		१५८-१६२ वातिकशिरोरोग-	
विधिः ५९४-५९५		चिकित्सा	...	चिकित्सा	... ६०७
७२-७९ " खेदनविधिः ५९५		६९-७२ रेतोभिधातजमूत्रकृच्छ्र-		१६३-१६५ शिरोरोगो मायूरधृतं	"
८०-८२ " एषणविधिः ...	"	चिकित्सा	...	१६६-१७५ " महासायूरधृतं ६०८	
८३-८५ " शोधनविधिः	"	७३-७५ रक्तजमूत्रकृच्छ्र-		१७६-१७९ पैतिकशिरोरोगस्य	
८६ शुद्धप्रणलक्षणम्	...	चिकित्सा	... ६०२	चिकित्सा	"
८७-९४ व्रणो रोपणविधिः		७६ मूत्रकृच्छ्रेऽपथ्यानि	...	१८०-१८२ कफजशिरोरोगस्य	"
९५ " पत्रदानम् ... ५९६		७७-८० हृद्रोगस्य निदानसंप्राप्ति-		१८३ सक्षिपातजशिरोरोगस्य	"
९६ " हितः पट्टः ...	"	लक्षणानि	...	१८३-१८६ कृमिजशिरोरोगस्य	"
९७-९८ " अहितं हितं		८१-८९ वातजहृद्रोगस्य		१८७-२०५ सुखरोगस्य	
चाक्षपानम् ...	"	चिकित्सा	६०२-६०३	चिकित्सा	६०८-६०९
९९ " उत्सादनविधिः	"	९०-९५ पित्तजहृद्रोगस्य	...	२०६-२१४ सुखरोगे खदिरादि-	
१०० " अवसादनविधिः	"	९६-९९ कफजहृद्रोगस्य	...	गुटिका	... ६०९
१०१-१०६ " अमिकर्मविधिः	"	१०० त्रिदोषजहृद्रोगस्य	...	२१५-२२० अरोचकानां	
१०७ " शारकर्मविधिः	"	१०१-१०३ शूलस्य	...	चिकित्सा	६०९-६१०
१०८-१०९ " धूपनविधिः	"	१०३ कृमिजहृद्रोगस्य	...	२२१-२३० कर्णरोगचिकित्सा	६१०
११०-११२ " प्रलेपविधिः	"	१०४-१०६ प्रतिश्यायस्य निदान-		२३१-२३६ नेत्ररोगे बिडालकाः	"
११३ " अवचूर्णनम्	"	संप्राप्ति लक्षणानि ...	"	२३७-२३९ " आश्वजिदनानि	"
११४ " त्वणिविशुद्धिकरो		१०७-१०९ दुष्टप्रतिश्यायजा रोगाः	"	२४०-२५१ " अज-	
लेपः ...	"	११० दुष्टप्रतिश्यायस्य लक्षणं	"	नानि	६१०-६११
११५-११७ " सवर्णकारणविधिः	"	१११ क्षवयोः	...	२५२-२५३ " सुखावती	
११८ " लोमसंजननम्	"	१११ नासाश्लोषस्य	...	वर्तिः	... ६११
११९ व्रणोपद्रवचिकित्सा	...	११२ प्रतिनाहस्य	...	२५४-२५५ " दृष्टिप्रदा वर्तिः	"
१२०-१२१ अध्यायोक्त-		११२ नासास्त्रावस्य	...	२५६-२६१ " अन्ये कतिपय-	
विषयाः ५९६-५९७		११३-११४ अपीनसस्य	...	२६२-२६७ खालिखदि-	
		११५ प्राणपाकस्य	...	चिकित्सा	...
		११५ नासाश्वयथोः	...	२६८-२७५ खालिखपलितयोः	
		११६ नासाहुंदस्य	...	महानीलतैलं	"
		११६ पूयरक्तस्य	...	२७६-२८२ " अन्ये कतिपय-	
		११७ अरुणिकायाः	...	योगाः	६११-६१२
		११७ वीरस्य	...	२८३-२९० स्वरभेदचिकित्सा	६१२
		११८ शिरोरोगस्य वातजादिभेदेन		२९१ दोषाणां स्थानसामिप्याद्वरण-	
		लक्षणानि	"	मुचितं	...
		११९-१२३ सुखरोगस्य	"	२९२-२९३ विरुद्धगुणा अपि दोषाः	
		१२४-१२६ अरोचकस्य	"	परस्परं नोपक्रान्ति	"
		१२७-१२८ कर्णरोगस्य	"	२९४ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	... ६१३
		१२९-१३१ नेत्ररोगस्य	"		
२६ त्रिमयीचिकित्सितम् ।					
१-२ त्रिमयीचिकित्सितोपक्रमः ५९७					
३-४ मर्मेणां संख्या, तत्र त्रयाणां					
प्राधान्यम्	...				
५-१० उदावर्तस्य निदानसंप्राप्ति-					
लक्षणानि	...				
११-२१ " चिकित्सा ५९७-५९९					
३२-४४ मूत्रकृच्छ्रस्य निदानसंप्राप्ति-					
लक्षणानि	५९९-६००				
४५-४८ वातजमूत्रकृच्छ्रस्य					
चिकित्सा	६००				

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२७ ऊरुस्तम्भचिकित्सितम् ।		४६-४८ बहिरायामस्य लक्षणम्	६१८	१०६-१०८ वातरोगे मांसरसाः	६२१
१-२ ऊरुस्तम्भचिकित्सितोपक्रमः	६१३	४९ हनुग्रहस्य	"	१०९-११७ " स्वेदाः	६२१-६२२
३-१४ ऊरुस्तम्भस्य निदानं		५० आक्षेपकस्य	६१९	११८-१४१ वातरोगहराः	
संप्राप्तिश्च ...	"	५१ दण्डकस्य	"	ब्रह्मयोगाः	६२२-६२३
१५ " पूर्वैरुपाणि	"	५२ अर्दिताधीनं समानं लक्षणं	"	१४२-१५६ वातरोगे बल्यतैलं	६२३
१६ ऊरुस्तम्भे ज्वरप्रयोगजा		५३-५५ एकाङ्गयोगस्य लक्षणं...	"	१५७-१६४ " अमृतार्थं तैलं	"
दोषाः	"	५६ गृध्रस्याः	"	१६५-१८१ " अन्ये तैलयोगाः	६२४
१७-१८ ऊरुस्तम्भस्य लक्षणानि		५७ खड्ग्याः	"	१८२-१८३ " तैलप्रशंसा	"
१९ " साध्यासाध्यलक्षणं	६१४	५८-६० पिप्तादिसंसर्गज्ञानं	"	१८४-१९९ दोषान्तरादिसंछेदे	
२०-२७ " चिकित्सासूत्रं	"	६१-६२ कफपित्तादृतस्य		वाते चिकित्सा	६२४-६२५
२८-३८ ऊरुस्तम्भहराः		वायोलक्षणानि	"	१९९-२४८ पञ्चानां माहृतानाम-	
कतिपययोगाः	६१४	६३-६८ रक्षादिधातुभिरावृतस्य		न्योन्यावरणे लिङ्गानि	
३९-४१ ऊरुस्तम्भे आविस्थिकी		वायोलक्षणानि	"	तेषां चिकित्सा च	६२५-२७
चिकित्सा	६१४-६१५	६९ अन्नावृतस्य	"	२४९-२५० अध्यायोक्तविषयाः	६२७
४२-४७ " तैलयोगाः	६१५	६९ मूत्रावृतस्य	"		
४८-६० " बाह्यचिकित्सा	"	७०-७१ पुरीषावृतस्य	"	२९ वातशोणितचिकित्सितम् ।	
६०-६१ ऊरुस्तम्भचिकित्सासूत्रं	"	७२-७४ वातरोगाणां साध्यासाध्य-		१-२ वातरकचिकित्सितोपक्रमः	६२७
६२ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	"	विचारः	६२०	३-११ वातरकस्य निदानं	
२८ वातव्याधिचिकित्सितम् ।		७५-७७ वातरोगेषु ज्वरविधिः	"	संप्राप्तिश्च	६२७-६२८
१-२ वातव्याधिचिकित्सितोपक्रमः	६१६	७८-८२ " स्वेदविधिः	"	१२-१५ " स्थानं	"
३-४ वायोः स्वभावः	"	८३-८५ " संशोधनं	"	१६-१८ " पूर्वैरुक्षणं	"
५-११ " पञ्चभेदाः, तेषां		८६-८८ " सामान्यचिकित्सा	"	१९-२३ " भेदाः, तेषां लक्षणानि च,	"
स्थानानि कर्म च	"	८९ कोष्ठस्य वाते चिकित्सा	६२१	२४-२६ वाताधिकस्य वातरकस्य	
१२-१४ विगुणवातानां कार्यम्	"	९० शुद्धपकाशयस्ये	"	लिङ्गानि	६२९
१५-१८ वातरोगाणां सामान्यनिदानं		९१ आमशयस्ये	"	२७-२८ पिप्ताधिकस्य	"
संप्राप्तिश्च	६१७	९१ सर्वाङ्गकुपिते	"	२९ कफाधिकस्य	"
१९ वातरोगाणां पूर्वैरुपम्	"	९२ त्वगाश्रिते	"	३०-३४ वातरकस्य साध्यासाध्य-	
२०-२३ कुपितस्य वायोः रूपाणि	"	९२ रक्तस्ये	"	लक्षणम्	"
२४ कोष्ठे प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणं	"	९३ मांसभेदः	"	३५-४० वातरके रक्तमोक्षणविधिः	"
२५ सर्वाङ्गे	"	९३ अस्थिमज्जगते	"	४१-४२ " सामान्यचिकित्सा	"
२६ शुदे	"	९४-९५ शुकस्ये	"	४२-४८ " विशेषचिकित्सा	६३०
२७ आमशये	"	९६ हृदि प्रकुपिते	"	४९ " अहितानि	"
२८ पकाशये	"	९७ वायुना मात्रे वेद्यमाने चिकित्सा,	"	५०-५४ " हितमनपानम्	"
२९ श्रोत्रादीन्द्रियेषु	"	९८ " " संकुचिते	"	५५-७० " घृतयोगाः	"
३० लम्बि	"	९८ बाहुशीर्षगते वाते	"	७१-८१ " कतिपययोगाः	६३१
३१ अरुजि	"	९९ नाभिरुधोवाते प्रकुपिते	"	८२-८७ " संशोधनम्	"
३२ मांसभेदोः	"	९९-१०० अर्दितस्य चिकित्सा	"	८८-८९ " वस्तिः	"
३३ मज्जाश्रोः	"	१०० पक्षाघातस्य	"	९०-९५ " मधुयथ्यादि-	
३४ शुकस्यस्य	"	१०१ गृध्रस्याः	"	तैलम्	"
३५ क्षायुगतस्य	"	१०१ खड्ग्याः	"	९६-१०२ " सुकुमारकं	
३६ सिरागतस्य	"	१०२-१०३ हनुग्रहस्य	"	तैलम्	६३१-६३२
३७ सन्धिगतस्य	"	१०४-१०५ वातरोगिणां यत्प्रशस्तं,	"	१०३-१०९ " अमृतार्थं तैलं	"
३८-४२ अर्दितस्य लक्षणम्	"			११०-११३ " महापद्मकं	"
४३-४५ अन्तरायामस्य	"			११४-११५ " खुड्गकपद्मकं	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
११५-११८ वातरके मधुकर्तलं	६३२	३२ शुष्कयोन्या लक्षणम्	६३६	१५३-१५७ क्लैब्यस्य निदानं	
११९-१२०, बलतैलम्	"	३३ वामिन्या	" "	सामान्यलक्षणं च	६४१
१२१-१२३, पिण्डतैलम्	"	३४ पण्ड्या	" "	१५८-१६१ बीजोपघातजक्लैब्यलक्षणं,	
१२४-१२७, झुलादि- चिकित्सा ...	६३३	३५-३६ महायोनेर्लक्षणं	...	१६२-१७५ ध्वजभङ्गकृतक्लैब्यलक्षणं,	
१२८-१३४, दाहचिकित्सा	"	३७-३८ व्यापन्नयोनेरुपद्रवाः...	"	१७६-१८० जरासंभव- क्लैब्यलक्षणं	६४१-६४२
१३५-१४४ वाताधिकवातरक- चिकित्सा ...	"	३९-४० योनिव्यापस्तु दोषाधि- क्यनिरूपणं	...	१८१-१८७ धातुक्षयजक्लैब्यलक्षणं	६४२
१४५-१४८ कफाधिकवातरक- चिकित्सा ...	"	४१-४६ योनिरोगाणां चिकित्सासूत्रं	६३६-३३७	१८८-१९० एकीयमतेन क्लैब्य- निदानम्	"
१४९-१५३ वातकफाधिकवातरक- चिकित्सा ...	"	४७-४८ वातिकयोनिरोगाणां चिकित्सा	६३७	१९१-२०३ क्लैब्यचिकित्सा ...	"
१५४-१५५ साजिपातिकवातरक- चिकित्सा ...	"	४९-५२ वातिके योनिरोगे बलाधृतं,	"	२०४-२११ प्रदरस्य निदानं	
१५६-१६२ वातरके आवस्थिकी चिकित्सा	६३३-६३४	५२-६०, " " काश्मर्यादिधृतं,	"	२११-२१३ वातप्रदरस्य निदान- लक्षणं	६४३
१६३-१६५ अव्यायोकार्थसंग्रहः	६३४	६१-६२, " " कतिपययोगाः,	"	२१४-२१६ पित्तप्रदरस्य	" "
		६३ पैत्तिकयोनिरोगाणां चिकित्सा	"	२१७-२१८ कफप्रदरस्य	" "
		६४-६८ पैत्तिके योनिरोगे शतावरी- धृतं	...	२१९-२२४ साजिपातिकप्रदरस्य,	"
		६९, " " जीवनीयधृतम्,	"	२२५-२२६ शुद्धातैवलक्षणं	...
		७०-८५ श्लेष्मिकयोनिरोगाणां चिकित्सा	...	२२७-२२८ प्रदरचिकित्सा	...
		८६-८९ अस्रप्रदरचिकित्सा	...	२२९-२३६ क्षीरदोषाणां निदानं	
		९०-९५ अस्रप्रदरे पुष्पायुगं चूर्णं	"	संप्राप्तिश्च	६४३-६४४
		९६-९९, " " कतिपययोगाः	६३८-६३९	२३७-२३८ वातजाद्विभेदेन क्षीर- दोषस्य लिङ्गानि	...
		१००-११४ विविधयोनिरोगाणां चिकित्सा	...	२३८-२५१ वातादिदुष्टं क्षीरं पिबतो बालस्य यानि लिङ्गानि भवन्ति...	"
		११५ योनिरोगेष्व्वादा वातशमनं कार्यं,	"	२५१-२५६ क्षीरदोषे धात्र्याः संशोधनं	"
		११६-११९ पाण्डुरप्रदरचिकित्सा	"	२५७-२६०, " " हितमज्ञापनं,	"
		१२०-१२६ योनिरोगेष्व्वावस्थिकी चिकित्सा	...	२६०-२८१ स्तन्यशुद्धिकराः कतिपययोगाः	६४४-६४५
		१२६ शुक्रदोषचिकित्सा	६४०	२८२-२८७ बालरोगाणां चिकित्सा	६४५
		१२७-१३२ शुक्रदोषादिविषये आत्रेयं प्रत्यभिवेशस्य प्रश्नाः,	"	२८८-२९० चरकप्रति संस्कृत- स्याभिवेशतन्त्रस्य दृढबलकृता संपूर्तिः	"
		१३३-१३४ दुष्टस्य शुक्रस्याबीजत्वं,	"	२९१-२९२ उक्तानुक्तानां रोगाणां चिकित्साविदेशः	६४५-६४६
		१३५-१३८ शुक्रदुष्टेर्नैदानं संप्राप्तिश्च	...	२९३ भेषजसमययोगालक्षणं	६४६
		१३९ शुक्रदोषभेदाः	...	२९४-२९५ शरीरापेक्षसम्यग्- गोदाहरणं	"
		१४० वातदूषितशुक्रस्य लक्षणं	"	२९६-२९७ चिकित्सायां कालविचारः	...
		१४१ पित्तदूषितशुक्रस्य	"	२९८-३०१ भेषजग्रहणकालः	"
		१४२ श्लेष्मदूषितशुक्रस्य	"		
		१४३ रुधिरान्वितशुक्रस्य	"		
		१४४ अवसादिनः शुक्रस्य	"		
		१४५ शुद्धस्य	"		
		१४६-१५२ शुक्रदोषाणां चिकित्सा	६४०-६४१		
३० योनिव्यापचिकित्सतम् ।					
१-२ योनिव्यापचिकित्सतो-					
पक्रमः	६३४				
३-६ योनिव्यापद्विषयेऽभिवेशस्य प्रश्नाः	...				
७ योनिव्यापप्रेक्षादाः	...				
८ योनिव्यापदां सामान्यहेतुः	"				
९-११ वातजयोनिव्यापपत्तेर्निदानं लक्षणं च	...				
११-१२ पित्तजयोनिव्यापपत्तेर्निदानं लक्षणं च	...				
१३-१४ कफजयोनिव्यापपत्तेर्निदानं लक्षणं च	...				
१४-१५ त्रिदोषयोनिव्यापपत्तेर्लक्षणं	"				
१६ साक्षुजाया योनेर्लक्षणं	"				
१७ अरजस्काया	"				
१८ अचरणाय	"				
१९ अतिचरणाय	"				
२० प्राक्चरणाय	"				
२१-२२ उपहृताया	"				
२३-२४ पतितहृताया	"				
२५-२६ उदावर्तिन्या	"				
२७-२८ कर्णिन्या	"				
२८ पुत्रप्राया	"				
२९-३० अन्तर्मुख्या	"				
३१ सूचीमुख्या	"				

विषयः	पृष्ठाङ्कः
६ कृतवेधनकल्पः ।	
१-२ कृतवेधनकल्पोपक्रमः ...	६६१
३ कृतवेधनस्य पर्यायाः ...	"
४ " गुणाः ...	"
५ " चत्वारः क्षीरयोगाः ...	"
५ " एकः सुरायोगः ...	"
५-७ " द्वाविंशतिः कषाययोगाः ...	"
८ " दश पिच्छायोगाः ...	"
८ " षड्वर्तियोगाः ...	"
८ " एको घृतयोगः ...	"
९-१० " अष्टौ लेहयोगाः ...	"
११-१२ " सप्त मांसरसयोगाः ...	"
१२ " एक इक्षुरसयोगः ...	"
१३-१४ " अध्यायोक्तविषयाः ...	"
७ श्यामात्रिवृत्कल्पः ।	
१-२ श्यामात्रिवृत्कल्पोपक्रमः ...	६६२
३ विरेचने त्रिवृन्मूलस्य श्रेष्ठत्वं	"
४ त्रिवृतायाः पर्यायाः ...	"
५-६ " गुणाः ...	"
७ " भेदाः ...	"
८-९ येषामरूपा येषां च	"
श्यामा हिता ...	"
१०-११ श्यामात्रिवृत्तयोः	"
उद्धरणविधिः ...	"
१२-१३ " अम्लादिभिर्नव-	"
कल्कयोगाः ...	"
१४ " सेन्धवादिभिर्द्वादश	"
चूर्णयोगाः ...	"
१५-१६ " गोमूत्रेण सहाष्टा-	"
दश योगाः ...	६६३
१७ " मधुकैनेको योगः ...	"
१८-१९ " जीवकादिभिश्चतु-	"
र्दश योगाः " ...	"
२० " क्षीरादिभिः सप्तयोगाः ...	"
२१-२२ " अष्टौ लेहयोगाः ...	"
२३ " पानकादिषु पञ्च योगाः ...	"
२४-२५ " प्रथमस्तर्पणयोगः ...	"
२६-५५ " पञ्च मोदक-	"
योगाः ६६३-६६४	"
५६-६० " षट्सु ऋतुषु	"
षड्योगाः ...	६६४
६१-६४ " द्वौ चूर्णयोगौ ...	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
६५-६६ श्यामात्रिवृत्तयोः द्वौ तर्पण-	
योगौ ६६५	
६६-६७ " घृतयोगौ ...	"
६८ " क्षीरयोगौ ...	"
६९-७१ " मद्ययोगौ ...	"
७२-७३ " काजिकयोगौ ...	"
७४ " षाडवादिभिर्दश-	"
योगाः ...	"
७५-७६ विरेचनयोगानां वान्ति-	"
निरासार्यमुपायाः ...	"
७७-८० अध्यायोक्तविषयाः ...	"
८ चतुरङ्गलकल्पः ।	
१-२ चतुरङ्गलकल्पोपक्रमः ...	"
३ आरम्भधस्य पर्यायाः ...	"
४-५ " गुणाः ...	६६६
६-७ " उपयोगविधिः ...	"
८-९ " द्राक्षारसेन एको योगः ...	"
९ " सुरामण्डेन ...	"
९ " सीधुना ...	"
१० " दधिमण्डेन ...	"
१० " आमलकरसेन ...	"
१० " सौवीरकेण ...	"
११ " त्रिवृत्कषायेण ...	"
११ " बिल्वकषायेण ...	"
१२ " एको लेहयोगः ...	"
१३-१४ " द्वौ घृतयोगौ ...	"
१५ " एकोऽरिष्टयोगः ...	"
१६ " अमुक्तविरेचन-	"
योगोपदेशः ...	"
१७-१८ " अध्यायोक्तविषयाः ...	"
९ तिल्वककल्पः ।	
१-२ तिल्वककल्पोपक्रमः ...	६६६
३ तिल्वकस्य पर्यायाः ...	"
३-५ " उपयोगविधिः ६६६-६६७	"
६ " दध्यादिभिः पञ्च योगाः ६६७	"
७ " एकः सौवीरकयोगः ...	"
८ " सुरायोगः ...	"
९-१० " अरिष्टयोगः ...	"
१०-११ " कम्पिलकेन एको योगः ...	"
११-१३ " त्रयो लेहयोगाः ...	"
१४-१६ " चत्वारो घृतयोगाः ...	"
१७-१८ " अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ...	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१० सुधाकल्पः ।	
१-२ सुधाकल्पोपक्रमः ...	६६७
३ सुधागुणाः ...	"
४ सुधाप्रयोगानर्हो नराः ...	"
५-७ सुधाप्रयोगार्हो नराः ...	६६८
७-८ सुधाभेदाः ...	"
९ सुधाया उपयोगविधिः ...	"
१०-१२ " सौवीरकादिभिः	"
सप्तयोगाः ...	"
१३ " सर्पिषा मांसरसेन	"
चैकेको योगः ...	"
१४ " एकः पानकयोगः ...	"
१५-१७ " त्रैययोगः ...	"
१८ " लेहयोगः ...	"
१९ " सूषादिभिर्दशो योगाः ...	"
१९ " छत्कमस्त्येन एको योगः ...	"
१९ " मांसिन ...	"
२० " एकः सुरायोगः ...	"
२० " द्वौ घृतयोगौ ...	"
२१-२२ " अध्यायोक्तार्थ-	"
संग्रहः ६६८-६६९	"
११ सत्तलाशङ्किनीकल्पः ।	
१-२ सत्तलाशङ्किनीकल्पोपक्रमः ६६९	
३ सत्तलाशङ्किन्योः पर्यायाः ...	"
४ " गुणाः ...	"
५ " ब्राह्मजं ...	"
६-८ " षोडश कल्कयोगाः ...	"
९-११ " षट् तैलयोगाः ...	"
१२-१६ " अष्टौ घृतयोगाः ...	"
१६ " त्रयो लेहयोगाः ...	"
१६ " कम्पिलकेनैको योगः ...	"
१७ " पञ्च संधानयोगाः ...	"
१८-१९ " अध्यायोक्तविषयाः ६७०	"
१२ दन्तीद्रवन्तीकल्पः ।	
१-२ दन्तीद्रवन्तीकल्पोपक्रमः ६७०	
३ दन्तीद्रवन्त्योः पर्यायाः ...	"
४ " ब्राह्मजं ...	"
५ " प्रयोगविधिः ...	"
६ " गुणाः ...	"
७ " सप्त कल्कयोगाः ...	"
८ " मांसरसेनैको योगः ...	"
९-१० " त्रयः लेहयोगाः ...	"
११-१५ " षड् लेहयोगाः ...	"
१६ " एकचूर्णयोगः ...	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१७ दन्तीद्रव्यलोः इच्छुणैको योगः ६७०		६५ यो दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन		१०-११ वमनविरचनयोः कर्तव्यः	
१८ " सुद्रादिभिन्नयो		स्वयमेव विरिच्यते तत्र कर्तव्यं ६७४		कमः ६७८	
रसयोगाः ... ६७१		६६ दोषोपशमनोपायः ... "		११-१३ संशोधनानन्तरं कर्तव्योः	
१९ " त्रयो यवागवादियोगाः "		६७-६९ केषां सुद्रोषर्षं प्रयोज्यं "		ऽनसंस्पर्जनकमः ६७८-६७९	
२० " एक उत्कारिकायोगः "		७० यस्य विरेचनमूर्ध्वं साति		१३-१४ हीनमध्यप्रवरयोर्वमनविर-	
२१ " एको मोदकयोगः "		तस्य चिकित्सा ... "		चनयोर्लक्षणानि ... ६७९	
२१ " मधयोगः "		७१-७२ दोषाप्रवृत्तौ कर्तव्यं ... "		१५-२० वमनविरचनयोः सम-	
२२ " मक्ष्ययोगः "		७३ दोषातिप्रवृत्तौ ... "		हीनातियोगलक्षणानि ६८०	
२३-२६ " एकोऽपरश्चूर्णयोगः "		७४-७५ विरेचनस्याविक्रमत्वे हेतुः		२०-२६ निरुद्धावुवासान-	
२७-२९ " एको मोदकयोगः "		तच्चिकित्सा च ... "		विधानं ६८०-६८२	
३० " कषाययोगः "		७६ जीर्यत्योषधे यदि तुष्णोद्-		२७-४० वस्तेऽर्गुणाः ६८२-६८३	
३१ " कल्कयोगः "		मूर्च्छाः स्युस्तदा कर्तव्यं "		४०-४६ वस्तेः समहीनातियोग-	
३२-३४ " पद्मासवयोगाः "		७७ कफावृत्ते भेषजे यदा लाला-		लक्षणानि ... ६८३	
३५ " एकैकः सौवीरक-		दयः स्युस्तदा चिकित्सा "		४६-४७ उचितस्नेहप्रसागमनकालः "	
तुपोदकसुरा-		७८ सुनिगधे क्रूरकोष्ठे च कर्तव्यं "		४७-५० कर्मवस्ति-कालवस्ति-योग-	
कम्पिष्ठकयोगः "		७९-८० येषामविरिच्यैव भेषजं		वस्तीनां विवरणं ६८४-६८५	
३६-४० अध्यायोक्तार्थ-		जीर्यति तेषां चिकित्सा ६७५		५०-५१ शिरोविरेचनस्य विधिः ६८५	
संग्रहः ६७१-६७२		८१-८२ येषां संशोधनं विनैव		५१-५२ " समहीनातियोग-	
४१-४२ पञ्चदशद्रव्याण्यश्रित्य		कर्मवातातपाग्निभिर्दोषाः		लक्षणानि ... "	
वमने विरेचने च यावन्तो		क्षयं यान्ति तेषां कर्तव्यं "		५३ तेषु चिकित्सा ... "	
योगो उक्तास्तत्रिदंशः ६७२		८३ केषां स्निग्धं केषां च रुधं		५४ वस्त्यादिषु परिहारकालः ... "	
४३ योगसंज्ञा कथं भवति "		विरेचनं प्रयोज्यं ... "		५४-५५ " परिहरणीयानि ... ६८६	
४४ गुणभूतानां सुरादीनां फला-		८४-८५ विधिपूर्वकं संशोधनं		५५-५६ प्रणीयमानो वस्तिर्नैर्हेतु-	
दिप्रधानद्रव्यानुवर्तित्वं ... "		प्रयोज्यं ... "		भिर्न याति ... "	
४५ तेषां विरुद्धवीर्यत्वेऽप्यबाधकत्वं "		८६ अत्रोक्तमात्राविचारः ... "		५६-५७ " वस्तिर्नैर्हेतुभिः शीघ्रं	
४६ विरुद्धवीर्याणां प्रयोगे हेतुः "		८७-९७ मानपरिभाषा ... "		सुचिराच्च याति ... "	
४७-४८ द्रव्याणां बलाधानार्थं खर-		९८-९९ द्रव्याणां सद्य उद्धृतानां		५७-६० येषु साध्येष्वपि रोगेषु	
समावना कार्या ... "		द्रवाणां च द्विगुणं मानं		कर्म न सिद्धिमेति ... "	
४८ तुल्यातुल्यवीर्यसंयोगादिकार्यं "		ग्राह्यं ... ६७६		६० अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ... "	
४९-५० अत्रोक्तबीजेनान्ययोगा-		१००-१०४ स्नेहपाकपरिभाषा ... "		२ पञ्चकर्मयसिद्धिः ।	
नामपि कल्पना कार्या ... "		१०५ मानस्य हैविध्यम् ... "		१-३ पञ्चकर्मयसिद्धयुपक्रमः ... ६८७	
५१-५३ तीक्ष्णस्य विरेचनस्य		१०६-१०७ कल्पस्थानोक्तार्थसंग्रहः "		४-७ सामान्यतः पञ्चकर्मोपनहोः "	
लक्षणं ६७२-६७३				८ अच्छर्दनीयाः ... "	
५३-५६ कथं भेषजं तीक्ष्णत्वं मध्यत्वं				९ अच्छर्दनीयानां वमनाद्या	
मन्दत्वं च याति ६७३				व्यापदो भवन्ति ... "	
५७-५८ तीक्ष्णादीनि भेषजानि				९ तत्रापवाहः ... "	
केषु योज्यानि ... "				१० वमनार्हाः ६८७-६८८	
५९ आपितददर्शनाद्वमनार्थं भेषजं				११ अविरिच्यः ... ६८८	
प्रयोज्यं ... "				१२ तेषां विरेचनाद्या व्यापदो	
६० दोषादिवलमवैक्ष्य ... "				भवन्ति ... "	
६१ अन्यद्वेषजं कदा प्रयोज्यं "				१३ विरेचनार्हाः ... "	
६२ वमने पाकप्रतीक्षा किमर्थं				१४ अनास्थाप्याः ... "	
न कार्या ... "				१५ तेषामास्थापनाद्या व्यापदो	
६३-६४ कदा पुनः संशोधनोपधेयं देयं,				भवन्ति ६८८-६८९	
				१६ आस्थापनार्हाः ६८९	
				१७ अमुवासानार्हाः ... "	

८ सिद्धिस्थानम् ।

१ कल्पनासिद्धिः ।

१-२ कल्पनासिद्धयुपक्रमः ... ६७७	
३-६ पञ्चकर्मकल्पनाविषयेऽभिप्रेतस्य	
कतिपये प्रश्नाः ... "	
६-७ स्नेहकर्मणः कारावधिः ... "	
७-८ स्नेहसेदयोर्गुणाः ... "	
८-९ वमने विरेचने च दोषोत्कृष्टान-	
विधिः ... "	
१० वमनविरचनयोः प्रतिलोमग-	
मने हेतुः ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१८ तेषामनुवासनाद्या व्यापदो भवन्ति ... ६८९	
१९ अनुवासनार्हाः ... ”	
२० अशिरोविरेचनार्हाः ... ”	
२१ तेषां शिरोविरेचनाद्या व्यापदो भवन्ति ६८९-६९०	
२२ शिरोविरेचनार्हाः ... ६९०	
२३ कस्मिन्नृतौ कदा नावनं विधेयं ”	
२४ अध्यायोक्तविषयाः ... ”	
२५-२८ उक्तेषु विधिनियेषेषु वैयेन स्वयमप्युहो विषेयः ”	
३ वस्तिस्त्रीया सिद्धिः ।	
१-२ वस्तिस्त्रीया सिष्ट्युपक्रमः ६९१	
३-५ वस्तिविषयेऽग्निवेशस्य कतिपयप्रश्नाः ... ”	
६ किमपेक्ष्य दत्तो वस्तिः सम्यक् सिद्धिमेति ... ”	
७ वैद्वैर्बस्तिनेत्रं विधेयं ... ”	
८-१० वस्तिनेत्रप्रमाणं वस्तिनेत्राकृतिश्च ... ”	
१०-११ वस्तिपञ्चनिर्माणविधिः ६९२	
१२ वस्तिप्रयोगविधिः ... ”	
१२-२० वस्तिप्रयोगविधिः... ”	
२०-२३ असम्यक्कृपणीते वस्तौ व्यापदः ... ६९३	
२३ वस्तौ द्रव्यनिक्षेपक्रमः ... ”	
२४ सर्वशयानस्य वस्तिदाने हेतुः ... ”	
२५ वस्तिदानसमये आवस्थिकं कर्म ... ”	
२६ प्रथमद्वितीयतृतीयवस्तीनां फलं ... ”	
२७ प्रत्यागते वस्तौ पश्चात्कर्म... ६९४	
२८-२९ निरुहानन्तरमनुवासनं देयं, ... ”	
३० निरुहे कषायलेहयोर्मोत्रा ... ”	
३१-३२ वयोभेदेन निरुहमात्राः ६९५	
३३ वस्तिदानसमये प्रशस्तं शयनं ... ”	
३४ वस्तिदानानन्तरं देयं भोजनं ... ”	
३५-६८ कतिपये निरुह-योगाः ६९५-६९८	
६९ दोषापेक्षिणी निरुहकल्पना ६९८	
७० निरुहे प्रतिभोजनं ... ”	
७१ अध्यायोक्तविषयाः ... ”	
४ लेहव्यापदिकी सिद्धिः ।	
१-३ लेहवस्तिव्यापत्ति-द्रष्टुपक्रमः ... ६९८	
६ च० सं० अनु०	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
४-२४ कतिपयेऽनुवासन-लेहयोगाः ६९८-६९९	
२५ लेहवस्तेः षडपदः ... ६९९	
२६-२७ षडव्यापदां हेतुः ... ”	
२८-३० वातावृतलेहस्य लक्षणं चिकित्सा च ६९९-७००	
३१ पित्तावृतलेहस्य ” ” ७००	
३२-३३ कफावृतलेहस्य, ” ” ”	
३४-३५ अत्यथानावृत-लेहस्य ” ” ”	
३६-३७ विडावृतलेहस्य, ” ” ”	
३८-४० ऊर्ध्वं गच्छतः लेहस्य लक्षणं चिकित्सा च ... ”	
४१ रौक्ष्यादनागतः लेह उपेक्ष्यः ”	
४२ अनुवासानात् पूर्वं कीदृशं भोजनं देयं ... ”	
४३-४५ अनुवासितायोष्णं जलं देयं, तदुष्णाश्च ... ”	
४६-४७ के नित्यमनुवासाः ... ७०१	
४८ अनुवासने आमलेहनिषेधः ... ”	
४९ गुदकण्ठाभ्यां युगपत्लेहदान-निषेधः ... ”	
५०-५१ अनुवासननिरुहयोरेकान्ततः सेवननिषेधः ... ”	
५२ केषां मात्रावस्तिर्हितः ... ”	
५३-५४ मात्रावस्तेर्गुणाः ... ”	
५५-५६ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ... ”	
५ नेत्रवस्तिव्यापदिकी सिद्धिः ।	
१-३ नेत्रवस्तिव्यापत्तिद्रष्टुप-क्रमः ७०१-७०२	
३-५ वर्ज्यानि वस्तिनेत्राणि, तेषां दोषाश्च ... ७०२	
६-७ वर्ज्या वस्तयः, तेषां दोषाश्च ... ”	
८ वस्तिप्रणेतुर्दोषाः ... ”	
९ अनुच्छ्वास्य दत्ते निःशेषं वा दत्ते वस्तौ दोषाः ... ”	
१० तत्र चिकित्सा ... ”	
१०-११ वृत्तप्रणीतादिबस्तिदोषाः, तेषां चिकित्सा च ... ”	
१२ वस्तेरूर्ध्वमगमने हेतुः, तच्चिकित्सा च ... ”	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१३-१४ पीड्यमाने वस्तानन्तरा मुक्ते दोषाः, तच्चिकित्सा च ७०२	
१४ नेत्रकम्पनाभिहते गुदे दोषाः, तच्चिकित्सा च ... ”	
१५-१६ अतिमात्रप्रणीतनेत्रदोषाः, तच्चिकित्सा च ... ”	
१७ मन्दं प्रणीते बाह्य वा लेहे दोषाः, तच्चिकित्सा च ... ७०३	
१८ अतिप्रपीडनदोषाः, तच्चिकित्सा च ... ”	
१९ अध्यायोक्तविषयाः ... ”	
६ वमनविरेचनव्यापत्तिः ।	
१-३ वमनविरेचनव्याप-त्तिद्रष्टुपक्रमः ... ७०३	
४-६ साधारणेषु प्रावृक्षारद्वसन्तेषु संशोधनोपदेशाः ... ”	
७ वमनादीनामादौ अन्तरा अन्ते च लेहलेहद्वयोः ... ७०४	
८ कान् नासिक्लिगधान् विरेचयेत्, ... ”	
९ केषां लेहविरेचनं केषां च रुतं विरेचनं देयं ... ”	
१०-१३ कथं पीतनौषधं सम्यग्योगाय कल्पते ... ”	
१४ अजीर्णस्य संशोधनौषधस्य लिङ्गानि ... ”	
१५-१६ मात्रावतः संशोधनौषधस्य गुणाः ... ”	
१७ कथंभूतसना औषधं पिबेत् ७०४	
१८-१९ क्षो वमनं पाता किं उज्जीत,, ७०५	
२१ शुद्धिलक्षणदर्शनेऽपि सावरोषो-षधे वमनोपदेशः ... ”	
२२ यथोक्तवमनफलम् ... ”	
२३ सम्यग्बमिस्य पश्चात्कर्म ... ”	
२४ पेयादिक्रमाचरणे हेतुः ... ”	
२५ तर्पणादिक्रमः कुत्र योज्यः ... ”	
२६ जीर्णौषधस्य लिङ्गानि ... ”	
२७ अजीर्णौषधस्य ... ”	
२८ कथंभूतनौषधं व्यापयते ... ”	
२९-३० वमनविरेचनयोर्दोषव्यापदः,, ७०६	
३१-३४ वमनविरेचनयोर्गंगाति-योगाद्योगानां लक्षणम् ... ७०६	

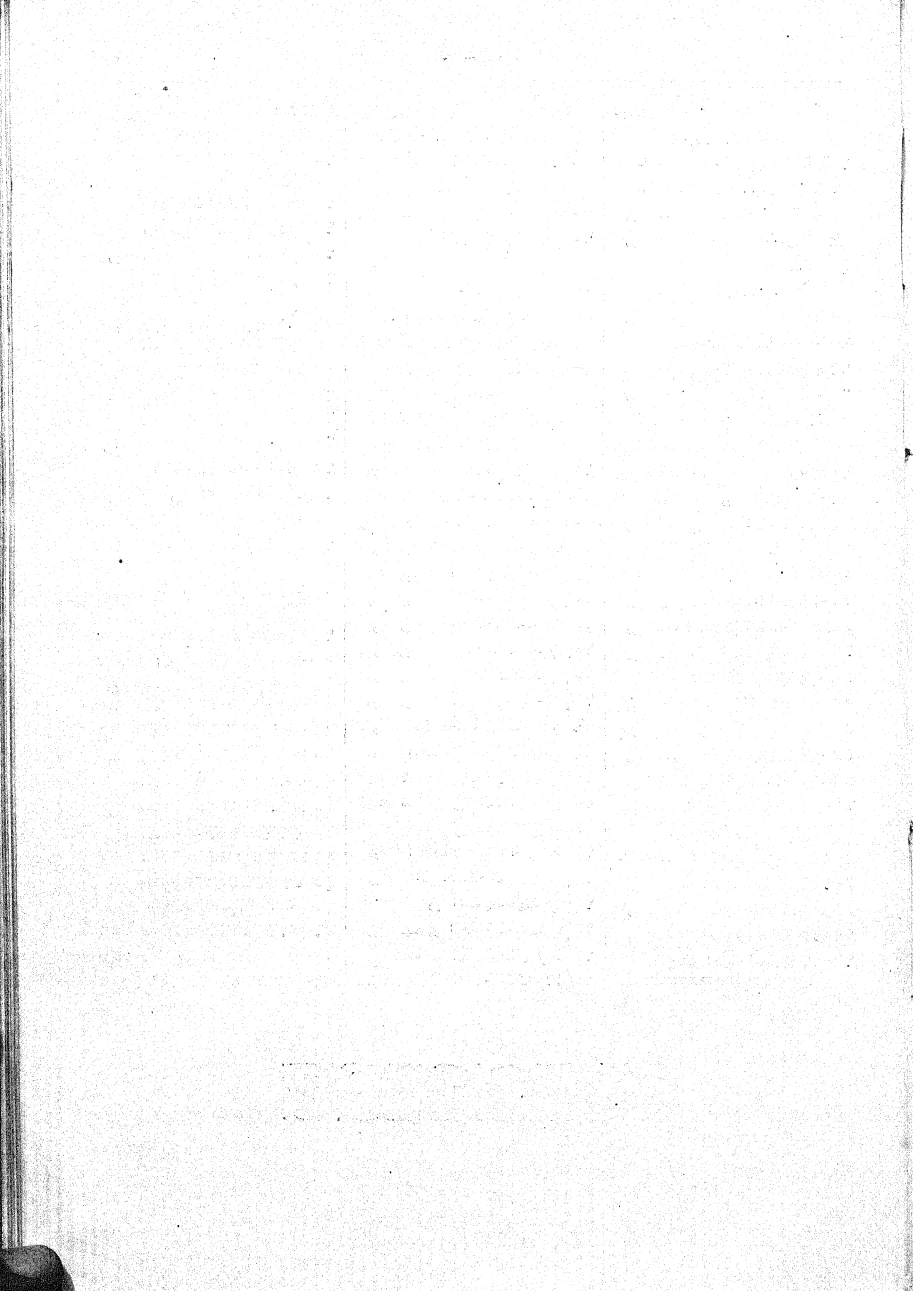
विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३५-३६ पीतेऽप्यौषधेऽशुद्धस्य कर्तव्यम् ... ७०६		८ प्रास्तुतयोगिका सिद्धिः ।		११-२० अपतन्त्रकस्य निदानलक्षण- चिकित्सितानि ... ७१८	
३७ तुर्वमने वमनं कूरकोष्ठे विरेचनं च न देयम् ... ,,		१-३ प्रास्तुतयोगिकीसिद्ध्युपक्रमः ७१३		२१-२४ तन्त्राया निदानलक्षण- चिकित्सितानि ... ७१९	
३८-४१ अयोगजन्या व्यापदः		४ वातघ्नो बलवर्णकृच्च निरुहः ,,		२५-२६ त्रयोदशमूत्रदोषाणां नामतो निर्देशः ... ,,	
४२-४४ तत्र चिकित्सा ... ,,		५ वातनुचिरुहः ... ,,		२७-२८ मूत्रकसादस्य निदान- लक्षणचिकित्सितानि ... ,,	
४५-४६ अतियोगजन्या व्यापदः ,,		६ द्वितीयो वातनुचिरुहः ... ,,		२९-३१ मूत्रजठरस्य ,, ... ,,	
४६-५७ तासां चिकित्सा ७०६-७०७		७ शुक्रकृच्छ्रनिरुहः ... ,,		३२ मूत्रकृच्छस्य निदानलक्षणम् ... ,,	
५८-६० आध्मानव्यापदः वर्णनं चिकित्सा च ७०७		८ पञ्चतिक्तो निरुहः ... ,,		३३-३४ मूत्रोत्सङ्गस्य ,, ... ,,	
६१-६७ परिकर्तिकाव्यापदः ,, ,,		९-१० किसिनाशनो ,, ... ,,		३४ मूत्रसंक्षयस्य ,, ... ,,	
६८-७० परिस्त्राव- व्यापदः ,, ,, ७०७-७०८		११ वृषलकृत् ,, ... ,,		३५ मूत्रातीतस्य ,, ... ,,	
७१-७५ हृद्ग्रहव्यापदः ,, ,, ७०८		१२ मेदनः ,, ... ,,		३६ मूत्राष्टौलायाः ,, ... ,,	
७६-७७ अङ्गमहव्यापदः ,, ,,		१३-१४ मूत्रकृच्छ्रहृत् ,, ... ,,		३७ वातबलः ,, ... ,,	
७८-८४ जीवादानव्यापदः ,, ,,		१५ मृदुवस्तिजडीभूते तीक्ष्णो निरुहः ... ,,		३८ उष्णवातस्य ,, ... ,,	
८५-८७ विभ्रंशव्यापदः ,, ,,		१५ तीक्ष्णवस्तिविकर्षिते प्रत्या- स्थापनम् ... ,,		३९-४० वातकुण्डलाकायाः ,, ... ,,	
८८-८९ स्तम्भव्यापदः ,, ,, ७०९		१६-१७ गुददाहदादौ द्राक्षादियोगः ,,		४१-४२ रक्तग्रन्थेः ,, ... ,,	
९०-९१ उपद्रवाख्यव्यापदः ,, ,,		१७ वस्तिशुद्धस्य यवागूविधानं ,,		४२-४३ विड्घातस्य ,, ... ,,	
९२-९३ क्लमाख्यव्यापदः ,, ,,		१८ क्षीणविदकस्य चिकित्सा ... ,,		४४-४९ वस्तिकुण्डलस्य ,, ... ,,	
९४-९५ अध्यायोक्तविषयसंग्रहः		१९-२१ अतिसारस्य षट्त्रिं- शद्भेदाः ७१४		४९-५० मूत्राघातानां चिकित्सा ७२०	
७ वस्तिव्यापत्तिसिद्धिः ।		२२ अतिसारोपद्रवाः ... ,,		५०-६१ उत्तरवस्तेर्विधिः ... ,,	
१-४ वस्तिव्यापत्तिसिद्ध्युपक्रमः ७०९		२३-३३ तेषां नाशना योगाः ,,		६२-७० स्त्रीणामुत्तरवस्तिदाने विशेषः ७२०-७२१	
५-६ वस्त्यसम्पन्नयोगजन्यद्वादश- व्यापदानां निर्देशः ... ,,		३४ अतिसारोक्तकमस्यान्यत्रा- प्यतिदेशः ... ,,		७०-७३ शङ्कस्य निदानलक्षण- चिकित्सितानि ... ७२१	
७-११ अयोगव्यापदः वर्णनं चिकित्सा च ७०९-७१०		३५ आमादिषट्कसंसर्गचिकित्सा ७१५		७४-७८ अर्धावमेदकस्य ,, ... ,,	
१२-१४ अतियोगव्यापदः ,, ,, ७१०		३६-३७ अतिसारहरं द्रुतं ... ,,		७९-८३ सूर्यावर्तकस्य ,, ७२१-७२२	
१५-२० क्लमाख्यव्यापदः ,, ,,		३८-४२ अतिसारहरा यवागवः ,,		८४-८६ अनन्तवातस्य ,, ... ७२२	
२१-२६ आध्मानव्यापदः ,, ,,		४३-४५ अतिसारचिकित्सासूत्रं ,,		८६-८७ शिरःकम्पस्य ,, ... ,,	
२७-२९ हिक्काव्यापदः ,, ,,		४६ अध्यायोक्तविषयाः ... ,,		८८ नस्तःकर्मगुणाः ... ,,	
३०-३१ हृत्प्राप्तिव्यापदः ,, ,, ७११		९ त्रिमर्माया सिद्धिः ।		८९-९२ नस्यकर्मभेदाः ,,	
३२-३९ ऊर्ध्वताख्यव्यापदः ,, ,,		१-२ त्रिमर्मायसिद्ध्युपक्रमः ... ७१६		९३-९५ नस्यकर्म केषु रोगेषु कार्यं	
४०-४२ प्रवाहिकाव्यापदः ,, ,,		३ मर्मेणां संख्या ... ,,		९६ विरेचनं नस्यं कैद्रेव्यैः कल्पनीयं ७२३	
४३-४६ शिरःशूलव्यापदः ,, ,,		३ तत्र त्रयाणां प्राधान्यं ... ,,		९७ तर्पणं ,, ... ,,	
४७-५३ अङ्गशूल- व्यापदः ,, ,, ७११-७१२		४ प्रधानमर्मेणां हृदयशिरो- वस्तीनां वर्णनम् ... ,,		९८-१०७ अवपीडनस्य दानविधिः ,,	
५४-५७ परिकर्तिकाव्यापदः ,, ,, ७१२		५ प्रधानमर्मेणामुपघाते सामान्य- लक्षणानि ... ७१७		१०७-१०८ प्रध्मापनस्य प्रयोगविधिः ,,	
५८-६२ परिलम्बव्यापदः ,, ,,		६ ,, विशेषलक्षणानि ... ७१७		१०९-११५ नस्यकर्मणे व्यापदः, तच्चिकित्सा च ... ,,	
६३ वस्तेर्भृद्वत् तीक्ष्णत्वं च कथं विधेयं ... ,,		७ सर्वोपि ममोपि वाताद्विरो- धता रक्षयाणि ... ,,		११६ प्रतिमर्शगुणाः ... ,,	
६४-६५ वस्तेः सर्वेशरीरमलहरत्वे दृष्टान्तद्वयम् ... ,,		८ वातोपहतेषु मर्मसु चिकित्सा ७१७-७१८		११८ प्रतिमर्शप्रयोगविधिः ... ,,	
६६ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ... ,,		९-१० मर्मेणां परिपालनं कथं कर्तव्यं ... ७१८		११८-११९ अध्यायोक्तविषयाः ७२४	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१० बस्तिसिद्धिः ।	
१-३ बस्तिसिद्धिपत्रकम्: ... ७२४	
४ बलादीन् प्रविभज्य दत्तो बस्तिः	
सर्वैरोगान्वितैरिति ... "	
५ बस्तिगुणाः ... "	
६-८ विरेचनाद्यपेक्षया बस्तेः	
श्रेष्ठव्यतिपादनम् ... "	
८ बस्तेर्भेदाः ... "	
९-१० कुत्र कीदृशो बस्तियोज्यः ... "	
११ बृंहणीयबस्त्वन्तर्हाः ... "	
१२ शोथनीयबस्त्वन्तर्हाः ... "	
१३-१७ कार्यविशेषापेक्षया बस्तीनां	
संस्कारविशेषः ... ७२५	
१८-२० वातरोगे शास्ताः त्रयो बस्तयः,,	
२१-२२ पित्तरोगे " " " "	
२३-२४ कफरोगे " " " "	
२५-२७ पक्षाघातशोथनाश्वत्वारो,,	
२८-२९ छूकमांसदाश्वत्वारो ... ७२६	
३०-३१ सांप्रादिकाश्वत्वारो ... "	
३२ परिलम्बे द्वौ बस्ती ... "	
३३ दाहे एको बस्तिः ... "	
३४-३५ परिकर्तौ द्वौ बस्ती ... "	
३६ प्रवाहणे,, ... "	
३७-३८ अतिशोगे,, ... "	
३८-४२ जीवादाने बस्तयः ... "	
४३ रक्तपित्ते प्रमेहे च बस्तिः... "	
४४-४८ अध्यायोक्तविषयाः ... "	
११ फलमात्रासिद्धिः ।	
१-२ फलमात्रासिद्धिपत्रकम्: ... ७२७	
३-१० आस्थापने कतमत्फलं	
श्रेष्ठमिष्यन् सुनीनां मतानि ... "	
११-१४ तत्रात्रेयकृतो निश्चयः ... "	
१५-१६ युक्तयो बस्तिः सर्वै-	
शरीरस्थान् दोषान् कथम्-	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
पहरतीत्यभिप्रेतप्रश्नः ... ७२८	
१७-१८ तत्रात्रेयकृतं समाधानं "	
१९-२६ पक्ष्णानां बस्तिकर्मविधिः "	
२७ सदातुरा नराः ... ७२९	
२८-३६ तेषां सदातुरत्वे हेतुः "	
चिकित्सा च ... "	
३७ अध्यायोक्तविषयाः ... "	
१२ उत्तरवस्तिसिद्धिः ।	
१-२ उत्तरवस्तिसिद्धिपत्रकम्: ... ७२९	
३-५ वमनादिभिः शुद्ध आतुरो	
यथा परिपालनीयः ... ७३०	
६-८ तस्याग्निसंशुक्षणार्थं पेयादिक्रमः,,	
९ प्रकृतिमापन्नस्य लक्षणानि "	
१०-१२ प्रकृतिमप्राप्तस्य वर्ज्यानि "	
१३ तेषां विस्तरतो व्याख्यानप्रतिज्ञा,,	
१४(१) उच्चैर्भाष्यातिभाष्यजा व्यापदः,,	
१४(२) रथशोभजा " "	
१४(३) अतिचङ्क्रमणजा " ७३१	
१४(४) अल्यशनजा " "	
१४(५) अजीर्णाध्यशनजा " "	
१४(६) विषमाशनजा " "	
१४(७) दिवास्वप्नजा " "	
१४(८) व्यवायजा " "	
१५ पूर्वोक्तव्यापदानां चिकित्सा ... "	
१६(१) मुस्ताद्यो यापनवस्तिः... "	
१६(२) एरण्डमूलाद्यः,, ७३१-७३२	
१६(३) सहचराद्यः " ... ७३२	
१६(४) बृहत्याद्यः " "	
१६(५-६) बलाद्यो यापनवस्ती	
१६(७) दृष्टपायः यापनवस्तिः "	
१६(८) लघुपञ्चमूलाद्यः " "	
१६(९) द्वितीयो बलाद्यः,, ... "	
१६(१०) तृतीयो " " " " "	
१६(११) शालिपर्ण्याद्यो यापनवस्तिः,,	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१६ स्थिराद्यो यापनवस्तिः ... ७३२	
१७ सिद्धिगोनर्दादिषु पूर्वोक्तकल्पा-	
तिदेशः " "	
१८(१) तित्तिर्याद्यो यापनवस्तिः "	
१८(२) द्विपञ्चमूलाद्यो " ... "	
१८(३) मयूराद्यो " ... "	
१८(४) विष्किरादिषु पूर्वोक्तकल्पा-	
तिदेशः " ७३३	
१८(५) गोधाद्यो यापनवस्तिः "	
१८(६) कूर्माद्यो " ... "	
१८(७) कर्कटरसाद्यः " ... "	
१८(८) गोबुधाद्यो " ... "	
१८(९) दशमूलाद्यो " ... "	
१८(१०) मृगादिषु पूर्वोक्तकल्पातिदेशः,,	
१८(११) मध्वाद्यो यापनवस्तिः "	
१८(१२) सद्योष्टताद्यः " "	
१८(१३) मधुतैलाद्यः " "	
१८(१४-१५) मधुघृताद्यो यापन-	
वस्ती " "	
१८(१६) सुराद्यो यापनवस्तिः "	
१८ द्विपञ्चमूलाद्यो " ... "	
१९ वृष्यतमाः ज्ञेहवस्तयः ७३३-७३४	
२०-२२ पूर्वोक्तवस्तीनां गुणाः ७३४	
२३ तत्र वर्ज्यानि ... "	
२५-२५ अध्यायोक्तविषयाः ... "	
२९-३० यापनावस्त्यप्रवृत्तौ कर्तव्यं ७३५	
३० यापनावस्त्येतिसेवने दोषाः "	
३१-३२ तत्र चिकित्सा ... "	
३३ सिद्धिस्थाननिर्दिष्टिः ... "	
३४-३५ एतत्तन्त्रपठनफलं ... "	
३६ प्रतिपत्तिः कर्म ... "	
३७-४१ चरकहठबलाभ्यां कृतो-	
ऽभिप्रेततन्त्रप्रतिपत्तिः " "	
४१-४५ षट्त्रिंशत्तन्त्रयुक्तिनिरूपणं ७३६	
४५-६० तन्त्रयुक्तिज्ञानफलं ... ७३७	
५१-५५ एतच्छास्त्रज्ञानफलम् ७३७-७३८	

चरकतन्त्रे निर्दिष्टानां महर्षीणां नामानि तत्स्थानोद्देशेन ।

अङ्गिराः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।
जमदग्निः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
वसिष्ठः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।
कश्यपः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।
भृगुः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४; ति. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

औत्रेयः (पुनर्वसुः) सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. १२; सू. स्था. अ. २५; सू. स्था. अ. २६; शा. स्था. अ. ३ इत्यादौ ।

गौतमः सांख्यः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४; ति. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

पुलस्त्यः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४; ति. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

नारदः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

असितः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४; ति. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

अगस्त्यः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।
वामदेवः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।
मार्कण्डेयः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

आश्वलायनः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

पारि(री)क्षिः (मौद्रल्यः) सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. २५ इत्यत्र ।

भिक्षुरात्रेयः सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. २५ इत्यत्र ।

भरद्वाजः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

कपिलः (कपिष्ठलः) सू. स्था. अ. १, इत्यत्र ।

विश्वामित्रः सू. स्था. अ. १, इत्यत्र ।

आश्वरथ्यः सू. स्था. १, इत्यत्र ।

भार्गवश्वयनः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. १ इत्यत्र ।

अभिजित् सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

गार्ग्यः सू. स्था. अ. १, इत्यत्र ।

शाण्डिल्यः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

कौण्डिन्यः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

वाक्षिः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

देवलः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

गालवः सू. स्था. अ. १, इत्यत्र ।

साङ्ख्यः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

वैजनापिः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

कुशिकः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

वादरायणः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

वडिशः (धामार्गवः) सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. १२; सू. स्था. अ. २६; शा. स्था. अ. ६; ति. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

शरलोमा सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. २५ इत्यत्र ।

काप्यः सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. १२; ति. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

कालायनः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

काङ्कायनः (बाहीकभिषक्) सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. १२; सू. स्था. अ. २५; सू. स्था. अ. २६; शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।

कैकश्येयः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

धौम्यः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

मारीचिः का(क)श्यपः सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. १२; शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।

शर्कराक्षः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

हिरण्यक्षः (कुशिकः) सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. २५; सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

१. गङ्गाधरस्य 'कश्यपो भृगुः' इति पठित्वा 'कश्यपगोत्रो भृगुर्नानं कश्चिः, न तु सप्तर्षिषु भृगुर्नानं वः' इति व्याख्याति ।
२. 'आत्रेयोऽत्र कृष्णात्रिपुत्रः पुनर्वसुः' इति गङ्गाधरः । पुनर्वसुः कृष्णात्रेयनाम्ना निर्दिष्टः सत्रस्थानसैकादशेऽध्याये अध्यायोक्ताथै-सङ्गहे 'त्रिलेनाद्यौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता' इति । ३. गौतमः सांख्य इति बौद्धविशेषगोतमम्यावृत्तये सांख्य इति, इति गङ्गाधरः । 'सांख्यशब्देन सांख्यदर्शनकृत् कपिल उच्यते' इति योगीन्द्रनाथ-सेनः । ४. 'भिक्षुरिति आत्रेयविशेषणं, पुनर्वसुतो भिक्षोऽयं भिक्षु-रात्रेयः' इति योगीन्द्रनाथसेनः । ५. 'भरद्वाजः कपिष्ठलः न तु कुमारशिरःप्रभृतिभरद्वाजः' इति गङ्गाधरः ।

१. 'वर्तमानप्रतिपु 'मारीचिकाश्यपौ' इति, 'मारीचकाश्यपौ' इति वा द्विवचनान्तः पाठ उपलभ्यते । शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये 'बुद्धिपरि-क्षत्वादन्विन्समिति मारीचिः कश्यपः' इति कश्यपविशेषणतया मारीचिशब्दः पठ्यते ।

लौगाक्षः (लोकाक्षः) सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

पैङ्गिः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

शौनकः सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. २५; सि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

शाकुनेयः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

मैत्रेयः मैमतायानिः सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. १० इत्यत्र ।

वैखानसाः सू. स्था. अ. १; नि. स्था. अ. १, पा. १ इत्यत्र ।

मालखित्याः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. १ इत्यत्र ।

भद्रशौनकः शा. स्था. अ. ६; सि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

कुवाः साङ्गुल्यायनः सू. स्था. अ. १२ इत्यत्र ।

कुमारशिरा भरद्वाजः सू. स्था. अ. १२; सू. स्था. अ. २६;

शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।

वार्योविदो राजर्षिः सू. स्था. अ. १२; सू. स्था. अ. २५; सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

वामकः (काशिपतिः) सू. स्था. अ. २५; सि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

शाकुन्तेयो ब्राह्मणः सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

पूर्णाक्षो मौद्गल्यः सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

निमिर्वैदेहः सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

भद्रकाप्यः सू. स्था. अ. २५; सू. स्था. अ. २६; शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।

भरद्वाजः सू. स्था. अ. २५; शा. स्था. अ. ३ इत्यत्र ।

धन्वन्तरिः शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।

अत्रिः चि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।

जनको वैदेहः शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।

कौशिकः सि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

चरकसंहिताव्याख्यायामाधुर्वेददीपिकायां श्रीचक्रपाणिदत्तेन प्रमाणतयोपन्य- स्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां चैकद्वित्र्यानोल्लेखपूर्वकं नामानि ।

व्याकरणमहाभाष्यम् २(बृह)-१(पार्श्व)-३७(पंक्तिः) इत्यत्र ।
वैशेषिकसूत्रम् २-१-३८; ९-१-२९ इत्यादौ ।
पाणिनीयव्याकरणम् २-२-१५; ३-१-६ इत्यादौ ।
सुश्रुतः (शल्यतन्त्रप्रणेता) ३-२-२६; १६-१-९ इत्यादौ ।
जसुकर्णः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) ३-२-४०; ९-२-२९;
२६-२-२४ इत्यादौ ।
हरिवंशः (महाभारतस्य खिलपर्व) ४-१-८ इत्यत्र ।
व्यासः (महाभारतपुराणादिकर्ता) ४-२-१६; २४३-१-२२
इत्यादौ ।
हारीतः (कायचिकित्सातन्त्रकर्ता) ७-२-३५; २०-२-१;
११८-२-२६ इत्यादौ ।
वाग्भटः (अष्टाङ्गसंस्थाष्टाङ्गहृदययोः कर्ता) ७-२-३८;
१९-१-१ इत्यादौ ।
भट्टारहरिचन्द्रः (चरकव्याख्याकारः) १०-२-८; ५३-२-
२८ इत्यादौ ।
मनुस्मृतिः (धर्मशास्त्रम्) १२-१-२४ इत्यत्र ।
न्यायदर्शनम् १२-२-१; ३६७-२-३० इत्यादौ ।
पदार्थधर्मसंग्रहः (वैशेषिकम्) १३-१-११ इत्यत्र ।
अगस्त्यः (कायचिकित्सातन्त्रकारः) १७-२-२० इत्यत्र ।
शालाक्यम् (विदेहप्रणीतम्) २४-२-६; ३७-२-४०;
३९-१-२५ इत्यादौ ।
अग्निवेशः (कायचिकित्सातन्त्रकारः) २६-१-४; ४१४-२-
१६; ४५३-२-१७; ४३२-१-६ इत्यादौ ।
सूदशास्त्रम् (पाकशास्त्रम्) २६-१-२०; १८९-१-७ इत्यादौ ।
शौनकः ३१-१-२६; ४१७-२-२१ इत्यादौ ।
हस्तिवैद्यकं (पालकाप्यप्रणीतम्) ४६-१-२४ इत्यत्र ।
अश्ववैद्यकम् ५२-२-३२ इत्यत्र ।
कपिलबलः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) ५३-२-२६ इत्यत्र ।
क्षारपाणिः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) ५८-२-२५; ११८-
२-२३ इत्यादौ ।
शान्तिरक्षितः (तत्त्वसंग्रहकारः) ७२-१-२३ इत्यत्र ।
कमलशीलः (तत्त्वसंग्रहव्याख्याकारः) ७२-१-२८ इत्यत्र ।
चन्द्रिका (चरकव्याख्या) १६१-२-७ इत्यत्र ।
विश्वामित्रः १६४-२-८; ४३९-२-३२ इत्यादौ ।
नलः (पाकशास्त्रप्रणेता) १६८-२-३५ इत्यत्र ।
विशाखी (नाट्यशास्त्रकारः) २२३-२-३३ इत्यत्र ।
काश्यपः २८१-१-३४
सांख्यकारिका २८८-१-१२; २९०-१-१२ इत्यादौ ।
निषण्डुः ३५४-१-१७ इत्यादौ ।
बराहमिहिरः (बृहत्संहिताप्रणेता) ३७४-१-३१ इत्यादौ ।
वररतः (नाट्यशास्त्रप्रणेता) ३९१-१-९ इत्यत्र ।
खरनादः (कायचिकित्सातन्त्रकारः) ४०५-१-३०; ४०८-

२-३४ इत्यादौ ।
दार्ढवाहः ४०५-१-३४ इत्यत्र ।
भाळुकिः (शल्यतन्त्रकारः) ४०७-१-२०; ४०७-१-३१
इत्यत्र ।
कादमीराः ४०८-१-८; ५९४-१-६
पुष्कलावतः (शल्यतन्त्रप्रणेता) ४१२-१-१५; ४९०-२-३७;
५५६-२-२६ इत्यादौ ।
अग्निवेशसंहिता (कायचिकित्साग्रन्थः) ४१४-२-१८ इत्यत्र ।
कृष्णात्रेयः ४१६-१-३१; ४१७-२-१६ इत्यत्र ।
दारुकः ४१६-२-३२ इत्यत्र ।
अत्रेयः (कायचिकित्सातन्त्रकारः) ४१७-१-६ इत्यत्र ।
चक्षुष्येणः ४५३-२-२० इत्यत्र ।
आषाढवर्मा (चरकव्याख्याकारः) ४१९-१-२०; ५७७-२-
२८; ६७३-२-२७ इत्यत्र ।
भासदत्तः (चरकव्याख्याकारः) ४१९-१-२० इत्यत्र ।
स्वामिदासः (चरकव्याख्याकारः) ४१९-१-२० इत्यत्र ।
ब्रह्मदेवः (चरकव्याख्याकारः) ४१९-१-२१ इत्यत्र ।
मेरुः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) ४२४-२-३२ इत्यत्र ।
क्षीरस्वामिदत्तः (चरकवार्तिककारः) ४३४-१-१४ इत्यत्र ।
भीमदन्तः (चरकव्याख्याकारः) ४७७-१-३२ इत्यत्र ।
चरककादमीरापाठः ४९७-१-२६; ८२-२-२७ इत्यत्र ।
पराशरः (कायचिकित्सातन्त्रकारः) ५१६-१-३; ६८३-१-
११ इत्यादौ ।
भोजः (शल्यतन्त्रप्रणेता) ५१५-१-५; ५१९-२-२५ इत्यादौ ।
ईश्वरसेनः (चरकव्याख्याकारः) ५१९-२-२७; ६८०-२-३५
(ति. स्था.) इत्यत्र ।
बृद्धकाश्यपः (अगदतन्त्रकारः) ५७१-२-२६ इत्यत्र ।
काश्यपः (अगदतन्त्रकारः) ५७३-१-२५ इत्यत्र ।
परिहारवार्तिकम् ५७७-२-३३; ५८५-२-३४ इत्यत्र ।
करालः (शालाक्यतन्त्रप्रणेता) ६०६-२-१ इत्यत्र ।
साल्यकिः (शालाक्यतन्त्रकारः) ६०६-२-१ इत्यत्र ।
विदेहः (शालाक्यतन्त्रप्रणेता) ६०६-१-३६; ६०७-१-१८
इत्यत्र ।
गन्धशास्त्रम् ६२३-२-२० इत्यत्र ।
भरद्वाजः ६७७-१-३३ इत्यत्र ।
भद्रशौनकः ६८०-२-३१ इत्यत्र ।
अग्निरिः (चरकव्याख्याकारः) ६८०-३-३४ इत्यत्र ।
सैन्धवः (चरकटीकाकारः) ६८०-२-३५ इत्यत्र ।
जेजुटः (चरक-सुश्रुतव्याख्याकारः) ६८०-२-३५ इत्यत्र ।

१ बृद्धजीवकीयते (कीमारुच्यते) इत्यन्ते दारुवाह्यं नाम;
यथा सूत्रस्याने वेदनाध्याये—“उपासमानसृष्टिभिः कश्यपं बृद्ध-
जीवकः । चोदितो दारुवाहेन वेदनाधेऽन्यचोदयत्” इति; तथा
सूत्रस्याने रोगाध्याये—“पञ्चरोमा आगन्तुवापितकृक्कविदोषा
इति दारुवाहो राजर्षिः” इति ।

श्रीः ।

चरकसंहिता

श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितया

आयुर्वेददीपिकाख्यव्याख्यया संवलित्वा ।

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

गुणत्रयविभेदेन मूर्तित्रयमुपेयुषे ।

त्रयीभुवे त्रिनेत्राय त्रिलोकीपतये नमः ॥ १ ॥

सरस्वत्यै नमो यस्याः प्रसादात् पुण्यकर्मभिः ।

बुद्धिदर्पणसंकान्तं जगदधक्ष्मणीक्ष्यते ॥ २ ॥

ब्रह्मदक्षाश्रिवेशभरद्वाजपुनर्वसु-

द्भुताश्वेसचरकप्रभृतिभ्यो नमो नमः ॥ ३ ॥

पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिस्फुरते ।

मनोवाक्कायदोषाणां हैत्रेऽहिपतये नमः ॥ ४ ॥

नरदत्तगुरुहिष्टचरकार्यसुगामिनी ।

क्रियते चकदत्तेन टीकाऽऽयुर्वेददीपिका ॥ ५ ॥

सभ्याः सद्गुरुवाक्कुधासुतिपरिस्फीतश्रुतीनसि वो
नालं तोषयितुं पयोदपयसा नाम्मोनिधिरुच्यते ।

व्याख्याभासारसंप्रकाशनमिदं त्वस्मिन् यदि प्राप्यते
क्वापि क्वापि कणो गुणस्य तदसौ कर्णे क्षणं धीयताम् ॥ ३ ॥

इह हि धर्माधिकाममोक्षपरिपन्थिरोगोपशमाय ब्रह्मप्रभृ-
तिभिः प्रणीतायुर्वेदतन्त्रेष्वतिविस्तारत्वेन संप्रति वर्तमानाल्पायु-
र्मेधसां पुरुषाणां न सम्यगर्थधिगमः, तदनधिगमाच्च तद्वि-
हितार्थानामननुष्ठाने तथैवोपपन्नो रुजामिति मन्वानः परम-
कारुणिकोऽत्रैभवानग्निवेशोऽल्पायुर्मेधसामपि सुखोपलम्भार्थं
नातिसङ्क्षेपविस्तरं कायचिकित्साप्रधानमायुर्वेदतन्त्रं प्रणेतुमार-
ब्धवान् । तस्मिंश्च श्लोकनिदानविमानशारीरेन्द्रियचिकित्सित-
करूपसिद्धिस्थानात्मकेऽभिधातव्ये निखिलतन्त्रप्रधानार्थाभिधाय-

कतया श्लोकस्थानमेवाग्रे वक्तव्यममन्यत । वक्ष्यति हि—“श्लोक-
स्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् । चतुष्काणां महार्थानां
स्थानेऽस्मिन् संप्रहः कृतः” (सू. अ. ३०) इति । तत्र च
सूत्रस्थानेऽयुक्तचरोगग्रहणे त्वरया रोगोपघातिभेषजाभिधायि-
चतुष्केऽभिधातव्ये निखिलतन्त्रबीजभूतहेतुलिङ्गौषधार्थस्य
तथा तन्त्रप्रवृत्त्यज्ञप्रयोजनवदायुर्वेदागमादेरभिधायकं दीर्घजीवि-
तीयमध्यायमभिधातुमारब्धवान् । श्रोतृजनप्रवृत्तिहेत्वभिधेय-
प्रयोजनसंबन्धोपदर्शकं श्रोतुबुद्धिसमाधानाय व्याख्यानप्रतिज्ञा-
परमष्टपदमष्टसंख्यायां मङ्गलत्वेनादौ सूत्रं निवेशितवान्—
अथातो दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः इति । यतो निर-
भिधेये कचटतपादौ सामिधेये वा निष्प्रयोजने काकदन्तपरी-
क्षादौ प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते, तेनादावभिधेयप्रयोजने
अभिधातव्ये । यदुक्तं—“अभिधेयफलज्ञानविरहस्तिमितो-
द्यमाः । श्रोतुमल्पमपि ग्रन्थं नाद्रियन्ते हि साधवः”—इति ।
अभिधेयवत्त्वप्रयोजनवत्त्वनिर्वाहार्थं चाभिधेयशास्त्रयोरभिधा-
नाभिधेयलक्षणः संबन्धः, प्रयोजनशास्त्रयोश्च साध्यसाधनभाव-
लक्षणोऽभिधातव्यः । तत्रैवामभिधेयं हिताहितादिरूपेणायुः
वक्ष्यति हि—“हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते” (सू. अ. ३०)
इति । अत्र च सर्वाभिधेयावरोधो यथास्थानमेव व्याकरणीयः ।
प्रयोजनं च धातुसाम्यम् । यथोक्तं—“धातुसाम्यक्रिया चोक्ता
तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्”—(सू. अ. १) इति । संबन्धोऽप्या-
युःशास्त्रयोरभिधानाभिधेयलक्षणः, प्रयोजनेन च धातुसाम्येन
सममस्य शास्त्रस्य हेयोपादेयज्ञानावान्तरव्यापारस्य साध्यसाधन-
भावलक्षणः । तदेतत्सर्वं दीर्घजीवितीयमित्यनेन पदेन दीर्घजी-
वितशब्दमधिकृत्य कृतप्रयोजनाभिधायकं धातुसाम्यक्रिया चो-

१ ‘मितो नमः’ इति पा० । २ ‘हृष्टे’ इति । ३ ‘दीयताम्’
इति पा० । ४ ‘तद्विहिताननुष्ठाने’ इति पा० । ५ ‘तत्रभवान्’ इति
च पा० । ६ ‘निखिलतन्त्रार्थाभिधायकतया’ इति पा० ।

१ ‘दीर्घजीवितमित्यधिकृत्य’ इति पा० ।

का' इत्यादिवाक्याभिधायकेन दर्शितं मन्तव्यम् । ननु, प्रयोजनाभिधानं शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति यदुक्तं तत्र युक्तं, यतो न प्रयोजनाभिधानमात्रेण प्रयोजनवत्तावधारणं, विप्रलम्भकसंसारमोचनप्रतिपादकादिशास्त्रेषु प्रयोजनाभिधानेऽपि निष्प्रयोजनत्वदर्शनात् । अथ मन्यसे, आसप्रयोजनाभिधानमैतदतोऽत्र यथार्थत्वं; ननु भो कथमयं प्रयोजनाभिधायी आसः ? तदभिहितशास्त्रस्य यथार्थत्वादिति चेत्, हन्त न यावच्छास्त्रस्य प्रयोजनवत्तावधारणं न तावच्छास्त्रप्रवृत्तिः, न यावच्छास्त्रप्रवृत्तिर्न तावच्छास्त्रस्य यथार्थत्वावधारणं, न यावच्छास्त्रस्य यथार्थत्वावधारणं न तावच्छास्त्रस्य कर्तुरासत्वमवधार्यते, आसज्ञानवधूतौ च कुतस्तदभिहितप्रयोजनवत्तावधारणमिति चैकक्रमापद्यते; अथ मन्यसे, मा भवतु प्रयोजनवत्तावधारणम्, अर्थरूपप्रयोजनवत्तासन्देह एव प्रवर्तको भविष्यति, कृष्यादावपि हि प्रवृत्तिरर्थसन्देहादेव; नहि तत्र कृषीवलानां फललाभावधारणं विद्यते, अन्तराऽवप्रहादेरपि संभाव्यमानत्वात्; नन्वेवमसत्यपि प्रयोजनाभिधाने सप्रयोजननिष्प्रयोजनशास्त्रदर्शनाच्छास्त्रत्वमेव प्रयोजनवत्तासन्देहोपदेशकमस्तु, तथाऽप्यलं प्रयोजनाभिधानेन । नैवं, नहि सामान्येन प्रयोजनसन्देहः प्रयोजनविशेषार्थिनं तथा प्रवर्तयति यथाऽभिप्रेतप्रयोजनविशेषविषयः सन्देहः; अभिप्रेतविशेषविषयश्च सन्देहो न विशेषविषयस्मरणमन्तरा भवति, अतो ये तावदनवधूताभिवेशाप्रामाण्यास्तेषां धातुसाम्यसाधनमिदं शास्त्रं न वेत्येवमाकारविशेषसन्देहोत्पादनार्थं प्रयोजनविशेषाभिधानं; ये पुनः परमर्षेर्विशेषस्यायत्त एवावधूतप्रामाण्यास्तेषां तदभिहितप्रयोजनवत्तावधारणेनैव प्रवृत्तिरिति युक्तं प्रयोजनाभिधानम् । प्रयोजनाभिधायावाक्ये तु स्वल्पप्रयत्नबोध्ये प्रयोजनसामान्यसन्देहादेव प्रवृत्तिरुपपत्ता, न पुनरनेकसंवत्सरक्रेडाबोध्ये शास्त्रे । तदेवं यदुच्यते—'प्रयोजनाभिधायावाक्यप्रवृत्तावपि प्रयोजनमभिधातव्यं, तथा न्वानवस्था' इति, तस्मिन् संभवति । अधेस्वादि-सूत्रेऽथशब्दो ब्रह्मादिप्रणीततन्त्रेष्वल्पायुर्मैथसासमर्थानवधारणस्य, तथाऽभीष्टदेवतानमस्कारशास्त्रकरणार्थंयुर्वीशालाभयोरानन्तर्ये प्रयुक्तोऽपि शास्त्रादौ स्वरूपेण मङ्गलं भवत्युक्त्याहरणप्रवृत्तौद-कुम्भदर्शनमिव प्रस्थितानाम् । ग्रन्थादौ मङ्गलसेविनिस्तान्तरा-याणां ग्रन्थकर्तृश्रोतृणामभिप्रेतेऽल्लभो भवतीति युक्तं मङ्गलोपादानम् । अथशब्दस्य मङ्गलत्वे स्मृतिः—'ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कैणं भित्वा विनिर्यातो तेन माज्जलिका-वृभौ'—इति । शास्त्रान्तरे चादौ मङ्गलत्वेन दृष्टोऽयमथ-शब्दः । यथा—'अथ शब्दातुसासनम्' (व्या. म. भा. अ. १ पा० १ अ. १), 'अथातो धर्म व्याख्यास्यामः' (वै. अ. १

आ. १ सू. १) इत्यादौ । अभीष्टदेवतानमस्कारस्तु ग्रन्थादौ शिष्टाचारप्राप्तः परमशिष्टनामिवेशेन कृत एव, अन्यथा शिष्टाचारलङ्घनेन शिष्टत्वमेव न स्याद् व्याख्यानान्तरायभयश्च; तथा ग्रन्थाविविधेतिशयापि नमस्कारस्य प्रत्यवायापहृत्वाच्च न ग्रन्थनिवेशनम् । यथा च युर्वीशालाभानन्तरमेतत्तन्त्रकरणं तथा 'अथ मैत्रीपरः पुण्यम्' (सू. अ. १) इत्यादौ स्फुटमेव । ग्रन्थकरणे च गुर्वेतुमितिप्रतिपादनेन ग्रन्थस्योपादेयता प्रदर्शिता भवति । यत् पुनः शिष्यप्रश्नानन्तर्यार्थैलमथशब्दस्य वर्ण्यते तत्र मां धिनोति, नहि शिष्यान् पुरो व्यवस्थाप्य शास्त्रं क्रियते; श्रोतवु-दिस्वीकारे तु शास्त्रकरणं युक्तं, न च बुद्धिस्थीकृताः प्रश्नो भवन्ति । अतःशब्दोऽधिकारप्रागवधुपदेशकः, अत ऊर्ध्वं यदुपदेश्यामो रीर्षजीवित्तीयं तदिति; यदि वा हेतौ, येन ब्रह्मादिप्रणीतायुर्वेदतन्त्राणायुक्तेन न्यायेनोत्संभन्धत्वमिव, अतो हेतोर्दीर्घजीवित्तीयं व्याख्यास्याम इति योजनीयम् । रीर्षजीवित्तीयमित्यत्र रीर्षजीवितशब्दोऽस्मिन्नस्तीति मत्वर्थे 'अध्यायातुवाक्योर्लङ्क च' (पा. अ. ५. पा. २ सू. ६०) इति छप्रत्ययः । यदि वा रीर्षजीवितशब्दमधिकृत्य कृतो ग्रन्थोऽध्यायरूपतन्त्ररूपो वा, इत्यस्यां विषधायाम् 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (पा. अ. ४।३।८७) इत्यधिकारात् 'सिद्ध्युक्तन्दयमसम्' (पा. अ. ४. पा. ३ सू. ८८) इत्यादिना छः । एवमन्यत्राप्येवंजातीयो मन्तव्यम् । अत्र च सत्यपि शब्दान्तरे रीर्षजीवितशब्देनैव संज्ञा कृता, रीर्षजीवितशब्दस्यैव प्रवचनादौ निवेशात् प्रशस्तत्वाच्च । 'रीर्षजीवितशब्दोऽस्मिन्नस्ति' इति, 'रीर्षजीवितशब्दमधिकृत्य कृतो वा, इत्यनया व्युत्पत्त्या रीर्षजीवित्तीयशब्दस्तत्रेऽध्याये च प्रवर्तनीयः । तेन रीर्षजीवित्तीयं व्याख्यास्याम इत्यनेन तैत्र्यं प्रति व्याख्यानप्रतिज्ञा लब्धा भवति, पुनर्दीर्घजीवित्तीयमिति पदमावर्थाध्यायपदसमभिव्याहृतमध्यायव्याख्यानप्रतिज्ञा लभ्ययति । दृष्टं चावृत्त्य पदस्य योजनं, यथा—अपामार्गत्पण्डलीये 'गौरवे शिरसः शूले पीनसे' (सू. अ. २) इत्यादौ 'शिरसः' इति पदं 'गौरवे' इत्यनेन युज्यते, आवृत्त्य 'शूले' इत्यनेन च । अतश्च यदुच्यते—अकृततन्त्रप्रतिज्ञास्याध्यायप्रतिज्ञा ऊनकायमानेति, तस्मिन् संभवति । यदि वा, अध्यायप्रतिज्ञैवास्तु, तथैव तन्त्रप्रतिज्ञाऽप्यर्थलब्धैव, न ह्यध्यायस्तत्रव्यतिरिक्तः, तेनावयवव्याख्याने तन्त्रस्याप्यवयविनो व्याख्या भवत्येव; यथा—अङ्गुलीप्रहणेन देवदत्तोऽपि गृहीतो भवति । अवयवान्तरव्याख्यानप्रतिज्ञा तु न लभ्यते, तां तु प्रत्यव्यायमेव करिष्यति । अध्यायमिति अधिपूर्वादिङ्—'इहश्च' (पा. अ. २ पा. ४ सू. ४७) इति कर्मणि घञा साध्यम् । तेन अधीयते इत्यध्यायः ।

१ 'संसारमोचकादिशास्त्रेषु' इति पा० । २ 'भेत्तुं, तत्कु-
तौऽयथापेक्षम्' इति पा० । ३ 'चक्रक्रमापतितं' इति पा० ।
४ 'गण्डं' इति पा० ।

१ 'व्याख्यानान्तरायभयात्' इति पा० । २ 'जसत्रत्वमिव'
इति पा० । ३ 'तन्त्रव्याख्यानप्रतिज्ञा' इति पा० । ४ 'तु
लभ्यते' इति पा० । ५ 'अधीयतेऽसावित्यध्यायः' इति पा० ।

न चानया व्युत्पत्त्या प्रकरणचतुष्कस्थानाद्विधितिप्रसङ्गः, यतो योगरूढेयमध्यायसंज्ञाध्यायस्य प्रकरणसमूहविशेष एव दीर्घ-जीवित्यादिलक्षणे पङ्कजशब्दवद्वर्तते न योगमात्रेण वर्तते । वक्ष्यति हि—“अधिकृत्येयमध्यायानामसंज्ञा प्रतिष्ठिता” (सू. अ. ३०) इति; नामसंज्ञा योगरूढसंज्ञेत्यर्थः । यदि वा करणाधिकरणयोरर्थयोः “अध्यायान्यायोद्यावासंज्ञायाश्च” (पा. अ. ३, पा. ३, सू. ११२) इतिसूत्रेण निपातनादध्यायपदसिद्धिः । अधीयतेऽस्मिन्ननेन वाऽर्थविशेष इत्यध्यायः । अतिप्रसक्तमिषे-धस्तुक्तन्यायः । व्याख्यास्याम इति व्याख्यापूर्वात् ख्यातेर्लट्टा साध्यम् । चक्षिषो हि प्रयोगेऽनिच्छतोऽपि व्याख्यातुः क्रिया-फलसंबन्धस्य दुर्निवारत्वेन “स्वरितजित” (पा. अ. १ पा. ३ सू. ७२) इत्यादिनाऽऽत्मनेपदं स्यादिति । “वि” इति विशेषे, विशेषाश्च व्याससमासादयः । आढ्यं क्रियायोगे, ये तु मर्यादायामभिविधौ वा आह्वययोगं मन्यन्ते तेषामभिप्रायं न विद्मः । यतो मर्यादायामभिविधौ चाहः प्रातिपदिकेन योगः स्यात्; यथा—“आसमुद्रवित्तीचानां” (र. द. अ. १.) “आपात-लीपुत्राद्भुवो देव” इत्यादौ, इहापि च तथा । क्रियायोगविरहे “उपसर्गाः क्रियायोगे” (पा. अ. १. पा. ४. सू. ५९) इति नियमादाह उपसर्गत्वं न स्यात्; ततश्चातुसर्पगणका व्यवधानाद् वेरुपसर्गस्य प्रयोगो न स्यात् । येनात्यवहितः सजातीय-व्यवहितो वा धातोरुपसर्गो भवति । व्याजोरभयोरप्यनुप-सर्गत्वे तत्संबन्धोचितभूरिप्रातिपदिककल्पनागौरवप्रसङ्गः स्यात्; तस्मात् क्रियायोगित्वमेवाहो न्याय्यम् । अथ, अतः, दीर्घ, जीवित्यम्, अध्यायं, वि, आ, ख्यास्याम इत्यष्टपद-त्वम् ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

ननु कथमभिवेशः सकलपदार्थशेषविशेषज्ञानव्याख्येयमा-भुवेदं व्याख्यास्यति; यतो न तावद्भेषजादीनामशेषविशेषः प्रत्यक्षज्ञेयः, सर्वपदार्थानां विशेषाणां प्रत्यक्षाविषयत्वात्; अन्यथ्यत्यतिरेकान्यां तु सर्वपदार्थावधारणं दुर्लभमेव, यत एक-मेव मधु स्वरूपेण जीवयति, मारयति चोष्णं समष्टं च, कफप्रकृतेर्हि तमहितं वातप्रकृतेः, अद्रूपे साम्पत्यमसाम्पत्यं मरौ, शीते स्वाम्यसेव्यं ग्रीमे, हितमशुद्धे द्रव्ये चाहितम्, अल्पं गुण-करमाबाधकरमल्पपुष्पम्, आमतं गतमुदरे उपक्रमविरोधित्वा-दतिविभ्रमकरं, काकमाचीयुक्तं पक्वनिकुचेन च सहोपयुक्तं मर-णाय अथवा बलवर्णेवीर्यतेजउपपातया भवति, इत्येवमादि तत्त-द्युक्तं तत्तच्छतशः करोति; अत एवैकस्यैव मधुनो रूपं यदाऽ-नेन प्रकारेण दुरभिगमं, तदाऽत्र कैव कथा निखिलपदार्थाशेष-विशेषज्ञानस्य; अजानंश्च व्याचक्षाणः कथमुपादेयवचन इति कृत्वा गुरोःसात्प्रतिपत्तं प्रतिपादयिष्याम इति दर्शयत् तस्मिन् शब्दे निराचिकीर्षुर्गुरुकानुवादरूपतां स्वप्रन्थस्य दर्शयन्नाह—

१ ‘सर्वपदार्थविशेषाणां’ इति पा० । २ ‘दुश्शक्तमेव’ इति पा० ।

इति ह स्माह भगवानात्रेय इति । अत्र इतिशब्दो वक्ष्यमाण-ार्थपरामर्शकः, इतिशब्दोऽवधारणे; यथा—“न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति” —इति, अत्र च हेति नैवेत्यर्थः । अत्र ‘स्माह’ इति स्वशब्दप्रयोगेण भूतमात्र एव लिङ्गं “लट् से” (३।२।११८) इति लट्; न भूतानद्यतनपरोक्षे, आत्रेयोप-देशस्याभिवेशं प्रत्यपरोक्षत्वात् । यथा च भूतमात्रे लिङ्गं भवति तथाच दर्शयिष्यामः । भगं पूजितं ज्ञानं, तद्वान्; यथोक्तम्—“उत्पत्तिं प्रत्येयं चैव भूतानामागतं गतिम् । वेति विद्याम-वियां च स वाच्यो भगवानिति”; यदि वा भगशब्दः समस्तै-श्वर्यमाहात्म्यादिवचनः; यथोक्तम्—“ऐश्वर्यस्य समप्रस्य वीर्यस्यै यशसः प्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वर्णां भग इतीहनाः” इति । अत्रेपरममात्रेयः; अनेन विद्युद्वशत्वं दर्शितं भवति । अत्रान्ये वर्णयन्ति—“चतुर्विधं सूत्रं भवति—गुरुसूत्रं, शिष्य-सूत्रं, प्रतिस्करसूत्रम्, एकीयसूत्रं चेति । तत्र गुरुसूत्रं यथा—“नैतदुद्धिता प्रष्टव्यमभिवेशः” (सू. स्था. अ. ४) इत्यादि, प्रति-स्करसूत्रं यथा—“तमुवाच भगवानात्रेयः” (सू. अ. ४) इत्यादि, शिष्यसूत्रं यथा—“नैतानि भगवन् पञ्चकवाय-शतानि पुर्यन्ते” (सू. स्था. अ. ४) इत्यादि, एकीयसूत्रं यथा—“कुमारस्य शिरः पूर्वमभिनिर्वर्तत इति कुमारशिरा भरद्वाजः” (शा. स्था. अ. ६) इत्यादि । तेनाद्यं व्याख्यान-प्रतिज्ञासूत्रं गुरोरेव, शिष्यस्याभिवेशस्य व्याख्यानेऽनधिकार-त्वात् । द्वितीयं च सूत्रं प्रतिस्करसूत्रं । इतिशब्देन च प्रकार-वाचिना ‘दीर्घजीवित्यं व्याख्यास्याम’ इति पराश्रयते; तेनाह-स्येति भूतानद्यतनपरोक्ष एव भवति, प्रतिस्कर्तारं प्रज्ञात्रेयो-पदेशस्य परोक्षत्वात् । अनेन च न्यायेन तमुवाच भगवानात्रेय इत्यादावपि लिङ्गिधिरुपपन्नो भवति । सुश्रुते च “यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः” (सू. सू. स्था. अ. १) इति प्रतिस्-स्करसूत्रमिति कृत्वा टीकाकृता लिङ्गिधिरुपादितः” इति । अत्र द्रुमः—यत्तावदुक्तं शिष्यस्याभिवेशस्य व्याख्यानाधिकाराविदं गुरोः सूत्रं; तच्च, नहि जात्या गुरुत्वमस्ति, यतः स एवात्रेयः स्वगुरुमपेक्ष्य शिष्यः, अभिवेशादीमपेक्ष्य गुरुः; एवमभिवे-शोऽपि ग्रन्थकरणकाले सखुद्धिस्थीकृतान् शिष्यान् प्रति गुरु-रिति न कश्चिद्दोषः । यत्पुनर्द्वितीयसूत्रस्य प्रतिस्करसूत्रतया भूतानद्यतनपरोक्षे लिङ्गिधिरुपायते, तत्र विचार्य—किमिदं द्वितीयं सूत्रं पूर्ववाक्यैकतापन्नं न वा ? यथेकवाक्यतापन्नं तदा सुश्रुते—तथा व्याख्यास्यामो यथोवाच धन्वन्तरिरिति योजनीयं, तथाच तथा व्याख्यास्याम इति क्रियेकवाक्यतापन्न-मुवाचेति पदं न भिन्नकर्तुं भवितुमर्हति, तथाच कृतो लिङ्गिधिरु-अथ नैकतापन्नं, तदा गौरवः पुरुषो हस्तीतिवन्नाश्रयतिः । किंच जत्कृणीदौ प्रतिस्करसूत्रेण जत्कृणीदौ भवति, तद्व कथं “नानाश्रुतपरिपूर्णकण्ठः शिष्यो जत्कृणः प्राज्ञलि-र-

१ ‘कारणं’ इति पा० । २ ‘माहात्म्ययशसाः’ इति पा० ।

३ ‘कामस्याथ प्रत्यक्ष’ इति पा० ।

विगम्योवाच" इत्यादौ लिङ्गिभिः । अनेन न्यायेन चरकैऽपि प्रतिस्कर्तुं सूत्रपक्षे लिङ्गिभिर्नास्ति, तस्माच्चरकैऽपि निवेशः शुश्रुते सुश्रुत एव सूत्राणां प्रणेता, क्वचित् किंचिदर्थं स्तोतुं निमित्तं वाऽऽख्यायिकाख्यं पुराकथं दर्शयन् किमपि सूत्रं गुरुक्तानुवावरूपतया किमप्येकीयमतानुवावरूपतया लिखति; प्रतिस्कर्ता त्वयं ग्रन्थं पूरयति तदाद्यग्रन्थकृत्यैव । लिङ्गिभिस्तु भूतानयतनमात्र एव छन्दोविहितो भाषायामपि वर्णनीयः, अन्यथा उवाचेति पदं जटुकर्णोदी न स्यात्; तथा च हरिवंशे धन्योपाख्याने "मासुवाच" इति, तथा "अहमुवाच" इति च न स्यात्; यथा "स मासुवाचाम्बुचरः कूर्मो मानुषवतं स्वयम् । किमाश्चर्यं मयि मुने धन्यश्चाहं कथं विभो" (हरिवंशे, विष्णुपर्व २, अ. ११०) इति, तथा "स्वयम्बुवचनात् सोऽहं वेदान् वै समुपस्थितः । उवाच चैनान्श्रुतुः" इति । यदपि "इति ह स्माह" इत्यत्र इतिशब्देन पूर्वसूत्रं परामुच्यते; तन्न, येन दीर्घजीवितोऽपि सूत्रमात्रस्य तदर्थस्य वा गुरुक्तत्वप्रतिपादने सति नैवोत्तरत्राभिधेयाभिधानेन निखिलतन्त्रस्य गुरुक्तानुवावरूपतया करणं श्रोतृश्रद्धाकरणं प्रतिपादितं भवति । भवति तु भावयितुं यथा पुरा व्याख्यातं, तस्मात्तदेव स्यादप्यमिति । अभिवेशस्य व्याख्यास्याम इति बहुवचनमेकस्मिन्नप्यसदः प्रयोगाद्बहुवचनप्रयोगस्य साधुत्वात्; साधु हि वदन्ति वक्तारो—"वयं करिष्यामः" इति । भगवानात्रेय इत्यत्र त्वेकवचननिर्देशः कृतः, भगवानित्यनेनैवात्रेयस्य शुरोर्गौरवस्य दर्शितत्वात् ॥ २ ॥

दीर्घं जीवितमन्विच्छन्भरद्वाज उपागमत् ।

इन्द्रमुग्रतपा बुद्ध्वा शरण्यममरेश्वरम् ॥ ३ ॥

ननु यथाऽभिवेशस्यायुर्वेदस्य दुराविगमत्वेन प्रलक्षितो वाऽन्वयव्यतिरेकाद्वा ज्ञानं न संभाव्यते, एवमात्रेयस्यापि कथमायुर्वेदज्ञानं स्यात्, यन्मूलमभिवेशस्यायुर्वेदज्ञानं समीचीनमुच्यते, इत्याशङ्क्यायुर्वेदस्याविज्ञतागमत्वं दर्शयन्नाह—दीर्घं जीवितमित्यादि । जीवितं शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः । तच्च दीर्घमिति दीर्घकालसंनिधि, कालशब्दोऽप्यत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । यत्तन्त्रशैली चैवंमाचारस्य सत आदिमध्यात्तलोपात्तं करोति, ये लुप्ता अपि गम्यन्त एव । यथा "ग्राम्यान्पौदकरसां"—(स. अ. २१) इत्यत्र मांसशब्दो लुप्तः, तथा "दग्धविक्षु" इत्यत्र विषशब्दो लुप्त इत्यादि । अन्विच्छन्मिति अतुल्यं दीर्घमिच्छन् । भरद्वाज इति गोत्रनाम । "उग्रतपा" इति विशेषणं भरद्वाजस्य मातुषस्यापिन्द्राभिगमनशक्तिः, तथा शरण्यत्वप्रतीतिशक्तिश्चोपदर्शयते; अन्विच्छो हि तपसां प्रभावो येनागस्त्यो महोदधिमपि चुल्लकनिपेयमकरोत् । नच वाच्यमुग्रतपस्त्वेनैव किमित्ययमायुर्वेदमपि न बुध्यते, यतस्तपःप्रभावोऽपि प्रतिनियतविषयत्वाच्च सर्वत्र शक्तिमान्, शक्तिश्चास्य कार्याभेदाः; तेन गुरुरिरेपेक्षा-युर्वेदज्ञानलक्षणकार्यादर्शनाच्च तत्तपस्तत्र समर्थमित्यवधारयामः;

१ "चैवमाचार्यस्य" इति पा० ।

किंवा सुपूर्वकमेणेवायुर्वेदज्ञानं फलतीतीन्द्रमुपागमद्भरद्वाजः । अथ कथं ब्रह्मादिष्वायुर्वेदपूर्वगुरुषु विद्यमानेनित्द्रमेवाय-मुपागमत् १ युक्तं च प्रधानगुरोरेव श्रवणं, यतः शिष्यपरम्परासंचारिणी विद्याऽसम्प्रभृद्व्यादिदोषात् । पात्रपरम्परासंचार्यमाणमधुवत् क्षीणाऽपि संभाव्यते; अत आह—बुद्ध्वा शरण्यममरेश्वरमिति । यस्मादयमेवेन्द्रोऽप्यायुः, स एव भयत्रस्तानां यथा शरण्यो रक्षणहितो न तथा ब्रह्मादयः, तेन तमेवोपागमत् । अमरेश्वर इत्यनेन चेन्द्रस्य रक्षणोपयुक्ततां दर्शयति; राजा हि प्रजारक्षणे प्रयत्नातिशयवान् भवति । ननु दीर्घं जीवितमन्विच्छन्मिष्यत्र दीर्घस्याव्यवस्थितत्वेन कियत्कालं तदीर्घमभिप्रेतं ? तत्र युगातुल्यं वर्षशतं, यदुक्तं—"वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले" (वि. स्या. अ. ३) इति । एतच्च कलिकालादौ परमायुःकालस्य यथा यथा क्षयस्तथाऽऽयुषः क्षयः । यदाह—"संवत्सरश्चोते पूर्णं याति संवत्सरः क्षयम् । देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते" (वि. स्या. अ. ३) इति । एतदनुसारेण पूर्वयुगेष्वायुःप्रकर्षः । यदाह भगवान् व्यासः—"पुरुषाः सर्वसिद्धाश्च चतुर्वैष्वशतायुषः । कृते त्रेतादिकेऽप्येवं पादशो हसति कमात्"—इति । कर्मानुरूपं चायुर्नियतं वा, अनियतं वा भवति । तत्र बलवत्कर्मारब्धं नियतं, यथाऽयमस्मिन् काले भ्रियत एव परम्; अबलवत्कर्मारब्धं त्वनियतं, तद्यदा दृष्टं विषादि मारकं प्रलयमासादयति तदा संजातबलं मारयति, यदा न प्राप्नोति दृष्टं मारकं कारणं तदा युगातुल्यमायुःप्राप्तौ युगप्रभावजर्जरीकृतशरीरं मारयति । अत्र दृष्टान्तश्चाचार्येण दर्शितः "यथा ह्यक्षः स्वगुणोपपन्नो बाह्ममानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छति, स एवाक्षोऽपि भाराधिष्ठित, इत्यारभ्य यावत् 'अन्तरा व्यसनमापद्यते; तथाऽनियतायुषोऽन्तरा प्राणा अपराधाच्चिरन्धन्ते" (वि. स्या. अ. ३) इत्यन्तेन । यदा त्वनियतायुषो रसायनमाचरन्ति तदा तत्प्रभावाद्युगप्रभावनियतायुर्लङ्घनं भवति । यदाह—"तानि यावन्ति भक्षयेत् । जीवेन्द्रैषहृषाणि तावन्त्यागतयौवनः" (चि. स्या. अ. १) इत्यादि । न तु बलवत्कर्मेनियतस्यायुषो लङ्घनमस्ति, यदाह—"कमे किंचित् क्वचित्काले विपाकनियतं महत् । किंचित्त्वकालनियतं प्रलयैः प्रतिबोध्यते"—(वि. स्या. अ. ३) इति । हन्त यथेवं तदा सर्वत्र कर्मैव कारणं मरणे जीविते वा तथा व्याधौ व्याध्यपगमे वा, तत् किमनेनायुर्वेदेन कर्मजनितफलानुविधासिना; तथाहि—यत्तावदुच्यते—नियतं कर्म, तत्र तावदायुर्वेदव्यापारो नास्ति, येन नियतेनैव कर्मणा मिलितमपि दृष्टं तत्र विफलं कियते; यथाबलवत्कर्मारब्धत्वेनानियतमायुरुच्यते तदपि न श्रद्धाधीनं, येनादृष्टशक्तिपराभवेन दृष्टस्य कार्यकारितां दृष्ट्वाऽपि विवादाध्यासिते विषयेऽदृष्टमेव कारणमवधारयामः, दृष्टं त्वदृष्टादृष्टमेव तत्र भवति । नैवम्, एवं सति सर्व-

शुभानस्योपरमप्रसङ्गः; किंच केवलकर्मवादिनो दृष्टमपवदतोऽ-
दृष्टोत्पत्तिरेव न प्राप्नोति, अदृष्टं हि दृष्टाभिष्टोमादिजन्यं, दृष्टं
च कारणं कर्मवादिनोऽभिमतम्; अथादृष्टकारणं दृष्टमिच्छन्ति
हन्त तर्हि तेनैव न्यायेन दहनादीनामपि किमिति शीताप-
हवस्कोटादिजनकत्वादि न स्वीकृत्यते; किंच केवलकर्मवादिनो
दृष्टे कारणे व्याप्तिग्रहणाभावाददृष्टानुमानमेव न स्यात्, तस्मा-
दृष्टमदृष्टं च कारणम् । तत्र कश्चिददृष्टं दृष्टेन बाध्यते, कश्चिच्च
दृष्टमदृष्टेभ्यः तेन यत्र पुरुषे बलवन्विततमरणकारणमदृष्टं,
तत्र जीवितमरणयोरेकित्वकरोऽयमायुर्वेदः, किंतु तत्रापि नि-
यतमरणकालादबौद्धः खनककव्याधिप्रथमेन व्याप्तिरयत् एव यदि
व्याधिरपि तस्य नियतकर्मजन्यो न स्यात्; यस्तु कर्मनियत-
विपाकं भवति तत्प्रति सर्वथा प्रयोजनवदायुर्वेदोपादानम् ।
यतु युगनियतमायुः, तस्मात्तिलवत्ता कर्मणा नियमितं; येन
रसायनप्रयोगात्तद्वाभेन दृष्टत्वादनुमन्यन्ते, न तु स्वस्थहितातु-
रहितचिकित्साभ्याम् । अयं च वादः शास्त्रकारेण स्वयमेव
प्रपञ्चेन निर्लोचनीय इति नेह प्रतप्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्मणा हि यथाप्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः ।

जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥ ४ ॥

अश्विभ्यां भगवाच्छक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् ॥

ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥ ५ ॥

कथमिन्द्र एव शरण्यो न ब्रह्मादय इत्याह—ब्रह्मणा ही-
त्यादि । हि यस्मादर्थे । प्रजापतिर्दक्षनामा । प्रोक्तमिति प्रकर्ष-
णोक्तं, प्रकर्षश्चानवशेषेणाभिधानम् । यथेत्यनेन तथाशब्दस्य
नित्यसर्वव्यवस्थाकर्षणाशब्दार्थं प्रोक्तं तादृशमेव जग्राह । निखि-
लेनेति अनवशेषेण । अश्विनौ तु ततः प्रजापतेर्जैश्वर्यतुः । अ-
त्रापि यथाप्रोक्तं निखिलेन चेतिपदं तथैव योजनीयम् । एवम-
श्विभ्यां भगवाच्छक्रः प्रतिपेदे हेत्यत्रापि यथाप्रोक्तमित्यादि
योजनीयम् । हशब्दस्त्ववधारणे, तेन प्रतिपेदे एव परं शक्रो
नतु कस्यैवायुर्वेदं दत्तवानित्यर्थः । अनेन च ग्रन्थेनान्युता-
धिकायुर्वेदागमोपदर्शनेन यथा ब्रह्मण आयुर्वेदज्ञानं तथेन्द्र-
स्यापीति दर्शितम् । तेन ब्रह्मणो वाऽऽयुर्वेदः श्रूयते इन्द्रादेति
न किञ्चिदर्थतो विशेषः । इन्द्रे त्विदमधिकं—यदयमसंक्रामित-
विद्यत्वेन शिष्यार्था । यदुक्तं—“यो हि गुरुभ्यः सम्भगादाय
विद्यां न प्रयच्छत्यन्तेवाभिस्म्यः स खल्वृषी गुरुजनस्य मह-
द्वेनो विन्दति” इति, अतोऽतुष्टादिष्वित्वेन शिष्यार्थित्वविशेष-
योगाद्ब्रह्मादिभ्यो विशेषेणेन्द्र एव शरण्य इति । ब्रह्मणस्तु परम-
गुरोर्विदितसैकलवेदस्य सर्वत्रातिरोहितमतेरायुर्वेदज्ञानं स्वतःसि-
द्धमेवेति न गुर्वन्तरापेक्षा । एतच्च ब्रह्मादिगुरुपरम्परोपदर्शनेन-
मायुर्वेदसावित्रागतगमोपदर्शनीयं तथा महापुरुषसेवितत्वेनोपा-
देयत्वेनोपदर्शनीयं च । वचनं हि,—“तत्र यन्मन्येत महद्यश-

स्त्रिधुधीरपुरुषासेवितम्” इत्यादि यावत्, “तदभिप्रपद्येत शा-
स्त्रम्” (वि. स्या. अ. ८) इति । ऋषिप्रोक्त इति वक्ष्यमा-
णवृत्तान्तेन ऋषिप्रोक्तः । तस्मादिति यस्मादिन्द्र एव विशेषेण
शरण्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥

विश्वंभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।

तपोपवासाध्ययनब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ॥ ६ ॥

तदा भूतेष्वनुकोशं पुरस्कृत्य महर्षयः ।

समेताः पुण्यकर्माणाः पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥ ७ ॥

अथ कथमयमृषिप्रोक्त इत्यायुर्वेदस्य मर्त्यलोकागमे हेतु-
माह—विश्वभूता इत्यादि । विश्वभूता इत्यन्तरायस्वरूपाः ।
रजन्तीति रोगाः । प्रादुर्भूता इत्याविर्भूताः । अयं च रोगप्रा-
दुर्भावः कृतगुणान्ते बोद्धव्यः । वक्ष्यति हि—“अयंति तु कृत-
युगे” (वि. स्या. अ. ३) इत्यादिना रोगप्रादुर्भावं जनपदोद्बो-
धनीये । प्रादुर्भावश्च पूर्वसिद्धसैवाविर्भावः । तेन रोगसन्तान-
नित्यताऽप्यविरुद्धा भवत्युर्वेदसमहामुल्लेखे (सू. अ. ३०) व-
क्तव्या । शीर्यत इति शरीरं, तदस्यास्तीति शरीरी । एतेन शरीरं
खत एव शीर्यमाणं रोगसंबन्धात् नितरां शीर्यत इति सूच-
यति । केषां विश्वभूता इत्याह—तपोपवासाध्ययनेत्यादि ।
रोगप्रस्ता हि शरीरिणस्तपःप्रवृत्तीनि कर्तुं न पारयन्ति विकृत-
त्वात्; तथा, आयुषश्च मारकत्वेन केचिद्ब्रह्मा विरोधका भ-
वन्ति । अत्र तपश्चान्द्रायणादि, उपवासः कोषादिपरिहारायः
सत्यायुपादानं च, वचनं हि—“उपावृत्तस्य पापेभ्यः सहवासो
गुणे हि यः । उपवासः स विज्ञेयो न शरीरस्य शोषणम्”
इति; अध्ययनं वेदाध्ययनं, ब्रह्मणे मोक्षाय चर्च ब्रह्मचर्यमुप-
स्थनिग्रहादि, व्रतमौचित्यकामो नियमः, आयुस्कर्म । तपोप-
वासेति प्रयोगः पूर्वत्रासिद्धविधेरनित्यत्वेन तपःसकारस्थानिभू-
तयुलोपस्य सिद्धत्वाज्ज्ञेयः, यथा “नोपधायाः”—(पा. अ. ६
पा. ४ सू. ७) इति । भूतेषु प्राणिषु । अनुकोशमिति अनु-
कर्माणां, कस्मात् ? अनेकाथैवाद्यातानाम् । पुरस्कृत्य आहव्य ।
एतेन प्राणिरोगहरणमेव प्रधानमायुर्वेदोपागममे महर्षीणां फलम्;
आयुःप्रकर्षस्त्वयुषश्चसिद्धस्तेषां महात्मनामिति भावः । नरेष्विति
वक्तव्ये यदयं भूतेष्विति सामान्यशब्दं करोति, तेन न समानं-
जीवप्रभुकेयमनुकर्मा, किंतु प्राणिमात्रप्रभुकेति समदर्शितासृ-
षीणां दर्शयति । महान्तश्च ते ऋषयश्चेति महर्षयः; अनेन
चतुर्विधा अपि ऋषयः—ऋषिका, ऋषिपुत्रा, देवर्षयो, महर्षे-
यश्च गृह्यन्ते; महर्षेणुगामित्वादिषिकादीनामपि ग्रहणम् । पुण्यं
पावनं कर्म येषां ते पुण्यकर्माणाः । पशूकामिस्तुतं पार्श्वे, तेन
पार्श्वमिव (ततं) पार्श्वम् । शुभे इति पदं कर्तव्यसमाप्युत्तुगुणो-
पदर्शनार्थं, यतः शुभे हि देशे समाधयः प्रसीदन्ति ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ ‘तदुपादयाच्छास्त्रम्’ इति पा० । २ ‘विश्वभूता इत्यादिभूतान्’
इति चिन्तनं संभवति, रोगाणांस्वरूपलक्षितं यच्च विश्वसकृत्परेनैवाविर्भ-
वस्वरूपाभावाद् इति गङ्गाधरः । ३ ‘व्रतायुषाम्’ इति, तथा ‘उप-
वासतपःपाठब्रह्मचर्यव्रतायुषाम्’ इति च पा० । ४ ‘तज्जातीयैर्ब्र-
ह्मकेयमनुकर्मा’ इति पा० ।

१ ‘बलवत्त्वाद्’ इति पा० । २ ‘न कश्चिदर्थतो विशेषः’ इति
पा० । ३ ‘स्वयमेव बुद्धसकलवेदस्य’ इति पा० ।

अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्ठः कश्यपो भृगुः ।
 अत्रेयो गौतमः साङ्ख्यः पुलस्त्यो नारदोऽसितः ॥८॥
 अगस्त्यो वामदेवश्च मार्कण्डेयाश्चलायनौ ।
 पतिश्रिर्मिशुरात्रेयो भरद्वाजः कपिञ्ज(ष्ठ)लः ॥ ९ ॥
 विश्वामित्राश्मरथ्यो च भार्गवश्चयवर्नोऽभिजित् ।
 गार्ग्यः शाण्डिल्यकौण्डिल्यौ(त्यौ)वाश्निर्वैवलगालवौ
 साङ्ख्यौ बैजवापिश्च कुशिको बादरायणः ।
 वडिशः शरलोमा च काप्यकात्यायनायुभौ ॥११॥
 काङ्कायनः कैकशेयो धौम्यो मारीचकाश्रयपौ ।
 शर्कराक्षो हिरण्याक्षो लोकाक्षः पैङ्गिरेव च ॥ १२ ॥
 शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः ।
 वैखानसा वाल्खिल्यास्तथा चान्ये महर्षयः ॥ १३ ॥
 ब्रह्मब्रानस्य निधयो द(य)मस्य नियमस्य च ।
 तपसस्तेजसा दीता ह्ययमाना इवाग्रयः ॥ १४ ॥
 सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्यां चक्रुः कथामिमाम् ।

के ते महर्षय इत्याह—अङ्गिरा इत्यादि । बहुषीणामत्र
 कीर्तनं ग्रन्थादौ पापक्षयहेतुत्वेन, तथाऽऽयुर्वेदस्यैवविधमहापु-
 रुषसेवितत्वेन सेव्यत्वोपदेशार्थं चेति । एषु च मध्ये केचिद्या-
 थावराः, केचिच्छालीनाः, केचिदयोनिजाः, एवंप्रकाराश्च सर्वे
 मिलिता बोद्धव्याः । मिश्रुरित्यात्रेयविशेषणं, वक्ष्यति हि—“तत्रेति
 मिश्रुरात्रेयः (सू. स्या. अ २५)” इति । वैखानसा इति कर्म-
 विशेषप्रयुक्ता संज्ञा । वाल्खिल्यास्तु खलपप्रमाणाः केचिद्वषयः ।
 निधय इव निधयोऽक्षयस्थानत्वेन । दमो दान्तत्वम् । इमामि-
 ति अये वक्ष्यमाणाम् ॥ ८-१४ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ॥ १५ ॥
 रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ।
 प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तराये महानयम् ॥ १६ ॥
 कः स्यात्तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः ।
 अथ ते शरणं शकं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा ॥ १७ ॥
 स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः ।

धारणाद्धर्मः स चात्मसमवेतः कार्यदर्शनानुमेयः, अर्थः
 सुवर्णादिः, काम्यत इति कामो वनितापरिषङ्गादिः, मोक्षः
 संसारविमोक्षः । आरोग्यं रोगाभावादायुसाम्यम् । मूलं कार-
 णम् । उत्तममिति प्रधानं; तेनारोग्यं चतुर्वर्गं प्रधानं कारणं,
 रोगग्रहीतस्य कचिदपि पुरुषार्थोऽसमर्थत्वादिद्युक्तम् । तस्याप-
 हर्तार इति आरोग्यस्यापहर्तारः; इदमेव च रोगाणामारोग्याप-
 हरणं यदनर्थलाभः न पुनरुपशो रोगः पश्चादारोग्यमपहरति,
 भावाभावयोः परस्परभावात्मकत्वात् । श्रेयसो जीवितस्य
 चेति श्रेयोवर्जो जीवितं हितत्वेन सुखत्वेन चार्थेऽदशमहामुल्ये (सू.
 अ. ३०) वक्ष्यमाणं, तस्य जीवितस्यापहर्तार इति योजनायम्;
 अश्रेयोजीवितमहितत्वेन दुःखहेतुतया चतुरापादेयमिति कृत्वा
 तदपहरणमिह नोक्तम् । अत्र सुखहितजीवितोपघातो धर्माद्यु-

पघातेनैव लब्धः; तेन वयं पश्यामः—श्रेयःशब्देन सामान्ये-
 नाभ्युदयवाचिना धर्मादयोऽभिधीयन्ते, जीवितशब्देन च जी-
 वितमात्रं, यतो जीवितं स्वरूपेणैव सर्वप्राणिनां निरुपाधुपादेयं;
 वचनं हि, “आचक्रमे च ब्रह्मण इयमात्मा आशीः—आयुष्मान्
 भूयासम्—” इति । यत्त्वन्त्यन्तुःखग्रहीतस्य जीवितं जिहा-
 सितं, तत्र दुःखस्यात्यन्तजिहासितस्यान्यथाहातुमशक्यत्वात्
 प्रियमपि जीवितं त्यक्तुमिच्छति न स्वरूपेण । अन्तराय इति
 धर्मादिसाधने बोद्धव्यः । अयमिति रोगप्रादुर्भाववरूपः । तेषा-
 मिति रोगाणाम् । शरणमिति रक्षितारम् । शक्तत्वाच्छक उ-
 च्यते । ध्यानं समाधिविशेषः, तदुपलब्धिसाधनत्वाच्चक्षुरिव
 ध्यानचक्षुः, तेन ‘स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः’ इति
 ध्यानचक्षुषा ददृशुरिति योजना ॥ १५-१७ ॥

कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम् ॥ १८ ॥
 अहमर्थे नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः ।
 भरद्वाजोऽब्रवीत्तस्मादधिभिः स नियोजितः ॥ १९ ॥
 स शक्रभवनं गत्वा सुरार्विगणमध्यगम् ।
 ददर्श बलहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् ॥ २० ॥
 सौऽसिमग्न्य जयाशीर्मिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् ।
 प्रोवाच विनयाद्रीमान्पुषीणां वाक्यमुत्तमम् ॥ २१ ॥
 व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभ्यङ्कराः ।
 तद्ब्रूहि मे शमोपायं यथावदमरप्रभो ॥ २२ ॥
 तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः ।
 पदैरल्पैर्मतिं बुद्ध्वा विपुलां परमर्षये ॥ २३ ॥

अथैतेषु मध्ये भरद्वाजः कथमिन्द्रमुपागमदित्याह—क
 इत्यादि । शचीपतिमित्यनेन शचीसंभोगव्यासक्तमप्यहमुपासितुं
 क्षम इति भरद्वाजो दर्शयति । अर्थे प्रयोजने । नियुज्येयं
 व्यापारयेयम् । अत्रेति प्रकृतप्रयोजन एव, अत्रेतिशब्दो यस्मा-
 दर्थे । यथा—सुमिश्रमित्यागतः; यस्मात् सुमिश्रं तस्मादागत
 इत्यर्थः । नियोजित इति चौरादिको णिच्, न हैतौ । अनेन प्रक-
 रणेन भरद्वाजस्यायुर्वेदागमे विशेषेणातिथत्वात् प्रेरणमिति दर्शितं
 भवति । प्रोवाचेति सम्यगुवाच; न तु प्रशब्दः प्रपञ्चार्थः,
 पदैरल्पैरित्युक्तत्वात् । कस्मात् पदैरल्पैरुवाचेत्याह—मतिं बुद्ध्वा
 विपुलमिति; यस्माद्विपुलमतिं भरद्वाजं प्रतिपन्नवान् तस्मात् पदै-
 रल्पैरुवाचेति भावः; मतिश्च बहुविषयत्वेनोपचाराद्विपुल्युच्यते,

१ ‘सुरार्विगणसेवितम्’ इति पा० । २ ‘बलहन्तारं बलनामासु-
 रारिं शक्रमिति यावत्’ इति गङ्गाधरः । ३ ‘विनयेनाभिगम्येनं
 द्र(प्र)ष्टुकामो महायशः । दृष्टैव च सुनिं प्राह भगवान् पाकशासनः॥
 स्वागतं चेति धर्मज्ञो मुनिस्तसाद्ययेऽपिस्ततः । अचित्तश्च यथान्यायमु-
 पविष्टः समागतः ॥ तत्रोपायं विकाराणां पप्रच्छ हरिवाहनम् । ब्रूहि
 नः प्रशमोपायं तेषाममरप्रसक्तम् ॥ श्लोके वचनं तस्य सर्वभूतहित-
 वद्म् । तस्मै प्रोवाच’ इत्यधिकः पाठः उपलभ्यते कनिष्ठस्तलिखि-
 तपुस्तके । ४ ‘भगवान् धीमान्’ इति पा० ।

सा च मतिः शुभ्रवाश्रवणग्रहणधारणोद्वापोहृतत्वाभिविश्व-
तीह विपुला बोद्धव्या । अत्र चैत्रेण दिव्यदशा भरद्वाजामि-
प्रायमप्रत एव बुद्धाऽऽयुर्वेद उपदिष्टः ; तेन भरद्वाजस्येन्द्र-
च्छादीह न दर्शितं, किंवा भूतमपीन्द्रपृच्छादि ग्रन्थविस्तरभ-
यादिह न लिखितम् ॥ १८-२३ ॥

हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थानुरपरायणम् ।

त्रिसृजं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ॥ २४ ॥

यादृशोऽसावल्पपदैरुपदिष्ट आयुर्वेदस्तमाह—हेत्व्यादि ।
हेतुलिङ्गौषधज्ञानमिति हेत्वादीनि ज्ञान्यन्तेऽमेनेति हेतुलिङ्गौषध-
ज्ञानं, यावच्चायुर्वेदवाच्यं तावदेत्वाद्यन्तर्भूतमित्यर्थः । हेतु-
ग्रहणेन साक्षिकृष्टविप्रकृष्टव्याधिहेतुग्रहणं; लिङ्गग्रहणेन च व्यापे-
रारोग्यस्य च कृत्स्नं लिङ्गमुच्यते, तेन व्याप्यारोग्ये अपि लिङ्ग-
शब्दवाच्ये, यतस्त्वाभ्यामपि हि तल्लिङ्गं लिङ्गवत् एव; वक्ष्यति हि
“विषमारम्भमूलानां ज्वर एको हि लक्षणम् । विषमारम्भमूला-
द्यैर्ज्वर एको निगद्यते” (नि. अ. ८) इत्यादि; औषध-
ग्रहणेन च सर्वपथ्यावरोधः । शरीरं चात्र हेतौ लिङ्गं चान्तर्भ-
षति । स्वस्थानुरयोः परसुल्लभमयनं मार्गं इति स्वस्थानुरपराय-
णम् । किमन्योऽयं हेतुलिङ्गौषधज्ञानरूप आयुर्वेदो ब्रह्मबुद्धादयु-
र्वेदादुत्तमान्य इत्याह—त्रिसृजमित्यादि । पितामहोऽपि यं
त्रिसृजं बुबुधे तस्मिन्ः प्रोवाच । त्रीणि हेत्वादीनि सूच्यन्ते
यस्मिन् येन वा तत्रिसृजम् । तत्र सूचनात् सूत्रणाच्चा-
र्थसन्ततेः सूत्रम् । एतेन तं यथा ब्रह्मा त्रिसृजं बुबुधे तथैव
हेतुलिङ्गौषधज्ञानमिन्द्रः प्रोवाचेत्यविश्रुतमागमं दर्शयति । बुबुध
इति न कृतवान् । अत एवैकं—शाश्वतं; नित्यमित्यर्थः । तच्च
नित्यत्वं सूत्रस्थानान्ते व्युत्पादनीयम् ॥ २४ ॥

सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः ।

यथावदचिरात् सर्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥ २५ ॥

तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितम् ।

क्रषिभ्योऽनधिकं तच्च शशंसानवशेषयन् ॥ २६ ॥

अथोद्दिष्टमायुर्वेदं कथं गृहीतवान् भरद्वाज इत्याह—सोऽन-
न्तोत्यादि । अविश्रमानावन्तपारं यत्सासावनन्तपारः, अत्र पार-
शब्देन गोबलीवर्दय्यायेनादिरुच्यते; पारशब्दो ह्युभयोरपि नञी-
कूलयोर्विवक्षावशाद्भूतः; किंवा अनन्तो मोक्षः, पारसुल्लभं फलं
यस्यायुर्वेदसासावनन्तपारः । वक्ष्यति हि—“चिकित्सा तु
नैष्ठिकी या विनोपधाम” (शा. स्था. अ. १) इति । अत्र
नैष्ठिकी मोक्षसाधनहेतुः । त्रयो हेत्वाद्यः स्कन्धरूपा यस्य स
त्रिस्कन्धः; स्कन्धश्च स्थूलावयवः प्रविभागो वा । तत्रैवायुर्वेदग्र-
हणे मनो यस्य स तन्मनाः । मननाद् ज्ञानप्रकर्षशालित्वान्मुनिः ।

१ ‘शब्दाक्षरपदव्यासच्छन्दोवृत्तरसक्रमैः । श्रुता सहस्रवर्षाणा-
मारोग्याथ विनिश्चयम् ॥ तेनायुरमितं’ इत्यधिकः पाठः कवित्व-
स्तके दृश्यते । २ ‘तं च’ इति पाठः । ३ ‘मोक्षसाधना’ इति पाठः ।
४ ‘ज्ञानप्रकर्षणनियोगित्वान्मुनिः’ इति पाठः ।

एतेन यस्यादयं महामतितत्त्वमनाः मुनिश्च तेनानन्तपारसप्या-
युर्वेदं हेत्वादिस्कन्धत्रयमालम्बनं कृत्वा यथावदचिरादेव प्रति-
पन्नवानित्याशयः । अचिरादिति अचिरेण । अत्र च यथा ब्रह्मा
त्रिसृजं बुबुधे यथा चेन्द्रो हेतुलिङ्गौषधज्ञानं प्रोवाच तथैव भर-
द्वाजोऽपि त्रिस्कन्धं तं बुबुधे इत्यनेनायुर्वेदस्याविश्रुतागमत्वं
मुपदर्शयते; तेन त्रिसृजत्रिस्कन्धयोर्न पुनरुक्तिः । तेनेति इन्द्रा-
दृहीतेनायुर्वेदेन । अमितमिति अमितमिवामितम्, अतिदीर्घ-
त्वात् । आयुःशब्दशायुःकारणे रसायनज्ञाने बोद्धव्यः; येनोत्तर-
कालं हि रसायनोपयोगार्थं भरद्वाजोऽमितमायुरवाप्स्यति (नै-
ष्ठिकमप्य आयुर्वेदकथनात् पूर्वं रसायनमाचरति स्म); किंवा
सर्वप्राण्युपकारार्थोपीतायुर्वेदजनितधर्मवशात्तत्कालमेवामितमा-
युर्वेदेन भरद्वाज इति बोद्धव्यम् । तच्चेति श्रुतं; यदा तमिति
पाठः, तदा तमायुर्वेदम् । अनवशेषयति हि कात्स्न्येनैत्यर्थः ।
आयुर्वेदमधीक्षानन्तरमेवायं तस्मिन्भ्यो दत्तवान् ॥ २५ ॥ २६ ॥

क्रषयश्च भरद्वाजाजगृहुस्तं प्रजहितम् ।

दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्धनमायुषः ॥ २७ ॥

महर्षयस्ते ददृशुर्न्यायवज्ज्ञानचक्षुषा ।

सामान्यं च विशेषं च गुणान् द्रव्याणि कर्म च २८

समवायं च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः ।

लेभिरे परमं शर्म जीवितं चाप्यनित्यरम् ॥ २९ ॥

दीर्घमायुश्चिकीर्षन्त इति प्राणिनामात्मनश्च । ज्ञानार्थं ज्ञान-
रूपं वा चक्षुर्ज्ञानचक्षुः, तेन ज्ञानचक्षुषा । गृहीतेन तेनायुर्वेदेन
किं ददृशुरित्याह—सामान्यं चेत्यादि । एषां चोत्तरत्र लक्षणं
षण्णां पदार्थानां विधिरूपाणां भविष्यति; तेनेतत्तत्रैव व्याकरण-
ियम् । तदिति सामान्यादि । तन्त्रोक्तं विधिमिति अपथ्यपरिहारप-
थ्योपादानरूपम् । शर्म सुखम् । परमिति दुःखानाकान्तम् ।
अनित्यरमिति अगत्यरम् ॥ २७-२९ ॥

अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः ।

शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्वभूतानुक्कम्पया ३०

अश्विश्वेशश्च भेल(ड)श्च जत्कर्णः परादारः ।

हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तस्मन्नेवैचः ॥ ३१ ॥

अथेत्यादिना भरद्वाजशिष्यस्यात्रैयस्य पुनर्वसुरपान्नोऽ-
भिषेक्षादिगुरुतां दर्शयति । अत्र केचिद्भरद्वाजात्रैययोरेक्यं
मन्यन्ते, तत्राः भरद्वाजसंज्ञाया अत्रैयस्य कविद्विपि तत्प्रदेशेऽ-
कीर्तनात्; हारीते चात्रैयादिगुरुतया भरद्वाज उक्तः—“शक्ना-
दहमधीतवान्” इत्यादिना “मत्तः पुनरसंख्येयास्त्रिस्रं त्रिप्रयो-
जनम् । अत्रात्रैयादिपर्यन्ता विदुः सप्त महर्षयः ॥ अत्रैयाद्वासी-
तत्रविषः” इत्यन्तेन । वाग्भटेन तु यदुक्तं “ब्रह्मा स्मृत्याऽऽ-
युषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् । सोऽश्विनी तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिषु-
त्रादिकान् सुनीव” (वा. सू. अ. १) इत्यनेनात्रैयस्यैन्द्रसि-
ष्यत्वं, तदायुर्वेदसमुत्थानीयरसायनपदे आदिशब्देन वक्ष्य-

१ अयं पाठो हसलिलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । २ ‘अनवशेष’
इति पाठः ।

भागेन्द्रशिक्ष्यतायोगात् समर्थनीयम् । तत्र हीन्द्रेण पुनर्महर्षी-
णामायुर्वेद उपदिष्ट इति वक्तव्यम् । मैत्रीपरो मैत्रीप्रधानः;
मैत्री च सर्वप्राणिष्वात्मनीय बुद्धिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

बुद्धेर्विशेषस्तत्रास्त्रीचोपवेशान्तरं मुनेः ।
तन्त्रस्य कर्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥ ३२ ॥
अथ भेलादयश्चक्रुः खं खं तन्त्रं कृतानि च ।

श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः ॥ ३३ ॥
श्रुत्वा सूत्रणमर्थानामृषयः पुण्यकर्मणाम् ।

यथावत्सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तऽनुमेनिरे ॥ ३४ ॥
सर्वे एवास्तुवंस्तांश्च सर्वभूतहितेयिणः ।

साधुं भूतेष्वनुकोश इत्युच्चैरब्रुवन् समम् ॥ ३५ ॥
तं पुण्यं शुश्रुवुः शब्दं विवि देवर्षयः स्थिताः ।

सामराः परमर्षीणां श्रुत्वा मुमुदिरे परम् ॥ ३६ ॥
अहो साध्विति निर्घोषो लोकांस्त्रीनन्ववा(ना)दयत् ।

नभसि क्षिण्धगम्भीरो हर्षाद्भूतैरुदीरितः ॥ ३७ ॥
शिवां वायुर्वैचै सर्वं भासिरुन्मीलित दशः ।

निपेतुः सजलाश्चैव दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ ३८ ॥
अथाग्निवेशप्रमुखान् विविशुर्ज्ञानदेवताः ।

बुद्धिः सिद्धिः स्मृतिर्मैधा धृतिः कीर्तिः क्षमा दया ॥
तानि चानुमतान्येषां तन्त्राणि परमर्षिभिः ।

भ(भा)वाय भूतसङ्गानां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे ॥ ४० ॥

बुद्धेर्विशेष उत्कर्षः । यत इति बुद्धेर्विशेषात् । खं खं तन्त्र-
मिति खखनामाङ्कितं भेलतन्त्रं, जतूकर्णतन्त्रमित्यादिकम् ।
कृतानि चेत्त्राणि 'तन्त्राणि' इति शेषः । पुण्यमायुर्वेदतन्त्रकरणल-
क्षणं कर्म येषामग्निवेशादीनां ते पुण्यकर्मणः; तेषां पुण्यकर्मणाम् ।
सर्वभूतहितेयिण इत्यग्निवेशादिविशेषणं; किंवा ऋषिसङ्घविशेष-
णम् । साधुशब्दोऽजहल्लिङ्गतया नपुंसकलिङ्ग एव; यथा-वेदाः
प्रमाणमिति । केचित्तु साध्विति विशेषणस्य नपुंसकलिङ्गतानु-
रोधादनुकोशमित्यपि नपुंसकलिङ्गं पठन्ति । अहो इति साध्विति
प्रशंसायाम् । क्षिण्ध इति अनुत्कटत्वेनाह्लादकत्वेन च । शिवो
वायुर्वैवाविलादिना शुभंलक्षणेन प्रकृततन्त्रकरणस्य देवैरप्यर्थतो-
ऽनुमतत्वमुपदर्शयते । ज्ञानदेवता इति ज्ञानाभिमानिन्यो देवताः ।
तेन ग्रन्थकरणत्वं पूर्वमेवाग्निवेशादीनां बुद्ध्यादयो व्यवस्थिताः,
तन्त्रकरणोत्तरकालं त्वादरेण बुद्ध्यादिदेवतानुपवेश इति । सिद्धिः
साध्यसाधनज्ञानम् । कीर्तिः कीर्तनं वक्तुं ज्ञानमित्यर्थः; ननु कीर्ति-
र्थशोरूपं, तस्या अज्ञानरूपत्वात्; ज्ञानदेवताश्चेहोच्यन्ते । भवाय
स्थितये, रोगानुपहतजीवितायेति यावत् । प्रतिष्ठा जनोपादेय-
तयाऽवस्थानम् ॥ ३२-४० ॥

१ 'भूतेषु साधु यथा स्वात्तथाऽनुकोश' इति गङ्गाधरः ।

हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।

मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥ ४१ ॥

संप्रत्यायुर्वेदव्युत्पत्तिं कुर्वन्नायुर्वेदाभिधेयं दर्शयति—हिता-
हितमित्यादि । हितं चाहितं च हिताहितं, तथा सुखयुक्तत्वात्
सुखं, दुःखयुक्तत्वाद्दुःखं; एतच्च चतुष्टयकारमप्यायुर्वेददशमहामू-
लीये "तत्र शरीरमानसाभ्याम्" इत्यादिना ग्रन्थेन "अहितमतो
विपर्ययेण" (सू. अ. ३०) इत्यन्तेन वक्ष्यति । तस्य हिता-
हितमिति आयुषः पठ्यापथ्यम् । मानं चेत्सायुष एव, तच्च प्रमाणं
मासिकद्विमासिकत्वादिभिर्विकृतिलक्षणैरिन्द्रियस्थाने तथा प्रकृति-
लक्षणैः "इदमायुष्मतां कुमारानां लक्षणं भवति" (शा. अ. ८)
इत्यादिना शरीरे वक्तव्यम् । तच्चेति आयुः स्वरूपेण "शरी-
रेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः" इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । तेन हिताहि-
तमित्यादिना 'आयुर्वेदयतीत्यायुर्वेद' इत्युक्तं भवति । विदधातु-
श्चेह ज्ञानार्थ एवाभिप्रेतः । यद्वक्ष्यत्यर्थं दशमहामूलीये—
"तदायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः" (सू. अ. ३०) इति । ज्ञानादय-
स्त्वर्था विदेरिह नोक्ताः, तेषां साक्षादायुर्वेदाजन्मत्वादिनि
भावः ॥ ४१ ॥

शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम् ।

नित्यगश्चातुर्वन्धश्च पर्यायैरायुरुच्यते ॥ ४२ ॥

आयुर्वेदपदे पूर्वपदवाच्यमायुहाह—शरीरेत्यादि । शरीरं
पञ्चमहाभूतविकारात्मकमात्मनो भोगायतनम्, इन्द्रियाणि चक्षु-
रादीनि, सत्त्वं मनः, आत्मा ज्ञानप्रतिस्नधाता, एषां सम्यग्रह-
यन्त्रितो योगः संयोगः । यद्यपि शरीरग्रहेणैव इन्द्रियाण्यपि
लभ्यन्ते, तथाऽपि प्राधान्यात्तानि पुनः पृथगुक्तानि । अयं च
संयोगः संयोगिनः शरीरस्य क्षणिकत्वेन यद्यपि क्षणिकस्तथाऽपि
सन्तानव्यवस्थितोऽयमेकतयोरुच्यते । तस्यायुषः पर्यायानाह—
धारीत्यादि ।—धारयति शरीरं धृतितां गन्तुं न ददातीति
धारि । जीवयति प्राणान् धारयतीति जीवितम् । नित्यं शरीरस्य
क्षणिकत्वेन गच्छतीति नित्यगः । अनुबन्नात्यानुपरपरशरीरा-
दिसंयोगरूपतयेत्यनुबन्धः । पर्यायैरायुरुच्यत इति एकाधोभि-
धाविभिः शब्दैरुच्यते । यद्यपि च नित्यगानुबन्धशब्दाभ्यां
न क्वचिदप्यायुरभिधीयते, तथाऽपि नित्यगत्वातुर्वन्धत्वधर्म-
ख्यापनाधर्मेवैतत्संज्ञाद्वयं बोद्धव्यं, धारिसंज्ञा त्वर्थेदशमहामूलीये
भविष्यति । ननु, उत्तरत्र "चैतन्यानुवृत्तिरायुः" (सू. अ.
३०) इत्याल्लक्षणं करिष्यति, इह तु शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसं-
योग इति किमर्थमुक्तम् ? । ब्रूमः—शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसं-
योगजन्या चैतन्यानुवृत्तिर्यथोक्तसंयोगाव्यभिचारित्वेन व्यक्त-
त्वेन चायं दशमहामूलीये लक्षणत्वेनोक्ता; शरीरादिसंयोगरूप-
मेव त्वायुः परमार्थतः; एवंभूतसंयोगाभावे मरणमायुरपरम-
रूपं भवति, सूतशरीरे तु चेतसोऽभावादायुरूपसंयोगा-
भावः ॥ ४२ ॥

तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः ।

वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितम् ॥ ४३ ॥

१ 'हितः' इति पा० ।

तस्येत्यादि । वेदयत्नीति वेदः । वेदविदां मत इति वेदविद्विः पूजितः । अथ कस्मादायुर्वेदलक्षणे वेदः पुण्यतमो वेदविदां च पूजित इत्याह—वक्ष्यत इत्यादि । यदिति यस्मात् ; एवमुक्तं भवति—यदन्ये ऋग्वेदादयः प्रायः परलोकहितमेवाथं वदन्ति तेन पुण्याः, पुण्यतमश्चायमायुर्वेदो यद् यस्मान्मनुष्याणां सुभयोरपि लोकयोर्द्विदमायुरारोग्यसाधनं धर्मसाधनं च तद्वक्ष्यते, तेनातिशयेन पुण्यतमस्तथा वेदविदां च पूजित इति । केचित् ‘वक्ष्यते यः’ इति पठन्ति, तत्रापि हेतुगर्भमिति व्याख्येयम् । जीवितप्रदातृत्वादयुर्वेदस्य पुण्यतमत्वं बोद्धव्यं, यतश्चतुर्वर्गसाधनीभूतजीवितप्रदमेव सर्वोत्तमं भवति । उच्यते च—“न हि जीवितदानाद्धि दानमन्यद्विधिष्यते” (वि. अ. १) इति ॥ ४२ ॥

सर्वेदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।

हासहेतुर्विशेषश्च, प्रवृत्तिरभयस्य तु ॥ ४४ ॥

संप्रत्यायुर्वेदाभिधेयतया सूत्रिते सामान्यादौ सामान्यस्य प्रथमसूत्रितत्वात्तथा सामान्यज्ञानमूलत्वाच्चयुर्वेदप्रतिपाद्यस्य हेत्वादेः सामान्यमेवापे निर्दिशति—सर्वेदेत्यादि । सर्वेदा सर्वस्मिन् काले नित्ये चावस्थिके च । सर्वभावानामित्यत्र सर्वशब्दः कृत्ववाचीः भवन्ति सत्तामनुभवन्तीति भावा द्रव्यगुणकर्माणीत्यर्थः, ननु भवन्त्युत्पन्न्यत इति भावाः ; तथा सति पृथिव्यादिपरमाणूनां नित्यानां सामान्यस्य पार्थिव्यगुणादिदृढं कार्यमसंगृहीतं स्यात् । सामान्यं च “सामान्यमेकत्वकरं” इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणम् । वृद्धिः आधिक्यं, तत्कारणं वृद्धिकारणम् । एतच्च सामान्यं सामान्यवतो मांसद्रव्यादेर्वृद्धिकारणस्य लक्षणत्वेन वृद्धिकारणमित्युक्तम् । यतो न सामान्यं मांसत्वादिचातिरूपं वृद्धौ कारणं भवति, तथाहि सति सामान्यं मांसत्वरूपं यथा वर्षके भोज्यरूपे मांसेऽस्ति तथा शरीरधातुरूपे वर्षनीयेऽप्यस्ति, ततश्च नित्यं मांसत्वं संवन्धादमांसदानानामपि मांसेन वर्धितव्यं ; तस्माद्वृद्धिकारणलक्षणत्वेन सामान्यं वृद्धिकारणमित्युक्तम् । अत एव वैशेषिकेऽप्युक्तं—“त्रयाणामपि व्युत्क्रमकारणत्वं च” इति । अत्र त्रयाणामिति सामान्यविशेषसमवायानाम् । ये तु समानमेव सामान्यमिति कृत्वा द्रव्याखेव सामान्यशब्देनाभिदधति, तेषां मते “सामान्यं च विशेषं च” (सू. स्था. अ. १) इत्यादिप्रत्योक्तस्य सामान्यस्य नै किञ्चिदनेनोक्तं स्यादित्यसंबन्धाश्रित्यं प्रकरणस्य स्यात् । एतच्च वृद्धिकारणत्वं सामान्यस्य न लक्षणं, किं तर्ह्यायुर्वेदोपयोगिना धर्मेण निर्देशः ; लक्षणं तु “सामान्यमेकत्वकरम्” इति करिष्यति । एवं द्रव्यादावपि चोद्देशानन्तरं निर्देशं करिष्यति “खादीन्यान्मां” इत्यादिना, ततो

१ योगोद्भवाश्चतस्रस्तु चरकोपरकारे ‘सर्वमात्मा शरीरं च’ इत्याद्यायुर्वेदाधिकरणप्रतिपादकं ग्रन्थं प्राक् पठित्वाऽनन्तरं ‘सर्वेदा सर्वभावानां’ इत्यादिग्रन्थं पठति । २ ‘मांसत्वं सामान्यरूपं’ इति पा० । ३ ‘न किञ्चिदनेन ग्रन्थेनोच्यते इति’ इति पा० ।

च. सं. २

लक्षणं “यत्राश्रिताः कर्मपुणा” इत्यादिना करिष्यति । सामान्यस्य च वृद्धिकारणत्वं हासति विरोधिकारणे बोद्धव्यं, तेनामलकादिगतानाममलत्वादीनां पित्तगतमलत्वाद्यवर्धकत्वममलकगतशिशिरत्वप्रभावविरोधित्वादुपपन्नम् । एवमन्यत्रापि त्रिदोषहरद्रव्ये बोद्धव्यम् । इह च सामान्यस्य वृद्धिकारणत्वमित्युच्यते, ननु सामान्यमेव वृद्धिकारणमित्युच्यते, तेनासमानादपि घृतान्मेवाया वद्वेह वृद्धिः प्रभावादेवोपपन्ना, यदुक्तं—“घृतमग्निमेधे करोति”—इति ; तथा चिन्तया वातवृद्धिः, तथा सङ्कल्पान्द्रव्यपादगुणलेपाच्च शुक्रवृद्धिरित्यादि प्रभावादुपपन्नम् । सामान्यं चेह वृद्धिकारणमित्युच्यमाने समानस्येति गम्यते, न हि शोणितं प्रति मांसत्वं सामान्यं, किंतु व्यावृत्तवृद्धिजनकत्वाद्विशेष एव । अथ वैशेषिकोक्तानामन्यविशेषाणामिह शब्दे चिकित्सायामनुपयुक्तत्वाद्विशेषधर्मव्यावर्तकत्वयोगात् सामान्यविशेषानेव हासकारणत्वेनाह—हासहेतुरित्यादि । अत्रापि सर्वेदा सर्वभावानामिति योजनीयम् । हासः अपचयः । विशिष्यते व्यावर्तत इति विशेषः । सामान्यमेव गवेधुकत्वं मांसादीन् प्रति विशेषः ; गवेधुको हि गवेधुकत्वेन गवेधुकव्यत्यन्तरापेक्षया समानः, मांसपेक्षया व्यावृत्तत्वाद्विशेषः ; न हि मांसं गवेधुकत्वमस्ति । एवं मांसत्वं मांसान्तरापेक्षयाऽनुपपन्नत्वात् सामान्यं, शोणिततापेक्षया तु मांसानां व्यावृत्तत्वाद्विशेष एव । अत्रापि हासहेतुत्वं हासहेतुद्रव्यादिलक्षणत्वेन सामान्यवज्ज्ञेयं ; तथा हासहेतुत्वमन्यसति विशेषोक्तं सामान्योक्त्याप्यनेन ज्ञेयं ; तेन मन्दकनिकुचादीनां वातादिविद्वानामपि निरवस्थादीनां वाताद्यशमकत्वं द्रव्यस्यापथ्यत्वप्रभावादेव ज्ञेयम् । विशेषश्चेह विरुद्धविशेषोऽभिप्रेतः ; तेऽप्येनोत्तरत्र विरुद्धविशेषमेव हासहेतुतया तत्र तत्रोपदेश्यति ; यथा—“वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः” (वा. सू. अ. १) इति, तथा “विपरीतगुणैर्देशमात्राकालोपपादितैः” (सू. अ. १) इत्यादि, तथा “विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मांसैः संप्रशाम्यति” (सू. अ. १) इत्यादि ; तथा जतूर्कणैऽप्युक्तं—“समानैः सर्वभावानां वृद्धिर्होमिर्विपर्ययात्” इति । अविरुद्धविशेषस्तु यद्यपि हासो वृद्धौ वाऽन्यकारणं, यथा—पृथिव्या अनुष्णाशीतस्पर्शो वातस्य शैल्यं न वर्धयति नापि हासयति, तथाऽप्यग्निश्लिषमाणानां धातूनामसमानत्वेनाजनकत्वाद्भासकारणमि(मे)व भवति ; यतोऽसमानद्रव्योपयोगे सति हासो विनश्वराणां भावानामापूर्कहेत्वभावादुपलभ्यत एव ; यथा—वहतो जलस्य पूर्वदेशसेतुनोत्तरदेशजलस्य हासः । एवंभूतं चाविरुद्धविशेषोपयोगेऽपि हासं पश्यताऽऽचार्येण सामान्येनैवोक्तं हासहेतुर्विशेष इति । चञ्चदः सर्वभावानामिति समुच्चिनोति । अथ किमसंबन्धावपि सामान्यविशेषोः वृद्धिहासकारणं नैल्लोह—प्रवृत्तिरभयस्य त्विति । ‘कारणं’ इति शेषः । अभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं शरीरेणाभिर्भवञ्च

१ ‘वृष्यापादलेनात्’ इति पा० । २ ‘इत्याह’ इति पा० ।

इति यावत्; एवंभूता प्रवृत्तिः धातुसामान्यविशेषयोर्वृद्धिहासे कारणमित्यर्थः । तुल्यत्वेऽवधारणे; तेन नासंबद्धौ सामान्य-विशेषौ स्वकार्यं कुरुत इति दर्शयति । किंवा प्रवृत्तिः उचिता धातुप्रवृत्तिर्धातुसाम्यमिति यावत्, सा उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च 'कार्या' इति शेषः । तेन केवलसमानोपयोगा-द्धातुवृत्त्या धातुवैषम्यं, केवलविशेषोपयोगाच्च धातुक्षयाद्धातु-वैषम्यं, युगपरसमानविशिष्टद्वयोपयोगात् प्रवृत्तिर्धातुसाम्यरूपा भवतीत्युक्तं भवति । तुल्यशब्दः पूर्वपक्षदेकद्वयोपयोगलक्षणा-द्यावर्तयति ॥ ४४ ॥

सामान्यमेकत्वकरं, विशेषस्तु पृथक्त्वकृतम् ।

तुल्यार्थता हि सामान्यं, विशेषस्तु विपर्ययः ॥४५॥

अथ किलक्षणं तत् सामान्यं किलक्षणो वा स विशेष इत्याह— सामान्यमित्यादि । एकत्वकरमिति एकत्वबुद्धिकरं, सामान्यं यदनेकादु भिन्नदेशकाण्डां गवादित्युक्तिषु 'अयं गौरयं गौः' इत्यादिप्रकारा एकाकारा बुद्धिस्तत् सामान्यम् । न हि भिन्नासु व्यक्तिवभिन्नं सामान्यमेकरूपं विनाऽभ्रान्ता एकाकारा बुद्धिर्भवतीति भावः । यत्रापि च 'अयं पाचकोऽयं पाचकः' इति, तथा 'अयं शुक्रोऽयं शुक्रः' इत्यादौ क्रियागुणादिसामान्यदेकरूपा बुद्धिस्तत्रापि सामान्यमेकक्रियागुणादिगतमेकरूपाव्यवसाये हेतुः । न ह्येकस्मिन् पाचके या क्रिया सा पाचकान्तरेऽपि, किंतिहिं तज्जातीया । अतः क्रियासामान्यं तत्राप्येकत्वाव्यवसाये कारणम् । विशेषलक्षणं—पृथक्त्वकृदिति ।—व्यावृत्तबुद्धिकृत्; तेन यद्व्यवस्थान्तरापेक्ष्येकबुद्धिकर्तृयुता गोवं सामान्यं, तदेव गोत्वमप्यपेक्षया व्यावृत्तबुद्धिकर्तृत्वादधीर्न प्रति विशेष इत्युक्तं भवति । तेन मांसत्वं मांसं प्रति मांसान्तरापेक्षया समानत्वाद्वृद्धिकारणं भवति, तदेव तु मांसत्वं वातं प्रति विशेषरूपतया हासहेतुर्भवति; शोणितानीन् प्रीति त्वविरोधिविशेषत्वेन च तथा हासकारणं, गुणसामान्यास्तु वर्षकमपि मांसं शोणितानीनां भवति । कथमनेकादु व्यक्तियु सामान्यमेकबुद्धिमव्यभिचारिणीं करोतीत्याह—तुल्यार्थता हीत्यादि । तुल्यार्थता एक-सामान्यरूपाध्यानुयोगिता । एतेन यस्माद्विन्नासु व्यक्तियु सामान्यमेकरूपसंबन्धमस्ति, तत्तत्तदनेकार्थावलम्बा सत्यपि व्यक्तिभेदे एकबुद्धियुक्तैति भावः । विशेषस्तु विपर्यय इति अनुल्यार्थता हि विशेषत्वं, तेन गोगजयोरुल्लेखगोत्वगणत्वरूपाध्यायोः पृथग्बुद्धियुक्तैवेति दर्शितं भवति । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति यत्—त्रिविधं सामान्यं, विशेषश्च त्रिविधः; यथा—द्रव्यगो-

चरः, गुणगोचरः, कर्मगोचरश्च; तत्र सर्वदेखादिना द्रव्यसामान्यसुच्यते; सामान्यमेकत्वकरमित्यनेन गुणसामान्यं; यथा—पयःशुक्रयोर्भिन्नजातीययोरपि मधुरत्वदिगुणसामान्यं तत्रैकतां करोति, एवं विशेषेऽप्युदाहार्यः तुल्यार्थतेत्यादिना तु कर्मसामान्यं निगद्यते, आस्यारूपं हि कर्म न श्लेष्मणा समानमपि तु पानीयादिकफसमानद्रव्यार्थक्रियाकारित्वात् कफवर्धककृततया आस्याऽपि कफसमानेत्युच्यते; एवं खप्रादावपि कर्मणि बोद्धव्यम् । तदेतद्भ्रूहरिचन्द्रेणैव दूषितं; यतः सर्वदेखादिनैव लक्षणेन त्रिविधमपि सामान्यं लभ्यते, तेनास्मिन् पक्षे सामान्यमेकत्वकरमित्याद्यवाच्यं स्यादिति कृत्वा । अन्ये तु पश्यन्ति—यत्किंविधं सामान्यम्—अत्यन्तसामान्यं, मध्यसामान्यम्, एकदेशसामान्यं च; तत्र सर्वदेखादिनाऽत्यन्तसामान्यसुच्यते, सामान्यमेकत्वकरमित्यनेन मध्यसामान्यं, तुल्यार्थता हीत्यादिनैकदेशसामान्यम्; एतदपि त्रैविध्यकथनं नातिप्रयोजनमसंगतलक्षणं चेति नातिश्रद्धाकरम् । केचित् सामान्यं द्विविधमिच्छन्ति—उभयवृत्ति, तथैकवृत्ति च; तत्र मांसं मांसवर्धकम्, उभयवृत्तिसामान्यात्; मांसत्वं हि पोष्ये पोषके च गतत्वात्तुभयवृत्तिः, एकवृत्ति तु यथा—शृतमशिकरं, तथा धावनादिकर्म वातकरं, तथाऽऽस्यादि कफकरम्; एतद्धि सर्वं न वर्धनीयेन समानं, किंतु प्रभावाद्बर्धकं; प्रभावश्च शृतत्वधावनत्वादिरैव; स चैकवृत्तिसामान्यरूपः, तेनात्रापि सामान्यमेव वृद्धिकारणमिति श्रुवते । अस्मिन्तु पक्षेऽनुभयवृत्तिसामान्यं विशेष एवै भवति, तथा समानमसमानं च वृद्धिकारणं भवतीति न किञ्चित् सामान्यस्योक्तं स्यात् । अस्मन्मते तु सामान्यं वृद्धौ कारणमेव भवतीति सामान्यं वृद्धिकारणत्वेन नियम्यते; न तु वृद्धिः सामान्यकारणिकैवेति नियम्यते, तेनासमानादपि वृद्धिर्भवति निर्दोषा । यत्तुच्यते—कर्मसामान्यं नेह तच्चे वृद्धिकारणमस्ति, यतो न धावनैव वायुः समान इति; अत एवाचार्येण द्रव्यसामान्यमुक्तं "मांससामान्यायते मांसेन" (शा. स्था. अ. ६) इत्यादिना, तथा "समानगुणानामाहारविकाराणामुपयोगः" (शा. अ. ६) इत्यादिना गुणसामान्यमुक्तं; नैवं कर्मसामान्यमुक्तं, वचनं हि "कर्मपि च यद्यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत्तदासेव्यम्" (शा. अ. ६) इति; न तत्र सामान्योपग्रहः कृतः । अत्र ब्रूमः—कर्मणां प्रायः प्रभावैव वृद्धिहेतुत्वात् सामान्यानुपग्रहः कृतः, न तु कर्मसामान्याभावात्; यतः क्रियावतो वातस्य क्रियावता व्यायामादियुक्तेन शरीरेण वृद्धिः कियते, निष्क्रियतया चास्य वातस्य हासः । खप्रादयस्तु "संयोगे च विभागे च" इत्यनेन वक्ष्यमाणलक्षणेनानुक्ता अपि शास्त्रव्यवहारात् कर्मशब्देनोच्यन्ते । तत्र खपः खकारणादेव च्यमानस्य कफस्य क्षयकारणशरीरपरिस्पन्दान्निरोधकत्वेन वृद्धिकर उच्यते, न तु खपः साक्षाच्छ्लेष्मणवृद्धि

१ 'सामान्यविशेषयोः' इति पा० । २ 'वैषम्यं' इति पा० ।

३ 'इत्येवमात्रेकाकारा' इति पा० । ४ 'अभ्रान्तैकरूपा' इति पा० ।

५ 'सामान्यमेव क्रियागुणादिगतं' इति पा० । ६ 'प्रत्यक्षबुद्धिविशेषत्वेन' इति पा० । ७ 'मेकरूपं संबन्धमस्ति' इति पा० । ८ 'विशेषः' इति पा० ।

१ 'स्वरूपतः' इति शेषः । २ 'इवेति' इति पा० । ३ 'सामान्यकारणत्वेनैवेति' इति पा० ।

करोति । एवमास्यादावपि चिन्तनीयम् । यत्र त्वेवं कारणं चिन्तयितुं न पार्यते तत्र प्रभाव एव वर्णनीयः । ननु मांसं मांसं वर्धयति सामान्यात्, विशेषाच्च वातं क्षययति, तत् कथं युगपद्विरुद्धार्थद्वयकर्तृत्वं मांसस्य; न हि देवदत्तो यदेव कुम्भं करोति तदैव काण्डमपि । नैव, किंवायतामस्यं धर्मो नाकिया-वतामिति; तथाहि—शब्दो युगपदनेकानेव शब्दानेककालमार-भते, तथाऽऽसिः प्रकाशदाहौ युगपत् करोति; अत एवोक्तमाचार्येण—“तस्माद्देवर्जं सम्यगवचार्यमाणं युगपद्भूतातिरिक्तानां धा-तूनां साम्यकरं भवति; अधिकमापकर्षति, न्यूनमाप्याययति” (शा. अ. ६) इति । यद्युच्यते—क्षीयमाणधातोर्वृद्धस्य तथा बहुदो-षस्य समानगुणोऽप्याहारो न वृद्धिहेतुः, तथा श्रोत्रे च मधुरादिना समानेनापि न कफामिष्टद्विरिखादि; तत्र प्रतिक्रमणानां जरा-बहुदोषत्व-श्रीष्माण्यत्वादीनां विद्यमानत्वाच्च सामान्यं वर्धकम्; असति च विरोधके सामान्यं वृद्धिकारणमिति सिद्धान्तः; तेन न काचित् क्षतिः । किंवा वृद्धादीनां समानेनाहारेण कियत् एव वृद्धिः; परमतिबलवता क्षयहेतुनाऽऽधीयमानक्षये पुरुषे सा वृद्धिर्नोपलभ्यते । अत्र च द्रव्यसामान्यमेव धातूनां द्रव्यरूपाणां वर्धकं न गुणसामान्यं, गुणानां ब्रह्मानारम्भकत्वात् । गुणसामान्यात् तु गुणाश्रयं द्रव्यमनुमीयते; तच्च द्रव्यं धातुवर्धकं भवति, यथा—रूक्षादीन् गुणान् दृष्ट्वा चित्रेको वाय्वधिको योऽनुमितः, स च चित्रके उपयुक्तो वातं वर्धयति, गुणास्तु गुणानेव जनयन्तोऽभिवर्धयन्ति । सामान्यं च वृद्धिकारणलक्षणं न साक्षाद्वृद्धिकारणमिति प्रागेवोक्तम्; एवं विशेषेऽपि । अयं च सामान्य-विशेषवादो ग्रन्थविस्तरभयादायुर्वेदोपयुक्तधर्ममात्रेणोक्तः; विस्तरस्त्वस्य वैशेषिके बोद्धव्यः ॥ ४५ ॥

सत्त्वमात्मा शरीरं च त्रयमेतद्विदण्डवत् ।

लोकस्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ४६ ॥

स पुमान्चेतनं तच्च तच्चाधिकरणं स्मृतम् ।

वेदस्यास्य, तदर्थं हि वेदोऽयं संप्रकाशितः ॥ ४७ ॥

संप्रति सामान्यविशेषावभिधाय, उद्देशकमात्रुरोधाद्गुणेऽभिधातव्ये, युगपु प्रधानभूतायुर्वेदोपकार्यं सत्त्वात्मशरीरसंयोगं वक्तुमाह—सत्त्वमित्यादि; किंवा सामान्यविशेषाभ्यामेव हेतुल्लिख्येषांनि दर्शितानि, सामान्यविशेषवत् एव सर्वत्र कारणत्वाल्लिङ्गत्वाच्चैतावदेव विचार्यमाणं तत्रं भवति, अधिकरणं च नोक्तम्, अतः सत्त्वादिमेलकं हेत्वाद्यधिकरणमाह—सत्त्वमि-त्यादि । सत्त्वं मनः । चशब्दः समुच्चये । संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां त्रयमिति पदं मिलितानामेव ग्रहणार्थम् । एतद्विद्यन्तरोक्तनिर्देशः । त्रिदण्डः परस्परसंयोगविधृतः कुम्भमि-धारकस्तद्वत् । एतेन यथा त्रिदण्डेऽन्यतमापाये नावस्थानं, तथा

१ “नाक्रियाणां” इति पा० । २ “चित्रके वायुरधिको योऽनु-मितः स च चित्रके उपयुक्तः” इति पा० । ३ “विदण्डानामन्यत-मापायेऽपि” इति पा० ।

सत्त्वानीमानन्यतमापायेऽपि न लोकस्थितिरित्युक्तं भवति । लोकत आलोकत इति लोकः; तेनेह जङ्गमो भूतप्रमाण उच्यते । संयोगातिष्ठतीति परस्वरोपग्राहकात् संयोगात् स्वार्थक्रियां कुर्वन्न विशकलितं भवति । अत्र तु पृथगिन्द्रियग्रहणं न कृतं, शरीर-ग्रहणेनैव गृहीतत्वात् । तत्र सर्वं प्रतिष्ठितमिति तस्मिन्लोकके कर्म-फलादि व्यवस्थितं; यद्वक्ष्यति—“अत्र कर्मफलं चात्र ज्ञानं चात्र प्रतिष्ठितम् । अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वता” (शा. अ. १) इति । स पुमानिति तत् सत्त्वादित्रयं पुमानिति भण्यते । तत्र यद्यपि सत्त्वादित्रयं नपुंसकलिङ्गं, तथाऽपि पुमा-निति वक्ष्यमाणलिङ्गग्रहणात् ‘स’ इति पुलिङ्गनिर्देशः; यथा—“णे-रणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्ता” (पा. अ. १ पा. ३ सू. ६७) इत्यादौ । किंचैतदिति यद्यपि वर्तमाननिर्देशः कृतस्त्वस्यापि तस्यैव ‘स’ इत्यतीतनिर्देशोऽपि सर्वनाम्नां सर्वकालनिर्देशादेवै-विरुद्धो मन्तव्यः । वदन्ति हि लक्षणिकाः—“प्रत्यक्षे च परोक्षे च सामीप्ये दूर एव च । एतेष्वर्थेषु विद्वद्भिः सर्वनामं प्रयुज्यते”—इति । चेतनमिति ज्ञानवत् । तच्चाधिकरणं स्मृतं तन्त्रस्येत्यत्र हेतुमाह—तदर्थं हीत्यादि । तदर्थमिति तदुपका-रार्थम्; एतेन तैदुद्दिश्य प्रवृत्तिरधिकरणार्था नाधारार्थेति दर्श-यति । अत्र सत्त्वमादौ कृतं, तदधीनत्वादात्मशरीरक्रियायाः; यदुक्तं—“अचेतनं किंवाच्च मनश्चेतयिता परः । युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिशंस्यात्मनः क्रियाम्” (शा. अ. १) इति । पूर्वं शरीरेत्यादिनाऽऽयुक्तं, सत्त्वमात्मेत्यादिना तु तन्त्राधि-करणभूतपुरुष उच्यत इति न पौनरुक्त्यम् । अत्र चात्मग्रहणेन बुध्यहङ्कारादीनां ग्रहणं, शरीरग्रहणेनेन्द्रियाणामर्थानां च शरीर-संबन्धानां ग्रहणं व्याख्येयम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहः ।

सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं, निरिन्द्रियमचेतनम् ॥ ४८ ॥

संप्रति गुणाभिधानं क्रमप्राप्तसुल्लङ्घ्य द्रव्याणि निर्दिशता गु-णाधारतया द्रव्यस्य प्राधान्यमुच्यते; वृत्ते च “सामान्यं च विशेषं च” इत्यादौ गुणानादौ निर्दिशता गुणानामेव रसाक्षीनां प्रायः शान्ते कारुण्यमुपदर्शयते; अत एवात्रेयभद्रकापीये (सू. २६) मधुरादिरसद्वारा सर्वगुणान् कर्माणि च द्रव्यस्य वक्ष्यति; किंच सर्वप्रधानं यजीवितं तदेव संयोगगुणरूपमित्यत्र तत्र गुणग्रहणं, स च संयोगगुणः सत्त्वमात्मेत्यादिना प्रथममुक्त एव; विशेष-गुणेषु तु द्रव्यं प्रधानमिति द्रव्यमुच्यते—खादीनीत्यादि । खादी-नीत्यादावात्मा कस्मात् प्रधानभूतोऽपि प्रथमं नोक्तः? उच्यते—शरीरस्येह व्याख्यारोग्याधिकरणतया प्रधानत्वात्तदारम्भकानि खादीन्येवोच्यन्ते नात्मा, तस्य निर्विकारत्वात्; वचनं हि “नि-र्विकारः परस्त्वात्मा” (सू. अ. १) इत्यादि; खादीनि च “महा-

१ ‘विशकलितं’ इति पा० । २ ‘०वा विरोधो’ इति पा० । ३ ‘तु-द्वेदश्रवणरिक्तारिक्तार्था नाधारार्थः’ इति पा० । ४ ‘निरिन्द्रियं विभोः क्रियाः’ इति पा० । ५ ‘तदधिकरणभूतपुरुषः’ इति पा० ।

भूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा” (शा. अ. १) इत्यनेन कर्मणोक्तानि भूतान्यनैगतावेक्षणोच्यन्ते । आत्मादीनां च यै-
थाभ्यर्हितस्य पूर्वनिर्देशः । द्रव्यसंग्रह इति करचरणहरीतकीत्रिवृ-
ताद्यसंख्येयभेदभित्तस्य कार्यद्रव्यस्य कारणद्वारा संक्षेप इत्यर्थः ।
सर्वकार्यद्रव्याणामपि व्यवस्थामाह—सेन्द्रियमित्यादि । निरिन्द्रि-
यमिष्यन्न निःशब्दोऽभावे, निर्मक्षिकमिति वत् । अत्र सेन्द्रियं
चेतनमित्येवावतैर्नार्थापत्त्या निरिन्द्रियमचेतनमिति लब्धेऽपि पु-
नस्तद्वचनमेवंभूतार्थापत्तेरनैकान्तिकत्वाद्वोद्धव्यम् । यथा नवज्वरे
दिवास्त्रप्रादि निषिद्धं, अर्थाजीर्णं ज्वरे तदप्येत, न चैवं; तत्र
तेषां दिवास्त्रप्रादीनां निषिद्धत्वात्; तस्मान्निविशियत्तुद्विहित-
तयोद्यमपि साक्षादिवोच्यते; वदन्ति हि न्यायविदो—“व्या-
ख्यानाद्वरं करणम्” इति । यद्यपि चात्सेव चेतनो न शरीरं,
नापि मनः, यदुक्तं—“चेतनावाग् यत्तत्त्वात्मा ततः कर्तो निरु-
च्यते” (शा. अ. १) इति, तथाऽपि सलिलोष्णवत् संयुक्तसमवा-
येन शरीराद्यपि चेतनम् । इदमेव चात्मनश्चेतनत्वं यदिन्द्रिययोगे
सति ज्ञानशालित्वं, न केवलस्यात्मनश्चेतनत्वं; यदुक्तं—“आत्मा
ज्ञः, करणैर्योगाज्ज्ञानं त्वस्य प्रवर्तते” (शा. अ. १) इति । अत्र
सेन्द्रियत्वेन वृक्षादीनामपि चेतनत्वं बोद्धव्यं; तथाहि—सूयभ-
क्ताया यथा यथा सूर्यो भ्रमति तथा तथा भ्रमणद्विगुणनीयते,
तथा लवली मेघस्तन्निवश्रवणात् फलवती भवति, बीजपूरकमपि
मृगालादिवशागन्धेनातीव फलवद्भवति, चूतानां च मत्स्यवसा-
सेकां फलाढ्यतया रसनमनुनीयते, अशोकस्य च कामिनीपा-
दतलाहतिमुखितः स्तब्धकिंत्स्य स्पर्शानुमानं; स्मृतिश्चानुमानं
ब्रूयति, यथा—“योऽभिनादितविप्रस्तु नाशिशं संप्रयच्छति ।
इमंशाने जायते वृक्षो यद्रूपकङ्कोपसेवितः” इति; तथा “वृक्षगुल्मं
बहुविधं तत्रैवं तुणजातयः । तैमसाऽधर्मरूपेण पृच्छादिताः कर्म-
हेतुना ॥ अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः । एतद-
न्ताश्च गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः” (समुद्रुति अ. १) इति ।
तथा तन्त्रकारश्च ब्रह्मनस्पत्यान्कान् प्राणिनो वक्ष्यति; तेनागमसं-
वहितया युक्त्या चेतना वृक्षाः ॥ ४८ ॥

सार्थां गुर्वादयो बुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयः ।

गुणाः प्रोक्ताः

संप्रति गुणानिर्देशमाह—सार्था इत्यादि । अनेन त्रिविधा
अपि वैशेषिकाः सामान्या आत्मगुणाश्चेदिष्टाः । तत्रार्थाः शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धाः । यदुक्तम्—“अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा
विषया गुणाः” (शा. अ. १) इति । एते च वैशेषिकाः;
यत आकाशस्यैव शब्दः प्राधान्येन, वायोरेव स्पर्शः प्राधान्येन,
एवमग्न्यादिषु रूपादयः । अन्यगुणानां चान्यत्र दर्शनं भूतान्त-

१ ‘अनागतानिष्कृष्टादुच्यन्ते’ इति पा० । २ ‘यथाऽनुदितस्य’
इति ‘तथाऽव्यवहितस्य’ इति च पा० । ३ ‘तथाऽप्येत’ इति पा० ।
४ ‘निकृष्टस्यात्मनः’ इति पा० । ५ ‘तमसा बहुलुपेण’ इति पा० ।
६ ‘वानस्पत्यान् सूक्तान्’ इति पा० ।

रासुप्रवेशात् । वचनं हि—“विष्टं ह्यपरं परेण” (न्या. द. अ. ३
आ. १ सू. ६६) इति । गुर्वादयस्तु गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षम-
न्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छलश्लक्ष्णखरस्थूलसूक्ष्म-
सान्द्रद्रवा विंशतिः । एते च सामान्यगुणाः, पृथिव्यादीनां साहा-
रणत्वात् । एते यत्रः पृथ्वीये प्रायः आयुर्वेदोपयुक्तत्वात् परादिभ्यः
पृथक् पठिताः । बुद्धिः ज्ञानम्; अनेन च स्मृतिचेतनाद्यलह-
द्वारादीनां बुद्धिविशेषाणां ग्रहणम् । प्रयत्नोऽन्ते येषां निर्देशे ते
प्रयत्नान्ताः; एतेन चेच्छाद्वेषमुखदुःखप्रयत्नानां ग्रहणम् । वचनं
हि—“इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः । बुद्धिः स्मृति-
रहङ्कारो ज्ञानाणि परमात्मनः” (शा. अ. १) इति । इह चेत-
नादीनां बुद्धिग्रहणेनैव ग्रहणं, शरीरे तु चेतनादीनामपि पृथ-
गात्मगमकत्वेन पृथक् पाठः । एतच्च तत्रैव व्याकरणीयम् । परा-
दयो यथा—“परापरत्वे युक्तिस्य संयोग एव च । विभा-
गश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च ॥ संस्कारोऽभ्यास इत्येते
गुणाः प्रोक्ताः परादयः” (सू. अ. २६) इति । एते च सामा-
न्यगुणा अपि नात्युपयुक्तत्वात्तथा बुद्धिप्राधान्याच्चान्ते प्रोक्ताः ।
प्रोक्ता इति प्रैकषेण विशेषगुणत्वादितोक्ताः ॥—

प्रयत्नादि कर्म चेष्टितमुच्यते ॥ ४९ ॥

कमागतं कर्म निर्दिशति—प्रयत्नादीत्यादि । प्रयतनं प्रयत्नः
कर्मैवाद्यमात्मनः; यथा—“तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्” (पा. अ. १
पा. १ सू. ९) इत्यत्र व्याख्यातम् । आदिशब्दः प्रकाशवाची । तेन
संस्कारगुरुत्वादियन्तुल्यकृत्स्निकाविरोधः । यद्यपि चेष्टितं प्राणि-
व्यापार उच्यते, तथाऽपीह सामान्येन क्रिया विवक्षिता । चेष्टि-
तपदेनैव सर्वकर्मलाभे सिद्धे वमनादिकर्मनिषेधे च सिद्धे प्रयत्ना-
दीति पदं सूक्ष्मप्रयत्नरूपकर्मव्यापित्वद्योतनार्थम् । अन्ये तु
प्रयत्नादीति प्रयत्नकारणमिति भ्रुवते, प्रयत्नग्रहणं च कारणोपल-
क्षणं वदन्ति; तेन गुरुत्वादिकार्यस्यापि कर्मणो ग्रहणमिति ।
प्रयत्नशब्दश्चायुर्वेदेऽपि कर्मवचनो दृश्यते; “प्रवृत्तिस्तु चेष्टा
कार्यार्थो, सैव क्रिया प्रयत्नः कार्यसमारम्भश्च” (वि. अ. ८)
इति वचनात् ॥ ४९ ॥

समवायोऽपृथग्भावो भूम्यादीनां गुणैर्मतः ।

स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ॥ ५० ॥

समवायमाह—समवाय इत्यादि । समवायस्य चायं निर्देश
एव लक्षणम् । तेनोत्तरत्र द्रव्यादिलक्षणे पुनरस्य लक्षणं न
कर्तव्यम् । समवाय इति लक्ष्यनिर्देशः, अपृथग्भाव इति लक्ष-
णम्; अपृथग्भावः अनुत्तसिद्धिः, सहैवावस्थानमिति यावत् ।
यथा—अवयवावयविनोः, गुणगुणिनोः, कर्मकर्मवतोः, सामा-
न्यसामान्यवतोः, नद्यावयवादीन् विरहव्यावयव्यादय उपल-

१ ‘भूतान्तरप्रवेशकृत्स्नम्’ इति पा० । २ सूत्रं पूर्वं परे भूते
स्वगुणसहितं प्रविष्टं; यथा—आकाशो वायौ, तौ बहौ, ते जले, तानि
पृथिव्याम् । ३ ‘प्रकारेण’ इति पा० । ४ ‘सूक्ष्मरूपकर्मव्यापित्व-
द्योतनार्थम्’ इति पा० ।

भ्रन्ते । अपृथग्भावमेव विशेष्यद्वाह—भूम्यादीनां गुणैर्मत इति । भूम्यादीनां भूमिप्रकाराणां; भूमिश्च भूयसामाधेयानामाधारा, तेनाधारत्वोदाहरणार्थमुक्ता; यतो भूमेरथाः सर्वे गुर्वादिपराद्याश्च गुणास्तथा चावयविसामान्यक(ध)र्मोप्यधेयानि, नेतरद्रव्ये यथोक्तसर्वोपेयसंपत्तिः । एतेन भूम्यादीनामित्याधाराणां, गुणैरिति अप्रधानैरुपेयैः; आधेयो ह्याधारापेक्षयाऽप्रधानम्, अप्रधाने च गुणशब्दो यथा—गुणीभूतोऽयमिति, अप्रधानमित्यर्थः; तेनाधाराणामाधेयैर्गोऽपृथग्भावः स समवायः इति । तेन पृथिवीत्वगन्धत्वयोरपृथक्सिद्धयोरप्याधारधेयभावामावाञ्च समवाय इत्युक्तं भवति । अत एवोक्तं वैशेषिके यत्—“अयुतसिद्धानामाधारार्थधारभूतानां यः संबन्ध इहेतिप्रत्ययहेतुः स समवायः” (प. ध. सं. द्रव्यपदार्थनिरूपण) इति । स नित्य इति समवायोऽविनाशी । सत्यपि समवायिनां द्रव्याणां नाशे समवायो न विनश्यति । अत्र हेतुमाह—यत्र हीत्यादि । यत्र द्रव्यं नियतं नित्यं, यथा—आकाशं, न तत्र नित्य आकाशेऽनियतो विनाशी गुणः, ‘कश्चित्’ इति शेषः । एवं मन्यते—नित्ये व्योम्नि परिमाणमपि तावन्नित्यं, तथैव द्रव्यत्वमप्याकाशगतं नित्यं, तथा नित्ययोराकाशतद्गुणयोः समवायलक्षणः संबन्धोऽपि नित्य एव । एवं तत्र समवायस्य नित्यत्वे सिद्धे एकपत्त्यात् समवायस्यान्यत्रापि नित्यत्वमेव । न चैश्वर्यद्रव्यनाशे समवायविनाशः । यथा—गोव्यक्तिविनाशेऽपि गोत्वस्य सामान्यस्य न विनाशः । नित्यस्यैव समवायस्य ते ते पार्ष्णिपद्रव्यादयस्तत्र तत्र व्यञ्जका भवन्ति सामान्यस्यैव व्यक्तयः । अन्यैस्तु नित्याः नित्यभेदेन द्विविधः समवायो व्याख्यातः; अयं च ग्रन्थो भूम्यादीनां गुणैरेव यः संबन्धस्तस्यैव यथाश्रुतस्य प्रतिपादक इति व्याख्यातः, तत्तु न व्यापकं नापि वैशेषिकमतामुच्यतीति नेह प्रपञ्चितम् ॥ ५० ॥

यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत् ।

तद्रव्यं

द्रव्यलक्षणमाह—यत्रेत्यादि । यत्राश्रिता यत्र समवेताः, कर्म च गुणाश्च कर्मगुणाः । कारणं समवायि यदिति समवायि कारणं यत्, द्रव्यमेव हि द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणम् । समवायिकारणं च तद् यत् स्वसमवेतं कार्यं जनयति; गुणकर्मणी तु न स्वसमवेतं कार्यं जनयतः, अतो न ते समवायिकारणे । एतत्कर्मवत्त्वं हि द्रव्यस्य गुणादिपञ्चपदार्थव्यावृत्तिमात्रलक्षणकथनं, न तु सञ्जातीयव्यापकविजातीयव्यावृत्तकलक्षणकथनं; येन कर्मसमवायो नाकाशादीनां वैतते, तेन लक्षणगुणगतं विजातीयव्यावृत्तं द्रव्यस्य लक्षणं गुणवत्त्वं समवायिकारणत्वं च बोद्धव्यम् । यदु(त्तु)पञ्चमात्रं द्रव्यं प्रथमक्षणे निर्गुणं, तदपि

द्वितीयक्षणावश्यमाविगुणवत्तया तद्योग्यत्वाद्गुणवदेवेति मन्तव्यम् । वैशेषिकेऽप्युच्यते—“कियावद्गुणवत् समवायिकारणं द्रव्यम्” (वै. द. अ. १., सू. १५) इति । तत्रापि च यथेह व्याख्यातं तथैव व्याख्यातम् ॥—

समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुणः ॥ ५१ ॥

गुणलक्षणमाह—समवायीत्यादि । समवायीति समवायाधेयः; तेन व्यापकद्रव्येभ्यो निष्क्रियेभ्य आकादिभ्यो गुणस्य व्यावृत्तिः; नष्टाकाशादयः समवायाधेयाः । निर्गतश्चेष्टायाः निश्चेष्टः; चेष्टानिर्गत्या चेह चेष्टाशून्यत्वं तथा चेष्टाव्यतिरिक्तत्वं चोच्यते; तेन चेष्टारूपात् कर्मणो व्यावृत्तिः, तथा क्रियाधारत्वयोगेभ्यो मूर्तद्रव्येभ्यो व्यावृत्तिः सिद्धा; गुणस्य कारणमित्यनेन चाकारणेभ्यः सामान्यविशेषसमवायेभ्यो व्यावृत्तिः सिद्धा । कारणत्वं तु विभुद्रव्यपरिमाणान्यावयविरूपादिषु लक्षणेयेषु गुणेषु नास्ति, तेन भागासिद्धं लक्षणं स्यात्, अतः कारणत्वेनेह भावरूपकारणव्यभिचारि सामान्यवत्त्वं लक्षणतया बोद्धव्यम् । तच्च सामान्यवत्त्वं सर्वगुणव्यापकं सामान्यादिव्यावृत्तं च, सामान्यादीनां सामान्यवत्त्वाभावात् । अथैवा विभुद्रव्यपरिमाणान्यावयविरूपाद्यन्तराणां कारणत्वदर्शनादिभुद्रव्यपरिमाणान्यावयविरूपादावपि कारणत्वयोग्यत्वमस्त्येवेति न भागासिद्धता कारणत्वस्य; किंवा योगिप्रत्यक्षज्ञानहेतुतया विभुद्रव्यपरिमाणानीनामपि कारणत्वं बोद्धव्यम् । एवंभूतं च कारणत्वं यद्यपि सामान्यादिव्यपि क्वचिदनुगम्यते, तथाऽपि ‘समवायी तु’ इति पदेन समवायाधारता तथा समवायाधेयता च गुणपदविधिता; तेन समवायकेवलाधारस्य विभुद्रव्यस्य तथा समवायकेवलाधेयस्य सामान्यादेशं व्युदासः सिद्धो भवति ॥ ५१ ॥

संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम् ।

कर्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म नान्यदपेक्षते ॥ ५२ ॥

कर्मलक्षणमाह—संयोग इत्यादि । संयोगे च विभागे च गुणपत् कारणम् । तेन संयोगे उत्तरदेशसंयोगकारके विभागाकारणे, तथा विभागे च विभागजविभागमात्रकारणे संयोगाकारणे व्यावृत्तिः सिद्धा । द्रव्यमाश्रितमित्ति स्वरूपमात्रकथनं व्याख्येयं, द्रव्यव्यावृत्तिस्तु ‘कर्म नान्यदपेक्षते’ इत्यनेनेव सिद्धं । अस्याः सार्थो यत्—कर्म उत्पन्नं स्वाश्रयस्य द्रव्यस्य पूर्वदेशविभागे उत्तरदेशसंयोगे च कर्तव्ये नान्यत्कारणं पश्चात्कालभाव्यपेक्षते; द्रव्यं तु यद्यपि संयोगविभागकारणं गुणपद्भवति, तथाऽपि तदुत्पन्नं सदा कर्मयुक्तं भवति तदेव संयोगविभागकारणं स्यात्; कर्म उत्पन्नं करोलेव परं संयोगविभागो न तु कारणान्तरं पश्चाद्भाव्यपेक्षते, संयोगविभागश्रयप्रत्यासत्ति त्वपेक्षते,

१ ‘लक्षणया’ इति पा० । २ ‘किंवा’ इति पा० । ३ ‘सामान्यादिषु केचिदनुगम्यन्ते’ इति पा० । ४ ‘द्रव्यव्यावृत्तस्तु’ इति पा० ।

५ ‘सिद्धत्वात्’ इति पा० । ६ ‘भवति’ इति पा० । ७ ‘कारण’ इति पा० ।

१ ‘द्रव्यादीनां’ इति पा० । २ ‘यथा’ इति पा० । ३ ‘आश्रयनाशे’ इति पा० । ४ ‘इत्यादि’ इति पा० । ५ ‘विधते’ इति पा० । ६ ‘लक्ष्यार्थ’ इति पा० ।

सा च पूर्वसिद्धेवेति न चैरमभावि कारणान्तरापेक्षता कर्मणः । अथ कर्मशब्देन वमनादीनां तथाऽदृष्टस्य तथा क्रियायाश्चामिधीयमानत्वात् कस्य कर्मण इदं लक्षणमिलत् आह—कर्तव्यस्य क्रिया कर्मेति । एतेन क्रियारूपस्य कर्मण इदं लक्षणं नादृष्टादेरिति ॥ ५२ ॥

इत्युक्तं कारणं,

प्रकरणमुपसंहरति—इतीत्यादि । इति समाप्तिः; तेनेतावदेव सामान्यादिषद्वत् सर्वस्यैव कार्यजातस्य कारणं, नान्यत् कारणमस्ति ॥—

कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते ।

धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तच्चस्यास्य प्रयोजनम् ॥ ५३ ॥

कारणं सामान्येनाभिधायायुर्वेदोपयुक्तं कार्यमाह—कार्यमित्यादि । धातुसाम्यम् आरोग्यं; वक्ष्यति हि—“विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते । सुखसंज्ञकमारोग्यम्” (सू. स्था. अ. ९) इत्यादि । इहेत्यायुर्वेदे; तेनान्यत्रान्यदपि घटादि कार्यमुच्यते । इह तु किमिति तत् कार्यं नोच्यत इत्याह—धातुसाम्येत्यादि । चकारो हेतौ । धातुसाम्यक्रियैव यस्मादायुर्वेदप्रयोजनं, तस्मादायुर्वेदे धातुसाम्यमेव कार्यमुच्यते प्रयोजनं कथ्यते; अन्यत्त्वविहितत्वात्तथाऽप्रधानत्वाच्च नेह कार्यत्वेनोच्यते ॥ ५३ ॥

कालबुद्धिन्द्रियाधानां योगो मिथ्या न चाति च ।

द्रयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ॥ ५४ ॥

संप्रति सामान्येन कारणमुक्तं तदायुर्वेदोपयुक्तद्वारेण वक्तव्यं; तत्र व्याधिकारणमेव तावदग्रेऽभिधीयते—कालेत्यादिना सूत्रक्रमानुरोधात् । सूत्रं हि “हेतुलक्षणवध्नानम्” (सू. स्था. अ. १) इति । कालः शीतोष्णवर्षलक्षणः, बुद्धिः प्रज्ञा, इन्द्रियायाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्त्वहचरितानि द्रव्यगुणकर्माणीन्द्रियद्वारोपयुज्यमानानि च; तेषां कालवीर्यानां योगः संबन्धः । तस्य विशेषणत्रयं—मिथ्या न चाति चेति । तेन कालादीनां मिथ्यायोगः, न च योगः अयोग इत्यर्थः, अति च योगः अतियोग इत्यर्थः । द्रयाश्रयाणामिति मनःशरीराश्रयाणाम् । एतच्च मनःशरीराधिष्ठानत्वं पृथक् मिलितं च बोद्धव्यम् । त्रिविध इत्ययोगातिशयोक्तिमिथ्यायोगरूपः । हेतुसंग्रहः हेतुसंज्ञेयः । एते च कालादीनामिति योगायोगमिथ्यायोगात्तिस्रैषणीये “तत्रातिप्रभावता” (सू. अ. ११) इत्यादिना प्रत्येन सुव्यक्तं वाच्या इति मैह विधिन्यन्ते । कालग्रहणं विहादौ कृतं, कालस्य दुष्परिहारत्वात् । तद्वत् बुद्धिरुच्यते, बुद्ध्यपराधस्यैवेन्द्रियार्थातिशयोक्तिहेतुत्वात्; वक्ष्यति हि—“प्रज्ञापराधाज्यहितावर्थात् षष्ठं निषेधते” (सू. अ. २८) इति; एवं च यथूप्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधे प्रविशति, तथाऽपि प्रज्ञासंज्ञकारणत्वादसौ सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेनैवायं पृथक् तत्रे

१ “चरमभाविनिमित्तान्तरापेक्षा कर्मणः” इति पा० । २ “असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग एवायं” इति पा० ।

सूच्यते, प्रज्ञापराधस्त्वसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगव्यतिरिक्तकायवाह्यनःक्रियापराधे वर्तते । अत्र चाधर्माऽपि व्याधिहेतुरस्ति, यदुक्तं—“क्रियाघ्नः कर्मजा रोगाः” (शा. अ. १) इत्यादि; तस्य चाधर्मस्य कालग्रहणेनैव ग्रहणं केचिन्मन्यन्ते; तच्च, तिस्रैषणीये प्रज्ञापराधेनैवाधर्मग्रहणात् । तत्र हि, अतृप्तवचनाभिध्यादिवाङ्मनोमिथ्यायोगरूपः प्रज्ञापराधविशेष उक्तः; नत्वतृप्तवचनादीनां स्वरूपेण व्याधिकर्तृत्वं, किन्त्वधर्मोत्पादावान्तरव्यापाराणामेव; तेन प्रज्ञापराध एवाधर्मोत्पादावान्तरव्यापारः कर्मजरोषेण कारणं, याग इव धर्मोत्पादावान्तरव्यापारः स्वर्गः । यत्तूच्यते—कालपरिणामजायमानत्वात् कर्मजविकाराणां कालजत्वं, यदुक्तं—“कालस्य परिणामेन जरासृष्टुनिमित्तजाः । रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वाभावो निष्प्रतिक्रियः” (शा. अ. १) इति; तच्च, तथा सत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्यापि किञ्चित्कालपरिणामजायमानस्य कालजत्वं स्यात् । नच कालातिशयोक्त्याभिधाप्रियन्ते तिस्रैषणीये कर्मावरोधः कथमपि प्रतिभाति । कतिधापुरुषीये तु “धीवृत्तिस्मृतिविश्रंसः संप्राप्तिः कालकर्मणाम् । असात्म्येन्द्रियसंयोगा विज्ञेया रोगहेतवः” (शा. अ. १) इत्यभिधाय स्वाभाविकानां रोगाणां तथा कर्मजानां च कालज एवावरोधः कृतः । उक्तं हि तत्र—“कालस्य परिणामेन जरासृष्टुनिमित्तजाः । रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वाभावो निष्प्रतिक्रियः” (शा. अ. १) इति, तथा “निर्दिष्टं देवसंज्ञं तु कर्म यत् पौर्वैदैहिकम् । हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते” (शा. अ. १) इति । अत्रापि बुद्धिमिथ्यायोगरूपः प्रज्ञापराध एव रोगजनककर्मकारणम् । कालविशेषप्राप्त्या तु येषां व्याधीनामामो भवति, ते कालमिथ्यादिशोगजन्या वा भवन्तः, असात्म्येन्द्रियार्थप्रज्ञापराधजन्या वा; सर्वे एवाविशेषेण कालकृताभिव्यक्तिमात्रपरिग्रहणात्तत्र कालसंप्राप्तिजन्या इत्युक्ता गदाः । तथाहि—तत्र सन्तताविष्वरा अपि कालजन्या एवोक्ताः । वचनं हि—“सन्ततः सततोऽन्येथुस्तृतीयकचतुर्थकौ । स्वे स्वे काले प्रवर्तन्ते काले हेषां बलागमः” (शा. अ. १) इति । नच सन्ततादौ कालस्य मिथ्यायोगादयः कारणत्वेनोपलभ्यन्ते, किंतु सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधावेव; तथा स्वाभाविकेषु च रोगेषु न कालमिथ्यायोगादयः कारणत्वेनोपलभ्यन्ते; तस्माच्च तत्र कालमिथ्यायोगादिजन्याः कालजत्वेनाचार्यस्याभिप्रेताः, किंतु कालाभिव्यजनीयाः कालजाः; अत एव च तत्र “संप्राप्तिः कालकर्मणाम्” (शा. अ. १) इति पठितं नतु “कालो मिथ्या न चाति च” इति पठितम् । किंच तत्रापि कालमभिधायामि कर्मणामिति पदं पृथक् पठित्वा काले जातः कर्मजः

१ ‘कालाभिधाप्रियन्ते’ इति पा० । २ ‘कालविशेषं प्राप्य’ इति पा० । ३ ‘कालकृताभिव्यक्तिमात्रपरिग्रहात्तत्र’ इति पा० । ४ ‘अन्येथुक्तौ ब्रह्मग्रीही तृतीयकचतुर्थकौ’ इति कतिधापुरुषीये पाठः । ५ ‘कृतम्’ इति पा० । ६ ‘कृत्वा’ इति पा० ।

पृथगेव सूचितः । किंच, उन्मानदिनामे साक्षादेवाचार्येण कर्म-
जस्य प्रज्ञापराधजन्मसूक्तम् । वचनं हि—“प्रज्ञापराधात् संभूते
व्याधौ कर्मज आत्मनः । नाभिशंसंद्बुधो देवाश्च पितृष्व च राक्ष-
सान्” (नि. अ. ७) इति । जनपदोद्धंसनीयेऽप्युक्तं—“तस्य
मूलमधर्मः, तन्मूलं चासत्कर्म पूर्वकृतं, तथोयैनिः प्रज्ञापराध
एव” (नि. अ. ३) । (तदेवं कर्मपेक्षाद्वयमुपदर्शितं,) बला-
बलं तु विद्वांसः स्वयमेव निर्लक्षयिष्यन्ति । इदं त्वत्र चिन्त्यतां-
स्वाभाविकानां क्षुतिपपासदीनां तथा कालसम्यग्योगेऽपि जाय-
मानानां दोषचयप्रकोपाणां क प्रवेशो भवतु । न तावत् कालजे,
यतः कालो हि तत्र सम्यग्युक्त एव, कालसम्यग्योगश्च न
व्याधिकाणमिति सिद्धान्तः; अथ कालप्रतिनियतस्तत्रासात्म्ये-
न्द्रियार्थसंयोग एव कारणमिष्यते, तथाऽप्येवं सति कालमिथ्या-
योगादावप्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोग एव कारणमिति वक्तुं पायते;
तस्मादस्मिन्मां एवं बुद्धिवैलते—यत्-सहजानां विकाराणां
निष्पत्तिक्रियत्वेनह्योगादिजन्यत्वेनावरोधो न कृत एव, काल-
स्वभावजा अपि सहजा एव; या त्वत्र प्रतिक्रिया कालस्वभा-
वजानामनागतानां भवानां सत्त्वगुणद्वयसेवादिरूपा तथा स्वा-
भाविकानां च क्षुतिपपासजरादीनां कालभोजनरसायनादिरूपा,
तस्या अकरणे सति कालस्वभावजस्य रोगस्य प्रादुर्भावः प्रज्ञा-
पराधजस्य एव, उच्यते हि काले कर्तव्याकरणं प्रज्ञापराध एव;
उक्तं हि कतिधापुरुषीयेऽपि प्रज्ञापराधसंग्रहे—“कर्मकालाति-
पातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्मणम्” (शा. अ. १) इति । अन्ये
तु मिथ्यायोगादिशून्यकालविद्यमानत्वेन काल एवावरोध एषां
विकाराणामिति कतिधापुरुषीयेषु वक्ष्यमाणप्रत्यक्ष यथास्तुार्थपति-
ग्रहादुद्गर्णयन्ति । नचेति चकारादीनयोगं शृण्वति । वक्ष्यति हि—
“मिथ्यातिहीनल्लेभ्यो यो व्याधिरुपजायते” (शा. अ. १)
इति । हीनयोगस्य तु साक्षादपठनसंयोगप्रभेदत्वात्; स्वल्पयोगि-
(गो)ऽप्ययोगो भवति, यथैकपटलाभ्यवहारेऽनशनस्यत्यते ॥५४

शरीरं सत्त्वसंबन्धं च व्याधीनामाश्रयो मतः ।

तथा सुखानां, योगस्तु सुखानां कारणं समः ॥५५॥

द्वयाश्रयाणामित्यनेनोक्तमाश्रयं दर्शयति—शरीरमित्यादि ।
अत्र शरीरमादौ कृतं, शरीररोगाधिकारणैवायस्य तन्त्रस्य प्रवृत्त-
त्वात् । सत्त्वसंबन्धत्वेन मन उच्यते; किंवा सत्त्वशब्देनैव मन-
नसि लब्धे संज्ञाशब्देनात्मशरीरसंबन्धं मन उच्यते, शरीराद्य-
संबन्धस्य मनसो व्याध्यानाश्रयत्वात् । असमासेन च पृथगपि
शरीरमनसोर्व्याध्याश्रयत्वं दर्शयति । यतः कुंष्टादयः शरीरा
एव, कामादयस्तु मानसाः, उन्मादादयश्च द्वयाश्रयाः । आरो-
ग्यस्याश्रयं हेतुं चाह—तथा सुखानामित्यादि । सुखानामिति आ-
रोग्यणाम् । वचनं हि—“सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव

तु” (सू. अ. ९) इति । तथेति शरीरं मनश्च, तत्र शरीररोगा-
भावरूपस्यारोग्यस्य शरीरमाश्रयः, मानसरोगाभावस्य तु मनः ।
योगस्तु समः कालबुद्धिन्द्रियार्थानां सम्यग्योगरूपस्तथा सुखा-
नामारोग्याणां कारणम् । सुखानामिति सुखपदामिषेयानां च
रोगाभावानां बहुत्वं निषेधयोगवद्बहुत्वदेव बोद्धव्यम् । इदमेव
स्वाभावानां बहुत्वं यन्निषेधभाववद्बहुत्वम् । ननु “आपूर्वेदागमी
हेतुः” (सू. अ. १) इत्यादावप्याचार्यसंग्रहे व्याख्याश्रयो न
संयुहीतः, तत् किमिदमनार्थं? न, हेतवश्चैत्यनेन व्याध्याश्रय-
रूपस्यापि हेतोस्तत्र संग्रहम् ॥ ५५ ॥

निर्विकारः परस्त्वात्मा सत्त्वभूतगुणैर्न्द्रियैः ।

चैतन्ये कारणं नित्यो द्रष्टा पश्यति हि क्रियाः ॥५६॥

सत्त्वमात्मा शरीरं चेति वचनेन त्रयमुपात्तम्, अत्र शरीर-
मनसी व्याध्याश्रयतयोक्ते, आत्मनस्तु का व्यवस्थेसाह—निर्वि-
कार इत्यादि । निर्विकारो निर्विकृतिः, तेन नीरोगत्वमात्मनः ।
पर इति सूक्ष्मः श्रेष्ठो वा, तेन सत्त्वशरीरात्ममेतल्लक्षणो य
आत्मशब्देनोच्यते तं व्यावर्तयति; श्रुतं—“संयोगपुरुष-
स्येष्टो विशेषो वेदनाकृतः” (शा. अ. १) इति । संयोगेऽपि
चात्मादीनां मनस्वेव वेदना भवति, सा तु मनःसंयुक्ते आत्म-
न्यपि संबद्धेऽप्युच्यते, तेन “निर्व्यथे चान्तरात्मनि” (पू,
अ. २२) इति वचनं निर्व्यथे मनसीति स्तौत; तथा शरी-
रादावप्यात्मशब्दो वर्तते, तथ्यवच्छेदार्थं पर इति परम् ।
उक्तं ह्यन्यत्र—“ब्रह्मेन्द्रव्याध्वमितमनोवृत्तीनां धर्मस्य कीर्तयैशसः
श्रियश्च । तथा शरीरस्य शरीरिणश्च स्याद्वदशस्त्रित्तित
आत्मशब्दः” इति । ननु, यथात्मा निर्विकारस्तत् किं
ज्ञानरूपोऽप्यस्य विकारोऽस्ति वा नास्तीत्याह—सत्त्वत्वेत्यादि ।
सत्त्वं मनः, भूतगुणाः शब्दादयः, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि,
एतैः करणभूतैश्चैतन्ये कारणं भवत्यात्मा । नैतन्न्यं चात्मानि
जायते व्यञ्जते वा । अत एव च सत्त्वादीनां ज्ञानकारणानां
सर्वत्रासंबन्धात् सर्वगतेऽप्यात्मनि न सर्वत्र प्रदेशे ज्ञानं भवति ।
ननु यदि चैतन्यवानात्मा, तदा कदाचिज्ज्ञानवान् कदाचिदश्च
इत्यनित्यः स्यादित्याह—नित्य इति । नित्यस्याप्यात्मनो ज्ञानम-
नित्यं; नच धर्मानित्यत्वे धर्मिणोऽप्यनित्यत्वं, नह्यकाशगुणश-
ब्दानित्यत्वेऽप्यकाशस्यानित्यत्वमिति भावः । नित्यत्वं चात्म-
नः पूर्वोपरवत्स्यादुभूतार्थप्रतिसन्धत्वात्; नह्यनित्यं ज्ञातरी पूर्वा-
नुभूतमर्थमुत्तरो ज्ञाता प्रतिसन्धते; नहि देवदत्तबुद्धमर्थं यशद-
त्तोऽवगतत्वेन प्रतिसन्दधाति । ननु, इत्येते ज्ञानवतः सुखोप-
लब्धवानुरागलक्षणां विकारस्तथा दुःखोपलब्धौ च द्वेषलक्षणः,
तत् कथं सुखदुःखोपलब्धवायमात्मा निर्विकार इत्याह—द्रष्टा
पश्यति हि क्रिया इति ।—द्रष्टा साक्षी; तेन यतिर्यथा परमशान्तः
साक्षी सज्जगतः क्रियाः सर्वाः पश्यन् रागद्वेषादिना युज्यते, त-
थाऽस्माऽपि सुखदुःखाद्युपलभमानोऽपि न रागादिना युज्यते;

१ अर्थं पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । २ ‘बुद्धिवर्णयति’

इति पा० । ३ ‘भावितावनुगुणद्वयसेवादिरूपा’ इति पा० ।

४ ‘संज्ञाशब्देन शरीरसंबन्धं’ इति पा० । ५ ‘शरीरासंबन्धस्य’ इति

पा० । ६ ‘राजयक्ष्मादयः’ इति पा० ।

१ ‘व्याध्याश्रये प्रोक्ते, तत्वा आत्मनो व्यवस्था’ इति पा० ।

२ ‘भवति’ इति पा० । ३ ‘प्रतिसंज्ञादुर्लभम्’ इति पा० ।

इदममानरागादिविकारास्तु मनसि, प्राकृतबुद्धौ वा सांख्यदर्शन-
परिमहद्भवतीति भावः । सांख्यमते च मनःशब्देन बुद्धिरन्तः-
करणं च गृह्यते ॥ ५६ ॥

वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शारीरो दोषसंग्रहः ।

मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ॥ ५७ ॥

संग्रति विकाराश्रयं तथा विकारस्य व्यवहितं च हेतुमभि-
धाय प्रपञ्चसं दोषरूपहेतुमाह—वायुरित्यादि । अत्र प्रधान-
त्वाद्ग्रे वायुरुक्तः, प्राधान्यं चाशुभ्रिदारुणविकारकर्तृत्वात्,
वचनं हि—‘आशुकारी मुहुश्चारी’ (सु. नि. अ. १) इति; तथा
अशीतिं वातजान् विकारान्, चरचरिंशत् पित्तविकारान्, विंशतिं
न कफजान् वक्ष्यति हि महारोगाभ्याये (सु. अ. २) । वा-
तमनु पित्तं प्रधानं, शरीरमूलभूताग्निहेतुत्वात्तथा कफाधिकवि-
कारकर्तृत्वात्तथा कफापेक्षया चाशुकारित्वात् । असमासरणं तु
पृथगपि वाय्वादीनां रोगकर्तृत्वोपदर्शनार्थम् । शारीर इति
मानसदोषव्यवच्छेदाभ्याम् । संग्रह इति “बुल्लेणैकोल्लेणः षट्
स्युर्होममभ्याधिकैश्च षट्” (सु. अ. १७) इत्यादिवक्ष्यमाण-
प्रपञ्चस्य संक्षेपः । ननु, शोणितस्यापि दोषत्वाच्चायं संग्रहः साधुः,
यतो रक्तस्यापि वातादिविद्विशिष्टहेतुलक्षणविकारचिकित्सितनि-
र्देशः कृतः; तत्र हेतुनिर्देशो यथा—“काले चानवसेचनात्”
(सु. अ. २४, श्लो. ९) इत्यादि, लक्षणं च यथा—“तपनी-
येन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसन्निभम्” (सु. अ. २४, श्लो. २२)
इत्यादि, रक्तविकाराश्च रक्ताश्रयप्रदररक्तपित्तादय उक्ताः, उप-
क्रमश्च “स्नावनं शोणितस्य तु” (सु. अ. २४, श्लो. १८)
इत्यादिनोक्तः, तथा दोषसंग्रहं च चरके कृत्वा, यदुक्तं—“कफे
वाते जितराये पित्तं शोणितमेव वा । यति कुप्यति वातस्य कि-
ममाणे चिकित्सिते । यथोल्लेखस्य दोषस्य तत्र कार्यं भिषजि-
तम्” (चि. अ. ५, श्लो. २७) इति; तथा च तन्त्रान्तरेऽपि
श्लेये शोणितं दोषत्वेनोक्तं—“तैरेतैः शोणितचतुर्भ्यः” (सु. अ.
२१) इति वचनात् । नैवं, दोषो हि स्वतन्त्रदूषणात्मक
उच्यते; यतो न वातादयो बुद्धाः किञ्चिदपेक्ष्य दूषयन्ति किंतु
स्वत एव, शोणितं तु दुष्टवातादिसंसर्गमपेक्ष्यैव दूषकं भवति;
न हि शोणितं विकृतवातादिसंसन्धमन्तरेण विकृतं भवति,
सर्वदा वातादिजनकैरेव शोणितदुष्टैः; तथा सर्वदा वातादिल-
क्षणयुक्तस्यैव शोणितस्य दुष्टत्वात्; यश्च हेत्वादिविशेष उक्तः
स वातादियुक्तस्यैव शोणितस्य भवति; तेन वातादय एव
तत्रापि दूषणात्मकाः, शोणितं तु स्वप्रमाणातिरिक्तमपि
दूष्यमेव; न च दूष्यस्य हेत्वादयो विशिष्टा न भवन्ति, यतो
मांसादीनामपि हेत्वादिविशेषोऽस्ति; यथा मांसदुष्टौ—“मांसवा-
हीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपातं दिवा” (वि. अ. ५) इत्यादि
वक्ष्यति; मांसदुष्टिलक्षणं “शृणु मांसप्रदोषजान्” (सु. अ.
२८) इत्यादिना विविधाशितपीतीये वक्ष्यति यान् विकारास्ते
ज्ञेयाः, यत् एतामेव मांसदोषविकारान् स्रोतोविमाने मांसदुष्टि-
लक्षणत्वेनातिदेशादभिधास्यति, दुष्टमांसविकाराश्चाधिमांसार्ध-

१ ‘सर्वव’ इति पा० ।

दादय उक्ताः; उपक्रमश्च “मांसजानां तु संशुद्धिः शस्त्रक्षार-
मिकर्म च” (सु. अ. २८) इत्युक्तः । तस्माद्दूष्याधिकारे दोष-
कृते कार्यं दूष्येण व्यपदेशः—रक्तजोऽयं, मांसजोऽयमित्यादि;
यथा—लेहाधारेण वह्निना दग्धे लेहदग्ध इति व्यपदेशः । दो-
षसंग्रहो तु पीडाकर्तृत्वतामान्याददोषेऽपि स्यात्; यथा—“स्वयं
प्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हितान्नैः”—(चि. अ. ५ श्लो.
४६) इत्यत्र पुरीषमेव दोषत्वेनोक्तम् । सुश्रुते तु शोणितस्य
दोषत्वं त्रणेषु प्रायः शोणितदुष्टिदर्शनादुपचरितमेवोक्तम् । यतः
प्रदेशान्तरे ब्रणप्रश्ने वातादयस्त्रय एव तत्रायुक्ताः—“वातपि-
तल्लेष्माण एव देहसंभवहेतवो भवन्ति” (सु. अ. २१)
इत्यादिना । किंच यदि शोणितं दोषः स्यात्तदा वातादिवत्कृ-
त्यारम्भकं स्यात्, न चारभते; तस्मात्रय एव दोषा इति
सिद्धम् । मानसदोषमाह—मानसः पुनरित्यादि । पुनःशब्दोऽ-
वधारणे, तेन मानस उद्दिष्ट एव परं न शारीरदोषवत् प्रपञ्चितः,
मानसदोषाणामस्मिन्नेव कायविकित्सारूपेऽप्रास्ताविकत्वादिति
भावः । आदौ रज उक्तं प्राधान्यात्; वचनं हि—“नारजस्कं तमः
प्रवर्तते” (चि. अ. ६) इति । एवमशब्देन सत्त्वाख्यगुणसा-
दोषत्वमवधारयति, सत्त्वं ह्यविकारी ॥ ५७ ॥

प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्वो दैवयुक्तिव्यापारश्चैः ।

मानसो ज्ञानविज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ ५८ ॥

संग्रति दोषप्रशमकारणमाह—प्रशाम्यतीत्यादि । पूर्व इति
शारीरः । दोषप्रहणेन तज्जन्या व्याधयोऽपि गृह्यन्ते, विकृततदो-
षादनन्यावाद्याधीनाम् । दैवमहृष्टं, तदाश्रित्य यस्मात्पितृकरी-
करोति तदैवव्यापारश्च बलिमहलादि; एतच्च प्रथममुक्तं सद्योऽ-
क्लेशेन च व्याधिप्रशमकत्वात् । युक्तिः योजना; शरीरमेधजयो-
र्हितो यो योगस्तदपेक्षं संशोधनसंशमनादि युक्तिव्यापारयु-
च्यते । ज्ञानम् अभ्यात्मज्ञानं, विज्ञानं शाल्वज्ञानं, धैर्यम्
अनुचरतिश्चेतसः, स्मृतिः अनुभूतार्थस्मरणं, समाधिः विषयेभ्यो
निर्वर्त्यात्मनि मनसो नियमनम् ॥ ५८ ॥

रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽयं विशदः खरः ।

विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संप्रशाम्यति ॥ ५९ ॥

संक्षेहमुष्णं तीक्ष्णं च द्रवमम्लं सरं कटु ।

विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराणु प्रशाम्यति ॥ ६० ॥

१ ‘दूष्याधिष्ठाने’ इति पा० । २ ‘भवति’ इति पा० । ३ ‘शा-
स्त्राध्यक्षज्ञानम्’ इति पा० । ४ ‘संक्षेहमुष्णमिति वचनेन लेहस्याख्य-
त्वमुष्णत्वस्य चातिशयस्य तदोगादिति सूचितम् । तेन पैक्तिके व्याधौ
श्रुतदुग्धादिसेहशोभतेभजविधिं निरूपयते । अतिशीतस्निग्धत्वयोश्च
पित्तस्याख्यलेहाद्यन्तोष्णत्वविपर्ययात् प्रशान्तिः स्यात् । उष्णतीक्ष्ण-
द्रवसरतिक्तत्वविपरीतैः शैलमान्द्यसाग्न्यश्रिकषायमाधुर्वयुजैः पक्ष-
पित्तस्य प्रशमनम् । आमस्याम्लस्य विपरीतेन तिक्तेन प्रशमः । कटुति
तिक्तं, तेन तिक्तारसस्य पित्तस्य विद्रव्यावस्थायामम्बरसत्त्वे तद्विपरीत-
त्वेन तिक्तारसः पित्तप्रकोपनाशकत्वेनोपपद्यते । उक्तं हि सुश्रुते—
“पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च । उष्णं कटुं सरं चैव
विदग्धं चाम्लमेव च”—इति गङ्गाधरः ।

भ्यत्वयुक्ते व्याधौ रिष्टे जाते किं मेघजर्मतीतकालक्रियमाणमप-
क्रान्ते सलिल इव सेतुबन्धः करिष्यतीति । तस्मादसाध्यानां
साधनं नोपदिश्यत इति साधु ॥ ६२ ॥—

भूयश्चातो यथाद्रव्यं गुणकर्माणि वक्ष्यते ॥ ६३ ॥

किमेतान्येव गुणकर्माणि, उतापराप्पयीत्याह—भूयश्चे-
त्यादि । गुणानां कर्माणि गुणकर्माणि । यथाद्रव्यमिति यस्मिन्
यस्मिन् द्रव्ये यद्यद्वृणकर्म तत्तत्संस्तस्मिन् द्रव्येऽवधानादौ
कृत्स्ने वा तच्चे वक्ष्यते ‘आचार्य’ इति शेषः; वक्ष्यते इति ब्रूवो
वचिरादेशात् प्रयोगः । किंवा यथाद्रव्यमिति यथाहेतुः
तद्यथा—गुरुखरकठिनादिगुणबहुलं पार्थिवद्रव्यं, तेषां च पार्थि-
वानां गुणानां कर्म उपचयसङ्घातगौरवादीति ॥ ६३ ॥

रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।

निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः ॥ ६४ ॥

संप्रति दोषानभिधाय तत्प्रशमनप्रधानान् रसान् वस्तुमुच्यते
रसलक्षणपूर्वकं रसोत्पत्तिक्रममाह—रसनार्थ इत्यादि । रस्यत
आख्यात इति रसः । रसनार्थ इति जिह्वाग्रमाहः । एतच्च षण्णा-
मपि रसानामनुगतं रूपादिषु च व्यावृत्तत्वात् साधुलक्षणम् ।
तुल्येति रसस्य । द्रव्यमिति आधारकारणम् । द्रव्यशब्दो ह्याधार-
कारणवाची; यथा—“पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि” (सू. अ. ८) इति ।
क्षितिस्तथेति यथा आप आधारकारणं तथा क्षितिरपि । ‘अक्षि-
ती’ इति वक्तव्ये क्षितिरस्यैवतिवचनात् क्षितेराधारकारणत्वममु-
ख्यमिति दर्शयति । येनापो हि निसर्गेण रसवत्यः । तथा ह्यापे-
यमद्रकापीये “सौम्याः खलवापः” (सू. अ. २६) इत्यादिना
जल एव रसस्य व्यैकितिरिति दर्शयति । सुस्थुत्तेऽप्युक्तं—“तस्मा-
दाप्यो रसः” (बु. सू. स्था. अ. ४२) इति । क्षितिस्त्वपामेव
रस्तेन निलानुषुक्तेन रसवतीत्युच्यते । यतो निलः क्षितिजलसं-
बन्धः; वचनं हि—“विष्टं ह्यपरं परेण” (न्या. द. ३।१।६०)
इति । अस्यार्थः—खवाप्यमिजलक्षितीनामुत्तरोत्तरे भूते पूर्वपू-
र्वभूतस्य नित्यमनुप्रवेशः, तत्कृतश्च खादितुं गुणोत्कर्षः । रसस्य
किं व्याकाङ्क्षितौ कारणं किंवा विशेषे इत्याह—निर्वृत्तावित्यादि ।
निर्वृत्तौ चेति अभिव्यक्तौ । एतेन रसोऽभिव्यज्यमानो जलक्षित्या-
धार एव व्यज्यत इति दर्शयति । चकारादिशेषेऽपि मधुरादिलक्षणे
अक्षिती प्रत्ययौ । तेन “सोमगुणातिरेकान्मधुरः, पृथिव्यमि-
गुणातिरेकादम्लः” (सू. अ. २६) इत्यादिना जलपृथिव्योरपि
विशेषकारणत्वं वक्ष्यमाणमुपपन्नम् । विशेषे च प्रत्ययाः खादय
इति मधुरादिविशेषनिर्वृत्तौ निमित्तकारणं खवाप्यनलाः, न
त्वाधारकारणभूताः । खादय इत्यनेनैव त्रित्वे लब्धे पुनस्तत्र
इति वचनं तेषामेव व्यस्तसमस्तानामपि प्रत्ययत्वदर्शनार्थम्;
अत एव व्यस्तसमस्तकाशादिसंसर्गभेदाद्रसानां मधुरतरमधुरत-

माद्यवान्तरभेद उपपन्नः । विशेषे चेति चकारादभिव्यक्तावपा-
काशादीनां निमित्तकारणत्वं दर्शयति । वक्ष्यति हि—“तास्व-
न्तरीक्षाद्भ्रमयमाना भ्रष्टाश्च पञ्चमहाभूतविकारगुणसमन्विता ज-
ङ्गमस्यावराणां भूतानां मूर्तारमिप्रीणयन्ति; तासु षडभिर्मूर्च्छन्ति
रसाः” (सू. अ. २६) इति । अन्ये तु विशेषे चेति चकारे
खादयश्चेत्यत्र योजयन्ति; तेन चकारात् कालोऽपि विशेषेऽभि-
व्यक्तौ च कारणं लभ्यते । साक्षात्तु कालस्यावचनेन खादिभ्यो-
ऽप्यपकृष्टं कालस्य कारणत्वं दर्श्यते । किंवा रसस्यापो द्रव्यं
क्षितिस्तथेति पूर्ववदेव; निर्वृत्तौ चेति क्षितिरेव निर्वृत्तावभि-
व्यक्तौ प्रत्ययो नापः; यत आपो ह्यव्यक्तरसा एव, क्षितिसं-
बन्धादेव च रसोऽभिव्यक्त उपलभ्यते । उक्तं च—“जङ्गमस्था-
वराणां भूतानां मूर्तारमिप्रीणयन्ति, तासु षडभिर्मूर्च्छन्ति
रसाः” (सू. अ. २६) इति । तेन पार्थिवद्रव्यसम्बन्धादेवापां
रसो व्यज्यते, नाम्न्याथा । विशेषे चेति चकारादक्षितौ
विशेषे कारणे । यथैपि चाक्षितौ विशेषे कारणे, तथाऽपि
“सोमगुणातिरेकान्मधुरः”—(सू. अ. २६) इत्यादौ तु खादय
एव तथा सन्निविशन्ति यथा सोमोऽतिरिक्तो भवति, तेन
तैत्राप्स्यूनत्वेन सन्निविष्टाः खादय एव विशेषहेतव इति ।
यद्यपि चाभिव्यक्तिसंभुरादिविशेषपरहिता कन्यिद्ववति, तथाऽपि
सामान्येन सर्वत्र यदभिव्यक्त्येवमुगतं कारणमुपलभ्यते क्षिति-
रूपं जलक्षितिरूपं वा तदभिव्यक्तिकारणं; यदनुगमात्
मधुरादिविशेषोपलब्धित्वाद्द्विशेषकारणमुच्यते ॥ ६४ ॥

खादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक एव च ।

कषायश्चेति षट्कोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥ ६५ ॥

रसविशेषानाह—खादुरित्यादि । अत्र सर्वप्राणिनामिष्टत्वा-
दादौ मधुर उक्तः; तदनु च प्राण्यभीष्टोत्कर्षकमेणैवाम्लादिनि-
र्देशकमो बोद्धव्यः । षट्क इति पुनः संख्याकरणं परवादिमत-
सप्तसंख्यत्वादिविषेधार्थम् । अयं संग्रह इत्यनेनावान्तरभेदव-
हुत्वं तथा वक्ष्यमाणरससंसर्गबहुत्वं च दर्शयति ॥ ६५ ॥

खाद्वम्ललवणा वायुं, कषायखादुतितकाः ।

जयन्ति पित्तं, श्लेष्माणं कषायकटुतितकाः ॥ ६६ ॥

(कट्वम्ललवणाः पित्तं, खाद्वम्ललवणाः कफम् ।

कटुतितकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ॥ १)

रसानामुपपत्तयः कार्यमाह—खाद्वम्लेत्यादि । अत्र च वायो-
नारसस्यापि रससहचरितस्त्रिगधत्वादियुगैर्विपरीतैः प्रशमो ज्ञेयः ।
एवं मधुररसस्यापि श्लेष्माणोऽम्ललवणाभ्यां त्रिगधत्वाभिव्यन्दि-
त्वादिसहचरितगुणयोगादेव वृद्धिः । अत्र च ये प्रशमकत्वेन

१ ‘अतीतकालमपक्रान्तसलिलस्येव’ इति पा० । २ ‘क्षितेस्त्वये
प्रतिवचनात्’ इति पा० । ३ ‘व्याकृतं’ इति पा० । ४ ‘न प्रधान-
कारणभूताः’ इति पा० ।

१ ‘यदि वा अक्षितौ विशेषेण कारणे, सोमगुणातिरेकान्मधुर
इत्यादौ तु’ इति पा० । २ ‘तथोक्तत्वेन’ इति पा० । ३ योगीन्द्र-
नाथसेनसमोऽयं पाठः; स त्वेतदनन्तरं ‘भूयश्चातो यथाद्रव्यं
गुणकर्माणि वक्ष्यते’ इत्यर्थकोकं पठति ।

रसा वातादीनां नोक्तास्ते वर्धका बोद्धव्याः । यदाह वाग्भटः—
“तत्रायामाहारं घ्नन्ति त्रयस्त्रिकादयः कफम् । कषायतित्तम-
धुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते” (वा. सू. अ. १) इति । रस-
कर्मातिदेशेनैव गुणवीर्यविपाकानामपि कर्मनिर्देशः कृत एव ।
यतो मधुरादिरसैव सर्वगुणान् वीर्यविपाकांश्च निर्देक्ष्यत्वात्रेय-
भद्रकाप्ये—“तत्र स्वादुः” (सू. अ. २६) इत्यादिना; तथा
“कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः” (सू. अ. २६);
तथा “अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्ताथा” (सू.
अ. २६); तथा “शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।
तयोरम्लं यदुष्णं च यच्चोष्णं कटुकं तयोः”—(सू. अ. २६)
इत्यादिना ॥ ६६ ॥

किञ्चिदोषप्रशमनं किञ्चिद्वातुप्रदूषणम् ॥

स्वस्थवृत्तौ मतं किञ्चिन्निविधं द्रव्यमुच्यते ॥ ६७ ॥

अतोऽविशिष्टं द्रव्यार्थं प्रभावकृतं वक्तुं प्रभावभेदेन द्रव्य-
भेदमाह—किञ्चिदित्यादि । किञ्चिदिति न सर्वम् । दोषस्य दोष-
योर्दोषाणां वा प्रशमनं दोषप्रशमनम् । दोषप्रहणेन दुष्टा रसा-
दयोऽपि गृह्यन्ते । तेन द्रव्यमहिम्ना यदोषाणां दुष्टानां रसादीनां
धातूनां वा शमकमाम्लकदुष्टलाभादि तद्गृह्यते । आमलकं हि
शिवत्वात्रिदोषहरं; दुरालाभा चापि वातपित्तश्लेष्महरी । यद्यपि
चामलकस्य “हन्ति वातं तदम्लत्वात्” (सु. सू. अ. ४६)
इत्यादिना गुणद्वारा त्रिदोषहरत्वमुच्यते, तथाऽपि तत्प्रभाववृद्धि-
तमेव बोद्धव्यम् । यतस्तत्राम्लत्वादिना पित्तादिकोपोऽपि युज्यते,
स त्वामलकप्रभावाच्च भवति । धातुप्रदूषणमिति वातादीनां
समत्वेन शरीरधारणात्मकानां तथा रसादीनां च दूषणं किञ्चित्,
कर्मणाम्—यवकमन्दकविषादि । सुष्ठु अवतिष्ठते नौरोगत्वेनेति
स्वस्थः, तस्य वृत्तिः स्वस्थरूपतयाऽनुवर्तनं, तत्र स्वस्थवृत्तौ
मतमभिमतं पूजितमिति यावत् । संख्येयनिर्देशादेव त्रित्वे
लब्धे त्रिविधप्रहणं नियमार्थम् । तेन संशोधनसंशमनादीनाम-
नेकविधानामप्यत्रैवावरोधः । रसायनसार्वाङ्करणे तु स्वस्थवृत्ति-
मात्र एव । यदुक्तं—“स्वस्थस्योजस्करं यतु तद्वच्च तद्रसायनम्”
(वि. अ. १ पा. १) इति । प्रतिपादे किञ्चिद्ग्रहणं दोषहरत्वादि-
कर्मणां विभिन्नद्रव्याश्रयिणोपदेशनार्थम् । एककिञ्चिद्ग्रहणे त्वेक-
मेव द्रव्यं दोषहरं धातुप्रदूषकं स्वस्थवृत्तिमतं च स्यात्, न च
तदभिमतम् । ननु, स्वस्थवृत्तिमतानां रक्तशालिषष्ठिकवयादीनां
दोषप्रशमनत्वमपि दृश्यते, यतो वक्ष्यति तत्र तत्र रक्तशाल्या-
दीनां ज्वरादौ प्रयोगः; तथा प्रकृतिशरीरदेशकालमात्रमि(दि)-
युक्तं दोषप्रशमनमपि दोषकरं भवति, यथा—आमलकमति-
मात्रमभिमान्यायेत्यादि ज्ञेयं; तथा धातुप्रदूषणमपि दोषशमनं
दृश्यते, यथा—विषमुदरहरं, तथा यदेव मन्दकादि दोषकरं तदेव
क्षीणदोषं प्रति दोषवृद्ध्या साम्यापादनेन दोषप्रशमनं भवति;

तदेवमव्यवस्थितत्वात् किञ्चिदोषप्रशमनमित्यादि विरुद्धम्! अत्रो-
च्यते—स्वस्थवृत्तिमतं रक्तशाल्यादि दोषप्रशमनमपि भवति,
परं तत् प्रायः स्वस्थवृत्तिहितत्वात्, स्वस्थवृत्तिमतत्वेन गृह्यते ।
वचनं हि—“स्वस्थस्योजस्करं यतु तद्वच्च तद्रसायनम् । प्रायः,
प्रायेण रोगाणां द्वितीयं शमनं हितम् ॥ प्रायःशब्दो विशेषार्थं
उभयं ह्युभयार्थकृतः” (वि. अ. १) इति । दोषप्रशमनापि
द्रव्याणि विगुणप्रकृत्यादिप्रतिबन्धकाभावे दोषप्रशमनमाचर-
न्त्येव, प्रतिबन्धकसद्भावे तु न कुर्वन्ति, न चैतावता तेषां सै स्व-
भावो न भवति; नह्यभिन्नादिप्रतिबन्धात् कदाचिच्च दहतीति
दाहकत्वेन नोपदिश्यते; एवं धातुप्रदूषकस्यापि कदाचिद्वातुप्र-
शमकत्वं निमित्तान्तरयोगाद्भवच्च धातुप्रदूषकस्वरूपतां हन्ति,
यथा सलिलस्याग्निस्मन्बन्धादुष्णत्वम् । तस्माद्यद्यस्य प्रायिकमन-
न्योपाधिकृतं च रूपं, तेनैव व्यपदेशो युक्तः । यच्च मन्दका-
दीनां क्षीणदोषवर्धकत्वेन दोषप्रशमकत्वं तद्विद्यमानमपि कदा-
चित्कत्वात्तथा ह्युत्तरकालं दोषावहत्वाच्च न व्यपदिश्यते दोष-
प्रशमकत्वेन । ननु, यद्यप्येवं तथाऽपि यदेकदोषहरमपरदो-
षकरं यथा मरिचं श्लेष्महरं पित्तकरं चेत्यादि बहुद्रव्यजातं
तत् कुत्र प्रविशतु । अत्रैके वदन्ति—यदुभयार्थकं तदोषहरं दोष-
करं च, नचैतावता द्रव्यत्रित्वशक्तिः; यतो न वातादिसंसर्गज-
व्याधिसङ्घावे वातादिजन्यत्वेन यत्रैविध्यं रोगणामुच्यते तत्
शण्डितं भवति; किंवा मरिचादीनां यदुभयकारत्वं न तद्द्रव्यप्र-
भावकृतं, किं तर्हि रसादिकृतं, तेन न द्रव्यप्रभावप्रस्तावे तदुदा-
हरणीयं; नच किञ्चिद्द्रव्यं तादृशमस्ति यत् प्रभावादेव किञ्चिदोषं
करोति किञ्चिच्छमयतीति न दोषप्रशमनत्वादिप्रभावं प्रति नि-
यमः; अयमेव च पक्षः साधुः । ननु “किञ्चिदोषप्रशमनं किञ्चिदो-
षप्रदूषणम्” इति वा कियतां, “किञ्चिद्वातुप्रशमनं किञ्चिद्वातुप्र-
दूषणम्” इति वा । नैवं, तथा सति दोषशब्दस्य मुख्यवृत्त्या वाता-
दिष्वेव वृत्तित्वात्तथा धातुशब्दस्य च रसादिवृत्तित्वात्तदुभयग्रहणं
न प्राप्यते; उभयपदोपादानेन द्वयं निगुणकारी तत्रकारो दूष-
णत्वधारणत्वयोगपरिग्रहादोषप्रशमनेन दुष्टरसादिप्रशमनमपि
भेषजं विविधाशितपीतीयादिवक्ष्यमाणं, तथा धातुप्रदूषणेन
वातादिप्रदूषकमपि निदानादिवक्ष्यमाणं ग्राह्यति । प्रशब्दोऽत्र
प्रकारे; तेन प्रकारेण सुदुमव्याधिना प्रकोपणं, तथा प्रकारेण
संशोधनसंशमनादिना शमनमुच्यते; किंवा धातुप्रदूषणत्वादेव
इमौ प्रशब्दौ, यथा—“च्युतांशः परिधावति” इत्यत्र धावती-
त्यर्थः । आदौ दोषप्रशमनग्रहणं तस्यैवैवाभिप्रेतत्वात् । ननु स्वस्थ-
वृत्तिमतं द्रव्यं भाविदोषहरत्वेन दोषप्रशमनमेव । नैवं, नहि
स्वास्थ्यानुवृत्तिजनकत्वादोषनिवृत्तिकरं दोषहरणमुच्यते, किं तर्हि
समधातूनामवर्धकत्वेनाक्षयकरत्वेन च रसादिक्रोतसां चानुगुण-

१ ‘प्रतिबन्धकसंभवे’ इति पा० । २ ‘स्वभावो’ इति पा० ।

३ ‘वृत्तत्वात्’ इति पा० । ४ ‘रसादिवृत्तत्वात्’ इति पा० ।

५ ‘धातुप्रदूषणत्वात्’ इति पा० । ६ ‘स्वास्थ्यानु-

वृत्तित्वात्’ इति पा० ।

१ ‘रसादीनाम्’ इति हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते ।

त्वेन धातुसाम्यानुवृत्तिकमुच्यते । वचनं हि—“पथ्यं पथोऽन-
पेतं यत्” (सू. अ. २५) इति ॥ ६७ ॥

तत् पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं जङ्गमौद्भिदपार्थिवम् ।
मधूनि गोरस्ताः पित्तं वसा मज्जाऽस्तृणामिषम् ॥६८॥
विष्णूचर्मरेतोस्थिस्त्रायुश्चङ्गनखाः खुराः ।
जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशा लोमानि रोचनाः ॥६९॥
सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः ससिकताः सुधा ।
मनःशिलाले मणयो लवणं गैरिकाञ्चने ॥ ७० ॥
भौममौषधमुद्भिदमौद्भिदं तु चतुर्विधम् ।
वनस्पतिस्तथा वीरुजानस्पत्यस्तथौषधिः ॥ ७१ ॥
फलैर्वनस्पतिः पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपि ।
ओषध्यः फलपाकान्ताः प्रतानैर्वीरुधः स्मृताः ॥७२॥
मूलत्वकसारनिर्यासनल(ड)स्वरसपल्लवाः ।
क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलानि कण्टकाः ॥७३॥
पत्राणि शुङ्गाः कन्दाश्च प्ररोहाश्चौद्भिदो गणः ।

संप्रत्यन्यथा द्रव्यमेदमाह—तत् पुनरित्यादि । तदिति द्रव्यम् ।
गच्छतीति जङ्गमम्, उद्भिज्ज पृथिवीं जायत इति औद्भिदं
वृक्षादि, उक्तप्रकारद्रव्यातिरिक्तः पृथिवीविकारः पार्थिवम् ।
संसेदजलेह किम्यादेवेज्जमेऽनरोधः, कुकुण्डकादेश्च औद्भिदे ।
इह च द्रव्यशब्देन पार्थिवद्रव्यमेवोच्यते; तेन जलानिलाभ्यादी-
नामग्रहणादव्याप्तिर्न वाच्या । जङ्गमशब्देन जङ्गमप्रभवं गोरस-
मन्वाद्यपि ग्राह्यम् । एवमौद्भिदपार्थिवयोरपि ग्रहणं वाच्यम् ।
रोचना गोरोजना । एतच्च मन्वादि प्रायः उपयोगित्वात् प्राधा-
न्याहुक्तं; तेनाणवस्यादीनां च ग्रहणं बोद्धव्यम् । यद्यपि जङ्ग-
मानन्तरं बहुप्रपञ्चत्वेन प्रधानत्वाद्भिदमुपदिष्टं, तथाऽप्यबहु-
वक्तव्यत्वात् पार्थिवमेव जङ्गमानन्तरं विमियते; तदनु बहुवक्त-
व्यमौद्भिदम् । सुवर्णमित्यादि । पञ्च लोहा इति ताम्ररजतत्रपुशी-
सकृण्णलोहानां ग्रहणम् । समला इति मलशब्देन शिलाजतूनि
लोहमलरूपाणि गृह्यन्ते, तच्च सुश्रुतदर्शनात् सुवर्णरजतादिभवं
षड्विधमेव गृह्यते; सुश्रुते हि षड्विधमेव शिलाजतून्म, इह
तु रसायने चतुर्विधमुक्तं—“चतुर्भ्यो धातुभ्यस्तस्य संभवः ।
हेतोऽथ रजतात्ताम्राद्रे कृष्णायसादपि” (नि. अ. १) इति
वचनात् । एतच्च वचनं रसायनाधिकारितां चतुर्विधस्य शिला-
जतूने दर्शयति, ननु षड्विधशिलाजतुप्रतिषेधपरमिति न सुश्रु-
तेन समं विरोधः । किंवा सुवर्णं निर्मलं, समलास्तु रजतात्तम-
त्रपुशीसलोहाः (इति मिलित्वा पञ्च लोहाः १) शिलाजतुपाषाण-
पङ्कप्रभृतीनां तु ग्रहणमुद्दिष्टशब्देन सूचितम्; उद्देहो ह्यल्पक-
थनम् । सुधा गाह्येयिका । आलं हरितालम् । अञ्जनं सौवीरा-
ञ्जनम् । फलैर्वनस्पतिरिति विनापुष्पैः फलैर्युक्ता वटोदुम्बरा-

दयः । यदुक्तं हारीते—“तेषामपुष्पाः फलिनो वनस्पतय इति
स्मृताः” इति । पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपीति पुष्पानन्तरं फलमात्र-
इत्यर्थः । फलस्य पाकादन्तो विनाशो येषां तिलमुद्गादीनां ते
फलपाकान्ताः; अत्र केचित् फलपाकान्ताः पाकान्ताश्चौषध्य-
इति वदन्ति; तेन विनाऽपि फलं पाकेनैवान्तो येषां दूर्वादीनां
तेऽपि गृह्यन्ते । प्रतानशब्देन लता गुल्माश्च गृह्यन्ते । यदुक्तं
हारीतेन—“लता गुल्माश्च वीरुधः” इति । मूलवनिग्यादौ
निर्यासो लाक्षासर्जरसादिः । औद्भिदो गण इत्यौद्भिदसमुद्भूतो
गणः ॥ ६८-७३ ॥—

मूलिन्यः षोडशैकोना फलिन्यो विंशतिः स्मृताः ७४
महाज्ञेहाश्च चत्वारः पञ्चैव लवणानि च ।
अष्टौ मूत्राणि संख्यातान्यष्टावेव पर्यासि च ॥ ७५ ॥
शोधनार्थाश्च षड् वृक्षाः पुनर्वैसुनिदर्शिताः ।
य एतान् वेति संयोक्तुं विकारेषु स वेदवित् ॥७६॥

संप्रत्यत्रैव जङ्गमौद्भिदपार्थिवद्रव्ये यत् प्रशस्तं तदाह—मू-
लिन्य इत्यादि । मूलं प्रशस्ततमं यासां ता मूलिन्यः; एवं फलि-
न्योऽपि । षोडशेति छेदः । महाज्ञेहा इति क्षीरमांसादीनामपि
ज्ञेहतया ज्ञेहाभ्याये वक्ष्यमाणत्वेन तेषु सर्पिरादीनां भूरिज्ञेहव-
त्त्वेन महत्त्वम् । पञ्चैव लवणानीति विमाने (अ. ८) वक्ष्यमाण-
लवणबहुत्वे पञ्चानामेव प्रशस्तत्वेन दर्शनार्थम् । एवं मूत्रा-
दिष्वपि प्राधान्यमुक्तेयं सजातीयेषु । वेदविदिति आयुर्वेदवित्
॥ ७४-७६ ॥

हस्तिदन्ती हैमवती श्यामा त्रिवृदधोगुडा ।
सप्तला श्वेतनामा च प्रत्यक्षश्रेणी गवाक्षयपि ॥७७॥
ज्योतिष्मती च बिम्बी च शणपुष्पी विषाणिका ।
अजगन्धा द्रवन्ती च क्षीरिणी चात्र षोडशी ॥७८॥
शणपुष्पी च बिम्बी च च्छदने हैमवत्यपि ।
श्वेता ज्योतिष्मती चैव योज्या शीर्षविरेचने ॥७९॥
एकादशावशिष्टा याः प्रयोज्यास्ता विरेचने ।
इत्युक्ता नामकर्मभ्यां मूलिन्यः,

हस्तिदन्तीत्यादि । हस्तिदन्ती बृहत्फला गोडुम्बा, ‘इयमेव
नागदन्ती भण्यते’ इत्येके । हैमवती वचा । श्यामा श्याममूला
त्रिवृत् । अधोगुडा प्रद्वदारकः । सप्तला चर्मकषा । श्वेत-
नामा श्वेताऽपरजिता । धूलक्ष्रेणी वन्ती । बिम्बी ओष्ठोपम-
फला । शणपुष्पी घण्टारवा । विषाणिका आवर्तीना । अज-
गन्धा ‘फोकान्दी’ इति ख्याता । द्रवन्ती दन्त्येव चरितरपत्रा ।
क्षीरिणी दुग्धिका । मूलिनीनां वमनादिविनियोगमाह—शण-
पुष्पीत्यादि ॥ ७७-७९ ॥—

१ ‘जङ्गमं भौममौद्भिदम्’ इति पा० । २ ‘तेनाणुवंशादीनां’
इति पा० । ३ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके न पश्यते ।

१ ‘फलान्ताः’ इति पा० ।

फलिनीः शृणु ॥८०॥

शङ्खिन्यथ विडङ्गानि त्रपुपं मदनानि च ।
धामार्गवमयेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम् ।
आनूपं स्थलजं चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम् ॥ ८१ ॥
प्रकीर्यां चोदकीर्यां च प्रत्यक्पुष्पा तथाऽभया ।
अन्तःकोटरपुष्पी च हैस्तिपण्याश्च शारदम् ॥ ८२ ॥
कम्पिल्लकारगवधयोः फलं यत् कुटजस्य च ।
धामार्गवमयेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम् ॥ ८३ ॥
मदनं कुटजं चैव त्रपुपं हस्तिपर्णिनी ।
एतानि वमने चैव योज्यान्त्यास्थानेषु च ॥ ८४ ॥
नस्तः प्रच्छर्दने चैव प्रत्यक्पुष्पा विधीयते ।
दश यान्यवशिष्टानि तान्युक्तानि विरेचने ॥ ८५ ॥
नामकर्मभिरुक्तानि फलान्येकोनविंशतिः ।

शङ्खिनी श्वेतबुहा (प्र.) । क्लीतकं यष्टीमधुः अस्य तु यद्यपि सुश्रुते मूलं प्रशस्तं, मूलेनैव व्यवहारः, तथाऽपि विरेचनं प्रति यष्टीमधुद्वयस्यापि फलमेव प्रशस्तं ज्ञेयम् । धामार्गवः पीतघोषकः । इक्ष्वाकुः तिकालालुः । जीमूतो घोषकभेदः । कृतवेधनं ज्योतिष्का । प्रकीर्यादुदकीर्यं कर्जद्वयम् । प्रत्यक्पुष्पा अपामार्गः । अन्तःकोटरपुष्पी नीलवृष्टा । हस्तिपर्णी मोरटः, अस्याश्च शारत्कालभवमेव फलं प्राह्यः, अत उक्तं—हस्तिपर्ण्याश्च शारद-मिति । कम्पिल्लकं गुँडारोचनिका । आरगवधस्य यद्यपि सुश्रुते पत्रं प्रधानमुक्तं, तथाऽपीह फलं गृह्यते प्रधानतमत्वात् । धामार्गवमित्यादिना पञ्चकर्मविनियोग उच्यते । नस्तः प्रच्छर्दनं इति शिरोविरेचने ॥ ८०-८५ ॥—

सर्पित्लैल वसा मज्जा स्नेहो दिष्टश्चतुर्विधः ॥ ८६ ॥
पानाभ्यञ्जनवस्त्यर्थं नस्यार्थं चैव योगतः ।
स्नेहना जीवना वर्ण्या बलोपचयवर्धनाः ॥ ८७ ॥
स्नेहा ह्येते च विहिता वातपित्तकफापहाः ।

महास्नेहेषु सर्पिरादौ पठितं, प्राधान्यात्; वचनं हि,—
“नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते । यथा सर्पिरतः
सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम्” (नि. अ. १) इति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥—

सौवर्चलं सैन्धवं च विडमौद्भिदमेव च ॥ ८८ ॥
सामुद्रेण सहैतानि पञ्च स्थूलवर्णानि च ।
स्निग्धान्युष्णानि तीक्ष्णानि दीर्घनीयतमानि च ॥ ८९ ॥
आलेपनार्थं युज्यन्ते स्नेहस्वेदविधौ तथा ।
अधोभागोर्ध्वभागेषु निरूहेष्वनुवासने ॥ ९० ॥
अभ्यञ्जने भोजनार्थं शिरसश्च विरेचने ।
शस्त्रकर्मणि वल्यर्थमञ्जनोत्सादनेषु च ॥ ९१ ॥
अजीर्णनाहयोवाते गुल्मे शूले तथोदरे ।

उक्तानि लवणा(नि)-

लवणेषु यद्यपि सैन्धवं प्रधानं, यतो वक्ष्यति—“सैन्धवं लव-
णानाम्” (सू. अ. २५) इत्यध्याधिकारे, तथाऽपि सौवर्च-
लस्य रोचनत्वप्रकर्षात्तथा सैन्धवमसु प्राधान्यख्यापनार्थमग्रे
पाठः । औद्भिदम् औत्कारिकालवणं, केचिच्छाम्भरिलवणमाहुः ।
सामुद्रं दक्षिणसमुद्रमिव ‘करकच’ इति ख्यातम् । अभ्यञ्जन इति
स्नेहाभ्यञ्जे । वल्यर्थमिति फलवत्यर्थम् ॥ ८८-९१ ॥—

न्यू(ऊ)र्ध्वं मूत्राण्यष्टौ निबोध मे ९२ ॥
मुख्यानि यानि दिष्टानि सर्वाण्यत्रेयशासने ।
अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषं च यत् ॥ ९३ ॥
हस्तिमूत्रमथोष्टस्य हयस्य च खरस्य च ।
उष्णं तीक्ष्णमथोऽरूक्षं कटुकं लवणान्वितम् ॥ ९४ ॥
मूत्रमुत्सादने शुक्तं युक्तमालेपनेषु च ।
युक्तमास्थापने मूत्रं युक्तं चापि विरेचने ॥ ९५ ॥
स्वेदेष्वपि च तद्युक्तमानाहेष्वग्रेषु च ।
उदरेष्वथ चार्शःसु गुल्मिकुष्ठिकिलासिषु ॥ ९६ ॥
तद्युक्तमुपनाहेषु परिषेके तथैव च ।
दीपनीयं विषघ्नं च किमिघ्नं चोपदिश्यते ॥ ९७ ॥
पाण्डुरोगोपसृष्टानामुत्तमं शर्म चोच्यते ।
श्लेष्माणं शमयेत् पीतं मारुतं चानुलोमयेत् ॥ ९८ ॥
कर्पेत् पित्तमधोभागमित्यसिन् गुणसंग्रहः ।
सामान्येन मयोक्तस्तु पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते ॥ ९९ ॥
अविमूत्रं सतिक्तं स्यात् स्निग्धं पित्ताविरोधि च ।
आजं कषायमधुरं पथ्यं दोषान्निहन्ति च ॥ १०० ॥
गव्यं समधुरं किञ्चिदोषघ्नं किमिकुष्ठनुत् ।
कण्डूं च शमयेत् पीतं सम्यग्दोषोदरे हितम् ॥ १०१ ॥
अशोःशोफोदरं तु सक्षारं माहिषं सरम् ।
हास्तिकं लवणं मूत्रं हितं तु किमिकुष्ठिनाम् ॥ १०२ ॥
प्रशस्तं बद्धविण्मूत्रविषश्लेष्माणमथार्शसाम् ।
सतिक्तं श्वासकासघ्नमशौघं चोष्णमुच्यते ॥ १०३ ॥
वाजिनां तिक्तकटुकं कुष्ठव्रणविषापहम् ।
खरमूत्रमपसारोन्मादघ्नहविनाशनम् ॥ १०४ ॥
हतीहोक्तानि मूत्राणि यथासामर्थ्ययोगतः ।

अविमूत्रमित्यादौ क्रीमूत्रमेव प्रशस्तमिति लिङ्गपरिग्रहादर्ह-
यति; यतः स्त्रीणां लब्धवत्त्वान्मूत्रमपि लघुः वचनं हि—“लाघवं

१ ‘हस्तिपर्णी’ च शारदा’ इति पा० । २ ‘दृष्टः’ इति पा० ।

३ ‘दीपनीयलघूनि च’ इति पा० ।

१ ‘दृष्टानि’ इति पा० । २ ‘तथा’ इति पा० । ३ ‘अरूक्षं
स्निग्धं’ इति गङ्गाधरः । ४ ‘योगीन्द्रनाथसु’ ‘रूक्षं’ इति पठति ।
५ ‘गुल्मकुष्ठिकिलासिषु’ इति पा० । ६ ‘सर्वयोष्वते’ इति पा० ।

जातिसामान्ये स्त्रीणां पुंसां च गौरवम्” (सू. अ. २७) इति । यत्तूच्यते पुंसां-मूत्रं शुक्रसंबन्धाद्गुरुः; तथा, शुक्रसम्बन्धस्य स्त्रीणामपि शुक्रवत्त्वेन तुल्यत्वात्; वचनं हि—“यदा नारी हि नार्या तु मैथुनाभ्योपपद्यते । सुखतः शुक्रमन्योऽन्यमनस्थिस्तत्र जायते” इत्यादि; नपुंसकमूत्रं त्वमङ्गलत्वाच्च गृह्यते । अगदेधिल्लने-नागदप्रयोगयोगिकत्वं, विषघ्नमित्यनेन च केवलस्यैव विषहन्तृत्वमिति न पौनरुक्त्यम् । शर्मं बोध्यत इति आरोग्यरूपसुखकर्तृत्वात् । अशोभागमिति अशोमार्गेण पित्तं कषेत; किंवा यदे-बाधोगतं पित्तं तदेव विरेचयति नोर्ध्वगम् । यथासामर्थ्ययोगत इति यादशः शक्तियोगो मूत्राणां तथा ॥ १२-१०४ ॥—

अतः क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म चैषां गुणाश्च ये ॥१०५॥
अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषं च यत् ।

उट्ठीणामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥१०६॥
प्रायशो मधुरं क्षिग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ।

प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥ १०७ ॥
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम् ।

हन्ति शोणितपित्तं च सन्धानं विहतस्य च ॥१०८॥
सर्वप्राणभृतां साम्यं शमनं शोधनं तथा ।

तृष्णाघ्नं दीपनीयं च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥ १०९ ॥
पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ।

अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विशेषतः ॥ ११० ॥
योनिशुक्रप्रदोषेषु मूत्रेष्वंघ्रिचरेषु च ।

पुरीषे प्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥ १११ ॥
नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।

विरेचने स्नेहने च पयः सर्वत्र युज्यते ॥ ११२ ॥
यथाक्रमं क्षीरगुणानेकैकस्य पृथक् पृथक् ।

अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यदोषतः ॥११३॥
प्रायशो मधुरमिति प्राधान्येन मधुरम् । तेन क्षीरमूट्ठीणा-

मीषल्लवणं तथा छागं कषायमिल्यादौ रसान्तरस्याप्राधान्येना-
मुनन्वोऽपि क्षीरे भवतीति दर्शयति । प्रायश इति बृंहणं
क्षिग्धमित्येताभ्यां तथा शीतमित्यनेन च संबध्यते; तेनौष्ट्रस्य
रूक्षोष्णत्वमिधानं न विरोधि । स्तन्यमिति स्तन्यवृद्धिकरम् ।
मनस्करमिति प्रमाणावरोक्तरत्नाच्च; ओजोबुद्ध्या हि तदनु-
विधायिनो मनसोऽपि स्वर्कमसामर्थ्यं भवति । एतदेव च
निलस्येह मनसः करणं यन्मनसः प्रकर्षवुष्णुत्कर्षादिगुणकर-
णम् । हन्ति शोणितपित्तमिति अवस्थाविशेषापन्नमेव शोणित-
पित्तं हन्ति । वचनं हि—“कषाययोगैर्विधैर्विधैथोक्तैर्दासिऽनले

श्लेष्मणि निजिते च । यद्रक्तपित्तं प्रसृतं न याति तत्रानिलः
स्यादनु, तत्र कार्यम् ॥ छागं पयः स्यात् परमं प्रयोगे गव्यं शृतं
पञ्चगुणे जले वा” (चि. अ. ४) इति । एवं च यदुच्यते—
अधोभागे रक्तपित्ते सरत्वात् क्षीरमयौगिकम्, ऊर्ध्वगे च कफक-
र्तृत्वाऽयौगिकमिति, तन्निरस्तम् । सर्वप्राणभृतां साम्यमित्यत्र
सर्वशब्दश्चिकित्स्यतया प्रकृतसर्वमनुष्येष्वेव वर्तते, तेन क्षीरस्य
संस्लेदजादिप्राण्यासाम्यत्वं नोद्भावनीयं; किंवा सर्वशब्दोऽयं
भूरिवचनः ॥ १०५-११३ ॥

अथापरे त्रयो वृक्षाः पृथग्ये फलमूलिभिः ।
सुहृत्कार्दमन्तकास्तेषामिदं कर्म पृथक् पृथक् ॥११४॥
वमनेऽश्मन्तकं विद्यात् सुहीक्षीरं विरेचने ।
क्षीरमर्कस्य विज्ञेयं वमने सविरेचने ॥ ११५ ॥

फलमूलिभिरिति पृथक्शब्दयोगादपदानेन तृतीया । अर्श-
न्तको माल्शसदृशपत्रो वृक्षः ॥ ११४॥११५ ॥

इमांस्त्रीनपरान् वृक्षानाहुयैषां हितास्त्वचः ।
पृतीकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथा तदः ॥११६॥

विरेचने प्रयोक्तव्यः पृतीकस्तिल्वकस्तथा ।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु चोच्यते ॥११७॥

ददुविद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वप्यलजीषु च ।
षड्वृक्षाञ्जोधनानेतानपि विद्याद्विचक्षणः ॥११८॥

इत्युक्ताः फलमूलिन्यः स्नेहाश्च लवणानि च ।
मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च वैद्य ये दिष्टयस्यस्त्वचः ॥११९॥

पृतीकः कण्टकीकरजः । तिल्वको लोभ्रः; तस्य तरुति
विशेषणेन पट्टिकालोभ्रं व्युदस्यति, शावरलोभ्रं च महाप्रमाणं
तरुशब्दयोग्यं प्राहयति; किंवा तरुविशेषणेन बालं लोभ्रं व्युद-
स्यति । षड्वृक्षाश्च शोधनानित्यत्र यद्यपि कृष्णगन्धायाः पञ्चक-
मैष्यनभिधानाच्च शोधनत्वं, तथाऽपि बाह्यालेपनेन बहिःस्थित-
दोषसंशोधनत्वं बोद्धव्यं;—किंवा अपिशब्दात् कृष्णगन्धाया
अशोधनत्वमपि सूच्यते ॥ ११६-११९ ॥

ओषधीनांमरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ।
अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥ १२० ॥

न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः ।
ओषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति ॥ १२१ ॥

योगैर्वित्स्वरूपपञ्चस्तासां तत्त्वविदुच्यते ।
किं पुनर्यो विजानीयादोषधीः सर्वथा मिषक् ॥१२२॥

योगमासां नु यो विद्याहेशकालोपपादितम् ।
पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स ज्ञेयो मिषगुत्तमः ॥ १२३ ॥

१ ‘यदा नार्यादुपेयातां वृषस्यन्यौ कथंचन । सुखन्लौ शुक्रम-
न्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते’ इति सुश्रुते (शा. अ. २) पाठः ।
२ ‘अथ’ इति पा० । ३ ‘जीवीयते’ इति पा० । ४ ‘मूत्रेषु प्रदरेषु’
इति पा० ।

१ अदमन्तकः अश्वत्थसदृशपत्रः क्षीरिद्रुको महाराष्ट्रभाषायां
‘अस्ता’ इति ख्यातः । २ ‘वैषां दिष्टाः पयस्त्वचः’ इति पा० ।
३ ‘योगविज्ञानरूपज्ञः’ इति पा० । ४ ‘स विज्ञेयो मिषगुत्तमः’
इति पा० ।

उक्तानामोषधीनां योगज्ञानस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह—ओषधीरित्यादि । परां प्राप्तिमिति उन्कष्टं व्याधिशरीराद्यपेक्षं सम्यग्योगः । योगो व्याधिशरीराद्यपेक्षा सम्यग्योजना भेषजस्य । सर्वथेति नामरूपयोगैः । योगमेव विशिष्टं दर्शयन्नाह—योगमित्यादि । देशकालोपपादितमिति देशकालकृतम् । पुरुषं पुरुषं वीक्ष्येति वीक्षायां, प्रतिपुरुषं प्रकृत्यादिभेदेन योगस्य प्रायो भेदो भवतीति दर्शयति । पुरुषशब्देन चेह संयोगपुरुषोऽभिप्रेतः ॥ १२०—१२३ ॥

यथा विषं यथा शस्त्रं यथाऽग्निरशनिर्यथा ।

तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ १२४ ॥

औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।

विज्ञातं चापि दुर्युक्तमनर्थयोग्यपद्यते ॥ १२५ ॥

योगलौघघज्ञानाधीनत्वादौषघज्ञानस्य महानर्थकारितां बहु-भिर्दृष्टान्तैर्दर्शयति—यथा विषमित्यादि । विषादिबहुदृष्टान्तेनाज्ञातं भेषजं किञ्चिद्विषवत् संज्ञानाशं कृत्वा मारयति, किञ्चिच्च शस्त्रवन्मस्तेच्छेदं कृत्वा मारयति, किञ्चिच्चाग्निवत् स्फोटदिकं कृत्वा मारयति, किञ्चिच्चाज्ञानिवत् सद्यो मारयतीति दर्शयति । नामरूपगुणैरित्यनेन त्रित्वे लब्धे पुनस्त्रिभिरिति वचनमेकैकज्ञानप्रतिषेधार्थः, तेन त्रिभिरेव मिलितैर्ज्ञातं भेषजं प्रशस्तमिति दर्शयति ॥ १२४ ॥ १२५ ॥

योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।

भेषजं चापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं संपद्यते विषम् ॥ १२६ ॥

तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिबाह्येन भेषजम् ।

धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥ १२७ ॥

कुर्यान्निपतितो मूर्खश्च शोषं वासवाशानिः ।

सशोषमातुरं कुर्यान्नत्वन्नमतमौषधम् ॥ १२८ ॥

दुःखिताय शयानाय श्रद्धानाय रोगिणे ।

यो भेषजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ॥ १२९ ॥

त्यक्तधर्मस्य पापस्य मृत्युभूतस्य दुर्मतेः ।

नरो नरकपाती स्यात्तस्य संभाषणादपि ॥ १३० ॥

वरमाशीविषविषं कथितं तात्रमेव वा ।

पीतमत्यश्लिषन्तस्त भक्षिता वाऽप्ययुगुडाः ॥ १३१ ॥

नतु श्रुतवतां चेशं विभ्रता शरणागतात् ।

गृहीतमन्नं पानं वा विक्तं वा रोगपीडितात् ॥ १३२ ॥

भिषग्वभूषुर्मतिमानतः खगुणसम्पदि ।

परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद्यथा नृणाम् ॥ १३३ ॥

योगं ज्ञौति—योगादपीत्यादि । विषं च सम्यग्योगाद्भेषजं भवतीति “तिलं दद्याद्विषस्य तु” (चि. अ. १) इत्यादिप्रयोगे बोद्धव्यम् । न केवलमातुरेणैवाभिषजो भेषजं नादेयं, किन्तु

भिषजाऽपि युक्तिबाह्येन भेषजमातुराय न देयमित्याह—दुःखितायेत्यादि ॥ १२६—१३३ ॥

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।

स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥ १३४ ॥

अथ सम्यग्युक्तस्य भेषजस्य किं लक्षणं किंवा उपादेयस्य श्रेष्ठवैद्यस्य लक्षणमित्याह—तदेवेत्यादि । रोगेभ्यो यः प्रमोचयेदित्यनेन च ज्ञानपूर्वं भेषजप्रयोगेण रोगहारकत्वमुच्यते; तेन यादृच्छिकसिद्ध्या कुवैद्यव्यवहारो न वाच्यः; यादृच्छिकसिद्धौ हि वैद्यो न रोगप्रमोक्षे कारणं, किन्तु धुणाक्षरन्यायेन दैवागतो भेषजस्य सम्यग्योग इति ॥ १३४ ॥

सम्यक्प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ।

सिद्धिराख्याति सर्वैश्च गुणैर्युक्तं भिषकमम् ॥ १३५ ॥

कथमारोग्यात् सम्यग्योगो भेषजस्य ज्ञायते इत्याह—सम्यक्प्रयोगमित्यादि । सर्वेषामित्यनेनान्येषामपि कर्मणां प्रतिमाकरणादीनां सिद्धिः सम्यग्योगं तत्कारणतां ख्यापयति; न ह्यसम्यक्प्रयुक्तं कारणे सम्यक् कार्यं भवति । सिद्धिराख्यातीति उक्ता प्रातिनियमिकी सिद्धिः, न यादृच्छिकी । सर्वैर्युगेरिति श्रुते पर्यवदातत्वादितिः खुट्टाकचतुष्पाद (सू. अ. १०) वक्ष्यमाणैः ॥ १३५ ॥

तत्र श्लोकाः—

आयुर्वेदागमो हेतुरागमस्य प्रवर्तनम् ।

सूत्रणस्याभ्यनुज्ञानमायुर्वेदस्य निर्णयः ॥ १३६ ॥

संपूर्णं कारणं कार्यमायुर्वेदप्रयोजनम् ।

हेतवश्चैव दोषाश्च भेषजं संप्रहेण च ॥ १३७ ॥

रसाः सप्रत्ययद्रव्यास्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः ।

मूलित्यश्च फलित्यश्च स्नेहाश्च लवणानि च ॥ १३८ ॥

मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च पद्मे क्षीरत्वगाश्रयाः ।

कर्माणि चैषां सर्वेषां योगायोगगुणगुणाः ॥ १३९ ॥

वैद्यापवादा यत्रस्थाः सर्वे च भिषजां गुणाः ।

सर्वमेतत् समाख्यातं पूर्वाध्याये महर्षिणा ॥ १४० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने दीर्घजीवितियो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तत्र श्लोका इति तन्त्रकारस्य रीतिरियं यत्—यत्रोक्तमर्थं संग्रहेणाभिधत्ते तत्र ‘तत्र श्लोका’ इति करोति; यत्र तूक्तादनधिकमुच्यते तत्र ‘भवति चात्र’ इति करोति; न चास्य निष्प्रयोजनत्वं, तन्त्रधर्मत्वात् । अध्यायोक्तमर्थमध्यायान्ते संग्रहेणाभिधत्ते—आयुर्वेदागमं इत्यादिना । संग्रहकथनं च पूर्वोक्तार्थस्य संक्षेपेण ग्रहणार्थं तथा दुर्ज्ञानप्रतिषेधार्थं च । यतो यत्किञ्चिदत्र दुर्ज्ञानं स्यात्तद्विह प्रतिपादितार्थसंवादेनावधार्यते । वचनं हि—‘गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते । तद्यत्किञ्चिद्वचनार्थं द्विरुक्तिः सा न गर्ह्यते’ (नि. अ. १) इति । अत्र च गद्योक्त इति

विस्तरोक्तोपलक्षणम् । तेन श्लोकोक्तस्याप्यारवधीयाद्यर्थस्य पुनः श्लोकेन संग्रहणमविकटम् । व्यक्तिः स्पष्टता, व्यवसायः अवधारणम् । आगम इति “दीर्घजीवितमन्विच्छन्” इत्यादिना, हेतुरिति आयुर्वेदागमहेतुः, स च “विघ्नभूता यदा रोगा” इत्यादिना रोग-प्रादुर्भाव उक्तः; किंवा “दीर्घजीवितमन्विच्छन्” इत्यादिश्लोको विशेषणायुर्वेदागमस्य तथाऽऽयुर्वेदागमहेतोश्च पिण्डसूत्ररूपः, “ब्रह्मणा हि” इत्यादिग्रन्थस्त्वायुर्वेदागमप्रतिपादकः, हेतुप्रतिपादकस्तु “विघ्नभूता” इत्यादिग्रन्थो यथोक्त एव । आगमस्य प्रवर्तनमिति इन्द्रादानीय भ्रद्राजेन मर्त्यलोके प्रवर्तनमायुर्वेद-ग्रहणपर्यन्तम् । सूत्रणमित्यायुर्वेदतन्त्रकरणमग्निवेशादीनाम् । अभ्यनुज्ञानमिति “तानि चानुमतानि” इत्यादि । शेषं सुगमम् ॥ १३६-१४० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकाख्यायां
चरकतात्पर्यटीकायां सूत्रस्थाने दीर्घजीवितयो
नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽपामार्गतण्डुलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानाश्रयेः ॥ २ ॥

अपामार्गस्य बीजानि पिप्पलीर्मरिचानि च ।

विडङ्गान्यथ शिश्रूणि सर्षपांस्तुम्बुरुणि च ॥ ३ ॥

अजार्जो चाजगन्धां च पीलून्येलां हरेणुकाम् ।

पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुटेरकफणिज्जकौ ॥ ४ ॥

शिरीषबीजं लघुनं हरिद्रे लवणद्वयम् ।

ज्योतिष्मतीं नागरं च दद्याच्छीर्षविवरेचने ॥ ५ ॥

गौरवै शिरसः शूले पीनसेर्धावभेदक ।

किमिव्याधावपसारं घ्राणनाशे प्रमोहके ॥ ६ ॥

दीर्घजीवितयो मूलन्यश्च फलन्यश्च पक्वकर्मज्ञभूता उक्ताः, अपराप्यपि च पिप्पलीमरिचप्रभृतीनि पक्वकर्मसाधनानि सन्ति, तथा पक्वकर्मप्रभृतिविषयोऽपि तत्र नोक्तः, तेनानन्तरं शेषपक्वकर्मोपयोगिद्रव्यपक्वकर्मप्रभृतिविषयाभिधायकोऽपामार्गतण्डुलीयोऽभिधीयते । पूर्वोक्तान्यपि चापामार्गोदीनि यत् पुनरिहाभिधीयन्ते तदाचार्य एवाध्यायान्ते “पूर्वं मूलफल” इत्यादिना श्लोकद्वयेन समाधायति । अपामार्गबीजीय इति संज्ञायां प्रातःपामामार्गतण्डुलीय इति संज्ञाकरणमपामार्गदीबीजानां निस्तुषाणमेव ग्रहणार्थम् । अध्यायसंज्ञां तण्डुलेन कृत्वाऽपामार्गस्य बीजानीति यद्वीजशब्दं करोति तदङ्कुरजननसमर्थबीज-भेदानमेव तण्डुलानां ग्रहणार्थम् । यद्यपि चेद्दोस्तर्गतः पक्वकर्मप्रभृतिर्वमनपूर्विकैव भवति, यदुक्तं—“साधारणेष्वप्यु वमनादीनां प्रभृतिर्वर्तते” (वि. अ. ८) इत्यादि, तथा सुश्रुतेऽप्युक्तं—“अवान्तस्य हि सम्यग्विरेकस्याप्यधःक्षस्तः श्लेष्मा ग्रहणीमा-

च्छादयति” (सु. वि. अ. ३३) इत्यादि; तथाऽपि क्वचित् प्रबलदोषापेक्षयाऽन्यथाऽपि क्रमो भवति, यथा शरशुद्धिके पित्ते विरेचनादि, तथा प्राश्रुषि प्रबलवाते बस्साधिरित्यनियमा-र्थमिह शिरोविरेचनमादावभिहितं; यदि वा, प्रधानाङ्गशिरः-शोधनत्वाच्छिरोविरेचनमादौ कृतम् । यदुक्तं—“यदुत्तमाङ्गम-ज्ञानां शिरस्तदभिधीयते” (सू. अ. १७) इति । शालक्येऽप्युक्तं—“अनामये यथा मूले दृक्क्षः सम्यक् प्रवर्धते । अनामये शिरस्येवं देहः सम्यक् प्रवर्धते” इति । अपामार्गाभिधानमादौ शिरोविरेचनप्राधान्यात् । यदुक्तं—“प्रत्यक्षपुष्पा शिरोविरेचना-नाम्” इति (सू. अ. २५) । अजगन्धा अजमोदा, ‘फोफा-न्धी’ इति केचित् । पीलु औत्तरापथिकं फलम् । लवणद्वयं लव-णवर्गादिपठितं सोवर्चलं सैन्धवं च । अयं वर्गो व्यस्तः समस्तश्च शिरोविरेचने प्रयोज्यो गणत्वात् । यदुक्तं—“परिसंख्यातमपि हि यद्व्यवमयौगिकं मन्येत तदपहरेत्” (वि. अ. ८) इति । अन्यत्राप्युक्तं—“समस्तं वर्गमर्थं वा यथालाभमथापि वा” (सु. सू. अ. ३७) इति । शिरस इति गौरव इत्यनेन शूल इत्यनेन च संबध्यते । किमिव्याधिरिह शिरोगत एव बोद्धव्यः, तत्रैव शिरोविरेचनस्य समर्थत्वात् । प्रमोहको मूर्च्छा, इन्द्रिया-पटुत्वं वा ॥ १-६ ॥

मदनं मधुकं निम्बं जीमूतं कृतवेधनम् ।

पिप्पलीकुटजेक्ष्वाकूप्येलां धामार्गवाणि च ॥ ७ ॥

उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याधौ वामाशयाश्रये ।

वमनार्थं प्रयुज्जीत भिषग्देहमदूषयन् ॥ ८ ॥

वमनद्रव्ये आदौ मदनमुक्तं प्राधान्यात्; उक्तं हि—“वम-नद्रव्येषु मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षतेऽनपायित्वात्” इति (क. अ. १) । उपस्थित इति आमाशयोर्ध्वभागे श्लेष्मणः स्थानं गत्वोत्क्षेपं गत इति व्याख्येयम् । श्लेष्मपित्त इति श्लेष्मपित्ते श्लेष्मणि पित्ते च । पित्तं च यद्यपि साक्षात् वमनविषयं तथाऽपि श्लेष्मस्थानतत्वेन श्लेष्मसंबन्धाद्गमनविषयम् । यदुक्तं—“दोष-स्थानगतं दोषं स्थानिवत् समुपाचरेत्” इति । देहमदूषयन्निति यद्यपि वमने प्रोक्तं तथाऽपि विरेचनादिविषयं बोद्धव्यं, तत्राप्य-तियोगायोगमित्यायोगैर्देहदुष्टिश्चाद्याः समानत्वात् । उच्यते च न्यायविद्विदैर्यत—“समानेष्वर्थेष्वेकत्राभिहितो विधिरन्यत्राप्यनु-पज्जननीयः” इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं नीलीनीं सप्तलां वचाम् ।

कम्पिल्लकं गवाक्षीं च क्षीरिणीमुदकीर्यकाम् ॥ ९ ॥

पीलून्यारग्वधं द्राक्षां द्रवन्तीं निचुलानि च ।

पकाशयगते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ १० ॥

वमनमनु विरेचनाभिधानं शिरःपूर्वकदेहशोधनाभिधानानु-क्रमेणासाशयोर्ध्वभागशोधनान्तरमासाशयोर्भागस्थितपित्त-हरत्वेन । एवं विरेचनानन्तरं बस्सभिधानेऽपि वाच्यम् । त्रिवृ-

दादाबुध्यते, विरेचनद्रव्येषु श्रेष्ठत्वात् । उक्तं हि—“निवृत्त-
मुखविरेचनानाम्”-(सू. अ. २५) इति । नीलिका नीलेबुहा ।
क्षीरिणी दुग्धिका । द्रवन्ती दन्तीमेदः । निवृत्तं हिजलमिति
प्रसिद्धम् । पक्वश्वासावाशयगतश्चेति पक्वाशयगतः । तेन पित्ता-
शये एवमाशयाधोभागलक्षणे दोषो विरेचनविषयो भवति, न
पक्वाशयगतः । दोषाशब्देन चेद् विरेचननिर्हरणयोग्यत्वात् पित्तं
कफपित्तं वा गृह्यते । यदुक्तं—“पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशय-
गतं हरेत् । ब्रंसं, त्रीन मलान् बलिहरेत् पक्वाशयस्थितान्”-
(वि. अ. ३) इति । यदि वा पक्वाशयसमीपगतत्वेनाऽप्रवृत्त्युक्त्यो
दोषः पक्वाशयगत इत्युच्यते; यथा-गङ्गायां घोष इति ॥१॥१०॥

प्राटलां चाग्निमन्थं च विट्वं श्योनाकमेव च ।

काश्मर्यं शालपर्णी च पृश्निपर्णी निदिग्धिका ॥१॥

बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीमेरुडं सपुनर्नवम् ।

यवान् कुलत्थान् कोलानि गुडूचीं मदनानि च १२

पलाशं कचणं चैव स्नेहांश्च लवणानि च ।

उदावर्तं विषवन्धेषु यथ्यादास्थापनेषु च ॥१३॥

अत एवौषधगणात् संकल्प्यमनुवासनम् ।

मारुतप्रसमिति प्रोक्तः संग्रहः पाञ्चकर्मिकः ॥ १४ ॥

पाटलामिषादिनाऽनुवासनात् प्राङ्निरुहामिधानं, निरुहस्य दो-
षहरणप्रधानत्वात् । कतुणं गन्धतृणम् । स्नेहाः सर्पिलैलवसा-
मजानः । लवणानि सैन्धवादीनि रोगमिषिजतीये (वि. अ. ८)
वस्त्यर्थं मुख्यान्युक्तानि गणेन । अत एवेति निरुहोकापटला-
दिगणात् । संकल्प्यमनुवासनमित्यनेन स्नेहसाधनं ब्रूते; अनुवा-
सनं हि स्नेह एव भवति । अनुवासनार्थं स्नेहसाधनद्रव्यं पृथक्पृथक्,
निरुहायां कमेषजगणैर्न तस्मिन् । मारुतप्रसमिल्येनानुवासन-
प्रवृत्तिविषयं दर्शयति; मारुते हन्तव्येऽनुवासनं प्रकल्प्यमित्यर्थः ।
यदि वा पाटलादेर्मरुतहराङ्गणान्मारुतप्रमनुवासनं प्रकल्प्यम्;
अन्यत्र तु पित्तहराङ्गणात् पित्तं, तथा श्लेष्महराङ्गणच्छ्लेष्म-
मिति सूचयति । संग्रह इत्यनेन रोगमिषिजतीये (वि. अ. ८)
कल्पे सिद्धौ च वक्ष्यमाणपञ्चकर्मप्रबंधं सूचयति ॥११-१४॥

तान्युपस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः ।

पञ्चकर्मणि कुर्वीत मात्राकालौ विचारयन् ॥ १५ ॥

पञ्चकर्म यथा कर्तव्यं तथा तानीत्यादिना दर्शयति । तानीति
पूर्वोक्तानि । स्नेहस्वेदोपपादनैरिति बहुवचनं नात्राविश्लेहस्वेदोप-
दर्शनार्थम् । उपस्थितदोषाणामिति शाखां स्वल्वा कोष्ठगमनेन
तथा लीनत्वपरिहागेन प्रधानैवस्थाप्राप्तदोषाणाम् । तत्र पञ्च-
कर्मप्रवृत्तावुपस्थितदोषत्वमेव हेतुः, तथापि स्नेहस्वेदोपपादनम-
न्तराऽपि स्यात्, यथा-उज्ज्वरे “कफप्रधानानुक्तिष्ठान् दोषाना-
माशयस्थितान् । बुद्ध्वा ज्वरकरान् काले वमनानां वमनेहरेत्”

(वि. अ. ३) इति; तत्र स्नेहस्वेदात्रन्तरेणापि वमनप्रवृत्तिर्भ-
वत्येव । स्नेहस्वेदोपपादनं तु प्राप्तिरुत्वेन तथाऽन्यथोपस्थित-
दोषेऽपि स्तोकात्राया पञ्चकर्मप्रवृत्तिस्त्रोमजन्मवातजशार्थं क्रिय-
माणत्वेनोक्तम् । मात्राकालयोर्विचार्यत्वेन ग्रहणं प्राधान्यात्;
तेन दोषभेषजयोऽपि विचार्यत्वेनेह बोद्धव्याः; यदि वा पूर्व-
वत् कालग्रहणादेव शेषाणां दोषादीनामवरोधो व्याख्येयः ।
तानीत्युक्तेऽपि पुनः पञ्चग्रहणं पञ्चानामन्युपस्थितदोषत्वे सति
प्रवृत्त्युपदेशार्थम् । इह वमनादिषु कर्मलक्षणं बह्वितिकतव्यता-
योगिदोषनिर्हरणशक्तिय्यास्त्वम् । तेन तन्मात्रन्तरे स्नेहस्वेदौ
प्रक्षिप्य सप्तकर्मणीति श्रुच्यते तत्र भवति, नहि स्नेहस्वेदौ
दोषबहिर्निःसरणं कुरुतः, दोषसंशसनं तु तौ कुरुतः पञ्चकर्म-
ज्ञत्वेन व्याप्रियमाणौ तु स्नेहस्वेदौ दोषोपस्थान एव परं व्याप्ति-
येते, न दोषनिर्हरणे वमनादिप्रसंगे । अनुवासनं तु यद्यपि वम-
नादिवच बहुदोषनिर्हरणकारणं भवति, तथाऽपि पुरीषस्य प-
क्वाशयगततावत्स्य च बहिर्निर्हारकत्वात् कर्मलक्षणप्राप्तमेव ।
निष्ठीबननेत्राजनादौ तु न स्नेहस्वेदादिवद्बह्वितिकतव्यतायोगो
नच बहुदोषनिर्हारकत्वं, तेन न तत् कर्मशब्दवाच्यम् । उत्तर-
बलिस्तु स्नेहस्वेदौ निरुहः स्नेहवस्त्वान्तर्भवति । यदि वेह
वमनादिषु पञ्चकर्मसु पङ्कजशब्दवचोपलब्धेयं संज्ञा; तेन स्नेह-
स्वेदिनिष्ठीबनादिषु न प्रवर्तते ॥ १५ ॥

मात्राकालाश्रया युक्तिः, सिद्ध्युक्तौ प्रतिष्ठिता ।

तिष्ठत्युपरि युक्तिस्रो द्रव्यज्ञानवतां सदा ॥ १६ ॥

मात्राकालविचारफलमाह-मात्राकालेयादि । युक्तिः योजना
भेषजस्य देहदोषाद्यपेक्षया । युक्तिः सौति—सिद्धिरियादिना ।
सिद्धिरिह विकारोपशमस्य साध्यस्य निष्पत्तिः ॥ १६ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवागूर्विविधौषधाः ।

विविधानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥१७॥

इदानीं वमनादीनामयोगान्मन्वीभूतस्य बहेः सन्धुक्षणार्थं
तथा व्रमनादिष्वप्रयोजनितस्य श्लाघाः प्रशमार्थं प्रतिष्ठापूर्वकं
यवागूर्विभिधेः—अत ऊर्ध्वमित्यादि । उक्तं हि “यथाऽग्निरग्नि-
स्तृणगोमयायैः सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण । महान् स्थिरः
सर्वपंचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः” (सि. अ. १)
इति । पिप्पल्यादिवर्गान्निर्देशो उपसाधितेति वचनं भेषजपानी-
यतर्पणलदिप्रकृतद्रव्याणामुच्चितपरिमाणग्रहणार्थम् । साक्षाद्विष-
जादीनां प्रमाणमिह नोक्तं, मात्राया अत्रयादिभेदानवस्थित-
त्वात् । यदुक्तं—“मात्राया नास्त्यवस्थानं दोषमग्निं बलं वयः ।
व्याधिं द्रव्यं च कोष्ठं च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत्” इति ।
यद्यप्येवं तथाऽपि परिभाषादर्शनाद्बुद्धवैयर्थ्यवशाद्दर्शनाच्च
यथा कर्तव्यं तदुच्यते—यवागूर्वासनद्रव्यं तावाद्द्विविधं—वीर्य-

१ ‘नीलेबुहा’ इति पा० । २ ‘पाटलि’ इति पा० । ३ ‘प्रवा-
ह्यावसाप्राप्तदोषाणां’ इति पा० ।

१ ‘वमनादिप्रयोजनितस्य’ इति पा० । २ ‘भेषजपानीयत-
ण्डुलादिद्रव्याणां’ इति पा० । ३ ‘दोषादिभेदेन’ इति पा० ।

प्रधानमौषधद्रव्यं, तथा रसप्रधानमाहारद्रव्यं च । तत्राप्यौषध-
द्रव्यं त्रिविधं, वीर्यभेदात्; तीक्ष्णवीर्यं यथा क्षुण्णवादि, मध्य-
वीर्यं बिल्वाभिन्त्यादि, मृदुवीर्यं चामलकादि; तत्र तीक्ष्णानां
कषैः, मध्यानामर्धपलं, मृदूनां पलमित्युत्तराः । यदुक्तमग्निवे-
शेन—“कर्षार्थं वा कणाक्षुण्णोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् । विनीय
प्राचयेयुक्त्या वारिप्रस्थेन चापराम्” इति । अत्र मध्यवीर्या-
णामर्धपलमात्रा नोक्ता सा मध्यप्रमाणग्रहणाद्बोद्धव्या । तथा
“जीवन्यजाजीशटीपुष्कराह्वः” (वि. अ. १२) इत्यादिकायां
पेयायां नवभिर्द्रव्यैः कोलप्रमाणैर्मिलित्वा पलमदूरान्तरं भवति,
तच्च मृदुवीर्याभिप्रायेणैव; “क्वाथ्यद्रव्याञ्चलं क्षुण्णं श्रप-
यित्वा जलाढके । अर्धशृतेन तेनाथ यवागवाद्युपकल्पयेत्”
इत्यत्र चतुष्पलद्रव्याभिधानं रसप्रधानद्रव्याभिप्रायेणैव; तेन
“सिद्धा वराहनिर्यूहे यवागवूर्ध्वहणी मता” इत्यादावियं परिभाषा
बोद्धव्या । षडङ्गसाधनपरिभाषायां “यदपुः शृतशीतासु षड-
ङ्गादि प्रयुज्यते । कर्षमात्रं तत्रो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि॥
अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ” इत्यत्र पेयां प्रति कर्ष-
द्रव्याभिधानं मध्यवीर्यस्यापि षडङ्गस्य मन्दानलपुरुषाभिप्रायेण
बोद्धव्यम् । वारिमानं तु षडङ्गार्धपरिभाषायां कर्षद्रव्ये वारि-
प्रस्थोऽभिहितः, तदनुसारेणान्यत्रापि जलोत्कर्षो बोद्धव्यः ।
कल्कसाध्या तु यवागवूर्ध्वं भवति, तत्र सूदृशाखोऽपरिमाण-
जलं प्राह्यम् । यदुक्तं—“अन्नं पञ्चगुणे साध्यं विलेपी च चतुर्गुणे ।
मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागुः षडगुणेऽम्भसि” इति । एतच्च पञ्चगुणे
इत्यादि तण्डुलभेषजसमुदायाद्बोद्धव्यम् । यवागुः प्रकृतिभूततण्डु-
लमानं तु सुश्रुतवचनाद्बोद्धव्यम् । यदुक्तं—“विलेपीसुखिताङ्ग-
काचतुर्गोमङ्गतां भिषगुः” (सू. वि. अ. ३९) इत्यादि । तथा—
“यवागुः खरपतण्डुला” इति ॥ १७ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।

यवागुर्दीपनीया स्याच्छूलम्री चोपसाधिता ॥ १८ ॥

दधित्यबिल्वचङ्गेरीतकदाडिमसाधिता ।

पाचनी ग्राहिणी, पेया सवाते पाञ्चमूलिका ॥ १९ ॥

शालपर्णीबलाबिल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ।

दाडिमाम्ला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् २०

पयस्यधौदके च्छागे ह्रीवरोत्पलनागरैः ।

पेया रक्तातिसारम्री पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ २१ ॥

दद्यात् सातिविषां पेयां सौमे साम्लां सनागराम् ।

श्वदघ्नाकण्टकारीभ्यां मूत्ररुच्छे सफाणिताम् ॥ २२ ॥

विडङ्गपिप्पलीमूलशिग्रुभिर्मरिचेन च ।

तकसिद्धौ यवागुः स्यात् किमिद्री ससुवर्चिका २३

मृद्रीकासारिवालाजपिप्पलीमधुनागरैः ।

पिपासाम्री, विषम्री च सोमराजीविपाचिता ॥ २४ ॥

सिद्धा वराहनिर्यूहे यवागवूर्ध्वहणी मता ।

गवेषुकानां भृष्टानां कर्शनीया समाक्षिका ॥ २५ ॥

सर्पिष्मती बहुतिला स्नेहनी लवणान्विता ।

कुशामलकनिर्यूहे श्यामाकानां विरुक्षणी ॥ २६ ॥

दशमूलीशृता कासहिक्काश्वासकफापहा ।

यमके मदिरासिद्धा पकाशयरुजापहा ॥ २७ ॥

शार्कैमांसैस्तिलेमाषैः सिद्धा वचो निरस्यति ।

जम्बवाप्रास्थिदधित्याम्लबिल्वैः साङ्गहिक्की मता २८

क्षारचित्रकिहङ्गमलवेतसैर्भेदिनी मता ।

अभयापिप्पलीमूलविष्वैवातानुलोमनी ॥ २९ ॥

तकसिद्धा यवागुः स्याद्भूतव्यापत्तिनाशिनी ।

तैलव्यापदि शस्ता स्यात्तकपिण्याकसाधिता ॥ ३० ॥

गव्यमांसरसैः साम्ला विषमज्वरनाशिनी ।

कण्ठ्या यवानां यमके पिप्पल्यामलकैः शृता ॥ ३१ ॥

ताम्रचूडरसे सिद्धा रेतोमार्गरुजापहा ।

समापविदला वृष्या घृतक्षीरोपसाधिता ॥ ३२ ॥

उपोदिकादधिभ्यां तु सिद्धा मदविनाशिनी ।

क्षुधं हन्यादपामार्गक्षीरगोधारसैः शृता ॥ ३३ ॥

पञ्चकोलसाधिता यवागुरादावुच्यते, पञ्चकर्मक्षीणाग्निवृद्धिहे-
तुत्वेन । दधित्यः कपित्थः । तकमिह जलार्थकारकम् । ग्राहि-
णीति छेदः । सवाते इति सवातेऽतीसारे । पञ्चमूलमत्र स्थिरादि-
पञ्चमूलं; यदुक्तं जतूकर्णे—“ध्रुवायैर्वाग्वतीसारे” इति; ध्रुवादिः
विदारिगन्धादिः । पृश्निपर्णी वृत्तुलपत्रा सिंहपुच्छी । दाडि-
माम्लेति वचनेन यावता दाडिमैनाम्लत्वं स्यात्तावन्मानं दाडिमं
दर्शयति । पयस्यधौदके इत्यादौ नागरं सुखं; यदुक्तं जतू-
कर्णे—“रक्तातीसारेऽजाक्षीरजले घनजलोत्पलैः” इति । पृश्नि-
पर्ण्या चेति रक्तातीसारप्रयवागवामेव । साम्लमिति दाडिमाम्ला-
मिति बोद्धव्यम् । श्वदघ्नेत्यादौ जतूकर्णः—“पृश्निगोकण्टकशुभ्र-
मूत्रातिबिस्तारलनुत्” इति । सुवर्चिका सर्जिकाक्षारः । पिपासा-
म्रीति छेदः । सोमराजी वैवल्युजः । गवेषुको घुलुब्धः; गवेषुकाश्च
तण्डुलस्थाने । श्यामाकः तृणविशेषः; तस्य च बीजतण्डुला
ग्राह्याः । यमके घृततैले । मदिरा द्रवस्थाने । शाकादिभिः सार्जना-
यवागुर्मन्तव्या । दधित्याम्लशब्देन कपित्थस्याम्लावस्थायामेव
ग्रहणं दर्शयति । क्षारो यवक्षारः । तकसिद्धेति तककृतोदक-
कायां । पिण्याकः तिलकल्कः । यमक इत्यनेन यमकेन परिभर्जेन
दर्शयति । समापविदलेत्यादौ तण्डुलेन मापविदलस्य तुल्यमा-
नता, क्षीरं च जलस्थाने, घृतं च परिभर्जेन; किंवा मापप्रकृतिकै-

१ ‘षडङ्गपरिभाषाया’ इति पा० । २ ‘पेयामिने’ इति पा० ।

३ ‘अत्र तर्कं जलस्थाने बोध्यं’ इति गङ्गाधरः ।

१ अत्र श्यामाकबीजतण्डुलास्तण्डुलस्थाने बोध्याः । २ ‘विल्वै’
इति पा० । ३ ‘अवन्तिजः’ इति पा० ।

वेद्यम् । मदशब्देन विषज-रौधिर-मद्यमदानां त्रयाणामपि ग्रह-
णम्, अविशेषाभिधानात् । छुषं हन्यादित्यादावपामार्गतण्डुला-
स्तण्डुलस्थाने; क्षीरोगोधांसारसौ तु जलस्थाने ॥ १८-२३ ॥

तत्र श्लोकः—

अष्टाविंशतिरित्येता यवागवः परिकीर्तिताः ।

पञ्चकर्मणि चाश्रित्य प्रोक्तो भैषज्यसंग्रहः ॥ ३४ ॥

प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्याऽध्यायसंग्रहं करोति—अष्टाविंशतिरि-
त्यादि ॥ ३४ ॥

पूर्वं मूलफलज्ञानहेतोरुक्तं यदौषधम् ।

पञ्चकर्मश्रयज्ञानहेतोस्तत् कीर्तितं पुनः ॥ ३५ ॥

बीर्षजीवित्वे मूलनीफलनीगणपटितानामपामार्गजीमूता-
दीनां पुनर्वचने उपपत्तिमाह—पूर्वमित्यादि । मूलफलज्ञा-
नहेतोरिति अस्य मूलेन व्यवहारः, अस्य फलेन व्यवहारः,
इति ज्ञातुमित्यर्थः । पञ्चकर्मणांमाश्रयः, आश्रयशब्दश्च भाव-
प्रधानः; तेन पञ्चकर्मश्रयत्वे ज्ञानार्थमिति फलति । यद्यपि
मूलन्यश्च फलन्यश्च बीर्षजीवित्वेऽपि “शणपुष्पी च बिम्बी-
च” (सू. अ. १) इत्यादिना ग्रन्थेन पञ्चकर्मश्रयत्वेनाप्युक्ताः,
तथाऽपीह मुख्यप्रपञ्चेनाभिधीयमानपञ्चकर्मश्रयद्रव्यगणेऽनभि-
धानात् पञ्चकर्मश्रयत्वेनाप्राधान्यं वाऽपामार्गजीनां शङ्केत, अत
उक्तं—पञ्चकर्मश्रयज्ञानहेतोस्तत् कीर्तितं पुनरिति ॥ ३५ ॥

स्मृतिमान् हेतुयुक्तिबो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।

भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ ३६ ॥

इत्यभिषेकशकृते तच्चे चरकप्रतिस्फुटे श्लोकस्थाने-
ऽपामार्गतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एतदध्यायप्रतिपादितायाः पञ्चकर्मप्रवृत्तेर्बुद्धेयत्वेन यथाभूतेन
वैद्येन चिकित्सा कर्तव्या तादृशं वैद्यमाह—स्मृतिमानित्यादि ।
प्रतिपत्तिरुपचायामापदि ज्ञातिरिति यथाकर्तव्यताज्ञानं, तद्वाच्यं
प्रतिपत्तिमाह ॥ ३६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामा-

युर्वेदबीपिकायां सूत्रस्थाने प्रथमे भेषजचतुष्टकेऽप-

मार्गतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात आरग्वधीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

द्विविधं हि भेषजमन्तःपरिमार्जनं बहिःपरिमार्जनं च; तत्रा-
पामार्गतण्डुलीयेन पञ्चकर्मयवागवगुह्यमन्तःपरिमार्जनमभिधाया-
वशिष्टं बहिःपरिमार्जनं प्रलेपाधारग्वधीयेनाह—अथात आर-
ग्वधीयमित्यादि । यद्यपि कुष्ठचिकित्सितं पृथगेव चिकित्सा-
स्थाने भविष्यति, तत्रैव चावसरप्राप्ता एते आरग्वधादयो वक्तु-

मुचिताः; तथाऽपीह पृथक् कुष्ठयोगानामभिधानेन कुष्ठस्यानु-
बन्धित्वेन च महारोगत्वं ख्यापयति; अभ्याहितो हार्थः पुनः
पुनरभिधीयते । इयं च कुष्ठचिकित्साऽऽनगतावेक्षणतन्त्रयुक्त्या
निदानस्थाने हेतुलक्षणादिभिर्लक्षितं कुष्ठमुद्दिश्योक्ता; तेनाल-
क्षितस्य चिकित्साऽभिधीयमानाऽज्ञातविषयत्वेन न युज्यत इति
यदुच्यते तन्निरस्तं भवति । यद्यपि राजयक्ष्मप्रभृतयोऽपि
महारोगाः सन्ति, तथाऽपि न ते भूरिबहिःपरिमार्जनविषया
यथा कुष्ठमिति कुष्ठविषया एव बहिःपरिमार्जनयोगा अभिधी-
यन्ते । कुष्ठहरबहिःपरिमार्जेनोपोद्धातेन च वातापहाः “कोलं
कुलत्वा” इत्यादयोऽभिधास्यन्ते । किंच कुष्ठहरबहिःपरिमार्ज-
नप्रयोगागामिदं स्वरूपं यच्छोधनानन्तरं प्रयुज्यमानाः सिद्धि-
भाजो भवन्ति; यदुक्तं—“ये लेपाः कुष्ठानां प्रयुज्यन्ते निर्ह-
तास्तदोषाणाम् । संशोधिताद्यानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम्”
(चि. अ. ७) इति; तत् पूर्वाध्याये संशोधनमभिधायेह कुष्ठ-
प्रयोगानवसरप्राप्तानभिधत्ताऽऽचार्येण साधु ग्रन्थनिवेशः कृतः ।
यद्यपि च “खदिरः कुष्ठहराणाम्” (सू. अ. २५) इति वच-
नेन खदिरः कुष्ठहरभेषजेषु प्रधानं, तथाऽपि खदिरं परिलज्जा-
रग्वधमादायुपदिशति, कुष्ठहरबहिःपरिमार्जेन भेषजेष्वावरग्वध-
स्यैव प्रधानत्वख्यापनार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥

आरग्वधः सैद्गजः करञ्जो

वासा गुडूची मदनं हरिद्रे ।

श्यावः सुराहः खदिरो धवश्च

निम्बो विडङ्गं करवीरकत्वक् ॥ ३ ॥

ग्रन्थिश्च भौजौ लघुनः शिरीषः

सलोमशो गुग्गुलुः कृष्णगन्धे ।

फणिष्णको वत्सकसप्तपर्णी

पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रचालाः ॥ ४ ॥

वचा हरेणुखिबृता निकुम्भो

भल्लातकं तैरिकमज्जनं च ।

मनःशिलाले गृहधूम एला

काशीसलोमार्जुनमुस्तसर्जाः ॥ ५ ॥

इत्यर्धरूपैर्विहिताः पठेते

गोपित्पताः पुनरेव पिष्टाः ।

सिद्धाः परं सर्पपतैलयुक्ता-

श्चूर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥ ६ ॥

कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं

सुरेशलुतं किटिभं सद्वु ।

भगन्दराशीस्यपर्वी सपामां

हन्तुः प्रयुक्तास्त्वचिचक्षुराणाम् ॥ ७ ॥

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं

निम्बाश्वगन्धे सुरदासिशृ ।

ससर्पं तुम्बुरुधाव्यवयं-

चण्डां च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ८ ॥

तैलकपिष्टैः प्रथमं शरीरं

तैलाकमुद्रतैयितुं यतेत ।

तेनास्यकण्डूः पिडकाः सकोटाः

कुष्ठानि शोफाश्च शर्मं व्रजन्ति ॥ ९ ॥

कुष्ठामृतासङ्गकटङ्कटेरी-

कासीसकम्पिलकमुस्तलोद्भाः ।

सौगन्धिकं सर्जरसो विडङ्गं

मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ १० ॥

तैलाकगात्रस्य कृतानि चूर्णा-

न्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।

दद्रुः सकण्डूः किटिमानि पामा

विचर्चिका चैव तथैति शान्तिम् ॥ ११ ॥

मनःशिलाले मरिचानि तैल-

मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

तुथं विडङ्गं मरिचानि कुष्ठं

लोध्रं च तद्रत्नं समनःशिलं स्यात् ॥ १२ ॥

रसाञ्जनं सप्रपुनाडबीजं

युक्तं कपित्थस्य रसेन लेपः ।

करञ्जबीजैडगजं सकुष्ठं

गोमूत्रपिष्टं च परः प्रदेहः ॥ १३ ॥

उभे हरिद्रे कुटजस्य बीजं

करञ्जबीजं सुमनःप्रवालान् ।

त्वचं समर्थ्यां हयमारकस्य

लेपं तिलक्षारयुतं विदध्यात् ॥ १४ ॥

मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठान्

सलोमशः सैडगजः करञ्जः ।

ग्रन्थिश्च भौजः करवीरमूलं

चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥ १५ ॥

पलाशनिर्दाहरसेन चापि

कर्षोद्धृतान्याढकसमितेन ।

दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेप-

मेतं परं कुष्ठनिस्सृदनाय ॥ १६ ॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य

तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।

तैलाकगात्रस्य नरस्य कुष्ठ-

स्युद्धृतयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ १७ ॥

तानेव कुष्ठहरयोगानाह-आरम्बध इत्यादि । श्रयाहो 'नव-
नीतखोटिः' इति प्रसिद्धः । ग्रन्थिश्च भौज इति भूर्जपत्रग्रन्थिः ।
सलोमशो धातुकासीसम् । फणिज्झकः पर्णासमेदः । सुमनः-
प्रवाला जातीपल्लवाः । निकुम्भो दन्ती । आलं हरितालम् ।
अर्धरूपैरिति अर्धश्लोकैः । गोपित्तिपीता इति पीतगोपित्ताः,
मयूरव्यंसकादित्वेन पूर्वनिपातनियमात् ; यदि वा गोपित्त-
भावनया पीतवर्णा गोपित्तिपीताः । परमस्यर्थं सिद्धाः ; यद्यपि
सर्वप्रयोगा महर्षिप्रणीताः स्वविषये सिद्धास्तथाऽपीह बहूनां
दुश्चिकित्सानां रोगाणामाशुहरणात् परं सिद्धा इत्युच्यन्ते ।
चूर्णानि च प्रदेहाथ चूर्णप्रदेहाः ; यदि वा चूर्णीकृतानां
प्रदेहाश्वर्णप्रदेहाः ; प्रदेहो लेपः, प्रदेहताकरणं चैषां योगार्णां
कुष्ठहरगोमूत्रगोपित्तादिना बोद्धव्यम् । सुरेशलसम् इन्द्रलसम् ।
कुष्ठग्रहणेन लब्धानामपि किटिभदद्रुपामादीनां पुनरभिधानं
प्रयोगाणां विशेषेण तद्वरणशक्तित्वापनार्थम् । तुम्बुरु खननं
मप्रसिद्धम् । वन्यं केवर्तमुस्तकम् । चण्डा चोरपुष्पी । प्रथ-
ममिति तैलाकमित्यनेन संबध्यते । तैलं चेह कुष्ठहर-
प्रकरणे सार्षं बोद्धव्यम् । अमृतासङ्गः तुल्यकम् । कटङ्कटेरी
दारुहरिद्रा । सौगन्धिकं गन्धवृत्तं गन्धको वा । आर्कः पयः
अर्केशीरम् । तद्रदिति प्रदेहः कुष्ठहरः । प्रपुच्छा एडगजः ।
हयमारकः करवीरः ; तस्य त्वग् ग्राह्या, मथ्यं च पृथग्भावेन
ग्राह्यम् । तुषोदकं सतुषैर्यवैः सन्धानविशेषात् कृतं काञ्जिकम् ।
पलाशस्य निर्दाहेन गृहीतो रसः पलाशनिर्दाहरसः ; स च
पलाशस्य प्रधानमूलं छिन्नैऽधः कुम्भं दत्तशोपरि बृहदाहाद्यो
गलति खरसः स गृह्यते । चतुरङ्गुलः खर्णहालिः । अश्वहनः
करवीरः । चतुरङ्गुलकाकमाच्यश्चहनच्छदैरेकः प्रयोगः, द्विवै-
द्यस्य द्वात्रिंशत्संख्या वक्ष्यमाणा विरुध्यते ॥ ३-१७ ॥

कोलं कुलत्थाः सुरदारुशान्ना-

मापातसीतैलफलानि कुष्ठम् ।

वचा शताह्वा यवचूर्णमम्ल-

मुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ १८ ॥

आनूपमत्स्यामिषवेसवारे-

रुष्णैः प्रदेहः पवनपहः स्यात् ।

बैहृश्वेतुर्भिर्दशमूलमिश्रै-

र्गन्धौषधैश्चानिलहः प्रदेहः ॥ १९ ॥

तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं

सक्षारमर्ति जठरे निहन्त्यात् ।

कुष्ठं शताह्वां सवचां यवानां

चूर्णं सतैलाम्लमुशान्तिं वाते ॥ २० ॥

उभे शताह्वे मधुकं मधुकं

बलां प्रियालं च कशेरुकं च ।

घृतं विदारी च सितोपलां च
कुर्यात् प्रदेहं पवने सरके ॥ २१ ॥

रास्ना गुडची मधुकं बले द्वे
सजीवकं सर्पभक्तं पयश्च ।

घृतं च सिद्धं मधुशेषयुक्तं
रक्तानिलार्तिं प्रणुदेत् प्रदेहः ॥ २२ ॥

वाते सरके सघृतं प्रदेहो
गोधूमचूर्णं लगलीपयश्च ।

तैलयोनिकान्चरेण्डफलतिलादीनि । अम्लमिति कज्जिका-
दियोगात् । आनूपानां खट्वादीनां मत्स्यानां चामिषं मांसमानूप-
मत्स्यामिषम् । वेसवारः—“निरस्थि पिशितं पिष्टं खिन्नं गुड-
घृतान्वितम् । कृष्णामरिचसंयुक्तं वेसवारं इति स्मृतः” ।
गन्धप्रधानान्यौषधानि गन्धौषधानि, तानि चागुर्वीनि उवरा-
ध्याये प्रतिपाद्यानि; गन्धौषधैश्च सिद्धैरिति योजनीयं; तेन दश-
मलगन्धौषधाभ्यां ज्ञेयाः साधनीयाः (किंवा गन्धौषधैर्दशमूल-
सिद्धैः ज्ञेहृष्टकैर्यं प्रदेहेः) । उच्यन्ति कथयन्ति । विदारी विदा-
रीकन्दः । सितोपला सितशर्करा । मधुशेषः सिक्थकम् । सिद्ध-
मिति घृतदुग्धयुक्तं सत्, किमिवेवाग्नौ साधितम् ॥ १८-२२ ॥—

नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तं
शिरोरुजायां सघृतं प्रदेहः ॥ २३ ॥

प्रपौण्डरीकं सुरदारं कुष्ठं
यष्ट्याहमेला कमलोत्पले च ।

शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहो
लोहैरकापन्नकचोरकैश्च ॥ २४ ॥

रास्ना हरिद्रे नलदं शताह्वे
दे देवदारुणि सितोपला च ।

जीवन्तिमूलं सघृतं सतैल-
मालेपनं पार्श्वरुजासु कोणम् ॥ २५ ॥

शैवालपद्मोत्पलेत्रतुङ्ग-
प्रपौण्डरीकायमृणाललोध्रम् ।

प्रियङ्गुकाण्डेयकचन्दनानि
निर्वापणः स्यात् सघृतः प्रदेहः ॥ २६ ॥

सितालतावेतसपन्नकानि
यष्ट्याहमेन्द्री नलिनानि दूर्वा ।

यवासमूलं कुशकाशयोश्च
निर्वापणः स्याज्जलमेरका च ॥ २७ ॥

शैलेयमेलगुरुणी सकुष्ठे
चण्डा नतं त्वक् सुरदारं रास्ना ।

शीतं निहन्त्यादचिरात् प्रदेहो
विषं शिरीषस्तु ससिन्धुवारः ॥ २८ ॥

शिरीषलामज्जकहेमलोध्रे-
स्वर्गदोषसंखेदहरः प्रघर्षः ।

पत्राम्बुलोध्रामयचन्दनानि
शरीरदैर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ २९ ॥

नतं तगरपादिका, तदभावे शीउलीनोपपङ्को गृह्यते । प्र-
पौण्डरीकः पुण्डरीकम् । लोहम्-अशुभ । एरका हीगलः । अयं
प्रपौण्डरीकादिभिश्चोरकैश्चैत्यन्त एकः प्रयोगः । चोरकः चोर-
पुष्पिका खनामप्रसिद्धः । नलदं मांसी । शताह्वे इति शतपुष्पा-
मधुरिके । तुङ्गः पुष्पागः । अमृणालम् उशीरम् । काण्डेयं कान्-
लियाकाष्ठम् । लता मज्जिष्ठा । ऐन्द्री गोरक्षकैटी । नलिनं कम-
लम् । यवासमूलं दुरालमामूलम् । कुशकाशयोश्च मूलम् । अयं
सितादिरैरका चैत्यन्त एको योगः । जलं बालकम् । सिन्धु-
वारः निर्गुण्डी । विषमिल्यादिरपरः प्रयोगः । लामज्जकम् उशी-
रम् । हेम नागकेशरम् । अभयम् उशीरम् ॥ २३-२९ ॥

तत्र श्लोकः—

इहात्रिजः सिद्धतमानुवाच

द्वात्रिंशतं सिद्धमहर्षिपूज्यः ।

चूर्णं प्रदेहान् विविधामयघ्न-

नारग्वधीये जगतो हितार्थम् ॥ ३० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अध्यायार्थसंग्रहः—इहात्रिज इत्यादि । चूर्णं प्रदेहानिति पू-
र्वव्याख्येयम् । द्वात्रिंशतमिति संख्याकरणं न्यूनाधिकसंख्या-
दुर्बोधनिराकरणार्थम् ॥ ३० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामुर्वेद-
दीपिकायां सूत्रस्थाने प्रथमे मेषजचतुष्टके आरग्वधीयो
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः षड्विरेचनशताश्रिततीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानत्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु षड्विरेचनशतानि भवन्ति, षड्विरे-
चनाश्रयाः, पञ्च कषाययोनयः, पञ्चविधं कषायक-
ल्पनं, पञ्चाशन्महाकषायाः, पञ्च कषायशतानि,
इति संग्रहः ॥ ३ ॥

अपामार्गतण्डुलीयेऽन्तःपरिमार्जनमुक्तम्, आरग्वधीये च
बहिःपरिमार्जनमुक्तं, संप्रति पूर्वाध्यायद्वयाप्रतिपादितमेषज-

चतुष्कावश्यवक्तव्यमवशिष्टमुभयपरिमाणनभेषजमभिधातुं ष-
ड्विरेचनशताश्रितयोऽभिधीयते । आश्रीयत इत्याश्रितमाश्रय
इत्यर्थः । षट्संख्यावच्छिन्ना निरेचनशताश्रयाश्रिता नि चाधि-
कृत्य कृतोऽध्यायः षड्विरेचनशताश्रितयः, एतन्नैतदुक्तं—
षड्विरेचनशताश्रितं, षड्विरेचनमाश्रयाः, एतद्व्ययमधिकृत्य संज्ञेयं
प्रणीतेति मन्तव्यम् । यद्यपि चाध्यायादाविह खल्विति पदं
श्रूयते, तथाऽपि तदप्रधानत्वाच्चाध्यायसंज्ञाप्रणयने निवेशितम् ।
इहेति अभिवेशतश्चेन्नतिसंज्ञेयविस्तरे । एतेन वक्ष्यमाणविरेच-
नषट्शतानां तथा पञ्चाशन्महाकषायाणां तथा पञ्चकषायशतानां
विस्तरकल्पनायामधिकत्वमपि भवतीति सूच्यते । अत एव व-
क्ष्यति कल्पे—“उद्देशमात्रमेतवद्वष्टव्यमिह षट्शतम् । खडु-
क्षयैवं सहस्राणि कोटिर्वा संप्रकल्पयेत्” (क. अ. १२) इति ।
तथाऽत्रैव वक्ष्यति—“न हि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति” इत्यादि ।
खलुशब्दः प्रकाशने । विरेचनशब्देनेह वमनं विरेचनं च गृ-
ह्यते । यतो वक्ष्यति कल्पे—“उभयं वा दोषमलविरेचनाद्विरे-
चनशब्दं लभते” (क. अ. १) इति । न च वाच्यं दोषमल-
विरेचनाच्चेद्विरेचनसंज्ञा, तेन बन्तिशिरोविरेचनयोरपि विरेच-
नसंज्ञाप्रवृत्तिः, यतस्तत्कारणसिद्धेयं संज्ञा न पाचकवद्योगमात्र-
प्रवृत्ता; तत्कारणव वमनविरेचनयोरैव योगरूढां संज्ञां विद-
धाति नान्यत्र, तत् कृतोऽन्यत्र प्रसक्तिः । षड्विरेचनशतानी-
त्यादि स्वयमेवाचार्यो व्याख्यास्यति । पञ्च कषायशतानीत्यत्र
कषायशब्देन मधुरादीनां लवणवर्जानां रसानां कषायत्वेन परि-
भाषितानामाश्रयत्वेनोपपन्नमव्युच्यते । कषाययोनयः कषाय-
जातयः । कषायाणां यथोक्तद्रव्याणां कल्पनमुपयोगार्थं संस्करणं
कषायकल्पनम् । महाकषाया इति दशसंख्यावच्छिन्नस्यैककार्य-
करणार्थोपात्तसौषधगणस्य संज्ञा; यद्वक्ष्यति—“दशोमानि जीव-
नीयानि” इत्यादिना ॥ १-३ ॥

षड्विरेचनशतानि, इति यदुक्तं तदिह संप्रहे-
णोदाहृत्य विस्तरेण कल्पोपनिषदि व्याख्यास्यामः;
(तत्र) त्रयस्त्रिंशद्योगशतं प्रणीतं फलेषु, एकोनच-
त्वारिंशज्जीमूतकेषु योगाः, पञ्चचत्वारिंशदिव्वा-
कुषु, धामागवः षष्टिधा भवति योगयुक्तः, कुटज-
स्त्वष्टादशधा योगमेति, कृतवैधनं षष्टिधा भवति
योगयुक्तः, श्यामानिवृद्योगशतं प्रणीतं दशापरे चात्र
भवन्ति योगाः, चतुर्द्विगुणो द्वादशधा योगमेति,
लोभं विधौ षोडशयोगयुक्तः, महावृक्षो भवति विं-
शतियोगयुक्तः, एकोनचत्वारिंशत् सप्तलशङ्खिन्यो-
योगाः, अष्टवत्वारिंशदहन्तीद्रवन्त्योः, इति षड्विरे-
चनशतानि ॥ ४ ॥

संप्रहेण उद्देशमात्रेण । कल्प एवोपनिषत् कल्पोपनिषत्;
उपनिषदित्युपयुक्तहस्यविशेषपदेशस्थानमुच्यते वेदे; तद्वि-
हापि कल्पस्यालुपयुक्तत्वेन रहस्यमनविरेचनप्रयोगोपदेशक-

त्वात् कल्प एवोपनिषदित्युच्यते । न च वाच्यं कल्प एव विस्त-
रेण षड्विरेचनशताम्यभिधास्यन्ते, तेन तदेवास्तु, अलमनेन संज्ञे-
पाभिधानेन सम्यगवबोधोपायत्वात्; यतस्तत्प्रथमोऽर्थः—यत्
प्रथमं सूत्रणं भवति, तदनु तद्विवरणं प्रपञ्चनं; उच्यते च न्याय-
विद्धिः—“ते वै विषैयाश्च सुसंगृहीता भवन्ति येषां समसो
व्यासश्च” इति । त्रयस्त्रिंशताऽधिकं योगशतं त्रयस्त्रिंशद्योग-
शतम् । कृतवैधनयोगान्ता योगा वमनस्य, शेषा विरेचनस्य ।
अत्रेति श्यामानिवृत्तोरैव । श्यामेति श्याममूला निवृत्तः, निवृ-
दिति अरुणमूला निवृत्तः ॥ ४ ॥

षड्विरेचनाश्रया इति क्षीरमूलत्वकपत्रपुष्प-
फलानीति ॥ ५ ॥

षष्ठ्यादि । षष्ठेव विरेचनाश्रया विरेचनाधिकरणानि । अत्र
हि क्षीरमादौ कृतं तीक्ष्णविरेचनत्वात्; उक्तं हि—“सुक्पय-
स्तीक्ष्णविरेचनानाम्” (सू. अ. २५) इति । त्वग्निलेनेन लोभ्रत्व-
गृह्यते । पत्रमिलनेन इक्ष्वाकादिपत्रम् । यद्वक्ष्यति कल्पे—
“अपुष्पस्य प्रवालानां मुष्टिं प्रादेशसंमिताम् । क्षीरप्रस्थे शृङ्गं
दद्यात् पित्तोद्विक्ते कफज्वरे” (क. अ. ३) इति । यद्यपि चैरण्ड-
तैलतन्म्रपारदादीनां क्षीराद्यधिकानामपि विरेचनाश्रयत्वं संभ-
वति, तथाऽपि तेषामिह तन्त्रे कल्पस्थाने विरेचनाश्रयत्वेनान-
भिधानादध्यायादिप्रतिपादितेनेहशब्देन योगादिह षडाश्रया इ-
त्यविरुद्धमेव ॥ ५ ॥

पञ्च कषाययोनय इति मधुरकषायोऽम्लक-
षायः कटुकषायस्तित्तकषायः कषायकषायश्चेति
तन्त्रे संज्ञा ॥ ६ ॥

पञ्च कषायशतानि महाकषायव्याख्यया व्याख्यातव्यानि,
अतस्तद्वृद्धयः पञ्च कषाययोनयोऽभिधीयन्ते । मधुरश्चासौ कषा-
यश्चेति मधुरकषायः, एवं शेषेष्वपि । तन्त्रे संज्ञेलनेन लवण-
रसं वर्जयित्वा मधुरादयो रसाः कषायसंज्ञया व्यवहित्यन्ते
इत्ययं स्वतन्त्रमस्य इति सूचयति, नात्र परतन्त्रव्यवहार इति ।
अथ किमर्थं पुनराचार्येण कषायसंज्ञाप्रणयने लवणस्य मधुरादे-
रिव गुणादिभिरुद्दिष्टस्य तथा प्रयोगेषु चित्रकमुडिकादौ “द्वौ
क्षारौ लवणानि च” (वि. अ. १५) इत्यादिनोद्दिष्टस्य रोगभि-
षज्जितीये (वि. अ. ८) च स्कन्धेनोपदिष्टस्य रसाधिकारेषु च तेषु
तेषु मधुरादिवदुपदिष्टस्य परित्यागः क्रियते ? उच्यते—कषायसं-
ज्ञेयं भेषजत्वेन व्याभियमाणेषु रसेष्वाचार्येण निवेशिता । अत्र च
केवलस्य लवणस्य प्रयोगो नास्ति, मधुरादीनां तु केवलाना-
मपि प्रयोगोऽस्ति, लवणं तु द्रव्यान्तरसंयुक्तमेवोपयुज्यते ।
मधुरादिषु स्वरसकलादिलक्षणा कल्पना संभवति, न लवणे ।
यतो न तावल्लवणस्य स्वरसोऽस्ति; कल्कोऽपि द्रव्यस्य द्रवेण

पेषणात् क्रियते, तच्च न संभवति लवणे, लवणं हि पानीययो-
गात् पानीयमेव भवति; यद्यपि कल्कलेखे भेददूर्णं, चूर्णता च
लवणस्य संभवति, तथाऽपि लवणस्य चूर्णरूपता न पूर्वसादचूर्ण-
रूपात् किञ्चिच्छक्तिविशेषमापादयति, शक्तिविशेषकल्पनार्थं च
कल्पना क्रियत इत्युत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः, तस्माच्चूर्णत्वमपि
लवणस्य कल्पनकल्पनमिव; श्रुतशीतफाण्टकषायान्तु द्रव्यस्य
कार्त्स्न्येनानुपयोग्यस्य तत्तत्संस्कारवशाद्ब्रवेयु द्रव्यस्य स्त्रोका-
वयवानुपवेशार्थमुपदिश्यन्ते; लवणे चैतन्न संभवति, लवणं हि
द्रवसंबन्धे सर्वात्मनैव द्रवमनुगतं भवति; तस्माद्वर्णं पृथक्प्रयो-
गाभावात्, कल्पनाऽसंभवाच्चाचार्येण कषायसंज्ञाप्रणयने निरस्त-
मिति न निष्प्रयोजनेयमाचार्यप्रवृत्तिः ॥ ६ ॥

पञ्चविधं कषायकल्पनमिति तद्यथा—खरसः,
कल्कः, शृतः, शीतः, फाण्टः, कषाय इति ।
(यच्च निष्पीडिताद्रव्याद्रसः खरस उच्यते ।
यः पिण्डो रसपिष्टानां स कल्कः परिकीर्तितः ॥
घनौ तु कथितं द्रव्यं शृतमाहुश्चित्सकाः ।
द्रव्यादापोत्थितात्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ॥
कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ।
क्षिप्तोष्णतोये मृदितं तत् फाण्टं परिकीर्तितम् ॥)

तेषां यथापूर्वं बलाधिक्यम्; अतः कषायकल्पना
व्याध्यातुरबलापेक्षिणी; न त्वेवं खलु सर्वाणि सर्व-
त्रोपयोगीनि भवन्ति ॥ ७ ॥

कल्पनमुपयोगार्थं कल्पनं संस्करणमिति यावत् खरसादि-
बहुलक्षणं; यथा—“स्रो रसः खरसः प्रोक्तः, कल्को दृषदि
पेषितः । कथितस्तु शृतः, शीतः शर्वरीमुषितो मतः ॥ क्षिप्तोष्ण-
तोये मृदितः फाण्ट इत्यभिधीयते” इति । अत्र शौनकवचनं
तु “द्रव्यादापोत्थितात्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् । कषायो
योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः” इति । फाण्टः कषाय इति
कषायशब्दोऽयं खरसादिभिरपि संबध्यते, तेन खरसः कषायः,
कल्कः कषायः, इत्यादिषु बोद्धव्यम् । तेषां खरसादीनां यथापूर्वं
बलाधिक्यमिति फाण्टाच्छीतो गुरुः, शीताच्छृतो गुरुरित्यादि ।
यतो यथापूर्वं गुर्वं कषायकल्पना, अत एव व्याध्यातुरबलापे-
क्षिणी; व्याध्यातुरस्य च बलमपेक्षत इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह
—न त्वेवमित्यादि । बलवति पुरुषे व्याधौ च द्रव्यसारभागमय-
त्वेनालस्यं गुरुर्वहुकार्यकरः खरसो युज्यते, नायमल्पबले पुरुषे
रोगे वा योगवान् भवति, बलश्रेष्ठमेषजातियोगदोषकर्तृत्वादिति
भावः; एवमन्यत्रापि व्याख्येयम् । तथा न सर्वाणि खरसा-
दीनि सर्वत्र पुरुषे योग्यानि भवन्ति; यतः केचित् खरसद्विषः,
केचित् खरसप्रिया इतरकल्पनाद्विष एवमादि । न चालस्यं द्विष्टभे-
षजस्य प्रयोग इष्यते, तत्क्षणवमनाख्यादिदोषैर्कर्तृत्वात् । तथा

कषायकल्पना व्याध्यातुरबलापेक्षिणीखेतदुदाहरणार्थं, तेन इ-
व्यापेक्षिणीखेतदपि बोद्धव्यम् । यतो द्रव्यनियमेन कल्पना-
नियमं वक्ष्यति रसायने; यथा—“मण्डूकपर्ण्यः खरसः प्र-
योज्यः, क्षीरेण यष्टीमशुकस्य चूर्णम् । रसो गुड्यास्तु समूल-
पुण्याः, कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुण्याः” (चि. अ. १)
इति । चूर्णं कल्क एवान्तर्भावनीयं, द्विविधो हि कल्कः सद्रवो-
ऽद्रवश्चेति कृत्वा; तेन “निशि स्थिता वा खरसीकृता वा कल्की-
कृता चूर्णमथो श्रुता वा (चि. अ. ४)” इत्यादौ पृथक् चूर्णं
पाठेनाधिककल्पनाप्रसङ्गो नोद्भावनीयः ॥ ७ ॥

‘पञ्चाशान्महाकषाया’ इति यदुक्तं तदनुव्याख्या-
स्यामः; तद्यथा—जीवनीयो वृंहणीयो लेखनीयो
भेदनीयः सन्धानीयो दीपनीय इति षट्कः कषा-
यवर्गः; बल्यो वर्ण्यः कण्ठ्यो हृद्य इति चतुष्कः
कषायवर्गः; तृप्तिग्नोऽर्शोग्नः कुष्ठग्नः कण्डूग्नः कि-
मिग्नो विषग्न इति षट्कः कषायवर्गः; स्तन्यजननः
स्तन्यशोधनः शुक्रजननः शुक्रशोधन इति चतुष्कः
कषायवर्गः; स्नेहोपगः स्नेहोपगो वमनोपगो विरे-
चनोपग आस्थापनोपगोऽनुवासनोपगः शिरोविरे-
चनोपग इति सप्तकः कषायवर्गः; छर्दिनिग्रहणस्त-
ष्णानिग्रहणो हिकानिग्रहण इति त्रिकः कषायवर्गः;
पुरीषसंग्रहणीयः पुरीषविरजनीयो मूत्रसंग्रहणीयो
मूत्रविरजनीयो मूत्रविरचनीय इति पञ्चकः कषा-
यवर्गः; कासहरः श्वासहरः शोथहरो ज्वरहरः
श्रमहर इति पञ्चकः कषायवर्गः; दाहप्रशमनः शी-
तप्रशमन उद्वेगप्रशमनोऽङ्गमर्दप्रशमनः शूलप्रशमन
इति पञ्चकः कषायवर्गः; शोणितस्थापनो वेदना-
स्थापनः संज्ञास्थापनः प्रज्ञास्थापनो वयःस्थापन
इति पञ्चकः कषायवर्गः; इति पञ्चाशान्महाकषाया
महतां च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता
भवन्ति । तेषामेकैकस्मिन् महाकषाये दश दशाव-
यविकान् कषायाननुव्याख्यास्यामः; तान्येव पञ्च
कषायशतानि भवन्ति ॥ ८ ॥

महाकषायानुदाहरति—पञ्चाशदित्यादि । जीवने हितो
जीवनीयः; एवमन्यत्रापि । षडभिनिर्पादितः षट्कः, एवं चतु-
ष्काद्विषि बोध्यम् । अत्र च षट्कादिमहाकषायाणां परि-
च्छेदः कस्यचिदर्थस्यानुगमेन बोद्धव्यः; यथा—जीवनीयादौ
षट्कं ईयान्तवत्, बल्यदौ यत्प्रयान्तवत्, तृप्तिग्न्यादौ भ्रान्तवत्,
स्तन्यजननादौ स्तन्यशुक्रविषयत्वम्, एवमाद्युक्तम् । एतच्च
इयत्प्रयान्तत्वादित्वाद् बहुभेदकथनं वैचित्र्येण ग्रन्थस्य पुष्कलं-
भिधानात्कारणार्थम् । एतच्च शास्त्रेऽवश्यं कर्तव्यम् । यदुक्तमिहैव
शास्त्रगुणकथने यथा—“अनवपतितशब्दमकष्टशब्दं पुष्कल-

१ अयं पाठश्चासंमतः । २ ‘बलश्रेष्ठमेषजातियोगे दोषकर्तृ-
त्वात्’ इति पा० । ३ ‘वमनानुरव्यादिकर्तृत्वेनोपात्तः’ इति पा० ।

१ ‘एवमाद्युक्तम्’ इति पा० । २ ‘इयत्प्रयान्तत्वादित्वाद्’
इति पा० ।

भिधानम्” (वि. अ. ८) इत्यादि । जीवनीयशब्देनेहापुण्यत्वमभि-
प्रेतम् । यत्र च मधुरसगुणे “आयुषो जीवनीयः” (सू. अ. २६)
इति च क्रियति तत्र मूर्च्छितस्य संज्ञाजनकत्वेन जीवनीयत्वं
व्याख्येयम् । वृत्तिः श्लेष्मविकारो येन तृप्तमिवात्मानं मन्यते,
तद्धं तुष्णिगम् । श्लेहोपगानीति श्लेहस्य सर्पिरादेः श्लेहनक्रियायां
सहायत्वेनोपगच्छन्तीति श्लेहोपगानि, मृद्रीकादिज्ञेयोपगुण्यस्य
सर्पिरादेः श्लेहने प्रकष्ववती शक्तिर्भवतीत्यर्थः; तथा वमनो-
मगानीत्यत्र मदनफलादीनां वमनद्रव्याणां मधुमधुकाशीनि
सहायानि भवन्तीति; एवं श्लेहोपगदी व्याख्येयम् । शिरोविरे-
चनोपगो तु शिरोविरेचनप्रधानान्येव द्रव्याणि बोद्धव्यानि ।
पुरीषस्य विरजनं दोषसंबन्धनिरासं करोतीति पुरीषविरज-
नीयः । एवं मूत्रविरजनीये व्याख्येयम् । मूत्रस्य विरेचनं करो-
तीति मूत्रविरजनीयः । उदरौ वरदीदृशकारः शोथः, तदप्रश-
मनं उदरप्रशमनः; न पुनरिह महारोगाध्याये पठितो वातवि-
कारो गुह्यते, तिन्दुकादीनामुदरप्रशमानानां वातं प्रत्यनकुल-
त्वात् । शोणितस्य दुष्टस्य दुद्धिमपहस्य प्रकृतौ शोणितं स्थापय-
तीति शोणितस्थापनम् । वेदनायां संभूतायां तां निहत्य शरीरं
प्रकृतौ स्थापयतीति वेदनास्थापनम् । संज्ञां ज्ञानं च स्थापय-
तीति संज्ञास्थापनम् । प्रजोपघातकं दोषं हृत्वा प्रजां स्थापय-
तीति प्रजोस्थापनम् । वयस्तरुणं स्थापयतीति वयःस्थापनम् ।
उपसंहरति—इतीत्यादि । महतां कषायानां पञ्चाशन्महाक-
षाया भवन्तीत्यनेनोद्दिष्टानां, लक्षणं स्वरूपं जीवनीयादि, तस्यो-
दाहरणं प्रश्नेन कथनं, तदर्थं व्याख्याता निर्देशेन कथिता
इत्यर्थः; यदि वा महतां कषायानां यल्लक्षणमनेकैः कषायेर्मिलि-
त्वैकाकीयजीवनीयादिसंपादनं, तस्योदाहरणार्थं दृष्टान्तार्थम् ।
एतेनान्याप्यपि महाकषायानि वातप्रशमनपित्तप्रशमनादीन्येक-
कार्यसंपादकानेकद्रव्यमयानि भवन्तीति सूचयति । महतां चेति
संस्कार उदाहरणार्थं चेत्यत्र बोद्धव्यः, तेनाल्पबुद्धीनां व्यवहारार्थं
चेति समुच्चिनोति; एतच्चोत्तरत्र स्फुटं भविष्यति । उत्तरत्र
यद्वक्ष्यति—“महतां च कषायानां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता
भवन्ति” इति, तत् तद्यथेत्यादिग्रन्थस्यार्थं व्याकुरुः; किंवाऽत्र
व्याख्याता इति पदं संज्ञामात्रेण महाकषायकथने वर्तते, तत्र
तु व्याख्याता इति पदं प्रति प्रति जीवकादिद्रव्यकथने वर्तते,
नैनं न पौनरुक्त्यम् । अवयवा एवावयविकाः, तान्येव पञ्चा-
शन्महाकषायानि दशवयवगुणितान्येकैकद्रव्यरूपाणि पञ्च कषा-
यज्ञातानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तद्यथा—जीवकर्षमकौ मेदा महामेदा काकोली
क्षीरकाकोली मुद्रपर्णीमाषपर्णौ जीवन्ती मधुक-
मिति दशोमानि जीवनीयानि भवन्ति (१), क्षीरिणी
राजस्रवकाश्वगन्धाकाकोलीक्षीरकाकोलीवाध्याय-

१ “श्लेहप्रकर्षवती” इति पा० १ । २ “मुद्रमाषपर्णौ” इति पा० १
“गुणीशब्दो मुद्रमाषाभ्यां श्लोचः; तेन मुद्रपर्णी माषपर्णी च” इति
गङ्गाधरः । ३ “वल्गु” इति पा० ।

नीभद्रौदनीभारद्वाजीपयस्यश्वगन्धा इति दशोमानि
बृंहणीयानि भवन्ति (२), मुस्तकुष्ठहरिद्रादाहरि-
द्रावचातिविषाकटुरोहिणीचित्रकचिरबिल्वहैमवल्
इति दशोमानि लेखनीयानि भवन्ति (३), सुवहा-
कौरुबुकाशिमुखीनित्राचित्रकचिरबिल्वशङ्खिनीशा-
कुलादनीस्वर्णक्षीरिण्य इति दशोमानि भेदनीयानि
भवन्ति (४), मधुकमधुपर्णीपृश्निपर्ण्यम्बुकीसमङ्गा-
मोचरसघातकीलोध्रप्रियङ्गुकटफलानीति दशोमानि
सन्धानीयानि भवन्ति (५), पिप्पलीपिप्पलीमू-
लचव्यचित्रकभृङ्गवेराम्लवेतसमरिचाजमोदाभल्ला-
तकास्थिहृङ्गनिर्यासा इति दशोमानि दीपनीयानि
भवन्ति (६), इति षट्कः कषायवर्गः ॥ ९ ॥

जीवनीयमादावुच्यते सर्वेषां जीवनहितसैवात्यर्थमभिप्रेत-
त्वात् । मुद्रमाषपर्ण्येनं सुगमम् । जीवन्ती खनामख्याता
सुवर्णपर्णाभा, मधुकं यद्यमीमधुकम् (१) । क्षीरिणी क्षीरलता;
राजस्रवको दुविषाका, वाध्यायनी श्वेतबला, भद्रौदनी पीतबला,
भारद्वाजी वनकार्पासी, पयस्या विदारीकन्दः, श्वगन्धा ऋष्य-
जाङ्गलकः (२) । कटुका कटुरोहिणी, चिरबिल्वः करजः, हैम-
वती श्वेतवचा (३) । सुवहा त्रिवृत्, अमिसुखी ‘लाङ्गलिया’ इति
ख्याता, चित्रा दन्ती, शङ्खिनी श्वेतबुद्धा, शंकुलदनी
कटुरोहिणी, स्वर्णक्षीरिणी अँहुप्रपासा (४) । अम्बुषकी अकण-
विद्धा, समङ्गा वराहकान्ता, कदफलं खनामप्रसिद्धं, सन्धानीयः
संग्रहणः सामान्येन; पुरीषस्य संग्रहणस्तु भिन्नमूलमात्रसंग्रहणः
(५) । श्वरवेरः छुण्ठी, हिहृनिर्यायो हिङ्गु ॥ ९ ॥

पेन्धुषभ्यतिरसस्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धास्थिरारो-
हिणीबलातिबला इति दशोमानि वद्व्यानि भवन्ति
(७), चन्दनतुङ्गपद्मकोशीरमधुकमञ्जिष्ठासारिवापय-
स्यासितालता इति दशोमानि वण्णानि भवन्ति (८);
सारिवेधुमूलमधुकपिप्पलीद्राक्षाविदारीकैटयहंस-
पादीबृहतीकण्टकारिका इति दशोमानि कण्ठ्यानि
भवन्ति (९), आम्राघ्रातकलिकुचकरमंदवृक्षाश्ल-
म्लवेतसकुलवदरदाडिममंतुलङ्गानीति दशोमानि
हृद्यानि भवन्ति (१०), इति चतुष्कः कषायवर्गः ॥ १० ॥

ऐन्द्री गोरक्षकर्कटी, ऋषमी शूकशिम्बा, अतिरसा शतावरी
ऋद्धिर्वा, ऋष्यप्रोक्ता माषपर्णी, अतिबला पीतबला, पयसेह क्षीर-
विदारी काकोली वा (७) । तुङ्गः पुष्पागः, सिता श्वेतद्वजा, लता
दयामद्वजा (८) । सारिवा अनन्तमूलम्, इक्षुमूलमनेक्षुमूलं मोरटो
वा, विदारी विदारीकन्दः, कैटय कदफलं, हंसपादी खनामप्रसिद्धा
(९) । आम्राघ्रातक आम्राङ्गकः, वृक्षाश्लं बृहदमूलम् (१०) ॥ १० ॥

१. ‘सरला’ इति पा० । २. ‘सरला’ इति पा० । ३. ‘कण्डु-
प्रमदा’ इति पा० । ४. ‘नित्रमात्रमसंग्रहणः’ इति पा० ।

नागरचव्यचित्रकविडङ्गमूर्वागुड्वीवचामुस्तपि-
प्लीपटोलानीति दशेमानि तृप्तिमानि भवन्ति (११),
कुटजविल्वचित्रकनागरातिविषामयाधन्वयासकदा-
हरिद्रावचाचव्यानीति दशेमान्यशोषानि भवन्ति
(१२), खदिराभयामलकहरिद्राशूकरसप्तपर्णारग्व-
धकरवीरविडङ्गजातीप्रवाला इति दशेमानि कुष्ठ-
ग्रानि भवन्ति (१३), चन्दननलद्वकृतमालनक्तमाल-
निम्बकुटजसर्षपमधुकदारहरिद्रामुस्तानीति दशे-
मानि कण्डूग्रानि भवन्ति (१४), अक्षीवमरिचगण्डी-
रकेवुकविडङ्गनिर्गुण्डीकिण्ठीश्वदंष्ट्रावृषपर्णिकाखु-
पर्णिका इति दशेमानि क्रिमिग्रानि भवन्ति (१५),
हरिद्रा(मज्जिष्टासुवहास्सस्मैलापालिन्दीचन्दनकतक-
शिरीषसिन्धुवारश्लेष्मातका इति दशेमानि विष-
ग्रानि भवन्ति (१६), इति षट्कः कषायवर्गः ॥११॥

तृप्तिग्रो व्यक्तः (११)। धन्वयासो दुरालभा (१२)। अर-
करो भलातकः (१३)। नलदं मांसी, कृतमालः सुवर्णहलिः,
नक्तमालः करजः (१४)। अक्षीवोऽब्दकः शोभाजनो वा,
गण्डीरः शमदशाकः, निर्गुण्डी सिन्धुवारः, किण्ठी कटभी,
आवृषपर्णी मूषिकपर्णी, वृषपर्णी च तद्वेदः 'फजिपत्रिका' इति
ख्याता (१५)। सुवहा राक्षा हाफरमाली वा, पालिन्दी इयाम-
लता, श्लेष्मातको बहुवारः (१६) ॥ ११ ॥

वीरणशालिषष्टिकेशुवालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रे-
त्कटकचृणमूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भ-
वन्ति (१७), पाठामहौषधसुरदारमुस्तमूर्वागुड्वीव-
वत्सकफलकिराततितककटुरोहिणीसारिवा इति
दशेमानि स्तन्यशोधनानि भवन्ति (१८), जीवकर्ष-
भककाकोलीक्षीरकाकोलीमुद्रपर्णीमाषपर्णीमेदावृद्ध-
रुहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि
भवन्ति (१९), कुष्ठैलवालुककटफलसमुद्रफेनकद-
म्बनित्यासेक्षुकाण्डेश्विषशुरकवसुकोशीराणीति दशे-
मानि शुक्रशोधनानि भवन्ति (२०), इति चतुष्कः
कषायवर्गः ॥ १२ ॥

इक्षुवालिका खागालिका, दर्भ उल्लयातृणं, गुन्द्रा गुल्लं (१७)।
स्तन्यशोधनो व्यक्तः (१८)। वृद्धरुहा शतावीर, वृक्षरुहापाठपक्षे
बन्दाकः, जटिला उच्चटा, कुलिङ्ग उच्चटामेदः (१९)। कदम्बो
बहुफलस्तस्य निर्यासः, इक्षुरकः कोकिलक्षः, वसुको वसुदृढकः,
अत्र जतूकर्णः पटलैलवालुकं कदफलस्थाने (२०) ॥ १२ ॥

सृद्धीकामधुकमधुपर्णीमेदाविदारीकाकोलीक्षीर-
काकोलीजीवकीवजीवन्तीशालपर्णी इति दशेमानि
श्लेहोपगानि भवन्ति (२१), शोभाजनकैरण्डाकटु-
श्चीरपुनर्नवायवतिलकुलत्थमाषवदराणीति दशे-
न. सं. ५

मानि श्लेहोपगानि भवन्ति (२२), मधुमधुककोवि-
दारकर्बुदारनोपविडुलविम्बीशणपुष्पीसदापुष्पाप्र-
त्यकुपुष्पा इति दशेमानि वमनोपगानि भवन्ति (२३),
द्राक्षाकाश्मर्यरूपकभयामलकविभीतककुवलयवद-
रकैन्धुपीलूनीति दशेमानि विरेचनोपगानि भव-
न्ति (२४), त्रिवृद्धिवृषपिप्लीकटुसर्षपवचावत्सक-
फलशतपुष्पामधुकमदनफलानीति दशेमान्यास्था-
पनोपगानि भवन्ति (२५), राक्षसासुरदारहिल्वम-
दनशतपुष्पावृश्चीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राग्रिमन्थश्योनाका
इति दशेमान्यनुवासनोपगानि भवन्ति (२६), ज्यो-
तिष्मतीक्ष्वकमरिचपिप्लीविडङ्गशिग्रुसर्षपापामा-
गैतण्डुलश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि शिरोविरे-
चनोपगानि भवन्ति (२७), इति सप्तकः कषाय-
वर्गः ॥ १३ ॥

श्लेहोपगो व्यक्तः (२१)। वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा (२२)।
कोविदारः खनमप्रसिद्धः, कर्बुदारः श्वेतकाबजः, विडुलो
हिजलः, शणपुष्पी घण्टारवा, सदापुष्पा अर्कः, प्रलकुपुष्पा
अपामार्गः (२३)। बदरीत्रयम् (२४)। व्यक्तः (२५)।
व्यक्तः (२६)। क्ष्वकः छिक्कारकः, श्वेता अपराजिता, महा-
श्वेता तद्वेदः कटभी वा (२७) ॥ १३ ॥

जम्ब्याप्रपल्वमालतुलङ्गाश्लवदरदाडिमयवयष्टि-
कोशीरमृलजा इति दशेमानि छर्दिनिग्रहणानि
भवन्ति (२८), नागरधन्वयवासकमुस्तपट्टकच-
न्दनकिराततितकगुड्वीव्विरेधान्यकपटोलानीति
दशेमानि तृणानिग्रहणानि भवन्ति (२९), शटीपु-
ष्करमूलवदरबीजकण्टकारिकावृहतीवृक्षरुहाभया-
पिप्पलीदुरालभाकुलीरशृङ्गा इति दशेमानि हिक्का-
निग्रहणानि भवन्ति (३०), इति त्रिकः कषाय-
वर्गः ॥ १४ ॥

व्यक्तः (२८)। व्यक्तः (२९)। व्यक्तः (३०) ॥ १४ ॥

प्रियङ्गवन्तान्नास्थिकदृङ्गलोध्रमोचरससमङ्गा-
धातकीपुष्पपद्मापन्नकेशराणीति दशेमानि पुरीषसं-
ग्रहणीयानि भवन्ति (३१), जम्बुशङ्खकीवकच्छु-
रामधुकशालमलीश्रीविषकभृष्टमृत्यस्योत्पलतिलक-
णा इति दशेमानि पुरीषविरजनीयानि भवन्ति
(३२), जम्ब्याप्रपल्वश्वदरकपीतनोदुम्बराश्वत्थमल्लान-
काश्मन्तकसोममवका इति दशेमानि मूत्रसंग्रहणी-
यानि भवन्ति (३३), पद्मात्पलनलिनकुमुदसौगन्धि-
कपुण्डरीकशतपत्रमधुकप्रियङ्गुधातकीपुष्पाणीति
दशेमानि मूत्रविरजनीयानि भवन्ति (३४), वृक्षाद-
नीश्वदंष्ट्रावसुकवशिरोपपाणमेददर्भकुशकाशगुन्द्रे-
त्कटमूलानीति दशेमानि मूत्रविरजनीयानि भव-
न्ति (३५), इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ १५ ॥

अनन्ता अनन्तमूलं, कद्वहः श्योनाकः, मोचरसः शालमली-
वेष्टकः, पद्मा ब्राह्मणयष्टिका (३१) । शलकी खनामप्रसिद्धा,
कच्छुरा शुकशिम्बा, शालमलीवेष्टकः शिमलीआठा, श्रीवेष्टको
नवनीतखोटी (३२) । कपीतनो गन्धमुण्डः, अश्मन्तकः अम्ल-
लोटाः, सोमवल्कः खदिरः (३३) । पद्ममेदाश्चत्वारः, सौग-
न्धिकः शुन्धी (३४) । वृक्षादनी वन्दको विदारिकन्दो वा,
वधिरः सूर्यावर्तः (३५) ॥ १५ ॥

द्राक्षाभ्यामलकपिप्पलीदुरालभाश्टङ्गीकण्टकारि-
कावृश्चीरपुनर्नवातामलक्य इति दशोमानि कास-
हराणि भवन्ति (३६), शटीपुष्करमूलाम्लवेतसैला-
हिङ्गवगुरुसुरसातामलीकीजीवन्तीचण्डा इति दशो-
मानि श्वासहराणि भवन्ति (३७), पाटलाग्निमन्थ-
श्योनाकविल्वकाश्मर्यकण्टकारिकावृहतीशालपर्णापु-
श्चिपर्णागोक्षुरका इति दशोमानि श्वयथुहराणि
भवन्ति (३८), सारिवाशर्करापठाभस्त्रिष्टाद्राक्षापी-
लुपरूपाभ्यामलकविभीतकानीति दशोमानि ज्व-
रहराणि भवन्ति (३९), द्राक्षाखर्जूरप्रियालवदरदा-
डिमफल्गुपरुषक्रेक्षुयवषष्टिका इति दशोमानि श्रम-
हराणि भवन्ति (४०), इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ १६ ॥

तामलीकी भूम्यामलीकी (३६) । चण्डा चोरहुली (३७) ।
व्यक्तः (३८) । व्यक्तः (३९) । फल्गुः काष्ठोदुम्बरकः
(४०) ॥ १६ ॥

लजाचन्दनकाश्मर्यफलमधुकशर्करानीलोत्पलो-
शीरसारिवागुड्डीचीनीवेराणीति दशोमानि दाहप्रश-
मनानि भवन्ति (४१), तगरागुहान्यकश्टङ्गवेर-
भृतीकवचाकण्टकार्यैश्चिमन्थश्योनाकपिप्पल्य इति
दशोमानि शीतप्रशमनानि भवन्ति (४२), तिन्दुक-
प्रियालवदरखदिरकदरसप्तपर्णाश्वकर्णाजुनासनारि-
मेदा इति दशोमान्युदरप्रशमनानि भवन्ति (४३),
विदारीगन्धापुश्चिपर्णावृहतीकण्टकारिकैरण्डकाको-
लीचन्दनोशीरैलामधुकानीति दशोमान्यङ्गमर्दप्रश-
मनानि भवन्ति (४४), पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्य-
चित्रकश्टङ्गवेरमरिचाजमोदाजगन्धाजाजीगण्डीरा-
णीति दशोमानि शूलप्रशमनानि भवन्ति (४५),
इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ १७ ॥

लजादौ जतूकर्णपाठात् गुड्डीस्थाने पञ्चकः, यदि वा
“अर्कागुरुगुड्डीचीनां तिक्तानां चौर्यमिष्यते” (सू. अ. २६),
इति वचनाद्यय्युष्णा गुड्डी, तथाऽपि तस्या दाहप्रशमकत्वं
प्रभावद्वोदध्यम् (४१) । भृतीको यवानिका (४२) । तिन्दुकः
‘केन्दुः’ इति प्रसिद्धः, कदरो विदरखदिरः, अरिमेदः खदिरमेदः
(४३) । व्यक्तः (४४) । अजगन्धा फोकाण्डी (४५) ॥ १७ ॥

मधुमधुकशरधिरमोचरसमृत्कपाललोभ्रगैरिकप्रि-
यङ्गशर्करालाजा इति दशोमानि शोणितस्थापनानि
भवन्ति (४६), शालकट्फलकदम्बपद्मकतुम्बमोच-
रसशरीषवज्जुलैवालुकाशोका इति दशोमानि वेद-
नास्थापनानि भवन्ति (४७), हिङ्गुकैटथीरिमेदावचा-
चोरकवयस्थागोलोमीजटिलापलङ्कपाशोकोहिण्य
इति दशोमानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति (४८), ऐन्द्री-
ब्राह्मीशतवीर्यासहस्रवीर्याऽमोघाऽव्यथाशिवाऽरि-
ष्टावाट्यगुप्पीविष्वक्सेनकान्ता इति दशोमानि
प्रजास्थापनानि भवन्ति (४९), अमृताऽभयाधात्री-
मुक्ताश्वेताजीवन्त्यतिरसामण्डकपर्णीस्थिरापुनर्नवा
इति दशोमानि वयःस्थापनानि भवन्ति (५०), इति
पञ्चकः कषायवर्गः ॥ १८ ॥

रधिरं लङ्गुमम (४६) । वज्जुलो वेतसः (४७) । कैटथः
पर्वतनिम्बः, वयःस्था ब्राह्मी, गोलोमी भूतकेशी, पलङ्कपा
गुगुलुः जटामांसी वा (४८) । शतवीर्यासहस्रवीर्यं द्वैः,
अमोघा पाटला, आमलीकी वा, लक्ष्मणा वा; अव्यथा कदली,
गुड्डीची वा, हरीतकी वा; अरिष्टा कटुरोहिणी; विष्वक्सेनकान्ता
प्रियङ्गुः (४९) । मुक्ता राक्ता; श्वेतास्थाने ‘श्रेयसी’ इति केचित्,
सा राक्षभेदः (५०) ॥ १८ ॥

इति पञ्चकषायशतान्यभिसमस्य पञ्चाशन्महा-
कषाया महतां च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं
व्याख्याता भवन्ति ॥ १९ ॥

संप्रत्येतान्येव जीवकावीन्युक्तानि प्रत्येकशो ब्रव्यगणनया
पञ्चकषायशतानि स्युः, दशकगणनया च पञ्चाशन्महाकषायाः
शृङ्गग्रहिकयोक्ता भवन्तीति दर्शयन्नुपसंहरति—इतीत्यादि ।
अभिसमस्येति दशकसंख्ययैकवर्गाकृत्य । लक्षणस्योदाहरणं
(लक्षणोदाहरणं), पूर्वं जीवनीयैदिसंज्ञा लक्षणमभिप्रेत्योक्ता;
लक्षणोदाहरणार्थमिति संप्रति जीवकषैमकावीन्युदाहरणार्थं
व्याख्यातानि; जीवकादिभिर्दशभिर्लक्ष्यते ज्ञायते जीवनीयो
महाकषायः । महतां चेति चकारः पञ्चकषायशतानां च
लक्षणस्योदाहरणार्थमिति समुच्चिनोति । तत्र जीवकादयः प्रत्येकं
पञ्चकषायशतानामेकैकद्रव्यरूपाणां लक्षणस्वरूपा भवन्ति ।
यदि वा लक्षणार्थमुदाहरणार्थं चेति; तत्र मन्दबुद्धीनां लक्ष-
णार्थं पञ्चकषायशतपञ्चाशन्महाकषायज्ञानार्थमिष्यते; बुद्धिमतां
तूदाहरणार्थं दृष्टान्तार्थम् ॥ १९ ॥

नहि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति, न चाप्यतिसंक्षेपो-
ऽल्पबुद्धीनां सामर्थ्यायोपकारूपते, तस्मादनतिसं-
क्षेपेणानतिविस्तरेण चोपदिष्टाः । एतावन्तो ह्यलम-
ल्पबुद्धीनां व्यवहाराय, बुद्धिमतां च खालक्षणयानु-
मानयुक्तिकुशलानामनुक्तार्थज्ञानायेति ॥ २० ॥

१ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । २ ‘जीवनीय-
संज्ञा’ इति पाठः ।

ननु कषायद्रव्याणि यावन्ति सन्ति तावन्ति वाऽभिधी-
यन्तो, दृष्टान्तार्थं द्वित्राणि वा; तत् किमर्थमयं नातिविस्तरो
नातिसंक्षेप इत्यत्राह—नहीत्यादि । न हि विस्तरस्य प्रमाणमि-
यत्तापरिच्छेदोऽस्ति, तेन विस्तरो नाभिधीयत इत्यर्थः । अति-
संक्षेपोऽपि द्वित्रलक्षणाभिधानरूपो नात्यबुद्धीमाननुमानाकुश-
लानां सामर्थ्याय चिकित्साव्यवहारयोपकल्पते । एतावन्तो
यथोक्ताः । अलं समर्थाः । व्यवहारायेति चिकित्साव्यवहाराय ।
खलक्षणस्य भावः खलक्षण्यं, तेनानुमानं, तत्र कुशला अभिज्ञा
इत्यर्थः । बुद्धिमन्तो हि, जीवकार्ययो हि स्निग्धशीतमधुर-
वृष्यादिगुणयुक्ताः सन्तो जीवनं कुर्वन्तीति भूयोदर्शनादवधार्य
तद्गुणयुक्तेऽन्यत्रापि द्राक्षापयोविदार्यादौ तज्जातीयत्वेन जीव-
नानीत्यनुमिमते, यथा जीवकादीनामेकजीवनकार्यकर्तृत्वेन
महाकषायत्वं, तद्वत् वाटासमज्ञप्रच्युतीनामप्यतीसारहराणामती-
सारहरमहाकषायत्वमित्यनुमानेन कृत्स्नमेव कषायं प्रतिपद्यन्त
इति भावः ॥ २० ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
नैतानि भगवन् ! पञ्च कषायशतानि पूर्यन्ते, तानि
तानि होवाङ्मन्युपल्लवन्ते तेषु तेषु महाकषाये-
ष्विति ॥ २१ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—नैतदेवं बुद्धिमता द्रष्ट-
व्यमग्निवेश । एकोऽपि ह्येकां संज्ञां लभते कार्य-
न्तराणि कुर्वन्, तद्यथा—पुरुषो वद्वानां कर्मणां करणे
समर्थो भवति, स यद्यत् कर्म करोति तस्य तस्य
कर्मणः कर्तृकरणकार्यसंप्रयुक्तं तत्तद्गौणं नामवि-
शेषं प्राप्नोति, तद्वदौषधद्रव्यमपि द्रष्टव्यम् । यदि
चैकमेव किञ्चिद्द्रव्यमासाद्यामस्तथागुणयुक्तं यत् स-
र्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्, कस्ततोऽन्यदिच्छेदु-
पधारयितुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्य इति ॥ २२ ॥

पूर्वपक्षमुत्थापयति—एवमिलादि । तानि तानीति जीवक-
क्षीरकाकोलीप्रच्युतीनि, तेषु तेषु जीवनीयवृंहणीयशुक्लजनना-
दिषु, उपल्लवन्ते पुनः पुनस्तान्येव पच्यन्ते; एकं द्रव्यमनेकेषु
पच्यमानमेकमेव, ततश्च न संख्या पूर्वत इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्त-
यति—नैतदेवमिलादि । एकस्यानेकत्वेनाभिधाने दृष्टान्त-
माह—यथेत्यादि । एकः पुरुषः कर्मणां व्यापारणामोदनपच-
नकुम्भकरणखनित्रकरणभूमिखननानां करणे समर्थो भवति,
यं इत्यव्याहार्यं, स इत्युक्तगुणं पुरुषं प्रत्यवष्टपति; यद्यत् कर्मेति
ओदनपाकादि, यद्यत् कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्तृसं-
प्रयुक्तं 'पाचक' इति, करणसंप्रयुक्तं 'खानित्रिक' इति, कार्यसं-
प्रयुक्तं 'कुम्भकार' इति नामविशेषः; गुणयोगप्रवृत्तं गौणः
गुणयोगश्च 'पाचक' इत्यत्र पचिक्रियायां कर्तृत्वं, 'खानित्रिक'

इत्यत्र खनित्रकरणखननं प्रति कर्तृत्वं, कुम्भकार इत्यत्र
कुम्भोपहितं कर्तृत्वमित्येकस्मिन्निर्गुणैरभिज्ञो भिज्ञोऽभिधीयते
व्यवहितये चेति भावः । तद्वत् पुरुषवदौषधद्रव्यमपि; एकमपि
सत् क्षीरकाकोलीद्रव्यं जीवनवृंहणशुक्लजननलक्षणनानागुणयो-
गात्मानाजीवनीयादिशब्देनाभिधीयते व्यवहितये चेत्यर्थः ।
अथ किमर्थं पुनरेकमेव द्रव्यं बहुजीवनीयादिगुणयोगात्तत्र
तत्र पच्यते, सन्ति तावद्बहुनि द्रव्याप्येकैकजीवनीयादिगुणानि
स्वरूपतो भिन्नानि, तान्येव पृथक्कृत्वा पच्यन्त इत्याह—यदि
चैकमेवेत्यादि । यथा बहुद्रव्याप्येकैकजीवनीयादिकार्यकरणसम-
र्थानि भवन्ति, तथैकमेव द्रव्यमनेकजीवनीयादिकार्यकरणसम-
र्थमस्ति, तथैकमेव द्रव्यं बहुकार्यकर्तृ शिष्येभ्य उपदेष्टुमुप-
धारयितुं च युज्यतेऽप्यप्रत्यक्षोपपत्त्यादत्यप्रत्यक्षार्थात्वाच्च; न
बहून्येककार्यनियतानि, बहुप्रयासोपपाद्याद्बहुप्रयासोपपत्त्या-
द्बहुप्रयासार्थात्वाच्च; कार्यं च जीवनवृंहणाद्युभयोरपि पक्षयोर-
विशिष्टमिति वाक्यार्थः । तथागुणयुक्तम् अनेकजीवनीयादिकार्यत-
मर्थम् । तथागुणयुक्तत्वमेव विद्युगोति—यत् सर्वकर्मणां जीवनी-
यादीनां करणे समर्थं स्यात्, ततो बहुकार्यकारकादेकस्मात्,
अन्यद्बहु प्रतिनियतकर्मकारकं, क इच्छेत् ? न कोऽपीच्छेदि-
त्यर्थः । उपधारयितुम् आवर्तनेन स्पृक्षारूढं कर्तुम् । कस्तत
इत्यस्यादौ 'तदा' इत्यव्याहार्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकाः—

यतो यावन्ति यैर्द्रव्यैर्विरेचनशतानि षट् ।
उक्तानि संप्रहेणेह तथैवेषां षडाश्रयाः ॥ २३ ॥
रसा लवणवर्ज्याश्च कषाय इति संज्ञिताः ।
तस्मात् पञ्चविधा योनिः कषायाणामुदाहृता ॥ २४ ॥
तथा कल्पनमप्येषामुक्तं पञ्चविधं पुनः ।
महतां च कषायाणां पञ्चाशत् परिकीर्तिता ॥ २५ ॥
पञ्च चापि कषायाणां शतान्युक्तानि भागशः ।
लक्षणाथं, प्रमाणं हि विस्तरस्य न विद्यते ॥ २६ ॥
न चालमति संक्षेपः सामर्थ्योपलक्षकपते ।
अल्पबुद्धेरयं तस्मान्नातिसंक्षेपविस्तरः ॥ २७ ॥
मन्दाणां व्यवहाराय, बुधानां बुद्धिवृद्धये ।
पञ्चाशत्को ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः ॥ २८ ॥
तेषां कर्मसु बाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च ।
संयोगं च प्रयोगं च यो वेद स भिषग्वरः ॥ २९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते
श्लोकस्थाने षड्विरेचनशताश्रितियो
नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अध्यायार्थसंग्रहमाह—यत इत्यादि । यतः मदनफलादेः ।
यावन्ति त्रयस्त्रिंशदशोऽशतमित्यादीनि । यैर्द्रव्यैर्विरेचनशतानि

१ 'बहुप्रयासोपपादकत्वात्' इति पा० । २ 'तथायुक्तं' इति
पा० । ३ 'तथायुक्तत्वमेव' इति पा० । ४ 'तेषां' इति पा० ।

१ 'जीवकादयोऽमी' इति पा० । २ 'संल्लवन्ते' इति पा० ।

षडिति वैरेव मदनफलादिभिर्मिलितैहक्ताणि विरेचनशतानि षडिति । लक्षणार्थमिल्यादिप्रमथोऽनतिसंक्षेपविस्तरणोक्तपञ्चाशन्महाकषायोपपत्तिसंप्राहकः । अलमिति समर्थः । अल्पबुद्धेरयमिल्याग्रयमिति पदमत्ति संक्षेप इत्यनेन संबध्यते; यद्यपि चेहातिसंक्षेपो नास्ति, तथाऽपि बुद्धिस्थिरीकृतः प्रत्यवसृज्यते । पञ्चाशत्को ह्ययमिल्याग्रयमिति; पदं सुच्यतेऽयं । बाह्येषु प्रलेपादिषु । आभ्यन्तरेषु वमनपाचनादिषु । संयोगं द्रव्याणामुचितं मेलन-
(क)म् । प्रयोगं कालप्रकृत्यापेक्षा योचना ॥ २३-२९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामा-
युर्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने प्रथमे भेषजचतुष्के षड्-
विरेचनशताश्रिततीयश्वत्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति भेषजचतुष्कः ॥ १ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

आथातो मात्राश्रितियमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवान्तत्रेयः ॥ २ ॥

द्वितीयमिह शास्त्रप्रयोजनं यदातुरव्याधिहरणं स्वस्थस्य स्वा-
स्थरक्षणं च; यदाह—“स्वात्थतुररायणम्” (सू. अ. १)
इति; तेनोत्पन्नव्याधिप्रतीकाराऽऽतुररक्षणं भेषजचतुष्क-
मभिधाय स्वस्थचतुष्कोऽभिधातव्यः; तत्रापि स्वास्थपरिपाल-
नहेतुषु मात्रावदक्षं प्रधानं; यदाह—“प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो
बलवर्णीजसां च” (सू. सू. अ. १) इति; तत्रैह मात्रावदक्षं विधी-
यत इत्यादौ मात्राश्रितियः एवाभिधीयते । मात्राश्रितमधिकृत्य
कृत्योऽध्यायो मात्राश्रितियः । यद्यप्यध्यायादौ, ‘मात्राशी’ इति
पदमनुश्रूयते, तथाऽपि ‘मात्राशीयः’ इति संज्ञाप्रणयने कठो-
च्चारणभयात्तदर्थपरपर्यायशब्देनैवं संज्ञा कृता; यथा “नवैगा-
न्धारणीय” (सू. अ. ७) इत्यादिका संज्ञा ॥ १ ॥ २ ॥

मात्राशी स्यात् । आहारमात्रा पुनरग्निबलपेक्षिणी ३

मात्रां मात्रावदक्षमशितुं भोक्तुं शीलं यस्यासौ मात्राशी,
यदि वा मात्रायाऽशितुं भोक्तुं शीलं यस्य स तथा । तत्रेह
मात्रा अनपायिपरिमाणम् । अशिरयमिहाविशेषेण खाद्यप्राद-
र्यलेष्यानामभ्यवहारे वर्तते । तेन मात्राशी स्यादित्युक्तं खाद्यप्रा-
दर्यलेष्यानां मात्राशाभ्यवहरणं नोक्तमिति शब्दोच्यते, तच्चि-
रन्तं भवति । दृष्टश्चायमितिः खाद्याभ्यवहारे; यथा—दशामू-
लहरीतक्यां—“एकाभयां प्रादर्य ततश्च लेहाच्छुक्तिं निहन्ति
श्वयं प्रवृद्धम्” (चि. अ. १२); तथा—“क्षीराशी तत्

प्रयोजयेत्” (चि. अ. १) इति । इतश्चावगन्तव्यमशिरयं
सर्वाभ्यवहारे वर्तते, येनैतद्विवरणं सामान्येनैव कृतम्—
आहारमात्रा पुनरिति, न पुनरशितमात्रा पुनरिति ।
मात्रां व्याकरोति—आहारेत्यादि । अग्निबलमुक्तं मध्य-
मल्पं वाऽपेक्ष्योक्त्या मथ्याऽल्पा वा मात्रा भवतीत्यग्निबलपे-
क्षिणी । पुनःशब्दो भेषजादिमात्रां व्यायाममात्रां च व्यावर्त-
यति; तेन न सर्वमात्राऽग्निबलपेक्षिणी; यतो भेषजमात्रा
व्याध्यातुरबलपेक्षिणी वक्तव्या, व्यायामस्य तु दोषक्षयमित्यु-
क्त्या—“श्रमकृत्वायुत्पादापेक्षिणी व्यवस्थापयितव्या । यदि वा
पुनःशब्दः पौनःपुन्ये, तेनाहारमात्रा पुनः पुनरग्निबलमपेक्षते ।
एतदुक्तं भवति—यदेकस्मिन् पुरुषे एकदा याऽग्निबलेन व्य-
स्थापिता मात्रा सा न सर्वकालं भवति, यत ऋतुभेदेन व्योभे-
देन च तस्यैवाग्निः कदाचिद्विद्वदो भवति, यथा—हेमन्ते गौ-
वने च, कदाचिन्मन्दो भवति, यथा—वर्षासु वार्धक्ये च; तेना-
ग्निबलभेदान्मात्राऽप्येकस्या न भवति, किंतु तत्कालमवमग्निबल-
मपेक्ष्य पुनः पुनर्मात्राऽपि भिद्यत इति ॥ ३ ॥

यावच्छस्याशनमशितमनुपहृत्य प्रकृतिं यथा-
कालं जरां गच्छति तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदि-
तव्यं भवति ॥ ४ ॥

अग्निबलपेक्षितमेव विवृणोति—यावद्दोषादि । यावदिति
यावत्परिमाणम् । हिशब्दो हेतौ । अस्तेति भोक्तुः । अशनं चतु-
र्विधमपि भोज्यम् । अशितं भुक्तम् । प्रकृतिं वातादीनां रसादीनां
च साम्यावस्थाम् । अनुपहृत्य विकारामुत्पत्त्यर्थः । यथाकाल-
मिति निशायेषे । तावदिति पूर्वप्रमाणवच्छिन्नमशनं प्रत्यव-
शति । द्वितीयमस्तेति ग्रहणमन्यत्र प्रतिषेधार्थम् । तेन यत्सर्वं
यावती मात्रा निर्विकारा, तस्यैव सा मन्तव्या नान्येषां, प्रति-
पुरुषमग्निबलस्य भिन्नत्वात् । यद्यपि चैकस्मिन्नपि पुरुषे काला-
दिभेदेनाग्निबलभेदो भवति, तथाऽप्येकपुरुष एकमात्रमवधार्य
कियन्तमपि कालं तस्यैव मात्राया अग्निबलभेदहेतुभावे सति
व्यवहारो भवत्येव । मात्राप्रमाणं मात्रेयता; मात्राप्रमाणशब्देन
चेह मात्राप्रमाणवदिति बोद्धव्यम्; अन्यथा, तावच्छब्देनाव-
च्छिन्नाशनवन्निना मात्राप्रमाणशब्दस्य गुणवन्निनः सामाना-
धिकरण्यं न स्यात् । ननु, प्रकृतिमनुपहृत्येत न कर्तव्यं विशेष-
णं; न ह्यहारो यो यथाकालं जरां यति स मात्रादोषाद्विकारं
करोति, करोति तु द्रव्यस्वभावसंस्कारादिवोधात्; यथा मन्दकल-
कुचादयो यथाकालं जरां गच्छन्तोऽपि दोषजनका भवन्त्येव; न
तावताऽपि तत्र मात्रा दुष्यति, यथा वक्ष्यति त्रिविधकुक्षीये—
“न च कैवलं मात्रावत्तदेवाहारस्य कृत्स्नाहारफलसौष्ठवम-
वाप्तुं शक्यं, प्रकृत्यादीनामष्टानामाहारविधिविशेषायातनानां भिन्न-
फलत्वात्” (चि. अ. २) इति । नैनं, द्विविधा हि मात्रा रसवि-
माने वक्तव्या—सर्वग्रहरूपा, परिग्रहरूपा च; तत्र समुदितस्या-
हारस्य परिमाणं सर्वग्रहः, मधुराम्लदीनामाहारावयवानां प्र-

१ ‘बुद्धिस्थिरीकृतः’ इति पा० । २ ‘युर्वेदेव’ इति पा० ।
३ ‘उत्पन्नव्याधिप्रतिकारतया’ इति पा० । ४ ‘अभिधीयते’ इति
पा० । ५ ‘मात्रावन्तमशितुं’ इति पा० ।

लेकं मात्रया ग्रहणं परिग्रहः; तेन यत्राहारसमुदायपरिमाणं समुचितमेव गृह्यते, आहारावयवानां तु मधुरादीनां स्वभावहितानामप्यथोक्तमानं स्यात्, तत्राहारावयवमात्रवैषम्याद्वातु-वैषम्यं भवत्येव, अयथाकालं जरागमनं च स्यात्; तदुक्तं—
प्रकृतिमनुपहस्येति विशेषणम् । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—
'अस्य' इति, 'अशनम्' इति, 'अशितम्' इति च पदत्रयं प्रकरणादेव लभ्यते; यत् पुनः क्रियते तद्विशेषप्रतिपादनार्थम् । तेन, अस्त्रेयनेन परीक्षको भोक्ताऽधिक्रियते, अशनमित्यनेन च प्रशस्तमशनं प्रकृतिकरणसंयोगदेशकालाविरुद्धमुच्यते, अशितमित्यनेन च यथाविधिभोजनमुच्यते; तदेवं सर्वगुणसंपन्न आहारो मात्रावानुच्यते ॥ ४ ॥

तत्र शालिपष्टिकमुद्रलावकपिञ्जलेणशशशरभ-
श्मम्बरादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिलघून्पि मात्रापे-
क्षीणि भवन्ति । तथा पिष्टेष्टुक्षीरविकृतितिलमाषा-
नूपौदकपिशितादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिगुरुण्यपि
मात्रामेवापेक्षन्ते ॥ ५ ॥

मात्रालक्षणमुपदिश्य व्यवहारोपयोगिनं द्रव्यभेदेन मात्रा-
भेदं दर्शयति—तत्र शालीत्यादि । तत्र लघुवर्ग एव प्रथमं
पठ्यते, पथ्यतमत्वात्; तत्राग्न्यादौ रक्तशालिराहारद्रव्यप्रधा-
नत्वात् । कपिञ्जलो गौरतितिरिः, एणः कृष्णसारः, शरभो
महाशृङ्गी हरिणः, शम्बरस्तद्विशेषः । अन्नपानविधौ "शीतः
क्षिण्णोऽगुरुः स्वादुः" (सू. अ. २७) इति पष्टिकगुणकथने
"अगुरुः" इत्यकारप्रत्यये द्रष्टव्यः; तेनेह पष्टिकस्य लघुत्वप्र-
तिपादनं न विरुध्यते । अपि समुच्यते, तेन प्रकृतिलघूनि कर-
णलघूनि च लाजादीनि मात्रापेक्षीणि भवन्तीति लभ्यते । एवं
प्रकृतिगुरुण्यपि त्रयत्रापि संस्कारगुरुशक्तुपिण्डादिग्रहणं वाच्यम् ।
आदिशब्दोऽत्र प्रकारवाची, शालिपष्टिकादिगुणभावात् । विकृ-
तिसादः पिष्टेष्टुक्षीरैः संबध्यते, क्षीरविकृतिः क्षीरकृता भक्षः;
पिशितमानूपौदकाभ्यां संबध्यते ॥ ५ ॥

न चैवमुक्तं द्रव्ये गुरुलाघवमकारणं मन्येत, ल-
घूनि हि द्रव्याणि वाय्वग्निगुणबहुलानि भवन्ति;
पृथ्वीसौमगुणबहुलानीतराणि, तस्मात् खगुणादपि
लघून्पित्रिसन्धुक्षणस्वभावान्यल्पदोषाणि चोच्य-
न्तेऽपि सौह्योपयुक्तानि, गुरुणि पुनर्नाशिस-
न्धुक्षणस्वभावान्यसामान्यात्, अतश्चातिमात्रं दोष-
वन्ति सौह्योपयुक्तान्यन्यत्र व्यायामाश्रितत्वात्;
सैषा भवत्यश्रितत्वापेक्षीणि मात्रा ॥ ६ ॥

ननु, यदि लघु हितमपि खगुणकरणे मात्रामपेक्षते, गुरु
चाहितमपि मात्रापरिगृहीतं हितमेव स्यात्, तत् किं गौरवलाघ-
वोपदेशेनेत्याह—न चैवमित्यादि । लघूनि यद्यप्यकाश-
वाय्वग्निगुणबहुलानि भवन्ति, तथाऽप्याकाशस्याग्निदीपनं प्रति

तथाविधसामर्थ्याभावात् वाय्वग्नेयोस्त्वग्मिदीपकत्वाद् वाय्व-
ग्निगुणबहुलानीत्युक्तम् । तस्मात् कारणाद्वृत्तिं मात्रया ताव-
दग्निं दीपयन्ति; खगुणादपि वाय्वग्निगुणबहुल्यादग्निंसन्धुक्षण-
स्वभावानि स्युः । मात्राव्यतिक्रमे समानेऽपि लघुगुरुद्रव्ययो-
र्लघुद्रव्यस्य विशेषं दर्शयति—अल्पदोषाणि चोच्यन्तेऽपि
सौह्योपयुक्तानि; सौह्यं मात्रातिक्रमेण तृतिः । गुरुणीत्यादौ
पुनःशब्दो व्यावृत्त्यर्थः । असामान्यादिति विरोधाधे नञ्,
असितमिति यथा; तेनासामान्यादिति अग्निविरुद्धपृथ्वीतोगु-
णबहुल्यादित्यर्थः । 'अन्यसामान्यात्' इति पाठपक्षेऽप्यन्यशब्दो
विरुद्धवचन एव, तेन तथाऽपि स एवार्थः । अतश्चेत्यादिना
मात्राव्यतिक्रमे गुरौ गरीयांसं दोषं दर्शयति । ननु, दृश्यन्ते
केचन भारिकादयः पुरुषाः सौह्योपयुक्तगुरुद्रव्याहारेऽपि नि-
दोषाः, तत् किमुच्यतेऽतिमात्रं दोषवन्तीत्याह—अन्यत्र-
त्यादि । व्यायामकृतमग्निबलं व्यायामाग्निबलम् । यद्यपि काल-
हितबलोऽग्निमात्राऽधिकगुरुद्रव्यक्षमो भवति, यदुक्तं—
"पक्ता भवति हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः" (सू. अ. ६) इति, तथाऽपि
व्यायामाहितबलो वह्निर्नितरां बलवान् भवतीत्ययमेव प्रधानप-
रिग्रहादुक्तं । ये तु व्यायामादिति चाग्निबलादिति हेतुद्वयं वर्ण-
यन्ति, तेषामेवं सति व्यायामापेक्षिष्यशनमात्रा स्यादिति प्रक-
रणविरुद्धोऽर्थः स्यात् । प्रतिज्ञातमर्थं न्याय्यसंपादितमुपसंहरति—
सैषेत्यादि । सैति अग्निबलापेक्षीणि प्रतिज्ञाता मात्रा, एषेति
न्यायेनाग्न्यपेक्षित्वेन निर्वाहिता ॥ ६ ॥

न च नापेक्षते द्रव्यं; द्रव्यापेक्षया च त्रिभागसौ-
ह्यमित्यर्थःसौह्यं वा गुरुणामुपदिश्यते, लघूनामपि
च नातिःसौह्यमग्रेऽनुच्यर्थम् ॥ ७ ॥

ननु, यद्यप्यग्निबलापेक्षीणि मात्रा, तत् कस्मादेकरूप एवाग्नौ
लघूनां द्रव्याणां भूयसी मात्रा भवति, गुरुणां तत्त्रिभागोचितं
अर्थां वेत्याह—न चेत्यादि । द्रव्यमपेक्षत इत्यर्थः । द्रव्यागसौ-
ह्यं मनागगुरुभिः । एवं गौरवप्रकर्षाप्रकर्षादन्यदपि कल्पनी-
यम् । लघूनामपि नातिसौह्यमित्यत्र सौह्यशब्दस्त्वितिमात्रं
वर्तते, तेन लघूनि तृत्यतिक्रमेण न भोक्तव्यानि, एवं हि तेषां
मात्रातिक्रमो न स्यात् । अग्रेयुक्तिः स्वभावानुस्यूतिः, तदर्थम् ।
ननु, गुरुणां तावदतिमात्रोपयोगोऽग्निपरिपादनार्थं निषिध्यतः,
येन गुरुण्यन्नसमानानि; लघूनि पुनरन्नसमानानि, तत्तेषां
कथमतिमात्रोपयोगो वह्निमान्यमावहतीति ? ब्रूमः—लघूनां
द्रव्याणां सामान्यमभिभूयतिमात्रत्वमेवातिमान्यं करोति;
यथा—चक्षुस्तजर्ज, तेजःसहकृतं च पश्यति, तदेव तेजोतिष्यो-
गादुपहस्यते; तथा, शस्त्रमस्त्रसंभवम्, अस्मयोगाच्च त्रीक्ष्ण-
संपद्यते, अस्मन्नेव च मिथ्यायोगात् प्रतिहतं भवति; गुरुणां
शालाक्ये—“यत्तेजो ज्योतिषां दीप्तं शरीरे प्राणिनां च यत् ।

१ 'लघुद्रव्यं त्रिभिर्ग्रेहैः' इति पा० ॥ २ 'सौह्योपयुक्तगुरुद्रव्या-
अपि' इति पा० । ३ 'भवति' इति पा० ॥

संयुक्तं तेजसा तेजस्तद्धि रूपानि पश्यति ॥ तदेव चक्षुस्तान्येव ज्योतीष्यति तु पश्यतः । विकारं भजतेऽत्यर्थमथवाऽपि विनश्यति ॥ शकस्यास्मा यथा योनिर्निश्चितं च तदस्मिन् । तीक्ष्णं भवत्यतियोगात्तत्रैव प्रतिहृत्यते” इति ॥ ७ ॥

मात्रावच्चानमशितमनुपहत्य प्रकृतिं बलवर्णसुखायुषा योजयत्युपयोक्तारमवश्यमिति ॥ ८ ॥

एवं तावद्युत्पादिताऽम्बिवलद्रव्यापेक्षिणी मात्रा, मात्रान्वितं च भोज्यं भोक्तव्यमित्युक्तं, मात्राशितत्वे को गुण इत्याह—मात्राबद्धीत्यादि । इहावश्यमिति नियमो विरोधकारणान्तराभावे सति बोद्धव्यः—यतो यद्यपि पूर्ववदशानशितोपयोक्तृपदैः प्रशस्तभोजनादिवाचिभिः प्रकृतिकरणादिगुणसंपन्नमन्नं लभ्यते, तथाऽपि कालविपर्ययप्रज्ञापराधासात्म्यशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः सन्त्येवाहाराज्यमबलादिविरोधकाः; यदाह—“सन्ति ह्युतेऽन्य-हिताहारादन्या रोगप्रकृतयः” (सू. अ. २८) इति; तेन मात्रापरिग्रहीताः शुभा अपि प्रकृत्यादयः प्रायो बलादिहेतवो भवन्तीति मात्रावदाहारास्तुल्यमवश्यमिति कृतम् । सुखयुक्तमायुः सुखायुः, यदि वा सुखं चायुश्चेति मन्तव्यं; स्वरूपेणापि चायुर्गम्यमिति प्राक् प्रतिपादितमेव ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र—

गुरु पिष्टमयं तस्मात्तण्डुलान् पृथुकानपि । न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्भुक्षितः ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्रेति । तच्चकारस्य समयोऽयं—यत् पूर्वव्याख्यांतांथसंग्रहार्थं यदा श्लोकेन वक्तुमारभते तदा ‘भवति चात्र’ इति करोति । पिष्टमयं पिष्टविकारः । तस्मादिति गुरुत्वात् । पृथुकाः ‘विपिपा’ इति लोकप्रसिद्धाः । न जातु न कदाचित् । मात्रां खादेदिति अनपशिपरिमाणवन्तं खादेत् ॥ ९ ॥

बलूरं शुष्कशकानि शालूकानि विसानि च । नाभ्यसेद्गौरवान्मांसं कृशं नैवोपयोजयेत् ॥ १० ॥ कूर्चिकांश्च किलाटांश्च शौकरं गम्यमाहिषे । मत्स्यान् दधि च माषांश्च यवकांश्च न शीलयेत् ॥ ११ ॥

बलूरं शुष्कमांसम् । नाभ्यसेज निरन्तरमुपयुज्यात् । अनभ्यासेहेतुमाह—गौरवादिति । मांसं कृशम् अपुष्टं रोगैरुपपन्नमृगादिसंभवमित्यर्थः । एतच्चैवपथ्यत्वादेव निषिद्धं, न गौरवादिति श्रुतत्वे । कूर्चिकः क्षीरेण समं दधि तर्कं वा पक्वं; किलाटः कूर्चिकपिण्डः, नष्टक्षीरस्य दैनो भाग इत्यन्ये । शौकरमिति शूकरमांसं, शौकरसाहचर्याद्व्यमाहिषे अपि मांसे एव बोद्धव्ये । यवकः शूकरधान्यविशेषः । वक्ष्यति हि—“यवकः शूकरधान्यानामप्युक्तमन्तत्वे प्रकृष्टतमो भवति” (सू. अ. २५) इति ॥ १० ॥ ११ ॥

१ ‘गुणाः’ इति पा० । २ ‘मांशान्तुल्यं’ इति पा० । ३ रोगोपपन्नमृगादिसंभवम् इति पा० । ४ ‘एतच्चैवपथ्यत्वादेव’ इति पा० । ५ ‘सारो भागः’ इति पा० ।

पष्टिकाञ्छालिमुद्गंश्च सैन्धवामलकं यवान् ।

आन्तरीक्षं पयः सर्पिर्जङ्गलं मधु चाभ्यसेत् ॥ १२ ॥

अभ्यस्यान् दर्शयति—पष्टिकानित्यादि । इह पष्टिक आदौ पठ्यते रक्तशालिमनु प्रधानत्वख्यापनार्थम् । आन्तरीक्षमिति आन्तरीक्षं पानीयम् । पयः क्षीरम् । जङ्गलमिति जङ्गलदेशभवं मृगादिमांसम् । इह सैन्धवाभ्यासोऽन्नसंस्कारत्वेन मात्रायाऽभिप्रेतः; तेन, “त्रीणि द्रव्याणि नास्त्युपयुज्जीत पिप्पल्यो लवणं क्षारः” (वि. अ. १) इति यद्वक्ष्यति तेन समं विरोधो न भवति, तत्र लवणातियोगस्य प्रतिषिद्धत्वात् ॥ १२ ॥

तच्च नित्यं प्रयुज्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।

अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं च यत् ॥ १३ ॥

मात्राशीलादिना स्वास्थ्यपरिपालनोपाय उच्यते, अतिबहु च स्वस्थपरिपालनं तन्त्रे वक्तव्यं, तच्चेद्दामिधीयमानं ग्रन्थगौरवमावहति, अनभिधीयमानं च ग्रन्थस्य न्यूनतामापादयति; अतस्तत्सूत्रमात्रेणोद्दिष्टमाह—तच्चेत्यादि । सुष्ठु निर्विकारत्वेनावतिष्ठत इति स्वस्थः, तस्य भावः स्वास्थ्यम्; उद्वेजकधातुवैषम्य-विरहितधातुसाम्यमित्यर्थः । तच्च स्वास्थ्यमुभया परिपाल्यते विशुद्धाहाराचाराभ्यां सदा क्षीयमाणशरीरपोषणेन, प्रत्यययहेतुपरिहारेण च; यथा—क्षीयपरिपालनं श्लेहवर्दितादानात् पोषणेन कियते, तथा शूलभवातादिनिर्वापकहेतुपरिहारेण च । शरीरप्रत्ययहेतुश्च द्विविधः—दुष्किदोषाद्विषमशरीरन्यासादिर्वातादिकारकः, दुष्परिहरश्च कालविशेषः स्वभावादिह हेमन्तादिः कफचयादिकारकः । तत्र श्लोकपूर्वार्धेन स्वास्थ्यपोषकहेतुमाह, उत्तरार्धेन तु अजातानामित्यादिना स्वास्थ्यविधातकहेतुपरिहारमाह । यद्यपि चाजातानां विकाराणामनुत्पत्तिः स्वभावसिद्धा विद्यत एव, विद्यमाने च करोत्यर्थं मुख्यो नास्ति, तथाऽपीदमेवजातविकाराणामनुत्पत्तिकरणं यत्तद्विकारहेतुपरिहरणं तथा दुष्परिहरकालविशेषैर्जनितदोषहरणं, यथा वक्ष्यति—“माधवप्रथमे मांस्ति नमस्यप्रथमे पुनः । सहस्यप्रथमे चैव वैहयेदोषसंचयम्” (सू. अ. ७) इति; तथा हेत्वन्तरनिरपेक्षोत्पद्यमानचक्षुःश्लेष्महरणार्थमज्जनम्; एवमादि ॥ १३ ॥

अत ऊर्ध्वं शरीरस्य कार्यमक्षयजनादिकम् ।

स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य गुणतः संप्रवक्ष्यते ॥ १४ ॥

अत ऊर्ध्वमित्यादि । अतः सास्थ्यानुवृत्तिकारणकथनादूर्ध्वं, कार्यम् अवश्यकार्यं, स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य स्वस्थवृत्तानुष्ठाने, अक्षयजनाद्यवश्यं कार्यमित्यर्थः; अजनाशब्दोऽभ्यजनेऽपि वर्तते, तदर्थमक्षयजनमित्युक्तम् । अजनेमेवादानुपाहितं प्रधानावयवचक्षुःपरिपालकत्वात् । उक्तं च—“चक्षुः प्रधानं सर्वेषामिन्द्रियाणां

१ ‘दुर्बलवशात्’, कालविशेषस्वभावादिहेमन्तादि” इति पा० । २ ‘विषमानाया’ इति पा० । ३ ‘कालविशेषजन्यं’ इति पा० । ४ ‘हारयेत्’ इति पा० ।

विदुर्बुधाः । घनबीह्वरयुक्तानां ज्योतिषामिव भास्करः” इति ।
यदि वा स्वस्थवृत्तमधिकृत्य यदञ्जनादि, तदुच्यते; रोगेषु तु
यदञ्जनादि, तद्गोचरकिंत्सासु वक्तव्यम् । यद्यपि चैतदञ्जनादि
रोगहरमपि वक्तव्यं, तथाऽपि प्रायः स्वस्थवृत्तमतमेतदिति
स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्युक्तम् ॥ १४ ॥

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोः प्रयोजयेत् ।

पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्नावणार्थं रसाञ्जनम् ॥ १५ ॥

सौवीरमिलादि । सुवीरानवीर्भव सौवीरम् । नित्यं प्रत्यहम् ।
अक्ष्णोरिति द्विवचनमक्षिगोलकद्वयेऽप्यञ्जनविधानार्थम् । पञ्च-
राष्ट्राष्टराष्ट्रग्रहणमपूरान्तरकाले नियमदर्शनार्थम् । तेन दोष-
कालमपेक्ष्यार्वाक्षाभ्ये ऊर्ध्वं च कर्तव्यं स्नावणमञ्जनमिति
भवति ॥ १५ ॥

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाच्छ्रेष्मतो भयम् ।

ततः श्रेष्महरं कर्म हितं दृष्टेः प्रसादनम् ॥ १६ ॥

दिवा तत्र प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ।

विरेकदुर्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ १७ ॥

तस्माद् स्नाव्यं निशायां तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ।

स्नावणमञ्जनप्रकरणोपपत्तिमाह—चक्षुरित्यादि । चक्षुरिन्द्रि-
यस्य तैजसस्य श्रेष्मत् आप्यातैजसविशुद्धत्वेन हेतुना, विशेषा-
दिति वातापित्तभयादधिकर्त्तव्यं भयं भवति । श्रेष्मजये च
स्नावणं प्रधानं, तस्मात् स्नाव्यमित्यर्थः । स्नावणमञ्जनकालं निय-
मयति—निशायामित्यादि । ध्रुवमवश्यं निशायामेव, अञ्जनं
प्रत्यासन्नत्वात् स्नावणमञ्जनम् । जतूकर्णेनापि स्नावणरसाञ्जनं
निशायामेव विहितं; यदुक्तं—“सप्ताहादसाञ्जनं नक्तम्” इति ।
शालाक्येऽप्युक्तं—“विरेकदुर्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ।
रात्रौ सप्तगुणाब्जाक्षि पुथ्यलञ्जनकर्षि(शि)तम्” इति । सौवी-
राञ्जनं तु विरेचनं न भवति, चक्षुःप्रसादमात्रं करोति, तेन तद्दि-
वाक्रियमाणं न विरोधि । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—ध्रुवं नि-
त्यकर्तव्यं सौवीराञ्जनं यत्तन्निशि कर्तव्यं, स्नावणमञ्जनं तु श्रेष्मो-
द्रेकविषये(षि) वननवत् पूर्वाह्न एव कर्तव्यम् ॥ १६-१७ ॥—

यथा हि कनकादीनां मल्लिनां विविधात्मनाम् १८

धौतानां निर्मला शुद्धिस्तैलचेलकचादिभिः ।

एवं नेत्रेषु मर्त्यानामञ्जनाश्च्योतनादिभिः ॥ १९ ॥

दृष्टिर्निराकुला भाति निर्मले नभसीन्दुवत् ।

अञ्जनगुणमाह—यथा हीत्यादि । शुद्धिः स्वाभाविकी; साऽऽ-
गन्तुभूत्याद्यपनयनेन निर्मला सति भाति । आश्च्योतनं नेत्रवि-
रेकार्यं ब्रवौषधदानं, तच्चेहानमिहितमपि फलैक्यादमिहितम्,
आदिशब्देन पुटपाकादीनां ग्रहणम् ॥ १८ ॥ १९ ॥—

१ ‘दूष्यति’ इति पा० । २ ‘मणीनां’ इति पा० ।

हरेणुकां प्रियङ्गुं च पृथ्वीकां केशरं नखम् ॥ २० ॥

ह्रीवैरं चन्दनं पत्रं त्वगेलोदीरपत्रकम् ।

ध्यामकं मधुकं मांसी गुग्गुलुवगुदार्करम् ॥ २१ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षलोध्रत्वचः शुभाः ।

वन्यं सर्जरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ॥ २२ ॥

श्रीविष्टकं शङ्खकीं च शुक्रवर्हमथापि च ।

पिष्ट्वा लिप्सेच्छरेणीकां तां वर्ति यवसन्निभाम् ॥ २३ ॥

अङ्गुष्ठसंमितां कुर्यादष्टाङ्गुलसमां भिषक् ।

शुक्लां निगमां तां वर्ति धूमनेत्रापितां नरः ॥ २४ ॥

क्षोहाक्तामग्निसंस्पृष्टां पिबेत् प्रायोगिकीं सुखाम् ।

इहैवाञ्जनान्ते धूमपानं विधास्यति—“नावनाञ्जननिदान्ते”

इत्यादिना; अतोऽञ्जानानन्तरं धूमोऽभिधीयते; उक्तं च

शालाक्ये—“तीक्ष्णाञ्जनेनाजितलोचनस्य यः संप्रदुष्टो न

निरेति नेत्रात् । श्रेष्मा शिरःस्थः स तु पीतमात्रे धूमे प्रक्षान्ति

लभते क्षणेन” इति । हरेणुकामित्यादि । हरेणुका रेणुका ।

पृथ्वीका कृष्णजीरकम् । केशरं नागकेशरम् । पत्रकं पत्रका-

ष्टम् । ध्यामकं गन्धतृणम् । न्यग्रोधादीनां प्लक्षान्तानां त्वचः,

तासां विशेषणं शुभा इति । वन्यं कैवर्तमुखकम् । शुक्रवर्ह

ग्रन्थिपर्णकम् । शरेणीका शरपुष्पस्य नाली ‘शरिका’ इति

प्रसिद्धा । अत्र विधानं—पिष्टैर्भेषजैः शरिका तथा वेष्टयित्वा

यथा अष्टाङ्गुल्यता अङ्गुष्ठपरिणहा च वर्तिः स्यात्, तस्यां च

शुक्लायां सखां शरेणीकामाकृत्य लेहेनाकृष्यज्यामिनेकस्मिन्प्रेऽ-

वदद्या वक्ष्यमाणधूमपाननलिकायामग्रैरन्त्रे निवेश्यतो धूमः

पेयैः । प्रायोगिकी च नित्यपेयधूमवर्तिसंज्ञा । सुखामित्यनेनाक-

ट्टकत्वमनल्यत्यं च दर्शयति ॥ २०-२४ ॥—

वसाघृतमधूच्छिष्टेषुक्तियुक्तैर्वैरौषधैः ॥ २५ ॥

वर्ति मधुरकैः कृत्वा क्षौहिकीं धूममाचरेत् ।

क्षौहिकधूमवर्तिमाह—वसेत्यादि । मधूच्छिष्टं सिक्थकम् । वरौ-

षधैरेति मधुरकविशेषणं; मधुरकाणि जीवनीयानि कृत्वाकषैभ-

कादीनि । युक्तियुक्तैरित्यनेन तथा वसादिग्रहणं कर्तव्यं, यथा

वर्तिः कर्तुं पर्येत इति दर्शयति । वर्तिकरणं च पूर्ववत् । क्षौ-

हिकी लेहनकारिका ॥ २५ ॥—

श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ॥ २६ ॥

गन्धाश्चागुरुपत्राद्या धूमं मूर्धविरेचने ।

१ ‘अङ्गुष्ठोदरा’ इति पा० । २ ‘मूलरन्ध्रं’ इति पा० । ३ ‘तां

वर्ति यवाकारादिरूपां शुक्लां शुष्कीकृत्य शरेणीकामाकृत्य विगर्भा

कृत्वा लेहेनाभ्यज्य वक्ष्यमाणधूमनेत्रे धूमपाननलिकायां पदत्रिदश-

ङ्गुलमितायां त्रिकोषाफलितायामपितां तच्छिष्टे प्रविष्टमेकमयं वसा-

सामग्निसंस्पृष्टमस्यसिन्धुःशिला दद्यामानां सुखां सुखजनिकां प्रावी-

रिणीं पिबेत्” इति गङ्गाधरः । ४ ‘धूमः शीर्षविरेचनम्’ इति पा० ।

वैरेचनिकधूस्रपानवर्तिं दर्शयति—श्वेतोऽपरा-
जिता । गन्धाः सुगन्धद्रव्याणि, तेषां विशेषणमगुरुपत्राद्याः, अगुरु
च पत्राद्याश्च अगुरुपत्राद्याः; अगुरुपत्राद्याश्च ज्वरे वक्ष्यमाणः
“अगुरुकृष्टतगरपत्र” (वि. अ. ३) इत्यादिगणो मन्तव्यः । अगु-
र्वाद्या इति न कृतं, कृष्टतगरयोरतितीक्ष्णत्वेन मस्तुलङ्गकत्वाव-
भवात् परिहारार्थम् । वक्ष्यति च त्रिमसीये—“धूमवर्तिं पिबेद्-
नैरुक्तुष्टतगरस्तथा (सि. अ. ९)” इति, शालाक्येऽप्युक्तं—
“नतकुष्ठे स्त्रावयतो धूमवर्तिं प्रयोजिते । मस्तुलङ्गं विशेषेण तस्मात्ते
नैव योजयेत्” इति; सुश्रुतेऽप्युक्तं—“एलादिना तगरकु-
ष्ठवर्ज्येन” (सू. वि. अ. ४०) इति ॥ २६ ॥—

गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्धोचभेदकौ ॥ २७ ॥
कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिक्काश्वासौ गलग्रहः ।
दन्तदौर्वैत्यमात्रावः श्रोत्रघ्राणाक्षिदोषजः ॥ २८ ॥
पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ।
हनुमन्याग्रहः कण्ठः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ॥ २९ ॥
श्लेष्मप्रसेको वैष्यं गलशुण्डयुपजिह्विका ।
खालित्यं पित्रारवं च केशानां पतनं तथा ॥ ३० ॥
क्षवथुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्मौहोऽतिनिद्रता ।
धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ॥ ३१ ॥
शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ।
न च वातकफात्मानो बलिनोऽप्यूध्वैजनुजाः ॥ ३२ ॥
धूमवक्रकपालानस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ।

धूमपानशुण्डां दर्शयति—गौरवमित्यादि । शिरोरुहाः
केशाः; कपालाश्च शिरस एव । बलिनोऽपीति बलवत्कारणा
अपीत्यर्थः । ऊध्वैजनुजत्वेनैव शिरोगता अपि लब्धास्ते पुन-
रभिधीयन्ते विशेषविधानार्थम् ॥ २७-३२ ॥—

प्रयोगपाने तस्याद्यौ कालाः संपरिकीर्तिताः ॥ ३३ ॥
वातश्लेष्मसमुल्लेशः कालेऽप्येव हि लक्ष्यते ।
स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य भुत्वा दन्तान्निवृष्य च ॥
नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ।
तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूध्वैजनुजाः ॥ ३५ ॥
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिस्त्रयस्त्रयः ।

धूमपानकालं दर्शयति—प्रयोगेऽप्येव । प्रयोगपाने प्रायो-
गिकधूमपाने एतेऽष्टौ कालाः, ज्ञैहिकपाने तु वातवृद्ध्युपलक्षितः
कालः; वैरेचनिकपाने तु श्लेष्मवृद्ध्युपलक्षितो मन्तव्यः । प्रायो-
गिक एव प्रायः स्वस्थवृत्ताधिकारे, तेन तत्काल एव कण्ठस्वेणा-
भिधीयते; यदि वा प्रयोगपाने सततपाने स्वस्याधिकार इति

यावत्; तेन धूमत्रयस्याप्येते काला भवन्ति । वातकफास्तस्य-
ब्देन वातात्मानः कफात्मानो वातकफात्मानश्च गृह्यन्ते । पेयाः
स्युरित्यादावपाना धूमाभ्यवहारमोक्षाः; एकैकस्मिन् ज्ञानादि-
धूमपानकाले त्रिरिति आवृत्तित्रयं कर्तव्यं; ते चावृत्तित्रयेऽपि
त्रिधा त्रिधा कर्तव्याः; एकैकस्मिन् धूमपानकाले नव धूमाभ्य-
वहारमोक्षाः कर्तव्याः; त्रीन्तीनभ्यवहारान् कृत्वा विश्रामोऽ-
न्तरा कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३३-३५ ॥—

परं द्विकालपायी स्यादहः कालेषु बुद्धिमान् ॥ ३६ ॥
प्रयोगे, ज्ञैहिके त्वेकं, वैरेच्यं त्रिचतुः पिबेत् ।
हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिलक्ष्यं शिरसः शमः ॥ ३७ ॥
यथेरितानां दोषाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम् ।

अष्टसु कालेष्वेकस्मिन्नेकस्मिन् दिवसे यस्मिन् धूमे यावान्
यावान् पानकालानियमस्तं दर्शयति—परमित्यादि । कालेषु
ज्ञात्वेत्यादिकालेषु । प्रयोगे प्रायोगिकधूमे । ज्ञैहिके त्वेकमिति
ज्ञैहिकधूमे एकमेव कालं व्याप्य धूमं पिबेदिति योज्यम् ।
त्रिचतुरिति वैरेच्ये दोषबलपेक्षो विकल्पः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥—
वाधिर्यमान्यमूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ॥ ३८ ॥
अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवम् ।
तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ॥ ३९ ॥
ज्ञैहिकं धूमजे दोषे वायुः पित्तानुगो यदि ।
शीतं तु रक्तपित्ते स्याच्छ्लेष्मपित्ते विरुक्षणम् ॥ ४० ॥

वाधिर्येऽप्येवादि । धूमज इत्येवमिदं धूमकृते यदि वायुः
पित्तानुगो वृद्धस्तदा नावनाञ्जनतर्पणं ज्ञैहिकं ज्ञेहकृतं कर्तव्यं,
शीतं शीतद्रव्यकृतं कर्तव्यं नावनायेव, विरुक्षणमपि नावनायेव
॥ ३८-४० ॥

परं त्वतः प्रवक्ष्यामि धूमो येषां विगर्हितः ।
न विरिक्तः पिबेद्भूमं न कृते वस्तिकर्मणि ॥ ४१ ॥
न रक्ती न विषेणातौ न शोचैत्र च गर्भिणी ।
न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ॥ ४२ ॥
न मूर्च्छाभ्रमलण्डानु न क्षीणे नापि च क्षते ।
न मद्यदुष्टेषु पीत्वा च न स्नेहं न च माक्षिकम् ४३
धूमं न भुक्त्वा दंष्ट्रा च न रुक्षः कुड्म एव च ।
न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहिते न च ॥ ४४ ॥
न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये ।
एषु धूममकालेषु मोहात् पिबति यो नरः ॥ ४५ ॥
रोगास्तस्य प्रवर्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ।

१ ‘धूमे’ इति पा० । २ ‘अधिकप्रयुक्तधूमकृते’ इति पा० ।

३ ‘शोपी’ इति पा० । ४ ‘न मद्यं न पयः’ इति पा० । ५ ‘न
चापि भुक्तवान् दग्धा’ इति पा० ।

१ ‘मस्तुलङ्गद्रव्यकपोः’ इति पा० । २ ‘पालित्यं’ इति पा० ।

३ ‘धूमरक्तकपालस्य’ इति । ‘धूमरिक्तकपालस्य’ इति च पा० ।

न विरिक्त इत्यादौ प्रतिनिषेध्यं नकारकरणं निषेधगौरवदर्शनार्थम् । धूमं न भुक्त्वेति पुनर्धूमग्रहणं दध्ना भुक्त्वतो विशेषप्रतिषेधार्थम् ॥ ४१-४५ ॥—

धूमयोग्यः पिबेद्दोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये ॥ ४६ ॥
घ्राणेनास्येन कण्ठस्थे मुखेन घ्राणपो वमेत् ।
आस्येन धूमकवलान् पिबन् घ्राणेन नोद्वेमेत् ॥ ४७ ॥
प्रतिलोमं गतो ह्यंशु धूमो हिंस्याद्धि चक्षुषी ॥

धूमयोग्य इत्यादौ घ्राणेनेति छेदः । प्रतिलोमं गत आस्यपीतो घ्राणं गत इत्यर्थः । हिशब्दद्वयं च हेतौ । तेनायमर्थः—यस्मात् प्रतिलोमं विमार्गं गतो धूमस्तस्याच्चक्षुषी हिंस्यात्, यस्याद्धिंस्यात् तस्माद् घ्राणेन नोद्वेमेदिति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥—

ऋज्वङ्गचक्षुस्तच्चेताः सूपविष्टस्त्रिपर्ययम् ॥ ४८ ॥
पिबेच्छिद्रं पिधायैकं नासया धूममात्मवान् ।

सम्यगुपविष्टः सूपविष्टः । त्रिपर्ययमिति तु यद्यपि पूर्वमेवोक्तम् 'आपानास्त्रिष्वयस्य' इत्यनेन, तथाऽपि त्रिपर्ययधूमपानपर्यन्तमुज्ज्वलचक्षुरादि कर्तव्यं नोपक्रममात्र एवेति पुनरभिधानेन दर्शयति । नासिकयाऽपि रन्ध्रेऽपि पिधाय पिबेच्च पुनर्नासिकयैव पिबेदिति नियमः ॥ ४८ ॥—

चतुर्विंशतिकं नेत्रं स्नाङ्गुलीभिर्विरेचने ॥ ४९ ॥
द्वात्रिंशदङ्गुलं स्नेहे प्रयोगेऽध्यर्धमिष्यते ।
ऋजु त्रिकोषाफलितं कोलास्थ्यग्रप्रमाणितम् ॥ ५० ॥
वस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ।

नेत्रं नलिका । चतुर्विंशतिकं चतुर्विंशत्यङ्गुलम् । अध्यर्धं सार्धमित्यर्थः । इह वैरेचनिकनेत्रमेव चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणं सार्धं सत् षट्त्रिंशदङ्गुलप्रमाणं प्रायोगिकधूमपाने; तत्तु जतुकर्षप्रत्यङ्गोद्धृतम् । यदाह—“सार्धैक्यंशयुतः पूर्णो हस्तः प्रायोगिकादिषु” इति । त्रिकोषाफलितमिति त्रिभिः पर्वभिर्मिश्रैः समन्वितम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥—

दूराद्विनिर्गतः पर्वच्छिद्रो नाडीतनुकृतः ॥ ५१ ॥
नेन्द्रियं बाधते धूमो मात्राकालनिषेवितः ।

यथाभिहितनलिकया पाने गुणं दर्शयति—दूरादित्यादि ॥ ५१ ॥—

यदा चोरश्च कण्ठश्च शिरश्च लघुतां व्रजेत् ॥ ५२ ॥
करुश्च तनुतां प्रातः सुपीतं धूममादिशेत् ।
अविशुद्धः स्वरः यस्य कण्ठश्च संकफो भवेत् ॥ ५३ ॥

१ 'ह्यस्य' इति पा० । २ 'ऋजु त्रिकोषमच्छिद्रं' इति योगीन्द्रनाथसेनः पठति, “ऋजु अकुटिलं, त्रीणि कोषाणि पर्वणि यस्य तत्रिकोषम्, अच्छिद्रं छिद्ररहितं, यथा तेन मार्गेण न निर्गच्छेत्” इति च व्याख्यानयति । “कोषः पर्वः, ऋजुमिश्रिभिः कोषैराफलितम् आसम्बुक् सन्निवस्यानेऽनुकुरूपेणोत्तरमुखेन सन्धानेन निष्पादितं त्रिमङ्गलमित्यर्थः । त्रिकोषस्य ऋजुत्वेन समुदास्य त्रिवक्त्रवायातम् ।” इति गङ्गाधरः ।

च, सं, ६

स्तिमितो मस्तकश्चैवमपीतं धूममादिशेत् ।
तालु मूर्ध्ना च कण्ठश्च शुष्यते परितप्यते ॥ ५४ ॥
तप्यते मुह्यते जन्तु रक्तं च स्रवतेऽधिकम् ॥
शिरश्च भ्रमतेऽस्यर्थं मूर्च्छा चास्योपजायते ॥ ५५ ॥
इन्द्रियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽस्यर्थं निषेविते ।

के विदुस्सम्यक्पानादिलक्षणं ग्रन्थं पठन्ति । तत्र, यदा चोरश्चेत्यादि सम्यग्धूमपानलक्षणम्, अविशुद्ध इत्याद्योगलक्षणं, ताल्विखाद्यतियोगलक्षणम् ॥ ५२-५५ ॥—

वर्षे वर्षेऽणुतैलं च कालेषु त्रिषु ना चरेत् ॥ ५६ ॥
पावृट्शरद्वसन्तेषु गतमेघे नभस्तले ।
नस्यकर्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ॥ ५७ ॥
न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ।
न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः स्मश्रूणि वा पुनः ॥
न च केशाः प्रमुच्यन्ते वर्षन्ते च विशेषतः ।
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितं हनुसंग्रहः ॥ ५९ ॥
पीनसार्धावमेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ।
सिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः ॥ ६० ॥
नावनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ।
मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः क्षिग्धः स्थिरो महान् ६१
सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ।
न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्युज्ज्वलज्वाः ॥ ६२ ॥
जीर्यतश्चोत्तमाङ्गेषु जरा न लभते बलम् ।

धूमनस्ययोर्नासाद्वारसामान्यादुसमनु नस्यं व्रते—वर्ष इत्यादि । अणुनां कोतसां हितमित्यणुतैलं, तच्चापे वक्ष्यमाणम् । शिरःकपालानामेव सिराः सन्धयः स्नायुकण्डराश्च । उत्तमाङ्गेऽप्यति बहुवचनं शिरसोऽभ्यर्हितत्वात् ; यदि वा जरा वलीपलितानादिलक्षणा या सा उत्तमा प्रकर्षप्राप्ताऽङ्गेषु मस्तकादिषु निषिध्यते ॥ ५६-६२ ॥—

चन्दनागुहणी पत्रं दार्वीत्वङ्गधुक्तं बलम् ॥ ६३ ॥
प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैलं विडङ्गं त्विद्वमुत्पलम् ।
ह्रीवैरमभयं वन्यं त्वङ्गुस्तं सारिवां स्थिराम् ॥ ६४ ॥
जीवन्तीं पृश्निपर्णीं च सुरदारुं शतावरीम् ।
हरेणुं बृहतीं व्याघ्रीं सुरभीं पद्मकेशराम् ॥ ६५ ॥
विपाचयेच्छतगुणे माहेन्द्रे विमलेऽम्भसि ।
तैलाहशगुणं शेषं कषायमवतारयेत् ॥ ६६ ॥
तेन तैलं कषायेण दशकृत्वो विपाचयेत् ।
अथास्य दशमे पाके सर्मांशं छागलं पयः ॥ ६७ ॥
दद्यादेपोऽणुतैलस्य नावनीयस्य संविधिः ।
अस्य मात्रां प्रयुज्जीत तैलस्यार्धपलोऽमितम् ॥ ६८ ॥

१ 'वर्षे वर्षे' इति पा० । २ 'प्रलुच्यन्ते' इति पा० । ३ 'श्वेतोक्तमिह' इति पा० । ४ 'सुराङ्गं पृश्निपर्णीं च जीवन्तीं च' इति पा० । ५ 'समानं' इति पा० ।

स्निग्धस्त्रिचोत्तमाङ्गस्य पिबुना नावनैस्त्रिभिः ।

त्र्यहाड्यहाच्च सप्ताहमेतत् कर्म समाचरेत् ॥ ६९ ॥

निवातोष्णसमाचारी हिताशी नियतेन्द्रियः ।

तैलमेतद्विदोषघ्नमिन्द्रियाणां बलप्रदम् ॥ ७० ॥

प्रयुञ्जानो यथाकालं यथोक्तानश्नुते गुणान् ।

चन्दनेत्यादौ दार्यास्वक् दार्यास्वक्, जीवन्ती सुवर्णनाला खनामप्रसिद्धा, सुरभी शृङ्गस्त्रिम्बा, पद्मस्य केशरं पद्मकेशरम् । माहेन्द्रे आन्तरिक्षे । शतगुणे तैलदिति योज्यम् । दशगुणमित्येतदपि तैलदिति योजनीयम् । अत्र तु क्वाथमेवर्षजं तावन्मानं प्राढं यावता क्वाथार्थोपातं पानीयं मेघजचतुर्गुणं भवति, “क्वाथार्थचतुर्गुणं वारि” इत्यस्यावाधितत्वात्, न तु मेघजा-च्छतगुणोऽभ्यसीत्येवं व्याख्येयं, यदाह जतुकर्णः—“पक्त्वाऽ-थासृष्टातप्रस्थे दशभागास्थितेन तु । तैलप्रस्थं पचेत्तेन छणी-क्षीरेण संयुतम्” इति । यदि वा, तैलप्रमाणानुमानेनैव “क्नेहा-चतुर्गुणं क्वाथम्” इति परिभाषया क्वाथद्रव्यपरिमाणं व्यवस्थापनीयम् । पिबुनेति तुलकपिण्डकया । नावनैस्त्रिभिः वारत्र-येणेत्यर्थः । त्र्यहाड्यहादिति एकैकं दिनमन्तरीकृत्य, सप्ताहमिति अन्तरितदिनानि वर्जयित्वा; तेनैकैकस्मिन् ऋतौ त्रयोदशाहा-जस्यप्रयोगः समाप्यते ॥ ६३-७० ॥—

आपोथिताग्रं द्वौ कालौ कषायकटुतिक्तकम् ॥ ७१ ॥

भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसाव्यबाधयन् ।

निहन्ति गन्धं वैरस्यं जिह्वादन्तास्यजं मलम् ॥ ७२ ॥

निष्कृत्य रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ।

करञ्जकरवीरार्कमालतीककुभासनाः ॥ ७३ ॥

शस्यन्ते दन्तपवने ये चाप्येवंविधा दुग्माः ।

सुवर्णरूप्यताम्राणि त्रपुरीतिमयानि च ॥ ७४ ॥

जिह्वानिलैखनानि स्युरतीक्ष्णान्यनुजृनि च ।

जिह्वामूलगतं यच्च मलमुच्छ्वासरोधि च ॥ ७५ ॥

दौर्गन्ध्यं भजते तेन तस्माज्जिह्वां विनिलिखेत् ।

स्यानप्रलासत्या दन्तकाष्ठगुणान् दर्शयति—आपोथिते-

त्यादि । द्विकालं सायं प्रातरिति । दन्तान् पुनातीति दन्तपवनं

दन्तकाष्ठम् । निष्कृत्य मलयति संबन्धः । ककुभः अर्जुनः ।

एवंविधा एवैरसा इत्यर्थः ॥ ७१-७५ ॥—

धार्याण्यास्येन वैशद्यरुचिसौगन्ध्यमिच्छता ॥ ७६ ॥

जातीकटुकपूरानां लवङ्गस्य फलानि च ।

ककोलस्य फलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभं तथा ।

तथा कर्पूरनिर्यासः सुखमैलायाः फलानि च ॥ ७७ ॥

कटुकं लताकस्तूरी । यद्यपि लवङ्गस्य दन्तमभिप्रेतं तथाऽपि बहूनां फलस्य ग्राह्यात्वाच्छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन सामान्येन फलमित्युक्तम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

१ ‘निवातोष्णसमाचारी’ इति पा० ।

हन्वोर्बलं स्वरबलं वदनोपचयः परः ।

स्यात् परं च रसज्ञानमन्त्रे च रुचिरुत्तमम् ॥ ७८ ॥

न चास्य कण्ठशोषः स्यान्नौष्ठयोः स्फुटनाद्भयम् ।

न च दन्ताः क्षयं याति दृढमूला भवन्ति च ॥ ७९ ॥

न शूल्यन्ते न चाभ्यन्ते हृद्यन्ते भक्षयन्ति च ।

परानपि खरान् भक्ष्यांस्तैलगण्डपङ्कधारणात् ॥ ८० ॥

नित्यं स्नेहाद्र्दशिरसः शिरःशूलं न जायते ।

न खालित्यं न पालित्यं न केशाः प्रपतन्ति च ॥ ८१ ॥

बलं शिरःकपालानां विशेषेणाभिवर्धते ।

दृढमूलाश्च दीर्घाश्च कृष्णाः केशा भवन्ति च ॥ ८२ ॥

इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वग्भवति चाननम् ।

निद्रालाभः सुखं च स्यान्मूर्ध्नि तैलनिषेवणात् ॥ ८३ ॥

न कर्णरोगा वातोत्था न मन्याहनुसंह्रः ।

नोच्चैः श्रुतिर्न वाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णतर्पणात् ॥ ८४ ॥

स्नेहाभ्यङ्गाद्यथा कुम्भश्च स्नेहविमर्दनात् ।

भवत्युपाङ्गदक्षश्च दृढः केशसहो यथा ॥ ८५ ॥

तथा शरीरमभ्यङ्गाद्दृढं सुत्वक् च जायते ।

प्रशान्तमारुताबाधं क्लेशव्यायामसंसहम् ॥ ८६ ॥

स्पर्शनेऽभ्यधिको वायुः स्पर्शनं च त्वगाश्रितम् ।

त्वच्यश्च परमभ्यङ्गस्तस्मात्तं शीलयेन्नरः ॥ ८७ ॥

न चाभिघाताभिहतं गात्रमभ्यङ्गसेविनः ।

विकारं भजतेऽत्यर्थं बलकर्मणि वा कचित् ॥ ८८ ॥

सुस्पृशोपचिताङ्गश्च बलवान् प्रियदर्शनः ।

भवत्यभ्यङ्गनित्यत्वाच्चरोऽल्पजर एव च ॥ ८९ ॥

हन्वोरित्यादि स्नेहगण्डपङ्कगुणाः । नित्यमित्यादि निषेवणादि-

त्यन्तं शिरस्तैलगुणाः । मूर्ध्नि तैलनिषेवणादित्युक्तेऽपि स्नेहाद्र्द-

शिरस इति यत् करोति, तेन यावता तैलेनाद्र्दशिराः स्यात्तावन्मूर्ध्नि

तैलं सेव्यमिति दर्शयति । स्नेहाभ्यङ्गादित्यादि । उपाङ्गस्नेहदानात्,

अक्षो रथस्य चक्रनिबन्धनकाष्ठम् । बहुदृष्टान्तकरणं तु कस्यचित्

किञ्चित् प्रसिद्धं भविष्यति न हि सर्वं सर्वत्र प्रसिद्धमित्यभिप्रायेण;

यदि वा स्नेहस्य नागाकार्येणशक्यस्युपदर्शनायम् । स्पर्शने

स्पर्शनेन्द्रिये वायुपरिधेयः; वैद्यकदर्शने पात्रमौतिक्त्वादिन्द्रिय-

सेत्यर्थः । त्वच्यश्च परमभ्यङ्ग इति चकाराद्वातहितश्च, एतेना-

श्रितस्य वाताधिक्यस्य स्पर्शनेन्द्रियस्य, आश्रयस्य च त्वनो हित

इत्युक्तं भवति । बलेन संपाद्यं कर्म बलकर्मं शुद्धभारहरणादि

॥ ८८-८९ ॥

खरत्वं स्त्वधर्तौ रौक्ष्यं श्रमः सुस्निग्ध पादयोः ।

सद्य एवोपशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गनिषेवणात् ॥ ९० ॥

जायते सौकुमार्यं च बलं स्थैर्यं च पादयोः ।

दृष्टिः प्रसादं लभते मारुतश्चोपशाम्यति ॥ ९१ ॥

१ ‘चामलम्’ इति पा० । २ ‘परमोऽभ्यङ्गः’ इति पा० ।

३ ‘शुष्कता’ इति पा० ।

न च स्याद्भ्रंसीवातः पादयोः स्फुटनं न च ।

न सिरास्नायुसंकोचः पादाभ्यङ्गेन पादयोः ॥ ९२ ॥

खरत्वमित्यादि पादाभ्यङ्गगुणाः । प्रथमं पादयोरिति पदं खरत्वादिविशेषणार्थं, द्वितीयं तु बलादेः कालान्तरोत्पादसूचनार्थं, तृतीयं तु स्फुटनविशेषणार्थं, चतुर्थं तु सिरास्नायुविशेषणार्थं, शिष्टं तु पादाभ्यङ्गेनेति पदं दूरान्तरतिस्य पादाभ्यङ्गस्य स्पर्शार्थम् ॥ ९०-९२ ॥

दौर्गन्ध्यं गौरवं तन्द्रां कण्ठं मलमरोचकम् ।

खेदबीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥ ९३ ॥

पवित्रं वृष्यमायुष्यं श्रमखेदमलापहम् ।

शरीरबलसन्धानं स्नानमोजस्करं परम् ॥ ९४ ॥

अभ्यङ्गपूर्वकत्वादुद्धततेनस्य तमनु परिमार्जनमुद्धतं ब्रूते—दौर्गन्ध्यमित्यादि । खेदेन बीभत्सता खेदबीभत्सता । शरीरस्य बलेन सन्धानं योजनं करोतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रहर्षणम् ।

श्रीमत् पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥ ९५ ॥

वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिवलप्रदम् ।

सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम् ॥ ९६ ॥

धन्यं मङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्भस्मसूदनम् ।

हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥ ९७ ॥

मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् ।

पादयोर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्ष्णशः ॥ ९८ ॥

पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचि रूपविराजनम् ।

केशदमश्चुनखादीनां कल्पनं संप्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

चक्षुष्यं स्पर्शनहितं पादयोर्व्यसनापहम् ।

बल्यं पराक्रमसुखं वृष्यं पादत्रधारणम् ॥ १०० ॥

ईतेः प्रशमनं बल्यं गुह्यावरणशङ्करम् ।

धर्मानिलरजोऽमुष्णं छत्रधारणमुच्यते ॥ १०१ ॥

स्खलतः संप्रतिष्ठानं शत्रूणां च निषूदनम् ।

अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ १०२ ॥

श्रीमदिति शोभायुक्तम् । परिषदि शस्तं पारिषदम् । शस्तं मङ्गल्यम् । व्यसनं सर्पपिशाचाद्यभिघातः । रत्नवदाभरणानि, रत्नं तु विशुद्धमाणिक्यहीरकमुक्ताफलसुवर्णादि । शौचाधानं पानीयेन मृदा च । अभीक्ष्णशः पुनः पुनः । शुचि शुचिताकारकम् । कल्पनं छेदनं, संप्रसाधनं मण्डनम् ; एतच्च यथायो-
ग्यतया योजनीयं ; केशानां प्रसाधनं सम्यग्बन्धनादि, दमश्चूणां कल्पनमेव, नखस्य तु कल्पनमलकादिदानेन प्रसाधनं च ।

१ 'न तस्य गृभती वाताः' इति पा० । २ 'काम्यं पुष्टिवलप्रदम्' । सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं स्नानमोजस्करं परम् ॥' इति पा० । ३ 'ईतेविधमनं' इति पा० ।

आदिग्रहणेन नासालोमकल्पनादि गृह्यते । पादयोरिति स्पष्टेन-
द्वितमित्यनेन व्यसनापहमित्यनेन च संबध्यते । पादघ्नं पादघ्नी, पादुकेति यावत् । अत्र च वृष्यत्वचक्षुष्यत्वे प्रभावात् ; यदि वा पादसंबद्धनेत्रपेयिकानाडीप्रत्यवायहरणाच्छुष्यम् । ईती रोगा-
दिदुर्दैवम् । गुतिः पिशाचादिभ्यो रक्षा, शङ्करं कल्याणकरम् । अवष्टम्भनं बलप्रदम् । भयघ्नं सर्पादिभ्यः ॥ ९५-१०२ ॥

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी यथा ।

स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ १०३ ॥

संप्रत्यनुक्तस्वस्थविष्युपसंग्रहार्थं तथोपदिष्टस्यावधानेन कर-
णार्थमाह—नगरीत्यादि । कृत्येषु करणीयेषु कृत्येषु च । नगरदृष्टान्तेनान्तरप्रत्यवायहेतुविधातकारिणि कृत्येष्वधानं दर्शयति, रथदृष्टान्तेन च बाह्यस्पर्शादिपरिहारके कृत्येष्वधानं दर्शयति । नगरोच्छेदे ह्यन्तरो दृष्टजनसंबन्ध एव हेतुः प्रायो भवति, रथमङ्गे तु बाह्यद्वन्द्वविषमपतनादिः ॥ १०३ ॥

भवति चात्र—

वृत्त्युपायान्निषेवेत ये स्युर्धर्माविरोधिनः ।

शममच्ययनं चैव सुखमेवं समश्नुते ॥ १०४ ॥

प्रधानभूतां शरीरप्रत्यवेक्षां कृत्वा स्वस्थेन सता यदन्यच्च कर्तव्यं तदाह—वृत्त्युपायानित्यादि । वृत्तिः वर्तनं, तस्योपायाः कृत्यादयो धनैषणायां तिस्रैषणीये वाच्याः । शमः शान्तिः, अध्ययनं वेदाध्ययनं, निषेवेतेति संबन्धः । एवं सति सुखं समश्नुते प्राप्नोति । एतेन कृत्यादिभ्योऽर्थः, शान्त्याध्ययनाभ्यां धर्मैः, अर्थधर्माभ्यां च सुखलक्षणः कामः, इति त्रिवर्गसुष्ठानं दर्शितं भवति ॥ १०४ ॥

तत्र श्लोकाः—

मात्रा द्रव्याणि मात्रां च संश्रित्य गुरुलाघवम् ।

द्रव्याणां गर्हितोऽभ्यासो येषां, येषां च शस्यते १०५

अञ्जनं धूमवर्तिश्च त्रिविधा वर्तिकल्पना ।

धूमपानगुणाः कालाः पानमानं च यस्य यत् ॥ १०६ ॥

व्यापत्तिक्लिन्नं भैषज्यं धूमो येषां विगर्हितः ।

पेयो यथा यन्मयं च नेत्रं यस्य च यद्विधम् ॥ १०७ ॥

नस्यकर्मगुणा नस्तःकार्यं यच्च यथा यदा ।

भक्षयेदन्तपवनं यथा यद्यङ्गुणं च यत् ॥ १०८ ॥

यदर्थं यानि चास्येन धार्याणि कवलग्रहे ।

तैलस्य ये गुणा दिष्टाः शिरस्तैलगुणाश्च ये ॥ १०९ ॥

कर्णतैले तथाऽभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गेऽङ्गमार्जने ।

स्नाने वाससि शुद्धे च सौगन्ध्ये रत्नधारणे ॥ ११० ॥

शौचे संहरणे लोम्नां पादत्रच्छत्रधारणे ।

गुणा मात्राश्रित्येऽपिस्तथोक्ता दण्डधारणे ॥ १११ ॥

१ 'दृष्टाः' इति पा० । २ 'यथोक्ताः' इति पा० ।

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
मात्राशित्तीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

मात्रेत्यादि अध्यायार्थसंग्रहः । मात्रोक्ता यावज्ज्यसादानमि-
त्यादिना । तथा द्रव्याणि तत्र शालीत्यादिना । मात्रां चाश्लेष्य
गुरुलाघवमिति प्रकृतिलघून्पि मात्रामेवापेक्षन्ते इत्येवंप्रकारे-
णोक्तम् । पानस्य मानं पानमानम्, आपानास्त्रिलयस्त्रय इत्यादि ।
नस्तःकार्यं यदिति अणुतैलम् । यथेति पितुनेत्यादि । यदेति
प्राबुद्धशरदित्यादि । शेषं सुगमम् ॥ १०५-१११ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेद-
दीपिकायां द्वितीये स्वस्थवृत्तचतुष्के मात्राधि-
तीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातस्तस्याशित्तीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मात्राशित्तीये मात्रावदाहारस्य बलादिहेतुत्वं प्रतिपादितं,
तच्च ऋतुसाम्यसमपेक्ष्य कृतस्याहारस्य भवति; तेन, ऋतुप्रवि-
भागपूर्वकमृतुसाम्याभिधायकं तस्याशित्तीयं ब्रूते ॥ १ ॥ २ ॥

तस्याशिताद्यादाहाराल्लं वर्णश्च वर्धते ।

यस्तुर्तुसाम्यं विदितं चेष्टाहारव्यपश्रयम् ॥ ३ ॥

अशिताद्यादिति अशितपीतलीढजघन्नात् । बलं वर्णश्चेति च-
कारेण पूर्वाध्यायोक्तमुखायुषी अपि गृह्येते; यदि वा बलवर्णा-
भ्यामेव नान्तरीयकं कृत्स्नं धातुसाम्यकार्यं सुखादि गृह्यते ।
विदितमित्यनेन सम्यक्ज्ञानपूर्वकमृतुसाम्यानुष्ठानं दर्शयति ।
चेष्टाग्रहणेन व्यायामव्यायामाभ्यासादीनां ग्रहणम् । चेष्टाहारव्य-
पश्रयं चेष्टाहारगोचरम् ॥ ३ ॥

इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात् ।
तत्रादित्यस्योदगयनमादानं च व्रीह्यस्तुच्छिशिरादीन्
ग्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्, वर्षादीन् पुनर्हन्तान्तान्
दक्षिणायनं विसर्गं च ॥ ४ ॥

ऋतुज्ञानमन्तरा ऋतुसाम्यज्ञानं न संभवतीत्युक्ततासुपुक्त-
स्वरूपज्ञानार्थमाह—इहेत्यादि । ऋतुप्रतिपादनप्रस्तावे संवत्सरं
विद्यादिति संवत्सरप्रतिपादनमृतुनामेव मिलितानां संवत्सरत्व-
प्रतिपादनार्थम् । मेलकश्च बुद्ध्या व्यवहियते, न तु परमार्थतः
ऋतुनां मेलकोऽस्ति । ऋतुनां संवत्सरात्मकत्वं पुनः पुनस्त-
एवर्तवः परावर्तन्त इति ज्ञानार्थमवश्यं प्रतिपादनीयम् । इहेति
इह प्रकरणे, षडङ्गं विद्यात्; अन्यत्र तु रोगभिषगिज्जीवादौ
तत्तत्कार्यवशादव्यायाऽपि । उक्तं च—“शीतोष्णवर्षलक्षणः
कालः” इत्यादि । षडङ्गमिति समाहारे द्विगुः, ऋतुव्यतिरेकेण
संवत्सरस्याविद्यमानत्वात्; यदि वा समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय

इत्याश्लेष्य बहुव्रीहिः कार्यः । तत्रेति ऋतुविभागकथने । उदग-
उत्तरां दिशं प्रति, अयनं गमनमुदगयनम् । आददाति क्षपयति
पृथिव्याः सौम्यार्थं प्राणिनां च बलमित्यादानम् । व्रीह्यं शिशि-
रादीनित्यनेनैव लब्धेऽपि ग्रीष्मान्तत्वे ग्रीष्मान्तानिति शिशि-
रस्यादिरिति विग्रहस्य तथाऽऽदिशब्दस्य प्रकारवाचितायाः प्रति-
षेधार्थम् । एवं हेमन्तान्तानिति च व्याख्येयम् । दक्षिणां दिशं
प्रति अयनं दक्षिणायनम् । विरुजति जनयति आप्यमंशं
प्राणिनां च बलमिति विसर्गः । संश्राप्रणयनं च व्यवहारार्थं,
निवृत्तिप्रतीयमानार्थप्रतिपादनार्थं च ॥ ४ ॥

विसर्गेण पुनर्वायवो नातिरूक्षाः प्रवान्ति, इतरे पुन-
रादाने; सोमश्चाव्याहृतबलः शिशिराभिर्भाभिराप्-
रयज्जगदाप्याययति शश्वत्, अतो विसर्गेण सौम्यः ।
आदानं पुनराग्रेयं; तावेतावर्कवायू सोमश्च काल-
स्वभावमार्गपरिगृहीताः कालतुरसदोषदेहबलनिवृ-
त्तिप्रत्ययभूताः समुपदिश्यन्ते ॥ ५ ॥

विसर्गधर्मं निर्दिशति—विसर्गेण पुनरित्यादि । यद्यपि चादा-
नमादौ पठितं, तथाऽपि प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्याऽदौ विसर्गगुणक-
थनं; यदि वा प्रथममादानस्योत्तरायणरूपस्य प्रशस्तत्वादग्रेऽभिधान-
म्, इह तु विसर्गस्य बलजनकत्वेनाभिप्रेतत्वादग्रेऽभिधान-
म् । नातिरूक्षा इति सौम्यविसर्गकालसंबन्धेन मन्वीकृतरीक्षयाः
प्रवान्तीति । इतरे पुनरादान इति अग्रशान्तातिरूक्षाश्च, आग्नेया-
दानसंबन्धाद्विदितैस्त्वत्वात् । सोमश्चेत्यादि प्रकृतेन विसर्गेण संब-
ध्यते । अव्याहृतबल इति कालमार्गमेवभावतादिभिस्तदा सूर्यस्य
सोमपरिपन्थिनो हृतबलत्वात् । शिशिराभिः शीताभिः । शश्वदिति
छेदः । सौम्यः सोमगुणप्रधानः । आग्नेयम् अग्निगुणप्रधानम्,
अप्रतिहृतबलत्वेनेत्यर्थः । नन्वेतावतैवादिष्यचन्द्रवातानां बलव-
त्त्वमबलवत्त्वं च कथं भवतीत्याह—तावेतावित्यादि । कालो
देवतारूपः, स च नित्यरूपोऽपि प्राणिनामदृष्टेन नानारूपेण
गृहीतः सन् कदाचित् सूर्यबलाद्युबलसोमबलादीन् करोति;
स्वभावः सूर्यस्य सौम्यांश्चक्षुष्यकर्तृत्वादिवर्धयोर्विरूक्षणादिः सोम-
स्याप्यायनादिः; मार्गो दक्षिण उत्तरश्च, तत्र दक्षिणः कर्क-
टादयो धनुरन्ताः, मकरादिः उत्तरः । एते च कालस्वभावमार्गपरि-
ग्रहा यथासंभवं बोद्धव्याः; न हि सोमे मार्गपरिग्रहः कृत्वा-
न्निर्दिशेषमावद्वति, वायोश्च मार्गपरिग्रह एव नास्ति । परिगृ-
हीताः संबद्धाः । कालव्रीह्यानां निवृत्तिप्रत्ययभूता निष्पत्तिकारण-
भूताः, उपदिश्यन्ते ‘आचार्यैः’ इति शेषः; कालः संवत्सरोऽ-
यनद्वयं च, ऋतवः शिशिरादयः, देहस्य बलं देहबलम् । अन्ये
तु ब्रुवन्ते—संवत्सरस्यायनद्वयस्य च ऋतुमेलकरूपत्वादनुग्रहणे-
नैव ग्रहणं लब्धं, तेन कालग्रहणमृतुविशेषणं, तेन कालरूपः
ऋतुरिति ज्ञानामेवार्तवदर्शनं यदुस्तद्व्यावर्त्यते । प्रत्ययभूता

१ ‘सौम्यं रसं’ इति पा० । २ ‘संबन्धवधितिरूक्षत्वात्’ इति
पा० ।

इत्यत्र भूतशब्द उपमाने । केचिद्वाक्यानायनन्ति—‘अर्कवायू’ इत्येतया पठित्वा ‘सोमश्च’ इति यात् पृथक् पठति, तेनार्कवायो-मिलित्योरादानं प्रति कारणत्वं, विसर्गं प्रति पृथगेव सोमस्य कारणत्वमिति दर्शयति । एवं बलहरणबलकरणादिष्वपि बोद्धव्यम् ॥ ५ ॥

तत्र रविर्भाभिराददानो जगतः स्नेहं वायवस्तीव्र-रूक्षाश्चोपशोषयन्तः शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु यथा-क्रमं रौक्ष्यमुत्पादयन्तो रूक्षान् रसांस्तिककषाय-कटुकांश्चाभिवर्धयन्तो नृणां दौर्बल्यमावहन्ति ॥६॥

तत्रेत्यादि । आददान उच्छोषयन् । जगतः स्थावरजङ्गमस्य । स्नेहं सारं सौम्यभागमित्यर्थः । न केवलं रविः, वायवश्च शोषयन्तः स्नेहमिति संबन्धः । तीव्राश्च रूक्षाश्च तीव्ररूक्षाः, यदि वा तीव्रं रौक्ष्यं येषां ते तीव्ररूक्षाः, एतच्चादाने तीव्रेण रविणा संबन्धाद्वायोर्भवति योगवाहित्वाद्वायोः । उक्तं हि—“योगवाही (हः) परं वायुः संयोगादुभयार्थकृतः” (चि. अ. ३) इत्यादि । यथाक्रममिति शिशिरे रौक्ष्यमल्पं तित्कं रसमल्पं च दौर्बल्यं, तथा वसन्ते मध्यं रौक्ष्यं कषायं रसं मध्यं दौर्बल्यं, तथा ग्रीष्मे प्रकृष्टं रौक्ष्यं कटुकं रसं महच्च दौर्बल्यं दर्शयति । यद्यपि च कषायो रसो रूक्षतमः कटुकश्च रूक्षतरः, यदुक्तं—“रौक्ष्यात् कषायो रूक्षाणां प्रवरो मध्यमः कटुः” (सू. अ. २६) इत्यादि; रौक्ष्यप्रकर्षश्च ग्रीष्मे, मध्यबलं च रौक्ष्यं वसन्ते, तथाऽपि वाय्वग्निगुणाहुत्वात् कटुकस्य वाय्वग्निगुणबहुले ग्रीष्मकाल एवोत्पत्तिः, पवनपृथिव्युत्कर्षवति तु वसन्ते पवनपृथिव्युत्कर्षजन्यस्य कषायस्योत्पत्तिः । यदुक्तं—“वाय्वग्निगुणभूयिष्ठत्वात् कटुकः, पवनपृथिव्यतिरेकात् कषायः” (सू. अ. २६) इति । पृथिव्याद्युत्कर्षश्च कालविशेषप्रभावकृतः कार्यदर्शनादुज्ज्वलः । अभिवर्धयन्त इति वचनाद्यथास्वकाले तिकादीनामभिवृद्धिः स्यूते, तेन न तदैकरसत्वम् । अत्र च क्रमवद्ग्रीष्मोत्पत्तिरिति काद्युत्पत्ती अपि दौर्बल्योत्पत्तौ कारणं, यतो रौक्ष्यस्योत्पादयन्त इति तिककषायकटुकानाभिवर्धयन्त इति च हेतुगर्भ-विशेषणद्वयं कृत्वा दौर्बल्यमावहन्तीत्युक्तम् ॥ ६ ॥

वर्षाशरद्धेमन्तेषु तु दक्षिणाभिमुखेऽर्के कालमा-गमेष्वघातवर्षाभिहतप्रतापे, शशिनि चाव्याहतबले, माहेन्द्रसलिलप्रशान्तसन्तापे जगति, अरूक्षा रसाः प्रवर्धन्तेऽम्ललवणमधुरा यथाक्रमं तत्र बलमुप-चीयते नृणामिति ॥ ७ ॥

वर्षेत्यादि । तृशब्दः पूर्वपक्षव्याघातौ । दक्षिणाभिमुखे दक्षिणाशां गन्तुमुद्यत एवाकं, तेन विषुवदुदयोपलक्षितमध्यदेशाहु-त्तरेण वर्तमानोऽपि रविर्षदैव दक्षिणाशां गन्तुमुद्यतो भवति तदैव क्षीयमानबलो भवति, उत्तराशागमनप्रकर्षाहितबलप्रकर्ष-

तया तु स्तोकस्तोकक्रमापचीयमानबलोऽपि तथा दुर्बलो न लक्ष्यते । एवमुत्तरायणेऽपि व्याख्येयम् । कालः पूर्व व्याख्यातः, मार्ग इह दक्षिणाभिमुखः, मेघस्य वातो मेघघातः, वर्षणं वर्षः, एतैरभिहतप्रतापेऽर्क इति संबन्धः । वातस्त्वह मेघसंबन्धाहि-तशैत्योऽकैतापपरिपन्थी भवति, शशिनीऽव्याहतबलत्वं सूर्यस्य परिपन्थिनोऽभिहतप्रतापत्वादनुगुणमेघघातवर्षेणयोगात् । जगति स्थावरजङ्गमे । अत्र च “पृथिव्याग्निभूयिष्ठत्वाद्मलः”, सलि-ख्याग्निभूयिष्ठत्वात्त्वण” (सू. अ. २६) इत्युक्तं, तत् कथं सोम्ये विसर्गं तयोश्चाग्नेययोरेत्याद इति न वाच्यम्, यतो बलप्र-कर्षवतोऽर्कस्य क्षीयमाणबलस्यापि विषुवपर्यन्तं बलवन्वमस्ये-वेति व्युत्पादितमेव ॥ ७ ॥

भवति चात्र—

आदावन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्दृणाम् ।

मध्ये मध्यबलं, त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्दिशेत् ॥ ८ ॥

संप्रति शिशिरादौ बलहासः प्रतिपादितो वर्षादौ च बलो-त्कर्षः; तत्र शिशिरे दुर्बला वर्षासु बलवन्तः प्राणिनो भवन्ती-त्यादिदुर्ग्रहं निषेद्धमाह—आदावन्ते चेत्यादि । विसर्गाद्यादौ वर्षासु, आदानस्यान्ते ग्रीष्मे, दौर्बल्यं प्रकर्षं प्राप्तं निर्दिशेदिति संबन्धः; तथा मध्ये विसर्गस्य शरदि, आदानस्य मध्ये वसन्ते, मध्यं नातिशीघ्रं नातिदृढं बलं विनिर्दिशेदिति योज्यं; तथाऽन्ते विसर्गस्य हेमन्ते, अग्रे च प्रथमे आदानस्य शिशिरे, श्रेष्ठं बलं विनिर्दिशेदिति योजना । एवं मन्यते—विसर्गप्रकर्षा-हितबलप्रकर्षः पुरुष आदानस्यादौ शिशिरे स्तोकक्षीयमाण-बलोऽपि बलवान् भवति, यथा—ग्रीष्मासान्ताहितवृद्धिप्रकर्षो निशा माघफाल्गुनयोः क्षीयमाणोऽपि दिवसान्महत्त्वो भवति । अनेन न्यायेन वर्षासु दौर्बल्यं, वसन्तशरदोश्च मध्यमं बलं बोद्धव्यम् । एवं कालगुणरसदेहबलकारणत्वमर्कादीनां व्यवस्था-पितं, दोषकारणत्वं त्वमे क्रतुविधाननिर्देशोऽभिधास्यते ॥ ८ ॥

शीते शीतानिलस्पर्शसंरुद्धो बलिनां वली ।

पक्ता भवति हेमन्ते मात्राद्व्यगुरुक्षमः ॥ ९ ॥

स यदा नेधनं युक्तं लभते देहजं तदा ।

रसं हिनस्यतो वायुः शीतः शीते प्रकुप्यति ॥ १० ॥

तस्मान्नुपारसमये स्निग्धमम्ललवणान् रसान् ।

ओदकानूपमांसानां मेघानामुपयोजयेत् ॥ ११ ॥

विलेशयानां मांसानि प्रसहानां भूतानि च ।

भक्षयेन्मदिरां शीथुं मधु चानुपिबेन्नरः ॥ १२ ॥

गोरसानिधुविकृतीषैसां तैलं नवौदनम् ।

हेमन्तेऽभ्यस्यतसोयमुष्णं चायुर्न हीयते ॥ १३ ॥

अभ्यङ्गोत्सादनं मूर्ध्नि तैलं जेन्ताकमातपम् ।

भजेद्भूमिगृहं चोष्णमुष्णं गर्भेगृहं तथा ॥ १४ ॥

शीतेषु संवृतं सेव्यं यानं शयनमासनम् ।
 प्रावारोजिनकौषेयप्रवेणीकुथकास्तुतम् ॥ १५ ॥
 गुरुण्णवासा दिग्धाङ्गो गुरुणाऽगुरुणा सदा ।
 शयने प्रमदां पीनां विशालोपचितस्तनीम् ॥ १६ ॥
 आलिङ्गागुरुदिग्धाङ्गीं सुप्यात् समदमन्मथः ।
 प्रकामं च निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥ १७ ॥
 घर्जयेदन्नपानानि वातलानि लघूनि च ।
 प्रवातं प्रमिताहारमुदमन्थं हिमागमे ॥ १८ ॥

वर्धमानबलप्रकर्षवत्तया हेमन्तस्याभिप्रेतत्वात्तत्साम्यमेवाग्रे
 प्राह—शीत इत्यादिना । शीते शीतगुणयुक्ते हेमन्ते, यद्यपि
 चातुके शीत इति विशेषणे हेमन्तः शीत एव लभ्यते, तथाऽपि
 न पूर्वं कश्चिद्हेमन्ते शीतत्वं प्रतिपादितमिति प्रतिपाद्यते; यदि वा
 यदैव हेमन्ते शीतं महद्भवति तदैव विशेषेण वह्निर्बली भवति,
 नोपक्रममात्रेणापि, ऋतुव्यापनौ शीतायोगे इति च शीत इति
 पदेन लभ्यते । हिमसंबन्धादिशेषेण शीतोऽनिलः शीतानिलः;
 विशेषेण शीतत्वं वायोर्योगवाहित्वाच्छीतकालसंबन्धादेव लब्धं
 पुनरभिधीयतेऽग्निंसंरोधहेतुत्वात् । वायुर्हि हिमसंबन्धादेव
 बहिर्निर्गच्छच्छरीरोष्मणो रोधं कृत्वा कुम्भकारपवनादितपङ्क-
 लेप इहान्तरस्य वह्निर्वृद्धिमावहति । एतेन यदुच्यते—असमाना-
 च्छीतवातात् कथमभिष्टुदिरित्येतदपास्तम् । नह्यत्र शीतो वातोऽ-
 मित्वेन परिणमते, किं तर्हि निर्गच्छतेजःप्रतीपीभूतः । शीता-
 निलस्य स्पर्शः शरीरसंबन्ध इत्यर्थः । बलिनां प्राणिनां हेमन्त-
 स्वभावाद्वली भवति; अनेन प्राणिबलवत्त्वमभिवलैवत्ये हेतुरिति
 दर्शयति । उक्तं च हस्तिवैद्यके बालगजानां नीरोगत्वप्रति-
 पादने; यथा—“अव्याहतादभिप्रायात् प्रीतिः, प्रीतेर्बलं, बलात् ।
 अभिरमेध्व धातुनां बलं, नाशस्ततो रुजाम्” इति । मात्रया
 यद् गुरु अतिमात्रमित्यर्थः, द्रव्यतश्च द्रव्यस्वभावतश्च यद्
 गुरु नवधान्यादि, तत्क्षमः । एवंभूतो बली वह्निर्धेदा युक्तं गुरु-
 भूतं चार्धं न लभते, तदा देहजं रसं हिनस्ति क्षयं नयति;
 देहार्थं देहजातं वा देहजं धातुरूपं रसमित्यर्थः । अत इन्धना-
 भावे सति रसधातुक्षयाद्वायुः प्रकुण्ठयति हेमन्ते । हेत्वन्तरमाह
 वातकौषेय—शीतः शीत इति; यस्यादयं शीतगुणो वायुः,
 तस्माच्छीतकाले हेमन्तलक्षणे समानं कारणमासाद्य कुण्ठयती-
 त्यर्थः । अत्र वृद्धो वायुर्मेदस्विनो यथाऽमिष्टुद्धिं करोति, न तु
 वैषम्यमनतिवृद्धत्वात्, तथाऽमिष्टुद्धिमेव करोति । यदुक्तं—
 “मेदसाऽऽवृत्तमार्गाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः । चरन् सन्धुक्षय-
 त्वमिमाहारां शोषयत्यपि” (सू. अ. २१) इत्यादिनाऽष्टोनिन्दि-
 तीये । तस्मादिति देहजरसक्षयमयात् । प्रकरणलब्धेऽपि तुषार-
 समय इति यत् पुनः करोति, तद्विशेषेण तुषारपाते विशेषेण क्षि-

यधादीनां भोजनार्थम् । मेधानां मेदुराणाम् । औदकानूपमांसाद-
 यश्च हेमन्तकालकफचयसंबन्धेना अपि महात्सयवातविकारप्रति-
 पक्षत्वेन व्यव्यायादिकफचयप्रतिपक्षयुक्तत्वाच्चाभिप्रेताः । औदकाः
 कूर्मादयोऽन्नपाने वक्ष्यमाणाः, अनुपाः समरखज्जादयः, बिले-
 शया गोधाप्रसृतयः, प्रसह गोखरादयः । श्रुतं भट्टिमिति प्रसि-
 द्धम् । हेमन्तेऽभ्यस्यत इति पुनर्हेमन्तग्रहणं हेमन्तं व्याप्ये-
 वोष्णोदकसंबोधदर्शनार्थम् । जेन्ताकः स्वेदविशेषो वक्ष्यमाणः ।
 गर्भग्रहं गृहकोष्ठकम् । हेमन्त इत्यनेनार्थलब्धेऽपि शीते शीते-
 त्विति पदं वर्षाकालादावपि शीतप्राप्तौ संवृतयानादिसंबोधदर्श-
 नार्थम् । प्रावारो गुरुषावरणं कम्बलादि, अजिनं व्याप्रादिवर्चं,
 कौषेयं कोषकारक्रीटतन्तुमयं, प्रवेणी गोणीति प्रसिद्धा, कुथक-
 क्षित्रकम्बलः । गुरुणाऽगुरुणेति अगुरुघनप्रलेपेनेत्यर्थः । विशाला-
 वायामेन, उपचितौ परिणहेन । मैथुनसंबोधदेशश्चेह प्राणिनां
 बलवत्त्वेन शीतप्रतीकारकत्वेन चीयमानकफविरुद्धत्वेन च;
 सुशुत्तेऽपि हेमन्ते मैथुनसंबोधाः, यदुक्तं—“तत्रापनीतहा-
 राश्च प्रिया नायः खलङ्कृताः । रमयेयुर्यथाकामं बलादपि मदी-
 त्कटाः” इति ॥ १-१८ ॥

हेमन्तशिशिरौ तुल्यौ शिशिरेऽल्पं विशेषणम् ।

रौक्ष्यमादानजं शीतं मेघमारुतवर्षजम् ॥ १९ ॥

तस्माद्वैमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ।

निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ॥ २० ॥

कटुतिक्तकषायाणि वातलानि लघूनि च ।

वर्जयेदन्नपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ २१ ॥

शिशिरविधिमाह—हेमन्तेत्यादि । विशेषणं विशेषः;
 शिशिरस्यादानारम्भत्वेन रौक्ष्यं, तथा मेघमारुतवर्षाः शिशिरेऽ-
 धिका भवन्ति तज्जं च शीतमधिकं हेमन्तादस्तीत्यर्थः ।
 तस्मादिति हेमन्ततुल्यत्वाद्दिशिष्टरौक्ष्यशीतयुक्तत्वाच्च हैमन्ति-
 को विधिः । निवातमुष्णं त्विति तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहार्थः;
 हेमन्तोक्तनिवातोष्णगृहाच्छिशिरे रूक्षातिशीतेऽधिकमुष्णं गृह-
 माश्रयेदित्यभिप्रायः । केचिदन्नस्येवप्रतिपादकं ग्रन्थं पठन्ति,
 स त्वनार्थः ॥ १९-२१ ॥

वसन्ते निश्चितः श्रेष्ठा दिनकृद्भमिरीरितः ।

कायाग्निं वाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून् ॥ २२ ॥

तस्माद्वसन्ते कर्माणि धमनादीनि कारयेत् ।

गुर्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २३ ॥

व्यायामोद्वर्तनं धूमं कवलग्रहमक्षतम् ।

सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमागमे ॥ २४ ॥

चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ।

शारभं शारभैरण्यं मांसं लावकपिञ्जलम् ॥ २५ ॥

१ ‘शीते सुसंवृतं’ इति पा० । २ ‘अग्निंसंबोधहेतुत्वात्’ इति
 पा० । ३ ‘प्राणिबलवत्त्वमभिवलैव’ इति पा० । ४ ‘साम्यं’ इति पा० ।

१ ‘प्रतिपक्षयुक्तिद्वारा’ इति पा० । २ ‘हेमन्ते’ इति गङ्गाधर-
 संमतः पाठः ।

भक्षयेन्निर्गदं स्तीधुं पिबेन्माध्वीकमेव वा ।

वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानां च यौवनम् ॥२६॥

वसन्त इत्यादिना वसन्तविधिमाह । निश्चितः संचितो वसन्तपूर्वकाले, ईरितो बिलायितो वसन्ते । कायाग्निमिति कायनिर्वैतकमभि जातं, न तु धात्वभि विशेषमात्रम् । तत इत्यत्र चकारो ह्युत्तिर्दिष्टो बोद्धव्यः, तेन ततोऽग्निवधाच्चैत्यर्थः; यदि वा ततोऽग्निवधानन्तरम् । वमनादीनि वमनप्रधानानि; तेन, आदानमध्यत्वेन यदि वातपित्तप्रकोपस्तथाविधो भवति तदा विरेचनास्थापनानुवासानामपि प्रवृत्तिर्भवति, शिरोविरेचनं तु कफजयार्थं कर्तव्यमेव । वसन्तशब्देन वमनं प्रति चैत्र एव बोद्धव्यः; येन, दोषचयाद्यर्थं पञ्चकर्मप्रवृत्त्यर्थं चाभिधातव्य-प्रादुर्भावतुक्रमेण फाल्गुनचैत्रौ वसन्तो भवति, न वैशाखः । अनेनैवाभिप्रायेण पूर्वश्लोकेऽपि सामान्येन निश्चित इति कृतं, न तु हेमन्ते निश्चित इति; हेमन्त इत्युक्ते हि रसोत्पत्तिकमाभिहितमार्गशीर्षगौषात्मके हेमन्ते प्रकृतत्वादौषचयो दुष्यते, स च नाभिप्रेतः; उक्तस्तु दोषचयादिकमौषमाधात्मके हेमन्ते श्लेष्मचयः । सुखाम्बुना सुखोष्णाम्बुना । लावकपिञ्जलं मांसमिति संबन्धः । भक्षयेदिति च्छेदः । अनुभवेदिति भाषया श्लेष्मक्षयार्थं स्तोत्रं मैथुनमनुजानाति ॥ २२-२६ ॥

मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेपीयते रविः ।

खादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥ २७ ॥

शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः ।

घृतं पयः सशाल्यञ्च भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥ २८ ॥

मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहुदकम् ।

लवणाम्लकटुष्णानि व्यायामं च विवर्जयेत् ॥ २९ ॥

दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले ।

भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके ॥ ३० ॥

व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलेः ।

सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥ ३१ ॥

काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।

ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥ ३२ ॥

मयूखैरित्यादिना ग्रैष्मविधिमाह । मयूखैः तेजोभिः । स्नेहः सार इत्यर्थः । पेपीयते अत्यर्थं पिबति । मन्थः—“सक्तावः स-पिंषा युक्ताः शीतवारिपरिहृताः । नाल्यच्छा नातिसान्द्राश्च मन्थ इत्यभिधीयते” । मद्यमल्पमिति एकान्तमद्यसात्म्येन; नवेति मद्यस्य स्वभावपाकाभ्यामम्लस्य ग्रीष्मविरुद्धत्वेन; सुबहुदकमिति मद्यसात्म्यस्यैव, मद्यस्योष्णाम्लत्वाद्यपवादार्थं बहुतरं पानीयं प्रक्षिप्य पातव्यमिति दर्शयति; तेनैतत् फलति—य-मार्गं ग्रीष्मे न पातव्यमेव तावद; मद्यसात्त्वानां सात्म्यमद्य-खागे सात्म्यस्यागजा रोगा भवन्ति, तेन तस्याल्पं वा सुबहुदकं

वा देयमित्यर्थः । सुचैव मणिमुक्तामणिः । ग्रीष्मकाले चण्डा-तपे मध्याह्न इत्यर्थः । मैथुनोपरतिस्तु दिवाविशं बोद्धव्यम् ॥ २७-३२ ॥

आदानदुर्बले देहे पक्ता भवति दुर्बलः ।

स वर्षास्वनिलादीनां दूषणैर्बाध्यते पुनः ॥ ३३ ॥

भूवाष्पान्मेघनिस्यन्दात् पाकादम्लजलस्य च ।

वर्षास्त्रिवले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥ ३४ ॥

तस्मात् साधारणः सर्वो विधिवैर्षाशु शस्यते ।

उदमन्थं दिवास्त्रममवश्ययं नदीजलम् ॥ ३५ ॥

व्यायाममातपं चैव व्यायामं चात्र वर्जयेत् ।

पानभोजनसंस्कारान् प्रायः क्षौद्रान्वितान् भजेत् ३६

व्यकाम्ललवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहनि ।

विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये ॥ ३७ ॥

अग्निस्त्रंक्षणावता यवगोधूमशालयः ।

पुराणा जाङ्गलैर्मसैर्भोज्या यूषैश्च संस्कृतैः ॥ ३८ ॥

पिबेत् क्षौद्रान्वितं चाल्यं माध्वीकारिष्टमम्बु वा ।

माहेन्द्रं तसशीतं वा कौपं सारसमेव वा ॥ ३९ ॥

प्रघर्षोद्धर्तनस्नानगन्धमाल्यपरो भवेत् ।

लघुशुद्धाम्बरः स्थानं भजेदक्लेदि वार्षिकम् ॥ ४० ॥

वर्षाविधिमाह—आदानेत्यादि । देहस्य दुर्बलत्वे पक्ताऽपि दुर्बलो भवति, देहबलानुविधायित्वाद्देहः । एतच्च बलिनां बली भवतीत्यत्र व्युत्पादितम् । स दुर्बलो बलिः । अनिलादीनामिति अनिलप्रधानानाम् । वर्षाषु वातादयः कुतः कुप्यन्तीत्याह—भूवा-ष्पादित्यादि । भूवाष्पः प्रभावादेव त्रिदोषकोपकः । मेघनिस्यन्दो वातश्लेष्मकारकः । अम्लपाकता जलस्य वर्षास्वभावकृता पित्त-श्लेष्मकरी । अग्निबले क्षीणे इत्यनेनादानाहितमग्निमाग्न्यमपि दोषप्रकोपकमिति दर्शयति । अभिमान्यं चापाकविदाहाभ्यां कफपित्तकारि, धातुपोषकरसानुत्पादाच्च धातुक्षयेण वातकारि । एतेन वर्षाषु वह्निमान्येन वातादिकोपः, वातादिकोपेन च वह्निमा-न्यमिति दर्शितम् । यदुक्तं **वाग्भटे**—“भूवाष्पेणाम्लपाकेन मल्लेन च वारिणा । वह्निनेव च मन्देन तेष्विलन्योऽप्यद्विषु ॥ साधारणो विधिः कार्यस्त्रिदोषघ्नोऽग्निवीर्यः” (वा. सू. अ. ३) इति । उदकप्रधानो मन्थ उदमन्थः । पानम् उदकादि, भोजनं रक्तशाल्यादि, तयोः संस्काराः संस्कारवन्त्यन्नपानानितीत्यर्थः । क्षौद्रं च यद्यपि वातप्रकोपि, तथाऽपि वार्षिककृद्दशमनाथं खल्य-मात्रया क्षौद्रान्वितपदेन विहितम् । विशेषशीत इति हेतुगर्भ-विशेषणः; तेनात्यर्थशीते दिवसे यस्मान्महालयस्य वातस्य कोपो भवति तत्तत्सज्जयार्थं वर्षाकालप्रभावक्रियमाणपित्तच-यानुषुषोऽयमम्ललवणयोः रूपयोगः कर्तव्य इति दर्शितं भवति ॥ ३३-४० ॥

वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहस्रैवाकर्दमभिः ।
 तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥ ४१ ॥
 तत्रात्रपानं मधुरं लघु शीतं सत्तिककम् ।
 पित्तप्रशमनं सेव्यं मात्रया सुप्रकाङ्क्षितैः ॥ ४२ ॥
 लावान् कषिज्जलानिगानुरभ्रच्छरभान् शशान् ।
 शालीन् सयवगोधूमान् सेव्यानाहुर्धनात्यये ॥ ४३ ॥
 तिक्तस्य सर्पिषः पानं विरेको रक्तमोक्षणम् ।
 धाराधरात्यये कार्यमातपस्य च वर्जनम् ॥ ४४ ॥
 वसां तैलमवश्यमौदकानूपमामिषम् ।
 श्वारं दधि दिवास्वप्नं प्रगवातं चात्र वर्जयेत् ॥ ४५ ॥
 दिवा सूर्याशुसंतप्तं निशि चन्द्राशुशीतलम् ।
 कालेन पक्कं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् ॥ ४६ ॥
 हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचि ।
 स्नानपानावगाहेषु हितैमम्बु यथाऽमृतम् ॥ ४७ ॥
 शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च ।
 शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥ ४८ ॥

शरद्विषमाह—वर्षेत्यादि । उचितम् अभ्यस्तम्, ‘उच सम-
 वाये’ इत्यस्माद्धातोः; शीतसुचितान्यङ्गानि येषां, तेषाम् । सह-
 स्रैवेति पदेनाक्रमेण शरदि तीव्रातपसंबन्धादनभ्यस्तात् पित्तप्र-
 कोपो न्याय्य इति दर्शयति । आचितमिति वर्षासु । प्राय-
 इत्यनेन वर्षासु पित्तचयप्रतिकूलं विधिं प्रयत्नेनाचरतो न
 भवत्यपि पित्तचयः, शरदि तु प्रकोपो न भवतीति दर्शयति;
 एतच्च सामान्यन्यायेन श्लेष्माणो वातस्य च चयप्रकोपयोर्बोद्ध-
 व्यः; यदि वा, प्रायः पित्तं प्रकुप्यति श्लेष्मा चानुबलत्वेने-
 त्यर्थः । यदुक्तं—“तस्य चानुबलः कफः” (चि. अ. ३) इति ।
 लघ्विति अभिसन्धुक्षणार्थम् । अत्र वहेः समानेनापि पित्तेन
 द्रवांशसंबन्धेनाभिमान्यं कियते । यदुक्तं ग्रहण्यध्याये—“आ-
 ग्लावयद्धन्यलनं जलं तप्तमिवानलम्” (चि. अ. १५) । उत्स-
 र्गसिद्ध एव भोजनस्य मात्रावत्त्वे मात्रायेति वचनं मात्रातिक्रमे-
 णैव विशेषतो भूरिदोषवद्दर्शनार्थम् । सुप्रकाङ्क्षितैः सुबुधुक्षितैः ।
 उरत्रो मेषः । घनात्यय इति पुनर्वचनं शरत्प्रवेश एवैतदुक्त-
 विधिकरणं ग्रन्थाधिक्यात् सूचयतीति व्याख्यानयन्ति; वयं तु
 पश्यामः—पर्यायशब्दानां पुनः पुनः करणे यत्र तात्पर्यं शास्त्रे
 प्रतीयते तत्र तदेव वाच्यं, यत्र तु तात्पर्यान्तरं न प्रतीयते
 तत्र वाक्यभेदेनैव पुनरभिधानमिति । धाराधराणां मेधानाम-
 त्ययोऽदर्शनम् । तेन, प्रव्यक्तार्थां शरदि तिक्तसर्पिःपानं विरे-
 कादि च कार्यम् । क्रमश्चात्राचार्यस्याभिप्रेतः, तेन प्रथमं तिक्त-
 सर्पिष्पानं, तेन पित्ताप्रशान्तौ विरेकः, तेनायुशान्तौ शोणित-
 बुधौ च सत्सां रक्तमोक्षणं; रक्तं चात्र कालस्वभावाद्बुध्यत्वेव
 प्रायः; यदाह—“शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं संप्रबूध्यति”

(सू. अ. २४) इति । दिवेत्यादि ।—सूर्याशुतापादेव दिवेति
 लब्धे दिवेति सकलदिनव्याप्त्यर्थम् । सूर्यतप्तमिति वक्तव्येऽशु-
 ग्रहणं मेघावरणरहितं शुसूर्यग्रहणार्थम् । संतप्तमित्यत्र संशब्दः
 परितस्तापोपदर्शनार्थः । एवं निशीत्यादि च व्याख्येयम् । चन्द्रा-
 शुग्रहणेन च निशि सौम्यांशसंबन्धं लक्षयति । कालेनेति शर-
 त्कालस्वभावेन । पक्कमिति वर्षास्नानवभूषमिसंबन्धजनितवै-
 च्छिल्यव्यमलत्वाददिदोषरहितम् । यतः पक्कं ततो निर्दोषं दोषा-
 जनकमित्यर्थः । अगस्त्येनाविषीकृतमित्यगस्त्योदयेन प्रभावा-
 द्रर्षासु मेघसंबन्धोरगल्लादिसंबन्धात्सविषमविषं भवतीति
 वाच्यम् । हंसोदकमिति एवभूतोदकस्य संज्ञा; हंसशब्देन सूर्या-
 चन्द्रमसावमिधीयेते, तान्यां शोणितसुदकं हंसोदकं; यदि
 वा हंससेवायोग्यं हंसोदकं, हंसाः किल विशुद्धमेवोदकं भजन्ते ।
 अवगाहः चिरं जलावस्थानम् । शारदानीति माल्यविशेषमना-
 तैवकुसुमनिषेधार्थम् । प्रदोष इति निशाप्रवेश एव परं चन्द्र-
 दिमसेवा; नोपरि, शिशिरमयात् । अत्र पूर्ववर्तुसात्म्यपरिख्यागो
 भविष्यद्दुतासात्म्याभ्यासश्च पूर्ववर्तन्तसप्ताहागाम्युत्पादिसप्ताहयोः
 कर्तव्यः । यदुक्तं वाग्भटे—“ऋतुरन्त्यादिसप्ताहावृत्तुसन्धिरिति
 स्मृतः । तत्र पूर्वं विधिस्त्याज्यः सेवनीयः परः क्रमात्” (वा.
 सू. अ. ३) इति ॥ ४१-४८ ॥

इत्युक्तमृतुसात्म्यं यच्चेष्टाहारव्याप्रायम् ।

उपशते यदौचित्यादौकासात्म्यं तदुच्यते ॥ ४९ ॥

उपसंहरति—इत्युक्तमित्यादि । ऋतुसात्म्यप्रवृत्तेनाभ्यास-
 सात्म्यं दर्शयति—उपशते इत्यादि । उपशते सुखयति, अपथ्य-
 मपि सत्तिकारं न जनयति । कुत इत्याह—औचित्यात् अभ्या-
 सादित्यर्थः; अपथ्यमपि हि निरन्तराभ्यासाद्विषमिवाशीविषस्य
 नोपघातकं भवतीति भावः ॥ ४९ ॥

देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः ।

सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च ५०

देशसात्म्यं रोगसात्म्यं च दर्शयति—देशानामित्यादि ।
 देशानामनूपादीनां, गुणैः ज्ञेहगौरवादभिः सह विपरीतगुणं
 ज्ञेहगौरवविपरीतगुणैरौक्यलवबुक्ते जाङ्गलमांसधादि; अद-
 नीयमाद्यं, चेष्टितं च व्यायामादि, देशसात्म्यमिच्छन्त्यायुर्वे-
 दविद इत्यर्थः । एवमामयानां च विपरीतगुणमित्यादि व्याख्ये-
 यम् । गुणशब्दश्चेह धर्ममात्रवचनः, यथोच्यते—द्रव्यगुणो
 द्रव्यधर्म इत्यर्थः । तेन विपरीतप्रभावादीनामपि ग्रहणं भवति ।
 आमयशब्देन चामयहेतुरपि गृहीतव्यः । तत आमयविपरीता-
 नाम्, आमयहेतुविपरीतानां, तथा प्रभाववैपरीत्यात्विपरीता-
 र्थकारिणां च ग्रहणं भवति । तदुदाहरणानि यथावसरं निदानं
 करिष्यामः । आद्यग्रहणेनौषधाहारयोर्ग्रहणं, चेष्टितग्रहणेन
 स्वप्नाभ्यासादीनां ग्रहणं व्याख्येयम् ॥ ५० ॥

१ ‘मेघावरणरहितं शुसूर्यग्रहणार्थम्’ इति पा० । २ ‘सौम्याशुस-
 वन्धं’ इति पा० । ३ गङ्गाधरस्तु ‘ओकसात्म्यं’ इति पठति,
 ‘ओकादौचित्यात् सात्व्यमित्योक्तः सात्व्यमित्युच्यते’ इति च व्याख्या-
 नयति ।

तत्र श्लोकः—

कृतावृतौ नृभिः सेव्यमसेव्यं यच्च किंचन ।

तस्याशितौ निर्दिष्टं हेतुमत् सात्म्यमेव च ॥ ५१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
तस्याशितौ नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

उक्तमध्यायार्थमुपसंहरति—कृतावित्यादि । अत्र हेमन्ते
असेव्यं कण्ठरवेण यद्यपि न प्रतिपादितं तथाऽपि 'स यदा नेन्धनं
युक्तं लभते' इत्यभिधानादल्पभोजनपरिहार उक्त एव भवति;
तेन, कृतावृताविति वीप्सा कृताऽर्थवती भवति; यदि वा
छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायाद्वीप्सोक्ता । हेमन्तपरिहारविधिवच्च
शिशिरपरिहारविधिर्याख्येयः । हेतुमदिति उपपत्तिम्, औचि-
त्यादिहेतुनिर्देशोपपन्नमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामु-
र्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने स्वस्थचतुष्के तस्या-
शितौ नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो नवेगान्धारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

न वेगान् धारयेद्दीमाञ्जातान् मूत्रपुरीषयोः ।

न रेतसो न वातस्य न र्छर्द्याः क्षवथोर्न च ॥ ३ ॥

नोद्गारस्य न जुम्भाया न वेगान् क्षुत्पिपासयोः ।

न बाष्पस्य न निद्राया निःश्वासस्य श्रमेण च ॥ ४ ॥

पूर्वाध्यायाभ्यां स्वस्थहित आहारः प्राधान्येनोक्तः, तस्य
चाहारस्य स्वस्थहितत्वमाहारपाकजमूत्रपुरीषाणामविधारितवे-
गानां बहिर्गमने सति भवतीति मूत्रदिवेगाविधारणोपदेशकं न-
वेगान्धारणीयमाह । इहापि नवेगधारणशब्दस्याभावान्मात्रा-
शितौचवत् पर्यायशब्देन संज्ञा बोद्धव्या । जातानिति जातमा-
त्रान् । वेगः प्रवृत्त्यनुसृतं मूत्रपुरीषादीनाम् । मूत्रग्रहणमादौ
मूत्रस्य पुरीषाद्यपेक्षया बहुवेगत्वात् । मूत्रपुरीषयोरिति क्षुत्पि-
पासयोरिति च समासकरणं प्रायशोऽनयोः सहोत्पाददर्शना-
र्थम् । प्रतिनिषेध्यं नकारकरणं निषेध्यगीरवोपदर्शनार्थम् ।
निःश्वासस्य श्रमेण चेति श्रमोत्थस्य निःश्वाससाविधार्यत्वं दर्श-
यति, यतोऽनन्तरं वक्ष्यति—“अमनिःश्वासधारणात्” इति;
सुश्रुतेऽयुक्तं—“अन्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमूच्छं
अव्वाऽपि शुल्मः” (सू. उ. अ. ५५) इति ॥ १—४ ॥

पतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये ।

पृथक्पृथक्चिकित्सायै तान्मे निगदतः शृणु ॥ ५ ॥

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।

विनामो वंक्षणाहाः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ६ ॥

स्वेदावगाहनाभ्यङ्गान् सर्पिषश्चावपीडकम् ।

मूत्रे प्रतिहते कुर्यान्नविधं वस्तिकर्म च ॥ ७ ॥

पक्काशयशिरःशूलं वातवर्जोऽप्रवर्तनम् ।

पिण्डकोद्वेष्टनाध्मानं पुरीषे स्याद्विधारिते ॥ ८ ॥

स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च वर्तयो वस्तिकर्म च ।

हितं प्रतिहते वर्चस्यन्नपानं प्रमाथि च ॥ ९ ॥

मेढ्रे वृषणयोः शूलमङ्गमदौ हृदि व्यथा ।

भवेत् प्रतिहते शुके विवर्जं मूत्रमेव च ॥ १० ॥

तत्राभ्यङ्गोऽवगाहाश्च मदिरा चरणायुधाः ।

शालिः पयो निरुहश्च शस्तं मैथुनमेव च ॥ ११ ॥

संज्ञो विण्मूत्रवातानामध्मानं वेदना क्लमः ।

जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ १२ ॥

क्लेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।

पानानि वस्तयश्चैव शस्तं वातातुलोमनम् ॥ १३ ॥

कण्डूकोठावचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्वराः ।

कुष्ठहृल्लासवीसर्पाश्छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥ १४ ॥

भुक्त्वा प्रच्छर्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् ।

रुक्षाक्षपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥ १५ ॥

मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्वितार्थावमेदकौ ।

इन्द्रियाणां च दौर्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ॥ १६ ॥

तत्रोर्ध्वजनुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सनावनः ।

हितं वातघ्नमाद्यं च घृतं चैतत्तरमक्तिकम् ॥ १७ ॥

हिक्का श्वासोऽरुचिः कम्पो विवन्धो हृदयोरसोः ।

उद्गारनिग्रहात्तत्र हिक्कायास्तुल्यमौषधम् ॥ १८ ॥

विनामाक्षेपसंकोचाः सुतिः कम्पः प्रवेपनम् ।

जुम्भाया निग्रहात्तत्र सर्वं वातघ्नमौषधम् ॥ १९ ॥

काश्यदौर्बल्यवैवर्ण्यमङ्गमदोऽरुचिर्भ्रमः ।

क्षुद्रेगनिग्रहात्तत्र स्निग्धोष्णं लघु भोजनम् ॥ २० ॥

कण्ठास्यशोभो बाधिर्यं श्रमः सौदो हृदि व्यथा ।

पिपासानिग्रहात्तत्र शीतं तर्पणमिष्यते ॥ २१ ॥

प्रतिश्यायोऽक्षिरोगश्च हृद्रोगश्चावचिर्भ्रमः ।

वाँष्पनिग्रहात्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ २२ ॥

१ 'शिरोरुक्कृच्छ्रमूत्रता' इति पा० । २ 'मूत्रजेषु तु पाने च प्रा-
ग्भक्तं शस्यते घृतम् । जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम् ॥
अवपीडकमेतच्च संज्ञितं' इति वाग्भटः (सू. अ. ४) । ३ 'वातव-
र्जोनिरोधनम्' इति पा० । ४ 'वातमूत्रपुरीषाणां संज्ञो ध्मानं क्लमो
रुजा' इति पा० । ५ 'कासोऽरुचिः' इति पा० । ६ 'श्वासः' इति
पा० । ७ 'वाँष्पस्य निग्रहात्तत्र' इति पा० ।

१ 'वम्याः' इति पा० ।

च. सं. ७

जुष्माऽङ्गमर्दस्तन्द्रा च शिरोरोगोऽक्षिगौरवम् ।
निद्राविधारणात्तत्र स्वप्नः संवाहनानि च ॥ २३ ॥
गुल्महृद्गोक्षसंमोहाः श्रमनिःश्वासधारणात् ।
जायन्ते तत्र श्वामो वातघ्न्यश्च क्रिया हिताः ॥ २४ ॥
वेगनिग्रहजा रोगा य एते परिकीर्तिताः ।
इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं वेगानेताश्च धारयेत् ॥ २५ ॥

यद्वेगविधारणे ये रोगास्तेषां यच्चिकित्सितं तदल्पवचन्यत्वात् प्रकरणागतत्वाच्च ब्रूते—वस्तिमेहनयोरित्यादि । मेहनं शिश्नेः । विनमनं शरीरस्य विनामः । अवपीडको बहुमात्रप्रयोगः, मात्राधिकत्वेन हि भेषजं दोषान् पीडयतीति कृत्वा; अन्यत्राप्युक्तम्—“अवपीडकसर्पिर्भिः कोष्णैर्धृततैलैर्केस्तथाऽभ्यङ्गैः” इति । त्रिविधमिति निरुहानुवासनोत्तरवस्थात्मकम् । पिण्डका जातुलङ्घामध्यमांसपिण्डका । वर्तयः फलवर्तयः । प्रमाथि अनुलोमनम् । चरणायुधः कुकुटः । रुजा जठर इति संबन्धः । ‘भोजनानि’ ‘पानानि’ ‘बस्तय’ इति त्रयं वातातुलोमनं शस्तमिति योज्यम् । कोदो वरदीदृष्टाकारः शोधः । व्यङ्गः श्यामवर्णं मण्डलं मुखे । हृल्लासः उत्कृष्टः । अर्धावभेदः अर्धमस्तकवेदनम् । आद्यं खाद्यं भोजनमित्यर्थः । चकारात् खेदादयोऽपि वातघ्ना इति सूचयति । यद्यपि सुश्रुते मूत्रादीनां त्रयोदशानां विधारणाच्च योदशोदावर्ता अभिधीयन्ते, तथाऽपीहोद्योदरीये मूत्रपुरीषवातशुक्लमिक्ष्वधुषिघातजा एव परं षड्दावर्ता अभिधातव्याः; उद्गारादिनिरोधजानां वातनिरोधज एवोदावर्तंऽन्तर्भावमिवाभिप्रायतः; यदि वा मूत्रादिविघातज एव विकारे चरकाचार्यस्य उदावर्तसंज्ञाऽभिप्रेता, नाप्यत्रेति न विरोधः । सुहृमुद्वुरङ्गानामाक्षेपणमाक्षेपः; पर्वणामाकुञ्चनं संकोचः । सुप्तिः स्वप्नोऽज्ञानम् । श्रमणं श्रमो येन चक्रस्थितमिवात्मानं मन्यते । सादः अज्ञावसादः । तर्पयतीति तर्पणम् । संवाहनं पाणिना पादादिप्रदेशे सुखमभिहननमुन्मर्दनं च ॥ ५—२५ ॥

इमांस्तु धारयेद्वेगान् हितार्थी प्रेत्य चेह च ।

साहसानामशस्तानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥ २६ ॥

वेगानामविधायित्वेनोक्ताल्लोभादीनामपि वेगा अविधार्थाः स्तुरित्याह—इमांस्त्वित्यादि । प्रेत्य जन्मान्तरे । इहेति इह जन्मनि । सहसा आत्मशक्तिमनालोच्य कियत् इति साहसं, तत्तु गजामिमुखधावनादि । अशस्तानाम् अप्रशस्तानामनिष्टफलानामपि यावद् । मनोवाक्कायकर्मणामित्यत्र कर्मशब्दो व्यापारवचनः ॥ २६ ॥

लोभशोकभयक्रोधमानवेगान् विधारयेत् ।

नैर्लज्येर्थातिरागणामभिध्यायाश्च बुद्धिमान् ॥ २७ ॥

अशस्तं मनसः कर्म दर्शयति—लोभेत्यादि । लोभः विषयेऽनुत्तिता प्रार्थना, शोकः पुत्रादिविनाशजं दैन्यम्, भयम् अपकारकात्सुखभयजं दैन्यम्, क्रोधः प्रद्वेषो येन प्रज्वलितमिवा-

त्मानं मन्यते, मानः सदसद्गुणाध्यारोपेणात्मन्युत्कर्षप्रत्ययः । जुगुप्सितगोपनेच्छा लज्जा, तदभावो नैर्लज्यः; समाने द्रव्ये परसंबन्धप्रतिषेधेच्छा ईर्ष्या; अतिराग उचित एव विषये पुनः पुनः प्रवर्तनेच्छा । अभिध्या मनसा पराभिद्रोहचिन्तनं, यदि वा परद्रव्यविषये स्मृष्टा ॥ २७ ॥

परुषस्यातिमात्रस्य सूचकस्यानुत्तस्य च ।

वाक्यस्याकालयुक्तस्य धारयेद्वेगमुत्थितम् ॥ २८ ॥

अशस्तं वचनकर्माह—परुषत्वेत्यादि । परुषं परोद्वेजकं वचनम् । अतिमात्रं बहु । सूचकं परानिष्टजनकमभिधायकम् । अत्युत्तमं अपार्थक्यम् । अकालयुक्तम् अप्रस्तावागतम् ॥ २८ ॥

देहप्रवृत्तिर्यथा काचिद्विद्यते परपीडया ।

स्त्रीभोगस्तेयहिंसाद्या तस्यावेगान्विधारयेत् ॥ २९ ॥

अशस्तं देहकर्माह—देहेत्यादि । परपीडया परपीडानिमित्तमित्यर्थः । स्त्रीभोगः परस्त्रीभोगः, स्तेयं परद्रव्यग्रहणं, हिंसा विधिरहिता प्राणिपीडा; आदिग्रहणादुद्योद्यमिमुखपादप्रसारणादि गृह्यते ॥ २९ ॥

पुण्यशब्दो विपापत्वान्मनोवाक्कायकर्मणाम् ।

धर्मार्थकामान् पुरुषः सुखी भुङ्क्ते चिन्तोति च ॥ ३० ॥

एवं कृते यद्व्रति तदर्थयति—पुण्येत्यादि । पुण्यः पावनः शब्दो यस्यासौ पुण्यशब्दः । भुङ्क्ते चिन्तोति चेति उत्पन्नादविरोधतः फलोपयोगेन भुङ्क्ते; चिन्तोति चोत्पादयति चापरानित्यर्थः ॥ ३० ॥

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्वैर्यार्था बलवर्धिनी ।

देहव्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥ ३१ ॥

अविधार्थप्रवृत्तीन्मूत्रादीन् विधार्थप्रवृत्तीन् साहसार्थं च दर्शयित्वा विधार्थविधार्थप्रवृत्तिं व्यायाममाह—शरीरेत्यादि । देहस्य व्यायामो देहव्यायामः, देहग्रहणान्मनोव्यायामं चिन्तनादि निराकरोति; संख्याता संज्ञिता । या च इष्टा अभिप्रेता, एतेन भारहरणाद्याऽनित्य कार्यावशात् क्रियमाणा चेष्टा निरस्यते, चङ्क्रमणरूपा तु क्रिया प्राप्यते । स्वैर्यं स्थिरा शरीरस्य, तदर्थम् । मात्रया अनपारिपरिमाणेन; एतावती चेयं शरीरचेष्टा मात्रावती यावत्ता लघवादयो वक्ष्यमाणा भवन्ति, चेष्टातियोगवक्ष्यमाणाश्च श्रमभ्रमौदायो न भवन्ति । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्बलमेधाभिप्रदमिन्द्रियबोधनम्” (सु. नि. अ. २४) इति ॥ ३१ ॥

लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्वैर्यं दुःखसहिष्णुता ।

दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥ ३२ ॥

१ ‘परात्यामिधायकं’ इति पा० । २ ‘उत्पन्नानविरोधतः फलोभोगेन’ इति पा० । ३ ‘भ्रमकुमादयः’ इति पा० । ४ ‘क्षेप्तसहिष्णुता’ इति पा० ।

१ ‘शेफः’ इति पा० । २ ‘हितैषी’ इति पा० । ३ ‘निष्फलानां’ इति पा० ।

श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा रक्तपित्तं प्रतामकः ।
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ ३३ ॥
(स्वेदगमः श्वासवृद्धिर्गात्राणां लाघवं तथा ।
हृदयाद्युपरोधश्च इति व्यायामलक्षणम् ॥ १ ॥)

यथोक्तव्यायामगुणानाह—लाघवमिलादि । दोषक्षयोऽत्र
श्लेष्मक्षयोऽभिप्रेतः; यदि वाऽभिकर्तृत्वेन त्रिदोषक्षयोऽपि । उक्तं
हि—“श्रमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामभिस्त्रिभौ” इति । व्याया-
मातिप्रवृत्तिदोषमाह—श्रम इत्यादि । क्लम इह मनह्निद्रिय-
ग्लानिः । क्षयो धातुक्षयः । प्रतामक एव प्रतामकः श्वासवि-
शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

व्यायामहास्यभाष्याध्वग्राभ्यधर्मप्रजागरान् ।
नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानतिमात्रया ॥ ३४ ॥

इदानीं व्यायामतुल्यत्वेनान्यान्यतिमात्रत्वेन निषेद्धमाह—
व्यायामेत्यादि । यद्यप्यतिव्यायामो निषिद्धस्तथाऽपीह पुनरभि-
धीयते अतिभाष्यादिष्वपि तद्दोषश्रमकृमादिप्रादुर्भूतः; यदि वा
पूर्वमनभ्यस्तव्यायामातिसेवा निषिद्धा, इह तु अभ्यस्तस्यापि
निषेधः । यदाह—नोचितानपि; उचितानप्यभ्यस्तानपीत्यर्थः ।
अपिशब्दादनभ्यस्तानां नितरां निषेधो लभ्यते । भाषणं भा-
ष्यम्, अध्वशब्देनाध्वगमनं, आभ्यधर्मो मैश्वरम् ॥ ३४ ॥

एतानेवंविधांश्चाभ्यासो योऽस्तिमात्रं निषेवेत ।
गर्ज सिंह इवाकपैर्न सहसा स विनययति ॥ ३५ ॥
(अतिव्यायामभाराच्चकर्ममिश्रातिकर्तिताः ।
क्रोधशोकमयायासैः क्रान्ता ये चापि मानवाः ॥ १ ॥
बालवृद्धप्रवाताश्च ये चोच्चैर्वहुभाषकाः ।
ते वज्रैर्युय्यायामं क्षुधितास्तृप्तिताश्च ये ॥ २ ॥)

एवंशब्देन गुरुभारहरणदर्पशिलाचालनादि शृङ्खलेः क्लि-
खलप्रमाणः खलोल्लेकाद्वज्रं कर्षन् पाठयन् खदेहानुचित-
व्यायामात् पश्चाद्वातक्षोभेण विपद्यते, तेनायं दृष्टान्तः सङ्गतार्थः;
यदि वा सिंहोऽष्टापदोऽभिप्रेतः, स च क्लिगर्ज व्यापाह पृष्ठे
क्षिपति, ततस्तत्कोपविपद्यते, तेन दृष्टान्तो व्याख्येयः ॥ ३५ ॥

उचितादहितताद्रीमान् क्रमशो विरमेन्नरः ।
हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥ ३६ ॥
प्रक्षेपापचये ताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत् ।
एकान्तरं ततश्चोर्ध्वं ह्यन्तरं व्यन्तरं तथा ॥ ३७ ॥

हितस्य सेवनमहितस्य परित्यागः कर्तव्य इति पूर्वशुक्लं, तच्च
हितसेवनमहितपरिवर्जनं चाक्रमेण क्रियमाणमक्रमचरितव्याया-
मादिवत् प्रत्यवायकरं परं भवति, अतस्तत्क्रममाह—उचितादि-
त्यादि । उचितात् अभ्यस्तात् । क्रमशो वक्ष्यमाणेन क्रमेण । हि-
तम् अनभ्यस्तहितम् । कोऽसौ क्रम इत्याह—क्रमश्चेत्यादि । प्रक्षेपो
हितस्य, अपचयोऽहितस्य, ताभ्यां हिताहिताभ्याम् । पादः च-
तुर्धौ भागः, तदूर्ध्वोऽंशः पादांशः, तेन कृतः क्रमः पादांशिकः;

अन्ये तु पादसांशः पादांश इति षोडशं भागं वणयन्ति । स च
हिताहितयोगुपपत्प्रक्षेपापचये पादांशिकः क्रमः, प्रथममेकान्तर-
मेकाहमन्तरा कृत्वेत्यर्थः; ततः प्रथमहितपादप्रक्षेपाहितपादा-
पचयाभ्यासादूर्ध्वं द्वितीयपादप्रक्षेपापचये ह्यन्तरं बहमन्तरीकृत्य
क्रमो भवेत्; तथा द्वितीयपादाभ्यासादूर्ध्वं तृतीयपादप्रक्षेपाप-
चये त्र्यहमन्तरीकृत्य क्रमो भवेत्; चतुर्थपादप्रक्षेपापचये तु
कालनियमो नास्ति, अत ऊर्ध्वं प्रक्षेपापचयाभावाच्चतुष्पाद-
संपूर्णस्य पथ्यस्यानवधिसेव्यत्वात् । अयं पिण्डार्थः—अपथ्या
यवकादयोऽभ्यस्तास्ते लाज्याः, रक्ताशल्यादयः पथ्या अनभ्य-
स्तास्ते सेव्याः; तत्र प्रथमदिने यवकपादत्रयं रक्ताश्लीनामेकः
पादैः; द्वितीये दिवसे द्वौ पथ्यस्य पादौ द्वावपथ्यस्य, एवं तृतीये,
एवं द्वितीयपादाभ्यासो ह्यन्तरो भवति; चतुर्थे त्रयः पादाः
पथ्यस्य एकोऽपथ्यस्य, एवं पञ्चमे षष्ठे च, एवं तृतीयपादा-
भ्यासस्तृतीयन्तरो भवति; सप्तदिनप्रवृत्तिं तु चतुष्पादपथ्याभ्यासः ।
यैदि वाऽन्तरशब्दो व्यवधिवचनः, तथाशब्दाच्चतुर्न्तरमिति च
लभ्यते; तेनायमर्थः—प्रथमे दिवसेऽपथ्यपादत्रयं पथ्यस्यैकः
पादः, द्वितीये सर्वमपथ्यं, तृतीये द्वौ पथ्यस्य द्वावपथ्यस्य, एवं
चतुर्थे, पञ्चमे तु दिने पथ्यस्य भाग एकद्वयोऽपथ्यस्य, एवं

१ “पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा लजेत्” इति वागमरः
(सू. अ. ७) । “यदि तु तदपथ्यमभ्यस्तं तथा सालीभूतं यस्मिन्
तुर्धौनापि लज्जमाने शरीरबाधा शम्भते वह्निमान् वा, तथा
पादपादेन वा षोडशदिने लजेदिति वाशब्दार्थः” इत्यस्यादत्तः ।
२ “रक्ताश्लीनामेकपादयोगवद्भोजनं” इति पाठः । ३ “यदि पुन-
रन्तरशब्दो व्यवधिवचनस्तदाऽयमर्थः—प्रथमदिने अपथ्यस्य त्रयः
पादाः पथ्यस्य चैकः । द्वितीये दिने सर्वमपथ्यं, पञ्चमे दिने
पथ्यपादसहितोऽपथ्यपादोऽन्तरीकृतः । ततस्तृतीये दिने अपथ्यस्य
द्वौ पादौ, द्वौ च पथ्यस्य । तत्तत्तुर्थे पञ्चमे च सर्वमपथ्यं, एवं
पथ्यपादद्वयसहितमपथ्यपादद्वयं द्वाभ्यामहोभ्यामन्तरीकृतम् । ततः
पुनः षष्ठे दिवसे अपथ्यस्य एकः पादः, त्रयश्च पथ्यस्य । सप्तमे अष्टमे
नवमे च सर्वमपथ्यम् । एवं त्रिभिर्होभिः पथ्यपादत्रयसहितोऽप-
थ्यस्य च एकः पादोऽन्तरीकृतो भवति । ततो दशमदिने सर्वं पथ्यं
सेवनीयम्” इति चरकोपस्कारे योगीन्द्रनाथसेनः । “तत्त्वन्तरश-
ब्दस्य व्यवधानात्तेन प्रथमदिने पथ्यपादापथ्यविपादमानेन भो-
जनं, ततः परमेकदिनं न तथा भोक्तव्यं, किन्त्वपथ्यमभ्यस्तं यत्तदेव
भोक्तव्यं, तदेकदिनं व्यवधाय तृतीये दिने पथ्यपादद्वयापथ्यपादद्वयं
भोक्तव्यं, तदुत्तरं दिनद्वयं न तथा भुक्त्वा किन्त्वपथ्यमपथ्यमेव
भोक्तव्यं, तदिन्द्रयं व्यवधाय षष्ठे दिने पथ्यपादत्रयापथ्यैकपादमा-
नेन भोज्यं, तदुत्तरं दिनत्रयं न तथा भोक्तव्यं, किन्त्वपथ्यमात्रमेतै-
तदिनत्रयं व्यवधाय दशमे दिने पथ्यचतुष्पादभोजनमपथ्यपादचतु-
ष्टयलागः सुतरामिति व्याख्यायते; षोडशांशिकक्रमवादेऽप्येवं च भो-
ध्यमिति; तदसम्भूतं, अहितस्याभ्यासात्तुष्टयः” इति जल्यकल्पतारौ ब-
ङ्गाधरः । अत्राष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां चत्वारि मतानि प्रदर्शितानि,
तानि तत्रैव द्रष्टव्यानि; चक्रदत्तव्याख्यानां तु तत्र प्रदर्शितानि तृती-
यमतेन समानम् ।

घनन्तरीकृतौ भवतः; षष्ठे पथ्यभागप्रथमपथ्यभाग एकः, एवं सप्तमेऽष्टमे च; ततो नवमे भागद्वयं पथ्यस्य चापथ्यस्य च, एवं त्रीण्यहान्यन्तरीकृतानि भवन्ति; ततो दशमे सर्वं पथ्यम्, एवमेकादशे द्वादशे त्रयोदशे च, चतुर्दशे तु पथ्यभागप्रथमैकोऽपथ्यभागः; एवं चतुरन्तरता तथाशब्दसूचित्वा भवति; पञ्चदशाहान् प्रभृति संपूर्णपथ्यतैव ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।

सन्तो यान्त्यपुनर्भावमप्रकम्प्या भवन्ति च ॥ ३८ ॥

एवं कृते किं स्यादित्याह—क्रमेणेत्यादि । क्रमेणेति क्रमेणैव । दोषा इति दोषजनकान्यभ्यस्तान्यपथ्यानि । गुणा इति गुणजनकानि पथ्यानि । अपुनर्भावं यान्ति दोषा इति संबन्धः । अक्रमेण तु सहसाऽपथ्यत्यागे दोषा भवन्त्येव । यदुक्तम्—“असाम्यजा हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात्” (वा. सू. अ. ३) इति । अप्रकम्प्या अप्रचाल्या भवन्ति गुणा इति संबन्धः । पथ्यमपि ह्यनभ्यस्तं सहसोपयुज्यमानमरुच्यन्निवधारीजनयति ॥ ३८ ॥

समपित्तानिलकफाः केचित्प्रभांदि मानवाः ।

दृश्यन्ते वातलाः केचित्पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ३९

तेषामनानुराः पूर्वं वातलाद्याः सदानुराः ।

दोषानुशयिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते ॥ ४० ॥

इह स्वस्थहितं सामान्यनैव रक्तशाल्यादि प्रतिपादितं, स्वस्थप्रकृतिभेदेन नानाप्रकारः, अतस्तेषां हितमपि नानाप्रकारमेव, तेन तत्प्रतिपादनार्थं प्रकृतिभेदेमेव तावदाह—समपित्तानिलेखादि । समा अवैकारिकमानावस्थिताः पित्तानिलकफा यस्य स तथा । गर्भादि गर्भाधानादि, शुक्रशोणितजीवसंमूच्छेनावीति यावत् । वातला वातप्रधानाः, एवं पित्तलाः श्लेष्मलाश्च । सर्वत्र गर्भावीति योज्यम् । अत्र पित्तप्रहणमादौ छन्दोऽङ्गोपादौ, यदि वा पित्तसमानस्य बह्वैर्गौरवप्रदर्शनार्थः, यदि वा प्रकृत्यास्मै वातस्याप्राधान्यरूपानार्थं, वातप्रकृतिरिति सर्वत्र प्रत्यवो भवति । इह च प्रत्येकदोषप्रकृतिप्रहणेनैव द्वन्द्वप्रकृतिरपि प्राह्यः, संयोगस्य संयोगिनामान्तरियकत्वात्, निदान इव वातादिज्वराभिधानेन द्वन्द्वज्वराभिधानं, तेन रोगभिषजितीयोक्ता द्वन्द्वजा अपि तिस्रः प्रकृतयो गृहीता भवन्ति; अन्ये तु द्वितीय-केचिद्वहणाद्वन्धाधिक्येन तद्वहणं वर्णयन्ति । तेषामिति समवातपित्तश्लेष्मकृत्यादीनां च मध्ये । पूर्वं इति समप्रकृतयः । सदानुरा इति स्वस्थव्यवहारभाजोऽपि स्फुटिताङ्गत्वविषमामित्रादियुक्ता यस्यादित्यर्थः । स्वस्था अप्येते कस्माद्रोगिण्य इत्याह—दोषानुशयितेत्यादि । दोषानुशयिता उल्वणवातादिभाविताऽव्यभिचारीणीति यावत् । देहप्रकृतिः देहस्वास्थ्यमिति यावत् । एते-

नैतेषां वातलादीनां मुख्यं स्वास्थ्यं नास्ति, किं तर्हि उपचारस्वस्था एत इति दर्शयति । ननु, गर्भावीत्यनेन शुक्रशोणितजीवानां संसर्गे यथाभूता वातादयः समा विकृता वा तथाभूतैव प्रकृतिर्भवति, सा च प्रकृतिर्वाजीवमनुवर्तते तिष्ठं विना, यदुक्तं सुश्रुते—“प्रकोपो वाऽन्यभावो वा क्षयो वा नोपजायते । प्रकृतीनां स्वभावेन, जायते तु गतायुषि” (सु. शा. अ. ४) इति; तत्र यदा समप्रकृतेर्वातप्रकृतेर्वाऽऽक्षेपादिर्वातविकारो भवति, तदा वातस्य प्रकृतिभूतस्याधिक्यं भवत्येव; यदा च वातप्रकृतेः पित्तविकारो भवति, तदा वातप्रकृतेरन्यथाभावः पित्तप्रकृतिर्लभ्यते भवति; यदा तु समप्रकृतेरन्यत्रदोषक्षयो भवति प्राकृतस्वकर्महानिलक्षणस्तदाऽसौ प्रकृतिक्षयो भवति; यदुक्तं दोषक्षयलक्षणे—“कर्मणः प्राकृताद्यानिर्गुह्यंऽपि विरोधिनाम्” (सू. अ. १८) इति । अत्रोच्यते—प्रकृतिप्रसन्नरोगोत्पत्तौ न प्रकृतिभूतस्य बुद्धिः, किं तर्हि हेतुवन्तरजनितस्य वातादेस्तत्र विकारकारित्वं, प्रकृतिभूतस्तु दोषस्त्रोपदर्शको भवति, यदुक्तं—“कालदृश्यप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि सन्ततम् । निष्प्रयत्नीकः कुस्ते तस्माज्ज्ञेयः सुदुःसहः” (चि. अ. ३) इति; वातप्रकृतेस्तु पित्तविकारोत्पत्तौ वातः प्रकृतिभूतस्तथैव करचरणस्फुटनादिकं कुर्वन्नास्ते, न तस्यागन्तुना पित्तविकारेण किंचित् क्रियते; वातादीनां तु स्वमानात् क्षयः प्राकृतकर्महानिलक्षणे न शुक्रशोणितसंसर्गकालजस्य प्रकृतिभूतस्य दोषस्य बीजभूतस्य क्षयमावहत्येति न प्रकृतिभूतदोषक्षयः; यदि वा, प्रकृतेः प्रकोपान्यथाभावक्षया न भवन्तीति प्रकृतित्वेनेति ब्रूमः; तेन समप्रकृतिर्वातप्रकृतिर्भवति, वातप्रकृतिः पित्तप्रकृतिर्न भवति समप्रकृतिर्वा; विकारावस्था तु हीनाधिकवातत्वादिलक्षणा भवतीत्यर्थः । नच वाच्यं—प्रकृतिभूतानां वातादीनां दूषणात्मकानां कथं न शरीरबाधकत्वं, सैहजातत्वेन तथाविधविनाशकविकारकर्तृत्वात्; यदुक्तं सुश्रुते—“विषजातो यथा कीदो विषेण न विषयते । तद्वत्प्रकृतिभिर्देहस्तजातत्वाच्च बाध्यते” (सु. शा. अ. ४) इति; न बाध्यते नातिबाध्यत इति बोद्धव्यं, वातादिप्रकृतेर्निलवातादिविकारगृहीतत्वात् । तदुक्तमिह “वातलाद्याः सदानुराः” इति । उक्तं चाश्ववैद्यके—“सर्वान् प्राणश्रुतो हन्ति नूनं कायगतं विषम् । अस्मिन्वापि समुल्लभा दृश्यन्ते कृमयो यथा ॥” तथा च विषमो दोषः प्रकृतिं नातिबाधते” इति । नच वातादयो वृद्धाः शुक्रशोणितसंसर्गे यथा दुष्टवातादिविकारवन्तं गर्भं कुर्वन्ति तथा गर्भजनकत्वमेव शुक्रशोणितयोः कस्मान्न निव्रन्तीति वाच्यं, वातादिप्रकोपणामेव हीनमध्योत्तमानां नानाशक्तित्वात्; प्रबला वातादयो विनाशयन्ति, हीनास्तु विकृतिमात्रं जनयन्ति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

विपरीतगुणस्तेषां स्वस्थवृत्तेर्विधिर्हितः ।

समस्वैरसं सात्स्यं समधातोः प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

१. 'हितानामपि नानाप्रकारत्वमुच्यते' इति पा० । २. 'शुक्रशोणितजीवसंमूच्छेनात् प्रभृतीति यावत्' इति पा० ।

१. 'विकारित्वं' इति पा० । २. 'सहजत्वेन' इति पा० ।

तेषामिति सदातुराणां वातलावीनाम् । विपरीतगुणो वाता-
दिगतरोक्ष्यादिविपरीतस्नेहादिगुण इत्यर्थः । समाः सर्वे रसा
यत्र तत्तथा; समत्वं चेहातुरूपत्वमभिप्रेतं, नतु तुल्यमानत्वं; न
हि स्वस्थभोजने यावान्मधुर उपपुज्यते, तावन्मानाः कद्वादयोऽ-
पीति; यदि वा समशब्दोऽविरुद्धवचनः, तेनोपोदिकामत्स्यादि-
प्रतिपादनीयविरुद्धरसवर्जितं सर्वैरसमित्यर्थः । एवं च प्रकृत्यपेक्षः
समधातुं प्रति सर्वैरसोपयोगः ऋतुविहितेन “तस्मात्प्रासरसमये
स्निग्धाम्ललवणान् रसान्” (सू. अ. ६) इत्यादिना विशेष-
विधानेन युक्तः सन् सर्वैरसमेवांम्ललवणैरसोत्कटं भोजनं हेमन्ते
फलति; वातप्रकृतेस्तु कटुतिक्तकषायवर्जितं प्रभूतमैशुराम्ललवण-
भोजनं हेमन्ते भवति; एवमन्यत्रापि देहप्रकृत्यनुसृत्यभावपर्या-
लोचनयाऽऽर्तुगुणं तर्कणीयम् । यदुक्तं वाग्भटेन—“नित्यं सर्वैरसा-
भ्यासः स्वसाधिक्यमृतावृत्तौ” (वा. सू. अ. ३) इति ॥४१॥

द्वे अधः सप्त शिरसि खानि स्वेदमुंखानि च ।

मलायनानि बाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैः ॥ ४२ ॥

मलवृद्धिं गुरुतया लाघवान्मलसंक्षयम् ।

मलायनानां बुध्येत सङ्गोत्सर्गादतीव च ॥ ४३ ॥

स्वास्थ्योत्पत्तिकारणमभिधाय स्वास्थ्यप्रतिबन्धकदोषसंचय-
निर्हरणमभिधातुं दोषसंचयस्य लक्षणान्येव तावद्वक्तुमाह—द्वे
अध इत्यादि । द्वे गुदलिङ्गे । खानि छिद्राणि । सप्त शिरसीति
द्वे श्रोत्रे, द्वौ नासापुटौ, द्वे अक्षिणी, मुखं च; स्वेदमुखानिति
लोमवृक्षपानि; एतानि सर्वाणि मलस्यायनानि । दुष्टैरिति गोबली-
वर्दन्यायेन क्षौणैः, मात्राधिकैरिति दृढैः; येनोत्तरत्र क्षयवृद्धयो-
रपि लक्षणं वदति । मलवृद्धिं गुरुतया मलायनगुरुतयेत्यर्थः,
लाघवान्मलसंक्षयं संक्षयं मलस्य खमानादपि क्षयमित्यर्थः;
यदि वा दुष्टैरिति मात्राधिकैरित्यस्य विशेषणम्, एवं सति लाघ-
वान्मलसंक्षयमिति प्रकृतिस्थान्नालघवान्मलक्षयमित्यधिकस्य मलस्य
क्षयं प्रकृतिस्थत्वमित्यर्थो व्याख्येयः । सङ्गोत्सर्गादतीव चेति
अतीवसङ्गादप्रवृत्तेर्मलक्षयम्, अतीवोत्सर्गान्मलवृद्धिं जानीया-
दित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तान् दोषलिङ्गैरादिश्य व्याधीन् साध्यानुपाचरेत् ।
व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वैर्मात्राकालौ विचारयन् ॥ ४४ ॥

तानिति मलवृद्धिक्षयतामकान् मलवृद्धिक्षयजनितानिति यावत्,
दोषाणां वातादीनां, लिङ्गैः क्षयवृद्धिसंबन्धैः, आदिश्य बुद्ध्या,
ये साध्यास्तानुपाचरेत् । व्याधिप्रतिद्वन्द्वैः व्याधिप्रत्यनौकैः,
हेतुप्रतिद्वन्द्वैः हेतुप्रत्यनौकैः; प्रतिद्वन्द्वशब्देन च विपरीताथै-
कारिणामपि ग्रहणम् । मात्राकालग्रहणं च प्राधान्यात्; तेन,
दोषभेषजादीनामपि ग्रहणं बोद्धव्यं; यदि वा कालग्रहण एव
दोषादीनामवरोधो व्याख्येयः ॥ ४४ ॥

विषमस्वस्थवृत्तानामेते रोगास्तथाऽपरे ।

जायन्तेऽनातुरस्तस्मात् स्वस्थवृत्तपरो भवेत् ॥४५॥

माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ।

सहस्यप्रथमे चैव हारयेदोषसंचयम् ॥ ४६ ॥

स्निग्धस्निग्धशरीराणामूर्ध्वं चाधश्च नित्यशः ।

वस्तिकर्म ततः कुर्यान्नैस्यकर्म च बुद्धिमान् ॥ ४७ ॥

यथाक्रमं यथायोग्यमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।

रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालचित् ॥४८॥

रोगास्तथा न जायन्ते प्रकृतिस्थेषु धातुषु ।

धातवश्चाभिवर्धन्ते जरा मान्यमुपैति च ॥ ४९ ॥

विधिरेव विकाराणामनुपत्तौ निर्दिशति ।

निजानामितरेषां तु पृथगेवोपदेक्ष्यते ॥ ५० ॥

विषमेत्यादि । अनातुरशब्देनातुर्यात् प्रागेवानागतावाधेन
स्वस्थपरेण भवितव्यमिति शिक्षयति । माधवो वैशाखस्तस्य प्रथ-
मश्वेत्तः, एवं नभस्य माद्रस्य प्रथमः श्रावणः, तथा सहस्यस्य
पौषस्य प्रथमो मार्गशीर्षः; एते च मासाश्चैत्रश्रावणमार्गशीर्षा
रोगभिषग्जितीये विमाने (वि. अ. ८) शोधनार्थं वक्ष्यमाणप्रावृ-
डावृत्तकमेण वसन्तप्रावृट्शरद्वर्गता भवन्ति । दृढबलसं-
स्कारेऽपि पठ्यते—“प्रावृट् शुक्रमौ ह्यौ चरद्दर्शनसौ पुनः ।
तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति” (सि. अ. ६) इति,
सुश्रुतेऽपि ऋतुचर्याध्याये दोषोपचयप्रकोपोपशमनमित्तमी-
दृश एव ऋतुकर्मः पठितः । तेन, शोधनमभिधीयमानं शोधना-
र्थोक्तुंक्रमेणैव व्याख्येयम् । वसन्तादीनामन्तमासेषु तु वमना-
द्यभिधानं संपूर्णप्रकोपे भूते निर्हरणेपदेशार्थः; प्रथमेषु हि मासेषु
फाल्गुनाषाढकार्तिकेषु प्रकोपः प्रकृष्यप्रसो न भवति, चित्तस्य ह्यस-
म्यक्प्रकृपितस्याबिलीनस्य सम्यङ्निर्हरणं न भवतीति । अत एव
कपिलबलेऽपि पठ्यते—“मधौ सहै नभसि च मासि दोषान्
प्रवाहयेत् । वमनैश्च विरेकैश्च निरुहैः साधुवासनैः” इति ।
हरिचन्द्रेण तु, सहशब्दोऽयमकारान्तो मार्गशीर्षवचनस्तस्य
सहस्य प्रथमे कार्तिके इति व्याख्यातम् । तन्मतानुसारिणा वाग्भ-
टेन चोक्तं—“श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । ग्री-
ष्मवर्षाहिमचित्तान् वाय्वादीनाञ्च निर्हरेत्” (वा.सू. अ. ३) इति ।
“कार्तिके श्रावणे चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । वर्षादिसंचितान्
दोषान् त्रिमासान्तरितान् हरेत्”—इत्यस्य तु श्लोकस्य केनापि
पठितस्याविरुद्धान्वेषणे बुद्धिमतां न व्यापारः । ऊर्ध्वं चेति वम-
नेन, अध इति विरेकेण, वस्तिकर्मशब्देनास्थापनानुवासनैः; एतच्च
सर्वं वमनादि यथायोग्यतया, न यथासंख्येन; तेन वमनं मधौ
प्रधानं, सहस्यप्रथमे विरेकः, नभस्यप्रथमे वस्तित्वेति भवति ।
यथाक्रमं यथानुपूर्वी, यथायोग्यं यद्यस्य मुख्यते; एतच्च पूर्वण
वमनादिना, उत्तरेण च रसायनादि प्रयोजयेदित्यनेन योज्यम् ।

१ ‘‘ओहादिकर्मप्रयुक्तः’’ इति पा० । २ ‘‘अम्ललवणरसातिरिक्तं’’
इति पा० । ३ ‘‘प्रभूततारम्ललवणभोजनं’’ इति पा० । ४ ‘‘आत्मगुणं’’
इति पा० । ५ ‘‘स्वेदवह्निः’’ इति पा० । ६ ‘‘स्रोतांसि’’ इति पा० ।

१ ‘‘नस्तःकर्म’’ इति पा० । २ ‘‘चरितम्’’ इति पा० ।

सिद्धान्तिनि दृष्टफलानि । रोगास्तथा न जायन्त इति वमनादी-
नाचरतः । धातवश्चाभिवर्धन्त इति रसायनवृष्ययोगात्पुण्योजयत
इति योजनीयम् । निजानामिति छेदः । इतरेषामित्यागन्तुनाम् ।
आगन्तव्यश्चेद् भूतविषवातादिजन्यास्तथा मानसाश्चामिप्रेताः;
येनैतद्विषयमप्यभिधायऽऽगन्तुनामनुत्पत्तावित्याद्युपसंहारमाग-
न्तुकत्वेनैव करिष्यति ॥ ४५—५० ॥

ये भूतविषवाव्यग्निसंस्त्रहारादिसंभवाः ।

नृणामागन्तवो रोगाः प्रज्ञा तेष्पराध्यति ॥ ५१ ॥

ईर्ष्याशोकभयक्रोधमानद्वेषादयश्च ये ।

मनोविकारास्तेऽप्युक्ताः सर्वे प्रज्ञापरधजः ॥ ५२ ॥

ये भूतेत्यादि । भूताः पिशाचादयः, आदिग्रहणात् पातव-
न्धनादीनां ग्रहणम् । प्रज्ञा बुद्धिस्तदपराधोऽज्ञानदुर्ज्ञाने, एतन्मू-
लाश्चैते भूताभिषद्वादय ईर्ष्यादयश्च । यद्यपि च निजा अपि
प्रज्ञापराधमूला एव; यदुक्तं—“प्रज्ञापराधाख्याहितानर्थान् पञ्च
निषेवते” (सू. अ. २८) इति, तथाऽपि ते प्राधान्यात्
प्रज्ञापराधजनितबाह्यावातादिरूक्षमोजनादिजन्यत्वेन तथाऽन्तरा
वातादिजन्यत्वेन वृथक्त्वेनोच्यन्ते ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।

देशकालात्मविज्ञानं सहृत्तस्यानुवर्तनम् ॥ ५३ ॥

आगन्तूनामनुत्पत्तावेव मार्गो निदर्शितः ।

प्राज्ञः प्रागेव तत् कुर्याद्वितं विद्याद्यदात्मनः ॥ ५४ ॥

आगन्तुमानसपरिहारे हेतुमाह—त्याग इत्यादि । इन्द्रियो-
पशमः इन्द्रियाणां स्वविषयेऽलम्पटलं, स्मृतिः पुत्रादीनां विनश्व-
रत्वस्वभावाद्यनुस्मरणं; यदुक्तम्—“स्मृत्वा स्वभावं भावानां
स्मरन् दुःखाद्विसृज्यते” (शा. अ. १); एतच्च द्वयं मानस-
रोगप्रतिघातकम् । देशज्ञानाच्च न्यग्रहादव्युत्पत्तौ गृहीतदेशवर्ज-
नादि भवति, कालज्ञानात् पौर्णमास्यादिवक्ष्यमाणभूताद्यभिघात-
कौलादिवर्जनम्, आत्मज्ञानात् स्वशक्तिपर्यालोचनया प्रचरतो
बलवदभिघातादिपरिवर्जनादि व्याख्येयम् । सद्बुतमिन्द्रियोपक-
मणीये वक्ष्यमाणम् । प्रागेवेति अनुत्पत्तेर्वेव रोगेषु ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

आतोपदेशप्रज्ञानं प्रतिपत्तिश्च कारणम् ।

विकाराणामनुत्पत्तावुत्पत्तानां च शातये ॥ ५५ ॥

अथ किं हितमित्याह—आतोपदेश इत्यादि । आत्मा ज्ञान-
वन्तो रागद्वेषरहिताः पुरुषाः, यद्वक्ष्यति—“रजस्तमोभ्यां
निर्मुक्ताः” (सू. अ. ११) इत्यादि; प्रतिपत्तिरुपदिष्टार्थस्य
सम्यगवबोधः; एतद्वयं कारणं विकाराणामनुत्पत्तौ हेतुवर्जनेन,
उत्पत्तानां च शातये कारणं तत्किंत्सानुष्ठानेनेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

१ ‘प्रपञ्चेनोच्यते’ इति पा० । २ ‘आगन्तुमूलकारणपरिहारे’
इति पा० । ३ ‘‘भिषातादिवर्जनम्’ इति पा० । ४ ‘आतोपदेशः
प्रज्ञानं’ इति पा० ।

पापवृत्तवचःसत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः ।

मर्मोपहासिनो लुब्धाः परवृद्धिद्विषः शठाः ॥ ५६ ॥

परापवादस्तयश्चपला रिपुसेविनः ।

निर्घृणास्त्यक्तधर्माणः परिचर्या नराधमाः ॥ ५७ ॥

बुद्धिबिधायवःशीलधैर्येस्मृतिसमाधिभिः ।

वृद्धोपसेविनो वृद्धाः स्वभावज्ञा गतव्यथाः ॥ ५८ ॥

सुमुखाः सर्वभूतानां प्रशान्ताः शंसितव्रताः ।

सेव्याः सन्मार्गचकारः पुण्यश्रवणदर्शनाः ॥ ५९ ॥

आतोपदेशग्रहणार्थमनाहान् वर्ज्यान् पापवृत्तेत्यादिना,
सेव्यांश्चाहान् बुद्धीत्यादिना दर्शयति । वृत्तं चेष्टितं शरीरव्या-
पारः, सर्व्वं मनः; एषां पापत्वं पापहेतुत्वात् । शठाः क्रूराः ।
निर्घृणा निष्कृपाः । बुद्ध्यादिभिर्बुद्धाः प्रभूतप्रशस्तबुद्ध्यादियुक्ता
इत्यर्थः । गतव्यथा गतशोकादय इत्यर्थः । सुमुखाः प्रसन्नमुखः ।
शंसितव्रताः कथितव्रताः ॥ ५६—५९ ॥

आहाराचारचेष्टासु सुखार्थी प्रेत्य चेह च ।

परं प्रयत्नमातिष्ठेद्बुद्धिमान् हितसेवने ॥ ६० ॥

आहाराचारचेष्टास्ति निर्धारणे सप्तमी, तेनाहाराचार-
चेष्टानां मध्ये यद्वितं तस्य सेवने प्रयत्नमातिष्ठेदिति फलति;
आचारः शास्त्रविहितमनुष्ठानम् ॥ ६० ॥

न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् ।

नामुद्ररूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्वित्तं ॥ ६१ ॥

ज्वरासृक्पित्तवीर्यसर्पकुष्ठपाण्डूमास्यधमान् ।

प्रासुयात्कामलां चोत्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ ६२ ॥

दधोऽनेकप्रकारनिषिद्धत्वादिह्यात्रोदाहरणार्थं दधिभोजन-
विधमाह—न नक्तमित्यादि । अत्र न नक्तमित्यत्र नोष्णमित्यत्र
च नकारः कियया संबध्यते, तेन निशि उष्णं दधि सर्व्वथैव न
सेव्यम् । अघृतशर्करमित्यादौ च निषेधो नञा संबध्यते, तेनो-
भयप्रतिषेधात् सशर्करं भुञ्जीतेत्यादि वाक्यार्थो भवति । तेन
घृतादीनां मध्येऽन्यतमसंबन्धेनापि दध्युपयोज्यं भवति । न
नक्तमित्यादिविद्वहापि नकारस्य किययासंबन्धे सुद्रूपसहितस्या-
प्यघृतशर्करैरत्यमस्येव दध्न इत्यनुपादेयत्वं स्यात् । जतूकर्णे-

१ ‘परनारीप्रवेशिनः’ इति पा० । २ ‘अवलम्बितनिषमाः’
इति पा० ।

३ ‘अस्यये’—“अलक्ष्मीदोषयुक्तत्वावक्तं तु दधि वर्जितम् ।

ऋणलं स्यात् सर्वापि दधि मारुतघटनम् ॥

न च सन्धुष्येत् पित्ताहारं च विपाचयेत् ।

शर्करासंयुतं दद्यात्पृष्ठादाहनिवारणम् ॥

सुद्रूपेन संयुक्तं दद्यात्प्रक्तानिषाणम् ।

धूरसं चात्यदोषं च क्षौद्रयुक्तं भवेदधि ॥

उष्णं पित्तालकृदोषान् धात्रीयुक्तं तु निहरेत् ॥”

इति कनिधधिकः पाठ उपलभ्यते ।

नापि घृतादीनां मिलितानामयोगाद्ध्वसेव्यसुक्तम् । यदुक्तं—
“नाश्रीयाद्भि नक्तुष्णं वा न घृतमधुशर्करासुदामलकैर्विना
वा” इति ॥ ६१-६२ ॥

तत्र श्लोकाः—

वेगा वेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषां च भेषजम् ।
येषां वेगा विश्वायाश्च यदर्थं यद्धिताहितम् ॥ ६३ ॥
उचिते चाहिते वर्ज्यं सेव्ये चातुचिते क्रमः ।
यथाप्रकृतिं चाहारो मलायनगदौषधम् ॥ ६४ ॥
भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधं च यत् ।

वर्ज्याः सेव्याश्च पुरुषा धीमताऽऽत्मसुखार्थिना ६५
विधिना दधि सेव्यं च येन यस्मात्तद्विजः ।
नवेगान्धारणेऽध्याये सर्वमेवावदन्मुनिः ॥ ६६ ॥
इत्यग्निवेशश्रुते तच्चे चरकप्रतिस्फुटे श्लोकस्थाने
नवेगान्धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अध्यायार्थसंग्रहे हिताहितमिति सेव्यासेव्यं व्यायामहा-
स्यादि । भविष्यतामनुत्पत्तौ भेषजमिति मांषवप्रथमे मासी-
त्यादिनोत्पन्नानां च शान्तय इत्यन्तेन ॥ ६३-६६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्य टीका-
युर्वेदरीपिकाख्यायां द्वितीये स्वस्थचतुष्के नवे-
गान्धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

स्वस्थाधिकारे आहाराचारचेष्टाषु परं प्रयत्नमातिष्ठेदित्युक्तं,
तत्राहारचेष्टाः काश्चित् पूर्वाध्यायत्रयेण प्रतिपादिताः, तेनावशि-
ष्टस्वाचारस्याभिधानार्थं तथेन्द्रियमनसामतियोगायोगमध्यायोग-
परिहाररूपचेष्टोपदर्शनार्थं चेन्द्रियोपक्रमणीयमाह । तत्रापि वक्ष्य-
माणचेष्टाचारयोः प्रायेणेन्द्रियादिविषयत्वेनेन्द्रियादीन्येव ताव-
दाह । इन्द्रियस्योपक्रमणं व्याकुर्तुमारम्भः, तमिन्द्रियोपक्रममि-
न्द्रियव्याकरणमधिकृत्य कृतोऽध्याय इन्द्रियोपक्रमणीयः ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु पञ्चेन्द्रियाणि, पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि, पञ्चे-
न्द्रियाधिष्ठानानि, पञ्चेन्द्रियार्थाः, पञ्चेन्द्रियबुद्ध्यो
भवन्ति, इत्युक्तमिन्द्रियाधिकारे ॥ ३ ॥

इहेति इह प्रकरणे पञ्चेन्द्रियाणि, तेन प्रकरणान्तरे दर्शनान्तर-
परिग्रहेण वक्ष्यमाणैकादशेन्द्रियाभिधानेन समं न विरोधः; यतः
सर्वपारिषदमिदं शास्त्रं, तेनायुर्वेदाविरुद्धवैशेषिकसांख्यादिदर्शन-
भेदेन विरुद्धार्थोऽभिधीयमानो न पूर्वापरविरोधमावहतीत्यर्थः ।

१ ‘इन्द्रियादीन्येवादावाह’ इति पा० ।

मनस्तु यद्यपि वैशेषिकमतेऽपीन्द्रियं, शास्त्रकारेणापि मधुर-
सप्रस्तावे “षडिन्द्रियप्रसादनः” (सू. अ. २६) इत्यभिधाना-
दनुमतमेव, तथाऽपीह प्रकरणे चक्षुरादिभ्यो वक्ष्यमाणधिक-
धर्मयोगितया नेन्द्रियत्वेन पठितम् । इन्द्रियादीनि स्वयमेव
व्याकरिष्यति—तत्र चक्षुरित्यादिना । इत्येतावदेवोक्तमिन्द्रिया-
धिकारे, ‘पूर्वाचार्यैः’ इति शेषः; एतेनान्यशास्त्रेऽपीन्द्रियाधिकारे
एतावदेवोक्तमिति फलति ॥ ३ ॥

अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं, चेतः’ इत्याहु-
रेके, तदर्थ्यात्मसंप्रदायत्तचेष्टं चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रि-
याणाम् ॥ ४ ॥

चक्षुरादिभ्यो विशिष्टेन धर्मेण मनो दर्शयति—अतीन्द्रिय-
मित्यादि । अतिक्रान्तमिन्द्रियमतीन्द्रियं; चक्षुरादीनां यदिन्द्रि-
यत्वं बाह्यज्ञानकारणत्वं, तदतिक्रान्तमित्यर्थः; यद्यपि मनोऽपि
सुखादिज्ञानं प्रति कारणत्वेनेन्द्रियं, तथाऽपीन्द्रियचक्षुराद्याधि-
ष्टायकत्वविशेषादतीन्द्रियमित्युक्तं; यदि वाऽतीन्द्रियमिति चक्षु-
रादिभ्योऽप्यतीन्द्रियेभ्यः सूक्ष्मतरं, दुर्बलमेषात् । सत्त्वमित्येषा
संज्ञा यस्य तत्तथा । चेत इत्याहुरेक इति परमतस्याप्रतिषेधात्
स्वयमप्यनुमतम् । पर्यायकथनं शास्त्रे व्यवहारार्थम् । तदिति
मनः, ऊर्थो मनोऽर्थः, स च सुखादिबिन्ध्यविचार्यादिश्च, आत्मा
चेतनप्रतिसन्धाता, अनयोः सम्पत् तदर्थ्यात्मसम्पत्, एतदाद्यत्ता
चेष्टा व्यापारो यस्य तत्तथा; तत्रार्थसम्पत् सुखादीनां सन्निकर्ष-
बिन्ध्यादीनामाभिसुख्यं च, आत्मसम्पदर्थग्रहणे प्रयत्नशालित्वं,
मनश्चेष्टा च सुखादिज्ञानं तथा बिन्ध्यचिन्तनादि तथा चक्षुरा-
दीन्द्रियप्रेरणं च । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां या चेष्टा स्वविषय-
रूपादिज्ञानलक्षणा, तत्र प्रत्ययभूतं कारणभूतं मन इति योज्यम् ।
एतेनैतदुक्तं भवति—यदा सुखादयश्चिन्त्यादयोऽपि विषया
भवन्त्याऽऽत्मा च प्रयत्नवान् भवति तदा मनः स्वविषये प्रव-
र्तते, इन्द्रियाणि चाधिच्छति, इन्द्रियाणि च मनोऽधिष्ठितान्येव
स्वविषयज्ञाने प्रवर्तन्ते ॥ ४ ॥

स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्चात्तेकमेकस्मिन्
पुरुषे सत्त्वं, रजस्तमःसत्त्वगुणयोगाच्च; न चाते-
कत्वं, नहोक्तं होक्कालमनेकेषु प्रवर्तते; तस्माच्चै-
ककाला सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिः ॥ ५ ॥

इहानीं तन्मन एकस्मिन् पुरुषे उपाधिभेदादनेकं परमार्थ-
तत्त्वैकमिति दर्शयति—स्वार्थेत्यादि । सत्त्वं मनः । अनेकम्
अनेकमिव, स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणात् तथा रजस्त-
मःसत्त्वगुणयोगाच्च । चकारः परस्परसमुच्चये । स्वार्थस्य मनो-
ऽर्थस्य चिन्त्यस्य व्यभिचरणदिकं बिन्ध्यमर्थं परित्यज्यान्त्या-
र्थस्य ग्रहणादित्यर्थः; एतेनैतदुक्तं भवति—यदेकमेव मनो यदा

१ ‘नेन्द्रियमिन्द्रियत्वेन न पठितम्’ इति पा० । २ ‘तस्यार्थो’
इति पा० । ३ ‘नापवेकं’ इति पा० । ४ ‘न चातेकं होक्कालं
प्रवर्तते’ इति पा० ।

धर्मं चिन्तयेत्तदा धर्मचिन्तकं, यदा धर्मं परिख्यञ्च्य तदेव कामं चिन्तयति तदा कामचिन्तकम्, इत्येवमादिना धर्मभेदेनाभिन्नमपि भिन्नमभिधीयते; एवमिन्द्रियार्थव्यभिचरणेऽपि यदा रूपं गृह्णाति तदा रूपग्राहकं, यदा गन्धं गृह्णाति तदा गन्धग्राहकमिलादि वाच्यम्; एवं सङ्कल्पव्यभिचरणेऽपि व्याख्येयं, तत्र सङ्कल्पः प्रतिपन्नानां भावानामुपकारकं ममेदमपकारकं ममेदमिति वा गुणतो दोषतो वा कल्पनम्; एतद्यभिचरणे च कदाचिद्गुणकल्पकं कदाचिद्दोषकल्पकमिति मनोभेदो व्याख्येयः । तथा एकपुरुषे एकमेव मनो यदा बहुरजोयुक्तं भवति तदा कोवादिमद्भवति, यदा बहुतमोयुक्तं भवति तदाऽज्ञानभयादिमद्भवति, यदा सत्त्वयुक्तं भवति तदा सत्यशौचादियुक्तं भवति, तत्त्वानेकमिव मनो भवति । तदेतत् प्रतिपादितमनेकत्वं परमाश्रितं न भवतीत्याह—न चेत्वादि । न चानेकत्वं मनस इत्यर्थः । चकारादमहत्त्वं च मनस इति समुच्चिनोति । यदुक्तम्—“अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ” (शा. अ. १) इति । कुतो नानेकत्वमिलाह—न हीत्यादि । अनेकमेककालमनेकेषु प्रवर्तते; अनेकं यन्मनः देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रेषु शरीरेषु दृष्टं तदेककाले युगपदनेकेषु रूपज्ञानशब्दज्ञानगन्धज्ञानेषु वर्तते एवं दृष्टं, तद्यदि एकपुरुषेऽपि बहूनि मनांसि स्युस्तदा ताव्यपि युगपदेकपुरुष एव रूपादिज्ञानेषु प्रवर्तन्ते, न तु प्रवर्तन्ते, तस्मादेकमेवैकपुरुषे मन इत्यर्थः । दीर्घां शङ्कुलीं भक्षयतो युगपत् पञ्चज्ञानान्युपलभन्त इति तु ज्ञानं युगपदुत्पलपत्रशतव्यक्तिभेदज्ञानवञ्चानन्तरम् । परमार्थतो युगपज्ज्ञानोत्पत्तौ हि सति विषयसन्निकर्षे सर्वदैव हि युगपज्ज्ञानानि स्युः । अत एव हि कारणान्महत्त्वमपि मनसो नास्ति, महत्त्वे हि सति युगपत्पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानाज्ज्ञानोत्पत्तिः स्यात्, न च भवति, तस्मादेकमणु च मन इति । यस्माच्चैकपुरुषे एकं मनोऽणुपरिमाणं च, तस्मात् कारणज्ञैककाला सर्वेन्द्रियग्रहतिः न युगपदिन्द्रियाणि स्वविषयोपलब्धौ प्रवर्तन्त इत्यर्थः । इन्द्रियाणि मनोऽधिष्ठितानि प्रवर्तन्ते, तेन यदा मनश्चक्षुरधिष्ठिति तदा न घ्राणादीनि, एवं यदा घ्राणमधिष्ठिति तदा न चक्षुरादीनि ॥ ५ ॥

यद्गुणं चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति मुनयो बाहुल्यानुशयात् ॥ ६ ॥

ननु यथैकस्मिन्नेव पुरुषे कदाचिदजोयुक्तं कदाचित्तमोयुक्तं कदाचित् सत्त्वयुक्तं मनो भवति, तत् कथमर्थं सार्विकोऽयं राजस इत्यादिव्यपदेशो भवतीत्याह—यद्गुणमिलादि । ज्ञेन गुणेन सत्त्वादिना युक्तं यद्गुणम्, अभीक्ष्णं पुनः पुनः, सत्त्वं मनः, अनुवर्ततेऽनुवध्नाति, तत्सत्त्वं सार्विकं राजसं तामसं वा उपदिशन्ति, बाहुल्यानुशयात् भूरिसंबन्धादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—सत्यपि गुणान्तरान्वये सत्त्वं बाहुल्यात् सत्त्वकार्याणि सत्यशौचादीनि यस्य भवन्ति स ‘सार्विक’ इति व्यपदिश्यते; एवमपरमपि व्याख्येयम् ॥ ६ ॥

१ गुणान्तरादयः सत्त्वबाहुल्येन’ इति पा० । २ ‘एवमपरत्रापि’ इति पा० ।

मनः पुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति ॥ ७ ॥

उक्तं मैनश्वेदाप्रख्यभूतमिन्द्रियाणां तद्व्याकरोति—मन इत्यादि । मनःपुरःसराणि मनोधिष्ठितानि ॥ ७ ॥

तत्र चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनमिति पञ्चेन्द्रियाणि ॥ ८ ॥

पञ्चेन्द्रियाणीत्युक्तं तद्विद्वद्विज्ञोति—तत्र चक्षुरिलादि । चैष्टे रूपं रूपवन्तं च प्रकाशयतीति चक्षुः । तच्चोभयनयगोलकाधिष्ठानमेकमेव । शृणोत्यनेनेति श्रोत्रम् । जिप्रल्यनेनेति घ्राणम् । रसखाखादयत्यनेनेति रसनम् । स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनम् ॥ ८ ॥

पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि—खं वायुज्योतिरापो भूरिति ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणां प्राधान्येनारम्भकं द्रव्यमिन्द्रियद्रव्यम्; इन्द्रियेषु चक्षुरादौ निर्दिष्टं, प्राधान्यात् । यदुक्तं शालाक्ये—“श्रोत्रत्वक्घ्राणरसनैः श्रेष्ठैरपि सैमन्वितः । बलवर्णाद्युपेतोऽपि नष्टहृक् कुण्डसज्जितः” इति । इन्द्रियद्रव्यनिर्देशे तु उदितत्वेन निर्देशः कुतो वक्ष्यमाणेन “महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा” (शा. अ. १) इति ग्रन्थकमानुरोधेन ॥ ९ ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि—अक्षिणी कर्णौ नासिके जिह्वा त्वक् चेति ॥ १० ॥

इन्द्रियाधिष्ठानमिन्द्रियाश्रयः । यद्यपि चाक्षिणी कर्णौ नासापुटे द्वे तथाऽप्येकेन्द्रियाधिष्ठानत्वेनैकमेवेति कृत्वा “पञ्च” इत्युक्तम् ॥ १० ॥

पञ्चेन्द्रियार्थाः—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥ ११ ॥

इन्द्रियार्था इन्द्रियविषयाः । अत्र च स्पर्शग्रहणेन स्पर्शस्य स्पर्शाश्रयस्य च द्रव्यस्य स्पर्शकार्यसमवेतस्य च परिमाणोदः स्पर्शग्राह्यस्य ग्रहणम् । एवं रूपादिष्वपि वाच्यम् ॥ ११ ॥

पञ्चेन्द्रियबुद्ध्यः—चक्षुर्बुद्ध्यदिकाः; ताः पुनरिन्द्रियेन्द्रियार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजाः, क्षणिका, निश्चयात्मिकाश्च, इत्येतत् पञ्चपञ्चकम् ॥ १२ ॥

असाधारणेन कारणेनेन्द्रियेण व्यपदिष्टा बुद्ध्य इन्द्रियबुद्ध्यः । चक्षुषा असाधारणेन कारणेन जनिता बुद्धिश्चक्षुर्बुद्धिः; एवं श्रोत्रादिबुद्धिषु वाच्यम् । इह चक्षुर्बुद्धिरादावुपदिश्यते, चक्षुर्बुद्धेरेव बहुविषयत्वात् । इन्द्रियबुद्ध्युत्पादसामग्रीमाह—ताः पुनरित्यादि । सन्निकर्षः संबन्धः; स च क्वचित् संयोगः, क्वचित् समवायः; तेन चक्षुर्बुद्ध्यादावात्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन; श्रोत्रबुद्धौ तु श्रोत्रशब्दयोः समवाय इति विशेषः । क्षणिका इति आशुतरविनाशिन्यः, न तु बौद्धिसिद्धान्त-

१ हस्तलिखितपुस्तके ‘मनः’ इति नोपलभ्यते । २ ‘चष्टे आचष्टे’ इति पा० । ३ ‘समर्थितः’ इति पा० । ४ ‘खादितत्वेन’ इति पा० ।

वदेकक्षणवक्ष्यामिः । निश्चयात्मिका वस्तुस्वरूपपरिच्छेदात्मिका । क्षणिकत्वेऽपि वस्तुपरिच्छेदकत्वं प्रदीपौर्ध्वलव-
हुदीनामविरुद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥

**मनो मनोर्थो बुद्धिरात्मा चेत्यध्यात्मद्रव्यगुण-
संग्रहः शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च, द्रव्याश्रितं
च कर्म; यदुच्यते क्रियेति ॥ १३ ॥**

मनोर्थो वक्ष्यमाणो 'मनसस्तु चिन्त्यमर्थः' इत्यनेन । बुद्धि-
रिह मनोवृद्धिर्विवक्षिता, इन्द्रियबुद्धीनां पञ्चपञ्चकेनैव ग्रहणात् ।
आत्मानमधिकृत्याख्यात्मम्; आत्मानमधिकृत्य यानि द्रव्याणि ये
च गुणाः, तेषां संग्रहोऽध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः । तत्र गुणा रूपा-
दिद्रव्यः, शेषं द्रव्यम् । एतदुक्तं भवति—आत्मनोऽपकारकोप-
कारकारणां द्रव्यगुणानामयं संग्रह इति । योऽयं संग्रहः शुभस्य
धर्मस्य सुखस्य च प्रवृत्तौ हेतुर्भवति, अशुभस्याधर्मस्यासुखस्य च
निवृत्तौ हेतुर्भवति; तत्रोक्तसंग्रहस्य सम्यग्गोः शुभस्य प्रवृत्ता-
वशुभस्य निवृत्तौ हेतुर्भवति, अयोगातिरयोगमिथ्यायोगास्तु अशु-
भस्य प्रवृत्तौ हेतवः; यदि वा शुभस्य पूर्वव्याकृतस्य, अशुभस्य
च पूर्वव्याकृतस्य प्रवृत्तेः संसारस्य, निवृत्तेर्मोक्षस्य यथोक्त-
संग्रहो हेतुरिति व्याख्येयः; तत्र संग्रहस्य शुभाशुभहेतुत्वं
पूर्ववदेव व्याख्येयं; दुर्ज्ञातस्तु संग्रहः संसारस्य हेतुर्भवति,
तत्त्वतो ज्ञातस्तु मोक्षहेतुरिति व्याख्येयम् । अध्यात्मद्रव्यगुणा-
दधिकमनुक्तं शुभादिहेतुमाह—द्रव्याश्रितं चेत्यादि । कर्मेत्युच्य-
माने वमनादिष्वपि तथाऽऽस्यसाम्रादिष्वपि कर्मशब्दवाच्येषु
प्रसक्तिः स्यात्, अतस्त्वावृत्त्यर्थं द्रव्याश्रितमिति पदं; तथाऽपि
धर्मावयवयोः कर्मशब्दवाच्ययोः प्रसक्तिः स्यादित्यत उक्तं—
यदुच्यते क्रियेति । कर्मणः पृथक्कृत्वाऽभिधानं पञ्चकर्मादियु-
क्तमैवोऽप्रविष्टत्वात् ॥ १३ ॥

**तत्रातुमानगम्यानां पञ्चमहाभूतविकारसमुदा-
यात्मकानामपि सतामिन्द्रियाणां तेजश्चक्षुषि, खं
श्रोत्रे, घ्राणे क्षितिः, आपो रसने, स्पर्शनेऽनिलो
विशेषणोपपद्यते । तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियं विशेषे-
णात्सत्त्वात्मकमेवार्थमनुगृह्णाति, तत्स्वभावाद्भि-
त्वाच्च ॥ १४ ॥**

संप्रति वैयकसिद्धान्तेन पाञ्चभौतिकानामपि चक्षुरादीनां यथा
तैजसत्वादित्यपदेशो भवति तदाह—तत्रैत्यादि । अनुमानेन
प्रतीयन्त इत्यनुमानगम्यानि; अनुमानं च—चक्षुर्बुद्ध्यादयः
करणकार्याः, क्रियात्वात्; छिदिक्रियावत् । महाभूतानि खादीनि,
तेषां विकारः परिणामविशेषः, समुदायो मेलकः, स आत्मा
समवायिकारणं येषां तानि । विशेषण-अधिकत्वेन । एतदुक्तं
भवति—पाञ्चभौतिकत्वेऽपि तेजोधिकत्वाच्चक्षुस्तेजसं व्यपदि-

श्यते; एवं प्राणादिष्वपि पृथिव्याद्यधिकत्वेन पार्थिवत्वादित्य-
पदेशः । अथ कथं चक्षुस्तेजोधिकं, प्राणं पृथिव्यधिकमित्याद्य-
वधार्यत इत्याह—तत्रैत्यादि । यदिन्द्रियं विशेषाद्भूतत्वेन यदा-
त्मकं यद्भूतारब्धं, तदिन्द्रियं तदात्मकमेव तद्भूतात्मकमेव, अर्थ
विषयमनुगृह्णाति अनुधावति; यत्तेजःप्राधानं तत्तेजःप्राधानमेव वि-
षयं गृह्णातीत्यर्थः, एवं पार्थिवादिष्वपि वाच्यम् । तत्र हेतु-
माह—तत्स्वभावाद्भिमुत्वाच्च । तत्स्वभावादिति ग्राह्याणां रूपा-
दीनां यः स्वभावस्तेजसत्वादिः, चक्षुरादीनामपि तत्स्वभावा-
देवेत्यर्थः; विभुत्वादिति शक्तत्वात्, समानजातीयतेजसादिग्र-
हण एव चक्षुरादीनां शक्तत्वादित्यर्थः । तदनेन ग्रन्थेनैतदनु-
मानमुपदिश्यते—यत्—चक्षुस्तेजसं, रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव
प्रकाशकत्वाद्वाह्यलोकेवत्; रसनामर्थं, रूपादीनां मध्ये रसस्यैव
प्रकाशकत्वाद्भूतोदकेवत्; तथा गन्धः खजातीयगुणोत्कर्षवदि-
न्द्रियग्राह्यः, भूतविशेषगुणत्वाद्व्यपदिश्यादि ॥ १४ ॥

**तदर्थतिथोगायोगमिथ्यायोगात् समनस्कमि-
न्द्रियं विकृतिमापद्यमानं यथाखं बुद्ध्युपघाताय सं-
पद्यते, सौमर्थ्ययोगात् पुनः प्रकृतिमापद्यमानं य-
थाखं बुद्धिमाप्याययति ॥ १५ ॥**

शुभाशुभप्रवृत्तिहेतुरिति यदुक्तं तदुपपादयति—तदर्थेत्यादि ।
तत् इन्द्रियम्, अर्थस्य रूपादिरतिरयोगो रूपाद्यतिदर्शनम्, अयोगो
हीनमात्ररूपादिदर्शने सर्वज्ञो रूपाद्यदर्शने च, मिथ्यायोगो विकृ-
तबीभत्सरूपादिदर्शनेन । समनस्कं मनसा सहितं, विकृतिं विका-
रमापद्यमानं; समनस्कमिति विशेषणं कुर्वन् चक्षुराद्युपघातान्म-
नसोऽबुद्धिप्रत्यक्षेयादिलक्ष्णो विकारो भवतीति दर्शयति । य-
थाखं या यस्यात्मीया बुद्धिः । सामर्थ्ययोगात् समयोगात् । पुनः-
शब्दः पूर्वपक्षाभावादेतयति । प्रकृतिं स्वभावम्, आपद्यमानम्
अनुविधीयमानम्; 'इन्द्रियम्' इति शेषः । यथाखं बुद्धिमाप्या-
ययतीति आत्मीयात्ममीयां बुद्धिं सातत्वेन जनयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

**मनसस्तु चिन्त्यमर्थः । तत्र मनसो मनोबुद्धेश्च
त एव समानातिहीनमिथ्यायोगाः प्रकृतिविकृतिहे-
तवो भवन्ति ॥ १६ ॥**

पूर्वं मन उक्तं, तस्य ग्राह्यं विषयमाह—मनसस्तु चिन्त्य-
मर्थ इति । इन्द्रियनिरपेक्षं मनो यद्गृह्णाति तच्चिन्त्यं
(यदि वा, इन्द्रियरहीतमेवार्थं यत् पुनरिन्द्रियनिरपेक्षं मनो
गृह्णाति तच्चिन्त्यम्) । एतच्च प्राधान्यादुक्तं; तेन मनो-
र्थानां सुखानीमानमुपादानं दोषत्वेन नैवोद्भावनीयम् । त एवे-
त्यादि मनोविषयस्य चिन्त्यस्य समयोगस्तथाऽतिहीनमिथ्यायो-
गाश्च । प्रकृतिः अविकारः स्वभाव इति यावत्; विकृतिः वि-
कारः । तत्र चिन्त्यस्य सम्यग्रयोगो मनसो मनोबुद्धेश्च प्रकृतिहे-
तुर्भवति, अतिरयोगादयस्तु चिन्त्यस्य मनसो मनोबुद्धेश्च चिन्तन-

१ 'वस्तुस्वरूपपरिच्छेदात्मिका' इति पा० । २ 'प्रदीपौर्ध्वलव'
इति पा० । ३ 'शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च द्रव्याश्रितं कर्म यदु-
च्यते सा क्रियेति' इति योगीन्द्रनाथसेनसंमतः पाठः ।

१ 'समयोगात्' इति पा० । २ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके
नोपलभ्यते । ३ अस्यापि 'मनसा समं' इति हस्तलिखितपुस्तकेऽ-
धिकं पठ्यते ।

ध्यानादिलक्षणया विकृतेहेतवो भवन्तीति वाच्यम् । अचिन्तनातिचिन्तनभयानकचिन्तनैर्मनोऽपि विकृतं मनोबुद्धिमपि विकृतां जनयतीति भावः ॥ १६ ॥

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपत्तानामनुपत्तापाय प्रकृतिभावे प्रयतितव्यमेभिर्हेतुभिः; तद्यथा—सात्त्व्येन्द्रियार्थसंयोगेन बुद्ध्या सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्यकर्मणां सम्यक् प्रतिपादनेन, देशकालात्मगुणविपरीतोपासनेन चेति । तस्मादात्महितं चिकीर्षता सर्वेण सर्वं सर्वदा स्मृतिमास्थाय सहृत्तमनुष्ठेयम् ॥ १७ ॥

तरीदृशे कर्तव्यमाह—तत्रेत्यादि । अनुपत्तापाय अनुपत्तापायः उपपातकहेतुवर्जनेनेत्यभिप्रायः । प्रकृतिभावे निर्विकारत्वकरणे; भेषजोपयोगिनेत्यभिप्रायः । सात्त्व्येन्द्रियार्थसंयोगेनेति इन्द्रियार्थसमयोगेन । बुद्ध्या सम्यगिदं मम हितमिदं ममाहितमित्यवेक्ष्यावेक्ष्य । कर्मणां प्रवृत्तीनां सम्यक्प्रतिपादनेनेति अहितकर्मपरित्यागेन हितकर्मचरणेन च । एतेन प्रज्ञापरामृष्टाहितप्रवृत्तिनिषेधेन हितार्थप्रवृत्त्युपदेशः कृतो भवति । एतेन चासात्त्व्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापरामृष्टाभ्यामनागतबाधप्रतिषेधरूपा चेष्टोक्ता भवति । उत्पन्नविकारप्रतिषेधोपायस्तु देशकालेत्यादिना कथ्यते; गुणशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, आत्मशब्देन प्रकृतिविकारयोर्ग्रहणम् । तस्मात् कर्मणां क्रियारूपाणां शास्त्रविहितत्वेन प्रतिपादितानां सम्यगनुष्ठानमारोप्यहेतुः । तच्च कर्म हितं सद्दत्तानुष्ठानरूपम् । तस्मात् कारणादात्महितं कर्तुमिच्छता, स्मृतिमास्थायवाधानेन सद्दत्तोपदेशं स्मृत्यलेश्यं, सतां वृत्तमनुष्ठानं देहवाङ्मनःप्रवृत्तिरूपं सद्दत्तमनुष्ठेयम् । इह जन्मनि जन्मान्तरे च शान्तिशोचाचारान्तिशोचजनितधर्मप्रभावात्रिवर्गमव्याकुलमुपयुजानास्तिष्ठन्तीति 'सन्त' इत्युच्यन्ते, अहमिमांस्तु विद्यमाना अप्यप्रशस्तावस्थानत्वेन । 'असन्त' इत्युच्यन्ते ॥ १७ ॥

तद्व्यनुतिष्ठेन्न युगपत् संपादयत्यर्थद्वयमारोग्यमिन्द्रियविजयं चेति; तत् सद्दत्तमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेत्ता । तद्यथा—देवगोब्राह्मणगुरुबुद्धसिद्धाचार्यानाञ्चयेत्, अग्निमुपचरेत्, ओषधीः प्रशस्ता धारयेत्, द्वौ कालावुपस्थेत्, मलायनेष्वभीक्ष्णं पादयोश्च वैमल्यमादध्यात्, त्रिः पक्षस्य केशश्मश्रुलोमनखान् संहारयेत्, नित्यमनुपहतवासाः सुमनाः सुगन्धिः स्यात्, साधुवेशाः, प्रसिद्धकेशैः, मूर्धश्चोन्नग्राणपादतैलनित्यः, धूमसाः, पूर्वाभिभाषी, सु-

मुखः, दुर्गन्धश्च्युपपत्ता, होता, यथा, दाता, चतुष्पथानां नमस्कृता, वलीनामुपहर्ता, अतिथीनां पूजकः, पितृभ्यः पिण्डदः, काले हितमितमधुरार्थवादी, वक्ष्यात्मा, धर्मात्मा, हेतावीर्ण्यः, फले नेर्ण्यः, निश्चिन्तः, निर्भीकः, ह्रीमान्, धीमान्, महोत्साहः, दक्षः, क्षमावान्, धार्मिकः, आस्तिकः, विनयवृद्धि-विद्याभिजनवयोवृद्धसिद्धाचार्याणामुपासिता, छत्री दण्डी मौली सोपानत्को युगमात्रदग्विचरेत्, मङ्गलाचारशीलः, कुचेलालिखकण्टकामेध्यकेशतुपोत्करभस्मकपालस्नानबलिभूमीनां परिहर्ता, प्राक् श्रमाद् व्यायामवर्जी स्यात्, सर्वप्राणिषु बन्धुभूतः स्यात्, क्रुद्धानामनुनेता, भीतानामाश्वासयिता, दीनानामभ्युपपत्ता, सत्यसन्धः, सामप्रधानः, परपरहृषवचनसहिष्णुः, अमर्षघ्नः, प्रशमगुणदर्शी, रागद्वेषहेतूनां हन्ता च ॥ १८ ॥

सद्दत्तानुष्ठानं दर्शयति—तद्वित्यादि । सद्दत्तानुष्ठानेन नात्यश्रयमभिलषेदित्याद्यनुष्ठानेनेन्द्रियं यज्यते, यज्जगद्भ्यासात्तदिन्द्रियं जीयत इत्युक्तमिन्द्रियविजयं चेति; यस्मादेवं गुणं सद्दत्तानुष्ठानं तत् तस्मात् सद्दत्तमुपदेक्ष्यामः; अखिलेन कार्त्तयेन । द्वौ कालौ सायं प्रातः, उपस्थेत् स्नायात्; यदि वा उपस्थेत् सन्ध्यमुपासीत । त्रिः पक्षसेति पञ्चभिः पञ्चभिर्दिनैः, यदि वा क्षारपाणिवचनग्रामाभ्यात् पक्षशब्दोऽयं मासे वतैते, पतति पक्षदशाह्वाभ्यां पक्षरूपाभ्यां मास इति पक्षदशाहः पक्षोऽभिधीयते, एवं पतति ऋतुमासभ्यां पक्षरूपाभ्यामिति मासोऽपि पक्षमिधेयः; उक्तं च क्षारपाणी—“त्रिमासस्य रोमनखान् संहारयेत्” इति । अनुपहतवासा अम्लानवासाः । प्रसिद्धकेशः प्रसाधितकेशाः; इह केशप्रसाधनाभिधानात् पूर्वं केशसंहारेण वचनं तीर्थादिप्राप्तमित्येतेन कृतमुपघनह्नातकादिविषयम् । पूर्वाभिभाषी प्रथमसंभाषणशीलः । दुर्गन्धश्च्युपपत्ता दुर्गतिपतितानां रक्षिता । यथा यज्ञकारकः । वक्ष्यात्मा वक्ष्येन्द्रियः, आत्मशब्दोऽयमिन्द्रियवचनः । हेतावीर्ण्युरिति येन हेतुनाऽयं धनवान् विद्यावान् वा जातः स हेतुर्न कथं भवेदिति प्रयत्नवता भवितव्यमिति दर्शयति । फले नेर्ण्युरित्यनेन परस्य न धनादिफलसंबन्धनिवारणेच्छा कर्तव्येति दर्शयति । निर्भीक इति उपस्थितेऽपरिहार्यं भय-हेतौ बोद्धव्यं, शक्यपरिहारेषु तु दृष्टादृष्टप्रत्यवायहेतुषु मेतव्यमेव । अभिजनों विद्वद्बुद्धिः । सर्वप्राणिषु बन्धुभूत इति तु यद्यपि राजद्विष्टप्रतितापीनामधर्मभयाच्चिकित्सां न करोति, तथाऽपि तेष्वापि करुणाद्रिहृदयत्वेन मन्तव्यम् । अभ्युपपत्ता उपकारार्थं स्वीकर्ता । सत्यसन्धः प्रतिज्ञातार्थनिर्वाहकः ।

१ 'विपरीतोपदेवनेन' इति पा० । २ 'शास्त्रे हितत्वेन' इति पा० । ३ 'तद्व्यनुष्ठानं' इति पा० । ४ 'अग्निवेत्ता' इति न पठ्यते कनिष्ठपुस्तके । ५ 'नित्यमनुपहतवासाः' इति पाठः । ६ 'योमीन्द्रनाथसेनस्तु' 'सुमनःसुगन्धिः स्यात्' इति पाठः, 'सुमनोऽयः पुण्येः पुष्पलज्जलैः, सुगन्धिः स्यात्' इति च व्याख्यानयति । ७ 'प्रसाधितकेशः' इति पा० ।

१ 'विनयवृद्धिविद्याभिजनवतामुपासिता' इति पा० । २ 'मौलिमान्' इति, 'मौनी' इति च पा० । ३ 'नक्तं युगमात्रदग्विचरेत्' इति पा० । ४ 'शमप्रधानः' इति पा० । ५ 'अहतवासा अच्छिन्नवासाः' इति पा० ।

अमर्षैः अक्षमा, तां हन्तीति अमर्षतः । प्रशमं शान्तिं गुणत्वेन द्रष्टुं शीलं यस्य स प्रशमगुणदर्शी ॥ १८ ॥

नानृतं ब्रूयात्, नान्यस्त्रियम-
मिलपेक्षान्यधियं, न वैरं रोचयेत्, न कुर्यात् पापं,
न पापेऽपि पापी स्यात्, नान्यदोषान् ब्रूयात्,
नान्यरहस्यमागमयेत्, न भूमिकैर्न नरेन्द्रद्विष्टैः
सहासीत नोन्मत्तैर्न परितोऽभूणहन्तृभिर्न क्षुद्रैर्न
दुष्टैः, न दुष्टयानान्यारोहेत, न जैनसमं कठिन-
मासनमध्यासीत्, नानास्तीर्णमनुपहितमविशालम-
समं वा शयनं प्रपद्येत, न गिरिविषमस्तकेष्वनु-
चरेत्, न दुग्ममारोहेत्, न जलोप्रवेगमवगाहेत्, न
कुलच्छायासुपासीत्, नाश्रयुपातमभितश्चरेत्, नो-
च्चैर्हसेत्, न शब्दवन्तं मारुतं मुञ्चेत्, नानावृत्त-
मुखो जुम्भां श्वयुं हास्यं वा प्रवर्तयेत्, न नासिकां
कुष्णीयात्, न दन्तान् विघट्टयेत्, न नखान् वादयेत्,
नास्थीन्यभिहन्तात्, न भूमिं विलिखेत्, न छिन्द्या-
चूर्णं, न लोष्टं मृद्रीयात्, न विगुणमङ्गैश्छेदेत्, ज्यो-
तींष्यनिष्ठमैमैध्मशस्तं च नाभिबीजेत, न हुंकुर्या-
च्छब्दं, न चैत्यध्वजगुपूज्याशस्तच्छायामाक्रामेत्,
न क्षपास्मरसदनचैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनइमशा-
नाघातैरनान्यासेवेत, नैकः शन्यगृहं न चाटवीमनु-
प्रविशेत्, न पापवृत्तान् स्त्रीमित्रभृत्यान् भजेत्,
नोत्तमैर्विरुध्येत, नावरानुपासीत, न जिह्वं रोच-
येत्, नानार्यमाश्रयेत्, न भयमुत्पादयेत्, न
साहसातिस्वप्रजागरक्षानपानाशनान्यासेवेत, नो-
ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेत्, न व्यालानुपसर्पेन्न दंष्ट्रिणो न
विषाणिनः, पुरोवातातपावश्यायातिप्रवाताञ्जह्यात्,
कलिं नारमेत, नासुनिभृतीऽग्निमुपासीत नोच्छिष्टः,
नाधः कृत्वा प्रतापयेत्, नाविगतकृमो नानाहृत-
वदनो न नग्न उपस्पृशेत्, न स्नानशाठ्या स्पृशेदुत्त-
माङ्गं, न केशाग्राण्यभिहन्तात्, नोपस्पृश्य ते एव
वाससी विश्रूयात्, नास्पृष्ट्वा रत्नाज्यपूज्यमङ्गलसु-

१ 'पापः' इति पा० । २ योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'नानासुसमं
कठिनासनमध्यासीत्' इति पठति, 'जानुप्रमाणत्वेन जानुसमं तादृशं
न भवतीति अजानुसमं; कठिनम् अनारुजोत्तरप्रच्छन्नम्, आसनं पी-
ठादिकं नाध्यासीत्' इति च व्याख्यायति । ३ 'सकुलोपसन्नानां स्व-
शोतप्रज्ञानां वा छायां नोपासीत्, पञ्चामिति शेषः' इति गङ्गाधरः ।
योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'कुलच्छायां' इति पठित्वा कुलस्य (नदीतटस्य)
छायां नोपसेवेत, तत्र तिष्ठतस्वात्पातात् भयं स्वपाद' इति च व्याख्या-
यति । ४ 'नासंयुतमुखः' इति पा० । ५ 'ज्योतींष्यनिष्ठमशस्तं
च' इति पा० । 'ज्योतींष्यसि चाभिमध्यमशस्तं च' इति गङ्गाधरसमतः
पाठः । ६ 'शिवं' इति पा० । ७ 'अधतनां' इति पा० । ८ 'ना-
भिभृते' इति पा० ।

मनसोऽभिनिष्क्रामेत्, न पूज्यमङ्गलान्यपसव्यं ग-
च्छेन्नैतराण्यनुदक्षिणम् ॥ १९ ॥

नानृतं ब्रूयादित्यस्य राजयक्ष्मणि "काकांस्तिस्तिरिशब्देन"
(वि. अ. ८) इत्याद्ययथाभाषणोपदेशेन विरोधो न वाच्यः, यतः
परापकारफलमसत्यभाषणमनृतव्याहारदोषेण स्पृश्यते, ननु
परस्य जीवनाथमन्यथाभाषणम्; उक्तं च— "प्राणस्येव सर्वध-
नापहारे पञ्चाचतान्यादुरपातकानि" । आगमयेत् बुध्येत ।
आध्यात्मिकसङ्गतिनिषेधेनैव पतितादिसङ्गतिनिषेधे लब्धे पुनस्तदभिधानं
विशेषप्रतिषेधार्थम् । भूणहा गर्भघातकः । अनुपहितम् अनुप-
धानं गण्डकादिरहितम् । न दुग्ममारोहेदिति सामान्यो विधिः ।
अस्य च विशेषेण रसायनवक्ष्यमाणामलकीदृशारोहणोपदेशेन
महाफलं वा धाया भवत्येव । कुष्णीयात् विघट्टयेत् । इह सद्वृत्तो-
पदेशे यत्र न नखान् वादयेदित्यादौ साक्षाद्दृष्टमष्टं वा फलं न
दृश्यते तत्राप्यष्टफलं वचनप्राप्त्यादेव बोद्धव्यम् । न शवं
हुंकुर्यादित्यत्रागमः— "यः शवं हुंकरोति तेन सोमो बहिनित्यसो
भवति" इति । चैत्यो ग्रामप्रधानतस्तः, आघातनं वधस्थानम् ।
अवरा नीचाः । जिह्वं कुटिलम् । आरादूरात् पापेभ्यो यात आर्यः,
तद्विपरीतोऽनार्यः । अतिशब्दः स्वप्रादिभिः सह प्रत्येकमभिवर्ध-
यते । इह च प्रकरणे साहसकदधिमोजनानीनां येषां प्रकर-
णान्तर एव निषेधः कृतस्तानि पुनर्निषिध्यन्ते प्रकरणवशादेव,
प्रकरणप्राप्तौ ह्यर्थः प्रागुक्तोऽपि पुनरभिधीयमानः प्रकृतप्रत्यक्ष-
न्यूनतासुदस्यति, पुनरभिधीयमानार्थगौरव च दर्शयति, न पुन-
रुक्तदोषमावहति । यदुक्तम्— "अधिकरणवशाद्वाङ्मण्डणदोष-
प्राप्तितोऽर्थसंबन्धात् । सुखार्थं संशयतः शिष्याधियां चाभि-
वृद्ध्यर्थम् ॥ तन्नैव स्यात् पुनरुक्तं पुनरुक्तं नैवेत्ये तद्धि" इति ।
ऊर्ध्वजातुः दण्डायमानः । व्यालाः सर्पाः । अनुमिश्रितः असमा-
हितः, नाधःकृत्वा अभिमिति संबन्धः । ते एव वाससी स्नानवास-
सीत्यर्थः, यदि वा स्नानकालात् पूर्वं घृते । अपसव्यं वामम् ॥ १९ ॥

नारत्नपाणिर्नास्त्रातो नोपहतवासा नाजपित्वा
नाहुत्वा देवताभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नादत्त्वा
गुरुभ्यो नातिथिभ्यो नोपाश्रितेभ्यो नापुण्यगन्धो
नामाली नाप्रक्षालितपाणिपादवदनो नाशुद्धमुखो
नोदङ्मुखो न विमना नाभक्ताशिष्टाशुचिश्च्युत-
परिचरो न पात्रीष्वमेध्यासु नादेशे नाकाले
नाकीर्णे नादत्त्वाऽग्रमश्रये नाप्रोक्षितं प्रोक्षणापदकैर्न
मन्त्रैरनभिमुखितं न कुत्सयन्न कुत्सितं न प्रतिफूलो-
पहितमन्नमाददीत्, न पर्युषितमन्यत्र मांसहरितक-
शुष्कशाकफलभक्ष्येभ्यः, नाशोषभुक् स्यादन्यत्र
दधिमशुलवणसक्तुसर्पिभ्यः, न नक्तं दधि भुञ्जीत्,
न सकूनैकानश्रीयाच्च निशि न भुक्त्वा न बह्व-
द्विनौदकान्तरितात्, न छित्त्वा द्विजैर्मक्षयेत् ॥ २० ॥

१ 'अयथाभाषणोपदेशेन' इति पा० । २ 'तन्नैवसिन् पुनरुक्तं'
इति पा० ।

अनिरूप्य अनिवेद्य । आकीर्णं बहुजनकीर्णं । अन्नस्य प्रोक्ष-
णभिमन्त्रणानि वेदे बोद्धव्यानि । कुतिसतं स्वरूपत एव कदर्थ-
त्वेन निन्दितम् । हरितकम् आर्द्रकादि, शुष्कशार्कं शुष्कपत्रादि,
भक्ष्या मोदकादयः । नाशेषमुक्तं स्यात् निःशेषमोजी न स्यादि-
त्यर्थः । नक्तं दधिभोजननिषेधे आगमः—“दिवा कपित्थे
वसति रात्रौ दधि च सक्तुषु । अलक्ष्मीः कलहाभारा कोविदारे
कृतालया” इति । एकानिति धृतशर्करारहितान् । नोदकान्त-
रितान् नोदकमन्तरा पीत्वैत्यर्थः ॥ २० ॥

नानुजुः क्षुयान्नाद्यान्न शयीत, न वेगितोऽन्य-
कार्यः स्यात्, न वाय्वग्निश्चलितसोमार्कद्विजगुरु-
प्रतिमुखं निष्ठीविका(वात)वर्चोभूत्राण्युत्सृजेत्, न
पन्थानमचमूत्रयेत् जनवति नाक्षकाले, न जप-
होमाध्ययनबलिमङ्गलक्रियासु श्लेष्मसिक्काणकं मु-
ञ्चेत् ॥ २१ ॥

नाद्यादनुजुः, न शयीतानुजुरिति च योज्यम् ॥ २१ ॥

न स्त्रियमवजानीत, नातिविश्रम्भयेत्, न गुह्य-
मनुश्रावयेत्, नाधिकुर्यात् । न रजस्वलां नातुरां
नामिभ्यां नाशस्तां नानिष्टरूपाचारोपचारां नादक्षां
नादक्षिणां नाकामां नान्यकामां नान्यस्त्रियं नान्य-
योनिं नायोनौ न चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशा-
नाघातनक्षत्रलौषधिदिनगुरुसुरादियेषु न सन्ध्य-
योर्नातिथिषु नानुचिर्नाजघमेषजो नाप्रणीतस-
ङ्कल्पो नानुपस्थितप्रहर्षो नाभुक्वाच्चात्यशितो न
विषमस्थो न मूत्रोच्चारपीडितो न श्रमव्यायामोप-
वाससङ्गमामिहतो नारहसि व्यवयं गच्छेत् ॥ २२ ॥

नातिविश्रम्भयेत् नातिप्रश्रयवर्ती कुर्यात् । नाधिकुर्यान् न सर्व-
त्राधिकृतां कुर्यात् । अशस्तां कुष्ठादिसंबन्धेन । नान्ययोनिमित्थ-
स्यान्ते ‘अभिगच्छेत्’ इति शेषः, अन्ययोनिः असवर्णा । ओषध्या-
दिभिरालयशब्दः संबन्धते । नातिथिष्विति न तिथिदासु मैथुनं
प्रतिपत्स्यूर्णमाप्रसृतिषु । अजघमेषजः अनुपयुक्तव्यमेषजः ।
अनुपस्थितप्रहर्षः अजातध्वजोच्छ्रयः । अरहसि अविजने ॥ २२ ॥

न सतो न गुरुन् परिवदेत्, नाशुचिरभिचार-
कर्मचैत्यपूज्यपूजाध्ययनमभिनिर्वर्तयेत् ॥ २३ ॥

न विशुत्स्वनातवीषु नाभ्युदितासु दिक्षु नाग्नि-
संक्षुब्धे न भूमिकल्पे न महोत्सवे नोदकापाते न
महाग्रहोपगमने न नष्टचन्द्रायां तिथौ न सन्ध्ययो-
र्नामुखाद्गुरोर्नावपतितं नातिमात्रं न तान्तं न विस्व-
र्नानवस्थितपदं नातिदुतं न विलम्बितं नातिह्रीवं
नात्युच्चैर्नातिनीचैः स्वरैरध्ययनमभ्यसेत् ॥ २४ ॥

अभ्युदितासु दिक्षु दाहवतीषु दिक्षु । महाग्रहोपगमनं चन्द्र-
सूर्यग्रहणम् । अवपतितं हीनवर्णम् । तान्तं रूक्षस्वरम् । अति-
ह्रीवम् अतिविलम्बितोच्चारणम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

१ ‘नाति, न निषिद्धतिथिषु’ इति पा० ।

नातिसमयं जह्यात्, न नियमं भिन्धात्, न नक्तं
नादेशं चरेत्, न सन्ध्यास्वभ्यवहाराध्ययनस्त्रीस्वप्न-
सेवी स्यात्, न बालवृद्धलुब्धमूर्खवृद्धाङ्गैः सह
सख्यं कुर्यात्, न मद्यवृत्तवेद्याप्रसङ्गरुचिः स्यात्,
न गुह्यं विवृणुयात्, न कश्चिदवजानीयात्, नाहमानी
स्यान्नादक्षो नादक्षिणो नासूयकः, न ब्राह्मणान् परि-
वदेत्, न गवां दण्डमुचिच्छेत्, न वृद्धान् गुरुन्
गणान् नृपान् वाऽधिक्रियेत्, न चातित्रयात्, न
बान्धवानुरक्तकृच्छ्रद्वितीयगुह्यज्ञानं बहिष्कुर्यात् २५

अतिसमयो मिलित्वा बहुभिः कृतो नियमः । न सन्ध्या-
स्त्रियादौ पुनः स्त्रीनिषेधः सन्ध्यासु यावदकर्तव्यस्य न्यूनता-
परिहारार्थमुक्तः, पूर्वं तु स्त्री यथा न सेव्या तन्निखिलेनोपदि-
शता न सन्ध्ययोरित्युक्तम्, इति प्रकरणमेदाच्च पौनरुक्त्यम् ।
ह्रीवो हीनसत्त्वः । क्रिदो निन्दितो रोगादिना । गणान् मिलि-
तान् । कृच्छ्रद्वितीय आपदि सहायः । बहिष्कुर्यात् अवजानी-
यात् ॥ २५ ॥

नाधीरो नात्युच्छ्रितसत्त्वः स्यात्, नाभूतभृत्यः,
नाविश्रब्धस्वजनः, नैकः सुखी, न दुःखस्त्रीलाचा-
रोपचारः, न सर्वविश्रम्भी, न सर्वोभिराङ्गी, न सर्व-
कालविचारी ॥ २६ ॥

नैकः सुखी स्यादिति न सुखहेतुन्याप्रफलाङ्गीत्येक एवाविभ-
ज्योपयुक्त्यादित्यर्थः । शीलं स्वाभाविकं वृत्तम्, आचारः शालोप-
देशानुरूपो व्यवहारः, उपचारः परिच्छदः, एतेषां च दुःखत्वं
दुःखहेतुत्वात् । सर्वविश्रम्भी सर्वेषु विश्रान्ती ॥ २६ ॥

न कार्यकालमतिपातयेत्, नापरीक्षितमभिनिवि-
शेत्, नेन्द्रियवशागः स्यात्, न चञ्चलं मनोऽनुश्रा-
मयेत्, न बुद्धीन्द्रियाणामतिभारमादध्यात्, न
चातिदीर्घसूत्री स्यात्, न क्रोधहर्षावनुविदध्यात्,
न शोकमनुवसेत्, न सिद्धावृत्तेर्कं यच्छेत्तसिद्धौ
दैर्घ्यं, प्रकृतिमभीक्ष्णं स्मरेत्, हेतुप्रभावनिश्चितः
स्यादेतत्वारम्भनित्यश्च, न कृतमित्याश्वसेत्, न वीर्यं
जह्यात्, नापवादमनुसरेत् ॥ २७ ॥

चञ्चलमिति क्रियाविशेषणं, यदि वा मनोविशेषणम् । बुद्धे-
रिन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणाम् । अतिदीर्घसूत्री शतैकविनिपाता-
शङ्की, किंवा दीर्घसूत्री चिरक्रियः । न शोकमनुवसेदिति न
चिरं शोकवशागः स्यात् । उत्तेकम् अतिगर्वम् । प्रकृतिम् उत्प-
त्तिकारणं स्मरेत्; प्रकृतिं पञ्चभूतसमुदायलक्षणानि अस्मात् सरज
रागद्वेषादिभिरभिभूयेत् । हेतुप्रभावनिश्चित इति अस्ति शुभा-
शुभहेतूनां शुभाशुभफलसंबन्ध इति निश्चयमुपेयात्, नात्र
कथं तावान् स्यादित्यर्थः । हेतवारम्भनित्यः शुभहेतुयो(या)गाद्या-
रम्भपरः ॥ २७ ॥

१ ‘दक्षिणान्’ इति पा० । २ ‘औत्सुक्यं’ इति पा० । ३ ‘अति-
हर्षम्’ इति पा० ।

नाशुचिरुक्तमाज्याक्षततिलकुशसर्पपैराक्षि जुहु-
याद्वात्मानमाशीर्भिराशासानः, अग्निं नाप-
गच्छेच्छरीराद्व्युत्तमं प्राणानादधातु विष्णुर्मे बल-
मादधातु इन्द्रो मे वीर्यं शिवा मां प्रविशन्वाप
आपोहिष्ठल्पः स्पृशेत्, द्विः परिमृज्योष्ट्री पादौ
चाभ्युक्ष्य मूर्धनि खानि चोपस्पृशेदद्भिरात्मानं
हृदयं शिरश्च ॥ २८ ॥

उत्तमाज्यं गोसर्पिः । आशीर्भिराशासान इति छेदः । 'अ-
ग्निं' इत्यादिना 'आपोहिष्टा' इत्यन्तः ज्ञानमन्त्रः ॥ २८ ॥

ब्रह्मचर्यज्ञानदानमैत्रीकारुण्यहर्षोपेक्षाप्रशमपरश्च
स्यादिति ॥ २९ ॥

मैत्री सर्वभूतेष्वान्वैनीवाप्रतिकूल प्रवृत्तिः । ननु मैत्रीपरः
स्यादिति विरुद्धमेतत्, येन शास्त्रकार एवायं दिग्बन्धस्वयं-
तादिर्मांसपरित्यागेन वयस्यत्वादियुग्युक्तानां मृगादीनां सद्यस्कं
मांसं सेव्यत्वेनोपदिशन् साक्षान्मैत्रीविरुद्धं हिंसामेवाहः नैवं,
रागत एव प्राणिनां हिंसापूर्वकमांसभक्षणं प्राप्तेऽयमायुर्वेदोप-
देष्टा मांसस्य कृच्छिन्ने कस्यचिद्वित्तं क्वचिन्नाहितत्वमुपदि-
शति, ननु मांसभक्षणं हिंसा वा विदधाति; न ह्ययं मदिराया
अपि स्वस्थव्रते रोगिव्रते वा हितत्वमुपदिशन् मदिरापानं त्र्यु-
पदेष्टा भवति; एवं च रोगाधिकारे राजयक्ष्मादौ मांसोपदेश-
स्तथा शरद्वतुचर्यादौ "लावान् कज्जलाग्नेयान्" (सू. अ. ६)
इत्यादिप्रश्नो लावादिर्मांसहितत्वोपदेशार्थो न हिंसाविधायकः;
तेन रोगिणः स्वस्थाश्च हिंसाफलभाजो भवन्त्येव; यथा—
"श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्राभिचारस्य कामत एव प्राप्त-
त्वाच्छेयेनाभिचारसाधनत्वमात्रमेव विधिर्भूते, तेन श्येनेना-
भिचारकरणेऽधर्मो भवत्येव; अयं त्वत्र विशेषः—यदि हिंसो-
पाजितमांसोपयोगं विना पुरुषो न जीवति, अतो हिंसां करोति,
तदा "सर्वत्रात्मानं गोपायीत" इति वेदवचनविहितत्वात्ता-
विधेर्हिंसा न प्रत्यवायहेतुः, जीवोपायान्तरसंभवे तु पुष्ट्या-
दिप्रयोजना हिंसा प्रत्यवायहेतुरेव; किंच भवतु वाऽऽयुर्वेद-
विहिता हिंसा, तथाऽपि हिंसा दोषार्थमुच्यते; न ह्यायुर्वेदवि-
धयो धर्मेसाधनमेवोपदिशन्ति, किं तर्ह्यारोग्यसाधनं "धातु-
साम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्" (सू. अ. १)
इत्युक्ते ॥ २९ ॥

तत्र श्लोकः—

पञ्चपञ्चकमुद्दिष्टं मनो हेतुचतुष्टयम् ।
इन्द्रियोपक्रमेऽध्याये सहस्रमखिलेन च ॥ ३० ॥
स्वस्थवृत्तं यथोद्दिष्टं यः सम्यगनुतिष्ठति ।
स समाः शतमव्याधिरागुषा न विजुग्यते ॥ ३१ ॥

१ 'नागाच्छरीराद' इति पा० । २ 'मूर्धनि शिरसि स्थितानि
खानि सप्त आंसं, नासापुटे, चक्षुषी, श्रोत्रे च' इति योगीन्द्रना-
थसेन । ३ 'आत्मनीवाप्रतिकूल्येन' इति पा० ।

नृलोकमापूरयते यशसा सायुर्ममतः ।
धर्मार्थवेति भूतानां बन्धुतामुपगच्छति ॥ ३२ ॥
परान् सुकृतिनो लोकान् पुण्यकर्म प्रपद्यते ।
तस्माद्वृत्तमनुष्ठेयमिदं सर्वेण सर्वदा ॥ ३३ ॥

संग्रहे हेतुचतुष्टयं समातिहीनमिध्यायोगाः । समाः शतं
वर्षशतं; यद्यपि सहस्रावुष्ठेऽपि दैवविपर्ययेणान्तरा मरणं
व्याधयो वा भवन्ति, तथाऽपि प्राधान्यादेवकृतव्याधेः पुरुषा-
पराधाविषयत्वादुक्तं समाः शतमित्यादि; यदुक्तं—“परिहा-
र्याणि यन्नेन सदा परिहरन्नरः । भवत्यनुगतं प्राप्तः साधूना-
मिह पण्डितः” (सू. अ. २८) इति ॥ ३०-३३ ॥

यच्चान्यदपि किञ्चित् स्यादनुकमिह पूजितम् ।
वृत्तं तदपि चात्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते ॥ ३४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
इन्द्रियोपक्रमणीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति स्वस्थचतुष्को द्वितीयः ॥ २ ॥

अनुक्तसहस्रोपसंग्रहार्थमाह—यच्चान्यदपीत्यादि । वृत्तम् आ-
चारः । इहायुर्वेदेऽनुकमप्याचारोपदेशकेषु धर्मशास्त्रेषु पूजितं,
यथा—“नाकसाद्रिको भवेन्न परशस्त्रेषु गारं नर्त्तौ धाव-
न्ती वा परस्य नूयात्” इत्यादि, सर्वमात्रेयस्यानुमतं साक्षादायु-
र्वेदाविषयत्वेन ग्रन्थवित्तरभयाच्च न प्रोक्तमित्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदटीकायां सूत्रस्थाने द्वितीये स्वस्थचतुष्के
इन्द्रियोपक्रमणीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातः खड्वाकचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

स्वस्थचतुष्कानन्तरं स्वस्यातुरयोरुभयोरपि हितत्वेन निर्देश-
चतुष्कोऽभिधीयते । स्वस्यातुरहितं वैधमेष्टजादि निर्दिशतीति
निर्देशचतुष्कः, तत्रापि स्वस्यातुरहितेषु प्रधानभूतानि किंसाह-
वैद्यादिपादचतुष्टयाभिधायकत्वेन खड्वाकचतुष्पादोऽभिधीयते ।
खड्वाकशब्दोऽल्पवचनः; यथा—खड्वाका गर्भावकान्तिः, अल्पे-
त्यर्थः । वैद्यौषधपरिचारकयोगिणश्चिकित्सायाश्चत्वारः पादाः,
चतुष्पादं तं खड्वाकमभिधेयतयाऽधिकृत्य कृतोऽध्यायः खड्वाक-
चतुष्पादः । अत्रोत्पन्नस्य तु प्रत्ययस्य “अध्यायानुवाकयोर्लुक्
च” (पा. अ. ५ । २ । ६०) इति लृक् । खड्वाकत्वं चास्य
वक्ष्यमाणमहाचतुष्पादमपेक्ष्य ॥ १ ॥ २ ॥

भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।

गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारव्युपशान्तये ॥ ३ ॥

अत्र भिषगादानुक्तः प्रधानत्वात्, वक्ष्यति हि—“प्रधानं भिष

ग्रह तु” इति; तदनु भेषजं, चिकित्सायां प्रधानकारणभूतत्वात्; तदनु परिचारकः, भेषजप्रयोगस्य कल्पकथादिसाध्यस्य तदधीनत्वात् । यद्यप्युत्तराधिकरणमारोरोप्य पादैः संघटयते, स एव च वैद्यादीनामुपकार्यः, उपकार्यश्च प्रधानं भवति, तथाऽपि ह व्याधिप्रशमने साध्यं यथा वैद्यादिपादत्रयस्य व्यापारो न तथाऽऽतुरस्येष्टाप्रधान्याविवक्षया पश्चादुक्तः । पादश्चतुर्थो भागः, श्लोकादिपादद्वयादिषु पादसंज्ञाकरणेनान्यतरवैकल्येनापि चिकित्सा न भवतीति दर्शयति । गुणवदिति वक्ष्यमाण-श्रुतेर्यवदा-तत्त्वादियुगपत् । इह च वैद्यादयो व्याप्रियमाणा एव विकारप्रशमने कारणं भवन्ति, यतः कारणत्वं कार्यं व्यापारवतामेव भवति; तथा हि—देवदत्तः पाचक इत्युक्ते तुषुसप्रक्षेपादिक्रियैव पाकं करोतीति गम्यते; एतेन यदुच्यते—“चतुर्णां भिषगादीनां” इत्यादिना श्लोकेन वैद्यादीनां प्रवृत्तिश्चिकित्सा व्याधिप्रशमनेहेतुरभिधातव्या, इह तु वैद्यादय एवैति पूर्वपरविरोधः; तन्न भवति, इह वैद्यादिप्रवृत्तैर्वैद्यादिप्रहणेनैव ग्रहणात् । चतुर्णामित्यादौ श्लोके वैद्यादीनां धर्मिणां धर्मरूपायाश्च प्रवृत्तेर्भेदं पुरस्कृत्य चिकित्सायाः किरारूपायाः कथनम् । एते वैद्यादयो विकारशमने कारणमेवेति नियमः, न पुनरैतैरेव विकारप्रशमनमिति नियमः, यतो वैद्यादीन् प्रत्याख्यायापि रोगशान्तिर्भवति; वक्ष्यति हि महाच्युतापदे—“ये ह्यातुराः केवल-क्षेत्रजादृते समुत्तिष्ठन्ते” (सू. अ. १०) इत्यादिना ॥ ३ ॥

विकारो धातुवैषम्यं, साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।

सुखसंज्ञकारोग्यं, विकारो दुःखमेव च ॥ ४ ॥

अत्र विकारव्युत्पन्नान्त्य इत्युक्तं, तेन विकारस्वरूपज्ञानार्थमाह—विकारो धातुवैषम्यमिति । धातवो वातादयो रसादयश्च तथा रजःप्रभृतयश्च, तेषां वैषम्यं व्यवहियमाणस्यास्थ्यहेतोः खमानाभ्युत्पत्तमधिकत्वं वा । साम्यं धातुसाम्यं, प्रकृतिः आरो-ग्यम् । उच्यतेग्रहणाद्वैयक्तिसिद्धान्ते हीनं प्रकृतिविकारव्यवस्था, अन्यदर्शनसिद्धान्तपरिग्रहे तु विकारः षोडशकः, प्रकृतिगुणानां साम्यावस्था भवतीति दर्शयति । ननु, रात्रिदिनभोजनानां तासु तास्यवस्थासु श्लेष्मप्रकोपादिना नित्यं धातुवैषम्यमस्ति, तत्कुतो धातुसाम्यमिति—सुखसंज्ञकमिति । सुखहेतुः सुखम्, एवं दुःखहेतुर्दुःखं; यतो न दुःखं व्याधिः, तथा हि सति न ज्वरादीनां व्याधिर्न स्यात्; अत एव सुश्रुतेऽप्युक्तं—“तनु सप्तविधे व्याधातुगुणपतति” (सु. सू. अ. २४) इति; संज्ञकग्रहणात् परमार्थतोऽसुखमपि लोके सुखमिति यद् व्यवहियते, तदिह यथात इति दर्शयति; तेन, विचारात्रिभोजनावस्थादिजनितं धातुवैषम्यमुद्देजकविकारकर्तृत्वेन सुखमिति व्यवहियते, तेन यो ह्यल्पः स नास्त्वैवेति कृत्वाऽप्येव धातुवैषम्ये धातुसाम्यव्यवहारः सिद्धो भवति; तथा संज्ञकग्रह-

१ ‘संपद्यते’ इति पा० । २ ‘धातुवैषम्यं स्वल्पमुद्देजकं विकाराकर्तृत्वेन’ इति पा० ।

गेन लोकिकसुखं न परमार्थतः सुखमिति दर्शयति, यतो वक्ष्यति “सर्वं कारणवदुःखं” (शा. अ. १) इत्यादि; ‘एव च’ ग्रहणेन दुःखं परमार्थतोऽपि दुःखमेवेति दर्शयति, न सुखमेव व्यवहारमात्रेण । अत्र च धातुवैषम्येण कारणेनोपचारात्तत्कार्यज्वरादयोऽभिधीयन्ते, यतो धातुवैषम्यजो हि विकारो न धातुवैषम्यमात्रं, यद्वक्ष्यति—“स्वाधातुवैषम्यनिमित्ता ये विकारसंघा बहवः शरीरे” (सू. अ. १९) इत्यादि, तथा “विकृतिमापन्ना नानाधिधैविकारैः शरीरमुपतपन्ति” (वि. अ. १) इत्यादि, तथा सुश्रुतेऽप्युक्तं—“वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः” (सू. अ. १) इति । अत्र पक्षे धातुवैषम्यजश्वेद्विकारस्तदा जनिताविकारं धातुवैषम्यं क्व प्रविशतु; किं विकारैः, उत आरोग्ये? न तावदारोग्यः, यतः “इत्युक्तं कारणं कार्यं धातुसाम्यमिदोच्यते । धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्मत्स्यास्य प्रयोजनम्” (सू. अ. १) इत्यनेन ग्रन्थेनारोग्यं धातुसाम्यमित्युक्तं; न च रोगे प्रविशति, रोगहेतुत्वेनैव कथितत्वात्; अथ मत्तं धातुवैषम्यं भवति, विकारो न भवतीति; एषा दशा नास्त्वैव; यतोऽवश्यं प्रमाणाधिको दोषः स्वलिङ्गाधिको भवति, क्षीणो वा क्षीणस्वलक्षण इति; इह तर्हि धातुवैषम्यमेव विकारोऽस्तु, एवमयं ग्रन्थोऽपि सुखो भवति; धातुवैषम्यज-विकारप्रतिपादकस्तु ग्रन्थ आविष्कृततमज्वरादिप्रतिपादकत्वेन व्यवस्थाप्यतां, तेन धातुवैषम्यं च धातुवैषम्यजाश्व ज्वरादयो विकारा भवन्ति; धातुवैषम्यजातेष्वपि हि ज्वरादिषु धातुवैषम्यरूपताऽस्त्येव; किंच खमानक्षीणा दोषाः किंचिद्विकारं न जनयन्ति, क्षीणलक्षणं वैषम्यमेव परं यान्ति; वचनं हि—“क्षीणा जहति लिङ्गं स समाः कर्मे कुर्वते” (सू. अ. ७) इति; नात्र धातुवैषम्यमात्रं विकार इति श्रुतास्यं पन्थाः; ये तु धातुवैषम्यजो विकार इति व्यवस्थिताः, ते त्वजनितव्यपदेश्यविकारं धातुवैषम्यं रात्रिदिनावस्थादिद्रुतधातुवैषम्यवदल्पत्वेनाव्यपदेश्यतया धातुसाम्य एव प्रक्षिपन्तीति; तिलका-लकमषकप्रभृतीनां तु धातुवैषम्यजत्वेनेह चरके रोगात् सुख-कमेव, दुःखहेतुत्वं च तेषां शातानां मनोदुःखकर्तृत्वेन ॥ ४ ॥

चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते ।

प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

विकारलक्षणानन्तरं विकारप्रशमहेतोश्चिकित्साया लक्षणमाह—चतुर्णामिति । चतुर्णामिति पदं वैद्यादीनां मिलितानामेव ग्राहकम् । शस्तानामिति वक्ष्यमाणश्रुते पूर्ववदात्मनि-त्यादिगुणयोगेन प्रशस्तानाम् । धातुवैकृते रोगे चिकित्साधिकरणभूते । धातुसाम्यार्था आरोग्यकरणार्थैत्यर्थः । धातुवैकृते इति पदं स्पष्टार्थं, येन धातुसाम्यार्था प्रवृत्तिर्धातुवैकृते एव वैद्यादीनां भवति । प्रवृत्तिर्वैयस्य इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्य-

१ ‘वातपित्तकफशोणितसन्निपातनिमित्ता’ इति पा० । २ ‘वि-कारादयो भवन्ति’ इति पा० ।

मिलादिकोपदेशरूपा, द्वयस्य तुपयोगे सति स्वकार्यारम्भ-
रूपा, परिचारकप्रवृत्तिर्भेषजसंस्करणतुरपरिचर्यादिरूपा, आतुर-
प्रवृत्तिर्वैद्योक्तानुष्ठानव्याधिरूपकथनादिका ॥ ५ ॥

श्रुते पर्यवदातत्वं बहुशो दृष्टकर्मता ।

दाक्ष्यं शौचमिति ज्ञेयं वैद्ये गुणचतुष्टयम् ॥ ६ ॥

पूर्वस्मृतिवैद्यगुणः दर्शयति—श्रुत इत्यादि । श्रुतमादौ
श्रेष्ठवैद्यगुणत्वात्, एवमन्यत्रापि व्याख्येयम् । पर्यवदातत्वं
विशुद्धज्ञानवरत्वं गुरुशालसेवनादिना । शौचमदृष्टद्वारोपकारकम् ।
जितहस्तात्वादयोऽपरेऽपि वैद्यगुणा अत्रैव गुणचतुष्टयेऽन्तर्भाव-
नीयाः ॥ ६ ॥

बहुता तत्रयोग्यत्वमनेकविधकल्पना ।

संपन्नेति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥ ७ ॥

बहुता भेषजगुणः, अल्पं हि भेषजं गुणवदप्यविद्यमानमिव,
असाधकत्वात् । तत्र प्रतिकर्तव्ये व्याधौ योग्यत्वं तत्रयोग्य-
त्वम् । अनेकविधकल्पना नानाप्रकारस्वरसाद्युपयुक्तकल्पना-
योग्यत्वमित्यर्थः; यतः प्राणिनः केचित् स्वरसद्विषः, केचित्
कल्कद्विष एवमादि; एवं व्याधिसमावादिषु कान्ति कल्पना
हिता भवति, यथा—ज्वरे कषाय इत्यादि; तेनानेककल्पनायो-
ग्यत्वाद्यद्यत्र युज्यते तत्तत्र क्रियते । संपदिति किमिसलिलाद्य-
नुपहतत्वेन रसादिसंपत् ॥ ७ ॥

उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्तरी ।

शौचं चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ॥ ८ ॥

उपचारज्ञता धूरसादिकरणसंवाहनस्वापनादिज्ञता ॥ ८ ॥

स्मृतिनिर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि च ।

ज्ञापकत्वं च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः ॥ ९ ॥

निर्देशकारित्वं वैद्योपदिष्टार्थकर्तृत्वम् । अभीरुत्वं गुणः,
भीरुत्वस्य रोगकर्तृत्वात्; यदुक्तं—“विषादो रोगवर्धनानां”
(सू. अ. २५) इति । अथापि चेतिशब्देन कचिद्भीरुत्वमप्य-
स्मृतिरपि गुणे भवतीति दर्शयति; यद्येनामादे “सर्पेणोद्धृत-
दंष्ट्रेण” इत्यादिना त्रासनमुक्तं चिकित्सायां, तत्र यद्यप्यभीरुः
स्याद्रोगी तदा चिकित्सा न फलति; अस्मृतिस्तु ज्वरवेगागमन-
कालास्मरणेऽभिप्रेता, यदुक्तं—“ज्वरवेगं च कालं च चिन्त-
यन्वर्धते तु यः । तस्यैष्टैश्च विचित्रैश्च प्रयोगैर्नाशयेत् स्मृतिम्”
(चि. अ. ३) इति ॥ ९ ॥

कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।

विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं भिषगत्र तु ॥ १० ॥

एवं वैद्यादीनां चतुर्णांमपि कारणत्वे सिद्धे वैद्यस्य प्रधान्यं
दर्शयति—कारणमित्यादि । विज्ञाता औषधस्य । शासिता परि-
चारकस्य—एवं कुर्वेवं मा कुर्विति । योक्ता आतुरस्य । एतेन
वैद्यपराधीनां भेषजादीनां प्रवृत्तिः, वैद्यस्तु स्वतन्त्रः, ततश्च
वैद्यः प्रधानमिति वाक्यार्थः ॥ १० ॥

पक्तौ हि कारणं पचुर्यथा पात्रेन्धनानलाः ।

विजेतुर्विजये भूमिश्चमूः प्रहरणानि च ॥ ११ ॥

आतुराद्यास्तथा सिद्धौ पादाः कारणसंज्ञिताः ।

वैद्यस्यातश्चिकित्सायां प्रधानं कारणं भिषक् ॥ १२ ॥

एतदेवाभ्यर्हितत्वादुष्ठान्तद्वयेन दर्शयति—पक्तामित्यादि ।
पक्तौ पाके कर्तव्ये, पात्रस्थानीय आतुरः, परिचारक इन्ध-
नरूपः, अनलो भेषजरूपः । कारणमिति उपकरणम् । भूमिः शु-
द्धातुगुणो देशः । अत्रापि पूर्ववदेवातुरादिस्थानीयत्वं भूम्या-
दीनाम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

मृदुण्डचक्रसूत्राद्याः कुम्भकारादृते यथा ।

नावहन्ति गुणं वैद्यादृते पादत्रयं तथा ॥ १३ ॥

संप्रति व्यतिरेकदृष्टान्तेन वैद्यप्राधान्यं दर्शयति—मृदुण्डे-
त्यादिना । नावहन्ति न निष्पादयन्ति । गुणं साध्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

गन्धर्वपुरवृत्तायां यद्विकाराः सुदारुणाः ।

यान्ति यच्चतरे वृद्धिमाशूपायप्रतीक्षिणः ॥ १४ ॥

सति पादत्रये ज्ञाज्ञौ भिषजाद्यत्र कारणम् ।

अन्वयेन व्यतिरेकेण च पृथग्दृष्टान्तं दर्शयित्वा कौशलेनैक-
त्रैव दृष्टान्ते गन्धर्वपुरेत्यादिनाऽन्वये गुणं व्यतिरेके च दोषं
दर्शयति । एकत्रपक्षे नाद्यामाशु यान्तीति संबन्धः; इतरे अप-
रेऽनभिज्ञवैद्योपकान्ता गन्धर्वपुरवदाशु वृद्धिं यान्तीति संबन्धः ।
उपायप्रतीक्षिण इति वृद्धौ शान्तौ च । आशु विकारशान्तौ ज्ञौ
भिषक्कारणम्, आशुवृद्धौ चाज्ञः ॥ १४ ॥—

वरमात्मा हुतोऽज्ञेन न चिकित्सा प्रवर्तिता ॥ १५ ॥

पाणिचाराद्यथाऽचक्षुरज्ञानाद्धीतभीतवत् ।

नौर्मास्तवशेषाज्ञौ भिषक् चरति कर्मसु ॥ १६ ॥

अज्ञवैद्यस्य चिकित्साप्रवृत्तिं निषेधयति—वरमित्यादि । न
वरम् अनुचितमेव । प्रवर्तितेतिभाषया अज्ञवैद्येन बलात् कृतेति
दर्शयति । पाणिचारात्, हस्तपरामर्शात् । कर्मसु चिकित्सासु
॥ १५ ॥ १६ ॥

यदृच्छया समापन्नमुत्तार्य नियतायुषम् ।

भिषज्ज्ञानी निहन्त्याशु शतान्यनियतायुषाम् ॥ १७ ॥

यदृच्छयेति वैद्यसम्यग्ज्ञानपूर्वकप्रवृत्तिं विना कर्मवशादि-
त्यर्थः । समापन्नं सम्यगुपकान्तम् । नियतायुषमित्यनेनयुर्वैद्येनैव
व्याधियुत्तीर्यमाणमित्यर्थः । आत्मानमभिषजं भिषक्त्वेन म-
न्यत इति भिषज्ज्ञानी । अनियतायुषामिति यत्रायुःकारणं बल-
वत् कर्म नास्ति, तत्र पुरुषकारापराधेन वैद्यदोषान्मरणं भव-
तीति दर्शयति ॥ १७ ॥

तस्माच्छास्त्रेऽविज्ञाने प्रवृत्तौ कर्मदर्शने ।

भिषक् चतुष्टये युक्तः प्राणाभिसर उच्यते ॥ १८ ॥

शास्त्रे शास्त्रावधारणे । अर्थविज्ञाने शास्त्रार्थावबोधे । प्रवृत्तौ स्वयं कर्मकरणे । युक्त उद्युक्त उद्योगनिष्पादितगुणप्रकर्ष इति यावत् । प्राणात् गच्छतो व्यावर्तयतीति प्राणामिसरः ॥ १८ ॥
 हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
 ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजाहो भिषक्तमः ॥ १९ ॥
 शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ।
 पात्रापेक्षीण्यतः प्रज्ञां चिकित्सार्थं विशोधयेत् ॥ २० ॥
 विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।
 यस्यैते षड्गुणास्तस्य न साध्यमतितवते ॥ २१ ॥
 विद्या मतिः कर्मदष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।
 वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तावलम्बैकमप्र्यतः ॥ २२ ॥
 यस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः ।
 स वैद्यशब्दं संज्ञतमहं प्राणिमुखप्रदः ॥ २३ ॥

पात्रापेक्षीणीति गुणवति पात्रे सगुणानि, दोषवति पात्रे दोषवन्ति भवन्तीत्यर्थः । विशोधयेत्, सद्गुरुसच्छास्त्रसेवादभिहित्यर्थः । विद्या वैद्यकशास्त्रज्ञानम् । वितर्कः शास्त्रमूल ऊहापोहः । विज्ञानं शास्त्रान्तरज्ञानं; किंवा सहजं विशुद्धं ज्ञानम् । तत्परतेह व्याधिक्रित्सार्यां प्रयत्नातिशयत्वम् । क्रिया पुनः पुनश्चिकित्साकरणम् । मतिः सहजविशुद्धमतिः । अभ्यासः कर्माभ्यासः । सिद्धिः प्रायशो व्याधिप्रशमकत्वम् । आश्रयः सद्गुरुश्रय इत्यर्थः । वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तावित्यनेन पारमार्थिकवैद्यत्वनिष्पत्ताविति दर्शयति । एत इत्यनेनैव लब्धेऽपि विद्यादय इति वचनं पूर्वोक्तगुणव्युदासार्यं, तद्गुदासश्च विद्यादिष्वेवान्तर्भावनीयः; एतच्च प्रबन्धेन पृथक् पृथगुणकथनं वैद्यस्य गुणोत्पादने यत्नातिशयं कारयितुं तथा द्रव्यादिभ्यः पादैर्भ्यो वैद्यस्यैव प्रधानतोपदर्शनार्थः; वैद्यो हि पादत्रयं विगुणमपि कल्पनया शिक्षया मन्त्रणेन च संपाद्य चिकित्सितुं पारयति, नतु गुणवद्वैद्यं विना द्रव्यादयः पादा गुणवन्तोऽपि क्षमाः ॥ १९-२३ ॥

शास्त्रं ज्योतिः प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः ।
 ताभ्यां भिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति २४
 चिकित्सिते त्रयः पादा यस्माद्वैद्यव्यपाश्रयः ।
 तस्मात् प्रयत्नमतिष्ठेद्विषक् स्वगुणसंपदि ॥ २५ ॥

शास्त्रशब्देन शास्त्राभ्यासकृता मतिः, सा हि ज्योतिः बाह्यालोक इव, प्रकाशार्थं वस्तुनां ग्रहणयोग्यतां कर्तुमित्यर्थः । दर्शनेमिव दर्शनं चक्षुरित्येवार्थः । यद्यपि बुद्धिरात्मन एव भवति, तथाऽप्यात्मन इत्यनेन सहजां बुद्धिं दर्शयति, यतः सहजां बुद्धिं विना शास्त्रज्ञा बुद्धिर्या वैनायकीत्यभिधीयते, सान सम्यक्चिकित्सासमर्था भवतीति । ताभ्यामिति सहजविशुद्धबुद्धि-शास्त्राभ्यां सहजवैनायकबुद्धिभ्याम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ 'शास्त्रधारणे' इति पा० । २ 'संज्ञतमहं' इति पा० ।

३ 'वचनेन च' इति पा० ।

मैत्री कारुण्यमातेषु शक्ये प्रीतिरुपेक्षणम् ।

प्रकृतिस्थेषु भूतेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्विधेति ॥ २६ ॥

वैद्येन च यादृश्या बुद्ध्या व्यवहर्तव्यं, तां दर्शयति—मैत्री-त्यादि । मैत्री पूर्वमेव व्याकृता । आतेषु आर्तिषुकेषु । कारुण्यं परदुःखप्रहाणेच्छा । शक्ये साधयितुं शक्ये, साध्यव्यभिष्टहीत इति यावत् । प्रकृतिरिह मरणं, प्रकृतिरुच्यते स्वभावः; तथा—“इदमस्यान्तर्हृतात्... स्वभावमापत्यते” (सू. अ. ३०), मरणमित्यर्थः; मरणसमीपगतत्वादुच्यते ‘प्रकृतिस्थे’ इति । तस्मिन्नुपेक्षा कर्तव्या; न तत्र भेषजदानादि कर्तव्यं, यशोहान्यादिभयात् ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकौ—

भिषग्जितं चतुष्पादं पादः पादश्चतुर्गुणः ।

भिषक् प्रधानं पादेभ्यो यस्माद्वैद्यस्तु यद्गुणः ॥ २७ ॥

ज्ञानानि बुद्धिर्ब्राह्मी च भिषजां या चतुर्विधा ।

सर्वमेतच्चतुष्पादे खुद्वाके संप्रकाशितमिति ॥ २८ ॥

इत्यश्विवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते

श्लोकस्थाने खुद्वाकचतुष्पादो नाम

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

संप्रहृद्वा ब्राह्मी बुद्धिः चतुर्विधा मैत्रीकारुण्यदिका ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामा-

युर्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने तृतीये निदेशचतुष्के

खुद्वाकचतुष्पादो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो महाचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

चतुष्पादं षोडशकलं भेषजमिति भिषजो भाषन्ते, यदुक्तं पूर्वोक्त्याये षोडशगुणमिति, तद्वेषजं युक्तियुक्तमलमारोग्यायेति भगवान् पुनर्वैसुरात्रेयः ॥ ३ ॥

पूर्वोक्त्याये वैद्यादयो व्याधिप्रशमकारणमित्युक्तं, तदिहाक्षिप्य व्यवस्थान्यत इत्यनन्तरं महाचतुष्पादोऽभिधीयते । महत्त्वं चास्य पूर्वोक्त्यायेपेक्षया, बहुप्रबन्धत्वेन पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपबहुप्रमेयाभिधायकत्वेन च । षोडशकलं षोडशगुणं, कलाशब्दो गुणवचनः । भिषजो भाषन्त इति श्रुते । प्रकृतेऽर्थे शास्त्रान्तरसंमतिं दर्शयति—युक्तियुक्तमिति । युनक्तीति युक्तिः प्रवृत्तिरुच्यते; युक्तियुक्तं प्रवृत्तिमदित्यर्थः; प्रवृत्तिश्च वैद्यादीनां चिकित्सारूपा पूर्वोक्त्याये व्याकृता । अलं समर्थम् । इति भगवानात्रेयो ‘भूते’ इति शेषः ॥ १-३ ॥

नेति मैत्रेयः, किं कारणं ? इदं ह्यनेन ह्यातुराः केचिदुपकरणवन्तश्च परिचारकसंपन्नश्चात्मवन्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः, तथायु-

१ 'भिषग्भिरनुष्ठिताः' इति पा० ।

काश्चापरे भ्रियमाणाः; तस्माद्भेषजमकिञ्चित्करं भवति, तद्यथा—श्वश्रे सरसि च प्रसिक्तमल्पमुदकं, नद्यां वा खन्दमानायां पांसुधाने वा पांसुमुष्टिः प्रकीर्ण इति; तथाऽपरे दृश्यन्तेऽनुपकरणाश्चापरिचारकाश्चानात्मवन्तश्चकुशलैश्च भिषभिर्मरुष्टिताः समुत्तिष्ठमानाः, तथायुक्ता भ्रियमाणाश्चापरे । यतश्च प्रतिकुर्वन् सिध्यति, प्रतिकुर्वन् भ्रियते; अप्रतिकुर्वन् सिध्यति, अप्रतिकुर्वन् भ्रियते; ततश्चिन्यते भेषजमभेषजेनाविशिष्टमिति ॥ ४ ॥

उक्तमाक्षिपति—नेतीत्यादि । उपकरणं भेषजम् । अनुष्ठिताः चिकित्सितमुपकान्ताः । तथायुक्ताः पूर्ववचिकित्सितमुपकान्ता इत्यर्थः । अकिञ्चित्करमिति भेषजे सत्यपि यदाऽऽरोग्यं न भवति; तेन, यत्रापि सति भेषजे आरोग्यं भवति, तत्रापि भेषजव्यतिरिक्तं कर्मैव देवसंज्ञकं कारणं, भेषजं तु तत्र वैवागत-संनिधानमकारणमेवेत्यर्थः । अत्रैवायं दृष्टान्तद्वयं दर्शयति—तद्यथेलादि । श्वश्रे गते यथाऽल्पं जलमकिञ्चित्करमेवं भ्रियमाणेऽपि भेषजं, यथा च सरसि अन्यत एव पूर्णंऽल्पमुदकमकिञ्चित्करं भवत्येवमन्यत एवारोग्यहेतोः कर्मणे रोगप्रशमने जायमाने भेषजमकिञ्चित्करं भवतीति सरोदृष्टान्तेन दर्शयति; एवं नद्यां खन्दमानायां वहमानायां पांसुमुष्टिरिति निदर्शनं श्वश्रवत्, पांसुधाने पांशुराशौ पांसुमुष्टिरिति सरोदृष्टान्तबद्धान्येयम् । अत्र च तोयदृष्टान्तः संशोचनभेषजामिप्रायेण, पांशुदृष्टान्तस्तु संशमनभेषजामिप्रायेण; यदि वा जलं संतर्पणभेषजामिप्रायेण, पांसुमुष्टिस्त्वपतर्पणामिप्रायेण बोद्धव्या । भेषजान्वयमिचिचारं दर्शयित्वा तदतिरेकव्यभिचारं दर्शयति—तथाऽपरे इत्यादि । प्रतिकुर्वन्तित्यन्तर्भावित्पण्यर्थत्वात् प्रतिकारयित्वमर्थः; यदि वाऽऽतुर एव वैद्यादीनुत्पाद्यात्मानं प्रतिकुर्वन्ति मन्तव्यम्; एतेन वैवाह्यकर्मवशादेवायं जीवति भ्रियते वा, रोगी भवत्यरोगो वा, न दृष्टभेषजमत्र किञ्चित्करमिति पूर्वपक्षार्थः ॥ ४ ॥

मैत्रेयैः मिथ्या चिन्त्यत इत्यात्रेयः; किं कारणं, ये ह्यातुराः षोडशगुणसमुदितेनानेन भेषजेनोपपद्यमाना भ्रियन्त इत्युक्तं तदनुपपन्नं, न हि भेषजसाध्यानां व्याधीनां भेषजमकारणं भवति; ये पुनरातुराः केवलान्नेषजादौ समुत्तिष्ठन्ते, न तेषां संपूर्णभेषजोपपादनय समुत्थानविशेषो नास्ति, यथा हि पतितं पुरुषं समर्थमुत्थानायोत्थापयन् पुरुषो बलमस्योपादध्यात्, स क्षिप्रतरमपरिक्लिष्ट एवोत्तिष्ठेत्, तद्वत् संपूर्णभेषजोपलभ्यादातुराः; ये चातुराः केवलान्नेषजादपि भ्रियन्ते, न च सर्वे एव ते भेषजोप-

पन्नाः समुत्तिष्ठन्, न हि सर्वे व्याधयो भवन्त्युपायसाध्याः, न चोपायसाध्यानां व्याधीनामनुपायेन सिद्धिरस्ति, न चासाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायोऽयमस्ति, न ह्यलं ज्ञानवान् भिषक्पुष्पसूत्रमातुरमुत्थापयितुं; परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति, यथा हि योगब्रह्मोऽभ्यासनिवृत्ति इवालो धनुरादायेषुमस्यन्नातिविप्रकृष्टे महति काये नापराधवान् भवति, संपादयति चेष्टाकार्यं, तथा भिषक् स्वगुणसंपन्न उपकरणवान् वीक्ष्य कर्मात्ममाणः साध्यरोगमनपराधः संपादयत्येवातुरमारोग्येण; तस्माद्भेषजमभेषजेनाविशिष्टं भवति ॥ ५ ॥

सिद्धान्तयति—मिथ्येलादि । केवलान् संपूर्णात् । न नास्तीत्युभयनकारकाणादस्ति समुत्थानविशेष इत्यर्थः । तद्वदिति क्षिप्रतरमक्लिष्ट एवोत्तिष्ठन् इत्यर्थः । एवं मन्यते—यद्यप्यदृष्टभेनोत्थाने कारणं, तथाऽपि यदि दृष्टमपि तत्रातुरलं भवति, तदा दृष्टादृष्टोभयबलाच्छ्रीमेवमारोग्यं भवति । सर्व एवेति साध्यव्याधयोऽसाध्यव्याधयश्च; संपूर्णभेषजोपपत्तापि सत्यामसाध्यव्याधयो नोत्तिष्ठन्ते, साध्यव्याधय उत्तिष्ठन्त इति भावः । यद्यप्यसाध्यव्याधिं प्रति संपूर्णभेषजोपपत्तिरेव नास्ति, यदुक्तं—“न चासाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायोऽयमस्ति, न ह्यलं ज्ञानवान् भिषक्पुष्पसूत्रमातुरमुत्थापयितुम्” इति, तथाऽपीह किञ्चिदसंपूर्णभेषजत्वेऽपि संपूर्णभेषजोपपन्न इत्युक्तम् । ये तु साध्यव्याधयस्ते सत्यामेव भेषजसंपत्तौ जीवन्ति, असत्यां तु भेषजसंपत्तौ बलजीवनकर्माभावे भ्रियन्त एवेति दर्शयन्नाह—न चोपायेलादि । उपायेनैव दृष्टार्थेन साध्या उपायसाध्याः । इदमन्नाकृतं—यत्—द्विविधं कर्म बलवद्वलवच्च; तत्र बलवन्नियतविपाककालं, यथेदं कर्माभिधेय काले मारयति; अवलवच्च मारकं कर्म मारयत्येव परं कालानियमेन, तद्यदा दृष्टसामग्रीमनुगुणानपथ्यसेवाकृष्णमौषधमावह्यरूपं च प्राप्नोति तदा मारयति, यदा तु न प्राप्नोति तदा न मारयति । यदुक्तं जनपदोद्भूतसंगीये—“कमे किञ्चित् क्वचित् काले विपाकनियतं महत् । किञ्चित् कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते” (वि. अ. ३) इति । अस्य त्वर्थं प्रपञ्चेन तत्रैव दर्शयिष्यामः । न च वाच्यम्—अदृष्टमेव सर्वत्र कारणं, तच्च नियतकालविपाकमेव, यदुच्यते—“नाकाले जायते कश्चिन्नाकाले म्रियते तथा । जगत् कालवर्षं सर्वं कालः सर्वत्र कारणम्”—इति; यतः, यदेवादृष्टं तदेव दृष्टयागदित्रयमपि विजन्तं किञ्चित् । यदुष्टेनानुपपन्नं, तत्रादृष्टकल्पना ग्रामाणिकी, यत्तु दाहादि दृष्टेनैवामिसंबन्धेनोपपद्यते तत्र का कथाऽदृष्टस्य दृष्टकार्यान्थानुपपत्तिपरिकल्पनीयस्य; तेन य इमे दुर्बलेन कर्मणा दृष्टबलवदपथ्यसेवाजनितदोषबलादारब्धा व्याधयस्ते बलवता चतुष्पादसंपन्नेन भेषजेन दोषक्षयकेनोपायेन परं साध्याः, तदभावे

१ 'इति मैत्रेयः' इति पा० । २ 'मिथ्या चिन्त्यते' इति पा० ।

३ 'सममुत्थानविशेषोऽस्ति' इति गङ्गाधरसमतः पाठः ।

तु दुर्बलेनापि कर्मणा दृष्टदोषबलादारब्धा व्याधयो न निवर्तन्त इति । यदुक्तं—“दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते । दैवेन शैतरत्नं कर्म विशिष्टेनोपहन्यते” (वि. अ. ३) इति । अनुपायेन अभेषजेन । अयं भेषजसमुदायः सर्वगुणसंपन्न इत्यर्थः; असाध्यै व्याधौ चिकित्सां कुर्वन् वैद्य एव यथोक्तगुणो न भवतीत्यर्थः । नह्यलं न समर्थः; यद्यसाध्यतां जानाति तदा न प्रवर्तत एव, अथ न जानाति तदा ज्ञानवानेव न भवतीति भावः । चतुष्पादसंपदाऽवश्यं व्याधिप्रशमो भवतीति दृष्टान्तेनाह—यथा हीलादि । इवासा धातुष्कः । अस्य क्षिपन् । नातिविप्रकृष्टे सक्षिहिते । अनपराध इति लक्ष्यभ्रंशरहितः । इष्टं कार्यं लक्ष्य-वैधल्लक्षणम् ॥ ५ ॥

इदं चै नः प्रत्यक्षं—यदनातुरेण भेषजेनातुरं चिकित्सामः, क्षाममक्षामेण, कृशं च दुर्बलमाप्याय-यामः, स्थूलं मेदस्विनमपतपयामः, शीतेनोष्णाभिभू-समुपचरामः, शीताभिभूतमुष्णेन, न्यूनान् धातून् पूरयामः, व्यतिरिक्तान् ह्रासयामः, व्याधीन् मूल-विपर्ययेणोपचरन्तः सम्यक् प्रकृतौ स्थापयामः; तेषां नस्तथा कुर्वतामयं भेषजसमुदायः कान्ततमो भवति ॥ ६ ॥

भेषजस्य रोगप्रशमकर्तृत्वे उपपत्त्यन्तरमाह—इदं चेत्यादि । अनातुरेणेति आतुरगुणविपरीतेन । आतुरमनातुरेण चिकित्साम इति यदुक्तं, तस्यैव विवरणं—क्षाममक्षामेणेत्यादि । क्षामो निर्द्वैवः । कृशं च दुर्बलमाप्याययाम इति संतपयामः । व्यतिरि-क्तानिति अतिरिक्तानित्यर्थः । मूलविपर्ययेणेति कारणविपर्ययेण, तच्च प्रभावादिहेतु बोद्धव्यं; तेन विपकारस्य विषेणोपचरणमे-तत् प्रत्यक्षं चाप्यनुपपद्यतीति भवति । कान्ततमो विकारप्रशमक-त्वेनाभीष्टतमः; अन्येऽर्थधर्मोपायाः कान्ताः कान्ततराश्च, अयं तु भेषजसमुदायः सर्वोच्छेदकरो गृह्यत्वेन कान्ततमः ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र—

साध्यासाध्यविभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः ।

काले चारभते कर्म यत्तत् साधयति ध्रुवम् ॥ ७ ॥

अर्थविधायशोहानिमुपकोशमसंग्रहम् ।

प्रागुपान्रियतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत् ॥ ८ ॥

ज्ञानपूर्वमिति भेषजविज्ञानपूर्वं, यत् कर्मरभते तत् कर्म चिकित्सितरूपं, साधयति ‘साध्यं’ इति शेषः । असाध्यव्याधौ न प्रवर्तितव्यमिति शिक्षयति—अर्थेऽस्यादि । अर्थः अर्थलाभः, हानिः क्षतिः । उपकोशो जनापवादः । असंग्रहः चिकित्सार्थमनुपादानं; यदि ‘वा असङ्ग्रह’ इति पाठः, तदा चासङ्ग्रहो राजदण्डेनासत्य-रूपैश्चाण्डालादिभिर्ग्रहणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

१ ‘नापराधवान्’ इति पा० । २ ‘इदं चेदं च’ इति पा० ।

३ ‘उपचरामः’ इति पा० । ४ ‘न्यूनव्यतिरिक्तानधिकानित्यर्थः’

इति पा० । ५ ‘साधयं’ इति पा० । ६ ‘ससङ्ग्रहम्’ इति पा० ।

सुखसाध्यं मतं साध्यं कृच्छ्रसाध्यमथापि च ।

द्विविधं चाप्यसाध्यं स्यादाप्यं यच्चानुपक्रमम् ॥ ९ ॥

साध्यानां त्रिविधश्चाल्पमध्यमोत्कृष्टां प्रति ।

विकल्पो, न त्वसाध्यानां नियतानां विकल्पना ॥ १० ॥

साध्ये प्रवृत्तिरुक्ता, असाध्ये निवृत्तिश्च, तेन साध्यासाध्य-योर्भेदकथनपूर्वकं लक्षणं वक्तुमाह—सुखसाध्यमित्यादि । अकि-ञ्चित्करत्वेनाविद्यमान उपक्रमो यस्य तदनुपक्रमः; यायं त्वनुप-क्रमं न भवति, यापनाकर्तृत्वेन किञ्चित्करत्वात् । तत्रोपक्रमस्या-ल्पमध्यमोत्कृष्टां प्रतिती अल्पमध्यमोत्कृष्टयोगादित्यर्थः; तेनाल्पसाध्यमलोपायसाध्यं, मध्यसाध्यं मध्योपायसाध्यम्, उत्कृष्टसाध्यमुत्कृष्टोपायसाध्यमिति भेदत्रयं साध्यानां भवति । असाध्यानां तु नियतानामिति याप्यव्यतिरिक्तानामनुपक्रमणां, विकल्पना विकल्पः; नास्तीति एवंभूताऽस्यासाध्यादिरुपा नास्ति; प्राणहर-वैकल्यकर-सद्यःप्राणहर-कालान्तरप्राणहरत्वादिकल्पना त्वसाध्यानामरुहेव; यदसाध्यं तदल्पेन मध्येन चोत्कृष्टेन चोपायेनासाध्यमेव; याप्यरूपासाध्यानां त्वलोपाययाप्यत्वादि-भेदोऽस्त्येव ॥ ९ ॥ १० ॥

हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य च ।

न च तुल्यगुणो दृष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ॥ ११ ॥

न च कालगुणस्तुल्यो न देशो दुरुपक्रमः ।

गतिरेका नवत्वं च रोगस्योपद्रवो न च ॥ १२ ॥

दोषश्चैकः समुत्पत्तौ देहः सर्वौषधक्षमः ।

चतुष्पादोपपत्तिश्च सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ १३ ॥

न दोषः प्रकृतिर्भवेदिति व्याध्याम्भको यो दोषः स तत्प्र-कृतालुक्तो न भवेदित्यर्थः । देशो भूमिरातुरश्च । देशो दुरुप-क्रमो यथा—वातव्याधौ तुल्यगुणो मरुः, तथा श्लेष्मव्याधा-वन्पः । देहश्च दुरुपक्रमो यथा—यवव्याधीनामेव मर्मलक्ष्णो देशः, तथा वातव्याधेः पक्षाघात इत्यादि । गतिरेका एको मार्ग इत्यर्थः, मार्गास्त्यस्तिसैषणीये वक्तव्याः—“शाखा मर्मास्थि-सन्धयः कोष्ठश्च” (सू. अ. ११) इति । एतच्चोत्सर्गन्यायेनोक्तं, तेन क्वचिद्व्याधिप्रभावादप्यथाऽपि सुखसाध्यत्वादिलक्षणमि-धानेन विरोधो न वक्तव्यः । यदुक्तं—“उजरे तुल्यतुंदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदुष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम्”—इति ॥ ११-१३ ॥

निमित्तपूर्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे बले ।

कालप्रकृतिदृष्याणां सामान्येऽन्यतमस्य च ॥ १४ ॥

गंभीरिणीवृद्धवालानां नात्युपद्रवपीडितम् ।

शस्त्रक्षाराप्रिकृत्यानामनवं कृच्छ्रदेराजम् ॥ १५ ॥

विद्यादेकपथं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम् ।

द्विपथं नातिकालं वा कृच्छ्रसाध्यं द्विदोषजम् ॥ १६ ॥

१ ‘यदनुपक्रमम्’ इति पा० । २ ‘गुर्विणीवृद्धवालानां’ इति पा० ।

कालप्रकृतिदृष्ट्याणामिति निर्धारणे षष्ठी । सामान्य इति दोषेण समम् । गर्भिणीवृद्धबालानां सर्व एव व्याधिः कृच्छ्र-साध्यो बोद्धव्यः । नात्युपद्रवपीडितमिति पूर्वेण न योजनाय, किंतु स्वतन्त्रमेव । शल्लक्षारामिकृत्वाः शल्लक्षारामिसाध्याः, एषां यो व्याधिस्तं कृच्छ्रसाध्यं विधादिति संबन्धः । कृच्छ्रदे-शजं मर्मसन्ध्यादिजम् । एकपथस्य विशेषणं—नातिपूर्णेचतुष्प-दमिति । द्विपथमित्यस्य विशेषणं—नातिकालमिति ॥ १४-१६ ॥

शेषत्वादायुषो याप्यमसाध्यं पथ्यसेवया ।
लब्धाल्पसुखमल्पेन हेतुनाऽऽशुप्रवर्तकम् ॥ १७ ॥
गम्भीरं बहुधातुष्यं मर्मसन्धिषमाश्रितम् ।
नित्यानुशासितं रोगं दीर्घकालमवस्थितम् ॥ १८ ॥
विधाद्विदोषजं, तद्वत् प्रत्याख्येयं त्रिदोषजम् ।
क्रियापथमतिक्रान्तं सर्वमार्गानुसारिणम् ॥ १९ ॥
औत्सुक्यारतिसंमोहकरमिन्द्रियनाशनम् ।
दुर्बलस्य सुसंवृद्धं व्याधिं सारिष्टमेव च ॥ २० ॥

साप्यत्वेनैवासाध्यत्वे लब्धे यदसाध्यमिति पदं तथाप्यथा-पनार्थं क्रियमाणमेषजतया साध्यत्वशङ्कानिरासार्थम् । शेषत्वा-दायुष इति वचनमायुःशेषे विद्यमान एव साप्यव्याधिप्रादु-र्भावो भवतीति दर्शनार्थम् । पथ्यसेवया मेषजसेवया, लब्ध-मर्त्यं सुखं यस्मिन् तल्लब्धाल्पसुखम् । प्रवर्तनं प्रवर्तः, अल्पेन हेतुनाऽऽशु तीव्रं प्रवर्तनं यस्य तदाऽशुप्रवर्तकः; साध्यं अणु । गम्भीरं मेदःप्रवृत्तिधातुगतम् । नित्यानुशासि-बन्धः । विधाद्विदोषजमित्यन्तेन साप्यलक्षणम् । तद्वदित्यादि तु प्रत्याख्येयलक्षणम् । तद्वदित्यनेन गम्भीरादियाप्यलक्षणयुक्तं सन्निदोषजं प्रत्याख्येयमित्यर्थः । औत्सुक्यं हृषीक्रेकः, अरतिर-नवस्थानलक्षणा, संमोहो मनसो मोहः ॥ १७-२० ॥

मिषजा प्राक् परीक्ष्यैवं विकाराणां स्वलक्षणम् ।
पश्चात्कर्त्तुमसमात्मः कार्यः साध्येषु धीमता ॥ २१ ॥
साध्यासाध्यविभागो यः सम्यक्प्रतिपत्तिमान् ।
न स मैत्रेयतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

न स मैत्रेयतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेदिति एवंगुणो-वैद्यः प्रतिनियमेन यं व्याधिसुप्रकमेतं साधयस्वैव परं, ततो मेषजस्य व्याधिप्रशमनं प्रति करणत्वावधारणे सति मेष-जममेषजैन समानमिति मैत्रेयसदृशानां कर्मवादिनां मिथ्या-भुद्रेतुत्पाद इति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥

सर्व श्लोकौ—

इहौषधं पादगुणाः प्रभवो मेषजाश्रयः ।
आश्रयेमैत्रेयमती मतिद्वैविध्यनिश्चयः ॥ २३ ॥
चतुर्विधविकल्पाश्च व्याधयः स्वस्वलक्षणाः ।
उक्ता महाचतुष्पादे येन्यत्र सति मिषजितम् ॥ २४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तच्चे चरकप्रतिस्संस्कृते श्लोकस्थाने
महाचतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

संग्रहे इहेति इहाध्याये । औषधमिति चतुष्पादम् । पाद-गुणा इति यदुक्तं पूर्वाध्याये षोडशगुणमिति । प्रभावो मेषजा-श्रय इति तद्वैषजं युक्तियुक्तमलमारोग्यायेति ॥ २३ ॥ २४ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामाशुर्वेद-दीपिकायां सूत्रस्थाने तृतीये निवेदशचतुष्के महा-चतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिषैषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये चतुष्पादमारोग्यकारणं व्यवस्थापितं, ततश्चतु-ष्पादसंपत्त्या प्राप्सारोग्येण सता यदनुष्ठेयं प्राणपरिपालनसाधनं, तथा धनार्जनसाधनं, तथा धनार्जनसाधनं, तदिहैषणात्रयरूपम-भिधीयत इत्यनन्तरं त्रिषैषणीयोऽभिधीयते । त्रिषैषणाश-ब्दोऽस्मिन्नस्तीति मत्वर्थायवृद्धा, अत्राशुकार्यानुकरणयोर्मैदावि-बक्षया यलोपासिद्धैरभावात् संहितया 'तिसैषणीयः' इति संज्ञा-यते, अध्यायान्ते "तिसैषणीये मार्गाश्च" इति श्लोकपदं करि-ष्यति; यद्यप्यन्येऽप्यत्र शब्दाः सन्ति, तथाऽपि प्रधानत्वे-नायं गृह्यते ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु पुरुषेणानुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपरक-मेण हितमिह चामुष्मिश्च लोके समनुपपद्यता तिस्र एषणाः पर्येष्टव्या भवन्ति । तद्यथा—प्राणेषणा, ध-नैषणा, परलोकैषणेति ॥ ३ ॥

इहेति भोगार्थिपुरुषाधिकारे, यतो मोक्षार्थिपुरुषं प्रति धनैषणा सर्वैषैवानुपयुक्ता । पुरुषेणेति पदं कुर्वन् य एव पुरुष एषणात्रयमन्विष्यति स एव पुरुषो भव्यते नान्यः; पशुतुल्यत्वादिति दर्शयति । पौरुषं शरीरं बलं, परलोकमास्तु शौर्याख्यं मानसं बलम् । इहेति इह जन्मनि, असुम्भिषिति ज-न्मान्तरे । इष्यतेऽन्विष्यते साध्यतेऽन्येलेषणा । प्राणो जीवितं, तत् साध्यते दीर्घत्वेन रोगानुपहतत्वेन जानयेति प्राणेषणा । एव धनैषणा । परलोकोपकारकस्य धर्मसैषणा परलोकैषणा । कामेषणा तु प्राणेषणाधनैषणयोरन्तर्भावनीया, शरीरसंपत्ति-धनसंपत्तिसाध्यत्वात् कामस्य; यदि वा कामेषणायां स्वत एव पुरुषः प्रवृत्तो भवति नोपदेशमपेक्षत इति तदेषणोपदेशो न कृतः ॥ ३ ॥

१ 'तिस्र एषणाः पर्येष्टव्या इत्यस्यानुकार्यस्यानुकरणेन त्रिषैषणा इत्यनेन शब्देन सहाभेदविवक्षया रोगोऽस्तीति कृतयोपासिद्धो भवति पुनः संहिता' इति गङ्गाधरः ।

आसां तु खल्वेषणानां प्राणेषणां तावत् पूर्वैतर-
मापद्येत । कस्मात्? प्राणपरित्यागे हि सर्वस्यागः ।
तस्यानुपालनं—स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तानुवृत्तिः, आतु-
रस्य विकारप्रशमनेऽप्रमादः, तदुभयमेतदुक्तं वक्ष्य-
ते च; तद्यथोक्तमनुवर्तमानः प्राणानुपालनादीर्घमा-
युरवामोतीति प्रथमेषणा व्याख्याता भवति ॥ ४ ॥

प्राणेषणायाः प्रथमानुष्ठाने उपपत्तिमाह—आसां त्वित्यादि ।
त्रयाणां मध्ये द्वे पूर्वे भवतः, तृतीयायाः सर्वोत्तरत्वेनापूर्वत्वात्;
तेन द्वयोस्तर इति न्यायात् पूर्वतरं प्राणेषणति साधुस्तरप्रयोगः ।
प्राणशब्दो जीवितवचन एकवचनान्तोऽयस्ति; यदुक्तं—
“दशैवायतनान्याहुः प्राणो येषु प्रतिष्ठितः” (सू. अ. ३०)
इति; तेन प्राणप्रत्यवमर्शकं ‘तस्य’ इति पदमेकवचनेन
युक्तमेव । विकारान् प्रशमयतीति विकारप्रशमनं चिकित्सा,
तस्मिन् । अप्रमादः अवधानेनानुष्ठानम् । वक्ष्यते चेति निखिलेन
शास्त्रेण । प्राणानुपालनादिति प्राणानुपालनसाधनात्; तेन
प्राणानुपालनधीर्घोयुष्टयोर्थाभेदात् साध्यसाधनभावो नास्तीति
यच्चोच्यते तन्निरस्तं भवति । प्रथमेति प्राधान्यात् प्राणेषणा ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयां धनैषणामापद्येत, प्राणेभ्यो ह्यन-
न्तरं धनमेव पर्यैष्टव्यं भवति; न ह्यतः पापात्
पापीयोऽस्ति यदनुपकरणस्य दीर्घमायुः, तस्मादुप-
करणानि पर्यैष्टुं यतेत । तत्रोपकरणोपायाननुव्या-
ख्यास्यामः; तद्यथा—कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यराजो-
पसेवादीनि, यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि
कर्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यान्तान्यारभेत कर्तुः;
तथा कुर्वन् दीर्घजीवितं जीवत्यनवमतः पुरुषो भव-
ति । इति द्वितीया धनैषणा व्याख्याता भवति ॥ ५ ॥

अथेति प्राणेषणानन्तरम् । द्वितीयामिति हेतुगर्भं विशेषणं,
यस्मादियमेव द्वितीया प्राणेषणानन्तरमवश्योपादेयत्वेन, तत्
इयमेवोच्यत इत्यर्थः । प्राणेषणामनु चास्याः प्राधान्यं दर्श-
यति—प्राणेभ्यो हीत्यादि । पापशब्देन पापकार्यं दुःखमुच्यते ।
उपकरणम् आरोग्यभोगधर्मसाधनीभूतो धनप्रपन्नः, स यस्य
नास्त्वसावनुपकरणः । धनोपायानिति वक्तव्ये उपकरणोपाया-
निति यतः करोति, तेन धनस्य भोगधर्मसाधनार्थमेवोत्पाद-
मिच्छन्ति, न पुनः कृपणस्येव विनियोगश्चान्यस्य सुसंवर्धितमात्र-
करणार्थम् । अन्यान्यपीति प्रतिग्रहाध्यापनाधीनि । वृत्तिः वर्तनं,
पुष्टिः धनसंपत्तिः । अनवमतः अनवज्ञातो बहुमानगृहीत इति
यावत् । दीर्घं जीवितं जीवति धारयतीत्यर्थः, अनेकार्थत्वाद्वा-
त्तानां; यदि वा दीर्घजीवितं यथा स्यात्साक्षा जीवतीति क्रियावि-
शेषणत्वेन व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

१ अस्याग्निं ‘किमर्थमिति चेत् उच्यते’ इत्यधिकः पाठ उपस्कारे
उपलभ्यते । २ ‘दीर्घजीवितमनवमतः पुरुषो जीवति’ इति पा० ।
३ ‘सुसंवर्धितमात्राकरणार्थं’ इति पा० । ४ ‘पुष्टिर्बलसंपत्तिः’
इति पा० ।

अथ तृतीयां परलोकैषणामापद्येत । संशयश्चात्र,
कथं? भविष्याम् इतश्च्युता नवेति; कुतः पुनः सं-
शय इति, उच्यते—सन्ति ह्येके प्रत्यक्षपराः परोक्ष-
त्वात् पुनर्भवस्य नास्तिक्यमाश्रिताः, सन्ति चागम-
प्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्ति; श्रुतिभेदाच्च—
‘मातरं पितरं चैके मन्यन्ते जन्मकारणम् ।

स्वभावं परनिर्माणं यदृच्छां चापरे जनाः ॥ इति ।’
अतः संशयः—किं नु खल्वस्ति पुनर्भवो न वेति ॥ ६ ॥

परलोकैषणां व्याकरोति—अथेत्यादि । अत्र च परलोकस्य
दुर्लभत्वेन चार्वाकादिनास्तिकासमतत्वेन च परलोकं प्रमाणेन
व्यवस्थापयितुं निर्णयार्थं प्रमाणप्रवृत्तिविषयं संशयमेव तावत्
परलोके दर्शयति—संशयश्चात्रेत्यादि । इतश्च्युता इह जन्मनि
मृताः, भविष्यामो जन्मान्तर इत्यर्थः । संशयहेतुं वृच्छति—
कुतः संशयः पुनरिति । वादिविप्रतिपत्तिं संशयहेतुमाह—
उच्यत इत्यादि । प्रत्यक्षपरा अनुमतप्रत्यक्षैकप्रमाणाः । परो-
क्षत्वात् प्रत्यक्षाविषयत्वात् । पुनर्भवस्य जन्मान्तरम् । नास्ति
पुनर्भवो नास्ति कर्मफलं नास्यात्मेत्यादिनास्तित्वा प्रचरतीति
नास्तिकः, तस्य भावो नास्तिक्यम् । यत् प्रत्यक्षप्रमाणेनोपल-
भ्यते घटपटादि, तदेव परमस्ति; नोपलभ्यते च प्रत्यक्षेण पर-
लोकः, तस्माच्चास्ति परलोक इति नास्तिकाभिप्रायः । अस्ति
पुनर्भव इति येषां मतं तात् दर्शयति—सन्तीत्यादि । सन्ति चे-
त्यत्र ‘अपरे’ इति वाक्यशेषः । आगमप्रत्ययात् आगमप्रमा-
ण्यात् । आगमं च पुनर्भवप्रतिपादकं दानतपोयज्ञेत्यादि दर्शयिष्य-
त्यत्रे । इच्छन्तीत्यत्र ‘ये’ इति वाक्यशेषः । एवं तावद्वादिविप्रति-
पत्तिरेका संशयकारणं दर्शिताः; संशयहेत्वन्तरमाह—श्रुति-
भेदाच्चेत्यादि । श्रूयत इति श्रुतिः; प्रतिवादिवचनमेवग्रन्थनि-
बद्धम् । एतानि च मातापितरावेव जन्मकारणमित्यादीनि
पुनर्भवप्रतिक्षेपकाणि वचनानि । आगमप्रत्ययादस्ति पुनर्भव
इति यो ब्रूते, तद्वचनेन समं वादिविप्रतिपत्तिरूपतयैव संशय-
कारणं भवतीत्यत उक्तसुसंहारे ‘अतः संशयः’ इति । एके
मन्यन्ते जन्मकारणमिति जन्मकारणमिति पदं मातरं पितरं
तथा स्वभावं तथा परनिर्माणमिति पदत्रयेण संबध्यते; यदृच्छां
चाऽपरे जना इत्यत्र मन्यन्ते जन्मकारणमिति पदं संबध्यते ।
मातापितरविवात्मान्तरनिरपेक्षावस्थोत्पादने कारणं, तेन
पूर्वचरीरं परित्यज्य शरीरान्तरपरिग्रहरूप आत्मनः परलोको
नास्तीति प्रथमवादिनः पक्षः । परिरिदम्यानपृथिव्यादिभार्वाना-
मेवायं स्वभावो—यत्—संयोगविशेषाभिमिलिताः सन्तश्चेतनं पुं-
षादिलक्षणं कार्यविशेषमारभन्ते, यथा सुरावीजादीनि प्रत्येक-
ममदकराण्यपि मदकरं मद्यमारभन्ते, नात्र कश्चिदात्मा वि-
द्यते यस्य परलोकः स्यादिति स्वभाववादिनो भावः । पर ऐश्व-
र्यादियुगयुक्त आत्मविशेषः, तेन संसार्यात्मनिरपेक्षिणा निर्माणं

१ ‘भूतानाम्’ इति पा० ।

परनिर्माणं, तत्रापि परस्वैश्वर्यादिगुणयुक्तस्यात्मविशेषस्य प्रभावाद्भूतानि चेतयन्ते नात्मान्तरस्तीति परलोकाभावः । यदच्छा कारणप्रतिनियमेनोत्पादः; न कारणप्रतिनियमेन कार्योत्पादोऽवधारयितुं शक्यते, अवधारकप्रमाणानां प्रामाण्यान् वधारणात्; तस्मादात्मैव पुनर्भवमनुभवतीति न वाच्यमिति यादृच्छिकस्याभिप्रायः ॥ ६ ॥

तत्र बुद्धिमात्रास्तिस्र्यबुद्धिं जह्याद्विचिकित्सां च । कस्मात् ? प्रत्यक्षं ह्यल्पम्; अनल्पमप्रत्यक्षमस्ति, यदागमानुमानयुक्तिभिरुपलभ्यते; यैरेव तावद्विन्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते, तान्येव सन्ति चाप्रत्यक्षाणि ॥ ७ ॥

पुनर्भवास्तत्पक्षं गृहीत्वा प्राह—तत्रेत्यादि । बुद्धिमानिति प्रवस्तुबुद्धियुक्तः । नास्त्येव परलोक इति विपर्ययज्ञानं नास्तिक्य-बुद्धिः, तं जह्यात् । परलोकविषयो विपर्ययो यथा धर्माद्युद्धानं प्रति विरोधकः, तथा श्लोकक्रमेणास्ति परलोको न वेति संशयोऽपि धर्माद्युद्धानं प्रति विरोधक इत्याह—विचिकित्सां चेति; विचिकित्सां जह्यादिति संबन्धः, विचिकित्सा सन्देहः, सा चेह प्रकृतत्वात् परलोकविषयैव । अत्रैव हेतुप्रभूपैकं हेतुमाह—कस्मादित्यादि । अप्रत्यक्षत्वात् परलोको नास्तीति प्रथमवार्द्धमतं दूषयति—प्रत्यक्षमित्यादि । यथा, प्रत्यक्षं प्रमाणमन्यमिचारिप्रमाणजनकत्वेन; तथाऽऽगमादीन्यपि तथाभूतप्रमाणजनकत्वात् प्रमाणाभ्येव; ततश्च प्रत्यक्षाविषयत्वेनैव यत् पुनर्भवस्य नास्तित्वं व्यवस्थाप्यते तच्च युक्तमिति प्रकरणार्थः । पुनर्भवसाधकानि चागमादीन्यपेक्ष्यमाणानि सन्त्येवेति भावः । आगमादीनि लक्षणतोऽप्रेक्ष्यमाणानि । प्रत्यक्षाविषयत्वे सत्यपि यान्यन्यप्रमाणसिद्धानि सन्ति तास्त्याह—यैरेवेत्यादि । प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षविषयं घटादि । सन्तीति इन्द्रियोपक्रमणीयोच्चायुमानगम्यत्वादिति बोद्धव्यम् ॥ ७ ॥

सतां च रूपाणामतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षाद्वारणात् करणदौर्बल्यान्मनोनवस्थानात् समानाभिहारदभिभवादि तिसौक्ष्म्याच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिः; तस्मादपरीक्षितमेतदुच्यते—प्रत्यक्षमेवास्ति, नान्यदस्तीति ॥ ८ ॥

इत्थं प्रत्यक्षानुपलब्धिर्न वस्तुभावनिश्चयकारिकेत्याह—सतामित्यादि । सतामित्यपेक्ष्यमाणानां तिसन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षेणैव गृह्यमाणत्वेन सतामित्यर्थः । प्रत्यक्षानुपलब्धिरेतिसन्निकर्षादिभिः सह प्रत्येकमभिभवत्येव । अतिसन्निकर्षादनुपलब्धिर्न—नयनगतकज्जलादेः, अतिविप्रकर्षाद्यथा—दूराकाशगतस्य पक्षिणः, आवरणाद्यथा—कुण्ड्यादिपिहितस्य घटादेः, करणदौर्बल्याद्यथा—कामलाद्युपहतस्य चक्षुषः पटशौक्ल्याद्यप्र-

१ 'स मेह' प्रकृतत्वात् परलोकविषये एव' इति पा० । २ 'नवादिपिहितस्य' इति पा० ।

तिभानं, मनोनवस्थानाद्यथा—कान्तामुखनिरीक्षणप्रहितमनसः पार्श्वगतवचनानवबोधः, समानाभिहारद्यथा—विल्वराशिप्रविष्टस्य विल्वस्येन्द्रियसंबन्धस्यापि भेदेनाग्रहणम्, अभिभवाद्यथा—संध्यन्दिने उत्क्रापातस्य, सौक्ष्म्याद्यथा—त्रिचतुर्हस्तप्रमाणदेशवर्तिनः किमिशेषपल्लव्यादेरग्रहणम् ॥ ८ ॥

श्रुतयश्चेता न कारणं, युक्तिविरोधात् ।

आत्मा मातुः पितुर्वा यः सोऽपत्यं यदि संचरेत् ।

द्विविधं संचरेदात्मा सर्वोवाऽवयवेन वा ॥ ९ ॥

सर्वश्चेत् संचरेन्मातुः पितुर्वा मरणं भवेत् ।

निरन्तरं, नावयवः कश्चित्सूक्ष्मस्य चात्मनः ॥ १० ॥

संप्रति श्रुतिभेदवदिमतं दूषयति—श्रुतयश्चेत्यादि । न कारणमिति न पुनर्भवप्रतिषेधे कारणमित्यर्थः । युक्तिविरोधात् उपपत्तिविरोधात् । अपल्लव्यादेर मातापित्रोः कारणत्वमुत्तमेव, यतस्तथाविधे मातापित्रोः कारणत्वे सत्यपि चैतन्यहेतोरात्मनः परलोकादागमने प्रेक्ष्यभावोऽङ्घ्रिण्डित एवेति । चैतन्यमपत्यस्य मातापित्रोऽपि चैतन्यहेतुर्वा आत्मा तत एव भवतीति यो मन्यते तं प्रत्याह—आत्मा मातुरित्यादि । द्विविधं द्विप्रकारम् । सर्व इति मातरं पितरं परिलज्जापत्यं गच्छेत्; अवयवेनेति एकोऽवयवो वाऽऽत्मनो मातरि पितरि वा तिष्ठेत्, अन्यथैकदेश आत्मनोऽपत्यं गच्छेत् । प्रथमपक्षे दूषणमाह—सर्वश्चेत्यादि । निरन्तरमिति च्छेदः, निरन्तरं तत्कालमेव, यदि मातुरात्माऽपत्यं संचरेत्तदा तत्कालमेव मातुर्मरणं, यदि तु पितुरात्माऽपत्यं संचरेत्तदा तत्कालमेव पितुर्मरणं स्यादिति । द्वितीयं पक्षं दूषयति—नावयव इत्यादि । सूक्ष्मस्येति अस्थूलस्य; स्थूलानां पृथिव्यादीनामवयवा भवन्ति, न तु सूक्ष्माणामाकाशकालमनोबुद्धिप्रभृतीनां; ततश्चावयवाभावादात्मनोऽवयवेन संचरणं दूष्यमाप्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

बुद्धिर्मेनश्च निर्णीते यथैवात्मा तथैव ते ।

येषां चैषा मतिस्तेषां योनिर्नास्ति चतुर्विधा ॥ ११ ॥

अथ शङ्कते—माऽऽत्मा मातापित्रोः संचरतु, बुद्धिस्तु तयोर्मनो वाऽपत्यं संचरतु, अत एवापत्यस्य चैतन्यं भविष्यतीत्याह—बुद्धिर्मेनश्चेत्यादि । निर्णीते व्यवस्थापिते प्रमाणेन, किमूतेनेत्याह—यथैवात्मा निरवयवत्वेनावयवसंचरणक्षमस्तथा तत्कालमेव मातापितुः परित्यागप्रसङ्गेन कार्य्येणापि संचरितुमक्षमः, तथा ते अपि बुद्धिमनसो निरवयवत्वाच्चैकदेशेन संचरेयातां, मातापित्रोस्तत्कालमेवाबुद्धिमत्त्वानमस्कृतप्रसङ्गाच्च न कार्य्येन संचरेयातामिति भावः । दूषणान्तरमाह—येषां मतिरिति । मातापितरावेवापत्यं चैतन्यकारणमित्येवंरूपा । चतुर्विधा योनिरिति जरायुजाण्डजसंसेदोज्झिलजक्षणा । एवं मन्यते—संसेदोज्ञानां भगवद्गीतां तथोद्भिज्ज्ञानां गण्डपुष्पादीनां चेतनानां मातापितरौ न विद्येते; ततस्त्वैवामचैतन्यं स्यात्, मातापित्रोश्चेतनकारणभोरभावादि ॥ ११ ॥

विद्यात् स्वाभाविकं षण्णां धातूनां यत् खलक्षणम् ।
संयोगे च विद्योगे च तेषां कर्मैव कारणम् ॥ १२ ॥

स्वाभाविकवादिनो भूतचैतन्यपक्षं दूषयति—विद्यादित्यादि ।
स्वाभाविकत्वं स्वाभाविकम् । षण्णां धातूनामिति पृथिव्यतेजोवा-
य्वाकाशात्मनाम्, एषां च धातुवं शरीरधारणाजगद्धारणाच्च ।
खलक्षणम् आत्मीयमव्यभिचारि लक्षणं; तच्च पृथिव्याः कठि-
न्यादि, अर्था द्रवत्वादि, तेजस उष्णत्वादि, वायोस्तिर्यग्गमनादि,
आकाशस्याप्रतिघातादि, आत्मनो ज्ञानादि; एतेन, एतदेव
परमेषां लक्षणं स्वाभाविकं, न तावदात्मरहितानामेषां चैतन्य-
मपि स्वाभाविकमस्तीति दर्शयति । ततश्च यत् प्रत्येकं भूतानां
न संभवति तन्मिलितानामपि न संभवति चैतन्यं; यतो भूता-
नामपि संयोगाच्चैतन्यसंभवे बहूनि चेतनानि स्युर्वात्याद्यवस्था-
भेदात्, ततश्च ज्ञातुभेदात् प्रतिबंधानुपपत्तिरिति भावः;
आत्मसंबन्धेन तु चैतन्यं संमतमेव, परं तत्रापि गमोत्पत्तौ
भूतानामात्मसंबन्धे तथा मरणे भूतानामात्मनो वियोगे कर्मैव
जन्मान्तरकृतं कारणं, नान्यत् । तैत् भूतसंयोगविभागकार-
णजन्मान्तरकृतकर्मस्वीकारात् प्रेक्ष्यभावः स्वीकृतो भवतीति
भावः ॥ १२ ॥

अनाद्रेष्ठेनधातोनैष्यते परनिर्मितिः ।

पर आत्मा स चेद्धेतुरिष्टोऽस्तु परनिर्मितिः ॥ १३ ॥

परनिर्माणपक्षं दूषयति—अनादेरित्यादि । अत्र परनि-
र्माणपक्षे शरीरस्यात्मरहितस्य परेण निर्माणं वाऽभिप्रेतं स्यात्,
आत्मनो वाऽपि परेण निर्माणमभिप्रेतं स्यात्; आत्मनः परनिर्माणं
दूषयति—अनादेरित्यादि । नित्यस्य चेतनाधातोरिति आत्मनः;
मेष्यते नित्यस्योत्पादककारणभावादिति भावः; नित्यत्वं चात्मनः
शरीरे प्रतिपादयिष्यति । अथ शरीरमात्रस्य परनिर्माण-
मभिप्रेतं, तदनुमतमेव; परेणाऽऽत्मना धर्माधर्मसहायेन तस्य
क्रियमाणत्वादित्याह—पर इत्यादि । हेतुरिष्ट इति शरीरोत्पादे
हेतुरिष्ट इत्यर्थः; अस्तु परनिर्मितिरीदृशी प्रेक्ष्यभावविरोधिनिति
भावः । एवं मन्यते—परेणैश्वर्यादिगुणयुक्तेनात्मविशेषणैतत्चे-
तनं शरीरं क्रियमाणं चेतनाहेतुभूततिरिक्तात्मसंबन्धमन्तरा-
(चेतनयुक्तं) कर्तुं न पायैत, घटादिवदचेतनत्वप्रसङ्गात्;
चेतनाहेतुश्चात्मा नित्यत्वेन न क्रियते, तस्माच्चेतनाहेतुनित्यत्वेन
जन्मान्तरसंबन्धिनमात्मानं गृहीत्वा शरीरं चेतनं परः करोतीति
स्वीकर्णीयम्; एवमपि चेध्वरदिरादिजगद्वैविध्यदर्शनादात्मनो
धर्माधर्मयोगवैविध्यं कल्पनीयं; तथाच सत्यात्मन एव धर्माध-
र्मसहायताऽवश्यं स्वीकर्णीया, तस्मात् स एव शरीराद्युत्पत्तौ
कारणमस्तु किमपरेणैवात्मविशेषकल्पनेन; यदि वा, एवमात्म-
न्यनेकजन्मसंबन्धनि संसारहेतुधर्माधर्मगुणशालिनि सिद्धे अस्तु

१ 'विमानो' इति पा० । २ 'उद्भूततद्भूतसंयोगकारणं' इति
पा० । ३ 'इष्टास्तु' इति पा० । ४ अर्थ पाठो हस्तलिखितपुस्तके
नोपलभ्यते ।

सोऽप्यात्मविशेषः कारणम्, अतो न काचित् क्षतिरिति ॥ १३ ॥

न परीक्षा न परीक्ष्यं न कर्ता कारणं न च ।

न देवा नर्षयः सिद्धाः कर्म कर्मफलं न च ॥ १४ ॥

नास्तिकस्यास्ति नैवात्मा यदृच्छोपहृतात्मनः ।

पातकेभ्यः परं चैतत् पातकं नास्तिकग्रहः ॥ १५ ॥

यदृच्छावादिमतं दूषयति—न परीक्षेयादि । यदृच्छावादी
खल्वेकमपि प्रमाणं नानुमन्यते, ततश्च तस्याप्रामाणिकत्वात्
प्रमाणं विनैव यत्किञ्चिद्भवतो न श्रेष्ठं वचनं भवति, तस्मादुपे-
क्षणीय एवायमिति प्रकरणाभिप्रायः । यदृच्छया अपरिस्थितपक्ष-
तया, उपहृत इहलोकपरलोकाप्युक्त आत्मा यस्य स यदृच्छोप-
हृतात्मा; तस्य परीक्षा नास्तीति परीक्षाहेतूनां प्रमाणानामभावा-
दित्यर्थः; न परीक्ष्यमपि नास्ति, परीक्षकप्रमाणभावादेव; एवं
कर्ताऽपि नास्ति तत्कारणमपि नास्ति, प्रमाणस्वीकारादिति
भावः; तथा सर्वजनसिद्धा देवादयोऽपि न सन्तीत्यभिधानेन
नास्तिकस्य वर्जनीयत्वं दर्शयति । पातकेभ्यो ब्रह्मवधादिभ्यः;
परं श्रेष्ठं; नास्ति परलोके इत्यादिको ग्रहो नास्तिकग्रहः; नास्ति-
कबुद्ध्या बुद्ध्युद्भूतः पुरुषः सर्वमपि पातकं करोतीति भावः
॥ १४ ॥ १५ ॥

तस्मान्मतिं विमुच्यैताममार्गप्रसृतां बुधः ।

सतां बुद्धिप्रदीपेन पश्येत्सर्वं यथातथम् ॥ १६ ॥

नास्तिकतापरित्यागेन यथाकतव्यतामाह—तसादित्यादि ।
एतामिति नास्तिकबुद्धिम् । अमार्गे अधर्मे प्रसृता अमार्गप्रसृता ।
बुद्धिरेव प्रवीपो बुद्धिप्रदीपः; तेन प्रत्यक्षादिप्रमाणेन पश्येद-
ित्यर्थः । यथातथमिति यथास्वरूपम् ॥ १६ ॥

द्विविधमेव खलु सर्वं सच्चासच्च; तस्य चतु-
र्विधा परीक्षा—आतोपदेशः, प्रत्यक्षम्, अनुमानं,
युक्तिश्चेति ॥ १७ ॥

संप्रति परपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षपरलोकसाधनानि प्रमाणा-
न्यवतारयति—द्विविधमित्यादि । सर्वमिति यत्किञ्चित् प्रमाणप्र-
तीयमानं, तद्विविधं; तद्वैविध्यमाह—सच्चासच्च; सदिति विधि-
विषयप्रमाणगम्यं भावरूपम्, असदिति निषेधविषयप्रमाणग-
म्यमभावरूपम् । परीक्ष्यते व्यवस्थाप्यते वस्तुस्वरूपमनयैति
परीक्षा प्रमाणानि, आतोपदेशादय उत्तरप्रत्ये स्फुटा भवि-
ष्यन्ति ॥ १७ ॥

आप्तास्तावत्—

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये ।

येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा ॥ १८ ॥

आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ।

सत्यं, वक्ष्यन्ति ते कसादसत्यं नीरजस्तमैः ॥ १९ ॥

१ 'सोऽप्यात्मा विशेषकारणं' इति पा० । २ 'कसान्नीरजस्ता-
मस्तो मृषा' इति पा० ।

आतोपदेशं दर्शयितुमाप्तमेव तावदाह—आप्ता इत्यादि । निःशेषेण युक्ता निर्मुक्ताः । तपोज्ञानबलेनेति रजस्तमोर्निर्मुक्तौ कारणत्वेन योजनीयम् । त्रिकालमिति अतीतानागतवर्तमानविषयम् । अमलमिति यथार्थमाहित्वेन । अव्याहृतमिति क्वचिदपि विविधेऽङ्गुष्ठतश्चित्त्वेन । आती रजस्तमोरूपदोषक्षयः, तद्युक्ता आप्ताः; शासति जगत्कृत्स्नं कार्याकार्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशेनेति शिष्टाः; बोद्धव्यं विशेषेण बुद्धमेतैरिति विबुद्धाः; आप्ताः, शिष्टाः, विबुद्धा इति संज्ञात्रयेणाप्तानां लोके प्रसिद्धिं दर्शयति; तेषामाप्तानां वाक्यमसंशयं निश्चितं सत्यं यथार्थमित्यर्थः । तद्वाक्यसत्यत्वे हेतुमाह—वक्षन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमा इति । नीरजस्तमा इति तमप्रत्ययान्तः शब्दः, तेन नीरजस्त्वप्रकर्षेण तमोऽपि व्युत्सवं भवति; न हि सर्वथा नीरजस्ते पुरुषे तमो भवति; यदुक्तं—“नारजस्कं तमः” (वि. अ. ६) इति । वक्षन्ति ते कस्मादसत्यं न कस्मादधीत्यर्थः; असत्यं मिथ्याज्ञानाद्वाऽस्मिधीयते, सम्यग्ज्ञानेन सत्यपि रागद्वेषाभ्यां वाऽस्मिधीयते, तच्च त्रितयमपि मिथ्याज्ञानरागद्वेषकर्म रजस्तमोर्निर्मुक्तं सत्त्वगुणोदेकादमलविज्ञानेन न संभवतीत्यर्थः; यदि वा ‘नीरजस्तमो मृषा’ इति पाठः सुगमः । एतच्चाप्तलक्षणं सहजातब्रह्माद्यभिप्रायेण, लौकिकानां तु पुरुषाणामाप्तत्वं प्रतिविषयसम्यग्ज्ञानसंभवेन तद्विषयरागद्वेषासंभवेन च बोद्धव्यम्; एतेन, आतोपदेश इति शब्दरूपप्रमाणलक्षणमुक्तं भवति; बुद्धिप्रमाणपक्षे तु, आतोपदेशजनिता बुद्धिः प्रमाणमिति बोद्धव्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

आत्मेन्द्रियमनोर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते ।

व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते ॥२०॥

प्रत्यक्षलक्षणमाह—आत्मेन्द्रियेत्यादि । सन्निकर्षादिति सम्बन्धात्; स च सम्बन्धः—संयोगः, समवायः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावलक्षणो बोद्धव्यः । व्यक्ता इत्यनेन व्यभिचारिणीमयथार्थबुद्धिं संशयं च निराकरोति । तदात्वे तत्क्षणम्; अनेन च प्रत्यक्षज्ञानानन्तरोत्पन्नानुमानज्ञानं स्मरणं च परम्परयाऽऽत्मेन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षेण व्यवच्छिन्नमिति; आत्मादिचतुष्टयसन्निकर्षाभिधानं च प्रत्यक्षकारणाभिधानपरं; तेन, ‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रवर्तते या’ इत्येतावदेव लक्षणं बोद्धव्यम्; एतेन सुखादिविषयमपि प्रत्यक्षं गृहीतं भवति; तत्र हि चतुष्टयसन्निकर्षो नास्ति, आत्मसन्निकर्षस्तु प्रमाणज्ञानसाधारणत्वेनैव लक्षणानुपयुक्तः । इह च प्रत्यक्षफलरूपापि बुद्धिः प्रत्यक्षशब्देनाभिधीयते,

१ ‘आतः खलु साक्षात्कृतमर्थं यथादृष्टस्वार्थस्य निरूप्यापिषया प्रयुक्त उपदेष्टा । साक्षात्करणसर्वस्वाप्तिः, तया प्रवर्तत इत्यादि । कथार्थलक्षणां समानं लक्षणं, तथा च सर्वेषां व्यवहारः प्रवर्तते’ इति न्यायदर्शनाभाये वात्स्यायनः । २ ‘आत्मेन्द्रियमनसन्द्रियमनोर्षसन्निकर्षेण’ इति पा० । ३ ‘लक्षणार्थमुपयुक्तः’ इति पा० ।

तथैव लोकव्यवहारात्; परमार्थतस्तु यतो भवतीन्द्रियादेरीदृशी बुद्धिस्तत् प्रत्यक्षम् ॥ २० ॥

प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालं चानुमीयते ।

वह्निर्निगूढो धूमने मयुधं गभेर्दर्शनात् ॥ २१ ॥

एवं व्यवस्थान्यतीतं बीजात् फलमनागतम् ।

दृष्ट्वा बीजात् फलं जातमिहैव सदृशं बुधाः ॥ २२ ॥

अनुमानसंरूपमाह—प्रत्यक्षेत्यादि । प्रत्यक्षग्रहणं व्याप्तिग्राहकप्रमाणोपलक्षणार्थं, तेन प्रत्यक्षपूर्वमिति व्याप्तिग्राहकप्रमाणपूर्वकम् । त्रिविधमित्यनेनानुमानत्रैविध्यं दर्शयति; तेन, कार्यात् कारणानुमानं, यथा—गर्भेर्दर्शनान्मैथुनानुमानं; तथा कारणत्वात् कार्यानुमानं, यथा बीजात् सहकारिकारणान्तरयुक्तात् फलमानुमानं; तथा—कार्यकारणभूतानां च सामान्यतो दर्शनादनुमानं, यथा—धूमाद्वर्तमानक्षणसंबन्धादभ्यनुमानम्; एतद्विधमनुमानं गृहीतं भवति । त्रिकालमित्यनेन त्रिकालविषयत्वमनुमानस्य दर्शयति । अनुमीयते इत्यत्र ‘येन तदनुमानम्’ इति वाक्यशेषः । तेन, व्याप्तिग्रहणादनु अनन्तरं मीयते सम्यङ्निधीयते परोक्षार्थो येन तदनुमानं, व्याप्तिस्मरणसहायलिङ्गदर्शनेमित्यर्थः । त्रिविधमिति यदुक्तं तस्योदाहरणं दर्शयति—वह्निरित्यादि । एतच्च व्याकृतमेव । निगूढः अदृश्यमानः । एवं व्यवस्थान्यतीतमिति व्यवच्छेदः । बीजादिति सहकारिकारणान्तरजलकर्षणादियुक्तादिति बोद्धव्यम् । अनागतं फलं सदृशं व्यवस्थान्यतीति सम्बन्धः । दृष्ट्वा बीजात् फलं जातमित्यनेन बीजफलयोः कारणकार्यलक्षणां व्याप्तिं दर्शयति; यद्यपि च कारणं कार्यं व्यभिचरति, यतो नावश्यं बीजसद्भावे फलं भवति, तथापि सहकारिकारणान्तरयुक्तो बीजं फलं न व्यभिचरतीत्यभिप्रायो बोद्धव्यः; कारणसामग्री च कार्यं न व्यभिचरत्येव ॥ २१ ॥ २२ ॥

जलकर्षणबीजजुर्तुसंयोगात् सस्यसंभवः ।

युक्तिः पृथ्वातुसंयोगाद्गर्भाणां संभवस्तथा ॥ २३ ॥

मथ्यमन्थन(क)मन्थानसंयोगादग्निर्भवः ।

युक्तियुक्ता चतुष्पादसंप्रदायिनिवर्हणी ॥ २४ ॥

युक्तेः प्रमाणस्यान्यथात्रैप्रसिद्धत्वेनोदाहरणान्येव तावदर्शयति, उदाहरणे ज्ञाते युक्तैर्लक्षणं सुखेन ज्ञायते इत्यभिप्रायेण—जलकर्षणेत्यादि । कर्षणशब्देन कर्षणसंस्कृता भूमिपृष्ठते, जलकर्षणबीजजुर्तुसंयोगात् सस्यस्य संभवे भवतीति यज्ज्ञानं तद्युक्तिरिति योजनीयम् । पृथ्वातुसंयोगात् पृथ्वमाभूतात्मसंयोगात् । तथाशब्दो युक्तिरित्याकषेति । मथ्यं मन्थनकाष्ठपृच्छकं, काष्ठं मन्थनं, मन्थानं काष्ठप्राग्मणं; किंवा ‘मन्थक’ इति पाठः, तत्र मन्थनं ग्राम्यमाणकाष्ठं; संयोगान्मेलकादिति बोद्धव्यं, यतो मन्थनस्य कियारूपस्य संयोगो न सङ्गच्छते; किंवा मन्थनशब्देन मन्थनचतुर्चर्यते । युज्यते संबध्यतेऽनेनेति युक्तिः, तथा

१ ‘वृक्षतमेव’ इति पा० । २ ‘अन्यथात्रैप्रसिद्धत्वेन’ इति पा० ।

युक्ता युक्तियुक्ता । चतुष्पाद इति वक्तव्ये संपन्नहणं गुणवच-
तुष्पादग्रहणार्थम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।

युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्षाः साध्यते यया ॥ २५ ॥

संप्रति युक्तेर्लक्षणमाह—बुद्धिरित्यादि । या बुद्धिर्भावात् पश्यति
विषयीकरोति, बहुकारणयोगो बहुपत्तियोगः, जनिश्चायं
ज्ञानार्थे, तेन बहुपत्तियोगज्ञायमानार्थान् या बुद्धिः पश्यति
ऊहलक्षणं सा युक्तिरिति प्रमाणसहायीभूता । एवमनेन भवित-
व्यमित्येवंरूप ऊहोऽत्र युक्तिशब्देनाभिधीयते; सा च परमार्थ-
तोऽप्रमाणभूताऽपि वस्तुपरिच्छेदे प्रमाणसहायत्वेन व्याप्ति-
माणत्वात्, तथा तथैव ऊहुरूपया प्रायो लोकानां व्यवहारादिह
प्रमाणत्वेनोक्ता । अत एव प्रदेशान्तरे युक्तिं विना यथोक्तं प्रमा-
णत्रयं दर्शयिष्यति—“त्रिविधा वा (परीक्षा) सहोपदेशेन”
(वि. अ. ४) इति वचनात् । तथा, उपमानं गृहीत्वा
रोगभिषग्निजतीये शब्दादीनि चत्वारि प्रमाणान्यभिधास्यति ।
त्रिकाला वर्तमानातीतानागतविषया; त्रिकालविषयत्वं चास्यास्त्रि-
कालानुमानविषयोपदेशकत्वेनैव । त्रिवर्षसाधकत्वं च त्रिवर्गसा-
धनादेव, ऊहनैव हि प्रायस्त्रिवर्गानुष्ठाने प्रवृत्तिर्भवति; (प्रमाण-
परिच्छेदेन तु प्रचारो हिरल एव ।) यत्तु बहुकारणजलकषैण-
बीजतुसंयोगाद्भाविसस्यज्ञानं युक्तिरूप्यते, तच्चानुमानार्थान्तर-
भूतं; तत्रानुमानाद्भेदो दुष्कर इति नाद्रियमहं; किंच कार-
णभ्यः कार्यं प्रतीयमानं न कदाऽपि वर्तमानं प्रतीयते, ततश्च
त्रिकालेति पराहृतं स्यात् । अत्र शान्तरक्षितकमलशीलाभ्यां
युक्तिप्रमाणान्तरस्वीकारे पूर्वपक्षसिद्धान्तानुक्तौ—“यस्मिन् सति
अवलेख न भवत्यसतीति च । तस्मादतो भवलेखतद्युक्तिरेषाऽभि-
धीयते ॥ प्रमाणान्तरमेवेदमित्याह चरको मुनिः । नानुमान-
मित्यं यस्मादुद्घाततोऽत्र न विद्यते” (त. सं. का. १६१२-१३) इति ।
एतच्छान्तरक्षितवचनं कमलशीलेन व्याख्यातं—
“तद्भावभाविस्त्वेन या तत्कार्यताप्रतीतिरियं युक्तिः; इयं च सवि-
कल्पत्वात्प्रत्यक्षं; नाप्यनुमानं दृष्टान्ताभावात्, तथाहि—दृष्टा-
न्तोऽपि—अत एव तद्भावभावित्वात्कार्यताप्रतिपत्तिः, तत्रापि
दृष्टान्तोऽन्योऽन्वेषणीयः, तत्राप्यपर इत्यनवस्था स्यात्; तस्मात्
प्रमाणान्तरं युक्तिरित्याह चरको वैद्यः; एवं पूर्वपक्षमुत्थाप्य दू-
षितं यत्—“कार्यकारणभावस्य प्रतिपत्तिर्न सज्जता । तस्मादस्यां
न भेदोऽस्ति साध्यसाधनयोर्यतः ॥ तद्भावव्यवहारे तु योग्यतायाः
प्रसाधने । सङ्केतकालविज्ञातो विद्यतेऽर्थो निदर्शनीयम्” (त. सं. का. १६१६-४८) । एतद्व्याख्यातं कमलशीलेन—“युक्तौ न
साध्यसाधनयोर्भेदः; तथाहि—अत्र तद्भावभाविता हेतुः, कार्यका-
रणता च साध्या, न चानयोर्भेद उपलभ्यते पर्यायत्वात्तत्त्वात्पद-
वत्; अथ मतं—न कार्यकारणता साध्यते किंतिहि तद्भावव्य-

वहार इति, तत्राह—तद्भावव्यवहारे इत्यादि; तस्या हेतुफल-
ताया भावत्वाद्भावः, तत्र व्यवहारो यः स तद्भावव्यवहारः
ज्ञानाभिधानप्रवृत्तिलक्षणमनुष्ठानं, तस्मिन् योग्यता मूढं प्रति
साध्यते; ये यथापारानन्तरनियतोपलम्भस्वभावान्ते तत्कार्यव्य-
वहारयोग्याः, तथा—सङ्केतकालानुभूताः कृत्वादिव्यापारान-
न्तरनियतोपलम्भस्वभावा घटादयः; तथा च तात्वादिव्यापारानन्त-
रनियतोपलम्भस्वभावाः शब्दा इति स्वभावो हेतुः; ततश्च स
दृष्टान्तत्वादनुमानादभेदो युक्तः” । एतौ च पूर्वपक्षसिद्धान्तौ
एवंभूतयुक्त्यस्वीकारादेवाप्रतिविधेयौ ॥ २५ ॥

एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्वं परीक्ष्यते ।

परीक्ष्यं सदसच्चैवं तथा चास्ति पुनर्भवः ॥ २६ ॥

उपसंहरति—एषेत्यादि । नास्त्यन्येत्यवचनेनार्थापत्त्यसं-
भवादीनामन्यतन्त्रप्रतानां प्रमाणानां निषेधं करोति । प्रस्तुते
परीक्षां प्रयोजयति—तथा चास्ति उपलभ्यते च पुनर्भव
इति ॥ २६ ॥

तत्रासागमस्तावद्वेदः, यश्चान्योऽपि कश्चिद्वेदा-
र्थोद्विपरीतः परीक्षकैः प्रणीतः शिष्टानुमतो लो-
कानुग्रहप्रवृत्तः शास्त्रवादः, स चाऽऽसागमः; आ-
सागमादुपलभ्यतेदानत—पौयस्वसत्याहिंसास्त्राक्षचर्या-
भ्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति ॥ २७ ॥

तत्र शब्दस्य पुनर्भवप्रतिपादकत्वं दर्शयति—तत्राऽऽसा-
गम इत्यादि । प्रथमं वेदं प्रदर्शयन् वेदस्य निरस्तविभ्रमा-
शब्दं प्रामाण्यं दर्शयति, यश्चान्योऽपीत्यनेन ग्रन्थेन वेदार्थो-
विपरीतत्वादिभिर्हेतुभिः परिच्छेदनीयप्रामाण्यायुर्वेदस्मृतिशास्त्रा-
दीनि दर्शयति । शास्त्ररूपो वादः शास्त्रवादः । आसागमादिति
वेदात् । यज्ञः अग्निष्टोमादिः ब्रह्मचर्यम् उपस्थसंयमादि । अ-
भ्युदयः स्वर्गः, निःश्रेयसं मोक्षः; अत्र यथायोग्यतया स्वर्गस्य
मोक्षस्य च कारणमिति बोद्धव्यम् । एतेन जन्मान्तरभोग्यस्व-
र्गानेकजन्मभ्यमोक्षोपदेशोनात्मनः परलोकः कथितो भव-
तीति भावः ॥ २७ ॥

**न चानतिवृत्तसत्त्वदोषाणामदोषैरपुनर्भवो धर्म-
द्वारेषूपदिश्यते ॥ २८ ॥**

आगमान्तरमाह—न चेत्यादि । अनतिवृत्तौ अवबुधान्तौ
सत्त्वदोषौ मनोदोषौ रजस्तमोरूपी येषां ते तथा, तेषाम्; पुन-
र्भवो मोक्षः; धर्मद्वारेषु धर्मशास्त्रेषु, अदोषैः निर्मनोदोषैर्मह-
र्षिभिः, उपदिश्यते न, इति सम्बन्धः; तेन पुनर्भव उपदिश्यते
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

**धर्मद्वारावहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोह-
मानैर्ब्रह्मपरैरातैः कर्मविद्धिरनुपहतसत्त्वबुद्धिप्रचारैः**

१ ‘द्वय प्रतिविधेयौ’ इति पा० । २ ‘आसागमस्तावत्’ इति पा० ।

१ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । २ ‘दृष्टान्तोऽन्वे-
षणीयः’ इति पा० । ३ ‘नाभ्यां कार्यकारणताभावो साध्येते,
किं तिहि व्यवहारः’ इति मुद्रिततत्त्वसंग्रहपुस्तके पाठः ।

पूर्वं: पूर्वतरैर्महर्षिभिर्दिव्यचक्षुर्भिक्षोपदिष्टः पुनर्भव इति व्यवस्येदेवम् ॥ २९ ॥

आगमान्तरशुचिवचनमाह—धर्मद्वारेत्यादि । ब्रह्म अध्यात्मज्ञानं, तत्परैः । कर्मविद्धिः अनुष्ठानव्ययादिकर्मविद्धिः । अनुपहतसत्त्वगुणो बुद्धेः प्रचारो बोधलक्षणे येषां ते तथा, एतेन विशुद्धचित्तं दर्शयति । दिव्यमतीन्द्रियाधर्मादि चक्षुः समारूपं ज्ञानं येषां ते दिव्यचक्षुषः, तैः । दृष्टोपदिष्टः स्वयमनुभूय कथित इत्यर्थः । इतिशब्दो हेतौ । एवमिति आगमेन ॥ २९ ॥

'प्रत्यक्षमपि चोपलभ्यते—मातापित्रोर्विसदृशान्यपत्यानि, तुल्यसंभवानां वर्णस्वराकृतिसत्त्वबुद्धिभाग्यविशेषाः, प्रवरावरकुलजन्म, दास्यैश्वर्यं, सुखासुखमायुः, आयुषो वैषम्यम्, इह कृतस्यावातिः, अशिक्षितानां च रुदितस्तनपानहासत्रासादीनां प्रवृत्तिः, लक्षणोत्पत्तिः, कर्मसादृश्ये फलविशेषः, मेधा कञ्चित् कञ्चित् कर्मण्यमेधा, जातिस्मरणम्—इहागमनमितश्च्युतानामिति, समदर्शने प्रियाप्रियत्वम् ॥ ३० ॥

प्रत्यक्षं च यद्यपि पुनर्भवं न शृणाति, तथाऽपि तत् पुनर्भवग्राहकानुमानस्य लिङ्गग्रहणे यथा व्याप्रियते तथा दर्शयति—प्रत्यक्षमपीत्यादि । विसदृशानिति कथितं कुरूपः, कथितं सुकुरूपः । तुल्यसंभवानां तुल्योत्पादकारणानां कथितद्वारैः कथितं कृष्णः, एवं स्वरादावपि विशेषो बोद्धव्यः । दास्यैश्वर्यमिति कस्यचिदास्यं कस्यचिदैश्वर्यम् । एवमप्रपञ्चापि विपर्ययः पुरुषभेदेन बोद्धव्यः । सुखासुखमिति आयुषो विशेषणम् । रुदितदयोऽमी अन्धपुत्रशबालगोचरतया बोद्धव्याः; एते च रुदितदयो यथा-योगमिष्टानिष्टस्मरणमन्तरा न भवन्ति, स्मरणं च पूर्वज्ञानं विना न भवतीति पूर्वजन्मज्ञानानुमानात् परलोकानुमायका भवन्ति । पूर्वप्रतिपादितं च विसदृशत्वादिवैविध्यमुत्पत्तत्र प्रतिपादनीयं च लक्षणोत्पत्त्यादिकारणान्तरादर्शने सति पूर्वजन्मकृतकारणानुमायकमिति परलोकानुमायकं मन्तव्यम् । लक्षणोत्पत्तिरिति सामुद्रिकलक्षणप्रतिपादितलक्षणोत्पत्तिः । कर्मसादृश्ये सेवादिसादृश्ये । मेधा कञ्चित् कर्मणि चित्रलेखनाल्लविद्यादौ । जातेरतीतायाः स्मरणं जातिस्मरणं; तदेव स्मरणं दर्शयति—इहागमनमितश्च्युतानामिति; इह कुले जातोऽसि, इतश्च कुलदागतोऽस्मीत्येवमाकारं जातिस्मरणमित्यर्थः; यदि वा, इह जन्मनि च्युतानामिह जन्मनि पुनरागमनम्, अनेन च नामभ्रान्त्या यमपुरुषैर्नितस्य पुनरागमनं दृश्यते । समदर्शने तुल्याकारे कञ्चित् पुरुषे प्रियत्वं कञ्चित् पुनरप्रियत्वमिति समदर्शने प्रियाप्रियत्वम् । अत्र चावान्तरानुमानभेदो विस्तारभयाच्च दर्शितः ॥ ३० ॥

१ 'व्यवस्येदेवं पुनर्भवम्' इति पा० । २ 'कर्मसामान्ये' इति पा० । ३ 'मितश्च्युतानां च भूतानां' इति पा० ।

च. सं. १०

अत एवानुमीयते—यत्—सकृदतमपरिहार्यमविनाशि पौर्वदेहिकं दैवसंज्ञकमानुबन्धिकं कर्म, तस्यैतत् फलम्; इतश्चान्यद्भविष्यतीति; फलाद्वीजमनुमीयते, फलं च बीजात् ॥ ३१ ॥

एवं प्रत्यक्षेण लिङ्गग्रहणं दर्शयित्वाऽनुमानमाह—अत एवेत्यादि । सकृदतम आत्मना कृतम् । अविनाशीति उपभोगं विनाऽविनाशि । पौर्वदेहिकं पूर्वदेहकृतम् । जन्मान्तराण्यनुगच्छतीत्यानुबन्धिकम् । एतत्फलमिति विसदृशापत्योत्पादादि फलम्; एतच्च संक्षेपाद्युत्पादितमेव । इत्येति इह जन्मनि कृतात् कर्मणः, अन्यदिति भाविजन्मान्तरे, भविष्यतीत्यनुमीयत इति संबन्धः । कथमनुमीयते इत्याह—फलादित्यादि । फलात् फलसदृशापत्यदर्शनात्, बीजं पूर्वजन्मकृतं कर्मादिकारणमनुमीयते; तथा फलं च भाविजन्मान्तरे सुखदुःखादि, बीजादिहजन्मकृतात् कर्मणोऽनुमीयत इति योजना ॥ ३१ ॥

युक्तिश्चैषा—षड्धातुसमुदायार्भजन्म, कर्तृकरणसंयोगात् क्रिया; कृतस्य कर्मणः फलं नाकृतस्य, नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात्; कर्मसदृशं फलं, नान्यस्माद्वीजादन्यस्योत्पत्तिः; इति युक्तिः ॥ ३२ ॥

तर्करूपयुक्तिविषयतां परलोकस्य दर्शयति—युक्तिश्चैषेत्यादि । षड्धातुसमुदायार्भजन्मेति वदता आत्मसंबन्धमन्तराचेतना गर्भस्य नोत्पद्यते, आत्मा च परलोकसंबन्ध एवेति परलोकसद्भावे युक्तिरुपदर्शयते । कर्तृकरणसंयोगात् क्रियेति आत्मानं कर्तारं विना क्रिया परिदृश्यमाना यागादिलक्षणा न भवतीति । आत्मन ऊर्ध्वं दर्शयति—कृतस्योत्पादिनाऽबीजादित्यन्तेन । परिदृश्यमानादास्यैश्वर्यादिफलेन जन्मान्तरकृतस्य कर्मणः कारणभावं दर्शयति । कर्मसदृशं फलमिति पूर्वकृतशुभकर्मणः शुभं पुत्रधनादि फलम् । अत्र दृष्टान्तमाह—नान्यस्मादित्यादि । नान्यबीजात् शालिबीजादन्यस्य यवाङ्कुरस्योत्पत्तिरित्यर्थः । युक्तिमुपसंहरति—इति युक्तिरिति । अत्र बहुवक्तव्ये प्रमेये तथाविधोयोगाभावाद्विस्तारभयाच्च विस्तारो न कृतः ॥ ३२ ॥

एवं प्रमाणैश्चतुर्भिर्नुपदिष्टे पुनर्भवे धर्मद्वारेष्ववधीयते; तद्यथा—गुरुशुश्रूषायामध्ययने व्रतचर्यायां दारक्रियायामपत्योत्पादने भृत्यभरणेऽतिथिपूजायां दानेऽनभिध्यायां तपस्यनसूयायां देहवाह्यानसे कर्मण्यङ्किते देहेन्द्रियमनोर्ध्वबुद्ध्यात्मपरीक्षायां मनःसमाधाविति; यानि चान्यान्यप्येवंविधानि कर्माणि सतामविगर्हितानि स्वर्गाणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यास्तान्यारभेत कर्तुं; तथा कुर्वन्निह चैव यशो लभते प्रेत्य च स्वर्गम् । इति तृतीया परलोकैवणा व्याख्याता भवति ॥ ३३ ॥

१ 'विसदृशापत्यफलदर्शनात्' इति पा० ।

संप्रति परलोकं व्युत्पाद्य तदुपयुक्तधर्मसाधनान्याह—एवमित्यादि । धर्मद्वारेण धर्मसाधनद्वारेण । इह चातिथिपूजादीनि सद्वृत्तौक्तान्यपि प्रकरणप्राप्तत्वेनोदाहरणार्थं पुनरभिधीयन्ते । देहादिपरिप्राप्त्यामवधीयेतेति वचनादवधानोपदेशेन देहादीनां क्षयित्वादिधर्मनिरूपणेनोपजायमानां मतिं विषयानभिषङ्गं च जायमानमिच्छन्ति । विषयेषु प्रसक्तिं मनसो वारयित्वाऽऽत्मनि समाधानं मनःसमाधिः । अत्र च सर्वत्र 'अवधीयेत' इति संबन्धः । स्वर्ग्याणि स्वर्गहितानि स्वर्गकारणीति यावत् । वृत्तेर्धनस्य पुष्टिः वृत्तिपुष्टिः, धर्मैषणायां च वृत्तिपुष्टिकारिभिरानं धर्महेतूनां वृत्तिहेत्वविरोधेनानुपदेशार्थम् । यशो लभते धार्मिकोऽयमित्येवमादिख्यातिरूपम् । परलोकैषणा वृत्तयैव, ततश्च पुनस्तृतीयैति पदं धर्मस्य प्राणधनकारणत्वेन धर्मैषणायाः प्राणधनैषणात्वप्रसक्तिप्रतिषेधार्थम् ॥ ३३ ॥

अथ खलु त्रय उपस्तम्भाः, त्रिविधं बलं, त्रीण्यायतनानि, त्रयो रोगाः, त्रयो रोगमार्गाः, त्रिविधा भिषजः, त्रिविधमौषधमिति ॥ ३४ ॥

संप्रति त्रिसंख्यावच्छिन्नोपोद्धतानेनान्यान्यपि त्रिसंख्यावच्छिन्नानि स्वस्थातुरहितत्वेनेह वक्तव्यान्त्याह—अथ खल्वित्यादि । प्रथममुपस्तम्भा अभिधीयन्ते मूलभूतशरीरधारकत्वेन, तदनु बलमुपस्तम्भाहारादिजन्यत्वात्, तदनु रोगायतनानि बलविरोधकर्तृत्वेन, तदनु रोगाप्तजन्मत्वेन, तदनु तन्मार्गज्ञानं सुविन्यस्तमेव, तदनु रोगप्रतिषेधार्थं प्रधानकारणवैद्याभिधानं, तदनु तदुपकरणत्वेन भैषज्यम् ॥ ३४ ॥

त्रय उपस्तम्भा इति—आहारः, स्वप्नो, ब्रह्मचर्यमिति; एभिस्त्रिभिर्गुणैरुपस्तम्भमुपस्तम्भैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्तते यावदायुःसंस्कारात् संस्कारमहितमनुपसेवमानस्य, य इहैवोपदेक्ष्यते ॥ ३५ ॥

अन्येन स्तम्भमार्गं धार्यमाणस्य समीपं प्रधानकारणस्य गत्वा स्तम्भमयति धारयतीत्युपस्तम्भः; यथा गृहधारणनियुक्तप्रधानस्तम्भसमीपवर्ती तदुल्लाधायक उपस्तम्भः, तथेहापि शरीरस्यायुःसंप्रवर्तकेन कर्मणा प्रियमाणस्याहारादयो धारकत्वेनोपस्तम्भा इत्युच्यन्ते । आयतनानि कारणानि 'रोगस्य' इति शेषः । ब्रह्मचर्यशब्देन इन्द्रियसंयमसौमनस्यप्रभृतयो ब्रह्मशान्त्यनुगुणा गृह्यन्ते । आहारादयश्चेह प्रधानकल्पनया प्रशस्ता एव गृह्यन्ते, तेन विरुद्धाहारादीनां शरीरातुस्तम्भकत्वं नोद्भावनीयम्; अत एव युक्तियुक्तैरिति विशेषणं करिष्यति, युक्त्या प्रशस्तेन योगेन युक्ता युक्तियुक्ताः । ब्रह्मचर्यस्यायुक्तिरनभ्यासादतिमानेन्द्रियसंयमनादिरूपा, सा हि मनःक्षोभाविहेतुर्भवति । उप-

१ 'विषयासङ्गं' इति पा० । २ 'संस्कारः स हितमुपसेवमानस्य' इति योगीन्द्रनाथसेनसंमतः पाठः ।

चितं युक्तम् । आयुःसंस्कारात् आयुःकारणं धर्माधर्मावसानं यावदित्यर्थः; संस्कारशब्दः कारणवचनः । आहारादयश्च प्रधानान्येनोक्ताः; तेनाभ्यङ्गादीनां शरीरधारकत्वमविरुद्धमेव । नन्वाहारादीनि सम्यगानुचरतोऽपि 'विशेषैरसात्मैन्द्रियार्थसंयोगादिजन्यैर्व्याधिभिरन्तराऽपि मरणं दृष्टमित्याह—संस्कारमित्यादि । संस्कारं कारणम् । अहितं 'शरीरस्य' इति शेषः । य इहैवोपदेक्ष्यत इति 'त्रीण्यायतनानि' इत्यादिना ग्रन्थेन ॥ ३५ ॥

त्रिविधं बलमिति—सहजं, कालजं, युक्तिकृतं च । सहजं यच्छरीरसत्त्वयोः प्राकृतं, कालकृतमनुविभागजं वयःकृतं च, युक्तिकृतं पुनस्तद्व्याहारचेशायोगजम् ॥ ३६ ॥

युक्तिः आहारचेशयोः सम्यक् शरीरेण योजना । सत्त्वं मनः, मनसो बलं वा यत् 'उत्साहं' उच्यते । प्राकृतमिति जन्मादिप्रवृत्तं प्राकृतधातुवृत्त्या हेत्वन्तरनिरपेक्षं वृद्धं, दृश्यन्ते हि केचित् स्वभावादिव बलिनो दुर्बलाश्च केचित् । ऋतुविभागवत् "आदावन्ते च दौर्बल्यं" (सू. अ. ६) इत्याद्युक्तम् । आहारस्य मांससर्पिरादेः, चेश्या उचितविश्रामव्यायामादेर्योग आहारचेशयोगः; अन्ये तु योगशब्देन रसायनप्रयोगं ग्राहयन्ति ॥ ३६ ॥

त्रीण्यायतनानीति—अर्थानां कर्मणः कालस्य चातियोगायोगमिथ्यायोगाः । तत्रातिप्रभावतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनमतियोगः, सर्वशोऽदर्शनमयोगः, अतिश्रद्धातिविप्रकृष्टरोद्रैरैवाद्भुतद्विष्टबीभत्सनविकृतवित्रासनादिरूपदर्शनं मिथ्यायोगः; तथाऽतिमात्रस्तिमितपटहोत्कुष्टादीनां शब्दानामतिमात्रं श्रवणमतियोगः, सर्वशोऽश्रवणमयोगः, परप्रेष्टविनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादिशब्दश्रवणं मिथ्यायोगः; तथाऽतितीक्ष्णोप्राप्तिमिथ्यान्दिनां गन्धानामतिमात्रं घ्राणमतियोगः, सर्वशोऽघ्राणमयोगः, पृतिद्विष्टमध्यक्लिन्नविषपवनकुण्ठगन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः; तथा रसानामत्यादानमतियोगः, सर्वशोऽनादानमयोगः, मिथ्यायोगो राशिवर्ज्येष्वहाराविधिविशेषायतनेषूपदेक्ष्यते; तथाऽतिशीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादनदीनां चात्युपसेवनमतियोगः, सर्वशोऽनुपसेवनमयोगः, स्नानादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानामनानुपुष्योपसेवनं विषमस्थानाभिघाताद्युच्चिभूतस्तस्पर्शोदयश्चेति मिथ्यायोगः ॥ ३७ ॥

अर्थानाम् इन्द्रियार्थानाम् । कर्मणः कायवाक्चानः प्रवृत्तेः । कालस्य शीतोष्णवर्षैलक्षणस्य । अतिप्रभावताम् आतपाग्निप्रवृत्तीनाम् ।

१ 'चैषैः' इति पा० । २ 'यदीर्यसृच्यते' इति पा० । ३ 'अति-सूक्ष्मातिविप्रकृष्ट' इति पा० । ४ वित्रासनेति जलकल्पतत्प्रादुर्भावे च न पठ्यते ।

अत्र हीनमात्रदर्शनं विकारं न करोति, तेन 'सर्वेश' इत्युक्तम् । अदर्शनं चातिप्रभावतामेव बोद्धव्यम्, अप्रभावात् च घटादीनां दर्शनमित्योगादपि न दोषकम्; एवमन्यत्रापि सर्वेश इति व्याख्येयम् । अतिच्छिन्नं नयनप्रत्यासन्नम्, अतिविप्रकृष्टम् अतिदूरवर्ति, रौद्रम् अद्भुतकारणात्मकं भयजनकं, भैरवम् अनद्भुतमपि व्याघ्रादि, विष्टं यत्स्य द्वैष्यं, बीभत्सनं मनस उद्वेगकारकं, विच्छ्रुतं हीनाङ्गादि, विज्ञासनं झटिति भयजनकम्; आदिग्रहणादभेध्यादीनां ग्रहणम् । रौद्रादयो यद्यपि न रूपं किन्त्वाकृतिविशेषाः, तथाऽपि रूपैकार्थसमवायेन चक्षुरर्थो एव; न चेहेन्द्रियार्थग्रहणेन रूपादीनामेव परं ग्रहणमिति पूर्वमेव व्याख्यातं, यतः स्पर्शनरसनयोः सम्यग्योगोऽसम्यग्योगे च बहवः स्पर्शरसव्यतिरिक्ताः ज्ञानाभ्यङ्गादयः प्रकृतिसंयोगसंस्कारादयश्च कारणत्वेन वक्तव्याः । अतिमात्रज्ञानं प्रबुद्धो मेघध्वनिः, पटहः पटहशब्दः, उत्कुष्टं दर्पादतिमात्रं शविदन्तं, प्रधर्षणं तिरस्कारः । तीक्ष्णो गन्धश्चक्षुर्वीरेचनकारकः, यथा—कृष्णजीरकादीनाम्; उग्रो वमनकारको वचादीनाम्; अभिष्यन्दी स्तैमित्यकारको मस्तुसुरासवादीनां; पृति अल्यर्थक्लिञ्जः विषयुक्तः पवनो विषयवनः; कुणपः शवः । रसानामिति रससहितानां द्रव्याणाम् । इहानादानामिति कुर्वन् हीनयोगोऽपि रसानां विकारकर इति दर्शयति । आहारविशेषविशेषाद्यतनानि रसविमाने वक्ष्यमाणानि “प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंश्लेषोपयोः फट्टमणि” (वि. अ. १); तत्र राशिवर्ज्यैकितिवचनेन राशिं पृथक्करोति, राशेराहारस्य परिमाणरूपस्य यो दोषः—हीनमात्रत्वमतिमात्रत्वं वा, तस्यातियोगायोगाभ्यामेव गृहीतत्वात्; न मिथ्यायोगो राशेः संभवति; उक्तं हि—“राशिः पुनर्मात्रमात्राफलविनिश्चयायः” (वि. अ. १) इति । प्रकृष्टादीनां तु दोषादाहारस्य मिथ्यायोग एव परं संभवति, यतः प्रकृतियिरुद्धानां माषादीनां भोजनं मिथ्यायोग एवाहारस्य भवति; एवं संस्कारविरुद्धशक्तुपिण्डकेऽपि मिथ्यायोग एव, तथा संयोगविरुद्धमसृजतमधुसर्पिरुपयोगोऽपि; एवं कालादिविरुद्धोदाहरणमपि रसविमाने प्रतिपादितं सर्वं मिथ्यायोगरूपमेव, तेषामयोगातियोगनिरपेक्षणामेव दोषकर्तृत्वात् । शीतोत्पादनीनामित्यादि । यद्यपि शीतोत्पादनीनामभ्यङ्गादीनां च हीनयोगोऽपि रोगकरस्तथाऽपि सर्वोऽनुपसेवनमिति वचनं सर्वोऽनुपसेवनस्य भूरिप्रत्यक्विकाराकर्तृत्वाभिप्रायेण । अनानुपपूर्थां यथोक्तकमलङ्घनेन, यथा—स्नात्वा उत्सादनं, तथोष्णीषीतस्य सहसा शीतपलानीयावगहनम्, एवमादि । अभिघातः खड्गहननादि, भूताः प्राणिनः पिशाचप्रभृतयः । आदिग्रहणादतिविकृति स्पर्शनसंबद्धं शरीरोपघातकमयोगातियोगव्यतिरिक्तं तद्वद्वेत्ते ॥ ३७ ॥

तत्रैकं स्पर्शनमिन्द्रियाणामिन्द्रियव्यापकं, चेतःसमवायि, स्पर्शनव्यातेर्व्यापकमपि च चेतः;

१ 'फाणितसुतरासवादीनां' इति पा० । २ 'स्पर्शेनेन्द्रियं' इति पा० ।

तस्मात् सर्वेन्द्रियाणां व्यापकस्पर्शकृतो यो भावविशेषः, सोऽयमनुपशयात् पञ्चविधस्त्रिविधविकल्पो भवत्यसात्वेन्द्रियार्थसंयोगः; सात्त्व्यार्थो ह्युपशयायः ॥ ३८ ॥

ननु चक्षुरादीनि पशेन्द्रियाणि, अतस्तेषां प्रतिनियताः पञ्चासात्वेन्द्रियार्थसंयोगाः, तत् कथमेवोऽसात्वेन्द्रियार्थसंयोग इत्याख्यायत इत्याशङ्क्य स्पर्शेनेन्द्रियस्य सर्वेन्द्रियव्यापकत्वं दर्शयित्वा सर्वेन्द्रियाणुगतं स्पर्शमर्थग्रहणकारणमेकरूपं दर्शयति, ततश्च तस्यैकसात्त्व्येन्द्रियार्थसंयोगादुपपन्न एकरूपोऽसात्त्व्येन्द्रियार्थसंयोग इति दर्शयति—तत्रैकमित्यादिना सात्त्व्यार्थो ह्युपशयायार्थ इत्यन्तेन । एकं स्पर्शनमिति स्पर्शेनेन्द्रियमेव, नान्यच्चक्षुरादि । इन्द्रियाणामिति निर्धारणे पृष्टी । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि व्याप्रीतीतीन्द्रियव्यापकं; स्पर्शनं हि सर्वेन्द्रियेभ्यस्ति, अत एव स्पृष्टैवार्थमिन्द्रियाणि गृह्णन्ति । तर्हि कथं न सर्वेदाऽर्थग्रहणं भवतीत्यत आह—चेत इत्यादिना । श्रोत्रं चासदृशेने पाञ्चभौतिकं कर्णशङ्खलीगतनभोरूपं, तेन तस्यापि स्पर्शोऽस्ति; चेतःसमवायि मनःसंबन्धिः; मनःसंबन्धकथनेन कार्यग्रहणं प्रति समर्थत्वं स्पर्शस्य दर्शयति, मनोऽधिष्ठितानामिन्द्रियाणामर्थग्रहकत्वात् । तत् किमुपपत्तिरामेण मनसैकत्रस्थितेनैव स्पर्शनस्य सर्वेन्द्रियव्यापकस्य संबन्धात् सर्वेन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते, तथा सति युगपत्पञ्चज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्याह—स्पर्शेनेन्द्रियव्यातेर्व्यापकमपि चेत इति । स्पर्शेनेनेन्द्रियाणां व्याप्तिः स्पर्शेनेन्द्रियव्याप्तिः, तस्याश्वेतोऽपि व्यापकः; एतदुक्तं भवति—याति प्रति प्रवेशे स्पर्शनं तिष्ठति तावन्तं देशं मनोऽपि भ्रमति प्रत्यक्षेणार्थग्रहणार्थं, तेन यस्मिन् प्रदेशे यदा मनो वर्तते तदा तेन प्रदेशेन चक्षुरादिरूपेणार्थं गृह्णातीति न युगपज्ज्ञानोत्पत्तिः । प्रकृते योजयति—तस्मादित्यादि । व्यापकत्वात् स्पर्शेति व्यापकरूपः, तेन कृतस्तन्निबन्धनः; सर्वेन्द्रियाणां भावविशेषः स्वभावविशेषोऽर्थग्रहणकारणीभूतः स्पर्श इत्यर्थः; यथैकलोचनम्—“स्पर्शेनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च । द्विविधः सुखदुःखानां वेदानां प्रवर्तकः” (शा. अ. १) इति; अत्र श्लोके स्पर्शनसंबन्धकृतः सर्वेन्द्रियस्पर्शः स्पर्शेनेन्द्रियसंस्पर्शशब्देनोक्तः, मानसस्तु स्पर्शेतिशब्देन विषयेषु सताऽपि संभवतीति तत्रैव व्याख्येयम् । विशेष इत्यत्र 'अस्ति' इति शेषः । सोऽयमेकश्रेन्द्रियव्यापकस्य स्पर्शस्यैकरूपोऽसात्त्व्येन्द्रियार्थसंयोगः, अनुपशयादिति दुःखकर्तृत्वात्, पञ्चविधः चक्षुरासात्वेन्द्रियार्थसंयोगो प्राणासात्त्व्येन्द्रियार्थसंयोग इत्यादिरूपः सन्, पुनस्त्रिविधविकल्पो भवति—अयोगातियोगमिथ्यायोगेनेति भावः । एवं चैकप्रकारस्त्रिकारस्तथा पञ्चदशप्रकारोऽसात्त्व्येन्द्रियार्थसंयोग उक्तो भवति । अनुपशयाशब्देन चक्षुराद्यनुपशयविकल्पोऽत्राज्ञा

१ 'विषयेणासताऽपि' इति पा० । २ 'अत्रासात्त्व्येन्द्रियार्थसंयोगस्य पञ्चविधत्वं हेतोरेवदेशाद्बोद्धव्यं' इति पा० ।

तन्मेन्द्रियार्थसंयोगस्य पञ्चविधहेतुत्वोपदेशाद्बोद्धव्यः, न ह्येकरूपोऽनुपशयः पञ्चविधत्वमसात्मेन्द्रियार्थस्य कर्तुं समर्थः, यतश्च छुरादीनां प्रतिनियतान्येवोपधातकान्यतिभास्वरूपादीनि, ततश्च सर्वोन्द्रियव्याप्ताऽपि नैकस्पर्शनेन्द्रियत्वं चछुरादीनाम्, एकत्वे ह्येकेन्द्रियोपाधतकमन्येषामन्युपधातकं स्यादिति मन्थन्यम् । सात्मेन्द्रियार्थसंयोगोऽर्थकार्यतां दर्शयति—सात्मेन्द्रियार्थं ह्युपशयार्थं इति । एतेनानुपशयनेन्द्रियार्थसंयोगं दर्शयित्वासात्मेन्द्रियार्थसंयोग इति संज्ञाकरणमविरुद्धमिति दर्शितं भवति ॥ ३८ ॥

कर्म वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः । तत्र वाङ्मनःशरीर-
रातिप्रवृत्तिरतियोगः; सर्वेशोऽप्रवृत्तिरयोगः; वे-
गधारणोदीरणविषमस्खलनपतनाङ्गप्रणिधानाङ्गप्रद-
वर्णप्रहारमर्दनप्राणोपरोधसंक्लेशनादिः शरीरो मि-
थ्यायोगः, सूचकानुताकालकलहाप्रियावद्भानुप-
चारपृषवचनदिर्वाङ्मन्यायोगः, भयशोकक्रोध-
लोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादिर्मानसो मिथ्या-
योगः ॥ ३९ ॥

अर्थानामयोगातियोगमिथ्यायोगानभिधाय कर्मणस्तानाह—
कर्मैत्यादि । अत्र यद्यपि भूरिप्रधानशरीररोगकर्तृत्वेन पूर्वं
शरीरमेव कर्मासात्मेन्द्रियमभिधातुं युज्यते, तथाऽप्यल्पत्वेन
वाङ्मनसे कर्मणो पूर्वयुक्ते, प्रत्येकमिथ्यायोगकथने तु प्राधान्या-
च्छरीर एव मिथ्यायोगः अथमं दर्शितः । अत्रातियोगरूपाऽ-
तिप्रवृत्तिस्त्रयाऽयोगरूपाऽप्रवृत्तिर्विहितानां कायवाङ्मनःकर्मणां
बोद्धव्या, अहिताचरणस्य तु सर्वस्य मिथ्यायोगत्वेन वक्तव्य-
त्वात् । वेगोदीरणम् अप्राप्तवेगोदीरणम् । विषमशब्दोऽङ्गप्रणि-
धानान्तैः संबध्यते । अङ्गद्वयम् अतिकण्ठयनदिभिः । संक्लेश-
नं मयातपजलसेचनदिभिः । अवद्वचनम् असंबद्धं यावत्ता-
वत्कीर्तनम् । अनुपचारवचनम् अननुकूलवचनम् । इह चाद्यत-
वचनादयोऽधर्मद्वारेण रोगकराः ॥ ३९ ॥

संग्रहेण चातियोगायोगवर्जं कर्म वाङ्मनःशरी-
रजमहितमनुपदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विद्यात्
॥ ४० ॥

अनुक्तमिथ्यायोगसंग्रहार्थमाह—संग्रहेणेत्यादि । अहितमिह
जन्मनि, अनुपदिष्टमिथ्यनेन परलोकेऽधर्महेतुतया पापकारकं
परदासेवादि प्राहयति; एतेन यदुच्यते—अधर्मस्याग्रहणा-
च्यूनमेतदायतनकथनमिति, तत्र भवति । शरीरमानसिकवा-
चनिककर्ममिथ्यायोगेनैवाधर्मोत्पादावान्तरव्यापारेणाधर्मजन्मा-
नां विकाराणां क्रियमाणत्वात्, यथा—अग्निश्रोमेन स्वर्गः क्रियते
धर्मोत्पादावान्तरव्यापारेणैव; अन्ये तु कालमिथ्यायोगोऽधर्मं
क्षिपन्ति, अधर्मो हि कालवशादेव फलति न तत्कालमिति
कृत्वा; एतच्च प्रथमाध्याय एव प्रपञ्चितम् ॥ ४० ॥

१ 'संक्लेशं त्रयोपवासादिभिः' इति गङ्गाधरः ।

इति त्रिविधविकल्पं त्रिविधमेव कर्म प्रज्ञापराध
इति व्यवस्येत् ॥ ४१ ॥

संप्रति कर्मासम्भयोगः प्रज्ञापराधमूलत्वात् प्रज्ञापराध एवो-
च्यत इति त्रिविधमिहादिना दर्शयन्, यदुक्तं पूर्वं हेतुत्रयक-
थने “असात्मेन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्च” इत्य-
स्याविरोधं दर्शयति; एवं यदप्रे वक्ष्यति “कालः पुनः परिणाम
उच्यते” तत्रापि पूर्वोक्ताविरोधोपदर्शनं व्याख्येयमिति । त्रिविध-
विकल्पमिहातियोगादिरूपम् ॥ ४१ ॥

शीतोष्णवर्षलक्षणः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः संव-
त्सरः, स कालः । तत्रातिमात्रस्खलक्षणः कालः
कालातियोगः, हीनस्खलक्षणः (कालः) कालायोगः,
यथास्खलक्षणविपरीतलक्षणस्तु (कालः) कालमिथ्या-
योगः । कालः पुनः परिणाम उच्यते ॥ ४२ ॥

कालातिशययोगादीन् दर्शयति—शीतोष्णेत्यादि । अतिमात्र-
स्खलक्षणः अतिमात्रशीतादिः । यथास्खलक्षणाच्छीतादेर्विपरीत-
लक्षणो यथा—हेमन्ते वर्षणं, वर्षासु शीतमिहादि ॥ ४२ ॥

इत्यसात्मेन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः, परिणा-
मश्चेति त्रयस्त्रिविधविकल्पा हेतवो विकाराणां;
समयोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भवन्ति ॥ ४३ ॥

आयतनान्युपसंहरति—इतीत्यादि । विकाराणां हेतवो भव-
न्तीति संबन्धः; तथा समयोगयुक्ताः सम्यगयोगयुक्ताः प्रकृति-
हेतवो भवन्तीति योज्यं; प्रकृतिः आरोग्यम् ॥ ४३ ॥

सर्वेषामेव भावानां भावाभावौ नान्तरेण योगा-
योगातियोगमिथ्यायोगान् समुपलभ्येते; यथास्वयु-
क्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावौ ॥ ४४ ॥

इदानीं धातुसाम्यवैषम्यहेतुत्वेन सम्यगयोगयोगौ च प्रति-
पाद्य बाह्यानामपि वृक्षषटादीनां सम्यक्स्थितिविनाशयोः सभ्य-
योगायोगावेव कारणमिति दृष्टान्तार्थं भावस्वरूपज्ञानार्थं चाह—
सर्वेषामित्यादि । भावः सम्यगवस्थानम्, अभावः असम्यगवस्थानं
विनाशो वा; योगात् सम्यगयोगाद्भावः, अयोगादिभ्योऽभावः;
यथासं युक्तिर्वा यस्य भावस्याभावस्य वा युक्तिः स्वकारणयुक्तिः,
तदपेक्षिणौ भवत इति संबन्धः । यथा—वृक्षस्य भावे अवस्थान-
नेऽनस्वल्पपानीययोगादियुक्तिः, अभावे तु वृक्षस्य पानीयातप-
तियोगायोगौ तथा वज्रपतादियुक्तिः; ततस्तदपेक्षौ वृक्षस्य भा-
वाभावौ भवत इत्यादि कल्पनीयम् ॥ ४४ ॥

त्रयो रोगा इति—निजगन्तुमानसाः । तत्र निजः
शरीरदोषसमुत्थः, आगन्तुर्भूतविषवाय्वग्निप्र-
हारादिसमुत्थः, मानसः पुनरिष्टस्य लाभालाभान्ना-
निष्टस्योपजायते ॥ ४५ ॥

रोगानाह—त्रयो रोगा इत्यादि । इष्टलाभाज्जायते कामह-
र्षादिः, अनिष्टप्रियवियोगादिलाभाच्च शोकादयः; यदि वा

‘इष्टस्यालमाश्लभाच्चानिष्टस्य’ इति पाठः; अत्र तु पाठे चकारा-
दिष्टलाभोऽपि हेतुर्बोद्धव्यः ॥ ४५ ॥

तत्र बुद्धिमता मानसव्याधिपरीतेनापि सता
बुद्ध्या हिताहितमवेक्ष्यावेक्ष्य धर्मार्थकामानामहि-
तानामनुपसेवने हितानां चोपसेवने प्रयतितव्यं,
न ह्यन्तरेण लोके त्रयमेतन्मानसं किञ्चिन्निष्पद्यते
सुखं वा दुःखं वा; तस्मादेतच्चानुष्ठेयं—तद्विद्यानां
चोपसेवने प्रयतितव्यम्, आत्मदेशकुलकालबल-
शक्तिज्ञाने यथावचेति ॥ ४६ ॥

संप्रति मानसव्याधिकित्ताया अल्पवक्तव्यत्वेनैव तच्चि-
कित्साह—तत्रेत्यादि। मानसव्याधिपरीतेनापीति अपिशब्देन
शारीरव्याधियुक्तैनापि वक्ष्यमाणमनुष्ठेयमिति सूचयति। त्रयमे-
तद्वर्मांश्चामरूपं मानसं सुखं वा मानसं दुःखं वा निष्पद्यत इति
योज्यम्। तद्विद्य इह मानसव्याधिमेषजवेदी। आत्मदेशोल्यादि।
—कोऽहं, किं मे हितमित्यात्मज्ञानं; को देशः, अस्मिन् किमु-
चितमिति देशज्ञानम्; एवं कालादावपि ज्ञानं बोद्धव्यम् ॥ ४६ ॥

भवति चात्र—

मानसं प्रति भैषज्यं त्रिवर्गस्यान्ववेक्षणम्।
तद्विद्यसेवा विज्ञानमात्मादीनां च सर्वशः ॥ ४७ ॥

संप्रत्यसुमेवार्थं सुखग्रहणार्थं श्लोकेनाह—मानसं प्रतीत्यादि।
—मानसं विकारमिति भावः। त्रिवर्गस्य धर्मादेः ॥ ४७ ॥

त्रयो रोगमार्गा इति—शाखा, मर्मास्थिसन्धयः,
कोष्ठश्च। तत्र शाखा रक्ताद्यो धातवस्त्वक् च, स
बाह्यो रोगमार्गः; मर्माणि पुनर्वैतहृदयमूर्धादीनि,
अस्थिसन्धयोऽस्थिसंयोगास्तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायु-
कण्डराः, स मध्यमो रोगमार्गः; कोष्ठः पुनरुच्यते
महाज्जोतः शरीरमध्यं महानिम्नमामपकाशयश्चेति
पर्यायशब्दैस्तब्धे, स रोगमार्गो आभ्यन्तरः ॥ ४८ ॥

अत्र रोगमार्गानाह—त्रय इत्यादि। मर्मास्थिसन्धिभ्यामेको
मार्गः। अत्र शाखेति संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं, तथा रक्तादीनां
धातूनां शाखाभिषेयानां वृक्षशाखातुल्यत्वेन बाह्यवस्त्रापनार्थम्।
त्वक्चेति त्वक्शब्देन तदाश्रयो रसोऽपि गृह्यते; साक्षान्तु रसान-
भिधानं हृदयस्थायिनो रसस्य शाखासंज्ञाव्यवच्छेदार्थं, तस्य हि
कोष्ठग्रहणेनैव ग्रहणम्; अनेन न्यायेन यच्छरीराद्विभक्तं च
शोणितं कोष्ठत्वेनैवामिप्रेतमिति बोद्धव्यं, समानं न्यायत्वात्।
उक्तं च कोष्ठविवरणे—“स्थानान्यामामिपक्कानां मूत्रस्य रुधि-
रस्य च। हृदुण्डुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते” (सु.

वि. अ. २) इति। अस्थिसन्धिद्विवरणम्—अस्थिसंयोगा
इत्यादि। तत्रेति अस्थिसन्धौ। कण्डरा इह तन्त्रे स्थूलमायुः।
आमस्य पक्षस्य चाशय आमपक्काशयः। एतच्च मार्गमेदकथनं
तदाश्रितव्याधीनां सुखसाध्यत्वाद्विज्ञानार्थम् ॥ ४८ ॥

तत्र, गण्डपिण्डकालज्यपचीचर्मकीलाधिमांसम-
षककुष्ठवृक्षद्वयो विकारा बहिर्मार्गजाश्च विसर्पश्च-
यथुगुल्ममार्गोविद्विध्यादयः शाखानुसारिणो भवन्ति
रोगाः; पक्षवधग्रहापतनकार्दितशोषराजयक्ष्मास्थि-
सन्धिशूलगुदभ्रंशादयः शिरोहृद्वस्तिरोगादयश्च म-
ध्यममार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः; ज्वरातीसार-
च्छर्शलसकविस्त्रिकाकासश्वासहिकानाहोदरद्वीहा-
द्योऽन्तर्मार्गजाश्च विसर्पश्चयथुगुल्ममार्गोविद्विध्याद-
यः कोष्ठानुसारिणो भवन्ति रोगाः ॥ ४९ ॥

संप्रति यन्मार्गाश्रितो यो रोगो भवति तं दर्शयति—तत्र
गण्डेत्यादि। बहिर्मार्गजाश्चेति विसर्पादीनां विशेषणं विसर्पा-
द्यो ह्यन्तर्मार्गभाजोऽपि संभवन्त्यतस्तद्विद्विध्यादयः। पक्षशब्दो
वधग्रहाभ्यां संबध्यते, शोषो धातुशोषः। ज्वरो यद्यपि सर्व-
शरीरग एव, तथाऽपि विशेषणमाशयसमुत्पत्त्यादिहोच्यते।
अन्तर्मार्गजाश्चेति विसर्पादिविशेषणम्। अशौ बहिर्वेत्याश्रितं
शाखागतम्, अन्यच्च कोष्ठगतम्। बहिर्मार्गजो गुल्मो यो बहि-
रुत्तुण्डित उपलभ्यते बहिश्च पच्यते स ज्वेयः, अन्यस्तु सर्वः
कोष्ठगत एव ॥ ४९ ॥

त्रिविधा भिषज इति—

भिषकञ्चचराः सन्ति सन्त्येके सिद्धसाधिताः।
सन्ति वैद्यगुणैर्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि ॥ ५० ॥
वैद्यभाण्डौषधैः पुस्तैः पल्लवैरवलोकनैः।
लभन्ते ये भिषकशब्दमन्त्रास्ते प्रतिरूपकाः ॥ ५१ ॥
श्रीयशोज्ञानसिद्धानां व्यपदेशादतद्विधाः।
वैद्यशब्दं लभन्ते ये ज्ञेयास्ते सिद्धसाधिताः ॥ ५२ ॥
प्रयोगज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः।
जीविताभिसरास्ते स्युर्दैवैद्यं तेभ्यवस्थितमिति ५३

भिषकञ्चचरा भिषग्वेशचराः। सिद्धेन प्रसिद्धेन साधिताः
सिद्धसाधिताः। वैद्यभाण्डं बन्तिनेत्रादि। प्रतिरूपका वैद्यस-
दृशाः। व्यपदेशः अन्यसंबन्धेन कीर्तनम्। अतद्विधा ज्ञान-
हीनाः ॥ ५०-५३ ॥

त्रिविधमौषधिमिति—दैवव्यापश्रयं, युक्तिव्याप-
श्रयं, सत्त्वावजयश्च। तत्र दैवव्यापश्रयं—मन्त्रोप-
धिमणिमङ्गलबल्युपहारोमनियमप्राप्त्यश्चोत्पेवास-
स्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि, युक्तिव्यापश्रयं—पुन-
राहारौषधद्रव्याणां योजना, सत्त्वावजयः—पुनर-
हितेभ्योऽर्थेभ्यो मनोनिग्रहः ॥ ५४ ॥

१ ‘तद्विद्यबुद्धानां’ इति पा०। २ ‘क्लायुकण्डराः सिरादयश्च’ इति
पा०। ३ ‘प्रतिरोगमार्गानां’ इति, ‘प्रति प्रति रोगमार्गानां’ इति च
पा०। ४ ‘शाखासंज्ञामभिषेधावैष्य’ इति पा०। ५ ‘सामान्य-
न्यायात्’ इति पा०।

दैवमहर्षे तद्यथाश्रयं, तच्च यदहच्छननेन व्याधिप्रसूतीकं मन्त्रादि; यदि वा दैवशब्देन देवा उच्यन्ते, तानाश्रित्य यदुपकरोति तत्तथा; मन्त्रादयो हि देवप्रभावादेव व्याधिहराः, बल्युपहारादिप्रीताश्च देवा एव प्रभावाद्याधीन् घ्नन्ति । अत्र दैवव्यापाश्रयमादायुक्तमाशुव्याधिहरत्वेन । प्रणिपातो देवादीनां शरीरो नमस्कारः, गमनं विदूरदेवादिगमनम् ॥ ५४ ॥

शरीरदोषप्रकोपे खलु शरीरमेवाश्रित्य प्रायशस्त्रिविधमौषधमिच्छन्ति—अन्तःपरिमार्जनं, बहिःपरिमार्जनं, शस्त्रप्रणिधानं चेति । तन्नास्तपरिमार्जनं यदन्तःशरीरमनुप्रविश्यौषधमाहारजातव्याधीन् प्रमार्ष्टि, यत्पुनर्बहिःस्पर्शमाश्रित्याभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्दानाद्यैरामयान् प्रमार्ष्टि तद्वहिःपरिमार्जनं, शस्त्रप्रणिधानं पुनश्छेदनभेदनव्यधनदारणलेखनोत्पाटनप्रच्छन्नसिचनैषणक्षारजलौकसश्चेति ॥ ५५ ॥

संप्रति प्रकारान्तरेणोपयुक्तं भेषजत्रैविविधमाह—शरीरेत्यादि । प्रायःशब्दः शरीरदोषकोप इत्यनेन संबध्यते; तेन, मानसदोषेऽप्युन्मादापसारादावज्जनादि भवतीति दर्शयति; यदि वा प्रायस्त्रिविधमित्यनेन शरीरेऽपि दैवव्यापाश्रयं स्वस्त्वनादि दर्शयति ॥ ५५ ॥

भवन्ति चात्र—

प्राज्ञो रोगे समुत्पन्ने बाह्येनाभ्यन्तरेण वा ।
कर्मणा लभते शर्म शस्त्रोपक्रमणेन वा ॥ ५६ ॥
बालस्तु खलु मोहाद्वा प्रमादाद्वा न बुध्यते ।
उत्पद्यमानं प्रथमं रोगं शत्रुमिवाबुधः ॥ ५७ ॥
अणुर्हि प्रथमं भूत्वा रोगः पश्चाद्विवर्धते ।
स जातमूलो मुष्णति बलमायुश्च दुर्मतेः ॥ ५८ ॥
न मूढो लभते संज्ञां तावद्यावच्च पीड्यते ।
पीडितस्तु मतिं पश्चात् कुरुते व्याधिनिग्रहे ॥ ५९ ॥
अथ पुत्रांश्च दारांश्च शार्त्तान्श्चाह्वय भाषते ।
सर्वस्वेनापि मे कश्चिद्विपगानीयतामिति ॥ ६० ॥
तथाविधं च कः शक्तो दुर्बलं व्याधिपीडितम् ।
कृशं क्षीणेन्द्रियं दीनं परित्रातुं गतायुषम् ॥ ६१ ॥
स त्रातारमनासाद्य बालस्त्यजति जीवितम् ।
गोधा लाङ्गलवदेवाकृष्यमाणा वलीयसा ॥ ६२ ॥
तस्मात् प्राप्तेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।
भेषजैः प्रतिकुर्वीत य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥ ६३ ॥

वैद्यभेदाभिधानप्रसङ्गेनातुरभेदमाह—प्राज्ञ इत्यादि । शर्म सुखमारोग्यमिति यावत् । प्रमादः बुद्ध्याऽपि रोगमप्रतीकारः । संज्ञा सम्बन्धानं व्याधिर्यं त्वरया प्रतिकर्तव्य एवमाकारम् । त्रातारं वैद्यमनासाद्य; तथाविधं हि रोगिणं वैद्यो नोप-

सर्पतीति भावः । बालः अज्ञः । गोधाहृष्टान्तेन जीवनार्थं यत्नं कुर्वन्नपि विषयत इति दर्शयति । प्रतिकुर्वीत 'यत्नम्' इति शेषः ॥ ५६-६३ ॥

तत्र श्लोकौ—

एषणाः समुपस्तम्भा बलं कारणमामयाः ।

तिस्रैषणीये मार्गाश्च भिषजो भेषजानि च ॥ ६४ ॥

त्रिवेनाद्यै समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता ।

भावा, भावेष्वसक्तेन येषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ६५ ॥

इत्यग्निवेशश्रुते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

तिस्रैषणीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

संग्रहे धीमता भावा इति छेदः; अष्टौ भावा इति संबन्धः । भावेषु विषयेषु । असक्तेन अप्रसक्तेन । येषु एषणादिष्वष्टु । सर्वमिति धर्मोपेक्षायाः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यव्याख्यायामायुर्वेददीपिकाख्यायां सूत्रस्थाने निर्देशचतुष्के तिस्रैषणीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो वातकलाकलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये रोगाः स्वरूपमार्गाबाह्यकारणभेषजैरिहितानि, उपयुक्तज्ञानास्वाकारणवातादयो बहुवाच्यत्वाच्चोक्ताः, अतः संप्रति पृथक्प्रकरणे तेऽभिधीयन्ते वातकलाकलीये; तत्रापि प्राधान्याद्वायुरेव प्रथममुच्यते । कला गुणः, यदुक्तं—“बोडशकलम्” (सू. अ. १०) इति; अकला गुणविरुद्धो दोषः; तेन वातकलाकलीयो वातगुणदोषीय इत्यर्थः; यदि वा कला सूक्ष्मो भागः, तस्यापि कला कलाकला; तस्यापि सूक्ष्मो भाग इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

वातकलाकलाज्ञानमधिकृत्य परस्परमतानि जिज्ञासमानाः समुपविश्य महर्षयः प्रच्छुरन्त्योऽन्यं—किं गुणो वायुः, किमस्य प्रकोपणम्, उपशमनानि वाऽस्य कानि, कथं चैनमसङ्घातवन्तमनवस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति वा, कानि चास्य कुपिताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्माणि बहिःशरीरेभ्यो वेति ॥ ३ ॥

अत्रानेकार्थवचनरूपतया वातादिगुणवचनं बहुविधमिति दर्शनाय तत्रधर्मातिहाययुक्तवचनार्थः च । असङ्घातमिति पित्त-

श्लेष्मवद्वयवसङ्घातरहितम् । अनवस्थितमिति चलस्वभावम् ।
अनासाद्येति चलत्वेनानिबिडायत्वेन चेति मन्तव्यम् ॥ ३ ॥

अत्रोवाच कुशः साङ्ख्यत्यायनः—रूक्षलघुशीत-
दारुणखरविशदाः षड्विधे वातगुणा भवन्ति ॥ ४ ॥

रूक्षादयो भावप्रधानाः, तेन रूक्षत्वादयो गुणा मन्तव्याः ।
दारुणत्वं चलत्वं चलत्वाद्, एवं दीर्घजीवित्यीकोकं चलत्वमुक्तं
भवति; यदि वा, दारुणत्वं शोषणत्वाद् काठिन्यं करोतीति ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं कुमारशिरा भरद्वाज उवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एत एव वातगुणा भव-
न्ति, स त्वेवंगुणैरेवंद्रव्यैरेवंप्रभाविश्च कर्मभिरभ्य-
स्तमानेवायुः प्रकोपमापद्यते, स समानगुणाभ्यासो हि
धातूनां वृद्धिकारणमिति ॥ ५ ॥

कुमारशिरा इति भरद्वाजविशेषणमात्रेयगुरुभरद्वाजनिषे-
धार्थम् । एवंप्रभाविरेति प्रभावाद्भौक्ष्यादिकारकैर्धौवनजागर-
णदिभिः, प्रभावाभिधानं च कर्मणां निर्गुणत्वात् । अभ्यसमा-
नैरिति असङ्कल्पमुक्तैः ॥ ५ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं काङ्क्षायनो बाह्लीकमिषगुवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एतान्येव वातप्रकोपणानि
भवन्ति; अतो विपरीतानि वातस्य प्रशमनानि
भवन्ति, प्रकोपणविपर्ययो हि धातूनां प्रशमकार-
णमिति ॥ ६ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं बडिशो धामार्गव उवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एतान्येव वातप्रकोपप्रश-
मनानि भवन्ति । यथा ह्येनमसङ्घातमनवस्थितमना-
साद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति
वा, तथाऽनुव्याख्यास्यामः—वातप्रकोपणानि खलु
रूक्षलघुशीतदारुणखरविशदशुषिरकराणि शरी-
राणां, तथाविधेषु शरीरेषु वायुराश्रयं गत्वाऽऽप्या-
यमानः प्रकोपमापद्यते; वातप्रशमनानि पुनः स्निग्ध-
गुरुष्णस्लक्ष्णमृदुपिच्छलघनकराणि शरीराणां,
तथाविधेषु शरीरेषु वायुरसज्यमानश्चरन् प्रशा-
न्तिमापद्यते ॥ ७ ॥

शरीराणामिति शरीरावयवानाम् । शुषिरकराणि रन्प्रकराणि ।
आश्रयमिति समानगुणस्थानम् । आप्यायमानः चीयमानः । दारु-
णविपरीतो मृदुः, शुषिरविपरीतो घनः । असज्यमानः अनव-
तिष्ठमानः, क्षीयमाणवयव इति यावत् । एतेनैतदुक्तं भवति—
यद्यपि वायुना वातकारणानां वातशमनानां वा तथा संबन्धो
नास्ति, तथाऽपि शरीरसंबन्धैर्वातस्य शरीरचारिणः संबन्धो
भवति, ततश्च वातस्य समानगुणयोगाद्बुद्धिर्विपरीतगुणयोगाच्च
हास उपपन्न एवेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ 'प्रभावाभिधानं' इति पा० ।

तच्छ्रुत्वा बडिशवचनमवितथमुपिगणैरनुमतमु-
वाच वार्याविदो राजर्षिः—एवमेतत् सर्वमेतदपवादं
यथा भगवानाह । यानि तु खलु वायोः कुपिता-
कुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः
कर्मणि बहिःशरीरेभ्यो वा भवन्ति, तेषामवयवान्
प्रत्यक्षानुमानोपदेशैः साधयित्वा नमस्कृत्य वायवे
यथाशक्तिं प्रवक्ष्यामः—वायुस्तत्त्वयन्त्रचरः, प्राणो-
दानसमानव्यानापानात्मा, प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चाव-
चानां, नियन्ता प्रणेता च मनसः, सर्वेन्द्रियाणामु-
द्योजकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोदा, सर्वशरीरधातु-
व्यूहकरः, सन्धानकरः शरीरस्य, प्रवर्तको वाचः,
प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलं, हर्षो-
त्साहयोर्गानि, समीरणोऽग्नेः, दोषसंशोषणः,
क्षेसा वहिर्मलानां, स्थूलगुणोत्तसां भेत्ता, कर्तो
गर्भाकृतीनाम्, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकु-
पितः । कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्वि-
कारैरुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय, मनो
व्याहर्षयति, सर्वेन्द्रियाण्युपहन्ति, विनिहन्ति गर्भान्
विकृतिमापादयत्यतिकालं वा धारयति, भयशो-
कमोहद्वैत्यातिप्रलापाञ्जनयति, प्राणांश्चोपहन्ति ।
प्रकृतिभूतस्य खल्वस्य लोके चरतः कर्माणीमानि
भवन्ति; तद्यथा—धरणीधारणं, ज्वलनोज्ज्वालनम्,
आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहगणानां सन्तानगतिविधानं,
सृष्टिश्च मेघानाम्, अपां विसर्गः, प्रवर्तनं स्फोटसां,
पुष्पफलानां चाभिनिर्वर्तनम्, उद्भेदनं चैद्धिदा-
नाम्, ऋतूनां प्रविभागः, विभागो धातूनां, धातुमा-
नसंस्थानव्यक्तिः, बीजमिसंस्कारः, शस्याभिवर्ध-
नमविकृते दोषशोषणे, अवैकारिकविकारश्चेति । प्रकु-
पितस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्माणीमानि भवन्ति;
तद्यथा—शिखरिशिखरावमथनम्, उन्मथनमनोक्-
हानाम्, उत्पीडनं सागराणाम्, उद्धर्तनं सरसां,
प्रतिसरणमापगणानाम्, आकम्पनं च भूमेः, आघम-
नमभ्युदानां, नीहारनिर्हादपांशुसिकतामत्स्यभेकोर-
गक्षाररुधिरास्माशनिविसर्गः, व्यापादनं च षण्णा-
मृत्तानां, शस्यानामसङ्घातः, भूतानां चोपसर्गः,
भावानां चाभावकरणं, चतुर्युगान्तकराणां मेघस्व-
र्योनलानिनानां विसर्गः, स हि भगवान् प्रभवश्चा-
व्ययश्च, भूतानां भावाभावकरः, सुखासुखयोर्वि-

१ 'संशोषणो दोषाणां' इति पा० । २ 'उपघाताय भवति' इति पा० ।

३ 'व्यावर्तयति' इति पा० । ४ 'योगीन्द्रनाथसेनसु' 'विद्धेदोषशो-
षणम्, अवैकारिकविकारश्च' इति पठति; 'विद्धेदस्य उपशोषणं; वैका-
रिको वातादि विकृतिजन्यो विकारो मरकादिः, तदभावेऽवैकारिकवि-
कारः' इति च व्याख्यानयति । ५ 'अवधूतनमभ्युदानम्' इति पा० ।

धाता, मृत्युः, यमः, नियन्ता, प्रजापतिः, अदितिः, विश्वकर्मा, विश्वरूपः, सर्वगः, सर्वतन्त्राणां विधाता, भावानामणुः, विभुः, विष्णुः, कान्ता लोकानां, वायुरेव भगवानिति ॥ ८ ॥

शरीराशरीरचरखेति वातरूपकथनं, तेन शरीरेषु चरत इति बहिः शरीरेभ्यो वेति च पुनरुक्तं न भवति । अत्रावयवानिति वदन् कात्क्षयाभिधानमवाक्यं बहुप्रपञ्चत्वादिति दर्शयति । साधयित्वा प्रतिपाद्य । वातकर्मसु प्रत्यक्षाणि वचनादीनि, मनःप्रेरणायुत्तमेयं, गर्भाकृतिकरणायागमगम्यम् । तच्च शरीरं, यदुक्तं—“तन्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्यं प्रविधिक्षताम्” (इं. अ. १२) इति, तदेव यन्त्रं; यदि वा, तन्त्रस्य यन्त्रं सन्धयः । प्राणायामाः प्राणादिसरूपः । चेष्टाविशेषणम्—उच्चावचानां, विविधानामित्यर्थः, किंवा शुभाशुभानामित्यर्थः । नियन्ता अनीप्सिते विषये प्रवर्तमानस्य मनसः, प्रणेता च मनस एवेप्सितेऽर्थे । उद्योजकः प्रेरकः; किंवा ‘उद्योगकारक’ इति पाठः, सोऽप्यन्विष्टार्थः । अभिनोदेवाभिभोवा सर्वेन्द्रियार्थमाहकत्वेन; तच्चास्य वायुमयेन स्पर्शेनेन्द्रियेण सर्वेन्द्रियाणां व्यापकत्वात् पूर्वाध्याय-प्रतिपादितेन न्यायेन बोद्धव्यम् । व्यूहकरः सङ्घातकरो रचनाकर इति यावत् । प्रकृतिः कारणं, शब्दकारणत्वं च बायोर्नित्य-माकाशादुपवेशात्; उक्तं हि खादीन्यभिधाय—“तेषामेकगुणः पूर्वां गुणद्विदः परे परे” (शा. अ. १) इति । तथा पुनरुक्तं खादीन्यभिधाय “विष्टं ह्यपरं परेण” (न्या द. अ. २. आ. १. सू. ६६) इति । श्रवणमूलत्वं बायोः कर्मशक्तुलीरचनाविशेषे व्याप्तिर्यमाणत्वात्; मूलं प्रधानकारणम् । उक्ताहः कार्यपूर्वो मनसः । योनिः अभिव्यक्तिकारणम् । दोषसंशोषणः शरीरक्लेशसंशोषणः । भेत्ता कर्ता; एतच्च शरीरोत्पत्तिकाले । भूतशब्दः स्वरूपवचनः । उपधातायेति छेदः । गर्भानिति विकृति-मापादयत्यतिकालं धारयतीत्यनेन च संबध्यते । आदिखादीनां सन्तानेनाविच्छेदेन गतिविधानं सन्तानगतिविधानम् । स्रोत-सामिति नदीनाम् । प्रविभागो विभक्त्यलक्षणात् । घातूनामिति पृथिव्यादीनां, घातव्यं कार्यद्व्याणि प्रस्तरादीनि; मानं परिमाणं, संस्थानमाकृतिः, तयोर्व्यक्तिरभिव्यक्तिः, तत्र कारणमिति यावत् । बीजस्य शाल्यादेः, अभिसंस्कारोऽङ्कुरजननशक्तिः । अविक्लेदः पाककालादवोगविक्लिप्तत्वम्, उपशोषणं च पाकेन यवादीनामात्राणामेव, अविक्लेदोपशोषणे शाल्यानामेव । अवैकारिकविकारेण सर्वस्मिन्नेव जगति प्रकृतिरूपे कारणत्वं ब्रूते । शिखरी पर्वतः । अनोकहो वृक्षः । ऊर्ध्वं वर्तनमुद्वर्तनम् । प्रति-सरणं प्रतीपगमनम् । विसर्गेन विसर्गः, स च पृथङ्नीहारादिभिः संबध्यते; नीहाराः शिशिरसमूहः, निर्हारी मेघं विना गर्जितम्, अशानिः वज्रमेदोऽग्निः । असङ्घातः अनुत्पादोऽनुपजयो वा । उपसर्गः मरकादिप्रादुर्भावः । मेघसूर्येत्यादौ विसर्गः

१ ‘वचनं’ इति पा० । २ ‘व्यूहः संघातो रचनेति यावत्’ इति पा० । ३ ‘विभागलक्षणं’ इति पा० ।

सृष्टिः । वायुरिह देवतारूपोऽभिप्रेतः, तेन तस्य भूतरूपचतुर्गु-गान्तकरानिलकरणमविरुद्धम्; एवं यदैक्यदध्युपपद्यमानं बा-योस्तदपि देवतारूपत्वेनैव समाधेयम् । संप्रति सामान्येन पुनः कुपिताकुपितस्य बायोः स्वरूपमुच्यते—स हि भगवानित्यादि । प्रभवः कारणम् । अव्ययः अक्षयः । भूतानामित्युत्तरेण संब-ध्यते । मृत्युयमादिभेदाध्यागमे ज्ञेयाः । सर्वतन्त्राणां सर्वकर्मणां; तन्त्रशब्दः कर्मवचनोऽप्यस्ति, यदुक्तं—“बस्तिस्त्वान्नाणं” (स. अ. २५); कर्मणामित्यर्थः ॥ ८ ॥

तच्छ्रुत्वा वार्योविदवचो मरीचिरुवाच—यद्यप्ये-वमेतत्, किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्य-मस्ति भिषग्विद्यायां; भिषग्विद्यामधिकृत्येयं कथा प्रवृत्तेति ॥ ९ ॥

वार्योविद उवाच—भिषक् पवनमतिबलमतिपरु-पमतिशीघ्रकारिणमात्ययिकं चेन्नानुनिशम्येत्, स-हसा प्रकुपितमतिप्रयतः कथमग्रेऽभिरक्षितुमभि-धास्यति प्रागेवैनमत्ययमयात्; वार्योऽथार्थो स्तुति-रपि भवत्यारोग्याय बलवर्णविवृद्धये वर्चस्वित्वायो-पचयाय ज्ञानोपपत्त्ये परमायुःप्रकर्षाय चेति ॥१०॥

तच्छ्रुत्वेत्यादि सुगमम् । वर्चस्वित्वं तेजस्वित्वम् ॥ ९ ॥ १० ॥

मरीचिरुवाच—अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति; तद्यथा—पक्तिमपक्तिं दर्शनमदर्शनं मात्रामात्रचर्ममूष्णः प्रकृतिविकृतिवर्णौ शौर्यं भयं क्रोधं हर्षं मोहं प्र-सादमित्येवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानीति ॥ ११ ॥

पित्तान्तर्गत इति वचनेन शरीरे ज्वालादियुक्तवह्निनिषेधेन पित्तोष्मरूपस्य बहेः सद्भावं दर्शयति; न तु पित्तादमेदं, पित्ते-नाभिमान्यस्य ग्रहण्यध्याये वक्ष्यमाणत्वात्, तथा पित्तहरस्य सर्पिषोऽग्निवर्धनत्वेनोक्तत्वात् । पक्तिमपक्तिमिति अविकृतिविकृ-तिभेदेन पाचकस्याग्नेः कर्म, दर्शनादर्शने नेत्रगतस्यालोचकस्य, ऊष्णो मात्रामात्रत्वं वर्णमेदौ च त्वगगतस्य प्राजकस्य, भय-शौर्यादयो हृदयस्थस्य साधकस्य, रजकस्य तु बहिःस्फुटकार्या-दर्शनादुदाहरणं न कृतम् ॥ ११ ॥

तच्छ्रुत्वा मरीचिवचः काप्य उवाच—सोम एव शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति; तद्यथा—दाह्यं शैथिल्यमुपचयं काश्चर्य-मुत्साहमालस्यं वृषतां क्लीबतां ज्ञानमज्ञानं बुद्धि-मोहमेवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानीति ॥ १२ ॥

सोमो जलदेवता, यद्वि वा चन्द्रः ॥ १२ ॥

तच्छ्रुत्वा काप्यवचो भगवान् पुनर्वैसुरावेय उ-वाच—सर्वे एव भवन्तः सस्यगाहुरन्यत्रैकान्तिकव-

१ ‘यद्यन्यनुपपद्यमानं’ इति पा० । २ सामर्थ्यमिति प्रवोजनम् । ३ ‘प्रवर्तते’ इति पा० ।

चनात्; सर्व एव खलु वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृति-
भूताः पुरुषमव्यापन्नैन्द्रियं बलवर्णसुखोपपन्नमा-
युषा महतोपपादयन्ति सम्यगोवाचरिता धर्मार्थ-
कामा इव निःश्रेयसेन महता पुरुषमिह चामुष्मिश्च
लोके; विकृतास्त्वेन महता विपर्ययेणोपपादयन्ति
ऋतवस्त्रय इव विकृतिमापन्ना लोकमशुभेनोपधात-
काल इति ॥ १३ ॥

तद्वचनः सर्व एवानुमेनिरे वचनमात्रेयस्य भग-
वतोऽभिननन्दुश्चेति ॥ १४ ॥

भवति चात्र—

तदात्रेयवचः श्रुत्वा सर्व एवानुमेनिरे ।
ऋणयोऽभिननन्दुश्च यथेन्द्रवचनं सुराः ॥ १५ ॥

ऐकान्तिकवचनादिति अवधारणादित्यर्थः । निःश्रेयसेन सुखेन ।
ऋतवस्त्रय इति शीतोष्णवर्षलक्षणाश्रमुत्तमसेन ऋतुना । उपधात-
काल इति देशोच्छेदकाले ॥ १३-१५ ॥

तत्र श्लोकौ—

गुणाः षड् द्विविधो हेतुर्विविधं कर्म यत् पुनः ।
वायोश्चतुर्विधं कर्म पृथक् च कफपित्तयोः ॥ १६ ॥
महर्षीणां मतिर्या या पुनर्वैसुमतिश्च या ।
कलाकलीये वातस्य तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥ १७ ॥

इत्यश्विवेशकृते तन्ने चरकप्रतिस्फुटते श्लोक-
स्थाने वातकलाकलीयो नाम द्वाद-
शोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

इति निर्देशचतुष्कः ॥ ३ ॥

संग्रहे गुणाः षडिति रूक्षादयः । द्विविधो हेतुरिति वातप्र-
कोपहेतुर्वातप्रशमहेतुश्च । विविधं नानाप्रकारं सन्निखिलमेव
वायोः कर्म, यत् पुनश्चतुर्विधं कुपिताकुपितशरीराशरीरचर-
भेदेन भवति, तदनुकमिति योजनीयं; न हि चतुर्विधव्यतिरेकेण
वायोः पृथग्विधं कर्मोक्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतारपर्यटीकायामा-
नन्दैदीपिकायां सूत्रस्थाने निर्देशचतुष्के वातक-
लाकलीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति निर्देशचतुष्कः ॥ ३ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

निर्देशवातकलाकलीये वातादयोऽभिहिताः, तेषां भेषजं
यथा कल्पनीयं तदुपदेष्टुं कल्पनाचतुष्कोऽभिधीयते । भेषजानां
कल्पना भेषजकल्पना, सा च कल्पना आश्रयद्रव्याभिधानं विना
च. सं. ११

न पार्यते कैल्पयितुम्; अतः स्नेहादिद्रव्यगोचरा स्नेह-स्नेद-वमन-
विरचनकल्पनेहामिधीयते, वस्तिकल्पना त्विह बहुवचनव्यवहा-
सोक्तः । अत्रापि वमनादिप्रवृत्तौ स्नेहस्यैव प्रथमं विधीयमा-
नतया तथा दोषप्रधानस्य वातस्य प्रधानभेषजत्वाच्च तत्प्रति-
पादक एव स्नेहाध्यायोऽभिधीयते । स्नेहस्य प्रतिपादकोऽध्यायः
स्नेहाध्यायः ॥ १ ॥ २ ॥

सांख्यैः संख्यातसंख्येयैः सहासीनं पुनर्वैसुम् ।
जगद्धितार्थं प्रपन्नं वह्निवेशः स्वसंशयम् ॥ ३ ॥

संख्या सम्यग्ज्ञानं, तेन व्यवहरन्तीति सांख्याः । संख्यातं
ज्ञातं संख्येयं ज्ञेयं यैस्ते तथा; यदि वा 'संख्यातसंख्येयम्'
इति पाठः, तदा पुनर्वैसुविशेषणमेतत्; अर्पस्तु समानः ।
सांख्यैः सहावस्थानोपदर्शनेनमात्रेयस्य कर्तव्यप्रश्रानुगुणमनःसमा-
धानोपदर्शनार्थम् । संशयमिति संशयैरेव विषयिणा विषयं लक्ष-
यति, तेन संशयमिति संशयविषयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

किंयोनयः कति स्नेहाः के च स्नेहगुणाः पृथक् ।
कालानुपाने के कस्य कति काश्च विचारणाः ॥ ४ ॥

कति मात्राः कथंमानाः का च केषूपदिश्यते ।
कश्च केभ्यो हितः स्नेहः प्रकर्षः स्नेहेन च कः ॥ ५ ॥
स्नेह्याः के के न च स्निग्धास्निग्धातिस्निग्धलक्षणम् ।
किं पानात् प्रथमं पीते जीर्णे किंच हिताहितम् ॥ ६ ॥
के मृदुकूरकोष्ठाः का व्यापदः सिद्धयश्च काः ।

अच्छे संशोधने चैव स्नेहे का वृत्तिरिष्यते ॥ ७ ॥
विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत् प्रमोः ।
स्नेहस्यामितविज्ञानं ज्ञानमिच्छामि वेदितुम् ॥ ८ ॥

कोऽसौ संशय इत्याह—किंयोनयः इत्यादि । किंयोनयः
किमाधारकारणाः । कालश्चानुपानं च कालानुपाने । विचारणा
द्रव्यान्तरासंयुक्तस्नेहपानं वर्जयित्वा स्नेहोपयोगः । कथंमाना
कीदृख्याना । का चेति मात्रा । प्रकर्षः कालप्रकर्षः । स्नेहेन स्नेह-
युक्तिक्रियायाम् । के नचेति के न च स्नेह्याः । किं पानात् स्नेह-
पानात् प्रथमं पूर्वं हिताहितं; किंच पीते स्नेहे तथा जीर्णे च
स्नेहे हिताहितमिति योज्यम् । सिद्धयो व्यापसाधनानि भेषजानि ।
अच्छे इति संशोधनपृथक्निर्देशाज्ञोबलीवर्द्धन्यायेन संशयान इति भ-
वति । वृत्तिरिति वृत्तिः उपचारविधानम् । ज्ञानं शास्त्रम् ॥ ४-८ ॥

अथ तत्संशयच्छेत्ता प्रत्युवाच पुनर्वैसुः ।
स्नेहानां द्विविधा सोम्य योनिः स्थारजङ्गमा ॥ ९ ॥

तिलः प्रियालाम्बिकौ बीभीतक-
श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्पपाः ।

कुसुम्भविस्वारुकमूलकातसी-

निकोचकाक्षोडकरञ्जशियुकाः ॥ १० ॥

१ 'कययितुं' इति पा० । २ 'संशयविषयेण विप्रार्थेण'
इति पा० ।

ब्रह्माशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा
स्युर्जङ्गमा मत्स्यमुगाः सपक्षिणः ।

तेषां दधिक्षीरघृततामिषं वसा
स्नेहेषु मज्जा च तथोपदिश्यते ॥ ११ ॥

अभिषुक्त औत्तरापथिकः । चित्रा गोरक्षकर्कटी, तद्दीजमिह;
यदि वा चित्रा लोहितैरण्डः । अतसी 'उमा' इति ख्याता ।
आरुक्निक्कोचकाक्षोडा औत्तरापथिकाः । ब्रह्माशयाः ब्रह्मस्था-
नानि । एते चाविष्कृततमत्वेनोक्ताः, तेन निम्बतैलादयो बो-
द्धव्याः । आमिषं मांसम् ॥ ९-११ ॥

सर्वेषां तैलजातानां तिलतैलं विशिष्यते ।
बलार्थं स्नेहने चाग्र्यमैरण्डं तु विरेचने ॥ १२ ॥
(कटूषणं तैलमैरण्डं वातश्लेष्महरं गुरु ।
कषायखादुतिकैश्च योजितं पित्तहृत्पि ॥ १ ॥)

तैलजातानामिति जातशब्दः प्रकारवचनः; यथा—“य-
दाहारजातमग्निवेशः” (सू. अ. २५) इत्यादि । अत्र यद्यपि
योगान्तिभवेन तैलं, तथाऽपि रूह्येह सर्व एव स्थावरब्रह्मा-
स्तैलमित्युच्यन्ते । यदुक्तं सुश्रुते—“निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैल-
त्वमितरेष्वपि” (सू. सू. अ. ४५) इति । विशिष्यते अतिरि-
च्यते । अग्र्यमित्यैरण्डेन संबध्यते ॥ १२ ॥

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा सर्वस्नेहोत्तमा मताः ।
एषु चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ १३ ॥

सर्वस्नेहोत्तमा इत्यत्र सर्वशब्देन दधिक्षीरादयो गृह्यन्ते;
सर्वस्नेहोत्तमत्वं च सर्पिरादीनां स्नेहगुणप्रकर्षवत्त्वेन । संस्कारो
गुणान्तरारोपणं, तस्यानुवर्तनमनुविधानं स्वीकरणमिति यावत् ।
एतदुक्तं भवति—यद्-न तथा तैलादयो द्रव्यान्तरस्फुक्ताः
संस्कारगुणान् वहन्ति यथा सर्पिरिति । अत एवोक्तं—“नान्यः
स्नेहस्तथा कश्चिद संस्कारमनुवर्तते । यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्व-
स्नेहोत्तमं मतम्” (नि. अ. १) । अत एव संस्कारकद्रव्य-
चित्रकादिगुणानुविधानेऽपि सर्पिर्न खगुणान् स्नेहशैलादीन्
जहाति, किंच खगुणान् तद्गुणांश्च वहति, यतोऽनुशब्देन पश्चा-
द्वापिना खगुणवर्तनस्य पश्चात् संस्कारकगुणवर्तनमुच्यते । अत
एवोक्तं—“स्नेहाद्वातं शमयति पित्तं माधुर्यंशैत्यतः । घृतं तु ल्य-
गुणं दोषं संस्कारान्तु जयेद कफम्” (नि. अ. १) इति । न
च वाक्यं रूक्षोष्णचित्रकादिसंस्काराद्रूक्षोष्णं सर्पिर्भूतं, ततश्च
सर्पिः स्नेहशैले तद्विरुद्धे कथं तिष्ठतः ? इति; यतः सर्पिः संब-
द्धचित्रकावयवानुगतं हि रूक्षोष्णत्वं, सर्पिर्गते च स्नेहशैले इति
भिन्नाश्रयत्वाच्च विरोधः; इदमेव च सर्पिः संस्कारानुवर्तनं
यद्-खगुणविरुद्धस्यापि तस्यानुपघातेन धारणं; संस्कारक-
चित्रकादिगुणवहनेऽपि सर्पिः शैलादयः कदाचिदभिभूयन्ते
संस्कारकगुणैरुष्णदिग्भिर्न पुनः स्नेहगुणः, तस्य स्नेहेषु सर्वोत्तमा
व्यवस्थितस्य प्रबलत्वात्; अत एव सर्पिरादयः स्नेहप्रधानत्वात्

‘स्नेहा’ इत्युच्यन्ते । अन्ये तु संस्कारानुवर्तनं खगुणोपघातेन
संस्कारगुणवहनं भुवने, एतच्च तैले तिष्ठति न सर्पिर्धीति
वदन्ति; सर्पिषि तु संस्कारानुवर्तनमुक्तं यद् तद् सर्पिषि
सर्वथा कस्यचिद्गुणस्य संस्कारगुणेनानुपघाताद्भवति; तथाहि—
दाहप्रशमनार्थं ज्वरे चन्दनादिशीतद्रव्यसाधिततैलमुक्तं, यतः
शीतेन साधितं तैलमुष्णमपि स्वभावाच्छीतमेव भवतीति ॥ १३ ॥

घृतं पित्तानिलहरं रसशुक्रौजसां हितम् ।
निर्वापणं मृदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ १४ ॥
मास्तघ्नं न च श्लेष्मवर्धनं बलवर्धनम् ।
त्वच्यमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम् ॥ १५ ॥
विद्धमग्नाहृतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ।
पौरुषोपचये स्नेहे व्यायामे चेष्ट्यते वसा ॥ १६ ॥
बलशुक्ररसश्लेष्ममेदोमज्जाविषधनः ।
मज्जा विशेषतोऽस्थानं च बलरुतं स्नेहने हितः ॥ १७ ॥

स्नेहगुणानभिधत्ते—घृतमित्यादि । निर्वापणं दाहप्रशमनम् ।
मास्तघ्नमित्यादि तैलगुणाः । स्थिरकरम् अङ्गस्थैर्येकरम् । विदे-
त्यादि वसागुणाः । पौरुषोपचयः शुक्रोपचयः । स्नेहे शरीर-
स्नेहने कर्तव्ये । बलशुक्रैलादि मज्जागुणाः ॥ १४-१७ ॥

सर्पिः शरदि पातव्यं वसा मज्जा च माधवे ।
तैलं प्रावृषि नात्युष्णशीते स्नेहं पिबेन्नरः ॥ १८ ॥

सर्पिरादिपानकालमाह—सर्पिः शरदीत्यादि । माधवे वै-
शाखे । प्रावृषावातश्रावणौ, यदुक्तं—“प्रावृद्ध शुक्लनभौ ज्येष्ठी”
(सि. अ. ६) इति । शरदि बहुपित्तत्वेन पित्तविरुद्धं घृतमेव
योगिकं, नान्यस्तैलादिः । वसामज्जोस्तु नातिशीतोष्णत्वात्
साधारणैः यतस्त्रयोऽनुपाने शीतत्वेन बोष्णत्वेन वा निर्देशो न
कृतः; “यथासत्त्वं तु शैलौष्ण्ये वसामज्जोर्विनिर्दिशेत्” (सू. अ.
२७) इति तु वचनेन शैलौष्ण्यभिधानं सामान्येन, तैलसर्पिर्वै-
दौर्गुण्यशैलानभिधानाच्च प्रकर्षप्राप्तशैलोष्णत्वप्रापकम् । अत
एवोक्तं—“तैलवसामज्जसर्पिषां तु यथापूर्वं श्रेष्ठत्वं वातश्लेष्म-
विकारेषु भवति, यथोत्तरं पित्तविकारेषु” (वि. अ. ८) इति ।
अत्रोत्तरस्य सर्पिषः शैलात् पित्तहरत्वं, तैलस्य तृणत्वद्वात-
श्लेष्महरत्वं, वसामज्जोस्तु साधारणत्वेन मध्यगतत्वमिति स्थि-
तम् । एवं वसामज्जोः साधारणत्वेन तथा बल्यत्वधातुवृद्धिकार-
त्वाभ्यामनतिशीतोष्णे तथा बलशयधातुक्षययुक्ते माधवे प्रयोगो
युक्तः । चैत्रस्तु मुख्यसाधारणगुणोऽपि प्रभूतश्लेष्मतया न स्नेह-
विषय इत्युक्तः । सामान्येन स्नेहोपयोगे शस्तं कालमाह—
नात्युष्णेत्यादि । नात्युष्णे ग्रीष्मे, नातिशीते हेमन्ते शिशिरे च
तथा वर्षजनितशैले वर्षाकाले । अयं चानालयिकविकारे सति
कालनियमो ज्ञेयः, अग्रे उष्णे शीते च काले स्नेहोपदेशात् ॥ १८ ॥

वातपित्ताधिको राज्ञोऽपि पिबेन्नरः ।
श्लेष्माधिको दिवा शीते पिबेच्चामलभास्करे ॥ १९ ॥

कालविशेषे दोषविशेषे च पानकम् दर्शयति—वातेखा-
दिना । वातश्च पित्तं च वातपित्तं, तदधिको वातपित्ताधिकः ।
रात्राविति सायम् । उष्णे श्रोत्रे । श्लेष्माधिकग्रहणमस्त्यन्तशीत-
विकारग्रहीतपुरुषोपलक्षणार्थं, तेन वातश्लेष्माधिकः श्लेष्माधि-
कश्च ग्रहते; अत एव सुश्रुतेऽप्युक्तं—“वातपित्ताधिको रात्रौ
वातश्लेष्माधिको दिवा” (सु. चि. ३१) इति । केवलवाता-
धिकस्य तथा पित्ताधिकस्य श्लेष्माधिकस्य च साधारणे शरदादौ
काले उत्सर्गसिद्ध एव पानकालो वक्ष्यमाणो भवति । वक्ष्यति
हि—“पिबेत् संशमनं स्नेहमक्षकाले” इत्यादि । अन्ये तु
श्रुवते—वाताधिकग्रहणेन केवलवातस्यापि ग्रहणं, श्लेष्माधिक-
व्यपदेशाच्च वातश्लेष्म-पित्तश्लेष्मणोरपि ग्रहणमिति । शीते
हेमन्तादौ । असलः प्रबलरश्मिर्यस्मिन् दिनस्य भागे भास्करः
सोऽमलभास्करो मध्याह्न इति यावत् ॥ १९ ॥

अत्युष्णे वा दिवा पीतो वातपित्ताधिकेन वा ।
मूर्च्छां पिपासामुन्मादं कामलां वा समीरयेत् ॥२०॥
शीते रात्रौ पिबन् स्नेहं नरः श्लेष्माधिकोऽपि वा ।
आनाहमरुचिं शूलं पाण्डुतां वा समुच्छति ॥ २१ ॥

उक्तकालनियमविपर्यये दोषमाह—अत्युष्णे वेत्यादि ।
अत्युष्णे काले दिवा पीतः स्नेहः श्लैष्मिकस्यापि यथोक्तविकार-
करः, तथा वातपित्ताधिकेन पीतः शीतकालेऽपि यथोक्तवि-
कारकरः; एवं निशापानेऽपि वाक्यार्थः; परं निषिद्धस्य
कालस्य दोषस्य च मेलकेऽस्यैव चोक्तविकारप्रकर्षप्रकर्षौ तर्क-
णीयौ ॥ २० ॥ २१ ॥

जलमुष्णं घृते पेयं यूषसैलेऽनु शस्यते ।
नसामज्जोस्तु मण्डः स्यात् सर्वेषूपमयास्तु वा २२

अनुपानमाह—जलमिषादि । तैलेऽन्विति अनुपाने ।
अनुपानपरिमाणं तु सम्यग्भेषजपाकार्थं क्रियमाणं भेषजावैकारि-
कपाकेनैवोच्यं, वृद्धवैद्यव्यवहाराच्च ॥ २२ ॥

ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि ।
यवाग्नः सूपशाकौ च यूषः काम्बलिकः खडः ॥२३॥
सकवस्तिरुषिष्ठं च मयं लेहास्तथैव च ।
मध्यमभ्यञ्जनं वस्तिस्तथा चोत्तरवस्त्यः ॥ २४ ॥
गण्डूषः कर्णतैलं च नस्तः कर्णाक्षितर्पणम् ।
चतुर्विंशतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणाः ॥ २५ ॥

विचारणाः संख्यायां खरूपेण चैकग्रन्थेनाह—ओदनश्चे-
त्यादि । विलेपी विरलद्रवा यवागूर्बहुसिक्थसमन्विता ज्ञेया ।
सशाकपल्लवेन कृतो यूषः खडः । काम्बलिको दधिलवणस्नेह-
तिलादिभूत द्वैषदम्लः । एतयोर्हृदाहरणं यथा—“तं कपित्थ-
चैत्रेरीमरिचाज्जाजिविन्नैः । सुपकः खड्युषोऽयमयं काम्ब-
लिको मतः ॥ दध्यम्लो लवणस्नेहितलभापान्वितः शृतः” इति ।

लेहः शर्करादीनां पाकात् कृतः लिखत इति लेहः । प्रविचार्यते
अवचार्यतेऽनुकल्पेनोपयुज्यतेऽनयेति प्रविचारणा ओदनादयः;
ओदनादयश्च स्नेहप्रविचारणार्था स्नेहयुक्ता एव बोद्धव्याः; अभ्य-
ञ्जनादयस्तु यद्यपि शुद्धस्नेहसंपादास्तथाऽपि चठरासिबन्धने न
व्याप्यन्त इति तत्रे विचारणाशब्देनोच्यन्ते ॥ २३-२५ ॥

अच्छपेयस्तु यः स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।
स्नेहस्य स भिषग्दृष्टः कल्पः प्राथमकल्पिकः ॥ २६ ॥

केवलस्नेहपानं तु स्नेहेन शक्तयतिशयवत्त्वेन न विचारणा-
संज्ञयोच्यते, एतदेवाह—अच्छपेय इत्यादि । अच्छश्च पेयश्च
अच्छपेयः, ओदनाद्यसंबन्धे सति पेय इत्यर्थः । न तामाहुर्वि-
चारणामिति वचनेन वैद्यपरम्परासिद्धोऽयं व्यवहार इति दर्श-
यति । भिषगिर्मदो भिषग्दृष्टः । प्रथमे श्रेष्ठे कल्पे पक्षे सव-
तीति प्राथमकल्पिकः, श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ २६ ॥

रसैश्चोपहितः स्नेहः समासव्यासयोगिभिः ।
षड्भिस्त्रिपष्टिधा संस्थां प्राप्नोत्येकश्च केचलः ॥२७॥
एवमेताश्चतुःषष्टिः स्नेहानां प्रविचारणा ।
ओकर्तुं व्याधिपुरुषान् प्रयोज्या जानता भवेत् ॥२८॥

प्रकारान्तरेण विचारणामेदमाह—रसैश्चेत्यादि । समासो
रसानामन्योन्यमेलकः, व्यासोऽमेलकः; समासव्यासवद्भिः ष-
ड्भि रसैरोदनादिगतेरुपहितो युक्तः सन् स्नेहत्रिपष्टिसंख्यां
प्राप्नोति । एकश्च केवल इत्यच्छपेयं वर्जयित्वाऽभ्यञ्जनादिप्र-
योज्यः । त्रिषष्टी रसमेदा आग्नेयभद्रकाप्नोत्ये “खादुर्मुलदिभि-
र्योगं” (सु. अ. २६) इत्यादिवाक्ये वक्ष्यमाणा बोद्धव्याः ।
एवं स्नेहानां रसयुक्तानां चतुःषष्टिः प्रविचारणा भवन्ति । चतु-
षष्टिरिति स्नेहानामित्येन संबध्यते, तेन प्रविचारणेत्येकवचन-
नमुपपन्नं भवति । न सर्वविचारणा सर्वत्र कर्तव्या, किन्तु
साम्प्रत्युपव्याधिदोषपुरुषान् परीक्ष्य या यत्र युज्यते सा तत्र
कर्तव्येत्याह—ओकर्तव्यादि । ओकः अभ्यासः । पुरुषग्रहणेन
कस्मिन् देशेऽयं पुरुषो वर्तते इति परीक्षया देशोऽप्यवरुद्धो
बोद्धव्यः, वयोबलप्रसूतयश्च बोद्धव्याः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्धाहं च प्रतीक्षते ।
प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥ २९ ॥
इति तिस्रः समुद्दिष्टा मात्राः स्नेहस्य मानतः ।
तासां प्रयोगान् वक्ष्यामि पुरुषं पुरुषं प्रति ॥ ३० ॥
प्रभूतस्नेहनित्या ये क्षुत्पिपासासहा नराः ।
पावकश्चोत्तमबलो येषां ये चोत्तमा बले ॥ ३१ ॥
गुह्मिनः सर्पदंष्ट्राश्च विसर्पोपहतश्च ये ।
उन्मत्ताः कृच्छ्रमूत्राश्च गाढवर्चस एव च ॥ ३२ ॥
पिबेयुरुत्तमां मात्रां तस्याः पाने गुणाऽङ्गुलु ।
विकाराऽङ्गुलमयत्येषा शीघ्रं सम्यक्प्रयोजिता ॥ ३३ ॥
दोषानुकर्षिणी मात्रा सर्वमार्गानुसारिणी ।
बल्या पुनर्नवकरी शरीरेन्द्रियचेतसाम् ॥ ३४ ॥

अरुष्कस्फोटपिडकाकण्डूपामाभिरर्दिताः ।
 कुष्ठिनश्च प्रसीढाश्च वातशोणितिकाश्च ये ॥ ३५ ॥
 नातिबह्वाशिनश्चैव मृदुकोष्ठास्तथैव च ।
 पिबेयुर्मध्यमां मात्रां मध्यमाश्चापि ये बले ॥ ३६ ॥
 मात्रेणामन्दविभ्रंशा न चातिबलहारिणी ।
 सुखेन च स्नेहयति शोधानार्थं च युज्यते ॥ ३७ ॥
 ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः ।
 रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्नयश्च ये ॥ ३८ ॥
 ज्वरातीसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।
 स्नेहमात्रां पिबेयुस्ते हृत्वां ये चावरा बले ॥ ३९ ॥
 परिहारे सुखा चैषा मात्रा स्नेहनबृंहणी ।
 वृथ्वा बल्या निराबाधा चिरं चाप्यनुवर्तते ॥ ४० ॥

मात्रायाः संख्यां प्रमाणं चाह—अहोरात्रमित्यादि । अहो-
 रात्रशब्दोऽष्टप्रहरोपलक्षणः, एवमहःशब्दार्थहृत्वाच्चतुःप्रह-
 रद्विप्रहरोपलक्षणौ, तेन प्रहराद्यतीतेऽप्यहनि पीता मात्रा यथो-
 कप्रहरकालप्राप्त्या दिनान्तरे राज्ञौ वा जीर्यमाणा मन्तव्याः
 अन्ये त्वहोरात्रशब्देन न्यूनान्पाह्य युक्ता रात्रिरहोरात्रशब्देनो-
 च्यते, कृत्स्नार्थाहौ तु प्रहरोपलक्षणाविति वदन्ति । अत्र यदा
 अहोरात्रपरिणामिनी मात्रा क्रियते, तदा तदहाराहारो न कर्तव्यः;
 अत एवैतत्पानं पुरुषविशेषविषयकधने उक्तं—“क्षुतिपासासहा
 नराः” इति । प्रभूतस्नेहनित्याः प्रभूतस्नेहसात्म्याः । सम्पद्यो-
 जितेतिवचनेन महाव्यापित्वमस्याः सूचयति । सर्वमार्गाः
 कोष्ठसन्निधमर्माश्लाः । पुनर्नवकरी निःशेषदोषहरत्वेन । अरुष्के-
 त्यादि मध्यममात्रागुणः; अरुष्का अर्लुषिका । शोधनार्थं इति शोध-
 नार्थं (ज्ञे)ज्ञेहरणे; एतेन उत्तममात्रा संशेमने एव परं, न तु
 शोधनाङ्गज्ञेहै कर्तव्येति दर्शयति । ये त्वित्यादि ह्रस्वमात्रा-
 गुणः । परिहारे सुखेति अल्पपरिहारत्वेन ॥ ३९-४० ॥

वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः ।
 चक्षुःकामाः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ॥
 आयुःप्रकर्षकामाश्च बलवर्णस्वरार्थिनः ।
 पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्यार्थिनश्च ये ॥ ४२ ॥
 दीप्त्योऽस्मृतिर्मधाग्रिबुद्धीन्द्रियबलार्थिनः ।
 पिबेयुः सर्पिरातोश्च दाहशस्त्रविषाग्निभिः ॥ ४३ ॥
 यः स्नेहो यत्र कार्यस्तमाह—वातपित्त्यादि । वातपित्त-
 विकारप्रभणैव वातपित्तप्रकृतिषु लब्धेषु पुनस्तदभिधानं वात-
 पित्तप्रकृतीनां श्लोकलभ्यविकारेऽपि धृतपानोपदेशार्थम्; एवं
 वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च य इत्यत्र व्याख्येयम् ।
 बलार्थिन इत्यत्र बलशब्दः स्मृत्यादिभिः संबध्यते । आर्ताः
 पीडिताः, दाहादिभिरिति संबन्धः ॥ ४१-४३ ॥
 प्रवृद्धश्लेष्ममेदस्काश्चलस्थूलगलोदराः ।
 वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च ये ॥ ४४ ॥

बलं तनुत्वं लघुतां दृढतां स्थिरगात्रताम् ।
 स्निग्धरुक्षणतनुत्वंचां ये च काङ्क्षन्ति देहिनः ॥ ४५ ॥
 कृमिकोष्ठाः कूरकोष्ठास्तथा नाडीभिरर्दिताः ।
 पिबेयुः शीतले काले तैलं तैलोचिताश्च ये ॥ ४६ ॥
 तैलविषयमाह—प्रवृद्धेत्यादि । शीतले काल इति तैलसो-
 ष्णत्वेन शीतलेऽपि काल इत्यर्थः; तेन सामान्यप्रतिषेधः
 ‘नात्युष्णशीते स्नेहं पिबेच्चरः’ इति न विरुध्यते; यदि वा
 सर्पिःपानकालपेक्षया शीतत्वं बोद्धव्यम् ॥ ४४-४६ ॥
 वातातपसहा ये च रुक्षा भाराध्वकर्षिताः ।
 संशुष्करेतोरुधिरा निष्पीतकफमेदसः ॥ ४७ ॥
 अस्थिसन्धिर्सिरास्त्रायुर्मर्मेकोष्ठमहारुजः ।
 बलवान्मारुतो येषां खानि चावृत्य तिष्ठति ॥ ४८ ॥
 महच्चाश्विवलं येषां वसासात्माश्च ये नराः ।
 तेषां स्नेहयितव्यानां वसापानं विधीयते ॥ ४९ ॥

वसाविषयमाह—वातातपेत्यादि । संशुष्कनिष्पीतशब्दै
 क्षीणार्थोवेव । महारुज इत्यस्थ्यादिभिः संबध्यते । खानि
 श्रोतारि ॥ ४७-४९ ॥

दीप्ताग्नयः क्लेशशद्या घसराः स्नेहसेविनः ।
 वातातोः कूरकोष्ठाश्च स्नेहा मज्जानमाप्नुयुः ॥ ५० ॥
 येभ्यो येभ्यो हितो यो यः स्नेहः स परिकीर्तितः ।

दीप्ताग्नय इत्यादि मज्जपानविषयः । घसरा बहुभक्षकाः ।
 आप्नुयुः उपयुजीरन् ॥ ५० ॥—

स्नेहनस्य प्रकर्षौ तु सप्तरात्रिरात्रकौ ॥ ५१ ॥

प्रकर्षाविति अल्पप्रकर्षभूयःप्रकर्षौ; तेन, अल्पत्वेन त्रैरा-
 त्रिकः प्रकर्षः, भूयस्त्वेन साप्तरात्रिक इति च भवति । एतच्च
 वक्ष्यमाणसद्यःस्नेहप्रयोगातिरिक्तप्रयोगे बोद्धव्यः; यदि वा, सद्यः-
 स्नेहप्रयोगा अपि त्र्यहणैव स्नेहयन्ति, स्तुत्यर्थं तु तेषु सद्य
 इत्युक्तम् । यदुक्तं—“त्र्यहवर्षं सप्तदिनं परं तु स्निग्धो नरः
 स्नेदयितव्य इष्टः । नातः परं स्नेहनमादिशन्ति सात्मीयमेव
 सप्तदिनात् परं तु” (सि. अ. १) इति ॥ ५१ ॥

स्नेहाः शोधयितव्याश्च रुक्षा वातविकारिणः ।

व्यायाममद्यक्षीनित्याः स्नेहाः स्युर्यं च चिन्तकाः ॥

सामान्येन स्नेहानाह—स्नेहा इत्यादि । स्नेहाः स्वत-
 न्नस्नेदसाध्या वातरुगातोदयः, शोधानास्नेदसाध्यानां तु
 शोधयितव्या इत्यनेनैव गृहीतत्वात् । चिन्तका इति चिन्ता-
 बहुलाः ॥ ५२ ॥

संशोधनादृते येषां रुक्षणं संप्रवक्ष्यते ।

न तेषां स्नेहनं शस्तमुत्सन्नकफमेदसाम् ॥ ५३ ॥

अभिष्यणपाननगुदा नित्यमन्दाग्नयश्च ये ।

तृष्णामूर्च्छांपरीताश्च गर्भिण्यस्तालुशोषिणः ॥ ५४ ॥

अन्नद्विषश्छर्दयन्तो जठरामगरादिताः ।
तुर्वलाश्च प्रतान्ताश्च स्नेहग्लाना मदतुराः ॥ ५५ ॥
न स्नेहा वर्तमानेषु न नस्तोवस्तिकर्मसु ।
स्नेहपानात् प्रजायन्ते तेषां रोगाः सुदारुणाः ॥ ५६ ॥

अस्नेहानाह—संशोधनादत इत्यादि । येषां रूक्षणं वक्ष्यते लङ्घनवृद्धणीये—“अभिष्यन्दा महादोषा मर्मस्था व्याधयश्च ये । ऊरुस्तम्भप्रभृतयो रूक्षणीया निदर्शिताः” (सू. अ. २२) इत्यनेन, तेषां शोधनादते स्नेहनं न शस्तं, यदा तु शोधनेन विरूक्ष्यन्ते तदा परं शोधनाह्न(ह)स्तत्र स्नेहः कर्तव्य इति भावः । उत्सवो वृद्धः कफो मेदश्च येषां ते तथा; एतच्च विशेषणं विरूक्षणीया एवंभूता एव भवन्तीति दर्शयति । अभिष्यणः द्रवप्रधानश्लेष्माविकारी । गरः कृमिर्म विषम् । अतिप्रताप्तः अतिक्षीणद्रवचातुः । वर्तमानेषु कियमाणेष्वित्यर्थः ॥ ५३-५६ ॥

पुरीषं प्रथितं रूक्षं वायुरप्रगुणो मृदुः ।
पक्ता खरत्वं रौक्ष्यं च गात्रस्यास्निग्धलक्षणम् ॥ ५७ ॥
वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वैर्यः स्निग्धमसंहतम् ।
मार्दवं स्निग्धता चाङ्गे स्निग्धानामुपजायते ॥ ५८ ॥
पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपकता ।
तन्द्रीरश्चिरुत्केशः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥ ५९ ॥

अस्निग्धलक्षणमाह—पुरीषमित्यादि । मृदुरिति पलुर्विशेषणम् । वातानुलोम्यमित्यादि स्निग्धलक्षणम् । पाण्डुतेत्यादि अतिस्निग्धलक्षणम् । जाड्यम् इन्द्रियजडत्वम् ॥ ५७-५९ ॥

द्रवोष्णमनभित्पिन्द्मं भोज्यमचं प्रमाणतः ।
नातिस्निग्धमसंकीर्णं श्वः स्नेहं पातुमिच्छता ॥ ६० ॥
पिबेत् संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकांक्षितः ।
शुद्ध्यर्थं पुनराहारे नैवो जीर्णं पिबेन्नरः ॥ ६१ ॥

स्नेहात् पूर्व यत् पथ्यं तदाह—द्रवोष्णमित्यादि । असङ्कीर्णम् अविरुद्धवैर्यम् । श्व इत्यागामिदिने । अन्नकाले द्विप्रहरादिलक्षणे बुभुक्षा कदाचिन्न स्यादपि तदर्थं विशेषणं—प्रकांक्षित इति । शुद्ध्यर्थं तु स्नेहं नैव दिनानन्तरकृते आहारे जीर्ण एव प्रातरेव पिबेदित्यर्थः । संशमनार्थं स्नेहो यदि जरणान्ते प्रातरेव कियते तदा कोष्ठोपलेखकदोषस्याक्षयात्तेन दोषेण संबद्धो दोषोत्केशं कुर्याच्च संशमनं, संशोधनार्थं तु दोषोत्केशं करोतीत्यपेक्षणीय एवेति भावः । एतच्च कालक्रमनसुरक्षणं, तेन “वातपित्ताधिको रात्रौ” इत्युक्तकालविरोधो न भवति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशर्थः ।
शक्नुमन्नानिलोद्गारादुदीर्णांश्च न धारयेत् ॥ ६२ ॥
व्यायाममुच्चैर्वचनं क्रोधशोकौ हिमातपौ ।

१ ‘दर्शनार्थ’ इति पा० । २ ‘सदनं’ इति पा० । ३ ‘न भवत्यपि’ इति पा० । ४ ‘ब्रह्मचारी क्षपाश इत्यनेन मैथुनदिवास्वप्नाभिव्रजगर्गणानां निषेधः’ इति शिवदाससेनः । ५ ‘उदीर्णांश्च न धारयेदित्यत्र चकारादनुदीर्णांश्च नोदीरयेदित्यर्थः त्रैयः’ इति शिवदाससेनः ।

वर्जयेद्प्रवातं च सेवेत शयनासनम् ॥ ६३ ॥
स्नेहं पीत्वा नरः स्नेहं प्रतिभुञ्जान एव च ।
स्नेहमित्थोपचाराद्धि जायन्ते दारुणा गदाः ॥ ६४ ॥

क्षपाशार्थमेव स्वपितीति क्षपाशयः । अप्रवातं चेति शयनासनविशेषणम् । स्नेहं प्रतिभुञ्जान इति स्नेहं जीर्णं प्रति स्नेहप्रयोगानुगुणमन्येस्नेहमविरुद्धवीर्यादिगुणयुक्तं भुञ्जानः । एतेन स्नेहे पीते जीर्णे किंच हिताहितमिति प्रश्नद्रव्यस्रोतरामिदम्—उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादि भवति ॥ ६२-६४ ॥

मृदुकोष्ठस्त्रिगुणैश्च स्निग्धलक्षणोपसेवया ।
स्निग्धति क्रूरकोष्ठस्तु सत्रात्रेण मानवः ॥ ६५ ॥
गुडमिश्रुरसं मस्तु क्षीरमुल्लोडितं दधि ।
पायसं कृशरां सर्पिः काश्मर्यन्त्रिफलासम् ॥ ६६ ॥

द्राक्षारसं पीलुरसं जलमुष्णमथापि वा ।
मद्यं वा तरुणं पीत्वा मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥ ६७ ॥
विरिचयन्ति नैतानि क्रूरकोष्ठं कदाचन ।
भवति क्रूरकोष्ठस्य ग्रहण्यत्युत्प्लवणानिला ॥ ६८ ॥
उदीर्णपित्ताऽल्पकफा ग्रहणी मन्दमारुता ।
मृदुकोष्ठस्य तस्मात् स सुविरेच्यो नरः स्मृतः ॥ ६९ ॥

मृदुकोष्ठदिलक्षणमाह—मृदित्यादि । अभ्यर्हितत्वात् कोष्ठज्ञानस्यान्यथाऽपि तल्लक्षणमाह—गुडमित्यादि । उल्लोडितं दधिसरः । कृशरा तिलतण्डुलमाषकृता यवागूः वचनं हि—“तिलतण्डुलमाषैस्तु कृशरा त्रिसरेति च” । क्रूरकोष्ठविरिचनेहेतुमाह—भवतीत्यादि । ग्रहणी कोष्ठस्याप्यधिष्ठानभूता नाडी; यदुक्तम्—“अप्यधिष्ठानमज्ञस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता” (चि. अ. १५) इति । उदीर्णपित्तेत्यादि मृदुकोष्ठस्वरूपकथनम् । क्रूरकोष्ठस्य ग्रहणीगतो वायुगुंडादीनां सरत्वं प्रतिबध्नाति, मृदुकोष्ठस्य हि ग्रहण्यां विरोधको वायुर्नास्ति, तन्ममकोऽपि श्लेष्माऽल्पः, उद्धृतसरत्वगुणं च पित्तं प्रबलं; तेन गुडादिभिः सुखं विरेचनं भवतीति भावः ॥ ६५-६९ ॥

उदीर्णपित्ता ग्रहणी यस्य चाग्निबलं महत् ।
भस्मीभवति तस्याशु स्नेहः पीतोऽग्निहेतुजसा ॥ ७० ॥
स जग्ध्वा स्नेहमात्रां तामोजः प्रक्षारयन् बली ।
स्नेहाश्चिरुत्केशां तुष्णां सोपसर्गामुदीरयेत् ॥ ७१ ॥

१ गङ्गाधरस्तु ‘स्नेहं पीत्वा नरे स्नेहं प्रतिभुञ्जान एव च’ इति पठति, ‘स्नेहं पीत्वा त्वपरं स्नेहं प्रतिभुञ्जाने नरे स्नेहमित्थोपचाराद्धारुणा गदा जायन्ते’ इति व्याख्यानयति । योगीन्द्रनाथसेनस्तु ‘स्नेहं पीत्वा नरः स्नेहं प्रतिभुञ्जान एव च । उष्णोदकोपचारी स्यात्’ इत्यादि ‘सेवेत शयनासनम् । स्नेहमित्थोपचाराद्धि जायन्ते दारुणा गदा’ इत्येवं किञ्चित्पौर्वापर्यं कृत्वा पठति, ‘पीते हिताहितमाह—स्नेहं पीत्वेत्यादि । स्नेहं पीत्वा तथा स्नेहं प्रतिभुञ्जानः तस्मिन्नेव दिने स्नेहं पिबन् स्नेहं पीतवान् स्नेहं विष्वेत्त्यर्थः, नर उष्णोदकोपचारी स्यात्’ इत्यादि व्याख्यानयति च ।

नालं स्नेहसमुद्रस्य शमायात्रं सुगुर्वैपि ।
 स चेत् सुशीतं सलिलं नासादयति दहते ।
 यथैवाशीविषः कक्षमध्यगः स्वविषाग्निना ॥ ७२ ॥
 अजीर्णं यदि तु स्नेहे तृष्णा स्याच्छर्दयेद्विषक् ।
 शीतोदकं पुनः पीत्वा भुक्त्वा रुक्षान्मुल्लिखेत् ७३
 न सर्पिः केवलं पित्ते पेयं सामे विशेषतः ।
 सर्वं ह्यनुस्नेहेह हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥ ७४ ॥
 तैन्द्रा सोत्केश आनाहो ज्वरः स्तम्भो विस्मृता ।
 कुष्ठानि कण्डूः पाण्डुत्वं शोफाशंस्यरुचिस्तृषा ७५
 जठरं प्रहणीदोषाः सैमित्यं वाक्यनिग्रहः ।
 शूलमामप्रदोषाश्च जायन्ते स्नेहविभ्रमात् ॥ ७६ ॥
 तत्राप्युल्लेखनं शस्तं स्नेदः कालप्रतीक्षणम् ।
 प्रति प्रति व्याधिवलं बुद्ध्वा संसनमेव च ॥ ७७ ॥
 तत्कारिष्टप्रयोगश्च रुक्षपानान्नसेवनम् ।
 मूत्राणां त्रिफलायाश्च स्नेहव्यापत्तिमेवजम् ॥ ७८ ॥
 संप्रति स्नेहव्यापदो दर्शयति—उरीर्णैत्यादि । ओजः
 सर्वधातुसारभूतं हृदि स्थितं, प्रशारयन् स्थानान्द्रव्ययन् क्षप-
 यंश्च । बलीयनेन स्नेहेऽधनो वह्निर्नितरां बलवान् भवतीति
 दर्शयति । वचनं हि—“नालं स्नेहसमुद्रस्य शमायात्रं सुगुर्वैपि”
 इति । उत्तमां महतीं मात्राम् । सोपसर्गां सोपद्रवाम् । कक्षः काष्ठ-
 समूहः । छर्दयेदिति प्रथमं स्नेहमेव तृष्णाकारकं छर्दयेत्वा
 पुनः शीतोदकं पीत्वा रुक्षान् च भुक्त्वा उल्लिखेदिति योजनी-
 यम् । न सर्पिरित्यादि ।—न सर्पिः सामे पित्ते पेयं, केवलं त्वसं-
 स्कृतं विशेषतो न पेयं सामपित्त एवेति योजना; एवं मन्यते—
 संस्कृतं तित्ककादिभिर्गुतं सामे पित्ते तित्ककादिपाचनगुणानु-
 योगाद्योग्यं कैदापिद्वयत्पि, असंस्कृतं तु सर्वथा विरुद्धमेव;
 यद्विषा, केवलमसंस्कृतं सर्पिः पित्ते सामान्येन सामे निरामे
 वा न पेयं, सामे पित्ते विशेषत इति योजना । एतेन, यत्रापि
 सामान्येन घृतं विहितं, यथा—“अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे वात-
 पित्तोत्तरे ज्वरे । परिपक्वेषु दोषेषु सर्पिःपानं यथाऽमुत्तमम्”
 (वि. अ. ३) इत्यादौ, तत्राप्युचितमेवजसंस्कृतमेव बोद्ध-
 व्यम् । यद्विषा, न केवलं पित्ते सामे सर्पिर्विशेषतो न पेयं,
 किंतुहि तैलादीन्यपि वातश्लेष्मविहितानि तयोः सामयोर्न पेया-
 नीत्यर्थः । अस्मिन् व्याख्यानेऽप्येवमित्यकारप्रस्थेयो द्रष्टव्यः ।
 अनुस्नेदो पित्तवर्णं कुर्यात् । संज्ञा स्मृतिः, तदननं चेह व्या-
 पिप्रभावात् । सैमित्यम् आर्द्रवन्नागुणित्वविष । आमप्रदोषा
 अलसकाविसृक्पाकशयः । कालप्रतीक्षणं स्नेहज्जितदोषक्षयं याव-
 दभोजनम् । तत्कारिष्टाणां च विकृतिस्त्वक्षयमाणाणां प्रयोगः ।
 मूत्राणां त्रिफलायाश्च सेवनमिति संबन्धः ॥ ७०-७८ ॥
 अकाले चाहितश्चैव मात्रया न च योजितः ।
 स्नेहो मिथ्योपचाराच्च व्यापयेतातिसेवितः ॥ ७९ ॥

मिथ्योपचारात् यथोक्तविध्यननुष्ठानात् । अतिसेवितः काल-
 प्रकर्षणं सेवितः ॥ ७९ ॥

स्नेहात् प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् ।
 स्नेहवद्रवमुष्णं च ज्येष्ठं भुक्त्वा रसौदनम् ॥ ८० ॥

संशोधनस्नेहपाने वृत्तिप्रचारमाह—स्नेहादित्यादि । स्नेहात्
 स्नेहप्रयोगात् । त्रिरात्रोपरतः त्रिरात्रं परित्यज्य स्नेहपानं इत्यर्थः ।
 प्रस्कन्दनं विरेचनम् । स्नेहोपरमात्रिरात्र एव भोजनं दर्शयति—
 स्नेहवदित्यादि । रसप्रधानभोजनं रसौदनम् ॥ ८० ॥

एकाहोपरतस्तद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् ।

वमने स्नेहवृत्तिमाह—एकेत्यादि । एकाहोपरतः स्नेहादिति
 योजना । तद्वदिति स्नेहवद्रवमुष्णं च रसौदनं स्नेहोपरमादिवस
 एव ॥—

स्यात्त्वसंशोधनार्थीयं वृत्तिः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ ८१ ॥

संशमनविधिमाह—स्यात्स्त्रित्यादि । असंशोधनार्थीयं संशमने ।
 वृत्तिः उपचारः । विरिक्तवदित्यनेनागता वैक्षण्येनोपकल्पनीयव-
 क्ष्यमाणं “सम्यग्विरिक्तं चैनं” (सू. अ. १५) इत्यादिग्रन्थ-
 प्रतिपादनीयमुपचारात्, नतु पेयादिक्रममात्रम् । यद्यपि वम-
 नोक्ता एव तत्रोच्चैर्भाष्यादयो विरेचनवृत्तावप्यतिदिष्टास्तथाऽपीह
 वमनविधिं परित्यज्य विरेचनविध्यतिदेशो धूमपानप्रतिषेधार्थः,
 विरेचने हि तत्र “धूमपानवर्जं” (सू. अ. १५) इति कृतं,
 स्नेहपाने च धूमपानं निषिद्धं मात्राशितौ—“न मधुदुग्धे
 पीत्वा च न स्नेहं” (सू. अ. ५) इत्यादिना ॥ ८१ ॥

स्नेहद्विषः स्नेहनित्या मृदुकोष्ठाश्च ये नराः ।
 क्लेशसह्य मद्यनित्यास्तेषामिष्टा विचारणा ॥ ८२ ॥

लावतैरिरमायूरहांसवाहारहकौकुटाः ।
 गव्याजौरभ्रमात्स्याश्च रसाः स्युः स्नेहने हिताः ॥ ८३ ॥
 यवकोलकुलत्याश्च स्नेहाः समुदशर्कराः ।

दाडिमं दधि सस्योषं रससंयोगसंग्रहः ॥ ८४ ॥
 स्नेहयन्ति तिलाः पूर्वं जग्धाः सस्नेहफणिताः ।

कुशाराश्च बहुस्नेहास्तिलकास्त्वैकास्तथा ॥ ८५ ॥
 फाणितं शृङ्गवेरं च तैलं च सुरत्या सह ।

पित्रेद्रुशो भुतैर्मसैर्जर्णंऽश्रीयाच्च भोजनम् ॥ ८६ ॥
 तैलं सुरत्या मण्डेन वसां मज्जनमेव वा ।

पित्रन् सकाणितं क्षीरं नरः स्निह्यति वातिकः ॥ ८७ ॥
 धारोष्णं स्नेहसंयुक्तं पीत्वा सशर्करं पयः ।

नरः स्निह्यति पीत्वा वा सरं दध्मः सकाणितम् ॥ ८८ ॥
 पाञ्चप्रस्तुतिकी पेया पायसो माषमिश्रकः ।

क्षीरसिद्धो बहुस्नेहः स्नेहयेदन्त्रिरात्रम् ॥ ८९ ॥
 सर्पिस्तैलवसामजातपण्डुलप्रसृतेः शृङ्गता ।

पाञ्चप्रस्तुतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ॥ ९० ॥

१ ‘ह्यनुस्नेहेह’ इति पा० । २ ‘तन्नीरुक्लेश’ इति पा० ।
 ३ ‘योयं शक्यतेपि’ इति पा० ।

१ ‘स्नेहोपरतस्त त्रिरात्र पय’ इति पा० । २ ‘विरिक्तवदिति
 यथा विरिक्तं पेयादिक्रमस्तथाऽसिद्धिपि’ इति योगीन्द्रनाथसेनः ।

(शौकरो वा रसः स्निग्धः सर्पिलवणसंयुतः ।

पीतो द्वित्र्यसरे यन्नात् स्नेहयेदचिराच्चरम् ॥ १ ॥)

विचारणाविषयमाह—स्नेहद्विष इत्यादिना । लवादि(साना-
मुक्तानां संस्कारमाह—यवेत्यादि । रसे स्नेहार्थोक्तरस उचितः
संयोगो येषां ते रससंयोगाः, तेषां संग्रहणं संग्रहः ।
पूर्वमिति भोजनात् पूर्वम् । तिलप्रधानः काम्बलिकस्तिलकाम्ब-
लिकः । फाणितामिसादौ शृङ्गवेरमिति शृङ्गवेररसम् । भूतैः भदि-
त्रीकृतैः । पाश्चर्यस्युत्तिकी अये वक्ष्यमाणः । माषमिश्रको माषत-
ण्डुलकृतमन्त्रम् । पेया पातव्या ॥ ८२-९० ॥

प्रास्थान्युपौदकं मांसं गुडं दधि पयस्तिलान् ।

कुष्ठौ शोथौ प्रमेही च स्नेहेन न प्रयोजयेत् ॥ ९१ ॥

स्नेहैर्यथाहं तान् सिद्धैः स्नेहयेदविकारिभिः ।

पिप्पलीभिर्हीरतक्या सिद्धैस्त्रिफलयाऽपि वा ॥ ९२ ॥

द्राक्षामलकयूषाभ्यां दग्धा चारुलेन साधयेत् ।

व्योषगर्भं भिषक् स्नेहं पीत्वा स्निह्यति तं नरः ॥ ९३ ॥

यवकोलकुलस्थानां रसाः क्षारः सुरा दधि ।

क्षीरसर्पिश्च तत् सिद्धं स्नेहेनीयं घृतोत्तमम् ॥ ९४ ॥

यथाहमिति यो यत्र स्नेहो युज्यते सर्पिरादिः । सिद्धैरिति
पिप्पलीभिस्तथा हीरतक्या तथा त्रिफलया चेति पृथग्योजनीयं;
पिप्पल्यादिसिद्धस्नेहश्च कुष्ठादिषु यथासंख्यमिति केचित् ।
यूषश्चन्द्रः काथवचनः । व्योषगर्भं व्योषफलकम् । अत्र त्रिभि-
र्द्रव्यैर्मिलित्वा चातुर्यम् । यवकोलादौ षड्व्यवणि स्नेहसमानः ।
क्षारो यवक्षारः कल्कः ॥ ९१-९४ ॥

तैलमज्जवसासर्पिर्षदरत्रिफलारसैः ।

योनिशुक्रप्रदोषेषु साधयित्वा प्रयोजयेत् ॥ ९५ ॥

तैलमज्जेल्लादि ।—चतुःस्नेहोऽकल्क एव, तैलमज्जवसासर्पि-
रित्येकवक्त्रावितितीयान्तः प्रयोगः ॥ ९५ ॥

गृह्णात्यम्बु यथा वल्लं प्रस्त्रवत्यधिकं यथा ।

यथाग्निं जीर्यति स्नेहस्तथा स्रवति चाधिकः ॥ ९६ ॥

यथा वाऽऽक्लेश्य मृत्पिण्डमासिकं त्वरया जलम् ।

स्रवति संसते स्नेहस्तथा त्वरितसेवितः ॥ ९७ ॥

संप्रति स्नेह उपयुक्तो यथा शरीरं संस्नेह्याधिको दृश्यते,
तदाह—गृह्णातीत्यादि । तच्च शिष्येणाध्यायादावष्टुष्टमपि शिष्य-
हिततयाऽभिधीयते । यथाग्नीति अग्न्यन्तर्गत इत्यर्थः । नन्व-
अधिकक्षेत्रं स्रवति, तदवधि च स्नेहलक्षणमुक्तं, यदुच्यते—
“अधस्तात् स्नेहदर्शनम्” इति, तेनैकदिन एवाधिकस्नेहपानं

१ “श्रुतानीमुपयुक्तः स्नेहः शरीरं संस्नेह्याधिको दृश्यते तदा
स्रवति, अन्यथा तु जीर्यत्येवेत्याह—गृह्णातीत्यादि । यथाग्नीति अग्न्यन्त-
रूपम् । ननु स्नेहपानं हि स्निग्धलक्षणविधि कार्यं, तेनैकदिनं प्रव
तथा स्नेहपानं क्रियतां यथा शीघ्रमेव स्नेहलक्षणं स्यादित्याह—यथा
चेत्यादि । आक्लेश्य ईषत्स्नेदयित्वा, एवं त्वरितसेवितोऽपि स्नेहो धातुस्ने-
हयित्वैव संसते अपो याति, तथा च सति सन्त्यक्स्नेहं न भवतीति
भावः” इति शिवदाससेनः ।

क्रियतामिसाह—यथा चेत्यादि । आक्लेश्य ईषत्स्नेदयित्वा ।
त्वरितसेवितः स्नेहो धातुस्नेहयित्वैव संसतेऽपो याति यावान्,
न तावता स्नेहं भवतीति भावः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

लवणोपहिताः स्नेहाः स्नेहयन्त्यचिराच्चरम् ।

तद्वद्यभिष्यन्धरुक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवाधि च ॥ ९८ ॥

स्नेहेन सर्वेहेषु लवणप्रयोगमाह—लवणोपहिता इत्यादि ।
तदिति लवणम् । अभिष्यन्दि दोषसङ्घातविच्छेदकम् । व्यवाधि
अखिलदेहव्याप्तिपूर्वकपाकगामि ॥ ९८ ॥

स्नेहमये प्रयुज्जीत ततः स्वेदमनन्तरम् ।

स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमयेतरत् ॥ ९९ ॥

अतो वक्ष्यमाणस्वेदोपकल्पनाध्याययोः संबन्धसूचकं सेदा-
दिषु स्नेहस्य प्रागभावमाह—स्नेहमिसादि ॥ ९९ ॥

तत्र श्लोकः—

स्नेहाः स्नेहविधिः कृत्स्नव्यापत्सिद्धिः समेषजा ।

यथाप्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभाणिना ॥ १०० ॥

चान्द्रभाणि पुनर्वैद्यः ॥ १०० ॥

इत्यश्विवेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
स्नेहाध्यायो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविचित्रार्था चरकतात्पर्यव्याख्यायामासु-
वैदरीपिकायां सूत्रस्थाने कल्पनाचतुष्के स्नेहाध्यायो
नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः सेदाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

स्नेहपूर्वकत्वात् स्वेदस्य सेदाध्यायोऽभिधीयते । स्वेद-
प्रतिपादकोऽध्यायः सेदाध्यायः ॥ १ ॥ २ ॥

अतः सेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत्प्रयोजितैः ।

स्वेदसाध्याः प्रशस्यन्ति गदा वातकफात्मकाः ॥ ३ ॥

स्नेहपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनावजितेऽनिले ।

पुरीषमूत्रेतांसि न सज्जन्ति कथंचन ॥ ४ ॥

शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ।

नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो नरान् ॥ ५ ॥

वातकफात्मका असंसृष्टवातकफजाः, वातकफजत्वेऽप्युदरा-
दयः स्वेदेन न शम्यन्ति, अत आह—स्वेदसाध्याः एतेनोद-
रादयोऽस्वेधा व्यावर्त्यन्ते । स्नेहपूर्वमिति क्रियाविशेषणम् । न
सज्जन्ति अप्रवृत्तानि न भवन्ति । यथान्यायं यथागमम्, एतच्च
स्नेहस्वेदोपपादनैरनिलेन संबध्यते; यदि वा यथान्यायं यथा-
सहजं नमयन्तीति संबन्धः ॥ ३-५ ॥

१ “संशोधनमनन्तरम्” इति पा० । २ “यथान्यायं यथाशास्त्रं
स्नेहस्वेदोपपादनैरित्यन्वयः, शास्त्रोक्तस्नेहस्वेदविधिरित्यर्थः” इति
शिवदाससेनः ।

रोगर्तुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
द्रव्यवान् कल्पितो देशे खेदः कार्यकरो मतः ॥ ६ ॥

रोगमृदुं व्याधितं च बलवत्त्वादिनाऽपेक्षत इति रोगर्तुव्या-
धितापेक्षः । नात्युष्णो नातिचण्डतापः । द्रव्यवानिति स्निग्ध-
रूक्षदिद्रव्यवान् । कल्पित इति रोगानीपेक्ष्य यथोचितेन
द्रव्येण देशो चामाशयादौ यथायोग्यतया संपादित इति मन्त-
व्यम् ॥ ६ ॥

व्याधौ शीते शरीरे च महान् खेदो महाबले ।
दुर्बले दुर्बलः खेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ ७ ॥
वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा खेद इष्यते ।
स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चागुपकल्पितः ॥ ८ ॥

रोगाद्यपेक्षोक्तकल्पनां दर्शयति—व्याधावित्यादि । व्याधौ
महाबले तथा शीते कालकृते महाबले । महानिति चण्डताप
एव पुनः पुनः क्रियमाणत्वेन मृदुखेदापेक्षयाऽधिकताप-
त्वेन हेयः । दुर्बल इति तथा मध्यम इति च व्याध्यादिषु
पूर्वव्योजनीयम् । स्निग्धरूक्षद्रव्यकृतः स्निग्धरूक्षः, स्निग्धरूक्ष-
द्रव्यादयो वातश्लेष्मादिषु यथासंख्यं मन्तव्याः; एतच्च स्निग्ध-
रूक्षादिकथनं द्रव्यापेक्षकल्पनोपाहरणं; वाते स्निग्धः, कफे
रूक्षः ॥ ७-८ ॥

आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते ।
रूक्षपूर्वो हितः खेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥ ९ ॥

तं देशविशेषसंबन्धेन व्यभिचारयन् देशापेक्षां कल्पना-
माह—आमाशयेत्यादि । आमाशयगते वाते रूक्षपूर्वः स्थाना-
पेक्षया पूर्व रूक्षं कृत्वा पक्वाह्वातापेक्षः स्निग्धः कार्यः, एवं पक्वा-
शयगते कफे स्नेहपूर्वो व्याख्येयः; आमाशयशब्देन कफस्थानं
ज्ञेयं, कफस्थानापेक्षया हि प्रथमं रूक्षः क्रियते, यदुक्तं—
“स्थानं जयेदि पूर्वं तु स्थानस्थस्याविरुद्धतः” इति ॥ ९ ॥

क्षुण्णौ हृदयं दृष्टी खेदेन्येष्टु नैव वा ।
मध्यमं वंक्ष्णौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥ १० ॥

मृदु नैव वेति खेदैकस्थौ वृषणादिगते व्याधौ मृदुखेदः,
खेदव्यतिरिक्तोपायान्तरसंभवे तु न वेति बोद्धव्यम् । इष्टत
इत्यातुरेच्छातो वैद्येच्छातश्च । इष्टत इति भावत्वादिच्छा-
वचनः ॥ १० ॥

सुशुद्धैर्नक्तकैः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा ।
पत्रोत्पलपलारौर्वा खेदः संवृत्य चक्षुषी ॥ ११ ॥

खेदे क्रियमाणे चक्षुषः खेदपरिहारापायमाह—सुशुद्धैरि-
त्यादि । नक्तकः कर्पटोवयवैः ॥ ११ ॥

मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि ।
जलद्रवैर्जलजैस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥ १२ ॥

खेदे क्रियमाणे हृदयरक्षणार्थमाह—मुक्तावलीभिरित्यादि ।

१ कर्पटावयवः पटावयवः ।

जलजानि पङ्कजादीनि । एवमखेद्यत्वसामान्यत्वाद्बुधणरक्षाऽप्यु-
च्येतव्या, प्राधान्याद्बुदयचक्षुःपालनमुक्तम् ॥ १२ ॥

शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
संजते मार्दवे खेदे खेदनाद्धिरतिर्मता ॥ १३ ॥

शीतशूलेत्यादि । खेद इति खेदभवे धर्मे । खेदनाद्धिरतिर्म-
तेत्युपदिशन् शीतादिव्युपरमे सति खेदो निवर्तनीयः, शीता-
द्युपरमे च (खेदः कर्तव्य इति द्वयमुपदिशति; ततश्च इत एव
खेदनिवृत्तिविषयशीतादिव्युपरमोत्पादः खेदस्य सम्यग्योगल-
क्षणं तथा शीतादिव्युपरमात्प्राप्तदृष्टं खेदनिवृत्तिविषयोऽयोग-
लक्षणमुक्तं भवतीति नायोगलक्षणानभिधानमुद्भावनीयम् ॥ १३ ॥

पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरसदनं तथा ।
दाहः खराङ्गद्वैर्वैद्यमतिस्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥
उक्तस्तस्याशित्तीयो यो ग्रैभिन्नः सर्वेशो विधिः ।
सोऽतिस्निग्धस्य कर्तव्यो मधुरः स्निग्धशीतलः ॥ १५ ॥

अतिसिक्तचिकित्सितमाह—उक्त इत्यादि । ग्रैभिको विधि-
रिखनेन लब्धे पुनर्मधुरः स्निग्धशीतल इत्यादिवचनं “मद्यमलं
न वा पेयं” (सू. अ. ६) इत्यत्रोपदिष्टमद्यपानस्य प्रतिषेधार्थं,
मधुरशीतादियोगविशेषविधानार्थं च ॥ १४-१५ ॥

कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।
पित्तिनां सात्तिसाराणां रूक्षणां मधुमेहिनाम् ॥ १६ ॥
विदग्धभ्रष्टप्रधानां विषमद्यविकारिणाम् ।
श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् ॥ १७ ॥
तृष्यतां क्षुधितानां च कुड्मनां शोचतामपि ।
कामह्यदुरिणां चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम् ॥ १८ ॥
दुर्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणौजसां तथा ।
मिषक् तैमिरिकाणां च न खेदमवतारयेत् ॥ १९ ॥

अखेयानाह—कषायेत्यादि । कषायद्रव्यकृतं मद्यं कषा-
यमद्यः किंवा कषायशब्दोऽमधुरवचनः, न तेन यद्युच्यते—
कषायनित्यस्य वातप्रधानता सात् कषायस्य वातकारित्वात्,
वाते च खेदो विहित एव, तत्र कथं कषायनित्यं प्रति खेदनि-
षेध इति, तन्निरस्तं भवति । किंवा, कषायनित्या रूक्षातिस्त-
ब्धगात्रा भवन्ति, कषायस्य विरूक्षकस्तम्भकत्वेन; ततश्च तेषां
खेदः पूर्वमेदमावहतीत्यतः कषायनित्यानिषेधः । रक्तपित्तिनां
मविधानादेव खेदे निषिद्धे, पुनः खेदनिषेधो रक्तपित्तिनां
यद्यन्योऽपि खेदसाध्यो वातश्लेष्मजो विकारो भवति तत्रापि
खेदनिषेधार्थं, तथा रक्तपित्तिनां वमनविरेचनाज्ञतया प्राप्तखे-
दप्रतिप्रसवनिषेधार्थं च; एवं पित्तमेहिकामत्यादिष्वपि व्याख्ये-
यम् । पित्तिनामिति पित्तप्रकृत्यानाम् । मधुमेहशब्देन सर्व एव
मेहा गृह्यन्ते, मधुमेहशब्दो हि सर्वेष्वेव मेहेषु वर्तते इति
क्रियन्तःशिरसीये दर्शनीयं, मेहेषु च सर्वेष्वेव शरीररौषियत्वा-
प्रवृत्तेषु विशेषतः शरीररौषियत्वेन खेदो न युज्यते;

१ ‘क्षुत्परीतानां’ इति पा० ।

पित्तमेहिनामिति तु पुनरभिधानं पित्तसंबन्धेन विशेषप्रतिषेध-
तादर्शनार्थम् । ब्रध्नः गुदः । मद्यविकारिणामिति मद्यनित्यस्य
वातकफजमदाल्पये स्वेदनिषेधार्थम् । आब्जरोगीह वातरको ।
एषु नास्वेदविषयेषु यदि स्वेदैकसाध्यः संन्यासादिर्भवति तदा
महाप्रत्यवायभयादल्पप्रत्यवायसुषेयापि स्वेदो विषेय इति
न्यायसिद्धमेव ; यदाहुन्यायविदः—“भूयोविरोधे स्वल्पमन्या-
यम्” इति ॥ १६-१९ ॥

प्रतिश्याये च कासे च हिक्काश्वासेष्वलाघवे ।
कर्णमन्याशिरःशूले स्वरभेदे गलग्रहे ॥ २० ॥
अर्दितैकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके ।
कोष्ठानाहविवन्धेषु मूत्रार्घाते विजृम्भके ॥ २१ ॥
पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे ग्रन्थसीषु च ।
मूत्रकुच्छ्रे महत्त्वे च मुष्णयोरङ्गमर्दके ॥ २२ ॥
पादजानूरुजङ्घातिरसंग्रहे श्वयथावपि ।
खलीष्वाभेषु शीते च वेपथौ वातकण्ठके ॥ २३ ॥
संकोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुनिष्ठु ।
सर्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते ॥ २४ ॥

प्रतिश्याये चेलादिना स्वेद्यानं दर्शयति । विनामकः शरीर-
विनमनकारी वातः । विजृम्भको बहिराग्रामः, जृम्भावहुत्वं
वा । पादजानूरुजङ्घाभिरर्तिः संग्रहश्च पृथक् संबध्यते । खली
हृत्पदावमोतनम् । वातकण्ठको गुल्फाश्रितो वातः । अलाघव
इति पूर्वमुक्तेऽपि पुनर्गौरवचमङ्गानां गुरुतरत्वप्रतिपादनार्थम्,
अलाघववचनं तु लाघवप्रतिषेधमात्रप्रयोजनं नातिगुरुत्वं ब्रूते,
यतः सर्वत्र नञ् विरुद्धे न वर्तते, यथा “अरुक्षमनभिष्यन्दि
त्वासीनप्रचलयितम्” (सू. अ. २१) इत्यत्र न ह्यरुक्षश-
ब्देन क्षिप्तत्वमभिप्रेतं, किं तर्हि रूक्षताप्रतिषेधमात्रमेव
॥ २०-२४ ॥

तिलमाषकुलत्थाम्लघृततैलामिमौदनैः ।
पायसैः कुशरैर्मसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥
गोखरोष्ठवराहाश्वशङ्कुभिः सतुषैर्यवैः ।
सिकतापांशुपाषाणकरीपायसपूटकैः ॥ २६ ॥
श्लैष्मिकान् स्वेदयेत् पूर्वैर्वर्तितान् समुपाचरेत् ।
द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ॥ २७ ॥

वक्ष्यमाणानां सङ्करादिखेदानां द्रव्याण्याह—तिलमाषेलादि ।
पिण्डरूपः स्वेदः पिण्डस्वेदः । करीषः शुक्रगोमयः ; आयसः
अयोविकारः, स चेह पुटकरणयोग्यो बोद्धव्यः । पूर्वैरिति
तिलमाषादिभिः । यथाखमित्यनेन तिलमाषादयो वाते, गोख-
रादिप्रन्थोकाश्च श्लेष्मणि, प्रस्तारस्वेदे कर्तव्या इति दर्शयति
॥ २५-२७ ॥

१ ‘शुकापाते’ इति पा० । २ ‘स्तम्भस्य गौरवं बहुत्वमितस्तम्भ-
वेलथैः ; न तु गौरवमित्यर्थः, ‘अलाघवे’ इति पूर्वमुक्तत्वात्’ इति
शिवदाससेनः ।

च. सं. १२

भृगुहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्भगृहेषु च ।
विधुमाङ्गारततेषु स्वभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ॥ २८ ॥

भृगुहेष्विति भृगुदेवार्थेण गृहेषु । उष्णगर्भगृहेष्विति कुटी-
स्वेदं दर्शयति । स्वभ्यक्त इति सम्यगभ्यक्तः ॥ २८ ॥

ग्राम्यानुपौदकं मांसं पयो वस्तशिरस्तथा ।
वराहमध्यपिचासृक् स्नेहवतिलतण्डुलाः ॥ २९ ॥
इत्येतानि समुत्काथ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ।
देशकालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो भिषक्तमः ॥ ३० ॥
वारुणासुतकैरण्डशिमुलकसर्वपैः ।
वासावंशशकराक्षार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च ॥ ३१ ॥
शोभाञ्जनकसैरैर्यमालतीसुरसार्जकैः ।
पत्रैरुत्काथ्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥
भृतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना ।
मूत्रैरस्वेदश्च स्नेहैर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

वस्तशिरः छागमस्तकम् । स्नेहवन्तश्चैरण्डवीजादयः तिलाश्च
तण्डुलाश्च स्नेहवतिलतण्डुलाः । ग्राम्यादिना वातापहो नाडी-
स्वेद उक्तः, वारुणेलादिना कफापहः, भृतीकेलादिना वातश्ले-
ष्मापहः । वारुणो वरुणः, अमृतका गुडची, सर्वपैरित्यत्र पत्रै-
रिति संबध्यते । वंशो वेणुः । पुनः शोभाञ्जनप्रहणाद्वितीयो
विटपशोभाञ्जो गृह्यते, सैरयः सिण्ठी ॥ २९-३३ ॥

एत एव च निर्यूहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके ।
स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठांश्च कारयेत् ॥ ३४ ॥

एत एवेति नाडीस्वेदोक्ताश्चोऽपि । जलकोष्ठः अवगाहार्यं
कृतं मज्जजलापत्रम् ; एवं घृतक्षीरतैलकोष्ठाश्च व्याख्याताः ॥ ३४ ॥
गोधूमशकलैश्चूर्णैर्यवानामम्लसंयुतैः ।
सस्नेहकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते ॥ ३५ ॥
गन्धैः सुरायाः किण्वेन जीवन्त्या शतपुष्पया ।
उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत् ॥ ३६ ॥
चर्मभिश्चोपनद्धव्यः सलोमभिरपूतिभिः ।
उष्णवीर्यरत्नाभे तु कौशेयाविकशाटकैः ॥ ३७ ॥

गोधूमशकलैः गोधूमचूर्णैः । किण्वः सुरावीजम् । उपनाहः
बहुलं लेपं दत्त्वा चर्मादिभिरावृत्त्य व्याधियुक्तस्याश्वस्य बन्धनम् ;
चर्मभिश्चोपनद्धव्य इत्यत्र उपनाहोऽनभिस्वेदो ग्राह्यः । गन्धैः
सुगन्धिद्रव्यैरुपनाहो बन्धनीयः । उष्णवीर्यैरिति जैष्णवीर्य-
सुगादिप्राणिप्रभवेः । आविकशाटकः कम्बलः ॥ ३५-३७ ॥

रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्वात्रौ दिवा कृतम् ।
विदाहपरिहारार्थं, स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले ॥ ३८ ॥

१ ‘वराहमेदः’ इति पा० । २ ‘देशकालविकारज्ञः’ इति, ‘देश-
कालविचारज्ञः’ इति च पा० । ३ ‘शैरीष’ इति पा० । ४ ‘अयं
चानसिरस्वेदोऽपिबहुलत्वेन शरीरोष्मरोषं कृत्वा स्वेदयति’ इति
शिवदाससेनः । ५ ‘आनुप्राणिमवनि चर्माणि प्रायेणोष्णवीर्याणि
भदन्ति’ इति शिवदाससेनः ।

उपनाहस्वेदे बन्धनोक्षावधिं दर्शयति—रात्रौ बद्धमित्यादि ।
दिवाकृतमित्यत्र 'बन्ध' इति शेषः । विदाहः रक्तादिविदाहः ।
शीतले इत्यत्र 'काले' इति शेषः । प्रकषे उक्ताद्वन्धनकालाद-
धिककालत्वं बन्धनस्य ॥ ३८ ॥

सङ्करः प्रस्तरो नाडी परिषेकोऽवगाहनम् ।
जेन्ताकोऽश्मघनः कर्पूः कुटी भूः कुम्भिकैव च ३९
कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश ।
तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्वानेवानुपूर्वशः ॥ ४० ॥

संप्रति सामिखेदानां सङ्करादीनां लक्षणमभिधातुं सङ्करा-
दीन् स्वेदान् नामतस्तावदुद्दिशति—सङ्कर इत्यादि । सङ्करादि-
शब्दाश्चायुर्वेदपरम्परासिद्धाः; तत्र क्वचिन्नाडीस्वेदादौ नाड्या
प्रणीयत इत्यन्वयोऽप्यनुसरणीयः, जेन्ताकादयश्चान्वयनिरपेक्षा
एव ॥ ३९ ॥ ४० ॥

तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तै-
रुपस्वेदनं सङ्करस्वेद इति विद्यात् ॥ ४१ ॥

पिण्डैर्यथोक्तैरिति तिलमाषादिपिण्डैस्तथा गोखरादिग्रन्थो-
क्तपुटकरूपैश्च पिण्डैः; स्वेदनमेवोपस्वेदनम् ॥ ४१ ॥

शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारपायसकृशरो-
त्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे
पञ्चाङ्गुलोरुबुकार्कपत्रप्रच्छदे वा खभ्यक्तसर्वगा-
त्रस्य शयानस्योपस्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति वि-
द्यात् ॥ ४२ ॥

पुलाकः तुच्छधान्यम् । उत्कारिका माषादिकृतोत्कारा-
कृतियजनविशेषः । प्रस्तरीयत इति प्रस्तरः शयनप्रमाणेन
स्वेदवस्तूनां विस्तरणं, तस्मिन् प्रस्तरे । कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे
कौशेयाविकपिहित इत्यर्थः । पञ्चाङ्गुल एरण्डभेदः ॥ ४२ ॥

स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशुक्लादीनां मृगश-
कुनपिशितशिरस्पदादीनामुष्णस्वभावानां वा य-
थार्हमल्लवणक्षेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां
वा कुम्भ्यां बाष्पमनुद्रमन्यामुत्कथितानां नाड्या
शरैर्षीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्र-
हस्तसंस्थानया व्यामदीर्घया व्यामार्धदीर्घया वा
व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्व-
तो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया त्रिखिर्वा विनामि-
तया वातहरसिद्धक्षेहाभ्यक्तगात्रो बाष्पमुपहरेत्;
बाष्पो ह्यनुजुगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविद-
हन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ॥ ४३ ॥

स्वेदनेत्यादिना नाडीस्वेदमाह । स्वेदनद्रव्याणि स्वेदोपग-
णोक्तानि इह च नाडीस्वेदकार्थमुक्तानि । शिरःपदं मस्त-

१ 'शयानसोपरि स्वेदनं' इति पा० । २ 'मांसादिकृतं' इति
पा० । ३ 'ह्यनुजुगामी' इति पा० ।

कम् । बाष्पमनुद्रमन्यामित्यनेन कथनकाले बाष्पो यथा न
निर्याति तथा कर्तव्यमिति दर्शयति । उत्कथितानां बाष्पं क्षेहा-
कैगात्रः सन् नाड्या उपहरेदिति संबन्धः । नाडीकरणविधि-
माह—शरैर्षीकेत्यादि । वंशदलो वंशविदलः । गजाग्रहस्तसं-
स्थानत्वं नाड्या अग्र एव बोद्धव्यम् । व्यामः तिर्यग्विस्तृतबाहु-
द्वयप्रमाणः व्यामरीर्धत्वं नाड्या बहुलस्वेदे कर्तव्यम् । व्याम-
चतुर्भागनेन व्यामाष्टभागनेन च मूले अग्रे च यथासंख्यं मानं
नाड्या वेदितव्यं; परिणाहेन वेष्टनेन स्रोतो रन्ध्रं यस्याः सा
तथा । यथोक्तनाडीकरणे गुणमाह—बाष्पो हीत्यादि । विहतच-
ण्डवेगतं नाडीकाया दीर्घत्वेन वक्रत्वेन च बोद्धव्यम् ॥ ४३ ॥

वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुत्कथैः
सुखोष्णैः कुम्भीर्येषणिकैः प्रनाडीर्वा पूरयित्वा
यथार्हसिद्धक्षेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छेद्य परिषेचये-
दिति परिषेकः ॥ ४४ ॥

परिषेकविधिमाह—वातिकेत्यादि । वातिकानि वातहराणि,
उत्तरवातिकानि उत्तरवाते प्रधानवाते वातलेष्मणि हितानीह
ग्राह्याणि । वर्षणिका अल्पघटी, 'सहस्रघाता' इत्यन्ये; प्रणाडी
वेगुनलनाड्याद्याः ॥ ४४ ॥

वातहरोत्काथक्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिल-
कोष्ठकावगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ॥ ४५ ॥

यथोक्त एवेति लोकप्रसिद्ध एव । अवगाहः अवगाह-
स्वेदः ॥ ४५ ॥

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्ममि परीक्षेत—तत्र पू-
र्वस्यां दिश्युत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे
कृष्णमधुरमृत्तिकां सुवर्णमृत्तिकां वा परीवापपु-
ष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे
पश्चिमे वा सुपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ
वाऽरत्नीरुपक्रम्योदकात् प्राञ्चुखमुदञ्चुखं वाऽभि-
मुखतीर्थं कूटागारं कारयेत्, उत्सेधविस्तारतः पर-
मरत्नीः षोडश, समन्तात् सुवृत्तं मृत्कर्मसंपन्नमने-
कवातायनम्; अस्य कूटागारस्यान्तः समन्ततो
मिस्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेदाकपा-
टात्, मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं पुरु-
षप्रमाणं मृन्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गार-
कोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत्; तं च खादिरा-
णामाश्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीप-
येत्; स यदा जानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि
गतधूमान्यवतप्तं च केवलमग्निना तदग्निगृहं

१ 'क्षेहाकगात्रस्य' इति पा० । २ 'वंशपत्रं' इति पा० ।
३ 'वायुलिकाः' इति, 'वयुलिका' इति च पा० । ४ 'उत्तरः
प्रधानो वातो यत्र ईदृशो यो वातकफसंसर्गस्तत्र हितानि' इति
शिवदाससेनः ।

स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति, तत्रैवं पुरुषं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्राच्छन्नं प्रवेशयेत्, प्रवेश-
यञ्चैनमनुशिष्यात्—सौम्यः । प्रविश कल्याणाया-
रोग्याय चेति, प्रविश्य चैनान् पिण्डिकामधिरुह्य
पार्श्वपरपार्श्वभ्यां यथासुखं शयीथाः, न च
त्वया स्वेदमूर्च्छांपरीतेनपि सता पिण्डिकैषा वि-
मोक्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात्, अश्रयमानो ह्यतः पि-
ण्डिवकावकाशाद्भारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छांप-
रीततया सद्यः प्राणाज्जहाः, तस्मात् पिण्डिका-
मेनान् न कथंचन मुञ्चेथाः; त्वं यदा जानीयाः—वि-
गताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रसृतस्वेदपिच्छं सर्व-
स्रोतोविमुक्तं लघूभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुतिवे-
दनागौरवमिति, ततस्तान् पिण्डिकामनुसरन् द्वारं
प्रपद्येथाः, निष्कम्य च न सहसा चक्षुषोः परि-
पालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः, अपगतसन्तापहृ-
मस्तु मुहूर्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परि-
षिकोऽश्नीयाः; इति जेन्ताकस्वेदः ॥ ४६ ॥

जेन्ताकविधिमाह—अथेलादि । अथशब्दो मङ्गले आन-
न्तर्ये वा । पूर्वस्यामुत्तरस्यां वेति ग्रामाद्बोद्धव्यम् । शुण्वतीति
सत्यप्ररोहादियुक्तत्वेन; प्रशस्तभूमिभागत्वं तुपाहारारिहित-
त्वेन । परीवापः दीर्घिका । सुष्ठु उप समीपे तीर्थं यस्य तस्मिन्
सुपतीर्थे । अरणिः हस्तः । प्राञ्चुखमिति पश्चिमे, उदङ्मुखमिति
दक्षिणे; एवं ह्यभिमुखं तीर्थं भवति । कूटागारमिति वर्तुलागार-
म् । आकपाटादिलेनेन द्वारपर्यन्तं लक्षयति । किष्कुः हस्तः ।
पुरुषप्रमाणमिति ऊर्ध्वतः । कन्दुः कन्दूकाराभिस्थानम् । अङ्ग-
रार्थं कोष्ठोऽवकाशो विद्यते यस्मिन् सोऽङ्गारकोष्ठकः, स एव
स्तम्भ इत्यङ्गारकोष्ठकस्तम्भः । खादिराणामिति पूरणे षष्ठी । स
इत्यत्र 'त्वं' इत्यध्याहार्यं, जानीया इत्यर्थः; किंवा, जानीयात्
इति पाठः, उत्तरत्रापि 'प्रवेशयेत्' इति पाठः; एवं च सुग-
मम् । पिच्छा स्वेदस्यैव पिच्छलो भागः । सर्वेषु स्रोतःसु विमुक्तं
सर्वस्रोतोविमुक्तम् अपगतविबन्धस्तु अपगतमलविबन्धो बोद्ध-
व्यः । चक्षुषोः परिपालनार्थमिति अत्रोपेततस्य सहसा शीत-
जलप्रवेशे शीतजलपराहत कृत्वा नयनोपघातं करोतीत्यभि-
प्रायः । अत्र च जेन्ताके भूमिविशेषपरिग्रहजलसाजिष्यादयो
मङ्गलार्थाः । जलसाजिष्यं तु खियमानस्य दर्शनेन दृष्टेः परिपाल-
नार्थं च, तथा स्वेदादियोगप्रतिक्रियार्थं कूटागारस्य जलसाजिष्ये
सुखेन करणार्थं च ॥ ४६ ॥

शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलां ।
तापयित्वा मारुतघ्नैर्दरुभिः संप्रदीपितैः ॥ ४७ ॥
व्यपोज्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा ।
तां शिलामथ कुर्वीत कौषेयाविकसंस्तराम् ॥ ४८ ॥

१ 'अत्रोष्णतप्तस्य' इति पा० ।

तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः स्वप्नं स्विद्यति ना सुखम् ।
कौरैवाजिनकौषेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतैः ॥ ४९ ॥
इत्युक्तोऽमघनस्वेदः,

कौरवं कार्पासम् ॥ ४७-४९ ॥—

कर्पूस्वेदः प्रवक्ष्यते ।

खानयेच्छयनस्याधः कर्पू स्थानविभागवित् ॥ ५० ॥
दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्पू पूरयेत्ततः ।

तस्यामुपरि शय्यायां स्वप्नं स्विद्यति ना सुखम् ५१

कर्पूः अभ्यन्तरविस्तीर्णः स्वल्पसुखो गतः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अनत्युत्सेधविस्तारं वृत्ताकारामलोचनाम् ।
घनमिति कुटीं कृत्वा कुष्ठद्यैः संपलेपयेत् ॥ ५२ ॥

कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णमुपकल्पयेत् ।

प्रावाराजिनकौशेयकुथकम्बलगोलकैः ॥ ५३ ॥

हसन्तिकामिरङ्गारपूर्णाभिस्तां च सर्वशः ।

परिवार्यान्तरारोहेदभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ॥ ५४ ॥

य एवाद्मघनस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु ।

प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते ॥ ५५ ॥

अनत्युत्सेधविस्तारमिति स्वल्पप्रमाणोच्छ्वायविस्तारम् । अलो-
चनां निर्जलकाम् । कुष्ठद्यैरिति अत्रादिशब्दः प्रकारवचनः,
तेनोष्णमुगन्धद्वयैरिति भवति । हसन्तिका अङ्गारधानि(रि)का,
परिवार्येति हसन्तिकामिरलेनेन संबध्यते । तामिति उपकल्पि-
तशय्यां कुटीम्, आरोहेदिति संबन्धः ॥ ५२-५५ ॥

कुम्भीं वातहरकाथपूर्णां भूमौ निखानयेत् ।
अर्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि ॥ ५६ ॥

स्थापयेदासनं वाऽपि नातिसान्द्रपरिच्छदम् ।

अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुडान् ॥ ५७ ॥

पाषाणान् चोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम् ।

सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः ॥ ५८ ॥

शयनं तत्र चोपरीति अत्र कुम्भीकोपरि शयनं खट्वादि तथा
कर्तव्यं यथा कुम्भीका न भव्यते । तत्स्थ इति यथोक्तशयना-
सनस्थः ॥ ५६-५८ ॥

कूपं शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेधतः ।

देशे निवाते शस्ते च कुर्यादन्तःसुमार्जितम् ॥ ५९ ॥

हस्त्यश्वगोखरोष्णान् करीषैर्दग्धपूरिते ।

स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णोऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥

कूपमिति कूपमिव कूपं गभीरत्वेन । द्विगुणमिति विस्ताराद्बो-
द्धव्यम् । वेधत इत्यधःखननप्रमाणेन । सुसंस्तीर्ण इति सुष्ठु सं-
स्तीर्णं आच्छादिते, शय्यया खट्वोपरिस्थितया आच्छादिते कूपे
इति बोद्धव्यम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥

१ 'शौरवाजिन' इति पा० । २ 'कुष्ठं हृतः' इति पा० ।

धीतीकां तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।
शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च ॥ ६१ ॥
सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तमुपकल्पयेत् ।
स्ववच्छन्नः स्वपंस्तत्राभ्यक्तः सिद्यति ना सुखम् ६२
होलाकस्वेद इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणा ।
इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥ ६३ ॥

धीतीकामिलादिना होलाकस्वेदः । धीतीका शुष्कगोमयादि-
कृतोऽभ्याश्रयविशेषः । यथोक्तानामिति पूर्वोक्तहस्तस्वादिभवा-
नाम् । शयनान्तःप्रमाणेन धीतीकां 'कृत्वा' इत्यध्याहार्यो
योज्यम् । यथोक्तमिति नातिसान्द्रपरिच्छदाम् । उपसंहरति—
इतीत्यादि । साक्षादभ्यर्णुणसुष्णत्वमाश्रित्य स्वेदयतीत्यभिगुणसं-
श्रयः ॥ ६१-६३ ॥

व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं श्लुधा ।
बहुपानं भयक्रोधोपनाहाहवातपाः ॥ ६४ ॥
स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादते ।

संप्रत्यनभिस्वेदानाह—व्यायाम इत्यादि । उष्णसदनमिति
अभिसन्तापव्यतिरेकेण निर्जालकतया घनमित्तितया च यद्गृहं
स्वेदयति तद्गोद्व्यम् । बहुपानमिति बहुमद्यपानम् । उपनाहो
द्विविधः—सामिरनमिश्रः तत्र यः सामिरुपनाहः स सङ्कर एव
बोद्धव्यः, यदुक्तं—“कोलं कुलत्याः सुरदारुराज्ञाः” (सू. अ.
३) इत्यादिनाऽऽरम्भधीयेः यस्त्वनभिर्बहलत्वेन शरीरोष्मरोधं
कृत्वा स्वेदयति स इह बोद्धव्यः । आतपश्च यद्यप्युष्णः, तथाऽपि
मित्तिकृतं तस्योष्णत्वं न भवतीत्यनभिस्वेद उक्तः । अभिगुणादते
इति साक्षादभिसंबन्धेन कृतादुष्णत्वादित्ता ॥ ६४ ॥—

इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ॥ ६५ ॥
एकाङ्गसर्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च ।
इत्येतद्विविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्तितम् ॥ ६६ ॥

सर्वस्वेदसुपसंहरति—इत्युक्त इत्यादि । एकाङ्गगताः सङ्करना-
ज्यादयः, सर्वाङ्गगताः प्रस्तरेजेन्ताकादयः । स्निग्धो वातविहितः
स्वेदः । रूक्षः कफविहितः । स्निग्धरूक्षस्तु वातलेभ्यविहितोऽन-
योर्न भिद्यत इति पृथङ्गोक्तः । द्वन्द्वं परस्परं विरुद्धं
गुणम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

स्निग्धः स्वेदैरुपक्रम्यः खिन्नः पथ्याशानो भवेत् ।
तदहः खिन्नाग्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः ॥ ६७ ॥

खिन्नेन यथा कर्तव्यं तदाह—स्निग्ध इत्यादि । पथ्याशानो
भवेदित्यत्र यद्यपि श्लेष्माहिकया पथ्यं नोक्तं, तथाऽपि स्वेद-
प्रवृत्तिविषयदोषस्य यत् पथ्यं तदेव बोद्धव्यम् ॥ ६७ ॥

तत्र श्लोकाः—

स्वेदो यथा कार्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।
यत्र देशे यथा योग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥ ६८ ॥

१ 'धीतीका' इति पा० ।

खिन्नातिखिन्नरूपाणि तथाऽतिखिन्नमेषजम् ।
अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥ ६९ ॥
त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।
संग्रहेण च षट् स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः ॥ ७० ॥
स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा ।
शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्वैसुः ॥ ७१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिस्संस्कृते श्लोकस्थाने
स्वेदाध्यायो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

संग्रहे स्वेदो यथा कार्यकर इति हेहपूर्वं प्रयुक्तेनेत्यादि ।
येभ्यश्च यद्विध इति वाते स्निग्ध इत्यादि संग्रहाति । यत्र देशे
यथा योग्य इति आमाशयगते वाते रूक्षपूर्वं इत्यादि । शेषं
सुगमम् ॥ ६८-७१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृतायां चरकतात्पर्यटीकायामु-
र्वेदीपिकाख्यायां सूत्रस्थाने निदेशचतुष्टये स्वेदा-
ध्यायश्चतुर्दशः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथात उपकल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

हेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमन्तरिमित्यनेनैवोक्तात् संबन्धात्
स्वेदाध्यायानन्तरं शोधनविधेरभिधायकमुपकल्पनीयमाह । उप-
कल्पनीयमिति शोधनोपकल्पनामधिकृत्य कृतोऽध्याय उपक-
ल्पनीयः ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु राजानं राजमात्रमन्यं वा विपुलद्रव्यं
वसनं विरेचनं वा पाययितुकामेन भिषजा प्रागे-
वौषधपानात् संभारा उपकल्पनीया भवन्ति सम्य-
क्चैव हि गच्छत्यौषधे प्रतिभोगार्थः, व्यापन्ने
चौषधे व्यापदः परिसंख्याय प्रतीकारार्थः, न हि
सन्निकृष्टे काले प्रादुर्भूतायामापदि सत्यपि कया-
कये सुकरमाशु संभरणमौषधानां यथावदिति ॥ ३ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—ननु
भगवन् ! आदावेव ज्ञानवता तथा प्रतिविधातव्यं
यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन, सम्य-
क्प्रयोगनिमित्ता हि सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा, व्या-
पञ्चासम्यक्प्रयोगनिमित्ता, अथ सम्यगसम्यक् च
समारब्धं कर्म सिद्ध्यति व्यापद्यते वाऽनियमेन,
तुल्यं भवति ज्ञानममानेनेति ॥ ४ ॥

राज्ञ इव मात्रा परिच्छदो यस्य स राजमात्रः । विपुलद्रव्यस्तु

१ 'यद्वाच्यमुक्तमिति स्वेदाध्याये यद्वाच्यं योऽर्थ उक्तः, तच्छिष्यैः
प्रतिपत्तव्यं, यतः पुनर्वैसुर्गुपदेष्टा' इति शिवदाससेनः ।

वणिगादिः । परिसंख्यायेति ज्ञात्वा । क्रयः पण्यम्, आक्रयो मूल्यम् । अनियमेनेति सम्म्यगारब्धं सिध्यति व्यापद्यते च ॥ ३ ॥ ४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—शक्यं तथा प्रतिविधा-
तुमस्माभिरसद्विधैर्वाऽप्यग्निवेश । यथा प्रतिविहिते
सिध्येदेवौषधमेकान्तेन, तच्च प्रयोगसौष्टवमुपदेष्टुं
यथावत्, नहि कश्चिदस्ति य एतदेवमुपदिष्टमुपधा-
रयितुमुत्सहेत, उपधार्य वा तथा प्रतिपत्तुं प्रयोक्तुं
वा; सूक्ष्माणि हि दोषभेषजदेशकालबलशरीराहार-
सात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि, यान्यनु-
चिन्त्यमानानि विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुली-
कुर्युः किं पुनरल्पबुद्धेः; तस्मादुभयमेतदयथावदुपदे-
क्ष्यामः—सम्यक्प्रयोगं चौषधानां, व्यापन्नानां च
व्यापत्साधनानि सिद्धिपूर्वत्तरकालम् ॥ ५ ॥

प्रयोगसौष्ठवं प्रयोगसुष्ठुत्वं, यथावदुपदेष्टुं शक्यमस्माभि-
रसद्विधैर्वैति योजना । एतदिति प्रयोगसौष्टवम् । एवमिति
यथावद् । उपधारयितुमिति ग्रन्थेन धारयितुम् । प्रतिपत्तुमिति-
अर्थतो ग्रीहीतुम् । सूक्ष्माणीत्यादि सूक्ष्माणीव सूक्ष्माणि दुर्बोध-
त्वेन; तत्र दोषस्यावस्थान्तराणि—क्षयस्तथा वृद्धिस्तथा समत्वं,
एवमूर्ध्वदेहगमनं तथाऽधोदेहगमनं तिर्यग्गमनं वा, तथा शा-
खाश्रयित्वं कोष्ठाश्रयित्वं मध्यमार्गाश्रयित्वं, तथा खदेहगमनं
परदेशगमनं, तथा स्वतन्त्रत्वं परतन्त्रत्वं, तथाऽऽशोशविकल्पः,
तथा धातुविशेषाश्रयित्वं, तथा कालप्रकृतिदृष्ट्यानुगुणादिकृत्स्न-
तन्त्रप्रतिपादितानि ज्ञेयानि; एवं भेषजस्यावस्थान्तराणि—तरु-
णत्वं, वृद्धत्वम्, आर्द्रत्वं, शुष्कत्वं, द्रव्यान्तरसंयुक्तत्वं, खरसादि-
कल्पनायोगित्वं, रसवीर्यविषादैः प्रभावैश्च तस्मिन् देहे दोषादौ
तत्तत्कार्यकर्तृत्वमेवमादीनि; देशस्त्वानूपजाहलसाधारणप्रशस्ता-
दिभेदभिन्नः; कालावस्थान्तराणि तु ऋतुभेदाः, पूर्वाह्णादिश्च
तथा व्याधयवस्था उजराद्याहादय इत्येवमादीनि; बलं तु सहजं
युक्तित्वं तथा कालकृतसुकृष्टापकृष्टमप्यादिभेदभिन्नः; शरीरं तु
स्थूलतुलूशत्वसारवत्त्वनिःसारवत्त्वादि, तथा परिपालनीयदृष्टि-
मर्माद्यवयवविशेषादिभिश्च भिन्नम्; आहारस्तु प्रकृतिकरणसं-
योगाश्लिभेदादिभिर्भिन्नः; सात्त्व्यं तु देशतः कालतो व्याधितः
प्रकृतितः स्वभावतोऽभ्यासतश्च भिन्नं भवति; सत्त्वं तु भयशौ-
र्यविषाददर्षादियोगभिन्नं भवति; प्रकृतिभेदास्त्वनेकप्रकाराभिन्न-
वाताहारव्यवत्त्वेन बोद्धव्याः; वयोभेदास्तु बाल्ययौवनवार्धक्यतद-
न्तर्गतेभ्योः; एतानि दोषावयवस्थान्तराणि चिकित्साप्रयोगे यथा-
यथाऽपेक्ष्यन्ते, तदुदाहरणं शाब्देऽनुसरणीयम्, इह लिख्यमानं
तु विस्तारत्वं ग्रन्थस्यावहतीति नोक्तम् । उभयमेतदुत्तरकालं
सिद्धिपूर्वदेक्ष्याम इति योजना ॥ ५ ॥

इदानीं तावत् संभारान् विविधानपि समासे-

नोपदेक्ष्यामः; तद्यथा—दृढं निवातं प्रवातैकदेशं
सुखप्रविचारमनुपलक्ष्यं धूमातपजलरजसामनभिग-
मनीयमनिष्टानां च शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां
सोदपानोद्बलमुसलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसं
वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत्
पूर्वमुपकल्पयेत् ॥ ६ ॥

विविधानपीति अपिशब्दः समासेनापील्लेखरूपो ज्ञेयः; तेन
गृहादयोऽपि विस्तरेणोच्यन्ते, संग्रहणीयादयश्च समासेनेति
द्वयमपि सुखं स्यात्; यदि वा 'द्विविधानपि' इति पाठः, तेन
भोगार्थानि तथा व्यापत्साधनानि गृह्यन्ते । अनुपलक्ष्यं यद् विदू-
रमन्यस महतो गृहस्य । उदकं पीयते येन तदुदपानम् ॥ ६ ॥

ततः शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्योप-
पन्नानुपचारकुशलान् सर्वैकमसु पर्यवदातान् सुपौ-
दनपाचकस्नापकसंवाहकोत्थापकसंवेशकौषधेषप-
कांश्च परिचारकान् सर्वैकमस्वप्रतिकूलान्, तथा
गीतवादिबोलापकश्लोकगाथाख्यायिकेतिहासपुरा-
णकुशलानभिप्रायज्ञानानुमतान्श्च देशकालविदः पा-
रिषद्याश्च, तथा लावकपिञ्जलशशहर्षिणैककालपु-
च्छकसृगमातृकोरञ्चान्, गां दोगध्रीं शीलवतीम-
नानुरां जीवद्वत्सां सुप्रतिविहिततृणशरणपानी-
यां, पाड्याचमनीयोदकोष्ठमणिकघटपिठरपर्याङ्ग-
कुम्भीकुम्भकुण्डशरावद्वर्षिकटोदञ्चनपरिपचनम-
न्यानचर्मचैलसूत्रकार्पासोर्णादीनि च, शयनासना-
दीनि चोपन्यस्तबुङ्गारप्रतिग्रहाणि सुप्रयुक्तास्तर-
णोत्तरप्रच्छदोषधानानि सौपाश्रयाणि संवेशनोप-
वेशनस्नेहस्वेदाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकानुलेपनवमनविरे-
चनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनमूत्रोच्चारकर्मणा-
मुपचारसुखानि, सुप्रशालितोषधानाश्च सुसुश्च-
क्षुण्खरमध्यमा दृष्टाः, श्लाघाणि चोपकरणार्था-
नि, धूमनेत्रं च, वस्तिनेत्रं चोत्तरवस्तिनं च, कुश-
हस्तकं च, तुलां च, मानभाण्डं च, घृततैलवसाम-
जक्षशौद्रफाणितलवर्णैन्धनोदकमधुसीधुसुरासोवीर-
कतुषोदकमैर्यमेदकदधिदधिमण्डोदस्निहान्यामल-
मूत्राणि च, तथा शालिषष्ठिकमुद्रमाषयवतिल-
कुलत्वबदरमुद्रीकाकाशमर्यपरूपकाभयामलकवि-
भीतकानि, नानाविधानि च स्नेहस्वेदोपकरणानि
द्रव्याणि, तथैवोष्वेहरानुलोमिकोभयभाजि, संग्र-
हणीयदीपनीयपाचनीयोपशमनीयवातहरादिस-
माख्यातानि चौषधानि; यच्चान्यदपि किञ्चिद्वापदः

१ 'अनियमेनेति कदाचित् सम्म्यगारब्धं व्यापद्यति, असम्म्यगारब्धं
च सिध्यतीति' इति शिवदाससेनः । २ 'वार्धक्यावयवस्था' ।

१ 'सह उपश्रयेण वतमानानि सोपाश्रयाणि, उपाश्रय उपश्र-
नभेदः' इति योगीन्द्रनाथसेनः । 'स्वापाश्रयणि' इति पाठः ।

परिस्संख्याय प्रतीकारार्थमुपकरणं विद्यात्, यच्च प्रतिभोगार्थं, तत्तदुपकल्पयेत् ॥ ७ ॥

प्रादक्षिण्यम् आनुकूल्यम् । उल्लापकं स्त्रोत्रम्, इतिहासः अज्ञायमानकर्तृकासीपदेशः । मृगमातृका पृथुरो हरिणः । शरणं शृङ्गम् । आचमनीयोदकोष्ठम् आचमनार्थमुदकोष्ठं; किंवा आचम्यते येन पात्रेण तदाचमनं; मणिको गोलकं, पिठरः स्थाली, पयोगः कटाहः, कुम्भो दृढावयवोऽल्पमुखो घटः, कटः तृणादिरचितमासनम्, उद्वहनं पिधानशरावः, परिपचनं तैलपाचनिका । ऊर्णो गङ्गारोमाणि । सुप्रक्षालितेलादौ उपधानः शिलापुत्र इति प्रसिद्धः, दृषदः पाषाणपट्टकाः । शस्त्राणि चोपकरणार्थानीति कुदाहकर्तृप्रसूतीनि । कुशहस्तकं संमार्जनी; अन्ये तु आग्नेद्रव्यपरिपचनमभिधत्ति । मानसार्ण्डं प्रतिमानम् ॥ ७ ॥

ततस्तं पुरुषं यथोक्ताभ्यां स्नेहस्वेदाभ्यां यथाहं मुपपादयेत्, तं चेदसिन्नन्तरे मानसः शारीरो वा व्याधिः कश्चित्तीव्रतरः सहसाऽभ्यागच्छेत्तमेव तावदस्योपावर्तयितुं यतेत, ततस्तमुपावर्त्य तावन्तमेवैनं कालं तथाविधैवैव कर्मणोपाचरेत् ॥ ८ ॥

ततस्तं पुरुषं स्नेहस्वेदोपपन्नमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुल्लिगाग्रं ऋग्विणमनुपहतवल्गुसंवीतं देवताश्रितजगुरुबुद्धचैधानर्चितवन्तमिष्टे नक्षत्रतिथिकरणमुद्धर्ते कारथित्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचनं प्रयुक्ताभिराशीर्भिरभिमन्त्रितां मधुमधुकसैन्धवफणि-तोपहितां मदनफलकषायमात्रां पाययेत् ॥ ९ ॥

तं चैत्यादौ अस्मिन्नन्तर इति स्नेहस्वेदकरणसमये । तावन्तमेव कालमिति यावता कालेनागतव्याधिप्रशमः कृतस्वावन्तम् । इष्ट इति शोधनकर्तृपुरुषनक्षत्राद्यनुगुणे औषधप्रयोगार्थं विहित इत्यर्थः; यदुक्तं ज्योतिषे—“पुष्यो हस्तस्तथा ज्येष्ठा रोहिणी श्रवणाश्विनौ । स्वाति सौम्यं च भैषज्ये कुर्यादभ्यञ्ज वज्रयेत्” इत्यादि । कारथित्वेति स्वस्तिवाचनं कारयित्वा ॥ ८ ॥ ९ ॥

मदनफलकषायमात्राप्रमाणं तु खलु सर्वैरसंशोधनमात्राप्रमाणानि च प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानि भवन्ति; यावद्धि यस्य संशोधनं पीतं वैकारिकदोषहरणाद्योपपद्यते न चातियोगायोगाय, तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति ॥ १० ॥

१ सप्तति गमीरत्वाञ्जलापणे शब्दायते इति मणिकः । २ ‘मानसार्ण्डं घृततैलादिपरिमाणार्थं भाण्डम्’ इति शिवदाससेनः । ३ ‘वपश्मयितुं’ इति पा० ।

पीतवन्तं तु खल्वेनं मुहूर्तमनुकांक्षेत, तस्य यदा जानीयात् स्वेदप्रादुर्भावेण दोषं प्रविलयनमापद्यमानं, लोमहर्षेण च स्थानेभ्यः प्रचलितं, कुक्षिसमाध्मापनेन च कुक्षिमनुगतं, हृद्वासायस्त्रवणाभ्यामपि चोर्ध्वमुखीभूतम्, अथास्ते जानुसममसंबाधं सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानं सौपाश्रयमासनमुपवेष्टुं प्रयच्छेत्, प्रतिग्रहोपचारयेत्, ललाटप्रतिग्रहे पाश्र्वोपग्रहणे नाभिप्रपीडने पृष्ठोन्मर्दने चानपत्रपणीयाः सुहृदोऽनुमताः प्रयतेरन् ॥ ११ ॥

प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानीत्यनेन प्रतिपुरुषं शोधनमात्राभेदं दर्शयति । यावद्धीत्यादि मात्राशित्योक्तः ‘यावद्व्यस्वाशनं’ (सू. अ. ५) इत्यादिग्रन्थव्याख्यानानुसारेण व्याख्येयम् । अनुकांक्षेतेति परीक्षयन् धारयेत् । असंबाधमिति असंकीर्णम् । प्रतिगृह्णन्तीति प्रतिग्रहाः पतङ्गहाः । ललाटप्रतिग्रहादय अनपत्रपणीया अलज्जाविषयाः ॥ १० ॥ ११ ॥

अथैनमनुशिष्यात्—विद्युतोष्ठतालुकण्ठो नातिमहता व्यायामेन वेगानुदीर्णानुदीरयन् किञ्चिद्वनम्य ग्रीवामूर्ध्वशरीरमुपवेगमप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् सुपरिलिखितनखाभ्यामङ्गुलिभ्यामुपलकुमुदसौगन्धिकनलैर्वा कण्ठमभिसृष्टान् सुखं प्रवर्तयस्वेति, स तथाविधं कुर्यात्; ततोऽस्य वेगान् प्रतिग्रहगतानवेक्षेतावहितः, वेगविशेषदर्शनाद्धि कुशलो योगायोगातियोगविशेषानुपलभेत, वेगविशेषदर्शी पुनः कृत्यं यथाहमवबुध्येत लक्षणैः; तस्माद्दिगानवेक्षेतावहितः ॥ १२ ॥

उपवेगं वेगसमीपम्; एतेन सर्वथाऽप्रवृत्ते वेगे प्रवर्तनं निषेधयति । वेगविशेषदर्शनाद्धिादिग्रन्थस्य भाविनो योगायोगादीन् वेगविषयाणुपलभ्य तर्कयतीत्यर्थः; किंवा, सिद्धौ वैगिकी शुद्धिरभिधातव्या “जन्त्यमध्यप्रवरं तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षड्ग्री” (सि. अ. १) इत्यादिना, तामनेन दर्शयति ॥ १२ ॥

तत्रामून्ययोगयोगातियोगविशेषज्ञानानि भवन्ति; तद्यथा—अप्रवृत्तिः कुतश्चित् केवलस्य वाऽप्यौषधस्य विभ्रंशो विबन्धो वेगानामयोगलक्षणानि भवन्ति; काले प्रवृत्तिरनतिमहती व्यथा यथाकर्म दोषहरणं स्वयं चावस्थानमिति योगलक्षणानि भवन्ति, योगेन तु दोषप्रमाणविशेषेण तीक्ष्णमुदुमध्यविभागो ज्ञेयः; योगाधिक्येन तु फेनिलरक्तचन्द्रकोपगमनमित्यतियोगलक्षणानि भवन्ति । तत्राति-

१ ‘स्वापाश्रवं’ इति गङ्गाधरसमतः पाठः । निद्राकरणोपयोगीत्यर्थः । २ ‘अनुकूलाः’ इति पा० ।

योगायोगनिमित्तानिमानुपद्रवान् विद्यात्-आध्मानं
परिकर्तिका परिच्छावो हृदयोपसरणमङ्गग्रहो जीवा-
दानं विभ्रंशः स्तम्भः क्लमश्चेत्युपद्रवाः ॥ १३ ॥

अप्रवृत्तिः कुतश्चिदिति सर्वसैवाप्रवृत्तिः; तथा केवलस्य
क्लृप्तस्य शोधनीयदोषस्याप्रवृत्तिः; तथौषधस्य विभ्रंशः प्राति-
लोम्बेन गमनं; यथा—वमनस्यापि ऊर्ध्वं च विरेचनस्य, एत-
देव सिद्धान्त्युक्तं—“अयोगः प्रातिलोम्बेन नचाऽल्पं वा प्रवर्त-
नम्” (सि. अ. ६) इति । किंवा, कुतश्चिद्वाऽप्रवृत्तिः श्लोक-
दोषप्रवृत्तिरित्यर्थः; तथा केवलस्य चाप्यौषधस्य प्रवृत्तिरिति
योजना । यथाक्रममिति वमने प्रथमं श्लेष्मा, तदनु पित्तं, तदनु
वायुः; यदुक्तं—“क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च यथेति सम्यगव-
मितः स इष्टः” (सि. अ. १) इति । सम्यग्योगोऽपि हर्त-
व्यदोषस्याल्पवमनमथलोकुष्ठत्वेन त्रिविधो भवतीति दशैय-
चाह—योगेन त्रिविधादि । तुल्यदोऽवधारणे, तेन योगेनैव यः
प्रमाणविशेषोऽल्पादिस्तेन, न त्वयोगातियोगाभ्यामित्यर्थः; अयं
च तीक्ष्णादियोगविभागः पेयाक्रमोत्कर्षार्थः; तथाहि वक्ष्यति
सिद्धौ—“पेयां विलेपी” (सि. अ. १) इत्यादि । तत्राति-
योगेत्यादौ आध्मानादयः शोधनसिद्धौ “बहुदोषस्य रूक्षस्य”
(सि. अ. ६) इत्यादिना ग्रन्थेन प्रपञ्चेन वक्तव्याः, अतस्त-
त्रैषां योगातियोगजन्यो यश्चायोगजन्यः स स्फुटो हेयः ॥ १३ ॥

योगेन तु खत्वेन छर्दितवन्तमभिसमीक्ष्य सुप्र-
क्षालितपाणिपादास्यं मुहूर्तमाश्वस्य, स्नैहिकवैरे-
चनिकोपशमनीयानां धूमनानामन्यतमं सामर्थ्यतैः
पाययित्वा, पुनरेवोदकमुपस्पर्शयेत् ॥ १४ ॥

उपस्पृष्टोदकं जैनं निवातमागरमनुप्रवेश्य सं-
वेद्य चानुशिष्यात्—उच्चैर्माध्यमत्याशनमतिस्थान-
मतिचङ्क्रमणं क्रोधशोकहिमातपावश्यायातिप्रवा-
तान् यानयानं आर्यधर्ममस्वपनं निशि दिवा स्वमं
विरुद्धाजीर्णासात्म्याकालप्रसितातिहीनगुरुविषम-
भोजनवेगसन्धारणोदीरणमिति भावानेतान्मन-
साऽप्यसेवमानः सर्वमहो गमयैस्वेति । स तथा
कुर्यात् ॥ १५ ॥

स्नैहिकादिधूसपानविकल्पः पुरुषप्रकल्पपेक्षः; अत एव साम-
र्थ्यत इत्युक्तं, यद्यस्य युज्यत इत्यर्थः । अतिस्थानमिति अत्यर्थं

१ “हृदयोपसरणं हृद्ग्रहः, किंवा हृद्ग्रहोत्पादनार्थं हृदये दोषाणा-
मुपसरणम्; अत एव वक्ष्यति—“कुपिता हृदयं गावा दोषाः कुर्वन्ति
हृद्ग्रहम्” इति । जीवादानमिति जीवनहेतुधातुरुपशान्तिनिर्गमः,
यदुक्तं—“अतियोगाच्च भैषज्यं जीवं हरति शोणितम् । तस्माद्वादान-
मित्युक्तमादत्ते जीवितं यतः”—इति । विभ्रंशः संशान्नादिरूपक-
लितः, स च सिद्धौ वक्ष्यमाणः” इति शिवदाससेनः । २ “तीक्ष्णादि-
विभागः” इति पा० । ३ “सामर्थ्यं योग्यता” इति शिवदाससेनः ।
४ “सर्वमाहारमथाः” इति पा० ।

दण्डायमानत्वेनावस्थितिः । प्रमितभोजनम् एकरसाभ्यासः ।
अतिहीनं नष्टशक्तिकं धान्यादि । गुरुशब्देन खभावगुरुलक्ष्ण-
पित्तकादिर्योक्तमात्रायाऽपि भोजननिषेधः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथैनं सायाह्ने परे वाऽह्नि सुखोदकपरिषिक्तं पु-
राणानां छेदितशालितपण्डुलानां खवृक्षिणां मण्ड-
पूर्वां सुखोष्णां यवागूं पाययेदग्निबलमभिसमीक्ष्य,
एवं द्वितीये तृतीये चान्नकाले, चतुर्थे त्वन्नकाले
तथाविधानामेव शालितपण्डुलानामुत्खिन्नां विलेपी-
मुष्णोदकद्वितीयात्मन्नेहलवणामल्पन्नेहलवणां वा
भोजयेत्, एवं पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले, सप्तमे त्वन्न-
काले तथाविधानामेव शालीनां द्विप्रसृतं सुखिन्न-
मोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुल्लेहलवणोपप्रापेन
मुद्रयूषेण भोजयेत्, एवमष्टमे नवमे चान्नकाले,
दशमे त्वन्नकाले लावकपिञ्जलादीनामन्यतमस्य मां-
सरसेनोदकलावणिकेन नातिसारवता भोजयेदु-
ष्णोदकानुपानम्; एवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले;
अत ऊर्ध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपभुञ्जानः सप्तरात्रेण
प्रकृतिभोजनमागच्छेत् ॥ १६ ॥

सायाह्ने इत्यादौ सम्यगग्निशुद्धिलक्षणभूते सायाह्ने, किञ्चि-
त्त्वविशुद्धावपरेऽह्नि । यदुक्तं सिद्धौ—“वमितं लब्धयेत् सम्य-
ग्जीवितल्लाप्यवैषयम् । तानि दृष्ट्वा तु पेयादिकमं क्रयांश्च
लङ्घनम्” (सि. अ. ६) इति । मण्डपूर्वा मण्डप्रधा-
नाम् । अयं च द्वादशकालनिवर्तनीयः क्रमः प्रधानशुद्धिहेतु-
हेयः, मध्ये त्वन्नानुकालिकः, तथाऽल्पे चतुरनुकालिकः; उक्तं
हि—“पेयां विलेपी” (सि. अ. १) इत्यादि । अन्नगुणान्
मधुरादीन् गुरुकठिनादींश्च । एतच्च संसर्जनक्रमादूर्ध्वं सप्तरात्रेण
प्रकृतिभोजनगमनं तदा कर्तव्यं यदि वमनानन्तरं विरेचनं
न कर्तव्यं भवति, तत्करणे तु संसर्जनक्रमादूर्ध्वमेव स्नेहपानं;
यदुक्तं—“संसृष्टभक्तं नवमेऽह्नि सर्पितं पाययेद्वाऽप्यनुवास-
येद्वा” (सि. अ. १) इति । तथा सुश्रुतेऽप्युक्तं—“पक्षादि-
रेको वान्तस्य” (सु. चि. अ. ३६) इति । यदि संसर्जनक्रमं
तथाऽनुगुणाभ्यासं च कृत्वा स्नेहः क्रियते, तदा पक्षाद्विरेको
वान्तस्य न स्यात् ॥ १६ ॥

अथैनं पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्यानुपहतमन-
समभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णमक्तं कृतहोम-
बलिमङ्गलजपप्रायश्चित्तमिष्टे तिथिनिश्चक्ररणमुहूर्ते
ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा त्रिवृत्कल्कमक्षमावं
यथार्हालोडनप्रतिविनीतं पाययेत् प्रसमीक्ष्य दोष-
भेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयं-

१ “ओदकलावणिकेनोदकलवणाभ्यां संस्कृतेन” इति शिवदास-
सेनः ।

सामवस्थान्तराणि विकारांश्च, सम्यक् विरिक्तं जैनं वमनोक्तेन धूमवर्जैः विधिनापपादयेदाबलवर्णप्रकृतिलाभात्, बलवर्णोपपन्नं जैनमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोपितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्वग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतमनुरूपा-लङ्कारालङ्कृतं सुहृदां दर्शयित्वा ज्ञातीनां दर्शयेत्, अथैनं कामेष्ववसृजेत् ॥ १७ ॥

भवन्ति चात्र—

अनेन विधिना राजा राजमात्रोऽथवा पुनः ।

यस्य वा विपुलं द्रव्यं स संशोधनमर्हति ॥ १८ ॥

अथैनमिति कृतसंसर्जनक्रमम् । प्रतिविनीतम् आलोकितम् ।

दोषादयः पूर्ववद्याख्यायाः । विकारांश्चेति कुष्ठज्वरादीन् विरेचनसाध्यान्; पूर्व तु “सूक्ष्माणि हि” इत्यादौ विकारो नोक्तः, तस्य परीक्ष्यत्वेनैव ग्रहणात्; किंवा दोषग्रहणेनैव तत्र विकारग्रहणम् । कामेषु ईप्सितेषु, अवसृजेत् नियन्त्रणं कुर्यात् ॥ १७-१८ ॥

दरिद्रस्त्वापदं प्राप्य प्राप्तकालं विशोधनम् ।

पिबेत् काममसंभृत्य संभारानपि दुर्लभान् ॥ १९ ॥

न हि सर्वमनुष्ठायानां सन्ति सर्वे परिच्छदाः ।

न च रोगा न बाधन्ते दरिद्रानपि दारुणाः ॥ २० ॥

यद्यच्छक्यं मनुष्येण कर्तुमौषधमापदि ।

तत्तत् सेव्यं यथाशक्ति वसनाम्यशानानि च ॥ २१ ॥

संप्रति दरिद्रस्य यथोक्तं संभारमकृत्वाऽपि संशोधनकरणमाह—दरिद्र इत्यादि । दुर्लभानिति वचनेन सुलभानि दरि-द्रेणाऽप्युत्पादनीयानि ॥ १९-२१ ॥

मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् ।

पीत्वा संशोधनं सम्यगायुषा युज्यते चिरम् ॥ २२ ॥

संशोधनकरणगुणमाह—मलापहमित्यादि ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकाः—

ईश्वरणां वसुमतां वमनं सविरेचनम् ।

संभारा ये यदर्थं च समानीय प्रयोजयेत् ॥ २३ ॥

यथा प्रयोज्या मात्रा या यद्योगस्य लक्षणम् ।

योगातियोगयोरेष्य दोषा ये चाप्युपद्रवाः ॥ २४ ॥

यदसेव्यं विशुद्धेन यश्च संसर्जनक्रमः ।

तत् सर्वं कल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्वैशुः ॥ २५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने उपकल्पनीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

संप्रह—ईश्वराः सखिलासाः; तेन राज्ञो राजमात्रस्य च ग्रहणम् । प्रयोजयेदिति ‘संभारा’ इति शेषः ॥ २३-२५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने निर्देशचतुष्टके

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातश्चिकित्साप्राभृतौयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायोक्तवमनविरेचनयोर्विस्तरेण सम्यगयोगादिलक्षणं, तथा तत्प्रवृत्तिविषयबहुदोषपुष्पाद्यभिभातुं चिकित्साप्राभृतौयोऽभिधीयते । चिकित्सा प्रभृतरूपा सदा यत्नेन आतुरोपदौकनी-यत्वेन च यस्य विद्यते स चिकित्साप्राभृतौयः ॥ १ ॥ २ ॥

चिकित्साप्राभृतौ धीमान् शास्त्रवान् कर्मतत्परः ।

नरं विरेचयति यं स योगात् सुखमश्नुते ॥ ३ ॥

यं वैद्यमानी त्वबुधो विरेचयति मानवम् ।

सोऽतियोगादयोगाच्च मानवो दुःखमश्नुते ॥ ४ ॥

योगात् सम्यगयोगात् । सुखम् आरोग्यम् । विरेचयतीत्यत्र वामयतीत्यपि बोद्धव्यं, विरेचनशब्दस्य वमनेऽपि प्रवृत्तेः । सोऽतियोगादित्यादि । दुःखं विकारं; यदुक्तं—“विकारो दुःखमेव तु” (सू. अ. ९) । ननु वमनादौ कस्मान्मिथ्यायोगो नोच्यते, यावता यस्य वस्तुन उचितो योगः स योगः, तस्य स्वल्पो वा योगः सर्वथा वा अयोगो अयोग उच्यते, तस्मात्तस्मात्तयोः विकारकरोऽतियोगः, अनुचितसंबन्धेन तु वस्तुनो मिथ्यायोगः; तेनेहाप्युक्लिष्टश्लेष्मादिधर्मप्रयुक्ते पुरुषे विरेचनं सर्वथाऽयोगिकमेव, तच्च प्रयुक्तं प्रतीपगमनेनैव याति, विरेचने मिथ्यायोगोऽयमुचितः, एवं वमनादिष्वपि ज्ञेयम् । नैवम्, एवंभूतमिथ्यायोगस्यायोगेनैव ग्रहणात्, उक्तं हि—“प्रातिलोचन दोषाणां हरणति ह्यकुत्लशः । अयोगसंज्ञे कुच्छेण यदा गच्छति चालपशः” (सि. अ. ६) इति । दुष्टविरेचनौषधस्य रसनयोप-युज्यमानस्य हीनमात्रत्वातिमात्रत्वाभ्यां विना यथाधिकरणत्वं तन्मिथ्यायोगादेव परं भवति; यदुक्तं तिसैषणीये—“मिथ्यायोगो राशिवर्जेष्वहाराविधिविशेषायतनेषूपदेक्ष्यते” (सू. अ. ११) इति । सत्यं भेषजस्य मिथ्यायोगोऽयं, वमनस्य तु दोषहरणरूपसायोग इति; एवं च विरेचनादावपि ज्ञेयम् । यद्यप्यत्रापि मिथ्यायोगः कथंचित् पार्यते कल्पयितुं, तथाऽपि प्रयोजन-शून्यत्वादाचार्येण पृथक् कृतः, शब्दादिषु तु मिथ्यायोगिनां संबन्धमात्रस्यापि परिहारार्थं पृथक् कृत इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

दौर्बल्यं लाघवं ग्लानिर्व्याधीनामणुता रुचिः ।

हृर्गणशुद्धिः क्षुत्तृष्णा काले वेगप्रवर्तनम् ॥ ५ ॥

बुद्धीन्द्रियमनःशुद्धिर्मास्तस्यानुलोमता ।

सम्यग्विरिकल्लङ्घानि कायाग्नेश्चानुवर्तनम् ॥ ६ ॥

छीवनं हृदयाशुद्धिरुत्कृष्टशः श्लेष्मपित्तयोः ।

आग्निमानरुचिश्छर्दिर्दौर्बल्यमलाघवम् ॥ ७ ॥

१ ‘चानुवर्तनम्’ इति पाठः ।

जङ्घोरुसदनं तन्द्रा सौमित्रं पीनसागमः ।
लक्षणान्यविरक्तानां मारुतस्य च निग्रहः ॥ ८ ॥
विट्पित्तकफवातानामागतानां यथाक्रमम् ।
परं स्रवति यद्रक्तं मेदोर्मांसोदकोपमम् ॥ ९ ॥
निःश्लेष्मपित्तसमुद्रकं शोणितं कृष्णमेव वा ।
तृप्यतो मारुतातेत्यस्य सोऽतियोगः प्रमुह्यतः ॥ १० ॥

दौर्बल्यमिच्छादीनि विरेचनस्य सम्यग्युक्तायुक्तातियुक्तस्य लक्षणानि । अदौर्बल्यं स्त्रौल्यानपगमः । यथाक्रममिति पठन् क्रमेणैवेति दर्शयति; यदुक्तं—“प्रातिश्र विट्पित्तकफानिलाणां सम्यगविरक्तस्य भवेत् क्रमेण” (सि. अ. १) इति । आगतानां परमूर्ध्वमिति योजना ॥ ५-१० ॥

वमनेऽतिवृत्ते लिङ्गान्येतान्येव भवन्ति हि ।
ऊर्ध्वगा वातरोगाश्च वाग्रहश्चाधिको भवेत् ॥ ११ ॥
चिकित्साप्राभृतं तस्मादुपेयाच्छरणं नरः ।
युध्याद् य एनमत्यन्तमायुषा च सुखेन च ॥ १२ ॥

अतियोगलक्षणं वमनेऽतिदिशति—वमन इत्यादि । वमनातियोगे विट्पित्तकफवातानामिति न योजनीयं, येन वमनप्रयोगे कफपित्तानिलागमरूपः क्रमो भवेत् । यदुक्तं—“क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च यथैति सम्यग्वमितः स इष्टः” (सि. अ. १) इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

अविपाकोऽरुचिः स्त्रौल्यं पाण्डुता गौरवं क्लमः ।
पिडकाकोष्ठकण्डूनां संभवोऽरतिरेव च ॥ १३ ॥
आलस्यश्रमदौर्बल्यं दौर्गन्ध्यमवसादकः ।
श्लेष्मपित्तसमुत्क्रेशो निद्रानाशोऽतिनिद्रता ॥ १४ ॥
तन्द्रा क्लेश्यमबुद्धित्वमशस्तस्वप्नदर्शनम् ।
बलवर्णप्रणाशश्च तृप्यतो बृंहणरपि ॥ १५ ॥
बहुदोषस्य लिङ्गानि तस्मै संशोधनं हितम् ।
ऊर्ध्वं चैवानुलोमं च यथादोषं यथाबलम् ॥ १६ ॥
एवं विशुद्धकोष्ठस्य कायाग्निरभिवर्धते ।
व्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिश्चानुवर्तते ॥ १७ ॥
इन्द्रियाणि मनोबुद्धिर्वैर्ष्यास्य प्रसीदति ।
बलं पुष्टिरपत्यं च वृषता चास्य जायते ॥ १८ ॥
जरं कृच्छ्रेण लभते चिरं जीवत्यनामयः ।
तस्मात् संशोधनं काले युक्तियुक्तं पिवेन्नरः ॥ १९ ॥

संशोधनविषयबहुदोषलक्षणमाह—अविपाक इत्यादि । अनायसकृतः श्रमः क्लमः; श्रमस्तिवह खल्पेनायासेन ज्ञेयः । अवसादको मनोऽवसादः । निद्रानाशो वातप्रधानेन दोषेण; अतिनिद्रता श्लेष्मप्रधानेन ॥ १३-१९ ॥

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
जिताः संशोधनैर्यं तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥ २० ॥
दोषाणां च द्रुमाणां च मूलेऽनुपहते सति ।
रोगाणां प्रसवानां च गतानामागतितुंवा ॥ २१ ॥

१ ‘स्त्रौल्यानपचयः’ इति पा० ।

च. सं. १३

सैमूलदोषापहारकत्वं संशोधनस्य, लङ्घनपाचनयोस्तु दोषापहरत्वे सत्यपि न संशोधनवदोषहन्तृत्वमिच्छा—दोषा इत्यादि । कदाचिदिति अन्यहेतुप्राप्त्या । न तेषां पुनरुद्भव इति बलवद्दोषकारणत्वं विनैति मन्तव्यम् । उक्तोऽर्थः दृष्टान्तमाह—दोषाणामित्यादि । लङ्घनपाचनाभ्यां रोगकारणीभूतदोषप्रकोपप्रहरणमात्रे कृते रोगो यो निवृत्तः स मूलभूताशयव्यवस्थितदोषानुच्छेदाद्यत्किंचिदनुगुणकालादिप्राप्त्या पुनः कुपितदोषेण भवतीति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥

भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैरेव बृंहणम् ।

घृतमांसरसक्षीरहृद्ययूषोपसंहितैः ॥ २२ ॥

अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैर्निरुहैः सातुवासनैः ।

तथा स लभते शर्म युज्यते चायुषा चिरम् ॥ २३ ॥

संप्रति शोधनेन यथा दोषक्षयस्तथा धातुक्षयोऽपि भवति, तेन तत्र प्रतीकारमाह—भेषजेत्यादि । आहारैरेवेति एवावधारणे; तेन भेषजेन बृंहणं निषेधति, भेषजस्य वीर्यप्रधानस्य तदा दुःसहत्वात् । सातुवासनैरित्यत्र चकारो बोद्धव्यः, तेनाभ्यङ्गादिभिश्च बृंहणं पथ्यम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

अतियोगानुबद्धानां सर्पिःपानं प्रशस्यते ।

तैलं मधुरकैः सिद्धमथवाऽप्यनुवासनम् ॥ २४ ॥

यस्य त्वयोगस्तं स्निग्धं पुनः संशोधयेन्नरम् ।

मात्राकालबलापेक्षी स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥ २५ ॥

स्नेहने स्वेदने शुद्धौ रोगाः संसर्जने च ये ।

जायन्तेऽमार्गविहिते तेषां सिद्धिषु साधनम् ॥ २६ ॥

अतियोगादिकित्सामाह—अतियोगेत्यादि । स्मरन् पूर्वमनुक्रममित्यनेन यः पूर्वमयोगे हेतुभूतत्वं परिहरति शिक्षयति । अमार्गविहिते अविधिविहिते । साधनमित्यत्र ‘वक्ष्यते’ इति शेषः ॥ २४-२६ ॥

जायन्ते हेतुवैषम्याद्विषमा देहधातवः ।

हेतुसाम्यात् समास्तेषां स्वभावोपरमः सदा ॥ २७ ॥

संप्रति यदेतत् सिद्धौ वक्ष्यमाणं रोगाणां साधनं तदनुषङ्गेन च सर्वभेषजानामेव क्षणमात्राभावे पक्षेऽपि रोगशमकत्वं प्रतिपादयितुं प्रकरणमारभते—जायन्त इत्यादि । तेषांमिति विषमार्गो धातुनां समानां च । स्वभावात् विनाशकारणानिरेषादुपरमो विनाशः स्वभावोपरमः । सदेति अविलम्बेन; तेनोत्पन्नमात्रा एव विनश्यन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रवृत्तिहेतुर्भावानां न निरोधेऽस्ति कारणम् ।

केचित्तत्रापि मन्यन्ते हेतुं हेतोरवर्तनम् ॥ २८ ॥

१ ‘समूलदोषापहारकत्वेन’ इति पा० । २ ‘संप्रति रोगाणां क्षणकत्वेन यदुपशमार्थं चिकित्साभिधानं तत्रिफलमिति सौगतपक्षे चिकित्सायाः प्रयोजकत्वमभिधातुं तन्मतमुपन्यस्यति—जायन्त इत्यादि ।’ इति शिवदाससेनः । ३ ‘केचित्तत्रापि’ इति पा० ।

अत्रैवायं उपपत्तिमाह—प्रवृत्तीत्यादि । प्रवृत्तिहेतुः उत्पत्ति-
हेतुर्भावाणामस्ति, निरोधे विनाशो हेतुर्भावानां कारणं नास्ति;
यस्मात् सर्वे एव भावाः प्रदीपाविवैदुत्यतो कारणापेक्षिणः,
विनाशो तु द्वितीयक्षणविद्यमानत्वलक्षणे सहजसिद्धे न हेत्व-
न्तरमपेक्षन्ते; यतो न स्वाभाविकरूपे हेत्वन्तरापेक्षा भवति,
नष्टपक्षः खड्गः स्वाभाविके लौहमयत्वे कारणान्तरमपेक्षते;
तदेवं सर्वेषामेव भावानां स्वाभाविके नाशे विषमधातूनामपि
नाशः स्वाभाविक एवेति भावः । व्याधिप्रशमे च चिकित्सापेक्षकं
पक्षान्तरमाह—केचिदित्यादि । तत्रापि विनाशोऽपि, हेतुं कारणं ।
एवमपि हेतुपरंपरायाः क्षणिकत्वेन तत्कार्याणामपि स्वभावादेव
नित्यं संहिहितत्वहेतुविनैशरूपविनाशहेतूनां न विनाशहेतु-
चिकित्सापेक्षेति भावः ॥ २८ ॥

एवमुक्तार्थमाचार्यमन्निवेशोऽभ्यभाषत ।

स्वभावोपरमे कर्म चिकित्साप्राप्तस्य किम् ॥ २९ ॥

भेषजैर्विषमान् धातून् कान् समीकुरुते मिषक् ।

का वा चिकित्सा भगवन् । किमर्थं वा प्रयुज्यते ॥ ३० ॥

एवमुक्तितया शङ्कायां गुणं पृच्छति—एवमित्यादि । किमिति
आक्षेपे । कर्म साध्यं; स्वभावोपरमे सति न किमपि साध्यं
वैश्यामिति भावः । कान्, समीकुरुते इति विषमाणमस्थिरत्वेन
साध्यं तत्र कर्तुं न पार्यत इत्याशयः । का वा चिकित्सेति रोग-
प्रशमं प्रत्यक्षकारणत्वेन चिकित्सा नास्तीत्यर्थः । किमर्थं वा प्रयु-
ज्यत इति यन्निवृत्त्यर्थं चिकित्सा प्रयुज्यते तद्वदुवैषम्यं स्वतः
एव निवृत्तिमिति चिकित्साप्रयोजनं नास्ति ॥ २९ ॥ ३० ॥

तच्छिष्यवचनं श्रुत्वा व्याजहार पुनर्वैसुः ।

श्रूयतामत्र या सोम्य । युक्तिर्दृष्टा महर्षिभिः ॥ ३१ ॥

न नाशकारणाभावाद्भावानां नाशकारणम् ।

ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम् ॥ ३२ ॥

शीघ्रगत्वाद्यथा भूतस्तथा भावो विपद्यते ।

पूर्वोक्तहेतुविनाशो दृष्टान्तेन हेतुमन्तमाह—न नाशोऽपि ।
भावानां नाशकारणं न ज्ञायते, तत् किमभावादेव, यथा—
शशविषाणम्, उत वा ज्ञानायोग्यत्वात् पृथिव्यां निखातमूलक्री-
लकादिवत् सदपि न ज्ञायते, इत्याह—नाशकारणाभावादिति;
न ज्ञानायोग्यत्वेन, किंतुभावादेवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—
नित्यगस्येत्यादि । निषेधादिरूपत्वेन नित्यगस्य । एवं मन्यते—
नित्यगः कालो यथा विनश्वरत्वेन न हेत्वन्तरं विनाशोऽपेक्षते,
तथा सर्वे एव भावाः; यद्धि यस्य हेत्वन्तरापेक्षं न तस्य तदव-
श्यंभावि, यथा—पटस्य रागः; हेत्वन्तरापेक्षी चेद्विनाशः स्यात्,
नावश्यंभावी स्यात्; एतद्विपर्ययाच्चानपेक्षत्वं विनाशस्य सिद्धम् ।
संप्रत्यहेतुको विनाश उत्पत्त्यनन्तरमेव भवति, पश्चादस्थिरत्वेन

१ देहधातूनामपि इति पा० । २ 'स्वहेतुविनाशहेतूनां' इति,
'सहेतुविनाशहेतूनां' इति च पा० । ३ 'तस्यास्तीत्यर्थः' इति
पा० । ४ 'स्वभावाविनष्टमिति' इति पा० ।

संस्काराधानमपि भावेषु न पार्यते कर्तुमित्याह—शीघ्रगत्वा-
दित्यादि । यथा भूत इति यादृश उत्पन्नः, तथेति तादृश एव
विपद्यते; कुतः? शीघ्रगत्वात् अस्थिरत्वात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥—
निरोधे कारणं तस्य नास्ति नैवान्यथाक्रिया ॥ ३३ ॥

पूर्वसाधितमहेतुविनाशित्वं तथा शीघ्रगत्वहेतुसाधितं वा-
संस्कार्यत्वमुपसंहरति—निरोध इत्यादि । तस्मिन् भावस्य ।
अन्यथाक्रिया अन्यथाकरणं, संस्काराधानमिति यावत्; एतेन
विषमे धातौ साम्यं संस्कार आधीयतामिष्येवंपाऽपि चिकित्सा
निरस्ता मन्वत्या ॥ ३३ ॥

योभिः क्रियाभिर्जान्यन्ते शरीरे धातवः समाः ।

सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्विषजां स्मृतम् ३४
कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।

समानां चातुर्वन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया ॥ ३५ ॥

त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात् ।

विषमा नातुवध्नन्ति जायन्ते धातवः समाः ॥ ३६ ॥

एवं व्यवस्थिते पूर्वाक्षितं चिकित्सितं समादधति—यामि-
रित्यादि । 'सा चिकित्सा' इत्यनेन 'का वा चिकित्सा' इत्याक्षेपः
परिहृतः । 'कर्म तद्' इत्यनेन प्रथमोद्दिष्ट आक्षेपः परिहृतः ।
'इत्यर्थं क्रियते क्रिया' इत्यनेन 'किमर्थं वा' इत्याक्षेपः परि-
हृतः । 'कान् समीकुरुते' इत्याक्षेपस्तु 'समैस्तु हेतुभि-
र्यस्माद्' इत्यादिना परिहृतः । विषमेषु धातुषु यामिः क्रि-
याभिः समा धातवो जायन्ते सा चिकित्सा । एवं मन्यते—य-
द्यपि धातुवैषम्यं क्षणिकत्वेन विनश्वरं, तथाऽपि विनश्यदपि
तद्वदुवैषम्यं स्वकार्यं विषममेव धातुमारभते, एवं सोऽप्यपरं
विषममिति न धातुवैषम्यसन्ताननिवृत्तिधोतुसाम्यजनकहेतुं
विना; यदा तु धातुसाम्यहेतुरप्युक्तो भवति, तदा तेन सहितं
वैषम्यसन्ततिपतितमपि कारणं सममेव धातुसन्तानमारभते,
यथा—मुद्गरप्रहारसहितो घटपरमाणुसन्तानो विसदृशं कपाल-
सन्तानमारभते; एवं व्यवस्थिते 'कथं शरीरे' इत्यादिप्रत्यो
व्याख्येयः । वैषम्यं न भवेत् नोत्पद्यत इत्यर्थः । समानां चातु-
र्वन्ध इति सन्तत्योत्पादः । विषमा नातुवध्नन्तीति हेत्वभावा-
द्विषमसन्तानस्योत्पादो न भवति । समानां चोपसेवनादिति
समहेतूनां सेवनात् ॥ ३४-३६ ॥

समैस्तु हेतुभिर्यस्माद्धातून् संजनयेत् समान् ।

चिकित्साप्राप्तस्तस्मादाता देहसुखायुषाम् ॥ ३७ ॥
धर्मस्यार्थस्य कामस्य नृलोकस्योभयस्य च ।

दाता संपद्यते वैद्यो दानादिहसुखायुषाम् ॥ ३८ ॥

१ 'यद्यप्युक्तक्षणमङ्गवादिनतमेतदभ्रामाणिकं, तथा तस्मिन्क्षणम-
नतिप्रयोजनमित्युपेक्ष्य तुष्यतु दुर्जन इति तन्मतेऽपि चिकित्सितस्य
प्रयोजकत्वं समर्थयति—यामिरित्यादि । एतेन यद्यपि विषमा धातवः
क्षणिकत्वेनैव विनश्यन्ति तथाऽपि समधातुत्वतो चिकित्सितं क्षणम-
ङ्गिनामप्यभ्युपेक्ष्य, यतस्तन्मतेऽपि उपपत्तौ हेत्वपेक्षा विषतं ध्वेति
भावः' इति शिवदाससेनः । २ अथपि 'क्षणाङ्गवादिनाऽप्यभ्यु-
पेक्षं' इति शिवदाससेनव्याख्यायामपि पाठ उपलभ्यते ।

देहसुखायुषां दानात् धर्मावीनां दाता भवति, देहसंपत्ति-
साध्यत्वाद्धर्मावीनामिति भावः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तत्र श्लोकाः—

चिकित्साप्राभृतगुणो दोषो यश्चेतराश्रयः ।
योगायोगातियोगानां लक्षणं शुद्धिसंश्रयम् ॥ ३९ ॥
बहुदोषस्य लिङ्गानि संशोधनगुणाश्च ये ।
चिकित्सासूत्रमात्रं च सिद्धिव्यापत्तिसंश्रयम् ॥ ४० ॥
या च युक्तिश्चिकित्सायां यं चायं कुरुते भिषक् ।
चिकित्साप्राभृतोऽध्याये तत् सर्वमवदन्मुनिः ॥ ४१ ॥
इत्यश्विनेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
चिकित्साप्राभृतयो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तः कल्पनाचतुष्कः ॥ ४ ॥

संग्रहे सिद्धिसंश्रयं च व्यापत्तिसंश्रयं च सिद्धिव्यापत्तिसंश्रयं;
तत्र सिद्धिसंश्रयं सिद्धिस्थानसंश्रयेण, व्यापत्तिसंश्रयं 'अति-
योगानुबद्धानां' इत्यादिनोक्तम् ॥ ३९-४१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविश्वितायां चरकतात्पर्यटीकायामयुर्वेद-
दीपिकायां सूत्रस्थाने चतुर्थे कल्पनाचतुष्के चिकित्सा-
प्राभृतयो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः कियन्तः शिरसीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह्य भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वचतुष्कचतुष्टयेन भेषजमभिहितं, संग्रति तद्विषययोगा-
भिधानार्थं रोगचतुष्कोऽभिधातव्यः, चिकित्सा च विषयत्वेनैव
प्रधानमतः प्रथममुक्ता, किंच दर्शितव्यायं प्रथमाध्याय एव
संबन्धः, एवं चाज्ञेषु ममसु च प्रधानभूतशिरोहृदयरोगाभिधा-
यकत्वेन कियन्तः शिरसीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा हृदि च देहिताम् ।

कति चाप्यनिलादीनां रोगा मानविकल्पजाः ॥ ३ ॥

क्षयाः कति समाख्याताः पिडकाः कति चानघा ॥

गतिः कतिविधा चोक्ता दोषाणां दोषसूदन ॥ ४ ॥

हुताशवेशस्य वचैस्तच्छब्देषु गुरुरब्रवीत् ।

पृष्ठवानसि यत् सौम्य । तन्मे शृणु सविस्तरम् ॥ ५ ॥

दृष्टाः पञ्च शिरोरोगाः पञ्चैव हृदयामयाः ।

व्याधीनां द्वाधिका षष्टिर्दोषमानविकल्पजाः ॥ ६ ॥

दशाष्टौ च क्षयाः सप्त पिडका माधुमेहिकाः ।

दोषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिर्विस्तरतैः शृणु ॥ ७ ॥

क्षयस्थानवृद्धयो दोषमानं, तस्य विकल्पो दोषान्तरसंबन्धा-
संबन्धकृतो भेदः । माधुमेहिका इत्यत्र मधुमेहशब्दः सामान्येन
प्रमेहवचनः । यतोऽत्रैव सामान्येन ब्रूते—“विना प्रमेहमप्येता

जायन्ते दुष्टमेदसः” इति; अन्यथा हि “विना मधुमेहं” इति
कृतं स्यात्; तथा चिकित्सिते वक्ष्यति सामान्येनैव यत्—
“प्रमेहिणां याः पिडका मयोक्ता रोगाधिकारे प्रथमेव सप्त”
(चि. अ. ६) इत्यादि । तथा मधुमेहपिडकानां चिकित्सितो-
पदेशाच्च सर्वमेहभवत् पिडकानां, मधुमेहभवत् हि मधुमेह-
स्यैवासाध्यत्वाच्च तद्ववपिडकानामुपक्रमणीयत्वमस्ति; किंच
प्रदेशान्तरेऽपि मधुमेहशब्देनायं सर्वप्रमेहानुक्तवान्, यथा—
“गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः । अचिकित्सा
भवन्त्येते बलमांसपरिक्षये” (इ. अ. ९) इति । अत्र हि
यदि वातिको मधुमेहोऽभिप्रेतः स्यात्तदा तस्य स्वरूपत एवासा-
ध्यत्वेन ‘बलमांसपरिक्षये सति’ इति विशेषणमनर्थकं स्यात् ।
सुश्रुतेनापि च सामान्येन प्रमेहे एवेताः पिडका दर्शिताः,
यदुक्तं—“तत्र वसामेहोऽध्यामभिषजशरीरस्य त्रिभिर्दोषैश्चातु-
रगतातोः प्रमेहिणो दश पिडका जायन्ते” (सु. नि. ६)
इत्यादि । सर्वे एव प्रमेहा यस्मादेहं मधुरीकृत्य जायन्ते तस्मा-
न्मधुमेहा इत्युच्यन्ते, वचनं हि—“षट्पदपिपीलिकाभिश्च
शरीरमूत्राभिसरणम्” (नि. अ. ४) इति, तथा च वाग्भटः—
“मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति । सर्वे हि मधुमेहाख्या
माधुर्याच्च तनोरतः” (वा. नि. अ. १०) इति । विस्तरत
इति शृण्वित्यनेन संबध्यते ॥ ३-७ ॥

संधारणादिवायुसाम्राज्ञौ जागरणान्मदात् ।

उच्चैर्माध्यवादवश्यात् प्राग्वातादतिमैथुनात् ॥ ८ ॥

गन्धादसात्प्यादाघ्राताद्रजोभूमिहासितापात् ।

गुर्वम्लहरितादानादति शीताम्बुसेवनात् ॥ ९ ॥

शिरोऽभिर्वातादुष्णामाद्रोदनाद्वाष्पनिग्रहात् ।

मेघागमान्मनसपादिशकालविपर्ययात् ॥ १० ॥

वातादयः प्रकृप्यन्ति शिरस्यस्थं च दुष्यति ।

ततः शिरसि जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः ॥ ११ ॥

संधारणादिति वेगसंधारणात् । हरितम् आर्द्रकादि । अतीति
पूर्वेण परेण च शीताम्बुसेवनादित्यनेन संबध्यते । दुष्णदामात्
दुष्णमात्; किंवा ‘उष्णामात्’ इति पाठः, तत्रोष्णाबाभाच्चैलर्थः ।
देशकालविपर्ययादिलत्र देशविपर्यय उपसर्गगृहीतत्वं देशस्य ।
अहं च प्रदुष्यतीत्यभिधानः सर्वेशिरोरोगेषु रक्तदुष्टि दर्श-
यति ॥ ८-११ ॥

प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च ।

यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते ॥ १२ ॥

प्राणा इत्यादिमाऽङ्गेषु शिरःप्रधान्यं दर्शयन् प्रकृतशिरोरो-
गाणामेवालिहित्वैवं दर्शयति; तेन नोत्सृज्य शिरःप्राणान्याभि-
धानम् । श्रिता इव श्रिताः, शिरउपधाते उपधातात् । उपरि-
ष्टादङ्गमुत्तमाङ्गम् ॥ १२ ॥

अर्धवभेदको वा स्यात् सर्वं वा रुज्यते शिरः ।

प्रतिश्यामुखनासाक्षिकर्णरोगशिरोभ्रमाः ॥ १३ ॥

१ ‘शिरोभितापात्’ इति पा० । २ ‘अभ्यहितत्वं’ इति पा० ।

१ ‘सिद्धिसमानसंश्रयेण’ इति पा० । ‘सिद्धिसंश्रयं भेषजक्षपित
इत्यादिनोक्तं’ इति योगीन्द्रनाथसेनः । २ ‘हुताशवेशवचनं’ इति
पा० । ३ ‘गतिर्विधायि विस्तरम्’ इति पा० ।

अर्वितं शिरसः कम्पो गलमन्याहनुग्रहः ।
 विविधाश्चापरे रोगा वातादिकिमिसंभवाः ॥ १४ ॥
 प्रकृताच्छिरोरोगानाह—अर्धैत्यादिना किमिसंभवा इत्यन्तेन ।
 एतच्च 'जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः' इत्यस्य विवरणम् १३॥१४
 पृथग्निघ्नस्तु ये पञ्च संग्रहे परमर्षिभिः ।
 शिरोरोगास्ताञ्जल्यु मे यथाखैर्हेतुलक्षणैः ॥ १५ ॥
 उच्चैर्भाष्यतिभाष्याभ्यां तीक्ष्णपानात् प्रजागरात् ।
 शीतमास्तसंस्पर्शाद्वायाद्दिगनिग्रहात् ॥ १६ ॥
 उपवासादभीघाताद्विरेकाद्रमनादति ।
 बाष्पशोकभयत्रासाद्भारमार्गातिकशनात् ॥ १७ ॥
 शिरोरोगताः सिरा वृद्धो वायुराविश्य कुप्यति ।
 ततः शूलं महत्तस्य वातात् समुपजायते ॥ १८ ॥
 निस्तुघेते भ्रशं शङ्खौ धाटौ संभिद्यते तथा ।
 सँभूमध्यं ललाटं च तपतीवातिवेदनम् ॥ १९ ॥
 वैध्येते स्वनतः श्रोत्रे निक्षुप्येते इवाक्षणी ।
 घूर्णतीव शिरः सर्वं संभिध्य इव मुच्यते ॥ २० ॥
 स्फुरत्यति सिराजालं स्तभ्यते च शिरोधरा ।
 स्निग्धोष्णमुपरोते च शिरोरोगोऽनिलात्मके ॥ २१ ॥

शिरोरोगतत्वेन नासादिरोगेऽपि प्राप्तेषु तान् विहायैवाद्येद-
 रीये प्रोक्तास्तानेव शिरःशूललक्षणान् रोगान् प्रपञ्चेन वक्तु-
 माह—पृथगित्यादि । संग्रहे अष्टोदरीयेः तेन नारुंषिकादयोऽत्र
 प्रकरणे शिरोरोगशब्देनोच्यन्ते; शिरोरोगशब्दस्य शूल एव
 रुजाकरे वृत्तत्वात् । तीक्ष्णपानं तीक्ष्णमधयनं; किंवा, तीक्ष्णं मरि-
 चादि । वध्येते इव वध्येते, अत्यर्षीडाकुपत्वेन ॥ १५-२१ ॥
 कट्ठमल्लवणक्षारमद्यक्रोधातपानलैः ।
 पिचं शिरसि संदुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ॥ २२ ॥
 दह्यते रुज्यते तेन शिरः शीतं सुषूयते ।
 दह्येते चक्षुषी तृष्णा भ्रमः स्वेदश्च जायते ॥ २३ ॥

शीतं सुषूयते शीतमिच्छति ॥ २२ ॥ २३ ॥
 आस्यासुखैः स्वप्नसुखैर्गुरुस्निग्धातिभोजनैः ।
 श्लेष्मा शिरसि संदुष्टः शिरोरोगाय कल्पते ॥ २४ ॥
 शिरो मन्दरुजं तेन सुप्तं स्तिमितभारिकम् ।
 भवत्युत्पद्यते तन्द्रा तथाऽऽलस्यमरोचकः ॥ २५ ॥
 वाताच्छूलं भ्रमः कम्पः पिचाद्वाहो मदस्तृषा ।
 कफाद्भुक्तं तन्द्रा च शिरोरोगो त्रिदोषजे ॥ २६ ॥
 स्वप्नश्रुमनुचितदिवास्वप्नेन तेयम् । सुप्तमिव सुप्तं, प्रबोध-
 रहितत्वेन । भारकान्तमिव भारिकम् ॥ २४-२६ ॥
 तिलक्षीरगुडाजीर्णपूतिसङ्कीर्णभोजनात् ।
 क्लेदोऽसृक्कफमांसानां दोषलस्योपजायते ॥ २७ ॥

१ 'तीक्ष्णप्राणाद' इति पा० । २ 'शिरोरोगा वै धमनीवाङ्गुरा-
 विषयं जुज्यति' इति पा० । ३ वाटा जीवायाः पक्षाद्भ्राजाः, 'वाड'
 इति यस्याप्रभंशः । ४ 'मुषोमैश्व' इति पा० । ५ 'वाध्येते' इति
 पा० । ६ वृत्तत्वाद् प्रसिद्धत्वात् । ७ 'सुखायते' इति पा० ।

ततः शिरसि संक्लेदात् किमयः पापकर्मणः ।
 जनयन्ति शिरोरोगं जाता बीभत्सलक्षणम् ॥ २८ ॥
 व्यधच्छेदरुजाकण्डूशोफदौर्गन्धयुःखितम् ।
 किमिरोगातुरं विधात् किमणीं दर्शनेन च ॥ २९ ॥

संकीर्णभोजनं विरुद्धाहारः । दोषलस्य बहुदोषस्य । पाप-
 कर्मण इत्यनेनाधमैवत एवायमतिदुःखकिमिरोगो भवतीति दर्श-
 यति । बीभत्सलक्षणमिति प्राणादिभ्यः पूयादिप्रवृत्तेः ॥ २७-२९ ॥
 शोकोपवासव्यायामरुक्ष्णैश्चात्पभोजनैः ।
 वायुराविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजम् ॥ ३० ॥
 वेपथुर्वैष्टनं स्तम्भः प्रमोहः शून्यता रैरः ।
 हृदि वातातुरे रूपं जीर्णं चात्यर्थवेदना ॥ ३१ ॥
 उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनैः ।
 मद्यक्रोधातपैश्चाशु हृदि पिचं प्रकुप्यति ॥ ३२ ॥
 हृदाहस्तिकता वक्रं तिकाम्लोद्विरणं क्लमः ।
 तृष्णा मूर्च्छा भ्रमः स्वेदः पित्तहृद्रोगलक्षणम् ॥ ३३ ॥
 अत्यादानं गुरुस्निग्धमचिन्तनमचेष्टनम् ।
 निद्रासुखं चाभ्यधिकं कफहृद्रोगकारणम् ॥ ३४ ॥
 हृदयं कफहृद्रोगे सुप्तं स्तिमितभारिकम् ।
 तन्द्रासुचिपरीतस्य भवत्यश्मावृतं यथा ॥ ३५ ॥
 हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते साध्वापतिकः ।
 (हृद्रोगः कष्टः कष्टसाध्य उक्तो महर्षिभिः)
 त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ॥ ३६ ॥
 तिलक्षीरगुडादिनि ग्रन्थितस्तस्योपजायते ।
 मर्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चास्योपगच्छति ॥ ३७ ॥
 संक्लेदात् किमयश्चास्य भवत्युत्पद्यतात्मनः ।
 मर्मैकदेशे ते जाताः सर्पन्तो भक्षयन्ति च ॥ ३८ ॥
 नुद्यमानं स हृदयं सूचीभिरिव मन्यते ।
 छिद्यमानं यथा शखैर्जातकण्डू महारुजम् ॥ ३९ ॥
 हृद्रोगं किमिजं त्वेतैलैर्बुद्धिं सुदारुणम् ।
 त्वरेत जेतुं तं विद्वान् विकारं शीघ्रकारिणम् ॥ ४० ॥

शोकोपवासोत्यादि हृद्रोगलक्षणम् । वेष्टनम् उद्वेष्टनमिव । दरः
 दरदरिका । अचिन्तनम् अल्पचिन्तनम् । अश्मावृतम् अश्मा-
 कान्तम् । ग्रन्थितं ग्रन्थिः, स च रसदोषकृतः । मर्मैकदेशे
 हृदयैकदेशे । द्वितीयं मर्मैतिपदं कर्मतापञ्चम् ॥ ३०-४० ॥
 द्रथुलवणैकलक्षणैः षट् स्युर्हीनमप्याधिकैश्च षट् ।
 समैश्चैको विकारास्ते सन्निपाताख्योदश ॥ ४१ ॥
 संसर्गं नव षट् तेभ्यं एकवृद्ध्या समैख्यः ।
 पृथक् त्रयश्च तैर्वृद्धैर्व्याधयः पञ्चविंशतिः ॥ ४२ ॥

१ 'छेदव्यधनरुक्कण्डूशोफदौर्गन्धयुःखितम्' इति पा० ।
 २ 'लक्षणणे च' इति पा० । ३ 'शीतलक्षणात्पभोजनैः' इति पा० ।
 ४ 'योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'द्रवः' इति पठति, 'द्रवः' इतत्वं' इति
 च व्याख्यानयति । ५ 'संसर्गेण नवैते षट्कृद्भ्या' इति पा० ।

यथा वृद्धैस्तथा क्षीणैर्दोषैः स्युः पञ्चविंशतिः ।
वृद्धिक्षयकृतश्चान्यो विकल्प उपदेक्ष्यते ॥ ४३ ॥
वृद्धिरेकस्य समता चैकस्यैकस्य संक्षयः ।
द्रव्यवृद्धिः क्षयश्चैकस्यैकवृद्धिर्द्वयोः क्षयः ॥ ४४ ॥

‘कति चाप्यनिलादीनाम्’ इत्याद्युक्तस्योत्तरं—द्युल्लग्नैरित्यादि ।
हीनमध्याधिकैरिति वृद्धवृद्धतरवृद्धतमैः । संसर्गे नवेति च्छेदः ।
अस्यैव विवरणं—षट् तमेव इत्यादि । समैक्य इति वृद्धेः समैः ।
वृद्धिक्षयकृत इत्यस्य विवरणं—वृद्धिरेकस्येत्यादि । अत्र च यद्यपि
समताऽपि वृद्धिक्षयविकल्पे पठ्यते, तथाऽपि समतायाः स्वात-
न्त्र्येण विकाराकर्तृत्वात् ‘वृद्धिक्षयकृत’ इत्युक्तम् । वृद्धिरेकस्य
समता चैकस्यैकस्य संक्षय इत्यनेन पञ्चकाराः । द्रव्यवृद्धिः

१ ‘व्याधीनां व्यपिका षष्टिरित्युक्तं विग्रहोति—स्युल्लग्नैकोल्लग्नैरिति ।
वृद्धेर्दोषैः पञ्चविंशतिव्याधयो भवन्ति । तथया—संनिपाते त्रयोदश,
संसर्गे नव, पृथक् त्रयश्चेति; सुल्लग्नैकोल्लग्नैर्दोषैः षट्, संनिपतितानां
दोषाणां मध्ये द्वयोरतिशये त्रयः, एकस्यातिशये त्रयः, इति सुल्लग्नै-
कोल्लग्नैः षट्; हीनमध्याधिकैः संनिपतितैः षट्; समैः तुल्यवृद्धेर्दोषै-
श्चैकः, इति संनिपाताः त्रयोदश; तथाच—कफः वृद्धः वातपित्ते अधि-
कवृद्धे १, पित्तं वृद्धं वातकफावधिकवृद्धौ २, वातो वृद्धः पित्त-
कफावधिकवृद्धौ ३, इति सुल्लग्नैक्ययः; पित्तकफौ वृद्धौ वातोऽधिक-
वृद्धः १, वातकफौ वृद्धौ पित्तमधिकवृद्धं २, वातपित्ते वृद्धे कफौ-
ऽधिकवृद्धः ३, इति एकल्लग्नैक्ययः; वातो वृद्धः पित्तं वृद्धतरं श्रेष्ठा
वृद्धतमः १, वातो वृद्धः श्रेष्ठा वृद्धतरः पित्तं वृद्धतमं २, पित्तं वृद्धं
श्रेष्ठा वृद्धतरः वातो वृद्धतमः ३, पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः श्रेष्ठा
वृद्धतमः ४, श्रेष्ठा वृद्धो वातो वृद्धतरः पित्तं वृद्धतमं ५, श्रेष्ठा
वृद्धः पित्तं वृद्धतरं वातो वृद्धतमः ६, इति हीनमध्याधिकैः षट्;
तुल्यवृद्धा वातपित्तश्रेष्ठमिति समैरेकः । संसर्गेण नव । तत्र एक-
वृष्णा षट्, समैक्य त्रयः । संसृष्ट्योर्दोषयोर्मध्ये एकस्य वृष्णा अति-
शयेन षट् । तथया—वातो वृद्धः पित्तं वृद्धतरं १, पित्तं वृद्धं वातो वृद्ध-
तरः २, श्रेष्ठा वृद्धः पित्तं वृद्धतरं ३, पित्तं वृद्धं श्रेष्ठा वृद्धतरः ४, वातो
वृद्धः श्रेष्ठा वृद्धतरः ५, श्रेष्ठा वृद्धो वातो वृद्धतरः ६, इति एक-
वृष्णा षट् । समैर्दोषयोः समानवृष्णा त्रयः; तथया—वातपित्ताभ्यां
वृद्धाभ्यामेकं, वातश्रेष्ठमभ्यां वृद्धाभ्यां द्वितीयं, पित्तश्रेष्ठमभ्यां वृद्धाभ्यां
तृतीयं, इति संसर्गेण नव । पृथक् व्यसृष्टैरेक्ययः; तथया—वातो
वृद्धः, पित्तं वृद्धं, श्रेष्ठा वृद्धः, एवं वृद्धैः पञ्चविंशतिः ।

वृष्णा पञ्चविंशतिमुक्त्वा क्षयेऽपि पञ्चविंशतिं दर्शयति—यथेत्यादि ।
यथा वृद्धेर्दोषैः पञ्चविंशतिस्तथा क्षीणैरपि पञ्चविंशतिर्विकाराः स्युः ।
संनिपाते त्रयोदश, संसर्गे नव, पृथक् त्रयश्चेति । तथया—वातः क्षीणः
पित्तश्रेष्ठमणावतिक्षीणो १, पित्तं क्षीणं वातश्रेष्ठमणावतिक्षीणो २, श्रेष्ठा
क्षीणः वातपित्ते अतिक्षीणो ३ इति क्षीणानां संनिपतितानां मध्ये द्वयो-
रतिशये त्रयः । वातपित्ते क्षीणे श्रेष्ठा अतिक्षीणः १, पित्तश्रेष्ठमणौ क्षीणौ
वातोऽतिक्षीणः २, वातश्रेष्ठमणौ क्षीणौ पित्तमतिक्षीणम् ३, इति एकस्या-
तिशये त्रयः । श्रेष्ठा क्षीणः पित्तं क्षीणतरं वातः क्षीणतमः १, वातः
क्षीणः श्रेष्ठा क्षीणतरः पित्तं क्षीणतमं २, पित्तं क्षीणं श्रेष्ठा क्षीणतरो
वातः क्षीणतमः ३, श्रेष्ठा क्षीणो वातः क्षीणतरः पित्तं क्षीणतमं ४, वातः
क्षीणः पित्तं क्षीणतरं श्रेष्ठा क्षीणतमः ५, पित्तं क्षीणं वातः क्षीणतरः
श्रेष्ठा क्षीणतमः ६, इति हीनमध्याधिकैः षट् । क्षीणा वातपित्तश्रेष्ठमणा
इति समैः क्षीणैरेकः । षट् त्रयोदश संनिपाताः । संसर्गेण नव । तत्र

क्षयश्चैकस्येत्यनेन त्रयः । एकवृद्धिर्द्वयोः क्षयः, तेन त्रयः । एवं
द्विषष्टिप्रकारा भवन्ति ॥ ४१-४४ ॥

प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मातृतः श्रेष्ठमणः क्षये ।
स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥ ४५ ॥
तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः ।
गात्रदेशो भवत्यस्य श्रमो दौर्बल्यमेव च ॥ ४६ ॥
प्रकृतिस्थं कफं वायुः क्षीणे पित्ते यदा बली ।
कर्षेत कुर्यात्तदा शूलं ससौत्यस्तम्मगौरवम् ॥ ४७ ॥
यदाऽनिलं प्रकृतिगं पित्तं कफपरिक्षये ।
संरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्योपजायते ॥ ४८ ॥
श्रेष्ठमणं हि समं पित्तं यदा वातपरिक्षये ।
सन्निरुन्ध्यात्तदा कुर्यात् सतन्द्रगौरवं ज्वरम् ॥ ४९ ॥
प्रवृद्धो हि यदा श्रेष्ठमणि पित्ते क्षीणे समीरणम् ।
रुन्ध्यात्तदा प्रकुर्वीत शीतकं गौरवं रुजम् ॥ ५० ॥
समीरणे परिक्षीणे कफः पित्तं समत्वगम् ।
कुर्वीत सन्निरुन्धानो मृदुभित्तं शिरोग्रहम् ॥ ५१ ॥
निद्रां तन्द्रां प्रलापं च हृद्गोणं गात्रगौरवम् ।
नखादीनां च पीतत्वं घ्रीवत्वं कफपित्तयोः ॥ ५२ ॥
हीनवातस्य तु श्रेष्ठमणि पित्तेन सहितश्चरन् ।
करोत्यरोचकापाकौ सदनं गौरवं तथा ॥ ५३ ॥

क्षीणयोरेकस्यातिशये षट्; तथया—वातः क्षीणः पित्तं क्षीणतरं १, पित्तं
क्षीणं वातः क्षीणतरः २, वातः क्षीणः श्रेष्ठा क्षीणतरः ३, श्रेष्ठा
क्षीणः वातः क्षीणतरः ४, श्रेष्ठा क्षीणः पित्तं क्षीणतरं ५, पित्तं
क्षीणं श्रेष्ठा क्षीणतरः ६ । तुल्यक्षीणाभ्यां त्रयः; तथया—क्षीणे वात-
पित्ते १, क्षीणो पित्तश्रेष्ठमणौ २, क्षीणो वातश्रेष्ठमणौ ३, इति
संसर्गेण नव । पृथक् त्रयः—वातः क्षीणः १, पित्तं क्षीणं २, श्रेष्ठा
क्षीणः ३, एवं क्षीणैः पञ्चविंशतिः ।

संनिपतितानां दोषाणां युगपद्वृद्धिक्षयकृतोऽन्यो विकल्पो भेद उप-
दिश्यते । तमेव विकल्पं दर्शयति—वृद्धिरिति । एकस्य वृद्धिः, एकस्य
समता, एकस्य च संक्षयः । वातो वृद्धः पित्तं समं श्रेष्ठा क्षीणः १, वातो
वृद्धः श्रेष्ठा समः पित्तं क्षीणं २, पित्तं वृद्धं वातः समः श्रेष्ठा क्षीणः;
३, पित्तं वृद्धं श्रेष्ठा समः वातः क्षीणः ४, श्रेष्ठा वृद्धः वातः समः
पित्तं क्षीणं ५, श्रेष्ठा वृद्धः पित्तं समं वातः क्षीणः ६ । द्रव्यवृद्धिः द्वयो-
र्वृद्धिः, एकस्य च क्षयः, एकस्य वृद्धिर्द्वयोश्च क्षयः, अत्रापि षट्; तथया—
श्रेष्ठमणि वृद्धे वातः क्षीणः १, श्रेष्ठमणौ वृद्धौ पित्तं क्षीणं २, वात-
पित्ते वृद्धे श्रेष्ठमणि क्षीणः ३, इति द्रव्यवृद्धा एकस्य क्षयेण त्रयः । श्रेष्ठा
वृद्धः वातपित्ते क्षीणे १, पित्तं वृद्धं श्रेष्ठमणौ क्षीणो २, वायु-
वृद्धः पित्तश्रेष्ठमणौ क्षीणो ३, इति एकवृद्धा द्वयोः क्षयेण त्रयः ।
वृद्धैः पञ्चविंशतिः क्षीणैः पञ्चविंशतिरिति पञ्चाशत्, वृद्धिक्षयसमता-
कृताः षट्, वृद्धिक्षयकृताश्च षट्, एवं द्विषष्टिः । इति चरकोपरस्कारे
योगीन्द्रनाथसेनः ।

१ ‘एकवृद्धिरित्यादिनाऽपि त्रयः’ इति पा० । २ ‘सात्ये स्तिर’
इति पा० । ३ ‘प्रकृतिस्थं यदा वातं’ इति पा० । ४ ‘प्रकृतिस्थं
कफं’ इति पा० । ५ ‘प्रकृतिस्थं यदा वातं श्रेष्ठा पित्तपरिक्षये ।
सन्निरुन्ध्यात्तदा कुर्वीच्छीतकं गौरवं ज्वरम्’ इति पा० । ६ ‘प्रकृ-
तिस्थं यदा पित्तं श्रेष्ठा मातृतसंक्षये । सन्निरुन्ध्यात्तदा कुर्वीच्छु-
भित्तं शिरोग्रहम्’ इति पा० ।

हृत्क्षामास्यस्त्रवणं पाण्डुतां दूयनं मदम् ।
 विरेकस्य च वैषम्यं वैषम्यमनलस्य च ॥ ५३ ॥
 हीनपित्तस्य तु श्लेष्मा मारुतेनोपसंहितः ।
 स्तम्भं शैल्यं च तोदं च जनयत्यनवस्थितम् ॥ ५५ ॥
 गौरवं मृदुतामश्रेभक्ताश्चन्द्रां प्रवेपनम् ।
 नखादीनां च शुक्लत्वं गात्रपारुष्यमेव च ॥ ५६ ॥
 मारुतस्तु कफे हीने पित्तं च कुपितं द्वयम् ।
 करोति यानि लिङ्गानि शृणु तानि समासतः ॥ ५७ ॥
 भ्रममुद्वेष्टनं तोदं दाहं स्फुटनवेपने ।
 अङ्गमदं परीक्षोपं दूयनं धूपनं तथा ॥ ५८ ॥
 वातपित्तक्षये श्लेष्मा स्रोतास्यपिदधञ्जशम् ।
 चेष्टाप्रणाशं मूर्च्छां च वाक्स्फूर्जं च करोति हि ॥ ५९ ॥
 वातश्लेष्मक्षये पित्तं देहौजः संसयश्चरेत् ।
 ग्लानिमिन्द्रियदौर्बल्यं तृष्णां मूर्च्छां क्रियाक्षयम् ६०
 पित्तश्लेष्मक्षये वायुर्मर्माण्यतिनिपीडयन् ।
 प्रणाशयति संज्ञां च वेपयत्यथवा नरम् ॥ ६१ ॥

वृद्धिरेकस्येसादेरुदाहरणम्—प्रकृतिस्य यथा पित्तमित्यादि ।
 अत्र केचिदेतदेव परमुदाहरणं दृष्टान्तार्थं पठन्ति, शेषोदाहरणं
 तु कृत्स्ने तत्रैव बोद्धव्यं; केचित्तु वृद्धिक्षयविकल्पस्य दुर्बो-
 धत्वेन सर्वेषामेव द्वादशानामपि विकल्पानामाचार्येण लक्षणं
 कृतमिति कृत्वा सर्वमेव पठन्ति । ननु प्रकृतिस्ये पित्ते कथं
 तदा दाहश्चेति सङ्गतं भवति, न हि प्रकृतिस्थो दोषो विकारकारी,
 न च वायोदोहः संभवति । उच्यते—यैत्र यत्रेति वचनाद् यत्र
 कुपितेन वायुना पित्तं नीतं, तत्र शरीरावयवे प्रकृतिमानस्थित-
 मपि पित्तं वृद्धमेव, यतस्त्वित्रं प्रवेष्टे तावान् पित्तसंभवञ्च उ-
 च्यते न भवत्येवैत्यधिकेन तत्र पित्तेन दाह उपपन्न एव, एव-
 मन्मन्त्रापि प्रकृतिस्थस्यापि दोषस्य विकारे व्याख्येयम् । अन्ये
 तु ब्रुवन्ते—प्रकृतिस्थानामपि दोषाणां दुष्टदोषसंबन्धाद्विकारका-
 रित्वं भवति; यथा—रक्षादीनाम् । हीनवातस्येत्यादि ‘द्रव्यद्वयद्वि-
 क्षयश्चेकस्य’ इत्यस्योदाहरणम् । देहौजो देहसारः; किंवा देहश्च
 औजश्च देहौजः ॥ ४५-६१ ॥

दोषाः प्रवृद्धाः खं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम् ।
 क्षीणा जहति लिङ्गं खं, समाः खं कर्म कुर्वन्ते ॥ ६२ ॥

दोषाणां वृद्धिर्नाम्यक्षयलक्षणाणि प्रथगाह—दोषा इत्यादि ।
 खं लिङ्गमिति वैकारिकम् । यथाबलमिति अतिवृद्धैरतिवृद्धं, मध्य-
 वृद्धैर्मध्यवृद्धमित्यादि । लिङ्गं खं जहतीत्यनेन क्षीणानां प्रकृति-
 लिङ्गक्षयव्यतिरिक्तं विकारकर्तृत्वं नास्तीति दर्शयति; यतो वृद्धा
 वन्मात्रागमिनो दोषा दूष्यं दूषयन्तो ज्वरादीन् कुर्वन्ति न
 क्षीणाः, स्वयमेव दुःस्थितत्वात् । खं कर्मेति प्रकृतं कर्म । एते
 च द्विषष्टिर्मेदा आविष्कृततमत्वेनोक्ताः; तेनैकदोषक्षये द्विदो-
 षवृद्धौ च वृद्धवृद्धतरमेदादिभ्योऽधिकत्वमुद्भावनीयम् । ननु
 भवत्वैवं संख्या यदि सञ्चिपतो दोषाणां स्यात्, स तु न

भवितुमर्हति, यतो वातादीनां परस्परं विरुद्धाः सन्ति गुणाः,
 विरुद्धगुणानां तु परस्परपरोधतो भवति, यथा—वह्निदोषयोः ।
 नैवं, विरोधो हि भावानां कार्योन्नेयः, नान्यतो दृष्टमात्रेण कल्प-
 यितुं पार्यते; यतोऽन्यत्र तोयदहनयोर्मेदं उपलब्धः, तत् किं
 पात्रभौतिकद्रव्यारम्भेऽपि तयोर्विरोधात् पात्रभौतिकं द्रव्यं न
 स्यात्, तोयामिगुणतिरेकाद्वाऽऽस्पर्शस्यो न स्यात्, तस्मादनुपल-
 ब्धत्वाद्दोषसंसर्गं विरोधस्य स्वाभाव्यनुबोधो न युज्यते । अथ
 मन्यसे—एवं विरुद्धगुणानामपि दोषाणामविरोधे “विरुद्धगुण-
 सञ्चिपतो भूयसाऽल्पमवजीयते” (वि. अ. १) इति, तथा
 “हासहेतुर्विशेषस्तु” (सू. अ. १) इति वचने तद्वै निरर्थकं ।
 न, अनयोः प्रभावात् प्रतिपादितविषयव्यतिरेके चरितार्थत्वात् ।
 प्रभावस्तु तयोर्विरोधको भवत्येव; यथा—त्रिदोषकरनिकृचगता
 गुणाः समान् दोषान् कुर्वन्ति परं, न तु विरुद्धत्वेन दोषहरणं कु-
 र्वन्ते त्रिदोषकर्तृत्वप्रभावात्; तथा आमलकेऽम्लत्वं वातं हन्ति,
 माधुर्यशैले तु पित्तं, श्लेष्माणं च कटुरवतिक्तत्वे; निकृचे त्वम्लत्वं
 कषायशैल्याभिभूतं वातं न निहन्ति, माधुर्यशैले चाम्लत्वाभिभूते
 पित्तं न जयत एवमादि । तस्माद्दोषाणां प्रभावोऽयं दृष्टत्वादवधार्य-
 ते—यत्—न ते परस्परमुपघ्नन्ति । एवंभूतप्रभावत्वे तु तेषामदृष्ट-
 मेव कारणं, प्राणिनां दुःखजनकेन हृदयेन तेऽविरोधेन निवेद्यन्ते,
 अत एव वक्ष्यति—“विरुद्धैरपि न खेते गुणैर्मेति परस्परम् ।
 दोषाः सहजसाम्यत्वाद्दोरे विषमहीनिव” (वि. अ. २६) इति ।
 सहजं दैववशात् स्वाभाविकं साम्यत्वं सहजसाम्यत्वम् । अनेन
 च व्याख्यानेन “यथा दोषा अन्योन्यं नोपघ्नन्ति, तथा रसरक्ता-
 दीनपि नोपहन्युः” इत्यादि यदुच्यते कैश्चित्, तत् सर्वं निरस्तम् ।
 ननु, “कालदूष्यप्रकृतिनिर्दोषत्वयोर्हि संततम्, निष्प्रलयनीकः
 कुरुते” (वि. अ. ३) इति चिकित्सिते वक्ष्यति, तेन प्रकृ-
 तिर्दोषस्य प्रतिपक्षा भवतीत्युक्तं, प्रकृतिश्च जन्मप्रसूतिवृद्धौ
 वातादिरुच्यते, “दोषानुशयिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते” (सू.
 अ. ७) इत्यादिबचनात्; तदयं प्राकृतेन दोषेण दोषस्य
 विरोधः कथं तर्ह्युपपन्नः ? उच्यते—तत्र प्रकृतेः प्रत्यनीकता
 अननुगुणत्वेन मन्तव्या, समानां हि प्रकृतिं प्राप्य दोषः प्रवृद्ध-
 बलो भवति, असमानां तु प्राप्य तथा बलवान् भवति, नासमा-
 नया प्रकृत्या हन्यते; एवमन्यत्राप्युच्येतम् । अतिवृद्धेन वायुना
 श्लेष्मणो दुर्बलस्य दुष्टत्वाद्विरोधो भवत्येव कल्पितः, नैतावता
 संसर्गसञ्चिपातासंबन्धः ॥ ६२ ॥

वातादीनां रसादीनां मलानामोजसस्तथा ।

क्षयास्तत्रानिदादीनामुक्तं संक्षीणलक्षणम् ॥ ६३ ॥

मेदेन रसरश्मिदादिसंसर्गमेदेन अगण्यत्वमेव ज्ञेयं, उक्तं हि—“संसर्गा-
 द्रसरश्मिदादिभित्तयैषां दोषास्तु क्षयसत्ताविबुद्धिमेदात् । आनन्यं
 तरतमयोगतश्च याताजानीयादवहितमानसो यथास्वम्” (वा. सू.
 अ. १२) इति शिवदाससेनेन व्याख्यातत्वात् ।

१ ‘विरोधः’ इति पा० । २ ‘भवति’ इति पा० । ३ ‘प्रभावोत्पा-
 दितविषयव्यतिरेके’ इति पा० । ४ ‘य क्षीणलक्षणम्’ इति पा० ।

१ ‘वेपयत्यथ मानवम्’ इति पा० । २ ‘तत्र तत्रेति’ इति पा० ।
 ३ नोद्भावनीयमिति पाठस्तु न समीचीनः; ‘नैवेतेषां’ तरतमादि-

घट्टते सहते शब्दं नोच्चैर्द्रवैति शूल्यते ।
हृदयं ताम्यति स्वल्पचेष्टस्यापि रक्षक्षये ॥ ६४ ॥
परुषा स्फुटिता म्लाना त्वषृक्षा रक्तसंक्षये ।
मांसक्षये विशेषेण स्निग्धग्रीवोदरशुष्कता ॥ ६५ ॥
सन्धीनां स्फुटन्तं ग्लानिरक्षणपरिधास एव च ।
लक्षणं मेदस्ति क्षीणे तनुत्वं चोदरस्य च ॥ ६६ ॥
केशलोमनखरमथुद्विजप्रपतनं श्रमः ।
ज्ञेयमस्थिक्षये लिङ्गं सन्धिश्चैथिल्यमेव च ॥ ६७ ॥
शीर्यन्त इव चास्थीनि दुर्बलानि लघूनि च ।
प्रेततं वातरोगीणि क्षीणे मज्जनं देहिनाम् ॥ ६८ ॥
दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं श्रमः ।
क्षेत्र्यं शुक्रानिसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ॥ ६९ ॥
क्षीणे शक्तौ चान्त्राणि पीड्यन्निव मारुतः ।
रूक्षस्योन्नमयन् कुक्षिं तिर्यगूर्ध्वं च गच्छति ॥ ७० ॥
मूत्रक्षये मूत्रकृच्छ्रं मूत्रवैवर्ण्यमेव च ।
पिपासा बाधते चास्य मुखं च परिशुष्यति ॥ ७१ ॥
मलायनानि चान्यानि शून्यानि च लघूनि च ।
विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते यथाखं मलसंक्षये ॥ ७२ ॥

संप्रत्यष्टादशक्षयानाम्—वातादीनामित्यादि । अत्र मलानामि-
त्यनेन मूत्रपुरीषयोः पथेन्द्रियबलानां च ग्रहणम् । विशेषेणेति-
वचनादन्यत्रात्राणामपि शुष्कता लभ्यते । सन्धीनामित्यादि मेदः-
क्षयलक्षणम्, केशोत्यादि अस्थिक्षयस्य । बाधते चास्येति कर्मणि
शेषलक्षणा षष्ठी । मलायनानीत्यनेन पथेन्द्रियाधिष्ठानानां मुख-
नासिकाचक्षुःकर्णानां त्वगिन्द्रियाधिष्ठानभूतानां च लोमकूपप्र-
जननानां यथाखं मलायनानि गृह्यन्ते । यदुक्तं जतृकर्णे—“दो-
षाणां धातूनामोजोमूत्रशक्रदिन्द्रियमलानाम् । अष्टादशक्षयास्ते
लक्ष्याः खगुणक्रियानाशात्” इति ॥ ६३-७२ ॥

विमेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्ययितेन्द्रियः ।
दुःश्लायो दुर्मेना रूक्षः क्षामश्चैवौजसः क्षये ॥ ७३ ॥
हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीपस्सपीतकम् ।
ओजः शरीरे संख्यातं तत्राशात्वा विनश्यति ॥ ७४ ॥
प्रथमं जायते ह्योजः शरीरेऽस्मिच्छरीरिणाम् ।
सर्पिर्वर्णे मधुरसं लाजगन्धिं प्रजायते ॥ ७५ ॥
(भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संश्रियते मधु ।
तद्भदोजः स्वकर्मभ्यो गुणैः संश्रियते नृणाम् ॥ १ ॥)

ओजःक्षयलक्षणमाह—विमेतीत्यादि । दुर्मेना मनोबलवि-
हीनः । ओजसो दुर्ज्ञेयत्वेन लक्षणमाह—हृदीत्यादि । शुद्धमिति
शुद्धं, रक्तमीपदिति किन्विद्रक्तं, सपीतकमिति ईषत्पीतकं; तेन
शुक्लवर्णमोजः, रक्तपीती तु वर्णावत्रानुगतौ; किंवा, ईषदित्यल्प-

प्रमाणं, तेनाष्टविन्दुक्रमोऽयं इति दर्शयति । यदुक्तं तन्त्रान्तरे—
“प्राणाश्रयस्यौजसोऽष्टौ विन्दवो हृदयाश्रयाः” इति । एत-
च्चाष्टविन्दुर्कं परमोऽयं ज्ञेयम्, अर्धाङ्गलिपरिमाणं तु यदोज-
सदप्रधानं; यच्छरीरे वक्ष्यति—“तावच्चैव श्लेष्मिकस्यौजसः
प्रमाणम्” (शा. अ. ७) इत्यनेन; तस्माद्विद्विषमिहोऽयं ।
अत एवायं दशमहामूलीये वक्ष्यति—“तत् परस्यौजसः स्थानं”
(सु. अ. ३०) इति; परस्य श्रेष्ठस्याष्टविन्दुकोलेत्यर्थः । इह
च क्षयलक्षणमर्धाङ्गलिमानस्यैव ज्ञेयम्, अष्टविन्दुकस्य त्ववयव-
नाशेऽपि सृष्टुर्भवतीति हृदीत्यादिना ग्रन्थेन दर्शयति । एतच्चौजः
सर्वधातुसमुदायरूपं, तेन सप्तधातुष्वेवावबुद्धमिति नाष्टमधातु-
त्वातिप्रसक्तिः; अत एव सुश्रुतेऽयुक्तं—“रसादीनां शुक्रा-
न्तानां धातूनां यत् परं तेजस्तत् खल्वोजः” (सु. अ. १५)
इति । अन्यत्रायुक्तं—“भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संश्रियते
मधु । तद्भदोजः शरीरेभ्यो गुणैः संश्रियते नृणाम्” इति ।
“प्रथमं जायते” इत्यादिपाठस्तु नातिप्रसिद्धः । एते चाष्टादश
क्षया आविष्कृततत्त्वचैर्नोक्ताः; तेन उदकक्षयस्वरक्षयाद्यनभि-
धानं नोद्भावनीयम्; उक्तं हि—“स्वरक्षयसुरोरोरोगं” इति; तथो-
दकक्षयलक्षणं यथा—“जिह्वातालोवक्रणकण्ठोमसंशोषं पिपासां
चातिवृद्धां दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य श्रोतांसि प्रदुष्टानीति जानीयात्”
(वि. अ. ५) इति ॥ ७३-७५ ॥

व्यायामोऽनशनं चिन्ता रूक्षाल्पप्रमिताशनम् ।
वातातपौ भयं शोको रूक्षपानं प्रजागरः ॥ ७६ ॥
कफशोणितशुक्राणां मलानां चातिवर्तनम् ।
कालो भूतोपघातश्च ज्ञातव्याः क्षयहेतवः ॥ ७७ ॥

सामान्येन क्षयाणां हेतुमाह—व्यायाम इत्यादि । प्रमिताश-
नम् एकरसाभ्यासः । अतिवर्तनम् अतिप्रवृत्तिः, बहिर्गमनमिति
यावत् । कालो वार्धक्यमादानं च । भूतोपघातः पिशाचाद्युप-
घातः । अत्र वातक्षयहेतुर्नोक्तो विलक्षणत्वात्, स चाचिन्तन-
दिवास्वपनादिर्ज्ञेयः; किंवा, अनशनात् किंवाभावः, ततश्च किं-
रूपस्य वातस्याप्यनुयादात् क्षयो ज्ञेयः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

गुरुस्निग्धाभ्यल्लघुणान्यतिमात्रं समश्रताम् ।
नवमचं च पानं च निद्रामास्यासुखानि च ॥ ७८ ॥
त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्वताम् ।
श्लेष्मा पित्तं च मेदश्च मांसं चातिप्रवर्धते ॥ ७९ ॥
तेरावृतगतित्वयुरोज आदाय गच्छति ।
यदा बर्त्सि तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते ॥ ८० ॥
स मारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः ।
दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्नोत्यते पुनः ॥ ८१ ॥
उपेक्षयाऽस्य ज्ञायन्ते पिडकाः सप्त दारुणाः ।
मांसलेष्ववकाशेषु मर्मस्वपि च संधिषु ॥ ८२ ॥

१ “द्रवति इति हृदयं धुगधुगिति करोति” इति शिवदाससेनः ।
२ “तनुत्वं तोदनं त्वचः” इति पा० । ३ “विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते”
इति पा० ।

१ “नाष्टात्वादिप्रसक्तिः” इति पा० । २ तैरावृतः प्रसर्दं
च गृहीत्वा याति मारुतः” इति पा० । ३ “भवन्त्युपेक्षया तस्य”
इति पा० ।

शराविका कच्छपिका जालिनी सर्पपी तथा ।
 अलजी वितताय्या च विद्रधी चेति सप्तमी ॥ ८३ ॥
 अन्तोन्नता मध्यनिम्ना इयावा क्लेदरुगन्विता ।
 शराविका स्यात् पिडका शरावाकृतिरसंस्थिता ॥ ८४ ॥
 अवगाढार्तिनिस्तोदा महावास्तुपरिग्रहा ।
 श्लक्षणा कच्छपपृष्ठभा पिडका कच्छपी मता ॥ ८५ ॥
 स्तब्धा सिराजालवती स्निग्धास्त्रावा महाशया ।
 रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ ८६ ॥
 पिडका नातिमहती क्षिप्रपाका महारुजा ।
 सर्पपी सर्पपाभाभिः पिडकाभिश्चिता भवेत् ॥ ८७ ॥
 दहति त्वचमुत्थाने तृष्णामोहज्वरप्रदा ।
 विसर्पत्यनिशं दुःखादहत्यग्निरिवालजी ॥ ८८ ॥
 अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा ।
 महती वितता नीला पिडका वितता मता ॥ ८९ ॥

संप्रति सप्तपिडका वक्तव्याः, अतस्तासां प्रधानहेतुत्वेन प्रमेहानेव तावन्निदानादिक्रमेणाह—गुर्विषादि । नवं पानमिति नवं मद्यम् । निद्राभास्यासुखानि चैत्यत्रान्ते 'भजतां' इति शेषः । ओजः प्रसादो धातुनामिति यावत् । कृच्छ्र इति कृच्छ्रसाध्यः । उपेक्षया अन्विक्रितस्या । शराविकादिस्त्रावैर्यो विवरणे स्फुटः । अलजीसंज्ञा लब्धा । एताश्च प्राधान्यादुक्ताः । तेन सुश्रुतेऽपि पिडकाविषयमुक्तं यत्, तत्र विरोधि । सिराजालं सिरासमूहः । चिता अधिच्छिद्रा ॥ ७८-८९ ॥

विद्रधिं द्विविधामाहुर्बाह्यामाभ्यन्तरीं तथा ।
 बाह्या त्वक्छायां सोत्पया कण्डराभा महारुजा ॥ ९० ॥
 शीतकाचविदाद्युष्णरुक्षशुष्कातिभोजनात् ।
 विरुद्धाजीर्णसंक्लिष्टविषमासात्प्रभोजनात् ॥ ९१ ॥
 व्यापन्नबहुमद्यत्वाद्देगसंधारणाच्छ्रमात् ।
 जिह्वव्यायामशयनादतिभाराध्वमेथुनात् ॥ ९२ ॥
 अन्तःशरीरे मांसासृगविशंति यदा मलाः ।
 तदा संजायते ग्रन्थिर्गम्भीरस्थः सुदारुणः ॥ ९३ ॥
 हृदये क्लोमि यदुति ग्रीहि कुक्षौ च वृक्त्रयोः ।
 नाभ्यां वंक्षणयोर्वोऽपि वस्तौ वा तीव्रवेदनः ॥ ९४ ॥
 दुष्टरक्तातिमात्रत्वात् स वै शीघ्रं विदह्यते ।
 ततः शीघ्रविदाहित्वाविद्रधीत्यभिधीयते ॥ ९५ ॥
 व्यधच्छेदभ्रमानाहशब्दस्फुरणसर्पणैः ।
 वातिकीं, पैत्तिकीं तृष्णादाहमोहमज्वरैः ॥ ९६ ॥
 जृम्भोत्क्लेशाद्विस्तम्भशीतकैः श्लैष्मिकीं विदुः ।
 सर्वांसु च महच्छूलं विद्रधीषूपजायते ॥ ९७ ॥

शस्त्रास्त्रैर्भिद्यत इव चोत्सुकैरिव दह्यते ।
 विद्रधी व्यम्लता याता वृश्चिकैरिव दह्यते ॥ ९८ ॥
 तनु रूक्षारुणं इयावं फेनिलं वातविद्रधी ।
 तिलमाषकुलत्थोदसन्निभं पित्तविद्रधी ॥ ९९ ॥
 श्लैष्मिकी स्रवति श्वेतं श्वेतं पित्तच्छूलं बहु ।
 लक्षणं सर्वमेवैतद्भजते सान्निपातिकी ॥ १०० ॥

विद्रधिं द्विविधामित्यनेनाभ्यन्तरविद्रधेरपि विद्रधित्वेन पिडकानां सप्तत्वेऽविरोध इति दर्शयति । कण्डराभा स्थूलस्त्राव्याकारा । अन्तर्विद्रधेरगैरीयस्त्वेन निदानान्याह—शीतकेत्यादि । संक्लिष्टं दोषलम् । व्यापन्नं च बहु च मद्यमुपयुक्तं यः स व्यापन्नबहुमद्यः । अन्तःशरीर इति कोष्ठे । मला दोषाः । ग्रन्थिरिव ग्रन्थिः । स इति ग्रन्थिः । व्याधदयो व्याधाप्रकाराः । शीतमेव शीतकम् । व्यम्लतां याता विदाहं प्राप्ता । तमकः श्वासमेदः ॥ ९०-१०० ॥

अथासां विद्रधीनां साध्यासाध्यत्वविशेषज्ञानार्थं स्थानकृतं लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः—तत्र प्रधानमर्मजायां विद्रध्यां हृद्भट्टनतमकप्रमोहकासश्वासाः, क्लोमजायां पिपासामुक्षशोषगलग्रहाः, यकृज्जायां श्वासाः, ग्रीहजायामुच्छ्वासोपरोधः, कुक्षिजायां कुक्षिपार्श्वान्तरांसशूलं, वृक्ज्जायां पृष्ठकटिग्रहः, नाभिजायां हिक्का, वंक्षणजायां सन्थिः, वस्तिकायां कृच्छ्रपूतिमूत्रवर्चस्त्वं चेति ॥ १०१ ॥

पक्षप्रभित्रासूर्ध्वजासु मुखान् स्त्रावः स्रवति, अधोजासु गुदात्, उभयतस्तु नाभिजासु ॥ १०२ ॥

आसां हृत्त्राभिर्वस्तिजाः परिपक्वाः सान्निपातिकी च मरणायः शोषाः पुनः कुशलमाशुप्रतिकारिणं चिकित्सकमासाद्योपशम्यन्ति । तस्माद्विरोधित्यतां विद्रधीं शस्त्रसर्पविशुद्धमित्युक्त्यां स्नेहविरचेचनैराश्वेवोपक्रमेत् सर्वशो गुरुमवच्छेति ॥ १०३ ॥

कुक्षिपार्श्वान्तरांसशूलमिति कुक्षिपार्श्वान्तरांसेषु शूलम् । हृत्त्राभिर्वस्तिजासु सान्निपातिकीं पृथक् पठन् सान्निपातिकीं पक्वामपकां चासाध्यां दर्शयति । शबादिदृष्टान्तत्रयाच्छलन्नवन्मच्छेदकत्वं, सर्पवदाद्युसंज्ञाहारित्वं, विषुदमिवदाद्युमारकत्वं ज्ञेयम् ॥ १०१-१०३ ॥

भवन्ति चात्र—

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।
 तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ १०४ ॥
 शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहताः ।
 जायन्ते ता ह्यतिबलाः प्रभूतश्लैष्ममेदसः ॥ १०५ ॥

१ 'ततैः शस्त्रैर्वेधा मध्येतोत्सुकैरिव दह्यते' इति पा० । उत्सुकमङ्गारम् । २ 'कृच्छ्रमुज्जता, पूतिवर्चस्त्वं च' इति पा० । ३ व्यापन्नम् असम्बन्धस्थानादिना विकृतिमापन्नम् । ४ 'व्याधविशेषाः' इति पा० । ५ 'कुक्षिपार्श्वमप्येते शूलं' इति पा० ।

१ 'शराविकादिस्त्राव स्वोनिविवरणे स्फुटा' इति पा० ।

२ 'मांसासृग् प्रविशन्ति' इति पा० । ३ 'सर्वांस्त्रासु' इति पा० ।

सर्षपी चालजी चैव विनता विद्रधी च याः ।
साध्याः पित्तोल्बणास्तास्तु संभवन्त्यल्पमेदसः १०६
मर्मस्वसे गुदे पाण्योः स्तने सन्धिषु पादयोः ।
जायन्ते यस्य पिडिकाः स प्रमेही न जीवति ॥१०७॥

प्रमेहं विनाऽयुक्तपिडकासंभवं दर्शयति—विनेत्यादि ।
एतेन च पिडकानां माधुमेहिकत्वं यत् पूर्वसक्तं तत् प्रायिकत्वेन
ज्ञेयम् । वास्तु स्थानम् । विद्रधी चेति बाह्यविद्रधी ॥१०४-१०७

तथाऽन्याः पिडकाः सन्ति रक्तपीतासितारुणाः ।
पाण्डुराः पाण्डुवर्णाश्च भस्माभा मेचकप्रभाः ॥१०८॥
मृद्वश्च कठिनाश्चान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथाऽपराः ।
मन्दवेगा महावेगाः स्वल्पशूला महारुजः ॥ १०९ ॥
ता बुद्ध्या मारुतादीनां यथावैर्हेतुलक्षणैः ।
ब्रूयादुपचरेच्चायु प्रागुपद्रवदर्शनात् ॥ ११० ॥
तृद्वासमांससंकोथमोहहिकामदञ्जराः ।
वीसर्पमर्मसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः ॥ १११ ॥

प्रमेहपिडकाप्रसङ्गेनान्यासामपि पिडकानामविष्कृतानां
लक्षणं ब्रूते—तथाऽन्या इत्यादि । पाण्डुरा धूसराः, पाण्डुव-
र्णास्तु रक्तपाण्डुवर्णा ज्ञेयाः । मेचकप्रभाः स्निग्धकृष्णवर्णाः ।
उपचरेच्चेति मारुतादीनां भेषजैरित्यर्थोद्भवति । प्रागुपद्रवदर्शना-
दित्यनेन उपद्रवयुक्ता पिडका असाध्येति दर्शयति । संकोथः
पूतिभावः ॥ १०८-१११ ॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः ।
ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्च विज्ञेया त्रिविधाऽपरा ११२
त्रिविधा चापरा कोष्ठशाखामर्मस्थिसन्धिषु ।
इत्युक्ता विधिमेदेन दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥११३॥

संप्रति दोषाणां गतिं विवृणोति—क्षय इत्यादि । स्थानं
स्वमानवस्थानम् । गतिः प्रकारोऽवस्था वा । चय इत्यत्र प्रशब्दो
लुप्तनिर्दिष्टः, तेन प्रकृष्टचयः, एवं प्रकृष्टः कोपः प्रकोपः, एवं
प्रशमोऽपि । एतेन वर्षादिषु पित्तादीनां प्रकृष्टत्वो भवतीति
दर्शयति, इतरदोषस्यापि च स्तोकात्रेण चयो यथासंभवं सू-
च्यते, तेन शरद्यतुल्यत्वेन कफप्रकोपो भवतीत्यादि गृहीतं
भवति ॥ ११२ ॥ ११३ ॥

चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् ।
भवन्त्येकैकशः पदसु कालेष्वभ्रागमादिषु ॥ ११४ ॥
गतिः कालकृता चैवा चयाद्या पुनरुच्यते ।

यथाक्रममिति वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृद्धक्रमेण; किंवा
यथाक्रममिति यथायोग्यतया । पित्तादीनामिति पित्तश्लेष्मवाता-
नाम् । एकैकश इति अयोग्यपथेन । एतच्च प्राधान्येनैव ज्ञेयं,
तेन प्रावृषि श्लेष्मपित्तकोपेनाप्रधानेन न व्यभिचारः । यदुक्तं—
“वर्षास्त्रिबले हीने कुप्यन्ति पवनादयः” (सू. अ. ६) इति ।
अत्र हि पवनादय इति पवनप्रधानाः; एवं वसन्ते वातपित्तप्र-

कोपे व्याख्येयम् । अत्र च पदसु ऋतुषु पित्तश्लेष्मवातानां प्रव-
लचयादयो विभज्यमानत्वेन; तेन पित्तचयकाले वातस्य कोपः,
शरदि पित्तस्य प्रकोपकाले वातप्रशमः, हेमन्ते पित्तप्रशमः
कफस्य चयः, वसन्ते तु कफप्रकोप एव परं, तथा कफप्रशमके
ग्रीष्मे वातचय इति च स्यात् । वातं परित्यज्य पित्तादीनामि-
त्यभिधानं विसर्गस्याभिप्रेतत्वेनाग्रे वक्तव्यत्वात् कृतं, विसर्गं च
पित्तचय एव भवतीति कृत्वा ॥ ११४ ॥—

गतिश्च द्विविधा दृष्टा प्राकृती वैकृती च या ॥११५॥
पित्तादेवोष्मणः पक्तिर्नराणामुपजायते ।
तच्च पित्तं प्रकुपितं विकारान् कुरुते बह्वन् ॥ ११६ ॥
प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा विकृतो मल उच्यते ।
स चैवौजः स्मृतः काये स च पाप्मोपदिश्यते ११७
सर्वा हि चेष्टा वातेन स प्राणः प्राणिनां स्मृतः ।
तेनैव रोगा जायन्ते तेन चैवोपरुध्यते ॥ ११८ ॥

गतिभेदान्तरमाह—गतिश्चेत्यादि । अत्र पित्तमादौ कृतं
शरीरस्थितिहेत्वमिर्कृतत्वेन । पक्तिः पाकः । बलमिति बलहे-
तुत्वेन । मल इति शरीरमलिनिकरणात् । ओज इति सारभूतः
यदि वा द्वितीयश्लेष्मिको जोहेतुत्वेनौजः । वक्ष्यति हि शरीरे—
“तावच्चैव श्लेष्मिकस्यौजसश्च प्रमाणम्” (शा. अ. ७) इति ।
दुःखहेतुत्वात् पाप्मा । सर्वा हि चेष्टा इति अविकृतगमनाद्याः ।
उपरुध्यते त्रियते ॥ ११५-११८ ॥

नित्यं सचिहितामित्रं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् ।
नित्यं युक्तः परिचरेदिच्छन्नायुरनित्यवर्म् ॥ ११९ ॥

आत्मवानिति प्रशंसायां मनुष्यस्यः । युक्त इत्युक्तः ।
अनित्यवर्म् अमृतवर्म् ॥ ११९ ॥

तत्र श्लोको—

शिरोरोगाः सहद्रोगा रोगा मानविकल्पजाः ।
क्षयाः सपिडकाश्चोक्ता दोषाणां गतिरेव च ॥१२०॥
क्रियन्तःशिरसीयेऽस्मिन्नध्याये तत्त्वदर्शिना ।
ज्ञानार्थं भिज्जां चैव प्रजानां च हितैषिणा ॥१२१॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
क्रियन्तःशिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

तत्र श्लोकवित्यादि ॥ १२० ॥ १२१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामा-
नुवंशदीपिकायां सूत्रस्थाने रोगचतुष्टके क्रियन्तः-
शिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिशोऽर्थीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह्य भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये पिडका उक्ताः, ताश्च शोथरूपाः, अतः शोथा-
विकारात्रिशोऽर्थीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

त्रयः शोथा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः, ते
पुनर्द्विविधा निजागन्तुमेवेन ॥ ३ ॥

वक्ष्यमाणद्विविधादिभेदे विद्यमानेऽपि वातादिकृतवित्वाभि-
धानमग्रे वातादिकृतस्यैव प्राधान्यख्यापनार्थम् ॥ ३ ॥

तत्रागन्तवश्छेदनभेदनक्षणनभञ्जनपिच्छनोत्पेष-
णप्रहारवधवन्धनवेष्टनव्यधनपीडनविभिर्वा भङ्गा-
तकपुष्पफलरसात्मगुप्ताशूककिमिश्राहितपत्रल-
तागुल्मसंस्पर्शनैर्वा स्वेदनपरिस्पर्णवमूत्रणैर्वा
विषिणां सविषप्राणिर्द्वाद्दन्तविषाणनखनिपातैर्वा
सागरविषवातहिमवहनसंस्पर्शनैर्वा शोथाः समुप-
जायन्ते ॥ ४ ॥

भेदनम् आशयविदारणं, क्षणनम् अस्थिचूर्णनं, भञ्जनं जर्ज-
रीकरणं, पिच्छनम् अलघ्वीपीडनम्, उत्पेषणं शिलोत्पेषणमिव,
वेष्टनम् अप्रान्थिवन्धनं सर्पोद्विभिः । शूकवर्ता किमीर्णा शूकः
शूककिमिश्रकः । स्वेदनादिभिर्विषिणामिति योज्यम् ॥ ४ ॥

ते पुनर्यथास्वं हेतुव्यञ्जनैरादायुपलभ्यन्ते निज-
व्यञ्जनैकदेशविपरीतैः । बन्धमन्त्रागदप्रलेपप्रतापनि-
र्वापणादिभिश्चोपक्रमैरुपक्रम्यमाणाः प्रशान्तिमाप-
द्यन्ते ॥ ५ ॥

आदायुपलभ्यन्त इति वचनादुत्तरकालमागन्तोरपि निजतु-
ल्यतां ऋते । यदुक्तम्—“आगन्तुन्वेति निजं विकारं” (सू. अ. १९) इति । निजव्यञ्जनैकदेशविपरीतैरिति निजलक्षणभ्य
आगन्तूनामेकदेशे विपरीतो भवति, स च वातादिजन्यश्यावा-
दिवर्णविकारत्वाज्ज्ञेयः । किंवा आगन्तुर्व्याधौ भवति पश्चाद्वा-
तादिभिरनुबध्यते, निजस्तु पूर्वं वातादिलक्षणैर्युज्यते पश्चाद्देह-
नावान् भवतीत्येकदेशवैपरीत्यम् । बन्धः अरिष्टबन्धो व्रणब-
न्धश्च । बन्धादयश्च यथायोग्यतया बोद्धव्याः ॥ ५ ॥

निजाः पुनः स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवा-
सनशिरोविरेचनानामयथावत्प्रयोगान्मिथ्यासंसर्ज-
नाद्वा छर्द्यलसकविस्त्रुचिकाश्वासकसात्तिसारशोष-
पाण्डुरोगोदरज्वरप्रदरभगन्दराशौविकारातिकर्श-
नैर्वा कुष्ठकण्डूपिडकादिभिर्वा छर्द्यक्ष्वध्वद्वाशूक-
वातमूत्रपुरीषवेगधारणैर्वा कर्मरोगोपवासाध्वक-
र्शितस्य वा सहसाऽतिगुर्वम्लवणपिष्टान्नफलशा-
करागदधिहरितकमथमन्दकविस्वनवशूकशमीधा-

न्यान्पौदकपिशितोपयोगान्मृत्पङ्कुरोष्ठमक्षणाह्व-
णातिभक्षणाहमैसपीडनादामगमप्रपतनात् प्रजा-
तानां च मिथ्योपचारादुदीर्णदोषत्वाच्च शोफाः
प्रादुर्भवन्ति; इत्युक्तः सामान्यो हेतुः ॥ ६ ॥

छर्द्यदयः स्वरूपत एव शोथहेतवः । कर्मायतिर्कशितस्य तु
सहसाऽतिगुर्वदिसेवनं शोथहेतुः; कर्मैति पञ्चकर्म । विरुद्धन-
वशब्दो शूकशमीधायाव्यतिशेषणौ । प्रजातानामिति अचिरप्रसू-
तानाम् ॥ ६ ॥

अयं त्वत्र विशेषः—शीतरूक्षलघुविशदभ्रंमोप-
वासातिकर्शनक्षपणादिभिर्वायुः प्रकुपितस्त्वद्भांस-
शोणितादीन्यभिभूय शोफं जनयति; स क्षिप्रोत्थान-
प्रशमो भवति, तथा श्यामारुणवर्णः प्रकृतिवर्णो
वा, चलः स्पन्दनः खरपरुषमिन्ध्रत्वग्रोमा छिद्यत
इव मिद्यत इव पीड्यत इव सूचीभिरिव तुद्यते
पिपीलिकाभिरिव संसृज्यते सर्पपकलकावलित
इव त्विमिचिमायते संकुच्यत आयस्यत इवेति
वातशोथः (१) ;

उष्णतीक्ष्णकटुकक्षारलवणाभ्लाजीर्णभोजनैर-
श्यातप्रपतापैश्च पित्तं प्रकुपितं त्वद्भांसशोणिता-
न्यभिभूय शोथं जनयति; स क्षिप्रोत्थानप्रशमो
भवति, कृष्णपीतनीलताम्रावभास उष्णो मृदुः
कैपिलताम्रोमा उच्यते द्रुयते धूयते ऊष्मायते
स्विद्यते क्लिद्यते न च स्पर्शमुष्णं च सूयुयत इति
पित्तशोथः (२) ;

गुरुमधुरशीतस्निग्धैरतिस्त्रमाव्यायामादिभिश्च
श्लेष्मा प्रकुपितस्त्वद्भांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं
जनयति; स कृच्छ्रोत्थानप्रशमो भवति, पाण्डुध्वता-
वभासो गुरुः स्निग्धः रूक्षक्षणः स्थिरः स्थानः शुक्ला-
ग्रोमा स्पर्शोष्णसहश्चेति श्लेष्मशोथः (३) ;

यथास्वकारणाकृतिसंसर्गाद्विदोषजास्त्रयः शोथा
भवन्ति; यथास्वकारणाकृतिसन्निपातात् साक्षिपा-
तिक एकः; एवंच सप्तविधो भेदः ॥ ७ ॥

प्रकृतिभिस्ताभिस्ताभिर्भिद्यमानो द्विविधस्त्रिवि-
धश्चतुर्विधः सप्तविधोऽष्टविधश्च शोथ उपलभ्यते,
पुनश्चैक एवोत्सेधसामान्यात् ॥ ८ ॥

क्षपणं वमनादिभिः । प्रकृतिवर्णः देहसमानवर्णः । चलः
संक्रमणवान् । स्पन्दनः कम्पनः । उच्यते पार्श्वस्थेनैव वह्निना

१ “०भूसोपवात्” इति पा० । २ “कपिलपिङ्गलाग्रोमा” इति
पा० । ३ “सहते” इति पा० । ४ “एवं सप्तविधो भेदः” इति कच्चि-
तपुस्तके न पठ्यते । ५ “एवं भेदप्रकृतिभिस्ताभिस्ताभिर्भिद्यमानः”
इति पा० । ६ “स पुनश्चैकः” इति पा० ।

दृष्टते । धूप्यते धूममिवोद्भवति । ऊर्मायते बहिः परैरयुष्मन्त्वे-
नोपलभ्यते । स्त्रियते स्वेदवाच भवति । न सुपूयते न सहते;
स्पर्शनं च न सहते, उष्णं च न सहते । स कृच्छ्रोत्थानप्रशम
इति चित्रोत्थानप्रशमः । प्रकृतिभिरिति कारणैः । उत्सेध उन्न-
तत्वम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र—

शूयन्ते यस्य गात्राणि स्वपन्तीव रुजन्ति च ।
पीडितान्युन्नमन्त्याशु वातशोथं तमादिशेत् ॥ ९ ॥
यश्चाप्यरुणवर्णाभः शोथो नक्तं प्रणश्यति ।
स्नेहोष्णमर्दनाभ्यां च प्रणश्येत् स च वातिकः ॥ १० ॥
यः पिपासाज्वरातस्य दूयतेऽथ विदह्यते ।
स्त्रियति क्लिद्यते गन्धी स पैतः श्वयथुः स्मृतः ॥ ११ ॥
यः पीतनैत्रवक्त्रत्वक् पूर्वं मध्यात् प्रशूयते ।
तनुत्वक् चातिसारी च पित्तशोथः स उच्यते ॥ १२ ॥
शीतैः सक्तगतिर्यस्तु कण्डूमान् पाण्डुरेव च ।
निर्पीडितो नोन्नमति श्वयथुः स कफात्मकः ॥ १३ ॥
यस्य शस्त्रकुशच्छिन्नाच्छोणितं न प्रवर्तते ।
कृच्छ्रेण पिच्छास्रवति स चापि कफसंभवः ॥ १४ ॥
निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्याद्विदोषजः ।
सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो यामिश्रहेतुजः ॥ १५ ॥

शूयन्त इत्यादि । पुनः श्लेकेन लक्षणाभिधानं प्रागोभा-
विलक्षणावर्धनार्थम् । स्वपन्तीवेति निर्वेदनः । एतेनैवायोश्च-
लत्वेन क्षणाच्च रुक्, क्षणाच्च तदभाव इति ज्ञेयम् । मध्यादिति
शरीरमध्यात् । सक्तगतिः अविसारी । शस्त्रकुशच्छिन्नादिति
शस्त्रकुशच्छेदात् ॥ ९-१५ ॥

यस्तु पादाभिनिर्युक्तः शोथः सर्वाङ्गो भवेत् ।
जन्तोः स च सुकष्टः स्यात् प्रसृतः स्त्रीमुखाच्च यः १६
यश्चापि गृह्यप्रभवः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
स च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य स च्युरपद्रवाः ॥ १७ ॥

पादाभिनिर्युक्तः शोथः पुरुषाणां लघावधोदेशे जातः सन्
यदा न जीयते तदा गुल्मवर्धेदं गतः स न पार्यते जेतुं, यो
हि लघौ प्रदेशे जेतुं न पार्यते स पुरुषप्रदेशगतो नितरामेव न
पार्यते; एवं प्रसृतः स्त्रीमुखाच्च य इत्यपि ज्ञेयम् । वचनं हि—
“अधोभागो गुरुः स्त्रीणामूर्ध्वः पुंसं गुरुस्तथा” (सु. सू.
अ. ४६) इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

१ ‘उष्णायते’ इति पा० । २ ‘स्पन्दस्तीव्र’ इति पा० । ३ ‘पीत-
मुखनेत्रत्वक्’ इति पा० । ४ ‘यः शीतलः सक्तगतिः पाण्डुः कण्डू-
यवेऽपि च’ इति पा० । ५ ‘पीडितो नोन्नमन्त्यः’ इति पा० ।
६ ‘छिन्नादित्वानन्तरं ‘अङ्गात्’ इति शेषः’ इति शिवदाससेनः ।
‘शस्त्रकुशच्छेदात्’ इति पा० । ७ ‘एतच्च’ इति पा० ।

छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च ।
सप्तकोऽयं सर्वोर्व्यः शोफोपद्रवसंग्रहः ॥ १८ ॥

उत्तागुपद्रवानाह—छर्दिरित्यादि ॥ १८ ॥

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिह्वामूलेऽवतिष्ठते ।
आशु संजैनयेच्छोथं जायतेऽस्योपजिह्विका ॥ १९ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले व्यतिष्ठते ।
आशु संजैनयेच्छोफं करोति गलगण्डिकाम् ॥ २० ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो गलवाह्येऽवतिष्ठते ।
शनैः संजैनयेच्छोफं गलगण्डोऽस्य जायते ॥ २१ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः ।
आशु संजैनयेच्छोफं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥ २२ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं सरक्तं त्वचि सर्पति ।
शोफं सरागं जनयेद्विषस्यस्तस्य जायते ॥ २३ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं त्वचि रक्तेऽवतिष्ठते ।
शोथं सरागं जनयेत् पिडका तस्य जायते ॥ २४ ॥
यस्य प्रकुपितं पित्तं शोणितं प्राप्य शुष्यति ।
तिलका पिण्डवो बृहन् नीलिका तस्य जायते ॥ २५ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरवतिष्ठते ।
श्वयथुः शङ्खको नाम दारुणस्तस्य जायते ॥ २६ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमूलेऽवतिष्ठते ।
ज्वरान्ते दुर्जयोऽन्ताय शोथस्तस्योपजायते ॥ २७ ॥
वातः घ्नीहानमुद्भूय कुपितो यस्य तिष्ठति ।
शनैः परितुदन् पार्श्वं घ्नीहा तस्याभिवर्धते ॥ २८ ॥
यस्य वायुः प्रकुपितो गुल्मस्थानेऽवतिष्ठते ।
शोफं सशूलं जनयन् गुल्मस्तस्योपजायते ॥ २९ ॥
यस्य वायुः प्रकुपितः शोफशूलकरश्चरन् ।
वङ्कणाहृणो याति वृद्धिस्तस्योपजायते ॥ ३० ॥
यस्य वातः प्रकुपितस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः ।
शोथं संजनयेत् कुक्ष्यावुदरं तस्य जायते ॥ ३१ ॥
यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति ।
नाथो व्रजति नाप्यूष्यमानाहस्तस्य जायते ॥ ३२ ॥
रोगाश्चोत्सेधसामान्यदधिमांसावुदादयः ।
विशिष्टा नामरूपाभ्यां निर्देयाः शोथसंग्रहे ॥ ३३ ॥
वातपित्तकफा यस्य युगपत् कुपितास्त्रयः ।
जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छ्रिताः ॥ ३४ ॥

१-२-३-४ ‘संजनयेच्छोथं’ इति पा० । ५-६ ‘जनयत्’ इति
पा० । ७ ‘शूलैः परितुदन्’ इति पा० ।

जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः ।
तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीति विनिर्दिशेत् ॥ ३५ ॥
त्रिरात्रं परमं तस्य जन्तोर्भवति जीवितम् ।
कुशलेन त्वनुक्रान्तः क्षिप्रं संपद्यते सुखी ॥ ३६ ॥

संप्रत्युत्प्रेषसामान्यात् प्रादेशिकाच्छोथानाह—यस्येत्यादि ।
काकलं ताड्यमूलम् । शनैरिति वचनेन गलगण्डकारिणो दोषाश्चि-
रक्रिया भवन्तीति दर्शयति; गलगण्डहादौ चाशुकारिणो दोषा
भवन्ति । विसर्पस्य पिडकायाश्च तुल्यकारणत्वेऽपि विसर्पं
सर्पणशीलो दोषः, पिडकायां च स्थिरो ज्ञेयः; अत एव पिडका-
संप्राप्तौ ‘अयतिष्ठते’ इत्युक्तम् । यस्य पित्तमिल्यादौ पित्तं प्राप्य
शोणितं कर्तुं श्रुयतीति योजनीयम् । पिडवः ‘जटुल’ इति
प्रसिद्धः । दारुणः अनुपक्रमदाशुमारकः । दुर्जयोऽन्तायेति
दुर्जयो वा यथाक्रममुपक्रम्यमाणः, अन्ताय वा मिथ्योपक-
माद्वेति मन्तव्यम् । अयमेव शोथोऽन्यत्रायुक्तः—“संक्षिपात-
ज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः । शोथः संजायते तेन कश्चिदेव
प्रमुच्यते” इति । गुल्मादयो विस्तरवक्तव्या अपि इहोत्प्रेषसा-
मान्याल्लेशत उच्यन्ते । शोथसंप्रह इति शोथत्वेनोत्प्रेषरूपेण
संप्रहः शोथसंप्रहः । समुच्छिन्ना अतिरिक्तप्रमाणाः । रुशम्
अत्यर्थदुःखकारिणम् । क्षिप्रमिल्यनुक्रान्त इत्यनेन संबध्यते,
तेन त्रिरात्रघातित्वं यस्य तस्य कथं शीघ्रप्रशम इति चोद्यं
नोतिष्ठते; किंवा क्षिप्रं संपद्यते सुखीति व्याधिमहिम्ना भवति ।
व्याधेरिवैतत् स्वरूपं यच्छीघ्रं हन्ति, शीघ्रं प्रशाम्यतीति ।
यदुक्तं—“स शीघ्रं शीघ्रकारित्वात् प्रशमं याति हन्ति वा”
(चि. अ. ३) इति ॥ १९-३६ ॥

सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या दारुणसंमताः ।
ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्याचरेण वा पुनः ॥ ३७ ॥
साध्याश्चाप्यपरे सन्ति व्याधयो मृदुसंमताः ।
यत्तान्नकृतं येषु कर्म सिध्यत्यसंशयम् ॥ ३८ ॥
असाध्याश्चापरे सन्ति व्याधयो याव्यसंज्ञिताः ।
सुसाध्वपि कृतं येषु कर्म यात्राकरं भवेत् ॥ ३९ ॥
सन्ति चाप्यपरे रोगा येषु कर्म न सिध्यति ।
अपि यत्नकृतं बालेन तान् विद्वानुपाचरेत् ॥ ४० ॥
साध्याश्चैवाप्यसाध्याश्च व्याधयो द्विविधाः स्मृताः ।
मृदुदारुणभेदेन ते भवन्ति चतुर्विधाः ॥ ४१ ॥

एतदेव शीघ्रकारित्वमन्येष्वपि ज्वरान्तकर्णशोथवलयदि-
ष्वस्तीत्याह—सन्तीत्यादि । दारुणा इति संमता दारुणसं-
मताः । दारुणत्वप्रसङ्गेन मृदादिभेदानप्याह—साध्याश्चेत्यादि ।

१ ‘क्षिप्रमनुक्रान्त इति शीघ्रं चिकित्सित इत्यर्थः’ इति शिव-
दाससेनः । २ ‘यथाक्रममनुपक्रम्यमाणः’ इति पा० । ३ ‘मि-
थ्यारम्भेण’ इति पा० । ४ ‘साध्याश्चिवापरे’ इति पा० ।

यात्राकरं यापनाकरम् । बालैः अज्ञैः, असाध्ये अज्ञा एवोत्साहात्
प्रवर्तन्त इत्यर्थः । असाध्यस्य मृदुदारुणत्वं याव्यप्रत्याख्येयभे-
देन, तथा सद्यःप्राणहरकालान्तरप्राणहरत्वादिना च ॥ ३७-४१ ॥

त एवापरिसंख्येया भिद्यमाना भवन्ति हि ।
रुजावर्षसमुत्थानस्थानसंस्थाननामभिः ॥ ४२ ॥
व्यवस्थाकरणं तेषां यथास्थूलेषु संप्रहः ।
तथा प्रकृतिसामान्यं विकारेषूपदिश्यते ॥ ४३ ॥

त एवेत्यादि । समुत्थानभेदाः हेतुभेदाः; रक्षभोजनरात्रि-
जागरणादिभिन्नहेतुजन्यो हि वातो भिन्नोपक्रमसाध्यश्च भव-
तीति भावः । स्थानभेदा आमाशयादयो रसादयश्च । संस्था-
नम् आकृतिः, यथा—गुल्मावृद्धादिः । नामभेदो यथा—एकस्मिन्नेव
राज्यक्ष्मणि राज्यक्ष्मशोषादिसंज्ञा । नन्वेवमपरिसंख्येयत्वे
कथं व्यवहार इत्याह—व्यवस्थेत्यादि । व्यवस्थाकरणं चिकित्सा-
व्यवहारार्थं संख्याकथनम् । यथास्थूलेष्विति ये ये स्थूला उद्-
रमूत्रकृच्छ्रादयस्तेषु; संप्रहः अष्टोदरीयरोगसंप्रहः (उदिश्यते) इ-
त्यर्थः । अस्थूलेषु विकारेषु अष्टोदरीये संज्ञयाऽनुक्तेषु कथं व्यव-
स्थाकरणमिल्याह—तथेत्यादि । प्रकृतिसामान्यं समानकारणता;
तेनानुक्तेषु साक्षाध्याधिषु वातजोऽयं श्लेष्मजोऽयमिति, तथा
रसजोऽयं रक्तजोऽयमिल्यादिका चिकित्साव्यवहारार्थं व्यवस्था
कर्तव्येति भावः । अत एवाष्टोदरीये वक्ष्यति—“सर्वे विकारा
वातपित्तकफाश्चातिवर्तन्ते” (सू. अ. १९) इति ॥ ४२-
॥ ४३ ॥

विकारानामाकुशलो न जिहीयात् कदाचन ।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति भ्रुवा स्थितिः ४४
स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।
स्थानान्तरगतश्चैव जनयत्यामयान् बहून् ॥ ४५ ॥
तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।
समुत्थानविशेषांश्च बुद्ध्वा कर्म समाचरेत् ॥ ४६ ॥
यो ह्येतन्नितयं ज्ञात्वा कर्माण्यारभते भिषक् ।
ज्ञानपूर्वं यथान्यायं स कर्मसु न मुह्यति ॥ ४७ ॥

ज्वररूपपित्तादिविज्ञानाज्ञानेऽपि वातादिजन्यत्वज्ञानेनैव
प्रचरितव्यमिल्याह—विकारेत्यादि । स्थानान्तरगतश्चैत्यत्र
चकार एकस्थानगतोऽपि बहुविकारं करोतीति समुच्चिनोति ।
यतो वक्ष्यति—“करोति गलमाश्रितः । कण्ठोद्धंसं च कासं च
खरेभेदमरोचकम्” (चि. अ. ८) इति । अधिष्ठानान्तराणि
आशयान्तराणि । ज्ञानपूर्वेमिति चिकित्साज्ञानपूर्वकम् । यथा-
न्यायं यथागमम् । एवं मन्यते—यद्वातारक्तवत्त्वादिज्ञानमेव कारणं

१ ‘निदानवेदानाग्रेण स्थानसंस्थाननामभिः’ इति पा० । २ ‘व्य-
वस्थाकरणं’ इति योगीन्द्रनाथसेनसंमतः पाठः । ३ ‘स्थानान्तर-
गतश्चापि विकारान् कुरुते बहून्’ इति पा० । ४ ‘यथाज्ञानं’
इति पा०

रोगाणां चिकित्सायामुपकारि, नामज्ञानं तु व्यवहारमात्रप्रयोजनार्थं न स्वरूपेण चिकित्सायामुपकारीति ॥ ४४-४७ ॥

नित्याः प्राणभृतां देहे वातपित्तकफाश्रयः ।

विकृताः प्रकृतिस्था वा तान् बुभुत्सेत पण्डितः ४८

संप्रति वातादिज्ञानेन रोगज्ञानमुद्दिष्टं तेनोपोद्धातेन वातादीनां प्रकृतिस्थानामप्रकृतिस्थानां च लक्षणं वक्तुमाह—नित्या इत्यादि । बुभुत्सेत ज्ञातुमिच्छेत् ॥ ४८ ॥

उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासेष्टा धातुगतिः समा ।

समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्माविकारजम् ॥४९॥

दर्शनं पक्तिरूपमा च क्षुन्ण्णा देहमार्दवम् ।

प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्माविकारजम् ॥ ५० ॥

स्नेहो बन्धः स्थिरत्वं च गौरवं वृषता बलम् ।

क्षमा धृतिरलोमश्च कफकर्माविकारजम् ॥ ५१ ॥

चेष्टेति अविकृता चेष्टा । धातुगतिरिति रसादीनां पोष्यं धातुं प्रति गमनम् । गतिमतामिति पुरीषादीनां बहिर्निःसरताम् । प्रसादः मनःप्रसादः । बन्धः सन्धिबन्धः । स्थिरत्वम् अशैथिल्यम् । गौरवं प्राकृतं शरीरगौरवम् । क्षमा सहिष्णुता । धृतिः मनसोऽचाञ्छत्यम् । क्षमार्दवम् श्लेष्मणः प्रभावात् कियन्ते; एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ ४९-५१ ॥

वाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते ।

कर्मणः प्राकृताद्धानिर्बुद्धिर्वाऽपि विरोधिनाम् ॥५२॥

क्षयलक्षणमाह—वाते इत्यादि । कर्मणः प्राकृतादिति वातादिप्रकृतिकर्मत्वेनोक्तानुसाहदेः । हानिः अपचयः । बुद्धिर्वाऽपि विरोधिनामिति उक्तप्राकृतलक्षणविरोधिनां कर्मणां बुद्धिः; यथा वातक्षये उत्साहविरोधिनां विषादस्य बुद्धिः, पित्तक्षयेऽदशनापक्यादीनां, श्लेष्मक्षये रौक्ष्यादीनां बुद्धिः । इह प्राकृतकर्महानौ सत्यां नावश्यं विरोधिकर्मबुद्धिरत उक्तं—बुद्धिर्वैत्यादि; न ह्यवश्यमुत्साहहानावलपमात्रायां सत्यां विषादो वर्धते, अलोभमन्यूनत्वे वा मनाग्लोभो वर्धते; किंवा, उत्साहाद्यभावानभावमुखेन ज्ञानार्थं 'कर्मणः प्राकृताद्धानि' इत्युक्तं, विषादादिदृष्ट्या तु विधियुक्तेन ज्ञानार्थं 'बुद्धिर्वाऽपि विरोधिनाम्' इत्युक्तम् । यदुच्यते—बुद्धिर्वाऽपि विरोधिनामिति विरोधिदोषाणां, यथा—पित्तबुद्धौ श्लेष्मक्षयो जायते, इत्येवमेतत्, तत्र, यतोऽन्यदोषवृद्धावन्यस्यावश्यं न ह्यपादो भवति, तथाहि सति पित्तबुद्धौ सत्यां सबैदा श्लेष्मक्षयः स्यात्; न च दोषाः परस्परघातका इति प्रागेव प्रतिपादितं; प्रदेक्षान्तरेऽपि दोषाणां स्खलणहानिरेव परं क्षयलक्षणं—“क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं” (सू. अ. १७) इत्यनेनोक्तम् ॥ ५२ ॥

दोषप्रकृतिवैशेष्यं नियतं बुद्धिलक्षणम् ।

दोषाणां प्रकृतिर्हानिर्बुद्धिश्चैवं परीक्ष्यते ॥ ५३ ॥

बुद्धिलक्षणमाह—दोषेत्यादि । प्रकृतिः स्वभावः, तस्य वैशे-

ष्यमाधिक्यं; श्लेष्मणः स्नेहसौख्यमाधुर्यादिर्या प्रकृतिस्तस्या अति-स्निग्धातिशैल्यातिमाधुर्यादिवैशेष्यं बुद्धिलक्षणम् । नियतमिति प्रतिनियतं, यथास्य प्रकृतिलक्षणं तद्वदं सत्तस्यैव बुद्धिलक्षणमित्यर्थः; अन्ये तु निश्चितमित्याहुः ॥ ५३ ॥

तत्र श्लोकाः—

संख्यां निमित्तं रूपाणि शोथानां साध्यतां न च ।

तेषां तेषां विकाराणां शोथान्तास्तांश्च पूर्वज्ञान् ॥५४॥
विधिमेदं विकाराणां त्रिविधं बोध्यसंग्रहम् ।

प्राकृतं कर्म दोषाणां लक्षणं हानिबुद्धिषु ॥ ५५ ॥

वीतमोहुरजोदोषलोभमानमद्रूपहः ।

व्याख्यातवांश्चिशोथीये रोगाध्याये पुनर्वसुः ॥५६॥

इत्यग्निवेशशक्तौ तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोक-
स्थाने त्रिशोथीयो नामाष्टद-

शोऽध्यायः ॥ १८ ॥

संग्रहे शोथानां साध्यतामिति भेषजविशेषसाध्यत्वम्, उप-
शय इत्यर्थः; तच्च 'स्नेहौष्ण्यमर्दनाभ्यां च प्रणश्येत् स च वातिक' इत्युक्तं ज्ञेयम् । न चेति न च साध्यतां, यथा—'यश्च पादामिनिर्दूतः' इत्यादि । तेषां तेषामिति उपजिह्वादिनाम् । शोथान् पूर्वज्ञानित्यभिप्रेतवान् उपजिह्वादेषु पूर्वं शोथो भवति, पश्चादुपजिह्वादिरोगव्यक्तिरिति दर्शयति । अत एव 'थाद्यु संजनयेच्छोथं' इत्युक्त्वा 'जायतेऽस्योपजिह्विका' इत्युक्तम् । बोध्यः बोद्धव्यो विकारप्रकृत्यादिः । तस्य त्रिविधं संग्रहमिति 'तत्साद्विकारप्रकृतीः' इत्याद्युक्तं त्रयम् ॥ ५४-५६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदीपिकाख्यायां सूत्रस्थाने रोगचतुष्टके त्रिशो-
थीयो नामाष्टदशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ऊनर्विशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टोदरीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये प्रोक्तं "व्यवस्थाकरणं तेषां यथास्थूलेषु संग्रहः" (सू. अ. १८) इति, तदनु जिज्ञासायामष्टावुदराणीत्यादि यथास्थूलं संग्रहोऽभिधीयते । अष्टोदरीय इति चार्थपरा संज्ञा ॥ १ ॥ २ ॥

इह खल्वष्टावुदराणि, अष्टौ मूत्राघाताः, अष्टौ क्षीरदोषाः, अष्टौ रेतोदोषाः, सप्त कुष्ठानि, सप्त पिडकाः, सप्त वीरुपाः, पडतीसाराः, षडुदावर्ताः, पञ्च गुल्माः, पञ्च ग्रीहदोषाः, पञ्च कासाः, पञ्च श्वासाः, पञ्च हिकाः, पञ्च तृण्णाः, पञ्च छर्दयः, पञ्च भक्त्यानशनस्थानानि, पञ्च शिरोरोगाः, पञ्च हृद्रोगाः, पञ्च पाण्डुरोगाः, पञ्चोन्मादाः, चत्वारोऽ-

पस्माराः, चत्वारोऽक्षिरोगाः, चत्वारः कर्णरोगाः, चत्वारः प्रतिश्यायाः, चत्वारो मुखरोगाः, चत्वारो ग्रहणीदोषाः, चत्वारो मदाः, चत्वारो मूर्च्छायाः, चत्वारः शोषाः, चत्वारि क्लैब्यानि; त्रयः शोफाः, त्रीणि किलासानि, त्रिविधं लोहितपित्तं; द्वौ ज्वरौ, द्वौ व्रणौ, द्वावायामौ, द्वे शुभ्रस्यौ, द्वे कामले, द्विविधमामं, द्विविधं वातरक्तं, द्विविधान्यशंसि; एक ऊरुस्तम्भः, एकः सन्यासः, एको महागदः; विंशतिः किमिजातयः, विंशतिः प्रमेहाः, विंशतिर्यानिव्यापदः; इत्यष्टचत्वारिंशद्रोगाधिकरणान्यसिन् संप्रहे समुद्दिष्टानि ॥ ३ ॥

उदराभिधानमात्रं पूर्वाध्यायोक्तशेषसामान्यात्; उदराण्युत्प्रेषसामान्याच्छेषप्रमेदा एव ॥ ३ ॥

एतानि यथोद्देशमभिनिर्दिश्यामः—

अष्टावुदराणीति वातपित्तकफसन्निपातद्वीहवच्छिद्रद्वकोदराणि, अष्टौ मूत्रावाता इति वातपित्तकफसन्निपातादश्मरीशर्कराशुकशोणितजाः, अष्टौ क्षीरदोषा इति वैषण्यं वैगन्ध्यं वैरस्यं पैच्छिल्यं फेनसङ्घातो रौक्ष्यं गौरवमतिस्नेहश्च, अष्टौ रेतोदोषा इति तनु शुष्कं फेनिलमश्चेतं पूत्यतिपिच्छलमन्यधातूपहितमवसादि च (१);

सप्त कुष्ठानीति कपालोदुम्बरमण्डलर्षजिह्वपुण्डरीकसिन्धकाकणानि, सप्त पिडका इति शराविका कच्छपिका जालिनी सर्षप्यलजी विनता विद्रवी च, सप्त विसर्पा इति वातपित्तकफाश्रिकर्दमकग्रन्थिसन्निपाताख्याः (२);

षडतीसारा इति वातपित्तकफसन्निपातभयशोकजाः, षड्दावर्ता इति वातमूत्रपुरीषशुकच्छर्दिश्वथुजाः (३);

पञ्च गुल्मा इति वातपित्तकफसन्निपातशोणितजाः, पञ्च घ्नीहदोषा इति गुल्मेर्व्याख्याताः, पञ्च कासा इति वातपित्तकफक्षतक्षयजाः, पञ्च श्वासा इति महोर्ध्वच्छिन्नतमकशुद्राः, पञ्च हिक्का इति महती गम्भीरा व्यपेता शुद्राऽश्वाजा च, पञ्च तृष्णा इति वातपित्तमक्षयोपसर्गात्मिकाः, पञ्च लृढ्य इति द्विष्टार्थसंयोगजा वातपित्तकफसन्निपातोद्रेकोत्थाश्च, पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानीति वातपित्तकफसन्निपातद्वेषाः, पञ्च शिरोरोगा इति पूर्वोद्देशमभिसमस्य वातपित्तकफसन्निपातकिमिजाः, पञ्च

हृद्रोगा इति शिरोरोगेर्नैर्वाख्याताः, पञ्च पाण्डुरोगा इति वातपित्तकफसन्निपातमृद्वक्षणाः, पञ्चोन्मादा इति वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमिताः (४);

चत्वारोऽपस्मारा इति वातपित्तकफसन्निपातनिमिताः, चत्वारोऽक्षिरोगाश्चत्वारः कर्णरोगाश्चत्वारः प्रतिश्यायाश्चत्वारो मुखरोगाश्चत्वारो ग्रहणीदोषाश्चत्वारो मदाश्चत्वारो मूर्च्छाया इत्यपस्मारिव्याख्याताः, चत्वारः शोषा इति साहससन्धारणक्षयविषमशनजाः, चत्वारि क्लैब्यानीति वीजोपघाताङ्गजभङ्गाजरायाः शुक्रक्षयाच्च (५);

त्रयः शोथा इति वातपित्तश्लेष्मनिमिताः, त्रीणि किलासानीति रक्ततान्मशुक्लानि, त्रिविधं लोहितपित्तमिति ऊर्ध्वभागमधोभागमुपयभागं च (६);

द्वौ ज्वराविति उष्णामिप्रायः शीतसमुत्थश्च शीताभिप्रायश्चोष्णसमुत्थः, द्वौ व्रणाविति निजश्चागन्तुजश्च, द्वावायामाविति बाह्याश्चान्तरश्च, द्वे शुभ्रस्याविति वाताद्वातकफाच्च, द्वे कामले इति कोष्ठाश्रया शाखाश्रया च, द्विविधग्राममिति अलसको विसृजिका च, द्विविधं वातरक्तमिति गम्भीरमुत्तानं च, द्विविधान्यशंसीति शुष्काण्यार्द्राणि च (७);

एक ऊरुस्तम्भ इत्यामत्रिदोषसमुत्थः, एकः सन्यास इति त्रिदोषात्मको मनःशरीराधिष्ठानः, एको महागद इति अतत्त्वाभिनिवेशः (८);

विंशतिः किमिजातय इति यूका पिपीलिकाश्चेति द्विविधा वहिर्मलजाः, केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातरश्चेति षट् शोणितजाः, अन्वादा मद्रावेष्टा हृदयादाश्चुरवो दर्भपुष्पाः सौगन्धिका महागुदाश्चेति सप्त कफजाः, कर्करका मकरका लेलिहाः सशूलकाः सौसुरादाश्चेति पञ्च पुरीषजाः; विंशतिः प्रमेहा इत्युदकमेहश्चशुबालिकारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसामेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च शनैर्मेहश्च सिकतामेहश्च लालामेहश्चेति दश श्लेष्मनिमिताः, क्षारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मजिष्ठामेहश्च हरिद्रामेहश्चेति षट् पित्तनिमिताः, वसामेहश्च मज्जामेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति चत्वारो वातनिमिताः, इति विंशतिः प्रमेहाः; विंशतिर्यानिव्यापद इति वातिकी पैत्तिकी श्लेष्मिकी सान्निपातिकी चेति चतस्रो दोषजाः, दोषद्वयसंसर्गप्रकृतनिर्देशैरवशिष्टाः षोडश निर्दिश्यन्ते, तद्यथा—रक्तयोनिश्चारजस्का चाचरणा चातिचरणा च प्राक्चरणा चोपश्रुता च परिश्रुता चोदावर्तिनी च

कारिणी च पुत्रघ्नी चान्तर्मुखी च सूचीमुखी च शुष्का च वामिनी च षण्ढयोनिश्च महायोनिश्चेति विंशतिर्योनिव्यापदो भवन्ति (९);

केवलश्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति।३।

इहैकादिसंख्यापरित्यागादष्टसंख्याग्रहणमादौ कृतम्, अष्टसंख्याया बहुत्वेन प्राधान्यात्; विंशतिसंख्यमेहादीनामूतविंशत्यायधःसंख्यासुपूर्वाप्राप्त्यभावात् कृतः प्रथमं निवेशः। यद्यपि चिकित्सितेऽष्टादश कुष्ठानि, तथाऽपीह महाकुष्ठमभिप्रायेण सतोच्यन्ते। षड्द्वार्वर्ती इत्यत्र नवेगान्धारणीयोक्त्यायेनोच्चारदिनरोधजादय उदावर्ती इहोच्यन्ते। गुल्मैर्वाख्याता इति यथा गुल्मभेदास्तथा ग्रीहदोषाः। पञ्च तृण्येति संभोजनहेहादिजनितानामपि वातादिजास्त्रेवावरोधात्। स्थानमिव स्थानं कारणं; तेन, अनशनस्थानान्यरोचकानि; अनेन कारणेन कार्याण्यरोचकानि लक्ष्यन्ते; तेन रोगसंग्रहे कारणाभिधानमन्याय्यमिति न भवति। पूर्वोद्देशमभिसमस्येति कियन्तःशिरसीये विस्तरोक्तान् संक्षिप्य; किंवा कियन्तःशिरसीय एव “अर्धोवभेदको वा स्यात्” (सू. अ. १७) इत्याहुदिष्टानभिसमस्य परित्यज्य शिरस्त्रेव रुजारूपा ये पञ्च त उच्यन्ते। ‘साहसं सन्धारणं क्षयो विषमाशनम्’ इति पाठे कारणेन कार्यं चतुर्विधः शोष उच्यते। द्वौ ज्वरावित्यादौ शीतसमुत्पत्त्येवैवोष्णमिप्रायता लब्धा, यतो निदानमिपरीतमिच्छति ज्वरी; तदिहोष्णमिप्रायताविशेषणं शीतर्तुसमुत्पत्त्येन पैत्तिकस्यापि ज्वरस्य शीतसमुत्पत्त्यनिरासार्थम्; एवं शीताभिप्रायेऽपि वाच्यम्। द्विविधमाममिति आमविषस्य त्रिविधकुक्षीये वक्ष्यमाणस्यालसक एवान्तर्भावात्; अन्ये त्वामविषस्य विषत्वेनान्यविषतन्त्रविषयत्वादिहाग्रहणमिति ब्रुवते। अतत्त्वामिनिवेशो मानसो विकारः, स च सर्वसंसारिदुःखहेतुतया गद इत्युच्यते। किमीणां संज्ञा प्रायो रुढा ज्ञातव्या। पिपीलिका लिख्याः। दोषस्य दूष्येण रक्तादिना संसर्गो दोषदूष्यसंसर्गः, प्रकृतिः कारणम्; तत्र दोषदूष्यसंसर्गनिर्देशेन रक्तयोऽन्यदयः, प्रकृतिनिर्देशेन प्राक्चरणादयो योनिव्यापत्तिचित्सितं वीक्ष्य व्याकृतव्याः। अत्र मदा एव मदास्यरूपतां यान्तीति कृत्वा मदास्ययाः प्रथङ्कोकाः। इह चोक्तानां रोगाणां यद्यपि प्रकारान्तरेणान्यथाऽपि संख्या भवति; तथा हि—अष्टौ ज्वराः, द्वावुन्मादौ निजगन्तुकभेदेनेत्यादि, तथाऽपि प्रधानविवक्षया एत एव भेदा गृहीताः; प्राधान्यं च स्वाधिकारे रोगाणामनुसरणीयम् ॥ ४ ॥

सर्वे एव निजा विकारा नान्यत्र वातपित्तकफेभ्यो निर्वर्तन्ते, यथाहि—शकुनिः सर्वं दिवसमपि परितप्तन् खां छायां नातिवर्तते, तथा खधातुवैषम्यनिमित्ताः सर्वे विकारा वातपित्तकफाच्चातिवर्त-

न्ते। वातपित्तश्लेष्मणां पुनः स्थानसंस्थानप्रकृतिविशेषानभिसमीक्ष्य तदात्मकानपि च सर्वविकारांस्तानेवोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः ॥ ५ ॥

संप्रत्यष्टोद्देशदीनां तथा वक्ष्यमाणानां महारोगे तथाऽनुकानामिह तन्त्रे रोगाणां निजानां वातपित्तश्लेष्माण एव व्यक्ताः समस्ता वा कारणं भवन्तीत्येतद्रूपं रोगाणां चिकित्सोपयोगि सूत्रं दर्शयितुमाह—सर्वे इत्यादि। सर्वे इत्युक्ता अनुक्ताश्च। यथाप्यागन्तुष्वपि दोषसंबन्धो न व्यभिचरति, तथाऽप्यागन्तौ रोगे दोषापेक्षया न चिकित्सेत्यागन्तुष्युदासार्थं निजा इत्युक्तम्। स्वशब्देनागन्तुकृतं धातुवैषम्यं निराकरोति। ननु, यदि वातादिजन्या एव सर्वविकारास्तत् किमर्थमन्यथाऽप्युदासदयः ग्रीहजत्वादिभिर्निर्दिश्यन्त इत्याह—वातपित्तेत्यादि। स्थानं रसादयो वत्स्यादयश्च, संस्थानम् आकृतिर्लक्षणमिति यावत्, प्रकृतिः कारणम्, एषां विशेषानभिसमीक्ष्य तांस्तु उपदिशन्तीति ‘अष्टातुदराणि’ इत्येवमाद्युपदिशन्ति। तदात्मकानपीति वातादिजनितानपि। तत्र, स्थानविशेषादुपदेशो यथा—ऊरुस्तम्भरक्तयोनिकामत्याग्रभृतयः; संस्थानविशेषात् पिङ्गकागुल्मप्रभृतयः; प्रकृतिविशेषाच्छ्लेष्मलीहोदरप्रभृतयः। अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—यतस्तानेवेति वातादिजानेवेति व्यपदिशन्ति; तदात्मकानपीति यथोक्ताद्यादिसंख्यायुक्तानपि। यद्यपि ग्रीहादिकारणान्तरेण निष्ठा अपि रोगास्तथाऽपि वातादिस्थानजन्यत्वेन तथा वातादिलक्षणयुक्तत्वेन तथा वातादिकारणजातत्वेन वातादिजा एव सर्वविकारा इति वाक्यार्थः ॥ ५ ॥

भवतश्चात्र—

खधातुवैषम्यनिमित्ता ये

विकारसंज्ञा बहवः शरीरे।

न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य

आगन्तवस्त्वेव ततो विशिष्टाः ॥ ६ ॥

अमुमेवार्थं श्लोकेनाह—खधातुवित्यादि। स्वशब्दोऽत्रे वक्ष्यमाणशरीरापेक्षः; तेन शरीरधातुवैषम्यं गृह्यते, मानसं तु प्रतिलिख्यते। धातवश्च न खरूपेण रोगकारणमिति वैषम्यपदं कृतम्। आगन्तवो हि रोगा अभिघातज्वरादयो धातुवैषम्यजा भवन्ति, अतस्तदुदासार्थं निमित्तपदम्; आगन्तुषु वैषम्यं विद्यमानमपि कारणत्वेन न व्यपदिश्यते, अप्रधानत्वात्; किंवागन्तुरेव लग्नुदादिप्रहारस्तत्र चिकित्साविशेषप्रयोजकः कारणं, निजे तु वैषम्यमेव चिकित्साप्रयोजकम्। निमित्तजा इति च खधातुवैषम्यपदस्य कर्मधारयत्वेन, बहुव्रीहिपक्षे त्वनर्थकमेव स्यात्। विकारसंज्ञा इति ‘अष्टातुदराणि’ इत्यादयः। बहुवचनेनैव बहुत्वे लब्धे पुनः ‘बहवः’ इति वचनं बहुवचनस्य त्रिवचनान्नैव चरि-

१ ‘समुत्थानस्थानसंस्थानवेदानवर्गनामप्रभावचिकित्सितप्रकृतिविशेषानभिसमीक्ष्य’ इति पा०।

१ ‘गृह्यन्ते’ इति पा०। २ ‘सर्वां दिशोऽपि’ इति पा०।

तार्थत्वनिषेधार्थम् । न ते पित्तकफानिलेभ्यः प्रथगिति पित्तकफानिला एव ते दूष्यादिविशेषभाज इत्यर्थः । इह पित्तमादौ कृतं छन्दोऽनुरोधात् ; किंवा प्राधान्यानिबन्धनापत्तात् कृतम् । अत्र च धातुवैषम्यमात्रं विकारो भोक्तः, तस्य वातादिवैषम्यरूपत्वेन सिद्धत्वादेव ; यस्तु धातुवैषम्यविशेषो धातुवैषम्यजातो ज्वरादिरूपः, स इह शिष्यं प्रति विकृतवाताद्यभेदेन प्रतिपाद्यते । तत इति पूर्वोक्तविकारसंघातः । विशिष्टा इति पित्तकफानिलव्यतिरिक्ताः ॥ ६ ॥

आगन्तुरन्वेति निजं विकारं
निजस्तथाऽऽगन्तुमपि प्रवृद्धः ।

तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सम्यग्
ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥ ७ ॥

संप्रति मिश्रयोजिजागन्वोः संबन्धमाह—आगन्तुरित्यादि । निजं प्रथमसमुत्पन्नं विकारमागन्तुर्भूतादिजन्यो विकारः अन्वेति अनुगतो भवति, यथा—दोषज एव ज्वरं उन्मादो वा पश्चाद्भूत-निवेशोऽपि भवति ; तथाऽऽगन्तुमुत्पन्नमभिधातजं ज्वरं भूतजं चोन्मादं पश्चाद्भूतमासाय निजोऽपि तत्र दोषलक्षणलक्षितो गदो भवति । ‘अपि प्रवृद्धः’ इति वचनेन आगन्तव्यवस्थायामपि निजदोषो बृद्धोऽस्त्येव, परं प्रवृद्धोऽसौ न भवति खलक्षणकर्तृत्वेनेति दृश्यते । अपिशब्देन निजस्य निजेन तथाऽगन्तोरप्यागन्तुनाऽनुबन्धः सूच्यते । अत्र निजागन्तोरनुबन्धे कार्यमाह-तत्रैत्यादि । अनुबन्धः पश्चात्कालजातः । प्रकृतिः मूलभूतः । सम्यग्ज्ञातत्वेति बलवत्त्वाल्लवत्त्वादित्यादि ; किंवा, अनुबन्धः अप्रधानः, प्रकृतिः अनुबन्धः प्रधानमित्यर्थः । यदुक्तं—‘खतञ्चो व्यक्तिल्लो यथोक्तसमुत्थानप्रशमो भवत्यनुबन्धः, अतो विपरीतस्त्वनुबन्धः’ (वि. अ. ६) इति ॥ ७ ॥

तत्र श्लोकौ—

विंशकाश्चैककाश्चैव त्रिकाश्चोक्तास्त्रयस्त्रयः ।
द्विकाश्चाष्टौ, चतुष्काश्च दश, द्वादश पञ्चकाः ॥ ८ ॥
चत्वारश्चाष्टका वर्गाः, पट्को द्वौ, सप्तकास्त्रयः ।
अष्टोदरीये रोगाणां रोगाध्याये प्रकाशिताः ॥ ९ ॥

इत्यश्विवेशकृते तन्वे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने-
ऽष्टोदरीयो नामोन्विंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितार्थां चरकतात्पर्याख्यायामा-
युर्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने रोगचतुष्केऽष्टोदरीयो
नामोन्विंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातो महारोगाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्याह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वं सामान्येन वातादिजन्या गदा उक्ताः, ‘संप्रत्यवशिष्टान् केवलवातादिजन्यान्भिधातुं महारोगाध्यायोऽभिधीयते ॥ १॥ २॥

चत्वारो रोगा भवन्ति—आगन्तुवातपित्तश्लेष्म-
निमित्ताः, तेषां चतुर्णामपि रोगाणां रोगत्वमेकविधं
भवति, रुक्कसामान्यात् ; द्विविधा पुनः प्रकृतिरेवाम्,
आगन्तुनिजविभागात् ; द्विविधं चैवामधिष्ठानं,
मनःशरीरविशेषात् ; विकाराः पुनरपरिसंख्येयाः,
प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनविकल्पविशेषापरिसंख्येय-
त्वात् ॥ ३ ॥

आगन्तोरुक्तस्यापि त्रिशोथीये पुनरिह विशेषेण लक्षणाद्यभि-
धानार्थमभिधानम् । प्रकृतिरिह स्वभावः । मनःशरीरविशेषादिति
आगन्तोरपि मनः शरीरं चाधिष्ठानम्, एवं निजस्यापि ; आग-
न्तुप्रहणेन च मानसोऽपि कामादिर्गृह्यते । एवं चतुर्विधत्वादिति
प्रतिपाद्य पुनः प्रकारान्तरेणापरिसंख्येयतां रोगानामाह—
विकारा इत्यादि । पुनरिति वक्ष्यमाणप्रकारान्तरेण । प्रकृतिः
प्रत्यासन्नं कारणं वातादि, अधिष्ठानं दूष्यं, लिङ्गानि लक्षणानि,
आयतनानि बाह्यहेतवो दुष्टाहाराचाराः ; एषां विकल्परूपो विशेषो
विकल्पविशेषः, तेषामपरिसंख्येयत्वादिति । अत्र दोषाः संसर्गा-
शाश्विकत्वादिभिरसंख्येयाः, दूष्यास्तु शरीरावयवा अपुष्पाः
परस्परमेलकेन विभज्यमाना असंख्येयाः, लिङ्गानि कृत्स्नविकार-
गतास्त्यसंख्येयान्येव, आविष्कृतानि तु तन्त्रे कथितानि, हेत-
वश्चावान्तरविशेषादसंख्येयाः प्रत्यक्षा एव । केचित्तु पुनः ‘एषां
विकाराः’ इति पठन्ति, स तु पाठो नानुमतस्तान् ; यदि च
स्यात्तदा देहमनःप्रत्ययमर्शकम् ‘एषाम्’ इति पदं, बहुवचनं तु
मनःशरीरयोर्बहुत्वविवक्षया ॥ ३ ॥

मुखानि तु खल्वगन्तोरनखदशनपतनाभिचारा-
भिशापाभिपङ्कामिघातव्यध्वन्धनवेधेन पीडनरज्जु-
दहनशस्त्राशनिभूतोपसर्गादीनि, निजस्य तु मुखं
वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यम् ॥ ४ ॥

मुखानि कारणानि ; यथा ‘रजस्त्रागमनमलक्ष्मीमुखानाम्’
(सू. अ. २५) इति ॥ ४ ॥

द्वयोस्तु खल्वगन्तुनिजयोः प्रेरणमसत्येन्द्रि-
यार्थसंयोगः, प्रज्ञापरधाः, परिणामश्चेति ॥ ५ ॥

१ ‘महत्त्वं चास्य पूर्वोभ्यावापेक्षया, न तु महाबाससाध्यानां रोगा-
णामभिधायाकोऽध्यायो महारोगाध्यायः’ इति शिवदाससेनः ।
२ ‘मनःशरीरभेदात्’ इति पा० । ३ ‘प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनवेद-
नाविकल्पनामपरिसंख्येयत्वात्’ इति पा० । ४ ‘मनःशरीरभेदादिति’
इति पा० । ५ ‘पुनःशब्दः पूर्वोक्तेर्भावापेक्षया’ इति शिवदाससेनः ।

भरणमिति कारणम्, अनेकार्थत्वाद्वात्तुम् ॥ ५ ॥

सर्वेऽपि तु खल्वेतेऽभिप्रवृद्धाश्चत्वारो रोगाः परस्परमनुबध्नन्ति, न चान्योन्येन सह सन्देहमापद्यन्ते ॥ ६ ॥

अनुबध्नन्ति अनुगच्छन्ति । न सन्देहमापद्यन्त इति न सन्देहविषयतामापद्यन्ते; मिश्रीभूता अपि प्रतिलिखन्ति भिन्नैर्लक्षणैर्भेदेन ज्ञायन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आगन्तुर्हि व्याध्यापूर्वं समुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापद्यति; निजे तु वातपित्तश्लेष्माणः पूर्वं वैषम्यमापद्यन्ते जघन्यं व्यथामभिनिवर्तयन्ति ॥ ७ ॥

आगन्तुर्निजयोर्भेदकं लक्षणमाह—आगन्तुर्ह्यस्यादि । आगन्तुस्त्वसः सत्, व्याध्यापूर्वमिति पीडां प्रथमं कृत्वा, पश्चाद्वेषाणां वैषम्यमिति दोषवैषम्यलक्षणमुक्तं; खल्लक्षणकारकं तु वैषम्यमागन्तोरदितः प्रभृति विषयानामप्यकिंचित्करमिति भावः ॥ ७ ॥

तेषां त्रयाणामपि दोषाणां शरीरे स्थानविभाग उपदेक्ष्यते; तद्यथा—वस्तिः पुरीषाधानं कटिः सक्थिनी पादावस्थीनि पक्षाशयश्च वातस्थानानि, तत्रापि पक्षाशयो विशेषेण वातस्थानं; स्वेदो रसो लसीका रुधिरमासाशयश्च पित्तस्थानानि, तत्राप्यामाशयो विशेषेण पित्तस्थानम्; उरः शिरो ग्रीवा पर्वाण्यामाशयो मेदश्च श्लेष्मस्थानानि, तत्राप्युरो विशेषेण श्लेष्मस्थानम् ॥ ८ ॥

आगन्तुर्निजयोर्भेदकं लक्षणमभिधाय निजविकारकराणां वातादीनां भेदज्ञानार्थमाह—तेषामित्यादि । पुरीषाधानं पक्षाशयः । यद्यपि प्राणादिभेदमिच्छस्य वायोः पृथगेव स्थानानि वक्ष्यति; यथा—“स्थानं प्राणस्य शीर्षोरःकैष्ठजिह्वासनासिकाः” (चि. अ. २८) इत्यादि; तथाऽपीदं वैशेषिकं स्थानं हेतुं, यतोऽत्र प्रायो वातविकारा भवन्ति, भूताश्च दुर्ज्ञेयाः; अत्र च विजिते वाते सर्ववातविकारावजय इति । लसीका उदकस्य पिच्छाभागः । पित्तस्थानेषु आमाशय इति आमाशयाधोभागः, श्लेष्मस्थानेष्वामाशय आमाशयोर्ध्वभागः ॥ ८ ॥

सर्वेशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणः सर्वेऽस्मिच्छरीरे कुपिताकुपिताः शुभाशुभानि कुर्वन्ति—प्रकृतिभूताः शुभान्युपचयबलवर्णप्रसादादीनि, अशुभानि पुनर्विकृतिमापन्ना विकारसंज्ञकानि ॥ ९ ॥

१ ‘एते चागन्तवो दोषाश्च परस्परं संसृज्यन्त इत्याह—सर्वेऽपीत्यादि । अनुबध्नन्ति अनुगच्छन्ति । ननु, यदा तेषां परस्परसंसृज्यता संसृज्योः क्षीरनीरयोरिव भेदेन ज्ञानं न स्यात्, तथा च तद्विशेषज्ञाननिवन्मन्त्रिकित्साविशेषोऽपि न संभवतीत्याह—न चेत्यादि’ इति शिवदाससेनः । २ ‘स्थानविभागमनुव्याख्यास्यामः’ इति पा० । ३ ‘कर्णजिह्वासनासिकाः’ इति पा० ।

तत्र विकाराः सामान्यजा, नानात्मजाश्च । तत्र सामान्यजाः पूर्वमेष्टोदरीये व्याख्याताः, नानात्मजांस्त्विहाध्यायेऽनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—अशीति-वातविकाराः, चत्वारिंशत् पित्तविकाराः, विंशतिः श्लेष्मविकाराः ॥ १० ॥

तत्रादौ वातविकारानुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—नखभेदश्च, विपादिका च, पादशूलं च, पादभ्रंशश्च, पादसुप्तता च, वातखुट्टता च, गुल्फग्रहश्च, पिण्डकोद्वेष्टनं च, गृध्रसी च, जानुभेदश्च, जानुविश्लेषश्च, ऊरुस्तम्भश्च, ऊरुसादश्च, पाङ्गुल्यं च, गुदभ्रंशश्च, गुदातिश्च, वृषणाक्षेपश्च, शोफस्तम्भश्च, वङ्गुणानाहश्च, श्रोणिभेदश्च, विट्भेदश्च, उदावर्तश्च, खड्गत्वं च, कुञ्जत्वं च, वामनत्वं च, त्रिकग्रहश्च, पृष्ठग्रहश्च, पादावर्धमदश्च, उदरावेष्टश्च, हन्मोहश्च, हृद्रवश्च, वक्षोद्वर्धश्च, वक्षउपरोधश्च, वक्षस्तोदश्च, बाहुशोषश्च, ग्रीवास्तम्भश्च, मन्यास्तम्भश्च, कण्ठोद्धंसश्च, हँसुभेदश्च, ओष्ठमेदश्च, अक्षिभेदश्च, दन्तमेदश्च, दन्तशैथिल्यं च, मूकत्वं च, वाक्सङ्गश्च, कषायास्यता च, मुखशोषश्च, अरसज्ञता च, घ्राणनाशश्च, कर्णशूलं च, अशब्दश्रवणं च, उच्चैःश्रुतिश्च, बाधिर्यं च, वर्मस्तम्भश्च, वर्मसङ्कोचश्च, तिमिरं च, अक्षिशूलं च, अक्षिव्युदासश्च, भ्रूव्युदासश्च, शङ्खभेदश्च, ललाटभेदश्च, शिरोरुक् च, केशभूमिसफुटनं च, अर्दितं च, एकाङ्गरोगश्च, सर्वाङ्गरोगश्च, पक्ष्वपश्च, आक्षेपकश्च, दण्डकश्च, तमश्च, भ्रमश्च, वेपथुश्च, जुम्भा च, हिक्का च, विपादश्च, अतिप्रलापश्च, रौक्ष्यं च, पारुष्यं च, श्यावारुणावभासता च, अस्वप्नश्च, अनवस्थितचित्तत्वं च; इत्यशीतिर्वातविकारा वातविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः ॥ ११ ॥

सामान्यजा इति वातादिभिः प्रत्येकं मिलितैश्च ये जन्यन्ते । नानात्मजा इति ये वातादिभिर्द्वौषान्तरासंयुक्तेर्जन्यन्ते । विपादिका पाणिपादस्फुटनम् । पादभ्रंशः पादस्यारोपविषयदेशादन्यत्र पतनम् । सुप्तिः पादयोर्निष्क्रियत्वं स्पशज्ञता वा । वातखुट्टता ‘चाङ्गु’ इति प्रसिद्धः । गृध्रसीशब्देन गृध्रसीशूलं गृह्यते । ऊरुस्तम्भेन च ऊरुस्तम्भनमात्रं वातजन्यत्वेन गृह्यते ।

१ ‘तत्रादित एव’ इति पा० । २ ‘वृषणोक्षेपश्च’ इति पा० ।

३ ‘कुञ्जत्वं’ इति पाठः केषुचित्सुक्तकेषु नोपलभ्यते । ४ ‘उन्मादश्च’ इति पा० । ५ ‘वक्षोवर्धश्च’ इति पा० । ६ ‘हनुस्तम्भ’ इति अष्टाङ्गसंग्रहे पाठः । ७ ‘ताडभेद’ इति अष्टाङ्गसंग्रहे पाठः । ८ मूकत्वं च, गदरत्वं च’ इति पा० । ९ ‘उच्चैःश्रवणं’ इति पा० । १० ‘पक्षवपश्च’ इति केषुचित्सुक्तकेषु नोपलभ्यते । ११ ‘भ्रमं’ इति पा० । १२ ‘ग्लानिः’ इति अष्टाङ्गसंग्रहे पा० ।

एवं कर्णाक्षिशूलयोः शूलमात्रम् । वातजातीसाररेऽपि विद्भमेदो वातजः । एवं च न रुध्रस्याहीनां सामान्यजत्वं, यथोक्तोऽस्य केवलवातजस्यत्वात् । उदरस्यावेष्टनमिवोदरवेष्टः । अशब्द-श्रवणं शब्दभावेऽपि शब्दश्रवणम् । उच्चैःश्रुतिः तारस्वरमा-श्रवणम्, अल्पशब्दस्य तु सर्ववैवाश्रवणम् । बाधिर्यं शब्द-मात्रस्यैवाश्रवणम् । तिमिरं तु वातजमेव, दोषान्तरसंबन्धस्त-त्रानुबन्धरूपः । एकाङ्गरोगः सर्वाङ्गरोगश्चेति ज्वरादिषु उष्णत्व-शीतत्वादीनां कदाचिदेकाङ्गव्यापकत्वेनैकाङ्गरोगः, तेषामेव कदाचित् सर्वाङ्गव्यापकत्वेन सर्वाङ्गरोगः; दोषान्तरसंबन्धेऽपि व्याप्यव्याप्ती वातकृते एव, 'वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्षन्ति मेषवत्' इति वचनात् । तथा भ्रमश्च वातिकः स्मृतिमोह-रूपः । अत्र कस्यपिदृश्यस्य पादादेः शूलादयोऽभिहिता न हस्तादीनां; तत्र येऽभिहितास्ते प्रधानभूताः प्रायोभाविन्वेन, अनुक्तास्तु वातविकाराणामपरिसंख्येत्येवनेन ग्राह्याः ॥ ९-११ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु वातविकारेषूपेक्ष्यन्वेषु चा-नुकेषु वायोरिदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च ख-लक्षणं, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहा वा-तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः; तद्यथा—रौक्ष्यं शैत्यं लाघवं वैशद्यं गतिरभूतत्वमनवस्थितत्वं चेति वायोरात्मरूपाणि; एवंविधत्वाच्च वायोः कर्मणः खलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमावि-शतैः; तद्यथा—संस्रंस्रस्यवाससङ्गमेदसादहर्षत-र्षकर्मपवर्तचालतोद्व्यथाचेष्टादीनि, तथा खरपरुष-विशदशुषिरारुणवर्णकषायविरसमुखावश्लेषशूल-सुप्तिसङ्कोचनस्तम्भनखज्जतादीनि च वायोः कर्माणि; तैरन्वितं वातविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १२ ॥

वायोरिदमिच्छादौ वायोरिदमात्मरूपं स्वरूपम् । अपरिणा-मीति सहजसिद्धं नान्योपाधिकृतमित्यर्थः । कर्मणश्चेति विदुः-तस्य वायोः कर्मणः । खलक्षणमिति आत्मीयं लक्षणम् । अत्राप्य-परिणामीति संबन्धते; अपरिणामीति पित्तश्लेष्मसंबन्धनिरपेक्षं, न तु शरीरावयवानपेक्षमिति; एत-तं शरीरावय-वमाविशतः' इति; अत एव च संसारीनां शरीरावयवापेक्ष-त्वेन न सर्वदा भावः । एवं च पित्तश्लेष्मणोरपि चात्सरूपादि व्याख्येयम् । अमूर्तत्वमिति अदृश्यत्वम् । एवंविधत्वादिति रौक्ष्या-

दियुक्तत्वाद्योरेति संबन्धः । संस्रंस्रः किञ्चित्स्थानचलनम्, अंशस्तु दूरगतिः । व्यासः विस्तरणम् । हर्षः वायोरनवस्थि-तत्वेन प्रभावाद्वा क्रियते । वर्तुलीकरणं वर्तः । चालः स्पन्दः । रसवर्णौ वायुना रसवर्णरहितेनापि प्रभावात् क्रियेते ॥ १२ ॥

तं मधुरास्मल्लवणस्निग्धोष्णैरुपक्रमैरुपक्रमेत, स्ने-हस्वेदास्थापनानुवासननस्तः कर्मभोजनाभ्यङ्गोत्साद-नपरिषेकादिभिर्वातहरैर्मोत्रां कालं च प्रमाणीकृत्य; तत्रास्थापनानुवासनं तु खलु सर्वत्रोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः, तद्व्यादित एव पक्काशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं वातमूलं छिनत्ति; तत्रावजितेऽपि वाते शरीरान्तर्गतता वात-विकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा वनस्पतेर्मूले छिन्ने स्कन्धशाखाप्ररोहकुसुमफलपलाशादीनां नि-यतो विनाशस्तद्वत् ॥ १३ ॥

प्रस्तावागतत्वेन चिकित्सासूत्रमाह—तं मधुरेखादि । अहित एवेति शीघ्रमेव । केवलं वैकारिकमिति सकलविकार-कारकम् ॥ १३ ॥

पित्तविकाराश्चत्वारिंशतमत ऊर्ध्वमनुव्याख्या-स्यामः—ओषधश्च, द्रोणश्च, दाहश्च, द्रव्युश्च, धूम-कश्च, अम्लकश्च, विदाहश्च, अन्तर्दाहश्च, अंसदाहश्च, ऊष्माधिक्यं च, अतिस्वेदश्च (अङ्गस्वेदश्च), अङ्ग-गन्धश्च, अङ्गावर्द्धनं च, शोणिततङ्गेदश्च, मांसङ्गे-दश्च, त्वग्दाहश्च, (मांसदाहश्च), त्वगवर्द्धनं च, च-र्मद्वलं च, रक्तकोष्ठश्च, रक्तविस्फोटश्च, रक्तपित्तं च, रक्तमण्डलानि च, हरितत्वं च, हारिद्रत्वं च, नीलिका च, कक्षा(क्ष्या)च, कामला च, तिकास्यता च, लोहितगन्धास्यता च, प्रीतिमुखाता च, तृष्णा-धिक्यं च, अरुतिश्च, आस्यविपाकश्च, गलपाकश्च, अक्षिपाकश्च, गुदपाकश्च, मेढूपाकश्च, जीवादानं च, तमःप्रवेशश्च, हरितहरिद्रनेत्रमृगवर्चस्त्वं च, इति चत्वारिंशत्पित्तविकाराः पित्तविकाराणा-मपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः ॥ १४ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु पित्तविकारेषूपेक्ष्यन्वेषु चा-नुकेषु पित्तस्येदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च ख-लक्षणं, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहाः पि-त्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः; तद्यथा—औ-ष्ण्यं तैर्दृश्यं द्रवत्वमनतिस्नेहो वर्णश्च शुक्लारुणवर्जो

१ 'एवंविधत्वाच्च कर्मणः खलक्षणमिदमस्य भवति' इति पा० ।

२ 'ननु वायोरदृश्यत्वेन तत्र रौक्ष्यादयो गुणास्तथा वक्ष्यमाणसंसा-दीनि च कर्माणि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यन्ते, तत् कथमेतानि वायोरात्म-रूपाणि ? इत्यत आह—तं तं शरीरावयवमाविशत इति । एतेन यद्यपि वायोरेते गुणास्तथा यतानि कर्माणि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यन्ते तथाऽपि यं यं शरीरावयवमाविशत विदुःतो वायुस्तत्र तत्र रौक्ष्यादिकं संसा-दिकं च दृष्ट्वा वायोरेपि बहुगुणकर्मभोगित्यवधारयते, तत्तदवयवगतरो-क्ष्यादीनां विदुःतवायुसंबन्धान्वयवगतिरिकापिष्ठानादिति भावः' इति शिवदाससेनः । ३ 'कम्पावमर्द' इति पा० ।

१ 'सकलशरीरविकारकारणं' इति पा० । २ 'अङ्गदाहश्च' इति पा०, 'अङ्गदाहश्च' इति केषुचित्पुस्तकेषु न पठ्यते । ३ 'अवयवसदनं' इति अष्टाङ्गसंहिता पा० । ४ 'मांसदाहश्च' इति केषुचित्पुस्तकेषु न पठ्यते । ५ 'चर्मवर्द्धनं च' इति पा० । ६ 'जीवादानं जीवन-हेतुवायुरूपशोणितनिर्गमः' इति शिवदाससेनः ।

गन्धश्च विस्त्रो रसौ च कटुकाम्लौ सरत्वं च पित्त-
स्यात्मारूपाणि; एवंविधत्वाच्च पित्तस्य कर्मणः खल-
क्षणमिदमस्य भवति तं शरीरावयवमाविशतः;
तद्यथा—दाहौष्ण्यपाकस्वेदक्लेदकोथकण्डूस्त्रावरागा
यथाश्च च गन्धवर्णरसाभिनिर्वर्तनं पित्तस्य कर्मा-
णि; तैरन्वितं पित्तविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १५ ॥

तं मधुरतिकृष्णयशीतैरुपकर्मैरुपक्रमेत स्नेह-
विवेकप्रदेहपरिषेकाभ्यङ्गादिभिः पित्तहरैर्मात्रां कालं
च प्रमाणीकृत्य; विरेचनं तु सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते
प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः; तद्ध्यादित एवामाश-
यमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं पित्तमूलमपकर्षति,
तत्रावजिते पित्तेऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः
प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथाऽग्नौ व्यपोढे केवलमग्निगृहं
शीतीभवति तद्वत् ॥ १६ ॥

श्लोषः पार्श्वस्थितेनैव वह्निना पीडा । श्लोषः किञ्चिद्हन-
मिव । दाहः सर्वाङ्गदहनमिव । दग्धुः 'धक्धकिका' इति लोके
ख्याता । धूमकः धूसोद्गमनमिव । त्वगवदरणं बाह्यत्वन्नात्राव-
दरणं; चर्मावदरणं तु पण्णामपि त्वचां दरणम् । रक्तपित्तं
दोषान्तरारूपकं रक्तपित्तं पैतिकं ज्ञेयम् । एवं तृष्णायां च
तृष्णामात्रम् । कक्षा कक्षदेशगतमांसदरणाः स्कोटाः अश्रुतक्षु-
द्ररोगोक्ताः । गन्धो विस्त्र आमगन्धः । यथास्मिति आत्मगन्ध-
वर्णरससदृशम् । अग्निमदृहनमिदमग्नौ ॥ १४-१६ ॥

श्लेष्मविकारांश्च विंशतिमत ऊर्ध्वं व्याख्या-
स्यामः; तद्यथा—तृप्तिश्च, तन्द्रा च, निद्राधिक्यं च,
सैमित्त्यं च, गुरुणात्रता च, आलस्यं च, सुखमा-
धुर्यं च, मुखस्त्रावश्च, श्लेष्मोद्विरणं च, मलस्या-
धिक्यं च, बैलासकश्च, अपक्तिश्च, हृदयोपलेपश्च,
कण्ठोपलेपश्च, धमनीप्रति(वि)चयश्च, गलगण्डश्च,
अतिश्लैथ्यं च, शीताग्निता च, उदरद्वश्च, श्वेतावभा-
सता च, श्वेतमूत्रनेत्रवर्चस्त्वं च; इति विंशतिः
श्लेष्मविकाराः श्लेष्मविकाराणामपरिसंख्येयाना-
माविष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ॥ १७ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु श्लेष्मविकारेषूक्तेष्वन्येषु चा-
नुक्तेषु श्लेष्मण इदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च
खलक्षणं यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसंदेहाः
श्लेष्मविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः; तद्यथा—स्ने-
हशैत्यशौक्यगौरवमाधुर्यशैत्यैवेच्छिलयमात्स्व्यानि
श्लेष्मण आत्मरूपाणि; एवंविधत्वाच्च श्लेष्मणः क-

र्मणः खलक्षणमिदमस्य भवति तं शरीराव-
यवमाविशतः; तद्यथा—श्वैत्यशैत्यकण्डूशैत्यैगौरवस्ने-
हसुतिक्लेदोपदेहवन्धमाधुर्यचिरकारित्वानि श्लेष्म-
णः कर्मणि; तैरन्वितं श्लेष्मविकारमेवाध्यव-
स्येत् ॥ १८ ॥

तं कटुकतिकृष्णयशीतैरुपकर्मैरुपक्रम-
मेत स्नेदवमनशिरोविरेचनव्यायामादिभिः श्लेष्म-
हरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य; वमनं तु सर्वोपक-
मेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः; तद्ध्या-
दित एवामाशयमनुप्रविश्यो रोगतं केवलं वैकारिकं
श्लेष्ममूलमूर्ध्वमुत्तिक्षपति, तत्रावजिते श्लेष्मण्यपि
शरीरान्तर्गताः श्लेष्मविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते,
यथा भिषे केदारसेतौ शालियवपट्टिकादीन्यनभि-
ष्यन्धमानान्यम्भसा प्रशोषमापद्यन्ते तद्वदिति ॥ १९ ॥

तृप्तिर्न तृप्तमिवात्मानं सर्वदा मन्यते । बलासकः बलक्षयः;
किंवा श्लेष्मोद्विक्तामन्दज्वरित्वं, स्थूलज्वता वा बलासकः ।
धमनीप्रतिचयो धमन्युपलेपः । शीताग्निता मन्दाग्निता ।
मात्स्व्यं मृच्छता । श्लेष्मकर्मसु दुर्गतिर्निष्क्रियत्वेन, वाते तु
रुष्णार्ज्ञानेन । अत्रामाशयमनुप्रविश्येति वचनेन श्लेष्मस्थाने-
ष्वामाशयस्य आध्यायं, पूर्वं तु 'तत्रापि उरो विशेषेण' इति
वचनेनोरः प्रधानम्; एवमुभयमपि तुल्यं ज्ञेयम् ॥ १७-१९ ॥

भवन्ति चात्र—

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ २० ॥
यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक् ।
अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥ २१ ॥
यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वमौषज्यकोविदः ।
देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २२ ॥

संप्रति रोगज्ञानस्य चिकित्सायामुपयोगमाह—रोगसि-
त्वादि । औषधं परीक्षेतेति संबन्धः । औषधपरीक्षा रोगपे-
क्षिणी, तेन तदनन्तरमेव सा भवतीति भावः । ततः कर्मेति
चिकित्सा । ज्ञानपूर्वमेति कर्मदर्शनजनितज्ञानपूर्वम् २०-२२

तत्र श्लोकाः—

संग्रहः प्रकृतिदेशो विकारसुखमीरणम् ।
असन्देहोऽनुबन्धश्च रोगाणां संग्रहाशितः ॥ २३ ॥
दोषस्थानानि रोगाणां गणा नानात्मजाश्च ये ।
रूपं पृथक् च दोषाणां कर्म चापरिणामि यत् २४

१ 'एवंविधत्वाच्च कर्मणः स्वालक्षण्यमिदमस्य भवति' इति पा० ।
२ 'बलासकश्च' इति पा० । ३ 'एवंविधत्वाच्च कर्मणः स्वालक्षण्य-
मिदमस्य भवति' इति पा० ।

१ 'धमन्युपलेपेन धमनीनां घृष्टता' इति गङ्गाधरः । 'धमनीनां
प्रतिचयः अतिपूर्णः' इति योगीन्द्रनाथसेनः । २ 'देशकालविभा-
गश्च' इति पा० । ३ 'विकारो सुखमीरणश्च' इति पा० ।

प्रथक्त्वेन च दोषाणां निर्दिष्टाः समुपक्रमाः ।
सम्यङ्ग्रहिते रोगाणामध्याये तत्त्वदर्शिना ॥ २५ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
महारोगाध्यायो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
समाप्तो रोगचतुष्कः ॥ ५ ॥

संग्रहे संग्रह इति 'चत्वारो रोगा' इत्यादिसंक्षेपेति । प्रकृ-
तिरिति 'द्विविधा पुनः' इत्यादिना । देश इति 'द्विविधं वैषा-
मधिष्ठानम्' इत्यादिना । विकाराश्च मुखं च विकारमुखं, तत्र
'विकाराः पुनः' इत्यादिना विकाराः, 'मुखानि' इत्यादिना
मुखम् । 'द्वयोस्तु' इत्यादिना ईरणम् । असन्देहः 'न चान्यो-
न्य' इत्यादिना । 'सर्वेषु' इत्यादिना अनुबन्धः । नाना-
त्मजाः सर्वे इति दोषान्तरासंप्रुक्तदोषजन्ता उक्ताः ॥ २३-२५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकनाट्यव्याख्याया-
मायुर्वेददीपिकार्या सूत्रस्थाने रोगचतुष्के महा-
रोगाध्यायो विंशतितमः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथतोऽष्टौनिन्दितयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

रोगचतुष्के रोगा उक्ताः, भेषजं च भेषजचतुष्के, रोगभेष-
जयोस्तु योजना यथा कर्तव्या तद्वत्तु योजनाचतुष्कोऽभिधी-
यते । सा च योजना रोगेण समं भेषजानां प्रायः शरीरभेषा-
पेक्षत इति शरीरभेदप्रतिपादकोऽष्टौनिन्दितयोऽभिधीयते
॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भ-
वन्ति; तद्यथा—अतिदीर्घश्च, अतिद्वस्त्रश्च, अतिलो-
मा च, अलोमा च, अतिकृष्णश्च, अतिगौरश्च, अति-
स्थूलश्च, अतिकृशश्चेति ॥ ३ ॥

शरीरमधिक्रमेतिवचनेन मनोऽधिकृत्य ये निन्दिता अधा-
र्मिककर्त्तव्याः, तानिहातुपयुक्ताग्निराकरोति; अतिदीर्घादयश्च
षड्विंशतिनिन्दितप्रस्तावादुच्यन्ते; निन्दितत्वं च तेषां लोकविगा-
नादेव । अतिदीर्घेऽत्यादिचकारः कृञ्जानिनिन्दितग्रहणा-
र्थम् ॥ ३ ॥

तत्रातिस्थूलकृशयोर्भूय एवापरे निन्दितविशेषा

१ 'ज्ञानार्थं भिषजां चैव प्रजानां च हितैरिणा' इति पा० ।
२ 'चातिभैतश्चातिकृष्णश्च' इति पा० । ३ 'एषां च निन्दितत्वे
वैकृष्यमेव हेतुः । प्रत्येकं चकारकाणमेषां परस्परसांकर्येऽतिशयित-
नित्यं बोधयति, तेन अतिदीर्घोऽतिद्वस्त्रो वा पुरुषो यथतिलोमादिभ-
वति, तदा विशेषाभिन्दितो भवतीत्यर्थः' इति शिवदाससेनः ।

भवन्ति । अतिस्थूलस्य तावदायुषो हासो जैवोपरो-
धः कृच्छ्रव्यवयता दीर्घत्वं दीर्घगन्धं स्वेदाबाधः
क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति भवन्त्यष्टौ दोषाः ।
तदतिस्थौल्यमतिसंपूरणाद्दुग्धमधुरशीतस्निग्धोपयो-
गाद्व्यायामाद्व्याययातिहास्यमाद्वर्धनित्यत्वादचिन्त-
नाद्वीजस्वभावाच्चोपजायते । तस्य ह्यतिमात्रमेदै-
स्त्रिनो मेद एवोपचीयते न तथेते धातवः, त-
स्मादस्यायुषो हासः; शैथिल्यात् सौकुमार्याद्दु-
त्वाच्च मेदसो जैवोपरोधः, शुक्रावहुत्वाभेदसाऽऽ-
वृतमार्गत्वाच्च कृच्छ्रव्यवयता, दीर्घत्वमसमत्वाद्वा-
तानां, दीर्घगन्धं मेदोदोषाभेदसः स्वभावात् स्वेदन-
त्वाच्च, मेदसः श्लेष्मसंसर्गाद्विष्यन्दिवाद्दुत्वाद्वा-
हत्वाद्यायामासहत्वाच्च स्वेदाबाधः, तीक्ष्णाग्नि-
त्वात् प्रभूतकोष्ठवायुत्वाच्च क्षुदतिमात्रं पिपासा-
तियोगश्चेति ॥ ४ ॥

तत्रातिस्थूलकृशयोश्चक्रितोपयुक्तं विशेषं वक्तुमाह—
तत्रेत्यादि । भूय एवेति अतिदीर्घादितुल्यलोकविगानादधिकाः ।
निन्दिताश्च ते विशेषाश्चेति निन्दितविशेषाः । अतिस्थौल्यस्य
हेतुमाह—तदित्यादि । अतिसंपूरणम् अतिभोजनम् । वीजस्व-
भावादिति स्थूलमातापितृजन्यत्वात् । संप्रति स्थूलस्य साधारणा-
दप्याहाराद्वरेमेदोजन्माह—तस्य हीत्यादि । मेदस्त्रिन इति
हेतुगर्भविशेषणं; तेन यस्मादतिस्थूलं शरीरे मेदो देहव्यापक-
त्वेन लब्धव्यति, अतस्तदेव प्रायो वर्धते नान्ये रसादयः,
तदभिभूतत्वादित्यर्थः । तस्मादिति विषयमाधुत्वात् । मेदोरो-
षादिति दुग्धं मेदो दुर्गन्धं भवति । स्वभावादिति स्वभावादपि
मेद आमगन्धित्वेन दुर्गन्धम् । स्वेदनत्वाच्चेति सति च स्वेदे
दुर्गन्धताऽनुभवसिद्धैवेत्यर्थः । श्लेष्मसंसर्गादिभ्यो हेतुभ्यः
स्वेदाबाधो ज्ञेयः ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र—

मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् संयुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
तस्मात् स शीर्षं जरयत्याहारं चातिक्लान्ति ।
विकारांश्चाभ्युते योरान् कांश्चित्कालव्यतिक्रमात् ६
एतावुपद्रवकरो विशेषादग्निमाहृतौ ।
एतौ हि दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ॥ ७ ॥
मेदस्यतीव्रं संयुद्धं सहसैवानिलादयः ।
विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ८

१-२ 'जरोपरोधः' इति पा० । ३ 'अतिमात्रं मेदस्त्रिन' इति
पा० । ४ 'दुर्गन्धित्वेत्यर्थः' इति पा० । ५ 'विकारान् दारुणानिति
प्रमेहपिक्वाचरभगन्दरिद्रिषिवातोरोगाणामन्यतमान्' इति शिवदा-
ससेनः ।

मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।

अथोपचयोस्ताहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥

इति मेदस्त्रिनो दोषा हेतवो रूपमेव च ।

निर्दिष्टं,

मेदस्त्रेयादौ वायोरनतिवृद्धत्वेनाभिसन्धुक्षकत्वं न वैषम्या-
पादकत्वं, यतोऽतिवृद्धो हि वैषम्यं बहेः करोति वायुः । स इति
मेदस्त्रि । कालव्यतिक्रमादिति भोजनकालातिक्रमात् । अतिस्थू-
लक्षणमाह—मेदोमांसेत्यादि ॥ ५-९ ॥—

वक्ष्यते वाच्यमतिकाश्चैवं त्वतः परम् ॥ १० ॥

सेवा रुक्षान्नपानानां लङ्घनं प्रमिताशनम् ।

क्रियातियोगः शोकश्च वेगनिद्राविनिग्रहः ॥ ११ ॥

रुक्षस्योद्धर्तनं स्नानस्याभ्यासः प्रकृतिर्जरा ।

विकारानुशयः क्रोधः कुर्वन्त्यतिकृशं नरम् ॥ १२ ॥

व्यायाममतिस्त्रैहिल्यं क्षुत्पिपासामयौषधम् ।

कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥ १३ ॥

ह्रीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मोऽर्शास्युदराणि च ।

कृशं प्रात्योऽभिधौवन्ति रोगाश्च ग्रहणीगताः ॥ १४ ॥

शुष्कस्फिगुदरग्रीवो धमनीजालसन्ततः ।

त्वगस्थिशोषोऽतिकृशः स्थूलपर्वा नरो मतः ॥ १५ ॥

वाच्यम् अभिषेयं; किंवा वाच्यमिति निन्दितमवयमिति या-
वत् । प्रमितस्य स्तोकस्याशनं प्रमिताशनम् । क्रियातियोगः वम-
नाथतियोगः । प्रकृतिः देहजनकं बीजम् । अनुशयः अनुबन्धः ।
कृशस्य लक्षणं—शुष्केत्यादि । त्वगस्थिशोष इति 'दृश्यत' इति
शेषः । स्थूलपर्वा स्थूलग्रन्थिः ॥ १०-१५ ॥

सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।

सततं चोपचर्यौ हि कर्शनैर्वृहणैरपि ॥ १६ ॥

स्थौल्यकार्श्यं वरं कार्श्यं समोपकर्णौ हि तौ ।

यद्युभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवातिपीडयेत् ॥ १७ ॥

कर्शनैर्वृहणैरिति यथावच्छेद्यम् । वरमिति मनासिष्टम् ।
स्थूलमेवातिपीडयेदिति स्थूलस्य दुरुपक्रमत्वात् । यतः स्थूलस्य
संतर्पणमतिस्थौल्यकरम्, अपतर्पणं चायं प्रवृद्धाभित्वाज्ञ सोढुं
क्षमः; दुर्बले तु संतर्पणं योग्यमेवेति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥

सममांसप्रमाणस्तु समसंहननो नरः ।

दृढेन्द्रियो विकाराणां न बलेनाभिभूयते ॥ १८ ॥

क्षुत्पिपासातपसहः शीतव्यायामसंसहः ।

समपक्ता समजरः सममांसचयो मतः ॥ १९ ॥

१ 'अथोपचयोस्ताह इति शरीरोपचयानुरूपवर्णहित इत्यर्थः'
इति शिवदाससेनः । २ '०महैषधम्' इति पा० । ३ 'अभिवापन्ते'
इति पा० । ४ 'समोपकर्णमिति सममुपकर्णं चिकित्साविधानं
ययोग्यौ, तथाच चिकित्सत्वेन तुल्यावपीत्यर्थः' इति शिवदाससेनः ।
५ 'दृढेन्द्रियत्वाभाधीनां' इति पा० ।

संप्रति प्रशस्तपुरुषमाह—समेत्यादि । मांसशब्देनेहोपचयो
विवक्षितः, तेन सममुपचयस्य प्रमाणं यस्य स तथा । संह-
ननं मेलकः । अपरानपि सममांसप्रमाणगुणानाह—क्षुदित्यादि
॥ १८ ॥ १९ ॥

गुरु चातर्पणं चेष्टं स्थूलानां कर्शनं प्रति ।

कृशानां वृहणार्थं च लघु संतर्पणं च यत् ॥ २० ॥

एवं स्थूलकृशौ प्रतिपाद्य तयोर्योजनीयं भेषजमाह—गुर्वि-
त्यादि । गुरु चातर्पणं च यथा—मधु; एतद्धि गुरुत्वाद्बुद्धमपि
यापयति, अतर्पणात्वाच्च मेदो हन्ति । एवं प्रशतिकाप्रभृतीना-
मतर्पणानां संस्कारादिना गुरुत्वं कृत्वा भोजनं देयम् । कृशानां
तु लघु तर्पणं च देयं; तद्धि लाघवादिमिष्टदिकरं संतर्पणत्वाच्च
पुष्टिदत् । एतच्च द्वितयमप्यभीष्टतमत्वेनोक्तं; तेन, मेदस्त्रिनो
यद्धु चातर्पणं प्रशतिकाप्रियङ्गुवादि तच्च कर्तव्यं; तथा
कृशस्यापि नवाजादि गुर्वपि संतर्पणं कर्तव्यं; परं लाघवं
गौरवं च तत्र संस्कारादिना प्रतिकर्तव्यम् ॥ २० ॥

वातघ्नान्यन्नपानानि श्लेष्ममेदोहराणि च ।

रुक्षोष्णा वस्त्यस्तीक्ष्णा रुक्षान्युद्धर्तनानि च ॥ २१ ॥

गुडूचीभद्रमुस्तानां प्रयोगैर्फलस्तथा ।

तक्रारिष्टप्रयोगश्च प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥ २२ ॥

विडङ्गं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।

यवामलकचूर्णं च प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २३ ॥

विल्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षौद्रसंयुतः ।

शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमन्थस्तः परः २४ ॥

प्रशतिका प्रियङ्गुश्च इयामाका यवका यवाः ।

जूर्णाढाः कोदवा मुद्राः कुलत्थाश्चकमुद्रकाः ॥ २५ ॥

आढकीनां च बीजानि पटोलाफलकैः सह ।

भोजनार्थं प्रयोज्यानि पानं चानु मधूदकम् ॥ २६ ॥

अरिष्टांश्चानुपानार्थं मेदोमांसकफापहान् ।

अतिस्थौल्यविनाशाय संविभज्य प्रयोजयेत् ॥ २७ ॥

प्रजगैरं व्यवायं च व्यायामं चिन्तनानि च ।

स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तुं क्रमेणाभिप्रवर्धयेत् ॥ २८ ॥

माक्षिकसेति मधुनः; न च मधुनो वृष्यप्रयोगेण दृढत्वाद्
वृहणत्वं वाच्यं, यतो योगवाहि मधु यदा वृष्येण युज्यते तदा
वृष्यत्वं करोति, लेखनयुक्तं तु लेखनकरं, तथा स्वरूपेणापि
रुक्षादिगुणयोगात् कर्शनं; वचनं हि—'नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च
योगवाहि परं मधु (सु. सू. अ. ४५) इति' । विडङ्गादिप्रयोगो
गौरवनिर्पेक्ष एवातिस्थौल्यहरः, प्रभावात् । प्रशतिका 'उडिका'
इति प्रसिद्धा । यवकाः स्वल्पयवाः । चक्रमुद्रकः 'क्रपिमुद्रक'
इति प्रसिद्धः । आढकी तुवरी ॥ २१-२८ ॥

१ 'समकुष्ठकाः' इति पा० । २ 'अस्त्रं च' इति पा० ।

स्वप्नो हर्षः सुखा शय्या मनसो निर्बुद्धिः शमः ।
चिन्ताव्यायव्यायामविरामः प्रियदर्शनम् ॥ २९ ॥
नवाच्चाणि नवं मद्यं श्राय्यानूपैदका रसाः ।
संस्कृतानि च मांसानि दधि सर्पिः पयसि च ॥ ३० ॥
इक्ष्वचः शालयो माषा गोधूमा गुणवैकृतम् ।
वस्त्यः क्षिग्धमधुरास्तैलाभ्यङ्गश्च सर्वदा ॥ ३१ ॥
क्षिग्धमुद्धतं स्नानं गन्धमाह्वयनिषेवणम् ।
शुक्लं वासो यथाकालं दोषाणामवसेचनम् ॥ ३२ ॥
रसायनानां वृष्याणां योगानामुपसेवनम् ।
हृत्वाऽतिकार्श्यमाधत्ते नृणामुपचर्य परम् ॥ ३३ ॥
अचिन्तनाच्च कार्याणां ध्रुवं स्तर्पणेन च ।
स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो वराह इव पुन्यति ॥ ३४ ॥

कार्श्यचिकित्सामाह—स्वप्न इत्यादि । शमः शान्तिः । ननु
नवाच्चादीनां गुह्याणां संस्कारादिना गौरवं प्रतिकर्तव्यमभिमा-
न्यभयात्, तत् किमिति लघुन्येव रक्ताश्ल्यादीनि तत्र न
धीयन्ते, तानि हि प्रकृत्वा लघुनि तर्पणानि च मधुरयोगात् ।
न, उभयस्याप्यभिप्रेतत्वात्, प्रकृतिलघु च तर्पणं रक्ताश्ल्यादि,
संस्कारादिलघु च नवाच्चादि स्तर्पणकरमिति । एवं पूर्वोक्त-
प्रशक्तिकादावप्यनुसर्तव्यम् । अचिन्तनाच्चेत्यादिना प्रकृष्टं बृंह-
णकारणमुच्यते । स्वप्नप्रसङ्गो निलं स्वप्नमित्यात्र च ॥ २९-३४ ॥

यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लृप्तान्विताः ।
विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वप्निति मानवः ॥ ३५ ॥

संप्रति प्रस्तावगतं सौल्यकार्श्यचिकित्साप्रधानभूतं स्वप्नं
निद्रारूपं सर्वतो निरूपयति—यदा विव्यादिति । मनसीति अन्तः-
करणे; किंवा मनोयुक्त आत्मा मन इत्युच्यते, तस्मिन् क्लान्त
इति निष्क्रिये । कर्मात्मान इति इन्द्रियाणि । क्लृप्तान्विताः क्रिया-
रहिताः । विषयेभ्यः रूपादिभ्यः । मनसोऽप्रवृत्त्येन्द्रियाण्यपि
न प्रवर्तन्त इति भावः । तदा स्वप्नतीति स्वप्नगुणयुक्तो भवति;
स्वप्नश्च निरिन्द्रियप्रदेशे मनोवस्थानम् । किंवा कर्मात्मान
इति संसार्योत्मानः । मनसि क्लान्ते आत्मानः क्लान्ता भवन्ति,
मनोधीनप्रवृत्तित्वादात्मनः; ततश्च मनोनिवृत्त्या आत्मानोऽपि
न विषयान् गृह्णन्ति, इन्द्रियाणि चालनोऽप्रवृत्त्यैव न प्रव-
र्तन्ते ॥ ३५ ॥

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्यं बलाबलम् ।
वृषता क्लीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ ३६ ॥
अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।
सुखायुपी पैराकुर्त्यात् कालरात्रिरिवापरा ॥ ३७ ॥
सैव युक्ता पुनर्युक्ते निद्रा देहं सुखायुषा ।
पुरुषं योगिनं सिद्ध्या सत्या बुद्धिरिवागता ॥ ३८ ॥

१ 'क्लृप्तं गताः' इति पा० । २ 'निराकुर्त्यात् कालरात्रिरिवापरा',
इति पा० ।

संप्रति विधिना सेवितव्या निद्राया गुणमविधिना च दोष-
माह—निद्रायत्तमित्यादिना न चेत्यन्तेन । अत्र च सुखादि
विधिसेवितनिद्राफलं, दुःखादि त्वविधिनिद्राफलम् । एतदेव
विभजते—अकाल इत्यादि । अकाल इति दिनादौ निद्रा प्रति
निषिद्धे काले; अनेन च मिथ्यायोगो निद्राया उक्तः । काल-
रात्रिः कालोपा । सत्या बुद्धिः तत्त्वज्ञानम् ॥ ३६-३८ ॥

गीताध्ययनमद्यस्त्रीकर्मभाराश्वकार्शिताः ।
अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ३९
तृष्णातीसारशूलार्ताः श्वासिनो हिक्रिनः कुशाः ।
पतितभिहतोन्मत्ताः क्लान्ता यानप्रजागारैः ॥ ४० ॥
कोधशोकभयक्लान्ता दिवास्वप्नोचिताश्च ये ।
सर्वे एते दिवास्वप्नं सेवेरन् सार्वकालिकम् ॥ ४१ ॥
धातुसाम्यं तथा ह्येषां बलं चाप्युपजायते ।
श्लेष्मा पुष्पाति चाङ्गानि श्लेष्मं भवति चायुषः ॥ ४२ ॥
श्रीभ्यो त्वादानरूक्षाणां वर्धमाने च मारुते ।
रात्रीणां चातिसंक्षेपादिवास्वप्नः प्रशस्यते ॥ ४३ ॥

संप्रति दिनेऽपि वैरिन्द्रा सेव्या तानाह—गीतेत्यादि । इह
गीतकर्शितानां दिवास्वप्नाद्वातुपुष्टौ सत्यमारोग्यम् । अतीसा-
रादिषु च प्रभावादिवाऽपि निद्रा हिता । अजीर्णिनस्त्वजीर्णपा-
कार्थं दिवानिद्रा; निद्रा हि सोतोऽवरोधेनोत्पिबलं कृत्वा शीघ्र-
माहारं पचति । दिवास्वप्नसात्म्यानां सहसा तत्परिखालो दोष
एव स्यात् । रात्रौ जागरितानां च तज्जनितवातशोभशमार्थं
दिवास्वप्नः, स च क्षारपाणिवचनेन कर्तव्यः; यदुक्तं—“शाव-
त्कालं न क्षुप्तः स्वाप्नाद्रौ स्वापद्योचितात् । ततोऽर्धमात्रं
तत्कालं दिवास्वप्नो विधीयते” इति; अयं च दिवास्वप्नोऽमु-
क्चवतामेव; यदुक्तं हारीते—“भुक्त्वा स्वप्नं न सेवेत् सुस्थोऽ-
प्यबुद्धिस्तो भवेत्” इति; अन्यत्रायुक्तं व्यायामादिषु दिवा-
स्वप्नविधाने—“नराशिरशनान् कामं दिवा स्वापयेत्” इति ।
सार्वकालिकमिति श्रीभ्यं परिलज्जयापि । ‘रात्रीणां चातिसंक्षेपा-
दिति अनेनारूपनिद्रत्वं च सूचयति ॥ ३९-४३ ॥

श्रीभ्यश्चर्येषु कालेषु दिवास्वप्नात् प्रकुप्यतः ।
श्लेष्मपित्ते दिवास्वप्नस्तप्ताच्चेष्टु न शस्यते ॥ ४४ ॥
मेदस्विनः स्नेहनित्याः श्लेष्मलाः श्लेष्मरोगिणः ।
दूषीविषार्ताश्च दिवा न शयीरन् कदाचन ॥ ४५ ॥
हलीमकः शिरःशूलं सैमित्यं गुरुग्रावता ।
अङ्गमर्दोऽग्निनाशश्च प्रलेपो हृदयस्य च ॥ ४६ ॥
शोफारोचकहृल्लासपीनसार्धावभेदकाः ।
कोठारुःपिडकाः कण्डूस्तन्द्रा कासो गलामयाः ४७
स्थितिबुद्धिप्रमोहश्च संरोधः क्षोतसां ज्वरः ।
इन्द्रियाणामसामर्थ्यं विषवेगप्रवर्त(र्धे)नम् ॥ ४८ ॥

१ 'क्षोतोवबोधेन' इति पा० ।

भवेच्छृणां दिवास्वप्नस्याहितस्य निषेवणात् ।

तस्माद्धिताहितं स्वप्नं बुद्ध्वा स्वप्यात् सुखं बुधः ४९ ।

न शरीरं कदाचनेतिवचनाद्वीप्सेऽपि दिवास्वप्नं भेदस्ति-
प्रभृतीनां निषेधेति । गीतकषेणादौ तु बलाबलं निरूप्य दिवा-
स्वप्नप्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा विधेया । विषवेगप्रवर्तनमिति दूषीवि-
षातानां बोद्धव्यम् । स्वप्यात् सुखमिति सुखं यथा भवति
तथा स्वप्यात् ; तच्चाहितस्वप्नपरित्यागेन हितस्वप्नसेवया च
॥ ४४-४९ ॥

रात्रौ जागरणं रुक्षं स्निग्धं प्रखपनं दिवा ।

अरुक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ॥ ५० ॥

रात्रावित्वादिना जागरणस्य स्वप्नस्य च रुक्षत्वं स्निग्धत्वं च
तत्कार्यकर्तृत्वादुपचर्यते । किंच जागरणं रात्रौ दिने वा रुक्ष-
मेव ; परं दिवा जागरणं न विरुक्ष्य शरीरे करोति रात्रिस्व-
प्नस्निग्धत्वात् ; रात्रौ जागरणं तु रौक्ष्यं करोति, तेन तद्रुक्ष-
मुच्यते ; एवं दिवास्वप्नेऽपि वाच्यम् । स्वप्नप्रसङ्गेन स्वप्नभेद-
गुणमाह—अरुक्षमिति । अनभिष्यन्दि अस्निग्धमित्यर्थः ।
आसीनप्रचलायितम् उपविष्टस्य किञ्चिन्निद्रासेवनं ; यदाहुर्जनाः
प्रधानं विहारेषु ॥ ५० ॥

देहवृत्तौ यथाऽऽहारस्तथा स्वप्नः सुखो मतः ।

स्वप्नाहारसमुत्थे च स्थौल्यकाश्यं विशेषतः ॥ ५१ ॥

स्वप्नप्राधान्ये हेतुमाह—देहवृत्तावित्यादि । सुख इति सुख-
हेतुः ॥ ५१ ॥

अभ्यङ्गोत्सादनं स्नानं ग्राम्यान्पौदका रसाः ।

शाल्यन्नं सदधि क्षीरं ज्वेहो मधं मनःसुखम् ॥ ५२ ॥

मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः संवाहनानि च ।

चक्षुषोस्तपेण लेपः शिरसो वदनस्य च ॥ ५३ ॥

स्वास्तीर्णं शयनं वेदम् सुखं कालस्तथोचितः ।

आनयन्त्यचिरान्निद्रां प्रनष्टा या निमित्ततः ॥ ५४ ॥

स्वप्नजनकं हेतुमाह—अभ्यङ्गैत्यादि । कालस्तथोचित इति
यस्मिन् काले निद्रा पुरुषेणाभ्यस्ता स कालस्तथोचितः ।
निमित्ततः प्रनष्टेतिवचनमरिष्टजनितनिद्राप्रतिषेधार्थम् ; अरिष्टं
ह्यनिमित्तमुच्यते शास्त्रे ॥ ५२—५४ ॥

कायस्य शिरसश्चैव विरेकशूर्द्धनं भयम् ।

चिन्ता क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो रक्तमोक्षणम् ५५

उपवासोऽसुखा शय्या सत्त्वोदार्यं तमोजयः ।

निद्राप्रसङ्गमहितं वारयन्ति समुत्थितम् ॥ ५६ ॥

एत एव च विज्ञेया निद्रानाशस्य हेतवः ।

कार्यं कालो विकारश्च प्रकृतिर्वायुरेव च ॥ ५७ ॥

अत्र निद्राप्रतिषेधहेतुमाह—कायसेत्यादि । सत्त्वोदार्यं
सत्त्वगुणभूरित्यम् । तमोजयः तमोगुणजयः, स च योगभ्या-
सादिना भवति । एत एव चेति स्वस्थे क्रियमाणा इति बो-
द्धव्यं ; निद्राप्रतिषेधे तु सति क्रियमाणा अतिप्रसङ्गनिषेधका भव-
न्ति । अपरानपि निद्रानाशहेतूनाह—कार्यमित्यादि । कार्य-
मिति कार्यासक्तो न निद्रां याति । काल इति वार्धक्यं, बुद्धा
हि स्वभावत एव जागरूका भवन्ति । विकारः व्याधिः शूलदिः ।
प्रकृतिः स्वभावः, स्वभावादेव केचिदनिद्रा भवन्ति । विकार-
ग्रहणेनैव वाते लब्धे पुनर्वातग्रहणं विशेषेण वायोर्निद्रापहारक-
त्वप्रतिपादनार्थम् ॥ ५५—५७ ॥

तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च

मनःशरीरश्रमसंभवा च ।

आगन्तुकी व्याध्यनुवर्तिनी च

रात्रिस्वभावप्रभवा च निद्रा ॥ ५८ ॥

निद्राविशेषानाह—तमोभवेत्यादि । तमोभवा इति तमोगु-
णोद्रेकभवा । मनःशरीरश्रमसंभवा तु निद्रा मनःशरीरयोः श्र-
मेण क्रियोरपरे सति नेन्द्रियाणि न च मनो विषयेषु प्रव-
र्तन्ते, ततश्च निद्रा भवति ; श्रमश्चायमनतिबुद्धो भूरिवाताप्रको-
पकोऽभिप्रेतः, तेन श्रमस्य वातजनकत्वेन निद्रानाशः किमिति
न भवतीति न वाच्यं, दृष्टं चैतद्यच्छ्रान्तानां निद्रा भवतीति ।
आगन्तुकी रिष्टभूता । व्याध्यनुवर्तिनी सन्निपातज्वरादिकार्या ।
रात्रिस्वभावतः प्रभवतीति रात्रिस्वभावप्रभवा । दिवा प्रभवन्ती
तु निद्रा तमःप्रवृत्तिभ्य एव भवति ॥ ५८ ॥

रात्रिस्वभावप्रभवा मता या

तां भूतधार्त्रीं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

तमोभवामाहुरघस्य मूलं

शेषाः पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति ॥ ५९ ॥

आसु निद्रासु प्रशस्तां निन्दितां चाह—रात्रीत्यादि । भू-
तानि प्राणिनो दर्शयति पुष्पातीति भूतधार्त्री, धार्त्रीव धार्त्री ।
अघस्य पापस्य मूलमिति कारणं ; तमोगृहीतो हि सदा निद्रा-
त्मकत्वेनाश्लेष्मे सद्गुतं न करोति, ततश्चाधर्मोपादेयः । व्याधि-
ष्विति शारीरव्याधिषु ; श्लेष्मादयो व्याधय एव, तेषु च भूता
निद्रा व्याधिरूपैव । आगन्तुकी चासाध्यव्याधिभवा च स्वर्धम-
प्यसाध्यभूता व्याधिरूपा, तेन तां च व्याधिषु मध्ये निर्दिशन्ति ;
किंवा व्याधिष्वाधारेषु निर्दिशन्तीत्यर्थो ज्ञेयः ॥ ५९ ॥

तत्र श्लोकाः—

निन्दिताः पुरुषास्तेषां यौ विशेषेण निन्दितौ ।

निन्दिते कारणं दोषास्तयोर्निन्दितमेपजम् ॥ ६० ॥

१ 'क्रोधः कथा धूमो व्यायामो' इति पा० । २ 'निद्रानाशस्येति
हितनिद्रानाशस्येति एव सुखेनातिप्रसङ्गेन क्रियमाणा हेतवो भव-
न्तीत्यर्थः' इति शिवदाससेनः ।

१ 'दधातीति भूतधार्त्री' इति पा० । २ 'महानिद्राश्लेष्मे' इति
पा० । ३ 'यद्यपि तमोभवाऽपि व्याधिरेव, तथाऽपि सा मानसदो-
षजन्येति न तस्याः शारीरव्याधिष्वन्तर्भाव इत्यर्थः' इति शिवदास-
सेनः । ४ 'द्वयमप्यसाध्यव्याधिरूपा' इति पा० ।

येभ्यो यदा हिता निद्रा येभ्यश्चाप्यहिता यदा ।
अतिनिद्रायानिद्राय भेषजं यद्भवा च सा ॥ ६१ ॥
या या यथाप्रभावा च निद्रा तत् सर्वमत्रिजः ।
अष्टौनिन्दितसंख्याते व्याजहार पुनर्वसुः ॥ ६२ ॥
इत्यभिवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
ऽष्टौनिन्दितीयो नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥२१॥

संग्रहे अनिद्रायेति अविवक्षितनिद्राय पुरुषाय । यथाप्रभा-
वा चेति भूतधात्रीत्यादिवर्णितप्रभावा ॥ ६०—६२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्ताविरचितायां चरकतत्त्वार्थव्याख्यायामा-
युर्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने योजनाचतुष्केऽष्टौनि-
न्दितीयो नामैकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो लङ्घनबृंहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

योजनापेक्षिणीयं क्षरीरमभिधाय लङ्घनादिविषयत्वाद्योज-
नाया लङ्घनानीयेव विषयतः स्वरूपतश्च वक्तुं लङ्घनबृंहणी-
योऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

तपःस्वाध्यायनिरतानात्रेयः शिष्यसत्तमान् ।

षडभिवेशप्रमुखानुक्तवान् परिचोदयन् ॥ ३ ॥

लङ्घनं बृंहणं काले रूक्षणं स्नेहनं तथा ।

स्नेदनं स्तम्भनं चैव जानीते यः स वै पिप्पलू ॥ ४ ॥

तमुक्तवन्तमात्रेयमभिवेश उवाच ह ॥ ५ ॥

भगवँलङ्घनं किंरिँलङ्घनीयाश्च कीदृशाः ।

बृंहणं बृंहणीयाश्च रूक्षणीयाश्च लक्षणम् ॥ ६ ॥

के स्नेहः स्नेहनीयाश्च स्नेदाः स्वेदाश्च के मताः ।

स्तम्भनं स्तम्भनीयाश्च वक्तुमर्हसि तदुरो ॥ ७ ॥

लङ्घनप्रभृतीनां च पण्णामेषां समासतः ।

कृताकृतातिवृत्तानां लक्षणं वक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥

परिचोदयमिति ज्ञानार्थं प्रेरयन् । कृतेत्यादौ कृतं सम्म-
कृतम् ॥ ३—८ ॥

१ 'अतिनिद्रानिद्रयोश्च' इति पा० । २ 'पूर्वाध्याये तपैर्णेवृह-
णैरित्युक्तम्, अतस्तदभिधायकं लङ्घनबृंहणीयमाह—अथात इत्यादि'
इति शिवदाससेनः । ३ 'लङ्घनमित्यादि । रूक्षादीन्यपि लङ्घनबृंहण-
योरन्तर्भवन्ति, यदुक्तं "स्नेहनं रूक्षणं कर्म स्नेदनं स्तम्भनं च यत् ।
भूतानां तच्च द्वैविध्यमिति नातिवर्तते" इति (वा. सू. अ. १४) ;
तथाऽन्यशेषविशेषज्ञानार्थं तेषामपीह स्नेदनीयादानां मन्तव्यम्' इति
शिवदाससेनः । ४ 'किं तद' इति पा० । ५ 'स्नेहनं' इति पा० ।
६ 'कृताकृतारिक्तानां' इति पा० ।

तदभिवेशस्य वचो निशम्य गुरुप्रवीत् ।

यत् किञ्चिद्वाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥ ९ ॥

बृहत्त्वं यच्छरीरस्य जनयेत्तच्च बृंहणम् ।

रौक्ष्यं खरत्वं वैशद्यं यत् कुर्यात्तद्वि रूक्षणम् ॥ १० ॥

स्नेहनं स्नेहविष्यन्दमार्दवंवेदकारकम् ।

स्तम्भगौरवशीतघ्नं स्नेदनं स्नेदकारकम् ॥ ११ ॥

स्तम्भनं स्तम्भयति यद्व्रतिमन्तं चलं ध्रुवम् ।

लघूष्णतीक्ष्णविशदं रूक्षं सूक्ष्मं खरं सरम् ॥ १२ ॥

कठिनं चैव यद्रव्यं प्रायस्तल्लङ्घनं स्मृतम् ।

गुरु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं स्थूलपिच्छिलम् ॥ १३ ॥

प्रायो मन्दं स्थिरं श्लक्ष्णं द्रव्यं बृंहणमुच्यते ।

रूक्षं लघु खरं तीक्ष्णमुष्णं स्थिरमपिच्छिलम् ॥ १४ ॥

प्रायशः कठिनं चैव यद्रव्यं तद्वि रूक्षणम् ।

द्रवं सूक्ष्मं सरं स्निग्धं पिच्छलं गुरु शीतलम् ।

प्रायो मन्दं मृदु च यद्रव्यं तत्स्नेहनं मतम् ॥ १५ ॥

उष्णं तीक्ष्णं सरं स्निग्धं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।

द्रव्यं गुरु च यत् प्रायस्तद्वि स्नेदनमुच्यते ॥ १६ ॥

शीतं मन्दं मृदु श्लक्ष्णं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।

यद्रव्यं लघु चोद्दिष्टं प्रायस्तत् स्तम्भनं स्मृतम् ॥ १७ ॥

रौक्ष्यमित्यादौ रौक्ष्यमेव प्रधानं बोद्धव्यं, खरत्ववैशद्ये तु
तदनुगते । विष्यन्दः विलयनम् । स्नेदकारकं घर्मकारकम् ।
स्तम्भयतीति निरुणद्धि । चलमिति किञ्चिद्व्रतिमतम् । गतिमन्त-
मिति प्रत्यक्षगतिमन्तम् । एतच्चातिसारशोणितक्षुतिविषदाह-
वेदनादिषु बोद्धव्यं न केवल्यते, गतिमन्तं प्रति स्तम्भ-
कस्य वर्षकत्वात् । गुर्वित्यादौ बहलं घनम् । मन्दमिति चिर-
कारि । स्थूलं संहतावयवं लङ्घुकपिष्टकादि । विरूक्षणद्रव्य-
कथने यद्गुणमेव लङ्घनद्रव्यमुक्तं तद्गुणमेव विरूक्षणं यद्यप्युक्तं,
तथाऽपि रूक्षगुणस्यात्र प्राधान्यं, लङ्घने तु लघुगुण-
प्राधान्यं ज्ञेयं; तथा लङ्घनमद्रव्येणोपवासनापि कियते,
विरूक्षणं तु द्रव्यकार्यतयैव प्राधान्यादुक्तं; तेन लङ्घनवि-
रूक्षणयोर्येकता । यत्तु वक्ष्यति—'कृतातिकृतलिङ्गं यद्विज्ञेते
तद्विरूक्षिते" इति, तत् प्रायोपवादात् । विरूक्षणस्य हि मुख्यः
स्नेहाभावः साध्यः, लङ्घनस्य तु गौरवाभाव इति स्फुट एव
भेदः प्रतिभाति । स्नेदनगुणकथने स्निग्धं रूक्षमिति स्निग्धं वा
रूक्षं वेत्यर्थः । एवं सरस्थिरावपि विकल्पेन ज्ञेयौ । पिपासेति
पिपासानिग्रहः । मारुतो यद्यपि सोमसंबन्धात्तथा लङ्घनं न
भवति, तथाऽपि स्वरूपेण लङ्घनमेव । पचन्तमग्निं प्रतिपक्ष-
क्षपणेन बलदानेन च यत् पाचयति तत् पाचनं; तच्च वाय्वग्नि-
गुणभूयिष्ठम् ॥ ९—१७ ॥

१ 'मार्दवंवेदकृन्मतस्य' इति पा० ।

चतुष्पकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ ।

पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥ १८ ॥

चतुष्पकारा संशुद्धिरिति अनुवासनं वर्जयित्वा, तस्य बृंहणत्वात् ॥ १८ ॥

प्रभूतश्लेष्मपित्ताक्षमलाः संसृष्टमारुताः ।

बृहच्छरीरा बलिनो लङ्घनीया विशुद्धिमिः ॥ १९ ॥

येषां मध्यबला रोगाः कफपित्तसमुत्थिताः ।

वम्यतीसारहृद्रोगविसृज्यलसकज्वराः ॥ २० ॥

विवन्धगौरवोद्गारहृत्सासारोचकादयः ।

पाचनैस्तान् भिषक् प्राज्ञः प्रायेणादातुपाचरेत् ॥ २१ ॥

एत एव यथोद्दिष्टा येषामल्पबला गदाः ।

पिपासानिग्रहैस्तेषामुपवासैश्च ताज्जयेत् ॥ २२ ॥

रोगाञ्जयेन्मध्यबलान् व्यायामातपमारुतैः ।

बलिनां किं पुनर्येषां रोगाणामवरं बलम् ॥ २३ ॥

त्वग्दोषिणां प्रसीढानां स्निग्धाभिष्यन्दिबृंहिणाम् ।

शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥ २४ ॥

उक्तस्य दशप्रकारलङ्घनस्य भिन्नं विषयमाह—प्रभूतेत्यादि ।

आदाविति वचनमन्ते चर्च्छादीनां निरामाणां संशमनीयत्वात् ।

रोगानिति लङ्घनीयोरोगान् । बलिनामिति पदं बलवतामेव

व्यायामादिषोषविधानार्थम् । मध्यबलानिति मध्यबलानपि;

एतेनाज्ज्ञा अल्पबला एव गदा व्यायामादिविषया इति भावः ।

बृंहिणां बृंहणयुक्तानाम् । लङ्घनं शस्तमिति दशविधमपि ।

शिशिर इति शिशिरगुणयुक्ते हेमन्ते शिशिरे च; अत्र च लङ्घनं

बलवत्त्वात् प्राणिनां कार्यम् ॥ १९—२४ ॥

अदिग्धविद्वद्भिरुद्दिष्टं वयस्थं सात्त्व्यचारिणाम् ।

मृगमत्स्यविहङ्गानां मांसं बृंहणमुच्यते ॥ २५ ॥

क्षीणाः क्षताः कृशा वृद्धा दुर्बला नित्यमध्वगाः ।

स्त्रीमद्यनित्या ग्रीष्मे च बृंहणीयानराः स्मृताः ॥ २६ ॥

शोषाशौग्रहणीदोषैर्व्याधिभिः कर्षिताश्च ये ।

तेषां कव्यादमांसानां बृंहणा लघवो रसाः ॥ २७ ॥

स्नानमुत्सादनं स्वप्नो मधुराः स्नेहवस्तयः ।

शर्कराक्षीरसर्पौषि सर्वेषां विद्धि बृंहणम् ॥ २८ ॥

अदिग्धविद्वदिति विषाक्तशस्त्रविद्वद् । सात्त्व्ये देशे चरन्तीति

सात्त्व्यचारिणः । लघव इति संस्कारेण लघवः; किंवा कव्या-

दानां ये लघवः श्येनादयः, तन्मांसरसा इत्यर्थः ॥ २५—२८ ॥

कटुतिक्तकषायानां सेवनं स्त्रीष्वसंयमः ।

खलिपिण्याक्तकाणां मध्वादीनां च रूक्षणम् ॥ २९ ॥

१ 'दोषान्' इति पा० । २ 'दोषाणां' इति पा० । ३ 'प्रमुद्धानाम्' इति पा० ।

च. सं. १६

अभिष्यण्णा महादोषा मर्मस्था व्याध्यश्च ये ।

ऊरुस्तम्भप्रभृतयो रूक्षणीया निदर्शिताः ॥ ३० ॥

स्नेहाः स्नेहयितव्याश्च खेदाः खेदाश्च ये नराः ।

स्नेहाध्याये मयोक्तास्ते खेदाख्ये च सविस्तम् ॥ ३१ ॥

मध्वादीनां च सेवनमिति संबन्धः । खलिः सपेखलिः;

पिण्याक्तं तिलखलिः, किंवा पिण्याक्तशकम् । प्रभृतिप्रहणादाव्य-

वातप्रमेहादयो प्राज्ञाः ॥ २९ ॥ ३१ ॥

द्रवं तन्वसरं यावच्छीतीकरणमौषधम् ।

खादु तित्कं कषायं च स्तम्भनं सर्वमेव तत् ॥ ३२ ॥

पित्तक्षाराग्निदग्धा ये वम्यतीसारपीडिताः ।

विषखेदातियोगार्ताः स्तम्भनीया निदर्शिताः ॥ ३३ ॥

तनु अवहलम् । सरति गच्छतीति सरं, न सरमसरं, स्थिर-

मिलयर्थः ॥ ३२—३३ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।

हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राङ्गमे गते ॥ ३४ ॥

खेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पिपासासहोदये ।

कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ ३५ ॥

पर्वमेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।

क्षुत्प्राणशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥ ३६ ॥

मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमध्वैवातस्तमो हृदि ।

देहाग्निबलनाशश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ ३७ ॥

क्षुत्पिपासयोरुदरः पीडाकरत्वेनोदयः क्षुत्पिपासासहोदयः, न तु

क्षुत्पिपासयोर्युगपदुदयः । अत एवोक्तं सुश्रुते—“सृष्टमारुत-

विष्मूत्रं क्षुत्पिपासासहं लघुम्” (सु. च. तं. अ. ३९) इत्यादि ।

अन्तरात्मनीति मनसि । मनसः संभ्रमो भ्रान्तिरेव । ऊर्ध्वं

काये वात ऊर्ध्ववातः ॥ ३४—३७ ॥

वलं पुष्ट्युपलम्भश्च कार्श्यदोषविवर्जनम् ।

लक्षणं बृंहिते स्थौल्यमिति चात्यर्थबृंहिते ॥ ३८ ॥

कृतातिकृतलिङ्गं यल्लङ्घिते तैर्दि रूक्षिते ।

कार्श्यदोषविवर्जनमिति कार्श्यं ये दोषाः शीतोष्णासहत्वा-

दयः, तेषां वर्जनम् ॥ ३८ ॥—

१ 'स्तम्भनीयास्तथाविधाः' इति पा० । २ 'क्षुत्पिपासयोरुदरः

पीडाकरत्वेनोदयः क्षुत्पिपासासहोदयः, न क्षुत्पिपासयोर्युगपदुदय

इति, सुश्रुते—“सृष्टमारुतविष्मूत्रं क्षुत्पिपासासहं लघुम्” इत्युक्तत्वा-

दिति चक्रः । किंतु, “क्षुत्पिपासासहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठा । व्या-

धिमार्दवमुत्साहस्तन्द्रानाशश्च लङ्घिते” (च. अ. १४) इति वागम-

वचनाद्युपपन्न इत्यर्थोऽपि प्रमाणसिद्ध एव इति शिवदाससेनः ।

३ 'ऊर्ध्वकाये वात ऊर्ध्ववातो हिक्कायासकण्ठस्वनजम्भादिः; न

पुनरुद्गारविशेषः, तस्मात्तदोषकफकण्ठजन्यत्वात्; प्रकृते तु लङ्घनेन

कफसंक्षयात्, स च कफकोपात्; यदुक्तं “अधःप्रतिहोतो वायुः कृष्म-

णा कुपितेन च । करोति निलमुद्गारमूर्ध्ववातः स उच्यते” इति

शिवदाससेनः । ४ 'तदिरूक्षिते' इति पा० ।

स्तम्भितः स्याद्वले लब्धे यथोक्तैश्चामयैर्जितैः ॥ ३९ ॥
इयावता स्तब्धगात्रत्वमुद्देशो हनुसंग्रहः ।
दृढचूर्णनिग्रहश्च स्यादतिस्तम्भितलक्षणम् ॥ ४० ॥

बले लब्धे इति बलवान् यदा पुरणो भवति । यथोक्तिरिति
“पित्तक्षारामिदग्धा ये” इत्याद्यभिधेयैः । उद्देशो ऊर्ध्ववातवेगः;
किंवा भैषज्यानिर्माणः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

लक्षणं चाकृतानां स्यात् षण्णामेषां समासतः ।
तदौषधानां धातूनामशमो वृद्धिरेव च ॥ ४१ ॥
इति षट् सर्वरोगाणां प्रोक्ताः सम्यगुपकमाः ।
साध्यानां साधने सिद्धा मात्राकालातुरोधिनाः ॥ ४२ ॥

तदौषधानामिति लङ्घनादिसाध्यानाम् । वृद्धिरेव चेति
सोक्तमात्रकृतलङ्घनादिक्रियया दोषशोभमात्रस्य कृतत्वात् ।
धातूनामिति दोषाणां, “दोषा अपि धातुशब्दं लभन्ते” इति
वचनात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

भवति चात्र—

दोषाणां बहुसंसर्गात् सङ्कीर्णन्ते ह्युपकमाः ।
षट्त्वं तु नातिवर्तन्ते त्रित्वं वातादयो यथा ॥ ४३ ॥

संप्रत्युक्तलङ्घनाद्युपकमाणां विकारपेक्षया संसर्गमाह—
दोषाणामित्यादि । दोषाणां यस्मात् संसर्गा बहवः, तस्मात्सा-
धनार्थमुपकमा अपि सङ्कीर्णन्ते मिश्रतां यान्ति । यथा—कचि-
लङ्घनखेदने, कचिद्वृद्धणखेदने, एवमादि । षट्त्वं तु नातिवर्तन्त
इति संसृष्टा अपि लङ्घनादिसंरूपं न जहति; न लङ्घनादयः
परस्परयुक्ता मधुसर्पिःसंयोगवत् प्रकृतिगुणानपेक्षिकार्यान्तरमा-
रमन्त इति भावः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—त्रित्वमित्यादि । अयं
च दृष्टान्तः संसर्गिसंख्याऽपरिख्यामात्रैकः ॥ ४३ ॥

तत्र श्लोकाः—

इत्यसिद्धलङ्घनाध्याये व्याख्याताः षडुपकमाः ।
यथाप्रश्रं भगवता चिकित्सा यैः प्रवर्तते ॥ ४४ ॥
इत्यत्रिवेशकृते तत्रे चरकप्रतिस्संस्कृते श्लोकस्थाने
लङ्घनबृंहणीयो नान द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यव्याख्यायामायुर्वे-
ददीपिकायां सूत्रस्थाने योजनाचतुके लङ्घनबृंहणीयो
नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः संतर्पणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

व्याख्यातषडुपकमाणांमेव संतर्पणपतर्पणभेदेन द्विविधानां
द्विविधविषये प्रवृत्तिं दर्शयितुं संतर्पणीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

संतर्पयति यः श्लिष्टैर्मधुरैर्गुहपिच्छलैः ।
नवान्नैर्नवमवैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ३ ॥
गोरसैर्गौडिकैश्चात्रैः पेषिकैश्चातिमात्रशः ।
चेष्टाद्वेषी दिवास्त्रप्रशय्यासनमुखे रतः ॥ ४ ॥
रोगास्तस्योपजायन्ते संतर्पणनिमित्तजाः ।
प्रमेहपिडकाकोटकण्डूपाण्डूमायज्यचरैः ॥ ५ ॥
कुष्ठान्यामप्रदोषाश्च मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
तन्द्रा क्लेश्यमतिस्त्रौह्यमालस्यं गुरुगात्रता ॥ ६ ॥
इन्द्रियस्रोतसां लेपो बुद्धेर्मोहः प्रमीलकः ।
शोफाश्चैवंविधाश्चान्ये शीघ्रमप्रतिकुर्वतः ॥ ७ ॥

संतर्पयति संतर्पणमाचरति । श्लिष्टैरित्यादिवचनमश्लिष्टा-
दिभिरपि शक्नुप्रवृत्तिमित्युक्तिमात्राकरकत्वेन संतर्पणनिषे-
धार्थः, भवति हि तृप्तिकारके संतर्पणशब्दप्रयोगः, यथा-
त्रैव संतर्पणप्रयोगे—“शक्नुनां षोडशगुणो भागः संतर्पणं
पिबेत्” इति । शय्यासनमुखे रतत्वेनैव चेष्टाद्वेषित्वे
लब्धे पुनस्तद्वचनं शय्यासनस्थितस्यापि गीताश्चालनादिचेष्टा-
निषेधार्थम् । आमप्रदोषा विसृक्चिदादयः । प्रमीलकः सततं
प्रथ्यान्म ॥ ३-७ ॥

शस्तमुल्लेखनं तत्र विरेको रक्तमोक्षणम् ।
व्यायामश्चोपवासश्च धूमाश्च खेदनानि च ॥ ८ ॥
सक्षौद्रश्चामयाप्राशः प्रायो रूक्षाश्चसेवनम् ।
चूर्णप्रदेहा ये चोक्ताः कण्डूकोटविनाशनाः ॥ ९ ॥
त्रिफलारग्वधं पाठां सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
मुस्तं समदनं निम्बं जलेनोक्तशितं पिबेत् ॥ १० ॥
तेन मेहादयो यान्ति नाशमभ्यस्यतो भुवम् ।
मात्राकालप्रयुक्तेन संतर्पणसमुत्थिताः ॥ ११ ॥
मुस्तमारग्वधः पाठा त्रिफला देवदारु च ।
श्वदंष्ट्रा खदिरो निम्बो हरिद्रे त्वक्च वत्सकात् ॥ १२ ॥
रसमेपां यथादोषं प्रातः प्रातः पिवन्नरः ।
संतर्पणकृतैः सर्वैर्व्याधिभिः संप्रमुच्यते ॥ १३ ॥

१ ‘पूर्वाध्याये षडुपकमा उक्तास्तं संतर्पणपतर्पणभेदेन द्विविधाः,
तदुक्तम्, “उपक्रमस्य हि द्विवा द्विबौपक्रमो मतः । एकः संतर्पणः
प्रोक्तो द्वितीयश्चातर्पणः” (वा. सू. अ. १४) इति । अतस्तेषां
द्विविधविषये प्रवृत्तिं दर्शयितुं संतर्पणीयोऽभिधीयते—अथातः ह्यादि’
इति शिवदाससेनः । २ ‘०श्वान्यैः’ इति पा० ।

एभिश्चोद्धर्तनोद्धर्षस्नानयोगोपयोजितैः ।
 त्वग्दोषाः प्रशमं यान्ति तथा स्नेहोपसंहितैः ॥ १४ ॥
 कुष्ठं गोमेदको हिङ्गु कौञ्चश्चि ज्यूपणं वचा ।
 वृषकैले श्वदंष्ट्रा च खराह्वा चाश्ममेदकः ॥ १५ ॥
 तक्नेण दधिमण्डेन बदराभ्लरसेन वा ।
 मूत्रकृच्छ्रं प्रमेहं च पीतमेतद्व्यपोहति ॥ १६ ॥
 तक्रामयाप्रयोगैश्च त्रिफलायास्तथैव च ।
 अरिष्टानां प्रयोगैश्च यान्ति मेहादयः शमम् ॥ १७ ॥
 ज्यूपणं त्रिफला क्षौद्रं किमिन्नमजमोदकः ।
 मन्थोऽयं सकवस्तेलं हितो लोहोदकाहृतः ॥ १८ ॥
 व्योषं विडङ्गं शिग्रूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
 बृहत्सौ द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥ १९ ॥
 हिङ्गु केवुकमूलानि यवानीधान्यचित्रकान् ।
 सौवर्चेलमजार्जी च हृषुणां चेति चूर्णयेत् ॥ २० ॥
 चूर्णतेलगुतक्षौद्रभागाः स्युर्मानतः समाः ।
 सकृन्नां षोडशगुणो भागः संतर्पणं पिबेत् ॥ २१ ॥
 प्रयोगादस्य शाम्यन्ति रोगाः संतर्पणोत्थिताः ।
 प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ॥ २२ ॥
 घृहीहा पाण्ड्यामयः शोफो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
 हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासः श्वासो गलग्रहः ॥ २३ ॥
 किमयो ग्रहणीदोषाः श्वेत्यं स्योल्लयमतीव च ।
 नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्धते ॥ २४ ॥
 व्यायामनित्यो जीर्णशी यवगोधूमभोजनः ।
 संतर्पणकृतैर्दोषैः स्यौर्ल्यं मुक्त्वा विमुच्यते ॥ २५ ॥
 उक्तं संतर्पणोत्थानामपतर्पणमौषधम् ।

सक्षौद्रश्चाभयाप्राश इति क्षौद्रेण सह हरीतकीप्राशः किंवा
 अगस्त्यहरीतक्यादिप्राशः । ये चोक्ता इति आरम्बधीये
 (सू. अ. ३) । तेनेति काथेन कणभूतेन, अभ्यस्यतोऽभ्यासं
 कुर्वाणस्य; किंवा तेन काथेन त्रिफलादीन्यभ्यस्यत इति योजना ।
 यथादोषमिति दोषप्रमाणोपेक्षया गृहीतमात्रम् । उद्धर्तनमभ्यङ्ग-
 पूर्वकम्, उद्धर्षस्त्वनभ्यङ्गपूर्वकः । स्नेहोपसंहितैरिति स्नेहसाध-
 नोपयुक्तैः । गोमेदकः मणिविशेषः । कौबः पक्षी, 'कौच' इति
 ख्यातः । खराह्वा अजमोदः । लोहोदकाहृत इति अगुरुदकाहृतः ।
 उदककरणं च षडङ्गजलविधानेन । इह प्रयोगे वक्ष्यमाणव्यो-
 षाद्युक्तप्रमाणेन साहचर्याचूर्णादिमानं ज्ञेयम् । संतर्पणमिति जला-
 लोडितशक्करूपतया, तेन संतर्पणसंज्ञस्याप्यपतर्पणता ज्ञेया ।
 श्वेत्यं श्वित्रित्वं; 'श्वैल्यं' इति पाठे श्वेतावभासता ॥ ८-२५ ॥—

१ 'व्योषमिलादि' । अत्र तैलगुतक्षौद्राणां प्रत्येकं मिलितचूर्णसम-
 स्त्वं, समुदितचूर्णमपेक्ष्यैव सकृन्नां षोडशगुणो भागः इति शिव-
 दाससेनः । २ 'लौल्यं' इति पा० ।

वक्ष्यन्ते सौषधाश्चोर्ध्वमपतर्पणजा गदाः ॥ २६ ॥
 देहाशिवलवर्णोजःशुक्रमांसपरिक्षयः ।
 ज्वरः कासानुबन्धश्च पार्श्वशूलमरोचकः ॥ २७ ॥
 श्रोत्रदौर्बल्यमुन्मादः प्रलापो हृदयव्याधयः ।
 विण्मूत्रसंग्रहः शूलं जङ्घोरोष्ठिकसंश्रयम् ॥ २८ ॥
 पर्वोत्थिस्तन्धिमेदश्च ये चान्ये वातजा गदाः ।
 ऊर्ध्ववातादयः सर्वे जायन्ते तेऽपतर्पणात् ॥ २९ ॥
 तेषां संतर्पणं तज्ज्ञैः पुनराख्यातमौषधम् ।
 यत्तदावे समर्थं स्यादभ्यासे वा तदिष्यते ॥ ३० ॥

ऊर्ध्ववातादय इति पूर्वार्थाध्यायोक्ताः "ऊर्ध्ववातस्तमो हृदि"
 (सू. अ. २२) इत्यादयः । ऊर्ध्ववातः श्वासादिर्यत्रोर्ध्वं वायु-
 र्याति; किंवा तन्त्रान्तरोक्तो रोगविशेष एव, यथा—"अथः
 प्रतिहतो वायुः स्लेष्मणा कृपितेन च । करोत्यनिशमुद्गारमूर्ध्व-
 वातः स उच्यते" इति ॥ २६-३० ॥

सद्यःक्षीणो हि सद्यो वै तर्पणेनोपचीयते ।
 नतं संतर्पणाभ्यासाच्चिरक्षीणस्तु पुष्यति ॥ ३१ ॥
 देहाग्निदोषमैषज्यमात्राकालानुवर्तिना ।
 कार्यमत्वरमाणेन भेषजं चिरदुर्बले ॥ ३२ ॥
 हिता मांसरसास्तस्यै पयांसि च घृतानि च ।
 स्नानानि वस्त्योऽभ्यङ्गस्तर्पणास्तर्पणाश्च ये ॥ ३३ ॥
 ज्वरकासप्रसक्तानां कुशानां मूत्रकृच्छ्रणाम् ।
 तृष्यतामूर्ध्ववातानां वक्ष्यन्ते तर्पणा हिताः ॥ ३४ ॥
 शर्करापिप्पलीतैलगुतक्षौद्रैः समांशकैः ।
 सकुट्टिगुणितो वृष्यस्तेषां मन्थः प्रशस्यते ॥ ३५ ॥
 सकवो मदिरा क्षौद्रं शर्करा चेति तर्पणम् ।
 पिबेन्मासुतविण्मूत्रकफपित्तागुलोमनम् ॥ ३६ ॥

फाणितं सकवः सर्पिर्दधिमण्डोऽभ्लकाजिकम् ।
 तर्पणं मूत्रकृच्छ्रमुदार्चतर्हरं पिबेत् ॥ ३७ ॥
 मन्थः खर्जूरसुटीकावृक्षाम्लम्लीकदाडिमैः ।
 परुषकैः सामलकैर्गुक्तो मधविकारनुत् ॥ ३८ ॥

सद्यस्तर्पणतर्पणाभ्यासयोस्तयोर्विषयभेदमाह—सद्य इत्या-
 दि । अत्वरमाणेनेति वचनेन चिरदुर्बले त्वरया क्रियमाणं
 तर्पणमभिवधादिदोषं करोतीति सूचयति । तर्पणास्तर्पणाश्चेति
 संतर्पणकारका मन्थादयः; तेन, इहै संशामत्रेण ये तर्पणा
 अपतर्पणकारका व्योषादयस्ते न प्राह्याः; किंतु 'शर्करापिप्पली'
 इत्यादिग्रन्थाव्यायाः । शर्करादिमन्थोक्तमानेनापरेऽपीह मन्था
 प्राह्याः ॥ ३१-३८ ॥

१ 'संतर्पणस्य द्वैविध्यमाह—यत्तदावे इत्यादि । तदावे इति
 सद्यः, समर्थमिति अपतर्पणजव्याधिनिराकरणसमर्थः; तेन सद्यःसंतर्पण-
 मेकम्, अभ्यासवशात् संतर्पणमपरमित्यर्थः' इति शिवदाससेनः ।
 २ 'हि' इति पा० । ३ 'तेन' इति पा० ।

स्वादुरम्लो जलकृतः सन्नेहो रूक्ष एव वा ।

सद्यः संतर्पणो मन्थः स्थैर्यवर्णवल्प्रदः ॥ ३९ ॥

स्वादुरम्ल इत्यादिना सद्यस्तर्पणमाह । अम्ल इति अम्ल-
दाडिमादियोगात् । अत्र रूक्षसुकुतत्वापि मन्थस्य द्रव-
त्वशैत्यदेहासुरारिवैः सद्यःसंतर्पकत्वं भवत्येव, अत एव
'सद्य' इत्युक्तं, 'नेहादिवृंहणद्रव्ययोगात् कालान्तरतर्पकत्वमपि
भवति ॥ ३९ ॥

तत्र श्लोकः—

संतर्पणोऽस्या ये रोगा रोगा ये चापतर्पणात् ।

संतर्पणीये तेऽध्याये सौवधाः परिकीर्तिताः ॥ ४० ॥

इत्यग्निवेशश्रुते तन्ने चरकप्रतिस्संस्कृते श्लोकस्थाने
संतर्पणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामु-
वैददीपिकाख्यायां सूत्रस्थाने योजनचतुष्के संत-
र्पणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातो विधिशोणितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

संप्रति वातादिवद्रुहविकारकर्तृत्वेन शोणितस्य शोणितवि-
काराणां पूर्वोक्तातेवोपक्रमान् लङ्घनवृंहणादीन् विशेषेण दर्शयितुं
विधिशोणितोऽभिधीयते । इयमध्यायपरता संज्ञा ॥ १ ॥ २ ॥

विधिना शोणितं जातं शुद्धं भवति देहिनाम् ।

देशकालौकसात्म्यानां विधिर्यः संप्रकाशितः ॥ ३ ॥

विधिनेति सम्यगाहाराचारविधिना । शुद्धं भवतीत्यत्र
भवति विद्यत इत्यर्थः, उत्पादस्य जातशब्देनैवोक्तत्वात् । केन
विधिनेत्याह—देशेलादि । सात्म्यशब्दस्य देशादिभिः प्रत्येक-
मन्वयः । ओकसात्म्यम् अभ्यासात्म्यम् । संप्रकाशित इति
तस्मात्शिवीये (सू. अ. ६), संप्रकाशित इत्यत्र 'तेन' इति
शेषः ; अतो यः संप्रकाशितो विधिस्तेन विधिनेति संबन्धः ।
अन्ये व्याख्यानयन्ति—शोणितं जातं तावद्भवति, तच्च कारणा-
न्तरबुद्धं सद्बिधिना यथोक्तेन पुनः शुद्धं भवतीति योजनीयम् ॥ ३ ॥

तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुखलुप ।

युनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं ह्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

१ 'यद्यपि शोणितविकारा अपि वातादिजन्या एव, तथाऽपि धातु-
बहुविकारकर्तृत्वेन प्राधान्यसंयजनार्थं पृथगध्यायेऽभिधानं हेयम्' इति
शिवदाससेनः । २ 'इयमध्यायपरता संज्ञा; किंवा विधिना शोणित-
मिति शब्दमधिकृत्य कृतोऽध्यायो विधिशोणितोऽध्यायः ; 'वर्गागमः'
इत्यादिना 'ना'शब्दलोपः' इति शिवदाससेनः ।

विशुद्धं शोणितं किं करोतीत्याह—तद्विशुद्धमित्यादि । तेन
विधिना विशुद्धं तद्विशुद्धं; किंवा तद्विति शोणितम् । प्राणः
शोणितं ह्यनुवर्तते इति शोणितान्वयव्यतिरेकमनुविधीयते ।
यदुक्तं—“दशैवायतनाभ्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शङ्खौ
मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुकौजरी गुदम्”—(सू. अ. २९)
इति ॥ ४ ॥

प्रदुष्टबहुतीक्ष्णोष्णैर्मद्यैरन्यैश्च तद्विधैः ।

तथाऽतिलवणक्षारैरम्लैः कटुभिरेव च ॥ ५ ॥

कुलत्थमापनिष्पावतिलतैलनिषेवणैः ।

पिण्डालुमूलकादीनां हरितानां च सर्वशः ॥ ६ ॥

जलजानूपवैलानां प्रसहानां च सेवनात् ।

दध्यम्लमस्तुसुकानां सुरासौवीरकस्य च ॥ ७ ॥

विरुद्धानामुपक्लिन्नपूतानां भक्षणेन च ।

भुक्त्वा दिवा प्रस्वपतां द्रवस्निग्धगुरुणि च ॥ ८ ॥

अत्यादानं तथा क्रोधं भजतां चातपानलौ ।

छर्दिवेगप्रतीघातात् काले चानवसेचनात् ॥ ९ ॥

श्रमाभिघातसंतापैरजीर्णाध्यशनैस्तथा ।

शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति ॥ १० ॥

शुद्धिहेतुमभिधाय दुष्टिहेतुमाह—प्रदुष्टेत्यादि । प्रदुष्टं स्वप्र-
कृतिविपरीतम् । अन्यैश्च तद्विधैरिति प्रदुष्टपानकादिभिः; किंवा
'अज्ञैः' इति पाठः । तथाऽतिलवणक्षारैरित्यादि केचिद्वैषज-
विषयं वर्णयन्ति, तद्विधैरिति वचनेनाज्ञानस्यातिलवणादेर्यद्दी-
तत्वात् । निषावः श्वेतशिम्बः । अत्यादानं तुष्टिमतिक्रम्य
भोजनम् । काले चेति शोणितदुष्टियुक्ते शरत्काले । अजीर्णोऽ-
ध्यशनमजीर्णाध्यशनः; किंवा अजीर्णस्वापसाशानमजीर्णाशन-
म्, अध्यशनं तु पूर्वोक्तशेषे यद्वृज्यते, यदाह—“भुक्तस्यो-
परि यद्वृक्तं तदध्यशनमुच्यते” (वि. अ. १५) ॥ ५-१० ॥

ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः ।

मुखपाकोऽक्षिरागश्च पूतिघ्राणाख्यगन्धिताः ॥ ११ ॥

गुरुमोपकुशवीसर्पकपित्तप्रमलीकाः ।

विद्रुधी रक्तमेहश्च प्रदरो वातशोणितम् ॥ १२ ॥

वैषर्ण्यमग्निसादश्च पिपासा गुरुगात्रता ।

संतापश्चातित्तिदीर्घव्यमरुचिः शिरसश्च रुक् ॥ १३ ॥

विदाहश्चाक्षपाणस्य तिकाष्णोद्विग्नं कृमः ।

क्रोधप्रचुरता बुद्धेः संमोहो लवणस्यता ॥ १४ ॥

खेदः शरीरदौर्गन्ध्यं मदः कम्पः खरक्षयः ।

तन्द्रानिद्रातियोगश्च तमसश्चातिदर्शनम् ॥ १५ ॥

कण्डूहःकोष्ठपिडाकणुचर्मदलादयः ।

विकाराः सर्वे एवैते विज्ञेयाः शोणिताध्यायाः ॥ १६ ॥

१ 'अक्षिपाकश्च' इति पाठः ।

शीतोष्णस्निग्धरूक्षार्थरूपक्रान्ताश्च ये गदाः ।

सम्यक् साध्यान् सिध्यन्ति रक्तजांस्तान् विभावयेत् ॥

उपकुशः मुखरोगविशेषः; यदुक्तं सुश्रुते—“वेष्टेषु दाहः पाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च । यस्मिन्पुष्पकुशो नाम पित्तरक्त-
कृतो गदः” (सु. नि. अ. १६) इति । कुष्ठ इत्युक्तेऽपि चर्म-
दलभिधानं विशेषार्थम् । शोणितार्थश्चा इति भाषया शोणितस्य
वातादिवत् स्वातन्त्र्येण रोगकर्तृत्वं निराकरोति । अनुक्तभूरिशो-
णितरोगग्रहणार्थमाह—शीतोष्णेत्यादि । आद्यग्रहणात्तीक्ष्णसूत्रा-
दीनां ग्रहणम् । सम्यगिति पूर्वेण योजनायाम् । तत्र शीतोष्ण-
स्निग्धरूक्षार्थैरिति शोणितवृद्धिमनपेक्ष्य वातादिजार्थमात्रप्रयु-
क्तैरिति मन्तव्यम् । येन शोणितव्याधेरपि शान्तिवैक्यमाणर-
क्तपित्तहरकियादिभिः शीतोष्णस्निग्धादिक्रियाप्रविष्टैव, ततश्च
शोणितरोगस्यापि शीतादिक्रियाभिरैव शोणितप्रतिकूलभिः
प्रशमो भवति; प्रवृद्धशोणितार्थस्यायं वातादय आश्रयप्रभावञ्च
स्वचिकित्सासाधनेन प्रशाम्यन्ति ॥ ११-१७ ॥

कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरिं क्रियाम् ।

विरेकमुपवासं च स्नायणं शोणितस्य च ॥ १८ ॥

शोणितरोगचिकित्सायाह—कुर्यादित्यादि । रक्तपित्तहरकि-
यादयो यथायोग्यतया बोद्धव्याः ॥ १८ ॥

बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्ध्या रुचिरस्य वा ।

रुचिरं स्नायोज्यन्तोरार्थं प्रसमीक्ष्य वा ॥ १९ ॥

उक्तशोणितस्नायणप्रमाणाह—बलेत्यादि । बलदोषप्रमाणा-
दिति बलस्य तथा दोषस्य शोणितव्याधिरूपस्य प्रमाणं वीक्ष्य;
दोषशब्दो ह्ययं रोगे भवति । विशुद्ध्या रुचिरस्य चेति यावता
स्नायणेन शोणितं विशुद्धं वर्तते । आचार्यं स्थानं दुष्टशोणितार्थ-
(श्र)यमिति यावत् । यथा—स्वल्पे कुष्ठे स्तोकमेव विशुद्ध्यर्थमु-
पादेयं, महति कुष्ठे बहु स्नावणीयम् । यदुक्तं—“प्रच्छन्नमल्पे
कुष्ठे महति च शस्तं सिराव्यधनम्” (चि. अ. ७) इति । एषु
च पक्षेषु यद्यत्रानत्ययं भवति तत्तत्र ग्राह्यम् ॥ १९ ॥

अरुणामं भवेद्वाताद्विशदं फेनिलं तनु ।

पित्तात् पीतासितं रक्तं स्थाययौष्ण्याच्चिरेण च २०

ईषत्पाण्डु कफादुष्टं पिच्छिलं तन्तुमद्वनम् ।

संस्त्रुलिङ्गं संसर्गात्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ २१ ॥

दुष्टरक्तलक्षणमाह—अरुणाममित्यादि । स्थाययति घनं
भवति ॥ २० ॥ २१ ॥

तपनीयेन्द्रगोपां पञ्चालककसन्निभम् ।

गुञ्जाफलसवर्णं च विशुद्धं विद्धि शोणितम् ॥ २२ ॥

तपनीयं लोहितसुवर्णम्, इन्द्रगोपः खनामप्रसिद्धः कीट-

१ ‘सम्यक्प्रक्रान्ता इत्यन्वयः’ इति शिवदाससेनः । २ ‘रामयं’
इति पा० । ३ ‘द्विदोषलिङ्गं’ इति पा० ।

विशेषः । विशुद्धरक्तलिङ्गे नानावर्णता वातादिप्रकृतित्वान्मनु-
ष्याणाम् ॥ २२ ॥

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं

रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थितासु-

ग्निरिविशेषेण च रक्षितव्यः ॥ २३ ॥

नात्युष्णादिभोजने हेतुमाह—तदेत्यादि । अतिशीतमग्नि-
मान्यं करोति, अत्युष्णं च प्रचलस्यासृजे नितरां प्रचलतां
करोति, तस्मात्तात्युष्णशीतम् । लघु दीपनीयं चामिरीत्य-
र्थमेव ॥ २३ ॥

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्था-

निच्छन्तमव्याहतपक्ववेगम् ।

सुखान्वितं तु(पु)ष्टिव्याधौपपन्नं

विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ २४ ॥

संप्रति शोणितार्थशनेनापि विशुद्धरक्तज्ञानार्थं लक्षणमाह—
प्रसन्नैत्यादि । अव्याहता पक्विश्च वेगश्च पुरीषादीनां यस्य
स तथा ॥ २४ ॥

यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।

पृथक् पृथक् समस्ता वा क्षोतांसि कुपिता मलाः ॥ २५ ॥

मलिनाहारशीलस्य रजोमोहाद्युत्तमनः ।

प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥ २६ ॥

मदमूर्च्छावसंन्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।

यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ २७ ॥

दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।

मनो विशोभयज्जन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ॥ २८ ॥

पित्तमेवं कफश्चैवं मनो विशोभयचृणाम् ।

संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ २९ ॥

संप्रति रक्तवाहिधमनीदुष्ट्या ये व्याधयो भवन्ति तानाह—
यदा त्वित्यादि । संज्ञावहानीनि संज्ञाहेतुमनोवहानि, मन-
सस्तु केवलमेव शरीरमयनीभूतं; यदुक्तं—“सत्त्वादीनां पुनः
केवलं शरीरमयनीभूतम्” (वि. अ. ५) इत्यादि; किंवा
रससंज्ञं धातुमावहन्तीति रससंज्ञावहानि । रसवहधमनीनां
तु हृदयं स्थानं, तदुपधाताञ्च मोह उपपन्न एव । मलं
इति दुष्टदोषसंज्ञाः; यदुक्तं—“मलिनीकरणामलाः” इति ।
यथोत्तरं लिङ्गाधिक्यं मदमूर्च्छावसंन्यासेषु मोहरूपं हेतयः
मदेऽपि हि स्तौको मोहोऽस्ति, उत्तरयोस्तु व्यक्त एव
मोहः ॥ २५-२९ ॥

१ ‘अन्ये तु रससंज्ञं धातुमावहन्तीति रससंज्ञावहानीत्याहुः; किंतु
“रसासृक्चेतनावाहिनोतीतोऽपि रससमुद्भवः । मदमूर्च्छावसंन्यासा यथो-
त्तरलोत्तराः” इति तत्रान्तरे मनोवहधमनीदुष्टिविज्ञा, सा चास्मिन्
व्याख्याने नोपपद्यते, इति पूर्वव्याख्येयं युक्तं’ इति शिवदाससेनः ।

सक्तानल्पद्रुताभापं चलस्खलितचेष्टितम् ।
विद्याद्वातमदाविष्टं रुक्षश्वावरुणाकृतिम् ॥ ३० ॥
सक्रोधपरुषाभापं संप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ॥ ३१ ॥
खल्पासंबद्धवचनं तन्द्रालस्यसमन्वितम् ।
विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रथानतत्परम् ॥ ३२ ॥
सर्वोण्येतानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे ।

परुषं द्रुत इति परुषाभापः ॥ ३०-३१ ॥—

जायते शाम्यति क्षिप्रं मदो मयमदाकृतिः ॥ ३३ ॥
मदस्वरूपमाह—आयुत इत्यादि ॥ ३३ ॥

यश्च मयकृतः प्रोक्तो विषजो सौधिरश्च यः ।
सर्व एते मदा नर्ते वातपित्तकफत्रयात् ॥ ३४ ॥

मदप्रसङ्गेन मयविषजशेरपि मदोयश्चातुर्विध्यमाह—यश्चे-
त्यादि । वातपित्तकफत्रयादिति वातात् पित्तात् कफाद्वात-
पित्तकफाच्च; एतेन तेषामप्येतदेव लक्षणं वातादिकृतं भवतीति
भावः ॥ ३४ ॥

नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाऽरुणम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते^१ ॥ ३५ ॥
वेपथुश्चाङ्गमर्द्धश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।
कारयं श्यावारुणा क्लेशा मूर्च्छाये वातसंभवे ॥ ३६ ॥
रक्तं हरितवर्णं वा विद्यत् पीतमथापि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सखेवः प्रतिबुध्यते ॥ ३७ ॥
सपिपासः ससंतापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसंभवे ॥ ३८ ॥
मेघसङ्काशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।
पश्यंस्तमः प्रविशति पित्राच्च प्रतिबुध्यते ॥ ३९ ॥
गुरुभिः प्रावृत्तैरङ्गैर्यैवाद्रिणं चर्मणा ।
सप्रसेकः सहल्लासो मूर्च्छाये कफसंभवे ॥ ४० ॥
सर्वाकृतिः सन्निपातादपसार इवागतः ।
स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ ४१ ॥

मूर्च्छायलक्षणमाह—नीलं वेत्यादि । तत्र वातमूर्च्छाये
श्वाभारुणा छाया रिष्टपत्वान्मरणाय स्याद् वायव्यत्वादिति बोधं
कुर्वन्ति; उक्तं हि—“वायव्या सा विनाशाय क्लेशाय महते-
ऽपि वा” (इ. अ. ७) इति । तत्र, अनिमित्ता हि छाया रिष्टं
न तु हृदयमाननिमित्ता, इह च वातसंबन्धो हृदयत एव
निमित्तः किंवा “क्लेशाय महतेऽपि वा” इति वचनादेव वाय-

१ ‘सक्तानल्पद्रुताभापमिति सक्तं विच्छिन्नवर्णीयं, अनल्पं बद्धं, द्रुतं
शीघ्रं भापवे यः स तथा, एवं परुषाभासमिलपि व्याख्येयम्’ इति शिव-
दाससेनः । २ ‘तमः प्रविशति मूर्च्छादीत्यर्थः, शीघ्रं च प्रतिबुध्यते
इति वगैः शीघ्रकारित्वाद्’ इति शिवदाससेनः ।

वच्छायाया मारकत्वं व्यभिचरितम् । तमोभिर्घनैश्चेति तमोघनैः;
किंवा तमोभिरेव घनैः । विना बीभत्सचेष्टितैरिति दन्तखादना-
ङ्गविक्षेपणादिकं विना ॥ ३५-४१ ॥

दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।
खयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौपधैर्विना ॥ ४२ ॥
वाग्देहमनसां चेष्टामाश्रिन्यातिबला मलाः ।
संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनसंश्रितः ॥ ४३ ॥

स ना संन्याससंन्यस्तः काष्टीभूतो मृतोपमः ।
प्राणैर्वियुज्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलाः क्रियाः ४४
दुर्गोऽम्भसि यथा मज्जद्वाजनं त्वरया बुधः ।
गृह्णीयात्तलमप्राप्तं तथा संन्यासपीडितम् ॥ ४५ ॥

अङ्गनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रथमनानि च ।
सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥ ४६ ॥

लुञ्जं केशलोम्नां च दन्तैर्दशनमेव च ।
आत्मगुतावधर्षश्च हितं तस्यावबोधने ॥ ४७ ॥
संमूर्च्छितानि तीक्ष्णानि मद्यानि विविधानि च ।
प्रभूतकटुयुक्तानि तस्यास्ये गालयेन्मुहुः ॥ ४८ ॥

मातुलुङ्गरसं तद्वन्महौषधसमायुतम् ।
तद्वत्सौघचर्चलं दद्याद्युक्तं मद्यालकाङ्गिकैः ॥ ४९ ॥

हिङ्गुपणसमायुक्तं यावत् संज्ञप्रबोधनम् ।
प्रबुद्धसंज्ञमचेष्टे लघुभिस्तमुपाचरेत् ॥ ५० ॥

विस्मापनैः स्मारणैश्च म्रियश्रुतिभिरिव च ।
पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैश्चित्रैश्च दर्शनैः ॥ ५१ ॥

संसनोलेखनैर्धूमैरञ्जनैः कवलग्रहैः ।
शोणितस्यावसेकैश्च व्यायामोद्धर्षणैस्तथा ॥ ५२ ॥

प्रबुद्धसंज्ञं मतिमाननुबन्धमुपक्रमेत् ।
तस्य संरक्षितव्यं हि मनः प्रलयहेतुतः ॥ ५३ ॥

संन्यासस्य मूर्च्छादिभ्यो भेदकं लक्षणमाह—दोषेणिव्यादि ।
कृतवेगेष्विति वेगं कृत्वा क्षीणबलेषु, वेगो हि दोषाणां बलक्ष-
यकारणं भवति; यदुक्तं विषमञ्जरे—“कृत्वा वेगं गतबला”
(वि. अ. ३) इत्यादि । संन्यस्यन्ति अचेष्टं कुर्वन्ति । प्राणाय-
तनमिति हृदयम् । मुक्त्वेति आप्राप्य । सद्यःफला इति सद्यःप्रबो-
धनकारिकास्तीक्ष्णाङ्गनादिकाः । सूचीभिरिति च तोदनेन संब-
ध्यते । संमूर्च्छितानीति मिलितानि । गालयेदिति यन्नेन मुखे
प्रक्षिपेत् । सौघचर्चल्याने केचित् सौघारकमाहुः । अनुबन्धं
सततम् । प्रलयहेतुत इति मोहहेतुतः ॥ ४२-५३ ॥

स्नेहस्वेदोपपचानां यथादोषं यथाबलम् ।
पञ्च कर्माणि कुर्वीत मूर्च्छायेषु मदेषु च ॥ ५४ ॥

१ ‘कृतवेगेषु’ इति पा० । २ ‘प्रभूतकटुतिकाणि’ इति । पा० ३ ‘ततः
स रक्षितव्यो हि मनःप्रलयहेतुतः’ इति पा० । ४ ‘संन्यस्यन्ति
मोहयन्ति’ इति शिवदाससेनः । ५ ‘अनुबद्धं’ इति पा० ।

अष्टाविंशलौषधस्य तथा तिकस्य सर्पिषः ।
 प्रयोगः शस्यते तद्वन्महतः षट्पलस्य वा ॥ ५५ ॥
 त्रिफलायाः प्रयोगो वा सघृतक्षौद्रशर्करः ।
 शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥ ५६ ॥
 पिप्पलीनां प्रयोगो वा पयसा चित्रकस्य वा ।
 रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥ ५७ ॥
 रक्तावसेकाच्छास्त्राणां सतां सत्त्ववतामपि ।
 सेवनात्मदमूर्च्छायाः प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ ५८ ॥

अष्टाविंशलौषधस्येति पानीयकल्याणस्य । तिकस्य महत्तस्तथा
 तिकस्य षट्पलस्य तथा महत्तस्तिकस्येति संबन्धः; एते च तिक-
 षट्पलमहातिककधृते कुष्ठचिकित्सिते वक्तव्ये । कौम्भस्य सर्पिर्द-
 शाब्दिकम् ॥ ५४-५८ ॥

तत्र श्लोकौ—

विशुद्धं चविशुद्धं च शोणितं तस्य हेतवः ।
 रक्तप्रदोषजा रोगास्तेषु रोगेषु चौषधम् ॥ ५९ ॥
 मवमूर्च्छायासंन्यासहेतुलक्षणभेषजम् ।
 विधिशोणितकेऽध्याये सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ ६० ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 विधिशोणितयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविचितायां चरकतात्पर्यटीकायामुर्वेद-
 दीपिकायां सूत्रस्थाने योजनाचतुष्टके विधिशोणितयो
 नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तो योजनाचतुष्टकः ॥ ६ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो यज्ञः पुरुषीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

य इमे योजनाचतुष्टके षड्पकमा अभिहितास्तेऽज्ञपानापे-
 क्षयैव व्याधिहरणे समर्थाः, अतोऽज्ञपानचतुष्टकोऽभिधीयते ।
 तत्रापि संक्षेपेणाज्ञपानगुणामिधायको यज्ञः पुरुषीयोऽभिधीयते ।
 तत्रादौ पुरुषव्याधिकारणनिश्चायकप्रकरणं त्वहारगुणप्रश्नावता-
 रार्थं तथा पूर्वोक्तषड्पकमणीयरोगकारणज्ञानार्थं च 'यज्ञः पुरु-
 ष' इति प्रश्नं प्राधान्येनाधिकृत्य कृतोऽध्यायो यज्ञः पुरुषीयो
 ज्ञेयः । यद्यपि 'पुरुषो यज्ञः' इति प्रश्नक्रमः, तथाऽपि प्रश्ना-
 र्थोऽत्र गृहीतः ॥ १ ॥ २ ॥

पुरा प्रत्यक्षधर्माणां भगवन्तं पुनर्वैसुम् ।
 समेतानां महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथौ ॥ ३ ॥

१ 'उपासतां' इति पा० । २ 'महर्षय उपासीनाः प्रादुश्चक्रुरिमां
 कथाम्' इति पा० ।

आत्मेन्द्रियमनोर्थानां योऽयं पुरुषसंज्ञकः ।
 राशिरस्यामयानां च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षधर्मैवं तपःप्रभावात् । इयमिति अत्रे वक्ष्यमाणा ।
 कथा तत्त्वजिज्ञासार्थमन्योन्यपृच्छा । राशिः मेलकः, आत्मेन्द्रि-
 यमनोऽर्थसमुदाय इत्यर्थः । अथ राशोरामयानां चोत्पत्तिविनि-
 श्चये उत्पत्तिविनिश्चयविषयिणी कथा प्रादुरासीदिति संबन्धः
 ॥ ३ ॥ ४ ॥

तदन्तरं काशिपतिर्वामको वाक्यमर्थवर्चितम् ।
 व्याजहारर्षिसमितिमुपसृत्याभिवाद्य च ॥ ५ ॥
 किन्तु भोः पुरुषो यज्ञस्तज्जास्तस्यामयाः स्मृताः ।
 न वेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोवाचर्षीन् पुनर्वैसुम् ॥ ६ ॥

तामेव परस्परप्रश्नरूपां कथां दर्शयति—तदन्तरमित्यादि ।
 अन्तरशब्दः कालवचनः; यथा—“अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं
 किञ्चिदथान्तरम्” (चि. अ. १०) इति; किञ्चित्कालमित्यर्थः;
 तेन तदन्तरमिति कथारम्भकाले इत्यर्थः । काशी वाराणसी
 तस्याः पतिः, तेषां बहुत्वाद्विशेषणं—वामक इति । यस्माज्जातो
 यज्ञः; तत एव पुरुषजनकात् कारणज्जातस्तज्जाः । न वेति
 अन्यतः पुरुषो जायतेऽन्यतश्च तस्य रोगा इत्यर्थः । नरेन्द्रे-
 णेति काशिपतिनाम्ना राजर्षिणा ॥ ५ ॥ ६ ॥

सर्व एवमितज्ज्ञानविज्ञानच्छिन्नसंशयाः ।
 भवन्तश्चेत्तुमर्हन्ति काशिराजस्य संशयम् ॥ ७ ॥

अमितान्भ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां छिन्नः संशयो येषां ते तथा ।
 “भवन्तश्चेत्तुमर्हन्ति काशिराजस्य संशयम्” इति पाठः सुगमः ।
 “भवन्तोऽर्हन्ति नश्चेत्तुं काशिराजे च संशयम्” इति तु पाठे,
 नोऽस्माकं काशिराजेऽस्मन्मध्यगत इत्यर्थः । एतेन स्वपक्षे काशि-
 राजे न व्यामोहवचनं वक्तव्यमिति शिक्षयति । चकारेणान्येषां
 च ऋषीणां संशयं समुच्चिनोति । अन्ये तु, नोऽस्माकं संशयं
 काशिराजे च संशयमिति व्याख्यानयन्ति । संशयद्वये चैकोऽत्र
 ऋषीणामात्मेन्द्रियेखादिना श्लोकेन दर्शितः संशयः, स च
 पुरुषस्यामयानां च प्रागुत्पत्तिं प्रथमोत्पत्तिं प्रतीति व्याख्यान-
 यन्ति; द्वितीयस्तु काशिपतेर्यथोक्त एव ॥ ७ ॥

पारीक्षिस्तत्परीक्ष्यामे मोद्गल्यो वाक्यमब्रवीत् ।
 आत्मजः पुरुषो रोगाश्चात्मजाः कारणं हि सः ॥ ८ ॥
 स चिनोत्युपमुक्ते च कर्म कर्मफलानि च ।
 नहृते चेतनाधातोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥ ९ ॥

आत्मजः पुरुष इत्यादिप्रश्नद्वयस्योत्तरं; तत्र पूर्वप्रश्नस्य पुरु-
 षस्यामयानां च कुत उत्पत्तिरित्येवंरूपस्य प्रश्नस्योत्तरं आत्मजः
 पुरुषो रोगाश्चेति, काशिपतिप्रश्नात्त्रेऽप्युत्तरमेतत् यत एवा-
 त्मतः पुरुषो जायते तत एव रोगा इत्यर्थरूपमेव । प्रश्नोत्तरात्

१ 'अथ काशिपतिर्वाक्यं वामकोऽर्थवदन्तरा' इति पा० । २ 'कथा-
 रम्भ एव' इति पा० । ३ 'इत्युपमुक्ते' इति पा० ।

त्वस्य ग्रन्थस्य सुगमैव । कारणत्वे हेतुमाह—स चिनीतीत्यादि । चिनीति कर्म, कर्मफलानि च शरीरास्येव विकारादीनि शुद्ध इति योजना । कर्मसहायस्यात्मनः शरीरविकारादिकर्तृत्वात् कारणत्वमिति भावः । एतदेव व्यतिरेकेणाह—नभ्युत इत्यादि । चेतनाधातुः आत्मा । सुखदुःखयोरिति सुखदुःखसाधनयोः नीरुक्शरीरविकारयोरित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

शरलोमा तु नेत्याह न ह्यात्माऽऽत्मानमात्मना ।
योजयेद्वाधिभिर्दुःखैर्दुःखेऽपि कदाचन ॥ १० ॥
रजस्तमोभ्यां तु मनः परीतं सत्त्वसंज्ञकम् ।
शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणां च कारणम् ॥ ११ ॥
वार्योविद्वस्तु नेत्याह न ह्येकं कारणं मनः ।
नतै शरीराच्छरीररोगा न मनसः स्थितिः ॥ १२ ॥
रसजानि तु भूतानि व्याधयश्च पृथग्विधाः ।
आपो हि रसवत्यस्ताः स्मृता निर्बृत्तिहेतवः ॥ १३ ॥

मन इत्युक्ते मन्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्याऽऽत्माऽपि शङ्कोत, लङ्क—सत्त्वसंज्ञकमिति । नतै शरीराच्छरीरा वातादिजन्याः शोषादयस्तिष्ठन्ति; तथा न मनसः स्थितिः, ऋते शरीरादिति योज्यम् । रजस्तमः परीतस्य हि मनसो नित्यं शरीर एव स्थितिः; यत्तु निर्दोषं मनस्तत्तु न पुरुषस्य नापि च व्याधेः कारणमिति भावः । रसजानीत्यादौ स्मृता निर्बृत्तिहेतव इति व्याधिपुरुषयोः । एतेन व्याधिपुरुषजनकरसकारणत्वेनापः कारणकारणतया पुरुषविकारयोः कारणं भवन्ति । किंवा आपो निर्बृत्तिहेतव इति रसानां; किंवा यस्माद्रसवत्य आपस्तस्मात्ता निर्बृत्तिहेतव इति योजना ॥ १०—१३ ॥

हिरण्याक्षस्तु नेत्याह न ह्यात्मा रसजः स्मृतः ।
नातीन्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा १४

१ 'न ह्येकं कारणं मनः' इति 'व्याधिमात्रं प्रति' इति शेषः । व्याधिमात्रं प्रति मनसः कारणत्वं कथं नास्तीत्याह—नतै इत्यादि । मानसरोपेक्षेव मनसः कारणत्वं, शरीरा वातादिजन्या व्याधयः पुनः शरीराद्वे न तिष्ठन्तीति शरीरस्यैव कारणत्वं, न तु मनस इति भावः । शरीरोत्पत्तावपि मनसः कारणत्वं नास्तीत्याह—न मनसः स्थितिदिति । अत्रापि शरीराद्वत् इति योज्यं, शरीरमन्तरेण रजस्तमः संबद्धस्य मनसः स्थितिरिव नास्ति, मनसि रजस्तमः संबन्धस्य शरीराधीनत्वात्; तथा रजस्तमः संबन्धे सति शरीरोत्पत्तिः, शरीरसंबन्धे च मनसि रजस्तमः संबन्ध इति परस्परप्राश्रयप्रसङ्गाच्छरीरोत्पत्तिं प्रति रजस्तमः परीतस्य मनसः कारणत्वं नास्तीति भावः । रसजानीत्यादि । भूतानि पृथिव्यादीनि; एतेन तेषां रसजत्वेन तन्मे-लकस्य पुरुषस्यापि रसजत्वमिति भावः' इति शिवदाससेनः ।
२ 'शरीररोगाणां मनसः स्थितिः' इति पा० । ३ 'अतीन्द्रियमिति हेतुगम्यैवैवणम्', अतीन्द्रियं सूक्ष्मं निरवयवमिति यावत्, यस्मादतीन्द्रिय आत्मा मनोऽप्यतीन्द्रियं तस्मात् रसजम्' इति शिवदाससेनः ।

षट्धातुजस्तु पुरुषो रोगाः षट्धातुजास्तथा ।
राशिः षड्धातुजो ह्येष सांख्यैराद्यैः प्रकीर्तितः १५

नह्यात्मेत्यादौ नातीन्द्रियं मनो रसजं स्मृतमिति योजना; यस्मादतीन्द्रियं मन आत्मा चातीन्द्रियः, तस्मान्न रसजो; रसाद्धि जायमानं कारणगुणानुविधानादौन्द्रियकं स्यादित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह—सन्तीत्यादि । अद्वितशब्दरूपदिजन्ये विकारे न रसः कारणमित्यर्थः । आत्मा पृथिव्यादीनि च षड् धातवः । यदुक्तं—'खादयश्चेतनाषष्ठा धातवः पुरुषः स्मृतः' (शा. अ. १) इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तथा भुवर्णं कुशिकमाह तत्रेति कौशिकः ।
कस्मान्मातापितृभ्यां हि विना षड्धातुजो भवेत् १६
पुरुषः पुरुषाद्वैर्गौरव्वाद्विश्वः प्रजायते ।
पित्र्या मेहादयश्चोक्ता रोगास्तावन्न कारणम् ॥ १७ ॥

कुशिक इति हिरण्याक्षस्य नाम । कस्मादिति आक्षेपे । मातापित्रनपेक्षित्वे सवैप्राणिषु षड्धातुसमुदायस्य विद्यमानत्वेन नरगोऽश्वादिभेदो न स्यादिति भावः । हेत्वन्तरमाह—पित्र्या मेहादयश्चोक्ता इति । पितृतोऽपत्यं गच्छन्तीति पित्र्याः; आदिशब्देन कुशिकोऽप्रभृतयो आह्लाः । स्वपक्षं दर्शयति—तावन्न कारणमिति; तौ मातापितरौ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भद्रकाप्यस्तु नेत्याह न ह्यन्धोऽन्धात् प्रजायते ।
मातापित्रोरपि च ते प्रागुत्पत्तिर्न युज्यते ॥ १८ ॥
कर्मजस्तु मतो जन्तुः कर्मजास्तस्य चामयाः ।
नभ्युते कर्मणो जन्म रोगाणां पुरुषस्य वा ॥ १९ ॥

न ह्यन्ध इत्यादि । मातापितृकारणत्वेऽन्वेन जातोऽन्धः स्यादित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह—मातापित्रोरपीत्यादि । ते तव मातापितृकारणवादिनः, प्रागिति सर्गादौ मातापित्रोरुत्पत्तिर्न स्यात्; सर्गादौ निःशरीरेणि आदिभूतयोर्मातापित्रोर्भावादुत्पादो नोपपन्न इति भावः ॥ १८ ॥ १९ ॥

भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्ता पूर्वं हि कर्मणः ।
दृष्टं न चाकृतं कर्म यस्य स्यात् पुरुषः फलम् ॥ २० ॥
भावहेतुः स्वभावस्तु व्याधीनां पुरुषस्य च ।
खरद्रवचछोणत्वं तेजोन्तानां यथैव हि ॥ २१ ॥

कर्ता पूर्वं हीत्यादि । कर्मणः पूर्वं कर्ता 'भवति' इति शेषः । येन कर्मणा स पुरुषः कर्तव्यः, तस्य कर्मणः पुरुषपूर्वभावित्वात् कारणत्वं स्वीकर्तव्यं; ततश्च स चेद्विना कर्म पुरुषोऽभूत्, तत् कथं पुरुषस्य कर्म कारणमिति भावः । अथ शङ्कोते अकृतमेवादौ पुरुषजनकं कर्म भविष्यतीत्याह—दृष्टं न चेत्त्यादि । अकृतं कर्म न दृष्टं, प्रमाणेन नोपलब्धमित्यर्थः । यस्माच्छ्रुमाशु-

१ 'परीक्षितः' इति पा० । २ 'मातापितृवभाक्षोक्ता' इति पा० ।
३ 'पुरुषपूर्वभाविकारणं' इति पा० । ४ 'भूतः' इति पा० ।

भक्तं क्रियान्यमेव धर्माधर्मरूपं सर्वं भवतीति भावः । भावहेतुः उत्पत्तिहेतुः । स्वाभाविकत्वे दृष्टान्तमाह—खरेखादि । तेजोऽन्तानामिति “खरद्वचलोष्णत्वं भूजलानिलतेजसाम्” (शा. अ. १) इत्यादिवक्ष्यमाणक्रमेण भवेत् ॥ २० ॥ २१ ॥ काङ्कायनस्तु नेत्याह न ह्यारम्भफलं भवेत् । भवेत् स्वभावाद्भावानामसिद्धिः सिद्धिरेव वा ॥ २२ ॥ अथा त्वमितसङ्कल्पो ब्रह्मापत्यं प्रजापतिः । चैतनचेतनस्यास्य जगतः सुखदुःखयोः ॥ २३ ॥ तत्रेति भिन्नुरात्रेयो न ह्यपत्यं प्रजापतिः । प्रजाहितैषी सततं दुःखैर्युज्यादसाधुवत् ॥ २४ ॥ कालजस्त्वेव पुरुषः कालजास्तस्य चामयाः । जगत् कालवशं सर्वं कालः सर्वत्र कारणम् ॥ २५ ॥

स्वभावादित्यत्र आदौ ‘यदि’ इत्यध्याहर्तव्यं; तेन यदि स्वभावादेव भावानां विकारशरीरादीनां सिद्ध्यसिद्धी भवतः, तदा आरम्भफलं न भवेत्, स्वाभाविकत्वाद्भावानां; य इमे लोकयाज्ञसिद्धा यागकृष्यध्वयनाधारम्भास्ते निष्प्रयोजना भवेयुः, अकौरणत्वादित्यर्थः । सत्वेत्यादौ जगतः सुखदुःखयोश्च दृष्टा प्रजापतिरिति योजना । स च ब्रह्मणोऽपत्यम् । अमितसङ्कल्प इति युगपदपरमितस्यावजङ्गमरूपकार्यकर्तृत्वेनापरमिततज्जननसङ्कल्प इत्यर्थः । असाधुवदिति असाधुः अपत्यद्रोहकारी ॥ २२-२५ ॥

तथर्षीणां विवदतामुवाचेदं पुनर्वैसुः । मैवं वोचत तत्त्वं हि दुष्प्रापं पक्षसंश्रयात् ॥ २६ ॥ वादान् सप्रतिवादान् हि वदन्तो निश्चिन्तानिव । पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवद्गताः ॥ २७ ॥ मुक्तचैवं वादसङ्गद्वयमात्ममनुचिन्त्यताम् । नाविधूते तमःस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥ २८ ॥ येषामेव हि भावानां संपत् संजनयेन्नरम् । तेषामेव विपद्वाधीन्विपधान्समुदीरयेत् ॥ २९ ॥

पक्षसंश्रयादिति रागतः पक्षसंग्रहात् । निश्चितानिवेति परमार्थतोऽनिश्चिता एव, परं पक्षरागाद्विप्रकर्षाभिश्चिता इवाभिधीयन्ते पक्षा इत्यर्थः । पक्षान्तमिति सम्यगर्थवाधारणरूपं पक्षान्तम् । तिलपीडकस्तैलार्थं यन्नोपरि स्थितो मनुष्यः; तिलपीडको यथा गतौ गमने ति, गम्यदेशाग्राप्ता चान्तं नासादयति, पुनस्तत्रैव भ्रमणात्; तथा पक्षसंश्रयाद्वादिनोऽपीत्यर्थः । सङ्गद्वयः अन्योन्यपीडको मेलकः । अध्यात्मं तत्त्वम् । स्कन्धः समूहः । पक्षरागश्चेह तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन तमस्कन्ध लभ्यते । सिद्धान्तमाह—येषामित्यादि । येषामिति

१ ‘तेजोऽन्तानामिति भूजलानिलतेजसां क्रमात् खरद्वचलोष्णत्वं यथा स्वभावसिद्धं, तथा व्याधिपुरुषयोः स्वभावसिद्धेत्यर्थः’ इति शिवदाससेनः । २ ‘चेतनाचेतनस्यार्थः’ इति पा० । ३ ‘स्वर्गादिफलस्यापि स्वभावादेव जायमानत्वेन यागादीनां निष्प्रयोजनत्वात्’ इति शिवदाससेनः । ४ ‘प्रोवाचर्षीन्’ इति पा० ।

च. सं. १७

यजातीयानां, ते च महाभूतादयः । तेन महाभूतत्वेनैव वातादीनां ग्रहणम् । संपदिति प्रशस्तगुणता । नरमिति संयोगिपुरुषम् । विपदिति वैगुण्यम् । समुदीरयेदिति जनयेत् । एतेषां च ऋषिवादानां कथनं पूर्वपक्षसिद्धान्तश्रवणेन शिष्यसन्देहनिवृत्त्यर्थम् ॥ २६-२९ ॥

अथात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरेव वामकः काशिपतिरुवाच भगवन्तमात्रेयं—भगवन् । संपन्नमित्तजस्य पुरुषस्य विपन्नमित्तजानां च रोगाणां किमभिवृद्धिकारणमिति ॥ ३० ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—हिताहारोपयोग एव पुरुषवृद्धिकरो भवति, अहिताहारोपयोगः पुनर्व्याधिनिमित्तमिति ॥ ३१ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमश्वेश उवाच—कथमिह भगवन् । हिताहितानामाहारजातानां लक्षणमनपवादमभिजानीमहे; हितसमाख्यातानामाहारजातानामहितसमाख्यातानां च मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषपुरुषावस्थान्तरेषु विपरीतकारित्वमुपलभामह इति ॥ ३२ ॥

हिताहारोपयोग एव एवेत्यवधारणेनाहै प्राधान्यं दर्शयति नान्यप्रतिषेधम्, आचारस्य स्वप्रादित्वात् शब्दादीनामपि कारणत्वेनोक्तत्वात् । व्याधिनिमित्तमिति व्याध्यभिवृद्धिनिमित्तं मध्यपदलोपाज्ज्ञेयम्, अभिवृद्धिकारणस्यैव पृष्टत्वात्; तथाऽहिताहारस्य यथाधिनिमित्तत्वं, तस्य ‘तेषामेव विपद्वाधीन् विविधान् समुदीरयेत्’ इत्यनेनैवोक्तत्वात् । किंवा व्याधिनिमित्तशब्देन सामान्येन जनको वर्षकश्च हेतुर्बुध्यते । अनपवादमिति अव्यभिचारि । हिताहिताहारदुर्ज्ञानताहेतुमाह—हितसमाख्यातानामित्यादि । विपरीतकारित्वमिति पथ्यस्यापथ्यत्वं तथा अपथ्यस्य पथ्यत्वं मात्राविशदाद्भवति । तत्र पथ्या रक्षसात्यादयोऽतिमात्रा हीनमात्रा वा मात्रादोषादपथ्या भवन्ति । तथा कालवशात् एव रक्षसात्यादयो लघुत्वाद्बलवदमीनां हेमन्ते न हिताः; कालशब्देन चेह नित्य एव कालो गृह्यते, आवस्थिकस्य पुरुषावस्थाशब्देन गृहीतत्वात् । क्रिया तु संस्करणं, तेन च रक्षशालिरसम्यक्कृत्स्नान्प्रसूतत्वादिना ओदनदोषेणाहितो भवति, तथा स एव भूमिसंबन्धादान्पदेशजः सन्नपथ्यो भवति । तथा देहापेक्षया मेदस्त्रिनो रक्षशालिर्लघुतया न हितो भवति, तदुक्तं—“गृह चातपत्रं चेष्टं स्थूलानां कर्षेनं प्रति” (सू. अ. २१) इति । तथा स एव दोषे वायावहितः, दोषशब्देन व्याधिरपि गृहीतव्यः । तथा—पुरुषस्य बाह्यावस्थायां श्लेष्मप्रधानायां तिकादि पथ्यं, तसु वार्धक्ये वृद्धवाते न पथ्यम् । अवस्थान्तरशब्दश्च मात्रादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । एवमहितस्यापि मात्रादिपरिग्रहेण हितत्वमुज्जेत्यम् ॥ ३०—३२ ॥

१ ‘शिशुकथंतानिवृत्त्यर्थम्’ इति पा० । २ ‘व्याधीनिमित्तमिति’ इति पा० । ३ ‘पथ्यत्ववधारणेनामात्राप्राधान्यं’ इति पा० ।

तमुवाच भगवानात्रेयः—यदाहारजातमग्निवेश ! समान्धैव शरीरधातून् प्रकृतौ विपययति विषमांश्च समीकरोतीत्येतद्विद्वि विद्वि, विपरीतं त्वहिताहितमिति; इत्येतद्विदाहितलक्षणमनपवादं भवति ॥ ३३ ॥

एवंवादिनं च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—भगवन् ! न त्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वैर्मिषजो विज्ञास्यन्ति ॥ ३४ ॥

सिद्धान्तयति—यदाहारजातमित्यादि । अनेन च ग्रन्थेन हिताहितत्वं न स्वरूपेण भावानां, किंतु मात्रादिसव्यपेक्षमिति दर्शितं भवति । न त्वेतदित्यादि । एतदिति हिताहितम् । एवमुपदिष्टमिति यदाहारजातमित्यादिलक्षणेणैष्टम् । विज्ञास्यन्ति न त्विति संबन्धः । एतस्मिन् हिताहितलक्षणे मात्राद्यवस्थान्तरज्ञानं विना न हितत्वमहितत्वं वा हितानां रक्ताशाल्यादीनामहितानां यवकावीनां च ज्ञातुं पार्यते, मात्राद्यवस्थायाश्च दुर्ज्ञानत्वेन सर्वैरेवा ज्ञातुमशक्यं इति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—येषां हि विदितमाहार-तत्त्वमग्निवेश ! गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वावयवशश्च मात्राद्यो भावाः, त एतदेवमुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहन्ते । यथा तु खल्वेतदुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वैर्मिषजो विज्ञास्यन्ति, तथैतदुपदेक्ष्यामो मात्रादीन् भावाननुदाहरन्तः; तेषां हि बहुविधविकल्पा भवन्ति । आहारविधिविशेषास्तु खलु लक्षणतश्चावयवतश्चानुव्याख्यास्यामः ॥ ३५ ॥

एतदेवासर्वैर्मिषजैर्येषां लक्षणस्याह—येषां हीत्यादि । गुणत इति इह प्रकरणे गुरुलघुत्वादिति गुणतः । द्रव्यत इति कारणतः, यथा—इदमाप्यभिदमात्रेयमित्यादि; किंवा द्रव्यत इत्याहारद्रव्याद्रक्तशाल्यादेः । कर्मतः कार्यतः; यथा—इदं जीवनमिदं वृंहणमित्यादि । सर्वावयवशश्चेति रसवीर्यविपाकप्रभावेभ्यः । मात्राद्यवस्थान्तरोक्ताः पुरुषान्ता ज्ञेयाः । आहारतत्त्वं च गुणादिभ्यो विदितं मात्राद्यवस्थं विदिता इति योजना । किंवा गुणशब्देन रसवीर्यदीनामपि ग्रहणं, सर्वावयवशश्चेति मात्रादिज्ञानेन संबध्यते । यथेसादौ एतदिति हिताहितम् । भूयिष्ठकल्पा नामाप्रकारा उत्तमाधममध्यमा इत्यर्थः, भूयिष्ठकल्पा इति कृत्वा सर्वग्रहणसुत्तमादीनामेव श्रेष्ठश्रेष्ठतरश्रेष्ठतमादिभेदग्रहणार्थः; किंवा शाल्याद्याष्टाङ्ग्याधिवैद्यग्रहणार्थः; किंवा भूयिष्ठकल्पा इति विज्ञातमूर्तिहिताहिततोदाहरणाः; अभ्याधिकारे हि बहु हिताहितं वक्तव्यं, तथास्तुलुब्धीनां व्यवहाराय भवति, प्रकृ-

१ 'मात्राध्वान्तरज्ञानं' इति पा० । २ 'मात्रादीन् सर्वांनुदाहरन्तु' इति गङ्गाधरसमतः पाठः । 'मात्रादीन् सर्वांनुदाहरन्तः' इति योगीन्द्रनाथसेनसमतः पाठः । 'मात्रादीन् भावाननुदाहरन्त इति गुरुलघुत्वादिगुणवदपरिगणयन्तः, अत्र हेतुमाह—तेषामित्यादि' इति शिवदाससेनः । ३ 'शाल्याद्यष्टाङ्ग्याधिवैद्यग्रहणार्थं' इति पा० ।

ष्टुब्धीनां चासुक्तज्ञानायेति भावः । लक्षणत इति लक्षणमाहार-त्वं स्वावरजङ्गमात्मकत्वादिति, एतच्च 'तयथा—आहारत्वं' इत्यादिना 'करणबाहुल्यात्' इत्यन्तेन वक्ष्यति । अवयवत इति एकदेशतः, एकदेशाश्च लोहितशाल्यादयः; ते तु 'तयथा लोहितशालयः' इत्यादिना वक्ष्यन्ते ॥ ३५ ॥

तयथा—आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्थभेदात्; स पुनर्द्वितीयोनिः, स्वावरजङ्गमात्मकत्वात्; द्विविधप्रभावः, हिताहितोदकविशेषात्; चतुर्विधोपयोगः, पानाशनभक्ष्यलोहोपयोगात्; षड्वादाः, रसभेदतः षड्विधत्वात्; विंशतिगुणः, गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरमुदकठिनविशदपिच्छिलशुष्कक्षणखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवातुगमात्; अपरिसंख्येयविकल्पः, द्रव्यसंयोगकरणबाहुल्यात् ॥ ३६ ॥

अर्थभेदादिति अभ्यवहियमाणत्वात्ार्थभेदात् । द्वितीयोनिरिति द्विप्रभवः । हितरूपोऽहितरूपो दोर्दकं हिताहितोदकः, स एव विशेषः; उदकं उत्तरकालीनं फलम् । गुरुलघुवादयो गुणमाः परस्परविरोधिना ज्ञेयाः; अनुगमादिति अनुगतत्वात् । आत्रेयभद्रकाप्यीये (सू. अ. २६) वक्ष्यमाणाः परत्वादयो गुणा न तथाऽत्रोपकारका इति नेहोच्यन्ते । ये तु तत्र संयोगकरणे आहारविधौ भूयुपयोगिनिः, ते बहुविधत्वेन त्वपरिसंख्येयविकल्पहेतुत्वेनैव निवेशिते । परिमाणं तु मात्रा, सा चेहानुदाहरणी-इत्येन प्रतीतिना 'मात्रावीन् भावाननुदाहरन्तः' इति वचनेन । द्रव्यसंयोगकरणबाहुल्यादिति द्रव्यं शूक्रधान्यादिकं, संयोग आहारद्रव्याणां मेलकः, करणं संस्कारः ॥ ३६ ॥

तस्य खलु ये ये विकारावयवा भूयिष्ठमुपगुज्यन्ते, भूयिष्ठकल्पानां च मनुष्याणां प्रकृतेर्येव हिततमाश्चाहिततमाश्च, तांस्तान् यथावदुपदेक्ष्यामः ॥ ३७ ॥

विकारावयवा इति विकारैकदेशाः । भूयिष्ठकल्पानामिति किञ्चित्पूर्वबहूनां, कल्पशब्दो ह्ययमोपदसमात्यर्थः; यथा—राजकल्प इति । एतेन प्रायशो बहूनां ये हिता अहिताश्च त उच्यन्त इत्यर्थः । अन्ये तु भूयिष्ठकल्पानामिति समानधातुप्रकृतीनामिति श्रुतेः । प्रकृतेति न संयोगकरणादिना, किंतु स्वभावेन ॥ ३७ ॥

तयथा—लोहितशालयः शूक्रधान्यानां पथ्यतमत्वे श्रेष्ठतमा भवन्ति, मुद्गाः शमीधान्यानाम्, आन्तरिक्षमुदकानां, सैन्धवं लवणानां, जीवन्तीशाकं शाकानाम्, पेणेषं मृगमांसानां, लावः पक्षिणां, गोधा विलेश्यानां, रोहितो मत्स्यानां, गव्यं सर्पिः सर्पिणां, गोक्षीरं क्षीराणां, तिलतैलं स्थावरजातानां स्नेहानां, वराहवसा आनूपमृगवसानां,

१ 'लक्ष्यत इति लक्षणमाहारत्वं स्वावरजङ्गमात्मकत्वात्' इति शिवदाससेनः । २ 'किञ्चित्पूर्वबहूनां' इति पा० । ३ 'ईधवसमाप्तौ' इति पा० ।

चुलुकीवसा मत्स्यवसानां, पाकहंसवसा जलचर-
विहङ्गवसानां, कुकुटवसा विष्करशकुनिवसानां,
अजमेदः शाखादमेदसां, शृङ्गेरं कन्दानां, मृद्रीका
फलानां, शर्करेश्चुविकाराणाम्, इति प्रकृत्यैव हित-
तमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि
व्याख्यातानि भवन्ति ॥ ३८ ॥

लोहितशाली रक्तशालिः । शूकधान्यानामिलादौ निर्धारणे
पष्ठौ । पथ्यतमत्व इति तमप्रयोगः सजातीयेभ्यः प्रकृष्टत्वेन
श्रेष्ठतमा इति, यथा—श्रेष्ठतम इति प्रशस्यः; किंवा तमप्यहर्णं
स्वार्थिकं, यथा—‘‘सुधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणाम्’’ इति, तथा ‘‘अन्य-
तमं जिह्वावैषयिकम्’’ (सू. अ. २६) इति । यद्यपि काकमाची
त्रिदोषघ्नी रसायनी च, तथाऽपीह जीवन्ती स्वस्थहितत्वप्रकर्षा-
दुच्यते, स्वस्थहितत्वप्रकर्षेणैव वचनादेव लभ्यते । एवमन्य-
त्रापि व्याख्येयम् । काकमाच्या त्वयं विशेषः—यत्—काकमाची
पर्युषिता मरणाय । यद्यपि गोघारोहितौ कफपित्तवर्धनौ, वचनं
हि—‘‘भूशया वारिजाताश्च कफपित्तविवर्धनाः’’ इति, तथाऽपीह
सजातीयेषु पथ्यत्वप्रकर्षेणैवोच्यते; तथा किंचिद्वैषयिकस्यापि
कतुर्मेदेन पथ्यत्वं भवत्येव; किंचित् स्वस्थहितत्वं द्रव्यस्य
पृथगेव गुणः न दोषकर्तृत्वं दोषहरत्वं वाऽपेक्षते; यदुक्तं—
‘‘किंचिद्वैषयिकप्रशमनं किंचिद्वातुप्रदूषणम् । स्वस्थवृत्तौ मत्तं किंचि-
द्द्रव्यं त्रिविधमुच्यते’’ (सू. अ. १) इति । चुलुकी ‘सुगृह’
इति ख्यातः । पाकहंसः श्वेतहंसः ॥ ३८ ॥

अद्विहितमानप्युपदेक्ष्यामः—यवकाः शूकधान्या-
नामपथ्यतमत्वेन प्रकृष्टतमा भवन्ति, माषाः शमी-
धान्यानां, वर्षानादेयमुदकानाम्, ऊपरं लवणानां,
सर्पपशकं शाकानां, गोमांसं मृगमांसानां, काण-
कपोतः पक्षिणां, मेको विलेशयानां, चिलिचिमो
मत्स्यानाम्, अविकं सर्पिः सर्पिणाम्, अविक्षीरं
क्षीराणां, कुसुम्भस्त्रेहः स्थावरस्त्रेहानां, महिषवसा
आनूपमृगवसानां, कुम्भीरवसा मत्स्यवसानां, का-
कमहुवसा जलचरविहङ्गवसानां, चटकवसा विष्कि-
रशकुनिवसानां, हस्तिमेदः शाखादमेदसां, निकुचं
फलानाम्, आलुकं कन्दानां, फाणितसिन्धुविकारा-
णाम्, इति प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारविकाराणां
प्रकृष्टतमानि द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति; (इति)
हिताहितवयवो व्याख्यात आहारविकाराणाम् ॥ ३९ ॥

प्रकृष्टतमा इति तमप्रयोगः पूर्वैव स्वार्थिकः । यद्यप्य-
पथ्यतम इति तमप्रयोगेणैव प्रकृष्टत्वं प्रतिपादितं, तथाऽप्य-
पथ्यतमानां बहूनां मध्ये प्रकर्षलयापनार्थं प्रकृष्टतम इति
पदम् । वर्षाण्डु नादैर्यं वर्षानादेयम् । ऊपरदेशमवमूर्ध्वरम् ।
काणकपोत इत्यत्र काणशब्दोऽल्पवचनः; यथा—काणां मेघ
इति । चिलिचिमो महाशकली मत्स्यो रोहितमेदः, अत्रैव ह्यपे

१ ‘तज्जातीयेभ्यः’ इति पा० । २ ‘वातुमेदेन’ इति पा० ।
३ ‘श्रेष्ठतमा’ इति पा० ।

रोहितमेदमेव चिलिचिमं वक्ष्यति । काकमहुः पानीयकाकिका ।
चटकः प्रसिद्धः । हिताहितावयव इत्यादि । अवत्रौ ‘इति’
शब्दोऽप्याहार्यः, तेन इति हिताहितावयव आहारविकाराणां
व्याख्यातो भवतीति पूर्वैवेव योजनायाम् ॥ ३९ ॥

अतो भूयः कर्मौपधानां च प्राधान्यतः सातु-
बन्धानि द्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—अन्नं
वृत्तिकराणां श्रेष्ठम्, उदकमाश्वासकराणां (सुरां
श्रमहराणां), क्षीरं जीवनीयानां, मांसं बृंहणी-
यानां, रसस्तर्पणीयानां, लवणमन्नद्रव्यरचिकरा-
णाम्, अरुलं हृद्यानां, कुकुटो बल्यानां, नक्र-
रेतो वृष्यानां, मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानां, सर्पि-
वातपित्तप्रशमनानां, तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां,
वमनं श्लेष्महराणां, विरेचनं पित्तहराणां, व-
स्तिर्वातहराणां, खेदो मार्दवकराणां, व्यायामः
स्त्र्यैकराणां, क्षारः पुंस्त्र्योपघातिनां, (तिन्दुकमन-
न्नद्रव्यरचिकराणाम्), आमं कपित्थमकण्ड्यानाम्,
आविकं सर्पिरहृद्यानाम्, अजाक्षीरं शोषघ्नस्तन्मसा-
त्परकसांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानाम्, अविक्षीरं
श्लेष्मपित्तजननानां, महिषीक्षीरं स्वप्नजननानां, म-
न्दकं दध्यभिमण्यन्दकराणां, गवेयुकाक्षं कर्शनीयाना-
म्, उद्दालकाक्षं विरुक्षणीयानाम्, इक्षुमूत्रजननानां,
यवाः पुरीषजननानां, जाम्बवं वातजननानां, शङ्कु-
ल्यः श्लेष्मपित्तजननानां, कुलत्था अम्लपित्तजनना-
नां, माषाः श्लेष्मपित्तजननानां, मदनफलं वमनास्था-
पनानुवासनोपयोगिनां, त्रिधृतं सुखविरेचनानां, च-
तुरङ्गुलो मृदुविरेचनानां, सुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानां,
प्रत्यक्पुष्पा शिरोविरेचनानां, विडङ्गं किमिद्रानां,
शिरीषो विषघ्नानां, खदिरः कुष्ठघ्नानां, राक्षा वातह-
राणाम्, आमलकं वयःस्थापनानां, हरीतकी पथ्या-
नाम्, परण्डमूलं वृष्यवातहराणां, पिप्पलीमूलं
दीपनीयपाचनीयानाहप्रशमनानां, चित्रकमूलं दीप-
नीयपाचनीयगुदशोथार्शःशूलहराणां, पुष्करमूलं
हिक्काश्वासकासपार्श्वशूलहराणां, मुस्तं सांग्रा-
हिकदीपनीयपाचनीयानाम्, उदीच्यं निर्वाणदीप-
नीयपाचनीयच्छद्यैतीसारहराणां, कदङ्गं सांग्राहिक-
पाचनीयदीपनीयानाम्, अनन्ता सांग्राहिकरक्तपि-
त्तप्रशमनानाम्, अमृता सांग्राहिकवातहरदीपनी-
यश्लेष्मशोणितविवन्धप्रशमनानां, विष्वं सांग्राहिक-
दीपनीयवातकफप्रशमनानाम्, अतिविषा दीपनी-
यपाचनीयसांग्राहिकसर्वदोषहराणाम्, उत्पलकुसु-
दपद्मकिञ्जल्कः सांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, तुरा-
लमा पित्तश्लेष्मप्रशमनानां, गन्धप्रियङ्गुः शोणित-

१ ‘आप्यायनकराणाम्’ इति पा० । २—३ अर्थ पाठ कलि-
पुस्तके नोपलभ्यते ।

पित्तातिशयप्रशमनानां, कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्त-
सांघ्राहिकोपशोषणानां, काश्मर्यफले रक्तसांघ्राहिक-
रक्तपित्तप्रशमनानां, पुश्रिपर्णी सांघ्राहिकवातहर-
दीपनीयवृष्याणां, विदारिण्याणां वृष्यवैदोषहराणां,
बला सांघ्राहिकवयवातहराणां, गोक्षुरको मूत्रकृ-
च्छ्रानिलहराणां, हिङ्गुनिर्यासश्छेदनीयदीपनीयानु-
लोमिकवातकफप्रशमनानाम्, अम्लवैतसो भेदनी-
यदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महराणां, यावश्शुकः
संसेनयपाचनीयाशौघ्नानां, तक्राभ्यासो ग्रहणीदो-
षशोफाशौघृतव्यापप्रशमनानां, कृयान्मांसरसा-
भ्यासो ग्रहणीदोषशोफाशौघ्नानां, क्षीरघृताभ्यासो
रसायनानां, समघृतसकृप्राशाभ्यासो वृष्योदावर्त-
हराणां, तैलगण्डूपाभ्यासो दन्तवलरुचिकराणां,
चन्दनं दुर्गन्धहरदाहनिर्वापणलेपनानां, रास्त्रागु-
रुणी शीतापनयनप्रलेपनानां, लामज्जकोशीरं दाह-
त्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानां, कुष्ठं वातहराभ्यङ्गो-
पनाहोपयोगिनां, मधुकं चक्षुष्यवृष्यकश्यकण्ठ्यव-
पर्वयरजनीयरोपणीयानां, वायुः प्राणसंज्ञाप्रदान-
हेतूनाम्, अग्निरामसंज्ञाशरीरशूलोद्वेपनप्रशमनानां,
जले स्तम्भनीयानां, मृदूदृष्टोद्विनिर्वापितमुदकं
तृष्णाच्छर्द्यतिशयप्रशमनानाम्, अतिमात्राशनमा-
मप्रदोषहेतूनां, यथाशयभ्यवहारोऽग्निसेनुष्यक्षणां,
यथासात्वत्यं चेष्टाभ्यवहारो सैव्यानां, कालभोजन-
मारोग्यकराणां, द्विराहारगुणानां, वेगसन्धारण-
मनारोग्यकराणां, मधं सौमनस्यजननानां, मध्याक्षेपो
धीधृतिस्मृतिहराणां, गुरुभोजनं दुर्विपाककरा-
णाम्, एकाशनभोजनं सुखपरिणामकराणां, स्त्रीष्व-
तिप्रसङ्गः शोषकराणां, शुक्रवेगनिग्रहः पाण्ड्यकरा-
णां, पराघातनमन्नाश्रद्वाजननानाम्, अनशनमायुषो
ह्रासकराणां, प्रमिताशनं कर्शनीयानाम्, अजीर्णोद्य-
शनं ग्रहणीदृषणानां, विषमाशनमग्निवैषम्यकराणां,
विरुद्धवीर्याशनं निन्दितव्याधिकराणां, प्रशमः प-
थ्यानां, आयासः सर्वोपथ्यानां, मिथ्यायोगो व्या-
धिकराणां, रजस्वलाभिगमनमलक्ष्मीमुखानां, ब्रह्म-
चर्यमायुष्याणां, परदाराभिगमनमनायुष्याणां, स-
ङ्ग्रहो वृष्याणां, दीर्घमनस्यमवृष्याणाम्, अयथाबल-
मारम्भः प्राणोपरोधिनां, विषादो रोगवर्धनानां,
स्नानं श्रमहराणां, हर्षः मीननानां, शोकः शोषणानां,
निवृत्तिः पुष्टिकराणां, पुष्टिः स्वप्नकराणाम्, अतिस्वप्न-
स्तन्द्राकराणां, सर्वैरसाभ्यासो बलकराणाम्, एकर-
साभ्यासो दीर्घव्यकराणां, गर्भशाल्यमाहार्याणाम्,
अजीर्णमुद्धार्याणां, बालो मुदुभेषजीयानां, वृद्धो
याय्यानां, गर्भिणी तीक्ष्णोषधव्यायव्यायामवर्जनी-
यानां, सौमनस्यं गर्भधारणानां, सन्निपातो बुद्धिक-

त्स्यानाम्, आमो विषमचिकित्सानां, ज्वरो रोगाणां,
कुष्ठं दीर्घरोगाणां, राजयक्ष्मा रोगसमूहानां, प्रमेहोऽ-
नुषङ्गिणां, जलौकसोऽनुसङ्घाणां, वस्तिस्तब्धानां,
हिमवानौषधिभूमीनां, सोम औषधीनां, मधुमिरा-
रोग्यदेशानाम्, अनुपोऽहितदेशानाम्, निर्देशकारि-
त्वमातुरगुणानां, भिषक् चिकित्साङ्गानां, नास्तिको
वज्यानां, लौह्यं कुशकराणाम्, अनिर्देशकारित्वम-
रिष्टानां, अनिर्वेदो वार्तलक्षणानां, वैद्यसमूहो
निःसंशयकराणां, योगो वैद्यगुणानां, विज्ञानमौष-
धीनां, शास्त्रसहितस्तर्कः साधनानां, संप्रतिपत्तिः
कालज्ञानप्रयोजनानाम्, अव्यवसायः कालातिपत्ति-
हेतूनां, दृष्टकर्मता निःसंशयकराणाम्, असमर्थता
भयकराणां, तद्विद्यसंभाषा बुद्धिवर्धनानाम्, आ-
चार्यः शास्त्राधिगमहेतूनाम्, आयुर्वेदोऽमृतानां,
सद्बचनमुद्येयानाम्, असद्ब्रह्मणं सर्वाहितानां,
सर्वैरसङ्घासः सुखानामिति ॥ ४० ॥

अतो भूय इति अत इति हेतौ, यस्माद्विज्ञाहिताद्युक्तं न तु तेषां
कर्मैतर्हः । भूयःशब्दः पुनरर्थः शक्तिं कार्यम् ; तेन, अतो भूय
आहारविकाराणां कर्म । यथा—‘अर्थं वृत्तिकराणाम्,’ ‘उदकमाधा-
सकराणाम्’ इत्यादि; तथौषधानां च कर्म, यथा—‘त्रिवृत् सुखवि-
रेचनानाम्’ इत्यादि वक्ष्यामः । प्राधान्यत इत्यनेन न सर्वेषामा-
हारविकाराणामौषधानां च कैर्मिभिधानं, किंतु यथाप्राधान्यमिति
दर्शयति । सातुबन्धानीति सप्रयोजनानि, यथा—अजीर्णमु-
द्धार्याणामित्यादि; अजीर्णज्वरादिकर्मकथनं हि चिकित्सोपयोगि
व्यक्तमेव । द्रव्याणीति महाभूतानि, यथा—जलं स्तम्भनानां, वायुः
प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनाम्, इत्यादि । द्रव्याणीत्युपलक्षणं; तच्च सातु-
बन्धानीत्यस्य विशेषणं, तेनाद्रव्यमपि सातुबन्धमुच्यते; यथा—
‘शास्त्रसहितस्तर्कः साधनानाम्’ इत्यादि । किंवा, हिताहिताव-
यवमिति कर्मविशेषणं; तेन, हिताहितेकदेशकर्म कर्माहार-
विकाराणामिति भवति; तत्र हितं कर्म ‘अर्थं वृत्तिकराणाम्’
इत्यादि, अहितं कर्म ‘आर्विकं सर्पिरह्याणाम्’ इत्यादि ।
औषधानां कर्म ‘त्रिवृत् सुखविरेचनानाम्’ इत्यादि व्याख्यानं पूर्व-
वदेव । वृत्तिकराणामिति शरीरास्थितिकराणाम् । अत्राद्रव्यरुचिक-
राणामिति लवणमधेन संयुक्तं सद्बोधं रुचिं करोतीत्यर्थः । अम्लं
हृद्यानामिति रुच्यानाम्, अम्लं तु खयमेव रोचते । मधु
श्लेष्मपित्तप्रशमनानामिति द्रवद्रव्येषु, दुरालभा त्वौषधद्रव्येषु;
तेन दुरालभाया मधुनश्च श्लेष्मपित्तप्रशमनश्रेष्ठत्वावधारणं
न विरोधि । बस्तिरिति अविशेषादास्यापाननुवासने । अविक्षीरं

- १ ‘आमविषमचिकित्सानां’ इति पा० । २ ‘अंसवन्धवचनं’,
‘असद्बचनम्’ इति च पा० । ३ ‘कर्माभिधातव्यं’ इति पा० ।
४ ‘ज्वरादिकथनं’ इति पा० । ५ ‘औषधानां कर्मैतर्हः’,
व्याख्यानं पूर्ववदेव’ इति पा० । ६ ‘शरीरास्थितिकारणत्वात्’
इति पा० ।

पित्तश्लेष्मजननानामिति पेयेषु मध्ये, माषाः पित्तश्लेष्मजनना-
नामिति भोज्येषु, शङ्कुल्यः पित्तश्लेष्मजननानामिति भक्ष्येषु
मध्ये; किंवा, त्रयमप्येतत् पित्तश्लेष्मजननं प्रति समानमिति
त्रितयमप्युच्यते; एवमन्यत्रापि तुल्यश्रेष्ठताभिधानं तज्जातीय-
श्रेष्ठताभिप्रायेण तथा तुल्यत्वेन च ज्ञेयम् । मन्दकमिति मन्द-
जातम् । उद्दालको वनकोद्रवः । गुदशोथः अर्शः । गन्धप्रियङ्गुः
प्रियङ्गुरेव । कर्ण्यं मांसमतीति कर्ण्याद् व्याघ्रादिः । समष्टत
इत्यत्र समशब्दः सहार्थः । उद्वेपनमिति वेपनम् । उदकमाश्वि-
सनस्तम्भनानामिति वक्तव्ये, यत् पृथक् 'उदकमाश्वसकराणां',
तथा 'जलं स्तम्भनानां' इति करोति, तेन कर्मद्वयेऽपि
जलसानन्यसाधारणतां दर्शयति; मिलित्वा गुणपाठे ह्युभयकर्म-
कर्तृत्वेव प्राधान्यं स्यात्; एवमन्यत्राप्यनेककर्मकर्तृत्वे यस्य
प्राधान्यमुक्तं पिण्णलीमूलादौ, तत्र तथाभूतानेककर्मकर्तृत्वेवैव
प्राधान्यं ज्ञेयं, न पृथक्कर्मणि । लामजकोशीरमुशीरद्वयं सग-
न्धमगन्धं च गृह्यते । एकाशनमोजनमिति एककालमोजनम्;
अनेनैकाशनस्य सुखपरिणामतामात्रमुच्यते, न द्वितीयात्रप्रतिषेधः
क्रियते; एतेन द्विभोजनेऽप्यव्याहृताभितानिद्रादयः सुखपरि-
णामकारणत्वेन ज्ञेयाः । शोषद्वाराणामिति शोषकारणानाम् ।
पराघातनं वधस्थानं, वध्यमानप्राणिदर्शनादि घृणया नाचे
श्रद्धा स्यात् । 'यथाऽशितं' इति केचित् पठन्ति, तच्चाति-
साधु । प्रमिताशनम् अतीतकालमोजनं, स्तोकमोजनं वा ।
विषमाशनं प्रकृतिरक्षणदिविषमाशनम् । निन्दितव्याधिः
श्वित्रकुष्ठानि । अलक्ष्मीमुखानाम् अलक्ष्मीकारणानाम् । मिथ्या-
योगः सम्यग्गोदान्द्यस्त्रिविधो योगः । सङ्कल्पः क्लृप्तसङ्क-
ल्पः । ज्वरो रोगाणामिति रुजाकर्तृणाम् । अनुषङ्गी पुनर्मावी ।
तन्त्राणामिति कर्मणाम् । सोम ओषधिराजः पञ्चदशपर्वः ।
वातलक्षणांमिति आरोग्यलक्षणानाम् । ज्ञानमिति औषधादि-
विज्ञानम् । साधनानामिति ज्ञानसाधनानाम् । संप्रतिपत्तिः यथा-
कतव्यतनुष्ठानैम् । तृप्तिहारगुणानामित्यत्र गुणशब्दः प्रश-
स्तधर्मवचनः । एकरसाभ्यासः कर्शेनानामिति अपवादं वर्ज-
यित्वा, तेन घृताभ्यासो रसायनानामिति न विरुध्यते । अमृता-
नामिति जीवितप्रथा(दा)नहेतृताम् । सर्वसंन्यासः सर्वक्रिया-
त्यागः; स हि परमसुखमोक्षहेतुः शारीरे वक्तव्यः ॥ ४० ॥

भवन्ति चात्र—

अध्याणां शतमुद्दिष्टं यद्विप्रश्नाशुत्तरम् ।

अलमेतद्विकाराणां विघातायोपदिश्यते ॥ ४१ ॥

अध्याणामित्यादौ अध्यशब्दः श्रेष्ठवचनः । अलमिति स-
मर्थम् । अत्र उवरपरमेहादयोऽपि स्वरूपेणातिपीडाकरत्वानुष-

१ 'अव्याहृताभितानिद्रादयः' इति पा० । २ 'कालानतिक्रमेण
कार्यकरणं संप्रतिपत्तिः, अव्यवसायः अनुयोगः, 'अध्यवसाय' इति
पाठे अध्यवसायः कर्तव्यतामात्रेण ज्ञानम्' इति शिवदाससेनः ।
३ 'सर्वेन्द्रियार्थत्यागः' इति पा० । ४ 'अध्याणां बलवत्कर्मकारिणां'
इति शिवदाससेनः ।

श्लिक्त्वादिना ज्ञाताः सन्तश्चिकित्सायास्पृशुका भवन्ति,
अतो ज्वरादिज्ञानमपि विकाराणां विघाताय समर्थं भवति ।
अध्याणां च विकारशमकत्वाभिधानं प्राधान्यादुच्यते, स्तुत्यर्थ-
वा; तेन यदुच्यते—एत एव चैध्याधिकारे विहिता विका-
राच्छमयन्ति, तत् किमपरचिकित्साभिधानेनेति; तन्निरस्तं
भवति । विकारविघातश्वेहोत्पन्नानामौषधोपयोगेन, तथाऽस्तुत्य-
ज्ञानां स्वास्थ्यपरिपालनेन ज्ञेयः ॥ ४१ ॥

समानकारिणो येऽर्थास्तेषां श्रेष्ठस्य लक्षणम् ।

ज्यायस्त्वं कार्यकर्तृत्वे वरत्वं चाप्युदाहृतम् ॥ ४२ ॥

वातपित्तकफानां च यद्यत् प्रशमने हितम् ।

प्राधान्यतश्च निर्दिष्टं यद्वाधिहरमुत्तमम् ॥ ४३ ॥

एतन्निशम्य निगुणं चिकित्सां संप्रयोजयेत् ।

एवं कुर्वन् सदा वैद्यो धर्मकामौ समश्नुते ॥ ४४ ॥

अध्याधिकारोक्तं संग्रहेण कथयति—समानेत्यादि । समा-
नकारिणः तुल्यकर्माणः । श्रेष्ठस्य लक्षणमिति प्रशस्तस्य लक्षणं;
लक्षणं त्विह पाठ एव, पाठेन हि श्रेष्ठं लक्ष्यते ज्ञायत इत्यर्थः ।
ज्यायस्त्वं बृहत्त्वं, तदप्रशस्तगुणबृहत्त्वं ज्ञेयम्; अत एवावि-
ताधिकारकथने श्रेष्ठतमशब्दं त्यक्त्वा 'अपथ्यतमत्वे प्रकृष्टतमा
भवन्ति' इत्युक्तं, तेन श्रेष्ठस्य लक्षणमिति रक्तशाल्यादीनां हिता-
हाराणां ज्ञेयं, ज्यायस्त्वं चाहिताहाराणां यवकावीनामपथ्यत-
मत्वे प्रकटयित्वा । कार्यकर्तृत्वे वरत्वं चेति कर्मणि चोक्त-
ष्टत्वं, तच्च 'अञं वृत्तिकराणाम्' इत्यादिनोक्तं ज्ञेयम् । वातपि-
तकफानां चेत्यादौ 'वसित्वातहराणां,' 'विरेचनं पित्तहरा-
णां,' 'वमनं श्लेष्महराणाम्,' 'आस्थापनं वाताहराणाम्' इत्यादि
ज्ञेयम् । यद्वाधिहरमिति 'खदिरः कुष्ठहराणां,' 'पुष्करमूलं
हृक्काशकासपार्थश्लेष्मनाहराणाम्' इत्यादि ज्ञेयम् । किंवा
'अवरत्वम्' इति पाठः; तदा अवरत्वम् अन्यथा अनभिप्रेतकर्तृ-
त्वं, तच्च 'रजस्त्यागमनमलक्ष्मीमुखानाम्' इत्यादि ज्ञेयम् ।
श्रेष्ठत्वज्यायस्त्वाभ्यां प्रशस्ताप्रशस्तकर्मणामपि अग्रहं व्याख्ये-
यम् ॥ ४२-४४ ॥

पथ्यं पथोऽनपेतं यद्यच्चोक्तं मनसः प्रियम् ।

यच्चाप्रियमपथ्यं च नियतं तत्र लक्षयेत् ॥ ४५ ॥

मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषगुणान्तरम् ।

प्राप्य तत्तद्धि दृश्यन्ते ते ते भावास्तथा तथा ॥ ४६ ॥

तस्मात् स्वभावो निर्दिष्टस्तथा मात्रादिराश्रयः ।

तदपेक्ष्योभयं कर्म प्रयोज्यं सिद्धिमिच्छता ॥ ४७ ॥

संप्रत्यक्षस्य पथ्यस्य हितापरनाशो लक्षणमाह—पथ्यमित्यादि ।

पथः शरीरमार्गात् श्रोतोत्प्लावदनपेतम्; अपेतम् अपकारकम्,

अनपेतम् अनपकारकमित्यर्थः । पथोऽग्रहणेन पथोवाह्या दोषा

धातवश्च, तथा पथोनिर्वर्तका धातवो गृह्यन्ते; तेन क्लृप्तमेव

१ 'अत्र ज्वरादीनामपि पीडाकरत्वादि ज्ञात्वा भिषगाणुराश्रयं तत्त-
न्नेऽवहितो भवतीति ज्वरादिज्ञानमपि विघाताय समर्थं भवति' इति

शिवदाससेनः । २ 'कार्यकारित्वेऽवरत्वं' इति पा० । ३ 'वृत्तत्वं'

इति पा० । ४ 'तदप्रशस्तगुणबृहत्त्वं' इति पा० । ५ क्रिया संस्कारः ।

शरीरं गृहीतं भवति, ततश्च शरीराणुपघाति पथ्यमिति भवति । किंवा, स्वस्थस्वास्थ्यरक्षणमातुरव्याधिपरिमोक्षश्चेति पन्थाः, तस्मादनपेतं पथ्यम् । एवमपि मनोऽनुपघातित्वं न लभ्यत इत्याह—यच्चोक्तं मनसः प्रियमिति । मनसोऽतिप्रीत्याऽभिलषितं, तेन मनसो हितमिति प्रियार्थः; तेन प्रथमज्ञानातीक्ष्णत्वादथो गृह्यन्ते । एतेन, 'मनःशरीराणुपघाति पथ्यं' इति पथ्यलक्षणमनपवौदमुक्तं भवति । अन्वये तु पथ्यलक्षणद्वयमेतत् पठन्ति, वदन्ति च—'यथैकं लक्षणं स्यात्तदा ज्वरादिषु तिकं भेषजं मनसोऽप्रियत्वेन न पथ्यं स्यात्; एतच्चानुमतमैव, यद् ज्वरे तिकप्रयोगस्य तदात्वे न मनसोऽनुकूलत्वं, न चैतावता शरीरं प्रत्यपथ्यत्वं भवति, अतो यन्मात्रं मनोऽनुकूलत्वं मानसविकाराकर्तृत्वात् तद्यपदेश्यमेव; किंवा तावन्मात्रमनोऽनुकूलत्वं मानसविकाराकर्तृत्वादप्यपदेश्यमेव । तदेतद्रपथ्यत्वं किमाहाराचाराणां नियतमस्ति नेत्याह—यच्चैत्यादि । नियतं निश्चितमिदमप्रियमेव सर्वदेदमपथ्यमेव सर्वदेलेखरूपं किञ्चिन्नास्तीत्यर्थः । कुतो नास्तीत्याह—मात्रेत्यादि । गुणान्तरशब्दो मात्रादिभिः संबध्यते । तत्तदिति मात्रादिगुणान्तरम् । ते ते इति हिताहिताहाराचाराः । तथा तथेति हितोक्ता अपि हिताद्याहिताद्य, तथा अहितोक्ताद्याहिता हिताद्य । एवं प्रियमपि मधुराद्यप्रियं, तिक्ताद्यप्रियमपि प्रियम् । अत्रोदाहरणं यथा—पथ्यं तावद्धृतं; तदतिमात्रमपथ्यं भवति, काले च वसन्तेऽपथ्यं, संस्कारेण च विरुद्धद्रव्यसंस्कृतमपथ्यं, भूमी जात्यूष्यामपथ्यम्, एवं देहेऽतिस्थूलं दोषे च कफेऽपथ्यम् । आनृत्यमपि विषं मात्रादिना हितं भवति, यथा रसायने—'विषस्य तिलं दद्यात्' (चि. अ. १) इत्यादि । एवमन्यदप्युक्तम् । यस्मादेवमेकान्तमपथ्यत्वमनिश्चितं, प्रायोवादपथ्यता तु निश्चिता; तस्मात् स्वभावो निर्दिष्ट इति पथ्यानां रक्तशाल्यादीनामपथ्यानां च यवकाचीनामित्यर्थः; स्वभावः प्रकृत्या पथ्यता अपथ्यता च । तथा मात्रादिराश्रय इति निर्दिष्ट इति संबन्धः । मात्रादिः मात्राकालक्रियादिः । आश्रय इति पथ्यत्वापथ्यत्वयोः । मात्रादीन्याश्रित्य भावानां पथ्यत्वापथ्यत्वं च पारमार्थिकं भवतीत्यर्थः । उभयमिति स्वभावं मात्रादिं च ॥ ४५-४७ ॥

तदात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरपि भगवन्तमात्रेयमश्विवेश उवाच—यथोद्देशमभिनिर्दिष्टः केवलोऽयमर्थो भगवता श्रुतश्चास्माभिः । आसवद्रव्याणामिदानीमनपवौदं लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानं शुश्रूषामह इति ॥ ४८ ॥

१ 'प्रथमज्ञानातीक्ष्णत्वादयः' इति पा० । २ 'अस्तिपुत्रचरणान्तु' इत्याक्षते—आयुर्वेदोदितमार्गः पन्थाः, तस्मादनपेतमायुर्वेदोदितविरुद्धे यदाहारादि तदेव पथ्यमिति, तेन च अश्विदोषः' इति शिवदास-सेनः । ३ 'एतच्चानुमन्यत एव' इति पा० । ४ केवल इति संपूर्णः ।

तमुवाच भगवानात्रेयः—धान्यालकमूलसारपुष्पाकाण्डपत्रत्वचो भवन्त्यासवयोनयोऽग्निवेश । संप्रहेणाष्टौ शर्करातन्वमीकाः । तास्वैव द्रव्यसंयोगकरणतोऽपरिसंख्येयासु यथापथ्यतमानामासवानां चतुरशीति निबोध । तद्यथा—सुरासौवीरतुपोदकमैरेयमेदकधान्याम्लाः पङ्क्तिर्धान्यासवा भवन्ति, मृद्धीकाखजैरकाश्मर्यधन्वनराजादनतृणशून्यपुरुषकाभ्यामलकमृगलिण्डिकाजाम्बवकपितृथकुचलवदरकर्कन्धुपीलुप्रियालपनसन्त्यग्रोधाश्वत्थप्लक्षकपीतनोदुम्बराजमोदशृङ्गाटकशङ्खिनीफलासवाः पङ्क्तिविंशतिर्भवन्ति, विदारिगन्धाश्वगन्धाक्षुण्णगन्धाशतावरीश्यामात्रिवृदन्तीद्रवन्तीविल्वोरुबृक्चित्रकमूलैरेकादश मूलासवा भवन्ति, शालप्रियकाश्वकर्णचन्दनस्यन्दनखदिरकदरसप्तपर्णाजुनासनाभिमेदतिन्दुकफिणिहीशमीशुक्तिशिंशारपाशिरीषवज्जलधन्वनमधुकैः सारासवा विंशतिर्भवन्ति, पञ्चोत्पलनलिकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रमधूकप्रियङ्गुधातकीपुष्पेर्दश पुष्पासवा भवन्ति, इक्षुकाण्डेक्ष्विभुवालिकापुण्ड्रकचतुर्थाः काण्डासवा भवन्ति, पटोलताडकपत्रासवौ द्वौ भवतः, तिस्वकलोद्भैलवालुककमुकचतुर्थ्यास्वगासवा भवन्ति, शर्करासव एक एवेति । एवमेवेषामासवानां चतुरशीतिः परस्परेणासंस्कृष्टानामासवद्रव्याणामुपनिर्दिष्टा भवति । एवामासवानामासुतत्वादासवसंज्ञा । द्रव्यसंयोगविभागवित्सारस्वेषां बहुविधकल्पः संस्कारश्च । यथास्वं संयोगसंस्कारसंस्कृता ह्यासवाः स्वं कर्म कुर्वन्ति । संयोगसंस्कारदेशकालमात्रादयश्च भावास्तेषां तेषामासवानां ते ते समुपदिश्यन्ते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्येति ॥ ४९ ॥

इदानीमग्न्याधिकारादासवेष्पन्नन्तेषु य आसवा अग्न्यास्त उच्यन्ते । धान्यादीन्वेकत्वेन पठित्वा पृथक् शर्करां पठति, धान्यादीनामन्तरजातिमत्वात्; शर्करायास्त्वान्तरजातिर्नास्ति, या तु यासशर्करा सा नासवकारणतया श्रूयते, मधु-शर्करा तु मध्वन्तर्निविष्टेव । मधु तु नासवयोनितया पृथक्पठितं, येन तत्कृतस्यासवस्य धान्यसंबन्धाद्धान्यासवैवैव ग्रहणम् । एवं गौडासवादिविषमि बोद्धव्यम् । द्रव्यं च संयोगश्च करणं च द्रव्यसंयोगकरणं, ततोऽपरिसंख्येयाः स्युः । सौवीरं निस्तुपयवकृतं, मैरेयं सुराकृतं सुरा, मेदकः खेतसुरा जगलाख्या, धान्याम्बु काञ्चिकम् । तृणशून्यं केतकी, मृगलि-

१ करणतः संस्कारतः । २ 'धान्यामनुष्ठा' इति पा० । ३ 'अमधूकसारासवा' इति पा० । ४ 'पटोलताडको पत्रासवौ' इति पा० । ५ 'द्रव्यसंयोगविभागस्तु द्रव्याणामावापोद्वापप्रश्नः' इति शिवदास-सेनः । ६ 'प्रवणात्' इति पा० ।

पिडका विभीतकं, कुलमसिति स्थूलबदरी, कर्कशुः श्याल-
लबदरी । कदरः श्वेतखदिरः, अश्वकणः शालभेदः, अरिसेदो
विद्वखदिरः, किण्णिही अपामार्गः, शुक्तिः बदरी । पयं सरक्तम-
ष्टदलपत्रं, नलिनं श्वेतमष्टदलपत्रं, पुण्डरीकं श्वेतशतपत्रपद्मं,
शतपत्रं त्वरणम् । इक्षुशब्दप्राप्तस्यापि पुण्ड्रकस्य पुनरभिधान-
मासवं प्रति तस्य प्राधान्यरूपापनार्थम् । कमुकं शुवाकम् ।
तिल्वकः शाबरलोध्रः । आशुतत्वादिति सन्धानरूपत्वात् । द्रव्य-
संयोगविभाग इत्यादौ 'एषाम्' इति पदेन प्रत्येकं धान्यादिद्र-
व्यकृता आसवा उक्ताः । तेषां च विभागोऽनुपपन्न एकरूपत्वा-
दिति चेत्? तत्र, तेषामपि सजातीयद्रव्यविभागस्य विद्यमान-
त्वात् । किंच संस्कारकद्रव्यविभागस्यापि तत्र शक्यत्वात्; नहि-
कनेव द्रव्येण सुरादयः कियन्ते, प्राधान्यात्तु धान्यादयोऽभि-
धीयन्ते । संस्कारकस्य बहुविधविकल्प इति योजना । संयोगसं-
स्कारकरणप्रयोजनमाह—यथास्वमिलादि । यथास्वमिति यदु-
ज्यते; देशो भस्मराशिधान्यादयः सन्धानेनैव वक्ष्यमाणः,
कालस्तु पक्षमासादिस्थापनं, मात्रा सन्धानद्रव्यमात्रा । आदिप्र-
हणाद्रव्यस्वभावेतिकर्तव्यतासंज्ञणम् । तत्तत्कार्यमिति देशकाल-
लशरीरदोषादिभिर्ज्ञेयं हितत्वम् ॥ ४९ ॥

भवति चात्र—

मनःशरीरशिवलप्रदाना-

मस्त्रप्रशोकावचिनाशनानाम् ।

संहर्षणानां प्रवरासवाना-

मशीतिरुक्ता चतुरस्ररैषा ॥ ५० ॥

मनःशरीरेत्यादिना गुणकथनं युक्त्या पीतस्यासवस्य ज्ञेयम्
॥ ५० ॥

तत्र श्लोकः—

शरीररोगप्रकृतौ मतानि^१

तत्त्वेन चाहारविनिश्चयं च ।

उवाच यजःपुरुषादिकेऽस्मिन्

मुनिस्तथाऽध्याणि वरासवांश्च ॥ ५१ ॥

इत्यशिवैराकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

यजःपुरुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितार्था चरकतात्पर्यव्याख्या-

यामातुर्वैद्वीपिकाख्यायां सूत्रस्थानेऽध्यायचतुष्टके

यजःपुरुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथात आत्रेयभद्रकाप्पीयूमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

हिताहितैकदेशमभिधाय कृत्स्नद्रव्यहिताहितत्वज्ञातार्थं रस-

१ 'तत्तत्कार्यमिति तत्तद्दोषप्रशमनरूपं कार्यम्' इति शिवदास-
सेनः । २ 'शरीररोगप्रकृतौ मतानीति शरीररोगयोः कारणे ये
मुनीनां मतमैदास्तानीत्यर्थः' इति शिवदाससेनः ।

वीर्यविपाकामिधायक आत्रेयभद्रकाप्पीयोऽभिधीयते । तत्रापि
विपाकादीनामपि रसेनैव प्रायो लक्षणीयत्वादसप्रकरणमादौ
कृतम् ॥ १ ॥ २ ॥

आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।

पूणीक्षश्चैव मौद्गल्यो हिरण्यक्षश्च कौशिकः ॥ ३ ॥

यः कुमारशिरा नाम भरद्वाजः स चानघः ।

श्रीमान् वार्योविदश्चैव राजा मतिमतां वरः ॥ ४ ॥

निमिश्च राजा वैदेहो वडिशश्च महामतिः ।

काङ्कयनश्च बाह्लीको बाह्लीकमिषजां वरः ॥ ५ ॥

एते श्रुतवयोबुद्धा जितात्मानो महर्षयः ।

वने चैत्ररथे रम्ये समीयुर्विजिहीषवः ॥ ६ ॥

तेषां तजोपविष्टानामियमर्थवती कथा ।

बभूवार्थविदां सम्यग्रसाहारविनिश्चये ॥ ७ ॥

मुनिमतैः पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्तव्यवस्थापनं शिष्यव्युत्पत्त्य-
र्थम् । रसेनाहारविनिश्चयो रसाहारविनिश्चयः; किंवा अयं
रसविनिश्चयः, तथा 'परं चातो विपाकानां' इत्यादिआहारवि-
निश्चयः ॥ ३-७ ॥

एक एव रस इत्युवाच भद्रकाप्यः, यं पञ्चज्ञान-
मिन्द्रियार्थानामन्यतमं जिह्वावैषयिकं भावमाचक्षते
कुशलाः, स पुनरुदकादनस्य इति । द्वौ रसाविति
शाकुन्तेयो ब्राह्मणः, छेदनीय उपशमनीयश्चेति ।
त्रयो रसा इति पूर्णाक्षो मौद्गल्यः, छेदनीयोपशम-
नीयसाधारण इति । चत्वारो रसा इति हिरण्यक्षः
कौशिकः, स्वादुरहितश्च स्वादुरहितश्चास्वादुरहितश्चा-
स्वादुरहितश्चेति । पञ्च रसा इति कुमारशिरा भर-
द्वाजः, भौमौदकाग्नेयवायव्यान्तरिक्षाः । षड्रसा इति
वार्योविदो राजर्षिः, गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षाः ।
सप्त रसा इति निमिवैदेहः, मधुरास्मल्लवणकटुति-
क्तकषायक्षाराः । अष्टौ रसा इति वडिशो धामार्गवः,
मधुरास्मल्लवणकटुतिक्तकषायक्षाराव्यक्ताः । अपरि-
संख्येया रसा इति काङ्कयनो बाह्लीकमिषक्, आश्व-
यगुणकर्मसंस्वादविशेषाणामपरिसंख्येयत्वात् ॥ ८ ॥

एक एवैत्यादि । इन्द्रियार्थानामिति निर्धारणे षष्ठी । अन्यत-
ममिति एकम्; अन्यशब्दो ह्ययमेकवचनः, यथा—अन्यो दक्षि-
णेन गतोऽन्य उत्तरेण; एक इत्यर्थः; तमप्रत्ययश्च स्थायिकः ।
जिह्वावैषयिकमिति जिह्वाप्राहम् । रसाभावोऽपि जिह्वया गृह्य-
तेऽत आह—भावमिति । उदकादनस्य इति रसोदकयोरे-
कत्वख्यापनार्थं, पूर्वपक्षत्वादुद्धृष्टम् । पूर्वपक्षश्च कपिलमतेन, ते

१ 'रसाहारविनिश्चय इति रसविनिश्चयपूर्वक आहारविनिश्चयो
रसाहारविनिश्चयः' इति शिवदाससेनः । २ तत्र, 'पाको नास्ति विनां
वीर्यं वीर्यं नास्ति विना रसात्' इति वीर्यविपाकयो रसावीनत्वात्
प्रथमं रसविनिश्चयप्रकरणमाह—एक पदेत्यादि' इति शिवदाससेनः ।

हि रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमित्यादिवचनेन गुणान्वयतिरिक्तद्रव्य-
मिति श्रुतेः । छेदनीय इति अपतर्पणकारकः । उपशमनीय इति
बृंहणः । साधारण इत्याश्रयसौम्यस्यामान्यादुभयोरपि लङ्घनवृंह-
णयोः कर्ता, परस्परविरोधादकर्ता वा । स्वादुरिति अभीष्टः, हित
इति आपत्तावपकारो । आश्रयत इत्याश्रयो द्रव्यं, गुणाः
स्निग्धगुणैर्द्रव्यं, कर्म धातुवर्धनक्षपणादि, संस्वादः रसाना-
मवान्तरभेदः, एषां विशेषाणां भेदानामित्यर्थः । तत्र द्रव्य-
भेदादाधारभेदेनाश्रितस्यापि रसस्य भेदो भवति, आश्रयो हि
कारणं, कारणभेदाच्च कार्यभेदोऽवश्यं भवतीत्यर्थः । गुर्वादियु-
गभेदास्तथा कर्मभेदाश्च रसकृता एव । ततश्च कार्यभेदादवश्यं
कारणभेद इति पूर्वपक्षमभिप्रायः । संस्वादभेदस्तु एकस्या-
नपि मधुरजातास्निग्धक्षीरगुडादिगतः प्रत्यक्षमेव भेदो दृश्यते,
स तु संस्वादभेदः स्वसंवेद्य एव; यदुक्तं—“इक्षुक्षीरगुडादीनां
माधुर्यस्यान्तरं महत् । भेदस्तथाऽपि नाख्यातुं सरस्वत्याऽपि
शक्यते” इति ॥ ८ ॥

षडेव रसा इत्युवाच भगवानात्रेयः पुनर्यसुः,
मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः । तेषां षण्णां
रसानां योनिरुदकं, छेदनोपशमने द्वे कर्मणी, तयो-
र्मिश्रीभावात् साधारणत्वं, स्वादुस्वादुता भैक्षः,
हिताहितौ प्रभावौ, पञ्चमहाभूतविकारास्त्वाश्रयाः,
प्रकृतिविकृतिविचारदेशकालवशाः, तेष्वश्रयेषु
द्रव्यसंज्ञकेषु गुणा गुह्यलुप्यशीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्याः;
क्षरणात् क्षारः, नासौ रसः, द्रव्यं तदनेकरससमु-
त्पन्नमनेकरसं कटुलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियार्थस-
मन्वितं करणमिनिर्वृत्तम्; अयं कर्माभावस्तु खलु
रसानां प्रकृतौ भवत्यतुरसेऽतुरससमन्विते वा द्रव्ये;
अपरिसंख्येयत्वं पुनस्तेषामाश्रयादीनां भावानां वि-
शेषापरिसंख्येयत्वाच्च युक्तम्, एकैकोऽपि ह्येषामा-
श्रयादीनां भावानां विशेषानाश्रयते विशेषापरि-
संख्येयत्वात्, न च तस्मादन्यत्वमुपपद्यते; परस्पर-
रससंभृष्टभूयिष्ठत्वाच्च चैषामभिनिर्वृतेषु गुणप्रकृतीना-
मपरिसंख्येयत्वं भवति; तस्माच्च संसृष्टानां रसानां
कर्मोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः । तच्चैव कारणमपेक्ष-

१ ‘यथा तैलं; यदुक्तं वाग्भटे,—“क्षानां बृंहणायलं स्थूलानां
कशैनाव च” इति शिवदाससेनः । २ ‘एक एव रस इत्यादि
यदुक्तं तन्निराकरोति-नेषामित्यादि । षण्णां रसानामित्यनेन रससैक-
त्वावधारणं प्रत्युक्तं, रसभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावः । योनिराधा-
रकारणम्, एतेन ‘स पुनरुदकाचान्यः’ इति प्रत्याख्यातं, कार्यकारणयो-
र्भेदस्य दुरुपपन्नत्वादिति भावः; छेदनोपशमने कर्मणी, तयोर्मिश्रीभा-
वाच्च साधारणत्वमित्यनेन द्वितीयपक्षेयपक्षौ निराकृतौ । यत्किरिच्छार्थः,
तेन यो यमिच्छति स तस्य स्वादुरितः पुनरस्वादुरिति पुरुषापेक्षौ
भूमौ, न रसभेदकार्याविलम्बः इति शिवदाससेनः । ३ ‘भक्ति-
देवौ’ इति पा० । ४ ‘अन्यक्तभावस्तु’ इति पा० ।

माणाः षण्णां रसानां परस्पररेणासंसृष्टानां लक्षण-
पृथक्त्वमुपदेक्ष्यामः ॥ ९ ॥

सिद्धान्तं पुनर्विबुधचनेनाह—षडेवेत्यादि । पूर्वपक्षोक्तसै-
कत्वादिव्यवस्थामाह—तेषां षण्णामित्यादि । योनिः आधारका-
रणं, कार्यकारणयोश्च भेदात् सिद्ध उदकाद्रसभेदः प्रत्यक्ष
एवेति भावः । श्रितिव्यतिरिक्तमुदकमेव यथा रसयोनित्यस्या
“रसानाथौ रसस्तस्य” (सू. अ. १) इत्यादौ विद्वत्तमेव दीर्घ-
जीवित्ये । तयोर्मिश्रीभावादिति कर्मणोरमृत्योर्यामिश्रीभावानुप-
पत्तौ तदाधारयोर्द्रव्ययोर्मिश्रीभावादिति बोद्धव्यम् । साधारण-
मिति साधारणकार्ययोनित्वम् । भक्तिः इच्छित्यर्थः । तेन, यो
यमिच्छति स तस्य स्वादुस्वादुरितर इति पुरुषापेक्षौ भूमौ, न
रसभेदकार्याविलम्बः । पञ्चमहाभूतेत्यादौ ‘तु’शब्दोऽवधारणे;
तेन आश्रया एव, न रसा इत्यर्थः । किमूता भौमादयो भूतवि-
कारा आश्रया इत्याह—प्रकृतिविकृतिविचारदेशकालवशा इति;
वशाशब्दोऽधीनार्थः, स च प्रकृत्यादिभिः प्रलेकं योज्यः । तत्र
प्रकृतिवशा यथा—मुद्राः कषाया मधुराश्च सन्तः प्रकृत्या
लघवः; एतद्वि लघवं न रसवशं, तथाहि सति कषायमधुर-
त्वाद्विरुद्धं स्यात्; विकृतिवशं च प्रीहर्लजानां लघुत्वं, तथा
सक्तुसिद्धिपिण्डकानां च गुरुत्वम्; विचारणा विचारो द्रव्यान्त-
रसंयोग इत्यर्थः, तेन विचारणावशं यथा—मधुरसर्पिणो संयुक्तो
विषं, तथा विषं चागदसंयुक्तं स्वकार्यव्यतिरिक्तकार्यैर्कारि; देशो
द्विविधो भूमिरातुरश्च, तत्र भूमौ श्वेतकापोती बल्मीकाधिरूढा
विषहरी, तथा “हिमवति भेषजानि महागुणानि भवन्ति”,
शरीरदेशे यथा—“सक्तुमिमांसादुहतरं स्तब्धकोडशिरस्पदाम्”
(सू. अ. २७) इत्यादि; कालवशं तु यथा मूलकमधिकृ-
त्योक्तं—“तद्गालं दोषहरं द्रव्यं दोषम्” (सू. अ. २७), तथा
“यथर्तुपुष्पफलमादरीत” (क्रि. अ. १) इत्यादि । अत्र
चैकप्रकरणोक्ता येऽनुज्ञास्ते चकारात् स्वभावादिष्वेवान्तर्भाव-
नीयाः । यदुक्तं—“चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः
क्रियाः । लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते”
(सू. अ. २७) इति । तत्र, चरशरीरावयवधातूनां देशेन
ग्रहणं, मात्रा विचारे प्रविशति, शेषं स्वभावे; तथा रसवि-
माने वक्ष्यमाणं चात्राप्रविष्टमाहारविशेषायतनमन्तर्भावनीयं
यथासंभवम् । स्निग्धरूक्षाद्या इत्यत्रादिग्रहणेनानुक्ता अपि तीक्ष्ण-
मुद्रादयो न रसाः, किंतु द्रव्यगुणाः पृथगेवेति दर्शयति । क्षर-
णात् अधोगमनक्रियायोगात् क्षारो द्रव्यं नासौ रसः, रसस्य हि

१ ‘साधारणकर्मयोगित्वं’ इति पा० । २ ‘एतद्वि लघवं स्वाभा-
विकमेव, न तु रसवशं, तथा सति कषायमधुरत्वाद्विरुद्धं स्यात्, वक्ष्यते
च—“स्वादुर्गुह्यादधिकः कषायाह्वगोऽवरः” इति शिवदाससेनः ।
३ ‘विचारणा विचारो द्रव्यान्तरसंयोग इत्यर्थः, तद्वशं यथा—उष्णवी-
र्यस्यापि तैलस्य चन्दनोशीरादिशीतवीर्यद्रव्यसंस्काराच्छैल्यं तथा
शीतवीर्यस्यापि घृतस्य तत्राद्रव्यसंयोगादुष्णता, तथा मांसरससिद्धस्य
रक्तशालेर्गुरुत्वमित्यादि’ इति शिवदाससेनः ।

निक्रियस्य क्रियाऽनुपपन्नैत्यर्थः । क्षरणं च क्षारस्य पानीययुक्त-
स्याभोगमनेन, वदन्ति हि लौकिकाः—“क्षारं खावयामः” इति;
शास्त्रं च—“छित्त्वा छित्त्वाऽऽशयात् क्षारः क्षरत्वात् क्षारय-
त्यर्थः” (चि. अ. ५.) इति । हेत्वन्तरमाह—द्रव्यं तदनेकर-
सोत्पन्नमिति; अनेकरसेभ्यो युक्तकापामार्गोद्विष्य उत्पन्नमनेकर-
सोत्पन्नं; यतश्चानेकरसोत्पन्नमत एवानेकरसे, कारणगुणानुविधा-
यित्वात् कार्यगुणस्येति भावः । अनेकरसत्वमेवाह—कटुकल-
वणभूयिष्ठमिति । भूयिष्ठशब्देनाप्रधानरसान्तरसंबन्धोऽस्तीति
दर्शयति । हेत्वन्तरमाह—अनेकेन्द्रियार्थसमन्वितमिति । क्षारो
हि स्वांशेन गन्धेन चान्वितः, तेन द्रव्यं, रसे हि गुणे न
स्पर्शो नापि गन्ध इति भावः । हेत्वन्तरमाह—करणभि-
निर्वृत्तमिति; करणेन भस्मपरिस्रावणादिनाऽभिनिर्वृत्तं कृतमि-
त्यर्थः । न रसोऽनेन प्रकारेण क्रियत इति भावः । अव्य-
क्तसंपर्कं निषेधयति—अव्यक्तौभाव इत्यादि । अव्यक्तौभाव
इत्यभूततद्भावे चित्रप्रत्ययेन रसानां मधुरादीनां व्यक्तानामेव
क्वचिदाधारेऽव्यक्तत्वं, नान्यो मधुरादिभ्योऽव्यक्तरस इत्यर्थः ।
रसानामिति मधुरादीनां वर्णनाम् । प्रकृतावित्यादि । प्रकृतौ
कारणे जल इत्यर्थः । अव्यक्तत्वं च रससामान्यमात्रोपलब्धि-
मधुरादिविशेषशून्या, सा च जले भवति; यत उक्तं जलगुणक-
थने सुश्रुते—“व्यक्तरसता रसदोषः” (सु. सू. अ. ४५.)
इति, इहापि च ‘अव्यक्तरसं च’ इति वक्ष्यति, लोकेऽपि चाव्य-
क्तरसं द्रव्यमाखाद्य वक्तारो वदन्ति—जलसेवात्स रसो न
कश्चित्मधुरादिर्यक्त इति । विशेषमधुराद्यनुपलब्धिव्याप्त्युद्भूत-
त्वेन । यथा—दूरादविज्ञायमानविशेषवर्णं वस्तुनि रूपसामान्यप्र-
तीतिर्भवति, न शुक्रत्वादिविशेषबुद्धिः, तथाऽनुरसंसेऽव्यक्तौभावो
भवति; प्रधानं व्यक्तं रसमनुगतोऽव्यक्तत्वेनेत्यनुरसः, यथा
वेणुयवे मधुरे कषायोऽनुरसः । यदुक्तं—“लक्षः कषायानुरसो
मधुरः कफपित्ताह” (सु. अ. २७) इति । अनुरससमन्वित
इति सर्वानुरसयुक्ते, यथा—विषे; वचनं हि—“उष्णमनिर्देश्यरसं”
(चि. अ. २३) इत्यादि । किंवा, ‘अनुरससमन्विते’ इति
पाठः; तेन, अनुरसेनैकेन मरिचेन शर्करापाकनके कटुत्वमव्यक्तं
स्यात् । अपरिसंख्येयपक्षं दूषयति—अपरीत्यादि । तेषामिति

१ ‘मधुरादियुक्तः’ इति पा० । २ ‘शर्करापले’ इति पा० ।

३ ‘अपरिसंख्येयपक्षं दूषयति—अपरिसंख्येयत्वमिति। आदिश-
ब्देन गुणकर्मसंखादानां ग्रहणम्, आश्रयगुणकर्मसंखादानां ये वि-
शेषा भेदास्तामपरिसंख्येयत्वादिषां रसानामपरिसंख्येयत्वं यदुच्यते
तत्र युक्तं; तत्र हेतुमाह—एकैकोऽपीत्यादि । एषामाश्रयगुणकर्मसं-
खादानां विशेषानेकैकोऽपि मधुरादिराश्रयते, न त्वसादाश्रयादिभेदाद-
न्वत्वमाश्रितस्य मधुरादिर्भवति । एतेन, आश्रयादय एव परं भिन्नाः,
मधुरादिस्त्वेकं पदेत्यर्थः । तथाहि—यद्यपि शालिमृद्वृद्धतक्षीरादयो
मधुरस्याश्रया भिन्नाः, तथाऽपि तत्र मधुरत्वजालाकान्त एक एव रसो
भवति, बलकाक्षीरादिषु शुक्लवर्णवत् । एवं गुणानां गुरुपिच्छलादी-
नामन्यत्वेऽपि तथा कर्मेणां रसादिबन्धनवर्णनकर्णादीनां भिन्नत्वेऽपि
तथा मधुरस्यानास्तादाभेदेऽपि न मधुरत्वजालाकान्तं, मधुरत्वजाल-
नत्वनामादिति भावः’ इति शिवदाससेनः ।

च. सं. १८

रसानाम्, अपरिसंख्येयत्वं न युक्तम्; आश्रयादीनां भावाना-
मिति आश्रयगुणकर्मसंखादानाम्; विशेषापरिसंख्येयत्वादिति
आश्रयादिभेदास्यपरिसंख्येयत्वात् । अत्र हेतुमाह—एकै-
कोऽपि हीत्यादि । एषामाश्रयगुणकर्मसंखादानां विशेषानेकै-
कोऽपि मधुरादिराश्रयते, न च तस्मादाश्रयादिभेदादन्वत्वमा-
श्रितस्य मधुरादिर्भवति । एवं मन्यते—यद्यपि शालिमृद्वृद्धतक्षी-
रादयो मधुरस्याश्रया भिन्नाः, तथाऽपि तत्र मधुरत्वजालाकान्त
एक एव रसो भवति बलकाक्षीरकार्पासादिषु शुक्लवर्णं इव ।
तथा गुणानां गुरुपिच्छलान्निराधीनान्यत्वेऽपि कर्मेणां वा
रसादिबन्धनयुर्जननवर्णनकरत्वादीनां भिन्नत्वे सत्यपि न मधुर-
रसस्यान्यत्वं, यत एक एव मधुरस्त्वद्गुणयुक्तो भवति तत्कर्मकारी
चेति को विरोधः । तथा मधुरस्यावान्तरास्तादाभेदेऽपि मधुरत्व-
जालनतिक्रमः, कृष्णवर्णावान्तरभेदे यथा कृष्णत्वानतिक्रमः ।
ननु, मैवं भवत्वपरिसंख्येयत्वं रसानां, परस्परसंयोगान्नु य आ-
स्ताद्विशेषः स कार्यविशेषकरोऽपि; नहि यन्मधुराम्लेन क्रियते,
तन्मधुरेण वाऽम्लेन वा शक्यम्; अतस्तेन परस्परसंयोगेनाप-
रिसंख्येयत्वं भविष्यतीत्याह—परस्परेत्यादि । संछटमिति भावे
क्तः, तेन परस्परसंसर्गभूमिष्ठत्वादिषां मधुरादीनामभिनिर्वृत्तेर्न
गुणप्रकृतीनामसंख्येयत्वमिति योजना; अयमर्थः—यद्यपि रसाः
परस्परसंसर्गाणिभिभूयसा युक्ताः सन्तोऽभिनिर्वृत्ता द्विरसादौ द्रव्ये
भवन्ति, तथाऽपि न तेषां गुणा गुरुत्वधादयः, प्रकृतयो वा
मधुरादीनां या या आयुष्यत्वस्वरसाविषयकत्वाद्याद्य असंख्येया
भवन्ति, किन्तु य एव मधुरादीनां प्रत्येकं गुणाः प्रकृतयश्च
उद्दिष्टा एव मिश्रा भवन्ति । किंवा गुणप्रकृतीनामिति
मधुरादिष्वङ्गुणखरूपणामित्यर्थः; तेन, रसस्य रसान्तरसंसर्गे
दोषाणामिव दोषान्तरसंसर्गे रसानां नापरिसंख्येयत्वमित्यर्थः ।
प्रकृतिशब्देन कर्म बोध्यते, तेन गुणकर्मणामित्यर्थः । मधुरा-
दीनामवान्तरास्ताद्विशेषोऽपि परस्परसंसर्गकृतो ज्ञेयः । यत
एव हेतो रसानां संछटानां नान्ये गुणकर्मणि भवतः; अत एव
संछटानां रसानां पृथक्कर्म शास्त्रान्तरेऽपि नोक्तमित्याह—तस्मा-
दित्यादि । कर्माशब्देनेह गौरवत्वाच्चादिकारका गुरुत्वादयो
रसरकादिजननादयश्चापि बोद्धव्याः । न केवलमन्यशास्त्रकारै
रसानां संछटानां कर्म नोपदिष्टं, किंतु वयमपि नोपदिक्ष्याम
इत्याह—तच्चैवेत्यादि । तच्चैव कारणमिति परस्परसंसर्गोऽपि
रसानामधिकगुणकर्मत्वम् । लक्षणैः पृथक्त्वं लक्षणपृथक्त्वम् ।

१ ‘गुणप्रकृतीनामिति परस्परसंसर्गहेतुत्वान्मधुरादिगुणा यव प्रकृ-
तयः, तासां मधुरादिष्वङ्गुणखरूपणामित्यर्थः । तथा च, परस्परसं-
सर्गभूमिष्ठत्वादिषां रसानामभिनिर्वृत्तेः प्रकृतिभूतानां मधुरादिगुणाना-
मसंख्येयत्वं न चेति योजना । तेन, रसानां रसान्तरसंसर्गे रसान्त-
रभेदसंसर्गे वा तत्संसर्गाणामेवापरिसंख्येयत्वं, न पुनः प्रकृतिभूतमधु-
रादिष्वङ्गरसानां पदव्यातिक्रमः, यथा—दोषाणां परस्परसंसर्गभूयस्त्वेऽपि
त्रिव्रानतिक्रम इत्यर्थः । यतः संछटानां रसानां मधुरादिष्वङ्गुणप्रकृति-
कत्वात् रसान्तराभेदः, अत एव संछटस्यानां पृथक्कर्म शास्त्रान्तरेऽपि
नोक्तमित्याह—तस्मात् संछटानामित्यादि ।’ इति शिवदाससेनः ।

तत्र लक्ष्यते येन तद्वक्ष्यम्; अतस्तु 'मधुरो रसः' इत्यादिना ग्रन्थेन, तथा 'स्नेहप्रणीतहादनं' इत्यादिना च यद्वान्नं, तत् सर्वं गृह्यते; किंवा, लक्षणशब्देन 'मधुरो रसः' इत्यादिग्रन्थाच्च लक्षणमुच्यते, पृथक्त्वं च रसभेदज्ञानार्थं यद्वक्ष्यति 'स्नेहप्रणीतः' इत्यादि तद्गृह्यते ॥ ९ ॥

अत्रे तु तावद्ब्रह्मभेदमभिप्रेत्य किञ्चिदभिधास्यामः । सर्वं द्रव्यं पाञ्चभौतिकमस्मिन्नर्थे; तच्चेतनावदचेनं च, तस्य गुणाः शब्दादयो गुणादयश्च द्रवान्ताः, कर्म पञ्चविधमुक्तं वमनादि ॥ १० ॥

अत्रे त्विलादि । रसेषु वाच्येषु द्रव्यभेदमभिप्रेत्य प्रतिपादनीयतया परिग्रह्य रसानां द्रव्यज्ञानाधीनज्ञानाद्ब्रह्माभिधानमभेदकृतमित्यर्थः । किञ्चिदिति आयुर्वेदोपयोगिद्रव्यस्वरूपं न सर्वम्, अप्रसङ्गोपादिति भावः । सर्वद्रव्यमिति कार्यद्रव्यम् । अस्मिन्नर्थे अस्मिन् प्रकरणे । द्रवान्ता इति वचनेन पूर्वोक्तान् विंशतिगुणानाह । अत्र च परत्वापरत्वादीनामिहानभिधानेन चित्कृतस्यापि परत्वादीनामप्राधान्यं दर्शयति; येऽपि तत्रापि युक्तिसंयोगपरिमाणसंस्काराभ्यासा अत्यर्थकिंस्तोपयोगिनोऽपि न ते पार्थिवादिद्रव्याणां शब्दादिवत् सांख्यिकाः कितव्याः; अत इह नैसांकिगुणकथने नोक्ताः । उक्तमिति अपामार्गतण्डुलीये । एतच्च प्राधान्यादुच्यते, तेन बृंहणायपि बोद्धव्यम् ॥ १० ॥

तत्र द्रव्याणि गुरुखरकटिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्धगुणबहुलानि पार्थिवानि, तान्युपचयसङ्घातगौरवस्थैरकारणि; द्रवस्निग्धशीतमन्दमृदुपिच्छिलरसगुणबहुलान्याप्यानि, तान्युपक्लेदस्नेहबन्धविष्यन्दमार्दवंप्रह्लादकराणि; उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरुक्षुविशदरूपगुणबहुलान्यग्नेयानि, तानि दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णकराणि; लघुशीतरूक्षखरविशदसूक्ष्मस्पर्शगुणबहुलानि वायव्यानि, तानि रौक्ष्यरलानि विचारवैराग्यलघवकराणि; मृदुलघुसूक्ष्मश्लक्ष्णशब्दगुणबहुलान्याकाशात्मकानि, तानि मार्दवसौषिण्यालघवकराणि ॥ ११ ॥

बहुलशब्दो गुणादिभिः प्रत्येकं संबध्यते; किंवा गन्धनैव, यतो गन्धगुणबहुला पृथिव्येव भवति; अत एव द्रव्यान्तरलक्षणेऽपि वैशेषिकगुणोऽन्त एव पठ्यते 'रसगुणबहुलानि' इत्यादि; तेन तत्रापि रसादिभिरेव बहुलशब्दो योज्यः । सर्वकार्यद्रव्याणां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि पृथिव्याद्युत्कर्षेण पार्थिवत्वादि ज्ञेयम् । सङ्घातः काठिन्यं, स्थैर्यम् अविचात्यम् । बन्धनं परस्परयोजनं, प्रह्लादः शरीरेन्द्रियतर्पणम् । सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोऽ-

१ 'असिन्नर्थे' इत्यस्मिन् प्रकरणे, तेन पाञ्चभौतिकत्वं यद्व्याप्यां नदायुर्वेदसिद्धान्तः, न तु शालान्तरस्थैर्यः; नैयायिकादिभिः पाञ्चभौतिकवचनभ्युपगमात् इति शिवदाससेनः । २ 'पार्थिवानीति पृथिवीभूतबहुलानीत्यर्थः । पञ्चमाप्यानीत्यादि बोध्यम्' इति शिवदाससेनः ।

नुसारि । प्रभा वर्णप्रकाशिनी वीतिः; यदुक्तं—'वर्णमाकामतिच्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिका' (इं. अ. ७) इत्यादि । विचरणं विचारो गतिरित्यर्थः । सौषिर्ग रन्ध्रबहुलता । अत्राकाशबाहुल्यं द्रव्यस्य पृथिव्यादिभूतान्तरालत्वेन भूरित्युत्पाकाशत्वेन च ज्ञेयं, यदेव भूरिच्छुरिं तन्नाभसं; किंवा आकाशगुणबहुलत्वेन नाभसं द्रव्यमित्युच्यते ॥ ११ ॥

अनेनोपदेशेन नानौपधिभूतं जगति किञ्चिद्ब्रह्म-मुपलभ्यते तां तां युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य ॥ १२ ॥

अनेनेति प्रतिनियतद्रव्यगुणोपदेशेन; यत् पार्थिवादि द्रव्यं यद्वर्णतद्वर्ण देहे संपाद्ये तद् भेषजं भवतीत्यर्थः । तच्च पार्थिवादि द्रव्यं न सर्वथा न च सर्वस्मिन् व्याधौ भेषजमित्याह—तां तां युक्तिमित्यादि—युक्तिमिति उपायम्, अर्थमिति प्रयोजनम्, अभिप्रेत्येति अधिकृत्य; तेन केनचिदुपायेन क्वचित् प्रयोजने किञ्चिद्ब्रह्मसौषधं भवति न सर्वत्र । तेन यदुच्यते—वैरोधिकानां सर्वदाऽपथ्यत्वेन 'नानौषधं द्रव्यम्' इति वचो विरोधि; तच्च भवति, वैरोधिकानि हि संयोगसंस्कारदेशकालघटपेक्षाणि भवन्ति, वैरोधिकसंयोगाद्यभावे तु पथ्यान्यपि क्वचित् स्युः । यान्यपि (सर्वदाऽपि) स्वभावादेव विषममन्दकादीन्यपथ्यानि, तान्यप्युपाययुक्तानि क्वचित् पथ्यानि भवन्ति; यथा उदरे—'विषस्य तिलं दद्यात्' (चि. अ. १३) इत्यादि । यत्तु तृणाण्डप्रसृतीनि नोपयुज्यन्ते, अतो न तानि भेषजानीत्युच्यते; तच्च, तेषामपि भेषजत्वेदाद्युपायत्वेन भेषजत्वात् ॥ १२ ॥

न तु केवलं गुणप्रभावादेव द्रव्याणि कार्मुकाणि भवन्ति; द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाहुणप्रभावाद्ब्रह्म-गुणप्रभावाच्च तस्मिंस्तस्मिन् काले तत्तदधिकरणमासाद्य तां तां च युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य यत् कुर्वन्ति, तत् कर्म; येन कुर्वन्ति, तद्विषयः, यत्र कुर्वन्ति, तदधिकरणं; यदा कुर्वन्ति, स कालः; यथा कुर्वन्ति, स उपायः; यत् साधयन्ति, तत् फलम् ॥ १३ ॥

पार्थिवादिद्रव्याणां गुरुखादिगुणयोगाद्वेषजत्वमुक्तं, तेन गुणप्रभावादेव भेषजं स्यादिति शङ्कां निरस्त्याह—न तु केवलमित्यादि । द्रव्यप्रभावाद्यथा—दन्त्या विरेचकत्वं, तथा मणीनां विषादिहन्तृत्वमित्यादि । गुणप्रभावाद्यथा—उर्वरे तित्तको रसः, शीतेऽभिरित्यादि । द्रव्यगुणप्रभावाद्यथा—कृष्णाजिनस्योपरीति, अत्रापि कृष्णत्वं गुणोऽस्मिन्नं च द्रव्यमभिप्रेतं; यथा वा—'मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयः श्रुतम्' (चि. अ. २. पा. ३); तत्र मण्डलगुणयुक्तस्यैव जातरूपस्य कर्मात्कर्मत्वम् । कथं कुर्वन्तीत्याह—तस्मिंस्तस्मिन्नित्यादि । तां तां युक्तिमासादिति तां तां योजनां प्राप्य । यत् कुर्वन्तीत्यादायुदाहरणं यथा—शिरो-विरेचनद्रव्याणि यच्छिरोविरेचनं कुर्वन्ति, तच्छिरोविरेचनं

१ 'सर्वदाऽपि' इति क्वचित् पुस्तके नोपलभ्यते । २ 'गुणकारित्वम्' इति पा० ।

कर्म; येनोष्णादिकारणेन शिरोविरेचनं कुर्वन्ति, तद्वीर्यं, वीर्यं शक्तिः, सा च द्रव्यस्य गुणस्य वा; यत्र शिरोविरेचनं कुर्वन्ति तदधिकरणं शिरः, नान्यत्राधिकरणे शिरोविरेचनद्रव्यं प्रभवतीत्यर्थः; यदेति वसन्तादौ शिरोगौरवादियुक्ते च काले, एतेनाकाले शीते शिरोविरेचनं सत्त्वत्वाच्च कार्मुकं, किन्तु स्वकाल एव; यथा येन प्रकारेण प्रथमानवपीडनादिना तथा “प्रसारिताङ्गमुत्तानं शयने संस्तरास्तुते । ईषत्प्रलम्बशिरसं संवेद्य चावृत्तक्षणम्” — इत्यादिना विधिना कुर्वन्ति, स उपायः; यत् साधयन्ति शिरोगौरवश्लाघुर्परमं, तत् फलं; फलम् लक्ष्यम् । कर्म कार्यं साधनम्, लक्ष्यं फलं साध्यं; यथा—यागनिष्पाद्यो धर्मः कार्यतया कर्म, तज्जन्त्यस्तु स्वर्गादिरक्ष्यः फलम्; एवं वमनादिष्वपि कर्माधिकरणयुज्येयम् ॥ १३ ॥

भेदशैर्वा त्रिपश्चिपधिविक्रयो द्रव्यदेशकालप्रभावाद्भवति, तमुपदेक्ष्यामः ॥ १४ ॥

संप्रति द्रव्यमभिधाय विकृतानां रसानामेव भेदमाह—भेदशैर्वाभिमिलादि । प्रभावशब्दो द्रव्यदेशकालः प्रत्येकं युज्यते; तत्र द्रव्यप्रभावाद्यथा—‘सोमगुणातिरेकान्मधुरः’ इत्यादि; देशप्रभावाद्यथा—हिमवतः द्राक्षादाडिमादीनि मधुराणि भवन्त्यन्यत्राम्लानीत्यादि; कालप्रभावाद्यथा—बालान्नं सकषायं तरुणमम्लं पक्वं मधुरं, तथा हेमन्ते ओषधो मधुरा वर्षास्मल्ला इत्यादि । अग्निसंयोगादयो वेऽन्ये रसहेतवस्तैस्तेऽपि काले द्रव्ये वाऽन्तर्भावनीयाः १४

खादुरम्लादिभिर्योगं शैर्षैरम्लादयः पृथक् । यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि तु ॥ १५ ॥

भेदमाह—खादुरित्यादि । तत्र खादुरम्लादियोगात् पञ्च, शैर्षैरिति आदित्वेनोपयुक्तान्येः; तेनाम्लस्य लवणादियोगाच्चत्वारि, एवं लवणस्य कट्वादियोगात्रीणि, कटुकस्य तिक्तकषाययोगाद्वि, तिक्तस्य कषाययोगादेकम्, एवं पञ्चदश द्विरसानि ॥ १५ ॥

पृथगम्लादियुक्तस्य योगः शैर्षैः पृथग्भवत् ।

मधुरस्य तथाऽम्लस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥ १६ ॥

त्रिरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।

त्रिरसमाह—पृथगित्यादि । मधुरस्याम्लादिरसचतुष्टयेन पृथगित्येकैकशो युक्तस्य शैर्षैर्लवणादिभिर्योगो भवति; तत्र मधुर-

स्याम्लयुक्तस्य शेषलवणादियोगाच्चत्वारि, तथा मधुरस्य लवणयुक्तस्य कट्वादियोगात्रीणि, तथा कटुकयुक्तस्य तिक्तकषाययोगादेकम्, एवं मधुरस्यादिस्थितेन दश । एवमम्लस्यादिस्थितस्य लवणयुक्तस्य कट्वादियोगात्रीणि, तथा कटुकयुक्तस्य शेषाभ्यां योगाद्वि, एवं तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकम्, एवमम्लस्य षट् । अनेनैव न्यायेन लवणस्य त्रीणि, कटोश्चैकमेव; एवं मिलित्वा त्रिरसानि विंशतिः ॥ १६ ॥

वैष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥ १७ ॥ स्वाद्रम्लौ सहितौ योगं लवणाद्यैः पृथगन्तौ ।

१ “इदानीं त्रिरसद्रव्याणां विंशतिभेदानाह—पृथगम्लेत्यादि । मधुरस्य अम्लादिरसचतुष्टयेन पृथगित्येकैकशो युक्तस्य शैर्षैर्लवणादिभिर्योगो भवेत्, तत्र मधुरस्याम्लयुक्तस्य शैर्षैर्लवणादिभिर्योगाच्चत्वारो भेदाः—मधुराम्ललवणं १, मधुराम्लकटुकं २, मधुराम्लतिक्तं ३, मधुराम्लकषायम् ४ इति; तथा मधुरस्य लवणयुक्तस्य शैर्षैः कटुतिक्तकषायैः योगात्रयः—मधुरलवणकटुकं १, मधुरलवणतिक्तं २, मधुरलवणकषायम् ३ इति; तथा मधुरस्य कटुकयुक्तस्य तिक्तकषाययोगाद्वि—मधुरकटुतिक्तं १, मधुरकटुकषायम् २ इति; एवं मधुरस्य तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकः—मधुरतिक्तकषायम् ३ इति; एवमम्लस्य लवणयुक्तस्य प्रत्येकं कटुतिक्तकषाययोगात्रयः—अम्ललवणकटुकम् १, अम्ललवणतिक्तम् २, अम्ललवणकषायम् ३ इति; तथा तस्यैव कटुकयुक्तस्य तिक्तकषाययोगाद्वि—अम्लकटुतिक्तम् १, अम्लकटुकषायम् २ इति; तथाऽम्लस्य तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकः—अम्लतिक्तकषायम् ३ इति; एवं लवणस्य कटुकयुक्तस्य तिक्तकषाययोगाद्वि—लवणकटुतिक्तं १, लवणकटुकषायम् २ इति; तथा लवणस्य तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकः—लवणतिक्तकषायम् ३ इति; कटोश्च तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकः—कटुतिक्तकषायः १ इति; मिलित्वा त्रिरसानि द्रव्याणि विंशतिर्भवन्ति” इति शिवदाससेनः ।

२ “चतुष्कसंयोगेन पञ्चदशभेदानाह—वैष्यन्ते इत्यादि । सहिताविति मिलितौ स्वाद्रम्लौ लवणाद्यैश्चतुभिः पृथगेकैकशो योगं गतौ शैर्षैः कटुतिक्तकषयैः पृथग्योगं चतुष्परससंख्यया यातो गच्छतः; तेन पञ्च भेदाः—मधुराम्ललवणकटुकं १, मधुराम्ललवणतिक्तं २, मधुराम्ललवणकषायं ३, मधुराम्लकटुतिक्तं ४, मधुराम्लकटुकषायं ५, मधुराम्लतिक्तकषायम् ६ इति । अम्लपरित्यागापराधतुलो भेदानाह—सहितित्यादि । मिलितौ स्वादुलवणौ कट्वादिभिः कटुतिक्तकषयैः पृथग्युक्तौ, शैर्षैरिति यथाक्रमं तिक्तकषायकटुभिः पृथग्योगं यातो गच्छतः; तेन त्रयो भेदाः—स्वादुलवणकटुतिक्तं १, स्वादुलवणतिक्तकषायं २, स्वादुलवणकषायकटुकम् ३ इति । अत्राद्यापेक्षया शेषाणां बहुत्वाद्बहुवचनमुपपन्नम् । लवणपरित्यागात् पुनश्चतुर्षो भेद इत्याह—स्वादूष्णौ तथेति; स्वादूष्णावपि शेषाभ्यां तिक्तकषायार्थम् योगं यातः—स्वादुकटुतिक्तकषायम् १ । एवं चतुष्के मधुरयोगेन दश भेदाः । इदानीं मधुरपरित्यागात् पञ्च भेदानाह—कट्वाद्यैरित्यादि । अम्ललवणौ कट्वाद्यैः कटुतिक्तकषयैः पृथग्युक्तौ यथाक्रमं शैर्षैस्तिक्तकषायकटुभिः पृथग्योगं यातो गच्छतः; तेन त्रयो भेदाः—अम्ललवणकटुतिक्तम् १, अम्ललवणतिक्तकषायम् २, अम्ललवणकषायकटुकम् ३ इति । लवणपरित्यागाच्चतुर्षे भेदाह—शैर्षैरम्लकटु तथेति; अम्लकटु शैर्षैरिति शेषाभ्यां तिक्तकषायार्थम् योगं यातो गच्छतः; अत्र शैर्षैरिति जातौ बहुवचनम्; अम्लकटुतिक्तकषायम् १ । मधुराम्लपरित्यागात् पञ्चमो भेद इत्याह—युज्येते त्वित्यादि । लवणकटुतिक्तकषायम् १ । तदेवं चतुष्के पूर्व दशमिमिलित्वा पञ्चदश भेदा उक्ताः” इति शिवदाससेनः ।

१ “शिरोगौरवश्लाघुपशमम्” इति पा० । २ “द्रव्यभेदमभिधाय रसभेदमाह—भेदशैर्वाभिमिलादि” इति शिवदाससेनः । ३ “एतच्चोपलक्षणं, तेनाग्निसंयोगादयोऽपि रसभेदहेतवो भव्याः, इति शिवदाससेनः । ४ “स्वादुरम्लादियोगात् पञ्च, तथामधुराम्लं १, मधुरलवणं २, मधुरकटुकं ३, मधुरतिक्तं ४, मधुरकषायम् ५ इति । शैर्षैरित्यादित्वेनोपयुक्तादम्लैरम्लादयः पृथग्योगं याति, तेनापरे दश; तथाहि—अम्लस्य प्रत्येकं लवणादिचतुष्कयोगाच्चत्वारः—अम्ललवणम् १, अम्लकटुकम् २, अम्लतिक्तम् ३, अम्लकषायम् ४ इति; तथा लवणस्य कट्वादियोगात्रयः—लवणकटुकं १, लवणतिक्तं २, लवणकषायम् ३ इति; कटुकस्य तिक्तकषाययोगाद्वि भेदाः—कटुतिक्तं १, कटुकषायम् २ इति; तिक्तस्य कषाययोगादेकः—तिक्तकषायम् ३; ३४३ हि द्विरसानि द्रव्याणि पञ्चदश भवन्ति” इति शिवदाससेनः ।

योगं शेषैः पृथग्यातश्चतुष्करससंख्यया ॥ १८ ॥
 सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत् कट्वादिभिः पृथक् ।
 युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः स्वादुषणौ तथा ॥ १९ ॥
 कट्वाद्यैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
 यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकटू तथा ॥ २० ॥
 युज्यते तु कषायेण सत्तिकौ लवणोषणौ ।

चतुरसे स्वादम्लावादिस्थितौ लवणादिभिरैकैकयेन युक्तौ शेषैः कट्वादिभिर्योगात् षड् भवन्ति । स्वादुलवणौ सहितौ आदिस्थितौ, कट्वादिभिरिति कटुतिक्ताभ्यां पृथग्युक्तौ, शेषैरिति तिक्तकषायभ्यां, तेनैव बहुवचनं जातौ बोद्धव्यम्; एवं त्रीणि । स्वादुषणौ तथेत्यनेन स्वादुकटुतिक्तकषायरूपमेकम् । कट्वाद्यैरित्यादावपि बहुवचनं जातौ । अम्ललवणौ संयुक्तौ कटुना सहितौ शेषाभ्यां योगाद्, तथा अम्ललवणौ तिक्तयुक्तौ शेषयोगादेकम् । अम्लकटू तथेत्यनेनाम्लकटुतिक्तकषायरूपमेकम् । युज्यते त्वित्यादिना चैकम् । एवं पञ्चदश चतुरस्रानि १७-२० ॥—

पट् तु पञ्चरसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥ २१ ॥

पट् चैवैकरसानि स्युरेकं पञ्चसमेव तु ।

अपवर्जनादिति^१ लागात् । अत्र च रसानां गुणत्वेनैकस्मिन् द्रव्ये समवायो योगशब्देनोच्यते ॥ २१ ॥—

इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया ॥ २२ ॥

त्रिषष्टिः स्यात्संख्येया रसानुरसकल्पनात् ।

रसांस्तरतमाभ्यां तां संख्यामतिपतन्ति हि ॥ २३ ॥

रससंसर्गस्य प्रकारान्तरेणासंख्येयतामाह—त्रिषष्टिः स्यादित्यादि । अनुरसोऽपि वक्ष्यमाणः । अत्र च त्रिषष्ट्यात्मकरसे रसानुरसकल्पना नास्ति, केवले मधुरादौ तदभावात्; तेन यथासंभवं सप्तपञ्चाशत्संयोगविषयं रसानुरसकल्पनं हेयम् । किंवा, एकरसेऽप्यनुरसोऽस्त्येवाव्यपदेशः । प्रकारान्तरेणाप्यसंख्येयतामाह—रसास्तरतमाभ्यामित्यादि । मधुरमधुरतर-मधुरतमादिभेदादसंख्येयता रसानां भवतीति भावः । किंवा, रसानुरसत्वेनैव याऽसंख्येयता तत्रैवायं हेतुः—रसास्तरतमाभ्यामित्यादि ॥ २१ ॥ २३ ॥

१ “पञ्चके षड्भेदानाह—पश्चिादि । अपवर्जनादिति लागात्; यथा—मधुरत्यागिदम्ललवणकटुतिक्तकषायम् १, एवमम्लत्यागान्मधुरलवणकटुतिक्तकषायं २, लवणपरित्यागान्मधुराम्लकटुतिक्तकषायं ३, कटुकल्यागान्मधुराम्ललवणतिक्तकषायं ४, तिक्तल्यागान्मधुराम्ललवणकटुकषायं ५, कषायत्यागान्मधुराम्ललवणकटुतिक्तम् ६” इति शिवदाससेनः । २ ‘अपवर्जनादिति स्फोटनात्’ इति पा० । ३ ‘रसानां रसकल्पनात्’ इति पा० । ४ ‘रसास्तरतमाभ्यस्ता’ इति पा० ।

संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।

रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥ २४ ॥

एवमसंख्येयत्वेऽपि त्रिषष्टिविधैव कल्पना चिकित्साव्यवहारार्थमिहाचार्यैः कल्पितेत्याह—संयोगा इत्यादि । तत्र योग्यत्वादिति तत्र स्वस्थानुरहितचिकित्साप्रयोगेऽनतिसंक्षेपविस्तररूपतया हितत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

कचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः कचित् ।

दोषौषधादीन् संचिन्त्य भिषजा सिद्धिमिच्छता २५

द्रव्याणि द्विरसादीनि संयुक्ताश्च रसान् बुधाः ।

रसानेकैकशो वाऽपि कल्पयन्ति गदान् प्रति ॥ २६ ॥

तमेव चिकित्साप्रयोगमाह—कचिदित्यादि । अत्रादिप्रहणाद्देशकालबलादीनामनुक्तानां ग्रहणम् । एतदेव संयुक्तासंयुक्तरसकल्पनं भिन्नरसद्रव्यमेलकाद्वाऽनेकरसेकद्रव्यप्रयोगादेकरसद्रव्यप्रयोगाद्वा भवतीति दर्शयन्नाह—द्रव्याणीत्यादि । द्विरसादीनि उत्पत्तिसिद्धिद्विरसत्रिरसादीनि; द्विरसं यथा—कषायमधुरो मूत्रः; त्रिरसं यथा—“मधुराम्लकषायं च विष्टम्भि गुरु शीतलम् । पित्तलेपमहरं भव्यं” (सू. अ. २७) इत्यादि; चतुरस्रस्तिलः, यदुक्तं—“स्निग्धोष्णमधुरस्तिक्तः कषायः कटुकस्तिलः” (सू. अ. २७); पञ्चरसं त्वामलकं हरीतकी च, “शिवा पञ्चरसा” इत्यादिवचनात्; व्यक्तषड्सं तु द्रव्यमिहा-नुक्तं, विषं त्वव्यक्तषड्संसंयुक्तं; हारीते त्वेणमांसं व्यक्तषड्संसंयुक्तमुक्तम् । एवं द्विरसादिद्रव्ययोगाद्विरसाद्युपयोगः । तथा संयुक्ताश्च रसानिति एकैकरसादिद्रव्यमेलकात् संयुक्ताश्च रसानेकैकशः कल्पयन्ति प्रयोजयन्ति । गदान् प्रतीतिं प्राधान्येन, तेन स्वस्थवृत्तेऽपि बोद्धव्यं; किंवा, द्विरसादिभेदो गद एव, स्वस्थे तु सवैरसप्रयोग एव; यदुक्तं—“समसवैरसं साम्यं समधातोः प्रशस्यते” (सू. अ. ७) इति । एवं च व्याख्याने सति ‘कचिदेको रसः’ इत्यादिना समसस्य न पौनरुक्त्यम् । किंवा, ‘कचिदेको रसः’ इत्यादिना खमतमुक्तम्, अत्रैवायं ‘द्रव्याणि द्विरसादीनि’ इत्यादिनाऽऽचार्योन्तरसंमतिं दर्शयति; अत एवाभ्याचार्यान्तराभिप्रायेण कल्पयन्तीत्युक्तं, तेन न पौनरुक्त्यम् ॥ २५-२६ ॥

यः स्याद्रसविकल्पकः स्याच्च दोषविकल्पवित् ।

न स मुहेद्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिर्बु ॥ २७ ॥

रसज्ञानफलमाह—यः स्यादित्यादि । अत्र रसविकल्पज्ञानादेव व्याधिहेतुद्रव्यज्ञानं कृत्स्नमवर्द्धं, रसज्ञानेनैव प्रायः सकलद्रव्यगुणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । दोषविकल्पज्ञानाच्च लिङ्गज्ञानं, यावदि लिङ्गं तत् सर्वं दोषविकल्पसंबद्धम् । रसदोषविकल्पज्ञानात्तु भेषजज्ञानं, यतो रसतः स्वरूपज्ञानं भेषजद्रव्यस्य, दोषतश्च भेषजप्रयोगविषयविज्ञानम् । किंवा, रसविकल्पज्ञानं तथा दोषविकल्पज्ञानं हेत्वादिज्ञानं पृथगेव वक्तव्यं; रसभेदादि तत्कार्यं लिङ्गमपि ज्ञायते, हेतुभेषजविज्ञानं तु

१ तत्र योगित्वाद् इति पा० । २ उपशान्तिः चिकित्सा ।

रसभेदविज्ञानादेव वक्तव्यं, यतो रसभेदवद्व्यमेव विकाराणां हेतुर्भेजं च भवतीति; एवं दोषभेदं ज्ञात्वा च तस्य समानं हेतुं प्रत्येति, दोषविरोधि च द्रव्यं भेजजमिति । तद्युक्तमुक्तं-न स मुद्योदिकाराणां हेतुर्लक्षणोपशान्तिविति ॥ २७ ॥

**व्यक्तः शुष्कस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते ।
विपर्ययेणानुरसो रसो नास्ति हि सप्तमः ॥ २८ ॥**

पूर्वोक्तसामानुरसलक्षणमाह—व्यक्त इत्यादि । शुष्कस्य चेति चकारादादस्य च, आदौ चेति चकारादन्ते च; तेन शुष्कस्य वाऽऽदस्य वा प्रथमजिह्वासंबन्धे वाऽऽस्वादन्ते वा यो व्यक्त्वेन मधुरोऽयमल्लोऽयमिस्त्रादिना विकल्पेन गृह्यते, स व्यक्तः; यस्तुक्तावस्थाचतुष्टयेऽपि व्यक्तो नोपलभ्यते, किंतु ह्यव्यपेक्षयतया छायामात्रेण कार्यदर्शनेन वा नीयते, सोऽनुरस इति वाक्यार्थः । यतश्च मधुरादय एव व्यक्त्वाव्यक्त्वाभ्यां रसानुरसरूपाः, अतोऽव्यक्तो नाम सप्तमो रसो नास्ति । अयं चार्थः पूर्व प्रतिषिद्धोऽप्यनुगुणस्पष्टहेतुप्राप्त्या पुनर्निषिध्यते । अन्ये त्वाहुः—शुष्कस्य चेत्यनेन यस्य द्रव्यस्य शुष्कस्य चादस्य चोपयोगः, तत्र शुष्कावस्थायां योऽव्यक्तः स रस उच्यते; यस्तुक्तावस्थायां व्यक्तः सन् शुष्कावस्थायां नैतुयाति, नासौ रसः, किन्वनुरसः । यथा—पिप्पल्या आर्द्राया मधुरो रसो व्यक्तः, शुष्कायास्तु पिप्पल्याः कटुकः; तेन कटुक एव रसः पिप्पल्याः, मधुरस्त्वनुरसः; यस्तु द्राक्षादीनामार्द्रावस्थायां शुष्कावस्थायां च मधुर एव, तत्र विप्रतिपैतित्पि नास्ति, तेन तत्र मधुर एव रसः; नित्यादप्रयोज्यानां तु काजिकतकादीनामादौ व्यक्तो य उपलभ्यते रसः, अतु चोपलभ्यते यः सोऽनुरसो युक्तस्तत्तत्त्वादिः; तथा, आर्द्रावस्थायां शुष्कावस्थाविपरीतो यः पिप्पल्या इव मधुरः, सोऽनुरस इति । किंत्वाद्रोऽपि पिप्पली मधुररसैवेति पश्यामः, यतो वक्ष्यति—“श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्वा क्षिरघा च पिप्पली” (सू. अ. २७) इति; मधुरस्य तत्रानुरसत्वे गुरुत्वश्लेष्मकर्तृत्वान्यनुपपन्नानि; तेन, आर्द्रा पिप्पली व्यक्तमधुररसैव, शुष्का तु मधुरानुरसेति युक्तम् ॥ २८ ॥

**परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च ।
विभागश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च ॥ २९ ॥
संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः ।
सिद्धयुपायाश्चिकित्साया लक्षणेस्तान् प्रचक्ष्महे ३०
देशकालवयोमानपाकवीर्यरसादिषु ।
परापरत्वे, युक्तिश्च योजना या तु युज्यते ॥ ३१ ॥
संख्या स्यादणितं, योगः सह संयोग उच्यते ।
द्रव्याणां द्रव्यसर्वैककर्मजोऽनित्य एव च ॥ ३२ ॥
विभागस्तु विभक्तिः स्याद्वियोगो भागशो ग्रहः ।
पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता ॥ ३३ ॥**

१ ‘रसभेदविज्ञाने’ इति पा० । २ ‘शुष्कावस्थां न याति’ इति पा० । ३ ‘विप्रतिपत्तिरेव’ इति पा० ।

**परिमाणं पुनर्मौनं, संस्कारः करणं मतम् ।
भावाभ्यसनमभ्यासः शीलनं सततक्रिया ॥ ३४ ॥
इति स्खलक्षणेनृक्ता गुणाः सर्वे परादयः ।
चिकित्सा चैरविदितैर्न यथावत् प्रवर्तते ॥ ३५ ॥**

संप्रति पूर्वोक्तगुर्वादिगुणातिरिक्तान् परत्वापरत्वादीन् दश-गुणान् रसभेदेनोपदेष्टव्यानाह—परेत्यादि । तत्र परत्वं प्रधानत्वम्, अपरत्वं अप्रधानत्वम् । तद्विवरणं—देशकालेत्यादि । तत्र देशो मरुः परः, अनूपोऽपरः; कालो विसर्गः परः, आदानमपरः; वयस्तरुणं परम्, अपरमितरतः; मानं च शरीरस्य यथा वक्ष्यमाणं शरीरे परं, ततोऽन्यदपरं; पाकवीर्यरसास्तु ये यस्य योगिनस्ते तं प्रति पराः, अयौगिकास्त्वपराः । आदिग्रहाणां प्रकृतिबलवीर्यां ग्रहणम् । किंवा, परत्वापरत्वे वैशेषिकेति ज्ञेये; तत्र देशापेक्षया सन्निकृष्टदेशसंबन्धिनमपेक्ष्य विदूरदेशसंबन्धिनं परत्वं, सन्निकृष्टदेशसंबन्धिनं चापरत्वं भवति; एवं सन्निकृष्टविप्रकृष्टकालापेक्षया च स्थविरे परत्वं, यूति चापरत्वं भवति । वयःप्रसृतिषु परत्वापरत्वं यथासंभवं कालदेशकृतमेवे-होपयोगादुपचरितमप्यभिहितं, यतो न गुणे मानादौ गुणान्तरसंभवः । युक्तिश्चेत्यादौ योजना दोषापेक्षया भेषजस्य समीचीनकल्पना, अत एवोक्तं—या तु युज्यते; या कल्पना यौगिकी भवति सा तु युक्तिरुच्यते, अयौगिकी तु कल्पनाऽपि सती युक्तिर्नोच्यते पुनोऽप्यनुप्रवत् । युक्तिश्चैवं संयोगपरिमाण-संस्काराद्यन्तर्गताऽप्यनुपयुक्तत्वात् पृथगुच्यते । संख्यां लक्षयति—संख्येत्यादि । गणितमिहैकद्वित्र्यादि । संयोगमाह—योग इत्यादि । सहेति मिलितानां द्रव्याणां योगः प्राप्तिरल्यर्थः, सहेत्यनेनेहाकिंचित्करं परस्परसंयोगं निराकरोति । तद्वेदस्याह—द्रव्येत्यादि । तत्र द्रव्यकर्मजो यथा—युध्यमानयोर्मेघयोः, सर्वकर्मजो यथा—भाण्डे प्रक्षिप्यमाणानां भाषाणां बहुलमाषक्रिया-योगजः, एककर्मजो यथा—वृक्षवायसयोः । अनित्य इति संयोगस्य कर्मजत्वेनानित्यत्वं दर्शयति । विभागमाह—विभागस्त्वि-त्यादि । विभक्तिः विभजनम् । विभक्तिमेव विवृणोति—वियोग इति; संयोगस्य विगमो वियोगः । तैत् किं संयोगाभाव एव वियोग

१ ‘संयोगमाह—योग इत्यादि । द्रव्याणां योगः संबन्ध इत्युक्ते अवयवावयविसंबन्धस्यापि संयोगत्वं स्यात्, अत आह—सहेति । साहिल्यरूपो योगः, स च पृथक्सिद्धयोरेव भवतीति भावः । ननु विमुनोरपि संयोगः कुतो न स्यादित्याह—द्रव्यसर्वैककर्मज इति । द्रव्यकर्मजो यथा—युध्यमानयोर्मेघयोः, सर्वकर्मजो यथा—भाण्डे प्रक्षिप्यमाणानां भाषाणां बहुलमाषक्रियासंयोगजः, एकतरकर्मजो यथा—वृक्षवायसयोः; पतच्छोपलक्षणं, तेन संयोगोऽपि बोध्यः, यथा—अश्वतोत्तरसंयोगादस्तासतसंयोगः, एतेन विमुद्रव्ययोश्चकृत्कारणमावादेव संयोगो नास्तीति भावः । ननु, संयोगोऽनित्य एव कारणापेक्षः, विमुनोस्तु संयोगो नित्य एव भविष्यतीत्याह—अनित्य एवेति । एतेत्यवधारणे । नित्यः संयोगो न संभवत्येव, अप्राप्तिपूर्विकायाः प्राप्तेः संयोगत्वात्; नित्यत्वे च तद्विरोधात् इति शिवेन्द्रा-ससेनः । २ ‘स’ इति पा० ।

इत्याह—भागशो ग्रह इति ।—विभागशो विभक्तत्वेन ग्रहणं यतो भवतीति भावः; तेन विभक्तिरिच्छा भावरूपा प्रतीतिः, न संयोगाभावरूपं भवति, किंतिह भावरूपविभागगुणयुक्ता ईत्यर्थः । पृथक्त्वं तु 'इदं द्रव्यं पदलक्षणं, घटात् पृथग्' इत्यादिका बुद्धिर्यतो भवति, तत् पृथक्त्वं भवति । तच्चाचार्यैर्नैविष्येनाह—पृथक्त्वमित्यादि । तत्र यत् सर्वथाऽसंयुज्यमानयोरिव मेरुहिमाचलयोः पृथक्त्वम्, एतदसंयोग इत्यनेनोक्तम् । तथा संयुज्यमानानामपि पृथक्त्वं विजातीयानां महिष्वराहादीनां, तदाह—वैलक्षण्यमित्यादि ।—विशिष्टलक्षणयुक्तत्वलक्षितं विजातीयानां पृथक्त्वमित्यर्थः । तथैकजातीयानामप्यविलक्षणानां माषाणां पृथक्त्वं भवतीत्याह—अनेकतेति । एकजातीयेषु हि संयुक्तेषु न वैलक्षण्यं नाप्यसंयोगः, अथ चानेकता पृथक्त्वरूपा भवतीति भावः । किंवा, पृथक्त्वं गुणान्तरमिच्छन् लोकव्यवहारार्थमसंयोगवैलक्षण्येनकारूपमेव यथोदाहृतं पृथक्त्वं दर्शयति । मानं प्रस्थापकतादितुलादिमेयम् । करणं गुणान्तराधायकत्वं संस्करणमित्यर्थः; यद्वक्ष्यति—“संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते” (वि. अ. १) इति । भावस्य षष्टिकदेव्याभ्यामादिशब्दभ्यसनमभ्यासः । अभ्यसनमेव लोकप्रसिद्धाभ्यां पर्याभ्यासां विवृणोति—शीलनं सततक्रियेति; यं लोकाः शीलनसततक्रियाभ्यामभिदधति सोऽभ्यास इति भावः । अयं च संयोगसंस्कारविशेषरूपोऽपि विशेषेण चिकित्सोपयुक्तत्वात् पृथगुच्यते । न यथावत् प्रवर्तत इति वचनेन शब्दादिषु च गुणविषु च परादीनामप्राधान्यं सूचयति ॥ २९—३५ ॥

**गुणा गुणाश्रया नोक्तास्तस्माद्रसगुणान् भिषक् ।
विद्याद्रव्यगुणान् कर्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः ॥ ३६ ॥**

संप्रति रसानां परस्परसंयोगो गुण उक्तः, तथाऽग्रे च स्निग्धत्वादिरुणो वाच्यः, स च गुणरूपरसे न संभवतीति यथा रसानां गुणनिर्देशो बोद्धव्यस्तदाह—गुणा इत्यादि । गुणा गुणा-

१ 'विभागलक्षणमाह—विभागस्त्वित्यादि । विभक्तिरिति विभक्तिप्रतीतिहेतुर्विभाग इत्यर्थः । ननु विभाग एव न प्रमाणं, संयोगाभावरूपेण विभक्तिप्रतीतिहेतुत्वादित्याह—विभागशो ग्रह इति । 'तु' शब्दो वियोग इत्यनन्तरं द्रष्टव्यः, तेन वियोग एव विभागशो विभक्तत्वेन प्रतीतिहेतुः, न च तत्र विभागव्यवहारः । न च द्रव्योर्वर्तमानः संयोगालन्ताभावो विभक्तिप्रतीतिहेतुरिति वाच्यम्, अवयवव्यविनोरपि प्रसङ्गात्; नापि संयोगध्वंसो वियोगः, एकसंयोगानन्तरं पुनः संयुक्त्योर्बद्धरामलकयोः संयोगदशाभ्यामपि विभक्तिविलयप्रसङ्गादिति दिक्' इति शिवदाससेनः । २ 'सर्वदा' इति पा० । ३ 'गुणान्तरमन्विच्छन्' इति पा० । ४ 'पृथक्त्वं लक्षयति—पृथक्त्वं स्वादित्यादि । इदमस्मात् पृथग्व्यवधानं नरमित्यादिव्यवहारो यतो भवति, तत् पृथक्त्वं इति शिवदाससेनः । ५ 'गुणा गुणाश्रया नोक्ता' इति सगुणत्वे द्रव्यत्वप्रसङ्गादिति भावः, तस्माद्रसनिर्दिष्टान् गुणान् द्रव्यगुणानेव विचार्य, पदार्थसमवायेनोपचारादिति भावः' इति शिवदाससेनः । 'गुणादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये । रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारात्' (वा.सू. अ. ९) इति वाग्भटः ।

श्रया नोक्ता इति दीर्घज्ञीवित्तीये “समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुणः” (सू. अ. १) इत्यनेन । रसगुणानिति रसे स्निग्धादीन् गुणानिर्दिष्टान् तद्रसाधारद्रव्यगुणानेव विधात् । ननु, यदि द्रव्यगुणा एव ते, तत् किमिति रसगुणत्वेनोच्यत इत्याह—कर्तुरित्यादि; कर्तुरिति तन्त्रकर्तुः । अभिप्राया इति तत्र तत्रोपचारेण तथा सामान्यशब्दादियोगेण तन्त्रकरणबुद्धयः; सामान्यशब्दोपचारादियोगश्च प्रकरणादिवशादेव स्फुटत्वात् तथा प्रयोजनवशाच्च क्रियते । तच्च प्रकरणादि 'अतश्च प्रकृतं बुद्ध्वा' इत्यादौ दर्शयिष्यामः । इह च द्रव्यगुणानां रसेषु यदुपचरणं तस्यायमभिप्रायो—यत्-मधुरादिनिर्देशेनैव स्निग्धशीतादिगुणा अपि प्रायो मधुराद्यभ्यभिचारिणो द्रव्ये निर्दिष्टा भवन्तीति न मधुरत्वं निर्दिश्य स्निग्धत्वादिप्रतिपादनं पुनः पृथक् क्रियत इति ॥ ३६ ॥

अतश्च प्रकृतं बुद्ध्वा देशकालान्तराणि च ।

तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमदिशेत् ॥ ३७ ॥

अभिप्रायपृथक्त्वे सति यथा ग्रन्थो बोद्धव्यस्तदाह—अतश्चेत्यादि । तत्र प्रकृतं बुद्ध्वा, यथा—“क्षाराः क्षीरं फले पुष्पम्" इत्यत्रोद्भिद्वरणस्य प्रकृतत्वात् क्षीरमिति लुब्धादिक्षीरमेव क्षीरशब्देन वदेत् । देशान्तरं बुद्ध्वा इति यथा—शिरसि शोधनेऽभिधीयमाने “किमिव्याधौ (सू. अ. २)” इति, तदिच्छरोगतत्किमिव्याधावेव भवति । कालान्तरं यथा—वसनवकाऽभिहितं “प्रतिग्रहांश्चोपहारयेत्” (सू. अ. १५) इति, तत्र प्रतिग्रहशब्देन पात्रमुच्यते, न तु ग्रहणं प्रतिग्रहः । तन्त्रकर्तुरभिप्रायानिति यथोक्तं रसेषु गुणारोपणं तद्वोद्भवम् । उपायानिति शास्त्रोपायान् तन्त्रमुक्तिरूपान् । अर्थम् अभिधेयम् । यद्यपि प्रकृतादयोऽपि तन्त्रकर्तुरभिप्राया एव, तथाऽपि यत्र प्रकृतत्वादि न स्फुटं प्रतीयते तत्र तन्त्रकर्तुरभिप्रायत्वेन बोद्धव्यम् ॥ ३७ ॥

षड्विभक्तीः प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम् ।

षट् पञ्चभूतप्रभवाः संख्याताश्च यथा रसाः ॥ ३८ ॥

षड्विभक्तीरिति मधुरादिषड्विभागानित्यर्थः । षट् पञ्चभूतप्रभवा इति पञ्चभूतप्रभवाः सन्तो यथोक्तेन प्रकारेण 'सोमगुणातिरेकात्' इत्यादिना यथा षट् संख्याताः षट्संख्यापरिच्छिन्ना भवन्ति, तथा वक्ष्यामीति योजना ॥ ३८ ॥

**सौम्याः खल्वपोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता
लघ्वश्चाव्यक्तरसाश्च, तास्त्वन्तरिक्षाद्भृज्यमाना
अध्राश्च पञ्चमहाभूतगुणसम्पन्नैता जङ्गमस्थावराणां**

१ प्रकृतं प्रकरणम् । २ गङ्गाधरसु “पञ्चमहाभूतविकारगुणसन्मिताः” इति पङ्क्तिः ‘तत्काले पञ्चमहाभूतानां विकारभूता पतदाकाशपवनानीचन्द्राः तथा सततमाकाशे समुद्भूयमाना भौमाक्षरसरेणवर्षा गुरुत्वादियुगसन्मिताः सत्यस्तदभोगानां सेन्द्रिगद्वारा प्राणिनां मनुष्यादीनां स्थावराणां च वृक्षादीनां मूर्तीरभिधीयन्ति' इति व्याख्यानवति ।

भूतानां मूर्तारमिणीयन्ति, तासु मूर्तिषु षडभि-
मूर्च्छन्ति रसाः ॥ ३९ ॥

संप्रति रसानामादिकारणमेव तावदाह—सौम्या इत्यादि ।
सौम्याः सोमदेवताकाः । अश्वमाना इति वदता भूमिसंबन्ध-
व्यतिरेकेणान्तरीक्षेतिः पृथिव्यादिरसमाणादभिः संबन्धो रसौ-
रम्भको भवतीति दर्शयते । मूर्तारिति व्यक्तीः । अभिमीययन्तीति
तर्पयन्ति, किंवा जनयन्ति । अभिमूर्च्छन्ति रसा इति व्यक्ति-
यन्ति । अत्र चान्तरीक्षमुदकं रसकारणत्वे प्रधानत्वादुक्तं, तेन
क्षितित्थमपि स्थावरजङ्गमोत्पत्तौ रसकारणं भवत्येव ॥ ३९ ॥

तेषां षण्णां रसानां सौमगुणातिरेकान्मधुरो
रसः, पृथिव्यग्निभूषिष्ठत्वादम्लः, सलिलाग्निभूषि-
ष्ठत्वाल्लवणः, वाय्वग्निभूषिष्ठत्वात् कटुकः, वाय्वाका-
शातिरिक्तत्वात्तिक्तः, पवनपृथिवीव्यतिरेकात् क-
पाय इति । एवमेषां रसानां षट्त्वमुपपन्नं न्यूनाति-
रेकविशेषान्महाभूतानां भूतानामिव स्थावरजङ्ग-
मानां नानावर्णाकृतिविशेषाः, षड्रुतत्वाच्च काल-
स्योपपन्नो महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषः ॥ ४० ॥

सौमगुणातिरेकादिति अतिरेकशब्देन सर्वेष्वेव रसेषु सर्व-
भूतसाधिव्यमस्ति, क्वचित् कस्यचिद्भूतगुणातिरेकाद्रसविशेषो
भवतीति दर्शयति; एतच्च मधुरं प्रति अनुगुणातिरिक्तत्वं विशेष-
तोत्पत्तौ कारणत्वेन हेतुः, यच्चाधारकारणत्वमर्पा, तत् सर्वसा-
धारणम् । एवं लवणेऽप्यप्यं कारणत्वं हेतुम् । लवणस्तु सुश्रुते
पृथिव्यग्रयतिरेकात् पठितः, अस्मिन् विरोधे कार्यविरोधो
नास्त्येव । ननु, उष्णशीताभ्यामग्निमसिललाभ्यां कृतस्य लवण-
स्याप्युष्णशीतत्वेन भवितव्यं, तल्लवणं कथमुष्णं भवति ? नैवं,
यतो भूतानामयं स्वभावः—यत्—केनचित् प्रकारेण सञ्चि-
विष्टाः कश्चिद्गुणमारभन्ते, न सर्वम् । यथा—मङ्गुष्ठेऽङ्गिर्मधुरो
रसः क्रियते, न ज्ञेहः; तथा सैन्धवे वह्निनाऽपि नोष्णत्वमार-
भ्यते । अयं च भूतानां सञ्चिविशेषोऽदृष्टप्रभावकृत एव, स च

१ 'वायु' इति पा० । २ 'षड्रसार्म्भकः' इति पा० । ३ 'पृथ्वी-
सौमगुणातिरेकान्मधुरो रसः' इति पा० । यदाह वागभट्टः—“क्षमा-
म्भोक्षिमाभुजोः स्ववाय्वग्रयनिलोनिः । इत्येवमेषः क्रमाद्भूतैर्मधु-
रादिरसोद्भवः” (वा. सू. अ. १०) इति । 'पृथ्वीसौमगुणातिरेकान्म-
धुरो रसः, भूयश्चिगुणभूषिष्ठत्वादम्लः, तोषाचिगुणभूषिष्ठत्वाल्लवणः,
वाय्वश्चिगुणभूषिष्ठत्वात् कटुकः, वाय्वाकाशगुणातिरेकात्तिक्तः, पवन-
पृथिवीगुणातिरेकात् कपायः” इति योगीन्द्रनाथसेनसंमतः पाठः ।
४ 'ननु कारणानां भूतानां षड्विधत्वेन कार्यस्यापि रसस्य षड्वि-
धत्वमेव युक्तमित्यभिप्रेत्य षट्त्वमुपपादयति—सौमगुणातिरेकादित्यादि ।
सोमो जलदेवता, तेन जलगुणातिरेकादित्यर्थः; किंवा सोमशब्देन
पृथिवीजलस्यैव ग्रहणम्, यमयोरपि सौम्यत्वात्; अत एव सुश्रु-
तेऽपि 'पृथिव्यनुगुणवाहुत्वायान्मधुर' इत्यादि । तथा तत्रैव 'पृथिव्य-
विगुणवाहुत्वाल्लवणः, तोषाचिगुणवाहुत्वादम्ल' इति यदुक्तं तदपि न
विरोध्यते, भूमिजलयोः सौम्यत्वेनैकरूपतया कार्यविरोधाभावात् इति
शिवदाससंमतः । ५ 'तच्च' इति पा० ।

सञ्चिवेद्यः कार्यदर्शनेनोद्देशः । तेन यत्र कार्यं दृश्यते तत्र
कल्प्यते, यथा—लवणे उष्णत्वादभिविध्यन्दिताच्च जलमनु-
मीयते । आगमवेदनीयश्चायमर्थो नात्रास्मद्भिधानां कल्पनाः
प्रसरन्ति । एतेन यदुच्यते—तोयवत् पृथिव्यादयोऽपि किमिति
पृथग्रसान्तरं न कुर्वन्ति, तथा तोयवातादिसंयोगादिभ्यः
किमिति रसान्तराणि नोत्पद्यन्त इति, तदपि भूतस्वभावापर्य-
युयोगादेव प्रत्युक्तम् । इह च कारणत्वं भूतानां रसस्य मधुर-
त्वादिविशेष एव निमित्तकारणरूपमुच्यते, तेन नीरसानामपि
हि दहनशीनां कारणत्वमुपपन्नमेव व्युत्पादितम् । रसभेदं
दृष्टान्तेन साधयन्नाह—एवमित्यादि । रसानां षट्त्वं महाभूतानां
न्यूनातिरेकविशेषात् सौमगुणातिरेकपृथिव्यग्रयतिरेकादेः षड्-
त्वादकारणानुपपन्नं, षड्भ्यः कारणभ्यः षट् कार्याणि भव-
न्तीति युक्तमेवेति भावः । भूतानां यथा नानवर्णाकृतिविशेषा
महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषात्, तथा रसानामपि । भूतानां
यथोक्तानामतिरेकविशेषहेतुमाह—षड्रुतत्वादित्यादि । षड्रु-
तत्वेन कालो नानाहेमन्तादिरूपतया कश्चिद्भूतविशेषं कश्चिद्-
धेयति, स चात्मकार्यं रसं पुरं करोति, यथा—हेमभूतकाले
सौमगुणातिरेको भवति, शिशिरे वाय्वाकाशातिरेकः, एवं तस्या-
शीतोऽधिकरसोत्पादक्रमेण वसन्तादावपि भूतोत्कर्षो ज्ञेयः;
षड्रुतकांचेति कारणेनाहोरात्रकृतोऽपि भूतोत्कर्षो ज्ञेयः, तथाऽ-
दृष्टकृतश्च; तेन हेमन्तादावपि रसान्तरोत्पादः कश्चिद्भूत-
न्युपपन्नो भवति । यद्यपि च, ऋतुभेदेऽपि भूतोत्कर्षविशेष
एव कारणं, यदुक्तं—“तावेतावर्कवायू” (सू. अ. ६) इत्यादि,
तथाऽपि बीजाङ्कुरकार्यकारणभाववत् संसारानादितयैव भूतवि-
शेषत्वाः कार्यकारणभावो वाच्यः ॥ ४० ॥

तत्राग्निमास्तत्मात्मका रसाः प्रायेणोर्ध्वभाजः,
लाघवाद्युत्पन्नत्वाच्च वायोरूर्ध्वज्वलनत्वाच्च वहेः;
सलिलपृथिव्यात्मकास्तु प्रायेणाधोभाजः, पृथिव्या
गुरुत्वाच्चिन्नगत्वाच्चोदकस्य; व्यामिश्रतमात्मकाः पुन-
रभयतोभाजः ॥ ४१ ॥

भूतविशेषकृतं रसानां धर्मान्तरमाह—तत्रेत्यादि । प्राये-
णेति न सर्वं । रसा इति रसयुक्तानि द्रव्याणि । हवनत्वादिति
गतिमत्त्वात्; यद्यपि गतिरधोऽपि स्यात्, तथाऽपि लघुत्वपरि-
गतगतिरिह वायोरूर्ध्वमेव गमनं करोति, यथा—शाल्मलीतु-
लानाम् । हेतुवन्तरमाह—ऊर्ध्वज्वलनत्वाच्चाग्निरिति; अग्नेरयू-
र्ध्वगतिरादित्यर्थः । निम्नगत्वमयोगत्वमेव ॥ ४१ ॥

तेषां षण्णां रसानामेकैकस्य यथाद्रव्यं गुणकर्मा-
प्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ४२ ॥

यथाद्रव्यमिति यद्यस्य रसस्य द्रव्यमाधारस्वादनतिक्रमेण । ए-
तेन रसानां गुणकर्मेणा रसाधारे द्रव्ये बोद्धव्ये इति दर्शयति ४२

तत्र, मधुरो रसः शरीरसात्माद्रसहरधिरमांसमे-

१ 'हवनत्वात् तिर्यगूर्ध्वगतिमत्त्वात्' इति शिवदाससंमतः ।

दोऽस्थिमज्जोऽशुकाभिवर्धन आयुष्यः षडिन्द्रियप्रसादनो बलवर्णकरः पित्तविषमारुतघ्नस्त्वणादाहप्रशमनस्त्वच्यः केदयः कण्ठ्यो बल्यः प्रीणनो जीवन्तर्पणो बृंहणः स्त्र्येकरः क्षीणक्षतसन्धानकरो घ्राणमुखकण्ठौष्ठजिह्वाप्रह्लादनो दाहमूर्च्छाप्रशमनः पदपदपिपीलिकानामिष्टतमः स्निग्धः शीतो गुरुश्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः स्थौल्यमार्दवमालस्यमतिस्त्रमं गौरवमनन्नाभिलाषमशेदैर्बल्यमास्यकण्ठयोर्मांसाभिवृद्धिं श्वासकासप्रतिश्यायालसकशीतज्वरानाहास्यमाधुर्यवमयुस्संज्ञास्वरप्रणादागलगण्डगण्डमालाश्लीपदगलशोफवस्तिथमनीगलोपलेपाक्ष्यामयाभिष्यन्दानित्येवंप्रभृतीन् कफजान् विकारानुपजनयति (१) ;

तत्रेत्यादि । मधुर आदावुच्यते प्रशस्तायुष्यादिगुणतया प्रायः प्राणिम्रियतया च । षडिन्द्रियाणि मनसा समम् । जीवनः अभिघातादिमूर्च्छितस्य जीवनः । आयुष्यस्तु आयुःप्रकर्षकारित्वेन । क्षीणस्य सन्धानकरो धातुपोषकत्वेन; किंवा क्षीणश्वासो क्षतश्चेति, तेन क्षीणक्षतस्य उरःक्षतं संदधाति । पदपदायभीष्टत्वगुणकथनं प्रमेहपूर्वपादिज्ञानोपयुक्तम् । यदुक्तं — “मूत्रेऽभिघातान्ति पिपीलिकाश्च” (वि. अ. ६) इति, तथा रिष्टे वक्ष्यति — “यस्मिन् यन्ति मक्षिकाः” (इ. अ. ५) इति, अनेन च मधुरत्वं ज्ञायते । अक्ष्यामयेवैवाभिष्यन्दे लब्धे विशेषोपादानार्थं पुनर्वचनं; किंवा अभिष्यन्दो नासादिष्वपि ज्ञेयः ॥ (१) ॥

अम्भो रसो भक्तं रोचयति, अग्निं दीपयति, वेहं बृंहयति ऊर्जयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, बलं वर्धयति, वातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयति, आस्यमास्त्रावयति, भुक्तमपकर्षयति क्लेदयति जरयति, प्रीणयति, लघुरुष्णः स्निग्धश्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो दन्तान् हर्षयति, तर्पयति, संसीलयत्यक्षिणी, संवेजयति लोमानि, कफं विलापयति, पित्तमभिवर्धयति, रक्तं दूषयति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति, क्षीणक्षतकृशदुर्बलानां श्वयथुमापादयति, अपि च क्षताभिहतदृष्टदग्धमग्नशूनप्रच्युतावमृचितपरिसर्पितमर्दितच्छिन्नमिचविच्छिद्योद्विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्यग्नेयस्वभावात्, परिदहति कण्ठमुरो हृदयं च (२) ;

हृदयं तर्पयतीति हृद्यो भवति । भुक्तमपकर्षयतीति सारयति; क्लेदयति तथा जरयति भुक्तमेव । अवमृजितं मृत्रविवैजैन्तुभिः, परिसर्पितं च स्पर्शविशेषैः कारणज्वादिभिः ॥ (२) ॥

लवणो रसः पाचनः क्लेदनो दीपनश्चावचरक्लेदनो भेदनस्तीक्ष्णः सरो विकासार्थः क्लेशवकाशकरो वातहरः स्तम्भबन्धसङ्घातविप्रधनः सर्वैरसप्रत्यनीकभूतः, आस्यमास्त्रावयति, कफं विष्यन्धयति, मार्गान् विशोधयति, सर्वशरीरावयवान् मृदूकरोति, रोचयत्याहारम्, आहारयोगी, नात्यर्थं गुरुः स्निग्ध उष्णश्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं कोपयति, रक्तं वर्धयति, तर्पयति, मूर्च्छयति, तापयति, दारयति, कुण्णामि मांसानि, प्रगालयति कुष्ठानि, विषं वर्धयति, शोफान् स्फोटयति, दन्तांश्चावयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, इन्द्रियाण्युपरुणद्धि, वलिपलितखालित्यमापादयति, अपि च लोहितपित्ताम्लपित्तवीर्यसर्पवातरक्तविचर्चिकेन्द्रलुप्तप्रभृतीन्विकारानुपजनयति (३) ;

विकारी क्लेदक्लेदनः । अधःसंसी विष्यन्दनशीलः । सर्वैरसप्रत्यनीकभूत इति यत्र मात्रातिरेको लवणो भवति तत्र नान्यो रस उपलक्ष्यते । आहारयोगीति आहारे सदा युज्यते । मोहयति वैचित्त्यं कुरुते । मूर्च्छयतीति संज्ञानाशं करोति ॥ (३) ॥

कटुको रसो वक्तं शोधयति, अग्निं दीपयति, भुक्तं शोषयति, घ्राणमास्त्रावयति, चक्षुर्विरेचयति, स्फुटीकरोतीन्द्रियाणि, अलसकभ्ययूपचयोदोर्दोऽभिष्यन्दस्नेहस्वेदक्लेदमलानुपहन्ति, रोचयत्यशानं, कण्ठवर्जिनाशयति, व्रणानवसादयति, किमीन् हिनस्ति, मांसं विलिखति, शोणितसङ्घातं भिनत्ति, बन्धांश्छिनत्ति, मार्गान् विवृणोति, स्लेष्माणं शमयति, लघुरुष्णो रुक्षश्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात् पुंस्त्वमुपहन्ति, रसवीर्यप्रभावान्मोहयन्ति, ग्लापयति, सादयति, कर्शयति, मूर्च्छयति, नमयति, तमयति, भ्रमयति, कण्ठं परिदहति, शरीरतापमुपजनयति, बलं क्षिणोति, तृष्णां जनयति; अपि च वाय्वग्निगुणबाहुल्याज्जमदवयुक्कम्पतोदभेदैश्चरणभुजपाश्वर्येष्टप्रभृतिषु मारुतजान् विकारानुपजनयति (४) ;

तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णुरप्यरोचकमो विषघ्नः किमिमो मूर्च्छादाहकण्डूकुष्ठतृष्णाप्रशमनस्त्वङ्मांसयोः स्थीरकरणो ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः स्तन्यशोधनो लेखनः क्लेदमेदोवसामज्जलसीकापूयस्वेदमूत्रपुरीषपित्तस्लेष्मोपशोषणो रुक्षः शीतो लघुश्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यात्खरविषदस्वभावाच्च रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशु-

काण्युच्छोषयति, श्रोतसां खरत्वमुपपादयति, बलमादत्ते, कर्शयति, ग्लपयति, मोहयति, भ्रमयति, वदनमुपशोषयति, अपरांश्च वातविकारानुपजनयति (५);

कपायो रसः संशमनः संग्राही सन्धानकरः पीडनो रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्तप्रशमनः शरीरक्लेदस्योपयोक्ता रुक्षः शीतोऽलघुश्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान आस्यं शोषयति, हृदयं पीडयति, उदरमाध्मापयति, वाचं निगृह्णाति, श्रोतांस्वबध्नाति, श्यावत्वमापादयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, विष्टभ्य जरां गच्छति, वातमूत्रपुरीषरेतांस्वगृह्णाति, कर्शयति, ग्लपयति, तर्पयति, स्तम्भयति, खरविशदरूक्षत्वात् पक्षवधग्रहापतानकार्दितप्रभृतींश्च वातविकारानुपजनयति ॥ ४३ ॥

विपाकस्य प्रभावो विपाकप्रभावः, विपाकश्च कटुनां कटुरेव; रसस्य वीर्यस्य च प्रभावो रसवीर्यप्रभावः; अर्थं च वक्ष्यमाणे सर्वत्र हेतुः । चरणवीनां साक्षाद्ग्रहणं तत्रैव प्रायो वातविकारभावात् । अत्र च विपाकप्रभावादिकथनमुदाहरणार्थं, तेन मधुरादिषु विपाकादिकार्यमुच्येयम् । ग्लपयति हृषिकथं करोति । पीडनो घ्रणीपीडनः । शरीरक्लेदस्योपयोक्तेति आचूषकः । 'शीतोऽलघुश्च' इत्यकारप्रत्येपादलघुः । अवगृह्णातीति बद्धानि करोति ॥ ४३ ॥

इत्येवमेते पट्टसाः पृथक्त्वैनेकत्वेन वा मात्रशः सम्यगुपयुज्यमाना उपकाराय भवन्त्युपयुज्यमानाः; तान् विद्वानुपकारार्थमेव मात्रशः सम्यगुपयोजयेदिति ॥ ४४ ॥

पृथक्त्वैनेति एकैकशो मात्रशः । एकत्वेनेति एकीकृत्य समुदायमात्रश इत्यर्थः । मात्रश इति मात्रया । तच्चैकीकरणं द्वित्र्यादिभिः सर्वज्ञेयम् । अध्यात्मलोकेत्येति सर्वप्राणिजनस्य । अन्यथेति अमात्रया ॥ ४४ ॥

भवन्ति चात्र—

शीतं वीर्येण यद्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।

तयोः रमलं यदुष्णं च यद्रव्यं कटुकं तयोः ॥ ४५ ॥

संप्रति रसद्वारेणैव द्रव्याणां वीर्यमाह—शीतमिलादि^३ । यद्रव्यं रसे पाके च मधुरं तच्छीतं वीर्येण ज्ञेयं; तथा तयोरिति

१ 'शीतोऽलघुश्चैल्यकारप्रकादलघुः, उक्तं च वाग्भटे—'कषायः पित्तकफाहा गुरुस्त्वशिषोभनः (वा.सू. अ. १०)' इति । यत्तु सुश्रुते 'कषायो रतो लघुवादात् वर्ययति' (सू. सू. अ. ४२) इत्युक्तं तत्तस्य लघुपाकतयेति निरोधः' इति शिवदाससेनः । गङ्गाधरस्तु 'शीतो गुरुश्च' इत्येव पठति । २ 'मात्रश इति मात्रया, तेन पृथक्त्वैनेकैकशो मात्रया सम्यगुपयुज्यमानास्त्वैकत्वेन समुदितत्वेनैकीकृत्य मात्रया सम्यगुपयुज्यमाना रसा अध्यात्मलोकास्य सर्वप्राणिजनस्योपकारका भवन्तीत्यर्थः; अतोऽन्यथेति अमात्रया । तत्र मात्रयोपयोगं निगमयतीति मिलादि' इति शिवदाससेनः । ३ 'श्रदानां रसविशेषाद्विपाकाविशेषाच्च वीर्यविशेषो ज्ञातव्य इत्याह—शीतमिलादि' इति शिवदाससेनः ।

च. सं. १९

रसपाकयोर्यदमलं द्रव्यं तदुष्णं वीर्येण; तथा यच्च द्रव्यं तयोरिति रसपाकयोः कटुकमुक्तं तच्चोष्णं वीर्येण, 'भवति' इति शेषः । किंवा 'यच्चोष्णं कटुकं तयोः' इति पाठः । तत्र यद्रतो मधुरं तद्वीर्यतः शीतमिति वक्तव्ये यद्रसपाकयोरिति करोति, तन्मधुररसोचितपाकस्यैव मधुरद्रव्यस्य शीतवीर्यताप्राप्त्यर्थम्; एवममलकटुकयोरपि वाच्यम् ॥ ४५ ॥

तेषां रसोपदेशेन निर्देश्यो गुणसंग्रहः ।

वीर्यतोऽविपरीतानां पाकतश्चोपदेक्ष्यते ॥ ४६ ॥

यथा पयो यथा सर्पिर्यथा वा च व्यचित्रक्रौ ।

एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेद्रसतो भिषक् ॥ ४७ ॥

तेषामिति मधुरपाकादीनां, रसोपदेशेनेति रसमात्रकथनेनैव, यतो विपाकोऽपि रसत एव प्रायो ज्ञायते; यद्रव्यति—'कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः' इत्यादि । एतच्च न सर्वत्रेत्याह—वीर्येण इत्यादि । वीर्यतोऽविपरीतानां रसद्वारा वीर्यज्ञानं, न तु रसविरुद्धवीर्याणां महापक्षमूलादीनां; न केवलं रसेन किंतर्हि पाकतश्च य उपदेक्ष्यते गुणसंग्रहः 'लुक्कहा बद्धसिन्मूत्रो विपाको वातलः कटुः' इत्यादिनां, स च वीर्यतोऽविरुद्धानां विज्ञेयः; यदि तत्र वीर्यं विरोधि भवति तदा विपाकोऽपि यथोक्तगुणकारी न स्यात् । किंवा, पाकतश्चाविपरीतानां रसोपदेशेन गुणसंग्रहः शीतोष्णलक्षणा निर्देश्यः, यस्यास्तु पिप्पल्याः कटुकाया अपि विपरीतमधुरपाकित्वं, न तत्र कटुरसत्वेनोष्णत्वमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे 'उपदेक्ष्यते' इति 'यथा पयः' इत्यादिना संबध्यते । तावन्नेवाविपरीतवीर्यविपाकान्याह—यथा पय इत्यादि । पयःप्रसूतीनि हि द्रव्यगुणकथनेऽविरुद्धवीर्यविपाकान्युपदेष्टव्यानि ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

मधुरं किंचिदुष्णं स्यात् कषायं तिक्तमेव च ।

यथा महत्पञ्चमूलं यथाऽज्जानूपमामिषम् ॥ ४८ ॥

लैवणं सैन्यध्वं नोष्णममलममलकं तथा ।

अर्कागुरुगुडचीनां तिकानामुष्णमुच्यते ॥ ४९ ॥

संप्रति यत्र विरुद्धवीर्यत्वेन रसेनोष्णत्वादि न निर्देश्यं तदाह—मधुरमिलादि । किंचित् कषायं चोष्णं तिक्तं चोष्ण-

१ 'संप्रति मधुरतिक्तकषायाणां शीतत्वं, तथा कटुम्लबलवानां चोष्णत्वं, तथा कटुतिक्तकषायाणां चाध्यात्ममित्यादयो रसद्वारेण द्रव्याणां ये गुणा उक्तास्तदपवादमाह—तेषामिलादि । रसोपदेशेन रसगुणकथनद्वारेण द्रव्याणां यः शीतोष्णादियुगसंग्रहः कृतः; स वीर्यतः पाकतश्चाविपरीतानां तेषां वक्ष्यमाणक्षीरादिद्रव्याणामेव निर्देष्टुं शक्यः, न तु रसविपरीतवीर्यविपाकानामित्यर्थः । तेषां विपरीतवीर्यविपाकागुपदिशित—उपदेक्ष्यत इत्यादि । उपदेक्ष्यत इति यथा पय इत्यादिभिः संबध्यते । एतानि हि द्रव्यगुणकथनमसंग्रहे रसाविपरीतवीर्यविपाकतयैवोपदेष्टव्यानीति रसानुरूपगुणत्वमेवा ज्ञातव्यमित्यर्थः । इदं तदाहरणैकदेशमात्रं, तेनापराध्यात्म्येवंजातयानुदाहृत्यानीत्याह—एवमादीनीत्यादि । एवमादीनि प्रसंगकाराणि गोधूमादीनीत्यर्थः' इति शिवदाससेनः । २ 'संप्रति विरुद्धवीर्यत्वेन विरुद्धविपाकत्वेन वा रसद्वारेण येषां गुणा न निर्देश्यमास्तानाह—मधुरमिलादि' इति शिवदाससेनः । ३ 'लवणमपि न किंचिदुष्णं यथा सैन्यध्वम्, अमलमपि न किंचिदुष्णं यथाऽऽमलकम्' इति शिवदाससेनः ।

मिति योजना, कषायतिकलवणानामुदाहरणमसृजितानामपि प्रकरणात् कृतम् । महत्पञ्चसूत्रं त्विवादिपञ्चसूत्रमिह । एतच्च तिकस्य कषायस्य षोष्णतायामुदाहरणम्, अञ्जानूपामिषं तु मधुरस्योष्णवीर्यत्वे ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

किंचिद्वृद्धं हि संग्राहि किंचिद्वृद्धं भिनत्ति च ।

यथा कपित्थं संग्राहि भेदि चामलकं तथा ॥ ५० ॥

पिप्पली नामारं वृष्यं कटु चावृष्यमुच्यते ।

कषायः स्तम्भनः शीतः सोऽभयायामतोऽन्यथा ५१

तैसाद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यामादिशेत् ।

दृष्टं तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ॥ ५२ ॥

वीर्यप्रसङ्गादन्यमप्यम्लावीनां विरुद्धगुणमाह—किंचिद्वि-
त्यादि । अभयायामतोऽन्यथेति अभयायां कषायो रसो भेदन-
क्षोणक्षेयार्थः ॥ ५०-५२ ॥

रौक्ष्यात् कषायो रूक्षणामुत्तमो मध्यमः कटुः ।

तिक्तोऽवरस्तयोष्णानामुष्णत्वाद्भवः परः ॥ ५३ ॥

मध्योऽम्लः कटुकश्चान्त्यः क्षिग्धानां मधुरः परः ।

मध्योऽम्लो लवणश्चान्त्यो रसः क्षोहाविरुच्यते ॥ ५४

मध्योऽम्लश्चावराः शैत्यात् कषायस्यादुत्तिककैः ।

स्वादुर्गुहत्वादधिकः कषायाल्लवणोऽवरः ॥ ५५ ॥

अम्लान् कटुस्ततस्तिक्तो लघुत्वादुत्तमोत्तमः ।

केचिद्लघूनामवरमिच्छन्ति लवणं रसम् ॥ ५६ ॥

गौरवे लाघवे चैवं सोऽवरस्तुभयोरपि ।

रौक्ष्यादित्यादि । रौक्ष्येण कषाय उत्तम इति रूक्षतमः, तिक्तो रूक्षः, कटुस्तु मध्यो रूक्षतरः; एवमन्यत्रापि । कटुकश्चान्त्य इति अवर इत्यर्थः । एवं लवणश्चान्त्य इति अवर इत्यर्थः । लवणोऽवर इति गुरुत्वेनेत्यर्थः । अम्लान् कटुरित्यादौ अम्लान् कटुर्लघुः, ततः कटुकादुत्तमात्तिक्तो लघुत्वेनोत्तमोत्तमः; उत्तमात् कटुकादुत्तम उत्तमोत्तमः । एकीयमतमाह—केचिदित्यादि । एकीयमतं वचनमञ्जया स्त्रीकुवेर्चाह—गौरव इत्यादि । एतेन, गौरवे लाघवे चावरत्वं लवणस्य स्त्रीकुवेर् गौरवेऽवर इत्यनेनाम्लकटुतिक्तेभ्यो गुरुत्वं स्त्रीकरोति लव-
णस्य, लाघवे चावर इत्यनेनाम्लदपि लघुनोऽर्लपं लाघवं लवणस्य स्त्रीकरोति । न च वाच्यम्—अम्ले पृथिवी कारणं लवणे तु तोर्यं, ततः पृथिव्यपेक्षया तोयजन्यस्य लव-
णस्यैव लाघवमुचितमिति; यतो न भूतनिवेशेन गौरवला-
घवे शक्यतेऽवधारयितुं, तथाहि तोयातिरेककृतो मधुरः पृथिव्यातिरेककृतात् कषायान्द्रुग्भवेति ॥ ५३-५६ ॥—

१ 'पिप्पलीत्यादि । अत्र पिप्पलीनागरयोः कटुकयोरपि तद्विप-
रीतमधुरविपाकित्वेन नोणात्वं हेयम्' इति शिवदाससेनः । २ 'त-
सादित्यादि । उक्तीरया तुल्यरसेऽपि द्रव्ये यतो गुणान्तरं दृष्टं,
तसादित्यर्थः' इति शिवदाससेनः । ३ 'तिकात् कषायो मधुरः
शीताच्छीतरः परः' इति पा० । ४ 'मृतान्तरमाह—केचिदित्यादि ।
प्रतिस्कर्तुं उभयोरपि मतयोरवबोधार्थं मतद्वयं सङ्कल्प्य दर्श-
यति—गौरवं इत्यादि । उभयोरपीति मतद्वयेऽपि स लवणोऽवरः;
अग्निवेशमते गौरवेऽवरः, मतान्तरे लाघवेऽवरः । पदेन गौरवेऽवर
इति येनोच्यते तेषामपि किंचिद्वृद्धत्वं स्त्रीकृत्वं पृथ, तथा लाघवेऽवर
इति मतेऽपि किंचिद्वृद्धत्वं मर्षायातमेवेति न काश्चिदर्थेन दर्शयति' इति
शिवदाससेनः । ५ 'चैवं' इति पा० । ६ अन्यमिति अवरम् ।

परं चातो विपाकानां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ५७ ॥

कटुतिककषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।

अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥ ५८ ॥

संप्रति विपाकस्यापि रसरूपत्वाल्लक्षणमाह—परमित्यादि ।

प्रायोप्रहणात् पिप्पलीकुलत्वावीनां रसान्तगुणपाकितां दर्श-

यति । कटुकादिशब्देन च तदाधारं द्रव्यमुच्यते, यतो न रसाः

पच्यन्ते किंतु द्रव्यमेव । लवणस्तथेति लवणोऽपि मधुरविपाकः

प्राय इत्यर्थः । विपाकलक्षणं तु—जठराग्निगोषादाहारस्य निष्ठा-

काले यो गुण उत्पद्यते स विपाकः; वचनं हि—'जाठरेण-

ग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् । आहारपरिणामान्ते स विपाकः

प्रकीर्तितः' (वा. सू. अ. ९) ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

मधुरो लवणाम्लौ च क्षिग्धभावाव्रयो रसाः ।

वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः ॥ ५९ ॥

कटुतिककषायास्तु रूक्षभावाव्रयो रसाः ।

दुःखाय मोक्षे दृश्यन्ते वातविण्मूत्ररेतसाम् ॥ ६० ॥

संप्रति वक्ष्यमाणविपाकलक्षणे मधुराम्लपाकयोर्वातमूत्रपुरी-

षान्नवरोधकत्वे तथा कटोर्विपाकस्य वातमूत्रपुरीषविबन्धकत्वे

हेतुमाह—मधुर इत्यादि । अत्र मधुराम्ललवणा निष्ठापाकं गता

अपि सन्तः हेतुगुणयोगाद्वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गं सुखेन कुर्व-

न्तीति वाक्यार्थः । तेन मधुराम्लपाकयोरेतत् समानं लक्षणम् ।

एवं कटुतिककषायेष्वपि विपर्ययेऽपि वाक्यार्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

शुक्रहा वृद्धविण्मूत्रो विपाको वातलः कटुः ।

मधुरः सृष्टविण्मूत्रो विपाकः कफशुक्रलः ॥ ६१ ॥

पित्तकृत् सृष्टविण्मूत्रः पाकोऽम्लः शुक्रनाशनः ।

तेषां गुरुः स्यान्मधुरः कटुकाभ्लावतोऽन्यथा ॥ ६२ ॥

संप्रति विपाकलक्षणं हेतुगुणपादितं शुक्रहेत्वादिविशेषयुक्तं

वक्तुमाह—शुक्रहेत्यादि । अतोऽन्यथेति लघुः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

विपाकलक्षणस्याल्पमध्यभूयिष्ठानां प्रति ।

द्रव्याणां गुणवैशेष्यात्तत्र तत्रोपलक्ष्येत् ॥ ६३ ॥

संप्रति यथोक्तविपाकलक्षणानां द्रव्यभेदे क्वचिदल्पत्वं क्वचि-
न्मध्यत्वं क्वचिच्चोत्कृष्टत्वं यथा भवति तदाह—विपाकेत्यादि ।
विपाकलक्षणस्याल्पमध्यभूयिष्ठताद्युपलक्ष्येत्, प्रति प्रति द्रव्याणां
गुणवैशेष्यादितोरित्यर्थः । एतेन, द्रव्येषु यद्गुणवैशेष्यं मधुरत्व-
मधुरतरत्वमधुरतमत्वादि, ततो हेतोर्विपाकानामल्पत्वादयो
विशेषा भवन्तीत्युक्तं भवति । अत्र केचिद्भुवते—प्रतिरसं पाकौ

१ 'विपाकस्यापि रसरूपत्वादानन्तरं विपाकलक्षणाभिधानं प्रति-
जानीते—परं चात इत्यादि । आहारपरिणामात्मनोऽवस्थापाकाः; ते
च ग्रहणीचिकित्सिते 'अन्नस्य मुक्तमात्रस्य पङ्कसस्य प्रपाकतः' (वि.
अ. १५) इत्यादिना वक्ष्यमाणाः, तेषामवसाने पुनर्जठराग्निशंयोगे
सति यद्रसान्तरं रसविधिं उदेति स विधिः पाको कश्चित् इत्यर्थः'
इति शिवदाससेनः । २ 'रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः'
इति वाग्भटे पाठ उपलभ्यते । ३ 'पुरीषातोषकत्वे' इति पा० ।
४ '०ल्पमध्यभूयस्त्वमेव च' इति पा० ।

भवति, यथा मधुरादीनां घण्णां घण्मधुरादयः पाका इति; केचि-
द्वृत्ते—बलवतां रसानामवलम्बन्तो रसा वशात् यान्ति, तत-
श्चानवस्थितः पाकः । तत्रैतद्विषयमपि पाके व्यवस्थाकरणमा-
हस्य सुश्रुतेन द्विविधः पाको मधुरः कष्टश्चासीकृतः । द्वैविध्यं
च पञ्चभातात्मके द्रव्ये गुरुभूतपृथिवीतोयातिरेकान्मधुरः पाको
भवति, शैथिल्यभूतातिरेकाणु कटुघ्नः पाको भवति; यदुक्तं—“द्र-
व्येषु पच्यमानेषु येष्वम्लपृथिवीगुणाः । निर्वर्तन्तेऽधिकास्तत्र
पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु
तु । निर्वर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते” (सु. सू. अ. ४०)
इति । प्रतिसपाके तथाऽनवस्थितपाके च द्रव्यं रसगुणेनैव
तुल्यं पाकावस्थायामपि भवति, तेन न कश्चिद्विशेषो विपाकेन
तत्र बोध्यत इति सुश्रुतेन तत्पक्षद्वयमुपेक्षितमिति साधुक्तम् ।
तृतीयाम्लपाकनिरासस्तु दोषमावहति, यतो म्रीहिकल्पादीना-
मम्लपाकतया पित्तकर्तृत्वमुपपन्न्यते; अथ मन्थसे—ब्रीह्यादिरे-
ष्णवीर्यत्वेन तत्र पित्तकर्तृत्वं; तत्र, मधुरस्य ब्रीहस्तन्मते
मधुरविपाकस्योष्णवीर्यतायामपि सत्यां न पित्तकर्तृत्वमुपपद्यते,
रसविपाकाभ्यामेकस्य वीर्यस्य बाधनीयत्वात् । किंच, अम्लपा-
कत्वाद्ब्रीह्यादेः पित्तमम्लगुणमुत्पद्यते, यदि तु तदुष्णवीर्यताकृतं
स्यात्तदा कटुगुणभूयिष्ठं पित्तं स्यात्; दृश्यते च ब्रीहिरम्लपाक-
म्लोद्गारादिनाऽम्लगुणभूयिष्ठैवेति । किंच, पृथिवीसोमगुणातिरे-
कान्मधुरः पाको भवति, वाय्वश्याकाशातिरेकाच्च कटुर्भवतीति
पक्षे यदा व्यामिश्रगुणातिरेकता भवति तदा सोमाश्यात्मकस्या-
म्लस्रोतादयः कथं प्रतिक्षेपणीयः । अथवा, तत्रकारयोः किमन-
योरनेन वचनमात्रविरोधेन कर्तव्यं; यतो यदल्पपाकं चरको
ब्रूते, तत् सुश्रुतेन वीर्याणामिति कृत्वा समाधीयते; तेन न कश्चि-
द्व्यगुणे विशेषः । यत्तु सुश्रुतेऽम्लपाकनिरासो दूषणमुच्यते
“पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैति” (सु. सू. अ. ४०) इत्यादिना,
तदनभ्युपगमादेव निरस्तम् । ननु, लवणस्य मधुरपाकित्वे
पित्तरकादिकर्तृत्वमुपपन्नं, तथा तिक्तकषाययोः कटुपाकित्वे
पित्तहन्तृत्वमुपपन्नं ? नैवं, सद्यपि लवणस्य मधुरपाकित्वे तत्र
लवणरस उष्णं च वीर्यं यदस्ति तेन तत् पित्तरकादिकारकं,
विपाकस्तु तत्र पित्तरकहरणलक्षणे कार्यं बाधितः सन् “सृष्ट-
विष्मत्” इत्यादिना लक्षणेन लक्ष्यत एव । एतेन यदुच्यते—
लवणे मधुरो विपाकश्चेद्रसवीर्याभ्यां बाधितः सन् स्वकार्यकरो
न भवति तत् किं तेनोपदिशेतेति, निरस्तं भवति । यतोऽस्त्येव
सृष्टविष्मत्तादिना तत्र लवणे मधुरविपाकित्वं लक्षणीयम् ।
अनया दिशा तिक्तकषाययोरपि पूर्वपक्षपरिहारः । अन्ये त्वे-
होषमयालवणोऽयमम्लं पच्यत इति व्याख्यानयन्ति, लवणस्तथे-
त्यत्र तथाशब्देन विप्रकृष्टस्याम्लमित्यस्य कर्षणमिति । तत्र,
“कदादीनां कटुर्विपाकोऽम्लोऽम्लस्य शेषयोरुभयोरुः”—इति
जटुकृष्णवचनात् । नच वाच्यं, कस्माच्च एव विपाका भवन्ति
न पुनस्तिकादयोऽपीति; यतो भूतस्वभाव एवैषः, येन मधुराद-
यश्च एव भवन्ति, भूतस्वभावाश्चार्थयुक्तोभयोः । ननु, यश्च
रसविपरीतः पाको यथा—लवणस्य मधुरः, तिक्तकषाययोश्च

कटुः, स उच्यतां; यस्तु समानगुणो मधुरस्य मधुरोऽम्लस्याम्लः
कटुकस्य वा कटुकः, तत्कथने किं प्रयोजनं ? यतो रसगुणैरेव
तत्र विपाकगुणोऽपि ज्ञास्यते । नैवं, येन लवणादिविद्वत्सदृश-
सान्त्वरोत्पादशक्त्यनिरासार्थमपि तत्रातुगुणोऽपि विपाको बलव्य
एव; विपाकजश्च रस आहारपरिणामान्ते भवति, प्राकृतस्तु रसो
विपाकविरुद्धः परिणामकालं वर्जयित्वा हेयः; तेन पिपल्याः
कटुकरसत्वमांशो कण्ठस्थेभ्यश्चक्षुष्यमुखशोथनादिकर्तृत्वेन सप्र-
योजनं, मधुरविपाकत्वं तु परिणामेन वृष्यत्वाद्विज्ञापनेन सप्र-
योजनम् । तथा, यत्र विपाकस्य रसाः समानगुणतयाऽनुगुणा
भवन्ति तत्र बलवत् कार्यं भवति, परिपयेयं तु दुर्बलमिति
हेयम् । एतच्च पाकत्रयं द्रव्यनियतं, तेन ग्रहण्यध्याये बध्यमा-
णाहारावस्थापाकाद्विज्ञेयः; तत्र ह्यविशेषेण सर्वपात्रमेव रसाना-
मवस्थावशाद्वयः पाका वाच्याः “अथस्य युक्तमात्रस्य पङ्कसस्य
प्रपाकतः” (चि. अ. १५) इत्यादिना ग्रन्थेन ॥ ६३ ॥

मुदुतीक्ष्णगुरुलघुस्निग्धरुक्षोष्णशीतलम् ।

वीर्यमष्टविधं केचित्, केचिद्विषयमास्थिताः ॥ ६४ ॥

शीतोष्णमिति, वीर्यं तु क्रियते येन या क्रिया ।

नारीर्यं कुरुते किंचित् सर्वा वीर्यकृता क्रियते ॥ ६५ ॥

एकीयमतेन वीर्यलक्षणमाह—यद्वित्यादि । एतच्चैकीयमत-
द्रव्यं पारिभाषिकीं वीर्यसंज्ञां पुरस्कृत्य प्रवृत्तम् । वैद्यके हि रस-
विपाकप्रभावव्यतिरिक्तो भूतकार्यकारिण गुणे वीर्यमिति संज्ञा,
तेनाष्टविधवीर्यवादिसते पिच्छलविषादयोः गुणा न रसादिवि-
परीतं कार्यं प्रायः कुर्वन्ति, तेन तेषां रसाद्युपदेशेनैव ग्रहणं;
मृदादीनां तु रसाद्यभिभावकत्वमस्ति, यथा—पिपल्यां कटुस-
कार्यं पित्तकोपनमभिभूय तद्वत्ते दृष्टुं शीतोवीर्यं पित्तमेव शमयत
इति, तथा कषाये तित्कानुरसे महति पञ्चमूले तत्कार्यं वातको-
पनमभिभूयोष्णेन वीर्येण तद्विरुद्धं वातशमनमेव क्रियते,
तथा मधुरेऽपीक्षो शीतवीर्यत्वेन वातदृढिरित्यादि । यदुक्तं
सुश्रुते—“एतानि खलु वीर्याणि खलुगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूया-
त्मकमर्देशेयन्ति” (सु. सू. अ. ४०) इत्यादि । शीतोष्णवीर्य-
वादिमतं त्वमीषोमीयत्वाज्जातः शीतोष्णयोरैव प्राधान्याज्ज्ञे-
यम् । उक्तं च “नानाऽऽत्मकमपि द्रव्यममीषोमी महाबलौ ।
व्याकाव्यकं जगदिव नातिक्रामति जातुचित्” (वा.सू. अ. ९) इति ।
एतच्च मतद्रव्यमप्याचार्यस्य परिभाषासिद्धमनुमतमेव, येनोत्तरत्रै
“रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते” इत्यादौ पारिभा-
षिकमेव वीर्यं निर्देशयति । पारिभाषिकवीर्यसंज्ञापरिचारेण तु
शक्तिपर्यायस्य वीर्यस्य लक्षणमाह—वीर्यं त्विवादि । वीर्यमिति

१ ‘कुर्वन्ति’ इति पा० । २ ‘तेनोत्तरत्र’ इति पा० । ३ ‘पारि-
भाषिकवीर्यसंज्ञापरिचारेण शक्तिपर्यायस्य वीर्यस्य लक्षणमाह—वीर्यं
त्वित्यादि । येनेत्यादि येन रसेन विपाकेन वा प्रभावेण वा युवादि-
भिर्गुणैर्वा या क्रिया ह्लादनतर्पणशमनादिरूपा क्रियते, तस्मां क्रियायां
तदसादि वीर्यमुच्यते इत्यर्थः । नचैवं द्रव्यस्यापि वीर्यत्वप्रसङ्गः; ये-
नेति कारणे तृतीया, कारणस्यैव शक्तित्वात्, द्रव्यस्य तु कर्तृत्वात्;
एतेन द्रव्यकर्तृके रसादिकरणे कार्ये रसादीनां वीर्यत्वमित्यर्थः । सुश्रु-
तेऽयुक्तं—“येन कुर्वन्ति तदीर्यम्” (सु. सू. अ. ४०) इति शिवदा-
ससेनः ।

शक्तिः । येनेति रसेन वा विपाकेन वा प्रभावेण वा गुर्वादिरपरादिभिर्वा गुणैर्वा क्रिया तर्पणद्वादनसमनादिरूपा क्रियते, तस्यां क्रियायां तद् रसादि वीर्यम् । अत एवोक्तं सुश्रुते—“येन कुर्वन्ति तद्वीर्यम्” (सु. सू. अ. ४०) इति । अत्रैव लोकप्रसिद्धासुषुपत्तिमाह—नावीर्यमिलैवादि । अवीर्यम् अशक्तमित्यर्थः । वीर्यकृतेति वीर्यवता कृता वीर्यकृता ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

रसो निपाते द्रव्याणां, विपाकः कर्मनिष्ठया ।

वीर्यं यावद्धीवासास्त्रिपाताञ्चोपलभ्यते ॥ ६६ ॥

रसादीनामेकद्रव्यनिष्ठानां भेदेन ज्ञानार्थं लक्षणमाह—रसो निपात इत्यादि । निपात इति रसानयोजे । कर्मनिष्ठयेति कर्मणे निष्ठा निष्पत्तिः कर्मनिष्ठा क्रियापरिसमाप्तिः, रसोपयोगे सति योऽस्याहारपरिणामकृतः कर्मविशेषः कफशुक्राभिवृद्ध्यादिलक्षणः, तेन विपाको निश्चीयते । अधीवासः सहावस्थानं, यावद्धीवाससिद्धिं यावच्छरीरनिवाससत्, एतच्च विपाकात् पूर्वं निपाताच्चोक्तं हैयम् । निपाताच्चेति शरीरसंयोगोपमात्रात्, तेन किंचिद्वीर्यमधीवासोपलभ्यते, यथा—आनुपमांसादेरुत्पन्नं, किंचिच्च निपातादेव लभ्यते, यथा—मरीचादीनां तीक्ष्णत्वादि; किंचिच्च निपाताधीवासभ्यां, यथा—मरीचादीनामेव । एतेन रसः प्रत्यक्षेणैव; विपाकस्तु नित्यपरोक्षः, तत्कार्येणानुमीयते; वीर्यं तु किंचिदनुमानेन, यथा—सैन्यध्वजं शैत्यमानूपमांसगतं वा औष्ण्यं, किंचिच्च वीर्यं प्रत्यक्षेणैव, यथा—राजिकागतं तैक्ष्ण्यं प्राणेन, पिच्छिलविशदस्निग्धरुक्षाद्यः चक्षुःस्पर्शनाभ्यां निश्चीयन्त इति वाक्यार्थः । एतच्च वीर्यं सहजं कृत्रिमं च हैयम् । एतच्च यथासंभवं गुरुलघ्वादिषु वीर्येषु लक्षणं हैयम् । द्रव्याणामिति उपयुज्यमानद्रव्याणाम् । एतच्च वीर्यलक्षणं पारिभाषिकवीर्यविषयमेव ॥ ६६ ॥

रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते ।

विशेषः कर्मणां चैव प्रभावस्तस्य स स्मृतः ॥ ६७ ॥

प्रभावलक्षणमाह—रसवीर्यादि । सामान्यमिति तुल्यता । विशेषः कर्मणामिति दन्त्याधाराभ्याणां विरेचनत्वादीनाम् । सामान्यं लक्ष्यत इत्यनेन रसादिकार्यत्वेन यावत्प्रधारयितुं शक्यते कार्यं तत् प्रभावकृतमिति सूचयति, अत एवोक्तम्—प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते; रसवीर्यविपाककार्यतयाऽचिन्त्य इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

कटुकः कटुकः पाके वीर्याण्यध्विजको मतः ।

तद्वहन्ती प्रभावाऽनु विरेचयति मानवम् ॥ ६८ ॥

१ ‘कृत्वा क्रियत इत्युपदिश्यते’ इति पा० । २ ‘अत्रैव लोकसिद्धासुषुपत्तिमाह—नावीर्यमित्यादि । अवीर्यम् अशक्तमित्यर्थः । एतेन रसादयः सर्वे यत्र स्वकार्यकरणसमर्थाः सन्तो द्रव्यशक्तिपरायस्वरूपवीर्यशब्दाद्व्यास्य भवन्तीत्यर्थः’ इति शिवदाससेनः । ३ ‘एतच्च वीर्यं सहजं कृत्रिमं च हैयं; तत्राप्यं माषाणां गौरवं मुद्राणां लाघवमित्यादि, कृत्रिमं तु लाजादीनां लघुत्वमित्यर्थः’ इति शिवदाससेनः । ४ ‘सामान्यं तुल्यता । कर्मणां पुनर्विशेषः, न तुल्यतेत्यर्थः । एतेन द्रव्ययो रसादिसामान्ये लक्ष्ये, कफस्निग्धं द्रव्ये जायते कार्यविशेषः, अन्यस्निग्ध जायते, इत्यत्र यत् कारतया वाच्यं तत् प्रभाव इत्यर्थः’ इति शिवदाससेनः । ५ ‘सा नरस्य’ इति पा० ।

विषं विषमद्रुमकं यत् प्रभावस्तत्र कारणम् ।

ऊर्ध्वानुलोमिकं यच्च तत् प्रभावप्रभावितम् ॥ ६९ ॥

मणीनां धारणीयानां कर्म यद्विचिदात्मकम् ।

तत् प्रभावकृतं तेषां प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते ॥ ७० ॥

सम्यग्विपाकवीर्याणि प्रभावश्चाप्युदाहृतः ।

किंचिद्रसेन कुरुते कर्म वीर्येण चापरम् ॥ ७१ ॥

द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेण च किञ्चन ।

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तानुपोहति ॥ ७२ ॥

बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ।

अस्यैव दुरभिमगत्वाद्गुदाहरणानि बह्व्याह—कटुक इत्यादिना । तद्वदिति चित्रकसमानगुणौ । विषमद्रुमकमिति “तस्माद्दृष्टविषं मौलं” (सि० अ० २३) इत्यादिना । ऊर्ध्वानुलोमिकमिति गुगपदभयभागहरं, किंवा ऊर्ध्वहरं तथाऽनुलोम-

१ ‘तस्य’ इति पा० । २ ‘ननु विषमद्रुमादौ रसवीर्यादिनिश्चयो दुर्घटस्तत् कथमत्र प्रभाव उच्यते, उक्तप्रभावलक्षणस्यासंभवादित्याह—प्रभावोऽचिन्त्य उच्यत इति । रसवीर्यविपाकाजन्यतयाऽचिन्त्य इत्यर्थः । एतेन रसादिजन्यत्वेन यत् कार्यं नावधारयितुं शक्यते, तदपि प्रभावकृतमिति मन्तव्यमित्यर्थः’ इति शिवदाससेनः । ३ ‘किंचिदित्यादि । द्रव्यं रसेन किंचिच्छुभाशुभं कर्म कुरुते । यथा—मधु कषायकरत्वात् पिच्छं क्षामयति । वीर्येण वीर्यं शक्तिमन्तो गुणद्वयो गुणाः, तेनापरमस्यत्वं कर्म कुरुते । यथा—कषायशक्तिं महत्त्वशून्यत्वं वातं जयति न तु पिच्छम्, उष्णवीर्यत्वात् । गुणेन किञ्चित् कर्म कुरुते । यथा—मधु रौघ्याच्छुष्माणं जयति । पाकेन विपाकेन किञ्चित् कर्म कुरुते । यथा—शुष्पी कटुकादि मधुरविपाकतया वातं क्षामयति । प्रभावेणापि किञ्चन किञ्चित् कर्म कुरुते । यथा—दन्ती कटुरसविपाका उष्णवीर्यां चापि विरेचयति प्रभावात् । तदुक्तं सुश्रुतेन—“तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित् किञ्चिद्वीर्येण सेवितम् । किञ्चिदसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा” इति (सु. सू. अ. ४०) । सह वसतां रसादीनां मध्ये यद्यपि बलवत्तरं भवति तत्तदितरदभिभूय कर्म कुरुते, तदुक्तं बृहदारभटेन—“यद्यहो रसादीनां बलवत्त्वेन वसेत् । अभिभूयेतरांस्तत्र कारणत्वं प्रपद्यते” इति (असंग्रह, सू. अ. १७) । ननु यत्र रसादीनां बलसाम्यं तत्र कस्य कार्यनिष्पत्त्यै कारणत्वं सादिप्रत्यहं तत्र—रसमिति । रसं मधुरादिकं षड्विधं तुल्यबलमपि विपाकः अपोहति कार्यकरणे कटुपदयति । यथा—मधुनि मधुरः रसः कटुना विपाकेन अभिभूयते । तस्मान्मधु मधुररसहेतुर्न श्लेष्मजननं कर्तुं न करोति । तौ रसविपाको समबले वीर्यं कर्तुं अपोहति । यथा—औदकानुपिच्छिते मधुररसविपाके उष्णेन वीर्येण अभिभूयते, तस्मात् अनुपदीपकशितं मधुररसविपाकतया शीतमपि पिच्छं न जयति, किन्तु उष्णवीर्यत्वात् पिच्छं जयति । प्रभावः पुनः तात् वीर्यं प्रभावशून्यं अपोहति । यथा—अम्लरसविपाका उष्णवीर्यांश्च दुरा क्षीरं जनयति प्रभावात्, कटुरसविपाका उष्णवीर्यां चापि दन्ती विरेचयति प्रभावात् । अत्र प्रभावेण रसवीर्यविपाकाः अभिभूयन्ते । इति ईदृशं रसादीनां बलसाम्ये नैसर्गिकं बलं स्वाभाविकी शक्तिः” इति योगीन्द्रनाथसेनः । अनयोः श्लोकयोश्चक्रपाणिकृता व्याख्या लुप्तैति प्रतीयते । ४ ‘तद्—चित्रकतुल्यरसवीर्यविपाका । एतेन निजकस्य रसाच्चैरुत्तयायामपि दन्त्यां यद्विकृत्यरूपं विशिष्टकर्म, तत् स्वकारणं प्रभावमनुमाय—तीति भावः” इति शिवदाससेनः । ५ ‘विषमिति श्वारजसमविवयोः परस्परहन्तृत्वम्” इति शिवदाससेनः ।

हर्षं च । कर्म यद्विधात्मकमिति विषहरणशूलहरणादि । एत-
च्चोदाहरणमात्रं, तेन जीवनमेध्यादिविषयस्य रसाद्यन्विष्यं सर्वं
'प्रभाव' इति ज्ञेयम् । प्रभावश्चेह द्रव्यशक्तिरभिप्रेता, सा च
द्रव्याणां सामान्यविशेषः दन्तीत्यादियुक्ता व्यक्तिरेव, यतः
शक्तिर्हि स्वरूपमेव भावानां, नातिरिक्तं किंचिदन्त-
रम् । एवं प्रदेशान्तरोक्तगुणप्रभावाद्विषयि वाच्यम् ;
यथोक्तं—'द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद्गुणप्रभावात्' इत्यादि । न
च वाच्यं दन्त्यादिः स्वरूपत एव विरेचयति, तेन किमिति
जलद्युपहृता दन्ती न विरेचयतीति ; प्रतिबन्धकाभावविशिष्ट-
स्यैव प्रभावस्य कारणत्वात्, जलोपहृतायां दन्त्यां जलोपघातः
प्रतिबन्धक इत्याद्यनुसरणीयम् । नैयायिकशक्तिवादे या च
विषय विषयत्वे उपपत्तिरुक्ता ऊर्ध्वाधोगामित्वविरोधलक्षणा
साऽन्तर्भागत्वात् प्रभावादेव भवति । एवमुर्ध्वाधोलोभिकत्वादौ
पार्थिवत्वादिकथनेऽपि वाच्यम् ॥ ६८ ॥ ७२ ॥—

पण्णां रसानां विज्ञानमुपदेक्ष्याम्यतः परम् ॥ ७३ ॥
स्नेहान्प्रीणानाह्लादमादेवैरुपलभ्यते ।
मुखस्थो मधुरश्चास्यं व्यामुर्वह्निम्पती च ॥ ७४ ॥
दन्तहर्षान्मुखास्त्रावात् स्वेदनान्मुखबोधनात् ।
विदाहाच्चास्यकण्ठस्य प्राद्वैवास्लं रसं वदेत् ॥ ७५ ॥
प्रलीयन् क्लेदविष्यन्दमादेवं कुरुते मुखे ।
यः शीघ्रं लवणो ज्ञेयः स विदाहान्मुखस्य च ॥ ७६ ॥
संवेजयेद्यो रसानां निपाते तुदती च ।
विदहन्मुखनासाक्षि संस्त्रावी स कटुः स्मृतः ॥ ७७ ॥
प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं खदते न च ।
स तिको मुखवैशद्यशोपग्रह्लादकारकः ॥ ७८ ॥
वैशद्यस्तम्भजाड्यैर्वै रसनं योजयेद्रसः ।

बध्नाती च यः कण्ठं कषायः स विकास्यपि ॥ ७९ ॥

विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं लक्षणमित्यर्थः । प्रलीयन्निति
विलीनो भवति । संस्त्रावयतीति संस्त्रावी । त्रिकोऽतीति हृदयवि-
कसनशीलः ; उक्तं हि सुश्रुते—'हृदयं पीडयति' (सु० सू०
अ० ४२) इति ॥ ७४-७९ ॥

एवमुक्तवन्तं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
भगवन् ! श्रुतमेतद्वितथमर्थसंप्रयुक्तं भगवतो
यथावद्भ्यगुणकर्माधिकारे वचः, परं त्वाहारवि-
काराणां वैरोधिकानां लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदि-
श्यमानं शुश्रूषामह इति ॥ ८० ॥

संप्रति विरुद्धाहारं वक्तुमाह—एवमित्यादि । शरीरधातुवि-
रोधं कुर्वन्तीति वैरोधिकाः, लक्ष्यते वैरोधिकमनेनेति लक्षणं
१ अन्तर्भागत्वादिति कर्मविशेषान्तर्भूतत्वादित्यर्थः । २ 'तिको
मुखस्य प्रह्लादकारकोऽस्निहन्नुत्वात्' इति शिवदाससेनः । ३ 'प्रली-
यन्निति, रसनेन्द्रियसंबन्धादेव विलीनो भवतीत्यर्थः' इति शिवदास-
सेनः । ४ 'विकासी धातूनां हिंसकः, तदुक्तं—'विकासी विकसन्
धातू' इति, अन्ये तु हृत्पीडाजनक इत्याहुः' इति शिवदास-
सेनः । ५ 'विकाराः पञ्चभूतप्रकृतिकानि द्रव्याणि, तेनाहारद्रव्या-
णामित्यर्थः' इति शिवदाससेनः ।

वैरोधिकाभिधायको ग्रन्थ एव । 'यत् किंचिद्दोषमात्राय'
इत्यादि वैरोधिकलक्षणं ज्ञेयम् ॥ ८० ॥

तमुवाच भगवानत्रेयः—देहधातुप्रत्यनीकभू-
तानि द्रव्याणि देहधातुभिर्विरोधमापद्यन्ते; परस्पर-
गुणविरुद्धानि कानिचित्, कानिचित् संयोगात्,
संस्कारादपराणि, देशकालमात्रादिभिश्चापराणि,
तथा स्वभावादपराणि ॥ ८१ ॥

देहधातुप्रत्यनीकभूतानीति देहधातूनां रसादीनां वातादीनां
च प्रकृतिस्थानां प्रत्यनीकस्वरूपाणि । विरोधमापद्यन्ते इति
देहधातूनां विरोधमाचरन्ति, दूषयन्तीति यावत् । यथाभूतानि
द्रव्याणि देहधातुभिर्विरोधमापद्यन्ते तदाह—परस्परविरुद्धानि
कानिचिदित्यादि । तत्र परस्परगुणविरुद्धानि यथा—'न
मत्स्यान् पयसाऽभ्यवहरेत्, उभयं हेतवत्' इत्यादिनोक्तानि ।
संयोगविरुद्धं यथा—'तदेव निकुञ्जं पक्वं न माष' इत्यादि-
नोक्तं; यत् संस्कारादिविरुद्धगुणकथनं विना साहित्यमात्रेण
विरुद्धमुच्यते, तत् संयोगविरुद्धम् । मत्स्यपयसोस्तु यद्यपि
सहोपयोगो विरुद्धत्वेनोक्तः, तथाऽप्यसौ गुणविरुद्धत्वेन कथित
इति गुणविरोधकसंबोदाहरणम् । विरोधश्च विरुद्धगुणत्वे
सत्यपि कचिदेव द्रव्यप्रभावाद्भवति; तेन षड्साहारोपयोगे मधु-
राम्लयोर्विरुद्धशीतोष्णवीर्ययोर्विरोधो नोद्भावनীয়ः । संस्कारतो
विरुद्धं यथा—'न कपोतान् सर्पपतैलमुद्यम' इत्यादि । देशो
द्विविधः भूमिः, शरीरं च । तत्र भूमिविरुद्धं यथा—'तदेव
भस्मपांशुपरिष्वस्तम्', किंवा यत् किंचिदगोचरभूतं तद्देशवि-
रुद्धं; शरीरविरुद्धं यथा—ऊष्णार्तस्य मधु मरणाय । काल-
विरुद्धं यथा—पृथुषिता काकमाची मरणाय । मात्राविरुद्धं
यथा—समधृते मधुसर्पिषी मरणाय । आदिग्रहणादौषप्रकृत्या-
दिविरुद्धानां ग्रहणम् । स्वभावविरुद्धं यथा—विषम् ॥ ८१ ॥

तत्र यान्याहारमधिकृत्य भृषिष्ठमुपयुज्यन्ते तेषा-
मेकदेशं वैरोधिकमधिकृत्योपदेक्ष्यामः—न मत्स्यान्
पयसा सहाभ्यवहरेत्, उभयं हेतवन्मधुरं मधुरवि-
पाकं महाभिष्यन्दि शीतोष्णत्वाद्विरुद्धवीर्यं विरुद्ध-
वीर्यत्वाच्छोणितप्रदूषणाय महाभिष्यन्दित्वान्मागो-
परोधाय च ॥ ८२ ॥

तन्निशान्योपेयवचनमनु भद्रकाप्योऽग्निवेशमु-
वाच—सर्वानेव मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहरेद-
न्यत्रैकसाधिलिचिमात्, स पुनः शकली लोहितन-
यनः सर्वतो लोहितराजो रोहिताकारः प्रायो भूमौ
चरति, तं चेत् पयसा सहाभ्यवहरेन्नः संशयं शो-
णितजानां विषयजानां च व्याधीनामन्यतममथवा
मरणं प्राप्नुयादिति ॥ ८३ ॥

वैरोधिकमधिकृत्यैति वैरोधिकमुद्दिश्य । शीतोष्णत्वादिति
पयः शीतमुष्णवीर्योश्च मत्स्याः, शेषं मधुरत्वादि समानम् ।
एतच्च द्रव्यप्रभावादेव विरोधि । 'स पुनः शकली' इत्यादिनां
'नान्दिनिः' इति ख्यातो मत्स्य उच्यते ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

नेति भगवानात्रेयः—सर्वोत्तमं मत्स्यान् पयसा
सहाभ्यवहरेद्विशेषतस्तु चिलिचिमं, स हि महाभि-
ष्यन्दिन्त्वात् स्थूललक्षणतरानेतान् व्याधीनुपजन-
यत्यामविषमुदीरयति च । आस्यान्पौष्टिकपिशितानि
च मधुतिलगुडपयोमाषमूलकविस्वैरुद्धान्यैर्वा
नैकच्यमद्यात्, तन्मूलं हि बाधिर्योन्म्यैवपथुजाब्-
कलमूकतामैपिमण्यमथवा मरणमाप्नोति । न पौष्करं
रोहिणीकं शाकं कपोतान्न वा सर्वपतैलध्रान्मधुप-
योभ्यां सहाभ्यवहरेत्, तन्मूलं हि शोणिताभिष्य-
न्धमनीप्रवि(ति)चयापसारशङ्ककलगण्डरोहि-
णीतामन्यतमं प्राप्नोत्यथवा मरणमिति । न मूलक-
लशुनकृष्णगन्धार्जकसुमुखसुरसादीनि भक्षयित्वा
पयः सेव्यं, कुष्ठावाधमयात् । न जातुकशाकं न
निकुचं पक्वं मधुपयोभ्यां सहोपयोज्यम्, एतच्च
मरणायाथवा बलवर्धनंतेजोवीर्योपरोधायालघुव्या-
धयेषाण्यप्येव चेति । तदेव निकुचं पक्वं न माषस्-
पगुडसर्पिर्भिः सहोपयोज्यं वैरोधिकत्वात् । त-
थाऽऽघ्रातातकमातुलुङ्गनिकुचकरमर्दमोचदन्तशठ-
बदरकोशाश्रमव्यजाम्बवकपित्थतित्तिडीकपाराव-
तशोडपनसनालिकेरुद्राडिमा(मलकान्यैर्वैप्रकाराणि
चास्यानि द्रव्याणि सर्वं चाम्लं द्रवमद्रवं च पयसा
सह विरुद्धम् । तथा कङ्कर्वैनकमकुष्ठककुलत्थमा-
पनिष्णावाः पयसा सह विरुद्धाः । पद्मोत्तरिकाशाकं
शाकैरो मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं विरुद्धं वातं चा-
तिकोपयति । हारिद्रकः सर्वपतैलभृष्टो विरुद्धः
पित्तं चातिकोपयति । पायसो मन्थातुपानो विरुद्धः
श्लेष्माणं चातिकोपयति । उपोदिका तिलकल्क-
सिद्धा हेतुरतीसारस्य । बलाका वारुण्या सह कु-
ल्माषैरपि विरुद्धा, सैव शूकरवसापरिशृष्टा सद्यो
व्यापादयति । मयूरमांसमेरुण्डसीसकावसकमेरु-
ण्डाश्रिष्टमेरुण्डतैलयुक्तं सद्यो व्यापादयति । हा-
रिद्रकमांसं हारिद्रसीसकावसकं हारिद्राश्रिष्टं
सद्यो व्यापादयति; तदेव भस्पाण्डुपरिध्वस्तं. स-
श्वौद्रं सद्यो मरणाय । मत्स्यनिस्तालनसिद्धाः पिप्प-
ल्यस्तथा काकमाची मधु च मरणाय । मधु कोष्ण-
शुण्णतस्य च मधु मरणाय । मधुसर्पिणी समधूते,
मधु वारि चान्तरिक्षं समधूतं, मधु पुष्करबीजं,
मधु पीत्वोष्णोदकं, भल्लातकोष्णोदकं, तकसिद्धः
कम्पिलुकः, पथुपिता काकमाची, अङ्गारशूल्यो भा-
सश्चेति विरुद्धानि । इत्येतद्यथाप्रश्नमभिनिर्विष्टं भव-
तीति ॥ ८४ ॥

१ 'मूलकमारिषैः' इति पा० । २ 'बाधिर्योन्म्यैवपथुजाब्क-
लमैपिमण्यं' इति पा० । ३ 'वरकः' इति प्रा० ।

आम्यपिशितादीनि मन्वादीनामन्यतरणापि विरुद्धानि ।
कलमूकतेति कलमूकता अव्यक्तवचनता । पौष्करादीनां मधुप-
योभ्यां सहाभ्यवहारो विरुद्धः, पौष्करं पुष्करत्रयरूपं शाकं,
रोहिणी कद्रुरोहिणी । (यमनीप्रतिचयः सिराजप्रतिचयः ।)
जातुशाकं वंशपत्रिका । वैरोधिकत्वादित्यनेन प्रकरणलब्धस्यापि
वैरोधिकत्वस्य पुनरभिधानं सामान्योक्त्याण्यव्याधिकर्तु-
तोपदर्शनार्थम्, एवमन्यत्रापि सामान्येऽपि वैरोधिकत्वमात्रा-
भिधाने वक्तव्यम् । तथाऽम्लेयादौ अम्लग्रहणेन लब्धानान्य-
म्लस्रातकादीनामभिधानं विशेषविरोधसूचनार्थम् । सर्वग्रहणेनैव
द्रवाद्वाम्ले प्राप्ते पुनर्द्रवादवचनं 'सर्वै'शब्दस्य द्रवाद्वाम्ल-
कार्त्तर्यताप्रतिषेधार्थं, भवति हि प्रकरणदेकदेशेऽपि सर्व-
व्यपदेशः, यथा सर्वान् भोजयेदिति; किंवा सर्वग्रहणमम्लवि-
पाकानां श्रोत्रादीनां ग्रहणार्थम् । पयसेति तृतीयैव सहायै
लब्धे पुनः सहेत्यभिधानं केवलाम्लादियुक्तस्यैव विरोधितोप-
दर्शनार्थं; तेन, अम्लपयःसंयोगे गुडादिसंयोगे सति विरुद्धत्वं
न दुग्धाम्रादीनाम् । वनको वनकोद्रवः । पद्मोत्तरिका कुशुम्भः ।
शाकैर इति मैरेयविशेषणम् । वातं चातिकोपयतीति वचनेन
पित्तकफावर्णं कोपयतीति बोधयति; एवं पित्तं चातिकोपयति
कफं चातिकोपयतीत्येतयोरेव वचनम् । हारिद्रको 'हरितालः'
इति ख्यातः पक्षी । बलाका वारुण्या सह विरुद्धा, तथा कुल्मा-
षैश्च बलाका विरुद्धा । एरण्डसीसकावसकमिति एरण्डकाष्ठाव-
सकं, सीसको हि भट्टिन्नकरणकाष्ठमुच्यते । तदेवेति हारिद्रक-
मांसम् । मत्स्या निस्ताल्यन्ते पचन्ते यस्मिन् तन्मत्स्यनिस्ताल-
नं; किंवा निस्तालनं वसा, जतुकर्णोऽणुक्तं—'मत्स्यवसा-
सिद्धाः पिप्पल्यः' इति । काकमाची मधु चेति संयोगविरु-
द्धम् । भासो गोष्ठकुङ्कुः ॥ ८४ ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः—
यत् किञ्चिदोषमास्त्रायं न निर्हरति कायतः ।
आहारजातं तत् सर्वमहितायोपपद्यते ॥ ८५ ॥

अनुक्तवैरोधिकसंग्रहार्थमाह—यत् किञ्चिदित्यादि । आहि-
यत इत्याहारो मेवजमपि । दोषमास्त्राय्येति दोषानुक्तिरूपान्
जनयित्वा न निर्हरतीति । अनेन वमनविरचनद्रव्याणि निराक-
रोति, तानि हि दोषानास्त्राय्येति निर्हन्तीति ॥ ८५ ॥

यच्चापि देशकालाग्निमात्रासात्वत्यानिदादिभिः ।
संस्कारतो वीर्यतश्च कोष्ठावस्थाकमैरपि ॥ ८६ ॥
परिहारोपचाराभ्यां पाकात् संयोगतोऽपि च ।
विरुद्धं तच्च न हितं हृत्संप्रतिधिभिर्यत् ॥ ८७ ॥
विरुद्धं देशतत्सावद्रुक्षतीक्ष्णादि धन्वनि ।
आनूपे स्निग्धशीतादि भेषजं यन्निषेव्यते ॥ ८८ ॥
कालतोऽपि विरुद्धं यच्छीतारुक्षादिसेवनम् ।
शीते काले, तथोष्णे च कटुकोष्णादिसेवनम् ॥ ८९ ॥

१ अयं पाठः क्वचित्पुस्तके नोपलभ्यते । २ 'दोषमु-
च्छेद्य' इति पा० ।

विरुद्धमनले तद्वद्वचनं चतुर्विधे ।
 मधुसर्पिः समधृतं मात्रया तद्विरुध्यते ॥ ९० ॥
 कटुकोष्णदिसात्म्यस्य स्वादुशीतद्विसेवनम् ।
 यत्तत् सात्म्यविरुद्धं तु विरुद्धं त्वनिलादिभिः ॥ ९१ ॥
 या समानगुणाभ्यासविरुद्धाचौषधक्रिया ।
 संस्कारतो विरुद्धं तद्यद्गोच्यं विषयद्वयेत् ॥ ९२ ॥
 परण्डसीसकासकं शिखिमांसं यथैव हि ।
 विरुद्धं वीर्यतो ज्ञेयं वीर्यतः शीतलात्मकम् ॥ ९३ ॥
 तत् संयोज्योष्णवीर्येण द्रव्येण सह सेव्यते ।
 क्लृरकोष्ठस्य चात्यल्पं मन्दवीर्यमेवेदनम् ॥ ९४ ॥
 मृदुकोष्ठस्य गुरु च भेदनीयं तथा बहु ।
 एतत् कोष्ठविरुद्धं तु, विरुद्धं स्यादवस्थया ॥ ९५ ॥
 श्रमव्यवायव्यायामसक्तस्यानिलकोपनम् ।
 निद्रालसस्यालसस्य भोजनं श्लेष्मकोपनम् ॥ ९६ ॥
 यच्चानुत्सृज्य विष्ममूत्रं भुङ्क्ते यश्चातुभुक्षितः ।
 तच्च क्रमविरुद्धं स्याद्यश्चातिशुद्धशुणुगः ॥ ९७ ॥
 परिहारविरुद्धं तु वराहादीन्निषेय्य यत् ।
 सेवेतोष्णं घृतादींश्च पीत्वा शीतं निषेवते ॥ ९८ ॥
 विरुद्धं पाकतश्चापि दुष्टदुर्दाससाधितम् ।
 अपक्वतण्डुलात्यर्थपक्वदार्धं च यद्भवेत् ।
 संयोगतो विरुद्धं तद्यथाऽल्लं पयसा सह ॥ ९९ ॥
 अमनोरुचितं यच्च हृद्विरुद्धं तदुच्यते ।
 संपद्विरुद्धं तद्विद्यादसंजातरसं तु यत् ॥ १०० ॥
 अतिक्रान्तरसं वाऽपि विपन्नरसमेव वा ।
 ज्ञेयं विधिविरुद्धं तु भुज्यते निभृते न यत् ।
 तदेवंविधमन्नं स्याद्विरुद्धमुपयोजितम् ॥ १०१ ॥

यचापि देशकालमीत्यादिग्रन्थं केचित् पठन्ति, स च व्यक्त
 एव ॥ ८६-१०१ ॥—

पाण्ड्यान्धवीर्यसर्पदकोदराणां
 विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम् ।
 मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां
 पाण्ड्यामयस्यामविषस्य चैव ॥ १०२ ॥
 किलासकुष्ठप्रग्रहणीगदानां
 शैथाल्यपित्तज्वरपीनसानाम् ।
 सन्तानदोषस्य तथैव मृत्यो-
 विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥ १०३ ॥

षाण्ड्यं नपुंसकता । सन्तानदोषो मृतवत्सत्वादिः । एतच्च
 वैरोधिककथनं विशेषवचनेन बाध्यते; तेन लछुनस्य क्षीरेण
 पानं कृत्वा विरोधि; यदुक्तं—“साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लछुनस्य
 चतुष्पलम् । क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च पाययेत्” (चि.
 अ. ५) तथा “मूलकखरसं क्षीरं” इत्यादिप्रयोगोक्तेयम् ।

१ ‘शोषालपित्त’ इति पा० ।

किंवा, अनेकद्रव्यसंयोगादत्र विरोधिनामविरोधः; विरोधिमा-
 त्रसंयोग एव विरोधी भवति । यत्तु मधुन लछुनं वमनेन संयु-
 क्तस्य सत्यपि मदनफलादिद्रव्यसंयोगेऽविरोधार्थमुक्तमपक्वगम-
 नादि, तन्मधुनो द्रव्यान्तरसंयोगेऽप्युष्णसंबन्धत्वे विरोधित्वो-
 पदर्शनार्थः; यतो विषान्वयं मधु, विषस्य चोष्णविरोधि । लछु-
 नादीनां तु द्रव्यान्तरसंयोगे सलेख मेलको विरुद्ध इति ज्ञान-
 वचनादुद्गीयते ॥ १०२-१०३ ॥

एषां खल्वपरेषां च वैरोधिकनिमित्तानां व्याधी-
 नामिमे भावाः प्रतिकारा भवन्ति । तद्यथा—वमनं
 विरेचनं च, तद्विरोधिनां च द्रव्याणां संशमनार्थमु-
 पयोगः, तथाविधैश्च द्रव्यैः पूर्वमभिसंस्कारः शरी-
 रस्येति ॥ १०४ ॥

भवतश्चात्र—

विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विवेचनम् ।
 वमनं शमनं चैव पूर्वं वा हितसेवनम् ॥ १०५ ॥
 सात्म्यतोऽल्पतया वाऽपि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ।
 क्षिण्धव्यायामबलितानां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥ १०६ ॥

तद्विरोधिनामिति षाण्ड्यादिहराणाम् । तथाविधेति विरु-
 द्धाहारजव्याविविरुद्धैः । अभिसंस्कार इति सततोपयोगेन
 शरीरभावनम् । किंवा तथाविधेति रसायनप्रयोगैः । एतच्चा-
 नागताबाधचिकित्सितं ज्ञेयम् ॥ १०४-१०६ ॥

तत्र श्लोकाः—

मतिरासीन्महर्षीणां या या रसविनिश्चये ।
 द्रव्याणि गुणकर्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाश्रया ॥ १०७ ॥
 कारणं रससंख्याया रसानुरसलक्षणम् ।
 परादीनां गुणानां च लक्षणानि पृथक्पृथक् ॥ १०८ ॥
 पञ्चात्मकानां पदत्वं च रसानां येन हेतुना ।
 ऊर्ध्वानुलोमभाजश्च यदुणातिशयाद्भसाः ॥ १०९ ॥
 घण्णां रसानां पदत्वे च सविभक्तौ विभक्तयः ।
 उद्देशश्चापवादश्च द्रव्याणां गुणकर्मणि ॥ ११० ॥
 प्रवरावरमध्यत्वं रसानां गौरवादिषु ।
 पाकप्रभावयोर्लिङ्गं वीर्यसंख्याविनिश्चयः ॥ १११ ॥
 घण्णामास्वाद्यमानानां रसानां यत् स्वलक्षणम् ।
 यद्यद्विरुध्यते यस्माद्येन यत्कारि चैव यत् ॥ ११२ ॥
 वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौषधं च यत् ।
 आत्रेयभद्रकापीयो यत् सर्वमवदन्मुनिः ॥ ११३ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 आवेयभद्रकापीयो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

१ ‘प्रतीवातका’ इति पा० । २ ‘विरुद्धाशनजानिस्वादौ प्रति-
 हन्तीति प्रतिपक्षं हन्तीति, तेन कुडादिप्रतिपक्षं विरेचनादि कुडादि
 हन्ति, एवं वमनशमनपरोषि प्रत्यर्थौ व्याख्येयः । पूर्वं वा हितसेवनं
 पूर्वं महाप्रभावरासायनाद्विसेवना न भवत्येवंभूता व्याधयः’ इति
 शिवदाससेनः । ३ ‘सतिमुक्ताः’ इति पा० ।

संग्रहे द्रव्यसंख्या रसाश्रया इति 'भेदधैषा' इत्यादिना; रससंख्या हि परमायते द्रव्यसंख्यैव, निर्गुणवाद्रसानामिति भावः। कारणं रससंख्याया इति 'रसानां तत्र योग्यत्वाद्' इत्यादिना। विभक्तयो भेदः 'तत्र मधुर' इत्यादिना। उद्देशो द्रव्याणां 'शीतं वीर्येण' इत्यादिना, अपवादे द्रव्याणां 'मधुरं किंचित्' इत्यादिना ॥ १०७-११३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामयु-
र्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने अन्नपानचतुष्टके आत्रेयभद्र-
कापीयो नाम षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवन्नात्रेयः ॥ २ ॥

संप्रति सामान्येनोक्तानां गुणकर्मभ्यां प्रतिव्यक्त्यनुक्तानां प्रतिव्यक्तिप्रायउपयोगिद्रव्यस्य विशिष्टगुणकर्मकथनार्थमन्नपानविधिप्रधानोऽभिधीयते । अनोल्लस्य छत्रल्यस्य लुक् । अत्राक्षे काठिन्यसामान्यात् खाद्यं, पाने च द्रवत्वसामान्यल्लेह्यमवरुद्धं हेयम् । अन्नपानं विधीयते विशिष्टगुणकर्मयोगितया प्रतिपाद्यतेऽनेनेत्यन्नपानविधिः; द्रव्याणां गुणकर्मकथनमेव चान्नपानविधिः, यत्सखि ज्ञात्वाऽन्नपानं विधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

इष्टवर्णगन्धरसस्पर्शं विधिविहितमन्नपानं प्राणिनां प्राणिसंज्ञकानां प्राणमाचक्षते कुशलाः, प्रत्यक्षफलदर्शनात्; तदिन्धना हान्तरश्चेः स्थितिः; तत् सत्त्वमूर्जयति, तच्छरीरधातुस्यूहबलवर्णान्द्रियप्रसादकरं यथोक्तमुपसेव्यमानं, विपरीतमहिताय संपद्यते ॥ ३ ॥

किं तदन्नपानं करोतीत्याह—इष्टेत्यादि । इष्टमिति अभिमतं हितं च; किंवा इष्टं प्रियं, हितं तु विधिविहितशब्देनैव प्राप्यते । विधिवैश्वर्यमाग्रेसविमाने "तदेतदाहारविधानम्" (वि० अ० १) इत्यादिग्रन्थवाच्यः, तथेन्द्रियोपक्रमणीये च "नारत्नपाणिः" (सू. अ. ८) इत्यादिनोक्तं विधानं; तेन विधिना विहितं विधिविहितम् । अत्र वर्णादिषु शब्दाग्रहणमन्नपाने प्रायः शब्दस्याविवक्षानत्वात् । वर्णादिषु यद्यत् प्रथममन्नपाने गृह्यते, तत्तत् पूर्वमुक्तम् । रसस्तु स्पर्शस्य पश्चाद्गुह्यमाणोऽपि प्राधान्यरूपपानार्थं स्पर्शस्याग्रे कृतः । प्राणिनामित्यनेनैव लब्धेऽपि 'प्राणिसंज्ञकानाम्' इति वचनं स्वावरप्राणिप्रतिषेधार्थं; वृक्षादयो हि वनस्पतिसत्त्वातुक्रोपदेशाच्छब्दे प्राणिन उक्ताः; नतु लोके प्राणिसंज्ञकाः, किंतहि जङ्गमा एव । इह च मनुष्यस्यैवावि-

कृतत्वेऽपि सामान्येन सकलप्राणिप्राणहेतुतयाऽऽहारकथनं मनुष्यव्यतिरिक्तेऽपि प्राणिन्याहारस्य प्राणजनकत्वोपदर्शनार्थम् । प्राणमिति प्राणहेतुत्वात्; यथा—आयुर्धृतम् । अथ कथं तत् प्राणमाचक्षते इत्याह—प्रत्यक्षफलदर्शनादिति ।—प्रत्यक्षेणैव ह्याहारं विधिना कुर्वतां प्राणा अनुवर्तन्त इति, तथा निराहाराणां प्राणा नष्टवतिष्ठन्त इति दृश्यत इत्यर्थः । प्रत्यक्षशब्दश्चेद् स्फुटप्रमाणे वर्तते, यतः प्राणानामन्नकार्यत्वमनुमानगम्यमेव । अन्नकार्यत्व एव प्राणानां हेतुमाह—तदिन्धना हीत्यादिना । यस्मादन्तरिमस्थितिश्चान्नपानहेतुना, अमिस्थितिश्च प्राणहेतुः, ततोऽन्नं प्राणा इति भावः; उक्तं हि—“बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चामौ प्रतिष्ठिताः” । किंवा, पूर्वमन्नपानस्य प्राणहेतुत्वमुक्तं, तदिन्धना हीत्यादिनाऽग्निहेतुत्वं वर्ण्यते । सत्त्वमूर्जयतीति मनोबलं करोति । धातुस्यूहो धातुसङ्घातः । विपरीतम् अविविधेसेवितम् ॥ ३ ॥

तस्माद्विहितविविधवोधनार्थमन्नपानविधिर्मखिलेनोपदेक्ष्यामोऽभिधेयः । तत् स्वभावावुदकं क्लेदयति, लवणं विष्यन्दयति, क्षारः पाचयति, मधु संदधाति, सर्पिः स्नेहयति, क्षीरं जीवयति, मांसं बृंहयति, रसः प्रीणयति, घृता जर्जरीकरोति, शी-धुरवधमति, द्राक्षासवो दीपयति, फाणितमाचिनोति, दधि शोफं जनयति, पिण्याकशाकं ग्लपयति, प्रभूतान्तर्मलो माषसूपः, दृष्टिशुक्रः क्षारः, प्रायः पित्तलमम्लमन्यत्र दाडिमामलकात्, प्रायः श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः पुराणाच्च शालिपष्टिकयवगोधूमात्, प्रायस्तित्तं वातलमबृह्यं चान्यत्र वेणाग्रासृतापटोलपत्रात्, प्रायः कटुकं वातलमबृह्यं चान्यत्र पिप्पलीविश्वमेषजात् ॥ ४ ॥

अन्नपानं विधीयते येन तं विधिं द्रव्यगुणकर्मरूपं, तथा चरशरीरावयवादिरूपं चाखिलेन कार्त्तव्येनोपदेक्ष्यामः । यद्यपि चेह द्रव्यं प्रति प्रति गुणकर्मभ्यां न निर्देशयति, वक्ष्यति हि—“अन्नपानेनैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः” इति, तथाऽप्यनुक्तानामपि द्रव्याणां चरशरीरावयवाद्युपदेशेन, तथा पूर्वाध्यायोक्तपार्थिवादिव्यगुणकर्मकथनेन च तद्विधानमनुक्तं भवतीत्यत उक्तम्—अखिलेननेति; वक्ष्यति हि—“यथा नानौषधं किं चिद्देशजानां वचो यथा । द्रव्यं तु तत्तथा वाच्यमनुक्तमिह यद्वक्तव्यं”, तथा “चरः शरीरवयवाः” इत्यादि; किंवा, विधिशब्दोऽशितपीतलीढखादितप्रकारवाची, तेन चाशितादयः सर्व एवाखिलेन वाच्यः, तत्कारणभूतानि तु द्रव्याणि रक्तशाल्याः शिथ्येकदेशेनोक्तानि, अतो वक्ष्यति—“अन्नपानेनैकदेशोऽयमुक्तः”

१ 'प्राणहेतुत्वे हेतुमाह—प्रत्यक्षफलदर्शनादिति । अन्यव्यतिरेकसहकृतेन प्रत्यक्षेण विधिविहितहारस्य प्राणरूपफलदर्शनात् प्राणहेतुत्वमित्यर्थः' इति शिवदाससेनः । २ 'विधिमिति तत्तद्विशिष्टकर्मनिबन्धनं प्रकारम्' इति शिवदाससेनः ।

१ 'अन्नपानकथने उपपत्तिमभिधातुं तत्स्वरूपमाह—इष्टवर्णेत्यादि' इति शिवदाससेनः ।

इति । अन्नपाने च वक्तव्ये यद्व्यं प्राय उपयुज्यते, तस्य सामान्यगुणमभिधाय वर्गसंग्रहेण गुणसुपेक्षयति । उदकाभिधानं चाग्ने कृतम्, उदकस्याग्ने पाने च व्याप्रियमाणत्वात् । तदित्युदाहरणं; किंवा स स्वभावो यस्य स तत्स्वभावः, तस्मात् क्लेदनस्वभावादित्यर्थः । यद्यपि 'उदकमाश्वासकराणां, जलं स्तम्भनानाम्' (सू० अ० २६) इत्युक्तं, तथाऽपीहाहुचक्रेदनकर्मभिधानार्थं पुनरुच्यते । इह जललवणादीनां यत् कर्मोच्यते तत्तेषामितरकर्मभ्यः प्रधानं ज्ञेयम्, अग्राधिकारे तु तत्कर्मकर्तृद्रव्यान्तरप्रशस्तता ज्ञेया । क्षारः पचन्तमग्निं पाचयति, तेन पाचयतीति हेतौ णिच् । क्लेदयतीत्यादौ तु 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् । संदधातीति विश्लिष्टानि त्वङ्मांसादीनि संश्लेषयति । रसः मांसरसः । प्रीणयतीति क्षीणान् पुष्णाति, नक्तियुद्धत्वं करोति; तेन मांसकर्मणा बृंहणेन समं नैक्यम् । जर्जरीकरोतीति श्लथमांसाद्युपचयं करोति; यदुक्तं **हारीते**—“सुरा जर्जरीकरोत्यल्लब्धेदोबाहुत्वात्” इति, तथा ब्रूत्रैवोक्तं—“सुरा कृशानां पुष्पथं” इति । अवधमयतीति विलिखतीत्यर्थः, अनेकार्थत्वाद्वात्तुः; वचनं हि—“लेखनः शीतरसिकः” इति, तथा **हारीतेऽत्युक्तं**—“शीधुरवधमयति वाय्वग्निप्रबोधनात्” इति । आचिनोति 'दोषान्' इति शेषः, तच्चान्तरवचनं हि—“वातपित्तकफांस्तस्मादाचिनोति च फाणितम्” इति । पिण्याकः तिलकल्कः; **निघण्डुकारस्वाह**—पिण्याको हरितक्षिप्तुः । ग्लपयति हृष्ययं करोति । प्रभूतान्तर्मलस्य पुरीषस्य कर्ता प्रभूतान्तर्मलः; यद्यपि 'माषो बहुमलः' इति वक्ष्यति, तथाऽपि माषविकृतेः सूपस्येह गुणकथनं, तेन न पुनरुक्तं; न चावश्यं प्रकृतिधर्मो विकृतिमनुगच्छति, यतः सकूनां सिद्धपिण्डका गुर्वी एव भवति, तस्मान्माषविकृतावपि मलयुद्धिदर्यार्थमेतदभिधानम् । क्षारस्य पाचनत्वं गुणोऽभिहितः, इह तु दृष्टिगुणत्वं दोष इति पृथगुच्यते । प्रायः पित्तलमिति विशेषणान्येभ्यो लवणकटुकैभ्योऽम्लं पित्तलम् । एवमन्यत्रापि प्रायःशब्दो विशेषार्थो वाच्यः; किंवा प्रायःशब्दोऽम्लेन संबध्यते । अत्र पित्तमात्रमलन्यतयोक्तं, दोषप्राधान्यास्यानितत्वात्; उक्तं हि—“न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्यः” (सू० अ० १९) इति, तथा “समपित्तानिलकफा” (सू० अ० ७) इति; किंवा पित्तोष्मा वह्निः, स चेद्वाञ्छपानपचने प्रधानं; यदुक्तं—“यदर्थं देहधातो-जोबलवर्णादिगोषकम् । तत्राग्निर्हेतुग्राहाराण्यपकाद्रसादयः” (चि० अ० १५) इति; तेनेह वह्निकारणपित्तजनकमेवादावुच्यते; यतश्च पित्तजनकमपे वक्ष्यम्, अतो रसप्रधानमपि मधुरो नादावुक्तः । मधुन इति विच्छेदापठेन नवानवस्य मधुनः कफाकर्तृत्वं दर्शयति । इह च बहुसंख्येन कथनमेतन्नयेणैव, अनुक्तानां लवणतपक्वाणामपि पाकद्वारा ग्रहणात्; यतो

लवणः पाकात् प्रायो मधुरः, तपक्वाणायौ कटुकौ पाकतो भवतः । 'प्रायः सर्वं तिक्तं' इत्यादिस्तु ग्रन्थो **हारीतीयः**, इह केनापि प्रमादाल्लिखितः ॥ ४ ॥

परमतो वर्गसंग्रहेणाहारद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ५
शूकधान्यशमीधान्यमांसशाकफलाश्रयान् ।
वर्गान् हरितमद्यम्बुगोरसेक्षुविकारिकान् ॥ ६ ॥
दश द्वौ चापरो वर्गौ कृतान्नाहारयोगिनाम् ।
रसवीर्यविपाकैश्च प्रभावैश्च प्रचक्ष्महे ॥ ७ ॥

वर्गेण शूकधान्यादीनां आहारद्रव्याणां संग्रहो वर्गसंग्रहः । रसवीर्येणादौ प्रभावोऽल्पविषयतया पृथक्पठितः । रसादिनिर्देशश्च यथायोग्यतया ज्ञेयः; तेन न सर्वैर्द्रव्ये सर्वैरसाद्यभिधानं भविष्यति । अत्र शूकधान्यमादावाहारप्रधानत्वात्; शूकवन्ति धान्यानि शूकधान्यानि ॥ ५-७ ॥

अथ शूकधान्यवर्गः—

रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहतैः ।
तूर्णको दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गुलौ ॥ ८ ॥
सुगन्धको लोहवालः सारिवाख्यः प्रमोदकः ।
पतङ्गस्तपनीयश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ ९ ॥
शीता रसे विपाके च मधुराश्चाल्पमारुताः ।
वज्राल्पवर्चसः क्षिग्धा बृंहणाः शुक्रमूत्रलाः ॥ १० ॥
रक्तशालिवैरस्तेषां तूर्णां प्रक्षिप्तमलापहः ।
महास्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे ॥ ११ ॥
यवका हायनाः पांसुवाय्यनैषधकादेयः ।
शालीनां शालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणागुणैः ॥ १२ ॥

इह च द्रव्यनामानि नानादेशप्रसिद्धानि, तेन नामज्ञाने सामर्थ्यं तथाभूतं नास्तेवान्येषामपि टीकाकृतां, तेन देशान्तरिभ्यो नाम प्रायशो ज्ञेयं, यत्तु प्रचरति गौडे तलेखिष्यामोऽन्यदेशप्रसिद्धं च किञ्चित् । कलमो वेदाग्रहारेषु खनामप्रसिद्धः । शकुनाहतः श्रीवस्त्र्यां वकनाम्ना प्रसिद्धः । रक्तशालिः प्रसिद्ध एव । महाशालिर्मगधे प्रसिद्धः । अत्र च शालिर्हमन्तिकं धान्यं, पण्डिकादयश्च प्रैषिकाः, व्रीहयः शारदा इति व्यवस्था । रक्तशाल्यादीनां मधुरप्राप्तित्वेऽपि बद्धवर्चस्त्वं प्रभावादिव ।

१ 'वर्गसंग्रहेण' इति पा० । २ 'शकुनाऽऽहृतः उत्तरकुम्भो हं-सैरानीतः, अवस्त्र्यां वकनाम्ना प्रसिद्धः, मगधदेशे तु पाशक इति । बृहवैशास्तु—“क्षीपान्तरात् समानीतो गरुडेन महात्मना । शकुनाऽऽहृतः स शालिः स्याद्वरुणापरनामकः” इत्याहुः । इति सुष्ठुतटीकायां उल्लेखः । अरुणदत्तस्तु अष्टाङ्गहृदयटीकायां “शकुनाहृतो यो मगधेषु बुद्धोत्पादकाले उत्तरकुम्भो हंसैरानीतो सुगारिमात्रा विशाखाख्यया वापितो विस्तारं गतः, अत एव शकुनाहृत इत्यन्वर्थोऽयं संज्ञा” इत्याह । ३ 'चूर्णकः' इति पा० । ४ 'तृष्णाक्ष मलापहः' इति पा० । ५ 'पांसुवाय्यनैषधकादयः' इति पा० । ६ 'अवस्त्र्या' इति पा० ।

१ 'जर्जरीकरोतीति मांसादि शिथिलीकरोतीत्यर्थः' इति शिवदाससेनः ।

महांस्तस्यान्विति रक्तशालेरुत, तेन रक्तशालिगुणा महाशालैर्भेना-
गल्पाः एवं तस्यानु कल्म इत्यत्रापि वाच्यम् । तस्येति महा-
शालेः । ततः परे इति शकुनाहृतादयः, उत्तरोत्तरमल्पगुणा
इत्यर्थः । गुणगुणैरिति शालीनां रक्तशाल्यादीनां ये गुणास्तृष्णा-
न्त्रयत्रिमलापहत्वादयः, तेषामगुणैस्तद्गुणविपरीतैर्दोषैर्वकादयो-
ऽनुकारं कुर्वन्ति, ततश्च यवकास्तृष्णात्रिमलादिकरा इति ।
गुणशब्दश्चेह प्रशंसायाम् ॥ ८-१२ ॥

शीतः स्निग्धोऽगुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरात्मकः ।
पथिकः प्रवरो गौरः कृष्णगौरस्ततोऽनु च ॥ १३ ॥
वरकोद्दालकौ चीनशारदोज्ज्वलदुर्दुराः ।

गन्धनाः कुश्विन्दाश्च पथिकालपान्तरा गुणैः ॥ १४ ॥
मधुरश्चाग्लपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
बहुभृशपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ १५ ॥

पथिकगुणैः शकारप्रश्लेषादगुररिति बोद्धव्यं, मात्राश्रित्यैव (सु.
अ. ५) पथिको लघुः पठितः । ततोऽनु चेति गौरपथिकादल्पा-
न्तरगुणः । वरकोद्दालकादयः पथिकविशेषाः; केचित् कुधान्यानि
वरकादीनि वदन्ति । व्रीहिरिति शारदाशुधान्यस्य संज्ञा । पाटलो
व्रीहिविशेषः । तन्त्रान्तरेऽपि पठ्यते — “त्रिदोषस्त्वेव पाटलः”
इति, सुश्रुते पाटलशब्देनैतद्यतिरिक्तो धान्यविशेषो ज्ञेयः, तेन
तद्गुणकथनेन नेह विरोधः ॥ १३-१५ ॥

सकोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः ।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतः संग्राहिशोषणः ॥ १६ ॥
हस्तिश्यामाकनीवारतोयपर्णीगवेनुकाः ।
प्रशान्तिकास्मः श्यामाकलीहिल्याणुमिषङ्गवः ॥ १७ ॥

१ ‘ननु, शास्त्रादीनामुपयोगस्तण्डुलभक्तपेयादिप्रकारेण परं भ-
वति, ते च प्रकाराः पृथगेव गुणतो निर्देष्टव्याः, प्रकृतिगुणसहिता एव
विकृतिगुणाः कार्यकाराः, यतस्तण्डुलभक्तपेयादयो रक्तशाल्यादिप्रकृ-
तिगुणानुगता एव, नहि रक्तशालिभक्तपेयालाजादयो यथा लब्धादि-
गुणास्ता मीढिकृतभक्तपेयादयः, किंतु प्रकृतिगुणानुगतरक्तशालिकृ-
तभक्तपेयादयश्च एव; तेन यत्र प्रकृतिमानो विकृतिगुणस्तत्र
गुणोत्कर्षः, यत्र प्रकृतिगुणविपरीतो विकृतिगुणस्तत्र गुणापकर्षः;
यथा व्रीह्युरोलेख्यो लाजाः, अत्र लाजकणेनात्मपेयं लघुत्वं क्रियते ।
यत्र तु प्रकृतिगुणैर्न समानो नापि विपरीतो विकृतेर्गुणः, यथा
द्रोणोऽम्लत्वं मण्डस्य वा दीपनत्वं, तत्र द्वयोरपि प्रकृतिविकृतिगुणयोः
पृथगेव कार्यकारित्वमसंगतः । क्वचित् यद्विकृतेर्बैलीयस्त्वेन प्रकृतिगु-
णाभिमतकर्म, यथा शुकाक्षुताद्रैकरीरादिषु, तत्र “तद्वत्तदाहृतं” इति
विशेषागमादेव प्रतीयते; तेन तत्र प्रकृतिगुणानां दुर्बलत्वम् । यदपि
प्रकृतिगुणोपमर्देन तद्विरुद्धकार्यकर्तृत्वं विकृतेः, यथा कांस्यभाजने
दुश्चोद्यस्त्वित्यस्य सपिणो मारकावमिल्यादि, तदपवादरूपागमवैयर्थ्येव;
तेन यत्रोत्पन्नभूतशाखाधार्पापवादस्तदोपदेशं करोत्येव शास्त्रकार इति
प्रकृतिविकृतिधृगभिधानं युक्तमेव, अयं च न्याय एवजातीयेषु सर्वत्र
मासादियु ज्ञेयः इति शिवदाससेनः । २ ‘गन्धलाः इति पा० । ३ ‘अ-
णुधीनः, ‘विना’ इति लोके; ‘लील्यास्मः’ मिषङ्गवः इति पा० ।

मुकुन्दो शिष्टिगर्भदी वरुका वरकास्तथा ।

शिविरोक्तदूर्णोद्भाः श्यामाकसदृशा गुणैः ॥ १८ ॥

कोरदूषादयः कुधान्यविशेषाः । कोरदूषः कोद्रवः, कोरदूषस्य
केवलस्य श्लेष्मपित्तघ्नत्वं, तेन यदुक्तं रक्तपित्तनिदाहे- “यदा
जन्तुर्यवकोद्दालककोरदूषत्रयाणाप्यनिति भुङ्क्ते” (नि. अ. २)
इत्यादिना पित्तकर्तृत्वं कोरदूषस्य, ततमेवोक्तनिष्पावकाजिका-
दियुक्तस्य संयोगमहिम्ना बोद्धव्यम् । श्यामाकादयोऽपि तृणधा-
न्यविशेषाः । हस्तिश्यामाकः श्यामाकभेद एव; नीवार उडिका;
गवेनुको बुद्धचः, स ग्राम्यारण्यभेदेन द्विविधः । प्रशान्तिका
उडिकैव स्थलजा रक्तशक्का; अम्भःश्यामाका जलजा ओडिका
लोके ‘डे’ इत्युच्यते; प्रियङ्गुः ‘काञ्चनी’ इति प्रसिद्धा । मुकुन्दो
‘वाकस्तृण’ इति; वरुकाः श्यामीजः, वरकः श्यामीजः; शिविर-
स्तारमुक्तौ ‘सिद्ध(का)क’ इत्युच्यते; दूर्णोद्भा ‘जोनार’ इति
ख्यातः ॥ १६-१८ ॥

रूक्षः शीतोऽगुरुः स्वादुर्बहुवातशक्यवः ।

स्थैर्यकृतः स्रक्कषायश्च वल्यः श्लेष्मपिकारानुत् ॥ १९ ॥

रूक्षः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।

मेदः किमिविषघ्नश्च वल्यो वेणुयवो मतः ॥ २० ॥

यवस्य गुरोरपि बहुवातत्वं रूक्षत्वात्; किंवा सुश्रुते यवो
लघुः पठितः, तेनात्राप्यगुररिति मन्तव्यं; वल्यश्च क्षोत-
शुद्धिकरत्वात् प्रभावाद्वा । अथ च शीतमधुरकषायत्वेनानुक्त-
मपि पित्तहन्तृत्वं लभ्यत एव, तेन सुश्रुते “कफपित्तहन्ता”
(सु. सू. अ. ४६) इत्युक्तोपपन्नम् ॥ १९ ॥ २० ॥

सन्धानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः ।

जीवतो बृंहणो वृष्यः स्निग्धः स्थैर्यकरो गुरुः ॥ २१ ॥

नान्दीमुखी मधूली च मधुरस्निग्धशीतले ।

इत्ययं शूकधान्यानां पूर्वा वर्गः समाप्यते ॥ २२ ॥

गोधूमस्य स्वादुशीतस्निग्धादिगुणोपयोगाच्छ्लेष्मकर्तृत्वं भव-
त्येव, अत एव सुश्रुते “श्लेष्मकम्” (सु. सू. अ. ४६) इत्यु-
क्तम् । यत्तु वसन्ते कफप्रधाने “यवगोधूमसंयोजनः” (सु. अ. ६)
इत्युक्तं तत् पुराणगोधूमाभिप्रायेण; पुराणश्च गोधूमः कफं न
करोतीत्युक्तमेव ‘प्रायः श्लेष्मलं मधुरम्’ इत्यादिना ग्रन्थेनात्रै-
वाध्याये । नन्दीमुखी यविका, मधूली गोधूमभेदः । इत्ययमत्र

१ ‘शिष्टिरिमुखः’ इति पा० । २ वीरमुक्तौ विदेहदेशे ‘तिरुद्ध’
इति प्रसिद्धे मण्डले । ३ ‘सकषायश्चेति कषायस्य स्वादुत्वोपेक्षया हीन-
ताऽवबोधार्थमुपसर्जनार्थं सहशब्दः प्रयुक्त इति ज्ञेयम्’ इति शिवदास-
सेनः । ४ ‘किंवा, सुश्रुते यवो लघुः पठितः; तेन, अत्राप्यकारप्रश्लेषेण
‘अगुरुः’ इति पाठो मन्तव्यः; गुरुत्वप्रतिज्ञानार्थमीषदर्थं नञ् प्रश्लेष-
यन्ति, अत एव लघुरित्यसन्दिग्धमपि न पठितम् । अन्ये तु गुरुगु-
णासापि यवस्य कटुविपाकित्वं द्रव्यप्रभावादेव समर्थनीयमित्याहुः ।
सकषाय ईषलकायः । वल्यत्वं च क्षोतोविशुद्धिकरत्वेन सत्यग्रसर्त-
चारेणैष्टं, न तु देहस्योपचयकारकत्वेन रौक्ष्यादिभेदवोगावयवस्य’ इति
शिवदाससेनः ।

‘इति’ प्रकारार्थः । समाप्त इति वक्तव्ये समाप्यत इति यत् करोति, तेन ज्ञापयति—यत्-बहुद्रव्यत्वाच्चायं समाप्तो गणः, किंतु यथाकथंचित् प्रसिद्धगुणकथनेन समाप्यते । एवमन्यत्रापि षष्ठो वर्गः समाप्यत इत्यादौ व्याख्येयम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति शुकधान्यवर्गः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ शमीधान्यवर्गः—

कषायमधुरो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ।
विशदः श्लेष्मपित्तघ्नो मुदः सूप्योत्तमो मतः ॥ २३ ॥
वृष्यः परं वातहरः स्निग्धोष्णो मधुरो गुरुः ।
बल्यो बहुमलः पुंस्त्वं माषः शीघ्रं ददाति च ॥ २४ ॥
राजमाषैः सरो रुच्यः कफशुकाम्लपित्तनुत् ।
तत्स्वादुर्वातलो रूक्षः कषायो विशदो गुदः ॥ २५ ॥
उष्णाः कषायाः पाकेऽम्लाः कफशुकानिलापहाः ।
कुलत्था ग्राहिणः कासहिक्काश्वासार्शसां हिताः २६
मधुरा मधुराः पाके ग्राहिणो रूक्षशीतलाः ।
मकुष्टकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ॥ २७ ॥
चणकाश्च मसूराश्च खण्डिकाः सहरेणवः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः ॥ २८ ॥
पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूपेष्वालेपनेषु च ।
तेषां मसूरः संग्राही कलायो वातलः परम् ॥ २९ ॥
स्निग्धोष्णो मधुरस्तित्तः कषायः कटुकस्तिलः ।
त्वच्यः केश्यश्च बल्यश्च वातघ्नः कफपित्तकृत् ॥ ३० ॥
मधुराः शीतला गुर्व्यौ बलघ्नौ रूक्षणात्मिकाः ।
सन्नेहा बलिभोर्गज्या विविधाः शिम्बितातयः ॥ ३१ ॥
शिम्बी रूक्षा कषाया च कोष्ठे वातप्रकोपिनी ।
न च वृष्या न चक्षुष्या विष्टभ्य च विपच्यते ॥ ३२ ॥
आढकी कफपित्तघ्नी वातला, कफवातनुत् ।
अवसृजुजः सैडगजो, निष्पावा वातपित्तलाः ॥
काकाण्डोमा(ला)त्मगुस्तानां माषवत् फलमदिशेत् ।
द्वितीयोऽयं शमीधान्यवर्गः प्रोक्तो महर्षिणा ॥ ३३ ॥

१ ‘श्लेष्मपित्तप्रशमनो’ इति पा० । २ ‘रूक्षश्चैव कषायश्च वातलः श्लेष्मपित्तहा । विष्टम्भी नायवृष्यश्च राजमाषः प्रकीर्तितः’ इति पाठा-
न्तरम् । ‘राजमाषगुणमाह—राजमाष इत्यादि । सरति जलक्षितलेख-
दाशयं व्यामोतीति सरः, सरत्वं हि स्मिरविपरीतगुणः, अयं च गुणो
जलबहुलस्यैव द्रव्यस्य भवति; तदुक्तं—“शीतस्निग्धमृदुस्तिमितसरपि-
च्छिलमाप्यम्” इति । तत्स्वादुरिति तयो रसाकयोः स्वादुः उक्तं हि
सुश्रुते—“कषायभावाच्च पुरीषभेदी न सूत्रो नैव कफस्य कर्ता ।
स्वादुर्विपाके मधुरोऽम्लस्तान्द्रः संपतंगः सान्यरुचिप्रदश्च” (सु. सू. अ. ४६) । अलसान्द्रो राजमाष इति चक्रादयः । अस्य च विपाके
मधुरस्यापि प्रभावादेव बद्धविष्णुमन्त्रं कफहारित्वमवृष्यत्वं चेति
गद्यदातः । अन्ये तु तत्स्वादुरिति माषवत्स्वादुरित्याहुः । ये तु सर
इत्यस्य वचनभेदाधीनं वर्णयन्ति, तन्मते सुश्रुतविरोधोऽपरिहार्यः इति
शिवदाससेनः ।

धान्यत्वेन शमीधान्यवर्गेऽभिधातव्ये प्रधानत्वानुसारे निर-
च्यते । सूप्यं सूपयोग्यं शमीधान्यं, ततोत्तमः सूप्योत्तमः ।
वृष्य इत्यादिमाषगुणे स्निग्धोष्णमधुरादिगुणयोगादेव वात-
हरत्वे लब्धे पुनस्तदभिधानं विशेषवातहरत्वं प्रतिपादनार्थम् ।
एवमन्यत्राप्येवजातीयैः व्याख्येयम् । पुंस्त्वं शुक्रम । शीघ्रमिति-
वचनेन शुक्रसुतिकरत्वलक्षणमपि वृष्यत्वं माषस्य दर्शयति,
शुक्रसुतिकरं च वृष्यशब्देनोच्यत एव, वचनं हि—“शुक्रसुति-
करं किञ्चित् किञ्चित् शुक्रविवर्धनम् । सुतिद्विकरं किञ्चि-
विधं वृष्यमुच्यते” इति; तदेवं संपूर्णवृष्यत्वं माषे बोद्धव्यम् ।
राजमाषगुणकथने तत्स्वादुरिति माषवत्स्वादुः; किंवा रूक्षत्वादौ
पाठान्तरम् । उष्ण इत्यादिना कुलत्थगुणः, कुलत्थश्च-शुक्र-
णवित्रलोहितभेदेन चतुर्विधो भवति, तथा ग्राम्यवन्मभेदेन च
द्विविधोऽपि; अत एव तन्नात्रेन “वन्मः कुलत्थस्तद्वच विशेषाच्चे-
त्रागनुत्” इत्युक्तम् । मकुष्टको ‘मोठ’ इति ख्यातः । चणकः
प्रसिद्धः । खण्डिका त्रिपुटकलायः, हरेणुः वर्तुलकलायः । कलायो
वातल इति त्रिपुटकलायः । तिलगुणो यद्यपि विशेषेण नेोकः,
तथाऽपि प्रधाने कृष्णतिले हेयः; उक्तं हि सुश्रुते—“तिलेषु
सर्वेष्वसितः प्रधानो, मध्यः सितो, हीनतरास्ततोऽन्ये” (सु.
अ. अ. ४६) इति । विविधाः शिम्बीजातय इति कृष्णपीत-
रक्तश्चेतकुशिमन्मोमेदा इत्यर्थः । ‘शिम्बी रूक्षा’ इत्यादि केचित्
पठन्ति । आढकी तुवरी वातलेति च्छेदः । कफवातज्वलित-
ल्युजैडगजयोर्बीजस्य गुणः । निष्पावो बल्लः । काकाण्डः शूकर-
शिम्बी, उमा अतसी, ऊर्णापाठपक्षे तस्यैवोर्णा । शमीधान्यवर्ग
इत्यत्र शमी शिम्बिः, तदन्तर्गतं धान्यम् ॥ २३-३४ ॥

इति शमीधान्यवर्गो द्वितीयः ॥ २ ॥

१ ‘अस्य च कषायरूक्षत्वादिना किञ्चिद्वातप्रकोपकत्वं हेयम्; अत
एव वामभेदेऽपि “मुद्रोऽल्पचलः” (वा. सू. अ. ६) इत्युक्तम्,
अल्पचलोऽल्पवात इत्यर्थः, सुश्रुतेऽपि “नाल्यर्थं वातलः” (सु. सू.
अ. ४६) इत्युक्तम्’ इति शिवदाससेनः । २ ‘स्निग्ध
इत्यादिना तिलगुणाः । मधुर इति रसेन पाकेन च हेयः; उक्तं
हि—“ईषकषायो मधुरः सतिक्तः संग्राहकः पित्तकरस्तथोष्णः ।
तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठः स्निग्धो जगालेपन एव पथ्यः”
(सु. सू. अ. ४६) इति । यद्यपि तन्नात्रे “स माधुर्यात्तथैव-
ण्यात् सैहाह्वानिलाशनः । कषायभावांमाधुर्यात्तित्त्वात्पि मि-
सनुत् ॥ औषध्यात् कषायभावाच्च तित्त्वात्पि कफे हितः” (सु. वि.
अ. १) इत्यनेन तिलस्य त्रिदोषहरत्वमेवोक्तं, तथाऽपि जगविषय-
प्रेषाभिप्रायेण तद्वचनं व्याख्येयम्; अत एव सुश्रुते “जगालेपन
एव पथ्यः” इत्यत्र एवकारेण जगो तिलानामालेपन एव पथ्यत्वम्,
अभ्यवहारे पुनः कफपित्तकरत्वेनापथ्यत्वमेवेति नोचयति । अत एव
तत्र जगविषयत्वं नवधान्यादौ तिलः पठितः । सेयं स्वभावोपजनि-
तैवाधारश्चातिरसः । यदुक्तं सुश्रुते—“यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणम्”
(सु. सू. ४१) इति, धान्यान्त्यस्य बहिरन्तःप्रयोगे दाहहरणकर-
णत्ववत् इति शिवदाससेनः । ३ ‘शूकरशिम्बीसदृशशिम्बिः का-
काण्डः शूकरशिम्बीति लोके, उमा अतसी, आत्मगुप्ता शूकरशिम्बी,
अन्ये तु “फलानि माषवद्विद्यात् काकाडोलालगुप्तायः” (वा. सू.
अ. ६) इति वामभेदे द्विवचनं दृष्ट्वा काकाण्डोलो कटुमीति व्याचक्षते’
इति शिवदाससेनः ।

अथ मांसवर्गः—

गोखराश्वतरोद्ग्राश्वद्वीपिसिंहक्षेवानराः ।
वृको व्याघ्रस्तस्मिन् बभ्रुमाजोरमृषिकाः ॥ ३५ ॥
लोपाको जम्बुकः श्येनो वान्तादश्चापवायसौ ।
शशानी मधुहा भासो गृध्रोऽलूककुलिङ्गाः ॥ ३६ ॥
धूमिका कुररश्चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ।

स्यानन्तरं मांसस्य व्यञ्जनत्वेन प्राधान्यान्मांसवर्गमिधानम् । खरः गर्दभः, अश्वतरः वेगसरः, त चाश्वार्यो खरा-
जातः, द्वीपिः चित्रव्याघ्रः, ऋक्षः भल्लूकः । वृकः कुङ्कुरातुकारी
पशुशत्रुः, तरुः व्याघ्रमेव 'तरच्छ' इति ख्यातः, बभ्रुः अति-
लोमशः कुङ्कुरः पर्वतोपकण्ठे भवति, केचिद्बृहत्कुलमाहुः ।
लोपाकः खल्पशृङ्गालो महालाभुलः । श्येनः पक्षी प्रसिद्धः ।
वान्तादः कुङ्कुरः । चासः (घ) 'कनकवायस' इति ख्यातः ।
शशानी 'पाक्षिः' इति ख्याता । भासः भस्मवर्णः पक्षी शिलावान्
प्रसहवर्णः । कुलिङ्गः कालचटकः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥—

श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः काकुलीमृगः ॥ ३७ ॥
कूर्चिका चिल्लो मेको गोघा शल्लुकगण्डकौ ।
कदली नकुलः श्वाविदिति भूमिशयाः स्मृताः ३८

काकुलीमृगः 'माध्यातर्प' इति ख्यातः, तस्य श्वेत इत्यादय-
श्चत्वारो भेदाः । कूर्चिका सङ्कुचः । चिल्लः चियारः । शल्लुकः
महाशकली, 'शल्लुक' इति ख्यातः, गण्डकः गोधामेदः ।
कदली 'कदलीहट्ट' इति ख्यातः । श्वावित् 'सेजक' इति
ख्यातः । भूमिशया विलेशयाः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सुमरश्चमरः खड्गो महिषो गवयो गजः ।
न्यङ्कुर्वराहश्चानूपा मृगाः सर्वे सहस्तथा ॥ ३९ ॥

सुमरः महाशकरः । चमरः केशचतुः । खड्गः गण्डकः ।
गवयः गवाकारः । न्यङ्कुः न्यङ्कुशो हरिणः । रुहः बहुश्रुतो
हरिणः ॥ ३९ ॥

कूर्मः कर्कटको मत्स्यः शिशुमारस्तिमङ्गिलः ।
शुक्तिशङ्खोद्रकुम्भीरचुलकीमकरादयः ॥ ४० ॥
इति वारिशयाः प्रोक्ता

शिशुमारः गोतुण्डनकः । तिमङ्गिलः सामुद्रो महामत्स्यः ।
शुक्तिः मुक्ताप्रभवो जन्तुः, ऊदः जलविडालः, कुम्भीरः घटि-
कावान्, चुलकी 'शुशु' इति ख्यातः । शिशुमारीनां मत्स्य-
प्रहणेन प्रहणे प्राप्ते विशेषव्यवहारार्थं पुनरभिधानम् ॥ ४० ॥

वक्ष्यन्ते वारिचारिणः ।

हंसः क्रौञ्चो बलाका च वकः कारण्डवः प्लवः ॥ ४१ ॥
शरारिः पुष्कराद्भ्यः केशरी मणितुण्डकः ।
मृणालकण्ठो महुश्च कादम्बः काकतुण्डकः ॥ ४२ ॥

उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुङ्कुदी ।
आरा नन्दीमुखी वादी सुसुखाः सहचारिणः ॥ ४३ ॥
रोहिणी कामकाली च सारसो रक्षशीर्षकः ।
चक्रवाकस्तथाऽन्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः ४४

हंसश्चतुर्विधोऽपि राजहंससिद्धिर्वाहः । क्रौञ्चः 'क्रौञ्च' इति ख्यातः ।
वकः पाण्डुरपक्षः । बलाका शुक्रा । कारण्डवः काकवक्त्रः । प्लवः
खनामप्रसिद्धः प्रसेवगलः । शरारिः 'शराली' इति लोके । महुः
पानीयकाकः । कादम्बः कलहंसः । काकतुण्डकः श्वेतकारण्डवः ।
उत्क्रोशः 'कुल' इति ख्यातः । पुण्डरीकाक्षः पुण्डरः । मेघरावः
मेघनादः, मेघरावश्चातक इत्यनेन, तत्र तस्य वारिचरत्वाभा-
वात् । अम्बुकुङ्कुदी जलकुङ्कुदी । आरा खनामख्याता । नन्दी-
मुखी पत्रादी । सारसः प्रसिद्धः । रक्षशीर्षकः सारसभेदो लोहित-
शिराः । अम्बुचारिण इति जले गृह्यन्ते इत्यर्थः ॥ ४१-४४ ॥

पृषतः शरभो रामः श्वदंष्ट्रो मृगमातृका ।
शशोरणी कुरङ्गश्च गोकर्णः कोट्टकारकः ॥ ४५ ॥
चारुष्को हरिणैषौ च शम्बरः कालपुच्छकः ।
ऋष्यश्च वरपोतश्च विशेषेया जाङ्गला मृगाः ॥ ४६ ॥

पृषतः चित्रहरिणः । शरभः अष्टपद उष्ट्रप्रमाणो महाशृङ्गः
पृष्ठगतचतुष्पादः काश्मीरे प्रसिद्धः । रामः हिमालये महामृगः ।
श्वदंष्ट्रः चतुर्दंष्ट्रः कालिकपुरे प्रसिद्धः । मृगमातृका खल्पा पृथ-
्वरा हरिणजातिः । कुरङ्गः हरिणभेदः । गोकर्णः गोमुखहरिणवि-
शेषः । हरिणः ताम्रवर्णः, एणः कृष्णसारः । ऋष्यः नीलाण्डो
हरिणः । चारुष्कादयोऽपि हरिणभेदा एव । शशस्तु स्मृते
विलेशयेषु पठितः, तद्व्याख्यानार्थम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

लावो वर्तीरकश्चैव वार्तिकाः सकपिञ्जलः ।
चकोरश्चोपचक्रश्च कुकुभो रक्तवर्मकः ॥ ४७ ॥

लावाद्या विष्किरास्त्वेते वक्ष्यन्ते वर्तकादयः ।
वर्तको वर्तिका चैव बर्ही तिचिरिकुङ्कुदौ ॥ ४८ ॥
कङ्कशारपदेन्द्रभगोर्नर्दगिरिवर्तकाः ।
क्रकरोऽवचक्रश्चैव वारिडश्चेति विष्किराः ॥ ४९ ॥

लावः प्रसिद्धः । वर्तीरः कपिञ्जलभेदः । कपिञ्जलः गौरति-
चिरिः । वार्तिकाः चटकभेदः सङ्घातचारी । उपचक्रः चकोरभेदः ।
कुकुभः प्रसिद्धः । रक्तवर्मक इति कुकुभविशेषणं, तेन स्थूलकुकुभो
गृह्यते । वर्तकः 'वट्टी' इति ख्यातः । वार्तिका खल्पप्रमाणा
जात्यन्तरमेव, केचित्तु वर्तकस्थं वर्तिकां वदन्ति; अस्याश्च
प्रहणं क्षीलिभेदेऽपि विशेषलाघवप्रतिषेधार्थम्, अन्यथा क्षी-
त्वेन वर्तिकाद्रतिताया लाघवं सात् । बर्ही मयूरः । शारपदे-
न्द्राभः मल्लकः । गोनर्दो 'गोडाकङ्क' इति ख्यातः । क्रकरोः
प्रसिद्धः । लावादिवर्तिकादिविष्किराद्वयकरणं गुणभेदकथ-
नार्थम् ॥ ४७-४९ ॥

शतपत्रो भृङ्गराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ।

कैरातः कोफिलोऽत्यूहो गोपापुत्रः प्रियात्मजः ॥५०॥

लट्टा लट्ट(ट्ट)पको बभ्रुवट्टहा डिण्डिमानकः ।

जटी दुन्दुभिपाक्कारलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥ ५१ ॥

कपोतशुकशारङ्गाश्चिरीकङ्कुयष्टिकाः ।

सारिका कलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारचूडकः ॥ ५२ ॥

पारावतः पाण्ड(न)विक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ।

शतपत्रः काष्ठकुकुटकः । भृङ्गराजः प्रसिद्धो अमरवर्णः । कोयष्टिः 'कोडा' इति ख्यातः । जीवजीवकः विषदर्शनयुक्त्युः । अत्यूहः डाहुकः, 'दात्यूह' इति वा पाठः, स च प्रसिद्धः । लट्टा फेडाको रक्तपुच्छाधोभागः, लट्टपकोऽपि तद्वेदः । डिण्डिमानकः डिण्डिमवदुत्कटध्वनिः । कुलिङ्ग इति वनचटककारः पीतमस्तकः 'वापे' इति लोके । कलविङ्कः ग्राम्यचटकः । चटकस्तु देवकुलचटकः स्वल्पप्रमाणः । ग्राम्यत्रानुक्तान्यप्रसिद्धानि तानि तद्विद्वां देशान्तरभ्यश्च ज्ञेयानि ॥ ५०-५२ ॥—

प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहास्तेन संशिताः ॥ ५३ ॥

भृशया बिलवासित्वादानूपानूपैसंश्रयात् ।

जले निवासाजलजा जलेचर्याजलेचराः ॥ ५४ ॥

स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जाङ्गलचारिणः ।

विकीर्य विष्किराश्चेति प्रतुद्य प्रतुदाः स्मृताः ॥ ५५ ॥

योनिरष्टविधा त्वेषा मांसानां परिकीर्तिता ।

प्रसहादिसंज्ञानिरुक्त्या लक्षणमाह । प्रसहेति हठात् । आनूपानूपसंश्रयादिति पूर्वत्रासिद्धविधेरनित्यत्वेनानूपा इत्यत्र यलोपस्य सिद्धत्वेनैव संहिता ज्ञेया । जलेचर्यादिति जलवासिनामेव हंसादीनां जले चरणमात्रत्वं बोद्धव्यम् । 'स्थलजा' इत्युक्ते गजादिष्वपि स्थलजातेषु प्रसक्तिः स्यादित्याह-जाङ्गलचारिण इति । विकीर्यैत्यत्र 'भक्षयन्ति' इति शेषः; एवं प्रतुद्येत्यत्रापि, प्रतुयेति बहुधाऽभिहृत्य ॥ ५३-५५ ॥—

प्रसहा भृशयानूपवारिजा वारिचारिणः ॥ ५६ ॥

गुरूष्णस्निग्धमधुरा बलोपचयवर्धनाः ।

वृथ्याः परं वातहराः कफपित्तविवर्धनाः ॥ ५७ ॥

हिता व्यायामनित्येभ्यो नरा दीप्ताग्नयश्च ये ।

प्रसहानां विशेषेण मांसं मांसाशिनानां भिषक् ॥ ५८ ॥

जीर्णांशोऽग्रहणीदोषशोषार्तानां प्रयोजयेत् ।

लावाद्यो वैष्किरो वर्णः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ॥ ५९ ॥

लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता नृणाम् ।

पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ६० ॥

विष्किरा वर्तकाद्यास्तु प्रसहाह्वान्तरा गुणैः ।

प्रसहा द्विविधा मांसादा व्याप्रशयेनादयः, तथा अमांसादाश्च गवादयः; तेन मांसादानां विशेषमाह-प्रसहानामित्यादि । जीर्णत्वेनाऽऽश्रयतीनां चिरानुबन्धं दर्शयति । प्रतुदा इत्यत्र तथा जाङ्गला इत्यत्र चकारो छसनिर्दिष्टः । कफानुगे इति च्छेदः ॥ ५६-६० ॥—

नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ॥ ६१ ॥

शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणम् ।

मांसं मधुरशीतत्वाद्गुरु बृंहणमाविकम् ॥ ६२ ॥

योनावजाविके मिश्रगोचरत्वादनिश्चिते ।

शरीरधातुसामान्यादिति मनुष्यमांससमागतत्वात् । एतेन शीतगुरुस्निग्धत्वेन युक्तमप्याजमांसं शरीरधातुसाम्यात् कफं न करोतीत्युक्तं भवति । आविकं मांसं मधुरशीतत्वेन पित्तहरमपि बोद्धव्यम्, अत एव शरदिधावप्युक्तम्—'उरश्चरभान्' (सू. अ. ६) इति । रक्तपित्तनिदाने (नि. अ. २) तु वराहमहिषेयादिना द्रव्यान्तरसंयुक्तसैवाविकमांसस्य रक्तपित्तकर्तृत्वं ज्ञेयम् । योनाविति प्रसहाद्यष्टविधाजातौ । मिश्रगोचरत्वादिति कदाचिदनूपसेवनात्, कदाचिद्वनसेवनात्, कदाचिदुभयसेवनाद्वाज्योरनिश्चितयोनिवमित्यर्थः । अत्र, 'अनिश्चिते' इति योनिविशेषणं, किंवा अजा च अवी च एते अनिश्रिते । ननु यथेवं तथा तित्तिरिरपि धनवानूपसेवनाद्य विष्किरगणे पठनीयः । नैवं, तित्तिरिजातिविशेषस्य धनवानूपयोर्नियमेन निषेधणादुपनियमः पार्यते कर्तुम्; अव्यजयोस्तु नियमोऽयं नास्ति, यतः केचिदजावी धन्यमात्रचरे, केचिन्ना-

१ 'नातिशीतेत्यादि । अदोषलमिति यद्यपि सुष्ठुते "अतिशीतगुरुस्निग्धो मन्दपित्तकः स्मृतः । छागलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः" (सु. अ. ४६) इति कथितः, तथाऽप्यव्यपदेश्यपित्तकफजनकत्वाददोषलमित्युक्तम् । यत्तु हारीते "त्रिदोषनुद्दिहाद्युसामान्याच्छागलं लघु" इत्युक्ते, तदपि ग्राम्यत्वेन कफजननयोग्यस्यापि छागलस्य तदजनकत्वात् समाधेयं, यथा मधुरस्य दाडिमस्य मधुरद्रव्यान्तरवत्कफजनकत्वेन त्रिदोषहरत्वं, यथा वा सहकारतैलस्य रूक्षत्वं सजातीयापेक्षया तथाविधस्नेहनाकर्तृत्वात्, यथा वा "चतुर्भागावशिष्टं तु तोयं कफहरं स्मृतम्" इत्यत्र कफं प्रतीतरत्वादीपवदजनकत्वेन कफहरत्वमुच्यते । अन्यत्राप्येवंजातीये प्रतुदविष्किरवसामञ्जादौ हेमहरत्वादि व्याख्येयम् । शरीरसामान्यादिति मनुष्यमांसस्यापि नातिशीतगुरुस्निग्धत्वादित्यर्थः । अयं च बृंहणत्वे हेतुः । एतेन, यद्यपि मांसान्तरमपि मांसत्वेन शरीरमांसतुल्यं, तथाऽपि तत्र गुणसामान्याभावादजमांसवन्न सर्वरूपेण बृंहणमित्यर्थः । एतेन, भक्ष्या युग्मांसास्यपि गुणा आचार्येणोक्ता ह्यवधेयम् । अन्ये तु, शरीरधातुसामान्यादित्यनभिष्यन्तत्वे हेतुमाहुः; तत्र, अप्रयोजनकत्वात्; स्वमते तु ग्राम्यस्य बृंहणस्याप्यजमांसस्यनभिष्यन्दिर्ब्रह्मप्रभावादेव वक्तव्यम् । यदेव हि द्रव्यगुणद्वारा नोपपद्यते, तेनैव प्रभावकत्वेनस्योमितत्वात् इति शिवदाससेनः । २ 'योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वादनिश्चिते' इति पाठः ।

१ 'वाङ्मोह' इति पा० । २ 'ग्राम्यत्रोक्तान्यप्रसिद्धानि' इति पा० ।

३ 'विलशामिषादानुपोऽनूपसंश्रयात्' इति पा० ।

नूपमात्रचरे, केचिच्चोभयमात्रचरे; तेन तयोर्मियमचरकृतौ
योनिभेदः कर्तुं न पार्यते ॥ ६१ ॥ ६२ ॥—

सामान्येनोपदिष्टानां मांसानां खगुणैः पृथक् ॥ ६३ ॥
केषांचिद्गुणवैशेष्याद्विशेष उपदेक्ष्यते ।
दर्शनश्रोत्रमेधाग्निविषयोवर्णस्वरायुषाम् ॥ ६४ ॥
वर्णं हिततमो बल्यो वातघ्नो मांसशुक्लः ।
गुरुष्णस्निग्धमधुराः स्वरवर्णबलप्रदाः ॥ ६५ ॥
बृंहणाः शुक्लाश्चोक्ता हंसा मारुतनाशनाः ।
स्निग्धाश्चोष्णाश्च वृष्याश्च बृंहणाः स्वरबोधनाः ॥ ६६ ॥
बल्याः परं वातहाराः स्वेदानाश्चरणायुधाः ।
गुरुष्णो मधुरो नातिधन्वानूपनिषेवणात् ॥ ६७ ॥
तित्तिरिः संजयेच्छीर्षं जीन् दोषाननिलोत्पणान् ।
पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिज्जलाः ॥ ६८ ॥
मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यलाघवात् ।
लावाः कषायमधुरा लघवोऽग्निविषयनाः ॥ ६९ ॥
सन्निपातप्रशमनाः कटुकाश्च विपाकतः ।
गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे ॥ ७० ॥
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्धनी ।
शङ्को मधुराम्लश्च विपाके कटुकः स्मृतः ॥ ७१ ॥
वातपित्तकफघ्नश्च कासश्वासहरस्तथा ।
कषायविशदाः शीता रक्तपित्तनिवर्हणाः ॥ ७२ ॥
विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः ।
तेभ्यो लघुतराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः ॥ ७३ ॥
शीताः संग्राहिणश्चैव स्वल्पमूत्रकराश्च ते ।
शुक्रमांसं कषायाम्लं विपाके रूक्षशीतलम् ॥ ७४ ॥
शोषकासक्षयहितं संग्राहि लघु दीपनम् ।
चटका मधुराः स्निग्धा बलशुक्रविषयनाः ॥ ७५ ॥
सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतस्य च ।
कषायो विशदो रूक्षः शीतः पाके कडुलघुः ॥ ७६ ॥
शशः स्वादुः प्रशस्तश्च सन्निपातेऽनिलावरे ।
मधुरा मधुराः पाके त्रिदोषशमनाः शिवाः ॥ ७७ ॥
लघवो बलविष्मूत्राः शीताश्चैनाः प्रकीर्तिताः ।
स्नेहनं बृंहणं वृष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ॥ ७८ ॥
वराहपिशितं बल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु ।
गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ॥ ७९ ॥
शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितं च तत् ।
स्निग्धोष्णं मधुरं वृष्यं माहिषं गुरु तर्पणम् ॥ ८० ॥

१ 'कषायमधुराः' इति पा० । 'कपोता वनवासिन इति वन-
वासिनो घारावता इत्यर्थः; न तु वनवासिपाण्डुकपोताः, तेषां काण-
कपोतत्वेनाप्यवत्वात्' इति शिवदाससेनः ।

दाढ्यं बृहत्त्वमुत्साहं स्वप्नं च जनयत्यपि ।
गुरुष्णा मधुरा बल्या बृंहणाः पवनापहाः ॥ ८१ ॥
मत्स्याः स्निग्धाश्च वृष्याश्च बहुदोषाः प्रकीर्तिताः ।
शैवालशष्पभोजित्वात्मप्रस्य च विवर्जनात् ॥ ८२ ॥
रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः ।
वर्ण्यो वातहरो वृष्यश्चक्षुष्यो बलवर्धनः ॥ ८३ ॥
मेधास्मृतिकरः पथ्यः शोषघ्नः कूर्म उच्यते ।
खड्गमांसमभिष्यन्दि बलघ्नमधुरं स्मृतम् ॥ ८४ ॥
स्नेहनं बृंहणं वर्ण्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ।
धार्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ॥ ८५ ॥
चटकानां च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ।
क्षीणरेतःसु कासेषु हृद्दोगेषु क्षतेषु च ॥ ८६ ॥
मधुराण्यविदाहीनि सद्योबलकराणि च ।
शरीरबृंहणे नान्यत् खाद्यं मांसाद्विशिष्यते ॥ ८७ ॥
इति वर्गस्तृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्तितः ।

केषांचिदिति वक्ष्यमाणमयूरादीनाम् । गुणवैशेष्यादिति
विशिष्टगुणशालित्वात् । मयूरस्य गुरुवस्निग्धत्वं वर्तकादिगणप-
ठित्वेनैव लब्धं सत् पुनरुच्यते विशेषार्थम् । एवमन्यत्रापि
गणोक्तगुणकथनेन लब्धस्य पुनः कथने व्याख्येयम् । चरणा-
युधः कुङ्कुटः । धन्वानूपनिषेवणादिति हेतुकथनेन य एव धन्वा-
नूपनिषेवी तित्तिरिः स एव यशोक्तगुण इति ज्ञेयम् । एवमन्ये-
ऽपि ये गवाद्यो धन्वानूपनिषेविणस्तेऽपि तित्तिरिसमानगुणा
भवन्ति, तित्तिरिस्तु विशेषेणेति तित्तिरिः साक्षादुक्तः । किंवा,
तित्तिरेव एवंगुणत्वे धन्वानूपनिषेवणं हेतुः, नान्यत्र गवादेर-
नूपदेशादेरिति ज्ञेयम् । कपोता गृहवासिन इति पारावताः ।
चटका मधुरा इत्यादि केचित् पठन्त्येव, ये तु न पठन्ति तेषां
मते चटकस्य प्रतुदसामान्यगुणलब्धं वृष्यत्वं "तुमिं चटकर्मा-
सानां गत्वा योऽनुपिब्रूय पयः" (वि. अ. २) इत्यादिदृष्ट्य-
प्रयोगादेव लभ्यते । मयूरादीनां तु बहवो गुणा गणोक्तगुणा-
धिका इति पृथक् पाठः कृतः । "मांसं बृंहणानाम्" (सू. अ. २५)
इत्यनेनैवाध्यापिकावचनेन मांसस्य बृंहणत्वे लब्धं
'शरीरबृंहणे नान्यत्' इत्यादिवचनं प्रकरणप्राप्तत्वेन तथा तस्यै-
वार्थस्य दाढ्यार्थं च ज्ञेयम् ॥ ६३-८७ ॥—

इति मांसवर्गस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ शाकवर्गः—

पाठाशुषाशदीशकं वास्तुकं सुनिषण्णकम् ॥ ८८ ॥
विद्याद्वाहि त्रिदोषघ्नं मित्रवर्चस्तु वास्तुकम् ॥
त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ॥ ८९ ॥
नात्युष्णशीतवीर्या च मेदिनी कुष्ठनाशिनी ।
राजश्वकशकं तु त्रिदोषशमनं लघु ॥ ९० ॥

ग्राहि शस्तं विशेषेण ग्रहण्यशौविकारिणाम् ।
 कालशाकं तु कटुकं दीपनं गरशोफजित् ॥ ९१ ॥
 लघूष्णं वातलं रुक्षं कालायं शाकमुच्यते ।
 दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहिणी कफमारुते ॥ ९२ ॥
 प्रशस्यतेऽम्लचाङ्गेरी ग्रहण्यशौहिता च सा ।
 मधुरा मधुरा पाके भेदिनी श्लेष्मवर्धनी ॥ ९३ ॥
 वृष्या स्निग्धा च शीता च मद्ग्री चाप्युपोदिका ।
 रुक्षो मदविषघ्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ॥ ९४ ॥
 मधुरो मधुरः पाके शीतलस्तण्डुलीयकः ।
 मण्डूकपर्णी वेत्राग्रं कुचेलो वनतित्तकम् ॥ ९५ ॥
 कर्कोटकावल्युजकौ पटोलं शकुलादनी ।
 वृषपुष्पाणि शाङ्गेष्टा केम्बुकं सकटिलकम् ॥ ९६ ॥
 नाडी कलायं गोजिह्वा वार्ताकं तिलपर्णिका ।
 कौलकं कार्कशं नैम्बं शाकं पार्यटकं च यत् ॥ ९७ ॥
 कफपित्तहरं तित्तं शीतं कटु विपच्यते ।

शाकानामपि व्यञ्जनत्वेनानन्तरमुपदेशः । शुषा कासमर्दः ।
 शरी स्नानमप्रसिद्धा । वास्तुकं टङ्कवास्तुकम् । नात्युष्णशीतवी-
 र्येति नोष्णत्वं प्रकर्षप्राप्तमस्या नापि शीतत्वमित्यर्थः । यत्तु
 सुश्रुते “तिक्ता काकमाची वातं शमयति, उष्णवीर्यत्वात्” (सु.
 सू. अ. ४०) इत्युक्तं तद्वीर्यादिमतेन, अत एव द्रव्यगुणे सुश्रु-
 तेऽपि “नात्युष्णशीता” (सु. सू. अ. ४६) इत्येवमेव पठितम् ।
 राजश्वकः दुग्धिका । कालशाकं ‘कालिया’ इति ख्यातं, काला-
 ख्यमिति कालशाकमेवोच्यते पुनः; अन्ये तु ‘कालायं’ इति
 पठन्ति । मण्डूकपर्णी मैथुनीति ख्याता । कुचेलो अकर्णविदि-
 काभेदः । वनतित्तकं पथ्यसुन्दरम् । अवल्युजो वाल्युजी । शकु-
 लादनी कटुरोहिणी । शाङ्गेष्टा काकतिक्ता । कटिलकः पुनर्नवा ।
 नाडी नाडीचः । कलायो वर्तुलकलायः । तिलपर्णिका हुलहुलिका ।
 गोजिह्वा शार्ङ्गपत्रिका । कुलकः कारवेष्टकः, केचित्तु कुलकं
 पटोलभेदमाहुः । कर्कोटः खलपकर्कोटकः ॥ ८८-९७ ॥—

सर्वाणि सृष्यशाकानि फज्जी चिह्नी कुतुम्बकः ॥ ९८ ॥
 आलुकानि च सर्वाणि सपत्राणि कुटिज्वरम् ।
 शणशास्त्रमलिपुष्पाणि कर्बुदारः सुवर्चला ॥ ९९ ॥
 निष्पावः कोविदारश्च पत्तुरश्वुचुपर्णिका ।
 कुमारजीवो लोद्वाकः पालङ्का मारिपस्तथा ॥ १०० ॥
 कलम्बनालिकासूर्यः कुसुमम्बुकधूमकौ ।
 लक्ष्मणा च प्रपुत्राडो नलिनीका कुठेरकः ॥ १०१ ॥
 लोणिका यवशाकं च कुष्माण्डकमवल्युजम् ।
 यातुकः शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ॥ १०२ ॥

१ ‘कालाख्यं’ इति पा० । २ ‘मानवती’ इति ‘थानकुनी’ इति च
 पा० । ३ ‘कुटिज्वरं ताम्रमूलकम्’ इति अरुणदत्तः; ‘कटिज्वरं’
 इति पा० ।

शाकं गुरु च रुक्षं च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।
 मधुरं शीतवीर्यं च पुरीषस्य च भेदनम् ॥ १०३ ॥
 स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाद्यं तत् प्रशस्यते ।
 शणस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शालमलेः ॥ १०४ ॥
 पुष्पं ग्राहि प्रशस्तं च रक्तपित्ते विशेषतः ।
 न्यग्रोधोदुम्बराभ्यथप्लक्षपश्चादिपल्लवाः ॥ १०५ ॥
 कषायाः सत्सम्भवाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ।
 वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचित्रकौ ॥ १०६ ॥
 श्रेयसी बिल्वपर्णी च बिल्वपत्रं तु वातनुत् ।
 भण्डी शतावरीशाकं बला जीवन्तिकं च यत् ॥ १०७ ॥
 पर्वण्याः पर्वपुष्प्याश्च वातपित्तहरं स्मृतम् ।
 लघु भिन्नशक्तित्तं लाङ्गलक्युखकयोः ॥ १०८ ॥
 तिलवेतसशाकं च शाकं पञ्चाङ्गुलस्य च ।
 वातलं कटुतिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्तनम् ॥ १०९ ॥
 रुक्षाम्लमुष्णं कौसुम्भं कफघ्नं पित्तवर्धनम् ।
 त्रपुसैवार्कं स्वादु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥ ११० ॥
 मुखप्रियं च रुक्षं च मूत्रलं त्रपुसं त्वति ।
 एर्वारकं च संपकं दाहहृत्पान्नाहमार्तिनुत् ॥ १११ ॥
 वर्चोभेदिन्यर्लाबूनि रुक्षशीतगुरुणि च ।
 चिर्मटैर्वारके तद्वद्वर्चोभेदहिते तु ते ॥ ११२ ॥
 सक्षौरं पक्कूष्माण्डं मधुराम्लं तथा लघु ।
 सृष्टमृत्रपुरीयं च सर्वदोषनिवर्हणम् ॥ ११३ ॥

सृष्यशाकानि माषपर्ण्यादीनि । फज्जी ब्राह्मणयष्टिका । चिह्नी
 गौडवास्तुकः । कुतुम्बकः श्रेणपुष्पिका । आलुकानि पिण्डालुका-
 दीनि । कर्बुदारः काश्चनः । सुवर्चला सूर्यभक्तिका, केचित्तु फल्गु-
 कमाहुः । पत्तुरः शालिष्ठः । चुडुपर्णिका नाडीचभेदः ।
 कुमारजीवः जीवशाकम् । लोद्वाकः लोद्दामारिषः । नालिका गोना-
 डीचः । आलुरी राजिका मण्डको वा । वृकधूमकः भूमिशिरीषः ।
 लक्ष्मणा स्नानमख्याता । नलिनी पद्मसृणालं, नीलिनीतिपाठपक्षे
 बुद्धा । यवशाकं क्षेत्रवास्तुकम् । कुष्माण्डः सर्पच्छत्रम् । अवल्यु-
 जमिति अवल्युजभेदः । यातुकः शुद्धा शालपर्णी । शालकल्याणी
 शालिष्ठभेदः । त्रिपर्णी हंसपादिका । पीलुपर्णी मोरटकः । गण्डीरः
 शमठः । बिल्वपर्णी बिल्वार्जकम् । भण्डी स्नानमख्याता । पर्वणी
 पर्वशाकम् । पर्वपुष्पी कुकुटी । पञ्चाङ्गुलः चित्रेरण्डः । एर्वारकं
 राजकर्कटी । कुष्माण्डकं सुश्रुते बाल्याद्यवस्थाभेदेन पठितं तदप्य-

१ ‘भिन्नवर्चसालाबूनि’ इति पा० । २ ‘सक्षारमिलादि पक्कूष्मा-
 ण्डगुणः, बालमध्ययोः क्षारत्वाभावात्; अत एव तन्नान्तरे ‘पित्तघ्नं
 तेषु कुष्माण्डं बालं मध्यं कषावहम् । पक्कं लघूष्णं सक्षारं दीपनं
 वसिशोथनम् ॥ सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतोविकारिणाम्’ (सु.
 सू. अ. ४६) इति शिवदाससैनः ।

विरुद्धमेव, यतो बालमध्योत्तरं पित्तहरत्वं कफकरत्वं चोक्तं, तदपीह पित्तोत्तरे कफोत्तरे सजिपाते बोद्धव्यम् ॥ १८-११३ ॥

केलूटं च कदम्बं च नदीमाषकमैन्दुकम् ।
विशदं गुरु शीतं च समभिष्यन्दि चोच्यते ॥११४॥
उत्पलानि कषायानि रक्तपित्तहराणि च ।
तथा तालप्रलम्बं स्वादुराक्षतरुजापहम् ॥ ११५ ॥
खजूरं तालशस्यं च रक्तपित्तक्षयापहम् ।
तरुटविसर्गालूककौञ्चादनकशेरुकम् ॥ ११६ ॥
शृङ्गाटकाङ्गुलीञ्चं च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
कुमुदोत्पलनालास्तु सपुष्पाः सफलाः स्मृताः ॥११७॥
शीताः स्वादुकषायान्स्तु कफमारुतकोपनाः ।
कषायमीषद्विष्टम्भि रक्तपित्तहरं स्मृतम् ॥ ११८ ॥
पौष्करं तु भवेद्बीजं मधुरं रसपाकयोः ।
बल्यः शीतो गुरुः क्षिण्गस्तर्पणो बृंहणात्मकः ॥११९॥
वातपित्तहरः स्वादुर्वृष्यो मुञ्जातकः परम् ।
जीवनो बृंहणो वृष्यः कण्ठ्यः शस्तो रसायने ॥१२०॥
विदारिकन्दो बल्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः ।
अम्लिकायाः स्मृतः कन्दो ग्रहण्यशीहितो लघुः ॥१२१॥
नात्युष्णः कफवातघ्नो ग्राही शस्तो मदायकः ।
त्रिदोषं बद्धविष्मूत्रं सार्षपं शाकमुच्यते ॥ १२२ ॥
(तद्वत् स्याद्रक्तनालस्य रुक्ममलं विशेषतः ।)
तद्वत् पिण्डालुकं विद्यात् कन्दत्वाच्च मुखप्रियम् ।
सर्पच्छत्रकवर्ज्यस्तु बह्व्योऽन्याश्छत्रजातयः ॥१२३॥
शीताः पीनसकर्व्यश्च मधुरा गुर्य एव च ।
चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पत्रकन्दफलाश्रयः ॥ १२४ ॥

केलुटे हारीतवचनं—“केलुटं स्वादु विटपं तत्कन्दः स्वादु-
शीतलः” इति । कदम्बं कदम्बिकां वदन्ति, केचित्तु खलप-
कदम्बकमाहुः । नदीमाषकः “उदीमानक” इति ख्यातः । ऐन्दुकं
निसारः । तालप्रलम्बः तालाङ्कुरः । शस्यशब्देनेह मस्तकमजा
गृह्यते । तरुटः कटारकन्दः । कौञ्चादनं पिबुलिका । कशेरुक-
शब्देन चिचोडका राजकशेरुकं गृह्यते । अङ्गुलीञ्चं हस्तो-
त्पलकन्दः । मुञ्जातक औत्तरापथिककन्दः । अम्लिका खलप-
विटया प्रायः कामरूपादौ भवति । सर्पच्छत्रं सर्पफणाकारं
छत्रकम् । अन्यादछत्रजातयः करीषपलालादिजा बह्वेला ज्ञेयाः ।
पत्रकन्दफलाश्रय इति आधान्येन, तेन पुष्पाद्याश्रयत्वमपि
शाकवर्गस्य ज्ञेयम् ॥ ११४-१२४ ॥

इति शाकवर्गश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ फलवर्गः—

तृष्णादाहज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
वातपित्तमुदावर्तं स्वरमेदं मदायकम् ॥ १२५ ॥

१ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । २ ‘वर्तुला’
इति पाठः ।

तिकास्यतामास्यदोषं कासं चाशु व्यपोहति ।
मृद्वीका बृंहणी वृष्या मधुरा क्षिण्गशीतला ॥१२६॥
मधुरं बृंहणं वृष्यं खजूरं गुरु शीतलम् ।
क्षयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्विदितम् ॥१२७॥
तर्पणं बृंहणं फल्यु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
परुषकं मधूकं च वातपित्ते च शस्यते ॥ १२८ ॥
मधुरं बृंहणं बल्यमाप्रातं तर्पणं गुरु ।
सखेहं श्लेष्मलं शीतं वृष्यं विष्टभ्य जीर्यति ॥१२९॥
तालशस्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च ।
बृंहणक्षिण्गशीतानि बल्यानि मधुराणि च ॥ १३० ॥
मधुराम्लकषायं च विष्टम्भि गुरु शीतलम् ।
पित्तश्लेष्मकरं भयं ग्राहि वक्रविशोधनम् ॥ १३१ ॥
अमलं परुषकं द्राक्षा बदराण्यारुकाणि च ।
पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धुनिकुचान्यपि ॥ १३२ ॥
नात्युष्णं गुरु संपकं स्वादुप्रायं मुखप्रियम् ।
बृंहणं जीर्यति क्षिप्रं नातिदोषलमारुकम् ॥ १३३ ॥
द्विविधं शीतमुष्णं च मधुरं चाम्लमेव च ।
गुरु पारावतं ज्ञेयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥ १३४ ॥
भय्यादस्फान्तरगुणं काश्मर्यफलमुच्यते ।
तथैवास्फान्तरगुणं तूदमलं परुषकात् ॥ १३५ ॥
कषायमधुरं टङ्कं वातलं गुरु शीतलम् ।
कपित्थमासं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि वातलम् ॥१३६॥
मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
पेरिपकं च दोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि ॥ १३७ ॥
विल्वं तु दुर्जरं पकं दोषलं पूतिमारुतम् ।
क्षिण्गोष्णतीक्ष्णं तद्दालं दीपनं कफवातजित् ॥१३८॥
रक्तपित्तकरं बालमापूर्णं पित्तवर्धनम् ।
पक्वमाघ्नं जयेद्वायुं मांसशुकबलप्रदम् ॥ १३९ ॥
कषायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राहि वातकरं परम् ॥ १४० ॥
बदरं मधुरं क्षिण्गं मेदनं वातपित्तजित् ।
तच्छुष्कं कफवातघ्नं पित्ते न च विरुध्यते ॥ १४१ ॥
कषायमधुरं शीतं ग्राहि सिम्बि(ञ्चि)तिकाफलम् ।
गाङ्गेरुकी करीरं च बिम्बी तोदनधन्वनम् ॥ १४२ ॥
मधुरं सकषायं च शीतं पित्तकफापहम् ।
संपकं पनसं मोचं राजादनफलानि च ॥ १४३ ॥
स्वादूनि सकषायानि क्षिण्गशीतगुरुणि च ।
कषायविशदत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ॥ १४४ ॥

१ ‘शीतलम्’ इति पाठः । २ ‘तदेव सिद्धं’ इति पाठः ।

अवदंशक्षमं हृद्यं वातलं लवलीफलम् ।
 नीपं शीताह्वकं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् ॥ १४५ ॥
 प्राचीनामलकं चैव दोषघ्नं गरहरि च ।
 ऐङ्कुदं तित्कमधुरं क्षिगधोष्णं कफवातजित् ॥ १४६ ॥
 तिन्दुकं कफपित्तघ्नं कषायं मधुरं लघु ।
 विद्यादामलकं सर्वान् रसाल्लवणवर्जितान् ॥ १४७ ॥
 रसं स्वादु कषायामलं कफपित्तहरं परम् ।
 रसास्त्रुद्धासमेदोजान्दोषान् हन्ति विभीतकम् ॥ १४८ ॥
 खरभेदकफोत्क्लेदपित्तरोगविनाशनम् ।
 अम्लं कषायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ॥ १४९ ॥
 क्षिगधोष्णं दाडिमं हृद्यं कफपित्ताविरोधि च ।
 रुक्षामलं दाडिमं यत्तु तत् पित्तानिलकोपनम् ॥ १५० ॥
 मधुरं पित्तनुत्तेषां पूर्वं दाडिममुत्तमम् ।
 वृक्षामलं ग्राहि रुक्षोष्णं वातश्लेष्मणि शस्यते ॥ १५१ ॥
 अम्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः ।
 गुणैस्तैरेव संयुक्तं भेदनं त्वम्लवेतसम् ॥ १५२ ॥
 श्लेष्मलं विवन्धे च मन्देऽग्नौ मद्यं विप्रुधे ।
 हिक्काश्वसे च कासे च वम्यां वर्चान्गदेधु च ॥ १५३ ॥
 वातश्लेष्मसमुत्थेषु सर्वेष्वेवोपदिश्यते ।
 केसरं मातुलुङ्गस्य लघु शेषमतोऽन्यथा ॥ १५४ ॥
 रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धिस्त्वग्निवर्जितः ।
 कर्चूरः कफवातघ्नः श्वासहिक्काश्यां हितः ॥ १५५ ॥
 मधुरं किञ्चिदम्लं च हृद्यं भक्तप्ररोचनम् ।
 दुर्जरं वातशमनं नागरङ्गफलं गुह्यं ॥ १५६ ॥
 वातामामिषुकाक्षोदमुकूलकनिकोचकाः ।
 गुरुष्णक्षिगधमधुराः सोऽहमाणा बलप्रदाः ॥ १५७ ॥
 वातघ्ना वृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्धनाः ।
 त्रियालमेघां सहशं विद्यादौर्ण्यं विना गुणैः ॥ १५८ ॥
 श्लेष्मलं मधुरं शीतं श्लेष्मातकफलं गुरु ।
 श्लेष्मलं गुरु विष्टम्भि चाङ्कोदफलमग्निजित् ॥ १५९ ॥
 गुरुष्णं मधुरं रुक्षं केशघ्नं च शमीफलम् ।
 विष्टम्भयति कार्ज्वं वातश्लेष्माविरोधि च ॥ १६० ॥
 आम्रातकं दन्तशटममलं सकरमर्दकम् ।
 रक्तपित्तकरं विद्यादैरावतकमेव च ॥ १६१ ॥
 वातघ्नं दीपनं चैव वार्तकं कटु तित्कम् ।
 वातलं कफपित्तघ्नं विद्यात् पप्टकीफलम् ॥ १६२ ॥
 पित्तश्लेष्मघ्नममलं च वातलं चाक्षिकीफलम् ।
 मधुराण्यम्लपाकीनि पित्तश्लेष्महराणि च ॥ १६३ ॥
 अभ्वत्थोदुम्बरप्लक्ष्यग्रोधानां फलानि च ।
 कषायमधुराम्लानि वातलानि गुरुणि च ॥ १६४ ॥

१ 'सामागिकं' इति पा० । २ 'मद्यविषो मदालयः' इति शिव-
 दाससेनः । ३ 'सुगन्धि मधुरं सान्द्रं विशदं भक्तोचनम् । गुरु
 वातप्रशमनं विद्यादौर्ण्यं फलम्' इति पा० ।

च. सं. २१

भल्लातकस्थम्भिसमं तन्मांसं स्वादु शीतलम् ।
 पञ्चमः फलवर्गोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ॥ १६५ ॥
 फलानामपि केषांश्चिच्छाकवदुपयोगात् फलवर्गमाह । शूरी-
 काऽप्रेऽभिधीयते श्रेष्ठगुणत्वात् । फल्गु औदुम्बरम् । मधुक-
 शब्देन समानगुणत्वात् फलं कुसुमं च हैयम् । पल्लवः चेह
 मधुरपरुषः हैयम् । आम्रातकम् 'आम्रवा' इति ख्यातमात्रफ-
 लदृशमिति चान्द्रिकाः, एतच्च द्विविधं मधुरममलं च; अत्र
 मधुरस्यैव गुणः, अम्लस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तालशस्यानीति
 तालफलानि, यथा "हरितकीनां शस्यानि" (चि. अ. १)
 इत्यत्र फलमेव शस्यमुच्यते । सिद्धानि पक्वानि; तेन पक्वतास्य
 ग्रहणम् । भयं कर्मरक्षणफलं; केचित्स्वकृषंहतिमात्रफलं वदन्ति ।
 आरक्तं कार्तिकेयपुरे प्रसिद्धम् । कर्कन्धूः शृगालबदरी, कर्कन्धू-
 निकुचयोर्विच्छिद्य पाठेन नित्यं पित्तश्लेष्मकर्तृत्वं तयोर्दर्शयति ।
 परुषकादीनां तु मधुराम्लभेदेन द्विरूपाणां य एव परुषकाद-
 योऽम्लास्त एव पित्तश्लेष्मकरा इति । पारावतः कामरूपप्रसिद्धः ।
 अत्र यो मधुरः स शीतः, यश्चाम्लः स लघु इति हैयम् ।
 एवं रसनिर्देशेनैव वीर्यं लब्धेऽपि पुनर्वीर्याख्यानामम्लस्या-
 मलकस्य शीतादादर्शनाद्बोद्धव्यम् । टङ्कं काश्मीरप्रसिद्धम् ।
 सिद्धमिति कालवशात् पक्वम् । कपित्थविल्वाम्राणामवस्था-
 भेदेन गुणकथनं सर्वोपस्थाद्यु तेषामुपयोग्यत्वात् । बदरं
 मध्यप्रमाणं; तद्धि मधुरमेव भवति । गाङ्गेरुः नागबला-
 फलम् । करीरो मरुजो द्रुमः । तोदनं धन्वनभेदः । राजादनं
 क्षीरी । अवदंशक्षममिति लवलीफलं प्राश्य द्रव्यान्तरे रुचि-
 र्भवति । नीपं कटुम्वकम् । शताह्वकफलं 'सिंह' इति ख्यातम् ।
 पीलु औत्तरापथिकम् । तृणशून्यं केतकीफलम् । प्राचीनामलकं
 पानीयमलकम् । तिन्दुकं केन्दुः । दाडिमगुणे कफपित्ताविरो-
 धीति अम्लदाडिमं पित्ताविरोधि, मधुरं तु कफाविरोधि, एवं च
 त्रिदोषहरत्वमस्योपपन्नं; यदुक्तं सुश्रुते—“द्विविधं तत्तु विज्ञेयं
 मधुरं चाम्लमेव च । त्रिदोषघ्नं तु मधुरममलं वातकफापहम्”
 (सु. सू. अ. ४६) इति । वृक्षामलं महार्द्रकम् । अम्लिका
 तित्तिडी । शेषमिति त्वङ्मांसम्, अतोऽन्यथेति गुरुः; किंवा,
 श्लेष्मलं विद्यादौर्ण्यमुक्तकेशरगुणविपरीतम् । वातामादय औत्तरा-
 पथिकाः । त्रियालोऽयं मगधप्रसिद्धः । दन्तशटः जम्बीरः; केचि-
 द्मल्लोदं वदन्ति । इहाम्रातकममलं आर्द्रं, पूर्वं तु मधुराम्रात-
 कमुक्तम् । करमर्दं द्विविधं ग्रामर्जं वनर्जं च । ऐरावतम् अम्ल-
 तर्कः; किंवा नागरङ्गम् । वार्तकं दक्षिणपथे फलवत् खाद्यते
 यद्गोष्ठवार्तकसंज्ञकं, तस्यैह गुणः; किंवा फलवदसिद्धस्यैव वार्ता-
 कस्योपयोग्यत्वायं गुणः । आक्षिकी लता तस्याः फलमाक्षिकम् ।
 अनुपाकि 'अनुया' इति ख्याता । अभिसममिति स्फोटादिजन-
 कत्वात् ॥ ११५-१६५ ॥

इति फलवर्गः ॥ ५ ॥

१ 'परुषकमिह पक्वम्, आमस्य पित्तजनकत्वात्, उक्तं च वाग्भ-
 टे—“वातघ्नं पित्तजननमांसं विद्यात् परुषकम् । तदेव पक्वं मधुरं
 वातपित्तनिवर्हणम्” इति शिवदाससेनः ।

अथ हरितवर्गः—

रोचनं दीपनं वृष्यमाद्रकं विश्वमेघजम् ।
वातश्लेष्मविबन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते ॥ १६६ ॥
रोचनो दीपनस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्मुखशोधनः ।
जम्बीरः कफवातघ्नः किमिन्द्रो भक्तपाचनः ॥ १६७ ॥
बालं दोषहरं, वृद्धं विदोषः, मास्तपाहम् ।
स्निग्धसिद्धं, विशुष्कं तु मूलकं कफवातजित् ॥ १६८ ॥
हिक्काकासविषश्वासपार्श्वशूलविनाशनः ।
पित्तकृत् कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धहा ॥ १६९ ॥
यवानी चार्जकश्चैव शिशुशालेयमुष्टकम् ।
हृद्यान्यास्वादनीयानि पित्तमुत्क्षेपयन्ति च ॥ १७० ॥
गण्डीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बुरः शृङ्गवेरिका ।
तीक्ष्णोष्णकटुरुक्षानि कफवातहराणि च ॥ १७१ ॥
पुंस्तघ्नः कटुरुक्षोष्णो भूस्तृणो वक्रशोधनः ।
खराह्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ॥ १७२ ॥
धान्यकं चाजगन्धा च सुमुखश्चेति रोचनाः ।
सुगन्धा नातिकटुका दोषानुत्क्षेपयन्ति च ॥ १७३ ॥
ग्राही शुञ्जनकस्तीक्ष्णो वातश्लेष्मार्शसां हितः ।
खेदनेऽभ्यवहारे च योजयेत्तमपित्तनाम् ॥ १७४ ॥
श्लेष्मलो मास्तघ्नश्च पलाण्डुर्न च पित्तनुंत् ।
आहारयोगी बल्यश्च गुरुवृष्योऽथ रोचनः ॥ १७५ ॥
किमिन्द्रकिंलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।
स्निग्धश्चोष्णश्च वृष्यश्च लघुनः कटुको गुरुः ॥ १७६ ॥
शुष्काणि कफवातघ्नान्येतान्येषां फलानि च ।
हरितानामयं चैव षष्ठो वर्गः समाप्यते ॥ १७७ ॥

हरितानामप्यार्द्रकादीनां फलवदग्निपाकमन्तरेण भोजनस्य प्राक् पश्चाच्चोपयोगात् फलमनु हरितकथनं, फलेभ्यस्तु पश्चादभिधानं हरितस्य तृप्त्यानायासकत्वात् । आर्द्रकमिति विशेषणं शुष्मीत्याहुत्यर्थं, शुष्मीगुणश्चाहारसंयोगिवर्गे भविष्यति । जम्बीरः पर्णासिद्धः, जम्बीरफलं सुगन्धिः । बालं दोषहरमिति तरुणावस्थायामव्यकरसार्थां त्रिदोषहरम् । तन्त्रान्तरवचनं हि—“थावद्धि चाव्यकरसान्वितानि नवरप्रह्लादिनि च मूलकानि । भवन्ति तावद्गुह्यदीपनानि पित्तानिलश्लेष्महराणि चैव” । वृद्धं त्रिदोषमिति तदेव प्रष्टव्यम्, एनामेव मूलकावस्थामभिप्रेत्य चोक्तं—“मूलकं कन्दानामपथ्यत्वे प्रकृष्टतमम्” (सू. अ. २५) इति । मास्तपाहं स्निग्धसिद्धमिति सामान्येन बालं वृद्धं च । “शुष्काणि कफवातघ्नान्येतानि” इति वक्ष्यमाणग्रन्थेनैव शुष्कमूलकस्य कफवातहन्तृत्वे लब्धे पुनर्वचनं प्रकर्षप्राप्त्यर्थम् । पूतिगन्धहेति शरीरस्य तथा व्यञ्जनार्थं मांसस्य च पूतिगन्धतां हन्ति । अजैकः श्वेतपर्णासः । शिशुः विटपशोभाजनः; शालेयश्चाणक्यमूलं मरौ प्रसिद्धं, किंवा शालेयमिति मिलेयं पाटकप्रसिद्धं, वचनं हि—“चाणक्यमूलमिलेयो शालेयमिष्यया जगुः” इति; सृष्टकं

१ ‘नच पित्तनुदिति नातिपिच्छः’, किंचित्पिच्छं करोलेव, इति शिवदाससेनः ।

राजिका । गण्डीरो द्विविधो रक्तः शुक्रश्च; तत्र यो रक्तः स हि कटुत्वेन हरितवर्गे पठ्यते, यस्तु शुक्रो जलजः स शाकवर्गे पठित इति नैकस्य वर्गद्वये पाठः । जलपिप्पली जले पिप्पल्याकारा भवति । शृङ्गवेरी गोत्रिहिका, किंवा आर्द्रकाकृतिः शृङ्गवेरी; यदुक्तं—“शृङ्गवेरीवदाकृत्या शृङ्गवेरीति भाषिता । कस्तूरं म्बुसमानाकृत्या तुम्बुरुणि वदन्ति च” इति । भूस्तृणो गन्धतृणः । खराह्वा कृष्णजीरकम् । अजगन्धा वनयवानी । सुमुखः पर्णासिद्धः । अयं च धान्यकादीनामाद्राणां गुणः, शुष्काणां त्वाहारयोगिगणे “कारवी कुञ्जिका” इत्यादिना गुणं निर्देष्टव्यम् । शुञ्जनकः खलपनालपत्रः पलाण्डुरेव । एतानीति हरितवर्गाक्तानि । शुष्काणीत्यादिना यद्यपि शुष्काणामपि शुष्मीप्रभृतीनां गुण उक्तो भवति, तथाऽपि विशेषगुणान्तरकथनार्थं पुनस्तदभिधानमाहारसंयोगिवर्गे भविष्यतीति न पौनरुक्त्यम् ॥ १६६-१७७ ॥

इति हरितवर्गः ॥ ६ ॥

अथ मध्यवर्गः—

प्रकृत्या मध्यमश्लेष्मामलं चोक्तं विपाकतः ।
सर्वं सामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥ १७८ ॥

अन्नमभिधाय पानं वक्तव्यं, तत्रापि पानप्रधानमपि पानीय-सुखद्वयं हर्षादिकर्तृत्वान्नानां मुख्यपेयत्वाच्च मध्यमाह । प्रकृत्येति स्वभावात् । यद्यपि च मये पीयमाने नाम्मरसता प्रतीयते व्यक्ता, तथाऽपि दन्तहर्षमुखस्त्रावायम्लकार्यकर्तृत्वदमलमेव । वचनं हि—“मधुराणि मधुरप्रभावाणि मधुराप्येव कृत्वोपदेक्ष्यामः, तथेतराप्यपि” (वि. अ. ८) इति । तेन, अम्लप्रभावस्य मयस्याम्लरसत्वमेव; अत एवोक्तं—“सर्वेषां मध्यमम्लानामुपपुंरि वतैते” (वि. अ. २४) इति । विपाकत इति तृतीयायां तसिः ॥ १७८ ॥

कृशानां सक्तमूर्धानां ग्रहण्यशौविकारिणाम् ।
सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥ १७९ ॥
हिक्काश्वासप्रतिश्यायकासवर्चोप्राहारचौ ।
वम्याताहविबन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥ १८० ॥
शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः ।
जगलो ग्राहिरुक्षोष्णः शोफघ्नो भक्तपाचनः ॥ १८१ ॥
शोषाशौग्रहणीदोषपाण्डुरोगारुचिज्वरान् ।
हन्त्यरिष्टः कफकृतान् रोगाग्नौचनदीपनः ॥ १८२ ॥
मुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वैस्तिरोगनुद् ।
जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्ण्यश्च शार्करः ॥ १८३ ॥
रोचनो दीपनो हृद्यः शोषघ्नोपार्शसां हितः ।
श्लेहश्लेष्मविकारघ्नो वर्ण्यः पक्षरसो मतः ॥ १८४ ॥
जरणीयो विबन्धघ्नः स्ववर्णविशोधनः ।
लेखनः शीतरसिको हितः शोफोदार्शसाम् ॥ १८५ ॥

१ ‘जलादल्यर्थं प्रियत्वाच्च मध्यमाह—’ इति पा० । २ ‘पाचनः’ इति पा० । ३ ‘वैस्तिरोगनुद्’ इति पा० ।

सृष्टमिन्नशरुद्रातो गौडस्तपनदीपनः ।
पाण्डुरोगव्रणहिता दीपनी चाक्षिकी मता ॥ १८६ ॥
सुरासवस्तीव्रमदो वातघ्नो वदनप्रियः ।
छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥ १८७ ॥
धातक्याऽभिभुतो हृद्यो रूक्षो रोचनदीपनः ।
मौष्ठीकवन्न चात्युष्णो मृद्वीकभूरसासवः ॥ १८८ ॥
रोचनं दीपनं हृद्यं बल्यं पित्ताविरोधं च ।
विवन्धघ्नं कफघ्नं च मधु लघ्वल्पमारुतम् ॥ १८९ ॥
सुरा समण्डा रूक्षोष्णा यवानां वातपित्तला ।
गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य श्लेष्मला तु मधूलिका ॥ १९० ॥
दीपनं जरणीयं च हृत्पाण्डुकिमिरोगनुत् ।
ग्रहण्यशोहितं मेदि सौवीरकृतपोदकम् ॥ १९१ ॥
दाहज्वरापहं स्पर्शात् पानाद्वातकफापहम् ।
विवन्धघ्नमवलंसि दीपनं चाम्लकाजिकम् ॥ १९२ ॥
प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरुदोषसमीरणम् ।
स्रोतसां शोधनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ॥ १९३ ॥
हर्षणं प्रीणनं मद्यं भयशोकश्रमापहम् ।
प्रागल्भ्यवीर्यप्रतिभातुष्टिपृष्टिवलप्रदम् ॥ १९४ ॥
सात्त्विकैर्वैधिवद्युक्त्या पीतं स्यादमृतं यथा ।
वर्गोऽयं सप्तमो मद्यमधिकृत्य प्रकीर्तितः ॥ १९५ ॥

सुरा अनुद्धुतमण्डा । मन्दिरा तु सुरामण्डः । जगलः भक्ताकि-
ण्वकृतम् । अरिष्ट औषधकामध्यादिसंपादितो वक्ष्यमाणो
दन्त्यभयारिष्टादिः । शार्करः शर्कराप्रकृतिक आसवः । पकरसः यः
क्षयितेनक्षुरसेन कियते । शीतरसिकस्तु शीतेक्षुरसकृतः । गौडः
गुडप्रकृतिकः । सुरासवः यत्र सुरयैव तोयकार्यं कियते । मधू-
कपुष्पकृतो मध्वासवः । मैरेयलक्षणं यथा—“आसवस्य सुरा-
याश्च द्वयोरेकत्र भाजने । सन्धानं तद्विज्ञानीयान्मैरेयसुभया-
श्रयम्” इति । धातक्याऽभिभुतो धातकीकलासवः । माष्ठीकं
मधुप्रधानं ‘रोचनं दीपनं’ इत्यादिना वक्ष्यमाणं; तद्वन्मृद्वीकभू-
रसाभ्यां मिलिताभ्यां कृत आसवो ज्ञेयः । मध्विति मधुप्रधान
आसवः । सुरा समण्डेति यवतण्डुलकृता बोद्धव्या । विष्टभ्येति
विच्छेदः । मधूलकः गोधूममेदः, तत्कृतं मद्यं मधूलकम्;
अन्ये तु मेदकमाहुः । दीपनमिषादि सौवीरगुणोदकगुणः ।
अम्लकाजिकमिति काजिकमेवांम्लगुणम् ॥ १७९-१९५ ॥

इति मद्यवर्गः सप्तमः ॥ ७ ॥

अथ जलवर्गः—

जलमेकविधं सर्वं पतत्यैन्द्रं नभस्तलात् ।

संप्रति पानप्रधानस्य जलस्य गुणमाह—जलमिषादि । सर्वमिति
सुश्रुतप्रतिपादितारकारहेमतोषारमपि । एकविधमिति “शिवाः
खत्वापः” (सू. अ. २६) इत्यादिनोक्तगुणं, तथा ‘शीतं शुचि’
इत्यादिवक्ष्यमाणगुणम् । ऐन्द्रमिति प्राण्यदृष्टवशेनेन्द्रप्रेतम् ॥—

१ ‘आक्षिकी विमीतककृता सुरा’ इति शिवदाससेनः ।
२ ‘जीर्णः’ इति पा० । ३ ‘माद्रीकवत्’ इति पा० ।

तत् पतत् पतितं चैव देशकालावपेक्षते ॥ १९६ ॥

एकविधत्वेऽपि तस्य मेदहेतुमाह—तत् पतदित्यादि ।
पतद् देशमाकाशगतभूतरूपं, कालं च शीतोष्णादिरूपं; तथ-
पतितं च भूमिविशेषरूपं देशं, कालं च तथैवापेक्षते; ‘गुणैर्दोषा
संबन्धे’ इति शेषः ॥ १९६ ॥

खातं पतत् सोमवाय्वर्कैः सृष्टं कालानुवर्तिभिः ।
शीतोष्णसिन्ध्वरूक्षाद्यैर्यथासन्नं महीगुणैः ॥ १९७ ॥

एनमेव देशकालसंबन्धमाह—खादित्यादि । सोमग्रहणेन
सौम्यत्वात् पृथिव्या अपि गगनगतधूलिरूपायास्तथा मेघसहच-
रितलतादिविषादिरूपायाश्च ग्रहणं वक्तव्यं; किंवा वायुग्रहणादेव
वायुना नीयमानायाः पृथिव्या ग्रहणम् । सृष्टं ‘भवति’ इति-
शेषः । कालानुवर्तिभिरिति कालपराधीनैः । एतेन कालकृत एव
सोमादिसंबन्धविशेषो जले विशेषं करोति, तेन न कालस्याकिं-
न्तिकरता । पतितजलस्य देशकालसंबन्धमाह—शीतोष्णे-
त्यादि । यथासन्नमिति यस्मिन् काले यस्यां मद्यां ये गुणाः
शीतादय उद्विक्ता भवन्ति, तैः सृष्टं जलं भवति । एतेन सु-
श्रुते प्रतिपादितगान्धसासुद्रभेदो गुणदोषसंबन्धमात्रकृत एव
दिव्यजलस्येति दर्शयति । तेन, यद्विषादिषु तत् सामुद्रसमान-
गुणत्वात् सामुद्रं, यदूल्यादिना विषादिना च रहितं तत्तद्वृणत्वा-
द्वाप्तमित्युक्तं सुश्रुते । आश्विने तु मासि दिव्यजलस्य धूलीवि-
षादिसंबन्धो न भवत्येव, कालमहिम्ना भवन्नपि वा न जलं तथा
दूषयति; अत उक्तं सुश्रुते—“सामुद्रं तत्र पातय्यं मासादाश्च-
युजाद्दिना” (सू. सू. अ. ४५) इति । अत्र हारीतवचनात्
कार्तिकाप्रहायणयोरेषान्तरिक्षं जलं आद्यमेव भवति; यदाह—
“प्रभृतायां शरदसात् पश्चाद्वाते प्रवति च । हेमन्ते चापि
गृहीयात्तज्जलं मृन्मयैर्धैटेः” इति । तेन ‘आश्वयुजाद्दिना’ इति
वचनं आश्वयुजात् प्रभृति जलोपादेयतोपदर्शनायै, न त्वाश्विन-
एवोपादेयतोपदर्शनपरम् । अन्ये त्वाहुः—आश्विन एव परमा-
न्तरिक्षं प्राद्यमिति । जत्कर्णवचनं हि—“वर्षाद्यु चरन्ति
घनेः सहोरागा विपति कीटलताश्च । तद्विषुशुक्रमेयं खजलम-
गस्त्योदयात् पूर्वम्” इति ॥ १९७ ॥

शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु पङ्कगुणम् ।

प्रकृत्या दिव्यमुदकं,

दिव्यजलस्य प्राकृतगुणमाह—शीतमिषादि । शिवमिति
कल्याणकरत्वेन । मृष्टमिति वदनप्रियत्वेन ॥—

अष्टं पात्रमपेक्षते ॥ १९८ ॥

श्वेते कषायं भवति पाण्डरे स्यात्तु तित्कम् ।

१ ‘ननु एकविधत्वे किन्निजजं सदोषं किंचिच्च सगुणमिति यो
मेद उपलभ्यते तस्य का मतिरित्याह—तत् पतदित्यादि’ इति शिवदा-
ससेनः । २ ‘गुणदोषोत्पादेषु’ इति पा० । ३ ‘एनमेव देशकालसं-
बन्धविशेषं दर्शयति—खात् पतदित्यादि । सोमवाय्वर्कैरित्युपलक्षणं, तेन
वायुनीयमानानां गगनगतधूलिनां तथा मेघसहचरितलतादीनां च
ग्रहणं बोध्यम्’ इति शिवदाससेनः ।

कलिले क्षारसंस्फुटम्परे लवणान्वितम् ॥ १९९ ॥
 कटु पर्वतविस्तारे मधुरं कृष्णमृत्तिके ।
 एतत् षाड्गुण्यमाख्यातं महीस्थस्य जलस्य हि ॥
 तथाऽव्यक्तसं विद्यादैन्द्रं कारं हिमं च यत् ॥ २०० ॥
 यदन्तरीक्षात् पततीन्द्रस्फुटं
 चोक्तैश्च पर्वैः परिगृह्यतेऽस्मः ।
 तदैन्द्रमित्येव वदन्ति धीरा
 नरेन्द्रपेयं सलिलं प्रधानम् ॥ २०१ ॥
 ईषत्कषायमधुरं सुसूक्ष्मं विशदं लघु ।
 अरूक्षमनभिष्यन्दि सर्वं पानीयमुत्तमम् ॥ २०२ ॥
 गुर्वभिष्यन्दि पानीयं वार्षिकं मधुरं नवम् ।
 तनु लव्वनभिष्यन्दि प्रायः शरदि वर्षति ॥ २०३ ॥
 तत्तु ये सुकुमाराः स्युः स्निग्धभूषिष्ठभोजनाः ।
 तेषां भोज्ये च भक्ष्ये च लेह्ये पेये च शस्यते २०४
 हेमन्ते सलिलं स्निग्धं धृष्यं बलहितं गुरु ।
 किञ्चित्तो लघुतरं शिशिरे कफवातजित् ॥ २०५ ॥
 कषायमधुरं रूक्षं विद्याद्वासन्तिकं जलम् ।
 त्रैभिर्गन्धैः त्वनभिष्यन्दि जलमित्येव निश्चयः ॥
 ऋतावृताविहास्याताः सर्वे एवाभ्रमसो गुणाः २०६
 विश्रान्तेषु तु कालेषु यत् प्रयच्छन्ति तोयदाः ।
 सलिलं तत्तु दोषाय युज्यते नात्र संशयः ॥ २०७ ॥
 राज्ञी राजमात्रैश्च सुकुमारैश्च मानवैः ।
 सुगृहीताः शरचापः प्रयोक्तव्या विशेषतः ॥ २०८ ॥

वक्ष्यमाणगुणविशेषहेतुमाह—अष्टमिलादि । पात्रमपेक्षत इति नद्यादिपात्रविशेषसंबन्धमपेक्ष्य गुणविशेषवद्भवति । एतच्च यद्यपि 'दिशकालावपेक्षते' इत्यनेन पूर्वमेवोक्तं, तथाऽपि कालापेक्षया देशविशेषस्य प्रकर्षेण गुणविशेषे हेतुताप्रदर्शनार्थं पुनरुक्तम् । केचित्तु "क्षेते कषायं भवति" इत्यादिग्रन्थं पठन्ति, स तु नातिप्रसिद्धः ॥ १९८-२०८ ॥

नद्यः पाषाणविच्छिन्नविष्णुधामिहतोदकाः ।
 हिमचन्द्रप्रभाः पथ्याः पुण्या देवर्षिसेविताः ॥ २०९ ॥
 नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ।
 मलयप्रभवा याश्च जलं तास्त्वमृतोपमम् ॥ २१० ॥
 पश्चिमाभिमुखा याश्च पथ्यास्ता निर्मलोदकाः ।
 प्रायो मृदुवहा गुर्व्यां याश्च पूर्वसमुद्रगाः ॥ २११ ॥
 पारियात्रप्रभा याश्च विन्ध्यसहस्रभवाश्च याः ।
 शिरोहृद्गोणकुक्षानां ता हेतुः स्त्रीपदस्य च ॥ २१२ ॥

आधारविशेषे गुणविशेषमाह—नद्य इत्यादि । पाषाणैर्विच्छिन्नं विष्णुधामिहतं चोदकं यासां तास्तथा; एतेन, अधिष्ठाकाप्रभवा एवं हिमालये नद्यः पथ्या उक्ता भवन्ति नोपलब्धकाप्रभवाः, यतोऽधिष्ठाकाप्रभवास्तेव पाषाणविच्छिन्नत्वादि;

१ 'पर्वतविलास' इति पा० । २ 'सलिलप्रधानम्' इति पा० ।

३ 'विष्णुधामिहतोदकाः' इति पा० ।

अतश्च सुश्रुते यदुक्तं—“हिमवत्प्रभा हृद्गोणीय जनयन्ति” (सु. सू. अ. ४५) इति, तदुपलब्धकाप्रभवाभिप्रायेणेति न विरोधः । यत्तु तत्रोक्तं “मलयप्रभवाः किमौजनयन्ति” (सु. सू. अ. ४५) तदपाषाणसिकतावाहिन्यभिप्रायेण, इह पाषाणसिकतावाहिनरीक्ष्यमृतोपमिति न विरोधः । यत्तु, पारियात्रप्रभवां शिरोरोणादिकर्तृत्वं, तत् पारियात्रप्रभवनरीक्ष्यमभिप्रायेण, सुश्रुते तु पारियात्रतडागप्रभवनरीक्ष्यमभिप्रायेणोक्तं—“पारियात्रप्रभाः पथ्याः” (सु. सू. अ. ४५) इति । तदुक्तं विश्वामित्रेण—“तडागजं दरीजं च तडागाद्यत् सरिजलम् । बलारोभयकरं तत् स्यादरीजं दोषलं मतम्” इति । प्रायोग्रहणात् पूर्वसमुद्रगमनेऽपि गात्रं पथ्यं भवति; किंवा यथोक्तलक्षणहिमालयभवात्वेव गात्रं जलं पथ्यम् । पारियात्राद्यः पर्वताः खनामप्रसिद्धाः ॥ २०९-२१२ ॥

वसुधाकीटसर्पाखुमलसंस्पृष्टितोदकाः ।
 वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः ॥ २१३ ॥
 वापीकूपतडागोत्ससरः प्रस्रवणादिषु ।
 आनूपशैलधन्वानां गुणदोषैर्विभावयेत् ॥ २१४ ॥
 पिच्छिलं क्रिमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकदम्बैः ।
 विषर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥ २१५ ॥
 विषं त्रिदोषं लवणमम्बु यद्वरुणालयम् ।
 इत्यम्बुवर्गः प्रोक्तोऽयमष्टमः सुविनिश्चितः ॥ २१६ ॥

वर्षाखु जलं वहन्तीति वर्षाजलवहाः; यदुक्तमस्याधिकारे “वर्षानादेयमुदकानाम्” (सु. अ. २५) इति, तस्येहाप्यन्त्ये उपपत्तिवर्णनमिति न पौनरुक्त्यम् । प्रस्रवणादिष्वित्यत्र ‘जलं’ इति शेषः । वाप्यादयोऽनूपदेशे धन्वनि हिमालियादिपर्वतेषु च भवेयुः, ततश्चानूपविजलगुणैरेव तद्वृणानिर्देशः कर्तव्यः; पश्चिमाभिमुखनरीक्ष्यपूर्वामिमुखनरीक्ष्यनूपजलधन्वजलपर्वतजलगुणाश्चोक्ता एव, तेन तद्वृणानिर्देशो वाप्यादिषु बोद्धव्यः । उक्तं च हारीतेन—“अनूपदेशे यद्धारि गुरु तच्छेषावर्धनम् । विपरीतमतो मुख्यं जाज्ञं लघु चोच्यते” इति । सुश्रुतेऽपि बाष्पादीनां प्रथमेव गुण उक्तः; स चेह कृपादीनां संक्षारत्वादिः प्रत्यक्षदृष्टो ग्रन्थविस्तरभयाच्चोक्त इति भन्तव्यम् । वापी इष्टकादिष्वदतीर्था वीरिका; कूपः प्रसिद्धः; तडागागो गतिर्यस्य स तडागः; स पुनरुचदेशादागच्छजलबन्धनाद्भवति, अन्ये तु पुष्करिणी तडागमाहुः; उक्ता निम्नादुत्पिच्छजलस्थानः सरो दिव्यखातं पुरुषाद्यापारं विना, तत्पुनः पम्पादिः प्रस्रवणः निष्कर्षः । अन्ये तु ‘हृद्धारजालादिषु’ इति पठन्ति; तत्र हृद्ः नरीक्ष्यजलप्रदेशो गम्भीरो जलाशयः; धारा तु पर्वतादेव जलधारारूपा पतन्ती; आदिग्रहणात् केदारतुण्डादीनां ग्रहणम् । क्लिन्नं पर्णादिमिर्गुतं सदित्यर्थः । वरुणालये समुद्रे । विषम् आमगन्धि । सुविनिश्चित इति सर्वजलगुणकथनात् ॥ २१३-२१६ ॥

इति जलवर्गोऽष्टमः ॥ ८ ॥

१ 'पर्वतादेकजलधारारूपा' इति पा० ।

अथ गोरसवर्गः—

स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नं च गन्धं दशगुणं पयः ॥ २१७ ॥
तदेवंगुणमेवौजः सामान्यादभिवर्धयेत् ।
प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥ २१८ ॥
महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
क्षेहान्न्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥ २१९ ॥
रूक्षोष्णं क्षीरमुद्रीणामीषत्सलवणं लघु ।
शस्तं वातकफानाहकिमिश्रोफोदराशेसाम् ॥ २२० ॥
बल्यं स्त्रैयैकरं सर्वमुष्णं चैकशफं पयः ।
साम्लं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥ २२१ ॥
छागं कपायमधुरं शीतं प्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरपहम् ॥ २२२ ॥
हिक्काश्वासकरं तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।
हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्त्रैयैकरं परम् ॥ २२३ ॥
जीवनं बृंहणं साल्यं स्नेहं मातुषं पयः ।
नावनं रक्तपित्ते च तर्पणं चाक्षिन्मूलनाम् ॥ २२४ ॥

जीवनीयसामान्याजलम् क्षीरमुच्यते^१, क्षीरज्वाह्व्यादय-
श्चोच्यन्ते । प्रसन्नमिति निर्दोषं, निर्दोषता तु प्रज्ञासत्वेन गुण
इत्युच्यते; किंवा गुणानामसंख्येयत्वेन प्रसन्नत्वं गुणाद्यपठित-
मपि गुण एवेति ज्ञेयम् । एवंगुणमेवेति स्वादादिदशगुणम् ।
सामान्यादिति समानवात् । महिषीक्षीरगुणे स्नेहादिति महि-
षीक्षीरं गव्यक्षीरात् स्नेहोऽनं, गौरवशैलाम्बां तु तदधिकमिति के-
निद्वुते; तन्न, प्रत्यक्षमेव हि महिषीक्षीरादधिकमेव घृतं ददयते;
तथा जतुकर्णेऽप्युक्तं—“गुरु शीतं स्निग्धतरं माहिषमति-
बल्यं बृंहणं चाग्र्यम्” इति, सुश्रुतेऽप्युक्तं—“गव्यात् स्निग्ध-
तरं” (सू. अ. ४. ५) इति; तस्मात् “क्षेहान्न्यूनं” इति पाठः;
तेन स्नेहादधिकमित्यर्थः; किंवा स्नेहान्न्यूनमिति स्नेहपूर्णमि-
त्यर्थः । उद्रीक्षीरादीनां सलवणत्वादि मधुरासुरसत्वेन बोद्धव्यं;
मधुरासुर रसः प्रधान एव, वीर्यजीवितौघे “प्रायशो मधुरे”
(सू. अ. १) इत्युक्तं, न तु सर्वथा मधुरमेव । ऐकशफमिति
वैडवायाः । केचित्तु सर्वशब्देन खरवेगसरयोरपि क्षीरसाल्यं

१ ‘पयःक्षीरसंज्ञासामान्यात् पयस इव जीवनीयादिगुणयोगाच्च
तोषवर्गानन्तरं क्षीरवर्गः यस्तुते । तत्र श्रेष्ठत्वात् प्रथमं गव्य-
क्षीरगुणमाह—स्वादिस्यादि’ इति शिवदाससेनः । २ ‘एकः
शफः स्रोतो वासां ता एकशफाः; अत्राभावा इति वक्तव्ये
यदैकशफमिति सामान्यशब्दप्रयोगं करोति, तदेवसंप्रभृतीनामप्येक-
शफानां ग्रहणार्थम् । शाखावातहरमित्यत्र केनिच्छाशाशब्देन बाहू
संस्थितौ चाङ्गुः, अन्ये तु रक्तादीनाङ्गुः । धान्याम्लसैवौभयधाधारश-
क्तिप्रभावेण परस्परविरुद्धकार्यद्वयं भवति, तथार्थ—बहिःपित्तहरत्व-
मन्ताःपित्तकरत्वम्; एवं शाखागतवातहरत्वं, कुक्षिगतवातकरत्वं
चास्याधारशक्तिप्रभावेण मन्तव्यमिच्छाङ्गुः’ इति शिवदाससेनः ।

गुण इति वदन्ति । उष्णमिति क्षीरागन्तरापेक्षया, तेन सामान्य-
गुणे शीतत्वमुक्तमविरुद्धं भवति, यतो लघूत्सामान्तिकरसाद्वरुपि
कटु लघुरेवोच्यते मधुराद्यपेक्षया, एवं शीततामादितरक्षीरादुष्ण-
मपि बडवायाः क्षीरं शीतमेव मूत्रमध्वाद्यपेक्षया भवति; एवं
रूक्षमित्येतदपि व्याख्येयम् । यद्यपि च हस्तिनीक्षीरादीनि क्षान्ते
प्रयोगेषु नोक्तानि, तथाऽपि कथितगुणं बुद्ध्वा तत्र तत्र प्रयो-
ज्यानि ॥ २१७-२२४ ॥

रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहं नर्तनं बलवर्धनम् ।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं बृंहणं दधि ॥ २२५ ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥ २२६ ॥
शरद्व्रीध्वमस्तपेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेष्वहितं च तत् ॥ २२७ ॥

दधिगुणमाह—रोचनमित्यादि । अत्र रोचनमित्युक्तत्वाऽपि
अरुचाविति वचनमरुचिरोगहरत्वेन, रोचनता तृणयोगकालं एव
द्रव्यान्तररुचिकरत्वेनोक्ता । बृंहणमिति रोगादिकृशस्य बृंहणं,
कार्श्ये चेति सहजं कार्श्यं शस्यत इति बोद्धव्यं; तेन न पौनरु-
क्त्यम् । पीनसे चतुर्विधेऽपि प्रभावादितं; किंवा पीनसपाचक-
त्वात् सर्वत्र हितम् । यच्च वृष्यश्रीतकहितत्वादि दधिगुणपर्या-
लोचनयाऽनुपपन्नमानसिर्है दृश्यते, तत् प्रभावाद्वोद्धव्यम् । यच्च
गुणान्तरादिवाग्लोषाणवत्स्निग्धत्वाग्लभ्यमानमपि वातघ्नत्वं पुन-
रुच्यते तत् प्रकर्षार्थं, तथा अम्लत्वादियुक्तस्यापि वातहन्तृता-
दियमिचारदर्शनादिति बोद्धव्यम् । व्यभिचारोदाहरणानि च
मन्दकमन्दजातमथारीन्यनुसर्तव्यानि । न्यायश्चायं सर्वाव्यापन-
गुणकथने यथासंभवं वर्णनीयः, ग्रन्थप्रचुरतरतामीत्या सर्वं वस्तु
वयमत्र नोद्भावयामः । प्रायश इति वचनात् कालान्तरेऽपि
गर्हितत्वं शरदादावपि च प्रकृत्वादिवशादितत्वं दर्शयति
॥ २२५-२२७ ॥

त्रिदोषं मन्दकं, जातं वातघ्नं दधि, शुक्लः ।
सरः, श्लेष्मानिलघ्नस्तु मण्डः स्रोतोविशोधनः २२८

मन्दकं यदा क्षीरं विक्रियामाप्नोष घनत्वं न याति तदा
तन्मन्दकम् । जातं वातघ्नमिति यदा तु मन्दकावस्थामुत्पद्य-
घनतया जातं सम्यग्भूमीषदम्लं च भवति, तदा वातघ्नं विशे-
षेण भवतीत्यर्थः । पूर्वं तु दधिगुणाः सुजातस्य व्यक्ताम्लस्य
बोद्धव्याः । शुक्लः सर इति च्छेदः । सरो दध्नुपरिक्षेहः,
शुक्लः शुक्लुतिर्बुद्धिकरः; अत एव सुश्रुतेः सरणे “वृष्यः
शुक्लविवर्धनः” (सू. सू. अ. ४. ५) इति पदद्वयोपादानं कृतम् ।
मण्ड इति प्रकरणाद्विषमण्डो मस्तिवत्यर्थः ॥ २२८ ॥

१ ‘निब’ इति पाठः । २ ‘त्रिदोषं मन्दकमिति क्षीरावस्थामतिप्रमथं
संप्राप्तदध्वस्थं मन्दकमुच्यते, तत् पुनस्त्रिदोषं दोषकोषकं; जातं वात-
घ्नमिति यदा तु तदेव मन्दकं मन्दकावस्थामुत्पद्य-
कालवशाद् घन-
तया जातं सम्यग्भूमीषदम्लं भवति तदा वातघ्नं विशेषेण भवती-
त्यर्थः’ इति शिवदाससेनः ।

शोफाशौग्रहणीदोषमूत्रग्रहोदरारूचौ ।

क्षेहव्यापदि पाण्डुत्वे तक्रं दद्याद्रेषु च ॥ २२९ ॥

शोफेत्यादिना तक्रगुणः । मूत्रग्रहो मूत्रकृच्छ्रादि । गरोऽत्र कृत्रिमविषम् ॥ २२९ ॥

संग्राहि दीपनं हृद्यं नवनीतं नवोद्धतम् ।

ग्रहण्यशौविकारघ्नमर्दितारुचिनाशनम् ॥ २३० ॥

संग्राहीत्यादि नवनीतगुणः । नवोद्धतं सद्यस्कं; नवोद्धतमिति वचनादभिनवस्यैव नवनीतस्य यथोक्तगुणाः प्रकषेवन्तो भवन्ति, पुराणस्य तु नैते बलवन्तो गुणा भवन्तीति ॥ २३० ॥

स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्धनम् ।

वातपित्तविषोन्मादशोवालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ २३१ ॥

सर्वक्षेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।

सहस्रवीर्यं विधिभिर्भृतं कर्मसहस्रकृतम् ॥ २३२ ॥

मदापस्मारमूच्छांशोन्मादगरज्वरान् ।

योनिर्गुणेशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥ २३३ ॥

सर्पीप्यजविमहिषीक्षीरवत् खानि निर्दिशेत् ।

उत्पादकमागतस्य घृतस्य गुणमाह—स्मृतीत्यादि । सहस्रवीर्यमिति भूरिशक्तिकम् । कथं सहस्रवीर्यमित्याह—विधिवदिति । विधिवद् विधियुक्तं सदित्यर्थः, विधिक्षन्नानाकर्मकारिर्भिर्द्रव्यैः संस्कारः संयोगश्च, अत एवोक्तं—“नान्यः ज्ञेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते” (नि. अ. १) इति, तथा तन्त्रान्तरे “घृतं योगभाह” इति; तस्मात् सहस्रवीर्यमितिः कर्मसहस्रकृतमिति योज्यम् । यत्तु सुश्रुतटीकाकृताः सुश्रुतोक्तघृतगुणेषु “त्रिदोषापकर्षणं” इति पठन्ति, तत् संस्कारेण कफहरणादिति ज्ञेयम् । मदेत्यादि । जीर्णं तु दशवर्षातीतं; वचनं हि—“पुराणं दशवर्षं स्यात् प्रपुराणमतः परम्” इति । यथा यथा च जीर्णत्वप्रकर्षस्तथा तथा गुणोत्कर्षो ज्ञेयः । उक्तं हि हारीते—“यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात्तथा तथा” इति । अजुक्तसर्पिर्गुणानतिदिशति—सर्पीधीत्यादि । सर्पीणि स्थानीति संबन्धः; तेन, अजाक्षीरदजासर्पिर्निर्दिशेदिति । एवं शेषयोरपि वाच्यम् । अनेन च न्यायेन हस्तिन्यादिसर्पिरेषु बोद्धव्यं, हस्तिन्यादिसर्पिर्व्यवहाराभावात् साक्षाजोक्तम् ॥ २३१-२३३ ॥—

पीयूषो मोरटं चैव किलाटा विविधाश्च ये ॥ २३४ ॥

दीताग्नीनामनिद्राणां सर्वे एव सुखप्रदाः ।

गुरवस्तर्पणा वृष्या बृंहणाः पवनपहाः ॥ २३५ ॥

विशदा गुरवो रूक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डकाः ।

गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥ २३६ ॥

—पीयूषः सद्यःप्रसूतायाः क्षीरम् । तदेव यावज परतः प्रस-

१ ‘अत्र घृतस्य स्मृत्यादिकर्तव्यं तथाऽलक्ष्मीप्रशमकत्वं च गुण-
पर्वलोचनयाऽनुपपन्नमनं प्रभावादेव ज्ञेयम्, एवमन्यत्रापि गुण-
द्वाराऽनुपपन्नमानकार्यस्य प्रभावजनकत्वं व्याख्येयम्’ इति शिव-
दाससेनः ।

वतां याति तावत् ‘मोरट’ इत्युच्यते । किलाटो नष्टक्षीरभागः, यं लोकाः क्षीरसामिलाहुः । विशद इत्यादिस्तक्रपिण्डकगुणः, तक्रपिण्डः तक्रकूर्चिकाया एव सुतद्रवो घनो भागः । गोरसानामिष्यत्र आदिशब्दो ह्रस्वनिर्दिष्टो द्रव्यः, तेन महिषीक्षीरादीनामपि ग्रहणं; किंवा प्राधान्याद्गोरसनिर्देशः; गोरसभाषया गोरसनिष्पन्नाः सर्वे एव क्षीरश्वितकादयो गृह्यन्ते; लोके हि सर्वेष्वेवैषु गोरससंज्ञा ॥ २३४-२३६ ॥

इति गोरसवर्गो नवमः ॥ ९ ॥

अथेष्टुवर्गः—

वृष्यः शीतः सरः स्निग्धो बृंहणो मधुरो रसः ।

श्लेष्मलो भक्षितस्तेष्वेयोर्गान्त्रिकस्तु विदह्यते ॥ २३७ ॥

शैत्यात् प्रसादान्माधुर्यात् पौष्णककाण्डशको वरः ।

माधुर्यसामान्यादिभिरुक्तित्वाद्येव वर्ग उच्यते । भक्षितसेति दन्तपीडितस्य । गान्त्रिक इति यन्त्रपीडितः । विदाहश्चास्य प्रायशः स्ववग्न्यनुपपन्नस्य यन्त्रेण पीडनात्, तथा कालान्तरावस्थानाच्च । वचनं हि—“मूलवग्न्यनुपपन्नसंयोगाद्यान्त्रिकस्तु विदह्यते”; उक्तं च हारीते—“व्यापित्वात् सुकुमारो हि रसो यन्त्रनिपीडितः । सौहृद्यात् स्पृष्टोऽनिलाकौभ्यां भृशं काये विदह्यते” इति । अत्र व्यापित्वादिति त्वगादियुक्तेश्चकाण्डभवत्वात् । यदुच्यते—विदाहित्वे गान्त्रिकस्य रक्तपित्तहन्तृत्वमुक्तं विरुध्यते, यथा “मधूदकसेक्षुरसस्य चैव पानाच्छर्मं गच्छति रक्तपित्तम्” (पि. अ. ४) इति; तत्र, यतो दन्तनिपीडितस्यैवाविदाहिनो रक्तपिते ग्रहणं भविष्यति, किंवा गान्त्रिकेऽपि विदाहकारकत्वादिदसंयोगस्य तथा कालान्तरावस्थानस्य च खागं कृतोपयोगः कर्तव्यः; “गान्त्रिकस्तु विदह्यते” इति वचनं प्रायोवादान्मथिल्य बोध्यम् । अन्ये त्वेदोषभाव्याद्विदह्यत इति शीघ्रं पच्यत इति व्याख्यानयन्ति ॥ २३७ ॥—

प्रभूतकिमिमज्जासृक्छेदोमांसकरो गुडः ॥ २३८ ॥

क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागत्रिभागार्धवशेषितः ।

रसो गुरुयथापूर्वं धौतः खलपमलो गुडः ॥ २३९ ॥

ततो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्करा विमलाः परम् ।

यथा यथैषां वैमर्ष्यं भवेच्छेत्त्यं तथा तथा ॥ २४० ॥

वृष्या क्षीणक्षतहिता स्रवेहा गुडशर्करा ।

कषायमधुरा शीता सतिक्ता यासशर्करा ॥ २४१ ॥

रूक्षा वम्यतिसारघ्नी च्छेदनी मधुशर्करा ।

तृष्णासृक्पित्तदाहेषु प्रशस्ताः सर्वशर्कराः ॥ २४२ ॥

प्रभूतकिम्यादिकारणत्वात् प्रभूतकिम्यादिकरो गुड उच्यते ।

क्षुद्रगुडस्तथा चतुर्भागत्रिभागार्धवशेषितो रस इत्यत्र चकारलोपो द्रव्यः; तेन क्षुद्रगुडश्चतुर्भागावशेषिताप्रसादहृत्, तथा त्रिभागाच्चतुर्भागावशेषितो गुरुरित्यादि ज्ञेयम् । क्षुद्रगुडोऽस्तिगुड

१ ‘मूलाग्रजगुजगधादिपीडनान्मलसंकरात् । किञ्चित्कालं विधुल्या च विकृतिं याति गान्त्रिकाः’ (वा.च.अ. ५) इति वागभटः ।

इत्युच्यते । फणिर्न च तन्तुलीभावाद्भवति । धौतः स्वल्पमल इति मलावसेकेन धौतोऽल्पमलो भवति, तेनाल्पकिम्ब्यादिर्भवतीति भावः । तत इति धौतगुडात् । मत्स्यण्डिका खण्डमध्ये पाकाद्भनीभूता मत्स्याण्डनिभा भवति । विमलाः परमित्युत्तरोत्तरं विमलाः । भवेच्छैत्यं तथा तथेति मत्स्यण्डिकायाश्च खण्डः शीततरः, ततश्च शर्करा शीततमेत्यर्थः । गुडशर्करेति यासम-धुशर्करयोर्व्यवच्छेदाद्यर्थम् । यासशर्करा दुरालभाक्ताथकृता शर्करा । मधुशर्करा तु मधुभाण्डेषु शर्कराकारा भवति ॥ २३८-२४२ ॥

माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं मधुजातयः ।
माक्षिकं प्रवरं तेषां विशेषाद्भ्रामरं गुरु ॥ २४३ ॥
माक्षिकं तैलवर्णं स्याद्भुतवर्णं तु पौत्तिकम् ।
क्षौद्रं कपिलवर्णं स्याच्छ्वेतं भ्रामरमुच्यते ॥ २४४ ॥
वातलं गुरु शीतं च रक्तपित्तकफाहम् ।
सन्धात् च्छेदनेन रुक्षं कषायं मधुरं मधु ॥ २४५ ॥
हन्यान्मधूष्णमुष्णार्तमथवा सविषान्वयात् ।
गुरुरुक्षकषायत्वाच्छैत्याच्चारुपं हितं मधु ॥ २४६ ॥

मधुशर्कराप्रसङ्गेन मध्वभिधानम् । मक्षिकाः पिङ्गलाः, तद्भवं माक्षिकम् । भ्रमरः प्रसिद्धः । क्षुद्रमक्षिकाभवं क्षौद्रम् । पिङ्गला मक्षिका महत्यः पुतिकाः, तद्भवं पौत्तिकम् । छत्रादयश्चापरे चत्वारो मधुमेदाः सुष्ठुतोक्ताः सामान्यमधुगुणा एव ज्ञेयाः; किंवा अप्रशस्तत्वादिह नोक्ताः । केचित् 'माक्षिकं तैलवर्णं स्यात्' इत्यादिश्लोकं पठन्ति । उष्णार्तमथवेति भाषया, यथा उष्णं मधु हन्याच्च तथा उष्णार्तमिति सूचयति । तत्रैव हेतु-माह—सविषान्वयादिति ।—सविषाणि नानापुष्पाणि, किंवा सविषा एव मक्षिकादयः, अन्वया उपपत्तिस्थानानि यस्य तत् सविषान्वयं मधु; तेन विषानुगतस्योष्णविरोधित्वस्यैव मधुनोऽनु-गमो भवति, न तु सविषत्वस्य; तथा सत्युष्णमपि भारकं स्यात्; किंवा अथवेति सविषान्वयादित्यनेन संबध्यते, तेन सविषान्वयादन्यतश्च शैत्यात् सौकुमार्याच्चोष्णेन मधु विरुध्यत इत्यर्थो भवति । उक्तं हि हारीते—“नानापुष्पप्रकाराणां रस-सारात्मकं मधु । तच्छैत्यात् सौकुमार्याच्च सर्वैरूपैर्विरुध्यते” इति; सुष्ठुतेऽप्युक्तं—“तत् सौकुमार्याच्च तथैव शैत्यात्” (सु. सू. अ. ४५) इत्यादि । अल्पसु मधुनो हितत्वे हेतुमाह—गुर्वि-

१ 'मलावसेकेण' इति पा० २ 'शैत्यमित्युपलक्षणं, तेन मधुर-त्वादिकमपि बोध्यम्, उक्तं च सुष्ठुते—“यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा । श्वेदगौरवशैत्यानि रसत्वं च तथा भवेत्” (सु. सू. अ. ४५) इति शिवदाससेनः । ३ 'वातलमित्यादि मधुसामान्यस्य गुणः । ननु सुष्ठुते मधुनन्विदोषशमनत्वं लघुत्वं चोक्तम्, अत्र च वातलं गुरुत्वं चोच्यत इति विरोधः । सत्यं, सुष्ठुते विदोषशमनत्वं यदस्योक्तं तत् प्रभावांमल्लितविदोषारच्यज्वरहरत्वया ज्ञेयम्, अत्र तु पृथग्वातजनकसुकमिति न विरोधः । तथा सुष्ठुते—यल्लघुत्वमुक्तं तत् पुराणाभिप्रायेण, अत्र पुराणादिविशेषमनाहल गुरुत्वमुक्तं, च-क्रस्तु अलघ्विति व्याख्यानेन विरोधो परिहरति' इति शिवदाससेनः ।

त्यादि । गुरुत्वान्ध्वामकारकं भवति, रुक्षं कषायशीतं तु महा-लयवातकरमिति भावः ॥ २४३-२४६ ॥

नातः कष्टतमं किञ्चिन्मध्वामासन्नं मानवम् ।
उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हन्याद्यथा विषम् २४७
आमे सोष्णा क्रिया कार्या सा मध्वामे विरुध्यते ।
मध्वामं दारुणं तस्मात् सद्यो हन्याद्यथा विषम् २४८
मध्वामस्य महालयतामाह—नात इत्यादि । उपक्रमविरो-धित्वं मध्वामे यथा—आमे तूष्णं पथ्यं, तन्मधुनि विरुद्धं; यत्तु मधुहितं शीतं, तदामे विरुद्धम् ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ।
इतीश्वरविकृतिप्रायो वर्गोऽयं दशमो मतः ॥ २४९ ॥

मधुनो योगवाहित्वमाह—नानेत्यादि । यस्मान्नानासर्वीर्या-दिभ्यः पुष्पेभ्य उत्पन्नं तन्मधु, तेनानभिष्यक्तनानाशक्तिकमेव । ततश्च येन द्रव्येण वामनीयेन वाऽऽस्थापनीयेन वा वृष्येण कार्यान्तरकारकेण वा युज्यते तस्यैव कर्म करोति, समानानु-कारिद्रव्यप्रबोधितशक्तित्वादिति भावः । चकारोऽत्र हेत्वन्तर-समुच्चये, तेन प्रभावाच्चेति बोद्धव्यम् । तेन सत्यपि नानौषधि-संभवत्वे प्रभावाच्च क्षीरमद्यादयो योगवाहिनः; तथा, अनाना-त्मका अपि शिलाजतुतैलादयो योगवाहिनो भवन्ति । योगवा-हित्वेऽपि मधु ज्ञेयमेव न प्रयुज्यते वाते, रुक्षादिगुणयुक्तत्वात् । नानाद्रव्यात्मकत्वेऽपि मधु रुक्षकषायत्वाभ्यामेवाविर्युतं भवति, प्रायेण रुक्षकषायगुणाधिके एव पुष्पे मधुमक्षिकाणां चरणादिति बोद्धव्यम् । अनेन च न्ययेन नानाद्रव्यात्मकत्वेन सर्वगुणता-प्रज्ञो मधुनो निरस्तो भवति । सुष्ठुतेऽप्येवमेव योगवाहित्वं “तच्च नाना” (सु. सू. अ. ४५) इत्यादिना ग्रन्थेन मधुन उक्तम् । इक्षुविकृतिप्राय इति इक्षुविकृतिप्रधानः, तेन यासशर्क-रादिकषणमप्यत्राविरुद्धमिति भावः ॥ २४९ ॥

इतीश्वरवर्गो दशमः ॥ १० ॥

अथ कृतास्त्रवर्गः—

धुस्तृष्णाग्लानिदोर्वैल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।
खेदाग्निजननी पेया वातवर्चोऽनुलोमनी ॥ २५० ॥
तर्पणी प्राहिणी लघ्वी हृद्या चापि विलेपिका ।
मण्डस्तु दीपयत्यग्निं वातं चाप्यनुलोमयेत् ॥ २५१ ॥
सृङ्करोति स्रोतांसि खेदं संजनयत्यपि ।
लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णे ज्ञेहे च तृण्यताम् २५२
दीपनत्वाल्लघुत्वाच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः ।
लाजपेया श्रमघ्नी तु क्षामकण्ठस्य देहिनः ॥ २५३ ॥
तृणातीसारशमनो धातुसाम्यकारः शिवः ।
लाजमण्डोऽग्निजननो दाहमूर्च्छानिवारणः ॥ २५४ ॥
मन्दाग्निविषामाग्नीनां बालश्वविरयोपिताम् ।
देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ॥ २५५ ॥

१ 'प्राही दोषविपाचनः' इति पा० ।

श्रुतिपासापहः पथ्यः शुद्धानां च मलापहः ।

श्रुतः पिप्पलिशुण्ठीभ्यां युक्तो लाजाश्लदाहिमैः २५६

कषायमधुराः शीता लघवो लाजसक्तवः ।

संप्रति शूद्रधान्यादिवर्गैर्यथासंभवं संपादितस्य कृताश्लस्य पेयादिगुणान् वक्तुं कृताश्लवर्गं उच्यते । ते च पेयादीनां गुणाः केचित् संस्कारसंयोगादिजाः, केचित् प्राकृता अपि हेयाः । न च वाच्यं—पेयादीनामेव गुणेन बाधितत्वाच्छूद्रधान्यादीनां पृथगगुणो न वाच्य इति; यतः पेयादो हि प्रकृतिगुणानुविधायिनः सन्तः स्वगुणमावहन्ति, तेन कृताश्लस्य यो गुण उच्यते स यदि रक्तशाल्यादिप्रकृतावपि भवति तदा बलवान् भवति, अथ प्रकृतौ विपरीतो गुणो भवति तदा कृताश्लगुणस्यात्यल्पं भवतीति मन्तव्यम् । अत्र स्वस्वातुरहितत्वेनादौ पेयोच्यते; पेया बहुव्रथा यवाणः, विलेपी विरलव्रथा यवाणः । पेयादिक्रमेणाश्ले वक्तव्ये अत्रातः प्रथमोत्पद्यमानत्वेन मण्डगुणकथनम् । दीपनलघुत्वान्ध्यामग्निं यस्मात् करोति, तस्माच्छ्रुतिवादीनां प्राणधारण इति हेयम् । सुसंस्कृत इति धान्यकपिप्पल्यादिषुसंस्कृतः । शुद्धानां मलापह इति सम्यक्शूद्रधान्यामपि कोष्ठोपलेपकदोषापहरत्वेन; यदुच्यते—शूद्रधान्यामिति ईषच्छूद्रधान्यां; तेन, ईषच्छूद्रा शेषदोषसंबन्धान्मलापह इत्युपपन्नं, सुश्रुतेऽपि (सु. सू. अ. ४६) “लाजमण्डोऽविशुद्धानां” इत्यकारप्रेषणादीषद्विशुद्धानामिति बोध्यम् । तत्र सतः, ईषद्विशुद्धे पेया निषिद्धैव, वचनं हि—“कफपित्ते विण्डुदोऽप्ये मधये वातपित्तिके । तर्पणादिक्रमः कार्यः पेयाऽभिव्यन्दयेदिति तान्” (सि. अ. ६) इति ॥ २५०—२५६ ॥—

सुधौतः प्रस्रुतः खिन्नः संतप्तश्चौदनो लघुः ॥२५७॥

भृष्टतण्डुलमिच्छन्ति गरश्लेष्मामयेष्वपि ।

अधौतोऽप्रस्रुतोऽखिन्नः शीतश्चान्योऽननो गुरुः २५८

मांसशाकवसतिललघुतमज्जफलीदनाः ।

बल्याः संतर्पणा हृद्या गुरवो बृंहयन्ति च ॥ २५९ ॥

तद्वन्माषतिलक्षीरमुद्रसंयोगसाधिताः ।

खिन्न इत्युत्खिन्नधान्यतण्डुलकृतः, किंवा सम्यक्खिन्नत्वेन स्रुद्धभूतः । संतप्त इति सहजेनोष्णता, न तु पुनस्तापनेन; वचनं हि—“विवर्जयेत् स्थिरं शीतमजमुष्णीकृतं पुनः” इति । भृष्टतण्डुलकृत औदनो स्रुष्टतण्डुलः । अधौतः अधोतण्डुलकृतः । अत्र सुधौतत्वाद्विगुणविशिष्टस्यौदनस्य लघुत्ववचनेन तद्विपरीतानामधौतादीनां गुरुत्वमर्थतः सिद्धमपि यत् पुनरुच्यते तत् स्पष्टार्थम् । संतर्पणा इति तदात्वेऽपि बलकराः । मांसदिसंयोगसाधिताश्चौदना एव बोद्धव्याः । अत्र रक्षाभ्यां शाकमुद्राभ्यामपि

संयुक्तस्यौदनस्य बल्यत्वादि संयोगमहिम्ना तथा घृतादिसंस्काराच्च लोकव्यवहारक्रियमाणव्यवहाराद्बोद्धव्यम् ॥ २५७—२५९ ॥—

कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ॥ २६० ॥

खिन्नभक्ष्यास्तु ये केचित् सौम्यगोधूमयाविकाः ।

भिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद्रूक्षलाघवम् ॥ २६१ ॥

यवपिष्टगुणोदकसिक्नीपतिलखमपूपीकृतं कुल्माषमाहुः । खिन्नभक्ष्या इत्युत्सेदनमात्रकृता हृष्टरिकादयः । यथाद्रव्यमिति वदता नाम प्रकृतिगुणोपमर्देन लाजादाविष गुणान्तरोदय इति दर्शयति ॥ २६० ॥ २६१ ॥

अकृतं कृतयूषं च तनुं सांस्कारिकं रसम् ।

स्वप्नमलमनरुचं च गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ॥ २६२ ॥

अकृतकृतयूपलक्षणम्—“अश्लेहलवणं सर्वमकृतं कर्कशं विना । विज्ञेयं लवणश्लेहकटुकैः संस्कृतं कृतम्” (सु. सू. अ. ४६) इति । तनुमिति खल्यमांसत्वेनाचनं, सांस्कारिकमिति बहुमांससंज्ञेहादिसंस्कृतत्वाद्बानम् ॥ २६२ ॥

सक्तवो वातला रूक्षा बहुवर्चोऽनुलोमिनः ।

तर्पयन्ति नरं सद्यः पीताः सद्योबलाश्च ते ॥ २६३ ॥

मधुरा लघवः शीताः सक्तवः शालिसंभवाः ।

ग्राहिणो रक्तपित्तघ्नस्तृष्णाच्छर्दिःश्वरापहाः ॥ २६४ ॥

सक्तूनां रूक्षत्वेऽपि वातलव्यामिधानं तत्रस्य रूक्षस्यापि वातहारित्वदर्शनात् । पीता इत्यनेन सक्तूनां पिण्डोपयोगे निषेधं दर्शयति । तर्पयन्ति तृप्तिं जनयन्ति । सद्योबलाः तदात्वेनैव वाजीकरणवद्बलकराः; एतेन परिणामे बलापहत्वमप्युक्तं भवति ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

हन्याद्याधीनं यवापूपो यावको वात्र्य एव च ।

उदावर्तप्रतिश्यायकासमेहगलग्रहान् ॥ २६५ ॥

धानासंज्ञास्तु ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः ।

शुष्कत्वात्तर्पणाश्चैव विष्टम्भित्वाच्च दुर्जराः ॥ २६६ ॥

विरुद्धधाना शङ्कुल्यो मधुकोडाः सपिण्डकाः ।

पूषाः पूलिकाद्याश्च गुरवः पैष्ठिकाः परम् ॥ २६७ ॥

यवकृतो वात्र्यो यावको वात्र्यः, वात्र्यश्च भृष्टयवौदनः । धाना भृष्टयवाः । अङ्कुरितस्य यवस्य धाना विरुद्धधानाः । शङ्कुल्यः शालिपिष्टः सतिलसैल्यपकाः कियन्ते । मधुकोडाः पाकघनीभूतमधुगर्भाः । सपिण्डका इति मधुकोडा एव सपिष्टकपिण्डाः; नलस्त्वाह—“विमर्षं समिताचूर्णं शृङ्गापकं गुडान्वितम् । घृतावगाहे गुडिकां कृतां पकां सकेश्वराम् ॥ सौगन्धिकथाविवासां च कुयीरं पूपलिकां बुधः । स एव खण्डसंयावः सिताम्रातकपुरितः ॥ मातुलहत्तवा चैव वेष्टितो मधुशीर्षकः” इति । मधुशीर्षक एव मधुकोडाः । पूषाः पिष्टिकाः । पूपलिका चापिडकैति ख्याता ॥ २६५—२६७ ॥

१ ‘लाजमण्डोऽश्लदाहिमैः’ इति पा० । २ ‘धान्यादीनां संस्कारविशेषाहितं गुणमभिधातुं कृताश्लवर्गं उच्यते’ इति शिवदाससेनः ।

१ ‘लोकव्यवहारक्रियमाणव्यवहाराद्बोद्धव्यम्’ इति पा० ।

२ ‘पिण्डोपयोगं निषेधयति’ इति पा० ।

फलमांसवसाशाकफललक्षौद्रसंस्कृताः ।

भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च गुरवो बृंहणात्मकाः ॥२६८॥

वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ।

गुरुवस्तर्पणा वृष्याः क्षीरेक्षुरसपूपाः ॥ २६९ ॥

सगुडः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षौद्रशर्कराः ।

भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च परं तु गुरवः स्मृताः २७०

फलं तिलवृणम् । वेशवारः सूदशान्नैः—मांसं निरस्थि सुखिचं पुनर्दधति पेषितम् । पिप्पलीशुण्ठिमरिचगुडसर्पिः-समन्वितम् ॥ ऐक्यं विपचेत् सम्यग्वेशवार इति स्मृतः ॥ क्षीरप्रधानाः पूपाः क्षीरपूपाः । सगुडा इत्यादौ 'सक्षीराः' इति क्षीरयोगमात्रं, न क्षीरप्रधानतेति न पौनरुक्त्यम् ॥ २६८-२७० ॥

सस्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणाः ।

गुरुवस्तर्पणा वृष्या हृद्या गौधूमिका मताः ॥ २७१ ॥

संस्कारालघवः सन्ति भक्ष्या गौधूमपैष्टिकाः ।

धानापर्यटपूपाद्यास्तान् बुद्ध्वा निर्दिशेत्तथा ॥ २७२ ॥

सस्नेहा इति पिष्टावस्थायामेव स्नेहयोगात् । गुरुत्वैर्नोक्तानामपि भृगुभिसंयोगादिना संस्कारालाघवं भवतीत्याह—संस्कारालघव इत्यादि । बुद्ध्वा निर्दिशेदिति संस्कारगुणं तथा प्रकृतिगुणं च बुद्ध्वा यथोचितं गुणं निर्दिशेत् ॥ २७१ ॥ २७२ ॥

पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ।

यावा विष्टभ्य जीर्यन्ति सरसा भिन्नवर्चसः ॥२७३॥

पृथुकाः चिपिटाः । यावा इति यवचिपिटाः, अन्ये तु गान्धारादेशप्रसिद्धान्, संपिष्टसंज्ञानाहुः । सरसा अमृताः ॥ २७३ ॥

सूयान्नविकृता भक्ष्या वातला रुक्षशीतलाः ।

सकटुस्नेहलवणानल्पशो भक्षयेत्तु तान् ॥ २७४ ॥

सूयविकृता इति मुद्रमाषादिविकाराः ॥ २७४ ॥

मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।

गुरुवस्ते व्यतिक्रान्तपाकाः पुष्टिबलप्रदाः ॥ २७५ ॥

मृदुपाकाः लोकाभिसंयोगसाध्याः । व्यतिक्रान्तपाका इति चिरेण जरां गच्छन्ति ॥ २७५ ॥

द्रव्यसंयोगसंस्कारं द्रव्यमानं पृथक् तथा ।

भक्ष्याणामादिशेद्बुद्ध्वा यथासं गुरुलाघवम् ॥ २७६ ॥

अनुक्तभक्ष्यगुणातिदेशार्थमाह—द्रव्यसंयोगेत्यादि । द्रव्यमानं पृथगिति भक्ष्यकरणे संयुक्तानां द्रव्याणां मध्ये कस्य कियन्मान-मिति बुद्ध्वा । यथासमिति यस्य द्रव्यस्य गौरवं लाघवं वा बल-बद्धवत् तं निर्दिशेत् ॥ २७६ ॥

(नानाद्रव्यैः समायुक्तः पक्वामिह्नभजितैः ।

विमर्दको गुरुहृद्यो वृष्यो बलवतां हितः ॥ २७७ ॥)

१ 'क्षीरेक्षुरसपूपा इति क्षीरे श्वस्तरे च भाविताः पूपाका इत्यर्थः' इति शिवदाससेनः । २ 'बल्याः' इति पा० । ३ 'सपिष्टसंज्ञानाहुः' इति पा० । ४ 'अनुक्तभक्ष्यातिदेशार्थमाह—द्रव्यसंयोगेत्यादि । यस्मिन् भक्ष्ये गुरुद्रव्यसंयोगस्तत्र गुरुत्वमन्यथा लघुत्वम् । तथा यत्राव्याप्तिर्संयोगादिसंस्कारस्तत्र गुरुत्वमन्यथा लघुत्वम् । द्रव्यमानमिति यत्र भक्ष्ये लघुगुरुवद्द्रव्यसंयोगस्तत्र कस्य द्रव्यस्य कियन्मानमिति बुद्ध्वा, यथाधिक्यं तद्वत् गौरवं लाघवं वा निर्दिशेदित्यर्थः' इति शिवदाससेनः । ५ 'संयुक्तद्रव्यादेः' इति पा० । ६ 'नानाद्रव्यसमायुक्तः पक्वता नष्टि भजितः' इति पा० ।

च. सं. २२

रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ।

स्नेहनं तर्पणं हृद्यं वातघ्नं सगुडं दधि ॥ २७८ ॥

रसालालक्षणं—'सचतुर्जाताकाजि ससितार्द्रकानागरम् ।

रसाला स्याच्छिखरिणी संघट्टे ससरं दधि' इति । रसालप्रसहेन सगुडदधियुगमाह—स्नेहनमित्यादि ॥ २७७ ॥ २७८ ॥

द्राक्षाक्षरुकोलानां गुरु विष्टम्भि पानकम् ।

परुषकाणां क्षौद्रस्य यक्षेक्षुविकृतिं प्रति ॥ २७९ ॥

तेषां कट्वम्लसंयोगान् पानकानां पृथक् पृथक् ।

द्रव्यं मानं च विज्ञाय गुणकर्मणि चादिशेत् ॥२८०॥

कट्वम्लस्वादुलवणा लघवो रागषाडवाः ।

मुखप्रियाश्च हृद्याश्च दीपना भक्तरोचनाः ॥ २८१ ॥

आम्रामलकलेहाश्च बृंहणा बलवर्धनाः ।

रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः स्नेहमाधुर्यगौरवात् ॥ २८२ ॥

बुद्ध्वा संयोगसंस्कारं द्रव्यमानं च तच्छिरेत् ।

गुणकर्मणि लेहानां तेषां तेषां तथा वदेत् ॥ २८३ ॥

पानकानामपि कृताभेदत्वात्तद्विगुमाह—द्राक्षेत्यादि । यक्षे-क्षुविकृतिं प्रति पानकमिति संबन्धः । रागषाडवं केचिदेवं वदन्ति—'कथितं तु गुडोपेतं सहकारफलं नवम् । तैलनागरसंयुक्तं विष्टेयो रागषाडवः' इति; किंवा, 'सितारुचकसिन्धूरैः सद्राक्षाम्लपरुषकैः । जम्बूफलरसंयुक्तो रागो राजिकथाऽन्वितः' इति । षाडवस्तु मधुराम्लद्रव्यकृतः । आम्रामलकलेहास्तु तयोः पृथक्कायेन सशर्करेण घनाः कियन्ते । अनुक्त-पानकगुणातिदेशार्थमाह—बुद्ध्वेत्यादि । अस्य द्रव्यसंयोगेत्यादिव्याख्यातम् ॥ २७९-२८३ ॥

रक्तपित्तकफोत्केदि शुक्तं वातानुलोमनम् ।

कन्दमूलफलाद्यं च तद्रद्विद्यात्तदासुतम् ॥ २८४ ॥

शिण्डाकी वासुतं चान्यत् कालाम्लं रोचनं लघु ।

विद्याद्वयं कृतान्नानामेकादशतमं भिषक् ॥ २८५ ॥

शुक्तलक्षणं—'यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकाजि-

कम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं जुक्तं तदुच्यते' इति । तदा-सुतमिति शुक्तमस्थितं मूलककूमाण्डादि । शिण्डाकी खनाम-प्रसिद्धा तीरशुक्ता । वासुतं चान्यदिति सन्धानान्तरम् । काला-म्लमिति त्रिरकालावस्थानादम्लं, नवम्लद्रव्यसंयोगात् । कृतान्नानामिति करणनिष्पादितमण्डपेयादीनाम् ॥ २८४ ॥ २८५ ॥

इति कृतान्नवर्ण एकादशः ॥ ११ ॥

कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवयि च ।

पित्तलं वद्धविष्णुं न च स्नेहमाभिवर्धनम् ॥२८६॥

१ 'कट्वम्लसंयोगात्' इति पा० । २ अस्यैव 'यथाऽऽह नलाः' इत्यधिकं पठ्यते कश्चिपुस्तके । ३ 'सितारुचकसिद्धयैः' इति पा० । ४ 'सूक्ष्ममिति सूक्ष्मलोतोऽनुसारि । व्यधायीति अपक्वमेवाखिलेह-व्यापकम् । त्वचमिति अभ्यङ्गात् । यत्तु वागभटे त्वरोपेक्षरत्नमुक्तं तैलस्य, तद्रक्षणभाप्रियेणेति न विरोधः । अन्ये तु तत्रापि 'स्निग्धोप-हृत्' इति पठन्ति, तज्जु न टीकाकृद्भिर्नोपस्थातम् । तैलमिति तैलमव-खेहः' इति शिवदाससेनः ।

वातघ्नपूतम् बल्यं त्वच्यं मेधाशिवर्धनम् ।
तैलं संयोगसंस्कारात् सर्वरोगापहं मतम् ॥ २८७ ॥
तैलप्रयोगाद्जरानिर्विकारा जितश्रमाः ।
आसन्नतिबलाः संख्ये दैत्याधिपतयः पुरा ॥ २८८ ॥
पेरण्डतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम् ।
वातासृग्गुल्महृद्गोणजीर्णज्वरहरं परम् ॥ २८९ ॥
कटूष्णं सारपं तैलं रक्तपित्तप्रदूषणम् ।
कफशुकानिलहरं कण्डूकोठविनाशनम् ॥ २९० ॥
प्रियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम् ।
हितमिच्छन्ति नात्यौष्ण्यात्संयोगे वातपित्तयोः २९१ ॥
आतस्यं मधुराम्लं तु विपाके कटुकं तथा ।
उष्णवीर्यं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपणम् ॥ २९२ ॥
कुसुम्भतैलमुष्णं च विपाके कटुकं गुरु ।
विदाहि च विशेषेण सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ २९३ ॥
फलानां यानि चान्यानि तैलैर्न्याहारसंविधौ ।
युज्यन्ते गुणकर्मभ्यां तानि ब्रूयाद्यथाफलम् ॥ २९४ ॥

आहारमभिधाय तथोक्तिद्वयं ब्रूते । तत्र सर्पिष उक्तत्वात्तैलमेवात्र संस्कारप्रधानत्वादाह—कषायेत्यादि । संयोगाच्च संस्काराच्चित् संयोगसंस्कारात्; संस्कारश्लेखस्य मेपजैः पाकः, संयोगस्त्वचारणार्थां जैवः । संख्ये युद्धे । आतस्यम् उमातैलम् । अनुक्ततैलगुणनिर्देशार्थमाह—फलानामित्यादि । फलानामित्युपलक्षणं; तेन सारजैहो अपि सुश्लोका बोद्धव्याः । यथाफलमिति यादृशगुणं फलं तादृश एव तत्क्षेहोऽपीत्यर्थः ॥ २८६-२९४ ॥

१ 'कण्डूकोठनिवारणम्' इति पा० । २ 'ननु तैलपदं तैलस्त्वष्टिनिमित्तं; तच्च न तावत्क्षेहोद्भवत्वं, सर्पपतैलादावव्याप्तिः; नापि बीजप्रभवत्वं, तद्वतरूपादावतिव्याप्तिः; नापि बीजप्रभवक्षेहत्वं, सारतैलादावव्याप्तिः; अपि च बीजप्रभवक्षेहत्वं न तावत् क्षेहरूपगुणवृत्ति, तैलं गन्धवदिति प्रत्यक्षस्य सर्वजनसाधारणस्य आन्तिक्वापत्तेः; नापि क्षेहाश्रयद्रव्यवृत्ति, बीजद्रवमात्रस्यैव तैलवापत्तेः; इत्यनुपपत्तिरुद्दि निधाय सर्पपादिलेहैष्वपि तैलशब्दं व्युत्पादयन्माह—निष्प्रेतोऽस्त्युपलब्धतैलवमितरेष्वपि (सु. सू. अ. ४. ४) इति । निष्प्रेतरिति तिले यथा तैलं निष्पद्यते चूर्णीकरणवद्वादिना तथा सर्पपादावपि क्षेहापकर्षणात् । भवति च समानमित्पत्तिकतया तच्छब्दता; यथा—विषये धान्ये तण्डुलशब्दो वृत्तः, स विपुले विडङ्गेऽपि वर्तते, यथा विडङ्गतण्डुला इति । तदुपलवेन च तच्छब्दता, यथा—गौर्वाहीक इति । तदुपलवं च सुश्रुतेनोक्तं यथा—'यामनः स्वावराः क्षेहाः समासात् प-रिकीर्तिताः । सर्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्वे त्वाभिलनाशनाः' (सु. सू. अ. ४. ४) इति । एतेन 'तिलस्य विकारस्तैलम्' इति योगे बाधकामावाचित्प्रभवत्वेह एव तैलपदप्रयोगात् क्षेहत्वेऽपि शक्ते तैलपदं योगरूढं, सर्पपादादौ तैलपदप्रयोगो भाज्य इति भावः । अन्ये तु गन्धरसविशेषाणां तैलत्वं जातिः, अत एव द्रव्यतैलसंज्ञे गन्धविशेषनिश्चयात्तैलवत्तिश्चय इति सर्पपलेहादीनामपि तैलवमित्याहुः । इति शिवदाससेनः ।

मधुरो बृंहणो वृष्यो बल्यो मज्जा तथा वसा ।
यथासत्त्वं तु शैत्योष्णे वसामञ्जोर्विनिर्दिशेत् २९५ ॥
यथासत्त्वमिति यः प्राणी आनूपादिरुणस्तोषणः, यस्तु प्राणी जाह्नलादिः शीतस्तस्य शीत इत्यर्थः । सामान्यतस्तु वसामञ्जोरनुष्णाशीतत्वं यथा भवति तथा ज्ञेहाध्याये एव प्रोक्तम् ॥ २९५ ॥
संज्ञेहं दीपनं वृष्यमुष्णं वातकफापहम् ।
विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वमेवजम् ॥ २९६ ॥
श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का कफवातघ्नी कटूष्णा वृष्यसंमता ॥ २९७ ॥
नात्यर्थमुष्णं मरिचमवृष्यं लघु रोचनम् ।
छेदिस्वाच्छोषणत्वाच्च दीपनं कफवातजैत् ॥ २९८ ॥
वातश्लेष्मविबन्धनं कटूष्णं दीपनं लघु ।
हिङ्गु शूलप्रशमनं विघातं पाचनरोचनम् ॥ २९९ ॥
रोचनं दीपनं वृष्यं चक्षुष्मविदाहि च ।
त्रिदोषघ्नं समैधुरं सैन्धवं लवणोत्तमम् ॥ ३०० ॥
सौक्ष्म्यादौष्ण्यालघुत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
सौवर्चलं विबन्धनं हृद्यमुद्गारशोधि च ॥ ३०१ ॥
तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्यवापित्वादीपनं शूलनाशनम् ।
ऊर्ध्वं चाद्यश्च वातानामानुलोम्यकरं विडम् ॥ ३०२ ॥
सत्तिककटु सक्षारं तीक्ष्णमुक्लृदि चौद्रिदम् ।
न काललवणे गन्धः सौवर्चलगुणाश्च ते ॥ ३०३ ॥
सामुद्रकं समधुरं, सत्तिकं कटु पांशुजम् ।
रोचनं लवणं सर्वं पाकि संस्यनिलापहम् ॥ ३०४ ॥

सौक्ष्म्यादित्यादिना सौवर्चलगुणः । तैक्ष्ण्यादित्यादिना विड-गुणः । औद्रिदम् उत्कारिकालगर्भम् । काललवणं सौवर्चलमेवागन्धम् । दक्षिणसमुद्रसमीपे भवतीति सामुद्रं करकचम् । पांशुजं पूर्वसमुद्रजम् ॥ २९६-३०४ ॥

हृत्पाण्डुरग्रहीरोगघ्नीहानाहलग्रहान् ।
कासं कफजमशोषि यावश्को व्यपोहति ॥ ३०५ ॥
तीक्ष्णोष्णो लघुरुक्षश्च क्लेदी पक्ता विदारणः ।
दाहानो दीपनश्छेता सर्वः श्लैरोऽग्निसन्निभः ३०६ ॥
क्षाराणामपि लवणस्त्वात् क्षारगुणमाह—हृदित्यादि ।—यवक्षारगुणः । सर्वः क्षार इति सर्जिकाक्षारतङ्कनक्षारादिः ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥

१ 'आर्द्रापिप्पलीगुणे' केमलेति सजातीयद्रव्यान्तरवच्छेष्टमाणं न शमयतीति कृत्वैव 'केमलत्वमस्या इति केचिन् । सा शुष्का कफवात-श्लेखनेन पित्ताविरोधित्वमस्या इति बोधयति, अत एव सुश्रुते "पि-त्तप्रसादनी" (सु. सू. अ. ४. ४६) इत्युक्तम् इति शिवदाससेनः । २ 'नात्यर्थमुष्णमित्यादिना शुष्कमरिचगुणः; आर्द्रमरिचं तु कफप्र-कोपकम्, उक्तं च सुश्रुते—'स्वादुपाक्यार्द्रमरिचं गुरु' केम्भप्रकोपि च" (सु. सू. ४. ४६) इति' शिवदाससेनः । ३ 'सैन्धवगुणे' स-मधुरस्य ईषमधुरम्' इति शिवदाससेनः । ४ 'विडं कृत्रिमं स-नामख्यातम् । घृतरश्मिभक्त्युत्कारिकालवणमीन्द्रम्' इति शिवदा-ससेनः । ५ 'पक्की' इति पा० । ६ 'सर्जिकाक्षारो' इति पा० ।

कारवी कुञ्चिकाऽजाजी यवानी धान्यतुम्बुरु ।
रोचनं दीपनं वातकफदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ३०७ ॥

कारवी कृष्णजीरकम् । कुञ्चिका स्थूलजीरकम् । अजाजी
जीरकम् ॥ ३०७ ॥

आहारयोगिनां भक्तिनिश्चयो न तु विद्यते ।
समाप्तो द्वादशश्चायं वर्ग आहारयोगिनाम् ॥ ३०८ ॥

उक्तास्तैलादेरन्यदप्याहारसंस्कारकत्वेनाहारयोगि भवतीत्याह—आहारेत्यादि । भक्तिः विभाग इत्येतेति यावत् ; किंवा भक्तिः इच्छा ; तेन पुरुषेच्छानामनियमादुक्तमपि किञ्चित् प्राय आहारयोगि न भवति, तथा अनुक्तमपि रसोनामपेक्षिकाद्याहारसंयोगि भवतीत्युक्तं भवति ॥ ३०८ ॥

इत्याहारयोगिवर्गो द्वादशः ॥ १२ ॥

शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
पुराणं प्रायशो रूक्षं प्रायेणामिनं च गुरुं ॥ ३०९ ॥
यद्यदागच्छति क्षिप्रं तत्तल्लघुतरं स्मृतम् ।
निस्तुपं युक्तिश्च यं च स्यं लघु विपच्यते ॥ ३१० ॥

संप्रत्युक्तानां शूकधान्यादीनां यदनुक्तगुणं तद्वक्तुमाह—
शूकधान्यमित्यादि । समातीतमिति एकवर्णीतम् । प्रशस्यत इति लाघवात् ; हेमन्ते नवधान्यविधानं त्वपवादः । आगच्छति क्षिप्रमिति उप्तं सच्छीघ्रं भवति ; तेन षष्टिकाः सर्वधान्येषु लघवः, ते हि षष्टिरात्रेण भवन्ति । असिंश्च व्याख्याने, व्रीहेः शारदस्य च हैमन्तं शालिं प्रत्यल्पकालत्वेन लघुत्वं प्राप्नोति, तस्मात् सजातीय एव शीघ्रगमनं लाघवहेतुरिति वाच्यम् । किंवा, आगच्छति क्षिप्रमिति भुक्तं सत् क्षिप्रं पच्यते । युक्ति-
शुद्धम् ईषद्भूतमिति यावत् । स्यं सूपाय योग्यं सुद्रुमाभादि ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥

मृतं कृशं चातिमेघं वृद्धं बालं विषैर्हतम् ।
अगोचरभृतं व्यालसूदितं मांसमुत्सृजेत् ॥ ३११ ॥
अतोऽन्यथा हितं मांसं बृंहणं बलवर्धनम् ।

मृतमिति स्वयं मृतम् । मेघं मेदुरम् । कृशप्रहणेन शुष्क-
मपि ग्राह्यम् । अगोचरभृतं यथा—आनूपं धन्वेदेशे पुष्टम् । व्याला व्याघ्रादयः ; किंवा व्यालः सर्पः । विषहतं तु विषदि-
ग्धशाल्विद्धम् ॥ ३११ ॥—

प्रीणनः सर्वभूतानां हृद्यो मांसरसः परम् ॥ ३१२ ॥
शुष्यतां व्याधिसुक्तानां कृशानां क्षीणरेतसाम् ।
बलवर्णार्थिनां चैव रसं विद्याद्यथामृतम् ॥ ३१३ ॥

१ 'पूर्वते' इति पा० । २ 'प्रायशो रूक्षमिति प्रायःशब्दो विशेष-
धार्थ्यः ; तेन पुराणं वर्षद्वयातीतमतिशयेन रूक्षं भवतीति तत्र प्रशस्तमि-
त्यर्थः ; एवं प्रायेणामिनं च गुर्विलपि व्याख्येयम्' इति शिवदाससेनः ।
३ 'प्रञ्जरा' याति शीघ्रं' इति पा० । ४ 'अगोचरभृतमिति गोचरो
देष्टः, तेन यत्न ब्रह्महत्यादिभ्यो देशोऽनुपादिस्तत्र न पुष्टं ; किन्तु
आनूपं धन्वेदेशे पुष्टं, जातलं वाऽनूपे पुष्टम्' इति शिवदाससेनः ।

सर्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम् ।
विद्यात् स्वयं बलकरं वयोबुद्धीन्द्रियायुषाम् ॥ ३१४ ॥
व्यायामनित्याः स्त्रीनित्या मद्यनित्याश्च ये नराः ।
नित्यं मांसरसाहारा नानुराः स्युर्न दुर्बलाः ॥ ३१५ ॥

मांसरसगुणाः—प्रीणन इत्यादि । सर्वरोगप्रशमनमिति सर्व-
शब्दो भूरिवचनः ; एतेन उन्मादादौ मांसनिषेधो न विरोध-
वान् भवति ; उक्तं हि उन्मादे—“निवृत्तामिषमयो यः” (वि.
अ. ९) इत्यादि । यथास्वमिति यस्य व्यर्थेयो विहितः, तादृशं
रसम् ॥ ३१२ ॥ ३१५ ॥

किमिवातातपहतं शुष्कं जीर्णमनार्तवम् ।
शाकं निःश्लेहसिद्धं च वर्ज्यं यन्नापरिस्मृतम् ॥ ३१६ ॥
पुराणमामं संक्लिष्टं किमिव्यालहिमातपैः ।
अदेशकालजं क्लिष्टं यत्स्यात्फलमसाधु तत् ॥ ३१७ ॥
हरितानां यथाशाकं निर्देशः साधनादृते ।
मद्याम्बुगोरसादीनां स्वे स्वे वर्गे विनिश्चयः ॥ ३१८ ॥

श्लेहेन विना सिद्धं निःश्लेहसिद्धम् । आममिति अपक्वम् ;
एतच्च विल्वादीन् विहाय बोद्धव्यम् । अदेशजमिति अनुचितदे-
शभवम् । अकालजम् अनार्तवम् । साधनादृते इति हरिताना-
माद्रैकपलाण्डप्रभृतीनां निःश्लेहसिद्धानामपि तथा अपरिस्मृताना-
मपि निर्दोषत्वमित्यर्थः । विनिश्चयः 'कृत' इति शेषः ; तथाच
मयानां 'प्रायशोऽमिनवम्' इत्यादिना गुणदोषकथनं कृतमेव,
एवं जलेऽपि 'पिच्छिलं किमिलम्' इत्यादिना, गोरसकृताब्जा-
हारयोगिवर्गेषु तु यथोक्तकर्तृगुणवद्विपरीते विपरीतगुणमनुमे-
यमिति भावः ॥ ३१६-३१८ ॥

यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तद्विष्यते ।
अन्नानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च ॥ ३१९ ॥
आसवानां समुद्दिष्टमशीतिं चतुरस्रराम् ।
जलं पेयमपेयं च परीक्ष्यानुपिबेदितम् ॥ ३२० ॥
क्षिण्णेषां मारुते शस्तं पित्तं मधुरशीतलम् ।
कफेऽनुपानं रूक्षोष्णं क्षये मांसरसः परम् ॥ ३२१ ॥
उपवासाध्वमाप्यस्त्रीमाश्रयतातपकर्मभिः ।
क्लान्तानामनुपानार्थं पयः पथ्यं यथाऽमृतम् ॥ ३२२ ॥

१ 'सर्वरोगप्रशमनमित्यत्र सर्वशब्दो भूरिवचनः ; तेन कुष्ठद्वी
मांसनिषेधो न विरोधमावहति, यथा “वज्रैश्चेदंलं शङ्खी, कुक्षी मांसं-
क्षयी क्षियसः” इति शिवदाससेनः । २ 'हरितानामित्यादि । हरि-
तानां पलाण्डप्रभृतीनां यथाशाकं निर्देशः ; तेन हरिता अपि किमि-
वातातपहतास्तथा शुष्कजीर्णा अनार्तवाश्च न प्राप्ताः । साधनादृते
इति साधनं संस्कारः ; तेन हरितानां निःश्लेहसिद्धानामपि तथा अप-
रिस्मृतानामपि निर्दोषत्वमित्यर्थः' इति शिवदाससेनः । ३ 'आहा-
रमभिधाय तस्मै सुखपाकार्थमनुपानमुपयुज्यत इत्यनन्तरमनुपानं
वाच्यं, तत्र समासेनानुपानमाह—यदाहारित्यादि ।' इति शिवदाससे-
नः । ४ 'सामान्येनानुपानमभिधाय विशेषेणानुपानेऽभिधायत्ये दोष-
विशेषेऽनुपानमाह—क्षिण्णेषामित्यादि' इति शिवदाससेनः ।

सुरा कृशानां पुष्ट्वर्थमनुपानं विधीयते ।
कार्श्यार्थं स्थूलदेहानामनु शस्तं मधूकम् ॥ ३२३ ॥
अल्पाग्नीनामनिद्राणां तन्मृशोक्तमथऋमैः ।
मधमसोचितानां च मधमेवानुशस्यते ॥ ३२४ ॥

संप्रति येषां यदनुपानं कर्तव्यं तदेवाह—यदित्यादि । आहार-
रगुणैरिति शीतलेहमधुरादिभिः; विपरीतमिति विपरीतगुणमनुपे-
यम् । एवं च द्रष्टोऽम्लस्य मधुरे क्षीरे तथा पायसस्य काजिका-
नुपानं स्यादित्याह—धातूनां यत्र विरोधि चेति । एवं चाम्ले
पयोऽनुपीयमानं विरुद्धत्वाद्वातुविरोधेन प्रत्युक्तं भवति, एवम-
न्यदपि विरुद्धं बोद्धव्यम् । समुद्दिष्टमिति यजःपुरुषोये (सू. अ.
२५) । पेयमपेयं चेति सहजगुणदोषवत्त्वात् तथोपयुक्तमोजना-
पेक्षया । क्षिप्रघोष्णमित्यादिना दोषभेदेनाऽननुपानमाह । अनु
शस्तमिति अनुपानं शस्तम् ॥ ३१९-३२४ ॥

अथानुपानकर्मगुणान् प्रवक्ष्यामः—अनुपानं तर्प-
यति, प्रीणयति, ऊर्जयति, वृंहयति, पयोऽस्तिमभि-
निवैतयति, भुक्तमवसादयति, अन्नसङ्घातं भिनत्ति,
मार्दवमापादयति, क्लेदयति, जरयति, सुखपरिणा-
मितामाशुव्यापितां चाहारस्योपजनयतीति ॥ ३२५ ॥

भवति चात्र—

अनुपानं हितं युक्तं तर्पयत्याशु मानवम् ।
सुखं पचति चाहारमाशुषे च बलाय च ॥ ३२६ ॥

अनुपानगुणानाह—अथेत्यादि । पयोऽस्ति वृत्तिः ॥ ३२५ ॥
॥ ३२६ ॥

नोर्ध्वाङ्गमारुताविष्टा न हिक्काश्वासकासिनः ।
न गीतभाष्याध्ययनप्रसक्तो नोरसि क्षताः ॥ ३२७ ॥
निषेयुस्त्वदं भुक्त्वा भयो कण्ठोरसि स्थितम् ।

लेहमाहारजं हृत्वा भूयो दोषाय कल्पते ॥ ३२८ ॥

अनुपानं न कर्तव्यं तानाह—नोर्ध्वाङ्गेत्यादि । कण्ठोरसि
स्थितमिति अनेनोर्ध्वाङ्गमारुतादीनामनुपानं कण्ठोरसि स्थितमेव
भवति, नाथो यातीति दर्शयति । लेहमाहारजं हृत्वेति आहार-
जातं लेहमभिभूय भूयो दोषाय कल्पते, वातलक्षणं दोषं करो-
तीत्यर्थः । आहारलेहेन यो वातप्रशमः कर्तव्यस्तं शैत्यप्रकर्षात्
पानीयमभिभवतीत्यर्थः । एतेन यदुच्यते—अप्रां क्षिप्रध्वेन
लेहनमुपपन्नमिति, तत्र भवति । ये तु भुवन्ते—‘हन’हिंसागस्यो-
रिति वचनात् लेहं हृत्वेति लेहं गत्येत्यर्थः; तदपि न भवति,
यतः लेहयुक्तत्वेनोर्ध्वाङ्गमारुतादिहननमेव युक्तं, न तु करणम् ।
किंवा लेहमिति सारं, यथा—‘देहः लेहपरिक्षयात्’ (वि. अ. ८)

१ ‘अथेत्यादि । तर्पयतीति चक्षुरादिप्रसादं जनयति । प्रीणयतीति
मनःप्रसादं जनयति । ऊर्जयतीति उत्साहं जनयति । पयोऽस्तिम् अश्लेष्-
णम्, अभिनिर्वर्तयतीति जनयति । युक्तमवसादयतीति आमाशया-
दभोभागं नयति । अन्नस्य सङ्घातं काटिष्यम् । व्यापितां व्यापकत्वम्
इति शिवदाससेनः । २ ‘गत्वा’ इति पाठः ।

इति देहसारपरिक्षयादित्यर्थः, सारहननं च जलेनाहारलेहं
गृहीत्वा कण्ठोरस्यवस्थानादपाकात् क्रियते ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥

अन्नपानकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ।
द्रव्याणि न हि निर्देहं शक्यं कार्त्स्न्येन नामभिः ३२९
यथा नानौषधं किंचिद्देशज्ञानां वचो यथा ।
द्रव्यं तत्तत्तथा वाच्यमनुकमिह यद्भवेत् ॥ ३३० ॥

अन्नपानद्रव्यकदेशकथनं सहेतुकमाह—अथेत्यादि । अन्न-
पानकदेशः प्रायोपयोगिक इति बाहुल्येन यदुपयुज्यते; एतेन
यद्बाहुल्येनोपयुज्यते तस्य श्रद्धाग्रहिकया कथनं, प्रायोऽनुपयु-
ज्यमानानां श्रद्धाग्रहिकयाऽकथनमल्पदोषमिति दर्शयति; तथा
अल्पदोषस्यापि परिहारार्थं तदपि किमिति नोच्यत इत्याह—
द्रव्याणीत्यादि । द्रव्याणि कार्त्स्न्येनैते साकल्येन निर्देहं; नाम-
भिरिति नामभिरपि न शक्यं, ‘केनचित्’ इति शेषः; हिशब्दो
यस्मादर्थं, एतेन यस्मात्, सर्वानि द्रव्याणि नाममात्रेणापि वर्जुं
कश्चिन्न पारयत्यतिबहुत्वात्, तत् का कथा अशोषाक्षपानद्रव्यस्य
श्रद्धाग्रहिकया गुणकथनं प्रतीति भावः । किंवा, नामभिर्निर्दिष्टा-
नि कार्त्स्न्येन निर्देष्टुमिति गुणतः कथयितुं न शक्यं केनविदिति
योजना । अथ कथं ह्यत्राकीर्तिताक्षपानस्य तर्हि गुणा निर्देष्टव्या
इत्याह—यथेत्यादि । यथा येन प्रकारेण “नानौषधं किंचित्”
(सू. अ. २६) इति पूर्वाध्याये प्रोक्तं तथा तेन प्रकारेणाशुक्तं द्रव्यं
वाच्यं; ‘गुणतः’ इति शेषः । पूर्वाध्याये हि “तत्र द्रव्याणि गुरु-
खर” (सू. अ. २६) इत्यादिना प्रस्थेन पार्थिवानिभेदेन विधि-
धेन च कर्मणा प्रोक्तानि द्रव्याणि, तत्तन्नानुक्तं द्रव्यं तेनैव गुरुख-
रदिना गुणेन पार्थिवत्वादि प्रतिपद्य यथोक्तोपचयादिकर्मकर्तृक-
तया व्यपदेष्टव्यमित्यर्थः । तदेवानिर्दिष्टद्रव्यस्य गुरुखरत्वादि कथं
ज्ञेयमित्याह—देशज्ञानां वचो यथेति; देशज्ञा देशान्तरीयाः,
तद्देशीयवचनात् ते गुरुखरत्वादयो ज्ञेया इत्यर्थः; किंवा, देशज्ञा
यथा तत्तद्द्रव्यं व्यैवहरन्ति ‘ह्रदं मधुरम्, ह्रदमम्लम्’ इत्यादि,
तत् प्रतिपद्य मधुरत्वाम्लत्वादितिपन्नपृथिव्यावस्य कारणमिति
पृथिव्यादीनां गुणोद्दिष्टगुणगेन कर्मणा च रसोक्तेन तद्रव्यमित्य-
र्थः ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥

चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ३३१
अपरमप्यनुक्तोपचयगुणज्ञानकारणमाह—चर इत्यादि ।

१ ‘आहारलेहेन यो वातप्रशमः कर्तव्यस्तं शैत्यप्रकर्षात् पानीय-
मभिभवतीत्यर्थं इति केचित्; तत्र, यदि हि पानीयस्य शैत्यप्रकर्षं
पनाहारलेहहनने हेतुस्तदा कण्ठोरसि स्थितमिति विशेषणं व्यर्थं,
कण्ठोरस्यनवस्थितत्वात्पि जलस्य शैत्यप्रकर्षेण लेहोपपातकत्वात्;
तत्सादयमर्थः—उदकं हि आहारतज्ज्ञतं भूत्वैव क्षिप्रत्वादाहारलेहं
जनयति, तथाहि कण्ठोरसि स्थितं भवति तदा आहारेण सहातवकत्वा-
दाहारलेहं न जनयतीति ह्येतैव लेहोपपातकत्वं जलस्येच्छुच्यते;
यथा—अवग्रहप्रतिबन्धना वृष्टेः सम्यगजनकत्वेनैव शालोपपातकत्वम्’
इति शिवदाससेनः । २ ‘व्याहरन्ति’ इति पाठः ।

चर्यत इति चरो देशः भक्ष्यश्च सामान्येन गृह्यते । क्रिया व्यापारः । प्रमाणं मानम् । अत्रेति अन्नपानगुणाधिकरणे ॥३३१॥

चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।

जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥ ३३२ ॥

गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।

लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणः ॥३३३॥

चरं विदुषोति—चरोऽनूपेलादि । भक्ष्यस्य संविधिः भक्ष्य-भक्षणम् । तत्रानूपजलाकाशधन्वाद्य इत्यनेन गतिरूपश्चर उच्यते, भक्ष्यसंविधिवचनेन च भक्ष्यरूपश्चर उच्यते । अत्रै-

वोदाहरणमाह—जलजेत्यादि । अत्र जलजत्वेनानूपजत्वेन च जले वाऽनूपे वा गतिरेव दृश्यते, न हि जलादौ ये जातास्ते प्रायोऽन्यत्रावतिष्ठन्ते; ये त्वन्यत्र जाता अप्यन्यत्र तिष्ठन्ते प्रायः काकमडुप्रभृतयस्तद्ग्रहणार्थमाह—जलानूपचराश्च ये इति । एतेन सामान्येन जले प्रायोऽवस्थानादिह जलचरत्वम्; एवमनूपचरत्वाद्यपि ज्ञेयम् । भक्ष्यरूपचरकृतं गुणमाह—गुरु-

भक्ष्या इत्यादि । धन्वजा धन्वचारिण इत्यत्र चकारो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः; तेन, आकाशचारिणामपि श्येनादीनामुक्तमपि लाघवं खजातिप्रसहान्तरापेक्षया बोद्धव्यम्, आकाशस्य लघुत्वात् । ये तु भ्रुवते—आकाशचारिणां गौरवलाघवानियमादकथनमिति; तत्र, तथा सत्याकाशस्याप्रयोजकत्वेन 'चरोऽनूपजलाकाशधन्वा-

द्यः' इत्यत्राकाशकथनं निष्प्रयोजनं स्यात् ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥

शरीरावयवाः सकृत्थिरः स्कन्धाद्यस्तथा ।

सैक्यिमांसाद्गुरुः स्कन्धस्ततः क्रोडस्ततः शिरः ३३४

वृषणौ चर्म मेढ्रं च ध्रोणी वृको गुरुद्वयम् ।

मांसाद्गुरुतरं विद्याद्यथास्वं मध्यमस्थि च ॥ ३३५ ॥

मांसाद्गुरुतरं विद्यादिति गुरुत्वेन प्रतिपादितसकथ्यादिमांसा-

द्वृषणादि गुरुतरं विद्यादिति । यथास्वमिति एकशरीरसकथ्यादी-

नानेवैतद्वैरावादि, नत्वन्यशरीरापेक्षया । मध्यमिति अन्तराधिः ।

अस्थि इति अस्थिस्थितं मांसम् । अन्ये तु मध्यमिति अस्थिमध्य-

गतं मज्जानं भ्रुवते; तस्मात्तिष्ठन्तरं, तस्योत्तरोत्तरधातुगौरवकथ-

नेनैव लब्धत्वात् ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥

खभावाद्गुरुवो मुद्रास्तथा लावकपिञ्जलाः ।

खभावाद्गुरुवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥ ३३६ ॥

१ 'चर्यत इति चरो देशो भक्ष्यश्च, 'चर' गतिभक्षणयोरित्यतो नि-

ष्पन्नत्वात् सामान्येन गृह्यते; कस्मिन् देशेऽयं विहरति यन्वन्यनूपे जले

विद्यते वा, किं पुनरयमाहुरिति गुरु लघु शीतलघुणां सिगवं रूक्षं वा,

प्लवद्दिहारादिगुणमवितशरीरधातोर्गृह्यस्य पक्षिणो वा तत्तद्गुणमेव मांस-

मिति प्रतिपत्तव्यमिति भावः । शरीरावयवाः सङ्ख्यादयः । खभावः

तत्तद्भव्यप्रतिबद्धः स्वाभाविको धर्मः । धातवः शोणितादयः । कियेति

क्रिया चेष्टा । लिङ्गं स्त्रीत्वम् । प्रमाणं मानम् । संस्कारो गुणान्तरा-

धानम् । मात्रा चेति चकारेण वहरिषुकोऽपि मात्रायाः कारणभूतः

समुच्चयः; तेन मात्राया भूयस्त्वात्मीयस्त्वेनातिरिपि परीक्ष्य इत्यर्थः ।

इति शिवदत्तसेनः । २ 'सविन्यांसाद्गुरुतरं स्कन्धक्रोडशिरस्पदाद्य'

इति पा० ।

धातूनां शोणितादीनां गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ।

अलसेभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ३३७

खभावादिति प्रकृत्या । क्रियोदाहरणम्—अलसेभ्य इत्यादि;

अलसेभ्य इति अल्पक्रियेभ्यः । विशिष्यन्त इति विशिष्टा

भवन्ति, लघवो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥

गौरवं लिङ्गंसामान्ये पुंसां स्त्रीणां तु लाघवम् ।

महाप्रमाणा गुरवः खजातौ लघवोऽन्यथा ॥ ३३८ ॥

लिङ्ग्यन्ते ज्ञायन्ते गवादयोऽनेनेति लिङ्गं जातिः, तेन लिङ्ग-

सामान्ये जातिसामान्ये; एतच्च चतुष्पादाभिप्रायेण बोद्धव्यं,

पक्षिषु विपर्ययः; यदाह हारीतः—'चतुष्पादेषु लघ्वी स्त्री

विहरोषु लघुः पुमान्' इति, अत्रायुक्तं—'स्त्रियश्चतुष्पात्यु

पुमान् विहरोषु लघुः' इति । पुंसां च गौरवे अलस्यगुरोः

शुक्रस्थारम्भकस्य भूयस्त्वं हेतुं भ्रुवते; किन्तु खभावस्तत्र

हेतुप्रवाद इति पद्व्यामः, विहङ्गेषु विपर्ययदर्शनादिति ॥३३८॥

गुरुणां लाघवं विद्यात् संस्कारात् सविपर्ययम् ।

त्रीहेर्लाजा यथा च स्युः सक्तूनां सिद्धपिण्डकाः ॥

सविपर्ययमिति संस्काराल्लघूनामपि गौरवं विद्यादित्यर्थः ।

तदेव संस्कारजन्यं लाघवं गौरवं चाह—त्रीहेरित्यादि । गुरोरपि

त्रीहेः संस्काराल्लघुः लाघवं इत्यर्थः । सक्तूनां च लघूनां सिद्ध-

पिण्डका गुरुः, सिद्धपिण्डका अग्निप्राप्तिताः पिण्डाः ॥३३९॥

अल्पादाने गुरुणां च लघूनां चातिसेवने ।

मात्रा कारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥ ३४० ॥

गुरुणामह्वमदेयं लघूनां तृतिरिष्यते ।

मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते मात्रा चाग्निमपेक्षते ॥ ३४१ ॥

अल्पादान इत्यादि । गुरुणां द्रव्याणामल्पस्य स्त्रोक्तमानस्या-

दाने यक्षाद्यः, तस्मिन् लाघवे मात्रा कारणः; न द्रव्यं, तस्य

गुरुत्वात् । एवं लघूनामतिसेवने गौरवं मात्राकृतम् । उद्दि-

ष्टमिति मात्राशितोये (सू. अ. ५), अस्माभिरपि च तत्रैवैतत्

सप्रपञ्चं व्याख्यातम्; प्रकरणागतत्वेन अभ्यहितत्वाच्च पुन-

रुक्तम् । द्रव्याणि मात्रामपेक्षन्ते इति यथोचितमात्रावन्ति सुखं

पच्यन्त इत्यर्थः । मात्रा चाग्निमपेक्षत इति प्रतिपुरुषं प्रतिदिनं

चाग्निमेदमपेक्ष्य मात्रा महती खल्ला वा भवति, न प्रतिनियता

मात्रा विद्यत इति भावः ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥

बलमारोप्यमायुश्च प्राणाश्चासौ प्रतिष्ठिताः ।

अन्नपानेन्यनैश्चाग्निज्वलति व्येति चान्यथा ॥३४२॥

कृतः पुनरभ्यपेक्षा मात्रा कियत इत्याह—बलमित्यादि ।

अग्निमपेक्ष्य मात्राया प्रयुक्त्याऽन्यनाशद्वलादयो भवन्तीति

भावः । अग्नौ प्रतिष्ठिता इति अभ्यधीनाः; यथा—राजा-

श्रिताः प्रजा इति । प्राणा इति वायवः; किंवा, प्राणाभ्याः

१ 'मात्रामपेक्षते द्रव्यं' पा० । २ अस्यामे 'मात्राया द्रव्यो-

पेक्षणीयत्वं मात्रायाश्चाप्यपेक्षिततुक्तत्वमिति' इत्यधिकः पाठ उपर-

भ्यते हस्तलिखितपुस्तके । ३ 'दीप्यते शान्त्येऽन्यथा' इति पा० ।

शङ्कादयो दश प्राणाः । इन्धनं काष्ठम्, इन्धनमिवेन्धनं, तैः ; किंवा अग्निदाहमिन्धनमुच्यते । अन्यथेति अनिन्धनम् ३४९

गुरुलाघवचिन्तयेयं प्रायेणाल्यबलान् प्रति ।
मन्दक्रियाननारोग्यान् सुकुमारान्मुखोचितान् ३४३

इयं चरादिकृता गुरुलाघवचिन्ताऽल्पाभिं प्रति प्राय इति दर्शयकाह—गुर्विलादि । अत्राप्यबलत्वेन मन्दकाचैरपि वह्निमान्धमेव लक्षणीयम् ॥ ३४३ ॥

वीताग्नयः खराहाराः कर्मनित्या महोदराः ।
ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नावश्यं गुरुलाघवम् ३४४

खराहारा इति कठिनाहारसाम्याः । महोदरत्वेनापि मेदो-
बरोधान्माहमिश्रं दर्शयति । नावश्यं चिन्त्यमिति अनेन वीता-
ग्नीनामपि प्रति स्रोतप्रयोजना गुरुलाघवचिन्ता विद्यत एवेति
दर्शयति । यतो वीताग्न्याग्नीनामपि गुरुद्वयमग्नेः प्रतिपक्षमावह-
त्येव, सभावतोऽपि निर्विद्वत्वात् ॥ ३४४ ॥

हिताभिर्जुहुयाच्चित्समन्तराग्निं समाहितः ।
अन्नपानसमिद्धिनां मात्राकालौ विचारयन् ॥ ३४५ ॥
आहिताग्निः सदा पथ्यान्यन्तराग्नौ जुहोति यः ।
दिवसे दिवसे ब्रह्म जपत्यथ ददाति च ॥ ३४६ ॥
नरं निःश्रेयसे युक्तं सात्त्विकं पानभोजनम् ।
भजन्ते नामयाः केचिद्भगवतोऽप्यन्तरादते ॥ ३४७ ॥

अन्नं समिध इव समिधः । आहिताग्निरिति सात्त्व्येन व्यव-
स्थापिताग्निः ; किंवा आहिताग्निरिवाहिताग्निः ; तेन आहिता-
ग्निमेवा प्रातः सायं जुहोति, तथाऽयमपि प्रातः सायं च पथ्या-
न्यन्तराग्निं जुहोति । ब्रह्म जपतीति प्रणवादिमन्त्रमावर्तयति ।
ददाति चेति यथाशक्ति दानमाचरति । तं नरं निःश्रेयसे कल्याणे
युक्तमायत्ता न भजन्ते । भाविनोऽपीति जन्मान्तरेऽपि ; इह
जन्मनि पथ्याशित्वाच्च भवन्ति यदाः, जन्मान्तरेऽपि ब्रह्मजप-
द्वाभाष्यामर्जितधर्मप्रभावादेव न भवन्ति । अत एवाह—अन्त-
रादत इति ; अन्तरादिति कारणात्, ऋते विना ; अपथ्यस्य तथा
अनुपमेस्य रोगकरणस्याभावाद्वा न भवन्तीति भावः ३४५—३४७

वैश्विंशतं सहस्राणि रात्रीणां हितभोजनः ।
वीर्यस्यनातुरो जन्तुर्जितात्मा संतप्ता ॥ ३४८ ॥

वर्षशतायुष्टमपि हिताद्रोजनान्द्रवतीत्याह—पद्मवैंशतमि-
त्यादि । एतावतीमी रात्रिमिवैंशतमेव भवति । जितात्मा
जितेन्द्रियः । संततः पूजितः ॥ ३४८ ॥

प्राणाः प्राणभूतामन्नमन्नं लोकोऽभिधावति ।
वर्णः प्रसादः सौख्यं जीवितं प्रतिभा सुखम् ३४९
तुष्टिः पुष्टिर्वैलं मेधा सर्वमग्ने प्रतिष्ठितम् ।
लौकिकं कर्म यदुत्तौ स्वर्गतौ यच्च वैदिकम् ॥ ३५० ॥
कर्मोपवर्गं यच्चोक्तं तच्चान्यत्र प्रतिष्ठितम् ।

किमर्थमन्नपानविधौ तत् परीक्ष्यमित्याह—प्राणा इत्यादि ।
अभिधावतीति प्रार्थयति । प्रतिभा ब्रह्म । मेधा धारणावती धीः ।

लौकिकमिति अपरीक्षकलोके भवम् ; अपरीक्षका एव हि वर्तमा-
नमात्रे प्रवर्तन्ते, परीक्षकास्तु जन्मान्तरोपकारिण्येव । कर्म यदुत्ता-
विति वर्तमाने साध्ये यत् कर्म कृष्यादि । स्वर्गताविति स्वर्गगमने ।
वैदिकमिति यज्ञादि । उपवर्ग इति मोक्षे । एताश्च निमित्तसप्तम्यः ।
यच्चोक्तमिति मोक्षशास्त्रे सत्यब्रह्मचर्यादि । अग्ने प्रतिष्ठितमिति
निरक्षय देहस्थित्यभावेन सवारीन्माभावात् । यस्मादन्नं सर्वत्र
कारणं, ततस्तत्रावधातव्यमिति ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥—

तत्र श्लोकः—

अन्नपानगुणाः साध्या वर्णा द्वादश निश्चिताः ३५१
सगुणान्यनुपानानि गुरुलाघवसंग्रहः ।
अन्नपानविधायुक्तं तत् परीक्ष्यं विशेषतः ॥ ३५२ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लोक-
स्थानेऽन्नपानविधिनां सप्तविं-
शोऽध्यायः ॥ २७ ॥

संग्रहेऽन्नपानगुणा इति 'इष्टवर्ण' इत्यादिनोक्ताः । साध्या
इति 'उदकं क्लेदयति' इत्यादिनाः ; उदकादयो हि क्लेदानादिषु
अभ्याः श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ ३५१ ॥ ३५२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तचिरवितायां चरकतात्पर्यव्याख्यायामनु-
वेददीपिकायामन्नपानचतुष्केऽन्नपानविधिनां
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो विविधाशितपीतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १
इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये 'अन्नं प्राणाः' (सू. अ. २७) इत्युक्तं, तथेन प्रका-
रेणाञ्च प्राणहेतुर्भवति तदभिधानार्थं विविधाशितपीतीयोऽभि-
धीयते । इयमप्यर्थपरा संज्ञा ॥ १ ॥ २ ॥

विविधमशितं पीतं लीडं खादितं जन्तोर्हितमन्तर-
श्रिसन्धुक्षितबलेन यथास्तेनोष्मणा सम्यग्विपच्य-
मानं कालवदनवस्थितसर्वधातुपाकमनुपहतसर्व-
धातुष्ममारुतस्रोतः केवलं शरीरमुपचयबलवर्णसु-
खायुषा योजयति शरीरधातुर्जयति च । धातवो
हि धात्वहाराः प्रकृतिमनुवर्तन्ते ॥ ३ ॥

विविधमित्यादि । विविधमिति अनेनाशितादीनामवान्तरभेदं
दर्शयति ; अशितादिषु यो यः प्राय उपपद्यते स पूर्वमुक्तः ।
जन्तोर्हितमिति वचनमहितयाशितादेर्वैलवर्णादिकर्तृत्वाभावात् ।
अन्तरभिना जाठरेण वह्निना सन्धुक्षितं बलं यस्य तेनान्तरमिस-
न्धुक्षितबलेन । यथास्तेनोष्मणिति धृतिव्यादिरुपाशितादेर्वैलस्य य
ऊष्मा पार्थिवान्मायैरुपस्तेन ; वचनं हि—“भौमाध्यामेयवा-

१ 'तत् परीक्ष्य विशेषतः' इति पा० । २ 'पूर्वाध्यायवर्णव्याह-
पानस्वरूपविशेषाणामनुक्तानामभिधानाय विविधाशितपीतीयोऽभिधी-
यते' इति शिवदाससेनः ।

यव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः । पञ्चाहारगुणान् खान् खान्
पार्थिवानीन् पचन्ति हि” (चि. अ. १५) इति । सम्यक्वि-
पच्यमानमिति अशितादि । किंवा यथाखेनोष्णजेति यस्य रहिरा-
देर्धे ऊष्मा धात्वग्निरूपस्तेन सम्यक्विपच्यमानमशितादि रस-
तामापन्नं यदा रक्तादिधातून् प्रतिपद्यते तदा रक्ताद्युष्मणैव
पच्यते; एवं विपच्यमानमशितादि शरीरमुपचयादिना योज-
यत्पूजयति वर्धयतीति योजना । किंविशिष्टं शरीरमित्याह—
कालवदित्यादि ।—यथा कालो नित्यगत्वेनानवस्थितः, तथाऽ-
नवस्थितः अविश्रान्तः सर्वधातूनां पाको यस्मिन् शरीरे तत्तथा;
एतेन सर्वदा स्वाग्निपाकक्षीयमाणधातोः शरीरस्याशितादिनो-
पचयादियोजनमुपपन्नमिति दर्शयति, यदि हि पाकक्षीयमाणं
शरीरं न स्यात्तदा स्वतः सिद्धे उपचयादौ लभ्यशितादि कुर्या-
दिति भावः । किंवा कालवदित्यशितादिविशेषणं; तेन यथोक्त-
कालकृतमशितादीत्यर्थः, अकालभोजनस्योपायकारकत्वात् ।
तथा, अनवस्थितसर्वधातुपाकमित्येतदपि अशितादिविशेषणं,
तेन अनवस्थितः सर्वधातुं पाको यस्याशितादेस्तत्तथा; एतेन
क्वचिदपि धातौ स्थगितस्याशितादे रसरूपस्य पाकविगमनाञ्चो-
पचयादिर्भवतीति दर्शयति । एतच्च व्याख्यानं नातिमुन्दरम्,
अस्यार्थस्य अनुपहृतेत्यादिशरीरविशेषणैवैव लभ्यत्वम् । पुनः
शरीरविशेषणमनुपपन्नम् । अनुपहृतेत्यादि अनुपहृतानि सर्व-
धातूनामसमाहृतस्रोतांसि यस्य तत्तथा; यदा हि एकोऽपि
धातुपाचकोऽभिरुपहतः, मारुतो वा धातुपोषकरसवाही व्यान-
रूपः कश्चिदुपहतो भवति, तथा स्रोतो वा धातुपोषकरसवहसु-
पहतं स्यात्, तदा अशितादिकं धातूनामवधकत्वाच्चोपचयादि-
कारकमिति भावः । केवलमिति कृत्वा शरीरं; किंवा केवलमिति
अवधेर्हितम्, अधमनुक्ते हि शरीरे विकल्मशितादि भवतीति ।
ननु शरीरधातूनां प्रकृतिस्थितानां स्वत एवोपचयादिति, तत्
किमशितादिना क्रियत इत्याह—धातवो हीत्यादि । धातुराहारो
येषां ते धात्वाहाराः; धातवो रसादयो निर्लक्ष्यमाणा अशि-
तादिजनितधात्वाहारा एव सन्तः परं स्वास्थ्यमनुवर्तन्ते,
नान्यथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्राहारप्रसादाख्यो रसः किदं च मलाख्यमभि-
निर्वर्तते । किद्वत् खेदभूजपुरीषवातपित्तश्लेष्माणः
कर्णाक्षिनासिकास्थलोमकूपप्रजननमलाः केशश्मश्रु-
लौमन्खादयश्चावयवाः पुष्यन्ति । पुष्यन्ति त्वाहा-
ररसाद्रसवहिरमांसमेदोस्थिमज्जश्रुजोर्जांसि पञ्चे-
न्द्रियद्रव्याणि धातुप्रसादसंज्ञकानि शरीररसन्धिव-
न्धपिच्छादयश्चावयवाः । ते सर्वे एव धातवो म-
लाख्याः प्रसादाख्याश्च रसमलाभ्यां पुष्यन्तः सं-
मानमनुवर्तन्ते यथावयवशरीरम् । एवं रसमलौ
स्त्रप्रमाणवस्थितावाध्रयस्य समधातोर्धातुसाम्यमनु-

१ “यथाचित्कालकृतं” इति पा० । २ “क्वचिदशितादेः” इति
पा० । ३ “धातुपोषकरसमारूपं” इति पा० । ४ “धातूनामवध-
नात्” इति पा० । ५ “तत्राहारः प्रसादाख्यं रसं किदं च मलाख्य-
मभिनिर्वर्तयति” इति पा० ।

वर्तयतः । निमित्ततस्तु क्षीणवृद्धानां प्रसादाख्यानां
धातूनां वृद्धिक्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः साम्यमु-
त्पादयत्यारोपयति, किदं च मलानामेवमेव । स्वमाना-
तिरिक्ताः पुनरुत्सर्गिणः शीतोष्णपर्यायगुणैश्चोपच-
र्यमाना मलाः शरीरधातुसाम्यकारः समुपलभ्यन्ते ४

योऽसौ धातूनामाहारस्तमाह— तत्रेत्यादि । तत्रेति अशि-
तादौ । रसः किदं चामिनिर्वर्तत इत्यन्वयः । आहारप्रसाद इत्या-
ख्यां यस्य स तथा; प्रसादः सारः । किदम् असारभागः । किद्व-
दिति किद्वंशार्त्तं; तेन अत्राद्यः किद्वंशस्ततो मूत्रपुरीषे भवतो वायु-
श्च, रसात् पच्यमानान्मलः कफः एवमादि ग्रहण्यथाये वक्ष्यमा-
णमनुसर्तव्यं; वक्ष्यति हि—“किद्वंशस्य विष्मूर्जं रसस्य तु ककोऽ-
सृजः । पित्तं मांसस्य खमलो मलः खेदस्य मेदसः ॥ स्यात् किदं
केशलोमास्रो मज्जाः केहोऽक्षिविद्र त्वचाश्च” (चि. अ. १५) इति ।
आदिग्रहणादक्षिहेहादि ग्राह्यम् । यद्यपि च वातोऽनघना-
दप्युपलभ्यते, तथाऽपि रक्षकिद्वद्विभोजनमलांशमुत्पद्यत
एवेति किद्वद्वतोत्पत्तिर्युक्तेव; न चायं नियमो यन्मलादेवोत्प-
द्यत इति, व्यायामादवगाहादरेपि च वातादिसद्भावात् । प्रजननं
लिङ्गम् । रसपोष्यमाह—पुष्यन्ति त्वित्यादि । पञ्चेन्द्रियद्रव्या-
णीति पृथिव्यादीनि प्राणादीन्द्रियकाराणि । धातुप्रसादसंज्ञका-
नीति अत्यर्थशुद्धेनैव धातुप्रसादेनैन्द्रियाण्यारभ्यन्त इति
दर्शयति । शरीरं वज्रातीति शरीररसः ज्ञायुसिरादिः । आ-
दिग्रहणादावतिरस्त्यादिग्रहणम् । अत्राहाररसाद् रकादिपोषणे
केचिद्भवते—यत्—रसो रक्करूपतया परिणमति, रक्तं च मांस-
रूपतया, एवं मांसदयोऽप्युत्तरोत्तरधातुरूपतया परिणमन्ति ।

१ “मलाख्यात्” इति पा० । २ “पञ्चेन्द्रियद्रव्याणीति प्राणादि-
पञ्चेन्द्रियाणां द्रव्याणि समवायिकारणानि पृथिव्यादीनि, कीदृशानि-
धातुप्रसादसंज्ञानि” इति शिवदाससेनः । ३ “अत्र च रसद्रव्य-
तयादने केचिदपि वदन्ति—यत्—रसोऽपि पच्यमानः (सर्वात्मना)
रक्तात् वाति, रक्तं च मांसतामिसादिपूर्वपूर्वधातुपरिणामादेव उत्तरो-
त्तरधातुत्वादः; यथा—(सर्वात्मना) क्षीरादपि अवति, दधो नवनीतं
नवनीताद्भूतमित्येकः पक्षः । किंवा रस एव रक्तं प्रथमं द्वावयति,
तत्र रक्तस्थानसंबन्धाद्रक्तसादृश्यं रक्तभ्यपदेशं चातुभवति, रक्तं च
रक्तसमानेन स्तोकेनांशेन पोषयति; ततो रक्तमाग्राह्य मांसमाग्राह-
यति, तत्रापि मांससमानेनांशेन मांसपोषणं करोति, मांससादृश्यं
मांसशब्दादिष्वेयर्था चातुभवति; यद्युत्तरोत्तरधातुत्वं रसं प्रमाद्वान-
यति, यथा—केदारनिषिक्तं कुल्याजलं प्रत्यासन्नं केदारीमाग्राहय-
तीति द्वितीयः पक्षः । पतदेनेके हारीते—यत्—“रसः सप्ताहा,
दवाक् परिवर्तमानः श्वेतकपोतवदितहादिप्रधाकिशुक्लककरसमभ्य-
श्वायं यथाक्रमं दिवसपरिवर्ताद्वर्णपरिवर्तमापन्नमानः पित्तोष्णोपरगा-
च्छोणितत्वमापद्यते” इत्यादि, अत्रापि “त्वेषां धातूनां” (घ. स.
अ. १४) इत्यादिना तथा “स खड्ग मीणि” (घ. स. अ. १४)
इत्यादिना रसेनैव रक्तादिपोषणमेनैव ध्यायेनोक्तम् । किंवा आहा-
ररस उत्तरो मन्निरेव मांसैः स्वादिपरिणमांसादीन् रसरूपिण-
समानांशेन तर्पयति; तत्र यः प्रत्यासन्नो धातुस्तोषको भगस्य शीघ्रं
पुण्यति, यद्यु विदूरधातुसस्य सूक्ष्मविदूरमागतया विरेण पोषयति

अत्रापि च पक्षे केचिद्व्युत्ते—क्षीराद्यथा सर्वात्मना दधि भवति, तथा कृत्स्नो रसो रक्तं भवति; एवं रक्तादयोऽपि मांसादिरूपा भवन्ति । अन्ये त्वाहुः—केदारीकुल्यान्यायेन रसस्य धातुपोषणं; तत्रात्राहुषणो रसो धातुरूपं रसमभिगम्य किय-

भवति । एवं भिन्नैरपि मार्गैर्धातुपोषणं भवति । तेन रक्तपोषणकालादुत्तरकालं मांसपोषको रसभागो मांसं पोषयति, तथा मांसपोषणकालादुत्तरकालं मेदःपोषको रसभागो मेदः पोषयतीत्यादि । तेन रसाद्रक्तमित्यादिरयमर्थो—यत्—रसपुष्टिकालादुत्तरकालं रक्तं प्रवर्तते, रक्तपुष्टिकालादुत्तरकालं मांसं प्रवर्तते, इत्यादि । अस्मिंश्च पक्षे व्युत्तं—“विष्णुस्माहारमलः सारः प्राणीरितो रसः । स तु ध्यानेन विक्षितः सर्वान् धातून् प्रतर्पयेत्” (सु. सू. अ. ४६) इति, तथा “तस्मिन् धातुमालुत्तराणि रसे” (सु. सू. अ. १४) इति च मुख्यार्थो भवति, तथा चरकैऽपि—“स्रोतसा च यथासेन धातुः पुण्याति धातुना” (च. वि. अ. ८) इति च मुख्यार्थो भवति । तेन यथा—खले उपस्थितानां कपोतानां भिन्नदिगामिनां स्वीयस्वीयमार्गैरेव गच्छतां गम्यदेशस्य प्रत्यासन्नत्वमिष्टत्वादभिदेन शीघ्रं विरेण वा गमनं भवति, तद्वत् । इति क्षीरदिन्याय-कैदारिकुल्यान्याय-खलेकपोतन्यायात् त्रिधा धातुपोषणकालः । तत्रैतेषु पक्षेषु सर्वात्मपरिणामे त्रिचतुरोपवासने नीरसत्वं देहस्य स्यात्, मांसोपवासाच्च शुक्रमयं शरीरं स्यादिति (स पक्षः) नेष्यते । केदारीकुल्यापक्षे तु रसाद्रक्तादिपोषणं मुख्यार्थतया भवति । यदपि रक्तादेर्मांसादिपोषणं तदपि रसादेव रक्तादिपरिणामात् तथा रक्तादिव्यपदेशमज्ञो भवतीति व्युत्पादितमेव । यत्तु रसस्य सर्वधातुदोषमालम्बयानुसारित्वमुक्तं तदपि रक्तादिपोषणतया, तथा हृदयस्याभिरसस्य च कृत्स्नदेहव्यापकतया चोपपन्नम् । एवं चरकैऽमुक्तं—“व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोन्निकर्मणा । यद्यपि सर्वतोऽजलं देहे विक्षिप्यते सदा” (च. वि. अ. १५) इत्यादि, तद्व्युत्तन्यायादेरुपोषणम् । यदपि रसादिना समाग्नेन मांसादेरेव पोषणं, तदपि धातुवाङ्मवनन्यायेन गच्छतादपि रसेन तदातुसमानांशेनेन तदातुपोषणादुपपन्नम् । कृत्वं तु प्रभावाद्यथा खलेकपोतन्यायेन विदूरमपि शुक्रं प्रभावाच्छीघ्रं याति तथाऽत्रापि शीघ्रमेव वृष्योत्पन्नो रसो रक्तादिधातुन् शीघ्रमाह्लावयतीति सुषटम् ; एवमनया दिशोऽप्यत्र दुष्णमुन्मार्गं, तेनायं पक्षः स्थाप्य साहुः । खलेकपोतपक्षेऽपि यथा रसाद्रक्तमित्यादि—गौतमया भवति तद्विशिष्टमेव । यत्तु चरके “रक्तं विबद्धमार्गत्वान्मांसादीन् प्रतिपद्यते” (च. वि. अ. ८) इति तत् कृत्स्नदेहचारिणोऽतिश्रियायेन, न पोषकरक्ताभिप्रायेण इति व्यवस्थाप्यते । यत्तु “एकैकस्मिन् धातो त्रीणि” (सु. सू. अ. ४३) इत्यादिना धातावकनानकाल उक्तः, स पूर्वपूर्वरक्तादिधातुद्वन्द्वनकालो विदूरगामिरसस्येति व्यवस्थाप्यते । एवमनयोः पक्षयोर्महाज्ञोर्भगीतयोर्गतिरपदक्षिता भवति । स्वसत्त्वसाकं केदारीकुल्यान्याये । यत्तन्यैः खलेकपोतन्यायस्वीकारेण चरके संततज्वरस्य द्वादशाश्रयत्वं शुक्रमित्युक्तं तत्र बुध्यमानं, येन संततस्य द्वादशाश्रयत्वं दोषमहिम्ना कृत्स्नदेहव्यापकतया—“यथाधातुस्तथा मूत्रं पुरीषं चानिलाद्वयः” (च. वि. अ. ३) इत्यादिनोक्तं; दोषाणां च कुपितानां संप्राप्तिलि-क्षेवाद् किमगम्यमिति देहे, येन यावद्गतमेव परं सर्वधातुविद्यापकं सर्वधातुदूषणे अपेक्षते” इति सुष्ठुटीकायां भानुमत्यां सूत्रस्याने १४ अध्याये चक्राणिः । “अत्राहारं रसादिपोषणमेव” इति पा० । १ “मष्ये” इति पा० । २ “कृत्स्नाद्रसः” इति पा० ।

ताऽप्यंशेन तं रसं वर्षयति; अपरश्च रसराशिसात्र गतः सन् शोणितगन्धवर्णयुक्तत्वाच्छोणितमिव भूत्वा कियतादपि शोणितसमानांशेन धातुरूपं शोणितं पुष्पाति, शेषश्च भागो मांसं याति, तत्रापि शोणितवच्यवस्था; तथा मेदःप्रभृतिष्वपि । अत एव च मुख्यार्थोऽयं प्रत्यो भवति; यथा—“रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च । अस्त्रो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्र्भ्रं प्रसादजः” (च. वि. अ. १५) इति; तथा हारीतेऽप्युक्तं—“रसः सप्ताहदवाकं परिवर्तमानः श्वेतकपोतहरितहारिद्रपक्वकिंशुकालककरसप्रख्यश्चायं यथाक्रमं दिवसपरिवर्ताद्वर्णपरिवर्तमापद्यमानः पितोष्मोपरागाच्छोणितत्वमापद्यते” इति; तथा सुश्रुतेऽप्युक्तं—“स खल्वाप्यो रस एकैकस्मिन् धातो त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कला अवतिष्ठते, एवं मासेन रसः शुक्रमिवति” (सु. सू. अ. १४) इति । अन्ये—त्वाहुः—खलेकपोतन्यायेनायमन्तरः पृथक्पृथक्धातुमार्गे गतः सन् रसादीन् पोषयति, न तस्य धातुपोषको रसभागो धात्वन्तरेण समं संबन्धमप्यनुभवति, रसादिपोषकाणि स्रोतास्तुत्तरोत्तरं सूक्ष्ममुखानि वीर्षाणि च, तेनैव रसपोषकरसभागो रसमार्गचारित्वाद् रसं पोषयति, एवं रसपोषणकालादुत्तरकालं (रक्तपोषकमार्गचारित्वात्) रक्तपोषको रसभागो रक्तं पोषयति, तथा शोणितपोषणकालादुत्तरकालं मांसपोषको रसभागो मांसं पोषयति, विद्वद्सूक्ष्ममार्गचारित्वात्; एवं मेदःप्रभृतिपोषणेऽपि हेयम् । तेन, “रसाद्रक्तं ततो मांसं” इत्यादिरयमर्थः—यत्—रसपुष्टिकालादुत्तरकालं रक्तं जायते, तथा रक्तपुष्टिकालादुत्तरकालं मांसं प्रजायते इत्यादि । एवं सुश्रुतहारीतवचने अपि व्याख्येये । यच्च “रक्तं विबद्धमार्गत्वान्मांसादीन् प्रपद्यते” (च. वि. अ. ८) इति राजयक्षमपि वक्ष्यति, तद्वदयचारिणोऽतिश्रियायेन, न तु पोषकशोणिताभिप्रायेण । किंच, परिणामपक्षे वृष्यप्रयोगस्य रक्तादिरूपतापत्तिकमेणातिविरेण शुक्रं भवतीति, क्षीरादयश्च सद्य एव वृष्या हृदयन्ते; खलेकपोतपक्षे तु वृष्योत्पन्नो रसः प्रभावाच्छीघ्रमेव शुक्रमेव संबद्धः सन् तत्पुष्टिं करोतीति युक्तं; तथा रसदुष्टौ सख्यौ परिणामपक्षे तज्जन्मनां शोणितवीर्यां सर्वधामेव दुष्टिः स्यात्, दुष्टकारणजातत्वात् । खलेकपोतपक्षे तु यदातुपोषको रसभागो दुष्टः स एव दुष्यति न सर्वं, तदितरेषामदुष्टकारणत्वात्; तथा मेदोद्वद्भौ सख्यौ भूरिकारणत्वेनास्त्रादपि भूयसा भवितव्यं, दृश्यते च भूमिमेदस इतरधातुपरिक्षयः; वचनं च—“मेदस्त्रिनो मेद एवोपोच्यते, न तथेतरे धातवः” (सु. सू. २१) इति; एवमादि परिणामवादे दूषणम् । एषु च पक्षेषु सर्वात्मपरिणामवादो विरुद्ध एव, येन सर्वात्मपरिणामे त्रिचतुरोपवासनैव नीरसत्वाच्छरीरस्य मरणं स्यात्, मांसोपवासे च केवलं शुक्रमयं शरीरं स्यात् । केदारीकुल्यान्यायस्तु तुल्यबल एव खलेकपोतन्यायेन; यतो

१ “प्रजायते” इति पा० । २ अयं पाठो इत्यल्लिखितपुस्तके नोपलभ्यते । ३ “कृत्स्नदेहचारिणोऽतिश्रियायेन” इति पा० ।

यदुक्तं वृष्यप्रभावं प्रति तत् केदारीकुल्यापक्षेऽपि प्रभावादेव शीघ्रं रक्तादिधातुनमिगम्य शुक्रं जनयिष्यति वृष्यं, यथा खलेकपोतपक्षेऽपि प्रभवति । यत्तु रसदुष्टौ शोणितदूषणं; तत्र भवति, धातुभूतशोणितांशोषकस्य रसभागस्यादुष्टत्वात्; इति समानं पूरणं । अत्रापि हि पक्षे न सर्वो रसो धातुरुशोणिततामापद्यते, किं तर्हि कश्चिदेव शोणितसमानो भागः; शेषस्तु शोणितस्थानगतत्वेन किञ्चिच्छोणितसमानवर्णादित्वाच्च शोणितमुच्यते; अनेन न्यायेन मेदोवृद्धौ सत्यामस्थिवृद्धिरपि निरस्ता, यतो न मेदसा अस्थि पोष्यते, अपि तर्हि मेदःस्थानगतेनैव रसेन मेदोनुकारिणः । एवमनयोः पक्षयोर्महाजनादृतत्वेन तुल्यन्यायत्वेन च नैकमपि निश्चितं ब्रूमः, बुद्धिविभाषा पक्षबलाबलम्, अत्र न कश्चित् कार्यविरोध इत्युपरम्यते । नन्वाहाररसाश्रसादयः पुष्यन्तीति वदता धातुरसादाहाररसोत्पादः पृथक् स्वीक्रियते, ततश्च तस्य किं स्थानं किंवा प्रमाणमिति किमिति नोक्तम्? उच्यते—न तस्याहारोत्कर्षापकर्षावेवंविधौ, उत्कर्षापकर्षस्य निश्चितप्रमाणत्वाभावात्; स्थानं तु धमन्य एव । पोषकाहाररसस्य तस्य च पृथ्वप्रसादिधातुभ्यः प्रदेशान्तरग्रहणं न क्रियते, रसादिकाण्यरूपतया रसादिग्रहणेनैव ग्रहणात् । अत्र यद्यप्योजः सप्तधातुसाररूपं, तेन धातुग्रहणेनैव लभ्यते, तथाऽपि प्राणधारणकर्तृत्वेन पृथक् पठितं; ये तु शुक्रजन्यरोगे इच्छन्ति, तेषामग्रमो धातुरोजः स्यादिति पक्षे चातिदेशं कृत्वा वक्ष्यति—“रसादीनां रुक्कान्तानां यत् परं तेजः, तत् खल्लोचः” —(सु. सू. अ. १५) इति । उपपादितपोषणानां धातुमलानां प्रकृत्यनुविधानमुपसंहरति—ते सर्वे इत्यादि । मलाख्या अपि स्वेदमूत्रादयः स्वमानवस्थिता देहधारणादतवो भवन्तीत्युक्तं—धातवो मलाख्या इति । यथावयःशरीरमिति यस्मिन् वयसि बात्यादौ यादृशं मानं धातूनां तादृशं पुष्यन्तः, तथा यस्मिन् शरीरे प्रकृष्या दीर्घं ह्रस्वं कुरो वा स्थूले वा यादृशं मानं धातूनां तादृशं पुष्यन्त इति योजना । एवमित्यादौ स्वप्रमाणावस्थिताविति अनतिरिक्तावन्यूनौ च । आश्रयस्येति शरीरस्य; यथावत्पक्षौ सर्वोश्रयं पश्चाद्वननीमिः प्रपद्येते, सर्वेशरीरमित्यर्थः । समधातीरिति समरसादेः समस्वेदमूत्रादेश्च । निमित्तत इत्यादि । निमित्तत इत्यनेनानिमित्ते अरिष्टरूपे क्षयवृद्धौ निराकरोति । वृद्धिक्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यामिति यथासंख्यं वृद्धक्षीणाहारकृताभ्याम्, एतेनाहारविशेषकृतवृद्धिक्षयो रसः साम्यं करोतीत्यर्थः । धातुसाम्यस्यारोग्यत्वे सिद्धेऽपि यदारोग्यायेति ब्रूते तेन प्राकृतधातूनां क्षयेण वाऽतिदृष्ट्या वा साम्यं निराकरोति, अस्य साम्यस्य रोगकर्तृत्वादेव । किं च मलानामेवमेवेति यथा रसस्तथा किंमप्यारोग्याय मलानां साम्यं प्रतिपा-

१ ‘वृद्धिक्षयाभ्यामिति यथासंख्यमन्वयः, पञ्चमी च श्यक्लोपे; तेन क्षीणानां धातूनां वृद्धिं विषय साम्यमापादयति, अतिवृद्धानां च धातूनां क्षयं विषय साम्यमापादयतीत्यर्थः । आहारमूलाभ्यामिति यथासंख्यं वृद्धक्षीणाहारकृताभ्यामित्यर्थः’ इति शिवदाससेनः ।

च. सं. २३

दितरसकं करोति । वृद्धमलानां चिकित्सान्तरमाह—स्वमानेत्यादि । उत्तमो बहिर्भिः सरणं संशोधनरूपमेषां शास्त्रोक्तमस्ति, उत्तमं वा बहन्तीत्युत्सर्गैः । वृद्धानां मलानां चिकित्सान्तरमाह—शीतोष्णेत्यादि । पर्ययः विपर्ययः; तेन शीतोष्णविपरीतगुणैरित्यर्थः; तेन, शीतसमुत्थे मले उत्तमं तथोष्णसमुत्थे शीतमुपचरो भवति । आदिसम्बन्धात् छतनिर्दिष्टः; तेन स्निग्धरूक्षादीनामपि विपरीतगुणानां ग्रहणम् । किंवा पर्ययगुणा द्वन्द्वगुणाः स्निग्धरूक्षसुदुर्गन्धदयः, तैश्च यथायोग्यतयोपचर्यमाणा इति ज्ञेयम् । एतेन, वृद्धमलानां त्रिविधोऽप्युपक्रमो निदानवर्जनशोधनशमनरूप उक्तो भवति; तत्र निदानवर्जनं वृद्धमले मलवृद्धिहेत्वाहारभित्त्यागतल्पमलाहरोपयोगाद्वा बोद्धव्यं, संशोधनं च उत्सर्गिण इत्यनेनोक्तं, शमनं च शीतोष्णेत्यादिग्रन्थेनोक्तम् ॥ ४ ॥

तेषां तु मलप्रसादाख्यानां धातूनां स्रोतोऽयनमुखानि । तानि यथाविभागेन यथास्वं धातूनांपूरयन्ति । एवमिदं शरीरमशितपीतलीढाखदितप्रभवम् । अशितपीतलीढाखदितप्रभवाश्चास्मिन् शरीरे व्याधयो भवन्ति । हितहितोपयोगविशेषास्त्वत्र शुभाशुभविशेषकरा भवन्तीति ॥ ५ ॥

अयनानि च तानि मुखानि चेत्ययनमुखानि, अत्र आयान्त्यनेनेत्ययनानि मार्गाणि, मुखानि तु यैः प्रविशन्ति; एतेन मलानां धातूनां च यदेवायनं तदेव प्रवेशमुखमिति नान्येन प्रवेशो नान्येन च गमनमित्युक्तं भवति । रसादीनां यथास्वनाम स्रोतोमुखं चायनं च । किंवा, अयनस्य गमनस्य मुखानि मार्गाणि; तेन, अयनमुखानि गतिमार्गाणीत्यर्थः । तानि च स्रोतांसि मलप्रसादपुरितानि धातून् यथास्वमिति यद्यस्य पोष्यं तच्च तत् पूरयति । यथाविभागेनेति यस्य धातोर्यो विभागः प्रमाणं तेनैव प्रमाणेन पूरयति, तादृक्प्रमाणान्येव पुष्यन्ति, नाधिकन्यूनानीत्यर्थः । एतच्च प्रकृतिस्थानां कर्म, विद्वतानां तु न्यूनगतिरिक्ताधातुकरणमस्त्वेवेति बोद्धव्यम् । उक्तं चान्यत्र—“स्रोतसा च यथास्वेन धातुः पुष्यति धातुना” (नि. अ. ८) इति । उपसंहरति—एवमित्यादि । कथमशितदेवैरुद्धयोः शरीरतदुपधातकरोगयोऽस्याद् इत्याह—हितहितेत्यादि । हितरूपोऽशितदिविशेषः शुभरूपविशेषकरकः, अहितरूपस्त्वशितदिविशेषोऽशुभरूपविशेषकरो भवति; तेन नैकरूपाद् कारणाद्विद्वदकार्योदय इति भावः ॥ ५ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—इत्यन्ते हि भगवन् । हितसमाख्यतममप्याहारमुपयुज्याना व्याधिमन्तश्चाग्रादश्च, तथैवाहितसमाख्यतमः; एवं दृष्टे कथं हितहितोपयोगविशेषात्मकं शुभाशुभविशेषमुपलभामह इति ॥ ६ ॥

१ ‘प्रतिपादितं रसक्रेण’ इति पा० । २ ‘उत्सर्गिणः संशोधनार्ह इत्यर्थः’ इति शिवदाससेनः ।

दृश्यन्ते हि भगवत्तिलादौ तथैवाहितसमाख्यातमुपयुज्याना
व्याधिमन्तश्रागदाश्वेति संबन्धः । विशेषात्मकमिति विशेषोद्भ-
वम् ॥ ६ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—न हिताहारोपयोगि-
नामग्निवेशः । तन्निमित्ता व्याधयो जायन्ते, न च
केवलं हिताहारोपयोगादेव सर्वव्याधिभयमति-
क्रान्तं भवति, सन्ति ह्युतेऽप्यहिताहारोपयोगादन्या
रोगप्रकृतयः, तद्यथा—कालविपर्ययः, प्रक्षारपराधः,
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चास्ताभ्या इति । ताश्च रोग-
प्रकृतयो रसान् सम्यगुपयुज्यानामपि पुरुषमशुभेनो-
पपादयन्ति; तस्माद्धिताहारोपयोगिनाऽपि दृश्यन्ते
व्याधिमन्तः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कारणतो
न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः । न हि सर्वाण्यप-
थ्यानि तुल्यदोषाणि, न च सर्वे दोषास्तुल्यबलाः,
न च सर्वाणि शरीराणि व्याधिक्षमत्वे समर्थानि
भवन्ति । तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोगवर्षीयप्रमा-
णतियोगाद्भ्यस्तारमपथ्यं संपद्यते । स एव दोषः
संस्तुष्टयोनिर्विरुद्धोपक्रमो गम्भीरानुगतश्चिरस्थितः
प्राणायतनसमुत्थो मर्मोपघाती कष्टतमः क्षिप्रकारि-
तमश्च संपद्यते । शरीराणि चातिस्थूलान्यतिकृशा-
न्यनिविष्टमांसरोगितास्थीनि दुर्बलान्यसात्स्याहा-
रोपचितान्यल्पाहारार्ण्यल्पसत्त्वानि च भवन्त्यव्या-
धिसहानि, विपरीतानि पुनर्व्याधिसहानि । एष्य-
श्चैवापथ्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्याधयो मृद्वो
दारुणाः क्षिप्रमुत्पत्त्याश्चिरकारिणश्च भवन्ति । त
एव वातपित्तश्लेष्माणः स्थानविशेषे प्रकुपिता
व्याधिविशेषानभिनिर्वैतयन्त्यग्निवेशः ॥ ७ ॥

तन्निमित्ता इति हिताहारनिमित्ताः । न केवलमिति न
परम् । रोगप्रकृतय इति रोगकारणानि । अहिताहारोपयोगिना-
मित्यादि । कारणत इति निमित्तान्तरात् प्रतिबन्धकात्;
तच्च कारणं 'तदेव ह्यपथ्यं' इत्यादिवक्ष्यमाणप्रश्नविपरीतं बोध-
यम् । सद्य इति तत्कालम् । अनेनापथ्यस्य रोगजननं
प्रति कालान्तरविकारहेतुत्वं प्रायो भवतीति दर्शयति; अन्यथा
सद्य इत्यनर्थकं स्यात्, कालान्तेरेऽपि दोषाकर्तृत्वात् । दोष-
वानिति व्याधिजनकः । अपचार इति अहिताहारोपयोगः ।
उक्ते कारणमाह—नहीत्यादि । तुल्यदोषाणीति तुल्यदोष-
काराणि । व्याधिक्षमत्वं व्याधिवलविरोधित्वं व्याप्युत्पादप्रति-
बन्धकत्वमिति यावत् । तदेवापथ्यतुल्यदोषतादि विवृणोति—
तदेवेत्यादि । अत्र यद्यपि प्रस्तुतत्वादपथ्यप्रतिबन्धकानि
कारणानि वक्तव्यानि, तथाऽपि समानन्यायतयाऽपथ्यशक्तिर्धै-

कान्युच्यन्ते । तत्र देशादीनां योगादिति अनुगुणदेशादियो-
गात्; यथा—ग्रीहिः पित्तकर्तृत्वेनापथ्यः, स चानुपदेशयोगा-
द्भ्यस्तारमपथ्यो भवति, धन्वंदेशे तु हीनबलो भवति; तथा
शरत्कालस्यानुगुणस्य योगाद्वलवान् भवति, हेमन्ते दुर्बलः; संयो-
गाद्यथा—स ग्रीहिदधिकपाणितादियुक्तो बलवान्, मन्थादियुक्तश्च
दुर्बलः; वीरीयथा—स एषोणीकृतो बलवान्, शीतस्तु दुर्बलः;
स एव च प्रमाणतियोगाद्वली, हीनमात्रस्त्वबलः; इत्याद्यनुसर्त-
व्यम् । दोषतुल्यबलतामाह—स एव दोष इत्यादि । संस्तुष्टा
मिलिता बहवो योनयः कारणानि यस्य स तथा, किंवा संस्तुष्ट-
योनिरिति अनुगुणदृश्यः; यथा—पित्तस्य रक्ते दृश्यमासाद्य कष्टत्वं
क्षिप्रकारित्वं च भवति । विरुद्धोपक्रमो यथा—पित्तं मेहारम्भकं,
वचनं हि—“पित्तमेहाः सर्वे एव याप्याः, विरुद्धोपक्रमत्वात्”
(नि. अ. ४) इति; विरुद्धता चोपक्रमस्यात्र यत् पित्तहरं मधुरादि त-
न्मेहप्रधानदृश्यमेदसो विरुद्धं, मेदोनुगुणं तु कट्पादि पित्तं विरुद्ध-
मिति । गम्भीरानुगत इति गम्भीरमज्जादिधातुगतः; वचनं
हि—“त्वज्जासाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम्” (चि.
अ. ३९) इति । चिरस्थित इति देहे चिरकालावस्थानेन कृत-
मूलत्वात् कष्टसाध्यः । प्राणायतनसमुत्थ इति अग्नेत्रयाये (सू.
अ. २९) वक्ष्यमाणशङ्खादिदशप्राणायतनाश्रयी । मर्मोपघातीति
प्राणायतनव्यतिरिक्तक्षिप्रतल्लक्ष्यदिमर्मोपघातकारी । मर्मेघात-
त्वेनैव मर्मेविशेषप्राणायतनसमुत्थत्वे लब्धे पुनस्तद्वचनं प्राणाय-
तनमर्माश्रियेण विशेषेण कष्टत्वप्रतिपादनार्थम् । कष्टतम इति ब-
हुदुःखकर्तृत्वेनासाध्यत्वेन च । क्षिप्रकारितम इति आद्यविकार-
कारितमः । चकारात् संस्तुष्टयोनिव्यादिहेतूनामल्पत्वेन कष्ट-कष्ट-
र-क्षिप्रकारि-क्षिप्रकारितरादिविशेषाश्च भवन्तीति दर्शयति; यथो-
क्तसर्वहेतुमेतत्के कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च भवतीति हेतुं, कष्टतम-
त्वादिव च यथायोग्यतया हेतुं; विरुद्धोपक्रमो दोषः कष्ट एव भवति
न क्षिप्रकारी । व्याध्यक्षमशरीराण्याह—शरीराणि चेत्यादि । अनि-
विष्टानि श्लथानि मांसादीनि येषां शरीराणां तानि तथा; किंवा,
अनिविष्टानीति विषमाणि । उपचितानीति संवर्धितानि; असा-
त्म्यपुष्टं हि शरीरं भूरिदोषभावितमेव भवतीति भावः । विप-
रीतानीति अनतिस्थूलकादियुक्तानि । व्याधिसहानीति व्याप्युत्पादक-
प्रतिबन्धकानि । एतच्च शरीरमधिकृत्य वैपरीत्यं व्याधिसहत्वे
उदाहरणार्थमुपन्यस्तं, तेन यथोक्तापथ्यबलवैपरीत्यं दोषबलवै-
परीत्यं च न सद्यो व्याधिकारकं भवतीत्येतदप्युक्तं बोधय्यम् ।
एतदेवापथ्याहारदोषशरीराणामेवावलम्बनत्वबलवत्त्वाभ्यां लक्षण-
विशेषं यथायोग्यतया मृदादिव्याधिकारणत्वेनोपसंहराह—ए-
भ्यश्चैवेत्यादि । विशेषा यथोक्ता उक्तविपरीताश्च; तत्रोक्तविपरीत-
विशेषान्मृद्वस्तथा चिरकारिणश्च भवन्ति, यथोक्तापथ्यादिवि-
शेषास्तु दारुणाः क्षिप्रकारिणश्च भवन्तीति मन्तव्यम् । अनेन
प्रसङ्गेन वातादीनां रसादिस्थानविशेषेषु कुपितानां ये व्याधयो
भवन्ति तान् दर्शयितुमाह—त एवेत्यादि ॥ ७ ॥

१ 'कारणविशेषतः' इति पा० । २ 'ह्रस्वादिग्रन्थवक्ष्यमाणविप-
रीतं' इति पा० । ३ 'कालान्तरप्रतिबन्धमानसाकालान्तरविकारक-
हेतुत्वं' इति पा० । ४ 'व्याधिवलविरोधकत्वं' इति पा० ।

१ 'गुणवान्' इति पा० ।

तत्र रसादिषु स्थानेषु प्रकुपितानां दोषाणां य-
स्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः संभवन्ति तांस्तान्
यथावदनुव्याख्यास्यामः ॥ ८ ॥

तत्र रसेत्यादौ प्रकुपितानां दोषाणामिति अनियमेन रसे कु-
पितो वायुर्वा पित्तं वा श्लेष्मा वा संसृष्टा वा अश्रद्धादीनि कुर्वन्ति ।
सख्यपि दोषभेदेऽत्राश्रयस्याभेदादाश्रयप्रभावेणैवाश्रद्धादयो
भवन्ति, परं दोषभेदे अश्रद्धादावेव वातादिलिङ्गं विशिष्टं भव-
ति । किंवा यथायोग्यतया रसाश्रयिणा वातादिना अश्रद्धादिक-
रणं बोद्धव्यं, यतो न गौरवं वातदुष्टरसे भवितुमर्हति; एतच्च
नातिसुन्दरं, तेन पूर्वं एव पक्षो ज्ञायान् ॥ ८ ॥

अश्रद्धा चारुचिश्चास्यचैरस्यमरसन्नता ।
हृष्टासो गौरवं तन्मद्रा साङ्गमर्दो ज्वरस्तमः ॥ ९ ॥
पाण्डुरवं स्रोतसां रोधः क्लैब्यं सादः कृशाङ्गता ।
नाशोऽश्रेयथाकालं बलवः पलितानि च ॥ १० ॥
रसप्रदोषजा रोगा,

अश्रद्धायां मुखप्रविष्टस्याहारस्याभ्यवहरणं भवत्येव परं त्वै-
निच्छा, अरुचौ तु मुखप्रविष्टं नाभ्यवहरतीति भेदः । आस्य-
चैरस्यम् उचितादास्यसादन्यथात्वम् । अरसन्नता रसाप्रति-
पत्तिः । सादः अङ्गावसादः ॥ ९ ॥ १० ॥—

वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः ।

कुष्ठवीसर्पपिडका रक्तपित्तमस्त्रुन्दरः ॥ ११ ॥
गुदमेद्रास्यपाकश्च ह्रीहा गुदमोऽथ विद्रधिः ।
नीलिका कामला यक्त्रः पिप्लवस्तिलकालकाः ॥ १२ ॥
द्वदुश्मर्दलं श्वित्रं पामा कोठास्त्रमण्डलम् ।
रक्तप्रदोषाज्जायन्ते,

रक्तप्रदोषजेषु कुष्ठग्रहणादेव दद्वादिलिभे सिद्धे पुनस्तद्वचनं
विशेषप्रादुर्भावप्रदर्शनाभेदम् । तिलकालकाः तिलाकृतयः । अस्त्र-
मण्डलं लोहितमण्डलम् ॥ ११ ॥ १२ ॥—

शृणु मांसप्रदोषजान् ॥ १३ ॥

अधिमांसार्बुदं कीलं गलशालूकशुण्डिके ।
पूतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः ॥ १४ ॥
विद्यान्मांसाश्रयान्,

कीलशब्देनात्रार्श उच्यते ॥ १३ ॥ १४ ॥—

भेदःसंश्रयांस्तु प्रचक्ष्महे ।

निन्दितानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च ॥ १५ ॥
निन्दितानि प्रमेहपूर्वरूपाणीति केशजटिलत्वादीनि, तेषा-
मेव निन्दितत्वात्; नत्वास्यचैरस्यमधुरत्वादीनि । किंवा, नि-
न्दितानीति अतिस्थूलगतान्यायुर्होसादीन्यष्टौनिन्दितोक्तानि,
तेषां च निन्दितत्वं निन्दितातिस्थूलसंबद्धत्वेन । एवं पूर्वेस्मिन्
व्याख्याने 'यानि च' इति चकारो नियमे, उत्तरव्याख्याने तु
समुच्चये ॥ १५ ॥

१ 'अङ्गमर्दो ज्वरस्तन्द्रा हृष्टासो गौरवं तमः' इति पा० ।
२ 'प्रथमं स्मिच्छा' इति पा० । ३ 'उचितादाहारस्य रसादन्यथा-
त्वम्' इति पा० ।

अध्यस्थिदन्तौ दन्तास्थिभेदशूलं विवर्णता ।

केशलोमनखश्मश्रुदोषाश्चास्थिप्रदोषजाः ॥ १६ ॥

अध्यस्थिदन्तशब्देन अध्यस्थ्यधिदन्तयोर्ग्रहणम् । शूल-
मिति अस्थिशूलमेव बोद्धव्यम् ॥ १६ ॥

रक्तं पर्वणां भ्रमो मूर्च्छा दर्शनं तमसस्तथा ।

अरुणां स्थूलमूलानां पर्वजानां च दर्शनम् ॥ १७ ॥

मज्जप्रदोषात्,

हनिष्यादि मज्जदोषाज्ज्ञेयम् । अरुणोति व्रणानि ॥ १७ ॥—

शुक्रस्य दोषात् क्लैब्यमहर्षणम् ।

रोगि वा क्लीबमल्पयुर्विरूपं वा प्रजायते ॥ १८ ॥

न चास्य जायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि ।

शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम् ॥ १९ ॥

क्लैब्यमिति ध्वजानुच्छ्रायः । अहर्षणं च सख्यपि ध्वनोत्थाने
मैथुनाशक्तिः । शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरमिति
अत्रापत्यबाधा रोगिक्लीबापत्यजनकत्वेन, दारबाधा तु स्त्रावि-
गर्भादिजनकत्वेन ॥ १८ ॥ १९ ॥

इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः ।

उपघातोपतापाभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि ते ॥ २० ॥

उपघातेत्यादौ उपघातो विनाशः, उपतापस्तु किञ्चिद्वैक-
ल्यम् ॥ २० ॥

स्त्रायौ सिराकण्डराभ्यो दुष्टाः क्लिश्नन्ति मानवम् ।

स्तम्भसंकोचखल्लीभिर्ग्रन्थिस्थस्फुरणसुप्तिभिः ॥ २१ ॥

कण्डराभ्य इति सप्तम्यर्थे पक्ष्मी । खल्ली करपदावमोड-
नम् । ग्रन्थिः स्त्रायवादिग्रन्थिरेव ॥ २१ ॥

मलानाश्रित्य कुपिता भेदशोषप्रदूषणम् ।

दोषा मलानां कुर्वन्ति सङ्कोत्सर्गावतीव च ॥ २२ ॥

मलानित्यादौ भेदशोषप्रदूषणमिति यथासंभवं ज्ञेयं; तत्र
भेदः पुरीषस्य, शोषस्तु विशेषेण सर्वमलेषु संभवति, प्रदूषणं तु
प्रदुष्टवर्णादियुक्तत्वेन प्राकृतवर्णाद्युपघातः । संगोत्सर्गावतीव
चेति अतीव सङ्गः अप्रवृत्तिः, अत्युत्सर्गस्तु अतिप्रवृत्तिः ॥ २२ ॥

विविधादशितात् पीतादहिताह्नीदखादितात् ।

भवनत्येते मनुष्याणां विकारा य उदाहृताः ॥ २३ ॥

तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेत मतिमान् सदा ।

हितान्येषांशितादीनि न स्युस्तज्जास्तथाऽऽमयाः २४
रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनमौषधम् ।

विधिशोणितिकेऽध्याये रक्तजानां मिषजितम् २५

१ अधिशब्दस्या'स्यदन्ताभ्यां' प्रत्येकमन्यः, एवं भेदशब्दस्यापि
दन्तास्थिभ्याम्' इति शिवदाससेनः । २ 'स्थूलमूलानां गम्भीरप-
रिहणानाम्' इति शिवदाससेनः । ३ 'क्लैब्यमिति सख्यपि ध्वनो-
त्थाने मैथुनाशक्तिः, अहर्षणं तु ध्वजानुच्छ्रायः' इति पा० ।
४ 'सिराकण्डरयोर्दुष्टा' इति पा० ।

मांसजानां तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराग्निकर्म च ।
 अष्टौनिन्दितिकेऽप्यथे मेदोजानां चिकित्सितम् २६
 अस्थ्याध्यायानां व्याधीनां पञ्चकर्मणि शेषजम् ।
 वस्त्यः क्षीरसर्पिषि तिक्रकोपहितानि च ॥ २७ ॥
 मज्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतिक्रमम् ।
 अन्नं व्यावायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया ॥ २८ ॥
 शान्तिरिन्द्रियजानां तु विमर्मीये प्रवक्ष्यते ।
 स्नाय्वादिजानां प्रशमो वक्ष्यते वातरोगिके ॥ २९ ॥
 नचेगान्धारणेऽप्यथे चिकित्सान्वयः कृतः ।
 मलजानां विकाराणां सिद्धिश्चोक्तः कच्चिकचित् ३०

संप्रत्यहिताहारजनितान् दोषान् दर्शयन् यथाकर्तव्यमुपदि-
 शति—विविधादिसादि । भिषग्भित्तम् 'उक्तम्' इति शेषः ।
 पञ्चकर्माण्युपनिभाष्य भिषज इति वचनं तिक्रकोपहितवस्ते-
 र्विशेषेण हितत्वोपदर्शनार्थम् । शुद्धिरिति वमनादिना । सिद्धिः
 प्रोक्ता कच्चिदिति अतीसारग्रहण्यादौ ॥ २३-३० ॥
 व्यायामादूष्मणस्तैक्ष्ण्यादितस्यानवधारणात् ।
 कोष्ठच्छास्त्रा मला यान्ति द्रुतत्वान्मारुतस्य च ३१
 तत्रस्थाश्च विलम्बन्ते कदाचिन्न समीरिताः ।
 नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षणः ॥ ३२ ॥

संप्रति रसादीनां शास्त्रारूपत्वात् कोष्ठाश्रयिणो दोषा यथा
 शाखां यान्ति तदाह—व्यायामेत्यादि । तत्र व्यायामशोभात्
 कोष्ठं परित्यज्य शाखां मला यान्ति, ऊमणो वहेत्क्षिण्यत्वाद्दि-
 लोपसिद्धिः शाखां यान्ति, हितस्यानवधारणयाहितसेवया-
 ऽतिसेवयाऽतिमात्रद्वयो दोषो जलापूरवद्बुद्धः स्वस्थानमाश्रय्य
 स्थानान्तरे यातीत्युक्तम् । द्रुतत्वान्मारुतस्येति चलत्वाद्वायो-
 र्वायुना क्षितो यातीत्यर्थः । वाय्वन्तरेण च वायोराक्षेपणमुपपन्न-
 मेवेति, अन्यथा मला इति बहुवचनमसाधु । अथ शाखा-
 गताः किं कुर्वन्तीत्याह—तत्रस्थाश्चेत्यादि । विलम्बन्ते कदा-
 चिदिति कदाचिन्वाधिकरणे विलम्बं कुर्वन्ति । कृतो विलम्बन्त
 इत्याह—न समीरिताः । ये दोषा अल्पत्वेनाबलवन्तस्ते हत्व-
 न्तरेण समीरिताः सन्तः कुप्यन्ति; तथा त एव नादेश इत्यन-
 नुगुणदेशे, तथा नाकाल इत्यननुगुणकाले कुप्यन्तीति योजना ।
 अत्रव हेतुमाह—भूय इत्यादि । यस्माद्भूयो हेतुप्रतीक्षणसेऽ-
 यबला दोषास्तस्मादीरणाद्यपेक्षन्ते; एतेन भूयो येऽहेतुप्र-
 तीक्षिणो भवन्ति बलवत्त्वाज ते ईरणायपेक्षन्ते, अत एवोक्तं
 कदाचिदिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

वृद्ध्या विष्यन्दनात् पाकात् स्रोतोमुखविशोधनात् ।
 शाखा मुक्त्वा मलाः कोष्ठे यान्ति वायोश्च निग्रहात् ॥

संप्रति शाखाभ्यः कोष्ठगमनहेतुं दोषाणामाह—वृद्धेत्यादि ।
 विष्यन्दनादिति विलयनात्, विलीनस्य द्रवत्वादेव कोष्ठे निग्नं
 याति । पाकादिति पको दोषोऽबद्धत्वेनैव निग्नं कोष्ठं याति ।

१ 'अष्टौनिन्दितसंख्याने' इति पा० । २ 'शाखा इति रसादि-
 धातुर्' इति शिवदाससेनः । 'शाखां' इति पा० । ३ 'पाकादिति
 पाकजनितलघवात्, पको हि दोषो लघुः सन् कोष्ठं याति' इति
 शिवदाससेनः ।

स्रोतोमुखविशोधनादिति अवरोधकापगमात् । वायोनिग्रहादिति
 क्षेमुरायोगोनिग्रहात् प्राकृतं स्थानं कोष्ठं याति ॥ ३३ ॥

अजातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये ।
 रोगाणां यो विधिर्दृष्टः सुखार्थां तं समाचरेत् ॥ ३४ ॥
 सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
 ज्ञानाज्ञानविशेषासु मार्गामार्गप्रवृत्तयः ॥ ३५ ॥

इदानीं संक्षेपेणाखिलव्याधिप्रतीकारं सूत्रयति—अजाता-
 नामित्यादि । यो विधिर्दृष्ट इति कृत्स्ने तन्ने । ननु, यदि
 सुखार्था सर्वप्राणिनां प्रवृत्तिस्तत्कथं कोऽपि अमार्गं प्रवर्तत
 इत्याह—ज्ञानेत्यादि । अज्ञानादेव सुखसाधनमिदमिति कृत्वा
 अपरीक्षकाः प्रवर्तन्ते, न तु दुःखकर्तृतासन्धानादिति भावः
 ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

हितमेवानुरूप्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ।
 रजोमोहादुत्तात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः ॥ ३६ ॥
 श्रुतं बुद्धिः स्मृतिर्दाक्ष्यं धृतिर्हितनिषेवणम् ।
 चाग्विशुद्धिः शमो धैर्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ॥ ३७ ॥
 लौकिकं नाश्रयन्त्येते गुणा मोहहर्जः श्रितम् ।
 तन्मूला बह्वेवो यान्ति रोगाः शारीरमानसाः ॥ ३८ ॥

हितमेवेति आयतिविशुद्धमेव तदावेदुःखकरमपि । प्रियमे-
 वेति तदात्वे सुखकरमायतिविरुद्धम् । लौकिका अपरीक्षकाः ।
 परीक्षकं स्तौति—श्रुतमित्यादि । परीक्षकमाश्रयन्तीति परी-
 क्षके भवन्ति; किंवा, बुद्ध्यादिदेवताः परीक्षकमाश्रयन्ते,
 यदुक्तं—'विविशुद्धो न देवताः' (सू. अ. १) इति । तन्मूला
 इति रजस्तमोमूलाः ॥ ३६ ॥ ३८ ॥

प्रक्षारपरिधास्यहितानर्थान् पञ्च निषेवते ।
 संधारयति वेगांश्च सेवते साहसनि च ॥ ३९ ॥

१ 'विधिर्दृष्टः' इति पा० । २ 'इदानीं संक्षेपेण निखिलव्याधि-
 प्रतीकारं सूत्रयति—अजातानामित्यादि । यो विधिर्दृष्ट इति कृत्स्ने तन्ने ।
 सुखार्था आरोग्यार्था । सुखस्य स्वतः पुरुषार्थत्वं दर्शयति—सुखार्था
 इत्यादि । एतेन निषेवपापिच्छाविषयत्वेन सुखस्य स्वतः पुरुषार्थत्वमि-
 त्यर्थः । ननिवदमसङ्गतम्, अनुसूताधनेऽप्यसन्मार्गे जनप्रवृत्तिदर्श-
 नादित्याह—ज्ञानाज्ञानेत्यादि । अत्र यथासंख्यमन्वयः; एतेन, अनुसू-
 साधनेऽसन्मार्गे 'सुखसाधनोऽयम्' इति भ्रमाद्रागाद्वा प्रवर्तते, न तु
 दुःखकर्तृतानुसन्धानादिति भावः' इति शिवदाससेनः । ३ 'हित-
 मेवेत्यादि । परीक्षकाः सदसद्विवेकाः प्रेक्षापूर्वकप्राणिनः, हितमाय-
 तिविशुद्धमेवेति प्रपरीक्ष्य सम्यग् शास्त्रा, अनुरूप्यन्ते कामयन्ते; अन्-
 उपदको हि रुच्यार्तुः कामे वर्तते, वचनं हि 'अनुरूपः कामे' इति' इति
 शिवदाससेनः । ४ 'मोहतमः श्रितम्' इति पा० । ५ 'बहवश्चैव'
 इति पा० । ६ 'कथं पुनरपरीक्षके रजस्तमोमूला रोगा भवन्तीत्या-
 ह—प्रक्षारपरिधादित्यादि । हि यस्माद्भूतोऽपरीक्षकः प्रक्षारपराधाद्रजस्त-
 मोऽभिभूतबुद्धित्वादिहेतुनिद्र्यायैवैवादि करोति, अतस्तन्मूला व्याधयो
 भवन्तीति भावः' इति शिवदाससेनः ।

तदात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वशोऽनुरज्यते ।
रज्यते न तु विज्ञाता विज्ञाने ह्यमलीकृते ॥ ४० ॥

यथा अपरीक्षके रजस्तमोमूला रोगा भवन्ति तदाह—प्रज्ञाप-
राधादित्यादि । अहिताग्निदेवादि च रोगं करोतीति भावः ।
तदात्वसुखेष्विति वक्तव्ये, यत् 'सुखसंज्ञेषु' इति करोति, तत्त-
दात्वसुखस्यापथ्यस्य दुःखानुबन्धसुखकर्तृतया परमाश्रितस्तदा-
त्वेऽप्यसुखत्वं दर्शयति; यथा 'सुखसंज्ञकमारोग्यं' (स. अ. ९) इत्यत्रोक्तम् । विज्ञातेति परीक्षकः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

न रागान्नाप्यविज्ञानादाहारानुपयोजयेत् ।
परीक्ष्य हितमश्रीयद्देहो ह्याहारसंभवः ॥ ४१ ॥

न रागादित्यादि । अहितत्वेन जानन्नपि रागादेव कश्चिद्दुःख-
प्रवर्तते, अज्ञानाच्चाहितत्वाज्ञानादेव कश्चिद्विज्ञातव्यसायेन प्रव-
र्तते; एतद्वयमपि निविध्यते ॥ ४१ ॥

आहारस्य विधावष्टौ विशेषा हेतुसंज्ञकाः ।
शुभाशुभसमुत्पत्तौ तान् परीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

कथमाहारः परीक्ष्य इत्याह—आहारस्येत्यादि । आहारस्य
विधौ विधानेऽष्टौ विशेषाः प्रकृतिकरणसंयोगादयो रसविमाने
(वि. अ. १) वक्तव्या हेतुसंज्ञकाः; क हेतुसंज्ञका इत्याह—
शुभेत्यादि । शुभाशुभसमुत्पत्तौ इति ते च प्रकृत्यादयः शुभाः
शुभकराः, अशुभा अशुभकराः, इति ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

परिहारार्ण्यपथ्यानि सदा परिहरन्तरः ।
भवत्यनुगतां प्रातः साधूनामिह पण्डितः ॥ ४३ ॥
यत्तु रोगसमुत्थानमशक्यमिह केनचित् ।
परिहर्तुं न तत् प्राप्य शोचितव्यं मनीषिभिः ॥ ४४ ॥

ननु पथ्यसेवायां क्रियमाणायामपि बलवत्प्राकानाधर्मवशादपि
व्याधयो भवन्ति, तत् किमनेन पथ्यसेवनेनेत्याह—परिहारार्ण्य-
ेत्यादि । अच्युतामिव प्राप्नोऽनृणतां प्रातः; एतेन परिहार्य-
परिहारेण पुष्यकारेऽनपराधः पुष्यो भवतीति दर्शयति । यस्तु
देवागतस्तस्य व्याधिसूत्र साधवो नैवं पथ्यसेविनं गर्हयन्ति,
एतदेवाह—यत्किंवत्यादि । अशक्यं परिहर्तुमिति बलवत्कर्म-
जन्यत्वादित्यर्थः । न शोचितव्यमिति पुष्यकारस्य दैवजन्येऽव-
श्यंभाविनि व्याधावकिंचित्करत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तत्र श्लोकाः—

आहारसंभवं वस्तु रोगाश्चाहारसंभवाः ।
हिताहितविशेषाच्च विशेषः सुखदुःखयोः ॥ ४५ ॥
सहत्वे चासहत्वे च दुःखानां देहसत्त्वयोः ।
विशेषो रोगसङ्घास धातुजा ये पृथक्पृथक् ॥ ४६ ॥
तेषां चैव प्रशमनं कोष्ठाच्छाखा उपेत्य च ।
दोषा यथा प्रकुप्यन्ति शाखाभ्यः कोष्ठमेव च ४७

१ 'दुःखानां व्याधीनाम्' इति शिवदाससेनः ।

प्राज्ञान्नयोर्विशेषश्च स्वस्थानुरहितं च यत् ।
विविधाशितपीतीये तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥ ४८ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने
विविधाशितपीतीयो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥
इत्यन्नपानचतुष्कः ॥ ७ ॥

संग्रहे वसित्वेति शरीरम् । सहत्वे चासहत्वे चेत्यादिना
'शरीराणि चातिस्थूकानि' इत्यादि 'विपरीतानि पुनर्व्याधिसंहानि'
इत्यन्तं ग्रन्थं ज्ञापयति ॥ ४५—४८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामानुवंदशीपिकायां चरकताप-
र्यव्याख्यायां सूत्रस्थाने अन्नपानचतुष्के विविधाशित-
पीतीयो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

ऊनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

संप्रत्यध्यायद्वयेऽवशिष्टे वक्तव्ये पूर्वध्याये 'प्राणायतन-
समुत्थः' इति प्राणायतनशब्दकीर्तनाद्दशप्राणायतनीय उच्यते;
किंवा, अयं दशप्राणायतनीयः सूत्रस्थानोपसंग्रहः, शेषाध्या-
यस्तु सर्वतन्त्रसंग्रह इति पश्चादुच्यते । इयमप्यर्थपरा संज्ञा, न
शब्दानुकारिणी । आयतनानीय आयतनानि, तदुपघाते प्राणोप-
घातात्, तत्तांशे च प्राणनाशादित्यर्थः । न प्राणस्य जीवित्वावस्थस्य
शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगरूपस्य सङ्घादय एव परमाशयाः,
तस्य कृत्स्नशरीराव्याश्रयत्वात् ॥ १ ॥ २ ॥

दशौवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।
शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी गुदम् ॥ ३ ॥
तानीन्द्रियाणि विज्ञानं चेतनाहेतुमामयान् ।
जानीते यः स वै विद्वान् प्राणामिसर उच्यते ॥ ४ ॥

मर्मत्रयमिति हृदयवृत्तिशिरांसि । तानीतं सङ्ख्यावीनि ।
विज्ञानं बुद्धिः । चेतनाहेतुः आत्मा, चेतनासमवायिकारणत्वात्;
किंवा चेतनाशब्देनात्मा, हेतुशब्देन तु व्याधीनां जनको हेतु-
निदानरूपस्तथा शमको हेतुर्भेषजरूप उच्यते; आमयशब्देन
च लिङ्गमुच्यते । तेन, आध्यात्मिकानीन्द्रियावीनि बाह्यानि
च हेतुलिङ्गौषधानि यो जानीत इत्युक्तं भवति; एतावच्चैतच्छास्त्रं
यत्—आध्यात्मिकानीन्द्रियाणि तथा हेतुलिङ्गौषधानि च ।
प्राणामिसरा महाचतुष्पादे उक्ताः ॥ ३ ॥ ४ ॥

द्विविधारतु खलु मिषजो भवत्यग्निवेश ! प्राणा-

१ 'हस्तुक्तं' इति पा० । २ 'प्रतिष्ठिता नियताः' इति शिवदास-
सेनः । ३ 'विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं निदानपूर्वरूपोपशयसं-
प्राप्तिरूप' इति शिवदाससेनः । ४ 'संप्रति सूत्रस्थानार्थसंग्रहं
दर्शयितुं भूमिका रचयति—द्विधा इत्यादि । अ. भसराः प्रत्या-
वर्तकाः' इति शिवदाससेनः ।

नामेकऽभिसरा हन्तारो रोगाणां, रोगाणामेकऽभिसरा हन्तारः प्राणानामिति ॥ ५ ॥

सर्वविक्रिस्ताया वैद्याधीनत्वेन यादशो वैद्य उपादेयो यादश-
श्चानुपादेयस्तद्दर्शनकौशलात् सूत्रस्थानार्थसंग्रहं दर्शयति—द्वि-
विधा इत्यादि । रोगाणामभिसरा इति रोगाणामन्तारः ॥ ५ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमश्विवेश उवाच—
भगवंस्ते कथमस्माभिर्वैदितव्या भवेयुरिति ॥ ६ ॥

भगवानुवाच—य इमे कुलीनाः पर्यवदतश्रुताः
परिदृष्टकर्मोणे दक्षाः शुचयो जितहस्ता जिता-
ह्मानः सर्वोपकरणवन्तः सर्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृ-
तिज्ञाः प्रतिपत्तिज्ञाश्च ते ज्ञेयाः प्राणानामभिसरा
हन्तारो रोगाणां; तथाविधा हि केवले शरीरज्ञाने
शरीराभिनिवृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकारज्ञाने च निःसं-
शयाः, सुखसाध्यकच्छसाध्ययाप्यप्रत्याख्येयानां च
रोगाणां समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेष-
ज्ञाने व्यपगतसंदेहाः, त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्य
ससंग्रहव्याकरणस्य सत्रिविधौषधग्रामस्य प्रव-
क्तारः, पञ्चत्रिंशतो मूलफलानां चतुर्णां च स्नेहानां
पञ्चानां च लवणानामष्टानां च मूत्राणामष्टानां च
क्षीराणां क्षीरस्त्वचक्षूषाणां च षण्णां शिरोविरेचना-
देशश्च पञ्चकर्मश्रयस्यौषधगणस्याष्टाविंशतेश्च यवा-
शूनां द्वात्रिंशतश्रृणुप्रदेहानां षण्णां च विरेचनश-
तानां पञ्चानां च कषायशतानां प्रयोक्तारः, स्वस्वा-
वृत्तैर्विहितभोजनपाननियमस्थानचङ्क्रमणशयनास-
नमात्रादव्याञ्जनधुमनावनाभ्यञ्जनपरिमार्जनवेगावि-
धारणविधारणव्यायामसात्व्येन्द्रियपरीक्षोपक्रमण-
सङ्घट्टचक्रकुशलाः, चतुष्पादोपगृहीते च भेषजे षोड-
शकले सविनिश्चये सत्रिपर्येषणे सवातकलाकल-
ज्ञाने व्यपगतसन्देहाः, चतुर्विधस्य च स्नेहस्य
चतुर्विंशत्युपनयस्योपकल्पनीयस्य चतुःषष्टिपर्य-
न्तस्य च व्यवस्थापितारः, बहुविधविधानयुक्तानां
च स्नेहस्नेद्यवम्यविरेच्यविविधौषधोपचाराणां च
कुशलाः, शिरोरोगादिदोषांशविकल्पज्ञस्य च
व्याधिसंग्रहस्य सक्षयपिडकाविद्वेधेख्ययाणां च
शोफानां बहुविधशोफानुबन्धानामष्टचत्वारिंश-
तश्च रोगाधिकरणानां चत्वारिंशदुत्तरस्य च नाना-

त्मजस्य व्याधिशतस्य तथा विगर्हिततितितस्थूलसि-
कृशानां सहेतुलक्षणोपक्रमणां स्वप्रस्य च हिताहि-
तस्यास्मप्रतितस्वप्रस्य च सहेतूपक्रमस्य षण्णां च
लङ्घनादीनामुपक्रमणां संतर्पणापतर्पणजानां च
रोगाणां सरूपप्रशमनानां शोणितजानां च व्या-
धीनां मदमूर्च्छासंयन्त्यासानां च सकारणरूपौ-
षधोपचाराणां कुशलाः, कुशलाश्चाहारविधिविनि-
श्चयस्य प्रकृत्या हिताहितानामाहारविकारणामश्रय-
संग्रहस्यासवायां च चतुरशीतेन्द्रव्यगुणकर्मविनिश्च-
यस्य रसानुरससंश्रयस्य सविकल्पवैरोधिकस्य द्वा-
दशवर्गश्रयस्य चान्नपानस्य सगुणप्रभावस्य सानु-
पानगुणस्य नवविधस्यार्थसंग्रहस्याहारगतेश्च हिता-
हितोपयोगविशेषात्मकस्य च शुभाशुभविशेषस्य
धात्वाश्रयाणां च रोगाणां सौषधसंग्रहणां दशानां
च प्राणायतनानां च च वक्ष्याम्यर्थदशमहामूलीये
त्रिंशत्तन्माध्याये तत्र च कृत्स्नस्य तन्त्रोद्देशलक्षणस्य
तन्त्रस्य च ग्रहणधारणविज्ञानप्रयोगकर्मकार्यकाल-
कर्तृकरणकुशलाः, कुशलाश्च स्मृतिमतिशास्त्र-
युक्तिज्ञानस्यात्मनः शीलगुणैर्विस्मृतादनेन च संपा-
दनेन सर्वप्राणिषु चेतसो मैत्रस्य मातापितृभ्रातृ-
बन्धुवत्, एवंयुक्ता भवन्त्यत्रिवेशाः प्राणानामभि-
सरा हन्तारो रोगाणामिति ॥ ७ ॥

प्रतिपत्तिज्ञा इति तदावै कर्तव्याज्ञाः । शरीराभिनिवृत्तिज्ञानं
यथा शरीरं श्लुकोणितसंयोगादिभ्य उपजायते, तथा ज्ञानम् ।
प्रकृतिविकारज्ञानं सांख्यनयेन शरीरे वक्ष्यमाणम् । त्रिविधस्या-
युर्वेदसूत्रस्येति “हेतुलिङ्गौषधज्ञानं” (सू. अ. १) इत्यस्य । इतः
प्रयुक्ति च तन्त्रोद्देशलक्षणसेल्यन्तेन सूत्रस्थानार्थसंग्रहो यथाकम-
मसुसारणीयः । ससंग्रहव्याकरणस्येति “सामान्यं च विशेषं च”
(सू. अ. १) इत्यादिना दीर्घजीवितये संग्रहः, व्याकरणं वै
“सामान्यमेकत्वकरं” (सू. अ. १) इत्यादि । सत्रिपर्येषण इति
एषणात्रययुक्ते । नवविधस्येति “चरः शरीरावयवाः” (सू. अ.
२७) इत्यादेः । आहारगतेरिति “विविधमशितं पीतं” (सू. अ.
२८) इत्यादिना । तन्त्रोद्देशलक्षणस्येति तत्र तन्त्रोद्देशः “अष्टौ
स्थानानि” (सू. अ. २०) इत्यादिना, तन्त्रलक्षणं तु आयुषो
वेदस्य च यशिरुक्तौ लक्षणं वक्ष्यति । अत्र स्थानार्थज्ञाने
कौशलमभिधायान्वयाप्याह—तन्त्रस्येत्यादि । गृहीतस्योत्तर-
कालस्मरणं धारणं, विज्ञानम् अर्थतो ज्ञानं, प्रयोगः क्रिक्रिस्ता-
प्रयोगः, कर्म अनेकधा चिक्रिस्ताकरणं, कार्यं धातुसाम्यं,
कालः क्रियाकालः, कर्तृह भिषक्, करणं भेषजम् । शास्त्र-
युक्तिः शास्त्रयोजना । युक्तिज्ञानस्येति कुशलयोगात् करणे
षष्ठी । आत्मन इत्यादि ।—आत्मनः शीलगुणैः करणभूतैः

१ “श्रुतं शास्त्रं ज्ञानं वा, जितहस्ता लघुहस्ताः, जिताह्मान इति
जितेन्द्रियाः, प्रकृतिः काण्णम्” इति शिवदाससेनः । २ “सत्रिविधो-
षधग्रामस्येति ग्रामशब्दः समूहवचनः, प्रवक्तार इत्यस्य सर्वः षष्ठ्यन्तेः
अस्त्रिकमन्वयः” इति शिवदाससेनः । ३ “स्वस्ववृत्तावपि भोजनं”
इति पा० । ४ “चतुर्विंशत्युपनयस्येति उपनयो विचारणाः” इति
शिवदाससेनः । ५ “चतुःषष्टिपर्यन्तस्येति रसभेदेन चतुःषष्टिसंख्या-
पर्यन्तोऽवधिमेव, चतुःषष्टिसंख्याकरसत्येत्थं” इति शिवदास-
सेनः ।

१ “श्रवणग्रहणविज्ञानं” इति पा० । २ “धवसुक्ताः” इति पा० ।

३ “संग्रहः सङ्कलनं कथनं, व्याकरणं च विवरणम्” इति शिव-
दाससेनः ।

मातृपितृबन्धुवत् सर्वप्राणिषु चेतसो मंत्रस्य संपादनेन तथा
अविस्वादानेन च कुशला इति ग्रन्थसंबन्धो बोद्धव्यः ॥६॥७॥

अतो विपरीता रोगाणामभिसरा हन्तारः
प्राणानां, भिष्येच्छप्रतिच्छन्नाः कण्टकभूता
लोकस्य प्रतिरूपकसधर्मणो राज्ञां प्रमादाच्चरन्ति
राष्ट्राणि ॥ ८ ॥

तेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति—अत्यर्थं वैद्यवे-
शेन श्लाघमाना विशिखान्तरमनुचरन्ति कर्मलो-
भात्, श्रुत्वा च कस्यचिदातुर्यमभितः परिपतन्ति,
संश्रवणे चास्यात्मनो वैद्यगुणानुचैवैदन्ति, यश्चास्य
वैद्यः प्रतिकर्म करोति तस्य च दोषान्मुहुर्मुहुर्ददा-
हरन्ति, आतुरमित्राणि च प्रहर्षणोपजापोपसेवादि-
भिरिच्छन्त्यात्मीकर्तुं, खलपेच्छुतां चात्मनः ख्याप-
यन्ति, कर्म चासाद्य मुहुर्मुहुर्बलोकयन्ति दाक्ष्ये-
णाज्ञानमात्मनः प्रच्छादयितुकामाः, व्याधिं चापा-
वर्तयितुमशक्नुवतो व्याधितमेवानुपकरणमपरिचो-
रकमनात्मवन्तमुपदिशन्ति, अन्तगतं चैनमभिस-
रीक्ष्यान्यमाश्रयन्ति देशमपदेशमात्मनः कृत्वा,
प्राकृतजनसन्निपाते चात्मनः कौशलमकुशलवद्व-
र्णयन्ति, अधीरवच्च धैर्यमपवदन्ति धीराणां, विद्व-
ज्जनसन्निपातं (चाभिसमीक्ष्य) प्रतिभयमिव कान्-
न्तारमध्वगाः परिहरन्ति दूरात्, यश्चैषां कश्चित्
सूत्रावयवो भवत्युपयुक्तस्तमप्रकृते प्रकृतान्तरे वा
सततमुदाहरन्ति, न चानुयोगमिच्छन्त्यनुयोक्तुं वा,
मृत्योरिव चानुयोगादुद्विजन्ते, न चैषामाचार्यः
शिष्यः सन्नह्यचारी वैवादिको वा कश्चित् प्रज्ञायत
इति ॥ ९ ॥

भिष्येच्छप्रतिच्छन्नाः कण्टकभूता लोकस्य प्रतिरूपकः अन्य-
थारूपकारी द्रोहकारकः (१) इत्युच्यते लोके^१ । राज्ञां प्रमादादिति
राज्ञा हि ते कुबैराः शासनीयाः । विशिखा रथ्या, किंवा कर्म-
मार्गः । संश्रवणे चास्येति आतुरस्य श्रवणयोग्ये प्रदेशे । अन्त-
गतमिति मुमुक्षुम् । अपदेशं व्याजम् । अकुशलवदिति यथा
अकुशलाः परस्परविरुद्धमात्मकौशलं वर्णयन्ति तथेत्यर्थः ।
अधीरवदिति उच्चाट्टराः सन्तः । उपयुक्त इति ज्ञातः । अनु-
योगं वृच्छाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्र—

भिष्येच्छप्रतिच्छन्नाः प्रविश्यैवं व्याधितांस्तर्कयन्ति ये ।

वीतंसमिव संश्रित्य वने शाकुन्तिका द्विजान् ॥१०॥

१ 'भिषयच्छप्रतिच्छन्नाः कण्टकभूता लोकस्य प्रतिरूपेण, शत्रु-
क्षममार्गो राज्ञां प्रमादादेव चरन्ति राष्ट्राणि' इति पा० । २ 'अप-
चारिकं' इति पा० । ३ 'प्रतिरूपेण प्रज्ञाचार्यादिवेशेन चरन्तीति
प्रतिरूपका धर्मध्वजिनः' इति शिवदाससेनः ।

श्रुतदृष्टक्रियाकालमात्राज्ञानबहिष्कृताः ।

वर्जनीया हि ते मृत्योश्चरन्त्यनुचरा भुवि ॥ ११ ॥

वृत्तिहेतोर्भिष्यद्वानपूणीन् मुखैर्विशारदान् ।

वर्जयेदातुरो विद्वान् सर्पास्ते पीतमास्ताः ॥ १२ ॥

ये तु शास्त्रविदो दक्षाः शुचयः कर्मकोविदाः ।

जितहस्ता जितात्मानस्तेभ्यो नित्यं कृतं नमः ॥१३॥

तत्र श्लोकः—

दशप्राणायतनिके श्लोकस्थानार्थसंग्रहः ।

द्विविधा भिषजश्चोक्ताः प्राणस्यायतनानि च ॥ १४ ॥

इत्यश्विवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
दशप्राणायतनीयो नामोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

वीतंसः पक्षिवन्धनम् । श्रुतं शास्त्रे श्रवणम् । दृष्टं कर्म-
दर्शनम् । क्रिया चिकित्साज्ञानं, ज्ञानं शास्त्रजन्यं, श्रुतं तु
श्रवणमात्रम् । तेषो नित्यं कृतं नम इत्यनेन प्राणभिसरं
स्मोति ॥ १०—१४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायु-
र्वेदपीपिकायां सूत्रस्थाने दशप्राणायतनीयो
नामैकौनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातोऽयं दशमहमूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पारिषेयात् किंवा सूत्रस्थानमभिधाय तत्रसंग्रहं वक्तुमर्थ-
दशमहमूलीय उच्यते । अत्र 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (४।३।
१८७) इत्यनुवर्तमाने "अध्यायानुवाकयोर्द्वे च" (५।२।६०)
इति छः ॥ १ ॥ २ ॥

अर्थे दश महामूलाः समासंका महाफलाः ।

महच्चार्थश्च हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधैः ॥ ३ ॥

षडङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।

आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यं च हृदि संश्रितम् ॥४॥

अर्थे इति हृदये, महामूला इति महद्बुद्धयं मूलं यासां धम-
नीनां तास्तथा, समासका इत्याश्रिताः । तस्य हृदयस्य पर्याया-
नाह—महच्छब्दः । महत्संज्ञा तथा अर्थसंज्ञा च हृदयस्य वैश-
व्यवहारसिद्धा न सर्वत्र शास्त्रान्तरेषु । हृदयस्य यथा यन्महत्त्वं
यथा वा अर्थमानत्वेनार्थत्वं तद्वदयस्याभ्यर्हितत्वात् । अभ्यर्हि-
तत्वमाह—षडङ्गमित्यादि । षडङ्गानि बाहुद्वयजङ्घाद्वयशिरोन्त-

१ 'तत्र हृदयाश्रितव्याधीनां शरीरं प्रतिकर्तव्यतां बोधयितुं सर्वो-
पयवोपेक्षया हृदयस्य प्राधान्यमाह—अर्थे इत्यादि । हृदये समासकाः
प्रसङ्गता महामूला धमन्यो दग्नेलन्वयः । महद्बुद्धयं मूलं यासां धम-
नीनां तास्तथा, समासका इत्याश्रिताः । तस्य हृदयस्य पर्याया-
नाह—महच्छब्दः । महत्संज्ञा तथा अर्थसंज्ञा च हृदयस्य वैश-
व्यवहारसिद्धा न सर्वत्र शास्त्रान्तरेषु । हृदयस्य यथा यन्महत्त्वं
यथा वा अर्थमानत्वेनार्थत्वं तद्वदयस्याभ्यर्हितत्वात् । अभ्यर्हि-
तत्वमाह—षडङ्गमित्यादि । षडङ्गानि बाहुद्वयजङ्घाद्वयशिरोन्त-

रात्रिह्वाणि यस्य तत् षडङ्गमङ्गम् । अङ्गं च षडङ्गातिरिक्तं समु-
दायस्मयवयविरूपं वा । अङ्गमिति वक्तव्यं षडङ्गविशेषणं षण्णा-
मङ्गानामिति हृदयाश्रितत्वप्रतिपादनार्थः किंवा, अङ्गश्चद्वयव-
यववाचिनो निषेधार्थम् । विज्ञानं च यद्यपि 'आत्मा च सगुणः'
इति वचनादेव आत्मगुणत्वेन लब्धं, तथाऽऽप्यात्मगुणेषु प्राधा-
न्यात् पुनः पृथगुच्यते; वचनं हि "सुखं समग्रं विज्ञानं विसर्गं
च प्रतिष्ठितम्" इति । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पञ्च । अर्थप-
ञ्चकं शब्दादि । सगुण इत्यनेन सुखादिप्रदङ्गम् । चेतः मनः ।
चिन्त्यं मनोविषयः । एते च षडङ्गविज्ञानादयः प्रति प्रति पठितैः
प्रत्येकमेवोपादेयत्वेन; तेनात्र कस्यचिदर्थलब्धवाचिनोपादानं वृत्त-
व्यमिति नोद्भावनीयम्, अर्थलब्धो ह्यर्थः साक्षादनभिधीयमा-
नत्वाद्प्रधानं भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते ।
गोपानसीनामागारकर्णिकेवार्थचिन्तकैः ॥ ५ ॥
तस्योपघातान्मूर्च्छायां भेदान्मरणमुच्छति ।

अथ कथमसी षडङ्गादयो हृदयाश्रयाः, यवता "हृदयं ब्रह्मलं"
(वि अ. ८) इति वक्ष्यति, अङ्गं च षडङ्गाश्रयं महत्, इन्द्रिया-
ण्यपि च साश्रयवस्तुरादिस्थितानि, अर्थाथ बाह्यद्रव्याश्रयिणः,
आत्मा चानाश्रित एव व्यापकः, तदुपगमं विज्ञानमात्मन्येवाश्रितं,
मनोऽप्याश्रितमात्मगतं, चिन्त्यं च च्येयमिदं न हृदि, इत्या-
शङ्काह—प्रतिष्ठत्यादि । —प्रतिष्ठा कार्यकर्णिकविरोधेनावस्थानम् ।
भावानामेषामिति षडङ्गादीनाम् । हृदयमिष्यते 'कारणम्' इति
शेषः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—गोपानसीनामित्यादि । गोपानस्यः
गृहाच्छादनाधारकैष्टानि । आगारकर्णिका गृहाच्छादनमग्नये
गृहाच्छादनकाष्ठनिबन्धनी लोके 'आढकम्' इत्युच्यते । अर्थ-
चिन्तकैरिति हृदयचिन्तकैः । तेन, षडङ्गादीनां हृदयाश्रितत्वं
नाथाः प्रियमावेन, किं तर्हि तदन्वयव्यतिरेकावुपविधायित्वेनेति
दर्शितं भवति । हृदयाश्रितत्वं हृदये प्रकृतिस्य षडङ्गादिभा-

१ 'आत्मा च सगुण इत्यत्र गुणशब्देन विज्ञानातिरिक्तं आत्म-
गुणो गोब्रह्मैवत्यायेनाभिधीयते, यवमिन्द्रियाणील्लेनेनापि मनोभि-
न्नमेन्द्रियमुच्यते; एतच्च विज्ञानमनसोः सजातये । प्राधान्यस्यापनार्थं
पृथग्व्योपधम' इति शक्तिदाससेनः । २ 'श्रुतिप्रतिष्ठिताः इति पा० ।
३ 'ननु यद्यथात्मनो विभुत्वेन नापेयत्वमुक्तं, तथाऽपि लिङ्गशरी-
रादिच्छिन्नसंज्ञा साङ्ख्यलीङ्गत्वस्य जीवानामेव हृदयाश्रितत्वमुपचारेण
शक्यते वक्तुम्, यवमात्मगुणस्यापि हृदयाश्रितत्वं परंपरयाऽपि शक्यते-
ऽभिधातुं, मनसोऽपि प्रायशो हृदय एवावस्थितिरिति तस्यापि हृदया-
श्रितत्वं मरुत्, यवमिति चिन्तया हृदयमेव पीड्यते नान्यदङ्गमिति दर्श-
नात्तस्यापि हृदयाश्रितत्वं यथाऽन्वेदितुं पृथक्तां नाम; षडङ्गादीनां तु
हृदयाश्रितत्वं कथमपि नोपपद्यते, यवता 'हृदयं ब्रह्मलम्' इति
वक्ष्यति, षडङ्गाश्रयमङ्गं च महदिति, इन्द्रियाण्यपि चक्षुरादीनि हृद-
याऽपेक्षया नितरां विप्रदृष्टानि, अर्थाथ शब्ददो बाह्यद्रव्याश्रयिण
इत्याशङ्कं निराप्यिकीर्तुमाह—प्रतिष्ठार्थमित्यादि' इति शक्तिदास-
सेनः । ४ 'कार्यकारणाविरोधेन' इति पा० । ५ 'गृहाच्छादनधारक-
काष्ठानि' इति पा० ।

वानां प्रकृतिस्थत्वं, हृदयोपघाते तदुपघात इत्यर्थः । यद्यपि
च, आत्मविज्ञानमनसो हृदयाश्रितत्वमाधाराधेयभावादपि कठ-
संख्या पार्यते वक्तुं, तथाऽपि सर्वव्यापकत्वान्नोपादेयमाधारधेय-
त्वम् । नैवम्, आत्मा ह्यत्र संसारी भोगायतनत्वेनाभिधेतः,
स च हृदयप्रदेश एव सुखदुःखाद्युपलभत इत्यनुभवसिद्धं, तेन
हृदयाश्रित इवात्मा । तथा मनोऽपि प्रायेण हृदयेव तिष्ठति, यत्
उपरतक्रियं मनो हृदयेव तिष्ठति, तथा ध्याने योगे च हृदिस्यमेव
मनो भवति । यदयुक्तम्—'आत्मस्य मनसि स्थिरे' (शा. अ.
१) इति, तदप्यात्मस्थत्वं मनसो हृदयस्थत्वमेव । एवं ज्ञानसु-
खदुःखानि च हृदयस्थान्येव लक्ष्यन्ते, तथा ह्यतिचिन्तनात्तथा
दुःखापेक्षा हृदयमेव पीड्यते, नान्यदङ्गम् । भवत्वेनानव्याप-
केनाश्रयाश्रयिभावेन व्युत्पादितेन । तमेव हृदयोपघाते षडङ्गा-
दिभावोपघातमाह—तस्योपघातादित्यादि । तस्येति हृदयस्य ।
उपघातः किञ्चिदुपहननम् । भेदादिति महोपघातात् । मरणं च
षडङ्गादीनां सर्वेषामेव यथोक्तप्रतिष्ठानाश्रय इति भावः ॥ ४ ॥—

यद्धि तत् स्पर्शविज्ञानं धारि तत्तत्र संश्रितम् ॥ ६ ॥
तत् परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंप्रग्रहः ।
हृदयं महदर्थश्च तत्सादुक्तं चिकित्सकैः ॥ ७ ॥

कथमेतद्व्यवतीत्याह—यद्धीत्यादि । स्पर्शो विज्ञायतेऽनेनेति
स्पर्शं वा विज्ञानातीति स्पर्शविज्ञानं; तस्यैव विशेषणं—धारीति,
धारि तु शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः; यदुक्तं—'शरीरेन्द्रिय-
सत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम्' (सू. अ. १) इति; एतेन
यः शरीरादिसंयोगः स्पर्शनेन विज्ञानाति सर्वं ज्ञेयं, यश्चायं
शरीरधारणाल्लक्षणमुच्यते, स हृदि स्थितः । तेन, तदुपघाता-
न्मूर्च्छा तथा तद्वेदान्मरणं चैतन्यानुवृत्तिलक्षणमुपपन्नम् ।
स्पर्शो हि द्विविध इन्द्रियश्रो मानसश्च, एतत्स्पर्शद्वयं विना न
किञ्चिज्ज्ञानं भवति; यदुक्तं—'अर्थवैन्द्रियकः स्पर्शः स्पर्शो
मानस एव च । द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः'
(शा. अ. १) इति । मानसं च स्पर्शं शरीरे यथा-
स्थानमेव दक्षेयिष्यामः । स्पर्शो विज्ञायत इति निमित्तिकप्ले
तु स्पर्शशब्देन लक्षणया स्पृश्यमानोऽप्याऽभिधेतः, तेन सर्वज्ञे-
यावरोधः; यं प्राप्यैवाभिधेन्द्रियाणि स्वैशेनार्थं प्रकाशयन्ति,
यदुक्तं—'स्पृश्यते नातुपादानो नाऽस्पृष्टो वेति वेदनाः'
(शा. अ. १) इति । यद्यपि शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः शरी-
रप्रदेशान्तरेऽप्यस्ति, तथाऽपि नास्ती शरीरधारणे तथा ज्ञानो-
त्पत्तौ वा प्रधानं, तदुपघातेऽपि शरीरधारणज्ञानयोर्दृष्टत्वात्;
हृदस्तु संयोगः प्रधानं, तदन्वयव्यतिरेकावुपविधायित्वात्
स्पर्शज्ञानशरीरधारणयोः; तेन सूक्तं—तत्तत्र संश्रितमिति ।
हृदयाभ्याहृतत्वे धर्मान्तरमाह—तत् परस्येत्यादि । परस्य

१ 'अलभात्मनो व्यापकस्याश्रयाश्रयिभावेन व्युत्पादितेन । यश्चा-
त्मा संसारी हृदयाश्रयो भवति तस्यैव हृदयनाशाश्रय इति भावः'
इति पा० । २ 'चिकित्सिते' इति पा० । ३ 'इन्द्रियाण्यस्यहृदो-
नार्थ' इति पा० ।

श्रेष्ठस्य । एतेन द्विविधमोजो दर्शयति—परमपरं च; तत्राञ्जलिपरिमाणमपरं, यदुक्तं—“तावदेव परिमाणं श्लेष्मिकस्योजसः” (शा. अ. ७) इति; अल्पप्रमाणं तु परं, यदभिप्रेत्योक्तं—“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीपत्सपीतकम्” (सू. अ. १७) इति, तन्त्रान्तरेऽप्युक्तं—“प्राणाश्रयस्यौजसोऽष्टौ बिन्दवो हृदयाश्रिताः” इति; किंच, सति हि परे चापरे चोजसि ‘परस्य’ इति विशेषणं सार्थकं भवति, न त्वेकरूपे । अर्धाञ्जलिपरिमितस्यौजसो धमस्य एव हृदयाश्रिताः स्थानम् । तथा प्रमेहेऽर्धाञ्जलिपरिमितमेवौजः क्षीयते नाष्टबिन्दुकम्, अस्य हि किंचित्क्षयेऽपि मरणं भवति; प्रमेहे तु ओजःक्षये जीवत्येव तावत्; ओजःक्षयलक्षणमप्यर्धाञ्जल्योःक्षय एव बोद्धव्यम् । ओजःशब्दश्च यद्यपि रसेऽपि वर्तते, यदुक्तं—“रसश्चोजसंख्यातः” (नि. अ. ४) इति, तथा “मलीभवति तत् प्रायः कल्पते किंचिदोजसे” (चि. अ. ८) इति; तथाऽपीह सर्वधातुसारमोजोऽभिधीयते । एतच्चौज उपधातुरूपं केचिदाहुः; धातुर्हि धारणपोषणयोगाद्भवति, ओजस्तु देहधारकं सद्यपि न देहपोषकं, तेन नाष्टमो धातुरोजः । केचित्तु शुक्रविशेषमोजः प्राहुः, तच्च न मनः प्रीणाति । ये तु श्रुवते—सर्वधातूनां सारसमुद्गमभूतमोजः, ते रसादिसाररूपतया रसादिभ्योऽभिन्नमोज इति पृथग्धातुत्वेनोपधातुत्वेन वा न निर्देशयमिति पश्यन्ति; वचनं च—“अमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संचयीते मधु । तद्वदोजः शरीरेभ्यो गुणैः संश्रियते ण्णाम्” (सू. अ. १७) इति; अत्र शरीरेभ्य इति धातुभ्यः, गुणैरिति सारभागैः । तत्र चैतन्यसंग्रह इति तत्र हृदि आत्मा चैतन्यस्य स्वविषये प्रवृत्तस्य संग्रहेण करोति, तेन प्रवृत्तं मनो हृदये निग्रहा योगज्ञो भवत्यात्मेत्युक्तं भवति; ततश्च योगस्य मोक्षसाधनत्वेनोपादेयस्यापि हृदयमेव स्थानमिति हृदयमभ्यर्हितं भवति । यस्मादेवंगुणं हृदयम्, अतो हृदयं ‘महद्’ इति च, तथा ‘अर्थ’ इति चोच्यते चिकित्सकैः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।

ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः ॥ ८ ॥

संप्रति धमनीनां महामूलत्वं प्रतिपादयति—तेनेत्यादि । तेनेति हृदयेन महता, ‘युक्ताः’ इति शेषः । विधम्यन्ते विस्फर्पन्ते ॥ ८ ॥

येनौजसा वर्तयन्ति प्रीणिताः सर्वदेहिनैः ।

यद्वत्ते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ॥ ९ ॥

यत् सारमादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ।

संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरं ॥ १० ॥

१ ‘संग्रहं संवरणं’ इति पा० । २ ‘विधम्यन्ते विस्फर्पन्ते’, किंवा विधम्यन्ते पूर्वन्ते ‘वाह्येन धातुना’ इति शेषः ३ इति शिवदाससेनः । ३ ‘सर्वजनवः’ इति पा० । ४ ‘योऽष्टौ’ इति पा० । ५ ‘संवर्धमानं’ इति पा० । ६ ‘समाविशति यत् पुनः’ इति कविराजश्रीरागनाथसंज्ञेनसंग्रहः पाठः; शुक्राध्यायः भेदे(के)ऽपि पठ्यते—“हृदो रसो निःसरति ततः पृथक् च सर्वतः । सिरामिहैदं वैति तस्माद्धृद्व्यभवाः सिराः” (नि. सू. अ. २०) इति ।

च. सं. २४

यस्य नाशात् नाशोऽस्ति धारि यद्बृहदाश्रितम् ।

यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ ११ ॥

तत्फला बहुधा वा ताः फलन्तीव (ति) महाफलाः ।

संप्रति धमनीनामुक्तं महाफलत्वं व्युत्पादयन्नाह—यैनौजसेत्यादि । यैनौजसेति सामान्येन द्विविधमप्योजो ग्राह्यम् । वर्तयन्ति जीवन्ति, वर्तयन्तीति चौरादिको णिच् । प्रीणिता इति तर्पिताः । यत् सारमादौ गर्भस्येति शुक्रशोणितसंयोगे जीवाभिष्ठितामात्रे यत् सारभूतं, तत्रापि तिष्ठति । यत्तद्गर्भरसाद्रस इति गर्भरसाच्छुक्रशोणितसंयोगपरिणामेन कललरूपात्, रस इति सारभूतम् । संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरेति यदा हृदयं निष्पद्यमानं, तदैव व्यक्तलक्षणं सञ्चदयमधितिष्ठति यदित्यर्थः । एतेन, गर्भावस्थानायेऽपि तदोजसितिष्ठतीत्युच्यते; परं गर्भादौ शुक्रशोणितसाररूपतया, कललावस्थायाम् तु रससाररूपतया, अवयवनिष्पत्तौ तु खलक्षणयुक्तमेव भवत्योज इत्योजसः सर्वावस्थाव्यापकत्वेन महत्त्वमुच्यते । यस्य नाशात् नाशोऽस्तीति धात्वन्तराक्षयेऽपि सख्योःक्षये मरणमित्यर्थः । धारीति जीवधारकसंयोगिभ्यः प्रधानत्वात् । शरीररसस्नेह इति शरीरसारसारं; रसशब्दः स्नेहशब्दश्च सारवचनः, तेन शरीररसानां धातूनामपि सार इत्यर्थः । एतच्च प्रकारान्तरेणाभ्यर्हितानेककर्मकथनमोजोऽभ्यर्हितत्वख्यात्यर्थम् । तत्फला ओजःफला ओजोवहा इति यावत् । एतेन, यथोक्तगुणशालित्वेनौजो महत्; एतद्वहेनैवं फलन्तीवेति महाफला धमस्य उक्ताः । द्वितीयां निश्किमाह—बहुधा वा ताः फलन्तीति, ‘ता हृदयाश्रिता दश धमन्यो बहुधा अनेकप्रकारं फलन्तीति निष्पद्यन्ते; एतेन, मूले हृदये दशरूपाः सख्यो महासंख्याः शरीरे प्रतानभेदाद्भवन्तीत्युक्तम् ॥ ९-११ ॥—

ध्मानाद्रमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि सरणात्सिराः १२

धमनौशब्दादिनिश्किमाह—ध्मानादित्यादि । ध्मानात् पूरणाद् वाह्येन रसादिनेत्यर्थः । स्रवणादिति रसोदेरेव पोष्यस्य स्रवणात् । स्रैरणाद् देशान्तरगमनात् ॥ १२ ॥

तन्महत् ता महामूलास्तच्चौजः परिरक्षता ।

परिहार्यां विशेषेण मनसो दुःखहेतवः ॥ १३ ॥

हृद्यं यत् स्याद्यदौजस्य स्रोतसां यत् प्रसादनम् ।

तत्तत् स्वयं प्रयत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव च ॥ १४ ॥

१ ‘यस्यानाशात् नाशोऽस्ति’ इति पा० । २ ‘धारीति जीवाभिष्ठितं लिङ्गशरीरं, तदैव शरीरधारकत्वाद्धारिशब्देनोच्यते; किंवा, जीवितधारकत्वादोज एव धारिशब्दाय उच्यते । यस्य नाशात् नाशोऽस्ति धारि यद्बृहदाश्रितमिति पदेन यस्याभिलिख्यपदाश्रयानहेतुभूतं मनो हृदि स्थितं तिष्ठति, तस्मात्तदुपधातभेदाभ्यां मनोजीवितयोः प्लुपधातभेदाविति मूर्च्छां मरणं चोपपन्नमित्यर्थः । यद्यपि मनोजीवितत्वाश्रयत्वेन हृदयमुक्तमेव, तथाऽपि तदुपधातस्य मूर्च्छांमरणहेतुत्वप्रदर्शनाय पुनरुक्तिरिति मन्तव्यम्’ इति शिवदाससेनः । ३ ‘विनिधाः’ इति पा० । ४ ‘तद्वहेन’ इति पा० । ५ ‘रसस्यैव पोष्यस्य स्रवणात्’ इति पाठो युक्तः । ६ ‘स्रवणात् अवयवान्तरगमनात्’ इति पा० ।

संप्रति हृदिस्थस्य मनसः परिपालनहेतुमाह—तन्महद्वि-
त्यादि । तन्महद्विति षड्ज्ञादित्थानं हृदयम् । ता महासूत्रा
इति ओजोवहा धमन्यः । तच्चौज इति येनौजसेत्यादिनोक्तगुण-
मोजः । प्रशमः शान्तिः । ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

अथ खल्वेकं प्राणवर्धनानामुत्कृष्टतममेकं बलव-
र्धनानामेकं बृंहणानामेकं नन्दनानामेकं हर्षणानामे-
कमर्थनानामिति । तत्रार्हिसा प्राणिनां प्राणवर्धना-
नामुत्कृष्टतमं, वीर्यं बलवर्धनानां, विद्या बृंहणा-
नाम्, इन्द्रियजयो नन्दनानां, तत्त्वावबोधो हर्ष-
णानां, ब्रह्मैश्वर्यमयनानामिति; एवमायुर्वेदविदो
मन्यन्ते ॥ १५ ॥

सेव्यप्रस्तावेन प्राणवर्धनाद्युत्कृष्टान्यर्हिसारीन्याह—अथ
स्त्वित्यादि । एकमिति एकमेव, न द्वितीयमुत्कृष्टतममस्तीत्यर्थः ।
अथनानामिति मार्गाणाम् । यद्यप्येवं प्राणवर्धनं तथाऽप्यर्हिसै-
वोत्कृष्टा, अर्हिसया हि धर्मजननौत्कृष्टतमविकात्यं भवति ।
यद्यपि मांसं बृंहणप्रधानं, तथाऽपि तच्छरीरमात्रबृंहणं, विद्या
तु शरीरमनोबृंहणीयाऽतिरिच्यते ॥ १५ ॥

तत्रायुर्वेदविदस्तत्रस्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्त्वेन
वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्च प्रवक्तारो म-
न्तव्याः । तत्राह—कथं तच्चादीनि वाक्यशो वा-
क्यार्थशोऽर्थावयवशश्चोक्तानि भवन्तीति ॥ १६ ॥

अत्रोच्यते—तन्मार्गं कात्वेन यथाज्ञायमुच्य-
मानं वाक्यशो भवत्युक्तम् ॥ १७ ॥

बुद्ध्या सम्यगनुप्रविश्याथतत्त्वं चाभिर्व्यासस-
मासप्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयननिर्गमनैर्युक्तमिच्छि-
विधशिष्यबुद्धिगम्याभिरुच्यमानं वाक्यार्थशो भ-
वत्युक्तम् ॥ १८ ॥

तन्मनियतानामेवदुर्गाणां पुनर्विभावनैरुक्तमर्था-
वयवशो भवत्युक्तम् ॥ १९ ॥

आयुर्वेदश्रवणप्रसङ्गेनायुर्वेदनिस्त्याऽऽयुषस्तथाऽऽयुर्वेदस्य च
निरूपकं प्रकरणं ब्रूते—तत्रेत्यादि । वाक्यश इत्यादि स्वयमेव
व्याकरिष्यति । आर्षम् ऋषिकृतम् । तत्रं शास्त्रम् । यथाज्ञाय-

१ 'नियमानाम्' इति पा० । २ 'वीर्यम्' उत्साहः । विद्या योगविद्या ।
नन्दनानामिति श्रेयःसमुद्दिजननानाम् । अथनानामिति मोक्षसाधन-
मार्गाणाम्' इति शिवदाससेनः । ३ 'धर्मजननात्तथाऽऽयुर्वर्धनं' इति
पा० । ४ 'साध्यधर्मवत्त्वेन पक्षकथनं प्रतिज्ञा, यथा—आयुर्वेदो नित्य
इति । हेतुः तत्साधकवचनं, यथा—अनादित्यादिति । उदाहरणं
दृष्टान्तः, यथा—आसमद्विति । उपनयो नाम साधनधर्मवत्त्वेन पुनः
पक्षकथनं, यथा आत्मा अनादिस्तथा चायमिति । निगमनं तु पुनर्हे-
तुतापितस्य साध्यस्य पक्षनिष्ठया कथनं, यथा—तस्माद्विद्यं' इति
शिवदाससेनः । ५ 'ऋष्यबुद्धिगम्याभिः' इति पा० । 'त्रिविध-
शिष्यबुद्धिगम्याभिरिति उक्तमध्यमाधमशिष्यबुद्धिगम्याभिः' इति
शिवदाससेनः । ६ 'तत्रनियतार्थानां' इति पा० ।

मुच्यमानमिति यथापाठक्रमेणोच्यमानम् । उदाहरणं दृष्टान्तः;
उपनयः सिद्धान्तोपपादितस्य साधनधर्मस्य साध्ये पुनः कथनं,
यथा—तथा चायं धूसवानिति; निगमनं हेतुसाधितसाध्यधर्म-
कथनं, यथा—तस्माद्विमिति । तन्मनियतानामिति तन्मन-
यतानाम् । विभावनैरुक्तमिति व्याख्यानेः कथनम्; उक्तमिति भावे
'क्तः' । असोदाहरणं यथा—'शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था
बलवर्धिनी' (सू. अ. ७) इत्यत्र 'इष्टा या चेष्टा' इत्येताव-
न्मात्रमुच्यते, तेन द्वितीयचेष्टापदस्य दुर्गस्य व्याकरणं परं
भवति ॥ १६-१९ ॥

तत्र चेत् प्रष्टारः स्युः—चतुर्णामुक्तसामयजुरथ-
र्ववेदानां कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदविदः?, किमायुः?,
कस्मादायुर्वेदः?, किमर्थमायुर्वेदः?, शाश्वतोऽशाश्व-
तो वा?, कति कानि चास्याज्ञानि?, कैश्चायमच्ये-
तव्यः?, किमर्थं च? इति ॥ २० ॥

इदानीमायुर्वेदविदः प्रश्नैव निर्णेतव्या इत्यतः प्रश्ना-
नाह—तत्र चेदित्यादि । कं वेदमुपदिशन्ति 'आयुर्वेदम्' इति
शेषः ॥ २० ॥

तत्र भिषजा पुष्टनैव चतुर्णामुक्तसामयजुरथर्ववे-
दानामात्मनोऽथर्ववेदे भक्तिरदेष्ट्या, वेदो ह्याथ-
र्वणो दानस्वस्त्ययनबलिमङ्गलहोमनियमप्रायश्चि-
त्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाच्चिकित्सां प्राह; चि-
कित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते ॥ २१ ॥

अथर्ववेदे भक्तिः सेवेत्यर्थः; एतेन भिषकसेव्यत्वेनाथर्ववे-
दस्यायुर्वेदत्वमुक्तं भवति । आयुर्वेदस्याथर्ववेदामेदहेतुमाह—
वेदो हीत्यादि । एतेनैकप्रयोजनत्वाद्यथर्ववेदकदेश एवायुर्वेद
इत्युक्तं भवति ॥ २१ ॥

वेदं चोपदिश्यायुर्वाच्यं; तत्रायुश्चेतनानुवृत्ति-
र्जिहितमनुबन्धो धारि चेत्येकोऽर्थः ॥ २२ ॥

प्रश्नक्रमेण वेदं प्रतिपाद्यायुर्वेद प्रतिपादनीयं भवतीत्याह—
वेदं चोपदिश्येत्यादि । चेतनानुवृत्तिरिति चैतन्यसन्तानः; एतच्च
गर्भावधिमरणपर्यन्तं बोद्धव्यं, तद्वच्च चेतनानुवृत्तेः; साक्षाद-
नुपलब्धत्वेनैवानुवृत्तिरिति भावः । न च वाच्यं प्रसूतस्य चैत-
न्यविच्छेदो भवतीति, यतस्तत्रापि 'सुखमहमस्वाप्तम्' इत्युत्तर-
कालीनप्रतिसन्धानदर्शनात् सूक्ष्मज्ञानमस्त्येव । यद्यपि वीर्यबी-

१ 'सिद्धान्तव्युत्पादितस्य' इति पा० । २ 'अवयवश इत्यस्यार्थ-
माह—तन्मनियतानामित्यादि । अत्रापि तन्मार्गमिति संबध्यते, तत्र
नियतानां तन्मगतानाम् । दुःखेन गम्यन्ते बुध्यन्ते इति दुर्गाः, दुर्गा-
र्थानामिति दुर्गार्थं ते अर्थश्चित्ते तेषां, विभावनेः प्रकाशनैः, तत्र-
स्थितानां दुर्गोपाधानां यत् पुनः प्रकाशनानि तैरुक्तं व्याख्यातं तत्र-
मवयवश उक्तं भवतीत्यर्थः । असोदाहरणं यथा—'शरीरचेष्टा या
चेष्टा', 'इष्टा या चेष्टा' इति विभज्योक्तं सति द्वितीयचेष्टापदस्यार्थः
प्रकाशितो भवतीति, एवमन्यदनुश्रव्यम्' इति शिवदाससेनः ।
३ 'चादिश्य' इति पा० ।

वित्तीय शरीरादिसंयोग आयुरित्युक्तं, तथाऽपि तत्कार्यत्वादिह चैतन्यानुवृत्तिः कार्यकारणयोरभेदविवक्षया आयुरुच्यते । अनुबन्धधारिशब्दे प्रथमाध्याये व्याकृतौ ॥ २२ ॥

तदायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः कथमिति चेत्? उच्यते—खलक्षणतः सुखासुखतो हिताहिततः प्रमाणप्रमाणतश्च; यतश्चायुष्याण्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः । तत्रायुष्याण्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि केवलतोपदेक्ष्यन्ते तत्रेण ॥ २३ ॥

कस्मादायुर्वेदः? इत्यस्योत्तरं—तदायुरित्यादि । वेदयति बोधयति । ये त्वत्र तच्चान्तरे विदेर्लभादयोऽर्थो व्याख्याताः, ते न साक्षात्तदर्थजन्ता इतीह नोक्ताः । खलक्षणत इत्यादि स्वमयेवोदाहरिष्यति । आयुष्यानायुष्ये आयुःकारणत्वेन आयुःशब्देन वक्तव्ये, तेनायुष्यानायुष्यवेदपक्षे गौणी निरुक्तिः ‘आयुर्वेदः’ इति; अत एवात्र अपिशब्दः कृतः—अतोऽप्यायुर्वेद इति । अनायुष्यमपि च ज्ञातमसेव्यत्वेनैव्यवहियमाणमायुःकारणं भवत्वेन, तेनायुष्यमप्यायुःकारणतया आयुःशब्दवाच्यं, नात्रापराधः ॥ २३ ॥

तत्रायुरुक्तं खलक्षणतो यथावदिहैव पूर्वाध्याये च । तत्र शरीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिदुतस्य विशेषेण यौवनवतः समर्थायुगतबलवीर्येशःपौरुषपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमुदये वर्तमानस्य परमर्द्धरुचिरविविधोपभोगस्य समृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्टविचारिणः सुखमायुरुच्यते; असुखमतो विपर्ययेण; हितैषिणः पुनर्भूतानां परस्वाडुप्रपत्तस्य सत्यवादिनः शर्मपरस्य परीक्ष्यकारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्परेणानुपहतमुपसेवमानस्य पूजार्हसंपूजकस्य ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य वृद्धोपसेविनः सुनियतरागरोषेष्णामदमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविदस्तत्परस्य लोकमिमं चामुं चावेक्षमाणस्य स्मृतिमतिमतो हितमायुरुच्यते; अहितमतो विपर्ययेण ॥ २४ ॥

इहैवेति ‘तत्रायुश्चेतनानुवृत्तिः’ इत्यादिना । तत्र शरीरेत्यादिना सुखमायुरभिधत्ते । पौरुषम् उल्लेखं कर्म । ज्ञानविज्ञानेन्द्रियैर्बलशब्दः, इन्द्रियार्थैश्च समुदयशब्दः संबध्यते; किंवा ज्ञानादिभिः सर्वैरेव समुदयशब्दः संबध्यते; किंवा ज्ञानादिभिः सर्वैरेव ‘बलसमुदये’ इति योज्यं; बलस्य समुदयो बलसमुदयः । परमा अलर्या ऋद्धिरस्य स परमर्द्धः । समृद्धा निष्पादि-

१. ‘तत्रायुर्वेदयति’ इति पा० । २. ‘असेव्यत्वेन व्यवहियमाणं’ इति पा० । ३. ‘आयुःकारणतानास्मद्भाःशब्दवाच्यमित्यनपराधम्’ इति पा० । ४. ‘यच्च सुखादितस्तत्र’ इति पा० । योगीन्द्रनाथसु ‘तत्र’ इति न पठति । ५. ‘सामपरस्य’ इति पा० ।

तसाध्याः सर्वारम्भा यस्य स तथा । हितैषिणो भूतानामिति संबन्धः । तत्परस्येति अध्यात्मपरस्य, अध्यात्मम् आत्मादिस्वरूपम् । अमुं चेति परलोकम् ॥ २४ ॥

प्रमाणमायुषस्त्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां विकृतिलक्षणैरुपलभ्यतेऽनिमित्तैः, अयमस्मात् क्षणान्मुहूर्तादिवसात्रिपञ्चसप्तदशदशाहपञ्चान्मासात् षण्मासात् संवत्सराद्या स्वभावमापत्यत इति; तत्र स्वभावः प्रवृत्तेरुपरमो मरणमनित्यता निरोध इत्येकोऽर्थः; इत्यायुषः प्रमाणम्; अतो विपरीतमप्रमाणमरिष्टाधिकारे; देहप्रकृतिलक्षणमधिकृत्य चोपदिष्टमायुषः प्रमाणमायुर्वेदः ॥ २५ ॥

प्रयोजनं चास्य स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातुरस्य विकारप्रशमनं च ॥ २६ ॥

विकृतिरूपलक्षणैः विकृतिलक्षणैः; तेषामेव विशेषणम्—अनिमित्तैः; आकस्मिकैः अरिष्टैरित्यर्थः; अनिमित्ता हि विकृतिरर्थेन्द्रियाणामरिष्टम् । तत्रार्थविकृतिर्यथा—“नानापुष्पोपमगन्धो यस्य वाति दिवानिशम्” (इं. अ. २) इत्यादि, इन्द्रियविकृतिर्यथा—“यश्च पश्यत्यदृश्याम्” (इं. अ. ४) इत्यादि, मनोविकृतिर्यथा—“यैः पुरा विन्दते भावैः समेतैः परमां रतिम् । तैरेवारममाणस्य ग्लान्नोर्मरणमादिशेत्” (इं. अ. ८) इति, बुद्धिविकृतिर्यथा—“बुद्धिर्बलमहेतुकम्” इत्यादि, चेष्टाविकृतिर्यथा—“विकर्षेणैव यः पादौ द्युतोऽसः परिधावति” (इं. अ. १२) इत्यादि । आदिग्रहणात् परिजनविकृत्यादयो ज्ञेयाः । अत्र च रिष्टप्रस्तावे क्षणादिवर्धन्तकालकथनं वर्षादूर्ध्वं रिष्टजन्यमरणाभावात् । अतो विपरीतमप्रमाणमिति रिष्टहीनं न निश्चितप्रमाणमायुररिष्टाधिकार इत्यर्थः । अन्यदपि चायुःप्रमाणज्ञानमाह—देहप्रकृतीत्यादि । देहस्य प्रकृतिश्च लक्षणं च देहप्रकृतिलक्षणम् । तत्र देहमधिकृत्यायुःप्रमाणं यथा—“सर्वैः सारैरुपेतः” इत्यारभ्य यावत् “चिरजीविनश्च भवन्ति” (वि. अ. ८) इति; प्रकृतितो यथा—“लैभिका बलवन्तो वसुमन्तो विद्यावन्त ओजस्विनः शान्ता आयुष्मन्तश्च भवन्ति” (वि. अ. ८) इति; लक्षणतो यथा—“तत्रेमान्यायुष्मन्तं कुमारानां लक्षणानि भवन्ति” (शा. अ. ८) इत्यादि । किंवा, देहस्य सहजलक्षणं देहप्रकृतिलक्षणं, तच्च सर्वं सारप्रकृत्यादिलक्षणं बोद्धव्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादि-

१. ‘प्रमाणाप्रमाणमायुर्वेदे’ इति पा० । २. ‘न केवलमरिष्टाधिकारैरिष्टमात्रमधिकृत्यायुषः प्रमाणमुपदिष्टं, देहादिकमधिकृत्यापि विमाने उपदिष्टमित्याह—देहप्रकृतिलक्षणमित्यादि’ इति शिवदाससेनः । ३. ‘इदानीं किमायुर्वेदः शाश्वतोऽशाश्वतो चेति प्रश्नस्योत्तरमाह—सोऽयमित्यादि । शाश्वत इति अपौरुषेयः । अनादित्वादिति संप्रदायाविक्रन्दे सत्यसर्वमाणकतुल्यात्, आत्मवदित्यर्थः । न च कपपादौ हिरण्यगर्भ एनेमं प्रणीतवानित्यसिद्धो हेतुरिति वाच्यं, यतः ‘यो ब्रह्माणं विदधाति

त्वात्, स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्, भावस्वभाव-
नित्यत्वाच्च । न हि नाभूत् कदाचिदायुषः सन्तानो
बुद्धिसन्तानो वा, शाश्वतश्चायुषो वेदिता, अनादि
च सुखदुःखं सद्रव्यहेतुलक्षणमपरापरयोगात् । एष
चार्थसंग्रहो विभाव्यते आयुर्वेदलक्षणमिति ।
गुरुलघुशरीतोष्णस्निग्धरूक्षादीनां द्रव्याणां सामा-
न्यविशेषाभ्यां बुद्धिहासौ, यथोक्तं—गुरुभिरभ्यस्य-
मानैर्गुरुणामुपचयो भवत्यपचयो लघूनां, एवमेवे-
तरेषामिति, एष भावस्वभावो नित्यः, खलक्षणं च
द्रव्याणां पृथिव्यादीनां; सन्ति तु द्रव्याणि गुणाश्च
नित्यानित्याः । न ह्यायुर्वेदस्याभूवोत्यतिरूपलभ्य-
ते, अन्यत्रावबोधोपदेशाभ्याम्; एतद्वै द्रव्यमधिक-
स्योत्यत्तिमुपदिशन्त्येकं । स्वाभाविकं चास्य लक्षण-
मकृतकं, यदुक्तमिहाद्येऽध्याये च; यथा—अग्नौ-
पयम्, अपां द्रवत्वम् । भावस्वभावनित्यत्वमपि
चास्य, यथोक्तं—गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुरुणामुपचयो
भवत्यपचयो लघूनामिति ॥ २७ ॥

अनादित्वादिति हेतुत्रयमत्र । प्रथमस्य विवरणं—न हीत्यादि ।
इह व्यवहारनित्यत्वमायुर्वेदे साध्यं, तच्चार्यरूपस्यायुर्वेदस्य न
शब्दरूपस्य; किंवा, व्यवहारनित्यायुर्वेदाभाषायकस्यायुर्वेदस्य
पारंपर्ययोगावित्यस्य साध्यते । तत्रायुषस्तावदायुर्वेदप्रतिपा-
यस्य नित्यत्वम् । न हि नाभूत् कदाचिदायुःसन्तान इति सर्वदै-
वायुपरपरसन्तानन्यायेन विद्यते, आयुर्वेत्तानां प्राणिनामनु-
च्छेदादित्यर्थः । एवं बुद्धिसन्तानोऽपि न हि कदाचिन्नाभूदिति
योजना । एतेन तस्यापि सन्तानेन नित्यस्यायुषो वेदनमपि
नित्यम् । शाश्वतश्चायुषो वेदितेति अनेनायुर्वेदेवेदितुनित्यत्वमु-
क्तम् । एतेन वैद्यवेदेनवेदितृणमानादिवादायुर्वेदस्य नित्यत्वम् ।
न चायुःस्वरूपेणैवायुर्वेदविषयः, किं तर्हि रोगादिपृथीतमि-
त्याह—अनादि चेत्यादि । सुखदुःखमिति आरोग्यं सुखं,

पूर्वं यो वै वैदाश्च प्रहिणोति तस्मै” इत्यादिश्रुतेन हिरण्यगर्भकृतत्वं
वेदस्येति । न च शब्दत्वेन वेदस्यापि पौरोषेयत्वं साध्यं, शब्दस्या-
नित्यत्वात्; किमत्र प्रमाणमिति चेत्, मीमांसका एव पर्यनुवोच्याः,
अस्माकं पुनरादिक्रवणिनां बह्विजलचिन्तया प्रयोजनं नास्तीति । ये तु
द्विषिषो ह्यायुर्वेदः शब्दरूपोऽवैरूपश्च; तत्रायः कृतकत्वादित्यस्य पच्य,
अर्थरूपत्वं नित्य एवेत्याहुः; तेषामाहुर्वेदस्य नित्यत्वमर्थौचन्यायम-
वगाहते” इति शिवदाससेनः ।

१ ‘नैवाभूत्’ इति पा० । ‘इदानीं संप्रदायाविच्छेदं दर्शयितु-
मायुर्वेदस्य सन्ताननित्यतामाह—नहीत्यादि । अयं भावः—अनादौ
संसारे आयुर्वेत्तानां प्राणिनामनुच्छेदात् सर्वदैवायुपरपरसन्तान-
न्यायेन विद्यते, तत्तद्वायुर्वेदोपकार्यस्यायुःसन्तानस्यानादिवात्पक्षक-
रणायुर्वेदेनैव तथा भवितव्यं, नष्टपकारणभावे उपकार्यत्वं संभव-
तीति । न हि नाभूत् कदाचिदायुःसन्तान इति न्यायेनायुर्वेदाभिषेक-
स्यायुःसन्तानस्य नित्यत्वेन तदभिषेकस्यापि नित्यत्वमिति वर्ण-
यन्ति” इति शिवदाससेनः । २ ‘यत् पुनर्युल्लङ्घ्य’ इति पा० ।

व्याधिर्दुःखम् । सद्रव्यहेतुलक्षणमिति सहेतुचिकित्सितलि-
ङ्गम् । हेतुशब्दो हि द्रव्यशब्देनैव व्याधिकारणस्योक्तत्वात् प्रश-
महेतुमाह; केचित्तु ‘सहेतुलक्षणम्’ इति पठन्ति, तत्रापि
हेतुशब्देन जनकः शमकश्च रोगहेतुर्वाच्यः; यदि वा सुखहे-
तुर्मेघजं दुःखहेतुश्च निदानमिति हेतयं, लक्षणं च व्याध्यारोध-
योरुभयोरपि; एतेन दुःखं तावत् कदाचिदप्यजिहासितं न
भवति, जिहासितमनुपायं न भवति, उपायश्चायुर्वेद एव, स च
सर्वदुःखपरिहरार्थमुपादेयः; तस्माद्दुःखप्रशमनोपायोपदेशरू-
पायुर्वेदस्यानादितेति भावः । एवं सुखस्य नित्योपादेयस्यानादित्वं
हेतयं, तदुपायस्यायुर्वेदस्य च । कथमनादि सुखदुःखमित्याह—
अपरापरयोगादिति; सन्तानादित्यर्थः । स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वं
द्वितीयं हेतुमाह—एष चेत्यादि । एष इति आयुर्वेदेवेदितु-
सुखदुःखानि । अर्थसंग्रहः अभिषेयसंग्रहः; एतेन आयुरादिरायु-
र्वेदप्रतिपाद्य इति दर्शयति । अयं चायुरादिरत्रायुर्वेदलक्षणमिति
विभाव्यते ज्ञायत इत्यर्थः । आयुरादिनाऽभिषेकेनायुर्वेदो लक्ष्यते,
वचनं हि—“हिताहितं सुखं दुःखं” (सु. अ. १) इत्याद्या-
युर्वेदलक्षणम् । एतेन, आयुरादिरर्थस्यायुर्वेदलक्षणस्यानादितया
यथोक्तया स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वं व्याकृतं भवति । स्वभावसं-
सिद्धमिति सर्वदा सन्तानन्यायेन सिद्धत्वमभिप्रेतम् । भावस्व-
भावनित्यत्वादिति तृतीयं हेतुं व्याकरोति—शुर्वीत्यादि । गुरुल-
घुस्निग्धरूक्षाशीतोष्णादीनां द्रव्याणां सामान्यविशेषाभ्यां यथा-
कर्मं बुद्धिहासौ भवतः । तदेव पूर्वोक्तं घटयति—गुरुभिरभ्य-
दिना एवमेवेतरेषामित्यन्तेन । एवमेवेतरेषामिति लघुभिरभ्य-
स्यमानैर्लघूनामुपचयो भवति, अपचयो गुरुणामित्यादि द्रष्ट-
व्यम् । एष इत्येवंप्रकारः; भावस्वभावो नित्य इति नैव सामा-
न्यविशेषाभ्यां बुद्धिहासरूपो भावस्वभावः कदाचिदन्यथा भव-
तीत्यर्थः । न केवलमयं भावस्वभावो नित्यः, कितार्थेनोऽपी-
त्याह—खलक्षणं चेत्यादि । खलक्षणं पृथिव्यादीनां खरज्रवत्त्वादि ।
कथं पृथिव्यादिसखलक्षणं नित्यमित्याह—सन्ति त्वित्यादि ।
द्रव्याणि यस्मात् सर्वदा सन्ति, गुणाश्च नित्याः सन्ति सर्वदा,
चकाराद्रव्याणि चानित्यानि सन्ति । तत्राकाशादि द्रव्यं नित्यं,
पृथिव्यादि कार्यं चानित्यम् । एवंगुणा आकाशपरिमाणवादयो
नित्याः, अनित्याश्च कार्यगुणा रसादयः, अनित्या अपि च सजा-
तीयापरापरसन्तानन्यायेन सर्वदा तिष्ठन्तीति शुकमनित्याना-
मपि सन्ताननित्यत्वमिति भावः । अत्र भावस्वभावनित्यत्वेन
हेतुना भावस्वभावस्य व्याधिजनकस्य तथा व्याधिप्रशमकस्य
नित्यत्वेन तत्प्रतिपादकस्यायुर्वेदस्यापि नित्यत्वमुक्तं भवतीति
मन्तव्यम् । अथायुर्वेदस्य यत्र तत्रोत्पत्तिश्रवणात् कथं नित्य-
त्वमित्याह—न ह्यायुर्वेदस्येत्यादि । अभूवोत्पत्तिः पूर्वमसत् उ-
त्पत्तिः । अन्यत्रावबोधोपदेशाभ्यामिति यत्र यत्रायुर्वेदस्योत्पत्ति-
रुक्ता, तत्र तत्रावबोधोपादेयदेशाद्; अवबोधोपादुत्पत्तिर्यथा—ब्रह्मण
आयुर्वेदोत्पत्तिः, उपदेशाच्चोत्पत्तिर्यथा—इन्द्रोपदेशाद्भद्राजेन

१ ‘स्वभावसंसिद्धं हि सर्वदा सन्तानन्यायेन सिद्धमभिप्रेतम्’ इति
पा० । २ ‘तदेव पूर्वोक्तं द्रवयति—यमेवेतरेषामिति’ इति पा० ।

मर्त्यलोके आयुर्वेद उत्पादित इत्यादि । एतद्वयमिति अर्वाबोधो-
पदेशौ । ननु, स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वादिति यो हेतुरुक्तः, तत्र
स्वाभाविकं च लक्षणं भविष्यत्यनित्यं च, यथा—घटे कम्बुग्री-
वाकारतादि, न हि तत् स्वाभाविकमपि घटस्य नित्यतां साधय-
तीत्याह—स्वाभाविकं चेत्यादि । अकृतकमिति नास्मदादिनां
कृतम् । यदुक्तमिह—‘खलुक्षणतः सुखासुखतः’ इत्यादिना,
आद्ये चाध्याये दीर्घजीवित्ये ‘हिताहितं सुखं दुःखं’ (सू.
अ. १) इत्यादिना । अत्रैवाकृतकत्वे दृष्टान्तमाह—यथाऽमे-
रोष्णमित्यादि । एतेन खलुक्षणस्याकृतकत्वेन व्यवहारनित्यत्वा-
त्तत्पतिपादकसायुर्वेदस्यापि व्यवहारनित्यत्वमिति भावः । न
केवलं स्वाभाविकं लक्षणमकृतकं, किं तर्हि भावस्वभावनित्यत्व-
मपि न केनचिदीश्वरादिना कृतमित्याह—भावस्वभावनित्यत्वमपि
चेति; अकृतकमिति चकारेणानुकरेति । तदेव भावस्वभावनि-
त्यत्वं दर्शयति—यथोक्तमित्यादि । सामान्यविशेषकृत्वद्विह्वास-
कारको(ऽपि)ऽपि भावस्वभावो न केनचित् कृत इत्यर्थः, ततश्चा-
युर्वेदोऽपि नित्यः ॥ २७ ॥

तस्यायुर्वेदस्याङ्गान्यष्टौ; तद्यथा—कायचिकित्सा,
शालाक्यं, शल्यापहर्तृकं, विषगरवैरोधिकप्रशमनं,
भूतविद्या, कौमारभृत्यकं, रसायनं, वाजीकरण-
मिति ॥ २८ ॥

संप्रति कानि चैत्यादिप्रश्नयोत्तरं—तस्येत्यादि । कायस्था-
न्तरेमेचिकित्सा कायचिकित्सा । पटलवैषशलाकाप्रधानमङ्गं

१ ‘अवबोधमुपदेशं च’ इति पा० । २ ‘नान्येनेश्वरादिना’ पा० ।
३ ‘कायचिकित्सेति यद्यपि सुश्रुते शल्यमेव प्रथमतो निर्दिष्टं, तथा-
ऽप्यस्य तत्रस्य कायचिकित्साप्रधानत्वादेव तदिष्टेति इति शेषम् ।
कायः सकलं शरीरं, तस्य चिकित्सा, प्रायेण रसायनं तस्यैवः सर्वाङ्गस्यापकस्य
दोषादेव ज्वरातीसाररक्तपित्तादयः संभवन्ति; किंवा, कायति शब्दं
करोतीति कायो जाठराक्षिः, अङ्गुलीपिहिते कर्णयुगले ‘धूक्’ इति श-
ब्दश्रवणात्तात्पर्याद्वा कायशब्देनाग्निरुच्यते, उक्तं च भोजे—‘जाठरः
प्राणिनामग्निः काय इत्यभिधीयते । यस्तं चिकित्सेत् सीदन्तं स वै का-
यचिकित्सकः’ इति; युक्तं चैतत्, यतो ज्वरातीसारादयः कायचि-
कित्साविषया रोगा अग्निदोषादेव भवन्ति । शलाका पटलवैधनी, तस्याः
कर्तुं शालाक्यं; ब्राह्मणादित्वात् पथ्यं, शालाक्यप्रधानमङ्गं शालाक्यम् ।
य्तेन चिरिदोषप्रतीकारस्यापि ग्रहणं, प्राधान्यं च शालाक्यस्य प्रधा-
नत्वञ्चोर्विषयतया; पथ्यमन्यत्रापि प्राधान्येन व्यपदेशः । शल्यमिति
‘शूल’ हिंसायामिति धातुः, तस्माच्चौरादिभ्यन्तादचञ् शूलः शूलं
हिंसेत्यर्थः, शूलस्य निमित्तं संयोगं इति विवक्षायां ‘तस्य निमित्तं
संयोगोत्पातो’ (पा. अ. ५।१।३८) इत्यनुवर्तमानात् ‘गोशब्दोऽसं-
ख्यापरिमाणत्वादेयत्वं’ (पा. अ. ५।१।३९) इति ब्रूवाच्चात्, तेन
शल्यं हिंसोन्वितसंयन्त्रः, तदाहरणार्थं तत्रमपि शल्यम् । कौमारभृत्य-
मिति कुमारानां भूतिधोरणं पोषणं च, तस्येदमिति कौमारभृत्यं; ‘तस्ये-
दम्’ (पा. अ. ५।१।३८) इति यत् । रसायनातीति अत्र रसाय-
न्नेन रसकार्येणात्र सर्वेषामेव धातूनां ग्रहणं, तेन रसादीनां शुक्ला-
न्तानां किंवा रसकीर्षेणिकातानामयनं लभोपायो रसायनं; बक्षयति
च—‘लभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम्’ (वि. अ. १)
इति । वाजीकरणमिति अवाजिनं वाजिनं शुक्रं तदवाजीकरणं,
बक्षयति च—‘येन नारीषु सामर्थ्यं वाजिबलभते नरः । बक्षते

शालाक्यम् । गरः कालान्तरप्रकोपि विषं, वैरोधिकं संयोगवि-
रुद्धम् । भूतानां राक्षसादीनां ज्ञानार्थं प्रशमार्थं च विद्या भूत-
विद्या । कुमारस्य भरणमधिकृत्य कृतं कौमारभृत्यम् ॥ २८ ॥

स चाध्येतव्यो ब्राह्मणराजन्यवैश्यैः । तत्रायु-
हार्थं प्राणिनां ब्राह्मणैः, आरक्षार्थं राजन्यैः, वृ-
त्त्यर्थं वैश्यैः; सामान्यतो वा धर्मार्थकामपरिग्रहार्थं
सर्वैः । तत्र यदध्यात्मविदां धर्मपथस्थानां धर्मप्र-
काशकानां वा मातृपितृभ्रातृवन्धुगुरुजनस्य वा वि-
कारप्रशमने प्रयत्नवान् भवति, यच्चायुर्वेदोक्तमध्या-
त्ममनुध्यायति वेदयत्यनुविधीयते वा, सोऽस्य परो
धर्मः; या पुनरीश्वराणां वसुमतं वा सकाशात् सु-
खोपहारनिमित्ता भवत्यथोपातिरारक्षणं च, या च
खपरिगृहीतानां प्राणिनामातुर्यादारक्षा, सोऽस्यार्थः,
यत् पुनरस्य विद्वद्ब्रह्मण्यशः शरण्यात्वं च, या च
संमानशुश्रूषा, यच्चेष्टानां विषयाणामारोग्यमाधत्ते
सोऽस्य कामः । इति यथाप्रश्नमुक्तमशेषेण ॥ २९ ॥

आरक्षार्थं राजन्यैरिति शत्रियस्य परिपालनधर्मत्वात् । अनु-
ध्यायति मनसा विन्त्यति । वेदयतीति अन्यस्य प्रतिपादयति ।
अनुविधीयत इति तदनुगुणं देहेनानुतिष्ठति । आरक्षणम् आत्मादि-
रक्षणम् । खपरिगृहीतानामिति भ्रूयादीनाम् । विद्वद्ब्रह्मणमेव यशः
विद्वदुपादेयताजन्यं यश इत्यर्थः । इष्टानामिति वनितादीनाम् २९

अथ भिषगादित एव भिषजा प्रष्टव्योऽष्टविधं
भवति—तच्च, तन्त्रार्थान्, स्थानं, स्थानार्थान्,
अध्यायम्, अध्यायार्थान्, प्रश्नं, प्रश्नार्थश्चेति; पृष्टेन
चैतद्वक्तव्यमशेषेण वाक्यशो वाक्यार्थशोऽथोवाक्य-
वशाश्चेति ॥ ३० ॥

भिषकपरीक्षार्थं पृच्छाविधिमाह—अथेत्यादि ॥ ३० ॥

तत्रायुर्वेदः शाखा विद्या सूत्रं ज्ञानं शास्त्रं लक्षणं
तन्त्रमित्यन्योन्तारम् ॥ ३१ ॥

‘चाधिकं येन वाजीकरणमेव तत्’ (वि. अ. १) इति । ‘त्रजेचालयि-
कम्’ इति पाठे पुनः पुनर्नञ्चेदित्यर्थः । शब्दसिद्धिस्तु पृषोदरादि-
त्वात् । अन्ये तु, वाजो वेगः प्रस्तावाच्छुक्लस्य, स विषते येषां ते वां-
जिनः, ते क्रियन्तेऽनेनेति वाजीकरणमित्याहुः । किंवा, वाजः शुक्रं,
सोऽस्यास्तीति वाजी, अवागो वाजी कियते येन तदवाजीकरणम् । किंवा,
वाजो मैथुनम्, उक्तं हि हारीते—‘वाजो नाम प्रकाशत्वाच्च मै-
थुनसंज्ञितम् । वाजीकरणसंज्ञापिः पुंस्यमेव प्रकथ्यते’—इति
शिवदाससेनः ।

१ ‘संयोगविषयम्’ इति पा० । २ ‘आत्मरक्षार्थं’ इति पा० ।
३ ‘विद्वद्ब्रह्मणं यशः’ इति पा० । ४ ‘तदनुगुणवेदमनुतिष्ठति’ इति
पा० । ५ ‘वक्तव्यमिति बक्षयमाणं तत्रादित्यरूपम् । वाक्यश इत्यादि-
पूर्वब्रूवाख्येयम्’ इति शिवदाससेनः । ६ उक्तानामेव तत्रादीनां
स्वरूपं कमेणाह—तस्येत्यादि । तत्र तेषु तत्रादिषु मध्ये ‘तत्रस्वरूपं निरु-
च्यते’ इति शेषः; अनर्थान्तरमिति अर्थान्तरमर्थमेदः, न विषतेऽर्थ-
मेदो यत्र तदर्थः, अभिप्रायमित्यर्थः । एतेन, एते शब्दा यस्यार्थ-
मेदेन वाचकाः, तत्तन्त्रमिति तत्रस्वरूपं दर्शितं भवति । इति शि-
वदाससेनः ।

तत्रार्थः पुनः खलक्षणेऽपदिष्टः । स चार्थः प्रकरणैर्विभाव्यमानो भूय एव शरीरवृत्तिहेतु-
व्याधिकर्मकार्यकालकर्तृकरणविधिविनिश्चयादशप्र-
करणः, तानि च प्रकरणानि केवलनोपदेश्यन्ते
तन्त्रेण ॥ ३२ ॥

तत्रेत्यादि । खलक्षणेति तदायुर्वेदचतीत्यायुर्वेदः, इत्या-
दिना हिताहितायुर्वेदयोर्यथः । प्रकरणैरिति आयुर्वेदप्रदेशैः । द-
शप्रकरणानि दशभेदाः, ते च शरीरादयो दश । तत्र शरीरं प-
ञ्चमाभूतविकारसमुदात्मकमवयवादिभेदाद्बहुप्रकारं; वृत्तिश्चा-
हारोऽन्तःपीतादिभेदभिन्ना (चः); हेतुस्तु व्याधिहेतुरस्मान्मेन्द्रि-
यार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामलक्षणः; व्याधिश्च धातुवैषम्यरूपः;
कर्म चिकित्सा; कार्यम् आरोग्यं; कारः ऋत्वादिः, क्रियाकालश्च;
कर्ता भिषक्; करणं भेषजं; विधिः विधानम् उपकल्पना, सा च
कालव्याधिद्वयापेक्षा बोद्धव्या, यथा—“हेतुमतेऽभ्यसतस्तोय-
मुष्णमायुर्न हीयते” (स, अ. ६) इत्यादि; देशस्त्वत्राहितो
हेतुप्रहणेन, हितस्तु देशः करणप्रहणेन गृहीतो मन्तव्यः ।
शरीरवृत्त्यादिभेदाश्च बहवः कुल्ले तन्त्रे बुद्धिमता बोद्धव्याः ।
केवलेनेति समर्थेण ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तन्त्रस्यास्याद्यौ स्थानानि; तद्यथा—श्लोकनिदा-
नविमानशरीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थाना-
नि । तत्र त्रिंशदध्यायकं श्लोकस्थानम्, अष्टाष्टाध्या-
यकानि निदानविमानशरीरस्थानानि, द्वादशकमि-
न्द्रियाणां, त्रिंशकं चिकित्सितानां, द्वादशकं कल्प-
सिद्धिस्थाने भवतः ॥ ३३ ॥

तन्त्रस्यास्येत्यादि । इन्द्रियार्णां चिकित्सितानां चेतुःभयत्रापि
स्थानमिति शेषः ॥ ३३ ॥

भवति चात्र—

त्रे त्रिंशके द्वादशकं त्रयं च

त्रीण्यष्टकाण्येषु समातिरुक्ता ।

श्लोकौषधारिष्टविकल्पसिद्धि-

निदानमानाश्रयसंज्ञकेषु ॥ ३४ ॥

त्रिंशके इति सूत्रस्थानं चिकित्सितं च । आश्रयसंज्ञकं
शरीरस्थानम्, आश्रयो हि शरीरमुच्यते ॥ ३४ ॥

स्वे स्वे स्थाने यथास्वं च स्थानार्थं उपदेश्यते ।

सर्वविशमध्यायशतं शृणु नामकमागतम् ॥ ३५ ॥

सर्वविशमिति विंशतिशब्दात् स्वार्थे ‘ङः’, स्वार्थिकश्च ‘ङः’

१ ‘तन्त्रार्थे’ इति तन्त्रस्यार्थोऽभिप्रेतः, स च हिताहितादिरूपमायु-
रानुष्ठास्य पदार्थाः । खलक्षणेति आयुर्वेदतानुवृत्तिर्जावितमित्या-
दिना ग्रन्थेनोक्तैरायुःखलक्षैः’ इति शिवदाससेनः । २ ‘हिताहि-
तदेशौ तु करणहेतुशब्दाभ्यां गृहीतौ मन्तव्यौ’ इति शिवदाससेनः ।
३ ‘तन्त्रमष्टौ स्थानानीत्यादिना स्थानमाह’ इति शिवदाससेनः ।
‘तन्त्रमष्टौ स्थानानि’ इति पा० ।

प्रलयो भवति; तेन ललितेश्वरे च—“चतुर्विंशधिकं” इति
प्रयोगः सिद्धो भवति; वचनं हि “चतुर्विंशधिकं हेतयं भुवनानां
शतत्रयम्” इति । एवं सुश्रुतेऽपि “सर्विषं” (छु. सू. अ. १)
इति व्याख्येयम् ॥ ३५ ॥

दीर्घजीवोऽप्यपामार्गतण्डुलारुग्धवादिकौ ।
षड्विरेकाश्रयश्चेति चतुष्को भेषजश्रयः ॥ ३६ ॥
मात्रातस्याशितौ च नवेगान्धारणं तथा ।
इन्द्रियोपक्रमश्चेति चत्वारः स्वास्थ्यवृत्तिकाः ॥ ३७ ॥
खुड्दिकश्च चतुष्पादो महास्तिषैषणस्तथा ।
सह वातकलाख्येन विद्याचैर्देक्षिकान् बुधः ॥ ३८ ॥
स्नेहनस्वेदनाध्यायाभौ यश्चोपकल्पनः ।
चिकित्साप्राप्ततश्चैव सर्वे एव प्रकल्पनाः ॥ ३९ ॥
कियन्तः शिरसीयश्च त्रिशोफाष्टोदरादिकौ ।
रोगाध्यायो महाश्चैव रोगाध्यायचतुष्टयम् ॥ ४० ॥
अष्टौनिन्दितसंख्यातस्तथा लङ्घनतर्पणं ।
विधिशोणितिकश्चैव व्याख्यातास्त्रय योजनाः ॥ ४१ ॥
यजःपुरुषसंख्यातो भद्रकाप्यान्नपानिकौ ।
विविधाशितपीतीयश्चत्वारोऽन्नविनिश्चयाः ॥ ४२ ॥
दशप्राणायतनिकस्तथाऽयं दशमूलिकः ।
द्वावेतौ प्राणदेहाथौ प्रोक्तौ वैद्यगुणाश्रयौ ॥ ४३ ॥
औषधस्वस्थनिर्देशकल्पनारोगयोजनाः ।
चतुष्काः षट् क्रमेणोक्ताः सप्तमश्चाक्षपानिकः ॥ ४४ ॥
द्वौ चान्त्यौ संग्रहाध्यायाविति त्रिंशकमर्थवत् ।
श्लोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् ॥ ४५ ॥
चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः ।
श्लोकार्थः संग्रहार्थश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ॥ ४६ ॥
ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
शोषोन्मादनिदाने च स्यादपसारिणां च यत् ॥ ४७ ॥
इत्यध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते ।
रसेषु त्रिविधे कुक्षौ ध्वसे जनपदस्य च ॥ ४८ ॥
त्रिविधे रोगविज्ञाने खोतः स्वपि च वर्तने ।
रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणां च भिषग्जिते ॥ ४९ ॥
अष्टौ विमानान्युक्तानि मानार्थानि महर्विणा ।
कतिधापुरुषीयं च गोत्रेणातुल्यमेव च ॥ ५० ॥
खुड्दिका महती चैव गर्भावकान्तिरुच्यते ।
पुरुषस्य शरीरस्य विचर्यौ द्वौ विनिश्चितौ ॥ ५१ ॥
शरीरसंख्या सूचं च जातेरष्टममुच्यते ।
इत्युद्दिष्टानि मुनिना शरीराण्यविसृजुना ॥ ५२ ॥
वर्णस्त्रीयः पुष्पाख्यस्तृतीयः परिमशनः ।

१ ‘षड्विरेकाश्रयश्चेति’ इति पा० । २ ‘स्वस्थवृत्तिकाः’ इति पा० ।

३ ‘इति त्रिंशकं श्लोकस्थानं समुद्दिष्टमित्यन्वयः, अर्थवदिति स्थानार्थ-
सहितं, शिरं इव शिरः प्रधानत्वात्’ इति शिवदाससेनः । ४ ‘सूचं
च जातेरिति जातिस्त्रीयमित्यर्थः’ इति शिवदाससेनः ।

चतुर्थे इन्द्रियानीकः पञ्चमः पूर्वरूपिकः ॥ ५३ ॥
 कतमानिहारीरयः पञ्चरूपोऽप्यवाकिशराः ।
 यस्यश्वावनिमिच्छन्नस्योमरण एव च ॥ ५४ ॥
 अणुज्योतिरिति ह्यातस्तथा गोमयचूर्णवान् ।
 द्वादशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणामिति स्मृतम् ५५
 अभयामलकीयं च प्राणकामीयमेव च ।
 करप्रचित्तकं वेदसमुत्थानं रसायनम् ॥ ५६ ॥
 संयोगशरमूलीयमासिकक्षीरकं तथा ।
 माषपर्णभृतीयं च पुमाञ्जातबलादिकम् ॥ ५७ ॥
 चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते ।
 रसायनमिति ज्ञेयं वाजीकरणमेव च ॥ ५८ ॥
 ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
 शोषोन्मादेऽप्यपसारो द्रवतशोथोदराशिसाम् ॥ ५९ ॥
 ग्रहणीपाण्डुरोगाणां श्वत्सकासतिसारिणाम् ।
 छर्दिबीसर्पटुष्णानां विषमद्यविकारयोः ॥ ६० ॥
 द्वित्रिणीयं त्रिमर्मीयमूर्तस्तम्भिकमेव च ।
 वातरोगे वातरके योनिव्यापत्सु चैव यत् ॥ ६१ ॥
 त्रिंशच्चिकित्सितान्युक्तान्यतः कल्पान् प्रचक्ष्महे ।
 फलजीमूतकेक्षाकुक्करो धामार्गवस्य च ॥ ६२ ॥
 पञ्चमो वत्सकस्योक्तः षष्ठश्च कृतवेधने ।
 श्यामानिब्रुतयोः कल्पस्तथैव चतुरङ्गुले ॥ ६३ ॥
 तिक्वकस्य सुधायाश्च सप्तलशङ्खिनीषु च ।
 दन्तीद्रवन्त्योः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥ ६४ ॥
 कल्पना पञ्चकर्मोल्या वस्तिस्त्री तथैव च ।
 स्नेहव्यापदिकी सिद्धिर्नैत्रव्यापदिकी तथा ॥ ६५ ॥
 सिद्धिः शोधनयोश्चैव वस्तिस्तिष्ठस्तथैव च ।
 प्रास्तुती ममेसंख्याता सिद्धिर्बैस्स्याध्याय च या ॥ ६६ ॥
 फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंज्ञिता ।
 सिद्धयो द्वादशैवैतास्तन्न चासु समाप्यते ॥ ६७ ॥
 स्वे स्वे स्थाने तथाऽध्याये चाध्यायार्थः प्रवक्ष्यते ।
 तं ब्रूयात् सर्वतः सर्वं यथास्वं ह्यर्थसंग्रहात् ॥ ६८ ॥

१ 'प्रकीर्तितम्' इति पा० । २ 'अतः कल्पान् परं शृणु' इति पा० । 'अतः कल्पानिति अतः परं कल्पान् शृणु, इत्यन्वयः' इति शिवदाससेनः । ३ 'चात्र' इति पा० । ४ 'अध्यायमुक्त्वाऽध्यायार्थमाह—स्वे स्वे स्थान इत्यादि । स्वे स्वे स्थाने योऽध्यायो वक्तव्यस्तत्र तत्र चाध्याये तस्य तस्याध्यायसार्थसंग्रहो वाच्य इत्यर्थः ; चकारोऽत्र अध्यायार्थे इत्यनन्तरं बोध्यः, तेन 'स्थानार्थः' इति समुच्चीयते ; ततश्च स्थानान्ते स्थानार्थसंग्रहमध्यायान्ते चाध्यायार्थसंग्रहं यथाक्रमेण वक्ष्यतीत्यर्थः । यद्यपि शारीरस्थाने तत्स्थानार्थो विशिष्य न वक्तव्यः, तथाऽपि शारीरस्थानस्य शरीरनिरूपणरूपो योऽर्थः सः 'शरीरं विन्यसे सर्वं दैवमानुषसंपदा' (शा. अ. ८) इत्यादि-शारीरशब्दनिरुक्तिद्वारेणैवोक्त इति ज्ञेयम् । तं ब्रूयादिति तं सर्वं तत्रार्थं स्थानार्थमध्यायार्थं च । अर्थसंग्रहादिति व्यक्तेर्ये पञ्चमी, तत्रादीनामर्थसंग्रहः सिद्धीत्यर्थः । सर्वतः अनवशेषतः । यथास्मिन्नेन यो वस्यार्थस्तस्य संग्रहं कृत्वा तत्रार्थं स्थानार्थमध्यायार्थं चारोषतो ब्रूयादित्यर्थः' इति शिवदाससेनः । ५ 'यथाश्वाचनुसंग्रहात्' इति पा० ।

वीर्षजीवेत्यादिसंज्ञाः श्लोकानुरोधेकदेशलक्षणा बोद्धव्याः । प्राणदेहाधोविलासो देहशब्देनोक्तोऽभिधीयते । शिरः शुभमिलयत्र शिर इव शिरः । श्लोकार्थे इत्यादौ संग्रहार्थेति चकारात् सुश्रुतोक्तसूत्रणादिकं, तेन "सूत्रणात् सूचनाच्चैव भारणादर्थसन्ततैः । सूत्रस्थानं समुद्दिष्टम्" (सु. सू. अ. ३) इत्येतदपि गृहीतं भवति । मानार्थोनीति ज्ञानार्थोनि । इन्द्रियाणामिति रिष्टानाम् । चतुष्कद्वयमिति रसायनपादचतुष्क एकः, वाजीकरणपादचतुष्कश्चैकः ; चतुष्पादश्चाध्यायो भवतीति युक्तमेवाध्यायत्वम् । तत्र चालु समाप्यत इति आसु समाप्तासु तच्छ समाप्यत इत्यर्थः । चाध्यायार्थ इति चकारो भिन्नक्रमेः ; तेन अध्यायार्थश्चाध्यायान्ते तथा स्थानार्थश्च स्थानान्ते कृतसंग्रहः । यद्यपि शारीरे स्थानार्थो न व्यक्तः, तथाऽपि शारीरशब्दव्युपस्था बोद्धव्यस्तत्रान्तराद्वा ; यथा—"शरीरं विन्यसे सर्वं दैवमानुषसंपदा । सर्वमावैयं तत्तत्साक्षात्शरीरं स्थानमुच्यते" (शा. अ. ८) इति ॥ ३६-६८ ॥
 पुच्छा तन्त्राद्यध्यायार्थं विधिना प्रश्न उच्यते । प्रश्नार्थो युक्तिमांस्तस्य तन्त्रेणैवार्थनिश्चयः ॥ ६९ ॥ निरुक्तं तन्त्राणात्तन्नं, स्थानमर्थप्रतिष्ठया । अधिकृत्यार्थमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ७० ॥ इति सर्वं यथाप्रश्नमष्टकं संप्रकाशितम् ।
 कात्स्न्येन चोक्तस्तन्त्रस्य संग्रहः सुविनिश्चितः ॥ ७१ ॥
 विधिना प्रश्न इत्यत्र विधिनेति पूर्वोपरविरोधादिदोषवन्नेन वाक्येन । तन्त्रणादिति शरीरप्राणपातः ; किंवा आयुर्वेदासुष्मापलनात् । अर्थप्रतिष्ठयेति प्रधानभूतार्थवस्थानात् । एताश्च योगरूढाः संज्ञाः ; तेन, अतिप्रसङ्गो न वाच्यः । अधिकृत्येति अधिकारिणं कृत्वा । अर्थं वीर्षजीवतादिकम् । अध्यायनामसंज्ञा अध्यायरूपा नामसंज्ञा, नामसंज्ञा च योगरूढा संज्ञोच्यते ; किंवा, 'अध्यायो नाम' इति पाठः, तदा नामशब्दः प्रकाशने, तेन अधिकार इत्यर्थः । अर्थशब्दोऽत्राश्रितोन्तरे, तेन युक्ताऽध्यायसंज्ञा, सा च अधिकरणसाधना करणसाधना वा कर्मसा-

१ "प्राणदेहाधोविलास देहशब्देन हृदयं तथा तदाश्रितमजोऽप्यभिधीयते" इति शिवदाससेनः । २ "तत्रादिति तन्त्रनामस्य । यथाज्ञायं यथाक्रमम् । विधिना सामान्यविशेषप्रकारेण, पूर्वोपरविरोधादिदोषवन्नेन वा पुच्छा प्रश्न उच्यत इत्यर्थः । प्रश्नार्थं विवृणोति—प्रश्नार्थे इत्यादि । तस्य प्रश्नस्य तथैव शास्त्रेणार्थनिश्चयो यः स प्रश्नार्थः प्रश्नप्रयोजनमुच्यते । युक्तिमानिति युक्तिमान् उपपत्तिमान्" इति शिवदाससेनः । ३ "तत्रादिशब्दानां निरुक्तिद्वारेणार्थ स्पष्टयति—निरुक्तिमत्त्वात् । तन्त्रणादिति श्रुत्यादायत् । अर्थप्रतिष्ठयेति प्रधानभूतार्थवस्थानात् । एतेन तत्रते व्युत्पद्यतेऽनेनेति तत्र शास्त्रं, तथा चार्थाः प्रतिष्ठन्त्यसिञ्चिति स्थानमिति निरुक्तिर्देशना भवति" इति शिवदाससेनः । ४ "अधिकृत्येति निरुक्तैकदेशप्रकाशनमधिकृतोऽध्यायार्थः ; तत्प्रयुक्ता नामसंज्ञा अध्यायनामसंज्ञा योगरूढसंज्ञैव । किंवा अधिकृत्येति तृतीयान्तपदम् ; तेन, अधिकृतिरधिकृतार्थसंबन्धः, तेनोपलक्षिताऽध्यायसंबन्धैवार्थः" इति शिवदाससेनः ।

धना वा बोद्धव्या । अधीयतेऽस्मिन्, अध्वेलनेन वा, अधीयते
वेत्याध्यायः ॥ ६९-७१ ॥

सन्ति पाल्विकोत्पाताः संश्लोभं जनयन्ति ये ।
वर्तकानामिवोत्पाताः सहसैवाविभाविताः ॥ ७२ ॥
तस्मात्तान् पूर्वसंजल्पे सर्वत्राष्टकमादिशेत् ।
परावरपरीक्षार्थं तत्र शास्त्रविदां बलम् ॥ ७३ ॥
शब्दमात्रेण तन्त्रस्य केवलस्यैकदेशिकाः ।
अभन्यल्पबलस्तन्त्रे ज्याशब्देनैव वर्तकाः ॥ ७४ ॥

प्रश्नाष्टकस्योक्तस्य निराकरणेयसंज्ञामाह—सन्तीत्यादि । पाल्व-
विकाः प्रादेशिकाः । वर्तका अकसादुत्पन्नतः श्लोभं मनसो
जनयन्तीति लोकप्रसिद्धम् । अष्टकमिति यथोक्तं प्रश्नाष्टकम् ।
परावरो श्रेष्ठाश्रेष्ठौ । तत्र शास्त्रविदां बलमिति शास्त्रविद एव
प्रश्नाष्टकं जानन्ति न पाल्विकाः ॥ ७२-७४ ॥

पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिन्मध्ये वृकायते ।
स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥ ७५ ॥
तद्वदशोऽज्ञमध्यस्थः कश्चिन्मौल्यस्यसाधनः ।
स्थापयत्यात्ममानमानां त्वासाय भिद्यते ॥ ७६ ॥
बभ्रुर्गृहं हवोर्णभिरवुद्धिरवहुश्रुतः ।
किं वै वक्ष्यति संजल्पे कुण्डमेदी जडो यथा ॥ ७७ ॥
सहृत्तैर्न विगृह्णीयाद्विषगल्पश्रुतेरपि ।
हन्यात् प्रश्नाष्टकेनादावितरां सर्वैर्यत्मानिनः ॥ ७८ ॥
दम्भिनो मुखरा ह्यज्ञाः प्रभूतावज्ञभाषिणः ।
प्रायः, प्रायेण सुमुखाः सन्तो युक्ताल्पभाषिणः ॥ ७९ ॥
तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रितः ।
स्वल्पाधाराज्ञमुखरामर्षयेष विवादिनः ॥ ८० ॥
परो भूतेष्वनुकोशस्तत्त्वज्ञान(ने)परा दया ।
येषां तेषामसद्वादिनिग्रहे निरता मतिः ॥ ८१ ॥

प्रकृतिः स्वभावः । बभ्रुर्णवान् कश्चित् पशुः, स यथा
मेघं युद्धात्मासीयामिवोर्णं दृष्ट्वा उपसर्पन्नज्ञभङ्गमाप्नोति, तद्वद-
ज्ञोऽप्याप्तं प्राप्य भिद्यत इत्यर्थः, किंवा, बभ्रुर्वेदनकुल ऊर्णरा-
शिर्मध्यगो यथा किञ्चिन् प्रतिपद्यते, तथाऽबुद्धिरपि संजल्पे
वादिप्रतिवादिप्रकाशायाम् । कुण्डमेदी अश्वमेदिनीः, तेन पृच्छा-
दित्वात्मीयनिर्णयजित्वातिर्यथाऽवदातजातिः सन् कश्चित्कृते, तथा-
ऽबुद्धिरपि संजल्पे । विगृह्णीयाद् विगृह्य संभाषां कुर्यात् ।
इतरान् असहृत्तान् । स्वल्पाधाराः स्वल्पश्रुताः । न मर्षयेदिति नो-
पेक्षेत । अज्ञवैयस्यवादप्रतिषेधफलमाह—परो भूतेष्वित्यादि ।
विज्ञा इति तत्परा ॥ ७५-८१ ॥

असत्यप्राश्नाष्टकानिर्वादिदम्भपाह्वस्यसाधनाः ।
अभन्यन्तानाः स्वं तन्त्रे प्रायः परविकत्थकाः ॥ ८२ ॥
तान् कालपाशसदृशान् वर्जयेच्छास्त्रदूषकाः ।
प्रशमज्ञानविज्ञानपूर्णाः सेव्या भिषक्तमाः ॥ ८३ ॥
अज्ञवैयफलमाह—असत्यप्राश्नाष्टकानि साधनं येषां

ते तथा; असत्यपक्षः अनागमपक्षसिद्धः पक्षः । अक्षणित्वं पृच्छा-
र्थमनुयुक्तस्य 'संप्रति वक्तुं क्षणो नास्ति' इति भाषणम्, अतिः
पृच्छार्थमनुयुक्तस्य शिरोव्याधिर्यस्य द्वाभ्यां भाषणं, दम्भः पुस्त-
कवैद्यभाषादिभिः स्वार्थोक्तवैधेयप्रतिपादनं, पारुष्यं कृच्छ्रोऽपि
नवाच्यत्वैदिरूपभाषणम् । अनासाः ते तन्त्र इति स्वतन्त्रान-
भिज्ञानात् । परविकत्थकाः परदूषकाः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

समग्रं दुःखमायत्तमविज्ञाने इयाश्रयम् ।
सुखं समग्रं विज्ञाने विमले च प्रतिष्ठितम् ॥ ८४ ॥
इदमेवमुदारार्थमज्ञानां न प्रकाशकम् ।
शास्त्रं दृष्टिप्रणधानां यथैवादिस्त्वमण्डलम् ॥ ८५ ॥

द्वयाश्रयमिति मनःशरीराश्रयम् । समग्रमिति शरीरं मानसं
च सुखमारोग्यादिरूपम् । विज्ञाने विमल इति विशुद्धज्ञाने,
किंवा विज्ञाने विमल इति मोक्षे, मोक्षे हि सुखं स्वच्छं समग्रं च
दुःखासंनिभत्वात्; किंवा, भट्टदर्शनात् सुसंभवम् । इदमिति
शास्त्रम् । एवमुदारार्थमिति लोकद्वयद्विधायां भिषाकम् । दृष्टि-
प्रणधानामिति प्रणष्टदृशाम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

तत्र श्लोकाः—

अर्थे दशमहामूलाः संज्ञा चासां यथा कृता ।
अयनान्ताः षड्व्याख्या रूपं वेदविदां च यत् ॥ ८६ ॥
सप्तकश्चाष्टकश्चैव परिप्रश्नाः सन्निर्णयाः ।
यथा वाच्यं यदर्थं च पञ्चिधाश्लेषकदेशिकाः ॥ ८७ ॥
अर्थेदशमहामूले सर्वमेतत् प्रकाशितम् ।
संग्रहश्चायमध्यायस्तन्त्रस्यास्यैव केवलः ॥ ८८ ॥
यथा सुमनसां सूत्रं संग्रहाय विधीयते ।
संग्रहाय तथाऽर्थानामुपिणा संग्रहः कृतः ॥ ८९ ॥
इत्यश्विशेराकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोक-
स्थानेऽर्थेदशमहामूलीयो नाम
त्रिशोऽध्यायः ॥ ९० ॥

अश्विशेराकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
इत्याऽवधिना सर्वं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥ ९० ॥

संग्रहे संज्ञा चासां यथा कृतेति 'तेन सूत्रेन महता महामू-
ला' इत्यादिना । अयनान्ताः षड्व्याख्याश्चेति 'एकं प्राणवर्धन-
नाम्' इत्यादिनोक्ताः । एते चाहिंसादयोऽध्यायधिकारे यज्ञःपुरु-
षीये उक्ता उल्लङ्घयेदोक्ता अध्यात्मविषयत्वेन, पूर्वोक्तास्त्वम्यरो-
गाधिकारिकाः; उक्तं हि तत्र—“अलमेतद्विकाराणाम्” (सू. अ.
२५) इत्यादि । सप्तकः प्रश्नः किमायुः? कस्मादायुर्वेदः? इत्यादि;
अष्टकः प्रश्नः 'तन्त्रं तन्त्रार्थं' इत्यादि ॥ ८६-८९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यदीपिकायामु-
र्वेददीपिकायां सूत्रस्थानेऽर्थेदशमहामूलीयां त्रिंश-
त्तमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

इति चरकचतुराननश्रीमन्चक्रपाणिदत्तकृता-
यामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यदी-
पिकायां प्रथमं सूत्रस्थानम् ॥ १ ॥

निदानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

संक्षेपेण हेतुलिङ्गाभिधायकं सूत्रस्थानम् प्रपञ्चेन हेतु-
लिङ्गाभिधायकं निदानस्थानमुच्यते; हेतुलिङ्गज्ञानपूर्विका हि
चिकित्सा साध्वी भवति । यच्च चिकित्सासूत्रमात्रमभिधातव्यं,
तदुपशयान्तर्गतमेवेति कृत्वा; किंवा, हेतुलिङ्गाभिधानस्यापि
चिकित्सार्थत्वाच्चिकित्सासूत्रमात्राभिधानमिह । तत्रापि च शा-
रीरविकारेषु प्रधानत्वाज्ज्वरस्यैव निदानमादावुच्यते । यथा च
ज्वरः प्रधानं तथाऽत्रैव 'ज्वरस्तु खलु' इत्यादिना वक्ष्यति;
तथा चिकित्सितेऽपि वक्ष्यति—'देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगा-
ग्रजो बली' (वि. अ. ३) इत्यादि । यत्तु वक्ष्यति—'पुरा गुल्मो-
त्पत्तिरभूत् (नि. अ. ८)' इति; तत्र पुराशब्द आद्याविर्भावे
गुल्मस्य वर्तते, नतु ज्वरस्य प्राग्भावे; दक्षाप्चरौकुंते हि ज्वर-
परिग्रहीतानां प्राणिनां दिक्षु विद्रावणादिना गुल्मोत्पत्तेरुक्तत्वात् ।
निदानं कारणमिहोच्यते, तच्चैह व्याधिजनकं व्याधिबोधकं च
सामान्येनोच्यते । तत्र व्याधिजनकं निदानं हेतुः, व्याधिबो-
धकं च कारणं निदानपूर्वरूपरूपोपशयसंप्राप्तिरूपम् । तत्र हेतु-
रूपं निदानं जनकं च भवति, व्याधिबोधकं च भवति । अत
एव प्रथमम् 'इह खलु' इत्यादिना हेतुमभिधाय तस्योपल-
ब्धिनिदानेनोच्यते पुनर्हेतुरप्युक्तः । ज्वरस्य निदानं ज्वर-
निदानम् । किंवा, निदानशब्दो जनककारणवचन एव; तं
ज्वरस्य जनककारणं निदानमधिकृत्य कृतोऽध्यायो ज्वर-
निदानम् । तेन पूर्वैरुपाधीनामपि ज्ञातिहेतूनां तथा चिकित्सा-
सूत्रस्य च ग्रहणम् ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु हेतुनिमित्तमायतनं कर्ता कारणं प्र-
त्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम् । तत्रिवि-
धम्—असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः, पति-
णामश्चेति ॥ ३ ॥

तदेवं ज्वरनिदाने वक्तव्ये सर्वव्याधिसाधारणमेव निदानं
बहुमुच्यते: सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्य, तत्राप्युपलक्ष्य व्याधे-
र्लक्षणं युक्तमिति कृत्वा उत्पत्तिहेतुमेव व्यवहारार्थं लक्षणार्थं च
पर्यायैराह—इह खल्वित्यादि । इहेति इह प्रकरणे कारणमभिधा-
यके हेत्वादयोऽनैर्धान्तरे; प्रकरणान्तरे अर्थान्तरेऽपि हेत्वादि-
शब्दा भवन्तीति दर्शयति; यथा—वक्ष्यति—'हेतुरुक्तकत्वात्'
(वि. अ. ८) इति, तथा 'दशैवायतनानि स्युः' (सू. अ.
२९), तथा 'कर्ता, मन्ता, वेदिता, बोद्धा' (शा. अ. ४) इत्यादी,

प्रलयस्य ललाटौ, उत्थानस्य उद्गमनादौ । हेत्वादिभूरिपर्याय-
कथनं शास्त्रे व्यवहारार्थं, तथा हेत्वादिशब्दानामर्थान्तरेऽपि
वर्तमानत्वे पर्यायान्तरेण समं सामानाधिकरण्यात् कारण एव
वृत्तिर्नियम्यते; तेन, एकस्मिन्नर्थे यस्मिन्ने शब्दाः प्रवर्तन्ते
तत् कारणमितरहेत्वाद्यर्थेभ्यो व्यवच्छिद्यते; तेन, लक्षणार्थं च
पर्यायाभिधानं भवति । एवमन्यत्रापि व्याध्यादिपर्यायाभिधा-
नेऽपि व्याख्येयम् । इह चाष्टसंख्याया मङ्गलत्वेन, तथाऽष्टवि-
धव्याधिज्वराद्यभिधानानुपपत्ताच्चाष्टावेव हेतुपर्याया उक्ताः; तेना-
परेऽपि योनिमूलमुखप्रकृत्यादयो हेतुपर्याया बोद्धव्याः, ते च
तन्त्रवित्तरभयाज्ञोक्ताः । एवं रोगपर्यायान्तराभिधानेऽपि
ग्रन्थवित्तरभयाद्यनुसरणीयम् । हेतोर्भेदमाह—तत्रिविधमि-
त्यादि । एतच्चासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादि दीर्घधीवित्तीये तिस्रेष-
णीये च प्रपञ्चितमिति मेह प्रपञ्च्यते । अत्र पाठादेव त्रित्वे
सिद्धे त्रिविधमिति वचनं बहुप्रपञ्चस्याप्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादे-
र्लैविध्यानतिक्रमोपदर्शनार्थं, तथा प्रत्येकमयोगातिरोगमित्यथा-
योगभेदाद्विविधवददर्शनार्थं च । एतच्च हेतुव्रित्तयसुक्तमपि
पुनः प्रकरणवशादुच्यमानमिह न पुनरुक्तं दोषमावहति । एत-
च्चासात्म्येन्द्रियार्थोद्वेक्षैविध्यं मूलकारणं प्रति नियामकं, तेन 'ज्व-
रसंतापद्रक्पित्तसुदीयेत' (नि. अ. ८) इत्याद्युक्तोगादिरूप-
प्रत्यासन्नकारणानवैरोधो नोद्भावनीयः । किंवा, रक्तपित्तादिका-
रणे ज्वरादावप्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगाद्येव मूलकारणं, तेन
ज्वरादिकार्यं रक्तपित्तादौ ज्वरादिकारणमेव मूलकारणं भवति ।
'कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो विध्या न चाति च' (सू. अ.
१) इति पूर्वोक्तक्रमभेदेनेहासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्यादावभिधा-
नेन सर्वेषामेवैषां रोगकर्तृत्वे प्राधान्यं दर्शयति, सा भुक्तेरान्ता-
भिधानेन प्रधानतानियमः । यद्यपि च मूलभूतत्वेन प्रज्ञापराधः
प्रधानं भवति, तथाऽपि प्रत्यासन्नकारणत्वेन तथाऽबुद्धिपूर्वक-
स्याप्युक्तशब्दमित्यथायोगादेरपि कारणत्वेनासात्म्येन्द्रियार्थसं-
योगोऽपि प्रधानम् । यद्यपि कालो दुष्परिहरत्वेन प्रधानं, तथा-
ऽपि सोऽपीन्द्रियार्थपराधीनत्वेनाप्रधानं, कालातिरोगादयो ही-
न्द्रियार्थशीलाद्यतिरोगादिभ्य एव प्रायो भवन्ति ॥ ३ ॥

अतस्त्रिविधा व्याधयः प्रादुर्भवन्ति—आग्नेयाः,
सौम्याः, वायव्याश्च; द्विविधाश्चापरे—राजसाः, ता-
मसाश्च ॥ ४ ॥

१ 'वर्तमानानां' इति पा० । २ पर्यायान्तरेणेति पदार्थवाचकश-
ब्दान्तरेणेत्यर्थः । ३ लक्षणार्थमिति लक्षणप्रयोजनकमित्यर्थः । ४ 'अ-
ष्टविधव्याधिज्वराद्यभिधानार्थसंज्ञाशब्देऽष्टावेव' इति पा० । ५ 'वक्ष्य-
माणमिह' इति पा० । ६ 'इत्याद्युक्तोगादेरपि प्रत्यासन्नकारणाव-
बोधो' इति पा० । ७ ज्वरादिकारणेमेति ज्वरादिमूलकारणमसा-
त्म्येन्द्रियार्थसंयोगाद्येत्यर्थः । ८ 'प्रतिभाति' इति पा० ।

१ चिकित्सार्थत्वादिति चिकित्सामात्रप्रयोजनत्वादित्यर्थः ।

२ 'व्याधिज्ञानजनकं' इति पा० । ३ 'नार्थान्तरे' इति पा० ।

हेतोर्हेतुत्वं कार्यं भवतीति हेतुकार्यं व्याधिमाह—अतस्त्रिविधा इत्यादि । न चात्र यथासंख्यम्, एकरूपादपि हेतोस्त्रिविध-
व्याधुत्पादात् । अत्रापि त्रिविधवचनमानन्देऽपि रोगाणामा-
श्रयत्वाद्यनतिक्रमोपदर्शनार्थम् । आग्नेयाः पित्तिकाः, सौम्याः
कफजाः, वायव्याः वातजाः । यद्यपि प्रधानत्वेन वायव्या एव
प्रथमं निर्देष्टुं सुज्यन्ते, तथाऽपीह ज्वरे पित्तस्य प्रधानत्वादाग्ने-
याभिधानम् । आग्नेयसौम्यवायव्या इति समासेनैकैकस्माद-
प्यसाम्येन्द्रियासंश्लेषादेस्त्रिविधरोगोत्पत्तिर्वं दर्शयति, अत-
मासे हि यथासंख्यमपि शङ्केत । अन्यथाऽपि व्याधीनुक्तहेतु-
जानाह—द्विविधाश्चापरे इत्यादि । राजसतामसानां च विच्छिद्य
पाठेनेह तन्त्रे शारीरव्याध्याधिकारप्रवृत्तेऽनधिकारत्वेनाप्रपञ्चनी-
यत्वं दर्शयति, अभिधानं च राजसतामसयोरिह व्याधिकथनस्य
न्यूनतापरिहारायम् । आगन्तव्यव्याभिघातादिजा रोगा अग्ने-
यादिबन्धनात्मनोभवन्ति; यतस्तत्रापि हि दोषप्रकोपोऽप्यपदेदयो-
ऽस्त्येव; किंवा, अपरे इति अप्रधानाः, परे हि श्रेष्ठ उच्यते;
अप्रधानत्वे चोक्तोपपत्तिः ॥ ४ ॥

तत्र व्याधिरामयो गद आतङ्को यक्ष्मा ज्वरो
विकारो रोग इत्यनर्थान्तरम् ॥ ५ ॥

व्याधीनामग्नेयादिविभागं दर्शयित्वा व्यवहाराय लक्षणार्थं च
पर्यायानाह—तत्र व्याधिरित्यादि । अत्रापि पर्यायाणामनर्थान-
न्तरेणातङ्कादिशब्दानां भयाद्यर्थताव्युदासाध्याधिकक्षणत्वं बो-
ध्यम् । आतङ्कशब्देन हि भयमप्युच्यते, विकारशब्देन हि इ-
न्द्रियादोऽपि षोडश विकारा उच्यन्ते । तथा व्याध्यादिशब्दानां
व्युत्पत्त्या रोगधर्मा लक्षणार्थाः । तथा हि—विविधं दुःखमाद-
धातीति व्याधिः; प्रायेणमसमुत्पत्त्येनामय इत्युच्यते; आतङ्क
इति दुःखयुक्तत्वेन कृच्छ्रजीवनं करोति, वचनं हि—“आतङ्कः
कृच्छ्रजीवने” इति; यक्ष्मशब्देन च राजयक्ष्मवदनकरोरोगयुक्तत्वं
विकाराणां दर्शयति; ज्वरशब्देन च देहमनःसंतापकरत्वं;
विकारशब्देन च शरीरमनसोरन्यथाकरणत्वं व्याधेर्दर्शयति;
रोगशब्देन च राजकर्तृत्वम् ॥ ५ ॥

तस्योपलब्धिर्निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयसंप्राप्तिः ६

इदानीं व्याधेर्जनकहेतुमभिधाय तथा तद्धेतुजन्यं च व्याधि-
मुक्त्वा तस्य व्याधेर्ज्ञानोपायमाह—तस्येत्यादि । अविज्ञाते हि
व्याधौ चिकित्सा न प्रवर्तते, अतः सामान्येन व्याधिज्ञानोपाय-
निदानपञ्चकाभिधानं युक्तम् ॥ ६ ॥

तत्र निदानं कारणमित्युक्तमग्रे ॥ ७ ॥

निदानं विवृणोति—तोत्रेत्यादि । अग्रे उक्तमिति ‘इह
खण्ड’ इत्यादिना ‘परिणामश्च’ इत्यन्तेन । कारणं च व्याधीनां
संक्षिप्तं वातादि, विप्रकृष्टं चार्थानामयोगादि; पुनर्विप्रकृष्टं
कारणं रक्तपित्तस्य ज्वरसंताप इत्यादि; पुनश्च व्याधीनां
सामान्येन विप्रकृष्टं कारणमुक्तं यथा—“प्रागपि चाधर्माहते न

१ ‘प्रायेणामाशयसमुत्पत्त्येनामय इत्युच्यते’ इति पा० ।

रोगोत्पत्तिरभूत्” (वि. अ. ३) इत्यादि; तदेतत् सर्वमपि
कारणशब्देन ग्राह्यम् । तत्रार्थमकार्यत्वेन व्याधीनां वैयव्याश्र-
यप्रायश्चित्तबलिमङ्गलेत्यादिकित्सासाध्यत्वं प्रतीयते, रुद्रकोप-
भवत्वेन च ज्वरस्य महाप्रभावत्वं तथाऽऽश्रयत्वं च प्रतीयते;
कोधो ह्याग्नेयः, तेन तन्मयो ज्वरोऽप्यग्नेयः । तथाच वचनम्
—“ऊष्मा पित्ताहते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना । तस्मात्
पित्तविरुद्धानि खल्वेत पित्ताधिकेऽधिकम्” (वा. नि. अ. १)
इति । वातादिजन्यत्वज्ञानेन च वातादिविपरीतभेषजसाध्यत्वं
तथाऽनुकूलतादिविकारान्तरसंबन्धोऽपि भावी कल्प्यते ।
असाम्यरूक्षादिहेतुसेवादर्थानेन च भावी व्याधिस्तज्जन्य
उच्यते । व्याधिपरीक्षायां च सन्देहे जाते यस्य व्याधेर्हेतु-
सेवा दृश्यते, स परिकल्प्यते; एवमादि हेतुना व्याधिपरीक्ष-
णम् ॥ ७ ॥

पूर्वरूपं प्रागुत्पत्ति लक्षणं व्यधेः ॥ ८ ॥

निदानानन्तरीयकत्वात् पूर्वरूपाधीनां निदानानन्तरं पूर्व-
रूपाधीन्युच्यन्ते, अतः पूर्वरूपलक्षणमाह—पूर्वेत्यादि । उत्पत्तेः
प्राक् प्रागुत्पत्ति । एतेन उत्पत्तेः पूर्वं यद्भवतिव्याधौलक्षणं तत्
पूर्वरूपम् । निदानसेवा तु भाविव्याधिविधिका भवत्यपि
निदानशब्दरुहीतवादेव तथा लक्षणशब्दानभिधेयत्वाच्च न
पूर्वरूपशब्देनोच्यते । उक्तं ह्यन्यत्र—“स्थानसंप्रविणः
कुद्धा भाविव्याधिप्रबोधकम् । लिङ्गं कुर्वन्ति यदोषाः
पूर्वरूपं तदुच्यते” इति । न च वाच्यं यदनुत्पत्तसाधिविमानस्य
व्याधेः कथं लक्षणं भवतीति; यतो भेषादपि भाविनी
दृष्टिरनुमीयते, तथा रोगिष्वधये दृष्ट्वा क्तिमोदोऽपि अनुमीयते ।
तच्च पूर्वरूपं द्विविधम्—एकं भाविव्याध्याव्यक्तं रूपं, यदुक्तम्—
“अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम्” (वि. अ. ११)
इति, तथा “लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्भाषीनां तद्यथायथम्”
(वा. नि. अ. १) इति; द्वितीयं तु दोषवृद्धयसंमूर्च्छ-
नावस्थान्यमव्यक्तलिङ्गादव्यदेव; यथा—ज्वरे बालप्रद्वेषरोग-
हर्षादि; नै हेतुतत् पूर्वरूपं ज्वरावस्थायां नियमेन व्यक्तं
भवति, किन्तु ज्वरपूर्वकाल एव; यत्र तु व्यक्तं भवति,
स चासाध्यो मतः । अत एवैवंभूतपूर्वरूपमभिप्रायेणैवारिष्टे
वक्ष्यति—“पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया । यं
विशन्ति विशलेनं मृत्युज्वरपुरस्सरः” (ई. अ. ५) इति;
तथा—“अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् । विशन्त्य-
नेन कल्पेन तैसापि मरणं ध्रुवम्” (ई. अ. ५) इति । एतदिह
यद्यव्यक्तलक्षणपूर्वरूपाभिप्रायेण वचनं स्यात्तदा सर्वज्वराणाम-

१ ‘पूर्वरूपाण्युत्पत्त्यन्ते’ इति पा० । २ अस्याग्रे ‘तथाऽपि’
इत्यधिकं पठ्यते हस्तलिखितपुस्तके । ३ लिङ्गं लक्षणम्; अव्यक्तं
नालभ्यव्यक्तम्; अत्र हेतु—अल्पत्वात् अणुत्वात्, नत्वावरणा-
दियोगादव्यक्तमित्यर्थः इति मधुकोशे । ४ नक्षेतात्पूर्वरूपं ज्वरा-
वस्थायां व्यक्तं भवति, अत एवैवंभूतपूर्वरूपमभिप्रायेणैवारिष्टे वक्ष्यति’
इति पा० । ५ ‘स चासाध्यः प्रकीर्तितः’ इति पा० ।

साध्यत्वं स्यात्, यतः पूर्वरूपावस्थायामव्यक्तानि लक्षणाणि ज्वरे जाते व्यक्तानि सर्वाणि सवेत्रैव भवन्ति; तस्मात् पूर्वरूपावस्थानि नित्यतः पूर्वरूपाभिप्रायेणैवैतद्वचनम् । अव्यक्तता च लक्षणानामिदमेव—यदल्पवेनास्फुटवत् । यत्तु पूर्वरूपं दोषद्वय-संमुख्येनावस्थानियतं तद् व्याधिसामान्यं गमकं, न तद्दोषविशेषं गमयति । एतत्पूर्वरूपाभिप्रायेण च वाग्भटेऽप्युक्तं यत्—“प्राप्रूपं येन लक्ष्यते । उदित्स्वरामयो दोषविशेषेणानिधितः” (वा. नि. अ. १) इति । यत्तु अव्यक्तलिङ्गं रूपं पूर्वरूपं, तद्दोषविशेषमपि व्याधेरगमयति, यदुक्तं हारीते—“इति पूर्वरूपमग्न्यानां ज्वराणां सामान्यतः, विशेषतस्तु जुम्भाज्वमर्दभूषिणं हृदयोद्वेगि वातजम्” इत्यादि, तथा सुश्रुतेऽप्युक्तं—“सामान्यतो, विशेषात्तु जुम्भाऽख्यं ससीरणात् । पिताक्षयनयोर्दाहः कफाश्लामिनन्दनम्” (सु. उ. अ. ३९) इति, एतद्वि पूर्वरूपं भाविज्वरलिङ्गमेवाव्यक्तमल्पत्वेनेति ज्ञेयम् । व्यक्ते हि ज्वरे वातादिजे जुम्भादयः पूर्वरूपापेक्षयाऽख्यं भवन्ति । एवं पूर्वरूपद्वैविध्ये यत्र विशिष्टं पूर्वरूपमस्ति तत्र साक्षादेवाभिधीयते, यत्र विशिष्टं नास्ति तत्र लिङ्गमात्रं वक्ष्यति; तेनाव्यक्तान्येव लिङ्गानि पूर्वरूपमिति तत्र ज्ञातव्यम् ॥ ८ ॥

प्रादुर्भूतलक्षणं पुनर्लिङ्गम् । तत्र लिङ्गमाकृतिर्लक्षणं चिह्नं संस्थानं व्यजनं रूपमित्यनर्थान्तरम् ॥ ९ ॥

लक्षणमाह—प्रादुर्भूतेत्यादि । उत्पन्नव्याधेः स्वरूपं, तथा वातायामपक्वादिविशेषणविशिष्टं व्याधिं निदानोपशयसंप्राप्तिव्यतिरिक्तं यद्वोधयति, तल्लिङ्गम् । अनेन च व्याधिप्रतिनियतं लिङ्गं यथा—ज्वरस्य संतापः, तथा अतिसरणमतीसारस्येत्यादि गृह्यते; तथा वातादिकृतं च वातादिज्वरस्य विषमरामभिसर्गित्वादि गृह्यते; तथा आमपक्वजीर्णज्वरलक्षणादीनि विशिष्टव्याधिबोधकानि गृह्यन्ते; तथा उपद्रवाश्वासाध्यताद्यवस्थापन्नव्याधिबोधकत्वेन लक्षणान्येव । रिष्टं तु मरणस्य पूर्वरूपमेव । निदानादयस्तु यद्यप्युत्पन्नव्याधिगमका अपि भवन्ति, तथाऽपि पृथग्गृह्यमाणानिर्देशाच्च ते इह लिङ्गशब्देनोच्यन्ते । व्यवहारार्थं तथा लक्षणार्थं च लिङ्गपर्यायानाह—तत्र लिङ्गमित्यादि । अस्मिन्नर्थेऽनर्थान्तरमिति लिङ्गलक्षणेऽर्थेऽभिधेयेऽनर्थान्तरं, प्रकरणान्तरं त्वर्थान्तरंऽपि लिङ्गादयो भवन्ति; यथा—“बली लिङ्गं समर्पयेत्” (वि. अ. २) इत्यत्र शोफ उच्यते, तथा “संस्थानमाकृतितैर्ज्ञाया द्रुषमा विषमा च या” (इ. अ. ७) ;

१ ‘अपिस्तुः सामग्रीसाकल्यादुत्पादेच्छुः, आसो रोगः, दोषविशेषेण वातादिज्वरसाधारणवेपथ्वदिना, अनधिष्ठितोऽसंबद्धः’ इति मधुकोशे । २ प्राप्रूपं द्विविधं सामान्यं, विशिष्टं च; सामान्यं तु दोषद्वयसंमुख्येनावस्थानियतं, येन भाविज्वरदिव्याधिमात्रं प्रतीयते, ननु वातादिजनितत्वादिविशेषः; विशिष्टं पुनर्भाविव्याधिलिङ्गानामव्यक्तत्वम् । अङ्गदत्तेन तु (वाग्भट्टव्याख्यायां) पूर्वरूपत्रैविध्यं दर्शितं—शरीरं, मानसं, शरीरमानसं च ।

तथा “लक्षणवच्चोदाहरणवच्च” (वि. अ. ८), तथा “तैलसर्पिभ्यां व्यजनान्युपकल्पयेत्”, तथा “रूपस्य सत्त्वस्य च सन्ततिर्या” (शा. अ. २) इत्यादौ । ननु, यथेह ‘अस्मिन्नर्थे’ इत्युक्तं तथा हेतुव्याधिसंप्राप्तिपर्यायाभिधानेऽपि ‘अस्मिन्नर्थे’ इति वक्तव्यम् ? । न, हेतुपर्यायाभिधाने तावत् ‘इह खलु’ इत्यनेनैव तदर्थं उक्तं एव, संप्राप्तिपर्यायकथने च व्याधेरिति पदेनैव ‘अस्मिन्नर्थे’ इतिपदस्यार्थो लभ्यत एव, गदपयोरेषु तु नार्थान्तरता प्रायो दृश्यते, तेन तत्र ‘अस्मिन्नर्थे’ इति न कृतम् । अयं चाचार्याभिप्रायो यत्—यत्रान्यायार्थां शब्दस्य पश्यति, तत्रैव ‘अस्मिन्नर्थे’ इति करोति, यथा—‘समवेतानां पुनर्दोषाणामंशांशविकल्पो विकल्पोऽस्मिन्नर्थे’ इति । विकल्पशब्दो ह्ययमन्यत्रापि वर्तते, यथा—“अन्यैश्च विकल्पैर्विकल्पितानां” (वि. अ. १), तथा “विकल्पो न त्वसाध्यानां” (सू. अ. १०) इत्यादि । ननु पूर्वरूपोपशययोः किमिति पर्यायानभिधानम् ? । ब्रूमः—पूर्वरूपस्य तावत् पर्यायाभिधानं यदेव रूपस्य तदेव; यतः, रूपादय एव हि पूर्वरूपशब्द-युक्ताः पूर्वरूपपर्याया भवन्ति; उपशयस्तु चिकित्सा, तस्यास्तु पर्यायाश्चिकित्सित एव स्वाधिकारत्वेन वक्तव्या इति नेह पुनरुक्ताः ॥ ९ ॥

उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणां चौषधाहारविहारणामुपयोगः सुखानुबन्धः ॥ १० ॥

उपशयमाह—उपशय इत्यादि । उपशयनमुपशयः सुखानुबन्ध इत्यर्थः । हेतुना, तथा व्याधिना, तथा हेतुव्याधिभ्यां च विपरीता हेतुव्याधिविपरीताः; तेषामौषधाहारविहारणां, तथा हेतुव्याधिविपरीतार्थकारिणां चौषधाहारविहारणां; सुखानुबन्ध इति सुखरूपोऽनुबन्धः, अनुबन्धश्च सुखकारणमित्यर्थः । अयं चोपशयो गूढलिङ्गे च व्याधौ ज्ञानोपायो भवति । यदुक्तं—“गूढलिङ्गं व्याधिसुपशयानुपशयाभ्यां परीक्षेत” (वि. अ. ४) इति; उक्तं च त्रिशोथीये—“क्षिहोष्णमर्दनाभ्यां च प्रणश्येत् स च वातिकः” (सू. अ. १८) । अत्र च विपरीतार्थकारि तदेवोच्यते यदविपरीततयाऽऽपाततः प्रतीयमानं विपरीतस्यार्थं प्रशन्नलक्षणं करोति । अत्रोदाहरणानि लिख्यन्ते—हेतुविपरीतमौषधं यथा—शीतकफजे ज्वरे शुष्कालुषणं मेघनं, हेतुविपरीतमन्नं यथा—श्रमानिलजे ज्वरे रसौदनः, हेतुविपरीतो विहारो यथा—दिवास्त्रोत्थकफे रात्रौ जागरणं, व्याधिविपरीतमौषधं यथा—अतीसारे स्तम्भनं पाठादि, व्याधिविपरीतमन्नं यथा—अतीसारे स्तम्भनं मसूरिदि, व्याधिविपरीतो विहारो यथा—उदावर्तं प्रवाहणं, हेतुव्याधिविपरीतमौषधं यथा—वातशोथे वातहरं शोथहरं च दशमूलं, हेतुव्याधिविपरीतमन्नं यथा—शीतोत्थज्वरे उष्णा ज्वरघ्नी च

यवागूः, हेतुव्याधिविपरीतो विहारो यथा—क्षिप्रधिविवास्प्रजायां तन्त्रायां रुक्मं तन्त्राविपरीतं च राज्ञिजागैरणं, हेतुविपरीतार्थकार्यौषधं यथा—पित्तप्रधाने पच्यमाने शोथे पित्तकर उष्ण उपनाहः, हेतुविपरीतार्थकार्यं यथा—पच्यमाने पित्तप्रधाने शोथे विदाहार्चं, हेतुविपरीतार्थकारी विहारो यथा—वातोन्मादे संप्राप्तं, व्याधिविपरीतार्थकार्यौषधं यथा—छर्द्या वमनकारकं मदनफलादिः व्याधिविपरीतार्थकार्यं यथा—अतीसारं विरेककारकं क्षीरं, उक्तं हि—“बहुदोषस्य वीर्यामेः संप्राणस्य न तिष्ठति । पैक्तिको यद्यतीसारः पयसा तं विरेचयेत्” (चि. अ. १९) इति; व्याधिविपरीतार्थकारी विहारो यथा—छर्द्या वमनसाध्यायां वमनार्थं प्रवाहणं; हेतुव्याधिविपरीतार्थकार्यौषधं यथा—अग्निना दृष्टेऽनुगृहिणा लेपः, उष्णं हि हेतावमौ व्याधौ च दाहेऽनुगुणं प्रतिभाति; हेतुव्याधिविपरीतार्थकार्यं यथा—मध्याग्नौथे मदास्थये मदकारकं मयः; हेतुव्याधिविपरीतार्थकारी विहारो यथा—व्यायामजनितसंभ्रुववाते जलप्रतरणादिरूपो व्यायामः, अयं हेतौ व्यायामे व्याधौ च संभ्रुववातेऽनुगुणः प्रतिभाति । ननुपशयवदनुपशयोऽपि व्याधिपरीक्षकोऽस्ति, उच्यते च—“गूढलिङ्गं व्याधिसुपशयानुपशयभ्यां परीक्षेत” (वि. अ. ४), तथा वाग्भटेऽप्युक्तं,—“विपरीतोऽनुपशयः स ह्यसाम्यमिति स्मृतः” (वा. नि. अ. १) इति; सत्यमस्ति च, परं निदानग्रहणैवेव गृहीतत्वाच्च पृथगुच्यते; अनुपशयोऽपि हेतुसंवेद्यैव भवति ॥ १० ॥

संप्राप्तिर्जातिरागतिरित्यनर्थान्तरं व्याधेः ॥ ११ ॥

यद्यपि संप्राप्त्यनन्तरं लिङ्गप्रादुर्भावः, तथाऽपि संप्राप्तेर्व्याधिरूपं प्रत्यक्षप्रयोजनत्वाच्छेवतः संप्राप्तिमाह—संप्राप्तिरित्यादि । जातिः जन्मः; संप्राप्त्यागतिर्जातिशब्दयोऽर्थोऽभिधीयते सा व्याधेः संप्राप्तिरित्यर्थः । अतः)त्रैके व्याधिजन्मसात्रमन्त्यकारणव्यापारजन्यं संप्राप्तिमाहुः । इयं च संप्राप्तिर्यद्यपि निदानादिवद् व्याधिबोधिका न भवति, तथाऽपि नातुल्यज्ञस्य व्याधेरक्षणं भवतीति कृत्वा उपतेर्व्याधिरूपलभकत्वं वणयन्ति । एतन्नामे न मन्यन्ते, यतो नैवं प्रति संप्राप्तिः कश्चिद्विशेषो व्याधेरधिगम्यते । न चायं नियमः—यदुत्पन्न एव परं व्याधिरूपलभ्यते, यतो निदानपूर्ववरूपभ्यामनुत्पन्नोऽपि व्याधिर्भोवित्वेन बुध्यते । तस्माद् व्याधिजनकदोषव्यापारविशेषुक्तं व्याधिजन्मेह संप्राप्तिशब्देन वाच्यम्, अत एव पर्याये ‘आगतिः’ इत्युक्तम् । आगतिर्हि उत्पादकारणस्य व्याधिजननपर्यन्तं गमनम् । इयं च संप्राप्तिर्व्याधिविशेषं बोधयत्येव । यथा ज्वरे—“स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयम्” इत्यारभ्य ‘तदा ज्वरमभिनिर्वैयति’ इत्यन्तेन या संप्राप्तिरुच्यते, तथा ज्वरस्यामाशयदूषकत्वाभ्युपपातकलरसदूषकत्वादयो धर्माः प्रतीयन्ते । न च वाच्यं—दोषाणामयमाशयदूषकत्वादि-

धर्मैः, ततश्च कारणधर्माणां निदानग्रहणैवेव ग्रहणं भवतीति; यतः, कारणधर्मोऽप्ययं व्याधिजनकदोषव्यापाररूपः संप्राप्तिशब्देन विशेषबोधनार्थं पृथक् कृतोच्यते; यथा—लिङ्गत्वाविशेषेऽपि भाविव्याधिबोधकत्वविशेषात्, पूर्वरूपं पृथगुच्यते, अत एव वाग्भटेऽप्येवमेव संप्राप्तिरक्षणमुक्तं—“यथा गृहेन दोषेण यथा चातुविसर्पता । निर्घृतिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरगतिः” (वा. नि. अ. १) इति ॥ ११ ॥

सा संख्याप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषैर्भिद्यते ॥ (१) ॥

संप्रति संप्राप्तेः प्रतिव्याधिव्यक्तिभिन्नायाः सर्वत्र व्याधौ तत्प्रयोजनाभावाच्च भेदो वक्तव्यः, यस्तुपुत्रो भवति संप्राप्तिविशेषस्तमभिधास्यत्येव, “स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयम्” इत्यादिना ग्रन्थेन; अतः सर्वसंप्राप्त्यनभिधानाभ्युपपातदोषपरिहारार्थं सर्वव्याधिसाधारणान् संप्राप्तिभेदानाह—सा संख्येत्यादि । —सा संप्राप्तिः संख्यादिभिर्भियते इति संख्यादिभिर्भेदो व्याधौ भिन्ना भवतीत्यर्थः; यतो न भिन्नानां भावानामभिज्ञोत्पत्तिर्भवति, किन्तार्हि भिन्नैव भवति; यद्यपि च प्रतिव्याधि व्यक्ताऽपि संप्राप्तिर्भिन्नैव भवति, तथाऽपि स भेदः संप्राप्तिरेह प्रयोजनाभावाच्चोच्यते; यतः, संख्याप्राधान्यविध्यादितुल्यात्वं ज्वरव्यक्तिषु एकरूपनिदानलिङ्गविकिसितासु भेदप्रतिपादने न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, संख्यादिभिर्भेदे तु ज्वरादौ निदानलिङ्गविकिसिताभेदोऽस्ति, अतः संख्यादिभेदजनकायाः संप्राप्तिर्भेदजनमुचितमेव ॥ (१) ॥

संख्या तावद्यथा—अष्टौ ज्वराः, पञ्च गुल्माः, सप्त कुष्ठान्येवमादिः ॥ (२) ॥

संख्याभेदमुदाहरति—संख्या तावदित्यादि । यद्यपि प्राधान्यादिभेदभिन्नेऽपि व्याधौ संख्याभेदोऽस्त्येव, तथाऽपीह यैव शास्त्रसिद्धा अष्टौद्वीयादिप्रतिपादिता संख्या सैव संख्याशब्देन प्राप्ता । अत एवाष्टौ ज्वरा इत्यभिधाय द्विविधं क्षोणितपित्तमिति कमात् प्राप्तं रक्तपित्तं नोदाहृतं; यतः, द्विविधत्वं हि रक्तपित्तस्य विधिभेदे प्रविशति न संख्यायां, द्विविधं क्षोणितपित्तम्” इति विधिशब्देनैवोक्त्वात् ॥ (२) ॥

प्राधान्यं पुनर्दोषाणां तरतमाभ्यामुपलभ्यते । तत्र द्वयोस्तरः, त्रिषु तम इति ॥ (३) ॥

प्राधान्यं पुनरित्यादौ तरतमाभ्यामिति तरतमशब्दाभिधेयाभ्यां वृद्धित्वम् । तरतमशब्दोर्विषयं विभजते—द्वयो-रित्यादि ।—द्वयोस्तर इति द्वयोर्दोषोर्द्वयोस्तरप्रयोगो भवति—शुद्धतर इति । एवं त्रिषु तम इति त्रिषु दोषेषु

१ ‘लिङ्गसमप्रजातायां’ इति पा० । २ ‘जागरणं’ इति पा० ।

३ ‘दोषाणामयं ज्वरे आमाशयदूषकत्वादिधर्मैः’ इति पा० ।

१ ‘येन प्रकारेण दृष्टः कुपितो वाताभ्यन्तरो दोषो यथादृष्टेन यथादृष्टेन दोषेण, यथाचातुविसर्पता देहमनुषावता सन्निवेशविशेषेण गच्छता, प्रत्यामयं वा निर्घृतिरामयस्यिरुज्ज्वल इति यावद्विदिष्टा, सा संप्राप्तिः’ इति वाग्भट्टदीपिकायामुपलब्धः ।

वृद्धेषु ससु तमप्रयोगो भवति—वृद्धतम इति । तदेवं द्रन्द्धारब्धे विकारेऽन्यतरदोषस्य तरशब्दलक्षितेन प्राधान्येन संप्राप्तिर्भवति, तथा त्रिदोषारब्धे विकारे तमशब्दलक्षितान्यतमदोषप्राधान्यात् संप्राप्तिर्भवति, इत्युक्तं भवति ॥ (३) ॥

विधिर्नाम—द्विविधा व्याधयो निजागन्तुभेदेन, त्रिविधास्त्रिदोषभेदेन, चतुर्विधाः साध्यासाध्यमृदुदारुणभेदेन ॥ (४) ॥

संप्राप्तिभेदं क्रमागतं विधिमाह—विधिर्नाम द्विविधा व्याधयो निजागन्तुभेदेनेत्यादिना । विधिरिति विधिकृत इत्यर्थः । तेन द्विविधत्वादयो भेदा यतो भवन्ति स विधिः; विधिश्व प्रकारो भेद इत्यर्थः । साध्यासाध्यमृदुदारुणभेदेनेति साध्यासाध्यगतेन मृदुदारुणभेदेन; तेन, मृदुसाध्यं सुखसाध्यं, दारुणसाध्यं कृच्छ्रसाध्यं रोहिणीबलयादि, तथा मृदुसाध्यं आर्यं, दारुणसाध्यं प्रत्याख्येयमिति भेदचतुष्टयम् । यद्यपि च संख्याप्राधान्यादिकृतोऽपि व्याधेर्विधिभेदो भवत्येव, तथाऽपि संख्यादिभेदानां स्वसंशयैव गृहीतत्वाद्भेदोक्तत्वात् संख्याचगृहीते व्याधिप्रकारेऽयं विधिशब्दो वर्तनीयः ॥ (४) ॥

समवेतानां पुनर्दोषाणामंशाशबलविकल्पो विकल्पोऽस्मिन्नर्थे ॥ (५) ॥

क्रमागतं विकल्पमाह—समवेतानामित्यादि ।—समवेतानामिति सर्वेषां; तेन, एकस्यो द्विस्रो मिलितानां च दोषाणां ग्रहणम् । अंशमंशं प्रति बलमंशाशबलं, तस्य विकल्प उत्कर्षापकर्षरूपोऽंशाशबलविकल्पः; एवंभूतो दोषाणामंशाशबलविकल्पोऽस्मिन्नर्थे इति अस्मिन् प्रकरणे विकल्प उच्यते । प्रकरणान्तरे तु विकल्पशब्देन भेदमात्रमुच्यते; यथा—“विकल्पो न त्वसाध्यानां” (सू. अ. १०) इत्यादाविति भावः । तत्र दोषाणामंशाशबलविकल्पो यथा—वाते प्रकृपितेऽपि कदाचिद्वातस्य शीतांशो बलवान् भवति, कदाचिद्वृक्षांशः, कदाचिद्वृक्षशः, कदाचिद्वृक्षशः इत्यादि; एवं पित्तकफयोरप्युदाहार्योऽंशाशबलविकल्पः; अयं चांशाशबलविकल्पो दोषाणां शीतादियुगोद्भूतहेतुभेदाद्भवति ॥ (५) ॥

बलकालविशेषः पुनर्व्याधीनामृत्वहोरात्राहारकालविधिविनियतो भवति ॥ १२ ॥

बलकालविशेषमाह—बलेत्यादि ।—बलस्य कालो बलकालः, तस्य विशेषो वसन्तपुर्वाह्णविबलकालविशेषः । ऋतवशाहोरात्राहारयोः कालाश्च ऋत्वहोरात्राहारकालाः, तेषां भेदो विधिः, तत्र विशेषेण नियतो बलकालविशेषः ऋत्वहोरात्राहारकालविधिविनियतः; तत्र ऋतुविनियतो बलकालविशेषो यथा—श्लेष्मज्वरस्य वसन्तः, अहोरात्रविनियतो यथा—श्लेष्मज्वरस्य पूर्वाह्नः प्रदोषश्च, आहारविनियतो यथा—श्लेष्मज्वरस्य भुक्तमात्रकालः, एवमाद्युभेयम् । केचित्तु विधिशब्देन पूर्वकृतं कर्म ब्रुवते,

१ ‘पृथक् समवेतानां च’ इति पा० ।

तत्रापि कर्मनियतो बलकालविशेषः पच्यमानकर्मकाल एव ज्ञेयः । एषु च बलकालेषु यद्यपि व्याधेरभूतप्रादुर्भावरूपा संप्राप्तिर्भवति, तथाऽपि व्याधिसन्ताने तत्कालं व्याधुत्पत्तौ संप्राप्तिर्भिन्नेव भवतीति मन्तव्यम् । इयं च कालविशेषप्राप्त्या बलव्याधिजनिका संप्राप्तिर्व्याधिविशेषो स्फुटमेव बोधयति । यतः पूर्वाह्णे बलसंप्राप्त्या ज्वरस्य कफजत्वमुच्यते, मध्यह्ने च बलप्राप्त्या पित्तजत्वमित्यादि । इह च संप्राप्तेरेव विशेषाः संख्यादिक्कृता उक्ताः, न तु निदानादीनां विशेषाः; यतो निदानादिविशेषाः प्रतिव्याधिविषयमाणभेदेनैवोपयुक्ताः । यतो यादृग् ज्वरे निदानं न तादृग् रक्तपित्तं; ये च पूर्वरूपादिविशेषा ज्वरे, न ते रक्तपित्तादौ, किंतु भिन्नजातीयौ एव । स च भेदो निदानादीनां व्याधिभेदगमकत्वेनोपयुक्तो व्याधिभेदकथन एव वक्तव्यः । संप्राप्तेस्तु संख्याविशेषः सर्वव्याधिष्वेकजातीयत्वेन न विशेषगमक इति इहैव सर्वव्याधिनियतं कथ्यते; निदानादिविशेषास्तु प्रतिव्याधिविशिष्टत्वेन नेह प्रपञ्चेनोच्यन्ते । अत एव चात्रैवाध्याये संप्राप्तिः सामान्याभिधानेनैवोक्तत्वात् संप्राप्तिं परिलज्ज निदानादिविशेषं प्रतिजानीते—तस्य निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषाननुव्याख्यास्याम इति ॥ १२ ॥

तस्माद्व्याधीन् भिषगुणपहतसत्त्वबुद्धिर्हेत्वादिभिर्भावैर्यथावदनुबुद्धयेत् ॥ १३ ॥

यस्मादिमे निदानादय उक्तेन न्यायेन व्याधिपरीक्षायासुपयुक्ताः, तस्माद्व्याधीन् भिषग् हेत्वादिभिः परीक्षेतेति योजना । न च वाच्यं यन्—निदानादीनां मध्ये चेदन्त्यतैरेनापि व्याधिपरिच्छेदं कर्तुं समर्थस्तद् किं पक्षकामिधानेनेति; यतो शबन्तो ज्ञानोपाया व्याधीनां ते सर्व एवोपदर्शनीयाः । तत्र यो निदानं विस्मृतवान्, तस्य पूर्वरूपादिमिव्याधिः परीक्ष्यते; तथा यत्र च पूर्वरूपादयो विस्मृताः संदिग्धा वा, तत्रोपशयेन परीक्षा भवति; एवं कफजत्वसंदेहे ज्वरस्य संप्राप्तिरपि पूर्वोह्ने भुक्तमात्रे वा भवन्ती कफजत्वं गमयतीत्यादि प्रयोजनमनुसरणीयम् । तथा पूर्वरूपेणापि लिङ्गसामान्यनिश्चय उक्तः; यदुक्तं—“हारिद्रव्यं रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि पूर्वैरूपैः । यो मूत्रयेतं न वदेत् प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः” (चि. अ. ६) इति । तथा लिङ्गनिश्चितेऽपि व्याधौ पूर्वरूपेणासाध्यत्वमुक्तं, यथा—“पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्राया । यं विशन्ति विशलेनं मृदुज्वरपुरःसरः” (ई. अ. ५) इति । तस्माच्चिदानादिपक्षकमभिधातव्यमेव । ननु, लिङ्गेन व्याधिः परीक्षणीय इति वचनाल्लिङ्गव्यतिरिक्तो व्याधिरित्युक्तं भवति; तत्र च न लिङ्गसमुदायव्यतिरिक्तो व्याधिरुपलभ्यते, विषमारम्भविशर्गित्वादयो हि संतापसंहिता ज्वराः, तथा प्रतिदयायकासाद्येका-

१ ‘पूर्वरूपोपशयविशेषा’ इति पा० । २ ‘निदानादिविशेषाभिधानं, तत्प्रतिजानीते’ इति पा० । ३ ‘अन्यतमेनापि व्याधिं परिच्छेदं समर्थः’ इति पा० । ४ ‘भवतीति’ इति पा० । ५ ‘सामान्यो लिङ्गनिश्चयः’ इति पा० ।

दशरूपमेक एव यक्ष्मा । नैवं, लिङ्गत्वेन शब्दे प्रतिपादितानां तदतिरिक्तव्याध्यभावे लिङ्गत्वानुपपत्तेः, वचनं हि—“विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते” (नि. अ. ८) इति । विकार-
श्वेह दोषद्वयमेकविशेषो ज्वरादिशब्देनोच्यते । स च दोष-
द्वयविशेषाल्ता ज्वरोऽरुच्यादिभ्यो दोषद्वयवैषम्यविशेषेभ्योऽ-
र्थान्तरमेव । न च वाच्यं ज्वरलिङ्गादुच्यते इतिरूपधातुवैषम्य-
विशेषमेकलो ज्वरोऽस्तु, अलं तदतिरिक्तज्वरकल्पनाय, लिङ्ग-
लिङ्गिभावश्च समुदायसमुदायिभेदाद्बहिष्कृत्यति; यत एवमप्य-
रुच्यज्ञमदादिधातुवैषम्यानुगतो धातुवैषम्यविशेषो ज्वररूपोऽव-
यवीति भिन्न एव वक्तव्यः; जङ्घाबाहुशिरोन्तराध्ययवानतिरि-
क्तमेव शरीरमवयविरूपम् । दुःखमेव व्याधिरिति पूर्वमेव परा-
कृतं, तेन दुःखरूपत्वाद्यावयवविवर्त्तनं न संभवतीति न वाच्यम् ।
लिङ्गानि तु खरूपेण व्याधयो भवन्ति, ते च बोद्धव्यव्याप्यपेक्षया
लिङ्गानि भवन्ति । तदुक्तं—“व्याधयस्ते तदापे तु लिङ्गानिष्टानि
नामयाः” (नि. अ. ८) इति । लिङ्गलिङ्गिभावश्च जिज्ञासावशा-
द्भवति । यद्वक्ष्यति—“विषमारम्भमूलानां लिङ्गमेकं ज्वरो
मतः । विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते” (नि. अ. ८)
इति । अस्य चार्थमप्यारनिदाने प्रकरणागतं व्याख्यास्यामः ।
तस्मात् सुस्थितं व्याधिगमकत्वं निदानादिप्रपञ्चकस्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

**इत्यर्थसंग्रहो निदानस्थानस्योद्दिष्टो भवति । तं
विस्तरेणोपदिशन्तो भूयस्तरमतोऽनुव्याख्यास्यामः
॥ १४ ॥**

इतीत्यादौ इति परिसमाप्तौ । निदानस्थानस्येति सर्वव्याधि-
निदानस्य । अर्थसंग्रह इत्यनेनैव संक्षेपार्थोभिधाने लब्धे उद्दिष्ट
इति संक्षेपाभिधायिप्रकरणेन संक्षेपस्यापि संक्षेपाभिधानमेत-
दिति दर्शयति । तस्मिन् सामान्यनिदानोद्देशम्, अतो निदानो-
द्देशमात्रतो भूयस्तरमुपदिशन्तो विस्तरेण व्याख्यास्याम इति
योजना । तेनेतद्विस्तरेण संक्षेपकथनापेक्षया प्रपञ्चकथनमेवेह विस्तार-
शब्दाश्च इति दर्शयति; तेन निदानादीनां यावद्विस्तारकथनमुत्त-
रप्रपञ्चं भवति ॥ १४ ॥

**तत्र प्रथमत एव तावदाद्यल्लोभाभिद्रोहकोपप्रभ-
वानष्टौ व्याधीर्निदानपूर्वकं क्रमेण व्याख्यास्यामः,
तथा सूत्रसंग्रहमात्रं चिकित्सायाः । चिकित्सितेषु
चोत्तरकालं यथोपचितं विकाराननुव्याख्यास्यामः
॥ १५ ॥**

तत्रैत्यादिना ज्वराद्यष्टविधरोगस्य निदानस्थाने कथनं प्रति-
जानीते । प्रथमत एव तावदित्यनेन पश्चाच्चिकित्साभिधेयानर्शः-
प्रपञ्चीयं सूचयति । आद्यानित्येनेन आदौ दक्षाध्वरोद्धंसे उत्पन्ना
ये तेषामिह कथनं दर्शयति । यद्यपि च राजयक्ष्मा पृथगेवो-
त्पन्नाः, वचनं हि—“अतिव्यायात् पुनर्दक्षत्रराजस्य यक्ष्मा”

(नि. अ. ८) इति, तथाऽप्यस्य प्राधान्यादिहाभिधानम् । यद्यपि
च दक्षाध्वरोद्धंसेऽज्ञानपक्षारान्ताभिधानं पृथगुक्तस्य यक्ष्म-
णोऽभिधानमुचितं, तथाऽप्युन्मादापस्यारोरागन्तुत्वेन शोथ-
मप्यभिधायन्तेऽभिधानम् । लोभाभिद्रोहप्रभवानित्यनेन जन-
पदोद्धंसनीये “प्रागपि चाधर्मादृते न रोगोत्पत्तिरभूत्” (वि.
अ. ३) इत्यनेन वक्ष्यमाणानां ज्वरादीनां लोभाभिद्रोहजन्यतां
दर्शयति, अनेनाधर्मेजत्वं ज्वरादीनामुक्तं भवति । निदानपूर्व-
णेति निदानप्रथमेन । क्रमेणेति रोगसामान्योक्तनिदानपूर्वैरूप-
रूपोपशयसंप्रतिरूपेण । अयं च क्रमः क्वचित् प्रयोजनवशाद्वा-
च्यते; यथाऽत्रैव ज्वरेऽप्ये हि रूपमभिधाय पूर्वैरूपमभिधात-
व्यम् । क्रममेदप्रयोजनं चेह यत्—रूपाण्यत्र प्रतिज्वरमभि-
धातव्यानि, न तु प्राप्नोषाणि प्रतिज्वरमभिधातव्यानि; तेन सर्व-
साधारणत्वात् सर्वमभिधाय प्राप्तुं सामान्यमभिधातव्यम् ।
तथा, सूत्रसंग्रहमात्रं चिकित्साया व्याख्यास्याम इति संबन्धः ।
निदाने च चिकित्साभिधानप्रयोजनं प्रागेवोक्तम् । सूत्रमिति
कृत्वा यत् संग्रहमिति करोति तेन सूत्रस्यापि संक्षेपेणाभिधानं
दर्शयति; तथा चिकित्सासूत्रमपीह किञ्चिन्न वक्तव्यं, यथा—
लङ्घनकालयवाग्वादयः । चिकित्सितेभ्यस्त्यनेनैव चोत्तरका-
लत्वे लब्धे पुनरुत्तरकालमिति वचनं चिकित्सितस्थानेऽपि
ज्वराद्यभिधानोत्तरकालमेव यथोपचितं विकाराणां निदानादि-
कथनं दर्शयति । यथोपचितमिति ये ये उपचिता विकाराः
शोथादीः प्रवृत्तयस्ताम् । किंवा, “यथाचितम्” इति पाठः,
तत्रापि यथाप्रधानमित्यर्थं उज्जये । चिकित्सिते च विका-
राणां निदानाद्यभिधानं निदानादिनाऽव्यवधानेन प्रतीते विषये
चिकित्सा सम्पद्य प्रतीयत इत्यभिप्रायेण । अत एव च
ज्वरादीनामपि पुनर्निदानाद्यभिधास्यति, इह तु ज्वरादीनां
निदानाद्यभिधानं बहुवक्तव्यत्वेन स्थानभेदं कृत्वा कृतम् ।
स्थानभेदकरणेन च चिकित्सावदायुर्वेदे निदानस्यापि ज्ञेयत्वेन
प्राधान्यं दर्शयति ॥ १५ ॥

**इह खलु ज्वर एवादी विकाराणामुपदिश्यते, त-
त्प्रथमत्वाच्छारीराणाम् ॥ १६ ॥**

इह खल्विति अष्टविधव्याधिनिदाने वक्तव्ये । शारीराणामि-
त्यनेन कैमक्रोधादिमानसं रोगं प्रति न ज्वरस्य प्रथमत्वमिति
दर्शयति ॥ १६ ॥

**अथ खल्वष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः संजायते म-
नुष्याणां; तद्यथा—वातात्, पित्तात्, कफात्, वात-
पित्ताभ्यां, वातकफाभ्यां, पित्तकफाभ्यां, वातपित्त-
कफेभ्यः, आगन्तोरष्टमात् कारणात् ॥ १७ ॥**

ज्वरस्य निरूपणीयस्य कारणकृतं भेदमाह—अथेत्यादि ।
एतच्च कारणं वातादि सन्निकृष्टम् । मनुष्याणामिति वचनेन

१ ‘चिकित्सितं चोत्तरकालं यथोद्दिष्टं विकाराणाम्’ इति पा० ।

२ ‘यथाचितं’, ‘यथाचितं’, ‘यथोद्दिष्टं’ इति च पाठान्तराणि ।

१ ‘रूपमभिधाय सामान्यं प्राप्तुमभिधातव्यं’ इति पा० ।

२ ‘कामक्रोधादिमानसः संयोगं प्रति’ इति पा० ।

गोगजशकुन्त्यादीनां नावदयमिदं ज्वराष्टवमनुगामीति दर्शयति; तथाहि—हस्त्यादीनां पाकलादयो नाष्टविधाः प्रतिपाद्यन्ते । आगन्तोरिति वक्तव्ये अष्टमादिति वचनमागन्तोरभिधातादिचतुष्कारभेदेऽप्येकत्वोपदर्शनार्थम् । आगन्तुर्हि कारणभेदोत्पन्नोऽप्येकरूप एव, यत् आगन्तुः सर्वो व्यथापूर्वमेव भवति; यस्तु तत्र, “कामशोकभयाद्वायुः” (चि. अ. ३) इत्यादिना भेदो वक्तव्यः, स वातादिकृत एवेति भावः ॥ १७ ॥

तस्य निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषाननुव्याख्यास्यामः ॥ १८ ॥

तस्येत्यादौ तस्येति ज्वरस्य । विशेषानिति निदानादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । निदानादिविशेषाश्चेह रोगान्तररूपपित्ताद्यपेक्षया तथा परस्परं वातादिज्वरापेक्षया च यथासंभवं बोद्धव्याः । तेन पूर्वैरुपविशेष इह रूपपित्तादिपूर्वरूपापेक्षया बोद्धव्यः, पूर्वैरुपस्य विशेषेणानभिधानात् । उपशयविशेषानभिधानं च निदानविशेषाभिधानादेव लभ्यते, यतो निदानविपर्ययोगोपशयमभिधास्यति । पूर्वैरूपं चेह विशिष्टमव्यक्तलिङ्गविशेषरूपमेव ज्ञेयम् । संप्राप्तेस्तु वक्ष्यमाणया इहाप्रतिज्ञानं, तस्याः सर्वरोगे संप्राप्तिभेदाभिधानेन च कथितत्वात्, तथा निदानादिवत् संप्राप्तिभेदाभिधानेन प्रत्यप्रधानत्वाच्च; यश्च संप्राप्तिभेदोऽभिधातव्यः स सर्वरोगसाधारण एव; भेदस्तु तस्या वातादिविषमात्रकृत एव, वातादिभेदश्च निदानभेद एव । अन्ये तु शुब्धते—संप्राप्तिं नाभिधास्यत्येवायं, यदेतत् ‘स यदा प्रकुपितः’ इत्याद्यभिधास्यति, तदिदानीरूपवातादिधर्मकथनमिति कृत्वा निदानान्तरर्गमेव ॥ १८ ॥

रूक्षलघुशरीरतवमनविरचनास्थापनशरीरविरचनातियोगव्यायामवेगसंधारणानशानाभिधातव्यवायोद्वेगशोकशोणिततिपैकजागरणविषमशरीरन्यासेभ्योऽतिसेवितेभ्यो वायुः प्रकोपमापद्यते ॥ १९ ॥

रूक्षेत्यादि । वातप्रकोपणं प्रति रूक्षस्य प्रधानत्वेनाग्निऽभिधानं, रूक्षो हि युगो वातशुण्डो प्रधानम् । आस्थापनं यद्यपि वातहरसुकम्—“आस्थापनानुवासनं तु खलु सर्वोपक्रमेभ्यो वातविकारेषु प्रधानम्” (सू. अ. २०) इति वचनात्, तथाऽपीहास्थापनस्यातियोगो वातहेतुरेक एवेति न दोषः । वचनं हि—“उल्लेशाग्निवधौ वेदाभिरुहात् पचनाद्भयम्” (सि. अ. ४) इति । निरुद्धश्चानुवासनं कृत्वा युक्त एव, मात्राकृतश्च साधारणवातहर इति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

स यदा प्रकुपितः प्रविश्यमाशयमूष्मणा सह मिश्रीभूयाद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायाग्निमुपहृत्य

१ ‘निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयसंप्राप्तिविशेषाननुव्याख्यास्यामः’

इति पा० । २ ‘संप्राप्तिभेदाभिधानेनैव’ इति पा० । ३ ‘सर्वज्वरसाधारणः’ इति पा० । ४ ‘अनुवासनयुक्त एव’ इति पा० ।

५ ‘प्रविश्यामाशयमूष्मणः स्थानमूष्मणा सह’ इति पा० ।

पक्तिस्थानादूष्माणं वह्निर्निरस्य केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति ॥ २० ॥

स यदेत्यादिना संप्राप्तिमाह । यदेति वचनादेवंकुपितोऽपि वायुर्यदाऽऽमाशयप्रवेशादिसंप्राप्तियुक्तो भवति तदैव ज्वरं करोति, नान्येदेति दर्शयति । प्रविश्यामाशयमित्यनेन ज्वरकुरुर्दोषस्यामाशयवृषकत्वं दर्शयति । अत एव सर्वज्वरेष्वामाशयविशुद्ध्यर्थं लङ्घनमुत्सर्गतो वदन्ति । यद्यपि चामाशयप्रवेशादेवोष्माणोऽपि मिश्रत्वं लभ्यत एव, यत् आमाशय एव वह्निस्थानं, “नामिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः” (चि. अ. २) इति वचनात्, तथाऽपि वह्निस्थानस्यामाशयेकदेशत्वेनामाशयप्रवेशेऽपि नावदयं ग्रहीरूपवह्निस्थानदुष्टविशेषेण लभ्यत इति; अत एवोक्तम्—ऊष्मणा सह मिश्रीभूयेति । रसनामानमित्युच्यमाने आहाररसेऽपि मधुररसादौ प्रसक्तिः स्यात्, अत उक्तम्—आहारपरिणामधातुमिति; आहारपरिणामभवो धातुराहारपरिणामधातुः, तमिति । आहारपरिणामधातुत्वं च परम्परया रक्तादिष्वप्यस्तीत्याह—आद्यमिति; प्रथममित्यर्थः । रसमिति वक्तव्ये रसनामानमिति यत् करोति तेन रसतीति रस इति व्युत्पत्तिमात्रेण रक्तादिषु रससंज्ञां निषेधयति, यत्रैव रससंज्ञा कृडा तं ग्राहयति; एवमन्यत्रापि च यत् पक्वमधिकार्थमिह प्रतीयते तत् स्पष्टार्थमेव, यत्त्रिविधविषयवृद्धिहितमेव विस्पष्टार्थं तच्च युज्यते । अन्विति यथोक्तमेण । अथेलेति गत्वा । पिधायेति अवकथ्य । पक्तिस्थानात् पाचकामिस्थानात् । ऊष्माणमिति पाचकवह्निम् । वह्निरिति पक्तिस्थानव्यतिरिक्तशरीरे । यद्यपि चोष्माणं निरसेति वचनादेव पक्तिस्थानादिति लभ्यते, तथाऽपि पक्तिस्थानादिति वचनेन पक्तिस्थानात् कृत्स्नस्य वह्नेर्निरसनं दर्शयति, ईह चोष्माब्देन पाचकामि व्यपदिशत् पाचकस्य वह्नेरुष्मरूपां दर्शयति, बाह्यवह्निऽसदृशज्वालाकरं पित्तं निषेधयति । अत एव च वह्नेर्निरसनादमिमान्यं ज्वरे दर्शितं भवति । वायुश्चात्रातिशुद्धत्वेन वह्नेर्निरासकः, तेनाग्निरीतिं न करोति; यत्र हि प्रेरकमात्रो भवेति वायुस्तत्र वह्नेर्गर्हं करोति; यथै—मेदस्विनः कोष्ठे चरन् वायुरिति वृद्धिकरो भवति ॥ २० ॥

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—विषमारम्भविसर्गित्वम्, ऊष्मणो वैषम्यं, तीव्रतनुभावावस्थानानि ज्वरस्य, जरणान्ते दिवस्मान्ते निशान्ते घर्मान्ते वा ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा, विशेषेण परप्राणवर्णत्वं नखनयनवदनमूत्रपुरीषवचामत्यर्थं कृतीभावश्च; अनेकविधोपमाश्चलाचलाश्च वेदनास्तेषां तेषामङ्गावयवानां; तद्यथा—पादयोः सुसता, पिण्डिकयोर्द्वेष्टनं, जानुनोः केवलानां च

१ ‘पक्तिस्थानमिति लभ्यते’ इति पा० । २ ‘अत्र च’ इति पा० ।

३ ‘यथा मेदस्विनः, क्षिप्तस्तु वह्निं निर्वापयत्येव’ इति, ‘मेदस्विनस्तमाश्विपन् वह्निं निर्वापयत्येव’ इति च पा० ।

सन्धीनां विस्तरेषणम्, ऊर्वोः सादः, कटीपार्श्व-
पृष्ठस्कन्धबाह्वोरसारं च भग्नरुणमुदितमथितच-
टितावपाटितावनुत्त्वमिव, हन्योश्चाप्रसिद्धिः,
खनश्च कर्णयोः, शङ्खयोर्निस्तोदः, कषायास्यता आ-
स्यवैरस्यं वा, मुखतालुकण्डशोषः, पिपासा, हृदय-
ग्रहः, शुष्कच्छर्दिः, शुष्ककासः, क्ष्वथूद्धारविनि-
ग्रहः, अन्नरसखेदः, प्रसेकारोचकाविपाकाः, विषा-
दजृम्भाविनामवेपथुश्रमभ्रमप्रलापप्रजागररोमहर्ष-
दन्तहर्षाः, उष्णामिप्रायता, निदानोक्तानामनुप-
शयो विपरीतोपशयश्चेति वैतज्वरस्य लिङ्गानि
भवन्ति ॥ २१ ॥

लिङ्गान्याह—तद्यथा विषमेत्यादि । तदिति सामान्येन
क्षीलिङ्गपुलिङ्गनपुंसकलिङ्गवक्ष्यमाणरूपप्रत्ययैर्मर्शकं, सर्वलिङ्ग-
प्रत्ययमर्थं हि तदिति सर्वनाम युक्तम् । यथेति उदाहरणे । आर-
म्भ उत्पादः, विसर्गो मोक्षः, तौ विषमौ यस्य स विषमारम्भ-
विसर्गः, विषमत्वं च कदापिच्छिरो गृहीत्वा भवति, कदाचित्
पृष्ठं, कदापिजङ्घे इत्यादि; एवं मोक्षोऽपि कदापिच्छिरोऽपि
मुच्यते इत्यादि; किंवा, ज्वरारम्भमोक्षकालानवस्थितत्वमेव
वैषम्यम् । ऊष्मणो वैषम्यमिति क्वचिच्छरीरप्रदेशे महानूष्मा,
क्वचिन्मन्द इत्यादि । तीव्रतनुभावानवस्थानानीति तीव्रभावस्त-
नुभावश्च ज्वरस्य कालाप्रतिनियत इत्यर्थः । एतत्सर्वं वायोरन-
वस्थितत्वेनोपपन्नम् । यच्च वायोर्जरणान्तदिवसान्तादिषु बलव-
त्कार्यकर्तृत्वमुक्तं, तदपि प्रायिकत्वेन हेयम् । अन्यथा, एतदे-
वारम्भादिवैषम्यं न स्यात् । यदि कालविशेषे जरणात्तादौ शरी-
रप्रदेशविशेषे च जङ्घादौ प्रतिनियमेन वातकोपः स्यात्, तदा
शरीरप्रदेशविशेषे वातस्थाने जङ्घादौ कालविशेषे जरणान्तादौ
च वातप्रकोपः प्रायिको हेयः । एतमेव प्रायिकवातकालमाश्रि-
त्याह—जरणान्त इत्यादि । धर्मान्त इति प्रादुषि सुक्तिभाववतो
ज्वरस्य सततकादेरभ्यागमनं, नित्यानुषक्तस्य त्वतिष्ठद्विरिति
व्यवस्था । परुषारुणत्वं च नखादिष्वेव प्रत्यक्षमुपलभ्यत इति
कृत्वा नखादय इहोच्यन्ते । त्वग्रहणैव वदनग्रहणे लब्धेऽपि
वदनग्रहणं वदनत्ववि विशेषेण परुषत्वादिदर्शनार्थम् । क्लृप्तीभा-
वः अप्रवृत्तिः, सा च योग्यताया मूत्रपुरीषयोरेव नखादिपूक्तयो-
र्मन्तव्या; किंवा, क्लृप्तीभावो भेदः स्फुटनमिति यावत्; स च
नखादीनाम् । चलाश्च काश्चिद्वेदना अचलाश्च काश्चिन्निखानुष-
क्तत्वेनेति चलाचलाः; किंवा अलर्थं चलाश्चलाः । पिण्डका
जान्वधो ष्ङ्गामध्यमांसपिण्डका । भग्नं किंचिदवशेषेण चिच्छन्नं,
रुग्णं किञ्चिच्छिन्नं, सुदृढं पाश्चात्तमोदितम्, अवपाटितम् एकदे-
शोत्पाटितम्, अवनुजं प्रेरितम्; एषां च भमादीनां लोकत एवा-

१ 'अवपीडितावनुत्त्वमिव' इति पा० । २ योगीन्द्रनाथस्तु 'वा-
तज्वरस्य लिङ्गानि भवन्ति' इति न पठति । ३ 'क्षीपुनपुंसकलिङ्गव-
क्ष्यमाणप्रत्ययमर्थकम्' इति पा० । ४ 'जङ्घामध्यपिण्डका' इति पा० ।

र्थावगतिः, यतो लौकिकैरेवैते शब्दाः प्रसिद्धत्वेन तत्र तत्र शौ-
क्षेऽभिधीयन्ते । हन्योरप्रसिद्धिरिति हन्योः खन्यापारकरणम् ।
आस्यवैरस्यमिति अरसज्ञता । अन्नरसखेदः अन्नरसे खेदोऽवसा-
दोऽन्नरसखेदः, सर्वरसेष्वभिच्छेदार्थः । अरुचिस्तु वक्ष्यमाण
वक्त्रे प्रविष्टान्नान्भ्यवहरणाद्बोद्धव्या । उष्णामिप्रायता उष्णप्रि-
यता । निदानोक्तानामनुपशय इति वचनेनैव विपरीत उपश-
योऽर्थलब्धोऽपि स्पष्टावमुच्यते; किंवा, अर्थापत्तेर्नैकान्तिक-
त्वेन उच्यते; यथा—नवज्वरे दिवास्त्रमे प्रतिषिद्धेऽर्थापत्त्या
पुराणज्वरे दिवास्त्रमः प्राप्नोति, अथ च तत्र दिवास्त्रमो न वि-
हित इत्यर्थोपत्तेरनैकान्तिकत्वं वदन्ति । निदानोक्तानामित्यनो-
क्तग्रहणाद्येव निदानत्वेनोक्तं तस्यैवानुपशयित्वं निर्देशयति न
पुनर्यस्यापाततो निदानत्वं प्रतिभाति; तेन, मदाख्यादौ मद्या-
देर्निदानत्वेन प्रतीयमानस्यापि उपशयित्वमेव ॥ २१ ॥

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनेभ्योऽतिसे-
वितेभ्यस्तथा तीक्ष्णातपान्निस्तपश्रमक्रोधविषमा-
हारिभ्यश्च भिक्तं प्रकोपमापद्यते ॥ २२ ॥

तद्यदा प्रकुपितमामाशयादूष्माणमुपशुज्याद्यमा-
हारपरिणामायां रसनामानमन्ववेत्य रसखेदव-
हानि स्रोतांसि पिपाशय द्रवत्वादभिसुपहत्य पक्ति-
स्थानादूष्माणं वैहिनिरस्य प्रपीडयत् केवलं शरीर-
मनुपपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति ॥ २३ ॥

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—युगपदेव
केचले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा शुष्क-
स्य विदाहकाले मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे शरदि वा विशेषे-
ण, कटुकास्यता, घ्राणमुखकण्ठौष्ठतालुपाकः,
तृष्णा, मदो, भ्रमो, मूर्च्छा, पित्तच्छर्दनम्, अती-
सारः, अर्धद्वेषः, सदनं, खेदः, प्रलापः, रक्तकोठा-
भिनिर्वृत्तिः शरीरे, हरितहारिद्रव्यं नखनयनवदन-
मूत्रपुरीषत्वचाम्, अत्यर्थमूष्मणस्तीव्रभावः, अति-
मात्रं दाहः, शीताभिप्रायता, निदानोक्तानुपशयो
विपरीतोपशयश्चेति पित्तज्वरलिङ्गानि भवन्ति २४

उष्णोत्पादिना पित्तज्वरमाह—तद्यथेत्यादि ।—पूर्ववधाख्ये-
यम् । द्रवत्वादभिसुपहत्वेतिवचनादुष्णस्यापि पित्तस्य द्रवत्वेना-
भिविपरीतेन गुणेनाभिहन्तुतां दर्शयति । वक्ष्यति हि ग्रह्यध्या-
ये—“आग्नावयद्वन्यनलं जले ततमिवानलम्” (वि. अ. १५)
इति । बहिनिरस्य प्रपीडयदितिवचनेन पित्तज्वरे वातज्वर इव न
सहसा वक्षिषेणं भवति, किंतु शनैः स्तोकक्रमेणेति दर्शयति ।
युगपदेवेति न वैषम्येण । अभ्यागमनमभिवृद्धिर्वाति च पूर्वैण

१ 'शौक्षेऽभिधीयन्ते' इति पा० । २ 'प्रकुपितमामाशयं प्रविश-
देवोष्माणस्यज्वराद्यमाहारपरिणामायां' इति पा० । ३ 'बहिर्द्वारं
निरस्य' इति पा० । ४ 'योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'पित्तज्वरलिङ्गानि
भवन्ति' इति न पठति ।

युगपदेवेत्यादिना परेण च विशेषेणैत्यन्तेन च ग्रन्थेन संबध्यते । कोठाभिनिर्युतिः शरीर इति च्छेदः ॥ २२-२४ ॥

स्त्रिषधगुरुमधुरपिच्छिलशीताम्ललवणदिवास्व-
ग्रहर्षाव्यायामेभ्योऽतिसेवितेभ्यः श्लेष्मा प्रकोपमा-
पद्यते ॥ २५ ॥

स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमूष्मणा सह
मिश्रीभूयाद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्व-
वेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतोऽसि पिधायाग्निमुप-
हृत्य पक्तिस्थानादूष्माणं वह्निर्निरस्य प्रपीडयन्
केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्येत-
यति ॥ २६ ॥

स्त्रिषेयादिना श्लेष्मज्वरमाह । स यदेत्यादि पूर्ववत् कफ-
ज्वरेऽपि व्याख्येयम् । ननु, श्लेष्मण आमाशयः स्थानं, तत्
किं प्रविश्यामाशयमिति वचनेन ? नैवं, श्लेष्मण उरोऽपि
प्रधानं स्थानं, तेनेहोरःस्थस्यापि श्लेष्मण आमाशयप्रवेशं दर्श-
यति । यत्र केवलमाशयैर्गुत्ति पित्तं, तत्र 'आमाशयं
प्रविश्य' इति न कृतं, किंतु 'आमाशयादूष्माणमुपसृज्य'
इति कृतं; पित्तं ह्यामाशयप्रविष्टमेव भवति, तच्चामाशयैक-
देशस्थं ग्रहणीरूपामाशयैकदेशं वह्निस्थानं स्वस्थानाद्वच्छतीति
युक्तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—युगपदेव
केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा भुक्त-
मात्रे पूर्वार्हे पूर्वरात्रे वसन्तकाले वा विशेषेण, गुरु-
मात्रत्वम्, अनन्नाभिलाषः, श्लेष्मप्रसेकः, मुखमा-
धुर्यं, हृल्लासः, हृदयोपलेपः, स्मितित्वं, छर्दिः,
सृद्धश्रिता, निद्राधिक्यं, स्तम्भः, तन्द्रा, कासः,
श्वासः, प्रतिश्यायः, शैत्यं, श्वैत्यं च नखनयनवद-
नमूत्रपुरीषत्वचाम्, अत्यर्थं च शीतपिडका भृशम-
ङ्गेभ्य उत्तिष्ठन्ति, उष्णाभिप्रायता, निदानोक्तातु-
पशयो विपरीतोपशयश्च; इति (श्लेष्मज्वरलिङ्गानि
भवन्ति) ॥ २७ ॥

युगपदिति एककालम्; एकदैव कफज्वरे सर्वशरीरव्याघ्रा-
आगमनमभिवृद्धिर्वा भवतीति दर्शयति । शीतपिडकास्तज्जान-
न्तरे इवेतपिडका उच्यन्ते । 'तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति'
इत्येतावतैव कफज्वरलिङ्गत्वे लब्धे पुनः श्लेष्मज्वरलिङ्गानि
भवन्ति' इति वचनं किमर्थं ? क्रमः—तस्येतिपदेन स्वदोष-
मात्रप्रबलवर्णोऽपि स्यात्, तेन दोषलिङ्गतैर्व परं लिङ्गानां
मा स्यादित्येतदर्थं पुनरभिधानम्; किंवा, पूर्वप्रतिज्ञया लिङ्गानां

१ 'आमाशयस्थितं' इति पा० । २ 'अङ्गे भृशमुत्तिष्ठन्ति' इति
पा० । ३ 'योगीन्द्रनाथसेनस्तु श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्ति' इति न
पठति । ४ दोषलिङ्गतैव श्लेष्मलिङ्गतैव परं, ननु श्लेष्मज्वरलिङ्गतेति
भावः ।

प्रागवच्छेद उक्तः, उत्तरेण श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्तीत्यनेन-
न्यावच्छेद उच्यते; एवमन्यत्रापि वातज्वरादौ पूर्वैरूपे च
पुनरुक्तिः परिहर्तव्या ॥ २७ ॥

विषमाशानादनशनादन्नपरिवर्तादनुव्यापत्तेरसा-
त्म्यगन्धोपघ्राणाद्विषोपहतस्य चोदकस्योपयोगाद्-
रेभ्यो गिरीणां चोपश्लेषात् स्नेहस्वेदवमनविरचना-
स्थापनानुवासनशिरोविरचनानामयथावत्प्रयोगात्
मिथ्यासंस्पर्शनाद्वा स्त्रीणां च विषमप्रजननात्
प्रजातानां च मिथ्योपचाराद् यथोक्तानां च हेतूनां
मिश्रीभावाद्यथानिदानं द्रव्जानामन्यतमः सर्वं वा
त्रयो दोषा युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकुपितास्त-
यैवानुपूर्व्या ज्वरमभिनिर्येत्यन्ति ॥ २८ ॥

विषमाशानादित्यादिना द्वान्द्विकसापिपातिकज्वरानाह । अन-
शनं यद्यपि न पित्तश्लेष्मकरं, तथाऽप्यग्निमान्द्यकरवाग्निदो-
षकरमपि भवति; किंवा एषु विषमाशनादिषु यथायोग्यतया
द्रव्जकारणत्वं त्रिदोषकारणत्वं चोच्येयं, तेनानशनं वात-
पित्तकरं बोद्धव्यं; यत्तु पित्तद्वरवसुकमनशनस्य, तत्तु
पित्तद्रवांशक्षयात् । वचनं हि—“कफपित्ते द्वे धातु सहते
लङ्घनं महत्” इति । अन्नपरिवर्तादिति तस्यैवाकमेण कृता-
भ्यस्तान्नपरिवर्तात् । असात्म्यगन्धो गन्धद्रव्यस्य नासिक्या-
ऽन्तःप्रवेशाद्यथा दोषकरो भवति न तथाऽसात्म्यरूपादयः, ते
हि नावर्धं शरीरं विशान्ति, तेन नेहासात्म्यरूपादय उक्ताः ।
यथानिदानमिति यदा द्वयोर्निदानं सेव्यते तदा द्रव्जः, यदा
त्रयाणां निदानं सेव्यते तदा त्रयो दोषाः; द्रव्जेऽपि यदा वात-
पित्तयोर्निदानं सेव्यते तदा वातपित्तरूपं द्रव्जम्; एवमन्यदपि
कुर्यातीत्यर्थः । सर्वं त्रयो दोषा इत्यनेनैव लब्धेऽपि युगपदिति-
वचनं क्रमप्रकोपप्रतिषेधार्थं, युगपदेव प्रकोपमापद्यन्ते न क्रमे-
णेत्यर्थः ॥ २८ ॥

तत्र तथोक्तानां ज्वरलिङ्गानां मिश्रीभावविशेषो-
षदर्शनाद्वान्द्विकमन्यतमं ज्वरं सान्निपातिकं वा
विद्यात् ॥ २९ ॥

ज्वरलिङ्गानामित्यादौ मिश्रीभावविशेषो वातपित्तलिङ्गं वा,
वातश्लेष्मलिङ्गं वा, पित्तश्लेष्मलिङ्गं वा । अन्यतममिति वातपित्त-
ज्वरादिकम् ॥ २९ ॥

अभिघाताभिषङ्गाभिचाराभिशापेभ्य आगन्तुर्हि
व्यथापूर्वोऽष्टमो ज्वरो भवति । स किञ्चित्कालमा-
गन्तुः केवलो भूत्वा पश्चादोषैरनुबध्यते । स तत्राभि-
घातजो वायुना दुष्टशोणिताधिष्ठानेन, अभिषङ्गजः
पुनर्वान्तपित्ताभ्याम्, अभिचाराभिशापजो तु सन्नि-
पातेनानुबध्यते ॥ ३० ॥

आगन्तुज्वरमाह—अभिघातेत्यादि । अभिघातो लघु-

ड्यभिघातः, अभिषङ्गः कामाद्यभिषङ्गः, अभिचारोऽथर्वम-
न्त्रादिज्वरकरः, अभिघातपस्तु शुक्रसिद्धाद्यभिघातनम्; एतत्
प्रधानत्वेन चतुर्विधं कारणमिहोक्तं; तेन, ओषधिगन्धभूता-
भिषङ्गदुष्टग्रहनिरीक्षणदयोऽप्यागन्तुज्वरहेतवो बोद्धव्याः;
किंवा, अभिघातग्रहणेन शरीराभिहननवाचिनाऽसाम्यगन्धादयो
ग्राह्याः, अभिषङ्गेण तु भूताभिषङ्गादयः। व्याथापूर्वमिति आगन्तो
प्रथमं व्याथा भवति, पश्चादोषानुबन्धकृतानि लक्षणानीति दर्श-
यति; किंवा, व्याथापूर्वमिति वचनादागन्तो ज्वरे व्यथैव पूर्वरूप-
मिति वदन्ति। रूपं तु यदेव ज्वरस्य प्रात्यात्मिकं संतापरूपं
तदेव वातज्वरादिलक्षणरहितं बोद्धव्यं प्रथमतः, उत्तरकालीन-
दोषानुबन्धे तु यथावश्यमाणदोषलिङ्गान्येव भवन्ति। अष्टम
इतिवचनेनाभिघातादिहेतुचतुष्टययोगग्राप्तं चातुर्विध्यं निषेध्य
व्याथापूर्वकत्वेनैकरूपयोगादेकविधत्वं चतुर्णां दर्शयति; चातु-
र्विध्ये ह्यागन्तोर्नाष्टमत्वं, नवमत्वादयोऽपि स्युः। किंत्तिकाल-
मिति स्रोतकालं; केचित् त्र्यहं वदन्ति, अन्ये सप्ताहमाहुः।
आगन्तो हि सप्ताहादूर्ध्वं दोषलिङ्गानि भवन्तीति दृष्टम्। तत्र
यस्यागन्तोर्नाष्टमो दोषानुबन्धो भवति तस्माद्—तत्राभिघाते-
त्यादि। वातपित्ताभ्यामिति कश्चिद्वातेन, कश्चित् पितेन, कश्चि-
द्वातपित्ताभ्याम्। वचनं हि—“कामशोकमायादुःखः, क्रोधात्
पित्तं, त्रयो मलाः। भूताभिषङ्गात् कृष्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः”
(नि. अ. ३) इति। भूताभिषङ्गे तु यद्यपि त्रिदोषप्रकोप उक्तः,
तथाऽपि तत्र वातपित्तयोरेवैतद्वचनद्वलात् प्राधान्यम् ॥ ३० ॥

**स सप्तविधाज्वराद्विशिष्टलिङ्गोपक्रमसमुत्थान-
त्वाद्विशिष्टो वेदितव्यः, कर्मणा साधारणेन चोप-
चर्यते। इत्यष्टविधा ज्वरप्रकृतिरुक्ता ॥ ३१ ॥**

आगन्तोर्निजद्विमाह—स इत्यादि। विशेषलिङ्गता
आगतोर्ब्यापूर्वकव्याख्याने व्याकृता, समुत्थानविशेषोऽ-
प्यभिघातादिरुक्तः, उपक्रमविशेषोऽपि ‘साधारणेन कर्मणा
चोपचर्यते’ इति वचनेनैवात्र कथ्यते। साधारणेनेति दैवयु-
क्तिव्यापश्रेयणः; दैवव्यापश्रेयं हि बलिमल्लहोमादि, युक्ति-
व्यापश्रेयं हि लव्वशनापतर्पणयवागूकषायपापादि। प्रकृतिरु-
क्तेति खमावोऽपि वातादिज्वरणां निदानाद्युपहित उक्त
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

**ज्वरस्त्वेक एव संतापलक्षणः। तमेवाभिप्राय-
विशेषाद्विविधमाचक्षते, निजागन्तुविशेषाच्च। तत्र
निजं द्विविधं त्रिविधं चतुर्विधं सप्तविधं चाहुर्भि-
षजो वातादिविकल्पात् ॥ ३२ ॥**

निजागन्तुविशेषाच्च द्विविधमिति संबन्धः। निजं द्विविध-
मित्यादौ द्वैविध्यं (संयुक्तैः संयुक्तजन्यत्वेन) शीतोष्णाभिप्राय-
भेदात्, त्रिविधं त्रिदोषभेदात्, चतुर्विधं प्रत्येकं वातादिदोष-

१ ‘चोपक्रम्यते’ इति, ‘चोपक्रम्यते’ इति च पा०। २ अयं
पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते।

जन्यभेदात्। तत्र चातुर्विध्ये द्वन्द्वज्वराः प्रतिक्षिप्यन्ते, तेषां
प्रत्येकं वातादिज्वरसदृशत्वात्; त्रिदोषज्वरस्तु असाध्यतायोगात्
कृच्छ्रासाध्यतायोगाद्वा पृथगुच्यते ॥ ३२ ॥

**तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—मुख-
वैरस्यं, गुरुकाचत्वम्, अनचाभिलाषः, चक्षुषोराकु-
लत्वम्, अश्रवागमनं, निद्राधिक्यम्, अरतिः,
जुम्भा, विनामः, वेपथुः, श्रमभ्रमप्रलपजागरणरो-
महर्षदन्तहर्षाः, शब्दशीतवातातपसहत्वासाहत्वम्,
अरोचकाविपाकौ, दौर्बल्यम्, अङ्गमर्दः, सदनम्,
अल्पप्राणता, दीर्घसूत्रता, आलस्यम्, उचितस्य
कर्मणो हानिः, प्रतीपता स्वकार्येषु, गुरुणां वाक्ये-
ष्वभ्यसूया, बालेभ्यः प्रद्वेषः, स्वधर्मेष्वचिन्ता,
मात्यानुलेपनभोजनपरिक्रेशनं, मधुरेभ्यश्च भक्षेभ्यः
प्रद्वेषः, अम्ललवणकटुकप्रियता च, इति ज्वरस्य
पूर्वरूपाणि भवन्ति प्राक्संतापात्; अपि चैनं संता-
पार्तमनुवध्नन्ति ॥ ३३ ॥**

तस्येमानि स्यादिना सर्वज्वरसाधारणं पूर्वरूपमाह। एतानि
च पूर्वरूपाण्यागन्तोरपीत्येके वदन्ति; अन्ये तु निजानामेवै-
तानीति वदन्ति, आगन्तोस्तु व्यथैव पूर्वरूपम्। अत्राप्यनचा-
भिलाषोरोचकोः पूर्वरूद्वेदः। दौर्बल्यं शरीरबलहानिः, अल्प-
प्राणता च मानसबलहानिर्बोद्धव्याः; किंवा दौर्बल्यं मांसाप-
चयः। दीर्घसूत्रता चिरेण कार्यकर्तृत्वम्। ज्वरपूर्वरूपाणि
भवन्ति प्राक्संतापादिति च्छेदः, ज्वररूपसंतापात् प्रागेतानि
पूर्वरूपाणि भवन्तीत्यर्थः। अपिच संतापार्तमनुवध्नन्तीत्यनेन
प्रत्येकोऽपि ज्वरे कानिचित्पूर्वरूपाणि मुखवैरस्यारुच्यादीनि
भवन्तीति दर्शयति। न चैवं पूर्वरूपाण्युक्तौ रिष्टत्वं वाच्यं;
यतः सर्वपूर्वरूपाणामतिमात्रानुवर्तनं रिष्टमुक्तम्। वचनं हि—
“पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया। यं विशन्ति विश-
स्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः” (इ. अ. ५) इति; किंवा, अस्य
श्लोकस्यान्य एवार्थः, तस्मिन्निघे वक्ष्यामः। न चाख्यादीनां
व्यक्तज्वरभावित्वेन पूर्वरूपत्वं हन्यते, यतो लिङ्गान्तरपुक्त्यान्-
ख्यादीनि लिङ्गानि भवन्ति, लिङ्गान्तरविरहितानि तु पूर्वरू-
पाणि ॥ ३३ ॥

**इत्येतान्येकैकशो ज्वरलिङ्गानि व्याख्यातानि भ-
वन्ति विस्तरसमासाभ्याम् ॥ ३४ ॥**

एकैकशो ज्वरलिङ्गानि तत्र लिङ्गशब्देन निदानपूर्वरूपादी-
न्युच्यन्ते। विस्तरसमासाभ्यामिति विस्तरेण वातादिज्वरा-
उक्ताः, समासेन संसर्गसंज्ञिपातजाः; यस्यैवत्र समासेनोक्तः स
चिकित्सितो प्रपञ्चनीय इति भावः ॥ ३४ ॥

**ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः, सर्वप्राणभृतां
प्राणहरो, देहेन्द्रियमनस्तापकरः, प्रह्लाबलवर्णहर्षो-
त्साहहासकरः, श्रमक्लममोहाहारोपरोधसंजननः;**

१ ‘प्रधानलवणहर्षोत्साहासनः’ इति पा०।

ज्वरयति शरीराणीति ज्वरः, नान्ये व्याधयस्तथा दारुणा बहूपद्रवा दुश्चिकित्स्याश्च यथाऽयम् । स सर्वरोगाधिपतिः, नानातिर्यग्योनिषु च बहुविधैः शब्दैरभिधीयते । सर्वे प्राणभृतः सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते च; स महामोहः, तेनाभिभूताः प्राग्दैहिकं देहिनः कर्म किञ्चिदपि न स्मरन्ति, सर्वप्राणभृतां च ज्वर एवान्ते प्राणा-नादन्ते ॥ ३५ ॥

संप्रति ज्वरस्य महाप्रभावात् दर्शयितुं पूर्वोत्पत्तिप्रकार-माह—ज्वरस्त्वित्यादि । महेश्वरकोपप्रभव इत्यनेन ज्वरचिकित्सिते “द्वितीये हि युगे श्वेमकोधप्रतमास्थितम्” (वि. अ. ३) इत्यादिग्रन्थे वक्ष्यमाणं ज्वरोत्पत्तिमाह । क्रोधप्रभवत्वेन च श्लेष्मजन्मस्याप्यामेयत्वं दर्शयति; कोषो ह्यभिरूपः, तेन तन्मयोऽपि ज्वरस्तथैव; अत एवोक्तम्—“ऊष्मा पित्तादन्ते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना । तस्मात् पित्तविरुद्धानि व्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम्” (वा. वि. अ. १) इति । न च रुद्रकोपप्रभवत्वेन लोभाभिद्रोहप्रभवत्वं ज्वरस्य विरुध्यते; यतो रुद्रकोपोद्भूत एव ज्वरो लोभाभिद्रोहस्वरूपपापाचारप्राप्त्या पुरा मनुष्येषु भूतः । सर्वप्राणिनां ज्वर एव प्राणहर इति मरणकाले सर्वप्राणिनां ज्वर एव प्राणहर इति दर्शयति । देहेन्द्रियमनस्तापकर इत्यत्र त्रयेकं तापलक्षणं ज्वरचिकित्सिते बोद्धव्यं “वैचित्थ्यमरतिर्गान्निमीनः संतापलक्षणम्” (वि. अ. ३) इत्यादिना । ज्वरयति संतापयति । इतिशब्दो हेतौ; तेन, यस्मादुक्तमहेश्वरकोधप्रभवत्वादियुक्तः, तस्मात् । सर्वरोगाणामधिपतिरिवेति सर्वरोगाधिपतिः । नानाविधैः शब्दैरेति हस्तिसु पाकलो, गोषु खेरिको, मत्स्यानामिन्द्रजालो, विहङ्गानां आमरक इत्यादिशब्दैः । सर्वप्राणभृतः सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते च तत् किमिति तेषां जन्मनि मरणे वा संतापात्मा ज्वरो न लक्ष्यत इत्याह—स महामोह इति; जन्ममरणयोर्महामोहरूपो ज्वरो भवति, न संतापात्मेत्यर्थः । अत एवोक्तं—“ज्वरप्रभावो जन्मादौ निधने च महत्तमः” (वि. अ. ३) इति । जन्मनि महामोहरूपतामाह—तेनेत्यादि । प्राग्दैहिकं जन्मान्तर्कृतम् । ननु, शुद्धसत्त्वानुगमात् प्राग्दैहिकं स्मरणं युक्तं; वचनं हि—“यदा तेनैव शुद्धेन मनसा युज्यते, तदा जातिमतिक्रान्तामपि स्मरति” (शा. अ. ३) इति । न, तस्य शुद्धमनःसत्त्वानुगुणपवादत्वादितत्परिलक्ष्यव्याप्यत्र ज्वरस्य प्राग्दैहिकविस्मरणकत्वं ज्ञेयम् । मरणे महामोहतामाह—सर्वप्राणभृता-मित्यादि । ज्वर एव महामोहरूप एवेति भावः; तेन म्रियमाणाः सर्वे महामोहं प्रविशन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत्र पूर्वरूपदर्शने ज्वरादौ वा हितं लब्धशान-मपतर्पणं वा, ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वात्; ततः

१ ‘कोरको’ इति पा० ।

कषायपानाभ्यङ्गस्नेहस्वेदप्रदेहपरिषेकानुलेपनवमन-विरेचनास्थापनानुवासनोपशमनस्तः कर्मधूपधूम-पानाञ्जनक्षीरभोजनविधानं च यथास्वं युक्त्या प्रयो-ज्यम् ॥ ३६ ॥

संप्रति सूत्रितं चिकित्सासूत्रमाह—तत्रेत्यादि । यद्यपि चिकित्सिते ज्वरादौ लङ्घनं वक्ष्यति, तथाऽपीह पाक्षिकलब्धशानविधानं न विरोधि, लब्धशानस्यापि लाघवकर्तृत्वेनैव लङ्घनत्वात्; किंवा, यत्र वातादिज्वरे लङ्घनं न कर्तव्यं तत्र लब्धशानं बोद्धव्यम्, अपतर्पणं च लङ्घनमेव । अथ किमिति वातिकेऽपि ज्वरे वातकारकं लब्धशानमपतर्पणं वा कार्यमित्याह—आमाशयसमुत्थत्वादित्यादि । आमाशयसंबन्धेन वातोऽपि मनाल्लङ्घनीयः स्थानापेक्षया भवतीति भावः । वचनं हि—“स्थानं जयेद्दि पूर्वं स्थानस्याविरोधेन” इति ॥ ३६ ॥

जीर्णज्वरेषु तु सर्वेष्वेव सर्पिषः पानं प्रशस्यते यथास्त्रौषधसिद्धस्य; सर्पिर्हि स्नेहाद्वातं शमयति, संस्कारात् कफं, शैत्यात् पित्तमूष्माणं च; तस्माज्जीर्णज्वरेषु सर्वेष्वेव सर्पिर्हितमुदकमिवाग्निहृष्टेषु द्रव्येष्विति ॥ ३७ ॥

भवन्ति चात्र—

यथा प्रज्वलितं वेदम् परिषिञ्चन्ति वारिणा ।
नराः शान्तिमभिप्रेत्य तथा जीर्णज्वरे घृतम् ॥ ३८ ॥
स्नेहाद्वातं शमयति, शैत्यात् पित्तं निचच्छति ।
घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारानु जयेत् कफम् ॥ ३९ ॥
नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते ।
यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम् ॥ ४० ॥

यथास्त्रौषधसिद्धस्येति वातादिज्वरे वातज्वरादिहरद्रव्यसिद्धस्य । कथं सर्पिः सर्वत्र कार्यमित्याह—सर्पिर्हि स्नेहादित्यादि । संस्कारात् कफमिति कटुतिक्तादिकफहरसंस्कारात् । यद्यपि च ‘यथास्त्रौषधसिद्धस्य’ इति वचनाद्वातेऽपि वातहरसंस्कृतमेव सर्पिर्वहितं, तथाऽपि वाते रुक्षविपरीतेन स्नेहेनापि सर्पिर्वातहरमेव, पित्तेऽप्युष्णविपरीतशैलान्वितं, कफे तु सर्पिषः स्नेहशैल्यादिना समानेन कश्चिन्नामात्रिको विरोधिगुणोऽस्ति किंतु संस्कारादितमेवेति दर्शयति । ऊष्माणं चेति ज्वरप्रभावभूतमूष्माणं; न पित्तोष्माणं, तस्य पित्तग्रहणेनैव ग्रहणात् । अनेन ज्वरस्त्रौषधहरणेन सर्पिषो ज्वरव्याधिप्रखलीकर्तृवं दर्शितं भवति । अत्र वातशमनं सर्पिषोऽभिधाय पित्तशमनेऽभिधातव्ये कफशमनमुच्यते, शेषतो वक्तव्योष्मरूपव्याधिप्रखलीकर्तृयाऽपि पित्तशमनहेतोः शैत्यस्य समानगुणत्वात्; यदि त्विह मध्ये पित्तप्र-

१ ‘आमाशयसमुत्थत्वेन’ इति पा० । २ ‘सर्पिर्हितम्’ इति पा० ।

३ ‘व्याधिप्रखलीकर्तृया अपि’ इति, ‘व्याधिप्रखलीकर्तृयामपि’ इति च पा० ।

शमनमुच्यते, तदा पुनः संस्कारात् कफमित्युक्त्वा शैत्यादूष्माणमिति वक्तव्यं स्यात् । यत्र तु श्लोकपाठे व्याधिप्रत्यनीकत्वं धृतस्य पृथक्त्वं, तत्र, 'क्षेहाद्वातं शमयति' इत्यादौ वातमनुपि-
त्तमेव कृतमिति साधु कृतम् । तस्मादिति दोषव्याधिप्रत्यनीक-
त्वात् । जीर्णज्वरेष्विति वचनेनामज्वरे निषेधयति, सामे हि
समानगुणत्वात् सर्पिरहितम् । शान्तिमिति संतापशान्तिम् ।
अभिप्रत्येति बुद्ध्या स्वीकृत्य, तथा जीर्णज्वरे धृतं 'ददाति' इति
शेषः । नन्वत्र, श्लोके सर्पिर्गुणकथने किमिति व्याधिरूपोष्म-
शमनं नोच्यते? ब्रूमः—पित्तोष्माव्यतिरिक्तत्वेन ज्वरोष्माणः
पित्तशमनेनैव लब्धत्वात् । ननु संघेवं गद्यपाठे पृथक् तर्हि
पठनीय ऊष्मा? ब्रूमः—यावानूष्मा शरीरः स पित्त एव,
यतो ब्रूते—“ऊष्मा पित्तादृते नास्ति” (वा. वि. अ. १)
इत्यादि, तथा “पित्तादूष्मोष्माणः पक्वनिराणसुपजायते” (सू.
अ. १७) इति; किंतु, नासादूष्मा कदाचित् पित्तेन साम्येऽ-
प्येको भवति, यथा—कफज्वरे; कदाचित्त्वधिके पित्ते वहि-
रूप ऊष्मा मन्यो भवति, यथा—पित्ताभिमाम्ने; तदेवमूष्मा
पित्ताद्भिन्नोऽभिन्नश्च भवति; तत्र भेदं गृहीत्वा वैयपाठे पृथग्
ज्वरोष्माण पठितः, श्लोकपाठे त्वभेदविवक्षया नै पृथक् पठितः ।
ज्वरे तु पित्तोष्मा ज्वरप्रभावेण वर्धते, स च प्रभावो ज्वरस्य
दोषद्वयविशेषात्मकस्य, तथा “ज्वरं पित्तादक्षिराः” इत्या-
द्युक्तप्राणिविशेषस्य हेतुः । ननु सर्पिः कथं पित्तं हन्ति? यतः,
यथा पित्तविपरीतशैल्यं सर्पिषि, तथा पित्तसमानः क्षेहोऽप्यस्ति ।
नैवं, पित्ते “सक्षेहः” (सू. अ. १) इतीषदर्थेन सशब्देनाल्पस्य
क्षेहस्याभिधानात्, उष्णत्वं तु पित्ते प्रधानम् । यद्यपि पित्तं
जलेनाप्यारब्धं, तथाऽपि तत्र शैत्यमभिभूयामिदृशमौष्ण्यमेवा-
धिकं भवति, तथा तेजसो रौक्ष्येण जलकृतक्षेहोऽपि पित्तेऽभिभू-
यते, द्रवत्वं तु जलकृतं तेजसा नाभिभूयते, इदमेव ह्यभिर्षष्टके
जले द्रवत्वमल्पक्षेहेता उष्णता चेति । किंवा, किमेन तप्तजल-
हन्तेन, अदृष्टकृत एवायं भूतानामुत्पादः; तेन, कश्चिदेव गुणः
पाञ्चभौतिकत्वेऽपि व्याणामाविर्भूतो भवति, ननु सर्वे; यथा—
शालिषु तोयकृतं मधुरत्वं, न तु गौरवमित्युक्तं सूत्रस्थाने । उत्त-
रगतः सखेहस्यापि पित्तस्य कदाचित्तेजोभूयस्त्वेन रूक्षत्वमपि
भवति जीर्णज्वरे, तेन क्षिग्धशीतं सर्पिर्हितं तत्र भवतीति न
दोषः । अत एवोक्तं चिकित्सिते—“रूक्षं तेजो ज्वरकरं”
(वि. अ. ३) इत्यादि । न च वाच्यं—यत्—सांसिद्धिकमपि
मैतृपित्तस्य क्षिग्धत्वमपैति तदा वातस्यापि रौक्ष्यं किमिति नापै-
सीति; यतो विचित्रा एव हि गुणा अप्रतिक्षेपणीयाः प्रतिक्षेप-
णीयाश्च; तत्र ये न सर्वदा दृश्यन्ते वातशैले-पित्तक्षेहादयः,

त एव प्रतिक्षेपणीयाः; नान्ये, तथैव दृष्टत्वात् । तुल्यगुणमिति
सर्वथा तुल्यगुणम् । ननु संस्कारात् कफहन्तृत्वे संस्कारणैव
कफो हन्यते, कस्तत्र सर्पियो व्यापार इत्याह—नान्य इत्यादि ।
नान्य इति तैलादिः । संस्कारमनुवर्तत इति संस्कारकद्रव्यकार्यं
करोति । एतेनैतद्दर्शयति—यत्—तेनैव द्रव्येण यादृशानेन
धृतं संस्क्रियते, अन्यत्र तैलादिक्षेहस्तथैव यदि संस्क्रियते
तदा धृतमेवान्यक्षेहेभ्यो विशेषेण संस्कारकद्रव्यकार्यं करोति;
अयं धृतप्रभावोऽधिकः, तेन संस्कारात् कफविजये धृतमेव
कर्तव्यमित्यर्थः । प्रपञ्चितश्चायमर्थः क्षेहाध्याये ॥ ३७-४० ॥

गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समतुगीयते ।

तद्यक्तियव्यवसायार्थं द्विरुक्तं तत्र गृह्यते ॥ ४१ ॥

ननु क्षेहाद्वातं शमयतीत्यादिप्रत्ययो गद्येनैवोक्तः, तत् किमर्थं
श्लोकेनोच्यत इत्याह—गद्योक्तो य इत्यादि । तद्यक्तियव्य-
वसायार्थमित्यत्र तद्यक्तिर्गद्योक्तार्थस्य व्यक्तिः प्रसन्नतेति यावत्,
व्यवसायः अध्यवसायो ग्रहणमित्यर्थः; यस्मात् पूर्वोक्तार्थस्पर्शी-
करणार्थं पुनः श्लोकेनाभिधानं, तस्मात् प्रयोजनान्तरमुक्तत्वाच्च
पुनरुक्तिदोष इति भावः । गद्योक्तापेक्षया श्लोकाभिधानं मुख-
ग्रहणं भवतीति लोकसिद्धमेव । अत्र च गद्योक्त इत्युपलक्षणं,
तेन श्लोकोकोऽपि श्लोकेनोच्यत इति बोद्धव्यं; यथा—आरभ-
धीये । एवं गद्योकोऽपि गद्येनेति बोद्धव्यं; यथा—प्रपञ्चेन कार-
णाद्यभिधायोक्तम्—“एवमसात्स्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञाप्रारधः
परिणामश्च” (सू. अ. ११) इत्यादि । तथा श्लोकेनोकोऽपि
गद्येनोच्यते, यथा—“ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तं” (सू. अ. १)
इत्यादि श्लोकेनाभिधाय आवेऽध्याये पुनरन्यत्रोक्तं—“यमायु-
र्वेदमश्निनो मह्यं प्रायच्छेताम्” (चि. अ. १. पा. ४)
इत्यादि । अत्र श्लोकाभिधानमेव मुखग्रहणार्थमिति ज्ञेयम् ।
किंवा, तद्यक्तियव्यवसायार्थमिति यथायोग्यतया बोद्धव्यं । तेन,
प्रपञ्चाभिधानमर्थव्यत्यर्थं बोद्धव्यं, संक्षेपाभिधानं तु व्यवसा-
यार्थं; तेन गद्यश्लोकानिधानाभ्यां व्यक्तियव्यवसायो क्रियेते । तत्र
प्रपञ्चाभिधानेऽर्थस्य व्यक्तिः स्फुटैवेति, संक्षेपाभिधानं तु प्रपञ्चा-
पेक्षया सुखग्रहणं भवति ॥ ४१ ॥

तत्र श्लोकाः—

त्रिविधं नामपर्यायेहेतुं पञ्चविधं गदम् ।

गदलक्षणपर्यायाय व्याधेः पञ्चविधं ग्रहम् ॥ ४२ ॥

ज्वरमष्टविधं तस्य प्रकृष्टासन्नकारणम् ।

पूर्वरूपं च रूपं च शेषजं संग्रहेण च ॥ ४३ ॥

व्याजहार ज्वरस्याग्रे निदाने विगतज्वरः ।

भगवानश्विदेशाय प्रणताय पुनर्वसुः ॥ ४४ ॥

**इत्यश्विदेशश्रुते तत्रे चरकप्रतिस्फुरते निदान-
स्थाने ज्वरनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥**

१ ननु यथेन ज्वरोष्माणः पित्तोष्माव्यतिरिक्तत्वं स्यात्तर्हि गद्यपाठे
‘क्षेहः’ न पठनीय ऊष्मेति योजनम् । २ गद्यपाठे ज्वरोष्माण पठितः
इति पा० । ३ ‘न पठितः’ इति पा० ।

१ ‘हन्यते’ इति पा० ।

संग्रहे यद्यपि हेतुपर्यायाः पूर्वमुक्तास्तदनु हेतुत्रैविध्यं, तथाऽपि छन्दोऽनुसारेण तद्विपर्ययकथनम् । नामरूपा योगरूपाः पर्याया नामपर्यायाः । पञ्चविधं गदमिति आग्नेयादिभेदेन । 'गदपर्यायानामपि' इति पाठे यल्लिङ्गपर्यायाभिधानं तस्य व्याधि-पञ्चनिधयश्चाद्वेनैव 'तस्योपलब्धिः' इत्यादिग्रन्थान्तर्निविष्टसक-लार्थस्य श्रुतीतत्वाद्ग्रहणम्; 'गदलक्षणपर्यायान्' इति पाठे तु पूर्वपक्षो नास्त्येव, पाठस्तु नायमतिप्रसिद्धः । प्रकृष्टासन्नकारणं ज्वरस्य रूक्षादि प्रकृष्टम्, आसन्नं वातादि; तथा प्रकृष्टं रुद्रकोपः, आसन्नं तु रूक्षादि । यद्यपि रूपात् पश्चात् पूर्ववरूपसुक्तं, तथाऽपि छन्दोऽनुसारेण पूर्ववरूपमपि कृतं; किंवा, वातादिजविशिष्टज्वर-लक्षणानामव्यक्तानां विशिष्टज्वरपूर्वरूपात् सूचयता पूर्वरूपं पूर्वं कृतं; वातादिज्वरलक्षणानि ह्यव्यक्तानि पूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ ४२-४४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितया चरकतात्पर्यटीकाया-

मायुर्वेददीपिकायां निदानस्थाने ज्वरनिदानं

नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पित्तं यथाभूतं लोहितपित्तमिति संज्ञां लभते, तद् व्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

आद्योत्पत्तौ ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तोत्पत्तेर्ज्वरमनु रक्तपित्तनि-दानमुच्यते । पित्तं यथाभूतमित्यादिना पित्तमेवावस्थावशाज्ज्ञो-हितपित्तमित्युच्यते इति दर्शयति, ननु रक्तं च पित्तं च रक्त-पित्तमिति ॥ १-३ ॥

यदा जन्तुर्धवकोद्दालककोरद्वृषप्रायण्यन्नानि भुङ्क्ते, भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदन्नजातं निष्पावमा-षकुलत्थसुपक्षारोपसंहितं, दधिदधिमण्डोदधि-त्कट्ठारम्लकैजिकोपसेकं वा, वाराहमाहिषाविक-मात्स्यगव्यपिशितं, पिण्याकपिण्डालुशुष्कशाकोप-हितं, मूलकसर्षपलशुनकरञ्जशिष्टमधुशिष्टमुखिड-यूषभूस्तणुसुमुखसुरसकुटेरकगण्डीरकालमाल-कपर्णसक्षवकफणिज्जकोपदंशं, सुरासौवीरनुषोद-कमैरेयमेदकमधूलकशुकुचकुचलवदराम्लप्रायानुपानं वा, पिष्टाच्चोत्तरभूयिष्ठम्; उष्णाभितप्तो वाऽतिमा-त्रमतिवेलं वाऽऽमं पयः पिबति, पयसा समञ्जाति रौहिणीकं, काणकपोतं वा सर्षपतैलक्षारसिद्धं,

१ 'तथाऽनुन्याख्यास्यामः' इति पा० । २ 'काजिकोपहितं' इति पा० । ३ 'खण्डयूष' इति योगीन्द्रनाथसेनो न पठति । ४ 'रौहिणीशाकं' इति पा० ।

कुलत्थपिण्याकजास्रवल्कुचपक्कैः शौकिकैर्वा सह क्षीरं पिबेत्युष्णाभितप्तः, तस्यैवमाचरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते, लोहितं च स्वप्रमाणमतिवर्तते । तस्मिन् प्रमाणेतिवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीरमनुसर्ष-यदेव यत्कट्ठारप्रतिवहनां च लोहितवहानां च स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरुणि मुखान्यासाद्य प्रतिरुन्ध्यात् तदेव लोहितं दूषयति ॥ ४ ॥

यदा जन्तुरित्यादिना निदानमुच्यते । यवकः व्रीहिविशेषः; उद्दालः वनकोद्रवः; कोरद्वृषः यद्ययन्नजाते पित्तहर उक्त-थाऽप्यस्य निष्पावाद्युक्तस्य संयोगमहिम्ना रक्तपित्तनिदानत्वं ज्ञेयम्, एवमन्यत्रापि रक्तपित्तनिदानत्वेनेहोक्तक्षीरादौ ज्ञेयम् । दधिमण्डः मस्तु, उदधित् अर्धजलं तक्रं, कट्ठरं निर्जलं, किंवा अम्लं तक्रम् । मधुशिष्टः खलपशोभाजनकः । खण्डयूषः राग-कपूर इति ख्यातः । सुमुखोदयः फणिज्जकान्ताः पर्णसमेदाः । उपदंशमिति मूलकादीनि खादयित्वा यावकाद्यर्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः । मधूलकः गोधूमविशेषः । शुक्तः सन्धानविशेषः । पिष्टाच्चसुतं-रत्र भोजनस्य भूयिष्ठं यत्र तत् पिष्टाच्चोत्तरभूयिष्ठम् । अतिवेल्-मिति पुनः पुनः । रौहिणीकं रौहिणीशाकम् । शौकिकैरेति बदरीफलैः । आममित्युत्तरेण संबध्यते । स्वप्रमाणमतिवर्तते प्रवर्धत इत्यर्थः । यदेवेत्यनेन एवमपि प्रकुपितस्य पित्तस्य यं एवांश उक्तसंप्राप्तिमान् भवति स एव रक्तं दूषयति नान्य इति दर्शयति । लोहिताभिष्यन्दगुरुणि प्रवृद्धलोहितसन्धेन गुरुणि उत्सन्नानि विवृतानीति यावत् । प्रतिरुन्ध्यात् 'वृद्धेन शोणितेन' इति शेषः; 'प्रतिपद्यते' इति पाठपक्षे तु 'शोणितम्' इति शेषः, तेन शोणितं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । यत्कट्ठारमवभाषामि-त्यस्य विशेषणं—लोहितवहानामिति । चकारोऽवधारणे । वं-क्षयति च रक्तपित्तमिक्तिसते—'छीहानं च यत्कुचैव तद-धिघ्राय वर्तते । लोतांसि रक्तवाहीनि तन्मूलानि हि देहिनाम्' (नि. अ. ४) इति ॥ ४ ॥

संसर्गाद्धोहितप्रदूषणाद्धोहितगन्धवर्णानुविधानं नाच्च पित्तं लोहितपित्तमित्याचक्षते ॥ ५ ॥

एवं रक्तदूषके पित्ते यथा रक्तपित्तसंज्ञा भवति, तदाह— संसर्गादित्यादि । संसर्गात् लोहितसंबन्धात् । लोहितगन्धवर्णा-नुविधानादिति लोहितसदृशगन्धवर्णयुक्तत्वात् । एतेन, 'रक्तयुक्तं पित्तं रक्तपित्तम्' इति प्रथमा निरुक्तिः, 'रक्ते दूष्ये

१ 'क्षीरनामतिमात्रमथवा पिबति' इति पा० । २ 'चाशु प्रमाण-मतिवर्तते' इति पा० । ३ 'यदेव' इति योगीन्द्रनाथसेनसमतः पाठः । ४ 'प्रतिपद्यते' इति पा० । ५ 'तदेव' इति पा० । ६ 'खण्डो द्विविधः—सतक्रशाकीधान्यं पक्कः, सतक्रशाकश्चापरः । तत्राद्यः— 'सशमीधान्यान् सखेद्वायुं साम्गान् सांयद्रिकान् खडान्' इत्युक्त-लक्षणः । सतक्रशाकरु—'तत्क्रं कपित्थचाक्षेरीमरिचं चांजिजिबकेः । सुपक्कः खडयूषोऽयम्' इति शिवदाससेनः । ७ 'आमलकादीनि' इति पा० । ८ 'तलोहितसंसर्गात्' इति पा० ।

पित्तम्' इति द्वितीया, 'रक्तवद् पित्तं रक्तपित्तम्' इति तृतीया दर्शयति । उक्तं च चिकित्सिते—“संस्पर्शवृषणात्तु सामान्या-
द्रन्धवर्णयोः । रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनोभिनिः” —
(नि. अ. ४) इति । एतदेव च रक्तपित्तस्य सामान्यलक्षणं—
यद्—रक्तगन्धवर्णानुविधानं; विशेषलक्षणं तु ऊर्ध्वादिभेदेन
कैफादिसंवन्धादेवेह बोद्धव्यं; चिकित्सितेऽपि 'सान्द्रं सपाण्डु'
(नि. अ. ४) इत्यादिना लक्षणं वक्ष्यति ॥ ५ ॥

तस्यैवमपि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अनन्ना-
मिलापः, भुक्तस्य विदाहः, शुक्रास्त्वगन्धरस उद्गारः,
छर्दरभीक्ष्णमागमनं, छर्दितस्य बीभत्सता, खर-
भेदो, गात्राणां सदनं, परिदाहः, मुखाद्भूमागम इव,
लोहलोहितमत्स्यामगन्धत्वमिव चास्यस्य, रक्तह-
रितहारित्वमङ्गवयवशक्तमूत्रस्वेदालासिङ्गान-
कास्याकर्णमलपिडंकोलिकापिडकानाम्, अङ्गवेदना,
लोहितनीलपीतद्वयावानामार्चिष्मतां च रूपाणां स्त्रो-
दर्शनमभीक्ष्णमिति (लोहितैपित्तपूर्वरूपाणि भ-
वन्ति) ॥ ६ ॥

पूर्वरूपे छर्दितस्य बीभत्सता वैवर्ण्यवैगन्ध्यादियोगात् ।
पिडकोलिका नेत्रमलः । अङ्गवेदना अङ्गमर्दः ॥ ६ ॥

उपद्रवास्तु खलु दौर्बल्यारोचकाविपाकश्वा-
सकासज्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगाः खरमे-
दश्च ॥ ७ ॥

व्याधेरसाध्यत्वस्य धर्मस्य रूपापकाश्च लिङ्गविशेषानुपद्रवा-
ख्यानाह—उपद्रवास्तिचत्यादि । एतेनोपद्रवस्य लिङ्गभूतत्वेन
निदानपञ्चकानतिरिक्तत्वम् । रक्तपित्ते चैते उपद्रवाः प्रायो-
भावित्वेन नियता इत्यभिधीयन्ते; ज्वरे तूपद्रवा नियता न
सन्ति, तेन तत्र नोक्ताः; एवं शुल्मादावपि प्रायोभावित्वेनोप-
द्रवकथनं व्याख्येयम् । खरमेदश्चेति पृथक्पाठेन खरमेदस्य
प्रायोभावित्वमाह ॥ ७ ॥

मार्गो पुनरस्य द्वौ ऊर्ध्वं, वाधश्च । तद्वहुश्लेष्मणि
शरीरे श्लेष्मसंस्पर्शदूर्ध्वं प्रतिपद्यमानं कर्णनासि-
कानेत्रास्थेभ्यः प्रच्यवते, बहुवाते तु शरीरे वातसं-
स्पर्शदधः प्रतिपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्य-
वते, बहुश्लेष्मवाते तु शरीरे श्लेष्मवातसंस्पर्शाद्वा-
वपि मार्गो प्रतिपद्यते, तौ मार्गौ प्रतिपद्यमानं सर्वेभ्य
एव यथोक्तैभ्यः श्लेष्मैः प्रच्यवते शरीरस्य ॥ ८ ॥

तत्र यदूर्ध्वभागं तत् साध्यं, विरेचनोपक्रमणी-
यत्वाद्बहुवैषध्याच्च; यदधोभागं तथाप्यं, वमनोप-

क्रमणीयत्वाद्द्वयोपधत्वाच्च; यदुभयभागं तदसाध्यं,
वमनविरेचनायोगित्वादनौषधत्वाच्चेति ॥ ९ ॥

साध्यत्वादिविशेषस्य तथा कफादिसंवन्धस्य च मार्गवि-
शेषकृतस्य प्रतिपादनार्थं मार्गमाह—मार्गाविलादि । बहु-
श्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसंस्पर्शमिति वचनेन ऊर्ध्वे रक्तपित्ते
श्लेष्मसंवन्धः कारणान्तरचित्वेनापि श्लेष्मणा भवतीति दर्श-
यति । यत्तु रक्तपित्तनिदानजन्यत्वं कफस्य, तत्रावश्यं भवति;
अत एव 'क्षिप्रयोग्यमुण्णह्णं च रक्तपित्तस्य कारणम् । अधो-
गयोत्तरं प्रायः' (नि. अ. ४) इत्यादि प्रायःशब्दं कृतवान् ।
एवं 'बहुवाते तु' इत्यत्रापि व्याख्येयम् । श्लेष्म इति तन्नेभ्यः ।
विरेचनोपक्रमणीयत्वादिति एतच्च श्लेकेन खयमेव व्याक्री-
ष्यति ॥ ८ ॥ ९ ॥

रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु पुरा दक्षयशोद्ध्वंसे रुद्र-
कोपामर्षाग्निना प्राणिनां परिगतशरीरप्राणानामभ-
वज्ज्वरमनु ॥ १० ॥

रक्तपित्तस्याप्यामेयत्वप्रतिपादनार्थं पूर्वैतत्पिमाह—रक्ते-
त्यादि । कोपयुक्तः अमर्षः, अमर्षः अभिनिवेशः; अन्यत्रापि
च कोपामर्षयोर्मद उक्तः; यथा—“अमर्षसंरम्भमभिनम्रभावाः
संतर्जनाभिद्रवणौष्मरोषाः” (नि. अ. ९) इति ॥ १० ॥

तस्याशुकारिणो दावाग्नेरिवापतितस्यात्यधिक-
स्याशु प्रज्ञास्यै प्रयतितव्यं मार्गं देशं कालं चाभि-
समीक्ष्य संतर्पणेनापतर्पणेन वा मृदुमधुरशिक्षि-
रत्तिककषायैरभ्यवहार्थैः प्रदेहपरिषेकावगाहसंस्पर्श-
नैर्वमनाद्यैर्वा तत्रावहितेनेति ॥ ११ ॥

संतर्पणेनेति अधोगस्य, अपतर्पणेनेति ऊर्ध्वगस्य । संस्पृश्यत
इति संस्पर्शेन मुक्तादि ॥ ११ ॥

भवन्ति चात्र—

साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ।
विरेचनस्य योगित्वाद्बहुत्वाद्भेदजस्य च ॥ १२ ॥
विरेचनं तु पित्तस्य जयार्थं परमौषधम् ।
यश्च तत्रान्वयैः श्लेष्मा तस्य चानधमं स्मृतम् ॥ १३ ॥
भवेद्योगावर्हं तत्र मधुरं चैव भेषजम् ।
तस्मात् साध्यं मतं रक्तं यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वगस्य विरेचनयोग्यतां विवेचयति—विरेचनमिलादि ।
ऊर्ध्वे रक्तपित्ते पित्तं प्रधानमनुबन्धश्च श्लेष्मा, रक्तपित्ताख्य-
व्याधिर्जैतव्यः; तत्र पित्तस्य जयार्थं विरेचनं तावत् पर-
मौषधं, “विरेचनं पित्तहराणाम्” (सू. अ. २५) इति वच-
नादिति भावः, यश्च तत्रान्वयः अनुबन्धस्वरूपः श्लेष्मा, तस्य च

१ 'कफादिसंवन्धादिहोक्तं' इति पा० । २ 'पित्तचिह्ना' इति
पा० । ३ 'योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'लोहितपित्तपूर्वरूपाणि भवन्ति'
इति न पठति ।

१ 'रुद्रकोपाग्निना' इति पा० । २ 'तत्रानुगः' इति पा० ।
३ 'कषायं तिक्तमेव च' इति पा० । ४ 'ऊर्ध्वे विरेचनस्य योग्यतां'
इति पा० ।

जवायं अनधममधमं न भवति मध्यममित्यर्थः वचनं हि—
“पितं वा कफपितं वा पित्ताशयगतं हरेत् । संसनं” (चि. अ. ३) इति । योगावहं च तत्रेति तत्रोपधेये रक्तपित्ते तद्वि-
रेचनं योगावहं भवति, प्रतिमार्गहरणरूपत्वादित्यर्थः; अनेन च
व्याधिप्रखलीकत्वमुच्यते । एवं व्याधिप्रधानकारणे पित्ते प्रधा-
नशमक(न)त्वात्, तथा मध्यकुपिते च कफे मध्यमेषजत्वात्,
प्रतिमार्गहरणरूपतया च व्याधिप्रखलीकत्वात् विरेचनमूर्ध्वगे
साधु भेषजम् । मधुरं चैव भेषजमित्यत्र एवशाब्दोऽप्यर्थः;
तेन, तिक्तकषायौ तावद्भेषजे भवत एव पित्तकफप्रखलीक-
त्वात्, मधुरमपि लङ्घनादिना कफे जिते भेषजं भवती-
त्यर्थः ॥ १२-१४ ॥

रक्तं तु यदधोभागं तद्याप्यमिति निश्चितम् ।

वमनस्याल्पयोगित्वादल्पत्वाद्भेषजस्य च ॥ १५ ॥

वमनं हि न पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।

यश्च तैत्रान्वयो वायुस्तच्छातौ चावरं स्मृतम् ॥ १६ ॥

तैचायोगावहं तत्र कषायं तिक्तकानि च ।

तस्माद्याप्यं समाख्यातं यदुक्तमनुलोमगम् ॥ १७ ॥

अधोगे वमनस्यायोगितं विवेचयति—वमनं हीत्यादि ।
पित्तस्य रक्तपित्तमूलस्य हरणे न श्रेष्ठं वमनं; वमनं हि कफा-
जुगं पित्तं हरति, न पित्ते प्राधान्येन क्रियते । तच्छान्तौ चाव-
रमिति वातहरणे त्वप्रधानमेव वमनं, वातहरणेऽयुक्तत्वादेव
वमनस्य । तच्चायोगावहमिति तद्वमनं प्रतिमार्गहरणरूपतया
योगावहमपि सत् पित्ताशयतयोर्हनेन न्यायेनायौगिकत्वेनायोगाव-
हमित्यर्थः । कषायं तिक्तकानि च अयोगावहानीति योजना,
कषायतिक्तयोर्वातप्रतिकूलत्वादित्यर्थः; एवं मधुरमेकमवशिष्टम-
धोगे रक्तपित्ते भेषजं भवति; तेनालौषधत्वं सिद्धम् । अम्लल-
वणकटुकानां तु पित्तविरुद्धत्वेन रक्तपित्ते प्रसक्तिरपि नास्तीति
भावः ॥ १५-१७ ॥

रक्तपित्तं तु यन्मार्गौ द्वावपि प्रतिपद्यते ।

असाध्यमिति तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तादेव कारणात् ॥ १८ ॥

नहि संशोधनं किंचिदस्वस्य प्रतिमार्गम् ।

प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥ १९ ॥

एवमेवोपशमनं सर्वेशो नास्य विद्यते ।

संसृष्टेषु च दोषेषु सर्वजिच्छमनं मतम् ॥ २० ॥

इत्युक्तं त्रिविधोदकं रक्तं मार्गविशेषतः ।

पूर्वोक्तादिति वमनविरेचनायौगिकत्वादनोपधत्वाच्च । वमन-
विरेचनायौगिकत्वं व्युत्पाद्यति—न हीत्यादि । संशोधनमिति

१ ‘जवायं परमौषधम्’ इति पा० । २ ‘तत्रानुगः’ इति पा० ।

३ ‘स्याच्च योगावहं तत्र मधुरं चैव भेषजम्’ इति पा० । ४ ‘यद्र-
क्तमनुलोमगम्’ इति पा० । ५ ‘अनुक्तत्वादेव’ इति पा० ।

६ ‘हितम्’ इति पा० ।

सामान्यवचनेन वस्तिशिरोविरेचनयोरपि प्रतिकर्षं सूचयति ।
यदधोभागं विरेचनं तदधोभागं रक्तपित्तं कोपयति, यदध्वभागं
वमनं तदध्वभागं रक्तपित्तं कोपयति; अतो नास्त्युभयमार्गे
रक्तपित्ते शोधनम् । अथानुगुणमेव शोधनं कफच्छर्दामिव
वमनं रक्तपित्ते भवतीत्याह—प्रतिमार्गं चेत्यादि । रक्तपित्त-
व्याधिमहिम्ना प्रतिमार्गहरणमेव भेषजं भवति नाप्यित्यर्थः ।
अथात्रैवं संशोधनं मा भवतु भेषजं, संशमनं भेषजं भवति-
त्याह—एवमेवेत्यादि । उभयमार्गानुसारित्वेन वातकफानु-
बन्धत्वाद् यथा यौगिकं संशोधनं नास्ति तथोपशमनमपि युग-
पद्वातकफशमकत्वाभावाच्चास्तीत्यर्थः । सर्वेशो न विद्यत इति
किंचिदपि न विद्यत इति । एतदेवोपशमनमेवजाभावं स्फोट-
यति—संसृष्टेष्वित्यादि । संसृष्टेष्विति सभिपातेष्विति बोद्धव्यम् ।
सर्वजिदिति अनुबन्धभूतवातकफमूलभूतपित्तजित् ; मधुरं हि
कफकारि, तिक्तकषायौ तु वातकरौ, शोषास्तु पित्तकरा एवेति
भावः । किंवा, एवमेवेति विना भेषजं नोपशमनं रक्तपित्तस्य
भवतीति योजनायम् । त्रिविधोदकमिति त्रिविधायतीयफलं,
तच्च साध्यत्व-याप्यत्वं प्रत्याख्येयत्वरूपम् ॥ १८-२० ॥—

एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किंचित्साध्यं न सिध्यति २१

प्रेष्योपकरणाभावाद्दौरात्म्याद्वैद्यदोषतः ।

अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽस्तिवर्तते ॥ २२ ॥

तत्रासाध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरिक्रमात् ।

असाध्यतोपोद्घातेनेतरव्याधिसाधारणान्यप्यसाध्यतापत्तिकार-
णान्याह—एभ्यस्त्वित्यादि । उपकरणाभावादिति भेषजाभा-
वात् । दौरात्म्यादिति आतुरस्यानात्मवत्त्वात् । अकर्मत इत्यत्र
कृत्सार्यो नञ्, अपुत्र इति यथा; तेन, अकर्मतः असम्यक्त्रिच-
किंसात इत्यर्थः; किंवा अकर्मत इति अधर्मादसाध्यव्याधिजन-
कात् । कश्चित्तिवचनेन अचिकित्सया न सर्वे तिलाककम-
शकादयोऽवश्यमसाध्या भवन्तीति दर्शयति, तेषामचिकित्सा-
यामपि साध्यत्वात् । प्रेष्यादिदोषेण प्रकृते रक्तपित्तेऽसाध्यत्वं
दर्शयन्नाह—तत्रेत्यादि । तत्रेति रक्तपित्ते । असाध्यत्वमेकमिति
असाध्यत्वमेव परं स्यात् । साध्ययाप्यपरिक्रमादिति साध्य-
याप्यमार्गाभ्यां परिक्रमादुभयमार्गानुसारित्वादित्यर्थः; किंवा,
साध्ययाप्ययोः परिक्रमः साध्ययाप्यपरिक्रमः, तस्मात्, तत्र
साध्यपरिक्रमो याप्यमार्गगामित्वम्, एवं याप्यस्य परिक्रमोऽ-
साध्यमार्गगामित्वम् । अयं च मार्गपरिक्रमः मार्गपरित्यागा-
दपरित्यागाद्वाऽसाध्य एव; अपरित्यागे तावदुभयमार्गात्वेनैवा-
साध्यत्वं; परित्यागेऽसाध्यत्वमुक्तं, वक्ष्यति हि चिकित्सिते—
“मार्गान्मार्गं चरेद्यद्वा तच्च रक्तमसिद्धिमत्” (चि. अ. ४)
इति । किंवा, साध्ययाप्यपरिक्रमादिति साध्यस्य साध्यत्वेन
परिक्रमादित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥—

१ ‘साध्यत्वयाप्यातिक्रमादित्यर्थः’ इति पा० ।

रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदिश्यते ॥ २३ ॥
 यत् कृष्णमथवा नीलं यद्वा शकधनुश्रभम् ।
 रक्तपित्तमसाध्यं तद्वाससो रजनं च यत् ॥ २४ ॥
 भृशं पूत्यतिमात्रं च सर्वोपद्रवश्च यत् ।
 बलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥ २५ ॥
 येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
 पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तच्चासाध्यं न संशयः ॥ २६ ॥

ऊर्ध्वगत्यापि रक्तपित्तस्य व्याधिकांसीमाध्यात्तामाह—रक्त-
 पित्तस्येति । एते च कृष्णादयो वर्णा गम्भीरधातुसंयन्धाद्भ-
 वन्ति, ततश्चासाध्यत्वं युक्तमेव । वाससो रजनं च यदिति
 प्रक्षालितमपि सद्वासो रजयति, न क्षालनेनापेतीति बोद्ध-
 व्यम्; अन्यथा ‘सर्वमेव रक्तं वाससो रजनं भवति’ इति वच-
 नमनर्थकं स्यात् । किंवा ‘अरजनम्’ इति पाठः; तेन, रक्तस्य
 वाससो रजकस्यारजनमेव विकृतिः । भृशं पूतीति धात्वन्तर-
 संयन्धादतिदुर्गन्धिः । सर्वोपद्रववदिति उक्तदौर्बल्याद्युपद्रवयुक्तम् ।
 दृश्यं घटपटादि । विषद् आकाशम् । रक्तं रक्तवर्णमित्यर्थः ।
 यद्यप्याकाशमपि दृश्यं भवति सीमांसकनये, तथाऽपि प्राय
 आकाशे एवासाध्यरक्तपित्ते रक्तत्वं प्रतीयत इति न पुनर-
 क्तम् ॥ २३-२६ ॥

तत्रासाध्यं परित्याज्यं, याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
 साध्यं चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्विषक् ॥ २७ ॥

यत्नेनेति वचनाध्यायापानं यत्नं विना न भवतीति
 दर्शयति ॥ २७ ॥

तत्र श्लोकौ—
 कारणं नामनिर्वृत्तिं पूर्वरूपाण्युपद्रवान् ।
 मार्गौ दोषाणुबन्धं च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥ २८ ॥
 निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्वैसृः ।
 वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्यूहः ॥ २९ ॥

इत्यग्निवेशरुक्ते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते
 निदानस्थाने रक्तपित्तनिदानं नाम
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कारणमित्यादि संग्रहः । नामनिर्वृत्तिमिति लोहितसंसर्गादित्या-
 दिना । न चेति न च साध्यत्वम्; अनेन च याप्यमपि संग्रही-
 तम्, असाध्यमेदो हि याप्यम् । हेतुमदिति विरेचनस्य यौनि-
 कत्वादितिदुर्वर्णनं संग्रह्यति । वीता अपगता मोहादयो यस्य
 स तथा ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यदीपिकाया-
 मायुर्वेददीपिकायां निदानस्थाने रक्तपित्तनिदानं
 नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु पञ्च गुल्मा भवन्ति; तद्यथा—वात-
 गुल्मः, पित्तगुल्मः, श्लेष्मगुल्मो, निचयगुल्मः,
 शोणितगुल्म इति ॥ ३ ॥

दक्षाध्वरोद्धंसे रक्तपित्तमनु गुल्म उत्पन्न इति रक्तपित्तमनु
 गुल्मनिदानम् । इह पद्मेतिवचनाच्चिकित्सितेऽधिकान् गुल्मान्
 सूचयति; वक्ष्यति हि—‘व्याप्तिप्रलिङ्गानपरिस्तु गुल्मांस्त्रीना-
 दिशेदौषधकल्पनार्थम्’ (चि. अ. ५) इति । निचयः सञ्जि-
 पातः; तच्छतो गुल्मो निचयगुल्मः । इह प्रत्येकवातादिगुल्मक्रि-
 यामेलकादेव द्वन्द्वजगुल्माः साध्यन्त इति कृत्वा न पृथगुक्ताः ।
 सञ्जिपातगुल्मस्तु वातादिगुल्मक्रियामेलकेन साध्यो न भव-
 लेव वातादिसंयोगमहिम्ना; तेन, अतिरिक्तासाध्यत्वयोगा-
 ज्ञिचयगुल्मः पृथगुक्तः । एतदेव गुल्मेऽस्मिन्नसाध्यत्वं प्रतिपा-
 दयितुं सञ्जिपातशब्दं साध्यत्वरदिसञ्जिपातेऽपि वर्तमानं परि-
 त्याज्य निचयशब्दः कृतः; अस्यर्थं हि असाध्यरूपश्चायं
 निचयः ॥ १-३ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
 कथमिह भगवन् पञ्चानां गुल्मानां विशेषमभिज्ञा-
 नीमहे; नह्यविशेषविद्वेगोपाणामौषधविदपि भिषक्
 प्रशामनसमर्थो भवतीति ॥ ४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—समुत्थानपूर्वरूपलिङ्ग-
 वेदनोपशयविशेषेभ्यो विशेषविज्ञानं गुल्मानां भव-
 त्यन्येषां च रोगाणामग्निवेश ! तत्तु खलु गुल्मेषु
 व्यमानं निबोध ॥ ५ ॥

समुत्थानेत्यादौ लिङ्गान्तर्निविष्टा वेदना पृथगुच्यते, गुल्मा-
 दिष्वन्तर्गतेषु वेदनाप्रधानविकारेषु प्रायो वेदनयैव विशेषाव-
 धारणं भवतीति दर्शयितुम् । संप्राप्तिरित्त्वहाकथनं गुल्मविशेषा-
 गमकत्वेनैव बोद्धव्यं, गुल्मविज्ञानं चेद्वाधिकृतं; संख्यादिभेद-
 भिन्ना तु सामान्यसंप्राप्तिः सर्वरोगनिदानप्रस्ताव एवोक्तेति
 भावः । बलकालभिन्ना तु संप्राप्तिर्यद्यपि वातिकत्वादिविशेषं
 गमयत्यपि, तथाऽप्यल्पकालात्वात् लिङ्गदृष्टीतत्वाच्च सा नाद्रियते ।
 दिवसान्तरजगण्णतादिवलसंप्राप्तिर्हि वातादेर्लिङ्गमध्य एव पठ्यते
 तत्र तत्र; तेन लिङ्गग्रहणैव तत् सुस्पष्टम् । प्रापूर्पं च यद्यपि
 पृथक्वातादिगुल्मगमकं साक्षात् पठितं, तथाऽपि विशेषलिङ्गा-
 व्यक्तारूपं विशिष्टं प्रापूर्पं विशेषलिङ्गकथनेनैवोक्तमेव; तेन,
 वातादिगुल्मविशेषगमकनिदानादिमध्ये पूर्वरूपपाठो न्याय्य
 एव; किंवा, पूर्वरूपविशेषोऽप्यत्र रक्तपितादिरोगान्तरापेक्षया
 सामान्योक्तोऽपि विशेषो ज्ञेयः ॥ ४-५ ॥

यदा पुरुषो वातलो विशेषेण ज्वरवमनविरच-
नातीसाराणामन्यतमेन कर्शनेन कर्शितो वातल-
माहारमाहरति, शीतं वा विशेषेणामात्रम्, अस्ने-
हपूर्वं वा वमनविरचने पिवति, अनुदीर्णं वा छर्दि-
मुदीरयति, उदीर्णान् वातमूत्रपुरीषेणाग्निरुणद्धि,
अत्यशितो वा पिवति नवोदकमतिमात्रम्, अतिसं-
क्षोभिणा वा यानेन याति, अतिव्यवायव्यायामम-
द्यशोकचिर्वा, अभिघातमुच्छति वा, विषमसन्-
शयनस्थानचङ्क्रमणसेवी वा भवति, अन्यद्वा किञ्चि-
देवंविधं विषममतिमात्रं व्यायामजातमारभते,
तस्यापचारद्रातः प्रकोपमापद्यते ॥ ६ ॥

वातलो विशेषेणेति वचनात् पित्तलदरेपि यथोक्तमाचरो
वातगुल्मो भवति, वातलस्य त्वत्यर्थमिति दर्शयति । शीतं वा
विशेषेणेति अत्यंशीतमित्यर्थः । अतिमात्रमिति च्छेदः । अति-
व्यवायव्यायामादिरुचिर्वा 'भवति' इति शेषः; व्यायादिरुच्य
व्यायाद्याचरणं लक्षयति ॥ ६ ॥

स प्रकुपितो वायुर्महास्रोतोऽनुप्रविश्य रौक्ष्यात्
कठिनीभूतमाहृत्य पिण्डतोऽवस्थानं करोति हृदि
वस्तौ पार्श्वयोर्नाभ्यां वा; स शूलमुपजनयति ग्रन्थी-
श्चानेकविधान्, पिण्डितश्चावतिष्ठते, स पिण्डित-
त्वाद् 'गुल्म' इत्यभिधीयते; स मुहुराधमति, मुहु-
रल्पत्वमापद्यते; अनियतविपुलाग्नयेदनश्च भवति च-
लत्वाद्वायोः, मुहुः पिपीलिकासंप्रचार इवाङ्गेषु, तो-
दमेदस्फुरणायामसङ्कोचमुतिहर्षप्रलयोदयबहुलः;
तदातुरः सूर्येव शङ्कुनेव चाभिसंविद्धमात्मानं
मन्यते, अपि च दिवसान्ते ज्वर्यते, शुष्यति चास्या-
स्यम्, उच्छ्वासश्चोपरुध्यते, हृष्यन्ति चास्य रोमाणि
वेदनायाः प्रादुर्भावेः स्त्रीहाटोपात्रकूजनाविपाकोदाव-
तोऽङ्गमर्दमन्याशिः शङ्खशूलग्रधरोणाश्चैनमुपद्रवन्ति;
कृष्णारुणपरुषत्वङ्मलनयनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति,
निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विपरीतानि चोप-
शेरत इति वातगुल्मः ॥ ७ ॥

रौक्ष्यात् कठिनीभूतमिति महास्रोतोविशेषणं; तच्च प्रकुपि-
तस्य वायो रौक्ष्येण तथोक्तज्वरकर्शनादिहेतुकृताच्च रौक्ष्यात्
कोष्ठस्य कठिनत्वमुपपन्नम् । आहृत्येति व्याप्य, कोष्ठमेव । अन्यत्रा-
प्युक्तम्—'आहृतं मारुतेनेह शरीरं यस्य केवलम्' (इ. आ. १०)
इति; आहृतं व्याप्तमित्यर्थः । यदा तु 'रौक्ष्यात् कठिनीभूत'
इति पाठस्तदा वातविशेषणं, वातस्य कठिनत्वमत्यर्थं प्रकोपेण

घनत्वमेव बोद्धव्यम् । पिण्डित इति कुण्डलीभूतः । नाभ्यां
वेति च्छेदः । पिण्डितश्चेति द्वितीयपिण्डितशब्देन मांसा-
द्युत्पुण्डनेन गुल्मप्रदेशस्यापि पिण्डितत्वमुच्यते; पूर्वेण
पिण्डितशब्देन तु वायोः पिण्डितत्वमिति न पौनःपुन्यम् ।
अनेकविधानिति च्छेदः । ग्रन्थीश्चानेकविधानिति रीध्वत्तस्थू-
लादिभेदेन भिन्नान् । पिण्डितत्वाद् 'गुल्म' इत्युच्यते इत्यनेन
लतादिगुल्मसादृश्यनिबन्धनां गुल्मसंज्ञां दर्शयति । आधमति
विस्तारीभवति । अनियतविपुलाग्नयेदन इति कदाचिद्विपुलवे-
दनः कदाचिदल्पवेदनश्चानियमेन भवति । अत्रैव हेतुमाह—
चलत्वाद्वायोरिति । व्यायामः विस्तारणं, हर्षः रोमहर्षः,
प्रलयः नाशः, उदयः जन्मः स्फुरणादीनां जन्मनाशो बहुधा
भवत इत्यर्थः । अत्रापि चलत्वमेव वायोर्हेतुर्बोद्धव्यः । हृष्यन्ति
चास्य रोमाणीति वेदनाप्रादुर्भावे प्रतिनियमेन, स्फुरणादौ तु
हर्षो विनाऽपि वेदनामिति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

तैरेव तु कर्शनैः कर्शितस्याम्ललवणकटुकक्षा-
रोष्णतीक्ष्णशुक्लव्यापन्नमद्यहरितकफलाभ्लानां वि-
दाहिनां च शाकधान्यमांसादीनामुपयोगाद्जीर्णा-
ध्यशनाद्रौक्ष्यानुगते चामाशये वमनमतिवेले सं-
धारणं वातातपौ चातिसेवमानस्य पित्तं सह मारु-
तेन प्रकोपमापद्यते ॥ ८ ॥

तत् प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संवैर्यं
तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति, य उक्ता वात-
गुल्मे; पित्तं त्वेनं विदहति कुक्षौ हृद्युरसि कण्ठे च;
स विदह्यमानः सधूममिवोद्गारमुद्गिरत्यम्लान्वितं,
गुल्मावकाशश्चास्य दह्यते दूयते धूयते ऊमायते
स्थिद्यति क्लिद्यति क्षिथिलं इव स्पर्शासहोऽल्परो-
माञ्चश्च भवति; ज्वरभ्रमद्वयुपिपासागलतालुमुख-
शोषप्रमोहविद्वेदाश्चैनमुपद्रवन्ति; हरितहारिद्रत्व-
ङ्मलनयनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति; निदानोक्तानि
चास्य नोपशेरते, विपरीतान्युपशेरत इति पित्त-
गुल्मः ॥ ९ ॥

रौक्ष्यानुगते चामाशये इति रौक्ष्यहेतुभी रूक्षीकृते इत्यर्थः;
किंवा रौक्ष्यानुगते चामाशये सति वमनं सेवमानसेति
योजनीयम् । आमाशयैकदेशे संवैर्येति वचनात् पित्तगुल्मस्य
कफगुल्मस्य च बलितः स्थानं न भवतीति दर्शयति; वचनं हि
—'नाभिस्तनान्तरे जन्तोरामाशय इति स्मृतः' (वि. अ. २)
इति; वातगुल्मस्य तु बस्तिरपि स्थानं भवति, अत एव तत्र
सामान्येन महास्रोत इति कृतं, महास्रोतोप्रहणेन च बस्ति-

१ 'अतिमात्रमस्नेहपूर्वं वा' इति शङ्काधरसमतः पाठः । २ 'वि-
षमाशनशयनासनस्थानचङ्क्रमणसेवी' इति पा० । ३ 'तस्य तदप-
चारद्रातुः' इति पा० । ४ कठिनीभूत आहृत्य इति पा० ।
५ 'अवधमति' इति पा० । ६ 'जीवेति' इति पा० ।

१ 'लतादिकल्पितगुल्मसादृश्यनिबन्धनां' इति पा० । २ 'वमन-
विरचनमतिवेले' इति पा० । ३ 'संमूर्च्छय' इति पा० । ४ 'धूमा-
यते' इति पा० । ५ 'मुहुश्शिविल' इति पा० । ६ 'अवधरोमा च'
इति पा० । ७ 'रौक्ष्येण हेतुनाऽतीव रूक्षीकृते' इति पा० ।

रपि दृष्टते; तथा वातगुल्म एव 'हृदि बसौ' इत्यादि कृतम् । दाहद्वयनादयः पित्तवेदनाविशेषा असकृदाख्याताः । दबधुः 'धक्धक्' इति लोके कथ्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥

तैरेव तु कर्शनैः कर्शितस्यात्यशनादतिस्निग्धगु-
रुमधुरशीताशनात् पिष्टेष्टुक्षीररितिलमाषगुडविकृ-
तिसेवनाम्बुदकमद्यातिपानाद्विरतिकातिप्रणयना-
दानूपौदकप्राप्त्यमांसातिभक्षणात् संधारणादबु-
भुक्षस्य चातिप्रगाढमुदपानात् संक्षोभणाद्वा शरी-
रस्य श्लेष्मा सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते ॥ १० ॥

तं प्रकुपितं मास्रत आमाशयैकदेशे संवैत्यं तानेव
वेदनाप्रकारानुपजनयति य उक्ता वातगुल्मे; श्लेष्मा
त्वस्य शीतज्वरारोचकाविपाकङ्गमर्दहर्षहृद्रोगच्छ-
र्दिनिद्रालस्यसैमित्यगौरवशिरोभितापानुपजनय-
ति, अपि च गुल्मस्य स्त्रैर्यगौरवकाटिण्यावगाढसु-
प्तता; तथा कासश्वासप्रतिश्यायान् राजयक्ष्माणं
चातिप्रवृद्धः, श्वैत्यं त्वङ्मुखनयनवदनमूर्धुरीषेषू-
पजनयति, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विप-
रीतानि चोपशेरत इति श्लेष्मगुल्मः ॥ ११ ॥

श्लेष्मगुल्मे अबुभुक्षेति अबुभुक्षितस्य; 'अतिमुहितस्य'
इति वा पाठः । ययपि राजयक्ष्मा त्रिदोषजः, तथाऽपि
कफगुल्म एव रोगमहिम्ना अजनितदोषप्रपञ्च जन्त्य इति
बोद्धव्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥

त्रिदोषहेतुलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं गुल्म-
मुपदिशन्ति कुशलाः । स विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वा-
दसाध्यो निचयगुल्मः ॥ १२ ॥

विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वादिति परस्परं वातादिविरुद्धोपक्रम-
त्वात् । इह च विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वं विकृतिविषमसन्निपातेन
बोद्धव्यम् । तेन, साध्यत्रिदोषज्ज्वरादौ वातादिविरुद्धोपक्रमत्वं
सदपि नासाध्यतामापादयति ॥ १२ ॥

शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न पुरु-
षस्य, गर्भकोष्ठातैवागमनवैरोप्यात् । पारतन्त्र्याद्-
वैशारद्यात् सततमुपचारानुरोधाद्वा वेगानुदीर्णा-
नुपारुध्वत्वा आमगर्भं वाऽप्यचिरपतितेऽथवाऽ-
प्यचिरप्रजाताया क्रतौ वा वातप्रकोपणान्यासे-
वमानायाः क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते ॥ १३ ॥

स प्रकुपितो योनिमुखमनुप्रविश्यातवमुपरुणद्धि,
मासि मासि तदातवमुपरुणध्यमानं कुक्षिमभिवर्ध-
यति । तस्याः शूलकासातीसारच्छद्यैरोचकाविपा-

काङ्गमर्दनिद्रालस्यसैमित्यकफप्रसेकाः समुपजा-
यन्ते, स्तनयोश्च स्तन्यम्, ओष्ठयोः स्तनमण्डल-
योश्च काण्ठ्यम्, अत्यर्थं ग्लानिश्छिद्युषोः, मूच्छा,
हृष्टासः, दोहदः, श्वययुश्च पादयोः, ईषच्चोद्गमो
रोमराज्याः, योन्याश्चाटालत्वम्, अपि च योन्या
दीर्गान्ध्यमास्त्रावधोपजायते, केवलश्चास्या गुल्मः
पिण्डित एव स्पन्दते, तामगर्भां गर्भिणीमित्याहु-
र्मृदाः ॥ १४ ॥

शोणितगुल्मे स्त्रिया एवेति वचनादेव न पुरुषस्येति लब्धे
पुनर्न पुरुषस्येति वचनं स्पष्टार्थम् । गर्भार्थः कोष्ठो गर्भकोष्ठ-
स्तस्मिन् गर्भकोष्ठे य आतवस्यागमनरूपो विशेषो रक्तगुल्मकार-
णं, स स्त्रिया एव भवति; तेनैवंरूप आतवप्रतिबन्धजन्यः
शोणितगुल्मः पुरुषस्य न भवति । सामान्यशोणितदुष्टिजन्यस्तु
पुरुषस्यापि भवति; तथाहि वक्ष्यति—“कफो वाते जितप्राये
पितं शोणितमेव च । यदि कुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिकि-
त्सिते (नि. अ. ५)” इत्यादि; तथा ‘गुल्मोपकुचवीसर्प’
(सू. अ. २४) इत्यादयो ‘रक्तजा गदाः’ इत्युक्तम् । पारतन्त्र्या-
दिहेतुत्रयं वेगविधारणे, पारतन्त्र्यादेव स्त्रियो वेगं विधारयन्ति ।
अवैशारद्यम् अज्ञानं; तेन, वेगविधारणेन महान् व्याधिर्भवतीत्य-
ज्ञानाद्वेगं विधारयन्ति । उपचारानुरोधादिति भर्त्रोद्युपचारपरत्वा-
त् । योनिमुखमिति गर्भशयद्धारम् । स्तनयोः स्तन्यमिति रोगप्र-
भावादेव बोद्धव्यम् । आवैवरोलक्षणस्य व्याधेरयं प्रभावो यत्
स्तन्यं करोति, हृष्टासः । तेन, यदुच्यते—“स्त्रिया वाचन-
सत्त्वायास्त्रिया रसः संपद्यते—स्वशरीरपुष्टये, स्तन्याय, गर्भा-
भिरुद्धये च” (शा. अ. ६) इति वचनाद् गर्भ एव स्तन्यं
भवति” तन्निरस्तं मन्तव्यम् । दोहदशब्देनेह नार्थो उच्चावचभा-
वतृण्यायोगो दोहदाभिधानो ज्ञेयः । यदुक्तं श्वारपाणिना—
“दोहदिनी वा स्यान्नारी शोणितगुल्मिनी” इति । न त्विह द्वैह्य-
कृतो दोहदोऽभिप्रेतः, इति गर्भहृदयस्य मातृहृदयेन संबन्ध-
द्वयः; वचनं हि—“मातृजं ह्यस्य हृदयं, तदस्य मातृहृदयेन
संबद्धं भवति रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिः, तस्मात्तयोस्ता-
भिर्मक्तिः संपद्यते” (शा. अ. ४) इति; शोणितगुल्मे च
चेतना नास्ति, तेन नैवंरूपमिह द्वैह्यं दोहदम् । तेन गर्भ-
भ्रान्त्या यैकिचिदभ्यवहारेच्छालिक्षणं दोहदं तस्या भवति,
असत्यपि विषसंबन्धे यथा शङ्खाविषाद्विषलिङ्गानि भवन्ति;
वचनं हि—“शङ्खाविषेणोपहताः कुर्वन्ति विषलक्षणम्” इति ।
आटालत्वं विस्तृतत्वं; योनिविस्तारेण च रोमराज्या अपि
विस्तरणं वितन्यमानचर्मरोम्णा चैवोपपन्नम् । केवलः स्पन्दत

१ ‘उच्चावचभावतृण्यायोगो दोहदाभिधानो ज्ञेयः’ इति पा० ।

२ ‘यत्किञ्चिदभ्यवहारेच्छालिक्षणा दोहदिनी भवति’ इति पा० ।

३ ‘दुर्गन्धकारं विदस्य केनचिद्वृष्टाङ्गना । विषोद्ग्रेणो ज्वरच्छादितं मूच्छां
दाहोऽपि वा भवेत् ॥ ग्लानिर्गर्भोऽतिसारो वा तच्छङ्काविषमुच्यते ॥’

(वा० उ० अ० ३६.) ।

१ ‘पिष्टेष्टुक्षीररितिलमाषविकृतिसेवनाम्ब्यातिपानात्’ इति पा० ।

२ ‘अतिमुहितस्य’ इति पा० । ३ ‘संमुख्यं’ इति पा० ।

४ ‘विरुद्धोपक्रमत्वात्’ इति पा० ।

इति नैकदेशेन; गर्भो ह्येकदेशेनापि स्पन्दते, तेनैतल्लक्षणं गर्भसङ्काव्यावर्तकम् । ननु यदुक्तं रक्तगुल्मे—“समगर्भलिङ्गः” इति, तथा “मासे व्यतीतो दशमे चिकित्सः” (नि. अ. ५) इति; तदनुपपन्नं, यतो गर्भाद्विशिष्टं पिण्डितस्पन्दनं विद्यत एव; तथा नवर्षं सुखसाध्यताहेतुत्वेनोक्तम्, इह च कथं कात्यातिक्रमेणोपक्रमणीयत्वमुच्यते? ब्रूमः—समगर्भलिङ्गत्वं तावद्भूतगर्भसमलिङ्गताभिप्रायेणोक्तं; किंवा, समस्यावैकारिकस्य दशमास्तिकपर्यन्तस्य गर्भस्य लिङ्गानि यस्य स समगर्भलिङ्गः, तेन वैकारिकमुत्पन्नागोदरादेर्लक्षणं नेह भवतीति दर्शयति । दशममासचिकित्सत्वं चेह व्याधिमहिम्ना बोद्धव्यं, दशममास एवार्थं शिथिलीभूतः सन् चिकित्स्यो भवतीति व्याधिप्रभावः । इहा च व्याधिप्रभावकृता कालापेक्षा—“उवरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरे विरेचनम् । षडहे षडहे देयम्” इत्यादिषु । यत्तु समगर्भलिङ्गत्वेन गर्भसङ्कानिरासार्थं रक्तगुल्मस्य दशममासापेक्षणं; तच्च, दशममासादवर्गमपि पिण्डितस्पन्दनेन रक्तगुल्मस्यावधारणम्, तथा दशममासादूर्ध्वमपि गर्भावस्थानस्य दृष्टत्वेन गर्भसङ्कानपगमाच्च; वक्ष्यति हि दशममासादूर्ध्वमवस्थानं गर्भस्य—“वैकारिकमत ऊर्ध्वमवस्थानं” (शा. अ. ४) इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

एषां तु खलु पञ्चानां गुल्मानां प्रागभिनिर्वृत्तेरिमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अनन्नाभिलषणम्, अरोचकाविपाकौ, अग्निवैषम्यं, विदाहो भुक्तस्य, पाककाले चायुक्त्या छर्द्युद्गारौ, वातमूत्रपुरीषवेगानां चाप्रादुर्भावः, प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्तिरीषदागमनं वा, वातशूलदोषान्बकूजनापरिहर्षणातिवृत्तपुरीषताः, अबुभुक्षा, दौर्बल्यं, सौह्यस्य चासहत्त्वमिति ॥ १५ ॥

तद्यथेत्यादिना पूर्वरूपाण्याह । अयुक्त्येति छर्द्युद्गारकारणमन्तरेण व्याधिप्रभावादेष्वर्थः । अतिवृत्तपुरीषता उदावर्तः ॥ १५ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु गुल्मेषु न कश्चिद्वाताहते संभवति गुल्मः । तेषां सान्निपातिकमसाध्यं ज्ञात्वा नैवोपक्रमेत, एकदोषजे तु यथास्वरामर्यं प्रणयेत्, संस्तुष्टांस्तु साधारणेन कर्मणोपचरेत् । यच्चान्यदप्यविरुद्धं मन्येत तदप्यवचारयेद्विभज्य गुरुलाघवमुपद्रवाणां, गुरुमुपद्रवाणांस्त्वरमाणश्चिकित्सैज्यग्न्यमितरान् । त्वरमाणस्तु विशेषमनुपलभमानो गुल्मेष्वात्ययिके कर्मणि वातचिकित्सितं प्रणयेत्, स्नेहस्नेदौ वातहरी स्नेहोपसंहितं च मृदु विरेचनं वर्त्तीश्च; अम्ल-

लवणमधुरांश्च रसान् युक्त्याऽवचारयेत् । माहते ह्युपशान्ते स्वप्नेनापि प्रयत्नेन शक्योऽन्योऽपि दोषो नियन्तुं गुल्मेष्वाति ॥ १६ ॥

भवति चात्र—

गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः

सर्वेशो विधिवदाचरितव्यः ।

माहते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्णं

दोषमल्पमपि कर्म निहन्त्यात् ॥ १७ ॥

पित्तादिकृतेष्वपि तु गुल्मेषु संप्राप्तिसिद्धस्य वातस्य प्राधान्यमाह—सर्वेष्वपीत्यादि । साधारणेनेति संसृष्टोभयदोषप्रत्यनीकेन । यच्चान्यदपीति संसर्गे एकदोषोपशमकमपि । अविरुद्धमिति उपद्रवाणां गुरुणामविरुद्धम् । विभज्येति गुरुलाघवं विभज्य । तेनैकदोषप्रशमनमपि तदेव कर्तव्यं यद्गुरुमुपद्रवप्रशमनं भवतीति भावः । एतदेवाह—गुरुनित्यादि । सर्वगुल्मानां वातमूलत्वेन वातनिरपेक्षचिकित्साविशेषात्पुलम्भे वातचिकित्सैव त्वरया कर्तव्येत्याह—त्वरमाणस्त्वित्यादि । आत्ययिके कर्मणि ‘क्रियमाणे’ इति शेषः । अल्पमपीति कर्मविशेषणम् ॥ १६-१७ ॥

तत्र श्लोकः—

संख्या निमित्तं रूपाणि पूर्वरूपमथापि च ।

दिष्टं निदानं गुल्मानामेकदेशश्च कर्मणाम् ॥ १८ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तत्रे चरकप्रतिस्संस्कृते निदानस्थाने गुल्मनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

संग्रहे एकदेशश्च कर्मणामिति चिकित्सितानाम् ॥ १८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितया चरकतात्पर्यटीकायामुर्वेददीपिकायां निदानस्थाने गुल्मनिदानं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रिदोषकोपनिमित्ता विशतिः प्रमेहा भवन्ति विकाराश्चापरेऽपरिसंख्येयाः । तत्र यथा त्रिदोषप्रकोपः प्रमेहानभिनिवेतयति तथाऽनुव्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

दक्षाध्वरे गुल्ममनु प्रमेहोत्पादात् प्रमेहाभिधानं; वचनं हि—“हविःप्राशान्मेहुकृष्टयोर्जन्म” (नि. अ. ८) इति । त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता इति सर्वमेहेष्वेव त्रिदोषाः कारणम्, अधिकत्वाच्च श्लैष्मिकादिव्यपदेश इति दर्शयति । सुष्ठ्वेतेऽप्युक्तं—“सर्वे एव मेहाः सर्वदोषजाः” (नि. अ. ६) इति ।

विकारा इति प्रमेहलिङ्गोपद्रवरूपाः किंवा, अन्येऽपि ये केचन विदोषजास्तैः ग्राह्याः ॥ १-३ ॥

इह खलु निदानदोषदृष्यविशेषेभ्यो विकारविघातभावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति । यदा ह्येतैः त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नानुबध्नन्त्यथवा कालप्रकर्षादवलीयांसोऽथवाऽनुबध्नन्ति न तदा विकाराभिवर्तन्ते, चिराद्वाऽप्यभिवर्तन्ते, तनवो वा भवन्त्यथोक्तसर्वलिङ्गा वा; विपर्यये विपरीताः; इति सर्वविकारविघातभावाभावप्रतिविशेषाभिवर्तन्तिहेतुर्भवत्युक्तः ॥ ४ ॥

इहेत्यादौ निदानादीनां विशेषाः परस्परानुबन्धित्वादयोऽग्रे वक्ष्यमाणा ज्ञेयाः । विकाराणां विघातस्योत्पत्तिप्रतिबन्धस्य भावो विघातभावः, विकाराणां विघातस्याभावो विकारजननमिति विकारविघातभावाभावौ, तयोः प्रतिविशेषा विकारविघातभावाभावप्रतिविशेषाः । तत्र विकाराणां विघातभावस्य प्रतिविशेषाः—विकारजननं, तथा चिरेण च जननम्, अणुविकारजननं वा, असर्वलिङ्गविकारजननं वाऽग्रे वक्ष्यमाणम् । विघातभावप्रतिविशेषास्तु विकारजननादिविपर्ययेणाग्रे वक्ष्यमाणाः । उक्तकक्षिकार्यं व्याकरोति—यदेत्यादि । परस्परं नानुबध्नन्ति परस्परं प्रतिकूला भवन्ति, अनुबन्धो ह्यनुकूलेऽभिप्रेतः । तत्र तदेव निदानं दोषमनुबध्नति, यद्व्युत्सामान्यादविरोधेन दोषं दूषयति । दोषस्य दृष्यानुबन्धित्वं यद्—दूष्यं व्याधिकारणं सामान्यगुणादिधर्मयोगादविरोधेन दूषयति । तथा दूष्यस्य च दोषानुबन्धित्वं यद्—दोषस्य दूषणं प्रति शिथिलत्वसमानगुणादिनाऽऽनुकूल्येनावस्थानम् । तथा दोषस्य चेदमेव निदानानुबन्धित्वं यत्—निदानं दोषजननं प्रति समानगुणत्वं, समानगुणतया हि दोषो निदानस्य व्याधजननं प्रत्यनुकूलो भवति । एतदुदाहरणानां च विपर्ययेणानुबन्धो बोद्धव्यः । निदानस्य च दोषानुबन्धः समानसमानगुणयोगात् किन्विदोषजनने बोद्धव्यः, सर्वथा दोषवैपरीत्ये तथा दोषजननं प्रदोषादीनित्वे च निदानस्य निदानत्वमेव न स्यात्; जनकं हि निदानमुच्यते । अथवा कालप्रकर्षादिति अनुबध्नन्तीति संबन्धः; कालप्रकर्षादनुबध्नन्तीति कालप्रकर्षात् परस्परं निदानादयोऽनुगुणा भवन्ति यदा, तदा विकाराचिरादभिवर्तन्ते इति ज्ञेयम् । यदा परस्परं नानुबध्नन्ति, न तदा विकाराभिवर्तन्तिर्भवतीति योजनीयम् । कालप्रकर्षाच्चानुबन्धो निदानस्य दोषेण तदा भवति, यदा हेतुर्विच्छेदं कृत्वा पुनः सैव्यते; काल एव वा चिरेण समानगुणतया हेतुरूपः

१ 'नानुबध्नन्ति न तदा विकाराभिवर्तन्ति' इति भवति; अथाप्रकर्षादवलीयांसोऽनुबध्नन्ति न तदाऽवश्यं विकाराभिवर्तन्तिर्भवति, चिराद्वाऽप्यभिवर्तन्ते विकाराः, तनवो वा भवन्ति, अयथोक्तसर्वलिङ्गा वा' इति योगीन्द्रनाथसेनसमतः पाठः ।

प्राप्यत इत्यादि तर्क्यम् । अवलीयांसोऽथवाऽनुबध्नन्तीति निदानं यदाऽल्पं भवति तदा श्लोकदोषं करोति, दोषश्च श्लोकः श्लोकं च दूष्यं दूषयतीत्यादि ज्ञेयम् । यदा चा(वाऽ)वलीयांसोऽनुबध्नन्ति, तदा तनवो वा विकारा भवन्ति, अयथोक्तसर्वलिङ्गा वा भवन्तीति योज्यं; तनवः अल्पमात्राः, अयथोक्तसर्वलिङ्गा इति येन प्रकारेण लिङ्गान्युक्तानि न तेन प्रकारेण सर्वाणि लिङ्गानि भवन्तीत्यर्थः । एवमेतैः निदानादीनामनुबन्धविशेषकृता विकारविघातभावस्य प्रतिविशेषा उक्ताः । संप्रति निदानादीनां परस्परानुबन्धविशेषकृतान् विकाराणां विघाताभावविशेषणानाह—विपर्यये विपरीता इति । विपर्यय इति निदानादीनामनुबन्धे तथा शीघ्रानुबन्धे तथा बलवतां चानुबन्धे; विपरीता इति निर्वर्तमाना विकाराः, तथा शीघ्रं निर्वर्तमानाः, तथा महान्तो यथोक्तसर्वलिङ्गाश्चेति यथासंख्यं बोद्धव्यम् । उपसंहरति—इतीत्यादि । एतच्च प्रकरणं सर्वविकारसाधारणमपि प्रमेहस्य परस्परानुबन्धिमेव निदानादिभिर्जन्यत्वं भवतीति ख्यापयितुं प्रमेहनिदानेन कृतम् ॥ ४ ॥

तत्रेमे त्रयो निदानादिविशेषाः श्लेष्मनिमिसत्तानां प्रमेहणामाश्रयभिवर्तुत्तिकरा भवन्ति; तद्यथा—हायनकयवकचीनकोहालकनैषधेत्कटमुकुन्दकमहाव्रीहिप्रमोदकसुगन्धकानां नवानामतिवेलमतिप्रमाणेन चोपयोगः, तथा सर्पिर्ममतां नवहरेणुमाषस्युप्यानां, ग्राम्यान्पूषादकानां च मांसानां, शाकतिलपलपिष्टाक्षपायसकृशराविलेपीक्षुविकाराणां, क्षीरनवमद्यमन्दकदधिद्रवमधुरतरुणप्रायाणां चोपयोगः, मृज्जाव्यायामवर्जनं, खप्रशयनासनप्रसङ्गः, यश्च कश्चिद्विधिन्योऽपि श्लेष्ममेदोमूत्रसंजननः, स सर्वो निदानविशेषः ॥ ५ ॥

संप्रति प्रकृते कफजादिमेहे परस्परानुबन्धिनां निदानादिविशेषणानाह—तत्रेत्यादि । इह कफ एवाग्नेऽभिधीयते, भूरिप्रमेहकर्तृत्वात् । हायनकादयो धान्यविशेषाः । अतिवेलमिति पुनः पुनः । हरेणुः वर्तुलकलायः । तिलतण्डुलमाषकृतमग्निकृशरा । मृज्जा उद्धतनम् । सर्वैः स निदानविशेष इति एवमेव तमेव निदानं प्रमेहकर्तुः श्लेष्मणः कारणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

बहुद्रवः श्लेष्मा दोषविशेषः ॥ ६ ॥

बहुद्रवः श्लेष्मा दोषविशेष इति बहुद्रव एव कफो मेहजनको नात्यद्रव इति ॥ ६ ॥

बहुबन्धं मेदो मांसं शरीररज्ज्वेदः शुक्रं शोणितं वसा मज्जा लसीका रसश्चैव संख्यात इति दूष्यविशेषाः ॥ ७ ॥

१ 'योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'बहुबन्ध' इति पठति, 'बहुबन्धं चित्तम्' इति च व्याख्यानयति ।

अबद्धमिति असंहतम् । अत्र तु बहुत्वमघनत्वं च यथायो-
म्यतया बोद्धव्यम् । तेन, मेदसि मांसे वसामज्जोश्च द्वयमपि,
शेषेषु बहुत्वम् । ओजःसंख्यात इति ओजोरूप एव । वक्ष्यति
हि प्रमेहविक्रित्सते—“मज्जा रसोऽजः पिशितं च दूष्याः”
(चि. अ. ५) इति । इतिशब्दो बहुवचनमेदआवीर्य प्रत्यव-
सृशति; किंवा ‘संख्याताः’ इति पाठः युज्यते । ७ ॥

त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सञ्चिपाते क्षिप्रं
श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते, प्रागतिभूयस्त्वात्; स
प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विस्फुलि लभते, शरीर-
शैथिल्यात्; स विसर्पञ्च शरीरे मेदसैवादिता मिश्री-
भावं गच्छति, मेदसश्चैव बहुवद्धत्वात्मेदसश्च गुणैः
समातगुणभूयिष्ठत्वात्; स मेदसा मिश्रीभवन्
दृषयत्येनत्, विकृतत्वात्; स विकृतो दुष्टेन मेद-
सोपहितः शरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति, क्लेद-
मांसयोरतिप्रमाणमिवृद्धत्वात्; स मांसे मांसप्र-
दोषात् पृतिमांसपिडकाः शराविकाकच्छपिकाद्याः
संजनयति, अप्रकृतिभूतत्वात्; शरीरक्लेदं पुनर्दूषयन्
मूत्रत्वेन परिणमयति, मूत्रवहानां च स्रोतसां वङ्गण-
वस्तिप्रभवणां मेदःक्लेदोपहितानि गुरुणि मुख-
ान्यासाद्य प्रतिरुध्यते; ततः प्रमेहांस्तेषां स्थैर्यमसा-
ध्यतां वा जनयति, प्रकृतिविकृतिभूतत्वात् ॥ ८ ॥

सञ्चिपाते मेलके । प्रकोपमापद्यत इति प्रमेहकरणयोद्यतो
भवति । कुतः प्रमेहकरणयोद्यतो भवतीत्याह—प्रागतिभूय-
स्त्वात् । प्रागिति उत्पादका एव । यस्मात् प्रमेहकरणं प्रत्यभि-
मुखो भूयांश्च कफो भूतस्तत इत्यर्थः । प्रमेहनिदानेन हि कफो-
ऽयं प्रमेहकरणाभिमुख एव जनितो भूरिश्च; ततो भूरित्वात्
तथा प्रमेहकरणशक्तियोगाच्च तथा प्रकृप्यतीति युक्तम् । विस्फुलिं
विसरणम् । मेदसश्च गुणानां गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वादित्य-
दि । —मेदसो गुणानां मधुरस्नेहगौरवादीनां श्लेष्मणो गुणैर्गु-
रुशीतादिभिर्भूरिसामान्यादित्यर्थः; समानं हि समानेन मिल-
तीति भावः । विकृतत्वादितिवचनेन प्रकृतेन श्लेष्मणा संबन्धो
मेदोद्वेगको न भवति, किन्तार्हि विकृतेनैवेति दर्शयति । अति-
प्रमाणवृद्धत्वादिति अतिशयितप्रमाणयोगेन वृद्धत्वात्; न गुण-
तियोगमात्रेण वृद्धत्वमिह, किन्तर्ह्यवयवोपचनेत्यर्थः । पृतिमां-
सवत्सः पिडकाः पृतिमांसपिडकाः । अप्रकृतिभूतत्वादिति
मांसप्रदोषेण नानाविधशराविकादिजनकत्वशक्तित्वादितीह बोद्ध-
व्यम् । तेन, अप्रकृतभूतत्वादितिवचनं हि विशेषार्थत्वाच्च पुन-
रुक्तम् । आसाद्य प्रतिरुध्यत इति गत्वाऽवतिष्ठते । प्रकृतिविकृ-
तिभूतत्वादिति प्रकृतिभूतैर्गुणैः सर्वैरेव विकृतत्वात्; सर्वे एव
यस्माच्छ्लेष्मणो गुणा विकृतास्तस्मात् प्रकोपप्रकर्षात् स्थिरो भवति,
अतिप्रकर्षात्त्वसाध्य इत्यर्थः । किंवा प्रकृतिभूतः श्लेष्मा समाने

दूष्ये मेदोवसादौ, विकृतिभूतश्वासमाने शोणितादौ; तेन समाना-
समानत्वादित्यर्थः । तथा च समानदूष्यप्राप्त्या बलित्वम्, असमा-
नदूष्यप्राप्त्या च विरुद्धोपक्रमत्वं कफस्य भवति; ततश्च स्थैर्य-
मसाध्यता वा युक्तेति मन्तव्यम् ॥ ८ ॥

शरीरक्लेदस्तु श्लेष्ममेदोमिश्रः प्रविशन् मूत्राद्यं
मूत्रत्वमापद्यमानः श्लेष्मैकैरेभिर्दशमिर्गुणैरुपसृ-
ज्यते वैषम्ययुक्तैः; तद्यथा—श्वेतशीतमूर्तपि-
च्छिलाच्छक्षिग्धगुरुमधुरसान्द्रप्रसादमन्दैः, तत्र
येन गुणैर्नैकेनानैकेन वा भूयस्तरमुपसृज्यते तत्स-
माख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

ते तु खल्विमेव दश प्रमेहा नामविशेषेण भवन्ति;
तद्यथा—उदकमेहश्च, शुक्चालिकारसमेहश्च, सान्द्र-
मेहश्च, सान्द्रप्रसादमेहश्च, शुक्कमेहश्च, शुक्कमेहश्च,
शीतमेहश्च, सिकतामेहश्च, शनैर्महश्च, आलालमे-
हश्चेति ॥ १० ॥

ते दश प्रमेहाः साध्याः; समानगुणमेदःस्थानक-
त्वात्, कफस्य प्राधान्यात्, समक्रियत्वाच्च ॥ ११ ॥

संप्रति यथा कफमेहाः कफगुणयोगाद्दश भवन्ति तथा
प्राह—शरीरेत्यादि । वैषम्यमिह वृद्धिकृतमेव बोद्धव्यं, क्षय-
रूपवैषम्यस्थैर्यरूपव्याध्यजनकत्वात् । वैषम्य एव वृद्धवृद्धत-
रत्वादिना हानिवृद्धौ बोद्धव्ये; तेन येषादिगुणवृद्ध्या ये शुक्क-
मेहादय उक्ताः, तेष्वपीतरे श्लेष्मगुणा हानिवृद्धिरूपवैषम्ययुक्ताः
सन्तीत्यर्थः । किंवा वैषम्ये सति कृत्स्नद्वयोः कृत्स्नत्रयाणां कृत्स्नि-
चतुर्णां गुणानां वृद्धिर्भवतीति दर्शयति । तेन गुणसंयुक्तमेहसा-
पकर्षाद्धानिवृद्धौ हेतुः । नचेह श्वेतादिदशगुणयोगाद्यथासंख्यं
दश प्रमेहाः, किंतु व्यस्तसमस्तगुणयोगाच्च; अत एवाह—
येन गुणैर्नैकेनानैकेन वेत्यादि । सान्द्रप्रसादशब्देनैक एव
गुणो गणनीयः; सान्द्रमेहव्यपदेशस्तु सान्द्रप्रसादगुणैकदेशे-
नोद्धतेन हेतुः । तत्समाख्यमिलादौ तत्समाख्यं वा गौणं वा
नामविशेषं प्राप्नोतीति योजनीयम् । तदुत्तरस्य समा आह्वया
यस्य तत् तत्समाख्यं नाम, यथा—शीतमेह-शुक्कमेहसा-
न्द्रमेहेषु; अत्र हि शीतादिगुणख्ययैव मेहा व्यपदिश्यन्ते,
इतरेषु तदकमेहादिषु न श्वेतादिगुणसंज्ञातुल्यं नाम, किं तर्हि
श्लेष्मणो नेकगुणयुक्तोदकादितुल्यत्वेन गुणयोगप्रवृत्ताद्गौणमु-
दकमेह इति; अचक्षितशीतादिकफगुणयोगाद्गौणमुदकमेह इति
नाम भवति । एवमन्यत्राप्यनुसरणीयम् । उदकादयस्तिह
कफगुणमेलकलक्षणार्थस्तत्तत्कफगुणयुक्ता उपाताः संज्ञाकर-
णार्थम् ॥ ९-११ ॥

तत्र श्लोकाः श्लेष्मप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भ-
वन्ति—॥ १२ ॥

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
 श्लेष्मकोपाचरो मूत्रमुदमेही प्रमेहति ॥ १३ ॥
 अत्यर्थमधुरं शीतमीषण्टिपिच्छलमाविलम् ।
 काण्डेशुरससङ्काशं श्लेष्मकोपात् प्रमेहति ॥ १४ ॥
 यस्य पर्युषितं मूत्रं सान्द्रीभवति भाजने ।
 पुरुषं कफकोपेन तमाहुः सान्द्रमेहिनम् ॥ १५ ॥
 यस्य संहन्यते मूत्रं किञ्चित् किञ्चित् प्रसीदति ।
 सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहुः श्लेष्मकोपतः ॥ १६ ॥
 शुक्लं पिष्टनिभं मूत्रमभीर्षणं यः प्रमेहति ।
 पुरुषं कफकोपेन तमाहुः शुक्लमेहिनम् ॥ १७ ॥
 शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा मुहुर्महति यो नरः ।
 शुक्रमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १८ ॥
 अत्यर्थमधुरं शीतं मूत्रं मेहति यो भृशम् ।
 शीतमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १९ ॥
 मूर्तान्मूत्रगतान् दोषाननूमेहति यो नरः ।
 सिकतामिहिनं विद्यात् नरं श्लेष्मकोपतः ॥ २० ॥
 मन्दं मन्दमवेगं तु कृच्छ्रं यो मूत्रयेच्छनः ।
 शनैर्मेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ २१ ॥
 तन्तुबद्धमिवालालं पिच्छलं यः प्रमेहति ।
 आलालमेहिनं विद्यात् नरं श्लेष्मकोपतः ॥ २२ ॥
 इत्येते दश प्रमेहाः श्लेष्मप्रकोपनिमित्ता व्याख्या-
 ता भवन्ति ॥ २३ ॥

विशेषविज्ञानार्था भवन्तीति परस्परभिन्नलक्षणप्रतिपादका
 इत्यर्थः । उदकोपममिति उदकवर्णादितुल्यम् । ननु, इक्षुवालीका-
 मेहे काण्डेशुरससङ्काशमिति किमित्युच्यते, इक्षुवालीकाकाण्डे-
 श्वोरथान्तरत्वाद् । नैवम्, इक्षुवालीकारसत्य तथा काण्डेशुर-
 सस्य चैकरूपताप्रतिपादनार्थमुभयोरुपादानं; किंवा, काण्डेशुर-
 सतुल्योऽपि तथेक्षुवालीकारसतुल्यश्चेक्षुवालीकामेहो भवतीत्यु-
 भयोपादानार्हावयति । संहन्यते स्थानीभवति । मूर्तानिति कठि-
 नान् । दोषानिति जातौ बहुवचनं, येन दोषोऽत्रैक एव प्रभूतः
 कफः । तन्तुबद्धं तन्तुवहीधमितीत्यर्थः । आलालमिवालालं, सम-
 स्तालात्वालरूपमितीत्यर्थः । प्रति प्रमेहं च श्लेष्मकोपत इत्या-
 दिवचनं सुखैग्रहणार्थम् । नचेह वाच्यम्—यत्—यथा श्लेष्म-
 गुणा दश प्रमेहाजनयन्ति, तथा किमिलपरानपि गुणसंसर्गा-
 दिकल्पान्तरण न कुर्वन्तीति; यतो भावस्तथावोऽर्थः—यथा
 दृष्ट एव परं कल्प्यते नादृष्टः, नहि सखपि भूतसंसर्गभूयस्त्वे
 रसभूयस्त्वं भवतीति व्यवस्थितमेव ॥ १२-२३ ॥

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविन-
 स्तथाऽतितीक्ष्णतपश्चिखत्तापथश्रमकोधविपमाहारो-
 पसेविनश्च तथाविधशरीरस्यैव क्षिप्रं पित्तं प्रकोप-

मापद्यते, तच्च प्रकुपितं तथैवातुपुर्व्या प्रमेहानि-
 मान् षट् क्षिप्रतरमितिनिर्वर्तयति ॥ २४ ॥

तेषामपि तु खलु पित्तगुणविशेषेणैव नामविशेषा
 भवन्ति; तद्यथा—क्षारमेहश्च, कालमेहश्च, नील-
 मेहश्च, लोहितमेहश्च, माजिष्ठमेहश्च, हारिद्रमेह-
 श्चेति ॥ २५ ॥

ते षड्विरेव क्षाराम्ललवणकटुकविश्लोणैः पित्त-
 गुणैः पूर्वैवद्युक्ता भवन्ति ॥ २६ ॥

उष्णोष्णदिना पित्तमेहनिदानम् । षट् क्षिप्रतरमिति श्लेष्मप्र-
 मेहापेक्षया; श्लेष्मणो हि क्षिप्रकारि पित्तं, तेन क्षिप्रतरो-
 त्पादो युक्तः । पूर्वैवद्युक्ता भवन्तीति वैपम्यहानिद्विद्वित्युक्तैरि-
 त्यर्थः ॥ २४-२६ ॥

सर्वे एव ते याव्याः, संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वा-
 द्बिरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ २७ ॥

तत्र श्लोकाः पित्तप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भ-
 वन्ति—॥ २८ ॥

गन्धवर्णरसस्पर्शैर्यथा क्षारस्तथाविधम् ।

पित्तकोपाचरो मूत्रं क्षारमेही प्रमेहति ॥ २९ ॥

मसीवर्णमजस्रं यो मूत्रमुष्णं प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात् कालमेहिनम् ॥ ३० ॥

जाषपक्षनिभं मूत्रमम्लं मेहति यो नरः ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात्नीलमेहिनम् ॥ ३१ ॥

विस्त्रं लवणमुष्णं च रक्तं मेहति यो नरः ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात्कालमेहिनम् ॥ ३२ ॥

मज्जिष्ठोदकसंकाशं भृशं विस्त्रं प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात् तं विद्यात्माजिष्ठमेहिनम् ॥ ३३ ॥

हिरद्रोदकसङ्काशं कटुकं यः प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात् तं विद्यात्हारिद्रमेहिनम् ॥ ३४ ॥

इत्येते षट् प्रमेहाः पित्तप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता
 भवन्ति ॥ ३५ ॥

संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वादिति संसृष्टं सज्जिष्ठं दोषस्य पित्तस्य
 मेदसश्च स्थानं यस्मात्; पित्तस्य ह्यामाशयः स्थानं, तथा
 मेदसोऽपि यत् स्थानं वपावहनं, तदध्यामाशयैकदेश एव; तेन
 दोषदृष्टयोः स्थानप्रत्यासत्तया दूषणं नित्यं प्रत्यासत्तत्वाद्-
 जयमिति भावः । किंवा संसृष्टदोषं मेदोरूपं स्थानं यस्य स
 तथा, एष विरुद्धोपक्रमत्वे हेतुः । तेन, यस्मात् पित्तरूपेण
 दोषेण संबद्धं मेदोरूपं स्थानं, तस्माद्विरुद्धोपक्रमता । यद्धि
 पित्तस्य मधुरशीतादि पथ्यं, तदपथ्यं मेदसः; यच्च मेदसः
 कटुकादि पथ्यं, तदपथ्यं पित्तस्य । चकाराद्याधिप्रभावाच्च
 याप्यत्वमिति दर्शयति ॥ २७-३५ ॥

१. 'उभयोपादानं' इति पा. ० । २. 'अत्यसौन्दर्यार्थम्' इति पा. ० ।

३. 'पित्तमाहुः' इति पा. ० ।

४. श्लेष्मवद्द्विहानियुक्ता धनेत्यर्थः' इति पा. ० ।

कषायकटुतिक्तरूक्षलघुशीतव्यायव्यामवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातिथोगसंधारणानशानभिघातातपोद्विगशोकशोणितातिथेकजागरणविषमशरीरन्यासानुपसेवमानस्य तथाविधशरीरस्यैव क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते ॥ ३६ ॥

स प्रकुपितस्तथाविधे शरीरे विसर्पन् यदा वसामादाय मूत्रवहानि स्रोतांसि प्रतिपद्यते तदा वसामेहमभिनिर्येत्यति; यदा पुनर्मज्जानं मूत्रवत्तावाकर्षति तदा मज्जमेहमभिनिर्येत्यति; यदा तु लसीकां मूत्राशयेऽभिवहन्मूत्रमनुबन्धं च्योतयति लसीकातिबहुत्वादिक्षेपणाच्च वायोः खल्वस्यातिमूत्रप्रवृत्तिसङ्गं करोति, तदा स मत्त इव गजः क्षरत्यजसं मूत्रमवेगं, तं हस्तिमेहिनमाचक्षते; ओजः पुनर्मधुरखमावं, तद् यदा रौक्ष्याद्वायुः कषायत्वेनाभिसंसृज्य मूत्राशयेऽभिवहति तदा मधुमेहं करोति ॥ ३७ ॥

रूक्षेत्यादि वातमेहस्य निदानम् । मूत्रवत्तावाकर्षति मूत्रवत्ता स्थित आकर्षति, अर्धान्मूत्रवस्तिमेव नयति । लसीका मीसत्वगन्तरे उदकभागः । बध्दति हि शरीरे—“यन्मांसत्वगन्तरे उदकं, तल्लसीकाशब्दं लभते” (शा. अ. ७) इत्यादि । अनुबन्धमिति अविच्छेदेन । च्योतयतीति पातयति । रौक्ष्याद्वायुः कषायत्वेनाभिसंसृज्येति मधुरमप्योजो वायुः प्रभावात् कषायरसयुक्तं कृत्वा रौक्ष्यान्मूत्राशयेऽभिवहति, मूत्राशयं रौक्ष्याच्छेदयित्वा रूक्षं च कृत्वा नयत्योजः; खमहिम्ना च वायुओजः कषायं करोति, यतो वातो हि बृद्धः प्रभावात् कषायरसं करोति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इमांश्चतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्यानाचक्षते भिषजः, महात्ययिकत्वादिरूढोपक्रमत्वाच्चेति ॥ ३८ ॥

तेषामपि पूर्ववद्गुणविशेषेण नामविशेषा भवन्ति; तद्यथा—वसामेहश्च, मज्जमेहश्च, हस्तिमेहश्च, मधुमेहश्चेति ॥ ३९ ॥

तत्र श्लोका वातप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति— ॥ ४० ॥

वसामिश्रं वसामं वा मुहुर्मैहति यो नरः ।
वसामेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४१ ॥
मज्जानं सह मूत्रेण मुहुर्मैहति यो नरः ।
मज्जमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४२ ॥

१ “मूत्रातिप्रवृत्तिसङ्गमिति मूत्रस्य प्रवृत्तिश्च सङ्गश्च तयोः समाहारः तत् तथा; समाहारकरणान्निःशेषेण न मूत्रातिप्रवृत्तिं करोति, किंतु सङ्गपूर्वकमूत्रातिप्रवृत्तिं करोति, सावशेषमूत्रातिक्षरणं करोतीत्यर्थः” इति गङ्गाधरः ।

हस्ती मत्त इवाजसं मूत्रं क्षरति यो भृशम् ।
हस्तिमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४३ ॥

कषायमधुरं पाण्डु रूक्षं मेहति यो नरः ।
वातकोपादसाध्यं तं प्रतीयान्मधुमेहिनम् ॥ ४४ ॥

इत्येते चत्वारः प्रमेहा वातप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति ॥ ४५ ॥

एवं त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा व्याख्याता भवन्ति ॥ ४६ ॥

महात्ययिकत्वादिति मज्जप्रवृत्तिसारभूतधातुक्षयकरत्वात् । विरूढोपक्रमत्वं तु यद्वायोः क्षिरादि पथ्यं, तन्मेदसोऽपथ्यमित्यादि ज्ञेयम् ॥ ३८-४६ ॥

अयस्तु खलु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिर्येत्यिष्यन्त इमानि पूर्वरूपाणि दर्शयन्ति; तद्यथा—जटिलीभावं केशेषु, माधुर्यमास्यस्य, करपादयोः सुप्ततादाही, मुखतालुकण्ठशोषं, पिपासाम्, आलस्यं, मलं काये, कायच्छिद्रेषूपदेहं, परिदाहं सुप्ततां चाङ्गेषु, षट्पदपिपीलिकाभिश्च शरीरमूत्राभिसरणं, मूत्रं च मूत्रदोषान्, विषं शरीरगन्धं, निद्रां, तन्द्रां च सर्वकालमिति ॥ ४७ ॥

अयस्त्विति त्रयोऽपीत्यर्थः । तेन, सर्वप्रमेहानामप्येतदेव समानं पूर्वरूपमिति दर्शयति ॥ ४७ ॥

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां तृष्णातीसारज्वरदाहदौर्बल्यारोचकाविपाकाः पृतिमांसपिडकालजीविद्रव्याद्यश्च तत्प्रसङ्गाद्भवन्ति ॥ ४८ ॥

तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनैर्यथाहमुपपादयश्चिकित्सेदिति ॥ ४९ ॥

तत्प्रसङ्गाद्भवन्तीति प्रमेहास्तुवन्धाद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

भवन्ति चात्र—

गृध्रमभ्यवहार्येषु स्नानचङ्क्रमणद्विषम् ।
प्रमेहः क्षिप्रमभ्येति नीडद्रुमसिपाण्डजः ॥ ५० ॥
मन्दोत्साहमतिस्थूलमतिस्निग्धं महाराणम् ।
मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रमादाय गच्छति ॥ ५१ ॥
यस्त्वाहारं शरीरस्य धातुसाम्यकरं नरः ।
सेवते विविधाश्चान्याश्चेष्टाः स सुखमश्नुते ॥ ५२ ॥

यादृशे पुरुषे प्रमेहो भवति प्रायस्तमाह—गृध्रमित्यादि—
गृध्रं लब्धम् । नीडद्रुमः पक्षिणां वासवृक्षः । मृत्युः प्रमेहरूपेणैवादिक्चनान्मन्दोत्साहादियुक्ते प्रमेहो जातोऽसाध्य एव भवतीति दर्शयति । विविधाश्चान्याश्चेष्टा इति धातुसाम्यकरा इत्यर्थः ॥ ५०-५२ ॥

तत्र श्लोकाः—

हेतुर्व्याधिविशेषाणां प्रमेहाणां च कारणम् ।
दोषधातुसमायोगो रूपं विविधमेव च ॥ ५३ ॥

दश श्लेष्मकृता यस्मात् प्रमेहाः षट् च पित्तजाः ।
यथा च वायुश्चतुरः प्रमेहान् कुरुते बली ॥ ५४ ॥
साध्यासाध्यविशेषाश्च पूर्वरूपाण्युपद्रवाः ।
प्रमेहाणां निदानेऽस्मिन् क्रियास्त्रं च भाषितम् ॥ ५५ ॥

इत्यश्विदेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्तंभे निदानस्थाने प्रमेहनिदानं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

संग्रहे व्याधिविशेषाणामित्यनेन 'इह खलु' इत्यादिग्रन्थं संगृह्णाति । साध्यासाध्यविशेषा इत्यत्रासाध्यविशेषत्वेन पित्तजानां याप्यानां ग्रहणम् ॥ ५२-५५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतत्त्वपर्यटीकायामायुर्वेददीपिकायां निदानस्थाने प्रमेहनिदानं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

प्रमेहसु प्रायुत्पत्तौ कुष्ठोत्पादात् कुष्ठनिदानमुच्यते । वचनं हि—“हविःप्रासान्मेहकुष्ठयोः” (नि. अ. ८) इति ॥ ११२ ॥

सप्त द्रव्याणि कुष्ठानां प्रकृतिर्विकृतिमापन्नानि भवन्ति । तद्यथा—त्रयो दोषा वातपित्तश्लेष्माणः प्रकोपणविकृताः, द्रव्याश्च शरीरधातवस्त्वङ्मांसशोणितलसीकण्ड्यतुर्था दोषोपघातविकृता इति । एतत् सप्तानां सप्तधातुकमेवङ्गतमाजननं कुष्ठानाम्, अतःप्रभवाप्यभिनिर्वर्तमानानि केवलं शरीरमुपतपन्ति ॥ ३ ॥

सप्तद्रव्याणीति त्रयो दोषाश्चत्वारि द्रव्याणि । प्रकृतिरिति कारणमित्यर्थः । सप्तद्रव्याणां विशेषणं—विकृतिमापन्नानीति । किंवा 'प्रकृतिविकृतिमापन्नानि' इति पाठः, तदा प्रकृत्या कुष्ठकारणेन विकृतिमापन्नानीत्यर्थः । एतेन च यदा कुष्ठजनकहेतुव्यतिरेकेण वातादीनां विकृतिर्भवति न तदा कुष्ठोत्पादो भवति, किन्तु विसर्पोत्पाद इति दर्शयति; विसर्पे हि “रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः । सर्वे एव प्रकृष्यन्ति विसर्पाणां समुद्भवे” (नि. अ. २१) इति वचनादेत एव सप्त विकृताः कारणमित्युक्तम् । यद्यपि कुष्ठविसर्पोदोषद्रव्यकृतं साम्यमस्ति, तथापि विसर्पणशीलेन रक्तप्रधानेन च दोषेण विसर्पजन्म, अन्यथा तु कुष्ठजन्मेति व्याधिवेदोत्पत्तिः । अत एव “विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन संज्ञितः” (नि. अ. २१) इत्युक्तम् । तथा, विशिष्टशोणितदुष्टिवशादेव विसर्पे प्रबला

वेदना भवति, तथा रक्तचिकित्सायाः प्राधान्योपदेशाच्च रक्तप्राधान्यं विसर्पे ज्ञेयम् । वचनं हि—“एकतस्मानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकतः” (नि. अ. २१) इति । अन्ये तु श्रुवन्ते—विसर्पे नावस्थं दोषद्रव्यसत्तकदुष्टिः, किन्तु सप्तानां तत्र दुष्टिर्बोध्यतया दर्शयते, कुष्ठे तु सर्वत्र प्रतिनियमेन सत्तकदुष्टिरेति । यथा कुष्ठारम्भका दोषाः कुप्यन्ति यथा च द्रव्याणि, तदाह—तद्यथादि । प्रकोपणविकृता इति कुष्ठनिदानप्रकोपणविकृताः; अन्यथा प्रकोपणवचनमनर्थकं स्यात्, विना प्रकोपणं व्याधिजनकविकृत्यभावात् । दोषोपघातविकृता इत्यनेन दोषोपघातादेव धातूनां विकृतिर्भवतीति दर्शयति, न दोषमन्तरा धातवो दूष्यन्तीत्यर्थः । किंवा, कुष्ठकारणानां धातूनां क्षयद्विमानरूपविकृतिं निराकृत्य दोषाभिसंबन्धरूपां दुष्टिं ग्राहयति । सप्तधातुकं सप्तधातुमेलकः । एवंगतमिति उक्तकमेण विकृतिं गतम् । आजननं कारणम् । अतःप्रभवाणीति एतत्कारणभूतानि । अभिनिर्वर्तमानानीति अभितः प्रसर्पमाणानि । केवलं कृत्वा दूष्यचतुष्टयातिरिक्तमपीत्यर्थः । एतेन, प्रथमोत्पत्तौ कुष्ठे चतुर्धातुदुष्टिनियमः, उत्पन्नस्य त्वस्थिसिरादिद्रूपणमपि भवतीति दर्शयति । तत्र शुश्रुते कुष्ठस्य प्रथमं त्वगाश्रयस्य पश्चात्तुत्तरोत्तरधातूनामुपगमनमुक्तम्—“एवं कुष्ठं सप्तपञ्चं त्वचि कालप्रकर्षतः । क्रमेण धातून् व्याप्नोति” (सु. नि. अ. ५) इत्यादिना ग्रन्थेन, तदिह्याप्यविरुद्धमेव । येन, सर्वकुष्ठेषु प्रथमं त्वच्येव वैकृतं भवति विशेषेण, पश्चाद्देशिकी दुष्टिः कालसर्पाद्रकादिषु भवति । चतुर्धातुदुष्टिश्चेह कुष्ठोत्पादे सामान्यदुष्ट्यभिप्रायेणोक्ता, वैशेषिकी तु दुष्टिस्त्रेषां क्रमेणेव भवति । वैशेषिकदुष्टिश्चेह “केवलं शरीरमुपतपन्ति” इति वचनाद्व्याख्यायते । अत एव शुश्रुते वैशेषिकदुष्ट्यभिप्रायेणैव—“कण्ठर्विपुसकथैव कुष्ठे शोणितसंश्रये” (सु. नि. अ. ५) इत्यादिना विशिष्टदुष्टिलक्षणमुक्तम् । इह तु या सामान्येन चतुर्धातुदुष्टिस्तान् सा तल्लक्षणयुक्ता, किन्तु कुष्ठोत्पादमात्रज्ञेया; तेन न विरोधः ॥ ३ ॥

न च किञ्चिदस्ति कुष्ठमेकदोषप्रकोपनिमित्तम्, अस्ति तु खलु समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानां दोषांशांशविकल्पानुबन्धस्थानविभागेन वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनानामचिकित्सितविशेषः । स सप्तविधोऽष्टादशविधोऽपरिसंख्येयविधो वा भवति । दोषा हि विकल्पनैर्विकल्प्यमाना विकल्पयन्ति विकारान्, अन्यत्रासाध्यभावात् । तेषां विकल्पविकारसंस्थानेऽतिप्रसङ्गमभिसमीक्ष्य सप्तविधमेव कुष्ठविशेषमुपदेक्ष्यामः ॥ ४ ॥

संप्रति त्रिदोषजन्यत्वेऽपि सर्वकुष्ठानां यथा वातिकादिव्यपदेशो भवति तदाह—न च किञ्चिद्व्यादि । समानप्रकृतीनां

१ 'ग्रन्थार्थ' इति पाठः । २ 'प्रकृतिविकृतिमापन्नानि' इति पाठः ।

३ 'चतुर्धा चतुर्विधाः' इति योगीन्द्रनाथसेनः ।

१ 'सप्तधातुदुष्टिनियमः' इति पाठः ।

मिति अवान्तरविकल्परहिततुल्यवातादिसप्तकारणानाम्, अवान्तरभेदाभावे हि कारणानां कार्यस्याप्येकरूपत्वमेव स्यात् । दोषांशांशविकल्पस्य तथा स्थानस्य च विभागेन वेदनाविशेषः कुष्ठे भवतीति वाक्यार्थः । दोषाणामंशमंशं प्रति विकल्पोऽंशांशविकल्पः; क्वचिद्वायुः स्वस्य रूक्षांशेन प्रकृषितो भवति, क्वचिच्छ्लेष्मणेत्यादि । तथा दोषद्वयस्य स्थानविभागेन च वेदनाविशेषो भवति; वचनं हि—“तत्र रसादिस्थानेषु प्रकृषितानां दोषाणां यस्मिन् यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयो भवन्ति” (सू. अ. २८) इत्यादि । स्थानं च यद्यपि चतुर्विधद्वयस्य रूपमिह नियतं, तथाऽप्येष दोषस्यैव द्वैये व्याप्यादिकृतः स्थानविभागो ज्ञेयः । तत्र वेदनाविशेषः—“कापालं तोदवहुलं” (चि. अ. ७) इत्यादि, वर्णविशेषः—“यत् काकणन्तिकावर्णं” (चि. अ. ७) इत्यादि, संस्थानविशेषः—“यदृच्यजिह्वासंस्थानं” (चि. अ. ७) इत्यादि, प्रभावविशेषः—साभ्यतासाभ्यतादि, नामविशेषः—कापाल इत्यादि । यतश्च समानेऽपि हि कारणे दोषांशांशविकल्पस्थानविभागेन वेदनादिविशेषः कुष्ठभेदकोऽस्ति, अतः सप्तविध इत्यादि योजनायाम् । सप्तविध इति अत्रैव बक्ष्यमाणमहाकुष्ठभेदेन, अष्टादशविधस्तु चिकित्सावक्ष्यमाणभेदेन, अपरिसंख्येयस्तु वेदनायवान्तरभेदेन । कुतोऽपरिसंख्याता एव विकल्पा भवन्तीत्याह—दोषा हीत्यादि । विकल्पनैरिति विविधभेदविकल्पनैरंशांशविकल्पादिभिः, विकल्प्यमाना भिद्यमानाः, विकल्पयन्ति भेदयन्ति; व्याधिकरणदोषभेदात् कार्यस्यापि व्याधेर्भेदो बहुविधो भवतीति भावः । सोऽयं दोषभेदकृतो भेदोऽसाध्यो व्याधौ नेह कियत इत्याह—अन्येत्यादि । असाध्यं प्रत्याख्येयमप्रेतं, याप्यभेदो ह्यसाध्यस्य कियत एव यापनार्थम् । एवं मन्यते—प्रत्याख्येये व्याधौ सन्नपि दोषभेदकृतो भेदोऽचिकित्स्यत्वेन चिकित्साविशेषाप्रवर्तकत्वाच्चेह कियते, साध्ये तु चिकित्साभेदार्थं कियत इति युक्तम् । संप्रतीतरप्रकारत्वात् सहेतुकं दृश्यन् सप्तविधाभिधानं प्रतिजानीते—तेषामित्यादि । विकल्पैः सर्वैर्विकारकथनं विकल्पविकारसंख्यानम् । अतिप्रसङ्गमिति अलभिधानंदोषप्रसङ्गम् । ननु, यदि सप्तविधकुष्ठोऽपरिकादश्चिकित्सावक्ष्यमाणकुष्ठान्तर्भावो भवति, तदा सप्तविधत्वं तथाऽष्टादशविधत्वं चेति विधाद्वयं भवति; यथा ज्वराणामेकविधत्वद्विविधत्वादिति, अत्र हि सर्वस्वेव विधासु सर्वांतर्भावोऽस्ति; न चेह सप्तमहाकुष्ठं श्रुद्रकुष्ठप्रवेशोऽस्ति, किंचैवं श्रुद्रकुष्ठप्रवेशे कथमिहाचानुं निदने सप्तकुष्ठभिधानेन कृती स्यात् ? उच्यते—इह सप्तविधकुष्ठभिधानेनैकदोषजद्विदोषजनिदोषजकुष्ठभिधानं कृतं—“वातेऽधिकतरे कापालकुष्ठं” इत्यादिना, न चैतत्प्रकारत्रयात्, प्रकारान्तरे श्रुद्रकुष्ठानामप्यस्ति; तेन श्रुद्रकुष्ठेषु यत् कुष्ठं यदोषजं वक्तव्यं तस्यैकोक्तदोषलक्षणयुक्तत्वेनावरोधो व्याख्येयः, परं श्रुद्रकुष्ठे महा-

कुष्ठोक्तदोषलक्षणानामप्यत्वं भवतीति ज्ञेयम् । अत्र “चर्मोख्यमेककुष्ठं तु किटिमं सविपादिकम् । कुष्ठं त्वलसकं ज्ञेयं प्रायो वातकाफात्मकम्” (चि. अ. ७) इत्यादि चिकित्सिते बक्ष्यमाणग्रन्थानुरोधात् श्रुद्रकुष्ठान्तर्भावो व्याख्येयः ॥ ४ ॥

इह वातादिषु त्रिषु प्रकृषितेषु त्वगादींश्चतुरः प्रदूषयस्तु वातेऽधिकतरे कपालकुष्ठमभिनिर्यते, पिप्पे त्वौदुम्बरं, श्लेष्मणि मण्डलकुष्ठं, वातपित्तयोः श्लेष्मजिह्वं, पिप्पेऽश्लेष्मणोः पुण्डरीकं, श्लेष्ममारुतयोः सिध्मकुष्ठं, सर्वेदोषाभिवृद्धौ काकणकमभिनिर्यते; एवमेव सप्तविधः कुष्ठविशेषो भवति । संचैष भूयस्तरतमतः प्रकृतौ विकल्प्यमानायां भूयसीं विकारविकल्पसंख्यामापद्यते ॥ ५ ॥

कुष्ठानां कापालादिंश्चाः कपालादिशास्त्रप्रयुक्तास्तथा शास्त्रव्यवहारसिद्धाश्च बोद्धव्याः; नहि सिध्मसंज्ञायामन्योऽस्ति, तेन शास्त्रव्यवहारसिद्धे सिध्मसंज्ञा । प्रकृतौ विकल्प्यमानायाः सति कुष्ठजनककारणे भिद्यमाने । विकल्पसंख्या भेदरूपसंख्या । इह च श्रुद्रकुष्ठानभिधानमुक्तयाथेन महाकुष्ठान्तर्गतत्वादितेति बोद्धव्यम् ॥ ५ ॥

तत्रेदं सर्वैकुष्ठनिदानं समासेनोपदेक्ष्यामः—शीतोष्णव्यासमनानुपूर्व्योपसेवमानस्य तथा संतर्पणापतर्पणाभ्यवहार्यव्यासां, मधुफाणितमत्स्यलकुचमूलककाकामचीः सततमतिमात्रमजीर्णं च समश्रुतः, चिलिचिमं च पयसा, हायनकयवकचीनकोद्वालकरोदूषप्रायाणि चान्नानि क्षीरदधितक्रकोलकुलस्थमाषातसीकुसुम्भजेहवन्ति, एतैरेवातिमात्रं सुहितस्य च व्यावयव्यायामसंतापानन्युपसेवमानस्य, भयश्रमसंतापोपहतस्य च सहसा शीतोदकमवतरतः, विदग्धं चाहारजातमनुलिख्य विदाहीन्यभ्यवहरतः, छर्दिं च प्रतिघ्नतः, ज्ञेहांश्चातिचरतः, त्रयो दोषाः युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते; त्वगादयश्चत्वारः शैथिल्यमापद्यन्ते; तेषु शिथिलेषु दोषाः प्रकृषिताः स्थानमधिगम्य संतिष्ठमानास्तानेव त्वगादीन् दूषयन्तः कुष्ठान्यभिनिर्यतेत्यन्ति ॥ ६ ॥

शीतोष्णव्यासं शीतोष्णपरिवर्तनम् । अनानुपूर्व्येति यथोक्तकमलागेन; कमलागक्षोर्णं निषेव्य सहसा शीतसेवा, तद्विपर्ययश्च; तथा अशुचिते काले शीतोष्णसेवा । एवं संतर्पणापतर्पणाभ्यवहार्यव्यासमपि अनानुपूर्व्योपसेवमानस्येति ज्ञेयम् । चिलिचिमस्तत्रकृताऽऽज्रेयभद्रकापीये दर्शितो रोहितभेदः । स्थानमधिगम्येति कुष्ठजननानुगुणं शिथिलत्वगादिस्थानं प्राप्य; किंवा स्थानमिति जनयितव्यकुष्ठशरीरदेवं प्राप्येत्यर्थः । संति-

ष्टमाना इति वचनेन स्थिरा एव दोषाः कुष्ठजनका भवन्ति, न हि सरणशीलास्त इति दर्शयति ॥ ६ ॥

तेषामिमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अस्वेदनमतिस्वेदने पारुष्यमतिश्लक्ष्णता वैषर्ण्यं कण्डूनिस्तोदः सुप्तता परिदाहः परिहर्षो लोमहर्षः खरत्वमूष्मायणं गौरवं श्वयथुर्वीर्यसर्पोगमनमभीक्ष्णं च काये कायच्छिद्रेषुपदेहः पक्वदग्धदृग्मशक्तोपस्खलितेष्वतिमात्रं वेदना स्वपानामपि च व्रणानां दुष्टिरसंरोहणं चेति ॥ ७ ॥

अस्वेदनादिपूर्वरूपं प्रभावात् । परिहर्षो क्षिनक्षिनीका ॥ ७ ॥

ततोऽनन्तरं कुष्ठान्यभिनिर्वर्तन्ते, तेषामिदं वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—रूक्षारुणपरुषाणि विषमविस्तृतानि खरपर्यन्तानि तनून्पुट्टचर्बहिस्तनूनि सुप्तवत्सुप्तानि हृषितलोमचितानि निस्तोदबहुलान्यल्पकण्डूदाहपूयलसीकान्याशुगतिसमुत्थानान्याशुभेदीनि जन्तुमन्ति कृष्णारुणकपलवर्णानि च कपालकुष्ठानीति विद्यात् (१);

ताप्राणि ताम्रखररोमराजीभिरवनद्धानि बहुलानि बहुबहुलपूरकलसीकानि कण्डूक्लृदकोथदाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानभेदीनि ससंतापकिमीणि पक्वोदुम्बरफलवर्णान्यौदुम्बरकुष्ठानीति विद्यात् (२);

स्निग्धानि गुरुण्युत्सेधवन्ति श्लक्ष्णस्थिरपीतपर्यन्तानि शुक्लरक्तावभासानि शुक्लोभराजीसन्तानानि बहुबहुलशुक्लपिच्छिलस्त्रावीणि बहुक्लृदकण्डूकिमीणि सकृगतिसमुत्थानभेदीनि परिमण्डलानि मण्डलकुष्ठानि विद्यात् (३);

परुषाण्यरुणवर्णानि बहिर्गन्तःश्यावानि नीलपीतताम्रावभासान्याशुगतिसमुत्थानान्यल्पकण्डूक्लृदकिमीणि दाहभेदनिस्तोद(पाक)बहुलानि शुकोपहतोपमवेदनान्युत्सेधवन्ति तनुपर्यन्तानि क्रकृशपिङ्गकाचितानि दीर्घपरिमण्डलान्युप्यजिह्वाकृतीनि ऋष्यजिह्वानीति विद्यात् (४);

शुक्लरक्तावभासानि रक्तपर्यन्तानि रक्तराजीसिरासन्तान्युत्सेधवन्ति बहुबहुलरक्तपूयलसीकानि कण्डूकिमिदाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानभेदीनि पुण्डरीकपलाशसंकाशानि पुण्डरीकाणीति विद्यात् (५);

१ 'सिणसिणिगा' इति पा० । २ 'तनूनि' इति पा० । ३ 'सुप्तसुप्तानि' इति पा० । ४ 'पीतपर्यन्तानि' इति पा० । ५ 'शुक्लरक्तापिच्छलावीणि' इति पा० ।

परुषाणानि विशीर्णबहिस्तनून्तःस्निग्धानि शुक्लरक्तावभासानि बहुन्यल्पवेदनान्यल्पकण्डूदाहपूयलसीकानि लघुसमुत्थानान्यल्पभेदकिमीण्यलाबुपुष्पसङ्काशानि सिध्मकुष्ठानीति विद्यात् (६);

काकगन्तिकावर्णान्यौदो पश्चात् सर्वकुष्ठलिङ्गसमन्वितानि पापीयसा सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेनानेकवर्णानि काकगानीति विद्यात् । तान्यसाध्यानि, साध्यानि पुनरितराणि ॥ ८ ॥

उद्वृत्तबहिस्तनूनीति उच्छलीकृतबाह्यदेहानि । सुप्तवत् सुप्तानि अत्यर्थात्पशुशानीत्यर्थः । कपालः स्थाल्यादिखण्डः । सक्तानि चिरभावीनि गत्यादीनि येषां ते तथा । ऋष्यजिह्वलक्षणे बहिरिति कुष्ठपर्यन्ते, अन्तरिति विकृतसमध्यमुच्यते । ऋष्यो हरिणविशेषः । पुण्डरीकपलाशशब्देन पद्मपुष्पदलमिह । विशीर्णबहिस्तनूनीत्यत्र तनुशब्दः प्रदेशे वर्तते; तेन विशीर्णपर्यन्तदेशानीत्यर्थः । सिध्मकुष्ठं यथोक्तलक्षणं सिध्मपुष्पिकाव्यतिरिक्तमेव भुवते; सिध्मपुष्पिकाभिप्रायेण च सुश्रुते सिध्मकुष्ठं छद्दकुष्ठेण पठितम् । दृढं तु सुश्रुते महाकुष्ठे पठितमपीह छद्दकुष्ठे पठितमुत्तरोत्तरधात्वनुपवेशाभावात्, तथाऽत्यर्थपीडारहितत्वाच्च, सुश्रुते तु तदनुबन्धितप्रकर्षमहाकुष्ठे पठितम् । सर्वकुष्ठलिङ्गसमन्वितानीत्येतावतैवार्थं लब्धे पुनः पापीयसा सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेनेतिवचनाद्यदेव पापीयः कुष्ठलिङ्गं, तदेव काकगणं भवति नान्यदिति दर्शयति । पापीयसेति अत्यर्थपीडाकृता । किंवा पापीयसेत्यादिपुनर्वचनेन सर्वकुष्ठलिङ्गानां काकगणं पापारब्धत्वेनासाध्यतामत्यर्थपीडाकर्तृतां च दर्शयति ॥ ८ ॥

तत्र यदसाध्यं तदसाध्यतां नातिवर्तते, साध्यं पुनः किञ्चित् साध्यतामतिवर्तते कदाचिदपचारात् । साध्यानि हि षट् काकगणकवर्णान्यचिकित्स्यमानान्यपचारतो वा दोषैरभिव्यन्दमानान्यसाध्यतामुपयान्ति ॥ ९ ॥

कैदावितिल्येनाग्रे वक्ष्यमाणसन्धिकित्स्यमानतापक्षान्तरं दर्शयति । अपचारातो वेति उत्पन्नेऽपि कुष्ठे निदानसेवनात् । अभिव्यन्दमानानीति आपूर्वमाणानि ॥ ९ ॥

साध्यानामपि ध्रुवेष्व्यमाणानां त्वङ्मांसस्रोणितलसीकाकोथक्लृदसंस्वेदजाः किमयोऽभिमुख्यन्ति; ते भक्षयन्तस्त्वंगादीन् दोषाः पुनर्दूषयन्त इमंनुपद्रवान् पृथक् पृथगुपादयन्ति—तत्र वातः श्यावावर्णवर्णं परुषतामपि च रौक्ष्यशूलशोषतोदवेपथुह-

१ 'परुषारुणविशीर्णानि बहिस्तनूनि' इति पा० । २ 'पापीयसां सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेनानि' इति पा० । ३ 'उच्छलीकृतबहिस्तनूनि उच्छलीकृतबाह्यदेहानि' इति पा० । ४ 'विकृतं मध्ये' इति पा० । ५ 'कन्दामिद्वचनेनाग्रे' इति पा० । ६ 'दोषान्' इति पा० ।

पंसङ्कोचायासस्तम्भमुत्तिभेदमङ्गान्, पित्तं दाहस्वे-
द्वेदकोथस्त्रावपाकरागान्, श्लेष्मा त्वस्य श्वैत्यशै-
त्यकण्डूस्त्रैर्यगौरवोत्सेधोपस्त्रोहोपलेपान्, क्रिययस्तु
त्वगादीश्चतुरः सिराः स्नायूश्चास्थीन्यपि च तरुणा-
न्यार्ददते ॥ १० ॥

अस्यां चैवावस्थायामुपद्रवाः कुष्ठिनं स्पृशन्ति;
तद्यथा—प्रस्रवणमङ्गभेदः पतनान्यङ्गावयवानां
तृष्णाज्वरातीसारदाहदौर्बल्यारोचकाविपाकाश्च,
तथाविधमसाध्यं विद्यादिति ॥ ११ ॥

दोषाः पुनर्दृश्यन्त इति त्वगादीनेव । तरुणानीति कोम-
लानि नासास्थ्यादीनि । आददते भक्षयन्ति ॥ १० ॥ ११ ॥

भवन्ति चात्र—

साध्योऽयमिति यः पूर्वं नरो रोगमुपेक्षते ।
स किञ्चित्कालमासाद्य मृत एवावबुध्यते ॥ १२ ॥
यस्तु प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।
मेघजं कुरुते सम्यक् स चिरं सुखमश्नुते ॥ १३ ॥
यथा ह्यल्पेन यत्नेन छिद्यते तरुणस्तहः ।
स एवातिप्रवृद्धस्तु छिद्यतेऽतिप्रयत्नतः ॥ १४ ॥
एवमेव विकारोऽपि तरुणः साध्यते सुखम् ।
विवृद्धः साध्यते कृच्छ्रादसाध्यो वाऽपि जायते १५

तत्र श्लोकः—

संख्या द्रव्याणि दोषाश्च हेतवः पूर्वैलक्षणम् ।
रूपाण्युपद्रवाश्चोक्ताः कुष्ठानां कौष्ठिके पृथक् ॥ १६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते
निदानस्थाने कुष्ठनिदानं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

किञ्चित्कालमिति असाध्यव्याधिकालम् । मृत एवेति मर-
णोपकण्ठगतः । अवबुध्यत इत्यत्र 'साध्यव्याधुपेक्षाफलं
मृत्युम्' इति शेषः ॥ १२-१६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविभित्तायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदबीपिकायां निदानस्थाने कुष्ठनिदानं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः शोषनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानन्त्रेयः ॥ २ ॥

उपरनिदानोक्तसंबन्धाद्वाज्यक्षमनिदानमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु चत्वारि शोषस्यायतनानि भवन्ति; त-
द्यथा—साहसं संधारणं क्षयो विषमाशनमिति ३
आयतनानीति कारणानि । संख्येयसाहसादिनिर्देशादेव

१ 'नि खादन्ति' इति पा० ।

संख्यायां लब्धायां चत्वारिणीति पुनर्वचनं साहसादीनमवान्तरब-
लवद्विप्रहादिभेदेऽप्येकजातीयताप्रतिपादनार्थम् ॥ ३ ॥

तत्र साहसं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनु-
व्याख्यास्यामः—यदा पुरुषो दुर्बलो हि सन् बल-
वता सह विग्रह्णाति, अतिमहता वा धनुषा व्या-
च्छति, जल्पति वाऽप्यतिमात्रम्, अतिमात्रं वा
भारमुद्वहति, अप्सु वा प्रवृत्ते चातिदूरम्, उत्साद-
नर्पदाघातने वाऽतिप्रगाढमासेवते, अतिप्रकृष्टं वाऽ-
ध्वानं द्रुतमभिपतति, अभिहन्यते वा, अन्यद्वा
किञ्चिदेवंविधं विषममतिमात्रं वा व्यायामजातमा-
रभते, तस्यातिमात्रेण कर्मणोरः क्षण्यते । तस्योरः
क्षतमुपप्लवते वायुः । स तत्रावस्थितः श्लेष्माणमुर-
स्थमुपसंगृह्य पित्तं च दूषयन् विहरत्यध्वमधस्ति-
र्यक् च । तस्य योऽंशः शरीरसन्धीनाविशति तेना-
स्य जुष्माऽङ्गमर्दो ज्वरश्चोपजायते, यस्त्वामाशयम-
भ्युपैति तेन रोगा भवन्ति उरस्या अरोचकश्च, यः
कण्ठमभिप्रपद्यते कण्ठस्तेनोद्धृत्यते खरश्चावसीदति,
यः प्राणवहानि स्त्रोतांस्यन्वेति तेन श्वासः प्रति-
ह्रियश्च जायते, यः शिरस्यवतिष्ठते शिरस्तेनोपह-
न्यते; ततः क्षणनाच्चैवोरोसो विषमगतित्वाच्च वायोः
कण्ठस्य चोद्धंसनात् कासः सततमस्य संजायते,
स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं घ्रीबति, शोणि-
तागमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते; एवमेते साहस-
प्रभवाः साहसिकमुपद्रवाः स्पृशन्ति । ततः स उ-
पशोषणैरतिरूपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति ।
तस्मात् पुरुषो मतिमान् बलमात्मनः समीक्ष्य तद-
नुरूपाणि कर्माण्यारभेत कर्तुः बलसमाधानं हि
शरीरं, शरीरमूलश्च पुरुष इति ॥ ४ ॥

भवति चात्र—

साहसं वर्जयेत् कर्म रक्षञ्जीवितमात्मनः ।

जीवन् हि पुरुषस्त्विष्टं कर्मणः फलमश्नुते ॥ ५ ॥

पदाघातनं पञ्चानुमर्दनम् । अतिप्रकृष्टमिति अतिदूरम् ।
उरःक्षतमुपप्लवते व्याप्रीतीत्यर्थः । उरःस्थमिति स्वाभाव्येवोर-
स्थम् । उरस्या इति उरोगता हृद्बलशलादयः । आमाशयगतेन
वोरस्त्ररोगकरणमुरसोऽध्यामाशयप्रलासन्नत्वात् । बलेन सम्य-
गाधीयते धार्यत इति बलसमाधानं शरीरम् । शरीरमूलश्च
पुरुष इति संयोगपुरुष इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

संधारणं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्या-

१ योगीन्द्रनाथसेनसु 'उच्छादनपराधातने' इति पठति,
'उच्छादनं शिलादिभिहरसि आवरणं, पराधातनं परैरनैः शत्रुभिर्वा
आधातनं च' इति च व्याख्यानयति । २ 'उपसंसृज्य शोषयन्'
इति पा० । ३ 'यस्त्वामाशयमभ्युपैति तेनास्य वनो निपद्यते, यस्तु
हृदयमाविशति तेन रोगा सवन्त्युरस्याः, यो रसावां तेनास्योरो-
चकः' इति पा० । ४ 'हृद्बलशलादयः' इति पा० ।

व्यास्याम्—यदा पुरुषो राजसमीपे भर्तुः समीपे वा गुरोर्वा पादमूले श्वेतसभमन्यं वा सतां समाजं स्त्रीमध्यं वा समनुप्रविश्य यानैर्वाऽप्युच्चावचैरभि-
यानं भयात् प्रसङ्गाद्भिरवाकृतिगत्वाद्वा निरुणञ्जा-
गतान् वातमूत्रपुरीषवेगान् तदा तस्य संधारणा-
द्वायुः प्रकोपमापद्यते, स प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ
समुदीर्योर्ध्वमधस्तित्यक् च विहरति; ततश्चांशविशे-
षेण पूर्ववच्छरीरावयवविशेषं प्रविश्य शूलमुपजन-
यति, भिनत्ति पुरीषमुच्छोषयति वा, पार्श्वं चाति-
रुजति, अंसाववमृद्नाति, कण्ठमुरश्चावधमति,
शिरश्चोपहन्ति, कासं श्वासं ज्वरं स्वरभेदं प्रति-
श्यायं चोपजनयति; ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवै-
रुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो मति-
मानात्मनः शरीरेष्वेव योगक्षेमकरेषु प्रयतेत वि-
शेषेण; शरीरं ह्रास्य मूलं, शरीरमूलश्च पुरुषो
भवति ॥ ६ ॥

भवति चात्र—

सर्वमन्यत् परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।
तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥ ७ ॥

समाजमिति सभाम् । उच्चावचैरिति उच्चनीचैः । अभिया-
मिति गच्छन् । भयादित्यादि राजसमीपादिषु यथायोग्यतया
बोद्धव्यम् । योगेन ये क्षेमकरास्ते योगक्षेमकराः, ते चेह मूत्र-
पुरीषाविधारणदयः । विशेषेणोतिवचनाच्छरीरेष्वेव विशेषेण
यत् कुर्यान्मानसयोगक्षेमापेक्षयेति दर्शयति । आत्मन इति पदं
परशरीरयोगक्षेमापेक्षया स्वशरीरयोगक्षेमकरणस्योपादेयताद-
र्शनायम् । अथ कथं मानसयोगक्षेमापेक्षया तथा परशरीर-
योगक्षेमापेक्षया स्वशरीरयोगक्षेमः श्रेष्ठ इत्याह—शरीरमि-
त्यादि । अस्य पुरुषस्य । सर्वपुरुषार्थेषु कर्तव्येषु यस्माच्छरीरं
मूलमिति कारणं, तस्मात् स्वशरीरयोगक्षेममेवाचरेद्विशेषेण,
यथात् परशरीरमानसयोगक्षेममित्यर्थः । स्वशरीरे क्षुपहते
परशरीरोपकारस्तथाऽध्यात्मिकञ्चमिच्छन्ता च व्याकुला भवतीति
भावः । किंवा, योगाः शरीरस्य बलवर्णशुक्लवैयोगाः, क्षेमा-
श्चानागताबाधप्रतिषेधाः, तेषु । ननु यथेवाध्यात्मिकेऽपि
भावे शरीरं मूलं, तत् किं पुरुषोऽप्रधानमेव ? नेत्याह—शरी-
रमूलश्च पुरुष इति । शरीरस्याप्युत्पत्तौ धर्मो धर्मसहायो भोक्ता
खल्वदुःखानामात्मा मूलं कारणमित्यर्थः । मूलशब्दश्चायं भाव-
प्रधानः; तेन शरीरमूलत्वं यस्यात्मनः स 'शरीरमूलः' इति
पुल्लिङ्गनिर्देश उपपन्नः । सर्वाभाव इति धर्मादिचतुर्वर्गभाव
इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ 'अभिगच्छन्' इति पा० । २ 'ततः' इति पा० । ३ 'स्व-
शरीरयोगक्षेमकरणमेव कर्तव्यमित्याह' इति पा० ।

क्षयः शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्या-
स्याम्—यदा पुरुषोऽतिमात्रं शोकचिन्तापरिगत-
हृदयो भवति, ईष्योत्कण्ठामयकोधादिभिर्वा स-
माविश्यते, क्रुशो वा सन् रूक्षान्नपानसेवी भवति,
दुर्बलप्रकृतिरनाहारोऽल्पाहारो वा भवति, तदा
तस्य हृदयस्थायी रसः क्षयमुपैति; स तस्योपक्ष-
याच्छोषं प्राप्नोति, अप्रतीकाराच्चानुबध्यते यक्ष्मणा
यथोपदेक्ष्यमाणरूपेण (१);

हृदयस्थायी रस इति धातुरूपोऽन्तरसपोष्य इत्यर्थः; अन्ये
तु, हृदयस्थायी रस इति ओजो ध्रुवते । यथोपदेक्ष्यमाणरूपेणेति
'सन्धयः शिथिली भवन्ति' इत्यादिप्रन्धवक्ष्यमाणलक्षणेन ॥ (१) ॥

यदा वा पुरुषोऽतिहर्षादतिप्रसक्तभावः स्त्रीष्व-
तिप्रसङ्गमारभते, तस्यातिमात्रप्रसङ्गाद्रेतः क्षय-
मेति । क्षयमपि चोपगच्छति रेतसि यदि मनः
स्त्रीभ्यो नैवास्य निवर्तते, तस्य चातिप्रणीतसङ्क-
ल्पस्य मैथुनमापद्यमानस्य न शुक्रं प्रवर्ततेऽति-
मात्रोपक्षीणरेतस्त्वात्, तथाऽस्य वायुर्व्यायच्छ-
मानशरीरस्यैव धमनीरनुप्रविश्य शोणितवाहिनी-
स्ताभ्यः शोणितं प्रच्यावयति, तच्छुक्रक्षयादस्य
पुनः शुक्रमार्गेण शोणितं प्रवर्तते वातानुसृत-
लिङ्गम् । अथास्य शुक्रक्षयाच्छोणितप्रवर्तनाच्च
सन्धयः शिथिलीभवन्ति, रौक्ष्यमुपजायते, भूयः
शरीरं दौर्बल्यमाविशति, वायुः प्रकोपमापद्यते; स
प्रकुपितो वैशिकं शरीरमनुसर्पन्नुदीर्य श्लेष्मपित्ते
परिशोषयति मांसशोणितं, प्रच्यावयति श्लेष्मपित्ते,
संरुजति पार्श्वं, अँवमृद्नात्यंसी, कण्ठमुद्धंसति,
शिरः श्लेष्मणमुपतक्तेष्य प्रतिपूरयति श्लेष्मणा,
सन्धीश्च प्रपीडयन् करोत्यङ्गमर्दमरोचकाविपाकौ
च, पित्तश्लेष्मोत्कृष्टात् प्रतिलोमगत्वाच्च वायुज्वरं
कासं श्वासं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति; स
कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं घ्रीवति, शोणित-
गमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते, ततः स उपशोषणै-
रेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात्
पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरमनुरक्षच्छुक्रमनु-
रक्षेत् । परा ह्येषा फलनिर्वृत्तिराहारस्येति ॥ ८ ॥

भवति चात्र—

आहारस्य परं धाम शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः ।
क्षयो ह्रास्य बह्वन् रोगान्मरणं वा नियच्छति ॥ ९ ॥

संप्रति क्षयेषु शोषकारणेषु प्रायः शोषजनकत्वेन प्रधानं
शुक्रक्षयं शोषकारणं यदा वेत्यादिना ग्राह्यं । अतिप्रणीत-

१ 'दौर्बल्यमाविशतीति वायुः प्रकोपमापद्यते' इति पा० ।

२ 'अरसिके' इति पा० । ३ 'अवगृह्णात्यंसी' इति पा० । ४ 'क्ष-
यादस्य बह्वन् रोगान् मरणं वाऽभिगच्छति' इति पा० ।

सङ्कल्पयेति अतिमहता प्रयत्नेन कृतवञ्जोच्छ्वासस्य । व्यायच्छमानस्येति व्यायामाचरतः । वातामुत्तलिङ्गमिति वातलिङ्गयुक्तं दुष्टवातलिङ्गयुक्तमिति यावत् । शरीरं कर्मभूतं, दौर्बल्यं कर्तुंभूतम्, आविशतीति योजना । वशिकमिति शून्यं, शुक्रशोणितक्षयादिकामिल्यर्थः ; एतच्च हेतुगर्भविशेषणम् ; एतेन यस्माद्वशिकं शरीरं, तस्मादनुसर्पतीत्यर्थः । परा कलनिवृत्तिरिति श्रेष्ठा आहारफलसंपत्तिरित्यर्थः । परं धाम इति उत्कृष्टसारम् ; उत्कृष्टत्वं च शुक्रस्यातिप्रसाररूपत्वात् । एतच्च शोषकारणेषु क्षयेषु केवलशुक्रक्षयोपसंहरणं प्राधान्यात्, नान्यशोषहेत्वभावादिति बोद्धव्यम् । रुक्षाद्यन्नपानसेवाजनिता रक्तादिक्षयोऽपि राजचक्ष्मकारणत्वेनोक्तः ॥ ८ ॥ ९ ॥

विषमाशनं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं, तदनुव्याख्यास्यामः—यदा पुरुषः पानाशनमप्यलेह्योपयोगान् प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयविषमानासेवते, तदा तस्य तेभ्यो वातपित्तश्लेष्माणो वैषम्यमापद्यन्ते ; ते विषमाः शरीरमनुसृत्य यदा श्लोतेसामयनमुखानि प्रतिचार्यावतिष्ठन्ते तदा जन्तुर्यद्यदाहताजातमाहरेति तत्तदस्य मूत्रपुरीषमेवोपजायते भूयिष्ठं नान्यस्तथा शरीरधातुः ; स पुरीषोपष्टम्भाद्वर्तयति, तस्माच्छुष्यतो विशेषेण पुरीषमनुसृत्यं तथाऽन्येषामपित्तशुद्धलानां ; तस्मान्नाप्यायमानस्य विषमाशनोपचिता दोषाः पृथक् पृथगुपद्रवैर्युजन्तो भूयः शरीरमुपशोषयन्ति । तत्र वातः शूलमङ्गमदं कण्ठोद्धंसनं पार्श्वसंरजनमंसावमर्दं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति ; पित्तं ज्वरमतीसारमन्तर्दाहं च ; श्लेष्मा तु प्रतिश्यायं शिरसो गुरुत्वमरोचकं कासं च, स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं निष्ठीवति, शोणितगमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते । एवमेते विषमाशनोपचितास्त्रयो दोषा राजयक्ष्माणमभिनिर्वर्तयन्ति । स तैरुपशोषणैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैः शुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमान् प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयादविषममाहारमाहरेत् ॥ १० ॥

भवति चात्र—

हिताशी स्यान्मिताशी स्यात्कालभोजी जितेन्द्रियः । पश्यन् रोगान् बहून् कथान् बुद्धिमान् विषमाशनः ॥ ११ ॥

प्रकृतिकरणादयो रसविमाने अप्रश्ननीयाः । अत्र चोपशयशब्देन उपयोक्ता यो रसविमाने वक्तव्यः स एव गृह्यते ।

१ 'श्लोतसां मुखानि' इति पा० ।

यतस्तत्रोक्तं—“उपयोक्ता पुनर्यस्तमाहारमाहरेति, यदायत्तमो-कसात्म्यम्” (वि. अ. १) इति । अनेन हि तत्रोपयोक्तापरीक्षया सात्म्यमेव परीक्ष्यत इत्युक्तम् । अयनसुखानीति गतिद्वाराणि ; अयनं गतिः । परिचार्येति अवगच्छ । तथा सर्वेषामस्यार्थकशुद्धलानां पुरीषमनुसृत्यमिति योजना । एनमेव चार्थं वक्ष्यति—“शोषी मुञ्चति गात्राणि पुरीषसंसनादति(पि) । सर्वेषां धातुक्षयात्स बलं तस्य हि विद्वबलम्” (वि. अ. ८) इति । कासप्रसङ्गादिति कासातिसंबन्धादित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

एतैश्चतुर्भिः शोषस्यायतनैरुपसेवितैर्वातपित्तश्लेष्माणः प्रकोपमापद्यन्ते । ते प्रकुपिता नानाविधैरुपद्रवैः शरीरमुपशोषयन्ति । तं सर्वरोगाणां कष्टतमत्वाद्वाजयक्ष्माणमाचक्षते मिषजः ; यस्माद्वा पूर्वं मासीद्भगवतः सोमस्योदुराजस्य तस्माद्वाजयक्ष्मेति ॥ १२ ॥

कष्टतमत्वादित्यत्र चकारो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः ; तेन कष्टतमत्वाच्च तथा चन्द्रमसः प्रागुत्पन्नत्वाच्चेति हेतुद्वयं ज्ञेयम् । यदा कष्टतमत्वात्तदा 'राजेव यक्ष्मा राजयक्ष्मेति' निश्चितिर्बोद्धव्या । उदुराजस्येति वचनाद् राजसंश्लवं सोमस्य दर्शयति ; ततश्च 'राशो यक्ष्मा राजयक्ष्मा' इति निश्चितिर्भवति ॥ १२ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति ; तद्यथा—प्रतिश्यायः, क्ष्वेदयुरभीर्षणं, श्लेष्मप्रसेकः, मुखमाधुर्यम्, अनवाभिलाषः, अन्नकाले चायासः, दोषदर्शनमदोषेष्वल्पदोषेषु वा भावेषु पात्रोदकाक्षसप्तापोपद्रवशपरिवेशकेषु, मुक्तवतश्चास्य हृत्पासः, तथोलेखनमप्याहारस्यान्तरान्तरा, मुखस्य पायथोश्च शोफः, पाण्योश्चावेक्षणमत्यर्थम्, अक्ष्णोः श्वेतावभासता चातिमात्रं, बाह्योश्च प्रमाणजिह्वासा, स्त्रीकामता, निर्घृणित्वं, बीभत्सदर्शनता चास्य काये, स्वप्ने चाभीर्षणं दर्शनमनुदकानामुदकस्थानानां शून्यानां च ग्रामनगरनिगमनपदानां शुष्कदग्धभग्नानां च वनानां कृकलासः मयूरवानरशुकसर्पकाकोलूकादिभिः संस्पर्शनमधिरोहणं यानं वा श्वोद्वेखरवराहैः केशास्थिभस्सनुषाङ्गारराशीनां चाधिरोहणमिति (शोषपूर्वरूपाणि भवन्ति) ॥ १३ ॥

पूर्वरूपेषु प्रतिश्यायादिः प्रायः कफशुक्रपूर्वरूपोपादो वायुनाऽपि प्रयत्नेन क्रियमाणे शोषे उरःस्थश्लेष्मसंसर्गाद्बोद्धव्यः ; यतश्च प्रायेण कफोऽत्र स्थानमहिजा प्रकुपितो भवति, तेन शोषं कफप्रधानलिङ्गत्वेन श्लेष्मरोग इति च ज्ञवते । अदोषे-

१ 'आयतिमुखानीति गतिद्वाराणि, आयतिर्हि गतिः' इति पा० ।

२ 'यक्ष्मणां राजा राजयक्ष्मा' इति पा० । ३ 'शोषः' इति पा० ।

४ 'वराहोद्वेखरैः' इति पा० । ५ 'योनीन्द्रनाथसेनख' शोषपूर्वरूपाणि भवन्ति' इति न पठति ।

चित्ति पात्रादिनिशेषणम् । पाण्योश्वावेक्षणदिपूर्वरूपं प्रभा-
वाद् । बीभत्सदर्शनात् काय इति कायस्य विवर्णविगन्धत्वादित्ना ।
निगमो नगरविशेषो बहुवचसिः । जनपदं मण्डलम् । अशिरो-
हणं चेति कृकलासादीनामेव शरीराशिरोहणम् । खप्रे श्लोष्ठ-
खराग्रमन् वेदादिभिर्यमेन बोद्धव्यं, तेन रिष्टं न भवति; यत्तु
वक्ष्यति—“श्वमिरुष्टैः खरैर्नाऽपि याति यो दक्षिणां दिशम्”
इत्यादि, तद्विधिनिश्चितत्वादिष्टं ज्ञेयम् । यत्र पूर्वरूपं खप्र-
रूपमस्ति राजयक्ष्मोन्मादादौ तत्रोच्यते, ज्वरादौ त्वविषमा-
नत्वाचोच्यते । यत्तु रिष्टं रिष्टाधिकारे ज्वरादीनां स्वरूपं पूर्व-
रूपं वक्ष्यति—“प्रेतैः सह पिबेन् मर्त्य” (ई. अ. ५) इत्या-
दिना, तद्विष्टमेव ॥ १३ ॥

अत ऊर्ध्वमेकादशरूपाणि तस्य भवन्ति; तद्यथा
—शिरसः परिपूर्णत्वं, कासः, श्वासः, स्वरभेदः,
श्लेष्मणश्छेदनं, शोणितघ्नोवनं, पाथ्वेस्त्रोजनम्,
अंसावमर्दः, ज्वरः, अतीसारः, अरोचकश्चेति ॥१४॥

एकादशरूपाणीतिवचनेन एकादशरूपाण्येव संपूर्णराजय-
क्ष्मणि भवन्तीति दर्शयति । कासश्वासादयश्च ये एकादशरूपा
उदाहरणार्थं व्याख्याता न ते प्रतिनियमार्थं, तेन चिकित्सिते
वक्ष्यमाणमेकादशरूपचतुष्टयं भिन्नलक्षणं न विरोधि ॥ १४ ॥

तत्रापरिक्षीणबलमांसशोणितो बलवान्जातारिष्टः
स्वैरपि शोषलिङ्गैरुपद्रुतः साध्यो ज्ञेयः । बलवा-
नुपचितो हि सहवाद्याभ्यौषधबलस्य कामं सुबहु-
लिङ्गोऽप्यल्पलिङ्ग एव मन्तव्यः ॥ १५ ॥

अपरिक्षीणबलमिधानेऽपि बलवानिति पदं सहजबल्युक्त-
त्वेपदर्शनार्थं; सहजबलो ह्युपक्षीणबलोऽप्यक्षीणबलवद्भव-
तीति भावः । सहवाद्याभ्यौषधबलस्येति यस्माद्बलवान् व्याधि-
बलं तथौषधबलं च सद्भवे, तेन न ताभ्यामभिभूयत इत्यर्थः ।
अल्पलिङ्ग एवेति अल्पलिङ्ग इव सुखसाध्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

दुर्बलं त्वतिक्षीणबलमांसशोणितमल्पलिङ्गमजा-
तारिष्टमपि बहुलिङ्गं जातारिष्टं च विद्यात्, असह-
त्वाद्याभ्यौषधबलस्य; तं परिवर्जयेत्, क्षणेनैव
हि प्रादुर्भवन्त्यरिष्टानि, अनिमित्तश्चातिष्टप्रादुर्भाव
इति ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकः—

समुत्थानं च लिङ्गं च यः शोषस्यावबुध्यते ।

पूर्वरूपं च तत्त्वेन स राक्षः कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

इत्यश्विबेदाकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदान-
स्थाने शोषनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

बहुलिङ्गं जातारिष्टं च विद्यादिति बहुलिङ्गमिवासाध्यं तथा
जातारिष्टमिव मारकं विद्यादित्यर्थः । ननु, रिष्टं विना मरणं

नास्ति, वचनं हि—“मरणं चापि तत्रास्ति यशारिष्टपुरःसरम्”
(ई. अ. २) इति, तत् कथमजातारिष्टो जातारिष्ट इवाद्भ-
मरणत्वेनेह शतव्य इत्याह—क्षणेन हीत्यादि । असाध्यं हि रिष्टं
भवति, असाध्यता च बलमांसक्षयकृताऽस्त्येव; तेन, अवश्यं
रिष्टेन भवितव्यमित्यर्थः । अथाजातारिष्टे कारणात्तेवयाऽरिष्टं न
भविष्यत्येवेत्याह—अनिमित्ततत्तारिष्टप्रादुर्भाव इति । न हि रिष्टं
दृष्टं किञ्चित्कारणान्तरमपेक्षते, किन्तुनिमित्तत एव भवति ।
तेन हेत्वत्तेवयाऽप्यरिष्टोत्पादो भविष्यतीति कृत्वा आश्वासः
कर्तव्यः; किंचानिमित्तमेवारिष्टं भवति तेन रिष्टानुत्पादे सति
नाश्वासः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तचरित्रत्यातृ चरकतार्त्थटीकायामा-

युर्वेददीपिकायां निदानस्थाने शोषनिदानं

नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथात उन्मादनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानज्ज्ञेयः ॥ २ ॥

औत्प्रादिकं शोषमभिधाय दक्षयज्ञे कुष्ठानन्तरोत्पन्नमुन्मादं
ब्रूते । वचनं हि—“मयत्रासशोकैरुन्मादापसारणम्” (नि.
अ. ८) इति ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्ति; तद्यथा—चात-
पित्तकफसृषिपातागन्तुनिमित्ताः ॥ ३ ॥

तत्र दोषनिमित्ताश्चत्वारः पुरुषाणामेवंविधानां
क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते; तद्यथा—भीरूणासुपङ्क्तिरस-
त्त्वानामुत्सन्नदोषाणां समलविकृतोपहितान्यनुचि-
तान्याहारजातानि वैषम्ययुक्तानोपयोगविधिनापयु-
ज्जानानां तन्त्रप्रयोगमपि विषममाचरतामन्याश्च
शरीरवैष्टा विषमाः समाचरतामन्युपक्षीणदेहानां
व्याधिबेगसैमुन्मत्तमितानामुपहतमनसां वा काम-
क्रोधलोभहर्षभयमोहायासशोकचिन्तोद्वेगादिभि-
र्भूयोऽभिघाताभ्यातानां वा मनस्युपहते बुद्धौ
च प्रचलितायामभ्युदयीणी दोषाः प्रकुपिता हृदय-
मुपसृत्य मनोवहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयन्त्युन्मा-
दम् ॥ ४ ॥

उपङ्क्तिरसत्त्वानामिति रजस्सोऽभ्यासुपहतचेतनाम् । उत्स-
न्नदोषाणामिति प्रबुद्धोद्भूतदोषाणाम् । समलैः अनुचिभिः,
विकृतैः वैरोधिकैः, उपहितानि मिश्रकृतानीति समलविकृतो-
पहितानि; किंवा समलैः मलिनैः, विकृतैः कुष्ठिव्यज्ञादिभिः परि-
जनैः, उपहितानि उपदोषकृतानीति समलविकृतोपहितानि । वैष-
म्ययुक्तानोपयोगविधिनेति यः प्रकृतिकरणद्विराहरोपयोगविधिर्व-

१ ‘कारणमपेक्षते’ इति पा० । २ ‘औत्प्रादिकं’ इति पा० ।

३ ‘व्याधिबेगसैमुन्मत्तमितोपहतमनसां’ इति पा० । ४ ‘अभ्युदयी-
त्वादोषाः’ इति पा० ।

१ ‘अपरिक्षीणमांसशोणितः’ इति शोरोन्द्रनाथसेनसमतः
पाठः ।

काव्यः, तेन वैषम्ययुक्तम्; वैषम्यं च प्रकृत्यादीनामप्यस्तत्त्वं प्रकृतिगुरुत्वादिभिः कृतं ज्ञेयम् । तच्च शरीरे, तस्य परिपालनार्थं सङ्गतोक्तः प्रयोगः; शरीरचेष्टाशब्देन तु गमनादि गृह्यते, तेन न पौनःपुन्यम् । तच्च शब्दः शरीरे कर्तव्यः यदुक्तं—“तच्चयन्त्रेण भिन्नेषु तमोऽन्यत् प्रविशेक्षताम् (इ. अ. १२)” इति । व्याधिष्वेकसमुद्भूतानामिति व्याधिबलेनाप्रकृतिस्थितानाम् । उपहतमनसामिति कामादिभिः संबध्यते । भूय इति पुनः पुनः । उपसंख्येति व्याप्य ॥ ३ ॥ ४ ॥

उन्मादं पुनर्मनोबुद्धिसंज्ञाज्ञानस्युतिभक्तिशील-
चेष्टाचारविभ्रमं विद्यात् ॥ ५ ॥

उन्मादप्रत्यात्मलक्षणमाह—उन्मादं पुनरित्यादि । विभ्र-
ममिति मनःप्रवृत्तिभिः प्रत्येकं संबध्यते । अत्र मनोविभ्रमा-
भिन्त्यनर्थक्यं चिन्तयते, अन्वित्याश्च चिन्तयते; उक्तं हि—
“मनसश्च चिन्त्यमर्थः” (सू. अ. ८) इति । बुद्धिविभ्रमात्
नित्यमनित्यमिति, प्रियं चाप्रियमिति पश्यति; वचनं हि—“विष-
मामिनिवैशो यो नित्यानित्ये प्रियाप्रिये । ज्ञेयः स बुद्धिविभ्रंशः,
समं बुद्धिर्हि पश्यति” (शा. अ. १) इति । संज्ञां ज्ञानं, तद्विभ्र-
मादभ्यादिवादा न बुध्यते; किंवा संज्ञा नामोद्भेदेन ज्ञानम् ।
स्युतिविभ्रमात्तु न स्मरति, अयथावद्वा स्मरति । भक्तिरिच्छा,
तद्विभ्रमाच्च यत्रेच्छा पूर्वमासीत्तत्रानिच्छा भवति । शील-
विभ्रमादक्रोधः क्रोधनो भवति । चेष्टाविभ्रमादनुचितचेष्टो
भवति । आचारः शास्त्रशिक्षाकृतो व्यवहारः; तद्विभ्रमादसौचा-
चारचरति ॥ ५ ॥

तस्यैवमिति पूर्वरूपाणि; तद्यथा—शिरसः शून्यता, च-
क्षुषोराकुलता, स्वनः कर्णयोः, उच्छ्वासस्याधिक्यम्,
आस्यसंस्खवणम्, अनन्नाभिलाषापोचकाविपाकाः,
हृद्भ्रमः, ध्यानायाससंमोहोद्वेगाश्चास्थाने, सततं
लोमहर्षः, ज्वरश्चाभीक्ष्णम्, उन्मत्तचित्तत्वम्, उ-
द्विग्लम्, अर्दितकृतिकरणं च व्याधेः, स्वप्ने चाभीक्ष्णं
दर्शनं भ्रान्तचलितानवस्थितानां रूपाणामप्रश-
स्तानां च तिलपीडकचक्राधिरोधं वातकुण्डलिका-
भिश्चोन्मथनं निमज्जनं च कलुषाणामम्भसामावर्तं
चक्षुषोश्चापसंपणमिति (दोषनिर्मितानामुन्मादानां
पूर्वरूपाणि भवन्ति) ॥ ६ ॥

अस्थाने इत्यविषये; तेन अध्यानविषये ध्यानम्, असंमो-
हविषये च मोह इत्यादि ज्ञेयम् । उन्मत्तचित्तत्वमिति उन्मत्त-
चित्तत्वम् । उद्विग्लमिति उद्वेगायै पीडितत्वम् । अर्दित-
कृतिकरणं च व्याधेरिति अर्दितस्य व्याधेराकृतिकरणं;
तेनार्थवक्रमणादिकरणमित्यर्थः । किंवा व्याधेरिति प्रथमो-

१ ‘व्याधिष्वेकसमुद्भूतानामिति’ इति पा० । २ ‘उपसंख्येति
उपगम्य प्रदुष्येति यावत्’ इति पा० । ३ ‘चेष्टाचारविभ्रंशः’ इति
पा० । ४ ‘अर्दितकृतिकरणमुन्मत्तित्वं’ इति पा० । ५ ‘चक्षुषोश्चा-
पतर्पणम्’ इति पा० ।

केन तस्यैवनेन संबध्यते, तेन तस्य व्याधेर्बुद्ध्यादिभ्रमरूपसो-
न्मादस्य सथोक्तानि पूर्वरूपाणि चि योजना । चक्षुषोश्चापसं-
णमिति चक्षुष्येकम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ततोऽनन्तरमेवमुन्मादाभिनिर्वृत्तिरेव । तत्रेवमु-
न्मादविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—परिसरणम-
जस्रम्, अक्षि भुवौष्टासहन्वग्रहस्तपदाङ्गविशेषम-
कंसात्, सततमनियतानां च गिरामुत्सर्गः, फेना-
गमनमास्यात्, अभीक्ष्णं सितहसितनृत्यगीतवादित्र-
संप्रयोगाश्चास्थाने, वीणावंशशङ्खशम्यातालशब्दा-
नुकरणमसाम्ना, यानमयनैः, अलङ्करणमनलङ्कारि-
कैर्द्रव्यैः, लोभश्चाभ्यवहायैष्वलब्धेषु, लब्धेषु चाव-
मानस्तीव्रमात्सर्यं च, कार्यं, पारुष्यम्, उत्पिण्ड-
तारुणाक्षता, वातोपशयविपर्यासादनुपशयता च;
इति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति (१);

अमर्षः, क्रोधः, संरम्भश्चास्थाने, शङ्खलोभकशा-
काष्टमुष्टिभिरभिनहनं स्वेपां परेषां वा, अभिद्रवणं,
प्रच्छाद्यशीतोदकाचाभिलाषाः, संतापश्चातिवेले,
ताम्रहरितहारिद्रसंरन्धाक्षता, पित्तोपशयविपर्या-
सादनुपशयता च; इति पित्तोन्मादलिङ्गानि भ-
वन्ति (२);

स्थानमेकदेशे, तूर्णमाभावः, अल्पशस्त्रभ्रमणं,
लालाशिङ्गणकस्त्रवणम्, अनंभाभिलाषाः, रहस्कृ-
मता, वीभत्सवं, शौचद्वेषः, स्वप्ननिस्त्यता, श्रयंशु-
रानने, शुक्लस्मितमलोपदिग्धाक्षत्वं, स्तेष्मोपश-
यविपर्यासादनुपशयता च; इति स्तेष्मोन्मादलि-
ङ्गानि भवन्ति (३);

त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु सात्रिपातिकं विद्यात्;
तमसाध्यमाचक्षते कुशलाः ॥ ७ ॥

ततोऽनन्तरमेवेतिवचनात् पूर्वरूपानन्तरं शीघ्रमेवोन्मादो
भवतीति दर्शयति; अन्ये रोगा यथा पूर्वरूपे भूतेऽपि विरेण
भवन्ति, न तथोन्माद इत्यर्थः । उन्मादविशेषविज्ञानमिति
वाताद्युन्मादलिङ्गमित्यर्थः । परिसरणं भ्रमणम् । शम्या दक्षि-
णहस्तेन वादनं, तालस्तु वामहस्तेन वादनं; यदुक्तं वि-
शाखिना—“शम्या दक्षिणहस्तेन, वामहस्तेन तालकः । उभा-
भ्यां वादनं यत्तु सन्निपातः स उच्यते” इति । असात्रितं
उच्चैः । अयानैरिति हस्त्यादियानव्यतिरिक्तैः । लब्धेषु चावमान
इति प्राप्तेष्वभ्यवहायैष्वलब्धेष्वुपयोगोऽवधीरणं च; न केवल-
मवमानः, किंतु तीर्णं मात्सर्यं च; अभ्यवहायै लब्ध्वा न कस्य-
चिद्वातमिच्छतीत्यर्थः । वाते उपशय उपशयहेतुः स्नेहादिर्वि-

१ ‘अंतहन्वग्रहस्तपदाङ्गविशेषमश्नाकसाद’ इति पा० ।

२ ‘लब्धेषु चावमानः, तीव्रलं, मात्सर्यं’ इति पा० ।

तोपशयः, तस्य विपर्ययो रुक्षादिः, तेनानुपशयिता असुखमित्यर्थः । चकाराद्वातानुगुणैर्ह्यनुपशयता च गृह्यते । अमर्ष इत्यादि पित्तोन्मादलिङ्गम् । संरम्भ आरम्भदी । खेषामिति आत्मीयानाम् । कफोन्मादलिङ्गे रहो विजनम् ॥ ७ ॥

साध्यानां तु त्रयाणां साधनानि—स्नेहस्वेदवमन-
विरेचनास्थापनानुवासनोपशमनस्तः कर्मधूमधूप-
नाञ्जनानुपपीडप्रथमनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकानुलेपनव-
धवन्धनाखरोधनवित्रासनविस्त्रासनविस्तराणापत-
र्षणसिराव्यधनानि, भोजनविधानं च यथास्वं
शुक्त्या, यथान्यदपि किञ्चिन्निदानविपरीतमौषधं
कार्यं तदपि स्यादिति ॥ ८ ॥

भवति चात्र—

उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद्विपगुत्तमः ।
अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत् प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥

अखरोधनं तमोग्रहावरुधनादि । विधियुक्तेनेति उन्मादवि-
किसिते प्रपञ्चवक्ष्यमाणविधियुक्तेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थानपूर्व-
रूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषसमन्वितो भवत्युन्माद-
स्तमागतुकर्माचक्षते । केचित् पुनः पूर्वकृतं कर्माप्र-
शस्तमिच्छन्ति तस्य निमित्तम् । तस्य च हेतुः प्रज्ञा-
पराध एवेति भगवान् पुनर्वैसुरात्रेयः । प्रज्ञापरा-
धाख्यं देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचगुरुवृ-
क्षसिद्धाचार्यपूज्यानवभत्याहितान्याचरति, अन्यद्वा
किञ्चिदेवविधं कर्माप्रशस्तमारभते; तमात्मना ह-
तमुपमन्तो देवादयः कुर्वन्त्युन्मत्तम् ॥ १० ॥

केचित् पुनरित्यादौ 'तस्य निमित्तं' इतिपदमाह्वय पूर्वैर्ग परेण
च ओजनीयम् । तत्र प्रज्ञापराध एव तस्य निमित्तमिति ब्रुवता
अप्रशस्तप्राक्तनकर्मजन्यत्वं न प्रतिक्षिप्यते, यतः प्राक्तनमपि
हि कर्म प्रज्ञापराधजन्यम् । किंवा, तस्य निमित्तं प्रज्ञापराध
एवैत्यनेन तस्यैवप्रशस्तकर्मणोऽपि प्रज्ञापराध एव कारणमिति
दर्शयते; तेन कर्मजस्य प्रज्ञापराधान्तरिविधत्वमुच्यते । आत्मना
हतमिति आत्मना कृतेनाशुभकर्मणा हतम् । उपमन्त इत्या-
वेवं कुर्वन्तः ॥ १० ॥

तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तुकोन्मादेन पुर-
स्कृतस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—देवगो-
ब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचिर्वै, कृपायं, नृशंसा-
भिप्रायता, अरतिः, ओजोवर्णच्छायाबलवपुषामुप-
तप्तिः, स्मरे च देवादिरभिभूतत्वं प्रवर्तनं चेति;
ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिवृत्तिः ॥ ११ ॥

पुरस्कृतस्येति अभिशपनीयतया व्यवस्थापितस्य । वृशंसा-

१ 'तत्र' इति पा० ।

भिप्रायता पराणकारुचिर्वत् । ओजस्य उपतप्त्या ओजःकार्यब-
लादिरहितः । प्रवर्तनं प्रेरणम् ॥ ११ ॥

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादधिष्यतामा-
रम्भविशेषो भवति; तद्यथा—अवलोकयन्तो देवा
जनयन्त्युन्मादं, गुरुवृद्धसिद्धमहर्षयोऽभिप्रायन्तः,
पितरो दर्शयन्तः, गृहशन्तो गन्धर्वाः, समाविशन्तो
यक्षाः, राक्षसास्त्वात्मगन्धमात्रापयन्तः, पिशाचाः
पुनरावृष्टा वाहयन्तः ॥ १२ ॥

दर्शयन्त इत्यत्र 'आत्मानम्' इति शेषः ॥ १२ ॥

तस्येमानि रूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अत्यात्मैव-
लवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणसरणज्ञानवचनवि-
ज्ञानानि, अनियतश्चोन्मादकालः ॥ १३ ॥

अस्यात्मशब्दो बलादिभिः प्रत्येकमभिव्यज्यते । आत्मा-
नमरित्येति अस्यात्स; तेनात्मानानुरूपबलादियोगो भवतीत्यर्थः
॥ १३ ॥

उन्मादधिष्यतामपि खलु देवर्षिपितृगन्धर्वयक्ष-
राक्षसपिशाचानां गुरुवृद्धसिद्धजानां वा एष्वन्तरेष्व-
भिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति; तद्यथा—पापस्य
कर्मणः समारम्भे, पूर्वकृतस्य वा कर्मणः परिणाम-
काले, एकस्य वा शत्रुगृहवासं चतुष्पथाधिष्ठाने
वा, सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा पर्वसन्धिषु वा
मिथुनीभावे, रजस्वलाभिगमने वा, विगुणे वाऽध्य-
यनबलिमङ्गलहोमप्रयोगे, नियमव्रतप्रज्ञाचर्यमङ्गे वा,
महाहवे वा, देशकुलपुरविनाशे वा, महाप्रहोपग-
मने वा, स्त्रिया वा प्रजनकाले, विविधभूतानुभाशु-
चिस्पर्शने वा, वमनविरेचनरुधिरस्त्रावे, अशुचैर-
प्रयतस्य वा चैत्यदेवायतनाभिगमने वा, मांसमधु-
तिलगुडमद्योच्छिष्टे वा, दिग्वाससि वा, निशि नग-
रनिगमचतुष्पथोपवनश्मशानाघातनाभिगमने वा,
द्विजगुरुरुग्रयतिपूज्याभिधर्षणे वा, धर्माख्यानव्य-
तिक्रमे वा, अन्यस्य वा कर्मणोऽप्रशस्तस्यारम्भे,
इत्यभिघातकाला व्याख्याता भवन्ति ॥ १४ ॥

पूर्वसन्धिः अमावास्या पौर्णमासी च । दिग्वाससीति नद्ये ।
निशीत्यादौ पुनश्चतुष्पथवचनं निशि पुनरन्येन सहपि चतुष्पथ-
गमनप्रदर्शनीयम्; एकस्त्रेयादौ तु दिवाऽन्येकस्य चतुष्पथगमनं
ब्रुवते । धर्माख्यानव्यतिक्रम इति अविधिना धर्मप्रकाशने ॥ १४ ॥

त्रिविधं तु खलून्मादकराणां भूतानामुन्मादेन
प्रयोजनं भवति; तद्यथा—हिंसा, रतिः, अभ्यर्चनं
चेति । तेषां तं प्रयोजनविशेषमुन्मात्ताचारविशेष-
लक्षणैर्विद्यात् । तत्र हिंसार्थिनोन्माद्यमानोऽग्निं

१ 'अनोजाः इति' इति पा० । २ 'धर्वयन्तः' इति पा० ।

३ 'अमलैवल' इति पा० । ४ 'निशिचतुष्पथोपगमनस्य विशेषेण'-
भिघातकालत्वं बोध्यं, पुनरुक्तत्वात्' इति गङ्गाधरः ।

प्रविशति, अप्सु निमज्जति, स्थलाच्छुभ्रे वा पतति, शस्त्रकशाकाष्टलोष्टमुष्टिभिर्हन्त्यात्मनम्, अन्यच्च प्राणवधार्थमारभते किञ्चित्, तमसाध्यं विद्यात्; साध्यौ पुनर्द्वावितरौ ॥ १५ ॥

रतिः क्रीडा । अभ्यर्चनं पूजा । उन्मत्ताचारविशेषलक्षणैर्विद्यादिति उन्मत्ताचारविशेषरूपलक्षणैर्हिंसार्थाद्युन्मादितं विद्यात् । तत्र हिंसार्थिनोन्मादितो हिंसागुणमग्निप्रवेशाद्याचरति, रत्थिना चोन्मादितः क्रीडार्थं प्रचरति, पूजार्थिना गृहीतो पूजां चेष्टते । इह च देवादिवचनेन देवैर्यसुचरा देवादिसधर्माणो ग्राह्याः, देवादयस्तु न मातृपुत्राविशन्ति । उक्तं हि सुश्रुते—“न ते मनुष्यैः सह संविद्यन्ति नवा मनुष्यान् कञ्चिदविशन्ति । ये त्वाविशन्तीति वदन्ति सोहासे भूतविद्याविधयात्पोह्याः” (सु. उ. त. अ. ६१) इत्यादि । हिंसार्थिगृहीतस्यासाध्यत्वेन तद्विज्ञानार्थं सामान्योक्तान्यपि लक्षणानि श्वश्राहिकया ब्रूते ॥ १५ ॥

तयोः साधनानि—मन्त्रौपधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमव्रतप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादीनि ॥ १६ ॥

एवमेते पञ्चोन्मादा व्याख्याता भवन्ति ॥ १७ ॥

तयोरेखादौ गमनं देवतीर्थादिगमनम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

ते तु खलु निजागन्तुविशेषेण साध्यासाध्यविशेषेण च प्रविभज्यमानाः पञ्च सन्तो द्वावेव भवतः । तौ च परस्परमनुबध्नीतः कदाचिद्यथोक्तहेतुसंसर्गात् । तयोः संसृष्टमेव पूर्वरूपं भवति, संसृष्टमेव च लिङ्गम् । तत्रासाध्यसंयोगं साध्यासाध्यसंयोगं चासाध्यं विद्यात्, साध्यं तु साध्यसंयोगम् । तस्य साधनं साधनसंयोगमेव विद्यादिति ॥ १८ ॥

तामिति तौ निजागन्तु । परस्परमनुबध्नीतः कदाचिदिति न सर्वदा । यथोक्तहेतुसंसर्गादिति निजागन्तुहेतुमेलकात् । तत्रेति निजागन्तुहेतुसंसर्गं । असाध्यसंयोगमिति यदा त्रिदोषजोन्मादे हिंसार्थिना देवादिनाऽनुबन्धो भवति, तदाऽसाध्योः संयोगो भवति । साध्यासाध्यसंयोगगन्तु एकदोषजे उन्मादे हिंसार्थ्युन्मादयोगात्तथा रत्थर्थोन्मादे त्रिदोषोन्मादागुणबन्धात्वेत्यादि हेयम् । साध्यसंयोगस्य साध्यरूपतयैव साध्यतायां सिद्धायां पुनः साध्यमितिवचनं साध्यरूपविकारान्तरसंबन्धे विकारभूयस्त्वेनासाध्यशङ्काप्रतिषेधार्थम् । साधनसंयोगमेवेति निजागन्तुसाधनमेलकमित्यर्थः ॥ १८ ॥

भवन्ति चात्र—

नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।

न चान्ये स्वयमक्लिष्टमुपक्षिञ्चन्ति मानवम् ॥ १९ ॥

१ ‘हिंसार्थाद्युन्मादनं’ इति पा० । २ ‘देवाद्यनुचरातुविधायिनो ग्राह्याः’ इति पा० ।

च. सं. २९

ये त्वेनमनुवर्तन्ते हिंस्यमानं स्वकर्मणा ।

न स तद्धेतुकः क्लेशो न ह्यस्ति कृतकृत्यता ॥ २० ॥

संप्रति देवाद्युन्मादहेतुपरिहारार्थं देवाद्युन्मादेऽपि प्रकृतमेव कर्म कारणं दर्शयति—नैवेत्यादि । अनुवर्तन्त इति वचनाद्दुष्कृतकर्मप्रेरिता एव देवादयोऽनुबन्धमग्निनिविशन्तीति दर्शयति; यदि होत्रमेव देवादयः कर्मनिरपेक्षा उन्मत्तं कुर्वन्तदा सर्वानेव कुर्युरिति भावः । न स तद्धेतुकः क्लेश इति नासौ देवादिकृत उन्माद इत्यर्थः । अथ कथं देवाद्यावेशजनितोऽप्ययं न देवादिकृतं इत्याह—न ह्यस्ति कृतकृत्यतेति; न यस्मादनुबन्धमिणा कृते उन्मादे पुनर्देवादिकृत्यत्वमस्ति, न हि कृतं पुनः क्रियते, देवादयश्च कर्मपराधीना एवेति भावः । किंवा, “न ह्यस्य कृतकृत्यता” इति पाठः । तत्र कृतेनैव प्राक्तनकर्मणा उन्मादितो न कृत्यः करणीयः पुरुषो भवति; अन्यथा, सर्वत्राग्नेवाविशेषेण देवाद्युन्मादः स्यात्; तस्माद्येनैवोन्मादफलजनकं कर्म कृतं, स एव देवादिभिः कर्मपराधीनैरभिगम्यते; अनेनाभिप्रायेणाह—न ह्यस्य कृतकृत्यतेति ।—अकृतपापकर्मणो न देवाद्यभिगमनीयताऽस्तीत्यर्थः । यस्माद्देवादयोऽत्र कर्मपराधीनास्तस्माद्देवादयो नोपालम्भ्याः ॥ १९ ॥ २० ॥

प्रज्ञापराधात् संभूते व्याधौ कर्मज आत्मनः ।

नाभिर्शंसेद्बुधो देवाच्च पितृनापि राक्षसान् ॥ २१ ॥

आत्मानमेव मन्यते कर्तारं सुखदुःखयोः ।

तस्माच्छ्रेयस्करं मार्गं प्रतिपद्येत नो त्रसेत् ॥ २२ ॥

देवादीनामपचितिर्हितानां चोपसेवनम् ।

ते च तेभ्यो विरोधश्च सर्वमायत्तमात्मनि ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकः—

संख्या निमित्तं प्राश्रुपं लक्षणं साध्यता न च ।

उन्मादानां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रं च भाषितम् २४

इत्यत्रिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते निदानस्थाने

उन्मादनिदानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

न च देवादिभ्यो भेतव्यमिव—प्रज्ञापराधादिव्यादि । नाभिर्शंसदिति नोपालभेत । आत्मानमिव्यादौ आत्मैव शुभाशुभकर्मकरणात् सुखदुःखयोर्यथासंख्यं कारणं भवतीति वाक्यार्थः । नो त्रसेदिति देवादिभ्यः, एवमेवाग्निं शुभकर्मणामपि गृह्णन्तीति कृत्वा नो त्रसेत् । अपचितिः पूजा । ते चेत्यादौ ते चेति देवापचितिर्हितोपसेवने । तेभ्यो विरोधश्चेति तेभ्यो देवादिभ्यो विरोधो यतो भवत्यशुभकर्मभ्यः, तत् सर्वमात्मन्यायत्तम् । एतेन, आत्माधीनमेवेदमुन्मादकारणस्य परिवर्जनं परिसेवनं च दर्शयति ॥ २१-२४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतत्त्वार्थटीकाया-

मातुर्वेदटीपिकायां निदानस्थाने उन्मादनिदानं

नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ ‘न तन्निमित्तः क्लेशोऽसौ’ इति पा० । २ ‘यश्च’ इति पा० ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽपस्मारनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह सहाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

उन्मादानन्तरं प्रागुत्पत्तावपसरोत्यादादपस्मारनिदानमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु चत्वारोऽपस्मारा भवन्ति वातपित्तकफसन्निपातनिमित्ताः ॥ ३ ॥

चत्वार इति वचनमागन्तुसंबन्धेऽप्यपस्माराणां चतुष्कप्रतिपादनार्थम्; अपस्मारो हि नोन्मादवत् स्वतन्त्रेणागन्तुना क्रियते ॥ ३ ॥

त एवंविधानां प्राणभृतां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते; तद्यथा—रजस्तमोभ्यामुपहृतचेतसामुद्भूतविषमबहुदोषाणां समलविकृतोपहितान्यशुचीन्यभ्यवहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनोपयुक्तानानां तन्त्रप्रयोगमपि च विषममाचरतामन्याश्च शरीरचैष्टा विषमाः समाचरतामत्युपश्रयाद्वा दोषाः प्रकुपिता रजस्तमोभ्यामुपहृतचेतसामन्तरात्मनः श्रेष्ठतमायतनं हृदयमुपसृत्योपरि तिष्ठन्ते, तथेन्द्रियायतनानि च । तत्र चावस्थिताः सन्तो यदा हृदयमिन्द्रियायतनानि चेरिताः कामक्रोधभयलोभमोहहर्षशोकचिन्तोद्देगादिभिः सहसाऽभिपूरयन्ति, तदा जन्तुरपस्मरति ॥ ४ ॥

उद्भूतविषमबहुदोषाणामिति अत्रोद्भूतत्वेनोन्मार्गित्वं, विषमत्वेन कदाचिदपस्मारावेककृतृत्वं दर्शयते । समलेखादि उन्मादव्याख्यानगुल्यम् । अत्युपश्रयाद्वाति अत्युपश्रयदेहत्वादित्यर्थः; उन्मादनिदानेऽपि समलविकृतोत्थादिप्रत्ये 'अत्युपश्रयदेहानां' (नि. अ. ७) इत्युक्तम् । श्रेष्ठतमायतनमिति अनेनान्योऽपि शरीरदेशोऽन्तरात्मनः स्थानं, हृदयं तु श्रेष्ठतमं, तत्रैव चेतनाविशेषनिबन्धनादिति दर्शयति । उपसृत्येति व्याप्य । उपरि तिष्ठन्ते इति हृदयस्योपरि इन्द्रियायतनानि चोपसृत्य तिष्ठन्ते इति योजना । 'पर्यवतिष्ठन्ते' इति पाठो व्यक्त एव । तत्रावस्थिता इति हृदये इन्द्रियायतनेषु च लीनत्वेनावस्थिताः । ते च लीनाः सन्तः कामादिभिरीरिताः पुनर्हृदयमिन्द्रियायतनानि च विशेषेण पूरयन्ति यदा, तदा अपस्मरति अपस्मारावेगयुक्तो भवतीति वाक्यार्थः ॥ ४ ॥

अपस्मारं पुनः स्मृतिबुद्धिसत्त्वसंप्लवाद्बीभत्सचेष्टमावस्थिकं तमःप्रवेशमाचक्षते ॥ ५ ॥

अपस्मारप्रत्यात्मलक्षणमाह—अपस्मारं पुनरित्यादि । संलब्धादिति विकृतिगमनात् । बीभत्सा फेनवमनाज्ञाभिरूपा चेष्टा यस्मिन् तद्बीभत्सचेष्टम् । आवस्थिकं तमःप्रवेशमिति कादाचित्कं

१ 'अत्युपश्रयदेहानां वा' इति पा० । २ 'हृदयमुपसंसृज्य पर्यवतिष्ठन्ते' इति, 'हृदयमुपसंसृज्योपरि तिष्ठन्ते' इति च पा० ।

तमःप्रवेशः; तमःप्रवेशोऽज्ञानसाधर्म्योत्, अपस्मारावेगवान् हि तमःप्रवेशो इव न किञ्चिदुच्यते ॥ ५ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—भ्रूयुदासः सततमक्षणेवैकृतमशब्दश्रवणं लालसिङ्घणप्रस्रवणमनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकौ हृदयग्रहः कुक्षेरादोषो दीर्घव्यमस्थिवेदोऽङ्गमदो मोहस्तमसो दर्शनं मूर्च्छां भ्रमश्चाभीक्ष्णं स्वप्ने च मदनर्तनव्यधनव्यथनवेपनपतनादीनीति ॥ ६ ॥

ततोऽनन्तरमपस्माराभिनिर्बुत्तिरेव ॥ ७ ॥

अशब्दश्रवणमिति अविद्यमानशब्दश्रवणशब्दम् । आदोषः गुह्यगुहाब्दविशेषो वातजस्यः श्रूयत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तत्रेदमपस्मारविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—अभीक्ष्णमपस्मरन्तं, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानम्, उत्पिण्डिताक्षम्, असाम्ना विलपन्तम्, उद्वमन्तं फेनम्, अतीवाध्मातग्रीवम्, आविद्धशिरस्कं, विषमविनताङ्गुलिम्, अनवस्थितपाणिपादम्, अरुणपरुषद्यावनखनयनवदनत्वचम्, अनवस्थितचपलपरुषरूपदर्शिनं, वातलानुपशयं, विपरीतोपशयं च वातेनापस्मरन्तं विद्यात् ॥ (१) ॥

अभीक्ष्णमपस्मरन्तं, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानम्, अवकूजन्तम्, आस्फालयन्तं भूमिं, हरितहासिद्रुताम्रनखनयनवदनत्वचं, रुधिरोक्षितोत्तम्रेवरवादीक्षरुपदर्शिनं, पित्तलानुपशयं, विपरीतोपशयं च पित्तेनापस्मरन्तं विद्यात् ॥ (२) ॥

चिरादपस्मरन्तं, चिराच्च संज्ञां प्रतिलभमानं, पतन्तम्, अनतिविकृतचेष्टं, लालामुद्वमन्तं, शुक्लनखनयनवदनत्वचं, शुक्लगुरुस्निग्धरूपदर्शिनं, श्लेष्मलानुपशयं, विपरीतोपशयं च श्लेष्मणाऽपस्मरन्तं विद्यात् ॥ (३) ॥

समवेतसर्वैल्लङ्घमपस्मारं सान्निपातिकं विद्यात्, तमसाध्यमाचक्षते ॥ (४) ॥

इति चत्वारोऽपस्मारा व्याख्याताः ॥ ८ ॥

तत्रेदमित्यादि । विशेषविज्ञानं वातायपस्मारलिङ्गमित्यर्थः । क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानमिति वातापस्मारे शीघ्रं प्रबोधो भवतीति दर्शयति । आध्मातग्रीवमिति पुरितस्तब्धग्रीवम् । आविद्धशिरस्कमिति वकशिरस्कम् । अनवस्थितचपलरूपदर्शनं पतनकाले होयं, पतितस्तु न दुष्यत एव । एवमन्यत्रापि रूपदर्शनं बोद्धव्यम् । सुश्रुतेऽपि पतनकाल एव रूपदर्शनमुक्तं; यथा—'यो नृयाद्विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनु-

१ 'वातजत्वादिति ज्ञायते' इति पा० । २ 'क्षणे क्षणे च' इति पा० । ३ 'वातेनापस्मारितं' इति पा० । ४ 'क्षणे क्षणे च' इति पा० ।

धावति । ततो मे चित्तनाशः स्यात् सोऽपससारोऽनिलात्मकः”
(सु. उ. अ. ६१) इत्यादि । पितापसारे यद्यपि विशेषलक्षणं
क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानमित्युक्तं, तथाऽपि वातिकापेक्षया
कालप्रकर्षोऽत्र द्वेयः; पितादपि हि वायुः शीघ्रकारी भवति ।
उग्रं हि सकृन्मिव, भैरवं तु अहिंसकमपि भयजनकं इमंशा-
नादि, आरीतं ज्वलितम् । चिरादपसरन्तमिति भूयसा
कालेनापसारवेगवन्तम् ॥ ८ ॥

तेषामागन्तुरुबन्धो भवत्येव कदाचित्, तमुत्त-
रकालमुपदेक्ष्यामः । तस्य विशेषविज्ञानं यथोक्तलि-
ङ्गैर्लिङ्गाधिक्यमदोषलिङ्गानुरूपं च किञ्चित् ॥ ९ ॥

भवत्येवेत्यत्र एवकारोऽस्यान्तायोगव्यवच्छेदः; यथा—नीलं
सरोजं भवत्येव, न च न भवति । कदाचिदिति पदं त्वस्य-
न्तायोगव्यवच्छेदार्थतामेव द्योतयति । एतेन, सर्वापसारे
भूतसंबन्धो भवति, न च स्वतन्त्रोऽपसारो भौतिको भवतीति
दर्शयति । उत्तरकालमिति चिकित्सिते, यद्यपि चापसार-
चिकित्सितेऽपि प्रपञ्चो न वक्तव्यः, तथाऽपि तत्रोन्मादविध्य-
तिदेशादुन्मादोक्तमित्यत्र एवेति कृत्वा इहोक्तं—“तमुत्त-
रकालमुपदेक्ष्यामः” इति; उक्तं हि—“यस्यागन्तुं त्वागन्तुं दोष-
लिङ्गाधिकाकृतिम् । पश्येत्तस्य भिषकुर्यादागन्तुन्मादभेषजम्”
(चि. अ. १०) इति । यथोक्तलिङ्गैरिति पञ्चमीस्थाने तृतीया, तेन
यथोक्तापसारलिङ्गभेदो लिङ्गाधिक्यं लिङ्गातिरिक्तत्वं; तच्चा-
दोषलिङ्गादुरूपं दोषलिङ्गासदृशमित्यर्थः । किंचिदिति न सर्वं,
किंतु स्तोत्रं दोषलिङ्गविशेषं लिङ्गमागन्तुवन्धो भवति ।
एतेन च स्वातन्त्र्येणागन्तव्यपसारसंभवो न भवतीति दर्शयति;
यदि हि स्वतन्त्र एवागन्तुः स्यात्तदा न स्तोकमागन्तुलिङ्गं
स्यात्, किंतु सर्वमेव ॥ ९ ॥

हिताल्पपसारिभ्यस्तीक्ष्णानि संशोधनान्युपश-
मनानि च यथास्वं, मन्त्रादीनि चागन्तुसंयोगे ॥ १० ॥

हितानीत्यादिना चिकित्सासूत्रमाह । उपशमनानि च हिता-
नीति योजना ॥ १० ॥

तस्मिन् हि दक्षाध्वरध्वंसे देहिनां नानादिक्षु
विद्रवतामभिद्रवणतरणधावनमुवनलङ्घनाद्यैर्हवि-
श्रोभणैः पुरा गुल्मोत्पत्तिरभूत्, हविष्पाशात्
प्रसहकुष्ठानां, भयत्रासशोकैरुन्मादानां, विविधभू-
ताद्युचिंसस्पृशादपसारानां, ज्वरस्तु खलु महेश्व-
रैल्लाटप्रभवः, तसंस्तापाद्रकपित्तम्, अतिव्य-
वायात् पुनर्नक्षत्रराजस्य राजयश्मेति ॥ ११ ॥

भवन्ति चात्र—

अपसारो हि वातेन पित्तेन च कफेन च ।

१ ‘यद्यपि अविशेषेण संज्ञां प्रतिलभमानमित्युक्तं’ इति पा० ।

२ ‘उन्मादोक्तमित्यत्र उक्तत्वाद्विशोक्तम्’ इति पा० । ३ ‘महेश्वर-
लाटात् प्रभवति’ इति पा० ।

चतुर्थः सन्निपातेन प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥ १२ ॥

साध्यास्तु मिषजः प्राज्ञाः साधयन्ति समाहिताः ।

तीक्ष्णैः संशोधनैश्चैव यथास्वं शमनैरपि ॥ १३ ॥

यदा दोषनिमित्तस्य भवत्यागन्तुरन्वयः ।

तदा साधारणं कर्म प्रवदन्ति भिषग्विदः ॥ १४ ॥

संप्रत्युक्तानां गदानामुत्पत्तिमाह—तस्मिन्त्यादि । यद्यपि
च ज्वर एव तत्र प्रथम उत्पन्नस्तथाऽप्यसौ पृथगेव रुद्र-
क्रोधरूप उत्पन्न इति कृत्वा पश्चादुच्यते, गुल्मादयस्तु यज्ञ-
ध्वंसानन्तरकालभूता एकसामग्रीजातत्वेन प्रथममुच्यन्ते;
ज्वरस्य तु सर्वप्रथमोत्पत्तिज्वरनिदान एवोक्तैति भावः । पुरा
इति आद्युत्पत्तौ । ललाटप्रभव इति ललाटभवक्रोधाग्निप्रभव
इत्यर्थः । अन्वयः अनुबन्धः । साधारणमिति दोषप्रवलीकं वम-
नादि, देवादियप्रवलीकं च बलिमङ्गलादि ॥ ११-१४ ॥

सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वौषधविशारदः ।

भिषक् सर्वामयान् हन्ति न च मोहं निगच्छति १५

निदानस्थानोक्तसर्वरोगज्ञानफलमाह—सर्वेत्यादि । न च
मोहं निगच्छतीति निदानस्थानाद्यनुक्तेऽपि प्रमेये सूक्ष्मेऽपि
बहुदृष्टत्वेन न मोहं गच्छति, किन्तु तदप्यूष्यत इत्यर्थः १५ ॥

इत्येतदखिलेनोक्तं निदानस्थानमुत्तमम् ।

अखिलेनेति यावत्निदानस्थानतया व्याध्यष्टकं प्रतिज्ञातं
तावदखिलेनोक्तम् । तेन चिकित्सास्थानवक्तव्यनिदानाभिधा-
नाश्च न्यूनत्वं; यच्च ज्वरादिनिदानमपि पुनर्वक्तव्यं तदस्यैव
प्रपञ्च इति भावः ॥—

निदानार्थं करो रोगो रोगस्याप्युपलभ्यते ॥ १६ ॥

तद्यथा—ज्वरसंतापाद्रकपित्तमुदीर्यते ।

रकपित्ताज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते ॥ १७ ॥

ग्रीहामिवृक्ष्या जठरं जठराच्छोथ एव च ।

अशोभ्यो जठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ १८ ॥

प्रतिश्यायाद्भवेत् कासः कासात् संजायते क्षयः ।

क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपलभ्यते ॥ १९ ॥

संप्रति निदानप्रकरणाद्रोगाणामपि केषांचिद्याधिं प्रति
कारणत्वं यत् संभवति, तद्वक्तुमाह—निदानार्थेत्यादि ।
निदानस्यार्थः प्रयोजनं व्याधिजननं, तत् करोतीति निदाना-
र्थकरः; व्याधिजनक इत्यर्थः । निदानरूप इति वक्तव्ये यस्मिन्नि-
दानार्थकर इति ब्रूते, तेन व्याधिना व्याध्यन्ते क्रियमाणेऽपि
मूलभूतव्याधिजनक एव हेतुर्व्याधिजन्येऽपि व्याधिं मूलव्या-
धिजननावान्तरव्यापारो निदानमिति दर्शयति । तेन, रोग-
जन्येऽपि रोगे मूलभूतास्त्येन्द्रियाद्यादि कारणत्रयमेव कारणं

१ ‘समृच्छति’ इति पा० । २ ‘आसश्चाप्युपजायते’ इति पा० ।

भवतीति न चतुर्थकारणान्तरापत्तिरित्यतिप्रसङ्गो वाच्यः ;
ज्वरकारणान्येव हि उष्णानीत्यतिमात्राणि ज्वरमभिनित्यैर्वर्ष-
रक्षितमपि कारणान्तरवर्धितशक्तीनि जनयन्तीत्याद्यनुसर-
णीयम् । शुष्मश्वायुपुजायते इति अशोभ्य एव । कासात् संजा-
यते क्षय इति कासाद्वातक्षयो जायते, स च धातुक्षयो रोगस्य
शोभाभिधानस्य हेतुरुपलभ्यत इति योजना ॥ १६-१९ ॥
ते पूर्व केवला रोगाः पश्चाद्वैकल्यकारिणः ।
उभयार्थकरा दृष्टान्तैवैकार्यकारिणः ॥ २० ॥

ननु यत्र रोगस्य कारणं रोगो भवति, तत्र किं कारणभूत-
रोगोऽप्रधानमेवेत्याशङ्क्याह—ते पूर्वमित्यादि ।—ते ज्वरा-
दयो रक्षपित्ताद्युत्पादात् पूर्व केवलाः सन्तो रोगा एव रुजाक-
र्तृत्वेन स्वयमेव प्रधाना इति; पश्चाद्वैकल्यकारिण इति पश्चाद्र-
क्षपित्ताद्युत्पादका भवन्तीत्यर्थः । अथैवमपि रक्षपित्तादिकं
जनयित्वा ज्वरादयो हेतुवद्वरोगरूपा भवन्ति न वेत्याह—उभ-
येत्यादि । उभयार्थकरा इति हेत्वर्थं रक्षपित्तादिजननरूपं,
रोगार्थं च पीडावलक्षणं कुर्वन्ति; न व्याध्यन्तरजननमात्रं
कृत्वा निवर्तन्त इत्यर्थः । प्रकारान्तरमाह—तथैवैकार्यकारिण
इति । एकस्यैव हेतोरर्थं कुर्वन्तीति एकार्यकारिणः ॥ २० ॥

कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।
न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं कुर्वन्तेऽपि च ॥ २१ ॥

एतदेव पक्षद्वयं प्रतिलोभ्येन विवृणोति—कश्चिद्धीत्यादि ।
अत्र यो हेत्वर्थं व्याधिजननं कृत्वा प्रशाम्यति, स एकार्य-
कारी; यस्तु हेत्वर्थं व्याध्यन्तरजननं कृत्वा स्वयमप्यनुवर्तते,
स उभयार्थकारी; यदा कासं समारभ्यापि स्वयमनुवर्तते,
तदा प्रतिश्यायः स्वयं च रुजाकर्तृत्वेन रोगार्थकरः, कासजन-
कत्वेन हेत्वर्थकरश्च भवति; यदा तु कासं जनयित्वा स्वयं
निवर्तते, तदा कासकाले निवृत्तत्वात् हेत्वर्थमात्रं करोतीत्यु-
दाहार्यम् ॥ २१ ॥

एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसङ्कराः ।
प्रयोगापरिशुद्धत्वाच्च तथा चान्योन्यसंभवात् ॥ २२ ॥

व्याधिसङ्करा व्याधिलेकाः । कुतः पुनरेवं भवतीत्याह—
प्रयोगेत्यादि ।—प्रयोगापरिशुद्धत्वं यथा—आमातीसारं स्त-
म्भनं कृतं दोषं संस्तभ्य शूलनादाह्मनादि जनयति । हेत्व-
न्तरमाह—अन्योन्यसंभववदिति; परस्परकारणरूपत्वादित्यर्थः ।
प्रतिश्यायो हि स्वरूपेणैव कासस्य कारणं, स च राजयक्ष्मण
इत्यादि ॥ २२ ॥

प्रयोगः शमयेद्वाधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ।
नासौ विशुद्धः, शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् २३

१ 'तथैवैकार्यकारिणः' इति पा० । २ 'हेतुत्वं' इति पा० ।
३ 'हेत्वर्थकरो भवतीत्युदाहार्यम्' इति पा० । ४ 'कुतः पुनरेते
भवन्ति' इति पा० ।

प्रयोगापरिशुद्धं विवृणोति—प्रयोग इत्यादि । न कोपयेदिति
व्याध्यन्तरं न कुर्वदित्यर्थः । अन्योन्यसंभवश्च ज्वरसंतापा-
द्रक्षपित्तसुदीर्यत इत्यादिवैकल्य इति न पुनर्विविच्यते ॥ २३ ॥

एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैव एव हि ।
व्याधेरकस्य चानेको बहूनां बहवोऽपि च ॥ २४ ॥
ज्वरभ्रमप्रलापाद्या दृश्यन्ते रुक्षहेतुजाः ।
रुक्षेणैकेन चाप्येको ज्वर एवोपजायते ॥ २५ ॥
हेतुभिर्वहुभिश्चैको ज्वरो रुक्षादिभिर्भवेत् ।
रुक्षादिभिर्ज्वराद्याश्च व्याधयः संभवन्ति हि ॥ २६ ॥

हेतुप्रकरणादेतुधर्मान्तरमाह—एको हेतुरित्यादि । एत-
त्पक्षचतुष्टयोदाहरणान्याह—ज्वरेत्यादि । यद्यपि रुक्षं
बहूनां कारणं, तथाऽपि देशकालादिवशात् कदाचिदेकस्यैव
ज्वरस्य कारणं भवतीति हेतुम् । रुक्षादिभिरिति रुक्षेष्णलव-
णैदिभिः । ज्वराद्या इति ज्वररक्षपित्तगुल्माद्याः ॥ २४-२६ ॥

लिङ्गं चैकमनेकस्य तथैवैकस्य लक्ष्यते ।
बहून्नेकस्य च व्याधेर्वहूनां स्युर्वहूनि च ॥ २७ ॥
विषमारम्भमूलानां लिङ्गमेकं ज्वरो मतः ।
ज्वरस्यैकस्य चाप्येकः संतापो लिङ्गमुच्यते ॥ २८ ॥
विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते ।
लिङ्गैरतैर्ज्वरभ्वासहिक्काद्याः सन्ति चामयाः ॥ २९ ॥

लिङ्गस्यापि हेतोर्विषमा चतुर्विध्यमाह—लिङ्गमित्यादि ।
तथैवैकस्य लक्ष्यत इति एकं लिङ्गमिति संबन्धः । विषमारम्भ-
मूलानामिति विषमारम्भप्रथमानां; विषमारम्भविसर्गित्वमुष्णो
वैषम्यमित्याद्युक्तज्वरलिङ्गानामित्यर्थः । ज्वरं ह्येकं (संतापा-
त्मकं) दृष्ट्वा विषमारम्भविसर्गित्वादयोऽस्य भूता भविष्यन्ति
वर्तन्त इति वा लिङ्ग्यते । ज्वर एको निरुच्यत इति ज्ञायत इत्य-
र्थः । लिङ्गैरतैरित्यादि । एतैर्विषमारम्भविसर्गित्वाद्यैर्ज्वरादयः
सन्ति 'युक्ता' इति शेषः । विषमारम्भादयो हि वातज्वरे तथा
वातश्वासं वातहिकार्यां वा यथासंभवं दृश्यन्त एव ॥ २७-२९ ॥

एका शान्तिरनेकस्य तथैवैकस्य लक्ष्यते ।
व्याधेरकस्य चानेका बहूनां बहव्य एव च ॥ ३० ॥
शान्तिरामाशयोऽथानां व्याधीनां लङ्घनक्रिया ।
ज्वरस्यैकस्य चाप्येका शान्तिर्लङ्घनमुच्यते ॥ ३१ ॥
तथा लघ्वशनाद्याश्च ज्वरस्यैकस्य शान्तयः ।
एताश्चैव ज्वरभ्वासहिक्कादीनां प्रशान्तयः ॥ ३२ ॥

एतच्चतुर्विध्यं चिकित्सायामपि ब्रूते—एकेत्यादि
॥ ३०-३२ ॥

१ 'रुक्षेष्णान्तिसरणादिभिः' इति पा० । २ 'तथैकस्यैकमुच्यते'
इति पा० । ३ 'बहवस्तथा' इति पा० । ४ 'संतापात्मकं' इति
दृष्टालिखितपुस्तके नोपलभ्यते । ५ 'तथैकस्य' इति पा० ।

सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते ।
साध्यते कृच्छ्रसाध्यस्तु यत्नेन महता चिरात् ॥ ३३ ॥
याति नाशेषतां व्याधिरसाध्यो याप्यसंज्ञितः ।
परोऽसाध्यः क्रियाः सर्वाः प्रत्याख्येयोऽतिवर्तते ३४
नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम्
पादापचाराद्देवाद्या याति भवान्तरं गदाः ॥ ३५ ॥

चिकित्साभिधानप्रसङ्गेन चिकित्साप्रवृत्तिविषयं साध्यमेदं
तथा चिकित्साविद्वत्तिविषयं चासाध्यमेदमाह—सुखेलादि ।—
सुखोपाय इति सुखलभ्यवैवाद्युपायः; किंवा, सुखोपायः सन्
साध्यते अल्पेनैव यत्नेन साध्यत इत्यर्थः । याति नाशेषतामिति न
सर्वथा निवर्तते । परोऽसाध्य इति याप्यापेक्षया उत्कृष्टोऽसा-
ध्यः । असौव विवरणं—प्रत्याख्येय इति । क्रियाः चिकित्साः ।
भावान्तरमिति सुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यो भवति, कृच्छ्रश्च याप्यः,
याप्यश्च प्रत्याख्येय इति ॥ ३३-३५ ॥

वृद्धिस्थानक्षयवस्थां रोगैरानुपलक्ष्यते ।
सुसूक्ष्मामपि च प्राप्नो देहाश्रिवलचेतसाम् ॥ ३६ ॥
व्याध्यवस्थाविशेषान् हि ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षणः ।
तस्यां तस्यामवस्थायां चतुःश्रेयः प्रपद्यते ॥ ३७ ॥

व्याधेः सुखसाध्यवस्थाभिधानप्रसङ्गेन वृद्ध्याद्यवस्थान्तरमाह
—वृद्धीत्यादि । न केवलं रोगाणां किंतु देहाश्रिवलचेतसामपि
वृद्धिस्थानक्षयवस्थासुलक्ष्येदेति योजना । एतद्व्याध्यवस्था-
ज्ञानप्रयोजनमाह—व्याध्यवस्थेलादि । चतुःश्रेय इति चतु-
श्रेयःकारकं चिकित्सितं, प्रपद्यते बुध्यत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुराश्चिरम् ।
तेषु न त्वरया कुर्याद्देहाश्रिवलचित् क्रियाम् ॥ ३८ ॥
प्रयोगैः क्षपयेद्वा तान् सुखं वा कोष्ठमनयेत् ।
ज्ञात्वा कोष्ठप्रपञ्चास्तान् यथासक्तं हरेद्बुधः ॥ ३९ ॥

व्याधिप्रकारानभिधाय चिकित्सोपयुक्तान् दोषप्रकारानाह—
प्राय इत्यादि । तिर्यग्गताश्च दोषा उन्मार्गगतत्वेन न सम्य-
क् श्रींश्च वा भेषजेन योजयितुं पार्यन्ते, तेन चिरं क्लेशयन्तीति
युक्तम् । देहाश्रिवलविदित्वेन तिर्यग्गतदोषे त्वरया भूरि
भेषजप्रयोगेण क्रियमाणा चिकित्सा देहमश्रिवलं च हन्तीति
सूचयति । प्रयोगैरिति अल्पमात्रसिद्धिकालप्रयोगैः । सुखं
वैति सुखं यथा भवति तथा आसक्तं हरेदित्यर्थः; यच्छोधनं
वमनादि यत्रामाशयादिगते दोषे आसक्तं हरणयोग्यतया भवति,
तेन हरेदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

१ 'सुखोपलभ्यवैवाद्युपायः' इति पा० । २ 'दोषाणां' इति
पा० । ३ 'तत्तच्छ्रेयः' इति पा० । ४ 'योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'तेषु
तु त्वरया कुर्याद्देहाश्रिवलचित्क्रियाम्' इति पठति, 'तेषामातुराणां
देहाश्रिवलचित्क्रियां देहाश्रिवलकरी क्रियां त्वरया आशु कुर्यात्' इति
च व्याख्यायति । ५ 'यथासक्तं तं' इति पा० ।

ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे ।
व्याध्यस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः ॥ ४० ॥

संप्रति निदाने लिङ्गवैचोक्तानां व्याधीनां पृथग्व्याधि-
त्वमपि भवतीत्याह—ज्ञानार्थमित्यादि । संग्रह इति व्याधि-
निदानादिसंग्रहे । ये निदानस्थाने ज्ञानार्थं प्रधानभूतज्वरादि-
ज्ञानार्थं व्याध्यः सन्ति, तेऽविपाकाख्यादयः स्वातन्त्र्येणोत्प-
द्यमाना व्याध्य एव व्याधित्वेनैव व्यपदेष्टव्या इत्यर्थः । तदा-
त्वे तु लिङ्गानीति यदा ज्वरादिपरतन्त्रा जायन्तेऽरुच्यादयः,
तदा पारतन्त्र्यालिङ्गान्येव ते, नामयाः; आमयो हि स्वतन्त्रः
स्वचिकित्साप्रशमनीयो भवतीत्यायुर्वेदस्थितिः, ज्वरलिङ्गरूपा-
स्त्वरुच्यादयो ज्वरचिकित्साप्रशमनीया एवेति भावः ॥ ४० ॥

विकारः प्रकृतिश्चैव द्वयं सर्वं समासतः ।
तद्धेतुवशां हेतोरभावान्नुवर्तते ॥ ४१ ॥

संप्रति निदानाधिकृतस्य हेतोर्विभवमाह—विकार इत्या-
दि । विकारः वैषम्यम् । प्रकृतिः साम्यम् । सर्वमिति अनेन
शारीरं तथाऽऽध्यात्मिकं चोपसंगृह्यति । हेतुवशांमिति
हेत्वधीनोत्पादम् । एतेन, आरोप्यरूपप्रकृत्याथैना साम्यहेतुः
सेवनीयः, तथा विकाररूपोपरिहाराथैना च विकारहेतुर्वै-
नीयः । न च वाच्यं—यद्—दध्यादिशोथजननहेतोरपरमेऽपि
तज्जनितशोधातुवृत्तिदर्शनान्मृषैतद्वचनं—'हेतोरभावान्नुवर्त-
ते' इति, यत उपरतेऽपि दध्यादौ दध्यादिजनितो दोषसन्तानः
शोधादिजनकस्तत्रानुवर्तत एव ॥ ४१ ॥

तत्र श्लोकाः—

हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
संप्राप्तिः पूर्वैमुत्पत्तिः सूत्रमात्रं चिकित्सितात् ४२
ज्वरादीनां विकाराणामष्टानां साध्यतया न च ।
पृथगेकैकशब्दोक्ता हेतुलिङ्गोपशान्तयः ॥ ४३ ॥
हेतुपर्यायानामानि व्याधीनां लक्षणस्य च ।
निदानस्थानमेतावत् संग्रहेणोपदिश्यते ॥ ४४ ॥

इत्यश्रिवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
अप्रसारनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ।

निदानस्थानं समाप्तम् ।

संग्रहे 'सूत्रमात्रं चिकित्सितात्' इत्यनेनोपसाराध्यायार्थ-
संग्रह उक्त इति बोद्धव्यम् । 'ज्वरादीनां' इत्यादिप्रत्ययेन तु
निदानस्थानोक्तार्थसंग्रहं करोति । यद्यपि ज्वरस्य ज्वरनिदाने-
ऽसाध्यता नोक्ता, तथाऽपि 'अष्टानां' इतिपदं 'छत्रिणो गच्छ-
न्ति' इति न्यायेन बोद्धव्यम् । किंवा, अष्टानां हेतुलिङ्गोपशा-
न्तय इति योजनायाम्; असाध्यता यथायोग्यतयैव बोद्धव्या ।
पृथक्त्वेन चैकैकशब्देति पृथगेकैकशः । तेन, पृथक्त्वेन सर्वसा-

धारणहेत्वादयो निदानस्थानादाहुकाः, तथैकैकशश्च ज्वरादीनां हेतुलिङ्गोपशान्तयः स्वे स्वे अध्याये उक्ताः । अत्र च लिङ्गग्रहणेन पूर्वलिङ्गग्रहणम्, उपशान्तिग्रहणेन चोपशयग्रहणं, संप्राप्तिस्तु प्रतिरोगमभिधानादग्रहणं व्याख्येयम् । हेतुपर्यायनामान्तीति 'हेतुनिमित्तं' (नि. अ. १) इत्यादिना, व्याधिपर्यायनामान्तीति तथा लक्षणपर्यायनामान्तीति चाद्याध्यायोक्तान्येव ज्ञेयानि; संप्राप्तेस्तु 'संप्राप्तिर्जातिरागतः' (नि. अ. १) इति नामकथनं लक्षणप्रयोजकमेव प्रायः, तेनेह न संगृहीतम् । किंवा हेतव इत्यादिस्थानसंग्रह एव, अपस्माराध्यायार्थसंग्रहस्तु स्थानसंग्रहेणैवाव्यवहितेन कृतत्वाच्च पुनः पृथक्कृतः । तत्र हेतव इत्यादि

सर्वरोगहेत्वादिसंग्रहणम् । अस्मिन् पक्षे पृथक्त्वेनेति ज्वरादीनामिच्छनेन संबध्यते, एकैकशश्चेति हेतुलिङ्गोपशयशान्तिभिः संबध्यते । संग्रहेणेति वचनाच्चिकित्सितप्रपञ्चनीयं निदानं सूचयति । केचिदत्र निदीयते निबध्यते हेत्वादिपञ्चकमनेनेति निदानमिति निदानशब्दव्युत्पत्तिं कुर्वन्ति, निदानशब्देन च गवां दोहनकालनिबन्धनरज्जुरुच्यते इति श्रुयते । ज्वरनिदाने च निदानशब्दो व्याकृत एव ॥ ४२-४४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां निदानस्थानेऽपस्मारनिदानं
नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

निदानस्थानव्याख्या समाप्ता ।

विमानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो रसविमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

निदाने ज्ञातहेत्वादिपञ्चकस्य चिकित्सोपयोगितया दोषभेषजादिविशेषज्ञानमपेक्षितं भवति, अतो वक्ष्यमाणदोषभेषजादिविशेषज्ञापकं विमानस्थानं ब्रूते । तत्रापि च दोषभेषजयोः प्राधान्यात्तद्विशेषज्ञापकं रसविमानं प्रथमं ब्रूते । इमं च स्थानसंबन्धं स्वयमेव दर्शयिष्यति । विशेषेण मीयते ज्ञायते दोषभेषजाद्यनेनेति विमानं, दोषभेषजादीनां प्रभावादिविशेष इत्यर्थः; एवंभूतं विमानमभिधेयतया यत्र तिष्ठति तद्विमानस्थानम् । रसविमानमधिकृत्वा कृतोऽध्यायो रसविमानम् ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु व्याधीनां निमित्तपूर्वरूपरूपोपशयसंख्याप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषाननुप्रविर्द्यानन्तरं दोषभेषजदेशकालबलशरीरसाराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसां मानमवहितमनसा यथावज्ज्ञेयं भवति भिषजा, दोषादिमानज्ञानायत्तत्वात् क्रियायाः । न ह्यमानावो दोषादीनां भिषग् व्याधिनिराहसमर्थो भवति । तस्माद्दोषादिमानज्ञानार्थं विमानस्थानमुपदेक्ष्यामोऽभिप्रेशः ॥ ३ ॥

इह खल्वित्यादिना स्थानसंबन्धमाह । इह संप्राप्तिभेदसंख्याप्राधान्यादिग्रहणेनैव संप्राप्तिमुपदिशन् संख्यादिभेदेन सर्वैव संप्राप्तिः कथिता भवतीति दर्शयति । निमित्तादीनां तु न तादृशो भेदोऽल्पप्रत्यवकाव्योऽस्ति, येन भेदेन तेऽपीह कथ्येरन्, अतस्ते सामान्येनैवोक्ताः । अनुप्रविश्येति बुद्ध्वा । दोषादयः सूत्रस्थान एव प्रपञ्चिताः । मानमिति प्रभावादिविशेषः । एतज्ज्ञाने हेतुमाह—दोषादीत्यादि । क्रियाया इति चिकित्सायाः ॥ ३ ॥

तत्रादौ रसद्रव्यदोषविकारप्रभावान् वक्ष्यामः । रसास्तावत् पटु—मधुरास्ललवणकटुतिक्तकषायाः । ते सस्यगुणयुज्यमानाः शरीरं यापयन्ति, मिथ्योपयुज्यमानास्तु खलु दोषप्रकोपायोपकल्पन्ते ॥ ४ ॥

अथायार्थं वक्तुं प्रतिजानीते—तत्रादावित्यादि । यथापि

१ 'अभितिवक्ष्य' इति पा० । २ 'रसद्रव्यदोषविकारभेषजदेशकालबलशरीरसाराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसां' इति गङ्गाधरसंमतः पाठः । ३ 'रसादिमानज्ञानायत्तत्वात्' इति पा० । ४ 'रसादीनां' इति पा० । ५ 'रसादिमानज्ञानार्थं' इति पा० । ६ 'कल्पिता' इति पा० । ७ 'दुष्ठा' इति पा० ।

च दोषभेषजेलादौ दोषापेक्षत्वाद्भेषजस्य दोष आदौ कृतः, तथाऽपीह रसद्रव्यरूपभेषजस्यापेक्षितरोगप्रशमकत्वेन तथा दोषस्यापि च रसद्रव्ययोरेव कारणत्वेन भेषजशब्दसंखिते रसद्रव्ये एवाग्रे कृते, पश्चात्तु दोषग्रहणगृहीतौ दोषविकारौ । प्रकृष्टो भावः प्रभावः शक्तिरित्यर्थः; स चेद्दोषविनाशश्चिन्त्यश्च ग्राह्यः । येन, 'तत्र खल्वनेकरसेषु' इत्यादिना द्रव्यविकारयोः प्रभावं रसद्वारा दोषद्वारा च चिन्त्यमपि वक्ष्यति । यापयन्तीति साम्येनावस्थापयन्ति । मिथ्याशब्द इहायोगातियोगमिथ्यायोगेषु वर्तते ॥ ४ ॥

दोषाः पुनस्त्रयो वातपित्तश्लेष्माणः । ते प्रकृतिभूताः शरीरोपकारका भवन्ति, विकृतिमापन्नास्तु खलु नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतापयन्ति ॥ ५ ॥

दोषा इति शारीरदोषाः । पुनःशब्दो मानसदोषं व्यावर्तयति ॥ ५ ॥

तत्र दोषमेकैकं त्रयस्त्रयो रसा जनयन्ति, त्रयस्त्रयश्चोपशमयन्ति । तद्यथा—कटुतिक्तकषाया वातं जनयन्ति, मधुरास्ललवणास्त्वेन शमयन्ति; कटुस्ललवणाः पित्तं जनयन्ति, मधुरतिक्तकषायास्त्वेन च्छमयन्ति; मधुरास्ललवणाः श्लेष्माणं जन्तयन्ति, कटुतिक्तकषायास्त्वेन शमयन्ति ॥ ६ ॥

रसानामसंसृष्टानां कर्माह—तत्रेत्यादि । अनेन च रसकर्मोपदेशेन दोषाणामपि तत्तद्रसोत्पाद्यत्वं तथा तत्तद्रसोपशमनीयत्वमुक्तं भवति । कटुतिक्तकषाया वातं जनयन्तीति असति परिपन्थिनीति ज्ञेयं, तेनार्कांगुसुहृद्वायीनां तिक्तानामपि वाताजनकत्वे न दोषः । तत्र ह्युष्णवीर्यता परिपन्थिनी विद्यते, तेन न ते वातं जनयन्तीत्याद्यनुसरणीयम् । एनमिति पदेन यश्चैकद्विजो वायुस्त्वमेव मधुरादयः सर्वात्मवैपरीत्याद्विशेषेण जनयन्तीति दर्शयति; जागरणादिजे हि वायौ जागरणादिविपरीताः खप्रादय एव विशेषेण पथ्याः । एवं पित्तश्लेष्मणोरपि एनैरेवंशब्दयोस्तात्पर्यं दर्शयति ॥ ६ ॥

रसदोषसन्निपाते तु ये रसा वैदोषैः समानगुणाः समानगुणभूयिष्ठा वा भवन्ति ते तानभिधेयन्ति, विपरीतगुणा विपरीतगुणभूयिष्ठा वा शमयन्त्यभ्यस्यमाना इति । एतद्व्यवस्थाहेतोः पटुत्वमुपदिश्यते रसानां परस्परैरप्राप्तिसंसृष्टानां, जित्वं च दोषाणाम् ॥ ७ ॥

अथ कथा युक्त्वा रसा दोषाश्चनयन्ति शमयन्ति चेत्याह—रसदोषेत्यादि । सन्निपाते इति अन्तःशरीरमेकके । तुज्जन्दो

१ 'शरीरयोगक्षेमकराः' इति पा० । २ 'वत्र च' इति पा० ।

विशेषे, तेन विपरीतगुणा एव विशेषेण विपरीतगुणभूयिष्ठापेक्षया शमयन्तीति दर्शयति । रसानां तु यथा उपचारादुष्णो भवन्ति तदभिहितं “गुणागुणाश्रया नोक्तः (सू. अ. २६)” इत्यादिना सूत्रे । अभ्यस्यमाना इति न सङ्कटपुण्यमानाः । अथ कस्माद्रसदोषसंसर्गभूयस्त्वं परित्यज्य रसषट्त्वं दोषत्रित्वं चोच्यते ? इत्याह—इत्येतदित्यादि । व्यवस्थेति रसदोषसंसर्गप्रपञ्चक्षेपः । परस्पररेणसंसृष्टानामिति पदं दोषाणामित्यनेनापि योज्यम् ॥ ७ ॥

संसर्गविकल्पविस्तरो होषामपरिसंख्येयो भवति, विकल्पभेदापरिसंख्येयत्वात् ॥ ८ ॥

रसदोषसंसर्गप्रपञ्चानभिधाने हेतुमाह—संसर्गेंत्यादि । यस्मात् संसर्गभेदविस्तरोऽपरिसंख्येयस्तस्मात् षट्त्वं त्रित्वं चोच्यते । विकल्पभेदापरिसंख्येयत्वादिति संसर्गविकल्पस्य भेदो विजातीयप्रकारः, तस्यापरिसंख्येयत्वात् । एतेन, यथा रसानामेवान्तरव्यक्तिभेदेऽपि मधुरत्वादिसामान्ययोगान्मधुरादिष्वपेक्षेन षट्त्वमुच्यते; तथा मधुराम्लमधुरलवणदिंसंसर्गानामपि सत्त्वप्यान्तरभेदे सामान्येनोपसंग्रहं कृत्वा त्रिषष्टित्वसंख्यानियमो भविष्यतीति निरस्यते, यतो मधुराम्लादिंसंसर्गेऽपि विजातीयो मधुरतरमधुरतरमादिभेदकतो भेदोऽपरिसंख्येयो भवति । वचनं हि—“रसास्तरताभ्यां तां संख्यामितपतन्ति हि” (सू. अ. २६) इति ॥ ८ ॥

तत्र खल्वनेकैरसेषु द्रव्येष्वनेकदोषात्मकेषु च विकारेषु रसदोषप्रभावेकैकदशेनाभिसमीक्ष्य ततो द्रव्यविकारयोः प्रभावतत्त्वं व्यवस्थेत् ॥ ९ ॥

अथ कथं तर्हि संसृष्टानां रसानां दोषाणां च प्रभावो ज्ञेय इत्याह—तत्र खल्वित्यादि । तत्र चानेकरसद्रव्यस्यानेकदोषविकारस्य च प्रत्येकरसदोषप्रभावमेलकेन प्रभावं कथयन् रससंसर्गदोषसंसर्गयोरेपि तादृशमेव प्रभावं कथयति, यतो रसदोषसंसर्गप्रभाववन्न द्रव्यविकाराश्रयित्वादिसदोषयोर्द्रव्यविकारप्रभावत्वैनोच्यते । अनेन न्यायेन साक्षादनुक्तोऽपि एकरसद्रव्यैकदोषविकारयोरेपि प्रभावोऽसंसृष्टरसदोषप्रभावकथनादुक्त एव ज्ञेयः । एकैकदशेनाभिसमीक्ष्येति प्रत्येकमुत्तरसादिप्रभाविणानेकरसं द्रव्यमनेकदोषं च विकारं समुदितप्रभावमभिसमीक्ष्य ॥ ९ ॥

न त्वेवं खलु सर्वत्र । न हि विकृतिविषमसमवेतानां नानात्मकानां परस्पररेण चोपहतानामन्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेनैव समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसातुं शक्यम् ॥ १० ॥

अयं च रसदोषप्रभावद्वारा द्रव्यविकारप्रभाविणश्च यो न

१ ‘यथोपचारादुष्णा भवन्ति, ये च भवन्ति’ इति पा० । २ ‘रसदोषप्रपञ्चक्षेपः’ इति पा० । ३ ‘तत्र खल्वनेकैरसेषु’ इति पा० । ४ ‘द्रव्यविकारप्रभावाश्रयित्वात्’ इति पा० । ५ ‘चोपहतविकृतिकानां’ इति पा० ।

सर्वत्र द्रव्ये विकारे चेत्याह—न त्वेवं खलु सर्वत्रेति । अत्रैव हेतुमाह—नहीत्यादिनाऽध्यवसातुं शक्यमित्यन्तेन । विकृतिविषमसमवेतानामिति विकृतिसमवेतानां तथा विषमसमवेतानां चेति विकृतिविषमसमवेतानाम् । समवेतानामिति मिलितानां रसानां दोषाणां च । तत्र रसस्य विकृतिसमवायो यथा—मधुरे तण्डुलीयके; मधुरो हि प्रकृत्या स्नेहदृग्त्व्यादिकरः, तण्डुलीयके तु विकृतिसमवेतत्वेन तन्न करोति । विषमसमवेतास्तु सिले कषायकटुतिक्तमधुराः; यदि हि रसाः समया मात्रया समवेताः सुस्तुतस्तिलोऽपि पित्तश्लेष्महरन्निदोषहरो वा स्यात्, पित्तकफकरस्त्वयः; तेनात्र रसानां क्वचित् कर्तृत्वमकर्तृत्वं च क्वचिदिति वैषम्यमुच्यते । नानात्मकानामित्यादिहेतुत्रयं तु विकृतिसमवायविषमसमवाययोरेवोपलब्धमकम् । तेन, नानात्मकत्वादित्यादिभिर्विकृतिसमवायविषमसमवायौ भवतः । नानात्मकानामिति नानारूपहेतुजनितानां; तेन हेतुभेदवदलेव रसदोषयोर्विकृतौ विषमो वा मेलको भवतीत्यर्थः । किंवा, नानात्मकानामिति नानाप्रमाणानाम् । एवं च नानाप्रमाणत्वं विषमसमवाये हेतुः । परस्पररेण चोपहतानामिति अन्योन्यमुपधातितगुणानाम् । परस्परगुणोपधातस्तु यद्यपि दोषाणां प्रायो नास्त्वैव, तथाऽप्यदृष्टवशात् क्वचिद्भवतीति ज्ञेयं; रसानां तु प्रबलेनान्योपधातो भवत्येव । अन्यैश्च विकल्पनैरिति अन्यैश्च भेदकैः, तत्र रसस्य भेदकाः खरसकल्कादयः; एकस्यैव हि द्रव्यस्य कल्पनाविशेषेण गुणान्तराणि भवन्ति । दोषस्य तु दृष्टान्तराण्येवै गुणान्तरयोगाद्भेदकानि भवन्ति । यदुक्तं—“स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः । स्थानान्तरगतश्चैव विकारो कुरुते बह्वन्” (सू. अ. १८) इति । अस्मिन् व्याख्याने रसानां दोषाणां च य उत्कर्षोपकर्षकृतौ विषमसमवायः पृथगुच्यते, स न युज्यते; यतो विषमसमवायेऽप्युत्कृष्टस्य रसस्य तथा दोषस्य चोत्कृष्टा गुणा अपकृष्टस्य चापकृष्टा गुणा भवन्तीति कृत्वाऽवयवप्रभावाननुमानेनैव समुदायप्रभावानुमानं शक्यम् । अथोच्येत—विषममेलके रसस्य दोषस्य च न त एव गुणा उत्कृष्टा अपकृष्टा वा भवन्ति किंतु गुणान्तरमेव भवति, हन्त तर्हि विकृत एवायं समवायो विसदृशकारणत्वात् । तदेवं दूषणदर्शनादप्यन्या व्याख्यायते—यत्—द्विविधो मेलको भवति रसानां दोषाणां च प्रकृत्यनुगुणः, प्रकृत्यनुगुणश्च; तत्र यो मिलितानां प्राकृतगुणानुपमर्देन मेलको भवती, स प्रकृतिसमसमवायश्चन्द्रेनोच्यते; यस्तु प्राकृतगुणोपमर्देन भवति, स विकृतिविषमसमवायोऽभिधीयते; विद्वत्सा हेतुभूतया विषमः प्रकृत्यनुगुणः समवायो विकृतिविषमसमवाय इत्यर्थः । अत्रैव विकृतिविषमसमवाये नानात्मकत्वादित्युक्तं यथाविद्वत्तमेव योजनीयम् । ये तु विकृतिविषमसमवायौ पृथगेव कुर्वन्ति, विषमसमवायस्य वैषम्यतारतम्येनातिबहुप्रपञ्चितत्वाद् विषमसमवायगुणानुमानं

१ ‘उपपादकं’ इति पा० । २ ‘नानाधैकानामिति नानाहेतुरुपजनितानां’ इति पा० । ३ ‘स्थानान्तराण्येव’ इति पा० ।

दुःशकमिति कृत्वा, तदपि द्रव्यविकारप्रभावेणैव व्यपदि-
शन्ति ॥ १० ॥

तथायुक्तं हि समुदये समुदायप्रभावतत्त्वमेवमेवो-
पलभ्य ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत् ॥११॥

अथ कथं तर्हि विकृतिविषमसमवायप्रभावज्ञानमित्याह—
तथायुक्तं हीत्यादि । तथायुक्तं समुदय इति विकृतिविषमसम-
वाये । समुदयप्रभावतत्त्वमिति मेलकप्रभावतत्त्वम् । समधृते
हि मधुसर्पिणि सूर्यावतोरुये वा दोषसमुदये न संयुज्यमानम-
धुघृतगुणकभागतं मारकत्वं, न च वातादिदोषप्रभावगतं सूर्य-
वृद्ध्या वर्षेष्णुत्वं सूर्यावर्तस्य, किं तु संयोगमहिमकृतमेवेत्यर्थः ।
यच्च गतितद्वयं दोषरसमेलकस्य, तेन प्रकृतिसमसमवायरूपं सञ्चि-
पातं ज्वरनिदाने दोषलिङ्गमेलकेनैवोक्तवान् । यदुक्तं—“पृथगु-
क्तलक्षणसंसर्गाद्गान्धिकमन्यतमं सान्निपातिकं वा ज्वरं विधातु”
(नि. अ. १) इति । यस्तु विकृतिविषमसमवेतलिङ्गदोषकृतो ज्वर-
स्तस्य चिकित्सिते—“क्षणे दाहः क्षणे शीतं” (चि. अ. ३)
इत्यादिना लक्षणमुक्तम् । न हि श्यावरक्तकोटोत्पत्त्यादि तत्रोक्तं
वातादिज्वरे क्वचिदस्ति । एवं रसेऽपि यत्रास्मात् मधुरत्वं
प्रकृतिसमसमवेतं, तत्रास्मात् मधुरमेतन्मात्रमेवोक्तं; तेन,
मधुरसामान्यगुणागतं तस्य वातपित्तहरत्वमपि लभ्यत एव ।
अत्र वार्ताकं कटुतिक्तत्वेन वातकरत्वं प्राप्तमपि च विकृतिवि-
षमसमवायात्तच्च भवति, तथाचार्येण “वार्ताकं वातघ्नं” (सू.
अ. २७) इत्युक्तमेव । एवमित्यादि तत्तदुदाहरणं शास्त्रप्रसूत-
मनुसरणीयम् । यस्तु प्रकृतिसमसमवायकृतैरसदोषगुणद्वारा
प्राप्तमपि द्रव्यगुणं विकारलक्षणं च ब्रूते, तत् प्रकथार्थं स्पष्टार्थं
चेति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

तस्माद्रसप्रभावतश्च द्रव्यप्रभावतश्च दोषप्रभाव-
तश्च विकारप्रभावतश्च तत्त्वमुपदेक्ष्यामः ॥ १२ ॥

उपसंहरति—तस्मादित्यादि । तत्त्वमिति रसादिप्रभाव-
तत्त्वम् । यस्तु पूर्वं “तत्रादौ रसद्रव्यदोषविकारप्रभावानुपदे-
क्ष्यामः” इत्यनेन रसादिप्रभावव्याख्यानप्रतिज्ञानं कृतं, तस्तु
रसप्रभावानुमानेनैव द्रव्यप्रभावकथनात्, तथा दोषप्रभावेण च
विकारप्रभावकथनाच्चरितार्थं स्यात् । इह तु विकृतिविषमसमवा-
यात्मके द्रव्ये विकारे वा रसदोषप्रभावानुमानेन न द्रव्यविकार-
प्रभावानुमानमस्तीति कृत्वा पृथक् पृथग्रसादिप्रभावतत्त्वाभिधान-
प्रतिज्ञानमिति न पौनरुक्त्यम् । इह द्रव्याणां वीर्यप्रभाव-विपा-
कप्रभावौ च द्रव्यप्रभावे रसप्रभावे वाऽन्तर्भावनीयो । तत्र यौ
रसानुगुणौ वीर्यविपाकप्रभावौ, तौ रसे; यौ तु रसकमोक्त-
वीर्यविपाकविपरीतौ वीर्यविपाकौ, तौ द्रव्यप्रभावे बोद्धव्यौ ।
उपदेक्ष्याम इति निखिलेन तन्त्रेण रसादिप्रभावतत्त्वं पृथगुप-
देक्ष्याम इत्यर्थः; रसादिप्रभावः प्रपञ्चेन निखिले तन्त्र एव
वक्तव्यः ॥ १२ ॥

१ ‘यतश्च द्वयी गतिः’ इति पा० । २ ‘कृत’ इति हस्तलिखित-
पुस्तके न पठ्यते ।

च. सं. ३०

तत्रैव रसप्रभाव उपदिष्टो भवति । द्रव्यप्रभावं
पुनरुपदेक्ष्यामः । तैलसर्पिर्मधुनि वातपित्तश्लेष्मप्र-
शमनार्थानि द्रव्याणि भवन्ति ॥ १३ ॥

संक्षेपाभिधानमेतदेवेति दर्शयन्नाह—तत्रैव इत्यादि । एष
इति ‘रसाः षड्’ इत्यादिना ‘तत्त्वमुपदेक्ष्यामः’ इत्यन्तेन ग्रन्थे-
नोक्त इत्यर्थः । उपदिष्टो भवतीति सङ्क्षेपेण कथितो भवति ।
अन्ये तु ‘तत्रैव रसप्रभाव उद्दिष्टो भवति’ इति पठन्ति ।
अस्मिन् पक्षे द्रव्यदोषविकारप्रभावोऽपि योऽत्र उद्दिष्टः
सोऽपि रसद्वारा, तेन रसस्यैव प्रपञ्चाभिहितत्वात्तस्यैवामिधान-
मुपसंहरति न द्रव्यादीनामिति ज्ञेयम् । द्रव्यप्रभावमित्यादौ
पुनरिति सामान्येन द्रव्यप्रभावकथनात् पुनः शृङ्गाहदिकया
तैलादिद्रव्यप्रभावं कथयिष्याम इत्यर्थः । प्रशमनार्थानीति प्रश-
मनप्रयोजनानि ॥ १३ ॥

तत्र तैलं श्लेहोष्णगौरवोपपन्नत्वाद्वातं जयति
सततमभ्यस्यमानं; वातो हि रौक्ष्यशैत्यलाघवोप-
पन्नो विरुद्धगुणो भवति, विरुद्धगुणसन्निपाते हि
भूयसाऽल्पमवजीयते, तस्मात्तैलं वातं जयति सत-
तमभ्यस्यमानम् । सर्पिः खल्वेवमेव पित्तं जयति,
माधुर्याच्छैत्यामन्यत्वाच्च; पित्तं ह्यमधुरमुष्णं तीक्ष्णं
च । मधु च श्लेष्माणं जयति, रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्यात् कषा-
यत्वाच्च; श्लेष्मा हि क्षिण्यो मन्दो मधुरश्च । यच्चान्य-
दपि किञ्चिद्रव्यमेवं वातपित्तकफेभ्यो गुणतो विप-
रीतं स्यात्तच्चैताज्जयत्यभ्यस्यमानम् ॥ १४ ॥

सततमभ्यस्यमानमिति अविच्छेदेनोपयुज्यमानम् । विरुद्ध-
गुण इति तैलगुणेभ्यो विपरीतगुणः । विरुद्धगुणसन्निपाते इति
विरुद्धगुणयोर्मेलके । ननु विरुद्धगुणयोर्मध्ये भूयसाऽल्पं जीयते,
तत् कथं तैलं वातं जयति ? न ह्यस्य वातं प्रति भूयस्त्वं युक्तमि-
त्याह—सततमभ्यस्यमानमिति । सततोपयोगेन हि तैलं वाता-
दधिकं भवति, तेन वातं जयतीत्यर्थः । सर्पिः खल्वेवमेवेति
सर्पिर्पि सततमभ्यस्यमानमित्यर्थः । अमधुरमिति रौक्ष्यलाघवा-
व्यत्यादिना मधुरविपरीतं कटुरसमित्यर्थः । इह च प्रभावश-
ब्देन सामान्येन द्रव्यशक्तिरुच्यते, नाचिन्त्यशक्तिः; तेन तैला-
दीनां श्लेहोष्णयादिगुणादपि वातादिशमनं द्रव्यप्रभावोदेव भवति ।
सर्पिषि च यद्यपि मधुरो रसः पित्तप्रशमे व्याप्रियते, तथाऽपि
माधुर्यशैल्यमन्दत्वेः पित्तशमनं सर्पिःकार्यमेव, तेन द्रव्यप्रभाव
एव वाच्यः । यदा तु रसद्वारा कार्यं द्रव्यस्य चिन्त्यते, तदा
रसप्रभाव इति व्यपदेशो भवति । एवं कषायानुरसे मधुनि च
समाधानं वाच्यम् । अन्ये तु ब्रुवन्ते—यत्-तैलादीनां वातादि-
शमनत्वं प्रत्यचिन्त्य एव प्रभावोऽयमुच्यते; तत्र च तैलवात-

१ ‘वातपित्तश्लेष्मप्रशमनानि’ इति पा० । २ ‘शमयति’ इति पा० ।

३ ‘मन्दवीर्यत्वाच्च’ इति पा० । ४ ‘मधुरश्चेति विपरीतगुणः’ इति
पा० । ५ ‘जयत्येव’ इति पा० ।

योर्विस्तरणयोर्मेलके तैलमेव वातं जयति, न तु वातस्तैल-
मिति तैलस्याभिन्यप्रभावः; एवं सर्पिर्मेधुनोरपि पित्तकृमिह-
रणे प्रभावाच्छेये । एतच्चान्ये नेच्छन्ति, यतस्तैलादीनां सत-
तमभ्यसमानमिति पदेनाधिक्यमेव वातादिजकारणमुक्तं;
तथा यच्चान्यदपि किञ्चिद्रव्यमिलादिप्रत्येन द्रव्याभिन्यप्रभावं
परिलब्धय सामान्येन गुणवैपरीत्यमेवाभ्यासाद्वातादिजयहेतु-
रुच्यते ॥ १४ ॥

अथ खलु त्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुजीताधिक-
मन्येभ्यो द्रव्येभ्यः; तद्यथा—पिप्पली, क्षारः, लव-
णमिति ॥ १५ ॥

अभ्यस्यद्रव्यं प्रभावोदाहरणार्थमिधायानभ्यसनाह—
अथेत्यादि । अधिकमन्येभ्य इति वचनादप्यत्र पित्तकृमिह-
तकाथेवंजातीयं नात्युपयोक्तव्यं, पिप्पल्यादिद्रव्यं त्वन्येभ्योऽ-
प्यधिकमत्युपयोगे वर्जनीयमिति दर्शयति ॥ १५ ॥

पिप्पल्यो हि कटुकाः सत्यो मधुरविपाका गुर्व्यो
नात्यर्थे स्निग्धोष्णाः प्रकृष्टेदिन्यो भेषजाभिमताश्च
ताः सद्यः; शुभाशुभकारिण्यो भवन्ति; आपातभद्राः,
प्रयोगसमसाहृण्यातः; दोषसञ्चयानुबन्धाः;—स-
ततमुपयुज्यमाना हि गुरुप्रकृष्टेदिवाच्छ्लेष्माणु-
पेक्षशयन्ति, औष्ण्यात् पित्तं, न च वातप्रशमनायो-
पेक्षलप्तेऽल्पस्नेहोष्णमावातः; योगवाहिन्यस्तु ख-
लु भवन्ति; तस्मात् पिप्पलीनांत्युपयुजीत ॥ १६ ॥

‘कटुकाः सत्यो मधुरविपाकाः’ इत्यादि पिप्पलीगुणकथनमन-
भ्यासप्रयोगे दोषवैपरीत्येन दोषप्रशमनोपदर्शनार्थः; तथा, अल-
भ्यासे ‘गुरुप्रकृष्टेदिवाच्छ्लेष्माणुपेक्षशयन्ति’ इत्यादिप्रत्यवकथ्यदो-
षकरणयोऽन्यतोपदर्शनार्थं च । भेषजाभिमतश्च सद्य इति च्छेदः ।
सद्य इति अनभ्यासे । शुभाशुभकारिण्यो भवन्तीति सद्यः शुभका-
रिण्यः, अलभ्यासप्रयोगे त्वशुभकारिण्यः । एतदेव शुभाशुभका-
रित्वं दर्शयति—आपातभद्रा इत्यादिना । प्रयोगसमसाहृण्या-
दिति सत्स्य प्रयोगस्य सद्गुणत्वात्, समेऽल्पकाले अल्पमात्रे च
पिप्पल्यादिप्रयोगे सद्गुणा भवन्तीत्यर्थः । दोषसञ्चयानुबन्धोऽ-
त्युपयोगो यासां ता दोषसञ्चयानुबन्धाः । एतदेव दोषसञ्चया-
नुबन्धत्वं विवृणोति—सततमिलादि । पिप्पलीयमकथनप्रस्ता-
वाद्गुणान्तरमाह—योगवाहिन्यस्त्विवादि । योगवाहित्वेन कटु-
कानामपि पिप्पलीनां वृष्यप्रयोगेषु योगः, तथा ज्वरगुल्मकुष्ठह-
रदिप्रयोगेषु ज्वरादीन् हन्ति पिप्पली । अयं च पिप्पल्यतियो-
गविशेषोऽप्यैवं परिलब्धय ज्ञेयः । तेन, पिप्पलीसायनप्रयोग-
स्तथा गुल्मादिषु च पिप्पलीवर्धमानकप्रयोगो न विरोधमाव-
हति । उक्ते हि विषये यथोक्तविधानेन निर्दोषा एव पिप्पल्य
इति श्रुतिवचनादुक्तोच्यते । अन्ये तु, अन्नसंस्कारेण पिप्पल्यादी-
नामतिप्रयोगो निषिध्यते, न तु स्वातन्त्र्येणेति श्रुवते । सततमु-

१ ‘ताः सद्यः शुभाशुभकारिण्यो भवन्ति’ इति यो० । २ ‘अप-
वादविशेषविधानं’ इति पा० । ३ ‘अन्नसंस्कारेण’ इति पा० ।

पुप्यमाना इति अतिमात्रत्वेन तथा सततप्रयोगेण चेति
ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

क्षारः पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्यलाघवोपपन्नः क्लृदयत्यादौ
पश्चाद्विरोधयति, स पचनदहनभेदनार्थमुपयुज्यते;
सोऽतिप्रयुज्यमानः केशाक्षिहृदयपुंस्त्वोपघातकरः
संपद्यते । ये ह्येनं ग्रामनगरनिगमजनपदाः सतत-
मुपयुज्यते त आन्ध्यषाण्ड्यखालित्यपालित्यभाजो
हृदयापकर्तिनश्च भवन्ति, तद्यथा—प्राच्याश्चीनाश्च;
तस्मात् क्षारं नात्युपयुजीत ॥ १७ ॥

हृदयापकर्तिन इति हृदयपरिकर्तनरूपवेदनायुक्ताः ॥ १७ ॥

लवणं पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्योपपन्नम्, अनतिगुरु, अन-
तिस्निग्धम्, उपक्लेदि, विस्त्रंसनसमर्थम्, अन्नद्रव्यर-
चिकरम्, आपातभद्रं प्रयोगसमसाहृण्यात्, दोषसं-
चयानुबन्धं, तद्रूपेनपाचनोपेक्षेदनविस्त्रंसनार्थमुप-
युज्यते । तदत्यर्थमुपयुज्यमानं ग्लानिशैथिल्यदौर्ब-
ल्याभिनिर्धुत्तिकरं शरीरस्य भवति । ये ह्येनं ग्लान-
मनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुज्यते, ते भूषिष्ठं
ग्लान्नावः शिथिलमांसरोणिता अपरिक्षेकसहस्र-
भवन्ति । तद्यथा—बाह्यीकसौराष्ट्रिकसैन्धवसौ-
वीरकरः; ते हि पयसाऽपि सहा लवणमश्नन्ति ।
येऽपीह भूमेरन्यूपा रेहः सत्त्वोष्णविधिवीरुह-
स्पतिवानस्पत्या न जायन्तेऽल्पतेजसो वा भवन्ति,
लवणोपहतत्वात् । तस्मात्लवणं नात्युपयुजीत । ये
ह्यतिलवणसाम्याः पुरुषास्तेषामपि खालित्यपालि-
त्यानि वलयश्चाकाले भवन्ति ॥ १८ ॥

ग्लानिः मांसापचयो हर्षश्च यो वा । न केवलं लवणतियोग-
शरीरोपघातकरः, किंतु भूमेरुपुपघातकर इत्याह—येऽपीहे-
त्यादि । ऊवरा इति लवणप्रधानाः । लवणं नात्युपयुजीतेति
नातिमार्जं लवणं सततमुपयुजीत, अन्नद्रव्यसंस्कारकं तु स्तोक्-
मात्रमभ्यासोनाप्युपयोजनीयमेव । बाह्यीकदिव्यतिरिक्तेऽपि देशे
येऽतिलवणमश्नन्ति तेषामपि दोषानाह—ये हीत्यादि । एतेन
चान्यत्रापि देशेऽतिमात्रलवणसाम्यानां लवणात्युपयोगकृत
एव शैथिल्यादिदोष उक्तीयते, न देशस्वभावकृतः ॥ १८ ॥

तस्मात्तेषां तत्सात्म्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः ।
सात्म्यमपि हि क्रमेणोपनिवर्त्यमानमदोषमल्पदोषं
वा भवति ॥ १९ ॥

तेषामिति अतिक्षारलवणसात्म्यानाम् । तत्सात्म्यत इति अ-
तिमात्रक्षारादतिमात्रलवणाच्च सात्म्यात् । क्रमेणेति नवेगान्धार-
णीयोक्तसात्म्यपरित्यागक्रमेण । इह च सात्म्यशब्देनोक्तसात्म्य-
मभिप्रेतम् । अल्पदोषमदोषं वेति पक्षद्वयेऽत्यर्थसात्म्यमल्पदोषं
भवति, अन्यत्वंदोषमिति व्यवस्था ॥ १९ ॥

१ ‘पश्चाद्विरोधयति, दहति, पचति, भिनत्ति संघातम्’ इति पा०

सात्म्यं नाम तद् यदात्मन्युपशेते; सात्म्यार्थो
हुपशयार्थः । तन्निविधं प्रवावरमध्यविभागेन;
सतविधं तु रसैकैकत्वेन सर्वरसोपयोगाच्च । तत्र
सर्वरसं प्रवरम्, अवरमेकरसं, मध्यं तु प्रवावर-
मध्यस्थम् । तत्रावरमध्याभ्यां सात्म्याभ्यां क्रमेणैव
प्रवरमुपपादयेत् सात्म्यम् । सर्वरसमपि च सात्म्य-
मुपपन्नः प्रकृत्याहुपयोः क्रोष्ठमानि सर्वाण्याहारवि-
धिविशेषायतनान्यभिसमीक्ष्य हितमेवानुसंध्येत २०

सात्म्यं नामेति ओकसात्म्यं नामेत्यर्थः । (ओकादिति धर्म्या-
सात् ।) उपशयार्थं इति उपशयशब्दाभिधेय इत्यर्थः । तदिति
ओकसात्म्यम् । त्रिविधमिति प्रवावरसमध्यभेदेन । सतविधं तु—
एकैकरसेन षट्, संछृष्टरसोपयोगाच्चैकम्, एवं सतविधम् । संछ-
ष्टशब्देन द्विसादयः षडसुपर्यन्ता गृह्यन्ते । प्रवावरमध्यस्थ-
मिति द्विरसादिपञ्चरसपर्यन्तम् । अवरमध्यमाभ्यां लक्षितः
पुरुषः । प्रवरमिति सर्वरसम् । सात्म्यमुपपादयेत् अभ्यसेदित्यर्थः ।
क्रमेणेति यथोक्ताभ्यासक्रमेण । उपपादितसर्वरससात्म्येनापि
चाहारः प्रशस्तप्रकृत्यादिसंपन्न एव कर्तव्य इत्याह—सर्वरस-
मित्यादि । अभिसमीक्ष्येति हिताहितत्वेन विचार्य । हितमेवेति
पदेन यदेव प्रकृत्यादिना हितं तदेवानुसंध्येत सेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

तत्र खल्विमान्यष्टावाहविधिविशेषायतनानि
भवन्ति; तद्यथा—प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशका-
लोपयोगसंस्थोपयोः क्रोष्ठमानि (भवन्ति) ॥ २१ ॥

आहारस्य विधिः प्रकारो विधानं वा इत्याहारविधिः,
तस्य विशेषो हितत्वमहितत्वं च, तस्यायतनानि हेतूनीत्या-
हारविधिविशेषायतनानि । आहारप्रकारस्य हितत्वमहितत्वं च
प्रकृत्यादिहेतुकमित्यर्थः । उपयोगो अष्टमो येषां तान्युपयो-
क्त्रष्टमानि ॥ २१ ॥

तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः, स पुनराहारौ-
षधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोगः; तद्यथा-
माषमुद्रयोः, शूकरैण्योश्च ॥ (१) ॥

उक्तानि प्रकृत्यादीनां विभजते—तत्रेत्यादिना । स्वाभाविक
इति संस्काराद्युक्तः । माषमुद्रयोरेति प्रकृत्या माषे गुरुत्वं, मुद्रे
च लघुत्वं; शूकरे गुरुत्वं, एणे च लघुत्वम् ॥ १ ॥

करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसं-
स्कारः । संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते ।
ते गुणास्तोयाग्निस्त्रिकर्षशौचमन्थनदेशकालैवासा-
नभावनादिभिः कालप्रकर्षभाजनादिभिश्चाधीयन्ते
॥ (२) ॥

द्रव्याणामिति वक्तव्ये स्वाभाविकानामिति यत् करोति, तेनो-
त्पत्तिकाले जनकभूतैः स्वगुणारोपणं, संस्कारस्तूपपन्नस्यैव

१ 'सात्म्यमुपपन्नं सर्वाण्याहारविधिविशेषायतनान्यभिसमीक्ष्य'
इति पा० । २ हस्तलिखितपुस्तके पदार्थं पाठ उपलभ्यते ।
३ 'देशकालवशेन भावनादिभिः' इति पा० ।

तोयादिना गुणान्तराधानमिति दर्शयति । तच्च प्राकृतगुणोपम-
देनैव क्रियते, यथा—तोयाभिसन्निकर्षशौचैस्तण्डुलस्थं गौरवमुप-
हृत्य लाघवमेव क्रियते । यदुक्तं—“सुधौतः प्रसुतः स्निग्धः
संतप्तश्चौदलो लघुः” (सू. अ. २७) । तथा रक्तशाल्यादेर्ले-
धोरन्यभिसंयोगादिना लाघवं वर्धते । मन्थनाहुणाधानं यथा
“शोथक्रुद्धि शोथघ्नं सनेहमपि मन्थयतात्” इति । देशेन यथा
“भस्मरशोरघ्नः स्थापयेत्” (चि. अ. १, पा. १) इत्यादौ ।
वासनेन गुणाधानं यथा—अपासुत्पलादिवासनेन सुगन्धानुकर-
णम् । भावनाया च खरसादिद्रव्याः स्थितस्यैवामलकादेर्गुण-
स्योत्कर्षो भवति । कालप्रकर्षाद्यथा—“पद्माजातरसं पिबेत्”
(चि. अ. १५) इत्यादि । भाजनेन यथा—“त्रैफलेनायवीं
पार्श्वीं कल्केनालेपयेत्” (चि. अ. १, पा. ३) इत्यादौ ।
आदिग्रहणात् पेषणाभिमन्त्रणादि गृह्यते । ननु, संस्काराधेयेन
गुणेन कथं स्वाभाविकगुणांशः क्रियते, यतः “स्वभावो निष्प्र-
तिक्रियः” इत्युक्तं; यदि हि संस्कारेण स्वाभाविकगुरुत्वं प्रति-
क्रियते, तदा “स्वभावो निष्प्रतिक्रियः” इति कथं ? नूनः—
“स्वभावो निष्प्रतिक्रियः” इति स्वभावो पद्मानामुत्पत्तौ नान्यथा
क्रियते । तेन, जातिप्रतिबद्धं माषादीनां गुरुत्वं न तज्जातौ
स्फोटयितुं पार्यते, संस्कारेण तु तदन्यथाकरणमनुमतमेव दृष्ट-
त्वात् । कश्चित्तु गुणो द्रव्याणां संस्कारादिनाऽपि नान्यथा क्रियते,
यथा—वह्नौष्ण्यं, वायोश्चलत्वं, तैलस्य स्नेह इत्यादि । एते हि
यावद्द्रव्यभाविन एव गुणाः । गौरवादयस्तु पुराणधान्यादिष्व-
प्यपमददर्शनाच्च यावद्द्रव्यभाविनः । उक्तं हि—“गुणो द्रव्यवि-
नाशाद्वा विनाशमुपगच्छति । गुणान्तरोपधानाद्वा” इति । यत्र
तु संस्कारेण ब्रीहौर्लज्जलक्षणं गुणान्तरमेव जन्यते, तत्र गुणा-
न्तरोत्पादः सुष्ठु ॥ (२) ॥

संयोगः पुनर्द्रव्योर्वह्नौ वा द्रव्याणां संहतीभावः,
स विशेषमारभते, यं पुनर्नैकैकशो द्रव्याभ्यारभन्ते;
तद्यथा—मधुसर्पिषोः, मधुमत्स्यपयसां च संयोगः
॥ (३) ॥

संयोगमाह—संयोगस्त्वित्यादि । स विशेषमारभत इति
संयुज्यमानद्रव्यैकदेशेऽदृष्टं कार्यमारभत इत्यर्थः । यं नैकैकश
इति यं विशेषं प्रत्येकमसंयुज्यमानानि द्रव्याणि नारभन्त
इत्यर्थः । मधुसर्पिषो हि प्रत्येकममारभे मिलिते तु मारके
भवतः, क्षीरमत्स्यादिसंयोगश्च कृष्णादिकरो भवति । संयोग-
स्त्वह प्राधान्येनैवोपलभ्यमानद्रव्यमेलको विवक्षितः, तेन
भावनानिष्पत्तिर्यद्यपि संयोगोऽस्ति, तथाऽपि तत्र भावनाद्र-
व्याणां प्राधान्येनानुपलब्धेन संयोगेन ग्रहणम् ॥ (३) ॥

राशिस्तु सर्वग्रहपरिग्रहौ मात्रामात्रफलविनि-
श्चयार्थः । तत्र सर्वस्याहारस्य प्रमाणग्रहणमेक-

**पिण्डेन सर्वैग्रहः, परिग्रहः पुनः प्रमाणग्रहणे-
कैकश्येनाहारद्रव्याणाम् । सर्वैस्य हि ग्रहः सर्वैग्रहः,
सर्वतश्च ग्रहः परिग्रह उच्यते ॥ (४) ॥**

राशिः प्रमाणम् । मात्रामात्रफलविनिश्चयार्थं इति मात्रावदा-
हारसौषधस्य च यत् फलं शुभम्, अमात्रस्य हीनस्यातिरि-
क्तस्य वा यत् फलमशुभम् । यदुक्तं—“तस्य ज्ञानार्थमुचितप्र-
माणमनुचितप्रमाणं च राशिसंज्ञं भवति” । सर्वैग्रहं विष्णोति—
तत्रेत्यादि । सर्वैरेति मिश्रीकृतस्यान्नमांससृपादेरेकपिण्डेन
मानम् । परिग्रहं विष्णोति—परिग्रहः पुनरित्यादि । एकैकश्ये-
नेति अन्नस्य कुडवः, सूपस्य पलं, मांसस्य द्विपलमित्याद्यवयव-
मानपूर्वकं समुदायमानम् । सर्वैग्रहं प्रत्येकवयवमाननियमो नास्ति;
तेन येन केनचित्वाहारेण प्रत्येकमनियतमानेन संपूर्णहारमात्रा-
नियमनं सर्वैग्रहः । एतदेव शब्दव्युत्पत्त्या दर्शयति—सर्वैस्य
हीत्यादि । सर्वत इति प्रत्येकावयवत इत्यर्थः ॥ (४) ॥

**देशः पुनः स्थानं; स द्व्य्याणामुत्पत्तिप्रचारौ
देशसात्म्यं चावधे ॥ (५) ॥**

देशं विभजते—देश इत्यादि । स्थानग्रहणेनाहारद्रव्यस्य
तथा भोक्तुश्च स्थानं दर्शयति । आचष्ट इति द्रव्यस्योत्पत्तिप्र-
चारादिकृतयुगज्ज्ञानहेतुर्भवति । तत्रोत्पत्त्या—हिमवति जातं
गुणैवद्धवति, मरौ जातं लघु भवति, इत्यादि । प्रचारेण लघु-
भक्ष्याणां प्राणिनां तथा धन्वप्रचारिणां बहुक्रियाणां च
लाघवं, विपर्यये च गौरवं गृह्यते । देशसात्म्येन च देशवि-
परीतयुगं सात्म्यं गृह्यते; यथा—आनूपे उष्णरूक्षादि, धन्वनि
च शीतस्निग्धादि । ओकसात्म्यं तु उपयोग्यग्रहणेन गृही-
तम् ॥ (५) ॥

**कालो हि नित्यगश्चावस्थिकश्च; तत्रावस्थिको
विकारमपेक्षते, नित्यगस्तु ऋतुसात्म्यापेक्षः ॥ (६) ॥**

नित्यग इति अहोरात्रादिरूपः । आवस्थिक इति रोगित्वबाल्याद्यवस्थाविशेषित इत्यर्थः । विकारमपेक्षत इति बाल्यादि-
कृतं तु रूपाविकारं उव्यादिकं चाहारनियमार्थमपेक्षत इत्यर्थः ।
ऋतुसात्म्यं हि ऋतुमपेक्षत इति ऋतुसात्म्यापेक्षः ॥ ६ ॥

**उपयोगसंस्था तूपयोगनियमः; स जीर्णलक्षणा-
पेक्षः ॥ (७) ॥**

एवमाहारोपयोगः कर्तव्य एवं न कर्तव्य इत्युपयोगनियमः,
स जीर्णलक्षणपेक्ष इति प्राधान्येनोक्तः । तेनेह ‘अजल्पन्नहस-
न्नातिद्वतं नातिविलम्बितम्’ इत्याद्युपयोगनियममप्यपेक्षत
एव; अजीर्णभोजने तु महांस्त्रिदोषकोपलक्षणे दोषो भवतीत्य-
वयमोदाहृतः ॥ (७) ॥

**उपयोक्ता पुनर्यस्तमाहारमुपयुज्ये, यदायत्तमो-
कसात्म्यम् । इत्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि
व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २२ ॥**

यदायत्तमो कसात्म्यमिति भोक्तुपुरुषापेक्षं व्याख्यासात्म्यं
भवति; कस्यचिद्धि किञ्चिदेवाभ्यासात् पथ्यमपथ्यं वा सात्म्यं
भवति ॥ २२ ॥

**एषां विशेषाः शुभाशुभफलाः परस्पररोपकारका
भवन्ति; तान् बुभुसेत, बुद्ध्या च हितेषुरेव
स्यात् नच मोहात् प्रमादाद्वा प्रियमहितमसुखोद-
कैमुपसेव्यमाहारजातमन्यद्वा किञ्चित् ॥ २३ ॥**

एषामित्यादौ शुभफला विशेषा अशुभफलाश्च परस्पररोपका-
रका भवन्तीति ज्ञेयम् । तत्र प्रकृत्या लाघवादिः शुभफलः,
गुर्वादिश्चाशुभफलः । करणावाधेयोऽपि विशेषः शास्त्रोक्तः
शुभः, निषिद्धस्त्वशुभः । देशासात्म्यं निन्दितदेशभवत्वादि च
द्रव्यस्याशुभफलम् । एवं कालासात्म्यमशुभफलं चाजीर्णभो-
जनादि, तथा ओकसात्म्यं चाशुभमशुभफलमिति ज्ञेयं;
विपरीतं तु शुभफलम् । मोहादिति अज्ञानात्, प्रमादादिति ज्ञा-
त्वाऽपि रागादित्यर्थः । प्रियमिति तदात्मव्याप्रियम् । अहितमि-
त्यस्य विवरणम्—असुखोदकमिति ।—असुखं दुःखरूपम्, उदकं
उत्तरकालीनं फलं, यस्य स तथा । अन्यद्वेति भेषजविहा-
रादि ॥ २३ ॥

**तत्रेदमाहारविधिविधानमरोगाणामातुराणां चा-
पि केषांचित् काले प्रकृत्यैव हिततमं भुञ्जानानां
भवति-उष्णं, स्निग्धं, मात्रावत्, जीर्णं वीर्याविरु-
द्धम्, इष्टे देशे, इष्टसंयोजकरणं, नातिद्रुतं, नाति-
विलम्बितम्, अजल्पन्, अहसन्, तन्मना भुञ्जीत,
आत्मानमभिसमीक्ष्य सम्यक् ॥ २४ ॥**

तत्रेत्यादौ इदमिति वक्ष्यमाणम् । आहारविधिविधीयते
येनोष्णस्निग्धादिना वक्ष्यमाणेन तदाहारविधिविधानम् । आतु-
राणां च केषांचिदिति पदेन रक्तपित्तानां शीतमेव, कफरो-
गिणां रुक्षमेव हितमित्यादिविपर्ययं दर्शयति । केषांचिद्भुञ्जाना-
नामिदमाहारविधिविधानं हिततमं भवतीति योजना । प्रकृत्यै-
वेति स्वभावैर्नैव हिततमं हिततममित्युक्तं; तेन यत् प्रकृत्या
हितं तत् कदाचिदेव कंचिदेव पुरुषमासायाहितं भवति, तच्च
कादाचित्कत्वादानादतः; तेन प्राप्तिकत्वादेन हिततमं वक्ष्याम
इति भावः । उष्णमित्यादौ सम्मगिति छेदः ॥ २४ ॥

**तस्य साहृष्यमुपदेक्ष्यामः—उष्णमश्नीयात्; उष्णं
हि भुज्यमानं स्वदते, भुक्तं चाग्निमौर्वर्धयुदीरयति,
क्षिप्रं जरां गच्छति, वातमनुलोमयति, रूष्माणं
च परिह्रासयति; तस्मादुष्णमश्नीयात् ॥ (१) ॥**

स्निग्धमश्नीयात्; स्निग्धं हि भुज्यमानं स्वदते,
भुक्तं चातुदीर्णमग्निमुदीरयति, क्षिप्रं जरां गच्छति,
वातमनुलोमयति, शरीरमुपचिनोति, दृढीकरोती-

न्द्रियाणि, बलमिवृद्धिमुपजनयति, वर्णप्रसादं चाभिनिर्वैतयति; तस्मात् स्निग्धमश्रीयात् ॥ (२) ॥

तस्येति उष्णादिगुणयुक्तस्यान्नास्य । साद्रूप्यमिति प्रशस्तगुण-
योनिताम् । परिह्रासयतीति भिन्नसङ्घातं करोति ॥ (१) ॥ (२) ॥

मात्रावदश्रीयात्; मात्रावद्धि भुक्तं वातपित्तक-
फानपीडयदायुरेव विवर्धयति केवलं, सुखं गुदम-
नुपयैति, न चोष्माणमुपहन्ति, अव्ययं च परिपा-
कमेति; तस्मान्मात्रावदश्रीयात् ॥ (३) ॥

मात्रावदिति प्रशंसायां मनुष्यः; तेन प्रशस्तमात्रमित्यर्थः ।
अपीडयदिति अनतिमात्रत्वेन स्वस्थानस्थितं सद्गतावीर्यं स्थाना-
पीडनादप्रकोपयत् । गुदमनुपयैतीति परिणतं सदनुपपत्तय-
मितिःसरतीत्यर्थः । ऊष्माणं वह्निम् ॥ (३) ॥

जीर्णोऽश्रीयात्; अजीर्णं हि भुञ्जानस्याभ्यवहत-
माहारजातं पूर्वस्याहारस्य रसमपरिणतमुत्तरेणा-
हाररसेनोपसृजत् सर्वान् दोषान् प्रकोपयत्याशु,
जीर्णं तु भुञ्जानस्य स्वस्थानस्थेषु दोषेष्वग्नौ चोदीर्णं
जातायां च बुभुक्षयां विवृतेषु च स्रोतसां मुखेषु
विशुद्धे चोद्वारे हृदये विशुद्धे वातातुलोम्ये विस्-
ष्टेषु च वातमूत्रपुरीषवेगेष्वभ्यवहतमाहारजातं स-
र्वशरीरधातून्प्रदूषयदायुरेवाभिवर्धयति केवलं;
तस्माज्जीर्णोऽश्रीयात् ॥ (४) ॥

पूर्वस्येति दिनान्तरकृतस्य । अपरिणतमिति असम्यग्जातम् ।
आहाररसेनेति आहारपरिणामगतेन मधुरादिना; किंवा आहा-
रजेन रसेन । स्वस्थानस्थेषु दोषेष्विवलादि जीर्णाहारस्य ल-
क्षणम् ॥ (४) ॥

वीर्याविरुद्धमश्रीयात्; अविरुद्धवीर्यमश्नन् हि
विरुद्धवीर्याहारजैर्विकारैर्नोपसृज्यते; तस्माद्वीर्यावि-
रुद्धमश्रीयात् ॥ (५) ॥

विरुद्धवीर्याहारजैरिति कुष्ठान्ध्यविसर्पाद्यैरात्रेयभद्रकापी-
योक्तैः ॥ (५) ॥

इष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणं चाश्रीयात्; इष्टे हि
देशे भुञ्जानो नानिष्टदेशजैर्मनोविघातकरैर्भावैर्मनो-
विघातं प्राप्नोति, तथैवेष्टैः सर्वोपकरणैः; तस्मादिष्टे
देशे तथेष्टसर्वोपकरणं चाश्रीयात् ॥ (६) ॥

मनोविघातकरैर्भावैरिति त्रिविधकुक्षीये (वि. अ. २) व-
क्ष्यमाणः कामादिभिश्चोत्पत्तापकरणैश्चित्तविकारैरित्यर्थः । तथे-
ष्टैश्च सर्वोपकरणैर्भुञ्जानो मनोविघातं न प्राप्नोतीति योजना;
अनिष्टभोजनादेर्मनोविघातो भवति ॥ (६) ॥

नातिद्रुतमश्रीयात्; अतिद्रुतं हि भुञ्जानस्यो-
त्त्लेहनमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं च, भोज्यदो-
षसाद्रूप्योपलब्धिश्च न नियता; तस्मान्नातिद्रुतम-
श्रीयात् ॥ (७) ॥

उत्त्लेहनम् उन्मार्गगमनम् । अवसादनम् अवसादः । अप्र-
तिष्ठानं हृदयस्थत्वेन कोष्ठाप्रवेशः । भोज्यगतानां दोषाणां के-

शावीनां, साद्रूप्यस्य च स्वादुत्वादेः, उपलब्धिर्न नियता
भवति कदाचिद्रुतपलभ्यते कदाचिन्नेति । तत्र दोषानुपलब्ध्या
सदोषस्यैव भक्षणं, साद्रूप्यानुपलब्ध्या च प्रीत्यभावः ॥ (७) ॥

नातिविलम्बितमश्रीयात्; अतिविलम्बितं हि
भुञ्जानो न तृप्तिमधिगच्छति, बहु भुङ्क्ते, शीती-
भवत्याहारजातं, विषमं च पच्यते; तस्मान्नातिवि-
लम्बितमश्रीयात् ॥ (८) ॥

विषमं च पच्यत इति चिरकालभोजनेनाग्निबन्धस्य वैष-
म्यादिति भावः ॥ (८) ॥

अजल्पब्रह्मसन् तन्मना भुञ्जीत; जल्पतो हस-
तोऽन्यमनसो वा भुञ्जानस्य त एव हि दोषा भव-
न्ति, य एवातिद्रुतमश्नतः; तस्माजल्पब्रह्महसस्त-
न्मना भुञ्जीत ॥ (९) ॥

य एवातिद्रुतमश्नतो दोषा इति उत्त्लेहनादयः ॥ (९) ॥

आत्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यक्; इदं ममो-
पशेते इदं नोपशेते इत्येवं विदितं ह्यास्यात्मन आत्म-
सात्म्यं भवति; तस्मादात्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत
सम्यगिति ॥ २५ ॥

नोपशेते इतीत्यत्र इतिशब्देन सात्म्यासात्म्यविधानोप-
देशकेन विचारफलमोक्षसात्म्यसेवनं दर्शयति । आत्मन इति
पदेनात्मनैवात्मसात्म्यं प्रतिपुरुषं ज्ञायते, न शास्त्रोपदेशेनेति
दर्शयति ॥ २५ ॥

भवति चात्र—

रसान् द्रव्याणि दोषांश्च विकारांश्च प्रभावतः ।

वेद यो देशकालौ च शरीरं च स नो भिषक् ॥ २६ ॥

अध्यायोक्तसप्रभावादिविज्ञानं स्तौति—रसानित्यादि । स नो
भिषगिति नोऽस्माकं संमत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकौ—

विमानार्थो रसद्रव्यदोषरोगाः प्रभावतः ।

द्रव्याणि नातिस्वैरानि त्रिविधं सात्म्यमेव च ॥ २७ ॥

आहारायतनान्यद्यौ भोज्यसाहृण्यमेव च ।

विमाने रससंख्याते सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ २८ ॥

इत्यश्विदेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते विमानस्थाने
रसविमानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

दोषविकारौ च यद्यपि त्रिविधकुक्षीये (वि. अ. २) प्रभा-
वविस्तारेण वक्तव्यौ, तथाऽपीह संक्षेपेणोक्तावेव; तेन दोषवि-
कारप्रभावावप्युक्तावेति यदुच्यते संग्रहे तत् साधु । तैलदिद्र-
व्यत्रयकथनं च द्रव्यप्रभावग्रहीतमिति कृत्वा न पृथक् संग्रहे
पठितम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामुर्वेद-

रीपिकायां विमानस्थाने रसविमानं नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ 'विषमपाकं च गच्छति' इति पा० । २ 'स नो भिषक्' इति
पा० । ३ 'सोऽस्माकं संमतः' इति पा० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिविधकुक्षीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानत्रेयः ॥ २ ॥

रसविमाने राशिरूक्तः, तस्य राशेर्मात्रमात्रावर्तः फलप्रपञ्चं दोषविकारप्रपञ्चं दर्शयितुं त्रिविधकुक्षीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

त्रिविधं कुक्षौ स्थापयेदवकाशांशमाहारस्याहार-
मुपयुञ्जानः; तद्यथा—एकमवकाशांशं मूर्तानामाहार-
विकारणाम्, एकं द्रवाणाम्, एकं पुनर्वर्तपित्तश्ले-
ष्मणाम्; एतावतीं ह्यहारमात्रामुपयुञ्जानो नामा-
त्राहारजं किञ्चिदशुभं प्राप्नोति ॥ ३ ॥

त्रिविधमिति त्रिप्रकारम् । अवकाशांशमिति कोष्ठावकाशाभा-
गम् । आहारस्येति आहारनिमित्तमित्यर्थः । तेन द्वाववकाशावा-
हारस्य वक्तव्यौ, एकस्तु दोषाणामिति त्रिविधं वक्ष्यमाणमुक्तम् ।
दोषावकाशाशेषान् ह्याहारोपकारकत्वादाहारस्येव च्यते, दोषाव-
काशानवस्थाने ह्याहारो दोषैर्दृश्यत इति वक्तव्यम् । किंवा,
आहारस्यावकाशांशमाशयरूपं कुक्षौ वक्ष्यमाणविभागेन त्रिविधं
स्थापयेदित्यर्थः । कुक्ष्यंशभागं यथाकर्तव्यमाह—तद्यथेत्यादि ।
मूर्तानामिति आश्रयखाद्यानां, द्रवाणामिति लेखपेयानाम् । इह
चांशशब्दो न समप्रविभागे वर्तते, किंतु यथोचितविभागे; तेन
मूर्तानां वैदुभागो भवतीति ज्ञेयम् । वातपित्तश्लेष्मणां यद्यपि
भिन्ना नि स्थानानि, तथाऽपि मूर्ताहारदिभागापेक्षया मिलितानां
किञ्चित्स्थानं भवतीत्येकत्वेनाध्यारोप्यात्र एकमिति कृतम् । ननु
कुक्ष्यंशविभागेन कृतेऽप्याहारे प्रकृतिगुणादिदुष्टद्रव्यजर्दोषो द-
र्शयत इत्याह—नामात्राहारजमिति; प्रकृत्यादिदोषकृतं तु प्राप्नो-
त्येवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

न च केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारस्य कृत्स्नमाहा-
रफलसौष्टवमवान् शक्यं, प्रकृत्यादीनामष्टानामाहा-
रविधिविशेषायतनानां प्रविभक्तफलत्वात् ॥ ४ ॥

तदेव स्मोरयति—न चेत्यादि । सौष्टवं सुष्ठुवं भाद्रक्यमि-
त्यर्थः । प्रविभक्तफलत्वादिति प्रविभक्तिफलत्वात् ॥ ४ ॥

तत्रायं तावदाहारराशिमधिकृत्य भावामात्राफल-
विनिश्चयार्थः प्रकृतः । एतावानेव ह्याहारराशि-
विधिविकल्पो यावन्मात्रावत्त्वममात्रावत्त्वं च ॥ ५ ॥

तत्र मात्रावत्त्वं पूर्वमुद्दिष्टं कुक्ष्यंशविभागेन, त-
द्भूयो विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—कुक्षेर-
प्रपीडनमाहारेण, हृदयस्यानवरोधः, पार्श्वयोरवि-
घाटनम्, अनतिगौरवमुदरस्य, पीणनमिन्द्रियाणां,
क्षुत्पिपासोपरमः, स्थानासनशयनगमनोच्छ्वासप्र-
श्वासहास्यसंक्रायास्तु सुखानुवृत्तिः, सायं प्रातश्च

सुखेन परिणमनं, बलवर्णोपचयकरत्वं च; इति मा-
त्रावतो लक्षणमाहारस्य भवति ॥ ६ ॥

कुक्ष्यंशविभागेनेति एकमवकाशांशं मूर्तानामिलादिना । उ-
द्दिष्टमिति संक्षेपेण कथितम् । सायं प्रातश्चेतिवचनात् सायं भो-
जने कृते यदि प्रातः, प्रातश्च कृते यदि सायं, सुखेन परिणमनं
तथा स्थानासनादिषु सुखानुवृत्तिर्भवति, तदा मात्रावद्भोजनम-
नेन कृतमिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

अमात्रावत्त्वं पुनर्द्विविधमाचक्षते—हीनम्, अ-
धिकं च । तत्र हीनमात्रमाहारराशि बलवर्णोपचय-
क्षयकरमनुतिकरमुदावर्तकरमनायुष्यवृथ्व्यमनौजस्यं
शरीरमनोबुद्धीन्द्रियोपधातकरं सारविधमनमल-
क्ष्म्यावहमशीतेश्च वातविकाराणामायतनमाचक्षते,
अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपेणमिच्छन्ति कुशलाः ।
यो हि मूर्तानामाहारजातानां सौहित्यं गत्वा द्रवैस्त्व-
त्सिमापद्यते भूयस्तस्यामाशयगता वातपित्तश्लेष्मा-
णोऽभ्यवहारेणानिमित्रेणानातिप्रशीज्यमानाः सर्वे यु-
गपत् प्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकुपितास्तमेवाहारराशि-
मपरिणतमाविश्य कुक्ष्येकदेशमन्नाश्रिता विष्टम्भ-
यन्तः सहसा वाऽप्युचराधराभ्यां मार्गोभ्यां प्रच्या-
वयन्तः पृथक् पृथगिमान् विकारानभिनिर्वर्तयन्त्य-
तिमात्रभोक्तुः । तत्र वातः शूलनाहाङ्गमर्दमुखशो-
षमूर्च्छाभ्रमाशिविवर्भ्यपाश्वर्यपृष्ठकटिप्रहसिराकुञ्चन-
स्तम्भनानि करोति, पित्तं पुनर्ज्वरातीसारान्तर्दोह-
तृष्णामदभ्रमप्रलपनानि, श्लेष्मा तु छर्द्यरोचकावि-
पाकशीतज्वरालस्यगात्रगौरवाणि ॥ ७ ॥

सारविधमनमिति रोमभिषभिजतीये (वि. अ. ८) वक्ष्यमा-
णवकृषारादिविधमनम् । आहारविकाराणामिति करणे सौहि-
त्ययोगात् षष्ठी । द्रवैस्त्विति मितः भूयःपदविशेषणादतिवृत्तिमि-
त्यर्थः । आमाशयगता इति वचनेनाभिसहाय्य(समान)स्यैव वायोः
कोपो भवति, न पक्षाशयगतस्येति दर्शयति । कुक्ष्येकदेशमन्ना-
श्रिताः सह दूषितेनाहारेणेत्यर्थः ॥ ७ ॥

न च खलु केवलमतिमात्रमेवाहारराशिमामप्र-
दोषकरमिच्छन्ति, अपि तु खलु गुरुरुक्षशीतशु-
ष्कद्विष्टविष्टम्भविदाह्यशुचिर्वृद्धानामकाले चात्र-
पानानामुपसेवनं, कामक्रोधलोभमोहेष्यादींशोक-
मानोद्वेगभयोपतप्तमनसा वा यदन्नपानमुपयुज्यते,
तदप्याममेव प्रदूषयति ॥ ८ ॥

भवति चात्र—

मात्रयाऽप्यभ्यवहत् पथ्यं चाग्रं न जीर्यति ।

चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्याप्रजागर्भैः ॥ ९ ॥

अतिमात्राशनज्यन्तेनामप्रदोषे वक्तव्येऽन्यतश्च यत आ-

१ 'मात्रावत्त्वामात्रावत्त्वकृष' इति पा० । २ 'चतुर्भागे भ-
वति' इति पा० । ३ 'किञ्चिन्नामसायं' इति पा० । ४ 'दुष्टद्रव्य-
योगोपो' इति पा० ।

१ 'परिणामगमनं' इति पा० । २ 'कुक्ष्येकदेशमाश्रिताः'
इति पा० । ३ 'आमप्रदोषकारणैः' इति पा० ।

मप्रदोषो भवति तमाह—न च खल्वित्यादि । कामादिभिर्मानस उपधातः प्रभावादेवात्र दृश्यति । एवमशुच्यञ्जमशुचित्वेन ज्ञातं मनस उपधातकत्वादामदूषकं भवति । आमस्यापकस्याहारस्य प्रदोष आमप्रदोषः । आममेव प्रदूषयतीति अत्र कर्मकर्तृत्वे 'अच्', दुष्टं भवतीत्यर्थः; किंवा, आममपकं सहु-ष्टदोषसंपर्काच्छरीरं दूषयतीति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

तं द्विविधमामप्रदोषमाचक्षते भिषजः—विस्चिकाम्, अलसकं च ॥ १० ॥

तत्र विस्चिकामूर्ध्वं चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां विधात् ॥ ११ ॥

द्विविधमित्यादौ अलसक एव दण्डालसकामविषयोरवरोधो ज्ञेयः; तयोरपि हि दोषोऽप्रवर्तमानत्वादलसीभूत एव भवति ॥ १० ॥ ११ ॥

अलसकमुपदेश्यामः—दुर्बलस्यात्प्राग्बहुश्लेष्मणो वातभूतपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुरुबहुरुक्षशीतशुष्काश्चसेविनस्तद्वन्नपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा च विबद्धमार्गमितमात्रप्रलीनमलसत्वाच्च बहुनिस्खीभवति, ततश्चर्च्यतीसारवर्ज्यान्यामप्रदोषलिङ्गान्यभिदृश्यत्यतिमात्राणि । अतिमात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गास्तिर्यग्गच्छन्तः कदाचिदेव केवलमस्य शरीरं दण्डवत् स्तम्भयन्ति, ततस्तं दण्डालसकमास्थं नुवते । विरुद्धाध्यशनाजीर्णशानशीलिनः पुनरामदोषमामविषमित्याचक्षते भिषजः, विषसदृशल्लिङ्गत्वात्; तत् परमसाध्यम्, आशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ १२ ॥

अलसकमुपदेश्याम इत्यादिना पुनर्विशेषहेतुः प्रायोऽभिनिर्वर्तक उच्यते, सामान्येन त्वतिमात्राहाररूप उक्त एवेति ज्ञेयम् । अनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा च विबद्धमार्गमितं दोषद्वयव्यापारवचनाद्वातश्लेष्मणोरलसके प्राधान्यमुच्यते, पित्तं तु सामान्यवचनसिद्धमप्रधानमस्त्वेष तुष्णामदभ्रमादिल्लिङ्गमितं ज्ञेयम् । प्रदुष्टामबद्धमार्गा इति अत्रापक आहारोऽन्नरसो वा अपक आम उच्यते । केवलं क्लृप्तम् । विरुद्धाध्यशनाजीर्णशानशीलिन इति विरुद्धाशनम्, अध्यशनम्, अजीर्णशनं च; अजीर्णस्यापकस्याशनमजीर्णशनम्, अजीर्णं भोजनस्याध्यशनशब्देन लब्धत्वात् । आमदोषमामविषमाचक्षत इत्यत्र विषसदृशल्लिङ्ग एवामप्रदोषोऽभिप्रेतः, अत एव विषसदृशल्लिङ्गत्वादित्युक्तम् । विरुद्धोपक्रमत्वादिति आमापेक्षया यदुष्णं क्रियते तद्विषविरुद्धं, यच्च विषापेक्षया शीतं क्रियते तदामविरुद्धम् । विषसदृशता चामस्यामजनकहेतुविशेषप्रभावाद्भवति मधुघृतसमर्थयोग इव विषत्वम् ॥ १२ ॥

तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमुल्लेखयेदादौ पाययित्वा सलवणमुष्णं चारि, ततः स्वेदनवर्तिप्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् । विस्चिकार्यां तु लङ्घनमेवाग्रे विरिक्तवच्चानुपूर्वा । आमप्रदोषेषु त्वन्नकाले जीर्णाहारं पुनर्दोषावलितामाशयं स्तिमितगुरुकोष्ठमन्नमिलिषामभिसमीक्ष्य पाययेद्दोषशेषपाचनार्थमौषधमग्निस्तुक्ष्णार्थं च, नन्वेवाजीर्णशनम्; आमप्रदोषदुर्बलो ह्यग्निर्न युगप्रदोषमौषधमाहारजातं च शक्तः पक्नुम् । अपि चामप्रदोषाहारौषधविभ्रमोऽतिबलत्वादुपरतकार्याग्नि सहसैवातुरमवलमतिपातयेत् । आमप्रदोषजानां पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवोपरमो भवति, सति त्वनुबन्धे कृतापतर्पणानां व्याधीनां निग्रहे निमित्तचविपरीतमपास्यौषधमातृक्कविपरीतमेवावचारयेद्यथास्वम् । सर्वविकाराणामपि च निग्रहे हेतुव्याधिविपरीतमौषधमिच्छन्ति कुशलाः, तदर्थकारि वा । विमुक्तमप्रदोषस्य पुनः परिपक्वदोषस्य दीप्ते चाज्ञावभ्यङ्गास्थापनानुवासनं विधिवत् स्नेहपानं च युक्त्या प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसत्त्वसत्प्रकृतिव्यसामवस्थान्तराणि विकारांश्च सम्यगिति ॥ १३ ॥

वर्तिरिति फलवर्तिः । आनुपूर्वाति पेयादिकम् इत्यर्थः । जीर्णाहारमिति विस्चिकालसकयोरेवाहारस्य जीर्णतां दर्शयति । दोषावलितामाशयस्तिमितगुरुकोष्ठत्वादि पुरुषविशेषणमपि लक्षणं ज्ञेयम् । न त्वजीर्णशनमिति पुनर्निषेधकरणेनाजीर्णशने प्रमादादजीर्णप्रशमनाभिप्रायेण क्रियमाणभेषजस्य महालयतां 'दोषदुर्बलो ह्यग्निः' इत्यादिना वक्ष्यमाणां दर्शयति । कृतापतर्पणानामित्यनेन दोषाणाममातृक्षयं सूचयति; सम्यक्कृते ह्यपतर्पणे नामानुबन्धोऽस्ति । ततश्च निरामदोषारब्धे विस्चिकालसकव्यवस्थिते शूलज्वरादौ आतृक्कविपरीतं निरामशूलज्वरादिहरमेव युज्यते । यथास्मिति यद्यस्य शूलदेरातृक्कस्य विपरीतं तत्ता कार्यमित्यर्थः । आतृक्कविपरीतशब्देन च तदर्थकारि गृहीतं मन्तव्यम् । अत एवोत्तरत्र 'तदर्थकारि वा' इति सर्वविकारभेषजकथने उपपन्नं भवति; अन्यथा कथमिहानभिहितं तदर्थकारि तन्नाप्रस्तुतमुच्यते । विमुक्तमप्रदोषस्येत्यादिनाऽभ्यङ्गादिविधानां व्याधिजनितानिदोर्बल्यादिविदोषप्रशमनार्थम् ॥ १३ ॥

भवति चात्र—

आहारविधायतनानि चाष्टौ

सम्यक् परीक्ष्यामहि तं विदध्यात् ।

१ 'अतस्सामलसकमास्थं' इति पा० । २ 'पुनरेवं दोषमामविषमित्याचक्षते' इति, 'आमप्रदोषविषमाचक्षते' इति च पा० ।

१ 'अतिबलत्वादुपहस्य कार्याग्नि' इति पा० । २ 'अनुद्विक्तामप्रदोषस्य' इति पा० । ३ 'न आमसद्विषोऽस्ति' इति पा० । ४ 'विपरीतार्थकारि' इति पा० ।

अन्यश्च यः कश्चिदिहास्ति मार्गो

हितोपयोगेषु भजेत तं च ॥ १४ ॥

अनुकविष्युप्रग्रहार्थमाह—अन्यश्चेत्यादि । अन्यथेति ग्रह-
ण्यतिसारादिवक्ष्यमाणामदोषक्षयकरो भेषजरूपो मार्ग इहाम-
प्रदोषे हित इति संबन्धः ॥ १४ ॥

अशितं खादितं पीतं लीढं च क विपच्यते ।
एतत्त्वां धीर । पृच्छामस्तत्र आचक्ष्व बुद्धिमन् ॥ १५ ॥
इत्यग्निवेशप्रमुखैः शिष्यैः पृष्ठः पुनर्वसुः ।
आचक्ष्वे ततस्तेभ्यो यत्राहारो विपच्यते ॥ १६ ॥
नाभिस्तनान्तरं जन्तोराभाशय इति स्मृतः ।
अशितं खादितं पीतं लीढं चात्र विपच्यते ॥ १७ ॥
आमाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम् ।
पक्वः सर्वांशयं पश्चाद्धमनीभिः प्रपद्यते ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकः—

तस्य मात्रावतो लिङ्गं फलं चोक्तं यथायथम् ।
अमात्रस्य तथा लिङ्गं फलं चोक्तं विभागशः ॥ १९ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
त्रिविधकुक्षीयविमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥
आमाशयप्रमाणोपदर्शनार्थं च गुरुपृच्छोत्तरग्रन्थमाह—
अशितमित्यादि । सर्वोऽश्रयमिति सर्वचरीरम् ॥ १५-१९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां विमानस्थाने त्रिविधकुक्षीय-
विमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो जनपदोद्देशनीयं विमानं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

द्विविधो हेतुव्यभिजनकः प्राणिनां भवति—साधारणः, अ-
साधारणश्च; तत्रासाधारणं प्रतिपुरुषनिर्गतं वातादिजनकमाहारा-
द्यभिधाय बहुजनसाधारणं वातजलदेशकालरूपं साधारणरोग-
कारणमभिधातुं जनपदोद्देशनीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रे द्विजातिवराधुषिते
काम्पिल्यराजधान्यां भगवान् पुनर्वसुरात्रेयोऽन्तेवा-
सिगणपरिवृतः पश्चिमे धर्ममासे गङ्गातीरे वनवि-
चारमनुविचारश्छिष्यमग्निवेशमब्रवीत् ॥ ३ ॥

जनपदवसत्युपलक्षितं मण्डलं जनपदमण्डलं, 'पञ्चालक्षेत्रे'
इति तस्य विशेषणम् । द्विजातिवराधुषित इति वचनेन महाज-
नसेवितेसि देशेऽधर्मवशाज्जनपदोद्देशो वक्ष्यमाणो भवतीति
दर्शयति । पश्चिमे धर्ममासे इति ज्येष्ठे । वनविचारमनुविचार-
जितं वनं विचर्य विचर्यानुविचारमिष्यर्थः ॥ ३ ॥

इत्यन्ते हि खलु सौम्य । नक्षत्रग्रहगणचन्द्र-
यानिलानलानां दिशां चाप्रकृतिभूतानामनुवैका-
रिका भावाः, अचिरादितो भूरपि च न यथावद-
सर्वीर्यविपाकप्रभावचमोषधीनां प्रतिविधास्यति, त-
द्वियोगाच्चातङ्कप्रायता नियता । तस्मात् प्रागुद्भवात्
प्राक् च भूमेर्विरसीभावादुद्धरणं सौम्य । भैष-
ज्यानि यावन्नोपहतरसवीर्यविपाकप्रभावाणि भव-
न्ति । वयं चैषां रसवीर्यविपाकप्रभावानुपयोक्ष्यमाहे
ये चास्माननुकाङ्क्षन्ति, यांश्च वयमनुकाङ्क्षामः । न
हि सम्यगुद्भूतेषु सौम्य । भैषज्येषु सम्यग्विहितेषु
सम्यक् चावचारितेषु जनपदोद्देशसकराणां विका-
राणां किञ्चित् प्रतीकारादौ रवं भवति ॥ ४ ॥

ऋतुविकाराय भूता ऋतुवैकारिकाः; ऋतुविकारश्चोपलक्षणं,
तेन जलदेशवातविकाराय भूता इति मन्तव्यं; यतो भूम्यादी-
नामपि विकृतिं वक्ष्यति । किंवा ऋतवनुसृणा ऋतुवैकारिकाः;
तेन, ऋतवनुसृणुपलक्षणमेव नक्षत्रादीनां विकृतिरित्युक्तं भवति;
ग्रीष्मे हि नक्षत्राणि निर्मलानि भवन्ति, तानि यदि तुषारच्छ-
द्धानि ग्रीष्मे भवन्ति, तदा विकृतानि भवन्तीति बोद्धव्यम् ।
भूरपि चेत्यपि वचनाज्जलानिलौ च ग्राहयति; तेन, भूत्वावदो-
षधीनां प्रधानं कारणं, सा रसादीन् प्रतिविधास्यति; जलवाता-
वपि चोषधीनां रसादीन् प्रतिविधास्यत इत्युक्तं भवति । प्रति-
विधास्यतीति जनयिष्यति । उद्धरध्वमिति बहुवचनं बहुन्तेवा-
सितुच्चाग्निवेशाभिप्रायेण; अग्निवेशस्तु प्रधानत्वेनैक एवेति
'अग्निवेश' इतिपदेन तथा 'सौम्य' इतिपदेन संबोध्यते; भैष-
जोद्धरणं तु बहुभिरेव कर्तव्यमित्याभिप्रायेण बहुवचनम् । भवति
हि प्रधानं संबोध्य गणसंपाद्यक्रियायां बहुवचनं; यथा—सेना-
पते युष्यध्वमिति । अन्ये तु सौम्यपदं भैषजविशेषणं कुर्वन्ति ।
ये चास्माननुकाङ्क्षन्ति ये चास्मान् भिषजोऽनुकाङ्क्षन्तीत्यर्थः,
यांश्च वयमनुकाङ्क्षामधिकित्यत्वेन । एतेन, ये वैद्यमनुकाङ्क्षन्ति
ते वैद्यप्रियत्वेन साध्याः, असाध्या हि वैद्यद्विष उक्ताः; वैद्याश्च
यानिच्छन्ति ते साध्यरोगा एव, असाध्यान् हि वैद्या नेच्छन्ति ।
एतेनान्येषामपि येषां भैषजसाध्या रोगास्ते आसामोषधीनां
रसादीनुपयोक्ष्यन्तीत्यर्थः । यदि च ये असहृताः, यांश्च वयं
प्रयोजनवशादनुगताः, ते उपयोक्ष्यन्तीति व्याख्यायते, तदा
आत्रेयस्य पक्षरागित्वेनाहत्वं न संभवति, 'सर्वप्रजानां पितृव-
च्छरण्यः' (नि. अ. ५) इति वचनाच्चास्य नीरगत्वमुक्तम् ॥ ४ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—उ-
द्धृतानि खलु भगवन् । भैषज्यानि, सम्यग्विहितानि,
सम्यगवचारितानि च; अपि तु खलु जनपदोद्देश-

१ 'च प्रकृतिभूतानां' इति पा० । २ 'लक्षणत्वादीनि' इति पा० ।

३ 'सम्यग्विचारचारितानि' च इति पा० ।

सनमेकेनैव व्याधिना युगपदसमानप्रकृत्याहारदेह-
बलसात्म्यसत्ववयसां मनुष्याणां कसाद्भवतीति ५

उद्धृतानीति वचनमभूते भूतवच्चैति प्रयोगाद्गोद्वयं, यथा—
अचिरकृत्ये कृतमिति वदन्ति; न हि वचनकाल एव ओषधी-
नामुद्धरणं संभवतीति । एकेनेति एकजातीयेन । असमानप्रकृ-
त्यादीनां समानकारणाभावाच्च तुल्यरूपो व्याधिर्वितुमर्हतीति
प्रशस्त्यर्थः ॥ ५ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—एवमसामान्यावताम-
प्येभिरग्निवेश । प्रकृत्यादिभिर्मविर्मनुष्याणां येऽन्ये
भावाः सामान्यास्तद्वैगुण्यात् समानकालाः समान-
लिङ्गाश्च व्याधयोऽभिनिर्वर्तमाना जनपदमुक्त्व-
यन्ति । ते तु खल्विमे भावाः सामान्या जनपदेषु
भवन्ति; तद्यथा—वायुः, उदकं, देशः, काल इति ॥६॥

समानलिङ्गा इति तुल्यलिङ्गाः ॥ ६ ॥

तत्र वातमेवविधमनारोग्यकरं विद्यात्; तद्यथा
—यथुर्विषममतिस्तिमितमतिचलमतिपरुषमति-
शीतमत्युष्णमतिरूक्षमत्यभिष्यन्दिनमतिभैरवाराव-
मतिप्रतिहतपरस्परगतिमतिकुण्डलिनमसात्म्यग-
न्धवाप्यसिकतापाण्डुधूमोपहतमिति (१);

उदकं तु खल्वत्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्शं क्लेद-
बहुलमपकान्तजलचरविहङ्गमुपक्षीणजलेशयमप्री-
तिकरमपगतगुणं विद्यात् (२);

देशं पुनः प्रकृतिविकृतवर्णगन्धरसस्पर्शं क्लेदबहु-
लमुपसृष्टं सरीसृपव्यालमशकशलभमक्षिकामूपको-
लूकदमाशानिकशकुनिजम्बूकादिभिस्तुणोलूपोपव-
नवन्तं प्रतानादिवहुलमपूर्वैववपतितशुष्कनष्टशस्यं
धूपप्रवनं प्रभातपतत्रिगणमुत्कुष्ठश्वगणमुद्गान्त-
व्यथितविविधमृगपक्षिसङ्घमुत्सृष्टनष्टधर्मसत्यलज्जा-
चारशीलगुणजनपदं शश्वत्शुभितोदीर्णसलिलाशयं
प्रततोल्कापातनिर्घातभूमिकम्पमतिभयारावरूपं
रूक्षताप्रावरुणसिताभ्रजालसंघृताकंचन्द्रतारकम-
भीक्ष्णं ससंभ्रमोद्वेगमिव सत्रासहदितमिव सतम-
स्कमिव गुह्यकाचरितमिवाकन्दितशब्दबहुलं चा-
हितं विद्यात् (३);

कालं तु खलु यथुर्लुलिङ्गाद्विप्ररीतलिङ्गमतिलिङ्गं
हीनलिङ्गं चाहितं व्यवस्येत् (४);

इमानेवंदीपयुक्ताश्चतुरो भावाजनपदोक्त्वंसकरान्
वदन्ति कुशलाः; अतोऽन्यथाभूतास्तु हिताना-
चक्षते ॥ ७ ॥

विगुणेष्वपि खल्वेतेषु जनपदोक्त्वंसकरेषु भा-
वेषु भेषजेनोपपाद्यमानानामभयं भवति रोगेभ्य
इति ॥ ८ ॥

यथुर्विषममिति ऋत्वनुरूपम् । अपगतगुणमिति जीव-
नपिपासाहरत्वाद्युक्तजलगुणरहितम् । प्रकृतिवर्णादेर्विकृता वर्णा-
दयो यस्य देशस्य तं प्रकृतिविकृतवर्णगन्धरसस्पर्शम् । समाशा-
निकशकुनिः गृध्रः । अपूर्वैवदिति परिचितमनुपहतत्वेनापूर्वैविव
दश्यते । उत्सृष्टाश्च नष्टाश्च धर्मसत्यलज्जागुणा जनैर्यत्र स तथा;
तत्र ये धर्मादियुक्तास्त उत्सृजन्ति धर्मादीनि, ये तु धर्मादीनि
सर्वथा अज्ञानाच्चारन्ति तान् प्रति नष्टान्येव धर्मादीनि । गुह्य-
काकान्तो हि देशो यथा आकन्दनशब्दबहुलो भवति
तादृशम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र—

वैगुण्यमुपपन्नानां देशकालानिलाभ्रसाम् ।

गरीयस्त्वं विशेषेण हेतुमत् संप्रपश्यते ॥ ९ ॥

वाताजलं जलादेशं देशात् कालं स्वभावतः ।

विद्याहुष्परिहार्यत्वाद्गरीयस्तरमर्थवित् ॥ १० ॥

वाय्वादिषु यथोक्तानां दोषाणां तु विशेषवित् ।

प्रतीकारस्य सौकर्यं विद्याल्लवबलक्षणम् ॥ ११ ॥

वैगुण्यमित्यादिना दुष्टानां वातादीनां यस्य य उत्कर्षो येन च
हेतुना तदाह । स्वभावतो दुष्परिहार्यत्वादि स्वभावादेव
वातापेक्षया जलं दुष्परिहरं भवति, जलाच्च देशः, देशाच्च
कालः । वातो हि निवातदेशसेवया दुष्टः परिह्रियते, न तथा
जलं, तदि देहदृष्ट्यर्थमवश्यं सेव्यं; जलमपि च यदि सहता
प्रयत्नेन लज्ज्यते, देशस्तु जलापेक्षया दुष्परिहरो भवति, तथ-
तिरेकेणवस्यानुभवाशक्यत्वात्; देशोऽपि यदि देशान्तरगमनेन
लज्ज्यते, कालस्तु सर्वथा लज्जुमशक्य इति सर्वैवेव गरीयान् ।
'गरीयः परम्' इति पाठे अथतः परं, तत्ततो गरीयो विद्यादिति
योजना । एतद्विपर्ययेण लाघवमाह—वाय्वादिष्वित्यादि ।
प्रतीकारस्य सौकर्यं इति यथोक्तविधया वातादिपरिहागस्य
सुकरत्वेनेत्यर्थः ॥ ९-११ ॥

चतुर्विपि तु दुष्टेषु कालान्तेषु यदा नराः ।

भेषजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा ॥ १२ ॥

येषां न मृत्युसामान्यं सामान्यं न च कर्मणाम् ।

कर्म पञ्चविधं तेषां भेषजं परमुच्यते ॥ १३ ॥

रसायनानां विधिवच्चोपयोगः प्रशस्यते ।

शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजः पूर्वमुद्धते ॥ १४ ॥

सत्यं भूते दया दानं बलयो देवतार्चनम् ।

सङ्कतस्यानुवृत्तिश्च प्रशमो गुप्तिरात्मनः ॥ १५ ॥

हितं जनपदानां च शिवानामुपसेवनम् ।

सेवनं ब्रह्मचर्यस्य तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥ १६ ॥

१ 'उपक्षीणजलशयं' इति पा० । २ 'सस्वनक्षुभितोदीर्णसलिल-
लाशयं' इति पा० । ३ 'प्रतिभयवाररूपं' इति गङ्गाधरसंमतः पाठः ।

संकथा धर्मशास्त्राणां महर्षीणां जितत्मानाम् ।
धार्मिकैः सार्विकैर्नित्यं सहास्या वृद्धसंमतैः ॥ १७ ॥
इत्येतद्वेपजं प्रोकमायुषः परिपालनम् ।
येषामनियतो मृत्युस्तस्मिन् काले सुदारुणे ॥ १८ ॥

येषां न मृत्युसामान्यमिति न मृत्युजनकदैवसाम्यं येषाम-
स्तीत्यर्थः । सामान्यं न च कर्मणामिति न च मारककर्मसामान्यं
येषामस्तीत्यर्थः । केचिदं सिद्ध्यैव जन्मान्तरे ग्रामदाहादिकर्म
कुर्वते स्म, तत्कर्मबलात् संहतमृत्यव एव भवन्ति; किंवा
पृथगपि मारकं कर्म कृतं केषाञ्चिदेककालं विपच्यमानं भवति,
तेऽपि समकालमृत्यवो भवन्ति । तत्र, न मृत्युसामान्य-
मिहनेनोत्पन्नरिष्टवादेव केचिदसाध्या इति दर्शयति, न
कर्मसामान्यमिहनेन केचिच्चाजातरिष्टा अपि नियतमारकक-
र्मवशादसाध्या भवन्तीति दर्शयति; किंवा न मृत्युसामान्य-
मिहनेन च मारको व्याधिः साधारण उच्यते, न कर्मसामा-
न्यमिहनेन च मारकव्याधिजनकं कर्मोच्यते । पूर्वसुद्धृतैरिति
व्यापत्तेः पूर्वं गृहीतैः । शुक्तिः मन्त्रादिना रक्षा । अनियत इति
वचनेन दुर्बलकर्मारब्धो हि मृत्युः पार्यत एवैवं प्रतिकर्तुमिति
दर्शयति ॥ १२-१८ ॥

इति श्रुत्वा जनपदोद्ध्वंसने कारणानि पुनरपि
भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—अथ खलु भगवन् !
कुतोमूलमेषां वाय्वादीनां वैगुण्यमुत्पद्यते? येनो-
पपन्ना जनपदमुद्ध्वंसयन्तीति ॥ १९ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—सर्वेषामप्यग्निवेश !
वाय्वादीनां यद्गैगुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्मः,
तन्मूलं वाऽस्तत्कर्म पूर्वकृतं, तयोर्योगिनि प्रज्ञापराध
एव । तद्यथा—यदा वै देशनगरनिगमजनपदप्रधानौ
धर्ममुक्तम्याधर्मेण प्रजां वर्तयन्ति, तदाश्रितोपा-
श्रिताः पौरजनपदा व्यवहारोपजीविनश्च तमधर्म-
मभिवर्धयन्ति, ततः सोऽधर्मः प्रसभं धर्ममन्तर्ध-
त्ते, ततस्तस्तर्हितधर्मणो देवताभिरपि त्यज्यन्ते;
तेषां तथाऽस्तर्हितधर्मेणान्धधर्मप्रधानानामपक्रान्त-
देवतानामुत्तवो व्यापद्यन्ते; तेन नापो यथाकालं
दैवो वर्षति न वा वर्षति विकृतं वा वर्षति, वाता
न सम्यगभिवान्ति, क्षितिर्व्यापद्यते, सलिलान्युपशु-
ष्यन्ति, ओषधयः स्वभावं परिहायपद्यन्ते विकृतिः,
तत उद्ध्वंसने जनपदाः स्पृष्टव्याभ्यवहार्यदोषात् ॥ २० ॥

कुतोमूलं किमूलमित्यर्थः । तस्य मूलमधर्म इति ऐहिकम-
धर्मं दर्शयति । तन्मूलं वेति तस्य वातादिवैगुण्यस्य मूलं पूर्वकृतं
वा कर्म । तेनैहिको वाऽधर्मो जन्मान्तरकृतो वाऽधर्मो वाता-

१ 'येषां न मृत्युजनकारिणिरूपं सामान्यमस्तीत्यर्थः' इति पा० ।
२ 'वासत्कर्म' इति पा० । ३-नगरनिगमजनपदप्रधाना नगरादी-
नामव्यक्षाः । ४ 'स्पृष्टाभ्यवहार्यदोषात्' इति पा० ।

दिवैगुण्यस्य कारणमिति ब्रूते । तद्यदा देशोयादिना त्वैहिकमे-
वाधर्मं यद्वक्ष्यति हेतुतया तत् प्रत्यक्षत्वेन स्फुटसिद्धान्तार्थं,
ननु जन्मान्तरकृतधर्मस्याकारणत्वेनेति ज्ञेयम् । तयो रिति ऐहिक-
जन्मान्तरीययोरधर्मयोः । योनिरिति कारणम् । स्पृष्टव्याभ्यव-
हार्यदोषादिति स्पृष्टस्य वा जलादेरभ्यवहार्यस्य च कृतस्य दुष्ट-
त्वात् । एतच्च प्राधान्येन ज्ञेयं; तेन दुष्टपवनगन्धदोषोऽपि ज्ञेयः,
असात्म्यगन्धोऽपि दुष्टत्वात् उक्तः ॥ १९ ॥ २० ॥

तथा शस्त्रप्रभवस्यापि जनपदोद्ध्वंसस्याधर्म एव
हेतुर्भवति । येऽतिप्रवृद्धलोभकोधमोहमानास्ते दुर्ब-
लानवमत्यात्मस्वजनपरोपघाताय शस्त्रेण परस्पर-
मभिक्रामन्ति, परान् वाऽभिक्रामन्ति, परैर्वाऽभि-
क्राम्यन्ते ॥ २१ ॥

शस्त्रप्रभवस्यापीति बहुजनमारकस्य शस्त्रप्रभवस्येत्यर्थः । आ-
त्मस्वजनपरोपघातायेति अत्र आत्मनः स्वजनस्य परस्य चोप-
घातो भवति प्राय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

रक्षोगणादिभिर्वा विविधैर्भूतसङ्घैस्तमधर्ममन्य-
द्वाऽप्यपचारान्तरमुपलभ्याभिह्रन्यन्ते ॥ २२ ॥

राक्षसाद्युत्सादोऽपि जनानामधर्मकृत एव भवतीत्याह—
रक्षोगणेत्यादि । अन्यद्वा अपचारान्तरमिति यथोक्ताधर्मकारणा-
दन्यदधर्मकारणमशौचादीत्यर्थः ॥ २२ ॥

तथाऽभिशापप्रभवस्याप्यधर्म एव हेतुर्भवति । ये
लुप्तधर्माणो धर्मादपेतास्ते गुरुवृद्धसिद्धिर्षृङ्ख्यानव-
मत्याहितान्याचरन्ति; ततस्ताः प्रजा गुर्वदिभिरभि-
शप्ता भस्मतामुपशान्तिं प्रागेवानेकपुरुषकुलविना-
शाय, नियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरे ॥ २३ ॥

प्रागेवेति झटिति, अनेकपुरुषकुलविनाशायामिश्रता भस्मतां
यान्तीत्यर्थः । नियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरे भस्मतां
यान्तीति योजना । अनियता अमिलिता इत्यर्थः । प्रतिनियत-
पुरुषाभिशापात् प्रतिनियता एव भस्मतां यान्ति, न सर्वे जना
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रागपि चाधर्मादते नाशुभोत्पत्तिरन्यतोऽभूत् ।
आदिकाले ह्यदितिसुतसमौजसोऽतिविमलविपुल-
प्रभावाः प्रत्यक्षदेवदेवर्षिधर्मयज्ञविधिधिधानाः शी-
लसारसंहतस्थिरशरीराः प्रसन्नवर्णेन्द्रियाः पवन-
समबलजवपराक्रमाश्चास्त्रिकचोऽभिरूपप्रमाणाकृ-
तिप्रसादोपचयवन्तः सत्यार्जवान्शुश्रूष्यदानदमनिय-
मतपउपवासस्रहचर्यव्रतपरा व्यपगतभयरागद्वेष-
मोहलोभकोधशोकमानरोगनिद्रातन्द्राश्चमङ्गमाळ-
स्यपरिग्रहाश्च पुरुषा बभूवुरमितायुषः । तेषामुदा-
रसत्त्वगुणकर्मणामचिन्त्यरसवीर्यविपाकप्रभावगु-

१ प्रागेवेत्यादि पाठो योगीन्द्रनाथसेनेन न पश्यते । २ 'उदा-
रसत्त्वगुणैः कर्मणा धर्माणां चाभिव्यक्तत्वाद्' इति पा० ।

णसमुदितानि प्रादुर्भवभुजः शस्यानि सर्वगुणसमु-
दितत्वात् पृथिव्यादीनां कृतयुगस्यादौ । अश्नयति
तु कृतयुगे केषांचिदस्यादानात् सांपन्निकानां
सत्त्वानां शरीरगौरवमासीत्, शरीरगौरवाच्छ्रमः,
श्रमादालस्यम्, आलस्यात् संचयः, संचयात्
परिग्रहः, परिग्रहाद्धोमः प्रादुरासीत् कृते । ततस्ते-
तायां लोभादभिद्रोहः, अभिद्रोहान्तरवचनम्, अन्त-
रवचनात् कामकोधमानद्वेषपापारुष्याभिघातभयता-
पशोकिन्तितोद्वेगादयः प्रवृत्ताः । ततस्तेतायां धर्म-
पादोऽन्तर्धानमगमत् । तस्यान्तर्धानात् युगवर्षप्र-
माणस्य पादह्रासः, पृथिव्यादेश्च गुणपादप्रणाशोऽ-
भूत् । तत्प्रणाशकृतश्च शस्यानां स्नेहवैमल्यरसवी-
र्यविपाकप्रभावगुणपादभ्रंशः । ततस्तानि प्रजाश-
रीराणि हीयमानगुणपादैराहारविहारैर्यथापूर्वमुप-
ष्टभ्यमानान्यग्निमांस्तपरीतानि प्राग्भ्याधिभिर्ज्वरा-
दिभिराक्रान्तानि । अतः प्राणिनो ह्रासमवापुरायुषः
कमश इति ॥ २४ ॥

आचार्यमार्गे च रोगाणामधर्म एव कारणमित्याह—प्रागपि
चेत्यादि । यज्ञः यज्ञदेवता, विधिः यज्ञविधायको वेदः, विधानं
यज्ञकर्म । जवः वेगः । परिग्रहः समता । अमितमिवातिबहु-
त्वेनायुष्येणो ते अमितायुषः । सखे हि चतुर्विंशतमायुः यदुक्तं
भगवता व्यासेन—“पुरुषाः सर्वेसिद्धार्थाश्चतुर्विंशतमायुषः ।
कृते” इति । सांपन्निकानाम् ईश्वराणाम् । कृते इति कृतयुगस्य
शेषे । हीयमानगुणपादैरिति यथा यथा त्रेतायाः क्षयो भवति,
तथा तथा आहारविहारगुणपादाह्रासो भवशास्व इति दर्शयति ।
विहारोऽपि चाधर्मवतां हीनगुणो भवति, तेन न यथावच्छ-
रीरोपष्टभ्यमानं करोति । उपष्टभ्यमानानीति धातुसाम्येन पाल्य-
मानानि ॥ २४ ॥

भवतश्चात्र—

युगे युगे धर्मपादः क्रमेणानेन हीयते ।
गुणपादश्च भूतानामेवं लोकः प्रलीयते ॥ २५ ॥
संवत्सरशते पूर्णे याति संवत्सरः क्षयम् ।
देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते ॥ २६ ॥
इति विकाराणां प्रागुत्पत्तिहेतुरुक्तो भवति ॥ २७ ॥

संवत्सरशते पूर्णे इति संवत्सरेण शततमेशे पूर्णे । यत्र
यन्मानमिष्यते इति यत्र युगे यन्मानमिष्यते, तस्य शततम-
शे पूर्णे वर्षे एकः क्षयं याति । तेन, कलौ शतवर्षायुषि यदा
शततमोऽंशो याति क्षयं तदा नवनवतिः परमायुर्भवतीत्याद्यनु-
सरणीयम् ॥ २५-२७ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमग्निवेश उवाच—किमु खलु
भगवन् ! नियतकालप्रमाणमायुः सर्वेन वेति ॥ २८ ॥

१ ‘हीयमानानि हीयमानगुणपादैर्हीयमानगुणैश्चाहारविहारैर्य-
थापूर्वमुपष्टभ्यमानास्मिराश्रुतपरीतानि’ इति पा० ।

तं भगवानुवाच—

इहाग्निवेश ! भूतानामायुर्युक्तिमपेक्षते ।
दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम् ॥ २९ ॥
दैवमात्मकृतं विद्यात् कर्म यत् पौर्वदैहिकम् ।
स्मृतः पुरुषकारस्तु कियते यदिहारम् ॥ ३० ॥
बलाबलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्मणोः ।
दृष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् ॥ ३१ ॥
तयोरुदारयोर्युक्तिदीर्घस्य च सुखस्य च ।
नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतरा ॥ ३२ ॥
मध्यमा मध्यमस्येष्टा कारणं शृणु चापरम् ।

युक्तिमपेक्षत इति दैवपुरुषकारयोर्योगमपेक्षते नियतत्वेऽ-
नियतत्वे चेत्पर्यः । बलं चाबलं च बलाबलं; तत्रायुषो नियत-
त्वेन बलम्, अनियतत्वेनाबलं ज्ञेयम् । यद्यपि पौर्वदैहिकं कर्मा-
स्थिरत्वेन गतं, तथाऽपि तज्जनितादृष्टस्य विद्यमानत्वात् तद्वारा
तत्कर्म कारणं भवत्येवैव जन्मन्यपि । पुरुषकारस्तिव जन्मनि
कृतं कर्म सामान्येनोच्यते । तत्र बलमिहलादि अदृष्टजननत्वाद्
व्याप्रियते, तथा मेषजादि रसरुधिरादिद्वारा ॥ २८-३२ ॥—

दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥ ३३ ॥

दैवेन चेतर्त् कर्म विशिष्टेनोपहन्यते ।

दृष्ट्वा यदेकं मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ॥ ३४ ॥

कर्म किञ्चित् कञ्चित् काले विपाके नियतं महत् ।

किञ्चिस्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥ ३५ ॥

उदारयोरिति प्रशस्तत्वेनोत्तमयोः । दीर्घस्येति रसायनादिना

१ “आहाराचारप्रायश्चित्तादिपुरुषकारस्यैहिकफलं दृष्टम्, अदृष्टं च
प्रायो जन्मान्तरकृतं शुभाशुभं शरीरादिनिर्वैतकं, तदेतद्विगतयमपि
कारणं दृष्टसामर्थ्यात्; तत्र यदा दृष्टमाहारादि शुभमुपपन्नितम्, अदृष्टं
च धर्मरूपं शुभमुपपन्नितं भवति, तदा युगनियतवर्षशतरूपस्यायुषः
सुखयुक्तस्य च निष्पत्तिः; यदा तु दैवपुरुषकारयोः शुभमध्यम-
योरन्योन्यासानुगुणयोर्योगः, तदा मध्यं मध्यमसुखं युगनियतादर्यं
भवति; यदा तु हीनयोर्योगः, तदा हि हीनमसुखायुर्भवति; एवं
यदा दैवमशुभं, पुरुषकाराशुभम्, तदाऽऽसर्वं दुःखबहुलं चाशु-
र्भवति; एवमशुभदैवपुरुषकारयोर्मध्यमतयां हीनतार्था वा द्वादह-
णमुद्भूतम्; एवं यदा दैवं शुभमुत्तमं, पुरुषकारस्तु मध्यो हीनो वा,
तदाऽपि फलविशेष ऊहाः; अत्रार्थे चरकः—“इहाग्निवेश ! भूताना-
मायुर्युक्तिमपेक्षते । दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम् । दैवमा-
त्मकृतं विद्यात् कर्म यत् पौर्वदैहिकम् । स्मृतः पुरुषकारस्तु कियते
यदिहारम् । बलाबलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्मणोः । दृष्टं हि
त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् । तयोरुदारयोर्युक्तिदीर्घस्य च सुखस्य
च । नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतरा । मध्यमा मध्यमस्येष्टा
विशेषं शृणु चापरम्” (च. वि. अ. ३) इति । अत्र पौर्वदैहिकमिति
प्रायेण जन्मान्तरकृतस्यैवैव जन्मनि पाकादुत्पन्नत्वं, जन्मान्तरकृतं तु
यागजन्मवादि प्रायो जन्मान्तर एव फलति; नियतस्येति शुभा-
नियतस्य” इति सू. टी. भा. (सू. अ. १७) चरकः ।

शतादपि दीर्घस्य; सुखस्येति नीरोगत्वेन; नियतस्येति युगनियतस्य, कलौ वर्षशतप्रमाणस्येत्यर्थः; शतादवोच्चनितयतमपीह नियतशब्देनोच्यते; तेन न तत्र तस्य दैव-पुरुषकारजन्यत्वं घटते, तथाऽपि तस्याप्रशस्तदैवपुरुषकारजन्यत्वात् दैवपुरुषकारजन्यत्वं भवतीति युक्तं; किंवा, दीर्घत्वे सति नियतस्यायुषो हेतुरिति योजना; तेन युगनियतं च शतवर्षं, तथा तदधिकं चानियतं महता कर्मणैव क्रियते; पुरुषकारेण तु महताऽस्य सुखित्वं रोगानुपधात्वात् क्रियते; रसायनेन च जरादि-व्याधिप्रतिघातः क्रियते; रसायनलभ्यमप्यायुर्वल्वकर्मनियतमेवेति भावः। विपरीतस्य दीर्घत्वेनानियतस्य तथा रोगमुक्तत्वेनासुखस्य। इतरिति हीनयोर्दैवपुरुषकारयोर्युक्तिरित्यर्थः। मध्यमा मध्यमस्य दीर्घत्वेनादीर्घत्वेनानियतस्य, तथा सुखासुखत्वेनानियतस्यायुषो मध्यमयोः कर्मणोर्युक्तिरित्यर्थः। कारणमिति दैव-पुरुषकारयोः परस्परबाधने उपपत्तिमित्यर्थः। दैवमित्यादि। दुर्बलमायुर्जननं दैवं बलवता मारकेण दृष्टापथ्यभोजनादिना विपरीतमरणकार्यजननानुपहन्यते; विशिष्टेन बलवता, इतरत्, कर्म इह पुरुषकाराख्यम्, उपहन्यते पराभूयते। एतद्दैवकर्तृ-कदृष्टपराभवदर्शनाद्दैवनियतमेव सर्वमायुरिति केचिन्मन्यन्त इत्याह—दृष्टेत्यादि। यदि दृष्टमायुः कारणं स्यात्, न तदा मेवैषः सन्मयुगपदादितानां सृष्टुः स्यात्; यतश्च सत्यपि चिकित्साते कर्मवशात् सृष्टुर्भवति; तेन, यत्रापि चिकित्सा जीवयतीति मन्यन्ते, तत्रापि कर्मैवास्ति जीवनकारणमिति दृष्टा-कित्वादवधारयाम इति भावः। दैवपुरुषकारयोश्चर्मोरपि बाध्यत्वं दर्शयन्नैकान्तेन नियतायुःपक्षं व्युदस्यति—कर्मैवादि। न कश्चित् कर्म न भवति; यदुच्यते—“नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि। अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशु-भम्” इति। किञ्चित्कालनियतमिति, यथा—इदं मारकं कर्म न तु क्वचित्काले पञ्चविंशवर्षादे निर्यतं, तेन यस्मिन् काले पुरुषकाराख्यं दृष्टकर्माद्युगुणं प्राप्नोति तस्मिन् काले सहकारि-साक्षिण्योपबृंहितबलं मारयति, यदा तु दृष्टमपथ्यत्वेवादि न प्राप्नोति न तदा मारयति; प्रत्ययैः प्रतिबोध्यत इति दृष्टकार-णैरुचितं क्रियते। ये तु भ्रुवते—किञ्चित् कर्म कालनियतं यदा पच्यते, तस्मिन् काले पच्यत एवेति कालनियमः; विपा-कनियतं तु—इदं कर्म विपच्यत एव, न तु विपच्यत इति न; कालविपाकनियतं तु यथा—इदं कर्म अस्मिन्नेव काले विपच्यत एवेति; एतच्च कालविपाकनियतत्वाद्वल्वदुच्यते; एतदेव दृष्टा-

१ “यदा तु दैवपुरुषकारयोर्विरोधः, तदा दुर्बलं दैवं पुरुषका-रेण बलवता हन्यते, बलवता दैवेन दुर्बलः पुरुषकारो हन्यते; अत एव च दैवेन पुरुषकारं पराभूतं दृष्टा केचिन् कर्मैवादिनो दैवनि-यमेवावधारिकं वदन्ति, स्वर्थं च पुरुषकारं दैवमुक्तिव्यापश्रयाहारा-चाररूपं वदन्ति।” इति छ. टी. भा. (सू. अ. १) चक्रः।

बाधनीयमिति; तेषां मते, अमुक्तमपि क्षीयते दुर्बलकर्म प्रायश्चित्तादिनैति बोद्धव्यं, परं विपर्ययेऽपि तदा किञ्चित्त्ववि-पाककालनियतमिति वक्तव्यं स्यात्; किञ्चित्कालनियतमिति वचनात् कालनियतमपि ॥ ३३-३५ ॥

तस्मादुभयदृष्टत्वादेकान्तग्रहणमसाधु। निदर्श-नमपि चान्नोदाहरिष्यामः—यदि हि नियतकालप्र-माणप्रायुः सर्वं स्यात्, तदाऽऽयुष्कामाणां न मन्त्रौ-पथिमणिमङ्गलवद्व्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोप-वासस्वस्थयनप्रणिपातागमनाद्याः क्रिया इष्टयश्च प्र-योज्येरन्; नोऽन्तचण्डचपलगोगजोष्मरतुरग-महिषादयः पवनदयश्च दुष्टाः परिहायाः स्युः, न प्रपातगिरिविषमदुर्गापुत्रवेगाः, तथा न प्रमत्तान्म-त्तोऽन्तचण्डचपलमहोलोभाकुलमतयः, नारयः, न प्रवृद्धोऽस्मिन्, च निविधविषाश्रयाः सरीसृगोरगा-दयः, न साहसं, न साहसं, न दैशकालचर्या, न नरेन्द्रप्रकोप इति; एवमादयो हि भावा नाभावकराः स्युः, आयुषः सर्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात्। न चानभ्यस्ताकाल-मरणभयनिवारकाणामकालमरणभयमागच्छेत् प्रा-

१ “बलवतोरस्तु दैवपुरुषकारयोर्विरोधोभेदोयुगपदुपस्थापनं नास्त्वैव, विरोधानां सुखदुःखादीनां योगपथेनानुपलभ्यमादेव; बलवत्ता तु दैवा-ख्यकर्मणो धर्माधर्मरूपस्य कालविपाकनियमाद्भवति; विपर्यये तु अवलम्ब्य पुरुषकारावधानीयत्वं च भवति; यदाह चक्रः—“कर्म किञ्चित् कश्चित् काले विपाकनियतं महत्। किञ्चित्कालनियतं प्रलयैः प्रतिबोध्यते” (च. वि. अ. १) इति; अत्र त्रिविधो नियमः पक्ष-विश्वानियमः, एवं पक्षचतुष्टयमपि भवति; यथा—“इदं कर्म यदि पच्येत तदा अस्मिन्नेव काले पच्येत, नान्यत्रेति कालनियमः; तथा—इदं कर्म यत्र कश्चित् काले पच्येतैव, न पच्येतैति न, इति विपा-कनियमः; एतौ पक्षौ पुरुषकारबाध्यतया शास्त्रविषयो, पाक्षिकस्य नियमस्यासत्त्वाद्; तथा—इदं कर्मास्मिन्नेव काले पच्येतैवेति कालविपाकनियमः; अयमविषयः शास्त्रस्य, पुरुषकारानपेक्षत्वाद्; तथा—इदं कर्म कुत्रचित् काले प्रलयं दृष्टमाताव पच्येत, यदि वा न पच्येत, तदपि च प्रायश्चित्तादिपराभूतत्वादेनैति कालविपाकानि-यमः सर्वथा शास्त्रविषयः। अत्र पक्षचतुष्टये केचिन् वदन्ति—“किञ्चित् कालनियतं” (च. वि. अ. १) इति वदता चरकेण कालनियमो दर्शितः, विपाकनियमस्तु न दर्शितः; कर्मणां विपाकनियमो नास्ति; यदुच्यते—“नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि। अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्” इति; किन्तु प्रायश्चि-त्तानामपि अवदतफलकमन्त्रयोपदेशात्, तथा “शानाशिः सर्वकर्माणि संसारात् कुरुतेऽर्जुन” (म. गी. अ. ४) इति शानाशिनो न कर्मक्षयोपदे-शाद् विपाकनियमपक्षोऽपि संभवत्येव; तथा च—“न हि कर्म महत् किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते (शा. अ. १)” इति वदता चरकेणापि महतः कर्मणः प्रायश्चित्ताबाधनीयस्य विपाकनियमोऽपि दर्शितो भवति; अलम्-तिसृक्षमतिकर्मविचारेण; शास्त्रास्यारोप्यतानाहाराचारकपुरुषकारो-पदेशकत्वेन प्रयोजनवत्त्वमस्येव” इति छ. टी. भा. (सू. अ. १) चक्रः।

णिनां, व्यर्थश्चारम्भकथाप्रयोगबुद्धयः स्युर्महर्षीणां रसायनाधिकारे, नापीन्द्रो नियतायुषं शत्रुं व-
ज्रेणमिहन्त्यात्, नाश्विनावातं भेषजेनोपपादयेतां,
न महर्षयो यथेष्टमायुस्त्वसा प्राप्नुयुः, न च विदित-
वेदितव्या महर्षयः ससुरेशाः सम्यक् पश्येयुर्दुप-
दिशेयुराचरेयुर्वा। अपि च सर्वैश्चक्षुषामेतत् परं
यद्वैन्द्रं चक्षुः, इदं चाप्यस्माकं तेन प्रत्यक्षं; यथा—
पुरुषसहस्राणामुत्थायोत्थायाहं कुर्वतामकुर्वतां
चातुल्यायुष्टं, तथा जातमात्राणामप्रतीकारात् प्रती-
काराच्च, अविषविषप्राशिनां चाप्यतुल्यायुष्टमेव, न
च तुल्यो योगक्षेम उदपानघटानां चित्रघटानां
चोत्सीदतां, तस्माद्विदोपचारमूलं जीवितम्, अतो
विपर्ययान्मृत्युः। अपि च देशकालात्मगुणविप-
रीतानां कर्मणामाहारविकाराणां च क्रमोपयोगः
सम्यक्, त्यागः सर्वस्य चातियोगायोगमित्थ्यायो-
गानां, सर्वतियोगसंधारणम्, असंधारणमुदी-
र्णानां च गतिमतां, साहसानां च वर्जनम्,
आरोयानुबृहत्तौ हेतुमुपलभामहे सम्यगुपदिशामः
सम्यक् पश्यामश्चेति ॥ ३६ ॥

अतः परमुत्तरमुपसंहरति—तस्मादित्यादि। उभयदृष्ट-
त्वादिति दैवस्य पुरुषकारेण, तथा पुरुषकारस्य दैवेन बाधदर्श-
नात्। एकात्मप्रहममिति नियतमेवायुमिति तथा अनियतमेवा-
युः सर्वमिति चेत्यर्थः। निदृश्यतेऽभिमतः पक्षः साध्यतेऽनेनेति
निदर्शनं युक्तिरित्यर्थः। अत्रेति अनैकान्तिकपक्षे। यदीत्यादिना
प्रकरणेनायुर्जनकस्य दृष्टस्य हेतोः सेवा तथा आयुर्विघातकस्य
हेतोरसेवा सर्वप्रामाणिकजन्माविवादसिद्धा दृश्यते। सा च सर्वा
यदि नियतमायुः स्यात्तदा अकिंचित्करी स्यात्, अनियते चायुषि
किंचित्करी स्यात्; तस्मादनियतमप्यायुर्भवतीति भावः। न च
सर्वत्रैवाद्यमेव कारणं दृष्टमकिंचित्करमेवेति वदतो दृष्टस्यापि
त्रिवृतादिविरेकादिकर्तृत्वं व्यक्तमेव; अदृष्टस्यैव तु कारणत्वं दृष्टे-

१ 'भेषजेनोपचरेताम्' इति पा०। २ सर्वैश्चक्षुषां सर्वप्रमाणा-
नामित्यर्थः, एतत्परमभ्रान्तत्वेन श्रेष्ठं, यद्वैन्द्रं चक्षुः प्रत्यक्षप्रमाणमि-
त्यर्थः। 'यद्विष्यं' इति पा०। ३ 'आहारं' इति पा०। ४ 'क्रियोप-
योगः' इति पा०। ५ सर्वस्येति कालस्य कर्मण इन्द्रियाधेयं च।
६ 'संधारणमनुदीर्णानां' इति पा०। ७ 'अतः परमुत्तरमुपसंहरति'
इति पा०। ८ 'भेषजं तावदाहारकारुषं यस्य दोषस्य विकार-
स्य वा विपरीतं, तदसति विरोधके तं शमयतीति दृष्टं, यथा—
कटुकैरेण्डमक्षयः, अग्निना शीतप्रशमनम्, आहारेण क्षुद्रपशमः,
पानीयपात्रेन पिपासापणमः; एवमादि सामान्येन दृष्टिः, विपरीतेन
च हास इति दृश्यते। न चात्रापि दृष्टेनैवोपपन्नमानेऽदृष्टमेव कारण-
मिति कल्पना युक्ता; यतो दृष्टेनानुपपन्नमाने कार्ये कारणमदृष्टं कल्प्यते,
दृष्टपरामर्शेन तु सर्वत्रादृष्टकल्पनं प्रामाणिकमेव। यतो यदेवादृष्टं कार-
णत्वेनाभिमतं तद्दृष्ट्यापादित्वं, तद्वदेव भेषजं दृष्टरूपं तावत्काचि-
दस्त्वैवं स्वीकर्तव्यम्' इति सुश्रुतदीर्घायां भातुमत्यां (ध. अ. १) चक्रः।

कार्यानुपपत्तेः कल्पनीयं; तेनादृष्टस्य कारणत्वं दृष्टकारणमू-
लमित्यर्थः; न च दृष्टकारणोच्छेदः कल्पयितुमपि पार्यते।
इष्टयः यज्ञाः। अत्यर्थसंपर्णशीला उरगाः सरीसृपीरगाः।
आचरेयुर्व 'भेषजम्' इति शेषः। चक्षुषां परमिति अत्यर्थोत्रा-
न्तत्वेन। अतुल्यायुष्टमिति ये आहवं कुर्वते ते शस्त्रेण
म्रियन्ते, ये तु न कुर्वते ते शस्त्रेण न प्रायो म्रियन्ते। प्रती-
कारादप्रतीकाराच्चातुल्यायुष्टमिति योजना। न च तुल्य इ-
त्यादौ चित्रघटो यश्चित्रित इव स्थाप्यते, स हि पानीयवहना-
दिप्रसवाद्यहेत्वभावाच्चिरं तिष्ठति; उदपानघटस्तु जलसंबन्धात्
तथा वहनसमये पतनादिना च शीघ्रमुत्सीदति। हितोपचारमू-
लमिति हितोपचारमूलमपि। क्रमोपयोगः सम्यगिति योजना।
सर्वतियोगसंधारणं सर्वतियोगानां वर्जनम् ॥ ३६ ॥

अतः परमशिवेश उवाच—एवं सत्यनियतकाल-
प्रमाणायुषां भगवन्! कथं कालमृत्युरकालमृत्युर्वा-
भवतीति ॥ ३७ ॥

एवं सतीत्यादि। यत्तावत् कालनियतं तस्याकाले
मरणाभावादेव नाकालमृत्युरस्ति, यत्त्वकालनियतं तस्याप्यनि-
यतत्वात् कथं कालमृत्युरकालमृत्युर्वा भवति? अनियते ह्यायुषि
कालनियमो नास्ति, नियतकालाच्चावर्गाकालमृत्युरुच्यते इति
वृत्त्यर्थः ॥ ३७ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—श्रूयतामशिवेश! यथा
यानसमायुक्तोऽक्षः प्रकृत्यैवाक्षगुणरूपेतः स च
सर्वगुणोपपन्नो बाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाण-
क्षयादेवावसानं गच्छेत्, तथाऽऽयुः शरीरोपगतं
बलवत्प्रकृत्या यथावदुपचर्यमाणं स्वप्रमाणक्षयादे-
वावसानं गच्छति, स मृत्युः कालः। यथा च
स एवाक्षोऽस्तिभाराधिष्ठितत्वाद्द्विषमपथादपथा-
दक्षचक्रभङ्गाद्व्याहकदोषादणिमोक्षादनुपाङ्गात्
पर्यसान्नाच्चान्तराऽवसानमापद्यते, तथाऽऽयुरप्य-
यथाबलमारम्भादयथाभ्यव्यवहरणाद्विषमभ्यवह-
रणाद्विषमशरीरान्यासादमित्थेनानादस्तसंश्रयादुदी-
र्णवेगविनिग्रहाद्विधायवेगाविधारणाद्भूतविषवायव-
श्युपतापादभिधातादाहारप्रतीकारविवर्जनाच्चान्तरा-
ऽवसानमापद्यते, स मृत्युरकालः; तथा ज्वरा-
दीनप्यातङ्कान्मिथ्योपचरितानकालमृत्युर्न पश्याम
इति ॥ ३८ ॥

यथाकालमिति यावता कालेन प्रसवाद्यश्रयस्याक्षस्य क्षयो
भवति तस्मिन्नेवेत्यर्थः। स्वप्रमाणक्षयादेवेति युगात्तरूपवर्षशता-
दिप्रमाणक्षयादित्यर्थः। अपथादिति सर्वथा अमागमनात्।
अणिमोक्षादिति कीलमोक्षात्। अनुपाङ्गादिति लेहादानात्।
पर्यसनात् परिक्षेपात्। मिथ्योपचरितानिति असम्यक्प्रवृत्तिरिति
तात्। अकालमृत्युमिति अकालमृत्युकरात् ॥ ३८ ॥

अथाशिवेशः पप्रच्छ—किञ्च खलु भगवन्! ज्वरि-

तेभ्यः पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति मिषजो भूयिष्ठं न तथा शीतम्, अस्ति च शीतसाध्योऽपि धातुज्वरकर इति ॥ ३९ ॥

संप्रति मिथ्योपचारश्रुत्या उष्णतोमं ज्वरेऽप्याग्नेये मिथ्योपचारः स्यादित्याशङ्क्याह—किंन्वित्यादि । शीतसाध्योऽपि धातुः पित्तमुष्णरूपमित्यर्थः । पानीयं यस्मात् सर्वज्वरितेभ्यो दीयते, तस्मात् पानीयमेवात्र पृच्छति ॥ ३९ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—ज्वरितस्य कायसमुत्थानदेशकालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति मिषजः । ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः, प्रायो मेषजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां पाचनवमनापतर्पणसमर्थानि भवन्ति; पाचनार्थं च पानीयमुष्णं, तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति मिषजो भूयिष्ठम् । तद्धि तेषां पीतं वातमण्डोमयति, अग्निचोदर्यमुदीरयति, क्षिप्रं जरां गच्छति, श्लेष्माणं परिशोषयति, स्वल्पमपि च पीतं तृष्णाप्रशमनायोपकल्पते; तथायुक्तमपि चैतन्नात्यर्थोत्सन्नपित्ते ज्वरे सदाहभ्रमप्रलापातिसारे वा प्रदेयम्, उष्णो हि दाहभ्रमप्रलापातिसारा भूयोऽभिवर्धन्ते, शीतेन चोपशाम्यन्तीति ॥ ४० ॥

उत्सन्नपित्ते प्रवृद्धपित्ते ॥ ४० ॥

भवति चात्र—

शीतेनोष्णकृतान् रोगाञ्छमयन्ति मिषग्विदः ।
ये तु शीतकृता रोगास्तेषामुष्णं मिषजितम् ॥ ४१ ॥

न केवलं ज्वरे एव शीतोष्णसमुत्पत्त्यभेदेन उष्णशीतोपचारः, किंतु सर्वत्रैव व्याधावेवमित्याह—शीतेनेत्यादि । मिषजश्च ते ज्ञानवन्तश्चेति मिषग्विदः ॥ ४१ ॥

एवमितरेषामपि व्याधीनां निदानविपरीतं भेषजं भवति; यथा—अपतर्पणनिमित्तानां व्याधीनां नान्तरेण पूरणमस्ति शान्तिः, तथा पूरणनिमित्तानां व्याधीनां नान्तरेणापतर्पणम् ॥ ४२ ॥

अपतर्पणमपि च त्रिविधं—लङ्घनं, लङ्घनपाचनं, दोषावसेचनं चेति ॥ ४३ ॥

तत्र लङ्घनमल्पबलदोषाणां, लङ्घनेन ह्यग्निमारुतवृद्ध्या वातातपपरीतमिवाल्पमुदकमल्पो दोषः प्रशोषमापद्यते; लङ्घनपाचने तु मध्यबलदोषाणां, लङ्घनपाचनार्थां हि सूर्यसंतपमारुताभ्यां पांशुभस्मावकिरणैरिव चानतिबहूदकं मध्यबलो दोषः

प्रशोषमापद्यते; बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं, न ह्यग्निरे केदारसेतो पल्वलाप्रसेकोऽस्ति, तद्वद्दोषावसेचनम् ॥ ४४ ॥

न केवलं शीतोष्णसमुत्पत्त्योरेपरं हेतुविपर्ययेण चिकित्सा, किन्त्वपतर्पणादिजेऽपि हेतुविपरीतेनेत्याह—एवमित्यादि । अपतर्पणसंतर्पणाभ्यां च सर्वं चिकित्सितं गृहीतं, न ह्यपतर्पणसंतर्पणाभ्यां विनाऽन्यद्विधानान्तरमस्ति चिकित्सायाः; येन सर्वे एवोपक्रमाः संतर्पणापतर्पणभेदा एव । अत एव विशेषज्ञानार्थमपतर्पणभेदानाह—अपतर्पणमित्यादि । लङ्घनपाचनमिति वचनेन यत्र पाचनं क्रियते तत्रावश्यं स्तोकरमात्रया लङ्घनमपि क्रियत इति दर्शयति, पाचनकाले हि यदि बृंहणं क्रियते तदा बृंहणेनाग्नेः प्रतिकूलं पाचनं न स्यादित्यर्थः । अवकिरणैरिवेत्यत्र इदंशब्दोऽनतिबहूदकमित्येवैवंप्रकारेण ज्ञेयः । अन्यद्वेति लङ्घनादि बृंहणादि च ॥ ४२-४४ ॥

दोषावसेचनमन्यद्वा भेषजं प्रातकालमप्यातुरस्य नैवंविधस्य कुर्यात् । तद्यथा—अनपवादाप्रतीकारस्याधनस्यापरिचारकस्य वैद्यमानिनश्चण्डस्यासूयकस्य तीव्राधर्मो रुचैरतिक्षीणबलमांसशोणितस्यासाध्यरोगोपहतस्य समुर्ध्वलङ्घान्वितस्य चेति । एवंविधं ह्यातुरमुपचरन् मिषकूपापीयसाऽयशसा योगमृच्छतीति ॥ ४५ ॥

अनपवादाप्रतीकारो वाच्यप्रतीकारः । अधनस्यानुपकरणत्वेन न चिकित्सा पायते कर्तुमित्यर्थः । वैद्यमानी दुस्मिमाणाद्वैद्योपदेशं न करोति । तीव्राधर्मो रुचैः प्रतिक्रियायामधर्मो भवति, न च चिकित्सा सिध्यत्यधर्मप्रतिबन्धात् । समुर्ध्वलङ्घान्वितस्येति रिष्टयुक्तस्य । पापीयसेति पापहेतुना पापजनकेनायशसा ॥ ४५ ॥

भवति चात्र—

तदात्वे चानुबन्धे वा यस्य स्यादशुभं फलम् ।
कर्मणस्तत्र कर्तव्यमेतदुद्धिमतं मतम् ॥ ४६ ॥
(अल्पोदकद्रुमो यस्तु प्रवातः प्रचुरातवः ।
ज्ञेयः स जाङ्गलो देशः स्वल्परोगतमोऽपि च ॥ ४७ ॥
प्रचुरोदकवृक्षो यो निचातो दुर्लभातवः ।
अनूपो बहुदोषश्च, समः साधारणो मतः ॥ ४८ ॥)

अनुबन्धे वेति उत्तरकालम् । केचिदल्पोदकद्रुमो यस्मिन्नादिरन्ध्रं जाङ्गलादिदेशलक्षणमत्र पठन्ति ॥ ४६-४८ ॥

तत्र श्लोकाः—

पूर्वरूपाणि सामान्या हेतवः सखलक्षणाः ।
देशोद्धंसस्य भैषज्यं हेतूनां मूलमेव च ॥ ४९ ॥
प्राग्विकारसमुत्पत्तिरायुषश्च क्षयक्रमः ।
मरणं प्रति भूतानां कालाकालविनिश्चयः ॥ ५० ॥

१ 'विरचनवमनापतर्पणसंशमनान्येव' इति पा० । २ 'अल्पदोषाणि' इति पा० । ३ 'लङ्घनपाचनं' इति पा० ।

१ 'अत एव' इति हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । २ 'अल्पवा-दप्रतीकारस्य' इति पा० ।

यथा चाकालमरणं यथायुक्तं च भेषजम् ।
सिद्धिं यात्यौषधं येषां न कुर्याद्येन हेतुना ॥ ५१ ॥
तदात्रेयोऽश्विवेशाय निखिलं सर्वमुक्तवान् ।
देशादुत्सर्गसन्निधौ विमाने मुनिसत्तमः ॥ ५२ ॥
इत्यश्विदेशकृते तच्चे चरकप्रतिस्संस्कृते विमानस्थाने
जनपदोद्ध्वंसनीयविमानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
संग्रहे पूर्वरूपाणीति नक्षत्रादिविकाराः । सखलक्षणाः सख-
विकृतिलक्षणाः, तच्च लक्षणं तत्र वातमेवंविधमित्यादिना
श्रोक्तम् । यथायुक्तं च भेषजं सिद्धिं यातीति अनेनोष्णपानीय-
दानोपपत्त्या सर्वं संगृहीतम् ॥ ४९-५२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां विमानस्थाने जनपदोद्ध्वंसनी-
यविमानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानं व्या-
ख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

जनपदोद्ध्वंसनीयेऽश्विषेणे सर्वेऽपि रोगा उक्ताः, तेषां
विशेषो यथा ज्ञातव्यस्तदुपदेष्टुं त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयोऽ-
भिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

त्रिविधं खलु रोगविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा-
आप्तोपदेशः, प्रत्यक्षम्, अनुमानं चेति ॥ ३ ॥

रोगाणां विशेषो यथा वक्ष्यमाणो विज्ञायते येन तद्रोगवि-
शेषविज्ञानम्, उपदेशप्रत्यक्षानुमानरूपं प्रमाणत्रयम् । अत्र तु
युक्तेरनुमानान्तर्गतत्वादेव न पृथक्करणम् । एतच्च प्रमाणत्रयं
कचिद्रोगे मिलितं, कचिद्वयं, कचिदेकं परीक्षायां वर्तते; येन,
मान्तरे वह्निमान्धादौ प्रत्यक्षमवश्यं व्याप्तिर्यते ॥ ३ ॥

तत्राप्तोपदेशो नामात्मवचनम् । आत्मा ह्यवितर्क-
स्मृतिविभागविदो निष्पीत्युपपाददर्शिनश्च । तेषां-
सर्वगुणयोगाद्यद्यच्चर्चं तत् प्रमाणम् । अप्रमाणं पुनर्म-
तोमन्तमूर्खरक्तदुष्टादुष्टवचनमिति; प्रत्यक्षं तु खलु
तद्यत् स्वयमिन्द्रियैर्मनसा चोपलभ्यते । अनुमानं
खलु तर्को युक्त्यपेक्षः ॥ ४ ॥

तिसैषणीये प्रथममनुमानादिलक्षणान्युक्तानि, पुनरिह
'तत्रोपदेशो नाम' इत्यादिनाऽऽप्तोपदेशादिलक्षणमभिधानं प्रक-
रणगतत्वात् कियते, प्राकरणिको ह्यर्थोऽनुच्यमानो न्यूनो
भवति । अवितर्कस्यादि — वितर्कः कथंता अनिश्चितज्ञानमिति

१ 'मत्तोमन्तमूर्खरक्तदुष्टादुष्टवचनम्' इति राक्षसधरसंमतः
पाठः । २ 'आत्मना' इति पाठः ।

यावत्, स्मृतिः स्मरणज्ञानं, विभाग एकदेशः; एतद्वि-
पर्ययास्त्रिविधैरानुभवेन च कात्स्न्येन च ये भावान् जानते,
तेऽवितर्कस्मृतिविभागविदः । वितर्कोदिवेदी तु नास्तः, प्रतिपाद्य-
वस्त्वशेषविशेषाविज्ञानात् । स्मृतिज्ञानं च यद्यपि प्रमाणमूल-
मेव, तथाऽपि वर्तमानक्षणे स्मृतिज्ञानविषयार्थस्य नावश्य-
विद्यमानतेति न तत् प्रमाणमिति भावः; किंवा, स्मृतिज्ञानं
स्मृतिशास्त्रज्ञं ज्ञानं गणितज्ञानं च; एतच्च ज्ञानद्वयं साक्षादर्थो-
दर्शकं दुरवबोधेन मिथ्याज्ञानत्वसंभवादप्रमाणमपीति नोपा-
देयम् । अथ सम्प्रगृह्यमानवन्तोऽपि रागादिवशादन्यथा व्याहर-
न्तीत्याह—निष्पीत्युपपाददर्शिन इति । निष्पीत्या निरुपात्तपेन
च ब्रह्मं शीलं येषां ते तथा । एतेन यथार्थदर्शा निर्दोषज्ञातो
भवतीत्युक्तं भवति । एवंभूतं चास्तत्वं कस्यचिद्ब्रह्मादेः सर्व-
त्रैव भवति, लौकिकस्य तु यस्मिन्नेव विषये वितर्कादि न
भवति तत्रैवोपदेशः प्रमाणमिति ज्ञेयम् । अप्रमाणमिति नावश्यं
प्रमाणतयाऽवधार्यते, रागादिदुष्टत्वादित्यर्थः । दुष्टक्षासावदुष्ट-
श्चेति दुष्टादुष्टः, तेन पिता हि पुत्रस्य दुष्टोऽप्यदुष्टत्वादाप्त
एव भवति; किंवा दुष्टो वक्षकः । स्वयमिन्द्रियैर्मनसा चैत्यनेन
यदात्मनेन्द्रियैश्चक्षुरादिरिवव्यवधानेन गृह्यते रूपादि तत्
प्रत्यक्षमिति बाह्यं प्रत्यक्षं गृह्णाति; मनसा चैत्यनेन च मन-
साऽव्यवधानेन यदुपलभ्यते सुखादि, तच्च मानसं प्रत्यक्षं
गृह्णाति । तर्कोऽत्राप्रत्यक्षं ज्ञानम् । युक्तिः संबन्धोऽविनाभाव
इत्यर्थः; तेनाविनाभावजं परोक्षज्ञानमनुमानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

त्रिविधेन खल्वनेन ज्ञानसमुदायेन पूर्वं परीक्ष्य
रोगं सर्वथा सर्वैर्योत्तरकालमध्यवसानमदोषं
भवति, न हि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमुत्प-
द्यते । त्रिविधे त्वस्मिन् ज्ञानसमुदये पूर्वमाप्तोपदे-
शाज्ज्ञानं, ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षोपपद्यते ।
किं ह्यनुपदिष्टं पूर्वं यत्तत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्ष-
माणो विद्यात् । तस्माद्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां
प्रत्यक्षम्, अनुमानं च; त्रिविधा वा सहोपदेशेन ॥ ५ ॥

ज्ञानसमुदायेनेति ज्ञानसमुदायः प्रमाणसङ्घातः; तेन समु-
दायेन 'अयमेवं रोगः' इत्येवंभूतनिश्चयोऽव्यवसानम् । त्रिविधे
त्वित्यादि । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं प्रमाणम् । प्रथमाप्तोप-
देशो व्याधिं बोधयति, ततश्चाप्तोपदिष्टं व्याधिं प्रत्यक्षानुमा-
नाभ्यां यथोक्तलिङ्गादिपरीक्षया निश्चिनोति; आगमादुपदिष्टे च
व्याधौ अवैद्य इव न प्रत्यक्षेणानुमानेन च व्याधिमुपलभत
इत्याह—किं ह्यनुपदिष्टमित्यादि । एवं मन्यते—व्याधिविशेष-
पास्तावद्दुर्धगमनीयाः, नोपदेशमन्तरेण शक्या विशातुं;
येऽधिगतवैद्यकशास्त्रास्ते प्रतिपाद्यन्त्येव व्याधिविशेषान्;
तस्मादागमेन ये व्याधीनां हेत्वादिविशेषाः प्रतिपादितास्तान्

१ 'निरुपात्तपेन भावान् ब्रह्मं' इति पाठः । २ 'सर्वैरेवोत्तरकालं'
इति पाठः ।

प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलभमानो व्याधिं निश्चिनोति; अनुपदेशवा-
स्तामुपलभमानोऽपि हेत्वादिविशेषानशिक्षितरत्नपरीक्षो यथा
रत्नानां विशेषं पश्यन्नपि नावधारयति रत्नविशेषं, तथा नावधा-
रयति व्याधिविशेषमिति भावः । ज्ञानवतामिति आतोपदेशव-
ताम् । त्रिविधा वेत्यनेन व्याधिपरीक्षासमये ह्यतोपदेशोऽपि
व्याप्रियते ग्रहणीमार्दवक्षप्रदर्शनादिप्रतिपत्तौ, तथा दुरधिगम-
स्थानसंश्रयादिप्रतिपत्तौ, तथा कोष्ठसृग्दारुणत्वादपरीक्षायां चा-
तुरवचनरूपतोपदेशोऽपि व्याप्रियत इति दर्शयति ॥ ५ ॥

तत्रेदमुपदिशन्ति बुद्धिमन्तः—रोगमेकैकमेवंप्र-
कोपणेनमेवंयोनिमेवमुत्थानमेवमात्मानमेवमधिष्ठा-
नमेववेदनमेवंसंस्थानमेवंशब्दस्पर्शरूपरसगन्धमे-
धमुपद्रवमेवंबुद्धिस्थानक्षयसमन्वितमेवमुदकमेवं-
नामानमेवंयोगं विद्यात्; तस्मिन्नियं प्रतीकारार्था
प्रवृत्तिरथवा निवृत्तिरित्युपदेशाज्जायते ॥ ६ ॥

तत्रैवादिनाऽऽतोपदेशगम्यमाह । प्रकोपणं वायो रूक्षत्वादि-
हेतुः । योनिः वातादयः । आत्मा स्वभावः; यथा—रोहिण्या
दारुणत्वं, संन्यासस्य शीघ्रोपक्रमणीयत्वादि । अधिष्ठानं शरीर-
मवयवा मन्वश्च । इयं प्रतीकारार्था प्रवृत्तिः, यथा—ज्वरे
लङ्घनपाचनार्थार्था प्रवृत्तिः । निवृत्तिश्च प्रतीकारार्था यथा—
नवज्वरे दिवास्त्रप्रक्षानादौ निवृत्तिरिवादि मन्तव्यम् ॥ ६ ॥

प्रत्यक्षतस्तु खलु रोगतत्त्वं बुभुक्षुः सर्वैरिन्द्रियैः
सर्वाभेतिन्द्रियाधीनातुरशरीरगतान् परीक्षेत, अन्यत्र
रसज्ञानात्; तद्यथा—अन्धकृज्जनं, स्निग्धस्फुटनमङ्ग-
लीपर्वणां च, स्वरविशेषांश्च, ये चान्येऽपि केचिच्छ-
रीरोगगताः शब्दाः स्युताञ्छ्रोत्रेण परीक्षेत; वर्ण-
संस्थानप्रमाणच्छ्रोत्राः, शरीरप्रकृतिविकारौ, चक्षुर्वै-
ष्यिकाणि यानि चान्यान्यनुकानि तानि चक्षुषा परी-
क्षेत; रसं तु खल्वानुगतुरशरीरगतमिन्द्रियवैषयिक-
मन्यमानादवगच्छेत्, न ह्यस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणमु-
पपद्यते, तस्मादातुरपरिप्रश्नैवातुरमुखरसं विद्या-
त्, यूकापसर्पणेन त्वस्य शरीरवैरस्यं, मक्षिकोप-
सर्पणेन शरीरमाधुर्यं, लोहितपित्तसंवेदे तु किं
धारिलोहितं लोहितपित्तं वेति श्वकाकभक्षणान्धारि-
लोहितमभक्षणाल्लोहितपित्तमित्यनुमातव्यम्, एव-
मन्यान्यातुरशरीरगतान् रसाननुमिमीत; गन्धां-
स्तु खलु सर्वशरीरगतानातुरस्य प्रकृतिवैकारिकान्
घ्राणेन परीक्षेत; स्पर्शं च पाणिना प्रकृतिविकृतित्यु-
क्तम् । इति प्रत्यक्षतोऽनुमानादुपदेशतश्च परीक्ष-
णमुक्तम् ॥ ७ ॥

१ 'लङ्घनखेदानाद्यर्थो' इति पा० । २ 'वर्णसंस्थानप्रमाणच्छाया-
शरीरप्रकृतिविकारौ' इति गङ्गाधरसंस्तः पाठः । ३ 'अनुमानैकदे-
शतश्च' इति पा० ।

अङ्गुलीपर्वणां च स्फुटनमिति संबन्धः । अन्येऽपि
चेति कासद्विज्ञाशब्दादयः । यानि चान्यानीत्यनेन लक्षणप्र-
भादीनि गृह्यन्ते । यूकापसर्पणेन शरीरवैरस्यमिति विरसाद्धि
शरीराद्युक्ता अपसर्पन्ति; एवं यूकावनपसर्पणेन प्राकृतरसयुक्तं
शरीरमुत्तातव्यम् । धारिलोहितमिति जीवशोणितमित्यर्थः;
श्वकाकभक्षणदिक्षेयं यन्धारि रक्तं तत् पित्तादुद्धत्वेनाविरसं
श्वादयो भक्षयन्ति, नतु पित्तदुष्टं रक्तपित्तमिति भावः । अत्र
एवंशब्दस्पर्शरूपरसगन्धमित्युपदेशं कृत्वा शब्दानन्तरं चक्षु-
ग्राह्यं रूपं दर्शयन् शब्दादिपरीक्षायाश्च कमनियमाभावं
सूचयति ॥ ७ ॥

इमे तु खल्वन्येऽप्येवमेव भूयोऽनुमानहेत्या भ-
वन्ति भावाः । तद्यथा—अग्निं जरणशक्त्या परी-
क्षेत, बलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीनि शब्दाद्यर्थ-
ग्रहणेन, मनोऽर्थान्व्यभिचरणेन, विज्ञानं व्यवसायेन,
रजः सङ्गेन, मोहमविज्ञानेन, क्रोधमभिद्रोहेण, शोकं
दैन्येन, हर्षमामोदेन, प्रीतिं तोषेण, भयं विषादेन,
धैर्यमविषादेन, वीर्यमुत्थानेन, अवस्थानमभिभ्रमेण,
श्रद्धामभिप्रायेण, मेधां ग्रहणेन, संज्ञां नामग्रहणेन,
स्मृतिं स्मरणेन, ह्रियमपत्रपणेन, शीलमनुशीलनेन,
द्वेषं प्रतिषेधेन, वैषम्यमनुबन्धनेन, धृतिमलोल्येन,
वश्यतां विधेयतया, वयोभक्तिसात्म्यव्याधिसमु-
त्थानानि कालदेशोपशयवेदानविशेषेण, गूढलिङ्गं
व्याधिसुपश्यानुपशयाभ्यां, दोषप्रमाणविशेषमप-
चारविशेषेण, आयुषः क्षयमतिरुद्धैः, उपस्थितश्रेयस्त्वं
कल्याणामिनिवेशेन, अमलं सत्त्वमविकारेण, ग्रह-
ण्यास्तु सृग्ददारुणत्वं स्वप्रदर्शनमभिप्रायं द्विष्टेष्टसु-
खदुःखानि चातुरपरिप्रश्नैव विद्यादिति ॥ ८ ॥

भूयोऽनुमानहेत्या इत्यनेनानुमानगम्यतया वक्ष्यमाणा केचि-
दभिबलादय आतुरोपदेशगम्या अपि भवन्तीति सूचयति ।
मनोऽर्थान्व्यभिचरणेनेति सतीन्द्रियाणामर्थसंबन्धे यदिदं कदा-
चित्छब्दं प्रलेखति, कदाचिद्व्रत्तसमिलाद्ययोगयेन सर्वार्थान् प्रले-
खति, तेनास्ति कारणानन्तरमिन्द्रियैर्ग्राह्यं मन इत्यनुमीयते ।
ज्ञानं व्यवसायेनेति व्यवसायः प्रवृत्तिः, यथा—पेयजले पाना-
र्थं प्रवृत्तिः; तेनानुमीयते जलज्ञानमस्य जातं, कथमन्यथा
ज्ञानकार्योक्तियायां प्रवर्तते इति । रजः सङ्गेनेति नायादिसङ्गेन
तत्कारणं रजोऽनुमीयते । अभिद्रोहः परपीडार्था प्रवृत्तिः ।
दैन्यं रोदनादि । आमोदः हृद्यगीतवादित्राद्युत्सवकरणम् ।
तोषः मुखनयनप्रसादादिः; एतेन प्रीतिस्तोषमार्गं, हर्षस्तु प्री-
तिविशेषो मनउद्रेककारक इत्युक्तं भवति । धैर्यं विषयापि मन-

१ 'खल्वन्यतया ये भूयश्चानुमानहेत्या' इति पा० । २ 'वीर्यसु-
स्ताहेन' इति पा० । ३ 'उपधिमनुबन्धनेन' इति पा० । ४ 'द्विष्टे-
ष्टे सुखसुखानि' इति पा० । ५ 'इन्द्रियादिग्राह्यं' इति पा० ।

सोऽदैन्यम् । वीर्यम् आरब्धदुष्करकार्येष्वव्यावृत्तिर्मनसः । उत्था-
नेनेति क्रियारम्भेण । अवस्थानं स्थिरमतिवत्तम् । अविभ्रमेणे-
ति अभ्रान्त्या । श्रद्धाम् इच्छाम् । अभिप्रायेणेति अभ्यर्थनेन ।
ग्रहणेनेति ग्रन्थादिधारणेन । स्मृतिमिति स्मृतिजनकं संस्कारं ;
स्मरणेन हि तत्कारणं संस्कारोऽनुमीयते । हियमिति लज्जाम् ।
अपत्रपेणेति लज्जिताकारेण । शीलमिति सहजं वस्तुषु रागम् ।
अनुशीलनेनेति अनुशीलनं संततशीलनं तेन ; सततं यमर्थं
सेवते तच्छीलोऽयमिच्छानुमीयते । प्रतिषेधेनेति व्यावृत्त्या ।
उपेक्ष्य धीयते इति उपधिः छद्म इत्यर्थः ; तमनुबन्धेनेत्युत्तर-
कालीनफलेन ; उत्तरकालं हि भ्रात्रादिवधेन फलेन ज्ञायते—
यद्ययमुन्मत्तच्छब्दप्रचारी चन्द्रगुप्त इति । विधेयतयेति विधेयप्र-
चारेण । वयःप्रभृतीनि व्याधिसमुत्थानान्तानि चत्वारि यथा-
संख्यं कालादिविशेषेण ज्ञायन्ते । तत्र कालविशेषेण षोडशव-
र्षादिना वयो बाल्यादि ज्ञायते ; देशेन तु भक्तिरिच्छा ज्ञायते,
यथा हि—अयं मध्यदेशीयस्तेनास्य गोधूममाषादिष्विच्छाऽनुमी-
यते ; यस्माच्चैदमस्योपशेते तेनेदमस्य सात्म्यमिति ज्ञायते ;
वेदनाविशेषेण व्याधिसमुत्थानं ज्ञायते, यथा—यस्मादयं सन्ता-
पवैदनावान् तस्मादस्य ज्वरव्याधिसमुत्थानं भूतमिच्छादि
ज्ञेयम् । गृहलिङ्गमिति विशेषेणानुगृहलिङ्गे व्याधौ लिङ्गैरेवावधा-
रिते नोपशान्त्युपशयाभ्यां परीक्षा करणीयेति दर्शयति । अप-
चारविशेषेणेति महताऽपचारेण भूरिदोषो भवति, स्वल्पेण स्वल्प
इति । कल्याणामिनिवेशेनेति श्रेयस्करमार्गानुष्ठानेन ; एतद्वि
अचिरमाविश्रेयसामेव भवति । सत्त्वमिति सत्त्वगुणोद्रेकम् ।
अविकारेणेति रागद्वेषविकारामावेन । परिप्रश्नेनैवेतिवचनेन
यद्यपि ग्रहणीमार्दवाद्यनुमानादपि गम्यते ज्ञातुं, तथाऽप्यनुमा-
नस्य बुद्धिप्रयासबहुत्वेनातुरदृक्त्वयैव सुखोपचाररूपया विद्याद्
ग्रहणीमार्दवादीनीति दर्शयति । अभिप्रायः भोजनावीच्छा ।
द्विष्टेष्टाब्देन तु द्विष्टेष्टितप्रेयादिग्रहणम् ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र—

आप्ततश्चोपदेशेन प्रत्यक्षकरणेन च ।
अनुमानेन च व्याधीन् सम्यग्विधाद्विचक्षणः ॥ ९ ॥
सर्वथा सर्वमालोच्य यथासंभवमर्थवित् ।
अथाध्यवस्येत्तत्त्वे च कार्ये च तदनन्तरम् ॥ १० ॥
कार्यतत्त्वविशेषज्ञः प्रतिपत्तौ न मुह्यति ।
अमूढः फलमाप्नोति यदमोहनिमित्तजम् ॥ ११ ॥
ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाविशति तैववित् ।
आतुरस्यान्तरात्मानं न स रोगाश्चिकित्सति ॥ १२ ॥

तत्र श्लोकौ—

सर्वरोगविशेषाणां त्रिविधं ज्ञानसंग्रहम् ।
यथा चोपदिशन्त्याताः प्रत्यक्षं गृह्यते यथा ॥ १३ ॥

ये यथा चानुमानेन ज्ञेयास्तांश्चाप्युदाहरणीः ।
भावांश्चिरोगविज्ञाने विमाने मुनिरुक्तवान् ॥ १४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते

विमानस्थाने त्रिविधरोगविशेष-

विज्ञानीयं विमानं नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

यथासंभवमिच्छनेन सर्वत्र परीक्षणीये सर्वप्रमाणासंभव इति
दर्शयति । अथेत्यादि अथ प्रत्येकशब्दादिविषयपरीक्षानन्तरम् ।
तत्त्वे व्याधितत्त्वे, तथा कार्ये च तत्र साध्ये व्याधौ कर्तव्यल-
क्षणे, तदनन्तरमध्यवस्येत् ; यद्युक्तं तत्त्वं भवति, यच्च कार्य-
मुक्तं, तत्राध्यवसायं निश्चयं कुर्यादित्यर्थः । अनन्तरमिति अवि-
द्यामानान्तरयोग्यमित्यर्थः । कार्यतत्त्वविशेषाध्यवसायफल-
माह—कार्येत्यादि । प्रतिपत्तिः कर्मणां यथाहृतयाऽनुष्ठानम् ।
अमूढ इति प्रतिपत्तावमूढ इत्यर्थः । ज्ञानं शास्त्रं, तत्कृता बुद्धिः
ज्ञानबुद्धिः । आविद्यति बुद्ध्याऽवगाहत् इत्यर्थः । अन्तरात्मान-
मिति वैद्यपक्षे अन्तःशरीरम् ॥ ९-१४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतत्त्वार्थटीकायामा-

युर्वेदरीपिकायां विमानस्थाने त्रिविधरोगविशेषवि-

ज्ञानीयं विमानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः स्रोतसां विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये परीक्षामभिधाय तत्परीक्षणीयं शरीरं दुष्टा-
दुष्टस्रोतोविभागेन वक्तुं स्रोतसां विमानमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

यावन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त
एवास्मिन् स्रोतसां प्रकारविशेषाः । सर्वे हि भावा
पुरुषे नान्तरेण स्रोतास्यभिनिर्वर्तन्ते, क्षयं वाऽप्य-
भिगच्छन्ति । स्रोतांसि खलु परिणाममापद्यमानानां
धातूनामभिवाहीनि भवन्त्ययनाथैर्न ॥ ३ ॥

मूर्तिमन्त इति असर्वगतद्रव्यपरिमाणवन्तः, असर्वगतद्रव्यप-
रिमाणं हि मूर्तिरुच्यते । भावविशेषा इति उत्पत्तिमन्तो विशेषाः ।
अत्र हेतुमाह—सर्व इत्यादि । अभिनिर्वर्तन्त इति संतानन्या-
येन । स्रोतांसीत्यादि । खलुशब्दो हेतौ । परिणाममापद्यमाना-
नामिति पूर्वपूर्वरसादिरूपतापरित्यागेनोत्तरोत्तराकारिरूपतामा-
पद्यमानानाम् । अयनाथैर्नैतिवचनाच्च स्थिराणां धातूनामभि-
वाहीनि भवन्ति स्रोतांसि, किंतु देशान्तरप्रापणेनाभिवाहीनि
भवन्ति । एवं मन्यते—रक्तस्य बुद्धिः शोणितरूपतया परिण-

मता रसेन मिलितेन कर्तव्या, स च स्थानान्तरस्थस्य रसस्य रुधिरणे समं मेलको न गमनमार्गं स्रोतःसंज्ञकमन्तरा भवति । अयं तावदभिःसंधिः—स्रोतःकारणिको हि धातूनां प्रायो रक्ता-रीनामुत्तरधातुपोषकभागपरिणामो भवति, तथाप्युत्तरधातु-पोषणं नातरेण स्रोतो भवति; यश्च रक्ते न्यायः, स सर्वत्र शारीरे भावे; न चान्यस्रोतसाऽन्यधातुपुष्टिः संभवति, सर्व-पोष्याणां भिन्नदेशत्वात्; न ह्यभिन्नेन स्रोतसा भिन्नदेशवृक्षयोः सेचनमस्ति । मनस्तु यद्यपि नित्यत्वेन न पोष्यं, तथाऽपि तस्मिन्निग्रयप्रदेशगमनार्थं स्रोतोऽस्त्येव । तच्च मनःप्रवृत्तीनाम-स्तीन्द्रियाणां कृत्स्नमेव शरीरं स्रोतोरूपं वक्ष्यति । दोषाणां तु सर्वशरीरचरत्वेन यथास्थूलस्रोतोऽनभिधानेऽपि सर्वस्रोतांस्तेव गमनार्थं वक्ष्यन्ते, सूक्ष्मजिज्ञासायां तु वातादीनामपि प्रधान-भूता धमन्यः सन्त्येव; यदुक्तं सुश्रुते—“तासां वातवाहिन्यो दश (सु. शा. अ. ७)” इत्यादि । नच चरके सुश्रुते इव धमनीसिरास्रोतासां मेदो विवक्षितः ॥ ३ ॥

अपि चैके स्रोतसामेव समुदयं पुरुषमिच्छन्ति, सर्वगतत्वात् सर्वसरत्वाच्च दोषप्रकोपणप्रशमना-नाम् । न त्वेतदेवं, यस्य हि स्रोतांसि, यच्च वहन्ति, यच्चावहन्ति, यत्र चावस्थितानि, सर्वे तदन्यत्तेभ्यः । अतिबहुत्वात् खलु केचिदपरिसंख्येयान्याचक्षते स्रोतांसि, परिसंख्येयानि पुनरन्ये ॥ ४ ॥

सर्वगतत्वादिति स्रोतसां सर्वशरीरावयवगतत्वादित्यर्थः । सर्वसरत्वादित्युत्तरेण संबध्यते । दोषप्रकोपणमपथ्यं दोषप्रशमनं वा पथ्यं सर्वस्मिन् शरीरप्रदेशे दोषरूपं सत् तथा भेषज-रूपं सद्रच्छति; तेन सर्वत्र स्रोतो विद्यते; तेन स्रोतोमथः पुरुष इति पूर्वपक्षः । तं निषेधति—न त्वित्यादि । यस्य हि स्रोतांसि यद्वदितानीत्यर्थः, यच्च वहन्तीति यत्रादि वहन्तीत्यर्थः, यच्चावहन्तीति यच्च पुष्यन्तीत्यर्थः, यत्र चावस्थितानीति यत्र मांसादौ संबद्धानीत्यर्थः, तत् सर्वं धमनीभ्योऽन्यत्; तस्माच्च स्रोतोरूप एव पुरुष इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तेषां तु खलु स्रोतसां यथास्थूलं कतिचित्पका-रान्मूलतश्च प्रकोपविज्ञानतश्चानुव्याख्यास्यामः; ये भविष्यन्त्यलमनुकार्यज्ञानाय ज्ञानवतां, विज्ञानाय चाज्ञानवताम् । तद्यथा—प्राणोदकाररसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्जशुकमूत्रपुरीषस्वेदवहानीति; वातपित्तश्लेष्मणां पुनः सर्वशरीरचराणां सर्वाणि स्रोतांस्यनभूतानि, तद्वदतीन्द्रियाणां पुनः सत्त्वादीनां केवलं चेतनावच्छरीरमयनभूतमधिष्ठानभूतं च ।

तदेतत् स्रोतसां प्रकृतिभूतत्वाच्च विकारैरुपसृज्यते शरीरम् ॥ ७ ॥

प्रकोपविज्ञानतश्चेति यथा स्रोतसां प्रकोपो विज्ञायते तथा व्याख्यास्याम इति योजना । अनुकार्यज्ञानायेति अनुकस्रोतो-ज्ञानाय । ज्ञानवतामिति अनुकार्यज्ञानसमर्थानाम् । ज्ञानवन्तो ह्यनेन लिङ्गेनानुक्तमपि स्रोतोऽनुमिते । विज्ञानाय चाज्ञानवता-मिति यथोक्तमात्रज्ञानाय च मन्दबुद्धीनामित्यर्थः । तद्वदिति सर्व-शरीरचराणाम् । चेतनावच्छरीरमित्यनेनाचेतनकेशनखादिप्रदेशं सत्त्वादिगमने निषेधति, दोषास्तु तत्रापि यान्तीति । अयनभूतमिति मार्गभूतम् । अधिष्ठानभूतमिति स्थानरूपम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

तत्र प्राणवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं महास्रोतश्च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—अतिसृष्टमतिबद्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दशूलमुच्छ्वसन्तं दृष्ट्वा प्राणवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् । उदकवहानां स्रोतसां तालु-मूलं क्लोम च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषवि-ज्ञानं भवति; तद्यथा—जिह्वाताल्वोष्ठकण्ठक्लोमशोषं पिपासां चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वादकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् । अन्नवहानां स्रोतसामामा-शयो मूलं वामं च पाश्च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषा-मिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—अन्नचामिल-पणमरोचकविपाकौ छर्दि च दृष्ट्वाऽन्नवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् । रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्यः । शोणितवहानां स्रोतसां यकृन्मूलं ग्रीहा च । मांसवहानां च स्रोतसां स्नायु-मूलं त्वक् च । मेदोवहानां स्रोतसां वृक्को मूलं वपा-वहनं च । अस्थिवहानां स्रोतसां मेदो मूलं जघनं च । मज्जवहानां स्रोतसामस्थीनि मूलं सन्ध्यश्च । शुकवहानां स्रोतसां वृषणौ मूलं शेषश्च । प्रदुष्टानां तु खल्वेषां रसादिवहस्रोतसां विज्ञानान्युक्तानि विविधाशितपीतीये; यान्येव हि धातूनां प्रदोषवि-ज्ञानानि तान्येव यथासं प्रदुष्टानां धातुस्रोतसाम् । मूत्रवहानां स्रोतसां वस्तिमूलं वङ्गणौ च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—अतिसृष्टमतिबद्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा बह-लं सशूलं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् । पुरीषवहानां स्रोतसां पक्वा-

शयो मूलं स्थूलं गुदं च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—कृच्छ्रेणात्पलापं स-
शब्दशूलमतिद्रवमतिग्रथितमतिवहु चोपविशन्तं
दृष्ट्वा पुरीषवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ।
स्वेदवहानां स्रोतसां मेदो मूलं लोमकूपाश्च, प्रदु-
ष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्य-
था—अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिशृङ्खणताम-
ङ्गस्य परिदाहं लोमहर्षं च दृष्ट्वा स्वेदवहान्यस्य स्रो-
तांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ८ ॥

प्राणवहानामिति प्राणसंज्ञकवातवहानाम् । एतच्च प्राणाख्य-
विशिष्टस्य वायोर्विशिष्टोत्तः, सामान्येन तु वायोः सर्वो एव
धमन्य इति न विरोधः । मूलमिति प्रभवस्थानम् । अतिदुष्टं
वा अतिबद्धं वेति विकल्पेन बोद्धव्यम्, अतिसृष्टातिबद्धयोरे-
कत्रासंभवात् । अत्यापं वा तथाऽभीक्ष्णं वेति च विकल्पः ।
होम हृदयस्थपिपासास्थानम् । वपावहनं वपा उदरस्था क्षिण-
वर्तिका यामाहुर्जनास्तैलवर्तिकेति । सुश्रुते तु “मेदोवहानां
मूलं वृक्को कटी च” (छ. शा. अ.) इत्युक्तं; तदत्रातीन्द्रि-
यार्थदर्शिन्येनासाद्विधानां बुद्धयः प्रैभवन्ति । अस्थयपि द्रव-
रूपमस्तेव स्रोतोवाहामिति कृत्वा अस्थिवहानामित्युक्तम् । यद्यपि
विविधाशितपीतीये रसादीनां दुष्टिलक्षणमुक्तं न रसादिश्रोतसां,
तथाऽपि रसादिदुष्ट्या रसादिवहधमनीनामपि दुष्टेः साधारणत्वे-
नोक्तं—रसादिवहस्रोतसां विज्ञानान्युक्तानीति । ये तु भ्रुवते—
रसादिदुष्टेरभिषेव तद्वहधमनीदुष्टिरिति, तेषां मते पृथग्धमनी-
दुष्टमिधानमनुपपन्नं, तथा धमनीदुष्ट्या यद्वातदुष्टं वक्ष्यति
“तेषां प्रकोपात् स्थानस्थाश्चैव” इत्यादिना तदनुपपन्नम् । धम-
नीदुष्ट्या तु तद्वाह्यदुष्टिरवश्यं भवतीति कृत्वा धातुदुष्टिलक्षणैरे-
वेह धमनीदुष्टिरुक्ता, रक्तादिधातुदुष्ट्यतिरिक्तं तु धमनीदुष्टिलक्ष-
णम् “अतिप्रवृत्तिः” इत्यादिनाऽत्रैव वक्ष्यति । अस्वेदनादिकं स्वेद-
वहदुष्टिलक्षणं कुष्ठपूर्वरूपेऽप्यस्ति; तेन यत्रान्यत्कुष्ठपूर्वरूपदर्शनं
भवति तत्र कुष्ठपूर्वरूपता निश्चेतव्या, एतावन्मात्रलक्षणोदये तु
स्वेदवहधमनीदुष्टिरिति । धमनीनामिह मूलज्ञाने यद्यपि साक्षात्
प्रयोजनं नोक्तं, तथाऽपि मूलोपघाताङ्गक्षणासिधु धमनीनां
महाउपघातो भवतीति ज्ञेयम्, अत एव सुश्रुते स्रोतोमूलवि-
द्वलक्षणान्युक्तानि ॥ ८ ॥

स्रोतांसि, सिराः, धमन्यः, रसायन्यः, रसवा-
हिन्यः, नाड्यः, पन्थानः, मार्गाः, शरीरच्छिद्राणि,
संवृतासंवृतानि, स्थानानि, आशयाः, निकेताश्चेति
शरीरधात्ववकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानि

भवन्ति । तेषां प्रकोपात् स्थानस्थाश्चैव मार्गगाश्च
शरीरधातवः प्रकोपमापद्यन्ते, इतरेषां प्रकोपादित-
राणि च । स्रोतांसि स्रोतांसेव, धातवश्च धातूनेव
प्रदूषयन्ति प्रदुष्टाः । तेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्ले-
ष्माणः प्रदुष्टा दूषयितारो भवन्ति, दोषस्वभावा-
दिति ॥ ९ ॥

स्रोतसां व्यवहारार्थं पर्यायानाह—स्रोतांसीत्यादि । संवृता-
संवृतानीत्येका संज्ञा, तत्राग्रे संवृतानि मूलसंवृतानि । स्थाना-
दिपर्यायान् केचिद्धमनीमूलस्य पर्यायानावक्षते; अन्ये त्वेतामपि
धमनीपर्यायानाहुः, धमन्योऽपि हि रसादिस्थानं भवन्त्येवेति
कृत्वा । स्थानस्था इति आशयस्थाः । मार्गगाश्चैवेति धमनीभि-
र्गच्छन्तः । इतरेषां चेत्वादिनोक्तमर्थं स्रोतांसि चेत्वादिना विवृ-
णोति । स्रोतांसि धातवश्च दुष्टाः प्रत्यासन्नानि स्रोतांसि धात्व-
न्तराणि च खदोषसंक्रान्त्या दूषयन्तीत्यर्थः । दोषस्वभावादिति
दोषाणासेवायां स्वभावो यद्दूषकत्वं, न धात्वन्तराणां; तेन धातुना
दुष्टिर्धातुदुष्टिः धातुगतदोषकृतैव ज्ञेया ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्र—

क्षयात् संधारणाद्रक्ष्याद्यायामात् क्षुधितस्य च ।
प्राणवाहीनि दुष्यन्ति स्रोतांस्यन्धैश्च दारुणैः ॥ १० ॥
औष्ण्यादामाद्भ्यात् पानादतिशुष्कात्रसेवनात् ।
अम्बुवाहीनि दुष्यन्ति तृष्णायाश्चातिपीडनात् ॥ ११ ॥
अतिमात्रस्य चाकाले चाहितस्य च भोजनात् ।
अन्नवाहीनि दुष्यन्ति वैशुण्यात् पावकस्य च ॥ १२ ॥
गुरुशीतमतिस्निग्धमतिमात्रं समश्रताम् ।
रसवाहीनि दुष्यन्ति चिन्त्यानां चातिचिन्तनात् ॥ १३ ॥
विदाहीन्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि द्रवाणि च ।
रक्तवाहीनि दुष्यन्ति भजतां चातपानलौ ॥ १४ ॥
अभिष्यन्दीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरुणि च ।
मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च खपतां दिवा ॥ १५ ॥
अव्यायामाद्विवास्वप्नान्मेघानां चातिभक्षणात् ।
मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वाकण्याश्चातिसेवनात् ॥ १६ ॥
व्यायामादतिस्वकोभादस्त्रामतिविघट्टनात् ।
अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति वातलानां च सेवनात् ॥ १७ ॥
उत्पेषादत्यभिष्यन्दादिभिधातात् प्रपीडनात् ।
मज्जवाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानां च सेवनात् ॥ १८ ॥
अकालयोनिगमनाग्निग्रहादतिमैथुनात् ।
शुकवाहीनि दुष्यन्ति शल्यक्षाराग्निभिस्तथा ॥ १९ ॥
मूत्रितोदकभक्ष्यस्त्रीसेवनामूत्रनिग्रहात् ।
मूत्रवाहीनि दुष्यन्ति क्षीणस्याभिश्नतस्य च ॥ २० ॥

१ ‘यदूषकत्वं धात्वन्तराणां’ इति पा० । २ ‘क्षीणस्यातिक्रान्त्य-
च’ इति पा० ।

संधारणादत्यशनादजीर्णोप्यशनात्तथा ।
वर्चोवाहीनि दुष्यन्ति दुर्बलाग्नेः कृशस्य च ॥ २१ ॥
व्यायामादतिसंतापाच्छीतोष्णाक्रमसेवनात् ।
खेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकप्रयैस्तथा ॥ २२ ॥

यथाक्रमं श्रोतसां दुष्टिकारणमाह—क्षयादित्यादि । दारुणै-
रित्वात्र 'कर्मभिः' इति शेषः । गुरुणि च भजतामिति पूर्वो-
क्तोऽन्तःसंबन्धः । मेधानां मेदुराणाम् । अकालयोगनिगमनादिति
अहर्षकालगमनात्, तथाऽनुचितयोनौ गमनात् । निग्रहादिति
शुक्रवेगनिग्रहात् । मृत्रितेत्यादौ मूत्रवेगयुक्तस्य उदकादिसेव-
नादिति ज्ञेयम् ॥ १०-२२ ॥

आहारश्च विहारश्च यः स्यादोषगुणैः समः ।
धातुभिर्विगुणश्चापि श्रोतसां स प्रदूषकः ॥ २३ ॥

आहारश्चेत्यादिना सामान्येन सर्वश्रोतोदुष्टिमाह । दोषगुणैः
सम इत्यनेन दोषातिवर्धकत्वं दर्शयति । क्षीणाश्च दोषा नान्यदुष्टिं
कुर्वन्ति, किं तु स्वयमेव क्षीणखलित्वा भवन्तीत्यादि वेदितव्यम् ।
धातुभिर्विगुण इति धातुविरोधकस्वभाव इत्यर्थः, ननु धातु-
विपरीतगुणो विगुणः दिवास्वप्नमेवाद्यो हि भेदसा समान-
गुणा एव भेदोद्भवा उक्ताः ॥ २३ ॥

अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।
विमार्गगमनं चापि श्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥ २४ ॥

अतिप्रवृत्तिरित्यादिना सामान्येन श्रोतोदुष्टिलक्षणमाह । अति-
प्रवृत्तिरिह श्रोतोवाहस्य रसादेर्बोद्धव्याः एवं सङ्गो रसादे-
रेव । विमार्गगमनं च यथा—मलस्य मूत्रमार्गगमनमित्यादि २४

स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यनूनि च ।
श्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥ २५ ॥

स्वधातुसमवर्णानीति बाह्यधातुव्यवर्णानि । प्रतानः लता-
प्रपञ्चः ॥ २५ ॥

प्राणोदकान्नवाहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया ।
कार्यां तृष्णोपशमनीं तथैवामप्रदोषिकी ॥ २६ ॥
विविधाशितपीतीये रसादीनां यदौषधम् ।
रसादिश्रोतसां कुर्यात्तद्यथास्वमुपक्रमम् ॥ २७ ॥
मूत्रविट्स्वेदवाहानां चिकित्सा मौत्रकृच्छिकी ।
तथाऽस्तिसारिकी कार्या तथा ज्वरचिकित्सिकी २८

प्राणोदकेत्यादिना चिकित्सामाह । प्राणवहानां श्वासिकी,
उदकवहानां तृष्णोपशमनी, अन्नवहानामामप्रदोषिकीति बोद्ध-
व्यम् । मूत्रादिवहानामपि त्रयाणां मौत्रकृच्छिक्यादयो यथा-
संख्यं तिसृचिकित्सा हेत्याः ॥ २६-२८ ॥

तत्र श्लोकाः—

त्रयोदशानां मूलानि श्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ।
सामान्यं नामपयोयाः कोपनानि परस्परम् ॥ २९ ॥

दोषहेतुः पृथक्त्वेन भेषजोद्देश एव च ।
श्रोतोविमाने निर्दिष्टस्तथा चादौ विनिश्चयः ॥ ३० ॥
केवलं विदितं यस्य शरीरं सर्वभावनः ।
शारीराः सर्वरोगाश्च स कर्मसु न मुह्यति ॥ ३१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
श्रोतोविमानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

संग्रहे दुष्टिलक्षणं सामान्यं वाताद्यविशेषितं दुष्टिलक्षण-
मित्यर्थः, श्रोतोदुष्टिलक्षणाणीह वातादिदोषभेदेन नोक्तानी-
त्यर्थः; वातादिविशेषण चेह विस्तरभयादुक्तिर्नोक्ता; तेन
वातादिविशेषलक्षणाधिक्यादुष्टिर्निर्णेतव्या । आदौ विनिश्चय
इति अध्यायादौ पुरुषस्य धमनीमयत्वादिविवादनित्यर्थ इत्यर्थः ।
केवलमित्यादिना अत्रोक्तधमन्यादिभेदेन शरीरज्ञानसोपादेय-
तामाह ॥ २९-३१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां विमानस्थाने श्रोतोविमानं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो रोगानीकं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये श्रोतोव्याधिष्ठानभेदेन रोगानभिधाय प्रभावा-
दिभेदेन रोगानभिधातुं रोगानीकं विमानमुच्यते । रोगानी-
कमिति रोगसमूहः ॥ १ ॥ २ ॥

इे रोगानीके भवतः प्रभावभेदेन-साध्यम्,
असाध्यं च; इे रोगानीके बलभेदेन-मृदु, दारुणं च;
इे रोगानीके अधिष्ठानभेदेन-मनोऽधिष्ठानं, शरी-
राधिष्ठानं च; इे रोगानीके निमित्तभेदेन-स्वधा-
तुवैषम्यनिमित्तम्, आगन्तुनिमित्तं च; इे रोगानीके
आशयभेदेन—आमाशयसमुत्थं, पक्वाशयसमुत्थं
चेति । एवमेतत् प्रभावबलाधिष्ठाननिमित्ताशय-
भेदाद्भिन्नं सङ्ग्रेहप्रकृत्यन्तरेण भिद्यमानमथवाऽपि
सन्धीयमानं स्यादेकत्वं बहुत्वं वा । एकत्वं ताव-
देकमेव रोगानीकं, दुःखसामान्यार्तं; बहुत्वं तु
दश रोगानीकानि प्रभावभेदादिना भवन्ति; बहुत्व-
मपि संख्येयं स्यादसंख्येयं वा । तत्र संख्येयं ताव-
द्यथोक्तमष्टोदरीये, अपरिसंख्येयं पुनर्यथा—महारो-
गाध्याये रुचर्णसमुत्थानादीनामसंख्येयत्वात् ॥ ३ ॥

बलभेदेनेत्यत्र मृदु अल्पबलं, दारुणं तु महाबलं ज्ञेयम् ।
दारुणं किञ्चित्कालातिवातादेव बलवत्त्वान्मारयति । यदुक्तं—
“सन्ति हेतवविधा रोगाः साध्या दारुणसंमताः । ये हन्युरनुप-

क्रान्ता मिथ्यारम्भेण वा पुनः” (सू. अ. १८) इति । आमाशयसमुत्थत्वेन आमाशयाश्रयाः कफपित्तजाः सर्वे गदा गृह्यन्ते, पक्वाशयसमुत्थग्रहणेन सर्वे वातजाः एवं सर्वविकारावरोधः । द्वैधं सदिति द्वैविध्यं सत् । भेदप्रकृत्यन्तरेणेति भेदकारणान्तरेण । अथवाऽपि सन्धीयमानमिति एकीक्रियमाणम्, एकबुद्धिकारकानुगतधर्मान्तरेणेति बोद्धव्यम् । दुःखसामान्यादिति दुःखकर्तृत्वेन सर्वरोगानुगतेन साधारणेन रूपेण सर्वे एव रोगा एकरूपा भवन्ति । बहुत्वमपीति उक्तप्रभावभेदादिकृतत्वादपि बहुत्वमित्यर्थः । संख्येयत्वमष्टोदरीये “अष्टचत्वारिंशद्वेगोधिकरणान्यस्मिन् संग्रहे” (सू. अ. १९) इत्यादिनोक्तम् । असंख्येयत्वं महारोगाध्याये तथा निशोफीये च “त एवापरिसंख्येया भिद्यमाना भवन्ति हि । रजावर्णसमुत्थानस्थानसंस्थानानामभिः” (सू. अ. १८) इत्यनेनोक्तम् ॥ १-३ ॥

न च संख्येयाप्रेषु भेदप्रकृत्यन्तरीयेषु विगीतिरित्यतो दोषवती स्यादत्र काचित् प्रतिज्ञा, न चाविगीतिरित्यतः स्याददोषवती । भेत्ता हि भेद्यमन्यथा भिनत्ति, अन्यथा पुरस्ताद्भिन्नं भेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्दन् भेदसंख्याविशेषमापादयत्यनेकधा, न च पूर्वं भेदाग्रमुपहन्ति । समानायामपि खलु भेदप्रकृतौ प्रकृतानुप्रयोगान्तरमपेक्ष्यम् । सन्ति ह्यर्थान्तराणि समानशब्दाभिहितानि, सन्ति चान्योन्तराणि पर्यायशब्दाभिहितानि । समानो हि रोगशब्दो दोषेषु च व्याधिषु च; दोषा ह्यपि रोगशब्दमातङ्कशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दं च लभन्ते, व्याधयश्च रोगशब्दमातङ्कशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दं च लभन्ते । तत्र दोषेषु चैव व्याधिषु च रोगशब्दः समानः, शेषेषु तु विशेषवान् ॥ ४ ॥

ननु संख्येयत्वमसंख्येयत्वं च विरुद्धावेतौ धर्मौ, तथैकत्वमनेकत्वं चेति विरुद्धौ, तत् कथं विरुद्धत्वेन ख्यातौ धर्माविकेस्मिन् रोगे घटेतामित्याह—न चेत्यादि । संख्येयाप्रेष्विति संख्येययोगपरिमाणेषु, अग्रशब्दः परिमाणे वर्तते; यथा—एकैकस्य भेदाग्रमपरिसंख्येयं भवति, भेदसंख्यारूपं परिमाणमित्यर्थः । भेदप्रकृत्यन्तरीयेष्विति भेदकारणान्तरमपेक्षे । विरुद्धा गीतिः विगीतिः कैश्चन; यथा—“एकं चानेकं च तत्” इत्यादिकं विरुद्धा गीतिः । अत इति यथोक्तविगीतियोगात्, न दोषवती काचित् प्रतिज्ञा; यथा—एकानेकरूपान्तरगमनरूपा अत्रोक्ता स्यादिति योजना । विगीतौ दोषाभावं दर्शयित्वा भेदकारणान्तरकृततायामविगीतावपि दोषो भवतीति

दर्शयन्त्याह—न चाविगीतिरित्यादि । यदि हि “एकं रोगानीकं रजासामान्यात्” इत्यभिप्रायः पुनः “एकं रोगानीकं प्रभावभेदात्” इत्यविरुद्धा एकताख्यायिकाऽविगीतिः कियते, सा विरुद्धेव स्यात्; यतो न प्रभावभेदेन रोगाणामेकत्वमुपपन्नं, किंतु द्वैधमेवेति भावः । विगीतौ दोषाभावे हेतुमाह—भेत्ता हीत्यादि ।—भेत्ता पुरुषः, भेद्यं रोगम्, अन्यथा द्वित्यादिना भिनत्ति, अन्यथा एकत्वेन पुरस्ताद्भिदितं चान्यथा भिनत्सति । अस्मात् व्यकरोति—भेदप्रकृत्यन्तरेणेत्यादिना । अनेकधेति द्वे रोगानीके, तथा दश रोगानीकानीत्यादि । न च पूर्वं भेदाग्रं भेदप्रमाणमुपहन्ति । एवं मन्यते—यद्धर्मयोगविवक्षयैकत्वमुक्तं, तद्धर्मयोगविवक्षयैव यदि बहुत्वमप्युच्यते रोगाणां ततो विरोधो भवति, न हि तदैवैकं चानेकं चेत्युपपन्नं; यदा तु धर्मान्तरयोगविवक्षया बहुत्वमुच्यते, न तदा विरोधः; बहुत्वाभिधानकाले बहुतामेव रोगधर्माणां विवक्षितत्वात्; तेन रोगाणामेकत्वमेकधर्मविषयं, बहुत्वं च बहुधर्मविषयमिति नास्ति विरोधः । ननु यत्रासमानं भेदकारणं तत्र कारणान्तरकृतत्वादुक्तव्यायेन विगीतिः साध्वी भवतु, यत्र तु दश रोगानीकानि प्रभावादिद्वैविध्यादुच्यन्ते, तत्र कथं द्वे रोगानीके इति द्वित्वकृतं द्वैविध्यमभिप्रायः पुनर्दिष्टादिभेदेनैव दशत्वमुच्यते ? समानो ह्ययं द्विशब्दो द्वित्वे दशत्वं च रोगाणां हेतुरित्याह—समानायामपीति; समानशब्दाभिप्रेत्येवनापाततः समानत्वेन प्रतिभासमानाशमित्यर्थः । प्रकृतानुप्रयोगान्तरमपेक्ष्यमिति प्रकृतस्य समानशब्देनाभिहितस्य यद्भेदख्यापकं पश्चात्प्रयोगान्तरं, तदपेक्षणीयं विगीतिसमाधानार्थमित्यर्थः । एतेनैतददर्शयति—यद्यपि द्विशब्दो रोगप्रभावे तथा रोगबलदौ च समानः, तथैऽप्येकत्र “प्रभावभेदात्” इत्यनुप्रयोगान्तरमपेक्ष्य प्रभावद्वैविध्ये वर्तते, तथा “बलभेदात्” इत्यनुप्रयोगान्तरमपेक्ष्य च द्विशब्दो बलद्वैविध्ये वर्तत इत्यादि । तेनार्थान्तराभिधायिभिर्द्विशब्दैर्भियमानस्य दशत्वमप्युपपन्नं तथा द्वित्वं चेति भावः । दृष्टान्ताद्यैर्भेदेन शब्देनानेकार्थाभिधानमाह—सन्ति हीत्यादि । अर्थान्तराणि पर्यायशब्दानभिहिता अर्थाः । तत्रोदाहरणमाह—समानो हीत्यादि ।—दोषेषु व्याधिषु च समान उभयवाचकत्वेन तुल्यो रोगशब्दः; तेन रोगदोषसमानत्वेनाभिप्रेतसमानानां रोगतङ्कयक्ष्मादिशब्दानां संशेषाभेव वक्ष्यमाणानां ग्रहणम् । शेषेष्विति हेत्वादित्यु । विशेषवानिति अभिधानरूपविशेषवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र व्याधयोऽपरिसंख्येया भवन्ति, अतिबहुत्वात्; दोषास्तु खलु परिसंख्येया भवन्ति, अनतिबहुत्वात् । तस्माद्यथाचित्रं विकारानुदाहरणार्थम्, अनवशेषेण

१ ‘प्रकृत्यनुप्रयोगान्तरं’ इति गङ्गाधरसमतः पाठः । २ विगीतिः विरुद्धमापणमित्यर्थः । ३ ‘एकं तदनेकं च तद्विद्यादिका’ इति पा० ।

१ ‘सामान्यो ह्ययं’ इति पा० । २ ‘तथाऽप्येका’ इति पा० । ३ ‘तदेवोपादायति—सन्तीत्यादि’ इति पा० । ४ ‘रोगस्य शब्दो रोगशब्दः’ इति पा० । ५ ‘रोगदोषसमानत्वेनाभिप्रेतानां’ इति पा० ।

च दोषान् व्याख्यास्यामः । रजस्तमश्च मानसौ दोषौ ।
तयोर्विकाराः कामक्रोधलोभमोहेर्ध्यामानमदशोक-
चिचोऽन्तोऽद्वेगमयहर्षादयः । वातपित्तश्लेष्माणस्तु
खलु शारीरा दोषाः । तेषामपि च विकारा ज्वरा-
तीसारशोकशोषश्वासमेहकुष्ठादयः । इति दोषाः
केवला व्याख्याता विकारैकदेशश्च ॥ ५ ॥

तत्र खल्वेषां द्रयानामपि दोषाणां त्रिविधं प्रको-
पणं; तद्यथा—असात्त्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञाप-
रन्धः, परिणामश्चेति ॥ ६ ॥

तत्रापि रोगशब्दाभिधेयतया समानेऽपि दोषे तथा विकारे
च परिसंख्येयापरिसंख्येय (त्व)रूपा विगितिरेख्यत्वात् चादोष
इत्यभिप्रायेणाह—तत्रैत्यादि । एकैकस्मिन् दोषे बहवो विकारा
भवन्तीत्यभिप्रायेण विकारापेक्षया दोषाणामनतिबहुत्वं ज्ञेयम् ।
यथापित्रमिति यथाविन्यासं, तेन यानेव पुर्याचार्या विकारान-
धिकतमत्वेनोक्तवन्तस्तानेव व्याख्यास्यामः; ननु सर्वान्, अश-
क्यत्वात् । किंवा, 'यथोचितैर्' इति पाठः । अनवशेषेण च
दोषानिखनेन दोषा अनतिबहुत्वेनानवशेषेणाप्यभिधातुं शक्यन्त
इति प्रकाशयति । तत्र मानसदोषविकारयोरनल्पवक्तव्यत्वेना-
प्रतिभधानम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रकुपितास्तु खलु ते प्रकोपणविशेषाद्व्यविशेषा-
च्च विकारविशेषानभिनिर्वर्तयन्त्यपरिसंख्येयान् ॥ ७ ॥

ननु परिमितादोषरूपात् कारणात् कथमपरिमिता विकारा
भवन्तीत्याह—प्रकुपितास्त्वित्यादि । हेतुविशेषबुद्धौ हि स एव
दोषो दूष्यान्तरगतश्च विभिन्नशक्तियोगाद्बहुन् विकारान् करो-
तीति युक्तमेव । उक्तं च—“स एव कुपितो दोषः समुत्थान-
विशेषतः । स्थानान्तरगतश्चैव विकारान् कुरुते बहून्”
(सू. अ. १८) इति ॥ ७ ॥

ते च विकाराः परस्परमनुवर्तमानाः कदाचिदनु-
बध्नन्ति कामादयो ज्वरादयश्च ॥ ८ ॥

विकाराणां शारीरमानसानां परस्परं संसर्गमाह—ते च
विकारा इत्यादि । अनुवर्तमाना इत्यनेन यदैव ज्वरादयः कामा-
दयो वा बलवत्त्वेन चिरकालमनुवर्तन्ते, तदैवावुबध्नन्ति प्रायः;
यदा तु श्लोककालवस्थायिनो भवन्ति, न तदा प्रायोऽनुबध्नन्ती-
त्यर्थः । किंवा, अनुवर्तमानाः परस्परबलमभिधेयन्तः ।
अत्र च परस्परशब्देन शारीराणां शारीरेण, मानसानां मान-
सेन, शारीराणां मानसेन, मानसानां शारीरेण चावुबन्धो
ज्ञेयः ॥ ८ ॥

नियतस्त्वनुबन्धो रजस्तमसोः परस्परं, न ह्यर-
जस्कं तमः प्रवर्तते ॥ ९ ॥

१ 'विकारानाविभक्तवन्तस्तानेव' इति पा० । २ 'यशोपचितं',
इति पा० । ३ 'वाऽवबलवत्त्वेन' इति पा० । ४ 'प्रायः' इति पा० ।

विकारानुबन्धं दर्शयित्वा दोषानुबन्धमाह—नियतस्त्व-
त्यादि ॥ ९ ॥

(प्रायः) शारीरदोषाणामेकाधिष्ठानीयानां सन्नि-
पातः संसर्गो वा समानगुणत्वात्; दोषा हि दूषणैः
समानाः ॥ १० ॥

शारीरदोषानुबन्धमाह—शारीरेत्यादि । एकाधिष्ठानीयाना-
मित्यनेनैकशारीराधिष्ठानप्रत्यासत्या च संसर्गा दोषाणां भव-
न्तीति दर्शयति । समानगुणत्वादिति हेतुं विवृणोति—दोषा
हीत्यादि । दूषणैरिति हेतुभिः; प्रायो हि शारीराणां वातादीनां
समान एव हेतुर्भवति; यथा—हृत्प्लेखं लवणं कटुं च पित्तंकरं;
तत्राप्लेखं सकर्षं पित्तं करोति, लवणं च सपित्तं कर्षं करोति,
कटुं तु सवातं पित्तं करोति । तथा वसन्तः श्लेष्मकारकोऽप्या-
दानत्वेन वातपित्तं च करोति, तथा वर्षाखपि पित्तं चीयमानं
शरदि प्रकुप्य कफानुगतमेव कुप्यति, तथा ग्रीष्मो वातचयं
रूक्षत्वेन कुर्वन् उष्णत्वेन मनाक् पित्तचयमपि करोतीत्यनुसर-
णीयम् ॥ १० ॥

तत्रानुबन्ध्यानुबन्धकृतो विशेषः—स्वतन्त्रो व्य-
क्तलिङ्गो यथोक्तसमुत्थानप्रशमो भवत्यनुबन्धम्यः,
तद्विपरीतलक्षणस्त्वनुबन्धः । अनुबन्धलक्षणसम-
न्वितास्तत्र यदि दोषा भवन्ति तत्रिकं सन्निपात-
माचक्षते, द्वयं वा संसर्गम् । अनुबन्ध्यानुबन्धवि-
शेषकृतस्तु बहुविधो दोषभेदः । एवमेष संज्ञाप्र-
कृतो भिषजां दोषेषु व्याधिषु च नानाप्रकृतिविशे-
षव्यूहः ॥ ११ ॥

एनमेव दोषानुबन्धमनुबन्ध्यानुबन्धभेदेन दर्शयितुमनुब-
न्ध्यानुबन्धलक्षणमेवाह—तत्रैत्यादि । अनुबन्धस्य अनुबन्धस्य
च विशेषोऽनुबन्ध्यानुबन्धविशेषः 'स्वतन्त्र' इत्यादिप्रत्यलक्ष-
णीयः । स्वतन्त्र इत्यस्यैव विवरणं—व्यक्तलिङ्ग इत्यादि । यथो-
क्तसमुत्थानप्रशम इति स्वहेतुसमुत्थितः स्वचित्सत्यैव प्रशम-
नीयः । किंवा, स्वतन्त्र इत्यनेनापि स्वविकारकरणे प्राधान्यमु-
च्यते; स्वतन्त्रो हि दोषः प्रकोपकाले विकारान् करोति, अस्वत-
न्त्रस्तु स्वतन्त्रप्रकोपकाल एव विकारं प्रधानदोषेरेतः सन् करोति ।
तद्विपरीतलक्षण इति अनेनाव्यक्तलिङ्गोऽस्वहेतुप्रकुपितः परचिकि-
त्साप्रशमनीयश्चावुबन्ध इति लभ्यते; अनुबन्धो ह्यवलवत्त्वेन
न लिङ्गं व्यक्तं करोति, तथा परहेतुना किंचिदनुगुणेन कर्तुं पर-
चिकित्स्यैव किंचिदनुगुणया शान्त्यति । यथा—शरदि श्लेष्मा
पित्तहेतुना जलाद्यम्लविपाकेन जन्यते, स च पित्तचिकित्स्यैव
तिक्तसर्पिरादिकया कफेऽप्यनुगुणया शान्त्यति । द्वयं वाऽनुब-

१ 'पित्तं कर्षं वातं च करोति' इति पा० । २ 'अनुबन्ध्यानुब-
न्धलक्षणसमन्विताः' इति पा० । ३ 'नानाप्रकृतिविशेषाद् व्यूहः'
ग. । ४ 'अपारतत्रयमुच्यते' इति पा० । ५ 'विकारं ज्वरातिसारा-
दिरूपं तथाऽनुबन्ध्यानुबन्धरूपं प्रधानदोषेरेतः' इति पा० । ६ 'प्रकु-
पितः' इति पा० ।

न्यलक्षणं प्राप्तं संसर्गमाचक्षत इति योजना । अनुबन्धशब्द-
श्चायं व्यक्तलिङ्गतादिष्वयुक्ते दोषे वर्तते । तेनाप्रधानानुगम-
नीये सन्निपाते अनुबन्धाभावेऽप्यनुबन्ध इति व्यपदेशो भवत्येव
अनुबन्धानुबन्धरूपसंसर्गविशेषेण कृतः । संज्ञाप्रकृत इति अनुब-
न्धानुबन्धसन्निपातसंसर्गज्वरातिसारादिंज्ञाकृत इत्यर्थः ।
नानाप्रकृतिविशेषव्यूह इति यथोक्तनानाकारणविशेषकृतो ज्वरा-
तिसारादिरूपो व्याधीनां दोषाणां च समूह इत्यर्थः । भिषज-
मितपदेन च वैद्यानामेवेयं समयसिद्धाऽनुबन्धादिसंज्ञेति
दर्शयति ॥ ११ ॥

अग्निषु तु शरीरेषु चतुर्विधो विशेषो बलभेदेन
भवति । तद्यथा—तीक्ष्णो, मन्दः, समो, विषम-
श्चेति । तत्र तीक्ष्णोऽग्निः सर्वापचारसहः, तद्विपरी-
तलक्षणस्तु मन्दः, समस्तु खल्वपचारतो विकृति-
मापद्यतेऽनपचारतस्तु प्रकृतावचितिष्ठते, समलक्ष-
णविपरीतलक्षणस्तु विषम इति । एते चतुर्विधा
भवन्त्यग्नयश्चतुर्विधानामेव पुरुषाणाम् । तत्र सम-
वातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यग्नयः,
वातलानां तु वाताभिभूतेऽग्नयधिष्ठाने विषमा भव-
न्त्यग्नयः, पित्तलानां तु पित्ताभिभूते ह्यग्नयधिष्ठाने
तीक्ष्णा भवन्त्यग्नयः, श्लेष्मलानां तु श्लेष्माभिभू-
तेऽग्नयधिष्ठाने मन्दा भवन्त्यग्नयः ॥ १२ ॥

दोषभेदविकारभेदमभिधाय शरीरस्थितेः प्रधानकारणस्या-
ग्नेर्भेदमाह—अग्निवित्यादि । शरीरेष्विति सामान्यवचनेन
सर्वशरीरगतान्मीनं ग्राहयति, विवरणे तु जठराग्रेव
'तीक्ष्णोऽग्निः सर्वापचारसहः' इत्यादिना यन्वातुर्विध्यमुक्तं,
तज्जठराग्नितीक्ष्णतादिमूलकमेव त्वगग्न्यादित्तीक्ष्णत्वादिकमिति
ज्ञापयति । वचनं हि—“तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिश्चतुर्विधस्या-
त्मकाः” (वि. अ. १५) इति । यद्यपि समोऽग्निः शस्त्रत्वे-
नाग्नेऽभिधातुं युज्यते, तथाऽपि समतश्च तीक्ष्णस्यैव प्राधान्यो-
पदर्शनार्थमित्यग्नेऽभिधानं; समस्य हि प्राधान्यं निर्विकारत्वेनैव
कुस्थितं, तीक्ष्णस्य तु सर्वापचारसहत्वेन प्राधान्यम् । तद्वि-
परीतलक्षण इति खल्वपचारमपि यो न सहते, स मन्द
इत्यर्थः । समलक्षणविपरीतलक्षण इति कदाचिद्विषमोऽपचारा-
दपि न विक्रियते, कदाचिद्विक्रियते । समवातपित्तश्लेष्मणा-
मित्युक्तेऽपि प्रकृतिस्थानामिति पदं वृद्धानां समवातपित्तश्लेष्मणां
प्रतिषेधार्थम् । प्रकृतिशब्दस्य कारणवनेकार्थताव्युदासार्थं
समवातपित्तश्लेष्मणमिति कृतम् । वाताभिभूतेऽग्नयधिष्ठाने
इति वचनेन वातलानामपि यदेवाग्नयधिष्ठानोपवातो वातेन
क्रियते, तदेव वैषम्यं भवति । एवं पित्ताभिभूत इत्यादावपि
व्याख्येयम् ॥ १३ ॥

तत्र केचिदाहुः—न समवातपित्तश्लेष्मणो ज-
न्तवः सन्ति, विषमाहरोपयोगित्वास्मनुष्याणां;

तस्माच्च वातप्रकृतयः केचित्, केचित् पित्तप्रकृतयः,
केचित् पुनः श्लेष्मप्रकृतयो भवन्तीति । तच्चानुप-
पन्नं, कस्मात् कारणात्? समवातपित्तश्लेष्मणां ह्य-
रोगमिच्छन्ति भिषजः, यतः प्रकृतिश्चारोग्यम्,
आरोग्यार्थां च भेषजप्रवृत्तिः, सा चेष्टरूपा, तस्मात्
सन्ति समवातपित्तश्लेष्मणाः; न खलु सन्ति वात-
प्रकृतयः पित्तप्रकृतयः श्लेष्मप्रकृतयो वा । तस्य
तस्य किल दोषस्याधिक्यत्वात् सा सा दोषप्रकृतिरु-
च्यते मनुष्याणां, न च विकृतेषु दोषेषु प्रकृतिस्थ-
त्वमुपपद्यते, तस्माच्चेताः प्रकृतयः सन्ति; सन्ति तु
खलु वातलाः पित्तलाः श्लेष्मलाश्च, अप्रकृतिस्थास्तु
ते ज्ञेयाः ॥ १३ ॥

विषमाहरोपयोगित्वादिति नायं पुरुषस्तुलाधारवृत्तमिवाहा-
रमुपयुङ्क्ते, तेनावश्यमत्र वातादिष्वन्यतोऽपि दोषो विकृतो
भवतीति भावः । समवातपित्तश्लेष्माणमित्यादिना अस्ति ताव-
दारोग्यं पुरुषेषु वैद्यव्यावहारसिद्धमिति दर्शयति । तेन, यादृगिदं
दोषाणां कलाकाष्टादिवैषम्यं परित्यज्याविर्भूतविकाराकारित्वेना-
दूरान्तरं साम्यमिष्यते, तादृगेव प्रकृतावपि साम्यमस्त्येवेति
भावः । अन्ये तु वैषम्यं नाद्रियन्त एव, व्यपदेशरोगाजनक-
त्वात् । दोषप्रकृतिरिति दुष्टदोषभाविता प्रकृतिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

तेषां तु खलु चतुर्विधानां पुरुषाणां चैतर्वार्यनुप्र-
णिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति । तत्र समसर्व-
धातूनां सर्वाकारसमम्, अधिकदोषाणां तु त्रयाणां
यथास्वं दोषाधिक्यमभिसमीक्ष्य दोषप्रतिकूलयो-
गीनि जीष्यतु (ज्ञ)प्रणिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति
यावद्दोः समीभावात्, समे तु सममेव कार्यम्;
एवं चेष्टा भेषजप्रयोगेणाश्वापरे । तान् विस्तरेणानु-
व्याख्यास्यामः ॥ १४ ॥

दोषे प्रवृद्धे प्रतिकूलतया योगीनि दोषप्रतिकूलयोगीनि ।
जीणि वातपित्तश्लेष्मप्रतिकूलानि । समे त्विति समतां गते वदौ,
यथोचितविधानेन (वातप्रकृत्यादीनां) सममेवानुप्रणिधानं
कर्तव्यम् । एवमित्यनेन प्रकारेण चेष्टाभेषजयोरपि प्रयोगा
वातादीनां भवन्ति; ये तु, एवमित्यनेन चतुर्विधेनोक्तेन प्रका-
रेणेति वदन्ति, ते समप्रकृतीनां च समयायामादिचेष्टा भेषजं
च ऋतुचर्याविधेयं वमनादिकारकं सूच्यतेऽन्नेनेति व्याख्यान-
यन्ति ॥ १४ ॥

अयस्तु पुरुषा भवन्त्यातुराः, ते त्वनातुरास्तन्वा-
न्तरीयाणां भिषजाम् । तद्यथा—वातलः, पित्तलः,
श्लेष्मलश्चेति । तेषामिदं विशेषविज्ञानं—वातलस्य
वातनिमित्ताः, पित्तलस्य पित्तनिमित्ताः, श्लेष्म-

१ 'वतः' इति ह. पु. न पठ्यते । २ 'हि' इति पा० । ३ 'त्वा' न
यत्रप्रणिधानानि' इति पा० । ४ 'तानि' इति पा० । ५ 'अथ' पाठः
कश्चित्पुस्तके नोपलभ्यते ।

लस्य श्लेष्मनिमित्ता व्याधयः प्रायेण बलवन्तश्च भवन्ति ॥ १५ ॥

तत्र वातलस्य वातप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते, न तथेतरी दोषौ; स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोकैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय । तस्यावजयनं—स्नेहस्वेदौ विधियुक्तौ, मृदूनि च संशोधनानि स्नेहोष्णमधुरा-म्ललवणयुक्तानि, तद्वद्भ्यवहार्याणि, अभ्यङ्गोपना-हिनोद्वेष्टनोर्मर्दनपरिषेकावगाहनसंवाहनावपीडन-विज्ञानविस्सातपनविस्सारणानि, सुरासवविधानं, स्नेहाश्चान्नकयोनयो दीपनीयपाचनीयवातहरविरे-चनीयोपहितास्तथा शतपाकाः सहस्रपाकाः सर्व-शश्च प्रयोगार्थाः, वस्तयः, वस्तिनियमः सुखशीलता चेति ॥ १६ ॥

न तथेतरी दोषाविति सत्याऽपि हेतुसेवयेत्यर्थः; अन्यथा वातप्रकोपणसेवया पित्तश्लेष्मणोर्द्वेष्टित्वेव नास्ति । विज्ञासना-दयो यद्यपि वातकारकास्तथाऽपि वातजनितोन्मादविनाशक-त्वेन चोक्ता इति हेतुम् । उन्मादे हि विज्ञासनादि भेषजम-भिधाशोक्तं—“तेन याति शमं तस्य सर्वतो विद्वतं मनः” (वि. अ. ९) इति । सर्वशः प्रयोगार्था इति पानाभ्यङ्गन-स्यादिभिः प्रयोजनीया इत्यर्थः । वस्तिनियम इति वस्तौ यथोक्त-नियमसेवयेत्यर्थः; किंवा वस्तिनियमवन्देन सिद्धौ वक्ष्यमाणक-र्म-काल-योगरूपं वस्तिसेख्यानियमं कर्तव्यतया दर्शयति । वक्ष्यति हि—“त्रिंशन्मताः कर्मसु वस्तियोगाः कालस्ततोऽ-धेन ततश्च योगः” (सि. अ. १) इति । सुखशीलता सतत-सुखसेवित्वम् ॥ १५-१६ ॥

पित्तलस्यापि पित्तप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं पित्तं प्रकोपमापद्यते, न तथेतरी दोषौ; तदस्य प्रकोपमापन्नं यथोकैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय । तस्यावजयनं—सर्पि-ष्पानं, सर्पिषा च स्नेहनम्, अधश्च दोषहरणं, मधुर-तिक्तकषायशीतानां चौषधाभ्यवहार्याणामुपयोगः, मृदुमधुरसुरमिश्रीतहृद्यानां गन्धानां चोपसेवा, मुक्तामणिहारवलीनां च परमशिशिरवारिसंस्थि-तानां धारणमुरसा, क्षणे क्षणेऽप्यचन्दनमियङ्गुका-लीयमृणालशीतवातवारिमिरुतपलकुमुदकोकनद-सौगन्धिकपद्मानुगतैश्च वारिभिरमिषाक्षणं, श्रुति-सुखसुमृदुमधुरमनोऽनुगानां च गीतवादित्राणां श्रव-णं, श्रवणं चाभ्युदयानां, सुहृद्भिः संयोगः, संयोग-श्रेष्ठाभिः स्त्रीभिः शीतोपहितांशुकक्षग्धारिणीभिः, निशाकरांशुशीतलप्रवातहर्ष्यवासः, शैलान्तरपुलि-

नशिशिरसदन्ववसनव्यजनपवनसेवनं, रम्याणां चोपवनानां सुखशिशिरसुरभिमारुतोपहितानामुप-सेवनं, सेवनं च पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिक-पुण्डरीकशतपत्रहस्तानां, सौम्यानां च सर्वभावा-नामिति ॥ १७ ॥

यथोकैरिति महारोगाध्यायोक्तैः । अधश्च दोषहरणमिति विरेचनादित्यर्थः । अभ्यचन्दनं धवलचन्दम् । हस्तानामिति कलापानाम् ॥ १७ ॥

श्लेष्मलस्यापि श्लेष्मप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते, न तथेतरी दोषौ; स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोकैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय । तस्यावजयनं—वि-धियुक्तानि तीक्ष्णोष्णानि संशोधनानि, रुक्षप्रायाणि चाभ्यवहार्याणि कटुकतिक्तकषायोपहितानि, तथैव धावनलङ्घनमृद्वनपरिसरणजागरणनियुद्ध्यव्याय-व्यायामोर्मर्दनस्नानोत्सादनानि, विशेषतस्तीक्ष्णा-नां दीर्घकालस्थितानां च मद्यानामुपयोगः, सधूम-पानः सर्वशश्चोपवासः, तथोष्णं वासः, सुखप्रतिषे-धश्च सुखार्थमेवेति ॥ १८ ॥

श्लेष्मविजयार्थं रुक्षस्यैव हितत्वेन रुक्षणीति वक्तव्ये यद्-क्षप्रायाणीति करोति, तेनाख्यैरुक्षक्षन्स वातानुगत्वेन तथा धात्वपोषकत्वेन चासेव्यत्वं दर्शयति; उक्तं हि रसविमाने—“क्षिप्रमश्रीयात्; क्षिप्रं हि भुक्तं खदते, भुक्तमौर्ध्वमभि-मुक्षीरयति” (वि. अ. १) इत्यादि । लङ्घनम् उल्लस्य गमनं, परिसरणं कुण्डलरूपप्रगमनम् । सर्वशश्चोपवास इति सर्वलक्षणानि । यदुक्तं—“बतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ । पाच-नान्मुपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्” (सू. अ. २२) इति । उपवासशब्दो ह्यत्र लङ्घने वर्तते । सुखार्थमिति आश्रितिसुखार्थः सुखप्रतिषेधादि श्लेष्मक्षये भूते श्लेष्मविकाराभावलक्षणं सुखं भवति ॥ १८ ॥

भवति चात्र—

सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वकार्यविशेषवित् । सर्वभेषजतत्त्वबो रान्नः प्राणपतिर्भवेदिति ॥ १९ ॥

यथोक्ताध्यायज्ञानादेव सर्वरोगमिहं स्तौति—सर्वैसादिना । प्राणान् पाति रक्षतीति प्राणपतिः ॥ १९ ॥

तत्र श्लोकाः—

प्रकृत्यन्तरभेदेन रोगानीकविकल्पनम् । परस्पराविरोधश्च सामान्यं रोगदोषयोः ॥ २० ॥ दोषसंख्या विकाराणामेकदेशः प्रकोपणम् । जरणं प्रति चिन्ता च कायाग्नेर्भुक्षणां च ॥ २१ ॥

१ ‘वातप्रकोपणोक्तानि’ इति पा० । २ ‘पित्तप्रकोपणोक्तानि’ इति पा० ।

१ ‘शतपत्रहृद्यानां’ इति पा० । २ ‘श्लेष्मप्रकोपणोक्तान्यासेव-मानस्य’ इति पा० । ३ ‘दिहमे रक्षणीयं च’ इति पा० ।

नराणां वातलादीनां प्रकृतिस्थापनानि च ।
रोगानीके विमानेऽस्मिन् व्याहृतानि महर्षिणा ॥२२॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
रोगानीकविमानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

संग्रहे जरयतीति जरणो बहिः, तं प्रति चिन्ता 'अभिषु'
इत्यादिना कृता । प्रकृतिस्थापनानीति भेषजानि ॥ २०-२२ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां विमानस्थाने रोगानीकविमानं
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो व्याधितरूपीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये व्याधिं प्रतिपाद्य व्याधितस्य पुरुषस्य भेदं चिकि-
त्सोपयोगिताया प्रतिपादयितुं तथा तत्प्रसङ्गाच्च किमीन् प्रति-
पादयितुं व्याधितरूपीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु द्वौ पुरुषौ व्याधितरूपौ भवतः—गुरु-
व्याधितः, लघुव्याधितश्च । तत्र—गुरुव्याधित एकः
सत्त्वबलशरीररसपदुषेतत्वालुघुव्याधित इव दृश्यते,
लघुव्याधितोऽपरः सत्त्वादीनामधमत्वाद्गुरुव्याधित
इव दृश्यते । तयोरकुशलाः केवलं चक्षुषैव
रूपं दृष्ट्वाऽध्यवस्यन्तो व्याधिगुलाघवे विप्रति-
पद्यन्ते ॥ ३ ॥

द्वारिव्याधौ व्याधिः जातो यस्य स व्याधितः, तस्यैव रूपं
ययोस्तौ व्याधितरूपौ; व्याधितसदृशावित्यर्थः । तेन, व्याधि-
तरूपाविलेनेन गुरुलघुव्याधियुक्तसदृशौ बोद्धव्यौ । यो हि गुरु-
व्याधिः संपन्नसत्त्वादिना लघुव्याधिर्दृश्यते, नासावपि लघुना
व्याधिना व्याधितः, किं तु गुरुव्याधित एवासौ । स तु गुरु-
णैव व्याधिना व्याधितो गुरुव्याधिरदृशिता लघुव्याधिरिव
दृश्यते, एवं विपर्योसाच्छब्दव्याधितोऽपर इत्यादावपि व्याख्येयम् ।
अधमत्वादिनि क्षयरत्वादित्यर्थः । चक्षुषैवेति इतरज्ञानसाधनो-
पलक्षणं; तेन स्पर्शादिनाऽपि विशेषानवगाहकेनेति बोद्धव्यम् ।
रूपमिति विरूपम् । अध्यवस्यन्त इति निश्चयं कुर्वन्तः । गुरु-
लाघवे विप्रतिपद्यन्ते इति गुरुलघुवे न प्रतिपद्यन्ते ॥ ३ ॥

नहि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये विज्ञानमुत्पद्यते ।
विप्रतिपन्नास्तु खलु रोगज्ञाने उपक्रमयुक्तिज्ञाने
चापि विप्रतिपद्यन्ते । ते यदा गुरुव्याधितं लघु-
व्याधितरूपमासादयन्ति, तदा तमल्पदोषं मत्वा

१ 'अल्पत्वाद्' इति पा० । २ 'विप्रतिपद्यन्ते प्रमादन्ति' इति
योगीन्द्रनाथसेनः ।

च. सं. ३३

संशोधनकालेऽस्मै मृदु संशोधनं प्रयच्छन्तो भूय
एवास्य दोषानुदीरयन्ति । यदा तु लघुव्याधितं
गुरुव्याधितरूपमासादयन्ति, तदा तं महादोषं मत्वा
संशोधनकालेऽस्मै तीक्ष्णं संशोधनं प्रयच्छन्तो
दोषानतिनिहंत्य शरीरमस्य क्षिण्वन्ति । एवमवय-
वेन ज्ञानस्य कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमभिप्रन्यमानाः परि-
स्खलन्ति । विदितवेदितव्यास्तु भिषजः सर्वे
सर्वथा यथासंभवं परीक्ष्यं परीक्ष्याध्यवस्यन्तो न
क्वचिदपि विप्रतिपद्यन्ते, यथेष्टमर्थमभिनिर्वैतयन्ति
चेति ॥ ४ ॥

अत्रैव विरुद्धप्रतिपत्तौ हेतुमाह—नहीत्यादि । ज्ञानावयवे-
नेति एकदेशज्ञानेन । विप्रतिपत्तिफलमाह—विप्रतिपन्नास्तिव-
त्यादि । उपक्रमस्य भेषजप्रयोगस्य विकारेण समं योजना
उपक्रमयुक्तिः, तस्या ज्ञाने विरुद्धप्रतिपत्तिमन्तो भवन्ति । एत-
देव व्याकरोति—ते यदेत्यादि । आसादयन्तीति बुध्यन्ते ।
उदीरयन्तीति प्रकोपयन्त्येव परं, नत्वल्पबलत्वाद्गुरुन्तीत्यर्थः ।
अतिनिहंत्येति अतियोगेन हृत्वेत्यर्थः । ज्ञानस्येति ज्ञानसाधनस्य ।
यथासंभवमिति यानि यत्र ज्ञानसाधनानि भवन्ति, तैस्तत्र ।
परीक्ष्यं सत्त्वादिति । न क्वचिदपीति गौरवलाघवाद् ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र—

सत्त्वादीनां विकल्पेन व्याधिरूपमथातुरे ।
दृष्ट्वा विप्रतिपद्यन्ते बाला व्याधिवलाबले ॥ ५ ॥
ते भेषजमयोगेन कुर्वन्त्यज्ञानमोहिताः ।
व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ ६ ॥
प्राज्ञास्तु सर्वमाज्ञाय परीक्ष्यमिह सर्वथा ।
न स्खलन्ति प्रयोगेषु भेषजानां कदाचन ॥ ७ ॥

एतदेव सुखग्रहणार्थं श्लोकेनाह—सर्ववेलादि । व्याधि-
रूपमिति व्याधिर्मेतिरूपमित्यर्थः । ते 'व्याधितरूपम्' इति तु पाठः
सुगमः । बाला इति अल्पज्ञाः । अतियोगेनेति असम्यग्योगेन;
तेनातियोगमिथ्यायोगयोर्ग्रहणं भवति ॥ ५-७ ॥

इति व्याधितरूपाधिकारे व्याधितरूपसंख्याप्र-
संभवं व्याधितरूपहेतुविप्रतिपत्तौ कारणं सापवादं
संप्रतिपत्तिकारणं ज्ञानपवादं निशम्य, भगवन्त-
मात्रेयमग्निवेशोऽतः परं सर्वैकमीणां पुरीषसंश्र-
याणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकि-
त्सितविशेषान् प्रपञ्चोपसंगृह्य पादौ ॥ ८ ॥

संप्रति व्याधिगुलाघवस्य दुर्ज्ञेयताप्रसङ्गेन दुर्ज्ञेयकिमिस्थ्या-
पक्रमपि प्रकरणमारभते—इति व्याधितेत्यादि । संख्याप्रसंभव-
मिति संख्याप्रमाणसंभवमित्यर्थः; अग्रशब्दो हि परिमाण-
वाची । व्याधितरूपस्य हेतुः सत्त्वादिवलवत्त्वाच्चलवत्त्वे, तत्क-

१ 'व्याधीनां रूपमातुरे' इति पा० ।

तो विप्रतिपत्तिर्व्यथितरूपहेतुविप्रतिपत्तिः, तत्र । कारणम् एक-
देशेन ज्ञानम् । सापवादमिति सदोषम् । सम्यक् प्रतिपत्तिः
संप्रतिपत्तिः ॥ ८ ॥

अथासौ प्रोवाच भगवानात्रेयः—इह खल्वशि-
वेश ! विंशतिविधाः किमयः पूर्वमुद्दिष्टा नानाविधेन
प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः; ते पुनः प्रकृतिभिर्वि-
भज्यमानाश्चतुर्विधा भवन्ति; तद्यथा—पुरीषजाः,
श्लेष्मजाः, शोणितजा, मलजाश्चेति ॥ ९ ॥

पूर्वमुद्दिष्टा इति अष्टोदरीये संज्ञामात्रकथिताः । अन्यत्र सह-
जेभ्य इत्यनेन शरीरसहजास्त्ववैकारिकाः किमयो विंशतेरप्य-
धिका भवन्तीति दर्शयति । प्रकृतिभिरिति कारणैः । मलजा
इति बाह्यमलजाः ॥ ९ ॥

तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्यमलजा-
तान् मलजान् संचक्ष्महे । तेषां समुत्थानं—मृजाव-
र्जनं; स्थानं—केशश्मश्रुलोमपक्ष्मवासांसि; संस्था-
नम्—अणवस्तिलाकृतयो बहुपादाश्च; वर्णः—कृष्णः,
शुक्लश्च; नामानि—यूकाः, पिपीलिकाश्च; प्रभावः—
कण्डूजननं, कोठपिडकाभिनिर्वर्तनं च; चिकित्सितं
तु खल्वेषामपकर्षणं, मलोपघातः, मलकराणां च
भावानामनुपसेवनमिति ॥ १० ॥

पिपीलिकां लिङ्गां केचिदाहुः । किमीणां संज्ञा खशास्त्रव्य-
वहारसिद्धा देशान्तरप्रसिद्धा च बोद्धव्या । प्रभाव इति खश-
क्तिसंपाद्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

शोणितजानां तु खलु कुष्ठैः समानं समुत्थानं;
स्थानं—रक्तवाहिन्यो धमन्यः; संस्थानम्—अणवो
वृत्ताश्चापादाश्च, सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यदृश्याः; वर्णः—
ताम्रः; नामानि—केशादा, लोमादा, लोमद्वीपाः, सौ-
रसा, औदुम्बरा, जन्तुमातरश्चेति; प्रभावः—केशश्म-
श्रुनखलोमपक्ष्मापक्वसः, व्रणगतानां च हर्षकण्डू-
तोदसंसर्पणानि, अतिवृद्धानां च त्वक्सिरारुमायुमां-
सतरुणास्थिमक्षणमिति; चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः
समानं, तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ ११ ॥

हर्षकण्डूद्वयो व्रणदेश एव ज्ञेयाः ॥ ११ ॥

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानुपमांसपिष्टाजप-
रमाजकुसुममेहाजीर्णपूतिल्लिङ्गसंकीर्णविरुद्धासा-
त्यभोजनसमुत्थानाः; तेषामामाशयः स्थानं, ते
प्रवर्धमानास्तुर्ध्वमधो वा विसर्पन्त्युभयतो वा;
संस्थानवर्णविशेषास्तु—श्वेताः पृथुव्रक्षसंस्थानाः
केचित्, केचिद्वृत्तपरिणाहा गण्डूपाकृतयः श्वेता-

स्ताप्रावभासाश्च, केचिदणवो दीर्घास्तन्वाकृतयः
श्वेताः; तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां किमीणां
नामानि—अन्वादाः, उदरादाः, हृदयचराः, चुरवः,
दर्भपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महगुदाश्चेति; प्रभावो-
हृल्लासः, आस्यसंस्ववणम्, अरोचकाविपाकौ, ज्वरः,
मूर्च्छा, जुम्भा, क्षयश्च; आनाहः, अङ्गमर्दः, छर्दिः
कार्श्यं, पाहृष्यं, चेति ॥ १२ ॥

परमाचं पायसम् । संकीर्णभोजनं घृणाविषयमलादिमिश्रित-
व्यञ्जनादिभोजनम् । ग्रैध्रः चर्मलता ॥ १२ ॥

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैः; तेषां स्थानं
पकाशयः, ते प्रवर्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति, यस्य
पुनरामाशयाभिमुखाः स्युर्यदन्तरं तदन्तरं तस्यो-
द्गारनिःश्वासाः पुरीषगन्धिनाः स्युः; संस्थानवर्ण-
विशेषास्तु—सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घा ऊर्णाशु-
संकाशाः केचित्, केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः
श्यावनीलहरितपीताः; तेषां नामानि ककरुकाः,
मकरुकाः, लेलिहाः, सशूलकाः, सौसुरादाश्चेति;
प्रभावः—पुरीषभेदः, कार्श्यं, पाहृष्यं, लोमहर्षाभि-
निर्वर्तनं च, त एव चास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डू-
चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्यासते, त एव जातहर्षा
गुदनिष्क्रमणमतिवेले कुर्वन्ति; इत्येष श्लेष्मजानां
पुरीषजानां च किमीणां समुत्थानादिविशेषः ॥ १३ ॥

यदन्तरमिति यस्मिन् काले, तदन्तरं तत्कालमेव । ऊर्णाशु-
संकाशा इति मेषलोमगुल्याः । पर्यासत इति क्षिपन्ति, किंवा
गुदं परिवार्यासते । अतिवेलेमिति पुनः पुनः ॥ १३ ॥

चिकित्सितं तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पश्चा-
द्विस्तरेणोपदेक्ष्यामः । तत्र सर्वकिमीणामपकर्षणमे-
वाहितः कार्यः, ततः प्रकृतिविधातः, अनन्तरं निदा-
नोकानां भावानामनुपसेवनमिति ॥ १४ ॥

तत्रापकर्षणं—हस्तेनाभिगृह्य विमुश्योपकरणव-
ताऽपनयनमनुपकरणेन वा; स्थानगतानां तु किमी-
णां भेषजेनापकर्षणं न्यायतः, तच्चतुर्विधं; तद्यथा—
शिरोविरेचनं, वमनं, विरेचनम्, आस्थापनं च;
इत्यपकर्षणविधिः । प्रकृतिविधातस्त्वेषां कटुतिक्त-
कषायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगः; यच्चान्यद्रपि
किञ्चिच्छ्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत् स्यात्; इति
प्रकृतिविधातः । अनन्तरं निदानोकानां भावाना-
मनुपसेवनं—यदुक्तं निदानविधौ तस्य विचर्जनं
तथाप्रायाणां चापरेषां द्रव्याणाम् । इति लक्षणत-

१ 'हृदयादाः' इति पा० । २ 'ग्रहः मांसपेशी' इति पा० ।

३ 'सूक्ष्मसौद्गारनिःश्वासाः' इति पा० । ४ 'दीर्घाणांशुसंकाशाः'
इति पा० ।

१ 'व्याचक्ष्महे' इति पा० ।

श्रिक्रित्तमनुव्याख्यातम् । एतदेव पुनर्विस्तरेणोप-
देक्ष्यते ॥ १५ ॥

अपकर्षणं हस्तादि संशोधनानि च । प्रकृतेः कारणस्य श्लेष्मा-
दिरूपस्य विधातः प्रकृतिविधात इत्यर्थः । उपकरणवतेति संदं-
शाद्युपकरणयुक्तेन । तत् स्यादिति विधातः स्यादिति योजना ।
निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति विवरणानुवादः । अस्य
विवरणं—यदुक्तमित्यादि । तथाप्रायणामिति श्लेष्मजपुरीषज-
किमिनिदानसदृशानामित्यर्थः । लक्षणत इति संक्षेपतः ; संक्षेपो
हि विस्तरस्य ग्राहकं लक्षणं भवति ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथैनं किमिकोष्ठमातुरमग्रे षड्रात्रं सप्तरात्रं वा
स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वोभूते एनं संशोधनं पाय-
यिताऽस्मीति क्षीरगुडदधितिलमत्स्यानूपमांसपि-
ष्टान्नपरमावकुसुमस्नेहसंप्रयुक्तैर्मौज्यैः सायं प्रात-
श्चोपपादयेत् समुदीरणार्थं किमीणां कोष्ठाभिसर-
णार्थं च भिषक् । अथ व्युष्ट्यायां रात्र्यां सुखोषितं
सुप्रक्षीणभक्तं च विज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्तद-
हरेवोपपादयेदुपपादनीयश्चेत् स्यात् सर्वान् परीक्ष्य-
विशेषान् परीक्ष्य सम्यक् ॥ १६ ॥

कोष्ठाभिसरणार्थमिति क्षीरगुडादिलोमेन देशान्तरं परित्यज्य
कोष्ठगमनार्थम् । तदहरेवेति एकस्मिन् दिने ; एतच्चैकदिन एव
भूरिकर्मकरणं व्याधिप्रभावाद्बोद्धव्यम् । एतच्चैकाहेन सर्वैकरणं
यदि शरीरबलादिसंप्रयुक्तः पुरुषो भवति तदैव परं कर्तव्यं,
नान्यथेत्याह—उपपादनीयश्चेत् स्यादित्यादिना ॥ १६ ॥

अथाहरेति त्र्यात्—मूलकसर्वपलशुनकरजशि-
शुमधुशिशुखरपुष्पाभूस्तणुसुमसुरसकुठेरकग-
ण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकानि सर्वा-
ण्यथवा यथालाभं ; तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य खण्ड-
शश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां
स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणाघोदकेनाभिषिच्य
साधयेत् सततमवधृष्ट्यन् दर्व्यां, तमुपयुक्तभूयिष्ठे-
ऽस्मिन् गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य सुपरिपूतं
कषायं सुखोष्णं मदनफलपिप्पलीविडङ्गकल्कते-
लोपहितं खर्जिकालघणितमभ्यासिच्य बस्तौ विधि-
वदास्थापयेदेनं ; तथाऽऽर्कालर्ककुटजादकीकुष्ठकैड-
र्यकषायेण वा, तथा शिशुपीलुकुस्तम्बुकदुकास-
र्षकषायेण, तथाऽऽमलकशृङ्गवेरदारुहरिद्रापिचु-
मर्दकषायेण मदनफलादिसंयोगसंपादितेन, त्रिवारं
सप्तरात्रं वाऽऽस्थापयेत् ॥ १७ ॥

मधुशिशुः शोभाजनः । अत्र काथ्यद्रव्यजलादिमानं काथ-

परिभाषया कर्तव्यम् । उपयुक्तभूयिष्ठे प्रक्षीणभूयिष्ठ इत्यर्थः ।
गतरसेष्वौषधेभ्यो जले संक्रान्तरसेषु । अनेन कषायसिद्धि-
लक्षणेन यावता जलेन पाकेन चौषधानि गतरसानि भवन्ति,
तावदेव जलं देयं, तावांश्च पाकः कर्तव्यः, नावश्यं परिभाषया
सर्वत्रेति कर्मं दर्शयति । सुपरिपूतमिति वज्रगालितम् ।
बस्तौ कषायादिमानं सिद्धौ वक्ष्यमाणेन ज्ञेयम् । अलर्कः
मन्दारः ॥ १७ ॥

प्रत्यागते च पश्चिमे बस्तौ प्रत्याश्वस्तं तदहरेवो-
भयतोभागहरं संशोधनं पाययेद्युक्त्या ; तस्य विधि-
रुपदेक्ष्यते—मदनफलपिप्पलीकषायस्यार्धाञ्जलि-
मात्रेण त्रिवृत्कल्काक्षमात्रमालोड्य पातुमस्मै प्रय-
च्छेत्, तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु ; एव-
मेव कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि प्रतिसंशुज्य
पाययेदेनं बुद्ध्या सर्वविशेषानवेक्षमाणो भिषक् १८

अथैनं सम्यग्विरक्तं विज्ञायापराह्णे शैखरिक-
कषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत् । तेनैव च कषा-
येण बाह्याभ्यन्तरान् सर्वोदकार्थान् कारयेच्छ-
श्वत् ; तदभावे कटुतिक्तकषायाणामौषधानां काथै-
र्मूर्धश्चारैर्वा परिषेचयेत् । परिषिक्तं चैनं निवात-
मागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्र-
कशृङ्गवेरसिन्धेन यवाग्वादिना क्रमेणोपाचरेत्,
विलेपीकमागतं चैनमनुवासेद्येडङ्गत्तैलेनैकान्तरं
द्विस्त्रिर्वा ॥ १९ ॥

पश्चिमे तृतीयपुटके । संशुज्येति मिश्रीकृत्य । शैखरिकक-
षायेणेति विडङ्गकषायेण, विडङ्गकषायो हि वैद्यकव्यवहारात्
शैखरिककषाय उच्यते । विलेप्याः क्रमागतमिति कृतयवाग्वा-
दिक्रममित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धाञ्छीर्षादान् किमीन् मन्येत
शिरस्यैवाभिसर्पतः कदाचित्, ततः स्नेहस्वेदा-
भ्यामस्य क्षिर उपपाद्य विरेचयेदपामार्गं तण्डुला-
दिना शिरोविरेचनेन ॥ २० ॥

अपामार्गं तण्डुलादिनेति अपामार्गतण्डुलीयेकेन ॥ २० ॥

यस्त्वभ्यवहार्यविधिः प्रकृतिविधातायोक्तः कि-
मीणामथ तमनुव्याख्यास्यामः,—मूलकपर्णां समू-
लाग्रप्रतानामाहत्य खण्डशश्छेदयित्वा लो(दु)खले
क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा रसं गृहीयात्,
तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोड्य पूष-
लिकां कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषूपकुण्ड्य विडङ्गत्तैलव-
णोपहितां किमिकोष्ठाय भक्षयितुं प्रयच्छेत्, अन-
न्तरं चास्तकाञ्जिकमुदश्विद्रा पिप्पल्यादिपञ्चवर्ग-

१ 'तयोर्विधाताय स्यादिति' इति पा० । २ 'तस्मिन्छीवीभूते
तुपयुक्तभूयिष्ठे' इति पा० ।

१ 'शैखरिकः अपामार्गः' इति गङ्गाधरः । २ 'मूषिकपर्णा' इति
पा० । ३ 'पिपाच्य' इति पा० ।

संसृष्टं सलवणमनुपाययेत् । अनेन कल्पेन मार्क-
वार्कसहचरनीपनिर्गुण्डीसुमुखसुरसकुटेरकगण्डी-
रकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकवकुलकुटजसु-
वर्णक्षीरीस्वरसानामन्यतमस्मिन् कारयेत् पूष-
लिकाः; तथा किणिहीकिराततिककसुवहामलकह-
रीतकीविभीतकखरसेषु कारयेत् पूषलिकाः; खर-
सांश्रैतेषामेकैकशो द्वन्द्वशः सर्वैशो वा मधुविलु-
लितान् प्रातरनद्याय पातुं प्रयच्छेत् ॥ २१ ॥

मूलकर्पणं शोभाजनः । उपकुड्येति पाचयित्वा, 'कुड दाहे',
इति धातुः पठ्यते । पिप्पल्यादिपञ्चवर्गोऽत्रैव पेयादिकमोक्तपञ्च-
कोलम् । सहचरः क्षिण्टका । मधुविलुलितानिति मधुनाऽऽ-
लोडितान् ॥ २१ ॥

अथाभ्यशक्तदाहृत्य महति किलिज्जके प्रस्तीया-
तपे शोषयित्वादूखले क्षोदयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्म-
चूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकषायेण त्रिफलाकषा-
येण वाऽष्टकृत्यो दशकृत्यो वाऽऽतपे सुपरिभावि-
तानि भावयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि
कारयित्वा नवे कलशे समावाप्यानुगुप्तं निधाप-
येत् । तेषां तु खलु चूर्णानां पाणितलं यावद्वा साधु
मन्येत तत् क्षौद्रेण संसृज्य किमिकोष्ठिने लेढुं
प्रयच्छेत् ॥ २२ ॥

सुपरिालादि यथा सुपरिभावितानि भवन्ति तथा भाव-
यित्वेत्यर्थः । अनुगुप्तमिति वातायननुगमनीयं कृतरक्षं च
यथा भवति ॥ २२ ॥

तथा भल्लातकास्थीन्याहृत्य कलशप्रमाणेन चा-
पोथ्यं स्नेहभाविते दृढे कलशे सूक्ष्मानेकच्छिद्र-
ब्रध्ने शरीरमुपवेष्ट्य मृदावलिसे समावाप्योडुपेन
पिधाय भूमावाकणं निखातस्य स्नेहभावितास्यैवा-
न्यस्य दृढस्य कुम्भस्योपरि समारोप्य समन्ताद्गोम-
यैरुपचित्य दाहयेत्, स यदा जानीयात् साधु
दग्धानि गोमयानि विगतस्नेहानि च भल्लातकास्थी-
नीति ततस्तं कुम्भमुदरेत् । अथ तस्माद्वितीयात्
कुम्भात् स्नेहमादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णैः स्नेहार्ध-
मात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्वमहः स्थापयित्वा ततो-
ऽसौ मात्रां प्रयच्छेत् पानाय; तेन साधु विरिच्यते,
विरिक्तस्य चानुपूर्वी यथोक्ता । एवमेव भद्रदारुस-
रलाकृष्टस्नेहानुपकल्प्य पातुं प्रयच्छेत् ॥ २३ ॥

अनुवासयेच्चैनमनुवासनकाले ॥ २४ ॥

ब्रतः शुदः, इह तु कलशाद्योभागः । शरीरमुपवेष्टेति वेष्ट-
यित्वा । उडुपः पिधानम् । स इति भल्लातकस्नेहसाधकः ।
द्वितीयादिति अथःस्थाद्वितीयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

१ 'वाऽऽतपे भावितानि दृषदि' इति पा० । २ 'शरीरमुपवेष्ट्य'
इति गङ्गाधरो न पठति । ३ 'चैनमत प्रानुवासनकाले' इति पा० ।

अथाहरेति ब्रूयात्—शारदान्नवांस्तिलान् संप-
दुपेतान्; तानाहृत्य सुनिष्पृताभिष्पूय, सुशुद्धान्
शोधयित्वा, विडङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य
निर्वापयेदादोषगमनात्, गतदोषानभिसमीक्ष्य,
सुप्रेल्लान् प्रलुञ्च्य, पुनरेव सुनिष्पृतान् निष्पूय, सु-
शुद्धान् शोधयित्वा, विडङ्गकषायेण त्रिःसप्तकृत्यः
सुपरिभावितान् भावयित्वा, आतपे शोषयित्वा, उ-
ल्लू(डू)खले संक्षुध्य, दृषदि पुनः श्लक्ष्णपिष्टान् कार-
यित्वा, द्रोण्यामभ्यवधाय, विडङ्गकषायेण सुहृमुदुर-
वसिञ्चन् पाणिमर्दमेव मर्दयेत्; तस्मिन् खलु प्रपी-
ड्यमाने यत्तैलमुदियात्तत् पाणिभ्यां पर्यादाय, शुचौ
दृढे कलशे न्यस्यानुगुप्तं निधापयेत् ॥ २५ ॥

निष्पूयेति श्रुतिकायवकराभिचिख । शोषयित्वेति प्रक्षाल्य ।
आदोषगमनादित्यत्र तिलदोषगमनं तिलत्वगलममलादिगमनं
हेयम् । प्रलुञ्च्य निस्तुषीकृत्य । अभ्यवधयेति आरोप्य । पाणि-
भ्यां पर्यादायेति पाणिभ्यः पुनः पुनर्गृहीत्वा ॥ २५ ॥

अथाहरेति ब्रूयात्—तिर्यक्कोद्दालकयोर्द्वौ वि-
ल्वमात्रौ पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विडङ्गकषायेण,
तदर्धमात्रौ श्यामाविश्रुतयोः, अतोऽर्धमात्रौ दन्ती-
द्रवन्त्योः, अतोऽर्धमात्रौ च चय्यचित्रकयोरिति । एतं
संभारं विडङ्गकषायस्याधीढकमात्रेण प्रतिसंसृज्य,
तत्तैलप्रस्थं समावाप्य, सर्वमालोच्य, महति पर्यगे
समासिच्यान्नावधिश्रित्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः
स्नेहमवलोक्यवज्रजसं मृद्वग्निना साधयेद्व्यां सत-
तमवधट्टयन् । स यदा जानीयाद्विरिक्तं शब्दः,
प्रशान्त्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते स्नेहः, यथाखं च
गन्धवर्णरसोत्पत्तिः, संवर्तते च मैषज्यमङ्गुलिभ्यां
मृद्यमानमनतिमृद्वनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि चेति,
स कालस्तस्यावतारणाय । ततस्तमवतार्य शीती-
भूतमहतेन वाससा परिपूय, शुचौ दृढे कलशे
समासिच्य, पिधानेन पिधाय, शुक्लेन वल्गपटेना-
वच्छाद्य, स्वर्णे सुबद्धं सुनिगुप्तं निधापयेत् ।
ततोऽसौ मात्रां प्रयच्छेत् पानाय, तेन साधु विरि-
च्यते; सस्यगपहतदोषस्य चानुपूर्वी यथोक्ता ।
ततश्चैनमनुवासयेदनुवासनकाले । एतेनैव च
पाकविधिना सर्पपातसीकरञ्जकोषातकीस्नेहानुप-
कल्प्य पाययेत् सर्वविशेषानवेक्षमाणः । तेनागदो
भवति ॥ २६ ॥

पैवं ब्रूयानां श्लेष्मपुरीषसंभवानां क्रिमीणां
समुत्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकित्सितविशेषा

१ 'सुनिष्पृताभिष्पूयित्वा' यो. । २ 'सुप्रक्षालान्' इति गङ्गाधरः ।

३ 'निष्पृताभिष्पूयित्वा' यो. । ४ 'सुभावितानातपे' यो. ।

५ 'हलैतद्ब्रूयानां' इति पा० ।

व्याख्याताः सामान्यतः । विशेषतस्तु स्वल्पमात्रमा-
स्थापनानुवासनानुलोमहरणभूयिष्ठं तेष्वेवौषधेषु
पुरीषजानां किमीणां चिकित्सितं कर्तव्यं, मात्रा-
धिकं पुनः शिरोविरेचनवनमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वे-
वौषधेषु श्लेष्मजानां किमीणां चिकित्सितं कार्यम् ;
इत्येष किमिदं भेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति ।
तमनुतिष्ठता यथास्वं हेतुवर्जने प्रपतितव्यम् । यथो-
द्देशमेवमिदं किमिकोष्ठचिकित्सितं यथावदनुव्या-
ख्यातं भवति ॥ २७ ॥

उद्दालकः बहुवारः । विल्वमात्रौ पलप्रमाणौ । पर्योगः
कटाहः । यथास्मिति यावन्मात्रं यद्रव्यं तैलसंस्कारकं, तदानु-
रूप्येण वर्णादिसंपत्तिरित्यर्थः । संवर्तते इति वर्तिषद्ववति ।
अल्पमात्रमिति आस्थापनानुलोमहरणव्यातिरिक्तं भेषजमल्प-
मात्रं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

भवन्ति चात्र—

अपकर्षणमेवादौ किमीणां भेषजं स्मृतम् ।
ततो विधातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्जनम् ॥ २८ ॥
अयमेव विकारणां सर्वेषामपि निग्रहे ।
विधिर्दृष्टस्त्रिधा योऽयं किमीतुद्दिश्य कीर्तितः ॥ २९ ॥
संशोधनं संशमनं निदानस्य च वर्जनम् ॥
एतावद्विषजा कार्यं रोगे रोगे यथाविधि ॥ ३० ॥

तत्र श्लोकौ—

व्याधितौ पुरुषौ बाह्वौ भिषजौ सप्रयोजनौ ।
विंशतिः किमयस्तेषां हेत्वादिः सप्तको गणः ॥ ३१ ॥
उक्तो व्याधितरूपीये विमाने परमर्षिणा ॥
शिष्यसंबोधनार्थाय व्याधिप्रशमनाय च ॥ ३२ ॥
इत्यग्निवेशाकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
व्याधितरूपीयविमानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

एतदेवापकर्षणादित्रयं रोगान्तरे शब्दान्तरेणोच्यत इत्याह
—अयमेवेत्यादि । अत्र संशोधनमपहरणं, संशमनं विधातः,
निदानवर्जनं तु शब्देनापि समानम् ॥ २८-३२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदरीपिकायां विमानस्थाने व्याधितरूपीयं
विमानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो रोगभिषग्जितीयं विमानं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये व्याधितरूपभ्रान्तिज्ञानमुक्तं, तच्च बुद्धिदोषाद्-
वति, तेन विशुद्धबुद्धयुत्पादहेतुतामध्ययनाध्यापनतद्विद्यसंभा-
षाणां कथनाय रोगभिषग्जितीयोऽभिधीयते । रोगभिषग्जितं
चिकित्सितमधिकृत्य कृतोऽध्यायो रोगभिषग्जितीयः । रोग-
चिकित्साकारित्वं चास्य चिकित्सोपयुक्तस्य सम्यग्ज्ञानसाध-
नस्याध्ययनविधौदेस्तथा करणकारणद्विधाभिधानाज्ज्ञेयम्
॥ १ ॥ २ ॥

बुद्धिमान्तात्मनः कार्यशुद्धलाघवं कर्मफलमनु-
बन्धं देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनाद्विषग्बु-
भूषुः शास्त्रमेवादितः परीक्षेत । विविधानि हि
शास्त्राणि भिषजां प्रचरन्ति लोके; तत्र यन्मन्येत
सुमहद्यशस्विधीरपुरुषासेवितमर्थबहुलमातजनपू-
जितं त्रिविधशिष्यबुद्धिहितमपगतपुनरुक्तदोषमार्थं
सुप्रणीतसूत्रभाष्यसंग्रहकमं स्वाधारमनवपतित-
शब्दमकष्टशब्दं पुष्कलाभिधानं क्रमागतार्थमर्थत-
त्त्वविनिश्चयप्रधानं संगतार्थमसंकुलप्रकरणमाशुप्र-
योधकं लक्षणवचोदाहरणवच्च, तदभिप्रपद्येत शा-
स्त्रम् । शास्त्रं ह्येवंविधममल इवादित्यस्तमो विधूय
प्रकाशयति सर्वम् ॥ ३ ॥

इहाध्ययनविध्यादिषु कर्तव्येषु यावद् शास्त्रमध्ययं, तदे-
वायुर्वेदादिपुरुषमुपदर्श्य दर्शयन्नाह—बुद्धिमानित्यादि । कार्यं
कर्तव्यं, तस्य गौरवं बहुप्रयाससाध्यत्वेन, लाघवं वा
स्वल्पप्रयाससाध्यत्वेनेति कार्यशुद्धलाघवम् । कर्मफलमिति कार-
यफलम्, एतच्च तादात्मिकं फलमीप्सितम् । अनुबन्धमिति
कार्यसंवायतीयं फलम् । देशकालाविति कर्तव्यकार्यानुगुणौ
देशकालावित्यर्थः । एतत् सर्वं विदित्वा, युक्तिदर्शनादुपपत्तिद-
र्शनाद्यदि भिषगमवितुमिच्छुः स्यात्, तदा शास्त्रं तावदादितः
परीक्षेत । एवं मन्यते—य आयुर्वेदाध्ययनलक्षणे कार्ये
शशक्त्यपेक्षया गौरवं मन्यते स न वर्तते, यश्चायुर्वेदफलेना-
रोग्भादिना अर्थान्न भवति स च तथा, यश्चायुर्वेदायुर्वेद-
ज्ञाने देशे स्थितः स च तथा, यस्य च वपुषो वार्धक्यलक्षणः
कालः स चायुर्वेदाध्ययनान्तगमनाशक्तत्वादेव यथोक्तानुपपत्ति-
दर्शनाद्विषग्भवति न चेच्छति, अतो न तान् प्रत्यायुर्वेदशास्त्र-
परीक्षामप्युपदिशामः; यस्तु यथोक्तविपरीतधर्मयोगी स
चायुर्वेदाध्ययनोपादानाद्विषग्बुभूषुः शास्त्रं परीक्षेत । विविधा-
नीति अगणितानि । सुमहद्यशस्वि धीरपुरुषासेवितं च; किंवा
सुमहद्यशस्विधीरपुरुषैरासेवितमिति विग्रहः । आसजनपूजित-
मिति बहुविधैरातैर्यथार्हमनुमतम् । उक्तमध्यमाल्पबुद्धयस्त्रिविधाः
शिष्याः । अपगतपुनरुक्तमिति कैतव्ये यदोषपाठं करोति,
तेनाधिकरणवशाप्राप्तं यत् करोति तत् पुनरुक्तमदोषं भवति ।

वचनं हि—“अधिकरणवशाद्गौडगणदोषप्राप्तितोऽर्थसंबन्धात् । स्तुत्यर्थं संशयतः शिष्यविद्यां चाभिप्रेक्ष्यार्थम् ॥ अल्पतोऽन्तरित्वादिषोषणेष्वपि च तन्नाह्नस्तु । यत्तत्रे स्यात् पुनरुक्तं नेष्यते तद्विषयं विवरणम्” इति । स्वाधारमिति शोभनाभिषेयम् । अनवपतितमिति प्रागम्यशब्दम् । अकष्टशब्दमिति अकृच्छ्रोच्चार्यशब्दं, किंवा प्रसिद्धाभिषेयशब्दम् । पुष्कलाभिधानमिति सम्यगर्थसमर्पकवाक्यम् । कर्मागतार्थमिति परिपाख्यागतार्थम् । संगतार्थमिति प्रतिपादितार्थम् । असंकुलप्रकरणमिति अमिश्रीभूतप्रकरणम् । लक्षणवदिति आयुर्वेदप्रधानार्थहेतुल्लिख्यधाराख्यासाधारणधर्मकथनवत् ; किंवा प्रशस्तशास्त्रलक्षणवत् । उदाहरणवदिति दृष्टान्तवत् ॥ ३ ॥

ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षेत; तद्यथा—पर्थवदा-
तश्रुतं परिदृष्टकर्माणं दक्षं दक्षिणं शुचिं जितहस्त-
मुपकरणवन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिबलं प्रतिपत्ति-
ज्ञमैरुपस्कृतविद्यमनहङ्कृतमनसूयकमकोपनं क्लेश-
क्षमं शिष्यवत्सलमव्यापकं ज्ञापनसमर्थं चेति ।
एवंगुणो ह्याचार्यः सुक्षेत्रमार्तवो मेघ इव शस्यगुणैः
सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः संपादयति ॥ ४ ॥

अप्येतव्यं शास्त्रं परीक्ष्य यस्मात्तच्छास्त्रमप्येतव्यं तस्याचा-
र्यस्य परीक्षासाह—तत इत्यादि । दक्षमिति अवगमबुद्धिम् ।
उपकरणवन्तमिति अनेनानुपकरणे गुरौ चिकित्सावृत्त्यभावात्
कर्मदर्शनं न भवति । अनुपस्कृतविद्यमिति शास्त्रान्तरज्ञानेन
नास्त्येषोपस्कृता विद्या यस्य स तथा; य आयुर्वेदज्ञः सञ्च शास्त्रा-
न्तरेणापि संस्कृतो भवति, स तु नितरामुपादेयः । आर्तव
इति यथोचितकालभवः ॥ ४ ॥

तमुपसृत्यारिराधयिषुरुपचरेदश्विबच्च देववच्च
राजवच्च पितृवच्च भर्तृवच्चाप्रमत्तः । ततस्तत्प्रसादात्
कृत्स्नं शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृढतायामभिधानस्य
सौष्ठवेऽर्थस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयो भूयः
प्रयतेत सम्यक् ॥ ५ ॥

अग्न्यादिबहुदृष्टान्तदर्शनेन येन येन भावेनान्यादयः
सेव्यन्ते, तथा तथा गुरुः सेव्यत इति दर्शयति । दृढतायामिति
शास्त्रग्रहणस्य स्थैर्यं । अभिधानस्येति शास्त्राभिधानस्य । वचन-
शक्तौ अर्थकीर्तनसामर्थ्यं ॥ ५ ॥

तत्रोपायानुव्याख्यास्यामः—अध्ययनम्, अध्या-
पनं, तद्विद्यसंभाषा चेत्युपायाः ॥ ६ ॥

तत्रायमध्ययनविधिः—कल्पः कृतक्षणः प्रातरु-
त्थायोपव्यूषं वा कृत्वाऽऽवश्यकमुपस्पृश्योदकं देव-
विंशोप्राह्णनगुरुवृद्धसिद्धाचार्यभ्यो नमस्कृत्य समे
शुचौ देशे सुखोपविष्टो मनःपुरःसराभिर्वाग्भिः

स्त्रमनुकामन् पुनः पुनरावर्तयेद् बुद्ध्या सम्यगनुप्र-
विश्याथैतत्स्वं स्वदोषपरिहारार्थं परदोषप्रमाणार्थं
च; एवं मध्यंदिनेऽपराह्णे रात्रौ च शश्वदपरिहाप-
यन्नध्ययनमभ्यस्येत् । इत्यध्ययनविधिः ॥ ७ ॥

तत्रेति शास्त्रदृढतादौ । तद्विद्यसंभाषा तच्छास्त्राध्यायिना
सह संभाषणम् । कल्पः नीरोगः । कृतक्षण इति अनन्यव्यापार-
त्वेनाध्ययनाय कृतकालपरिग्रहः । प्रातर्वा उत्थाय, उपव्यूषं वा
उत्थायेति योजना । उपव्यूषमिति किञ्चिच्छेषार्थां रात्रौ । मन-
पुरःसराभिरिति एकाग्रमनःप्रणीतमभिः । खदोषपरिहारपरदो-
षप्रमाणार्थमिति स्वकीयाध्ययनदोषपरिहारार्थं, परकीयाध्ययन-
दोषप्रमाणार्थं परकीयाध्ययनदोषज्ञानार्थमित्यर्थः । प्रमीयतेऽ-
नेनेति प्रमाणं ज्ञानमात्रमीप्सितम् । सम्यग् बुद्ध्याऽर्थतत्त्वं,
बुद्ध्या चाधीयानो निर्दोषाध्ययनो भवति, सम्यगध्ययनज्ञानाच्च
परस्य स्वदोषमध्ययनं प्रतिपद्यते । इत्यध्ययनविधिरिति पूर्व-
प्रतिज्ञाताध्ययनविधेरुपसंहारणम् । यथोक्तेन विधिनाऽध्ययनं
क्रियमाणं सुसंगृहीतं भवति । दृष्टादृष्टसंपत्त्याऽध्ययनकालव-
र्जनं वेदाध्ययने निषिद्धमेवात्रापि तज्ज्ञेयमिति न विशेषेणो-
क्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

अथाध्यापनविधिः—अध्यापने कृतबुद्धिराचार्यः
शिष्यमेवादितः परीक्षेत; तद्यथा—प्रशान्तमार्थप्र-
कृतिकमभुद्रकर्माणमुज्जुचक्षुर्मुखनासावंशं तनुरक्त-
विशदजिह्वमविकृतदन्तौष्ठमभिर्मनं धृतिमन्तमन-
हङ्कृतं मेधाविनं वितर्कस्मृतिसंपन्नमुदारसत्त्वं तद्वि-
द्यकुलजमथवा तद्विद्यवृत्तं तत्त्वामिनिषेक्षिनमव्य-
ङ्गमव्यापन्नेन्द्रियं निभृतमनुद्धृतमर्थतत्त्वभावकम-
कोपनमव्यसनिनं शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रा-
दक्षिण्योपपन्नमध्ययनाभिकाममर्थविज्ञाने कर्मद-
र्शने चानन्यकार्यमलुब्धमनलसं सर्वभूतहितैषिण-
माचार्यं सर्वानुशिष्टिप्रतिकर्मनुरक्तं च, एवंगुणस-
मुदितमध्याप्यमाहुः ॥ ८ ॥

इह शिष्यगुणेषु ऋजुचक्षुर्मुखनासावंशत्वादयो गुणाः सहज-
लक्षणत्वोपादेयाः ; अतो विपरीतलक्षणो हि जडो भवति ।
तद्विद्यवृत्तमिति आयुर्वेदज्ञाचारम् । निभृतमिति विनीतम् । अनु-
द्धृतमिति अनहङ्कृतम् । अनुरागशब्देनाध्यायनानुराग उच्यते,
अनुरक्तमिलनेन च गुरावनुरक्तत्वमुच्यते । दाक्ष्यं दर्शयित्वाऽ-
प्यनलसमिति यत् करोति तेन दाक्ष्यादारब्धेऽपि कार्ये बहुप्र-
यासासाध्योऽनलसमित्याह । अनुशिष्टिप्रतिकर्ममिति आज्ञाकारम् ८

एवंविधमध्ययनार्थिनमुपस्थितमारिराधयिषुमा-
चार्योऽनुभाषेत—उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्तेऽहनि

१°दीधौ इति पा० । २°मिश्रीकृष्णप्रकरणम् इति पा० ।
३°उपरकृतिविधिं इति पा० ।

१°उज्झा” इति पा० । २°उद्वाहिका” इति पा० । ३°अनु-
द्धृतवेषो” इति पा० । ४°“सर्वानुशिष्टिप्रतिकर्मम्” इति पा० ।
५°तद्विद्यवृत्तमिति तद्विद्यवृत्तया वर्तयन्तं वैयर्थ्यवृत्तिकमित्यर्थः” इति
योगीन्द्रनाथसेनः । ६°“प्रवं सर्वगुणसमुदितं” इति पा० ।

तिष्यहस्तश्रवणाश्चयुजामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवति शशिनि कल्याणे कल्याणे च करणे मैत्रे मुहूर्ते मुण्डः कृतोपवासः स्नातः काषायवस्त्रसंवीतः सगन्धहस्तः समिधोऽग्निमाज्यमुपलेपनमुदकुम्भान् माल्यदामदीपहिरण्यहेमरजतमणिमुक्ताविद्रुमक्षौमपरिधीन् कुशलाजसर्वपाक्षतांश्च शुक्लानि सुमनांसि प्रथिताप्रथितानि मेघ्यान् भक्ष्यान् गन्धांश्च घृष्टानादायोपतिष्ठस्वति ॥ ९ ॥

सं तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

तिष्यः पुष्यनक्षत्रम्, अश्वयुगं श्विनी । शशिनि कल्याणे इति उक्तनक्षत्रेष्वन्यथार्थिनो यतः शशी कल्याणकरो भवति, उदित एव शशिन्यध्ययनं कर्तव्यम् । मैत्रे मुहूर्त इति अनुकूले मुहूर्तेः सुहृतांश्च शिवमुजगादयः । मुण्डः कृतवायनः । गन्धेन युक्तो हस्तः पद्माङ्गुलो गन्धहस्तः । हिरण्यशब्देनाघटितं हेम शृङ्गाते, हेमशब्देन च घटितम् । परिषयो हस्तप्रमाणं होमकुण्ड-चतुःपादेषु स्थाप्याः पालाशादिदण्डा उच्यन्ते । अत्र चोपाजितवस्तुसाधित्यमेव फलप्रदमिति ऋषिचचनादुच्यते, (तैत्तिरीयान्योपाहृतमपीष्टगन्धादि नोद्वावनीयम्) ॥ ९ ॥ १० ॥

तमुपस्थितमाहाय समे शुचौ देशे प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे वा चतुष्किष्कुमात्रं चतुरस्रं स्थण्डिलं गोमयोदकेनोपलिप्तं कुशालास्तीर्णं सुपरिहितं परिधिमिश्रतुर्दिशं यथोक्तचन्दनोदकुम्भसमौहमहिरण्यरजतमणिमुक्ताविद्रुमालङ्कृतं मेघ्यभक्ष्यगन्धशुक्लपुष्पलाजसर्वपाक्षतौपशोभितं कृत्वा, तत्र पालाशीमिरैङ्गदीमिरैदुम्बरीभिर्मोषुकीभिर्वा समिद्धिरग्निमुपसमाधाय प्राङ्मुखः शुचिरध्ययनविधिमनुविधाय मधुसर्पिर्भ्यां त्रिजिर्जुहुयादग्निमाशीःसंप्रयुक्तैर्मन्त्रैर्ब्रह्माणमग्निं धन्वन्तरि प्रजापतिमद्विनाविन्द्रसृष्टींश्च सृजकारानभिमन्त्रयमाणः पूर्वं स्वाहेति ॥ ११ ॥

शिष्यश्चैनमन्वालाभेत । हुवा च प्रदक्षिणमग्निमुपरिक्रामेत् । परिक्रम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ; मिषजश्चाभिपूजयेत् ॥ १२ ॥

किष्कुरिह हस्तप्रमाणम् । सुपरिहितमिति सुवेष्टितम् । उपधायेति आरोप्य । जुहुयादिति अन्त्यापक इत्यभिप्रायः । ब्रह्मरीन् स्वाहेति मन्त्रेण मन्त्रयमाण आचार्यः पूर्वमग्निं जुहुयादिति योजना । तेन ब्रह्मायुषिभराशीःप्रयुक्तमिः 'ब्रह्मणे स्वाहा' इत्यादिभिर्होमः कर्तव्यः । शिष्यश्चैनमन्वालाभेतेति शिष्योऽपि गृहहोमानन्तरमेव जुहुयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

१ 'अथ सोमि तथा कुर्यात्' इति पा० । २ 'अथ पाठः कञ्चिन्नोपलभ्यते । ३ प्रवर्णं निम्नम् । ४ 'सुपरिहितं' ग. ।

अथैनमग्निस्त्रिकारो ब्राह्मणस्त्रिकारो मिषक्स्त्रिकारो चातुशिष्यात्—ब्रह्मचारिणा इमश्चचारिणा सत्यवादिनाऽमांसादेन मेघ्यस्येविना निर्मत्सरेणाशस्त्रधारिणा च भवितव्यं, न च ते मद्रचनात् किञ्चिदकार्यं स्यादन्यत्र राजद्विष्टात् प्राणहराद्विपुलादधर्मोदनर्थसंप्रयुक्ताद्वाऽप्यर्थोत् ; मदर्पणेन मत्प्रधानेन मदधीनेन मत्प्रियहितानुवर्तिना च शश्वद्विवितव्यं, पुत्रवदासवदर्थिवचोपचरताऽनुवर्तव्योऽहम्, अनुत्सेकेनावहितेनानन्यमनसा विनीतेनावेक्ष्यावेक्ष्यकारिणाऽनस्यकेन चाभ्यनुवातेन प्रविचरितव्यम्, अनुवातेन (चाननुवातेन च) प्रविचरता पूर्वं गुर्वर्थोपाहरणे यथाशक्ति प्रयतितव्यं, कर्मसिद्धिमर्थसिद्धिं यशोलाभं प्रत्येकं स्वर्गमिच्छता मिषजा त्वया गोब्राह्मणमामौ कृत्वा सर्वप्राणभृतां शर्मशासितव्यमहरहदस्तिष्ठता चोपविशता च, सर्वात्मना चातुराणामारोग्याय प्रयतितव्यं, जीवितहेतोरपि चातुरेभ्यो नाभिद्रोग्ध्वं, मनसाऽपि च परस्त्रियो नाभिगमनीयास्तथा सर्वमेव परस्त्रं, निभृतवेशपरिच्छदेन भवितव्यम्, अशौण्डेनापापेनापासहायेन च, शृङ्गणशुक्लधर्म्यशर्म्यधन्यसत्यहितमितवचसा देशकालविचारिणा स्मृतिमता ज्ञानोत्थानोपकरणसंपत्तु नित्यं यत्नवता च; न च कदाचिद्वाजद्विष्टानां राजद्वेषिणां वा महाजनद्विष्टानां महाजनद्वेषिणां वाऽप्यौषधमनुविधातव्यं, तथा सर्वेषामन्यर्थविकृतदुष्टदुःखशीलाचारोपचाराणामनपवाद्दप्रतिकारणां मुमुर्षूणां च, तथैवासिद्धितेऽश्वराणां स्त्रीणामनध्यक्षाणां वा; न च कदाचित् स्त्रीदत्तमामिषमादातव्यमनुवातेन भर्त्राऽथवाऽप्यक्षणे, आतुरकुलं चातुप्रविशता विदितेनानुमतप्रवेशिनां साधं पुरुषेण सुसंवीतेनावाक्शिरसा स्मृतिमता स्तिमितेनावेक्ष्यावेक्ष्य मनसा सर्वमाचरता सम्यगनुप्रवेष्टव्यम्, अनुप्रविश्य च वाङ्मनोबुद्धिन्द्रियाणि न कञ्चित् प्रणिधातव्यान्त्यन्त्रातुरादातुरोपाकार्थंदातुरागतेष्वन्येषु वा भावेषु, न चातुरकुलप्रवृत्तयो बहिर्निश्चारयितव्याः, इतिसं चायुषः प्रमाणमातुरस्य जानताऽपि त्वया न वर्णयितव्यं तत्र यत्रोच्यमानमातुरस्यान्यस्य वाऽप्युपघाताय संपद्यते; ज्ञानवताऽपि च नात्यर्थमत्त्वानो ज्ञाने विकथितव्यम्, आत्मादपि हि विकथ्यमानादित्यर्थमुद्दिजन्त्यनेके ॥ १३ ॥

ते भवितव्यमिति त्वया भवितव्यम् । प्रविचरितव्यमिति

१ 'अनुवर्तव्योऽहम्' इति पा० । २ 'अत्यवदादप्रतिकारणां' इति पा० ।

निकित्तार्थं व्यवहर्तव्यम् । गोब्राह्मणमादौ कृतेति प्रथमं गोब्राह्मणानां वामे आशासितव्यं, ततश्चेतरेषां प्राणिनाम् । उपविशता चेति च्छेदः । शुण्डा मयशाला, तत्प्रचारी शौण्डः; अशौण्डस्तु तदप्रचारी । शुक्रमिव शुक्रं, निर्दोषत्वादितद्वचनम् । यत्नवता भवितव्यमिति संबन्धः । राज्ञो द्विशो राजद्विष्टः, यस्तु राजानं द्वेष्टि स राजद्वेषी । आचारस्योपचरणमाचारोपचारः । अनव्यक्षाणां वा न प्रतिकर्तव्यमिति योजना । प्रवृत्तय इति वार्ताः । तत्रेति न वर्णयितव्यमित्यनेन संबध्यते । अन्यस्य आतुरपुत्रपित्रादेः; अन्यत्र उदासीने जीवितहासकथनं यशस्करमेव । न विकथितव्यं न श्लाघा कर्तव्या । आप्तादपि हीति अत्राप्तः सत्यवागुच्यते, अन्यत्रापि सत्यमेवातं वक्ष्यति; यथाकालमात्रमेव ब्रूयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

न चैव ह्यस्ति सुतरमायुर्वेदस्य पारं, तस्मादग्रमत्तः शश्वदभियोगमस्मिन् गच्छेत्, एतच्च कार्यम्, एवं भूयश्च वृत्तसौष्टवमनस्यता परेभ्योऽप्यागमयितव्यं, कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः शत्रुश्चाबुद्धिमताम्, अतश्चाभिसमीक्ष्य बुद्धिमताऽभिजन्तापि धन्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौकिकमभ्युपदिशतो वचः श्रोतव्यमनुविधातव्यं चेति । अतः परमिदं ब्रूयात्—देवताभिद्विजगुरुबुद्धिसिद्धाचार्येण ते नित्यं सम्यग्वर्तितव्यं, तेषु ते सम्यग्वर्तमानस्यायमग्निः सर्वैर्गन्धरसरत्नबीजानि यथेरिताश्च देवताः शिवाय स्युः, अतोऽन्यथा वर्तमानस्याशिवायेति । एवं ब्रुवति आचार्ये शिष्यः 'तथा' इति ब्रूयात् । यथोपदेशं च कुर्वन्नध्याप्यः, अतोऽन्यथा त्वनध्याप्यः । अध्याप्यमध्यापयन् ह्याचार्यो यथोक्तैश्चाध्यापनफलैर्योगमाप्त्यन्यैश्चायुक्तैः श्रेयस्करोरुणैः शिष्यमात्मानं च युनक्ति । इत्यध्यापनविधिरुक्तः ॥ १४ ॥

न चैव हीत्यादि । यस्मादायुर्वेदोऽपि शातुं न शक्यते प्रायस्तेनायुर्वेदज्ञानार्थमुद्यमं गच्छेत् । असिञ्जति दुस्तरं आयुर्वेदं । अनुक्तसद्वृत्तकरणार्थमाह—एतच्चैत्यादि ।—एतच्चैति 'अयैनमात्रसाक्षो' इत्यादिप्रत्येकमनुष्ठेयम् । एवंभूयश्च वृत्तसौष्टवमिति उक्तवदशं च साधुवृत्तमित्यर्थः । लौक्यं लोकानुमतम् । इतिशब्दोऽवधारणे, तेन यदेवामित्रस्य धन्यादिगुणयुक्तं वचस्तदेवानुविधातव्यं श्रोतव्यं च । यथोक्तेरिति शास्त्रान्तरे; न ह्यस्मिन् शास्त्रेऽध्ययनफलं साक्षात् क्वचिदुक्तम् ॥ १४ ॥

संभाषाविधिमत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यामः—भिषक्

भिषजा सह संभाषेत । तद्विद्यसंभाषा हि ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी भवति, वैशारद्यमपि चाभिनिवर्तयति, वचनशक्तिमपि चावधेते, यशश्चाभिदीपयति, पूर्वश्रुते च संदेहवतः पुनः श्रवणाच्छ्रुतसंशयमपकर्षति, श्रुते चासंदेहवतो भूयोऽध्यवसायमभिनिवर्तयति, अश्रुतमपि च कश्चिदर्थं श्रोत्रविषयमापादयति, यच्चाचार्यः शिष्याय शुभ्रपर्व प्रसन्नः क्रमेणोपदिशति गृह्याभिमतमर्थंजातं तत् परस्परं सह जल्पन् पिण्डेन विजिगीषुराह संदर्भात्, तस्मात्तद्विद्यसंभाषामभिप्रशंसन्ति कुशलाः ॥ १५ ॥

द्विविधा तु खलु तद्विद्यसंभाषा भवति—सन्धाययसंभाषा, विग्रहसंभाषा च ॥ १६ ॥

संहर्षः स्पर्धा, ज्ञानार्थमभियोगसंहर्षो करोतीति ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी । वैशारद्यमिति परवचनाभिभवपाण्डित्यम्; एतच्च संभाषायामभ्यासाद्भवति । भूयोऽप्यवसायमिति दृढनिश्चयम् । अथ कथं श्रुतत्वमपि कस्यचिद्बुद्ध्यासार्थं स्यात्तदाह—जल्पन् पिण्डेनेति ।—पिण्डेनेति सारोद्धारण । ननु गृह्यश्चेत् सारतस्तत् कथमयं विजिगीषुस्तमाहेत्याह—संहर्षादिति । स्पर्धया तु गृह्योऽप्यर्थो विजयार्थमभिधीयत इति भावः । सन्धायसंभाषा नये 'संवाद' इत्युच्यते । विग्रहसंभाषा तु जल्पवितण्डारूपा ज्ञेया ॥ १५ ॥ १६ ॥

तत्र ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नेनाकोपनेनानुपस्कृतविधेयाननसूयकेनानुनेयेनानुनयकोविदेन क्लेशशमणेन प्रियसंभाषणेन च सह सन्धाययसंभाषा विधीयते । तथाविधेन सह कथयन् विस्त्रब्धः कथयेत्, पृच्छेदपि च विस्त्रब्धः, पृच्छते चास्मै विस्त्रब्धाय विशदमर्थं ब्रूयात्, न च निग्रहभयादुद्विजेत, निग्रह्य चैनं न हृष्येत्, न च परेषु विकथ्येत, न च मोहादेकान्तग्राही स्यात्, न चाविदितमर्थमनुवर्णयेत्, सम्यक् चानुनयेनानुनयेत्, तत्र चावहितः स्यात् । इत्यनुलोमसंभाषाविधिः ॥ १७ ॥

तत्रेत्यादिना सन्धाययसंभाषाविधिमाह । विस्त्रब्धः कथयेदिति जल्पवितण्डोक्तनिग्रहभीतः । कथयेदिति ब्रूयात् । निग्रह्य चैनं न हृष्येदिति अनुलोमसंभाषारूपवादे च यानि संभवन्ति निग्रहस्थानानि तत्त्वविधातीनि हेत्वाभासापेक्षिद्वान्तन्यूनाधिकरूपाणि, तैरपि निग्रह्य न हृष्येत् । जल्पोक्तनिग्रहस्थानानि तत्राप्राप्तान्येव । अविदितमिति प्रतिवादिनोऽविदितम् । अनुनयेच्च सम्यगनुनयेनेति संबन्धः; तेन चात्र छलजातिप्रयोगो

१ 'एतच्चैवं कार्यम् । एवं भूयः प्रवृत्तस्य सौष्टवं' इति पा० ।

२ 'लौकिकं' इति पा० ।

१ 'पिण्डेन' इति पा० । 'पिण्डेन स्वपाण्डित्यप्रकाशनेन' इति गङ्गाधरः । २ 'सम्यक् चानुनयेनानुनीयेत, अनुनयाच्च परं तत्रावहितः स्यात्' इति पा० ।

न कर्तव्य इति शिक्षयति । तत्र चावहितः स्यादिति सम्यग-
मुनयेऽवधानं कुर्यात् ॥ १७ ॥

अत ऊर्ध्वमितरेण सह विगृह्य संभाषायां जल्पे-
च्छ्रेयसा योगमात्मनः पश्यन् । प्रागेव च जल्पा-
जल्पान्तरं परावरान्तरं परिषद्विशेषांश्च सम्यक्
परीक्षेत । सम्यक्परीक्षा इति बुद्धिमतां कार्यप्रवृत्ति-
निवृत्तिकाली शंसति, तस्मान् परीक्षामभिप्रशंसन्ति
कुशलाः । परीक्षमाणस्तु खलु परावरान्तरमिमान्
जल्पकगुणाञ्च श्रेयस्करान् दोषवतश्च परीक्षेत
सम्यक्; तद्यथा—श्रुतं विज्ञानं धारणं प्रतिभानं
वचनशक्तिरिति, एतान् गुणान् श्रेयस्करानाहुः;
इमान् पुनर्दोषवतः, तद्यथा—कोपनत्वमवैशारद्यं
भीरुत्वमधारणत्वमनवहितत्वमिति । एतान् गुणान्
गुरुलाघवतः परस्य चैवात्मनश्च तुलयेत् ॥ १८ ॥

इतरेणेति अवशिष्टेन । वादे तु विशिष्टो गुरुर्ब्रह्मचारी वाऽ-
धिकृतः; उक्तं हि न्याये—“तं शिष्यगुरुसन्नद्धचारिविशिष्टश्रे-
योर्धमिरनस्युभिरभ्युपेयान्” (न्या. द. ४।१।४०) इति ।
संभाषायामिति प्रवृत्तकथोपलक्षणं, तेन जल्पे वितण्डायां चेति
ज्ञेयम् । परावरान्तरमिति प्रतिवादिन आत्मनश्च प्रतिभा-
दिविशेषमित्यर्थः । जल्पान्तरमिति सामयिकसर्वार्थादिविशेषितं
जल्पकविविशेषमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्र त्रिविधः परः संपद्यते—प्रवरः, प्रत्यवरः,
समो वा, गुणविनिक्षेपतः; नत्वेव कात्स्न्येन ॥१९॥

परिषत् खलु द्विविधा—ज्ञानवती, मूढपरिषद् ।
सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारणविभा-
गेन—सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्ट-
परिषद्वेति । तत्र प्रतिनिविष्टायां परिषदि ज्ञानविज्ञान-
वचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नायां मूढायां वा न कथं-
चित् केनचित् सह जल्पो विधीयते; मूढायां तु
सुहृत्परिषद्युदासीनायां वा ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिव-
चनशक्तीरन्तरेणाप्यदीर्घसंवासा महाजनविद्विष्टेना-
पि सह जल्पो विधीयते । तद्विधेन च सह कथयता
आविद्धदीर्घसूत्रसंकुलैर्वाक्यदण्डकैः कथयितव्यम्,
अतिदृष्टं मुहुर्मुहुर्गुह्यहस्ता परं निरूपयता च
पर्यदमाकारैर्बुधवतश्चास्य वाक्यावकाशो न देयः;
कष्टशब्दं च ब्रुवता वक्तव्यो नोच्यते, अथवा पुन-
हीना ते प्रतिज्ञा, इति । पुनश्चाहूः (कथयमानः) प्रति-

वक्तव्यः—परिसंवत्सरो भवान् शिक्षस्व तावत्; न
त्वया गुरुरुपासितो नूनम्, अथवा पर्याप्तमेतावत्चे-
त्; सकृदपि हि परिक्षेपिकं निहतं निहतमाहुरिति
नास्य योगः कर्तव्यः कथञ्चित् । अन्येवं श्रेयसा
सह विगृह्य वक्तव्यमित्याहुरेके; नत्वेवं ज्यायसा
सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ २० ॥

गुणविनिक्षेपत इति गुणपरिमाणादुक्तगुणत्वेन प्रवर
इत्यर्थः; प्रत्यवरः हीनगुणः, समगुणः समो बाधपेक्षेत्यर्थः ।
नत्वेव कात्स्न्येनेति न कुलशीलधर्मोदिनाऽपि प्रवैरादिरिहामिनेत
इत्यर्थः । मूढपरिषदित्यत्र मूढेव मूढा किंचित्कले, सर्वथा मूढायां
तु न कश्चिद्भूते । न केनपिदिति नाधमेनापीत्यर्थः । आविर्द्धं
वक्तुम् । कथयितव्यमिति वक्तव्यम् । उपहस्ता परं प्रतिवादि-
नम् । तथा परिषदं निरूपयता आकारैरिति संबन्धः । कष्टशब्द-
मिति नातिप्रसिद्धार्थम् । नोच्यत इति त्वया नोच्यत इति
वक्तव्यं; कष्टशब्दस्य हर्षं मूढा परिषच्च जानात्येव, ततश्च कष्टश-
ब्दस्यानर्थकतायाः परिषदं प्राप्य सुखसाध्यत्वमिति भावः ।
तथा कष्टशब्दं वदस्त्वेवं वाच्यं—हीना ते प्रतिज्ञेति । परिसं-
वत्सरोऽप्ययं गुणसुखास्थाय पुनरधीष्व । पर्याप्तमेतावत् इति
‘पक्षावसादाय’ इति शेषः । परिक्षेपिकमिति प्रतिक्षेपिकशब्दम् ।
नास्य योगः कर्तव्य इति न सकृत्पराभूतस्य पक्षस्य पुनः
प्रतिक्षेपकहेतुना योगः कर्तव्य इत्यर्थः । कथंचिद्विज्ञादिना
श्रेयसा समं विगृह्य संभाषायामेकीयतमाह; नत्वेवेत्यादिना
आत्मतमाह ॥ १९ ॥ २० ॥

प्रत्यवरेण तु सह समानामितेन वा विगृह्य
जल्पता सुहृत्परिषदि कथयितव्यम्, अथवाऽऽप्यु-
दासीनपरिषद्यवधानश्रवणज्ञानविज्ञानोपधारणव-
चनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नायां कथयता चावहितेन
परस्य साहृण्यदोषबलमवेक्षितव्यं, समवेक्ष्य च
यत्रैनं श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र जल्पं योजयेदनावि-
ष्कृतमयोगं कुर्वन्; यत्र त्वेनामरं मन्येत तत्रैवैन-
माशु निगृहीयात् । तत्र खल्विमे प्रत्यवराणामाशु
निग्रहे भवन्त्युपायाः; तद्यथा—श्रुतहीनं महता सूत्र-
पाठेनाभिभवेत्, विज्ञानहीनं पुनः कष्टशब्देन
वाक्येन, वाक्यधारणाहीनमाविद्धदीर्घसूत्रसंकुलै-
र्वाक्यदण्डकैः, प्रतिभाहीनं पुनर्वचनेनैकविधेनाने-

१ ‘परिसंवत्सरः संवत्सरं परिग्राहः’ इति गङ्गाधरः । ‘शिक्षस्व
तावद्गुरुमुपासितो नूनम्’ इति पा० । २ ‘प्रतिवादिर्वाभिनेतः’
इति पा० । ३ ‘कष्ट’ शब्दं दुर्बोधार्थं वाक्यं ब्रुवता स वक्तव्यो
नोच्यते त्वयेति निरुत्तरत्वात्निगृहीतोऽसि’ इति योगीन्द्रनाथसेनः ।
४ ‘परिक्षेपिकं प्रतिवादिनं, सकृदप्यकारमपि, निहतं निगृहीतं
निहतमाहुः पण्डिताः, अतो हेतोरेतस्य निगृहीतपक्षस्य योगो न पुनर्
कर्तव्यः’ इति योगीन्द्रनाथसेनः । ५ ‘अनेकविधेन’ इति पा० ।

१ ‘संभाषेत’ इति पा० । २ ‘जल्पान्तरं जल्पकस्य वैशेष्यं गुण-
दोषौ’ इति योगीन्द्रनाथसेनः । ३ ‘प्रतिगृह्यत्वेन निविष्टाः सम्या
यत्र सा प्रतिनिविष्टपरिवत्, शत्रुपरिवदित्यर्थः’ इति योगीन्द्रनाथ-
सेनः । ४ ‘दीप्तयशसा’ इति पा० । ५ ‘ब्रुवन्’ इति पा० ।
च. सं. ३४

कार्थवाचिना, वचनशक्तिहीनमर्थोक्तस्य वाक्यस्या-
क्षेपेण, अविशारदमपत्रपणेन, कोपनमायासनेन,
भीरुं विज्ञासनेन, अनवहितं नियमनेनेति । एवमे-
तैरुपायैः परमवरमभिभवच्छेद्विभ्रम् ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकौ—

विग्रह्य कथयेद्युक्त्या युक्तं च न निवारयेत् ।
विग्रह्यभाषा तीव्रं हि केपाचिद्रोहमावहेत् ॥ २२ ॥
नाकार्यमस्ति कुडस्य नावाच्यमपि विद्यते ।
कुशलाभाभिनन्दन्ति कलहं समितौ सताम् ॥ २३ ॥
एवं प्रवृत्ते वादे कुर्यात् ॥ २४ ॥

साङ्ख्यस्य विद्यमानगुणतायास्तथा दोषस्य बलं साङ्ख्य-
दोषबलम् । श्रेष्ठं मन्येतेति यत्र वादविषये प्रतिवादिनमधिकं
पर्येदित्यर्थः । तत्र परस्य पुरःसरवादविषये तथा वादो निव-
र्तनीयः, यथा आविष्कृतः प्रकटीकृतः सभायां नायोगः
स्यात्; अनभीष्टविषये तथा वादिनवृत्तिः कर्तव्या यथा कोऽपि
न जानात्येवं तत्र वक्तुमक्षेम इत्यर्थः । तत्रैवेति तत्रैव हीनपक्षे
प्रवृत्तं निग्रहोपादिति योजना । महता सूत्रपाठेनेति श्रुतहीनो
ह्यपरिचयाद्दीर्घसूत्रपाठं कर्तुमक्षमः । विज्ञानहीनमिति अज्ञाता-
र्थम् । नानार्थवाचिनेति अनेकार्थवाचिना, एकविधेनेति एकविधेन
शब्देन; प्रतिभाहीनो ह्यनेकार्थं नावधारयति यत् केनाभिप्रा-
येणाप्यं प्रयुक्तोऽनेन शब्द इति । वचनशक्तिहीनोऽर्थोक्तवाक्य-
क्षेपाच्च पुनर्वक्तुं क्षमो भवतीति दृष्टम् । अविशारदमिति अदृष्ट-
सभम्; अदृष्टसभो ह्यपत्रपणेनातीव लज्जितः सन्न किंचित्
प्रतिपद्यते । एवमिति 'तथा श्रुतहीनम्' इत्यादिप्रन्थोक्तम् ।
प्रवृत्ते वादे कुर्यादिति लब्धेदः ॥ २१-२४ ॥

प्रागेव तावदिदं कर्तुं यतेत—सन्धाय पर्वदाऽय-
नभूतमात्मनः प्रकरणमादेशयितव्यं, यद्वा परस्य
भृशदुर्गं स्यात्, पक्षमथवा परस्य भृशं विमुखमान-
येत्; परिषदि चोपसंहितायामशक्यमस्माभिवै-
कुम्, एवैव ते परिषद्यथेष्टं यथायोगं यथाभिप्रायं
वादं वादमर्यादां च स्थापयिष्यतीत्युक्त्वा तूष्णी-
मासीत् ॥ २५ ॥

तथाऽप्रवृत्ते वादे किं कुर्यादित्याह—प्रागेवेत्यादि । अय-
नभूतमिति अभ्यासान्मार्गाभूतमिव अभ्यस्तमित्यर्थः । परस्य
भृशदुर्गमिति प्रतिवादिनोऽविदितत्वेन दुर्गमिव दुर्गं; तत् पूर्वं
सन्धितया परिषदाऽऽदेशयेत् । पक्षान्तरमाह—पक्षमथवे-
त्यादि । परस्य प्रतिवादिनः पक्षं शृणुमत्यर्थं सभायां यथा

१ 'वाक्यस्य क्षेपणेन' इति पा० । २ 'न जानात्येवं तत्र वक्तु-
मक्षम इति' इति पा० । 'आत्मनः अभ्योपमयोपयवमनाविष्कृतं
कुर्वन् न प्रकाशयन्, तत्र तेन सह जल्पतांथा विरमेयथाऽऽत्मनोऽ-
सामर्थ्यं नावबुध्येत' इति योगीन्द्रनाथसेनः । ३ 'शत्रुमक्षमः'
इति पा० । ४ 'एवंप्रवृत्ते वादे प्रागेव तावदिदं कर्तुं यतेत' इति
योगीन्द्रनाथसेनसंमतः पाठः ।

विमुखं भवति, तथा वादं प्रवर्तयेत्; एतेन नास्ति परलोको
नास्ति कर्मफलमित्यादि यदि परस्य पक्षो भवति, तदैतस्य
पक्षस्य स्वाभाविकद्विष्टत्वेन यत्किंचित् स्वपक्षसाधनमुच्यते,
तदेव परिषदपि गृह्णातीत्युक्तं भवति । उपसंहितायामिति
संधिना युक्तार्थं तूष्णीमासीतेति योजना । उपसंहिता हि परिषत्
परोक्षेणामितत्वेनोपदर्शितमेव सर्वं कुर्यात्, तदस्मिन्नात्यर्थ-
वचनेन माहात्म्यखण्डकेनेति भावः ॥ २५ ॥

तत्रेदं वादमर्यादालक्षणं भवति—इदं वाच्यम्,
इदमवाच्यम्, एवं पराजितो भवतीति ॥ २६ ॥

वादमर्यादालक्षणमाह—तत्रेदमित्यादि । वादशब्देन चेह
विग्रह्य पक्षप्रतिपक्षवचनमात्रमुच्यते; सन्धायसंभाषया तु
तत्त्वबुभुक्षोर्वा उच्यते ॥ २६ ॥

इमानि तु खलु पदानि भिषग्वैदमार्गज्ञानार्थम-
धिगम्यानि भवन्ति; तद्यथा—वादः, द्रव्यं, गुणाः,
कर्म, सामान्यं, विशेषः, समवायः, प्रतिज्ञा, स्थापना,
प्रतिष्ठापना, हेतुः, दृष्टान्तः, उपनयः, निगमनम्,
उत्तरं, सिद्धान्तः, शब्दः, प्रत्यक्षम्, अनुमानम्,
ऐतिह्यम्, औपम्यं, संशयः, प्रयोजनं, स्वयमिचारं,
जिज्ञासा, व्यवसायः, अर्थप्राप्तिः, संभवः, अनुयो-
ज्यम्, अनुनुयोज्यम्, अनुयोगः, प्रत्यनुयोगः,
वाक्यदोषः, वाक्यप्रशंसा, छलम्, अहेतुः, अती-
तकालम्, उपालम्भः, परिहारः, प्रतिज्ञाहानिः,
अभ्यनुज्ञा, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरं, निग्रहस्थानमिति
॥ २७ ॥

संप्रति वादमार्गज्ञानार्थं वादाभिज्ञेयानि द्रव्यगुणादीन्पुद-
र्शयन्त्याह—इमानीत्यादि । भिषजां वादमार्गो भिषग्वैदमार्गः ।
वादादयः स्वयमेवाचार्येणाग्रे विव्रियन्त इति नेह संज्ञाकथने
विव्रियन्ते ॥ २७ ॥

तत्र वादो नाम स यत् परेण सह शास्त्रपूर्वकं
विग्रह्य कथयति । स च द्विविधः संप्रणेह—जल्पः,
वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वैचर्यं जल्पः, जल्प-
विपर्ययो वितण्डा । यथा—एकस्य पक्षः पुनर्मवोऽ-
स्तीति, नास्तीत्यपरस्य; तौ च स्वस्वपक्षहेतुभिः
स्वस्वपक्षं स्थापयतः, परपक्षमुद्धवयतः, एष जल्पः ।
जल्पविपर्ययो वितण्डा । वितण्डा नाम परपक्षे
दोषवचनमात्रमेव ॥ २८ ॥

तत्रेत्यादिना वादलक्षणम् । इह वादशब्देन विग्रह्य-
वादोऽभिप्रेतः, तत्त्वबुभुक्षुवादस्तु सन्धायसंभाषयैवोक्तः ।
शास्त्रपूर्वकमित्यनेनार्थादिकलहवादं निषेधति । तत्र वादे
विग्रह्यसंभाषारूपत्वादेव छलजातिनिग्रहस्थानानां विजिगीषा-

१ 'उपसंहितायां सन्धिना स्वपक्षमानीतायां' इति योगीन्द्रना-
थसेनः । २ 'भिषग्वैदमार्गज्ञानार्थं' इति पा० ।

प्रवृत्तानां प्रयोगो लभ्यते । पक्षाघ्नितयोरिति पक्षं साधयतोरित्यर्थः; तेन, वितण्डायामप्युत्तरवादिनः परपक्षदूषणलक्षणः पक्षोऽस्त्वैव, परं खमते न साधयतीति भेदः । यथैकसेत्यादि जल्पोदाहरणम् । परपक्षे दोषवचनमात्रमित्यनेन न स्वपक्षसाधनवचनं वैतण्डिकशेति दर्शयति ॥ २८ ॥

द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाः स्वलक्षणैः श्लोकस्थाने पूर्वमुक्ताः ॥ २९ ॥

अथ प्रतिज्ञा—प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनं; यथा—नित्यः पुरुष इति ॥ ३० ॥

—पूर्वमुक्ता दीर्घजीवतीये ॥ २९ ॥ ३० ॥

अथ स्थापना—स्थापना नाम तस्या एव प्रतिज्ञाया हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनैः स्थापना । पूर्वं हि प्रतिज्ञा, पश्चात् स्थापना, किं ह्यप्रतिज्ञातं स्थापयिष्यति; यथा—नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञा; हेतुः—अकृतकत्वादिति; दृष्टान्तः—यथाऽऽकाशमिति; उपनयः—यथा चाकृतकमाकाशं, तच्च नित्यं, तथा पुरुष इति; निगमनं—तस्मान्नित्य इति ॥ ३१ ॥

स्थापयति सिद्धमर्थं परं प्रति साधयतीति स्थापना । सा च साध्यं परं प्रति हेत्वाद्विश्वतुभिः साधयति । प्रतिज्ञाऽपि परं प्रति स्थापना भवति, यतः पश्चादवयवमेवावुमानं भवति, सा त्विह स्थाप्यत्वेनैव लब्धेति न स्थापनायामिहोदाहृता ॥ ३१ ॥

अथ प्रतिष्ठापना—प्रतिष्ठापना नाम या तस्या एव परंप्रतिज्ञाया विपरीतार्थस्थापना । यथा—अनित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञा; हेतुः—ऐन्द्रियकत्वादिति; दृष्टान्तः—यथा घट इति, उपनयो—यथा घट ऐन्द्रियकः स चानित्यः, तथा चायमिति; निगमनं—तस्मादनित्य इति ॥ ३२ ॥

प्रतिष्ठापनापदं प्रथमं संप्रत्ययवसरप्ता प्रतिष्ठापनेति दर्शयति; द्वितीयं तु प्रतिष्ठापना नामेति तस्या एवेत्यादिना वक्ष्यमाणस्य लक्षणस्योपदर्शनार्थम् । एवं 'स्थापना नाम' इत्यादावपि पुनरुक्तस्य प्रयोजनं वाच्यम् । प्रतिष्ठापनापदगतस्य प्रतिशब्दस्यार्थं व्याकरोति—विपरीतार्थस्थापनेति; प्रतिशब्दोऽयं विपरीतार्थ इत्यर्थः । इयं च प्रतिष्ठापना आन्वीक्षिक्यां प्रकरणसमाख्यं हेतुदूषणम् ॥ ३२ ॥

अथ हेतुः—हेतुर्नामोपलब्धिकारणं; तत् प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, ऐतिह्यम्, औपम्यमिति; एभिर्हेतुभिर्न्यदुपलभ्यते तत् तत्त्वम् ॥ ३३ ॥

१ 'पूर्वं हि लोके प्रतिज्ञा' इति पा० । २ 'दृष्टान्तोऽकृतकमाकाशं, तच्च नित्यं, उपनयो—यथा चाकृतकमाकाशं तथा पुरुषः' इति पा० । ३ 'तस्या एव प्रतिज्ञायाः प्रति विपरीतार्थस्थापना' इति पा० । ४ 'विपरीतार्थप्रतिज्ञा' इति पा० । ५ 'घट ऐन्द्रियकः, स चानित्यः; उपनयो यथा घटस्तथा पुरुषः' इति पा० ।

हेतुश्चाविनाभावलिङ्गवचनं यद्यपि, तथाऽपीह लिङ्गप्रग्रहकाणि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्येव यथोक्तहेतुमूलत्वेन हेतुशब्देनाहेति बोद्धव्यम्; अन्यथा पुनः प्रत्यक्षाद्यभिधानं पुनरुक्तं स्यात् । उपलब्धिकारणमिति व्यापकस्य साध्योपलब्धिकारणम् । तत्तत्त्वमिति तद्विज्ञमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अथ दृष्टान्तः—दृष्टान्तो नाम यत्र मूर्खविविदुषां बुद्धिसाम्यं, यो वर्ण्यं वर्णयति । यथा—अग्निरुष्णः, द्रवमुदकं, स्थिरा पृथिवी, आदित्यः प्रकाशक इति; यथा आदित्यः प्रकाशकस्तथा साध्यैज्ञानं प्रकाशकमिति ॥ ३४ ॥

मूर्खविविदुषां बुद्धिसाम्यमित्यनेन लौकिकानां पण्डितानां च योऽर्थोऽविवादसिद्धः स दृष्टान्तो भवति, न पण्डितमात्रसिद्धः । योऽपि लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते, स यावन्न प्रतिपाद्यपूर्वं प्रति साध्यते, स तावद्दृष्टान्ततामासादयतीति भावः । अथ बुद्धिसाम्यमात्रेण साध्यसाधर्म्यभावादित्वाद् दृष्टान्तो भवतीत्याह—यो वर्ण्यं वर्णयति; यः साध्यं साधयतीत्यर्थः । प्रसिद्धसाध्यसाधनसंबन्धश्च दृष्टान्तः साध्यं साधयतीति भावः । अभ्यादयश्च लोकप्रसिद्धत्वेनोदाहृताः; तेनैतेषामपि साध्यसाधनोदाहरणमादित्यादिवत् क्वचिद्बुद्धेऽवयवमप्येति दर्शयति ॥ ३४ ॥

उपनयो निगमनं चोक्तं स्थापनाप्रतिष्ठापनाभ्याख्यायाम् ॥ ३५ ॥

अथोत्तरम्—उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे हेतौ वैधर्म्यवचनं, वैधर्म्योपदिष्टे वा हेतौ साधर्म्यवचनम् । यथा—'हेतुसधर्मोणे विकाराः, शीतकस्य हि व्याधेर्हेतुभिः साधर्म्यं हिमशिशिरवातसंस्पृशः,' इति ब्रुवतः परो ब्रूयात्—हेतुविधर्मोणे विकाराः, यथा शरीरावयवानां दाहोष्ण्यकोथप्रपचने हेतुवैधर्म्यं हिमशिशिरवातसंस्पृशः इति । एतत् साधर्म्यमुत्तरम् ॥ ३६ ॥

उत्तरमित्यादि । उत्तरशब्देनेह जात्युत्तरमुत्तराभासोपिस्तं; यतोऽसाधकसाधर्म्यमात्रप्रत्यवस्थानमेवोत्तरविवरणे दर्शयिष्यति । उक्तं च न्याये—'साधर्म्यवैधर्म्योभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः' (न्या. द. १।२।१८) इति । एतच्च साधर्म्यवैधर्म्योदाहरणार्थम् । तेन न्यायोक्ता जात्युत्तरा उत्कर्षोपकर्षसमादयोऽप्युक्ता इहैवानुबोद्धव्याः । हेतुसधर्मोणे इति हेतुसदृशाः । शीतकः शीतं, हिमशिशिरवातगताः संस्पृशाः शीतस्य हेतुभिः साधर्म्यमिति कृत्वा योजना । तेन हिमादीनां हेतूनां ये शीतस्पर्शस्ते शीतकेऽपीति साधर्म्यं हेतुविकारयोरिति । परो ब्रूयादिति प्रतिवाची वदेत् । दाहोष्ण्यकोथप्रपचने 'विकारे' इति

१ 'तेनैव यद्वर्ण्यं वर्णयति' इति पा० । २ 'वासदित्यः' इति पा० । ३ 'साध्यवचनं' इति पा० । ४ 'प्रतिवादिपुरुषमित्यर्थः । ५ 'हेतुवैधर्म्यं' इति पा० ।

शेषः । हेतुवैधर्म्यं हेतुवैसाद्वयम् । हिमादिस्पर्शार्थाः हिमादिजन्यस्पर्शाः, शरीरावयवदाहादिविकारे लण्णे विसृष्टा इति वाक्यार्थः । एवं तावद् वैधर्म्येति हेतौ विपर्ययाद्यदा हेतुसाम्यमुत्तरं क्रियते, तदा विपर्ययो भवति । एवमेवोदाहरणद्वयं सविपर्ययं संपूर्णमुत्तरं भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अथ सिद्धान्तः—सिद्धान्तो नाम स यः परीक्षकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुमिश्रं साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः । स चतुर्विधः—सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्तश्चेति । तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिन्तस्मिन् सर्वैस्मिन्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धं यथा सन्ति निदानानि, सन्ति व्याधयः, सन्ति सिद्धयुपायाः साध्यानामिति । प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिन्तस्मिन्नेकैकस्मिन्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धं यथा—अन्यत्राष्टौ रसाः षडञ्ज, पञ्चेन्द्रियाण्यत्र पञ्चिन्द्रियाण्यन्यत्र तन्त्रे, वातादिकृताः सर्वे विकारा यथाऽन्यत्र, अत्र वातादिकृता भूतकृताश्च प्रसिद्धाः । अधिकरणसिद्धान्तो नाम स यस्मिन्नधिकरणे प्रस्तूयमाने सिद्धान्त्याप्यधिकरणानि भवन्ति, यथा—न मुक्तः कर्मानुबन्धिकं कुरुते, निस्पृहत्वात् इति प्रस्तुते सिद्धाः कर्मफल-भोक्ष-पुरुष-प्रेत्यभावा भवन्ति । अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम स यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमुपदिष्टमहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः; तद्यथा—द्रव्यं प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, गुणाः प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, धीर्यं प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, इत्येवमादिः । इति चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥ ३७ ॥

बहुविधं परीक्ष्य हेतुमिश्रं साधयित्वा स्थाप्यत इत्यस्य विवरणं—निर्णय इति; निर्णायत इति निर्णयः । एतच्च सिद्धान्त-लक्षणमभ्युपगमसिद्धान्ते नास्ति, तेन तत्र बुद्धिव्यवस्थितत्वेन चोक्तं सिद्धान्तत्वं ज्ञेयम् । सिद्धान्तं विभज्यते—स इत्यादि । प्रतितन्त्रसिद्धान्ते षड्भासाष्टौ रसा इति परस्परविरुद्धेऽपि वादे स्वयुक्तव्यवस्थापनबलात् सिद्धान्तत्वं ज्ञेयम् । यस्मिन्सिद्धादौ अधिकरणे इति अभिधेयप्रधानत्वे । अन्यान्यपीति साक्षादभिधीयमानान्यपि । अनुबन्धातीति आयुबन्धिकं जन्मान्तरेऽप्यनुगामीत्यर्थः । मुक्त इति प्रत्यासन्नमुक्तिः, सर्वथा मुक्तस्त्वशरीरत्वाद् कर्म न करोति; किंवा आयुबन्धिकं विशेषेण न करोति । सिद्धा इत्यादि । यदीह कर्मफलं न स्यात्तदा मुमुक्षुणाऽपि क्रियते कर्म, फलोद्दिष्टो हार्यं न तत् कर्म करोति; यदि च भोक्षो न स्यात्तदा मुक्त इति वचनं न स्यात्; तथा यदि च पुरुषो न स्यात्तदा कस्य वा बन्धः, कस्य वा भोक्षः

स्यात्; यदा जन्मान्तरे न स्यात्तदा कर्मणो जन्मान्तरानुबन्धित्वमुपपन्नं स्यादिति; न मुक्त इत्यादिवदता अधिकरणबलादेव सिद्धाः सिद्धान्तत्वेन कर्मफलादयः स्वीकृता भवन्ति । असिद्धमिष्यस्य विवरणम्—अपरीक्षितमिष्यादि ॥ ३७ ॥

अथ शब्दः—शब्दो नाम वर्णसमाम्नायः; स चतुर्विधः—दृष्टार्थश्च, अदृष्टार्थश्च, सत्यश्च, अनुतश्चेति । तत्र दृष्टार्थो नाम—त्रिभिर्हेतुभिर्दोषाः प्रकुप्यन्ति, षडभिरुपकर्मैश्च प्रशाम्यन्ति, सति श्रोत्रादिसद्भावे शब्दादिप्रहणमिति । अदृष्टार्थः पुनः—अस्ति प्रत्यभावः, अस्ति भोक्ष इति । सत्यो नाम—यथार्थभूतः; सन्त्यायुर्वेदोपदेशाः, सन्ति सिद्धयुपायाः साध्यानां व्याधीनां, सन्त्यारम्भफलानीति । सत्यविपर्ययश्चानुतः ॥ ३८ ॥

शब्दशब्देनेह सङ्केतबलादर्थप्रकाशिका वर्णमालोच्यते । आतोपदेशश्चन्द्रस्तु द्विविधः—परमासन्नद्वादिप्रणीतः, तथा लौकिकासन्नप्रणीतश्च; ऐतिह्यशब्देन परमासन्नप्रणीतोऽवरुद्धः, लौकिकासन्नप्रणीतश्च शब्देकदेशरूपः सत्यप्रकारविहितो ज्ञेयः । वर्णसमाम्नाय इति वर्णमेलक इत्यर्थः । वर्णानां यद्यप्यत्र सह-स्थाधिनां मेलको नास्ति, तथाऽप्येकस्मृतिसमानरूपित्वेन किंवा पूर्वपूर्वानुभवजनितसंस्कारसहितान्तरवर्णानुभवरोहेण मेलको ज्ञेयः । दृष्टार्थ इति प्रमाणान्तरोपलब्धियोग्यार्थः । त्रिभिर्हेतुभिरिति प्रज्ञापराधादिभिः । षडुपकमा लङ्कानादयो लङ्घनवृंहणी-योक्ताः । एतेषां वाक्यानामिहैव दृश्यतेऽर्थ इति दृष्टार्थत्वम् । सत्यविपर्ययः—“न सन्त्यायुर्वेदोपदेशाः” इत्यादिर्ज्ञेयः ॥ ३८ ॥

अथ प्रत्यक्षं—प्रत्यक्षं नाम तद्यदात्मना चेन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यते; तत्रात्मप्रत्यक्षाः सुखदुःखेच्छा-द्वेषादयः, शब्दादयस्त्विन्द्रियप्रत्यक्षाः ॥ ३९ ॥

आत्मनेति मनसा, तेन मानसप्रत्यक्षं सुखाद्यमवस्थ्यते । इन्द्रियैश्चैत्यनेन बाह्यं प्रत्यक्षं गृह्यते । स्वयमुपलभ्यत इति साक्षादुपलभ्यते; अनेन चेन्द्रियव्यापारे सत्यपि यदनुमानविज्ञानं तदसाक्षात्कारित्वाच प्रत्यक्षमिति दर्शयति ॥ ३९ ॥

अथानुमानम्—अनुमानं नाम तर्को युक्त्यपेक्षः; यथा—अग्निं जरणशक्त्या, बलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीनि शब्दादिप्रहणेनेत्येवमादि ॥ ४० ॥

तर्को युक्त्यपेक्ष इत्यनुमानलक्षणं विविधरोगविज्ञानीय एव व्याकृतम् । अनुमानोदाहरणमाह—अग्निं जरणशक्त्येत्यादिना ॥ ४० ॥

अथैतिह्यम्—ऐतिह्यं नामातोपदेशो वेदादिः ४१ अलौकिकातोपदेश ऐतिह्यपदेनोच्यत इत्याह—वेदादिरिति ॥ ४१ ॥

अथौपम्यम्—औपम्यं नाम यदन्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य प्रकाशनं; यथा—दण्डेन दण्ड-

कस्य, धनुषा धनुःसन्मस्य, इष्वासेनाऽऽरोम्य-
दस्येति ॥ ४२ ॥

यदन्येनेत्यादौ अन्येनेति प्रसिद्धेन, अन्यस्येति अप्रसिद्धस्य । सादृश्यमधिकृत्येति सादृश्यं प्रतिपाद्यं संज्ञासंज्ञिसंबन्धं प्रति कार-
णतया अधिकृत्य; यदा तु भट्टनयेनोपमानं व्याख्येयं तदा
सादृश्यं प्रतिपाद्यतया अधिकृत्येति योजनीयं, तेषां सादृश्यप्र-
तिपत्तिरुपमानार्थः । न्याये च संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतीतिरुपमान-
फलं, तच्च प्रथमव्याख्यानाद्भवति; उक्तं हि तत्र—“प्रसिद्धसा-
धर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्” (न्या. द. १।१।६) इति ।
दण्डेन दण्डकस्येति दण्डेन प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य दण्डकस्य
साधर्म्यमासाच्छ्रुतवान् कुम्भकारदण्डवद्विकारदर्शने सत्ययमसौ
दण्डकसंज्ञो विकार इति प्रत्येति, किंवा भट्टनयेन प्रसिद्धं दण्ड-
गतं साधर्म्यमप्रसिद्धदण्डकाख्यविकारसंबन्धितया प्रत्येति;
एवमन्यत्राप्युदाहरणे ज्ञेयम् । इष्वासेनेति इषुमोक्षकेण, यथा
इषुमोक्षकेण लक्ष्येऽनतिविप्रकृष्टे नापराध्यते, तथाऽऽरोम्यदेन
वैद्येन वैद्यगुणैरातुरं साधयता ॥ ४२ ॥

अथ संशयः—संशयो नाम सन्देहलक्षणानुस-
न्दिष्वेधव्यर्थेध्वनिश्चयः; यथा—दृष्टा ह्यायुष्मल्लक्ष-
णैरुपेताश्चात्रानुपेताश्च तथा सक्रियाश्चाक्रियाश्च
पुरुषाः शीघ्रमङ्गाश्चिरजीविनश्च, एतदुभयदृष्टत्वात्
संशयः—किमस्ति खल्वकालमृत्युदत्तनास्तीति॥४३॥

सन्देहलक्षणानुसन्दिष्वेधव्यर्थेध्वनित्वेन सन्देहयोग्यं विषयं
दर्शयति; अनेन च न्यायोक्तं “समानानेकधर्मापत्तेः”
(न्या. द. १।१।२३) इत्यादिबचनाद् विषयं संशयस्य
दर्शयति । संशयलक्षणम् “अनिश्चयः” इति ज्ञेयम्; अनिश्चयः
पाक्षिकविरुद्धधर्मावमर्शकरं ज्ञानं, यथा—स्थापूर्वा पुरुषो
वेति । दृष्टा हीत्यादिना संशयोत्पत्तिसामग्रीमाह । तत्रायुष्यल-
क्षणपेतानामक्रियाणां शीघ्रमङ्गे तथा सक्रियाणां च चिरजीवने
दृष्टे अकालमृत्युरस्तीति बुद्धिः, एतद्विपर्यये चाकालमृत्युर्नास्तीति
बुद्धिः ॥ ४३ ॥

अथ प्रयोजनं—प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्त
आरम्भाः; यथा—यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमा-
त्मानमायुष्यैरुपचरिष्याम्यनयायुष्याणि च परिहरि-
ष्यामि, कथं मामकालमृत्युः प्रसहेतेति ॥ ४४ ॥

यदर्थमिति यत्किमिच्छामः । प्रसहेतेति मारयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथ सव्यभिचारं—सव्यभिचारं नाम यद्वाभि-
चरणं; यथा—भवेद्विदमौषधमस्मिन् व्याधौ यौगि-
कमथवा नेति ॥ ४५ ॥

सव्यभिचारमिति अनैकान्तिकमित्यर्थः । अथवा नेति न भवे-
दिति । अनैकान्तिकं चान्नौषधं यौगिकत्वायौगिकत्वाभ्यां

संशयजनकमेव; तेन संशयेन सममेकता न शङ्कनीयाऽ-
नैकान्तिकस्य ॥ ४५ ॥

अथ जिज्ञासा—जिज्ञासा नाम परीक्षा; यथा
मेघजपरीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ४६ ॥

उत्तरकालमिति इहैव परीक्षाप्रकरणे; किंवा रसायने “मेघजं
द्विविधं च तत्” (चि. अ. १, पा. १) इत्यादिना ॥ ४६ ॥

अथ व्यवसायः—व्यवसायो नाम निश्चयः;
यथा—वातिक एवायं व्याधिः, इदमेवास्य मेघजं
चेति ॥ ४७ ॥

अथार्थप्राप्तिः—अर्थप्राप्तिसंज्ञां यत्रैकेनार्थेनोक्ते-
नापरस्यार्थस्यानुक्तस्यापि सिद्धिः; यथा—नायं संत-
र्पणसाध्यो व्याधिरित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिः—अपतर्प-
णसाध्योऽयमिति, नानेन दिवा भोक्तव्यमित्युक्ते
भवत्यर्थप्राप्तिः—निशि भोक्तव्यमिति ॥ ४८ ॥

अर्थप्राप्तिरिति अर्थापत्तिरित्यर्थः । इह उक्तेनेति वचना-
च्छ्रुतार्थापत्तिरेव विवक्षिता, दृष्टार्थापत्तिरपि रवेतत्सामान्य-
त्वेनैव ज्ञेया । इयं चार्थापत्तिरन्यथोपपत्त्या न प्रमाणमिति न
प्रमाणप्रकरणे पठिता, या तु दोषरहिता साऽनुमानान्तरतिवेति
भावः । यो ह्यपतर्पणसाध्योऽपि न स्यात् प्रति “नायं
संतर्पणसाध्यः” इतिवचनमेवास्मैयथैविशेषणतया न स्यादित्यर्था-
पत्तिर्नलमिष्टायाः, उभयथाऽप्यसाध्यै हि “असाध्यः” इत्येताव-
देव वक्तव्यं स्यात् । एवमन्यत्राप्युदाहरणे ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

अथ संभवः—यो यतः संभवति स तस्य संभवः;
यथा—पृथ्वातवो गर्भस्य, व्याधेरहितं, हितमारो-
ग्यस्येति ॥ ४९ ॥

संभवति विद्यते अस्मादिति संभवः, कारणं हि अव्यक्तसज-
न्मकार्यमुक्तम्, यतः कारणं सत्कार्यवादमते कार्ययुक्तमेव । तेन
पृथ्वातौ गर्भोऽस्त्येव, एवमहितेऽपि व्याधिरस्त्येव, स उत्तर-
कालं व्यज्यते इति साख्यमतैकोक्तम् । ततश्च यदन्यत्र संभवो-
दाहरणमुक्तं यथा—“संभवति खार्यां द्रोण” इत्यादि, तत्सामानेन-
दप्युदाहरणं भवति ॥ ४९ ॥

अथानुयोज्यम्—अनुयोज्यं नाम यद्वाक्यं वा-
क्यदोषयुक्तं तत् । सामान्यतो व्याहृतेष्वर्थेषु वा
विशेषग्रहणार्थं यद्वाक्यं तदप्यनुयोज्यं; यथा—“सं-
शोधनसाध्योऽयं व्याधिः” इत्युक्ते “किं वमनसाध्यो-
ऽयं, किंवा विरेचनसाध्यः” इत्यनुयुज्यते ॥ ५० ॥

अनुयोज्यान्तरमाह—सामान्यत इत्यादि ॥ ५० ॥

अथानुयोज्यम्—अननुयोज्यं नामातो विपर्य-
येण; यथा—अयमसाध्यः ॥ ५१ ॥

१ ‘इदमेवात्र’ इति पा० । २ ‘असंबन्धविशेषणतया’ इति पा० ।

३ ‘असिन्’ इति पा० । ४ सामान्योदाहृतेष्वर्थेषु इति पा० ।

अनुयोज्यमाह—अतो विपर्ययेणेति । यथोक्तानुयोज्यद्वयो-
दाहरणविपर्ययेण हेयम् ॥ ५१ ॥

अथानुयोगः—अनुयोगो नाम स यत् तद्विधानां
तद्विधैरेव सार्थं तच्चे तत्रैकदेशे वा प्रश्नः प्रश्नैकदेशो
वा ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनपरीक्षार्थमादिश्यते ।
यथा—‘नित्यः पुरुषः’ इति प्रतिज्ञाते यत् परः ‘को
हेतुः’ इत्याह, सोऽनुयोगः ॥ ५२ ॥

अथ प्रत्यनुयोगः—प्रत्यनुयोगो नामानुयोगस्या-
नुयोगः यथा—अस्यानुयोगस्य पुनः को हेतुरिति
॥ ५३ ॥

अनुयोगमाह—अथेत्यादि । प्रश्न इति शब्देन यथोक्त-
शास्त्रे संपूर्णप्रश्नो गृह्यते, यथाऽत्रैव ‘तत्र चेद्विषयं मिषजं
पृच्छेद्’ इत्यादिना यावदुक्तं तत् संपूर्णं हेयम्; अत्रैव चैक-
देशोऽपि प्रश्नस्य हेयः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अथ वाक्यदोषः—वाक्यदोषो नाम यथा खल्व-
स्मिन्नर्थे न्यूनम्, अधिकम्, अनर्थकम्, अपार्थक्यं,
विरुद्धं चेति; एतानि ह्यन्तरेण न प्रकृतोऽर्थः प्रण-
श्येत । तत्र न्यूनं—प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगम-
नानामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं भवति; यद्वा बहुप-
दिष्टहेतुकमेकेन हेतुना साध्यते तच्च न्यूनम् । अथा-
धिकम्—अधिकं नाम यद्व्यनविपरीतं, यद्वाऽऽयु-
र्वेदे भाष्यमाणे बार्हस्पत्यमौशनसमन्यद्वा यत्किञ्चि-
दप्रतिसंबन्धार्थमुच्यते, यद्वा संबन्धार्थमपि द्विरभि-
धीयते तत् पुनरुक्तदोषत्वादधिकं; तच्च पुनरुक्तं
द्विविधम्—अर्थपुनरुक्तं, शब्दपुनरुक्तं च; तत्रार्थपु-
नरुक्तं यथा—भेषजमौषधं साधनमिति, शब्दपुन-
रुक्तं पुनर्भेषजं भेषजमिति । अथानर्थकम्—अनर्थकं
नाम यद्वचनमक्षरप्राग्भासमेव स्यात् पञ्चवर्गवच्च
चार्थतो गृह्यते । अथापार्थक्यम्—अपार्थक्यं नाम
यदर्थवच्च परस्परैणासंयुज्यमानार्थकं; यथा—च-
क्र-न(त)क्र-वंश-चक्र-निशाकरा इति । अथ विरुद्धं—
विरुद्धं नाम यद्वृष्टान्तसिद्धान्तसमर्थवैरिद्धं; तत्र
पूर्वं दृष्टान्तसिद्धान्तानुक्तौ; समयः पुनस्त्रिधा
भवति; यथा—आयुर्वेदिकसमयः, याज्ञिकसमयः,
मोक्षशास्त्रिकसमयश्चेति; तत्रायुर्वेदिकसमयः—चतु-
ष्पादं भेषजमिति, याज्ञिकसमयः—आलभ्या यज-
मानेः पशव इति, मोक्षशास्त्रिकसमयः—सर्वभूते-
ष्वर्हिसेति; तत्र स्वसमयविपरीतमुच्यमानं विरुद्धं
भवति । इति वाक्यदोषाः ॥ ५४ ॥

वाक्यदोषानुदाहरति—अथेत्यादि । अस्मिन्नर्थे इति व-
चनेन छलहेत्वाभासादिपदग्रहीतानपि वाक्यदोषत्वेन दर्शयति;
छलादयो हि वाक्यदोषा एव, परं पृथग्ग्रहीतत्वादिह नोच्यन्ते;

तथा शास्त्रान्तरोक्ताश्चासिद्धादयोऽनया भाषया सूच्यन्ते वाक्य-
दोषाः । यद्वेत्यादौ येदा पुरुषमित्यत्वे ये हेतव उक्ता ‘अनादि-
त्वात्, अकृतकत्वात्, निर्विकारत्वात्’ इति, तेषु यदि सकलहेत्व-
मिधानं प्रतिज्ञाय एकं हेतुं ब्रूते, तदा प्रतिज्ञातार्थस्य न्यूनार्थ-
त्वाभ्यूनं भवतीति हेतुः; यदा हेतुर्वैकल्यस्तदा एक एव
वक्तव्यो युज्यते, एकस्यापि हेतोः साध्यसाधनसमर्थत्वात्;
तेन तत्र बहुहेतुकथनमेवाधिकत्वाद्दोष एव भवतीति हेयम् ।
प्रकृत इति साध्यत्वेन प्रतिज्ञातः । बार्हस्पत्यमौशनसं च
नीतिशास्त्रम् । अप्रतिसंबन्धार्थमित्यनेन बार्हस्पत्यापि यदि
धनैषणमिधानप्रसङ्गेन प्रसङ्गागतं भवति, तदा स्तोत्रक्रमेणो-
च्यमानानुयोज्यदोषकारकत्वेन नाधिकमिति दर्शयति । पुनरुक्त-
दोषादिति दोषवतः पुनरुक्तादित्यर्थः । दोषवत्त्वं च यथा
पुनरुक्तस्य, तथोक्तमेव । पञ्चवर्गवदिति क-ख-ग-घ-ङादिवर्ग-
मुदायवत्, तत्र त्वभिधेयोऽर्थो न प्रतिभाति । अर्थवदिति
प्रत्येकं पदरूपतया प्रसिद्धार्थम् । परस्परैणायुज्यमानमिति
वाक्यरूपतयाऽर्थप्रत्यायकं; चक्रादयो हि शब्दाः किंयां विना न
वाक्यरूपाभिधानायाः इत्यर्थः । विरुद्धं दृष्टान्तविरुद्धं यथा—
यथा शीतं जलं तापकं तथा ज्वरोऽपीति । सिद्धान्तविरुद्धं
यथा—वैद्यो ब्रूते—न भेषजं रोगहरमिति; आयुर्वेदे चतु-
ष्पादमेव भेषजमिति सिद्धान्त एव, तथा चतुष्पादसंज्ञा समय-
कृता ह्येता । एवं याज्ञिकानामालभ्यसंज्ञा समयकृता । तत्र यदि
स्वसमयविपरीतमभिधाति तदा सैमयविरुद्धं भवति ॥ ५४ ॥

अथ वाक्यप्रशंसा—वाक्यप्रशंसा नाम यथा
खल्वस्मिन्नर्थे त्वन्यूनम्, अनधिकम्, अर्थवत्,
अनपार्थक्यम्, अविरुद्धम्, अधिगतपदार्थं चेति
यत्तद्व्याख्यमनुयोज्यमिति प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

अनुयोज्यमिति नायुयोगार्हम् ॥ ५५ ॥

अथ छलं—छलं नाम परिशदमर्थाभासमन-
र्थकं वाचस्तुमात्रमेव । तद्विविधं—वाक्छलं,
सामान्यछलं च । तत्र वाक्छलं नाम यथा—कश्चि-
द्भूयात्—नवतन्त्रोऽयं मिषमिति, अथ मिषम् ब्रूया-
त्—नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रोऽहमिति; परो ब्रूयात्—
नाहं ब्रवीमि नव तन्त्राणि तवेति, अपि तु नवाभ्यस्तं
ते तन्त्रमिति; मिषम् ब्रूयात्—न मया नवाभ्यस्तं
तन्त्रम्, अनेकधाऽभ्यस्तं मया तन्त्रमिति; एत-
द्वाक्छलम् । सामान्यछलं नाम यथा—व्याधिप्र-
शमनायौषधमिदमुक्ते, परो ब्रूयात्—सत् सत्प्रश-
मनायेति किं नु भवानाह; सन् हि रोगः, सदौषधं;
यदि च सत् सत्प्रशमनाय भवति, तत्र सत् कासः,

१ ‘अपसिद्धान्तादयः’ इति पा० । २ ‘यद्वा’ इति पा० ।

३ ‘समयविरोधो भवति’ इति पा० ।

सत् क्षयः, सत्सामान्यात् कासस्ते क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति । एतत् सामान्यच्छलम् ॥ ५६ ॥

छलमिलादि । परिश्रमति वक्ष्णाप्रवृत्तम् । अथैवदिवाभासत इत्यर्थोभासः । एतदेव विवृणोति—अपार्थक्यमिलादि । अपगतसमीचीनार्थत्वेन वाग्वस्तुमात्रमित्यर्थः । छलं ह्यभिप्रेतार्थार्थान्तरं परिकल्प्य परवचनोपघाताय प्रतिकल्प्यते । यदुक्तं न्याये “वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम्” (न्या. द. १।२।१०) इति । अत्र वाक्छले एवोपचारच्छलं न्यायोक्तं संभवति । सामान्यशब्दोक्तं ह्यर्थं वक्तुमिष्टायादर्शान्तरकल्पना वाक्छलं; तेन ‘मन्त्राः कोशन्ति’ इत्यत्रापि मन्त्रशब्दो मुख्यः सत् मन्त्रे वर्तते, उपचारात् मन्त्रस्थे तु पुरुषे तु मन्त्रशब्दप्रयोगे सति ‘कथमचेतना मन्त्राः कोशन्ति’, इत्याक्षेपो वाक्छल एव प्रविशतीति भावः । नवतन्त्रोऽयमिलादि व्यक्तम् । सामान्यच्छललक्षणमत्रानुक्तं, तत्र न्यायोक्तलक्षणमेव ज्ञेयं; यथा—‘संभवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसंभूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम्’ (न्या. द. अ. १. आ. २. सू. १३) इति । सत् सत्प्रशमायेति सता सतः प्रशमः क्रियते इति तव मतमिति कृत्वा च्छलवादी पूर्वपक्षं करोति, तेनाविषक्षितेन सत्त्वसामान्येन प्रत्यवस्थानात् सामान्यच्छलं भवति ॥ ५६ ॥

अथाहेतुः—अहेतुर्नाम प्रकरणसमः, संशयसमः, वर्ण्यसमश्चेति । तत्र प्रकरणसमो नामाहेतुर्यथा—अन्यः शरीरादात्मा नित्य इति; परो ब्रूयात्—यस्मादन्यः शरीरादात्मा, तस्मान्नित्यः; शरीरं ह्यनित्यमतो विधर्मिणा चात्मनो भवितव्यमित्येष चाहेतुः; नहि य एव पक्षः स एव हेतुरिति । संशयसमो नामाहेतुर्य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुः; यथा—अयमायुर्वेदकदेशमाह, किन्वयं चिकित्सकः स्यान्न वेति संशये परो ब्रूयात्—यस्मादयमायुर्वेदकदेशमाह तस्माच्चिकित्सकोऽयमिति, न च संशयच्छेदहेतुं विशेषयति, एष चाहेतुः; न हि य एव संशयहेतुः, स एव संशयच्छेदहेतुर्भवति । वर्ण्यसमो नामाहेतुः यो हेतुर्वर्ण्यविशिष्टः; यथा—कश्चिद्ब्रूयात्—अस्पृशत्वाद्बुद्धिरनित्या शब्दवदिति; अत्र वर्ण्यः शब्दो बुद्धिरपि वर्ण्यो, तदुभयवर्ण्यविशिष्टत्वाद्बर्ण्यसमोऽप्यहेतुः ॥ ५७ ॥

अहेतुः असाधकहेतुरित्यर्थः । प्रक्रियते साध्यत्वेनाधिक्रियत इति व्युत्पत्त्या प्रकरणं पक्षः, तेन समः प्रकरणसमः । अन्यः

१ ‘वाक्छलमेव’ इति पा० । २ ‘प्रत्यवस्थानमुपालम्भः प्रतिषेधः’ इति वात्स्यायनः । ३ ‘चानेन’ इति पा० । ४ ‘अहेतुर्ना साधकहेतुरित्यर्थः’ इति पा० । ५ ‘प्रक्रियते साध्यते इति प्रकरणं पक्षः’ इति । पा० ।

शरीरादात्मा नित्य इति प्रतिज्ञायाम् शरीरादनित्यत्वं नित्यत्वं चात्मनः साध्यम् । अतो विधर्मिणेति शरीरादनित्याद्विधर्मिणा नित्येनेत्यर्थः । य एव पक्ष इत्यनेनानित्यत्वं च शरीरादात्मनो न सिद्धमिति दर्शयति, सति हि नित्यत्वे चेतनाधारस्य शरीरादनित्यत्वमपि सिध्यति; चार्वाकपक्षे तु शरीरमेव चेतनमनित्यं चेति तं प्रत्युभयमपि साध्यं; न च साध्यं साधनं भवति, असिद्धत्वादिति भावः । अयमायुर्वेदकदेशमाहेति आयुर्वेदकदेशाभिधानं चिकित्सकाचिकित्सकगमकत्वेन संशयहेतुः, एकदेशकथनं हि शास्त्रानभ्यासेऽपि कुतश्चिच्छ्रवणादपि भवतीति भावः । न संशयच्छेदहेतुं विशेषयतीति न संशयच्छेदहेतुं विशिष्टं दर्शयतीत्यर्थः । एष चाहेतुरिति यथोक्तो हेतुरहेतुः संशयोच्छेदे इत्यर्थः । वर्ण्येन साध्येन दृष्टान्तोऽप्यसिद्धत्वेन सम इति वर्ण्यसमः । वर्ण्यः शब्द इति अस्पृशत्वयोगादनित्यत्वेन शब्दोऽपि साध्यः, न च साध्यो दृष्टान्तो भवति । उभयवर्ण्यविशिष्टत्वादिति उभयत्र वर्ण्यं दृष्टान्तं च वर्ण्यस्य साध्यस्य साध्यत्वेनाविशिष्टत्वादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथातीतकालम्—अतीतकालं नाम यत् पूर्वं वाच्यं तत् पश्चादुच्यते, तत् कालातीतत्वादग्राह्यं भवतीति; पूर्वं वा निग्रहप्राप्तमनिगृह्य परिगृह्य पश्चान्तरितं पश्चान्निगृहीते, तत्स्यातीतकालत्वाग्निग्रहवचनमसमर्थं भवतीति ॥ ५८ ॥

यत् पूर्वं वाच्यं तत् पश्चादुच्यते इति यथा निगमनमभिधाय पश्चात् प्रतिज्ञोच्यते । निग्रहप्राप्तमिति निग्रहणीयं ज्ञातम् ॥ ५८ ॥

अथोपालम्भः—उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनः; यथा—पूर्वमहेतवो हेत्वाभासा व्याख्याताः ॥ ५९ ॥

हेतोर्दोषवचनमित्यनेन कालात्ययापदिष्टासिद्धयोर्द्वयोरपि हातुक्तयोर्ग्रहणं कर्तव्यम्; उदाहरणार्थं त्वहेतव उक्ताः । हेतुर्दोषाभासन्त इति हेत्वाभासाः ॥ ५९ ॥

अथ परिहारः—परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणः; यथा—नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवल्लिङ्गायुपलभ्यन्ते, तस्य चापगमान्नोपलभ्यन्ते, तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यश्चेति ॥ ६० ॥

अथ प्रतिज्ञाहानिः—प्रतिज्ञाहानिर्नाम सा पूर्वपरिगृहीतां प्रतिज्ञां पर्यनुयुक्तो यत्परित्यजति, यथा प्राक् प्रतिज्ञां कृत्वा नित्यः पुरुष इति, पर्यनुयुक्तत्वाह—अनित्य इति ॥ ६१ ॥

यथा नित्यमात्मनीयादिना प्रकरणसमत्वेनोक्तहेतौ दोषसुद्धरति । नित्यमिति सर्वदा । जीवल्लिङ्गानि प्रतिसन्धानप्रसङ्गादिति । तस्यापगमान्नोपलभ्यन्त इत्यनेन मृतशरीरे चेतनाद्यभावादप्यदेव तत्कारणमुक्षीयते, यदपगमाच्च चेतयते मृतस्थ-

१ ‘साध्ये दृष्टान्ते च’ इति पा० । २ ‘परं’ इति पा० ।

रीरं, तत्सादन्यत्वमात्मनः सिद्धं, ततश्च शरीरादन्यत्वाच्छरीरविधर्मित्वेन पूर्वव्युत्पादितेन नित्यत्वमपि स्थित्यतीत्याह—
नित्यश्चेति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

अथाभ्यनुज्ञा—अभ्यनुज्ञा नाम सा य इष्टानिष्टाभ्युपगमः ॥ ६२ ॥

अथ हेत्वन्तरं—हेत्वन्तरं नाम प्रकृतहेतौ वाच्ये यद्विकृतहेतुमाह ॥ ६३ ॥

अथार्थान्तरम्—अर्थान्तरं नामैकस्मिन् वक्तव्येऽपरं यदाह । यथा—ज्वरलक्षणे वाच्ये प्रमेहलक्षणमाह ॥ ६४ ॥

इष्टानिष्टाभ्युपगमो यथा—‘अचान् चौर’ इत्युक्ते खदोषमपरिहृत्य वचनं—भवानपि चौर इति । एतद्वि वचनं स्वीयमनिष्टं चौरत्वं परस्व चेष्टं चौरत्वमभ्यनुजानाति । तदेवं वचनं न्याये ‘मतानुज्ञा’शब्देनोच्यते ॥ ६२-६४ ॥

अथ निग्रहस्थानं—निग्रहस्थानं नाम पराजयप्राप्तिः, तच्च त्रिरभिहितस्य वाक्यस्यापरिज्ञानं परिपदि विज्ञानवत्त्वां, यद्वा अननुयोज्यस्यानुयोगोऽनुयोज्यस्य चाननुयोगः । प्रतिज्ञाहानिः, अभ्यनुज्ञा, कालातीतवचनम्, अहेतुः, न्यूनम्, अधिकं, व्यर्थम्, अनर्थकं, पुनरुक्तं, विरुद्धं, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरं च निग्रहस्थानम् ॥ ६५ ॥

इति वादमार्गपदानि यथोद्देशमभिनिर्विष्टानि भवन्ति ॥ ६६ ॥

निग्रहस्य पराजयस्य स्थानमिव स्थानं कारणमिति निग्रहस्थानम् । परिपदि विज्ञानवत्त्वामित्यनेन यदि परिषत्तस्य त्रिरभिहितस्यार्थं विजानाति, प्रतिवादी च न जानाति, तदा तस्य निग्रहस्थानं भवति । अन्यानप्युक्तानेव निग्रहस्थानत्वेनाह—
अननुयोज्यस्यानुयोग इत्यादि । एते च व्याकृता एव । अत्र चाप्रतिमादयोऽपि न्यायोक्ता अन्तर्भावनीया बुद्धिमद्भिः, आयुर्वेदे तथाविधोपकारकत्वाभावादेतत् प्रबन्धविषयमपि न प्रपञ्चितं, न्यायविदां त्वेतदनुक्तमपि सुगममेव, तदवेदिनां च मनाक्रियप्रक्षोभमपि नालं ज्ञानायेत्यलं प्रपञ्चेन ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

वादस्तु खलु मिषजां प्रवर्तमानो प्रवर्ततायुर्वेद एव, नाप्यत्र । अत्र हि वाक्यप्रतिवाक्यविस्तराः केवलाधोपपत्तयः सर्वाधिकरणेषु । ताः सर्वाः समवेष्ट्यावेष्ट्य सर्वं वाक्यं ब्रूयात्, नाप्रकृतकमन्तस्त्रमपरीक्षितमसाधकमाकुलमव्यापकं वा । सर्वं च हेतुमद्भूयात् । हेतुमन्तो ह्यकुलभाः सर्व एव वादविग्रहाधिकृतिसिते कारणभूताः, प्रशस्तबुद्धि-

वर्धकत्वात्; सर्वारम्भसिद्धिं ह्यावहल्यनुपहता बुद्धिः ॥ ६७ ॥

इदानीं यथोक्तवाद एवायुर्वेदे आयुर्वेदाध्यायिभिः कर्तव्यः, एवंभूतस्यैव वादस्य विवेक्षितत्वं सम्यग्ज्ञानजनकत्वादित्याह—
वाद इत्यादि । अथ किमर्थं वादविषयाः सन्तीत्याह—अत्र हीत्यादि । सर्वाधिकरणेषु ‘सन्ति’ इति शेषः । औघ्रापकं वेति ब्रूयदिति पूर्वेण संबन्धः । वादो विग्रहः शरीरमिव येषां ते वादविग्रहा जल्पमेदा वितण्णमेदाश्च । प्रशस्तबुद्धिकर्तृत्वेन कथं वादशक्तित्वायां कारणं भवतीत्याह—सर्वेत्यादिना । न केवलं चिकित्सासिद्धिं करोत्यनुपहता बुद्धिः, किन्तु सर्वारम्भसिद्धिं करोतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

इमानि खलु तावदिह कानिचित् प्रकरणानि मिषजां ज्ञानार्थमुपदेक्ष्यामः । ज्ञानपूर्वकं हि कर्मणां समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः । ज्ञात्वा हि कारणकरणकार्ययोनि-कार्यकार्यफलानुबन्धदेशकालप्रवृत्त्युपायान् सम्यग्भगिनिर्वर्तमानः कार्याभिनिर्वृत्ताविष्टफलानुबन्धं कार्यमभिनिर्वर्तयत्यनतिमहता यत्नेन कर्तौ ॥ ६८ ॥

संप्रति बुद्धेर्वर्धनकारणतद्विद्यसंभावाविध्यभिधानप्रसङ्गेनायुर्वेदोपेक्ष्यकारणकरणाद्यभिवायकान्यपि प्रकरणानि बुद्धिवर्धनान्यभिधातुं प्रतिजानीते—इमान्तीत्यादि । ज्ञानपूर्वकमिति कर्तव्यकार्यानुगुणपदार्थज्ञानपूर्वकमित्यर्थः । यानि ज्ञात्वा क्रियमार्गं कार्यं साधु भवति ताभ्याह—ज्ञात्वा हीत्यादि । अभिनिर्वर्तमान इति आगमिमुख्येन वर्तमानः । इष्टं तादात्विकं फलमनुबन्धनायतीत्यफलं यस्य तद्विष्टफलानुबन्धम् ॥ ६८ ॥

तत्र कारणं नाम तद् यत् करोति, स एव हेतुः, स कर्ता ॥ ६९ ॥

उक्तानि कारणानीनि व्याकरोति—तत्रेत्यादिना । यदिति कारणप्रत्यक्षमर्षार्जुसकम् । करोतीति स्वातन्त्र्येण करोति । तेनेह कारणशब्देन स्वतन्त्रकारणं कर्तृलक्षणमुच्यते ॥ ६९ ॥

करणं पुनस्तद् यदुपकरणयोपकल्पते कर्तुः कार्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य ॥ ७० ॥

करणं विवृणोति—करणं पुनरीत्यादि । उपकरणयेति कर्तुः संपाद्ये कार्ये सन्निहितं सहकारितया व्याप्रियते । कार्याभिनिर्वृत्ताविति कार्याभिनिर्वृत्तिसिद्धिद्वया यतमानस्येति यत्नं कुर्वते । एतेन यः कार्ये कारणान्तरप्रेरकः, स चात्र कर्ता कारणशब्देनोच्यते; यत्तु कर्त्रधीनव्यापारे साधकतमं, तत् करणम् । कर्तृत्वं च तस्यैव मुख्यं यो हि बुद्धिप्रयत्नयुक्तादितरका-

१ ‘विवक्षितसम्यक्ज्ञानजनकत्वाद्’ इति पा० । २ ‘अघ्रापकं च’ इति पा० । ३ ‘यः’ इति पा० । ४ ‘स्वतन्त्र इह कर्ता कारणप्रेरको भवति, अचेतने तु कर्तृव्यपदेशः स्वातन्त्र्याविवक्षया श्लाघः’ इति पा० ।

रणप्रैरको भवति, अचेतने तु कर्तृत्वव्यपदेशः स्वातन्त्र्यविवक्षया भातः ॥ ७० ॥

कार्ययोनिस्तु सा या विक्रियमाणा कार्यत्वमापद्यते ॥ ७१ ॥

कार्यस्य योनिः समवायिकारणं कार्ययोनिः । येषादि या योनिः कारणरूपा विक्रियमाणा रूपान्तरमापद्यमाना कार्यत्वमापद्यते कार्यरूपा भवतीत्यर्थः । तत्र घटस्य सृत्तिका कार्य-योनिः; घटदेव ह्यवस्थान्तरप्राप्त्या घटो भवति ॥ ७१ ॥

कार्यं तु तद्व्यभिचिन्तितमिति मिसन्धाय कर्ता प्रवर्तते ॥ ७२ ॥

अभिनिर्वृत्तिमिसन्धायति कर्तव्यताबुद्धिं स्थिरिकृत्य ॥ ७२ ॥

कार्यफलं पुनस्तद् यत्प्रयोजना कार्याभिनिर्वृत्तिरिष्यते ॥ ७३ ॥

कार्यफलशब्देनेह तादात्मिकं कार्यफलं ज्ञेयं, यथा—कुम्भ-कारस्य घटकरणे तन्मूल्यप्रतिः; अनुबन्धस्त्वायतीयं फलं, यथा—घटमूल्यविनियोगः कुटुम्बपोषणादौ ॥ ७३ ॥

अनुबन्धः खलु स यः कर्तारमवश्यमनुबध्नाति कार्यानुत्तरकालं कार्यनिमित्तः शुभो वाऽप्यशुभो भावः ॥ ७४ ॥

अनुबध्नातीति उत्तरकालं कर्तारमुपतिष्ठते । शुभो वाऽप्यशुभो वेति शुभस्य कार्यस्य शुभः, अशुभस्य चाशुभः ॥ ७४ ॥

देशस्त्वधिष्ठानम् ॥ ७५ ॥

देशस्त्वधिष्ठानमिति कार्यानुगुणोऽननुगुणो वा आधार-रूपो देशः ॥ ७५ ॥

कालः पुनः परिणामः ॥ ७६ ॥

परिणाम इति परिणामी ऋत्वयनादिरूपः कालः । तेन निखणं कालं निरस्यति, तस्य सर्वसाधारणत्वेन कार्यं प्रत्यनपेक्षणीयत्वात् ॥ ७६ ॥

प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्यार्था; सैव क्रिया, कर्म, यत्नः, कार्यसमागमश्च ॥ ७७ ॥

प्रवृत्तेऽष्टादिशब्दाः पर्याया एव लक्षणम् ॥ ७७ ॥

उपायः पुनस्त्रयाणां कारणादीनां सौष्टवमभिविधानं च सम्यक् कार्यकार्यफलानुबन्धवर्ज्यानां, कार्याणामभिनिर्वर्तक इत्यतस्तत्पायः, कृते नोपायायौऽस्ति, न च विद्यते तदात्वे, कृताच्चात्तरकालं फलं, फलाच्चानुबन्ध इति ॥ ७८ ॥

उपायमाह—उपायः पुनरित्यादि । सौष्टवमिति सुष्ठुत्वं कर्त्रादीनां कार्यानुगुणयोगित्वमित्यर्थः । अभिविधानं च सम्य-

गिति कारणादीनां कार्यानुगुण्येनावस्थानं, यथा—मेघजस्य विरो-विरेचनकारकस्य तापनपित्तुदानमित्यादि; यथा वा पट-कारणानां तन्वादीनां पटवापनयोग्यतयाऽवस्थानम् । एतच्चो-पायरूपं सौष्टवमभिविधानं च कार्यादिविकरहितानां कारणा-दीनां ज्ञेयमित्याह—कार्येत्यादि । उपायस्य स्वरूपान्तरमाह—कार्याणामभिनिर्वर्तक इत्यतस्तत्पाय इति । असत्प्राये कारणा-दीनि कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ कथं कार्यादिपूपायत्वं न संभवतीत्याह—कृत इत्यादि । उपायो हि कार्यकारकः, तत्र कृते उत्पन्ने कार्ये नोपायार्थोऽस्ति, न हि कृतं पुनः क्रियते; तेन कार्यगतमप्युपायत्वं न पुनः कार्यात्पादे स्वीकुर्मः । अथा-नुपपन्ने कार्ये उपायरूपता भविष्यतीत्याह—न च विद्यते तदात्वे; 'कार्यम्' इति शेषः; तदात्वे कार्यात्पत्तेः पूर्वं कार्यमेव नास्ति, तेन तदात्वेऽप्युपायत्वं कार्यस्य नास्तीति । यदा च कार्य एवो-पायत्वमुपायोत्तरकालीनत्वेन नास्ति तदा कार्यात्तरकालजयोः फलानुबन्धयोरपि उपायार्थो नास्तीत्याह—कृताच्चात्तरकालमि-त्यादि ॥ ७८ ॥

एतद्विश्वविधमग्रे परीक्ष्यं, ततोऽनन्तरं कार्यार्था प्रवृत्तिरिष्टा । तस्माद्विषयं कार्यं चिकीर्षुः प्राक् कार्यसमागमन्मात्रं परीक्षया केवलं परीक्ष्यं परीक्ष्य कर्म समागमेत कर्तुम् ॥ ७९ ॥

उपसंहरति—एतदित्यादि ॥ ७९ ॥

तत्र चेद्विषयमभिगवा भिषजं कश्चिदेवं खलु पृच्छेद्—वमनविरेचनास्थापनानुवासानशिरोविरे-चनाति प्रयोजकामेन भिषजा कतिविधया परी-क्षया कतिविधमेव परीक्ष्यं, कश्चात्र परीक्ष्यविशेषः, कथं च परीक्षितव्यः, किंप्रयोजना च परीक्षा, क्व च वमनादीनां प्रवृत्तिः, क्व च निवृत्तिः, प्रवृत्तिनि-वृत्तिलक्षणसंयोगो क्व किं नैष्ठिकं, कानि च वमना-दीनां भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्तीति ॥ ८० ॥

संप्रत्युक्तं कारणदिदशकं वैद्योपयुक्तमभिषगादिदृष्टान्तेन दर्श-यितुं तत्र चेदित्यादिप्रकरणमारभते । अभिषग्वेति किमिद्विष-यित्वार्थः । कतिविधं परीक्ष्यमिति कतिप्रकारं परीक्षणीयम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोग इति प्रवृत्त्यनुगुणनिवृत्त्यनुगुणोर्लक्ष-णयोरैकत्र मेलकः । किं नैष्ठिकमिति निष्ठा निश्चयतद्गवं नैष्ठिकं; किं निश्चयेन कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८० ॥

स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत्, ब्रूयादेनं—बहुविधा हि परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिभेदः, कत-मेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षया केन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्य भेदाग्रं भवान् पृच्छेत्त्याख्यायमानः; नेदानीं भवतोऽप्येन

१ 'कर्तव्यतां बुद्धिसिद्धयः' इति पा० । २ 'अभिनिर्वृत्तिः' इति पाठः । ३ 'कार्यकार्यफलानुबन्धोपायवर्ज्यानां तेषां, तद्धि कार्याणा-मभिनिर्वर्तकमित्यतस्तत्पायः' इति पा० ।

विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षयाऽन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्या-
मिलवितमर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षाविधिभेदेना-
न्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भित्वाऽ-
न्यथाऽऽचक्षण इच्छां पूरयेयमिति ॥ ८१ ॥

यदि मोहयितुमिच्छेदिति यदि विग्रह्यसंभाषाप्रवृत्तत्वेन
मोहयितुमिच्छेदित्यर्थः । तथेति बहुविध इत्यर्थः । विधिरूपो
भेदो विधिभेदः, तस्य प्रकृत्यन्तरमिति कारणान्तरम् । भेदा-
ग्रमिति भेदपरिमाणं, भेदपरिमाणं चेह भेदसंख्यापरिच्छेद
एव हेतुः । आख्यायमानमिति च्छेदः । किमर्थमेवं पुनः पृच्छ-
सीत्याकाङ्क्षायामाह—नेदानीमित्यादि । भवतोऽन्यथा श्रोतुम-
मिलवितमर्थमहमन्यथाऽऽचक्षणो न भवत इच्छां पूरयेयं; तेन
त्वमेव तावद्विशेषयित्वा पृच्छति वाक्यार्थः । यदा तु, 'वेदानीं
न पूरयेयम्' इतिपाठः, तदा वेदानीमित्येव आचक्षण
इच्छां न पूरयेयमिति योज्यं; किंवा, नेति पूर्वेण युज्यते ।
तेन, कृतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेणाख्यायमानं भवानिच्छति,
केन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेणाख्यायमानमिच्छति न, इति
योज्यम् । इदानीमित्यादि तु पूर्ववदाशङ्कायां वचनम् । एतद्वि-
शेषपृच्छया पृच्छको व्याकुलो भवतीति भावः । परीक्ष्यस्यार्थं
भवतः श्रोतुममिलवितमन्यथा आचक्षण इति योजना ॥ ८१ ॥

स यदुत्तरं ब्रूयात्तत् समीक्ष्योत्तरं वाच्यं स्याद्य-
थोक्तं च प्रतिवचनविधिमवेक्ष्य; सम्पक्क यदि तु
ब्रूयान्न चैनं मोहयितुमिच्छेत्, प्राप्तं तु वचन-
कालं मन्येत, काममसौ ब्रूयादास्तमेव निखिलेन ॥ ८२ ॥

तत् समीक्ष्येति तद्वचनं समीक्ष्य यद्यौपयिकं भवति । य-
थोक्तं प्रतिवचनविधिसिद्धयैवाध्याये विग्रह्यसंभाषाविधातु-
कमवेक्ष्योत्तरं वाच्यम् । पक्षान्तरमाह—सम्यगित्यादि । सम्य-
ग्ययदि तु ब्रूयादिति यदि सन्ध्यायसंभाषायां ब्रूयात् । प्राप्तमिति
उचितम्, उचिते हि वचनकाले वक्तव्यमेव; आसमेवेति यथा-
र्थमेवेत्यर्थः ॥ ८२ ॥

द्विविधा तु खलु परीक्षाज्ञानवतां—प्रत्यक्षम्, अ-
नुमानं च । एतद्वि द्वयमुपदेशश्च परीक्षा स्यात् । एव-
मेपा द्विविधा परीक्षा, त्रिविधा वा सहोपदेशेन ॥ ८३ ॥

तदेव यथार्थमुत्तरं पूर्वप्रश्नेषु यथाक्रमेणाह—द्विविधा-
तित्यादि । ज्ञानवतामित्याप्तोपदेशरूपस्वाज्ञजितज्ञानवताम् ।
पक्षान्तरे परीक्षात्रैविध्यमाह—एतद्वीत्यादि । एतच्च परीक्षाया
द्वैविध्यं त्रैविध्यं वा त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीय एव व्याख्या-
तम् ॥ ८२ ॥

१ 'भित्वाऽप्येवाचक्षण' इति पा० । २ 'नेदानीं पूरयेयं' इति
पा० । ३ 'केन विधिभेदादिनाऽऽख्यायमानं' इति पा० । ४ 'वि-
धिभेदादिनाऽऽख्यायमानं' इति पा० । ५ 'अवेक्ष्य सम्पक्क' । यदि तु
न चैनं मोहयितुमिच्छेत्' इति पा० । ६ 'अनुचिते तु वचनकाले
संश्रयादौ न वक्तव्यमेव' इति पा० ।

दशविधं तु परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे, तदिह
भिषगादिषु संसार्य संदर्शयिष्यामः—इह कार्य-
प्राप्तौ कारणं भिषक्, कर्णं पुनर्मेषजं, कार्ययोजि-
र्धातुवैषम्यं, कार्यं धातुसाध्यं, कार्यफलं सुखा-
वाप्तिः, अनुबन्धः खवायुः, देशो भूमिरातुरश्च,
कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च, प्रवृत्तिः प्रति-
कर्मसमारम्भः, उपायस्तु भिषगादीनां सौष्टवमभि-
विधानं च सम्पक्क । इहाप्यस्योपायस्य विषयः पूर्वं
नैवोपायविशेषेण व्याख्यातः । इति कारणादीनि
दश दशसु भिषगादिषु संसार्य संदर्शितानि, तथै-
वानुपूर्व्यैतदशविधं परीक्ष्यमुक्तं च ॥ ८४ ॥

भिषगादिषु संसार्येति भिषगादीनि चोपयुक्तान्युदाहरणानि
कृत्वा । धातुवैषम्यमिति विषमतां गता धातवः; धातव एव
हि विषमामवस्थां परिलज्य समावस्थामापयमाना आरोग्या-
ख्यस्य धातुसाम्यस्य समवाधिकारणतया कार्ययोजितामापयन्ते ।
सुखावाप्तिरिति अरोग्यावाप्तिः । उक्तं च—“सुखसंज्ञकमारो-
ग्यं” (सू. अ. ९) इति । आयुश्चातुबन्धफलरूपं यद्यप्यत्र
रोगिगतं न वैद्यगतं, तथाऽपि वैद्येन काङ्क्षितत्वाद्वैद्यगतमेव
तद्विज्ञेयम् । तेनानुबन्धलक्षणे कर्तारमभिप्रेतीति यदुक्तं तदु-
पपन्नम् । कर्ता ह्यत्र भिषक्, तेनातुरगतमन्यातुर्भिषगपेक्षित-
त्वेन भिषज एव फलमिति ज्ञेयम् । प्रतिकर्म चिकित्सा । इहा-
प्यस्येत्यादि । अत्रापि कार्यफलानुबन्धव्यतिरिक्तानां कारणा-
दीनां सौष्टवमभिविधानं च यथोक्तन्यायेनोपाय इति दर्श-
यति ॥ ८४ ॥

तस्य यो यो विशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः,
स तथा तथा व्याख्यास्यते ॥ ८५ ॥

कारणं भिषगित्युक्तमग्रे, तस्य परीक्षा—भिष-
ङ्गाम यो भिषज्यति, यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलः, यस्य
चायुः सर्वथा विदितं यथावत् । स च सर्वथातु-
साम्यं चिकीर्षन्नात्मानमेवादिदः परीक्षेत गुणिषु
गुणतः कार्यभिनिर्युक्तिं पश्यन्, कश्चिद्दहमस्य
कार्यस्याभिनिर्युक्तिं समर्थो न वेति; तत्रेमे
भिषगुणा वैरूपपन्नो भिषग्धातुसाम्याभिनिर्युक्तिं
समर्थो भवति; तद्यथा—पर्यवदातश्रुतता, परिह-
ष्टकर्मता, दाक्ष्यं, शौचं, जितहस्तता, उपकरण-
वत्ता, सर्वैन्द्रियोपपन्नता, प्रकृतिज्ञता, प्रतिपत्ति-
ज्ञता चेति ॥ ८६ ॥

कश्च परीक्ष्यविशेषः? कथं च परीक्षितव्यः? इति प्रश्नद्वयोत्तरं
दातुमाह—तस्येत्यादि । यो यो विशेष इति कारणादीनां यो
यो हृष्टकर्मत्वादिः सजातीयद्वैधातुरादेस्तथा विजातीयच्च भेष-

१ 'अभिसंधानं' इति पा० । २ 'परीक्ष्यविशेषः' इति पा० ।

जादेर्विशेष इत्यर्थः । यथा परीक्षितव्य इत्यस्योदाहरणं 'कच्चि-
दहमस्य' इत्येवं प्रकारेण प्रत्ये वक्ष्यमाणं ज्ञेयम् । मिषज्यति
किंकिरसति । सर्वथेति हिताहितसुखदुःखत्वादिना । स चेति
कारणं मिषदुः परेण परीक्षणीयः, किं त्वत्मानाऽप्यात्मानं
परीक्षेतेति दर्शयति । अथ कथमात्मानं परीक्षेतेत्याह—
गुणेष्वित्यादि । आत्मानं गुणयोगतया परीक्षेतेत्यर्थः । गुणत
इति हेतौ पञ्चमी । कच्चिदिति इच्छाप्रकाशने । प्रतिपत्तिः
उत्पन्नायापदि झटिति कर्तव्यकरणम् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तद्युपकरणयो-
पकल्पते मिषजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमा-
नस्य विशेषतश्चोपायान्तेभ्यः । तद्विविधं व्यपाश्र-
येभ्योऽपि दैवव्यपाश्रयं, युक्तिव्यपाश्रयं चेति । तत्र
दैवव्यपाश्रयं—मन्त्रौषधिगणिमङ्गलवस्तुपहारहोम-
नियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि,
युक्तिव्यपाश्रयं—संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्ट-
फलाः । एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं—द्रव्य-
भूतम्, अद्रव्यभूतं च । तत्र यदद्रव्यभूतं तदुपायाभि-
क्षुतम् । उपायो नाम भयदर्शनविस्मापनविस्मरण-
क्षोभनहर्षणमर्त्सनवधवन्धस्वमसंवाहनादिरमूर्तौ
भावविशेषो यथोक्ताः सिद्धयुपायाश्चोपायाभिक्षुतौ
इति । यत्तु द्रव्यभूतं तद्वमनादिषु योगमुपैति ।
तस्यापीयं परीक्षा—इदमेवंप्रकृत्येवगुणमेवंप्रभाव-
मस्मिन् देशे जातमसिद्धतावेवं गृहीतमेवं निहितमे-
वमुपस्कृतमनया च मात्रया युक्तमस्मिन् व्याधावे-
वंविधस्य पुरुषस्यैवतावन्तं दोषमपकर्षत्युपशमयति
वा, यदन्यदपि चैवंविधं भेषजं भवेत्तच्चानेन विशे-
षेण युक्तमिति ॥ ८७ ॥

विशेषतश्चोपायान्तेभ्य इत्यनेन कार्ययोनिस्रष्टृतिदेशकालो-
पायेभ्योऽप्ययद्यत् कर्तुरपकरणं भवति तत् करणमिति दर्श-
यति । कार्ययोनिरिति लोके विकार्यकर्मतया साधकतमात् कर-
णात् पृथगुच्यते, प्रवृत्त्युपायोस्तु कर्तृकरणादिष्वेवमेवेन न कर-
णसंज्ञा, देशकालौ तु न साधकतमौ; तेनोपायान्तेभ्यो यथो-
क्तविशेषेण यत् कर्तुरपकरणं भवति, तत् करणम् । अत्र दैव-
व्यपाश्रययुक्तिव्यपाश्रयद्विविधे तु सत्त्वावजयोऽपि भेषजनव-
रुद्धं ज्ञेयं; सत्त्वावजयो हि दृष्टद्वारोपकरी युक्तिव्यपाश्रये; तथा-
ऽदृष्टद्वारोपकरी तु दैवव्यपाश्रये प्रविशति । अत एवोक्तं युक्ति-
व्यपाश्रयव्याकरणे—चेष्टाश्च दृष्टफला इति । चेष्टाश्चानेन
मनश्चेष्टाऽपि सत्त्वावजयलक्षणा शब्दाते । पुनरौषधस्य प्रकारा-

न्तरेण द्विविध्यमाह—अङ्गभेदादित्यादि । अङ्गं शरीरं स्वरूप-
मिति यावत्; तेन स्वरूपभेदादित्यर्थः । द्रव्यभूतं द्रव्यरूपम्
एवमद्रव्यरूपम् । उपायाभिक्षुतमिति उपायव्याप्तम्, उपायग्रह-
णगृहीतमिति यावत् । एवं मन्यते—भयादयोऽमूर्ता भावा न
साक्षादारोग्यकारणानि भवन्ति, किं तर्हि शरीरस्थितानेव
वाताधीन् तथा कुर्वन्ति समत्वेनोपायमानान् येनारोग्यं भवति,
न ह्यमूर्तानि मूर्तानां शरीराधातूनामुत्पत्तौ समवायिकारणानि
भवन्ति; भेषजं तु द्रव्यभूतं समशरीरोत्पादे समवायिकारणं
भवत्येव, तेन द्रव्यस्यारोग्यं प्रति साधकतमत्वं साधु; अमूर्-
तानां तु भयादीनां न भेषजवत् साधकतमत्वमिति कृत्वा
द्रव्यजन्य एव धातुसाम्ये तेषामुपायत्वं युक्तम् । एवं सूक्ष्मया
बुद्ध्या भयादीनामुपायत्वं, स्थूलया तु बुद्ध्या भेषजत्वमपीति
कृत्वा भयादिषु भेषजव्यवहारव्याचार्याभिमतो द्विविधभेषजेऽ-
र्थेऽद्रव्यभूतभयादिग्रहणादुच्यते । न केवलमद्रव्यभूतं भेषज-
मुपायव्याप्तं, किं त्वन्येऽपि परिचारकादय उपायग्रहणगृहीता
एवेत्याह—यथोक्ताः सिद्धयुपायाश्चेति । यथोक्ताः सिद्ध्यु-
पायाः परिचारकादयोऽत्र दशविधपरीक्षे साक्षादनुक्तास्तैः
उपायाभिक्षुता एवेत्यर्थः । किंवा उपायाभिक्षुतमिति उपाय-
मिश्रितम् । तत्र भयावमूर्तेभेषज एव यथोक्ता उपायाः
कारणादिसौष्टवसम्यगभिधानरूपा अद्रव्यभूतभेषजपक्षगृहीता
इत्यर्थः । तेन, भयादिषु तथोपायपञ्चदशभिधेषु च अद्रव्य-
भूतभेषजशब्दप्रयोगो भवतीति दर्शयति । ये तु 'उपायान्त-
मिक्षुतम्' इति पठन्ति, ते देशकालावेव अद्रव्यभूतभेषजमिति
वदन्ति; वदन्ति च द्रव्यशब्देन कायकलाद्युपयोजनीयं द्रव्य-
मुच्यते इति । एतच्च नातिमोहोहारि । अनेन चेति साधनभूतेन
च 'एवंप्रकृत्या' इत्यादिनोक्तेन तथा साध्येन च 'एवंविधस्य
पुरुषस्य' इत्यादिनोक्तेन विशेषेण युक्तमभूदित्यर्थः ॥ ८७ ॥

कार्ययोनिर्यातुवैषम्यं, तस्य लक्षणं विकारागमः ।
परीक्षा त्वस्य विकारप्रकृतेर्ज्ञेयवोनातिरिक्तलिङ्गवि-
शेषावेक्षणं विकारस्य च साध्यासाध्यमृदुदारुणलि-
ङ्गविशेषावेक्षणमिति ॥ ८८ ॥

तस्य लक्षणं धातुवैषम्यस्य प्रत्यक्षरूपमित्यर्थः । विकार-
प्रकृतेरिति विकारकारणस्य दोषलक्षणार्थः ॥ ८८ ॥

कार्यं धातुसाम्यं, तस्य लक्षणं विकारोपशमः ।
परीक्षा त्वस्य—रुगुपशमनं, स्वरवर्णयोगः, शरीरोप-
चयः, बलवृद्धिः, अभ्यवहार्याभिलाषः, रुचिराहार-
काले, अभ्यवहृतस्य चाहारस्य काले सम्यग्जरणं,
निद्रालाभो यथाकालं, वैकारिणां च स्वप्नानाम-
दर्शनं, सुखेन च प्रतिबोधनं, वातमूत्रपुरीषरेतसां
सुक्तिः, सर्वाकारैर्मनोबुद्धिन्द्रियाणां चाव्यापत्ति-
रिति ॥ ८९ ॥

१ 'यथावत्सर्वधातुसाम्यमित्यादिना धातुसाम्यस्य चात्र कारणं
मिषज् न केवलं परेण परीक्षणीयः किं त्वत्मानाऽप्यात्मानं परीक्षे-
दिति दर्शयति' इति पा० । २ गङ्गाधरस्तु 'उपायाभिक्षुताः' इति न
पठति । ३ 'अनेनान्येन वा' इति पा० । ४ 'करणरूप' इति पा० ।

१ 'द्विविधभेषजतत्रे' इति पा० । २ 'विशेषणेन' इति पा० ।

सर्वाकारैरिति सर्वश्रुमलक्षणैः ॥ ८९ ॥

कार्यफलं सुखावाप्तिः, तस्य लक्षणं—मनोबुद्धी-
न्द्रियशरीरतृष्टिः ॥ ९० ॥

सुखावाप्तिरिति आत्मगुणसुखप्राप्तिः ॥ ९० ॥

अनुबन्धस्तु खलवायुः, तस्य लक्षणं—प्राणैः सह
संयोगः ॥ ९१ ॥

प्राणैः सह संयोग इति प्राणलक्षणेन वायुर्वा योग इत्यर्थः ।
तेन प्राणशब्दस्यायुषो भिन्नार्थत्वाद्भक्ष्यलक्षणयोरभेदः ॥ ९१ ॥

देशस्तु भूमिरातुरश्च ॥ ९२ ॥

तत्र भूमिपरीक्षा आतुरपरिज्ञानहेतोर्वा स्यादौष-
धपरिज्ञानहेतोर्वा । तत्र तावदियमातुरपरिज्ञान-
हेतोः । तद्यथा—अयं कस्मिन् भूमिदेशे जातः संबुद्धो
व्याजितो वा; तस्मिन् भूमिदेशे मनुष्याणामिदमा-
हारजातम्, इदं विहारजातम्, इदमाचारजातम्,
एतावच्च बलम्, एवंविधं सत्त्वम्, एवंविधं सात्म्य-
म्, एवंविधो दोषः, भक्तिरियम्, इमे व्याधयः, हित-
मिदम्, अहितमिदमिति प्रायोग्रहणेन । औषधपरि-
ज्ञानहेतोस्तु कल्पेयु भूमिपरीक्षा वक्ष्यते ॥ ९३ ॥

क्रमप्राप्तं देशमाह—देश इत्यादि । आतुरशब्देनेह शङ्का-
मानातुरपेतया स्वस्थवृत्तोपपादनीयः स्वस्थोऽपि गृह्यते । सोऽपि
परीक्ष्यत एव स्वस्थवृत्तप्रयोगार्थम् । परिशब्दो विशेषार्थः, तेना-
तुरस्य सकलदेशकृतविशेषेण ज्ञानमातुरपरिज्ञानम् । एवं भेष-
जपरिज्ञानेऽपि देशकृतविशेषज्ञानं परिज्ञानं बोद्धव्यम् । संबुद्ध
इति वक्षितः । एवंविधं सारम्यमिति ओकसात्म्यमित्यर्थः । इदं
हितमित्यनेन च देशापेक्षया विपरीतगुणसात्म्यं ब्रूते । प्रायो-
ग्रहणेनेति च्छेदः, प्रायोग्रहणेन नैकान्ततैः परीक्षेतेति योजना ।
प्राग्शब्देन च देशेनाहाराद्यनुमानं न निश्चितं किं तु प्रायो-
भाषेति दृश्यते । कल्पेऽपि भिन्नमिदमिति भिन्नमिति दृष्टम् । तत्र च यद्यपि
प्रथम एव कल्पे भूमिपरीक्षा वक्तव्या, तथाऽप्यन्तरकल्पेष्वपि
तदर्थस्यातिवेशेन कथनाद्बहुवचनं कृतम्, उत्तरकल्पवक्तव्या-
न्यपि हि द्रव्याणि यथोक्त एव देशे प्राधान्याति दर्शना-
र्थम् ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

आतुरस्तु खलु कार्यदेशः । तस्य परीक्षा आयुषः
प्रमाणज्ञानहेतोर्वा स्यात्, बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोर्वा ।
तत्र तावदियं बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोः, दोषप्रमा-
णयुक्तेषु हि भेषजप्रमाणविकल्पो बलप्रमाणविशे-
षापेक्षो भवति । सहसा ह्यतिबलमौषधमपरीक्षकप्र-
युक्तमल्पबलमातुरमतिपातयेत्; न ह्यतिबलान्या-

श्रेयवायवीयान्यौषधान्यग्निक्षारशस्त्रकर्माणि वा श-
क्यन्तेऽल्पबलैः सोढुम्; असह्यातितीक्ष्णवेगत्वादि-
तानि सद्यःप्राणहराणि स्युः । एतच्च कारणमपे-
क्षमाणा हीनबलमातुरमविषादकरैर्मृदुसुकुमारप्रा-
यैरुत्तरोत्तरगुरुभिरभ्रमैरनात्यधिकैश्चोपचरन्त्यौ-
षधैः; विशेषतश्च नारीः, ता ह्यनवस्थितमृदुविबु-
तविक्रमवहदयाः प्रायः सुकुमार्योऽबलाः परसंस्त-
भ्याश्च । तथा बलवति बलवद्वाधिपरिगते स्वल्पव-
लमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमसाध्यकमेव भवति ।
तस्मादातुरं परीक्षेत प्रकृतितश्च, विकृतितश्च, सार-
तश्च, संहननतश्च, प्रमाणतश्च, सात्म्यतश्च, सत्त्व-
तश्च, आहारशक्तितश्च, व्यायामशक्तितश्च, वयस्त-
श्चेति, बलप्रमाणविशेषग्रहणहेतोः ॥ ९४ ॥

भूमिरूपं देशमभिधायातुररूपमाह—आतुरस्तु खल्वि-
त्यादि । कार्यदेश इति कर्तव्यधातुसाम्याधार इत्यर्थः । बलस्य
दोषस्य च प्रमाणं बलदोषप्रमाणम् । इयमेति एव 'तस्मादातुरं
परीक्षेत' इत्यादिग्रन्थवक्ष्यमाणा । अथ किमर्थं बलदोषप्रमाण-
परीक्षा कर्तव्येत्याह—दोषप्रमाणेत्यादि । दोषप्रमाणपेक्षया
भेषजप्रमाणं कियते, तेनैव सम्यक् साध्यसिद्धिर्यस्माद्भवति तस्मा-
द्बलप्रमाणपरीक्षा शरीरस्य कर्तव्येति प्रकरणार्थः । बलप्रमाणवि-
शेषापेक्ष इति यदि बलवच्छरीरं भवति तदैव दोषप्रमाणपेक्षया
महौषधप्रमाणं भवति, विपर्यये तु न भवति । एतदेव विपर्ययेण
व्याकरोति—सहसेत्यादि । अल्पबले रोगिण्यपरीक्षकप्रयुक्तमेवाति-
मात्रं भेषजं भवतीत्युक्तं, न तु परीक्षकप्रयुक्तमिति । सद्यः-
प्राणहराणि स्युरिति 'अल्पबले' इत्यर्थाद्गृह्यते । अविषादकरं शरी-
रमनसोऽरुणानिकरम् । उत्तरोत्तरं प्रमाणलक्षणगुरुत्वं येषां, तैः ।
तेन यदि दुर्बले महादोषः, स च भूमिमात्रभेषजसाध्यस्तथाऽपि
तदात्वव्यापत्तिभयाच्च सहसा भेषजभूयस्त्वं कर्तव्यं, किन्तुत्त-
रोत्तरमभ्यासवशाद्बलमपेक्ष्य भेषजभूयस्त्वं कर्तव्यमिति दर्श-
यति । अविषमैरिति पाककालेऽप्यवैकारिकैः । अनात्यधिकैरिति
न महाविपत्तिकरैः । यथोक्तगुणं भेषजं विशेषेण ज्ञाणं कर्त-
व्यमित्याह—विशेषत इत्यादि । हृदयशब्देन हृदयस्थं मन
इति हेतुम् । मृदुविबुद्धम् अगम्भीरम् । विक्रमं लोककृशामिभ-
वनीयम्, अनेन च दुर्बलचेतस्त्वसुकम् । परसंस्तभ्याः न स्वय-
मात्मानं सत्त्वबलात् स्वामभ्यगति । तथेत्यादिना स्वल्पप्रमाणभे-
षजदोषमाह । बलवद्वाधिपरिगते इति वचनेन य एव बल-
वान् व्याधिर्बलवतः स एवानल्पभेषजसाध्यः; यस्तु बलवतोऽ-
प्यल्पबलः सोऽल्पभेषजसाध्य एव । परीक्षाहेतुमभिधाया यथा
शरीरं परीक्षणीयं तदाह—तस्मादित्यादि । बलप्रमाणविशेषग्र-
हणहेतोरेतत्प्र देहबलं दोषबलं च सामान्येन गृह्यते । येन
विकृतितः शरीरभूतं दोषबलज्ञानहेतोर्भवति, तदेव 'प्रकृत्या-

१ 'चात्मना' इति पा० । २ 'भिन्नत्वात्' इति पा० । ३ योगी-
न्द्रनाथनेनस्तु 'प्रायोग्रहणेन' इति न पठति । ४ 'नैकान्तेन' इति
पा० । ५ 'भेषजप्रमाणविशेषः' इति पा० ।

वीनां विकृतिवर्ज्यानां' इत्यादिना वक्ष्यति । किंवा बलं शरीर-
बलमेवोच्यते; तत्र च विकृतिबलेनापि शरीरबलं दुष्यत इति
कृत्वा इह सामान्येनोक्तम्, उत्तरत्र तु विकृत्या दोषप्रमाणं
प्रायो विज्ञायत इति कृत्वा 'विकृतिबलत्रैविध्येन दोषैर्बलत्रै-
विध्यमनुमीयते' इत्युक्तम् ॥ ९४ ॥

तत्र प्रकृत्यादीन् भावाननुव्याख्यास्यामः । तद्य-
था—शुक्रशोणितप्रकृतिः, कालगर्भांशयप्रकृतिः, आ-
तुराहारविहारप्रकृतिः, महाभूतविकारप्रकृतिः च
गर्भशरीरमपेक्षते । पैतानि हि येन येन दोषेणाधि-
कैर्नैकेनानेकेन वा समनुवध्यन्ते, तेन तेन दोषेण
गर्भोऽनुवध्यते; ततः सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते
मनुष्याणां गर्भादिप्रवृत्ता । तस्माच्छ्रेष्मलाः प्रकृत्या
केचित्, पित्तलाः केचित्, वातलाः केचित्,
संस्त्रुष्टाः केचित्, समधातवः केचिद्भवन्ति । तेषां
हि लक्षणानि व्याख्यास्यामः ॥ ९५ ॥

प्रकृतिमिति खभावम् । एतानीति शुक्रादीनि । अत्र शुके
शोणिते वा यादवस्थो दोषस्तादृशमै प्रकृतिर्भवति; तथा शुक्र-
शोणितमेलककाले ऋतुरूपे यो दोष उत्कटो भवति, स प्रकृति-
मारभते; एवं गर्भांशयस्थ दोषः; मातुराहारविहारौ तत्काली-
नौ यद्दोषकरणस्त्वभावौ, सा च प्रकृतिर्गर्भशरीरे भवति ।
एषु च प्रकृत्यारम्भकेषु कारणेषु यद्वलवद्भवति कारणान्तरवृ-
द्धिर्न च, तत्रैव प्रकृत्यारम्भकं भवति । कालादयश्च शुक्रशोणि-
तमेव कुर्वन्तः प्रकृतिजनका भवन्तीति तच्चान्तरे शुक्रशोणि-
तगतदोषेणैव प्रकृत्युत्पादो दर्शितः । गर्भादिप्रवृत्तेति गर्भस्या-
दिमेलके प्रवृत्ता । अत्र च समेदोषैर्द्वैर्गर्भजनैव न भवतीति
विकृतदोषत्रयप्रकृतेरनभिधानादिति ज्ञेयम् । प्रकृतिविकारश्च
सूत्रस्थान एव व्योक्तः ॥ ९५ ॥

श्रेष्ठा हि क्षिग्धश्लक्ष्णमुदुमधुरसारसान्द्रमन्द-
स्तिमितगुरुशीतविजलाच्छः । तस्य स्नेहाच्छ्रेष्मलाः
क्षिग्धाङ्गाः, श्लक्ष्णत्वाच्छ्लक्ष्णाङ्गाः, मृदुत्वादृष्टिसु-
खसुकुमारवादतागत्राः, माधुर्यात् प्रभूतशुक्रव्य-
वायापत्याः, सारत्वात् सारसंहतस्थिरशरीराः,
सान्द्रत्वादुपचितपरिपूर्णसर्वाङ्गाः, मन्दत्वान्मन्द-
चेष्टाहारव्याहाराः, स्तैमित्यादशीघ्राारम्भक्षोभवि-
काराः, गुरुत्वात् साराधिष्ठितावस्थितगतयः, शैत्या-
दल्पशुक्लपासंताप्रस्वेददोषाः, विजलत्वात् सुस्थि-
ष्टसारसन्धिबन्धनाः, तथाऽच्छत्वात् प्रसन्नदर्शना-
ननाः प्रसन्नक्षिग्धवर्णखराश्च भवन्ति । त एवंगुण-
योगाच्छ्रेष्मला बलवन्तो वसुमन्तो विद्यावन्त ओ-
जस्विनः शान्ता आयुष्मन्तश्च भवन्ति ॥ ९६ ॥

१ 'दोषबलं त्रिविधमनुमीयते' इति पा० । २ 'तत्रैव प्रकृत्यादयो
भावाः' इति पा० । ३ 'यथा हि' इति पा० । ४ 'दोषेणैकेनाधिकेन
समेन वाऽनुवध्यन्ते' इति पा० । ५ 'प्रकृतः' इति पा० ।

मृदुत्वं जलकृतम् । अवदातागत्रा इति मृदुत्वादेवावदात-
त्वम् । अशीप्रशब्द आरम्भादिभिः प्रत्येकमभिर्नवध्यते । सार-
गतयो न स्वलन्ति, अधिष्ठितगतयः सर्वेण पदेन महीमाका-
मन्ति, अवस्थितगतय इति अवस्थितत्वेन न चपला गतिर्भवति ।
प्रसन्ने दर्शनानने यस्य स तथा । वसुमत्त्वादि प्रकृतिरूपं यद्भव-
ति, तत् प्रकृतिप्रभावाज्ज्ञेयम् ॥ ९६ ॥

पित्तमुष्णं तीक्ष्णं द्रवं विस्त्रमम्लं कटुकं च । तस्यौ-
ष्ण्यात् पित्तला भवन्त्युष्णासहा, उष्णमुखाः, सुकु-
मारावदातागत्राः, प्रभूतविद्व्यङ्गितिलपिडकाः, क्षु-
त्पिपासावन्तः, क्षिप्रवलीपलितखालित्यदोषाः, प्रायो
मृद्वल्पकपिलश्मश्रुलोमकेशाश्च; तैक्ष्ण्यात्तीक्ष्णपरां-
क्रमाः, तीक्ष्णाग्रयः, प्रभूताशनपानाः, क्लेशासहि-
ष्णवो, दन्दशूकाः, द्रवत्वाच्छिथिलमृदुसन्धिर्मा-
साः, प्रभूतसृष्ट्वेदमूत्रपुरीषाश्च; विस्तत्वात् प्रभूत-
पूतिकाशस्यशिरःशरीरगन्धाः; कन्दुलत्वादल्पशु-
क्रव्यायापत्याः; त एवंगुणयोगात् पित्तला मध्यबला
मध्यायुषो मध्यज्ञानविज्ञानविचोपकरणवन्तश्च भ-
वन्ति ॥ ९७ ॥

दन्दशूकाः पुनः पुनर्भक्षणशीलाः । प्रभूताशनत्वं तु
बहुभक्षणत्वेन । प्रभूतः पूतः कक्षाप्रश्रुतिषु गन्धो येषां ते
तथा ॥ ९७ ॥

वातस्तु रुक्षलघुचलबहुशीघ्रशीतपरुषविशदः ।
तस्य रौक्ष्याद्वातला रुक्षापचिताल्पशरीराः प्रत-
तरुक्षक्षामसंश्लक्ष्णजर्जरखरा जागरूकाश्च भ-
वन्ति, लघुत्वाद्लघुचलगतचित्तेष्टाहारव्याहाराः,
चलत्वादनवस्थितसन्ध्यक्षिग्धन्वोऽपिज्जिह्विशिरःस्क-
न्धपाणिपादाः, बहुत्वाद्वहुप्रलापकण्डरासिराप्रता-
नाः, शीघ्रत्वाच्छीघ्रसमारम्भक्षोभविकाराः शीघ्र-
त्रासरागविरागाः श्रुतप्राहिणोऽल्पस्मृतयश्च, शैत्या-
च्छीतासहिष्णवः प्रततशीतकोद्वेपकस्तम्भाः, पारु-
ष्यात् परुषकेशश्मश्रुलोमनखदशनवदनपाणिपादाः,
वैशद्यात् स्फुटिताङ्गवयवाः सततसन्धिश्वाग्मि-
नश्च भवन्ति; त एवं गुणयोगाद्वातलाः प्रायेणाल्प-
बलाश्चाल्पायुश्चाल्पापत्याश्चाल्पसाधनाश्चाल्पध-
नाश्च भवन्ति ॥ ९८ ॥

संसर्गात् संसृष्टलक्षणाः ॥ ९९ ॥

प्रततैः प्रसृतः । सन्नः हीनः, सक्तः बद्धः, जर्जरः भग्नपात्र-
ध्वनिसमः । सततसन्धिश्वाग्मिन इति सन्धिस्फुटनशब्द-
वन्तः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

१ 'शुष्कसुकुमारवादतागत्राः' इति गङ्गाधरसमतः पाठः ।
'शुष्कसुकुमारवादतागत्राः' इति योगीन्द्रसेनसमतः पाठः ।
२ 'पित्त' इति पा० । ३ 'प्रततः प्रभूतः' इति पा० ।

सर्वगुणसमुदितास्तु समधातवः । इत्येवं प्रकृतितः परीक्षेत ॥ १०० ॥

सर्वगुणसमुदिता इति सर्वप्रकृतिवृत्तप्रशस्तगुणयुक्ताः; यदुक्तं वाग्भटे—‘समाधातुः समस्तासु श्रेष्ठा’ (वा.सू.अ. १) इति । यदि च प्रशस्तगुणवान् न स्यात्, न तदा श्रेष्ठत्वं स्यात् । साम्यस्थिताश्च दोषाः साम्यप्रभावादेव गुणान् परं कुर्वन्ते, न दोषानिति ज्ञेयम् ॥ १०० ॥

विकृतितश्चेति विकृतिरुच्यते विकारः । तत्र विकारं हेतुदोषदूष्यप्रकृतिदेशकालबलविशेषेल्लिङ्गतश्च परीक्षेत, न ह्यन्तरेण हेत्वादीनां बलविशेषं व्याधिबलविशेषोपलब्धिः । यस्य हि व्याधेर्दोषदूष्यप्रकृतिदेशकालबलसाम्यं भवति, महच्च हेतुलिङ्गबलं, स व्याधिबलवान् भवति; तद्विपर्ययाच्चाप्यबलः; मध्यबलस्तु दोषदूष्यादीनामन्यतमसामान्याहेतुलिङ्गमध्यबलत्वाच्चोपलभ्यते ॥ १०१ ॥

साम्यं भवतीति परस्परतुल्यगुणता भवति । महच्च हेतुलिङ्गबलमिति हेतवो लिङ्गानि च बलवन्ति भृंसांसि च । अन्यतमसामान्यादिति दोषादीनां येन केनचित् सामान्ये सतीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

सारतश्चेति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलमानविशेषज्ञानार्थमुपदिश्यन्ते; तद्यथा—त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रसत्त्वानीति ॥ १०२ ॥

तत्र स्निग्धश्लक्ष्णमृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगम्भीरसुकुमारलोमा सप्रमेय च त्वक् त्वक्सारणाम् । सा सारता सुखसौभाग्यैश्वर्योपभोगवुद्धिविद्यारोग्यग्रहर्षणान्यायुष्यत्वं चाचष्टे ॥ १०३ ॥

कर्णाक्षिसुखजिह्वानासौष्ठपाणिपादतलनखललाटमेहनं स्निग्धरक्तवर्णं श्रीमद्भाजिष्णु रक्तसारणाम् । सा सारता सुखमुद्धतां मेधां मनस्वित्वं सौकुमार्यमनतिबलमक्लेशसहिष्णुत्वमुष्णासहिष्णुत्वं चाचष्टे ॥ १०४ ॥

शङ्खललाटकृकाटिकाक्षिगण्डहनुग्रीवास्कन्धोदरकक्षधरः पाणिपादस्तन्धयः स्थिरगुरुशुभमांसोपचिता मांससारणाम् । सा सारता क्षमां धृतिमलौल्यं वित्तं विद्यां सुखमार्जवमारोग्यं बलमायुश्च दीर्घमाचष्टे ॥ १०५ ॥

वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमृदुपुरीषेषु विशेषतः स्नेहो मेदःसारणाम् । सा सारता वित्तैश्वर्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्जवं सुकुमारोपचरतां चाचष्टे ॥ १०६ ॥

पार्ष्णिगुल्फजान्वरत्निजवुचिबुकशिरःपर्वस्थ-

लाः स्थूलस्थिनखदन्ताश्चास्थिसाराः । ते महोत्साहाः क्रियावन्तः क्लेशसहाः सारस्थिरशरीरा भवन्त्यायुष्मन्तश्च ॥ १०७ ॥

मृद्वङ्गा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तसन्धयश्च मज्जसारताः । ते दीर्घायुषो बलवन्तः श्रुतवित्तविज्ञानापत्यसंमानमाजश्च भवन्ति ॥ १०८ ॥

सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणः क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षवद्गुलाः स्निग्धवृत्तसारसमस्तहृत्शिखरदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवो महास्फिचश्च शुक्रसाराः । ते स्त्रीप्रियोपभोगा बलवन्तः सुखैश्वर्यारोग्यवित्तसंमानापत्यमाजश्च भवन्ति ॥ १०९ ॥

स्मृतिमन्तो भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो महोत्साहा दक्षा धीराः समरविक्रान्तयोधिनस्त्यक्तविपादाः सुव्यवस्थितगतिगम्भीरवुद्धिचेष्टाः कल्याणाभिनिवेशिनश्च सत्त्वसाराः । तेषां स्वलक्षणेरेव गुणा व्याख्याताः ॥ ११० ॥

तत्र सर्वैः सारैरुपेताः पुरुषा भवन्त्यतिबलाः परमसुखयुक्ताः क्लेशसहाः सर्वात्मभेष्वाम्निना जातप्रत्ययाः कल्याणाभिनिवेशिनः स्थिरसमाहितशरीराः सुसमाहितगतयः सानुनादस्निग्धगम्भीरमहास्वराः सुखैश्वर्यवित्तोपभोगसंमानमाजो मन्दजरसो मन्दविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्याश्चिरजीविनश्च ॥ १११ ॥

अतो विपरीतास्त्वसाराः ॥ ११२ ॥

मध्यानां मध्यैः सारविशेषैर्गुणविशेषा व्याख्याता भवन्ति ॥ ११३ ॥

इति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलप्रमाणविशेषज्ञानार्थमुपदिष्टानि भवन्ति ॥ ११४ ॥

कथं नु शरीरमात्रदर्शनादेव भिषक्बुद्ध्येदयमुपचितत्वाद्वलवान्, अयमल्पबलः कृशत्वात्, महाबलोऽयं महाशरीरत्वात्, अयमल्पशरीरत्वादल्पबल इति; दृश्यन्ते ह्यल्पशरीराः कृशाश्चैके बलवन्तः, तत्र पिपीलिकाभारहरणवत् सिद्धिः । अतश्च सारतः परीक्षेतैत्युक्तम् ॥ ११५ ॥

सारतश्चैलादौ सारशब्देन विद्युद्धतरो धातुरुच्यते । सप्रमेवेति प्रभायुक्ता त्वक् । त्वक्सारणामिति च्छेदः । अथेयं सारता किं करोतीत्याह—सा सारतेत्यादि । एवमन्यत्रापि सा सारतेत्यादि व्याख्यातव्यम् । श्रीमदिति शोभायुक्तम् । अरत्निः कफोणिका । शिखरदशना इति शोभनदशनाः । स्त्रीप्रिय उप-

१ ‘स्त्रीप्रियाः प्रियोपभोगाः’ इति पा० । २ ‘परमगौरवयुक्ताः’ इति पा० । ३ ‘परीक्षेत्युक्तं’ इति पा० ।

भोगः संभोगो येषां ते तथा । समरे विक्रम्य युष्मन्तीति सम-
रविक्रान्तयोधिनः । स्वस्थिता इति न परस्थिताः । तुल्यगुणवि-
स्तीर्णपला इति जनितात्मसदृशापलाः । प्रायःशब्दो नियमेन
निषेधयति । मध्यानामिति स्त्रोकसारणाम् । मध्वैः सारविशे-
षैरिति ये तत्र संभवन्ति सारास्तद्युक्तैः सारगुणैरित्यर्थः । उप-
चितत्वादिति स्थूलत्वाद् । महाशरीरत्वादिति अतिप्रमाणशरीर-
त्वात् । पिपीलिकाभारहरणवदिति स्वल्पाः पिपीलिका यथा सार-
शरीरत्वेन महान्तं भारं नयन्ति, तथाऽल्पकृपाशरीरा इत्यर्थः ।
॥ १०२-११५ ॥

संहननतश्चेति संहननं, संहतिः, संयोजनमित्ये-
कोऽर्थः । तत्र समसुविभक्तास्थि, सुबद्धसन्धि, सुनि-
विष्टमांसशोणितं, सुसंहतं शरीरमित्युच्यते । तत्र
सुसंहतशरीराः पुरुषा बलवन्तः, विपर्येणाल्पब-
लाः, मध्यत्वात् संहननस्य मध्यबला भवन्ति ॥ ११६ ॥
संहतिरिति निविडसन्धानतेत्यर्थः ॥ ११६ ॥

प्रमाणतश्चेति शरीरप्रमाणं पुनर्यथास्वेनाङ्गुलि-
प्रमाणेनोपदेक्ष्यते उत्सेधविस्तारयामैर्यथाक्रमम् ।
तत्र पौदौ चत्वारि पट् चतुर्दशाङ्गुलानि, जङ्घ-
नपट्टादशाङ्गुले षोडशाङ्गुलपरिक्षेपे च, जातुनी
चतुरङ्गुले षोडशाङ्गुलपरिक्षेपे, त्रिंशदङ्गुलपरिक्षे-
पावष्टादशाङ्गुलावूर, षडङ्गुलदीर्घौ वृषणावष्टाङ्गुल-
परिणाहौ, शोफः षडङ्गुलदीर्घे पञ्चाङ्गुलपरिणाहं,
द्वादशाङ्गुलपरिणाहो भगः, षोडशाङ्गुलविस्तारा
कटी, दशाङ्गुलं वस्तिशिरः, दशाङ्गुलविस्तारं द्वाद-
शाङ्गुलमुदरं, दशाङ्गुलविस्तीर्णं द्वादशाङ्गुलायामे
पार्श्वे, द्वादशाङ्गुलं स्तनान्तरं, द्वाङ्गुलं स्तनपर्यन्तं,
चतुर्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वादशाङ्गुलोत्सेधमुः,
द्वौङ्गुलं हृदयम्, अष्टाङ्गुलौ स्कन्धौ, षडङ्गुलावंसौ,
षोडशाङ्गुलौ प्रवाह, पञ्चदशाङ्गुलौ प्रपाणी, हस्तौ
द्वादशाङ्गुलौ, कक्षावष्टाङ्गुलौ, विकं द्वादशाङ्गुलो-
त्सेधम्, अष्टादशाङ्गुलोत्सेधं पृष्ठं, चतुरङ्गुलोत्सेधा
द्वाविंशत्यङ्गुलपरिणाहा शिरोधरा, द्वादशाङ्गुलोत्से-
धं चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिणाहमाननं, पञ्चाङ्गुलमास्यं,
चिवुकौष्ठकर्णाक्षिमध्यनासिकाललाटं चतुरङ्गुलं,
षोडशाङ्गुलोत्सेधं द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहं शिरः, इति
पृथक्त्वेनाज्ञावयवानां मानमुक्तम् । केवलं पुनः
शरीरमङ्गुलिपूर्वाणि चतुरशीतिः । तदायामविस्तार-
समं समुच्यते । तत्रायुर्वलमोजः सुखमैश्वर्यं विच-
शिष्टाश्चारे भावा भवन्त्यायत्ताः प्रमाणवति
शरीरैः विपर्ययस्त्वतो हीनेऽधिके वा ॥ ११७ ॥

प्रमाणतश्चेत्यादिना प्रशस्तं प्रमाणमज्ञावयवानांमाह । पादौ
उत्सेधेन चत्वारि, विस्तारेण षट्, दैर्घ्येण चतुर्दशाङ्गुलानीति
यथाक्रमं भवतः । जङ्घा ज्ञान्वधस्तादुच्यते । परिक्षेपः परिणाहः ।
जातुः जङ्घावृत्तिः । परिणाहपरिमाणं च यदुच्यते तन्मध्यस्थान-
स्य, तेनासमपरिणाहमानेन जङ्घादिषु मध्यस्थानमेतज्ज्ञेयम् ।
कव्या उत्सेधपरिमाणं नोक्तं, तस्या उत्सेधस्योर्वन्तरा-
धिसन्धिकत्वेन पृथगुत्सेधप्रमाणस्याविद्यमानत्वात् । प्रबाहुर्दसा-
दर्वाक् कफोणपर्यन्तम् । प्रपाणिः कफोप्यधस्तात् । विक्रमिति
गुदास्थः प्रभृति कटीकपालोत्सेधपर्यन्तम् । चिवुकं च ओष्ठश्च
कर्णौ च अक्षिमध्यं च नासिका च ललाटं च प्रति प्रति चतुर-
ङ्गुलम् । षडङ्गुलोत्सेधं शिर इति पृष्ठमनु शीवाया उपरि ज्ञेयम् ।
केवलमिति पादतलात् प्रभृति शिरःपर्यन्तं चतुरशीत्यङ्गुलं
भवति, एवं सार्धत्रिंशत्प्रमाणत्वं शरीरस्य स्रहस्तेन भवति ।
अत्र च प्रलयवयोत्सेधेन चतुरशीत्यङ्गुलाधिकं यच्छरीरं
भवति, तदवयवानांमवयवान्तरदैर्घ्यानुप्रविष्टानां ग्रहणात्; तेन
प्रलयवयवदैर्घ्यमानेन न चतुरशीत्यङ्गुलं शननीयं किं तु समुदित-
मेव शरीरम् । तत्र पादस्याङ्गुलानि चत्वारि, जङ्घाया अष्टादश,
जातुनश्चत्वारि, ऊर्वरिष्ठादश, पृष्ठस्याष्टादश, शीवायाश्चत्वारि,
शिरसः षट्, एवं चतुरशीत्यङ्गुलानि घटन्ते । सुश्रुतेन समं
योऽत्र मानविरोधः सोऽत्राङ्गुलिमानमेवाद्यक्तमित्यव्यः । तत्र
हि सर्विशमङ्गुलिज्ञैतं पुरुषमानमुक्तम् । तेन तत्राङ्गुलि(ल)मान-
मेवाव्यं ज्ञेयम् । आयासविस्तारसममिति यथोक्तप्रलयवयवायाम-
विस्तारयुक्तं; किंवा, यावताऽऽयमेन चतुरशीत्यङ्गुलं, तावदधि
विस्तृतबाहुद्वयप्रमाणेन च विस्तारेण शरीरं भवति, तदा आया-
मविस्तारसमं भवति । तत्रेति यथोक्तप्रमाणवति शरीरं इति
योजनीयम् । हीने इति हीनप्रमाणे । अधिके इति अधिक-
प्रमाणे ॥ ११७ ॥

सात्म्यतश्चेति सात्म्यं नाम तद्यत् सातयेनोप-
सेव्यमानमुपशेते । तत्र ये घृतक्षीरतैलमांसरस-
सात्म्याः सर्वैरससात्म्याश्च ते बलवन्तः; क्लेशसहा-
श्चिरजीविनश्च भवन्ति, रुक्षसात्म्याः पुनरेकरससा-
त्म्याश्च ये ते प्रायेणाल्पबला अल्पक्लेशसहा अल्पा-
युषोऽल्पसाधनाश्च भवन्ति, व्यामिश्रसात्म्यास्तु
ये ते मध्यबलाः सात्म्यनिमित्ततो भवन्ति ॥ ११८ ॥

सात्म्यतश्चेत्यत्र सात्म्यशब्देन ओक्तसात्म्यमुच्यते, प्रकृति-
सात्म्यादीनां भेषजादिपरीक्षयेव परीक्षितत्वादिति ज्ञेयम् ।
अल्पसाधना इति अल्पभेषजाः, एकरससात्म्यानां पञ्चरसा
असात्म्यत्वेनापथ्या इति भावः ॥ ११८ ॥

सत्त्वतश्चेति सत्त्वमुच्यते मनः । तच्छरीरस्य
तन्त्रकामात्मसंयोगात् । तद्विविधं बलमेदेन—प्रवरं,

१ 'संवातः' इति पा० । २ 'पादौ चतुर्दशाङ्गुलौ' इति पा० ।

३ 'व्यङ्गुलं' पा० । ४ 'दशाङ्गुलौ' इति पा० ।

१ 'बुध्वैपरिमाणं' इति पा० । २ 'विशालधिकशताङ्गुलं' इति पा० ।

मध्यम्, अवरं चेति; अतश्च प्रवरमध्यावरसत्त्वाः पुरुषा भवन्ति । तत्र प्रवरसत्त्वाः सत्त्वसारास्ते सारेषूपदिष्टाः, खल्वशरीरा ह्यपि ते निजागन्तुमि-
मिच्छासु महतीष्वपि पीडास्त्वयथा दृश्यन्ते सत्त्वगु-
णवैशेष्यात्; मध्यसत्त्वास्त्वपरानात्मन्युपनिधाय
संस्तम्भयत्यात्मनाऽऽत्मानं परैर्वाऽपि संस्तम्भ्यन्ते;
हीनसत्त्वास्तु नात्मना नापि परैः सत्त्वबलं प्रति
शक्यन्ते उपस्तम्भयितुं, महाशरीरा ह्यपि ते ख-
ल्यानामपि वेदनानामसहा दृश्यन्ते, सन्निहितभय-
शोकलोलमोहमाना रौद्रभैरवद्विष्टबीभत्सविकृतसं-
कथास्वपि च पशुपुरुषमांसशोणितानि चावैक्ष्य
विषादवैवर्ण्यमूच्छन्मादभ्रमप्रपतनानामन्यतममा-
मुन्यत्यथवा मरणमिति ॥ ११९ ॥

तत्रकमिति प्रेरकं धारकं च । ते सारेषूपदिष्टा इति य एव
सत्त्वसारास्त एव प्रवरसत्त्वा इति ज्ञेया इत्यर्थः । सत्त्वगुणवै-
शेष्यादिति सत्त्वगुणेन संस्तम्भितवेदनाविकारत्वादव्यथा इव
दृश्यन्त इत्यर्थः । परानात्मन्युपनिधायेति परं वेदनासहं दृष्ट्वा,
'वेदयं वेदनासहसदहमपि वेदनासहो भवामि' इति कृत्वा
वेदनां सहत इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

आहारशक्तितश्चेति आहारशक्तिरभ्यवहरण-
शक्त्या जरणशक्त्या च परीक्ष्या; बलायुषी ह्याहा-
रायते ॥ १२० ॥

जरणशक्त्या चेतिवचनाद्यो बहु भुङ्क्ते परिणमयति च, असा-
वाहारशक्तिमानिहोच्यते, न तु वस्तुपरिणतिशुद्धीतः ॥ १२० ॥

व्यायामशक्तितश्चेति व्यायामशक्तिरपि कर्म-
शक्त्या परीक्ष्या । कर्मशक्त्या ह्यनुमीयते बलत्रैवि-
ध्यम् ॥ १२१ ॥

कर्म भारवहनादि, तत्र शक्तिः कर्मशक्तिः ॥ १२१ ॥

वयस्तश्चेति कालप्रमाणविशेषापेक्षिणी हि शरी-
रावस्था वयोऽभिधीयते । तद्वयो यथास्थूलभेदेन
त्रिविधं—बालं, मध्यं, जीर्णमिति । तत्र बालमपरि-
पक्वधातुमजातव्यञ्जनं सुकुमारमक्लेशशतहमसंपूर्ण-
बलं श्लेष्मधातुप्रायमाषोडशवर्षं, विवर्धमानधातु-
गुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्वमात्रिशद्वर्षमुपदिष्टं;
मध्यं पुनः समत्वागतबलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहण-
धारणस्सरणवचनविज्ञानसर्वधातुगुणं बलस्थितम-
वस्थितसत्त्वमविशीर्यमाणधातुगुणं पित्तधातुप्राय-
माषष्टिवर्षमुपदिष्टम्; अतः परं हीयमानधात्विन्द्रि-
यबलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्सरणवचनवि-

ज्ञानं भ्रश्यमानधातुगुणं वायुधातुप्रायं क्रमेण जीर्ण-
मुच्यते आवर्षशतम् । वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाण-
मस्मिन् काले; सन्ति च पुनरधिककोनवर्षशतजीवि-
नोऽपि मनुष्याः; तेषां विकृतिवर्ज्यैः प्रकृत्यादिवल-
विशेषैरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयस-
स्त्रित्वं विभजेत् ॥ १२२ ॥

वयःस्वरूपमाह—कालेत्यादि । कालप्रमाणविशेषापेक्षिणीति
कालस्य प्रमाणविशेषेण योगाद्भवतीत्यर्थः । यथास्थूलभेदेनेति-
वचनाद् बालबालतराद्यवस्थामेदादधिकमपि वयो भवतीति
दर्शयति । बालो द्विविधः—अपरिपक्वधातुराषोडशवर्षात्, तथा
वर्धमानधातुरात्रिंशत्तथात् । तदेतयोर्बालभेदयोरुपयुक्तत्वेन भे-
दमाह—तत्रेत्यादि । षोडशवर्षाद्यो हि बालोऽल्पमृदुभेषजोपचर्य-
त्वादिना शास्त्रे वक्तव्यः, तदूर्ध्वं बालोऽपि नाल्पभेषजत्वादिना
तथोपचर्यते । क्रमेणेति नैकदेव, षष्टिवर्षादूर्ध्वं धात्वादिहा नि-
रिति दर्शयति । अस्मिन् काल इति कलौ । आधारिकवर्षशत-
जीविनां कथं वयस्त्रित्वं विभक्तव्यमित्याह—तेषामित्यादि । प्र-
कृत्यादयो दश परीक्ष्या अत्रैव प्रकृतिविकृतिसारेत्यादिनोक्ताः;
अत्र विकृतिवर्ज्यानामित्यनेन विकृतेः परित्यागः कृतः । तेन प्र-
कृतिसारादीनां बलविशेषैः प्रवरावरमध्यभेदमिन्नप्रकृत्यादिभेदेन
कृतैः प्रवरावरमध्यरूपैरायुषः प्रमाणं प्रवरावरायुपलभ्य वय-
स्त्रित्वं विभजनीयम् । एतेन यस्य प्रकृतिबलमुत्तमं श्लेष्मप्रकृतेः
समप्रकृतेर्वो तस्यायुर्दार्ढ्यं भवति, हीने तु प्रकृतिबले हीनम्;
एवं सारादावपि ज्ञेयम् । एवं वयःप्रकृत्यादीनां सर्वेषामेवोत्त-
मेन बलेन युक्तः स शताधिकं जीवति । तेन, तस्य विंशति-
वर्षाधिकशतं यथायुरुपलभ्यते, तदा पूर्वोक्तवयोविभागानुसा-
नादाषड्विंशद्वर्षाणि स बालो भवति, द्विसप्ततिवर्षश्च स
मध्यः, शेषे तु वृद्धः; यस्तु प्रकृत्यादीनां मध्यमत्वेनाल्पायुर-
शीतिवर्षाऽवधार्यते, स पञ्चविंशतिवर्षाणि बालः, पञ्चाशतं
मध्यः, ततो वृद्ध इत्यादि विभजनीयम् । न केवलं प्रकृत्यादि-
नाऽऽयुरवधार्यं, किन्त्वायुल्लेखणैरपि शरीरप्रतिबद्धैः शारीरे
वैकल्यैरित्याह—आयुषो लक्षणतश्चेति । आयुल्लेखणेनापि
वयोऽवधार्यं बाल्यादिवयोविभागः कर्तव्य इत्यर्थः । अथं च
स्तोकन्यूनधिकशतायुषां बाल्यादिविभागः कर्तव्यः; येषां तु
विंशतिवर्षादि परमायुषो मानं न तेषां तदनुमानेन वयोभेदः,
ते ह्यप्राप्तमध्यावस्था एव म्रियन्ते ॥ १२२ ॥

एवं प्रकृत्यादीनां विकृतिवर्ज्यानां भावानां प्रवर-
मध्यावरविभागेन बलविशेषं विभजेत् । विकृतिब-
लत्रैविध्येन तु दोषबलं त्रिविधमनुमीयते । ततो
भैरव्यस्य तीक्ष्णमृदुमध्यविभागेन त्रैविध्यं विभज्य
यथादोषं भैरव्यमवचारयेदिति ॥ १२३ ॥

प्रकृत्यादिविभागेन शरीरचलपरीक्षासुसुप्तसंहरति—एव-
मिल्यादि । दोषबलं तु यथा शरीररूपदेशपरीक्षाया परीक्ष्यं
तदाह—विकृतिबलेत्यादि ॥ १२३ ॥

**आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः पुनरिन्द्रियेषु जातिस्त्र-
यीये च लक्षणान्युपदेक्ष्यन्ते ॥ १२४ ॥**

शरीरबलदोषबलपरीक्षार्थं शरीरपरीक्षां प्रतिज्ञातामभिधाय
पुनरायुःप्रमाणज्ञानार्थं शरीरपरीक्षामतिदिशति—आयुष इत्या-
दि । इन्द्रियेष्विति इन्द्रियस्थानाध्यायेषु । तत्रेन्द्रिये वर्णादि-
विकृत्या रिष्टरूपया हसितमायुर्ज्ञातव्यं, जातिसूत्रीये शरीरे च
जन्मप्रतिबद्धैलक्षणैर्दीर्घायुद्वमल्पायुद्वं च ज्ञातव्यम् ॥ १२४ ॥

**कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च । तत्र संव-
त्सरो द्विधा त्रिधा षोढा द्वादशधा भूयश्चाप्यतः
प्रविभज्यते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्य । अत्र खलु
तावत् षोढा प्रविभज्य कार्यमुपदेक्ष्यते—हेमन्तो
ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणान्त्रयं क्रतवो
भवन्ति, तेषामन्तरेष्वितरे साधारणलक्षणान्त्रयं
क्रतवः—प्रावृद्धशरद्वसन्ता इति । प्रावृडिति प्रथमः
प्रवृष्टैः कालः, तस्यानुबन्धो हि वर्षाः । एवमेते
संशोधनमधिकृत्य षट् विभज्यन्ते क्रतवः ॥ १२५ ॥**

देशपरीक्षां समान्यं कालपरीक्षामाह—काल इत्यादि ।
संवत्सरोऽयमभेदेन द्विविधः, शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधः, ऋ-
तुभेदेन षोढा, मासभेदेन द्वादशधा, पैक्षमादाद्यनुविंशतिधा,
ग्रहादिनाऽनेकधेति ज्ञेयम् । तत्तत् कार्यमिति अयनादिज्ञेयभे-
देन संपाद्यं कार्यमितीयर्थः । साधारण इति अनतिशीतोष्णवर्षः ।
प्रावृषं विभजते—प्रावृडित्यादि । प्रथमप्रवृष्टशब्देनाऽऽषाढश्राव-
णकुच्येते । एतच्च द्विमासमृत्युभेदभागमौदं कृत्वा शेषमास-
द्विकेन वर्षाद्वयो यथाक्रमं ज्ञेयाः । अयं च ऋतुकर्मो न रसो-
त्पत्त्यादौ, किंतु शरीरशोधनप्रवृत्तावेवेति दर्शयता 'संशोध-
नमधिकृत्य' इत्युक्तम्, एवमेव च क्रमं सिद्धौ वक्ष्यति—“प्रा-
वृद्धं शुक्लमौ ज्ञेयो शरद्वर्षसहो पुनः । तपस्यश्च मधुश्चैव वस-
न्तः शोधनं प्रति” (सि. अ. ९) इति । असिद्धतुकमे शिशिरो
नास्ति । ये तु ब्रुवन्ते—गङ्गाया दक्षिणकूले वर्षा बहु भवति तेन
तत्र प्रावृष्टादिक्रमः, गङ्गोत्तरकूले शीतं बहु भवति तेन तत्र
हेमन्तशिशिरो भवतः; उक्तं हि काश्यपेन—यद्—“भूयो
वर्षेति पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे जलम् । तेन प्रावृडवर्षाख्यौ
क्रतुः तेषां प्रकल्पितौ । गङ्गाया उत्तरे कूले हिमवद्विषुर्बहुले ।
भूयः शीतमन्तसेषां हेमन्तशिशिरावृद्” इति । एतच्च न,

१ 'इन्द्रियस्थाने' पा० । २ 'वक्तव्यम्' इति पा० । ३ 'प्रवृष्टेः'
पा० । ४ 'पक्षादिभेदासु भूय इति ज्ञेयम्' इति पा० । ५ 'द्विमा-
सभागदुभेदमादि' इति पा० । ६ 'शुक्लिनमौ' इति पा० । ७ 'हिम-
वद्विषुर्बहुले' इति 'हिमवद्विषुर्बहुले' इति च पा० ।

च. सं. ३९

अत्र 'संशोधनमधिकृत्य' इति वचनात् । यदि देशकृतोऽयं भेदः
स्यात्तदा तमेव भेदकं ब्रूयात्, न संशोधनम् । तेन, काश्यपो-
क्तदेशभेदेन प्रावृष्टादिकर्मो न तावदिहाभिमतः । अविकल्पकाश्च
शरीरौषधानामिति न शरीरस्य कृत्रिमतापादितगुणेन भेदकाः,
तथौषधस्य च न प्रमाणोत्कर्षापक्षभेदकारका इत्यर्थः । विकल्प-
काश्च शरीरौषधानामिति यदाऽऽस्यस्यकित्वेनावश्यकतया भ-
वन्ति वमनादयः, तदौषधस्य कृत्रिमगुणोपधानेन यथावद्व्यसा-
णेन, तथा शरीरस्य च विकल्पका भवन्ति ॥ १२५ ॥

**तत्र साधारणलक्षणेष्णुतुषु वमनादीनां प्रवृत्ति-
र्विधीयते, निवृत्तिरितरेषु । साधारणलक्षणा हि
मन्दशीतोष्णवर्षत्वात् सुखतमाश्च भवन्त्यविकल्प-
काश्च शरीरौषधानाम्, इतरे पुनरत्यर्थशीतोष्णव-
र्षत्वाद्दुःखतमाश्च भवन्ति विकल्पकाश्च शरीरौष-
धानाम् ॥ १२६ ॥**

तत्र हेमन्ते ह्यतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरमसु-
खोपपन्नं भवत्यतिशीतवाताध्मातमतिदारुणीभूत-
मवबद्धदोषं च, भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभाव-
मतिशीतोपहतत्वान्मन्दवीर्यत्वमापद्यते, तस्मात्त-
योः संयोगे संशोधनमयोगायोगोपपद्यते शरीरमपि
च वातोपद्रवाय । ग्रीष्मे पुनर्भूतोष्णोपहतत्वाच्छ-
रीरमसुखोपपन्नं भवत्युष्णवातातपाध्मातमतिशि-
थिलमत्यर्थप्रविलीनदोषं, भेषजं पुनः संशोधना-
र्थमुष्णस्वभावमुष्णानुगमनातीक्ष्णतरत्वमापद्यते,
तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोगोपपद्यते
शरीरमपि पिपासोपद्रवाय । वर्षासु तु मेघजलावतते
गृहार्कचन्द्रतारे धाराकुले वियति भूमौ पङ्कजलप-
टलसंवृतायामत्यर्थोपक्लिन्नशरीरेषु भूतेषु विहतस्व-
भावेषु च केवलेष्वौषधग्रामेषु तोयतोयदागुतगता-
खतसंसर्गाद् गुरुप्रवृत्तीनि वमनादीनि भव-
न्ति, गुरुसमुत्थानानि च शरीराणि । तस्माद्गमना-
दीनां निवृत्तिर्विधीयते वैर्यानेष्णुतुषु, न चे-
दात्यधिकं कर्म । आत्यधिके पुनः कर्मणि काममृत्युं
विकल्प्य कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्तुगुणविपरितेन
भेषजं संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पेनोपपाद्य प्रमा-
णवीर्यसमं कृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन यत्नेनाव-
हितः ॥ १२७ ॥

यथा हेमन्तादिषु दुःखतमत्वं भवति तदाह—तत्र हेमन्त
इत्यादि । अवबद्धदोषमिति अतिबद्धदोषम् । तयोरिति यथो-
क्तशरीरभेषजयोः । तोयस्य तोयदागुतगतावतस्य च संसर्गस्त-
स्मात् । गुरुप्रवृत्तीनीति गुरोर्यथा न सुखकारिणी प्रवृत्तिर्भवति,
तथाऽस्यापीत्यर्थः; किंवा बहुप्रतिविधेयप्रवृत्तीनि गुरुप्रवृत्तीनि ।

१ 'शब्दभेदकृतोऽयं' इति पा० । २ 'तोयानुगतमार्तसंसर्गा-
पहतेषु गुरुप्रवृत्तीनि' पा० । ३ 'वर्षाभागान्तेषु' पा० ।

गुरुसमुत्थानानीति संशोधनक्रिष्टानि शरीराणि तदा महता प्रयत्नेन चिरेण च कालेन प्रकृतिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । वर्षान्तोष्विति हेमन्तर्ग्रेष्मवर्षासु । हेमन्तादिष्वप्यात्यधिकं व्याधौ संशोधनं दर्शयन्नाह—न चेदित्यादि । विकल्पेति अल्पशुण्युक्तं कृत्वा । कृत्रिमगुणोपधानं यथा—शीते शीतप्रतीकारार्थमुष्णसदनदिकरणम् ; उर्के चान्द्रम्—“शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् । कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्” (सु. सू. अ. ३५) इति । ऋतौ प्रतीकारं दर्शयित्वा भेषजप्रतीकारमाह—भेषजमित्यादि । संयोगविकल्पो यथा—शीते त्रिष्टुताया उष्णेन गोमूत्रेणालोडनं ; प्रमाणविकल्पो यथा—अयोगप्रतीकारार्थमितिमात्रत्रिष्टुद्धानमित्यादि । अत्र च प्रमाणविकल्पस्तथा कर्तव्यो यथा प्राणाविरोधः स्यात्, तथा संयोगविकल्पश्च तथा कर्तव्यो यथा विरुद्धवीर्यभेषजमेलको न स्यादिति दर्शयन्नाह—प्रमाणवीर्यसमं कृत्वेति ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

आतुरावस्थाखपि तु कार्याकार्यं प्रति कालाकालसंज्ञा ; तद्यथा—अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्याकालः ; कालः पुनरन्यस्येति ; एतदपि हि भवत्यवस्थाविशेषेण ; तस्मादातुरावस्थाखपि हि कालाकालसंज्ञा । तस्य परीक्षा—मुहुर्मुहुर्गुरुरस्य सर्वावस्थाविशेषावेक्षणं यथावद्वैषज्यप्रयोगार्थम् । न ह्यतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेषजमुपयुज्यमानं यौगिकं भवति ; कालो हि भैषज्यप्रयोगपर्याप्तिमभिनिवैतयेति ॥ १२८ ॥

आतुरावस्थालक्षणं कालमाह—आतुरावस्थाखित्यादि । तत्रोदाहरणं यथा—नवज्वरे न कषायकालः, अतिक्रान्तपर्वहे ज्वरे कषायकाल इत्यादि । भैषज्यप्रयोगपर्याप्तिमिति भैषजप्रयोगसाध्यसिद्धिमित्यर्थः ॥ १२८ ॥

प्रवृत्तिस्तु प्रतिकर्मसमारम्भः । तस्य लक्षणं भिषगौषधातुरपरिचारकाणां क्रियासमायोगः ॥ १२९ ॥

कालमभिधाय क्रमप्राप्तां प्रवृत्तिमाह—प्रवृत्तिरित्येति । प्रतिकर्मं चिकित्सा ॥ १२९ ॥

उपायः पुनर्भिषगादीनां सौष्टवमभिर्विधानं च सम्यक् । तस्य लक्षणं—भिषगादीनां यथोक्तगुणसंपत् देशकालप्रमाणसात्म्यक्रियादिभिश्च सिद्धिकारणैः सम्यगुपपादितस्यौषधस्यावचारणमिति १३०

परिशिष्टमुपायमाह—उपाय इत्यादि । यथोक्तगुणसंपदित्यनेन सौष्टवमुक्तम् ॥ १३० ॥

पचमेते दश परीक्ष्यविशेषाः पृथक् पृथक् परीक्षितव्या भवन्ति ॥ १३१ ॥

एवमित्यादिना तु सम्यगभिर्विधानं ब्रूते ॥ १३१ ॥

१ 'गुरुसमुत्थानतमानि' इति पा० । २ 'विरुद्धप्रमाणभेषजमेलकः कालः स्यात्' इति पा० । ३ 'अस्य भेषजस्य कालः, अकालः पुनरस्य' इति पा० । ४ 'अतिक्रान्ताष्टाह' इति पा० । ५ 'भेषजप्रवृत्तिसाध्यसिद्धिमित्यर्थः' इति पा० । ६ 'अभिज्ञानं' इति पा० ।

परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानम् । प्रतिपत्तिर्नाम यो विकारो यथा प्रतिपत्तव्यस्तस्य तथाऽनुष्ठानज्ञानम् ॥ १३२ ॥

क्रियोजनानां परीक्षेयस्योत्तरं—परीक्षायास्त्वित्यादि । प्रतिपत्तिशब्दार्थं विभजते—य इत्यादि । प्रतिपत्तव्य इति अनुष्ठानेन योजयितव्यः ॥ १३२ ॥

यत्र तु खलु वमनादीनां प्रवृत्तिः, यत्र च निवृत्तिः, तद्भासतः सिद्धिपूर्वतरमुपदेक्ष्यामः ॥ १३३ ॥

'क च वमनादीनां प्रवृत्तिः, क च निवृत्तिः' इत्यस्योत्तरमतिदेशेनाह—यत्र त्वित्यादि ॥ १३३ ॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे तु गुरुलाघवं संप्रधार्य सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायाम् । सन्ति हि व्याधयः शास्त्रेषूत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्रति निर्दिष्टाः । तस्माद्गुरुलाघवं संप्रधार्य सम्यगध्यवस्येदित्युक्तम् ॥ १३४ ॥

'प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे किं नैष्ठिकम्' इत्यस्योत्तरं—प्रवृत्तीत्यादि । अध्यवस्येदिति अध्यवसायं कुर्यादित्यर्थः । अन्यतरनिष्ठायामिति अन्यतरपक्षव्यवस्थायाम् । अत्र गुरुलाघवे ज्ञाते गुरुप्रतिक्रियानिश्चयोऽनुक्तोऽपि ज्ञायते; तेन शास्त्रकारेण गुरुव्याधिप्रतीकारनिष्ठायामध्यवसायं कुर्यादिति साक्षात् कृतम् । एतदेव गुरुव्याधिप्रतीकारं लघुव्याध्युपपादकेन वचनमन्यतरं—गाह—सन्ति हीत्यादि । सम्यगध्यवस्येदिति उत्सर्गलघुं परिलक्षणापवादं दुर्बलमुपक्रमन्तयाऽध्यवस्येत् ; बलवन्तमुपद्रवं नैत्यादिना हि दुर्बलं परिलक्ष्य बलवच्चिकित्सामभिधास्यति ॥ १३४ ॥

यानि तु खलु वमनादिषु भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—फलजीमूतकैश्चाकुधामार्गवकुटजकृतवेधनफलानि, फलजीमूतकैश्चाकुधामार्गवपत्रपुष्पाणि आरग्वधवृक्षकमदनस्वादुकण्टकपाटापाटलाशाङ्गैर्धामूर्वासप्तपर्णैः कमालपिचुमर्दपटोलसुषवीगुडूचीचित्रकसोमवलकशतावरीद्वीपीशिशुमूलकषायैः, मधुकमधुककोविदारकवृद्धारनीपितुलविम्बीशाणपुष्पीसदापुष्पात्यक्तुपुष्पाकषायैश्च, पलाहारेणुप्रियङ्गुपृथ्वीकाकुस्तुम्बुरुतगरनलदहीविरतालीशोशीरकषायैश्च, इक्षुकाण्डेक्षिवक्षुवालिकादर्भोपटगलकलङ्क(ङ्क)तकषायैश्च, सुमनासौमनस्यायनीहरिद्रादारुहरिद्रावृश्चीरपुननैवामहासहाक्षुद्रसहाकषायैश्च, शाल्मलिशाल्मलिकभद्रपण्यैलापण्यैर्योदिकोहालकधन्वनराजादनोपचित्रागोपीशृङ्गाटिकाकषायैश्च, पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवैरसर्पफणितक्षीरक्षारलवणिकैश्च, यथालाभं यथेष्टं वाऽप्युपसंस्कृत्य वर्तिकाचूर्णावलेहश्नेहकषायानां सरसयवागूयूषकांमलिकक्षीरोपधेयान्मोदकानन्याश्च भक्ष्य-

१ 'तालीशगोपीकाषायैश्च' इति पा० ।

प्रकारान् विधानानुविधाय यथाहं वमनाहोय दद्या-
द्विधिवद्वमनम् । इति कल्पसंग्रहो वमनद्रव्याणाम् ।
कल्पमेषां विस्तारेणोत्तरकालमुपदेश्यामः ॥ १३५ ॥

संप्रति 'कानि च वमनादिषु भेषजद्रव्याणि शोणं गच्छन्ति'
इत्यस्योत्तरं—यानीत्यादि । शार्ङ्गैः गुग्गा, सोमबलकः खदिरः;
सुषवी कारबेल्लकः । क्षीपी कण्टकारी, क्षीपिशतुरिति पाठे शतावरी
ज्ञेया । विदुलो वेतसः, शतपुष्पा घण्टारवा, सदापुष्पा रस्ताकः ।
कालङ्कृतो कौसमर्दः, पोटगलो होमगलः । घुमना जाती, सौम-
नस्यायनी जातिकलिका जातिकोषो वा । शाल्मलिको रोहितकः,
स्वल्पशाल्मलिर्वा, भद्रपर्णी भादाली, एलापर्णी राज्ञा, उद्दालः
बहुवारः, गोपी सारिवा । वर्तिक्रिया वर्तिलपवीर्षमक्ष्यकरणम् ।
अत्र 'आरत्नवादि' 'मध्वादि' इति पृथग्वर्गकरणं प्रायः समा-
नगुणतां विच्छेदपाठेन दर्शयितुं कृतम् । कल्पनं कल्पः प्रयोग
इत्यर्थः । उत्तरकालमिति कल्पस्थाने ॥ १३५ ॥

विरचनद्रव्याणि तु श्यामात्रिबुधचतुरङ्गुलतिलव-
कमहावृक्षसप्तलशङ्खिनीदन्तीद्रवन्तीनां क्षीरमूल-
त्वक्पत्रपुष्पफलानि यथायोगं तैस्तैः क्षीरमूलत्वक्-
पत्रपुष्पफलैर्विकृतिविहितैः, अजगन्धाश्वगन्धा-
जम्बूक्षीक्षीरिणीनीलिनीकृतिककपायैश्च, प्रकीर्णो-
दकीर्णोमसरविदलाकानिपल्लकविडङ्गवाक्षीकपा-
यैश्च, पीलुप्रियालमुद्गीकाकाश्मर्यपल्लवकवदरदाडि-
मामलकहरीतकीविभीतकवृश्चीरपुनर्नवाविदारिग-
न्धादिकपायैश्च, सीधुसुरासीवीरक्तुपोदकमेरेय-
मेदकमदिरामधुमधूलकधान्याम्लकुचलवदरखर्जूर-
कर्कन्धुभिश्च, दधिदधिमण्डोदधिविद्धिश्च, गोमहि-
ष्यजावीनां च क्षीरमूत्रैर्यथालाभं यथेष्टं वाऽप्युप-
संस्कृत्य वर्तिक्रियाचूर्णसर्वलेहस्नेहकषायमांसरस-
यूपकाम्बलिकयवागुक्षीरोपधेयान् मोदकानन्याश्च
भक्ष्यम(नि)कारान् विविधांश्च योगानुविधाय
यथाहं विरेचनार्हाय दद्याद्विरचनम् । इति कल्प-
संग्रहो विरेचनद्रव्याणाम् । कल्पमेषां विस्तरेण
यथावदुत्तरकालमुपदेश्यामः ॥ १३६ ॥

विकृतिः । द्रव्यान्तरसंयोगः, अविकृतिः । केवलप्रयोगः; तेन
विकृतिविकृतिरिति संयुक्तानुरैर्यथः । क्षीरिणी दुग्धिका,
कृतिकं यष्टीमधु । मसरविदला श्यामलता । प्रथमं तु श्यामा
श्याममूला त्रिद्वेदेवोक्तौ ॥ १३६ ॥

आस्थापनेषु तु भूयिष्ठकल्पानि द्रव्याणि यानि
योगमुपयान्ति तेषु तेष्ववस्थान्तरेष्वामृतुराणां, तानि
द्रव्याणि नामतो विस्तरेणोपदिश्यमानान्यपरिसं-
ख्येयानि स्युरतिबहुत्वात्; इष्टश्चानतिसंक्षेपविस्त-
रोपदेशस्तत्र, इष्टं च केवलं ज्ञानं, तस्माद्रसत एव

तान्यत्र व्याख्यास्यामः । रससंसर्गविकल्पविस्तरो
होषामपरिसङ्ख्येयः, समवेतानां रसानामंशंशबल-
विकल्पातिबहुत्वात् । तस्माद्रव्याणां चैकदेशमुदा-
हरणार्थं रसेष्वनुविभज्य रसैकैकस्थेन च नाम-
लक्षणार्थं षडास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य
व्याख्यास्यन्ते ॥ १३७ ॥

भूयिष्ठकल्पानतीति बहुप्रयोगाणि प्रायैःप्रयोज्यानि च । इष्ट-
श्चानतिसंक्षेपविस्तरोपदेश इति अनतिसंक्षेपविस्तरेण शब्दे कथन-
मिष्टम् । इष्टं च केवलं ज्ञानमिति अनतिसंक्षेपविस्तारमिधानेन
यदनुक्तं तस्यापि यथासामान्यद्वारा ज्ञानं भवति तदपीष्टं ग्रन्थ-
कृतं; श्रोतुंश्वेत्यर्थः । तस्माद्रसत एवेति रसं प्राधान्येनोद्दिश्य
रसाश्रयद्रव्यस्यानतिसंक्षेपविस्तारोपदेशेनेत्यर्थः । तानीति आस्था-
पनोपयोगीनि द्रव्याणि । अत्र च रसद्वारा निर्देशेऽपि रससंसर्ग-
स्यातिबहुत्वेन कृत्तद्रव्यनिर्देशवदसंख्येयता साधिति कृत्वा
षड्भिरिव रसैर्निर्देशः कर्तव्य आस्थापनोपयोगिन्द्रव्याणामिति
दर्शयन्नाह—रसेत्यादि । उदाहरणार्थमिति मधुरादिरसस्या-
धारभूतस्य द्रव्यस्योदाहरणार्थम् । रसेष्वनुविभज्येति रसेषु मधु-
रादिषु द्रव्याणामेकदेशमाधारतयोपदिश्येत्यर्थः । रसैकैकस्थेनेति
न रससंसर्गेण । नामलक्षणार्थं षडास्थापनस्कन्धा इति साक्षा-
दुक्तानां जीवकावीनां नामार्थं, तथा अनुक्तानां मधुरादिरव्याणां
तज्जातीयत्वेन लक्षणार्थमास्थापनयोगिन्द्रव्यैर्मूहा व्याख्यास्यन्त
इति; किंवा, नामलक्षणार्थमिति नामज्ञानार्थम् । आस्थाप्य-
तेऽनेनेति आस्थापनं जीवकादिद्रव्यैः; स्कन्धः समूहः । रस-
तोऽनुविभज्येति मधुरादिरसतया निर्दिश्येत्यर्थः ॥ १३७ ॥

यत्तु षड्विधमास्थापनमेकरसमित्याचक्षते नि-
पजः, तदुल्लभतमं संस्मृतरसभूयिष्ठत्वाद्व्याणाम् ।
तस्मान्मधुराणि मधुरप्रायाणि मधुरादिरव्याणानि
मधुरप्रभावाणि च मधुरस्कन्धे मधुराण्येव कृत्वो-
पदेश्यन्ते, तथेत्यराणि द्रव्याण्यपि ॥ १३८ ॥

अयं च मधुरादिरसेन द्रव्यगणनिर्देशो न मधुरायेकरसत्वेव
द्रव्यस्य संग्रहेण यथा परैराख्यायते तथाऽस्माभिरपीप्यते, किंतु
यत्र सत्यपि रसान्तरे मधुरादयः प्रधानं, यद्वा द्रव्यं मधुरादि-
कायैकारि विपाकप्रभावात्, तदपि मधुरादिगण एवास्माभिः
पठनीयमिति दर्शयन्नाह—यत्तित्यादि । एकरसमिति शुद्धेकर-
सम् । मधुरप्रायाणीति उत्कृष्टमधुररसानि । तथेत्यराणीति अम्ला-
दीनि अम्लप्रायाणि अम्लगणानि च अम्लमेव कृत्वोपदेश्यामः;
तथा लवणादिष्वप्येवमेव तथेत्यराणीतिपदेन दर्शयति ॥ १३८ ॥

तद्यथा—जीवकर्षमकौ जीवन्ती वीरा तामल-
की काकोली क्षीरकाकोली मुद्रपर्णी मापपर्णी शा-
लपर्णी पृश्निपर्ण्यैसनपर्णी मधुपर्णी मेदा महासेदा

१ 'रससमवायविकल्पविस्तारः' इति पा० । २ 'अग्निप्राययो-
ज्यानि' इति पा० । ३ 'रसैकैकस्थेनेति' इति पा० । ४ 'आस्था-
पनयोगसमूहा' इति पा० । ५ 'विपाकप्रभावात्' इति पा० ।
६ 'ज्ञानपर्णी' ग. ।

१ 'अकूपणी कुन्दो वा' इति पा० । २ 'अर्हिष्ठा' इति पा० ।

३ 'भक्ष्यप्रकारान् यथोक्तानुविधाय' इति पा० ।

कर्कटशृङ्गा शृङ्गाटिका छिन्नरुहा च्छत्राऽतिच्छत्रा
 ध्रावणी महाध्रावणी सहदेवा विश्वदेवा शुक्ला
 क्षीरशुक्ला बलाऽतिबला विदारी क्षीरविदारी क्षुद्र-
 सहा महासहा ऋष्यगन्धाऽश्वगन्धा वृक्षीरः पुन-
 र्नेवा बृहती कण्टकारिकोरुवृको मोरटः इवदंष्ट्रा
 संहर्षा शतावरी शतपुष्पा मधूकपुष्पी यष्टीमधु
 मधूलिका मुद्गीका खर्जूरं परुषकमात्मगुप्ता पुष्कर-
 बीजं कशेरुकं राजकशेरुकं राजादनं कतकं काश्मर्यं
 शीतपाक्योदनपाकी तालखर्जूरमस्तकमिक्षुरिक्षु-
 चालिका दर्भः कुशाः काशाः शालिर्गुन्द्रेत्कटकः
 शरमूलं राजक्षवकः ऋष्यप्रोक्ता द्वारदा भारद्वाजी
 वनत्रपुष्टीरूपत्री हंसपादी काकनासिका कुलि-
 ङ्गाक्षी क्षीरवल्ली कपोलवल्ली कपोतवल्ली सोमवल्ली
 गोपवल्ली मधुवल्ली चेति; एषामेवंविधानामन्येषां
 च मधुरवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि
 खण्डशश्छेदयित्वा मेद्यानि चाणुशो मेदयित्वा
 प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समा-
 वाप्य पयसाऽर्धोदकेनाभ्यासिच्य साधयेद्द्वयौ सत-
 त्तमवधेयन्; तदुपयुक्तभूयिष्ठेऽम्मासि गतरसेज्ज्वौष-
 धेषु पयसि चातुपदधे स्थालीमुपहृत्य सुपरिपूतं
 पयः सुखोष्णं घृततैलवसामज्जलवणफाणितोपहितं
 बस्ति वातविकारिणे विधिबो विधिवद्दद्यात्; शीतं
 तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्ज्य पित्तविकारिणे विधि-
 वद्दद्यात् । इति मधुरस्कन्धः ॥ १३९ ॥

वीरा जालन्धरं शकम् । अस(श)नपर्णी अपराजिता ।
 मधुपर्णी विकङ्कतम् । लैत्रा कोकिलाक्षः । अतिच्छत्रा अरुण-
 कोकिलाक्षः । महाध्रावणी अलम्बुषा । शुक्ला शर्करा । क्षीरशुक्ला
 बृहच्छृङ्गाटिका । क्षुद्रसहा कुमारी । ऋष्यगन्धा ऋष्यजाङ्गलकः,
 बलामेदो वा । मोरटः मूर्वा । संहर्षा बन्दाकः । मधुकपर्णी
 मधुकमेदः । मधूलिका मर्कटहस्ततणुम् । राजादनं वेङ्गुलिकीति
 ख्यातम् । कशेरुकः चिबोडकः । राजकशेरुकः कशेरुमेदः । शीत-
 पाकी शीतला । ओदनपाकी नीलक्षिप्ती । ऋष्यप्रोक्ता बलामेदः ।
 द्वारदा शाकतरः । भारद्वाजी वनकार्पासी । वनत्रपुषी बृहत्फला
 गोड्म्या । अमीरूपत्री शतावरीमेदः । कुलिङ्गाक्षी पेटिका, कुलि-
 ङ्गापाठभक्षे लम्बता । क्षीरवल्ली क्षीरलता । कपोलवल्ली 'कबडवे-
 ण्डुवा' इति ख्याता । कपोतवल्ली सूक्ष्मेवा । सोमवल्ली सोमलता ।
 गोपवल्ली अनन्तमूलम् । मधुवल्ली यष्टीमधुमेदः ॥ १३९ ॥

आम्नाप्रातकलकुचकरमर्दवृक्षात्मलवेतसकु-
 वलवदरदाडिममातुलङ्गणण्डीरामलकनन्दीतकशी-
 तकतिन्तिण्डीकदन्तशटैरायतककोशाप्रधन्वनानां
 फलानि, पत्राणि चाप्रातकाश्मन्तकचाङ्गेरीणां चतु-
 र्विधानां चाम्लिकानां द्वयोश्च कोलयोश्चामशुष्क-

योद्वेयोश्चैव शुष्कात्मिकयोर्ग्राम्यारण्ययोः, आसव-
 द्रव्याणि च सुरासौवीरकतुपोदकमैरेयमेदकमदि-
 रामभुशुकशीधुदधिदिमण्डोददिवद्धान्याम्लादी-
 नि च, एषामेवंविधानामन्येषां चाम्लवर्गपरिसं-
 ख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा
 मेद्यानि चाणुशो मेदयित्वा द्रवैः स्थाल्यामभ्या-
 सिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावचैलवसामज्ज-
 लवणफाणितोपहितं सुखोष्णं बस्ति वातविकारिणे
 विधिबो विधिवद्दद्यात् । इत्यम्लस्कन्धः ॥ १४० ॥

अम्लस्कन्धे नन्दीतकः कर्पूरनन्दी, शीतकः अम्ललोष्टः,
 ऐरावतः नागरजम् । अम्लिका कन्दप्रधाना कामरूपे प्रसिद्धा
 अम्लिकामेद एवेत्याहुः । द्रवैः स्थिराणीति द्रवमजनात्
 स्थिरीभूतानीत्यर्थः (१) ॥ १४० ॥

सैन्धवसौवर्चलकालविषपाक्यानुपकूप्यवालुकै-
 लमौलकसामुद्रोमकौद्रिदोषरपाटेयकपांशुजान्ये-
 वंप्रकाराणि चान्यानि लवणवर्गपरिसंख्यातानि,
 एतान्यम्लोपहितान्युष्णोदकोपहितानि वा स्नेह-
 वन्ति सुखोष्णं बस्ति वातविकारिणे विधिबो विधि-
 वद्दद्यात् । इति लवणस्कन्धः ॥ १४१ ॥

कूप्यादयो लवणभेदा देशान्तरप्रसिद्धाः; तेन देशान्तरी-
 येभ्यो ज्ञेयाः । रोमकं ह्मानवीभवम् ॥ १४१ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचव्यचित्रकशृ-
 ङ्गवेरमरिचाजमोदद्रिकविडङ्गकुस्तुम्बुरुपीलतेजो-
 वत्येलाकुष्ठमल्लताकास्थिहिङ्गुनिर्थासकिलिममूलक-
 सर्पपलशुनकरङ्गशिशुकमधुशिशुकमधुपुष्पमूत्रण-
 सुमुखसुरसकुटेरकाजकगण्डीरकालमालकपर्णास-
 क्षवकफणिज्जकक्षारमूत्रपित्तानीति; एषामेवंवि-
 धानां चान्येषां कटुकवर्गपरिसंख्यातानामौषध-
 द्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा मेद्यानि
 चाणुशो मेदयित्वा गोमूत्रेण सह साधयित्वोप-
 संस्कृत्य यथावन्मुतैलवणोपहितं सुखोष्णं बस्ति
 श्लेष्मविकारिणे विधिबो विधिवद्दद्यात् । इति
 कटुकस्कन्धः ॥ १४२ ॥

तेजस्विनी तेजोवती । किलिमं देवदारु ॥ १४२ ॥

चन्दननलदङ्कतमालनकमालनिम्बतुम्बुरुकुटज-
 हरिद्रादाहरिद्रामुस्तमूर्वाकिराततिककटुकरो-
 हिणीत्रायमाणाकारवेल्लिकाकरीरकरवीरकेवुक-
 टिलकवृषमण्डूकपर्णीककौटकावार्ताकुर्कशकाक-
 माचीकाकोदुम्बरिकाशुष्यतिविषापटोलकुलकपा-
 टागुडूचीवेवाप्रवेतसविकङ्कतवकुलसोमवल्क-
 सतपर्णसुमनाकावल्गुजवचौतगराशुरुवालकोशीरा-
 णीति, एषामेवंविधानां चान्येषां तिक्तवर्गपरि-
 संख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेद-

१ 'परिचुतं पूतं' इति पा० । २ 'बन्दा' इति पा० ।

३ 'त्रिबुट' इति पा० । ४ 'बल्युल्लिखिता' इति पा० ।

१ 'देशान्तरीयात्तदर्थं ज्ञातव्याः' इति पा० । २ 'वरा' इति पा० ।

यित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानी-
येनाभ्यासिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधु-
तैललवणोपहितं सुखोष्णं बस्ति श्लेष्मविकारिणे
विधिज्ञो विधिवद्द्यात्, शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्कृत्य
पित्तविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्द्यात् ।
इति तित्तस्कन्धः ॥ १४३ ॥

तिक्तवर्गं कर्कशः पटोलमेदः ॥ १४३ ॥

प्रियङ्गुनन्ताप्रास्थ्यम्बुधकीकङ्कलोप्रमोचरस-
समङ्गाधातकीपुष्पपद्मापद्मकेशरजम्बाप्रप्लवङ्ग-
कपीतनोदुम्बराश्वत्थमल्लताकास्थश्मन्तकशिरी-
षांशपासोमवलकतिन्दुकप्रियालक्ष्मिदरखदिरसप्तप-
ण्डशकस्यन्दनार्जुनारिमेदैलवालुकपरिपेलवकद-
म्बशल्लकीजिङ्गिनीकाशकरोरुकराजकरोरुकद्रुफल-
वंशपद्मकाशकशालधवसर्जभूर्जशणखरपुष्पापुर-
शमीमाचीकवरकतुल्लाजकणैस्फूर्जकविभीतककु-
म्भीपुष्करबीजविसमृणालतालखर्जूरतरुणानीति,
एषामेवंविधानां चान्येषां कषायवर्गपरिसंख्याताना-
मौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशाल्मल्येदयित्वा भेद्यानि
चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेनाभ्यासिच्य
साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं
सुखोष्णं बस्ति श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिव-
द्द्यात्, शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्कृत्य पित्त-
विकारिणे दद्यात् । इति कषायस्कन्धः ॥ १४४ ॥

कषायवर्गं अधकणैः प्रियालक्ष्मलः, परिपेलवं कैवर्तमुस्तकं,
जिङ्गिनी स्नानमल्लता, माचीकः देवदारुः, अजकणैः
शालमेदः, कुम्भी 'कुम्भीक' इति ख्याता, किंवा हठः, मृणालं
मृणालनालिका, तालखर्जूरतरुणानीति तालखर्जूराल्लुरा इत्यर्थः ।
अत्र च स्कन्धेषु यद्ग्रन्थं स्कन्धद्वये पठ्यते तदुभयगुणयुक्तत्वे-
नोभयत्रापि योगीति ज्ञेयम् ॥ १४४ ॥

तत्र श्लोकाः—

षड्वर्गाः परिसंख्याता व एते रसभेदतः ।
आस्थापनमभिप्रेत्य तान्विद्यात्सर्वयौगिकान् १४५
सर्वशो हि प्रणिहिताः सर्वरोगेषु जानता ।
सर्वात्रोगाग्निच्छन्ति येभ्य आस्थापनं हितम् १४६
सर्वयौगिकानिति सर्वज्ञास्थापनसाध्येषु रोगेषु वातव्या-
धिज्वरगुल्मादिषु यथोक्तदोषसंबन्धे सति यौगिकानित्यर्थः ।
एतदेव विवृणोति—सर्वशो हीत्यादि । सर्वश इति समस्तवर्गण
अर्धवर्गण यथालाभं वा ॥ १४५ ॥ १४६ ॥
येषां येषां प्रशान्त्यर्थं ये ये न परिकीर्तिताः ।
द्रव्यवर्गा विकाराणां तेषां ते परिकोपकाः ॥ १४७ ॥
इत्येते षडास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य
व्याख्याताः ॥ १४८ ॥

इदानीं सर्ववर्गाणां सर्वज्ञास्थापनसाध्यरोगेषु यौगिकत्वं

यदुक्तं तत्र पित्तज्वरे कटुवर्गणास्थापनं पित्तकरत्वाच्चरवर्धकं
भवति, तेन न दोषविशेषेण सर्वगणानां यौगिकत्वमे-
तदुक्तं, किंतु सामान्येन सर्वास्थापनसाध्यरोगहितत्वं, दोष-
विशेषेषु तु तत्र तत्राननुगुणवर्गस्य प्रकोपकस्य निषेध एवेति
दर्शयन्नाह—येषामित्यादि । येषां येषामिति वातादिविकाराणां-
मुक्तानामिह । तत्र मधुरस्कन्धः कफप्रशान्त्यर्थमनुक्तः, तेन
कफवर्धकः एवमम्लदिवर्गेष्वपि ज्ञेयम् । किंवा सावैयौगिका-
नित्यनेनोक्तानां वर्गाणां समासव्यासयोगेन सकलास्थापनसाध्य-
रोगहरत्वमुच्यते, न प्रत्येकं; प्रत्येकं तु वर्गाणां साध्यत्वेना-
नुकुरोगाहन्त्वमुच्यते येषामित्यादिना ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

तेभ्यो भिषग्बुद्धिमान् परिसंख्यातमपि यद्यद्रव्य-
मयौगिकं मन्येत, तत्तदपकर्षयेत्; यद्यच्चानुक्रममपि
यौगिकं मन्येत, तत्तद्विद्वद्यात्; वर्गमपि वर्गो-
णोपसंस्कृजेदेकेमेकेनानेकेन वा युक्तिं प्रमाणीकृत्य ।
प्रचरणमिव भिक्षुकस्य बीजमिव कर्षकस्य सूत्रं
बुद्धिमतामल्पमन्यनल्पज्ञानाय भवति; तस्माद्वि-
मतामूहापोहवितर्काः, मन्दबुद्धेस्तु यथोक्तानुगमन-
मेव श्रेयः । यथोक्तं हि मार्गमनुगच्छन् भिषक्
संसाधयति कार्यमनन्तमहत्त्वाद्वा विनिपातयत्यन-
तिहस्तत्वादुदाहरणस्येति ॥ १४९ ॥

संप्रत्युक्तवर्गेषु व्याख्यादिपर्यलोचनया यौगिकत्वमपेक्ष्य
यौगिकप्रक्षेपमयौगिकोद्धरणं च दर्शयन्नाह—तेभ्य इत्यादि ।
यौगिकानितिपदेन बुद्धिमतेव प्रक्षेपोद्धारो गणे कर्तव्यः, नात्य-
बुद्धिनोहापोहकरणसमर्थेनेति दर्शयति । एकं वर्गमेकेन वर्गोप-
सृजेदनेकेन वा वर्गेणिति योज्यम् । युक्तिं प्रमाणीकृत्येति इद-
मत्र यौगिकमिदमयौगिकमिति ऊहं प्रमाणीकृत्येत्यर्थः । प्रच-
रणं भिक्षामूलं तण्डुलादि पात्रस्थम् । ननु मन्दबुद्धेः कथं
यथोक्तानुगमनं ? यथोक्तमयौगिकमूलेन बुद्धिमन्तः प्रतिपद्यन्ते
तत्रैव तन्मन्दधीः प्रयुज्जानो न कथमनर्थमावहेदित्याह—यथोक्तं
हीत्यादि । अनन्तिमहत्त्वाद्वा विनिपातयतीत्यनेन मन्दबुद्धे-
र्यथोक्ताचरत ऊहं विना न महती व्यापद्रवतीति दर्शयति ।
यतः शास्त्रे हि यो विधिर्यथोक्तः, स प्रायो यौगिक एव भवति
तत्र; यत्रापि शरीरादिभेदेनयौगिकः, तत्रापि श्लोकमार्गेण
यौगिक इत्यर्थः । अनन्तिहस्तत्वादुदाहरणस्येति शास्त्रे उदाहर-
णत्वेनोक्तस्य विधेरनतिसङ्क्षेपादित्यर्थः । एतेन यदि श्लोकं रोग-
साधनोदाहरणं स्यात्, ऊहमेव बहु, तदा मन्दबुद्धिः साक्षादु-
दाहरणविषयाज्ञानात् तथा खयसुहासकमत्वाच्च न रोगशान्तिल-
क्षणं कार्यं कर्तुं क्षमः स्यात्; यतस्तुदाहरणानि बहूनि, तेन
तैरेवोदाहरणमकप्रयोगस्तत्साध्यरेवोक्तव्याधीनं साधयतीति
युक्तम् । इमौ चावापोद्धारौ गणोक्त एव द्वये गणौ ज्ञेयौ । यदु-
क्तं सुश्रुते—“गणोक्तमपि यद्ग्रन्थं भवेद्याधावयौगिकम् । तदु-

१ 'कार्यम्, अनन्तिमहत्त्वादनतिहस्तत्वाच्चोदाहरणस्य' इति पा० ।

२ 'यथोक्तं यौगिकं' इति पा० । ३ 'साक्षादुदाहरणविषयाज्ञानात्'
इति पा० । ४ 'उदाहरणादिप्रयोगैः' इति पा० ।

द्वरेत्, प्रक्षिपेत् यन्मन्येयोमिकं तु तत्" (सु. वि. अ. १) इति ।
ये तु संयोगमहिम्ना कार्यकरा अगस्त्यहर्तृत्वयादयः, न तेषा-
वापोद्धारौ कर्तव्यौ । एनेमेव नार्थमभिप्रेत्योक्तं सुश्रुते—“एष
चागमसिद्धत्वात्तथैव फलदर्शनात् । मन्त्रवत् संप्रयोक्तव्यो न
भीमांसाः कथंचन" (सु. वि. अ. १) इति ॥ १४९ ॥

अतः परमनुवासनद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ।
अनुवासनं तु स्नेह एव । स्नेहस्तु द्विविधः—स्थाव-
रात्मकः, जङ्गमात्मकश्च । तत्र स्थावरात्मकः स्नेह-
स्तैलमतेलं च । तद्वयं तैलमेव कृत्वोपदेक्ष्यामः, स-
र्वतस्तैलप्राधान्यात् । जङ्गमात्मकस्तु वसा, मज्जा,
सर्पिरिति । तेषां तैलवसामज्जसर्पिणां यथापूर्वं श्रेष्ठं
वातश्लेष्मविकारेष्वनुवासनीयेषु, यथोत्तरं तु पि-
त्तविकारेषु, सर्वे एव वा सर्वविकारेष्वपि योगमु-
पयान्ति संस्कारविधिविशेषादिति ॥ १५० ॥

कमप्राप्तमनुवासनद्रव्याह—अतः परमित्यादि । अत्र तैल-
मिति तैलमृतं सपेक्षेहादि । तैलप्राधान्यादिति स्थावरश्लेहेषु
तिलैस्तैलस्यैव प्राधान्यादित्यर्थः । एतेन तैले यो विधिः स साष्प-
पादी बोद्धव्यः, तैलशब्देन तु साष्पपादीनामिह ग्रहणं तिलभ-
वज्ञेहस्य औधान्यप्रख्यापनार्थः, तैलशब्देन साष्पपादीनां ग्रहणं
भवत्येव । यदुक्तं सुश्रुते—“निष्पत्तेस्तद्वृणत्वाच्च तैलवमितरे-
ष्वपि" (सु. सू. अ. ४५) इति ॥ १५० ॥

शिरोविरेचनद्रव्याणि पुनरपामार्गसंपिप्लीमरि-
चविडङ्गक्षिशुशिरीषतुम्बुरुपित्तज्वाज्यजमोदावार्ता-
कीपृथ्वीकैलाहरेणुकाफलानि च, सुमुखसुरसकुटे-
रकगण्डीरकालमालकपर्णासक्ष्वकफणिज्जकहरि-
द्राश्टङ्गैरमूलकलशुनतर्कारीसर्पपत्राणि च, अर्को-
लकैकुष्ठनागदन्तीवचापामार्गश्वेताज्योतिष्मतीग-
वाक्षीगण्डीरपुण्यवाक्पुष्पीवृश्चिकालीवयस्यातिवि-
षामूलानि च, हरिद्राश्टङ्गैरमूलकलशुनकन्दाश्व,
लोध्रमदनसप्तपर्णेनिम्बार्कपुष्पाणि च, देवदारुगुरु-
सरलशलकीजिङ्गिन्यसनहिङ्गुनिर्यासाश्च, तेजोव-
तीवराङ्गेङ्गुदीशोभाञ्जनकवृहतीकण्टकारिकात्वच-
श्चेति । शिरोविरेचनं सप्तविधं, फल-पत्र-मूल-कन्द-
पुष्प-निर्यास-त्वगाश्रयभेदात् । लवणकटुतिक्तकषा-
याणि चेन्द्रियोपशयानि तथाऽपराण्यनुकान्यपि
द्रव्याणि यथायोगविहितानि शिरोविरेचनार्थमुप-
दिश्यन्त इति ॥ १५१ ॥

पारिशेष्याच्छिरोविरेचनान्याह—शिरोविरेचनेत्यादि । फ-
लाभिः चेति चकारेण तस्मादुक्तद्रव्यादङ्गान्तरोपयोगं च दर्शयति ।
तेन शिरोवेक्ष्यमाणत्वगुपयोगश्च भवति, एवमन्यत्रानुदाहा-
र्यम् । सुमुखादयः पर्णासभेदाः, तर्कारी जयन्ती । गण्डीरपुष्पी

शमठः, वयस्या ब्राह्मी । वराहं गुडवल्क । इन्द्रियोपशयानी-
त्यनेन यानि लवणादीनि इन्द्रियानुपधातकानि तान्येव शिरो-
विरेचने योज्यानि; तथाऽपराणीति मधुराम्लकषायान्यपि यानि
शिरोविरेचने यौगिकानि ॥ १५१ ॥

तत्र श्लोकाः—

लक्षणाचार्यशिष्याणां परीक्षा कारणं च यत् ।
अध्येयाध्यापनविधी संभाषाविधिरेव च ॥ १५२ ॥
पद्मिभरुनानि पञ्चाशद्वादमार्गपदानि च ।
पदानि दश चान्यानि कारणानीनि तत्त्वतः ॥ १५३ ॥
संप्रश्नश्च परीक्षादेनैवको वमनादिषु ।
भिषग्जितीयो रोगाणां विमाने संप्रकाशितः ॥ १५४ ॥

संग्रहे लक्षणाचार्यशिष्याणामिति शास्त्राचार्यशिष्याणां परीक्षा,
लक्षणं हि शास्त्रमुच्यते । कारणं च यदिति शास्त्रादिपरीक्षा-
कारणं च यदित्यर्थः, ‘एवंभूतं शास्त्रममल इवादित्यः’ इत्या-
दिशास्त्रपरीक्षाकारणम् । आचार्यपरीक्षाकारणं तु ‘एवंविधो
ह्याचार्यः’ इत्यादि । शिष्यपरीक्षाकारणं तु ‘अध्याप्यमध्यापयन्
ह्याचार्यः’ इत्यादि । अन्येयम् अध्येतव्यं, तस्य विधिरध्ययनवि-
धिरेव ॥ १५२-२५४ ॥

बहुविधमिदमुक्तमर्थजातं

बहुविधवाक्यविचित्रमर्थकान्तम् ।

बहुविधशुभशब्दसन्धियुक्तं

बहुविधवादनिस्तदं परेषाम् ॥ १५५ ॥

इमां मतिं बहुविधहेतुसंश्रयां

विजज्ञिवां परमतवादसूदनीम् ।

न सज्जते परवचनावमर्दनैर्न

शक्यते परवचनैश्च मर्दितुम् ॥ १५६ ॥

दोषादीनां तु भावानां सर्वेषामेव हेतुमत् ।

मानात् सम्यग्विमानानि निरुक्तानि विभागशः १५७

इत्यश्लिष्टशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने

रोगभिषग्जितीयविमानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥

(अश्लिष्टशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते ।

अनेनावधिना स्थानं विमानानां समर्थितम् ।)

इदमुक्तमर्थजातमिति लक्षणाचार्यशिष्यपरीक्षादिरूपमभिधे-

यजातमुक्तम् । अर्थकान्तमिति यथा संबद्धार्थत्वादिना गुणेन

कमनीयार्थं भवति तथोक्तमित्यर्थः । शब्दस्य वाक्ये योजनं

शब्दसन्धिः । दोषादीनामित्यादिना विमानस्थानार्थसंग्रहं

करोति । हेतुमदिति लपपत्तिमयथा भवति तथा दोषादिमानादि-

त्यर्थः । निरुक्तानीति निरुक्तयौक्तानि । निरुक्तिश्च दोषादयो

विशेषेण मीयन्ते ज्ञायन्ते एमिरिति विमानानि ॥ १५५-१५७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदुचविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायु-

र्वेददीपिकायां विमानस्थाने रोगभिषग्जितीय-

विमानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१ 'तिलाभुभूतं' इति पा० । २ 'तिलप्रभवस्यैव' इति पा० ।

३ 'प्राधान्यप्रत्ययार्थ' इति पा० ।

१ 'निलीयते परवचनावमर्दनै' इति पा० ।

विमानस्थानव्याख्या समाप्ता ।

शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः कतिधापुरुषीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १॥

इति ह साह भगवानाश्रयेः ॥ २ ॥

निदानस्थाने ज्ञातहेत्वादिना तथा विमाने प्रतीतरसदोषादिमानेन कर्तव्यचिकित्साया अधिकरणं शरीरं ज्ञातव्यं भवति; यतोऽप्रतिपक्षेऽशेषविशेषतः शरीरे न शरीरविज्ञानाधीना चिकित्सा साध्वी भवति; अतः शरीरं कारणोत्पत्तिस्थितिवृद्धादिविशेषैः प्रतिपादयितुं शरीरं स्थानमुच्यते । अत्रापि चालन्तदुःखोपरममोक्षकारणचिकित्सोपयुक्तपुरुषभेदादिप्रतिपादकतया प्रधानत्वेन कतिधापुरुषीयोऽध्यायोऽभिधीयते ॥१॥२॥

कतिधा पुरुषो धीमन् । धातुभेदेन भिद्यते ।

पुरुषः कारणं कस्मात्, प्रभवः पुरुषस्य कः ॥ ३ ॥

किमज्ञो ज्ञः, स नित्यः किं किमनित्यो निदर्शितः ।

प्रकृतैः का, विकाराः के, किं लिङ्गं पुरुषस्य च ॥४॥

निक्रियं च स्वतन्त्रं च वशिनं सर्वगं विभुम् ।

वदन्त्यात्मानमात्मज्ञः क्षेत्रज्ञं साक्षिणं तथा ॥ ५ ॥

निक्रियस्य क्रिया तस्य भगवन् । विद्यते कथम् ।

स्वतन्त्रश्चेदनिष्टासु कथं योनिषु जायते ॥ ६ ॥

वशी यद्यसुखैः कस्माद्भावैराकम्प्यते बलात् ।

सर्वाः सर्वगतत्वाच्च वेदनाः किं न वेत्ति सः ॥ ७ ॥

न पश्यति विभुः कस्माच्छैलकुड्यतिरस्कृतम् ।

क्षेत्रज्ञः क्षेत्रमथवा किं पूर्वमिति संशयः ॥ ८ ॥

ज्ञेयं क्षेत्रं विना पूर्वं क्षेत्रज्ञो हि न युज्यते ।

क्षेत्रं च यदि पूर्वं स्यात् क्षेत्रज्ञः स्यादशाश्वतः ॥ ९ ॥

साक्षिभूतश्च कस्यायं कर्ता ह्यन्यो न विद्यते ।

स्यात् कथं चाविकारस्य विशेषो वेदनाकृतः ॥ १० ॥

अथ चार्तस्य भगवंस्तिष्ठणां कां चिकित्सति ।

अतीतां वेदनां वैद्यो वर्तमानां भविष्यतीम् ॥ ११ ॥

भविष्यत्या अस्पृशिरतीताया अनागमः ।

सांप्रतिक्रिया अपि स्थानं नास्त्येतः संशयो ह्यतः ॥ १२ ॥

कारणं वेदनानां किं, किमधिष्ठानमुच्यते ।

क वेत्ता वेदनाः सर्वा निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥ १३ ॥

सर्ववित् सर्वसंन्यासी सर्वसंयोगनिःसृतः ।

एकः प्रशान्तो भूतात्मा कैलैकैरुपलभ्यते ॥ १४ ॥

ईत्यग्निवेशस्य वचः श्रुत्वा मतिमतां वरः ।

सर्वं यथावत् प्रोवाच प्रशान्तात्मा पुनर्वसुः ॥ १५ ॥

कतिधेति कतिप्रकारः । पुरुष इत्यनेन चाविशेषेण पुरुषशब्दाभिधेयोऽर्थोभिधीयते; यतः 'खादयश्चेतनापष्टा' इत्यादिना, तथा चतुर्विंशतिकभेदभिन्नश्च कर्मपुरुष एव शारीरी नाभ्यः, तथा 'चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः' इत्यनेनात्मैव शरीररहितः पुरुषशब्दार्थत्वेन नाभ्यः । पुरुषधारणाद्धातुः; तेन धातुभेदेनेति पुरुषधारणार्थभेदेन । धीमन्निति विशेषणेन य एव धीमान् स एव पुरुषभेदादिकमिमं वक्ष्यमाणं सुसूक्ष्मं वस्तुं समर्थं इति दर्शयति । पुरुषः कारणं कस्मादिति कस्माद्धेतोः पुरुषः संसारं प्रधानं स्थायिकारणमित्यर्थः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । योनिष्विति जातिषु । सर्वा इति परपुरुषगता अपि । क्षेत्रज्ञः आत्मा । क्षेत्रम् अव्यक्तवर्जितं सर्ववक्ष्यमाणम् । ज्ञेयमित्यादि । असति क्षेत्रे क्षेत्रज्ञानामावाज्ञं क्षेत्रज्ञत्वमुपपद्यते इति भावः । साक्षिभूत इति साक्षिसदृशः । विशेषो वेदनाकृत इति पुत्रादिज्ञानरूपवेदनाजनितो हर्षादिविशेष इत्यर्थः । तिष्ठणामिति अतीतानागतवर्तमानानां दुःखदुःखपाणां मध्ये कां चिकित्सति । अतीतामित्यादौ किञ्चान्दोऽध्याहार्यः, तेन किमतीतां चिकित्सति, किं वर्तमानां, किंवा भविष्यतीमिति योज्यम् । स्थानं नास्तीति क्षणिकत्वेन चिकित्सायाः प्रवृत्तियोऽन्यकालवस्थानं नास्ति । वेदनानां कारणमधिष्ठानं च यद्यपि दीर्घजीवितोऽप्युक्तं, तथाऽपीह प्रकरणवशाद्विशेषप्रतीत्याकाङ्क्षया च विशिष्टैः पुनः प्रश्नाः । प्रश्नार्थाश्चामी उत्तरग्रन्थे आचार्येण प्रपञ्चनीया इति नेहैव व्याकरणीयाः ॥ ३-१५ ॥

खादयश्चेतनापष्टा धातवः पुरुषः स्मृतः ।

चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः ॥ १६ ॥

खादय इत्यादि । खादयः "खं वायुरभिरापः क्षितिस्तथा" इति वक्ष्यमाणाः; चेतनापष्टा इत्यत्र चेतनाशब्देन चेतनाधारः समनस्क आत्मा गृह्यते; खादिग्रहणेन चेन्द्रियाणि खादिमयान्यवस्थानि । अयं च वैशेषिकदर्शनपरिग्रहीतश्चिकित्साशास्त्रविषयः पुरुषः; अयमेव "पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुषः" (सु. सू. अ. १) इत्यनेन सूत्रेणाप्युक्तः । स्मृत इति भाषया पूर्वोक्तार्थानामप्यर्थं पुरुषशब्दाच्चोऽभिप्रेतो नास्त्विकल्पित इति दर्शयति । पुरि शरीरे शेते इति व्युत्पत्त्या य आत्मा पुरुषशब्देनोच्यते तमाह—चेतनेत्यादि । अत्र पुरुष इति कर्तव्ये यत् 'पुरुषसंज्ञक' इति करोति तेन न चेतनाधातुरूपः पुरुषश्चिकित्सायमभिप्रेतः, किंतु शास्त्रान्तरव्यवहारानुरोधादिहाप्यर्थः

१ 'सर्वपुरुषगतता अपि' इति पा० । २ 'हृलक्ष्यैः' इति पा० ।

३ 'क्षिप्त्वा' इति पा० । ४ 'तत्रैव' इति पा० । ५ 'खादयश्चेतनाधातुपष्टास्तु' इति पा० । ६ 'वक्तव्ये' इति पा० ।

पुरुषशब्देन संज्ञित इति दर्शयति; चिकित्साविषयस्तु षड्धा-
तुक एव पुरुषः, अत एव तत्र संज्ञितग्रहणं न कृतम्। अयं
च पुरुषशब्दो गवादावपि षड्धातुसमुदाये यद्यपि वर्तते,
तथाऽपि सर्वप्रधाने नर एव विशेषेण वर्तते; तेन नातिप्रसिद्धो
गवादी पुरुषशब्दः ॥ १६ ॥

पुनश्च धातुभेदेन चतुर्विंशतिकः स्मृतः ।

मनो दशेन्द्रियाण्यर्थः प्रकृतिश्चाष्टधातुकी ॥ १७ ॥

षड्धातुरूपमेव पुरुषं पुनः सांख्यदर्शनेभेदाच्चतुर्विंशतिक-
भेदेनाह—पुनश्चेत्यादि । चतुर्विंशतिकमेव विभजते—मन
इत्यादि । यद्यपि पञ्चविंशतितत्त्वमयोऽयं पुरुषः सांख्यैरुच्यते,
यदाह—“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” (सां. का. ३)
इति, तथाऽपीह प्रकृतिव्यतिरिक्तं चोदासीनं पुरुषमव्यक्तत्वसा-
धर्म्यादव्यक्तायां प्रकृतावेव प्रक्षिप्य अव्यक्तशब्देनैव गृह्णाति;
तेन “चतुर्विंशतिकः पुरुषः” इत्यविरुद्धम् । उदासीनस्य हि सूक्ष्मस्य
भेदप्रतिपादनमिहानतिप्रयोजनमिति न कृतम् । दशेन्द्रियाणीति
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च । अष्टधातुकीति खादि-
पञ्चकबुध्यव्यक्ताहङ्काररूपाः दक्षयति हि—“खादीनि बुद्धिरव्यक्त-
महङ्कारस्तथाऽष्टमः” इति ॥ १७ ॥

लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव च ।

सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे न वर्तते ॥ १८ ॥

वैवृत्त्यान्मनसो ज्ञानं साक्षिध्यात्तच्च वर्तते ।

अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥ १९ ॥

अत्र चतुर्विंशतिके प्रथमोद्दिष्टं मनो लक्षयितुमाह—लक्षण-
मित्यादि । यथा ज्ञानस्याभावो ज्ञानस्य भावश्च मनोगमको
भवति तदाह—सतीत्यादि । वैवृत्त्यान्मनस इति इन्द्रियेणासं-
योगात्, साक्षिध्यादिति इन्द्रियेण मनसः संबन्धात् । एवं
मन्यते—यदा गुणपदिन्द्रियार्था इन्द्रियैः संयुज्यन्ते तदा क्वचि-
दिन्द्रियार्थे ज्ञानं भवति क्वचिन्न भवतीति दृष्टं, तेनेनैव ज्ञान-
भावाभावाौ ज्ञानकारणान्तरं दर्शयतः; यच्च तत् कारणान्तरं
तन्मनः । तच्च कारणं मनोरूपं यथात्मवशुगपत् सर्वेन्द्रियव्या-
पकं स्वीकृत्यते किंवा अनेकसंख्यमिन्द्रियवत् स्वीकृत्यते, तदा
पुनरपि गुणपदिन्द्रियार्थसंबन्धे पञ्चभिर्ज्ञानैर्भवेत् विभुना वा
मनसा, अनेकैर्वा मनोभिर्गुणपदधिष्ठितवादिन्द्रियार्थाः; न च
भवन्ति गुणपञ्चज्ञानानि, तस्माद्युगपज्ज्ञानानुदयाद्विज्ञानमनोऽणु-
रूपमेकं च सिध्यतीत्याह—अणुत्वमित्यादि ॥ १८ ॥ १९ ॥

चिन्त्यं विचार्यमूहं च ध्येयं संकल्पमेव च ।

यत्किञ्चिन्मनसो ज्ञेयं तत् सर्वं ह्यर्थसंज्ञकम् ॥ २० ॥

१ ‘ध्येयं मन्यते’ इति हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । २ ‘ज्ञान-
कारणान्तरभावाभावं’ इति पा० ।

इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसः स्वस्य निग्रहः ।

ऊहो विचारश्च, ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २१ ॥

मनोगुणमभिधाय मनोविषयमाह—चिन्त्यमित्यादि ।
चिन्त्यं कर्तव्यतया अकर्तव्यतया वा यन्मनसा चिन्त्यते ।
विचार्यम् उपपत्त्युपपत्तिभ्यां यद्विद्युद्यते । ऊहं च यत् संभा-
वनया ऊह्यते ‘एवमेतैर्बुधिव्यति’ इति । ध्येयं भावनाज्ञानवि-
षयम् । संकल्पं गुणवत्तया दोषवत्तया वाऽवधारणाविषयम् ।
यत् किञ्चिदित्यनेन सुखाद्यनुकविषयावरोधः । मनसो ज्ञेयमिति
इन्द्रियनिरपेक्षमनोग्राह्यम् । एते च मनोऽर्थाः शब्दादिरूपा
एव; तेन पञ्चार्थकल्पनया न चतुर्विंशतिरुक्त्यातिरेकः । सुखा-
द्यस्तु शब्दादिव्यतिरिक्ता मनोऽर्था बुद्धिभेदग्रहणेनैव ग्राह्याः ।
मनोविषयमभिधाय मनःकर्माह—इन्द्रियेत्यादि । इन्द्रियाभि-
ग्रहः इन्द्रियाधिष्ठानं मनसः कर्म, तथा स्वस्य निग्रहो मनसः
कर्म; मनो ह्यनिष्टविषयप्रसृतं मनसैव नियम्यते, “मनश्च गुणा-
न्तरयुक्तं चिद्विधान्तराभियमयति” इत्याहुरेके । यदुक्तम्—
“विषयप्रवर्णं चित्तं धृतिशंशालं शक्यते । नियन्तुमहितादर्थाद्बु-
द्धिर्हि नियमात्मिका” इति । तेन, धृत्या कारणभूतया(मैन)
आत्मानं नियमयतीति न स्वात्मनि क्रियाविरोधः । मनःकामान्तर-
माह—ऊहो विचारश्चेति ।—अत्रोह आलोचन(ता)ज्ञानं निर्विकल्प-
(क)म्, विचारो हेयोपादेयतया विकल्पनम् । चतुर्विधं हि विक-
ल्पकारणं सांख्या मन्यन्ते; तत्र बाह्यमिन्द्रियरूपम्, आभ्यन्तरं
तु मनोऽहङ्कारो बुद्धिश्चेति त्रितयम् । तत्रेन्द्रियाण्यलोलचयन्ति
निर्विकल्पेन गृह्यन्तीत्यर्थः, मनस्तु संकल्पयति हेयोपादेयतया
कल्पयतीत्यर्थः, अहङ्कारोऽभिमान्यते ‘ममेदमहमत्राधिकृतः’
इति मन्यत इत्यर्थः, बुद्धिरध्यवस्यति ‘त्यजाम्येनं दोषवन्तमुपा-
ददाम्येनं गुणवन्तम्’ इत्यध्यवसायं करोतीत्यर्थः । ऊहस्तु यद्यपि
बाह्यचक्षुरादिकर्म, तथाऽपि तत्रापि मनोऽधिष्ठानमस्तीति मन-
कर्मतयोक्तं । वचनं हि “सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयम-
वगाहते यस्मात् । तस्माच्चिद्विधं करणं द्वारि, द्वाराणि शोषाणि”
(सां. का. ३५) हैति । ततः परं बुद्धिः प्रवर्तत इति ऊहविचा-
रानन्तरं बुद्धिरध्यवसायं करोतीत्यर्थः । अहङ्कारव्यापारश्चाभि-
मननमिहातुकोऽपि बुद्धिव्यापारैरेव स्थितो ज्ञेयः । बुद्धिर्हि
त्यजाम्येनमुपाददामीति वाऽध्यवसायं कुर्वती अहङ्काराभिमत
एव विषये भवति; तेन बुद्धिव्यापारैरेवाहङ्कारव्यापारोऽपि
गृह्यते । बुद्धौ हि सर्वैकरण्यापारार्पणं भवति । यदुक्तम्—“एते

१ ‘ध्वमेतद्भवति’ इति पा० । २ ‘मनः’ इति हस्तलिखितपुस्तके
न पठ्यते । ३ “सांप्रतं त्रयोदशशु करणेण केपाच्चिदुणभावं केपा-
श्चित् प्रधानभावं सहेतुकमाह—सान्तःकरणेत्यादि । द्वारि प्रधानम् ।
शोषाणि करणानि बाह्येन्द्रियाणि, द्वाराणि गौणानि; तैरुपनीतं सर्वं
विषयं समनोऽहङ्कारा बुद्धिर्विज्ञानादवगाहतेऽध्यवस्यति, तस्माद्बुद्धेन्द्रि-
याणि द्वाराणि, द्वारवती च सान्तःकरणा बुद्धिः” इति वाचस्पति-
मिश्रेण तत्त्वकौमुद्यां व्याख्यातेयं कारिका ।

प्रदीपकत्वाः परस्परविलक्षण गुणविशेषाः । कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति” (सां. का. ३६) ॥ २१ ॥
इन्द्रियेन्द्रियायौ हि समनस्केन गृह्यते ।

कल्पयते मनसा तूर्ध्वं गुणतो दोषतोऽथवा ॥ २२ ॥

जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।

व्यवस्यति तया वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

एतदेवोहविचारपूर्वकत्वं बुद्धेर्विष्णोति—इन्द्रियेणेत्यादि । गृह्यते इति कहमात्रेण निर्विकल्पेन गृह्यते । गुणत इति उपादेयतया । दोषत इति हेयतया । बुद्ध्यव्यवसायं विष्णोति—जायत इत्यादि । विषये तत्रेति मनसा कल्पिते विषये । निश्चयात्मिकेति स्थिररूपमा अभ्यवसायरूपेत्वं । व्यवस्यतीति अनुष्ठानं करोति, उद्युक्तो भवतीत्यर्थः । बुद्ध्यव्यवसितमर्थं वक्तुं कर्तुं वाऽनुतिष्ठेतीति यावत् । बुद्धिपूर्वकमित्यनेन यदेव बुद्धिपूर्वकमनुष्ठानं तदेवैवंविधं भवति नोन्मात्तानुष्ठानमिति दर्शयति ॥ २२ ॥ २३ ॥

एकैकाधिकयुक्तानि खादीनामिन्द्रियाणि तु ।

पञ्च कर्मानुमेयानि येभ्यो बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २४ ॥

मनोऽभिधायिन्द्रियाभ्यभिषेते, तत्रापि ज्यायस्त्वाद् बुद्धोन्द्रियाणि प्रागाह—एकैकेत्यादि । खादीनां मध्ये एकैकेनाधिकेन भूतेन युक्तानीन्द्रियाणि पञ्च चक्षुरादीनि; एकैकाधिकपदेन पञ्चापि पाश्चात्तिकाणि, परं चक्षुषि तेजोऽधिकमित्याहुक्तं सूचयति । कर्मानुमेयानीति कार्ग्यनुमेयानि; कार्यं चक्षुर्वृद्ध्यादि । येभ्यो बुद्धिः प्रवर्तते इति यानि बुद्धोन्द्रियाणि, तानिमानि पवेति दर्शयति । यद्यपि स सांख्ये आहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि, यदुक्तं—“सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात्” (सां. का. २५) इति, तथाऽपि मतभेदाद्भौतिकत्वमिन्द्रियाणां ज्ञेयम्; किंवा, औपचारिकमेतद्भौतिकत्वमिन्द्रियाणां ज्ञेयम्; उपचारबीजं च यद्वगुणैर्युग्मं यदिन्द्रियं गृह्णाति, तत्तद्विधिप्रमित्युच्यते; चक्षुस्तेजो गृह्णाति, तेन तैजसमुच्यत इत्यादि ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

हस्तौ पादौ गुदोपस्थं वागिन्द्रियमथापि च ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पादौ गमनकर्मणि ॥ २५ ॥

१ ‘न केवलं बाह्यानीन्द्रियाण्येव प्रधानं बुद्धिरपि तु ये अत्यहङ्कारमनसो द्वारिणी, ते अत्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधानमित्याह—एत इत्यादि । यथाहि आमाव्यक्षाः कौटिलिकेभ्यः कर्मादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छन्ति, विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय, स च भूपत्ये, तथा बाह्येन्द्रियाण्यालोच्य मनसो समर्थयन्ति, मनश्च सङ्कल्प्याहङ्काराय, अहङ्कारश्चाभिमल्य बुद्धौ सर्वाध्यक्षभूतायां, तदिदमुक्तं—पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति, इति । बाह्येन्द्रियमनोऽहङ्काराश्च गुणविशेषा गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विकाराः, ते तु परस्परविरोधशील्य अपि पुरुषार्थेन भोगापूर्वकुरेण एकवाक्यतां नीताः; यथा—वर्तितलवहयः सन्तमसापनेन रूपप्रकाशाय मितिताः प्रदीपे, प्रगतेते गुणविशेषा इति योजना’ इति सांख्यतत्त्वकोमुखा वाचस्पतिमिश्रः । २ ‘अनुतिष्ठतीत्यर्थः’ इति पा० । ३ ‘यद्युक्तं भूतं’ इति पा० । ४ ‘हस्तपादं’ इति पा० ।

च. सं. ३७

पायूपस्थं विसर्गाय हस्तौ ग्रहणधारणे ।

जिह्वा वागिन्द्रियं वाक् च सत्या ज्योतिस्तमोऽनुता ॥

अथ कर्मेन्द्रियाण्याह—हस्तावित्यादि । हस्तावेकं पादौ वैकमिन्द्रियमेककर्मकर्तृताया । गुदोपस्थं वैकैकम् । वाक् उपादानहानार्थं भेदमाह—वाक् चेत्यादि । ज्योतिरिव ज्योतिः, धर्मकर्तृत्वेनोभयलोकप्रकाशकारित्वात्; एतद्विपर्ययेण तमः अचुता ॥ २५ ॥ २६ ॥

महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ २७ ॥

संप्रत्युद्देशकमात्रोपाधयैऽभिधातव्येऽर्थानां प्रकृतिग्रहणगृहीतपञ्चभूतगुणतया पराधीनतादष्टधातुप्रकृतिगृहीतानि भूतान्येव तावदाह—महाभूतानीत्यादि । शब्दादयो यथासंख्यं खादीनां नैसर्गिकं गुणा ज्ञेयाः । यस्तु गुणोक्तयैऽभिधातव्यः स हि अस्तुविष्टभूतसंबन्धादेव । तेन पृथिव्यां चतुर्भूतप्रवेशात् पञ्चगुणत्वम्, एवं जलादावपि चतुर्गुणत्वादि ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

तेषामेकगुणः पूर्वो गुणबुद्धिः परे परे ।

पूर्वः पूर्वगुणश्चैव क्रमशो गुणिषु स्मृतः ॥ २८ ॥

नैसर्गिकं गुणमभिधाय भूतान्तरप्रवेशकृतं गुणमाह—तेषामित्यादि । एकगुणः पूर्व इति पूर्वं धातुः खरूपः शब्दैकगुणः । पुंलिङ्गता च खादीनां धातुरूपतादुद्धिस्थीकृतत्वात्; उक्तं हि—“खादयश्चेतनाष्टा धातवः” इति । यथा यथा च परत्वं तथा तथा च गुणबुद्धिर्यथासंख्यम् । ननु, एतावताऽप्येकगुणत्वद्विगुणत्वादित्येव न नियमेन ज्ञायते को गुणः क भूते इत्याह—पूर्वं इत्यादि ।—गुणिषु खादिषु धातुषु पूर्वो गुणः क्रमेण यथासंख्यं वर्तते; न केवलं पूर्वः किंतु पूर्वस्यापि यो गुणः, स च पूर्वगुण उत्तरे भूते वर्तते । तेन खे पूर्वो पूर्वः शब्द(ब्दो)गुणो वर्तते; वायौ तु स्पर्शः क्रमप्राप्तः पूर्वो भवति, पूर्वगुणश्च शब्द इति द्विगुणत्वम्; एवमग्न्यादौ च ज्ञेयम् । गन्धस्तूतारगुणान्तराभावाच्च पूर्वो भवति, तथाऽपि ‘गन्धश्च तद्गुणाः’ इति ग्रन्थे तद्गुणा इतिपदापेक्षया गन्धस्य पूर्वत्वं कल्पनीयं; किंवा, पूर्व इति छत्रिणो गच्छन्तीतिन्यायेनोक्तं, तेनापूर्वोऽपि गन्धः क्रमागतः पृथिव्यां ज्ञेयः ॥ २८ ॥

खरद्वचलोष्णत्वं भूजलानिलतेजसाम् ।

आकाशास्याप्रतीघातो दृष्टं लिङ्गं यथाक्रमम् ॥ २९ ॥

लक्षणं सर्वमेवैतत् स्पर्शनेन्द्रियगोचरम् ।

स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयः स्पर्शो हि सविपर्ययः ॥ ३० ॥

भूतानामसाधारणं लक्षणमाह—खरेत्यादि । अप्रतीघातः अप्रतिहननमस्पर्शत्वमिति यावत्; स्पर्शवद्धि गतिविधातकं

१ ‘प्रकाशकरत्वाद्’ इति पा० । २ ‘तन्नित्यानुविष्टभूतसंस्थादेव’ इति पा० । ३ ‘तेषामेकगुणं पूर्व’ इति पा० । ४ ‘पूर्वो गुणश्चैव’ इति पा० । ५ ‘उद्धिस्थीकाराद्’ इति पा० । ६ ‘द्विगुणत्वविनियमो न ज्ञायते’ इति पा० । ७ ‘प्रथमे’ इति पा० ।

भवति नाकाशः, अस्पर्शवत्त्वात् । सर्वमेवैतदिति खरत्वादि ।
स्पर्शनेन्द्रियगोचरमिति स्पर्शनेन्द्रियज्ञेयम् । कथमेतत् सर्व स्पर्श-
नेन्द्रियज्ञेयमित्याह—स्पर्शनेत्यादि । सविपर्यय इति स्पर्शाभाव
इत्यर्थः । यदिन्द्रियं यद्वहति, तत्तस्याभावमपि गृह्णाति; तेन,
आकाशस्यास्पर्शत्वमपि स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यमिति युक्तम् । द्रवत्वं
चलत्वं च सांख्यमते स्पर्शनेग्राह्यत्वात् स्थूलभूतवातधर्मः स्पर्श
एव; यदि स्पर्शनेन गृह्यते, तत् सर्वं महाभूतवातपरिणाम
एव । एतानि च खादीनि सूक्ष्माणि तन्मात्ररूपाणि ज्ञेयानि,
स्थूलभूतानि तु खादीनि विकारतया तत्रोक्तानि । प्रकृतिवर्गं
सूक्ष्मरूपास्तन्मात्रा उक्ताः । वचनं हि—“तन्मात्राण्यविशेषा-
स्तैभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः । एते स्मृता विशेषाः शान्ता
घोराश्च सूक्ष्माश्च” (सां. का. ३८) इति; तेनेहापि खादीनि
तन्मात्रशब्दोक्तानि सूक्ष्माणि बोद्धव्यानि ॥ २९ ॥ ३० ॥

गुणाः शरीरे गुणिनां निर्दिष्टाश्चिह्नमेव च ।

भूतानां सूक्ष्माणां शरीरस्थानां लिङ्गान्तराण्याह—गुणा
इत्यादि । गुणाः शब्दादयः । गुणिनामिति सूक्ष्मरूपभूतानाम् ।
एवचग्रहणात् शब्दादयश्च व्यक्ताः सूक्ष्माणां शरीरस्थानां भूता-
नां लक्षणं भवन्तीति वाक्यार्थः ॥—

अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः ॥ ३१ ॥

अर्थानाह—अर्था इत्यादि । अर्थशब्देन तु ये शब्दादयो-
ऽभिधीयन्ते ते स्थूलस्वरूपा एव ज्ञेयाः; येनाकाशपरिणाम
एव शब्दः, वातपरिणामः स्पर्श इत्यादि दर्शनम् । शब्दादिग्रह-
णेनात्राकाशादिग्रहणं यत्, तदाकाशादिपरिणामा एव शब्दादय
इति युक्तमेव । एतेन यच्छ्रोत्रप्राज्ञं तत् सर्वमाकाशं शब्दश्च,
यत् स्पर्शेन गृह्यते तत् सर्वं वायुः स्पर्शश्चेत्यादि ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

या यदिन्द्रियमाश्रित्य जनतोर्बुद्धिः प्रवर्तते ।

यति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥ ३२ ॥

मेदात् कार्येन्द्रियार्थानां बह्व्यो वै बुद्ध्यः स्मृताः ।

आत्मेन्द्रियमनोर्थानामेकैका सन्निकर्षजा ॥ ३३ ॥

अह्ण्यल्लुप्ततलस्तस्त्रीवीणानखोद्भवः ।

दृष्टः शब्दो यथा बुद्धिर्दृष्टा संयोगजा तथा ॥ ३४ ॥

संप्रति प्रकृतिगणप्रविष्टाया बुद्धेरुपदर्शनार्थं तस्या बुद्धेर्वृत्ति-
मेदात् ज्ञानविशेषरूपाण्याह—यैत्यादि । यदिन्द्रियमाश्रित्येति
यदिन्द्रियप्रणालिकामाश्रित्य महच्छब्दादयस्य बुद्धितत्त्वस्य वृत्ति-
विशेषरूपाणि ज्ञानानिन्द्रियप्रणालिकया भवन्ति, तदिन्द्रियज-
व्यत्वेनैव तानि व्यपदिश्यन्ते—चक्षुर्बुद्धिः, श्रोत्रबुद्धिरित्यादिव्य-
पदेशेन । मनोभवा च बुद्धिश्चिन्त्यादिविषया मनसा निर्दिश्यते;
मनोबुद्धिरिति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । इन्द्रियमनोभवेन षट्त्वं
बुद्धीनां प्रतिपाद्य बुद्धिष्वहुत्वं ग्राह—मेदादित्यादि । कार्यस्य

इन्द्रियार्थस्य च मेदात् तत्संबन्धेन भिद्यमाना बह्व्यो बुद्ध्यो
भवन्ति; कार्यं सुखदुःखमेदाः; सुखदुःखप्रपञ्चेन हि तत्कार्येण
कारणं ज्ञानमपि बहु भवति । इदानीं सर्वबाह्यज्ञानसाधनमा-
ह—आत्मेत्यादि । आत्मा अव्यक्तम् । एकैकेति प्रत्येकम् । बुद्धे-
रनेकात्मादिमेलकजन्यत्वे दृष्टान्तमाह—अह्णलीत्यादि । अनेन
दृष्टान्तेन शब्दद्वयमाह; अह्ण्यल्लुप्ततलजशब्द एकः, अयं
चाक्षुष्ठयश्रितमध्यमाहल्याः करतलसंयोगाज्जयमानतलशब्द
उच्यते; तस्त्रीवीणानखोद्भवश्च वीणाशब्द एकः; अन्ये त्वेक-
मेवाहल्यादिर्ज्ञेय वीणाशब्दं वर्णयन्ति । एतेन, यथा शब्दोऽह्ण-
लायन्यतमवैकल्येऽपि न भवति, तथा बुद्धिरप्यात्मादीनामन्यत-
मवैकल्येऽपि न भवतीति दर्शयति ॥ ३२-३४ ॥

बुद्धीन्द्रियमनोर्थानां विद्याद्योगधरं परम् ।

चतुर्विंशतिको होष राशिः पुरुषसंज्ञकः ॥ ३५ ॥

अत्र च बुद्धिवृत्तीनां ज्ञानानां कथनेनेवाहङ्कारोऽपि सूचित
एव; यतोऽहङ्कारोऽपि विवैवात्मादिसंचलितेयं बुद्धिः ‘अहं
पश्यामि’ इत्यादिरूपा भवति; तेन बुद्धेरहङ्कारस्य चोक्तत्वादव-
शिष्टमव्यक्तं कार्यद्वारा ज्ञेयं—बुद्धीत्यादि । परमिति अव्यक्तम् ।
बुद्ध्यादीनां योगं मेलकं धरतीति योगधरम्; अव्यक्तं हि प्रकृ-
तिरूपं पुरुषार्थप्रवृत्तं बुद्ध्यादिमेलकं भोगसंपादकं सृजति । एवं
व्युत्पादितं चतुर्विंशतिकमुपसंहरति—चतुर्विंशतिक इत्यादि । यदि
वा कर्मेन्द्रियाण्यभिधाय महाभूतानीत्यादिना अर्था एवाश्रयभू-
तत्वादि कथनेनोच्यन्ते, या यदिन्द्रियमाश्रित्येत्यादिना तु स्फुटो-
पलभ्यमाना बुद्धिवृत्तिमेदा उच्यन्ते, बुद्ध्याहङ्कारतन्मात्राण्यव्य-
क्तानि तु सूक्ष्माणि नोक्तानि, तानि सर्वाण्येव बुद्धीन्द्रियमनोर्था-
नामित्यादिग्रन्थे परशब्देनोच्यन्ते, तेन योगधरं परमित्यनेन
मूलप्रकृतिस्तथा प्रकृतिविकृतयश्च महादायः सप्तोच्यन्ते; एवं
चतुर्विंशतिको राशिर्भवति । परत्वं च विकारापेक्षया प्रकृतीना-
मुपपन्नमेव ॥ ३५ ॥

रजस्तमोभ्यां युक्तस्य संयोगोऽयमनन्तवान् ।

ताभ्यां निराकृताभ्यां तु सत्त्वबुद्ध्या निवर्तते ॥ ३६ ॥

संप्रत्येवरूपपुरुषस्य सकारणं संसरणं मोक्षहेतुं चाह—रज
इत्यादि । संयोगोऽयमिति चतुर्विंशतिराशिरूपो मेलकः । ताभ्या-
मिति रजस्तमोभ्याम् । सत्त्वबुद्ध्या कारणभूतया रजस्तमोनिवृत्त्या
पुरुषरूपः संयोगो निवर्तते मोक्षो भवतीत्यर्थः । सत्त्वं बृद्धं
विशुद्धज्ञानजननाद् रजस्तमसी संसारकारणे विजित्य प्रकृतिपु-
रुषविवेकज्ञानान्मोक्षमावहति ॥ ३६ ॥

अत्र कर्म फलं चात्र ज्ञानं चात्र प्रतिष्ठितम् ।

अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वता ॥ ३७ ॥

एवं यो वेद तत्त्वेन स वेद प्रलयोदयौ ।

पारंपर्यं चिकित्सां च ज्ञातव्यं यच्च किंचन ॥ ३८ ॥

१ ‘स्पर्शग्राह्यमिति’ इति पा० । २ ‘विशेषास्ते’ इति पा० ।
३ ‘यैकेकसन्निकर्षजाः’ इति पा० । ४ ‘वृत्तिमेदादिशेषरूपाण्याह’
इति पा० । ५ ‘यदिन्द्रियप्रणालिकामाश्रित्य’ इति पा० । ६ ‘रित्या-
दीनि’ इति पा० । ७ ‘षट्त्वं’ इति पा० ।

१ ‘कर्म’ इति पा० । २ ‘दृष्टान्तत्वेन शब्दमाह—’ इति पा० ।
३ ‘दधाति’ इति पा० । ४ ‘सत्त्वबुद्ध्या’ इति पा० । ५ ‘प्रलयो
वेद’ इति पा० । ६ ‘वेद्यं यच्चात्र’ इति पा० ।

पुनश्चतुर्विंशतिके पुरुषे कर्मफलादि दर्शयन् दोषहीने पुरुषे कर्मफलाद्यभावमर्थदर्शयति—अत्रेत्यादि । फलमत्रेति यथोक्त-समुदायपुरुषे । कर्मेति अष्टष्टम् । फलमिति अष्टष्टफलम् । स्वता ममता । ज्ञानं च यद्यपि चतुर्विंशतितत्त्वातिरिक्तस्योदासीनस्यैव, तथाऽपि तत्रैतनया प्रकृतिरपि चेतनामापद्य चेतनैव भवतीति युक्तम् 'अत्र ज्ञानम्' इति । वचनं हि—“तस्मात्तत्संयोगादचे- तनं चेतनावदिव लिङ्गम्” (सां. का. २०) इति । प्रत्योद- वाधिति जीवितमरणे । पारंपर्यमिति शरीरपरंपराम् । चिकित्सां चेति नैष्ठिकी आत्यन्तिकदुःखचिकित्सा मोक्षसाधना ज्ञातव्या । यच्च किंचनयेनानुक्रममपि कृतं ज्ञेयमवगच्छि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

भास्त्वमः सत्यमनृतं वेदाः कर्म शुभाशुभम् ।
न स्युः कर्ता च बोद्धा च पुरुषो न भवेद्यदि ॥ ३९ ॥
नाश्रयो न सुखं नार्तिर्न गतिर्नागतिर्न वाक् ।
न विज्ञानं न शास्त्राणि न जन्म मरणं न च ॥ ४० ॥
न बन्धो न च मोक्षः स्यात् पुरुषो न भवेद्यदि ।
कारणं पुरुषस्तस्मात् कारणैरुदाहृतः ॥ ४१ ॥
न चेत् कारणमात्मा स्याद्वादयः स्युरहेतुकाः ।
न चैषु संभवेज्ज्ञानं न च तैः स्यात् प्रयोजनम् ॥ ४२ ॥

पुरुषः कारणं कस्मादिति प्रश्नस्योत्तरं—भास्त्वम इत्यादि । भाः प्रतिभा । तमः मोहः । पुरुष इह प्रकरणे आत्माऽभिप्रेतः । आश्रयः शरीरम् । गतिश्च प्रयोजनानुसन्धानं भवति, एवमा- गतिरपि । कारणं पुरुषस्तस्मादिति भास्त्वमः सत्यादौ कारणं पुरुष इत्यर्थः । एतदेव भाषाधिकारणत्वमात्मन आह—न चेदित्यादि । एवं मन्यते—भास्त्वमसौ धर्माधर्मजन्ये, धर्माधर्मौ चासत्त्वात्मनि निराश्रयो न भवितुमर्हतः; तथा सत्त्वं धर्मज- नकतया उपादेयम्, अद्वयं चाधर्मजनकतयाऽनुपादेयम्, एत- चात्मानि स्थिरेऽसति धर्माधर्मजनकत्वं नास्ति, ततश्च सत्त्वास- ल्यभेदोऽप्यकिञ्चित्करत्वाभास्ति; एवं शुभाशुभकर्मण्यपि वार्यः; तथा कर्ता च कारणप्रतिसन्धाता न भवति, प्रति- सन्धातुरात्मनोऽभावावित्यर्थः; तथा बोद्धा च पूर्वापरावस्थाप्र- तिसन्धातव्यः भवति; शरीरं चात्मनो भोगायतनं नात्मानं विना भवति; एवं सुखादावप्यात्मनः कारणत्वसुखेयम्; विज्ञानं शास्त्रार्थज्ञानं, शास्त्राणि प्रतिसन्धात्राऽऽत्मनैव कृतानि । न चैषु संभवेज्ज्ञानमिति आत्मानं ज्ञातारं विना न भादियु ज्ञानं संभ- वेद्यत्, ज्ञातुरात्मनोऽभावावित्यर्थः । न च तैः स्यात् प्रयोजन- मिति भावीनामात्मार्थत्वेनासत्त्वात्मनि आधुतत्वाः प्रयोजनं न स्यात्, प्रयोजनभावाच्चोत्पादो न स्यात्; सर्वैषानेव हि भावा- नामात्मस्थौ धर्माधर्मौ पुरुषमोर्गाथैरमुत्पादकौ, असति भोक्तरि भोक्ष्येनापि न भवितव्यं कारणभावात् ॥ ३९—४२ ॥

कृतं मुहृण्डचक्रैश्च कुम्भकारादृते घटम् ।
कृतं मृत्तुणकाष्टैश्च गृहकाराद्विना गृहम् ॥ ४३ ॥
यो वदेत् स वदेद्देहं संभूय करणैः कृतम् ।
विना कर्तारमज्ञानाद्युक्त्यागमवहिष्कृतः ॥ ४४ ॥

आत्मानं विना शरीरानुत्पादे दृष्टान्तद्वयं प्रमेयगौरवादा- ह—कृतं मृष्टेष्टेष्टादि । संभूय करणैः कृतमित्यात्मनिरपेक्षेभूतैः कृतमित्यर्थः । युक्त्या अनुमानरूपया आगमेन च रहितो युक्त्यागमवहिष्कृतः; प्रत्यक्षं चात्र नोक्तं, तस्यात्मानं प्रति प्रायोऽभ्येयत्वात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

कारणं पुरुषः सर्वैः प्रमाणैरुपलभ्यते ॥
येभ्यः प्रमेयं सर्वेभ्य आगमेभ्यः प्रमीयते ॥ ४५ ॥

सर्वैः प्रमाणैरिति प्रलक्षादिभिः । येभ्य इति करण एवाभा- दानविवक्षया पक्षमी । आगमयन्ति बोधयन्तीति आगमाः प्रमाणान्येव; अन्ये स्वागमप्रमाणभ्यां शास्त्राण्येव श्रुवते ॥ ४५ ॥

न ते तत्सदृशास्त्वन्ये पारंपर्यसमुत्थिताः ।
सारूप्याद्ये त एवेति निर्दिश्यन्ते नवा नवाः ॥ ४६ ॥
भावास्तेषां समुद्यो निरीशः सत्त्वसंज्ञकः ।
कर्ता भोक्ता न स पुमानिति केचिद्वयवस्थिताः ॥ ४७ ॥

निरात्मवादमतमुत्थापयति—न ते इत्यादि । अस्मिन् शरीरे ते क एव पृथिवीजलादयो भावाः, ये त एवेति व्यप- दिश्यन्ते; ते न भवन्ति पूर्वोत्पन्ता नातुभवन्तीत्यर्थः । यदि ते न भवन्ति, कथं तर्हि 'ते' इत्यभिज्ञानमित्याह—तत्सदृशा- स्त्वन्ये पूर्वसदृशा इत्यर्थः । पारंपर्यसमुत्थिता इति सदृशस- न्तानव्यवस्थिताः । सारूप्यादिति सदृशरूपमात्रं । तेषां सखु- दय इति क्षणभङ्गिनां मेलक इत्यर्थः । निरीश इति स्वाभ्यास- रहितः । सत्त्वसंज्ञक इति प्राणिसंज्ञकः । केचिदिति बौद्धाः । बौद्धा हि निरात्मकं क्षणिकज्ञानादिसमुदायमात्रं शरीरमि-च्छन्ति; प्रतिसन्धानं च क्षणिकानामपि ज्ञानादीनां कार्यकारण- भावादेकफलसन्तताविच्छन्ति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

तेषामन्यैः कृतस्यान्ये भावा भावैर्नवाः फलम् ।
भुज्यते सदृशाः प्रातः यैरात्मा नोपदिश्यते ॥ ४८ ॥

एतद्वृषयति—तेषामित्यादि । तेषां ज्ञानसन्तानवदिनाम्, अन्येन कृतस्यौदयनाकादेः फलमज्ञादि अन्ये भुज्यते इति प्राप्नोति । एतच्चासहजं, यतः फलं मोक्षयामोति कृत्वा भावि- फलप्रत्याशया प्रवृत्तिर्युक्ता, न त्वन्यस्य भोग्यतां फलस्य पश्यन् कश्चित् प्रवर्तते; योऽपि सूफकारादिः परार्थं प्रवर्तते, सोऽपि परार्थेन स्वार्थं साधयितुकाम एवेति भावः ॥ ४८ ॥

करणाभ्यामन्यता दृष्टा कर्तुः कर्ता स एव तु ।
कर्ता हि कारणयुक्तः कारणं सर्वैकमेवाम् ॥ ४९ ॥

परमतं दूषयित्वा स्वमतमाह—करणेत्यादि । करणस्य

१ 'लिङ्गं महदाविष्कृतमर्थवन्तं, लिङ्गनाद ज्ञापनाद उदधादयो लिङ्गय' इति छात्रकस्पर्तिमिश्रः । २ 'कर्ता वेदिता' इति पा० ।

३ 'खादयः' इति पा० । ४ 'प्रयोजनानुसन्धाना' इति पा० ।

१ 'भावैर्भावा' इति पा० ।

शरीरस्य परिणामिनोऽन्यान्वया दृष्टा । कर्ता चात्मा, स एव न विनाशीत्यर्थः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—कर्ता हीत्यादि । यथाऽनेकशिल्पवित् कर्ता कणैर्वासीसंदंशयन्त्रादिभिः काष्ठपाटनलौहघटनादि करोति, तथाऽऽत्माऽपीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

निमेषकालाद्भावानां कालः शीघ्रतरोऽत्यये ।
भग्नानां न पुनर्भावः कृतं नान्यमुपैति च ॥ ५० ॥
मृतं तत्त्वविदामेतद्यस्मात्सत्तात् स कारणम् ।
क्रियोपभोगे भूतानां नित्यः पुरुषसंज्ञकः ॥ ५१ ॥

अथायमात्मसद्भावः स्थितोऽस्तु, शरीरारम्भकारणां भूतानां का वा गतिरित्याह—निमेषेत्यादि । भावानामिति शरीरादि-भावानाम् । अत्यय इति विनाशो; शरीरस्य स्वाप्तिपच्यमानस्य निमेषकालादपि शीघ्रं विनाशो भवतीत्यर्थः । अनीषां च भावानां भग्नानां न पुनर्भावः पुनरागमनं नास्तीत्यर्थः । तेन, येन शरीरेण यत् कृतं तच्छरीरे तत्फलं न प्राप्नोतीत्युक्तं भवति । अथ मा भवत्येवं ततः किमिति—कृतमित्यादि ।—कृतं कर्म यागादि न फलरूपतयाऽन्यमुपैति, एवं सति देवदत्तकृतेन शुभ-कर्मणा यज्ञदत्तादयोऽपि सुखभाजः स्युः; तस्माद् क्षणभङ्गिशरीरादतिरिक्तैः कर्मकर्ता तत्फलभोक्ता चास्तीति भावः । क्रियोपभोग इति क्रियायां तत्फलभोगे च । भूतानामिति प्राणिनाम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अहङ्कारः फलं कर्म देहान्तरगतिः स्मृतिः ।
विद्यते सति भूतानां कारणे देहमन्तरा ॥ ५२ ॥

आत्मसद्भावे हेत्वन्तरमाह—अहङ्कार इत्यादि । एतेऽहङ्कारादयः स्थिर एव परमात्मनि भवन्ति, पूर्वपरकालवस्थायिवस्तुधर्मत्वादिति भावः । देहमन्तरेति देहं विना; देहातिरिक्ते कारणे सत्यहङ्कारो भवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रभवो न ह्यनादित्वाद्दिद्यते परमात्मनः ।
पुरुषो राशिसंज्ञस्तु मोहेच्छाद्वेषकर्मजः ॥ ५३ ॥

‘प्रभवः पुरुषस्य कः’ इत्यस्योत्तरं—प्रभव इत्यादि । प्रभवः कारणम् । राशिसंज्ञ इति षडधातुसमुदायपृथक्शतुर्विंशतिराशिरूपो वा । मोहेच्छाद्वेषजनितकर्मजो मोहेच्छाद्वेषकर्मजः । मोहादि भावेषु इच्छा द्वेषश्च भवति, ततः प्रवृत्तिः, प्रवृत्तेर्धर्माधर्मौ, तौ च शरीरं जनयतो भोगार्थम् ॥ ५३ ॥

आत्मा ज्ञः करणैर्योगाज् ज्ञानं त्वस्य प्रवर्तते ।
करणानामवैमल्यादयोगाद्वा न वर्तते ॥ ५४ ॥
पश्यतोऽपि यथाऽऽदर्शो संक्षिप्ते नास्ति दर्शनम् ।
तत्त्वं जले वा कलुषे चेतस्सुपहृते तथा ॥ ५५ ॥

‘किमनो ज्ञः’ इत्यस्योत्तरम्—आत्मेत्यादि । करणानीह मनोबुद्धीन्द्रियाणि । न वर्तते ज्ञानमिति योजना । ननु यद्यय-

मात्मा ज्ञः, तत् किमित्यस्य सर्वदा ज्ञानं न भवतीत्याह—पश्यतोऽपीत्यादि । पश्यतोऽपीति चक्षुष्मतोऽपीत्यर्थः । तत्त्वमिति दर्शनविशेषणम् । तेन, म्लाने दर्पणे जले वा दर्शनं भवदत्य-यथार्थप्राहितया न तत्त्वरूपं भवतीत्यर्थः । चेतसीत्युपलक्षणं, तेन चक्षुरादावप्युपहृत इति ज्ञेयम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

करणानि मनो बुद्धिर्बुद्धिकर्मैन्द्रियाणि च ।
कर्तुः संयोगजं कर्म वेदना बुद्धिरेव च ॥ ५६ ॥
नैकः प्रवर्तते कर्तुं भूतात्मा नाश्रुते फलम् ।
संयोगाद्वर्तते सर्वं तस्मृते नास्ति किञ्चन ॥ ५७ ॥

करणप्रस्तावाच्च ज्ञाने कर्मणि वेदनया च यावत् करणमात्मनस्तदाह—करणानीत्यादि । संयोगजमिति कर्मणा वेदनया बुद्ध्या च योज्यम् । नाश्रुते फलमेक इति योज्यम् । एक इति निष्करणः । संयोगाद्वर्तते इति करणसमुदायादुपययते । तस्मत् इति संयोगं विना ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

न ह्येको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ।
शीघ्रगत्वात्स्वभावान्तरभावो न व्यतिवर्तते ॥ ५८ ॥

अत्रैव सामग्रीजन्यत्वे सर्वकार्याणामुपपत्तिमाह—न ह्येक इत्यादि । एको भावः कारणरूपः सहकारिकाणान्तररहितो न कार्यकरणे वर्तते इत्यर्थः; एवं तावदेकं कारणं कार्यं न वर्तते, कार्यं च हेतुं विना न भवतीत्याह—वर्तते नाप्यहेतुक इति; हेतुं विना भाव उत्पत्तिधर्मा न वर्तते न भवतीत्यर्थः । तेन करणयुक्तात्मजन्यं कार्यं न केवलादात्मनो हेतुरूपान्नवतीत्युक्तं भवति । अथ हेतुं विना चेद्भावो न भवति, तत् किमभावेऽपि शरीराणां भावानां हेत्वपेक्षा न वेत्याह—शीघ्रगत्वादित्यादि । शीघ्रगत्वात् स्वभावाच्छ्रितोऽभावो न स्वभावं व्यतिवर्तते शीघ्रगत्वस्वभावं न त्यजतीत्यर्थः । तेन, अहेतुक एवाभावो भवति, भावस्तु सहेतुकः । उक्तं हि “उत्पत्तिहेतु-भावनानां न निरोधेऽस्ति कारणम्” (सू. अ. १६) इति । किंवा, शीघ्रगत्वाद्स्थिरत्वादभावो नावस्थान्तरमात्मनाशं प्रति गच्छतीति ग्रन्थार्थः ॥ ५८ ॥

अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः ।
सदकारणवन्नित्यं दृढं हेतुजमन्यथा ॥ ५९ ॥

‘स नित्यः किमनित्यः’ इत्यस्योत्तरम्—अनादिरित्यादि । अनादिश्च पुरुषोऽन्यत्वरूप आत्मशब्दाभिधेयः । विपरीत इति आदिमान् राशिरूपः पुरुष इत्यर्थः । अत्रैवानादेर्नित्यत्वे शास्त्रान्तरसंतिमप्याह—सदित्यादि । सदिति त्रिविधसमये प्रमाण-गम्यभावरूपम् । एतेन, प्रागभावस्याकारणवतोऽन्यभावरूप-तयाऽनित्यत्वं न व्यभिचारकम् । हेतुजमन्यथेति अत्रापि भावरू-

१ ‘ज्ञस्वभावः’ इति पा० । २ ‘वर्तते’ इति पा० । ३ ‘स्वभा-
 वात् भावो न व्यतिवर्तते’ इति पा० । ४ ‘विधिविषयप्रमाणगम्य-
 भावरूपम्’ इति पा० ।

१ ‘ज’ इति पा० । २ ‘शरीरस्थानुपपत्त्यमानस’ इति पा० ।

३ ‘क्षणभाविशरीरातिरिक्तः’ इति पा० । ४ ‘यद्वज्जले’ इति पा० ।

पमिति योजनीयम् । तेन, हेतुजन्यस्यापि प्रथ्वसस्याविनाशित्वं परिहृतं भवति ॥ ५९ ॥

तदेव भावाद्ग्राह्यं नित्यत्वं न कुतश्चन ।
भावाज्ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा ॥ ६० ॥
अव्यक्तात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः ।
तस्माद्यदन्यत्तद्व्यक्तं, वक्ष्यते चापरं द्वयम् ॥ ६१ ॥
व्यक्तमैन्द्रियकं चैव गृह्यते तद्यदिन्द्रियैः ।
अतोऽन्यत् पुनरव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ६२ ॥

किं तन्नित्यत्वमित्याह—तदेवेत्यादि । भावादुत्पत्तिर्भवेत् । तन्नित्यत्वं न कुतोऽपि भावाद्भवति, नित्यं हि न कुतोऽपि भवति । तत्तत्त्वात्मा भावं प्रति निरपेक्षत्वात् सर्वेभ्यो भावेभ्योऽप्यग्रे नित्यं सदेव । तच्चैवंभूतं नित्यमव्यक्तं क्षेत्रम् । अचिन्त्यमित्यव्यक्तविशेषणम् । अव्यक्तं च मूलप्रकृतिः । व्यक्तमन्यथेति प्रकृतेरन्यतमकार्यं महदादिकमनित्यम् ; आकाशमपि विकाररूपतयाऽनित्यमेव ; उदासीनपुरुषस्तु नित्य एवाव्यक्तशब्देनैव लक्षित इत्युक्तमेव । अव्यक्तधर्मान्तरव्यापकान् पर्यायानाह—अव्यक्तमित्यादि । पुनः प्रकारान्तरेण व्यक्ताव्यक्तायैमाह—वक्ष्यत इत्यादि । अपरं द्वयमिति प्रकारान्तरकृतं व्यक्ताव्यक्तद्वयम् । लिङ्गग्राह्यमिति अनुमानप्राप्तम् । अतीन्द्रियमित्यनेन चेन्द्रियग्रहणायोग्यं यत् केनापि शब्दादिलिङ्गेन गृह्यते न तदव्यक्तं, किन्तु यन्नित्यानुमेयं मनोऽहङ्कारादि तदेवाव्यक्तम् ॥ ६०-६२ ॥

खादीनि बुद्धिरव्यक्तमहङ्कारस्तथाऽष्टमः ।
भूतप्रकृतिरुद्दिष्टा विकाराश्चैव षोडश ॥ ६३ ॥
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कमैन्द्रियाणि च ।
समनस्काश्च पञ्चार्था विकारा इति संज्ञिताः ॥ ६४ ॥

‘प्रकृतिः का विकाराः के’ इत्यस्योत्तरं—खादीनीत्यादि । खादीनि सूक्ष्मभूतखादीनि तन्मात्रशब्दाभिधेयानि । बुद्धिः महच्छब्दाभिधेया । अव्यक्तं मूलप्रकृतिः । अहङ्कारः बुद्धिविकारः ; स च त्रिविधः—भूतार्द्रः, तैजसः, वैकारिकश्च । भूतानां स्वावरजज्ञमानां प्रकृतिर्भूतप्रकृतिः । अत्र चाव्यक्तं प्रकृतिरेव परं, बुध्यादयस्तु स्वकारणविकृतिरूपा अपि स्वकार्यपेक्षया प्रकृतिरूपा इह प्रकृतिरूपेणाः । यदुक्तं—“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदायाः प्रकृतिविकृतयः सप्त” (सां. का. ३) इति । विकाराणां—विकारा इत्यादि । एवमशब्दो भिन्नक्रमेणऽवधारणे, तेन विकारा एव षोडश परं न प्रकृतयः । बुद्धेरिन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि । पञ्चार्था इति स्थूला आकाशादयः शब्दादिरूपाः ; गुणगुणिर्नोहि परमार्थतो भेदो नास्तेवासिन् दर्शने ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

इति क्षेत्रं समुद्दिष्टं सर्वमव्यक्तवर्जितम् ।
अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमुपयो विदुः ॥ ६५ ॥

१ ‘नित्यत्वात् कुतश्चन’ इति पा० । २ ‘व्यक्ताव्यक्तत्वमाह’ इति पा० । ३ ‘शब्दतन्मात्रादिशब्दाभिधेयानि’ इति पा० ।

एनमेव प्रकृतिविकारसमूहं क्षेत्रज्ञेत्रज्ञभेदेन विभजते—इतीत्यादि । अव्यक्तवर्जितमिति प्रकृत्युदासीनवर्जितं, प्रकृतेश्चोदासीनपुरुषचैतन्येन नैतन्यमस्त्वेव ॥ ६५ ॥

जायते बुद्धिरव्यक्ताद्बुध्याऽहमिति मन्यते ।
परं खादीन्यहङ्कारादुत्पद्यन्ते यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥
ततः संपूर्णसर्वाङ्गो जातोऽभ्युदित उच्यते ।

संप्रति महाप्रलयान्तरं यथाऽऽदिसर्गं बुध्याद्युत्पादो भवति तदाह—जायत इत्यादि । बुध्याऽहमिति मन्यत इति बुद्धेर्जातेनाहङ्कारेणाहमिति मन्यत इत्यर्थः । खादीनीति खादीनि सूक्ष्माणि तन्मात्ररूपाणि, तथैकादशेन्द्रियाणि । वचनं हि “प्रकृतेर्महान्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः” (सां. का. २२) इति । यथाक्रममिति यस्मादहङ्कारादुत्पद्यते तेन क्रमेण ; तत्र वैकृतात् सारिवकादहङ्कारात्तैजससहायादेकादशेन्द्रियाणि भवन्ति, भूतादेरुत्पत्तिरहङ्कारात्तमसात्तैजससहायात् पञ्चतन्मात्राणि । यदुक्तं—“सारिवका एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्” (सां. का. २५) इति । तत इति आहङ्कारिककार्यान्तरं तन्मात्रेभ्य उत्पन्नस्थूलभूतसंबन्धात् । संपूर्णसर्वाङ्गो जात इति आदिसर्गो(र्गं) जातः ॥ ६६ ॥—

पुरुषः प्रलये चैष्टेः पुनर्भावैर्विद्युज्यते ॥ ६७ ॥
अव्यक्ताद्यक्तां याति व्यक्तादव्यक्तां पुनः ।
रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवत् परिवर्तते ॥ ६८ ॥
येषां द्वन्द्वे परा सक्तिरहङ्कारपराश्च ये ।
उदयप्रलयौ तेषां न तेषां ये त्वतोऽन्यथा ॥ ६९ ॥

एवमादिसर्गं प्रकृतेर्महदादिसर्गं दर्शयित्वा महाप्रलये प्रकृताव्यक्तरूपायां बुद्ध्यादीनां लयमाह—पुरुष इत्यादि । इष्टैर्भावैरिति पुरुषोपनोपार्थमिष्टैर्बुध्यादिभिः । अन्ये तु एवंभूतैस्तत्र जन्मनि, बुध्यादिवियोगं च मरणे ब्रुवते । तत्र, जन्ममरणयोर्बुध्यादीनां विषयमानत्वात् । उक्तं हि—“अतीन्द्रियैस्तैरतिसूक्ष्मरूपैरात्मा कदापिच विमुक्तपृष्टः । नैवेन्द्रियैर्नैव मनोमतिभ्यां न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः” (शा. अ. २) इति । तथाऽन्यत्राप्युक्तं—“पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् । संसरति निरुपमोर्गं भावैरधिवास्तितं लिङ्गम्” (सां. का. ४०) इति । तस्मान्महाप्रलय एव प्रकृतौ लयः, यथाऽऽदिसर्ग एव प्रकृतेर्महदादिच्छदिरिति । एतदेव प्रपञ्चं लयं च प्रकृतेराह—अव्यक्तादित्यादि । अव्यक्तादिति प्रकृतेः, व्यक्तामिति महदादिमहाभूतपर्यन्तप्रपञ्चरूपतां याति । व्यक्तादिति महाभूतप्रपञ्चावस्थातः पुनरव्यक्तरूपां याति गच्छति ; महाप्रलये हि महाभूतानि तन्मात्रेषु लयं यान्ति, तन्मात्राणि तथेन्द्रियाणि चाहङ्कारं लयं यान्ति, अहङ्कारो बुद्धौ, बुद्धिश्च प्रकृताविति लयक्रमः । अयं च लयक्रमो मोक्षेऽपि भवति । परं तु तत्र तं सुषं प्रति

१ ‘खादीन्यहङ्कार उपादते’ इति पा० । २ ‘यंभूतसर्ग’ इति पा० ।

पुनः सर्गं नारभते प्रकृतिः । अयं संसारः कुतो भवतीत्याह—
रजहत्यादि । आविष्टो युक्तः । चक्रवत् परिवर्तत इति पुनः
पुनर्लस्यसर्गाभ्यां युज्यते । द्वन्द्व इति रजस्तमोरूपे मिथुने । अह-
ङ्कारपर इति अहङ्कारान्ममेदमित्यादिमिथ्याज्ञानपराः । उदय-
प्रलयौ जन्ममरणे, किंवा लयसर्गौ । अतोऽन्यथेति ये रागद्वे-
षमिमुक्ता निरहङ्काराश्च तेषां नोदयप्रलयौ भवतः ॥६७-६९॥

प्राणापानौ निमेषाद्या जीवनं मनसो गतिः ।
इन्द्रियान्तरसंचारः प्रेरणं धारणं च यत् ॥ ७० ॥
देशान्तरगतितः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणं तथा ।
दृष्टस्य दक्षिणेनाक्षणा सव्येनावगमस्तथा ॥ ७१ ॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रत्यक्षचेतना धृतिः ।
बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥ ७२ ॥
यस्मात् समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः ।
न मृतस्यात्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्महर्षयः ॥ ७३ ॥
शरीरं हि गते तस्मिन् शून्यागारमचेतनम् ।
पञ्चभूतावशेषत्वात् पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥ ७४ ॥

‘किं लिङ्गं पुरुषस्य च’ इत्यस्योत्तरं—प्राणापानवित्यादि ।
प्राणापानौ उच्छ्वासनिःश्वासा । निमेषाद्या इति आयुश्शब्द-
ग्रहणेन उन्मेषाद्याः प्रेक्षणविशेषो गृह्यन्ते । मनसो गतिरिति
मनसा पाटलिपुत्रगमनादिरूपा । इन्द्रियान्तरसंचारोऽपि
मनस एव, यथा चक्षुः परिलख्य मनः स्पर्शनमधितिष्ठती-
त्यादि । प्रेरणं च तथा धारणं च मनस एवेति ज्ञेयम् । देश-
ान्तरगतितः स्वप्ने इति छेदः । पञ्चत्वग्रहणं मरणज्ञानम् । सव्येना-
वगम इति सव्येनाक्षणा स एवायं दक्षिणाक्षिरष्टो घट इत्यव-
गम इत्यर्थः । चेतना ज्ञानमात्रम् । बुद्धिस्तु ऊहापोदज्ञानम् । अथ
कथमेतान्यात्मानं गमयन्तीत्याह—यस्यादित्यादि । जीवत
इति पञ्चभूतातिरिक्तात्मसंयुक्तस्य । पञ्चत्वं तु यद्यपि जीवतो न
भवति किंतु मृतत्वेन, तथाऽपि पञ्चत्वं मृतशरीरे इत्यमानं
विपर्ययात् पञ्चत्वाभावाज्जीवच्छरीरलिङ्गं भवतीति ज्ञेयम् ।
अत्रैवोदाहृत्या प्राणापानादयो न भूतमात्रे भवन्ति, निरालम्-
केच्छिकाभृत्तन्त्रीरादिष्वद्वयैनात् । न च मन एव भूतातिरि-
कमात्मा भवितुमर्हति, यतस्तस्यापि करैरूपस्य प्रेरणायात्मना
कर्त्ता कर्तव्यम् । नापीन्द्रियाण्यात्मत्वेन स्वीकृत्य पार्यन्ते, यतस्तथा
सति इन्द्रियान्तरोपलब्धधर्मं नेन्द्रियाणि यद्गतोपलब्धधर्मं
देवदत्त इव प्रतिसन्धानं समर्थानि भवेयुः । अस्ति चेन्द्रिया-
न्तरोपलब्धधर्मप्रतिसन्धानं, यथा—सुखचिन्तनं स्पृशामीलनम् ।
तस्मान्मनसिन्द्रियभूतातिरिक्तं आत्मा तिष्ठतीति ज्ञेयम् । अत्र
यद्यपि बुद्धिशब्देन चेतनाधृतिस्वरूपहङ्काराः प्राप्यन्त एव
बुद्धिप्रकारत्वेन, तथाऽपि पृथक्पृथक्वर्गगमकत्वेन पुनः पृथगु-
पात्ताः । तथाहि—चेतना गुणत्वेन अचेतनखादिभूतातिरिक्तधर्म-

णात्मानं गमयति, धृतिस्तु नियमात्मिका नियन्तारमात्मानं
गमयति, बुद्धिस्तु ऊहापोहयोरेकं कारणं गमयत्यात्मानं,
स्मृतिस्तु पूर्वानुभूताधर्मसंस्तरं स्वायिनमात्मानं गमयतीत्याद्यु-
सरणीयम् । आत्माधिष्ठानाभावे शरीरे प्राणाद्यभावाभाह—
शरीरमित्यादि । शून्यागारमिव शून्यागारं यथा अधिष्ठातृशून्यम्,
एवं मृतशरीरमपि । षड्धातुकं शरीरं, तत्र षडे आत्मनि गते
पञ्चभूतात्मकं शरीरं भवति, तेन पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥ ७०-७४॥

अचेतनं क्रियावच्च मनश्चेतयिता परः ।
युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः ७५
चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्ता निरुच्यते ।
अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते ॥ ७६ ॥

‘निक्रियस्य क्रिया तस्य कथम्’ इत्यस्योत्तरम्—अचेतनमि-
त्यादि । चेतयिता पर इति पर आत्मा चेतयिता परं न तु
साक्षात् क्रियावान् । ननु, येषवं कथं तस्य क्रियेत्याह—युक्त-
स्येत्यादि । आत्माधिष्ठितस्यैव मनसः क्रिया उपचारादात्मनः
क्रियेत्युच्यत इत्यर्थः । एतदेवोपापादयति—चेतनावानित्यादि ।
चेतनेन ह्यात्मनाऽधिष्ठितं मनः क्रियासु प्रवर्तते, चेतनानधिष्ठितं
तु मनः क्रियैषु न प्रवर्तते; तेन युक्तत्वा सा क्रिया स एव
क्रियावानिति व्यपदेशं युज्यते, नैवचेतनं मनः; तत् पराधी-
नक्रियत्वेन परमार्यतः क्रियावदपि कर्तृत्वेन नोच्यत इति
वाक्यार्थः; नोच्यते इति ‘कर्तु’ इति शेषः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥
यथास्वेनात्मानाऽऽत्मानं सर्वैः सर्वासु योनिषु ।
प्राणैस्तन्मयते प्राणी नहान्योऽस्त्यस्य तन्मयः ॥ ७७ ॥

संप्रति स्वतन्त्रत्वेऽप्यनिष्टयोनिगमनमाक्षिप्तं समादधाति—
यथास्वेनेत्यादि । सर्वासु नरगोहस्तिश्रीटादयोनिषु । प्राणैस्तन्म-
यते प्राणैर्योजयति, आत्मनैवायं धर्मो धर्मसहायेनात्मानं स्वयै-
निषु नयति, न परप्रेरितो याति; यतो नान्यः पुरुषोऽस्य
प्रेरकोऽस्ति ईश्वराभावात्; किंवा सत्यपि ईश्वरे तस्यापि कर्मप-
राधीनत्वात् । इदमेव चास्यानिष्टयोनिगमने स्वातन्त्र्यं यद्-
अनिष्टयोनिगमनेहेत्वधर्मकरणे स्वातन्त्र्यम्, अधर्मकरणरन्ध-
स्वकर्मणैवायमनिच्छन्नपि नीयत इत्यनिष्टयोनिगमनं भवति;
स्वातन्त्र्यं च यथोक्तं भवति ॥ ७७ ॥

वशी तत् कुरुते कर्म यत् कृत्वा फलमश्नुते ।
वशी चेतः समाधत्ते वशी सर्वं निरस्यति ॥ ७८ ॥

‘वशी यद्यसुखे कस्माद्भावैरकम्प्यते’ इत्यस्योत्तरं—वशी-
त्यादि । वशी स्वच्छाधीनप्रवृत्तिः (इष्टेऽनिष्टे वाऽऽसौ), तेन,
वशी सन्नयं तानि कर्माणि करोति शुभाशुभश्रुभानि वा अपात-
फलरागात्, यानि कृत्वा तत्कर्मभावाच्चक्षुभेनाशुभेन वा फलेन

१ ‘अथ’ इति पा० । २ ‘पञ्चभूतातिरिक्तात्मास्थमावसंयुक्तस्य’
इति पा० । ३ ‘करणभूतस्य’ इति पा० ।

१ ‘पञ्चभूतमात्रकं’ इति पा० । २ ‘कथं तर्हि क्रियावानित्याह’
इति पा० । ३ ‘क्रियायोर्यवमपि न प्रवर्तते’ इति पा० । ४ ‘युज्यते ।
यच्चचेतनं मनस्तत्’ इति पा० । ५ अयं पाठो इत्यादिखिन्नास्तुक्त-
के न पश्यते ।

योगमाप्नोति । एतेन कर्तव्ये कर्मण्यस्य वशीत्वं, कृतकर्मफलं त्वस्यानिच्छतोऽपि भवति; तेन तत्रापि नार्थं वशीत्वम् । अन्यै-
दपि वशीत्वफलमाह—वशी चेत् समाम्त इति । अनिष्टेऽर्थे
वशी सत्यं मनो निवर्तयति; यदि ह्यर्थं वशी न स्यात्, न मनो
निवर्तयितुं शक्नुयात् । अपरमपि वशीत्वगमकं कर्माह—वशी
सर्वं निरस्त्यतीति । वशी सन्नयं मोक्षार्थं प्रवृत्तः सर्वारम्भं
शुभाशुभफलं त्यजतीत्यर्थः । इह स्वतन्त्रः परात्मना ईश्वरा-
दिना प्रेरितप्रवृत्तिरुच्यते; वशी तु स्वयमपि प्रवर्तमान इच्छा-
वशात् प्रवर्तते, न प्रेरितप्रवृत्तिरूपत्वेनेषितोऽनीप्सिते च वर्तते
इति स्वातन्त्र्यवशीत्वयोर्भेदः ॥ ७८ ॥

वेद्दी सर्वगतोऽप्यात्मा स्वे स्वे संस्पर्शनेन्द्रिये ।

सर्वाः सर्वाश्रयस्थास्तु नात्माऽतो वेत्ति वेदनाः ७९

‘सर्वाः सर्वगतत्वाच्च वेदनाः किं न वेत्ति सः’ इत्यस्योत्तर-
माह—वेद्दीत्यादि । सर्वगत इति सर्वगतोऽपि सन्, संस्पर्श-
नेन्द्रिय इति संस्पर्शनयुक्ते शरीरे, वेदनाः सुखदुःखरूपा वेत्ति,
सर्वाश्रयस्थास्तु न वेत्तीति योजना । यस्मात् सर्वगतोऽप्यात्मा
स्वकीय एव स्पर्शनवति शरीरे परं वेदना वेत्ति, तेन सर्वा-
श्रयस्थाः सर्ववेदना न वेत्तीति वाक्यार्थः । सर्वाश्रयस्था इति
सर्वैर्षरीशरीरगताः । परशरीरे चात्मा स्वकर्मोपाजितेन्द्रियाभा-
वाद्विद्यमानोऽपि नोपलभते सुखदुःखे । स्वे स्वे शरीर इति
वक्तव्ये यत् ‘संस्पर्शनेन्द्रिये’ इति करोति, तेन स्वशरीरेऽपि
यत्र केशनाद्यादौ स्पर्शनेन्द्रियं नास्ति तत्र नात्मा किञ्चिदुपल-
भत इति दर्शयति ॥ ७९ ॥

विभुत्वमत एवास्य यस्मात् सर्वगतो महान् ।

मनसश्च समाधानात् पश्यत्यात्मा तिरस्कृतम् ८०

नित्यानुबन्धं मनसा देहकर्मानुपपत्तिना ।

सर्वैर्योगिनां तं विद्यादेकयोनावपि स्थितम् ८१ ॥

‘न पश्यति विभुः कस्मात्’ इत्यादिप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं प्रवृत्तो
विभुत्वसाधकार्यगुणहेतुप्राप्त्या विभुत्वमेव तावदात्मनः साध-
यति—विभुत्वमित्यादि । विभुत्वं सर्वगतपरिमाणयोगित्वम् ।
अत एवेति उक्तसर्वगतत्वात् । एतेदेव स्पष्टार्थं साक्षाद्भूते-
यसादित्यादि । सर्वगतत्वं सर्वतोऽप्युपलभ्यमानत्वेन सर्वग-
ताक्षादिपरिमाणस्याप्यस्ति, तेन तद्यच्चच्छेदार्थं ‘महान्’ इति
पदं; तेन सर्वत्रोपलभ्यमानं महापरिमाणयोगिन्द्रियं विभुरुच्यते
इति फलति । विभुत्वं व्युत्पाद्य कुब्जादितिरहितज्ञानं नैकान्तेन
भवतीति दर्शयन्माह—मनस इत्यादि । समाधानं समाधिः ।
अनेन, योगिनः समाधिबलान्निरहितमपि पश्यन्तीति दर्श-
यति । ये तु तिरोहितं न पश्यन्ति तत्रायुपपत्तिमाह—निस्ते-
ष्याति । सर्वैर्योगिनामप्यात्मानं मनसाऽनुबन्धगतमैकयोनावपि

स्थितं विद्यादिति योज्यम् । देहेर्निवर्तकेन कर्मणा अनुपात
आत्मनि संबन्धो यस्य, तेन मनसा देहकर्मानुपातिना । एतेन,
यद्यप्यात्मा कुब्जादिभिरतिरोहितसखाऽपि यदस्योपलब्धिसाधनं
मनसस्त्यक्तस्मिन्नेव शरीरे व्यवस्थितस्य व्यवधानाच्च पश्यत्यर्थं
तिरस्कृतमित्युक्तं भवति ॥ ८० ॥ ८१ ॥

आदिर्नास्त्यात्मनः क्षेत्रपारंपर्यमनादिकम् ।

अतस्तयोरनादित्वात् किं पूर्वेमिति नोच्यते ८२ ॥

‘क्षेत्रज्ञः क्षेत्रमथवा’ इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्—आदिरित्यादि ।
क्षेत्रपारंपर्यमिति क्षेत्रस्याव्यक्तव्यव्यक्तस्य महदादित्रयोविंशतिकस्य
परम्परासन्ततेरनादित्वेनैव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिदं प्रथममिति व्यप-
देशो नैवै भवतीत्यर्थः । ननु यदि क्षेत्रपारंपराऽप्यनादित्वादा
तस्यात्मवदुच्छेदो न प्राप्नोति, यदनादि तत्स्थितं भवति, यथा—आ-
त्मेति दृष्टं ? ब्रूमः—अनादित्वेऽपि यत् स्वरूपनैवानादि तज्जो-
च्छिद्यते, यथा—आत्मा; यत्तु उच्छिन्नचित्तमर्थं बुद्ध्यादि, तदु-
च्छिद्यत एव; सन्तानस्तु परमार्थतः सन्तानिभ्योऽतिरिक्तो
नास्त्येव, यदनादिः स्यात्; तेन, सन्तानस्यानादित्वं भाकमेव ।
किंनैवभूतस्य बुद्ध्यादिसन्तानस्योच्छेदे मोक्षप्रतिपादक आगम
एव प्रमाणत्वेन ज्ञेयः ॥ ८२ ॥

ज्ञः साक्षीत्युच्यते नाहः साक्षी त्वात्मा यतः स्मृतः ।

सर्वे भावा हि सर्वेषां भूतानामात्मसाक्षिकाः ८३ ॥

‘साक्षिभूतश्च कस्यायम्’ इत्यस्योत्तरं—ज्ञ इत्यादि । ज्ञो
ज्ञानवान् साक्षीति लोके कथ्यते, नवज्ञः पाषाणपिदि । तेन,
ज्ञत्वेनासत्यप्यन्यस्मिन् कर्तारं साक्षीत्युच्यते इति वाक्यार्थः ।
सर्वेषामिति खादिभूतानाम् । सर्वे भावा इति सर्वे भूतधर्मा दर्श-
न्योपयाः । आत्मसाक्षिका हि आत्मोपलभ्यमानाः ॥ ८३ ॥

नैकः कदाचिद्भूतात्मा लक्ष्णैरुपलभ्यते ।

विशेषोऽनुपलभ्यस्य तस्य नैकस्य विद्यते ८४ ॥

संयोगपुरुषस्येष्टो विशेषो वेदनाकृतः ।

वेदना यत्र नियता विशेषस्तत्र तत्कृतः ८५ ॥

‘स्यात् कथं चाविकारस्य’ इत्यादिप्रश्नस्योत्तरं—नैक इत्यादि ।
अविकारस्य परमात्मनो वेदनाकृतो विशेषो नास्त्येवं, यत्र
तु वेदनाकृतो विशेषः स राक्षसः परमात्मव्यतिरिक्त एवेति
वाक्यार्थः । भूतानामधिष्ठाता आत्मा भूतात्मा, अयं भूतात्मा
एको भूतव्यतिरिक्तो न लक्ष्यगैः प्राणापानादिभिरुक्तैरुपल-
भ्यते । कुतो नोपलभ्यत इत्याह—विशेष इत्यादि । एकस्य
भूतहितस्य; यदात्मनो विशेषो वेदनादिनोपलभ्यत एव,
तेनानुपलब्धिरेवात्र प्रमाणमित्यर्थः । संयोगपुरुषः चतुर्विंश-

१ ‘नास्त्येव’ इति पा० । २ ‘अन्यथा तु’ इति पा० । ३ ‘देहे
सर्वगतत्वात्मा’ इति पा० । ४ ‘सर्वशरीरगताः’ इति पा० । ५ ‘मन-
साऽनुबन्धं सन्तं’ इति पा० ।

१ ‘देहानुवर्तकेन’ इति पा० । २ ‘अनादिरात्मा क्षेत्रज्ञ परा-
मयमनादिकम्’ इति पा० । ३ ‘नावतरतीत्यर्थः’ इति पा० । ४
‘तदाऽऽत्मवदुच्छेदं नाप्नोति’ इति पा० । ५ ‘अत्राविकारस्य पर-
मात्मनो विशेषो वेदनादिनोपलभ्यत एव, वेदनाकृतो विशेषो
नास्त्येव’ इति पा० ।

तिकः । नन्वेवमपि चतुर्विंशल्यन्तर्निविष्टस्य भूतात्मनोऽपि वेद-
नाकृतविशेषेण भवितव्यं, यतः समुदायधर्मः समुदायिनामेव
भवति, यथा—भाषराशेरुक्तं प्रत्येकं माषणामेव गौरवेण भव-
तीत्याह—वेदनेत्यादि । वेदना सुखदुःखरूपा । यत्र बुद्ध्या-
दिसमूहे नियता व्यवस्थिता वेदना, तत्रैव तत्कृतो दैन्यदृष्टीदि-
विशेषोऽपि नियतः, तत्रैव बुद्ध्यादिशरीरो वर्तते नाल्मनीति
भावः । बुद्ध्यादिगतेन गुणत्रयपरिणामरूपेण सुखदुःखादिना
असुखदुःख एवात्मा तत्संबन्धात् सुखदुःखादिमान् भवति
॥ ८४ ॥ ८५ ॥

चिकित्सति भिषक् सर्वांश्चिकाला वेदना इति ।

यया युक्त्या वदन्त्येकं सा युक्तिरुपधार्यताम् ॥ ८६ ॥

पुनस्तच्छिरसः शूलं ज्वरः स पुनरागतः ।

पुनः स कासो बलवांश्छर्दिः सा पुनरागता ॥ ८७ ॥

एभिः प्रसिद्धवचनैरतीतागमनं मतम् ।

कालश्चायमतीतानामतीनां पुनरागतः ॥ ८८ ॥

तमर्तिकालमुद्दिश्य भेषजं यत् प्रयुज्यते ।

अतीतानां प्रशमनं वेदनानां तदुच्यते ॥ ८९ ॥

आपस्ताः पुनरागुर्मा यामिः शस्यं पुरा हतम् ।

यथा प्रक्रियते सेतुः प्रतिकर्म तथाऽऽश्रये ॥ ९० ॥

पूर्वरूपं विकाराणां दृष्ट्वा प्रादुर्भविव्यताम् ।

या क्रिया क्रियते सा च वेदनां हन्त्यनागताम् ९१

पारंपर्यानुबन्धस्तु दुःखानां विनिवर्तते ।

सुखहेतूपचारेण सुखं चापि प्रवर्तते ॥ ९२ ॥

न समा यान्ति वैषम्यं विषमाः समतां न च ।

हेतुभिः सदृशा नित्यं जायन्ते देहधातवः ॥ ९३ ॥

युक्तिमेतां पुरस्कृत्य विकारां वेदनां भिषक् ।

हन्तीत्युक्तं चिकित्सा तु नैष्टिकी या विनोपधाम ९४

‘अथवाऽऽर्तस्य’ इत्यादिप्रश्नोत्तरमाह—चिकित्सतीत्यादि ।

अतीतवेदनाचिकित्सा न सुख्या, किंतु लोकप्रसिद्धोपचारेणो-

च्यत इति वाक्यार्थः । प्रसिद्धवचनैरिति लोकप्रसिद्धवचनैः ।

प्रतिकर्म चिकित्सा । आश्रय इति शरीरे । पूर्वरूपमित्यादिना

अनागतवेदनाचिकित्सां समर्थयति । पूर्वरूपं यद्यपि भविष्य-

तामेव भवति रोगाणां, तथाऽपि भविष्यतामिति पदेन भूतेऽपि

व्याघ्रौ यानि रूपाणि भवन्ति तानि निराकरोति । उक्तं हि—

“प्राकृत्यन्तापाद, अपि चैनं सन्तापातमनुबध्नति” (नि.

अ. १) इत्यनेन रोगावस्थायामपि पूर्वैरुपसद्भावः । एवमती-

तानागतवेदनाचिकित्सा व्युत्पादिता । वर्तमानचिकित्सासमि-

पदार्थं यत् पारमार्थिकं मतमाह—पारम्पर्येत्यादि । पारम्पर्यानु-

बन्धः सन्तानन्यायेनानुबन्धः । दुःखानामिति रोगाणाम् ।

सुखहेतूपचारेणेति आरोग्यहेतुचिकित्सासेवया । सुखमिति आरोग्यम् । एवं मन्यते—यदा चिकित्सा सुखहेतुः सेव्यते तदा दुःखहेतुसेवाभावाद्दुःखं नोत्पद्यते, उत्पन्नं च दुःखं रोगरूपं क्षणभङ्गित्वेन स्वयमेव नश्यति, सुखहेतुसाक्षिण्यात् सुखमारोग्यमुत्पद्यते; तेन चिकित्सया अनागतं दुःखं हेतुप्रतिबन्धाद्विष्यते, सुखं च जन्मते इति सिद्धान्तः । एतदेवाह—न समा इत्यादि । समाश्च विषमाश्च क्षणभङ्गित्वस्वभावज्ञ वैषम्यावस्थां साम्यावस्थां वा यान्तीत्यर्थः । हेतुभिः सदृशा इति समहेतोः समाः, तथा विषमहेतोश्च विषमाः । एतच्चिकित्साप्राप्तृतीयेऽध्याये प्रपञ्चितमेव । चिकित्साप्रस्तावेन सकलदुःखहारिणीं चिकित्सां मोक्षफलमाह—चिकित्सा त्वित्यादि । निष्ठा अत्यन्तदुःखमोक्षो मोक्षरूपः, तदर्थं भूता नैष्टिकी । विनोपधामिति तृष्णां विना, तृष्णाशून्या प्रवृत्तिमोक्षफलं भवतीत्यर्थः ॥ ९४ ॥

उपधा हि परो हेतुर्दुःखदुःखाश्रयप्रदः ।

त्यागः सर्वोपधानां च सर्वदुःखव्यपोहकः ॥ ९५ ॥

कोषकारो यथा ह्यंशूनुपादत्ते वैद्यप्रदानम् ।

उपादत्ते तथाऽर्थेभ्यस्तृष्णाभङ्गः सदाऽऽतुरः ॥ ९६ ॥

यस्त्वन्निकल्पानर्यान् शो ज्ञात्वा तेभ्यो निवर्तते ।

अनारम्भादसंयोगात्तं दुःखं नोपतिष्ठते ॥ ९७ ॥

परो हेतुरिति मूलकारणम् । दुःखरूपेणैव दुःखाश्रयः शरीरम् । भोगतृष्ण्या हि प्रवर्तमानो धर्मो धर्मान् दुःखशरीरोत्पा-

दकाऽनुपादत्ते, सर्वोपधायागात्तु न रागद्वेषाभ्यां कश्चित् प्रव-

र्तते, अप्रवर्तमानश्च न धर्माधर्मानुपादत्ते, एवमानगतधर्मा-

धर्मोपरमः, उपात्तधर्मो धर्मोस्तु रागद्वेषशून्योपभोगादेव क्षयः; तेन सर्वथा कर्मक्षयाद्दुःखशरीराभाव इति भावः ।

अत्रैव तृष्णाया दुःखकारणत्वे दृष्टान्तमाह—कोषकार इत्यादि ।

कोषकारः खनामप्रसिद्धः कीटः । सदाऽऽतुर इति सदा संसार-

दुःखगृहीतः । अनारम्भादिति रागद्वेषपूर्वकारम्भविरहात् ।

असंयोगादिति आरम्भशून्यत्वेन धर्मो धर्मोच्छेदकृताच्छरीरा-

संयोगाद्; शरीराभावे च निराश्रयमकारणकं दुःखं न भव-

तीति भावः ॥ ९५-९७ ॥

धीधृतिस्मृतिविभ्रंशः संप्राप्तिः कालकर्मणाम् ।

असात्म्यार्थागमश्चेति ज्ञातव्या दुःखहेतवः ॥ ९८ ॥

‘कारणं वेदनानां किम्’ इत्युत्तरमाह—धीधृतीत्यादि ।

अयं चार्थः प्रकरणगतत्वादुच्यमानो न पुनरुक्ततामावहति ।

धीधृतिस्मृत्यः प्रज्ञाभेदाः । एते च शिष्यव्युत्पत्त्यर्थं प्रज्ञा-

भेदत्वेनान्यथा व्युत्पाद्य इहोच्यन्ते । संप्राप्तिः कालकर्मणामिति

कालस्य संप्राप्तिस्तथा कर्मणश्च संप्राप्तिः । कर्मसंप्राप्तिः पच्य-

१ ‘हेतुप्रतिबन्धाद्विष्यते, सुखं च कश्यपे, इति सिद्धान्तः’

इति पा० । २ ‘मोक्षफलमावहतीत्यर्थः’ इति पा० । ३ ‘वधावधानं’

इति पा० । ४ ‘उपात्तधर्मो धर्मोऽनुरागद्वेषशून्योपभोगादेव क्षयः’

इति पा० ।

मानकर्मयोगः । कालसंप्राप्तिप्रहणेन चेह ये कालव्यक्तास्तो
गृह्यन्ते, नावश्यं कालजन्माः; यतः स्वामाविकानपि कालज-
न्यान् तथा तृतीयकालीनप्यासात्म्येन्द्रियार्थादिजन्म्यान् कालज-
त्वेनैवेहाभिधास्यति । कर्मजास्तु प्रज्ञापराधजन्या एवेह कर्मज-
न्यत्वेन विशेषेण शिष्यव्युत्पत्त्यर्थं पृथगुच्यन्ते, कालव्यङ्ग्य-
त्वेन च कर्मजा इह कालसंप्राप्तिजन्येष्ववरोद्धव्याः । प्रज्ञा-
पराधावरोधश्च यथा कर्मजानां, तथा प्रथमाध्याय एवोक्तम् ।
किंचाचार्येणोन्मादनिदाने खयमेवेकं यत्—“प्रज्ञापराधात्
संभूते व्याधी कर्मज आत्मनः” (नि. अ. ७) इत्यादि, तथा
जनपदोद्भूतनीये च विमाने पुनरुक्तं—“वाय्वादीनां यद्वै-
गुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्मः, तन्मूलं वाऽसत्कर्म पूर्वकृतं,
तयोर्गोनिः प्रज्ञापराध एव” (वि. अ. ३) इति । तस्मादिह
संप्राप्तिः कालकर्मणामिलनेन न कालजन्मा गदा उच्यन्ते, किं
तु कालव्यङ्ग्याः ॥ ९८ ॥

विषमामिनिवेशो यो नित्यानित्ये हिताहिते ।

ज्ञेयः स बुद्धिविश्रंशः समं बुद्धिर्हि पश्यति ॥ ९९ ॥

धीविश्रंशं विवृणोति—विषमेत्यादि । विषमामिनिवेशः अय-
थाभूतत्वेनाध्यवसानं नित्येऽनित्यमिति, एवं हितेऽहितमहिते
वा हितमिति या बुद्धिः स बुद्धिविश्रंशः । अथ कथमयं बुद्धिवि-
श्रंशशब्देनोच्यत इत्याह—समं बुद्धिर्हि पश्यति; उचिता
बुद्धिः समं यथाभूतं यस्मात् पश्यति, तस्मात्समदर्शनं बुद्धि-
विश्रंश उच्यत एवेत्यर्थः ॥ ९९ ॥

विषयप्रवर्णं सत्त्वं धृतिभ्रंशान्न शक्यते ।

नियन्तुमहितादर्थान्बुद्धिर्हि नियमात्मिका ॥ १०० ॥

धृतिभ्रंशमाह—विषयेत्यादि । विषयप्रवर्णं विषयेषु प्रसज्यत् ।
नियन्तुमिति व्यावर्तयितुम् । बुद्धिर्हि नियमात्मिकेति यस्माद्
धृतिरकार्यप्रसक्तं मनो निवर्तयति स्वरूपेण, तस्मान्मनो नियमं
कर्तुमशक्ता धृतिः स्वकर्मब्रष्टा भवतीत्यर्थः ॥ १०० ॥

तत्त्वज्ञाने स्मृतिर्यस्य रजोमोहावृतात्मनः ।

भ्रश्यते स स्मृतिभ्रंशः सत्तत्त्वं हि स्मृतौ स्थितम् ॥ १०१ ॥

स्मृतिभ्रंशं विवेचयति—तत्त्वेत्यादि । तत्त्वज्ञाने स्मृतिर्यस्य
भ्रश्यत इति योजना । सत्तत्त्वं हि स्मृतौ स्थितमिति सत्त-
व्यत्वेन संमतस्यार्थस्य स्वरूपं प्रत्यक्षस्मृतिधर्मः । तत्र च
तत्त्वज्ञानस्य शिक्षायां सत्तव्यत्वेन संमतस्य यदस्वरूपं, तत्
स्वस्वपराधाद्भवतीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः कर्म यत् कुस्तेऽशुभम् ।

प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ १०२ ॥

उदीरणं गतिमतामुदीर्णानां च निग्रहः ।

सेवनं साहसानां च नारीणां चातिसेवनम् ॥ १०३ ॥

कर्मकालातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम् ।

विनयाचारलोपश्च पूज्यानां चाभिधर्षणम् ॥ १०४ ॥

च. सं. ३८

ज्ञातानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् ।

परमौन्मादिकानां च प्रत्ययानां निषेवणम् ॥ १०५ ॥

अकालादेशसंचारौ मैत्री संक्षिप्तकर्मभिः ।

इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सहस्रस्य च वर्जनम् ॥ १०६ ॥

इष्यामानभयकोधलोभमोहमद्वन्मः ।

तज्जं वा कर्म यत् क्षिप्रं क्षिप्रं यदेहकर्म च ॥ १०७ ॥

यच्चाप्यदीदृशं कर्म रजोमोहसमुत्थितम् ।

प्रज्ञापराधं तं शिक्षां ब्रुवते व्याधिकारणम् ॥ १०८ ॥

एवं बुद्ध्यादिभ्रंशस्वरूपप्रज्ञापराधजन्यं कर्म प्रज्ञापराधत्वेन
दर्शयन्माह—धीत्यादि । सर्वदोषशब्देन वातादयो रजस्तमसी
च गृह्यन्ते । कर्मकालातिपातः चिकित्साकालातिवर्तनम् ।
मिथ्यारम्भ इति अयोगातियोगमिथ्यायोगरूपः । विनयाचार-
लोपेनैव प्राप्तमपि यत् पुनः पूज्यानामभिधर्षणमभिधीयते, तद्वि-
शेषेण प्रकोपकत्वस्यापनार्थमुदाहरणार्थं च । संक्षिप्तकर्मभिरिति
पतितैः । क्षिप्रमिति निन्दितम् ॥ १०९-१०८ ॥

बुद्ध्या विषमविज्ञानं विषमं च प्रवर्तनम् ।

प्रज्ञापराधं जानीयाम्नसो गोचरं हि तत् ॥ १०९ ॥

संक्षेपेण प्रज्ञापराधलक्षणमाह—बुद्ध्येत्यादि । विषममिति
अनुचितं, विषमविज्ञानं स्वरूपत एव प्रज्ञापराधः । विषमप्र-
वर्तनं च प्रज्ञापराधकार्यत्वेन प्रज्ञापराधशब्देनोच्यते । मनसो
गोचरं हि तदिति तद्विषमप्रवर्तनं विषमज्ञानं च मनःकार्यप्रज्ञावि-
षयत्वेन मनसो गोचरमित्यर्थः । विषमप्रवर्तनं च मनोगोचर-
जन्यत्वेनोपचारादुक्तं, विसदृशमनोविषयज्ञानाद्विषमवाग्देहप्रवृ-
त्तिरपि भवति ॥ १०९ ॥

निर्दिष्टा कालसंप्राप्तिर्व्याधीनां व्याधिंसंग्रहे ।

चयप्रकोपप्रशमाः पितादीनां यथा पुरा ॥ ११० ॥

मिथ्यातिहीनलिङ्गाश्च वर्षान्ता रोगहेतवः ।

जीर्णमुक्तप्रजीर्णान्नकालाकालस्थितिश्र या ॥ १११ ॥

पूर्वमध्यापराह्णाश्च रात्र्या यामाह्वयश्च ये ।

एषु कालेषु नियता ये रोगास्ते च कालजाः ॥ ११२ ॥

व्याधीनां कालसंप्राप्तिमाह—निर्दिष्टेत्यादि । व्याधिंसंग्रह
इति कियन्तः शिरसीये “चयप्रकोपप्रशमाः पितादीनां यथाक-
मम् । भवन्त्येककेशः षड्रु कालेष्वभ्रागमादिषु” (सू. अ.
१७) इत्यनेन तैश्चा हुदाहरणेन च । तेन, कालसंप्राप्तिर्व्या-
धीनां यथा—चयप्रकोपप्रशमाः पितादीनां पुरा निर्दिष्टा इति
योज्यम् । उदाहरणान्तरमाह—मिथ्येत्यादि । जीर्णेत्यादौ
जीर्णावस्थात्रयविशिष्टस्यान्नस्य कालः, तथाऽन्नस्याकालोऽ-
जीर्णावस्थाश्लक्षितः । प्रजीर्णे विदग्धम् । रात्र्यांमाह्वयश्च य
इति त्रयो भागाः पूर्वरात्रमध्याह्नरात्रपरारात्ररूपाः, न तु यामः

१ ‘व्याधिकारिणम्’ इति पा० । २ ‘युक्तजीर्णप्रजीर्णान्नकालः’

इति पा० । ३ ‘यथेत्युदाहरणेन च’ इति पा० । ४ ‘प्रजीर्णेस्य

जरणारम्भात्तस्य पच्यमानस्य’ इति गङ्गाधरः ।

प्रहर इति ज्ञेयम् । अन्यत्रापि च भागत्रये यामविभागं कृत्वा अभिधानशाले त्रियामा निशाऽभिधीयते । तेषु कालेष्विति जीर्णोन्नकालादिषु; जीर्णे अपराह्णे रात्रिशेषे च वातिका गदाः, सुकृमात्रे पूर्वाह्णे पूर्वाह्णे च कफजा गदाः, प्रजीर्णे मध्याह्ने मध्याह्ने च पित्तजा नियता रोगाः । अत्राकाले चाजीर्णलक्षणे भोजनात् त्रयोऽपि दोषा भवन्तीति ज्ञेयम् । किंवा, 'जीर्णयुक्तप्रजीर्णकाला' इति च्छेदः, तेन जीर्णव्यवस्थायुक्ताक्षकालाः पूर्ववदेव ज्ञेयाः; तथा 'कालस्थितिश्च या' इति योजना; कालस्थितिश्चन्द्रेण बाल्यादिवयुर्लैविध्यमुच्यते । तत्र बाल्ये श्लेष्मिकाः, यौवने पैतिकाः, वार्धक्ये वातिका गदा वर्धन्ते इति ज्ञेयम् ॥ ११०-११२ ॥

अन्येषुष्णो ब्रह्मप्राही तृतीयकचतुर्थकौ ।

स्वे स्वे काले प्रवर्तन्ते काले ह्येषां बलागमः ॥ ११३ ॥

विषमज्वरानपि कालविशेषप्रवर्तमानमात्रत्वेन कालजे दशेय-
ब्राह्म—अन्येषुष्ण इत्यादि । ब्रह्मप्राही चतुर्थकविपर्ययः ।
वक्ष्यति हि—“विषमज्वर एवात्यश्चतुर्थकविपर्ययः । मध्ये अहनी
ज्वरयथादावन्ते च मुञ्चति” (वि. अ. ३) इति । कथं स्वकीय
एव काले प्रवर्तन्त इत्याह—काले ह्येषां बलागम इति । उक्त
एव काले यस्माद् बलवन्तो भवन्ति, तस्मात्तत्रैव संजात-
बलाः सन्तो व्यज्यन्त इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

एते चान्ये च ये केचित् कालजा विविधा गदाः ।

अनागतं चिकित्स्यास्ते बलकालौ विज्ञानता ॥ ११४ ॥

एतेषां चिकित्साक्रममाह—एते चेत्यादि । अन्ये चेत्त्यने-
नाभ्यानापि कालविशेषप्राप्तिप्रादुर्भाविनः शोधकुष्ठारीन् सूच-
यति ॥ ११४ ॥

कालस्य परिणामेन जरास्त्युनिमित्तजाः ।

रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वाभावो निष्प्रतिक्रियः ११५

स्वाभाविकानपि कालपरिणामव्यवस्थामानतया इह कालजे-
वरोधमित्युमाह—कालस्येत्यादि । जरास्त्युत्पत्तिमित्तजाता
जरास्त्युनिमित्तजाः, स्तुत्यश्चन्द्रेण गुणारूपायुःपर्यवसानभव-
कालस्त्युप्राह्णाः; किंवा जरास्त्युत्पत्तिमित्तं तस्माज्जाता जरा-
स्त्युनिमित्तजाः, जरास्त्युनिमित्तं च प्राणिनां साधारणदेहनि-
वर्तकभूतस्वाभावोऽदृष्टश्च । अथ स्वाभाविकानां का चिकित्से-
त्याह—स्वाभाव इत्यादि । निष्प्रतिक्रिय इति साधारणचिकित्साया
रसायनवर्ज्या न प्रतिक्रियते, रसायनेन तु प्रतिक्रियत एव;
तेन, “अस्य प्रयोगाद्यवनः सुष्ठोऽभूत् पुनर्नृवा” (वि. अ.
१ पा. १) इत्यादि रसायनप्रयोगेण सर्वं न विरोधः; किंवा,
स्वाभाविका जरादयो रसायनजनितप्रकृषादुत्तरकालं पुनरवस्थं
भवन्तीति निष्प्रतिक्रियत्वेनोक्ताः ॥ ११५ ॥

निर्विष्टं दैवशब्देन कर्म यत् पौर्वदेहिकम् ।

हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते ॥ ११६ ॥

१ ‘भवन्तीति’ इति पा० । २ ‘प्रवर्तमानत्वेन’ इति पा० ।
३ अन्ये च ये केचित् इति अर्थावेदकापसारादयः । ४ ‘पर्यवसा-
नान्तरजः’ इति पा० । ५ ‘रसायनप्रयोगेण’ इति पा० ।

संप्रति कर्मसंप्राप्तिकृतमपि गदं कालविशेषव्यवस्थामानतया
दर्शयन्माह—निर्विष्टमित्यादि । कालेनेति पच्यमानतालक्षितेन
कालेन (युक्तं सत्) कर्म कारणं भवतीत्यर्थः ॥ ११६ ॥

न हि कर्म महत् किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते ।

क्रियाप्राः कर्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्क्षयात् ११७

कर्मणः फलसंबन्धिनिर्णयमाह—न हीत्यादि । महदिति
विशेषणेन किञ्चिदमहत् कर्म प्रायश्चित्तबाधनीयफलं न ददा-
त्यपि फलमिति दर्शयति । कर्मजानामचिकित्स्यत्वमाह—
क्रियाप्रा इत्यादि । तत्क्षयादिति कर्मक्षयात्; कर्मक्षयश्च कर्म-
फलोपभोगादेव परं भवति ॥ ११७ ॥

अत्युग्रशब्दश्रवणाच्छ्रवणात् सर्वेशो न च ।

शब्दानां चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जडाः ॥ ११८ ॥

परुषोद्गीषणाशस्ताप्रियव्यसनसूचकैः ।

शब्दैः श्रवणसंयोगो मिथ्यासंयोग उच्यते ॥ ११९ ॥

असंस्पर्शोऽतिसंस्पर्शो हीनसंस्पर्श एव च ।

स्पृश्यानां संग्रहेणोक्तः स्पर्शनेन्द्रियबाधकः ॥ १२० ॥

यो भूतविषयतातानामकालेनागतश्च यः ।

क्षेहशीतोष्णसंस्पर्शो मिथ्यायोगः स उच्यते १२१

रूपाणां भास्वतां दृष्टिर्विनाश्रयत्यतिदर्शनात् ।

दर्शनाच्चातिसूक्ष्माणं सर्वेशशब्दाप्यदर्शनात् ॥ १२२ ॥

द्विष्टभैरवकीभत्सदूरातिष्ठिष्टदर्शनात् ।

तामसानां च रूपाणां मिथ्यासंयोग उच्यते १२३

अत्यादानमनादानमोकसात्त्यादिभिश्च यत् ।

रसानां विषमादानमत्यादानं च दूषणम् ॥ १२४ ॥

अतिमृद्वतितीक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम् ।

असेवनं सर्वेशश्च प्राणेन्द्रियविनाशनम् ॥ १२५ ॥

पूतिभूतविषद्विष्टा गन्धा ये चाप्यनातंवाः ।

तैर्गन्धैर्प्राणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥ १२६ ॥

इत्यसात्कार्यसंयोगाद्विधयो दोषकोपनः ।

कामागतसमात्म्येन्द्रियार्थसंयोगं विवृणोति—अत्युपेक्षादि ।
सर्वेशो न चेति सर्वेयशब्दाश्रवणात् । स्पृश्यानामिति स्पृश्य-
त्वेनोक्तानां शब्देऽभ्युत्थोत्सादनादीनाम् । भूताः सविषयकिमि-
ष्टाच्चाद्यः । यो भूतविषयतातीनां संस्पर्शः, तथाऽकालेनागतः
क्षेहशीतोष्णसंस्पर्शश्चेति योजना । तत्राकाले क्षेहसंस्पर्शो यथा-
अजीर्णं कफप्रद्विकाले अभ्यङ्गस्पर्शः, एवं शीते शीतस्पर्शः,
उष्णे चोष्णस्पर्शोऽकालेनागतो ज्ञेयः । सर्वेशशब्दाप्यदर्शनादिति
भास्वतां सूक्ष्माणं च सर्वेशादर्शनात् । अतिष्ठितिमिति नेत्र-
प्रलासन्नम् । तामसानां च रूपाणां दर्शनाद्विनाश्रयति दृष्टिरिति
संबन्धः । मिथ्यायोगः स इति द्विष्टभैरवादित्दर्शनरूपः । अति-
सूक्ष्मदर्शनं च मिथ्यायोग एव ज्ञेयः । ओकसात्त्यादिभिर्निति

१ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । २ ‘तिष्ठिष्टदर्श-
नात्’ इति पा० । ३ ‘सर्वेशः न च श्रवणात् अश्रवणात्, अति-
हीनानां शब्दानां श्रवणाच्च । शब्दस्य सर्वेशः अश्रवणम्, अश्वशः
श्रवणं वा शब्दसायोगः । एवमन्यत्र बोद्धव्यम् ।’ इति योगीन्द्र-
नाथसेनः ।

विषमादानमिति संबन्धः । ओकसात्म्यादिवैषम्येण च राशि-
दोषवर्जं प्रकृत्यादिसप्तदोषा प्रहीतव्याः । त्रिविध इति अयो-
गातियोगमिथ्यायोगरूपः ॥ ११८-१२६ ॥—

असात्म्यमिति तद्विद्याद्यन्न याति सहात्मताम् १२७

असात्म्यार्थं दर्शयति—असात्म्यमित्यादि । सहेति मिलितं
शरीरेण । आत्मात्मा अविकृतरूपतां न याति; एतेन, यदुपयुक्तं
प्राकृतरूपोपपातकं भवति, तदसात्म्यमिति ॥ १२७ ॥

मिथ्यातिहीनयोगेभ्यो यो व्याधिरुपजायते ।

राष्ट्रादीनां स विज्ञेयो व्याधिरेन्द्रियको बुधेः ॥ १२८ ॥

इत्थमसात्म्यार्थजस्य व्याधिरेन्द्रियद्वारभूतत्वेनैन्द्रियकत्वं
दर्शयन्नाह—मिथ्येत्यादि । हीनयोगेनेहायोगो ग्राह्यः । ऐन्द्रियक
इति इन्द्रियद्वारभूतः ॥ १२८ ॥

वेदनानामशान्तानामित्येते हेतवः स्मृताः ।

सुखहेतुः समस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः ॥ १२९ ॥

दुःखरूपवेदनाहेतुं प्रपञ्चकमुपसंहरति—वेदनानामित्यादि ।
अशान्तानामिति दुःखानाम् । अथ सुखरूपवेदनाहेतुः क
इत्याह—सुखेत्यादि । समयोग इति कालबुद्धीन्द्रियार्थानां
सम्यगयोगः । सुदुर्लभ इति कालादिसम्यगयोगस्य अयोगादि-
विरहत्वेन सुदुर्लभत्वात् । प्रायो हि कालादीनां मध्ये अन्यतरे-
णाप्ययोगादिना पुरुषः संबध्यते; तेन च नित्यातुरा एव पुरुषा
भवन्ति, अल्पं च रोगमनाहस्य स्वस्थव्यपदेशः पुरुषाणां
क्रियत इति भावः ॥ १२९ ॥

नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः ।

हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विधः ॥ १३० ॥

सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो नै च न चास्ति रक्तः ।

न सुखं, कारणं तस्माद्योग एव चतुर्विधः ॥ १३१ ॥

संप्रति सम्यगयोगसोपादेयतामयोगादीनां च हेतयानां दर्शयितुं
योगमेव चतुर्विधं कारणत्वेन दर्शयन्नाह—नेन्द्रियाणीत्यादि ।
ननु कथमिन्द्रियार्थयोः सुखदुःखकारणत्वेनोपलभ्यमानयोग्यर-
कारणत्वमित्याह—सन्तीत्यादि । योगो न चेति इन्द्रियार्थयोः
संबन्धो न च । न सुखमिति च्छेदः । इन्द्रियार्थयोगाभावे
अकारणत्वेन, सति तु योगे कारणत्वेन, योग एवान्वयव्यतिरे-
काभ्यां कारणसमवधार्यत इति भावः । अयं च योग इन्द्रिया-
र्थवैषिष्ट्यस्य स्पष्टत्वेनोक्तः; तेन, प्रज्ञाकालयोरपि बोद्धव्यः ।
एतच्चैन्द्रियमर्थं चानुपादेयं कृत्वा चतुर्विधयोगस्य कारणत्वं
योगानमेव हेतुोपादेयत्वोपदर्शनायै कृतम् ॥ १३० ॥ १३१ ॥

नात्मेन्द्रियं मनो बुद्धिं गोचरं कर्म वा विना ।

सुखदुःखं, यथा यच्च बोद्धव्यं तत्तथोच्यते ॥ १३२ ॥

परमार्थतत्त्वात्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यर्थादृष्टान्येव तथायुक्तानि सुख-
दुःखकारणाभीति दर्शयन्नाह—नात्मेत्यादि । गोचर इन्द्रि-

यार्थः । कर्म अदृष्टम् । तत्र आत्मानं विना न लोष्टादौ सुख-
दुःखे भवतः । इन्द्रियार्थादीनां च सुखदुःखकारणत्वं स्पष्टमेव ।
कर्मापि च शुभं सुखकारणम्, अशुभं च दुःखकारणम् ।
यथात्मादय एव कारणं, तर्हि किमर्थं कालाद्योगातियोगादय
इहोच्यन्ते इत्याह—यथेत्यादि । यद् बोद्धव्यं सुखदुःखं यथा
बोद्धव्यं कार्यवशाद्भवति, तत्सर्वोच्यते नान्यथा । तेन सात्म्या-
सात्म्येन्द्रियार्थजन्यत्वेन सुखदुःखे इह प्रतीयमाने चिकित्सा-
यामुपयुक्ते भवतः, नात्मादिजन्यत्वेनेह सुखदुःखे अभिधीयते;
न ह्यात्मादयो दुःखहेतुतया प्रतिपन्ना अपीह हेतुतया प्रतिपा-
द्यन्ते; किन्त्वसात्म्येन्द्रियार्थयोगादय एव दुःखहेतवस्त्वज्यन्ते,
सुखहेतवः सात्म्येन्द्रियार्थयोगादयस्तुपादीयन्त इति भावः १३२

स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च ।

द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः ॥ १३३ ॥

इदानीं सकलकारणव्यापकं योगं व्युत्पादयितुमैन्द्रियकं
मानसं च स्पर्शं दर्शयितुमाह—स्पर्शनेत्यादि । स्पर्शनेन्द्रियसं-
स्पर्श इत्यनेनेन्द्रियाणामर्थेन संबन्धं स्पर्शनेन्द्रियकृतं दर्शयति;
चक्षुरादीन्यपि स्पृष्टमेवार्थं जानन्ति; यदि ह्यस्पृष्टमेव चक्षुः
श्रोत्रं घ्राणं वा स्थाति, तदा विदुरमपि गृहीयात्, न च गृह्णाति,
तस्मात् स्पृष्टैवेन्द्रियाण्यर्थं प्रतिपद्यते; मानसस्तु स्पर्शाच्चिन्त्यादि-
नाऽर्थेन समं सूक्ष्मोऽस्त्येव, येन मनः किञ्चिदेव चिन्तयति, न
सर्वं; तेन यन्मनसा स्पृश्यते तदेव मनो गृह्णातीति स्थितिः १३३

इच्छाद्वेषात्मिका तृष्णा सुखदुःखात् प्रवर्तते ।

तृष्णा च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते ॥ १३४ ॥

उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाश्रयसंज्ञकान् ।

स्पृश्यते नातुपादाने नास्पृष्टो वेत्ति वेदनाः ॥ १३५ ॥

सुखदुःखोत्पत्तिकममाह—इच्छेत्यादि । सुखादिच्छासां
तृष्णा, दुःखाच्च द्वेषरूपा तृष्णा प्रवर्तते । इयं चोत्पन्ना तृष्णा
ईप्सितेऽर्थे प्रवर्तयन्ती द्विष्टे च निवर्तयन्ती प्रवृत्तिनिवृत्तिवि-
षयस्य सुखदुःखहेतुतामपेक्ष्य सुखदुःखे जनयतीति वाक्यार्थः ।
यथोक्तं तृष्णायाः सुखदुःखहेतुत्वं दर्शयन्नाह—उपादत्ते
हीत्यादि । वेदनाश्रयसंज्ञकानिति वेदनाकारणत्वेनोक्तान् काला-
द्ययोगादिरूपान् । अथ तृष्णा चेत् सुखदुःखकारणं, तत् किमि-
न्द्रियार्थेनापरेण कारणेनेत्याह—स्पृश्यत इत्यादि । अनुपादान
इति अविविचयानाभीतरे स्पर्शकारणे अर्थं विना नार्थस्य स्पर्शो
भवति । अथ न भवत्यर्थस्पर्शः, ततः किमित्याह—नास्पृष्टो वेत्ति
वेदना इति; अर्थस्पर्शश्चैव सन् न सुखदुःखे अनुपलब्धत्वादेव
चेतीत्यर्थः ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः ।

केशलोमनखप्राञ्जलद्रवगुणैर्विना ॥ १३६ ॥

१ 'नोष्णादौ' इति पा० । २ 'नात्मादिजन्यत्वेन । आत्मादि-
जन्यत्वेनेह सुखदुःखे अभिधीयते, न ह्यात्मादयः सुखदुःखहेतुतया
प्रतिपाद्यन्ते' इति पा० । ३ 'जिह्वासातृष्णा' इति पा० । ४ 'अवि-
धमानाभीरूपमूलकारणोऽर्थस्पर्शो न भवति' इति पा० ।

१-२ 'असात्म्यानां' इति पा० । ३ 'नास्ति' इति पा० । ४ 'ना-
स्तेन्द्रियमनोबुद्धिगोचरं' इति पा०

‘वेदनानां किमधिष्ठानम्’ इत्यस्योत्तरमाह— वेदनानामित्यादि । देहः सेन्द्रिय इति अनेन निरिन्द्रियो देहो केशलोमादिको निरस्तः । तदेव स्पष्टार्थं विवृणोति— केशेत्यादि । किंवा, इन्द्रियाण्यपि प्राधान्यख्यापनार्थं प्रथमं वेदनाश्रयत्वेनेन्द्रियग्रहणेनोच्यते । वेदनाया देहेन्द्रियगतत्वं तदाधारत्वेन प्रतीयमानत्वाज्ज्ञेयम् । द्रवं मूत्रम् । गुणाः शब्दादयः । शरीरगता एते हि केशादयो न वेदनाधारा इत्यनुभव एव प्रमाणम् । या तु मूत्रपुरीषगता वेदना ग्रहणीमूत्रकृच्छ्रादी वक्ष्य्या, सा मूत्रपुरीषाधारशरीरप्रदेशस्यैव बोध्या ॥ १३६ ॥

योगे मोक्षे च सर्वासां वेदनानामवर्तनम् ।

मोक्षे निवृत्तिर्निःशेषा योगो मोक्षप्रवर्तकः ॥ १३७ ॥

‘क वैता वेदनाः सर्वा’ इत्यादिप्रश्नस्योत्तरं—योग इत्यादि । योगः ‘अनारम्भात्’ इत्यादिग्रन्थवक्ष्यमाणः । मोक्ष आलम्बितकशरीराद्युच्छेदः । निःशेषेति न पुनर्भवति । एतेन, योगे निवृत्ता वेदना पुनर्भवतीति सूचयति । मोक्षप्रवर्तक इति मोक्षकारणम् । किंवा, ‘योगमोक्षौ निवर्तकौ’ इति पाठः ; तदा अस्मिन् पक्षे यद्यपि योगमोक्षयोर्वैदनानिवर्तकत्वं ‘योगे मोक्षे च’ इत्यादिना श्लोकार्थेनोक्तं, तथाऽपि योगमोक्षयोरेह कर्तृता वेदनानिवृत्तिं प्रति दृश्यत इति न पौनरुक्त्यम् ॥ १३७ ॥

आत्मेन्द्रियमनोरथानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते ।

सुखदुःखमनारम्भादात्मस्य मनसि स्थिरे ॥ १३८ ॥

निवर्तते तदुभयं वशित्वं चोपजायते ।

सशरीरस्य योगज्ञास्तं योगमृषयो विदुः ॥ १३९ ॥

यथा योगो वेदनानिवर्तको भवति, यश्च योगस्त्विमाह— आत्मेत्यादि । अनारम्भादिति विषयोपादानार्थं मनसाऽनारम्भात् । आत्मस्य मनसीति विषये निवृत्ते केवलमात्मज्ञानस्ये । स्थिरे इति अचले, आत्मज्ञानप्रसक्त एवेति यावत् । तदुभयमिति सुखदुःखे । योगे योगधर्मान्तरप्राप्तिमाह— वशित्वमित्यादि । वशित्वं वक्ष्यमाणमष्टविधमैश्वर्यबलम् । सशरीरस्येतिपदेन शरीरेण सहैव वशित्वं भवतीति दर्शयति ॥ १३८ ॥ १३९ ॥

आवेशश्चेतसो ज्ञानमर्थानां छन्दतः क्रिया ।

दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः कान्तिरिष्टतश्चाप्यदर्शनम् ॥ १४० ॥

इत्यष्टविधमाख्यातं योगिनां बलमैश्वरम् ।

शुद्धसत्त्वसमाधानात्तत् सर्वमुपजायते ॥ १४१ ॥

आवेश इत्यादि । आवेशः परपुरुषवेशः । चेतसो ज्ञानमिति परचित्तज्ञानम् । अर्थानां छन्दतः क्रियेति अर्थानामिच्छातः कारणम् । दृष्टिः अतीन्द्रियदर्शनम् । श्रोत्रम् अतीन्द्रियश्रवणम् । स्मृतिः सर्वभावतत्त्वस्मरणम् । कान्तिः अमनुषी कान्तिः । इष्टतश्चाप्यदर्शनमिति यद्वेच्छति तदा दर्शनयोग्य एव न दृश्यते, यदा वेच्छति तदा दृश्यते । किंवा, आवेशश्चेतस इति परचे-

तसः प्रवेशः, ज्ञानमिति सर्वमतीतानागतादिज्ञानं, शेषं पूर्ववत् । ऐश्वर्यमिति योगप्रभावाद्युपपन्नैश्वर्यकृतम् । शुद्धसत्त्वसमाधानादिति नीरजस्तमस्कस्य मनस आत्मनि सम्यग्गगानात् ॥ १४० ॥ १४१ ॥

मोक्षो रजस्तमोऽभावात् बलवत्कर्मसंक्षयात् ।

वियोगः सर्वसंयोगैरपुनर्भव उच्यते ॥ १४२ ॥

अथ कथं मोक्षो भवति, कथेत्याह—मोक्ष इत्यादि । बलवत्कर्मसंक्षयादिति अवश्यमोक्तव्यफलस्य कर्मणः क्षयात् । सर्वसंयोगैरिति सर्वैरात्मसंबन्धिभिः शरीरबुद्ध्यहङ्कारादिभिः । न पुनः शरीरादिसंबन्धो भवतीत्यपुनर्भवः ॥ १४२ ॥

सतामुपासनं सम्यगसतां परिवर्जनम् ।

व्रतचर्यापवासां च नियमाश्च पृथग्विधाः ॥ १४३ ॥

धारणं धर्मशास्त्राणां विज्ञानं विजने रतिः ।

विषयेष्वरतिर्मोक्षे व्यवसायः परा धृतिः ॥ १४४ ॥

कर्मणामसमारम्भः कृतानां च परिक्षयः ।

नैष्कर्म्यमनहङ्कारः संयोगे भयदर्शनम् ॥ १४५ ॥

मनोबुद्धिसमाधानमर्थतत्त्वचरीक्षणम् ।

तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात् सर्वमेतत् प्रवर्तते ॥ १४६ ॥

प्रस्तावान्मोक्षोपायमाह—सतामित्यादि । परा धृतिरिति अतिशयितं मनोनियमनम् । कर्मणामसमारम्भ इति अनागतधर्माधर्मासधानानामकरणम् । कृतानां च परिक्षय इति जन्मान्तरैः कृतानां कर्मणां फलोपमोगात् परिक्षयः । नैष्कर्म्यं संसारनिष्क्रमणेच्छा । अनहङ्कार इति ममेदम्, अहं ‘करोमि’ इत्यादिबुद्धिवर्जनम् । संयोग इति आत्मशरीरादिसंयोगे । मनोबुद्धिसमाधानमिति मनोबुद्धीरात्मनि समाधानम् । सर्वमेतदिति ‘कर्मणामसमारम्भः’ इत्याद्युक्तम् । तत्त्वस्मृतिः आत्मादीनां यथाभूतानुस्मरणं ; सा च नात्मा शरीराद्युपकार्यः, शरीरादव्यवस्थामी आत्मव्यतिरिक्ताः, इत्यादिस्रणरूपस्मृतिः ॥ १४३-१४६ ॥

स्मृतिः सत्त्वेवनाद्यैश्च धृत्यन्तैरुपजायते ।

स्मृत्वा स्वभावं भावानां स्मरन् दुःखात् प्रमुच्यते ॥ १४७ ॥

अथ स्मृतिः कथं दुःखप्रमोषे कारणमित्याह—स्मृत्वेत्यादि । स्वभावमिति प्रस्तात्मानियतरूपम् । गुरुवचनादि प्रथमप्रतिपन्नमात्मादीनां रूपं परस्परभिन्नं परस्परानुपकारकत्वेन व्यवस्थितं स्मरन् न क्वचिदपि प्रवर्तते, अप्रवर्तमानश्च न दुःखेन प्रवृत्तिजन्येन युज्यत इत्यर्थः ॥ १४७ ॥

वक्ष्यन्ते कारणान्यष्टौ स्मृतिर्यैरुपजायते ।

निमित्तप्रग्रहणात् सां हृदयात् सविपर्ययात् ॥ १४८ ॥

सत्त्वानुबन्धादभ्यासाज्ज्ञानयोगात् पुनः श्रुतात् ।

दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणान् स्मृतिरुच्यते ॥ १४९ ॥

१ ‘न पुनः शरीरादिसंबन्धेन भवनमपुनर्भवः’ इति पा० ।

२ ‘नैष्कर्म्यं’ इति पा० । ३ ‘इत्यत आरभ्य सर्वमुक्तम्’ इति पा० ।

४ ‘यथावैसरणम्’ इति पा० ।

१ ‘कर्तृतया वेदनानिवृत्तिं दर्शयति’ इति पा० ।

२ ‘मनसोऽनावस्थानात्’ इति पा० ।

इदानीं स्मृतिप्रस्तावात् स्मृतिकारणव्याह—वक्ष्यन्त इत्यादि । निमित्तग्रहणं कारणज्ञानं, कारणं हि दृष्ट्वा कार्यं स्मरति । रूपग्रहणम् आकारग्रहणम् । यथा—वने गवयं दृष्ट्वा गां स्मरति । सादस्याद् यथा—पितुः सदृशं पुरुषं दृष्ट्वा पितरं स्मरति । सविपर्ययादिति अल्यर्थवैसादस्यादपि स्मरणं भवति; यथा—अल्यर्थकुलपं दृष्ट्वा प्रतियोगिनमल्यर्थकुलपं स्मरति । सत्त्वानुबन्धादिति मनसः प्रणिधानात्, स्मरत्यस्मरणाय प्रणिहितमनाः स्मरन्त्यं स्मरति । अभ्यासादिति अभ्यस्तमर्थमभ्यासबलादेव स्मरति । ज्ञानयोगादिति तत्त्वज्ञानयोगात्; उपजाततत्त्वज्ञानो हि तद्वलादेव सर्वं स्मरति । पुनः श्रुतादिति श्रुतोऽप्यर्थो विस्मृतः पुनरैकदेशं श्रुत्वा स्मर्यते । स्मृतिकारणमभिधाय स्मृतिरूपमाह—दृष्टेयादि ।—दृष्टं प्रत्यक्षोपलक्षणं, श्रुतं त्वागमप्रतीतिं, तेन सर्वपूर्वाभूतावरोधः । क्वचित्, 'स्मरणं स्मृतिरुच्यते' इति पाठः, तत्रापि नार्थभेदः ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

एतत्तदेकमयनं मुकैर्मोक्षस्य दर्शितम् ।
तत्त्वस्मृतिबलं, येन गता न पुनरागताः ॥ १५० ॥
अयनं पुनरागत्यातमेतद्योगस्य योगिभिः ।
संख्यातधर्मैः सांख्यैश्च मुकैर्मोक्षस्य चायनम् ॥ १५१ ॥

एवं स्मृतिं सामान्येन प्रतिपाद्य तत्त्वस्मृतैर्मोक्षसाधकत्वं दर्शयन्नाह—एतदित्यादि । एकमयनमिति श्रैष्ठेः पन्थाः । मुकैरिति जीवन्मुकैरिति ज्ञेयं, सर्वथासुप्तानां शरीराभावेनोपदर्शकत्वाभावात् । तत्त्वस्मृतिबलमिति तत्त्वस्मृतिरूपं बलं; किंवा, तत्त्वस्मृतिर्वलं यत्र मोक्षसाधनमार्गं तत्त्वस्मृतिबलम् । येनेति येन यथा । गता इति मोक्षं गताः । न पुनरागता इति मुक्तिं याता न पुनरागच्छन्ति ॥ १५० ॥ १५१ ॥
सर्वं कारणवहुः खमखं चानित्यमेव च ।
न चात्मकृतकं तद्धि तत्र चोत्पद्यते स्वता ॥ १५२ ॥
यावन्नोत्पद्यते सत्या बुद्धिनैतदहं यथा ।
नैतन्ममेति विज्ञाय ज्ञः सर्वमतिवर्तते ॥ १५३ ॥

इदानीं संक्षेपेण संसारहेतुमज्ञानं, तथा मोक्षहेतुं च सम्यग्ज्ञानं दर्शयन्नाह—सर्वमित्यादि । सर्वं कारणवदिति सर्वसुत्पद्यमानं बुद्ध्यहङ्कारशरीरादि । दुःखमिति दुःखहेतुरेव । अखमिति सर्वं कारणवदेवात्मव्यतिरिक्तं परमार्थतः । न चात्मकृतकमिति न चात्मनोदासीनेन कृतम् । तत्रेति कारणवति बुद्धिशरीरादौ । स्वतेति ममता 'ममेयं बुद्धिः' इत्यादिरूपा । अथ कियन्तं कालमियं भ्रान्त्या युतोत्पद्यते इत्याह—यावदित्यादि । सत्या बुद्धिः सम्यग्ज्ञानम् । यथा सत्यया बुद्ध्या । नैतद् बुद्ध्यग्रहं, किंतु भिन्नं एवाहं; तथा नैतद् बुद्ध्यग्रहं

- १ 'कार्यज्ञानं' इति पा० । २ 'आकाररूपग्रहणम्' इति पा० ।
- ३ 'प्रकदेशस्त्वला' इति पा० । ४ 'त्वागमप्रतिपादकम्' इति पा० ।
- ५ 'श्रेयः पन्थाः' इति पा० । ६ 'दर्शयितुमाहं' इति पा० ।
- ७ 'भिन्नमेवेदं' इति पा० ।

मम, किंतु प्रकृतेः प्रपञ्च इति विज्ञाय । ज्ञः तत्त्वसाक्षात्कारवान् । सर्वमतिवर्तते इति सर्वं बुद्ध्यदि ल्यजति ॥ १५२ ॥ १५३ ॥
तस्मिंश्चरमसंन्यासे समूलाः सर्ववेदनाः ।
ससंज्ञाज्ञानविज्ञानां निवृत्तिं यात्यन्तशेषतः ॥ १५४ ॥

चरमसंन्यास इति पञ्चाङ्गाविसकलकर्मसंन्यासे । प्रथमं हि मोक्षोपयोगित्वेन गुरुवचनात् कियासंन्यासः कृत एव, परं खानुभवविरक्तेर्न न कृतः; अभ्यासादुद्धृतेर्न ज्ञानेन साक्षादुद्भूतभावस्वभावेन यः सर्वसंन्यासः क्रियते, तत्र समूलाः सर्ववेदना ज्ञानादयश्च शरीरोपरमादेवोपरमन्ते । समूला इति सकारणाः, कारणं च बुद्ध्यदयः । संज्ञा आलोचनं निर्विकल्पकं, ज्ञानं सविकल्पकं, विज्ञानं बुद्ध्यवसायः; किंवा, संज्ञा नामो-
ल्लेखेन ज्ञानं, विज्ञानं शास्त्रज्ञानम् । तत्त्वज्ञानमपि हि मोक्षं जनयित्वा निवर्तते एव, कारणभावात् ॥ १५४ ॥

अतः परं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।
निःसृतः सर्वभाव्येश्वर्यं यस्य न विद्यते ॥
ज्ञानं ब्रह्मविदां चात्र नाब्रह्मस्तज्ज्ञातुमर्हति ॥ १५५ ॥

'सर्वविद्' इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्—अतः परमित्यादि । ब्रह्मभूत इति प्रकृत्यादिरहितः । चिह्नं यस्य न विद्यते इत्यनेन सुप्तात्मनः प्राणापानाद्यात्मलिङ्गाभावाद्भ्रमं चिह्नं नास्त्येवेति दर्शयति । न क्षरति अन्यथात्वं न गच्छतीत्यक्षरम् । अविद्यमानं लक्षणं यत्सेति अलक्षणम् । एतस्यैव मोक्षस्येतरपुरुषा-
ह्येयतां दर्शयति—ज्ञानमित्यादि । ब्रह्मविदामेवात्र मनः प्रसेति, नाज्ञानमहङ्कारादिवासनागृहीतानामित्यर्थः ॥ १५५ ॥

तत्र श्लोकः—

प्रश्नाः पुरुषमाश्रित्य त्रयोविंशतिरुत्तमाः ।
कतिधापुरुषीयेऽसिन्निर्णीतास्तत्त्वदर्शिना ॥ १५६ ॥
इत्यग्निवेशाकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते
शारीरस्थाने कतिधापुरुषीयं शारीरं
नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

संग्रहो व्यक्तः ॥ १५६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तचरित्राचार्य चरकतात्पर्यटीकायामु-
वैदरीकायां शारीरस्थाने कतिधापुरुषीयं
शारीरं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽनुत्पन्नयोगीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये शरीरस्यादिसर्गं आध्यात्मिको नैष्ठिकमोक्षरूप-
विक्रितोपपत्तुः उक्तः, संप्रति गर्भोदिरूपं सर्गमभिधातुमतुल्य-
योगीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

१ 'समग्रवेद्यविज्ञानाग्निदत्ति' इति पा० । २ 'श्रद्धानुभवविरक्तेन'
इति पा० । ३ 'अभ्यासादुद्धृतेनेन' इति पा० । ४ 'गर्भस्यादिरूपम-
भिधातुमतुल्ययोगीयोऽभिधीयते' इति पा० ।

अतुल्यगोत्रस्य रजःक्षयान्ते

रहोविस्फुटं मिथुनीकृतस्य ।

किं स्याच्चतुष्पात्प्रभवं च षड्भ्यो

यत् स्त्रीषु गर्भत्वमुपैति पुंसः ॥ ३ ॥

अतुल्यगोत्रस्येति अतुल्यगोत्रस्य पुंसः । तुल्यगोत्राणां हि मैथुनेऽधर्मो भवति, धर्मशास्त्रेण निषिद्धत्वात् । रजःक्षयान्ते इति रजःप्रवृत्त्यन्ते; 'अन्ते' इतिपदेन रजःप्रवृत्तिग्रहं निषेधयति । रहोविस्फुटमिति विजने विस्फुटम् । शुक्रविसर्गश्च विजन एव प्रतिबन्धकलजाभावात् सम्भवभवतीति रह इत्यनेन दर्शयति । मिथुनीकृतस्येत्यनेन सम्यञ्मैथुनप्रयोगं दर्शयति, विपरीतसुरतादींश्च निषेधति । चतुष्पादत्वषट्प्रभवत्वे उत्तरग्रन्थे एव व्यक्ते । अयं च शिष्यप्रश्रयता निवेदितो ग्रन्थः अ(प्रा)ज्ञशिष्यस्य आचार्यसम्मतिमात्रार्थो ज्ञेयः; तेन यः शिष्यश्चतुष्पादविशेषं सूक्ष्मं बीजस्य जानाति, स कथं शुक्रशब्दो- निषेधं न वेत्तीति न वाच्यम् ॥ ३ ॥

शुक्रं तदस्य प्रवदन्ति धीरा

यद्यीयते गर्भसमुद्भवाय ।

वाग्वसिभूयन्गुणपादवत्तत्

षड्भ्यो रसेभ्यः प्रभवश्च तस्य ॥ ४ ॥

प्रशंस्योत्तरं—शुक्रमिलादि । धीयत आरोप्यत इत्यर्थः । वाग्व्यादिपादवदिति वक्तव्ये यद् गुणपदमधिकं करोति, तेन प्रशस्तगुणवतामेव वाग्व्यादीनां विशुद्धशुक्रारम्भकत्वमिति दर्शयति । वाग्व्यादिषु शुक्रारम्भकेषु पादव्यपदेशेन सर्वेषां तुल्य- शुक्रारम्भकत्वं दर्शयति । आकाशं तु यद्यपि शुके पाश्वभौतिकेऽस्ति, तथाऽपि न पुरुषशरीराभिर्गेल्य गर्भाशयं गच्छति, किंतु भूतचतुष्टयमेव कियवैद् याति, आकाशं तु व्यापकमेव तत्रगतेन शुक्रमेण संबद्धं भवति, तेनाकाशस्य गमनाभावादिह गर्भाशयगमनाभिधानप्रस्तावे शुक्रगतत्वेनानभिधानम् । अन्यत्रापि च भूतानां गमनप्रस्तावे आकाशं परिलक्षमेव । यथा— “भूतैश्चतुर्भिः सहितः सुसूक्ष्मैर्मनोजो देहस्यैति देहात्” इति । शुक्रं च षड्साधारोत्पन्नमेव विशुद्धं भवतीति कृत्वोक्तं—षड्भ्यो रसेभ्य इत्यादि । यत्तु मधुरस्य शुक्रजनकत्वमम्लादीनां च शुक्रविधातकत्वमुच्यते, तदत्यर्थोपयोगादिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

संपूर्णदेहः समये सुखं च

गर्भः कथं केन च जायते स्त्री ।

गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजाऽपि

भूत्वाऽथवा नश्यति केन गर्भः ॥ ५ ॥

'संपूर्णदेहः कथं जायते' इत्येकः प्रश्नः, 'समये कथं जायते' इति द्वितीयः, 'सुखं कथं जायते' इति तृतीयः । सप्रजाऽपीति अवन्थाऽपि सती कथं चिरेण गर्भं विन्दति ॥ ५ ॥

१ 'चतुष्पदं षड्प्रभवं किमस्य' इति पा० । २ 'शुक्रस्याभिषे- यता' इति पा० । ३ 'जिवावत्वाद' इति पा० ।

शुक्रासृगात्माशयकालसंपद
यस्योपचारश्च हितैस्तथाऽचैः^१ ।

गर्भश्च काले च सुखी सुखं च

संजायते संपरिपूर्णदेहः ॥ ६ ॥

योनिप्रदोषान्मनसोऽभितापा-

च्छुक्रासृगाहारविहारदोषात् ।

अकालयोगाद्वलसंक्षयाच्च

गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजाऽपि ॥ ७ ॥

असृग्द्विर्द्धं पवनेन नायां

गर्भं व्यवस्यत्यबुधाः कदाचित् ।

गर्भस्य रूपं हि करोति तस्या-

स्तदसृगस्त्रावि विवर्धमानम् ॥ ८ ॥

तदशिसूर्यश्रमशोकैरौ-

रुणान्नापानैरथवा प्रवृत्तम् ।

दृष्ट्वाऽसृगेकं न च गर्भसंज्ञं

केचिन्नरा भूतहृतं वदन्ति ॥ ९ ॥

ओजोशनानां रजनीचरणाना-

माहारहेतोर्न शरीरमिष्टम् ।

गर्भं हरेयुर्यदि ते न मातु-

लब्धावकाशा न हरेयुरोजः ॥ १० ॥

पश्चानां प्रश्नानामुत्तरं—शुक्लेत्यादि । संपच्छब्दः शुक्रादिभिः प्रलेकमभिसंवध्यते । शुक्रासृगाशयानामदुष्टत्वं संपद, आत्म- नस्तु शुक्रशोणितसंयोगादिष्ठातुः शुभजीवकर्मयुक्तत्वं संपत्, कालस्य त्वनतितीक्ष्णत्वादिति संपत् । उपचारो गर्भिण्युपचारः । काल इति नवमे दशमे वा मासे । यदुक्तं—“कालः पुनर्नवमं मासमुपादायादशमात्” (शा. अ. ४) इति । सुखीति व्या- धिना केनचिन्न प्रसूतः । सुखमिति अङ्गेशेन । अकालयोगादिति ऋतुकाल्यतिक्रमेण पुरुषेण संयोगात्, ऋतुकालश्च षोडशरात्रं यावत् । यदुक्तं हारीते—“षोडश दिवसा ऋतुकालः” इति । सुश्रुते तु द्वादशरात्रस्यतुल्यकाल उक्तः । “भूत्वाऽथवा नश्यति केन गर्भः” इत्यस्योत्तरम्—असृगित्यादि । पवनेनेति दुष्टवा- तेन । कृते असृग्द्विरोधे गर्भप्रभो भवतीत्याह—गर्भस्य रूपमि- त्यादि । गर्भाशये हि विवर्धमानं रुधिरं प्रभावाद्गर्भलिङ्गानि कानिचिद्दर्शयतीत्यर्थः । असृगेकमिति असृगेव परम् । न च गर्भसंज्ञमिति न गर्भं ग्रन्थाद्याकारकम् । भूतैर्गर्भानाहारेण हेतु- माह—ओजोशनानामित्यादि । ओजः अष्टविन्दुकमश्रन्तीति ओजोशनाः । यदि त्वनाहारभूतमपि गर्भं हरेयुस्तदा मातुर्नि- तरामाहारभूतमोजो लब्धावकाशात्वेन हरेयुः । लब्धावकाशा इति प्राप्तगर्भिण्यभिगमनकारणाः ॥ ६-१० ॥

१ 'हितैस्तथाऽचैः' इति पा० । २ 'विवर्द्ध' इति पा० । ३ तद- शिसूर्यश्रमशोकैः इति पा० । ४ 'दृष्ट्वाऽसृगेकं' इति पा० ।

कन्यां सुतं वा सहितौ पृथग्वा
सुतौ सुते वा तनयान् बहून् वा ।

कस्मात् प्रसूते सुचिरेण गर्भ-
मेकोऽभिवृद्धिं च यमेऽभ्युपैति ॥ ११ ॥

कन्यामित्यादि प्रश्नाष्टकम् । कन्यां कस्मात् पृथक् प्रसूत इति प्रथमः, सुतं पृथग् वेति द्वितीयः, सहितौ कन्यासुतौ वेति तृतीयः, सुतौ सहितावेति चतुर्थः, सुते सहिते इति पञ्चमः, तनयान् बहून् वेति षष्ठः, सुचिरात् कथं स्त्री प्रसूत इति सप्तमः, यमे युग्मे कथमेकोऽभिवृद्धिमभ्युपैतीत्यष्टमः ॥ ११ ॥

रक्तेन कन्यामधिकेन पुत्रं
शुक्लेण तेन द्विविधीकृतं
बीजेन कन्यां च सुतं च सुते
यथास्वबीजान्यतराधिकेन ॥ १२ ॥

शुक्राधिकं द्वैधमुपैति बीजं
यस्याः सुतौ सा सहितौ प्रसूते ।

रक्ताधिकं वा यदि भेदमेति
द्विधा सुते सा सहिते प्रसूते ॥ १३ ॥

भिनत्ति यावद्बहुधा प्रपन्नः
शुक्रार्तवं वायुरतिप्रवृद्धः ।

तावन्त्यपत्यानि यथाविभागं
कर्मात्मकान्यस्ववशात् प्रसूते ॥ १४ ॥

आहारमाप्नोति यदा न गर्भः
शोषं समाप्नोति परिश्रुतिं वा ।

तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं
पुष्टो यदा वर्षगणैरपि स्यात् ॥ १५ ॥

कर्मात्मकत्वाद्विषमांशभेदा-
च्छुक्रासुजोर्बुद्धिमुपैति कुक्षौ ।

एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय
एवं यमेऽप्यभ्यधिको विशेषः ॥ १६ ॥

रक्तेनेत्याद्युत्तरम् । अधिकेनेति पदं रक्तेन शुक्लेण च योजनीयम् । द्विविधीकृतं द्विधमपीकृतं । यथास्वं बीजेऽन्यतरो भागोऽधिको यत्र तेन बीजेन; एतेन यदि द्विविधे भागे एकत्र रक्तमधिकम्, अपरत्र शुक्रम, एष विभागो भवति, तदा कन्यासुतौ भवत इत्युक्तं भवति । यावद्बहुधा भिनत्तीति यावत्तं बहुसंख्यां करोति चतुःपञ्चादिरूपम् । प्रपन्न आगतः शुक्रार्तवं वायुरिति संबन्धः । यथाविभागमिति यथा शुक्ररक्त-विभागो भवति तथा कन्याः सुताश्च स्वबीजाधिकापेक्षया भवन्तीति । कर्मात्मकानि कर्मकारणकानि । अस्ववशात् कर्म-पराधीनत्वेन । आहारमित्यादौ गर्भिण्या आहारप्राप्त्या गर्भस्या-हारप्राप्तिः । शुक्रासुजोर्भेदः स्थूलसूक्ष्मरूपे विषमांशभेदो भवति, स जायमानगर्भकर्मवशादेव भवतीत्याह—कर्मात्मकत्वा-दिति ॥ १२-१६ ॥

कस्माद्विरेताः पवनेन्द्रियो वा
संस्कारवाही नरनारिषण्डौ ।
वक्त्री तथेर्ष्याभिरितिः कथं वा
संजायते वातिकपण्डको वा ॥ १७ ॥

कस्मादित्यादि प्रश्नाष्टकम् । नरपण्डो नारिषण्डश्चेति नरना-रिषण्डौ ॥ १७ ॥

बीजात् समांशादुपतप्तबीजात्
स्त्रीपुंसलिङ्गी भवति द्विरेताः ।
शुक्राशयं गर्भगतस्य हत्वा
करोति वायुः पवनेन्द्रियत्वम् ॥ १८ ॥

शुक्राशयद्वारविघट्टनेन
संस्कारवाहं कुरुतेऽनिलश्च ।
मन्दाल्पबीजावबलावहणौ
क्लीबौ च हेतुर्विकृतिद्वयस्य ॥ १९ ॥

मातुर्व्यवायप्रतिधेन वक्त्री
स्याद्बीजदौर्बल्यतया पितुश्च ।
ईर्ष्याभिभूतावपि मन्दहर्षा-
वीर्ष्यैरस्तेरेव वदन्ति हेतुम् ॥ २० ॥
वाय्वग्निदोषाद्वहणौ तु यस्य
नाशं गतौ वातिकपण्डकः सः ।

इत्येवमद्यौ विकृतिप्रकाराः
कर्मात्मकानामुपलक्षणीयाः ॥ २१ ॥

बीजादिति शुक्रशोणित्वात् । उपतप्तबीजादिति उपतप्त-बीजजनकबीजभागात् । स्त्रीपुंसलिङ्गीति स्त्रीपुरुषसाधारण-नासिकाचक्षुरादिलिङ्गयुक्तं, यानि तु स्त्रीपुंसयोरसाधारणान्युप-स्थध्वजस्तनश्मश्रुप्रसूतीनि तानि चास्य न संभवन्तीति । असाधारणानि लिङ्गानि वृद्धेन शुक्लेण रक्तेन वा जन्मानि, इह समरक्तशुक्रारब्धेन नास्त्वन्यतरवृद्धिरिति नोपस्थध्वजादिविशे-षलिङ्गभवनम् । द्विधा स्त्रीचपुरुषत्वोपजनकत्वेन स्थितं रेतौ बीजं यस्य स द्विरेताः । किंवा, स्त्रीपुंसलिङ्गीति स्त्रीपुंसयोर्ग्लि-ङ्गानुपस्थध्वजरूपं, तद्युक्त एव स्त्रीपुरुषलिङ्गीः उत्तरकालभावी-ति त्वस्य स्तनश्मश्रुप्रसूतीनि न भवन्ति । अस्मिन् पक्षे बीजोप-तापेनोत्तरकालभाविस्त्वनादिप्रतिबन्धः कियते, नोपस्थध्वजो-त्पादप्रतिबन्धः कर्मवशादेवेति श्रुतेः । किंवा उपस्थध्वजौ बलवन्तौ, येन तौ गर्भकाल एव भवतः; स्तनादि उत्तरकाल-भावितया दुर्बलं, दुर्बलेन बीजोपतापेन न बलवतीरुपस्थध्वज-योर्बोधः, किंतु दुर्बलानामेव स्तनादीनामिति । यत्र समांशे शुक्रशोणिते भवतः, तत्र संयोगमहिर्बैव बीजांशतापो भवतीति हेतयम् । पवनेन्द्रियं विवृतोति—शुक्राशयमित्यादि । शुक्राशयं शुक्रस्थानम् । पवनेन्द्रियत्वमिति पवनशुक्रत्वम् । शुक्रं हीन्द्रि-

यसुच्यते, पवनस्य चेदमेवेह शुक्लत्वं—यद् व्यायामकाले शुक्ल-
दृशरूपतया प्रवर्तते; अस्य हि वायुरेव परं व्यायामकाले याति ।
शुक्लाद्याद्वारेत्यादि संस्कारवाहविवरणम् । द्वारविघटनेनेति
द्वारदृष्टेनेन । संस्कारेण बस्तिवाजीकरणादिना परं यस्य शुक्लम-
दृष्टद्वारं सत् प्रवर्तते स संस्कारवाहः । अत्र च संस्कारवाहेन
सुश्रुतोक्ता आसेक्यसौगन्धिककुम्भीका अन्तर्भावनीयाः, यत
एतेऽपि संस्कारविशेषैरेव शुक्लं त्यजन्ति; यदुक्तं तत्र—“पित्रो-
रखलपवीर्यत्वादसेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्लं प्राप्य लभते
ध्वजोच्छ्रयमसंशयम् ॥ यः पूतिर्योन्यां जायेत स सौगन्धिक-
संशकः । स योनिशेषसोर्गन्धमाप्राप्य लभते बलम् ॥ स्वे
पुष्टेऽन्नह्नचर्यायः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्तते । कुम्भीकः स तु
विज्ञेयः” (सु. शा. अ. २) इति । नरनारीषण्डावाह—मन्दे-
स्यादि । मन्दवेगमल्पं च बीजं ययोस्तौ तथा । अबलाविति
निसर्गबलरहितौ । अहर्षाविति अनुत्साहौ । क्लीबाविति दुष्टबीजौ ।
अत्र यथोक्तगुणा स्त्री बीषण्डस्य, यथोक्तगुणः पुरुषस्तु पुरुष-
ण्डस्य हेतुरिति विज्ञेयम् । एतौ त्वबीजादेव ज्ञेयौ; यदुक्तं
सुश्रुते—“अशुक्लस्त्वेव षण्डकः” (सु. शा. अ. २) इति ।
मातुर्व्यायप्रतिपत्तेति व्यायामकाले मातुर्व्यायानिच्छा विषमा-
ङ्गन्यासी वा व्यायामप्रतिपत्तिः, तेन यस्य शुक्लं गर्भाशयं निय-
माशेषैति स वैकील्युच्यते । बीजदौर्बल्यतया च पितृवैकी
स्यादिति योजना । अत्र दुर्बलस्य कर्म दौर्बल्यं तस्य भावो
दौर्बल्यता, तेन पितृबीजस्य दुर्बलकियतयेत्यर्थः । परव्यायं
दृष्ट्वा प्राप्तध्वजोच्छ्रयाय व्यायामशक्तो भवति, स ईर्ष्यारतिः । यदुक्तं
सुश्रुते—“दृष्ट्वा व्यायामन्येषां व्यायाये यः प्रवर्तते । ईर्ष्यकः स
तु विज्ञेयः” (सु. शा. अ. २) इति । कर्मात्मकानामितिपदेन
एते कैश्च्यमेदाः प्राक्तनकर्मबलादेव प्राप्यो भवन्तीति दर्श-
यति ॥ १८-२१ ॥

गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य कुक्षौ

स्त्रीपुंनपुंसामुदरस्थितानाम् ।

किं लक्षणं? कारणमिष्यते किं

सरूपतां येन च यात्यपलम् ॥ २२ ॥

गर्भस्येत्यादिष्वप्रश्नः । सद्योऽनुगतस्येति सद्योऽगृहीतस्य ।
कारणमित्यादि । कारणं किं तत्, येन कारणेन सरूपतां साद-
श्यमपलं गर्भो यातीत्यर्थः । अयं च पक्षः प्रश्नः ॥ २२ ॥

निष्ठीविका गौरवमङ्गसाद-

स्तन्द्राग्रहणौ हृदये व्यथां च ।

तुतिश्च बीजग्रहणं च योन्यां

गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य लिङ्गम् ॥ २३ ॥

सव्याङ्गचेष्टा पुरुषार्थिनी स्त्री

स्त्रीस्वप्रणानाशनशीलचेष्टा ।

सव्यात्तगर्भा न च वृत्तगर्भा

सव्यप्रदुग्धा स्त्रियमेव सृते ॥ २४ ॥

पुत्रं त्वतो लिङ्गविपर्ययेण

व्यामिश्रलिङ्गा प्रकृतिं तृतीयाम् ।

गर्भोपपत्तौ तु मनः स्त्रिया यं

जन्तुं व्रजेत्तत्सदृशं प्रसृते ॥ २५ ॥

गर्भस्य चत्वारि चतुर्विधानि

भूतानि मातापितृसंभवानि ।

आहारजान्यात्मकृतानि चैव

सर्वस्य सर्वाणि भवन्ति देहे ॥ २६ ॥

तेषां विशेषाद्बलवन्ति यानि

भवन्ति मातापितृकर्मजानि ।

तानि व्यवस्येत् सदृशत्वहेतुं

सत्त्वं यथानूकमपि व्यवस्येत् ॥ २७ ॥

बीजग्रहणं शुक्लस्य योनौ निषिक्तस्यानिःसरणम् । सव्याङ्गप्र-
धानतया चेष्टते या सा सव्याङ्गचेष्टा । स्त्रिया इव स्वप्राप्त्यो यस्याः
सा स्त्रीस्वप्रणानाशनशीलचेष्टा । सव्येन पार्श्वेन आतो गृहीतो
गर्भो यथा सा सव्यात्तगर्भा; किंवा “सव्याङ्गगर्भा” इति पाठः ।
न च वृत्तगर्भेति दीर्घगर्भेत्यर्थः । सव्ये स्तने प्रकृष्टं दुग्धं यस्याः
सा सव्यप्रदुग्धा । व्यामिश्रलिङ्गा तु सव्यदक्षिणाङ्गचेष्टादिना
ज्ञेया । प्रकृतिं तृतीयामिति नपुंसकम् । गर्भोपपत्तावित्यादिना
सारूप्यकारणमाह । गर्भोपपत्तौ बीजग्रहणकाले मनो यं जन्तुं
व्रजेद् यं प्राणिनं मनसा ध्यायति । एतच्च बीजग्रहणकालीनं
मनसाऽनुष्ठानं प्रभावादेव चिन्त्यमानसदृशमपलं करोतीति
ज्ञेयं; किंवा तत्कालीनचिन्तयैव बीजं चिन्त्यमानजन्तुसदृशा-
न्मशक्तिकं कियते, दृष्टश्च मानसानामपि भावानां भूतविशेष-
करणे शक्तिविशेषः; यथा—सङ्कल्पः शुक्रोदीरणं करोति, तथा
दोहदप्राप्तौ तच्चिन्तया गर्भमिच्छति; ईर्ष्याभयादीनां चोच्चःशुक्-
लक्षयकर्तृत्वमित्यादि । एतदेव च सादृश्यकारणं पश्यता पुनर्व-
क्तव्यं यथा—“या या यथाविधं पुत्रमाशासीत” इत्युपादाय
“सा सा तांसाङ्गनपदान् मनसाऽनुकमेत्” (शा. अ. ८)
इति । जन्वन्तुपुत्रानां सादृश्यकारणमभिधाय सादृश्यकारणान्त-
रमाह—गर्भस्येत्यादि । चत्वारिणि निर्विशेषमाकाशं वर्जयित्वा ।
भूतानि चतुर्विधानीति विद्वगोक्तिः—मातेत्यादि । मातृसंभ-
वानि रक्तगतानि, पितृसंभवानि शुक्रगतानि, आहारजानि
तु शुक्रशोणितसंयोगोत्तरकालं मातुराहारसंभूतरसजानि, आ-
त्मजानि त्वात्मप्रतिबद्धकर्मवशभूतानि ज्ञेयानि । तत्र शुभ-
कर्मणा सदृशरूपजनकानि, अशुभकर्मणा तु विषद्वारूपजन-
कानीति ज्ञेयम् । यानि त्वात्मनि सूक्ष्माणि भूतानि आति-
वाहिकशरीररूपानि, तानि सर्वसाधारणत्वेनाविशेषसादृश्य-
कारणानीति नेह बोद्धव्यानि । तत्रैवं चतुर्विधानां सादृश्यं किं
भवति कारणं, किंभूतं चेत्याह—तेषामित्यादि । विशेषादिति-
पदेन सर्वाण्येव सादृश्यकारणानि भवन्ति, किंतु यानि बल-
वन्ति तानि विशेषाद्भूयिष्ठं सादृश्यं जनयन्तीति दर्शयति ।

१ ‘वक्त्री वक्रध्वजः साद’ इति योगीन्द्रनाथसेनः । २ ‘ह-
सुधा’ इति या’ इति पा० । ३ ‘सव्याङ्गगर्भा’ इति पा० ।

अत्र चाहारजभूतानां प्राक्तनकर्मपेक्षयैव सादृश्यकारणत्वं भवतीति कृत्वा नाहारजानां प्रहर्षं कृतं, तेन कर्मजेष्वेवाहारजानामवरोधो ज्ञेयः; पूर्वं तु 'आहारजानि' इति पदेन तेषां विद्यमानतामात्रमुक्तं ज्ञेयम् । किंवा, मातृजादीनि हि मात्रादिभिः सदृशं कुर्वन्ति, नत्वाहारजातान्याहारसदृशं कुर्वन्ति, तेन तेषामिहानुपादानम् । तथा ह्युत्तराध्याये "यानि खल्वस्य रसजानि" (शा. अ. ३) इत्यादिना प्राणानुबन्धादीनि वक्तव्यानि, न च तानि सादृश्यरूपतयेह भवितुमर्हन्ति । देहसादृश्यहेतुमभिधाय मनःसादृश्यहेतुमाह—सत्त्वमित्यादि । अनूकं प्राक्तनाऽप्यवहिता देहजातिः; तेन यथानूकमिति यो देवशरीरादव्यवधानेनागम्य भवति स देवसत्त्वो भवति, यः पशुशरीरादेति स पशुसत्त्वो भवतीत्यादि । अपिशब्दात् कर्मसंबन्धं जातिसंबन्धं च दर्शयति; तेन कर्मवशादपि सत्त्वं राजसं, तामसं, सार्विकं वा भवति; तथा मानुषादिजात्यनुरूपं च भवति ॥ २३-२७ ॥

कस्मात् प्रजां स्त्री विकृतां प्रसूते
हीनाधिकाङ्गी विकलेन्द्रियां च ।
देहात् कथं देहमुपैति चान्य-
मात्मा सदा कैरनुबध्यते च ॥ २८ ॥

कस्मादित्यादिना विकलेन्द्रियां वेल्यन्तेनैकः प्रश्नः; तत्र विकृतामित्यस्य विवरणं—हीनेत्यादि । देहादित्यादिर्हितीयः । सदा कैरनुबध्यते इति तृतीयः । ये तु विकृतामितिपदेन कुरूपां, हीनाधिकाङ्गीमितिपदेन च हीनाङ्गादिरूपमेव कुरूपतिरिक्तां वदन्ति, तेषां मते प्रश्नभेदः स्यात्, तथाऽध्यायान्ते च वक्ष्यमाणा प्रश्नसंख्याऽतिरिक्ता भवति ॥ २८ ॥

बीजात्मकमाशयकालदोषै-
र्मानुस्तथाऽऽहारविहारदोषैः ।
कुर्वन्ति दोषा विविधानि दुष्टाः
संस्थानवर्णेन्द्रियवैकृतानि ॥ २९ ॥
वर्षांस्तु काष्ठान्मधनाम्बुवेगा-
स्तरोः सस्त्रिस्तोतसि संस्थितस्य ।
यथैव कुर्युर्विकृतिं तथैव
गर्भस्य कुक्षौ नियतस्य दोषाः ॥ ३० ॥

आत्मीयं कर्म आत्मकर्म, आशयो गर्भाशयः, दोषो वैगुण्यम् । अश्मघनानि पाषाणखण्डाः; वेगाः काष्ठानीनां त्रायणाम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

भूतैश्चतुर्भिः सहितः सुसूक्ष्मै-
र्मनोजवो देहमुपैति देहात् ।
कर्मात्मकत्वाच्च तु तस्य इदं
दिव्यं विना दर्शनमस्ति रूपम् ॥ ३१ ॥

स सर्वगः सर्वशरीरभृच्च
स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः ।
च. सं. ३९

स चेतनाधातुरतीन्द्रियश्च
स नित्ययुक्तः साजुशयः स एव ॥ ३२ ॥
रसात्ममातापितृसंभवानि
भूतानि विद्यादृश पदं च देहे ।
चत्वारि तत्रात्मनि संश्रितानि
स्थितस्तथाऽऽत्मा च चतुर्षु तेषु ॥ ३३ ॥
भूतानि मातापितृसंभवानि
रजश्च शुक्रं च वदन्ति गर्भे ।
आप्याय्यते शुक्रमसृक् च भूतै-
र्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि ॥ ३४ ॥
भूतानि चत्वारि तु कर्मजानि
यान्यात्मलीनानि विशन्ति गर्भम् ।
स बीजधर्मा ह्यपरापरणि
देहान्तराण्यात्मनि याति याति ॥ ३५ ॥
रूपाद्धि रूपप्रभवः प्रसिद्धः
कर्मात्मकानां मनसो मनस्तः ।
भवन्ति ये त्वाकृतिवुद्धिभेदा
रजस्तमस्तत्र च कर्म हेतुः ॥ ३६ ॥

द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं—भूतैरित्यादि । सुसूक्ष्मैरित्यनेन चातीन्द्रियत्वं दर्शयति । आकाशमिहाकियत्वेन देहान्तरगमनकर्मणि नोक्तम् । मनसा जवते गच्छतीति मनोजवः । एतेन चात्मनो व्यापकस्य यद्यपि देहान्तरगतिर्नास्ति, तथाऽप्यस्य मनोगतिरेव भूतसहिता गतिशब्देनोच्यत इति दर्शितं भवति । देहादिति त्रियमाणदेहात् । देहमिति उत्पद्यमानदेहम् । कर्मात्मकत्वादिति कर्माधीनत्वात् । तेन, कर्म धर्माधर्मरूपं यत्रैनं भोगार्थं नयति, तदेव देहमयं यातीत्युक्तं भवति । अथ गच्छन् किमित्ययं नोपलभ्यते त्रियमाणपुरुषादित्याह—न त्वित्यादि । तस्यात्मन आतिवाहिकशरीरयुक्तस्य इदं रूपं नास्ति, अतिसूक्ष्मरूपत्वादिति भावः । अथ किं सर्व एवेनं गच्छन्तं न पश्यन्तीत्याह—दिव्यं विना दर्शनमस्ति ।—दिव्यं दर्शनं योगि-
नैर्भुजः, तेन योगिन एव पश्यन्त्येनमिति दर्शयति । अस्मैवाति-
वाहिकशरीरयुक्तस्यात्मनो धर्मान्तराण्याह—स सर्वग इत्यादि ।
सर्वशरीरभृदिति सर्वशरीराणि भूतुं योग्यः । विश्वकर्मकरण-
क्षमो विश्वकर्मा । विश्वरूपतां च नरपञ्चादिशरीररूपतया कर्म-
वशाद्भजत इति विश्वरूपः । नित्यं बुद्ध्यादिभिर्युज्यत इति नित्य-
युक्तः । सहाजुशयेन रागादिना वर्तत इति साजुशयः । आति-
वाहिकशरीररूपभूतचतुष्टयव्याकरणार्थं शरीरे यानि संभवन्ति
भूतानि तान्येवाह—रसेत्यादि । एतानि भूतानि सारूप्यहेतु-
प्रस्तावोक्तान्यपि प्रकरणवशात्तथा वक्तव्यरजःशुक्राद्यनुक्तारूपप्र-

१ 'एकः' इति पा० । २ 'देहे रसजानि विद्यात्' इति पा० ।

३ 'दिव्यचक्षुः' इति, 'योगचक्षुः' इति च पा० । ४ 'विभार-
यितुं' इति पा० ।

तिपादनार्थं च पुनरुच्यन्ते । आत्मनि संश्रितानीति आत्मकर्म-
णाऽऽत्मन्यातिवाहिकदेहरूपतया निबद्धानि । स्थितस्तथाऽऽ-
त्मेति आत्मा तेषु भूतेषु देहान्तरादिक्रियार्थं स्थितः । या च
गतिर्देहान्तरादिनाऽऽत्मनः, सा तद्भूतव्यवस्थितस्यैवोच्यते न
व्यापकस्य, तस्य (सर्वत्र) सर्वगतत्वादित्यर्थः । मातापितृसंभ-
वानि रजश्च शुक्रमिति यथासंख्यं मातापितृसंभवानि । आत्म-
लीनानीति नित्यमात्मसंबद्धानि । आत्मलीनभूतानां धर्मान्तर-
माह—स बीजधर्मैत्यादि । स आत्मलीनभूतसन्तानो बीजधर्मा
बीजस्वरूपः, बीजं हि स्वतद्वशमङ्कुरं करोति; तेन, अयमप्या-
त्मलीनो भूतसन्तानः सदृशं देहरूपं भूतान्तरसङ्गं कुर्वन् बीज-
धर्मो भवति । ‘सा बीजधर्मिणि’ इति वा पाठः, तदा सा
‘भूतसन्ततिः’ इत्यध्याहार्यम् । आत्मनीति मनोयुक्तात्मनि ।
याति गच्छति सति देहान्तराणि यातीति योजना । आत्म-
नश्च गमनं मनोगमनमेव । ‘परापराणि’ इति वा पाठः;
तदा पराणि श्रेष्ठानि देवादिशरीराणि, अपराणि अश्रेष्ठानि
किम्यादिशरीराणीति योजनायम् । नन्वपरिदृश्यमाना भूतच-
तुष्टी मनःप्रवृत्तियुक्ता बीजधर्मिणी किमर्थं स्वीकर्तव्या, यतः
परिदृश्यमानमेवेदं षाड्भौतिकं शरीरं शुक्रशोणितकारणकम-
स्त्वित्याह—रूपादीत्यादि । रुच्यत इति रूपं भौतिकं शरीरम् ।
तेन, अमौतिकाच्छरीराद्भौतिकं शरीरं भवतीत्यागमप्रसिद्धम् ।
तेनागमादेव सांख्यदर्शनरूपादातिवाहिकशरीराद् व्यक्तं शरी-
रमुत्पद्यत इति वाक्यार्थः । यद्यपि शुक्ररजसी कारणे, तथाऽपि
यदैवातिवाहिकं सूक्ष्मभूतरूपशरीरं प्राप्नुतः, तदैव ते शरीरं
जनयतः, नान्यदा; यदि शुक्रशोणितमातिवाहिकशरीरनिरपेक्षं
गर्भं जनयेत्, तदा असंख्यपि जीवाधिष्ठाने जनयेत्, न तु
जनयति, तस्मादात्मस्यसूक्ष्मभूतादेव बीजरूपाच्छुक्रशोणितयु-
क्ताद्गर्भजन्मेति । एतच्चात्मस्यभूतं मातापितृजभूतेन समं
शरीरकारणं कर्मवशादेव भवतीत्याह—कर्मैत्यादि । कर्मात्म-
कानामिति कर्मकारणकानां; किंवा यस्माद् रूपवत्तन्तुभ्यो
रूपवान् पद उत्पद्यत इति प्रसिद्धं, तेनातिवाहिकशरीरेण
कर्तृव्यशरीरसदृशेन भवितव्यं, कारणसदृशं हि कार्यं भवति;
तद्विश्वात्मसमिन् सूक्ष्माणामात्मस्थितभूतानां सिद्धमिति भावः ।
अथ मनः सात्त्विकराजसतामसभेदाद्विभक्तं कुतस्तत्र तत्र पुरुषे
भवतीत्याह—मनसो मनस इति । पूर्वजन्मव्यवहिते याह-
स्नानः, इह जन्मन्यपि तादृशेव मनो भवति । उक्तं चान्यत्र
‘जन्म जन्म यदभ्यस्तं दानमन्यथनं तपः । तेनैवाभ्यासयो-
गेन तदेवाभ्यस्यते पुनः’ इति । अत्रापि च मनउत्पत्तौ

१ ‘किंवागवर्ष’ इति पा० । २ कोष्ठस्यः पाठो हस्तलिखित-
पुस्तके न पठ्यते । ३ ‘एतच्चात्मस्यभूतेन मातापितृभूतेन च समं
शरीरकारणं कर्मवशाद्भवतीत्याह’ इति पा० । ४ ‘ततश्च बीजध-
र्मिन्’ इति पा० ।

कर्मात्मकानामिति योज्यम् । तेन कर्मवशादेव मनोभेदो भ-
वति । नन्वेवं सति आत्मस्यसूक्ष्मभूतानामेकरूपत्वेनैकरूपेणैव
शरीरेण सर्वप्राणिनां भवितव्यमित्याह—भवन्तीत्यादि । आ-
कृतिः संस्थानम् । रजस्तमसी दोषौ । अनेकतरतादिभेदभिन्ने तथा
कर्म चानेकधा भिन्नं सत्यप्यभिन्ने सूक्ष्मभूतरूपे कारणे भेदका-
रणं भवतीत्यर्थः ॥ ३१-३६ ॥

अतीन्द्रियैस्तैरतिसूक्ष्मरूपै-

रात्मा कदाचिन्न विद्युत्करूपः ।

न कर्मणा नैव मनोमतिभ्यां

न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः ॥ ३७ ॥

रजस्तमोभ्यां हि मनोऽनुबद्धं

ज्ञानं विना तत्र हि सर्वदोषाः ।

गतिप्रवृत्त्योस्तु निमित्तमुक्तं

मनः सदोषं बलवच्च कर्म ॥ ३८ ॥

‘आत्मा सदा कैरनुबध्यते’ इत्यस्योत्तरम्—अतीन्द्रियैरि-
त्यादि । तैरिति बीजधर्मिणोक्तैः । अहङ्कारविकारा एव दोषाः,
किंवा रजस्तमसी दोषौ । अयं च सूक्ष्मभूताद्यनुबन्धो मनस
एवेत्याह—रज इत्यादि । रजस्तमोभ्यां हेतुभूताभ्यां मनः
सर्वभूतादिभिरनुबद्धं भवति । अत्रैव हेतुमाह—ज्ञानादित्यादि ।
ज्ञानादिति तत्त्वज्ञानात्; तत्त्वज्ञानं विना मनः सर्वदोषैर्युक्तं
भवति, तत्त्वज्ञानात्तु निर्दोषं भवतीत्यर्थः । सदोषत्वे मनसः
किं भवतीत्याह—गतीत्यादि । गतिः देहान्तरगमनं, प्रवृत्तिः
धर्मोधर्मिक्रियासु प्रवृत्तिः; सदोषत्वेन मनः संसारहेतुर्भवतीति
वाक्यार्थः । गतिप्रवृत्त्योर्हेतुवन्तरमाह—बलवच्च कर्मैत्यादि ।
बलवदिति नियतविपाकं; ‘फलवत्’ इति वा पाठः, तथाऽपि स
एवार्थः । नियतं कर्मफलं कर्मबलादेव भवति । अत्र च प्रश्नो-
त्तरेषु यदधिकमुच्यते ‘गतिप्रवृत्त्योः’ इत्यादिना, तत् प्रकरण-
वशादेव ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रोगाः कुतः संशमनं किमेषां

हर्षस्य शोकस्य च किं निमित्तम् ।

शरीरसत्त्वप्रभवा विकाराः

कथं न शान्ताः पुनरापतेयुः ॥ ३९ ॥

‘रोगाः कुतः’ इत्येकः प्रश्नः । ‘संशमनं किम्’ इति द्वितीयः ।
‘हर्षस्य किं निमित्तम्’ इति तृतीयः । ‘शोकस्य किं निमित्तम्’
इति चतुर्थः । ‘शरीरसत्त्वप्रभवा विकाराः कथं न शान्ताः
पुनरापतेयुः’ इति पञ्चमः । एवं संप्रहवक्ष्यमाणं षड्विंशकं
प्रश्नानां पूर्वते ॥ ३९ ॥

प्रज्ञापराधो विषमास्तथाऽर्था

हेतुस्तृतीयः परिणामकालः ।

१ ‘बोधस्य’ इति पा० । २ ‘कर्मवशादेव’ इति पा० ।

सर्वामयानां त्रिविधा च शान्ति-

ज्ञानार्थकालाः समययोगयुक्ताः ॥ ४० ॥

प्रज्ञापराधादयः प्रकरणवशात् पुनरुच्यन्ते । परिणामकाल इति कालपरिणाम इत्यर्थः ॥ ४० ॥

धर्म्याः क्रिया हर्षनिमित्तमुक्ता-

स्ततोऽन्यथा शोकवशं नयन्ति ।

शरीरसत्त्वप्रभवास्तु रोगा-

स्तयोरवृत्त्या न भवन्ति भूयः ॥ ४१ ॥

धर्म्या धर्मसाधनाः, ताश्च हर्षकारणधर्मकर्तृत्वेन हर्षकारणं भवन्ति । ततोऽन्यथेति अधर्म्याः क्रियाः । तयोरवृत्त्येति शरीर-रमनसोः सन्तानोच्छेदात् । मोक्षे हि शरीररमनसी निवर्तते, ततः सर्वथा रोगसन्ताननिवृत्तिर्भवति ॥ ४१ ॥

रूपस्य सत्त्वस्य च सन्ततिर्या-

नोक्तस्तदादिर्नहि सोऽस्ति कश्चित् ।

तयोरवृत्तिः क्रियते पराभ्यां

धृतिस्मृतिभ्यां परया धिया च ॥ ४२ ॥

ननु यस्य निवृत्तिर्भवति तदादिमद्वधति, तत् किं शरीर-मनःसन्ततिरादिमती, येन तस्या निवृत्तिर्वास्तविकरोगनिवृत्ति-कारणमुच्यत इत्याह—रूपस्थेत्यादि । रूपस्य शरीरस्य, रूपं हि शरीरं रूप्यमानत्वेन रूपशब्देनोच्यते, यथा—“रूपादि रूप-प्रभवः” इत्यत्रोक्तम् । नोक्त इत्यागमेधु । कुतो नोक्त इत्याह—न हि सोऽस्तीति; अभावादेव नोक्त इत्यर्थः । अथ यद्यनादि-मती शरीरमनःसन्ततिः, तत् कथं तस्या निवृत्तिरित्याह—तयोरित्यादि । तयोरिति शरीरसत्त्वयोः संतन्यमानयोः । पराभ्यामिति श्रेष्ठाभ्याम् । धृष्ट्यादयस्तु यथा मोक्षकारणं तथोक्तं कविधामरूपीये । अनादिरपि च शरीरसन्ततिर्यथा विनश्यति, तथा च तत्रैवोक्तम् ॥ ४२ ॥

सत्याश्रये वा द्विविधे यथोक्ते

पूर्वं गदेभ्यः प्रतिकर्म नित्यम् ।

जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगा-

स्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ॥ ४३ ॥

प्रकारान्तरेण शरीरमानसरोरगाणां चिकित्सां शास्त्रे व्यवहि-यमाणामाह—सतीत्यादि । आश्रयशब्देन शरीरमनसी गृह्यते । पूर्वं गदेभ्य इति अनुपपन्नेष्वेव रूपेषु । प्रतिकर्म नित्यमिति अनागतचिकित्सा नित्यम् । जितेन्द्रियमित्यनेन च रोगहेतुप्रज्ञाप-राधासात्मेन्द्रियार्थवर्जनं दर्शयति, प्रतिकर्मनित्यतया चाशोक-परिहारकालकृतदोषचिकित्सां दर्शयति । तत्कालयुक्तमिति तत्का-लेऽवश्यं रोगकर्तृतया पच्यमानम्; एतेन, बलवद्दैवमवश्यं रोगं दृढातीति दर्शयति ॥ ४३ ॥

दैवं पुरा यत् कृतमुच्यते तत्

तत् पौरुषं यत्त्विह कर्म दृष्टम् ।

प्रवृत्तिहेतुर्विषमः स दृष्टो

निवृत्तिहेतुर्हि समः स एव ॥ ४४ ॥

प्रकरणाद्दैवाख्यं कर्म तदनुष्ठानात् पुरुषकारमप्याह—दैव-मिल्यादि । तेन, प्रकरणादुच्यमानतया जनपदोद्धृसनीयोक्तकर्म-लक्षणैर्न समं न पौनस्त्यम् । पुरेति जन्मान्तरे । इहेति इह जन्मनि । प्रवृत्तिहेतुरिति रोगप्रवृत्तिहेतुः । विषम इति अधर्म-रूपं दैवं, रोगजनकश्च पुरुषकारः । समस्तु दैवं धर्मरूपं, रोग-परिपन्थी च पुरुषकारः । स इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु कर्मणि (पुंलिङ्ग) धर्माधर्मरूपतया तथा पुरुषकारस्य प्रत्ययमशौच्यः । अन्ये तु प्रवृत्तिहेतुरित्यनेन संसारप्रवृत्तिहेतुरिति, तथा निवृत्ति-हेतुरित्यनेन मोक्षहेतुरिति च वर्णयन्ति ॥ ४४ ॥

हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते

प्रवाहयन् ग्रैष्मिकमभ्रकाले ।

घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्

प्राप्नोति रोगानुत्तुजात्र जातुं ॥ ४५ ॥

अथ कथं कालकृतदोषनिमित्तरोगपरिहारः प्रतिकर्मणा कर्तव्य इत्याह—हैमन्तिकमिल्यादि । वसन्त इति चैत्रे । अभ्रकाले इति श्रावणे । घनात्यय इति मार्गशीर्षे । यदुक्तं—“माघवप्र-थमे मासि” (सू. अ. ७) इत्यादि । प्रवाहयन्नित्यनेन यथायो-ग्यतया वमनादिनेति ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

नरो हिताहारविहारसेवी

समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।

दाता समः सत्यपरः क्षमावा-

नातोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ४६ ॥

मतिर्वैचः कर्म सुखानुबन्धं

सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिः ।

ज्ञानं तपस्तपस्तरता च योगे

यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ॥ ४७ ॥

तत्र श्लोकः ।

इहान्निवेशस्य महार्थयुक्तं

षट्प्रदेशकं प्रक्षगणं महर्षिः ।

अतुल्यगोत्रे भगवान् यथाव-

न्निर्णीतवान् ज्ञानविवर्धनार्थम् ॥ ४८ ॥

इत्यन्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते शरीर-

स्थानेऽतुल्यगोत्रीयं शरीरं नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ ‘तन्मातुषं’ इति पा० । २ ‘प्रकरणादुच्यमानस्य’ इति पा० ।

३ ‘पुंलिङ्ग’ इति हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । ४ ‘जन्तुः’ इति पा० । ५ ‘नानुपतन्ति’ इति पा० ।

१ ‘रोगेण’ इति पा० । २ ‘रोगहेतु’ इति हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते ।

हेत्वन्तरं रोगाभावकारणमाह—नर इत्यादि । सम इति भूतेषु समचित्तः । सुखासुबन्धमिति लिङ्गविपरिणामान्मत्या वचसा च योज्यम् । तेन कायवाष्पानः कर्माप्युत्तरकालीनसुखफलानि शुभानि पृच्छन्ते । सर्वं विधेयं स्वायत्तं मनः । विशदा बुद्धिरिति न कस्मला बुद्धिः । बुद्धिश्चेह ऊहापोहवती विवक्षिता । मतिस्तु स्मृतिचिन्तादि । ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् । शेषं सुगमम् ॥ ४६-४८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायां
मायुर्वेददीपिकायां शारीरस्थानेऽनुल्यगोत्रीयं
शारीरं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः खुडिकां गर्भावकान्तिं शारीरं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये शुक्रशोणिते गर्भकारणत्वेनोक्ते, ननु कृत्स्नं गर्भ-
कारणमुक्तम्, अतः संपूर्णगर्भकारणमिधानार्थं खुडिकागर्भा-
वकान्तिरुच्यते । खुडिकामिति अप्पाम् । गर्भस्यावकान्तिः मेलकः,
उत्पत्तिरिति यावत् ॥ १ ॥ २ ॥

पुरुषस्यानुपहतरेतसः स्त्रियाश्चाप्रदुष्टयोनिशो-
णितगर्भाशयाया यदा भवति संसर्गः ऋतुकाले,
यदा चानयोस्तथायुक्ते संसर्गे शुक्रशोणितसं-
सर्गमन्तर्गर्भाशयगतं जीवोऽवकामिति सत्त्वसंप्रयो-
गात्तदा गर्भोऽभिनिर्वर्तते, स सात्म्यरसोपयोगा-
द्रोगोऽभिवर्धते सम्यगुपचारैश्चोपचर्यमाणः, ततः
प्राप्तकालः सर्वेन्द्रियोपपन्नः परिपूर्णशरीरो बलव-
न्सत्त्वसंहननसंपदुपेतः सुखेन जायते समुद-
यादेवां भावानां—मातृजआत्म्यं गर्भः पितृजआत्म-
जश्च सात्म्यजश्च रसजश्च, अस्ति च खलु सत्त्वमौ-
पपादुकमिति होवाच भगवानात्रेयः ॥ ३ ॥

पुरुषसेत्यादि । अनुपहतरेतस इति पदेनैव पुरुषसेति
लभ्यते, यतः पुरुषस्यैव रेतसो गर्भजनकत्वमुक्तं; तेन पुरु-
षसेति पदेन य एव संपूर्णधातुः पुरुषशब्दवाच्यो बालव्यति-
रिक्तस्तं ग्राहयति । स्त्रियाश्चेति पदमर्थलब्धं सद् यौवनवतीं
स्त्रियं लभयति । संसर्गः मैथुनम् । ऋतौ पुण्यदर्शने प्रशस्तः
कालः ऋतुकालः; तेन ऋतुकालस्यादिग्रहं निषेधयति । यतः
“रजखलाभिगमनलक्ष्मीमुखानां” (सू. अ. २५) इत्यादिना
ऋतौ व्यहं निषिद्धम् । आर्तवदर्शनं च शरदाद्युत्साधर्म्योद्
ऋतुशब्देनोच्यते । यथा ऋतावुप्तानि बीजानि प्ररोहन्ति, तथा

१ ‘तयोस्तथैव युक्ते संसर्गे’ इति, ‘चानयोस्तथाविधस्यैव युक्ते
संसर्गे’ इति च पा० । २ ‘सत्त्वमुपपादुकं’ इति पा० ।

आर्तवदर्शनाख्येऽपि ऋतौ शुक्ररूपं बीजमुत्सृज्यते ऋतुसाध-
र्म्यम् । न केवलमेवभूतः संसर्ग एव गर्भकारणं, किं तु जीवा-
धिष्ठाने सतीत्याह—यदेत्यादि । तथायुक्त इति अनुपहरेतसः
पुरुषस्य अनुपहरेतस्यैव स्त्रियाः संसर्गः । अयं चार्थः पुरुषसे-
त्यादिनैव लब्धोऽपि पुनः शुक्रशोणितसंसर्गमित्यादिग्रन्थवक्ष्य-
माणाधिकधर्मविषयमनूद्यते, तेन न पीनरुच्यम् । किंवा,
पुरुषसेत्यादिना पूर्वं मैथुनात् प्रागनुपहतरेतस्त्वायुक्तं, तथायुक्तं
चेत्यनेन तु मैथुनसमयेऽपि शुक्रशोण्यानीनामनुपहृरुच्यते । मैथु-
नकाले हि ईर्ष्यादिना शुक्रदुष्टिः संभाव्यते । शुक्रशोणितसंसर्ग-
मिति शुक्रशोणितमेलकम् । अन्तरित्यनेन गर्भाशयावहगतं सं-
सर्गमकारणं गर्भस्य निषेधयति । जीवशब्देन चेतनाधातुरात्मा ।
नन्वात्मा व्यापकः, तत् कथमयमवकामतीत्याह—सत्त्वसेत्यादि ।
सत्त्वसंप्रयोगादिति मनोगमनादित्यर्थः । तद् ययोक्तं—“युक्तस्य
मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः (शा. अ. १)” इति ।
यद्यप्यात्मा विमुक्त्वात् सर्वगतत्वेन न क्वचिदपि याति, तथा-
ऽपि यत्रास्य कर्मवशान्नो याति, तत्रैव चैतन्योपलब्धेराल्मा-
यि गत इति व्यपदिश्यत इति भावः । अथैवमुत्पन्नो गर्भः
कथमभिवर्धते, कथं वा जायत इत्याह—सम्यगुपचारैरिति;
गर्भहितकुरैराहारविहारैरित्यर्थः । प्राप्तकाल इति प्राप्तप्रसवकालः,
प्रसवकालो नवमदशममासौ । परिपूर्णशरीर इति सर्वाङ्गोप-
चित्देहः । संपच्छब्दो बलादिभिः प्रत्येकमभि उच्यते । समु-
दयादिति सम्यग्बोलाकात् । एषामित्यनेन पुरुषसेत्यादिग्रन्थो-
क्तात् रेत-आर्तव-जीव-सत्त्व-सात्म्य-रस-सम्यगुपचारान् प्रत्यव-
सृशति । एतदेव समुदायप्रभवत्वं गर्भस्य प्रत्येकं मात्रादिगर्भका-
रणव्युत्पादनेन दर्शयन्नाह—मातृजश्वेत्यादि । सात्म्यजश्वेत्यत्र
सात्म्यशब्देन रसव्यतिरिक्तरूपादि, तथा आचारश्च सात्म्यो
प्राद्यः । सात्म्यरसस्तु ‘रसज’ इत्यनेनैव गृहीतः । औपपादुक-
मिति आत्मनः शरीरान्तरसंबन्धोपपादकम् । एतच्च व्याकृ-
तमेव पूर्वम् । अत्र यद्यपि पुरुषस्यानुपहतरेतस इत्यनेन पितृव
प्रथममुक्तं, तथाऽपि मातृप्रधानतां गर्भस्य दर्शयितुं मातृजश्चा-
यमिति प्रथमं कृतं; माता च गर्भं प्रधानं कारणं, येन आसे-
कात् प्रवृत्तिः प्रसवपर्यन्तं मातुर्देव गुणदोषावबुविदधाति गर्भः;
प्रथमं तु पुरुषस्य मैथुने स्वातन्त्र्यात् तथा शरीरधारकप्रधाना-
स्थिकारणत्वाच्चाग्रेस्रीमिधानं कृतम् ॥ ३ ॥

नेति भरद्वाजः, किं कारणं—न हि माता न
पिता नात्मा न सात्म्यं न पानाशनमक्षयलेह्योप-
योगा गर्भं जनयन्ति, न च परलोकादेत्य गर्भं स-
त्त्वमवकामिति ॥ (१) ॥

पूर्वपक्षोद्धारणे सिद्धान्तं ग्राहयितुं मात्रादिगर्भकारणानि
भरद्वाजमुखेनाक्षिपति—नेत्यादि । नेतीत्यनेन सामान्येनात्रेय-

१ ‘बीजमुत्सृज्यते जनयतीति’ इति पा० ।

वचनस्योक्तस्याक्षेपः । किं कारणमित्यनेन कस्मादात्रैववचनमेत-
द्विरुद्धमित्यत्र कारणं पृच्छतो नहि मातेत्यादिनोक्तमात्रादि-
कारणानामकारणत्वं भरद्वाजः प्रतिजानीते ॥ (१) ॥

यदि हि मातापितरौ गर्भं जनयेतां, भूयस्यः
स्त्रियः पुमांसश्च भूयांसः पुत्रकामाः, ते सर्वे पुत्र-
जन्माभिसन्धाय मैथुनधर्मापद्यमानाः पुत्रानेव
जनयेयुर्दुहितृषु दुहितृकामाः, न तु काश्चित् स्त्रियः
केचिद्वा पुरुषा निरपत्याः स्युरपत्यकामा वा परि-
देवेरन् ॥ (२) ॥

यदि हीत्यादिना मात्रादीनामकारणत्वे हेतुं ब्रूते । किंवा,
मात्रादीनामकारणत्वं भरद्वाजेन प्रतिज्ञातं तत्र 'किं कारणमिति'
हेतुप्रश्नः, ततः 'नहि माता' इत्यादिना हेतुकथनम् । अस्य
चायमर्थः—यत्—न मात्रादयो गर्भकारणत्वेन प्रत्यक्षेण
दृश्यन्ते, ततो न मात्रादयो गर्भकारणम् । यदि हीत्यादिना
तूपपत्तिविरोधोऽपि मात्रादिकारणत्वेऽस्तीति दर्शयति; तेन न
पौनरुक्त्यम् । मैथुनधर्मः व्यापारः । पुत्रकामाः पुत्रानेव जन-
येयुः, दुहितृकामा दुहितृषु जनयेयुरिति योजना । ननु काश्चित्
स्त्रिय इत्यत्र मैथुनमापद्यमाना एव स्त्रियः पुरुषाश्च परिदेवेरन्
न चेति योजना । मातापित्रधीनत्वेन गर्भस्य यदैवेच्छन्त्य-
पत्वं, तदैव मैथुनमापद्यमानाः सापत्याः स्युः; ततश्च सर्वाप-
त्यत्वेन न केचित् परिदेवेरन्त्यर्थः ॥ (२) ॥

न चात्माऽऽत्मानं जनयति । यदि ह्यात्माऽऽ-
त्मानं जनयेज्जातो वा जनयेदात्मानमजातो वा,
तच्चोभयथाऽप्युक्तम् । न हि जातो जनयति
सत्त्वात्, न चाजातो जनयत्यसत्त्वात्, तस्मादुभय-
थाऽप्यनुपपत्तिः । तिष्ठतु तावदेतत् । यद्ययमा-
त्माऽऽत्मानं शक्तो जनयितुं स्यात्, न त्वेनमिष्टा-
खेव कथं योनिषु जनयेद्वशिनमप्रतिहतगतिं
कामरूपिणं तेजोबलजवर्णसत्त्वसंहननसमुदित-
मजरमरुजममरम्; एवंविधं ह्यात्माऽऽत्मानमि-
च्छत्यतो वा भूयः ॥ (३) ॥

आत्मजत्वं गर्भस्य निषेधयति—न चात्मेत्यादि । मनुष्यक-
रितुरणारिरूपेण आत्मानं जनयतीत्यर्थः । सत्त्वादिति जन्य-
स्यात्मनो विद्यमानत्वात्, न च विद्यमानो जन्यत इत्यर्थः ।
असत्त्वादिति कारणभूतस्यात्मनोऽजातपक्षेऽसत्त्वाच्च कारणत्वसु-
पपन्नमित्यर्थः । अत्रैव दूषणान्तरमाह—तिष्ठत्वित्यादि । योनि-
ष्विति जातिषु । अतो वा भूय इति यथोक्तगुणयुक्तादप्यधिकं
शक्तादिपरमार्थितुल्यमित्यर्थः ॥ (३) ॥

असात्म्यजश्चायं गर्भः । यदि हि सात्म्यजः स्यात्,
तर्हि सात्म्यसेविनामेवैकान्तेन प्रजा स्यात्, असा-

त्म्यसेविनश्च निखिलेनानपत्याः स्युः, तच्चोभयमु-
भयत्रैव दृश्यते ॥ (४) ॥

तच्चोभयमिति सप्रजत्वमनपत्यत्वं च । उभयत्रेति सात्म्य-
सेविन्यसात्म्यसेविन्यपि ॥ (४) ॥

अरसजश्चायं गर्भः । यदि हि रसजः स्यात्, न
केचित् स्त्रीपुरुषेष्वनपत्याः स्युः, न हि कश्चिदस्त्ये-
षां यो रसान्नोपयुङ्क्ते; श्रेष्ठरसोपयोगिनां चेद्गर्भो
जायन्त इत्यभिप्रेतमिति, एवं सत्याजौरभ्रमार्ग-
मायूरगोक्षीरदधिघृतमधुतैलसन्धवेधुररसमुद्राश-
लिभुतानामेवैकान्तेन प्रजा स्यात्, श्यामाकवर-
कोहालककोरदुषककन्दमूलमक्षाश्च निखिलेनान-
पत्याः स्युः, तच्चोभयमुभयत्र दृश्यते ॥ (५) ॥

यो रसान्नोपयुङ्क्ते इति रसश्चेद्गर्भकारणं तं च सर्वे एव
क्षीरपुरुषाः सेवन्ते, तेन सर्वे एव सापत्याः स्युरिति भावः ।
अथ रसजो गर्भ इत्यस्य श्रेष्ठरस इत्यर्थे वर्ण्यते, तत्रापि
दूषणमाह—श्रेष्ठेत्यादि ॥ (५) ॥

न खल्वपि परलोकादेत्य सत्त्वं गर्भमवकाशमिति;
यदि हेनमवकाशमेतत्, नास्य किञ्चित् पौर्वदेहिकं
स्यादविदितमश्रुतमदृष्टं वा, स च तच्च न किञ्चि-
दपि स्मरति ॥ (६) ॥

तस्मादेतद्गमहे—अमातृजश्चायं गर्भोऽपितृजश्चा-
नात्मजश्चासात्म्यजश्चाऽरसजश्च, न चास्ति सत्त्व-
मौपपादुकमिति (होवाच भरद्वाजः) ॥ ४ ॥

‘अस्ति च सत्त्वमौपपादुकम्’ इति यदुक्तं, तद्वृथयति—
न खल्वपीत्यादि । पौर्वदेहिकमिति पूर्वदेहाजुभूतम् । अविदि-
तमदृष्टं चेति इह जन्मन्यपि पूर्वदेहाजुभूतं नाभिदितमदृष्टं वा
स्यात्; विदितं प्रत्यक्षव्यतिरिक्तप्रमाणोपलब्धं, दृष्टं तु प्रत्य-
क्षोपलब्धम्, एतद्विपर्ययादविदितमदृष्टं च विज्ञेयम् । न च
किञ्चिदपि स्मरतीति न च पूर्वजन्मानुभूतं स्मरतीत्यर्थः । एवं
मन्यते—यन्मनः पौर्वदेहिकगनुभवति तच्चेह जन्मन्यप्यनु-
वर्तते, तथा यत् तेन जन्मान्तररेजुभूतं तदिह जन्मन्यपि तथैव
स्मरतु; यथा—देवदत्तो बाल्याजुभूतं यौवने स्मरति, न चायं
तथा स्मरति; तेन न पूर्वापरजन्मन्येकं सत्त्वमिति । तस्मादि-
त्यादिना दूषणदूषितमर्थं पुनर्निगमनेन दर्शयति ॥ ४ ॥

नेति भगवानात्रेयः, सर्वेभ्य एभ्यो भावेभ्यः
समुदितेभ्यो गर्भोऽभिनिर्वर्तते ॥ ५ ॥

भरद्वाजमतमात्रेयवचसा दूषयति—नेतीत्यादि । समुदि-
तेभ्य इति वचनात् प्रत्येकं मात्रादीनामितरकारणनिरपेक्षाणां
गर्भकारणत्वं निषेधयति । तेन, मात्रादिगर्भकारणसाक्षिभ्योऽपि
गर्भकारणान्तरजीवावक्रमाद्यभावाद् गर्भोत्पत्तादौ युक्त एव ।
न च सामग्रीजन्ये कार्ये एकदेशस्याजनकत्वेनाकारणत्वम् । एवं

१ 'स्युः । न चापत्यकामाः परिदेवेरन्' इति पा० । २ 'योऽप्यम्'
इति पा० ।

१ योगीन्द्रनाथसेनस्यासमतोऽर्थं पाठः । २ पूर्वमर्थेऽप्यस्मिन्
ध्याये कोष्ठस्य पाठो वैयः ।

सति तन्तुनामपि पटकारणानां कारणान्तरासाञ्चिष्ये पटा-
जनकत्वेनाकारणत्वं स्यादिति भावः । इदमेव गर्भस्य मात्रादि-
जन्यत्वं यत्—मात्रादिव्यतिरेकेणाहुत्पथमानत्वम् ॥ ५ ॥

मातृजश्चायं गर्भः । न हि मातृर्विना गर्भोत्पत्तिः
स्यात्, न च जन्म जरायुजानाम् । यानि खल्वस्य
गर्भस्य मातृजानि, यानि चास्य मातृतः संभवतः
संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—त्वक्
च लोहितं च मांसं च मेदश्च नाभिश्च हृदयं च
क्लेशं च यकृच्च ग्रीवा च वृक्का च वस्तिश्च पुरीषा-
धानं चामाशयश्च पकाशयश्चोत्तरगुदं चाधरगुदं
च शुभ्राब्जं च स्थूलाब्जं च वपा च वपावहनं चेति
(मातृजानि) ॥ ६ ॥

एवंविधमेव मातृत्वावत् कारणत्वमाह—मातृजश्चायं गर्भः
इत्यादिना । गर्भोत्पत्तौ मातुः कारणत्वं दर्शयित्वा जरायुजजन्मनि
कारणत्वमाह—न च जन्मेत्यादि । जरायुः अमरा, येन वेष्टिता
मनुष्यादयः प्रजायन्ते; जरायुणा वेष्टिता जायन्ते इति जरायुजा
मनुष्यादयः । संखेदजानां मशकादीनामुद्दिष्टादीनां भेका-
दीनां च मातरं विनाऽपि जन्म भवति । अण्डजानामपि
यद्यपि माता कारणं भवत्येव जन्मनि, तथाऽपि जरायुजस्य
मातृष्येह प्रकरणेऽभिप्रेतत्वेनाण्डजानां विहाय जरायुजाना-
मिति कृतम् । किंवा, जरायुजस्याभिव्यक्तिरूपे जन्मनि याव-
दभिव्यक्तिं यथा माता कारणं भवति, न तथाऽण्डजे; तत्र
कूर्मादावण्डोत्पत्तिमात्र एव माता कारणं, न जन्मस्यभिव्यक्ति-
रूपे । यत्तु 'पितृर्विना जरायुजानां जन्म' इति वक्ष्यति,
तज्जरायुजोत्पादे पितृरवश्यपेक्षणीयत्वोपदर्शनार्थम्; अण्ड-
जास्तु मत्स्यादयः पितरं विनाऽपि ऋतुविशेषप्राप्त्यैव भवन्तीति
भावः । मातृजानीत्यस्य विवरणं—यान्यस्य मातृतः संभ-
वतः संभवन्तीति संभवतो गर्भस्य यानि मातृत इति मातुरा-
गताच्छोणितात् संभवन्त्युत्पद्यन्ते, तानि मातृजानि त्वगादी-
न्यनुव्याख्यास्याम इति योजना । एवमन्यत्रापि यानि त्विखा-
दिप्रन्थो व्याख्येयः । मातृजत्वं च त्वगादीनामागमगम्यशेव ।
पुरीषाधानं पकाशयः । उत्तरगुदधरगुदौ गुदोत्तराधरभागौ ।
वपावहनं 'तैलवर्तिका' इति कथ्यते ॥ ६ ॥

पितृजश्चायं गर्भः । न हि पितृर्भवे गर्भोत्पत्तिः
स्यात्, न च जन्म जरायुजानाम् । यानि खल्वस्य
गर्भस्य पितृजानि, यानि चास्य पितृतः संभवतः
संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—केशश्म-
श्रुनखालोमदन्ताश्चिरास्त्रिरास्त्रायुधमन्यः शुक्रं चेति
(पितृजानि) ॥ ७ ॥

शुक्रमिति विच्छिद्यपाठेन शुक्रस्य सर्वधातुसारस्योपादेयतां
दर्शयति ॥ ७ ॥

१ 'ख्यातम्' इति पा० ।

आत्मजश्चायं गर्भः । गर्भात्मा ह्यन्तरात्मा यः, तं
'जीव' इत्याकक्षते शाश्वतमरुजमजरममरमक्षयम-
भेद्यमच्छेद्यमलौक्यं विश्वरूपं विश्वकर्मणमव्यक्त-
मनादिमिधनमक्षरमपि । स गर्भशयमनुप्रविश्य
शुक्रशोणिताभ्यां संयोगमेव गर्भत्वेन जनयत्या-
त्मनाऽऽत्मानम्, आत्मसंज्ञा हि गर्भे । तस्य पुनरा-
त्मनो जन्मानादित्वावोपपद्यते, तस्मान्न जात एवा-
यमजातं गर्भं जनयति, अजातो ह्ययमजातं गर्भं
जनयति; स चैव गर्भः कालान्तरेण बालयुवस्थवि-
रभावान् प्राप्नोति, स यस्यां यस्यामवस्थायां वर्तते
तस्यां तस्यां जातो भवति, या त्वस्य पुरस्कृता
तस्यां जनिष्यमाणश्च, तस्मात् स एव जातश्चाजा-
तश्च युगपद्भवति; यस्मिंश्चैतदुभयं संभवति जा-
तत्वं जनिष्यमाणत्वं च स जातो जन्यते, स
चैवानागतेष्ववस्थान्तरेष्वजातो जन्यत्यात्मनाऽऽ-
त्मानम् । सतो ह्यवस्थान्तरगमनमात्रमेव हि जन्म
चोच्यते तत्र तत्र वयसि तस्यां तस्यामवस्थायां;
यथा—सतामेव शुक्रशोणितजीवानां प्राक् संयोगा-
द्भूतत्वं न भवति, तच्च संयोगाद्भवति; यथा—सतस्त-
स्यैव पुरुषस्य प्रागपत्यात् पितृत्वं न भवति, तच्चा-
पत्याद्भवति; तथा सतस्तस्यैव गर्भस्य तस्यां तस्या-
मवस्थायां जातत्वमजातत्वं चोच्यते ॥ ८ ॥

आत्मज इत्यादिना आत्मजत्वं व्युत्पादयति । अन्तरात्मो-
च्यत इत्यनेन गर्भकारणभूतमात्मानं षड्धातुसमुदायस्योत्मा-
शब्दाभिधेयाद् व्यावर्तयति । आकक्षत इति आगमेषु शाश्वता-
दिशब्दैर्बुधने वृद्धाः । अलोच्यमिति अक्षोभ्यम् । गर्भत्वेन जन-
यत्यात्मानमिति गर्भस्वरूपो यः षड्धातुक आत्मा तं जनयती-
त्यर्थः । गर्भस्यात्मशब्दाभिधेयतामाह—आत्मसंज्ञा हि गर्भे
इति । तस्येवत्यनेन परमात्मानं प्रत्यवबुध्यति । यस्मादस्यानादित्वा-
जन्म नोपपद्यते तस्माज्जात एवायमजातं गर्भं जनयतीति
पक्षोऽनं, इति योज्यम् । अथ जातः स न चेज्जनयति कथं
तर्हि जनयतीत्याह—अजातो ह्ययमिति; निज्यो ह्ययमित्यर्थः ।
तेन निज्यत्वेनाकाशवच्च जातः सन्नन्तरात्मा गर्भस्वरूपमात्मानं
जनयति । अतश्चान्तरात्मरूपतया निज्यविद्यमानत्वेनाजातः सः
गर्भस्वरूपावस्थायां जात उच्यते । एवमजातत्वं जातत्वं चात्मानि
द्वयमपि व्यपदिश्यते । एतदेवात्मानि जातत्वमजातत्वं च
दर्शयितुं दृष्टान्तर्यं गर्भ एव जातत्वमजातत्वं च दर्शयति—
स चैवेत्यादि । पुरस्कृतेति अग्रे भविष्यन्ती । यथा—बालस्य वृद्ध-
त्वावस्थाऽजाता जन्यत इति च, तथा अजातो जनयत्यात्मनाऽऽ-
त्मानमिति च शब्दप्रयोगसमर्थनमात्रमेतद् विवक्षामेदादौद्ध-

१ 'तस्मादजात एवायमजातं गर्भं जनयति, जातोऽप्यजातं च
गर्भं जनयति' इति पा० ।

व्यम् । अनेन चात्मन्यवस्थाभेदकृतजातत्वसमर्थनेन 'जातो वा जनयेत्, अजातो वा' इत्यादिप्रत्यक्षकृतपूर्वपक्षः शब्दप्रयोगसमर्थनतया परिहृतः । परमार्थतस्तु नित्यत्वेनाजात एवात्मा आत्मनोऽजातवस्थां गर्भादिरूपां जनयति । तेन, नासतः कारणत्वं सतो वा जन्यत्वमिति पक्षः स्थित एव । सतो हीत्यादिना सकार्यपक्षं साध्यमतं दर्शयति । किंवा वयोभेदेन यदेवावस्थान्तरगमनं तदेव जन्मेति दर्शयति । तस्यां तस्यामवस्थायामिति च्छेदः । पितृत्वमिति पितृत्वेन व्यपदेश इत्यर्थः ॥ ८ ॥

न खलु गर्भस्य न च मातुर्न पितुर्न चात्मनः सर्वभावेषु यथेष्टकारित्वमस्ति; ते किञ्चित् खवशात् कुर्वन्ति, किञ्चित् कर्मवशात्, कञ्चिच्चैषां करणशक्तिर्भवति, कञ्चिन्न भवति । यत्र सत्त्वादिकरणसंपत्तत्र यथाबलमेव यथेष्टकारित्वम्, अतोऽन्यथा विपर्ययः । न च करणदोषादकरणमात्मा संभवति गर्भजनने, दृष्टं चेष्टा योनिर्ैश्वर्यं मोक्षश्चात्मविद्धिरात्मायुक्तम् । नह्यन्यः सुखदुःखयोः कर्ता । न चान्यतो गर्भो जायते जायमानः, नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात् ॥ ९ ॥

यदुक्तं—यथात्मा आत्मानं जनयति तदा वशित्वादियुगुणं जनयेदिति, तत्रोत्तरमाह—न खल्वित्यादि । गर्भस्य सर्वभावेषु न मातृवीनां यथेष्टकारित्वमिति योज्यम् । अत्र च यद्यन्यात्मेव प्रकृतः, तथाऽपि तुल्यसमाधानत्वेन मातापितराव्युपात्तौ । यथा आत्मनः सर्वभावेषु यथेष्टकारित्वेनेष्टयोनिगमनादिप्रसक्तिः समाधीयते, तथा मातापित्रोरपि यथेष्टकारित्वेन पुत्रानेव जनयेदित्यादिपूर्वपक्षः परिहृतो भवति । अथ कुत एवात्मावीनां यथेष्टकारित्वं कञ्चिन्न भवतीत्याह—किञ्चिदित्यादि । किञ्चिदिति न सर्वम् । तत्र मातापितरौ खवशौ मैथुनं गर्भकारणं सात्त्विकरससेवादिकं चाचरतः, गर्भस्य जीवाधिष्ठानादौ तु कर्माधीने परवशौ; तथा, आत्माऽपि गर्भस्य चैतन्ये तथा धर्माधर्महेतुक्रियानुष्ठाने खवशः, कर्मजन्ये इष्टानिष्टयोन्यादिगमने तु धर्माधर्मसंपराधीन एव; तेन कर्माधीने विषये न मातृवीनां यथेष्टकारित्वम् । यथेष्टकारित्वमपि मातृवीनां कञ्चिद्विशेषाह—कञ्चिच्चैषामित्यादि । करणमुपकरणं साधनोपाय इति यावत् । सत्त्वं मनः, आदि प्रधानं येषां तानि सत्त्वावीनि मनस्विन्युक्तशोणितारीनि । यथाबलमिति यथाकर्म; बलशब्देनेहादृष्टमुच्यते । एतेन, यत्र मातृवीनां पुत्रेच्छायामिष्टयोनिगमनादिकरणशक्तिर्भवति, कर्मचानुगुणं भवति, तत्रैवसत्पुत्रादिविष्टयोनिगमनादिकार्यं भवति; यथा—यदि तत्र विशुद्धभूरिशुक्लः पुरुषो भवति, स्त्री च

विशुद्धयोन्याश्रयत्वादियुगुक्ता, पुत्रजनकं च कर्म तयोर्बलवत्, तदा पुत्रजन्माभिसन्धाय मैथुनमापद्यमानां ईप्सितं पुत्रं जनयतः; तथा आत्माऽपि विशुद्धसत्त्वादियुगुक्ताः शुभकर्मवान् तैलकाळे इष्टां योनिमनुष्यायति, तदाऽभीष्टयोनिगमनं संपादयत्यात्मन इत्यादि यथेष्टकारित्वोदाहरणं ज्ञेयम् । अतोऽन्यथा इति सत्त्वादिकरणशक्तौ विगुणे च दैवे । विपर्यय इति न यथेष्टकारित्वम् । किंवा, कञ्चिच्च मैथुनादावेशं पित्रावीनां खवशत्वं, तत् किमिति जीवोपक्रमादावपि न खवशत्वमेषां भवतीत्याह—कञ्चिच्चैषामित्यादि । कञ्चिदेव कार्यं यस्मात् किञ्चित् करणं मातृवीनां शक्तं न सर्वत्र, तेन सर्वेष्वेव गर्भस्य भावेषु न खवशत्वमिति भावः । यत्रापि चैते मात्रादयः खवशाः सन्तः कुर्वन्ति, तत्रापि स्त्रीयस्त्रीयकरणयुक्ता एव कुर्वन्तीत्याह—यत्र सत्त्वित्यादि । यथाबलमिति यथाशक्ति । अनेन च मात्रादयो गर्भस्य येषु विशेषेषु शक्ताः, तेषु सत्त्वादिकरणसंपत्तौ यथेष्टकारिणो भवन्ति, न त्वशक्ये विषये उपहतकरणा वा यथेष्टकारिणो भवन्तीति दर्शयति । अतोऽन्यथा विपर्यय इत्यस्य चार्थोऽग्रे व्याकृतः । ननु सत्त्वादिकरणदोषाच्चैदयमात्मा गर्भं न जनयति तथाविधं, हन्त तर्ह्यकारणमेवायमात्मा, कारणं हि यद्ववति तत् करोत्येव कार्यमित्याह—न चेत्यादि । करणदोषादङ्कवेन् गर्भं कदाचिदात्मा न गर्भजनने कारणं भवतीति न, अपितु भवत्येव कारणम्; एवं मन्यते—सृष्टावभावात् घटमङ्कुरैश्चपि कुम्भकारः कारणमेव घटस्य भवति, घटजननशक्तियुक्तत्वात्; तथा आत्माऽपि करणदोषादङ्कुरैश्चपि तथाविधं गर्भं, तज्जननशक्तत्वेन भूयोदृष्टत्वात् कारणमेव भवति । तथेष्टयोनिगमने प्रसक्तिरपि प्रोद्धाविता आत्मनः कारणत्वेन सा किञ्चिद्ववतीत्यपि दर्शयन्नाह—दृष्टं चेत्यादि । आत्माधीना योनिः पुरुषं प्रति इष्टा योनिः; तथा ऐश्वर्यादयश्चात्माधीना दृष्टाः, यथोक्तं कतिपापुषीये—“आवेशश्चेतसो ज्ञानं” (शा. अ. १) इत्यादिना । आत्मनः कारणत्वे हेत्वन्तरमाह—न ह्यन्य इत्यादि ।—हि यस्मादात्मनोऽन्यः सुखदुःखयोः कर्ता नास्ति, किं त्वात्मेनैव सुखदुःखासाधनेन्द्रियकर्मशरीरादिकर्ता; तेन आत्मा कारणं गर्भस्य सुखदुःखाधारणस्योति भावः । अथ भूतान्येव कस्मात् संयोगवशाच्चेतनमासाय सुखादिकारणानि न भवन्तीत्याह—न चान्यत्तं इत्यादि । अन्यत् इति विजातीयात् । जायमान इति उत्पद्यमानः । सदृशमेव कारणत्वं कार्यमुत्पद्यते; येन न शणसाङ्कुरोत्पत्तिर्नारिकेलबीजाङ्कवति; अबीजादिति कार्यत्वेनाभिमताङ्कुरस्याबीजात् । एतेन, गर्भस्य यच्चैतन्यं तदचेतनेभ्यो भूतेभ्यो न भवति, किंतु चेतनाधारोत्पत्तिरनेति दर्शयति ॥ ९ ॥

यानि तु खल्वस्य गर्भस्यात्मजानि, यानि चास्यात्मतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः

१ 'सत एवावस्थान्तरगमनमिति दर्शयति' इति पा० । २ 'पूर्वपक्षपरिहारः कृतो भवति' इति पा० । ३ 'बलशब्देनेहादृष्टमुच्यते' इति पा० । ४ 'पुत्रेच्छायामिष्टयोनिगमनादिकरणशक्तिर्भवति' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

तद्यथा—तासु तासु योनिवृत्तिरायुरात्मज्ञानं मन इन्द्रियाणि प्राणापानौ प्रेरणं धारणमाकृतिस्वरवर्ण-विशेषाः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ चेतना धृतिर्बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारः प्रत्यक्षश्चेति (आत्मजानि) ॥ १० ॥

एवमात्मजत्वं गर्भस्य व्युत्पाद्यात्मज्ञानं विशेषानाह—यानी-
त्यादि प्रेरणं धारणं चेन्द्रियणामेव । अत्र च तत्तद्देवादित्प-
श्चादियोगिनमनादौ धर्माधर्मजन्ये धर्माधर्मस्यापि जनकत्वेना-
त्मैव मूलकारणमुच्यते ; आत्मज्ञानप्राणापानप्रेरणदौ तु मनः-
करण आत्मैवाव्यवधानेन कारणम् ॥ १० ॥

सात्म्यजश्चायं गर्भः । नह्यसात्म्यसेवित्वमन्तरेण
स्त्रीपुरुषयोर्वैन्ध्यत्वमस्ति, गर्भेषु वाऽप्यनिष्टो भावः ।
यावत् खल्वसात्म्यसेविनां स्त्रीपुरुषाणां त्रयो दोषाः
प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्तो न शुक्रशोणितगर्भा-
शयोपधातायोपपद्यन्ते, तावत् समर्थो गर्भजननाय
भवन्ति । सात्म्यसेविनां पुनः स्त्रीपुरुषाणामनुपहत-
शुक्रशोणितगर्भाशयानामृतुकाले सन्निपतितानां
जीवस्यानवक्रमणाद्गर्भा न प्रादुर्भवन्ति । नहि केवलं
सात्म्यज एवायं गर्भः, समुदायोऽत्र कारणमुच्यते ।
यानि खल्वस्य गर्भस्य सात्म्यजानि, यानि चास्य
सात्म्यतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्या-
स्यामः ; तद्यथा—आरोग्यमनालस्यमलोलुपत्वमि-
न्द्रियप्रसादः स्वरवर्णबीजसंपत् प्रहर्षभूयस्त्वं चेति
(सात्म्यजानि) ॥ ११ ॥

सात्म्यजबेलादिना सात्म्यजत्वं व्युत्पादयति, असात्म्यसेवां
च गर्भोपधातिनां दर्शयन् सात्म्यसेवाया गर्भं प्रति कारणत्वं
ब्रूयति । असात्म्यसेविनामपि प्रजाभवनोपपात्तिं दर्शयन् ‘अ-
सात्म्यसेविनश्च निखिलेनानपस्याः स्युः’ इति पूर्वपक्षं परिहरति ।
सात्म्यसेविनां पुनरित्यादिना तु ग्रन्थेन ‘सात्म्यसेविनामेका-
न्तेन प्रजा स्यात्’ इति यदुक्तं तत् परिहरति । सन्निपतिताना-
मिति व्याख्यानमाप्तानाम् । अत्र स्वरवर्णौ सात्म्यजत्वेन तथा
आत्मजत्वेन चोक्तौ, तेन द्वावप्यत्र कारणमिति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

रसजश्चायं गर्भः । न हि रसाद्वते मातुः प्राणया-
त्राऽपि स्यात्, किं पुनर्गर्भजम् । न चैवासात्म्यगुण-
युज्यमाना रसा गर्भमभिनिर्यवर्तयन्ति, न च केवलं
सम्यगुपयोगादेव रसानां गर्भाभिनिर्यवृत्तिर्भवति,
समुदायोऽप्यत्र कारणमुच्यते । यानि तु खल्वस्य
गर्भस्य रसजानि, यानि चास्य रसतः संभवतः
संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः ; तद्यथा—शरीर-
स्याभिनिर्यवृत्तिरभिवृद्धिः प्राणानुबन्धस्तुतिः पुष्टि-
रत्साहश्चेति (रसजानि) ॥ १२ ॥

प्राणयात्राऽपि स्यादिति गर्भधारणकारणभूताया मातुरपि
प्राणस्थितिरित्यर्थः । न चैवासम्यगुपयुज्यमाना इत्यादिना

१ ‘न चैवासा अस्म्यगुपयुज्यमाना’ इति पा० । २ ‘समुदायो-
ऽत्र’ इति पा० ।

असात्म्यरसोपयोगस्य गर्भोपधातित्वं दर्शयति । असात्म्यरसो-
पयोगिनां प्रजाभवनं यत्, तदसात्म्यसेविप्रजाभवनव्यायुतुल्य-
मिति नेह पुनर्दर्शितम् । समुदायोऽप्यत्र कारणमित्यनेन तु
असम्यग्रससेविनां चापलाभनो कारणं धर्मादि दर्शयति । अभि-
निर्यवृत्तिः अङ्गप्रत्यङ्गव्यपत्ता । प्राणानुबन्ध इति बलानुबन्धः ।
पुष्टिः उपचयः । वृद्धिस्तु दैर्घ्येण वृद्धिः । उत्साहः वलम् । इति-
शब्दः प्रकारः ; तेनैव प्रकाराण्यन्याप्य वर्णादीनि रसजानीति
दर्शयति । एवं पूर्वत्रापि ईतिशब्दो व्याख्येयः । यदा त्वितिश-
ब्दः परिसमाप्त्यर्थस्तदाऽप्याविष्कृतानां रसजानां परिसमाप्ति-
ज्ञेयाः ; तेन अनाविष्कृता वर्णादयोऽपि रसजा लभ्यन्ते ॥ १२ ॥

अस्ति खलु सत्त्वमौपपादुकं ; यज्जीवं स्पृक्शरी-
रेणाभिसंबध्नाति, यस्मिन्नगमनपुरस्कृते शील-
मस्य व्यावर्तते, भक्तिर्विपर्यस्यते, सर्वेन्द्रियाण्युपत-
प्यन्ते, बलं हीयते, व्याधय आप्याप्यन्ते, यस्मादीनः
प्राणाज्जहाति, यदिन्द्रियाणामभिग्राहकं च ‘मन’
इत्यभिधीयते ; तन्निविधमाख्यायते—शुद्धं, राजसं,
तामसमिति । येनास्य खलु मनो भूयिष्ठं, तेन
द्वितीयायामाजातौ संप्रयोगो भवति ; यदा तु तेनैव
शुद्धेन संयुज्यते, तदा जातेरतिक्रान्ताया अपि स्म-
रति । स्मार्तं हि ज्ञानमात्मनस्तत्त्वैव मनसोऽनुब-
न्धादनुवर्तते, यस्यानुवृत्तिं पुरस्कृत्य पुरुषो ‘जाति-
स्मर’ इत्युच्यते । यानि खल्वस्य गर्भस्य सत्त्वजानि,
यान्यस्य सत्त्वतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्या-
ख्यास्यामः ; तद्यथा—भक्तिः शीलं शौचं द्वेषः स्मृ-
तिर्मोहस्यागो मात्सर्यं शौर्यं भयं क्रोधस्तन्द्रोत्सा-
हस्तैक्षण्यं मार्दवं गाम्भीर्यमनवस्थितत्वमित्येवमाद-
यश्चान्ये, ते सत्त्वविकारा यानुत्तरकालं सत्त्वभेद-
मधिकृत्योपदेक्ष्यामः । नानाविधानि खलु सत्त्वानि,
तानि सर्वाण्येकपुरुषे भवन्ति, न च भवन्त्येकका-
लम्, एकं तु प्रायोवृत्त्याऽऽह ॥ १३ ॥

अस्तीत्यादिना मनस औपपादुकत्वमाक्षिप्तं समाधायति । अ-
पिशाब्दोऽवधारणे । अत्र च ‘यज्जीवं स्पृक्शरीरेणाभिसंबध्नाति’
इत्यादिना मनसोऽसाधारणधर्मैककथनेनैवौपपादुकसाधनं भवति,
मनोव्यतिरेकेणैतदुद्यमानधर्माणामितिद्वेः । नित्यमात्मानं स्पृश-
तीति स्पृक्, शरीरमातिवाहिकशरीरं ; तेन स्पृक्शरीरेण कारण-
भूतेन जीवमात्मरूपमभिसंबध्नाति भोगायतनशरीरेणेत्यर्थः ।
आतिवाहिकशरीरसद्भावश्च “भूतैश्चतुर्भिः सहितः सुस्पृक्षे-

१ ‘इतिशब्दाधेयः’ इति पा० । २ ‘जीवस्पृक्शरीरेण’ इति पा० ।
“जीवं स्पृशतीति जीवस्पृक् । जीवस्पृक्शरीरं शुक्रशोणितताम्रकगर्भश-
रीरम् । तत्रैव जीवासनः प्रथमसंबन्धो भवतीति तत् ‘जीवस्पृक्’
इत्युच्यते” इति योगीन्द्रनाथसेनः । ३ ‘द्वितीयायां जातौ’
इति पा० । ४ ‘प्रायोऽनुवृत्त्या’ इति पा० । ५ ‘उपपादकत्व-
साधनं’ इति पा० ।

मनोजवो देहमुपैति देहात्” (शा. अ. २) इत्यनेन प्रतिपादितः । किंवा, जीवम् आत्मानं, सृष्टृशरीरेणेति स्पर्शवता शरीरेण, यन्मनोऽभिस्वप्नाति तदुपपादुकमस्तीति योजना । एवं मन्यते—यदि मनोऽत्रालम्बः शरीरसंबन्धेन स्वीक्रियते तदा व्यापकत्वादात्मनः सर्वत्रैवोपलब्ध्या भवितव्यं, न च भवति; तस्माद्यत्रैव स्पर्शवति शरीरे मनः प्रतिबद्धं भवति तत्रैवायं सुखाद्युपलभते । सृष्टिगतिविशेषेण शरीरस्य मूत्रनखकेशादौ मनोगमनाभावादात्मनोऽनुपलब्धिं दर्शयति । अपगमनपुरस्कृते इति देहान्तरगमनाभिमुखे । भक्तिः इच्छा । यस्माद्धीन इति मनसाल्पकः । येनेति यथाभूतेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा मनसा भूयिष्ठमिलमिप्रायः । द्वितीयायामाजाताविति द्वितीयजन्मनि; पूर्वजन्मनि यादृशं मनसादृशमेव जन्मान्तरे प्रायो भवतीत्यर्थः । केचित्तु, ‘तेन न द्वितीयायां’ इत्यादि पठन्ति । तत्रापि प्रायो द्वितीये जन्मनि तुल्येन मनसा योगो न भवति, कदाचित्तु भवतीत्यर्थः । यदुक्तं ‘नास किंचित् पौर्वदेहिकमविदितं स्यात्’ इति, तत् पौर्वदेहिकं ज्ञानं क्वचिद्भवतीति दर्शयन्नाह—यदा त्वित्यादि । छुद्मेनेति विद्युद्वत्सत्त्वगुणेन । तस्यैवेति वक्ष्यमाणेन यस्येत्यनेन संबध्यते । योनियन्त्रपीडायां हि उद्भूतेन तमसा विद्वतं मनो नातिक्रान्तजन्मन्यैतं स्मरति; यस्तद्भूतसत्त्वस्त्वमसा नाभिभूयते, स स्मरत्वेवातिक्रान्तजन्माभूतमिति भावः । पुरस्कृत्येति कारणत्वेनावधार्यं । अयं च मनो धर्मसमूह इन्द्रियोपकमणीयोक्तोऽपि पुनरिह प्रकरणवशादुच्यमानो न पुनरुक्तदोषमावहति । यद्यपि सत्त्वस्य गर्भजनकत्वं साक्षात्प्रोक्तं, तथाऽपि सत्त्वस्य यदुपपादुकत्वं गर्भं प्रति तेनैव सत्त्वस्य गर्भजनकत्वं प्रतिज्ञातं मन्तव्यम् । तेन ‘यानि खल्वस्य गर्भस्य सत्त्वजानि’ इत्यादिना गर्भे सत्त्वजभावकथनमुपपन्नमेव । गर्भकारणस्यापि च सत्त्वस्योपपादुकभाषया कारणत्वं यदुक्तं तद्देहादेहान्तरगमनरूपमनोधर्मस्य गर्भकारणत्वातिरिक्तस्य प्रतिपादनार्थम् । नानाविधानीति नानाविधसात्त्विकराजसतामससृष्टिभिश्चानि । तान्येकपुरुषे भवन्तीत्यनेनेक एव पुरुषः कदाचित्पूर्वक्रियायां सात्त्विको भवति, कदाचित् कामचिन्तायां राजसः, कदाचित्मोहे तमोमय इति दर्शयति । न भवन्त्येककालमिति एकदैव सात्त्विकादयो धर्मान न भवन्ति, किंतु पर्यायेण भवन्ति । ननु यथेकपुरुष एव सर्वं सात्त्विकादयो भवन्ति, तत् कथम् ‘अयं सात्त्विकः’ इत्यादिव्यपदेशो भवतीत्याह—एकं त्वित्यादि । प्रायोवृत्त्येति भूयिष्ठा यस्य सात्त्विकवृत्तयो भवन्ति स सात्त्विकः, यस्य भूयिष्ठं राजस्यो वृत्तयो भवन्ति स राजस उच्यते इत्यादि । एतदेव पूर्वमुक्तं—“यदुर्ण चाभीक्ष्णं पुरु-

षमनुवर्तते सर्वं, तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति बाहुल्यानुशयात्” (सू. अ. ८) इति ॥ १३ ॥

एवमयं नानाविधानामेषां गर्भकराणां भावानां समुदायादभिनिर्वर्तते गर्भः; यथा कूटागारं नानाद्रव्यसमुदायात्, यथा वा-रथो नानारथाङ्गसमुदायात्; तस्मादेतदवोचाम—मातृजश्चायं गर्भः, पितृजश्च, आत्मजश्च, सात्म्यजश्च, रसजश्च, अस्ति च सत्त्वमौपपादुकमिति (होवाच भगवानात्रेयः) ॥ १४ ॥

एवं मात्रादिकारणव्युत्पादनेन गर्भस्य समुदायप्रभवतां व्युत्पादितां दृष्टान्तेन द्रव्यज्ञाह—एवमयमित्यादि । कूटागारं वस्तुलाकारं गृहं जैन्ताकखेदप्रतिपादितम्; अन्ये तु वल्लादिकृतं संचारिगृहं कूटागारमाहुः । अत्र च प्रकरणे यद्यपि मात्रादीनां सर्वेषां समुदितानामेव गर्भं प्रति कारणत्वं, तथाऽपि मातापित्रात्मसत्त्वानि विहाय सात्म्यरसयोरैव कारणत्वव्युत्पादने यत् ‘समुदायोऽप्यत्र कारणम्’ इत्युक्तं तत्रैव मन्यते—अत्र यथा मात्रादयश्चत्वारोऽवश्यं गर्भं प्रति कारणभूता न तथा सात्म्यं रसो वा; येन शुक्रशोणितसत्त्वात्मसंसर्गादेव गर्भो भवति, नावश्यं गर्भमेलेकं सात्म्यरसयोरपेक्षा; गर्भमेलेकोत्तरकालं सात्म्यरसाभ्यां गर्भस्य हि पुष्ट्यादयो जन्मन्ते, तेन सात्म्ये रसे चावश्यं समुदायापेक्षां दर्शयता तत्रैव ‘समुदायोऽप्यत्र कारणम्’ इत्युक्तं, मात्रादयस्तु परस्परसमुदायगमपेक्षमाणा अपि नावश्यं सात्म्यरससमुदायमादिगर्भमेलेकपेक्षन्त इति कृत्वा पुनस्तत्र समुदायापेक्षित्वं नोक्तम् । समुदायादेषां भावानामिलनेन ग्रन्थेन यत् परस्परसमुदायापेक्षित्वं मात्रादीनां चतुर्णां, तदुक्तमेव । यदैपि गर्भं प्रत्यविशेषेण सात्म्यरसयोरपि कारणत्वं, ‘सात्म्यजश्चायं, रसजश्चायं’ इत्यनेनोक्तं, तद्गर्भमेलेकोत्तरकालं कारणत्वेन, तथा मातापित्रोरपि विद्युद्वत्शुक्रशोणितोत्पादहेतुतया पारंपर्येण कारणत्वादिति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

भरद्वाज उवाच—यद्ययमेषां नानाविधानां गर्भकराणां भावानां समुदायादभिनिर्वर्तते गर्भः कथमयं सन्धीयते, यदि चापि सन्धीयते कस्मात् समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते, मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते; तत्र चेद्विग्रहेतच्छान्मनुष्यो मनुष्यप्रभवस्तस्मादेव मनुष्यविग्रहेण जायते, यथा-गोर्गोपप्रभवः, यथा-चाश्वोऽश्वप्रभव इति; एवं सति यदुक्तमग्रे समुदायात्मक इति तदुक्तम् । यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः, कस्माज्जान्धकुक्षमकचामनसिम्भिनव्यङ्गोन्मत्तकुष्ठिकिलाश्रयो जाताः पितृसदृशरूपा न भवन्ति । अथात्रापि बुद्धिरेव स्यात्—खेनैवायमात्मा चक्षुषा

१ ‘कर्मप्रतिबद्धं मनोऽस्ति’ इति पा० । २ ‘नातिक्रान्तजन्मान्तरगतं’ इति पा० । ३ ‘गर्भस्य सत्त्वजन्यत्वं’ इति पा० । ४ ‘मोहचिन्तायास्य’ इति पा० । ५ ‘प्रायोऽनुवृत्त्या (चैः)’ इति पा० । ६ ‘भवन्ति भूयिष्ठं यस्य सत्त्वमनुवर्तते’ इति पा० ।
च. सं. ४०

१ ‘समुदायार्थकत्वं नोक्तम्’ इति पा० । २ ‘यत्तु’ इति पा० । ३ ‘पितृसदृशः’ इति पा० ।

रूपणि वेत्ति, श्रोत्रेण शब्दान्, घ्राणेन गन्धान्, रसनेन रसान्, स्पर्शनेन स्पर्शान्, वृक्ष्या बोद्धव्यमित्यनेन हेतुना न जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशा भवन्ति । अत्रापि प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यात्, एवमुक्ते ह्यात्मा सत्स्विन्द्रियेषु ज्ञः स्यादसत्स्वज्ञः; यत्र जैतुभ्यं संभवति ज्ञात्वमज्ञत्वं च, सविकारश्चात्मा । यदि च दर्शनादिभिरात्मा विषयान् वेत्ति, निरिन्द्रियो दर्शनादिविरहादज्ञः स्यात्, अज्ञत्वादकारणम्, अकारणत्वाच्च नास्मेति वाग्वस्तुमात्रमेतद्वचनमनर्थं स्यादिति (होवाच भरद्वाजः) ॥ १५ ॥

पुनर्भरद्वाजः पृच्छति—यद्ययमिह । कथं सन्धीयत इति कथा परिपाठ्या मिलित्यर्थः । मनुष्यविग्रहेण जायत इति मनुष्यजातौ कस्मान्मनुष्यविग्रहेण जायत इत्यर्थः । समुदायात्मक इति यदुक्तं तदयुक्तमिति अत्र मात्राद्यतिरिक्तजातेः कारणत्वकथनेन तथा जातेरेव मनुष्यादिरूपाया बलवत्कारणत्वेन यथोक्तमात्रादिसमुदायप्रभवत्वं न युक्तमिति भावः । दूषणान्तरमाह—यदि चेत्सादि । जडो जडबुद्धिः, सिन्धुनः सानुनासिकाव्यक्तखरः । पितृसदृशरूपा इत्यत्र पितृशब्देन मातापितरौ प्राश्नौ । कारणसदृशरूपत्वेन चेन्मनुष्या भवन्ति तदा जडादिरूपकारणजाता अपि कारणसदृशत्वेन जडादिरूपाः स्युरिति भावः । अत्र जडादिबहुदाहरणकरणं पक्षस्य बहुदाहरणसिद्धत्वेन दृढत्वप्रतिपादनार्थम् । कृतपूर्वपक्षे समाधानमाशङ्कते—अथात्रेत्यादि । स्वेनैवेति आत्मकमोपाजितेनैव । तेन, इन्द्रियाणि यस्मादात्मजान्युक्तानि न तु मातापितरूपमनुष्यजन्यानि, तत्तच्च पित्रोर्निद्रियं प्रत्यकारणत्वेन न तदिन्द्रियसदृशानीन्द्रियाण्यस्य भवन्तीति भावः । स्वेनैवेति श्रोत्रादिभिरभिसंबध्यते । जडादिभिर्जाता इत्यत्र आदिशब्दः प्रकारवाची, तेन कुञ्जकुण्डादीनां ग्रहणम् । कुञ्जवकुण्डाद्याधारभूतं हि शरीरं नात्मजं, किंतु मातापितृजमेव; ततश्च कुञ्जादिजातस्य कुञ्जत्वादिसत्प्रज्ञेनैवापकृतत्वं तदवस्थमेव । आशङ्कितं समाधानं दूषयति—अत्रापित्यादि । प्रतिज्ञादोषः स्यादिति ‘आमा ज्ञः’ (शा. अ. १) इत्यादिना आत्मनो ज्ञत्वप्रतिज्ञायाः; तथा ‘निर्विकारः परस्वात्मा’ (सू. अ. १) इत्यादिना कृताया निर्विकारत्वप्रतिज्ञाया दोषः स्यादिति भावः । असत्स्वज्ञ इत्यनेन कदाचिदज्ञत्वात् प्रतिज्ञातं ज्ञत्वं व्याहृतम्, इन्द्रियाधीनत्वेन ज्ञत्वमात्मनः पराधीनं सन्न वास्तवं स्यादिति भावः । यत्रेत्यादिना सविकारत्वं साधयति । ज्ञत्वपरिस्वागेनाज्ञत्वे प्रकृतेरन्यथाभूतत्वेन विकारो भवतीति भावः । सविकार इति ‘विकारवान्’ इत्यर्थो मनुष्योपाज्ज्ञेयः । आत्मन इन्द्रियाधीनत्वेन ज्ञत्वे दूषणान्तरमाह—यदि चेत्सादि । अज्ञत्वादकारणमिति अज्ञत्वात् ज्ञानपूर्वकशरीरप्रेरणदौ न कारणं स्यादित्यर्थः । अका-

रणत्वाच्च नास्मेति शरीरप्रेरणदौ बुद्धिनिष्पाद्येऽकारणत्वाच्चेतनपञ्चभूतातिरिक्तत्वेतानामिध आत्मशब्दवाच्य इत्यर्थः । वाग्वस्तुमात्रमिति अर्थरहितशब्दमात्रमेतद्—यदुच्यते—आत्मा स्वेन चक्षुषा रूपं पश्यतीत्यादि ॥ १५ ॥

आत्रेय उवाच—पुरस्तादेतत् प्रतिज्ञातं—सर्वं जीवं स्पृक्षुशरीरेणाभिर्भवन्तीति । यस्मात् समुदायप्रभवः सन् स गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते, मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्युच्यते, तद्वक्ष्यामः—भूतानां चतुर्विधा योनिर्भवति—जराय्वण्डस्वेदोद्भिदः । तासां खलु चतसृणामपि योनीनामेकैका योनिरपरिसंख्येयभेदा भवति, भूतानामाकृतिविशेषापरिसंख्येयत्वात् । तत्र जरायुजानामपडजानां च प्राणिनामेते गर्भकरा भावा यां यां योनिमापद्यन्ते, तस्यां तस्यां योनौ तथातथारूपा भवन्ति; यथा—कनकरजतताम्रत्रपुसीसकात्यासिच्यमानानि तेषु तेषु मधूच्छिद्यविग्रहेषु, तानि यदा मनुष्यविग्रहमापद्यन्ते तदा मनुष्यविग्रहेण जायन्ते, तस्मात् समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते; मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते, तद्योनित्वात् ॥ १६ ॥

आत्रेयः समाधाति—पुरस्तादित्यादि ।—एतच्च ‘कथमयं सन्धीयते’ इत्यस्योत्तरम् । सर्वं शुक्रातैवसन्धानकारणमित्यर्थः । भूतानामिति प्राणिनाम् । योनिः जातिः, यदाऽपि योनिशब्दः कारणवचनस्तदाऽपि जरायुजादिरूपयोनिजाता अपि जरायुजादय एवोच्यन्ते, कायै कारणोपचारात् । आकृतिः संस्थानं, तस्या विशेषाः परस्परविसदृशाकृतय एव नर-करि-तुरगादिरूपाः । संभवे योनिभेदं दर्शयित्वा यथा योम्यशुक्रावो भवति तदाह—तत्रेत्यादि । गर्भकरा भावाः शुक्रादयः । मधूच्छिद्यविग्रहेष्विति सिक्थकेन मृत्तिकायां निर्मितसबकरूपविग्रहेषु । मनुष्यविम्बमिति मनुष्याकारं सिक्थककृतं सबकम् । कनकादिबहुद्रव्योदाहरणं यथा कनकादीनां बहूनामपि मनुष्यसबकसिक्थकस्थानां मनुष्याकृतिजनकत्वं, तथा शुक्रादीनामपि बहूनां मनुष्योनिपतितानां मनुष्यविग्रहकर्तृत्वमिति साधर्म्योदाहरणार्थम् । समुदायात्मकः सन्निति यद्यपि समुदायजन्यत्वाऽपि योनिरूपकारणमहिम्ना खयोनिसदृश एव भवति नान्यो-निसदृशः; न च कारणधर्मः पर्यनुयोगमर्हति । तेन, शुक्रादिसमुदायोऽपि कारणं भवति, मातापितरौ विशेषेण गर्भस्य सजातीयत्वे कारणं भवत इति न कश्चित् क्षतिः । तद्योनित्वादिति विशेषेण मनुष्यस्य कारणत्वात् ॥ १६ ॥

यच्चोक्तं—यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः, कस्माच्च जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्तीति; तत्रोच्यते—यस्य यस्य ह्यज्ञावयवस्य बीजे बीज-

१ ‘पितृसदृशरूपाः’ इति पा० । २ ‘स विकारप्रकृतिकश्चात्मा’ इति पा० । ३ ‘अयथाभूतत्वेन’ इति पा० ।

भाग उपततो भवति, तस्य तस्याज्ञावयवस्य विकृतिरुपजायते, नोपजायते चादुपतापात्; तस्मादुभयोपपत्तिरप्यत्र । सर्वस्य चात्मजानीन्द्रियाणि, तेषां भावाभावहेतुर्देवं; तस्माच्चैकान्ततो जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्ति ॥ १७ ॥

बीज इति श्लुकोपगते । बीजस्याप्रत्यक्षनिवर्तको भागो बीजभागः । उभयोपपत्तिरप्यत्रेति पितृसदृशरूपा भवन्ति न भवन्ति चेत्यर्थः । आत्मजानीति आत्मप्रतिबद्धकर्मजानि । भावाभावहेतुर्देवमिति इन्द्रियभावे इन्द्रियजनकं शुभम्, इन्द्रियाभावे चाशुभं देवं हेतुरित्यर्थः । उपसंहरति—तस्मादित्यादि । एवं मन्यते—मनुष्यबीजं हि प्रत्यक्षबीजभागसमुदायात्मकं स्वसदृशप्रत्यक्षसमुदायरूपपुरुषजनकम्, इन्द्रियाणि च भोगसाधनानि आत्मप्रतिबद्धकर्माधीनानि; तेन पिता यदि कुण्ठयि भवति, बीजं चादुष्टं भवति कुण्ठाधारत्वगादिजनकं, ततो निष्कुण्ठान्येव त्वगादीन्चुपतप्तत्वगादिबीजात् सदृशानि जायन्ते; यदा त्वतिवृद्धकुष्ठतया पित्रोर्बीजमपि कुष्ठजनकदोषेण दूष्टं भवति, तदा दुष्टत्वगादिबीजभागात् कुष्ठदुष्टैव त्वग् जायते । यदुक्तं—“दम्पत्योः कुष्ठघातुल्यादुष्टशोणितश्लुकोः । यदपत्यं तयोर्जातं ह्येवं तदपि कुष्ठितम्” (सु. नि. अ. ५) इति । एवं कुष्ठिनोऽपि यदि हेतुबलाद् बीजे कुष्ठजनको दोषो भवति, तदा कुष्ठिनोऽपि कुष्ठवदपत्यं भवति । अन्धत्वादाविन्द्रियोपघातरूपे दुर्देवमेव कारणं; तन्नान्धापत्येऽप्यवश्यमस्ति; तेन यदाऽन्धेऽपत्ये दृष्टुपघातकमशुभं भवति, तदा काकतालीयन्यायादन्धजातोऽप्यन्धो दृश्यते । एवं कुब्जादौ जडादौ च व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

न चात्मा सत्स्विन्द्रियेषु ज्ञः, असत्सु वा भवत्यज्ञः; न ह्यसत्त्वः कदाचित्तात्मा, सत्त्वविशेषाच्चोपलभ्यते ज्ञानविशेष इति ॥ १८ ॥

या चाज्ञत्वप्रसक्तिरात्मनुष्ठा, तत्राह—न चेत्यादि । इन्द्रियभावे तथेन्द्रियाभावेऽपि नित्यं ज्ञानवानेवात्मा इति प्रतिज्ञार्थः । न ह्यसत्त्वः कदाचिदित्यत्र हिषाब्दो हेतौ; तेन यस्मात् सर्वदा समनस्क एवात्मा, तेन बाह्येन्द्रियाभावेऽप्यन्तःकरणमनोयोगाश्रित्यात्मा सैनःकरणको ज्ञानवानेवाप्यमित्यर्थः । यत्चेतद्बाह्यविषयगतं ज्ञानं, तत् सत्त्वस्येन्द्रियाधिष्ठानविशेषाद्भवति; तेन, इन्द्रियभावे इन्द्रियजन्यं विशिष्टं ज्ञानं भवति; यत्तु केवलमनोजन्यमात्मज्ञानं, तद् भवत्येव सर्वदा; तस्माद्यश्रित्यभावि मनोसंज्ञिधामात्रजन्यमात्मज्ञानं, तत् सर्वदास्ति ॥ १८ ॥

भवन्ति चात्र—

न कर्तुरिन्द्रियाभावात् कार्यज्ञानं प्रवर्तते ।

या क्रिया वर्तते भवैः सा विना तैर्न वर्तते ॥ १९ ॥

१ ‘प्रतिज्ञार्थाः’ इति पा० । २ ‘मनःकरणज्ञानवान्’ इति पा० ।

३ ‘इन्द्रियाभावे इन्द्रियजन्यं विशिष्टं ज्ञानं न भवति’ इति पा० ।

४ ‘यैः क्रिया वर्तते या दुः’ इति पा० ।

ज्ञानत्रयि मृदोऽभावात् कुम्भकृच्च प्रवर्तते ।

न चास्य ज्ञानजननशक्तिः परावृता भवतीत्याशयेनाह—नेत्यादि । यत्चेतदैन्द्रियकं विषयोपभोगवत्प्रवर्तते कदाचित्, कदाचिच्चेन्द्रियाभावाच्च भवतीत्याश्यात्वविदो मन्यन्ते; किंच बाह्यज्ञानेऽपि ज्ञानजननशक्त एवायमात्मा, परं करणाभावात् कदाचिच्च प्रवर्तते । कार्यज्ञानमिति कार्यप्रसंगिजननेवाह्यविषयज्ञानं; तेन निर्विषयं ज्ञानमात्मन इन्द्रियाभावे भवतीति सूचयति । भावैरित्यत्र ‘यैः’ इति शेषः । वर्तते उत्पद्यते । अत्रैव दृष्टान्तमाह—ज्ञानत्रयीत्यादि । ज्ञानत्रयीति घटं कर्तुं ज्ञानत्रयीत्यर्थः । मृदो मृत्तिकाया अभावात् ॥ १९ ॥

श्रूयतां चेदमध्यात्ममात्मज्ञानबलं महत् ॥ २० ॥

इन्द्रियाणि च संक्षिप्य मनः संक्षिप्य चञ्चलम् ॥

प्रविश्याध्यात्ममात्मज्ञः स्वे ज्ञाने पर्यवस्थितः ॥ २१ ॥

सर्वभावान्तरज्ञानः सर्वभावान् परीक्षत ॥

आत्मनो ज्ञत्वे साधनान्तरमाह—श्रूयतामित्यादि । आत्मानमपि अध्यात्मम् । आत्मनो ज्ञानस्य बलमात्मज्ञानबलम् । संक्षिप्येति विषयेभ्यो व्यावर्त्य । मनः संक्षिप्येति मनोऽप्यात्मव्यतिरिक्तविषयाभिर्युक्त । चञ्चलमिति स्वभावतः । स्वे ज्ञाने इति आत्मज्ञाने । सर्वभावान् परीक्षत इति विनाऽपीन्द्रियैः समाधिबलादेव यस्मात् सर्वज्ञो भवति, तस्माज्ज्ञस्वभाव एव निरिन्द्रियोऽप्यात्मा ॥ २०-२१ ॥

गृह्णीष्व चेत्तेन्द्रियपरं भद्राज निनिर्णयम् ॥ २२ ॥

निवृत्तेन्द्रियवाच्येष्टः सुप्तः स्वप्नगते यदा ।

विषयान् सुखदुःखे च वेत्ति नाशोऽप्यतः स्मृतः २३ ॥

नात्मज्ञानादते चैकं ज्ञानं किञ्चित् प्रवर्तते ।

न ह्येको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ॥ २४ ॥

अपरमपि लौकिकं निरिन्द्रियस्य ज्ञानसद्भावोदाहरणमाह—गृह्णीष्वेत्यादि । स्वप्नगत इति स्वप्नदर्शनावस्थां प्राप्तः । आत्मज्ञानविषयज्ञानयोर्विशेषमाह—नामेत्यादि । आत्मज्ञानाश्रित्याद्विना, किञ्चिज्ज्ञानं विषयजम्, एकम् सहायं, न प्रवर्तते इन्द्रियादिकरणरूपसहायं विना नोत्पद्यते । आत्मज्ञानं च नित्यमेव सांख्येऽयुक्तं—“विच्छित्तिरपरिणामिनी” इत्यादिना । “आत्मनः” इत्यन्तेन । अत्रोपपत्तिमाह—न ह्येको वर्तते भाव इति । भावः उत्पत्तिधर्मा, एकः सन् कारणरहितः सन्, न वर्तते नोत्पद्यते । तथा भावः कारणजन्यत्वे सत्यपि अहेतुक इति अकर्तृको न वर्तते नोत्पद्यते, किंतु कर्तृकुम्भकाराधिष्ठितान्येव सूचकादीनि प्रवर्तन्ते; तस्माद्विषयज्ञानान्यापि इन्द्रियमनोर्नैस्तथा कर्त्रा चात्मना जन्यन्त इति भावः ॥ २२-२४ ॥

तस्माज्ज्ञः प्रकृतिश्चात्मा दृष्टा कारणमेव च ।

सर्वमेतद्भ्रमद्वयं निर्णीतं जह्मि संशयम् ॥ २५ ॥

१ ‘कार्यज्ञानमिति बाह्यकार्यप्रवृत्तिजनकं विषयज्ञानमिन्द्रियाभावेऽपि भवतीति सूचयति’ इति पा० । २ योगीन्द्रनाथसेनसु ‘वेदं’ इति पठति, व्याख्यानयति च ‘वेदं वेदमिवातयज्ञानं श्रूयताम्’ इति । ३ ‘संयम्य’ इति पा० । ४ ‘स्वप्नगतान्’ इति पा० । ५ ‘सांख्ये प्रोक्तम्’ इति पा० ।

उपसंहरति—तस्मादित्यादि । अत्र चात्मनो ज्ञत्वाज्ञत्वप्रसक्त्या-
ऽऽपादितं संविकारत्वमात्मनो नित्यज्ञानसाधनेनैव परिहृतमिति
कृत्वा न पृथक् परिहृतम् । भरद्वाजशब्देनह न त्रैयगुरुच्यते,
किंतु अन्य एव भरद्वाजगोत्रः कश्चित् ; तेन, तस्य संशयच्छे-
दनमात्रेयेणोपपन्नमेव ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकौ—

हेतुर्गर्भस्य निवृत्तौ वृद्धौ जन्मनि चैव यः ।

पुनर्वैसुमतिर्यो च भरद्वाजमतिश्च या ॥ २६ ॥

प्रतिज्ञाप्रतिषेधश्च विशदश्चात्मनिर्णयः ।

गर्भावकान्तिमुद्दिश्य खुड्डीकां तत्प्रकाशितम् ॥ २७ ॥

इत्यत्रिवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीर-

स्थाने खुड्डीकागर्भावकान्तिशारीरं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

संग्रहे हेतुशब्दो गर्भादिषु जन्मान्तेषु संबध्यते । प्रतिज्ञा-
प्रतिषेधो भरद्वाजकृतो ज्ञेयः । तत्साधनं च यदात्रेयस्य तत्
'विशदश्चात्मनिर्णयः' इत्यनेनोक्तम् । तदिति सामान्येन मात्रादि-
प्रत्ययमशोचपुंसकम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-

मायुर्वेददीपिकायां शारीरस्थाने खुड्डीकागर्भावका-

न्तिशारीरं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो महतीं गर्भावकान्तिं शारीरं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

खुड्डीकागर्भावकान्तिप्रपञ्चत्वान्महत्या गर्भावकान्तेरन्तर-
मभिधानम् ॥ १ ॥ २ ॥

यतश्च गर्भः संभवति, यस्मिंश्च गर्भसंज्ञा, यद्वि-
कारश्च गर्भः, यया चानुपूर्व्याऽभिमनिर्वर्तते कुक्षौ,
यश्चास्य वृद्धिहेतुः, यतश्चास्याजन्म भवति, यतश्च
जायमानः कुक्षौ विसर्ज्य प्राप्नोति, यतश्च कात्स्न्ये-
नाविनश्यन् विकृतिमापद्यते, तदनुव्याख्या-
स्यामः ॥ ३ ॥

यत इति यतः कारणात् । यद्विकार इति यन्मय इत्यर्थः ।
ययाऽऽनुपूर्व्या येनानुक्रमेणेत्यर्थः । कात्स्न्येनाविनश्यति मर-
णमगच्छन् ॥ ३ ॥

मातृतः पितृत आत्मतः सात्त्विकतो रसतः सत्त्वत
इत्येतेभ्यो भावैभ्यः समुदितेभ्यो गर्भः संभवति ।
तस्य ये येऽवयवा यतो यतः संभवतः संभवन्ति
तान् विभज्य मातृजादीनवयवान् पृथक् पृथक्-
कमप्रे ॥ ४ ॥

ये ये भावा मातृजपितृजप्रभृतयस्त्वग्लोहितादयः, यतो
यतो मात्रादेः संभवन्ति, तान् मातृजादीनवयवान् पृथग्विभज्य,
अप्रे पूर्वाध्याये; तेनात्र मातृजादयो नोक्ता इति वाक्यार्थः फ-
लति । अयं चार्थो यद्यपि पूर्वाध्याय एवोक्तो "मातृजश्चायं"
(शा. अ. ३) इत्यादिना, तथाऽपि प्रश्नक्रमविशुद्ध्यनुरोधतः
पुनरिह कृतः; येन प्रथमं कारणं, तदनु कार्यरूपो गर्भः, तदनु
गर्भधर्मोऽभिषेय इति क्रमेण प्रश्नः शोभते ॥ ४ ॥

शुक्रशोणितजीवसंयोगे तु खलु कुक्षिगते गर्भ-
संज्ञा भवति ॥ ५ ॥

यत्तु "शुक्रशोणितसंसर्गमन्तर्गर्भाशयगतं" इत्यादिना, "ग-
र्भोऽभिमनिर्वर्तते" (शा. अ. ३) इत्यन्तेनोक्तं, तत्राप्यमसौ
गर्भश्चाव्धाभिधेयोऽर्थ इति नामिहितम्, अपेक्षते च; तेनैव गर्भ-
संज्ञाभिधेयार्थव्याकरणमपुनरुक्तमेव । कुक्षिगते इति कुक्ष्येकदे-
शगतगर्भाशयगते । संयोगे इति सम्यगयोगे; तेन जीवस्यातिवा-
हिकशरीरेण योगः संयुज्यते, न चात्मनो व्यापकत्वेन यो योगो ग-
र्भजनकः । पूर्वभूतश्च संयोगो यद्यपि कुक्ष्यावैव भवति, तथाऽपि
सिद्धमेवार्थं शिष्यं प्रतिपादयितुं 'कुक्षिगते' इति पदं कृतम् ॥ ५ ॥

गर्भस्तु खवन्तरिक्षाव्यक्षितोयभूमिविकारश्चे-
तनाधिष्ठानभूतः । एवमनया युक्त्या पञ्चमहाभूत-
विकारसमुदायात्मको गर्भश्चेतनाधिष्ठानभूतः; स
ह्यस्य पट्टो धातुरुक्तः ॥ ६ ॥

गर्भस्तिव्याप्तिः । गर्भारम्भकाप्यपि भूम्यादीनि परित्यज्या-
न्तरिक्षमादौ कृतं, वक्ष्यमाणभूतग्रहणानुरोधात् । वक्ष्यति
हि—“अन्तरिक्षं पूर्वमन्येभ्यो गुणेभ्य उपादत्तं” इत्यादि । चेत-
नाधिष्ठानभूत इति आत्मनो भोगायतनस्वरूप इत्यर्थः, चेतना-
शब्देन ह्यात्मोच्यते; किंवा, भूतशब्दः सादृश्ये; तेनाधिष्ठान-
मिवात्मनः शरीरं, न तु परमार्थतो निराश्रयस्यात्मनो भोगाय-
तनत्वव्यतिरेकेण शरीरमाश्रयो भवति । अनया युक्त्येति
अनया भूतविकाररूपस्या योजनाया पञ्चमहाभूतविकारसमुदाया-
त्मको भवति, अन्यथा युक्त्या कतिधापुरुषोक्तश्चतुर्विंशतिको
भवति, तथा मातृजादिरूपचित्तया मात्रादिसमुदायात्मको
भवतीत्यर्थः । न चैतेषां पक्षाणां विरोधोऽस्ति; यतो मातृ-
जादिव्यपदेशेऽपि पञ्चमहाभूतविकारत्वमविरुद्धमेव, येन मातृ-
जादयोऽप्यस्य महाभूतविकारा एव; उक्तं हि—“रसात्ममा-
तापितृसंभवानि भूतानि विधादृश षट् च देहे” (शा. अ. २)
इति; चतुर्विंशतिकत्वेऽपि च पञ्चमहाभूतात्मकरूपतैव तत्र प्रप-
ञ्चिता । स हीत्यादि । असेति गर्भस्य ॥ ६ ॥

यया चानुपूर्व्याऽभिमनिर्वर्तते कुक्षौ तां व्याख्या-
स्यामः—गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते शुद्ध-
क्षातां स्त्रियमव्यापन्नयोनिशोणितगर्भांशायामुत्तुम-

तीमाचक्षमहे । तथा सह तथाभूतया यदा पुमान-
व्यापन्नबीजो मिश्रीभावं गच्छति, तदा तस्य हर्षो-
दीरितः परः शरीरधात्वात्मा शुक्रभूतोऽङ्गादङ्गात्
संभवति । स तथा हर्षभूतेनात्मनोदीरितश्चाधि-
ष्ठितश्च बीजरूपो धातुः पुरुषशरीरादभिनिरूप्यो-
चितेन पथा गर्भाशयमनुप्रविश्यात्वेनाभिसंसर्ग-
मेति ॥ ७ ॥

गत इति निवृत्ते । पुराण इति ऋतुकालातिक्रमसंस्थिते ।
नवे चावस्थित इतिवचनेन नवेऽप्यनवस्थिते गर्भकारणत्वं
नास्तीति दर्शयति । शुद्धज्ञातामिलनेन शुद्धज्ञातैव स्त्री गम्या
नास्नाता, अशुद्धत्वादिति दर्शयति । स्त्रियालस्यां गर्भे इति
स्त्री; अनेन वन्ध्यां निरख्यति । ऋतुमतीमिलत्र प्रशंसायां
मनुष्य । तथा सहेति तथा स्त्रिया । तथा नयेति तादृशयु-
क्त्या । हर्षः प्रीतिविशेषः, तेनोदीरितः प्रेरितः । पर इति
सारः; किंवा परकालोत्पन्नः परः, शुक्रं हि सर्वधातुभ्यः पैरसु-
त्पद्यते । शरीरधात्वात्मेति शरीरधातुरूपः । शुक्रभूत इति
शुक्ररूप एवाङ्गादङ्गात् संभवति व्यज्यते । तेन नाङ्गेभ्यः शुक्र-
मुत्पद्यते, किंतु शुक्ररूपतयैव स्थितं व्यज्यते । वचनं हि—
“सर्वैत्रातुगतं देहे शुक्रं” (नि. अ. २पा. ४) इति । हर्षभूतेनेति
हर्षमर्थां गतेन; उदीरितश्चाधिष्ठितश्चैत्येन उदीरणकाले तथा
निःसरणकाले हर्षमयात्माधिष्ठानं शुक्रस्य गर्भाशयप्राप्तिकारणं
दर्शयति; यदि शुक्रप्रवृत्तिकाले पुरुषो हर्षरहितः स्यात् तदा
सम्यक् शुक्रप्रवृत्तिः, तथा वेगविधातात् गर्भाशयप्राप्तिर्भवति ।
बीजरूपो धातुः शुक्रम् । अभिसंसर्गं सम्यच्छूच्छेनम् ॥ ७ ॥

तत्र पूर्वं चेतनाधातुः सत्त्वकरणौ गुणग्रहणाय
प्रवर्तते; स हि हेतुः कारणं निमित्तमक्षरं कर्ता
मन्ता वेदिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्मा
विश्वरूपः पुरुषः प्रभवोऽव्ययो नित्यो गुणी ग्रहणं
प्रधानमव्यक्त जीवो ज्ञः पुद्गलश्चेतनवान् विभु-
र्भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मा चेति । स गुणो-
पादानकालेऽन्तरिक्षं पूर्वतरामन्येभ्यो गुणेभ्य उपा-
दत्ते, यथा—प्रलयात्यये सिद्ध्यर्भूतान्यक्षरभूत
आत्मा सत्त्वोपादानः पूर्वतरमाकाशं सृजति, ततः
क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातुन् वाय्वादिकांश्चतुरः;
तथा देहग्रहणेऽपि प्रवर्तमानः पूर्वतरमाकाशमेवो-
पादत्ते, ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातुन् वाय्वा-
दिकांश्चतुरः । सर्वमपि तु खल्वेतद्गुणोपादानमगुना
कालेन भवति ॥ ८ ॥

सत्त्वं मनः करणं यस्य स सत्त्वकरणः; आत्मा निष्क्रिय-

त्वेन क्रियावता मनसा यत् कार्यं करोति, तच्च कार्यं मनसा
क्रियमाणमप्यचेतनेन चेतनावत् आत्मन एवोच्यते । वचनं
हि—“चेतनावान् यत्थात्मा ततः कर्ता निरुच्यते” (शा.
अ. १) इति । गुणग्रहणायैषत्र गुणशब्देन गुणगुणनोरभेदो-
पचाराद्गुणवन्ति भूतान्युच्यन्ते । किंवा, गुणोऽप्रधानं, प्रधानं
चात्मा, तच्चतिरिक्तां च भूतानि गुणाः । कस्मादात्मा भूतानि
गृह्णात्यप्रधानरूपाणीत्याशङ्क्यामात्मनः प्राधान्यस्थायिकात्
पर्यायानाह—स हीत्यादि । न शरतीत्यक्षरम् । गुणी भूतरू-
पगुणवानित्यर्थः । गृह्णाति भूतानीति ग्रहणम् । एतैः पर्यायैरा-
त्मनोऽभिधेयस्येतरपदार्थोपकार्यत्वेनाश्रयत्वं प्रसिद्धं दर्शयते ।
पूर्वतरं प्रथममेव । अन्येभ्यो गुणेभ्य इति वाय्वादिभ्यः ।
अत्र गर्भे भूतग्रहणक्रमे दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । प्रलयस्य
महाप्रलयस्य, अत्यये इति आदिसर्ग इत्यर्थः । सिसृक्षुरिति सङ्ग-
मिच्छुः । भूतानि आकाशानीनि । सत्त्वोपादान इति मनःक-
रणः । महाप्रलये हि विकारस्य प्रकृतौ लयात् प्रकृतिपुरुषावेव
परमव्यक्तरूपे तिष्ठतः, ततश्च सर्गारम्भे प्रकृतेर्महदादिप्रपञ्चं
उत्पद्यते क्रमेण; तत्र प्रथममाकाशमुत्पद्यते, ततो वाय्वादीनि
व्यक्तानीति सांख्यसिद्धान्तः । आकाशस्य च जन्यत्वं सांख्य-
मतेनैव ज्ञेयम् । देहग्रहणेऽपीति गर्भस्वरूपग्रहणेऽपि । उपा-
दत्त इति शुक्रशोणितगतमाकाशमाकाशमयतया स्वीकरोति ।
व्यक्ततरगुणानिति आकाशमेकगुणमपेक्ष्य शब्दस्पर्शगुणो
वायुर्व्यक्ततरः, तमपेक्ष्य शब्दस्पर्शरूपगुणं ततो व्यक्ततरं
मित्यादि । अयं च भूतग्रहणक्रम आगमसिद्ध एव, नात्र युक्ति-
स्थाविधा हृदयज्ञमाऽस्ति । एतच्च भूतग्रहणं लघुनैव कालेन
भवतीति दर्शयन्नाह—सर्वमित्यादि ॥ ८ ॥

स सर्वगुणवान् गर्भत्वमापन्नः प्रथमे मासि
संमूर्च्छितः सर्वधातुकलुपीकृतः खेटभूतो भवत्य-
व्यक्तविग्रहः सदसद्भूताङ्गावयवः ॥ ९ ॥

द्वितीये मासि घनः संपद्यते पिण्डः पेश्यवुर्दं
वा । तत्र घनः पुरुषः, पेशी स्त्री, अर्बुदं नपुंस-
कम् ॥ १० ॥

सर्वधातुकलुपीकृत इति अव्यक्तसर्वधातुतया कलुपीकृतः ।
धातुशब्देन च भूतान्युच्यन्ते, किंवा रसादिधातुबीजानि । खेटः
श्लेष्मा; तेन खेटभूत इति श्लेष्मसदृश इत्यर्थः । अव्यक्तविग्रह
इत्यस्य विवरणं—सदसद्भूताङ्गावयव इति; विद्यमानविद्यमा-
नाङ्गप्रलय इत्यर्थः; अज्ञानं च बीजरूपतया स्थितत्वेन स-
त्त्वम्, अव्यक्ताभावाच्चासत्त्वम् । किंवा, सदसद्भूताङ्गावयवो घनः

१ ‘क्रियावन्मन आदाय कार्यं करोति’ इति पा० । २ ‘श्रद्धां’
इति पा० । ३ ‘व्यक्तगुणः’ इति पा० । ४ ‘व्यक्तगुणः’ इति पा० ।
५ ‘सर्वधातुकलुपीकृतः’ इति, ‘सर्वधातुकलुपीकृतः’ इति च पा० ।
६ ‘पिण्डः’ इति हस्तलिखितपुस्तके न पृथग्यते । ७ ‘अव्यक्तत्वमा-
भावाच्चासत्त्वम्’ इति पा० ।

१ ‘अधिष्ठितबीजप्राप्तः’ इति पा० । २ ‘प्रवृत्ते’ इति पा० ।

३ ‘परेणोत्पद्यते’ इति पा० । ४ ‘हर्षरूपेणात्मना’ इति पा० ।

५ ‘सत्त्वोपकरणः’ इति पा० । ६ ‘बोधयिता’ इति पा० ।

संपद्यते इति योजना । घनः कठिनः । पिण्डो ग्रन्थ्याकारः ।
पेशी दीर्घा मांसपेश्याकारा । अर्बुदं बटुलोत्तमम् ॥ ९ ॥ १० ॥

**तृतीये मासि सर्वेन्द्रियाणि सर्वाङ्गावयवाश्च
यौगपद्येनाभिनिर्वर्तन्ते ॥ ११ ॥**

अङ्गानि शिरःप्रभृतीनि, तदवयवाश्चेत्यङ्गावयवाः । यौगप-
द्येनेति वचनेन 'कुमारस्य शिरः पूर्वमभिनिर्वर्तते' (शा. अ. ६)
इत्यादिबन्धसामान्येकीयमतानि निषेधयति । यौगपद्येन हि
सर्वाङ्गनिर्वृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

तत्रास्य केचिदङ्गावयवा मातृजादानीवयवान् वि-
भज्य पूर्वमुक्ता यथावत् । महाभूतविकारप्रविभागेन
त्विदानीमस्य तांश्चैवाङ्गावयवान् काश्चित् पर्याया-
न्तरेणार्पाश्चानुव्याख्यास्यामः । मातृजादयोऽप्यस्य
महाभूतविकारा एव । तत्रास्याकाशान्तमकं शब्दः
श्रोत्रं लाघवं सौक्ष्म्यं विवेकश्च, वाय्वात्मकं स्पर्शः
स्पर्शनं सौम्यं प्रेरणं धातुव्यूहनं चेष्टाश्च शारीर्यः,
अग्न्यात्मकं रूपं दर्शनं प्रकाशः पक्तिरौषण्यं च, अ-
वातमकं रसो रसनं शैत्यं मार्दवं स्नेहः क्लृप्तश्च, पृथि-
व्यात्मकं गन्धो घ्राणं गौरवं स्थैर्यं मूर्तिश्चेति ॥ १२ ॥

केचिदिति न सर्वं । तत्र मातृजाद्यङ्गकथनेन शब्दादयो य
इह भूतविकारत्वेन वक्ष्यन्ते ते न सर्वे प्रोक्ताः, किं तु केचि-
देव त्वगादयः । पर्यायान्तरेणेतिवचनाये मातृजादयः 'त्वक् च
लोहितं च' (शा. अ. ३) इत्यादिनोक्तास्त इह न साक्षाद-
क्त्याः, किंतु ये त्वगता मूर्तिक्लेहमार्दावाद्यस्तैः भूतजन्यत्वेनो-
च्यमानास्त्वचोऽभिधायका भवन्ति । एवं शोणितादिगतभूत-
विकारकथनेन शोणितादिकथनं हेयम् । त्वगादयो वक्ष्यमाणा
इति भूतविकारसमुदायरूपा एव । त्वगादीनां मातृजादिरूपेण
यदभिधानं, तन्मात्राद्यधीनत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । पुनश्चेह भूत-
जन्यत्वेनाभिधानमज्ञानां क्षये वा वृद्धौ वा सत्यां तत्कारणभूत-
भूतोपयोगप्रतिषेधाभ्यां वृद्धिक्षयजननज्ञानार्थम् । यदङ्गं यद्भू-
तप्रभवं तदङ्गं तद्भूतप्रधानेन वक्ष्येण कर्षते, क्षीयते तद्विप-
रीतेन । लाघवं यद्यपि बायौ पठन्ति—“रूक्षः शरीतो लघु-
श्चैव” (सू. अ. १) इत्यादिना, तथाऽपि आकाशेऽतिशयितं
हेयं, तेनेहाकाशविकारे पठन्ति; आकाशं हि अलर्थसंस्फ-
त्वाद्वातादपि लघु । विवेको विच्छेदः । धातुव्यूहनं धातुरचना
धातुवहनं च । दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं वक्षुरिन्द्रियम् । मूर्तिः
काश्चित् ॥ १२ ॥

**एवमयं लोकसंमितः पुरुषः । यावन्तो हि लोके
मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे, यावन्तः
पुरुषे तावन्तो लोके इति; बुधास्त्वेवं द्रष्टुमिच्छ-
न्ति ॥ १३ ॥**

१ 'त्विदानीमपरांश्चैवाङ्गावयवान् पर्यायान्तरेणानुव्याख्यास्यामः'
इति पा०

एतद्भूतविकारमयत्वं शरीरस्य लोकसाम्येन ज्ञातं सन्मोक्ष-
स्यापि परमाभीष्टस्य कारणं भवतीति लोकसाम्यं दर्शयन्नाह—
एवमयमित्यादि । एवमिति पञ्चभूतविकारमयत्वेन । लोकसं-
मित इति लोकतुल्यः । इह च भूतविकारमयत्वं यच्छरी-
रस्योक्तं तेन भूतविकारमयत्वमधिकृत्य सादृश्यमुक्तं लोक-
पुरुषयोः; यत्वाच्यात्मिकं लोकपुरुषयोः साम्यं पुरुषविचये
वक्तव्यं, तदपीहानुक्तमपि 'यावन्तो हि' इत्यादिविशेषाभिधानेन
सूचितं हेयम् । तेन, यावन्तो भावविशेषा आच्यात्मिका
अन्तरात्मसत्त्वाहङ्कारादयो, भौतिका वा मूर्तिक्लेहादयः, ते
पुरुषगता लोकेनापि समाना इति हेयम् । एतच्च लोकपुरुषयोः
साम्यं पुरुषविचये व्यक्तं भविष्यति । एतच्च लोकपुरुषयोः
साम्यकथनं सुसुक्ष्णामेवोपयुक्तमिति दर्शयन्नाह—बुधास्त्वे-
वमित्यादि । बुधाः सम्यग्ज्ञानवन्तः, मोक्षयुक्ता इति यावत् ।
लोकपुरुषसाम्यकथनं च मोक्षार्थमेवेति पुरुषविचये स्वयमेव
वक्ष्यति ॥ १३ ॥

एवमस्येन्द्रियाण्यङ्गावयवाश्च यौगपद्येनाभिनि-
र्वर्तन्तेऽन्यत्र तेभ्यो भावेभ्यो येऽस्य जातस्योत्तर-
कालं जायन्ते; तद्यथा—दन्ता व्यञ्जनानि व्यक्ती-
भावस्तथायुक्तानि चापराणि । एषा प्रकृतिः,
विकृतिः पुनरतोऽन्यथा । सन्ति खल्वस्मिन् गर्भे
केचिन्नित्या भावाः, सन्ति चानित्याः केचित् । तस्य
य एवाङ्गावयवाः सन्तिघ्नन्ते, त एव स्त्रीलिङ्गं पुरुष-
लिङ्गं नपुंसकलिङ्गं वा विभ्रति । तत्र स्त्रीपुरुषयोर्ये
वैशेषिका भावाः प्रधानसंश्रया गुणसंश्रयाश्च,
तेषां यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरभावः । तद्यथा—
क्लेब्यं मीरुत्वमवैशारद्यं मोहोऽनवस्थानमधोगुरुत्व-
मसहनं शैथिल्यं मार्दवं गर्भाशयबीजभागस्तथा-
युक्तानि चापराणि स्त्रीकराणि, अतो विपरीतानि
पुरुषकराणि, उभयभागावयवौ नपुंसकराणि
भवन्ति ॥ १४ ॥

प्रकृतां तृतीयमासभवासिन्द्रियाद्यङ्गाभिनिर्वृत्तिमुपसंहरति—
एवमस्येत्यादि । युगपदेव यौगपदं; यौगपदमित्यभिधानमिन्द्रि-
याणामपि सर्वाङ्गाभिनिर्वृत्तेः समकालतोपदर्शनार्थम् । किं
दन्तादयोऽपि तृतीयमासे भवन्तीत्याशङ्काह—अन्येत्यादि ।
व्यञ्जनानि स्मश्रुस्तनादीनि । व्यक्तीभावः शुक्ररजसोरावि-
र्भावः । तथायुक्तानीति जातोत्तरकालजत्वेन दन्तादिसदृशानि
चाङ्गानि बुद्ध्यानीनि । एषा प्रकृतिरिति इन्द्रियाण्यङ्गावयवाश्च
युगपद्भवन्ति, दन्तादयश्च जातस्यापि चिरेण भवन्तीत्येवंरूपो
मनुष्यस्वभाव इत्यर्थः । अन्यथेति कदाचित् सदन्त एव जायत
इत्यादिका विकृतिर्मनुष्यस्य । अथ कस्मादन्तादयो गर्भादिजाय-

१ 'शुक्राज्योक्तीभावः' इति पा० । २ 'उभयभागभावानि' इति
'उभयभावा' इति च पा० । ३ 'स्थूलमांसादीनि' इति पा० ।

माना विकृतिवृत्तेनोच्यन्ते इत्याह—सन्तीत्यादि । खल-
शब्दो हेतौ । नित्या इति यावच्छरीरभाविनः करवरणादयः,
अनित्याश्च न यावच्छरीरभाविनो दन्तादयः । एतेन, अनि-
त्यस्वभावानां दन्तादीनां गर्भायजायमानावभिव्यक्तं विकृ-
तिरिति युक्तमित्यर्थः । अथ नित्यानिषेधे मध्ये के कृष्यादि-
लिङ्गं विश्रुतीत्याह—तस्येत्यादि । सन्तिष्ठन्त इति यावच्छरीरं
तिष्ठन्ति । एतेन, य एव नित्या उपस्थादयस्त एव क्रीलि-
ङ्गातां पुल्लिङ्गातां वा विभ्रति । तत्रोपस्थरूपो नित्यो भावः
क्रीलिङ्गं, शोफश्च पुल्लिङ्गम्, उपस्थलिङ्गाकारविरहितं च रन्ध्रमात्रं
नपुंसकलिङ्गं भवति । किंवा, स्त्रिया यलिङ्गं स्तनादि, पुरुषस्य
वा रश्म्युपप्रभृति, नपुंसकस्य वा क्रीपुंसमानाकाररूपं जातोत्तर-
कालभावि, तदपि य एव नित्या भावा उरःकपोलप्रभृतयस्त
एव कालवशाद्विश्रुतीति वाक्यार्थः । उर एव हि स्तनारम्भक-
बीजयुक्तं स्त्रिया उत्तरकालं स्तनवद्भवति, एवं कपोल एव
रश्म्युबीजयुक्तः रश्म्युवाच भवति । न चावश्यं यत् स्तनरश्म्यु-
प्रभृतीनां बीजं चेदस्ति शरीरे, तत् किमिति गर्भात् प्रभृति
स्तनादि न जायत इति; यतो बीजमहिमाऽयं—यत् खकाल एव
कार्यं करोति । यथा—अवनिपतितमपि शाल्यादिबीजमृगुप्राप्तावे-
वाङ्कुरं जनयति; न च स्वभाव उपालम्भमर्हति । 'यदेवाङ्गाव-
यवाः सन्तिष्ठन्ते, तदैव कृष्यादिलिङ्गं विभ्रति' इत्यादिपाठपक्षे तु
व्यक्तं एवार्थः । अथ कुतः समाने शुक्रादौ कारणे कृष्यादि-
विशेषो भवतीत्याह—वैशेषिका इति । वैशेषिका विशिष्टाः
परस्परव्यावृत्ता इति यावत् । प्रधानसंश्रया इति आत्म-
संश्रयाः । गुणसंश्रया इति शुक्रशोणितगतभूतसंश्रयाः; गुण-
शब्देनेह भूतान्युच्यन्ते । यत इति सप्तम्यां तसिः; तेन
यस्मिन् वैशेषिके भावे भूयस्त्वं दैववशाद्भवति, ततो भावाद-
न्यतरस्य क्रीरूपस्य पुरुषस्य वा गर्भस्योत्पत्तिर्भवति; यदि
क्रीकरा भावा क्रीव्यादयो भूयांसो भवन्ति तदा क्री जायते,
विपर्यये पुमानित्यर्थः । तत्र क्रीकरान् भावानाह—तय-
थेत्यादि । अवैशारथ्यं मोहः । शैथिल्यम् अनिविडसंयोगता,
यथा—दृढशण्डतन्तुविरलवापितपटस्य शैथिल्यं; मार्दवं तु निवि-
डसंयोगत्वापि सहजावयवमार्दवं, यथा—पट्टस्य निरन्तर-
वापितपटस्य सुदृढत्वम् । क्रीव्याद्यवस्थानपर्यन्तं प्रधानसंश्रयं,
शोषं गुणसंश्रयम् । तथायुक्तानीत्यनेन योनिबीजभागादीनि
ग्राहयति । एते चाधोऽगुत्वाद्यदो रजोधिक एव बीजे भवन्तीति
ज्ञेयम् । तेन, "रक्तेन कन्यामधिकेन" (शा. अ. २) इति
यदुक्तं तदनेन सर्वं न विरुद्धं भवति । विपरीतानि अक्रीव्यादी-
नीत्यर्थः । उभयभागावयवा इति क्रीपुरुषकारका अवयवाः ।
नपुंसककराणीति नपुंसकनिर्देशोऽव्यक्तगुणमिप्रायेण । तेन
प्रथमं नपुंसककराणीति अव्यक्तगुणसंदोहमिप्रायेण प्रयुक्तं,

१ 'नित्यत्वेन नोच्यन्ते इत्याह' इति पा० । २ 'नित्यत्वेनावतिष्ठ-
न्ते' इति पा० । ३ 'स्त्रीनराकाररूपं' इति पा० । ४ 'बीजोक्तं प्रधानं'
इति पा० । ५ 'निरन्तरवापितपटस्य' इति पा० ।

ततः कानि तानीत्येषायां विशेषपरिग्रहादुभयभागावयवा इति
पुलिङ्गेन निर्देशो ज्ञेयः ॥ १४ ॥

तस्य यत्कालमेवेन्द्रियाणि संतिष्ठन्ते, तत्काल-
मेव चेतसि वेदना निर्वन्धं प्राप्नोति; तस्मात्तदा
प्रभृति गर्भः स्पन्दते, प्रार्थयते च जन्मान्तराभूतं
यत् किञ्चित्, तद्वैहृदय्यमाचक्षते वृद्धाः । मातुर्जं
चास्य हृदयं मातृहृदयेनाभिस्संबद्धं भवति रसवा-
हिनीभिः संवाहिनीभिः; तस्मात्तयोस्ताभिर्मर्कः
संस्पन्दते । तच्चैव कारणमवैक्षमाणं न वैहृदय्यस्य
विमानितं गर्भमिच्छन्ति कर्तुम् । विमानने ह्यस्य
दृश्यते विनाशो विकृतिर्वा । समानयोगक्षेमा हि तदा
भवति गर्भेण केचुचिदर्थेषु माता । तस्मात् प्रियहि-
ताभ्यां गर्भिणीं विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः ॥ १५ ॥

संतिष्ठन्त इति अभिनिर्वर्तन्ते । वेदना सुखदुःखोप-
लब्धिः । निर्वन्धं प्राप्नोतीति संबन्धं प्राप्नोति, इन्द्रियोत्पाद-
समकालमेव सुखदुःखज्ञो भवतीति वाक्यार्थः । तस्मादिति
सुखदुःखसंबन्धात्; सुखोत्पादनार्थं दुःखपरिहारार्थं च स्पन्दते
चलति, तथा प्रार्थयते च सुखहेतूर जन्मान्तराभूतानित्यर्थः ।
तद्गर्भप्रार्थनायुक्तं मातृहृदयं वैहृदय्यमिति वृद्धा ज्ञानवृद्धा आच-
क्षते । द्विहृदयस्य भावाद् वैहृदय्यं, मातृहृदयं गर्भहृदयेन सर्वं
हृदयद्वयं भवति । ननु गर्भहृदयं कथं मातृहृदयेन संबद्धं
भवतीत्याह—मातृजमिति; मातृकारणकार्त्तवजम् । रसवाहि-
नीभिरिति गर्भपोषणार्थमिमांसातृहृदयगर्भनाभिप्रतिबद्धाभी रस-
वाहिनीभिः । एतेन, यद् गर्भः प्रार्थयते, तया प्रार्थनया
रसवाहिनीभिर्हृदयमागतया माताऽपि तत्प्रार्थनावती भवति
एवं मातृप्रार्थनायाऽपि गर्भः प्रार्थनावारं भवति । तयोरीति
मातृगर्भयोः । भक्तिः इच्छा । तामिरिति रसवाहिनीभिः ।
संस्पन्दत इति मातृहृदयागर्भहृदयं याति, गर्भहृदयाच्च मातृहृद-
यमित्यर्थः । गर्भस्य विनाशो विकृतिर्वेति महता इच्छाविषातेन
विनाशः, स्वल्पेन तु विकृतिः; किंवा गर्भेच्छापूर्विका मातु-
रिच्छा, तद्दिघातेन विनाशो गर्भस्य, सा हीच्छा विहता साक्षा-
द्गर्भसंविधयता सुकुमारतरं गर्भं वातप्रकोपादिनाशयति; या
तु मातुरिच्छा विहता, सा मातरि वातशोभं जनयती समानयो-
गक्षमे गर्भेऽपि मनाविकृतिजननाद्विकृतिं जनयति । एतदेव
दर्शयति—समानयोगक्षेमा हीत्यादि ।—योगः सुखहेतुयोगः,
क्षेमः प्रत्यवायपरिहारः, एतौ योगक्षेमा मातृगर्भेण समानी
भवतः । केचुचिदर्थेषु विनाशनादादुत्पलयोगक्षेमता च क्वचिद्व-
वृत्तीति दर्शयति । तेन, नावश्यं मातृविकाराः क्षुदाद्यो गर्भं
विकृतिमावृण्वन्ति, गर्भस्य वा मातरीति दर्शयति । गर्भिणी
विशेषेणेतिवचनादगर्भमपि स्त्री ऋतुकाले प्रियहितोपचर-

१ 'रसवाहिनीभिः' इति पा० । २ 'संपद्यते' इति पा० ।
३ 'वैहृदय्यविमानितं' इति पा० । ४ 'सुखदुःखज्ञानवान्' इति
पा० । ५ 'सुखदुःखहेतूर' इति पा० ।

पीशा । यदुक्तं—“सहचर्यैश्चैनां प्रियहिताभ्यां सततमुपचरेयुः” (शा. अ. ८) इत्यादि ॥ १५ ॥

तस्या गर्भोपचरेद्ब्रह्मद्वयस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि समासेनोपदेक्ष्यामः । उपचारसाधनं ह्यस्य ज्ञाने, ज्ञानं च लिङ्गतः, तस्मादिष्टो लिङ्गोपदेशः । तद्यथा—आर्तवादर्शनमास्यसंस्ववणमनन्नाभिलाषश्छर्दिंरौचकोऽभ्युत्थकामता च विशेषेण श्रद्धाप्रणयनमुच्चावचेषु भावेषु गुरुगात्रत्वं चक्षुषोर्लानिः स्तनयोः स्तन्यमोष्ठयोः स्तनमण्डलोश्च कान्तर्यमत्यर्थं ध्वयथुः पादयोरीषल्लोभ्राज्युद्गमो योन्याश्चाटालत्वमिति गर्भे पर्यागते रूपाणि भवन्ति ॥ १६ ॥

उपचारसाधनं यथोचितोपचारकरणम् । असेति गृहीतस्य गर्भस्य तथा ब्रह्मद्वयस्य च । तत्र गृहीतगर्भोपचारो यथा—“शङ्कितो चेद्गर्भमापन्ना क्षीरमनुपस्कृतं काले काले पिबेत्” (शा. स. ८) इत्यादि ब्रह्मद्वयोपचारं चात्रैव वक्ष्यति । ज्ञानमिति गर्भस्य ब्रह्मद्वयस्य च ज्ञानम् । अभ्युत्थकामता विशेषेणेति छेदः । श्रद्धा इच्छा । उच्चावचेष्विति उच्चनीचेषु, भक्षणीयात्वेन कृतेषु चाकृतेषु चेत्यर्थः । ईषत् पादयोः क्षयः । चाटालत्वं विवृतत्वम् । एतानि च लक्षणानि स्वरूपेण गर्भस्य भवन्ति, तृतीयमासयुक्तानि तु ब्रह्मद्वयस्य च लिङ्गानि भवन्तीति हेतुम् ॥ १६ ॥

सा यद्यदिच्छेत्तत्तदस्यै दद्यादन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यः ॥ १७ ॥

गर्भोपघातकरास्त्वमे भावा भवन्ति; तद्यथा—सर्वमतिगुरुष्णतीक्ष्णं दारुणाश्च चेष्टाः; इमांश्चान्यानुपदिशन्ति वृद्धाः—देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि विभ्रयाच्च मदकराणि मद्यान्यभ्यवहरेच्च यानमधिरोह्य मांसमश्नीयात् सर्वेन्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान् दूरतः परिवर्जयेत्, यच्चान्यदपि किञ्चित् स्त्रियो विद्युः ॥ १८ ॥

दारुणाश्चेष्टा व्यावायिकाः । देवतारक्षोऽनुचरैरेभ्यः परिरक्षणं देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणम् । यदित्यादि । यच्चान्यत् स्त्रियो गर्भकालासेव्यत्वेन विद्युस्तदपि वर्जयेत् । वदन्ति हि स्त्रियः—“न गर्भिणी कूपमबलोकयेत्, न नदीपारं यायात्” इत्यादि । वृद्धाश्चैवचनमप्यागममूलमेव, इह तु ग्रन्थविलम्बस्याच्च दर्थितमिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥

तीव्रायां तु खलु प्रार्थनायां काममहितमप्यस्यै हितेनोपहितं दद्यात् प्रार्थनाविनयनार्थम् । प्रार्थनासंधारणादि वायुः प्रकुपितोऽन्तःशरीरमनुचरन् गर्भस्यापघमानस्य विनाशं वैरूप्यं वा कुर्यात् ॥ १९ ॥

प्रार्थना ईप्सितार्थयात्रा, तस्यास्तु तीव्रत्वं बलवदि-

च्छाजन्यत्वमेव । हितोपहितमिति हितेन युक्तं, किंवा कल्पनया हितम् । प्रार्थनाया विनयनं विप्रोदणं, तदर्थम् । प्रार्थना च प्रार्थितलभेनेवापयति । प्रार्थनाविमानने दोषमाह—प्रार्थनेत्यादि । प्रार्थनायाः सम्प्रधारणं प्रार्थनासंधारणम् । एतच्च स्तोकक्रमेणापि प्रार्थितादाने सति भवति, यथोक्तविधिना वा हितादाने सति इच्छा मनाक् समग्रा वा खण्डिता भवति । इच्छाविघातश्च मनःक्षोभकरमथादिवद्वातप्रकोपको भवति । आपथयमानस्येनैव गर्भस्यातितरुणत्वेन मनागपि वातक्षोभासहत्वं दर्शयति । वैरूप्यविनाशविकल्पस्तु वातप्रकोपप्रकर्षाप्रकर्षकृतो हेतुः ॥ १९ ॥

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भः, तस्मात्तदा गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण ॥ २० ॥

तृतीयमासात्पूर्वकथनप्रस्तावागतं गर्भस्य विशेषमभिधाय क्रमागतां चतुर्थमासात्पूर्वमाह—चतुर्थं इत्यादि । स्थिरत्वमिति निविडत्वम् । अत एव निविडेन गुरुतरेण गर्भेणाकान्ता गर्भिणी गुरुगात्रा भवतीति युक्तम् ॥ २० ॥

पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यः, तस्मात्तदा गर्भिणी कार्य्यमापद्यते विशेषेण ॥ २१ ॥

अधिकमन्येभ्य इत्यनेन मासान्तरेणपि स्तोकक्रमेण मांसविद्युदि दर्शयति । येन शारीरेण भावेन गर्भं उपचीयते, तेन गर्भिणी हीयत इति युक्तमेव । यतो गर्भमांसादिषोषणेनैव क्षीण आहाररसो न मातुर्मांसादि सम्यक् पोषयति ॥ २१ ॥

षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यः, तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यते विशेषेण ॥ २२ ॥

बलवर्णयोः उपचयो बलवर्णोपचयः; किंवा, उपचयो धातुः पुष्टिः ॥ २२ ॥

सप्तमे मासि गर्भः सर्वैर्मावैराप्याय्यते, तस्मात्तदा गर्भिणी सर्वाकारैः क्लान्ततमा भवति ॥ २३ ॥

सर्वैर्मावैरिति मांसशोणितादिभिः । युगपदेव सर्वैः सप्तमे गर्भे आप्याय्यते, पूर्वेषु तु मासेषु न सर्वैर्युगपदिति विशेषः । सर्वाकारैरिति सर्वमांसशोणितादिजन्यरूपैः । क्लान्ततमेति हीनतमा ॥ २३ ॥

अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रैसहारिणीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुर्दुरोऽजः परस्परत आददाते गर्भस्यासंपूर्णत्वात् । तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च म्लाना, तथा गर्भः; तस्मात्तदा गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमद्भवत्योज-

१ ‘गर्भे मांसादिषोषणेनैव क्षीण आहाररसे’ इति पा० । २ ‘रैस-वाहिनीभिः’ इति पा० । ३ ‘गर्भस्य संपूर्णत्वात्’ इति पा० । ४ ‘भवत्यधिकं’ इति पा० ।

सोऽनवस्थितत्वात् । तं चैवार्थमभिसमीक्ष्याष्टमं
मासमगण्यमित्याचक्षते कुशलाः ॥ २४ ॥

अष्टम इत्यादि । रसवाहिनीमिरिति मातृद्वये गर्भनाड्यां
च संबद्धाभी रसवाहिनीभिः । परस्परत ओज आददाते इति
मातुरोजो गर्भे आदत्ते, गर्भस्य चैवो माता आदत्ते । ओजोऽ-
नवस्थाने हेतुमाह—गर्भस्यासंपूर्णत्वादिति । यस्माद्गर्भोऽसंपूर्णः,
तस्मादतिष्यन्नाश्रयं गर्भोऽनवस्थितं भवति । मातुरोजो गर्भं
गच्छतीति यदुच्यते, तद्गर्भौ एव मातृसंबद्धे सन्मात्रोज इति
व्यपदिश्यते; यदि तु मातुरेव यदोजस्तद्गर्भं गच्छतीत्यर्थः
स्यात्, तदा गर्भस्यासंपूर्णत्वादिति हेतुः संपूर्णमातृदेहस्थितस्यो-
जसो गमनेऽसंज्ञतः स्यात्; तथा, यथा गर्भौजसो मातर्यव-
स्थानसमये जन्म गर्भमरणकरं भवति, तथा मातुरोजसो गर्भा-
वस्थाने सति यद्गर्भजन्म, तत्र मातुरपि मरणं स्यात्; न
चैतदिष्टं, येनोभयथाऽपि गर्भस्यैवात्र मरणमुच्यते न मातुः,
'तदा गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमद्भवति' इतिवचनेन । जत्-
कणोऽप्यष्टमे जन्म गर्भविनाशायैव दर्शितम् । यदुक्तं—
“क्षौण्णमोदन्योन्यस्य ओज आददातेऽष्टमे, तस्मात्तदा प्रसूति-
गर्भविनाशायैव” इति । अन्ये तु वणयन्ति—यत्—“सत्यपि
मातुरोजसो गर्भममने जन्मादष्टवशादेव गर्भस्यैव मरणाय
भवति, न मातुः” इति । सुश्रुतव्याख्यातारस्तु—“अष्टम-
मासे नैर्ऋतमागत्वाच गर्भस्य सत्यप्योजोऽनवस्थाने तुल्ये गर्भ-
स्यैव नाशो न मातुः” इति वणयन्ति । गर्भिणी सुहृसुहृषुंदा
युक्ता भवतीति गर्भौजोयागद्वयैयुक्ता भवति, ओजोविगमनात्तु
सुहृसुहृषुंदा भवतीति योज्यम् । तथा गर्भे इति गर्भिणीवद्ग-
र्भोऽपि सुहृसुहृषुंदायुक्तो भवति, सुहृसुहृषुंदायुक्तो न भवति । तस्मा-
दिति पूर्वोक्तं गर्भव्यापत्तिहेतुं साक्षाद्भूते । ओजसोऽनवस्थितत्वा-
दिति एतच्च व्याकृतमेव । अष्टममासस्य विशेषान्तरमाह—
तं चैवेत्यादि । तं चैवार्थमिति गर्भव्यापत्तिरुपमर्थम् । अगण्य-
मिति न गणनया गर्भिण्यां प्रतिपादनीयम् । यदि हि गर्भिणी
गण्यमानमष्टमं मासं गर्भजन्मव्यापत्तिकरं शृणुयात् ततो भीता
स्यात्, तद्गयाच्च गर्भस्य वातक्षोभाद् व्यापत् स्यादिति
भावः ॥ २४ ॥

तस्मिन्नेकदिवसातिक्रान्तेऽपि नवमं मासमुपा-
दाय प्रसवकालमित्याहुर्दशमान्मासात् । एता-
वान् प्रसवकालः, वैकारिकमतः परं कुक्षाववस्थानं
गर्भस्य ॥ २५ ॥

तस्मिन्मिति अष्टमे मासि । आदशमादिति वचनं प्रशस्ततर-
प्रसवकालमिमात्रेण । सुश्रुते द्वादशमासपर्यन्तं सम्यक्प्रसव-
कालमिधानं स्तोकदोषयोरेकादशद्वादशमासयोरप्यदोषत्वेना-
दोषपक्ष एव निक्षेपाद् बोद्धव्यम् ॥ २५ ॥

एवमनयाऽऽनुपूर्व्याऽभिनिर्वर्तते कुक्षौ ॥ २६ ॥

दत्तसुत्तरमुपसंहरति—एवमित्यादि ॥ २६ ॥

मात्रादीनां खलु गर्भकराणां भावानां संपद-
स्तथा वृत्तस्य सौष्टवात्मातृतत्त्वोपोपक्षेदोपक्षेदाभ्यां
कालपरिणामात् स्वभावसंसिद्धेश्च कुक्षौ वृद्धि-
प्राप्नोति ॥ २७ ॥

‘यथास्य वृद्धिहेतुः’ इति प्रश्नसोत्तरं—मात्रादीनामित्यादि ।
आदिग्रहणात् पित्रासत्मात्परसत्त्वानि “मातृवृक्षायां” (शा.
अ. ४) इत्यादिग्रन्थोक्तानि गृह्यन्ते । वृत्तस्य मातृगुणरूपस्य
सौष्टवं सुष्टवं वृत्तसौष्टवम् । मातृत् इति पदं वृत्तसौष्टवेन तथा
उपक्षेदोपक्षेदाभ्यां च संबध्यते । रससात्म्यसौष्टवं तु मात्रादि-
संपदा लब्धमेव । उपक्षेदो घातुनिष्यन्दसंबन्धः, उपक्षेदः
शरीरस्योष्णया परं गर्भस्य स्वेदनम्; उपक्षेदश्च गर्भवृद्धिकरो
भवत्येव, यथा—अण्डजानां पक्षतेरुपक्षेदनं वृद्धिकरं दृष्टम् ।
कालपरिणामादिति यथा यथा कालप्रकर्षेस्तथा तथा वर्धते गर्भः ।
वृद्धिहेत्यन्तरमाह—स्वभावसंसिद्धेः श्रेति । स्वभावनैव कर्मज-
न्येन गर्भो भवति वर्धित्युक्तित्वार्थः । कर्मणा हि भोगलक्षणशरी-
रनिर्वर्तकैनारभ्यमाणं गर्भशरीरं वर्धित्युक्तस्वभावमेवार्थं, तेन
वर्धत एव ॥ २७ ॥

मात्रादीनामेव तु खलु गर्भकराणां भावानां
व्यापत्तिनिमित्तमस्याजन्म भवति ॥ २८ ॥

‘कृतधास्याजन्म भवति’ इत्यसोत्तरं—मात्रेत्यादि । व्याप-
त्तिनिमित्तमिति व्यापत्तिकारणकं; तत्र मातृव्यापच्छेणितगर्भाश-
यादिदुष्टिः, पितृव्यापच्छेणितगर्भाशयादिसुखरूपीयम् ॥ २८ ॥

ये ह्यस्य कुक्षौ वृद्धिहेतुसमाख्याता भावास्तेषां
विपर्ययादुरेव विनाशमापद्यते, अथवाऽप्यचिर-
जातः स्यात् ॥ २९ ॥

‘यतश्च जायमानः’ इत्यादिप्रश्नसोत्तरं—ये ह्यस्येत्यादि ।
वृद्धिहेतुसमाख्याता भावाः “मात्रादीनां तु खलु गर्भकराणां
भावानां संपदः” इत्यादिग्रन्थोक्ताः । अथवाऽप्यचिरजात इति
यदा मात्रादीनां सर्वथा दोषवत्त्वेन विपर्ययो भवति, तदा विना-
शमापद्यते गर्भः; यदा त्वल्पदोषवत्तया मनाविपर्ययो भवति,
तदा अचिरजातो विपद्यत इति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

यतस्तु कात्क्षर्येनाविनश्यन् विवृतिमापद्यते,
तदनुव्याख्यास्यामः—यदा स्त्रिया दोषप्रकोपणोक्ता-
न्यासेवमानाया दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसंपन्तः
शोणितगर्भाशयावुपपद्यन्ते, न च कात्क्षर्येन शोणि-
तगर्भाशयो दूषयन्ति, तदैव गर्भं लभते स्त्री; तदा
तस्य गर्भस्य मातृजानामवयवानामन्यतमोऽवयवो
विवृतिमापद्यत एकोऽथवाऽनेके, यस्य यस्य ह्यव-
यवस्य बीजे बीजभागे वा दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते,
तं तमवयवं विवृतिराविशति । यदा ह्यस्याः शोणिते

१ ‘भोगलक्षणशरीरनिर्वर्तकैर्’ इति पा० । २ ‘अथवा स गर्भोऽ-
चिरकालाज्जायते’ इति गङ्गाधरः । ३ ‘शोणितगर्भाशयोपपत्तायो-
पपद्यन्ते’ इति पा० । ४ ‘तदा च’ इति पा० ।

गर्भाशयबीजभागः प्रदोषमापद्यते, तदा वन्ध्यं जनयति; यदा पुनरस्याः शोणिते गर्भाशयबीज-
भागावयवः प्रदोषमापद्यते, तदा पूतिप्रज्ञं जन-
यति; यदा त्वस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागाव-
यवः स्त्रीकराणां च शरीरबीजभागानामेकदेशः
प्रदोषमापद्यते, तदा रुषाकृतिभूयिष्ठमस्त्रियं वार्तां
नाम जनयति, तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥ ३० ॥

अवशिष्टप्रश्नोत्तरं दर्शयितुमाह—यतस्त्वित्यादि । अत्रा-
विनश्यत्तिल्लव्ण विनाशेन विकृतिरभिप्रेता, विकृतावपि विनाश-
शब्दो दृष्टः; यथा—असच्छीलत्वेन विकृते पुरुषे “विनष्टोऽयम्”
इति व्यपदेशः; एवं च सत्येकदेशेनापि विकृतां विनाशशब्द-
दर्शने कार्त्तयैनेति विशेषणं युक्तं भवति । दोषप्रकोपेनैव दोष-
प्रकोपणसेवायां लब्धायां पुनर्दोषप्रकोपणोक्त्यासिधमानाया
इति पदं दोषाणां स्वहेतुसेवया बलवन्तं प्रकोपं दर्शयितुं, पर-
हेतुसेवयाऽपि हि स्त्रोक्तमात्रया अनुबन्धरूपदोषप्रकोपो भवति;
यथा—अम्लेन पित्तं जन्यमानं श्लेष्मासृगतं जन्यते । “नतु
कार्त्तयै न दूषयन्ति” इति वचनेन कार्त्तयै न दुष्टौ गर्भजन्यैव न
भवतीति दर्शयति । मातृजानामिति त्वल्लोहितादीनाम् । अन्य-
तम इति जातावेकवचनम् । तत्रैकोऽप्यवयवोऽन्यतमः, तथा
प्रकोपेऽवयवा अन्यतमश्चन्द्रेन प्रोक्ताः । अत एव “एकोऽथ-
वाऽनेके” इत्यन्यतमविवरणमुपपन्नं भवति । अन्यथा त्वन्यतम-
पदेनैकस्यैवावयवस्य गृहीतत्वात् “अनेके” इति विवरणमसङ्गतं
स्यात् । कृतः पुनरेकस्यानेकस्य वा विकृतिर्भवतीत्याह—यस्ये-
त्यादि । बीज इति कृत्स्न एवारम्भके बीजे । बीजभागे वेलव-
यवबीजस्यैकदेशे । एतां विकृतिमेव शृङ्गशाहिकतया वक्तुमाह—
यदेत्यादि । शोणित इति आर्तवे । गर्भाशयजनको बीजभागो
गर्भाशयबीजभागः; किंवा गर्भाशयस्य तथा बीजस्य चार्तवरूपस्य
जनको भागः । गर्भाशयात्तैवे च मातृजावयवमध्ये पतिते शोणि-
तजन्ये एव; तेन, आर्तवैतारबीजभागस्य दुष्टिरुपपन्ना । आर्तव
च यद्यपि द्वादशवर्षाद्भूयं व्यज्यते, तथाऽपि आर्तवोत्पत्ति-
गर्भकाल एव भवति । येन सतामेवार्तवदन्तस्मश्रुप्रभृतीनां
काले व्यक्तिर्भवति; तेन, आर्तवारम्भकस्यापि बीजस्य गर्भ-
काले प्रदोष उपपन्नः । प्रदोष इत्यत्र प्रशब्देन दुष्टिप्रकर्षं
प्रकृष्टवन्ध्यतास्यैवजनकं दर्शयति । गर्भाशयस्य तथाऽऽर्त-
वस्य चोपघातेन स्त्रिया वन्ध्यत्वं व्यक्तमेव । गर्भाशयबीजभा-
गावयव इत्यत्रापि पूर्ववद्याख्येयम् । अवयवशब्देन गर्भाशय-
स्यातैवस्य चैकदेश इशोच्यते । पूतिप्रज्ञामिति त्रियमाणपलाम्;
अन्ये तु क्लिष्टाक्षप्रलयां पूतिमाहुः । स्त्रीकराणां शरीरबीजभा-
गानामिति स्त्रीत्वव्यञ्जकस्तनोपस्थोमेराज्जादिजनकबीजभाग-

नाम् । अस्त्रियमिति असंपूर्णस्त्रीलक्षणम् । वार्तां नामेति वार्ता-
संज्ञा शास्त्रसमयकृता । स्त्रीव्यापदिति स्त्रीनिमित्ताऽऽर्तवदोषकृता
व्यापदः । एवं तां पुरुषव्यापदमाचक्षते इत्यत्रापि पुरुषव्याप-
द्याख्येया ॥ ३० ॥

एवंमेव पुरुषस्य यदा बीजे बीजभागः प्रदोषमा-
पद्यते, तदा वन्ध्यं जनयति; यदा पुनरस्य बीजे
बीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते, तदा पूतिप्रज्ञं
जनयति; यदा त्वस्य बीजे बीजभागावयवः पुरु-
षकराणां च शरीरबीजभागानामेकदेशः प्रदोषमा-
पद्यते, तदा पुरुषाकृतिभूयिष्ठमपुरुषं तृणपुत्रिकं
नाम जनयति; तां पुरुषव्यापदमाचक्षते ॥ ३१ ॥

बीजे इति श्रुतेः । श्रुकरूपबीजजनको भागो बीजभागः ।
तदा वन्ध्यमित्यनेन पुरुषवन्ध्यं ब्रूते, इहापि प्रदोषव्याख्या
पूतिप्रज्ञाव्याख्या च पूर्ववत् । अपुरुषमिति असमस्तपुरुषलक्ष-
णयुक्तम् । तृणपुत्रिकसंज्ञाऽपि शास्त्रसमयसिद्धैव । वार्तातृ-
णपुत्रिकयोर्व्यवायेच्छा परं भवति, नतु व्यवयसामर्थ्यमिति
ब्रुवते ॥ ३१ ॥

एतेन मातृजानां पितृजानां चावयवानां विकृति-
व्याख्येनेन सात्म्यजानां रसजानां सत्त्वजानां चाव-
यवानां विकृतिर्व्याख्याता भवति ॥ ३२ ॥

एवं मातापितृजावयवैकदेशविकृतिवत् सात्म्यरससत्त्वजाव-
यवविकृत्यतिदेशार्थमाह—एतेनेत्यादि । सात्म्यविभ्रमातु
सात्म्यजानामारोग्धानाल्सादीनामन्यतमेन हीयते । एवं रसस-
त्त्वयोरप्युपेक्षम् ॥ ३२ ॥

निर्विकारः परस्वात्मा सर्वभूतानां निर्विशेषः;
सत्त्वशरीरयोस्तु विशेषाद्विशेषोपलब्धिः ॥ ३३ ॥

आत्मजोऽप्ययं गर्भ उक्तः, तत् कथमिह तद्विकृत्या विकृति-
गर्भस्य नोच्यत इत्याह—निर्विकार इत्यादि । पर इत्यनेन मनः-
शरीरादिसमुदायादात्मानं व्यवच्छिनत्ति । सर्वभूतानां निर्वि-
शेष इति सर्वेषु भूतेषु वर्तमानोऽप्ययं परमात्मा तुल्य एव ।
यस्तु तत्र सुखदुःखादिविशेषं उपलभ्यते, स शरीरविशेषस्य
तथा मनोविशेषस्य च सुखदुःखैदिविशेषकारणस्य विशेषोपलु-
भ्यते; एतदेव “शरीरसत्त्वयोस्तु” इत्यादिनोक्तम् । सुखादयस्तु
न परमात्मविकाराः, किंतु बुद्धिधर्मो एवेति दर्शितमेव । शान्ति
चात्मजत्वेन गर्भं “तास्तु तास्तु योनिवृत्तयः” (शा. अ. ३)
इत्यादिना ग्रन्थेन दर्शितानि, तान्यपि परमात्मवि-
कारा न भवन्ति, किंतु सत्त्वजस्तमःप्रबलतारूपविकारज-
नोविकारजन्यधर्माधर्मजन्यान्येव । तेन, सूक्ष्मचिन्तायामात्म-

१ ‘रान्तां’ इति पा० । २ ‘स्त्वस्य’ इति पा० । ३ ‘आद्याः’
इति पा० । ४ ‘कन्योपपत्तिसमकालमेव संवृति’ इति पा० । ५ ‘उत्प-
न्नः’ इति पा० ।

१ ‘एवंमेव पुरुषस्य बीजदोषे पितृजावयवविकृतिं विधातु । यदा
ह्यस्य बीजे बीजभागावयवः’ इति पा० । २ ‘तृणपुत्रिकं’ इति पा० ।
३ ‘तृणपुत्रीकसंज्ञा’ इति पा० । ४ ‘यस्तु तथाभूते ज्ञानादिविशेष’
इति पा० । ५ ‘ज्ञानदुःखादिविशेषकारणस्य’ इति पा० ।

जानि यान्नुक्तानि, तान्यपि सत्त्वज्ञान्येव । तत्क्षेहात्मजाय-
वविकारोऽपि सत्त्वज्ञान्यवविकार एव बोद्धव्य इति भावः ॥३३॥

तत्र त्रयः शरीरदोषा घातपित्तश्लेष्माणः, ते
शरीरं दूषयन्ति; द्वौ पुनः सत्त्वदोषौ रजस्तमश्च,
तौ सत्त्वं दूषयतः । ताभ्यां च सत्त्वशरीराभ्यां दु-
ष्टाभ्यां विकृतिरुपजायते, नोपजायते चाप्रदुष्टा-
भ्याम् ॥ ३४ ॥

‘शरीरसत्त्वयोस्तु’ इत्यादिना शरीरमनसौ दुःखरूपविकारे-
ऽपि कारणमुक्ते; तत्रैव च यैर्दोषैः शरीरं, मनश्च याभ्यां
दोषाभ्यां युक्तं दुःखकारणं भवति, तानाह-तत्र त्रय इत्यादि ।
विकृतिरुपजायत इति शरीरमानसोरुपरूपा विकृतिरुप-
जायते ॥ ३५ ॥

तत्र शरीरं योनिविशेषाच्चतुर्विधमुक्तमग्रे ॥ ३५ ॥

संप्रति, शरीरसत्त्वयोस्तु विशेषादित्यनेन दर्शिताच्च शरीर-
सत्त्वविशेषानेवाह-तत्रेत्यादि । चतुर्विधमिति जरयुजाण्डजोद्धि-
जसंखेदजम् । अग्रे इति छुट्टिकायाम् ॥ ३५ ॥

त्रिविधं खलु सत्त्वं-शुद्धं, राजसं, तामसमिति ।
तत्र शुद्धमदोषमाख्यातं कल्याणांशत्वात्, राजसं
सदोषमाख्यातं रोषांशत्वात्, तामसमपि सदोष-
माख्यातं मोहांशत्वात् । तेषां तु त्रयाणामपि स-
त्त्वानामेकैकस्य भेदाग्रमपरिसङ्ख्येयं तरतमयोगा-
च्छरीरयोनिविशेषेभ्यश्चाप्यन्यानुविधानत्वाच्च ।
शरीरं ह्यपि सत्त्वमनुविधीयते, सत्त्वं च शरीरम् ।
तस्मात् कतिचित्सत्त्वभेदाननूकामिनिर्देशेन निदर्श-
नार्थमनुव्याख्यास्यामः ॥ ३६ ॥

कल्याणांशत्वादिति शुभरूपांशत्वात् । मनो हि कल्याणभा-
ग-रोषभाग-मोहभागैस्त्रिभागः; तत्र रोषांशमोहांशौ सदोषौ,
अधर्महेतुतया । भेदाग्रमिति भेदप्रमाणम् । तरतमयोगादिति
शुचितर-शुचितममनोभेदयोगात् । शरीरविशेषा बाल-युव-स्थ-
विशेषविशेषाः, योनिविशेषास्तु मनुष्यपशुादिजातिविशेषाः;
किंवा, शरीरस्य नरपशुादिति कृता विशेषाः शरीरयोनिवि-
शेषाः, तेभ्यः । अथ शरीरभेदात् कथं मनोभेदो भवतीत्याह-
अन्योन्यानुविधानाच्च । एतदेव विभजते-शरीरं ह्यपी-
त्यादि । सत्त्वाशुद्धं शरीरं भवति, यदि शुद्धसत्त्वं भवति
तदा देवादिशरीरं भवतीत्यादि; तथा शरीराशुद्धं च सत्त्वं
भवति; यथा-पशुशरीरे तामसं, मनुष्यशरीरे राजसं, देव-
शरीरे सात्त्विकमित्यादि ज्ञेयम् । किंवा, अन्योन्यानुविधाना-
दिति सत्त्वरजस्तमसां परस्परानुविधानादित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे
‘शरीरं ह्यपि सत्त्वमनुविधीयते’ इत्यादिना ग्रन्थेन व्यवहितमपि
शरीरानुविधानं मनसो दुर्बोधत्वाद् व्याक्रियत इति व्याख्ये-
यम् । सत्त्वभेदानिति मनोभेदान् । अनूकामिनिर्देशेन साह-
चर्यनिर्देशेन ॥ ३६ ॥

१ ‘शुभरूपभाषात्वात्’ इति पा० ।

तद्यथा-शुचिं सत्याभिसन्धं जितात्मानं संवि-
भागिनं ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनसंपन्नं स्मृति-
मन्तं कामकोधलोभमानमोहेर्ह्याहर्षामर्षोपेतं समं
सर्वैर्भूतेषु ब्राह्मं विद्यात् ॥ (१) ॥

इत्याख्ययनव्रतहोमप्रह्लाचयपरमतिथिव्रतमुप-
शान्तमदमानरागद्वेषमोहलोभरोषं प्रतिभावचन-
विज्ञानोपधारणशक्तिसंपन्नमार्षं विद्यात् ॥ (२) ॥

ऐश्वर्यवन्तमादेयवाक्यं यज्वानं शूरमोजस्विनं
तेजसोपेतमक्लिष्टकर्माणं दीर्घदर्शिनं धर्मार्थकामा-
भिरतमैन्द्रं विद्यात् ॥ (३) ॥

लेखास्थवृत्तं प्राप्तकारिणमसंप्रहार्थमुत्थानवन्तं
स्मृतिमन्तमैश्वर्यलम्बिनं व्यपगतरागेभ्याद्वेषमोहं
याम्यं विद्यात् ॥ (४) ॥

शूरं धीरं शुचिमशुचिद्वेषिणं यज्वानमभोवि-
हाररतिमक्लिष्टकर्माणं स्थानकोपप्रसादं वारुणं
विद्यात् ॥ (५) ॥

स्थानमानोपभोगपरिवारसंपन्नं धर्मार्थकाम-
नित्यं शुचिं सुखविहारं व्यक्तकोपप्रसादं कौबेरं
विद्यात् ॥ (६) ॥

प्रियनृत्यगीतवादित्रोल्लापकश्चोकाख्यायिकेति-
हासपुराणेषु कुशलं गान्धमात्यानुलेपनवसनखी-
विहारकामनित्यमनस्यकं गान्धर्वं विद्यात् ॥ (७) ॥

इत्येवं शुद्धस्य सत्त्वस्य सप्तविधं भेदांशं विद्यात्
कल्याणांशत्वात्; तत्संयोगात् ब्राह्ममत्यन्तशुद्धं
व्यवस्येत् ॥ ३७ ॥

संविभागिनमिति सम्यक्फलविभजनशीलम् । अतिथौ
यैथोचितमर्थादियुक्तं व्रतमाचरतीति अतिथिव्रतः । लेखा कर्त-
व्याकर्तव्यमयोदा, तत्र स्थितं वृत्तं यस्य स लेखास्थवृत्तः, तम्;
अलङ्कितकर्तव्याकर्तव्यमित्यर्थः । असंप्रहार्थमिति अशक्यवार-
णम् । ऐश्वर्यं लभत इति ऐश्वर्यलम्बी । स्थाने उचिते कोपः
प्रसादश्च यस्य स स्थानकोपप्रसादः । सुखविहारमिति सुखक्री-
डनम् । उल्लापः स्तोत्रम् । विहारः क्रीडा, किंवा लीभिः समं
विहरणं लीविहारः । गान्धर्वमिति गान्धर्वसत्त्वम् । एवं ब्राह्म-
मित्यादावपि ज्ञेयम् । एवं च ब्राह्मादिभिः सत्त्ववाचकैः पदैरे-
वंशब्दप्रत्ययवृष्टेः सत्त्वस्य सप्तविधभेदकथनं सप्तानन्वारैर्गान्-
दुपपन्नं भवति । शुद्धस्येति सत्त्वगुणबहुलस्य । अथ कथमेते ब्रा-
ह्मादयः शुद्धसत्त्वस्यैव भेदा इत्याह-कल्याणांशत्वादिति । तत्सं-
योगादिति कल्याणांशसत्त्वस्य सम्यगयोगात् ॥ ३७ ॥

शूरं चण्डमस्यकमैश्वर्यवन्तमौर्ध्विकं रौद्रमन-
नुकोशमात्मपूजकमासुरं विद्यात् ॥ (१) ॥

अमर्षिणमनुबन्धकोपं छिद्रप्रहारिणं क्रूरमाहारा-

१ ‘शैशवालम्बिनं’ इति पा० । २ ‘यथोचितसर्वादिमुक्तम्’
इति पा० । ३ ‘सामानाधिकरण्यादुपपन्नं’ इति पा० । ४ ‘औद-
रिकं’ इति पा० ।

तिमात्ररुचिमासिप्रियतमं स्वप्रायासबहुलमीर्षु
राक्षसं विधात् ॥ (२) ॥

महोशनं खौणं खीरहृस्काममशुचिं शुचिद्वेषिणं
भीरं भीषयितारं विकृतविहारहारशीलं पैशाचं
विधात् ॥ (३) ॥

कुक्षशर्मकुक्षभीरं तीक्ष्णमायासबहुलं संत्रस्त-
गोचरमाहारविहारपरं सार्पं विधात् ॥ (४) ॥

आहारकाममतिदुःखशीलाचरोपचारमसूयक-
मसंविभागिनमतिलोलुपमकर्मशीलं प्रेतं विधात् ॥ (५) ॥

अनुपक्तकाममजस्रमाहारविहारपरमनवस्थित-
ममर्षणमसंचयं शाकुनं विधात् ॥ (६) ॥

इत्येवं खलु राजसस्य सत्त्वस्य पञ्चविधं भेदांशं
विधात्, रोषांशत्वात् ॥ ३८ ॥

औपधिकमिति छद्मप्रचारणम् । अननुकोशमिति निर्दयम् ।
क्षिया समं रहसि स्थातुमिच्छतीति खीरहृस्कामः । कुक्षशर्म-
मकुक्षभीरमिति क्रोधे सति शूरं, क्रोधेऽसति भीरुम् । गोच-
रशब्देन गोचरे विषये प्रचारो लक्ष्यते, तेन सन्नल्लगोचरमिति
संत्रस्तविषयप्रचारम् । पिशाचाद्विज्ञ एव यथोक्ताचारः प्रेतः,
तेन प्रेतमपि सत्त्वं पृथगुक्तम् ॥ ३८ ॥

निरौकरिण्युममेधसं जुगुप्सिताचाराहारं मैथु-
नपरं स्वप्नशीलं पाशवं विधात् ॥ (१) ॥

भीरुमधुमहाहारलुब्धमनवस्थितमनुपक्तकाम-
क्रोधं सरणशीलं तोयकामं मात्स्यं विधात् ॥ (२) ॥

अलसं केवलमभिमनिविष्टमाहारे सर्वेदुःखङ्ग-
हीनं वानस्पत्यं विधात् ॥ (३) ॥

इत्येवं तामसस्य सत्त्वस्य त्रिविधं भेदांशं विद्या-
न्मोहांशत्वात् ॥ ३९ ॥

सरणशीलमिति गमनशीलम् । बुद्ध्याज्ञानि ऊहापोहविचार-
स्त्वयादीनि उक्ताणि ॥ ३९ ॥

इत्यपरिसंख्येयभेदानां त्रयाणामपि सत्त्वानां
भेदैकदेशो व्याख्यातः; शुद्धस्य सत्त्वस्य सप्तविधो
ब्रह्मर्षिशक्रयमवरुणकुबेरगन्धर्वसत्त्वानुकारेण, रा-
जस्य पञ्चविधो दैत्यपिशाचराक्षससर्पप्रेतशकुनि-
सत्त्वानुकारेण, तामसस्य त्रिविधः पशुमत्स्यवन-
स्पतिसत्त्वानुकारेण, कथं च यथासत्त्वमुपचारः
स्यादिति ॥ ४० ॥

सुखस्मरणार्थं शुद्धादिभेदेन बन्धीकृत्य सत्त्वभेदानाह—
शुद्धस्येत्यादि । वनस्पतिसत्त्वानुकारेणेत्यन्तो ग्रन्थो भेदैकदेशो
व्याख्यात इत्यनेन संयोजनीयः, क्रियान्तराभावात् । एते च
सत्त्वभेदाः प्रायेण भवन्ति मनुष्येचित्ति कृत्वा एत एवोदाह-
रणार्थमुक्ताः; एवमनुजा अपि विष्णु-शङ्कर-व्याप्रादिसत्त्वानुका-

रेण सत्त्वभेदा बोद्धव्या एवेति दर्शयति । कथमित्यादि
कथं नाम यथासत्त्वं सर्वप्राणिमनोभिर्मनुष्याणामुपचारः
स्यादित्येतदर्थमुदाहरणरूपा अभी सत्त्वभेदा व्याख्याता इति
वाक्यार्थः ॥ ४० ॥

केवलश्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिमनिर्दिष्टो भवति
गर्भावकान्तिसंप्रयुक्तः; तस्य चार्थस्य विज्ञाने
सामर्थ्यं गर्भकराणां च भावानामनुसमाधिः, विधा-
तश्च विधातकराणां भावानामिति ॥ ४१ ॥

यथाप्रतिज्ञं व्याख्यातायमुपसंहरति—केवल इत्यादि ।
केवलः कृतः । उद्देश इति 'यतश्चार्थं गर्भः' इत्यादिग्रन्थकृतः ।
यथोद्देशमिति उद्देशकमानतिक्रमेण । सामर्थ्यमिति प्रयोजनम् ।
अनुसमाधिः अनुष्ठानम् । विधातः वर्जनम् । विधातकराणामिति
गर्भविधातकराणाम् ॥ ४१ ॥

तत्र श्लोकाः—

निमित्तमात्मा प्रकृतिवृद्धिः कुक्षौ क्रमेण च ।
वृद्धिहेतुश्च गर्भस्य पञ्चाधीः शुभसंज्ञिताः ॥ ४२ ॥

अजन्मनि च यो हेतुर्विनाशे विकृतावपि ।
इमांस्त्रीनशुभान् भावानाहुर्गर्भविधातकान् ॥ ४३ ॥

शुभाशुभसमाख्यातानद्यौ भावानिमान् भिषक् ।
सर्वथा वेद यः सर्वान् स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ४४ ॥

अवाप्त्युपायान् गर्भस्य स एव ज्ञातुमर्हति ।
ये च गर्भविधातोक्ता भावास्तांश्चाप्युदाहरीः ॥ ४५ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीर-
स्थाने महतीगर्भावकान्तिशारीरं

नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथैतेषु मध्ये के ते गर्भस्य शुभा ये गर्भेऽनुष्ठेयाः, के
वा अशुभा ये वर्जनीया इत्याह—निमित्तमित्यादि । निमि-
त्तमिति 'यतश्च गर्भः संभवति' इति ग्रन्थोद्दिष्टोऽर्थः । आत्मेति
गर्भरूप आत्मा 'यस्मिंश्च गर्भसंज्ञा' इति ग्रन्थोद्दिष्टोऽर्थः । प्रक्रिय-
तेऽस्माद्गर्भं इति प्रकृतिः 'यदिकारश्च गर्भः' इति ग्रन्थोद्दिष्टोऽर्थः ।
वृद्धिः कुक्षौ क्रमेण चेति 'यथाऽनुपूर्व्यां कुक्षावभिमनिर्वर्तते
गर्भः' इति ग्रन्थोद्दिष्टोऽर्थः । वृद्धिहेतुरिति 'यश्चास्य वृद्धिहेतुः'
इत्यादिनोद्दिष्टोऽर्थः । अजन्मनि च यो हेतुरित्यनेन 'यतश्चास्या-
जन्म भवति' इत्युद्दिष्टोऽर्थो गृह्यते । विनाशे च यो हेतुरित्यनेन
'यतश्च जायमानः कुक्षौ विनाशं प्राप्नोति' इत्युक्तोऽर्थो गृह्यते ।
विकृतावपाये हेतुरित्यनेन 'यतश्च कात्स्न्येन' इत्यादिनोक्तार्थसं-
ग्रहः । गर्भविधातत्वेनोक्ता गर्भविधातोक्ताः ॥ ४२-४५ ॥

इति श्रीचक्रपादपुस्तकविरचितार्थो चरकतात्पर्यटीकाया-

मायुर्वेददीपिकायां शारीरस्थाने महतीगर्भावकान्ति-

शारीरं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१ 'महालसं' इति पा० । २ 'मन्त्रमुगोचरं' इति पा० ।

३ 'निरलङ्कारिण्यु' इति पा० । ४ 'बन्धीकृत्य' इति पा० ।

१ 'गर्भावकान्तिसंप्रयुक्तस्यार्थस्य विज्ञाने' इति पा० ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः पुरुषविचयं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायेऽभिहितं “यावन्तो हि लोके भावास्तावन्तः पुरुषे” (शा. अ. ४) इति, तच्च न प्रप्रक्षितं बहुवाच्यत्वात्; अतः प्रप्रक्षामिधानार्थं पुरुषविचयं ब्रूते । पुरुषस्य विचयनं लोकसामान्येन गणनं पुरुषविचयः, तमधिकृत्य कृतोऽध्यायः पुरुषविचयः ॥ १ ॥ २ ॥

‘पुरुषोऽयं लोकसंमितः’ इत्युवाच भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः । यावन्तो हि लोके (मूर्तिमन्तो) भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे, यावन्तः पुरुषे तावन्तो लोके; इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमश्विवेश उवाच—नैतावता वाक्येनोक्तं वाक्यार्थमवगाहामहे, भगवता बुद्ध्या भूयस्तरमतोऽनुव्याख्यायमानं शुश्रूषामह इति ॥ ३ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—अपरिसंख्येया लोकावयवविशेषाः, पुरुषावयवविशेषा अपरिसंख्येयाः; तेषां यथास्थूलं कतिचिद्भावान् सामान्यमभिप्रेत्योदाहरिष्यामः, तानेकमना निबोध सम्यगुपवर्ष्यमानानश्विवेश ! । षड्धातवः समुदिताः ‘पुरुष’ इति शब्दं लभन्ते; तद्यथा—पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं ब्रह्म चाप्यकमिति, एत एव च षड्धातवः समुदिताः ‘पुरुष’ इति शब्दं लभन्ते ॥ ४ ॥

संमितः तुल्यः । लोकसंमितत्वमेव विभजते—यावन्तो हीत्यादि । भगवता बुद्ध्याऽनुव्याख्यायमानमिति योजना । लोकस्य तत्तुल्यपञ्चादिरूपा अवयवाः, तथा पुरुषस्य च त्रायुक्कण्ठराधमन्यादिरूपा अवयवा अपरिसंख्येयाः; तेन, कात्स्न्याभिधानमशक्यम्; अतो ये ये लोकपुरुषयोः स्थूला अवयवाः, ते ते सामान्यप्रतिपादनार्थमुच्यन्त इति वाक्यार्थः । ब्रह्मणो विवरणम्—अव्यक्तमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

तस्य पुरुषस्य पृथिवी मूर्तिः, आपः क्लेदः, तेजोऽभिसन्तापः, वायुः प्राणः, वियत् सुषिराणि, ब्रह्म अन्तरात्मा । यथा खलु ब्राह्मी विभूतिलोके तथा पुरुषेऽप्यान्तरात्मिकी विभूतिः, ब्रह्मणो विभूतिलोके प्रजापतिरन्तरात्मनो विभूतिः पुरुषे सत्त्वं, यस्त्विन्द्रो लोके स पुरुषेऽहङ्कारः, आदित्यस्वादानं, रुद्रो रोषः, सोमः प्रसादः, वसवः सुखम्, अश्विनौ कान्तिः, मरुदुन्साहः, विश्वेदेवाः सर्वेन्द्रियाणि सर्वेन्द्रियार्थाश्च, तमो मोहः, ज्योतिर्ज्ञानं, यथा लोकस्य सर्गादिस्तथा पुरुषस्य गर्भा-

१ ‘लोकसाम्येन’ इति पा० । २ ‘मूर्तिमन्तः’ इति गङ्गाधर-संमतः पाठः ।

धानं, यथा कृतयुगमेवं वाल्यं, यथा व्रता तथा यौवनं, यथा द्वापरस्तथा स्थाविर्यं, यथा कल्लिरेवमानुर्यं, यथा युगान्तस्तथा मरणमिति । एवमेतेनानुमानेनानुक्तानामपि लोकपुरुषयोरवयवविशेषाणामश्विवेश ! सामान्यं विद्यादिति ॥ ५ ॥

तसेत्यादिना पुरुषे षड्धातुर् दर्शयति । मूर्तिः काठिन्यम् । लोके षड्धातवो व्यक्ता एवेति न पुनर्विवक्षिताः । ब्राह्मीति आत्मविशेषस्य जगत्स्रष्टृर्विभूतिः । प्रजापतिः दक्षनामा । आदानं ग्रहणम्; आदित्योऽप्याददातीत्यादानसाम्यमादित्यस्य । इह च मनःप्रभृतिषु प्राजापत्यादिरूपता आगमसिद्धेव ज्ञेया । सर्वेन्द्रियार्थां विश्वेदेवा एव । सर्गादिरिति प्रलयानन्तरः कालः । अनुक्तानामित्यनेन मतिः बृहस्पतिः, कामः गन्धर्वः, इत्यादि सामान्यमहम् ॥ ५ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमश्विवेश उवाच—एवमेतत् सर्वमनपवादं यथोक्तं भगवता लोकः पुरुषयोः सामान्यम् । किञ्चस्य सामान्योपदेशस्य प्रयोजनमिति ॥ ६ ॥

भगवानुवाच—शृण्वश्विवेश ! सर्वलोकमात्मन्यात्मानं च सर्वलोके सममनुपश्यतः सत्या बुद्धिः समुत्पद्यते । सर्वलोकं ह्यात्मनि पश्यतो भवत्यात्मैव सुखदुःखयोः कर्ता नान्य इति । कर्मात्मकत्वाच्च हेत्वादिभिर्मुक्तः सर्वलोकोऽहमिति विदित्वा ज्ञानं पूर्वमुत्थाप्यतेऽपवर्गायेति । तत्र संयोगापेक्षी लोकशब्दः । षड्धातुसमुदायो हि सामान्यतः सर्वलोकः ॥ ७ ॥

अनपवादमिति अबाध्यमानम् । किञ्चस्य प्रयोजनमिति आयुर्वेदे किमप्येतत् साम्यकथने प्रयोजनमित्यर्थः । सत्या बुद्धिरुत्पद्यते इति अस्य योजनायां ‘किंचास्याः प्रयोजनम्’ इति शेषो ज्ञेयः । यथा च लोकपुरुषसाम्यं सत्यबुद्धिजनकं भवति तदाह—सर्वलोके हीत्यादि । आत्मनि पश्यत इति आत्मनोऽमेदेन पश्यतः । आत्मशब्देन षड्धातुसमुदायात्मकः पुरुष इहोच्यते; तेन, यत्किञ्चिन्नोक्तं सुखदुःखजनकं, तदात्मरूपमेव; तेन बाह्यलोककृतमपि आत्मकृतमेव वैषयिकं नित्यदुःखातुसक्तं हेयं सुखं, तथा निसर्गहेयं दुःखं च पश्यन् रागद्वेषनिर्मुक्तः सन् सत्यज्ञानवान् भवतीति भावः । अथ सत्यज्ञानस्यापि किं प्रयोजनमिहाह—कर्मत्यादि । लोकपुरुषसाम्यज्ञानेऽपि सत्यज्ञानस्यापवर्गावुद्धानं प्रयोजनमिति वाक्यार्थः । अत्र कर्मात्मकत्वादिति कर्माधीनत्वात् । हेत्वादयोऽग्रे वक्ष्यमाणः । कर्मपरवशः सन् हेत्वादिभिर्मुक्तोऽयमात्मा प्रवर्तते, तत् कर्म तत्त्वज्ञानात् प्रवृत्त्युपरमे सति कारणभावाच्चोपपद्यते; उत्पन्नं च कर्म अरक्तस्य तत्त्वज्ञानेन, अदृष्टस्य

१ ‘तस्यात्मबुद्धिः’ इति पा० । २ ‘व्याक्रियमाणः’ इति पा० ।

चोपभोगात्, आत्यन्तिककर्मक्षयादात्यन्तिककर्मफलाभावरूपो मोक्षो भवतीति भावः । संयोगापेक्षीति षड्धातुमेलके पुरुषरूपे वर्तते इत्यर्थः । लोकशब्देनेह प्रकरणे लोकत इति कृत्वा पुरुष एवोच्यते, न जगद्रूपो लोकः । यतः, हेत्वादयो येषां कर्मपर-वशात्वेन लोके वक्तव्याः, ते पुरुष एव संभवन्ति । सर्वशब्देन सर्वप्राणिनो ग्राहयति ॥ ६ ॥ ७ ॥

तस्य हेतुः, उत्पत्तिः, वृद्धिः, उपप्लवः, वियोगश्च । तत्र हेतुरुत्पत्तिकारणं, उत्पत्तिर्जन्म, वृद्धिराप्याय-नम्, उपप्लवो दुःखागमः, षड्धातुविभागो वियोगः सजीवापगमः स प्राणनिरोधः स भङ्गः स लोकस्व-भावः । तस्य मूलं सर्वोपप्लवानां च प्रवृत्तिः, निवृ-त्तिरुपरमः । प्रवृत्तिर्दुःखं, निवृत्तिः सुखमिति यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत् सत्यम् । तस्य हेतुः सर्वलोकसामान्यज्ञानम् । एतत्प्रयोजनं सामान्योपदेशस्येति ॥ ८ ॥

हेत्वादिवचकं निर्दिश्य विभजते—तस्य हेतुरित्यादि । तस्य मूलमिति तस्य जीवापगमस्य कारणम् । सर्वोपप्लवानां चेति सर्वदुःखानाम् । प्रवृत्तिः रागद्वेषमूला प्रवृत्तिः । निवृत्तिरिति अप्रवृत्तिः । उपरमशब्दस्तु तत्स्थेननेन तथा सर्वोपप्लवानां चेत्यनेन च संबध्यते । तेन दुःखानां मरणस्य चोपरमो निवृ-त्तिश्चेत् एव; निवृत्तिजन्यत्वेन च कार्यकारणयोरभेदोपचारादुप-रमोऽपि निवृत्तिशब्दस्य सामानाधिकरण्यानेत्येते । प्रवृत्तिर्दुःखमिति च तथा निवृत्तिः सुखमिति च कार्यकारणयोरभेदो-पचाराद्बोद्धव्यम् । सत्यज्ञानस्वरूपमाह—इति यज्ज्ञानमित्यादि । इतीति पूर्वप्रलवमर्शकम् । एतस्मिन् सत्यज्ञाने लोकपुरुषसामान्यज्ञानस्य हेतुत्वं दर्शयन्माह—तत्स्थेत्यादि ॥ ८ ॥

अथाग्निवेश उवाच—किंमूला भगवन् । प्रवृत्तिः, निवृत्तौ च क उपाय इति ॥ ९ ॥

भगवानुवाच—मोहेच्छाद्वेषकर्ममूला प्रवृत्तिः । तज्जा ह्यहङ्कारसङ्गसंशयाभिसंस्पृवाभ्यवपातविप्र-त्ययविशेषानुपायास्तत्क्षणमिव दुर्ममतिविपुलशा-खास्तरवोऽभिभूय पुरुषमवतल्यैवात्तिष्ठन्ते; यैर-भिभूतो न सत्तामतिवर्तते । तत्रैवंजातिरूपवित्त-वृत्तबुद्धिशीलविद्याभिजननवयोर्वीर्यप्रभावसंपन्नोऽ-हमित्यहङ्कारः, यन्मनोवाक्कायकर्म नापवर्गय स सङ्गः, कर्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावादयः सन्ति वा नेति संशयः, सर्वोवस्थास्वनस्योऽहमहं स्वप्ना स्वभा-वसंसिद्धोऽहमहं शरीरेन्द्रियबुद्धिस्मृतिविशेषरा-शिरिति ग्रहणमभिसंस्पृवः, मम मातृपितृभ्रातृदा-रापत्यबन्धुमित्रभृत्यगणो गणस्य चाहमित्यभ्यव-पातः, कार्यकार्येहिताहितशुभाशुभेषु विपरीता-भिनिवेशो विप्रत्ययः, ज्ञातव्योः प्रकृतिविकारयोः

प्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च सामान्यदर्शनमविशेषः, प्रोक्षणा-नशानाग्निहोत्रत्रिषवणाभ्युक्षणावाहनयाजनयजन-याचनसलिलहुताशनप्रवेशादयः समारम्भाः प्रो-च्यन्ते ह्यनुपायाः । एवमयमधीधृतिस्मृतिरहङ्का-राभिनिविष्टः सक्तः ससंशयोऽभिसंस्पृतबुद्धिरभ्य-वपतितोऽन्यथादृष्टिरविशेषप्राही विमार्गगतिर्निवा-सवृक्षः सत्त्वशरीरोपमूलानां सर्वदुःखानां भवति । एवमहङ्कारादिभिर्दोषैर्भ्राम्यमाणो नातिवर्तते प्र-वृत्तिं, सा च मूलमघस्य ॥ १० ॥

प्रवृत्तेः संसाररूपायाः, तथा निवृत्तेर्मोक्षरूपायाः कारण-मुपायं च पृच्छति—किंमूलादि । मोहेत्याद्युत्तरम् । मोहे-च्छाद्वेषकर्ममूलेति मोहान्मिथ्याज्ञानरूपादिच्छाद्वेषौ, तयोश्च धर्मो धर्मरूपं कर्म, तच्च मूलं संसारस्येत्यर्थः । कथमेते मोहा-दयः संसारकारणमित्याह—तज्जा हीत्यादि । अत्र चाहङ्का-रादौ यथायोग्यतया मोहादीनां कारणत्वं ज्ञेयम् । अहङ्कारा-दयश्चाष्टावन्ने वक्ष्यमाणा ज्ञेयाः । अवतल्येति व्याप्य । न सत्ता-मतिवर्तते इति न संसारे स्थितिमतिवर्तते । अत्राद्युक्तम-हङ्कारं विवृणोति—तत्रैवमित्यादि । ज्ञात्यादिभिः प्रभावान्तैः संपन्न उल्कृष्टोऽहमिति ज्ञानमहङ्कारः । यदित्यादि सङ्गविवर-णम् । कर्मफलादयः सन्ति न वेति यज्ज्ञानं, तत् संशयः । अभिसंस्पृवमाह—सर्वेत्यादि । आत्मनोऽभिमत अनात्मन्य-भिसंस्पृवोऽभिसंस्पृवः, आत्मनोऽनात्मगोचरतया आत्मबुद्धि-रित्यर्थः । सर्वावस्थास्थिति सर्वाद्यु शरीरावरस्थाद्यु षड्धातु-समुदायरूप एवैनान्य इति यज्ज्ञानं तदिह ज्ञेयं; परमात्म-नस्तु सर्वावस्थास्वनन्यत्वमिति यज्ज्ञानं, तत् सत्यज्ञानमेव । एवमहं सप्ताहं स्वभावसंसिद्ध इत्यत्रापि शरीर एवाहङ्कार-विषयो ज्ञेयः । अहं शरीरेन्द्रियबुद्धिविशेषराशिरित्यत्र शरीरा-दिष्वचेतनेष्वहङ्कारास्पदत्वेन चेतनत्वाभिमानो विरुद्ध इति ज्ञेयम् । ममेत्यादिना अभ्यवपातमाह; अभ्यवपातः परमार्थ-तोऽनात्मन्ये समता । कार्येत्यादिना विप्रत्ययं ब्रूते । विपरीताभि-निवेशो विपर्ययेण ज्ञानं; यथा—कार्ये अकार्यम्, अकार्ये कार्य-मित्यादि । ज्ञानयोरित्यादिनाऽविशेषमाह । अविशेषो विशेषा-प्रतीतिः, विप्रत्ययस्तु विशेषाणां विपर्ययेण ग्रहणमिति भेदः । प्रोक्षणेत्यादिना अनुपायमाह । अनुपाया इति अन्योपायाः सन्तोऽपि परमपुरुषार्थे मोक्षे अनुपायाः । त्रिषवणं त्रिसंध्यज्ञा-नम् । संप्रलहङ्कारादीनां धीधृतिस्मृतिविभ्रंशमूलेनाधीधृति-स्मृत्यभिधानपूर्वकं संसाररूपप्रवृत्तिनिलानुबन्धशरीरमानसदुः-खकारणत्वं व्युत्पादितानामहङ्कारादीनां संक्षिप्याह—एवमि-त्यादिना । निवासवृक्ष इव निवासवृक्षः; तेन यथा निवासवृक्षः पक्षिणां निलमाश्रयो भवति, एवमहंकारादियुक्तोऽपि रोगस्य निवासो भवतीति दर्शयति । भ्राम्यमाण इति पुनः पुनरपि

शरीरान्तराणि नीयमानः । नातिवर्तते प्रवृत्तिमिति संसारं न परित्यजति । एवं मोहेच्छाजन्मकर्ममूलतः प्रवृत्तेर्दर्शयित्वा, प्रवृत्तेरपि कर्मकारणतामाह—सा च मूलमपश्यति । प्रवृत्तिरपि धर्माधर्मरूपस्यापस्य मूलम्; इह च धर्माधर्मावविशेषेण संसारदुःखाकारणतया अधशब्देनोक्तौ ॥ ९ ॥ १० ॥

निवृत्तिरपवर्गः, तत् परं प्रशान्तं तत्तदक्षरं तद्गह्वरं स मोक्षः ॥११॥

तत्र मुमुक्षुणामुद्यनानि व्याख्यास्यामः । तत्र लोकदोषदर्शिनो मुमुक्षोरादित एवाचार्याभिगमनं, तस्योपदेशातुष्टानम्, अक्षरेवोपचर्या, धर्मशास्त्रानुगमनं, तदार्थावबोधः, तेनावष्टम्भः, तत्र यथोक्ताः क्रियाः, सतमापासनम्, अस्ततः परिवर्जनम्, असङ्गततिर्दुर्जनेन, सत्यं सर्वभूतहितमपरस्परमनतिकाले परीक्ष्य वचनं, सर्वप्राणिषु चात्मनीवावेक्षा, सर्वासामस्त्ररणमसङ्कल्पनमप्रार्थनमभिभाषणं च स्त्रीणां, सर्वपरिग्रहत्यागः, कौपीनं प्रच्छादनार्थं, धातुरागनिवसनं, कन्यासीतनहेतोः सूचीपिप्पलकं, शौचाधानतोर्जलकुण्डिका, वण्डधारणं, भैक्षचर्याथं पात्रं, प्राणधारणार्थमेककालमप्राप्त्यो यथोपपन्नोऽभ्यवहारः, श्रमापनयनार्थं शीर्णशुष्कपणतृणास्त्रणपधानं, ध्यानहेतोः कायनियन्त्रनं, वनेष्वनिकेतवासः, तन्द्वानिन्द्रालस्यादिकर्मवर्जनं, इन्द्रियाथेष्वनुरागोपतापनिग्रहः, सुप्तस्थितगतप्रेक्षिताहारनिहारप्रत्यङ्गचेष्टादिकेष्वात्मभेषु स्मृतिपूर्विका प्रवृत्तिः, सत्कारस्तुतिगर्हावमानक्षमत्वं, क्षुत्पिपासायासश्रमशीतोष्णवातवर्षासुखदुःखसंस्पर्शसहत्वं, शोकदैन्यमानोद्वेगमदलोभरागेर्याभयक्रोधादिभिरसंचलनम्, अहङ्कारादिभूषणसंगंसा, लोकपुरुषयोः सर्गादिसामान्यावेक्षणं, कार्यकालात्ययभयं, योगारम्भे सततमनिर्वेदः, सत्त्वोत्साहः, अपवर्गाय धीधृतिस्मृतिबलाधानं, नियमनमिन्द्रियाणां चेतसि, चेतस आत्मनि, आत्मनश्च; धातुमेदेन शरीरावयवसंस्थानमभीक्षणं, सर्वं कारणबहुःखमस्वमनित्यमित्यभ्युपगमः, सर्वप्रवृत्तिचवसंज्ञा, सर्वसंन्यासे सुखमित्यभिनिवेशः, एष मार्गोऽपवर्गाय, अतोऽन्यथा बध्यते; इत्युद्यनानि व्याख्यातानि ॥ १२ ॥

संप्रति निवृत्तावुपायं वक्तुं निवृत्तिमेव तावदुपादेयताप्रतिपादकपथोपरोह—निवृत्तिरित्यादि । 'उत्त' इत्यर्थः मोक्ष इत्यर्थः; उद्यनानि हि मोक्षोपाया इत्यर्थः । लोकदोषदर्शिन इति हेतुगर्भं विशेषणं; तेन नित्यं दुःखाक्रान्तलोकदर्शनाद्विरक्तस्य सत इति दर्शयति । आचार्य इह मोक्षशास्त्रोपदेशः । तेनावष्टम्भ

इति शास्त्रावबोधेन धैर्यं करणीयं, मनागपि तत्र कथंता न कर्तव्येत्यर्थः । यथोक्ताः क्रियाः 'कर्तव्याः' इति शेषः । आत्मनीवावेक्षेति यथा आत्मन्यनपकार्यताबुद्धिस्तथा सर्वप्राणिषु कर्तव्या । असङ्कल्पनमिति अभावनम् । कौपीनं प्रच्छादनार्थमिति कटिवेष्टनार्थः; किंवा कौपीनार्थं प्रच्छादनार्थं च । सूचीपिप्पलकं सूचीस्थापनपात्रम् । भैक्षचर्याथं पात्रं शिक्षापात्रमित्यर्थः । प्राणयात्रार्थमिच्छनेन यावन्मात्रेणाहारेण प्राणयात्रा भवति तावन्मात्र आहारः कर्तव्यः, न तु रागादिति दर्शयति । एवं श्रमापनयनार्थमिच्छादावपि तावन्मात्रप्रयोजनता व्याख्येया । कायनिबन्धनं योगपट्टम् । अनिकेतवास इति अगृहवासः, एतेन वनेऽपि न गृहं कृत्वा स्थातव्यमिति दर्शयति । इन्द्रियाण्यु शब्दादिषु अतुरागस्य तथोपतापस्य च द्वेषरूपस्य निग्रहः कर्तव्यः । स्मृतिपूर्विका प्रवृत्तिरिति कोऽहं, किमर्थं रागलागादिकमारभ्यते, इत्यादि सर्वदा स्मृतव्यमित्यर्थः । सत्कारः पूजा, सत्कारे स्तुति च सत्यामहृष्टत्वं, तथा गर्हाद्यामवमाने च निर्वेष्टत्वं सत्कारादिकमित्वं ज्ञेयम् । क्षुधादिषु चानुद्वेगः क्षुधादिसहत्वम् । असंवसनम् असंवासः । अहङ्कारादयोऽष्टाविधोक्ताः । उपसर्गसंज्ञेति अनर्थहेतुत्वभावना । लोकपुरुषयोः सर्गादिसामान्यावेक्षणमिति यथा इहैव लोकपुरुषयोरदिसर्गतः प्रवृत्ति सामान्यमुक्तं, तथाऽवेक्षणमित्यर्थः । कार्यकालात्ययभयमिति मोक्षानुगुणकर्तव्यस्य कालातिपातभयं करणीयम् । नियमनमिन्द्रियाणां चेतसीति इन्द्रियाणि बाह्यविषयनिवृत्तानि मनस्येव नियतानि कर्तव्यानि; चेतसाश्चिन्त्यादिविषयेभ्यो व्यावृत्तस्य परमात्मन्यात्मज्ञानार्थं नियमनं कर्तव्यम्; आत्मनश्चात्मनि नियमनमिति योजना । तेन, आत्माऽपीन्द्रियादिविषयेभ्यो व्यावर्त्यात्मनि नियन्तव्यः । धातुमेदेन शरीरावयवसंस्थानमिति शरीरस्य रसमलस्राधादिरूपतया भाव्यमानं वैराग्यहेतुर्भवति; यथा—'मज्ज्ञाऽस्थरा रजसा लीहा यकृता शकृताऽपि च । पूर्णाः स्नातुसिरामिश्च स्निग्धश्चर्मप्रसेविकाः' इत्यादिका वैराग्यभावना । कारणवदित्यनेन नित्यात्मव्यतिरिक्तं सर्वमनित्यं दर्शयति । दुःखमिति दुःखहेतुः । अस्मिति आत्मव्यतिरिक्तमनामीयं च । सर्वसंन्यासे सर्वप्रवृत्त्युपरमे ॥ ११ ॥ १२ ॥

भवति चात्र—

पतैरविमलं सर्वं शुद्ध्युपायैर्विशुध्यति ।

सृज्यमान इवादर्शस्तैलचेलकचादिभिः ॥ १३ ॥

प्रहाम्बुदरजोधूमनीहारैरसमावृतम् ।

यथाऽकैमण्डलं भाति भाति सर्वं तथाऽमलम् ॥१४॥

ज्वलत्यात्मनि संखर्द्धं तत् सर्वं संवृतायने ।

शुद्धः स्थिरः प्रसन्नाचिर्दीपो दीपाशये यथा ॥१५॥

१ 'दुःखसंज्ञा' इति पा० । २ 'उद्यनम् कर्षणमनमार्गः मोक्षोपाय इत्यर्थः' इति योगीन्द्रनाथसेनः ।

१ 'किमर्थं आगत्यादिप्रारम्भः' इति पा० । २ 'बाह्यविषयपरिहृत्या' इति पा० । ३ 'परमात्मज्ञानार्थं' इति पा० ।

अविमलमिति क्रियाविशेषणम् । ग्रहः राहुः । सत्त्वस्य पञ्च-
वेन्द्रियाणि ज्ञानावरकाणि भवन्तीति कृत्वा सूर्यस्यापि पञ्चैव
ग्रहादयश्चावरका उक्ताः । ज्वलतीति केवलमज्ञानजनकत्वेन
प्रकाशते । आत्मनि संरुद्धमिति इन्द्रियेभ्यो व्यावृत्त्यात्मनिय-
तम् । संवृतायन इति आत्मपक्षेऽपि संवृतेन्द्रियरूपच्छिद्रे
आत्मनीति ज्ञेयम् । दीपाशयः दीपधारिका, गृहं वा ॥ १३-१५ ॥

शुद्धसत्त्वस्य या शुद्धा सत्या बुद्धिः प्रवर्तते ।

यया भिनत्यतिबलं महामोहमयं तमः ॥ १६ ॥

सर्वभावस्वभावज्ञो यया भवति निःस्पृहः ।

योगं यया साधयते सांख्यः संपद्यते यया ॥ १७ ॥

यया नोपैत्यहङ्कारं नोपास्ते कारणं यया ।

यया नालम्बते किञ्चित् सर्वं संन्यस्यते यया ॥ १८ ॥

याति ब्रह्म यया नित्यमजरं शान्तमव्ययम् ।

विद्या सिद्धिर्मतिर्मैधा प्रज्ञा ज्ञानं च सा मता ॥ १९ ॥

शुद्धसत्त्वमभिधाय तज्जन्यां मोक्षसाधनत्वेनाख्यार्थोपादेयां
सत्यां बुद्धिं विविधैरप्युक्तैः स्वरूपैराह—शुद्धेत्यादि । महा-
मोहः अनादिमिथ्याज्ञानम् । निःस्पृह इति उपादिस्त्वाजिह्वासा-
क्ष्यः । योगमिति विषयव्यावृत्तस्य मनस आत्मन्येव परं
योगम् । संख्या तत्त्वज्ञानं, तया वर्तत इति सांख्यः ।
नोपास्ते कारणमिति न सुखदुःखकारणं सेवते । नालम्बते
किञ्चिदिति कैवल्यप्राप्त्यानां न करोति । संन्यस्यत इति सर्व-
त्रोदासीनो भवति । ब्रह्मेति मोक्षम् । विद्यासिद्ध्यादयश्च यद्यपि
ज्ञानविशेषेऽपि प्रसिद्धाः, तथाऽपीह प्रकरणात् तत्त्वज्ञानपरा
एव ज्ञेयाः ॥ १६-१९ ॥

लोके विततमात्मानं लोकं चात्मानं पश्यतः ।

परावरदशः शान्तिर्ज्ञानमूला न नश्यति ॥ २० ॥

लोके विततमात्मानमिति लोकरूपमात्मानं, तथा लोकं
चात्मानं शरीरात्ममेलकरूपे पश्यतः, 'व्यवस्थितं' इति शेषः ।
परावरदश इति परम् आत्मानम्, अवराणि आत्मव्यतिरिक्तानि
प्रवृत्त्यादीनि, यः पश्यति तस्य परावरदशः । ज्ञानमूलेत्यनेन
मोहमूलमस्थिरं शान्तिं निरस्यति ॥ २० ॥

पश्यतः सर्वभावान् हि सर्वावस्थानु सर्वदा ।

ब्रह्मभूतस्य संयोगो न शुद्धस्योपपद्यते ॥ २१ ॥

अथ जीवनमुक्तस्य किमिति सुखदुःखहेतुधर्माधर्मसंयोगो
न भवतीत्याह—पश्यत इत्यादि । पश्यत इति पश्यत एव
परं, न तु पश्यतो नापि द्विषत इत्यर्थः । ब्रह्मभूतस्येति ब्रह्मस-
दृशस्य जीवनमुक्तस्येति व्याख्येयं; सर्वथा मुक्ते हि ज्ञानमपि
नास्ति, तेन पश्यत इति न स्यात् । संयोग इति धर्माधर्म-
संबन्धः ॥ २१ ॥

१ 'कृत्वा दृष्टान्तः । सूर्यस्यापि पञ्चोदयावरका उक्ताः' इति पा० ।

२ 'इन्द्रियव्यावृत्त्याऽऽत्मनियतम्' इति पा० । ३ 'शान्तमक्षरम्'

इति पा० । ४ 'कच्चिदप्यास्य' इति पा० । ५ 'न तत्र' इति पा० ।

नात्मनः करणाभावाद्ब्रह्ममप्युपलभ्यते ।

स सर्वकरणयोगोऽनुक्त इत्यभिधीयते ॥ २२ ॥

अथ मुक्तात्मनः किं लक्षणमित्याह—नेत्यादि । आत्मन
इति मुक्तात्मनः । करणाभावादिति मनःप्रभृतिकरणाभावात् ।
उक्तं हि —'करणानि मनोबुद्धिबुद्धिकर्मेन्द्रियाणि च' (शा.
अ. १) इति, मनःप्रभृत्यभावाच्च शरीरमात्रोऽप्यर्थलब्ध एव;
सर्वाभावात्मात्मनि किमपि लक्षणं नास्ति, स्वरूपेण चात्माऽती-
न्द्रिय एव; तेन आत्मा उपलब्धियोग्यताभावाच्चोपलभ्यते,
तल्लिहान्यप्यभावादेव नोपलभ्यन्त इति भावः ॥ २२ ॥

विपापं विरजः शान्तं परमक्षरमव्ययम् ।

अमृतं ब्रह्म निर्वाणं पर्ययैः शान्तिरुच्यते ॥ २३ ॥

एतत्तत् सौम्य । विज्ञानं यज्ज्ञात्वा मुक्तसंशयाः ।

मुनयः प्रशमं जग्मुर्वीतमोहरजःस्पृहाः ॥ २४ ॥

विपापमित्यादिना मोक्षस्वरूपप्रकाशकान् पर्यायानाह ।
यज्ज्ञात्वाति ज्ञानं प्राप्येत्यर्थः; किंवा, स्वप्रकाशकत्वाज्ज्ञा-
नस्य ज्ञानमपि ज्ञेयं भवतीति बोद्धव्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकौ—

सप्रयोजनमुद्दिष्टं लोकस्य पुरुषस्य च ।

सामान्यं मूलमुत्पत्तौ निवृत्तौ मार्ग एव च ॥ २५ ॥

शुद्धसत्त्वसमाधानं सत्या बुद्धिश्च नैष्ठिकी ।

विचये पुरुषस्योक्ता निष्ठा च परमर्षिणा ॥ २६ ॥

इत्यग्निवेशश्रुते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने
पुरुषविचयशारीरं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

संग्रहे शुद्धसत्त्वसमाधानमित्यनेन 'एतैरविमलं' इत्यादिना
'दीपाशये यथा' इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तार्थः संगृहीतः । 'शुद्धस-
त्त्वस्य' इत्यादिना सत्या बुद्धिरुक्ता । नैष्ठिकीति सत्याबुद्धेरैव
विशेषणं; नैष्ठिकी मोक्षसाधिका; निष्ठा मोक्षः ॥ २५ ॥ २६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितयां चरकतात्पर्यटीकायामु-
वैददीपिकायां शारीरस्थाने पुरुषविचयशारीरं
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः शरीरविचयं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

शरीरविचयः शरीरोपकारार्थमिष्यते । ज्ञात्वा हि
शरीरतत्त्वं शरीरोपकारकरेणु भावेण ज्ञानमुत्पद्यते ।
तस्माच्छरीरविचयं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ ३ ॥

पुरुषविचयं मोक्षोपयुक्तत्वेन पुरुषोपकारकमभिधाय, व्या-
कृत्यमाणचिकित्सोपयुक्तं शरीरोपकारकं शरीरविचयं ब्रूते ।
शरीरस्य विचयनं विचयः शरीरस्य प्रविभागेन ज्ञानमित्यर्थः ।
शरीरोपकारार्थमिति शरीरारोग्यार्थम् । अथ कथं शरीर-

१ 'व्यवहियमाणचिकित्सोपयुक्तशरीरोपकारकं' इति पा० ।

ज्ञानं शरीरोपकारकमित्याह—ज्ञात्वा हीत्यादि । शरीरस्य रक्तादिरूपस्य स्वभावरूपं तत्त्वं ज्ञात्वैव इदमस्य वृद्धस्य धातोरसमानगुणतया हासकत्वेनोपकारकमिति, तथोक्तविपर्ययाच्चापकारकमिति ज्ञानं जायते, नोपकार्यशरीरतत्त्वज्ञानेऽसतीति वाक्यार्थः ॥ १-३ ॥

तत्र शरीरं नाम चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं समयोगवाहि । यदा ह्यस्मिन् शरीरे धातवो वैषम्यमापद्यन्ते तदा क्लेशं विनाशं वा प्राप्नोति । वैषम्यगमनं हि पुनर्यातूनां वृद्धिहासगमनमकार्त्स्न्येन प्रकृत्या च ॥ ४ ॥

समुदितस्यैव तावच्छरीरस्य स्वरूपमाह—तत्रेत्यादि । चेतनाशब्देन ज्ञानकारणमात्मोच्यते, भूतशब्द उपमाने; तेन, चेतनाया आत्मसंबन्धिभ्याः शरीरे एवोपलम्भमादात्मनः शरीरमधिष्ठानमिति भवति; परमार्थतु चेतना आत्माश्रया, आत्मा च निराश्रय एव; किंवा चेतनस्यात्मनोऽधिष्ठानभूतमिति चेतनाधिष्ठानभूतम् । पञ्चानां महाभूतानां विकारा रसादयः शरीरारम्भका, तेषां समुदायो मेलकः, स आत्मा स्वरूपं यस्य तत्तथा । समुदायशब्देन च समुदायारम्भका धातव एवोच्यन्ते; तेन, न संयोगमात्रस्य शरीरत्वप्रसक्तिः । किंवा, समुदायः संयोग एवोच्यतां, तथाऽपि समुदाय आत्मा कारणं यस्य शरीरस्य द्रव्यरूपस्य तत् पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं शरीरमेव । समेन उचितप्रमाणेन धातूनां मेलकेन सम्यग्भूरीगतया बहतीति समयोगवाहि । यदा तु धातूनां न्यूनातिरिक्तत्वेन विषमो मेलको भवति, तदा असमयोगवाहीति दर्शयन्नाह—यदा हीत्यादि । लघुना वैषम्येण रोगमात्रजनकेन क्लेशं, महता त्वसाध्यरोगजनकेन वैषम्येण विनाशं मरणं प्राप्नोति शरीरम् । अथ किं तद्वैषम्यमित्याह—वैषम्यगमनमित्यादि । वैषम्यगमनं वैषम्यावस्थाप्राप्तिः, वैषम्यमेव कदाचित्कमित्यर्थः; यदि हि वैषम्यमित्येव भूतात्, तदा सहजसिद्धमपि धातूनां यच्चूनातिरिक्तत्वेन वैषम्यं तदपि शिष्येण गृह्येत; तेन, गमनपदप्रक्षेपात् सहजं वैषम्यं परिलज्य स्वप्रमाणपेक्षयैव कदाचिदुपपन्नानं वैषम्यं दर्शयति । वृद्धिहासगमनं चेह व्यस्तं समस्तं च वैषम्यं ज्ञेयम् । वृद्धिहासस्यैव विशेषानाह—अकार्त्स्न्येन प्रकृत्या चेति; अकार्त्स्न्येति एकदेशेन, प्रकृत्येति सकलेन स्वभावेन । एतेन च रसादीनां नांशेन वृद्धिहासौ, तथा कार्त्स्न्येन वृद्धिहासालुपगृहीतौ भवतः । अन्ये तु, ‘अकार्त्स्न्येन’ इतिपदं क्लेशं विनाशं वा प्राप्नोतीत्यनेन समं योजयन्ति । तेन, यदाऽपि धातवो वैषम्यमापद्यन्ते, तदाऽपि नावश्यं क्लेशविनाशो भवतः, अकार्त्स्न्येनेतिपदेन क्लेशविनाशव्यभिचारस्याभिहितत्वात्; दृष्टं चैतत्, यथा—वृष्यप्रयोगाच्छुक्रवृद्धौ सत्यामपि न क्लेशविनाशो भवतः, तथा बालस्य वर्धमानधातोरपि गुण एव

परं दृश्यते । तच्च नातिखुन्दरं, यतो बालस्य वर्धमानधातोरपि वयोऽनुस्थाः प्राकृतमानस्थिता एव धातवो भवन्ति, तेन न ते प्राकृतमाना वृद्धा उच्यन्ते; या तु वृष्यप्रयोगजा शुक्रवृद्धिः, सा यदि विकारकारिका न भवति तदा तु प्राकृतमानान्तर्गततेः । एतदेव धातूनां प्राकृतमानं—यदविकारकारित्वम् । अक्षय्यादिमानं तु अद्वारान्तरेणामिहितमपि निरूपरोक्षतया पुनः स्वाभाविकधातुलक्ष्यैरेव ज्ञातव्यं; तस्माच्छुक्रस्य यावती वृद्धिरदोषा, तावती प्राकृतमानावस्थात्पैव । प्राकृतमानातिरिक्तौ चेह वृद्धिहासौ वैषम्यगमनशब्देनोच्यते, तस्मादाद्यैव व्याख्या । तथा न केवलं वृद्धिहासगमनमेव वैषम्यगमनं, किंतु प्रकृत्या च वैषम्यगमनं धातूनां भवतीति व्याख्यानयन्ति; तथाहि—“प्रकृतित्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षये” (सू. अ. १७) इत्यादौ प्रकृतित्थस्यापि दोषस्य विकारकर्तृत्वमुच्यते, विकारकारकस्य च दोषस्य प्रकृतित्थताऽपि वैषम्यार्थक्रियाकारित्वेन वैषम्यशब्देनोच्यते । तदपि नातिखुन्दरम् । येन, प्रदेशान्तरेष्वपि त्रिविधां गतिं प्रतिपाद्य प्रकृतित्थता धातूनां निर्विकारा एवोक्ता; यथा—“क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं, खनाः स्वं कर्म कुर्वते । दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम्” (सू. अ. १७); तथा “विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते । सुखसंज्ञकारोग्यं विकारो दुःखमेव च” (सू. अ. ९) एवमादिषु । यत् “प्रकृतित्थं यदा पित्तं” इत्यादौ खमानावस्थितस्यापि पित्तादेर्विकारकर्तृत्वं, तच्छरीरप्रदेशान्तरीयस्य पित्तादेस्तत्र प्रदेशे वृद्धस्यैव विकारकर्तृत्वं; खमानस्थितोऽपि दोषः प्रदेशान्तरे नीतः सन् तत्प्रदेशस्थदोषापेक्षया वृद्ध एव भवति, तेन तत्रापि वृद्धस्यैव विकारकर्तृत्वं, प्रपञ्चितश्चायमर्थस्तत्रैव ग्रन्थे । यत्रापि खमानस्थितानामेव रक्तादीनां वातादिदुष्टा विकारकर्तृत्वं, तत्रापि वातादय एव वृद्धाः प्राधान्येन विकारकाराः, रक्तादयोऽपि तत्र दुष्टदोषसंबन्धाधीनस्वगुणा वृद्धस्वगुणा वा भवन्ति, ततो गुणहानिद्विभ्यां वृद्धिहासौ दृष्ट्येऽपि तिष्ठत एवेति न प्रकृतित्थस्य विकारित्वमिति पश्यामः ॥ ४ ॥

यौगपद्येन तु विरोधिनां धातूनां वृद्धिहासौ भवतः । यदि यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत्ततो विपरीतगुणस्य धातोः प्रत्यवायकरं संपद्यते ॥ ५ ॥

उपयुक्तभेषजेन यथा वृद्धिहासौ भवतस्तदाह—यौगपद्येनेत्यादि । विरोधिनामिति परस्परविरुद्धगुणानाम् । एतदेवोपपत्त्या साधयन्नाह—यदीत्यादि । यदि भेषजं, यथा—क्षीरं कफशुक्रादिवृद्धिकरं, तत् कफशुक्रादेर्विपरीतगुणस्य वातादेः प्रत्यवायकरं भवति, हासकरं भवतीत्यर्थः । विपरीतस्येति कर्तव्ये यद्विपरीतगुणस्येति करोति, तेन जातिवैपरीत्याद्गुणवैपरीत्यमेव हासकारणं प्राधान्येन दर्शयति । तेन, गोमूत्रं द्रवत्वेन जात्या समानमपि कदण्डरूपादिविपरीतगुणयोगाद् कफस्यापहारकमेव ॥ ५ ॥

तदेव तस्माद्भेषजं सम्यगवचर्यमाणं युगप-
न्यूनातिरिक्तानां धातूनां साम्यकरं भवति, अधि-
कमपकर्षति न्यूनमाप्याययति ॥ ६ ॥

उपपादितं योगपथेन धातूनां वृद्धिहासगमनमुपसंहरन्नाह—
तदेवेत्यादि । सम्यगुपचर्यमाणमित्यनेन उचितमात्रादिप्रयोगं,
तथा धातुसाम्याविभेषजप्रयोगं च दर्शयति; मात्रादिवि-
शुणं हि भेषजं न खोचितं क्रियां करोति; यथा—वृद्धस्य
कफस्य क्षीणस्य च पित्तस्य क्षयवृद्धिभ्यां साम्यार्थं यदुपयु-
ज्यते कदादि तत् साम्यापत्तुत्तरकालमप्युपयुज्यमानं पित्त-
वृद्ध्या कफक्षयेन च पुनर्वैषम्यमावहति; तस्मादितद्वोषव्यावृ-
त्त्यर्थं सम्यगुपचर्यमाणमिति कृतम् । ननु, पूर्वमुक्तं भेषजेन
विरोधिनां धातूनां वृद्धिहासौ भवतः, उपसंहारे तु धातूनां
साम्यकरं भेषजं भवतीत्युच्यते, तत्कथं नार्थदेह इत्याशंक्य
वृद्धिहासकरमेव धातुसाम्यकरं भवतीति दर्शयन्नाह—अधि-
कमपकर्षति, न्यूनमाप्याययतीति । एवंभूतं च धातुसाम्यकरणं
यत्रैव विरोधिनां वृद्धिहासौ विद्येते तत्रैव ज्ञेयं, न सर्वत्र । तेन
यत्र वृद्धिरेव परं दोषाणां न क्षयः कस्यचित्, तत्र यथा वृद्धस्य
दोषस्य क्षयाधानमुक्तं न तथा क्षीणस्य वर्धनमिति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

एतावदेव हि भेषज्यप्रयोगे फलमिष्टं स्वस्थवृत्ता-
नुष्ठाने च यावद्भातूनां साम्यं स्यात् । स्वस्था ह्यपि
धातूनां साम्यानुग्रहार्थमेव कुशला रसगुणानाहा-
रविकारांश्च पर्यायेणेच्छन्त्युपयोक्तुं सात्म्यसमाज्ञा-
तान्, एकप्रकारभूयिष्ठांश्चोपयुज्जानास्तद्विपरीतक-
रसमाज्ञातया चैष्टिया सममिच्छन्ति कर्तुम् ॥ ७ ॥

उक्तधातुसाम्यस्योपादेयतां दर्शयितुं भेषजप्रयोगस्य तथा
स्वस्थवृत्तानुष्ठानस्य धातुसाम्यातिरिक्तं फलं निषेधयन्नाह—
एतावदेवेत्यादि । एतावदेवेत्यनेन वक्ष्यमाणधातुसाम्यं प्रत्य-
वमृशति । धातुसाम्यात्मको रोगप्रशमो हि भेषजसाध्यो न
धातुसाम्यादतिरिच्यते, तथा स्वस्थस्योज्जरकरसायनेनापि
धातुसाम्यमेव विशिष्टमाधीयते; तेन धातुसाम्यादतिरिक्तमायु-
र्वेदसाध्यं नास्तीति भावः । उक्तं च—“धातुसाम्यक्रिया
योक्तुं तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्” (सू. अ. १.) इति । ननु
स्वस्थे धातुसाम्यं सिद्धमेव, न च सिद्धं साध्यते, तत् कथं स्वस्थ-
वृत्तानुष्ठानेऽपि धातुसाम्यमेव फलमिष्याह—स्वस्था ह्यपी-
त्यादि । साम्यानुग्रहार्थमिति सत एव साम्यस्य परापरसाम्यो-
त्पत्तेन परिपालनार्थम् । रसा मधुरादयः । गुणा गुर्वादयः ।
आहारविकाराः आद्यखाद्यलेखपेयरूपा यवाग्वादयः । पर्या-
येणेति उचितेन क्रमेण; स च क्रमो यथा—मधुरसुप-
युज्य तज्जन्यकफवृद्धादिप्रतिबन्धार्थं कट्वाद्युपयुज्यमित्यादिर-
सकमः, तथा गुरुसुपयुज्य तत्कार्यप्रतिबन्धार्थं लघूपयोग इत्ये-

वंप्रकारो गुणानामुपयोगकमः, आहारविकारैश्चपि खाद्याद्युप-
युज्य तत्प्राकार्ये पयोगयोग इत्यादिकः क्रमः । गुणशब्देन च
रसा अपि प्राप्यन्ते, तथाऽपि रसाः प्राधान्यात् पृथगुक्ताः ।
सात्म्यसमाज्ञातानि रसगुणानित्यस्य तथा आहारविकारोश्चे-
त्यस्य विशेषणम् । सात्म्याश्च ते अभ्यासेन तथा समत्वेन
च स्वामाविकारव्यत्येनाज्ञाता इति सात्म्यसमाज्ञाताः, समश-
ब्देन ह्यन पथ्यमुच्यते; किंवा सर्वेदां सात्म्यत्वेन समाज्ञाताः
सात्म्यसमाज्ञाताः; तेन, असात्म्यानां रसादीनामुपयोगमेव
प्रतिक्षिपति । अथ यत्र तावद्रसादयः पर्यायेणोपयुज्यन्ते तत्र
साधु, यत्र त्वेकप्रकारा एव रसादयः कुतश्चिदतिरिभ्यस्सन्ते
तत्र को विधिरित्याह—एकप्रकारेत्यादि । तत उपपुष्पैकप्रकार-
रसादिभूयिष्ठाद् रसादेर्विपरीतमर्थं करोतीति तद्विपरीतकरी
समाज्ञाता चेष्टा, तथा चेष्टया समं कर्तुमिच्छन्तीति । एकप्रका-
रभूयिष्ठाद्युपयोगेनाधीयमानवैषम्यं शरीरे समं समधातुं कर्तु-
मिच्छन्ति । एतदुदाहरणं यथा—मधुरप्रकारभूयिष्ठं य आहा-
रप्रकारसुपुञ्ज्य तस्य मधुरसमानकफादिवृद्धिमाशंक्य कफादि-
कर्मक्षयकरी या व्यायामादिचेष्टा तथा साम्यामाधीयते । किंवा,
तद्विपरीतकरी तथा समत्वेन च आज्ञाता या चेष्टा सा तद्वि-
परीतकरसमाज्ञाता, तेन क्रियामाणमतियोगादि निषेधयति ॥ ७ ॥

देशकालात्मगुणविपरीतानां हि कर्मणामाहार-
विकाराणां च क्रियोपयोगैः सम्यक्, सर्वतितियोग-
सन्धारणम्, असन्धारणमुदीर्णानां च गतिमतां,
साहसानां च वर्जनं, स्वस्थवृत्तमेतावद्भातूनां साम्या-
नुग्रहार्थमुपदिश्यते ॥ ८ ॥

संप्रति प्रस्तावैगतं स्वस्थवृत्तं समासेनाह—देशेत्यादि ।
देशादिमिर्गुणशब्दः संवध्यते । आत्मशब्देनेह शरीरमु-
च्यते । देशविपरीतं कर्म यथा—मरौ स्वप्नः, कालविपरीतं
कर्म यथा—वसन्ते व्यायामः, आत्मविपरीतं कर्म यथा—
स्थूलशरीरे व्यायामजागरणादि । एवमाहारप्रभेदाश्च देश-
कालादिविपरीता उच्येयाः । कर्मणां क्रिया, आहारविकाराणां
नोपयोग इति यथासंख्यं योजनीयम् । सम्यगिति क्रियया
उपयोगेन च समं ज्ञेयम् । अतिक्रान्तो योगमित्यतियोगो
मित्यादियोगायोगरूपो ज्ञेयः; तेन, सर्वेषां कालवृद्धीन्द्रिया-
र्थमिथ्यायोगादीनां वर्जनं सर्वातियोगसन्धारणम् । कालमि-
थ्यायोगादेस्तु दुष्परिहरस्य प्रतिक्षेपैव वर्जनम् । गतिमतमिति
पुरीषादीनां बहिर्गमनशीलानाम् । साहसानाम् अवथावलम्बा-
रम्भादीनाम् ॥ ८ ॥

धातवः पुनः शारीराः समानगुणैः समानगुण-
भूयिष्ठैर्वाऽप्याहारविकारैरभ्यस्यमानैर्बुद्धिं प्राप्नु-
वन्ति, ह्रासं तु विपरीतगुणैर्विपरीतगुणभूयिष्ठैर्वाऽ-
प्याहारैरभ्यस्यमानैः ॥ ९ ॥

१ ‘मात्रादिगुणहीनं’ इति पा० । २ ‘क्षयाधानमार्गं धातुसाम्य-
करणमिति ज्ञेयम्’ इति पा० । ३ ‘विपरीतकरगुणक्षयसमाज्ञातया’
इति पा० ।

१ ‘सर्वथा’ इति पा० । २ ‘क्रमेणोपयोगः, सम्यक् सर्वाभियोगः,
अनुदीर्णानां संधारणं’ इति पा० । ३ ‘योगादिप्रस्तावागतं’ इति पा० ।

अथ रसादिधातूनां वृद्धिहासाधुक्तौ यादृशाभ्यामाहारभ्यां क्रियेते तद्दर्शयितुमाह—धातव इत्यादि । शरीरा इति पदेनाभ्यात्मिकान् बुद्ध्यादीन् व्यवच्छिन्नानि, यतो न बुद्ध्यादयः समानगुणाद्वर्धन्ते, असमानगुणाद्वा हसन्ति । समाना एव परं गुणा यस्य तत्समानगुणं, यथा—मांसं मांसस्य; समानगुणभूषिष्ठं यदल्पसमानगुणं, यथा—शुक्लस्य क्षीरं; क्षीरस्यातिद्रवत्वाच्छुकेऽल्पसमानगुणम् । अभ्यसमानैरित्यनेन सकृदुपयोगाद् वृद्धिं हासं च निषेधयति । विपरीता एव परं गुणा यस्य तद्विपरीतगुणम् । अल्पसमानगुणं तु विपरीतगुणभूषिष्ठम् ॥ ९ ॥

तत्रेमे शरीरधातुगुणाः संख्यासामर्थ्यकराः; तद्यथा—गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरसृढकठिनविशदपिच्छिलरूक्षखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवाः । तेषु ये गुरुस्ते गुरुभिराहारविकागुणैरभ्यसमानानैराप्याप्यन्ते, लघवश्च हसन्ति; लघवस्तु लघुभिराप्याप्यन्ते, गुरुवश्च हसन्ति । एवमेव सर्वधातुगुणानां सामान्ययोगाद्वृद्धिः, विपर्ययाद्भासः । तस्मान्मांसमाप्याप्यते मांसेन भूयस्तरमन्येभ्यः शरीरधातुभ्यः, तथा लोहितं लोहितेन, मेदो मेदसा, वसा वसया, अस्थि तरुणाश्चा, मज्जा मज्जा, शुक्रं शुक्रेण, गर्भस्त्वामगर्भेण ॥ १० ॥

अथ के ते शरीरधातुगुणा ये भेषजगुणः समाना असमाना वा उच्यन्ते इत्याह—तत्रेत्यादि । शरीरधातुगुणा इति विशेषणेनाप्रस्तुतत्वेनानभिधेयानां समानगुणान् बुद्ध्यादीन् निरसन्ति । परादयस्तु यद्यपि शरीरधातुगुणा भवन्ति, तथाऽपि ते वृद्धिं हासं च प्रत्यनतिप्रयोजनत्वादिहातुकाः । रसस्तु प्रधानत्वेन प्रकरणान्तरोक्त एवेति नेहोक्तः । स्पर्शस्तु शीतोष्णसंयुहीत एव । शब्दरूपगन्धास्तु परादिवद् वृद्धौ हासे च नातिप्रयोजना इति नोक्ताः । संख्या ज्ञानं भेषजना वा, तत्र सामर्थ्यं कुर्वन्तीति संख्यासामर्थ्यकराः । एते हि गुणद्वयो ज्ञाता विंशतिगुणद्वयो भवन्तीति यज्ज्ञानं संख्यासामर्थ्यरूपं तत् कुर्वन्ति । परस्परविपर्ययात्मकान् द्वन्द्वान् दशगुणाश्च दर्शयित्वा तेषां च द्रव्यसंबद्धानां श्रृङ्खलादिकया कर्माह—तेष्वित्यादि । लघवश्च हसन्तीति छेदः । शेषशीतादिगुणानां वृद्धिमतिदेशेनाह—एवमित्यादि । सामान्ययोगादिति सैमानैकरूपाधयोगात् । तच्च सामान्यं सर्वथा समानगुणजातिरूपं भवति; यथा—पोष्यपोषकद्वयोर्मांसयोः । क्वचित् विजातीयोऽपि गुणा एव पोष्यपोषकद्वययोर्भवन्ति; यथा—क्षीरशुक्रयोः । तत्राल्लार्थवृद्धिकर्तृत्वेन प्रथमं जातिरूपमेव सामान्यं सर्वगुणसामान्ययुक्तमुदाहरति—तस्मादित्यादि । भूयस्तरमन्येभ्यः

१ “संख्या समानतद्विपरीतत्वेन संख्यानं, वृद्धिहासेहेतुत्वेन सामान्यविपर्ययोर्दिह प्रकृतत्वाद्; तत्र सामर्थ्यं कुर्वन्तीति संख्यासामर्थ्यं कराः” इति योगीन्द्रनाथसेनः । २ “सैमानैकाधयोगात्” इति पा० । ३ “सर्वगुणभूषिष्ठसामान्ययुक्तं” इति पा० ।

इत्यनेन मांसेन समानगुणभूषिष्ठतया रक्तादिवृद्धिरपि क्रियते, भूयसी तु सर्वथा सामान्ययोगान्मांसस्य वृद्धिः क्रियत इति दर्शयति । लोहितं लोहितेनेत्येवमादौ ‘भूयस्तरमन्येभ्यः’ इत्यनुवर्तनीयम् । गर्भस्त्वामगर्भेणेत्यत्र आमगर्भेणाष्टादिरूपेण समुदितानां मांसादीनां सम्यगभिधेयानां च वृद्धिरुच्यते ॥ १० ॥

यत्र त्वेवंलक्षणेन सामान्येन सामान्यवतामाहारविकाराणामसाभिध्यं स्यात्, सन्निहितानां वाऽप्ययुक्तत्वाच्चोपयोगो घृणित्वादप्यस्माद्वा कारणात्, स च धातुरभिवर्धयतिव्यः स्यात्, तस्य ये समानगुणाः स्युराहारविकारा असेव्यश्च, तत्र समानगुणभूषिष्ठानामन्यप्रकृतीनामप्याहारविकाराणामुपयोगः स्यात् । तद्यथा—शुक्रक्षये क्षीरसर्पिषोरुपयोगो मधुरस्निग्धशीतसमाभ्यातानां चापरेषां द्रव्याणां, मूत्रक्षये पुनरिक्षुरसवाराणीमण्ड्रवमधुरास्त्वलघवोपप्लेदिनां, पुरीषक्षये कुल्माषमाषकुण्डाजमव्ययवशाकधान्याम्लानां, वातक्षये कटुकतिककषायरूक्षलघुशीतानां, पित्तक्षयेऽम्ललघवकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णानां, श्लेष्मक्षये स्निग्धगुरुभुरसान्द्रपिच्छिलानां द्रव्याणाम् । कर्मापि यद्यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत्तदासेव्यम् । एवमन्येषामपि शरीरधातूनां सामान्यविपर्ययाभ्यां वृद्धिहासौ यथाकाळं कार्यौ । इति सर्वधातूनामेकैकशोऽतिदेशतश्च वृद्धिहासकराणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ ११ ॥

संप्रति समानगुणभूषिष्ठेन विजातीयेन वृद्धिमाह—यत्रेत्यादि । एवंलक्षणेनेति तुल्यजातिरूपेण । उच्यते विद्वगोति—घृणित्वादित्यादि । अन्यस्माद्वा कारणादित्यमक्षयमगर्भशुक्रादिभक्षणजन्याधर्मोत्पत्तेः । तत्रेत्यनेन असन्निहितान् घृणया कारणान्तरेण च सन्निहितान्यप्यसेव्यान् प्रत्यवमुच्यते । अन्यप्रकृतीनामिति विजातीयानाम् । अत्रोदाहरणमाह—तव्येत्यादि । शुके क्षीणे यदि शुक्रान्तरं न प्राप्यते, प्राप्तं वा घृणादिवशादनुपयोज्यं स्यात्, तदा समानगुणभूषिष्ठानां क्षीरानामुपयोगः कर्तव्यः इत्यर्थः । मूत्रादावपि घृणादिना सजातीयप्रयोगाविषये समानगुणभूषिष्ठप्रयोगमाह—मूत्रेत्यादि । कुण्डुण्डं पललादिच्छत्रिका । अजमर्थं छागान्तराधिः । द्रव्याणामुपयोग इति योजना । आहारं वृद्धिकरमभिधाय विहारमपि वृद्धिकरमाह—कर्मेत्यादि । कर्मशब्देनेहास्यन्तिन्तादयोऽपि शृण्यन्ते । कर्म तु प्रायः प्रभावादेव वृद्धिकरं भवतीति कृत्वाऽत्र समानगुणतापरिग्रहो न कृतः । साक्षादनुक्तानामपि धातूनामुक्त्यायातुसारेण वृद्धिहासमभिदर्शयति—

१ ‘अनुत्तार्य’ इति पा० । २ ‘कार्यकर’ इति पा० ।

एवमित्यादि । यथाकालमिति क्रियाकालानतिपातेन । उक्तं प्रकरणमुपसंहरति—इति सर्वेत्यादि । एकैकश इत्यनेन मांसमाभ्याभ्यते मांसनेत्यादिनोक्तं गृह्णाति । अतिदेशतश्चेल्यनेन एवमन्येषामपि धातूनामित्यादिनोक्तं गृह्णाति ॥ ११ ॥

काष्ठयैः शरीरवृद्धिकरास्त्विमे भावा भवन्ति; तद्यथा—कालयोगः, स्वभावसंसिद्धिः, आहारसौष्ठवम्, अविघातश्चेति ॥ १२ ॥

वृद्धिप्रस्तावात् सर्वशरीरवृद्धिकरानाह—काष्ठयैःनेत्यादि । कालयोग इति वृद्धिकारकयौवनादिकालयोगः । यौवनादौ हि सप्तदशवत्सरादिकाललक्षणे कालमहित्रैव वृद्धिर्भवति । स्वभावशब्देनादृष्टमुच्यते । तेन स्वभावसंसिद्धिशरीरवृद्धिहेतुरदृष्टम् । आहारसौष्ठवमिति आहारसंपत् । अविघातश्चेति शरीरवृद्धिविघातकरातिव्यायामनोभिघातादिविरहः ॥ १२ ॥

बलवृद्धिकरास्त्विमे भावा भवन्ति । तद्यथा—बलवत्पुरुषे देशे जन्म बलवत्पुरुषे काले च, सुखश्च कालयोगः, बीजक्षेत्रगुणसंपन्न, आहारसंपन्न, शरीरसंपन्न, सात्म्यसंपन्न, सत्त्वसंपन्न, स्वभावसंसिद्धिश्च, यौवनं च, कर्म च, संहर्येति ॥ १३ ॥

वृद्धिप्रस्तावाच्च बलवृद्धिकरान् भावानाह—बलेत्यादि । देशमहित्रा बलवन्तः पुरुषा यस्मिन् देशे सैन्यधादौ स बलवत्पुरुषो देशः, तत्र जातो देशमहित्रैव बलवान् भवति; यथा—सैन्यधा बलवन्तः पुरुषाः । परिणामस्यापि प्रशस्तस्य हेतुतामाह—बलवत्पुरुषे काले चेति । कालो हेमन्तशिशिरादिरूपः । हेमन्ते शिशिरे वा काले जायमानस्य स कालो बलं जनयति । सुखश्च कालयोग इति साधारणकालयोगः । बीजस्य शुक्लरूपस्य, तथा क्षेत्रस्यातैवगर्भाशयरूपस्य, गुणानां प्रशस्तधर्माणां संपत्, बीजक्षेत्रगुणसंपत् । अत्र बीजक्षेत्रयोर्निर्दोषताऽपि संपत् स्यात्, तेन निर्दोषतातिरिक्तसारत्वादिबीजक्षेत्रगुणप्राप्त्यर्थं गुणग्रहणं ज्ञेयम् । सत्त्वसंपन्नश्चेति सत्त्वसंपत्ताऽपि शरीरे बलं भवतीति ज्ञेयम् । वचनं हि—“शरीरं ह्यपि सत्त्वमनुविधीयते” (शा.अ. ४) इति । स्वभावसंसिद्धिः बलजनकर्मसंसिद्धिः । कर्म व्यायामादिकर्मैः स्वयं; व्यायामादिकर्माभ्यासाद्धि बलं भवति ॥ १३ ॥

आहारपरिणामकरास्त्विमे भावा भवन्ति । तद्यथा—ऊष्मा, वायुः, क्लेदः, स्नेहः, कालः, समयोश्चेति ॥ १४ ॥

प्रशस्तगुणाभिधानप्रस्तावादाहारपरिणामस्यापि प्रशस्तस्य हेतुतामाह—आहारेत्यादि । काल इति पाककालो निशावसानादिरूपः । समयोश्चेति आहारस्य प्रकृत्याद्यहाराविधिविशेषायतनसम्यग्योगः ॥ १४ ॥

तत्र तु खल्वेषाम्भ्यादीनामाहारपरिणामकराणां भावानामिमे कर्मविशेषा भवन्ति । तद्यथा—

१ ‘शरीरपृथिकरास्त्विमे’ इति पा० । २ ‘संयोगश्च’ इति पा० ।

ऊष्मा पचति, वायुरपकर्षति, क्लेदः शैथिल्यमापादयति, स्नेहो मार्दवं जनयति, कालः पर्याप्तिमभिनिर्वर्तयति, समयोश्चेति परिणामधातुसाम्यकरः संपद्यते ॥ १५ ॥

अत्र चाहारपरिणामकरेषु ऊष्मैव साक्षात् पाके व्याप्रियते, वाय्वादयस्तु तस्य पचतो व्यापारविशेषेण सहायतां यान्तीति दर्शयन्नाह—तत्रेत्यादि । वायुरपकर्षतीति ऊष्मस्थानाद् विदुरस्थितमन्नमूत्रसमीपं नयति । यदुक्तम्—“अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकषेति” (वि. अ. १५) इति । वायुरपकर्षतीत्युपलक्षणं, तेन अम्युतेजनमपि समानाख्यस्य वायो-बौद्धव्यम् । उक्तं हि—“समानेनावधूतोऽग्निः...पचति” (वि. अ. १५) इति । पर्याप्तिमिति पाकनिर्यातिः; सत्यमूत्रादिव्यापारे कालवशादेव पाको भवति, नोष्मादिव्यापारमात्रादिति भावः । समयोश्चेति व्यापारमिति एषामाहारद्रव्याणां प्रकृत्यादीनां यः समयोश्च, स परिणामकरो धातुसाम्यकरश्च भवति; यदा हि प्रकृत्यादिविरुद्ध आहारो भवति, तदा प्रकृत्यादिविरोधादेव न सम्यक्परिणामो भवति । एतदूष्मादिव्यापारप्रतिपादकं श्रुत्यान्तरं यथा—“अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकषेति । तद्वर्धेर्भिन्नसंघातं स्नेहेन स्फुटतां गतम् ॥ समानेनावधूतोऽग्निरदर्थः पवनेन तु । काले पक्वं सर्वं सम्यक् पचत्युर्विद्वदे” (वि. अ. १५) इति ॥ १५ ॥

परिणमतस्वाहारस्य गुणाः शरीरगुणभावमापद्यन्ते यथास्वमविरुद्धाः; विरुद्धाश्च विहन्युर्विहताश्च विरोधिभिः शरीरम् ॥ १६ ॥

अथ कया परिपाठ्या परिणाममापद्यमान आहारो धातुसाम्यकरो भवतीत्याह—परिणमत इत्यादि । परिणमत इति वर्तमाननिर्देशेन यो यथा यथा आहारांशः परिणमते स तथा तथा शरीरगुणरूपतां याति, न कृत्वाहारपरिणाममपेक्षत इति दर्शयति । यथास्वमविरुद्धा इति ये आहारगुणा यस्मिन् शरीरगुणेऽविरुद्धास्त एव तद्रूपतां यान्ति । यथा—आहारस्य कठिनो भागो मांसास्थ्यादिकठिनभागपोषको भवति, द्रवांशस्तु शोणितारूपो भवतीत्यादि । विरुद्धाश्च विहन्युरिति शरीरगुणविरुद्धास्तु आहारगुणा विहन्युः हासयैरुत्थयः । अथ ते शरीरगुणा आहारगुणविहताः सन्तः किं कुर्वन्तीत्याह—विहता इत्यादि । विहतास्तु विरोधिभिः शरीरं विहन्युरिति योजना; विरोधिभिरिति विपरीतैराहारगुणैः, विहता इति क्षयं नीताः । किंवा विरोधिभिरिति यथा दुर्बलमत्स्यादिविरुद्धाहारैर्विहताः शरीरगुणाः शरीरं हन्युः; चकाराद् विरुद्धगुणैश्च क्षयं नीताः शरीरं हन्युरिति दर्शयति ॥ १६ ॥

१ ‘व्यापारविशेषगुणयान्तीत्याह’ इति पा० । २ ‘सत्यमूत्रमव्यापारे कालवशादेव सम्यक्परिणामो भवति’ इति पा० । ३ ‘नोष्मव्यापारमात्राद्’ इति पा० । ४ ‘परिणमतः’ इति पा० ।

शरीरगुणाः पुनर्द्विविधाः संग्रहेण—मलभूताः, प्रसादभूताश्च । तत्र मलभूतास्ते ये शरीरस्या-
बाधकराः स्युः । तद्यथा—शरीरच्छिद्रेषूपदेहाः
पृथग्जन्मानो बहिर्मुखः, परिपक्वा धातवः,
प्रकुपिताश्च वातपित्तश्लेष्माणः, ये चान्येऽपि
केचिच्छरीरे तिष्ठन्तो भावाः शरीरस्योपघातायो-
पपद्यन्ते, सर्वास्तान्मैले संचक्ष्महे; इतरांस्तु
प्रसादे, गुर्वादींश्च द्रवान्तां गुणभेदेन, रसा-
दींश्च शुक्रान्तां द्रव्यभेदेन ॥ १७ ॥

अथ कतिप्रकारास्ते शरीरगुणा इत्याह—शरीरेत्यादि ।
संग्रहेण संक्षेपेण; तेन विस्तरेण धातुधातवादिविभगेन बह-
वश्च भवन्ति । भूतशब्दः स्वरूपे आबाधकरा इति पीडा-
करा इत्यर्थः । पृथग्जन्मान इति पिचोलिकासिद्धान्तकादिभे-
देन नानारूपाः । बहिर्मुखः इत्यनेन य एव चिद्भ्रमलाः
मूलभूता बहिर्निःसरणमिमुखाः, त एव पीडाकर्तृत्वेन
मलाख्याः; ये तु स्रोतउपलेपमात्रकारकास्ते गुणकर्तृत्वा न
मलाख्याः । परिपक्वाश्च धातव इति पाकात् पृथक् गताश्च
शोणितादयोऽपि मलाख्याः; किंवा ‘अपरिपक्वा’ इति पाठः,
तदा सामा धातवो मलाख्या इति हेयम् । कुपिताश्चेति पदेन
वातादयः सामान्येन क्षीणा दृढा वा गृह्यन्ते; विकृतिमात्रं हि
वातादीनां कोपः । ये चान्येऽपीत्यादिना विमर्गगतां पीडा-
कारकां शरीरधातून् तथाऽजीर्णादीन् प्राहयन्ति । मल इति
एकवचनं जातौ । इतरानिति अविकारकरान् ख(स)मानस्थित-
पुरीषवातादीन्; पुरीषवातादयोऽपि शरीरवृद्धम्भकाः प्रसादा
एव, गुणकर्तृत्वात् । मलप्रसादभेदेन शरीरगतभावानभिधाय
पुनर्द्रव्यगुणभेदानाह—गुर्वादींश्चेत्यादि । गुर्वादयो द्रवान्ताः
पश्चादुक्ता एव । अत्र च ये मला उपघातवश्च नोकास्ते गुर्वा-
दिगुणाधारत्वेन ग्राह्याः; किंवा, इतरांस्तु निरावाधान् मलादीन्
प्रसादे संचक्ष्महे, तथा गुर्वादींश्च (तैश्च रसादींश्च) निर्विका-
रां द्रव्यगुणरूपां प्रसादे संचक्ष्महे इति व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

तेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दुष्टा दूषयि-
तारो भवन्ति, दोषस्वभावात् । वातादीनां पुनर्धा-
त्वन्तरे कालान्तरे प्रदुष्टानां विविधाशितपीतीयेऽ-
ध्यये विज्ञाना-युक्तानि । एतावत्येव दुष्टदोषगति-
र्यावत् संस्पर्शनाच्छरीरधातूनाम् । प्रकृतिभूतानां
तु खलु वातादीनां फलमारोग्यम् । तस्मादेषां प्रकृ-
तिभाव प्रयतितव्यं बुद्धिमद्भिरिति ॥ १८ ॥

अथ यदेतन् पुरीषादीनां मलत्वं तद्दूषणाद्भवति, तेनै-
तेषां दूषकहेतुमाह—तेषामित्यादि । तेषामिति पुरीषादीनां

रसादीनां च । दुष्टा इति खहेतुपत्तिताः, क्षीणास्तु नान्यदुष्टि-
दोषाः कुर्वन्तीति प्रतिपादितमेव । अथ धात्वन्तराश्रयिणी
वातादीनां दुष्टानां किं लक्षणं, येन ते ज्ञातव्या इत्याह—
वातादीनामित्यादि । विज्ञानानीति लक्षणानि; रसाद्याश्रयदुष्ट-
वातादिलक्षणं तावद्विविधाशितपीतीये प्रोक्तम् । “केशमुत्रन-
खाद्याश्रयदुष्टदोषलक्षणं तु यद(त)त्र नोक्तं तत् कथं हेयसि-
त्याह—एतावत्येवेत्यादि । केशादीं दुष्टानामपि वातादीनां
गतिर्नास्तीति वाक्यार्थः । यावत् संस्पर्शनादिति स्पर्शनेन्द्रियं
व्याप्य, तेन शरीरधातूनां दूषणे स्पर्शनेन्द्रियपर्यन्तमेव दुष्ट-
दोषगतिर्भवति; तेन न केशादिषु दुष्टदोषगतिः । यत्तु पलि-
तादिकेशे मृतनखे वा पुष्पं तत् स्पर्शवच्छरीरसंस्थितेतैव
दोषेण कृतं, न पुनर्मृतनखे केशेष्वपि स्वमार्गचारी दोषः प्रच-
रति” इति श्रुते । वयं तु ब्रूमः—विविधाशितपीतीयोक्तदुष्टा
सर्वेदुष्टप्रसंगो भवतीति दर्शयन्नाह—एतावत्येवेत्यादि ।
यावत् संस्पर्शनादिति स्पर्शसंबन्धात्; तेन, शरीरधातूनां
यावत् स्पर्शनादुष्टदोषगतिर्भवति, सा च सर्वा विविधाशित-
पीतीयोक्तव, न ततोऽधिका दुष्टिर्देहस्यास्ति । तत्र हि “मला-
नाश्रित्य दुष्टास्तु भेदशोषप्रदूषणम्” (सू. अ. २८) इति
ग्रन्थेन कृत्स्नमलग्रहात् केशानखौ मलौ गृहीतावेव । एतेन तु
नखाप्रकेशाप्रफुटनादिमृतनखप्रकेशाप्रगतेन दोषेणैव कृतं
भवति । अथ दुष्टा वातादयो दुष्टिलक्षणानि कुर्वन्ति, प्रकृति-
स्थास्तु किं कुर्वन्तीत्याह—प्रकृतिभूतानमित्यादि ॥ १८ ॥

भवति चात्र—

शरीरं सर्वथा सर्वं सर्वदा वेद यो भिषक् ।

आयुर्वेदं स कात्स्न्येन वेद लोकसुखप्रदम् ॥ १९ ॥

संप्रत्यक्षप्रकरणजन्यशरीरज्ञानस्य फलमाह—शरीरमि-
त्यादि ॥ १९ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
श्रुतमेतद्यदुक्तं भगवता शरीरविकारे वचः ।
किञ्च खलु गर्भस्याङ्गं पूर्वमभिनिर्वर्तते कुशौ, कुतो
मुखः कथं चान्तर्गतस्तिष्ठति, किमाहारश्च वर्त-
यति, कथंभूतश्च निष्कामति, कैश्चायमाहारोपचा-
रैर्जातः सद्यो हन्यते, कैरव्याधिरभिवर्धते, किं चास्य
देवादिप्रकोपनिमित्ता विकासाः संभवन्ति आहो-
स्विन्न, किं चास्य कालाकालमृत्योर्भावाभावयो-
र्भगवानध्यवस्यति, किं चास्य परमायुः, कानि चास्य
परमायुषो निमित्तानीति ॥ २० ॥

शरीरविचारकं प्रकरणं समाप्य गर्भशरीरविचारकं प्रकर-
णमारभते—एवंवादिनमित्यादि । कुशाविल्यन्तेनैकः प्रश्नः,
कुतोमुखः कथं चान्तर्गतस्तिष्ठतीति द्वितीयः, निष्का-
मतीत्यन्तेन तृतीयः, कैश्चायमाहारोपचारैर्जातः सद्यो हन्यते
इति चतुर्थः, कैरव्याधिरभिवर्धते इति पञ्चमः, आहोस्विन्न-

१ ‘शरीरधातव’ इति पा० । २ ‘मलाख्यान्’ इति पा० ।
३ ‘प्रसादाख्यान्’ इति पा० । ४ ‘प्रवर्धमानाः’ इति पा० ।
५ ‘पीडाकारकाय्’ इति हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । ६ ‘तथा
रसादींश्च’ इति हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । ७ ‘तत्’ इति पा० ।

त्यन्तः पृष्ठः । शेषं प्रश्नत्रयं पूर्वं प्रश्नद्वयस्य व्यवच्छेदकमेव, एवं नव प्रश्नाः । अध्यवस्थीति निश्चिनोति ॥ २० ॥

तमेवमुक्तवन्तमग्निवेशं भगवान् पुनर्वेसुरात्रेय उवाच—पूर्वमुक्तमेतद्गर्भावकान्तौ यथाऽयमग्निनिर्वर्तते कुक्षौ, यच्चास्य यदा संतिष्ठतेऽङ्गजातम् । विप्रतिवादास्त्वत्र बहुविधाः सूत्रकृतामूर्ध्नि सन्ति सर्वेषां; तानपि निबोधोन्ममानान्—शिरः पूर्वमग्निनिर्वर्तते कुक्षाविति कुमारशिरा भरद्वाजः प्रथयति, सर्वेन्द्रियाणां तदधिष्ठानमिति कृत्वा; हृदयमिति काङ्क्षायनो बाह्लीकभिक्षुः, चेतनाधिष्ठानत्वात्; नाभिरिति भद्रकाण्ड्यः, आहारागम इति कृत्वा; पकाशयगुदमिति भद्रशौनकः, मासताधिष्ठानत्वात्; हस्तपादमिति बडिशः, तत्करणत्वात् पुरुषस्य; इन्द्रियाणीति जनको वैदेहः, तान्यस्य बुद्ध्याधिष्ठानानीति कृत्वा; परोक्षत्वादिचिन्त्यमिति मारीचिः कश्यपः; सर्वाङ्गमग्निनिर्वृत्तिर्युगपदिति धन्वन्तरिः; तदुपपन्नं, सर्वाङ्गानां तुल्यकालमग्निनिर्वृत्तत्वाद्व्युदयप्रभृतीनाम् । सर्वाङ्गानां ह्यस्य हृदयं मूलमधिष्ठानं च कैवाङ्गिभिरुक्तवानाम्, नच तस्मात् पूर्वाग्निनिर्वृत्तिरेषां; तस्माद्व्युदयप्रभृतीनां सर्वाङ्गानां तुल्यकालमग्निनिर्वृत्तिः, सर्वे भावा ह्यन्योन्यप्रतिबद्धाः; तस्माद्यथाभूतदर्शनं साधु ॥ २१ ॥

यथाकमुत्तराण्याह—पूर्वमित्यादि ।—पूर्वमुक्तमिति यच्चास्य यदा संतिष्ठतेऽङ्गजातं तदपि गर्भावकान्तौ “एवमस्य युगपदिन्द्रियाण्यङ्गवयवाश्च योगपथेनाग्निनिर्वर्तन्तेऽन्यत्र तेभ्यो भावेभ्यो येऽस्य जातस्योत्तरकालं जायन्ते” (शा. अ. ४) इत्यादिना ग्रन्थेनोक्तम् । यद्यपि ‘कथमग्निनिर्वर्तते कुक्षौ’ इति नेह पृष्ठं, तथाऽयमग्निनिर्वृत्तिकमोपदर्शनेन ‘किञ्च खलु गर्भस्याङ्गं पूर्वमग्निनिर्वर्तते’ इति प्रश्नस्य यथोक्तोत्पादकमोपदर्शनादुत्तरत्वं भवतीति मैत्रेयोक्तं—उक्तमेतद्गर्भावकान्तौ यथाऽयमग्निनिर्वर्तते कुक्षाविति । उक्तमपि युगपदङ्गमग्निनिर्वृत्तिं मतान्तरद्वारेण स्थिरीकर्तुमाह—विप्रतिवादास्त्वत्रेत्यादि । पकाशयगुदं चेति पकाशयगुदं; किंवा पकाशयसमीपस्य गुदं पकाशयगुदम्, उत्तरगुदमित्यर्थः । इन्द्रियाणीति इन्द्रियाधिष्ठानानि नयनगोलकादीनि । तदुपपन्नमिति धन्वन्तरिवचनमुपपन्नम्; अत्र हेतुमाह—सर्वाङ्गानामित्यादिना । हृदयप्रभृतीनामित्यन्तेन । अत्र च प्रतिज्ञाहेत्वोरेकत्वं नाशङ्कनीयं; धन्वन्तरिवचनमुपपन्नमिति प्रतिज्ञा, तदभिहितार्थस्य युगपदङ्गमग्निनिर्वृत्तिरूपस्य सिद्धत्वादिति हेत्वर्थः प्रतिज्ञार्थोद्भिन्न एव । ये तु ‘तुल्यकालमग्निनिर्वृत्तत्वात्’ इति पठन्ति, तेषां हेत्वर्थो व्यक्त एव । येन, उत्तरकालमपि सर्वा-

ङ्गानां युगपद्विदर्शनं; समानकालवर्धमानानां फलानामिव समानकालमेव जन्मानुमीयते, असमानकालजातानां हि न समानकाला समा वृद्धिर्भवति । पूर्वैर्धर्मा भूतानि हृदयपूर्वाग्निनिर्वृत्तिदृष्टेर्गतेन समानन्यायादूषयन्नाह—सर्वाङ्गानां ह्येत्यादि । मूलमिव मूलं, तदुपधातेन सर्वाङ्गोपधातात् । अधिष्ठानमिति आश्रयः । तत्रौजःप्रभृतीनामधिष्ठानं हृदयं भवति; न च तस्मात् पूर्वाग्निनिर्वृत्तिरिति न च तथाविधमूलत्वाच्चाधिष्ठानत्वाच्च पूर्वाग्निनिर्वृत्तिर्भवति । यदि हि मूलं कारणमिति मतं स्यात्, तदा कार्येभ्योऽङ्गैः प्राक् हृदयं स्यादपि; न चेहाङ्गानां हृदयं कारणं किं तु प्रधानं, प्राधान्यं च तदुपधातेन सर्वोपधातादिति । यथाग्याश्रयाश्रयिभावः, स चापि सहोत्पन्नत्वादेव हृदयमाश्रयि तदाश्रितोऽङ्गप्रभृतीनां भवतीति भावः । तदेवं चेद्व्युदयस्य प्रधानस्यापि पूर्वोत्पादो नास्ति, तदा शिरःप्रभृतीनामपि पूर्वोत्पादो नास्त्येवेति कृत्योपसंहरन्नाह—तस्मादित्यादि । युगपदग्निनिर्वृत्तौ हेत्वन्तरमाह—सर्वेभावा हीत्यादि । भावा इति शारीरा भावाः । अन्योन्यप्रतिबद्धा इति यस्मात् सर्वेभावाः परस्परप्रतिबद्धा एव सिराज्वात्यादिभिर्जायन्ते, तेन समाननिबन्धनत्वाद् युगपदेव भवन्ति । यथाभूतदर्शनमिति यथार्थदर्शनं, तच्च धन्वन्तरिमतमेव ॥ २१ ॥

गर्भस्तु खलु मातुः पृष्ठाभिमुख ऊर्ध्वशिराः सङ्ख्याङ्गान्यास्तेऽन्तर्कुक्षौ ॥ २२ ॥

गर्भस्त्वित्यादि द्वितीयप्रश्नोत्तरम् ॥ २२ ॥

व्यपगतपिपासाबुभुक्षस्तु खलु गर्भः परतन्त्रवृत्तिर्मातरमाश्रित्य वर्तयत्युपप्लेहोपस्वेदाभ्यां गर्भाशये सदसङ्गताङ्गवयवः, तदनन्तरं ह्यस्य कश्चिद्लोमकूपयनैरुपप्लेहः कश्चिन्नाभिनालव्ययनैः । नाभ्यां ह्यस्य नाडी प्रसक्ता, नाड्यां चापरा, अपरा चास्य मातुः प्रसक्ता हृदये, मातृहृदयं ह्यस्य तामपरामभिसंघृवते सिराभिः स्यन्दमानार्भिः; स तस्य रसो बलवर्णकरः संपद्यते, स च सर्वैरसवानाहारः । स्त्रिया ह्यापन्नगर्भायास्त्रिधा रसः प्रतिपद्यते—स्वशरीरपुष्टये, सन्त्याय, गर्भवृद्धये च । स तेनाहारेणोपपृच्छः (परतन्त्रवृत्तिर्मातरमाश्रित्य) वर्तयत्यन्तर्गतः ॥ २३ ॥

व्यपगत इत्यादि ‘किमाहारश्च वर्तयति’ इति प्रश्नोत्तरम् । परतन्त्रवृत्तिरिति मात्राधीनवृत्तिः । एतदेव विवृणोति—मातरमित्यादि । उपप्लेहः निर्यान्दः । सदसङ्गताङ्गवयव इति छेदः । तदनन्तरमिति अङ्गप्रत्यङ्गव्यक्तौ सत्याम् । नाभिसंक्ता नाडी

१ ‘पूर्वं च प्रश्नद्वयं’ इति पा० । २ ‘हृदयपूर्वाङ्गं’ इति पा० । ३ ‘मन्वानेन’ इति पा० । ४ ‘पकुदयं’ इति पा० । ५ ‘तुल्यकालमग्निनिर्वृत्तत्वात्’ इति पा० ।

१ ‘युगपद्विदर्शनात्’ इति पा० । २ ‘पूर्वपक्षिणी’ इति पा० । ३ ‘सङ्ख्याङ्गान्यास्ते जरायुवतः कुक्षौ’ इति पा० । ४ ‘संस्यन्दमानाभिः’ इति पा० ।

नाभिनाडी । अन्यनैरिति मार्गैः । अपरा गर्भस्य नाभिनाडीप्र-
तिबद्धा 'अमरा' इति लोके ख्याता । अभिसंज्ञयते इति व्या-
प्नोति । एतच्चापरादिजन्म गर्भादृष्टवशाद्भवति ॥ २३ ॥

स चोपस्थितकाले जन्मनि प्रसूतिमास्तयोगात्
परिवृत्त्यावाकृशिरा निष्कामत्यपरत्यथेन, एषा
प्रकृतिः, विकृतिः पुनरतोऽन्यथा । परं त्वतैः स्वत-
न्ववृत्तिर्भवति ॥ २४ ॥

कथंभूतः स निष्कामतीत्यसोत्तरं—स चोपस्थितकाल
इत्यादि ।—उपस्थितकाल इति प्रत्यासन्नकाले । विकृतिः पुन-
रतोऽन्यथेत्यनेन विकृत्याचरणेनापि निर्गमो भवतीति दर्श-
यति । स्वतन्ववृत्तिर्भवतीति स्वयंकृतेन स्तन्यपानादिना वर्तते,
न गर्भस्य इव मातुरेवाहारेण परं वर्तत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तस्याहारोपचारौ जातिसूत्रीयोपदिष्टावविकार-
करो चाभिवृद्धिकरो भवतः ॥ २५ ॥

ताभ्यामेव च विषमसेविताभ्यां जातः सद्य उप-
हृत्यते तरुरिवाचिरव्यपरोपितो वातातपाभ्यामप्र-
तिष्ठितमूलः ॥ २६ ॥

कैश्यामिमिषादिप्रश्रयोत्तरं—तस्येत्यादि । जातिसूत्रीयोप-
दिष्टाविति अनागतावेक्षणानागते भूतव्यययोगाद्बोद्धव्यम् ।
अचिरव्यपरोपितः अवीर्षकालोपितः ॥ २५ ॥ २६ ॥

आसोपदेशाद्भुतरूपदर्शनात् समुत्थानलिङ्गचि-
कित्स्तिविशेषाच्चादोषप्रकोपात्तुरूपा देवादिप्रको-
पनिमित्ता विकाराः समुपलभ्यन्ते ॥ २७ ॥

किञ्चास्येत्यादिप्रश्रयोत्तरम्—आसोपदेशादित्यादि । आसो-
पदेशोऽत्र कुमारतन्त्रोपदेशो ब्रह्मादिप्रणीतः । तत्र हि कुमा-
राणां देवादिनिमित्तविकाराः प्रतिपाद्यन्ते; देवादिग्रहणेन च
तदनुचरा अपि गृह्यन्ते । स्कन्दप्रह्लादयः सुश्रुतोका देवादय-
श्चाष्टौ । यदुक्तं—“देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां गन्धर्वयक्षाः
पितरो भुजङ्गाः । तथैव रक्षांसि पिशाचजातिरेपोऽष्टको देवगणो
ग्रहाण्यः” (सू. उ. अ. ६०) इति । अनुमानमप्यत्राह—
अद्भुतेत्यादि । न यद्भवति तदद्भुतम्, आश्चर्यमिति यावत्;
तच्चात्मानुषखलज्ञानयोमादि ज्ञेयं; एतद्भिदोषाजन्त्याद् देवादि-
कारणं गमयति । समुत्थानादिविशेष आगन्तूनामागन्तुविकारेषु
स्फुट एव । अदोषप्रकोपात्तुरूपा इति दोषप्रकोपजन्यरोग-
विधर्माणः ॥ २७ ॥

कालाकालमृत्योस्तु खलु भावाभावयोरिदम-
ध्यवसितं नः—“यः कश्चिन् भ्रियते स काल एव
भ्रियते, न हि कालच्छिद्रमस्ति” इत्येके भाषन्ते । त-
च्चासम्पृक् । न ह्यच्छिद्रता सच्छिद्रता वा कालस्यो-
पपद्यते, कालखलक्षणस्वभावात् । तत्राहुरपरं—यो

यदा भ्रियते स तस्य नियतो मृत्युकालः; स सर्व-
भूतानां सत्यः, समक्रियत्वादिति । एतदपि चान्य-
थाऽर्थग्रहणम् । न हि कश्चिन् भ्रियत इति सम-
क्रियः । कालो ह्यायुषः प्रमाणमधिकृत्योच्यते । यस्य
चेष्टं यो यदा भ्रियते स तस्य मृत्युकाल इति, तस्य
सर्वे भावा यथास्वं नियतकाला भविष्यति; तच्च
नोपपद्यते, प्रत्यक्षं ह्यकालाहारवचनकर्मणां फलम-
निष्टं, विपर्यये चेष्टं; प्रत्यक्षतश्चोपलभ्यते खलु काला-
कालव्यक्तिस्तासु ताववस्थासु तं तमर्थमभिस-
मीक्ष्य, तद्यथा—कालोऽयमस्य व्याधेराहारस्यौष-
धस्य प्रतिकर्मणो विसर्गस्य, अकालो वेति । लोके-
ऽप्येतद्भवति—काले देवो वर्षत्यकाले देवो वर्षति,
काले शीतमकाले शीतं, काले तपत्यकाले तपति,
काले पुष्पफलमकाले च पुष्पफलमिति । तस्मादु-
भयमस्ति—काले मृत्युरकाले च; नैकान्तिकमत्र ।
यदि ह्यकाले मृत्युर्न स्यान्नियतकालप्रमाणमायुः
सर्वं स्यात्; एवं गते हिताहितज्ञानमकारणं स्यात्,
प्रत्यक्षानुमानोपदेशाश्चाप्रमाणानि स्युर्ये प्रमाण-
भूताः सर्वतन्त्रेषु, वैराग्यध्याप्यनायुध्याणि चोपल-
भ्यन्ते । वाग्वस्तुमात्रमेतद्वादमृषयो मन्यन्ते—
नाकाले मृत्युरस्तीति ॥ २८ ॥

कालाकालेत्यादौ इदमध्यवसितमित्यनेन प्रकरणव्यवस्थाप-
नीयोऽयमर्थः ‘तस्मादुभयमस्ति काले मृत्युरकाले च’ इति
ग्रन्थवक्ष्यमाणं प्रत्यवमृशति । एकीयमतमाह—यः कश्चिद-
ित्यादि । न हि कालच्छिद्रमस्तीति कालरहितः कश्चिदवका-
शोऽस्ति, यं कालश्चान्यमवकाशमासायाकालमृत्युः स्यादिति
भावः । एतदूच्यति—तच्चेत्यादिना । सान्तरं यदवयवि
द्रव्यं तत् सच्छिद्रमित्युच्यते, यच्च निरन्तरं तदच्छिद्रम् ।
तेन कालस्य निरवयवस्य सच्छिद्रताऽच्छिद्रता वा न संभ-
वति; तेन यदुच्यते—“कालस्याच्छिद्रत्वाच्च कालमृत्युरस्ति”
इति, तदयुक्तमिति भावः । यच्चकालमृत्युव्यापकत्वेन कालस्योप-
चरितच्छिद्रत्वं तदुत्तरवक्ष्यमाणैकीयमतदूषणेनैव दूषितम् ।
कालखलक्षणस्वभावादिति कालखलक्षणे सैच्छिद्रताया अच्छि-
द्रतायाश्चाभावादित्यर्थः । एकीयमतान्तरमाह—तत्राहुरित्यादि ।
यो यदा भ्रियते स एव तस्य नियतो मृत्युकाल इति कथं ज्ञायते
इत्याह—स सर्वभूतानां सत्यः समक्रियत्वादिति । यस्मात्
कालः सर्वभूतानामविशेषेण मारकतया समक्रियः, न रागात्
किञ्चिद्भूतं न मारयति, न द्वेषाद्वा किञ्चिद्वन्ति, किन्तु सर्वाण्येव
निहन्ति, तेन सर्वभूतानामयं सत्यो रागद्वेषश्चैव इत्यर्थः । ततश्च

१ ‘यत्र सकलमृत्युव्यापकत्वेन कालस्योपचरितमच्छिद्रत्वं’ इति
पा० । २ ‘तदुत्तरग्रन्थवक्ष्यमाणैकीयमतदूषणेनैव दूषितम्’ इति
पा० । ३ ‘तच्छिद्रतायास्तदच्छिद्रतायाश्चाभावादित्यर्थः’ इति पा० ।
४ ‘रागद्वेषश्चैव’ इति पा० ।

१ ‘परिवृत्त्यावाकृशिरा’ इति पा० । २ ‘परं ततः’ इति पा० ।

३ ‘प्रतिरोपितः वत्खातारोपितः’ इति पा० ।

रागद्वेषशून्यतया उचितकाले एव परं मारयति, नागुचित इति भावः । दूषयति—एतदपीत्यादिना । न हि कश्चिन्न भ्रियत इति कृत्वा समक्रियः कालो भवत्येव । यत्तु शतवर्षादिलक्षणमायुःप्रमाणमधिकृत्य भवता समक्रियः कालोऽभिधीयते; यदि शतवर्षाद्यायुःप्रमाणेऽपि समक्रियः स्यात्, तदा न शतवर्षादौ गौरव्यं वा कश्चिन्मयेत्, इत्येते चैतत्; तस्मादेवंभूतसमक्रियत्वे कालस्य उचिततत्त्वार्थायुःप्राप्तेरवधारणमकालमृत्युशब्दानभिधेयमिहायुर्वेदे तद्विरसं भवतीति भावः । अकालमृत्युप्रतिषेधे दृष्टान्तरमाह—यस्येत्यादि । सर्वभावा इति मृत्युव्यतिरिक्ता अप्याहारवचनादयः । प्रत्यक्षमिति सुव्यक्तप्रमाणेनेत्यर्थः । कालाकालव्यक्तिस्तासु तास्ववस्थास्मिन् तास्ता अवस्थाः शरीरादेस्तं व्याख्याहारादिकमर्थं बुद्धिस्थीकृत्य कालाकालशब्देनोच्यन्त इत्यर्थः । तत्र तृतीयदिनज्वरयुक्तायां तृतीयज्वरिणेऽवस्थायां तृतीयज्वरं प्रति कालोऽयमस्येति व्यपदिश्यते, विपर्यये चाकाल इति व्यपदेशः; तथा ग्लान्यादियुक्तायां शरीरावस्थायामाहाररूपमर्थमुद्दिश्य कालोऽयमाहारस्येति ज्ञानं भवति, विपर्यये चाकालोऽयमित्युदाहरणमुज्ज्वलम् । विसर्गस्येति व्याधिमोक्षस्य । इह प्रकरणे कालशब्देनोचितः कालोऽभिधीयते, अकालशब्देनानुचितः कालः; न तु कालविरहः । सिद्धान्तमुपसंहरति—तस्मादित्यादि । नैकान्तिकमिति कालमृत्युरेव परं भवति, किंवा अकालमृत्युरेव परं भवतीत्येकान्तिकमोक्षो नास्ति । अकालमृत्योरभावपक्षे दूषणान्तरमाह—यदि हीत्यादि । हिताहितज्ञानमकालमृत्युप्रतिषेधार्थं विधीयते, स एव चेदकालमृत्युर्नास्ति तदा हिताहितज्ञानं निष्प्रयोजनं स्यादित्यर्थः । प्रत्यक्षानुमानोपदेशाश्चाप्रमाणानि स्युरिति आयुर्वेदसंबद्धा प्रत्यक्षादय औपुष्यानायुष्योपदेशका आयुष्यानायुष्यार्थाभावादप्रमाणभूताः स्युरिति भावः । दूषितं पक्षं निःसारतया दर्शयन्नाह—वागित्यादि ॥ २८ ॥

वर्षशतं खत्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले ॥ २९ ॥

‘किंचास्य परमायुः’ इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह—वर्षशतमित्यादि । अस्मिन् काले इति कलौ ॥ २९ ॥

तस्य निमित्तं प्रकृतिगुणात्मसंपत् सात्त्व्योपसेवनं चैति ॥ ३० ॥

शेषप्रश्नस्योत्तरं—तस्येत्यादि । प्रकृतिगुणात्मसंपदिति प्रकृतिसंपत्, गुणसंपत्, आत्मसंपत् । तत्र प्रकृतिसंपत् समवातादिप्रकृतिता, समप्रकृतिर्हि चिरायुर्भवति; गुणसंपत्तु सारसंहननादिभिरायुष्मलक्षणैर्योगः, किंवा प्रकृतेर्मातृपित्राद्युपकरणस्य गुणसंपत् सा प्रकृतिगुणसंपत्; आत्मनस्तु चिरायुष्मकारकधर्मयुक्ता संपत् ॥ ३० ॥

१ ‘न तु’ इति पा० । २ आयुर्वेदायैदंशैकाः’ इति पा० । ३ ‘मातृपित्रादिमेककारणस्य गुणसंपत्’ इति, ‘मातापित्रादिमेककारणप्रकृतिगुणसंपत्’ इति च पा० ।

तत्र श्लोकाः—

शरीरं यद्यथा तच्च वर्तते क्लिष्टमामयैः ।

यथा क्लेशं विनाशं च याति ये चास्य धातवः ॥ ३१ ॥

वृद्धिहासौ यथा तेषां क्षीणानामौषधं च यत् ।

देहवृद्धिकरा भावा बलवृद्धिकराश्च ये ॥ ३२ ॥

परिणामकरा भावा वा च तेषां पृथक् क्रिया ।

मलाख्याः संप्रसादाख्यां धातवः प्रश्न एव च ॥ ३३ ॥

नवैको निर्णयश्चास्य विधिवत् संप्रकाशितः ।

तथ्यः शरीरविचये शरीरे परमर्षिणा ॥ ३४ ॥

इत्यश्विवेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने

शरीरविचयशरीरं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

संग्रहे ये चास्य धातव इति यादृशाश्चास्य धातव इत्यर्थः । एतच्च ‘वैषम्यगमनं पुनर्धोतुनां’ इत्यादिग्रन्थेन धातुधर्मप्रकाशकत्वेनोक्तं हेतुम् । अन्ये तु ये चास्य धातव इत्यनेन ‘मांसं मासेन वर्धते’ इत्यादि धातुरूपाणां पुनर्मांसादीनां संग्रहोऽयमिति वदन्ति । वृद्धिहासौ यथा तेषामित्यनेन ‘धातवः पुनः’ इत्यादिग्रन्थार्थं गृह्णाति । क्षीणानामौषधं च यदि मांसमाप्याय्यते मांसेनेत्यादि संग्रह्णाति । सा च तेषां पृथक् क्रियेत्यनेन तेषामाहारपरिणामकराणामुपप्रवृत्तीनां पृथक्कर्म यदुक्तं ‘ऊष्मा पचति’ इत्यादिना ग्रन्थेन तद्वृद्धते ॥ ३१-३४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां

चरकतारपर्यदीकायां शरीरविचयशरीरं

नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः शरीरसंख्याशरीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

शरीरसंख्यामवयवशः कृत्स्नं शरीरं प्रविभज्य सर्वशरीरसंख्यानप्रमाणज्ञानहेतोर्भगवन्तमात्रेयमश्विवेशः पप्रच्छ ॥ ३ ॥

पूर्वाध्याये धातुभेदेन शरीरमभिधाय एतदेव शरीरमवयवसंख्याभेदेन प्रतिपादयितुं शरीरसंख्याध्यायोऽभिधीयते । अवयवसंख्याभेदेन च शरीरज्ञानं प्राधान्येन साक्षात् साधनं चिकित्सोपयुक्तं कथयितव्यत्वात्स्यान्ते ‘शरीरसंख्यां यो वेद’ इत्यादिना । अवयवशः शरीरं प्रविभज्य शरीरसंख्यां पप्रच्छेति योजना । पृच्छाप्रयोजनमाह—सर्वशरीरसंख्यानप्रमाणज्ञानहेतोरेति ।—संख्यानस्य प्रमाणमित्या संख्यानप्रमाणं, तच्च

१ ‘यथावच्च’ इति पा० । २ ‘सप्तसादाख्याः’ इति पा० ।

३ ‘दशकः’ इति पा० । ४ ‘शरीरसंख्यां नाम शरीरं’ इति पा० ।

५ ‘मोक्षसाधनं कथयिष्यति’ इति पा० ।

‘षट् त्वचः’ इत्यादिग्रन्थवाच्यं; किंवा संख्यां न च प्रमाणं च संख्यानप्रमाणं; तत्र ‘षट् त्वचः’ इत्यादि संख्यानं, ‘दशोदकाञ्जलयः’ इत्यादि शरीरावयवप्रमाणं; किंवा ‘संख्या-नाम-प्रमाणज्ञानहेतोः’ इति पाठः, तत्र संख्यानस्य प्रमाणस्य च दत्तमेवोदाहरणं, नामज्ञानं तु ‘एका गोजिहिका’ इत्यादिग्रन्थेन भवतीति व्याख्यानयन्ति ॥ १-३ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—शृणु मत्तोऽग्निवेश! सर्वशरीरमाचक्ष्णस्य यथाप्रश्नमेकमना यथावत् । शरीरे षट् त्वचः; तद्यथा—उदकधरा त्वग्बाह्या, द्वितीया त्वसुग्धरा, तृतीया सिन्धुकिलाससंभवाधिष्ठाना, चतुर्थी दद्रुकुष्ठसंभवाधिष्ठाना, पञ्चमी त्वलजीविद्रुचिसंभवाधिष्ठाना, षष्ठी तु यस्यां छिन्नायां ताम्यत्यन्ध इव च तमः प्रविशति यां चाप्यधिष्ठायारूपि जायन्ते पर्वसु कृष्णरक्तानि स्थूलमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानि च; इति षट् त्वचः । एताः षडङ्गं शरीरमवतस्य तिष्ठन्ति ॥ ४ ॥

आचक्ष्णसेलञ्च ‘मत्तं’ इति शेषः; तेन सर्वं शरीरमाचक्ष्णस्य मे मत्तं शृण्वेति योजना । ततश्च ‘नटस्य शृणोति’ इति वदनुपयोगे षष्ठी । किं च ‘मे वचनं शृणु’ इत्यनेन मतान्तरमप्यसि शरीरावयवसंख्यान इति सूचयति । ततश्च सुश्रुते—“सप्त त्वचः, त्रीण्यशितानि” (सु. शा. अ. ५) इत्यादिना यदिह प्रतिपादितसंख्याविरुद्धमुच्यते, तच्छैल्यशास्त्रोपयुक्तत्वादिति दर्शयति । यदुक्तं सुश्रुते—“त्रीणि सषष्ठीनि शतान्यस्त्रां वेदविदो भाषन्ते, शस्यतश्चे तु त्रीण्येव शतानि” (सु. शा. अ. ५) इति । अनेन वचनेन योऽन्योऽपि त्वगादिसंख्याभेदश्चरकमुश्रुतयोः स खैतन्नोपयुक्तसंख्योपादानादुच्येयः । सिन्धुकिलाससंभवाधिष्ठानेति सिन्धुकिलासो यतो दोषात् संभवतस्तस्य दोषस्याधिष्ठानभूता; एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । ताम्यतीत्यस्य विवरणम्—“अन्ध इव तमः प्रविशति” इति; किंवा ताम्यतीति तमोयुक्त इव चेष्टते । अरुंधीति व्रणानि । पर्वस्विति अवयवसन्धिषु ॥ ४ ॥

तत्रैतं शरीरस्याङ्गविभागः; तद्यथा—द्वौ बाहू, द्वे सक्थिनी, शिरोग्रीवम्, अन्तराधिः, इति षडङ्गमङ्गम् ॥ ५ ॥

षडङ्गतामुक्तां शरीरस्य विभजते—तन्नायमित्यादि । शिरश्च ग्रीवा च शिरोग्रीवम्; एतच्चैक्यविवक्षया ज्ञेयम् । अन्तराधिः मध्यम् ॥ ५ ॥

त्रीणि सषष्ठीनि शतान्यस्त्रां सह दन्तोल्खलनखैर्न । तद्यथा—द्वान्निशदन्ताः, द्वान्निशदन्तोल्ख-

१ ‘सर्वशरीरमभिसंक्षणापाठः’ इति पा० । २ ‘शस्यतश्चोपयुक्तमतेभेदात्’ इति पा० । ३ ‘स्वतन्त्रातुपयुक्तसंख्यापरित्यागादुपयुक्तसंख्योपादानात्तन्त्रेयः’ इति पा० । ४ ‘अथ’ इति पा० । ५ ‘दत्तमेकमेव पडिवक्ष्यामि’ इति पा० । ६ ‘दन्तोल्खलनखैः’ इति पा० ।

च. सं. ४३

खलानि, विशतनिखलाः, षष्टिः प्लणिपादाङ्गुल्यस्थीनि, विशतिः पाणिपादशलाकाः, चत्वारि पाणिपादशलाकाधिष्ठानानि, द्वे पाण्योरस्थिनी, चत्वारः पादयोरुल्काः, द्वौ मणिकौ हस्तयोः, चत्वार्यरह्योरस्थिनी, चत्वारि जङ्घयोः, द्वे जानुनी, द्वे जानुकपालिके, द्वावूरनलकौ, द्वौ बाहुनलकौ, द्वावंसौ, द्वे अंसफलके, द्वावक्षकौ, एकं जघ्र, द्वे तालुके, द्वे श्रोणिफलके, एकं भगास्थि, पञ्चचत्वारिंशत् पृष्ठगतान्यस्थीनि, पञ्चदश ग्रीवायां, चतुर्दशोरस्थि, द्वयोः पार्श्वयोश्चतुर्विंशतिः पशुकाः, तावन्ति स्थालकानि, तावन्ति चैव स्थालकावुदानि, एकं हन्वस्थि, द्वे हनुमूलवन्धने, एकस्थि नासिकागण्डकूटललाटं, द्वौ शङ्खौ, चत्वारि शिरःकपालानीति; एवं त्रीणि सषष्ठीनि शतान्यस्त्रां सह दन्तोल्खलनखेनेति ॥ ६ ॥

सषष्ठीनीति षष्ठ्याऽधिकानि । दन्तानामुल्खला यत्राश्रिता दन्ताः । यद्यपि नखा विविधाश्रितपीतीये मलभागोप्यत्वेन मले एव प्रक्षिप्ताः, तथाऽपीहास्थिरूपयोगस्यापि विद्यमानत्वादस्थिगणनायां पठिताः । प्रखड्डलि पर्वत्रयं, तेन विशलङ्गुलिगतमस्त्रां विशतित्रयं भवति । बुद्धाङ्गुष्ठे यदस्तपादप्रविष्टं तत्तृतीयं पर्व ज्ञेयम् । बुद्धाङ्गुष्ठशलाकाऽपि स्वल्पप्रमाणा ज्ञेया । अङ्गुलीनां शलाका यत्र संलभास्तच्छलाकाधिष्ठानम् । जानु जङ्घयोः सन्धिः । अक्षकौ अर्वाक् जघ्रसन्धेः कीलकौ । तालुके ताल्वस्थिनी । भगास्थि अभिमुखं कटीसन्धानकारकं तिर्गस्थि । स्थालकानीति पशुकानां मूलस्थानलक्ष्मीनि । स्थालकावुदानि तु पशुकामूलान्यवुदाकाराण्यस्थीनि । नासिकागण्डकूटललाटानामेकमूलत्वादिकमेवास्थि गणनीयं, ये तु पृथग्गणनं कुर्वन्ति तेषां नासागण्डकूटललाटानां त्रयाणां त्रीण्येवास्तीनीति न संख्यापूर्णम् ॥ ६ ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि; तद्यथा—त्वग्, जिह्वा, नासिका, अक्षिणी, कर्णौ च । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि; तद्यथा—स्पर्शनं, रसनं, घ्राणं, दर्शनं, श्रोत्रमिति । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि; तद्यथा—हस्ती, पादौ, पायुः, उपस्थः, जिह्वा चेति ॥ ७ ॥

हृदयं चेतनाधिष्ठानमेकम् ॥ ८ ॥

अक्षिणी कर्णौ च पृथक्त्वेऽपि एकैकेन्द्रियाधिष्ठानत्वेनैकत्वेनैव ग्राह्ये । एवं हस्ती पादौ च एकतया ग्राह्यौ ॥ ७ ॥ ८ ॥

१ ‘चत्वार्यधिष्ठानान्यासां’ इति पा० । २ ‘मणिवन्धकौ’ इति पा० । ३ ‘अस्तिरूपयोग्यताया अपि’ इति पा० । ४ ‘मूलस्थानानि निखानि’ इति पा० । ५ ‘पशुकाश्च मध्ये स्थितान्यवुदाकाराण्यस्थीनि’ इति पा० । ६ ‘नासिकागण्डकूटललाटेर्मिलिता एकमेवास्थि गणनीयं’ इति पा० । ७ ‘त्रीण्येवास्तीनि, एकत्वेन तु संख्यापूर्णम्’ इति पा० ।

दश प्राण्यतनानि; तद्यथा—मूर्धा, कण्ठः, हृदयं, नाभिः, गुदं, वस्तिः, ओजः, शुक्रं, शोणितं, मांसमिति । तेषु षट्पूर्वाणि मर्मसंख्यातानि ॥ ९ ॥

इह दशप्राणायतनेषु दशप्राणायतनीयोक्तौ शङ्खौ परित्यज्य नाभिर्मसं च गृहीतं, तेन नाभिमांसयोरपि प्राणायतनत्वं तथा शङ्खयोश्च पाठद्वयदर्शनाद्बोद्धव्यम् । यत्तु च दशप्राणायतनीये—“दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी गुदम्” (सू. अ. २९) इति ॥ ९ ॥

पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि; तद्यथा—नाभिश्च, हृदयं च, क्लोम च, यकृच्च, ग्रीवा च, वृक्कौ च, वस्तिश्च, पुरीषाधारश्च, आमशयश्च, पक्वाशयश्च, उत्तर-गुदं च, अधरगुदं च, क्षुद्रान्नं च, स्थूलान्नं च, वपावहनं चेति ॥ १० ॥

क्लोम पिपासास्थानम् । वस्तिः सूत्राशयः । उत्तरगुदः यत्र पुरीषमवतिष्ठते, येन तु पुरीषं निष्कामति तदधरगुदम् । वपा-वहनं मेदःस्थानं ‘तैलवर्तिका’ इति ख्यातम् ॥ १० ॥

षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि षट्सङ्केषूपनिबद्धानि, यान्यपरिसंख्यातानि पूर्वमङ्गेषु परिसंख्यायमानेषु, तावन्त्यैः पर्यायैरिह प्रकाश्यानि भवन्ति । तद्यथा—द्वे जङ्घापिण्डके, द्वे ऊरुपिण्डके, द्वौ स्फिचौ, द्वौ वृषणौ, एकं शोफः, द्वे उखे, द्वौ वङ्गणौ, द्वौ कुकुन्दरौ, एकं वस्तिशीर्षम्, एकमुदरं, द्वौ स्तनौ, द्वौ श्लेष्मभुजौ, द्वे बाहुपिण्डके, चिबुकमेकं, द्वावोष्ठौ, द्वे सूक्ष्मपौ, द्वौ दन्तवेष्टकौ, एकं तालु, एका गलशुण्डिका, द्वे उपजिह्विके, एका गोजिह्विका, द्वौ गण्डौ, द्वे कर्णशङ्कुलिके, द्वौ कर्ण-पुत्रकौ, द्वे अक्षिकूटे, चत्वार्यक्षिचर्मनि, द्वे अक्षि-कनीनिके, द्वे भुजौ, एकाऽवटुः, चत्वारि पाणिपा-द्वहदयानि ॥ ११ ॥

षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानीति ‘तद्यथा—द्वे जङ्घापिण्डके’ इत्यादिप्रत्ययवक्ष्यमाणानि । यास्मीत्यादि यानि वक्ष्यमाणानि षट्प-ञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि, पूर्वमङ्गेषु हस्तादिषु षट्सु, परिसंख्याय-मानेष्वपरिसंख्यातानि, तावन्त्यैः पर्यायैः प्रकाश्यानि भव-न्तीति योजना । पर्यायाश्च जङ्घापिण्डकादयः शब्दा एव । एतेन हस्तौदिषट्पञ्चकथनेनैव तदाश्रिता अपि जङ्घापिण्डका-दय उक्ता एव, संप्रति त्वमर्थविशेषव्यवहारार्थं जङ्घापिण्डका-दयः पृथगुक्ता इति वाक्यार्थः । ‘पूर्वमङ्गेषु’ इत्यस्य स्थाने ‘पूर्व-मन्त्रेषु’ इति वा पाठः; तत्राप्यन्यत्राब्देन हस्तादीनि षडङ्गानि प्राह्याणि । उक्ते इति कक्षशिरोपार्श्वयोर्निष्प्रभागी । कुकुन्दरौ स्फिचोरपरि उन्नतभागा । वस्तिशिरो नामरेधः । श्लेष्मभुजौ

१ ‘प्रकादय व्याख्यातानि’ इति पा० । २ ‘द्वौ भुजौ’ इति पा० ।

३ ‘जङ्घादिषु’ इति पा० । ४ ‘जङ्घादिषट्पञ्चकथनेनैव’ इति पा० ।

५ ‘त एव दिषेव्यव्यवहारार्थं’ इति पा० । ६ ‘जङ्घादीनि’ इति पा० ।

कण्ठस्य पार्श्वयोर्व्यवस्थितौ कठिनौ भागौ । सङ्गण्यौ वदनान्ते । द्वे उपजिह्विके इति जिह्वाया अधोगतौ जिह्वा तथा उपरिगतौ ग्राह्या । एका गोजिह्विकेति गौर्वाक, तस्याः कारणभूता जिह्वा गोजिह्वा; तेन वचनकारणभूता प्रधानजिह्वैव गृह्यते । कर्ण-शङ्कुलिके कर्णगतवर्तकौ । कर्णपुत्रकौ तु बाह्यकर्णविव । अक्षिकूटे के अक्षिगोलके । द्वे अक्षिकनीनिके इत्यत्र कनीनिका-शब्देन नासायाः सममक्षिसन्धिपरिधीयते । अवटुः घाटा । चत्वारि पाणिपादहृदयानीति पाण्योः पादयोश्च तस्यानि मध्यानि चत्वारितीयः । एतावतैव षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि पूर्यन्ते ॥ ११ ॥

नव महन्ति छिद्राणि—सप्त शिरसि, द्वे चाधः १२ एतावद्दृश्यं शक्यमपि निर्देष्टुम् ॥ १३ ॥

नव महान्ति छिद्राणीति ग्रन्थं व्याकरोति—सप्त शिरसि द्वे चाध इति । एतावद्दृश्यमिति एतावत्स्वगादि दृश्यं प्रायः प्रत्य-क्षोपलब्धिष्विषयमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अनिर्देश्यमतः परं तर्क्यमेव । तद्यथा—नव स्नायुशतानि, सप्त सिराशतानि, द्वे धमनीशते, चत्वारि पेशीशतानि, सप्तोत्तरं मर्मशतं, द्वे सन्धि-शते, एकोनत्रिंशत्सहस्राणि नव च शतानि षट्प-ञ्चाशत्कानि सिराधमनीनामणुशः प्रविभज्यमानानां सुखाग्रपरिमाणं, तावन्ति चैव केशशस्त्रुलोमा-नीति । एतद्यथावत्संख्यातं त्वकूपभृति दृश्यं, तर्क्यमतः परम् । एतदुभयमपि न विकल्पते, प्रकृ-तिभावाच्छरीरस्य ॥ १४ ॥

अतः परं तर्क्यमेवेति अतस्त्वगादेः परं यत् स्नाय्वादिति तत् प्रायस्तर्क्यमेव अनुमानगम्यमेवेत्यर्थः । यद्यपि स्नाय्वाद्यपि प्रत्यक्षं भवति, तथाऽपीह वक्ष्यमाणसंख्यायुक्तं सर्वं स्नाय्वादिति प्रत्यक्षेण सुकरग्रहमिति तर्क्यमित्युक्तम् । स्नाय्वादिभेदा-नेवाह—नव स्नायुशतानीत्यादि । अणुशः प्रविभज्यमानानामिति अणुप्रभेदेन विभज्यमानानाम् । सुखाग्रपरिमाणमिति मुखरूपस्या-प्रत्यक्ष परिमाणम् । अत्र यान्येव सप्त सिराशतानि धमनीशतद्वयं लोके तदेव सूक्ष्मप्रतानाग्रभेदगणनया एकोनत्रिंशत्सहस्राणि नव च शतानि षट्पञ्चाशत्कानि भवन्ति, स्थूलगणनतया तु पूर्वसंख्या सिराधमन्यन्तर्मर्मेतीति न विरोधः । तावन्ति चैव केशशस्त्रुलोमानीति एकोनत्रिंशत्सहस्राणि नवशतानि षट्पञ्चा-शत्कानि केशशस्त्रुलोमा भवन्तीत्यर्थः । एतच्च केशादिसंख्यायं स्थूलसिरासुखगतकेशादिविभागो न ज्ञेयः, सूक्ष्मतत्त्वविभागेन तु केशादीनां बहुत्वमपि शास्त्रान्तरोक्तं भवतीति ज्ञेयम् । एतत्

१ ‘पञ्च पेशीशतानि’ इति पा० । २ ‘एकोनत्रिंशत्सहस्रा-णि’ इति पा० । ३ ‘एके तदुभयमपि न विकल्पयन्ते प्रकृतिभावा-च्छरीरस्य’ इति, ‘स्वकूपभृति दृश्यं तर्क्यमेवेत्येके, तदुभयमपि न विक-ल्पते प्रकृतिभावाच्छरीरस्य’ इति च पा० । ४ ‘पूर्वसिरासंख्या धम-न्यन्तर्गता भवतीति न विरोधः’ इति पा० ।

त्वक्प्रभृति दृश्यं तर्क्यं च ज्ञान्वादि यथावत् संख्यातमिति योजना । संप्रति यथोक्तं त्वगादीनां मानं प्रकृतस्थे शरीरे न व्यभिचरतीति दर्शयन्नाह—एतदुभयमित्यादि । उभयमिति दृश्यं तर्क्यं च । प्रकृतिभावादिति अविकृतत्वाच्छरीरस्य । यत्र तु शरीरं विकृतं भवति तत्र यथोक्तं त्वगादिमानमपि विकृतं भवतीति भावः । किंवा, एतच्चथावत्संख्यातमिति छेदः । एकीयमतमाह—‘त्वक्प्रभृति दृश्यं तर्क्यमेव चैकं’ इति पाठः । अर्थस्तु—त्वक्प्रभृति यदुक्तं दृश्यं तदपि तर्क्यमेवेत्येके आचार्या भुवते, तदुभयमिति तदेकीयमतमस्मन्मतं च, न विकल्पते इति यथोक्तावयवसंख्या(व्य)तिरेकेण न व्यवस्थाप्यते; प्रकृतिभावाच्छरीरस्येति पूर्ववद् व्याख्येयम् । एतेन यत्त्वगादि तर्क्यमेव वा भवतु, दृश्यं तर्क्यभेदभिन्नं वा भवतु, तथाऽपि यथोक्तां संख्यां नातिक्रमतीति वाक्यार्थः ॥ १४ ॥

यत्त्वञ्जलिसंख्येयं तदुपदेक्ष्यामः; तत् परं प्रमाणमभिज्ञेयं, तच्च वृद्धिहासयोगि, तर्क्यमेव । तद्यथा—दशोदकस्याञ्जलयः शरीरे खेनाञ्जलिप्रमाणेन, यत्तु प्रचयमानं पुरीषमनुवध्नात्यतियोगेन तथा मूत्रं रधिरमन्याश्च शरीरधातून्, यत्तु सर्वशरीरचरं बाह्या त्वविभर्ति, यत्तु त्वगन्तरे ज्वगन्तं लसीकाशब्दं लभते, यद्योष्मणाऽनुबद्धं लोमकूपेभ्यो निष्पतत् खेदशब्दमवामोति, तदुदकं दशाञ्जलिप्रमाणं; नवाञ्जलयः पूर्वस्याहारपरिणामधातोः, यं ‘रस’ इत्याकश्चते; अष्टौ शोणितस्य, सप्त पुरीषस्य, षट् श्लेष्मणः, पञ्च पित्तस्य, चत्वारो मूत्रस्य, त्रयो वसायाः, द्वौ मेदसः, एको मज्जायाः, मस्तिष्कस्यार्धोऽञ्जलिः, शुक्रस्य तावदेव प्रमाणं, तावदेवं श्लैष्मिकस्योजस इति । एतच्छरीरतत्त्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

ननु यथा प्रकृतस्थे शरीरे यथोक्तं मानं त्वगादि न व्यभिचरति, तथा किं प्रकृतस्थे शरीरे तदुद्दकायपि यथोक्तं मानं न व्यभिचरतीत्याह—यत्त्वञ्जलीत्यादि । यत्तु उदकादि अञ्जलिसंख्येयमपेक्ष्यमाणं, तदुदकादेः परमुत्कृष्टं प्रमाणम् । तेन प्रकृतस्थेऽपि शरीरे उदकादि वृद्धिहासयोगि भवतीति तर्क्यमेव । एतेन, यदुदकादेरिह प्रमाणमभिधातव्यं तत् प्रकृष्टस्योदकादेः प्रमाणं; तेनोक्तप्रमाणात् किञ्चिच्छून्यमपि तथाऽधिकमपि यदुदकादिमानं तदपि प्रकृतमानमेव । दशोदकाज्य इत्यादावभिधायपि तदुदकं दशाञ्जलिप्रमाणमिति पुनर्यत् करोति, तेन मध्यग्रन्थकृतलसीकाखेदादिसंज्ञया उदकस्थानन्धतां दर्शयति । पूर्वस्येति प्रथमस्य । वसा मांसज्ञेहः । मस्तिष्कः शिरोगन्तज्ञेहः । श्लैष्मिकस्योजस इत्यनेन यदोजोऽष्टभिन्दुकं तद्यतिरिक्तस्योजस ओजोवहधमनीबाह्यस्य विशुद्धश्लेष्मसमानगुणस्वाधीञ्जलिप्रमाणात् दर्शयति । ओजो हि परावरभेदेन द्विविधमयं दशमहामूलीये दर्शितमेव ॥ १५ ॥

तत्र यद्विशेषतः स्थूलं स्थिरं मूर्तिमहदुत्तरकठिनमङ्गं नखास्थिदन्तमांससर्पमेवचःकेशश्मश्रुलोमकण्डरादि तत् पार्थिवं गन्धो घ्राणं च; यद्वयसरमन्दस्निग्धमृदुपिच्छिलं रसस्रधिरवसाकफपित्तमूत्रखेदादि तदायं रसो रसनं च; यत् पित्तमूत्रा च यो या च भाः शरीरे तत् सर्वमायेयं रूपं दर्शनं च; यदुच्छ्वासप्रश्वासाग्नेयनिमेषाकुञ्चनप्रसारणगमनप्रेरणधारणादि तद्वायवीयं स्पर्शः स्पर्शनं च; यद्विचिकित्सं यदुच्यते महान्ति चाणूनि स्रोतांसि तदान्तरिक्षं शब्दः श्रोत्रं च; यत् प्रयोक्तृ तत् प्रधानं बुद्धिर्मनश्च । इति शरीरावयवसंख्या यथास्थूलभेदेनावयवानां निर्दिष्टा ॥ १६ ॥

शरीरावयवसंख्यां प्रमाणतोऽभिधाय पार्थिवादिभेदेनावयवानभिधातुमाह—तत्रेत्यादि । सरं किञ्चिद्विमतम् । मन्दं मन्दक्रियम् । विचिकित्सति विभक्तम् । यदुच्यत इति वचनमित्यर्थः । शब्दग्रहणेनेह वचनव्यतिरिक्तः शब्दः शरीरो गृह्यते, वचनस्य यदुच्यत इतिपदेनैव गृहीतत्वात् । प्रयोक्तृ इति यच्छरीरादिप्रेरकं चेतनम् । यथास्थूलभेदेनेति वचनात् सूक्ष्मावयवभेदेन परमाणुरूपेणासंख्येयतां वक्ष्यमाणां सूचयति । अतिबहुत्वादित्यनेनातिबहुत्वमपि गङ्गावाल्मीकानामिवासंख्यातदेतुर्भवतीति दर्शयति ॥ १६ ॥

शरीरावयवास्तु परमाणुभेदेनापरिसंख्येया भवन्ति, अतिबहुत्वादितिसौक्ष्म्यादतीन्द्रियत्वाच्च । तेषां संयोगविभागे परमाणूनां कारणं वायुः कर्मस्वभावश्च ॥ १७ ॥

अतिसौक्ष्म्यादिति अतिसूक्ष्मबुद्धिबोध्यत्वात् । अतीन्द्रियत्वं च परमाणूनां स्वभावसिद्धमेवास्मादानीन् प्रति । यत्तु सूक्ष्ममतीन्द्रियं वा तत् परिसंख्यातुं नितरामेव दुःशकं भवतीति युक्तं हेतुत्रयमपरिसंख्येयाने । अथैते विषयकलिताः परमाणवः कथं शरीरारम्भे संयुज्यन्ते, शरीरविनाशे च विरुज्यन्त इत्याह—तेषामित्यादि । ननु यदि वायुः कारणं परमाणूनां संयोगविभागे, तत् किमिति सर्वदा तौ न करोतीत्याह—कर्मस्वभावश्चेति । न केवलो वायुः किन्तु कर्मस्वभावपरिगृहीत एव । तेन यदा संयोजकस्वभावेन कर्मणा परिगृहीतो वायुर्भवति तदा परमाणूनां संयोगं कुर्वच्छरीरमारभते; यदा तु वियोजनस्वभावेन कर्मणा वायुः परिगृहीतो भवति तदा विभागं परमाणूनां विनाशरूपं जनयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेतच्छरीरं संख्यातमनेकावयवं दृष्टमेकत्वेन सङ्गः, पृथक्त्वेनापवर्गः । तत्र प्रधानमसक्तं सर्वसंस्तानिचूतो निवर्तते इति ॥ १८ ॥

इदानीं शरीरसंख्यानफलमाह—तदेतदित्यादि । परमाय-

तोऽनेकावयवमपि त(स)च्छरीरं संख्याने मोहोदेकत्वेन दृष्टं संग उच्यते सङ्गहेतुर्भवतीत्यर्थः । एकत्वेन हि शरीरं पश्यन् तदुपकाराय प्रवर्तमानो रागद्वेषाभ्यां सक्तो भवति । अपवर्ग इति अपवर्गहेतुरित्यर्थः । शरीरं हि पृथगवयवभेदेन भाव्यमानं न ममतास्पदं भवति, ममताभावाच्च न तदुपकारकापकारकेषु रागद्वेषौ भवतः, तदभावाच्च अष्टयुगपरमे सति धर्मोधर्मभावादपवर्गो भवतीत्यर्थः । शरीरपृथक्त्वसंख्याने यथा मोक्षो भवति तदाह—तत्रेत्यादि । प्रधानम् आत्मा । तत्रेति शरीर-पृथक्त्वभावनायाम् । अतश्चमिति यथोक्तक्रमेण रागद्वेषरहितम् । सर्वसत्तानिष्ठताविति सर्वत्रोपकारके वाऽपकारके च भावे आस्थानिष्ठतां सख्याम् । निवर्तत इति संसारो निवर्तते ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकौ—

शरीरसंख्यां यो वेद सर्ववयवशो भिषक् ।
तदज्ञाननिमित्तेन स मोहेन न युज्यते ॥ १९ ॥
अमूढो मोहमूलैश्च न दोषैरभिभूयते ।
निर्दोषो निःस्पृहः शान्तः प्रज्ञाम्यत्युपनर्भवः ॥ २० ॥

इत्यग्निवेशशक्तौ तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीर-
स्थाने शरीरसंख्याशरीरं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इममेव गयोक्तमर्थं श्लोकेनाह—शरीरेत्यादि । तदज्ञान-निमित्तेनेति शरीरेकतात्पर्यमिथ्याज्ञानजन्येन । मोहेनेति 'अहं स्थिरशरीरी एको, अमेदमुपकारकं, अमेदमपकारकम्' इत्यादि-रूपेण मोहेन । मोहमूलैरेति मोहकारणकैः । दोषैरेति राग-द्वेषैः ; निर्दोषत्वेन निःस्पृहो भवति, रागद्वेषमूला हीच्छा तद-भावाच्च भवति, निःस्पृहश्च सन् सर्वक्रियोपरमाच्छान्तो भवति, शान्तश्च सन् प्रज्ञाम्यति संसरेण विश्राम्यति; ततश्च नास्य पुनर्भवो जन्मरूपो भवतीति ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितयामायायुर्वेददीपिकायां
चरकतत्पर्यटीकायां शरीरस्थाने शरीरसंख्या-
शरीरं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो जातिसूत्रीयं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

संप्रति पारिशेष्याजातिसूत्रीय उच्यते । जातिशब्देन जन्मकारणमुच्यते, तस्य सूत्रं जन्मोपायकथनं, तदधिकृत्य कृतोऽध्यायो जातिसूत्रीयः ॥ १ ॥ २ ॥

स्त्रीपुंसयोरव्यापन्नशुक्रशोणितगर्भाशययोः श्रे-
यसीं प्रजामिच्छतोस्तदर्थमिनिर्द्वैतिकं कर्मोपदे-
क्ष्यामः ॥ ३ ॥

स्त्रीपुंसयोरिति कर्मनिर्देशं कृत्वा 'अव्यापन्नशोणितगर्भा-
शयशुक्रयोः' इति निर्देशो यथाकमाशुरोधाद्यद्यपि युज्यते,
तथाऽप्यव्यापन्नं पूर्वं निपततीति न्यायमाश्रित्य कर्मभेदेन
निर्देशः कृतः । श्रेयसीं प्रजामिच्छतोऽतिशय श्रेयसी प्रजा
गुणवान् पुत्रो गुणवती च कन्याऽभिप्रेता, यतोऽत्र कन्यो-
त्पादविधानमपि लेशतः करिष्यति; तेन तिगुणयोः कन्या-
पुत्रयोस्तथा नपुंसकस्य चाश्रेयस्त्वेन व्युदासः; अन्ये तु
पुत्रमेव श्रेयसीं प्रजामाहुः; यतोऽत्र सर्वं पुत्रमेवोद्दिश्य विधानं
प्रायः करिष्यति । तदर्थमिनिर्द्वैतिकमिति श्रेयःप्रजारूपप्रयो-
जननिष्पादकम् ॥ ३ ॥

अथाप्येतौ स्त्रीपुंसौ स्नेहस्नेदाभ्यामुपपाद्य, वम-
नविरचनाभ्यां संशोध्य, क्रमेण प्रकृतिमापादयेत् ।
संशुद्धौ चास्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेत्; उपा-
चरेच्च मधुरौषधसंस्कृताभ्यां घृतक्षीराभ्यां पुरुषं,
स्त्रियं तु तैलमाषाभ्याम् ॥ ४ ॥

अथापीत्यादौ अथशब्दोऽधिकारे, अपिशब्दो विशेषार्थः ।
तेनाव्यापन्नशुक्रशोणितगर्भाशययोरपि स्त्रीपुंसयोः श्रेयःप्रजा-
जनकगुणाधानार्थं स्नेहादिकर्मकरणमिति दर्शयति । यद्यप्येता-
विति पदेनैवाधिकृतौ स्त्रीपुंसौ लभ्यौ, तथाऽपि पुनर्यतः स्त्रीपु-
साविति करोति तेन युगपदेव स्त्रीपुंसौ स्नेहनादिवक्ष्यमाणक-
र्मणा योज्याविति दर्शयति । क्रमेणेति पेयादिक्रमेण । स च
कर्मो वमने विरेचने च पृथक् पृथक् प्रदेशान्तरोक्तसम्पत्त्येन
बोद्धव्यः । पुनः 'संशुद्धौ च' इति वचनात् सम्यक्शुद्धयोरेवा-
स्थापनानुवासने कर्तव्ये, नासम्यक्शुद्धयोरिति दर्शयति । मधु-
रौषधशब्देन सर्वमधुरौषधग्रहणं, मधुरस्य विशेषेण शुक्रवृ-
द्धिकरत्वात्; अन्ये तु मधुरौषधशब्देन जीवनीयगणमि-
च्छन्ति ॥ ४ ॥

ततः पुण्यात् प्रभृति त्रिरात्रमासीत ब्रह्मचारि-
ण्यधःशासिनी, पाणिभ्यामन्नमज्जरपानाद्बुद्धानां,
न च काश्चिन्मृजामापयेत् । ततश्चतुर्थेऽहन्त्येनासु-
त्साद्य सक्षिरस्कं स्नापयित्वा शुक्लानि वासांस्या-
च्छादयेत् पुरुषं च । ततः शुक्लवाससौ स्रग्विणौ
सुमनसावप्योन्यमभिकामौ संवसेयातां ज्ञानात्
प्रभृति युग्मेष्वहःसु पुत्रकामौ, अयुग्मेषु दुहित-
कामौ ॥ ५ ॥

न च न्युज्ञां पार्श्वगतां वा संसेवेत । न्युज्ञाया
वातो बलवान् स योनिं पीडयति, पार्श्वगताया
दक्षिणे पार्श्वे स्तेप्सा स च्युतः पिदधाति गर्भाशयं,
वामे पार्श्वे पित्तं तदस्याः पीडितं विदहति रक्तं
शुक्रं च, तस्मादुत्ताना बीजं शुद्धीयात्; तथाहि
यथास्थानमवतिष्ठन्ते दोषाः । पर्यासे चैनां शीतोः

दकेन परिषिञ्चेत् । तत्रात्यक्षिता क्षुधिता पिपा-
सिता भीता विमनाः शोकार्ता कुण्डाऽप्यन्यं च पुमां-
समिच्छन्ती मैथुने चातिकामा वा न गर्भं धत्ते,
विगुणा वा प्रजां जनयति । अतिबालामतिवृद्धां
दीर्घरोमिणीमन्येन वा विकारेणोपसृष्टां वर्जयेत् ।
पुरुषेऽप्येत एव दोषाः । अतः सर्वदोषवर्जितौ
स्त्रीपुरुषौ संसृज्येयाताम् ॥ ६ ॥

संजातहर्षौ मैथुने चातुकूलाविष्टगन्धं स्वास्तीर्णं
सुखं शयनमुपकरण्य मनोह्रं हितमशनमशित्वा
नात्यक्षितौ दक्षिणपादेन पुमानारोहेत् वामपा-
देन स्त्री ॥ ७ ॥

तत्र मन्त्रं प्रयुज्जीत—“अहिरसि आयुरसि सर्वतः
प्रतिष्ठाऽसि धाता त्वा ददतु विधाता त्वा दधातु
ब्रह्मवर्चसा भव” इति ।

“ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाऽश्विनौ ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम्”
इत्युक्त्वा संवसेयाताम् ॥ ८ ॥

पुष्पादिति आर्तवदर्शनात् । ब्रह्मचारिणीति अधःशायिनीति
च त्रिरात्रमिलनेन संबध्यते । अधःशायिनीति नोन्मशय्या-
शायिनी । पाणिभ्यामन्मज्जजर्जरपात्राद्भुजानेति पाण्योर्हर्ष-
स्फुटितं पात्रं दत्त्वा तत्रस्थमन्नं भुजाना । न च कांचिन्मृ-
जामिति शरीरावयवेषु क्लृप्तशरीरे वा मार्जनम् । पुरुषं च
चतुर्थेऽहनि उत्साद्येयादिप्रत्योक्तक्रियया योजयेदिति योजना ।
ज्ञानात् प्रभृतीति संवसेयातामिलनेन संबध्यते । तेन ज्ञानात्
प्रभृति मैथुनं विधीयते न तु ज्ञानदिनात् प्रभृति, पुत्रकामयो-
र्भुगमदिनविधानात् । युगमदिनं तु प्रथमतुदिनात् प्रसूत्येव गण-
नीयम् । यदुक्तं हारीते—“चतुर्थीषष्ठ्यमीद्वादशीषु युगवन्त-
मायुष्मन्तं पुत्रं जनयति, पञ्चमीनवम्येकादशीषु कन्यां गुण-
वती, सप्तम्यां दुर्भगां कन्याम्” इति । न्युज्यामिति अधोमुखीम् ।
पंथासि इति समाप्ते मैथुने । मैथुने चातिकामेति निवृत्तेच्छेऽपि
पुरुषे मैथुनमिच्छन्ती । अन्येन वा विकारेणेति कुण्डादिना
जुगुप्सितेन रोगेण । आरोहेत् शयनमिति संबन्धः । ‘अहिरसि’
इत्यादि ‘ददतु मे सुतम्’ इत्यन्तो मन्त्रः ॥ ५-८ ॥

सा चेदेवमाशासीत—बृहन्तमवदातं हर्यक्षमो-
जखिनं शुचिं सत्त्वसंपन्नं पुत्रमिच्छेयमिति, शुद्ध-
ज्ञानात् प्रभृत्यस्यै मन्थमवदातयवानां मधुस-
र्पिभ्यां संसृज्य श्वेताया गोः सरूपवत्सायाः पय-
साऽऽलोच्य राजते कांक्षे वा पात्रे काले काले
सप्ताहं सततं प्रयच्छेत् पानाय । तत्राश्च शालि-
यवात्रविकारान् दक्षिमधुसर्पिर्भिः पयोभिर्वा सं-
सृज्य भुज्जीत, तथा सायमवदातशरणशयनासन-

पानवसनभूषणा च स्यात् । सार्यं प्रातश्च शश्व-
च्छ्रुतं महान्तं वृषभमाजानेयं वा हरिचन्दनाङ्गदं
पश्येत् । सौम्याभिश्चैनां कथामिर्मनोनुकूलाभि-
रुपासीत । सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टाश्च स्त्रीपु-
रुषानितरानपि चेन्द्रियार्थानवदातान् पश्येत् ।
सहचर्यश्चैनां प्रियहिताभ्यां सततमुपचरेयुस्तथा
भर्ता । न च मिश्रीभावमापद्येयातामिति । अनेन
विधिना सप्तरात्रं स्थित्वाऽष्टमेऽहन्याहुत्याङ्गिः
सशिरस्कं सह भर्त्रा अहतानि वस्त्राण्याच्छादयेद्-
वदातानि, अवदाताश्च स्रजो भूषणानि च विधु-
यात् ॥ ९ ॥

हर्यक्षं सिंहविक्रमं; हर्यक्षता सासुद्रकैः स्तुता, तेनोपादेया ।
इच्छेयमिलनेकार्थत्वाद्भातानां लभेयमित्यर्थः; तेन ‘आशासीत’
इत्यस्य ‘इच्छेयं’ इत्यनेन न पौनस्त्यमिति व्याख्यानयन्ति ।
काले काले इति सार्यप्रातः । अत्र चैव मन्थपानस्य तथा शालि-
यवाभैभोजनस्य च विहितत्वाद्भावपि काले काले मात्रया कर-
णीयौ । शरणं गृहम् । आजानेयम् उत्तमकुलजातमश्वम् । हरि-
चन्दनशब्देन श्वेतचन्दनं विवक्षितं, हरिशब्दस्यानेकार्थत्वात्;
हरिशब्देन श्वेतस्यैव ग्रहणं, प्रशस्तत्वात्; अङ्गदः अङ्गारगः;
किंवा अङ्गदः बाहुभूषणम् । पश्येदिति उपलभेत; तेन श्रोत्रम-
नोभ्यामपि अवदातवग्रहणं लभ्यते ॥ ९ ॥

ततः ऋत्विक् प्रागुत्तरस्यां दिश्यगारस्य प्राग्प्रव-
णमुदक्प्रवणं वा प्रदेशमभिसमीक्ष्य, गोमयोद-
काभ्यां स्थाण्डिलमुपलिप्य, प्रोक्ष्य चोदकेन, वेदीम-
सिन् स्थापयेत् । तां पश्चिमेनाहतवक्त्रसंचये
श्वेतार्धमे वाऽप्यजिन उपविशेद् ब्राह्मणप्रयुक्तः,
राजन्यप्रयुक्तस्तु वैयाघ्रे चर्मण्यानडुहे वा, वैश्यप्र-
युक्तस्तु रौरवे वास्ते वा । तत्रोपविष्टः पालाशी-
भिरैङ्कुदीभिरौदुम्बरीभिर्मार्धुकीभिर्वा समिद्धिरक्षि-
मुपसमाधाय, कुशैः परित्यर्थैः, परिधिभिश्च परिधाय,
लज्जैः शुक्लामिश्च गन्धवतीभिः सुमनोमिरुपकि-
रेत् । तत्र प्रणीयोदपात्रं पवित्रपूतमुपसंस्कृत्य
सर्पिराज्यार्थं यथोक्तवर्णानाजानेयादीन् समन्ततः
स्थापयेत् ॥ १० ॥

ततः पुत्रकामा पश्चिमतोऽग्निं दक्षिणतो ब्राह्म-
णमुपविश्यान्वालभेत सह भर्त्रा यथेष्टं पुत्रमाशा-
साना । ततस्तस्या आशासानाया ऋत्विक् प्रजा-
पतिमभिनर्दिश्य योनौ तस्याः कामपरिपूर्णायां
काम्यामिष्टिं निर्वर्तयेद् विष्णुर्गोर्भिः कल्पयत् इत्यु-
च्यते । ततश्चैवाज्येन स्थालीपाकमभिधाय त्रिजु-

हुयाद्यथान्नायम् । मन्त्रोपमञ्चितमुदपात्रं तस्यै
दद्यात् सर्वोदकार्थान् कुरुष्वेति । ततः समते
कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभिहरन्ती प्रदक्षिणमग्निम-
नुपरिक्रामेत् सह भर्त्रा । ततो ब्राह्मणान् स्वस्ति
वाचयित्वाऽऽज्यैशेषं प्राश्रीयत् पूर्वं पुमान्,
पश्चात् स्त्री; न चोच्छिष्टमवशेषयेत् । ततस्तौ सह
संवसेयातामष्टरात्रं, तथाविधपरिच्छदावेव च
स्यातां, तथेष्टपुत्रं जनयेताम् ॥ ११ ॥

या तु स्त्री श्यामं लोहिताक्षं व्यूढोरस्कं महाबाहुं
च पुत्रमाशासीत, या वा कृष्णं कृष्णमृदुदीर्घकेशं
शुक्लाक्षं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम्; एष एवा-
नयोरपि होमविधिः । किन्तु परिवर्हो वर्णवर्जं
स्यात् । पुत्रवर्णानुरूपस्तु यथाशीरेव तयोः परि-
वर्होऽन्यः कार्यः स्यात् ॥ १२ ॥

शूद्रा तु नमस्कारमेव कुर्यात् (देवांश्चिद्विजगुरु-
तपस्विस्त्रिभ्यः) ॥ १३ ॥

या या च यथाविधं पुत्रमाशासीत तस्यास्त-
स्यास्तां तां पुत्राशिषमनुनिशम्य तांस्तान्नपदा-
न्मनसाऽनुपरिक्रामयेत् । ततो या या येषां येषां
जनपदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्रमाशासीत सा
सा तेषां तेषां जनपदानां मनुष्याणामाहारविहा-
रोपचारपरिच्छदानुविधत्सेति वाच्या स्यात् ।
इत्येतत् सर्वं पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म व्याख्यातं
भवति ॥ १४ ॥

स्थण्डिलं पूजनस्थानम् । वेदीं पिण्डकाम् । तां पश्चिमेनेति
वेदिकायाः पश्चिमे । श्वेताश्वमे वाऽप्यजिने इति श्वेतवृषभ-
चर्मणि वेत्यर्थः । ब्राह्मणप्रयुक्त इति यदि ब्राह्मणेन पुत्रेष्टैपर्य
प्रयुक्तः स्यात् तदा स ऋत्विक् श्वेतवृषभसन्ध्ये श्वेतवृषभचर्मणि
वा उपविशेत् । राजन्यप्रयुक्तस्तु वैयाघ्रादिचर्मणि 'उपविशेत्'
इति शेषः । रुद्रः हरिणविशेषः । परिधिमिरिति चतुर्भिः
पलाशवृहदृष्टैः । परिधयेति वेष्टयित्वा । पवित्रमेव पूतं मन्त्रेण
पवित्रपूतं, तच्चोदपात्रविशेषणम् । उपर्वस्कुलेति तदुदपात्रमेव
संस्कारमन्त्रैरुपसंस्कृत्य । सर्पिर्वाज्यार्थमिति नवनीतं घृतार्थः;
किंवा सर्पिर्घृतमेव, आज्यार्थमिति मन्त्रपूतघृतकरणार्थम्;
आज्यशब्देन मन्त्राभिमन्त्रितं घृतमुच्यते । पश्चिमतोऽग्निं
दक्षिणतो ब्राह्मणमिति यथा पूर्वणाग्निर्वामे च ब्राह्मणो भवति
तथेत्यर्थः । अनुलभेतेति ऋत्विक्प्रयुक्ता ऋत्विग्विधानमनुकुर्या-
दित्यर्थः । प्रजापतिमभिनिर्दिश्येति ब्राह्मणमभिमन्त्र्य । यो नौ

१ 'ततोऽनुपरिक्रम्य' इति पा० । २ 'सह भर्त्राऽऽज्यशेषं' इति
पा० । ३ स्यातामिति हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । ४ योगीन्द्र-
नाथस्येनस्त्वष्ट्र पाठे न पठति । ५ 'ताननुपरिक्रम्य' इति पा० ।
६ 'पूजादित्यलम्' इति पा० । ७ 'पुत्रोपसंस्कार्य' इति पा० ।

कामपूरणार्थमन्नाविष्टिं निर्वपेत् इष्टिं कुर्यात् । विष्णुर्गोनिमिस्त्रा-
दिका इष्टिसापिका ऋक् । पाकमिति चरम् । अभिघार्येति
मिश्रीकृत्य । यथान्नायमिति यथावेदम् । किन्तु परिवर्हो वर्णव-
र्जमिति परिवर्हः शयनासनपुण्यादिपरिच्छदः; तेन यथाविधा
पुत्रेच्छा तथावर्णः परिवर्हः कर्तव्य इति वाक्यार्थः । शूद्राविधा-
नमाह—शूद्रा त्वित्यादि । नमस्कारमेव कुर्यादिति शूद्राया मन्त्रे
होमे चानधिकारात् नमस्कारमात्रकरणम् ॥ १०-१४ ॥

न खलु केवलमेतदेव कर्म वर्णवैशेष्यकरं भवति ।
अपि तु तेजोधातुरप्युदकान्तरिक्षधातुप्रायोऽवदा-
तवर्णकरो भवति, पृथिवीवायुधातुप्रायः कृष्णवर्ण-
करः, समस्तवैधातुप्रायः श्यामवर्णकरः ॥ १५ ॥

वर्णविशेषकरं हेत्वन्तरमाह—न तु खल्वित्यादि । तेजो-
धातुः कृष्णवर्णं श्यामवर्णं च वर्तते ॥ १५ ॥

सत्त्ववैशेष्यकराणि पुनस्तेषां तेषां प्राणिनां
मातापितृसत्त्वान्यन्तर्वैद्यथाः श्रुतयश्चाभीक्ष्णं खो-
चितं च कर्म सत्त्वविशेषाभ्यासश्चेति ॥ १६ ॥

वर्णविशेषहेतुमभिधाय सत्त्वभेदहेतुमाह—सत्त्वैत्यादि ।
मातापितृसत्त्वानीति मातापित्रनुकारेण सत्त्वानि प्रायः प्रभा-
वादेव भवन्ति । अन्तर्वैकी गमिणी । श्रुतयश्चाभीक्ष्णमिति
यथा गमिणी गतीति शृणोति, तथासत्त्वमपत्यं जनयति ।
खोचितं च कर्मेति गर्भेणोपाजितं कर्म स्वकालानुरूपं सत्त्वं जन-
यति । सत्त्वविशेषाभ्यासश्चेति यथाविधं सत्त्वं पुरुषोऽभ्य-
स्यति जन्मान्तरे तथासत्त्वं एव जायते । जवनं हि—'जन्म
जन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चै-
वाभ्यसते नरः'—इति ॥ १६ ॥

यथोक्तेन विधिनोपसंस्कृतशरीरयोः स्त्रीपुरुष-
योर्मिश्रीभावमापन्नयोः शुक्रं शोणितेन सह सं-
योगं समेत्याव्यापन्नमव्यापन्नेन योनावनुपहता-
यामप्रदुष्टे गर्भाशये गर्भमभिमनिर्वर्तयत्येकान्तेन ।
यथा—निर्मले वाससि सुपरिकल्पिते रज्जं न समु-
दितगुणमुपनिपातादेव रागमभिमनिर्वर्तयति, तद्वत्;
यथा वा क्षीरं दध्नाऽभिषुतमभिषवणाद्विहाय स्व-
भावमापद्यते दधिभावं, शुक्रं तद्वत् ॥ १७ ॥

संप्रति गर्भोत्पत्तिक्रममाह—यथोक्तेन्यादि । यथोक्तेन
विधिनेति पञ्चमोक्तिः । रज्जं न रागद्रव्यम् । दध्मभिषुत-
मिति दध्ना स्तोका मात्रेण मिश्रितम् । आपद्यते दधिभावमिति
दधित्वमापद्यते । तद्वदिति यथा क्षीरं दधि भवति, रज्जं
रागो वा भवति, तथा शुक्रं गर्भमभिमनिर्वर्तयति । शुक्रं यथोक्तं
शोणितयुक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवमभिमनिर्वर्तमानस्य गर्भस्य स्त्रीपुरुषत्वे हेतुः

१ 'अगमादि' इति पा० ।

पूर्वमुक्तः । यथा हि बीजमनुपतप्तमुतं स्वां स्वां प्रकृतिमनुविधीयते ब्रीहिर्या ब्रीहित्वं यवो वा यवत्वं तथा स्त्रीपुरुषावपि यथोक्तं हेतुविभागमनुविधीयेते ॥ १८ ॥

यथोक्तं हेतुविभागमनुविधीयेते इति “रक्तेन कन्यामधिकेन पुत्रं श्लेकेण” (शा. अ. २) इत्यादिग्रन्थोक्तविभागं स्त्रीपुरुषजनकमनुविधीयेते ॥ १८ ॥

तयोः कर्मणा वेदोक्तेन विवर्तनमुपदिश्यते प्राग्व्यकीभावात् प्रयुक्तेन सम्यक् । कर्मणां हि देशकालसंपदुपेतानां नियतमिष्टफलत्वं, तथेतरेषामितरत्वम् । तस्मादापन्नगर्भां स्त्रियमभिसमीक्ष्य प्राग्व्यकीभावादभिस्य पुंसवनमस्यै दद्यात् । गोष्ठे जातस्य न्यत्रोद्यस्य प्रागुत्तराभ्यां शाखाभ्यां शुक्ले अनुपहते आदाय द्वाभ्यां धान्यमाषाभ्यां संपदुपेताभ्यां गौरसर्षपाभ्यां वा सह दक्षि प्रक्षिप्य पुष्येण पिबेत्, तथैवापरास्त्रीवर्षभकापामार्गसहचरकक्षकांश्च युगपदेकैकशो यथेष्टं वाऽप्युपसंस्कृत्य पयसा, कुड्यकीटकं मत्स्यकं वोदकाज्जलौ प्रक्षिप्य पुष्येण पिबेत्, तथा कनकमयान् राजतानां यसांश्च पुरुषकानश्चिवर्णान्गुप्रमाणान् दक्षि पयस्युदकाज्जलौ वा प्रक्षिप्य पिबेदनवशेषतः पुष्येण, पुष्येणैव च शालिपिष्टस्य पच्यमानस्योष्माणमुपात्राय तस्यैव च पिष्टस्योदकसंसृष्टस्य रसं देहल्यामुपनिधाय दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिञ्चेत् पिबुना । यच्चान्यदपि ब्राह्मणा ब्रूयुरासा वा स्त्रियः पुंसवनमिष्टं तच्चानुष्ठेयम् । इति पुंसवना ॥ १९ ॥

संप्रति स्त्रीत्वे पुरुषत्वे च रक्ताधिकत्वं तथा शुक्राधिकत्वं च पूर्वोक्तं हेतुमन्त्रवैदिकं पुत्रजनकं विधानान्तरमाह—तयोः रित्यादि । वैदोक्तेनेति आयुर्वेदोक्तेन । प्राग्व्यकीभावादिति यावन्न स्त्रीत्वं पुंसत्वं वा गर्भस्य व्यक्तं भवति तावदेव तद्वक्ष्यमाणं कर्म लिङ्गपरिहृतिर्करं भवति । व्यक्तस्तु द्वितीये मासे भवति; यदुक्तं—“द्वितीये मासे घनः संपद्यते” (शा. अ. ४) इत्यादि; किंवा तृतीये मासे अङ्गप्रत्यङ्गामिव्यक्तैर्न्यक्तीभावो ज्ञेयः, द्वितीये तु मासे ग्रन्थ्यादिरूपे गर्भे प्रत्यङ्गव्यक्तीभावो न व्यक्तः; तेन वक्ष्यमाणं कर्म मासद्वयं यावत् कर्तव्यम् । प्रयुक्तेनेति पूर्वणं संबध्यते । नियतं निश्चितम् । तथेतरेषामितरत्वमिति कर्मणां देशकालविशुणानामनिष्टफलं निश्चितमित्यर्थः । पुंसवनमिति पुंसवकारकं कर्म । गोष्ठः गवां विश्रामस्थानम् । अत्र च स्थानादिविशेषपरिग्रह एव फलदो भवतीति वचनादुच्यते, नात्रा-

सादृशां युक्तयः प्रभवन्ति । धान्यमाषशब्देन ब्रीहिमाषं ग्राहयन्ति, शुवर्षमाषं च व्यावर्तयन्ति । गौरसर्षपः श्वेतसर्षपः । पुष्येणेति पुष्यनक्षत्रेण । यथेष्टमित्यनेन दिशश्चिरो वा पिवेदित्यपि दर्शयति । कुड्यकीटः ‘कवडिगण’ इति ख्यातः; किंवा ज्येष्ठी कुड्यकीटः । जतूकर्णेऽप्यत्र प्रयोगे ‘भित्तिमत्स्यः’ इति पठ्यते, भित्तिमत्स्यशब्देन च पाश्चात् ‘ज्येष्ठी’ उच्यते । मत्स्यकः ह्रस्वमत्स्यः । देहली गृहद्वाराधःकाष्ठं, तत्रोपनिधाय ‘शिर’ इति शेषः; किंवा आत्मानमेव देहल्यामुपनिधायति मन्तव्यम् । यदुक्तं जतूकर्ण—“देहल्यामासीना” इति ॥ १९ ॥

अत ऊर्ध्वं गर्भस्थापनानि व्याख्यास्यामः—
ऐन्द्री ब्राह्मी शतवीर्या सहस्रवीर्याऽमोघाऽव्यथा शिवाऽरिष्टा वाऽप्युपुष्पी विष्वक्सेनकान्ता चेत्यासामोषधीनां शिरसा दक्षिणेन वा पाणिना धारणं, पताभिश्चैव सिद्धस्य पयसः सर्षपेण वा पानम्, पताभिश्चैव पुष्ये पुष्ये स्नानं, सदा च तैः समालमेत । तथा सर्वासां जीवनीयोकानामोषधीनां सदोपयोगस्तैरुपयोगविधिभिः । इति गर्भस्थापनानि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २० ॥

संप्रति स्थितस्य गर्भस्य गर्भोपघातकभावप्रभावखण्डकत्वेन यत् पुनः स्थितिकारकं तद्वर्गस्थापनमुच्यते—अत ऊर्ध्वं मित्यादिना । ऐन्द्री गोरक्षकर्कटी । शतवीर्यासहस्रवीर्यं दर्शद्वयम् । अमोघा पाटला । अव्यथा शुक्ला । अरिष्टा कटुरोहिणी । वाय्वपुष्पी पीतबला । विष्वक्सेनकान्ता प्रियङ्गुः ॥ २० ॥

गर्भोपघातकरास्त्वमे भावा भवन्ति; तद्यथा—उत्कटविषमकठिनासनसेविन्या वातमूत्रपुः शीषवैगानुपसृन्धत्या दारुणानुचितव्यायामसेविन्यास्तीक्ष्णोष्णान्तिमात्रसेविन्याः प्रमिताशनसेविन्या गर्भो म्रियतेऽन्तः कुक्षेः, अकाले वा स्नसते, शोषी वा भवति; तथाऽभिघातप्रपीडनैः श्वश्रून् प्रपपातदेशावलोकनैर्वाऽभीक्ष्णं मातुः प्रपतत्यकाले गर्भः, तथाऽतिमात्रसंक्षोभिभिर्यानिर्धनेन, अम्रियातिमात्रश्ववैर्वा । प्रततोत्तानशायिन्याः पुनर्गर्भस्य नाभ्याश्रया नाडी कण्ठमनुवेष्टयति, विवृतशायिनी नक्तचारिणी चोन्मसं जनयति, अपसारिणं पुनः कलिकलहशीला, व्याधयशीला दुर्वैपुषमहीकं स्त्रेणं वा, शोकनित्या भीतमपचितमल्पायुषं वा, अभिध्यात्री परोपतापिनमीर्ष्यु स्त्रेणं वा, स्तेना

१ ‘विवर्तनम् अन्यथात्वेन’ प्रवर्तनम्’ इति शङ्काधरः । २ ‘देहलीमुपधाय’ इति पा० । ३ ‘लिङ्गपराहृतिकारकम्’ इति पा० ।

१ ‘कवडिकाणां’ इति पा० । २ ‘सदा चैताभिः’ इति पा० । ३ ‘गर्भोपघातकभावखण्डकत्वेन’ इति पा० । ४ ‘उत्कटविषमस्थानकठिनासनसेविन्याः’ इति पा० । ५ ‘अभिध्यायिनी’ इति पा० ।

त्वायासबहुलमतिद्रोहिणमकर्मशीलं वा, अमर्षिणी चण्डमौपधिकमस्युकं वा, स्वप्नित्या तन्द्रालुम-
बुधमल्पाग्निं वा, मघ्नित्या पिपासालुमल्पस्मृतिम-
नर्वस्थितचित्तं वा, गोधामांसप्रायां शार्करिणमङ्ग-
मर्षं शतैर्महिणं वा, वराहमांसप्राया रक्ताक्षं कथ-
नमतिपरुषरोमाणं वा, मत्स्यमांसनित्या चिरनिमेषं
स्तब्धाक्षं वा, मधुरनित्या प्रमेहिणं मूकमतिस्थूलं
वा, अम्लनित्या रकपित्तिनं त्वगक्षिरोगिणं वा,
लवणनित्या शीघ्रवलीपलितं खालित्यरोगिणं वा,
कटुकनित्या दुर्बलमल्पशुकमनपयं वा, तिक्तनित्या
शोषिणमवलमनुपचित्तं वा, कषायनित्या श्याव-
मानाहिनमुदावर्तिनं वा, यच्च यस्य यस्य व्याधे-
र्निदानमुक्तं तत्तदासेवमानाऽन्तर्वैत्री तस्मिन्नि-
विकारबहुलमपत्यं जनयति । पितृजास्तु शुक्रदोषा
मातृजैरपचारैर्व्याख्याताः । इति गर्भोपघातकरा
भावा भवन्त्युक्ताः । तस्मादहितानाहारविहारान्
प्रजासंपदमिच्छन्ती स्त्री विशेषेण वर्जयेत् । साध्वा-
धारा चात्मानमुपचरेद्विज्ञातव्यामाहारविहाराभ्या-
मिति ॥ २१ ॥

वाल्साविरजातस्यापि गर्भस्यपदेशो भवति, तेन कुक्षेर्बहि-
रपि मरिणसद्भावे अन्तःकुक्षेरिति विशेषणमुपपन्नम् । प्रततो-
त्तानशायिनी उत्तानशयनशीला । विवृते अनावृते देशे शयन-
शीला विवृतशायिनी । विवृतशायिनी तथा नक्तचारिणी च
रक्षःप्रभृतिभूताभिर्गमनीया भवति; ततश्च भूतैरभिभूतो गर्भ
उन्नमो भवतीति युक्तम् । कलिः वाचिकः, कलहस्तु शारीरकः ।
जैर्गं स्त्रीवशम् । अभिध्याश्री मनसा द्रोहणशीला । औपधिकं
शास्त्रप्रचारिणम् । कथनम् अकस्मादुच्छ्वासवारोचः, तद्वानपि
'कथन' इत्युच्यते । मधुरमिलेहं गर्भिणीविहितं क्षीरं बिहायान्य-
मधुरासुसेविनी बोद्धव्या; क्षीरस्य तु विहितत्वेन प्राशस्त्यम् ।
तत्र षण्णामपि रसानामस्यैषोपयोगे दोषमभिधाय यत् पुनर्म-
द्यादीनामस्यैषेवने पृथग्दोषं भूते, तद्व्यवभावात्स दोषविशे-
षाभिधानार्थमिति ज्ञेयम् । यदस्तुसेवया ये विकारा इह गर्भ-
स्योचितनिदाना दृश्यन्ते ते तावदुचितोत्पादा एव । यथा—निद्रा-
तिसेवया तन्द्रालुः, मधुरसेवया मेही, अम्लेन रकपित्तादि-
शुक्त इत्यादि । ये तु हेत्वसदृशा विकारा गर्भस्य दृश्यन्ते, यथा—
गोधामांसेन शार्करास्मरीत्यादि, तेऽपि द्रव्यप्रभावादेव ज्ञेयाः ।
ग्रन्थि गर्भमहणात् प्रागपि स्त्रिया अपथ्यसेवाऽऽतैवदुष्टिद्वारा
गर्भे विकारे जनयति, तथा पुरुषस्यापथ्यसेवा शुक्रदुष्टिद्वारा गर्भं
दुष्टिं जनयतीति इदं 'पितृजास्तु' इत्यादिना ग्रन्थेन वक्तव्यं,
तथाऽपि शूहीतगर्भायाः स्त्रिया अपचारविशेषेणाव्यवधानाद्गर्भ-
दुष्टिकरा भवन्तीति कृत्वा 'तत्तदासेवमानाऽन्तर्वैत्री' इत्युक्तम् ।

१ 'गोधामांसप्राया' इति पा० । २ 'व्याख्याताः' इति पा० ।

३ 'गर्भमरणसद्भावे' इति पा० । ४ 'शारीरकलहः' इति पा० ।

मातृजैरपचारैर्व्याख्याता इति यथा मातुरपचारानुरुधा गर्भ-
व्याधयो भवन्ति; एवं पितुरपि व्याधयात् प्रागपचारेण शुक्र-
दुष्ट्याऽपचारानुरुधा व्याधयो भवन्तीत्यर्थः । स्त्री विशेषेणेत्यनेन
पुरुषोऽपि वर्जयेदिति दर्शयति । साध्वाचारेति मङ्गलाचार-
शीला ॥ २१ ॥

व्याधींश्चास्या मृदुमधुरशिशिरसुखसुकुमारप्रा-
यैरौषधाहारोपचारैरुपचरेत्, न चास्या वमनविरे-
चनशिरोविरेचनानि प्रयोजयेत्, न रक्तमवसेच-
येत्, सर्वकालं च नास्यापनमुवासनं वा कुर्याद्-
न्यत्रालयिकाद्याधेः । अष्टमं मासमुपादाय वमना-
दिसाध्येषु पुनर्विकारेष्वालयिकेषु मृदुभिर्वमनादि-
भिस्तदर्थकारिभिर्योपचारः स्यात् । पूर्णमिव तैलपा-
त्रमसंक्षोभयतोऽन्तर्वैत्री भवत्युपचर्या ॥ २२ ॥

सा चेदपचारान् द्वयोस्त्रिषु वा मासेषु पुष्पं
पश्येन्नास्या गर्भः स्यास्यतीति विद्यात्, अजातसरो
हि तस्मिन् काले भवति गर्भः ॥ २३ ॥

सा चेच्चतुष्प्रभृतिषु मासेषु क्रोधशोकास्येर्ष्या-
भयत्रासव्यवायव्यायामसंक्षोभसंधारणविषमाश-
नशयनस्थानभ्रुत्पिपासालियोगात् कदाहाराद्वा पुष्पं
पश्येत्, तस्या गर्भस्थानविधिसुपदेक्ष्यमा । पुष्प-
दर्शनादेवैनां त्रयात्—शयनं तावन्मृदुसुखशिशि-
रास्तरणसंस्तीर्णमीषद्वनतशिरस्कं प्रतिपद्यतेति ।
ततो यष्टीमधुकसर्पिर्भ्यां परमशिशिरवारिणि सं-
स्थिताभ्यां पितुमाग्राव्योपस्थसमीपे स्थाप्ये-
त्तस्याः, तथा शतधौतसहस्रधौताभ्यां सर्पिर्भ्याम-
धोनाभेः सर्वतः प्रदिह्यात्, सर्वतश्च गत्येन चैनां
पयसा सुशीतेन मधुकास्तुना वा न्यग्रोधादिकषा-
येण वा परिषेचयेद्दधो नाभेः, उदकं वा सुशीतमव-
गाहयेत्, क्षीरिणां कषायद्रुमाणां च स्वरसपरिपि-
तानि चेलानि प्रादयेत्, न्यग्रोधादिशुक्लसिद्ध्योर्वी
क्षीरसर्पिणाः शिष्टं ग्राहयेत्, अतश्चैवाक्षमात्रं प्राश-
येत्, प्राशयेद्वा केवलं क्षीरसर्पिः, पद्मोत्पलकुसु-
मजल्लक्षांश्चास्यै समभुशार्करान् लेहार्थं दद्यात्,
शृङ्गाटकपुष्करबीजकशेरुकान् भक्षणार्थं, गन्ध-
प्रियङ्ग्वसितोत्पलशालूकोदुम्बरशालादुन्यग्रोधशु-
ङ्गानि वा पाययेदेनामाजेन पयसा, पयसा चैनां
बलातिबलाशालिपटिकेशुम्भकाकोलीशृतेन सम-
भुशार्करं रक्तशालीनामोदनं मृदुसुरभिशीतलं भोज-
येत्, लावकपिञ्जलकुरङ्गराम्बरशहरिणैककाल-
पुच्छकरसेन वा घृतसुसंस्कृतेन सुखशिशि-
रोपवातदेशस्यां भोजयेत्, क्रोधशोकायासव्य-

१ 'असंक्षोभयतोऽन्तर्वैत्री' इति पा० । २ 'तैलनि' इति पा० ।

वायव्यायामेभ्यश्चाभिरक्षेत्, सौम्याभिश्चैनां कथा-
भिर्मनोनुकूलाभिरुपासीत; तथाऽस्या गर्भेस्ति-
ष्ठति ॥ २४ ॥

सुदुर्भिवेमनादिभिरिति सुदुर्बलकृतैरल्पमात्रैश्च वमनादि-
भिरित्यर्थः । तदर्थकारिभिर्वेति यथा वमनार्थकारि निष्ठिवर्न,
विरेचनार्थकारिणी फलवर्ति; इत्यादिभिरुपचारः कर्तव्यः ।
संधारणं वेगसंधारणम् । कदाहारः कृत्स्िताहारः । शिशिरं
शीतम् । यष्टीमधुकसिद्धं सर्पिः यष्टीमधुकसर्पिः । चेलानि
ग्राहयेदित्यत्र 'योनि' इति शेषः । अतश्चैवेति न्यग्रोधादिशुद्धात् ।
किंवा 'क्षीरसर्पिषः' इत्यस्मिन् पाठे क्षीरोत्थितं सर्पिः क्षीर-
सर्पिः ॥ २२-२४ ॥

यस्याः पुनरामान्वयात् पुष्पदर्शनं स्यात्, प्राय-
स्तस्यास्तद्वर्गोपधातकरं भवति, विरुद्धोपक्रमत्वा-
च्चयोः ॥ २५ ॥

यस्याः पुनरुष्णतीक्ष्णोपयोगादग्निण्या महति
संजातसारे गर्भे पुष्पदर्शनं स्यादन्यो वा योनिस्त्वा-
वस्तस्या गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति निःसृतत्वात्; स
कालमवतिष्ठतेऽतिमात्रं, तमुपविष्टकमित्याचक्षते
केचित् । उपवासव्रतकर्मपरायाः पुनः कदाहारायाः
स्नेहद्वेषिण्या वातप्रकोपणोक्तान्यासेवमानाया गर्भो
वृद्धिं न प्राप्नोति परिशुष्कत्वात्; स चापि काल-
मवतिष्ठतेऽतिमात्रम्, अस्पन्दनश्च भवति, तं तु
नागोदरमित्याचक्षते ॥ २६ ॥

आमान्वयादिति आमजनकहेतोः सकाशादित्यर्थः । विरु-
द्धोपक्रमत्वादिति गर्भस्त्रावे हि स्तम्भनं कर्तव्यं, तच्च शीतं सुदु-
मधुरं च; तस्माद्विरुद्धम्, आमजनकत्वात्; इति विरुद्धोपक्रमता ।
अन्यो वेति आर्तबलक्षणव्यतिरिक्तः । यद्यपि केचिदित्युक्तं,
तथाऽप्यप्रतिषेधादाचार्यस्याप्येतत् संमतम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

नार्योस्तयोर्भयोरपि चिकित्सितविशेषमुपदे-
क्ष्यामः—भौतिकजीवनीयवृंहणीयमधुरवातहरसि-
द्धानां सर्पिषां पयसामामगमोणां चोपयोगो गर्भ-
वृद्धिकरः; तथा संभोजनमेतैरेव सिद्धैश्च घृतादिभिः
सुभिक्षायां, अभीक्ष्णं यानवाहनापमार्जनावजुम्भ-
णैरुपपादनमिति ॥ २७ ॥

यस्याः पुनर्गर्भः प्रसूतो न स्पन्दते तां इयेनमस्य-
गवयशिखिताप्रचूडतिचिरीणामन्यतमस्य सर्पि-
ष्मता रसेन माषयूपेण वा प्रभूतसर्पिषा मूलकयू-
षेण वा रक्तशालीनामोदनं सुदुमधुरशीतलं भोज-
येत् । तैलाभ्यङ्गेन चास्या अभीक्ष्णमुदरवस्तिवंक्ष-
णोरुक्दीपाश्वेष्टप्रदेशानीषुहुण्णेनोपचरेत् ॥ २८ ॥

यस्याः पुनरुदावर्तविवन्धः स्यादष्टमे मासे न
चानुवासनसाध्यं मन्येत ततस्तस्यास्तद्विकारप्रश-

मनसुपकल्पयेत्तिरुहम् । उदावर्तो ह्युपेक्षितः सहसा
सर्गर्भो गर्भिणीं गर्भमथवाऽतिपातयेत् । तत्र वीरण-
शालिषष्टिकुशकारोक्षुवालिकावेतसपरिव्याधमू-
लानां भूतीकान्तान्कादमर्यपरूपकमधुकमृद्गीकानां
च पयसाऽधोदकेनोद्गम्य रसं प्रियालविभीतकम-
जतिलकल्कसंप्रयुक्तीषलवणमनल्पुष्णं च निरुहं
दद्यात् । व्यपगतविवन्धां चैनां सुखसलिलपरिपि-
काङ्क्षां स्थैर्यकरमविदाहिनमाहारं भुक्वतीं सायं
मधुरकसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् । न्युद्धां त्वेनामा-
स्थापनानुवासनाभ्यामुपचरेत् ॥ २९ ॥

चिकित्सितविशेषमित्यत्र विशेषशब्देन गर्भस्याप्यन्तरापेक्षया
चिकित्सितविशेषो हेयः; उपविष्टकानागोदरयोस्तु विशिष्टैवेह
चिकित्सा वक्तव्या; किंवा 'यस्याः पुनर्गर्भः प्रसूतो न स्पन्दते'
इत्यादिना योऽवस्थायां विशेषो वक्तव्यस्तमपेक्ष्योक्तं—चिकित्सि-
तविशेषमिति । भौतिकं भूतोपधातहितं वचानुगुत्वादि; किंवा
महापैशाचिकं घृतं वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् । सुभिक्षाया इति सुदु-
भिक्षायाः । न चानुवासनसाध्यं मन्येतेति सामत्वादुदावर्तस्य
नानुवासनसाध्यता भवतीति हेयम् । तद्विकारप्रशमनमिति
उदावर्तप्रशमनमित्यर्थः । तदुदावर्तप्रशमनं निरुहमाह—तत्रे-
त्यादि । परिव्याधो वेतसमेदः । उद्गम्य रसमिति कार्यं
निष्पाद्य । काथादिपरिमाणं च निरुहपरिमाणपरिमाणयैव कर्त-
व्यम् । न्युद्गामिति अधोमुखीम् ॥ २७-२९ ॥

यस्याः पुनरतिमात्रदोषोपचयाद्वा तीक्ष्णोष्णति-
मात्रसेवनाद्वा वातमूत्रपुरीषवेगविधारणैर्वा विषमा-
श(स)नशयनस्थानसंपीडनाभिघातैर्वा क्रोधशोके-
र्भ्याभिव्रज्जासादिभिर्वा साहसैर्वाऽपरैः कर्मभिरन्तः-
कुक्षेर्गर्भो म्रियते, तस्याः स्तिमितं स्त्वधमुदरमाततं
शीतमद्मान्तर्गतमिव भवत्यस्पन्दनो गर्भः, शूल-
मधिकमुपजायते, न चाव्यः प्रादुर्भवति, योनिर्न
प्रस्रवति, अक्षिणी चास्याः रुस्ते भवतः, ताम्यति,
व्यथते, भ्रमते, श्वसिति, अरतिबहुला च भवति,
न चास्या वेगप्रादुर्भावो यथावदुपलभ्यते; इत्येवमल-
क्षणां स्त्रियं सृतगर्भेयमिति विद्यात् ॥ ३० ॥

अस्मान्तर्गतमिवेति अन्तर्गतप्रस्तरमिवेत्यर्थः । आवी प्रस-
वकालशूलम् ॥ ३० ॥

तस्य गर्भशल्यस्य जरायुप्रपातनं कर्म संशमन-
मित्याहुरेके, मन्त्रादिकमथर्ववेदविहितमित्येके, परि-
दृष्टकर्मणा शल्यहर्त्रा हरणमित्येके । व्यपगतगर्भ-
शल्यं तु स्त्रियमामगर्भो सुरासीध्वरिष्टमधुमदिरा-
सवानामन्यतममग्रे सामर्थ्यतः पाययेद्गर्भकोष्ठस्य

क्षयार्थमर्तिविसरणार्थं प्रहर्षणार्थं च, अतः परं संप्री-
णनैर्वलानुरक्षिभिरक्षेहसंप्रयुक्तैर्यागवादिभिर्वा त-
त्कालयोगिमिराहारैरुपचरेद्दोषधातुक्लेदविशोषण-
मात्रं कालम् । अतः परं क्षेहपानैर्वस्तिभि-
राहारविधिभिश्च दीपनीयजीवनीयवृंहणीयमधुर-
वातहरसमाख्यातैरुपचरेत् । परिपक्वगर्भशल्या-
याः पुनर्विमुक्तगर्भशल्यायास्तदहरेव क्षेहोपचारः
स्यात् ॥ ३१ ॥

‘एक’ इति वचनेन अप्रतिषेधेन च जरायुपातनकर्मादीनां
त्रयाणामपि मृतगर्भापहरणं प्रति सम्यक्साधनता नास्तीति
दर्शयति । दोषधातुक्लेदविशोषणमात्रं कालमित्यनेन दोषधातुक्ले-
दविशोषणावधितां यथोक्तकमस्य दर्शयति ॥ ३१ ॥

परमतो निर्विकारमाप्याय्यमानस्य गर्भस्य मासे
मासे कर्मापेक्षयाः । प्रथमे मासे शङ्किता
चेद्गर्भमापन्ना क्षीरमनुपस्कृतं मात्रावच्छीतं काले
काले पिबेत्, सात्वयमेव च भोजनं सायं प्रातश्च
भुञ्जीत, द्वितीये मासे क्षीरमेव च मधुरौष-
धसिद्धं, तृतीये मासे क्षीरं मधुसर्पिर्भ्यामुपसं-
सृज्य, चतुर्थे मासे क्षीरनवनीतमक्षमात्रमश्नीयात्,
पञ्चमे मासे क्षीरसर्पिः, षष्ठे मासे क्षीरसर्पिर्मधु-
रौषधसिद्धं, तदेव सप्तमे मासे । तत्र गर्भस्य
केशा जायमाना मातुर्विदाहं जनयन्तीति स्त्रियो
भाषन्ते, तत्रेति भगवानात्रेयः, किन्तु गर्भोत्पी-
डनाद्वातपित्तश्लेष्माण उरः प्राप्य विदाहं जन-
यन्ति, ततः कण्डूरुपजायते, कण्डूमूला च किंकि-
सावसिर्भवति । तत्र कोलोदकेन नवनीतस्य
मधुरौषधसिद्धस्य पाणितलमात्रं काले कालेऽस्यै
पानार्थं दद्यात्, चन्दनमृणालकल्कैश्चास्याः स्नानो-
दरं विमृदीयात्, शिरीषधातकीसर्पपमधुकचूर्णैर्वा,
कुटजार्जकबीजमुस्तहरिद्राकल्कैर्वा, निम्बकोलसुर-
समजिष्ठाकल्कैर्वा, पुषतहरिणशशरुधिरयुतया
त्रिफलया वा, करवीरपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यङ्गः,
परिपेकः पुनर्मालतीककसिद्धेनाम्भसा; जातक-
ण्डूश्च कण्डूयनं वर्जयेत्स्वर्गसेदवैरुज्यपरिहारार्थम्,
असह्यायां तु कण्ड्वामुन्मर्दनोद्वर्षणाभ्यां परिहारः
स्यात्; मधुरमाहारजातं वातहरमल्पमक्षेहलवण-
मल्पोदकानुपानं च भुञ्जीत । अष्टमे तु मासे क्षीर-
यवागूं सर्पिष्मतीं काले काले पिबेत्; तत्रेति
भद्रकाव्यः, पैङ्गल्यावाधो ह्यस्या गर्भमागच्छेदिति;
अस्त्वत्र पैङ्गल्यावाध इत्याह भगवान् पुनर्वैसु-
रात्रेयः, न त्वेवेतन्न कार्यम्; एवं कुर्वती ह्यरो-

गाऽऽरोग्यबलवर्णस्वरसंहननसंपदुपेतं ज्ञातीनामपि
श्रेष्ठमपत्यं जनयति । नवमे तु खल्वेनां मासे मधु-
रौषधसिद्धेन तैलेनानुवासेयेत् । अतश्चैवास्यास्ते-
लात् पिबेत् योनौ प्रणयेद्गर्भस्थानमार्गक्षेहनाथम् ।
यदिदं कर्म प्रथमं मासं समुपादायोपदिष्टमानवमा-
न्मासात्तेन गर्भिण्या गर्भसमये गर्भधारिणीकुक्षि-
कटीपार्श्वपृष्ठं मृदुभवति, वातश्चातुलोमः संपद्यते,
मूत्रपुरीषे च प्रकृतिभूते सुखेन मार्गमनुपयेते,
चर्मनखानि च मार्दवमुपयान्ति, बलवर्णौ चोपची-
येते; पुत्रं चेष्टं संपदुपेतं सुखिनं सुखेनैवा काले
प्रजायत इति ॥ ३२ ॥

गर्भस्य प्रतिसात्तिकं कर्माह—परमत इत्यादि । तत्रेति भग-
वानात्रेय इति युगपदेव तृतीये मासेऽङ्गप्रत्यङ्गनिष्पत्तेः केशा
अपि तदैव जाताः क्रमेण वर्धन्ते न सप्तमे मासे इति भावः
अथ कथं तर्हि सप्तमे मासि विशेषेण कण्डूर्भवतीत्याह—गर्भो-
त्पीडनादित्यादि । किंकिः चर्मविदरणम् । स्नानादुरं च स्नानो-
दरम् । कोलं बदरी । परिहारः ‘कण्डूवाः’ इति शेषः । पैङ्गल्यं
पिङ्गलनेत्रता । सा च यद्यपि पित्तकृता, यदुक्तं शालाक्ये—
“पित्तेऽल्यर्थप्रदुष्टे तु नेत्रयोः पिङ्गलाक्षिताः” इति; तथाऽपीहा-
ष्टममासीयगर्भं क्षीरयवानाहारसंबन्धप्रभावादेव पैङ्गल्यं भव-
तीति ज्ञेयम् । न त्वेवेतन्न कार्यमिति पैङ्गल्यस्याल्पदोषत्वाद्वा-
रकालं सुकरप्रतिक्रियत्वाच्च क्षीरयवानवचकारेण बहुगुणलाभात्
कर्तव्यमेव क्षीरयवागूसेवनमिति भावः । अतश्चैवेति मधुरौषध-
सिद्धेत्याह । गर्भधारिणी अपरा । अत्र पुत्रमिति प्रशस्तावे-
नोक्तं, तेन कन्यां चेति बोद्धव्यम्; अतो न प्रतिसासीयेन
कर्मणा पुत्रजन्यैव परं भवतीति व्याकृतम् ॥ ३२ ॥

प्राक् चैवास्या नवमान्मासात् सूतिकागारं कार-
येदपहतास्थिशर्कराकपाले देशे प्रशस्तरूपरसग-
न्धायां भूमौ प्राङ्गारमुदग्वारं वा वैश्वानां काष्ठानां
तैन्दुकैर्ह्रदकानां भालातकानां वार(रु)णानां खादि-
राणां वा; यानि चान्यान्पि प्राहणः शंसैर्युथर्व-
वेदविदस्तेषां; वसनालेपनाच्छादनापिधानसंपदु-
पेतं वास्तुविद्याहृदययोगाग्निसलिलोदूखलवर्चःस्था-
नस्नानभूमिमहानसमृत्सुखं च ॥ ३३ ॥

अत्र गर्भिणी प्रसूता यत्र च तिष्ठति तत् सूतिकागारमु-
च्यते । विस्वादीनां काष्ठानामगारं कारयेदिति संबन्धः । वाराणः
पुचागः, वरुणो वा । वसनं वस्त्रम्, आच्छादनम् आस्तरणम्,
अपिधानं कषादम् । वास्तुविद्याहृदयं वास्तुविद्यातत्त्वं, तद्योगा-
दभ्यासीनां स्थानं यत्र गृहे तत्तथा; वास्तुविन्यस्तेन विभक्ता-
भ्यादित्थानं तद्गृहं कर्तव्यमित्यर्थः । वतैरानर्तुमपेक्ष्य सुखसुदु-
खम् ॥ ३३ ॥

तत्र सर्पिस्तैलमधुसैन्धवसौवर्चलकालविडल-

वणविडङ्गकुष्ठकिलिमनागरपिप्पलीपिप्पलीमूलह-
स्तिपिप्पलीमण्डूकपर्णलालाङ्गलीवचाचव्यचित्रक-
चिरविल्वहिङ्गुसर्षपलशुनकतककणिकानिपात-
तीवर्चजभूजकुलत्थमैरेयसुरासवाः सन्निहिताः
स्युः; तथाऽऽमानौ द्वौ, द्वे कु(च)ण्डमुसले, द्वे उदु-
खले, खरचूर्णभक्ष, द्वौ च तीक्ष्णौ सूचीपिप्पलकौ
सौवर्णराजतौ, शस्त्राणि च तीक्ष्णायसानि, द्वौ च
विल्वमयौ पर्यङ्कौ, तैन्दुकैर्द्वुदानि च काष्ठान्यग्नि-
सन्धुक्षणानि, स्त्रियश्च बह्व्यो बहुशः प्रजाताः सौ-
हार्दयुक्ताः सततमनुरक्ताः प्रदक्षिणाचाराः प्रतिप-
त्तिकुशलाः प्रकृतिवत्सलास्त्यक्तविपादाः क्लेशस-
हिन्योऽभिमताः, ब्राह्मणाश्चाथर्ववेदविदः; यच्चान्य-
दपि तत्र समर्थं मन्येत, यच्चान्यच्च ब्राह्मणा ब्रूयुः
स्त्रियश्च वृद्धास्तत् कार्यम् ॥ ३४ ॥

सर्पिलौलीनीनां चात्र गृहे स्थापनीयानां वैक्य एव तावदु-
पयोगः; बहुवेन येषां तु न वक्तव्यत्वेधामप्ययमुपयोग उच्येत ।
किलिमं देवदारः । कणः 'कुण्डक' इति ख्यातः; कणिका तु
कुण्डकात् स्थूलास्तण्डुलावयवा उच्यन्ते । तण्डुला येन कुञ्चन्ते
तन्मुसलम् । कुण्डमुसले इति हलमुसले, किंवा 'चण्डमुसले'
इति पाठः; तदा गुल्फरमुसले इत्यर्थः । यद्यपि मुसलग्रहणं
निषिद्धं, तथाऽप्युत्तरकालं द्वारे मुसलस्थापनं वक्तव्यमिति साधु
मुसलोपादानम् । सूच्याकारे शङ्खे सूचीपिप्पलकौ; किंवा
सूची यत्र स्थाप्यते स सूचीपिप्पलकः । पर्यङ्कः खट्वा । समर्थं
मन्येतेति उपयुक्तं मन्येत ॥ ३४ ॥

ततः प्रवृत्ते नवमे मासे पुण्येऽहनि प्रशस्तनक्ष-
त्रयोगमुपगते प्रशस्ते भगवति शक्षिनि कल्याणे
कल्याणे च करणे मैत्रे मुहूर्ते शान्तिं हुत्वा गोब्राह्म-
णमग्निमुदकं चादौ प्रवेक्ष्य गोभ्यस्तृणोदकं मधुला-
जांश्च प्रदाय ब्राह्मणेभ्योऽक्षतान् सुमनसो नान्दी-
मुखानि च फलानीष्टानि दत्त्वोदकपूर्वमासनस्थे-
भ्योऽभिवाद्य पुनराचम्य स्वस्ति वाचयेत् । ततः
पुण्याहशब्देन गोब्राह्मणं समनुवर्तमानां प्रदक्षिणं
प्रविशेत् सूक्तिकागारम् । तत्रस्था च प्रसवकालं
प्रतीक्षेत ॥ ३५ ॥

शान्तिं कुरुवेति शान्तिहोमं कृत्वा । नान्दीमुखानि च
फलानि नान्दीमुखश्राद्धाय हितानि फलानि; किंवा नान्दी
सुरजः, तन्मुखाकृतीनि फलानि खर्जुरादीनि । पुण्याहशब्दो
मङ्गलशब्दः । प्रदक्षिणं यथा भवति तथा गोब्राह्मणं समनुवर्त-
मानौ ॥ ३५ ॥

तस्यास्तु खल्विमानि लिङ्गानि प्रजननकालम-
भितो भवन्ति; तद्यथा—कृमो गात्राणां, ग्लानि-

राननस्य, अक्ष्णोः शैथिल्यं, विमुक्तबन्धनत्वमिव
वक्षसः, कुक्षेरवस्त्रं सनम्, अधोगुरुत्वं, वंक्षणव-
स्ति कटीकुक्षिपाश्वर्यपृष्ठनिस्तोदः, योनेः प्रस्रवणम्,
अनन्नाभिलाषश्चेति; ततोऽनन्तरमावीनां प्रादुर्भावः,
प्रसेकश्च गर्भोदकस्य ॥ ३६ ॥

आवीप्रादुर्भावे तु भूमौ शयनं विदध्यान्मुद्रास्त-
रणोपपन्नम् । तदध्यासीत सा । तां ततः समन्ततः
परिवार्य यथोक्तगुणाः स्त्रियः पर्युपासीरन्नाश्वास-
यन्त्यो वाग्भिर्ग्राहिणीयाभिः सान्त्वनीयाभिश्च ॥ ३७ ॥

सा चेदावीभिः संक्लिश्यमाना न प्रजायेताथैनां
ब्रूयात्—उत्तिष्ठ, मुसलमन्यतरं गृहीष्व, अनेनैत-
दुल्लखलं धान्यपूर्णं मुहुर्मुहुरभिजहि मुहुर्मुहुरव-
जृम्भस्व चङ्क्रमस्व चान्तराऽन्तरेति; एवमुपदिश-
न्त्येके । तत्रेत्याह भगवानात्रेयः । दारुणव्यायाम-
वर्जनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते, विशेषतश्च
प्रजननकाले प्रचलितसर्वधातुदोषायाः शुक्रमार्या
नार्या मुसलव्यायामसमीरितो वायुरन्तरं लब्ध्वा
प्राणान् हिंस्यात्, दुष्प्रतीकारतमा हि तस्मिन् काले
विशेषेण भवति गर्भिणीः; तस्मान्मुसलग्रहणं परि-
हार्यमुषयो मन्यन्ते, जृम्भणं चङ्क्रमणं च पुनरनुष्ठे-
यमिति । अथास्यै दद्यात् कुष्ठैलालाङ्गलीवचाचि-
कचचिरविल्वचव्यचूर्णमुपग्रातुं, सा तन्मुहुर्मुहुरप-
जिघ्रेत्, तथा भूजपत्रधूमं शिशपासारधूमं वा ।
तस्याश्चान्तराऽन्तरा कटीपाश्वर्यपृष्ठसकृदिदेशानीष-
दुष्णेन तैलेनाभ्यज्यानुसुखमवसृज्यात् । अनेन
कर्मणा गर्भोऽवोक् प्रपिपद्यते ॥ ३८ ॥

स यदा जानीयाद्विमुच्य हृदयमुदरमस्यास्त्वावि-
शति, बस्तिशिरोऽवगृह्णाति, त्वरयन्त्येनामाव्यः,
परिवर्ततेऽर्धो गर्भ इति; अस्यामवस्थायां पर्यङ्कमे-
नामारोप्य प्रवाहयितुमुपक्रमेत । कर्णे चास्या
मन्त्रमिममनुकूला ह्री जपेत्—

'क्षितिर्जलं वियतेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।
सगर्भा त्वां सदा पान्तु वैश्राव्यं च दिशन्तु ते ॥
प्रसृज्य त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने ॥
कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितम्' इति ॥ ३९ ॥

ताश्चैनां यथोक्तगुणाः स्त्रियोऽनुशिष्युः—अनाग-
तावीर्मा प्रवाहिष्टाः; यां ह्यनागतावीः प्रवाहते
व्यर्थमेवास्यास्तत् कर्म भवति, प्रजा चास्या विकृता
विकृतिमापन्ना च, आसकासशोषणीहप्रसका वा

१ 'खरो वृषभश्च' इति पा० । २ 'व्यक्तः' इति पा० ।

३ 'अन्नावर्तमाना प्रविशेत्' इति पा० । ४ 'हुलेति' इति पा० ।

५ 'अन्नावर्तमाना' इति पा० ।

१ 'अश्विं विमुक्तबन्धनत्वमिव' इति पा० । २ 'तदध्यासीत तां
ततः' इति पा० । ३ 'ब्राह्मणीयाभिर्पदिष्टवर्धाभिर्ग्राहिणीभिः' इति
पा० । ४ 'अनुसृज्य' इति पा० । ५-६ 'अवागर्भः' इति पा० ।
७ 'हृद्रः' इति पठः । ८ 'यथानागतावीः' इति पा० ।

भवति । यथा हि क्ष्वयूद्वाहवातमूत्रपुरीषवेगान् प्रयतमानोऽप्यप्रातःकालाच्च लभते कृच्छ्रेण वाऽप्यवामोति, तथाऽनागतकालं गर्भमपि प्रवाहमाणा; यथा चैषामेव क्ष्वयूद्वादीनां सन्धारणमुपघातायोपपद्यते, तथा प्रातःकालस्य गर्भस्याप्रवाहणमिति । सा यथानिर्देशं कुरुष्वेति वक्तव्या स्यात् । तथा च कुर्वती शनैः पूर्वं प्रवाहेत, ततोऽनन्तरं बलवत्तरम् । तस्यां च प्रवाहमाणायां स्त्रियः शब्दं कुर्युः—‘प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रम्’ इति । तथाऽस्या हर्षेणाप्यायन्ते प्राणाः ॥ ४० ॥

उपदेष्टव्यार्थाभिधानिनी वाक् प्राहणीया । अवजृम्भस्येति गात्राणि प्रसारयत् । अनन्तरं लब्ध्वेति हेतुमासाद्य ॥ ३९-४० ॥

यदा च प्रजाता स्यात्तदेवैनामवेक्षेत—काचिदस्या अपरा प्रपन्ना न वेति । तस्याश्चेदपरा न प्रपन्ना स्यादथैनामन्यतमा स्त्री दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्ठाद्बलवन्निपीड्य सव्येन पाणिना पृष्ठत उपसंगृह्य तां सुनिर्धृतं निर्युनुयात् । अथास्याः पाण्यौ श्रोणीमाकोटयेत् । अस्याः स्फिचानुपसंगृह्य सुपीडितं पीडयेत् । अथास्या बालवेण्या कण्ठतालु परिमृजेत् । भूर्जपत्रकाचमणिमर्पणमो-कैश्चास्या योनिं धूपयेत् । कुष्ठतालीसकलकं बलजयूपै मेरेयसुरामण्डे तीक्ष्णे कौलथ्ये वा यूपे मण्डूकपर्णपिप्पलीसंपाके वा संक्ष्य व्या पाययेदेनाम् । तथा सूक्ष्मैलाकिलिमकुष्ठनागरविडङ्गपिप्पलीकालागुरुचव्यत्रिवक्रोपकुञ्जिकाकलकं खरबुधमंस्य वा जीवैतो दक्षिणं कर्णमुन्मूल्य दृषदि जर्जरीकृत्य बलजकायादीनामाप्लावनानामन्यतमे प्रक्षिप्याप्लाव्य मुहूर्तस्थितमुद्भृत्य तदाप्लावनं पाययेदेनाम् । शतपुष्पाकुष्ठमदनहिङ्गुसिद्धस्य चैनां तैलस्य पिबुं ग्राहयेत् । अतश्चैवानुवासयेत् । एतैरेव चाप्लावनेः फलजीमूतेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजकूतवेधनहस्तिपिप्पल्युपहितैरास्थापयेत् । तदास्थापनमस्याः सह वातमूत्रपुरीषैर्निर्हरत्यपरामासकां वायोरेवाप्रतिलोमगत्वात् । अपरां हि वातमूत्रपुरीषाण्यन्यानि चान्तर्वेहिर्मांसाणि सज्जन्ति ॥ ४१ ॥

सुनिर्धृतमिति क्रियाविशेषणम् । आकोटयेदिति पीडयेत् । बालकृता वेणी बालवेणी । बलजयूपः बलजकायः । मण्डूकपिप्पली मण्डूकपर्णी; किंवा मण्डूका मण्डूकपर्णी, पिप्पली पिप्पल्येव, तयोः संपाकः काय इत्यर्थः । तथैलनेन बलजयूपदौ सूक्ष्मैलादीनां पानं विधीयते । खरबुधमश्रुण्ड-

१ ‘वा लभते’ इति पा० । २ ‘बलजकायै’ इति पा० । ३ ‘खरस्य वृत्तस्य वा जरोतो दक्षिणं पणमुन्मूल्य’ इति पा० । ४ ‘बलजयूपादीनामन्यतमे’ इति पा० । ५ ‘वायोरेवानुलोममनात्’ इति पा० । ६ ‘चान्तर्वेहिर्मुखानि’ इति पा० ।

बलीबर्दः । एतैरेव चेति बलजयूपविधिः । अन्तर्वेहिर्मांसाणि सज्जन्तीति बहिर्गमनशीलानि पुरीषादीनि, अन्तः अभ्यन्तरदेशे संसक्तानि भवन्ति ॥ ४१ ॥

तस्यास्तु खल्वपरायाः प्रपतनार्थं कर्मणि क्रियमाणे जातमात्रस्य कुमारस्य कार्ययेत्येतानि कर्माणि भवन्ति; तद्यथा—अदमनोः संघट्टनं कर्णयोर्मूले, शीतोदकेनोष्णोदकेन वा मुखपरिषेकः, तथा स क्लेशविहतान् प्राणान् पुनर्लभेत । कृष्णकपालिका-शूर्पेण चैनमभिनिष्पुणीयुर्यद्यचेष्टः स्याद् यावत् प्राणानां प्रत्यागमनम् (तत्तत् सर्वमेव कार्यम्) । ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिसमीक्ष्य स्नानोदकप्रहणाभ्यामुपपादयेत् ॥ ४२ ॥

अथास्य तात्वोष्टकण्डजिह्वाप्रमार्जनमारभेता-ङ्गुल्या सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधानका-पांसपिचुमत्या । प्रथमं प्रमार्जितास्यस्य चास्य शिरस्तालु कापीसपिचुना स्नेहगर्भेण प्रतिसंछादयेत् । ततोऽस्यानन्तरं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा कार्यं प्रच्छर्दनम् ॥ ४३ ॥

शीतोदकेनोष्णोदकेन वेति विकल्पो ऋतुमेदेन ज्ञेयः; ग्रीष्मकाले शीतोदकेन, शीतकाले तृष्णोदकेनेत्यर्थः । क्लेशविहतानिति योनियन्त्रपीडनादिक्लेशपराहतात् । कृष्णकपालिका इषिका नलमुज्ज्वलादिभवा, तद्वतः शूर्पः कृष्णकपालिकाशूर्पः; तेन निष्पुणीयुः बीजयेयुरित्यर्थः । अथ कियन्तं कालं तद्बीजनमित्याह—यावत् प्राणानां प्रत्यागमनमिति । उदकप्रहणं मूलमार्गसौचार्यम् । उपधानम् आवरणं, तच्चैहाङ्गुल्या कापीसपिचुनेव ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ततः कल्पनं नाड्याः । अतस्तस्याः कल्पनविधिमुपदेक्ष्यामः—नाभिवन्धनात् प्रभृत्यष्टाङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वा छेदनावकाशस्य द्वयोरन्तरयोः शनैर्गृहीत्वा तीक्ष्णेन रौक्मराजतायसानां छेदनामन्यतमेनांधधारेण छेदयेत् । ताम्रपे सूत्रेणोपनिबध्य कण्ठेऽस्य शिथिलमवसृजेत् । तस्य चेन्नाभिः पच्येत, तां लोभ्रमधुकप्रियङ्गुसुरदारहरिद्राकल्क-सिद्धेन तैलेनाभ्यज्यात्, एषामेव तैलौपधानां चूर्णनावचूर्णयेत् । इति नाडीकल्पनविधिरुक्तः सम्यक् ॥ ४४ ॥

अष्टाङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वेति अष्टाङ्गुले चिह्नं कृत्वा । अर्थधारः तिर्यग्धारः शङ्खविशेषः । तामिति छिद्यन्नावशिष्टाङ्गुलं नाडीम् । कण्ठेऽवसृजेदिति नाड्यप्रबद्धं सूत्रं कुमारस्य कण्ठे निबध्नीयात् ॥ ४४ ॥

असम्यक्कल्पने हि नाड्या आयामव्यायामोत्पिडता-पिण्डलिका-विनामिका-विजृम्भकावाधेभ्यो-

१ ‘मुखेन परिषेकः’ इति पा० । २ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । ३ ‘तीक्ष्णे काले’ इति पा० । ४ ‘प्रत्यागमनात्’ इति पा० । ५ ‘ऊर्ध्वधारेण’ इति पा० ।

भयम् । तत्राविदाहिर्भातपित्तप्रशमनैरभ्यङ्गोत्सादनपरिषेकैः सर्पिर्भिश्चोपक्रमेत् गुरुलाघवमभिसमीक्ष्य ॥ ४५ ॥

नाब्जा अविधिकल्पने दोषमाह—असम्भगित्यादि । आयामो दैर्घ्यं, व्यायामो विस्तारः, ताभ्यामुत्तुङ्गिता आया-मव्यायामोत्तुङ्गिता, दीर्घपीनत्वयुतेत्यर्थः । पिण्डलिका परिमण्डल्युता; विनामिका अन्तोच्छ्रान्ता मध्यनिम्ना; विजृम्भिका तु सुहृद्यहृद्यदिमती । गुरुलाघवमभिसमीक्ष्येति नाडीपाककारकपित्तं तथा वाते चायामव्यायामोत्तुङ्गितादिविकारचतुष्टयकारके यो दोषो गुरुः स उपचरितव्यस्वरयेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अतोऽनन्तरं जातकर्म कुमारस्य कार्यम् । तद्यथा—मधुसर्पिणी मन्त्रोपमन्त्रिते यथाम्नायं प्रथमं प्राशितुं दद्यात् । स्तनमत ऊर्ध्वमेतेनैव विधिना दक्षिणं पातुं पुरस्तात् प्रयच्छेत् । अथातः शीघ्रतः स्थापयेदुदकुम्भं मन्त्रोपमन्त्रितम् ॥ ४६ ॥

जातमात्रस्य वेदोक्तं कर्म जातकर्म । यथाम्नायमिति यथा-गमं मन्त्रोपमन्त्रिते । एतेनैव विधिनेति स्तन(न्व)मप्यभिमन्त्रितं पाययेदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथास्य रक्षां विदध्यात्—आदानीखदिरकर्क-
न्धुपीलुपरूपकशाखाभिरस्या गृहं समन्ततः परिवारयेत् । सर्वतश्च सूतिकागारस्य सर्पपातसीतण्डुल-
कणकणिकाः प्रक्रीरेयुः । तथा तण्डुलबलिहोमः
सततमुभयकालं क्रियेतानामकर्मणः । द्वारं च
मुसलं देहलीमनु तिरश्चीनं न्यसेत् । वचाकुष्ठक्षौम-
कहिङ्गुसर्पपातसीलशुनकणकणिकानां रक्षोघ्नसमा-
ख्यातानां चौषधीनां पोट्टलिकां बद्ध्वा सूतिका-
गारस्योत्तरदेहल्यामवसृजेत्, तथा सूतिकायाः
कण्ठे सपुत्रायाः, स्थाल्युदककुम्भपर्यङ्केष्वपि, तथैव
च द्वयोर्द्वारपक्षयोः । कणककण्टकेन्धनवानसिस्त-
न्दुककाष्ठेन्धनश्चासिः सूतिकागारस्याभ्यन्तरतो
नित्यं स्यात् । स्त्रियश्चैनां यथोक्तगुणाः सुहृदश्चानु-
श्चानुजाग्र्युर्दशाहं द्वादशाहं वा । अनुपरतप्रदान-
मङ्गलाशीः स्तुतिगीतवादित्रमन्त्रपानविशदमनुक्त-
प्रहृष्टजनसंपूर्णं च तद्वैश्वं कार्यम् । ब्राह्मणश्चाथ-
र्ववेदवित् सततमुभयकालं शान्तिं जुहुयात् स्वस्त्य-
यनार्थं कुमारस्य तथा सूतिकायाः । इत्येतद्रक्षावि-
धानमुक्तम् ॥ ४७ ॥

आदानी शेषकभेदः । तण्डुलबलिहोमः कियत्कालं कर्तव्य
इत्याह—आनामकर्मण इति ।—दशाहं यावदित्यर्थः दशाहं
तु नामकर्म भविष्यति । जतूकर्णेऽप्युक्तं—“तण्डुलबलिहोमो
दिकालमादशाहम्” इति । रक्षोघ्नसमाख्यातानामित्यनेन गुरुगु-

त्वावीन् आहयति । उत्तरदेहल्यामिति द्वारोपरि; अन्ये तु
देहलीं द्वारपक्षः काष्ठमाहुः ॥ ४७ ॥

सूतिकां तु खलु वुभुक्षितां विदित्वा स्नेहं पाययेत्
परमया शक्त्या सर्पिलैलं चसां मज्जानं वा सात्मी-
भावमभिसमीक्ष्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रक-
शृङ्गवेरचूणसहितम् । स्नेहं पीतवत्याश्च सर्पिलै-
लाभ्यामभ्यज्य वेष्टयेदुदरं महताऽच्छेन वाससा;
तथा तस्या न वायुरुदरे विकृतिमुत्पादयत्यनवकाश-
त्वात् । जीर्णं तु स्नेहे पिप्पल्यादिभिरेव सिद्धां यवागूं
सुस्निग्धां द्रवां मात्रशः पाययेत् । उभयतः कालं
चोष्णोदकेन च परिषेचयेत् प्राक् स्नेहयवागूपाता-
भ्याम् । एवं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं वाऽनुपात्य क्रमे-
णाप्याययेत् । स्वस्थवृत्तमेतावत् सूतिकायाः ॥ ४८ ॥

कुमारस्य जातकर्माभिर्धाय सूतिकायाः कर्तव्यमाह—सूति-
कां त्वित्यादि । वुभुक्षितामित्यनेन यावता कालेन वुभुक्षिता
भवति तदा ज्ञेहपानं कर्तव्यम् । परमया शक्तयेति उत्तमया
शक्त्या लक्षिता ज्ञेहं पिबेत्; ‘यावता ज्ञेहेन बलविरोधो न
भवति तावन्मात्रं ज्ञेहं पिबेत्’ इत्याह्यार्थव्यम् । सात्मीभावम-
भिसमीक्ष्येति सर्पिरादिषु यद्यस्याः सात्मीयं तत् तस्यै देयम् ।
अच्छेनेति निर्मलेन । उभयतः कालमिति पदमुष्णोदकेन
परिषेचयेदित्यनेन योज्यम् । तदेव कालद्वयमाह—प्राणि-
त्यादि । पौर्वाहिकः ज्ञेहपानपरिषेकः कारयितव्यः; तथा
जीर्णं ज्ञेहं परिषेचित्वां यवागूं पाययितव्येत्यर्थः । अयं तु
व्यवहारो नान्प्रदेशे प्रबलकफत्वात् प्राणिनां, किंतु जातल-
देशव्यवहार इति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

तस्यास्तु खलु यो व्याधिरूपघटे स कृच्छ्राध्वो
भवत्यसाध्वो वा, गर्भवृद्धिक्षयितशिशिलसर्वधातु-
त्वात्, प्रवाहणवेदनाक्लृदनरकनिःसृतिविशेषशू-
न्यशरीरत्वाच्च; तस्मात्तां यथोक्तेन विधिनोपचरेत्;
भौतिकजीवनीयबृंहणीयमधुरताहसरिद्धैरभ्यङ्गो-
त्सादनपरिषेकावगाहान्नपानविधिमिर्विशेषतश्चो-
पचरेत्; विशेषतो हि शून्यशरीराः स्त्रियः प्रजाता
भवन्ति ॥ ४९ ॥

सूतिकाया मिथ्योपचारेण व्याधिर्भवत् कृच्छ्राध्वोऽसाध्वो
वा यथा भवति तथा दर्शयन् यथोक्तमसाधवानेन कर्तव्यतां
दर्शयितुमाह—तस्यास्तित्यादि । गर्भवृद्ध्या भावनन्तरापोषणेन
क्षयिताश्च शिशिलीकृताश्च सर्वे धातवो यस्याः सा तथा ।
गर्भव्यपम एतावच्छरीरशून्यत्वे हेतुः तथा प्रवाहणवेदना-
क्लृदनरकनिःसृतिश्च विशेषेण हेतुरित्याह—प्रवाहणेत्यादि ।
यथोक्तेनेति ज्ञेहपानादिना । एतेन यथोक्तविधिकरणमेव बुद्धि-
कृतस्य सूतिकाव्याधेर्निदानवर्जनरूपसुप्तमं भेषजमिति दर्श-

यति । यत्पूज्ये व्याधौ विहितं भेषजं तत् प्रायो न सिध्यतीति कृत्वा नेहोक्तम् । भौतिकं भूतहरम् ॥ ४९ ॥

दशमे त्वेहनि सपुत्रा स्त्री सर्वगन्धौषधैर्गौरस-
र्षपलोघैश्च स्नाता लघ्वहतशुचिवस्त्रं परिधायै पवि-
त्रेष्टलघुविचित्रभूषणवती च संस्पृश्य मङ्गलान्यु-
चितामर्चयित्वा च देवतां शिखिनः शुक्रवाससोऽ-
व्यङ्गाश्च ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा कुमारमह-
तानां च वाससां संचये प्राकृशिरसमुदकशि-
रसं वा संवेद्य देवतापूर्वं द्विजातिभ्यः प्रणमती-
त्युक्त्वा कुमारस्य पिता द्वे नामनी कारयेन्नाक्ष-
त्रिकं नामाभिप्रायिकं च । तत्राभिप्रायिकं घोषव-
दाद्यन्तस्थान्तमूर्ध्मान्तं वाऽवृद्धं त्रिपुरुषान्कमनव-
प्रतिष्ठितं, नाक्षत्रिकं तु नैक्षत्रदेवतासमानाख्यं
द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा ॥ ५० ॥

उचितामिति या यस्य देवता सदा पूज्यत्वेनोचिता तामर्च-
यित्वा । शिखिन इति पावकान्; किंवा शिखा चूडा तद्वतो
ब्राह्मणानमुपडान् । नक्षत्रदेवतासंयुक्तमिति यस्मिन् नक्षत्रे
कुमारो जातस्तस्य नक्षत्रस्य या देवता ज्योतिःशाले, तस्या नाम
कर्तव्यमित्यर्थः । किंवा द्वे नामनी कारयेत्नाक्षत्रिकमाभिप्रा-
यिकं च' इत्यादिपाठः । तत्रापि नाक्षत्रिकं व्याख्यातमेव;
आभिप्रायिकेषु घोषवदित्यादि विशेषणम् । घोषा वर्गचतुर्थां
'बद्धलघमाः', अन्तस्था 'यरलवाः', 'शषसहा' ऊष्माणः ॥ ५० ॥

वृत्ते च नामकर्मणि कुमारं परीक्षितमुपकमे-
तायुषः प्रमाणज्ञानहेतोः । तत्रेमान्यायुष्मतां कुमा-
राणां लक्षणानि भवन्ति । तद्यथा—एकैकजा मुद-
वोऽल्पाः स्निग्धाः सुबद्धमूलाः कृष्णाः केशाः प्रश-
स्यन्ते, स्थिरा बहला त्वक्, प्रकृत्याऽतिसंपन्नमीष-
त्प्रमाणातिवृत्तमरुपमातपत्रोपमं शिरः, व्यूढं दढं
समं सुश्लिष्टशङ्खसन्ध्यध्वजन्नसंपन्नमुपचितं व-
लिममर्चचन्द्राकृति ललाटं, बहलौ विपुलसमपीठौ
समी नैवेष्टुदौ पृष्ठतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुत्रकौ
महाच्छिद्रौ कर्णौ, श्लेष्टप्रलम्बन्यावसंगते समे
संहते महल्यौ भ्रुवौ, समे समाहितदर्शने व्यक्तभाग-
विभागे बलवती तेजसोपपन्ने खड्गापाङ्गे चक्षुषी,
ऊष्णी महोच्छ्वासा वंशसंपन्नैषदवनताप्रा नासिका,
महद्वज्जुनिविष्टदन्तमास्यम्, आयामविस्तारोपपन्ना
ऋक्षणा तन्वी प्रकृतिवर्णयुक्ता जिह्वा, ऋक्षेण युक्तो-

पचयमूर्ध्मोपपन्नं रक्तं तालु, महानदीनः स्निग्धोऽनु-
नादी गम्भीरसमुत्थो धीरः खरः, नातिस्थूलौ ना-
तिरुशो विस्तारोपपन्नावायस्यप्रच्छादनी रकावोष्ठौ,
महल्यौ हनू, वृत्ता नातिमहती ग्रीवा, व्यूढमुपचि-
तमुरः, गूढं जडु पृष्ठवंशश्च, विप्रकृष्टान्तरो स्तनी,
असंपातिनी स्थिरे पार्श्वे, वृत्तपरिपूर्णयतौ बाहू
सकृद्दिनी अङ्गुलयश्च, महदुपचितं पाणिपादं, स्थिरा
वृत्ताः स्निग्धास्ताप्रास्तुङ्गाः कूर्मीकाराः करजाः,
प्रदक्षिणावर्ता सोत्सङ्गा च नाभिः, उरक्षिभागहीना
समा समुपचितमांसा कटी, वृत्तौ स्थिरोपचित-
मांसौ नायुन्नतौ नात्यवनतौ स्फिचौ, अनुपूर्वं
वृत्तावुपचययुक्तावूरू, नात्युपचिते नात्यपचिते
एणीपदे प्रगूढसिरास्थिसन्धौ जङ्घे, नात्युपचितौ
नात्यपचितौ गुल्फौ, पूर्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्माका-
रौ, प्रकृतियुक्तानि वातमूत्रपुरीषगुह्यानि तथा ख-
प्रजागरणायामासस्मितरुदितस्तनग्रह्यानि, यच्च कि-
ञ्चिदन्यदप्यनुक्तमस्ति तदपि सर्वं प्रकृतिसंपन्नमिष्टं,
विपरीतं पुनरनिष्टम् । इति दीर्घायुलक्षणानि ॥ ५१ ॥

नामकर्मणीति नामकरणसमयक्रियमाणहोमादिकर्मणि, ना-
मैव वा कर्म नामकर्म । स्थितिरे अस्थ्या । ईष्टप्रमाणातिवृत्तं शिर
इति उत्सर्गापवादव्यायेन बोद्धव्यम् । तेन श्रुतं पूर्वं—
“षडङ्गलोसेषं द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहं शिरः” एतच्चाभिधायो-
क्तं—“तत्रायुर्वैलं” इत्यादि यावत् “प्रमाणवति शरीरे;
विपर्ययस्तु हीनेऽधिके वा” (वि. अ. ८) इति; तत्र
शिरसि किञ्चित्प्रमाणाधिकता एतद्बचनादपवादभूताऽप्यतीव
प्रशस्ता भवतीति ज्ञेयम् । एवं 'महदुपचितं पाणिपा-
दम्' इत्यत्रापि व्याख्येयम् । अनुरूपमित्यनेन शरीरा-
नुरूपतां शिरसो दर्शयन्तुलक्षणानदन्तिवृद्धिं शिरसो दर्शयति;
अतिवृद्धं हि शरीरानुरूपं भवति, तच्चाप्रशस्तमेव । ऊर्ध्वव्य-
जनमिति ऊर्ध्वरेखाग्ररूपलक्षणयुक्तं; जतूकर्णं हि त्रिरेखं
ललाटयुक्तम् । नौवेष्टुदामिति अनुव्रतौ सन्तावकुमवष्टुदौ ।
असङ्गते दूरान्तरे । व्यक्तभागविभागे इति प्रत्यक्कृष्णशुक्लादि-
विभागे । शोभनानि वर्सादीनि अङ्गानि अपाङ्गे च ययोस्ते
खड्गापाङ्गे । अत्र अङ्गग्रहणेनैव अपाङ्गस्य लघ्वस्यापि पुनः
कर्णं विशेषेणापाङ्गशोभोपदर्शनार्थम् । आस्यप्रच्छादनी आस्यं
प्रच्छादयितुं क्षमौ मुखावरकौ । पृष्ठवंशश्च गूढ इति योज-
नीयम् । असंपातिनी सुनिर्गते, किंवा अलक्ष्ये । प्रकृतियुक्तानीति
देहालुल्पा । एणीपदे इति एणीजङ्घासदृशे । प्रकृतियुक्तानीति
नातिबहुनि नात्यल्पानि च ॥ ५१ ॥

अतो धात्रीपरीक्षासुपदेश्यामः । अथ ब्याता-
धात्रीमानय समानवर्णा यौवनस्थां निभृतामानतु-

- १ 'व्याभाविव' इति पा० । २ 'दशम्यां निच्यतीतायाम्' इति पा० । ३ 'लघ्वहतवज्रपरिहिता' इति पा० । ४ 'कुमारमहतेन वाससाऽऽच्छादयेत् प्राकृशिरसमुदकशिरसं वा संवेद्य' इति पा० । ५ 'बृद्धविप्रस्यन्तरे' इति पा० । ६ 'नक्षत्रदेवतासंयुक्तं कृतं' इति पा० । ७ 'कृते' इति पा० । ८ 'प्रमाणातिरिक्तं' इति पा० । ९ 'प्रकृतियुक्ता पाटलवर्णा' इति पा० ।

रामव्यङ्गमव्यसनामविरूपामजुगुप्सितां देशजातीयामभुद्रामभुद्रकर्मिणीं कुले जातां वत्सलामरोगां जीवद्वस्तां पुंवस्तां दोग्ध्रीमप्रमत्तामनुचारशायिनीमनन्यावसायिनीं कुशलोपचारां शुचिमशुचिद्वेषिणीं स्तनस्तन्यसंपदुपेतामिति ॥ ५२ ॥

समानवर्णमिति तुल्यजातीयम् । यौवनस्यामिलनेन बालावृद्धशोरसंपूर्णक्षीणधातुत्वेन तयोर्निरासं करोति । निम्नतामिति विनीतैर्मा । अविरूपमिति अविकृतावयवम् । अव्यङ्गमिति अहीनाङ्गीम् । देशजातीयां समानदेशजाम् । अनन्यावसायिनीमिति श्रद्धाभिप्रायेण, श्रद्धस्य हि सवर्णत्वेन चाण्डालादिष्वी प्रसक्ता, सा च निषिध्यते; ब्राह्मणादीनां त्वसवर्णत्वेनैव सा निरस्ता; किंवा ब्राह्मणादीनामपि पतितब्राह्मण्याद्या अनन्यावसायिनीमितिशब्देन क्षिप्यते ॥ ५२ ॥

तत्रेयं स्तनसंपत्—नात्यूध्वीं नातिलम्बावनतिकृशावनतिपीनौ युक्तपिप्पलकौ सुखप्रपानौ चेति (स्तनसंपत्) ॥ ५३ ॥

युक्तपिप्पलकाविति उच्चैःस्तनवृन्तौ ॥ ५३ ॥

स्तन्यसंपत्तु प्रकृतिवर्णगन्धरसस्पर्शम्, उदपात्रे च दुह्यमानमुदकं व्येति प्रकृतिभूतत्वात्; तत्पुष्टिकरमारोग्यकरं चेति(स्तन्यसंपत्) ॥ ५४ ॥

अतोऽन्यथा व्यापन्नं ज्ञेयम् । तस्य विशेषाः—श्यावारुणवर्णं कषायानुरसं विशदमनालक्ष्यगन्धं रुक्षं द्रवं फेनिलं लघ्वतृत्तिकरं कर्शनं वातविकाराणां कर्तृ वातोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयं; कृष्णनीलपीतताप्रावभासं तिकाम्लकटुकानुरसं कुणपश्चिरगन्धि भृशोष्णं पित्तविकाराणां कर्तृ च पित्तोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयम्, अत्यर्थशुक्लमतिमाधुर्योपपन्नं लवणानुरसं घृततैलवसामज्जगन्धि पिच्छिलं तन्तुमनुदकपात्रेऽवसीदच्छेष्मविकाराणां कर्तृ श्लेष्मोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयम् ॥ ५५ ॥

उदकं व्येतीति उदकं विशेषेण एति व्याप्रीतीत्यर्थः । जन्तुकर्णोऽप्युक्तम्—“उदके विसर्पत् क्षीरं प्रशस्तम्” इति । वातादिदुष्टक्षीरलक्षणान्याह—श्यावेत्यादि । लवणानुरसमिति श्लेष्मदुष्टे क्षीरे दोषवृध्यसंमूर्च्छनप्रभावाज्ज्ञेयं, येन श्लेष्मदुष्टे लवणरसता भवति; एतत्पृथक्लक्षणयोगाच्च द्वन्द्वसंज्ञिपतदुष्टिरप्युच्येता ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

तेषां तु त्रयाणामपि क्षीरदोषाणां प्रतिविशेषमभिसमीक्ष्य यथास्वं यथादोषं च वमनविरेचनास्थापनानुवासनानि विभज्य कृतानि प्रशमनाय भवन्ति । पानाशनविधिस्तु दुष्टक्षीराया यवगोधूमशालिषट्किमुद्गहरेणुककुलत्पसुरासीवीर-

कमैरेयमेदकलशुनकरञ्जप्रायः स्यात् । क्षीरदोषविशेषांश्चावेक्ष्यावेक्ष्य तत्तद्विधानं कार्यं स्यात् । पाठामहौषधसुरदारामुस्तम्बागुडूचीवत्सककलकिराततित्तककटुकरोहिणीसारिवाकषायाणां च पानं प्रशस्यते, तथाऽन्येषां तित्तकषायकटुकमधुराणां द्रव्याणां प्रयोगः क्षीरविकारविशेषानभिसमीक्ष्य मात्रां कालं च । इति क्षीरविशोधनानि ॥ ५६ ॥

चिकित्सामाह—तेषामित्यादि । प्रतिविशेषमभिसमीक्ष्येति प्रति प्रति वातादीनां कोष्ठाश्रयित्वोदीर्णत्वादिविशोधनासंगुणं विशेषमभिधीक्ष्य । यथास्वमित्यनेन श्लेष्मणि वमनं, पित्ते विरेचनं, वायवास्थापनानुवासने, इत्यासीयमासीयं संशोधनं दर्शयति । यथादोषमित्यनेन प्रवृद्धे दोषेऽतिमात्रं संशोधनं, स्तोके स्तोकाभ्यां दर्शयति । विभज्येति यथास्वमित्यनेन योज्यम् । ‘प्रकृतिविशेषम्’ इति यदा पाठस्तदा प्रकृतिविशेषमपि धान्या अवेष्य वमनादीनां बहुत्वात्पक्षविशेषः कर्तव्य इत्यर्थः । तत्तद्विधानं कार्यं स्यादिति तत्तद्दुष्टदोषप्रतिकूलमाहारविधानं कार्यं स्यात् । कषायाणामिति बहुवचनाद् व्यस्तसमस्तानां पाठादीनां कषाया शृङ्खन्ते ॥ ५६ ॥

क्षीरजननानि तु मद्यानि सीधुवज्यानि, ग्राम्यान्पौदकानि च शाकधान्यमांसानि, द्रवमधुराल्लवणभूयिष्ठाश्चाहाराः, क्षीरिण्यश्वौषधयः, क्षीरपानमनायासश्च, वीरणषट्किशालीक्षुवालिकादभंकुशकाशगुन्द्रेकदमूलकषायाणां च पानमिति (क्षीरजननानि) ॥ ५७ ॥

क्षीरिण्यश्च दुग्धिकाकलम्बिकादयो हृद्यमानक्षीराः ॥ ५७ ॥

धात्री तु यदा स्वादुबहुलशुद्धदुग्धा स्यात्तदा स्नातानुलिता शुक्लवस्त्रं परिधायैन्द्रीं ब्राह्मीं शतवीर्यां सहस्रवीर्याममोघामव्यथां शिवामरिष्टां वात्यपुष्पीं विष्वक्सेनकात्तां वा विभ्रत्योपधिं कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेत् । इति धात्रीकर्म ॥ ५८ ॥

अमोघादयोऽनन्तरं व्याकृता एव । अव्यथा गुह्वरी ॥ ५८ ॥

अतोऽनन्तरं कुमारारागारविधिमनुव्याख्यास्यामः—वास्तुविद्याकुरालः प्रशस्तं रम्यमतमस्कं निवातं प्रवातकदेशं दृढमपगतध्यापदपशुदंष्ट्रिमूषिकपतङ्गं सुविभक्तसलिलोलुबलमूत्रवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसमृतुसुखं यथतुंशयनासनास्तरणसंपन्नं कुर्यात्; तथा सुविहितरक्षाविधानवलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्तजनसंपूर्णम् । इति कुमारारागारविधिः ॥ ५९ ॥

शयनासनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुल-

शुश्रुचिसुगन्धीनि स्युः । खेदमलजन्तुमन्ति मूत्र-
पुरीषोपसृष्टानि च वज्र्यानि स्युः । असति संभवेऽ-
न्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपि-
तानि शुद्धशुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः ॥ ६० ॥

सुप्रक्षालितोपधानानीति सुधौतोत्तरप्रच्छादनानि । शुद्धशु-
ष्काणीति धौतान्यपि यदा मलादिरागेणापि रहितानि भवन्ति
शुष्काणि च तदैवोपयोग्यानि । सुधौतं ह्यार्द्रमपि स्यात्, तथा
गाढराग(गि)मलादिभावितं धौतमप्यशुद्धं स्यात्, तस्मा-
दुक्तं—शुद्धशुष्काणीति ॥ ५९ ॥ ६० ॥

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानां च
श्वसर्षपातसीहिङ्गुगुगुलुवचाचोरकवयःस्थापो-
लोमीजटिलापलङ्कापशोकोहिणीसर्पनिर्मोकाणि
घृतयुक्तानि स्युः ॥ ६१ ॥

वयःस्था प्राङ्मी, गोलेमी श्वेतदूर्वा, जटिला मांसी ॥ ६१ ॥

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खङ्गरुगवय-
वृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्योऽप्राणि
गृहीतानि स्युः । ऐन्द्राद्याद्याश्चौषधयो जीवकर्षभकौ
च, यानि चान्यान्यपि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुरथर्ववेद-
विदः ॥ ६२ ॥

मणय इति मुकादिमणयः, अथर्ववेदोक्ताश्च । खङ्गादीनां
शृङ्गाप्राणि धारणीयानि स्फुरिति योजना । उक्तं हि जतुकर्णे—
“रुखङ्गादीनां जीवतां दक्षिणशृङ्गाप्राणि निकृत्तानि धारयेत्”
इति । जीवकर्षभकौ प्रजास्यपानोक्तौ । औषधय ऐन्द्राद्या
दश तत्रैवोक्ताः ॥ ६२ ॥

क्रीडनकानि खलु कुमारस्य विचित्राणि घोषव-
न्यभिरामाणि चागुरुणि चातीक्ष्णाग्राणि चानास्य-
प्रवेक्षीनि चाप्राणहराणि चावित्रासनानि स्युः ॥ ६३ ॥

न ह्यस्य वित्रासनं साधु । तस्मात्तस्मिन् रुदत्य-
भुञ्जाने वाऽन्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपि-
शाचपूतनाद्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वित्रा-
सनार्थं नामग्रहणं न कार्यं स्यात् ॥ ६४ ॥

यदि त्वानुर्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्
प्रकृतिनिमित्तपूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्त्वतोऽनु-
बुध्य सर्वविशेषानानुर्योपदेशकालाश्रयानवेक्षमा-
णश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरसुदुलुसुरभिशीत-
शङ्करं कर्म प्रवर्तयेत् । एवंसात्म्या हि कुमारा
भवन्ति । तथा ते शर्म लभन्ते चिराय । अरोगे
त्वरोगवृत्तमातिष्ठेदेशकालात्मगुणविपर्ययेण वर्त-
मानः, क्रमेणासात्म्यानि परिवर्त्योपयुञ्जानः सर्वा-
ण्यहितानि व्रजेयुः । तथा बलवर्णशरीरागुणां संप-
दमवामोतीति ॥ ६५ ॥

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तैर्धर्माथैकौशल्यगम-
नाच्चातुषालयेत् ॥ ६६ ॥

प्रकृतीत्यादौ प्रकृतिः वातादयः, निमित्तं बाह्यं रुक्षादि वातादि-
कारणम् । सर्वविशेषानित्यादौ आतुरशब्देनानुर्यहेतुर्व्याधिर्घृ-
ह्यते, आश्रयशब्देन तु शरीरम् । शं कल्याणं करोतीति शङ्क-
रम् । देशकालेत्यादौ आत्मशब्देन शरीरमुच्यते, तेन देशस्य
तथा कालस्य तथा शरीरस्य च यो गुणः शीतादिस्त्वपिरीता-
हाराचारादिसेवायां वर्तमानः स्वस्थवृत्तं कुर्यात् । अन्यत्रापि
स्वस्थवृत्ते श्रोत्रं—“देशकालादिगुणविपरीतानामाहारविहा-
राणां किञ्चोपयोगः सम्यक्” (शा. अ. ६) इति । स्वस्थवृत्ता-
न्तरमाह—क्रमेणेत्यादि । क्षीरतः क्षीराचे, ततोऽन्नमेव ।
तत्राप्यथे मधुरादि यद्वालाणां सात्म्यं भवति तेन क्रमेण नवे-
गान्धारणीयोक्तेन “उचितादहित्वादीमान् क्रमशो विरमेन्नरः”
(सू. अ. ७) इत्यादिस्वस्थवृत्तोक्तेन क्रमेणोपयुञ्जान इत्यर्थः ।
तथा, वस्त्वन्तरसात्म्यसेवायामपि बालस्यैवमेव व्याख्यानम् ।
स्वस्थवृत्ताचरणफलमाह—तथेत्यादि ॥ ६३-६६ ॥

इति पुत्राशिषां समुद्धिकरं कर्म व्याख्यातम् ।
तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः पूजां यथेष्टं लभतेऽन-
स्यक इति ॥ ६७ ॥

तत्र श्लोकौ—

पुत्राशिषां कर्म समुद्धिकारकं

यदुक्तमेतन्महदर्थसंहितम् ।

तदाचरन् वो विधिभिर्मथैतथं

पूजां यथेष्टं लभतेऽनस्यकः ॥ ६८ ॥

शरीरं चिन्त्यते सर्वं दैवमानुषसंपदा ।

सर्वभावेयं तत्तस्माच्छरीरं स्थानमुच्यते ॥ ६९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्वे चरकप्रतिषंस्कृते शारी-

रस्थाने जातिसूत्रीयं शारीरं नामाष्ट-

मोऽध्यायः ॥ ८ ॥

पुत्राशिषां समुद्धिकरमिति पुत्रप्राप्त्यानुगुणफलकरमित्यर्थः ।
पुत्राशिषामित्यध्यायार्थसंग्रहश्लोकः । अ इति पुरुषविशेषणं प्राधा-
न्यात् कृतम् । तेन पुरुषपुत्रलाभेन नार्या अपि पुत्रलाभोऽर्थो-
देव लभ्यते । अनुगुणपुत्रलाभे कथं न पुत्रः स्यादित्यस्यां न
बहतीत्यनस्यकः । केचिच्छारीरस्थानशब्दव्युत्पत्तिदर्थकं श्लोकं
पठन्ति—शारीरमित्यादि । स च व्यक्तार्थ एव ॥ ६७-६९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तचित्तायामायुर्वेददीपिकायां

चरकतात्पर्यटीकायां शारीरस्थाने जातिसूत्रीयं

शारीरं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

शारीरस्थानं संपूर्णम् ।

इन्द्रियस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो वर्णस्त्रीरयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

शरीरे चिकित्साधिकरणं शरीरं प्रतिपाद्य चिकित्सा वक्तव्या, सा च साध्य एव रोगे वक्तव्या नासाध्यरोगे, यदुक्तं—“अर्थविधायशोहानिसुप्तकोशमसंप्रहम् । प्राप्नुयादियतं वैद्यो योऽसाध्यं ससुपाचरेत्” (सू. अ. १०) इति; न च रिष्टप्रतिपत्तिमन्तराऽसाध्यत्वप्रतिपत्तिरिति रिष्टप्रतिपादकमिन्द्रियस्थानमेव चिकित्सास्थानात् प्रागुच्यते । इन्द्रशब्देन प्राण उच्यते, तस्यान्तगतस्य लिङ्गं रिष्टाख्यमिन्द्रियं; यदुक्तं व्याकरणे—“इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गं (पा. अ. ५. २. ९३)” इत्यादि; तस्येन्द्रियस्य स्थानमिन्द्रियस्थानम् । तत्रापि चेन्द्रियस्थाने वक्तव्ये व्यक्ततम-रिष्टाभिधायकतया वर्णस्त्रीरयमिन्द्रियमुच्यते, अत्र हि यानि रिष्टानि वक्तव्यानि तानीतरिष्टेभ्यश्चक्षुरादिप्राप्ततया व्यक्ततमानि । वर्णस्त्रावधिकृत्य कृतो वर्णस्त्रीरयः, इन्द्रियस्य रिष्टरूपस्य प्रतिपादकोऽध्याय इन्द्रियः, तं व्याख्यास्यामः । एवमन्यत्रापि उपपिक्तकमित्याद्यपीन्द्रियविशेषणं व्याख्येयम् ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु वर्णश्च स्वरश्च गन्धश्च रसश्च स्पर्शश्च चक्षुश्च श्रोत्रं च घ्राणं च रसनं च स्पर्शनं च सत्त्वं च भक्तिश्च शौचं च शीलं चाचारश्च स्मृतिश्चाह-तिश्च प्रकृतिश्च विकृतिश्च बलं च ग्लानिश्च मेघा च हर्षश्च रौक्ष्यं च ज्वेहश्च तन्ना चारम्भश्च गौरवं च लाघवं च गुणाश्चाहारश्च विहारश्चाहारपरिणामश्चोपायश्चापायश्च व्याधिश्च व्याधिपूर्वरूपं च वेदनाश्चोपद्रवाश्च च्छाया च प्रतिच्छाया च स्वम-दर्शनं च दृताधिकारश्च पथि चौत्पातिकं चातुर-कुले भावावस्थान्तराणि च भेषजसंवृत्तिश्च भेषज-विकारयुक्तिश्चेति परीक्ष्याणि प्रत्यक्षायुमानोपदेशै-रायुषः प्रमाणावशेषं जिज्ञासमानेन भिषजा ॥ ३ ॥

इन्द्रियस्थानप्रतिपाद्यं कृत्वा विषयमाह—इहेत्यादि । इह इन्द्रियस्थाने । खलुशब्दो वाक्यालङ्कारः । इह च यद्यपीन्द्रियाण्येव विषयवर्णादिप्राहकतया अग्रे वक्तुं युज्यन्ते, तथाऽपि सेवाप्रतीतिरित्येन तदाश्रयरिष्टानामन्यैकत्वं; तेन, प्रव्यक्तानि वर्णादीन्नेव प्रव्यक्तिरिष्टाधिकरणान्यधोऽभिधीयन्ते । वर्णादिष्वपि च यथा व्यक्तत्वं तथा पूर्वनिपातः । मेघादिशब्दस्तु यद्यपि वर्णादिपि व्यक्तस्तथाऽपि शब्दविशेष एवेह ताल्वादिसं-

पाद्यः स्वरशब्दाभिधेयो रिष्टाधिकरणत्वेनाभिमतः, स च वर्णा-पेक्षयाऽप्येक एव । इहेत्यादावसमासेन प्रत्येकमपि वर्णादीनां रिष्टाधिकरणत्वं दर्शयति; समासे हि समुदायस्यैव रिष्टाधिकर-णकतया परीक्षितव्यत्वं शङ्कोत । वर्णशब्देन च वर्णसहचरिता-श्चक्षुर्मात्रा रौक्ष्यादयोऽपि गृह्यन्ते; अत एव वर्णप्रस्ताव एव वक्ष्यति—यत्—“वर्णप्रहणेन ग्लानिहर्षरौक्ष्यज्वेहा व्याख्याताः” इति । स्त्रादिप्रहणेन च स्त्राद्यभानोऽपि गृह्यते, तेनाङ्गुलिपर्व-शब्दाभाव-गन्धाभावादयोऽपि रिष्टान्यवगृह्यन्ते । स्पर्शप्रहणेन च स्पर्शोपलभ्यकाटिण्याद्यवरोधः । सत्त्वं मनः; सत्त्वविकृते-रुदाहरणं यथा—“औत्सुक्यं भजते सत्त्वं चेतो मीराविश-ल्यपि” (इ. अ. १२) इत्यादि । भक्तिः इच्छा । शीलं सहजं वृत्तम् । आचारः शास्त्राधिकाृतो व्यवहारः । भक्त्यादयो यद्यपि सत्त्वविकारत्वेन सत्त्वप्रहणेनैव लभ्यन्ते; यदुक्तं—“भक्तिः शीलं शौचं द्वेषः स्मृतिर्नैहस्वागोऽमास्तर्षं भयं क्रोधस्तन्नास्तदहस्तैर्दक्ष्यं मार्दवं गाम्भीर्यमनवस्थितत्वमित्येवमा-दयः सत्त्वविकाराः (शा. अ. ३)” इति; तथाऽपि भक्त्या-दीनामपि प्रथगरिष्टाधिकरणत्वेनेह प्रत्यक्षकरणम् । निद्रादीर्ब-ल्यात्तन्नेति तन्नाशब्देन निद्रोच्यते; अत्र च रिष्टमुक्तं यथा—“निद्रा निष्ठा भवति वा न वा” (इ. अ. ११) इति । आरम्भ इति अरिष्टव्याधुत्पादार्म्भः; यदुक्तं—“श्वययुषस्य कुक्षिस्थो हस्तपादं प्रचवति” इ. अ. ९) इत्यादि । गौरवे रिष्टं यथा—“निष्ठपूतं च पुरीषं च रेतश्चाम्भसि मज्जति” (इ. अ. ९) इत्यादि । लाघवे रिष्टं—गुरुणामङ्गानां लाघवं ज्ञेयम् । गुण-रिष्टं यथा—“गुणाः शरीरदेशानां शीतोष्णमृदुदाहणाः । विप-र्ययेन लक्ष्यन्ते स्थानेष्वन्येषु तद्धिदाः” (इ. अ. १२) इति । आहाररिष्टं यथा—“आहारसुपुत्रानो भिषजा सूपकस्तिपतम्” (इ. अ. १२) इत्यादि । आहारपरिणामरिष्टं यथा—“दुर्बलो बहु युक्ते यो प्रागभुक्त्वाऽजमातुरः । अल्पमूत्रपुरीषश्च” (इ. अ. ७) इति । उपाय उपगमनं व्याधिमेलक इत्यर्थः; यदुक्तं—“ससृसा ज्वरस्तापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः । निष्ठे-षणं च सन्धीनां” (इ. अ. ८) इति । व्याध्यगमनमपायः; यदुक्तं—“यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिसृजति” (इ. अ. ९) इत्यादि । व्याधिश्चेति व्याधिरिव रिष्टं यथा—“वाताष्टीला सुसंवृता दाहणा हृदि तिष्ठति” (इ. अ. १०) इति । छाया भौतिकी पञ्चरूपा, प्रतिच्छाया तु देहच्छाया; प्रतिच्छायाया च नेत्रकुमारिकाऽपि प्रतिच्छायारूपा गृहीतव्या । अयं च छाया-भिदः पञ्चरूपीयेन्द्रिये दर्शयितव्यः । आतुरकुले भावावस्था-रिष्टं यथा—“अग्निपूर्णाणि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ।

१ ‘तेनासाध्यरोगरूपापकारिष्टप्रतिपादकमिन्द्रियस्थानमेव चिकि-त्सास्थानात् प्रागुच्यते’ इति पा० । २ ‘भेषजं च भेषजप्रवृत्तिश्च भेषजाधिकारे युक्तिश्च’ इति पा० । ३ ‘०नवक्तव्यत्वं’ इति पा० ।

च. सं. ४५

१ ‘ग्लानिदौर्बल्यं, निद्रा०’ इति पा० । २ ‘व्याधुत्पादार्म्भः’ इति पा० । ३ ‘वक्तव्यः’ इति पा० ।

मिषश्चमुषतं वेदम प्रविशन्नेव पदयति” (इं. अ. १२) इत्यादि । भेषजसंज्ञेतौ रिष्टं यथा—“यमुद्दिश्यादुरं वैद्यः संवर्तयितुमौषधम् । यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम्” (इं. अ. १२) इति । भेषजस्य विकारेण समं युक्तिर्भेषजविकारयुक्तिः; तत्र रिष्टं यथा—“विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावचारितम् । न सिध्यत्यौषधं यस्य तस्य नास्ति चिकित्सितम्” (इं. अ. १२) इति । शेषं^१ तु रिष्टोदाहरणं व्यक्तम् । इति समाप्ता । प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् सर्वप्रमाणानामिहादौ प्रत्यक्षं कृतम् । यद्यपि वर्णादय आर्युलक्षणप्रतिपादिता दीर्घायुःप्रमाणजिज्ञासायामपि परीक्ष्यन्ते, तथाऽपीह रिष्टप्रकरणे आयुःप्रमाणावशेषज्ञानार्थमेव परीक्षणीयाः, अत उक्तं—प्रमाणावशेषं जिज्ञासमानेनेति ॥ ३ ॥

तत्र तु खल्वेषां परीक्ष्याणां कानिचित् पुरुषमनाश्रितानि, कानिचिच्च पुरुषसंश्रयानि । तत्र यानि पुरुषमनाश्रितानि तान्युपदेशतो युक्तितश्च परीक्षेत, पुरुषसंश्रयानि पुनः प्रकृतितो विकृतितश्च ॥ ४ ॥

पुरुषमनाश्रितानि द्वाधाश्रयाणि रिष्टानि । युक्तितश्चेत्यनुमानत इत्यर्थः, अत्र युक्तेरपि रिष्टत्वावधारणे क्षमत्वात् । प्रत्यक्षं हि द्वादीनां स्वरूपमात्रं गृह्णाति, रिष्टं तु द्वादीनामागमादेव ज्ञायते । पुरुषाश्रयिवर्णोदिपातरिष्टग्रहणे तु प्रत्यक्षमपि तत्तदरिष्टविशेषग्रहणे तत्तद्विशेषेण व्याश्रित्य इति मत्वाऽत्र तत्प्रतिषिद्धम् । अनुमानं तु रिष्टत्वेन प्रतिपादितमनिमित्तादिधर्मविचारे व्याश्रियते, एवं सर्वत्र । प्रकृतितथैति पुरुषाश्रयविकृतिज्ञानहेतुतया प्रकृती रिष्टज्ञाने व्याश्रियते, यतः प्रकृतिज्ञानाधीनं विकृतिज्ञानं भवति; प्रकृतिविकृतिपरीक्षा त्वत्रापि कृतैः प्रसिद्धैः प्रत्यक्षादिभिरेव ज्ञेया ॥ ४ ॥

तत्र प्रकृतिजातिप्रसक्ता च, कुलप्रसक्ता च, देशानुपातिनी च, कालानुपातिनी च, वयोऽनुपातिनी च, प्रत्यात्मनियता चेति । जातिकुलदेशकालवयःप्रत्यात्मनियता हि तेषां तेषां पुरुषाणां ते ते भावविशेषा भवन्ति ॥ ५ ॥

प्रकृतिं विभजते—तत्रेत्यादि । जातिप्रसक्ता यथा—ब्राह्मणजातौ शौचं, कुलप्रसक्ता यथा—किंबिदेव कुलं शुच्याचारवद्भवति, देशानुपातिनी यथा—अन्तर्वेदिवासिनः शुचयो भवन्ति, कालानुपातिनी यथा—कृतयुगे शौचं, वयोऽनुपातिनी यथा—बात्येऽशौचं, प्रत्यात्मनियता यथा—कश्चिदेव पुरुषः प्रकृत्या

१ ‘भेषजप्रवृत्तौ’ इति पा० । २ ‘यथा प्रेतस्तथैव सः’ इति पा० । ३ ‘शेषे तु बहुरिष्टोदाहरणमुक्तम्’ इति पा० । ४ ‘आयुष्मलक्षणप्रवृत्तिप्रतिपादिताः’ इति पा० । ५ ‘अत्र यद्यपि रिष्टज्ञानाधिकारे प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यतयाऽनन्तरं युक्तिः, तथाऽपि पुरुषानाश्रयिरिष्टावधारणे प्रत्यक्षं निराशं दर्शयति । प्रत्यक्षस्यात्र रिष्टावधारणेऽक्षमत्वात्’ इति पा० । ६ ‘दशानुपातिनी’ इति ब्राह्मणसंमतं पाठः ।

शुचिर्भवति; इत्याद्युदाहरणीयम् । कुतः पुनर्जात्यादिनियता प्रकृतिर्भवतीत्यत्र हेतुमाह—जातिकुलेत्यादि । ते ते भावविशेषा इति शुचिर्त्वाशौचादयः ॥ ५ ॥

विकृतिः पुनर्लक्षणनिमित्ता च, लक्ष्यनिमित्ता च, निमित्तानुरूपा च ॥ ६ ॥

रिष्टाधिकाराधिकृतौ विकृतिं विवेचयितुं सर्वानेव विकृतिभेदानाह—विकृतिरित्यादि ॥ ६ ॥

तत्र लक्षणनिमित्ता नाम सा यस्याः शरीरे लक्षणाभ्येव हेतुभूतानि भवन्ति दैवात्; लक्षणानि हि कानिचिच्छरीरोपनिबद्धानि भवन्ति, यानि हि तस्मिंस्तस्मिन् काले तत्राधिष्ठानमासाद्य तां तां विकृतिमुत्पादयन्ति ॥ (१) ॥

हेतुभूतानीति हेतुसदृशानि । तेन दैवमेव नखरेखापद्यादिसामुद्रिकौलक्षणयुक्तौ शरीरे राज्यधनगमनवधवन्धनादिरूपविकृतिप्राप्तौ हेतुः, लक्षणानि तु दैवनिमित्तानि बोधकमात्राणि, अत एव दैवादित्युक्तं; दैवं च प्राक्तनं कर्मोच्यते । विकृतिमुत्पादयन्तीत्यत्रापि दैवादिभिः योजनीयं; तेन, दैवबलादेव लक्षणानां राज्यधनवधवन्धनादिरूपविकृतिर्कर्तव्यम् । तस्मिंस्तस्मिन् काले इत्यनेन लक्षणसूचितादृष्टपरिपाककाले नियतत्वं विकृतेर्दर्शयति । लक्षणसूचिताश्च राज्यादय इह पुरुषस्य कदाचिद्भवन्तोऽस्माभाविता एवैति कृत्वा विकृतिशब्देनोच्यन्ते ॥ (१) ॥

लक्ष्यनिमित्ता तु सा यस्या उपलभ्यते निमित्तं यथोक्तं निदानेषु ॥ (२) ॥

यथोक्तं निदानेष्विति यथा—रूक्षादिसेवया वातादिप्रकोपरूपा विकृतिर्निदानोक्तैर्यथः ॥ (२) ॥

निमित्तानुरूपा तु निमित्तार्थानुकारिणी या, तामनिमित्तां निमित्तमायुषः प्रमाणज्ञानस्येच्छन्ति मिषजो भूयश्चायुषः क्षयनिमित्तां प्रेतलिङ्गानुरूपां, यामायुषोऽन्तर्गतस्य ज्ञानार्थमुपदिशन्ति धीराः । यां चाधिकृत्य पुरुषसंश्रयानि मुमुष्यतां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः । इत्युद्देशः । तं विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः ॥ ७ ॥

निमित्तानुरूपेति निमित्तसदृशी । तदेव स्फोटयति—निमित्तार्थानुकारिणीति ।—निमित्तस्य योऽर्थः कार्यजननरूपः कार्यबोधनरूपो वा तमनुकरोतीति निमित्तार्थानुकारिणी । रिष्टाख्या हि विकृतिर्मरणे तस्यैवावबोधने वा निमित्तं भवति । अपरमपि निमित्तानुरूपाया विकृतेर्विशेषमाह—तामित्यादि । अनिमित्तामिति तदात्वेऽनुपलभ्यमाननिमित्तां, न तु पुनः सर्वथैवा-

१ ‘शुचिस्त्वगौरवादयः’ इति पा० । २ ‘दैवकर्तृत्वं चात्रोच्यते’ इति पा० । ३ ‘लक्षणसूचिताश्च’ इति पा० । ४ ‘यथोक्तेषु’ इति पा० । ५ ‘अन्तर्गतस्य लक्षणलक्ष्याभ्यामविशेषस्य’ इति ब्राह्मणधरः; ‘अन्तर्गतस्य’ इति पा० ।

हेतुकीं, यत 'आयुषः क्षयनिमित्ताम्' इत्यनन्तरमस्य विशेषणं कथयिष्यति; रिष्टस्य हि न रौक्ष्यादिना शरीरसंबन्धादि निमित्तमुपलभ्यते । यद्वा, आयुःक्षयरूपं यस्मिन् तद्विद्यमानमपि नान्यैरुपलभ्यते, किन्तु तदेव हि रिष्टादुद्गीयते; तेन, अव्यक्तनिमित्तत्वमिहानिमित्तत्वं हेयम् । अत्र गतायुष्येनैव सकल-पुरुषसंश्रितरिष्टव्यापकं कारणं साधु । यत्तु वक्ष्यति—“क्रिया-पथमतिक्रान्ताः केवलं देहमाश्रिताः । चिह्नं कुर्वन्ति यद्दोषास्तदरिष्टं प्रचक्षते” (ई. अ. ११) इति, तद्भाषितरिष्टव्यापकतया पुरुषाश्रयिरिष्टमात्रमिहायेन हेयम् । आयुषः प्रमाण-ज्ञानस्येति आयुःशेषप्रमाणज्ञानस्येत्यर्थः । भूय इति अत्यर्थम् । तेनात्यर्थमायुःक्षयनिमित्तां प्रत्यासन्नानुःक्षयजन्यामिति यावत् । यामिति क्षीणायुःकार्यम् । प्रेतलिङ्गानुरूपमिति प्रेतसदृशी; “मया दन्तेषु जायन्ते प्रेताकृतिरुदीर्यते” (ई. अ. १२) इत्यादिग्रन्थवक्ष्यमाणम् । इमां हि विकृतिमायुषोऽन्तर्ग(ग)तस्य ज्ञानार्थं वदन्ति । या त्वन्या प्रेतलिङ्गानुरूपा वर्णाश्रया सा प्रत्यासन्नमरणबोधिका; तेन सा नात्यर्थनात्यर्थक्षीणायुःकार्येत्यर्थः । एवं “भूयश्च” इत्यादिना ‘धीराः’ इत्यन्तेन निमित्तानुरूपविकृतिविशेषस्य कार्यविशेषं मरणलक्षणमभिधाय पुनः सामान्येनानिमित्ताया धर्मान्तरमाह—यामधिकृत्येत्यादि । पुरुषसंश्रयाणीति विशेषणेन पुरुषानाश्रितदृष्टादिरिष्टे नादृश्यमनिमित्तताऽस्तीति दर्शयति । यतो दृष्टाधिकारादौ यानि रिष्टानि तानि दृश्यमाननिमित्तान्यप्यागमदेव रिष्टत्वेनावधार्यन्ते । यथा—“मुक्तकेशोऽथवा नमो रुदस्यप्रयतेऽथवा । मिषगभ्यागतं दृष्ट्वा कृतं मरणमादिशेत्” (ई. अ. १२) इति । अत्र च मिषजो मुक्तकेशवचनादुद्भूत एव कारणं, तथा दृष्टागमने चातुरस्य प्रेरणादि कारणमस्त्येव, तेनानिमित्तत्वमातुराश्रयिरिष्ट एव । अन्ये तु, एवंभूतवैद्यकृतसमागमः परिहृत्यत्वेन ज्ञातः सन् यदा दैवाद्भवति, तदा दैवनिमित्तः सन् रिष्टं भवति; तेन, सर्वैरिष्टव्यापिकैवेयमनिमित्तता; भूयश्चेत्यादिग्रन्थेन तु प्रेतलिङ्गानुरूपां विकृतिं भूय आयुषोऽन्तर्ग(ग)तस्य ज्ञानार्थमुपदिशन्ति, तथा पुरुषसंश्रयाणि भूय उपदेक्ष्यन्ते, पुरुषानाश्रयाणि तु स्वल्पग्रन्थेनोपदेक्ष्यन्ते इति व्याख्यानयन्ति । इत्युद्देश इन्द्रियस्थानार्थोद्देश इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्रादित एव वर्णाधिकारः । तद्यथा—कृष्णः, श्यामः, श्यामावदातः, अवदातश्चेति प्रकृतिवर्णाः शरीरस्य भवन्ति; यांश्चापरानुपेक्षमाणो विद्याद-नूक्तोऽन्यथा वाऽपि निर्दिश्यमानास्तज्ज्ञैः ॥ ८ ॥

प्रकृतिज्ञानान्तरीयकत्वाद्विकृतिज्ञानस्य प्रकृतिवर्णनिब तावदाह—कृष्ण इत्यादि । अवदातो गौरः । इह च प्रायेण ये

वर्णाः प्रकृत्या भवन्ति ते प्रकृतिवर्णा उच्यन्ते, ये तु प्रायेण विकृत्या भवन्ति ते विकृतिवर्णा उच्यन्ते, इति हेयम् । तेन प्रकृतिवर्णा अपि कदाचिद्विकृतिवर्णा भवन्ति, तथा विकृतिवर्णा अपि जन्मप्रसूतिजायमानतया कदाचिद् प्रकृतिवर्णा भवन्तीति हेयम् । अनुक्तप्रकृतिवर्णातिदेशार्थमाह—यांश्चेत्यादि । उपेत्य ईक्षमाण इति उपेक्षमाणः । अनुक्त इति सादृश्यतः; अनेन च श्यामेत्यादिवर्णशब्देन निर्दिश्यमानान् विद्यादिति योजना । तज्ज्ञैरिति वर्णभेदानामज्ञैः ॥ ८ ॥

नीलश्यावताम्रहरितसुक्लाश्च वर्णाः शरीरस्य वैकारिका भवन्ति; यांश्चापरानुपेक्षमाणो विद्यात् प्राग्वैकृतानभूतोपपन्नान् । इति प्रकृतिविकृतिवर्णा भवन्त्युक्ताः शरीरस्य ॥ ९ ॥

नीलश्यादिना (विकृतिजायमानतया) विकृतिवर्णानाह । इह, ‘अपरान्’ इति वचनेन विकृतिवर्णसङ्करजा वर्णा हेयाः । विकृतिवर्णान्तरमाह—प्रागित्यादि । प्राग्विकृतानिति पूर्ववर्णा-दन्त्यथाभूतानित्यर्थः । तेनापि, येन श्यामेन सता रसायनोप-योगाद्गौरवर्णत्वं प्राप्तं, स च ल्यकरसायनः कालवशाद् पुनः श्यामवर्णो भवति तस्यापि पूर्वगौरवर्णाद्विकृतिः श्यामवर्णो भवन् रिष्टं स्यादित्याह—अभूत्वोपपन्नानिति; तेन नायं दोषः; अत्र हि पूर्वभूत एव वर्णः पुनर्भवति, तेन न रिष्टम् ॥ ९ ॥

तत्र प्रकृतिवर्णमर्धशरीरे विकृतिवर्णमर्धशरीरे, द्वावपि वर्णा मर्यादाविभक्तौ दृष्ट्वा; यद्येवं सव्यदक्षिणविभागेन, यद्येवं पूर्वपश्चिमविभागेन, यद्युत्तराधरविभागेन, यद्यन्तर्बहिर्विभागेन, आतुरस्यारिष्टमिति विद्यात्; एवमेव वर्णभेदो मुखेऽन्यत्रैव वर्तमानो मरणाय भवति ॥ ९ ॥

मर्यादाविभक्त्याविति समसीमाव्यवस्थापितौ । पूर्वपश्चिमविभागेनेति अभिमुखपृष्ठभागेनेत्यर्थः । अन्तर्बहिर्विभागेनेति अप्रान्तर्गतो वर्णा मुखनासाकर्णश्रोत्रान्तर्गततया उच्येयः । अन्यत्रेति अवान्तरे हस्तपादादौ ॥ ९ ॥

वर्णभेदेन ग्लानिहर्षरौक्ष्यस्नेहा व्याख्याताः ॥ १० ॥

वर्णभेदेनेति यथा वर्णविभागेन रिष्टं, तथा ग्लान्यादिलिभा-गेनापीत्यर्थः । हर्ष इहोपचयो हेयः, मानसहर्षस्यैव चाशुभं विकारेऽसङ्गतत्वात् ॥ १० ॥

तथा पिष्टव्यज्ञतिलकालकपिडकानामन्यतमस्या-नने जन्मातुरस्यैवमेषाप्रशस्तं विद्यात् ॥ ११ ॥

तथेत्यादौ पिष्टप्रसूतीनामपि वर्णवत् सव्यदक्षिणादिविभा-गेन जन्म रिष्टं भवतीत्येवमेवशब्देनोच्यते ॥ ११ ॥

१ ‘नान्यत् उपलभ्यते’ इति पा० । २ ‘अन्तर्गतायुर्भवे’ इति पा० । ३ ‘मिषजो मुक्तकेशादौ केशरूपाणि’ इत्यत एव कारणम्’ इति पा० । ४ ‘कृष्णश्यामः’ इति पा० । ५ ‘अनेक्ष्यमाणानपि’ इति पा० ।

१ ‘कदाचिद्विकृत्या भवन्ति’ इति पा० । २ ‘अनेक्ष्यमाणानपि’ इति पा० । ३ ‘प्राग्विकृतात्’ इति पा० । ४ अयं पाठो हस्तलि-खितपुस्तके नोपलभ्यते । ५ कृष्णश्यामादिवर्णमिश्रतया ये वर्णास्तौ कृष्णादिसादृश्यतया च प्राप्ता इति दर्शयति । इति पा० । ६ ‘मुख-स्यान्तर्गतः’ इति पा० ।

नखनयनवदनमूत्रपुरीषहस्तपादौघ्रादिष्वपि च वैकारिकोक्तानां वर्णानामन्यतमस्य प्रादुर्भावो हीन-बलवर्णान्द्रियेषु लक्षणमायुषः क्षयस्य भवति ॥ १२ ॥

नखेत्यादौ बलहान्याद्यभावे सति न रिष्टम् ॥ १२ ॥

यच्चान्यदपि किञ्चिद्वर्णवैकृतमभूतपूर्वं सहस्रो-त्पद्येतानिमित्तमेव हीयमानस्यातुरस्य शश्वत्, तद-रिष्टमिति विद्यात् ॥ इति वर्णाधिकारः ॥ १३ ॥

यथेत्यादिनाऽनुक्तवर्णरिष्टं संगृह्णाति । अभूतपूर्वमिति पूर्व-व्याकृतरसायनविहितवर्णप्रादुर्भावव्युदासार्थम् । सहस्रोत्पद्यत इत्यनेन रिष्टानां शीघ्रस्वभावं दर्शयति । अनिमित्तमिति पूर्वो-क्तार्थमेव । हीयमानस्य शश्वदिति स्वाभावकथनं, रिष्टोत्पत्त्या हीयमानता शश्वदवश्यं भवति ॥ १३ ॥

स्वराधिकारस्तु—हंसकौञ्चनेमिदुन्दुभिकलवि-ङ्काककपोतजर्जरानुकाराः प्रकृतिस्वरा भवन्ति; यांश्चापराणुपेक्षमाणोऽपि विद्यादनुकृतोऽन्यथा वा-ऽपि निर्दिश्यमानास्तज्जैः । एडंककलग्रस्ताव्यक्तगद-दक्षामदीनानुकीर्णोस्वातुराणां स्वरा वैकारिका भ-वन्ति; यांश्चापराणुपेक्षमाणोऽपि विद्यात् प्राग्विकृ-तानभूत्योत्पन्नान् ॥ इति प्रकृतिविकृतिस्वरा व्या-ख्याता भवन्ति ॥ १४ ॥

क्रमात् स्वराहा—खरेत्यादि । जर्जरः वायभाग्विशेषः । यांश्चेत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् । एडंक मेघः, किंवा अण्यन्धका-गलः; कलः सूक्ष्मः; ग्रस्तः सर्वथाऽनुच्चारः; क्षामः रुक्षः; दीनः दुःखोच्चार्यमाणस्वरः; अनुकीर्ण उपनृपुञ्चार्यमाणः ॥ १४ ॥

तत्र प्रकृतिवैकारिकाणां स्वराणामाश्वमिनिर्वृत्तिः स्वरेनेकत्वमेकस्य चानेकत्वमप्रशस्तम् ॥ इति स्वरा-धिकारः ॥ १५ ॥

इति वर्णस्वराधिकारौ यथावदुक्तौ समूर्पतां लक्षणज्ञानार्थमिति ॥ १६ ॥

प्रकृतवैकारिका अन्यथाभूता इति प्रकृतिवैकारिकाः । स्वरा-नेकत्वमिति कदापिदेवकस्वरत्वं, कदाचित् कलस्वरत्वमित्यादि । एकस्य चानेकत्वमिति एकस्यैव स्वरस्य चानेकत्वमिव प्रति-भाति । अनिमित्तमिति सर्वत्र संबध्यते ॥ १५ ॥ १६ ॥

भवन्ति चात्र—

यस्य वैकारिको वर्णः शरीर उपपद्यते । अर्थे वा यदि वा कृत्वे निमित्तं न च नास्ति सः ॥ १७ ॥ नीलं वा यदि वा इयावं तांस्त्रं वा यदि वाऽरुणम् । मुखार्धमन्यथा वर्णो मुखाधरेरिष्टमुच्यते ॥ १८ ॥

१ 'अवेक्ष्यमाणम्' इति पा० । २ 'शुक्लकलग्रस्तव्यक्तम्' इति पा० । ३ 'अवेक्ष्यमाणानि' इति पा० । ४ 'प्राग्विकृतात्' इति पा० । ५ 'स्वराणामेकत्वं' इति पा० ।

क्षेहो मुखाधरे सुव्यक्तो रौक्ष्यमर्धमुखे भृशम् । ग्लानिरर्धे तथा हर्षो मुखाधरे प्रेतलक्षणम् ॥ १९ ॥ तिलकाः पिप्प्लवो व्यङ्गा राजयश्च पृथग्विधाः । आतुरस्याशु जायन्ते मुखे प्राणान् मुमुक्षतः ॥ २० ॥ पुष्पाणि नखदन्तेषु पङ्क्तौ वा दन्तसंश्रितः । चूर्णको वाऽपि दन्तेषु लक्षणं मरणस्य तत् ॥ २१ ॥ ओष्ठयोः पादयोः पाण्योरक्ष्णोर्मूर्त्रपुरीषयोः । नखेष्वपि च वैषण्यमेतत् क्षीणबलेऽन्तकृतम् ॥ २२ ॥ यस्य नीलादुभावोष्टौ पक्वजाम्बवसन्निभौ । समूर्धुरिति तं विद्यान्नरो धीरो गतायुषम् ॥ २३ ॥ एको वा यदि वाऽनेको यस्य वैकारिकः स्वरः । सहस्रोत्पद्यते जन्तोर्हीयमानस्य नास्ति सः ॥ २४ ॥ यच्चान्यदपि किञ्चित् स्याद्वैकृतं स्वरवर्णयोः । बलमांसविहीनस्य तत् सर्वं मरणोदयम् ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकः—

इति वर्णस्वरावुक्तौ लक्षणार्थं समूर्पताम् । यस्ती सम्यग्विजानाति नायुज्ञाने स मुह्यति ॥ २६ ॥ इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने वर्णस्वरीयमिन्द्रियं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथमेवागौ गद्योक्तः स्पष्टार्थं सुखग्रहणार्थं च श्लोकेनो-च्यते—यथेत्यादिना । तिलका इत्यादौ मुखे इति मुखाधरे । ओष्ठविति द्विवचनमुक्त्वाऽपि यत् 'उभौ' इति करोति, तेन सकलौष्ठव्याप्तं दर्शयति । समूर्धुरित्युक्त्वाऽपि यत् 'गतायुषं' इति करोति, तेन रिष्टयुक्तौ समूर्धुरगतायुरिति दर्शयति; अजातरिष्टस्तु प्रतिक्रियाभावान् समूर्धुरगतायुरपि भवति । मरणोदयमिति मर-णकारणमिति ज्ञानार्थम् ॥ १७-२६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने वर्णस्वरीयमि-न्द्रियं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः पुष्पितकमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पुष्पं यथा पूर्वरूपं फलस्येह भविष्यतः । तथा लिङ्गमरिष्टाख्यं पूर्वरूपं मरिष्यतः ॥ ३ ॥

वर्णस्वरानन्तरं गन्धस्याधिकृतत्वाजिर्दिष्टत्वाच्च तदाश्रयि-रग्रप्रतिपादकं पुष्पितकमुच्यते—पुष्पं यथेत्यादि । प्रकरणार्थो यद्यपि सकलेन्द्रियसाधारणतया प्रथमाध्याय एव वक्तुं युज्यते,

१ 'रौक्ष्यमर्धं तथा भृशम्' इति पा० । २ 'तद्वतायुषः' इति पा० । ३ 'मरणाय हि' इति पा० । ४ 'यस्य' इति पा० ।

तथाऽपीह पुष्पाणुकारेण गन्धाभ्रविरिष्टस्य वाच्यत्वात् पुष्पं प्रकृतं, तत्प्रसङ्गाच्च रिष्टस्य पुष्पधर्मख्यापकमपि प्रकरणमिहोच्यते । पुष्पं यथेत्यादौ अव्यभिचारितफलसंबन्धमेव पुष्पं ज्ञेयम्, अत एव 'अप्येवं तु' इत्यादिना फलपुष्पयोः परस्परव्यभिचारं दर्शयति ॥ १-३ ॥

अप्येवं तु भवेत् पुष्पं फलेनानुबन्धि यत् ।
फलं चापि भवेत् किञ्चिद्यस्य पुष्पं न पूर्वजम् ॥ ४ ॥
न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादते ।
मरणं चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम् ॥ ५ ॥

पुष्पफलद्वयान्तेन रिष्टमरणयोर्दुर्बोधत्वात् पुष्पफलव्यभिचारमपि शिष्यो गृहीयादिति तन्निरासार्थमाह—अप्येवमित्यादि । फलेनानुबन्धीति यथा—वेतसपुष्पम् । यस्य पुष्पं न पूर्वजमिति यथा—अश्वत्थादिकलम् । जातस्येति संपूर्णस्य, किञ्चिदुदिते ह्यरिष्टेऽसंपूर्णं नावश्यं मृत्युः । अन्ये तु जातस्य नियतस्येति वर्णयन्ति; द्विविधं हि रिष्टं—नियतं चानियतं च; तत्र नियतं "मृतमेव तमात्रेयो व्याचक्षे पुनर्वैद्यः" (ई. अ. ७) इत्यादि, अनियतं यथा—"संशयप्राप्तमात्रेयो मन्थते तस्य जीवितम्" (ई. अ. ९), "अरोगः संशयं गत्वा कश्चिदेव प्रमुच्यते" (ई. अ. ५) इति; तथाऽनियतारिष्टमिप्राप्येव सुश्रुतेऽमुक्तं—"ध्रुवं त्वरिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत् किलामलैः । रसायनतपोजप्यतत्परैर्वा निवार्यते" इति । (सु. सू. अ.) एतच्चान्ये न मन्थन्ते, आचार्येण रिष्टमरणयोरव्यभिचारस्य महता प्रयत्नेन दर्शितत्वात् । संशयप्राप्तमिति वचनं मरणप्रतिपादकमेवाचार्येण भङ्गान्तरणेणैव, यथाऽऽचार्यस्य रिष्टार्थस्तथा तद्वन्ध एव व्याख्यास्यामः । यत्तु रसायनादिना बार्थल्यं रिष्टस्य तदनुमतमेव, रसायनमहेश्वरप्रसादादयो हि सर्वलोकरमार्गदामपि हन्तुं क्षमाः, अतस्तेन तद्यभिचारमवेक्ष्येह ग्रन्थः कियते; महेश्वरो हि भस्मीभूतं कामं पुनर्जीवयति स्म, तपसा च रामेण मृतोऽपि विप्रपुत्रः पुनर्जीवित इत्याद्यनुसरणीयम् । अन्ये तु कालमृत्वावेव रिष्टपूर्वकं मरणं भवतीति वर्णयन्ति, वदन्ति च—"यद्यकालमृत्यौ रिष्टं भवति तदा वर्णायं मृत्युप्रदं रिष्टं तद्विक्रमं स्यात्, येन कालमृत्यानुन्विताचरणेऽपि परं मृत्युर्भवति नाकालमृत्यौ, तत्र रिष्टे जाते यद्युचित्वा क्रिया कियते न तदा मृत्युर्भवितुमर्हति; तेन कालमृत्युगतमेव रिष्टम्" इति । तच्च न, अविशेषेण कालाकालमरणे रिष्टसद्भाववित्यभिधानात् । अकालमृत्यौ च यदैव क्रियापथमतिक्रान्तोऽपचारजनितो व्याधिर्भवति, तदैव परं रिष्टं भवति, अत एवोक्तं—"क्षणेन हि रिष्टानि प्रादुर्भवन्ति" इति । यश्चैनं (वं) न स्वीकरोति तस्य नियताणुषोऽपचारजन्यव्याधेरसाध्यता कदाऽपि न स्यात्; येन, यथा—अपचारजा दोषा अति-

शयप्रमादादसाध्यव्याधिजनका भवन्ति, तथा मरणपूर्ववरिष्टजनका अपि भवन्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

मिथ्यादृष्टमिष्टाभ्रमनरिष्टमजानता ।
अरिष्टं वाऽप्यस्यदुष्टमेतत् प्रज्ञापराधजम् ॥ ६ ॥

यत्र कुत्रचिद्विष्टमरणव्यभिचारिज्ञानं भवति तद्वान्तमिति दर्शयन्नाह—मिथ्येत्यादि । अरिष्टाभ्रमिति अरिष्टसदृशम् । मिथ्यादृष्टमिति रिष्टत्वेन ज्ञातम्; एतदन्तरि रिष्टज्ञानं प्रज्ञापराधजं; तथा रिष्टमपि सूक्ष्मरूपतया मारके व्याधावसंबन्धं भवति, एतदपि प्रज्ञापराधजं मिथ्याज्ञानम् । तेन रिष्टे सत्यपि मरणं न भवतीति ज्ञानं भ्रान्तं, तथा रिष्टं विनाऽपि क्वचिन्मरणं भवतीति ज्ञानं भ्रान्तम् । ततश्च सिद्धोऽव्यभिचारो मरणरिष्टयोरिति वाक्यार्थः ॥ ६ ॥

ज्ञानसंबोधनार्थं तु लिङ्गैर्मरणपूर्वजैः ।
पुष्पितानुपदेक्ष्यामो नरान् बहुविधैर्बहून् ॥ ७ ॥

ज्ञायते मरणमनेनेति ज्ञानं रिष्टं, तस्य सम्यग्बोधनं ज्ञानसंबोधनम् । मरणपूर्वजैरिति मरणपूर्वभाविभिः । पुष्पिता यथा वृक्षादयो गन्धवन्तो भवन्ति तथा रिष्टगन्धप्रयुक्ता ये भवन्ति ते पुष्पिताः; तान् पुष्पितान् । बहुविधैर्लिङ्गैर्बहून् पुष्पितानिति योजना ॥ ७ ॥

नानापुष्पोपमो गन्धो यस्य भौति दिवानिशम् ।
पुष्पितस्य वनस्येव नानाद्रुमलतावतः ॥ ८ ॥
तमाहुः पुष्पितं धीरा नरं मरणलक्षणेः ।
स नो संवत्सरादेहं जहातीति विनिश्चयः ॥ ९ ॥
एवमेकैकशः पुष्पैर्यस्य गन्धः समो भवेत् ।
इष्टैर्वा यदि वाऽनिष्टैः स च पुष्पित उच्यते ॥ १० ॥
समासेनाशुभान् गन्धानेकत्वेनाथवा पुनः ।
आजिब्रेद्यस्य गात्रेषु तं विद्यात् पुष्पितं भिषक् ॥ ११ ॥
आहुतात्मनाहते काये यस्य गन्धाः शुभाशुभाः ।
व्यासेनानिमित्ताः स्युः स च पुष्पित उच्यते १२
तद्यथा—चन्दनं कुष्ठं तगरागुहणी मधु ।
माल्यं मृगपुरीषे च मृतांनि कुणपानि च ॥ १३ ॥
ये चान्ये विविधात्मनो गन्धा विविधयोनयः ।
तेऽप्यनेनानुमानेन विज्ञेया विकृतिं गताः ॥ १४ ॥
इदं चाप्यतिदेशार्थं लक्षणं गन्धसंश्रयम् ।
वक्ष्यामो यदभिज्ञाय भिषङ्गणमादिशेत् ॥ १५ ॥
वियोनिर्बहुर्दुरो गन्धो यस्य गात्रेषु जायते ।
इष्टो वा यदि वाऽनिष्टो न स जीवति तां समाप् १६
एतावद्गन्धविज्ञानं,

वनस्येत्युक्तेऽपि यत् 'नानाद्रुमलतावतः' इति करोति, तेन भिन्नजातीयं वनं आहयति; वनं हि स्वजातीयवृक्षाणामपि

१ 'गन्धान्विरिष्टस्य' इति पा० । २ 'पुष्पमिति ताख्यापकमपि' इति पा० । ३ 'जायते' इति पा० । ४ 'रसायनादिवाच्यत्वम्' इति पा० । ५ 'यत्र' इति पा० ।

१ 'मरणपूर्वकपरिष्टजनका' इति पा० । २ 'बहुविधान् बहून्' इति पा० । ३ 'वाति' इति पा० । ४ 'स वै' इति पा० । ५ 'मृतांनि' इति पा० । ६ 'वित्तरो यस्य गन्धो गात्रेषु' इति पा० ।

स्यात्, यथा—चम्पकवनमशोकवनमित्यादि; नानात्वं च पुष्पा-
णामेकजातीयानामपि कलिकाद्यवस्थानेदादपि स्यात्, तस्मात्
साधु विधेयं—नानाद्रुमकृतावत इति । मरणलक्षणैर्यथोक्तैर्ग-
न्धैस्तं पुष्पितमाहुतिरिति योज्यम् । संवत्सरादिति संवत्सराभ्यन्-
तरे । एवमिति दिवानिशम् । समासेनेत्यादिना पुष्पव्यतिरिक्त-
शवाद्यशुभगन्धयोगेनापि पुष्पितत्वं, 'परिभाष्यते' इति शेषः;
समासेनेति भेलकेन । आहुतेत्यादौ आहुतानाहुतविशेषव्य-
त्यासः, तथा शुभाशुभगन्धानां व्यत्यासश्च हेयः । पुष्पितत्वा-
भिधानं च यत्र यत्र, तत्र तत्र संवत्सरान्तं जीवितं पूर्ववच-
नाद्भवति । तद्वधेत्यादिना शुभाशुभद्रव्याण्याह । मृतानीति
मातुष्यव्यतिरिक्तानि गवाक्षीनि मृताणि, कुणपाणि तु मातुष-
शरीराणि । विविधयोगय इत्यनेन नानाद्रव्यकृतभूषणैर्वादिग-
न्धान् ग्राहयति; विविधात्मान इत्यनेन तु अकुञ्चिमनानाद्रव्य-
गन्धा उच्यन्ते । अनेनानुमानेनेति 'आहुतानाहुते' इत्यादिप्र-
न्योक्तिरिष्टानुसारेण । अतिदेशार्थमिति अनुक्तज्ञानार्थम् । वियो-
निरिति निर्हेतुकः । विदूर इति स्थायी ॥ ८-१६ ॥

रसज्ञानमतः परम् ।

आतुराणां शरीरेषु वक्ष्यते विधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥
यो रसः प्रकृतिस्थानां नराणां देहसंभवः ।
स एषां चरमे काले विकारं भजते द्रव्यम् ॥ १८ ॥
कश्चिदेवास्ववैरस्यमत्यर्थमुपपद्यते ।
स्वातुत्वमपरश्चापि विपुलं भजते रसः ॥ १९ ॥
तमनेनानुमानेन विद्याद्विकृतिमागतम् ।
मनुष्यो हि मनुष्यस्य कथं रसमवाप्नुयात् ॥ २० ॥
मक्षिकाश्चैव यूकाश्च दंशाश्च मशकैः सह ।
विरसादपसर्पन्ति जन्तोः कायान्मुमूर्षतः ॥ २१ ॥
अत्यर्थरसिकं कार्यं कालपक्षस्य मक्षिकाः ।
अपि स्नातातुलितस्य भृशमायान्ति सर्वेशः ॥ २२ ॥
वैरस्यमिति अनिष्टरसताम् । कथमिति आक्षेपे; तेन न कथ-
मपीत्यर्थः । अवाप्नुयादिति जानीयात् । अत्यर्थरसकमिति
अतिस्वादुरस्येति । कालपक्षस्येति पूर्णकालस्य । सर्वेश इति सर्व-
गात्रेषु ॥ १७-२२ ॥

तत्र श्लोकः—

सामान्येन मयोक्तानि लिङ्गानि रसगन्धयोः ।
पुष्पितस्य नरस्यैतत्फलं मरणमादिशेत् ॥ २३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते
इन्द्रियस्थाने पुष्पितकमिन्द्रियं नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

संग्रहश्लोके सामान्येन पुष्पितस्येति वचनाद्विरिष्टेऽपि
पुष्पितत्वमस्य विवक्षितं, तेन रसरिष्टेऽपि संवत्सराभ्यन्तरे
मरणमिति फलति ॥ २३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चर-
कतात्पर्यटीकायां मिन्द्रियस्थाने पुष्पितकमि-
न्द्रियं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः परिमर्शनीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वर्णे खरे च गन्धे च रसे चोक्तं पृथक् पृथक् ।

लिङ्गं मुमूर्षतां सम्यक् स्पर्शेष्वपि निबोधत ॥ ३ ॥

इन्द्रियार्थानुगतरिष्टपारिषोष्यात् स्पर्शगतत्रिष्टाभिधायकं परि-
मर्शनीयमिन्द्रियमुच्यते; इममेव चाध्यायसंबन्धं दर्शयचाह—
वर्णे खरे चेत्यादि ॥ १-३ ॥

स्पर्शप्राधान्येनैवातुरस्यायुषः प्रमाणवैशेषं जि-
ज्ञासुः प्रकृतिस्थेन पाणिना शरीरमस्य केवलं स्पृ-
शेत्, परिमर्शयेद्वाऽन्येन । परिमृशता तु खल्वातु-
रशरीरमिमे भावास्तत्र तत्रावबोद्धव्या भवन्ति ।
तद्यथा—सततं स्पन्दमानानां शरीरदेशानामस्प-
न्दनं, नित्योष्मणां शीतीभावः, मृदूनां दारुणत्वं,
श्लक्ष्णानां खरत्वं, सतामसद्भावः, सन्धीनां संसभ्रं-
शच्यवनानि; मांसशोणितयोर्वीतीभावः, दारुणत्वं,
खेदानुबन्धः, स्तम्भो वा; यच्चान्यदपि किञ्चिदी-
दृशं स्पर्शानां लक्षणं भृशविकृतममिमित्तं स्यात् ।
इति लक्षणं स्पृश्यानां भावानामुक्तं समासेन ॥ ४ ॥

स्पर्शेनेति वक्तव्ये यत् 'स्पर्शप्राधान्येन' इति करोति, तेन
अस्पर्शप्राप्त्यमपि चक्षुर्लोहितत्वादिति रिष्टमिह स्पर्शपरीक्ष्यमप्ये
ओषादायातं वक्तव्यमिति दर्शयति । प्रकृतिस्थेनेति नात्युष्णशी-
तेन । केवलमिति कुलम् । शुद्रदारदेः स्वयं स्पर्शो यदा न
गुज्यते तदा कर्तव्यमाह—परिमर्शयेद्वाऽन्येनेति । सतामसद्भाव
इति अत्र च वृषणादीनां सतामिति हेतुः, स्थूलवयवानां
रिष्टेऽप्यभावदर्शनात् । संसः मनागमनं, अंशस्तु सुदूराधोग-
मनं, धावनं तु पार्श्वतो गमनम् । वीतीभावः अतिक्षीणत्वम् ।
लक्षणमिति मरणलक्षणम् । समासेनेति छेदः ॥ ४ ॥

तद्यासतोऽनुव्याख्यास्यामः—तस्य चेत् परिमृ-
श्यमानं पृथक्त्वेन पादजङ्घोरुसिगुदरपाश्वर्षपृष्ठेपि-
कापाणिग्रीवातालव्योष्ठललाटं स्निग्धं शीतं स्तब्धं
दारुणं वीतममंसशोणितं वा स्यात्, परासुरयं पुरुषो
न चिरात् कालं मरिष्यतीति विद्यात् । तस्य चेत्
परिमृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजातुवङ्गणगुदवृ-
षणमेढूनाभ्यंसस्तनमणिकपशुकाहनुनासिकाकर्णा-
क्षिभ्रूशङ्खादीनि क्त्वानि व्यस्तानि च्युतानि
स्थानेभ्यः स्कन्धानि वा स्युः, परासुरयं पुरुषोऽ-
चिरात् कालं मरिष्यतीति विद्यात् ॥ ५ ॥

१ 'स्पर्शप्राधान्येन' इति पा० । २ 'प्रमाणविशेषं' इति पा० ।
३ 'स्थूलानां वृषणादीनां सतामसद्भावः' इति पा० । ४ 'प्रभुतं'
इति पा० । ५ 'कालं मरिष्यति' इति पा० । ६ 'क्त्वानि' इति
हस्तालिखितपुस्तके न पठ्यते । ७ 'करिष्यति' इति पा० ।

तथाऽस्योच्छ्वासमन्यादन्तपक्ष्मचक्षुःकेशलोमो-
द्वर्नखाङ्गुलीरालक्षयेत् । तस्य चेदुच्छ्वासोऽति-
दीर्घोऽतिह्रस्वो वा स्यात्, परासुरिति विद्यात् ।
तस्य चेन्नमन्ये परिमृश्यमाने न स्पन्देयातां, परा-
सुरिति विद्यात् । तस्य चेद्दन्ताः परिकीर्णाः श्वेता
जातशर्कराः स्युः, परासुरिति विद्यात् । तस्य चेत्
पक्ष्माणि जटावद्धानि स्युः, परासुरिति विद्यात् ।
तस्य चेच्चक्षुषी प्रकृतिहीनः, विकृतियुके—अत्युत्पि-
ण्डिते, अतिप्रविष्टे, अतिजिह्वे, अतिविषमे, अतिमु-
क्तवधने, अतिप्रसूते, सततोन्मिषिते, सततनिमि-
षिते, निमिषोन्मेषातिप्रवृत्ते, विश्रान्तदृष्टिके, वि-
परीतदृष्टिके, हीनदृष्टिके, व्यस्तदृष्टिके, नकुलान्धे,
कपोतान्धे, अलातवर्णे, कृष्णपीतनीलव्यावताभ्र-
हरितहारिद्रशुक्लवैकारिकाणां वर्णानामन्यतमेना-
तिष्ठते वा स्यातां, तदा परासुरिति विद्यात् ।
अथास्य केशलोमान्यायच्छेत्, तस्य चेत् केश-
लोमान्यायम्यमानानि प्रलुच्येरन् न चेद्वेदयेयुस्तं
परासुरिति विद्यात् । तस्य चेदुदरे सिराः प्रकाशेरञ्
व्यावताभ्रनीलहारिद्रशुक्ला वा स्युः, परासुरिति
विद्यात् । तस्य चेन्नखा वीतमांसशोणिताः पक्का-
म्बववर्णाः स्युः, परासुरिति विद्यात् । अथास्या-
ङ्गुलीरायच्छेत्; तस्य चेदङ्गुलय आयम्यमाना न
स्फुटेषुः, परासुरिति विद्यात् ॥ ६ ॥

पृष्ठेषिका पृष्ठवंशः । पृष्ठकन्वेनेति एकैकश्चेन । मणिकः कर-
बाहुसन्धिः । मन्ये गलयाश्वगते धमन्यौ । उच्छ्वासद्वैर्घ्वासाँ
नासाप्रदत्तकरस्पशादुपलभ्येते । परिकीर्णा इति मल्लिस्तः ।
दन्तादिश्वेतत्वं चक्षुःप्राग्गमपि स्पर्शपरीक्षणीयदन्तधर्मप्रस्तावा-
दुच्यते । चक्षुषी प्रकृतिहीने विकृतियुके इति सामान्यवचनं;
तस्य विवरणम्—अत्युत्पिण्डिते इत्यादि । अत्युत्पिण्डिते इति
अत्यर्थनिर्गते । अतिजिह्वे अतिकृटिले । अतिविषमे इति एकं
संबृतम्, अपरं विस्तृतमिति । निमेषोन्मेपक्रियायामत्यर्थं प्रव-
र्तते इति निमेषोन्मेपातिप्रवृत्ते । विपरीतदृष्टिके इति केयूर-
दृष्टिके; किंवा विपरीतदृष्टिके अन्यथाग्राहिणी । हीनदृष्टिके
अदूरदर्शिनी, नष्टदृष्टिके वा । नकुलान्धकपोतान्धलक्षणे
ग्रन्थः—“नकुलान्धस्तु रूपाणि दिवा शुक्राणि पश्यति । कपो-
तान्धस्तु रूपाणि दिवा कृष्णानि पश्यति” इति । अलातस्तु
तप्ताङ्गारः । इह च क्षुर्यतारिष्टाभिधानप्रस्तावादस्पर्शप्राग्गमपि
चक्षुषोरलातवर्णत्वादिकमुच्यते । उदरागुताः सिरास्त्वह
स्पर्शानप्राग्गम भवन्तीति उक्ताः; तत्प्रसङ्गाच्चक्षुःप्राग्गमः सिरावर्णा
अप्युक्ताः । आयच्छेदिति स्फोटयेत् । नखाङ्गुलगतारिष्टपरी-

क्षायां तु स्पर्शोऽपि व्याप्रियत एवेति कृत्वा तदरिष्टमपी-
होक्तम् ॥ ६ ॥

तत्र श्लोकः—

एतान् स्पृश्यान् बहून् भावान् यः स्पृशन्नवबुध्यते ।
आतुरे न स संमोहमायुर्बानस्य गच्छति ॥ ७ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रि-
यस्थाने परिमर्शनीयमिन्द्रियं नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एतान् स्पृश्यानेति बाहुल्यादुक्तम्; एवं स्पृशन्नित्येतदपि
बाहुल्यादुक्तम् । ‘आयुर्बानस्येति’ पाठपक्षे षष्ठी संबन्धविव-
क्षायां ॥ ७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चर-
कतारपथदीपिकायामिन्द्रियस्थाने परिमर्शनीयमि-
न्द्रियं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियानीकमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

उद्देशकमानुरोधामिन्द्रियगोचरादिष्टाभिधानार्थमिन्द्रियानी-
कमुच्यते । इन्द्रियाणामनीकं समूहः, तमधिकृत्य कृतमिन्द्रिया-
नीकम् ॥ १ ॥ २ ॥

इन्द्रियाणि यथा जन्तोः परीक्षेत विशेषवित् ।

ज्ञातुमिच्छन् भिषज्ज्ञानमायुषस्तन्निबोधतं ॥ ३ ॥

अनुमानात् परीक्षेत दर्शनादीनि तत्त्वतः ।

अद्धा हि विदितं ज्ञानमिन्द्रियाणामतीन्द्रियम् ॥ ४ ॥

दर्शनं चक्षुः; दर्शनादीनि चक्षुरादीनि पञ्चेन्द्रियाणि । इन्द्रि-
याणां परीक्षा न प्रत्यक्षेणेत्याह—अद्धा हीत्यादि । अद्धेति
अवितथम् । इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वादनुमानेनैव परीक्षणमिति
शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्वस्थेभ्यो विकृतं यस्य ज्ञानमिन्द्रियसंश्रयम् ।

आलक्ष्येतानिमित्तेन लक्षणं मरणस्य तत् ॥ ५ ॥

इत्युक्तं लक्षणं सम्यगिन्द्रियेष्वशुभोदयम् ।

तदेव तु पुनर्भूयो विस्तरेण निबोधत ॥ ६ ॥

स्वस्थेभ्य इति प्रकृतिस्थेभ्य इन्द्रियेभ्यः; ‘उत्पन्नम्’ इति
शेषः । इन्द्रियसंश्रयमिति बाह्येन्द्रियजन्यम् । अनिमित्तेनेति
विकृतिज्ञानजनकबाह्यहेतुव्यतिरेकेण; इन्द्रियगतिरुक्तज्ञानज-
नकदोषनिरासस्तु ‘स्वस्थेभ्यः’ इति विशेषेणैव कृतः । अशुभो-

१ ‘व्यस्तदृष्टिके’ इत्यनन्तरं ‘विस्तृतदृष्टिमण्डले’ इत्यधिकः पाठः
क्रिदुपलभ्यते । २ ‘अत्यर्थमुद्वते’ इति पाठः ।

१ ‘आयुःप्रमाणं जिज्ञासुं भिषक् तन्नो निबोधत’ इति पाठः ।
२ ‘वितथं’ इति पाठः ३ ‘वाक्यार्थः’ इति पाठः । ४ ‘ज्ञानमिन्द्रिय-
संसर्गम्’ इति पाठः ।

दयमिति मरणकारणम् । पुनःशब्दः प्रकाशने, यथा—“दोषाः पुनन्वयः” (वि. अ. १) इति । भूयःशब्दः पुनःपुनरर्थे, किंवा भूयःशब्दो महदर्थः; तेन, पुनर्भूयःशब्दयोर्मिन्नार्थत्वम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव मेदिनीम् ।

विगीतमुभयं ह्येतत् पश्यन् मरणमुच्छति ॥ ७ ॥

घनीभूतमिति कठिणतां गतं; किंवा भूतशब्दः कृतार्थे, यथा—उपधानीभूतम् । तेन, इवशब्दश्चोपमाने भवति । अन्ये तु घनीभूतं पृथिवीरूपतां यातं वदन्ति । आकाशमिव मेदिनीमिति क्षुत्तरूपं मेदिनीम् । विगीतमिति विपरीतत्वेन ज्ञातम् । उभयमित्यनेन यौगपथेन पृथिव्याकाशविपरीतोपलम्भो रिष्टं, नैकैकस्येन । अयं चारिष्टमहिमा यदेवंरूपमेव रिष्टं भवति, एवमुक्तारिष्टेषु तथा तथोपादः खमहिम्नैव ज्ञेयः । एतानि चारिष्टानि सामान्येनैवेतिन्द्रियारिष्टाभिधायकप्रकरणलब्धान्यपि प्रायोभाविस्वेन शृङ्गादिहिकायाऽभिधीयन्ते ॥ ७ ॥

यस्य दर्शनमायाति मारुतोऽम्बरगोचरः ।

अग्निर्नायाति चादीप्तस्तस्यायुःक्षयमादिशेत् ॥ ८ ॥

दर्शनमिति चक्षुर्गोचरताम् । अम्बरगोचर इत्यनेन भूमिष्ठदेवतारूपवातदर्शनं निषेधयति । एतेन ‘एष वायुः, इत्याकारवात’ इतिता मारुतप्रत्यक्षज्ञानमरिष्टम् । नायाति दर्शनमिति संबन्धः ॥ ८ ॥

जले सुविमले जालमजालावतते नरः ।

स्थिते गच्छति वा दृष्ट्वा जीवितात् परिसुच्यते ॥ ९ ॥

स्थिते इति स्थिरे । गच्छति वहमाने । येषु चेह रिष्टेषु मरणकालनियमो नोक्तस्तत्र संवत्सरमवधिर्भवति, ततः परेण हि रिष्टे मरणानभिधानात् ॥ ९ ॥

जाग्रत् पश्यति यः प्रेतान् रक्षांसि विविधानि च ।

अन्यद्वाऽप्यद्भुतं किञ्चिन्न स जीवितुमर्हति ॥ १० ॥

प्रेतानिलादिबहुवचनाच्चैकप्रेतादिदर्शनं रिष्टमिति भावः ॥ १० ॥

योऽग्निं प्रकृतिवर्णस्थं नीलं पश्यति निष्प्रभम् ।

कृष्णं वा यदि वा शुक्लं निशां व्रजति सप्तमीम् ॥ ११ ॥

प्रकृतिवर्णस्थमिति वैवर्ण्यविकृत्यादिकारकसविषाचवर्णादिविरहेण स्वीय एव लोहितकपिले वर्णे व्यवस्थितम् । सप्तमीं निशां व्रजति, तेनाष्टाहान्मरणम् ॥ ११ ॥

मरीचीनसतो मेघान्मेघान् वाऽप्यसतोऽम्बरे ।

विद्युतो वा विना मेघैः पश्यन् मरणमुच्छति ॥ १२ ॥

मरीचीनसत इत्यत्र प्रकरणान्मरीचिवादेन मेघज्योतिरुच्यते । मरीचीनां विशेषणम्—असत इति । विद्युतो वा विना मेघादिति अत्रान्तच्छब्दा एव सर्वदा मेघसंबन्धोपलभ्यमाना प्राह्वा, नान्या विद्युदिति; ता हि विना मेघदर्शनमपि सुदूरात् स्वयैरयुपलभ्यन्ते ॥ १२ ॥

१ ‘किञ्चिजीवितात् स विमुच्यते’ इति पा० । २ ‘यः पश्यति स नश्यति’ इति पा० ।

सृन्मयीमिव यः पार्श्वी कृष्णाम्बरसमावृताम् ।

आदित्यमीक्षते शुद्धं चन्द्रं वा न स जीवति ॥ १३ ॥

अपर्वणि यदा पश्येत् सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहम् ।

अव्याधितो व्याधितो वा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ १४ ॥

नक्तं सूर्यमहश्चन्द्रमनशौ धूममुत्थितम् ।

अग्निं वा निष्प्रभं रात्रौ दृष्ट्वा मरणमुच्छति ॥ १५ ॥

प्रभावतः प्रभाहीनानिष्प्रभंश्च प्रभावतः ।

नरा विलिङ्गन् पश्यन्ति भावान् भावाज्जिहासयः १६

व्याकृतीनि विवर्णानि विस्वस्थोपगतानि च ।

विनिमित्तानि पश्यन्ति रूपाण्यायुःक्षये नराः ॥ १७ ॥

यश्च पश्यत्यदृश्यान् वै दृश्यान् यश्च न पश्यति ।

तावुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम् ॥ १८ ॥

शुद्धमिति मेघानन्तरितम् । रात्रावित्यनेन दिवा वह्निर्निष्प्रभत्वदर्शनमरिष्टं नैवेति दर्शयति । विलिङ्गानिति विगतसहजलिङ्गान् । तेन प्रभाव्यतिरिक्ताज्जनादि(?)लिङ्गविपर्यये रिष्टं भवति । भावानिति प्राणान्; किंवा भावानिति पञ्चमहाभूतानि शरीररूपाणि । व्याकृतीनीति विविधाकृतीनि । विवर्णानीति विरुद्धवर्णानि । विस्वस्थोपगतानीति विपरीतसंख्यायुक्तानि । विनिमित्तानीति विगतनिमित्तानि । व्याकृत्यादिकारकहेतुव्यतिरेकेण व्याकृत्यादियुक्तारूपदर्शनमरिष्टमित्यर्थः । रूपाणीति रूपवन्ति द्रव्याणि ॥ १३-१८ ॥

अशब्दस्य च यः श्रोता शब्दान् यश्च न बुध्यते ।

द्रावप्येतौ यथा प्रेतौ तथा ज्ञेयौ विजानतौ ॥ १९ ॥

संवृत्याङ्गुलिभिः कर्णौ ज्वालाशब्दं य आनुरः ।

न शृणोति गतासु तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ २० ॥

अशब्दस्येलादिना श्रोत्रारिष्टमाह । ज्वालायाः शब्द इव शब्दो ज्वालाशब्दः, तम् ॥ १९ ॥ २० ॥

विपर्ययेण यो विद्याद्वन्धानां साध्वसाधुताम् ।

न वा तान् सर्वशो विद्यात्तं विद्याद्विगतायुषम् ॥ २१ ॥

विपर्ययेणेत्यादिना प्राणारिष्टमुच्यते । न वा तान् सर्वशो विद्यादिति सर्वथैव गन्धाङ्गुलान्मनुमान् वा न वेति ॥ २१ ॥

यो रसान्न विजानाति न वा जानाति तत्त्वतः ।

मुखपाकादते पक्वं तमाहुः कुशला नरम् ॥ २२ ॥

तत्त्वत इति स्वीकृतेन रूपेण । मुखपाकशब्दो रसानदोषोपलक्षणं; तेन, पित्तदुष्टरसनत्वादस्यान्याथावग्राहकस्य व्युदासोऽवश्यक्यते । पक्वमिति संपूर्णयुःकालम् ॥ २२ ॥

१ ‘प्राणान्’ इति पा० । २ ‘द्रावप्येतौ यथा प्रेतौ तथा ज्ञेयौ विजानतौ’ इति पा० । ३ ‘तावुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम्’ इति पा० । ४ ‘न चैताम्’ इति पा० ।

उष्णाञ्छीतान् खराञ्छृक्ष्णान्मुदुनपि च दारुणान् ।
स्पृश्यान् स्पृष्ट्वा ततोऽन्यत्वं मुमुक्षुस्तेषु मन्यते ॥२३॥

ततोऽन्यत्वमिति उष्णे शीतत्वं, शृक्ष्णे खरत्वमित्यादि
मन्यते ॥ २३ ॥

अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ।
इन्द्रियैरधिकं पश्यन् पञ्चत्वमधिगच्छति ॥ २४ ॥
इन्द्रियाणामृते दृष्टेरिन्द्रियार्थानदोषजान् ।
नरः पश्यति यः कश्चिदिन्द्रियैर्न स जीवति ॥२५॥

संप्रति सर्वेन्द्रियरिष्टं सामान्येन ब्रूते—अन्तरेणेत्यादि ।
अन्तरेणेति विना । योगमित्यस्य विशेषणं—विधिपूर्वकमिति;
अनेन यथाविधिकृतस्यैव योगस्यातीन्द्रियज्ञाने समर्थत्वमुक्तम् ।
अधिकमिति अस्मदादीन्द्रियाविषयम् । पञ्चत्वमिति मरणम् ।
दृष्टिः उपलब्धिः, तथा दृष्ट्या दृष्टिशक्तिरुपचारादुच्यते; तेन
ऋते दृष्टिमिति उपलब्धिं विना; ततश्चेन्द्रियाणामुपलब्धिश्चास्ति
विना य इन्द्रियैरुपलब्धुमशक्यान् पश्येतिन्द्रियैः, न स जीवति ।
अदोषजानित्यनेन च दोषस्वभावादिन्द्रियाशक्यार्थग्रहणं निरा-
करोति । यथा—अङ्गुलियन्त्रितं चक्षुर्वातदुष्ट्याऽऽसन्नवस्तुद्वय-
मिन्द्रियाविषयं पश्यति, तथा पित्तदुष्टरसनं गुडं न मधुरं
प्रत्येतीत्यादि बोध्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

स्वस्थाः प्रज्ञाविपर्ययोसैरिन्द्रियाथैषु वैकृतम् ।
पश्यन्ति येऽसद्वदुशस्तेषां मरणमादिशेत् ॥ २६ ॥

स्वस्था इति अधिकृतेन्द्रियमनसः । प्रज्ञाविपर्ययोसैरिति शेषी-
भूतासुप्रभावकृतः प्रज्ञाविपर्ययः । असदिति अयथाभूतम् ।
बहुश इत्यनेन सङ्कटार्थनस्य नारिष्टत्वम् ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकः—

एतदिन्द्रियविज्ञानं यः पश्यति यथातथम् ।
मरणं जीवितं चैव स भिषक् ज्ञातुमर्हति ॥ २७ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते इन्द्रिय-
स्थाने इन्द्रियानीकमिन्द्रियं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इन्द्रियविज्ञानमिन्द्रियगतरीतिविज्ञानम् । जीवितज्ञानं चेह
रिष्टान्येन्द्रियज्ञाने सति भवतीति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामातुयौवैद्वीपिकायां
चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने इन्द्रियानी-
कमिन्द्रियं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः पूर्वरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाचार्यः ॥ २ ॥

१ 'इन्द्रियाणामृते दृष्टेरिन्द्रियार्थान् पश्यति । विपर्ययेण यो विज्ञातं
विधाद्विगतायुषम्' इति पा० । २ 'ये सुबहुशस्तोषा' इति पा० ।
च. सं. ४६

इन्द्रियगतरीतिमभिधाय सत्त्वादीनामग्रे सूचितानामरिष्टमग्रे
वक्तुं युज्यते; तत्त्वल्पवक्तव्यत्वादुल्लङ्घ्य बहुवक्तव्यं पूर्वैरुपरि-
ष्टमभिधातुं पूर्वरूपीयोऽभिधीयते, प्रथमाध्याये तु सत्त्वादीना-
मग्रेऽभिधानमिन्द्रियैः समं बुद्धिसाधनत्वादप्रसज्जातं ज्ञेयम् ।
व्याधिस्तु यद्यपि बहुवक्तव्यः कतमानिषदीरीयेऽग्रे सूत्रितश्च,
तथाऽपि पूर्वैरुपर्युक्तत्वाद् व्याधेः पूर्वं पूर्वैरुपर्युक्तमिह;
सूत्रे त्वमेव व्याधिवचनेन पूर्वं रूपाद् व्याधेः पूर्वैरुपर्युक्तस्य
प्राधान्यं दर्शयति ॥ १ ॥ २ ॥

पूर्वरूपाण्यसाध्यानां विकाराणां पृथक् पृथक् ।
भिन्नाभिन्नानि वक्ष्यामो भिषजां ज्ञानवृद्धये ॥ ३ ॥
पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया ।
यं विशन्ति विशन्ते मृत्युर्ज्वरपुरःसरः ॥ ४ ॥
अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् ।
विशन्त्यनेन कल्पेन तस्यापि मरणं भुवम् ॥ ५ ॥

भिन्नाभिन्नानीति साधारणासाधारणानि । तत्र 'पूर्वरूपाणि'
इत्यादिना 'तस्यापि मरणं भुवम्' इत्यन्तेन सर्वव्याधिपू-
र्वैरुपरिष्टं साधारणमुक्तं, 'पूर्वरूपैकदेशास्तु' इत्यादिना तु प्रति-
व्याधिभिन्नपूर्वरूपाणिरुच्यते । अन्ये तु भिन्नाभिन्नानीति
उक्तानुक्तानीति भुवते; तत्र ज्वरादिपूर्वरूपाण्युक्तानि, 'श्वभिरुहैः
खरैः' इत्यादि तु पूर्वैरुपमनुक्तम् । सर्वाणीति समस्तानि ।
अतिमात्रयेति अत्युत्पत्त्येन । ज्वरपुरःसर इति ज्वरान-
न्तरभावी । अनेन कल्पेनेत्यनेन सर्वाणि चातिमात्रया चेति
दर्शयति ॥ ३-५ ॥

पूर्वरूपैकदेशास्तु वक्ष्यामोऽन्यान् सुदारुणान् ।
ये रोगाननुवध्नन्ति मृत्युर्यैरनुवध्यन्ते ॥ ६ ॥
बलं च हीयते यस्य प्रतिश्रयायश्च वर्धते ।
तस्य नारीप्रसक्तस्य शोषोऽन्तायोपजायते ॥ ७ ॥
श्वभिरुहैः खरैर्वाऽपि याति यो दक्षिणां दिशम् ।
स्वप्ने यक्षमाणमासाद्य जीवितं स विमुञ्चति ॥ ८ ॥
प्रैतैः सह पिबेन्मद्यं स्वप्ने यः कृष्यते शुना ।
सुधोरं ज्वरमासाद्य जीवितं स विमुञ्चति ॥ ९ ॥

रोगाननुवध्नन्तीति रोगेण पश्चाद्वाविनाऽवश्यं युज्यन्ते ।
मृत्युर्यैरनुवध्यन्ते इति ये रोगैर्मृत्युरनुवध्यन्ते । एतेनैतत्
फलति—पूर्वरूपाणां यैर्व्याधिमिर्यतिः संबन्धस्तेऽवश्यं मारका
भवन्तीत्यर्थः । "श्लोघ्वराहखरैर्यामं (नि. अ. ६)" इत्यादि
शोषनिदानेऽप्युक्तं, तेन दक्षिणदिशागमनविशेषितमेव तद्वि-
ष्टम् ॥ ६-९ ॥

लाक्षारकाम्बराभं यः पश्यत्यम्बरमन्तिकात् ।
स रक्तपिचमासाद्य तेनैवात्माय नीयते ॥ १० ॥
रक्तस्रग्भक्तसर्वाङ्गो रक्तवासा मुहुर्हसन् ।
यः स्वप्ने ह्रियते नार्या स रक्तं प्राप्य सीदति ॥ ११ ॥

१ 'मृत्युर्यैरनुवध्यन्ते' इति पा० । २ 'नीयते' इति पा० ।

अन्तिकादिति समीपात् । रक्तं प्राप्येति रक्तपित्तं प्राप्य ।
सीदति म्रियते ॥ १० ॥ ११ ॥

शूलारोपाच्चकूजाश्च दौर्बल्यं चातिमात्रया ।
नखादिषु च वैवर्ण्यं गुल्मेनान्तकरो ग्रहः ॥ १२ ॥
लता कण्टकिनी यस्य दारुणा हृदि जायते ।
स्वप्ने गुल्मस्तमन्ताय क्रूरो विशति मानवम् ॥ १३ ॥

आरोपः कुक्षौ शब्दबद्धातम्रमणम् । ग्रहते अनेनेति ग्रहो
लिङ्गमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

कायेऽल्पमपि संस्पृष्टं सुभृशं यस्य दीर्यते ।
क्षतानि च न रोहन्ति कुष्ठैर्मृत्युर्हिनास्ति तम् ॥ १४ ॥
नगस्याज्यावसिकस्य जुह्वतोऽग्निमनार्चिषम् ।
पश्यान्पुरसि जायन्ते स्वप्ने कुष्ठैर्मरिष्यतः ॥ १५ ॥
संस्पृष्टमिति शस्त्रतृणादिसंस्पृष्टम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

ज्ञातानुलिप्तगात्रेऽपि यस्मिन् गृध्रमन्ति मक्षिकाः ।
स प्रमेहेण संस्पर्शं प्राप्य तेनैव हन्यते ॥ १६ ॥
स्रोहं बहुविधं स्वप्ने चण्डालैः सह यः पिबेत् ।
बध्यते स प्रमेहेण स्पृश्यतेऽन्ताय मानवः ॥ १७ ॥

ययपि ज्ञातानुलिप्तगात्रे इत्यादिदिष्टं पुण्यितके “अपि
ज्ञातानुलिप्तम्” (इं. अ. २) इत्यादिनोक्तं, तथाऽपीह
प्रमेहेण मरणोपदर्शनार्थं पुनरुच्यते । तत्र च यदा प्रमेहपूर्व-
रूपान्तराणि भवन्ति, एतच्च लक्षणं भवति, तदा प्रमेहेण
मृत्युः, यदा तु प्रमेहपूर्वरूपानि न भवन्ति, तदा येन केनापि
व्याधिना मृत्युर्लौक्यः ॥ १६ ॥ १७ ॥

ध्यानायासौ तथोद्वेगौ मोहश्चास्थानसंभवः ।
अरतिर्बलहानिश्च मृत्युरुन्मादपूर्वकः ॥ १८ ॥
आहारद्वेषिणं पश्यन् लुप्तचित्तमुदादितम् ।
विद्यादीरो मुमुक्षु तमुन्मादेनातिपातिना ॥ १९ ॥
क्रोधनं त्रासबहुलं सकृत्प्रहसिताननम् ।
मूच्छोपिपासाबहुलं हन्युन्मादः शरीरिणम् ॥ २० ॥
मृत्युन् रक्षोगणैः साकं यः स्वप्नेऽम्मसि सीदति ।
स प्राप्य भृशमुन्मादं याति लोकमतः परम् ॥ २१ ॥
असत्तमः पश्यति यः शृणोत्यप्यसतः स्वप्नान् ।
बहून् बहुविधान् जाग्रत् सोऽपस्मारेण बध्यते ॥ २२ ॥
मत्तं नृत्यन्तमाविध्य प्रेतो हरति यं नरम् ॥
स्वप्ने हरति तं मृत्युपरस्मारपुरःसरः ॥ २३ ॥

उदादितमिति उदरदुर्गन्धः, यद्वा, उदादितम् ऊर्ध्ववातादितम् ।
आविध्यति अथःशिरसि कृत्वा ॥ १८-२३ ॥

स्तभ्येते प्रतिबुद्धस्य हनू मन्ये तथाऽक्षिणी ।
यस्य तं बहिरायामो गृहीत्वा हन्त्यसंशयम् ॥ २४ ॥

शङ्कुलीर्वाऽप्यपूपान् वा स्वप्ने खादति यो नरः ।
स चेत्तादृक् छर्दयति प्रतिबुद्धो न जीवति ॥ २५ ॥
तादृगिति अपूपशङ्कुलीरूपम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

एतानि पूर्वरूपाणि यः सम्यगवबुध्यते ।
स एषामनुबन्धं च फलं च ज्ञातुमर्हति ॥ २६ ॥

एषामनुबन्धमिति एतत्पूर्वरूपोत्तरकालभाविनं व्याधिम् ।
फलं चैषां मृत्युरूपम् ॥ २६ ॥

इमांश्चाप्यपरान् स्वप्नान् दारुणानुपलक्षयेत् ।
व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ २७ ॥
यस्योत्तमाङ्गे जायन्ते वंशगुल्मलतादयः ।
वयांसि च विलीयन्ते स्वप्ने मौण्डवमियाच्च यः ॥ २८ ॥
गुग्गुलूकश्वकाकाद्यैः स्वप्ने यः परिवार्यते ।
रक्षःप्रतपिशिञ्जलीचण्डालद्रविजान्त्रकैः ॥ २९ ॥
वंशवेचलतापाशातृणकण्टकसङ्कटे ।
संसृजति हि यः स्वप्ने यो गच्छन् प्रपतत्यपि ॥ ३० ॥
भूमौ पांशुपधानायां बल्मीके वाऽथ भस्मनि ।
श्मशानायतने श्वश्रे स्वप्ने यः प्रपतत्यपि ॥ ३१ ॥
कलुषेऽम्मसि पङ्के वा कूपे वा तमसाऽऽवृते ।
स्वप्ने मज्जति शीघ्रेण स्रोतसा हिर्नयते च यः ॥ ३२ ॥
स्रोहपानं तथाऽभ्यङ्गः प्रच्छेदनविरोचने ।
हिरण्यलामः कलहः स्वप्ने बन्धपराजयो ॥ ३३ ॥

उपानधुगनाशश्च प्रपातः पादचर्मणोः ।
हर्षः स्वप्ने प्रकुपितैः पितृभिश्चावभर्त्सनम् ॥ ३४ ॥
दन्तचन्द्रार्कनक्षत्रदेवतादीपचक्षुषाम् ।
पतनं वा विनाशो वा स्वप्ने भेदो नगस्य वा ॥ ३५ ॥
रक्तपुष्पं वनं भूमिं पापकर्मालयं चिताम् ।
गुहान्धकारसंवाधं स्वप्ने यः प्रविशत्यपि ॥ ३६ ॥
रक्तमाली हसन्नुच्चैर्दिग्वासा दक्षिणां दिशम् ।
दारुणामर्तवीं स्वप्ने कपियुक्तेन याति वा ॥ ३७ ॥
काषायिणामसौम्यानां नम्रानां दण्डधारिणाम् ।
कृष्णानां रक्तनेत्राणां स्वप्ने नेच्छन्ति दर्शनम् ॥ ३८ ॥
कृष्णा पीपा निराचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
विरागमात्यवसना स्वप्ने कालनिशा मता ॥ ३९ ॥
इत्येते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ।
अरोगाः संशयं गत्वा कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ ४० ॥

क्लेशाय महतेऽपि वैद्यत्रागेणिणां क्लेशाय महत इति
बोद्धव्यं, रोगिणां तु मरणायैव, यत उत्तरत्रोपसंहारे ‘इत्येते
दारुणाः स्वप्नाः’ इत्यादौ यथोक्तमेव विभागं करिष्यति ।

१ ‘स चेत् प्रच्छेदयेत्तादृक्’ इति पा० । २ ‘प्रविनाशकैः’ इति
पा० । ३ ‘प्रमुच्यते’ इति पा० । ४ ‘लगति’ इति पा० । ५ ‘प्रवि-
शत्यपि’ इति पा० । ६ ‘नीयते’ इति पा० । ७ ‘चन्द्रतारार्कन-
क्षत्र’ इति पा० । ८ ‘प्राधाननाचारा’ इति पा० ।

वयांसीति पक्षिणः । शुक्रादिकाकान्तैः परिवार्यत इति संबन्धः । संसज्जतीति संयुक्तो भवति । किंवा, 'प्रसुद्यति' इति पाठः । तत्र प्रसुद्यतीति वंशादिसङ्केतः लभः सन्न निर्गममार्गमासादयति । प्रपतत्यपीति भूमाविलादिना योज्यम् । पांशुप्रधानायामिति धूलिसंयुक्तायाम् । किंवा, भूमाविलादि प्रपततीत्यनेन योज्यम् । उपानत् पादत्राणम् । रक्तपुष्पमिति वनविशेषणम् । गुहान्ध-कारसंवाधमिति गुहान्धकाररूपं कष्टकारकम् । दिग्वासा नमः सन् । कपियुक्तेन 'यानेन' इति शेषः । कश्चिदेव प्रसुच्यत इति अरोगान् प्रति नैतत् स्वप्नानां रिष्टत्वं; तेन, अरोगेष्वेतेषां मरण-व्यभिचारेण नैकान्तत्वेन रिष्टत्वमिति वदन्ति ॥ २७-४० ॥

मनोवहानां पूर्णत्वाद्वापैरतिवहलैस्त्रिभिः ।
स्रोतसां दारुणान् स्वप्नान् पश्यत्यनेकधा ॥ ४१ ॥
नातिप्रसुतः पुरुषः सफलानफलांस्तथा ।
इन्द्रियेशेन मनसा स्वप्नान् पश्यत्यनेकधा ॥ ४२ ॥

यथैतत् स्वप्नदर्शनं भवति तदाह—मनोवहानामिलादि । मनोवहानि स्रोतांसि यद्यपि पृथक्कृतानि, तथाऽपि मनसः "केवलं चेतनावच्छरीरमयनभूतं" (वि. अ. ५) इत्यभिधानात् सर्वशरीरस्रोतांसि गृह्यन्ते, विशेषेण तु हृदयाश्रितत्वान्नमन-सस्तदाश्रिता दश धमन्यो मनोवहा अभिधीयन्ते । त्रिभि-रिति त्रिभिरपीत्यर्थः; तेन, पृथगपि दोषैः पूरणं ज्ञेयम् । नातिप्रसुत इति नातिनिद्राभिभूत इत्यर्थः । इन्द्रियेशेनेति इन्द्रियेश्वरेण ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

दृष्टं श्रुतानुभूतं च प्रार्थितं कल्पितं तथा ।
भाविकं दोषजं चैव स्वप्नं सप्तविधं विदुः ॥ ४३ ॥

स्वप्नानां फलवत्त्वमफलवत्त्वं चोक्तं, तद्दर्शयितुं स्वप्नप्रकारा-नाह—दृष्टमित्यादि । दृष्टमिति चक्षुषा । अनुभूतं तु श्रो-त्रेन्द्रियज्ञातम् । कल्पितमिति मनसा भावितम् । प्रार्थितं याज्ञा-विषयीकृतम् । भाविकमिति भाविशुभाशुभफलसूचकम् । दोष-जमिति उल्बणवातादिदोषजन्यम् ॥ ४३ ॥

तत्र पञ्चविधं पूर्वमफलं भिषगादिशेत् ।
दिवास्वप्नमतिह्रस्वमतिदीर्घं च बुद्धिमान् ॥ ४४ ॥
दृष्टः प्रथमरात्रे यः स्वप्नः सोऽल्पफलो भवेत् ।
न स्वपेद्यं पुनर्दृष्ट्वा स सद्यः स्यान्महाफलः ॥ ४५ ॥
अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
पश्येत् सौम्यं शुभाकारं तस्य विद्याच्छुभं फलम् ॥ ४६ ॥

तत्र श्लोकः—

पूर्वरूपाण्यथ स्वप्नान् य इमान् वेत्ति दारुणान् ।
न स मोहादसाध्येषु कर्माण्यारभते भिषक् ॥ ४७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तच्चे चरकप्रतिस्संस्कृते इन्द्रियस्थाने
पूर्वरूपीयमिन्द्रियं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पूर्वं दृष्टादिकल्पितान्तं पञ्चविधस्वप्नफलम् । अफलस्वप्न-न्तरमाह—दिवास्वप्नमित्यादि । दिवादृष्टं सर्वं स्वप्नं, तथा रात्रि-दृष्टमपि अतिदीर्घमतिह्रस्वं च स्वप्नमफलं विद्यात्, फलशून्य-त्वादिति । पारिविध्याद्भाविकं दोषजन्यं च सफलम् । तत्र भाविकं शुभाशुभरूपतया शुभाशुभफलप्रदं, यत्तु दोषजन्यं तदो-षप्रकोपजन्यव्याधिरूपफलसूचकतया सफलम् । अत्र चाध्याये येषामेव स्वप्नरूपविशिष्टरिष्टसंभवस्त एवोक्ताः; तेन ग्रहण्यादीनां किमिति स्वप्नारिष्टानि नोक्तानीति न वाच्यं; तत्र विशिष्टरि-ष्टसंभवादेवानभिधानं ज्ञेयम् । 'दृष्टः प्रथमयामे यः' इत्यादि-प्रत्ययं केचिदत्र पठन्ति । स व्यकार्य एव ॥ ४४-४७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामुर्वेदवीपिकायां
चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने पूर्वरूपीय-
मिन्द्रियं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः कतमानशरीरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

संप्रति पूर्वरूपीयानन्तरं भाविव्याख्याश्रयारिष्टाभिधानार्थं
कतमानशरीरीयमिन्द्रियमुच्यते । कतमानि शरीराण्यधिकृत्य
कृतं कतमानशरीरीयम् ॥ १ ॥ २ ॥

कतमानि शरीराणि व्याधिमन्ति महासुने । ।
यानि वैद्यः परिहरेद्येषु कर्म न सिद्ध्यति ॥ ३ ॥
इत्यात्रेयोऽग्निवेशेन प्रश्नं पृष्टः सुदुर्वचम् ।
आचक्ष्वे यथा तस्मै भगवांस्तन्निबोधत ॥ ४ ॥
यस्य वै भाषमाणस्य रुजत्यूष्मसुरो भृशम् ।
अन्नं च चयवते भुक्तं स्थितं चापि न जीर्यति ॥ ५ ॥
बलं च हीयते शीघ्रं तृणा चातिप्रवर्धते ।
जायते हृदि शूलं च तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

प्रश्नमिति पृच्छाविषयम् । ऊर्ध्वसुर इति उरऊर्ध्वभाग
इत्यर्थः । एतदध्यायप्रतिपादनां चासाध्यव्याधीनां मरणसूच-
केन रिष्टेन समं मरणसूचकतया साधर्म्यादनरिष्टानामपि व्या-
धीनामभिधानमिति ब्रुवते । यदि एत एवासाध्यव्याधयो
मरणपूर्वकतया रिष्टरूपा एव भवन्ति तथैऽपि न कान्ति-
क्षतिः । तेनारिष्टाधिकारादरिष्टत्वमेव एतदध्यायव्याधानां
व्याधीनामिच्छामः ॥ ३-६ ॥

हिक्का गम्भीरजा यस्य शोणितं चातिसार्धते ।
न तस्मै शेषजं दद्यात् सरस्वात्रेयशासनम् ॥ ७ ॥

१ 'हृदयस्थानत्वात्' इति पा० । २ 'तथैव च' इति पा० ।

३ 'अल्पबलः' इति पा० ।

१ 'इत्यग्निवेशेन पुरुः प्रश्नं पृष्टः पुनर्विद्युः' इति पा० । २ 'यस्य'
इति पा० । ३ 'तदाऽपि' इति पा० ।

आनाहश्चातिसारश्च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।
व्याधितं विशतो रोगौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ८ ॥
आनाहश्चातितृष्णा च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।
विशतो विजहत्येनं प्राणा नातिचिराच्चरम् ॥ ९ ॥
ज्वरः पौर्वाहिको यस्य शुष्ककासश्च दारुणः ।
बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ १० ॥

गम्भीरजा इति गम्भीरान्ध्यादिदेशजा, न तु गम्भीरा;
तस्याः स्वरूपत एवासाध्यत्वेनोक्तत्वात् 'शोणितं चातिसार्यते'
इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । व्याधितमित्यनेन हि आनाहा-
तिसारातिरिक्तव्याधिग्रहीतमिति दर्शयति । आनाहातिसारयो-
रोगत्वे सिद्धेऽपि 'रोगौ' इति विशेषेण रुजाकर्तृत्वोपदर्शनार्थम् ।
इहालभ्य एव जीविते 'दुर्लभम्' इत्युक्तं; यथा—सर्वथाऽ-
लभ्ये दुर्लभमिति । अन्ये तु दुर्लभभाषया अनियतं मरणे
रिष्टमिति ब्रुवते, एवम् "संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य
मन्यते" (ई. अ. ९) इत्यादावपि व्याख्यानयन्ति । अनिय-
तरिष्टताऽस्वारस्यं त्वसाभिः पुष्पितक एवोक्तम् । "संशयप्राप्त-
मात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते" इत्यस्य चार्थं यस्यावनिमित्तीये
वक्ष्यामः ॥ ७-१० ॥

यस्य मूत्रं पुरीषं च ग्रथितं संप्रवर्तते ।
निरूपमणो जठरिणः श्वसनो न स जीवति ॥ ११ ॥
श्वयथुर्यस्य कुक्षिस्थो हस्तपादं विसर्पति ।
ज्ञातिसङ्घं स संकेंद्रय तेन रोगेण हन्यते ॥ १२ ॥
श्वयथुर्यस्य पादस्थस्तथा स्तले च पिण्डके ।
सीदतश्चाप्युभे जङ्घं तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
शूनहस्तं शूनपादं शूनयुद्धोदरं नरम् ।
हीनवर्णबलाहारमौषधैर्नोपपादयेत् ॥ १४ ॥

मूत्रं ग्रथितमिति घनीभूतं ज्ञेयम् । ज्ञातिसङ्घं स संकेंद्रयेति-
वचनेन निरमस्य रोगोऽनुवर्तते, ततः प्रत्याशया ज्ञातयस्तत्प्र-
तीकारार्थं क्रियन्ति, ततस्तु क्रियत एव न प्रतिकर्तुं पार्यते ।
पिण्डके इति जङ्घामांसपिण्डके ॥ ११-१४ ॥

उँरोयुक्तो बहुश्लेष्मा नीलः पीतः सलोहितः ।
सततं च्यवते यस्य दूरात् परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शूनः कासज्वरादितैः ।
क्षीणमांसो नरो दूराद्वर्ज्यं वैद्येन जानता ॥ १६ ॥
त्रयः प्रकृपिता यस्य दोषाः कण्ठामिलक्षिताः ।
कृशस्य बलहीनस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ १७ ॥
ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ।
दुर्बलस्य विशेषेण नरस्यान्ताय जायते ॥ १८ ॥
पाण्डुरश्च कृशोऽत्यर्थं तृष्णयाऽभिपरिहृतः ।
डम्बरी कुपितोच्छ्वासः प्रत्याख्येयो विजानता ॥ १९ ॥

१ 'श्लेष्म' इति पा० । २ 'उँरोयुक्तः' इति पा० । ३ 'शुष्क-
कासज्वरादितैः' इति पा० । ४ 'कोष्ठेऽमिलक्षिताः' इति, 'कण्ठा-
मिलक्षिताः' इति च पा० ।

उँरोयु(उ)क्त इति उरःप्रभवत्वेनानुमीयमानः । कण्ठामिलक्षिता
इति दुष्प्रकमत्वेन ज्ञाताः । किंवा 'कोष्ठ(ष्ठेऽ)मिलक्षिता'
इति पाठः, स व्यक्त एव । डम्बरी खब्धाश्वलोकी; किंवा
डम्बरी संरम्भवान् । कुपित उच्छ्वासो यस्य स कुपितो-
च्छ्वासः ॥ १५-१९ ॥

हनुमन्याग्रहस्तृष्णा बलहासोऽतिमात्रया ।
प्राणाश्चोरसि वर्तन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २० ॥

प्राणाश्चोरसि वर्तन्त इति वायव उरसि प्रकृपिता वैहन्ति;
यदि तु जीवितं प्राणा इहोच्यन्ते, तदा तस्योरसि वर्तन्ते,
सुत एव पुरुषो भवति, ततश्च तस्मिन् काले रिष्टेनासाध्यतां
ज्ञात्वा रोगिपरित्यागे वैद्यस्याप्रसिद्धिर्भवत्येवेति कृत्वा प्राणा
वायव इहोच्यन्ते इति ब्रुवते; वयं तु ब्रूमः—सद्योमरणीयारि-
ष्टवदेतत् प्रत्यासक्तमृत्युगमकमेव भविष्यतीति ॥ २० ॥

तौम्यत्यायच्छते शर्म न किञ्चिदपि विन्दति ।
क्षीणमांसबलाहारो मुमुर्षुरचिराच्चरः ॥ २१ ॥
विरुद्धयोनयो यस्य विरुद्धोपक्रमा भृशम् ।
वर्धन्ते दारुणा रोगाः शीघ्रं शीघ्रं स हन्यते ॥ २२ ॥
बलं विज्ञानमारोग्यं ग्रहणी मांसशीणितम् ।
एतानि यस्य क्षीयन्ते क्षिप्रं क्षिप्रं स हन्यते ॥ २३ ॥
आरोग्यं हीयते यत्सं प्रकृतिः परिहीयते ।
सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकः—

इत्येतानि शरीराणि व्याधिमन्ति विवर्जयेत् ।
न ह्येषु धीराः पश्यन्ति सिद्धिं काश्चिदुपक्रमात् ॥ २५ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
कतमानिशरीरीयमिन्द्रियं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आयच्छते अज्ञानि क्षिपति । विरुद्धयोनय इति परस्परविरु-
द्धधर्मोऽयम् । विरुद्धयोनयोऽपि स्वल्पतयैकदृश्यतया वा अविरु-
द्धोपक्रमा अपि भवन्तीत्यत उक्तं—विरुद्धोपक्रमा इति । आ-
रोग्यं हीयत इति अत्रोक्तारोग्यव्यतिरिक्तो गन्तव्यः आरोग्यहानि-
र्वाहः । प्रकृतिः परिहीयत इति स्वभावः सुशीलत्वादिरूपः
क्षीयते; किंवा, प्रकृतिर्जन्यप्रतिबद्धा श्लेष्मप्रकृत्यादिरूपा
हीयते ॥ २१-२५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चर-
कतात्पर्यदीपिकायामिन्द्रियस्थाने कतमानिशरीरीय-
मिन्द्रियं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१ 'भवन्ति' इति पा० । २ 'व्यायच्छते' तावन्ति च शरी-
रं किञ्चित् विन्दति' इति पा० । ३ 'विकारा यस्य वर्धन्ते' इति पा० ।
४ 'मांसशीणितं' इति पा० । ५ 'हीयन्ते' इति पा० । ६ 'विकारा
यस्य वर्धन्ते' इति पा० । ७ 'व्यायच्छते' इति पा० । ८ 'परस्य-
रविरुद्धधर्मोऽयम्' इति पा० ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः पन्नरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

व्याधिहूपानन्तरं वेदनोपद्रवौ उद्दिष्टौ, तौ च पूर्वाध्याय एव “शूलद्रोषान्नाकुजाश्च” (इं. अ. ५) इत्यादिना तथा अन्यत्र “आनाहृश्वतिसारश्च” (इं. अ. ६) इत्यादिना रिष्टरूपतया उक्तावेवेति कृत्वा छायाप्रतिच्छायाहूपारिष्टस्य क्रम-प्राप्तस्याभिधायकं पन्नरूपीयमुच्यते । पन्नरूपमधिकृत्य कृतं पन्नरूपीयम् ॥ १ ॥ २ ॥

दृष्ट्यां यस्य विज्ञानीयात् पन्नरूपां कुमारिकाम् ।
प्रतिच्छायामयीमक्षणेनैवमिच्छेद्विकिसितम् ॥३॥

पन्नरूपमिति नष्टरूपम् । कुमारिकामिति पुरुषानन्तरनयन-गतं कुमारिकां; किंवा, आतुरनयनगतमेव । यदुक्तं हारीते—
“अदर्शनमसंघाते नेत्रे नष्टकुमारिके” इति । प्रतिच्छायामयी-मिति प्रतिच्छायाहूपम् ॥ ३ ॥

ज्योत्स्नायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि ।
अङ्गेषु विकृता यस्य च्छाया प्रेतस्तथैव सः ॥ ४ ॥

अन्यत्रापि छायाविकृतिमाह—ज्योत्स्नेत्यादि । अङ्गेषु विकृ-तेति शिरोबाहुजङ्घादिषु छायाधिकरणभूतेषु भवन्ती प्रति-च्छाया यस्य विकृता भवतीत्यर्थः । तेन व्यस्तसमस्तज्ञवि-कृताऽपि छाया गृह्यते । अन्ये तु—विभक्तिविपरिणामादज्ञा-नामिति व्याख्यानयन्ति; तथा च सुगम एवार्थः ॥ ४ ॥

छिन्ना भिन्नाऽऽकुला च्छाया हीना वाऽप्यधिकाऽपि वा ।

नष्टा तन्वी द्विधा च्छिन्ना विकृता विशिरा च या ॥५॥
एताश्चान्याश्च याः काश्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिताः ।
सर्वा मुर्मूर्तां ज्ञेया न चेच्छक्यनिमित्तजाः ॥ ६ ॥

एतानेव छायाविकृतिभेदानाह—छिन्नेत्यादि । आकुलेति अनिश्चितप्रतिबिम्बा । विकृता विकृतानुकारिणी । यद्यप्यरि-ष्टाधिकारेऽनिमित्तमेव यद्भवति तदरिष्टमुक्तं, तथाऽपि पुनः स्पष्टार्थं ‘न चेच्छक्यनिमित्तजाः’ इत्युक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
छाया विवर्तते यस्य स्वस्योऽपि प्रेत एव सः ॥ ७ ॥

संप्रति छायारूपं सामान्येन दर्शयच्छायाश्रयारिष्टमाह—
संस्थानेनेत्यादि । एतच्च छायाप्रतिच्छायायोः समानं सूत्रम् ।
तत्र संस्थानेन प्रमाणेन च प्रतिच्छायाः स्वरूपकथनं, तथा
वर्णेन प्रभया च छायायाः स्वरूपकथनम् । तत्र संस्थानेन
प्रमाणेन च सदृशी छाया प्रतिच्छाया ज्ञेया; वर्णेन प्रभया च
रक्षिता वर्णप्रभाश्रयाऽप्रे वक्ष्यमाणा पञ्चविधा च्छाया ज्ञेया ।
अत्र यत्तदोर्निष्ठाभिसंबन्धात् ‘सा’ इत्यव्याहार्यते । तेन संस्था-

नादिभिर्या छाया प्रतिच्छायाहूपा, सा यस्य विवर्तते अन्यथा
भवति, स प्रेत एवेति योजना ॥ ७ ॥

संस्थानमाकृतिर्ज्ञेया सुप्रभा विप्रभा च सा ।
मध्यमवर्णं महच्चोकं प्रमाणं त्रिविधं नृणाम् ॥ ८ ॥
प्रतिप्रमाणसंस्थाना जलादशोतपादिषु ।

छाया या सा प्रतिच्छाया च्छाया वर्णप्रभाश्रया ॥९॥

प्रतिच्छायाकारणभूते संस्थानप्रमाणे एव विवृणोति—संस्था-
नमित्यादि । आकृतिः आकारः । प्रतीत्यादि प्रतिच्छायाविवर्णं,
‘छाया वर्णप्रभाश्रया’ इत्यादि तु छायाविवर्णं भविष्यति ।
प्रतिप्रमाणसंस्थानेत्यत्र प्रति सादृश्ये; तेन प्रमाणसदृशी, संस्था-
नसदृशी च । प्रमाणसंस्थानसदृशतया जलादिषु या छाया,
सा प्रतिच्छाया । छाया तु या पञ्चविधा सा वर्णप्रभाश्रयां
वर्णप्रभासहचरितोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

खादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
नाभसी निर्मला नीला सन्नेहा सप्रमेव च ॥ १० ॥

रूक्षा श्यावावणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ता त्वाश्रेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ११ ॥
शुद्धवैदर्ग्यविमला सुखिग्धा चाम्भसी मता ।

स्थिरा खिग्धा घना श्लक्ष्णा श्यामा श्वेता च पार्थिवी
वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुखोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ १२ ॥

खादीनामित्यादिना छायां विभजते । सप्रमेति दीप्ताभा ।
वायवी गर्हितेति वायवी रिष्टाय प्रायो भवति । यस्य जन्मप्र-
सृति वायवी, स नापि प्रभूतक्लेशभाग्भवतीत्याह—वायवीत्यादि ।
विनाशयेति अकस्मादुत्पन्ना विनाशाय, सहजा तु वायवी
क्लेशयेति ज्ञेयम् ॥ १०-१३ ॥

स्यात्तैजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुराऽसिता १४
तासां याः स्युर्विकासिन्यः खिग्धाश्च विपुलाश्च याः ।
ताः शुभा रूक्षमलिनाः संक्षिप्ताश्चाशुभोदयाः ॥१५॥

संप्रति छायाश्रयत्वेन वर्णभेदे उक्तः, तत्र वर्णभेदास्तदरिष्टं
च प्रथमाध्याय एवोक्तं; प्रभायास्तु भेदं रिष्टं चाह—स्यात्तैजसी-
त्यादि । प्रभा च यद्यपि प्रथमाध्याये संग्रहे नोक्ता; तथाऽपि
तत्र च्छायाश्रयत्वेन वर्णभेदा उक्ताः, तत्र वर्णभेदास्तदरिष्टं च
प्रथमाध्याये संग्रहेणोक्तं, छायाश्रयत्वेन तत्र प्रभाऽपि सूचितेति
ज्ञेयम् । अशुभोदया इति अकस्मादुत्पादे मरणोदयाः, सहजो-
त्पादे तु बहुदुःखरूपा अशुभोदया इति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ १५ ॥
वर्णमाकामति च्छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यते च्छाया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते ॥१६॥

नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ।
चूर्णां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छायाप्रभाश्रयाः ॥ १७ ॥

प्रभाच्छाययोर्दुर्लभ्यत्वेन भेदकं लक्षणमाह—वर्णमिल्यादि ।
वर्णमात्रमासीति छायाकाशतो वर्णो नोपलभ्यते सम्यक् ।
भासना लक्ष्यते छाया, यथा—चित्रगता छाया प्रत्यासन्नैव
लक्ष्यते । भाः प्रकृष्टा प्रकाशते; यथा—मणिमौक्तिकादीनां
प्रभा दूरादुपलभ्यत इत्यर्थः । विशेषा इति छायाप्रभयोः शुभा-
शुभरूपविशेषाः । चिह्नयन्तीति गमयन्ति । काले इति
परिपाककाले ॥ १६ ॥ १७ ॥

कामलाऽक्षणोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमांसता ।
संत्रासश्चोष्णगात्रत्वं यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १८ ॥
उत्थाप्यमानः शयनात् प्रमोहं याति यो नरः ।
मुहुर्मुहुर्न सप्ताहं स जीवति विकर्तयः ॥ १९ ॥
संस्त्रष्टा व्याधयो यस्य प्रतिलोमानुलोमगाः ।
व्यापन्ना ग्रहणी प्रायः सोऽर्धमासं न जीवति ॥ २० ॥

कामलाऽक्षणेति कामलिन इव पीताक्षत्वम् । विकर्तय
इति निन्दापरः । संस्त्रष्टा इति परस्परसंबद्धाः, किंवा संसृ-
ष्टदोषजन्माः । प्रतिलोमानुलोमगा इति अधोमार्गोर्ध्वमार्ग-
गताः । व्यापन्ना ग्रहणीति छेदः; किंवा, व्यापन्ना
ग्रहणी यस्य स 'व्यापन्नग्रहणी' इति पाठः । प्रायः सोऽर्धमासं
न जीवतीति अनेनार्धमासमतिक्रम्यापि मरणं भवति, न तु
मरणव्यभिचारः ॥ १८-२० ॥

उर्ध्वरुद्धस्य रोगेण कर्शितस्याल्पमश्नतः ।
बहु मूत्रपुरीषं स्याद्यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २१ ॥
दुर्बलो बहु भुङ्क्ते यः प्राग्मुक्तादन्नमातुरः ।
अल्पमूत्रपुरीषश्च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २२ ॥
इष्टं च गुणसंपन्नमन्नमश्नाति यो नरः ।
शश्वच्च बलवर्णाभ्यां हीयते न स जीवति ॥ २३ ॥
प्रकूजति प्रश्वसिति क्षिथिलं चातिसार्यते ।
बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २४ ॥
ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पन्दते च यः ।
मृतमेव तमात्रेयो व्याचक्षते पुनर्वसुः ॥ २५ ॥
ऊर्ध्वं च यः प्रश्वसिति श्लेष्मणा चाभिभूयते ।
हीनवर्णबलाहारो यो नरो न स जीवति ॥ २६ ॥

प्राग्मुक्तादिति यावदन्नं भुङ्क्ते स पूर्वदिनेषु ततो बहु भुङ्क्ते
इत्यर्थः । इष्टमिति इष्टरसम् । गुणसंपन्नमिति पथ्यम् । क्षिथि-
लमिति पूर्वेण संबध्यते, तेन श्लथ इव प्रकूजति । प्रश्वसतीति
अन्तः श्वासं नयति । व्याविद्धमिति कुटिलम् ॥ २१-२६ ॥

१ 'छायाप्रतिच्छाद्योः' इति पा० । २ 'संत्रासश्चोष्णता चाक्षे'
इति पा० । ३ 'कथंचन' इति पा० । ४ 'प्राग्मुक्तादन्नमातुरः'
इति पा० । ५ 'वर्धिष्णुगुणसंपन्नं' इति पा० ।

ऊर्ध्वप्रे नयने यस्य मन्त्रे चारतकम्पने ।
बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २७ ॥
यस्य गण्डादुपचितो ज्वरकासौ च दारुणौ ।
शूलौ प्रवेष्टि चाप्यन्नं तस्मिन् कर्म न सिध्यति ॥ २८ ॥
व्यावृत्तमूर्धेजिह्वास्यो भ्रुवौ यस्य च विच्युते ।
कण्ठकैश्चाचिता जिह्वा यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २९ ॥
शेफश्चात्यर्थमुत्सिक्तं निःसृतौ वृषणौ भृशम् ।
अतश्चैव विपर्यासो विकृत्या प्रेतलक्षणम् ॥ ३० ॥
निचितं यस्य मांसं स्यात्त्वगस्थिष्वेव दृश्यते ।
क्षीणस्यानश्नतस्तस्य मासमायुः परं भवेत् ॥ ३१ ॥
तत्र श्लोकः—
इदं लिङ्गमरिष्टाख्यमेकमभिजिह्वान् ।
आयुर्वेदविदित्याख्यां लभते कुशलो जनः ॥ ३२ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रिय-
स्थाने पञ्चरूपीयमिन्द्रियं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वप्रे इति ऊर्ध्वमुखे । आरतकम्पने अविभ्रान्तकम्पने ।
उत्सिक्तमिति अन्तःप्रविष्टम् । अतश्चैव विपर्यास इति शेफोऽ-
तिनिःसृतं, वृषणौ चातिप्रविष्टौ । विकृत्येति स्वभावं विना;
तेन स्वभावोत्सिक्तशेफादि न रिष्टं, किन्त्वनिमित्तं कादाचित्कं
संदेह रिष्टम् । निश्चितमिति क्षीणं, निश्चन्दस्य प्रतिपेक्षार्थत्वात् ।
एवं च तथा मांसं क्षीणं भवति, यथा त्वगस्थिष्वेव लप्ता
दृश्यते; किंवा निश्चितमुपचितं मांसं स्यात्, त्वगस्थिष्वेव
दृश्यते त्वगस्थिमात्रावशेषो वा भवतीति यावत् ॥ २७-३२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तारपर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने पञ्चरूपीयमिन्द्रियं
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽवाकृशिरसीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
उक्तावुक्तिरष्टप्राहकंऽध्यायद्वये वक्तव्ये छायरिष्टाभिधा-
यकवासधर्मादवाकृशिरसीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥
अवाकृशिरा वा जिह्वा वा यस्य वा विशिरा भवेत् ।
जन्तो रूपप्रतिच्छाया नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥ ३ ॥
जटीभूतानि पक्ष्माणि दृष्टिश्चापि निरुह्यते ।
यस्य जन्तोर्न तं धीरो भेषजेनोपपादयेत् ॥ ४ ॥
यस्य शूलानि वर्तमानं न समायायन्ति शुष्यतः ।
चक्षुषी चोपदिह्यते यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ५ ॥

१ 'यस्यानारतकम्पने' इति पा० । २ 'व्यावृत्तमुखजिह्वस्य' इति
पा० । ३ 'तु त्वगस्थि चैव' इति पा० । ४ 'न गृह्यते' इति पा० ।
५ 'चोददशेते' इति पा० ।

भुवोर्वा यदि वा भूमिं सीमन्तावर्तकान् बहून् ।
अपूर्वानकृतान् व्यक्तान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ ६ ॥
त्र्यहमेतेन जीवन्ति लक्षणेनातुरा नराः ।
अरोगाणां पुनस्त्वेतत् षड्रात्रं परमुच्यते ॥ ७ ॥

अवाक्शिरा इति ऊर्ध्वपादः । एतच्छायाप्रकरणवक्तव्य-
मपि शीघ्रमारक्तवक्ष्यापनार्थमिह शीघ्रमारकरिष्ठेषु पठितम् ।
अत्र हारिष्टानि त्र्यहदिमारकाणि वक्तव्यानि । न समायान्तीति
न परस्परं मिलन्ति । अपूर्वानिति असहजान् । अकृतानिति
प्रयत्नेनाकृतान् ॥ ३-७ ॥

आयम्योत्पाटितान् केशान् यो नरो नावबुध्यते ।
अनातुरो वा रोगी वा षड्रात्रं नातिवर्तते ॥ ८ ॥
यस्य केशा निरभ्यङ्गा हृद्यन्तेऽभ्यक्तसन्निभाः ।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥

आयम्येति बलादाकृष्य । यद्यपि “तस्य केशलोमानि”
(अं. अ. ३) इत्यादिनैव एतदरिष्टमित्युक्तं, तथाऽपीहातुर-
स्थविषयप्रतिपादनार्थं पुनरभिधानम् । किंच, तत्र “प्रलुच्चेरन्”
इति पदेन केशानामनुत्पादनमुक्तं, नैह तथेति विशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ग्लायते नासिकावंशः पृथुत्वं यस्य गच्छति ।
अशूनः शूनसंकाशः प्रत्याख्येयः स जानता ॥ १० ॥
अत्यर्थविवृता यस्य यस्य चात्यर्थसंवृता ।
जिह्वा वा परिशुष्का वा नासिका न स जीवति ॥ ११ ॥
मुखं शब्दश्रवाबोधौ शुक्रश्यावातिलोहितौ ।
विकृत्या यस्य वा नीलौ न स रोगाद्रिमुच्यते ॥ १२ ॥

ग्लायत इति दौर्बल्यं भजते । अशून इति परमार्थतोऽ-
शूनः । विवृतेति निर्गता । संवृतेति प्रविष्टा । शब्दश्रवौ कर्णौ ।
विकृत्येति सहजं विना, तथा हेतुं विनेत्यर्थः ॥ १०-१२ ॥

अस्थिश्वेता द्विजा यस्य पुष्पिताः पङ्कसंवृताः ।
विकृत्या न स रोगं तं विहायारोग्यमश्नुते ॥ १३ ॥
स्तब्धा निश्चेतना गुर्वी कण्ठकोपचिता भृशम् ।
इत्यावा शुष्काऽथवा शूना प्रेतजिह्वा विसर्पिणी ॥ १४ ॥
दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं नरो निःश्वस्य ताम्यति ।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
हस्तौ पादौ च मन्ये च तालु चैवातिशीतलम् ।
भवत्यायुःक्षये क्रूरमथवाऽपि भवेन्मुहुः ॥ १६ ॥
घट्टयञ्जानुना जानु पादाबुध्यस्य पातयन् ।
योऽपास्यति मुहुर्वैक्रमातुरो न स जीवति ॥ १७ ॥
दन्तैश्चिह्नन्त्रखाग्राणि नखैश्चिह्नन्दिष्ठिरोरुहान् ।
काष्ठेन भूमिं विलिखन्न रोगात् परिमुच्यते ॥ १८ ॥
दन्तान् खादति यो जाग्रदसाम्ना विरुद्धं हसन् ।
विजानाति न चेदुःखं न स रोगाद्रिमुच्यते ॥ १९ ॥

१ ‘नातिवर्तते’ इति पा० । २ ‘ग्लायतो नासिकावंशः’ इति
पा० । ३ ‘मुखशब्दश्रवाबोधौ’ इति पा० ।

मुहुर्हसन् मुहुः श्वेदन् शय्यां पादेन हन्ति यः ।
उच्चैश्छिद्राणि विमुशन्नातुरो न स जीवति ॥ २० ॥

अस्थिवच्छ्वेता अस्थिश्वेताः । विसर्पिणी बहिर्निर्गता । निःश्व-
स्येति अन्तरोच्छ्वासं नीत्वा । अपास्यति मुहुरेति मुखमाक्षि-
पति । असाम्ना इति उच्चैः । उच्चैश्छिद्राणीति नासाकर्णाक्षि-
न्तोत्ति ॥ १३-२० ॥

यैर्विन्दति पुरा भावैः समेतैः परमां रतिम् ।
तैरेवारममाणस्य ग्लानोर्मरणमादिशेत् ॥ २१ ॥
न विभर्ति शिरो ग्रीवा न पृष्ठं भारमात्मनः ।
न हनू पिण्डमास्थमातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २२ ॥
सहसा ज्वरसंतापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः ।
विश्लेषणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ २३ ॥
गोसर्गे वदनाद्यस्य स्वदः प्रच्यवते भृशम् ।
लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥
नोपैति कण्ठमाहारो जिह्वा कण्ठमुपैति च ।
आयुष्यन्तं गते जन्तोर्वै च परिहीयते ॥ २५ ॥
शिरो विक्षिपते कृच्छ्रान्मुञ्चयित्वा प्रपाणिकौ ।
ललाटमुप्रतस्वेदो मुमूर्षुश्च्युतबन्धनः ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकः—

इमानि लिङ्गानि नरेषु बुद्धिमान्
विभावयेतावहितो मुमूर्षुषु ।
क्षणेन भूत्वा ह्युपयान्ति कानिचि-
न्नचाफलं लिङ्गमिहास्ति किञ्चन ॥ २७ ॥
इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रि-
यस्थानेऽवाक्शिरसीयमिन्द्रियं
नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ग्लानोरिति क्षीयमाणस्य । भारमात्मन इति ऊर्ध्वश-
रीरम् । पृष्ठमिति शरीराधोभागः । गोसर्गे इति प्रत्युषे ।
लेपज्वरः स्वल्पशीतयुक्तः कफज्वरः । कृच्छ्रादिति अशीघ्रं
मुखयित्वा, प्रपाणिकौ मणिवन्धादूर्ध्वं कूर्परपर्यन्तं (शिरो
विक्षिपति) ॥ २१-२७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामयुर्वेददीपिकायां
चरकतत्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थानेऽवाक्शिरसी-
यमिन्द्रियं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो यस्य इत्यावनिमिर्त्तयमिन्द्रियं व्याख्या-
सामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

१ ‘मुहुश्छिद्राणि’ इति पा० । २ ‘मुमूर्षुः स्थवन्धनः’ इति
पा० । ३ अयं पाठो इत्यलिखितपुस्तके न पश्यते । ४ ‘यस्यश्रवणोर्ध्व’
इति पा० ।

यस्य इयावनिमित्तीयोऽपि उक्तानुकरिष्टाभिधायकतया उच्यते । यस्य इयावशब्देन लक्षणया 'यस्य इयावे' इत्यादि-ग्रन्थोक्तं रिष्टं ग्राह्यम् । तेन, यस्यइयावरूपनिमित्तं रिष्टमधिकृत्य कृतोऽध्यायो यस्यइयावनिमित्तीयः ॥ १ ॥ २ ॥

यस्य इयावे परिध्वस्ते हरिते चापि दर्शने ।
आपन्नो व्याधिरन्ताय ज्ञेयस्तस्य विज्ञानता ॥ ३ ॥
निःसंभ्रः परिशुष्कास्यः संमुद्धो व्याधिभिश्च यः ।
उपरुद्धाद्युपं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥
हरिताश्च सिरा यस्य लोमकूपाश्च संवृताः ।
सोऽम्लाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥ ५ ॥
शरीरान्ताश्च शोभन्ते शरीरं चोपशुष्यति ।
बलं च हीयते यस्य राज्यक्षमा हिनस्ति तम् ॥ ६ ॥
अंसाभितापो द्विक्वा च छर्दन् शोणितस्य च ।
आनाहः पार्श्वशूलं च भवत्यन्ताय शोषिणः ॥ ७ ॥
वातव्याधिरपसारी कुप्री शोफौ तयोदरी ।
गुल्मी च मधुमेही च राज्यक्षमी च यो नरः ॥ ८ ॥
अचिकित्स्या भवन्त्येते बलमांसक्षये सति ।
अन्येष्वपि विकारेषु तान् भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥
विरचनहृतानाहो यस्तृष्णानुगतो नरः ।
विरक्तः पुनराध्माति यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ १० ॥
पेयं पातुं न शक्नोति कण्ठस्य च मुखस्य च ।
उरसश्च विशुष्कत्वाद्यो नरो न स जीवति ॥ ११ ॥
खरस्य दुर्बलीभावं हानिं च बलवर्णयोः ।
रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ १२ ॥
ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवह्निजम् ।
शर्म चानधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥

समुद्ध उपचितः । शरीरान्ता हस्तपादादयः । शोभन्त इति राजन्ते, किंवा शोमायुक्ता भवन्ति । वात एव व्याधि-र्यस्य रोगिणः स वातव्याधिः । तानिति बलमांसक्षययुक्ता । विरेचनेन हृत आनाहो यस्य स तथा । अयुक्तयेति अनुचित-रूपेण ॥ ३-१३ ॥

अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ।
श्रोतारं चाप्यशब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥
यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।
संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १५ ॥
अथ चेज्जातयस्तस्य याचेरन् प्रणिपाततः ।
रसेनाद्यादिति ब्रूयात्सासै दद्याद्विशोधनम् ॥ १६ ॥
मासेन चेन्न दृश्येत विशेषस्तस्य शोभनः ।
रसेनान्यैर्बहुविधैर्दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १७ ॥

१ 'संविद्धः' इति पा० । २ 'हरिताभाः' इति पा० । ३ 'रक्ती' इति पा० । ४ 'पेयं पातुं न शक्नोति शुष्कत्वादास्यकण्ठयोः । उर-सश्च विशुष्कत्वाद्यो नरो न स जीवति' इति पा० ।

अपस्वरमिति विकृतस्वरं यथा भवति तथा भाषमाणम् । किं भाषमाणमित्याह—मरणमात्मन इति; मरिष्यामि मरि-ष्यामीति भाषमाणमित्यर्थः । श्रोतारं चेत्यादि रिष्टानन्तरं 'संशयप्राप्तमात्रेयः' इत्यादौ अनियतारिष्टतया आत्रेयस्यात्र मरणं प्रति संदेह इति ब्रूते । तच्च न, रिष्टस्य मरणाव्यभिचा-रित्वमाचार्येण प्रयत्नेनोक्तं, व्युत्पादितं चास्माभिः; किञ्च न च वीतसंशयस्यात्रेयस्य संशयोऽस्ति; तेन शिष्यव्युत्पत्त्यर्थमयमा-चार्यः संशयं दर्शयति, तथा निर्णयं करोति; यथा—“दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधुपुनं स्वाद्विविधो विचारः” (चि. अ. ६) इत्यादौ संशयं दर्शयित्वा निर्णयं दर्शितवान्; तथे-हापि दुर्बलस्य सहसा रोगमुक्तौ रिष्टं वा स्यात्, सर्वथा सन्तर्प-णाद्याधिक्यो वा स्यादिति संदेहः; रिष्टपक्षे तु मरणं, तत्र 'अथ चेत्' इत्यादिना परीक्षामारभते; परीक्षायां च मांसरसेन विशेषालाभे रिष्टत्वावधारणं भवतीति मुख्यवस्थोऽयं ग्रन्थः । दुर्लभमिति अप्राप्यम् ॥ १४-१७ ॥

निष्ठयूतं च पुरीषं च रेतश्चात्मसि मज्जति ।
यस्य तस्यायुषः प्राप्तमन्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १८ ॥
निष्ठयूते यस्य दृश्यन्ते वर्णा बहुविधाः पृथक् ।
तच्च सीदत्यपः प्राप्य न स जीवितुमर्हति ॥ १९ ॥
पित्तमूष्मानुगं यस्य शङ्खौ प्राप्य विमूच्छति ।
स रोगः शङ्खको नास्ति त्रिरात्राद्वन्ति जीवितम् २०
सफेनं रधिरं यस्य मुहुरास्यात् प्रसिच्यते ।
शूलैश्च तुद्यते कुक्षिः प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥ २१ ॥
बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ।
यस्यानुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षात्र स जीवति ॥ २२ ॥

निष्ठयूत इत्यादौ बहुविधवर्णयोगः पूर्वारिष्टाद्विशेषः । सीदतीति मज्जति । “यस्य पित्तं” (सू. अ. १८) इत्या-दिना सूत्रस्थानोक्तोऽपि शङ्खक इह मरणसूचकतया रिष्टवे-नोच्यते ॥ १८-२२ ॥

तत्र श्लोकौ—

विज्ञानानि मनुष्याणां मरणे प्रत्युपस्थिते ।
भवन्त्येतानि संपश्येदन्थान्येवंविधानि च ॥ २३ ॥
तानि सर्वानि लक्ष्यन्ते न तु सर्वाणि मानवम् ।
विशन्ति विनशिष्यन्तं तस्माद्बोधाति सर्वैतः ॥ २४ ॥

इत्यग्निवेशशक्तते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रि-
यस्थाने यस्यइयावनिमित्तीयमित्त्रियं
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

विज्ञानानीति लक्षणानि नयनादिविकृतानि ज्ञेयानि । सर्वाणि लक्ष्यन्त इति नानापुरुषेषु लक्ष्यन्ते । न तु

१ 'तच्च सीदेत्' पयः प्राप्य दुर्लभं तस्य जीवितम्' इति पा० ।

२ 'विशुष्यते' इति पा० ।

सर्वाणि मानवं विशन्तीति एकपुरुषं न सर्वाणि विशन्तीति ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामाधुर्वेददीपिकायां
चरकतात्पर्यटीकायां यस्यस्यावनिमित्तीयमिन्द्रियं
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः सद्योमरणीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

व्यवहितमरणप्रतिपादकमरिष्टमभिधाय प्रत्यासन्नमरणप्रतिपादकं रिष्टं वक्तुं सद्योमरणीयोऽभिधीयते । सद्यःशब्देनेह केचित् सस्रात्रमिच्छन्ति, अपरे त्रिरात्रम् ॥ १ ॥ २ ॥

सद्यस्तिक्षितः प्राणल्लक्षणानि पृथक् पृथक् ।
अश्विवेश । प्रवक्ष्यामि संस्पृष्टो यैनं जीवति ॥ ३ ॥
वाताष्टीला सुसंवृद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ।
तृष्णयाऽभिपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ४ ॥
पिण्डके शिथिलीकृत्य जिह्वीकृत्य च नासिकाम् ।
वायुः शरीरे विचरन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ५ ॥
भुवौ यस्य ऋयुते स्थानादन्तर्दोहश्च दारुणः ।
तस्य हिक्काको रोगः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ६ ॥

क्षीणशोणितमांसस्य वायुरुध्वंगतिश्चरन् ।
उभे मन्ये समे यस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ७ ॥
अन्तरेण गुदं गच्छन् नाभिं च सहसाऽनिलः ।
कृशस्य वंक्षणौ गृह्णन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ८ ॥
वित्त्य पशुकांप्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ।
स्तिमितस्यायताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ९ ॥
हृदयं च गुदं चोभे गृहीत्वा मारुतो बली ।
दुर्बलस्य विशेषेण सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ १० ॥
वंक्षणं च गुदं चोभे गृहीत्वा मारुतो बली ।
श्वासं संजनयञ्जन्तोः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ११ ॥
नाभिं मूत्रं वैस्तिशीर्षं पुरीषं चापि मारुतः ।
प्रच्छिन्नं जनयकृच्छलं सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ १२ ॥
मिद्येते वंक्षणौ यस्य वातशूलैः समन्ततः ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाज्जहाति सः ॥ १३ ॥
आधुतं मारुतेनेह शरीरं यस्य केवलम् ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥ १४ ॥
शरीरं शोफितं यस्य वाताशोफेनं देहिनः ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥ १५ ॥

१ 'गुदं नाभिं चान्तरेण गृह्णाति' इति पा० । २ 'गृह्णाति' इति पा० । ३ 'नाभिं वस्तिशिरो मूत्रं' इति पा० । ४ 'विषय' इति पा० ।

च. सं. ४७

आमाशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकर्तिका ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाज्जहाति सः ॥ १६ ॥
पक्काशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकर्तिका ।
तृष्णा गुदग्रहश्चोत्रः सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥ १७ ॥
पक्काशयमधिष्ठाय हत्वा संज्ञां च मारुतः ।
कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा सद्यो हरति जीवितम् ॥ १८ ॥
दन्ताः कर्दमदिग्धाभा मुखं चूर्णकसन्निभम् ।
सिप्रायन्ते च गात्राणि लिङ्गं सद्यो मरिष्यतः ॥ १९ ॥
तृष्णाश्वासशिरोरोगमोहदौर्बल्यकूजनैः ।
स्पृष्टः प्राणाज्जहात्याशु शरुद्धेदेन चातुरः ॥ २० ॥

तिक्षित इति तिक्लिप्त इव; प्राणानां प्रियत्वेन स्वयं हननायोग्यत्वात् । पिण्डके इति जह्वापिण्डके । अन्तरेण गुदं नाभिं चेति गुदनाभिमध्ये । हृदयं गृहीत्वेति हृदयं स्वविकारेण ग्राह्यं । वस्तिशीर्षमिति वस्त्वृक्षभागम् । प्रच्छिन्नमिति प्रच्छिन्नमिव प्रच्छिन्नं, छेदनाकारवेदनायुक्तत्वात् । आधुतमिति व्यातम् । शोथितमिति शोफयुक्तम् । परिकर्तिका परिकर्तनकारा वेदना । घुर्घुरकमिति घुर्घुरकमिल्याकारं शब्दं, स कफावरुद्धेन श्वासेन भवति । मुखं चूर्णकसन्निभं ध्वेत्वात् । सिप्रायन्त इति सिप्रा नदी, तद्वत् खेदातिप्रादुर्भावादाचरन्तीति सिप्रायन्ते; किंवा सिप्रायन्त इति शिथिलीभवन्ति, अनेकार्थत्वाद्वातुनाम् ॥ ३-२० ॥

तत्र श्लोकः—

एतानि खलु लिङ्गानि यः सम्यगवबुध्यते ।
स जीवितं च मर्त्यानां मरणं चावबुध्यते ॥ २१ ॥

इत्यश्विवेशश्रुते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने सद्योमरणीयमिन्द्रियं नाम
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

स जीवितं चावबुध्यत इति यथोक्तरीत्याभावेन जीवितं बुध्यते, रिष्टसद्भावे च मरणं बुध्यत इति ॥ २१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामाधुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने सद्योमरणीयमिन्द्रियं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातोऽणुज्योतीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सद्यःकालनियतं रिष्टमभिधाय कालविशेषनियतरिष्टमभिधायकमणुज्योतीयमुच्यते । अणुज्योतिश्चैव यथाश्रुतं रोगं वज्रेयित्वा संज्ञायामनुकियते ॥ १ ॥ २ ॥

१ 'आमाशयमधिष्ठाय' इति पा० । २ 'गृह्णाति' इति पा० ।

३ 'प्रामोतीति' इति पा० ।

अणुज्योतिरनेकाग्रो दुःखद्यो दुर्मनाः सदा ।

रतिं न लभते याति परलोकं समान्तरम् ॥ ३ ॥

ज्योतिः सकलशरीरान्तर्गतं तेजः, अणुज्योतिर्मैन्द्राग्निः ।

अनेकाग्रः व्याकुलचित्तः, दुर्मना इत्यनेन तु मनोदौर्बल्यमुच्यते; तेन न पीनरुचयम् । समान्तरमिति सामान्ये ॥ ३ ॥

बलिं बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।

लोकान्तरगतः पिण्डं भुङ्क्ते संवत्सरेण सः ॥ ४ ॥

सतर्पणीं समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।

संवत्सरान्ते जन्तुः स संपश्यति महत्तमः ॥ ५ ॥

विकृत्या विनिमित्तं यः शोभासुपचयं धनम् ।

प्राप्तोत्यतो वा विभ्रंशं समान्तं तस्य जीवितम् ॥ ६ ॥

बलिमिति वायसानां विधिवद्भक्षणम् । महत्तम इति मरणपूर्व तमः । विकृत्येति प्रसिद्धं धनादिकारणं विना । विनिमित्तमिति शरीरसंबद्धधनादिसूचकलक्षणं विना; शरीरसंबद्धलक्षणवशादेव कस्मिंश्चित्काले धनादि तदपचयो वा भवति; तच्च लक्षणनिमित्तत्वादिरिष्टमिति प्रथमाध्याय एवोक्तम् । उपचयमिति शरीर एवोपचयम् । अतो विभ्रंशमिति शोभासुपचयम् ॥ ४-६ ॥

भक्तिः शीलं स्मृतिस्स्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ।

षडेतानि निवर्तन्ते षडभिर्मासैरिष्यतः ॥ ७ ॥

भक्तिः इच्छा । अहेतुकमिति क्रियाविशेषणम् । संख्येयनिर्देशादेव षट्त्वे लब्धे पुनः षडिति पदं षण्णां समुदितानामेव निष्ठतिरिष्टमिति दर्शयितुम् ॥ ७ ॥

धमनीनामपूवोणां जालमत्यर्थंशोभनम् ।

ललाटे दृश्यते यस्य षण्मासान्न स जीवति ॥ ८ ॥

लेखाभिश्चन्द्रवक्राभिर्ललाटमुपचीयते ।

यस्य तस्यायुषः षडभिर्मासैरन्तं समादिशेत् ॥ ९ ॥

जालमिति जालाकारम् । चन्द्रवक्राभिरिति बालचन्द्रवक्राभिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

शरीरकम्पः संमोहो गतिर्वचनमेव च ।

मत्तस्येवोपलभ्यन्ते यस्य मासं न जीवति ॥ १० ॥

रेतोमूत्रपुरीषाणि यस्य मज्जन्ति चाम्भसि ।

स मासात् खजनद्वेषे मृत्युवारिणि मज्जति ॥ ११ ॥

रेत इत्यादिषु 'निष्ठयूतं च पुरीषं च' (इं. अ. ९)

इत्यादिना यद्ययुक्तं, तथाऽपीह समासवचनात् समुदितानामेव रेतःप्रसृतीनां मज्जनं खजनद्वेषे सति भारकं भवतीति ज्ञेयम् ॥ १० ॥ ११ ॥

हस्तपादं मुखं चोभे विशेषाद्यस्य शुष्यतः ।

शुष्यते वा विना देहात् स च मासं न जीवति ॥ १२ ॥

१ 'गन्ता' इति पा० । २ 'तच्चामिनिस्तलक्षणत्वात्' इति पा० ।

३ 'मासाद्दिनव्यति' इति पा० ।

ललाटे मूर्ध्नि वस्तौ वा नीला यस्य प्रकाशते ।

राजी बालेन्दुकुटिला न स जीवितुमर्हति ॥ १३ ॥

प्रवालगुटिकाभासा यस्य गात्रे मसुरिकाः ।

उत्पद्याशु विनश्यन्ति न चिरात् स विनश्यति ॥ १४ ॥

प्रीचावमदौ बलवाञ्छिह्नाश्वयथुरेव च ।

द्वध्रास्यगलपाकश्च यस्य पक्वं तमादिशेत् ॥ १५ ॥

संभ्रमोऽतिप्रलापोऽतिभेदोऽस्त्रामतिदारुणः ।

कालपाशपरीतस्य त्रयमेतत् प्रवर्तते ॥ १६ ॥

प्रमुह्य लुञ्जयेत् केशान् परिगृह्णात्यतीव च ।

नरः स्वस्थवदाहारमवलं कालचोदितः ॥ १७ ॥

उभे इति वचनं समुदितहस्तादिशोभमेव दर्शयति ।

प्रवालकृतगुटिकावदाभासन्त इति प्रवालगुटिकाभासाः । कालपाशपरीतस्येति शीघ्रं मरिष्यतः । परिगृह्णाति स्वस्थवदाहारमिति योजना, अवलः सन् स्वस्थवदाहारमलं करोतीत्यर्थः ॥ १२-१७ ॥

समीपे चक्षुषोः कृत्वा मृगयेताङ्गुलीकरम् ।

स्यतेऽपि च कालान्ध ऊर्ध्वगानिमिषेक्षणः ॥ १८ ॥

शयनादासनादङ्गात् काष्ठत् कुञ्चादथापि वा ।

असन्मृगयते किञ्चित् स मुह्यन् कालचोदितः ॥ १९ ॥

समीपे इत्यादि । चक्षुषोः समीपेऽङ्गुलीकरं कृत्वा तत् पश्यन् मृगयते प्रार्थयते, स्यते च विस्मितो भवति । ऊर्ध्वगानिमिषि च ईक्षणं यस्य स तथा । अस्तु अविद्यमानं शयनासनादि मृगयते प्रार्थयते ॥ १८ ॥ १९ ॥

अहास्यहासी संमुह्यन् प्रलेदि दशनच्छदौ ।

शीतपादकरोच्छ्वासो यो नरो न स जीवति ॥ २० ॥

आह्वयन्तं समीपस्थं खजनं जनमेव वा ।

महामोहावृतमनाः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ २१ ॥

अहास्यहासीति अहास्यविषये हास्यवान् । दशनच्छदौ ओष्ठौ । शीतशब्द उच्छ्वासान्तः संबध्यते । जनमिति गोबलीवर्दन्यायेन खजनम् ॥ २० ॥ २१ ॥

अयोगमतियोगं वा शरीरे मतिमान् भिषक् ।

स्वादीनां युगपदृष्ट्वा भेषजं नावचारयेत् ॥ २२ ॥

स्वादीनामिति खादिकार्याणां धातूनां, किंवा खादिकार्याणां श्रोत्रादीनाम् । योग्यविषयाग्रहणमयोगः । अविद्यमानविषयाग्रहणमतियोगः ॥ २२ ॥

१ 'विकीयते' इति पा० । २ 'पूर्वभेदश्च दारुणः' इति पा० ।

३ 'परान् गृह्णात्यतीव च' इति पा० । ४ 'स्वस्थवदाहारवचनः' इति पा० । ५ 'ऊर्ध्वोक्षोऽनिमिषेक्षणः' इति पा० । ६ 'यो लेदि' इति पा० ।

अतिप्रवृद्धा रोगाणां मनसश्च बलक्षयात् ।

वासमुत्सृजति क्षिप्रं शरीरी देहसंज्ञकम् ॥ २३ ॥

वर्णस्वरावशिवलं वाग्निन्द्रियमनोबलम् ।

हीयतेऽसुक्षये निद्रा नित्या भवति वा न वा ॥ २४ ॥

वासमिव वासं, शरीरमात्मनो गृहमिव भवति । न वा भवतीति सर्वथा न भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

भिषग्भेषजपानाद्यगुरुमित्रद्विषश्च ये ।

वशगाः सर्वे एवैते बोद्धव्याः समवर्तिनः ॥ २५ ॥

एतेषु रोगाः क्रमते भेषजं प्रतिहन्यते ।

नैषामन्त्रानि भुञ्जीत न चोदकमपि स्पृशेत् ॥ २६ ॥

समवर्तिन इति यमस्य; अन्ये तु समवर्तिशब्देन कालमृत्युं श्रुवते, चशब्देनोक्तवक्ष्यमाणसकलरिष्टग्रहणं कुर्वन्ति; तेन सर्वमेव रिष्टं कालमुख्योः परं भवतीति वर्णयन्ति । अत्र च द्वेषमनु रोगक्रमणं निष्फलो भेषजप्रयोगश्चापि स्यादित्याह— एतेष्वित्यादि । भेषजं प्रतिहन्यते इति सम्यक्कृतमपि भेषजं हन्यत इत्यर्थः । नैषामन्त्रानि भुञ्जीतेति प्रायेण तदज्ञस्याविशुद्धत्वात् । एवमुदकप्रतिषेधेऽपि बोध्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

पादाः समेताश्चत्वारः संपन्नाः साधकैर्गुणैः ।

व्यर्था गतायुषो द्रव्यं विना नास्ति गुणोदयः ॥ २७ ॥

पादा भिषगादयः । साधकैर्गुणैरिति “श्रुते पर्यवदातत्” (सू. अ. ९) इत्यादिभिः बोद्धव्यगुणैः संपन्नाः । कस्माद्वैयादयो गतायुषो रोगाश्च साधयन्तीत्याह—द्रव्यं विना नास्ति गुणोदय इति । द्रव्यं कारणं विना आरोग्यलक्षणे गुणोदयो नास्ति । कारणं चेहारोग्योत्पत्तावगतायुर्द्रव्यं, तच्च नास्तीति भावः ॥ २७ ॥

परीक्ष्यमायुर्मिषजा नीरुजस्यानुरस्य च ।

आयुर्ज्ञानफलं कृत्स्नमायुर्ज्ञं ह्यनुवर्तते ॥ २८ ॥

आयुर्ज्ञानफलं विद्यमानायुषि भेषजदानम् ॥ २८ ॥

तत्र श्लोकः—

क्रियापथमतिक्रान्ताः केवलं देहमाहृताः ।

चिह्नं कुर्वन्ति यद्दोषास्तदरिष्टं निरुच्यते ॥ २९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्र-

यस्थानेऽगुज्योतीयमिन्द्रियं नामैका-

दशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

रिष्टलक्षणमाह—क्रियापथमतिक्रान्ता इत्यादि । अतिक्रान्ता इति गताः । दूतादिगतारिष्टलक्षणेमेतच्च भवति, किन्तु शरीरगतारिष्टलक्षणं; तेन नाव्यातिरिक्तलक्षणस्य वाच्या । सर्वरिष्टव्यापकं तु लक्षणं यथा—आयुषोऽन्तर्गतं तस्य लिङ्गमिति । तच्च इन्द्रियपदेनैवोक्तमिति प्रथमाध्याय एव इन्द्रियपदव्याख्यायां प्रोक्तम् । ननु निर्मितं रिष्टमित्युक्तम्, इह दोषजन्यत्वं रिष्टानामुच्यत इति न कथं विरोधः ? । न, निर्मितमित्यर्थं ह्यनुपलभ्यमान-निमित्तत्वमुक्तं; तेन रूक्षादिहेतुप्राप्तिमन्तरेण प्रत्यासन्न-

मरणप्रभावकुपितदोषजन्यत्वं तत्तदरिष्टानामुच्यते, तेनेहायु-पलभ्यमानव्यक्तनिमित्ततासद्भावाच्च विरोधः ॥ २९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-तात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थानेऽगुज्योतीयमिन्द्रियं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो गोमयचूर्णंयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पारिशेष्याद्गोमयचूर्णंयमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

यस्य गोमयचूर्णार्णं चूर्णं मूर्धनि जायते ।

संज्ञेहं भ्रश्यते चैव मासान्तं तस्य जीवितम् ॥ ३ ॥

निकषञ्चिव यः पादौ च्युतांसः परिधावति ।

विकृत्या न स लोकेऽस्मिंश्चिरं वसति मानवः ॥ ४ ॥

यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् ।

आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्थमासं न जीवति ॥ ५ ॥

यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संवर्तयितुमैषधम् ।

यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ६ ॥

विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावचारितम् ।

न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ७ ॥

आहौरमुपयुञ्जानो भिषजा सूषकल्पितम् ।

यः फलं तस्य नामोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ८ ॥

चूर्णमित्यस्य विशेषणं—संज्ञेहमिति । निकषञ्चिवेति षष्पञ्चिव । विकृलेखनेन सहजं पादवर्षणादि निषेधति । पूर्वमुरः शुष्य-तीत्यभिधानादेव शेषगात्रार्द्रतायां लब्धायां पुनः ‘आर्द्रेषु सर्व-गात्रेषु’ इति वचनाद्विशेषेणापरगात्राणामार्द्रतां दर्शयति । यमुद्दिश्येति यस्मार्थं । सिद्धमिति अनेन रूपेण बहुशो ज्ञातम् । आहारमिल्याद्यरिष्टं रोगिविषयं, तेन “इष्टं च गुणसंपन्नं” (इ. अ. ७) इत्यादिप्रत्योक्तं सत्यविषयेणारिष्टेन समं न पौनस्त्यम् ॥ ३-८ ॥

दूताधिकारे वक्ष्यामो लक्षणानि सुमूर्धताम् ।

यानि दृष्ट्वा भिषक् प्राज्ञः प्रत्याख्यायादसंयमम् ॥ ९ ॥

मुक्तकेशोऽथवा नग्ने रुदत्यग्रयतेऽथवा ।

भिषगभ्यागतं दृष्ट्वा दूतं मरणमादिशेत् ॥ १० ॥

सुप्ते भिषजि ये दृष्टादिदुन्दत्यपि च भिन्दति ।

आगच्छन्ति भिषक् तेषां न भर्तारमनुव्रजेत् ॥ ११ ॥

जुह्वत्यग्निं तथा पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।

वैद्ये दूता य आयान्ति ते भ्रन्ति प्रजिघांसवः ॥ १२ ॥

१ ‘निर्वपञ्चिव’ इति पा० । २ ‘संपादयितुमैषधम्’ इति पा० ।

३ ‘आहारमपि भुञ्जानं’ इति पा०

तदा शून्यानीत्यर्थः । वैदिकमा जना इति गृहप्रतिष्ठिता जनाः । प्रेतवत् स्तुतस्य यथा कियते शयनादि तथा । सुहृद् इति वचनेनासुहृद्भिर्द्वेषादमङ्गलार्थं कृतं प्रेतवच्छयनादि निषेधयति । ज्योतिः अग्निः, निवाते सेन्धनश्च सन् यदि निर्वाति तदा रिष्टम् । अमन्त्राणीति शरावस्थात्याघीनि ॥ ३२-३९ ॥

भवन्ति चात्र—

यद्वाद्दशमिरध्यायैर्व्यासतः परिकीर्तितम् ।
मुमूर्षतां मनुष्याणां लक्षणं जीवितान्तकृत् ॥ ४० ॥
तत् समासेन वक्ष्यामः पर्यायान्तरमाश्रितम् ।
पर्यायवचनं ह्यर्थविज्ञानायोपपद्यते ॥ ४१ ॥
अत्यर्थं पुनरेवेयं विवक्षा नो विधीयते ।
तस्मिन्नेवाधिकरणे यत् पूर्वमभिशाब्दितम् ॥ ४२ ॥

संप्रति द्वादशाध्यायोक्तं रिष्टं दुरधिगमार्थं संग्रहेण स्पष्टीकरणार्थमाह—द्वादशमिरत्यादि । पर्याययान्तरमाश्रितमिति संज्ञान्तरेण कीर्तितम् । अर्थविज्ञानायैति पूर्वाभिधाने शब्दस्थानेकार्थाभिधायित्वादिना यत्र संदेहो मिथ्याज्ञानं वा भवति, तस्य शब्दान्तरेणभिधानाद् व्यक्तोर्थो भवतीति दर्शयति ॥ ४०-४२ ॥

वसतां चरमं कालं शरीरेषु शरीरिणाम् ।
अभ्युपग्राणां विनाशाय देहेभ्यः प्रविवत्सताम् ॥ ४३ ॥
इष्टांस्तिक्ष्णतां प्राणान् कान्तं वासं जिहासताम् ।
तन्मयत्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्त्यं प्रविविक्षताम् ॥ ४४ ॥
विनाशायैह रूपाणि यान्यवस्थान्तराणि च ।
भवन्ति तानि वक्ष्यामि ययोद्देशं यथागमम् ॥ ४५ ॥
प्राणाः समुपतप्यन्ते विज्ञानमुपहृष्यते ।
वमन्ति बलमङ्गानि चेष्टा व्युपरमन्ति च ॥ ४६ ॥
इन्द्रियाणि विनश्यन्ति खिलीभवति चैतना ।
औत्सुक्यं भजते सत्त्वं चेतो भीराविशत्यपि ॥ ४७ ॥
स्मृतितिल्यजति मेधा च ह्रीश्रियौ चापसर्पतः ।
उपप्लवन्ते पाप्मान ओजस्तेजश्च नश्यति ॥ ४८ ॥
शीलं व्यावर्ततेऽत्यर्थं भक्तिश्च परिवर्तते ।
विक्रियन्ते प्रतिच्छायाश्छायाश्च विकृतिं प्रति ॥ ४९ ॥
शुक्रं प्रचयवते स्थानादुन्मार्गं भजतेऽनिलः ।
क्षयं मांसानि गच्छन्ति गच्छत्यसृगपि क्षयम् ॥ ५० ॥
ऊष्माणः प्रलयं यान्ति विरुद्धेयं यान्ति सन्धयः ।
गन्धा विकृतिमायान्ति भेदं वर्णस्वरौ तथा ॥ ५१ ॥
वैवर्ण्यं भजते कायः कायच्छिद्रं विशुष्यति ।
धूमः संजायते मूर्ध्नि दारुणाख्यश्च चूर्णकः ॥ ५२ ॥

सततस्पर्शना देशाः शरीरे येऽभिलक्षिताः ।
ते स्तम्भानुगताः सर्वे न चलन्ति कथंचन ॥ ५३ ॥
गुणाः शरीरदेशानां शीतोष्णमृदुदारुणाः ।
विपर्यासेन वर्तन्ते स्थानेष्वन्येषु तद्विधाः ॥ ५४ ॥
नखेषु जायते पुष्पं पङ्को दन्तेषु जायते ।
जटाः पक्ष्मसु जायन्ते सीमन्ताश्चापि मूर्ध्नि ॥ ५५ ॥
मेघजानि न संवृत्तिं प्राप्नुवन्ति यथारुचि ।
यानि चाप्युपपद्यन्ते तेषां धीर्यं न सिध्यति ॥ ५६ ॥
नानाप्रकृतयः क्रूरा विकारा विविधौषधाः ।
क्षिप्रं समभिवर्तन्ते प्रतिहृत्य बलौजसी ॥ ५७ ॥
शब्दः स्पर्शां रसो रूपं गन्धश्चेष्टा विचिन्तितैर्म ।
उत्पद्यन्तेऽशुभान्येव प्रतिकर्मप्रवृत्तिषु ॥ ५८ ॥
दृश्यन्ते दारुणाः स्मृता दौरात्म्यमुपजायते ।
प्रेम्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ॥ ५९ ॥
प्रकृतिर्हीयतेऽत्यर्थं विकृतिश्चाभिवर्धते ।
कृत्स्नमौत्पातिकं घोरमरि(नि)ष्टमुपलक्ष्यते ॥ ६० ॥
इत्येतानि मनुष्याणां भवन्ति विनक्षिप्यताम् ।
लक्षणानि ययोद्देशं यान्युक्तानि यथागमम् ॥ ६१ ॥

अभ्युपग्राणमिति अभ्युद्वतानाम् । प्रविवत्सतामिति प्रवस्तु-सुखतानाम् । कान्तं वासमित्यनेन सर्वप्राणिनामेव सर्ववस्थासु शरीरं काम्यं भवतीति दर्शयति । कान्तमपि शरीररूपं वासो जीवितं वा बलादेव स्वकर्मणा ख्यज्यमानमपि ह्योपचारादिव-शब्दलोपाद् स्वातन्त्र्येण निर्दिश्यते; यथा-जिहासतामिति, तस्य तितिक्षतामिति । तन्त्रं शरीरं, तस्य यच्च सिरास्त्रायादिरूपं तन्मयत्रम् । तमोऽन्त्यमिति मरणरूपं तमः । विनाशायैह रूपाणि प्राणसमुपतापादीनि । खिलीभवतीति औषधप्राहिणी भवति । पाप्मान इति पापजनितरोगाः, अधर्म्याश्च क्रियाः । छायाश्च विकृतिं प्रति “गच्छन्ति” इति शेषः, तेन प्रलेकं छाया विकृतिं गच्छतीत्यर्थः । धूमः संजायते मूर्ध्नि प्रकृतं बाष्पनिर्गमं विना बहलो धूम इव शिरसि भवति । दारुणा-ख्यश्च चूर्णक इति “यस्य गोमयचूर्णम्” इत्यादिप्रत्योक्तचूर्णकः । स्थानेष्वन्येषु तद्विधा इति शरीरदेशान्तरेषु । बहुवचनेन जेहादयो विपर्यासेन वर्तन्त इत्यर्थः । संवृत्तिमिति निष-त्तिम् । उपपद्यन्ते सिध्यन्ति । नानाप्रकृतय इति परस्परं विरुद्धस्वभावाः । प्रतिकर्मप्रवृत्तिः चिकित्साप्रवृत्तिः । औत्पातिकमिति आकस्मिकः तस्य विशेषणं-अरिष्टमिति; तेन रिष्टसूचकमौत्पातिकमिति फलति ॥ ४३-६१ ॥

मरणायेह रूपाणि प्रश्यताऽपि भिषग्विदा ।
अपृष्टेन न वक्तव्यं मरणं प्रत्युपस्थितम् ॥ ६२ ॥

१ ‘गृहप्रतिवद्धाः’ इति पा० । २ ‘समुपपद्यन्ते’ इति पा० ।
३ ‘वेदना’ इति पा० । ४ ‘क्रोधः’ इति पा० ।

१ ‘कक्षैः’ इति पा० । २ ‘विकेष्टितम्’ इति पा० । ३ ‘अन्यार्थ-प्राहिणी’ इति पा० ।

पृष्टेनापि न वक्तव्यं तत्र यत्रोपघातकम् ।

आतुरस्य भवेदुःखमयवाऽन्यस्य कस्यचित् ॥ ६३ ॥

अध्वन्मरणं तस्य नैनमिच्छेच्चिकित्सितम् ।

यस्य पश्येद्विनाशाय लिङ्गानि कुशलो भिषक् ॥ ६४ ॥

संप्रति ज्ञातस्य रिष्टस्य यथाऽप्रकाश्यत्वं तदाह—मरणाये-
छादि । आतुरस्योपघातकमिति योज्यम् । भवेदुःखमन्यस्येति
संबन्धः ॥ ६२-६४ ॥

लिङ्गेभ्यो मरणाख्येभ्यो विपरीतानि पश्यता ।

लिङ्गाभ्यारोग्यमागन्तु वक्तव्यं भिषजा ध्रुवम् ॥ ६५ ॥

दूतैरौत्पातिकैर्भावैः पथ्यातुरकुलाश्रयैः ।

आतुराचारशीलेष्टद्रव्यसंपत्तिलक्षणैः ॥ ६६ ॥

हन्त मरणं चेदातुरस्य भावि नोच्यते, तत् किमारोग्यमपि
भावि न वक्तव्यमेवेत्याह—लिङ्गेभ्य इत्यादि । मरणमाख्यापय-
न्तीति मरणाख्यानि, तेभ्यो विपरीतानि आरोग्यसूचकानि ।
आणम्विति पश्चात्कालभावि । औत्पातिकैर्भावैरिति शुभसूच-
नार्थमकस्मादुत्पन्नैर्भावैः ; सामान्येन शुभाशुभसूचकं यदक-
स्मादुद्भवति तदौत्पातिकमुच्यते । द्रव्यसंपत्तिलक्षणैरित्यनैरारो-
ग्यमागन्तु वक्तव्यमिति योजना ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

स्वाचारं हृष्टमव्यङ्गं यशस्यं शुक्लवाससम् ।

अमुण्डमजटं दूतं जतिवेशाक्रियासम् ॥ ६७ ॥

अनुष्टरयानस्थमसन्ध्यास्वग्रहेषु च ।

अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुष्टेषु ध्रुवेषु च ॥ ६८ ॥

विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तां चतुर्दशीम् ।

मध्याह्नमधरात्रं च भूकम्पं राहुदर्शनम् ॥ ६९ ॥

विना देशमशस्तं चाशस्तौत्पातिकलक्षणम् ।

दूतं प्रशस्तमव्यग्रं निर्दिशेदागतं भिषक् ॥ ७० ॥

शुभभवनलक्षणं स्वाचारमित्यादिना ब्रूते । अमुण्डमिति
असंशिक्षकृतवपनोऽभिप्रेतः । जालादिभिरातुरेण सह समो
जातिविशक्तिरसमः । अग्रहेष्विति अग्रशस्तस्थानस्थितकूरप्रहा-
नधिष्ठितेषु कालेष्वित्यर्थः । अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुष्टेषु ध्रुवेषु
चेति दार्ष्टान्तीति तीक्ष्णानि, यदुवाच वराहः—“मूल-
शिवशक्रभुजगाधिपानि तीक्ष्णानि” (बृ. सं. अ. १८)
इति; शिव आर्द्रा, शक्रो ज्येष्ठा, भुजगाधिप आश्लेषा ।
उग्राणि च धराहोक्ताणि यथा—“उग्राणि पूर्वभरणीपि-
त्र्याणि” (बृ. सं. अ. १८) इति । तत्र पूर्ववाग्देन पूर्व-
काल्पनी, पूर्वपादा, पूर्वमादपदा च । पित्र्यं मघा । वरा-
होक्तदारुणादीनि नक्षत्राणि वज्रैर्मित्वाऽन्येषु नक्षत्रेषु दूता
आगताः शुभा भवन्ति । रिक्तामिति चतुर्थ्यादिविशेषणम् ।
चतुर्थीं नवमीं चतुर्दशीं च रिक्तोच्यते । तथा रिक्तेति विशेषणम् ।

१ “श्रीभुजराणि तेभ्यो रोहिण्यश्च ध्रुवाणि” इति (बृ. सं.
अ. १८) । उत्तराणि उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तरभाद्र-
पदा च ।

चतुर्थ्यादीनां निष्फलत्वसूचनेन कर्मार्म्भं प्रत्यनुपादेयतोपदि-
श्यते । शस्त्रमौत्पातिकमाकस्मिकं लक्षणं यस्य तच्छस्त्रौत्पाति-
कलक्षणम् ॥ ६७-७० ॥

दध्यक्षतद्विजातीनां वृषभाणां नृपस्य च ॥ ७१ ॥

रत्नानां पूर्णकुम्भानां सितस्य तुरगस्य च ।

सुरध्वजपताकानां फलानां यावकस्य च ॥ ७२ ॥

कन्यापुंवर्धमानानां वद्धस्यैकपशोस्तस्या ।

पृथिव्या उद्धृतायाश्च वहेः प्रज्वलितस्य च ॥ ७३ ॥

मोदकानां सुमनसां शुक्लानां चन्दनस्य च ।

मनोहस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ॥ ७४ ॥

नृभिर्धन्याः सवत्साया वडवायाः स्त्रियास्तथा ।

जीवजीवकसिद्धार्थसारसप्रियवादिनाम् ॥ ७५ ॥

हंसानां शतपत्राणां चापाणां शिखिनां तथा ।

मत्स्याजद्विजशङ्खानां प्रियङ्गूनां घृतस्य च ॥ ७६ ॥

रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च दर्शनम् ।

गन्धः सुरभिर्वैर्गन्धं सुशुक्लो मधुरो रसः ॥ ७७ ॥

मृगपक्षिमनुष्याणां प्रशस्तार्थ गिरः शुभाः ।

छत्रध्वजपताकानामुपक्षेपणमभिष्टुतिः ॥ ७८ ॥

मेरीमृदङ्गशङ्खानां शब्दाः पुण्याहनस्त्रिनाः ।

वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ॥ ७९ ॥

पथि वैश्वमप्रवेशे तु विद्यादारोग्यलक्षणम् ।

दध्यक्षतेत्यादिना मार्गादिषु प्रशस्तदर्शनान्याह । सुरध्वजः
शकध्वजः । कन्यापुंवर्धमानानामिति अङ्गारोपिताः कुमार्यः
कुमाराश्च वर्धमानाः, पुरुषोत्तमवत् समासः; अन्ये तु वर्ध-
मानाः क्षरावा इत्याहुः; ते चालेपनादिना मण्डिता इति बोद्ध-
व्यम् । एकपशुः अष्टपशुरित्यर्थः । शकटस्य पूर्णस्य नृभिरिति
संबन्धः । वडवायाः स्त्रियाश्च सवत्साया इति योजना । जीवजी-
वकः पक्षी स्नानमप्रसिद्धः । प्रियवादी चातकः ॥ ७१-७९ ॥—

मङ्गलाचारसंपन्नः सातुरो वैदिको जनः ॥ ८० ॥

श्रद्धधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ।

धनैर्धन्यसुखावातिरिष्टलाभः सुखेन च ॥ ८१ ॥

द्रव्याणां तत्र योग्यानां योजना सिद्धिरेव च ।

गृहप्रासादशैलानां नागानामुद्यमस्य च ॥ ८२ ॥

हयानां पुरुषाणां च स्वप्ने समधिरोहणम् ।

सोमार्काग्निद्विजातीनां गवां नृणां पयस्त्रिनाम् ॥ ८३ ॥

अर्णवानां प्रतरणं वृद्धिः संवाघनिःसृतिः ।

स्वप्ने देवैः सपितृभिः प्रसन्नैश्चाभिभाषणम् ॥ ८४ ॥

दर्शनं शुक्लवस्त्राणां हृदस्य विमलस्य च ।

मांसमत्स्यविषामेच्यच्छत्रादर्शपरिग्रहः ॥ ८५ ॥

१ ‘पावकस्य’ इति पा० । २ ‘मांसस्य च’ इति पा० । ३ ‘पुरु-
षान्तरस्त्रोपिता कन्या वर्धमाना, एवं पुंवर्धमानोऽपि’
इति पा० ।

स्वप्ने सुमनसां चैव शुक्लातां दर्शनं शुभम् ।
अश्वगोरथयानं च यानं पूर्वोत्तरेण च ।
रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनम् ॥ ८६ ॥

योजनायां सत्यां सिद्धिः योजनासिद्धिः । संवाधनिःसृतिः
सङ्कटनिस्तारणम् । द्विषतां चावमर्दनमित्यन्तं स्वप्ने ह्येयम्
॥ ८०-८६ ॥

सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ।
साध्यत्वं न च निर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥ ८७ ॥
आरोग्याद्बलमायुश्च सुखं च लभते महत् ।
दृष्टांश्चाप्यपरान् भावान् पुरुषः शुभलक्षणः ॥ ८८ ॥

सत्त्वस्य गुणस्य लक्षणैः सह संयोगः सत्त्वलक्षणसंयोगः ।
न च निर्वेद इति आत्मन्यनवहेत्यर्थः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

तत्र श्लोकौ—

उक्तं गोमयचूर्णीयं मरणारोग्यलक्षणम् ।
दूतस्वप्नातुरोत्पातयुक्तिसिद्धिव्यपाश्रयम् ॥ ८९ ॥

उक्तमिस्त्राद्यध्यायसंग्रहः । दूतादिषु पृथञ्चरणारोग्यलक्षण-

१ 'इति अनवसाद इत्यर्थः' इति पा० ।

मिहोक्तं व्यक्तमेव । युक्त्याश्रयं मरणलक्षणं यथा—'यसुहृदस्या-
तुरं वैद्यः संपादयितुमौषधम्' इत्यादिग्रन्थोक्तम् । सिद्ध्याश्रयं
मरणलक्षणं यथा—'विज्ञातं' इत्यादिग्रन्थोक्तम् । आरोग्य-
लक्षणं युक्त्याश्रयं सिद्ध्याश्रयं च यथा—'इष्टालाभः सुखेन च'
इति ग्रन्थोक्तम् ॥ ८९ ॥

इतीदमुक्तं प्रकृतं यथातथं

तदन्ववैक्षण्यं सततं भिषग्विदा ।

तथा हि सिद्धिं च यशश्च शाश्वतं
स सिद्धकर्मा लभते धनानि च ॥ ९० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रिय-
स्थाने गोमयचूर्णीयमिन्द्रियं नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इतीत्यादिनेन्द्रियस्थानोक्तं प्रमेयजातं महाफलत्वेनावश्यबो-
ध्यतयोपदर्शयन्नुपसंहरति ॥ ९० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदवीपिकायामिन्द्रियस्थाने गोमयचूर्णीयमि-
न्द्रियं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इन्द्रियस्थानं संपूर्णम् ।

चिकित्सास्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

रसायनाध्याये प्रथमः पादः ।

अथातोऽभ्यामलकीयं रसायनपादं व्याख्या-
सामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वस्थानोक्तलक्षणाभावेनावधारितायुष्मद्भावेन चिकित्सा
धर्मार्थयज्ञास्करी कर्तव्येत्यनन्तरं चिकित्साभिधायकं स्थानमु-
च्यते । रसायनवाजीकरणसाधनमपि यथा चिकित्सोच्यते,
तथाऽनन्तरमेव वक्ष्यति । तत्रापि ज्वरादिचिकित्सायाः प्राप्र-
सायनवाजीकरणयोर्महाफलत्वेनादावभिधानम् । तयोरपि च
रसायनमेव वर्षसहस्रायुष्मादिकारणतया महाफलमिति तदभि-
धीयते, तत्रापि चाभ्यामलकीयं चिकित्सास्थानार्थसूत्राभिधाय-
कतयाऽग्रेऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।

प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥ ३ ॥

विद्याद्वैपजनामानि,

तत्रादौ व्यवहारार्थं स्थानाभिधेयस्य भेषजस्य पर्यायानाह—
चिकित्सितमित्यादि । करोति चैवमादौ प्रधानाभिधेयपर्याया-
भिधानं, यथा—निदाने हेतुरुपादिवर्णयकथनम् । एतच्च
पर्यायाभिधानं प्राधान्येन चतुष्पादस्यैव भेषजस्य, यदुक्तं—
“चतुष्पादं षोडशकलं भेषजमिति भिषजो भाषन्ते” (सू.
अ. १०) इति । एवंभूतभेषजाङ्गरूपतया तु स्थावरजङ्गमद्रव्यरू-
पस्य भेषजस्य भेषजत्वमेवान्तरव्यवहारकृतं ज्ञेयम् । प्राय-
श्चित्तमिति भेषजसंज्ञा प्रायश्चित्तवद्वेषजस्याधर्मकार्यव्याधि-
रत्वेन ॥ ३ ॥—

भेषजं द्विविधं च तत् ।

खस्थस्योर्जेस्करं किञ्चित् किञ्चिदार्तस्य रोगनुत् ॥४॥

द्वैविध्यं विवृणोति—खस्थस्येत्यादि । किमिदिति न सर्वम् ।
खस्थत्वेन व्यवहियमाणस्य पुंसो जरादिस्वाभाविकव्याधिहर-
त्वेन तथाऽप्रहृष्टव्यायस्य यित्वानुपचित्तुक्तवाद्यप्रशस्तशारीर-
भावहरत्वेन ऊर्जेः प्रशस्तं भावमादधातीति खस्थस्योर्जेस्करम् ।
आर्तस्य रोगनुदिति विशेषणेन ज्वरादिनाऽऽर्तस्य ज्वरादिह-
रम् । रोगनुदिति धर्मेनैवार्तविशेषतायां लब्धयां यत् ‘आ-
र्तस्य’ इति करोति, तेन सहजजरादिकृता पीडामनुद्वेजिका

परिख्यज्य ज्वरादिनाऽस्वाभाविकेन रोगेण पीडितस्येति दर्श-
यति ॥ ४ ॥

अभेषजं च द्विविधं बाधनं सानुवाधनम् ।

भेषजप्रसङ्गादभेषजद्वैविध्यमाह—अभेषजमित्यादि । बाध-
नमिह तदात्वमात्रबाधकं, यथा—खल्पमपथ्यम् । सानुवाधनं
च दीर्घकालवस्थायिकृष्टादिविकारकारि ॥—

खस्थस्योर्जेस्करं यत्तु तद्वृष्यं तद्रसायनम् ॥ ५ ॥

प्रायः, प्रायेण रोगाणां द्वितीयं प्रशमे मतम् ।

प्रायःशब्दो विशेषार्थो ह्युभयं ह्युभयार्थकम् ॥ ६ ॥

द्विविधं भेषजमुक्तं विभजते—खस्थस्येत्यादि । तद्वृष्यं तद्र-
सायनं प्राय इति छेदः । यद्वृष्यं प्रायो भवति, तथा रसायनं
यत् प्रायो भवति, आर्तस्य रोगहरं यद्वाहुल्येन, तत् खस्थोर्जे-
स्करमुच्यते; यत्तु द्वितीयमार्तारोगहरं, तत् प्रायेण ज्वरादि-
शमनं रसायनं वाजीकरणं च भवति; यथा—क्षतक्षीणोक्तं
सर्पिर्गुडादि रसायनं वृष्यं च भवति, तथा पाण्डुरोगोक्तो योगराजो
रसायनत्वेनोक्तः, तथा कासाधिकारेऽगस्त्यहरीतकी रसायनत्वे-
नोक्त्याद्यनुसरणीयम् । रसायनोक्तानां च ज्वरादिहरत्वमत्र
सुव्यक्तमेव रसायनग्रन्थेषु । अन्ये तु ब्रुवते—यद्वाहिमात्रहरं
न तद्रसायनं, किन्तु शरीरसंयोगदाढ्यादीर्घायुःकर्तृत्वसाधारण-
धर्मयोगादुपचरितव्याधिहरं रसायनमिदोच्यत इति । ननु यदि
खस्थोर्जेस्करमपि व्याधिहरं, व्याधिहरं च खस्थोर्जेस्करं, तत् किं
किमिदिति पदेन भेषजकर्मव्यवस्थादर्शकेन कियते ? ब्रूतः—
बाहुल्येन खस्थोर्जेस्करत्वं व्याधिहरत्वं च व्यवस्थाप्यते, न चेह
सर्वार्तारोगहरस्य खस्थोर्जेस्करत्वमिति प्रतिज्ञायते, येन पाठास-
प्तपर्णवीनामपि रसायनत्वं साधनीयशक्तित्वादात्तारोगहरत्वेनैव
यदुच्यते तदपि रसायनं वाजीकरणं च भवतीति लवमात्रो-
पदेशेन कियते, तत् खस्थातीर्थोऽभयार्थकर्तृत्वम् । प्रायःशब्द-
तात्पर्यं विवृणोति—प्राय इत्यादि । विशेषार्थ इति बाहुल्यार्थं
इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तद्वृष्यं वयः ।

प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलं परम् ॥ ७ ॥

वाक्सिद्धिं प्रैणति कान्तिं लभते ना रसायनात् ।

लामोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ ८ ॥

रसायनकार्यमाह—दीर्घमित्यादि । प्रभावीनां त्रयाणामौ-
दार्यं योजनीयम् । वाक्सिद्धिः यदुच्यते तदवश्यं भवती-
त्यर्थः । प्रणतिः लोकवन्द्यता । कथमेतद्रसायनेन कियत इत्याह
—लभेत्यादि । रसादिग्रहणेन स्मृत्यादयोऽपि युज्यन्ते ॥७॥८॥

१ ‘साधनीयशक्तित्वातीर्थयोगहरत्वेन’ इति पा० । २ ‘वृष्यतां’
इति पा० ।

अपत्यसंतानकरं यत् सद्यः संप्रहर्षणम् ।
वाजीव्रातिबलो येन यात्यप्रतिहतः स्त्रियः ॥ ९ ॥
भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
जीर्यतोऽप्यक्षयं शुक्रं फलवद्येन दृश्यते ॥ १० ॥
प्रभूतशाखः शाखीव येन चैत्यो यथा महान् ।
भवंत्यर्च्यो बहुमतः प्रजानां सुबहुप्रजः ॥ ११ ॥
संतानमूलं येनेह प्रेत्य चानन्यमश्रुते ।
यशः श्रियं बलं पुष्टिं वाजीकरणमेव तत् ॥ १२ ॥

वाजीकरणकार्यमाह—अपत्येत्यादि । अपत्यसन्तानः अप-
त्यपरम्परा, तेन पुत्रपौत्रकरमित्यर्थः; वाजीकरणजनिताच्छुक्रा-
ज्जातः पुनः पुत्रजननसमर्थो भवतीत्यर्थः । अतिप्रियत्वं चेहो-
पचितशुक्रतया निरन्तरव्यावयवकर्तृत्वात्; यदुक्तं—“विरूप-
मपि योद्धारं श्रुत्यमिच्छन्ति पार्थिवाः । व्यावयव्यायतं मूर्खं
धृष्टं पतिमिव स्त्रियः” इति । उपचीयत इति पुष्टिं प्राप्नोति ।
अक्षयमिवाक्षयम् । फलवदिति गर्भजनकम् । चैत्यो देवतायत-
नम् । अर्च्यः अर्चनीयः । आनन्यमिवानन्यं; रीष्यसन्तानता-
मित्यर्थः ॥ ९-१२ ॥

स्वस्थस्योर्जस्करं त्वेतद्विविधं प्रोक्तमौषधम् ।
यद्वाधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सिते ॥ १३ ॥
चिकित्सितार्थं एतावान् विकाराणां यदौषधम् ।
रसायनविविध्याग्रे वाजीकरणमेव च ॥ १४ ॥

चिकित्सित इति ज्वरादिविकित्सिते । ननु रसायनवाजीक-
रणे अपि ज्वरादिविकित्सिते एव, तत् किं विशिष्योच्यते—
“वक्ष्यते तच्चिकित्सिते” इत्याह—चिकित्सितार्थं इत्यादि । सर्वं,
रसायनं वाजीकरणं च ज्वरादिव्याधिहरत्वाचिकित्सितशब्देनो-
च्यत इत्यर्थः । अथ व्याधिहरत्वाचिकित्सिते वक्तव्यत्वाच्च रसा-
यनवाजीकरणे क त्वै वक्तव्ये इत्याह—रसायनेत्यादि । विधिः
विधानं रसायनाभिधानमित्यर्थः । अग्रे इति अनन्तरम् । वाजी-
करणं चाग्रे “अभिधास्यते” इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अभेषजमिति ज्ञेयं विपरीतं यदौषधात् ।
तदसेव्यं निषेव्यं तु प्रवक्ष्यामि यदौषधम् ॥ १५ ॥
अभेषजमपि पूर्वोद्दिष्टं विष्णोति—अभेषजमित्यादि । विप-
रीतं रोगजननलक्षणार्थकारि ॥ १५ ॥

रसायनानां द्विविधं प्रयोगमुषयो विदुः ।
कुटीप्रावेशिकं चैव वातातपिकमेव च ॥ १६ ॥
कुटीप्रावेशिकस्यादौ विधिः ससुपदेक्ष्यते ।
नुपवैद्यद्विजातीनां साधूनां पुण्यकर्मणाम् ॥ १७ ॥
निवासे निर्भये शस्ते प्राख्योपकरणे पुरे ।
दिशि पूर्वोत्तरस्यां च सुभूमौ कारयेत् कुटीम् ॥ १८ ॥

१ ‘भवत्यर्च्यो बहुमतः’ इति, ‘भवत्यसौ बहुमतः’ इति च पा० ।
२ ‘अवर्षणीयः स्तुत्यः’ इति पा० । ३ ‘च’ इति पा० । ४ ‘रसा-
यनविधानमित्यर्थः’ इति पा० ।

विस्तारोत्सेधसंपन्नां त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ।
घनभित्तिस्मृतुसुखां सुस्पष्टां मनसः प्रियाम् ॥ १९ ॥
शब्दादीनामशस्तानामगम्यां स्त्रीविघर्जिताम् ।
इष्टोपकरणोपेतां सज्जैवैद्यौषधद्विजाम् ॥ २० ॥
अथोदगयने शुक्ले तिथिनिक्षत्रपूजिते ।
मुहूर्तकरणोपेते प्रशस्ते कृतवापनः ॥ २१ ॥
धृतिस्मृतिबलं कृत्वा श्रद्धानः समाहितः ।
विधूय मानसान् दोषान् मैत्रीं भूतेषु चिन्तयन् ॥ २२ ॥
देवताः पूजयित्वाऽग्रे द्विजातींश्च प्रदक्षिणम् ।
देवगोब्राह्मणान् कृत्वा ततस्तां प्रविशेत् कुटीम् ॥ २३ ॥
तस्यां संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ।
रसायनं प्रयुञ्जीत तत्प्रवक्ष्यामि शोधनम् ॥ २४ ॥

कुटीप्रावेशेन यत् कियते तत् कुटीप्रावेशिकम् । वातातप-
सेवयाऽपि यत् कियते तद् वातातपिकम् । त्रिगर्भां प्रथममेकं
गृहं, तस्याभ्यन्तरे द्वितीयम्, एवं त्रिगर्भांछयो गर्भा अन्तराणि
यस्यां सा; त्रिगर्भामिति अन्तर्निप्रकोष्ठम् । सूक्ष्मलोचनामिति
अल्पद्वारजालकाम् । शुक्ले शुक्लपक्षे । सज्जा वैद्यादयो यस्यां सा
तथा । तिथिनिक्षत्रपूजित इति शुभमितिथिनिक्षत्रयोगात् पूजिते ।
कृतवापन इति कृतक्षौरः । मानसान् दोषानिति कामकोथादीन् ।
संशोधनैरिति घनविरचेनास्थापनशिरोविरचनैः । सुखीति
आरोगः । जातबल इति संशोधनापहतमलतया संसर्जनादिक्रमेण
पुनर्जातबलः । यद्यपीह संशोधनैरिति बहुवचनप्रयोगात् सर्वो-
ष्येव संशोधनानि संमतानि, तथाऽपीह रसायने विशेषेण यौगि-
कत्वाद्धरीतक्यादिप्रयोग एवोक्तः; अन्ये तु हरीतक्यादिप्रयोगे-
नैव परं संशोधनं कर्तव्यमित्याहुः, संशोधनैरिति बहुवचनं पुन-
र्यावच्छुद्धेर्हरीतक्यादिप्रयोगस्यैव करणं दर्शयति ॥ १६-२४ ॥

हरीतकीनां चूर्णानि सैन्धवामलके गुडम् ।
वचां विडङ्गं रजनीं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ॥ २५ ॥
पिबेदुष्णाम्बुना जन्तुः स्नेहस्नेदोपपादितः ।
तेन शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ २६ ॥
त्रिरात्रं यावत् दद्यात् पञ्चाहं वाऽपि सर्पिषा ।
सप्ताहं वा पुराणस्य यावच्छुद्धेस्तु वर्षसः ॥ २७ ॥
शुद्धकोष्ठं तु तं ज्ञात्वा रसायनमुपाचरेत् ।
वयःप्रकृतिसात्म्यज्ञो यौगिकं यस्य यद्भवेत् ॥ २८ ॥

यावत्कमिति यवावधम् । त्रिरात्रादिविकल्पत्रयं हीनमभ्योत्तम-
शुद्धिविषयम् ॥ २५-२८ ॥

हरीतकीं पञ्चरसामुष्णामलवणां शिवाम् ।
दोषाशुलोमनीं लघ्वीं विद्यादीपनपाचनीम् ॥ २९ ॥
आयुष्यां पौष्टिकीं धन्यां वयसः स्थापनीं पराम् ।
सर्वरोगप्रशमनीं बुद्धिन्द्रियबलप्रदाम् ॥ ३० ॥

कुष्ठं गुल्ममुदावर्तं शोषं पाण्ड्यामयं मदम् ।
अशोषि स ग्रहणीदोषं पुराणं विषमज्वरम् ॥ ३१ ॥
हृद्रोगं सक्षिरोरोगमतीसारमरोचकम् ।
कासं प्रमेहमानाहं ग्रीहानमुदरं नवम् ॥ ३२ ॥
कफप्रसेकं वैस्वर्यं वैषण्यं कामलां किमीन् ।
श्वयथुं तमकं छर्दिं क्लेश्यमङ्गावसानदम् ॥ ३३ ॥
स्रोतोविबन्धान् विविधान् प्रलेपं हृदयोरसोः ।
स्मृतिबुद्धिप्रमोहं च जयेच्छीघ्रं हरीतकी ॥ ३४ ॥
(अंजीर्णीनो रुक्षभुजः स्त्रीमद्यविषकशिंताः ।
सेवेरन्नाभ्यामेते क्षुत्तृष्णोष्णादिताश्च ये ॥ ३५ ॥)
तान् गुणांस्तानि कर्माणि विद्यादामलकीज्वपि ।
यान्युक्तानि हरीतक्या वीर्यस्य तु विपर्ययः ॥ ३६ ॥
अतश्चास्मृतकल्पानि विद्यात् कर्मभिरीदृशैः ।
हरीतकीनां शस्यानि भिषगामलकस्य च ॥ ३७ ॥

यद्यपि द्रव्यान्तराणि दशैवषशतायुक्तरसायनाधिकृतानि सन्ति, तथाऽपि हरीतक्यामलकं एव रोगहरत्वायुक्तरत्वरूपोभयधर्मयोगादध्यायादौ गुणकर्मभ्यामुच्येते; तत्रापि यद्यपि “आमलकं वयःस्थापनानाम्” (सू. अ. २५) इत्युक्तम्, तथाऽपि रोगहरत्वे हरीतकी प्रकषैवतीति कृत्वा हरीतक्यप्रेमसिंहिता । हरीतक्यादिषु पञ्चरसत्वाद्युत्पादोऽदृष्टवशाद्भूतसन्निवेशविशेषप्रभावकृतः; तेन नात्रोपपत्त्यः क्रमन्ते । शिवामिति कल्याणकारिणी, प्रशस्तगुणयुक्तात्वात् । सर्वरोगप्रशमनीमिति संयोगसंस्कारादिना । सर्वरोगहरत्वमभिधायपि कुष्ठादिहन्तृत्वाभिधानं विशेषेण कुष्ठादिहन्तृत्वोपदर्शनार्थम् । प्रवर्तकत्वेऽन्यतीसारग्रहणीहरत्वं विबद्धदोषप्रवर्तकतया ज्ञेयं; यदुक्तं—“स्तोकं स्तोकं विबद्धं वा सङ्गलं योऽतिसार्यते । अभयापिप्लोकरक्तैः सुखोष्णैस्त विरेचयेत्” इति । बुद्धि-स्मृतिप्रदत्वमभिधायपि स्मृतिबुद्धिप्रमोहहरत्वाभिधानं तत्र विशिष्टशक्त्युपदर्शनार्थम् । वीर्यस्य तु विपर्यय इत्यनेनामलकस्य शीतवीर्यत्वमुक्तम् । शस्यानीति अस्थिरहितानि फलानि ॥ २९-३७ ॥

ओषधीनां परा भूमिर्हिमवाच्च शैलसत्तमः ।
तस्मात्फलानि तज्जानि ग्राहयेत्कालजानि तु ॥ ३८ ॥
आपूर्णेत्सर्वीयाणि काले काले यथाविधि ।
आदित्यपवनच्छायासलिलप्रीणितानि च ॥ ३९ ॥
यान्यज्जगन्धान्यपूतीनि निर्द्वेगान्यगदानि च ।
तेषां प्रयोगं वक्ष्यामि फलानां कर्म चोत्तमम् ॥ ४० ॥

यद्यपि “हिमवानौषधभूमीनाम्” (सू. अ. २५) इत्युक्तं, तथाऽपि रसायने हिमवत्प्रभावाप्येव भेषजानि ग्राह्याणीति दर्शयितुमौषधीनामित्याद्यभिधानम् । काले काले इति फल-पाककाले इत्यर्थः । यथाविधीति यथा भेषजग्रहणं मङ्गल-

देवतार्चनादिपूर्वकं स्यात्तथाऽवश्यं रसायने कर्तव्यम् । अगदानि-
त्यनेन पवनदहनवाद्यदोषं फलस्य दर्शयति ॥ ३८-४० ॥

पञ्चानां पञ्चमूलानां भागान् दशपलोन्मितान् ।
हरीतकीसहस्रं च त्रिगुणामलकं नवम् ॥ ४१ ॥
विदारिगन्धां बृहतीं पृश्निपर्णीं निदिग्धिकां ।
विद्योद्विदारिगन्धाद्यं श्वदंष्ट्रापञ्चमं गणम् ॥ ४२ ॥
विल्वाशिमन्थदयोनाकं कामर्यमथ पाटलां ।
पुनर्नवां शूर्पपण्यौ बलामेण्डमेव च ॥ ४३ ॥
जीवकर्षभकौ मेदां जीवन्तीं सशतावरीम् ।
शरेश्चुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च ॥ ४४ ॥
इत्येषां पञ्चमूलानां पञ्चानामुपकल्पयेत् ।
भागान् यथोक्तांस्तत्सर्वं साध्यं दशगुणेऽम्बसि ४५
दशभागवशेषं तु पूतं तं ग्राहयेद्रसम् ।
हरीतकीश्च ताः सर्वाः सर्वाण्यामलकानि च ॥ ४६ ॥
तानि सर्वाण्यनस्थीनि फलान्यापोथ्य कूर्चनैः ।
विनीय तसिन्धिर्युहे चूर्णाणीमानि दापयेत् ॥ ४७ ॥
मण्डूकपर्ण्याः पिप्पल्याः शङ्खपुष्पाः प्लवस्य च ।
मुस्तानां सविडङ्गानां चन्दनागुरुतोस्तथा ॥ ४८ ॥
मधुकस्य हिरिद्राया वचायाः कनकस्य च ।
भागांश्चतुष्पलान् कृत्वा सूक्ष्मैलायास्त्वचस्तथा ४९
सितोपलासहस्रं च चूर्णितं तुलयाधिकम् ।
तैलस्य द्वादकं तत्र दद्याद्बीजं च सर्पिषः ॥ ५० ॥
साध्यमौदुम्बरे पात्रे तत् सर्वं मुदुनाऽग्निना ।
ह्वात्वा लेह्यमर्द्धं च शीतं क्षौद्रेण संस्जृजेत् ॥ ५१ ॥
क्षौद्रप्रमाणं स्नेहार्धं तत् सर्वं घृतभाजने ।
तिष्ठेत्संमूर्च्छितं तस्य मात्रां काले प्रयोजयेत् ॥ ५२ ॥
या नोपरुन्ध्यादाहारमेकं मात्रा जरां प्रति ।
षष्टिकः पयसा चञ्च जीर्णं भोजनमिष्यते ॥ ५३ ॥
वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।
रसायनमिदं प्रैश्य बभ्रुवुरमितायुषः ॥ ५४ ॥
मुक्त्वा जीर्णं वपुश्चाश्रयमवापुस्तरुणं वयः ।
वीततन्द्राक्लमश्वासा निरातङ्गाः समाहिताः ॥ ५५ ॥
मेधास्मृतिबलोपेताश्चिररात्रं तपोधनाः ।
ब्राह्मं तपो ब्रह्मचर्यं चेदश्वास्यन्तनिष्ठया ॥ ५६ ॥
रसायनमिदं ब्राह्ममायुष्कामः प्रयोजयेत् ।
दीर्घमायुर्वैयद्याभ्यं कामांश्चेष्टान् समञ्जुते ॥ ५७ ॥

(इति ब्राह्मरसायनम्)

पञ्चानामिलादौ प्रतिद्वयं दशपलभागग्रहणम्, उक्तं हि
जतूकर्णे—“इति पञ्च पञ्चमूलानि, तेषां प्रतिद्वयं दशपलानि”
इति । हरीतकीसहस्रमिति हरीतकीफलसहस्रम् । शूर्पपण्यौ

१ योशीन्द्रनाथसेनसमतोऽयं पाठः । २ दशवर्षसहस्रा-
युक्तरसायनाधिकृतानि इति पा० । ३ यान्यज्जगन्धानि इति पा० ।

१ लेह्यमर्द्धं इति पा० । २ दाहारेमेवं इति पा० । ३ प्राप्य
इति पा० । ४ दशपलग्रहणम् इति पा० ।

सुद्रमाषपण्यौ । वीरा जालन्धरं शाकम् । कूर्चनं जर्जरकरण-
साधनं शिलापुत्रकमुसलादि । विनीयेति प्रक्षिप्य । ह्रवः कैव-
र्तसुस्तम् । कनकं नागकेशरम् । त्वक् गुडत्वक् । औदुम्बरे
इति तान्मये । स्नेहार्धमिति सर्पिलैलार्धम् । एकम् अनपराहि-
कमाहारम् ॥ ४१-५७ ॥

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रं पिष्टस्वेदनवि-
धिना पयस ऊष्मणा सुखिन्नमनातपशुष्कमनस्थि
चूर्णयेत् । तदामलकसहस्रस्वरसपरिपीतं स्थिरापु-
नर्नवाजीवन्तीनागबलाब्रह्मसुवर्चलामण्डूकपर्णीश-
तावरीशङ्खपुष्पीपिप्पलीवचाविडङ्गखयङ्कुसामृता-
चन्दनागुदमधुकमधूकपुष्पोपलपञ्चमालतीयुवती-
सूथिकाचूर्णाष्टभागसंयुक्तं पुनर्नागबलासहस्रपल-
स्वरसपरिपीतमनातपशुष्कं द्विगुणितसर्पिषा क्षौद्र-
सर्पिषा वा क्षुद्रगुडाकृतं कृत्वा शुची दढे घृतभा-
विते कुम्भे भस्मशोरेधः स्थापयेदन्तर्भूमेः पक्षं
कृतश्चाविधानमथर्ववेदविदा, पक्षात्यये चोद्धृत्य
कनकरजतताम्रप्रवालकालायसचूर्णाष्टभागसंयुक्त-
मथर्वकैवृद्ध्या यथोक्तेन विधिना प्रातः प्रातः प्रयु-
ञ्जानोऽग्निबलमभिसमीक्ष्य, जीर्णे च षष्टिकं पयसा
ससर्पिष्कमुपसेवमानो यथोक्तान् गुणान् समश्नुत
इति ॥ ५८ ॥

भवन्ति चात्र—

इदं रसायनं ब्राह्मं महर्षिगणसेवितम् ।
भवत्यरोगो दीर्घायुः प्रयुञ्जानो महाबलः ॥ ५९ ॥
कान्तः प्रजानां सिद्धार्थश्चन्द्रादित्यसमद्युतिः ।
श्रुतं धारयते सत्त्वमर्षे चास्य प्रवर्तते ॥ ६० ॥
धरणीधरसारश्च वायुना समविक्रमः ।
स भवत्यविषं चास्य गात्रे संपद्यते विषम् ॥ ६१ ॥

(इति द्वितीयं ब्राह्मरसायनम् ।)

पिष्टस्वेदनविधिनेति यथा पिष्टं तोयपरिपूरितपात्रोपरिद-
त्तपुण्ड्रसंस्थितं स्वेद्यते, तथा तत् स्वेदनीयमित्यर्थः । स्वरस-
परिपीतमिति स्वरसभावितम् । ब्रह्मसुवर्चलामण्डूकपर्णीश-
तावरीशङ्खपुष्पीपिप्पलीवचाविडङ्गखयङ्कुसामृता-
चन्दनागुदमधुकमधूकपुष्पोपलपञ्चमालतीयुवती-
सूथिकाचूर्णाष्टभागसंयुक्तं पुनर्नागबलासहस्रपल-
स्वरसपरिपीतमनातपशुष्कं द्विगुणितसर्पिषा क्षौद्र-
सर्पिषा वा क्षुद्रगुडाकृतं कृत्वा शुची दढे घृतभा-
विते कुम्भे भस्मशोरेधः स्थापयेदन्तर्भूमेः पक्षं
कृतश्चाविधानमथर्ववेदविदा, पक्षात्यये चोद्धृत्य
कनकरजतताम्रप्रवालकालायसचूर्णाष्टभागसंयुक्त-
मथर्वकैवृद्ध्या यथोक्तेन विधिना प्रातः प्रातः प्रयु-
ञ्जानोऽग्निबलमभिसमीक्ष्य, जीर्णे च षष्टिकं पयसा
ससर्पिष्कमुपसेवमानो यथोक्तान् गुणान् समश्नुत
इति ॥ ५८-६१ ॥

बिल्वोऽस्त्रिमन्थः श्योनाकः काश्मर्यः पाटलिर्बलः ।
पण्यैश्चतस्रः पिप्पल्यः श्वद्वैष्टा बृहतीद्वयम् ॥ ६२ ॥

शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरु ।
अभया चामृता ऋद्धिर्जीवर्षमकौ शटी ॥ ६३ ॥
मुस्तं पुनर्नवा मेदा सैला चन्दनमुपलम् ।
विदारी वृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥ ६४ ॥
पर्वा पलोन्मितान् भागाञ्छतान्यामलकस्य च ।
पञ्च दद्यात्तदैक्यं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ६५ ॥
ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ।
तच्चामलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः ॥ ६६ ॥
पलद्वादशके भृष्टा दत्त्वा चार्धतुलं भिषक् ।
मत्स्यण्डिकायाः पूताया लेहवत्साधु साधयेत् ॥ ६७ ॥
षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धशीते प्रदापयेत् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पलीद्विपलं तथा ॥ ६८ ॥
पलमेकं निदृष्याच्च त्वगेलापत्रकेशरात् ।
इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥ ६९ ॥
कासश्चासहस्रैश्च विशेषेणोपदिश्यते ।
क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानां चाङ्गवर्धनः ॥ ७० ॥
स्वरक्षयमुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
पिपासां मूत्रशुक्लस्थान् दोषांश्चाप्यपकर्षति ॥ ७१ ॥
अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योपकृत्यान्न भोजनम् ।
अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवा ॥ ७२ ॥

मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्व-

मायुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।

स्त्रीषु प्रहर्षं परमशिववृद्धिं

वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम् ॥ ७३ ॥

रसायनस्यास्य नरः प्रयोगा-

ल्लमेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् ।

जराकृतं रूपमपास्य सर्वं

विभर्ति रूपं नवयौवनस्य ॥ ७४ ॥

(इति च्यवनप्राशः ।)

पण्यैश्चतस्र इति शालपर्णी, पृष्टिपर्णी, सुद्रपर्णी, माषपर्णी
च । तामलकी भूम्यामलकी । काकनासा नासाफला, 'काकु-
ण्डक' इत्यन्ये । गतरसत्वमिह द्रव्याणां चतुर्भागास्थितजले
भवति । निष्कुलमिति निरस्थि । तैलसर्पिषोरिति समासनिर्देश-
दुभाभ्यामेव द्वादशपलानि, न पृथक् पृथक् । मत्स्यण्डिका
खण्डसंहतिः । अत्र षट्पलत्वेन समयेरपि मधुसर्पिषोर्द्वयान्तर-
युक्तत्वेनाविरुद्धत्वम् ॥ ६२-७४ ॥

अथामलकहरीतकीनामामलकविभीतकानां ह-
रीतकीविभीतकानामामलकहरीतकीविभीतकानां
वा पलाशत्वगवनञ्जानां मृदाऽवलिप्तानां कुकूल-
स्त्रिज्जानामकुलकानां पलसहस्रमुल्लले संपोथ्य
दधिघृतमधुपलतैलशर्करासंयुक्तं भक्षयेदनन्मधु-
ग्यथोक्तेन विधिना, तस्यान्ते यवागवादिभिः प्रत्येक-

स्थापनम्, अभ्यङ्गोत्सादनं सर्पिषा यवचूर्णैश्च, अयं च रसायनप्रयोगप्रकर्षो द्विस्तावदग्निबलमभिसमीक्ष्य, प्रतिभोजनं यूषेण पयसा वा षष्टिकः ससर्पिकः, अतः परं यथासुखविहारः काममध्यः स्यात् । अनेन प्रयोगेणैषः पुनर्युवत्वमवापुर्वभूदु-
श्चानेकवर्षशतजीविनो निर्विकाराः परं शरीरबुद्धी-
न्द्रियबलसमुदिताश्चेदश्रुत्यान्तनिष्ठया तपः ॥ ७५ ॥

(इति चतुर्थमलकरसायनम् ।)

कुङ्कुलकः करीषामिः । अङ्गुलकानामिति अनरभ्राम् ।
द्रव्यादीनामत्र मानं नोक्तं, तेन प्रधानस्य चूर्णस्य दध्यादिभि-
र्मिलितैः समानमानत्वं; किंवा प्रत्येकमेव दध्यादीनां चूर्णस-
मत्वम् । पलं तिलचूर्णम् । भक्षयेदिति वचनं लेखेऽपि अल्पा-
भ्यवहरणमात्रार्थत्वादुपपन्नम् । अनन्तभुगिति संयथाऽऽहारा-
न्तराशुक् । तस्यान्त इति एतत्प्रयोगपरित्यागकाले । प्रत्यव-
स्थापनमिति यवाग्वादिक्रमविशेषणं; तेन प्रयोगान्ते यदा अन्न-
संयजनं कर्तव्यं, तदा यवाग्वादिक्रमेणेलुक्तस्यार्थस्य प्रत्यवस्था-
पनं कियत इत्यर्थः । यूषेण पयसा वेति विकल्पोऽग्निबलापे-
क्षया ॥ ७५ ॥

हरीतक्यामलकविभीतकपञ्चपञ्चमूलनिर्युहे पि-
प्पलीमधुकमधुककाकोलीक्षीरकाकोल्यात्मगुताजी-
वकर्मभक्षीरशुक्लाकल्कसंप्रयुक्तेन विदारीस्वर-
सेन क्षीराद्यगुणसंप्रयुक्तेन च सर्पिषः कुम्भं साध-
यित्वा प्रयुज्जानोऽग्निबलसमां मात्रां जीर्णे च क्षीर-
सर्पिर्भ्यां शालिषष्टिकमुष्णोदकानुपानमभ्रज्वराव्या-
धिपापामिचारव्यपगतभयः शरीरेन्द्रियबुद्धिबल-
मनुलमुपलभ्याप्रतिहतसर्वोरम्मः परमायुरनवाप्नु-
यात् ॥ ७६ ॥

(इति पञ्चमो हरीतकीयोगः ।)

अत्र हरीतक्यादौ क्षीरशुक्ला क्षीरविदारिका । अत्र हरीत-
क्यादिकावयस्य त्वेको भागः, क्षीरस्याष्टौ भागाः, सर्पिष एको
भागः । कुम्भो द्रोणद्वयम् । वचनं हि—“द्रोणसु द्विगुणः
सूर्यो विज्ञेयः कुम्भ एव च” इति ॥ ७६ ॥

हरीतक्यामलकविभीतकहरिद्रास्थिराबलैविड-
ङ्गामृतवल्लीविश्वमेपजमधुकपिप्पलीसोमवल्कसि-
द्धेन क्षीरसर्पिषा मधुशर्कराभ्यामपि च सन्नीयाम-
लकस्वरसशतपरिपीतमामलकचूर्णमयश्चूर्णचतुर्भा-
गसंप्रयुक्तं पाणितलमात्रं प्रातः प्रातः प्राश्य यथो-
क्तेन विधिना सायं मुद्रयूषेण पयसा वा ससर्पिकं
शालिषष्टिकान्नमक्षीयात्, त्रिवर्षप्रयोगादस्य वर्ष-

१ ‘द्विस्तावत् प्रयोगकालाद् द्विगुणकालं प्रतिभोजनं यवागुः
यूषेण पयसा वा ससर्पिकः षष्टिकः षष्टिकान्नं’ इति योगीन्द्रनाथ-
सेनः । २ ‘दध्यादीनां’ इति पा० । ३ ‘अन्नसेवा कर्तव्या’ इति पा० ।
४ ‘प्रयुज्जानाशिवलं समवेक्ष्य, जीर्णे च’ इति पा० । ५ ‘वचाः’
इति पा० ।

शतमजरं वयस्तिष्ठति, श्रुतमवतिष्ठते, सर्वामयाः
प्रशाम्यन्ति, विषमविषं भवति गात्रे, गात्रमश्मवत्
स्थिरीभवति, अधृष्यो भूतानां भवति ॥ ७७ ॥

भवन्ति चात्र—

यथाऽमराणाममृतं यथा भोगवतां सुधा ।
तथाऽमवमहर्षिणां रसायनविधिः पुरा ॥ ७८ ॥
न जरां न च दौर्बल्यं नातुर्यं निधनं न च ।
जग्मुर्वैषसहस्राणि रसायनपराः पुरा ॥ ७९ ॥

न केवलं दीर्घमिहायुरश्नते
रसायनं यो विधिवन्निषेवते ।

गतिं स देवर्षिनिषेवितां शुभां

प्रपद्यते ब्रह्म तथेति चाक्षयम् ॥ ८० ॥

अमृतवल्ली गूडची । सोमवल्कः विद्वद्विरः । क्षीरसर्पिः
क्षीरसमुत्थितसर्पिः । अयश्चूर्णस्य चतुर्भां भागः, यत एतदयश्चूर्णं
चतुर्थभागमत एवासिन् प्रयोगे जतूकर्णेन “अयश्चूर्णपादयु-
क्तम्” इति कृतम् । अमराणाममृतं जरादिहरं, नागानां च सुधा
जरावरणहरी, इत्युभयोपादानं दृष्टान्ते । ब्रह्म मोक्षः । मोक्षसा-
धनत्वं चेह रसायनस्य विशुद्धसत्त्वकर्तृतयोच्यते ॥ ७७-८० ॥

तत्र श्लोकः—

अभयामलकीयेऽस्मिन् पञ्चयोगाः परिकीर्तिताः ।

रसायनानां सिद्धानामायुर्वैरनुवर्तते ॥ ८१ ॥

इत्यग्निवेशशक्तौ तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-
स्थाने रसायनाध्यायेऽभयामलकीयो
नाम रसायनपादः प्रथमः ॥ १ ॥

अभयेत्यादिना संदेहनिरासार्थमुक्तप्रयोगसंख्यां दर्शयति ।
एवमन्यत्रापि संख्याप्रणयनमन्ते हेयम् ॥ ८१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां चिकित्सास्थाने रसायनाध्यायेऽभ-
यामलकीयो नाम रसायनपादः प्रथमः ॥ १ ॥

रसायनाध्याये द्वितीयः पादः ।

अथातः प्राणकामीयं रसायनपादं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वपादे ह्यामलकरसायनान्युक्तानि, इहाप्यामलकरसाय-
नानि सन्तीति प्राणकामीयमनन्तरमुच्यते । प्राणकामशब्दम-
धिकृत्य कृतमिति प्राणकामीयम् ॥ १ ॥ २ ॥

प्राणकामाः शुश्रूषध्वमितदमुच्यमानममृतमिवाप-
रमदितिसुतहितकरमचिन्त्याद्भुतप्रभावमायुष्यमा-
रोग्यकरं वयसः स्थानं निद्रातन्द्राश्रमकुमालस्य-
दौर्बल्यापहरमनिलकफपित्तसाम्यकरं स्थैर्यकरमव-

१ ‘चाक्षरम्’ इति पा० ।

द्वमांसहरमन्तरशिसन्धुक्षणं प्रभावर्णस्वरोत्तमकरं
रसायनविधानम् । अनेन च्यवनादयो महर्षयः पुन-
र्युक्त्वमापुनरीणां घृतमा बभूवुः, स्थिरसमसुवि-
भक्तमांसः, सुसंहतस्थिरशरीराः, सुप्रसन्नबलवर्ण-
न्द्रियाः, सर्वत्राप्रतिहतपराक्रमाः, क्लेशसहाश्च । सर्वे
शरीरदोषा भवन्ति ग्राम्याहारादस्लवणकटुकक्षार-
शुष्कशाकमांसतिलपल्लविष्टान्नभोजिनां विरू-
ढनवशकशमीधान्यविरुद्धासात्परुक्षक्षाराभिष्य-
न्दिभोजिनां क्लिन्नगुरुपूतिपर्युषितभोजिनां विष-
माच्यशनप्रायाणां दिवास्वप्नलीमघनित्यानां विष-
मातिमात्रव्यायामसंक्षोभितशरीराणां भयक्रोध-
शोकलोभमोहायासबहुलानाम् ; अतोनिमित्तं हि
शिथिलीभवन्ति मांसानि, विमुच्यन्ते सन्ध्याः,
विदह्यते रक्तं, विष्यन्दते चानल्पं मेदः, न सन्धी-
यतेऽस्थिषु मज्जा, शुक्रं न प्रवर्तते, क्षयमुपैत्योजः;
स एवंभूतो ग्लायति, सीदति, निद्रातन्द्रालस्यस-
मन्वितो निरुत्साहः श्वसिति, असमर्थश्चेष्टानां
शारीरमानसीनां, नष्टस्मृतिबुद्धिच्छायो रोगाणा-
मधिष्ठानभूतो न सर्वमायुरवाप्नोति । तस्मादेतान्
दोषानवेक्षमाणः सर्वान् यथोक्तमहितानपास्या-
हारविहारान् रसायनानि प्रयोक्तुमर्हतीत्युक्त्वा
भगवान् पुनर्वैशुकरात्रेय उवाच ॥ ३ ॥

निद्राहरत्वं रसायनस्य वैकारिकनिद्राहरत्वेन, किंवा देववत्
सर्वदा प्रबुद्धो निद्रारहितो भवति । तन्द्रालक्षणं तन्त्रान्तरे—
“इन्द्रियाथैष्वसंतिगौरवं जुम्भणं क्लमः । निद्रातसेव यैसैते
तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत्” (सु. शा. अ. ४) इति । अव-
दमांसम् अनिबिडमांसम् । उत्तमानि प्रभादीनि करोतीति प्रभा-
वर्णस्वरोत्तमकरम् । एवंजातीयश्च पूर्वनिपातानियमोऽप्रतिघ-
न्धेन चरकेऽस्ति, स भयूरव्यसकादिपाठाद्वृथ्यः । अनेन
हीलादिना पुराष्टकत्वेन रसायनानि वक्ष्यमाणानि प्रवृत्त्यर्थं
स्यौति । रसायनप्रयोगे वर्षनीयं ग्राम्याहारादि दूषणत्वेन निर्दि-
शाह—सर्वे इत्यादि । तिलस्तु अचूर्णितस्तिलः, पल्लं तिल-
चूर्णम् । अतोनिमित्तमिति ग्राम्याहारादिकारणकम् । शुक्रं
न प्रवर्तते इति नोपपद्यते शुक्रमिलयः ॥ ३ ॥

आमलकानां सुभूमिजातां कालजानामनुपहत-
गन्धवर्णरसानामापूर्णेतरसप्रमाणवीर्याणां स्वरसेन
पुनर्नवाकल्पादसंप्रयुक्तेन सर्पिषः साधयेदाढ-
कम्, अतः परं विदारीस्वरसेन जीवन्तीकल्कसंप्र-
युक्तेन, अतः परं चतुर्गुणेन पयसा बलातिबला-
कषायेण शतावरीकल्कसंप्रयुक्तेन; अनेन क्रमेणैकैकं
शतपाकं सहस्रपाकं वा शर्कराक्षौद्रचतुर्भागसंप्र-

युक्तं सौवर्णे राजते मर्तिके वा शुचौ दहे घृतमा-
विते कुम्भे स्थापयेत्; तद्यथोक्तेन विधिना यथाग्नि
प्रातः प्रातः प्रयोजयेत्, जीर्णं च क्षीरसर्पिर्भ्यां
शालिषष्टिकमश्नीयात् । अस्य प्रयोगाद्वर्षशतं
वयोऽजरं तिष्ठति, श्रुतमवतिष्ठते, सर्वामयाः
प्रशाम्यन्ति, अप्रतिहतगतिः स्त्रीषु, अपत्यवान्
भवतीति ॥ ४ ॥

भवतश्चात्र—

बृहच्छरीरं गिरिसारसारं
स्थिरेन्द्रियं चातिबलेन्द्रियं च ।

अधृष्टमन्यैरतिकान्तरूपं
प्रशस्तिपूजासुखचित्तमाकृ च ॥ ५ ॥

बलं महद्वर्णविशुद्धिरया
स्वरो घनौघस्तनितानुकारी ।

भवत्यपत्यं विपुलं स्थिरं च
समञ्जतो योगमिमं नरस्य ॥ ६ ॥

(इत्यामलकघृतम् ।)

एकैकशः शतपाकमिलयः । एकैकपाकाशयनं पृथक् कर्त-
व्यं; तेन त्रिशतपाको भवति । अत्र च कल्कोपलेपादि-
नोपक्षीणमपि यदवशिष्टं भवति तदेव प्राज्ञं, वचनबलात् ।
सौवर्णादिपत्रेषु यथापूर्वं वरगुणत्वम्, अन्यथा समानगुणत्वे
सर्वेषां सृष्ट्यात्रस्य सुलभत्वेनातिदुर्लभतरं सौवर्णपत्रं नोप-
देशमर्हति । यथोक्तेन विधिनेति कुटीप्रावेशिकेन । गिरि-
सारः लोहम् ॥ ४—६ ॥

आमलकसहस्रं पिप्पलीसहस्रसंप्रयुक्तं पलाश-
तरुणक्षारोदकोत्तरं तिष्ठत्, तदनुगतक्षारोदकम-
नातपशुष्कमनस्थि चूर्णीकृतं चतुर्गुणाभ्यां मधुसं-
र्पिर्भ्यां संनीय शर्कराचूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तं घृत-
भाजनस्थं षण्मासान् स्थापयेदन्तर्भूमेः । तस्योत्तर-
कालमश्विबलसमां मात्रां खादेत्, पौर्वाहिकः
प्रयोगो नापराह्निकः, सात्क्यापेक्षश्चाहारविधिः ।
अस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं
पूर्वेण ॥ ७ ॥

(इत्यामलकावलेहः ।)

पलाशतरुणः तरुणपलाशः; अनेन बालवृद्धपलाशवर्जनं
मुच्यते । क्षारोदकोत्तरमिति यथा क्षारोदकं भाव्यादुपरि भ-
वति तथा कर्तव्यमिति दर्शयति । चतुर्भागाः पादः । समानं
पूर्वेणैति पूर्वयोगफलश्रुत्यैतदपि युक्रमिलयः ॥ ७ ॥

आमलकचूर्णाढकमेकविंशतिरात्रमामलकस्वर-
सपरिपीतं मधुघृताढकाभ्यां द्वाभ्यामेकीकृतसं-
ष्टभागपिप्पलीकं शर्कराचूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तं घृत-

भाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशौ निदध्यात्; तद्वर्षान्ते
सात्स्यपथ्याशी प्रयोजयेत्; अस्य प्रयोगाद्वर्षश-
तमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ ८ ॥

(इत्यामलकचूर्णम् ।)

वर्षान्ते वर्षाकालान्ते ॥ ८ ॥

विडङ्गतण्डुलचूर्णानामाढकमाढकं पिप्पलीतण्डु-
लानामध्यधादकं सितोपलायाः सर्पिस्तैलमध्वाढकैः
षड्भिरैकीकृतं घृतभाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशा-
विति सर्वं समानं पूर्वेण यावदाशीः ॥ ९ ॥

(इति विडङ्गावलेहः ।)

यावदाशीरिति आशीः फलश्रुतिः; तेन 'तद्वर्षान्ते' इत्यादि-
प्रयोगोक्तिविधानं दर्शयति ॥ ९ ॥

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रमार्द्रपलाश-
द्रोण्यां सपिधानायां बाष्पमनुद्रमन्त्यामारण्यगो-
मयाग्निभिरुपस्वेदयेत्, तानि सुखिखशीतान्युद्धृ-
तकुलकान्यापोध्यादकेन पिप्पलीचूर्णानामाढकेन
च विडङ्गतण्डुलचूर्णानामध्यर्धेन चाढकेन शर्कराया
द्वाभ्यां द्वाभ्यामाढकाभ्यां तैलस्य मधुनः सर्पिषश्च
संयोज्य शुचौ दहे घृतभाविने कुम्भे स्थापयेदेकविं-
शतिरात्रम्, अत ऊर्ध्वं प्रयोगः; अस्य प्रयोगाद्वर्षश-
तमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ १० ॥

(इत्यामलकावलेहोऽपरः ।)

पूर्वेणैति पूर्वयोगफलश्रुतिपर्यन्तं पूर्वयोगेनास्य समानमि-
त्थैः ॥ १० ॥

धन्वनि कुशास्तीर्णे स्निग्धकृष्णमधुरमृत्तिके
शुवर्णवर्णमृत्तिके वा व्यपगतविषह्वापदपवनस-
लिलाग्निदोषे कर्षणवत्सीकश्मशानचैत्योपरावस-
ध्वर्जिते देशे यथर्तुसुखपवनसलिलादित्यसेविते
ज्ञातान्यनुपहतान्यनध्यारूढान्यबालान्यजीर्णान्यधि-
भक्तवीर्याणि शीर्णपुराणपर्णान्यसंज्ञातान्यपर्णानि
तपसि तपस्ये वा मासे शुचिः प्रयतः कृतदेवाचनः
स्वस्ति वाचयित्वा द्विजातीन् चले सुमुहूर्ते नाग-
बलामूलान्युद्धरेत्, तेषां सुप्रक्षालितानां त्वक्पि-
ण्डमात्रमात्रमक्षमात्रं वा रुक्षणपिष्टमालोढ्य पयसा
प्रातः प्रयोजयेत्, चूर्णीकृतानि वा पिबेत् पयसा,
मधुसर्पिर्भ्यां वा संयोज्य भक्षयेत्, जीर्णे च क्षीरैः स-
र्पिर्भ्यां शालिषट्ठिकमश्नीयात् । संवत्सरप्रयोगादस्य
वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ ११ ॥

(इति नागबलारसायनम् ।)

धन्वनीति जाड्यदेशे । कर्षणं ह्लादिना । अनध्यारूढा-
भीति न महतां पार्श्वस्थेन दृक्षेणाकाशतानि । तपसि माषे ।

१ 'असंज्ञातकलाति' इति पा० ।

२ गङ्गाधरस्तु 'बले सुमुहूर्ते'

इति पठित्वा 'बलवति सुमुहूर्ते' इति व्याख्यानवति । ३ 'पयसा
सर्पिर्भ्यां' इति पा० ।

तपस्ये इति फाल्गुने । चले सुमुहूर्ते इति इन्द्रे सुहूर्ते । आम्न-
मात्रमिति पल्परिमाणम् ॥ ११ ॥

बलातिबलाचन्दनागुरुधवतिनिशखदिरांशिरापा-
सनस्वरसाः पुनर्नवान्ताश्चौषधयो दंश नागव-
लया व्याख्याताः । स्वरसानामभामे त्वयं स्वरस-
विधिः-चूर्णानामाढकमाढकमुदकस्याहोरात्रस्थितं
सृदितपूतं स्वरसवत् प्रयोज्यम् ॥ १२ ॥

पुनर्नवान्ता दश षड्विरेचनशताश्रितये "अमृताऽभया
धात्री शु(शु)क्ता श्रेयसी दैवताऽतिरसा मण्डकपर्णा स्थिरा पुन-
र्नवा" (सू. अ. ४) इति सर्वा वयःस्थापनोक्ताः । नागबलया
व्याख्याता इति नागबलवत्तेषामपि प्रयोगः । बलादीनां स्वर-
सेनैव विधानम् । नागबलावद्भोजनार्थं ज्ञेयम् । स्वरसालभि-
ऽनुकल्पमाह-स्वरसानामिसादि ॥ १२ ॥

भल्लातकान्यनुपहतान्यनामयान्यापूर्णरसप्रमा-
णवीर्याणि पक्वजाम्बवप्रकाशानि शुचौ शुके वा
मासे संगृह्य यवपले माषपले वा निधापयेत्,
तानि चतुर्मासस्थितानि सहसि सहस्ये वा मासे
प्रयोक्तुमारभेत शीतस्निग्धमधुरोपस्कृतशरीरः ।
पूर्वं दशभल्लातकान्यापोध्याष्टगुणेनाम्भसा साधु
साधयेत्, तेषां रसमष्टभागवशेषं पूतं सपयस्कं
पिबेत् सर्पिषाऽन्तर्मुखमभ्यज्य । तान्येकैकभल्लात-
कोत्कर्षापकर्षेण दशभल्लातकान्यात्रिंशतः प्रयोज्या-
नि, नातः परमुत्कर्षः । प्रयोगविधानेन सहस्रपर
एव भल्लातकप्रयोगः । जीर्णे च ससर्पिषा पयसा
शालिषट्ठिकाशनमुपचारः, प्रयोगान्ते च द्विस्तावत्
पयसैवोपचारः । तत्प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठ-
तीति समानं पूर्वेण ॥ १३ ॥

(इति भल्लातकक्षीरम् ।)

शुचिः ज्येष्ठः, शुक्रस्तु आषाढः, सह आयमहायुगः, सहस्यः
पौषः । एतच्च भल्लातकं मासचतुष्टयस्थितं यवपल्लौ दौ उद्धृतमार्त्रं
न प्रयोज्यं, किंतु यथोक्त एव काले शीतगुणयुक्तं । मुखदा-
हपरिहाराय सर्पिषाऽन्तर्मुखमभ्यज्येति । नातः परमिति त्रिंशतः
परेण प्रयोगो न भल्लातकस्य । सहस्रपरो भल्लातकप्रयोग इति
उपयुक्तभल्लातकसंविण्डनया यदा सहस्रं पूर्णं तदैवोपरमः कर्त-
व्यः, सहस्रादवर्गगपि च प्रयोगपरित्यागः प्रकृष्टाद्यपेक्षया भव-
त्येव । सहस्रसंख्यापूरणं चेद्वैकेन वर्धनहासकमेण न भवति,
तेन पुनरावृत्त्या च त्रिंशत्पर्यन्तं प्रयोगः कर्तव्यः, यथा हि भ-
ल्लातकप्रयोगाभ्यासेन सहस्रसंख्यापूरणं भवति तथा कृत्वा
परित्यागः कर्तव्यः । अन्ये त्वत्र सुश्रुते अशैथिकेतिस्तोक्तशत-
पर्यन्तं भल्लातकप्रयोगेण समं विरोधं पश्यन्तः सुश्रुतप्रयोग-
स्याप्यन्यथा व्याख्यानेन त्रिशैत्कमात्रं प्रयोगमिच्छन्ति; तच्च

१ 'दश वा वयःस्थापना व्याख्यातास्तासां स्वरसा नागबलावत्' इति

पा० । २ 'वर्णपौदौ' इति पा० । ३ 'विशङ्कुकमार्त्रं' इति पा० ।

व्याख्यानां नातिसङ्गतम् । किंच सहस्रद्वयस्य तत्रोपयोगो विहितः, अत्र सहस्रपर्यन्तः प्रयोगः; तेन व्याधिविषयोऽन्य एव स प्रयोगः, अयं तु रसायनविषयः ॥ १३ ॥

भल्लातकानां जर्जरीकृतानां पिष्टलेदनं पूरयित्वा भूमावाकण्डं निखातस्य स्नेहभावितास्य दृढस्योपरि कुम्भस्यारोप्योदुपेनापिधाय कृष्णमृत्तिकावल्लिप्तं गोमयाग्निभिरुपसेदयेत्; तेषां यः स्वरसः कुम्भं प्रपद्येत, तमष्टभागमधुसंप्रयुक्तं द्विगुणघृतमद्यात्; तत्प्रयोगाद्द्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ १४ ॥ (इति भल्लातकक्षौद्रम् ।)

पिष्टलेदनं तत्, यत्रस्थं पिष्टकमुपलेधते; तदुपरि यत् पिधानपात्रं तच्चेह सच्छिद्रं ग्राह्यम्, अन्यथोपरिस्थं भल्लातकतापाद्ब्युतः स्नेहो नाथो याति ॥ १४ ॥

भल्लातकतैलपात्रं सपयस्कं मधुकेन कल्केनाक्ष-
मात्रेण शतपाकं कुर्यादिति समानं पूर्वेण ॥ १५ ॥
(इति भल्लातकतैलम् ।)

भल्लातकतैलमिति अनन्तरोक्तविधानेन गृहीतो भल्लातक-
क्षेहः ॥ १५ ॥

भल्लातकसर्पिः, भल्लातकक्षीरं, भल्लातकक्षौद्रं,
गुडभल्लातकं, भल्लातकयूषः, भल्लातकतैलं, भल्लातक-
पल्लं, भल्लातकसक्तवः, भल्लातकलवणं, भल्लातक-
तर्पणम्, इति भल्लातकविधानमुक्तं भवति ॥ १६ ॥

भल्लातकसर्पिरित्यादयो दशप्रयोगाः । अत्र च यथायोग्य-
तया भल्लातकेन सर्पिरादीनां संस्कारः संयोगश्च हेयः । यदुक्तं
जतूकर्णं—“भल्लातकसंयुक्तसंस्कृतानि च घृतक्षीरक्षौद्रगुडयू-
षतैलपल्लसक्तुलवणतर्पणानि” इति । एवं च सर्पिःक्षीरयूषतै-
लानां संस्कारो यथान्यायं भल्लातकेन, क्षौद्रपल्लसक्तुतर्पणानां
भल्लातकेन योगः, गुडलवणयोस्तु संस्कारः संयोगो वा । लवणे
संस्कारपक्षे हि लवणसमं भल्लातकमन्तर्भूयदायं ग्राह्यम् ।
अन्ये तु सर्पिरादीनां सर्वेषामेव भल्लातकेन संस्कारं व्याख्या-
नयन्ति । इह सक्तुप्रयोगोऽद्रव्योत्तरत्वादिविशेषकर्मणा भेदनीयः
॥ १६ ॥

भवन्ति चात्र—

भल्लातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यश्लिषमानि च ।
भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ १७ ॥
एते दशविधास्त्वेषां प्रयोगाः परिकीर्तिताः ।
रोगप्रकृतिसात्म्यज्ञस्तान् प्रयोगान् प्रकल्पयेत् ॥ १८ ॥
कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कक्ष्यन ।
यं न भल्लातकं हन्याच्छीघ्रं मेधाशिवर्धनम् ॥ १९ ॥
(इति भल्लातकविधिः ।)

१ योगीन्द्रनाथसेनस्तु “पवं गुडभल्लातकं, भल्लातकयूषं,
भल्लातकसर्पिः, भल्लातकपल्लं” इत्यादिपाठं पठति ।

प्राणकामाः पुरा जीर्णार्ण्यवनाद्या महर्षयः ।
रसायनैः शिवैरेतैर्बभूवुरभितायुषः ॥ २० ॥
ब्राह्मं तपो ब्रह्मचर्यमध्यात्मध्यानमेव च ।
दीर्घायुषो यथाकामं संभृत्य त्रिदिवं गताः ॥ २१ ॥
तस्मादायुःप्रकर्षार्थं प्राणकामैः सुखार्थिभिः ।
रसायनविधिः सेव्यो विधिवत्सुसमाहितैः ॥ २२ ॥

अभिसमाणीति दाहस्फोटकवृत्तया । संश्लेष्टे निष्पाद्य
॥ १७-२२ ॥

तत्र श्लोकः—

रसायनानां संयोगाः सिद्धा भूतहितैषिणा ।
निर्दिष्टाः प्राणकामीये सप्तत्रिंशन्महर्षिणा ॥ २३ ॥
इत्यश्विनेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-
स्थाने रसायनाध्याये प्राणकामीयो नाम
रसायनपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

पादानुसंग्रहे सप्तत्रिंशत्प्रयोगा उक्ताः; तत्र बलादिभिर-
ष्टाभिः पुनर्नवान्तैश्च दशभिरष्टादशप्रयोगाः, अपरे तु व्याहृता
व्यक्ता एव ॥ २३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेदटीपिकायां चर-
कतात्पर्यटीकायां चिकित्सितस्थाने रसायनाध्याये
प्राणकामीयो नाम रसायनपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

रसायनाध्याये तृतीयः पादः ।

अथातः करप्रचितीयं रसायनपादं व्याख्यास्यामः १

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

आमलकरसायनत्वसाम्याद्वन्तरं करप्रचितीयं उच्यते ॥ १ ॥ २

करप्रचितानां यथोक्तगुणानामामलकानामुद्बु-
ताश्चां शुष्कचूर्णितानां पुनर्भावे फागुने वा
मासे त्रिःसप्तकृत्वः स्वरसपरिपीतानां पुनः शुष्क-
चूर्णकृतानामाढकमेकं ग्राहयेत्, अथ जीवनी-
यानां वृंहणीयानां स्तन्यजननानां शुक्लजननानां
वयःस्थापनानां षड्विरेचनशताश्रित्यौक्तानामौ-
षधगणानां चन्दनगुरुधवतिनिशखदिर्शिशपा-
सनसाराणां चाणुशः कृतानामभयाविभीतकपि-
प्पलीवचाचव्यचित्रकविडङ्गानां च समस्तानामा-
ढकमेकं दशगुणेनाम्भसा साधयेत्, तस्मिन्नाढ-
कावशेषे रसे सुपुते तान्यामलकचूर्णानि दत्त्वा
गोमयाग्निभिर्वैशविदलशरतेजनाग्निभिर्वा साध-
येद्यावदपनयाद्रसस्य, तमनुपदग्धमुपहृत्यायसीधु

१ “ज्ञानं” इति पा० । २ “सप्त त्रैवं दशपिणा” इति पा० ।
३ “षड्विरेचनशतीयोक्तानां” इति पा० । ४ “लवणशः कृतानां”
इति पा० ।

पात्रीष्वास्तीर्य शोषयेत्, सुशुष्कं तत् कृष्णाजिन-
स्योपरि द्रपदि शृङ्गपिष्टमयःस्थाल्यां निधापयेत्
सम्यक्, तच्चूर्णमयश्चूर्णाष्टभासंगप्रयुक्तं मधुसर्पि-
र्भ्यामग्निबलमभिसमीक्ष्य प्रयोजयेदिति ॥ ३ ॥

भवन्ति चात्र—

एतद्रसायनं पूर्वं वसिष्ठः कश्यपोऽङ्गिराः ।
जमदग्निर्भरद्वाजो भृगुरग्न्ये च तद्विधाः ॥ ४ ॥
प्रयुज्य प्रयता मुक्ताः श्रमव्याधिजराभयात् ।
यावदैच्छंस्तपस्तेपुस्तत्प्रभावामहाबलाः ॥ ५ ॥
इदं रसायनं चक्रे ब्रह्मा वर्षसहस्रिकम् ।
जराव्याधिप्रशमनं बुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥ ६ ॥

(इत्यामलकायसं ब्राह्मरसायनम्)

करप्रचितानामितिपदं स्वयंपतितग्रहणं निषेधयति । माघे
फाल्गुने वैतिग्रहणवचनात्तथैव गृहीतानामधिकार इत्याग-
मादुच्यते । खरस इहामलकस्यैव भवति, अधिकारात् । शाकः
बृहस्पतिस्तदः । कृतानामिति च्छिन्नानाम् । इह गोमयाभ्याद्यु-
पकरणनियमेनैव शक्त्युत्कर्षो भवतीति ऋषिवचनादुच्यते ।
यदुक्तं—“ऋषयस्तैव जानन्ति योगसंयोगं फलम्” इति ।
एवमन्यत्रापि इतिकर्तव्यतानियमो व्याख्येयः । कृष्णाजिन-
स्येति कृष्णसाराजिनस्य ॥ ३-६ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण ध्यानेन प्रशमेन च ।

रसायनविधानेन कालयुक्तेन चायुषा ॥ ७ ॥

स्थिता महर्षयः पूर्वं, नहि किञ्चिद्रसायनम् ।

ग्रास्यानामन्यकार्योपां सिध्यत्यप्रयतात्मनाम् ॥ ८ ॥

संप्रति रसायनस्य तपोब्रह्मचर्यध्यानादियुक्तस्यैव महाफलत्वं
भवतीति दर्शयन्नाह—तपसेत्यादि । कालयुक्तेन चायुषेति
अतिशतकालयुक्तेन चायुषैत्यर्थः, नियतकालायुषं प्रति तु न
रसायनं फलवदित्युक्तमेव । स्थिता इति श्रीषैकालजीविनः ।
विपूर्वयेण तपःप्रयुक्तिविरहे रसायनस्याफलतामाह—न हीत्यादि
॥ ७ ॥ ८ ॥

संवत्सरं पयोवृत्तिर्गवां मध्ये वसेत् सदा ।

सावित्री मनसा ध्यायन् ब्रह्मचारी यतेन्द्रियः ॥ ९ ॥

संवत्सरान्ते पौर्णिमा वा मार्धी वा फाल्गुनीं तिथिम् ।

ज्येष्ठौषवासी शुक्लस्य प्रविश्यामलकीवनम् ॥ १० ॥

बृहत्फलाढ्यमारुह्य द्रुमं शाखागतं फलम् ।

गृहीत्वा पाणिना तिष्ठेज्जपन् ब्रह्मामृतागमात् ॥ ११ ॥

तदा ह्यवश्यममृतं वसत्यामलके क्षणम् ।

शर्करामधुकल्पानि लोहवन्ति मृदूनि च ॥ १२ ॥

भवन्त्यमृतसंयोगात्तानि यावन्ति भक्षयेत् ।

जीवेद्वर्षसहस्राणि तावत्यागतयौवनः ॥ १३ ॥

सौहित्यमेषां गत्वा तु भवत्यमरसन्निभः ।

स्वयं चास्योपतिष्ठन्ते श्रीर्वेदा वाक् च रूपिणी ॥ १४ ॥

(इति कैवल्यमलकरसायनम् ।)

ब्रह्मचारित्वेनेन्द्रियनियमे लब्धेऽपि यतेन्द्रियपदसंबन्ध इन्द्रि-
यनियमतिशयोपदर्शनायैः । पौषादिषु संवत्सरान्तत्वे नियम-
दिनादारभ्य वर्षपूर्णेन ज्ञेयम् । फाल्गुनीमित्यस्यानेन प्राप्येति
शेषः । “न द्रुममारोहेत्” (सू. अ. ८) इत्यस्येह आरुह्य
द्रुममिति वचनेनापवादः । जपन् ब्रह्मेति ओङ्कारं जपन् ।
अमृतागमादिति अमृतागमपर्यन्तम् । सौहित्यमेषामिति करणे
षष्ठी । वाप्रूपिणीति तदधिष्ठात्री देवता ॥ ९-१४ ॥

त्रिफलाया रसे मूत्रे गवां क्षारे च लावणे ।

क्रमेण चेङ्गदीक्षारे किंशुकक्षार एव च ॥ १५ ॥

तीक्ष्णायसस्य पत्राणि वद्धिर्वर्णानि साधयेत् ।

चतुरङ्गुलदीर्घाणि तिलोत्सेधतनुनि च ॥ १६ ॥

ज्ञात्वा तान्यञ्जनाभानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

तानि चूर्णानि मधुना रसेनामलुकस्य च ॥ १७ ॥

युक्तानि लेहवत् कुम्भे स्थितानि घृतभाविता ।

संवत्सरं निधेयानि यवपले तथैव च ॥ १८ ॥

दद्यादालोडनं मासे सर्वत्रालोडन्य बुधः ।

संवत्सराख्ये तस्य प्रयोगो मधुसर्पिषा ॥ १९ ॥

प्रातः प्रातर्वलापेक्षी सात्त्यं जीर्णे च भोजनम् ।

एष एव च लौहानां प्रयोगः संप्रकीर्तितः ॥ २० ॥

नाभिघातेन चातङ्कैर्जराय न च मृत्युना ।

स धृष्ट्यः स्याद्रजप्राणः सदा चातिवैद्विन्द्रियः ॥ २१ ॥

धीमान् यशस्वी वाक्सिद्धैः श्रुतधारी महाधनः ।

भवेत् समां प्रयुञ्जानो नरो लौहरसायनम् ॥ २२ ॥

अनेनैव विधानेन हेमश्च रजतस्य च ।

आयुःप्रकर्षकृत्सिद्धः प्रयोगः सर्वैरगनुत् ॥ २३ ॥

(इति लौहादिरसायनम् ।)

क्षार इति परिश्रवितक्षारोदके । क्षारे लावण इति ज्योति-
ष्मत्याः क्षारे । साधयेदिति नियोषयेत् । लौहानामित्यनेनैव
लोहान्तर्निविष्टयोः सुवर्णरजतयोर्ग्रहणे सिद्धे पुनस्तयोर्वचनं
तयोर्विशेषेणादरोपदर्शनायैः । रसायनप्रभावादेव महाधनत्व-
मिति ज्ञेयम् ॥ १५-२३ ॥

पेन्द्री मत्स्याख्यको ब्राह्मी वचा ब्रह्मसुवर्चला ।

पिप्पल्यो लवणं हेम शङ्खपुष्पी विषं घृतम् ॥ २४ ॥

एषां त्रियवकान् भागान् हेमसर्पिर्विषैर्विना ।

द्वौ यवौ तत्र हेमस्तु तिलं दद्याद्विषस्य च ॥ २५ ॥

सर्पिषश्च पलं दद्यात्तद्वैकथ्यं प्रयोजयेत् ।

घृतप्रभृतं सक्षौद्रं जीर्णं वाचं प्रशस्यते ॥ २६ ॥

१ ‘वापत्रे’ इति पा० । २ ‘तिलोत्सेधसमानि’ इति पा० ।

३ ‘वाग्मी च’ इति पा० । ४ ‘महाबलः’ इति पा० ।

जराव्याधिप्रशमनं स्मृतिमेधाकरं परम् ॥
आयुष्यं पौष्टिकं धन्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ २७ ॥
परमोजस्करं चैतत् सिद्धमेन्द्रं रसायनम् ॥
नैनत् प्रसहते कृत्वा नालक्ष्मीनं विषं न रुक् ॥ २८ ॥

त्रिव्रं सकुण्डं जठराणि गुल्माः

ह्रीहा पुराणो विषमज्वरम् ।

मेधास्मृतिज्ञानहराश्च रोगाः

शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥ २९ ॥

(इत्यैन्द्रं रसायनम् ।)

मत्स्याख्यको 'मच्छु' इति लोके ख्यातः; अन्ये तु ऐन्द्री-
मेदं मत्स्याख्यकमाहुः । त्रियवकानिति त्रियवप्रमाणान् । घृत-
प्रभूतमिषाविशेषणम् । कृत्वा अभिचारः ॥ २४-२९ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः

क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसो गुडूच्यास्तु समूलपुण्याः

कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुण्याः ॥ ३० ॥

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि

बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि

मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥ ३१ ॥

(इति मेध्यरसायनानि ।)

मण्डूकपर्ण्या इत्यादयश्चत्वारो योगाः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीमधुसर्पिषा ।
रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥

तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्ने भुक्त्वाऽग्रे भोजनस्य च ।
पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतमर्जिताः ॥ ३३ ॥

प्रयोज्या मधुसंसिन्ध्रा रसायनशुणैषिणा ॥
जेतुं कासं क्षयं शोषं श्वासं हिक्कां गलामयान् ॥ ३४ ॥

अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
वैल्यं पीनसं शोफं गुल्मं वातबलासकम् ॥ ३५ ॥

(इति पिप्पलीरसायनम् ।)

पक्षेयादौ संख्याव्यतिक्रमेणातुक्तसंख्यानामपि पिप्पलीना-
मुपयोगं सूचयति । यद्यपि "त्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुज्जीत
पिप्पलीं क्षारं लवणम्" (वि. अ. १) इत्युक्तं, तथाऽपीह द्रव्या-
न्तरसंयुक्तानां पिप्पलीनामभ्यासो न विरुद्धः; किंवा, उक्तपि-
प्पलीरसायनव्यतिरेकेणोत्सर्गपवादव्यायात्, स निषेधो ज्ञेयः ।

किंशुकः पलाशः ॥ ३२-३५ ॥

कमवृद्ध्या दशाहानि दशपैपलिकं दिनम् ।
वर्धयेत् पयसा सार्धं तथैवापनयेत् पुनः ॥ ३६ ॥

१ 'मत्स्याक्षको 'मच्छु' इति लोके' इति पा० । २ 'त्रियव-
प्रमाणानुल्यान्' इति पा० । ३ 'दशपिपलीकं' इति पा० ।

च. सं. ४९

जीर्णं जीर्णं च भुञ्जीत पष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।

पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ॥ ३७ ॥

पिष्टास्ता बलिभिः सेव्याः, श्रुता मध्यबलैर्नरैः ।

चूर्णीकृता ह्रस्वबलयोज्या दोषामयान् प्रति ॥ ३८ ॥

दशपैपलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट् प्रकीर्तितः ।

प्रयोगो यत्त्रिपर्यन्तः स कनीयान् स चावलैः ॥ ३९ ॥

बृंहणं स्वयंमायुष्यं ह्रीहोदरविनाशनम् ।

वयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥ ४० ॥

(इति पिप्पलीवर्धमानं रसायनम् ।)

पिप्पलीवर्धमानमाह—कमवृद्ध्यादि । दशपिप्पल्यो यत्र
वर्धन्ते तद्दिनं दशपैपलिकं, तेन प्रत्यहं दशपिप्पल्यो वर्ष-
नीया इत्यर्थः; ततश्चान्विशतिदिनैर्बृद्धिहानिक्रमेणैकैव सहस्रं
पूर्णं भवति । 'चूर्णीकृता' इत्यत्र 'शीतीकृता' इति वा पाठः ।

पिप्पलीवर्धमानकममुक्तमुक्तं दर्शयन्नपरमपि वर्धमानकमद्वयं
मध्यमत्वावरत्वाभ्यामाह—दशेत्यादि । षट् प्रकीर्तित इति
षट्पृच्छा पूर्वाचार्यैरुक्तः । त्रिपर्यन्त इत्यस्यान्ते पिप्पलीनयाव-
स्थानात् पिप्पलीत्रिकेणैव बृद्धिर्भवति, ततो दशपिप्पलीकं
दर्शयन्ते भवन्ति ॥ ३६-४० ॥

जगणान्तेऽभ्यामेकां प्राग्मुक्ताद् द्वे विभीतके ।

भुक्त्वा तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्योमलकानि च ॥ ४१ ॥

प्रयोजयन् समामेकां त्रिफलाया रसायनम् ।

जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरोऽव्याधिरेव च ॥ ४२ ॥

(इति त्रिफलारसायनम् ।)

त्रैफलेनायसीं पार्थी कल्केनालेपयेन्नवाम् ।

तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत् शौद्रोदकाद्रुतम् ॥ ४३ ॥

प्रभूतब्रह्ममशनं जीर्णं तत्र प्रशस्यते ।

अजरोऽरुक् समाभ्यासाजीवेच्चैव समाः शतम् ॥ ४४ ॥

(इति त्रिफलारसायनमपरम् ।)

मधुकेन तुगाक्षीर्य पिप्पल्या शौद्रसर्पिषा ।

त्रिफला सितया चापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥ ४५ ॥

(इति त्रिफलारसायनमपरम् ।)

सर्वैर्लोहैः सुवर्णेन वचसा मधुसर्पिषा ।

विडङ्गपिप्पलीभ्यां च त्रिफला लवणेन च ॥ ४६ ॥

संवत्सरप्रयोगेण मेधास्मृतिवत्प्रदा ।

भवत्यायुःप्रदा धन्या जरारोगनिवर्हणी ॥ ४७ ॥

(इति त्रिफलारसायनमपरम् ।)

जरणान्त इत्यादौ मधुसर्पिर्भ्यामिति अभ्यासं विभीतके

आमलकानीत्यनेन च युज्यते । मधुकेनेत्यादिरंकेः प्रयोगः ।

सर्वैर्लोहैरित्याद्यपरः । लोहैरित्युक्ते सुवर्णे प्राप्ते सुवर्णेनेतिपदं

लोहत्वेनाभिप्रसिद्धस्याग्रहणनिरासार्थम् ॥ ४१-४७ ॥

१ 'शीतीकृताः' इति पा० । २ 'षट् षट्पैपलिकः योगः'

इति योगीन्द्रनाथसेनः । ३ 'षट् प्रकीर्तितः यत्र स षट्प्रकीर्तितः'

इति गङ्गाधरः । ४ 'वर्धमानपिप्पलीरसायनम्' इति पा० ।

५ 'सर्वैर्लोहैः पञ्चभिर्लोहैः त्रयोविंशत्यामृतपुष्पकृष्णलोहैः' इति

योगीन्द्रनाथसेनः ।

अनमलं च कषायं च कटु पाके शिलाजतु ।
नात्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य संभवः ॥ ४८ ॥
हेलश्च रजतात्प्राद्वरात् कृष्णायसादपि ।
रसायनं तद्विधिभिस्तद्वर्ष्यं तत् रोगजतु ॥ ४९ ॥
वातपित्तकफत्रैश्च निर्युहैस्तत् सुभावितम् ।
वीर्योत्कर्षं परं याति सर्वैरैकशोऽपि वा ॥ ५० ॥

शिलाजतुरसायनं दर्शयितुं शिलाजतुनोऽभ्यर्हितस्य गुणा-
नेव तावदाह—अनम्लमिलादि । वरादिति श्रेष्ठात् । सुश्रुते
यद्यपि त्रुपुसीसम्वं प्रक्षिप्य षड्विधशिलाजतु सामान्येन रोगे
रसायनाधिकारे चोक्तं, तथाऽपीह रसायनाधिकारे तदधिकृत-
चतुर्विधमेवोक्तम् ॥ ४८-५० ॥

प्रक्षिप्तोद्धृतमप्येनत् पुनस्तत् प्रक्षिपेद्वसे ।
कोष्णे सप्तहमेतेन विधिना तस्य भावना ॥ ५१ ॥
पूर्वोक्तेन विधानेन लोहैश्चूर्णीकृतैः सह ।
तत् पीतं पयसा दद्याद्दीप्तायुः सुखान्वितम् ॥ ५२ ॥
जरव्याधिप्रशमनं देहदाढ्यैकरं परम् ।
मेधास्त्वितिकरं धन्यं क्षीराशी तत् प्रयोजयेत् ॥ ५३ ॥
प्रयोगः सप्तसप्ताहाख्यश्चैकश्च सप्तकः ।
निर्दिष्टलिखिधस्तस्य परो मध्योऽवरस्तथा ॥ ५४ ॥
पलमर्धपलं कर्षं मात्रा तस्य विधा मता ।

शिलाजतुभावनाविधिमाह—प्रक्षिप्तस्यादि । प्रक्षिप्तानन्त-
रमुद्धृतं प्रक्षिप्तोद्धृतम् । लोहैः सहति भागानियमे लोहस-
मानभागात् शिलाजतुनः । प्रयोगः सप्तसप्ताहा इति सप्तस-
प्ताहव्यापकप्रयोग इत्यर्थः; एवं त्रयश्चैकश्च सप्तक इत्यापि
बोद्धव्यम् ॥ ५०-५४ ॥—

जातेर्विशेषं सविधिं तस्य चक्ष्याम्यतः परम् ॥ ५५ ॥
हेमाद्याः सूर्यसंतप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः ।
जत्वाभं मृदु मृत्स्नाच्छं यन्मलं तच्छिलाजतु ॥ ५६ ॥
मधुरश्च सत्तिकश्च जपापुष्पनिमग्नयः ।
कटुर्विपाके शीतश्च स सुवर्णस्य निरुवः ॥ ५७ ॥
रूप्यस्य कटुकः श्वेतः शीतः स्वादु विपच्यते ।
ताम्रस्य बहिर्कण्ठाभस्तिकोष्णः पच्यते कटु ॥ ५८ ॥
यस्तु गुग्गुलुकाभासस्तिकको लवणान्वितः ।
कटुर्विपाके शीतश्च सर्वश्रेष्ठः स चायसः ॥ ५९ ॥
गोमूत्रगन्धयः सर्वे सर्वकर्मसु यौगिकाः ।
रसायनप्रयोगेषु प्रथमस्तु विशिष्टाः ॥ ६० ॥
यथाक्रमं वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफे त्रिषु ।
विशेषतः प्रशस्यन्ते मला हेमादिधातुजाः ॥ ६१ ॥

सविधिमिति विधानसहितम् । शिलाजतुविधानं च यथा-
क्रमं 'वातपित्ते' इत्यादिप्रत्ययेन वक्तव्यम् । हेमादिशब्देनेह
हेमादिसंभवस्थानभूतशिलोच्यते, यतो न साक्षात् सुव-
र्णादिभ्य एव शिलाजतु स्रवति । मृत्स्नं मसृणम्, अच्छं

१ 'वरं' इति पा० । २ 'शिलाजतु कोष्णे वातहरादिकाये
प्रक्षिप्य अथेनं रीद्रे शोषयेत् । पीततत्कायमुद्धृतं पुनरपि तद् रसे
काये प्रक्षिपेत् । अनेन विधिना सप्ताहं (सप्तवारम्) तस्य भावना'
इति गङ्गाधरः । ३ 'श्लेष्मपित्ते' इति पा० ।

खच्छम् । यस्तु रूप्यमेव कटुरस्ते विरुद्धः स्वादुः पाक उक्तः
स उत्सर्गापवादव्यायेन ज्ञेयः । वीर्यं तु ताम्रभवसोष्णस्य तथा
त्रयाणां च शीतत्वयुक्तानामत्युष्णशीतवीर्यताया अवकाशो
नास्ति, अतः सामान्यगुणकथने नात्युष्णशीतमितिपदेन उष्णस्य
शीतस्य च वीर्यस्य प्रकर्षो निषिध्यते; तेनात्युष्णशीतत्वं विधी-
यते; ततश्च शिलाजतुनि वीर्यं शीतमुष्णं वाऽभिहितमपि न
बलवद्भवतीति लभ्यते ॥ ५५-६१ ॥

शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरुणि च ।
वर्जयेत् सर्वकालं तु कुलस्थानं परिचर्जयेत् ॥ ६२ ॥
तत् ह्यत्यन्तविरुद्धत्वादश्मनो भेदनः परम् ।
लोके दृष्टास्तत्तेषां प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥ ६३ ॥

पयांसि तक्राणि रसाः सयूपा-
स्तोयं समूत्रा विविधाः कषायाः ।
आलोडनार्थं गिरिजस्य शस्ता-
स्ते ते प्रयोज्याः प्रसमीक्ष्य कार्यम् ॥ ६४ ॥
न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपः
शिलाह्वयं यं न जयेत् प्रसह्य ।
तत् कालयोगैर्विधिभिः प्रयुक्तं
स्वस्थस्य चोर्जां विपुलां ददाति ॥ ६५ ॥

(इति शिलाजतुरसायनम् ।)

तत्र श्लोकः—

करप्रचित्तिके पादे दश षट् च महर्षिणा ।
रसायनानां सिद्धानां संयोगाः समुदाहृताः ॥ ६६ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सास्थाने रसायनाध्याये करप्रचित्तीयो
नाम रसायनपादस्तृतीयः ॥ १ ॥

शिलाजतुप्रयोगेऽपि बहुवचनमालोडनदिभेदेन प्रयोग-
भेदं बुद्धिस्थीकृत्य ज्ञेयम् । शिलाजतुप्रयोगे गुरुनिषेधेऽपि
विशेषवचनात् क्षीरादिप्रयोगः । सर्वकालमिति यावद्रसायना-
हिता गुणाः सन्ति । केचित्तु यावज्जीवं कुलस्थवर्जनमाहुः;
यदुक्तं सुश्रुते—“तद्भावितः कपोतांश्च कुलस्थांश्च विवर्जयेत्”
(घृ. वि. अ. १३) इति । शिलाजतुप्रयोगं स्तौति—न सोऽ-
स्तीत्यादि ॥ ६२-६६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां चिकित्सास्थाने रसायनाध्याये कर-
प्रचित्तीयो नाम रसायनपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

रसायनाध्याये चतुर्थः पादः ।
अथात आयुर्वेदसमुत्थानीयं रसायनपादं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

१ 'गुरुः' इति पा० । २ 'कुलस्थानं' इति पा० । ३ 'शुक्लानि'
इति पा० ।

आयुर्वेदसमुत्थानीयो नाम रसायनपादः पारिवेद्यादुच्यते ।
आयुर्वेदसमुत्थानमस्मिन्सीति मत्वर्थीयच्छलयेणायुर्वेदसमु-
त्थानीयः ॥ १ ॥ २ ॥

अथयः खलु कदचिच्छालीना यायावराश्च प्रा-
म्यौषध्याहाराः सन्तः सांपन्निका मन्दचेष्टा नातिक-
ल्याश्च प्रायेण बभूवुः । ते सर्वोसामितिकर्तव्यताना-
मसमर्थाः सन्तो ग्राम्यवासकृतमात्मदोषं भत्वा पू-
र्वेनिवासमपगतग्राम्यदोषं शिवं पुण्यमुदारं मेध्यम-
गम्यमसुकृतिभिर्गङ्गाप्रभवममरगन्धर्वकिन्नरासुच-
रितमनेकरत्ननिचयमचिन्त्याद्भुतप्रभावं ब्रह्मर्षिशि-
द्धचारणानुचरितं दिव्यतीर्थैषधिप्रभवमतिशरण्यं
हिमवन्तममराधिपतिगुप्तं जग्मुर्ध्ववङ्गिरोऽत्रिवसि-
ष्टकश्यपागस्त्यपुलस्त्यवामदेवासितगौतमप्रभृतयो
महर्षयः ॥ ३ ॥

अधीणां शालीनत्वं यायावरत्वं च कर्मविशेषपरिग्रहात् ।
संपन्नमत उपयुज्यन्त इति सांपन्निकाः । नातिकल्या इति नाति-
नीरोगाः । इतिकर्तव्यता व्यापारः । इन्द्रप्रयागकथनं स्तुल्यर्थः
स्तुतिविशमिन्द्रस्यायुर्वेदप्रकाशकत्वात् ॥ ३ ॥

तानिन्द्रः सहस्रद्वगमरगुरुरववीत—खागतं ब्र-
ह्मविदां ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणाम् । अस्ति ननु वो
ग्लानिरप्रभावत्वं वैख्यं वैवर्ण्यं च ग्राम्यवासकृत-
मसुखमसुखानुबन्धं च; ग्राम्यो हि वासो मूलमश-
स्तानां, तत् कृतः पुण्यकृद्भिरनुग्रहः प्रजानां, स्वश-
रीरमवेक्षितुं कालः कालश्चाग्रमायुर्वेदोपदेशस्य ब्र-
ह्मर्षीणाम्; आत्मनः प्रजानां चानुग्रहार्थमायुर्वेदम-
स्थिनौ मह्यं प्रायच्छतां, प्रजापतिरिषिभ्यां, प्रजाप-
त्ये ब्रह्मा, प्रजानामत्यमायुर्जराव्याधिवहुलमसुख-
मसुखानुबन्धमल्पत्वादल्पतपोदमनियमदानाध्य-
यनसंचयं भत्वा पुण्यतममायुःप्रकर्षकरं जराव्या-
धिप्रशमनमूर्जस्करममृतं शिवं शरण्यमुदारं भव-
न्तो मत्तः श्रोतुमर्हताथोपधारयितुं प्रकाशयितुं च
प्रजानुग्रहार्थमार्षं ब्रह्म च प्रति मैत्रीं कारुण्यमात्म-
नश्चानुत्तमं पुण्यमुदारं ब्राह्ममक्षयं कर्मेति ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा विबुधपतिवचनमवयुः सर्व एवामरवर-
मृषिभस्तुष्टुः, प्रहृष्टाश्च तद्वचनमभिननन्दुश्चेति ॥ ५ ॥

असुखानुबन्धमिति रोगरूपमसुखमनुबन्धप्रातीत्यसुखानुबन्ध-
म् । मूलमिति कारणम् । कृतः प्रजानामनुग्रह इति ग्रामे
स्थित्वा आयुर्वेदोक्तारोग्यसाधनधर्मादिप्रकाशनेन प्रजानुग्रहः
कृत एवेत्यर्थः । अयं शब्द उभाभ्यां कालशब्दाभ्यां योज-

१ 'शालाप्रवेशमर्हन्तीति शालीनाः; गृहं निर्मात्र एकत्र
कृतावस्थानाः । यायावराः पुनः पुनर्गमनशीलाः । अर्थादिसंपत्त्या
संपन्ना एवं सांपन्निकाः' इति योगीन्द्रनाथसेनः । २ 'स्वशरीर-
रक्षिभिः, कालश्चात्' इति पा० । ३ 'रोगरूपमन्यमनुबन्धप्रातीत्य-
खानुबन्धम्' इति पा० ।

नीयः । प्रजापतये ब्रह्मेति स्छेदः । प्रजानामस्यादिकमायुर्मत्तचेति
योजना । अल्पत्वात् 'आयुषि' इति शेषः । अल्पस्तपःप्रभृतीनां
संचयोऽस्मिन् अल्पे आयुषि तत् तथा । प्रतिशब्दो मैत्र्या-
दिभिः प्रत्येकं संबध्यते । अथशब्दश्चाधिकारे । तेन, मैत्रीकार-
ण्यादीन्यधिकृत्य यं ब्रह्मा प्रजापतयेऽदात्, तमनुश्रोतुमर्हतेति
योजना । यद्यपि च ऋषयो ब्रह्मज्ञातद्वारा इन्द्रादधिगतायु-
र्वेदाः, तथाऽपि ग्राम्यवासकृतमनोऽलान्ता न तथा स्फुटार्थो
वर्तते इति शङ्कया पुनरिन्द्रस्तानुपदिशति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथेन्द्रस्तदायुर्वेदामृतमृषिभ्यः संक्रम्योवाच—
एतत् सर्वमनुष्ठेयम्, अयं च शिवः कालो रसायना-
नां, दिव्याश्चौषधयो हिमवत्प्रभवाः प्रातर्वीर्याः, त-
द्यथा—पेन्द्री, ब्राह्मी, पयस्या, क्षीरपुष्पी, श्रावणी,
महाश्रावणी, शतावरी, विदारी, जीवन्ती, पुनर्नवा,
नागबला, स्थिरा, चचा, छत्रा, अतिच्छत्रा, मेदा,
मेहामेदा, जीवनीयाश्चान्याः पयसा प्रयुक्ताः षण्मा-
सात् परमायुर्वैयश्च तरुणमनामयत्वं स्वरवर्णसंपद-
मुपचयं मेधां स्मृतिसुत्तमबलमिध्मांश्चापराजं भावा-
नावहन्ति सिद्धाः ॥ ६ ॥ (इतीन्द्रोक्तं रसायनम् ।)

महाश्रावणी अलम्बुषा । अतिच्छत्रा मञ्जुरिका ॥ ६ ॥

ब्रह्मसुवर्चला नामौषधिर्या हिरण्यक्षीरा पुष्कर-
सदृशपत्रा, आदित्यपर्णी नामौषधिर्या 'सूर्यकान्ता'
इति विज्ञायते सुवर्णक्षीरा सूर्यमण्डलाकारपुष्पा च,
नारीनामौषधिः 'अश्वबला' इति विज्ञायते या बल-
जसदृशपत्रा, काष्ठगोधा नामौषधिर्योधाकारा, सर्पा-
नामौषधिः सर्पाकारा, सोमो नामौषधिराजः पञ्च-
दशपर्वो स सोम इव हीयते वर्धते च, पद्मा नामौ-
षधिः पद्माकारा पद्मरक्ता पद्मगन्धा च, अजा
नामौषधिः 'अजशृङ्गी' इति विज्ञायते, नीला नामौष-
धिस्तु नीलक्षीरा नीलपुष्पा लताप्रतानबहुलेति;
आसामौषधीनां यां यामेवोपलभेत तस्यास्तस्याः
स्वरसस्य सौहिदं गत्वा स्नेहभावितयायामार्द्रपला-
शद्रोण्यां सपिधानायां दिग्वासाः शयीत, तत्र
प्रलीयते, षण्मासेन पुनः संभवति, तस्याजं पयः
प्रत्यवस्थापनं; षण्मासेन देवतानुकारी भवति
वयोवर्णस्वराकृतविलप्रभाभिः, स्वयं चास्य सर्ववा-
चोगतानि प्रादुर्भवन्ति, दिव्यं चास्य चक्षुः श्रोत्रं
च भवति, गतियोजनसहस्रं, दशवर्षसहस्राण्यायु-
रनुपद्रवं चेति ॥ ७ ॥

ब्रह्मसुवर्चलाप्रभृतयो यथोक्तलक्षणा दिव्यौषधयो नातिप्र-
सिद्धाः । आदित्यपर्णी सूर्यावर्तमेव देशविशेषजातं केन्द्रिण-

१ 'हिमवतः प्रभावात्' इति पा० । २ 'पुनरजसदृशपत्रा' इति
पा० । ३ 'पद्मदशपर्णी' इति पा० ।

यन्ति । अश्वबलेति ज्ञायत इति ऋषिभिरेवानेन नाम्ना ज्ञायते,
न लौकिकैः, लोकाप्रसिद्धत्वात् । सोम इव वर्धते हीयत इति यथा
सोमवृद्धिक्षयो, तथा तत्कालमेव तस्य वृद्धिक्षयो भवतः । प्र-
लीयत इति हृतो भवति, अन्ये तु मूर्च्छतीति वर्णयन्ति ।
प्रखवस्थापनमिति आहारसेवायां योज्यमित्यर्थः । सर्ववाचोग-
तानि सर्ववाक्यविशेषाः ॥ ७ ॥

भवन्ति चात्र—

दिव्यानामोषधीनां यः प्रभावः स भवद्विधैः ।
शक्यः सोदुमशक्यस्तु स्यात् सोदुमकृतात्मभिः ॥८॥
ओषधीनां प्रभावेण तिष्ठतां स्वे च कर्मणि ।
भवतां निखिलं श्रेयः सर्वमेवोपपत्स्यते ॥ ९ ॥

वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च प्रयतैर्नियतात्मभिः ।
शक्या ओषधयो होताः सेवितुं विषयामिजाः ॥१०॥

एतद्विषयं रसायनमृषिभिस्तद्विधैर्वा सेव्यमिति दर्शयन्नाह—
दिव्यानामित्यादि । विषयामिजा इति खोचितपुण्यदेशे जाता
इत्यर्थः, अपुण्ये तु देशे दिव्योषधिजन्यैव न भवति, भव-
न्त्योऽपि निर्वाया भवन्तीति भावः ॥ ८-१० ॥

यास्तु क्षेत्रगुणैस्तेषां मध्यमेन च कर्मणा ।
मृदुवीर्यतरास्तासां विधिर्बैयः स एव तु ॥ ११ ॥
पर्येष्टुं ताः प्रयोक्तुं वा येऽसमर्थाः सुखार्थिनः ।
रसायनविधिस्तेषामयमन्यः प्रशस्यते ॥ १२ ॥

संप्रति ब्रह्मसुखचलादीनां यथा मृदुवीर्यत्वं भवति, तदाह—
यास्त्वित्यादि । क्षेत्रगुणैरिति हिमालयादिप्रशस्तदेशव्यतिरिक्त-
क्षेत्रधर्मैः । तेषामिति ऋषिव्यतिरिक्तानां वानप्रस्थादीनाम् ।
मध्यमेन च कर्मणेति असमर्थप्रयोगेण; किंवा, अनतिमह-
ताऽदृष्टेन ॥ ११ ॥ १२ ॥

बल्यानां जीवनीयानां वृंहणीयाश्च या दश ।
व्यसः स्थापनानां च खदिरस्यासनस्य च ॥ १३ ॥
खर्जूरानां मधुकानां मुस्तानामुपलस्य च ।
मृद्वीकानां विडङ्गानां वचायाश्चित्रकस्य च ॥ १४ ॥
शतावरीयाः पयस्यायाः पिप्पल्या जोङ्गकस्य च ।
ऋज्या नागबल्याश्च द्वारदाया धवस्य च ॥ १५ ॥
त्रिफलाकण्टकार्योश्च विदार्याश्चन्दनस्य च ।
इक्षुणां शरमूलानां श्रीपर्ण्यास्तिनिशस्य च ॥ १६ ॥
रसाः पृथक् पृथग्ग्राह्याः पलाशक्षार एव च ।
पृष्ठां पलोन्मितान् भागान् पयो गव्यं चतुर्गुणम् ॥१७॥
द्वे पात्रे तिलतैलस्य द्वे च गव्यस्य सर्पिषः ।
तत् साध्यं सर्वमेकत्र सुसिद्धं स्नेहमुदरेत् ॥ १८ ॥
तत्रामलकचूर्णानामाढकं शतभाषितम् ।
स्वस्नेनैव दातव्यं क्षौद्रस्याभिनवस्य च ॥ १९ ॥

१ 'तासु' इति पा० ।

शर्कराचूर्णपात्रं च प्रथमेकं प्रदापयेत् ।
तुगाक्षीयाः सपिप्पल्याः स्थाप्यं संमूर्च्छितं च तत् ॥
सुचौक्षे मार्तिके कुम्भे मासाद्यं घृतभाषिते ।
मात्रामग्निसमां तस्य तत् ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥
हेमताम्रप्रवालानामयसः स्फटिकस्य च ।
मुकावैदूर्यशङ्खानां चूर्णानां रजतस्य च ॥ २२ ॥
प्रक्षिप्य षोडशीं मात्रां विहायायासमैथुनम् ।
जीर्णे जीर्णे च मुञ्जीत पष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ २३ ॥
सर्वरोगप्रशमनं वृष्यमायुष्यमुत्तमम् ।
सत्त्वस्मृतिशरीराग्निबुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥ २४ ॥
परमूर्जस्करं चैव वर्णस्वरकरं तथा ।
विषालक्ष्मीप्रशमनं सर्ववाचोगतप्रदम् ॥ २५ ॥

सिद्धार्थतां चाभिनवं वयश्च
प्रजाप्रियत्वं च यशश्च लोके ।
प्रयोज्यमिच्छद्भिरिदं यथाव-
द्रसायनं ब्राह्ममुदारवीर्यम् ॥ २६ ॥

(इतीन्द्रोक्त रसायनमपरम् ।)

बल्यानामित्यादौ जोङ्गकम् अगुरु । द्वारदा शाकतरुः, कपि-
कच्छुर्वा । श्रीपर्णा गाम्भारी । पलाशक्षारः पलाशक्षारोद-
कम् । सुचौक्षे इति सुविशुद्धे । अग्निसमामिति अभ्यगुरु-
पाम् । षोडशीं मात्रामिति आमलकादिचूर्णयुक्तघृतापेक्षया
षोडशभागो हेमादिचूर्णद्व्याद्यः ॥ १३-२६ ॥

समर्थानामरोगाणां धीमतां नियतात्मनाम् ।
कुटीप्रवेशः क्षणिनं परिच्छद्वतां हितः ॥ २७ ॥
अतोऽन्यथा तु ये तेषां सौर्यमारुतिको विधिः ।
तयोः श्रेष्ठतरः पूर्वो विधिः स तु सुदुष्करः ॥ २८ ॥
रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्यधयो यदि ।
यथास्मौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ २९ ॥

कुटीप्रावेशिकरसायनविषयान् वातातपिकरसायनविषयांश्च
पुरुषानाह—समर्थानामित्यादि । क्षणिनामिति कृतक्षणनाम् ।
सौर्यमारुतसेवयाऽपि किञ्चत इति सौर्यमारुतिकः ॥ २७-२९ ॥

सत्यवादिनमकोधं निवृत्तं मधमैथुनात् ।
अहिंसकमनायासं प्रशान्तं प्रियवादिनम् ॥ ३० ॥
जपशौचपरं धीरं दाननित्यं तपस्विनम् ।
देवगोब्राह्मणाचार्यगुरुवृद्धान्चने रतम् ॥ ३१ ॥
आनृशंस्यपरं नित्यं नित्यं करुणवेदिनम् ।
समजागरणस्त्रं नित्यं क्षीरघृताशिनम् ॥ ३२ ॥
देशकालप्रमाणं युक्तिहमनहङ्कृतम् ।
शस्ताचारमसंकीर्णमध्यात्मप्रवर्णेन्द्रियम् ॥ ३३ ॥
उपासितारं वृद्धानामास्तिकानां जितात्मनाम् ।
धर्मशास्त्रपरं विद्यावरं नित्यरसायनम् ॥ ३४ ॥

१ 'क्षमिणी' इति पा० । २ 'कारुण्यवेदिनम्' इति पा० ।

गुणैरैतैः समुदितैः प्रयुक्ते यो रसायनम् ।
रसायनगुणान् सर्वान् यथोक्तान् स समश्नुते ॥३५॥
(इत्याचाररसायनम् ।)

सामान्येन रसायनविषयपुरुषगुणानाह—सखवादिनि-
त्यादि । करुण्या सत्त्वानि पश्यतीति करुणवेदी । असंकीर्णः
असंकीर्णोभोजी । निर्यं रसायनप्रयोगो यस्य स नित्यरसायनः
॥ ३०-३५ ॥

यथास्थूलमनिर्वाह्यं दोषाञ्छरीरमानसान् ।
रसायनगुणैर्जन्तुर्युज्यते न कदाचन ॥ ३६ ॥
योगा ह्यायुःप्रकवर्था जरारोगनिर्वहणाः ।
मनःशरीरशुद्धानां सिध्यन्ति प्रयतात्मनाम् ॥ ३७ ॥
तदेतन्न भवेद्वाच्यं सर्वमेव हतात्मसु ।

अरुज्जेऽद्विजातिभ्यः शुश्रूषा येषु नास्ति च ३८
मनःशुद्धयेव प्रयतात्मतायां लक्ष्म्यां पुनस्तदभिधानमित-
रमानसगुणेषु प्रयतात्मताया अभ्यर्हिततोदपदार्थम् । अरुज्जे-
भ्योऽद्विजातिभ्यो येषु च पुरुषेषु शुश्रूषा नास्ति तेषु चैतन्न
वाच्यमिति योजना ॥ ३६-३८ ॥

ये रसायनसंयोगा वृष्ययोगाश्च ये मताः ।
यच्चौषधं विकाराणां सर्वं तद्वैद्यसंश्रयम् ॥ ३९ ॥
प्राणाचार्यं बुधस्तस्मादीमन्तं वेदपारंगम् ।
अश्विनाविव देवेन्द्रः पूजयेदतिशक्तितः ॥ ४० ॥
अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ ।

यज्ञस्य हि शिरश्छिन्नं पुनस्ताभ्यां समाहितम् ॥ ४१ ॥
प्रशीर्णं दशनाः पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।
वस्त्रिणश्च भुजस्तम्भस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥ ४२ ॥
चिकित्सितश्च शीतान्शुर्गृहीतो राजयक्ष्मणा ।
सोमामिपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥ ४३ ॥
भार्गवश्चयवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ।
वीतवर्णस्वरोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ॥ ४४ ॥
एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषगुत्तमैः ।

बभूवतुर्धुर्वां पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनाम् ॥ ४५ ॥
ग्रहाः स्तोत्राणि मन्त्राणि तथा नानाहवींश्च च ।
धूर्वाश्च पशवस्ताभ्यां प्रकल्पन्त्येते द्विजातिभिः ॥ ४६ ॥
प्रक्षिणश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां सहाश्रुते ।
सौत्रामण्यां च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥ ४७ ॥
इन्द्राग्नी चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः ।
स्तूयन्ते वेदवाक्येषु न तथाऽन्या हि देवताः ॥ ४८ ॥
अजरैरमरैस्तावद्विबुधैः साधिपैर्धुवैः ।
पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ मिषजाविति ॥ ४९ ॥
मृत्युव्याधिजरावश्यैर्दुःखप्रायैः सुखार्थिभिः ।
किं पुनर्भिषजो मर्यैः पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥ ५० ॥

१ 'असंकीर्णः कुलजः' इति पा० । २ 'निर्यं योगेन' इति
पा० । ३ 'अरजोभ्यः' इति, 'अजरेभ्यः' इति च पा० । ४ 'तथाऽ-
न्यानि हवींश्च' इति पा० । ५ 'धूर्वाश्च' इति पा० ।

शीलवान्मतिमान् युक्तो द्विजातिः शास्त्रपारंगः ।
प्राणिभिर्गुदवत् पूज्यः प्राणाचार्यः स हि स्मृतः ॥ ५१ ॥

संप्रति रसायनादिसिद्धिर्वाधोना, तेन वैद्यस्तुतिमारभते
—य इत्यादि । प्राणाचार्यमित्यत्र 'प्राणिवर्य' इति वा पाठः;
तत्र प्राणिनां वर्यः श्रेष्ठः प्राणिवर्यः । यज्ञं वहत इति यज्ञवाहौ ।
एतद्यज्ञवाहत्वमेव दर्शयति—दक्षस्य हीत्यादि । पूष्णः सूर्यस्य,
भगोऽपि सूर्यभेदः । सोमामिपतित इति सोमामिपतनयोगेन
पीडित इत्यर्थः; 'सोमातिपतित' इति वा पाठः, तत्राप्यतिपत्त-
नेन सोमपानातिभ्यो दर्शयति । ग्रहाः सोमपानपात्राणि ।
स्तोत्राणि स्त्वाः स्तावकवा(क)चः; शस्त्राणीति केचित्,
संशस्यतेऽनेनेति कृत्वा सामकृत्वयतिरिक्तं स्तोत्रमाहुः; श-
स्त्राणि अस्त्राण्येव, वषट्पुत्राणि शस्त्राणि च यज्ञे कल्पन्ति एव ।
धूर्वाश्च पशव इति धूर्ववर्णपशवः; एवंवर्णश्च पशवः श्रेष्ठा
भवन्ति । सवन इति यज्ञस्थाने । सौत्रामणी यज्ञविशेषः ।
अतिशक्ति इति निजशक्तेरप्यतिरेकेण ॥ ३९-५१ ॥

विद्यासमाप्तौ मिषजो द्वितीया जातिरुच्यते ।
अश्रुते वैद्यशब्दं हि न वैद्यः पूर्वजन्मना ॥ ५२ ॥
विद्यासमाप्तौ ब्राह्मं वा सत्त्वमार्गमथापि वा ।
ध्रुवमाविशति ज्ञानात्तस्माद्वैदो द्विजः स्मृतः ॥ ५३ ॥
नाभिध्यायेन्न चाक्रोशेदहितं न समाचरेत् ।
प्राणाचार्यं बुधः कश्चिदिच्छन्नायुरन्तिव्रम् ॥ ५४ ॥

वैद्यशब्दद्विजशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तमाह—विद्येत्यादि । तेन
विद्यायोगाद् वैद्यत्वं तथा विद्यासमाप्तिलक्षणजन्मना द्विजत्वं
भवतीत्युक्तं भवति । ब्राह्मं वा आर्यं वा इति विकल्पो वैद्यवि-
शेषाभिप्रायाद्भवति; तयोर्नैकैकचित्सायंस्तस्य ब्राह्मम्,
इतरस्य तु लोकानुग्राहिण आर्षमिति व्यवस्था ॥ ५२-५४ ॥
चिकित्सितस्तु संश्रुत्य यो वाऽसंश्रुत्य मानवः ।
नोपाकरोति वैद्याय नास्ति तस्येह निष्कृतिः ॥ ५५ ॥
भिषगप्यायुरान् सर्वान् स्वसुतानिव यत्नवान् ।
आवाधेभ्यो हि संरक्षेदिच्छन् धर्ममनुत्तमम् ॥ ५६ ॥
धर्मार्थं चार्थकैमार्थमायुर्वेदो महर्षिभिः ।
प्रकाशितो धर्मपरैरिच्छद्भिः स्नानमक्षरम् ॥ ५७ ॥
नार्थार्थं नापि कामार्थमथ भूतदयां प्रति ।
वर्तते यश्चिकित्सायां स सर्वमतिवर्तते ॥ ५८ ॥
कुर्वते ये तु वृत्त्यर्थं चिकित्सापण्यविक्रयम् ।
ते हित्वा काञ्चनं राशिं पांशुराशिमुपासते ॥ ५९ ॥

१ 'त्रिजातिः' इति पा० । २ 'भिषजस्तृतीया' इति पा० ।
३ 'वैद्यस्त्रिजः' इति पा० । 'प्रथमा जातिः मातृगर्भतो जन्म, द्वितीया
जातिरुपनयनात्, तृतीया तु वैद्यविद्यासमाप्तौ; अतः शास्त्रपार-
गो वैद्यः विद्यासमाप्तिलक्षणतृतीयजन्मना त्रिज उच्यते' इति योगी-
न्द्रनाथसेनः । ४ 'वैद्याभिप्रायविशेषाद्भवति' इति पा० । ५ 'यो
मानवो वैधेन चिकित्सितो रोगमुक्तः सन् वैधं संश्रुत्य प्रतिश्रुत्य प्रति-
ज्ञाय असंश्रुत्य वा नोपाकरोति धनादिकं न ददाति इह लोके पर-
त्रापि च तस्य निष्कृतिः निस्तारो नास्ति' इति योगीन्द्रनाथसेनः ।
६ 'नार्थकामार्थ' इति पा० ।

दारुणैः कृष्यमाणानां गदैर्वैवस्वतक्षयम् ।
 छित्त्वा वैवस्वतान् पाशान् जीवितं यः प्रयच्छति ६०
 धर्मार्थदाता सदृशस्तस्य नेहोपलभ्यते ।
 न हि जीवितदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते ॥ ६१ ॥
 परो भूतदया धर्म इति मत्वा चिकित्सया ।
 वर्तते यः स सिद्धार्थः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ६२ ॥
 संश्रुत्येति प्रतिज्ञाय । चिकित्सैव पण्यं विक्रेतव्यमिति चिकि-
 त्सापण्यम् । ते हित्वेत्यादौ धर्मार्थं क्रियमाणचिकित्सा महाफ-
 लत्वेन काब्यनशितुल्या, इतरा त्वसारकत्या पांशुराशितुल्या ।
 वैवस्वतक्षयमिति यमगृहम् ॥ ५५-६२ ॥

तत्र श्लोकौ—

आयुर्वेदसमुत्थानं दिव्यौषधिविधिं शुभम् ।
 अमृताल्पान्तरगुणं सिद्धं रत्नरसायनम् ॥ ६३ ॥
 सिद्धेभ्यो ब्रह्मचारिभ्यो यदुवाचामरेश्वरः ।
 आयुर्वेदसमुत्थाने तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥ ६४ ॥
 इत्यश्विवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सि-
 तस्थाने रसायनाध्याये आयुर्वेदसमुत्था-
 नीयो नाम रसायनपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥
 संग्रहे रत्नरसायनमिति हेमादिरत्नसंयुक्तं रसायनम् । आयु-
 र्वेदसमुत्थाने प्रकाशिततया दिव्यौषधिविध्यादि यदुवाच ब्रह्म-
 चारिभ्योऽमरेश्वरः, तत् संप्रकाशितमिति योजना ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
 इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
 तात्पर्यटीकायां रसायनाध्याये आयुर्वेदसमुत्थानीयो
 नाम रसायनपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥
 समाप्तश्चायं रसायनाध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोध्यायः ।

वाजीकरणाध्याये प्रथमः पादः ।

अथातः संयोगशरमूलीयं वाजीकरणपादं व्या-
 ख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाश्वेयः ॥ २ ॥

खस्थोजस्करत्वसामान्यात् रसायनमनु वाजीकरणं वाच्यं,
 तत्रापि वाजीकरणे षट्पत्युपदर्शकप्रकरणयुक्त्वादादौ संयोग-
 शरमूलीय उच्यते । संयोगः शरमूलानामस्मिन्नस्तीति संयोग-
 शरमूलीयः ॥ १ ॥ २ ॥

वाजीकरणमन्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मवान् ।
 तदायत्तौ हि धर्मार्थौ प्रीतिश्च यश एव च ॥ ३ ॥
 पुत्रस्यायतनं ह्येतद्गुणाश्चेत सुताश्रयाः ।

अवाजी वाजीवाच्यं मैथुने शक्तः क्रियते येन तद्वाजीकर-
 णम् । उक्तं हि—“वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतः स्त्रियम्”
 इत्यादि । अन्विच्छेदिति रसायनान्महाफलात् तदपेक्षयाऽल्प-
 फलं वाजीकरणं पश्चाद्विच्छेत् । पुरुष इति पदेन तरुणपुरुष-

ग्राहिणा बालवृद्धौ निषिद्धव्यावौ निराकरोति । उक्तं हि—
 “अतिबालो ह्यसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियो व्रजन् । उपतप्येत
 सहसा तडागमिव काजलम् ॥ शुष्कं रुधं यथा काष्ठं जन्तुजरघं
 विजर्जरम् । स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियो व्रजन्”
 इति । नित्यमित्यनेन न रसायनवत् सङ्कल्पयोगो वृष्यस्य,
 किन्त्वाहारवत् सर्ववैद्ययोग इति दर्शयति । आत्मवानित्यनेन
 दुरात्मनो वृष्यकरणं निषेधति, स हि वृष्योपयोगादुपस्थितधातुः
 सज्जगम्यागमनमपि कुर्यात् । धर्मादयो वृष्यायत्ता एव यथा
 भवन्ति तदाह—पुत्रस्येत्यादि । आयतनं कारणम् । एते गुणा
 इति धर्मादयः । वृष्यप्रयोगजनितः पुत्रो धर्मादीन् पितुः संपाद-
 यतीत्यर्थः । वाजीकरणसेवया चेह युक्तयैव ऋतुकाले च मैथुनं
 प्राधान्येनाभिप्रेतं, तेन तिस्रैषणीये त्रय उपस्तम्भाः (सू. अ.
 ११) इत्यादिप्रत्येन ब्रह्मचर्यं यदुक्तं, तद् ऋतुकाले यथावि-
 धिकृतमैथुनाप्रतिषेधकमिति न विरोधः ॥ ३ ॥—

वाजीकरणमध्यं च क्षेत्रं स्त्री या प्रहर्षिणी ॥ ४ ॥
 इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्था परं प्रीतिकरा स्मृताः ।
 किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन प्रतिष्ठिताः ॥ ५ ॥
 (सङ्घातो हीन्द्रियार्थानां स्त्रीषु नान्यत्र विद्यते ।)
 रुयाश्रयो हीन्द्रियार्थो यः स प्रीतिजननोऽधिकम् ।
 स्त्रीषु प्रीतिर्विशेषेण स्त्रीष्वपत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥
 धर्मार्थौ स्त्रीषु लक्ष्मीश्च स्त्रीषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
 सुरूपा यौवनस्था या लक्ष्मणैर्या विभूषिता ॥ ७ ॥
 या वक्ष्या शिक्षिता या च सा स्त्री वृष्यतमा मता ।

सर्ववाजीकरणेभ्यः प्रधानं वाजीकरणमाह—वाजी-
 त्यादि । क्षेत्रमिव क्षेत्रं, तत्र शुक्ररूपबीजप्ररोहणात् । अर्था
 इति शब्दादयः, ते च स्त्रीताधररस-कलविहृत-रूपादयः
 प्रसिद्धा एव । धर्मार्थौ स्त्रीष्विति सहैव पठ्या धर्मश्रयं इत्या-
 द्युपदेशाद्धर्मः, तथाऽसुरका गृहिणी अर्थरक्षणानि करोतीत्यर्थं
 इत्यर्थः । स्त्रिया लक्ष्म्याः संयोगे धनसंपन्नवतीति स्त्रीषु लक्ष्मीः
 प्रतिष्ठितेत्यर्थः । वक्ष्या आयत्ता । शिक्षितेति कामशास्त्रोक्त-
 गीतवादित्रलास्यादिचतुःषष्टिकलाशिक्षिता ॥ ४-७ ॥—

नानाभक्त्या तु लोकस्य दैवयोगाच्च योषिताम् ॥ ८ ॥
 तं तं प्राप्य विवर्धन्ते नरं रूपादयो गुणाः ।
 वयोरुपवचोहावैर्या यस्य परमाङ्गना ॥ ९ ॥
 प्रविशत्याशु हृदयं दैवाद्वा कर्मणोऽपि वा ।
 हृदयोत्सवरूपा या या समानमनःशया ॥ १० ॥
 समानसत्त्वा या वक्ष्या या यस्य प्रीयते प्रियैः ।
 या पाशभूता सर्वेषामिन्द्रियाणां परैरुणैः ॥ ११ ॥
 यथा विद्युक्तो निस्त्रीकमरतिर्मन्यते जगत् ।
 यस्या ऋते शरीरं ना धत्ते शून्यमिवेन्द्रियैः ॥ १२ ॥
 शोकोद्वेगारतिभयैर्वा दृष्टा नाभिभूयते ।
 याति यां प्राप्य विस्त्रम्भं दृष्ट्वा हृष्यत्यतीव याम् ॥ १३ ॥

अपूर्वामिव यां याति नित्यं हर्षातिवेगतः ।
गत्वा गत्वाऽपि बहुशो यां तृप्तिं नैव गच्छति ॥१४॥
सा स्त्री वृष्यतमा तस्य नानाभावा हि मानवाः ।
अतुल्यगोत्रां वृष्यां च प्रहृष्टां निरपद्रवाम् ॥ १५ ॥
शुद्धस्नातां व्रजेचारीमपत्यार्थीं निरामयः ।

रूपावित्यतिरेकेणापि काचित् कस्यचित् कर्मवशाद्बुध्या स्त्री भवतीति दर्शयन्नाह—नानेत्यादि । दैवयोगादिति प्राक्तनकर्म-वशात् । विवर्धन्त इति वृष्यत्वं संपादयन्ति । हावो नरं प्रति स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाविशेषः । उक्तं च भरतेन—“प्राकाशरूपकं सत्त्वं सत्त्वोत्तमाः समुद्रताः । तेभ्यो हावादिनिष्पत्तिरित्याहुः परमपैयः” इति । दैवादिति प्राक्तनकर्मणः । कर्मण इति ऐहिकाद्वशीकरणादिकर्मणः । मनःशयः कामः । पात्राभूतेति मनइन्द्रियबन्धहेतुत्वात् । ‘नानाभावा हि मानवाः’ इत्यनेन रूपादिगुणयोगेन (न) सर्वपुरुषाण प्रति स्त्रीणां प्रियत्वमिति दर्शयति ॥ ८-१५ ॥—

अच्छायाश्चैकशाखश्च निष्फलश्च यथा द्रुमः ॥ १६ ॥
अनिष्टगन्धश्चैकश्च निरपत्यस्तथा नरः ।
चित्रदीपः सरः शुक्लमधातुर्धातुसन्निभः ॥ १७ ॥
निष्पजस्तृणपूलीति मन्तव्यः पुरुषाकृतिः ।
अप्रतिष्ठश्च नम्रश्च शून्यश्चैकैन्द्रियश्च ना ॥ १८ ॥
मन्तव्यो निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते ।
बहुमूर्तिर्वहुमुखो बहुव्यूहो बहुकिञ्च ॥ १९ ॥
बहुचक्षुर्वहुज्ञानो बह्व्रतमा च बहुप्रजः ।
मङ्गल्योऽयं प्रशस्योऽयं धन्योऽयं वीर्यवानयम् ॥२०॥
बहुशाखोऽयमिति च स्तूप्यते ना बहुप्रजः ।
प्रीतिर्विलं सुखं वृत्तिर्विस्तारो विपुलं कुलम् ॥ २१ ॥
यशो लोकाः सुखोदकास्तुष्टिश्चापत्यसंश्रिताः ।
तस्मादपत्यमन्विच्छन् गुणांश्चापत्यसंश्रितान् ॥२२॥
वाजीकरणनित्यः स्यादिच्छन् कामसुखानि च ।
उपभोगसुखान् सिद्धान् वीर्यापत्यविचर्चनान् ॥२३॥
वाजीकरणसंयोगान् प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ।

संप्रति वृष्यप्रयोगसाध्यस्य पुत्रस्योपादेयतां दर्शयन्नाह—
अच्छाया इत्यादि । एकशाख इति एकस्वरूप इत्यर्थः । चित्रलि-
खितो दीपश्चित्रदीपः । अधातुर्धातुसन्निभ इति अखुवर्णादि-
रूपः सुवर्णादिब्रह्माभासे यो जातुषकङ्कादिः । पूली नृपसक-
धर्मित्वात् । तृणपूली पुरुषाकृतिरिति भाषया पुरुषार्थक्रियाविर-
हित्वं दर्शयति । कामसुखानि चेत्यनेन पुत्रोत्पादादितिरिक्तं नाति-
श्लाघ्यं फलं दर्शयति । कामसुखानि हि ऐहिकान्येव परं न
पुत्रवदुभयलोकोपकारकाणि । उपभोगे मैथुने सुखं कुर्वन्तीत्यु-
पभोगसुखाः; किंवा, उपभोगं सुखा उपभोगसुखाः । वीर्यं
शुक्रम् ॥ १६-२३ ॥—

शरमूलेक्षुमूलानि काण्डेक्षुः सेक्षुवालिका ॥ २४ ॥
शतावरी पयस्या च विदारी कण्टकारिका ।
जीवन्ती जीवको मेदा वीरा चर्षभको बला ॥ २५ ॥
ऋद्धिगोक्षरकं राक्षा सात्मगुता पुनर्नवा ।
एषां त्रिपलिकान् भागान् माषाणामाढकं नवम् २६
विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भागं च शेषयेत् ।
तत्र पेय्याणि मधुकं द्राक्षा फल्गूनि पिप्पली ॥२७॥
आत्मगुता मधूकानि खर्जूरानि शतावरी ।
विदार्यामलकैक्षूणां रसस्य च पृथक् पृथक् ॥ २८ ॥
सर्पिषश्चाढकं दद्यात् क्षीरद्रोणं च तद्विषक् ।
साधयेद्भृतशेषं च सुप्तं योजयेत् पुनः ॥ २९ ॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्याश्चैः प्रस्थोन्मितैः पृथक् ।
पलैश्चतुर्भिर्मागध्याः पलेन मरिचस्य च ॥ ३० ॥
त्वगेलाकेशराणां च चूर्णैरर्धपलोन्मितैः ।
मधुनः कुडवाभ्यां च द्वाभ्यां तत्कारयेद्विषक् ॥३१॥
पलिका गुलिकास्त्यानांस्तथाप्रियो जयेत् ।
एष वृष्यः परं योगो बृंहणो बलवर्धनः ॥ ३२ ॥
अनेनाश्व इयोदीर्णो बली लिङ्गं समर्पयेत् ।
(इति बृंहणीगुटिका ।)

काण्डेक्षुः बृहदिक्षुः । इक्षुवालिका खरगालिका । पयस्या
क्षीरविदारी । वीरा क्षीरकाकोली । फल्गुः काष्ठोदुम्बरिका ।
शतावरीत्यन्तेन कल्कच्छेदः । वंशरोचना तुगाक्षीरी, अन्ये
वंशरोचनातुकारि पार्थिवद्रव्यं तालैधीति वदन्ति । त्याना
इति घनाः ॥ २४-३२ ॥—

माषाणामात्मगुताया बीजानामाढकं नवम् ॥ ३३ ॥
जीवकर्मभक्तौ वीरां मेदामुद्दि शतावरीम् ।
मधुकं चाश्वगन्धां च साधयेत् कुडवोन्मिताम् ३४
रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं गव्यं दशगुणं पयः ।
विदारीणां रसप्रस्थं प्रस्थमिधुरसस्य च ॥ ३५ ॥
दत्त्वा मृद्वग्निना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ।
शर्करायास्तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्य च पृथक् पृथक् ३६
भागांश्चतुष्पलांस्त्र पिप्पल्याश्चावपेत् पलम् ।
पलं पूर्वमतो लीढा ततोऽन्नमुपयोजयेत् ॥ ३७ ॥
य इच्छेदक्षयं शुक्रं शेषस्योत्तमं बलम् ।

(इति व्राजीकरणं घृतम् ।)

द्वितीयप्रयोगे रसे इति काये ॥ ३३-३७ ॥

शर्करा माषविदलास्तुगाक्षीरी पयो घृतम् ॥ ३८ ॥
गोधूमचूर्णपट्टानि सर्पिष्युत्कारिकां पचेत् ।
नां तातिपकां मृदितां कौकुटे मधुरे रसे ॥ ३९ ॥

१-‘पृथक् त्रिपलिकान् कृत्वा’ इति पा० । २-‘कृत्वा’ इति

पा० । ३-‘तालवीक्षी’ इति पा० ।

सुगन्धे प्रक्षिपेदुष्णे यथा सान्द्रीभवेद्रसः ।
एष पिण्डरसो वृष्यः पौष्टिको बलवर्धनः ॥ ४० ॥
अनेनाश्व इवोदीर्णो बली लिङ्गं समर्पयेत् ।
श्लिखितित्तिरिहंसानामेवं पिण्डरसो मतः ।
बलवर्णस्वरकरः पुमांस्तेन वृषायते ॥ ४१ ॥
(इति वाजीकरणपिण्डरसाः ।)

उत्कारिका मूषिकोत्काराकारा (?) । श्लिखितित्तिरिहंसानां
पिण्डरसैर्व्यस्तसमस्ताश्चत्वारः पिण्डरसाः ॥ ३८-४१ ॥

घृतं माषान् सबस्ताण्डान् साधयेन्माहिषे रसे ।
भर्जयेत्तं रसं पूतं फलाम्लं नवसर्पिणि ॥ ४२ ॥
ईषत्सलवणं युक्तं धान्यजीरकनागैः ।
एष वृष्यश्च वल्यश्च वृंहणश्च रसोत्तमः ॥ ४३ ॥

(इति वृष्यमाहिपरसः ।)
चटकांस्तित्तिरिहंसे तित्तिरीन् कौकुटे रसे ।
कुकुटान् बाहिर्णरसे हांसे बाहिर्णमेव च ॥ ४४ ॥
नवसर्पिणि संतप्तान् फलाम्लान् कारयेद्रसान् ।
मधुरान् वा यथासात्म्यं गन्धाढ्यान् बलवर्धनान् ४५
(इत्यन्ये वृष्यरसाः ।)

तृप्तिं चटकमांसानां गत्वा योऽनुपिवेत् पयः ।
न तस्य लिङ्गशैथिल्यं स्यान्न शुक्रक्षयो निशि ॥ ४६ ॥
(इति वृष्यमांसम् ।)

माषयुषेण यो भुक्त्वा घृताढ्यं पष्टिकौदनम् ।
पयः पिबति रात्रिं स कृत्स्नां जागर्ति वेगवान् ४७
(इति वृष्यमाषयोगः ।)

न ना खपिति रात्रिषु नित्यस्तब्धेन शोफसा ।
तप्तः कुकुटमांसानां भृशानां नक्ररेतसि ॥ ४८ ॥
(इति वृष्यः कुकुटमांसप्रयोगः ।)

निःस्त्राव्य मत्स्याण्डरसं भृष्टं सर्पिणि भक्षयेत् ॥ ४९ ॥
हंसबाहिर्णदक्षिणामेवमण्डानि भक्षयेत् ॥
(इति वृष्योऽण्डरसः ।)

निशीलयेन सकलनिशामैथुनेऽपीति दर्शयति । हंसेत्यादि
हंसबाहिर्दक्षिणामण्डप्रयोगा यद्यपि भिन्नाः, तथाऽपि प्रयोग-
पेक्षया एक एवायं प्रयोगः । एवं संग्रहोक्ताः हंसबाहिर्दक्षिणामे-
कप्रयोगेण पञ्चदशप्रयोगाः पूर्यन्ते ॥ ४२-४९ ॥

भवतश्चात्र—

स्रोतःसु शुद्धेष्वमले शरीरे
वृष्यं यदा नो सितमस्ति काले ।
वृषायते तेन परं मनुष्य-
स्तद्वृंहणं चैव बलप्रदं च ॥ ५० ॥

१ 'इवोदीर्णवलयः' इति पा० । २ 'वाजीकरी लसिका' इति
पा० । ३ 'नित्यवर्धनं च' इति पा० । ४ 'वृष्यशुक्ररसः' इति
पा० । ५ 'यदा' इति पा० ।

तस्मात् पुरा शोभनमेव कार्यं
बलानुरूपं न हि वृष्ययोगाः ।
सिध्यन्ति देहे मलिने प्रयुक्ताः
क्षिष्टे यथा वाससि रागयोगाः ॥ ५१ ॥

वृष्ययोगाश्च शुद्धदेहैरेव कर्तव्या इति दर्शयन्नाह—स्रोतः-
स्त्रियादि । सितमिति मात्रावत् । क्षिष्टे इति म्लाने ॥ ५० ॥ ५१ ॥
तत्र श्लोकौ—

वाजीकरणसामर्थ्यं क्षेत्रं स्त्री यस्य चैव या ।
ये दोषा निरपत्यानां गुणाः पुत्रवतां च ये ॥ ५२ ॥
दश पञ्च च संयोगा वीर्यापत्यविवर्धनाः ।
उक्तास्ते शरमूलीये पादे पुष्टिवलप्रदाः ॥ ५३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-
स्थाने वाजीकरणाध्याये संयोगशरमूलीयो
नाम वाजीकरणपादः प्रथमः ॥ १ ॥

संग्रहे यस्य चैव येति यस्य या वृष्येत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामयुर्वेद-
दीपिकायां चिकित्सितस्थाने वाजीकरणाध्याये संयोग-
शरमूलीयो नाम वाजीकरणपादः प्रथमः ॥ १ ॥

वाजीकरणाध्याये द्वितीयः पादः ।

अथात आसिकक्षीरिकं वाजीकरणपादं व्याख्या-
सामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

आसिकक्षीरिकं वृष्यपादाभिधानसंज्ञात् पदान्तस्य विशि-
ष्टसंबन्धावयवतयोर्युक्त्ये । (आसिकक्षीरमिति पदमस्त्यसि-
किति) आसिकक्षीरी, तत्र स्थायिकः कप्रत्ययः; किंवा, ढकप्र-
त्ययेन वैशेषिकशब्दवत् 'आसिकक्षीरिक' इति साधनीयम्
॥ १ ॥ २ ॥

आसिकक्षीरमापूर्णमशुक्लं शुद्धपष्टिकम् ।
उद्वारके समापोथ्य पीडयेत् क्षीरमर्दितम् ॥ ३ ॥
गृहीत्वा तं रसं पूतं गव्येन पयसा सह ।
बीजानामात्मगुताया धान्यमापरसेन च ॥ ४ ॥
बलायाः शूर्पपर्ण्याश्च जीवन्त्या जीवकस्य च ।
क्रद्धर्षभककाकोलीश्वदंष्ट्रामशुकस्य च ॥ ५ ॥
शतावर्या विदार्याश्च द्राक्षाखर्जूरयोरपि ।
संयुक्तं मात्रया वैद्यः साधयेत्तत्र चावपेत् ॥ ६ ॥
तुगाक्षीर्याः समाषाणां शालीनां पष्टिकस्य च ।
गोधूमानां च चूर्णानि वैः स सान्द्रीभवेद्रसः ॥ ७ ॥

१ 'म्लिष्टे' इति पा० । २ 'क्षुण्णं विमर्दितं क्षीरे पीडयेत् सुसमाहितः'
इति पा० । ३ 'ऋषभस्य च काकोलीमशुकानां रसेन च' इति पा० ।

सान्द्रीभूतं च कुर्यात् प्रभूतमधुशर्करम् ।
गुलि(टि)का बदरैस्तुल्यास्ताश्च सर्पिषि भर्जयेत् ॥८॥
ता यथासि प्रयुज्जानः क्षीरमांसरसाशनः ।
पश्यत्यपत्यं विपुलं वृद्धोऽप्यात्मजमक्षयम् ॥ ९ ॥
(इत्यपत्यकरी पष्टिकादिगुटिका ।)

आसिकक्षीरमिति क्षीरसेकवृद्धम् । यदुक्तं जतूकर्णे—
“क्षीरसेकवृद्धं पष्टिकं पक्कं” इत्यादि । शुद्धपष्टिकमिति गौरव-
ष्टिकम् । अत्र बलादिरसानां तुल्यमानता; किंवा, मात्राशब्द-
स्याल्पवचनत्वाद्वलादिरसानामल्पमात्रत्वम् । प्रक्षेप्यचूर्णप्रमाण-
माह—यैः स सान्द्रीभवेदस इति; यावन्मानेन चूर्णेन रसस्य
सान्द्रता भवति तावन्मात्रं चूर्णं ग्राह्यम् । प्रभूतत्वं मधुशर्कर-
योर्व्यवतास्त्वर्थमधुखरलं स्यात्तावज्ज्ञेयम् । अत्र च प्रयोगमहि-
म्नैव मधुयुक्तस्यापि प्रयोगस्य भर्जनक्रियायामासि संयोगो न विरो-
धमावहति; तथा हि सुश्रुतेऽपि त्रिफलायस्कृतौ मधुनोऽसि-
संबन्धो भवत्येव । आत्मजमिति हर्षभूतात्मजं, शुक्रमिति
यावत् ॥ ३—९ ॥

चटकानां सहस्रानां दक्षाणां शिखिनां तथा ।
शिथुमारस्य नक्रस्य भिषक् शुक्राणि संहरेत् ॥ १० ॥
गव्यं सर्पिवैराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि ।
पष्टिकानां च चूर्णानि चूर्णं गोधूमकस्य च ॥ ११ ॥
एभिः पूषलिकाः कार्याः शङ्कुल्यो वर्तिकास्तथा ।
पूषा धानाश्च विविधा भक्ष्याश्चान्ये पृथग्विधाः ॥ १२ ॥
एषां प्रयोगाद्दक्षणाणां स्त्वधेनापूरेतसा ।
शेफसा वाजिवद्याति यावदच्छि खियो नरः ॥ १३ ॥
(इति वृष्यपूषलिकादियोगः ।)

आत्मगुप्ताफलं माषान् खर्जूरानि शतावरीम् ।
शृङ्गाटकानि मूट्रीकां साधयेत् प्रस्तोन्मितम् ॥ १४ ॥
क्षीरप्रस्थं जलप्रस्थमेतत् प्रस्थावशेषितम् ।
शुद्धेन वाससा पूतं योजयेत् प्रस्तैस्त्रिभिः ॥ १५ ॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्याः सर्पिषोऽभिनवस्य च ।
तत् पाययेत् सक्षौद्रं पष्टिकाञ्च च भोजयेत् ॥ १६ ॥
जरापरीतोऽप्यबलो योगेनानेन विन्दति ।
नरोऽपत्यं सुविपुलं युवेव च स हृष्यति ॥ १७ ॥
(इत्यपत्यकरः खरसः ।)

दक्षः कुकुटः । शुक्राणीति यद्यप्युक्तं, तथाऽपि चटकादिशु-
क्रप्रहणस्यावश्यकत्वात् समानगुणानि तदण्डान्यपीह शृण्वन्ते ।
वर्तिका बल्याकारा भक्ष्याः । धाना इति धानाकारा भक्ष्याः । अयं
तुल्यद्रव्यतया विविधमक्ष्यरूपोऽप्येक एव योगः ॥ १०—१७ ॥

खर्जूरीमस्तकं माषान् पथस्यां च शतावरीम् ।
खर्जूरानि मधुकानि मूट्रीकामजडाफलम् ॥ १८ ॥

पलोन्मितानि मतिमान् साधयेत् सलिलाढके ।
तेन पादावशेषेण क्षीरप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १९ ॥
क्षीरशेषेण तेनाद्याद् घृताढ्यं पष्टिकौदनम् ।
शर्करेण संयोगं पृष वृष्यः परं स्मृतः ॥ २० ॥
(इति वृष्यक्षीरम्)

अजडा शुकशिम्बी ॥ १८—२० ॥
जीवकर्षभकौ मेदां जीवन्तीं श्रावणीद्वयम् ।
खर्जूरं मधुकं द्राक्षां पिप्पलीं विश्वमेपजम् ॥ २१ ॥
शृङ्गाटकं विदारीं च नवं सर्पिः पयो जलम् ।
सिद्धं घृतावशेषं तच्छर्कराक्षौद्रपादिकम् ॥ २२ ॥
पष्टिकाच्चेन संयुक्तमुपयोज्यं यथाबलम् ।
वृष्यं बल्यं च वष्यं च कण्ठ्यं बृंहणमुत्तमम् ॥ २३ ॥
(इति वृष्यघृतम् ।)

जीवकेत्यादौ विदार्यन्तैः कल्कैः क्षीरजलाभ्यां घृतं साध-
नीयम् ॥ २१—२३ ॥

दध्नः सरं शरच्चन्द्रसन्निभं दोषवर्जितम् ।
शर्कराक्षौद्रमरिचैस्तुगाक्षीर्या च बुद्धिमान् ॥ २४ ॥
युक्त्या युक्तं सस्त्वैलं नवे कुम्भे शुचौ पटे ।
मार्जितं प्रक्षिपेच्छीते घृताढ्ये पष्टिकौदने ॥ २५ ॥
पिबेन्मात्रं रसालायास्तं भुक्त्वा पष्टिकौदनम् ।
वर्णस्वरबलोपेतः पुमांस्तेन वृषायते ॥ २६ ॥
(वृष्यो दधिसरप्रयोगः ।)

युक्त्येति यथा कटुवायधिकं न भवति तथा मरिचादियोगः
कर्तव्यः । मार्जितमिति सुवृष्टम् । रसालाक्षणं—“सचा-
तुर्जातकाजानि सगुडार्द्रकानगरम् । रसाला स्याच्छिखरीणी
सुवृष्टं ससरं दधि” इति ॥ २४—२६ ॥

चन्द्रांशुकल्पं पयसा घृताढ्यं पष्टिकौदनम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं प्रयुज्जानो वृषायते ॥ २७ ॥
(इति वृष्यः पष्टिकौदनप्रयोगः ।)
तते सर्पिषि नक्राण्डं ताम्रचूडाण्डमिश्रितम् ।
युक्तं पष्टिकचूर्णेन सर्पिषाऽभिनवेन च ॥ २८ ॥
पक्त्वा पूषलिकाः खादेद्वाक्षणीमण्डपो नरः ।
य इच्छेद्दध्वद्वन्तुं प्रसेक्तुं गजवच्च यः ॥ २९ ॥
(इति वृष्यपूषलिकाः ।)

चन्द्रांशुकल्पमिति अलार्थशुद्धम् ॥ २७—२९ ॥

भवतश्चात्र—

पतैः प्रयोगैर्विधिवद्वपुष्मान्
वीर्योपपन्नो बलवणयुक्तः ।
हर्षान्वितो वाजिवद्वधवर्णो
भवेत् समर्थश्च वराङ्गनासु ॥ ३० ॥

यद्यच्च किञ्चिन्मनसः प्रियं स्या-
द्रम्या वनान्ताः पुलिनानि शैलाः ।

इष्टाः स्त्रियो भूषणगन्धमाल्यं
प्रिया वयस्याश्च तदत्र योरेयम् ॥ ३१ ॥

अत्र योरेयमिति वृध्यप्रयोगसमर्थम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तत्र श्लोकः—

आसिक्तक्षीरिके पादे ये योगाः परिकीर्तिताः ।
अष्टावपत्यकामैस्ते प्रयोज्याः पौरुषार्थिभिः ॥ ३२ ॥

इत्यश्विनेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-
स्थाने वाजीकरणाध्याये आसिक्तक्षीरिको
नाम वाजीकरणपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

पौरुषार्थिमिति शुक्रार्थिभिः ॥ ३२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकता-
त्पर्यदीकायां चिकित्सास्थाने वाजीकरणाध्याये आसि-
क्तक्षीरिको नाम वाजीकरणपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

वाजीकरणाध्याये तृतीयः पादः ।

अथातो माषपर्णेभृतीयं वाजीकरणपादं

व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

माषपर्णेभृतीयसंबन्धोऽपि पूर्ववत् ॥ १ ॥ २ ॥

माषपर्णेभृतां धेनुं शृष्टिं पुष्टां चतुःस्तनीम् ।
समानवर्णवत्सां च जीवद्वत्सां च बुद्धिमान् ॥ ३ ॥
रोहिणीमथवा कृष्णामूर्ध्वशृङ्गीमदारुणाम् ।
इक्ष्वादामर्जुनादां वा सान्द्रक्षीरां च धारयेत् ॥ ४ ॥
केवलं तु पयस्तस्याः शृतं वाऽशृतमेव वा ।
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्युक्तं तद्वृष्यसुत्तमम् ॥ ५ ॥

शृष्टिम् एकवारप्रसूताम् । चतुःस्तनीमित्यनेन संपूर्णचतुःस्तनीं
दर्शयति । रोहिणीमिति लोहितवर्णाम् । ऊर्ध्वशृङ्गत्वं विशुद्ध-
बहुक्षीराया एव भवतीति वचनाज्ज्ञेयम् । इक्ष्वादेति इक्षुदण्ड-
भक्षा । अर्जुनादा अर्जुनवृक्षपत्रभक्षा । इक्ष्वादा वा, अर्जुनादा
वा, माषपर्णेभृता वेति विकल्पत्रयम् । पयः शृतमशृतं वेति द्वौ
योगौ । शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्युक्तं तदिति तृतीयः । एतत्प्रयोगोऽपि
जतुकर्ण—“तस्याः क्षीरं शर्कराक्षौद्रयुक्तं वा केवलं शृतम-
शृतं वा” इति ॥ ३—५ ॥

शुक्रलैर्जीवनीयैश्च वृंहणैर्वैलवर्धनैः ।

क्षीरसंजननैश्चैव पयः सिद्धं पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥

युक्तं गोधूमचूर्णेन सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

पर्यायेण प्रयोक्तव्यमिच्छता शुक्रमक्षयम् ॥ ७ ॥

१ ‘योरेयम्’ इति पा० ।

पर्यायेणेति पृथक् पृथक् प्रयोक्तव्यं; तेन पञ्चभिर्गणैः पञ्च
योगा भवन्ति ॥ ६ ॥ ७ ॥

मेदां पयस्यां जीवन्तीं विदार्यं कण्टकारिकाम् ।
श्वदंष्ट्रां क्षीरिकां माषान् गोधूमाञ्छालिपष्टिकान् ॥ ८ ॥
पयस्यधौदं के पक्त्वा कार्षिकानाढकोन्मते ।
विवर्जयेत् पयःशेषं तत् पूतं क्षौद्रसर्पिषा ॥ ९ ॥
युक्तं शर्करं पीत्वा वृद्धः सततिकोऽपि वा ।
विपुलं लभतेऽपत्यं युवेव च स हृष्यति ॥ १० ॥

विवर्जयेदिति मेदादिकलं वर्जयेत् । वृद्धः सततेरर्वागिति
ज्ञेयम् । सततिकस्य तु यद्यपि शुक्रनिष्ठतिरुक्ता, तथाऽपि
वृध्यप्रभावाद्भवतीति विज्ञेयम् ॥ ८—१० ॥

मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयः शृतम् ।

अपत्यजननं सिद्धं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ ११ ॥

जातरूपस्येति सुवर्णस्य; मण्डलरूपाऽऽकृतिरिह सुवर्णस्य
प्रभावाद्बृध्यप्रयोगोपकारिणी भवतीति वचनाज्ज्ञेयम् । तस्या
एवेति माषपर्णेभृताधेनुः ॥ ११ ॥

त्रिंशत् सुपिष्टाः पिप्पल्यः प्रकुञ्चे तैलसर्पिषोः ।

भृष्टाः सशर्कराक्षौद्राः क्षीरधारावदोहिताः ॥ १२ ॥

पीत्वा यथाबलं चोर्ध्वं पष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।

भुक्त्वा न रात्रिमस्तब्धं लिङ्गं पश्यति ना क्षरत् ॥ १३ ॥
(इति वृष्यः पिप्पलीयोगः ।)

श्वदंष्ट्राया विदार्याश्च रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

घृताढ्यः साधितो वृष्यो माषपर्णिकपायसः ॥ १४ ॥

(इति वृष्यपायसयोगः ।)

प्रकुञ्चं पलम् । क्षीरधारावदोहिता इति पिप्पलीकलकादुपरि
क्षीरधारावदोहः कर्तव्यः; क्षीरं च तावदोह्यं यावता पान-
योग्याः पिप्पल्यो भवन्ति ॥ १२—१४ ॥

फलानां जीवनीयानां क्षिग्धानां रुचिकारिणाम् ।

कुडवश्चूर्णितानां स्यात् खयङ्कुप्ताफलस्य च ॥ १५ ॥

कुडवश्चैव माषाणां द्वौ द्वौ च तिलमुद्रयोः ।

गोधूमशालिचूर्णानां कुडवः कुडवो भवेत् ॥ १६ ॥

सर्पिषः कुडवश्चैकस्तत् सर्वं क्षीरमर्दितम् ।

पक्त्वा पूरलिकाः खादेद्ब्रह्मयः स्युर्यस्य योषितिः ॥ १७ ॥

(इति वृष्यपूरलिकाः ।)

फलानामित्यादि । फलानामिति जीवनीयानामित्यादिभि-
क्षिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते । जीवनीयानामिति षट्कषाय-
वर्गोक्तानां जीवकषैभादीनां दशानाम् । क्षिग्धानामिति क्षेहोप-
गानां मृद्धीकादीनां दशानां सप्तकषायवर्गोक्तानाम् । तथा रुचि-
कारिणामिति चतुष्कषायवर्गोक्तानामाभ्रादीनां हृद्यानां दशाना-
मिति । एषां जीवनीयप्रसूतीनां फलानां चूर्णितानां मिलित्वा

१ ‘सिद्धान्’ इति पा० २ ‘सर्पिषः कुडवश्चैव क्षीरेण मृदितं च
तत्’ इति पा० ।

कुडबो प्राह्यः । अन्यदतिरोहितार्थम् । तथा ह्ययं प्रयोगो जतुकर्णे
च पठ्यते—“द्राक्षाखजूरमाषाजडागोधूमशालिघृतानां कुडबः,
तिलमुद्गौ द्विकौडविकौ चूर्णयित्वा” इत्यादि ॥ १५-१७ ॥

घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्वृष्यमुत्तमम् ॥ १८ ॥

(इति वृष्यं शतावरीघृतम् ।)

घृतं शतावरीत्यादौ शर्करादीनां प्रक्षेप्यागमन्यतोदृष्ट्याया-
द्धृतात् पादिकत्वं (घृतस्य प्रास्थिकत्वं) ॥ १८ ॥

कर्षं मधुकर्णस्य घृतक्षौद्रसमांशिकम् ।
प्रयुक्ते यः पैयश्चातु नित्यवेगः स ना भवेत् ॥ १९ ॥

(इति वृष्यमधुकयोगः ।)

कर्षमित्यादिकान्ताः पञ्चदश प्रयोगाः ॥ १९ ॥

घृतक्षीराशनो निर्मार्निर्व्याधिर्नित्यगो युवा ।
सङ्कल्पप्रवणो नित्यं नरः स्त्रीषु वृषायते ॥ २० ॥
कृतैककृत्याः सिद्धार्था ये चान्योऽन्यानुवर्तिनः ।
कलासु कुशलास्तुल्याः सत्त्वेन वयसा च ये ॥ २१ ॥
कुलमाहात्म्यदाक्षिण्यशीलशौचसमन्विताः ।
ये कामनित्या ये हृष्टा ये विशोका गतव्यथाः ॥ २२ ॥
ये तुल्यशीला ये भक्ता ये प्रिया ये प्रियंवदाः ।
तैर्नरः सह विस्त्रब्धः सुवयस्यैर्वृषायते ॥ २३ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनस्नानगन्धमात्यविभूषणैः ।
गृहशय्यासनसुखैर्वासोभिरहृतैः प्रियैः ॥ २४ ॥
विहङ्गानां स्रैरिष्टैः स्त्रीणां चाभरणस्ननैः ।
संवाहनैर्वैरस्त्रीणामिष्टानां च वृषायते ॥ २५ ॥

घृतक्षीराशन इत्यादिना तु वृष्यत्वार्थिन आहाराचाराभि-
धानम् । नित्यमित्यनेन व्यायमित्यतया शुक्रमार्गानवरोधेन
व्याययाशक्तिं दर्शयति । कृतमेकं कृत्यं यैस्ते तथा, एतच्च अन्योऽ-
न्यार्थरागकारणम् । सिद्धार्था इति सिद्धसाध्याः, अकृतार्था
हि व्याकुलमनसो न कामक्षमाः । वृषायत इति उपचितप्रवृत्त-
न्मुखशुको भवति ॥ २०-२५ ॥

मत्तद्विरेफाचरिताः सपञ्चाः सलिलाशयाः ।
जात्युत्पलसुगन्धीनि शीतगर्भगृहाणि च ॥ २६ ॥
नद्यः केनोत्तरीयाश्च गिरयो नीलसानवः ।
उन्नतिनीलमेघानां, रम्यचन्द्रोदथा निशाः ॥ २७ ॥
वायवः सुखसंस्पर्शाः कुमुदाकरगन्धिनः ।
रतिभोगक्षमा रौद्र्यः सङ्कोचागुरुवल्गुमाः ॥ २८ ॥

‘मत्तद्विरेफाचरिताः’ इत्यादि ‘गृहाणि च’ इत्यन्तं योग्य-
तया ऋतुविभागेनानुक्तमपि शीम एव ज्ञेयं, तथा ‘मेघानां’
इत्यन्तं प्रावृषि, तथा ‘गन्धिनः’ इत्यन्तं शरदि, ‘वल्गुमाः’

१ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । २ ‘घृतक्षौद्रसम-
न्वितम्’ इति पा० । ३ ‘पयोऽनुपानं यो लिखात्’ इति पा० ।

४ ‘नार्यः’ इति पा० ।

इत्यन्तं च विधानं हेमन्तशिशिरयोर्ज्ञेयम् । सङ्कोचं कु-
ङ्कुमं, सङ्कोचागुरुणोः समालम्भार्थं वल्गुमा यासु निशासु
तास्तथा ॥ २६-२८ ॥

सुखाः सहायाः परपुष्ट्युष्टाः

पुष्ट्या वनान्ता विशदात्पानाः ।

गान्धर्वशब्दाश्च सुगन्धयोगाः

सत्त्वं विशालं निरुपद्रवं च ॥ २९ ॥

सिद्धार्थता चाभिनवश्च कामः

स्त्री चायुधं सर्वैर्महात्मजस्य ।

वयो नवं जातमदश्च कालो

हर्षस्य योनिः परमा नराणाम् ॥ ३० ॥

तत्र श्लोकः—

प्रहर्षयोनयो योगा व्याख्याता दश पञ्च च ।

माषपर्णश्रुतीयेऽस्मिन् पादे शुक्रबलप्रदाः ॥ ३१ ॥

इत्यग्निवेशरुते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-
स्थाने वाजीकरणाध्याये माषपर्णश्रुतीयो
नाम वाजीकरणपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

सुखा इत्यादिग्रन्थविधानं तु वसन्ताभिप्रायविहितमन्य-
त्राप्यविरुद्धम् । आत्मजस्येति मन्मथस्य । जातमदः कालो
वसन्तादिः ॥ २९-३१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामयुवै-
दरीपिकायां चिकित्सास्थाने वाजीकरणाध्याये माष-
पर्णश्रुतीयो नाम तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

वाजीकरणाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथातः पुमाज्जातबलादिकं वाजीकरणपादं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पारिषेष्ट्यात् पुमाज्जातबलादिकं उच्यते । पुमाज्जातबलद्वयः
शब्दा आसिन् विद्यन्त इति पुमाज्जातबलादिकः, आसिक्तक्षी-
रिकवच्छब्दसिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

पुमान् यथा जातबलो यावद्विच्छं स्त्रियो व्रजेत् ।

यथा चापत्यवान् सद्यो भवेत्तदुपदेक्ष्यते ॥ ३ ॥

न हि जातबलाः सर्वे नराश्चापत्यभागिनः ।

बृहच्छरीरा बलिनः सन्ति नारीषु दुर्बलाः ॥ ४ ॥

सन्ति चाल्पाश्रयाः स्त्रीषु बलवन्तो बहुप्रजाः ।

प्रकृत्या चाबलाः सन्ति सन्ति चामयदुर्बलाः ॥ ५ ॥

नराश्चटकवत् केचिद् व्रजन्ति बहुशः स्त्रियम् ।

गजवच्च प्रसिञ्चन्ति केचिन्न बहुगामिनः ॥ ६ ॥

१ ‘पुष्टिबलप्रदाः’ इति पा० । २ ‘चाल्पबलाः’ इति पा० ।

कालयोगबलाः केचित् केचिदभ्यसनध्रुवाः ।
 केचित् प्रयत्नैर्व्यज्यन्ते ध्रुवाः केचित् स्वभावतः ॥ ७ ॥
 तस्मात् प्रयोगान् वक्ष्यामो दुर्बलानां बलप्रदानम् ।
 सुखोपभोगान् बलिनो भूयश्च बलवर्धनान् ॥ ८ ॥
 पूर्वं शुद्धशरीराणां निरुहैः सानुवासनैः ।
 बलापेक्षी प्रयुज्जीत शुकापत्यविवर्धनान् ॥ ९ ॥
 घृततैलरसक्षीरशर्करामधुसंयुताः ।
 वस्तयः संविधातव्याः क्षीरमांसरसाग्निनाम् ॥ १० ॥

जातबलत्वे सत्यपि नावश्यमपलाभित्वं भवतीति कृत्वा
 'यथा जातबलः' इत्युक्तेऽपि 'यथा चापत्यवान् भवेत्' इत्युक्तम् ।
 तदेव शुक्रवैचित्र्यं स्फोटयति—न हीत्यादि । 'न हि जात-
 बलाः सर्वे' इत्येकः पक्षः, तथा 'नरा नापत्यमागिनः सर्वे'
 इति द्वितीयः पक्षो ज्ञेयः । एतच्छुक्रबलभेदप्रसङ्गादपानपि
 शुक्रबलविशेषानाह—शुद्धच्छरीरा इत्यादि । अल्पाश्रया अल्पश-
 रीराः, एते च शुक्रसारत्वेन नारीषु बलवन्तो बहुप्रजाश्च भ-
 वन्ति । गजवत् प्रसिद्धान्तीति शुक्रं बहु मिलज्जन्ति । कालयोगेन
 हेमन्तादिकालसंबन्धेन व्यावाये बलवन्तो भवन्तीति कालयोग-
 बलाः । अभ्यसनध्रुवा इति व्यावायाभ्यासेनैव व्यावायसमर्था
 भवन्ति । एवं प्रयत्नैर्व्यज्यन्त इति वृष्यप्रयोगैः स्त्रीषु प्रवर्तन्ते ।
 सुखोपभोगानि सुखानुष्ठानानि । निरुहानुवासनशुद्धानां वृष्य-
 प्रयोगाः फलदा भवन्तीति निरुहानुवासनाभिधानम् ॥ ३-१० ॥

पिष्टा वराहमांसानि दत्त्वा मरिचसैन्धवे ।
 कोलबहुलिकाः कृत्वा तप्ते सर्पिषि वर्तयेत् ॥ ११ ॥
 वर्तनस्तम्भितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौकुटे रसे ।
 घृताब्जे गन्धपिशुने दधिदाडिमसारिके ॥ १२ ॥
 यथा न भिन्द्याहलि(टि)कास्तथा तं साधयेद्रसम् ।
 तं पिबन् भक्षयेस्ताश्च लभते शुक्रमक्षयम् ॥ १३ ॥
 मांसानामेवमन्येषां मेधानां कारयेद्विषक् ।
 गुटिकाः सरसास्तासां प्रयोगः शुक्रवर्धनः ॥ १४ ॥

(इति वृष्या मांसगुटिकाः ।)

वर्तनस्तम्भिता इति वर्तनेन कठिनीकृताः । दधिदाडिमसा-
 राणां संस्कृतं दधिदाडिमसारिकम् । दाडिमसारश्च दाडिम-
 रसः । मांसानामित्यादि अतिदेशयोगो द्वितीयः । मेधानामिति
 मेदुराणाम् ॥ ११-१४ ॥

माषान्कुरिताञ्जुद्धान् वितुषान् साजडाफलान् ।
 घृताब्जे माहिषरसे दधिदाडिमसारिके ॥ १५ ॥
 प्रक्षिपेन्मात्रया युक्तो धान्यजीरकनागैरैः ।
 भुक्तः पीतश्च स रसः कुरुते शुक्रमक्षयम् ॥ १६ ॥

(इति वृष्यो माहिषरसः ।)

१ 'प्रयत्नैर्व्यज्यन्ते' इति पा० । २ 'निरुहान् सानुवासनान्' इति
 पा० । ३ 'निरुहानुवासनाभिधानां वस्तयः' इति पा० । ४ 'अर्ज-
 वेत्' इति पा० । ५ 'अर्जनस्तम्भिताः' इति पा० ।

अजडा शकशिम्बी । भुक्तः पीतश्चेति पूर्वयोगवद्भनभागस्य
 भोजनं, द्रवस्य च पानं ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

आर्द्राग्नि मत्स्यमांसानि शफरीर्षी सुमर्जिताः ।
 तप्ते सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम् १७
 घृतधृष्टान् रसे छान्ते रोहितान् फलसारिके ।
 अनुपीतरसान् क्षिग्धानपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥
 (इति वृष्यघृतधृष्टमत्स्यमांसानि ।)

मत्स्यशब्देन प्रधानकल्पनया रोहितं वदन्ति । फलसारिक
 इति दाडिमामलकादिफलसारसंस्कृतम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

कुट्टकं मत्स्यमांसानां हिङ्गुसैन्धवधान्यकैः ।
 युक्तं गोधूमचूर्णेन घृते पूषलिकाः पचेत् ॥ १९ ॥
 माहिषे च रसे मत्स्यान् क्षिग्धानल्लवणान् पचेत् ।
 रसे चानुगते मांसं पोथयेत्तत्र चावपेत् ॥ २० ॥
 मरिचं जीरकं धान्यमल्पं हिङ्गु नवं घृतम् ।
 माषपूषलिकानां तद्र्भाष्यमुपकल्पयेत् ॥ २१ ॥
 एतौ पूषलिकायोगौ बृंहणौ बलवर्धनौ ।
 हर्षसौभाग्यदौ पुत्र्यौ परं शुक्राभिवर्धनौ ॥ २२ ॥

कुट्टकमिति कुट्टनेनाणुशः कृतम् ॥ १९-२२ ॥

(इति वृष्यौ पूषलिकायोगौ ।)

माषात्मगुतागोधूमशालिषष्टिकपैष्टिकम् ।
 शर्कराया विदार्याश्च चूर्णमिश्रुरकस्य च ॥ २३ ॥
 संयोज्य मसृणे क्षीरे घृते पूषलिकाः पचेत् ।
 पयोऽनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्वन्ति वृषतां पराम् ॥ २४ ॥
 (इति वृष्या माषादिपूषलिकाः ।)

शर्करायास्तुलैका स्यादेका गव्यस्य सर्पिषः ।
 प्रस्थो विदार्याश्चण्डस्य पिपल्याः प्रस्थ एव च ॥ २५ ॥
 अर्धाढकं तुगाक्षीयाः क्षौद्रस्याभिनवस्य च ।
 तत्सर्वं मूर्च्छितं तिष्ठेन्मार्तिकं घृतभाजने ॥ २६ ॥
 मात्रामग्निसमां तस्य प्रातः प्रातः प्रयोजयेत् ।
 एष वृष्यः परं योगो बल्यो बृंहण एव च ॥ २७ ॥

इक्षुरकः कोकिलश्च ॥ २३-२७ ॥

शतावरी विदार्याश्च तथा माषात्मगुतयोः ।
 श्वदघ्रायाश्च निष्काथाञ्जलेषु च पृथक् पृथक् ॥ २८ ॥
 साधयित्वा घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पुनः ।
 शर्करामधुयुक्तं तदपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥
 (इत्यपत्यकर्तृ घृतम् ।)

शर्करामधुसंयुक्तमिषान् प्रक्षेपण्यायात् पादिकर्तृ शर्कराम-
 धुनोः ॥ २८ ॥ २९ ॥

घृतपात्रं शतगुणे विदारीखरसे पचेत् ।
 सिद्धं पुनः शतगुणे गव्ये पयसि साधयेत् ॥ ३० ॥

१ 'कुट्टितम्' इति पा० । २ 'निष्काथनत्वगुणे पृथक् पृथक्'
 इति पा० ।

शर्करायास्तुगाक्षीयाः श्रौद्रस्येश्वरकस्य च ।
पिप्पल्याः साजडायाश्च भागैः पादांशिकैर्युतम् ३१
गुलि(टि)काः कारयेद्वैद्यो यथा स्थूलमुदुम्बरम् ।
तासां प्रयोगात् पुरुषः कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥ ३२ ॥
(इति वृष्यगुटिकाः ।)

पादांशिकेरिति घृतापेक्षया पादप्रमाणैः ॥ ३०-३२ ॥

सितोपलापलशतं तदर्धं नवसर्पिषः ।
क्षौद्रपादेन संयुक्तं साधयेज्जलपादिकम् ॥ ३३ ॥
सान्द्रं गोधूमचूर्णानां पादं स्तीर्णं शिलातले ।
शुचौ श्लक्ष्णे समुत्कीर्य मर्दनेनोपपादयेत् ॥ ३४ ॥
शुद्धा उत्कारिकाः कार्याश्चन्द्रमण्डलसन्निभाः ।
तासां प्रयोगाद्गजवन्मारीः संतर्पयेन्नरः ॥ ३५ ॥
(इति घृष्योत्कारिकाः ।)

समुत्कीर्येति विस्तीर्य । उत्कारिकाः कार्या इत्यत्र पुनः पाके-
नैवोत्कारिकाकरणम् ॥ ३३-३५ ॥

यत् किञ्चिन्मधुरं क्षिग्धं जीवनं वृंहणं गुरु ।
हर्षणं मनसश्चैव सर्वं तद्वृष्यमुच्यते ॥ ३६ ॥
द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्भावितः प्रमदां व्रजेत् ।
आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ ३७ ॥
तथा स्नात्वा पयः पीत्वा रसं वाऽनु शशीत ना ।
गत्वाऽस्याप्यायते भूयः शुक्रं च बलमेव च ॥ ३८ ॥
यथा मुकुलपुष्पस्य सु(ख)गन्धो नोपलभ्यते ।
लभ्यते तद्विकाराणां तथा शुक्रं हि देहिनाम् ॥ ३९ ॥
नतं वै षोडशावर्षात् सप्तत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ ४० ॥

अतिबालो ह्यसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियं व्रजन् ।
उपशुष्येत सहसा तडागमिव काजलम् ॥ ४१ ॥
शुष्कं रुक्षं यथा काष्ठं जन्तुदग्धं विजर्जरम् ।
स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियो व्रजन् ॥ ४२ ॥
जरया चिन्तया शुक्रं व्याधिमिः कर्मकर्षणात् ।
क्षयं गच्छत्यनशनात् स्त्रीणां चातिनिषेवणात् ॥ ४३ ॥
क्षयाद्भयाद्विभ्रमश्चाच्छोकात् स्त्रीदोषदर्शनात् ।
नारीणामरसहत्वाद्विचारादसेवनात् ॥ ४४ ॥
तप्तस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते ।
बेहसत्त्वबलापेक्षी हर्षः शक्तिश्च हर्षजा ॥ ४५ ॥

अनुक्ताजीकरणं संशुद्धाह—यत्किञ्चिदित्यादि । भावित
इति वचनात् प्रयोगेण शरीरभाननायां सत्त्वां क्षीसेवा संभव-
तीति दर्शयति । आत्मवेगेनेति सङ्कल्पजातेनात्मवेगेन ।
बालस्य तडागगृहान्तेन पुनरपि शुक्रसङ्घातं कफप्राधान्यं च
दर्शयति ; वृद्धस्य तु जन्तुजगत्वादित्थान्तेन विनष्टस्या-
पुनर्भावं शुक्रस्य तथाऽभूमिष्ठतां च दर्शयति । ननु तप्तस्य
शरीरबलं भवत्येव, तत् किं तप्तस्य स्त्रियो गन्तुमसामर्थ्यमि-

त्याह—देहेत्यादि । एतेन सत्यपि तृतिजमिते बले क्षया-
दिना देहमनसोऽपहृतत्वाद्दर्शने न भवति, हर्षाभावाद् व्या-
यशक्तिर्न भवतीत्युक्तं भवति ॥ ३६-४५ ॥

रस इक्षौ यथा दग्निं सर्पितैले तिले यथा ।
सर्वत्रागुगतं देहे शुक्रं संस्पर्शने तथा ॥ ४६ ॥
तत् स्त्रीपुरुषसंयोगे चेष्टासंस्पर्शपौडनात् ।
शुक्रं प्रचयवते स्थानाज्जलमाद्रात् पटादिव ॥ ४७ ॥
हर्षात्तर्पात् सरत्वाच्च पैच्छित्याद्रौरवादपि ।
अणुप्रवणभावाच्च द्रुतत्वान्माहृतस्य च ॥ ४८ ॥
अष्टाभ्य एभ्यो हेतुभ्यः शुक्रं देहात् प्रसिच्यते ।
चरतो विश्वरूपस्य रूपद्रव्यं यदुच्यते ॥ ४९ ॥

संप्रति, संभवति शुक्रं यथा देहे, स्थितं यथा च प्रवर्तते,
तदाह—रस इत्यादि । इक्ष्वादिष्टान्तत्रयेणानतिप्रयत्नात्प्रय-
त्नमाप्रयत्नवाद्युक्तात् पुरुषान् यथाक्रमं दर्शयति । संस्पर्शनं
इति संस्पर्शनवति, तेन केशादौ संस्पर्शेनाप्योतेः शुक्रमपि
नास्तीति दर्शयति । स्त्रीपुरुषसंयोगो मिश्रीभावः । चेष्टा व्या-
यचेष्टा, सङ्कल्यो योषिदनुगमः, पीडनं नारीपुरुषयोः परस्पर-
संमूर्च्छनम् ; अत्र च नारीपुरुषसंयोगः प्रधानं कारणं, तत्स-
हकारीणि चेष्टापीनि । आर्द्रपट्टद्वान्तेनाश्रयात्तुपघातेन शुक्रसं-
वर्णं दर्शयति । अपरमपि शुक्रप्रवृत्तिहेतुमाह—हर्षादित्यादि । हर्षः
सङ्कल्पपूर्वकशुक्रोद्रेकश्चोच्छ्वादादिकारीच्छा । तर्षः वनिताभि-
लाषः । सरत्वम् अस्पर्शम् । अणुप्रवणभावः अणुत्वे सति बहिर्नि-
र्गमनस्वभावः । द्रुतत्वान्माहृतस्य चेति शुक्रोद्रेकस्य वायो-
भिद्रवणशीलत्वादित्यर्थः । एते च यद्यपि हेतवस्तथाऽपि प्राधा-
न्यात् प्रथमप्रतिपादितस्त्रीपुरुषसंयोगादिरूपहेतूनां समष्टौ
नैवामी गणिताः । चरत इति नानामानुषपक्षादिजातिषु भ्रमतः ।
विश्वरूपसेति आत्मनः । तथा ह्यात्मपर्यायेपूर्वकं—“स विश्व-
कर्मा स च विश्वरूपः” (शा. अ. २) इति । रूपद्रव्यमिति
रूपप्राक्तनकारणम् । एतेन, अव्यक्तस्यात्मनो व्यक्तशरीरनि-
वृत्तौ शुक्रं हेतुरित्युक्तं भवति । शुक्रं चेह प्रकरणागतत्वेनोक्तं,
तेन आर्तवमप्यात्मनो रूपद्रव्यं हैयम् ॥ ४६-४९ ॥

बहलं मधुरं क्षिग्धमविवं गुरु पिच्छिलम् ।
शुक्लं बहु च यच्छुक्रं फलवत्तदसंशयम् ॥ ५० ॥

प्रशस्तशुक्रगुणानाह—बहलमित्यादि ॥ ५० ॥

येन नारीषु सामर्थ्यं वाजीवलभते नरः ।
व्रजेच्चाभ्यधिकं येन वाजीकरणमेव तत् ॥ ५१ ॥

वाजीकरणशब्दनिश्चितमाह—येनेत्यादि । व्रजेच्चाभ्यधिकं
मिति पुनः पुनर्गच्छेत् ; ‘व्यज्यते’ इति वा पाठः, तत्रापि
भूयो गमनेन नारीषु पुंसत्वेन व्यज्यते । ‘व्यज्यात्’ इति पाठेऽपि
स एवार्थो विद्वद्भिः सुचिन्तनीयः । अनेन निरुक्तेन त्रिविधमपि

वृष्यमवस्थते; यथा—शुकवृद्धिकरं च मापादि, तथा स्तुतिकरं सङ्कल्पादि, शुकस्तुतिवृद्धिकरं शीरादि । यदुक्तमन्यत्र—“शुक-स्तुतिकरं किंचित् किंचिच्छुकविधर्षणम् । स्तुतिवृद्धिकरं किंचित् विविधं वृष्यमुच्यते” इति । त्रिविधमपि हीदं व्यापये बलवत्त्वं पुनः पुनर्व्यापयशक्तिं च करोति ॥ ५१ ॥

तत्र श्लोकौ—
हेतुर्यागोपदेशस्य योगा द्वादश चोत्तमाः ।
यत् पूर्वं मैथुनात् सेव्यं सेव्यं यन्मैथुनादनु ॥ ५२ ॥
यदा न सेव्याः प्रमदाः कृत्स्नः शुकविनिश्चयः ।
निरुक्तं चेह निर्दिष्टं पुमाञ्जातबलादिके ॥ ५३ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तत्रे चरकप्रतिपत्तिरुक्तं चिकित्सा-
स्थाने वाजीकरणध्याये पुमाञ्जातबलादिको
नाम वाजीकरणपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

समाप्तश्चायं द्वितीयो वाजीकरणध्याये ॥ २ ॥

हेतुरिखादि । संप्रहो व्यक्तः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितयायामयुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां चिकित्सास्थाने वाजीकरणध्याये पुमा-
ञ्जातबलादिको नाम वाजीकरणपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

इति वाजीकरणध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

स्वस्थोऽस्करमभिधाय व्याधिनिर्घातकरचिकित्सितं वक्त-
व्यम् । सर्वरोगप्रधानत्वेन ज्वरस्यैवादां चिकित्सितं तत्रोच्यते ।
ज्वरस्य च यथा प्राधान्यं तथाऽत्रैव वक्ष्यति । ज्वरचिकित्सि-
ताभिधायकोऽध्यायो ज्वरचिकित्सितमुच्यते, अभिधानाभिधेय-
योत्प्रेदोपचारात् । एवंमुत्तराध्यायेष्वपि व्याख्येयम् ॥ १ ॥ २ ॥

विज्वरं ज्वरसंदेहं पर्यपृच्छत् पुनर्वसुम् ।

विविक्ते शान्तमासीनमग्निवेशः कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥

विज्वरमिति विज्वरशब्दो नीरोगोपदर्शकः; यतो ज्वर-
शब्देन चात्र सामान्येन रोगोऽभिमतः, यथा—“ज्वरो विकारो
रोगश्च” इत्यादि । नीरोगत्वेनेह रोगप्रशमनपृच्छाश्रयतां
शुरोर्ब्रवीति । ज्वरसंदेहमिति ज्वरनिदानोपातिरिक्तज्वरधर्म-
विषयं संदेहम् । विविक्त इत्यादिना एवं शुरवः प्रष्टव्या इति
दर्शयति ॥ ३ ॥

देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली ।

ज्वरः प्रधानो रोगाणामुक्तो भगवता पुरा ॥ ४ ॥

तस्य प्राणिसपन्नस्य ध्रुवस्य प्रलयोदये ।

प्रकृतिं च प्रवृत्तिं च प्रभावं कारणानि च ॥ ५ ॥

१ ‘‘स्तुतिकरं’’ इति पा० । २ ‘‘विज्वरमिति शुरोर्नीरोगोपदर्शिका
वृत्तिः’’ इति पा० ।

पूर्वरूपमधिष्ठानं बलकालात्मलक्षणम् ।

व्यासतो विधिभेदाच्च पृथग्भिन्नस्य चाकृतित्म् ॥ ६ ॥

लिङ्गमामस्य जीर्णस्य सौषधं च क्रियाक्रमम् ।

विमुञ्चतः प्रशान्तस्य चिह्नं यच्च पृथक् पृथक् ॥ ७ ॥

ज्वरावस्थो रक्ष्यश्च यावत्कालं यतो यतः ।

प्रशान्तः कारणैर्यैश्च पुनरावर्तते ज्वरः ॥ ८ ॥

याश्चापि पुनरावृत्तं क्रियाः प्रशमयन्ति तम् ।

जगद्वितार्थं तत् सर्वं भगवन् । वक्तुमर्हसि ॥ ९ ॥

तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।

ज्वराधिकारे यद्वाच्यं तत् सौम्य ! निखिलं शृणु १०

देहेन्द्रियमनस्तापीत्यादि हेतुगर्भं ज्वरप्रधानत्वे विशेष-
णम् । केचिद्देहमात्रतापिनोऽर्द्धादयः, केचिन्मनस्तापिन एवा-
तत्त्वामिनिवेशादयः, केचिद्देन्द्रियतापिन एव तिमिरादयः;
अयं तु त्रितयतापी । वक्ष्यति हि—“ज्वरेणाविशता भूतं न
हि किंचिच्च तप्यते” इति । तत्र शरीरतापित्वं संतापादिना, मन-
इन्द्रियतापित्वं च “वैचित्थं” इत्यादिना वक्ष्यति । सर्वरोगाग्रज
इति शारीरसर्वरोगाग्रजः; मानसास्तु रोगा ज्वरादेः प्रागवस्थिता
एव सत्ययुगादावपि । बलित्वं चास्य भूरविकारकरतृत्वात् ।
प्रधानत्वं च देहमनस्तापित्वादिधर्मयोगात् । प्राणिसपन्नस्येति
मारकत्वेन प्राणिशत्रोः । ध्रुवस्येति अवश्यम्भाविनः । प्रलयोदये
मरणे जन्मनि च । अत्र च तमोरूपो ज्वरो ज्ञेयः । वक्ष्यति
हि—“ज्वरप्रभावो जन्मादौ निधने च महत्तमः” इति ।
प्रकृत्यादयः समस्ताध्यायव्याकरणीया यथावसरं व्याख्येयाः ।
बलं च कालश्चात्मलक्षणं चेति बलकालात्मलक्षणमिति द्वन्द्वः ।
व्यासतो विधिभेदाच्चेति प्रपञ्चेन विधिभेदात् । यत इति येभ्यो
व्यावयादिभ्यो रक्ष्यः । द्वितीयो यतःशब्दो येन हेतुना रक्षणीय
इत्यर्थः । जगद्वितार्थमित्यनेन यच्च श्रुत्वा जगद्वितं चिकित्सा-
प्रवर्तनं करिष्यामीत्यग्निवेशः कारुणिकतां शिष्यगुणेषूपदेया-
मात्मनो दर्शयति । ज्वराधिकारे इत्यादिनिर्देशाग्रन्थः ॥ ४-१० ॥

ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिरातङ्क एव च ।

एकोऽर्थो नामपर्यायैर्विविधैरभिधीयते ॥ ११ ॥

ज्वरो विकार इत्यादि । प्रश्नग्रन्थासूचितस्यापि पर्यायकथनं
वृत्तमेव, तथाऽपि पुनः प्रकरणवशादभिधानमिति न पुनरुक्तदोष
इति ब्रुवते; किंवा ज्वरस्यैवाधिकृतस्यैतपर्यायकथनम् । विकारा-
दयश्च यद्यपि सामान्येन रोगाभिधाविनः, तथाऽपि प्रकरणादिह
ज्वर एव विशिष्टे व्याधौ वर्तन्ते । यथा—ब्राह्मणं भोजयेदित्यत्र
भोजनप्रकरणात् सामान्योऽपि ब्राह्मणशब्द आमन्त्रित-
ब्राह्मणे वर्तते । तस्मिंश्च व्याख्याने ज्वरादिपर्यायाभिधेयरूपा
विश्रुतिः ‘‘ज्वरो विकारः’’ इत्यादिना उच्यत इति नापि पुनरु-
क्तिरङ्का । नामशब्दः प्रकाशने, तेन एकोऽर्थो नाम ज्वरलक्षणो
रोगलक्षणो वा पर्यायैरुच्यत इत्यर्थः । पर्याया एकार्थमभिधा-

१ ‘‘विधिभेदं’’ इति पा० । २ ‘‘प्रकारैनामपर्यायैः’’ इति पा० ।

यिनो भिन्नजातीयाः शब्दाः; किंवा, नामपर्यायैरिति नामरूपैः पर्यायैः; व्यवहियमाणैः पर्यायैरेत्यर्थः । यतः पर्यायोऽव्यवहियमाणोऽपि भवति, यथा—आयुषि नित्यगानुबन्धशब्दरूपो पर्यायावुक्तो ॥ ११ ॥

तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दोषाः शारीरमानसाः ।
देहिने न हि निर्दोषं ज्वरः समुपसेवते ॥ १२ ॥

प्रकृतिसन्धेनेह स्वभावः, तथा यत्कारणमयं कार्यं भवति तदुच्यते; तत्र प्रत्यसन्नकारणरूपां प्रकृतिमाह—तस्येत्यादि । उद्दिष्टेति संक्षेपादभिहिता । दोषाणां ज्वरप्रकृतित्वं हेतुमाह—देहिनेमित्यादि । सर्वदोषाव्यभिचाराज्वरस्य दोषप्रकृतित्वं सिद्धमिति भावः । देहिशब्देन शारीरवान् पुरुषोऽभिप्रेतो न केवल आत्मा, तस्य निर्विकारत्वात् । ‘समुपसेवते’ इति भाषया भूत-विशेषरूपस्य ज्वरस्यापेक्षं दर्शयति; विग्रहश्च ज्वरस्य स्वतन्त्रे वक्तव्य एव—‘ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः’ इत्यादिनोक्तः ॥ १२ ॥

क्षयस्तमो ज्वरः पाप्मा मृत्युश्चोक्ता यमात्मकाः ।
पञ्चत्वप्रत्ययावृणां क्रियतां स्वेन कर्मणा ॥ १३ ॥
इत्यस्य प्रकृतिः प्रोक्ता,

स्वभावरूपां ज्वरप्रकृतिमाह—क्षय इत्यादि । देहक्षयहेतुत्वात् क्षयः, मोहद्वर्तृत्वात्तमः, पापनिर्वर्त्यत्वात् पाप्मा, मृत्युकारणत्वान्मृत्युज्वर एवोच्यते । अत्र च ‘उक्ताः’ इति तथा ‘यमात्मकाः’ इति बहुवचनमेकस्मिन्नर्थे ज्वरे क्षयकर्तृत्वादिधर्मभेदविवक्षया हैतयम् । यमात्मका इति यमस्वरूपाः; यमो हि यथा मारकः, तथाऽमी मारका इत्यतो यमात्मका इत्यर्थः । किंवा ‘यमात्मजाः’ इति पाठः; अत्रापि यमपुत्रत्वेन पितृसमानक्रियाकर्तृत्वमुच्यते । किञ्च क्षयादयः स्वनामप्रसिद्धा यमस्वरूपा भिन्ना एव ज्वरात्, इह तु ज्वरस्य यमात्मकत्वाभिधानप्रसङ्गात्तस्युच्यन्ते । अस्मिन् व्याख्याने मृत्युशब्देन मृत्युसूचकं रिष्टमुच्यते, यतो न मृत्युरेव मृत्युकरो भवति । यमात्मकत्वे हेतुमाह—पञ्चत्व-प्रत्ययावृणां क्रियतां स्वेन कर्मणेति । एतेन, यथा यमः स्वकर्मक्रियमानानां प्राणिनां पञ्चत्वे हेतुर्भवति, तथा क्षयादयोऽपि प्राक्तनकर्मणा क्रियमानान् मारयन्तीत्यर्थः । ‘पञ्चत्वप्रत्यया’ इति वा पाठः, तथाऽपि स एवाथो हेतुः ॥ १३ ॥—

प्रवृत्तिस्तु परिग्रहात् ।

निदाने पूर्वमुद्दिष्टा रुद्रकोपाच्च दारुणात् ॥ १४ ॥

कामगतां प्रवृत्तिमाह—प्रवृत्तिस्त्वित्यादि । प्रवृत्तिः प्रयत्नाभिर्भावः । परिग्रहादिति जनपदोद्धृत्तसनीये “प्रदयति तु कृतयुगे” (वि. अ. ३) इत्यादिना परिग्रहाज्वरादिप्रवृत्तिमुक्तां स्मारयति । तथा रुद्रकोपाद्दारुणाया प्रवृत्तिज्वरस्य, सा निदाने पूर्वमुद्दिष्टा; “ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः” (नि. अ. १) इति ग्रन्थेन निदाने संक्षेपेणोक्तैत्यर्थः । पूर्वमिति एतेन रुद्रको-

पप्रभवा प्रथमा, परिग्रहप्रभवा तु द्वितीया प्रवृत्तिरिति दर्शयति ॥ १४ ॥

द्वितीये हि युगे शर्वमकोधवतमास्थितम् ।
दिव्यं सहस्रं वर्षाणामसुरा अभिवृद्धुः ॥ १५ ॥
तपोविघ्नाशानाः कर्तुं तपोविघ्नं महात्मनः ।
पश्यन् समर्थश्चोपेक्षां चक्रे दक्षः प्रजापतिः ॥ १६ ॥
पुनर्महिंश्चरं भागं ध्रुवं दक्षः प्रजापतिः ।
यज्ञे न कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैरपि ॥ १७ ॥
ऋचः पशुपतेर्याश्च शैब्य आहतयश्च याः ।
यज्ञसिद्धिप्रदास्ताभिर्हिने चैव स इष्टवान् ॥ १८ ॥
अथोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्ध्वा दक्षव्यतिक्रमम् ।
रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ॥ १९ ॥
सृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वै दग्ध्वा तानसुरान् प्रभुः ।
बालं क्रोधाग्निस्तप्तमसृजत् सन्ननाशनम् ॥ २० ॥
ततो यज्ञः स विध्वस्तो व्यथिताश्च दिवौकसः ।
दाहव्यथापरीताश्च भ्रान्ता भूतगणा दिशः ॥ २१ ॥
अथेश्वरं देवगणः सह सप्तर्षिर्भविमुम् ।
तमुग्भिरस्तुवन यावच्छैवे भावे शिवः स्थितः ॥ २२ ॥
शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः ।
भिया भस्मप्रहरणस्त्रिशिरा नवलोचनः ॥ २३ ॥
ज्वालामालाकुलो रौद्रो ह्रस्वजङ्घोदरः क्रमात् ।
क्रोधाग्निरुक्कवान् देवमहं किं कर्तव्यमिति ॥ २४ ॥
तमुवाचेऽश्वरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यसि ।
जन्मादौ निधने च त्वमपचारान्तरेषु च ॥ २५ ॥

यतश्च परिग्रहभवत्वं विस्तारोक्तं रुद्रकोपभवत्वं च संक्षेपोक्तम्, अतो रुद्रकोपोद्भवत्वमेव विवृणोति—द्वितीये हीत्यादि । निना क्रोधं चर्यते यत् तदकोधव्रतम् । तपोविघ्नाशानाः तपो-विघ्नोपजीविनः । ध्रुवमिति अवश्यदेयम् । सन्ननाशनमिति यज्ञनाशनम् । शैवे इति कल्याणकरे । अपचारान्तरेष्विति ज्वरनिदानसेवाद्यु । अत्र च सत्ययुगेऽपि जन्ममरणयोर्मोहरूपज्वरस्य विषयमानत्वाद् द्वितीययुगेऽपि जन्ममरणयोर्भवनं न ज्वरस्यानुपपन्नम् । तेन, यो जन्मादौ निधने च व्यवस्थितः स इदानीमपचारान्तरेषु भविष्यसीति योजनायम् । किंवा, सत्ययुगे च जन्ममरणयोर्मोहरूपज्वरो निष्कल्मषाणां पुरुषाणां नासीदेवेति मन्वन्त्यम् । कल्याणकरस्वरूपस्यापि शिवस्य प्राणिपीडाकरज्वरविसर्गः प्राणिनामेवाधर्मप्रभावादवश्योपपन्नोऽपि पीडां दृष्टेति मन्वन्त्यम् ॥ १५-२५ ॥

संतापः सारुचिस्तृष्णा साङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।
ज्वरप्रभावो, जन्मादौ निधने च महत्तमः ॥ २६ ॥
प्रकृतिश्च प्रवृत्तिश्च प्रभावश्च प्रदर्शितः ।

संताप इत्यादिना प्रभावमाह । प्रभावश्चानोपाधिका शक्तिः

रुच्यते, तेन संतापादीनां प्रभावव्यपदेशः । यतश्चायं रोग-
प्रभावः, ततो वातश्लेष्मकृतेऽपि ज्वरेऽनुष्णरूपस्तापो भवति,
तथा जन्मादौ निधने च महत्तमोरूपत्वं ज्वरप्रभाव इत्यर्थः ।
प्रकृतिशैत्यादिना प्रकरणसंग्रहं करोति, 'इत्यस्य प्रकृतिः प्रोक्ता'
इत्यनेन तु प्रस्तावसंग्रहः कृतः, अध्यायान्ते त्वध्यायार्थसंग्रहं
करिष्यति । एतच्च पुनः पुनः संग्रहकरणं तन्मध्यमैवाच्छिष्य-
बुद्धिसमाधानार्थं कृतं ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

निदाने कारणाभ्याद्यौ पूर्वोक्तानि विभागशः ॥ २७ ॥

निदान इत्यादिना कारणमाह । अष्टौ कारणातीति रूक्षादय-
स्त्रयो ज्वरारम्भकवातादिकर्तृवैवोक्ताः, तथा "यथोक्तानां
हेतूनां मिश्रीभावात्" (नि. अ. १) इत्यादिना तु द्वन्द्वानां
सन्निपातस्य च कारणमुक्तं, तथा आगन्तोः कारणं तत्र
कण्ठरेणैवोक्तम् । अन्ये तु वातादीनेव ज्वरारम्भकसंग्रा-
सिप्राप्तान् "इह खल्वष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः संजायते (नि.
अ. १)" इत्यादिप्रत्ययेन निदानोक्तान् कारणातीति पदेन
प्रादुर्भूतः, प्रकृतिशब्देन तु बीजभूता अव्यवहितसंबन्धा दोषा
गृह्यन्ते, रूक्षादयस्तु दोषप्रकोपकारणभूता न ज्वरकारणा-
तीति वदन्ति । तस्मिन् पक्षे रूक्षादीनां ज्वरहेतुभूतानामि-
द्व्यप्रपञ्चं स्यात्; रूक्षादीनां तु ज्वरे हेतुत्वं दोषप्रकोपावान्तर-
व्यापारत्वेन भवत्येव, यथा—यागस्य स्पर्शकर्तृत्वम् । द्विविधं
च कारणं रोगाणां—व्यवहितं रूक्षादि, प्रत्यासन्नं च दोषा इति
शब्दसिद्धान्त एव । 'निदाने' इति पदेनैव पूर्ववत् लब्धे,
पूर्वोक्तानीति पदमिह वक्तव्यज्वरनिदानानुस्यूदासायम् ॥ २७ ॥

आलस्यं नयने साक्षे जुम्भणं गौरवं क्रमः ।

ज्वलनातपवाय्वमुक्तिद्वेषावनिश्चितौ ॥ २८ ॥

अविपाकास्यवैरस्ये हानिश्च बलवर्णयोः ।

शीलवैकृतमल्पं च ज्वरलक्षणमप्रजम् ॥ २९ ॥

यद्यपि निदानेऽपि पूर्वरूपाण्युक्तानि, तथाऽपीह प्रकरणव-
क्षाद्यानि प्रायः प्रादुर्भवन्ति, तानि पठ्यन्ते—आलस्यमित्यादि
॥ २८ ॥ २९

केवलं समनस्कं च ज्वराधिष्ठानमुच्यते ।

शरीरं, बलकालस्तु निदाने संप्रदर्शितः ॥ ३० ॥

केवलमिति कृत्वा, तेन बाह्येन्द्रियाणामप्यवरोधः । अनेन
देहमनसी अव्यवश्यं ज्वरेण तप्येते इत्युक्तम् । बलस्याभिज्ञदि-
लक्षणस्य ज्वराभ्यागमनलक्षणस्य वा कालो बलकालः, स च
निदाने "दिवसान्ते घर्मान्ते जरगन्ते वा ज्वरागमनमभिज्ञ-
द्विवै (नि. अ. १)" इत्येवंप्रकारप्रत्ययेनोक्तः ॥ ३० ॥

ज्वरप्रत्यात्मिकं लिङ्गं संतापो देहमानसः ।

ज्वरेणाविशता भूतं न हि किञ्चिन्न तप्यते ॥ ३१ ॥

ज्वरप्रत्यात्मिकं लिङ्गमित्यादिनाऽऽत्मलक्षणमाह । आत्म-
लिङ्गमिति अव्यभिचारिलक्षणम् । इह संतापशब्देन सामान्येन
पीडा वक्तव्या, सा च देहविशेषणाभिधानात्तापलक्षणैव भवति,
मनसि तु तथा चेन्द्रियेषु देहगुणहीनोऽपि वैचित्र्यादिरूपा "वैचि-
र्य" इत्यादिप्रत्ययवक्तव्या ज्ञेया । ज्वरप्रभावे संतापोऽप्यन्त्यका-
र्यतयोक्तः, इह तु ज्वराव्यभिचारिरवेनेति विशेषः । अन्ये तु,
अरुच्यादियुक्ताः संतापः प्रभावो भवति, अरुच्यादिरहितस्वात्म-
लक्षणं भवति । संतापस्य प्रत्यात्मलक्षणत्वे हेतुमाह—ज्वरेण-
त्यादि । भूतशब्देन सर्वप्राणिन उच्यन्ते । ततश्च ज्वरेण
भूतमाविशता न किञ्चिन्मुद्यादि न तप्यते, किन्तु तप्यत
एव, ततो ज्वराव्यभिचारितया ज्वरात्मलक्षणमेव तनुपपन्न-
मिति भावः । अत्र पक्षे गजादिष्वपि कूटपाकलादिशब्दाभि-
धेयेषु ज्वरेष्वन्तर्वाहिरूपा वेदना भवतीति ज्ञेयम् । किंवा, अत्र
देहसंतापो मिलितौ वा पर्यायेण वा ज्वरात्मलिङ्गं भवेतां; न
तावत् पर्यायेण, तथा हि सति क्वचिज्वरे देहसन्ताप एव
क्वचिज्वरे मनःसन्ताप एव भवतीति वाच्यं, ततश्चानयोर्ब-
भित्तिराव्यभिचारिलिङ्गत्वं, तस्मान्मिलितावेव देहमनःस-
न्तापावात्मलक्षणं ज्वरस्येति वाच्यम्; एवं व्यवस्थिते कस्मात्
सर्वज्वरेषु देहमनस्तापौ भवत इत्याह—ज्वरेणेत्यादि ।
ज्वरेण भूतमाविशता नहि किञ्चिच्छरीरं मनो वा न तप्यते,
किन्तु तप्यत एव; अतो देहमनस्तापः सर्वज्वरेषूपपन्न
इत्यर्थः । असिंश्च पक्षे शारीरमानसज्वरभेदोपदर्शने "शा-
रीरो जायते पूर्व देहे" इत्यादिना शारीरस्य यदेहमात्राश्रयत्वं
मानसस्य यन्मनोमात्राश्रयत्वं वक्तव्यं तत् सूक्ष्मकालाभि-
प्रायेण; तस्मिंश्च सूक्ष्मकाले ज्वर उभयातापकोऽप्यनन्तरोत्प-
द्यमानोभयतापित्वधर्मोपेक्षया भवत्येव देहमनस्तापी, यथा
प्रथमक्षणेतापं द्वयं निर्गुणम्, अनन्तरोत्पद्यमानं सगुणं
द्रव्यमुक्तं द्रव्यलक्षणे ॥ ३१ ॥

द्विविधो विधिभेदेन ज्वरः शारीरमानसः ।

पुनश्च द्विविधो दृष्टः सौम्यश्चाश्रेय एव वा ॥ ३२ ॥

अन्तर्वैगो वहिर्वैगो द्विविधः पुनरुच्यते ।

प्राकृतो वैकृतश्चैव साध्यश्चासाध्य एव च ॥ ३३ ॥

पुनः पञ्चविधो दृष्टो दोषकालबलावलात् ।

संततः सततोऽन्येष्टुस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ३४ ॥

पुनराश्रयभेदेन धातूनां सप्तधा मतः ।

भिन्नः कारणभेदेन पुनरष्टविधो ज्वरः ॥ ३५ ॥

द्विविध इत्यादिना विधिभेदमाह । एते च भेदा विवरणे
व्यक्ता भविष्यन्ति । सौम्य इति शीतकारणारब्धत्वेन सौमदेव-
ताकः, आग्नेयोऽप्युष्णकारणारब्धत्वेनाग्निदेवताकः । पुनः
पञ्चविधो दृष्ट इत्यत्र न पञ्चविधेन भेदेन सर्वज्वरव्याप्तिः,
यतः "प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः" इति व-
क्ष्यति । ततश्च केवलवातादिज्वराणां न संततादिभेदेन अर्हणः

१ 'तुच्छरूपस्तापः' इति पा० । २ 'पूर्वमुक्तानि भागशः'
इति पा० ।

१ 'वायव्यकम्' इति पा० ।

तथा संतापीनी कालनियमो वक्तव्यः, ततश्च ये कालानिय-
तास्ते संतापिभिन्ना एव; तस्मादोषकालबलाबलये ज्वरा
भवन्ति, ते पञ्चद्विधा एवेति वाक्यार्थः । दोषकालबलाबला-
दिति दोषकृतात् कालबलाबलात्; कालबलाबले ज्वरकालप्र-
कर्षप्रकर्षौ । तत्र संतते ज्वरे बलवता दोषेण सप्ताहादिः प्रकु-
ष्टत्वाद्वलवान् कालो नियम्यते, सततके तु संततकालपेक्षया
हीनबलेन दोषेणाबलो ज्वरकालः, स ह्यहोरात्रे द्विकालेनात्र
व्यापको भवति, तथाऽयमेव सततकज्वरकालो हीनबलकाला-
न्येद्युष्कापेक्षया बलवान् भवति; एवमन्येद्युष्कादिज्वरकालोऽपि
व्याख्येयः । किंवा, दोषकालो दुष्टिकालो ज्वरकाल इत्यर्थः,
तस्य बलाबलात् प्रकर्षप्रकर्षादित्यर्थः । कालप्रकर्षाप्रकर्षेणिय-
माश्च व्याख्याता एव । अन्ये तु, दोषश्च कालश्च दोषकालौ,
तयोर्बलाबलादिति वदन्ति । तत्र दोषबलात् कालबलाच्च
सन्ततो भवति; यदुक्तं—“कालदूष्यप्रकृतिमिदोषस्तुल्यो हि
संततम्” इत्यादिना । दोषकालबलवमबलत्वं च विवरणप्रत्ये-
नोक्तं; तथा दोषस्याबलत्वं सप्रत्यनीकतया सततकादिषु भ-
वति, तथा ज्वरवेगविगमे च सततकादौ कालस्याबलत्वं भवति ।
अत्र पक्षे दोषकालबलाबलाभ्यां सर्वज्वरा व्याप्यन्ते, ततश्च
संततादिपञ्चज्वरानियमो दुर्धटः स्यात् । अन्ये तु व्युत्क्रमाभि-
धानेन ‘दोषबलाबलकालात्’ इति कृत्वा व्याख्यानयन्ति ।
एतच्चाशब्दं व्याख्यानम् । तृतीयकचतुर्थकाविति समासनिर्दे-
शेन तृतीयचतुर्थकयोरान्वत्तुबन्धत्वादिसाधारणधर्मयोगितां
दर्शयति ॥ ३२-३५ ॥

**शारीरो जायते पूर्वं देहे, मनसि मानसः ।
वैचित्त्यमरतिर्गर्लानिर्मनसस्तापलक्षणम् ॥ ३६ ॥
इन्द्रियाणां च वैकृत्यं ज्ञेयं संतापलक्षणम् ।**

‘पृथग्भिन्नस्य चाकृतिम्’ इति प्रश्नस्य क्रमागतमुत्तरं—
शारीर इत्यादि । पूर्वमिति वचनादुत्तरकालं शारीरो ज्वरो मन-
स्यपि भवति, एवं मानसो मनस्तुपादानन्तरं देहेऽपि भवतीति
ज्ञेयम् । एवं च यद्यपि सर्वज्वराणां देहमनोधिष्ठानत्वं, तथा-
ऽपि यो देहाश्रयी प्रथमं शरीरदोषेण बलवता प्रारब्धः स्यात्
स तद्दोषचिकित्सयैव चिकित्स्यः; एवं मानसोऽपि मानसदोष-
चिकित्सयैव चिकित्स्य इति दर्शयितुं शारीरमानसभेदोपदर्शनं
साधु । ननु शारीरस्य ज्वरस्य संतापलक्षणं व्यक्तं, मानसस्य तु
ज्वरस्य कथं संतापः, यत्तस्य लक्षणं भवतीत्याह—वैचित्त्यमि-
त्यादि । वैचित्त्यादयो मानससंतापशब्देनोच्यन्ते, तापशब्दस्य
पीडावचनत्वादित्यर्थः । मनस्तापप्रस्तावेन ‘देहेन्द्रियमन-
स्तापी’ इत्यत्र य इन्द्रियतापो ज्वरस्योक्तस्तं च व्याक्षते—
इन्द्रियाणां चेत्त्यादि । वैकृत्यमिति स्वभावान्ध्यात्वं, तच्चार्थाग्र-
हणायनुमेयम् ॥ ३६ ॥—

**वातपित्तात्मकः शीतमुष्णं वातकफात्मकः ॥ ३७ ॥
इच्छत्युभयमेतत्तु ज्वरो व्यामिश्रलक्षणः ।**

सौम्याग्नेयभेदयोः प्रतिलोमव्याख्याक्रमेण विवरणं—
वातपित्तात्मक इत्यादि । वातापित्तात्मक इति वातपित्तकार-
णकः । अत्र च केवलवातात्मकः, तथा केवलकफात्मकश्च
शीतस्वभावकारणतया सौम्यत्वेनोष्णमिच्छति, तथा वात-
कफात्मकोऽप्युपलभ्यते, तथा केवलपित्तात्मकोऽप्याग्नेयत्वादन-
ुष्णमिप्राय इति व्यक्तं, तेनेदानीं वातपित्तात्मकः शीतेन वातेन
पित्तेन चोष्णेन कृतस्वस्य दुरुपचारायामाग्नेयतायां भुवते—
वातपित्तात्मकः शीतमिति । एवं व्यवस्थिते वातपित्तज्वरे
चेद्वायुः संयोगमहिम्ना विपरीतातुकारी दृष्टः, तत् किं कफसंयु-
क्तोऽपि वायुर्विपरीतमर्थं करोतीत्याहङ्गाह—उष्णं वात-
कफात्मक इति; वातकफात्मको विशेषेणोष्णमिच्छतीत्यर्थः ।
व्यामिश्रलक्षण इति उक्तव्यामिश्रदोषलक्षणज्वरव्यतिरिक्तः कफ-
पैतिकः साक्षिपातिकश्च, स चोष्णशीताभिप्रायतया सौम्याग्ने-
यराशिद्वयातिरिक्त एव ज्वरः; यथा—अङ्गुलीद्वयव्यतिरिक्तं
ज्यङ्गुलम् । एवं शारीरमानसमिश्रीभावेऽपि चिन्तनीयम् ।
ज्वर इच्छतीति वचनं ज्वरयुक्तपुरुषेच्छाया ज्वरे उपचारा-
ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥—

**योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृतः ॥ ३८ ॥
दाहकृत्तेजसा युक्तः, शीतकृतं सोमसंश्रयात् ।**

वातपित्तज्वरे शीताभिप्रायतामुपपादयितुं वायोयोगवाहिता-
माह—योगवाह इत्यादि । योगवायोगिनो गुणं वहतीति योग-
वाहः । परमिति अत्यर्थम् । संयोगादिति उष्णेन शीतेन च
संयोगात् । उभयार्थकृदिति यथासंख्यमिह उष्णशीतार्थकारी ।
एतदेव विभजते—दाहकृदित्यादि । ‘पित्तेन’ इति वक्तव्ये यत्
‘तेजसा’ इति करोति, तेन बाह्येनाप्यातपादिना युक्तो वायु-
दाहं करोतीति लोकप्रसिद्धमर्थं दृष्टान्तार्थं सूचयति । शीतका-
रित्वं तु वायोः शीतत्वेनैव यत् सिद्धं तत् सोमरूपकफपानी-
यादियोगाद्विशेषेण भवतीति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥—

**अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलपः श्वसनं श्रमः ॥ ३९ ॥
सन्ध्यस्थिशूलमखेदो दोषवचोविनिग्रहः ।**

अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ॥ ४० ॥

संतापोऽभ्यधिको बाह्यस्तृष्णादीनां च मार्दवम् ।

बहिर्वेगस्य लिङ्गानि मुखसाध्यत्वमेव च ॥ ४१ ॥

अन्तर्दाह इत्यादिना अन्तर्वेगबहिर्वेगविवरणम् ॥ ३९-४१ ॥

प्राकृतः मुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः ।

उष्णमुष्णेन संवृद्धं पित्तं शरदि कुप्यति ॥ ४२ ॥

क्षितः शीते कफश्चैवं वसन्ते समुदीर्यते ।

वर्षास्वल्गविपाकाभिरद्भिरोषधिमिस्तथा ॥ ४३ ॥

१ ‘एवमन्येद्युष्कापि व्याख्येयम्’ इति पा० । २ ‘देहसंताप-
लक्षणम्’ इति पा० ।

संचितं पित्तमुद्रिक्तं शरद्यादित्यतेजसा ।

ज्वरं संजनयत्यशु तस्य चानुबलः कफः ॥ ४४ ॥

प्रकृत्यैव विसर्गस्य तत्र नानशानाद्भयम् ।

अङ्गिरोपधिभिश्चैव मधुराभिश्चितः कफः ॥ ४५ ॥

हेमन्ते, सूर्यस्ततः स वसन्ते प्रकुप्यति ।

वसन्ते श्लेष्मणा तस्माज्ज्वरः समुपजायते ॥ ४६ ॥

आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु ।

प्राकृत इत्यादिना प्रकरणेन प्राकृतवैकृतविवरणम् । तत्रेह कालखभावप्रकुपितो दोषः प्रकृतिरुच्यते, तज्जातीयाच्च दोषा-
दुद्भवो ज्वरः प्राकृत उच्यते । यद्वक्ष्यति—“कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वरः” इति । एवमपि वर्षाकालप्रकृतिभूतेन वातेन कृतो ज्वरः प्राकृतः स्यात्, तन्निषेधायाह—“सुखसा-
ध्यस्तु वसन्तशरदुद्भव इति । युशब्दोऽवधारणे । तेन, य एव सुखसाध्यो वसन्तशरदुद्भवः प्राकृतः स एवैह प्राकृतशब्देनो-
च्यत इत्यर्थः; वर्षाकालभववातिकस्तु न सुखसाध्य इति, तेन नासौ प्राकृत उच्यते । प्राकृतवैकृतसंज्ञाव्यवहारो हि यथाक्रमं सुखसाध्य-
कृच्छ्रसाध्यबोधप्रयोजनकः; तथादि कृच्छ्रेऽपि वातजे प्राकृतत्वं स्यात्तदा किं प्राकृतव्यवहारिण । यतश्च वसन्तशर-
दुद्भवत्वेन प्राकृतौ, तेन तयोरेव ‘उष्णं’ इत्यादिना ग्रन्थेन विवर-
णं प्रपन्नं करिष्यति न वातिकरूपेण । अत्रार्थं जतूकर्णे—
“सौम्यामेत्याहुणशीतकामौ, जीर्णैश्चयोदयोः दिने, वसन्तशर-
दोः प्राकृतोऽन्यत्र वैकृतः” इति । यद्यपि वसन्तजः पूर्वमुक्-
त्वाऽपि प्रतिलोमव्याख्यया ‘उष्णं’ इत्यादिना शरदुद्भवं निर्दि-
शति । उष्णं पित्तं सितं वर्षाजु शरदुष्णीर्णानातेन कुप्यतीति विज्ञेयम् । शीते इति हेमन्ते । उष्णमित्यादिना निर्दिष्टस्य वर्षाखिलादि भाष्यम् । ननु यदि वर्षाखल्विपाकित्वं सर्वासामोषधीनां, तदा प्रतिद्व्याभिहितविपाकस्याव्यवस्था स्यात्, तस्य कालवशेनाम्लत्वदर्शनात् । मैवं, यथा निष्ठापाकेन यन्म-
धुरं द्रव्यं, तद्यथाऽऽवस्थिकेन पाकेनाम्लं भवति, यदुक्तं—
“परं तु पच्यमानस्य निदग्धस्याम्लभावतः (चि. अ. १५)” इत्यादिना, तथेहापि कालमहिम्राऽऽम्लविपाकित्वमपि विष्यति; एवं हेमन्ते यन्मधुरपाकित्वमोषधीनां तत्रापि व्याख्येयम् । अन्ये तु, वर्षाजु वह्निमान्याद्विदाहनिमित्तमोषधीनामम्लविपाकित्वमिति श्रुवते । यदुक्तं—“वर्षाजु विदहत्यजं” इति । तदा हि सर्व-
मेवाहं प्रायो ह्यस्य विदह्यते” इति । एवमपि तैहमन्ते मधुर-
पाकित्वं नोक्तमेव; तस्मात् कालमहिम्लैव पाकान्तरमोषधीनां साधु । आश्रितं पित्तस्याशुकारित्वाच्छीर्षं जनयति । अनुबल इति अनुबन्धरूपः कफो भवति । एवं ज्वरस्य लङ्घनीयता-
माह—प्रकृत्यैवेत्यादि । विसर्गस्य प्रकृत्येति विसर्गरूपकालजया प्रकृत्या सौम्यादिरूपयाऽनशानाद्भयं न भवति । विसर्गो हि

सौम्यः स्निग्धः, तत्र बलवन्तश्च पुरुषाः, तेन तत्रोत्पन्नो ज्वर आमाशयसमुत्पन्नत्वेन लङ्घनाहो लङ्घनीय एव । किंवा, ‘प्रकृत्यैव विसर्गाच्च’ इति पाठः । तदा प्रकृत्येति ज्वरकारणेन कफ-
पित्तरूपेण लङ्घनहेतुना, तथा विसर्गाच्च काललङ्घने भयं नास्ति । उक्तं हि—“कफपित्ते द्रवे धातुं सहते लङ्घनं महत्” इति । हेमन्ते चित्तः कफो वसन्ते कुप्यतीति युक्तमेव, यतो दोषत्रयादिक्रमे शिशिरो नास्त्येव । आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदन्विति तस्यापि वसन्तजकफज्वरस्य वातपि-
तम् अन्विति अनुबन्धरूपं भवति । तत्र वसन्तादौ दुर्बलं वातपित्तं, मध्ये तु मध्यं, अन्ते तु प्रबलं भवति; एवं शरद्यपि कफो भवति ॥ ४२-४६ ॥—

आदावन्ते च मध्ये च बुद्ध्वा दोषबलावलम् ॥ ४७ ॥

शरद्वसन्तयोर्विद्वाज्वरस्य प्रतिकारयेत् ।

तदेतान् विशेषान् बुद्ध्वा चिकित्सा कर्तव्येति दर्शयन्नाह—
आदावित्यादि । शरद्वसन्तयोरौ मध्ये चान्ते च ज्वरस्य दोषबलावलं बुद्ध्वेति योजना ॥ ४७ ॥—

कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वरः ॥ ४८ ॥

प्रायेणानिलजो दुःखः कालेष्वन्येषु वैकृतः ।

हेतवो विविधास्तस्य निदाने संप्रदर्शिताः ॥ ४९ ॥

कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वर इति प्राकृत ज्वरबोधिका परिभाषा । कालप्रकृतिमिति कालखभावसंबद्धं दोषम्; उद्दिश्येति कारणत्वेन लक्ष्यीकृत्य । नन्वेवमपि वर्षाकालप्रकृतिना वातेन कृतो ज्वरः प्राकृतः स्यादित्याह—
प्रायेणानिलजो दुःख इति; अनिलजो ज्वरः कालप्रकृतिसमा-
नोऽपि दुःखो भवति, विरुद्धोपक्रमत्वात् । यतो ज्वरस्यामाश-
योत्थत्वेन लङ्घनादि पथ्यं, तच्च वायोपरपथ्यमिति विरुद्धोपक्रम-
त्वाद्दुःखत्वेन न प्राकृतत्वं वातिकस्य; यतः प्राकृतत्वेऽपि यः सुखसाध्यः स एव प्राकृत उच्यत इति भावः । एवं तावत् सर्वो वातजो वैकृतः, तथा वसन्तशरदतिरिक्तकालभवः कफजस्तथा पैतृकोऽपि वैकृत एवेति दर्शयन्नाह—कालेष्वन्येषु वैकृत इति; “कफजः पित्तजो वै” इति शेषः । अथ वैकृतस्य ज्वरस्य को हेतुरित्याह—हेतव इत्यादि । अन्ये तु श्रुवते—वर्षाकाले वातजोऽपि प्राकृतः, किंत्वं कृच्छ्रः, वसन्तशरदुद्भवस्तु प्राकृतः सुखसाध्यो भवतीति विशेषः; तथा च चाम्पटेन “प्राकृतत्वा-
निलोद्भवः” (वा. नि. अ. २) इति कृतमिति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

बलवत्खलपदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।

बलवत्खलसादिना सुखसाध्यज्वरविवरणम् । ज्वरोपद्रवा यद्यपि साक्षात् पठिताः, तथाऽपि सामान्योपद्रवलक्षणयुक्ता

१ ‘पित्तमुद्रिक्तं’ इति पा० । २ ‘तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च’ इति पा० । ३ ‘प्रकृतिर्भूषते’ इति पा० । ४ ‘सुखसाध्यासाध्यबोधप्रयो-
जनकः’ इति पा० । ५ ‘कालवशेनाम्लत्वदर्शनात्’ इति पा० ।
६ ‘हेमन्ते’ इति पा० ।

१ ‘स्निग्धो बलवत्पुरुषश्च’ इति पा० । २ ‘तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च’
इति पा० । ३ ‘वातप्रकृतिसमानोऽपि’ इति पा० । ४ ‘वसन्त-
शरद्व्यतिरिक्तमालम्भः’ इति पा० । ५ ‘पित्तजश्च’ इति पा० ।
६ ‘सामान्योपद्रवोक्तलक्षणयुक्ताः’ इति पा० ।

रोगा इह हेयाः; यदुक्तम्—“उपद्रवस्तु खलु रोगोत्तरकालजो रोगाश्रयो रोग एव स्थूलोऽगुर्वा, रोगात् पश्चाज्जायत इत्युपद्रवसंज्ञः” (चि. अ. २१) इति; तन्त्रान्तरे च—“हिकाश्वासकासतृणान्छयेतीषारमूच्छोद्भवेदारोचकाः कृच्छ्रविहृता चेति दशोपद्रवा ज्वरसुपद्रवन्ति” इत्युक्ताः ॥—

हेतुभिर्वहुभिर्जातो बलिभिर्वहुलक्षणः ॥ ५० ॥
ज्वरः प्राणान्तकृद्ध्य शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ।

ननु बलिभिर्वहुभिश्च हेतुभिर्जातो बहुलक्षण एव भविष्यति, तत् किं ‘बहुलक्षणः’ इति पदेन १ उच्यते—‘उपद्रवसामिबलादिविशेषेण दोषहेतवो यथोक्तदोषगुणा अपि न बहुलक्षणं रोगं कुर्वन्ति, तथा संप्रातिविशेषाभावाच्च न बहुलक्षणत्वं भवति । यदुक्तम्—“एकं द्वौ त्रीन बहून् वाऽपि देहे धात्वादियोगतः । दशैयन्ति विकारास्तु कृपिताः पचनादयः” इति । शीघ्रमिति उत्पन्नामात्र एव ॥ ५० ॥—

सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा द्वादशाहात्तथैव च ॥ ५१ ॥
सप्रलापभ्रमश्वासस्तीक्ष्णो हन्याज्वरो नरम् ।

सप्ताहादित्यादि । सप्ताहाद्वातोत्तरः सप्रलापभ्रमश्वासस्तीक्ष्णो हन्ति, एवंगुण एव पैतिको दशाहात्, तथैवगुण एव कफजो द्वादशाहाद्वन्ति, शीघ्रतम-शीघ्रतर-शीघ्रविकारकारित्वाद्वात्त-पित्तकफानामिति वर्णयन्ति । वाशब्दश्च विकल्पार्थः; तेन सप्ताहादिष्वप्यर्वांगपि परेण वा हननं लक्ष्यते । अन्ये तु सप्ताहात् सप्रलापः, दशाहात् सभ्रमः, द्वादशाहात् सश्वासो हन्तीति व्याख्यानयन्ति ॥ ५१ ॥—

ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः ॥ ५२ ॥
असाध्यो बलवान् यश्च केशशीमन्तकृज्वरः ।

गम्भीरः अन्तर्वैगः; किंवा, गम्भीरधातुस्थैः । दैर्घरात्रिकः दीर्घकालानुबन्धी; किंवा दीर्घा रात्रि मरणरूपां करोतीति दैर्घरात्रिकः ॥ ५२ ॥—

ओतोभिर्विस्तृता दोषा गुरवो रसवाहिभिः ॥ ५३ ॥
सर्वेदेहानुगाः स्वधा ज्वरं कुर्वन्ति सन्ततम् ।
दशाहं द्वादशाहं वा सप्ताहं वा सुदुःसहः ॥ ५४ ॥
स शीघ्रं शीघ्रकारित्वात् प्रशमं याति हन्ति वा ।
कालदूष्यप्रकृतिभिर्दोषैस्तुल्यो हि सन्ततम् ॥ ५५ ॥
निष्प्रत्यनीकः कुरुते तस्माज्ज्ञेयः सुदुःसहः ।
यथा धातुंस्तथा मूत्रं पुरीषं चानिलादयः ॥ ५६ ॥
युगपच्चानुपपद्यन्ते नियमात् सन्तते ज्वरे ।
स शुष्का वाऽप्यशुष्का वा रसादीनामनशेषतः ॥ ५७ ॥
सप्ताहादिषु कालेषु प्रशमं याति हन्ति वा ।
यदा तु नातिशुध्यन्ति न वा शुध्यन्ति सर्वशः ॥ ५८ ॥

द्वादशैते समुद्दिष्टाः सन्ततस्याश्रयास्तदा ।

विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽप्यलक्षणम् ॥ ५९ ॥

तुल्यभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ।

इति बुद्ध्या ज्वरं वैद्य उपक्रामेतु सन्ततम् ॥ ६० ॥

क्रियाक्रमविधौ युक्तः प्रायः प्रागपतर्पणैः ।

ओतोभिरित्यादिना संततादिभेदमाह । गुरव इति वृद्धाः । दशाहमित्यादि दशाहादीन् व्याप्य । सुदुःसहः ‘अवति’ इति शेषः । शीघ्रमिति दशाहादय एव प्रभूतरकालान्तरापेक्षया शीघ्रशब्दवाच्याः । दशाहादिविकल्पश्च यथाक्रमं पित्तकफानिलोत्तरसंज्ञिपातारब्धत्वात् सन्ततज्वरस्य ज्ञेयः । यदुक्तमन्यत्रापि—“पित्तकफानिलवृद्धा दशदिवस-द्वादशाह-सप्ताहात् । हन्ति विमुञ्चति वाऽऽगु त्रिदोषजो धातुमलपाकात्” इति । तथा “दश-द्वादश-सप्ताहैः पित्तश्लेष्मानिलाधिकः । दग्धोष्मणौ धातुमलञ्च हन्ति मुञ्चति वा ज्वरः” इति । हननमोचनविकल्पस्तु रसादीनामप्यशुष्का शुष्का च वक्तव्यः । कस्मादेवमयं दुःसहः शीघ्रकारी च सन्ततो भवतीत्याह—कालेत्यादि । कालः वर्षादिः, दूष्यः रसादिः, प्रकृतिः देहप्रकृतिः श्लेष्मप्रकृत्यादिका । ननु कालादितुल्यता दोषस्य कदाचिदेव संभवति, यथा—वसन्ते, श्लेष्मप्रकृतौ, मेदसि दूष्ये, कफो दोषः; एवं शरादि पित्तमपि ज्ञेयम्; इतरेषां तु त्रिदोषादीनां कालादितुल्यत्वं दुष्प्रापम्; अतस्तत्कृतसंततः कथं भवतु, संततश्च द्वादशाश्रयत्वेन त्रिदोषज एव वक्तव्यः । उच्यते—तुल्य इत्यभिधायापि यत् ‘निष्प्रत्यनीकः’ इति करोति, तेन कालाद्यनुगुणतामेव कालादितुल्यतां स्फोटयति । कालादीनां चासमानानामपि बलवता दोषेण परिगृहीतानां प्रतीपार्थकरणसामर्थ्येनानुगुणतैव भवति; यथा—बलवतो राज्ञो हृदयेन प्रतिकूला अपि क्षुद्रराजानोऽनुगुणा एव भवन्ति । किञ्च, त्रिदोषारब्ध एवास्मन्मते संततः, तस्य चान्यतरं दोषं प्रति कालादीनां तुल्यत्वं संभवत्येव । अत्रैकं ‘तस्माज्ज्ञेयः सुदुःसहः’ इत्यतोऽनन्तरं ‘यथा धातुर्’ इत्यादि पठन्ति, इतश्च ‘प्रायः प्रागपतर्पणैः’ इत्यन्तं पठित्वा ‘रक्तधात्वाश्रयः’ इत्यादिना सततकालिलक्षणं पठन्ति । अन्ये तु—‘सुदुःसहः’ इति पठित्वा सततान्येषुष्कलक्षणे पठन्ति, तदनु ‘यथा धातुर्’ इत्यादिग्रन्थं, ततः पुनराचार्यान्तरमतेनान्येषुष्कादिज्वरत्रयलक्षणं पठन्ति । तत्र प्रथमपाठक्रमे ‘यथा धातुर्’ इत्यादिना सन्ततस्योत्पादादिक्रमं ब्रुवते । धातुनिति रसादिधातुसप्तकम् । रसदुष्यभिधानेन विशेषणं रसदुष्येति । यथेति येन प्रकारेण शुरुत्वस्वभावत्वादिना । युगपदिति एककालम् । नियमादिति सर्वानेव धात्वादीन् सर्वे एव दोषाश्चानुपपद्यन्ते । स शुष्का वेत्यादि । स संततः; यदा सर्वे

१ ‘पुरुषस्याभिबलादिभेदेन’ इति । २ ‘वाऽपि’ इति पा० ।

३ ‘गम्भीरधातुदूषकः’ इति पा० । ४ ‘धातु’ इति पा० । ५ ‘अनु-
ब्रजन्ति युगपदवयव’ इति पा० ।

१ ‘सन्ततं ससुपाचरेत्’ इति पा० । २ ‘देहोष्मणा’ इति,
‘पक्वोष्मणा’ इति च पा० । ३ ‘स्फोरयति’ इति पा० । ४ ‘प्रतीपार्थ-
करणसामर्थेता’ इति पा० । ५ ‘इमं च’ इति पा० । ६ ‘रसदु-
ष्यभिधानस्तत्विशेषेण’ इति पा० ।

रसादयः सर्वथा विहृदा भवन्ति तदा प्रशाम्यति सप्ताहादिषु, यद्वा रसादयः सर्वे सर्वथा वाऽविहृदा भवन्ति तदा हन्तीत्यर्थः । अथ यदा स्त्रोका छुद्दिस्तादा का विषेयाह—यदा त्वित्यदि । नातिशुष्यन्तीति सर्वे एव नातिविहृदा भवन्ति सावशेषदोषा भवन्तीत्यर्थः । न वा शुष्यन्ति सर्वथा इति रसादिषु मध्ये कतिचिच्छुष्यन्ति, कतिचिन्नाविहृदा वैतन्त इत्यर्थः । द्वादशेति सप्त धातवश्चो दोषा भूयः पुरीषं च । दोषाणां चेह छुद्दिः प्रकृतिगमनेन ज्ञेया । द्वादशाश्रयत्वेन संततस्यैकदोषारब्धत्वं यदुच्यते, तच्चिरस्त्वमेव ज्ञेयम् । विसर्गमिति परित्यागम् । विसर्गस्वरूपमाह—अन्यकलक्षणमिति; अन्यकलक्षणं यस्य तमन्यकलक्षणं विसर्गम्; एतेन, तदाऽपि ज्वरो लीनोऽस्त्येव, परं लक्षणानि तस्य व्यक्तानि न भवन्तीति दर्शयति; तदनु त्रयोदशदिनादारभ्य वीर्यकालमनुवर्तते, तैतो दुर्लेभोपशमो भवतीति युक्तमुच्यते । एभिश्च धात्वादिद्वादशाश्रयत्वं-द्वादशाहदिव्यापकत्वादितिर्भिर्भेदैः संततो भिन्न एव धातादिज्वरभ्यः कालानियमेन द्वित्र्यादिदिनेषु व्यवच्छेदेनानुसक्तभ्यः । यस्तु तन्त्रान्तरे “तथा संतत एवान्यः स्वल्पदुर्बलकारणः । एकदोषो द्विदोषो वा स्वल्पोपद्रवलक्षणः ॥ अतुल्यदृष्यप्रकृतिः” इत्यादिना ग्रन्थेनोच्यते, सोऽस्मादन्य एवेति तन्त्रान्तरेऽप्यन्यशब्दप्रयोगात् प्रतिपादितमिति न विरोधः ॥ ५३-६० ॥—

रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकं ज्वरम् ॥ ६१ ॥
संप्रत्यनीकः कुरुते कालवृद्धिक्षयात्मकम् ।
अहोरात्रे सततको द्वौ कालवनुवर्तते ॥ ६२ ॥

सततकं विवृणोति—रक्तधात्वाश्रय इत्यादि । प्रयोग्रहणात् सततको रक्तव्यतिरिक्तं मांसादिधातुमप्याश्रयत इति दर्शयति । संप्रत्यनीक इति कालादिषु मध्येऽन्यतमः प्रत्यनीकः । कालवृद्धिक्षयात्मकमिति काले वृद्धिक्षयोचिते काले वृद्धिः क्षयश्च यस्य स कालवृद्धिक्षयात्मा । तेन, दोषानुगुणे काले ज्वरो भवति, दोषानुगुणकालव्यतिरिक्तं च काले क्षयो भवति । ज्वरस्य कालप्रकृतिद्व्याणां मध्येऽन्यतमाद्वलप्राप्तौ सत्यामपि दोषसंप्राप्तिमहिम्ना हि कालभावित्वनियमो ज्ञेयः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

कालप्रकृतिद्व्याणां प्राप्यैवान्यतमाद्वलम् ।
अन्येद्युष्कं ज्वरं दोषो रुद्धा मेदोवहाः सिराः ॥ ६३ ॥
संप्रत्यनीको जनयत्येककालमहर्निशि ।
दोषोऽस्थिमज्जगः कुर्यात्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ६४ ॥
गतिर्बैकान्तराऽन्येद्युर्दोषस्योकाऽन्यथा परैः ।
अन्येद्युष्कं ज्वरं कुर्यादपि संधित्य शोणितम् ॥ ६५ ॥

१ ‘निर्वर्तन्ते’ इति पा० । २ ‘सं च’ इति पा० । ३ ‘विशिष्टद्वादशाश्रयत्वं’ इति पा० । ४ ‘तेनानुगुणे काले’ इति पा० । ५ ‘कालः प्रधानः’ इति नियमो ज्ञेयः इति, ‘कालमपानाविमोचित्वनियमो ज्ञेयः’ इति च पा० । ६ ‘अन्येद्युः’ अन्येद्युष्कं ज्वरे । पतदुपलक्षणं, तृतीयचतुर्थकयोरापि इति योगीन्द्रनाथसेनः ।

मांसलोतांस्यनुगतो जनयेत्तु तृतीयकम् ।
संधितो मेदसो मार्गं दोषश्चापि चतुर्थकम् ॥ ६६ ॥
अन्येद्युष्कः प्रतिदिनं दिनं हित्वा तृतीयकः ।
दिनद्वयं यो विश्रम्य प्रत्येति स चतुर्थकः ॥ ६७ ॥

मेदोवहा इत्यत्र मेदोवहनादौरोधादेव मेदोदुष्टिज्ञेया । उक्तं हि—“तेषां स्रोतसां रोधौत स्थानस्थाश्चैव मार्गमाश्रय शरीरधातवः प्रकोपमापद्यन्ते” (वि. स्था. अ. ५) इति । ‘मांसस्रोतांस्यनुगतः’ इत्यादि तृतीयकचतुर्थकलक्षणं केचित् पठन्ति । अत्रापि स्रोतोदुष्ट्या धातुदुष्टिरवगन्तव्या । ये तु तृतीयकचतुर्थकयोर्द्व्यप्रतिपादकं ग्रन्थं न पठन्ति, तेषां तन्त्रान्तरप्रत्ययाभ्यावरोधः । तृतीयकचतुर्थकसंशयैव तृतीयदिनचतुर्थदिनभावित्वं ज्ञेयम् ॥ ६३-६७ ॥

अधिरोते यथा भूमि वीजं काले च रोहति ।
अधिरोते तथा धातुं दोषः काले च कुप्यति ॥ ६८ ॥
स वृद्धिं बलकालं च प्राप्य दोषस्तृतीयकम् ।
चतुर्थकं च कुरुते प्रत्यनीकबलक्षयात् ॥ ६९ ॥

ज्वराणां विच्छेदौभाग्यमेव दृष्टान्तमाह—अधिरोते इत्यादि । अधिरोते इति अधिष्ठाय तिष्ठति । धातुमिति सततकादिवृत्त्येन पठितं रक्तादिधातुम् । काले इति स्वकाले । यदि स्वकाले ज्वरं करोति दोषः, तदा तृतीयकचतुर्थकयोः किमिति विश्रामदिनेऽपि दोषानुगुणे पूर्वाह्नादिकाले न करोतीत्याह—स वृद्धिं चेत्वादि । न केवलं कालमात्रमपेक्षते, किन्तु वृद्धिमप्यपेक्षते तृतीयकादिकरणे दोषः; सा च वृद्धिस्तृतीयके ग्रहणे, चतुर्थके चतुरहणैव भवतीति भावः । प्रत्यनीकस्य कालप्रकृत्यादेर्दोषविरुद्धस्य बलक्षयः; तेन दोषवृद्ध्या यदा प्रत्यनीकस्य क्षयो भवति तदा ज्वरयतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

कृत्वा वेगं गतबलाः से से स्थाने व्यवस्थिताः ।
पुनर्विबुद्धाः से काले ज्वरयन्ति नरं मलाः ॥ ७० ॥

अथ सततकादौ यथा वृद्धो दोषो ज्वरवेगं जनयति, तस्य यथोपशमो भवति, तदाह—कृत्वेत्यादि । सततकादौ दोषा वेगं कृत्वा गतबला भवन्ति, गतबलाश्च पुनः से से रक्तादौ स्थाने स्थिता भवन्ति, पुनस्त एव वृद्धाः से काले ज्वरयन्ति ॥ ७० ॥

कफपित्तात्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।
वातपित्ताच्छिरोग्राही विविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ७१ ॥
चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसंभवः ॥ ७२ ॥

दोषोद्रेकविशेषेण तृतीयकचतुर्थकयोः प्रभावमाह—कफपित्तादित्यादि । पृष्ठमभीति पृष्ठात्, पृष्ठग्राहीत्यर्थः; किंवा, पृष्ठादिति त्यक्लेपे पञ्चमी, तेन पृष्ठमभिधित्यर्थः । जङ्घाभ्यां पूर्वमिति

१ ‘धातिर्बैकान्तरा’ इत्यादिकं ‘दोषश्चापि चतुर्थकम्’ इत्यन्तं पाठं गङ्गाधरो न पठति । २ ‘प्रकोपात्’ इति पा० । ३ ‘विच्छेदोत्पादे’ इति पा० ।

जह्वयोः प्रथमं पीडां करोति । अत्र च न स्वप्रधानः वैतिकश्च-
तुर्थकः पित्तगुणप्रसीधवद्भवलेवानभिधानादिति मन्तव्यः; हारीते
तु पित्तजन्यत्वं यदुक्तं तदनुबन्धरूपपित्तजन्यत्वं, पृथक्-
प्रभावाकर्तृत्वात्; न हि प्रमौवश्चतुर्थीभ्युपगमविरोधी
॥ ७१ ॥ ७२ ॥

विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः ।

त्रिविधो धातुरेकैको द्विधातुस्थः करोति यम् ॥७३॥

संप्रति मध्ये अहं नी ज्वरयत्नादावन्ते च यो मुञ्चति स
चतुर्थकविपर्ययत्वेन चतुर्थकग्रहणगृहीत एवेति दर्शयन्नाह—
विषमेत्यादि । त्रिविधो धातुरिति वातादिः । द्विधातुस्थ इति
अस्थिमज्जगतः । अयं च विषमज्वर इवेति सामान्येनोक्तं,
तथाऽपि चतुर्थकस्य प्रकाररूपविषमज्वर एवेति मन्तव्यम् ।
अत्र तन्नान्तरम्—“अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ।
यद्वाह्यग्रहं ज्वरयति ह्यादावन्ते च मुञ्चति” इति ॥ ७३ ॥

प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः ।

सन्निपाते तु यो भूयान् स दोषः परिकीर्तितः ॥७४॥

चतुर्थकविपर्ययेण संयुक्तपञ्चविधज्वराणां समानं धर्म-
माह—प्रायश इत्यादि । प्रायशोप्रहणात् सततकादीनां द्वन्द्वदि-
क्षजन्यत्वमपि सूचयति । ननु, यदि सन्निपातारब्धत्वमेवार्थं तर्हि
यदुच्यते चतुर्थके शैथिल्यत्वादि, तत् कथमेत्याह—सन्नि-
पाते तु यो भूयानित्यादि; यत् “आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो
विषमज्वर” इति ग्रन्थेन भूतानुबन्धो वक्तव्यः; जतूकर्णोऽपि
तृतीयकचतुर्थकविपर्ययायुक्तत्वाऽभिहितं—“विषमज्वरास्त्रिदो-
षजत्वेऽप्यधिकदोषलब्धत्वात्” इति । एते पञ्चापि ज्वराः
केषांश्चिद्विषमज्वरत्वेन संसृताः । तथाहि—विषमत्वं विषम(विग)-
कालत्वेन भवति; यदुक्तमन्यत्र—“विषमो विषमारम्भक्रिया-
कालोऽनुपज्ञवान्” (वा. नि. अ. २) इति । संतते तु द्वाद-
शाहविशर्गेण त्रयोदशाहं पुनरनुबन्धात् कालवैषम्यमस्ति, तेन
सोऽपि विषम इति । अन्ये तु, संततं परिप्लव्य सततकादी-
श्वतुरो विषमज्वरानिच्छन्ति; यतः संतते कालवैषम्यं तादृशं
नास्ति; उक्तं च खरनादेन—“ज्वराः पञ्च मयोक्ता ये पूर्वं
संततकादयः । चत्वारः संततं हित्वा ज्ञेयास्त विषमज्वराः”
इति । अन्ये तु—तृतीयकचतुर्थकावेव विषमो, विषमाणां
चिरेणोत्पादात्; यदाह दारुवाहः—“सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येषु
दूरदूरतरेषु च । दोषो रक्तादिमार्गेण शनैरल्पं चिरेण यत् ॥
याति देहं न वा(ऽ)शेषं भूयिष्ठं प्रतिपद्यते । क्रैमोऽयं तेन
विच्छिन्नसन्तापो लक्ष्यते ज्वरे” इत्याहुः ॥ ७४ ॥

१ ‘पित्तप्रधानः’ इति पा० । २ ‘चतुर्थकः प्रभावाभ्युपगमविरोधि’
इति पा० । ३ ‘ग्रहं’ इति पा० । ४ ‘चतुर्थकविधोरूपविषमज्वर
एव’ इति पा० । ५ ‘तदनर्थकमित्याह’ इति पा० । ६ ‘विषमत्वेन’
इति पा० । ७ ‘देहं च नाशेषं भूयिष्ठं दोषजोऽपि च’ इति पा० ।
८ ‘क्रमावयवत्वेन’ इति पा० ।

अतहोरात्रदोषाणां मनसश्च बलाबलात् ।

कालमर्थवशाच्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते ॥ ७५ ॥

गुरुत्वं दैन्यमुद्वेगः सदनं छद्योरचकौ ।

रसस्थिते बहिस्तापः साङ्गमदौ विजृम्भणम् ॥ ७६ ॥

रक्तोष्णाः पिडकास्तृष्णा सरक्तं घ्रीवं मुहुः ।

दाहारागभ्रममदप्रलापा रक्तसंस्थिते ॥ ७७ ॥

अन्तर्दाहः सतृप्नोहः सग्लानिः सृष्टविट्कता ।

दौर्गन्ध्यं गात्रविक्षेपो ज्वरे मांसस्थिते भवेत् ॥ ७८ ॥

स्वेदस्तीव्रा पिपासा च प्रलापो वन्मभीक्ष्णशः ।

खगान्धस्यासहत्वं च मेदःस्थे ग्लान्योरचकौ ॥ ७९ ॥

विरक्तवमने चोभे सास्थिभेदं प्रकूजनम् ।

विक्षेपेण च गात्राणां श्वासश्चास्थिगतं ज्वरे ॥ ८० ॥

१ ‘एषां च ज्वराणां गुरुत्वादिहेतुवन्तरलाभादन्यामात्रोऽपि
दृश्यते; तद्यथा—सन्ततः स्वरूपं त्यक्त्वा सततकादीनामन्यतमकालं
प्रतिपद्यते, तथा चतुर्थकचतुर्थीकादिरूपत्वम् । यदाह चरकः—
“कालमर्थवशाच्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते” इति । अस्यार्थः—बलाबलादिति कृत्वादिमनोन्तेन संब-
ध्यते; बलं चाबलं च बलाबलम्, अर्थशब्दोऽत्र प्राप्तकर्मत्वात्,
तं तं कालं सततकाद्युक्तं, ज्वरः प्रपद्यते इति योजना । उदाहरणं
च—कलहोरात्रबलाबलायथा—यदा निद्राविषमो वातप्रधानश्चतु-
र्थको वर्षासमयमाप्नोति तदा तेनतुनाऽऽव्यापितबलरुतृतीयकादीना-
मन्यतमत्वं प्रप्नोत्युक्तकर्षात्; एवं वर्षासमुत्पन्नः सन्ततः शरदं प्राप्या-
पङ्कजबलः सततकादीनामन्यत्वमेत्युक्तकर्षात्; एवं पित्तकफोरभ्युप-
गमकर्षात्कर्षात् क्रतुतोर्व्याख्येयो । अहोरात्रशब्देन कतिपयान्यहो-
रात्राणि गृह्यन्ते, न केकास्त्रिहोत्रेण सन्ततादीनामुक्तकर्षात्कर्षात्प्याना-
न्यथाभावे उपपद्यते, किन्तु कतिपयैरेव । यदा वर्षाशरदसन्ततारम्भे
वातादयो ज्वरं चतुर्थकमारभन्ते, तदा मध्यानि कतिपयदिनान्यव्याप्य
स एव तृतीयपूर्वकत्वेन विपरिणमत उत्कर्षात्, अपकर्षात् यदाऽस्यानि
दिनान्याप्नोति, तदा सन्ततो वातारम्भः प्राश्रयः पित्तारम्भः शरदो
वसन्तस्य च ऐम्भारम्भः प्रतनुक्तवर्षादौषस्य सततकादीनामन्यतमत्वेन
विपरिणमत इति । दोषबलाबलायथा—यदा सततकादीनामन्यतमकादी
दोषः श्लेष्मा मधुरलिङ्गादीन् दिवास्मार्दार्थं हेतुनाप्नोति तदा संततं
करोति; एवं वातपित्तोरभ्युदाहार्थम् । मनोरबलाबलायथा—यदा
सन्ततज्वरी सत्पश्यणोद्रेकात् ग्रहवर्षावृष्टमवबुद्धो भवति, तदा सतत-
कादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोति; यदा चतुर्थकज्वरी तमोऽनुभूयिष्ठत्वा-
दिवादिभिर्मिथिभूयते तदा तृतीयकादीनामन्यतमो भवति, “विषादो
रोगवर्धनानाम्” (च. सू. अ. २५) इत्यागमात् । अन्ये तु, मन-
शब्देन बुद्धिं व्याख्यानयन्ति, कारणे कार्योपचारात्; तस्याश्च बल-
बलं यथा—यदा चतुर्थकज्वरी प्रक्षालप्राप्येतादीनामन्यतमत्वाच्चरति
तदा तृतीयकपूर्वधामन्यतमत्वंमाप्नोति, यदा तु शुद्धसत्त्वोत्कर्षादिवै-
किन्या बुष्णा युक्तः स्वात्तदा शुभानि देवताराधनेतिवृत्तपहारादी-
न्याचरति, तदा सन्ततज्वरी सततकादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोति ।
अर्थवशाच्चा—सन्ततज्वरोऽपि सति चतुर्थकवेदनीयं कर्म, स्वात्तदा
सन्ततोऽपि चतुर्थकत्वेन विपरिणमते, अपि चतुर्थकादिज्वराविष्टस्य
यदि तत्कालपरिपाकि कर्म बलीयो भवति, तदा सन्ततत्वेन परिण-
मते; एतच्च कर्मवशवत्त्वहोरात्रदोषबलाबलेष्वपि बोद्धव्यं, तदन-
न्तरं तन्निर्देशात्” इति माधवनिदानदीकायां विजयचरितः ।

हृक्का श्वासस्तथा कासस्तमसश्चातिदर्शनम् ।
मर्मच्छेदो बहिः शैत्यं दाहोऽन्तश्चैव मज्जगे ॥ ८१ ॥
कृत्वा विनाश्य च ।
प्राणं वाय्वग्निसौमैश्च सार्धं गच्छत्यसौ विभुः ॥ ८२ ॥
रसरकाश्रितः साध्यो मेदोमांसगतश्च यः ।
अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्थो नैव सिध्यति ॥ ८३ ॥

संप्रति सततज्वर एव यथा सततकादिरूपो भवति, तथा सततकादयः सन्ततादिरूपा भवन्ति, तदाह—ऋत्वहोरात्रेत्यादि बलाबलादिति मनोऽन्तेन संबध्यते, बलं चावलं च बलाबलम् । अर्थवशादिति कर्मवशात् । ऋत्वादीनां बलात्तथा ऋत्वाद्यबलाज्वरत्वं तं सततादिज्वरोक्तं कालं प्रपद्यते । तत्र ऋतुबलाद्वातोत्तरः सततको वर्षाकालजः प्रत्यनीकां शरदं प्राप्य अन्येषुष्कादिरूपो भवति । अहोरात्रबलाबलाबलात् कालविशेषप्रतिस्थित्या—वसन्तस्य मध्येष्वहोरात्रेषु वातिकथा-तुर्थिको जातो यः स वसन्तस्य पश्चिमान्यहोरात्राणि रूक्षाणि प्राप्य बलवान् तृतीयकादिरूपो भवति, तथोक्तदिनेष्वेव श्लेष्मिकः सततको जातः शेषदिनेषु श्लेष्मप्रत्यनीकेषु अन्येषुष्कादिरूपो भवति । दोषबलाबलाद्दृष्टहेतुसेवाभूताज्वरपरान्वृत्तिर्युक्तैव । मनोबलात् सततज्वरी मनोनिवृत्त्यादिना अन्येषुष्कादिरूपवान् भवति; मनोदौर्बल्याद्वाशदिना चतुर्थीकादिज्वरी तृतीयकादिज्वरवान् भवति । कर्मवशाज्वरपरान्वृत्तौ शुभकर्मणा दुःखज्वरपरान्वृत्तौ यो यः सुखः स भवति; पापकर्मणा दुःखज्वरो भवतीति ज्ञेयम् ॥ ७५-८३ ॥

हेतुभिरिक्षणैश्चोक्तः पूर्वमष्टविधो ज्वरः ।
समासेनोपदिष्टस्य व्यासतः शृणु लक्षणम् ॥ ८४ ॥
शिरोरुक् पर्वणो भेदो दाहो रोम्णां प्रहर्षणम् ।
कण्ठास्थशोषो वमंथुस्तृष्णा मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः ८५
स्वप्ननाशोऽतिवाग्जुम्भा वातपित्तज्वराकृतिः ।
शीतको गौरवं तन्द्रा सौम्यं पर्वणं च रुक् ॥ ८६ ॥
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः खेदाप्रवर्तनम् ।
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ ८७ ॥
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं खेदस्तैर्मो मुहुर्मुहुः ।
मोहः कासोऽरुचिस्तृष्णा श्लेष्मपित्तप्रवर्तनम् ॥ ८८ ॥
क्षित्तिकास्यता तन्द्रा श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ।
इत्येते द्व्यज्जाः प्रोक्ताः

संप्रत्यष्टविधज्वराकृतौ वक्तव्यानाह—हेतुभिरित्यादि । हेत-वोऽपि ज्वरविशेषगमकत्वेनाकृतिरूपा भवन्त्येवेति कृत्वा हेतु-कथनमपि यत् कृतं तदनुचितम् । पूर्वमिति निदाने । समा-सेनोपदिष्टेति ये निदाने द्वाभ्यिदंसाभिप्रातिकागन्तवः समासे-नोक्ताः, तेषामिह विस्तरं लक्षणं शृण्वति; ये पुनरेकदोष-जन्या वातज्वरादयस्ते तत्रैव प्रपद्येनोक्ता इति नेह पुनर्वक्तव्याः ।

१ 'रोमर्धश्च दाहश्च पर्वभेदः शिरोरुजा' इति पा० । २ 'खेदः क्षामः' इति पा० ।

भ्रमः येन चकस्थितमिवात्मानं मन्वते, किंवा भ्रमः भ्रान्तिः । शीतकः शीतता । सौम्यमिति वज्रावगुण्डतत्वमिव । सन्तापो मध्यवेग इति नातितीव्रः संतापः । खेदस्तम्भ इति खेदाप्र-वर्तनम् ॥ ८४-८८ ॥—

सन्निपातज्वर उच्यते ॥ ८९ ॥

सन्निपातज्वरस्योर्ध्वं त्रयोदशविधस्य हि ।
प्राक्स्त्रितस्य वक्ष्यामि लक्षणं वै पृथक् पृथक् ॥ ९० ॥
भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरुक् ।
वातपित्तोद्वेगे विद्यालङ्घनं मन्दकफे ज्वरे ॥ ९१ ॥
शैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रापिपासादाहग्न्यथाः ।
वातश्लेष्मोद्वेगे व्याधौ लिङ्गं पित्तावरे विदुः ॥ ९२ ॥
छर्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना ।
मन्दवाते व्यवस्थितिं लिङ्गं पित्तकफोद्वेगे ॥ ९३ ॥
सन्ध्यस्थिशिरसः शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः ।
वातोद्वेगे स्याद् द्युग्रे तृष्णा कण्ठास्थशुक्ता ९४
रक्तविण्मूत्रता दाहः खेदस्तुद्बलसंक्षयः ।
मूर्च्छां चेति त्रिदोषे स्याल्लिङ्गं पित्ते गरीयसि ॥ ९५ ॥
आलस्यारुचिहृल्लासदाहवन्मरिचभ्रमः ।
कफोद्वेगं सन्निपातं तन्द्राकासेन चादिशेत् ॥ ९६ ॥
प्रतिश्या छर्दिरालस्यं तन्द्राऽरुच्यग्निमार्दवम् ।
हीनवाते पित्तमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिकं मतम् ॥ ९७ ॥
हारिद्रमूत्रनेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः ।
हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताधिकं मतम् ॥ ९८ ॥
शिरोरुग्वेपथुः श्वासः प्रलापश्छर्द्यरोचकौ ।
हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं स्यान्मारुताधिकं ॥ ९९ ॥
शीतको गौरवं तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोऽतिरुक् ।
हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिकं विदुः ॥ १०० ॥
श्वासः कासः प्रतिश्यायो मुखशोषोऽपिपार्श्वरुक् ।
कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिकं मतम् ॥ १०१ ॥
वर्धोभेदोऽग्निदौर्बल्यं तृष्णा दाहोऽचिर्भ्रमः ।
कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिकं विदुः ॥ १०२ ॥
सन्निपातज्वरस्योर्ध्वमतो वक्ष्यामि लक्षणम् ।
क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा ॥ १०३ ॥
साम्नावे कलुषे रक्ते निर्मुग्रे चापि दर्शने ।
सखनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ॥ १०४ ॥
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ।
परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा खस्ताङ्गता परम् ॥ १०५ ॥
ग्रीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ।
शिरसो लोडनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ॥ १०६ ॥
खेदमूत्रपुरीषाणां चिरादशनमल्पराशः ।
कृशत्वं नातिगात्राणां प्रतर्शनं कण्ठकूजनम् ॥ १०७ ॥

१ 'पर्वभेदः' इति पा० । २ 'लोचने' इति पा० ।

कोठानां श्यावरकानां मण्डलानां च दर्शनम् ।
मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ॥ १०८ ॥
चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ।

सन्निपातज्वरस्योर्ध्वमिति अत्रोर्ध्वशब्देनाधिकवाचिना प्रकृति-
समसमवायारब्धसन्निपातज्वराद्यान्यधिकानि विकृतिविषमस-
मवायारब्धज्वरस्य लक्षणानि, तानि वक्ष्यामीत्यर्थ इति केचिद्या-
ख्यानयन्ति; यदिह साक्षादकल्लपनिमुपलोचनत्वादि वक्तव्यं न
तत् पृथग्वातादिज्वरोक्तलक्षणमेलके भवति, किन्तु विकृतिवि-
षमसमवायारब्धे ज्वरे संयोगमहिम्ना भवतीति । वयं तु ब्रूमः—
यद्युर्ध्वशब्देन विकृतिविषमसमवायारब्धज्वरलक्षणमिधा-
नमिह प्रतिज्ञायते, तदा यत् प्रत्येकदोषलक्षणमेलकेनोपपन्नं
लक्षणं 'क्षणे दाहः क्षणे शीतं' इत्यादि, तदिहानभिहितं
स्यात्; सामान्येन यान्यत्र प्रायः प्रादुर्भवन्ति तानि विकृति-
विषमसमवायारब्धानि तथा प्रकृतिसमसमवायारब्धानि च लक्ष-
णान्युच्यन्ते; अत ऊर्ध्वमिति पदस्य चातः परेणेत्यर्थः । निमुंभे
इति अतिकुटिले । परिदग्धा दाधवत् कृष्णवर्णा । खरस्पर्शा
गोजिह्मवत् । खस्ताङ्गता निःसहावयवता । ध्रौवं रक्तस्य पित्तस्य
वा मुखेन खल्वोद्गिरणम् । शिरसो लोठनमिति इतस्ततो नय-
नम् । कृशत्वं नातिगात्राणां दोषपूर्णत्वेन । प्रततं निरन्तरम् ।
कोठे मालुकीये—“वरदीदृष्टसङ्काषः कण्डूमांकोहितीऽसकफ-
पित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः 'कोष्ठ' इति निगद्यते तज्ज्ञैः”
इति । मूकत्वं मन्दवचनत्वम्, अवचनता वा ॥ ८९-१०८ ॥—

दोषे विवक्षे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥ १०९ ॥
सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्वतोऽन्यथा ।

सन्निपातस्यासाध्यताकृच्छ्रसाध्यतालक्षणमाह—दोष इ-
त्यादि । अत्र दोषशब्दो विवक्षोपपदान्तले वर्तते । नष्टेऽग्ना-
विति इतरज्वरापेक्षयाऽधिकतया नष्टेऽग्नावित्यर्थः । सर्वाणि च
संपूर्णानि बलीयांसि लक्षणानि यस्य स सर्वसंपूर्णलक्षणः ।
असाध्यकृच्छ्रसाध्याभिधानेन सुखसाध्यो न भवतीति दर्शितम् ।
यदुक्तं—“सन्निपातो दुःश्चिकित्साना” (सू. अ. २५) इति,
तथा च मालुकिना—“मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपातं
चिकित्सता” इति ॥ १०९ ॥—

निदाने त्रिविधा प्रोक्ता या पृथग्ज्वराकृतिः ॥ ११० ॥
संसर्गसन्निपातानां तया चोक्तं खलक्षणम् ।

निदान इत्यादि । निदाने ज्वरनिदाने, प्रोक्ता “तत्र यथो-
क्तानां लिङ्गानां” (नि. अ. १) इत्यादिना ग्रन्थेन प्रायुक्तैत्यर्थः;
पुनः प्रकरणागतत्वादुच्यत इति न पौनरुक्त्यम् । तथा चोक्तं
खलक्षणमिति तथा द्वन्द्वरूपया द्वन्द्वलक्षणं, तथा सन्निपातरूपयौ
सन्निपातलक्षणमुक्तमित्यर्थः ॥ ११० ॥—

आगन्तुरष्टमो यस्तु स निर्दिष्टश्चतुर्विधः ॥ १११ ॥

१ “मेलकेनोपदिष्टं” इति ० । २ ‘तथा’ इति पा० । ३ ‘सन्निप-
तिततया’ इति पा० ।

अभिधाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः ।
शस्त्रलोष्टकशाकाष्टमुष्वरज्जितलङ्घ्रिजैः ॥ ११२ ॥
तद्विधैश्च हस्ते गात्रे ज्वरः स्यादभिधातजः ।
तन्नाभिधातजे वायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥ ११३ ॥
सव्याशोफवैवर्ण्यं करोति सरुजं ज्वरम् ।

आगन्तुं चतुर्विधं विभजन्नाह—आगन्तुरित्यादि । कशा
‘सार’ इति ख्याता, सुष्टिः ‘कील’ इति ख्यातः । हस्ते
अभिहते । प्रायो रक्तमिति अस्यर्थं रक्तं दूषयन् मांसदि चार्त्तं
दूषयतीत्यर्थः । यद्यपि निदानेऽपि “तन्नाभिधातजेन वायुना
दुष्टशोणितविष्टानेन” (नि. अ. १) इत्युक्तं, तथाऽपीह
रक्तस्य साक्षादुष्टिः, तथा मांसादीनां मनादुष्टिः सूच्यत इति
विशेषः ॥ १११-११३ ॥—

कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य यो ज्वरः ॥ ११४ ॥
सोऽभिषङ्गाज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिषङ्गजः ।
कामशोकभयाद्वायुः, क्रोधात्पित्तं, वयोमलाः ॥ ११५ ॥
भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ।
भूताधिकारे व्याख्यातं तदष्टविधलक्षणम् ॥ ११६ ॥
विषवृक्षानिलस्पर्शात्तथाऽन्यैर्विषसंभवैः ।
अभिषक्तस्य चाप्याहुर्ज्वरमेकैऽभिषङ्गजम् ॥ ११७ ॥
चिकित्सया विषयैव स शमं लभते नरः ।
अभिचाराभिशापाभ्यां सिद्धानां यः प्रवर्तते ॥ ११८ ॥
सन्निपातज्वरो घोरः स विज्ञेयः सुदुःसहः ।
सन्निपातज्वरस्योक्तं लिङ्गं यत्तस्य तत् स्मृतम् ॥ ११९ ॥
चित्तेन्द्रियशरीराणामर्तयोऽन्याश्च नैकशः ।
प्रयोगं त्वमिचारस्य दृष्ट्वा शापस्य चैव हि ॥ १२० ॥
स्वयं श्रुत्वाऽनुमानेन लक्ष्यते प्रशमेन वा ।
वैविध्यादभिचारस्य शापस्य च तदात्मके ॥ १२१ ॥
यथाकर्मप्रयोगेण लक्षणं स्यात् पृथग्विधम् ।
ध्याननिःश्वासबहुलं लिङ्गं कामज्वरे स्मृतम् ॥ १२२ ॥
शोकजे वाप्यबहुलं त्रासप्राप्यं भयज्वरे ।
क्रोधजे बहुसंरम्भं भूतवेशे त्वमानुषम् ॥ १२३ ॥
मूर्च्छामोहमदगलानिभूयिष्ठं विषसंभवे ।
केपाश्विदेषां लिङ्गानां संतापो जायते पुरः ॥ १२४ ॥
पश्चात्तुल्यं तु केपाश्विदेषु कामज्वरादिषु ।
कामादिजानामुद्दिष्टं ज्वराणां यद्विशेषणम् ॥ १२५ ॥
कामादिजानां रोगाणामन्येषामपि तत् स्मृतम् ।
मनस्यभिहते पूर्वं कामाद्यैर्न तथा बलम् ॥ १२६ ॥
ज्वरः प्राप्नोति वाताद्यैर्देहो यावन्न दूष्यति ।
देहे चाभिह(दु)ते पूर्वं वाताद्यैर्न तथा बलम् ॥ १२७ ॥
ज्वरः प्राप्नोति कामाद्यैर्मनो यावन्न दूष्यति ।

अभिषङ्गज्वरेषु दोषानुबन्धविशेषानाह—कामेत्यादि । ननु

१ कशा अथादेशाल्लानार्थं ताडनसाधने पदार्थे ‘चाबुक’ इति
ख्याते । २ ‘लक्षयेत्’ इति पा० ।

निदाने—“अभिषङ्गजः पुनर्वातपित्ताभ्यामनुबध्यते” (नि. अ. १) इत्युक्तं, वात किमिह भूताभिषङ्गजस्य त्रिदोषानुबन्ध उच्यते—न, तत्र कामाभिषङ्गजो यः प्रायो भवति, तदभिषङ्गजोक्तं “वातपित्ताभ्यामनुबध्यते” (नि. अ. १) इति; कामादिकेऽपि हि कश्चिद्वातः कश्चित् पित्तमिति वातपित्तानुबन्धो हेतुः । भूतसामान्यलक्षणा इति देवादयोऽष्टौ उन्मादे भूता उक्ताः, तेषां मध्ये आवेशकर्तृभूतस्य यलक्षणं तेन समान्यत्र दोषलक्षणानि भूतज्वरे भवन्ति । अत्र काश्मीराः “विषवृक्षानिलस्पर्शोत्” इत्यादिग्रन्थं विषज्वराभिधायकं पठन्ति, विषजोऽप्यभिषङ्गज एव प्रविशति । ये तु न पठन्ति, तन्मतेऽप्यभिषङ्गज एव त्रिदोषधिगन्धजस्याप्यवरोधः । अन्ये तु विषजं विषजनितपित्तकृतत्वेन दोषज एव क्षिपन्ति । अभिचारः हिंसा-र्थोऽथर्वमन्त्रहोमादिः । अभिशापः अभिशापनमेव । सिद्धा मन्त्रोपधतपःशमादिसिद्धाः । ‘सञ्जिपातज्वरस्योक्तं’ इत्यादिग्रन्थमत्र काश्मीराः पठन्ति, स च नातिप्रसिद्धः ॥११४-१२७॥

ते पूर्वं केवलाः पञ्चाभिज्ञैर्व्यामिश्रलक्षणानि ॥ १२८ ॥

हेत्वौषधविशिष्टाश्च भवन्त्यागन्तव्यो ज्वराः ।

आगन्तोर्निजाङ्गदकं धर्ममाह—ते पूर्वमस्यादि । केवला इति निजदोषरहिताः । निजैरिति निजदोषलक्षणैः । हेत्वौषधविशिष्टाश्चेति निजज्वराद्विशिष्टहेतवो विशिष्टौषधाश्च भवन्ति; तत्र विशिष्टो हेतुरभिधातादिः, भेषजं च परिषेकमन्त्रादि ॥१२८॥—

संसृष्टाः सन्निपतिताः पृथग्वा कुपिता मलाः १२९
रसाख्यं धातुमन्वेत्य पक्तिं स्थानान्निरस्य च ।

स्नेन तेनोष्मणा चैव कृत्वा देहोष्मणो बलम् १३०

स्रोतांसि रुक्ता संप्राप्ताः केवलं देहमुत्त्वणाः ।

संतापमधिकं देहे जनयन्ति नरस्तदा ॥ १३१ ॥

भवत्यत्युष्णसर्वान्नो ज्वरितस्तेन चोच्यते ।

संसृष्टा इत्यादिना सर्वज्वराधारणां संप्राप्तिमन्ते ब्रूते । संप्राप्तिरपि हि सर्वज्वराणामाकृतिरेव, तेन नोत्सृज्यमस्याभिधानम् । किंवा, क्रमप्राप्ते सामज्वरलक्षणे वक्तव्येऽरुच्यादीनां सामज्वरलक्षणानामुत्पादे उपपत्तिं दर्शयितुं संप्राप्तिरुच्यते । संसृष्टा इति युग्मभूताः । सन्निपतिता इति त्रयोऽपि मिलिताः । पक्तिमिति पक्तिहेतुतया जाठराग्निं ब्रूते । स्थानादिति ग्रहण्याः, ग्रहणी हि जाठराभिस्थानम् । स्नेनेति दोषोष्मणा; तैनेति जाठराभ्युष्मणा । देहोष्मण इति सकलदेहचारिणः प्राकृतोष्मणः । वातक्षेमणोस्तु यद्यपि पित्तवदुष्मा नास्ति, तथाऽपि तयोर्भूतत्वेन ऊष्मा योऽस्ति, स इह प्राज्ञः; वक्तव्यं

हि ग्रहण्यध्याये—“भौमाप्यभियवायव्याः पक्षोष्माणः सनाभसाः” (नि. अ. १५) इति । किंवा, तेनेत्यनेन दिव्यरूपज्वराधिष्ठानप्राभावकृतं दोषाणामुष्माणं प्राहयति; किंवा, ज्वरसामान्यसंप्राप्तिप्राप्तोष्माणं निदर्शयति, सर्वत्र हि ज्वरे पित्तमवश्यं भवति; यदुक्तं—“ऊष्मा पित्तादेर् नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना” (वा. नि. अ. १) इति । केवलमिति समस्तम् ॥ १२९-१३१ ॥—

स्रोतसां संनिवृद्धत्वात् स्वेदं ना नाधिगच्छति १३२
स्वस्थानात् प्रच्युते चाक्षौ प्रायशस्तरूपे ज्वरे ।

स्वेदं ना नाधिगच्छतीत्यत्र प्राय इति योज्यं, कश्चिज्वरे स्वेदस्याप्यभिहितत्वात् । ना इति पुरुषः ॥ १३२ ॥—

अरुचिश्चाविपाकश्च गुरुत्वमुदरस्य च ॥ १३३ ॥

हृदयस्याविशुद्धिश्च तन्द्रा चालस्यमेव च ।

ज्वरोऽविसर्गो बलवान् दोषाणामप्रवर्तनम् ॥ १३४ ॥

लालाप्रसेको हृल्लासः क्षुधाशो विरसं सुखम् ।

स्तब्धसुप्तगुरुत्वं च गात्राणां बहुमूत्रता ॥ १३५ ॥

न विद् जीर्णां न च ग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ।

ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥ १३६ ॥

मलप्रवृत्तिरुक्तेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ।

अविसर्गाति नित्यानुषकः । दोषाणामिति मलसंबन्धानां दोषाणाम् । अप्रवर्तनम् अविसर्गः । क्षुधाशो इति दुःसुप्ताभावः । न विद् जीर्णंति न पुरीषं पक्कम् । न च ग्लानिरिति न क्षीणमांसता ॥ १३३-१३६ ॥—

क्षुत् क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ॥ १३७ ॥
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ।

क्षुत् क्षामतेत्यादिना निरामज्वरलक्षणमाह । अत्र च क्षुदादयो दोषपाकाद्भवन्तो विनाऽप्यष्टाहं निरामदोषारब्धज्वरलक्षणं भवन्ति । अष्टाहस्तु अष्टादीन् विना दोषैर्पाकेऽस्त्यपि भेषजदानयोग्यां ज्वरस्य व्यधिनिरामतां ब्रूते, अत एव “पाचनं क्षमनीयं वा कषायं पाययेत् तम्” इति विकल्पद्वयेन यदाऽष्टाहे क्षुदादिदोषपाकलक्षणादुदयस्तदा दोषपाकार्थं पाचनीयं देयम्, अथ क्षुपादिसमुद्योऽपि जातस्तदा क्षमनीयं देयं सर्वथा निरामत्वाज्वरस्य । एतमेव सर्वथानिरामतामुपदिशता खरनादेनोक्तं यत्—“न च निःसततैवैका निरामज्वरलक्षणम् । विरादपि हि पच्यन्ते सन्निपातज्वरे मलाः ॥ सप्तप्रातिष्ठति च क्षामतादि च लक्षणम् । तस्मादेतद्वयं दृष्ट्वा निरामं ज्वरमादिशेत्” इति । अष्टाहार्दवोदोषपाकजनितक्षुदादिदर्शनाभिरामता सुश्रुतेनाष्टाहार्दवभेषजदानं

दृश्यता प्रतिपादिता यदुक्तम्—“अर्वापि च देवं स्याद्भेषजं दोषपाकतः” (सु. अ. ३९) इति । तस्मात् शुद्धादयोऽष्टा-
हृह व्यस्तं समस्तं च लक्षणं यथोक्तन्यायाजज्ञेयम् ॥ १३७ ॥—
नवज्वरे दिवास्वप्नक्षानाभ्यङ्गान्मैथुनम् ॥ १३८ ॥
कोथप्रवातव्यायामान् कषायस्य विवर्जयेत् ।

सौषधं च क्रियाक्रममिलनेन यद्यप्यौषधमादायुक्तं, तथा-
ऽपि तस्य क्रियाक्रमविशेषणतया अप्राधान्यमिति कृत्वा औष-
धमतिक्रम्य “नवज्वरे” इत्यादिना क्रियाक्रमं ब्रूते । क्रियाया-
धिक्रियायाः क्रमः परिपाटी । तत्राप्यहितस्यैव प्रथमं निषेधः ।
अब्रह्मन्नेन गुर्वन्नमपिथे । हारीतेन हि—“नवज्वरे
व्यायादि प्रलेकं दोषकोपनम् । गुर्वन्नमोजनाचापि विष्टम्नो
दोषकोपनम्” इत्युक्तम् । कषायस्थिति जातौ बहुवचनं; तेन
कषायं वर्जयेदित्यर्थः । उक्तं ह्यत्र जत्तुर्कणेन—“कषायरसगु-
रुणाग्निराशान्नाभ्यङ्गान् नवज्वरे वर्जयेत्” इति ॥ १३८ ॥—
ज्वरे लङ्घनमेवादायुपदिष्टमुते ज्वरात् ॥ १३९ ॥
क्षयानिलभयकोथकामशोकश्रमोद्भवार्त् ।

ज्वरे इत्यादि । लङ्घनशब्देनेहानशनं विवक्षितं, यद्यपि “चतु-
ष्प्रकारा संशुद्धिः” (सु. अ. २९) इत्यादिना लङ्घनवृंहणीये
दशविधमेव लङ्घनमुक्तं, तथाऽपि तेषामिहावस्थाविशेषेण विनि-
योगालङ्घनमेवेति नियमोऽपवादविषयं स्वकृत्वा समुची-
यमानावधारणे ज्ञेयः, यथा—“नरं च नारायणमेव जोषौ
खतः सुतो संजनयावभूव” इत्यत्र । तेनावस्थायां वमनमपि

१ ‘गुर्वन्नमोजनं चापि विष्टमि दोषकोपनम्’ इति पा० ।
२ ‘आमाशयसमुत्थानां पूर्वं लङ्घनमौषधम्’ इत्युक्तं, ज्वरोऽप्यामा-
शयसमुत्थः, अतस्तत्र लङ्घनमुपदिशति—ज्वरे लङ्घनमिस्यादि । यद्यपि
लङ्घनवृंहणीये “चतुष्प्रकारा संशुद्धिः” इत्यादिना दशविधमेव लङ्घ-
नमुक्तं; तथाऽपि व्यायामप्रवातयोर्वर्जनीयत्वेनैकोत्पात्त, संशोधना-
दीनां चावस्थाविशेषनियतत्वात्, पारिषेध्यादत्रोपवास एव लङ्घनश-
ब्देनोच्यते । अत एव लङ्घनमेवेत्येवकारेण संशोधनादिरूपं लङ्घनं
निषिध्यते । तेन ज्वरस्य पूर्वकृते यल्लङ्घनादिविधानं, तस्य न निषेधः ।
वाग्भटेनापि “क्षानाभ्यङ्गप्रदेहांश्च परिशेषं च लङ्घनम्” (वा.
चि. अ. १) बलनेन नवज्वरे अनशनरूपलङ्घनापेक्षया परिशेष-
लङ्घनप्रतिषेधं कुर्वता संशोधनादिरूपं लङ्घनं निषिध्यते । किंवा चर-
कणेन निदानस्थाने “हितं लब्धशनमपतर्पणं वा” (नि. अ. १) इति
यदुक्तं तत् पूर्वकृपावस्थायां, व्यक्त्यायं तु लङ्घनमेवेत्येवकारेण लब्ध-
शनमपि निषिध्यते इति ज्ञेयम् । ननु लङ्घनवृंहणीये कफपित्तज्वर-
च्छर्वादियु मध्ये ज्वरं पठित्वोक्तं—“पाचनैस्तान् भिषक् प्राज्ञः
प्रायेणादायुपाचरेत्” (च. सू. अ. २२) इति, इह तु लङ्घनमेवादावि-
स्त्यतो विरोधः । नैवं, तत्र भेषजप्रयोगस्यादौ पाचनं, ननु ज्वरसा-
दाविलयवगम्यते; किंवा, आदावेव लङ्घनं कार्यमिति बोध्यं, तेन जीर्ण-
ज्वरे न लङ्घनं कार्यमिति बोधयति । उक्तं हि वाग्भटे—“शुद्ध-
वातक्षयागन्तुजीर्णज्वरि तु लङ्घनम् । नेष्ट्यते तेभ्यमहितं शननं यत्र
कार्यमनम्” (वा. चि. अ. २) इति । हारीतेन तु “पित्त-
श्लेष्मविशुद्धयर्थं कुर्याद्रमनमादितः” इति यदुक्तं, तत् “कफप्रधानान्”
इत्यादिवक्ष्यमाणवस्थायौ ज्ञेयम्” इति शिवदाससेनः । ३ ‘जो-
षौ’ इति पा० ।

च. सं. ५२

भवति वक्ष्यमाणम् । यत्तु लङ्घनवृंहणीये कफपित्तज्वरच्छर्वा-
दियु मध्ये ज्वरं पठित्वोक्तं—“पाचनैस्तान् भिषक् प्राज्ञः
प्रायेणादायुपाचरेत्” (सु. अ. २२) इति, तत्र भेषजप्रयोग-
स्यादौ पाचनं कार्यमिति ब्रूते, न ज्वरादौ; तेनेहारी लङ्घ-
नाभिधानं न विरुध्यते । हारीते तु “पित्तश्लेष्मविशुद्धयर्थं
कुर्याद्रमनमादितः” इति यदुक्तं, तत् “कफप्रधानान्” इत्यादि-
वक्ष्यमाणवस्थायां ज्ञेयम् । क्षयशब्देन धातुक्षयकृतं ज्वरं
किंवा राजयक्ष्मज्वरं गृह्णाति, अनिलशब्देन निरामानिलग्रहणं;
किंवा क्षयानिलशब्देन धातुक्षयकुपितानिलग्रहणम् । यदुक्तं—
“वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च” (चि. अ. २८)
इति । यस्तु मार्गवरणेन वायुः कुप्यति, स आवरकधर्मितया
प्रायेण सामो भवति, तत्र च लङ्घनं मात्रया कर्तव्यमेव ।
यदुक्तं—“सामे वातेऽपि लङ्घनम् । कुर्यादेवामपत्तयर्थं युक्त्या, न
तु यथा कफे” इति । अनिलज्वरसूक्ताऽपि कामादिज्वराभि-
धानं तेषु कालान्तरेण वातसंबन्धो भवति, तेन प्रथममपि वाता-
संबन्धे कामादिज्वराणामलङ्घनीयत्वोपदर्शनार्थम् ॥ १३९ ॥—

लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे संशुद्धितेऽनले ॥ १४० ॥

विज्वरचं लघुत्वं च क्षुच्चैवावसोपजायते ।

प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ॥ १४१ ॥

बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ।

लङ्घनफलमाह—लङ्घनेनेत्यादि । प्राणाविरोधिनेति बला-
विरोधिना, विरोधश्चातिशयकारत्वेनेहोच्यते । आरोग्यं बलवत्
एव भवतीति बलाधिष्ठानमारोग्यमुक्तम् । यदिसनेनारोग्यं प्रत्य-
वमृशति ॥ १४० ॥ १४१ ॥—

लङ्घनं खेदनं कालो यवागवस्तिकको रसः ॥ १४२ ॥

पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ।

प्रकृतस्य लङ्घनस्य पाचनं तत् दर्शयन्नप्राप्यपि खेदादीनि
पाचनान्याह—लङ्घनमिस्यादि । काल इति अष्टाहः । तिकको
रसोऽत्र यैवागुपानीयादिसंस्कारकत्वेन ज्ञेयः, स्वतन्त्रभेषज-
प्रयोगस्तरेण निषिद्ध एव । उक्तं हि—“विषजं ब्राम्हाणस्य
भूयो ज्वलत्यति ज्वरम्” इति । ‘अविपक्वानां दोषाणाम्’
इति कृत्वाऽपि ‘तरुणे ज्वरे’ इति यत् करोति, तेनाष्टाहद्-
ध्वैमतरुणे ज्वरेऽपकेषु दोषेषु प्राधान्येन कषायपानं पाचन-
मधिकृतं, न लङ्घनाद्य इति दर्शयति ॥ १४२ ॥—

तृप्यते सलिलं चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ॥ १४३ ॥

मयोत्थे पैतिके वायु शीतलं तिककैः शृतम् ।

दीपनं पाचनं चैव ज्वरग्रमुभयं हि तत् ॥ १४४ ॥

स्रोतसां शोधनं बल्यं रुचिखेदकरं शिवम् ।

१ ‘आवरकताभ्यन्तया’ इति पा० । २ ‘लघवं च शरीरस्य
क्षुच्चैवावसोपजायते’ इति पा० । ३ ‘यवागुपानीयादिसंस्कारे’ इति
पा० । ४ ‘वातकफात्मके’ इति पा० ।

लङ्घनादिकाले एव अवस्थाविशेषे देयं जलमाह—तृण्यत इत्यादि । वातकफज्वरे इति वातज्वरे, कफज्वरे, वातकफ-ज्वरे च । मयोधे कफादिज्वरेऽपि शीतलं जलं हेयम् । तिककैः श्रुतिमिति वक्ष्यमाणमुक्तादिभिः श्रुतम् । उभयमिति उष्णं तथा तिककश्रुतशीतं च । त्रिदोषकफपित्तज्वरोस्तु यद्यपीह पानीयं नोक्तं; तथाऽपि सामान्येन विमानस्थाने यदुक्तं—“किन्तु खलु ज्वरितेभ्यः पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति” (वि. अ. ३) इत्यादिना, तत्प्रामाण्यादुष्णमेव जलं देयं; वात-पैक्तिके तु ज्वरेऽस्यर्थादाहादिकारे शीतलमेव देयमित्यपि विमान एव “अलघुर्लोत्सन्नपित्ते” (वि. अ. ३) इत्यादिना ग्रन्थेन सूचितम् ॥ १४३ ॥ १४४ ॥—

मुस्तपर्वटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ॥ १४५ ॥

श्रुतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ।

मुखेलादिः पानीयसाधकैः षडङ्गप्रयोगः । अत्र छण्ठी अति-क्ताऽप्यामाशयदुष्टिकारकज्वरहितत्वाद्विहिता; अत्र श्रुतशीतं जलं दद्यादिति जलसंस्कारश्रुत्या न काथपरिभाषया काथकरणं, किन्तु जलसंस्कारपरिभाषया । परिभाषा च खतन्त्रानु-क्ताऽपि बुद्धव्यवहारसिद्धा प्रमाणीभूतैव । सा च “यदस्य श्रुतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते । कर्षमाणं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽस्मभसि ॥ अर्धशतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ” इति; परिभाषार्थश्च व्यक्त एव ॥ १४५ ॥—

कफप्रधानानुत्किष्ठान् दोषानामाशयस्थितान् १४६
शुद्धा ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत् ।

अविशेषेण तरुणातरुज्वरेऽवस्थाविधेयं वमनमाह—कफ-प्रधानानित्यादि । कफः प्रधानो येषां ते कफप्रधानाः । उत्किष्ठानिति हृल्लासादिना बहिर्गमनोन्मुखान् । आमाशयस्थितानि-त्यनेन सर्वेशरीरे परित्यज्यामाशयगमनं दर्शयति । ज्वरकरा-नित्यनेन ज्वरकरान् हि दोषानेवंविधानेन नवज्वरे वमनैर्हरेत्, नान्यथेति दर्शयति । काले इति यथोक्तायामवस्थायाम् । वमनैरिति बहुवचनेन प्रकृत्याथपेक्षया बहूनां वमनद्रव्ययो-गानां प्रयोगं दर्शयति । वम्यानामित्यनेन अवम्यगर्भीण्या-दिषु वमनं निषेधयति । अत्र च वमने स्वयमेवोत्किष्ठत्वाद्दो-षस्य दोषोत्कृष्टप्रयोजनकौ लेहलेदौ न क्रियेते, अल्पी वा क्रियेते ॥ १४६ ॥—

अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ॥ १४७ ॥

हृद्रोगं श्वासमानाहं मौहं च जनयेद्भृशम् ।

सर्वदेहानुगाः सामा धातुस्था अंशुनिर्हराः ॥ १४८ ॥

दोषाः फलानामामानां खरसा इव सालस्याः ।

१ ‘अवस्थादेयं’ इति पा० । २ ‘पानचीयसाधकाः’ इति पा० ।

३ ‘दत्त्वा’ इति पा० । ४ ‘कासं च कुत्सेते शृशम्’ इति पा० ।

५ ‘दुःखनिर्हराः’ इति पा० । ६ ‘फलेभ्य आमेभ्यः’ इति पा० ।

उक्तावस्थाव्यतिरेकेण वमने दोषमाह—अनुपस्थितेत्यादि । सर्वदेहानुगा इति सूक्ष्मसिरालगाद्यनुगताः । सामा इति साम-त्वेन स्स्याना अप्रचलाश्च । धातुस्था इति धातुषु अत्यन्तानु-प्रवेशाव्यवस्थिताः । न सुखेन निद्विजन्ते इति अशुनिर्हराः; किं-वा, असूत्र प्राणान् निर्हरन्तीति अशुनिर्हराः । अत्रार्थं फलाना-मित्यादिना दृष्टान्तमाह । आमानां फलानां यथा खरसा निर्ह-रणे सालस्या भवन्ति, तथा यथोक्ता अपि दोषा इत्यर्थः; सालस्या इति सैव्यापदः ॥ १४७ ॥ १४८ ॥—

वमितं लङ्घितं काले यवागूर्भिरुपाचरेत् ॥ १४९ ॥

यथास्त्रौषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ।

यावज्ज्वरमृदुभावात् षडहं वा विचक्षणः ॥ १५० ॥

तस्याग्निदीप्यते तामिः समिद्धिरिव पावकः ।

ताश्च भेषजसंयोगाल्लुप्युत्वाच्चाग्निदीपनाः ॥ १५१ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमनाः ।

खेदनाय द्रवोष्णत्वाद्वाहवत्वाच्चतुद्रप्रशान्तये ॥ १५२ ॥

आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ।

ज्वरघ्नो ज्वरसात्म्यत्वाच्चास्मात् पेयाभिरादितः ॥

ज्वरानुपचरेद्दीमान्ते मद्यसमुत्थितात् ।

मदात्यये मद्यनिषेधे ग्रीष्मे पित्तकफाधिके ॥ १५४ ॥

ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्न हिता ज्वरे ।

वमनलङ्घनयोरनन्तरं यद्विधेयं तदाह—वमितमित्यादि । वमितं लङ्घितमिति अवस्थावशात् कदाचिद्वमितं, कदाचिद्वमितं, कदाचिच्च वमितलङ्घितम् । वमनानन्तरं हि यदा सम्मयि-ञ्छिन्नं भूता तदा तदहलङ्घनमपि क्रियते । काले इति अन्नदा-नयोग्ये काले । यथास्त्रौषधसिद्धाभिरिति यथाविषयं यस्यां यवागूर्ना यद्वेषजं पिप्पलीनागरादि वक्तव्यं, तत्सिद्धाभिः; किंवा, यस्मिज्वरे यद्वेषजं पाचनं वक्तव्यं, तत्सिद्धाभिः । उक्तं हि सुश्रुते—“अन्नकाले हिता पेया यथास्त्रं पाचनैः कृता” (सु. उ. अ. ३९) इति । मण्डपूर्वाभिरिति मण्ड-प्रधानाभिः । तत्र प्रथमं मण्डं पीत्वा तदनु दोषपायैर्गो योज्यः । यावज्ज्वरमृदुभावादिति यावज्ज्वरस्य दोषपाका-त्तीक्ष्णता निवर्तते; असति ज्वरमृदुभावेऽपि षडहं यावत् । अयं च षडहः किं पेयादिनात् प्रभृति आहोस्त्रिज्वरोत्पाददि-

१ ‘सूक्ष्मसिरालगाव्याद्यनुगताः’ इति पा० । २ ‘अव्यवदाः’ इति

पा० । ३ ‘निवन्धस्यानुलोमिकाः’ इति पा० । ४ ‘तस्मात् पूर्व

समानचरेत्’ इति पा० । ५ ‘यवागूर्भिरुपाचरेत्’ इति पा० ।

६ ‘मण्डपूर्वाभिरादित इति मण्डः पूर्वः प्रधानोऽच्छतया यासां

ताभिरित्यर्थः; एतेन पेयाया ग्रहणं, तस्या षड बहुवचनेन मण्ड-

प्रधानत्वात्; विलेप्यस्तु निरासः; तस्या अव्यवचनेन मण्डप्रधान-

त्वाभावात् । अन्ये तु—मण्डः पूर्वः प्रधानाभ्यवहायों यासां ता

इत्याहुः; तेन, प्रथमं स्वच्छभागं खादित्वा ततो घनभागः खाद्य

इत्यर्थः’ इति शिवदाससेनः । ७ ‘घनभागः’ इति पा० ।

नादिति पक्षद्वयमुत्तरत्र 'ज्वरितं षडहेऽतीते' इत्यत्र निर्लोच-
विष्यामः । खेदनायेत्यादौ 'भवन्ति' इति शेषः । ज्वरसात्म्य-
त्वमभिधाय यवागूनामविषयं ज्वरितमाह—ऋत इत्यादि ।
ऋते मयसमुत्थितादिति मयकारणे ज्वरे निषेधः । तथा
महाद्वयेऽपि व्याधान्यप्येतदुजोऽपि यो ज्वरः, तथा ग्रीष्मे,
तथा पित्तकफाधिके यो ज्वरः, तथोष्णरक्तपित्तिनो यो ज्वरः,
तेषु सर्वेषु पेया न देया । इह महाद्वयादीनां पेयाहेतुं जातो-
ऽपि ज्वरः पेयानहः । 'पित्तकफाधिके' इत्यनेन पित्तकफयो-
रतिमात्रोद्गमे सति पेयाया अदानं बोधयति । तेन, कफजे ज्वरे
पित्तजे ज्वरेऽनुद्भूतदोषे च पेया दातव्या । तथा हि तन्त्रान्तरे—
“कफजेऽपि यथा क्षीणो लङ्घनादिकमात्र कफः । शस्ता एव
यवाग्वस्तु तथा पित्तेऽप्ययं कफः” इति । तथाऽत्रैव—
“पित्तिको वाऽथ शीतो मधुसुतां पिबेत् । लाजपेयां” इत्यनेन
पित्तेऽपि यवागूं वक्ष्यति । यत्तु—“पांशुधाने यथा वृष्टिः क्लेद-
यत्यति कर्दमम् । तथा श्लेष्मणि संत्रेदे यवागूः श्लेष्मवर्धनी”
इति हारीतेनोक्तं, तदतिवृद्धकफविषयं हेयम् । अन्ये तु मिलि-
तपित्तकफाधिकेषु पुरुषेषु यवागूप्रतिषेधमिच्छन्ति । यदि तु
‘ऊर्ध्वगे कफपित्ते च’ इति पाठस्तदा वातज्वरिणोऽपि यदा
ऊर्ध्वगं कफपित्तं वमनेनायाति स्वयं तदाऽपि पेया न देये-
त्यर्थः । सुश्रुते तु “कफपित्तपरीतस्य ऊर्ध्वसृक्पित्तिनस्तथैव ।
मयनित्यस्य न हिता यवागूः” (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्युक्तं,
तेन ‘ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते’ इति पाठो युक्तः ॥ १५४-१५४ ॥—

तत्र तर्पणमेवापे प्रयोऽयं लाजसकुम्भिः ॥ १५५ ॥
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम् ।

‘ऊर्ध्वगे तर्पणं पूर्वं’ (चि. अ. ४) इति वचसा यवागूं
बाधित्वा ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते तर्पणं यद्यपि विहितमेव, तथाऽऽप्यू-
र्ध्वगरक्तपित्तिनो यो ज्वरस्तत्रापि तर्पणादिकमविधानमेतत् ।
तर्पणं तोयपरिभुताः सक्त्वः । ज्वरापहानि फलानि द्राक्षादाडि-
मादीनि । वचनं हि—“द्राक्षादाडिमखर्जूरप्रियालैः सपरूषकैः ।
तर्पणाहेतुं कर्तव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम्” इति ॥ १५५ ॥—

ततः सात्म्यबलापेक्षी भोजयेज्जीर्णतर्पणम् ॥ १५६ ॥
तनुना मुद्रयूषेण जाङ्गलानां रसेन वा ।
अन्नकालेषु चाप्यसौ विधेयं दन्तधावनम् ॥ १५७ ॥
योऽस्य वक्ररसस्तस्माद्विपरीतं प्रियं च यत् ।
तदस्य मुखवैशद्यं प्रकाङ्क्ष्यं चान्नपानयोः ॥ १५८ ॥
धत्ते रसविशेषाणामभिन्नत्वं करोति यत् ।
विशोष्य द्रुमशाखाग्नैरास्यं प्रक्षाल्य चासकृतम् ॥ १५९ ॥
मस्तिष्कुरसमद्याद्यैर्यथाहारमवाप्नुयात् ।

जीर्णं तर्पणं यस्य तं जीर्णतर्पणम् । मुद्रयूपस्य जाङ्गल-

सस्य च विकल्पः सात्म्यापेक्षो बलापेक्षश्च हेयः । दुर्बलो हि
दुर्बलाभिः प्रायो भवति, तस्य च मुद्रयूषो लघुत्वेन देयः, इत-
रस्य तु जाङ्गलो रसः ॥ १५६-१५९ ॥—

पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेद्विषकम् ॥ १६० ॥
ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितम् ।

संप्रति कषायपानविषयमाह—पाचनमित्यादि । पाचनमिति
आमदोषपाचनम् । शमनीयमिति पक्वदोषोपशमनम् । एतच्च
विकल्पद्वयं योग्यतया यथाक्रममामदोषविषयं तथा पक्वदो-
षविषयं हेयम् । षडहेऽतीते इति ज्वराहारादारभ्य षडहेऽति-
क्रान्तेः अतः सप्तमेऽहनि लघ्वन्नं मात्रया स्वरूपेण च यत्,
तत्प्रतिभोजितं ज्वरिततमष्टमेऽहनि कषायं पाययेदिति वाक्यार्थः ।

एवं च पूर्वोक्ताष्टाहकृतिनिरामताव्यवस्थायाः पाचनस्य शमनी-
यस्य वा उपयोग उपपन्नो भवति । ननु पेयाप्रयोगे “याव-
ज्वरश्चुदुभावात् षडहं वा विचक्षणः” इत्युक्तं, ततश्च पेययैव
तावत् षडहो व्याप्यते, पूर्वं च ज्वरादौ लङ्घनमुक्तं, तन्नानि-
र्दिष्टकालमपि ‘लङ्घनेन क्षयं नीते’ इत्यादिप्रस्थोक्तलङ्घितकालं
यावता कालेन भवति तावत्कालं कर्तव्यं; हारीतेन तु कालो-
ऽपि दर्शितः, यथा—“लङ्घनं लङ्घनीयानां कुर्याद्दोषानुरुपतः ।
त्रिरात्रमेकरात्रं वा षड्रात्रमथवा ज्वरे” इति; तेन ज्वर-
लङ्घनदिनेस्तथा षडहेन च समं ज्वराहारादरभ्याष्टाहे पाचनशमनीय-
कषायो भवतु, तस्मात् पेयाप्रयोगषडहेऽतीते “पाचनं शम-
नीयं वा कषायं पाययेत्” इत्यभिप्रायः, तथा ‘ज्वरे पेयाः
कषायाश्च क्षीरं सर्पिर्विरेचनम् । षडहे षडहे देयं वीक्ष्यै
दोषबलाबले” (चि. अ. ३०) इत्यनेन ग्रन्थेनापि पेया-
प्रयोगषडहादूर्ध्वं कषायषडह उक्तः, न तु ज्वरोत्पादादिषड-
हादूर्ध्वम् । अत्र नूनम्—“यावज्वरश्चुदुभावात् षडहं वा
विचक्षणः” इत्यनेनापि ज्वरोत्पाददिनादारभ्य षडहपर्यन्तं
पेयाप्रयोग उच्यते, पेया हि ज्वरे प्राधान्येन दोषपाचनार्थं
प्रयुज्यते । यदुक्तं—“लङ्घनं खेदनं कालो यवावस्तिकको
रसः । पाचनान्यविषकानां दोषाणां तरुणे ज्वरे” इति । लङ्घ-
नादिपाचनीयत्वं दोषाणामष्टाहादवगोच, अष्टाहादूर्ध्वं तु कषा-
येणैव पाचनमुक्तम् । तत्रालङ्घनीये वातज्वरे आदिदिनात् प्रभृति
पेया षडहमपि औप्राप्ति, एकद्वित्रिदिनलङ्घिते ज्वरे पेया पक्व-
चतुर्दिनप्रयोगेण ज्वरदिनादारभ्य षडहपर्यन्तं कर्तव्या ।
यत्र तु दोषाणामपि सामतया सन्निपातज्वरे वा लङ्घनमेव
षड्रात्रं षड्रात्रादिक्रमेण वा कियते, तत्र प्रादक्षिके विधौ नायं
पेयाषड्रात्रनियम औत्सर्गिकः प्रवर्तते । किञ्चातिमात्रलङ्घन-
प्रयोगे पेया न दोषपाचनार्थं कियते, किंतु भूरिलङ्घनक्षयि-

१ ‘जत्रूर्ध्वं’ इति पा० । २ ‘ग्रीष्मेऽसृक्पित्तिनस्तथा’ इति पा० ।
३ ‘प्रदेयं’ इति पा० । ४ ‘जीर्णसर्पणो यस्य’ इति पा० ।

१ ‘इत्यर्थो न्यायः’ इति पा० । २ ‘कालो वीक्ष्यामयस्य तु’ इति
पा० । ३ ‘पाचनं युक्तम्’ इति पा० । ४ ‘प्राप्नोति’ इति पा० ।
५ ‘लङ्घितेन’ इति पा० ।

तामैः सन्धुक्षणार्थं, तत्राभिसन्धुक्षणे जाते पुनरौषधपान-
मेव भवति । “ज्वरे पेयाः कषायाश्च” (वि. अ. ३०)
इत्यादौ पेया समानकार्याणां लङ्घनादीनामुपलक्षणभूताः ततश्च
पेया यत्र प्रतिषिद्धा मधोत्पज्वरवादी तत्र तर्पणादिकमेणापि
षडहो प्राद्याः । तेन, प्रथमषडहे उत्सर्गतो लङ्घनादिपाचनं
कर्तव्यमिति पेया षडहे देयेति; वचनमप्यत्रोच्यते, तथाहि
सुश्रुते—“लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते । तदा तं
मुखवैरस्यतृणारोचकनाशनैः ॥ कषायाः पाचनैर्हृद्यैश्चैत्रैः
ससुपाचरेत्” (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्युक्त्वा, कषाय-
पानकालनियमे प्रोक्तं—“सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते
देयमौषधम्” (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्यादि । ततश्च
लङ्घनादिषडहेऽतिकांते सप्तरात्राद्भेषजदानं सुश्रुतेनास्थाप्या-
प्रतिषेधादनुमतमेव । तथा **चरके** “लङ्घनं खेदनं” इत्या-
दिना तरुणज्वरे लङ्घनादि विहितं, तरुणा च ज्वरस्य सप्ताह-
मात्रं भवति । यदुक्तं **पुष्कलावते**—“आसप्तरात्रं तरुणं
ज्वरमाहुर्मनीषिणः । मध्यं द्वादशरात्रं तु, पुराणमत उत्त-
रम्” इति । सप्ताहादूर्ध्वमतारुणे ज्वरे उत्सर्गतस्त्वलङ्घन-
पेयादि न विहितमेव चरकेणापि, तथा **हारीते**नापि लङ्घ-
नोष्णोदकमुत्सादितश्चित्तजलपानपेयाभिधानानन्तरमुक्तम्—“एतां
क्रियां प्रयुजीत षड्भूतं सप्तमेऽहनि । पिबेत् कषायसंयोगान्
ज्वरघ्नान् साधुसैधितान्” इति । तथा **खरनादे**नापि—“ल-
ङ्घितालङ्घितं तस्माद्रमितं वा ज्वरादितम् । तत्साम्यत्वादतस्त-
स्मिन्नादौ ज्वरसुपाचरेत् ॥ यवागूभिर्यथादोषं” इत्यादिना
तर्पणादिक्रमं चाभिधायोक्तम्—“इति षडात्रिकः प्रोक्तो नव-
ज्वरहरो विधिः । ततः परं पाचनीयं शमनं वा ज्वरे हितम्”
इति । तन्त्रान्तरे च यदेतत् सप्तमेऽहनि कषायपानविधानं,
तदग्राहे विहितकषायपानेन सममदुरान्तरत्वाच्च विरोधीति
मन्तव्यं, तस्माज्ज्वराहादारभ्य षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजिते
कषायपानं, तथा षडहं यावत् यवागूपचार इति, तथा “ज्वरे
पेयाः कषायाश्च” (वि. अ. ३०) इत्याद्य उत्सर्गविधयः,
तेनैषां कश्चिद्वाधनमपि भवतीति युक्तमेव ॥ १६० ॥—

स्तम्भ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ॥ १६१ ॥
दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भित्वात्तरुणे ज्वरे ।
न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिविध्यते ॥ १६२ ॥
यः कषायकषायः स्यात् स वर्ज्यस्तरुणज्वरे ।

संप्रति कषायशब्दसामान्येन नवज्वरनिषिद्धकषायस्य महा-
त्यकारकस्य नवज्वरे प्रयोगे दोषमाह—स्तम्भ्यन्त इत्यादि ।
स्तम्भ्यन्त इति अविचलधर्माणां भवन्ति । न विपच्यन्त इति

चिरेणापि न सुखं पच्यन्ते । स्तम्भित्वादिना स्तम्भनस्वभाव-
त्वात् । उक्तं हि—“कषायः स्तम्भनः शीतः” (सु. अ. २६)
इति । अयमर्थः **हारीते**ऽयुक्तः—“न कषायं प्रशंसन्ति
नराणां तरुणे ज्वरे । कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः”
इति । पूर्व षड्विंशतशताधितये पञ्चरसकृतेष्वपि खरसादिषु
कषायशब्द उक्तः, तदिह यदि कषायशब्देन सामान्येन मधु-
रादिकृतानां खरसादीनां प्रतिषेधः स्यात्, तदा षड्व्रतानीयस्य
पञ्चविधकल्पनायामवश्यनिवेशनीयस्य तथा यवागूसाधनार्थस्य
च पाठेन तर्तृवस्य निषेधः स्यात्; येन, षड्व्रतस्य तथा यवा-
गूसाधनद्रवस्य च प्रयोगोऽत्र पञ्चविधकल्पनायामन्तर्भावनीयः,
भेषजप्रयोगस्य पञ्चविधकल्पनार्थोऽन्तर्भावोऽतः; अतः सर्वकल्पना-
कषायप्रतिषेधो मा स्यादित्याह—न वित्यादि । नतु कल्पमुद्दि-
श्येति खरसकलश्वेतशीतफाण्डरूपकल्पनं लक्ष्यीकृत्य; यः क-
षायकषाय इति यः कषायैरामलकादिभिः कृतः खरसादिरूपः
कषायः स निषिध्यत इत्यर्थः । न चानेन कषायरसकृतखरसा-
दिनिषेधेन मधुरादिकृतखरसादीनां तरुणज्वरे प्रयोगो भवति,
खरसादिभेषजस्यातिगुरोस्तरुणज्वरेऽविधानात् । तेन, कषाय-
कषायप्रतिषेधेन त्रिकद्वयकृतषड्वादिकल्पनाकषायस्य विहित-
स्याविरोधः साध्यते, न त्वविहितखरसादिविधानं क्रियते । खर-
सादिगुरुभेषजस्य तरुणज्वरे निषेधवचनं—“भेषजं ह्यामदो-
षस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्” (सु. उ. तं. अ. ३९)
इति । अन्ये तु युवते—यत्—षड्वात्रात् परतः सप्तमे दिवसे
कषायपानं विहितं “पाचनं शमनीयं च” इत्यादिना स्वतन्त्रेण;
तत्र सप्तमे दिवसे तरुण एव ज्वरो भवति, तरुणे च ज्वरे
कषायपानं निषिद्धमिति विरोधं पश्यन् मधुरादिद्रव्यकृतकषा-
यस्य सप्तमेऽहन्यप्रतिषेधः, कषायकषायस्य तु सप्तमेऽहनि प्रति-
षेध इत्युपदर्शनार्थं “न तु कल्पनमुद्दिश्य” इत्यादि कृतं; ततश्च
ज्वरादिषडहे सर्वैकषायप्रतिषेध एव, सप्तमदिवसप्राप्ते तु
तरुणे कषायद्रव्यकृतकषायमात्रप्रतिषेध इति वाक्यार्थो भ-
वति ॥ १६१ ॥ १६२ ॥—

यूषैरम्लैरनम्लैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितैः ॥ १६३ ॥
दशाहं यावदश्रीयाल्लघ्वन्नं ज्वरशान्तये ।

यवागूपचारकालं भोजनसाधनमाह—यूषैरित्यादि । यदि कफ-
प्रबलता बलवदग्निर्ह्येतदा यूषैः, वातप्राबल्ये तु दुर्बलत्वे च
रसैरिति व्यवस्था । अम्लविकल्पोऽपि साम्यापेक्षयाऽन्यपेक्षया
च ज्ञेयः । वक्ष्यति हि—“मन्दाग्नयेऽम्लसाम्याया तत्साम्ल-
मपि कल्पयेत्” इति । अम्लं चात्र ज्वरघ्नं दाडिमथैव कार्यम् ।
लघ्विति मात्राल्लघु प्रकृतिर्लघु च रक्तसाध्यादिकम् ॥ १६३ ॥—

१ ‘लङ्घनान्ते’ इति पा० । २ ‘सिद्धसाधितान्’ इति पा० ।
३ ‘इत्यादि । उत्सर्गणेनापि यवागूविक्रममभिधायोक्तम्’ इति पा० ।
४ ‘न च्यवन्ते च’ इति पा० । ५ ‘कषायः कषायः’ इति पा० ।
६ ‘अविचलितधर्माणां’ इति पा० ।

१ ‘सुखिरेणापि न सुपच्यन्ते’ इति पा० । २ ‘द्रव्यस्य’ इति पा० ।
३ ‘सर्वकषायद्रव्यकृतकषायमात्रप्रतिषेधः’ इति पा० । ४ ‘बलवत्ता-
निश्च’ इति पा० ।

अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ १६४ ॥
परिपकेषु दोषेषु सर्पिष्पानं यथाऽमृतम् ।

दशाहात् परतः प्रायः कर्तव्यमाह—अत इत्यादि । कफे मन्दे इति मन्देऽपि कफे; यदि कफो नास्त्येव दोषरूपस्तदा सर्पिर्वातपित्तोत्तरे ज्वरे देयमित्यर्थः । परिपकेष्विति सर्वथा पकेषु । सर्पिरिति वक्तव्ये अधिकपानग्रहणेनानुवासानाभ्यङ्गादिना सर्पिष उपयोगमस्मिन् काले निषेधयति । अनुवासनाभ्यङ्गौ हि पश्चात्कालवक्तव्यौ । इयं च मन्दकफवातपित्तोत्तरत्वरूपाऽवस्था प्रायेण दशाहादूर्ध्वं कालमहिर्नैव सर्वज्वरे व्यक्ता भवति; यथा—बुद्धे पुरुषे प्रबलवातत्वं, तरुणज्वरे सामदोषता, तथाऽऽमाशयसमुत्थताया कफप्रबलत्वं भवति; दशाहादुत्तरं तु लङ्घनादिना कफः क्षीणो भवति, ज्वरसन्तापेन च रक्षणे धातुशोषणञ्च वातपित्ते वर्धते । यत्तु पेयाकषाय-सर्पिःक्षीरविरेचनानां षडहे षडहे देयत्वं तत् प्रायिकम् । तेन दशाहादूर्ध्वं द्वितीयषडह एवावस्थाविशेषप्राप्तौ सर्पिर्दानं न विरोधि ॥ १६४ ॥—

निर्देशाहमपि ज्ञात्वा कफोत्तरमलङ्घितम् ॥ १६५ ॥
न सर्पिः पाययेद्वैद्यः कषायैस्तमुपाचरेत् ।
यावल्लघुत्वादशनं दद्यान्मांसरसेन च ॥ १६६ ॥
बलं हलं निग्रहाय दोषाणां, बलकृच्च तैत् ।

उक्तसर्पिष्पानापवादविषयमाह—निर्देशाहमित्यादि । निर्गतो दशाहो यस्य स निर्देशाहः । अलङ्घितमिति असंजातलङ्घितलक्ष-णम्, इयं चावस्था प्रबलसामदोषावस्थत्वाज्जरस्य तथाऽसम्यगु-पचाराच्च भवतीति ज्ञेयम् । कषायैस्तं कफोत्तरमलङ्घितं चोपा-चरेत् । यावल्लघुत्वादिति च्छेदः । लघुत्वे तु जाते कफोत्तर-ताऽलङ्घिताया च नापयति न तदा सर्पिष्पानमेवानुवृत्तं कर्तव्य-मित्यर्थः । कफोत्तरेऽलङ्घितेऽपि निर्देशाहज्वरे मांसरसेन किम-र्थमेवमशनं कफविरुद्धं देयमित्याह—बलं हीत्यादि । बलकृच्च तदिति मांसरसेनाशनं बलकारकमित्यर्थः ॥ १६५ ॥ १६६ ॥—

दाहदृष्णापरीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ॥ १६७ ॥
बद्धप्रच्युतदोषं वा निरामं पयसा जयेत् ।

दाहेत्यादिना क्षीरावस्थामाह । बद्धप्रच्युतदोषं वेल्यत्र बद्धदोषत्वम् अप्रवर्तमानदोषत्वं, प्रच्युतदोषत्वं तु स्कोपेन प्रव-र्तमानदोषत्वम् । तत्र क्षीरे तावद् यथा बद्धे प्रवर्तकं भवति, तथा प्रच्युतेऽपि सविबन्धदोषप्रवर्तकतयोपकारकं भवति, अत एव क्षीरगुणेषु—“पुरीषे प्रथिते पथ्यं,” तथा “अतीसारं च पथ्यं” (सू. अ. १) इत्युक्तम् । किञ्चा, बद्धदोषे गव्यं क्षीरं सरत्वाद्देयं, प्रच्युते तु संग्राहित्वाच्छागं देयम् ॥ १६७ ॥—

१ ‘अवस्थाविशेषप्राप्त्या’ इति पा० । २ ‘शननैस्तमुपाचरेत्’ इति पा० । ३ ‘बलं हलं दोषहरं, परं तच्च बलप्रदम्’ इति पा० ।

४ ‘प्रबलसामावस्थानज्जरस्य’ इति पा० ।

क्रियाभिराग्निः प्रशमं न प्रयाति यदा ज्वरः १६८ ॥
अक्षीणबलमांसस्योः शमयेत्तं विरेचनैः ।

‘आग्निः क्रियामियंदा न प्रशमं याति ज्वरस्तदा विरेचनैः शमयेत्’ इति भाषया विरेचनस्य बहुव्यापकतया इतरकर्मा-सिद्धावेव कर्तव्यत्वं दर्शयति । विरेचनैरिति बहुवचनेन वमन-विरेचने अपि गृह्यते; यदुक्तं—“उभयमपि दोषमलविरेचनाद्धि-रेचनशब्दं लभते” (क. अ. १) इति, तथा विरेचनयोगवि-वरणे वमनविरेचनयोनौनामिषायासति ॥ १६८ ॥—

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ॥ १६९ ॥
कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ।
निरूहो बलमग्निं च विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ॥ १७० ॥
परिपकेषु दोषेषु प्रयुक्तः शीघ्रमावाहेत् ।

ज्वरेणाक्षीणस्य शोधनमुक्त्वा ज्वरक्षीणस्य शोधनमाह—ज्वरक्षीणस्येत्यादि । पयसेति पयःपानेन । पयस्वतुलोमक-तया दोषहरं भवति । अनुलोमकत्वं च विरेचनत्वेन व्य-व-हित्य इति विरेचनादेयत्वं क्षीरमुक्तम् । अत्र क्षीरस्य पूर्वोक्त-विषयेणैव गुणानां लब्धत्वादवशिष्टं निरूहगुणमाह—निरूह इत्यादि ॥ १६९ ॥ १७० ॥—

पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् ॥ १७१ ॥
स्नंसनं, श्रीमलान् वस्तिहरेत् पक्षाशयस्थितान् ।

विरेचनास्थापनयोर्दोषभेदेन स्थानभेदेन च विषयमाह—पित्तमित्यादि । वमनस्य तु दोषभेदेन स्थानभेदेन च विषयः ‘कफप्रधानाच्च’ इत्यादिनैवोक्त इति नेह पुनरुच्यते; परं पूर्वमव-स्थाविहितं वमनं स्वयमुत्क्रिष्टदोषे ज्ञेयम्, एतच्च जीर्णज्वरविहितं वमनं लेहलेखाभ्यां दोषमुत्क्रिश्य कर्तव्यमिति विशेषः । पित्ता-शय आमाशयाधोभाग एव । स्नंसनमिति च्छेदः ॥ १७१ ॥—

ज्वरे पुराणे संक्षीणे कफपित्ते दृढाग्नये ॥ १७२ ॥
रक्षबद्धपुरीषाय प्रदद्यादनुवासनम् ।

अनुवासनविषयमाह—ज्वर इत्यादि । प्रकरणगततायामपि पुराणतयां ‘पुराणे’ इति पदमत्यर्थपुराणतामाह ॥ १७२ ॥—

गौरवे शिरसः शूले विबद्धेऽपिन्द्रियेषु च ॥ १७३ ॥
जीर्णज्वरे रुचिकरं कुर्यान्मूर्धविरेचनम् ।

गौरव इत्यादिना शिरोविरेचनविषयमाह । शिरस इति पूर्वोक्तोत्तरेण च योज्यम् । इन्द्रियाणां विबन्धः स्वविषयप्रवृत्तौ जाड्यम् ॥ १७३ ॥—

अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च परिषेकावगाहने ॥ १७४ ॥
विमज्ज्य शीतोष्णकृतं कुर्याज्जीर्णं ज्वरे भिषक् ।
तैराशु प्रशमं याति बहिर्मांसगतो ज्वरः ॥ १७५ ॥
लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च वर्धते ।

१ ‘अक्षीणबलमांसस्य’ इति पा० । २ ‘शीतोष्णतया’ इति पा० ।

अन्तःपरिमार्जनमभिधाय बहिःपरिमार्जनमाह—अभ्यङ्गां-
थेलादि । प्रदेहः सामान्येन बहुलोऽबहलश्च लेप इह गृह्यते ।
ये तु सुश्रुतमतेन बहलं विशोषिणं प्रदेहं ग्राहयन्ति, तन्मतेन
दाहप्रशमने लेपो बहलः कर्तव्यः स्यात्, स च तनुरेव कर्तव्यः,
उक्तं हि—“श्लक्ष्णपिष्टघ्नो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत”
(चि. अ. ३०) इत्यादि । विभज्य शीतोष्णकृतमिति
उष्णमिषायां शीताभिषायां च विभज्य यथासंख्यं शीतकृतान्
तथोष्णकृतान्; वक्ष्यति हि—“अभ्यङ्गांश्च प्रदेहान्श्च परि-
षेकांश्च कारयेत् । यथाभिलाषं शीतोष्णं विभज्य द्विविधं
ज्वरम्” इति । शीतोष्णात् स द्रव्यमहिम्ना संस्कारेण च
ज्वरा ॥ १७४ ॥ १७५ ॥—

धूपनाजनयोगैश्च यान्ति जीर्णज्वराः शमम् ॥१७६॥
त्वङ्मात्रशोषा येषां च भवत्यानान्तरन्वयः ।

त्वङ्मात्रशोषा इति धात्वन्तरलागेन त्वङ्मात्रावस्थितदोष-
जन्याः, येषां चागन्तुर्भूतरूपोऽन्वयः कारणं भवति ज्वराणां,
ते धूपदिना शमं यान्ति ॥ १७६ ॥—

इति क्रियाक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः संप्रकाशितः १७७
येषां त्वेष क्रमस्तानि द्रव्याण्युध्वमतः शृणु ।
रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः पक्षिकैः सह ॥१७८॥
यवाग्वोदनलाजायै ज्वरितानां ज्वरापहाः ।

क्रमप्राप्तौषधप्रशस्योत्तरार्धमाह—येषामित्यादि । ‘रक्तशा-
ल्यादयः शस्ताः शालयः पक्षिकैः सह’ इति केचित् पठन्ति,
अत्र ‘शालयः’ इति पदेन यवकावीनां निरासः क्रियते ।
केचित् ‘रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः’ इति पठन्ति,
तत्र यद्यपि ‘श्लक्ष्णान्यं शनीधान्यं समातीतं प्रशस्यते’ (सू.
अ. २७) इत्युक्तमेव, तथाऽपि प्रमादादपुराणग्रहणनिषेधार्थं
‘पुराणाः’ इति पदम् ॥ १७७ ॥ १७८ ॥—

लाजपेयां सुखजरां पिप्पलीनागरैः श्रुताम् ॥१७९॥
पिबेज्वरी ज्वरहरां श्रुद्धानलपाशिरादितः ।
अम्लामिलापी तामेव दाडिमाम्लानं सनागराम् ॥
सृष्टविद्र पैंतिको वाऽथ शीतान् मधुयुतां पिबेत् ।
पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्ववत्तिशिरोरुजि ॥१८१॥
श्वदंशुकण्टकारिभ्यां सिद्धां ज्वरहरां पिबेत् ।
ज्वरतिसारि पेयां वा पिबेत् सामलं श्रुतां नरः ॥
पृश्निपर्णीबलाविवल्वागरोत्पलधाकैः ।
श्रुतां विदारीगन्धाद्यैर्दूर्पनीं खेदनीं नरः ॥१८३॥
कासी श्वासी च हिक्की च यवान् ज्वरितः पिबेत् ।
विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः श्रुताम् १८४
सर्पिभ्मतीं पिबेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ।

१ ‘पुनरुक्तशालय इति पदेन’ पा० । २ ‘तथाऽपि प्रमादां-
दतिनवस्य तथाऽपि पुराणस्य ग्रहणं ना भूतिवेदित्वं ‘पुराणा’ इत्यु-
क्तम्’ इति शिवदाससेनः ॥

कोष्ठे विबद्धे सरुजि पिबेत् पेयां श्रुतां ज्वरी ॥१८५॥
सुद्धीकापिप्पलीमूलचव्यामलकानगरैः ।
पिबेत् सविस्वां पेयां वा ज्वरे सपरिकर्तिके ॥१८६॥
बलावृक्षाम्लकोलामलकलशीधावनीश्रुताम् ।
अखेदनिद्रशृण्वतीः पिबेत् पेयां सशर्कराम् ॥१८७॥
नागरामलकैः सिद्धां घृतघृतां ज्वरापहाम् ।

लाजपेयमित्यादिका दश यवागवः । तत्र प्रथमा श्लेष्मणीति
हरिचन्द्रः; किंवा लाजपेयां सुखजरामित्येका, तथा पिप्पली-
नागरैः श्रुतामिति द्वितीया, एवं शेषाभिः सममेकादश पेयाः ।
सनागरां सृष्टविद्र पिबेदिति योजना, सनागरावेव शीतान्
मधुयुतां पिबेत् पैंतिक इत्यपरा । शुण्ड्यास्तु मधुरपाकित्वेन
पाचनत्वेन च पित्ते प्रयोगः । इह विदारीगन्धाद्यं हृस्वपक्व-
मूलम् । सयवामिति पदेन षष्टितण्डुलकार्यां पिबेदिति ।
सविस्वामित्यादिना धावनीश्रुतामित्यन्तेन चैका यवागुः । परि-
कर्तिका कर्तिकाकारा वेदना । कलशी सिंहपुच्छा । धावनी
कण्टकारी । अत्र च यवागुतां साधनद्रव्यजलतण्डुलपरिमाणे
वृद्धवैद्यव्यवहाराः पूजिताः प्रमाणीकर्तव्याः । अत्राग्निवेश-
हितायामधीयते—“काथ्यद्रव्याज्जलं क्षुण्णं श्रपयित्वा जलाढके ।
पादशेषेण तेनाथ यवागुरुपकल्पयेत् ॥ कर्षार्थं वा कणाशुण्ड्योः
कल्कद्रव्यस्य वा पलम् । विनीय पाचयेद् युक्त्या वारिप्रत्येन
चापराम्” इति । अपरामिति काथसाध्ययवागवा उक्तायां
भिन्नां कल्कसाध्यामित्यर्थः । एवं च कल्कपलेन या तत्र यवा-
गुसाधनपरिभाषा, सा इहापि द्रव्यपलकल्केन यवागुसाधनमुप-

१ “कल्कसाध्ययवागुसाधनार्थं परिभाषामाह—कर्षार्थं वेत्यादि ।
कर्षार्थं वेति कर्षार्थं प्रत्येकं; त्रिविधं हि भेषजद्रव्यं वीर्यभेदात् । यथा-
तीक्ष्णवीर्यं शुण्ड्यादि, मध्यवीर्यं विस्वाशिमन्त्यादि, सुदुवीर्यमामल-
कादि । तत्र कणाशुण्ड्योरिति तीक्ष्णद्रव्योपलक्षणं, तेन तीक्ष्णद्रव्य-
मात्रस्यैव कर्षप्रमाणमिति ज्ञापितं; कल्कद्रव्यस्य वा पलमिति सुदुवी-
र्यद्रव्योपलक्षणं, तेन अन्यस्यापि सुदुवीर्यद्रव्यसामलकादेः पलप्रमा-
णमिति ज्ञापयति । एतेन, तीक्ष्णसुदुर्व्ययोः कर्षपलमानव्यवस्थया
मध्यवीर्यस्य विस्वाशिमन्त्यादेरनुक्तमप्युक्तमर्थपलमानं सामर्थ्यादेन ज्ञेयम् ।
यत् पुनर्मीध्यवीर्यस्य षडङ्गादेः कर्षप्रमाणमुक्तं, तन्मन्दातलपुरुषाभि-
प्रायेणेत्युक्तमेव । विनीयेति कल्कीकृत, प्रक्षिप्येति वा । अपरामिति
अन्याम्, अन्यत्वं च कपायसाध्ययवागुमपेक्ष्य, तेन कल्कसाध्या-
मित्यर्थः । एवं च तीक्ष्णद्रव्यापेक्षया कर्षप्रमाणं, मध्यद्रव्यापेक्षयाऽ-
र्धपलप्रमाणं, सुदुर्व्योपेक्षया पलप्रमाणं द्रव्यं विनीय कल्कसाध्यां
यवागुं वारिप्रत्येन द्रव्यद्वैगुण्याच्छरावचतुष्टयमानेन साधयेदिति
योजना । ननु प्रबलानलबलादौ पुरुषे बहुयवागवादि विषेयं तत्र
कथं वारिप्रत्येन यवागुसाधनं भविष्यतीत्याह—युक्तयेति । एतेन
यत्र उक्तमवलानेन बहुयवागुविषेया तत्र युक्त्या जलस्यद्वयं त्रयं
वा तण्डुलानुरूपं दत्त्वा यवागुं साधयेत्, अल्पबलानेन तु वारि-
प्रत्येनेत्यर्थः । ‘अपराम्’ इति पाठे श्रुयादीन् । तेन पेयासाधनतीला
यवादयोऽपि साधनीया इति प्रतिपादितम्” इति शिवदाससेनः ।

दिशताऽनुमतैव, तथाहि जीर्णान्साधियवाग्वागमदभिर्द्रव्यैः कोल-
प्रमाणैः साधनमुक्तम् । यत्तु तत्र वृक्षाम्लयुक्तैस्साधुषु, तैदम्ल-
तामात्रार्थं वृक्षाम्लदानं, न तदष्टमाषकप्रमाणं; किंवा, तदप्य-
ष्टमाषकमानप्रमाणमस्तु, तथाऽप्यदूरान्तरार्थतया कल्कपलसा-
धनोपदेशिका परिभाषाऽनुमतैव भवत्यष्टमाषकाधिकपलकल्क-
साधनोपदेशेन; उक्तं हि—“जीर्णान्साधियवाग्वागमदभिर्द्रव्यैः
सकारवीदीप्यकविल्वमथैः । सयावशकैर्ज्वरप्रमाणैर्वृक्षाम्लयुक्ता
वृततैलमृष्टा ॥ अशोतिसारानिलगुल्मशोफहृद्गोगमन्दाभिहिता
यवागूः ॥ या पञ्चकोलैर्विधिना तेन सिद्धा भवेत् साऽपि
समा तथैव (चि. अ. १२)” इति; तस्मादेतद्यवागूकमान-
नलिज्वरानां कल्कपलसाध्ययवाग्वभिधायिका परिभाषाऽनु-
मतैव, तदन्या तत्सहचरिता कर्षार्थकणाशुष्ठीमानदर्शिकाऽनु-
मतैव । काशसाध्ययवाग्वदिद्रव्यमाने तु वृद्धयवहारपूजितेयं
परिभाषा—“यदस्तु श्रुतशीतास्तु पञ्चद्वि प्रयुज्यते । कर्षमात्रं
ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि ॥ अर्धश्रुतं प्रयोक्तव्यं
पाने पेयादिसंविधौ” इति । आदिशब्देनात्र यूपरसादिग्रहणम् ।
“काश्यद्रव्याञ्जलिं क्षुण्णं” इत्यादिपरिभाषार्थस्तथाऽनुक्तपरिभा-
षायाश्च कर्तव्यव्यवस्था, तथा सकलयवागूसाधनतण्डुलजलादि-
मानव्यवस्थाविचारश्चापामार्गतण्डुलीय (सू. अ. ४) एव निर्ले-
चितोऽनुसरणीयः ॥ १७९-१८७ ॥—

मुद्गान्मसूरांश्चणकान् कुलस्थान् समकुष्टकान् १८८ ॥
यूषार्थं यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।

मुद्गानिलादिज्वरहितयूषद्रव्यसंग्रहः । यूषकरणं च यवागू-
साधनवत् । मुद्गः खनामप्रसिद्धः ॥ १८८ ॥—

पटोलपत्रं सफलं कुलकं पापचेचिकम् ॥ १८९ ॥
ककौटकं कटिलं च विद्याच्छाकं ज्वरे हितम् ।

कुलकं कारवेलेकम् । पापचेचिकं पाठाशाकम् । कटिलकं
रफपुनर्नवा ॥ १८९ ॥—

लावान् कपिञ्जलानेणांश्चकोराणुपचक्रकान् ॥ १९० ॥
कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च हरिणान् पृषताञ्जलान् ।
प्रदद्यान्मांससात्म्याय ज्वरिताय ज्वरापहान् ॥ १९१ ॥
ईषदम्लानम्लान् वा रसान् काले विचक्षणः ।
कुक्कुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिक्कौश्वर्तकान् ॥ १९२ ॥
गुरुण्णत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ।
लङ्घनेनानिलबलं ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ॥ १९३ ॥
भिषज्ज्ञानाविकल्पैश्चो दद्यात्तानपि कालवित् ।

१ ‘जीर्णान्साधियवाग्वागमदभिर्द्रव्यैः पलप्रमाणैः’ इति पा० । २ ‘तद-
म्लतागल्यर्थ’ इति पा० । ३ ‘दत्त्वा’ इति पा० । ४ ‘इत्यादिपरि-
भाषया तथाऽनुक्तपरिभाषया च’ इति पा० । ५ ‘मानव्यवस्थाव्य-
भिचारश्च’ इति पा० । ६ ‘यूपसात्म्याय ज्वरिताय’ इति पा० ।
७ ‘मात्राविकल्पश्च इति विकल्पो विशिष्टकल्पना संस्कार इत्यर्थः ।
तेन तावदी मात्रा कर्तव्या, तादृशश्च संस्कारः कार्यः, यथा लघुत्वा-
नुणत्वे भवत इत्यर्थः’ इति शिवदाससेनः ।

कपिञ्जलः गौरतित्तिरिः । एणः कृष्णसारः । उपचक्रकः
चक्रोरः । कालपुच्छः हरिणविशेषः । हरिणः ताव्रणः । पृषतः
बिन्दुचित्रितो हरिणः । रसकरणे सूदृशास्त्रं—“पलाति
द्वादश प्रस्थे घनेऽथ तनुके तु षट् । मांसस्य षण्ठनं कुर्यात्
पलमच्छतरे रसे” इति । यत्र तु रसस्य द्रव्यान्तरेण साधनं,
तत्र यवागूवत् साधनं व्याख्येयम् । मात्राविकल्पश्च इत्यनेन
तावत्या मात्रया, तेन च संस्कारकृतेन विकल्पेनानुणलघुना
लावादयो देयाः, येन गौरवादभिव्यक्तमुणत्वाद्वा ज्वरावृत्तिं न
जनयन्तीति दर्शयति ॥ १९०-१९३ ॥—

धर्मांस्तु चानुपानार्थं तृषिताय प्रदापयेत् ॥ १९४ ॥
मद्यं वा मद्यसात्म्याय यथादोषं यथावलम् ।

धर्मांस्तु उष्णाम्बु । धर्मांस्त्वादित्येकं चैकेऽनार्षं वदन्ति;
तत्र, अनुपानव्यवस्थायामुष्णपानीयमयथोर्हितत्वं पूर्वमनुक्त-
मेवेति तदुपादानं; तथाच तन्त्रान्तरे—“ज्वरे पिबेदनुष्णाम्बु
मद्यसात्म्यस्तु यो भवेत् । तस्मै दोषबलं दृष्ट्वा युक्त्या मद्यं
विधीयते” इति ॥ १९४ ॥—

गुरुण्णक्षिग्धमधुरान् कषायांश्च नवज्वरे ॥ १९५ ॥
आहारान् दोषपक्वस्यै प्रायशः परिवर्जयेत् ।

अन्नपानक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ १९६ ॥

गुरुण्णैत्यादिना गुरुणादिनिषेधः; पूर्वं तु कषायनिषेधो
यद्यपि सामान्येन कृतः, तथाऽपीहात्रप्रतिषेधप्रस्तावाद्य-
हितप्रतिषेधाच्च पुनः कियते ॥ १९५ ॥ १९६ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यन्ते कषाया ज्वरनाशनाः ।
पाक्यं शीतकषायं वा मुस्तपर्पटकं पिबेत् ॥ १९७ ॥
सनागरं पर्पटकं पिबेद्वा सदुरालभम् ।
किराततित्तकं मुस्तं गुडूचीं विश्वमेषजम् ॥ १९८ ॥
पाठामुशीरं सोदीच्यं पिबेद्वा ज्वरशान्तये ।
ज्वरघ्ना दीपनाश्चेते कषाया दोषपाचनाः ॥ १९९ ॥
तृष्णावृत्तिप्रशमना मुखवैरस्यनाशनाः ।

पाक्यमिति शतम् । शीतकषायस्तु द्रव्यं संक्षुण्णमुष्णोदके
प्रक्षिप्य निशास्थितम् । अत्र शीतकषायपरिभाषा—“द्रव्यादा-
पोथितातोये प्रतते निशि संस्थिताः । यः कषायोऽभिनिर्गच्छति स
शीतः समुदाहृतः” (सू. अ. ४) इति । अत्रापि यद्यपि द्रव्यस्य
पानीयस्य च मानं नोक्तं, तथाऽपि काश्यद्रव्यसमं द्रव्यं प्राण्यं,
पानीयं तु यावन्मानः पेयः काथो भवति तावन्मानं प्राण्यं,
नह्यत्र पानीयहासोऽस्ति; किंवा परिभाषयैव जलं देयं—
“षड्भिः प्लैश्चतुर्भिर्वा सलिलच्छीतफाण्डयोः । आशुतं मेघ-
जपलं रसाख्यायां पलद्वयम्” इति । शीतकषायः स्वल्पवीर्यतया
तथा शैत्यगुणयोगाच्चाल्पबलदोषे दाहमिभूते च देयः । पर्पटकं

१ ‘हितत्वं पूर्वमुक्तमेवेति’ इति पा० ।

सदुरालम् वेति तृतीयो योगो मन्दाभिपित्तकफे । किराततिक्ता-
दिश्वरुणौ वातकफे । पाठादिश्वर पित्ते । किराततिक्तादिना च
भेलके सति पाठासप्तकं जतुकर्णप्रख्यात् कफपित्ते भवति ।
उक्तं हि तत्र—“भूमिम्बघनगुह्वरीशुष्कपुत्रीच्योरीराह्वय-
पाठाः” इति । अत्र काथकरणे द्रव्यादिमानस्यानुक्तत्वाभ्यायतो
मानव्यवस्था । तत्रेह यद्यपि काथसंविधानं विशेषेण नोक्तं,
तथाऽपि व्याधितरूपीये यत् काथकरणसंविधानमुक्तं,—“छेद्यानि
खण्डशस्त्रेद्वयित्वा मेथानि चाणुशो भेदयित्वा, प्रक्षाल्य, पानी-
येनाभ्यासिष्वेत” इत्यादिना “गतरसेच्यौषधेषु स्थालीमवतार्य
परिपूतं कषायं” (वि. अ. ७) इत्यन्तेन, तदेव सर्वकषाय-
करणसंविधानं ज्ञेयम् । तत्र हि यद्यपि काथद्रव्यमानं तथा
द्रवमानं स्थाप्यकषायमानं च नोक्तं, तथाऽपि यावद्द्रव्यं यावता
जलेन पक्वं सत् गतरसं भवति, तावति जले तावद्द्रव्यं देय-
मिति लभ्यते; तथा यावता काथशेषेण गतरसान्यौषधानि
भवन्ति तावान् काथः स्थाप्यत इति च लभ्यते; एतच्चौषधानां
गतरसत्वं द्रवभागत्रयस्य एव भवतीति दृश्यते, तेन चतुर्भा-
गावशिष्टा सर्वकाथे विशेषवचनं विना कर्तव्या । काथार्थजल-
दानं तु द्रव्यापेक्षया भवति । तत्र मृदुनि द्रव्ये चतुर्गुणेन
जलेन, कठिनेऽष्टगुणेन, कठिनतरे तु षोडशगुणेन पक्वं सति
चतुर्भागावशेषे गतरसत्वं भवति; एतदपि दृश्यते—स्नेहादिसा-
धनकभूरिकाथकरणे इयं प्रयुज्यते; यत्र त्वत्वं काथ्यद्रव्यं
तत्र यथा यथाऽल्पत्वं भवति तथा तथा मृदुन्यत्वेऽपि द्रव्ये
भूरिजलं दीयते, स्तोकेन जलेन काथ्यद्रव्यस्य गतरसत्वाभा-
वात् । तेन, कर्षादारभ्य पलपर्यन्तकाथे मृदुन्यपि षोडशगुणं
जलं दीयते, पलादूर्ध्वं तु कुडवपर्यन्तमष्टगुणं जलं दीयते ।
तदेवमनिर्दिष्टद्रव्यजलशेषमानमभ्याचार्येण गतरसत्वाभिधानात्
सर्वकषायद्रव्यादिपरिमाणमुक्तम् । यदि हि द्रव्यादीनां नियतं
प्रमाणं ब्रूयात्, तदा द्रव्यापेक्षया तथा स्नेहादिसाधनापे-
क्षया देयकाध्यापेक्षया च यद्विज्ञं परिमाणं तत्र गृहीतं
स्यात् । तदर्थमभिधायिकाश्च स्वतन्त्रान्तरपरिभाषा लिख्यन्ते ।
पातव्यकषाये कृष्णात्रेयः—“काथ्यद्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थार्धं
पादशेषितम्” इति; अन्यत्रायुक्तं—“काथ्यद्रव्यपले वारि
द्विरष्टगुणमिष्यते” इति; तथा “कर्षादौ तु पलं यावद्द्यात्
षोडशिकं जलम् । ततस्तु कुडवं यावतोयमष्टगुणं भवेत्”
इति; सुश्रुते च स्नेहादिकाथपरिभाषा—“चतुर्गुणेनाष्टगुणेन
षोडशगुणेन वाऽम्भसाऽभ्याविष्य चतुर्भागावशिष्टं काथयि-
त्वाऽवतारयेद्” (सु. वि. अ. ३१) इत्यादिपाठभेदाच्चतुर्गु-
णाष्टगुणषोडशगुणजलापिकाः श्रूयन्ते, ताः कठिनादिद्रव्यभे-
दाद्वाद्वाः । यदुक्तं—“मृदो चतुर्गुणं देयं, कठिनेऽष्टगुणं
तथा । कठिनात् कठिनतरे देयं षोडशिकं जलम्” इति ।

एवं तन्त्रान्तरपरिभाषायां च व्यवस्था वक्तव्या । अग्निवेशे हि
श्रूयते—“द्रव्यमापोथितं काथ्यं दत्त्वा षोडशिकं जलम् । पाद-
शेषं च कर्तव्यमेव काथविधिः स्मृतः ॥ चतुर्गुणेनाम्भसा वा
द्वितीयः समुदाहृतः” इति; अत्र मध्यविषयाऽष्टगुणत्वमपि
पानीयस्य लभ्यते; तेनायुक्तं—“द्रव्याणां मध्यपाकार्थं यत्र
मात्रा न दर्शिता । पादांशादौषधायात्र जलं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥
चतुर्भागावशिष्टं च कषायं कारयेद्विषकम्” इति । एवमन्या अपि
तन्त्रान्तरपरिभाषा अवशिष्टेन नेयाः । अत्रैके वदन्ति—यदेतद्या-
धितरूपीये कषायकरणमुद्दिष्टं तत्तिरुहाधिकारे, तद्विशिष्टार्थ-
विषय एव, तथाविधकषायकरणं नान्यत्र; यथा बलातैले—
“बलाशतं गुह्वच्याश्च पादं राक्षाष्टभागिकम् । जलादकशते
पक्त्वा” (वि. अ. २८) इत्यायुक्तं मानं न काथान्तरे याति,
किन्तु तत्रैव नियमितमिति । सैवं, विषयविशेषोद्देशविहितोऽपि
विधिर्विषयान्तरेऽपि वृद्धवैद्यव्यवहारानुमत्या तथा तन्त्रान्तरप-
रिभाषासंवादेन च विषमतत्त्वं वा दृष्ट्वा समानत्वेनैव व्यवस्था-
प्यते; यथा इक्ष्वाकुकेपले उक्तं—“यावत् स्यात्तनुमतोये पतितं
तु न शीयते” (क. स्था. अ. ३) इत्यादि लेहापकलक्षणे
विषयविशेषोक्तं विषयान्तरेऽपि साधारणं भवति । अत्र पेय-
काथमात्राऽपि तु इयत्तया नोक्ता, तस्याः पुरुषाद्यपेक्षया
नानात्वात्; सामान्येन च यदुक्तं—“दोषप्रमाणानुरूपो हि
भैषज्यप्रमाणविकल्पो बलप्रमाणविशेषापेक्षो भवति” (वि.
अ. ८) इति; एतेन, यावन्मात्रमौषधं बलाभ्याद्यपेक्षयाप-
यते यस्य पुरुषस्य, तावन्मात्रमौषधं तस्य देयमित्युक्तं भवति ।
उक्तं चान्यत्र—“मात्राया नास्त्यवस्थानं दोषमर्धं बलं वयः ।
व्याधिं द्रव्यं च कोष्ठं च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत्” इति ।
तत्रादूरान्तरा मध्यपुरुषाभिप्रायेण या मात्रा भवति, सा स्वि-
तैव तन्त्रकर्त्रा “पलं वत्सकवीजस्य श्रपयित्वा रसं पिबेत्”
(वि. अ. १९) इत्यादिना, तथा पटोलयेऽपि “पलं तथैषां
सह चूर्णितानां जले शतं दोषहरं पिबेत्” इत्यादिना । सुश्रु-
तेऽयुक्तं—“व्याध्यादिषु तु मध्येषु काथस्याजलिरिष्यते”
(सु. सू. अ. ३९) इति, पले च काथ्ये षोडशपलस्य पाद-
शेषतायां चतुःपलरूपोऽजलरेव भवति । दाहकोऽप्याह—
“जघन्या द्विपला प्रोक्ता मात्रा, मध्या चतुष्पला । उत्तमा षट्-
पला प्रोक्ता काथस्नेहौषधेषु तु” इति । अन्यत्र चोक्तम्—“उत्त-
मस्य पलं मात्रा, त्रिभिश्चालैश्च मध्यमा । जघन्यस्य पलार्धं तु
स्नेहकाथ्यौषधेषु च” इति । एताश्चादूरान्तरार्था बलाभ्यादिमा-
नेन व्यवहियमाणा एव परिभाषाः । अन्यचिन्त्यते—यदेतच्च-
तुर्गुणत्वादिना जलमुक्तं, तत् किं कृतद्वैगुण्यं सर्वत्र गृहीतव्यम्,
उक्तं हि—“शुष्कद्रव्येष्विदं मानं द्विगुणं तद्व्याधयोः” इति; सैवं,
अनिषण्णकादेष्टव्यद्रव्यस्य द्वात्रिंशत्पलपरिमाणे द्रव्यस्य सिद्धे-
ऽपि यद्यं—“त्रिंशत्पलानि प्रत्योऽत्र विज्ञेयो द्विपलाधिकः”

(चि. अ. १४) इति करोति, तेन तन्त्रान्तरपरिभाषानुमतं कुडवादावेव माने द्वैगुण्यं भवति, कुडवपूर्वमाने तु द्रवाद्राणां द्वैगुण्यं नास्तीति दर्शयति । येन, पूर्वपरिभाषायेव द्वैगुण्ये लब्धे यत् पुनर्वात्रांशपलप्रस्थकीर्तनं, तत् पूर्वपरिभाषायाभिचारे सति क्वचिद्वैगुण्यं दर्शयति । तेन, रक्तिकादौ तत्परिभाषार्थव्यभिचारस्तन्त्रान्तरप्रमाणानुबन्धीयते । तथाच्चात्रेयः—“द्वैगुण्यं कुडवावौ तु शुष्कमानाद्वयस्य हि । आर्द्रस्याखरत्नवीर्यावृत्त्याज्ज्ञेयमन्यत्र तत् समम्” इति; तथा जतूकर्णेऽप्युक्तम्—“आर्द्राणां च द्रवाणां च द्विगुणाः कुडवादयः” इति; अन्यत्राप्युक्तं—“रक्तिकादिषु मानेषु यावच्च कुडवो भवेत् । शुष्के द्रवादयोश्चैव तुल्यं मानं प्रकीर्तितम्” इति । एवं च कुडवादिसामयोरन्यस्यापि यत्र द्रव्यस्य पेलोलेखेन मानं गृह्यते, तत्रापि न द्वैगुण्यम् । तेन “रास्नासहस्रनिर्गृहे तैलद्रोणे विपाचयेत्” (चि. अ. २८) इत्यादिषु पलोलेखेन जलं गृह्यमानं न द्विगुणं भवति । क्वचित् पलोलेखमानविधानेऽपि तन्त्रान्तरदर्शनात् कुडवादिविवक्षां कृत्वा पलोलेखागतेऽपि द्रवे द्वैगुण्यं भवति । यथा क्षतक्षीणविक्रित्सिते “मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थकाथे” (चि. अ. ११) इत्यादिना यः प्रयोग उक्तः, स जतूकर्णे “द्राक्षायाः प्रस्थः, मधुकस्यार्धकाथः” इत्यादिना ग्रन्थेन पठितः; तेन, जतूकर्णे मधुकस्यार्धप्रस्थोलेखपाठात् कृतद्वैगुण्यमेव द्रवं भवति, तत्प्रत्यक्षाच्चापि मधुकाष्ठपलोलेखविरहितकाथ्ये कुडवद्रव्यविवक्षया कृतद्वैगुण्यमेव जलं देयम् । एवमन्यत्राप्यनुसरणीयम् । अन्ये तु, “कुडवादावित्यत्र अतद्वगुणसंविज्ञानवहुमीहिणा कुडवे न द्वैगुण्यमस्ति” इति ब्रुवते; ततश्च सुश्रुते “नेहकुडवे साध्ये भेषजपलं पिष्टं कल्कं” (सु. चि. अ. ११) इत्युक्तं, तत् कुडवे नेहचतुःपले भेषजपलं भवतीति कृत्वा नेहप्रस्थेऽष्टपलकल्कदानव्यवहार उपपन्नः; यदि तु कुडवेनाष्टौ पलानि नेहस्य गृह्यन्ते, तदा प्रस्थे चतुःपलकल्कदानमव्यवहारसिद्धं स्यात्; एतच्चातिसाधुः; यतस्तत्रैव नेहकुडवे साध्ये काथ्यद्रव्यप्रस्थो विधेय इत्युक्तं, तत्र यदि कुडवेन नेहपलचतुष्टयं गृह्यते तदा चतुःपले नेहे षोडशपलकाथ्यग्रहणं स्यात्, न च तथा व्यवहरति, काथ्यषोडशपलं हि अष्टपले नेह एव गृह्यते, तस्मादसाधकमेतत् कुडवाद्वैगुण्यस्येति । द्वैगुण्यं कुडवे युक्तं, यथाऽगस्त्यहरीतक्यां मधुनः कुडवं यदिहोक्तं, ततन्त्रान्तरे—“मधुनश्च पलाष्टकम्” इति पठ्यते; तथा तन्त्रान्तरे—“त्रायमाणा चतुःपलं दशकेऽम्भसि शेषिते । कुडवे कुडवान् सार्पिःक्षीरधात्रीरसान् पचेत्” इति श्रूयते; तत्र यदि चतुःपलः कुडवः स्यात्, तदाऽत्रोक्तत्रायमाणाघृतेन सह विरोधः स्यात्; उक्तं हि—“जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुःपलम्” इत्यादि, यावत् “रससामलकानां च क्षीरस्य च घृतस्य च ।

पलानि पृथगच्छाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत्” (चि. अ. ५) इति, तथाऽन्यत्राप्युक्तम्—“आर्द्रद्रव्यद्रव्यपलैरष्टभिरेव च । शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुडवः समुदाहृतः” इति; तस्मात् कुडवे द्वैगुण्यं साधु । आर्द्रद्वैगुण्ये तु, येषां द्रव्याणां शुष्काणां सुप्रयोग उक्तस्तेषामार्द्रप्रयोगे द्वैगुण्यं भवति; ये तु नित्यमार्द्रा एवोपयुज्यन्ते, न तेषां द्वैगुण्यम् । यदुक्तं—“वासिकुटजकुष्माण्डशतपत्रीसहाचरः । नित्यमार्द्राः प्रयोगक्या न तेषां द्विगुणं भवेत्” इति । एतत् सर्वं पेयकाथप्रसङ्गेनोक्तं नेहपाकेऽपि चिन्तनीयम् । नेहपाके तु नेहात् पादिकः कल्को देयः, तथाहि वक्ष्यति—“जलनेहोषधानां तु प्रमाणं यत्र नेरितम् । तत्र स्यादौषधात् नेहः नेहातोयं चतुर्गुणम्” (क. अ. १२) इति । चतुर्गुण एव नेहो द्रवत्वेऽपि न द्वैगुण्यात् कल्कादष्टगुणो भवति । अन्यत्राप्युक्तं—“काथ्याचतुर्गुणं वारि पादस्य स्याच्चतुर्गुणम् । नेहात् नेहसमं क्षीरं कल्कस्तु नेहपादिकः” इति । यत्तु, अष्टपल एव नेहे कल्कस्य पलमानवं, तदागमसिद्धमपि न व्यवहितये; उक्तं हि कृष्णात्रेय—“नेहपाकविधौ यत्र प्रमाणं नोदितं क्वचित् । नेहस्य कुडवं तत्र पचेत् कल्कपलेन तु” इति । तथा सुश्रुतेऽपि नेहकुडवे कल्कपलमुक्तम् । तदेतदकल्कसाध्यत्वं नेहस्य खरसेनातिगुणा साध्ये नेहे पुष्पकल्कसाध्ये वा व्यवस्थापनीयम् । द्रव्यस्य हि ससारत्वनिःसारत्वाभ्यां कल्कस्याल्पत्वभूतत्वे दृष्टे । यदुक्तं शौनकवचनमनुवदता वारभटेन—“नेहे स्थितिं शुद्धाम्बुनिष्काथखरसैः कमात् । कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम्” इति; तथा “शणस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शालमलेः । कल्काब्जत्वात् पुष्पकल्कं प्रशंसन्ति चतुःपलम्” इति । अत्र नेहप्रमापेक्षया चतुःपलः कल्कः नेहादष्टमभाग एव भवतीत्यादिविशेषवचनेन “कल्कश्च नेहपादिकः” इति सामान्यवचनस्य बाधा क्वचिद्विषयविशेषे भवतीह न विरोधमावहति । भवतु, अलमतिप्रपञ्चेन, सर्वथा व्यवहारानुगतमेव शास्त्रं प्रमाणीकर्तव्यम् ॥ ११७-११९ ॥—

कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ २०० ॥

पटोलः सारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ।

निम्बः पटोलखिफला मृडीका मुस्तवत्सोका ॥ २०१ ॥

किराततक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ।

गुडूच्यामलकं मुस्तमर्थश्लोकसमापनाः ॥ २०२ ॥

कषायाः शमयन्त्यागु पञ्च पञ्चविधाऽव्वरान् ।

संततं सततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् ॥ २०३ ॥

पञ्च पञ्चविधं ज्वरमिति यथासंख्यं सन्ततादिषु कलिङ्गादयो
हेयाः । अन्ये तु पञ्चसु पञ्चैव यौगिकानाहुः ॥ २००-२०३ ॥

वत्सकारगन्धौ पाठां षड्रन्थां कटुरोहिणीम् ।

मूर्ध्नीं सातिविषां निम्बं पटोळं धन्वयासकम् ॥ २०४ ॥

चर्वां सुस्तमुशीरं च मधुकं त्रिफलां बलाम् ।

पाक्यं शीतकषायं वा पिवेज्वरहरं नरः ॥ २०५ ॥

मधुकमुस्तमृद्धीकाकाश्मर्याणि परूषकम् ।

त्रायमाणामुशीरं च त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥ २०६ ॥

पीत्वा निशिस्थितं जन्तुज्वरच्छीघ्रं विमुच्यते ।

वत्सकारगन्धमिलादिना बलामित्यन्तेन केचियोगत्रयं,
केचिदेकमेव योगं वदन्ति । निशि स्थितमिति शीतकषा-
यम् ॥ २०४-२०६ ॥—

जालामलकमुस्तानि तद्वद्वन्वयवासकम् ॥ २०७ ॥

विबद्धदोषो ज्वरितः कषायं सगुडं पिबेत् ।

त्रिफलां त्रायमाणान् च मृद्धीकां कटुरोहिणीम् ॥ २०८ ॥

पित्तश्लेष्महरस्त्वेष कषायो ह्यानुलोमिकः ।

त्रिवृताशर्करायुक्तः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ २०९ ॥

जातीत्यादी जातीपल्लवाः । सगुडं पिबेदित्यत्र गुडस्य प्रक्षे-
प्यत्वेन कौस्थ्यद्रव्यापेक्षया पादिकत्वम् । एवमन्यत्रापि प्रक्षेपे
बोद्धव्यम् ॥ २०७-२०९ ॥

बृहत्सौ वत्सकं मुस्तं देवदारु महौषधम् ।

कोलवल्ली च योगोऽयं संनिपातज्वरापहः ॥ २१० ॥

शरीरं पुष्करमूलं च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।

गुडची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥ २११ ॥

एष शब्दादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृद्ग्रहाभ्यांतिश्वासतन्द्रासु शस्यते ॥ २१२ ॥

बृहत्सौ पीष्करं भार्गी शरीरं शृङ्गी दुरालभा ।

वत्सकस्य च बीजानि पटोळं कटुरोहिणी ॥ २१३ ॥

बृहत्पादिरिणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।

कासादिषु च सर्वेषु दद्यात् सोपद्रवेषु च ॥ २१४ ॥

अत्र कषायप्रकरणागतत्वात् सन्निपातचिकित्सावसरमप्यु-
ल्लङ्घ्य सन्निपातहरी शब्दादिबृहत्पादिरप्रयोगो पठति २१०-२१४
कषयाश्च यवाग्वश्च पिपासाज्वरनाशनाः ।

निर्दिष्टा भेषजाध्याये भिषक्तानपि योजयेत् ॥ २१५ ॥

भेषजाध्याये भेषजचतुष्केः चतुष्केऽपि हि 'अधीयन्ते
असिञ्जथा' इति कृत्वा अध्यायशब्दो वर्तते एव । योगमा-

१ 'विषमज्वरचिकित्सामाह-कलिङ्गा इत्यादि । एते पञ्च योगाः
सन्ततसततकान्येषुष्करतृतीयचतुर्थकेषु यथासंख्यं हेयाः । अन्ये तु
सर्वे एव योगाः सर्वत्रेत्याहुः । तत्र यथासंख्यमेव युक्तं, सततोच्छेनेन
पटोलादियोगस्य, तथा निम्बादेः श्रान्त्येषुच्छेनेन, गुडच्छादश्च चातु-
र्थकोच्छेनेन क्षारपाणौ दृष्टत्वात्' इति शिवदाससेनः । २ 'काथ-
द्रवापेक्षया' इति पा० ।

भेष तु तत्र षड्विचनशताश्रित्येऽध्याये (सू. अ. ४) ज्वरघ्नतु-
ष्णाग्नौ महाकषायौ प्रोक्तौ; तयोश्च प्रत्येकद्रव्यकृताः कषाया
बहवो भवन्तीति कषाया इति बहुवचनं साधु । यवाग्वश्च
अपामार्गैतच्छुलीये (सू. अ. २) प्रोक्ताः ॥ २१५ ॥

ज्वराः कषायैर्वैमर्नैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।

रूक्षस्य येन शाम्यन्ति सर्पित्सेषां भिषग्जितम् ॥ २१६ ॥

रूक्षं तेजो ज्वरकरं तेजसा रूक्षितस्य च ।

यः स्यादनुबलो धातुः स्नेहवध्यः स चानिलः ॥ २१७ ॥

इदानीं सर्पिःप्रयोगनिर्भाधतुं सर्पिषो विषयमाह—ज्वरा
इत्यादि । वमनैरित्यनेनेहावस्थाविषेयवमनप्रयोगात् सर्पिःषडह-
भावितो दर्शयति । लङ्घनवचनेन च लङ्घनसमानकालाः स्नेहा-
दयो गृह्यन्ते । रूक्षस्येति वचनेन कषायादिप्रयोगे सत्यपि
सामतानुबन्धात् कफोत्तरतया वा यत्र रूक्षत्वं न भवति तत्र
सर्पिर्न दातव्यमिति दर्शयति । अत्र कषायैरित्याद्येषामसिद्धि-
शेन व्यस्यैः समस्यैरपि कषायादिप्रयोगै रूक्षस्य सर्पिःपानं
कर्तव्यमिति दर्शयति । नन्वविशेषेण सर्वज्वरेषु कषायान-
न्तरं सर्पिरुच्यते, तत्कथमुपपन्नं भवतीत्याह—रूक्षं तेज
इत्यादि । तत्र तेजःशब्दो यद्यपि पित्तानलहेहशक्तिद्युतिषु
मीमे च वर्तते, तथाऽपीह तेजःशब्देनोष्माऽभिधीयते; तेन
रूक्षस्वरूप ऊष्मा सर्वत्र ज्वरकर इत्युक्तं भवति । स चोष्मां
आमाशयविक्षिप्तस्यामेस्तथा देहभयो ज्वरप्रभावकृतश्च ज्वररूपो
हेयः । यदुक्तं—“स्नेहं तेनोष्मणा चैव कृत्वा देहोष्मणो बलम् ।
संतापमधिकं देहे जनयन्ति” इत्यादि । अयं च ऊष्मा सूक्ष्म-
विचारं यद्यपि पित्तस्य भवति, यदुक्तं—“ऊष्मा पित्तादते नास्ति
ज्वरो नास्त्युष्मणा विना” (वा. चि. अ. १) इति, पित्तं च
यद्यपि “स्नेहेऽस्युक्तं तीक्ष्णं च” (सू. अ. १०) इत्यादिना ग्रन्थेन
ज्ञितयमुक्तं, तथाऽप्यवस्थावशात् पित्तं निरामं सञ्जिःस्नेहं भ-
वति, स्नेहश्च पित्तगुणो द्रवयोगनिमित्तको न सांसिद्धिकः; तेन
स्नेहापगमः पित्तस्योद्योतं एवावस्थायां; तेन निःस्नेहस्य पित्त-
सोष्मा रूक्ष एव भवति । इयं च व्याध्यवस्था व्याधिप्रभावा-
देव जीर्णवस्थायां भवति, यथा—मदात्ययस्यान्ते वातपित्तव्यं;
यदुक्तं “पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः” (चि. अ.
२४) इति । क्षारपाणिनाऽप्युक्तं—“ज्वरोष्मणा रूक्षितेषु
धातुषु बलवान् मारुतो ज्वरातुबन्धं विषमज्वराणामन्यतमं
वा कुर्यात्” इत्यादि । तत्र रूक्षेण तेजसा ज्वरकाल-
संबन्धाद्भूतस्य ज्वरिणो योऽनुबन्धो धातुरनिलः स्यात् स
च स्नेहवध्य इति सर्पिःकृतस्नेहवगुणवध्य इत्यर्थः; चकाराद्भूतं
तेजो यज्वरकरं तदपि सर्पिःकृतस्नेहवध्यमिति समुच्चिनोति ।
धातुरिति विशेषणेन वायोर्धारणात्मकता उच्यते; ततश्च
धारणात्मकस्य वायोः प्रकोपो महात्यय इति सूचयति । अनु

१ 'स्नेहाऽप्युक्तः' इति पा० २ 'विशेषमाह' इति पा० ३ 'अ-
वस्थाविशेषात्' इति पा० ४ 'पित्तसोपपन्नते' इति पा० ।

पश्चाद्गलं भवति यस्य सोऽनुबलः । तेन सर्वज्वरेषु कषाया-
दिना द्वावशाहेन च कालेन कफांशविषये सति ज्वरोष्मा
बुद्धो भवति, तद्विरक्षणकं वायुरपि बुद्धो भवति । अत्र ज्वरो-
ष्मणि पित्तधर्मे सर्पिस्तावच्छैत्याद्विहितं भवतीति प्रसिद्धत्वा-
नोक्तं; हेहांशेनैव तु सर्पिण्या पित्तोष्माणं ज्वरकरं रूक्षस्व-
रूपं तथा वार्तं च स्नेहाच्छमयति, तत् 'रूक्षं तेज' इत्यादिना
श्लोकेनोक्तं भवति । अन्ये तु तेजःशब्देनेह पित्तमेव प्राह-
यन्ति । पित्तं हि द्विविधं—सद्रवं निर्द्रवं च । यत् सद्रवं तत्
सहेद्रं, यत् लङ्घनादिना क्षपिताद्रभागं निर्द्रवं तद्रूक्षं भवति, तद्विह
'रूक्षं तेज' इत्यनेन गृह्यते । अन्ये तु 'यः स्यादनुबलो धातुः'
इत्यनेनानुबन्धरूपं कफं प्राहयन्ति, ततोऽनुबन्धः कफो रूक्षं
पित्तं वातश्च हेहासाध्यो भवतीत्यर्थः; हेहाशब्देन च प्रकरणात्
सर्पिरुच्यते, सर्पिश्च कफजित् संस्काराद्भवति; यदुक्तं—“घृतं
तुल्यगुणं दोषं संस्कारान्तु जयेत् कफम्” इति (नि. अ. १) ;
किं च “अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे” इत्यादिना त्रिष्वपि दोषेषु सर्पिः-
प्रयोगोऽनुमतः; तदिहापि त्रय एव दोषा यथोक्तव्याख्यया सर्पि-
र्विषयाः प्रतिपादिता भवन्तीति । अस्माकं तु पूर्वं एव
व्याख्यानं खरसः । अन्ये तु 'रूक्षे तेजो ज्वरकरं' इति पठन्ति ।
तत्र रूक्षे इति कषायादिभ्यो रूक्षीकृतचरीरे इति हेयं, दोषं च
पूर्ववत् । अयं च पाठः पूर्वदीकाङ्कमिमांसदत्तस्वामिदासा-
षाढवर्म-ब्रह्मदेवचम्रुतिभिरपि व्याख्यातत्वाच्च प्रतिसिद्धेः पण्यः ।
खरनादेनापि समानोऽयं पाठः । उक्तं हि तत्र—“कषायपाना-
द्रमनाल्लङ्घनाल्लघुभोजनात् । रूक्षितानां ज्वरो मोक्षे सर्पिःपान-
मुच्यते । रूक्षतेजोऽधिके देहे” इत्यादिना ॥ २१६ ॥ २१७ ॥

कषायाः सर्वे एवैते सर्पिणा सह योजिताः ।

प्रयोज्या ज्वरशान्त्यर्थमग्निं संयुक्षणाः शिवाः ॥ २१८ ॥

संप्रति सर्पिणि प्राह—कषाया इत्यादि । य एते ज्वरघ्ना
कषाया उक्तास्ते सर्पिणा सह योजिताः सर्पिःसाधनत्वेन प्रयुक्ताः
प्रयोज्याः; यथोक्तकषायद्रव्यैः स्वविषय एव सर्पिणि साध-
यित्वा प्रयोज्यानीति वाक्यार्थः । अन्ये तु कषायाणां सर्पिणा
मिश्रीकृतानामनेन वचसा प्रयोगमिच्छन्ति ॥ २१८ ॥

पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी ।

कलिङ्गकास्तामलीका सारिवाऽतिविषा स्थिरा २१९

द्राक्षामलकबिल्वानि त्रायमाणा निदिग्धिका ।

सिद्धमेतैर्वृतं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥ २२० ॥

क्षयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलं हलीमकम् ।

अंसाभितापमग्निं च विषमं संनियच्छति ॥ २२१ ॥

पिप्पल्य इत्यादि । पिप्पल्यादौ घृते पिप्पल्यादीनां विशेषा-
नुक्तः कषायत्वं कल्कत्वं चैके ब्रुवते, अन्ये तु कल्कमेवे-
च्छन्ति । द्रवकार्यं तु द्रवस्यानुकृत्यतायेनैव कर्तव्यं, “द्रव-
कार्येऽपि चानुके सर्वत्र सलिलं स्मृतम्” (क. अ. १२) इति

वचनात् । ननु यत्र कल्कत्वेन द्रव्यश्रुतिः, द्रवं च न श्रुतं, तत्र
जलं प्रहीतव्यं, यथा—“त्र्युष्णत्रिफलकल्के बिल्वमात्रे
गुडात् पले । सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत्”
(चि. अ. १५) इति; यत्र तु कषायत्वं कल्कत्वं वा नोक्तं
तत्र कायकल्कावैव कर्तव्यौ, यदुक्तं सुश्रुते—“कल्ककाथाव-
निर्देशे गणात्तस्मात् प्रयोजयेत्” (सु. नि. अ. ३१) इति ।
मैवं, सुश्रुतकोपरिभाषा हीयं गणविषया एव, ‘गणात्तस्मात्
प्रयोजयेत्’ इति वचनात्; न च पिप्पल्यादयोऽमी गणत्वे-
नोक्ताः, गणोऽपि यत्राधिकरणेन श्रुतस्तत्रैव कायकल्ककरणं;
यदुक्तमन्यत्र—“यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणस्य स्नेहसंविधौ । तत्रैव
कल्कनिर्गृह्यविधौ स्नेहवैदिभिः” इति; किंच सामान्येन
द्रव्यस्य हेहासाधनाभिधाने यदि कल्ककषायत्वं स्यात्तदा बला-
तैलादौ “बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत्”
(चि. अ. २५) इति न कुर्यात् कल्ककषाययोरुपपादानं,
सामान्यसाधनवचनेनैव लब्धत्वात्, तस्मात् कल्कमात्रेणैव
पिप्पल्यादिद्रव्यं जलं च चतुर्गुणं देयम्; एवमन्यत्रापि बोद्ध-
व्यम् । अत्र च पक्वव्यूतस्य प्रमाणानिर्देशादव्यवस्थितमान-
मेव सर्पिरिच्छातः पक्वत्वं, यत्र तु प्रस्थादिमाननिर्देशं करोति
तत्र तावन्मात्रेणैव हेहासाध्यरोगोपशमो भवतीति हेयम् ।
तथाहि वातव्याधौ प्रभूतहेहासाध्ये भूयसीमेव स्नेहमात्रां
वक्ष्यति, प्रपौण्डरीकाद्ये नस्ययोगितया कुड्बमानं स्नेहं वक्ष्यति,
कुष्ठोक्तितक्तकषद्रूपलादौ अत्यल्पपाकसंविधानेन पक्वस्य घृतस्य
कार्यकर्तृत्वं भवतीति भेषजप्रभावदर्शा महर्षिबोधयति । तत्र
यदि कुष्ठस्य दीर्घरोगतया भूयो भूयस्त्रिक्तकषद्रूपलक्षणेन प्रयो-
जनं तदा पुनः पुनः घट्टपलमानं पक्वत्वं घृतं, “यथा कुर्वन्ति
स उपाय” (सू. अ. २६) इति वचनात् । एवमग्न्यहरीत-
क्यादावपि प्रतिनियतमानकथनप्रयोजनं वाच्यम् । तस्माच्च
यादृच्छिकं क्वचिदाचार्यस्य मानाभिधानमनभिधानं च । ताम-
लीकी ‘भूम्यामलीकी’ इति ख्याता । हलीमकं कामलामेदम् ।
सन्नियच्छति समीकरोति ॥ २१९-२२१ ॥

वासां गुडूचं त्रिफलां त्रायमाणां यवासकम् ।

पक्त्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च ॥ २२२ ॥

पिप्पलीमुस्तमूत्रीकाचन्दनोत्पलनागैः ।

कल्कीकृतैश्च विपचेद्घृतं जीर्णज्वरपहम् ॥ २२३ ॥

वासाद्ये घृते कायस्य परिमाणं यद्यपि नोक्तं, तथाऽपि द्विगुण
एव काथो ग्राह्यः; स्नेहपाके चतुर्गुण एव द्रवः, “स्नेहातोयं चतु-
र्गुणम्” (क. अ. १२) इति वचनात्; जलशब्दश्चात्र द्रवो-
पलक्षणः । अत्र च “द्राभ्यामपि चातुर्गुणम्” इति परिभाषया
यद्यपि क्षीरे कषायवद्विगुणमत्र लभ्यते, तथाऽपि त्रिविधशिष्यबु-
द्धिहिताय स्पष्टार्थं क्षीरद्वैगुण्याभिधानमिति ब्रुवते । तत्र क्षीरस्य

मानानुक्तौ “काश्याचतुर्गुणं वारि पादस्य स्थाचतुर्गुणम् । स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं कल्कश्च स्नेहपादिकः” इति वचनात् क्षीरस्य द्रवा-
न्तरसंस्पर्से सति स्नेहसमत्वमेव स्यात् ; ततश्च कषायभागत्रयं क्षीरं चैकभागमिति कृत्वा द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यमिति परिभाषा
स्यात् ; तस्मात् कर्तव्यं क्षीरद्वैगुण्यवचनम् । अन्ये तु—“द्वाभ्या-
मपि चातुर्गुण्यमिति परिभाषया प्रत्येकमेव द्रवणे चातुर्गुण्यमि-
च्छन्ति, ततश्चेह कषायस्य चातुर्गुण्यं क्षीरस्य तु द्वैगुण्यं भवति ।
तत्र “एकेनापि चातुर्गुण्यं, द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यं, त्रिभिरपि
चातुर्गुण्यं, चतुर्भिः समम्” इति वचनेन चतुर्भिः स्नेहसमता-
भिधानेन स्नेहचातुर्गुण्यमेव द्रवस्योक्तम् । अतो द्वाभ्यां त्रिभि-
रपि तथा चातुर्गुण्यं कर्तव्यं यथा स्नेहाचतुर्गुणं स्यात्, तच्च
मिलित्वैव चातुर्गुण्यं भवति न प्रत्येकम् । चतुर्गुणद्रवपरिभाषा
तु पञ्चप्रभृतिद्रवसाभिष्ये विशेषवचनाद्वाध्यते । वचनं हि—
“पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्वैगुण्यं स्नेहसंविधौ । तत्र स्नेहसमान्याहु-
रत्रौक् स्यात् चतुर्गुणम्” इति ॥ २२२ ॥ २२३ ॥

बलां श्वदंष्ट्रां वृहतीं कलसीं धावनीं स्थिराम् ।
निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ २२४ ॥
कृत्वा कषायं पेयार्थं दद्यात्तामलकीं शटीम् ।
द्राक्षां पुष्करमूलं च मेदामामलकानि च ॥ २२५ ॥
घृतं पयश्च तत् सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।
क्षौद्राकाशिरःशूलपाश्वशूलांसतापनुत् ॥ २२६ ॥
बलाद्येऽपि काथपयसोः पूर्वौक्काथक्षीरसाहचर्यात् प्रत्येकं
द्विगुणत्वं हेयम् ॥ २२४-२२६ ॥

ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्ध्वं चाधश्च बुद्धिमान् ।
दद्यात् संशोधनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते ॥ २२७ ॥
मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गैर्मथुकेन वा ।
शुक्लमुष्णाम्बुना पेयं वमनं ज्वरशान्तये ॥ २२८ ॥
क्षौद्राम्बुना रसेनेक्षोरथवा लवणाम्बुना ।
ज्वरे प्रच्छर्दनं शस्तं मधैर्वा तर्पणेन वा ॥ २२९ ॥
मृद्रीकामलकानां वा रसं प्रस्कन्दनं पिबेत् ।
रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहम् ॥ २३० ॥
लिङ्गान्नात्र वैवृतं चूर्णं संयुक्तं मधुसर्पिणा ।
पिबेद्वा क्षौद्रमावाप्य सघृतं त्रिफलारसम् ॥ २३१ ॥
आरग्वधं वा पयसा मृद्रीकानां रसेन वा ।
त्रिवृतां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् २३२
ज्वराद्विमुच्यते पीत्वा मृद्रीकाभिः सहाभयाम् ।
पयोऽनुपानमुष्णं वा पीत्वा द्राक्षारसं नरः ॥ २३३ ॥

संप्रति कमसूचितवमनविरेचनयोगानाह—ज्वरिभ्य इत्या-
दिना । बहुदोषेभ्य इत्यनेन अल्पदोषेषु संशोधनं निषिद्धमिति

स्फोरयति । काल इति यथोक्तवमनविरेचनयोग्यज्वरावस्था-
याम् । कल्प इति कल्पस्थाने । मदनपिप्पलीयुक्तं कफे, कलि-
ङ्गयुक्तं पित्तलेष्मणि, मधुकुचं तु दौहप्राये । क्षौद्रयोगान्मधुरी-
कृतमम्बु क्षौद्राम्बु । सैन्यवयोर्गालवणीकृतमम्बु लवणाम्बु । प्र-
स्कन्दनमिति विरेचनम् । आवाप्येति उपयोग्य ॥ २२७-२३३ ॥

कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पाश्वशूलश्चिरज्वरात् ।
मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ २३४ ॥
एरण्डमूलोत्कथितं ज्वरात् सपरिकर्तिकात् ।
पयो विमुच्यते पीत्वा तद्वद्विष्वशूलोभिः ॥ २३५ ॥
त्रिकण्टकबलाव्याघ्रीगुडानारसाधितम् ।
वर्चोमूत्रविष्वधं शोफज्वरहरं पयः ॥ २३६ ॥
सनारं समुद्रीकं सघृतस्रौद्रशर्करम् ।
शृतं पयः सखर्जूरं पिपासाज्वरनाशनम् ॥ २३७ ॥
चतुर्गुणेनाम्भसा वा शृतं ज्वरहरं पयः ।
धारोष्णं वा पयः सद्यो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ २३८ ॥
जीर्णज्वराणां सर्वेषां पयः प्रशमनं परम् ।
पेयं तदुष्णं शीतं वा यथास्वं भेषजैः शृतम् ॥ २३९ ॥

पाठकमागतक्षीरप्रयोगानाह—कासादित्यादि । अत्र पञ्च-
सूल्यादिद्रव्यस्य तथा क्षीरस्य पानीयस्य च मानानुक्तौ वृद्धवैद्य-
व्यवहारसिद्ध्या परिभाषया मानकत्वना ; यदुक्तं—“द्रव्यादृ-
गुणं क्षीरं क्षीरातोयं चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीर-
पाके त्वयं विधिः” इति । एतच्च द्रव्यस्यार्धफलं, क्षीरं पलचतु-
ष्टयं, पानीयं पलानि षोडश दत्त्वा, क्षीरावशेषः पाकः कर्तव्यः ;
एवंप्रकारा मानव्यवस्था । यत्र तु माषपर्णीयुतीये “येदां
पयसां जीवन्तीं विदारि कण्टकारिकाम् । खदंष्ट्रां क्षीरिकां
माषान् गोधूमांश्छालिषष्टिकाम् ॥ पयस्यर्धदके पक्त्वा कार्षि-
कानाडकोन्मते । विवर्जयेत् क्षीरशेषम्” (चि. अ. २) इत्यादिना
क्षीरद्रव्यादिमानमुक्तं तत्तत्रैव विषये हेयं, तन्त्रान्तरपरिभाषा-
गृहीतत्वादस्य मानस्य । प्रदेशान्तरयोगोक्तं हि मानं तदेव प्रदे-
शान्तरादपि मानलिङ्गं भवति यत् परिभाषानुगतं, यत् परि-
भाषान्तरबाधकं मानं तत् सविषय एवावतिष्ठते ; यथा—“साध-
येच्छुद्धशङ्कस्य लघुनस्य चतुष्टयम् । क्षीरे जलाष्टगुणिते क्षीर-
शेषं च नापिबेत्” (चि. अ. ५) इति ; एवमन्यदपि तन्त्रान्तरे
यत् परिभाषाविरुद्धमानकनं तत्तत्रैव प्रयोगे व्यवस्थितं हेयम् ।
परिकर्तिका परिकर्तिकाकारा गुदादिचेदना । नागरमिलादी क्षौद्रस्य
पाकानर्हत्वेनोत्तरकालं द्रव्यान्तरतुल्यमानस्यैव प्रक्षेपो हेयः ।
उष्णं शीतं चेति विकल्प इच्छाविशेषकृतः ; प्रबले वाते उष्णं,
पिते त्वतिबले शीतम् ॥ २३४-२३९ ॥

प्रयोजयेज्वरहरान्निरूहान् सांज्वासानान् ।
पकाशयगते दोषे वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ २४० ॥

पटोलारिष्टपत्राणि सोशीरश्चतुरङ्गुलः ।
 ह्रीबेरं रोहिणी तित्ता श्वदंष्ट्रा मदनानि च ॥ २४१ ॥
 स्थिरा बला च तत् सर्वं पयस्यधौदके शृतम् ।
 क्षीरावशेषं निर्यूहं संयुक्तं मधुसर्पिषा ॥ २४२ ॥
 कल्कैर्मदनमुस्तानां पिप्पल्या मधुकस्य च ।
 वत्सकस्य च संयुक्तं वस्ति दद्याज्वरापहम् ॥ २४३ ॥
 शुद्धे मार्गे हृते दोषे विप्रसन्नेषु धातुषु ।
 गताङ्गशूलो लघ्वङ्गः सद्यो भवति विज्वरः ॥ २४४ ॥
 आरग्वधमुशीरं च मदनस्य फलं तथा ।
 चतस्रः पर्णिनीश्रैर्वं निर्यूहमुपकल्पयेत् ॥ २४५ ॥
 प्रियङ्गुर्मदनं मुस्तं शताह्वा मधुयष्टिका ।
 कल्कः सर्पिर्गुडः क्षौद्रं ज्वरघ्नो वस्तिरुत्तमः ॥ २४६ ॥
 गुडचूर्चं त्रायमाणं च चन्दनं मधुकं वृषम् ।
 स्थिरां बलां वृश्चिपर्णीं मदनं चेति साधयेत् ॥ २४७ ॥
 रसं जाङ्गलमांसस्य रसेन सहितं भिषक् ।
 पिप्पलीफलमुस्तानां कल्केन मधुकस्य च ॥ २४८ ॥
 ईषत्सलवणं युक्त्या निरूहं मधुसर्पिषा ।
 ज्वरप्रशमनं दद्याद्बलस्वेदरुचिप्रदम् ॥ २४९ ॥
 निरूहविधौ ज्वरहरामिति वचनेन ज्वरहर्त्रैर्व्यैर्निरूहायुषा-
 सनकल्पनां दर्शयति । पटोलाद्ये निरूहे पयस्यधौदके शृतमिति
 वचनेन क्षीतुल्यस्य जलस्य ग्रहणमर्शवदस्य समविभागवचन-
 त्वाज्ज्ञेयम् । अत्र च क्राथकल्केहोदिमानव्यवस्था सिद्धिस्थाने
 वक्तव्यैव बोद्धव्या । गुड्याद्यौ साधयेद्वत्समिति क्राथं कुर्यात् ।
 ईषत्सलवणमिषत्सलौद्रसर्पिषा युक्तमिति योज्यम् ॥ २४०-२४९ ॥
 जीवन्तीं मधुकं मेदां पिप्पलीं मदनं वचाम् ।
 ऋद्धिं राक्षां बलां विश्वं शतपुष्पां शतावरीम् २५०
 पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलं च विपचेद्विषक् ।
 आयुवासनिकं स्नेहमेतं विद्याज्वरापहम् ॥ २५१ ॥
 पटोलपिचुमर्दाभ्यां गुडच्या मधुकेन च ।
 मदनैश्च शृतः स्नेहो ज्वरघ्नमुवासानम् ॥ २५२ ॥
 चन्दनागुरुकाश्मर्यपटोलमधुकोत्पलैः ।
 सिद्धः स्नेहो ज्वरहरः स्नेहवस्तिः प्रशस्यते ॥ २५३ ॥
 जीवन्त्यायेऽनुवासने यमकं क्षीरं स्नेहसमं, जलं तु त्रिगुण-
 मिति स्नेहाचातुर्गुणं द्रवस्य कार्यम् । मदनैश्च शृतः स्नेह इत्यत्रा-
 नन्तरोक्तः सर्पिस्तैलरूप एव यमकस्नेहो ज्ञेयः । एवं 'सिद्धः स्नेह'
 इत्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ २५०-२५३ ॥
 यदुक्तं भेषजाध्याये विमाने रोगभेषजे ।
 शिरोविरेचनं कुर्याद्वृत्तिस्तज्ज्वरापहम् ॥ २५४ ॥

यच्च नावनिकं तैलं याश्च प्राग्धुसवर्तयः ।
 मात्राशितये निर्विघ्नाः प्रयोज्यास्ता ज्वरेष्वपि २५५
 यदुक्तमित्यादिना शिरोविरेचनद्रव्यमाह । भेषजाध्याये
 इति अपामार्गतण्डुलीये (सू. अ. २) । यच्च नावनिकं तैलमिति
 अणुतैलम् ॥ २५४ ॥ २५५ ॥
 अभ्यङ्गाश्च प्रदेहाश्च परिषेकाश्च कारयेत् ।
 यथामिलापं शीतोष्णं विभज्य द्विविधं ज्वरम् २५६
 अभ्यङ्गाश्चेल्यादिना क्रमागतं बहिःपरिमार्जनमाह । यथा-
 मिलापमिति यथेच्छम् । शीतोष्णं विभज्येति शीतसमुत्थं ज्वर-
 मुष्णसमुत्थं च ज्वरं विभज्य, तत्र शीतसमुत्थे उष्णाभ्यङ्गादयः,
 उष्णे च शीताः कर्तव्याः ॥ २५६ ॥
 सहस्रद्यौतं सर्पिर्वा तैलं वा चन्दनादिकम् ।
 दाहज्वरप्रशमनं दद्याद्भ्यञ्जनं भिषक् ॥ २५७ ॥
 अत्र च प्रतिलोमव्याख्यया शीताभिप्रायिणोऽभ्यङ्गादीनाह—
 सहस्रेत्यादि । सहस्रशब्दो विपुलार्थः ; तेनानेकधा धौतं सर्पिरे-
 ल्यर्थः सूचितः ॥ २५७ ॥
 अथ चन्दनाद्यं तैलमुपदेक्ष्यामः—चन्दनभद्र-
 श्रीकालानुसार्यकालीयकपञ्चापञ्चकोशीरसारिवाम-
 धुकप्रपौण्डरीकनागपुष्पोदीच्यवन्पञ्चोत्पलनलि-
 नकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रविसृणालशा-
 ल्लुकशैवालकशेरुकानन्ताकुशकोशेधुदर्मशरनल-
 शालिमूलजम्बूचेतसवानारीगुन्द्राककुभासनाश्व-
 कर्णस्यन्दनवातपोथशालतालधवतिनिशखदिरक-
 द्रकदम्बकाश्मर्यफलसर्जसृक्षवटकपीतनोदुम्बरा-
 श्वत्थन्यग्रोधधातकीदूर्वेत्कटशृङ्गाटकमजिष्ठाज्यो-
 तिष्मतीपुष्करबीजकौआदनवद्रीकोविदारकदली-
 संवर्तकारिष्टशतपर्वाशीतकुम्भिकाशतावरीश्रीप-
 र्णाश्रावणीमहाश्रावणीरोहिणीशीतपाक्योदनपा-
 कीकालाबलापयस्याविदारीजीवकर्पभकमेदामहा-
 मेदामधुरसर्वप्रोकातृणशून्यमोवरसादरूपकवकु-
 लकुटजपटोलनिम्बशाल्मलीनारिकेलखजूरमृद्धी-
 काम्रियालप्रियङ्गुधन्वनात्मगुतामधूकानामन्येषां च
 शीतवीर्याणां यथालाभमौषधानां कषायं कार-
 येत् । तेन कषायेण द्विगुणितपयसा तेषामेव च
 कल्केन कषायार्धमात्रं मृद्वग्निना साधयेत्तैलम् ।
 एतत्तैलमभ्यङ्गात् सद्यो दाहज्वरमपनयति । एतै-
 रेव चौषधैरश्लक्ष्णपिष्टैः सुशीतैः प्रदेहं कारयेत् ।
 एतैरेव च शृतशीतं सलिलमवगाहपरिषेकार्थं
 प्रयुज्जीत ॥ २५८ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

मध्वारनालक्षीरदधिघृतसलिलसेकावगाहाश्च
सद्यो दाहज्वरमपनयन्ति शीतस्पर्शत्वात् ॥ २५९ ॥

सूचितं चन्दनाद्यं तैलं ब्रूते—अथेत्यादि । अथशब्दोऽधिकारे । चन्दनाद्येन द्रव्येण संस्कृतं तैलमपि चन्दनाद्यसूच्यते । चन्दनं रक्तचन्दनं, भद्रशिर्यं श्वेतचन्दनं, कालानुसार्यं शीतलं, नलिनं पद्मभेदः, विसं मृणालसूत्रं, वेतसः सुगन्धिमूलं, वानोस्तद्भेदोऽप्यसुगन्धिमूलः, अधकर्णः शालभेदः, अरिष्टः पर्वतीयनिम्बः, स्यन्दनः नेमिबृक्षः, वातपोषः पलाशः, तिनिशः वज्जुलः, कदरः विदुखदिरः, कपीतनः 'गन्धमुण्ड' इति ख्यातः, वटः निष्प्ररोहो वटः, न्यग्रोधस्तु प्ररोधवान्, ज्योतिष्मती काङ्गणिका, संवर्तकः विभीतकः, शतपर्वा श्वेतदूर्वा, शीत-कुम्भिका काष्ठपाटला, महाध्रावणी अलम्बुपा स्त्रूलकला, शीतपाकी गण्डदूर्वा, ओदनपाकी नीलमेष्ठी, काला काकोली, ऋष्यप्रोक्ता ऋद्धिः, तुण्डशून्यं केतकी । यथालाम्बित्यनेन दुःखप्राप्यभेषजपरिखारेणापि चन्दनादिपाकं दर्शयति । द्विगुणं पयो यस्मिन् काथे तेन द्विगुणपयसा काथेन । अत्र कल्कमानानिर्देशोऽपि स्नेहादिकत्वं कल्कस्य, "कल्कश्च स्नेहादिकः" इति वचनात् । अत्र यद्यपि तैलमुष्णं घृतं च शीतलं, शीतं च दाहप्रशमने प्रशस्तं, तथाऽपि सूक्ष्ममार्गानुसारितया व्याधितया तथा स्वर्शनेनाधिकवातहरतया तैलमेवाभ्यङ्गप्रस्तावे चन्दनार्थं कृतं न घृतम्; अन्ये घृतादपि तैलं संस्कारवाहितरमिति कृत्वा तैलमोहकमिति श्रुवते । ननु चन्दनाद्यमिति संज्ञाकरणेन किं ? प्रदेशान्तरे व्यवहारार्थमिति चेत्; न, विनाऽपि संज्ञाकरणे प्रदेशान्तरे यौगिकसंज्ञया व्यवहारो दृष्टः, यथा—“षट्पलं प्राययेत् सर्पिः” (चि. अ. ५), तथा “वैसाघृतं दाधिकं च पिबे-श्रूयणमेव च” (चि. अ. १७) इत्यारौ; तथा कृतायामपि संज्ञायां व्यवहारो न दृश्यते, यथा—“एतत् प्रायोगिकं सर्पिः पारुषकमिति स्मृतम्” (चि. अ. २९) इति, तथा षड्भागकषायकविदं संज्ञां कृत्वा न च तामिः प्रदेशान्तरे व्यवहारः कृतः । मैवं पारुषकादिसंज्ञया यद्यपि शस्त्रे व्यवहारो नास्ति, तथाऽपि तद्विधानां विधानां तथा संज्ञा व्यवहारो भविष्यति, एतदर्थं संज्ञाकरणम् । संज्ञानां च प्रयोगकथनसमयकरणेऽपि योगसिद्धाः संज्ञा भवन्त्येव षट्पलादिकाः । तेन प्रदेशान्तरेऽपि यौगिकसंज्ञाव्यवहारो भवति क्वचित्, क्वचित्वाभ्योपादेयतया वैयप्रसिद्धा च प्रयोगसमय एव संज्ञा कियत् इति न कान्तिव क्षतिः । एवमन्यत्रापि संज्ञाकरणे व्याख्येयम् । अलक्ष्णपिष्टैरिति वचनेन श्लक्ष्णपिष्टलेपस्य दाहकर्तृतां सूचयति; यदुक्तं—“श्लक्ष्णपिष्टघ्नो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् । त्वग्गतस्योष्णो रोधाच्छीतकृत्वन्यथाऽगुरोः” (चि. अ. ३०) इति ॥ २५८ ॥ २५९ ॥

१ 'श्वेतकुम्भिका' इति पा० । २ 'स्पर्शनेन्द्रियाधिकवातहरतया' इति पा० । ३ 'श्रूयणं दाधिकं वाऽपि पिबेद्रास्ताघृतं तथा' इति पा० ।

भवन्ति चात्र—

पौष्करेषु सुशीतेषु पञ्चोत्पलदलेषु च ।
कदलीनां च पत्रेषु क्षौमेषु विमलेषु च ॥ २६० ॥
चन्दनोदकशीतेषु शीते धारागृहेऽपि वा ।
हिमाम्बुसिके सवने दौहार्तः संविशेत् सुखम् २६१
हेमशङ्खप्रवालानां मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां संस्पशीतुरसारं स्पृशेत् २६२
स्वग्निनीलोत्पलेः पद्मवैजनेर्विविधैरपि ।
शीतवातावहैर्व्यङ्ग्ये चन्दनोदकवर्षिभिः ॥ २६३ ॥
नद्यस्तडागाः पद्मिन्यो हृदाश्च विमलोदकाः ।
अवगाहे हिता दाहत्प्लागानिज्वरापहाः ॥ २६४ ॥
प्रियाः प्रदक्षिणाचाराः प्रमदाश्चन्दनोक्षिताः ।
सान्त्वयेयुः परैः कामैर्मणिमौक्तिकभूषणाः ॥ २६५ ॥
शीतानि चात्रपानानि शीतान्युपवनानि च ।
वायवश्चन्द्रपादाश्च शीता दाहज्वरापहाः ॥ २६६ ॥
संस्पशीतुरसारं स्पृशेदिति वचनाच्च चिरं धारयेदिति दर्शयति; चिरधारणे हि तेषामप्युष्णता स्यात् । वायवश्चन्द्रपादाश्च शीता इति अत्र शीता इति विशेषणं वायो; न चन्द्रपादानां, तेषां सर्वदा शीतत्वात्; किंवा चन्द्रपादा अपि उष्णकाले उष्णसंपर्कोदुष्णा भवन्ति, तन्निरासार्थं शीता इति ॥ २६०-२६६ ॥

अथोष्णभिमाषिणां ज्वरितानामभ्यङ्गादीनु-
पक्रमानुपदेक्ष्यामः—अगुरुकुष्ठतगरपत्रनलदशैलेय-
ध्यामकहरेणुकास्तौण्यकक्षेमकैलावराङ्गदलपुरत-
मालपत्रभृतीकरोहिषसरलशङ्खकीवेदवावैश्विनमन्थ-
विल्वस्योनाकाकाशमयपाटलापुननैवावृश्चौरकण्ट-
कारीबृहतीशालपर्णीपृश्निपर्णीमाषपर्णीमुद्गपर्णीगो-
क्षुरकैरण्डशोभाञ्जनकचरुणाकचिरविल्वतिल्वक-
शरीपुष्करमूलगण्डीरोस्वुकपत्तराक्षीवाइमान्तक-
शिभ्रुमातुलुङ्गपीलुकमूलकर्णपिण्डातकालास्फोटका-
मेषशृङ्गीहैस्त्रादन्तशरीरावतकभल्लतकास्फोटका-
ण्डीरत्तमजैकेपीकाकरङ्गधान्यकाजमोदपृथ्वीकासु-
मुखसुरसैकुटेरकालमालकर्णपिण्डातकालास्फोटका-
कभृत्तुण्डशृङ्गवेरपिप्लीसर्षपाश्वगन्धारास्त्राहर्हा-
रोहावचाबलतिबलागुडूचीशतपुष्पाशीतवल्लीना-
कुलीगन्धनाकुलीश्वेताज्योतिष्मतीचित्रकाध्यगण्डा-
म्लचाङ्गेरीतिलवदरकुलत्थमाषाणामेवंविधानाम-
न्येषां चोष्णवीर्याणां यथालाम्बमौषधानां कषायं
कारयेत्, तेन कषायेण तेषामेव च कल्केन

१ 'सुप्तादाहादितः सुखम्' इति पा० । २ 'शीते धारागृहेऽपि वा' इति पा० । ३ 'संस्पशीतुरसारं' इति पा० । ४ 'शीतवातकरौवी-
ज्यः' इति पा० । ५ 'काण्डीरास्त्रमुत्ताकाकाण्डैवीका' इति पा० ।
६ 'सुरसकरकण्डीरकुटेरक' इति पा० । ७ 'रोहावरोहा'
इति पा० ।

सुरासौवीरकतुपोदकमैरेयमेदकदधिमण्डारनालक-
द्वरप्रतिविनीतेन तैलपात्रं विपाचयेत् । तेन सुखो-
ष्णेन तैलेनोष्णाभिप्रायिणं ज्वरितमभ्यध्यात्, तथा
शीतज्वरः प्रशम्यति; एतैरेव चोषधैः कृष्णपिष्टैः
सुखोष्णैः प्रदेहं कारयेत्, एतैरेव च शूतं सुखोष्णं
सलिलमवगाहनार्थं परिपेकार्थं च प्रयुज्जीत शीत-
ज्वरप्रशमार्थम् ॥ २६७ ॥ इत्यगुर्वीचं तैलम् ।

अगुर्वीचं क्षेमकः चोरकः, रोहिषः 'रामकर्पूर' इति ख्यातः,
शिशुः शोभाजनमेदः, मूलकपर्णी गुग्गुलुः, तिलपर्णी 'हुल्लुल'
इति ख्याता, पीलुपर्णी मोरटा, मूवैलन्ये, गण्डीरः शमठमेदः,
स हि जलस्थलजमेदाद्विधेयः, आत्मजा पुत्रजीवख्याता, एकै-
षिका अम्माष्ट्रा, सुसुखादयः पर्णासमेदाः, रक्षा वृक्षरक्षा, रोहा
अञ्जलिकारिका, शीतपर्णा वृक्षकलम्बुका, नाकुली चविका,
गन्धनाकुली राज्ञमेदः, अध्यण्डा शुकशिम्बी । अन्येषां चेल-
नेन रोगभिपजितयाद्युक्तोष्णद्रव्याणि प्राहयति । सौवीरतुपोदके
त्रिवृत्कल्पे वक्ष्यमाणे, मैरेयं सुराकृता सुरा, मेदको जगलः, कदूरं
सहेहदधिद्रवः । पात्रम् आढकम् । अत्र कषायानीनि द्रवद्र-
व्याणि ज्वेहसमानि प्रत्येकं कर्तव्यानि; यदुक्तं—“पत्रप्रसृति यत्र
स्युर्द्रवाणि ज्वेहसंविधौ । तत्र ज्वेहसामान्याहुः” इति ॥ २६७ ॥

भवन्ति चात्र—

त्रयोदशविधः खेदः खेदाध्याये निदर्शितः ।
मात्राकालविदा युक्तः स च शीतज्वरपाहः ॥ २६८ ॥
सा कुटी तच्च शयनं तच्चावच्छादनं ज्वरम् ।
शीतं प्रशमयन्त्याशु धूपश्चागच्छादा घनाः ॥ २६९ ॥
चारुपचितगात्र्यश्च तरुण्यो यौवनोष्मणा ।
आश्लेषाच्छमयन्त्याशु प्रमदाः शिशिरज्वरम् ॥ २७० ॥
खेदनान्यन्नपानानि वातश्लेष्महराणि च ।
शीतज्वरं जयन्त्याशु संसर्गबलयोजनात् ॥ २७१ ॥

खेदाध्याये त्रयोदशविधस्योक्तत्वात् पुनस्तयोदशविधवचनं
सर्वेषामेव करणार्थं; किंवा अधिकानिमिखेदनिषेधार्थम् । त्रयो-
दशविधखेदान्तर्गताऽपि कुटी विशेषेण हितत्वात् पुनरुच्यते ।
तच्च शयनमिति कुटीपरिकरतया प्रतिपादितं शयनम्; एवमा-
च्छादनमपि । एतच्च शयनाच्छादनं पृथगप्यत्र हितमिति
पृथक्पत्राद्दर्शयति । घना इति बहलाः । खेदनानि उष्णानि
कुटुमदिशुकुल्यादीनि । संसर्गबलयोजनादित्यत्र अनन्तरोक्तं
एवोष्णाभिप्रायज्वरकरो वातकफसंसर्गः संसर्गशब्देन गृह्यते;
तेन वातकफसंसर्गं यदा वातो बलवान् तदा गुरुण्णस्निग्धभूमि-
ष्ठमन्नपानं, यदा तु कफो बलवांस्तदा लघूणरूक्षप्रायं विधेयसि-
लार्थः । अयं च वातकफजो ज्वरो विशेषेण वायोर्योगवाहितया
शीतो भवतीति कृत्वैहोक्तः; तेन केवलकफजः केवलवातजोऽपि
शीताभिप्रायो ज्ञेय एव ॥ २६८-२७१ ॥

वातजे श्रमजे चैव पुराणे श्वतजे ज्वरे ।
लङ्घनं न हितं विद्याच्छमनैस्तनुपाचरेत् ॥ २७२ ॥
विक्षिप्यामाशयोष्माणं यस्माद्वत्वा रसं नृणाम् ।
ज्वरं कुर्वन्ति दोषास्तु दीयतेऽश्विबलं ततः ॥ २७३ ॥
यथा प्रज्वलितो वह्निः स्थाल्यामिन्धनवानपि ।
न पचत्योदनं सभ्यगनिलप्रेरितो बहिः ॥ २७४ ॥
पक्तिस्थानात्तथा दोषैरूष्मा पक्षितो बहिनृणाम् ।
न पचत्यभ्यवहृतं कृच्छ्रात् श्वतो पति वा लघु ॥ २७५ ॥
अतोऽश्विबलश्वार्थं लङ्घनादिक्रमो हितः ।
सप्ताहेन हि पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः ॥ २७६ ॥
निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि ।
उदीर्णदोषस्त्वल्पाग्निरश्नन् गुरु विशेषतः ॥ २७७ ॥
मुच्यते सहसा प्राणेश्वरं ह्रियति वा नरः ।
एतस्मात्कारणाद्विद्वान् वातिकेऽप्यादितो ज्वरेऽऽह ॥ २७८ ॥
नाति गुर्वेति वा क्षिप्रं भोजयेत् सहसा नरम् ।
ज्वरे मारुतजे त्वादावनपेक्ष्यापि हि कमम् ॥ २७९ ॥
कुर्यान्निरुबन्धानामभ्यङ्गादीनुपक्रमान् ।
पाययित्वा कषायं च भोजयेद्रसभोजनम् ॥ २८० ॥
जीर्णज्वरहरं कुर्यात् सर्वशश्चाप्युपक्रमम् ।
श्लेष्मलानामवातानां ज्वरोऽनुष्णैः कफाधिकः ॥ २८१ ॥
परिपाकं न सप्ताहेनापि याति मृदूष्मणाम् ।
तं क्रमेण यथोक्तेन लङ्घनात्पाशानादिना ॥ २८२ ॥
आदशाहमुपक्रम्य कषाययैरुपाचरेत् ।

संप्रति वातजादीनां ज्वराणां पूर्वं निषिद्धं लङ्घनमपकृष्ट-
विशेषचिकित्सासाह-वातज इत्यादि । शमनैरिति कषायसर्पिः-
पानादिभिः शमनैः ॥ २७२-२८२ ॥—

सामा ये ये च कफजाः कफपित्तज्वराश्च ये ॥ २८३ ॥
लङ्घनं लङ्घनीयोक्तं तेषु कार्यं प्रति प्रति ।

संप्रति वातजादीनामप्यवस्थायां लङ्घनं, तथा कफजादीना-
मपि स्वरूपेणैव सामान्येन लघवकरं लङ्घनसाह—सामा
इत्यादि । सामा इत्यनेन वातिकस्यापि सामस्य लङ्घनीयत्वं
ब्रूते । उक्तं ह्यन्यत्र—“सामे वातेऽपि लङ्घनम्” इति । कफजे
तु निरामेऽपि लङ्घनं शक्यते । कफपित्तज्वरशब्देन कफयुक्तपित्त-
जस्यैव लङ्घनीयत्वं न केवलं निरामपित्तजस्य, सामपित्तजस्य तु
आमक्षयार्थं लङ्घनं शक्यत एव । यदुक्तमन्यत्र—“सामे पित्तेऽपि
लङ्घनम् । कुर्यादेवामपचयार्थं” इति । यत्तुक्तं—“कफपित्ते द्रवे
धातु सहते लङ्घनं महत्” इति; तदपि सामत्वेन सद्रवपित्तापे-
क्षया, क्षीणद्रवांशे तु पित्ते लङ्घनं न कर्तव्यमेव । लङ्घनीयोक्तमि-
तिवचनेन लङ्घनवृंहणीयोक्तं दशविधं लङ्घनमवस्थानिषिद्धमन्न-
दिसर्वथानिषिद्धव्यायामादिरहितं च ग्राह्यम् ॥ २८३ ॥—

वमनैश्च विरेकैश्च वस्तिभिक्ष यथाक्रमम् ॥ २८३ ॥

ज्वरानुपचरेद्धीमान् कफपित्तानिलोद्भवान् ।

पूर्वं यद् 'वमनैर्हरेत्' इत्युक्तं तत्संस्पृष्टदोषेषु ज्वरेषु कफाधिक्येन, संप्रति तु एकैकदोषजे वमनैश्चेत्यादिना वमनादीनि प्राहेति न पौनरुक्त्यम् ॥ २८४ ॥—

संस्पृष्टान् सन्निपतितान् बुद्ध्वा तरतमैः समैः ॥ २८५ ॥

ज्वरान् दोषक्रमापेक्षी यथोक्तैरौषधैर्जयेत् ।

वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा ॥ २८६ ॥

कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरं जयेत् ।

संसर्गसन्निपातचिकित्सासूत्रमाह—संस्पृष्टानित्यादि । तरतमैः समैरिति संसर्गे एकोलब्धजे उल्वणतरैः; सन्निपाते च वृद्धतरवृद्धतमदोषारब्धे दोषानुसारेणैव; तथा म्युल्वणतरैऽपि सन्निपाते द्वौ दोषौ तरेणैव ज्ञेयौ, वृद्धवृद्धतरवृद्धतमदोषारब्धे च त्रिदोषेऽत्यर्थवृद्धा दोषास्तनैर्ज्ञेयाः । येन 'त्रिषु तमः' इति षडुक्तं तत्रिषु मध्ये एकस्य प्रकर्षावधारणे भवति; यदा तु त्रिषु द्वौ प्रकृष्टौ विवक्षितौ तदा एकप्रकृष्टापेक्षया 'द्वयोस्तरः' इत्यस्यैव विषयः । समैस्तु समदोषारब्धसंसर्गः सन्निपातश्च ज्ञेयः । दोषक्रमापेक्षीति दोषापेक्षीत्यनेन अनेककलदोषगतवृद्धवृद्धतरत्वादिविशेषे चिकित्सितोपत्त्युक्तपेक्षणीयत्वस्युक्तं, क्रमापेक्षीत्यनेन च ज्वरैरित्येकचित्सितोक्तलङ्घनादिक्रमापेक्षा दर्शिता । यथोक्तौषधैरिति लङ्घनादिभिरञ्जनपर्यन्तैः । ननु त्रिदोषजे ज्वरे चिकित्सा नोपपद्यते, यतो न त्रिदोषशमनं प्रायो द्रव्यं भवति, यदि वातस्य पथ्यं तच्छ्लेष्मण्यपथ्यं, यत् पित्तं पथ्यं तच्च प्रायः श्लेष्मण्यपथ्यं; यथा हि तिक्तकषायं कफपित्तहरं तद्वातकरं, यच्च मधुरं वातपित्तहरं तत् कफकरं, यत् त्रिदोषहरमामलकादि तत् स्त्रोक्तं प्रतिनियतरोगविषयं नावश्यं ज्वरैर्यौगिकं च, सन्निपातश्चायं महात्ययिकः, तत् कथमस्य चिकित्सा कर्तव्येत्याह—वर्धनेनेत्यादि । पञ्चविंशतिप्रकारोऽयं सन्निपात उच्यते "स्युल्वणैकोल्वणैः षट् स्तुर्द्वान्मध्यादिकैश्च षट्" (सू. अ. १०) इत्यादिना; तत्र स्वमैते क्षीणद्वादशसु सन्निपातेषु ज्वरारम्भकत्वं नास्ति, क्षीणा हि दोषाः स्त्रिह्रान्निमानात्रिकांरा नाधिकं ज्वरादिकं कर्तुं समर्थाः; शेषेषु तु त्रयोदशसु त्रिदोषहरद्रव्यैस्सामावादाभ्यर्हितदोषापेक्षया चिकित्सोच्यते, गत्यन्तराभावात् । तत्र वर्धनेनैकदोषस्येत्यनेनैकदोषस्य वर्धनेनानीत्यर्थः; एकशब्देन च द्वित्रिवृद्धो दोष एवापेक्षितो न वृद्धतरो नापि वृद्धतमः । तयोर्हि ऐतिवृद्धयोर्वर्धनेनातिमात्रवृद्ध्याऽस्यहितमेव स्यात् । वर्धनेनैकदोषस्येत्यनेन

वृद्धतरवृद्धतमदोषद्वयक्षपणेनैकदोषवर्धनेन; यथा—वृद्धे कफे वृद्धतरयोश्च वातपित्तयोर्मधुरं, तद्धि वृद्धतरवातपित्तद्वयहन्तृत्वा कफं क्षीणं वर्धयदपि ज्वरं बलवदोषहन्तृत्वा हरति; तथा वृद्धे कफे वृद्धतरे च पित्ते मधुरप्रयोगो ज्ञेयः । एवमुदाहरणान्तराणि ज्ञेयानि । अतश्च वर्धनेनैकदोषस्येत्यनेन स्युल्वणानां त्रयाणां तथा हीनमध्याधिकदोषाणां सन्निपातानां चिकित्सोक्ता । क्षपणेनैकदोषस्येत्यनेन च क्षीणद्वयसंबन्धकमपि यन्महात्ययवृद्धतरवृद्धतमदोषक्षयकरं भवति तद्वैषम्यं कर्तव्यं; वृद्धतमो ह्यप्रतिकृतः सद्यो हन्ति, तत्प्रतिक्रियायां च क्षीणयोर्बृद्धिरल्पास्तथा, सा क्रमेण प्रतिकर्तव्येति भावः । अनेनैकोल्वणाश्रयः सन्निपाताश्चिकित्साः । अस्मिन्नर्थे तन्त्रान्तरं "न्यूनैकदोषसंस्पृष्टिरेवं वृद्धजयोऽपि वा । सन्निपाते तु कर्तव्यः सन्निपातवशेन शु" इति । परिशिष्टमस्य सन्निपातचिकित्सासाह—कफस्थानानुपूर्व्या वेति । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पवाची, कफस्य स्थानं कफस्थानम्, आमाशयोर्ध्वमाग्न इत्यर्थः; आनुपूर्वी अनुक्रमः; तेन कफस्थानानुपूर्व्या जयेदिति कफस्थानं प्रथमं जयेत्, स्थानग्रहणेन स्थानिनः कफस्यापि ग्रहणम् । कफजयस्तु साक्षाद्भोक्तः, तत्स्थानस्यैवामाशयस्य ज्वरारम्भकदोषेण दुष्टस्य चिकित्सत्वोपदर्शनाथम् । उक्तं हि—"ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः" (वि. अ. ३) इति । एवं च समा अपि दोषा ज्वरारम्भका यस्यादामाशयं विशेषेण दृष्टयित्वा ज्वरं कुर्वन्ति, तस्मात् स्थानानुगुणैव ज्वरे प्रथमं चिकित्सा कर्तव्या । स्थानिदोषापेक्षया हि स्थानमेव प्रथमं चिकित्स्यम् । यदुक्तं—"स्थानं जयेद्वि पूर्व" इति । कफस्य स्थानं कफस्थानम् । तत्रै लङ्घनपानादिक्रिया ज्वरे प्रथमं प्रतिपादिताः क्रियन्ते । एतच्च यद्यपि सर्वज्वरसाधारणं चिकित्सितं, तथाऽपि सन्निपाते बलवत्तरवातचिकित्सापूर्वकज्वरचिकित्साप्रसक्तनिरासार्थं समसन्निपाते प्रोच्यते । ज्वरादन्यत्र हि सन्निपाते सम एव वातः पूर्व चिकित्स्यते; उक्तं हि—"वातस्यानुजयेत् पित्तं, पित्तस्यानु जयेत् कफम्" इत्यादि । कफस्थानानुपूर्व्या चिकित्सिते क्रियमाणे यो दोष उल्वणो भवति तत्र 'वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा' इति चिकित्सा कार्या । एतदेव मेलेनोक्तं—"सन्निपातज्वरे पूर्वं कुर्यादामकफापहम् । पश्चाच्छ्लेष्मणि संक्षीणे शमयेत् पित्तमास्ती" इति । अन्ये कफस्थानमामाशयस्वरूपं स्थानं यस्य तत् कफस्थानं पित्तमिति पश्चात्पदलोपादुष्टशब्दवद्बुद्धीर्हि वदन्ति, ततश्च पित्तानुपूर्व्या जयेदित्यर्थः । तदर्थोनुवादकं च सुश्रुतवचनं पठन्ति—"शमयेत् पित्तमेवादी ज्वरेषु समवायिषु । दुर्निवारतरं तद्धि ज्वरातौ विशेषतः" (सु. चि. अ. ३९) इति । तत्रैवं तर्हि स्पष्टार्थे 'पित्तानुपूर्व्या' इत्येवमेव पठेत् । सुश्रुतवचनं हि जीर्णत्रिदोषाभिप्रायेण ज्ञेयम्, एतच्च प्रथमो-

१ 'क्रमोपेक्षणीय इति दर्शितम्' इति पा० । २ 'रक्षायौगिक' इति पा० । ३ 'स्वानामक्षीणेषु' इति पा० । ४ 'त्रिदोषहरद्रव्यसौकर्याभावात्' इति पा० । ५ 'सतोर्बृद्धयोः' इति पा० ।

१ 'चिकित्सोपदर्शनाथम्' इति पा० । २ 'स्थानस्यदोषापेक्षया' इति पा० । ३ 'तस्य कफस्थानस्य' इति पा० । ४ 'तद्धि, एवं तर्हि' इति पा० ।

त्पत्रसन्निपातज्वरचिकित्सां कफस्थानानुपूर्व्यां ज्ञेयम् । ये तु कफश्च स्थानं चेति द्वन्द्वं कुर्वते, तेषां मते कफस्यामाशयस्यापि च ज्वरस्थानस्य पूर्व जयः कर्तव्य इत्यर्थः, स च षष्ठीतत्पुरुषेऽपि स्थानस्यामाशयस्य स्थानिकफापेक्षया क्रियमाणचिकित्साया उच्यते एवेति नार्थविरोधः । इयं चैकदोषवर्धनादिरूपा सन्निपातचिकित्सा यद्यपि न विशुद्धा, यदुक्तं—“प्रयोगः शमयेद्यार्थि योऽन्यमन्यमुदीरयेत् । नास्तौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत्” (ति. अ. ८) इति, तथाऽपि सन्निपातचिकित्सायां गत्यन्तरासंभवे सति अल्पदोषवहुगुणतया क्रियत इति ज्ञेयम् । अन्ये तु ‘वर्ध’ च्छेदने, इत्यस्माद्धर्षनेनेति साधयन्ति, वर्धनशब्देन च मूलच्छेदकारकं संशोधनमुच्यते; एकग्रहणेन च न युगपद्वाताधीनां बस्यादिशोधनं कर्तव्यं, किन्त्वैकैकेनेति दर्शयति; क्षपणोच्छिन्नस्येलेनेन संशोधनविषये संशमनमुच्यते; शेषस्य तु व्याख्या पूर्ववत् । अनेन श्लोकेन त्रयोदशविधसन्निपातारब्धज्वरचिकित्सितमुक्तं भवति । क्षीणवृद्धदोषविकल्पकृतपट्विधसन्निपातेषु यो ज्वरस्तत्र न केवलं वृद्धस्य दोषद्वयस्यैकस्य वा वृद्धस्य ज्वरारम्भकस्य चिकित्सा कार्या, किंतु खमानक्षीणवर्धनमपि तत्र कर्तव्यं भवति; खमानक्षीणद्वादशसन्निपातस्य तु ज्वरानारम्भकत्वमेव ॥ २८५ ॥ २८६ ॥—

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ॥ २८७ ॥
शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।
रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिण्यानैश्च तं जयेत् ॥ २८८ ॥
प्रदेहैः कफपित्तमैर्नावनैः कवलप्रहैः ।

सन्निपातप्रस्तावात्तज्जं त्रिशोथीयोकोशोथमनूय चिकित्सा माह—सन्निपातेत्यादि । कश्चिदेव प्रमुच्यते इत्यनेन दारुणत्वमस्य दर्शयति; “सन्ति श्लेष्मविधा रोगाः साध्या दारुणसंमताः । ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्यारम्भेण वा पुनः” (सू. अ. १८); किंवा साध्य एवायं प्रायो भवति, कदाचित् कृच्छसाध्य इति । ननु त्रिशोथीये “ज्वरान्ते दुर्जयोऽन्ताय शोफस्तस्योपजायते” (सू. अ. १८) इत्यनेनानुपक्रमणीयत्वमस्योक्तम्, इह तु कश्चिदेव प्रमुच्यते इति कथं न विरोधः ? मैवं, तत्रापि दुर्जयो भवति, अन्ताय वेत्यर्थः; अतो न विरोधः ॥ २८७ ॥ २८८ ॥—

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति २८९
शाखानुसारी रक्तस्य सोऽवसेकात् प्रशाम्यति ।

शाखानुसारीत्यत्र यद्यपि “शाखा रक्तादशो धातवः” (सू. अ. ११) इत्युक्तं, तथाऽपीह रक्तद्रव्यको विशेषेण ज्वरो ज्ञेयः, रक्ताश्रये एव दोषे रक्तमोक्षस्य विशेषेण समर्थत्वात् । रक्तमोक्षस्थानं च बाहुमध्यं ज्ञेयं; यदुक्तमन्यत्र—“शीतोष्णस्निग्ध-

१ ‘तस्याशु सुखेद्वाहोः क्रमात् सिराप’ इति योगीन्द्रनाथ-
सेनसंमतः पाठः ।

च. सं. ५४

रूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति । शाखानुसारी तस्याशु सुखेद्वाहोः क्रमात् सिराप” इति । शीतोष्णादिसंवाचनत्वात् सकल-
दोषानुरूपचिकित्साक्रमे सति रक्तदुष्टयैव प्रायो ज्वरानुबन्धो भवतीति दर्शयति ॥ २८९ ॥—

विसर्पेणाभिधातेन यश्च विस्फोटकैर्ज्वरः ॥ २९० ॥
तत्रादौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरो न चेत् ।

विकारान्तरानुबन्धज्वरचिकित्सा माह—विसर्पेणेत्यादि । कफोत्तरश्च पित्तोत्तरश्चेति कृत्वैकशेषात् कफपित्तोत्तरत्वं ज्ञेयं; किंवा कफपित्तयोर्मिलितयोस्तरत्वं ज्ञेयम् । तेनानूर्व्येगं पित्ते देयमेव सर्पिः ॥ २९० ॥—

दौर्बल्यादेहधातूनां ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ २९१ ॥
बल्यैः संवृहणेस्तस्मादाहारैस्तमुपाचरेत् ।

दौर्बल्यादित्वादौ देहग्रहणेनात्मादितो व्यावृत्त्य रसादिषु धातुशब्दं प्रवर्तयति, रसादय एव हि विशेषेण देहधारकाः । वृंहणं पुष्टिजननम् ॥ २९१ ॥—

कर्म साधारणं जहात्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ २९२ ॥
आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ।
वातप्रधानं सर्पिर्भिर्वैस्तिभिः साधुवासनैः ॥ २९३ ॥
स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ।
विरचेनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ॥ २९४ ॥
विषमं तिकृशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ।
वमनं पाचनं रूक्षमन्नपानं विलङ्घनम् ॥ २९५ ॥
कषायोष्णं च विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ।

भूतानुबन्धिनोऽस्तृतीयकचतुर्थकोश्चिकित्सा माह—कर्म-
त्यादि । कर्म साधारणमिति भूतानुबन्धे दोषे च साधारणी चिकित्सा दैवव्यपाश्रया बल्यादिरूपा, युक्तिव्यपाश्रया दोषानु-
रूपकषायपानादिरूपा च । विषमज्वरशब्देन तृतीयकचतुर्थकावे-
वाभिमतौ, चतुर्थकेन चतुर्थकविपर्ययोऽपि गृह्यते । तिकृशीतै-
रनुपानैर्मेषजैश्चेति विज्ञेयम् । कषायोष्णमिति उष्णाः
कषायाः ॥ २९२-२९५ ॥—

योगाः पराः प्रवक्ष्यन्ते विषमज्वरनाशनाः ॥ २९६ ॥
प्रयोक्तव्या मतिमता दोषादीन् प्रविभज्य ते ।

सुरा समण्डा पानार्थे भक्षयार्थे चरणायुधः ॥ २९७ ॥
तिक्तिरिश्च मयूरश्च प्रयोज्या विषमज्वरे ।

पिबेद्वा पट्पलं सर्पिरभयां वा प्रयोजयेत् ॥ २९८ ॥

त्रिफलायाः कषायं वा गुडूच्या रसमेव वा ।

नीलिनीमजगन्धां च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥ २९९ ॥

पिबेज्ज्वरागमे युक्त्या स्नेहखेदोपपादितः ।

सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा वा छर्दयेत् पुनः ॥ ३०० ॥

१ ‘ज्वरीतृतीयकचतुर्थके’ इति पा० । २ ‘पर’ इति पा० ।

उपयुज्यान्नपानं वा प्रभूतं पुनरुल्लिखेत् ।
 सान्नं मद्यं प्रभूतं वा पीत्वा स्वय्याज्वरागमे ॥३०१॥
 आस्थापनं यापनं वा कारयेद्विषमज्वरे ।
 पयसा वृषदंशस्य शकुद्धा तदहः पिबेत् ॥ ३०२ ॥
 वृषस्य दधिमण्डेन सुरया वा ससैन्धवम् ।
 पिप्पल्याखिलफलायाश्च दध्नस्तक्रस्य सर्पिषः ॥३०३॥
 पञ्चगव्यस्य पयसः प्रयोगो विषमज्वरे ।
 रसोनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवनम् ॥ ३०४ ॥
 मेघानामुष्णवीर्याणामामिषाणां च भक्षणम् ।
 हिङ्गुतुल्या तु वैयाम्री वसा नस्यं ससैन्धवा ॥३०५॥
 पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत् ससैन्धवा ।
 सैन्धवं पिप्पलीनां च तण्डुलाः समनःशिलाः ॥
 नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं शस्यते विषमज्वरे ।
 पलङ्कपा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ॥ ३०७ ॥
 सर्वपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ।
 ये धूमा धूपनं यच्च नावनं चाञ्जनं च यत् ॥ ३०८ ॥
 मनोविकारे निर्दिष्टं कार्यं तद्विषमज्वरे ।
 मणीनामोषधीनां च मङ्गल्यानां विषस्य च ॥३०९॥
 धारणादगदानां च सेवनाच्च भवेज्ज्वरः ।

दोषादीन् प्रविभज्येति दोषकाण्यदेशप्रकृत्यादीनपेक्ष्य यद्यत्र
 यौगिकं तत्तत्र कार्यमित्यर्थः । षट्पलमिति शुभे वक्ष्यमाणम् ।
 नीलिनी नीलीका, नीलकुङ्गा वा । नीलिन्यादिश्च विरेचनयोगो
 ज्वरागमनदिने विरेकात् कार्यकरो भवति प्रभावात् । महती
 मात्रा अहोरात्रपरिणमनीया; अन्यत्र तु षट्पली मात्रा महती
 मात्रोक्ता । अन्यत्र “अन्येषुष्को बृहद्राही तृतीयकचतु-
 र्यकौ” इत्यारभ्य यावत् “अनागते चिकित्सास्ते बलकालौ वि-
 जानता” इत्यन्तेन वेगदिनात् प्राग् या चिकित्सोक्ता सेदोक्तवम-
 नादिव्यतिरिक्ता ज्ञेया । वमनादयस्त्विवह प्रकोपदिने क्रियमाणाः
 प्रकुपितस्य दोषस्य कोष्ठमागतस्य सैन्धव्युक्तं सद्योहा भवन्तीति
 कृत्वा क्रियन्ते इति ज्ञेयम् । सान्नं प्रभूतं मद्यं पीत्वा पुनरुल्लिखे-
 दिति योजना, तथा मद्यं सान्नं पीत्वा तदहः स्वपेदिति शोचनम् ।
 यापना मुस्तादिका बस्तयो वक्ष्यमाणाः । वृषदंशो बिडालः ।
 वृषसेलत्रापि शकुदिति संबन्धः । मेघानामिति मेदुराणां,
 किंवा मेघानां पवित्राणाम् । वैयाम्रीलक्ष्म पुलिङ्गमेव प्रयोजकं
 वचनादुच्यते । सिंहो व्याघ्र एवेति वदन्ति । ‘अञ्जु’ व्यक्तिक्र-
 क्षणणदिषु, इति पाठान्मन्त्रक्षणमात्रेऽप्यञ्जनं स्यादित्यत आह—
 नेत्राञ्जनमिति । मनोविकारे उन्मादेऽपस्मारे च । धारणादिति
 च्छेदः; अगदानां च सेवनादिति योजना ॥ २९६-३०९ ॥—

सोमं सानुचरं देवं समानुगणमीश्वरम् ॥ ३१० ॥
 पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ।
 विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम् ॥ ३११ ॥
 स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वानपोहति ।
 ब्रह्माणमश्विनाविन्द्रं हुतमक्षं हिमाचलम् ॥ ३१२ ॥
 गङ्गां मरुद्गणांश्चेष्ट्या पूजयज्जयति ज्वरान् ।
 भक्त्या मातुः पितुश्चैव गुरुणां पूजनेन च ॥ ३१३ ॥
 ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन नियमेन च ।
 जपहोमप्रदानेन वेदानां श्रवणेन च ॥ ३१४ ॥
 ज्वराद्रिमुच्यते शीघ्रं साधूनां दर्शनेन च ।
 ज्वरे रसस्य वमनमुपवासं च कारयेत् ॥ ३१५ ॥
 सेकप्रदेहौ रक्तस्थे तथा संशमनानि च ।
 विरेचनं सोपवासं मांसमेदःस्थिते हितम् ॥ ३१६ ॥
 अस्थिमज्जगते देया निरूहाः सानुवासनाः ।

देवव्यपाश्रयचिकित्सासाह—सोममित्यादि । सह उभयेति
 सोमः, तम् । सानुचरमिति नन्द्यादिगणयुक्तम् । समानुगणमिति
 समानुसमूहम् । प्रयतः पवित्रः । सहस्रमूर्धानमिति “सहस्र-
 शीर्षा” इत्यादि वेदप्रतिपादितम् । नामसहस्रेणेत्यादि महाभार-
 तोक्तनामसहस्रेण । इष्टयेति यजेन ॥ ३०९-३१६ ॥—

शापाभिचाराद्भूतानामभिषङ्गाच्च यो ज्वरः ॥३१७॥
 देवव्यपाश्रयं तत्र सर्वमौषधमिष्यते ।
 अभिघातज्वरो नैवेद्यत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥३१८॥
 रक्तावसेकैर्मद्यैश्च सात्त्व्यैर्मांसरसौदनैः ।
 सानाहो मद्यसात्त्व्यानां मदिरारसभोजनैः ॥३१९॥
 क्षतानां व्रणितानां च क्षतव्रणचिकित्सया ।
 आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥ ३२० ॥
 हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ।
 काम्यैरर्थैर्मनैश्चैश्च पित्रैश्चाप्युपक्रमैः ॥ ३२१ ॥
 सद्वाक्यैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ।
 कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमुद्भवः ॥
 याति ताभ्यामुभाभ्यां च भयशोकसमुत्थितः ।

शापेत्यादिनाऽऽगन्तुज्वरचिकित्सासाह । नश्येदिति प्रशा-
 म्यतीत्यर्थः । सानाह इति अभिघातज्वर एव सानाहः । क्षता-
 नामिति उरःक्षतिनाम् । क्षतचिकित्सया व्रणचिकित्सया च
 व्रणानां ज्वरोऽपेक्षित्यर्थः । अयं ह्युपद्रवरूपो ज्वरः; उपद्रवश्च
 मूलव्याधिचिकित्सयेव शाम्यतीति भावः । वायोः प्रशमनेनेति
 कामादिज्वरेषु वातानुबन्धादुपपन्नम् । सद्वाक्यैरिति शोभनैव-
 चनैः । कामादीनां प्रतिद्वन्द्वेन चिकित्सासाह—कामादित्यादि
 ॥ ३१७-३२२ ॥—

१ ‘शकुद्धेरागमे’ इति पा० । २ ‘वाऽथ सैन्धवम्’ इति पा० ।

३ ‘सम्यक्सिद्धा’ इति पा० ।

१ ‘मरुद्गणांश्चेष्ट्या’ इति पा० । २ ‘न स्यात्’ इति पा० ।

३ ‘नैषैश्च’ इति पा० ।

ज्वरस्य वेगं कालं च चिन्तयञ्ज्वर्यते तु यः ॥३२३॥
तस्यैष्टेस्तु विचित्रैश्च विषयैर्नाशयेत् स्मृतिम् ।

ज्वरवेगकालचिन्ताजोऽपि ज्वरः कामादिबन्धानसापचारा-
द्भवतीति तच्चिकित्सायाह—ज्वरस्येत्यादि ॥ ३२३ ॥—

ज्वरप्रमोक्षे पुरुषः कूजनं वमति चेष्टते ।
श्वसन्निवर्णः स्विदाङ्गो वेपते लीयते मुहुः ॥३२४॥
प्रलपत्युष्णसर्वाङ्गः शीताङ्गश्च भवत्यपि ।
विस्त्रो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते ॥ ३२५॥
सदोषशब्दं च शकुद्भवं श्रवति वेगवत् ।
लिङ्गान्येतानि जानीयाज्वरप्रमोक्षे विचक्षणः ॥३२६॥
बहुदोषस्य बलवान् प्रायेणाभिनवो ज्वरः ।
संक्रियानोषकया चेद्धिमुञ्चति सुदारुणम् ॥३२७॥
कृत्वा दोषवशाद्वेगं क्रमादुपरमन्ति ये ।
तेषामदारुणो मोक्षो ज्वराणां चिरकारिणाम् ॥३२८॥

संश्लेषधमभिधाय 'विमुञ्चति' इत्यादिप्रश्रयोत्तरमाह—
ज्वरप्रमोक्षे इत्यादि । लीयत इति मुञ्चति । उष्णसर्वाङ्गः शीत-
सर्वाङ्गश्च भवत्यपीति उष्णसर्वाङ्गो वा शीतसर्वाङ्गो वा भवती-
त्यर्थः । सदोषशब्दमिति सदोषं सशब्दं च । एतानि च लक्ष-
णानि सन्निपातज्वरे एव भवन्तीति ज्ञेयं; नान्यत्र, अदर्शनादेव ।
अत एव बहुदोषस्य बलिन इत्यादि ग्रन्थं केचित् पठन्त्येवात्र ।
एतानि लक्षणानि ज्वरमोक्षकाले क्षीणेनापि दोषेण कियन्ते, यथा-
निर्वाप्यता प्रदीपनालोको महान् कियते ॥ ३२४-३२८ ॥

विगतक्लमस्तंतापमव्ययं विमलेन्द्रियम् ।
युक्तं प्रकृतिसत्त्वेन विद्यात् पुरुषमज्वरम् ॥ ३२९॥
संप्रति प्रशान्तज्वरलक्षणप्रश्रयोत्तरं—विगतस्यादि । प्रकृ-
तिसत्त्वेनेति सहजसत्त्वेन ॥ ३२९ ॥

सज्वरो ज्वरमुक्तश्च विदाहीनि गुरुणि च ।
असात्म्यान्यन्नपानानि विरुद्धानि च वर्जयेत् ॥३३०॥
व्यायमतिचेष्टाश्च स्नानमत्यशनानि च ।
तथा ज्वरः शमं याति प्रशान्तो जायते न च ॥३३१॥
व्यायामं च व्यायामं च स्नानं चङ्क्रमणानि च ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥३३२॥

'ज्वरवाशिष्ठो रक्षस्य यावत्कालं यतो यतः' इति प्रश्नस्यो-
त्तरं—सज्वर इत्यादि । 'तथा ज्वरः शमं याति प्रशान्तो
जायते न च' इत्यनेन 'यतः' इति प्रश्नस्य ज्वरमुक्तासेव्य-
हेतुप्रश्नप्रत्योत्तरं ज्ञेयम् । 'व्यायाममतिचेष्टाश्च' इत्यत्र व्यायामं
कृत्वाऽपि पुनः 'व्यायामं च' इत्यादौ व्यायामपाठेन व्यायामस्या-
त्यन्तनिषिद्धतोच्यते; अन्ये तु प्रमादपाठ एवायमित्याहुः ।
स्नानमूजैस्करमपि प्रभावाज्ज्वरं प्रशानयति; यदुक्तमन्यत्र—
"स्नानमाद्यु ज्वरं कुर्याद्वरमुक्तस्य देहिनः । तस्मान्मुक्तज्वरः
स्नानं विषवत् परिवर्जयेत्" इति ॥ ३३०-३३२ ॥

असंजातबलो यस्तु ज्वरमुक्तो निषेवते ।
वर्ज्यमेतच्चरस्तस्य पुनरावर्तते ज्वरः ॥ ३३३ ॥
दुर्हतेषु च दोषेषु यस्य वा विनिवर्तते ।
खल्पेनाप्यपचारेण तस्य व्यावर्तते पुनः ॥३३४॥
चिरकालपरिक्लिष्टं दुर्बलं हीनतेजसम् ।
चिरकालेण कालेन स हन्ति पुनरागतः ॥ ३३५ ॥
अथवाऽपि परीपाकं धातुश्वेव क्रमान्मलाः ।
यान्ति ज्वरमकुर्वन्तस्ते तथाऽप्यपकुर्वन्ते ॥ ३३६ ॥
दीनतां श्वयथुं ग्लानिं पाण्डुतां नात्रकामताम् ।
कण्डूस्तकोऽपिडकाः कुर्वन्त्यग्निं च ते मृदुम् ॥३३७॥
एवमन्येऽपि च गदा व्यावर्तन्ते पुनर्गताः ।
अनिर्घातेन दोषाणामल्पैरप्यहितैर्गुणम् ॥ ३३८ ॥
निर्वृत्तेऽपि ज्वरे तस्माद्यथावस्थं यथाबलम् ।
यथाप्राणं हरेद्दोषं प्रयोगैर्वा शमं नयेत् ॥ ३३९ ॥
मृदुभिः शोषणैः शुद्धिर्वापना बस्तयो हिताः ।
हिताश्च लघवो यूषा जाङ्गलामिषजा रसाः ॥३४०॥
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानधूपनान्यञ्जनानि च ।
हितानि पुनरावृत्ते ज्वरे तिकृष्टानि च ॥ ३४१ ॥
गुर्व्यभिच्यन्धसात्म्यानां भोजनान् पुनरागते ।
लङ्घनोष्णोपचारादिः क्रमः कार्यश्च पूर्ववत् ॥३४२॥
किरातकिचं तिका मुस्तं पर्यटकोऽमृता ।
घ्नन्ति पीतानि चाभ्यासात् पुनरावर्तकं ज्वरम् ३४३
अनन्तरम् 'असंजातबलो यस्तु' इत्यादि ग्रन्थं कास्मिरीः
पठन्ति; ते च प्रकृत्यादिस्त्रेऽप्यस्य ग्रन्थस्यानुगुणं प्रश्नग्रन्थं
पठन्ति ॥ ३३३-३४३ ॥

तस्यां तस्यामवस्थायां ज्वरितानां विचक्षणः ।
ज्वरक्रियाक्रमापेक्षी कुर्यात्तच्चिकित्सितम् ॥३४४॥
उक्तानुचिकित्सापरिग्रहार्थमाह—तस्यामित्यादि ॥ ३४४ ॥
रोगराट् सर्वभूतानामन्तकृद्दारुणो ज्वरः ।
तस्माद्विशेषतस्तस्य यतेत प्रशमे मिषक् ॥ ३४५ ॥
ज्वरचिकित्सायां यन्नं कारयितुमाह—रोगराडित्यादि ३४५
तत्र श्लोकः—

यथाक्रमं यथाप्रश्नमुक्तं ज्वरचिकित्सितम् ।
आवेयेणाग्निवेशाय भूतानां हितकाम्यया ॥ ३४६ ॥
इत्यग्निवेशकृते तत्र चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सितस्थाने ज्वरचिकित्सितं नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

यथाक्रममिति अध्यायार्थसंग्रहश्लोकः । भूतानां हितकाम्य-
येत्यनेन सर्वभूतहितेयं चिकित्सेति दर्शयति ॥ ३४६ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृतायामाणुवंदरीपिकायां चरकतात्पर्य-
टीकायां चिकित्सास्थाने ज्वरचिकित्सिता-
ध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

आद्युत्पत्तौ ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तोत्पत्तेर्ज्वरचिकित्सितमनु
रक्तपित्तचिकित्सितमभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

विहरन्तं जितात्मानं पञ्चगङ्गे पुनर्वसुम् ।
प्रणम्योवाच निर्मोहमश्विवेशोऽश्विवर्चसम् ॥ ३ ॥
भगवन् रक्तपित्तस्य हेतुरक्तः सलक्षणः ।
वक्तव्यं यत् परं तस्य वक्तुमर्हसि तद्गुरो ॥ ४ ॥

पञ्चगङ्गः देशविशेषः । वक्तव्यं यत् परमिति उक्तं रक्तपित्त-
हेतुलक्षणव्यातिरिक्तं चिकित्सितमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

गुरुस्वाच—

महागदं महावेगमश्विवच्छीघ्रकारि च ।
हेतुलक्षणविच्छीघ्रं रक्तपित्तमुपाचरेत् ॥ ५ ॥
तस्योष्णं तीक्ष्णमम्लं च कटूनि लवणानि च ।
घर्मश्चात्रविदाहश्च हेतुः पूर्वं निदर्शितः ॥ ६ ॥

निदाने यद्यपि रक्तपित्तस्य हेतुलक्षणानि प्रतिपादितान्येव,
तथाऽपीह चिकित्सापरिकरतया प्रकरणवशादेतवः संक्षेपेण
लक्षणानि च प्रायःप्रादुर्भावीनि पुनः कथ्यन्ते । घर्म आतपः ।
अत्रविदाहस्तु स्वरूपविदाहिद्रव्यभक्षणद्वयवति, तथा पित्तेना-
न्नबहस्रोतसो दुष्टत्वादविदाहिभोजनेनापि भवति । यदुक्त-
मन्यत्र—“क्षोतस्यन्नबहे पित्तं पक्वो वा यस्य तिष्ठति ।
विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते” (सु. सू. अ. ४६)
इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

तैर्हेतुभिः समुत्क्रियं पित्तं रक्तं प्रपद्यते ।
तद्योनित्वात् प्रपन्नं च वर्धते तत् प्रदूषयत् ॥ ७ ॥
तस्योष्मणा द्रवो धातुर्धातोर्धातोः प्रसिच्यते ।
स्विद्यतस्तेन संवृद्धिं भूयस्तदधिगच्छति ॥ ८ ॥

तैर्हेतुभिरिवादिना संप्राप्तिमाह । रक्तं प्रपद्यते रक्तं गच्छ-
सीत्यर्थः । यद्यपि “पित्तं खेदो रसो लसीका रुधिरमाशयश्च
पित्तस्थानानि, तत्राश्यामाशयो विशेषेण पित्तस्थानम्” (सु.
अ. २०) इति वचनेन स्वभावादेव रक्तं याति, तथाऽपि
रक्तपित्तसंप्राप्तौ प्रधानस्थानादामाशयरूपात् पित्तस्येव रक्तगमनं
ज्ञेयं; रक्तगमनं च पित्तस्य संप्राप्तिमिदं भवति । तद्योनि-
त्वादिति तद्योनित्वं हेतुः रक्तप्रपन्नस्य पित्तस्य वर्धने ज्ञेयं;
तेन यस्माद्रक्तयोनि पित्तं तस्माद्रक्तं प्राप्य वर्धत इत्यर्थः । उक्तं
हि—“अखनः पित्तं” (वि. अ. १५) इति । तदिति रक्तं

प्रदूषयत् । द्रवो धातुरिति द्रवरूपोऽन्तः । धातोर्धातोरिति
मांसादेः । स्विद्यतः प्रसिच्यते अतिक्षरति; तेन पित्तोष्मणा
स्विद्यमानधातुभ्यश्च्युतेन द्रवरूपेण धातुना युक्तं सपित्तं भूयोऽ-
तितरां वृद्धिं गच्छतीति योजना ॥ ७ ॥ ८ ॥

संयोगाद्वृषणात्तु सामान्याद्रन्ध्रवर्णयोः ।
रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः ॥ ९ ॥

रक्तपित्तसंज्ञानिमित्तमाह—संयोगादित्यादि । रक्तस्य संयो-
गात्तथा रक्तस्य दूषणात्तथा रक्तस्य रन्ध्रवर्णयोः पित्तं सामा-
न्यात् पित्तं रक्तपित्तमुच्यते इति वाक्यार्थः ॥ ९ ॥

ग्रीहानं च यद्वैव तदधिष्ठाय वर्तते ।
क्षोतांसि रक्वाहीनि तन्मूलानि हि देहिनाम् ॥ १० ॥

रक्तपित्तस्य स्थानमाह—ग्रीहानं चेत्यादि । वर्तते ऊर्ध्वमधश्च
याति; ‘वर्धते’ इति वा पाठः । कस्माद्यच्छोरीहोरेव तद्वर्तते
इत्याह—क्षोतांसीत्यादि । यस्माद्रक्तस्यापि यद्वैव ग्रीहानावेव
प्रधानं स्थानं, तेन रक्तसंयोगादिनिष्पन्नस्य रक्तपित्तस्य तदेव
स्थानमिति भावः ॥ १० ॥

सान्द्रं सपाण्डु सखेदं पिच्छिलं च कफान्वितम् ।
इयावाहणं सफेनं च तनु रुक्षं च वातिकम् ॥ ११ ॥

रक्तपित्तं कषायार्थं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् ।
मेचकागारधूमाभमञ्जनाभं च पैत्तिकम् ॥ १२ ॥
संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ।

तस्य दोषसंबन्धविशेषेण लिङ्गान्याह—सान्द्रमित्यादि ।
कषायवदामा यस्य तत् कषायार्थं, पाठलमित्यर्थः । कृष्णस्य
वस्त्रादेः ससारगन्धकादिभिर्मसृणीकृतस्य यो वर्णः स मेचकः ।
ननु पित्तमेव रक्तपित्तमित्युक्तं, तत् कथं श्लेष्मिकं भवति ?
उच्यते—सामान्यसंप्राप्तौ पित्तमेव रक्तपित्तनिवर्तकं, यथा—सर्व-
गुल्मेषु वायुः, यथा—सर्वज्वरेषु पित्तमारम्भकं; तदेव यदोल्बणेन
कफेन खलक्षणकारिणा युक्तं रक्तपित्तकरं भवति, तदा सामा-
न्यसंप्राप्तिसंप्राप्तं पित्तमुत्पद्य श्लेष्मणैव सान्द्रत्वादिलक्षण-
कारिणा व्यपदिश्यते—श्लेष्मिकं रक्तपित्तमिति; यथा—श्लेष्मिके
गुल्मे सामान्यसंप्राप्त्यागतत्वात् परिलब्धं श्लेष्मणैव व्यपदेशो
भवति, यथा वा कफज्वरे सर्वज्वरानपाधिकारणमनादस्य
विशेषलक्षणकारिणा श्लेष्मणैव व्यपदेशो भवति; एवं वाति-
केऽपि रक्तपित्ते व्याख्येयम् । यत्तु कफत्वात्तिरहितेन केवलमेव
पित्तेन बलवता जनितं रक्तपित्तं पैत्तिकरक्तपित्तलक्षणं भवति
तत् पैत्तिकं रक्तपित्तमित्युच्यते । लक्षणेनैव दोषव्यपदेशो
भवति; तेन यद्यदोषजनितलक्षणयुक्तं रक्तपित्तं भवति तत्तदोष-
जमिति व्यपदिश्यते । श्लेष्मिकादिरक्तपित्तापेक्षया पैत्तिके
रक्तपित्तेऽनुलक्षणं पित्तं भवति, यत्तत्तत्रैव पित्तं खलक्षणानि-
करोति, नान्यत्र; एवं व्यवस्थिते यदुच्यते—केवलपैत्तिकस्य

१ ‘चिकित्सापरिवारतया’ इति पा० । २ ‘रक्तप्रवृत्तस्य’ इति,
‘रक्तप्रयातस्य’ इति च पा० ।

१ ‘तज्जनितमिति’ इति पा० ।

रक्तपित्तस्य मार्गो नास्ति, यतो वातरक्तमधो याति, कफारब्ध-
मूर्ध्वमिति प्रतिपादितं; तदपि न, यतः पौष्टिकस्याभ्यूध्वगमनम-
धोगमनं वा भवत्येव; परं पौष्टिकं यदूर्ध्वं याति तन्मार्गमहित्रा
कफसंयुक्तं भवति, यच्चाधो याति तद्वातस्थानसंबन्धाद्वातानुगतं
भवति । मार्गसंबन्धानुगतश्च दोषः स्खलक्षणकारकत्वाच्चातु-
बन्धः, तेनासौ पौष्टिके रक्तपित्तेऽपि 'एकदोषानुगं साध्यं'
इत्यादिबन्धनेषु न गृह्यते । यतः स्वतन्त्रो व्यक्तलिङ्गश्च दोषोऽनु-
बन्धः; तद्विपरीतसु अनुबन्धः; तेन यथोक्तलक्षणकारिणा
दोषेणानुबन्धेन वातिकत्वादिव्यपदेशो रक्तपित्तेषु, न मार्गसंब-
न्धानुगतेनास्खलक्षणकारिणाऽनुबन्धरूपेणेति । अन्ये तु "प्रदे-
शान्तरचित्त्वेन पित्तेन यदोत्तरकालं रक्तपित्तस्य संबन्धो भवति
तदैव पौष्टिकं रक्तपित्तं भवति" इति ब्रुवते ॥ ११ ॥ १२ ॥—
एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥ १३ ॥
यन्निदोषमसाध्यं तन्मन्दाग्नेरतिविशेषवत् ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्वतश्च यत् ॥ १४ ॥

संप्रति साध्यासाध्यविभागमाह—एकेत्यादि । एकदोषानु-
गमिति उक्तैकदोषलक्षणमुक्तम्, एवं द्विदोषमपि दोषद्वयलक्षण-
मुक्तम्, एवं त्रिदोषमपि ज्ञेयम् । न तु मार्गसंबन्धानुगतमपि
दोषं प्रक्षिप्य द्विदोषत्वं त्रिदोषत्वं वा गणनीयं, तथाहि सति
केवलं रक्तपित्तं न स्यादेव; तथा संप्रतिसंप्राप्तं दोषं गृहीत्वा
मार्गसंबन्धानुगतेन वायुना कफेन वा योगाद्विदोषजनत्वेन
सर्वदा स्यात्, न 'एकदोषानुगं साध्यं' इति यदुक्तं तत् स्यात्;
तस्माद्यथोक्तमेव साधु । मन्दाग्नेरतिविशेषवदिति पृथगेवासाध्यल-
क्षणं, व्याधिभिः क्षीणदेहस्येत्यादि च पृथगेव ॥ १३ ॥ १४ ॥

गतिरूर्ध्वमधश्चैव रक्तपित्तस्य दर्शिता ।
ऊर्ध्वासप्तविधद्वारा द्विद्वारा त्वधरा गतिः ॥ १५ ॥
सप्त च्छिद्राणि शिरसि द्वे चाधः, साध्यमूर्ध्वगम् ।
याप्यं त्वधोगं, मार्गौ तु द्वावसाध्यं प्रपद्यते ॥ १६ ॥
यदा तु सर्वेच्छिद्रेभ्यो रोमकूपेभ्य एव च ।
वर्तते तामसङ्ख्येयां गतिं तस्याहुरान्तिकीम् ॥ १७ ॥
यच्चोभयाभ्यां मार्गाभ्यामतिमात्रं प्रवर्तते ।
तुल्यं कुणपगन्धेन रक्तं कृष्णमतीव च ॥ १८ ॥
संसृष्टं कफवाताभ्यां कण्ठे सज्जति चापि यत् ।
यच्चाप्युपद्रवैः सर्वैर्यथोक्तैः समभिद्रुतम् ॥ १९ ॥
हारिद्रनीलहरितताम्रैर्वर्णैरुपद्रुतम् ।
क्षीणस्य कासमानस्य यच्च तच्च न सिध्यति ॥ २० ॥
यद्विदोषानुगं यद्वा शान्तं शौन्तं प्रकृष्यति ।
मार्गान्मार्गं चरेद्यद्वा याप्यं पित्तमसृक् च तत् ॥ २१ ॥

गतिरुक्तं साध्यादिभेदं दर्शयितुं गतिभेदेवमाह—गतिरूर्ध्व-
मिस्यादि । गतिप्रकारान्तरमप्यसाध्यस्याह—यदा तु सर्व-

च्छिद्रेभ्य इत्यादि । यच्चोभयाभ्यामिस्यादिना कृष्णमतीव चेल-
न्तेनासाध्यतालक्षणमाह । अत्र मार्गाभ्यामित्यनेन न योगपथेन
मार्गप्रवृत्तिर्व्यवस्थिता, किंतु प्रलेकं, मार्गद्वयप्रवृत्तस्यासाध्यत्वेन
पूर्वेमेवोक्त्वात् । कुणपगन्धेनेति शवगन्धेन । कण्ठे सज्जतीति
कण्ठाद्वर्हिर्न याति । यथोक्तैरिति निदानोक्तैः; तत्र हि उपद्रवाः
खलु दीर्घत्वादेवकाव्यः स्वरभेदान्ता उक्ताः । हारिद्रवर्णादि-
भिर्गुणैः क्षीणस्य कासिनो न सिध्यतीति ज्ञेयम् । यद्विदोषानुग-
मित्यनेनानुबन्धरूपदोषद्वययोगाद्याप्यत्वमुच्यते; यत्तु पूर्वं द्विदो-
षजं याप्यमित्युक्तं तदनुबन्धदोषद्वयजन्यामिप्रायेणेति न
पौनरुक्त्यम् । मार्गान्मार्गं चरेदिति ऊर्ध्वं मुखं परित्यज्य
नासां यातीत्यादि ज्ञेयम्, ऊर्ध्वगस्य त्वधोगमनेऽधोगत्वादिव
याप्यत्वं भवति, अधोगं तु मार्गान्तरमगच्छदपि स्वत एव
याप्यं; तस्माज्जोधाधोमार्गपरिवर्तोऽत्र विवक्षितः ॥ १५-२१ ॥

एकमार्गं बलवतो नातिव्रेगं नचोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ २२ ॥

एकमार्गमित्यादिना साध्यलक्षणम् । एकमार्गमिति सामान्य-
वचनेऽप्यूर्ध्वमार्गमेव लभ्यते, अधोगस्यैकमार्गगत्यापि याप्य-
त्वात् । सुखे काले इति हेमन्ते शिशिरे च । अत्र मार्गेण
तथा दोषेण तथा लक्षणेन साध्यासाध्ययाप्यभेदाः पृथगुक्ताः ।
तत्र च साध्यलक्षणयाप्यलक्षणमेलके याप्यत्वेनैव; याप्यासा-
ध्यमेलकेऽसाध्यत्वेनैव, यथा—एकदोषं यदधोगतं तदेकदोष-
त्वाद् साध्यं किंतुत्वधोगतत्वाच्चाप्यं; यन्निदोषमधोगतं तद्वधोगत-
त्वेन याप्यं, किंतु त्रिदोषत्वादसाध्यमेवेति ज्ञेयम् । यदुक्तं—
"नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम्" (नि.
अ. ८) इति; "साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां
तथा" (नि. अ. ८) इति च ॥ २२ ॥

क्षिग्धोष्णमुष्णरूक्षं च रक्तपित्तस्य कारणम् ।
अधोगस्योत्तरं प्रायः, पूर्वं स्यादूर्ध्वगत्य तु ॥ २३ ॥
ऊर्ध्वं कफसंसृष्टमधोगं माहतानुगम् ।
द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुबध्यते ॥ २४ ॥

क्षिग्धोष्णमित्यादि निदानोक्तमपि प्रायिकत्वाद्दिशेदोषदर्श-
नार्थं पुनरिदोच्यते । प्रायःशब्देन कदाचिद्विद्विशोषमपि ऊर्ध्व-
गस्य हेतुर्भवति, तथा क्षिग्धोष्णमपि अधोगसेति दर्शयति ।
एवं च निदानमार्गानियमे सति 'मार्गौ दोषानुबन्धं च निदानं
प्रसमीक्ष्य च' इत्यत्र मार्गादि पञ्च (यच्च) पठितं..... । यव-
प्यधोगे रूक्षोष्णमेव परं हेतुस्तथाऽपि क्षिग्धोष्णं कदाचित् कारणं
भवति, क्षिग्धकृतश्च कफोऽप्यधोगे भवति; एवमूर्ध्वगेऽपि
चिन्तनीयम् । ऊर्ध्वं कफसंसृष्टमित्यादावपि प्रायःशब्दसंब-
न्धाद्यभिचारो ज्ञेयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

अक्षीणबलमांसस्य रक्तपित्तं यदश्वतः ।
तदोषदुष्टमुत्क्रिष्टं नादौ स्तम्भनमर्हति ॥ २५ ॥

गलग्रहं पूतिनस्य मूर्च्छायामरुचिं ज्वरम् ।
गुल्मं घ्रीहानमानाहं किलासं कृच्छ्रमूत्रताम् ॥२६॥
कुष्ठान्यशंसि वीसर्पं वर्णनाशं भगन्दरम् ।
बुद्धीन्द्रियोपरोधं च कुर्यात् सम्मितमादितः ॥२७॥
तस्मादुपेक्ष्यं बलिनो बलदोषविचारिणाम् ।
रक्तपित्तं प्रथमतः प्रैवृद्धं सिद्धिमिच्छता ॥ २८ ॥

अश्रुत इत्यनेन संतर्पणोत्थितं दर्शयति । उक्लिष्टमिति प्रवृत्त्यु-
न्मुखम्, आमदोषाश्रितत्वात् । बलदोषविचारिणेति यदैव बल-
ह्रासं संपश्येद्दीनदोषत्वं वा तदैव स्वप्नभनं कार्यम् ॥ २५-२८ ॥

प्रायेण हि समुक्लिष्टमामदोषाच्छरीरिणाम् ।
बुद्धिं प्रयाति पिचासृक्सात्तल्लङ्घ्यमादितः ॥ २९ ॥
मार्गौ दोषानुबन्धं च निदानं प्रसमीक्ष्य च ।
लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥

संप्रति कृत्स्नं लङ्घनहेतुमाह—मार्गाविल्यादि । तत्रोर्ध्वमार्गः,
सामं पित्तं, कफो दोषः, क्षिग्धोष्णं च निदानं लङ्घनप्रयोजकं;
तद्यतिरिक्तं तु मार्गादि भोजनरूपतर्पणप्रयोजकम् । तर्पयतीति
तर्पणमशंनम् । तेन यवागुस्तर्पणं च ग्राह्यम् । ये तु तर्पणश-
ब्देन संकुतर्पणमेव ग्राहयन्ति तेषां यवागूदानपक्षो न संयुहीतः
स्यात् ॥ २९ ॥ ३० ॥

हीबेरचन्दनोशीरमुस्तपर्पटकैः शृतम् ।
केवलं शृतशीतं वा दद्यात्तोयं पिपासवे ॥ ३१ ॥
ऊर्ध्वगे तर्पणं पूर्वं पेयां पूर्वमधोगते ।
कालसात्म्यानुबन्धो दद्यात् प्रकृतिकल्पवित् ३२
जलं खर्जूरमृद्धीकामधुकैः सपरुषकैः ।
शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥ ३३ ॥
तर्पणं सघृतक्षौद्रं लाजचूर्णैः प्रदापयेत् ।
ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं तत् पीतं काले व्यपोहति ॥ ३४ ॥
मन्दग्निरम्लसात्म्याय तत् साम्लमपि कल्पयेत् ।
दाडिमामलकैर्विद्वानम्लार्थं चानुदापयेत् ॥ ३५ ॥

केवलमिति हीबेरादिरहितः; जलमेवैकं केवलमौषधद्वयेपि
पुरुषाय देयम् । पूर्वमिति पदेन पश्चादल्लासकारकं निषेधयति ।
कालः हेमन्तादिः, अनुबन्धः दोषानुबन्धः । प्रकृतिः स्वाभाविकी
द्रव्याणां शुरुलाघवादिरूपा, कल्पनं कल्पः संस्कार इत्यर्थः ।
एतेन कालं दोषानुबन्धं च शास्त्रा यस्य यत्स्वभावं द्रव्यं युक्तं
भवति तेन तर्पणं यवागूर्वा कार्येत्यर्थः । खर्जूरदिना जलं षड-
हविधानेनैव कर्तव्यम् । एतच्च जलमत्र मधुरामयूर्ध्वगे कफ-
संसृष्टेऽपि रक्तपित्ते यौगिकं भवति, रक्तपित्तव्याधिप्रसूनीक-
त्वात् ॥ ३१-३५ ॥

शालिषधिकनीवारकोरदूषप्रशान्तिकाः ।
श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ ३६ ॥
मुद्गा मसुराश्चणकाः समकुष्टादकीफलाः ।
प्रशस्ताः सूपयूषार्थं कलिपता रक्तपित्तिनाम् ॥ ३७ ॥
पटोलनिम्बवेत्राग्रमृक्ष्वेतसपल्लवाः ।
किराततिककं शाकं गण्डीरः सकटिल्लकः ॥ ३८ ॥
कोविदारस्य पुष्पाणि काश्मर्यस्याथ शालमलेः ।
अन्नपानविधौ शाकं यच्चान्यद्रक्तपित्तनुत् ॥ ३९ ॥
शाकार्थं शाकसात्म्यानां तच्छस्तं रक्तपित्तिनाम् ।
स्विन्नं वा सर्पिषा भृष्टं यूषवद्वा विपाचितम् ॥ ४० ॥
पारावतान् कपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्कान् ।
शशान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान्कालपुच्छकान् ४१
रक्तपित्ते हितान् विद्याद्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ।
ईषदम्लाननम्लान् वा घृतभृष्टान् सशर्करान् ॥ ४२ ॥
कफानुरगे यूषशाकं दद्याद्वातानुरगे रसम् ।
रक्तपित्ते यवागूनामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ४३ ॥
पद्मोत्पलानां किञ्चलकः पुश्निपर्णी प्रियङ्गुकाः ।
जले साध्या रसे तस्मिन् पेया स्याद्रक्तपित्तिनाम् ४४
चन्दनोशीरलोघ्राणां रसे तद्वत् सनागरे ।
किराततिककोशीरमुस्तानां तद्वदेव च ॥ ४५ ॥
धातकीधन्वयासाम्बुबिल्वानां वा रसे श्रुता ।
मसुरपुश्निपर्ण्यांवा स्थिरामुद्वरसेऽथ वा ॥ ४६ ॥
रसे हरेणुकानां वा सघृते सबलारसे ।
सिद्धाः पारावतादीनां रसे वा स्युः पृथक्पृथक् ४७
इत्युक्ता रक्तपित्तस्यः शीताः समधुशर्कराः ।
यवाग्वः कल्पना चैषा कार्या मांसरसेष्वपि ॥ ४८ ॥

शालीयादिनाऽन्नमाह । प्रशान्तिका जलमध्ये प्रायो भवति ।
प्रियङ्गुः कङ्कः । कोरदूपस्य रक्तपित्तहेतुत्वं निष्पावमाषसूपादियु-
क्तस्यैव संयोगमहिम्ना निदाने प्रोक्तम्, अयं तु कषायमधुरल-
घुत्वात् कोरदूपः केवलं रक्तपित्तहर एवेतीह पठ्यते । एवं गण्डी-
रोऽपि निदाने घुरासौवीरकादियुक्त एव हेतुत्वोक्तः, स तु
केवलं हित एव; किंवा स्थलजजलजभेदेन गण्डीरो द्विविधः; तत्र
हरितवर्गपठितो यः स निदानं भवति, हरितस्तु जलजः शाकवर्गं
पठितो यः स इह कफाधिके रक्तपित्ते ज्ञेयः । यूषवद्वा विपा-
नितमिति यूषो यथा दाडिमाम्लम्लद्रव्ययुक्तो जले विपाच्यते
तथाऽयमपीत्यर्थः; किंवा यूषयुक्तं यथा भवति तथा विपाचित-
मित्यर्थः । रक्ताक्षः चकोरकः । यूषश्च शाकं चेति यूषशा-
कम् ॥ ३६-४८ ॥

शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे रक्तपित्तिनाम् ।
वातोत्पणे तित्तिरिः स्यादुदुम्बररसे श्रुतः ॥ ४९ ॥

१ 'बलदोषौ प्रवक्ष्यता' इति पा० । २ 'प्रवृत्त' इति पा० ।
३ 'दाडिमामलकौ' इति पा० ।

१ 'गण्डीरं सकटिल्लकम्' इति पा० ।

मयूरः प्लक्षनिर्यूहे न्यग्रोधस्य च कुकुटः ।
रसे विल्वोत्पलादीनां वर्तककरो हितौ ॥ ५० ॥
तृप्यते तिक्रैः सिद्धं तृणाग्रं वा फलोदकम् ।
सिद्धं विदारिगन्धार्थैरथवा शृतशीतलम् ॥ ५१ ॥

आवस्थिकं भोजनमाह—शश इत्यादि । अत्र शशः कषायवाद्रक्तपित्तहरो भवत्येव, विबन्धहरणं वास्तुकेन संस्कृतत्वाद्बिबन्धहरोऽपि भवति । एवं तित्तिरिमयूरयो यद्युष्णत्वेन वातहरास्तथाऽपि रक्तपित्ते न हिता उष्णत्वेन; ततश्च तेषां साधने उडुम्बररसादयो रक्तपित्तहरा नियुज्यन्ते; तथा सति वातं रक्तपित्तं च घ्नन्ति । प्रतिनियतसाधकद्रव्योपन्यासात् संयोगमहिष्ठैव कार्यकरा भवन्तीति ज्ञायते । न शशः कषायोऽपि विबन्धं करोति, वास्तुकसंस्कारात्; न तित्तिरिप्रभृतयो रक्तपित्तं कोपयन्ति, उडुम्बररसादिसंस्कारात्; एवं विपरीतफलसंभवो नास्ति, संयोगश्चैरनित्यत्वात् । वास्तुकरसे एव शशस्य साधनप्रयोगः, इतरसाहचर्यात् । उक्तं हि—“विपचेतु वास्तुकरसे शशं विबन्धे पुरीषस्य” इति । सिद्धं विदारिगन्धार्थैरिति शालिपर्ण्यादिपञ्चमूलशृतमुदकम् ॥ ४९-५१ ॥

ज्ञात्वा दोषावनुबलौ बलमाहारमेव च ।
जलं पिपासवे दद्याद्विसर्गादल्पशोऽपि वा ॥ ५२ ॥

संप्रति पानीयदानविषयप्रकरमाह—ज्ञात्वेत्यादि । दोषाविति वातकफौ, पित्तं तु नायकमेव नातुबलम् । विसर्गादिति विरतेः, यावदिच्छमित्यर्थः । पक्षान्तरमाह—अल्पशोऽपि वा, स्तोकं स्तोकमित्यर्थः । अत्र यदि बलवान्निः शरीरं च महत्तदा विसर्गपर्यन्तं जलं देयं; विपर्यये तु पानीयं नातिपथ्यं, तेनाल्पशो देयम् ॥ ५२ ॥

निदानं रक्तपित्तस्य यत्किञ्चित् संप्रकाशितम् ।
जीवितारोग्यकामैस्तत्र सेव्यं रक्तपित्तिभिः ॥ ५३ ॥
इत्यन्नपानं निर्दिष्टं क्रमशो रक्तपित्तनुत् ।

रक्तपित्तनिदानवर्णनार्थमाह—निदानमित्यादि ॥ ५३ ॥—

वक्ष्यते बहुदोषाणां कार्यं बलवतां च यत् ॥ ५४ ॥
अक्षीणबलमांसस्य यस्य संतर्पणोत्थितम् ।
बहुदोषं बलवतो रक्तपित्तं शरीरिणः ॥ ५५ ॥
काले संशोधनार्हस्य तद्धरेन्निरुपद्रवम् ।
विरचेनोर्ध्वभागमधोगं वमनेन च ॥ ५६ ॥
त्रिवृतामभयां प्राज्ञः फलान्यारब्धवधस्य वा ।
त्रायमाणां गवाक्ष्या वा मूलमामलकानि वा ॥ ५७ ॥
विरचेनं प्रयुज्जीत प्रभूतमधुशर्करम् ।
रसः प्रशस्यते तेषां रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ५८ ॥

वमनं मदनोन्मिथो मन्थः सक्षोद्रशर्करः ।
सशर्करं वा सलिलमिक्षूणां रस एव वा ॥ ५९ ॥
वत्सकस्य फलं मुस्तं मदनं मधुकं मधु ।
अधोवहे रक्तपित्ते वमनं परमुच्यते ॥ ६० ॥
ऊर्ध्वगे शुद्धकोष्ठस्य तर्पणादिः क्रमो हितः ।
अधोगते यवाग्वादिनं चैत्स्यान्मासतो बली ॥ ६१ ॥

वक्ष्यते इत्यादिना संशोधनानि प्रधानमेषजत्वादुच्यन्ते । अक्षीणबलमांसस्येत्यनेन सहजा बलाहारिरुच्यते, बलवत इत्यनेन कालकृतं बलमुच्यते । काले संशोधनयोग्येऽनत्युष्णशीतकाले । निरुपद्रवमिति क्रियाविशेषणं, किंवा रक्तपित्तविशेषणम् । विरचेनोर्ध्वभागमित्यादिना अनुलोमहरणं रक्तपित्ते निषेधयति । उक्तं च—“प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते” (नि. अ. २) इति । रक्तपित्ते विशेषत इत्यनेन रक्तपित्तादन्यत्र कलकादयोऽप्येषां भवन्ति । वमनमिति वमनकारको योगो वमनमुच्यते । मदनस्य दोषावपेक्षया कषादिका मात्रा कल्पे वक्ष्यमाणा भवेत् । सशर्करे सलिले तथेक्षुरसे मदनयोगादेव वमनकर्तृत्वं ज्ञेयम् । अधोवहे इत्यत्रापि शुद्धकोष्ठस्येति योज्यम् । न चेत् स्यान्मासतो बलीत्यनेन यदि मासतो बली स्यात्तदा मांसौदन एव देय इति ज्वरोक्तं विधिं सूचयति ॥ ५४-६१ ॥

बलमांसपरिक्षीणं शोकभारार्थवर्कशितम् ।
ज्वलनादित्यसंतप्तमन्यैर्वा क्षीणमामयैः ॥ ६२ ॥
गर्भिणीं स्थविरं बालं रूक्षाल्पप्रमिताशिनम् ।
अवभ्यमविरचेयं वा यं पश्येद्रक्तपित्तनिम् ॥ ६३ ॥
शोषेण सातुबन्धं वा तस्य संशमनी क्रिया ।
शस्यते रक्तपित्तस्य परं साऽथ प्रवक्ष्यते ॥ ६४ ॥
अयरूपकमृद्रीकापथ्याकायः सशर्करः ।
मधुमिश्रः श्वासकासररक्तपित्तनिर्वहणः ॥ ६५ ॥
अटरूपकनिर्यूहे प्रियङ्गु मृत्तिकाजने ।
विनीय लोभ्रं क्षौद्रं च रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥ ६६ ॥
पन्नकं पन्नकिज्वलं दूर्वां वास्तुकमुत्पलम् ।
नागपुष्पं च लोभ्रं च तैनेव विधिना पिबेत् ॥ ६७ ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं मधु चाश्वशकृद्रसे ।
यवासभृङ्गरजसोर्मूलं वा गोशकृद्रसे ॥ ६८ ॥
विनीय रक्तपित्तं पेयं स्यात्तण्डुलाश्विना ।
युक्तं वा मधुसर्पिर्भ्यां लिह्याद्रोश्वशकृद्रसम् ॥ ६९ ॥
खदिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शाकमलेः ।
पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्यान्ना रक्तपित्तिकः ॥ ७० ॥
शृङ्गाटकानां लाजानां मुस्तखर्जुरयोरपि ।
लिह्याचूर्णानि मधुना पचानां केशरस्य च ॥ ७१ ॥

१ 'विशोत्पलादीनां' इति पा० । २ 'शृतशीतमथापि वा' इति पा० । ३ 'बहुशो वाऽ' इति पा० ।

१ 'अधोगे रक्तपित्ते तु' इति पा० ।

धन्वजानामष्टलिङ्गान्मधुना मृगपक्षिणाम् ।
सशौद्रं प्रथिते रक्ते लिङ्गात् पारावते शकृत् ॥ ७१ ॥

संशमनविषयमाह—बलमासेत्यादि । शोषेणेति राजय-
क्ष्मणा । अटरुषकमृद्वीकेत्यादि कामलाहरं केचिदाहुः । अटरु-
षकनिर्युह इत्यादौ प्रियङ्गवादीनां मिलितानां कल्कः कर्षः,
शौद्रस्य च कर्षो ग्राह्यः, परिभाषाबलात् । उक्तं चाग्निवेशे-
न—“कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुडिकानां च सर्वशः । मात्रा शौद्र-
घृतादीनां काथलेहेषु चूर्णवत्” इति । अन्ये तु ब्रुवते—चूर्णा-
दीनां कर्षमानत्वं स्वतन्त्रप्रयोगे भवति । अत्र चाटरुषकाथः
काथपरिभाषया कार्यः, कल्कश्च कल्कपरिभाषया कार्यः । प्रियङ्ग-
वादीनां प्रत्येकं कर्षमानत्वं भेषजभूयस्त्वं भवति, तेनात्र मिलितैः
कर्षमानस्य कर्तव्यता युक्ता । तेनैव विधिनेति अटरुषकनिर्युह-
शौद्रयुतम् । खदिरसेत्यादौ पुष्पचूर्णादीनां बहुवचनत्वाद्रक्तपि-
त्तमुदिति विशेषणं पुरुषस्य ज्ञेयम् । धन्वजानामिति जाह्नवा-
नाम् ॥ ६२-७२ ॥

उशीरकालीयकलोध्रपञ्चक-
प्रियङ्गुकाकटफलशङ्खगैरिकाः ।
पृथक् पृथक् चन्दनतुल्यभाषिकाः ।
सशर्करास्तण्डुलधावनामृताः ॥ ७३ ॥
रक्तं सपित्तं तमकं पिपासां
दाहं च पीताः शमयन्ति सद्यः ।
किरातपित्तं क्रमुकं समुस्तं
प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ॥ ७४ ॥
हीबेरमूलानि पटोलपत्रं
दुरालभा पर्पटको मृणालम् ।
धनञ्जयोदुम्बरवेतसत्वङ्-
न्यग्रोधशालेयवासकत्वक् ॥ ७५ ॥
तुगालतावेतंसतण्डुलीयं
ससारिवं मोचरसः समङ्गा ।
पृथक् पृथक् चन्दनयोजितानि
तेनैव कल्पेन हितानि तत्र ॥ ७६ ॥
निशि स्थिता वा खरसीकृता वा
कैल्कीकृता वा मृदिताः शृता वा ।
पते समस्ता गणशः पृथग्वा
रक्तं सपित्तं शमयन्ति योगाः ॥ ७७ ॥

उशीरखादौ पृथक् पृथगिति वीप्सायां, तेन प्रलेकमुशीरा-
दीनां चन्दनसमानां प्रयोगं दर्शयति; तथा चाष्टौ प्रयोगा भवन्ति ।
सशर्करा इति वचनेनात्र शर्करा समभागैव देया; उक्तं ह्यग्नि-
वेशे—“माषिकं हिह्व, सिन्धूत्थलवणाद्यास्तु शाणिकाः । सितो-

१ ‘पतक् व्याख्यानं ‘रक्तपित्तमुप’ इति पाठाभिप्रायेण ज्ञेयं;
वर्तमानप्रतिपु तु ‘रक्तपित्तिकाः’ इत्येव पाठ उपलभ्यते । २ ‘केश-
रतण्डुलीयं’ इति पा० । ३ योगीन्द्रनाथसेनस्तु ‘कैल्कीकृताः’
इत्यत्र ‘फाण्टीकृताः’ इति पठति, ‘मृदिताः’ इत्यस्य ‘चूर्णीकृताः’
इति च व्याख्यानं करोति । ४ ‘शमन्युदीर्णम्’ इति पा० ।

पलायुडक्षाराः समा, एषा प्रकल्पना” इति । यत्र शर्करायाः प्रक्षे-
प्यत्वं तत्र प्रक्षेपन्यायेनैव शर्करा देया । किरातादिकेऽपि पृथक्
पृथक् चन्दनयोजितानीत्यनेन समचन्दनत्वं प्रत्येकं द्रव्यप्रयोगा-
णाम् । तेनैव कल्पेनेत्यनेन सशर्करत्वं तण्डुलधावनामृतत्वं चो-
च्यते । क्रमुकं पठिकालोध्रम् । धनञ्जयः अर्जुनः । लता प्रियङ्गुः ।
समङ्गा वराहकान्ता, ‘लज्जालुः’ इति लोके । निशिस्थिता इत्या-
दिना किराततिकादीनां कल्पनामाह । निशिस्थिता वेत्यनेन
शीतकषाय उच्यते । मृदिता इति फाण्टीकृताः; कल्कग्रहणेन
चूर्णस्यापि ग्रहणं कियते, यतः सुश्रुते षडेव कल्पाः पाठ-
भेदात् पठ्यन्ते—“क्षीरं रसः कल्कमथो कषायः शृतश्च
शीतश्च तथैव फाण्टः । कल्पाः षडेते खलु भेषजानां यथोत्तरं
ते लघवः प्रदिष्टाः (सु. सू. अ. ४४)” इति । अन्ये तु चूर्ण-
मपि फाण्टशब्देन गृह्यते इति ब्रुवते । यदा तत्र फाण्टग्रहणा-
देव स पाठः सुश्रुते प्रमाणं, तदा चूर्णशब्देन च कल्पान्तरमेवो-
च्यते (?) । इह तु फाण्टस्य श्रुतत्वात् कृष्णात्रेयादिपठित एव
फाण्टो ग्राह्यः । यदुक्तं—“क्षुण्णस्य सखिले तप्ते मृदितस्योद्धृतस्य
च । यो रसो गृह्यते तज्ज्ञेः स फाण्टः संप्रकीर्तितः” इति । तेनेह
निर्द्रवः कल्क एव चूर्णशब्देनोच्यते । संप्रति व्यस्तसमस्तप्रयो-
गमेषामाह—एते इत्यादि । गणश इति उशीरादिगणशः, किरात-
तिकादिगणशः, तुगदिगणशश्चेति । अत्र च प्रलेकप्रयोगे सम-
चन्दनत्वं श्रुतं, यदा गणशः प्रयोगो भवति तदाऽपि चन्दनस्य
समो भागो देय इति व्याख्यानमन्यन्ति द्रुदाः ॥ ७३-७७ ॥

मुद्राः सलाजाः सयवाः सरुण्णाः
सोशीरमुस्ताः सह चन्दनेन ।
बलाजले पर्युषिताः कषाया
रक्तं सपित्तं शमयन्त्युदीर्णम् ॥ ७८ ॥

बलाजल इति बलासाधितशीतजले । पर्युषिताः कषाया इति
शीतकषायाः ॥ ७८ ॥

वैदूर्यमुक्तामणिगैरिकाणां
मृच्छङ्खहेमामलकोदकानाम् ।
मधूदकस्येश्वरसस्य चैव
पानाच्छर्मं गच्छति रक्तपित्तम् ॥ ७९ ॥
उशीरपद्मोत्पलचन्दनानां
पक्वस्य लोष्टस्य च यः प्रसादः ।
सशर्करः शौद्रयुतः सुशीतो
रक्तातियोगप्रशमाय देयः ॥ ८० ॥
प्रियङ्गुकाचन्दनलोध्रसारिवा-
मधूकमुस्ताभयधातकीजलम् ।
समुत्प्रसादं सह यष्टिकाभुना
सशर्करं रक्तनिवहणं परम् ॥ ८१ ॥

१ ‘फाण्टग्रहणेन’ इति पा० । २ ‘चूर्णेनेव फाण्टस्थाने ब्रुवते’
इति पा० । ३ ‘पठिकाभुना’ इति पा० ।

वैदूयादिभिः सह स्थितं जले वैदूयादिजलं ज्ञेयम् । उशीरेखादौ शीतकषाये प्रसाद इति प्रसक्तं जलं ग्राह्यम् । प्रियङ्गवादौ अभयम् उशीरम् । समुद्रप्रसादमित्यत्र मृत्प्रसादोऽप्यनन्तरं प्रक्षेप्यः, एवं यष्टिकाप्रयोगेऽपि ॥ ७९-८१ ॥

कषाययोगैर्विधिवैद्यैश्चोक्तै-
दीप्तिऽनले श्रेष्ठमणि निजिते च ।

यद्रक्तपित्तं प्रशमनं न याति
तत्रानिलः स्यादनु तत्र कार्यम् ॥ ८२ ॥

छागं पयः स्यात् परमं प्रयोगे
गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले वा ।
सशर्करं माक्षिकसंयुक्तं
विदारिगन्धादिगणैः शृतं वा ॥ ८३ ॥

द्राक्षाशृतं नागरकैः शृतं वा
बलाशृतं गोक्षुरकैः शृतं वा ।
सजीवकं सर्षपकं ससर्पिः
पयः प्रयोज्यं सितया शृतं वा ॥ ८४ ॥

तत्रानिलः स्यादिति तत्र बलवान् वातः स्यात् । प्रयोग इति अभ्यासः । सजीवकमित्यादौ सजीवकं सर्षपकं च शृतं यत् पय-
स्तत् ससर्पिस्तथा सितया च युक्तं प्रयोज्यं पेयमिति ज्ञेयम् ॥ ८२-८४ ॥

शताचरीगोक्षुरकैः शृतं वा
शृतं पयो वाऽप्यथ पर्णिनीभिः ।
रक्तं निहन्त्याशु विशेषतस्तु
यन्मूत्रमार्गात् सरुजं प्रयाति ॥ ८५ ॥

पर्णिनीभिरिति पर्णिन्यः पर्णिनीचतुष्टयम् ॥ ८५ ॥

विशेषतो विट्पथसंप्रवृत्ते
पयो मतं मोचरसेन सिद्धम् ।
वटाचरोहैर्वैटशुङ्गकैर्वा
हीबेरनीलोत्पलनागैर्वैर्वा ॥ ८६ ॥
कषाययोगान् पयसा पुरा वा
पीत्वाऽनु चाद्यात् पयस्त्रैव शालीन् ।
कषाययोगैरथवा विपक्व-
मेतैः पिबेत् सर्पिरतिस्रवे च ॥ ८७ ॥

वटशुङ्गा अविकसितनववटपल्लवाः । कषाययोगानिति अट-
रूपकादीन् कल्कीकृतान् पयसा पीत्वेत्यर्थः । एतैरिति वक्ष्य-
माणैः, किंवा एतैरेव कषाययोगैर्वैद्ययोग्यतया सर्पिः साधनी-
यम् । अतिस्रवे इति अतिमात्ररक्तपित्तसुतौ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

वासां सशाखां सपलाशमूलं
कुत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः ।
प्रदाय कल्कं विपक्वेद्धतं तत्
सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ ८८ ॥

इति वासाधृतम् ।

आर्द्राया एव वासाया विधानानुक्तधनाच्च द्वैगुण्यम् । वासा-
क्षुसुमकल्के च केचित् पुष्पकल्कस्यातीव बाहुल्यं भवतीति
कुत्वा प्रस्थे घृते चतुष्पलं पुष्पकल्कं वदन्ति । सक्षौद्रमिति वच-
नेन घृताद् पादिकत्वं तन्त्रान्तरप्रत्ययाज्ज्ञेयम् ; उक्तं हि—“जिह्वा-
पादः स्मृतः कल्कः कल्कवन्मधुशर्करे” इति । अश्विवेदोऽ-
प्युक्तं—“मात्रा क्षौद्रघृतानां च नेहकाथेषु पूर्ववत्” इति । पूर्व-
वदिति पादिका ॥ ८८ ॥

पलाशवृन्तस्वरसेन सिद्धं
तस्यैव कल्केन मधुद्रवेण ।
लिह्याद्धृतं वत्सककल्कसिद्धं
तद्वत् समझोत्पललोध्रसिद्धम् ॥ ८९ ॥
स्यात्रायमाणाविधिरेष एव
सोदुम्बरे चैव पटोलपत्रे ।
सर्पिषि पित्तज्वरनाशानानि
सर्वाणि शस्तानि च रक्तपित्ते ॥ ९० ॥

मधुद्रवेणेति पादिकेन मधुना द्रवीकृतम् । त्रायमाणाया एवं
सर्पिः पूर्ववत् पक्वव्यम् ; उदुम्बरपटोलपत्राभ्यां चापरम् ।
पित्तज्वरनाशानानीत्यनेन सकलचिकित्सितवाच्यानि पित्तज्वर-
हराणि ज्ञेयानि, ज्वरचिकित्सिते तु घृतानि जीर्णज्वरहन्तृ-
योक्तानि न पित्तज्वरहन्तृतया; अन्ये तु यान्येव जीर्णज्वर-
हराणि घृतानि तान्येव पित्तज्वरहराणि भवन्ति, तेषां तु “रुक्षं
तेज” (चि. अ. ३) इत्यादिना ज्वरविषयतया समानत्वेन
निर्दिष्टं पित्तविषयत्वम् । प्रदेशान्तरैऽपि “जले दशगुणे सार्धं
त्रायमाणाचतुःपलम्” इत्यादि यावत् “पित्तरक्तमवं गुल्लं विसर्पं
पैत्तिकं ज्वरम्” (चि. अ. ५) इति, तथा “त्रायन्तिका” इत्यादि
यावत् “वातरक्ते क्षतक्षीणे विसर्पं पैत्तिके ज्वरे” (चि. अ. २९)
इत्यादीनि सकलचिकित्सिते पठितानि पित्तज्वरहरघृतानि कर्त-
व्यानि ॥ ८९ ॥ ९० ॥

अभ्यङ्गयोगाः परिषेचनानि
सेकावगाहाः शयनानि वेष्टम् ।
शीतो विधिर्वैस्तिविधानमग्र्यं
पित्तज्वरे यत् प्रशमाय दिष्टम् ॥ ९१ ॥
तद्रक्तपित्ते निखिलेन कार्यं
कालं च मात्रां च पुरा समीक्ष्य ।
सर्पिशुंडा ये च हिताः क्षतेभ्य-
स्ते रक्तपित्तं शमयन्ति सद्यः ॥ ९२ ॥

अभ्यङ्गयोगा इत्यादिना सर्वे ये दाहज्वरहरा उक्ताः पित्त-
ज्वरप्रशमनकत्वेन तानतिविशति ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

कफानुबन्धे रुधिरं सपित्तं
कण्ठागते स्याद्विधिते प्रयोगः ।

युक्तस्य युक्त्या मधुसर्पिषोश्च
क्षारस्य चैवोत्पलनालजस्य ॥ ९३ ॥
मृणालपद्मोत्पलकेशराणां
तथा पलाशस्य तथा प्रियङ्गोः ।
तथा मधुकस्य तथाऽसनस्य
क्षाराः प्रयोज्या विधिनैव तेन ॥ ९४ ॥

रुधिरं सपित्तं इति रक्तपित्तं । युक्त्या युक्त्येति मात्रया
युक्तस्य क्षारस्य प्रयोगः; युक्तिशब्दोऽत्र मात्रावचनः । यद्यपि
क्षारस्तीक्ष्ण उक्तस्तथाऽपि कण्ठस्थकफविलयनार्थमुत्पलनालादि-
कृतगुणानुविधानात् क्षारो वीर्यत एव रक्तपित्तं; रक्तपित्तहरत्व-
प्रभावातुत्पलनालादिक्षारो भवत्येव रक्तपित्तहरः, येन तीक्ष्णानि
द्रव्याणि परित्यज्योत्पलनालदीन्येव क्षारार्थमाह । ननु, उत्प-
लानीनामभिदाहच्छीतत्वमपयासेव, उक्तं च चार्तिके क्षीर-
सामिदत्तेन—“शीतं जहति भूयिष्ठं दग्धं सपदि सोमताम्”
इति चेदुष्टो हि भस्मन्यपि गुणोदय इति ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

शतावरीदाडिमतिन्तिडीकं
काकोलिमेदे मधुकं विदारिम् ।
पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य
घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणं बः ॥ ९५ ॥
कासज्वरानाहविषन्धशूलं
तद्रक्तपित्तं च घृतं निहन्यात् ।
यत् पञ्चमूलैरयं पञ्चभिर्वा
सिद्धं घृतं तच्च तदर्थकारि ॥ ९६ ॥

इति शतावर्यादिघृतम् ।

फलपूरको बीजपूरकः । पञ्च पञ्चमूलानि रसायनोक्तानि ।
तदर्थकारि इति अन्नन्तरोक्तशतावर्यादिघृतानुकारि ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

कषाययोगा य इहोपदिष्टा-
स्ते चावपीडे भिषजा प्रयोज्याः ।
घ्राणात् प्रवृत्तं रुधिरं सपित्तं
यदा भवेन्नित्तुदुष्टदोषम् ॥ ९७ ॥
रक्ते प्रदुष्टे ह्यवपीडवन्धे
दुष्टप्रतिश्यायशिरोविकाराः ।
रक्तं सपूर्णं कुणपथं गन्धः
स्याद् घ्राणनाशः रुमयश्च दुष्टाः ॥ ९८ ॥
नीलोत्पलं गैरिकशङ्खकं
सचन्दनं स्यात् सुताजलेन ।
नस्यं तथाऽऽप्रास्थिरसः समङ्गा
सधातकीमोचरसः सलोधः ॥ ९९ ॥

द्राक्षारसस्येश्वरसस्य नस्यं
क्षीरस्य दूर्वाश्वरसस्य चैव ।
यवासमूलानि पलाण्डुमूलं
नस्यं तथा दाडिमपुष्पतोयम् ॥ १०० ॥
प्रियालतैलं मधुकं पयश्च
सिद्धं घृतं माहिषमाजिकं वा ।
आप्रास्थिपूर्वैः पयसा च नस्यं
ससारिवैः स्यात् कमलोत्पलैश्च ॥ १०१ ॥

घ्राणप्रवृत्तरक्तपित्तचिकित्स्तिमाह—कषाययोगा इत्यादि ।
कषाययोगा इति उशीरकालीयकेलादिना ये कषाययोगा उ-
क्तास्ते घ्राणप्रवृत्ते रक्तपित्तं प्रदेयाः । अवपीडश्च द्रव्यमापोषितं
कृत्वा पीडयित्वा रसो वीर्यते यः स उच्यते; अयं च निःसृते
रक्तदोषे सति देयः; विपर्यये दोषमाह—रक्त इत्यादि । सिता-
जलेनेति शर्कराजलेन । नीलोत्पलादीनि कल्कीकृत्य अवपीडो
देयः । प्रियालतैलमित्यादौ मधुककटकेन पयसा द्रवेण साध्यं
प्रियालतैलं घृतं माहिषमाजं वा । आप्रास्थिपूर्वैरिति ‘नस्यं
तथाऽऽप्रास्थिरसः समङ्गा’ इत्यादिशेगोक्तैः । सारिवाकमलोत्प-
लानि च कल्काः, पयो द्रव इति ज्ञेयम् ॥ ९७-१०१ ॥

भद्रश्रियं लोहितचन्दनं च
प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ।
उशीरवानीरजलं मृणालं
सहस्रवीर्यो मधुकं पयसा ॥ १०२ ॥
शालीश्रुमूलानि यवासगुन्द्रा-
मूलं नलानां कुशकाशयोश्च ।
कुचन्दनं शैवलमप्यनन्ता
कालानुसार्या तृणमूलमृद्धिः ॥ १०३ ॥
मूलानि पुष्पाणि च वारिजानां
प्रलेपनं पुष्करिणीमृदश्च ।
उदुम्बराश्वत्थमधुकलोद्भाः
कषायवृक्षाः शिशिराश्च सर्वे ॥ १०४ ॥
प्रदेहकल्पे परिचेदने च
तथाऽवगाहे घृततैलसिद्धौ ।
रक्तस्य पित्तस्य च शान्तिमिच्छन्
भद्रश्रियादीनि भिषक् प्रयुज्यात् ॥ १०५ ॥
धारागृहं भूमिगृहं सुशीतं
वनं च रम्यं जलवातशीतम् ।
वैदूर्यमुक्तामणिमाजानानां
स्पर्शाश्च दाहे शिशिराम्बुशीताः ॥ १०६ ॥
पत्राणि पुष्पाणि च वारिजानां
क्षौमं च शीतं कदलीदलानि ।
प्रच्छादनार्थं शयनासनानां
पद्मोत्पलानां च दलाः प्रशस्ताः ॥ १०७ ॥

प्रियङ्गुकाचन्दनरूपितानां
स्पर्शाः प्रियाणां च वराङ्गनानाम् ।
दाहे प्रशस्ताः सजलाः सुशीताः
पद्मोत्पलानां च कलापवाताः ॥ १०८ ॥
सरिङ्गदानां हिमवद्दरीणां
चन्द्रोदयानां कमलाकराणाम् ।
मनोऽनुकूलाः शिशिराश्च सर्वाः
कथाः सरक्तं शमयन्ति पित्तम् ॥ १०९ ॥

भद्रश्रियादीनि प्रलेपार्थमाह । वानीरम् उशीरभेद एव सुग-
न्धिमूलम् । कालानुसार्यां शीतलम् । शिशिराश्च सर्वे ह्यन्तेन
लेपविधानम् । पद्मोत्पलानां च कलापवाता इति पद्मोत्पलस-
मूहकृतवाता इत्यर्थः ॥ १०२-१०९ ॥

तत्र श्लोकौ—

हेतुं वृद्धिं स्नां स्थानं लिङ्गं पृथक् प्रदुष्टस्य ।
मार्गौ साध्यमसाध्यं याप्यं कार्यकर्म चैव ॥ ११० ॥
पानान्नमिष्टमेव च वर्ज्यं संशोधनं च शमनं च ।
गुरुद्वक्तवान्यथावच्चिकित्सिते रक्तपित्तस्य ॥ १११ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सि-
तस्थाने रक्तपित्तचिकित्सितं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

हेतुमित्यादिनाऽध्यायार्थसंग्रहो व्यक्त एव ॥ ११० ॥ १११ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृतशायामातुर्वेदरीपिकायां चरकतात्पर्य-
टीकायां चिकित्सास्थाने रक्तपित्तचिकित्सितं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

निदानोक्तक्रमागुरोर्धात्रक्तपित्तमदु गुल्मचिकित्सितं भूते
॥ १ ॥ २ ॥

सर्वप्रजानां पितृवच्छरण्यः
पुनर्वैसुर्भूतमविष्यदीशः ।
चिकित्सितं गुल्मनिवहणार्थं
प्रोवाच सिद्धं वदतां वरिष्ठः ॥ ३ ॥

सर्वप्रजानामित्यादिना गुरोः स्तुतिर्धर्मजनकतया तथौत्तर-
ग्रन्थश्रद्धेतया । भूते भविष्ये चाव्याहृतज्ञानतया प्रभुरेव
भवतीति भूतमविष्यदीशः । सिद्धमिति साध्याव्यभिचारि
सर्वमेव चिकित्सितं यद्यपि सिद्धमेव वक्तव्यं, तथाऽप्यत्र प्रक-
रणे स्तुत्यर्थं सिद्धपदं हेयम् ॥ ३ ॥

विद्वद्भ्योऽपि तत्तत्परिस्त्रवाद्वा
तैरेव वृद्धैः परिपीडनाद्वा ।
वेगैरुदीर्णैर्विहृतैरधो वा
बाह्याभिघातैरतिपीडनैर्वा ॥ ४ ॥
रूक्षाक्षपानैरतिसेवितैर्वा
शोकेन मिथ्याप्रतिकर्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः
कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥ ५ ॥

अत्र यद्यपि निदाने एव गुल्मस्य हेतुलक्षणान्युक्तानि, तथाऽपि
प्रकरणवशात् पुनस्तान्यभिधीयन्ते; निदानोक्तादिशेषश्च कश्चि-
दुच्यते । निदाने वायोरेव कोपेन वृद्धेर्हेतुभिरावरणमुक्तम्,
अतिपीडनैर्वैद्यनेन तदेवोच्यते । तैरेवेति विद्वद्भ्योऽपि तैः ।
मिथ्याप्रतिकर्म मिथ्याकृतं वमनादिकं पक्षकर्म ॥ ४ ॥ ५ ॥

कर्फं च पित्तं च स दुष्टवायु-
रुद्धय मार्गान् विनिबद्ध्य ताभ्याम् ।
हृत्पामिपार्श्वोदरवस्तिशूलं
करोत्यथो याति न बद्धमार्गः ॥ ६ ॥
पकाशये पित्तकफाशये वा
स्थितः स्वतन्त्रः परस्संश्रयो वा ।
स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वा-
द्गुल्मो यथादोषमुपैति नाम ॥ ७ ॥

कर्फं च पित्तं चेत्यादिना संप्राप्तिमाह । इयं च शोणितज-
गुल्मव्यतिरिक्तानां चतुर्णां संप्राप्तिः । तत्र कर्फं च पित्तं चेति
कदाचित् पित्तं कदाचित् कफः । तत्र कफजे स्वतन्त्रो वृद्धः
कफः, पित्तजे स्वहेतुवृद्धं स्वतन्त्रं पित्तं, संक्षिपाते च यथोक्त-
गुणौ पित्तकफौ, उद्धूय वायुः गुल्मं करोति; वातगुल्मे तु
स्वतन्त्रः प्रकुपितो वायुः प्रकुपितस्थौ पित्तकफावुद्धूय गुल्मं करो-
तीति हेयम् । मार्गानिति ऊर्ध्वाधस्तत्त्वाङ्गान् । अधो न
यातीति अत्र चकारो ह्यतनिर्दिष्टः; तेनोर्ध्वं न याति तिर्यक् च
न यातीति हेयम् । किंवा वायोः कोष्ठस्याधोगमनमेव प्रायो
भवति, तेन तत्रैषेधः साक्षादुक्तः, इतरमार्गगमननिषेधस्तु
समानन्यायतया लभ्यते । पकाशये इति पित्ताशयाभावाद्योर-
धोभागे एव । स्वतन्त्र इति वातगुल्मे, परस्संश्रय इति पक्का-
शये । पित्तकफाशययोः कफजः पित्तको निचयगुल्मश्च पर-
संश्रयो भवतीति हेयम् । परिपिण्डितत्वाद्गुल्म इत्यनेन यथा
अज्ञा अपि लतासमुद्गादौ संधातेनावस्थिते 'गुल्म' इति व्यप-
दिशन्ति, तथेहापि संधातेनावस्थानाद्गुल्मेत्यभिधानं प्राप्नोति ।
यथादोषमिति यथोक्तवर्णं दोषम् । नामेति च संज्ञा; वातजोऽयं,
पित्तजोऽयमित्यादिकाः ॥ ६ ॥ ७ ॥

वस्तौ च नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।

गुल्मस्थानान्याह—वस्तौ नाभ्यां हृदि पार्श्व-
योर्वा गुल्मस्य पञ्च स्थानानि भवन्ति । यद्यपि वस्त्यादीनि
पञ्चैव, तथाऽपि पञ्चग्रहणमधिकस्थाननिषेधार्थम् । रौधिरस्यापि
गुल्मस्य गर्भाशयपार्श्वस्थितत्वेन पार्श्व एवाशये भवतः । अन्ये तु
रौधिरव्यतिरिक्तानामेतत् पञ्चस्थानत्वं, रौधिरस्य तु गर्भाशय
एव विशिष्टं स्थानं भवति ॥—

पञ्चात्मकस्य प्रभवं तु तस्य
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ॥ ८ ॥
रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं
विच्छेष्टितं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥ ९ ॥
यः स्थानसंस्थानरुजां विकल्पं
विद्वातसङ्गं गलचक्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरं च
हृत्कुक्षिपार्श्वसशिरोरुजं च ॥ १० ॥
करोति जीर्णोऽभ्यधिकं प्रकोपं
भुके मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रूक्षं
कपायतिकं कटु चोपशेते ॥ ११ ॥

संग्रति पृथक्त्वेन हेतुलिङ्गचिकित्साभिधानं प्रतिजानीते—
पञ्चात्मकलेखादि । पञ्चात्मकस्य पञ्चस्वरूपस्य । प्रभवस्य सा-
दिति प्रभवः कारणं; कारणानि पञ्च वातपित्तकफसन्निपात-
रूपाणि । तिष्ठत्सन्निजितं स्थानं वस्त्यादि, संस्थानमाकृतिः,
रुजा पीडा, एषां विकल्पः क्षणे क्षणेऽन्यथात्वम् । शिशिरज्वरः
शीतज्वरः । करोतीति पूर्वेण संबध्यते । जीर्णोऽभ्यधिकं प्रकोपं
समुपैति यश्च । न चोपशेते इति न सुखं जनयति ॥ ८-११ ॥

कट्वस्त्लीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष-
क्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरं च दुष्टं
पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥ १२ ॥
ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः
शूलं महज्जीर्षति भोजने च ।
खेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः
स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥ १३ ॥

कट्वस्त्येलादिना पित्तगुल्ममाह । आमाभिघातशब्देनामाभि-
घातः पित्तजनको ज्ञेयः । रुधिरं च दुष्टमित्यनेन दुष्टद्रवधिरा-
न्मलभूतस्य पित्तस्य जन्म दर्शयति ॥ १२ ॥ १३ ॥

शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनं च
संपूरणं प्रत्यपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य
सर्वैस्तु दिष्टो निचयात्मकस्य ॥ १४ ॥

शीतमित्यादिना कफगुल्महेतुलक्षणकथनम् । अत्रान्तरे हेतु-
त्रयकथनावसाने दोषत्रयमेलकस्य कार्यमाह—सर्वैस्तु दिष्टो नि-
चयात्मकस्येति—निचयात्मकः सांनिपातिकः । सांनिपातिकश्च
निचयरूपगुल्मजन्मतया व्यपदेशेन विद्वितविषमसमवायात्
संयोगमहिम्ना च दर्शयति ॥ १४ ॥

सैमित्यशीतज्वरगात्रसाद-
हृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।
शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं
गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥ १५ ॥

औल्यैदिकं निचयगुल्ममभिधाय प्रकृतश्लेष्मगुल्मलक्षण-
माह—सैमित्येलादि ॥ १५ ॥

निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे
द्विदोषजे दोषबलाबलं च ।
व्यामिश्रलिङ्गानपरांस्तु गुल्मां-
स्त्रीनादिशोदैवधकल्पनार्थम् ॥ १६ ॥

द्विदोषजगुल्महेतुलिङ्गातिदेशार्थमाह—निमित्तैलादि । दोष-
बलाबलं चेत्यनेनैकोलवणं द्वन्द्वं ग्राहयति । त्रीनिति च वात-
पित्तज-पित्तकफज-वातश्लेष्मजान् । औषधकल्पनार्थमित्यनेन
प्रकृतिसमसमवायात्वात् स्वविलक्षणकार्याकर्तृतया प्रत्येकदोषे
द्वन्द्वजगुल्मा अभिनिविष्टा एव, प्रत्येकोक्तचिकित्साभेदकेन
चिकित्सा इत्येतन्मात्रोपदर्शनार्थं तेषामभिधानम् । एतेनाद्योत्त-
रीयोक्तपञ्चसंख्याविरोधोऽपि न भवति, द्वान्द्विकगुल्मभेदस्याप्र-
योजकत्वात्; सन्निपातगुल्मे तु प्रत्येकदोषजलक्षणादतिरिक्तानि
लक्षणानि तत्प्रभावश्चासाध्यत्वादिवैक्य एवेति युक्तं तस्य
भेदेनोपादानम् । ज्वरेऽपि द्वन्द्वज्वरणां पृथक्लक्षणयोगेन
द्वान्द्विकत्वं युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

महारुजं दाहपरीतमश्मव-
द्वनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ १७ ॥

महारुजमित्यादिना सन्निपातजलक्षणान्याह । केचिदेत-
ल्लक्षणव्यतिरिक्तलक्षणस्तु यः प्रत्येकदोषजोक्तसंसारमात्रलक्षणः
प्रकृतिसमवायसन्निपातजन्यः स साध्य एव गुल्म इति
वदन्ति ॥ १७ ॥

ऋतावनाहारतया भयेन
विरूक्षणेर्वैगविनिग्रहश्च ।
संस्तम्भनोल्लेखनयोनिदोषै-
गुल्मः स्त्रियं रक्तभवोऽभ्युपैति ॥ १८ ॥
यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गै-
श्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥ १९ ॥

ऋताविलादिना शोणितगुल्ममाह । ऋताविति पुष्पदर्शन-
काले । स्त्रियमित्यनेन कुमारोमातिवृद्धौ च निषेधयति । पिण्डित
एवेति गर्भस्वर्गः स्पन्दते । समगर्भलिङ्ग इति स्तनपीनत्वादि
गर्भसमानं लिङ्गं भवति । स्त्रीभव एवेति अनेन पुरुषस्य रक्त-
गुल्मोत्पत्तिं निषेधयति । मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्य इति
प्रभावाद्दशमासातिक्रमे एवास्य सुखा चिकित्सा भवति, अर्वाक्
चिकित्सायां तु शोणितातिवृत्तिगर्भाशयोपघातादि स्यात् । यदु-
च्यते—गर्भसमानलिङ्गत्वेनास्य दशमासादूर्ध्वं रुधिरगुल्मावधारणं
भवति, तेनार्वाक्चिकित्साऽत्र नोक्तेति; तत्र, दशमासात्तिक्रमे-
ऽपि गर्भावस्थानदर्शनात् । उक्तं हि—“पुष्टो यदा वर्षेणैरपि
स्यात्” (शा.अ.२), तथा संपिण्डितत्वं गर्भलक्षणद्विरुद्धलक्षण-
मुक्तं; तेन दशमासादूर्वागपि शोणितगुल्मावधारणं भवत्येव;
तस्मात् पूर्वोक्तमेव साधु ॥ १८ ॥ १९ ॥

क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रवक्ष्याम्यत ऊर्ध्वं च योगान् गुल्मनिवर्हणान् २०
रुक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
वज्रविण्माहृतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥ २१ ॥
भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरुहैः सानुवासनैः ।
स्निग्धस्य मिषजा स्वेदः कर्तव्यो गुल्मशान्तये ॥ २२ ॥
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुत्खण्णम् ।
मिर्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ २३ ॥
स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ।
पक्वाशयगतं बस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ २४ ॥
दीप्तेऽशौ वातिके गुल्मे विबन्धेऽनिलवर्चसोः ।
बृंहणान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥
पुनः पुनः स्नेहपानं निरुहाः सानुवासनाः ।
प्रयोज्या वातगुल्मेषु कफपित्तानुरक्षिणा ॥ २६ ॥

अत ऊर्ध्वमिति क्रियाक्रममभिधानादुत्तरम् । स्नेहैरिति चतु-
र्मिरपि स्नेहैः । स्नेहोपयोगानाह—भोजनेत्यादि । विशेषेणैति वच-
नेन न सर्वं सर्वत्र; विशेषतस्तु स्नेहपानं नामेरुह्यं जाते गुल्मे ।
पक्वाशयगत इति पक्वाशयसंगताधोभागे । बस्तिरिति निरुहोऽनु-
वासनं च । जठराश्रय इति नाभिगते नाभिपार्श्वगते च । उभ-
यमिति निरुहस्नेहवस्ती । वातगुल्मेऽपि वचनाद्वातप्रधानेषु

गुल्मेष्वपि यथोक्तं कर्तव्यं दर्शयति । उक्तं हि “गुल्मिनामनि-
लशान्तिरुपायैः” (नि. अ. ३) इत्यादि । कफपित्तानुरक्षणेति
तथा स्नेहः कर्तव्यो यथा कफपित्ते न वर्धते ॥ २०-२६ ॥

कफो वाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव वा ।
यदि कुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिकित्सिते ॥ २७ ॥
यथोल्बणस्य दोषस्य तत्र कार्यं मिषजितम् ।
आदावन्ते च मध्ये च मारुतं परिरक्षता ॥ २८ ॥

वातचिकित्सया वृद्धकफपित्तरक्तचिकित्सासाह—कफो वाते
इत्यादि । जितप्राय इति वचनात् कफायवृद्ध्या वातो यथा
जितप्रायो भवति तथा वातचिकित्सा कार्या । यथोल्बणस्येति
वातचिकित्सया य उल्बणो दोषो भवति कफादिः, तस्य चिकित्सा
कर्तव्या । तस्यापि चिकित्सायां वातवृद्धिर्यथा न भवति तथा
कर्तव्यमिति दर्शयन्माह—आदावित्यादि ॥ २७ ॥ २८ ॥

वातगुल्मे कफो वृद्धो हत्वाऽग्निमरुचिं यदि ।
हृष्टासं गौरवं तन्द्रां जनयेदुल्लिखेत्तु तम् ॥ २९ ॥
शूलानाहविबन्धेषु गुल्मे वातकफोल्बणे ।
वर्तयो गुटिकाश्चूर्णं कफवातहरं हितम् ॥ ३० ॥
पित्तं वा यदि संवृद्धं संतापं वातगुल्मिनः ।
कुर्याद्विरेच्यः स भवेत् सखेहैरातुलौमिकैः ॥ ३१ ॥

गुल्मे यद्यपि वमनं निषिद्धं, तथाऽप्यवस्थायां वमनं तदप-
वारूपं दर्शयन्माह—वातगुल्म इत्यादि । वर्तय इति फलव-
र्तयः । आतुलौमिकैरिति वचनेन तीव्रविरेचनं वातकोपनं निषे-
धयति ॥ २९-३१ ॥

गुल्मो यद्यनिलादीनां कृते सम्यग्मिषजिते ।
न प्रशाम्यति रक्तस्य सोऽवसेकात् प्रशाम्यति ॥ ३२ ॥

रक्तसावर्णं गुल्मप्रदेशे एव श्रद्धादिना, रक्ताधिष्ठानत्वाद्गुल्मस्य;
बाहुसिराव्यधेन रक्तसावर्णं गुल्मसेतरचिकित्साऽप्रशमे ज्ञेयम् ।
रक्ताधिष्ठानत्वं च गुल्मपाकप्रस्तावे दर्शनीयम् ॥ ३२ ॥

स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैतिके संसनं हितम् ।
रुक्षोष्णेन तु संभूते सर्पिः प्रशमनं परम् ॥ ३३ ॥
पित्तं वा पित्तगुल्मं वा हात्वा पक्वाशयस्थितम् ।
कालविह्निरैतत् सद्यः सत्तिकैः क्षीरवस्तिभिः ॥ ३४ ॥
पयसा वा सुक्षोष्णेन सत्तिकेन विरेचयेत् ।
मिषगन्ध्रिबलापेक्षी सर्पिषा तैल्वकेन वा ॥ ३५ ॥

रुक्षोष्णेन तु संभूते पैतिके इति योज्यम् । रुक्षोष्णतयैव
पित्तं वृद्धं भवति । तैल्वकं सर्पिरुदरे वक्तव्यम् ॥ ३३-३५ ॥
तृष्णाज्वरपरीदाहशूलस्वेदाग्निमार्दवे ।

गुल्मिनामरुचौ चापि रक्तमेवावसेचयेत् ॥ ३६ ॥
लिङ्गमूला विदहन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ।
रक्तं हि व्यस्तलां याति, तच्च नास्ति न चास्ति रक्तं ३७

तृणाज्वरेत्यादिना गुल्मविदाहे उपक्रममाह । रक्तावसेचनं कृतं चेच्छिन्नमूलं गुल्मा न विदहन्ते; छिन्नमूलं इति छिन्न-शोणिता इत्यर्थः । छिन्नमूलमेव स्फोरयति—रक्तं हीत्यादि । व्यम्लतां विदाहम् । तच्च नास्तीति शोणितमवसेकाच्चास्तीत्यर्थः । तस्य रक्तसाभावान्नगमि नास्ति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

**हृतदोषं परिम्लानं जाङ्गलैस्तर्पितं रसैः ।
समाश्वस्तं सरोवर्षात् सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ ३८ ॥**

हृतदोषमिति शोणितावसेकेन हृतदोषं, परिम्लानमिति क्षीणकायम् ॥ ३८ ॥

**रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् क्रियामनुपलभ्य च ।
यदि गुल्मो विदह्येत शस्त्रं तत्र भिषजितम् ॥ ३९ ॥**

क्रियामिति शोणितावसेकरूपां क्रियाम् । विदह्येत प-च्यते ॥ ३९ ॥

**गुरुः कठिनसंस्थानो गृहमांसान्तराश्रयः ।
अविचर्णः स्थिरश्चैव ह्यपक्रो गुल्म उच्यते ॥ ४० ॥**

गुरुः कठिनेत्यादिनाऽपक्वपच्यमानपक्वगुल्मलक्षणमाह । गृह-मांसश्चातो अन्तराश्रयश्चेति गृहमांसान्तराश्रयः । स्थिर इति उन्नतः ॥ ४० ॥

**दाहशूलार्तिसंक्षोभस्वप्नानाशरतिज्वरैः ।
विदह्यमानं जानीयादुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ ४१ ॥**

तमुपनाहयेदिति उष्णद्रव्यकृतं लेपं पाचनार्थं दद्यादि-त्यर्थः ॥ ४१ ॥

विदाहलक्षणे गुल्मे बहिस्तुक्के समुन्नते ।
इयावे सरूपपर्यन्ते संस्पृशे वस्तिर्संनिभे ॥ ४२ ॥
निपीडितोन्नते स्तब्धे भुम्भे तत्पार्श्वपीडनात् ।
तत्रैव पिण्डिते शूले संपर्कं गुल्ममादिशेत् ॥ ४३ ॥
तत्र धान्वन्तरीयाणामधिकारः क्रियाविधौ ।
वैद्यानां कृतयोग्यानां व्यथशोधनरोपणे ॥ ४४ ॥
अन्तर्भागस्य चान्येतत् पच्यमानस्य लक्षणम् ।
हृत्कोडशूनताऽन्तैःस्थे बहिःस्थे पार्श्वनिर्गतिः ॥ ४५ ॥

विदाहलक्षणे इति दाहादिष्वित्यर्थः । बहिस्तुक्के इति बाह्यत उन्नते । समुन्नते इति समत्वोन्नते, न निम्नोच्चविभागेन । निपीडितानन्तरमुन्नते निपीडितोन्नते । स्तब्धे इति वतुले । भुम्भे इति मन्दवेदने इत्यर्थः । धान्वन्तरीयाणामिति धान्वन्त-रित्त्राभ्यायिनां शल्यविदामित्यर्थः । कृता शस्त्रकर्मणि योग्या यैस्ते कृतयोग्याः । गुल्मस्य च पाकः सुश्रुते निविद्धः—“स

१ 'तत्रैव पिण्डितं विद्विधिनियतत्वाच्छेषाङ्गाव्यापनशीलं, तथा-विधे शूले' सति; तथा तस्य विद्वेधेः पार्श्वपीडनेन पुरुषस्य स्वमे लब्धे सुखेन निद्रायां प्राप्ताय' इत्यङ्गसंग्रहव्याख्यासामिन्दुः । २ 'हृत्को-डशूलमन्तःस्थे' इति पा० ।

यस्मादात्मनि चर्यं गच्छत्यस्त्रिष्व बुद्धुः । अन्तःसरति यस्मा-च्च न पाकमुपयास्यतः” (उ. त. अ. ४२) इति; तथाऽ-पीह कृतवास्तुपरिमहस्य गुल्मस्य पाक उच्यते, यस्तु अकृत-वास्तुपरिमहः स न पच्यत इतीहायुनुमर्तः; यस्तु कृतवास्तु-परिमहतया पच्यत इति उच्यते तस्य विद्विधित्वेन पाको जायत इति संज्ञामात्रेण विस्मयः । अन्तर्भागस्येति कोष्ठमध्यस्थि-तस्य । यद्यपि सर्वे एव गुल्मः कोष्ठस्थस्तथाऽपीह यो बहिरुन्न-तश्चितो न भवति स इह तत्स्थोऽभिप्रेतः । हृत्कोडशूनताऽ-न्तःस्थे इति अन्तःस्थपाके हृत्कोडस्य शूनता भवति; बहिःस्थे पार्श्वनिर्गतिः, पार्श्वनिर्गतिर्गुल्म एव दृश्यते । केचित्तु श्लोकमेनं न पठन्ति ॥ ४२-४५ ॥

**पकः स्रोतांसि संक्लेद्य ब्रजत्यूर्ध्वमधोऽपि वा ।
स्वयंप्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हितोदाशनैः ॥ ४६ ॥
दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन् भिषगुपद्रवान् ।
अत ऊर्ध्वं हितं पानं सर्पिषः सविशोधनम् ॥ ४७ ॥
शुद्ध्यति तर्कं सक्षौद्रं प्रयोगे सर्पिरिष्यते ।**

ब्रजत्यूर्ध्वमिति सञ्चन्देनान्तःस्थेनाभिप्रेतः । उपेक्षेत हिता-शनैरिति हिताशनस्तिष्ठेत् न किञ्चिद्वैषजं कुर्यात् । रक्षगुपद्रवा-निति उपद्रवेष्वप्यो ज्वरादिष्वप्यो रक्षकित्यर्थः । सविशोधनमिति विशेषेण शोधनं सर्पिःपानम् । तित्कमिति तित्कद्रव्यासाधि-तम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥—

**शीतलैर्गुरुभिः स्निग्धैर्गुल्मे जाते कफात्मके ॥ ४८ ॥
अवम्यस्याल्पकायाशः कुर्यालङ्घनमादितः ।
मन्दोऽसिर्वेदना मन्दा गुहस्तिमितकोष्ठता ॥ ४९ ॥
सोक्लेशा चार्चिर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः ।
उष्णैरेवोपचर्यश्च कृते वमनलङ्घने ॥ ५० ॥
योज्यश्चाहारसंसर्गो मेघजैः कटुतिक्तकैः ।
सानाहं सविबन्धं च गुल्मं कठिनमुन्नतम् ॥ ५१ ॥
दृष्ट्वाऽऽदौ खेदयेद्युक्तया खिन्नं च विलयेद्भिषक् ।
लङ्घनोल्लेखने खेदे कृतेऽग्नौ संप्रशुक्षिते ॥ ५२ ॥
कफगुल्मी पिबेत् काले सक्षारकटुकं घृतम् ।
स्थानादपसृतं क्षात्वा कफगुल्मं विरेचनैः ॥ ५३ ॥
सन्नेहैर्वस्तिभिर्वाऽपि शोधयेद्दाशमूलिकैः ।
मन्देऽस्त्रावनिले मूढे क्षात्वा सन्नेहमाशयम् ॥ ५४ ॥
गुटिकाचूर्णनिर्गृहाः प्रयोग्याः कफगुल्मिनाम् ।
कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुल्मम् ॥ ५५ ॥
जयेत्कफकृतं गुल्मं क्षारारिष्टाशिकर्मभिः ।**

शीतलैरित्यादिना कफगुल्ममनुसृत्य चिकित्साक्रममाह । सक्षारकटुकमिति क्षारकटुद्रव्यासाधितम् । अपसृतमिति चलि-

तम् । दाशमूलिकैरिति दशमूलकृतबस्तो बस्तिस्त्रीये (ति. अ. ३) वक्तव्याः । मूढे इति संमूर्च्छते, आधृते इति यावत् । गुटिकाचूर्णनिर्गृहा इति वक्तव्या गुटिकादयः । क्षारारिष्टाभिकर्म-भिरित्यत्र क्षारस्वात्राप्रस्तुतया शल्यतन्त्रे एव तावद्विस्तराणा-भिधानम्, अत्रापि च ग्रहण्यथाये क्षारा वक्तव्याः; अभिकर्मा-त्रापि संक्षेपेण गुल्मस्थाने वक्तव्यं, पराधिकारे विस्तारानभिधा-नात् ॥ ४८-५५ ॥—

दोषप्रकृतिगुल्मर्तुयोगं बुद्ध्वा कफोद्वेगे ॥ ५६ ॥
बलदोषप्रमाणज्ञः क्षारं गुल्मे प्रयोजयेत् ।
एकान्तरं ह्यन्तरं वा ज्यहं विश्रम्य वा पुनः ॥ ५७ ॥
शरीरबलदोषाणां वृद्धिक्षपणकोविदः ।
श्लेष्माणं मधुरं क्षिग्धं मांसक्षीरघृताशिनः ॥ ५८ ॥
छित्त्वा छित्त्वाऽऽशयात् क्षारः क्षरत्वात् क्षारयत्यधः
मन्देऽन्नावचरौ साम्ये मधे सन्नेहमश्रताम् ॥ ५९ ॥
प्रयोज्या मार्गशुद्ध्यर्थमरिष्टाः कफगुल्मिनाम् ।

क्षारस्य महाशयत्वेन दोषादिज्ञानपूर्विकामन्तराऽन्तरा प्रवृ-त्तिमाह—दोषेलादि । तत्र क्षाराद्युगुणे दोषः कफः, प्रकृतिः श्लेष्मिकी, गुल्मश्च स्थिरः, ऋतुर्ह्येकान्तः शिशिरो वा । एकान्त-रमित्यादि । दोषादिषु सर्वेषु क्षारानुगुणेष्वेकान्तरं विश्रम्य, अन्यतमानुगुणेषु ह्यन्तरं ज्यहं वा विश्रम्य; बलदोषपेक्षया वा विकल्पः । शरीरबलदोषाणां वृद्धिक्षपणकोविद इति शरीर-बलवृद्धौ दोषस्य च क्षपणे पण्डितः । मांसक्षीरघृताशिन इत्य-नेन मांसादिभोजनेन क्षारप्रयोगे शरीरबलरक्षा कर्तव्येति दर्शयति ॥ ५६-५९ ॥—

लङ्घनोल्लेखनैः स्वेदैः सर्पिःपातैर्विरेचनैः ॥ ६० ॥
बस्तिभिर्गुटिकाचूर्णक्षारारिष्टगणैरपि ।
श्लेष्मिकः कृतमूलत्वाद्यस्य गुल्मो न शाम्यति ॥ ६१ ॥
तस्य दाहो हृते रक्ते शरलोहादिभिर्हृतः ।
औष्ण्यात्तैक्षण्याच्च शमयेदग्निगुल्मे कफानिलौ ॥ ६२ ॥
तयोः शमाच्च संघातो गुल्मस्य विनिवर्तते ।
दाहे धान्वन्तरीयाणामत्रापि भिषजां बलम् ॥ ६३ ॥
क्षारप्रयोगे भिषजां क्षारतन्त्रविदां बलम् ।

शरलोहादिभिरित्यनेन रुक्शदाहं दर्शयति । दाहश्च गुल्मदेशे एव कर्तव्यः । दाहक्षारयोः पराधिकारत्वेन परबलस्याभिप्रेत्यस्त्वं, तेन तत्परेणैव दाहक्षारयोगमाह—दाह इत्यादि । क्षार-तन्त्रस्याद्योऽहं पृथगनभिधानाच्छल्यतन्त्रपेक्षाशुश्रूषाक्षारविधायकं क्षारतन्त्रमुच्यते ॥ ६०-६३ ॥—

व्यामिश्रदोषे व्यामिश्र एष एव क्रियाक्रमः ॥ ६४ ॥

व्यामिश्रदोषे इति संसर्गजे सजिपातजे च व्यामिश्रः ॥ ६४ ॥

सिद्धानतः प्रवक्ष्यामि योगान् गुल्मनिवर्हणान् ।

ज्यूषणत्रिफलाधान्यविडङ्गचव्यचित्रकैः ॥ ६५ ॥

कल्कीकृतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ।

इति ज्यूषणादिघृतम् ।

संप्रति सिद्धान् योगानाह—सिद्धानित्यादि । सिद्धानिति वक्ष्यमाणयोगस्तुतिः शिष्यप्रवर्तिका । ज्यूषणाद्ये द्रवान्तरान-भिधानात् क्षीरमेव चतुर्गुणं भवति ॥ ६५ ॥—

एत एव च कल्काः स्युः कषायः पञ्चमूलिकैः ॥ ६६ ॥
द्विपञ्चमूलिको वाऽपि तद्वृतं गुल्मनुत् परम् ।

इति ज्यूषणादिघृतमपरम् ।

(षट्पलं वा पिबेत् सर्पिर्घृतं राजयक्ष्मणि ॥ ६७ ॥)

प्रसन्नया वा क्षीरार्थं सुरया दाडिमेन वा ।

दध्नः सरेण वा कार्यं घृतं मातृतगुल्मनुत् ॥ ६८ ॥

एत एवेति ज्यूषणेत्याहुकाः । प्रसन्ना मद्यविशेषः । क्षीरार्थ-मिति क्षीरस्थाने प्रसन्ना देया, एवं स्वरसादिभिरपि क्षीरार्थं व्याख्येयः ॥ ६६-६८ ॥

हिङ्गुसौवर्चलाजाजीविङ्गदाडिमदीप्यकैः ।

पुष्करव्योषधन्याकवेतसक्षारचित्रकैः ॥ ६९ ॥

शटीवचाजगन्धैलासुरसैश्च विपाचितम् ।

शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥ ७० ॥

इति हिङ्गुसौवर्चलाद्यं घृतम् ।

हिङ्गवाये हिङ्गवासीनां कल्कः; दधि चतुर्गुणं, द्रव-त्वात् ॥ ६९ ॥ ७० ॥

हपुषान्व्योषध्वीकाचव्यचित्रकसैन्धवैः ।

साजाजीपिप्पलीमूलदीप्यकैर्विपचैर्द्रुतम् ॥ ७१ ॥

सकोलमूलकरसं सक्षीरदधिदाडिमम् ।

तत् परं वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥ ७२ ॥

योन्यशोग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् ।

बस्तिहृत्पार्श्वशूलं च घृतमेतद्विपाहति ॥ ७३ ॥

इति हपुषाद्यं घृतम् ।

हपुषादिकल्कः, कोलरसादीनि पञ्चद्रवाणि केहसमानि, “पञ्च-प्रसृति यत्र स्युर्द्रवाणि केहसंविधौ । तत्र केहसमानि” इति वचनात्; दाडिमस्यापि रसान्तरसाञ्चिष्याद्भव एव ग्रहणः; उक्तं हि विश्वामित्रे—“पृथ्वीकाजीरकव्योषधहपुषाजितिसैन्धवैः । सचव्यपिप्पलीमूलवैहिदीप्यकसंयुतैः ॥ दाडिमकोलमूलानां रसे दध्नि पयसिपि । सिद्धं घृतं जयेदुल्मं वह्निं संदीपनं परम्” इति ॥ ७१-७३ ॥

पिप्पल्या पिचुराध्यौ दधिदाडिमद्विपलं पलम् ।

धान्यात्पञ्च घृताच्छुण्ठ्याः कर्षः क्षीरं चतुर्गुणम् ७४

सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं व्यपोहति ।

योनिशूलं शिरःशूलमशोसि विषमज्वरम् ॥ ७५ ॥

इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

पिचुः कर्षः, तेनाप्यर्धपिचुरिति सार्धः कर्षः । अत्र च धृते कल्कभूयस्त्वं भवन्नपि कल्पनीयं, वचनादेव । उक्तं हि न्यायविद्विः—“निर्देशः श्रूयते नूनं द्रव्याणां यत्र यादृशः । तस्मिन् स संविधातव्यः शब्दामावे प्रसिद्धितः” इति । अत्र पुनर्धृतं सिद्धमिति पिप्पल्यादीनां लेहत्वेन प्रयोगनिरासार्थं धृतसाधनार्थं चोक्तम् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

घृतानामौषधगणा य एते परिकीर्तिताः ।
ते चूर्णयोगा बल्यस्ताः कषायान्ति च गुल्मिनाम् ७६
कोलदाडिमघर्मांश्चसुरामण्डाम्लकाजिकैः ।
शूलानाहहरी पेया बीजपूरसेन वा ॥ ७७ ॥
चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितानि रसेन वा ।
कुर्याद्भर्तुः सगुटिका गुल्मानाहर्तिशान्तये ॥ ७८ ॥

घृतोक्तमेधजानां चूर्णादिष्वपि प्रयोगमाह—घृतानामित्यादि । बल्य इति फलबल्यः । उक्तद्रव्याणां चूर्णत्वे कृतेऽनुपायार्थं द्रवाण्याह—कोलेत्यादि । कषायकरणपक्षे विशेषविधानानुक्तः सामान्यविधिनैव कषायकरणं ज्ञेयम् ॥ ७६-७८ ॥

हिङ्गु त्रिकटुकं पाठां हपुषामभयां शटीम् ।
अजमोदाजगन्धे च तित्तिडीकाम्लवेतसौ ॥ ७९ ॥
दाडिमं पुष्करं धान्यमजार्जी चित्रकं वचाम् ।
द्वौ क्षारौ लवणे द्वे च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥ ८० ॥
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमन्नपानेष्वनल्ययम् ।
प्राग्भक्तमथवा पेयं मधेनोष्णोदकेन वा ॥ ८१ ॥
पार्श्वहृद्वस्तिशलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।
आनाहं मूत्रकृच्छ्रे च शूले च गुदयोनिजे ॥ ८२ ॥
ग्रहण्यशौविकारेषु मूढि पाण्ड्यामयेऽरुचौ ।
उरोविबन्धे हिक्कायां कासे श्वासे गलग्रहे ॥ ८३ ॥
भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।
बहुशो गुटिकाः कार्याः कार्मुकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥

इति हिङ्गुवादिचूर्णं गुटिका च ।

हिङ्गुवादौ अजमोदादीनि ख्यातानि । द्वौ क्षारौ सर्जिकाया-
वशूकजौ । प्राग्भक्तमिति भोजनस्य प्राक्; परिणामेन वा यथा
भोजनात् प्रलासजं भवति । बहुश इति सप्ताहं, “सप्ताहं तेन
भावना” इति वचनात् । कार्मुका इति कर्मणि समर्थाः
॥ ७९-८४ ॥

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं विडसैन्धवे ।
सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ८५ ॥
शटीपुष्करहिङ्गुवम्लवेतसक्षारचित्रकान् ।
धान्यकं च यवार्नी च विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ८६ ॥

सचव्यपिप्पलीमूलमजगन्धां सदाडिमाम् ।
अजार्जी चाजमोदां च चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ॥ ८७ ॥
रसेन मातुलुङ्गस्य मधुशुकेन वा पुनः ।
भावितं गुटिकां कृत्वा सुपिष्टां कोलसंमिताम् ॥ ८८ ॥
गुल्मं ग्रीहानमानाहं श्वासे कासमरोचकम् ।
हिक्कां हृद्रोगमर्शांसि विविधां शिरसो रुजम् ॥ ८९ ॥
पाण्ड्यामयं कफोत्क्लेशं सर्वजां च प्रवाहिकाम् ।
पार्श्वहृद्वस्तिशूलं च गुटिकेषा व्योपहति ॥ ९० ॥
नागरार्थपलं पिष्ट्वा द्वे पले लुञ्जितस्य च ।
तिलस्यैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन ना पिबेत् ॥ ९१ ॥
वातगुल्ममुदावर्तं योनिशूलं च नाशयेत् ।
पिबेदेरण्डजं तैलं वारुणीमण्डमिश्रितम् ॥ ९२ ॥
तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ।
श्लेष्मण्यनुबले पूर्वं हितं पित्तानुगे परम् ॥ ९३ ॥

लुञ्जितस्येति निस्तुषीकृतस्य । अत्र चौषधयोगो व्याधिमहि-
नैव भवतीति ज्ञेयम् । पूर्वमिति पूर्वयोगोक्तमेरण्डतैलम् । पर-
मिति उत्तरयोगोक्तमेरण्डतैलं पयोयुक्तं पाययेदित्यर्थः ॥ ८५-९३ ॥

साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुष्पलम् ।
क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च ना पिबेत् ॥ ९४ ॥
वातगुल्ममुदावर्तं ग्रन्थीं विषमज्वरम् ।
हृद्रोगं विद्वार्धं शोथं साधयत्याशु तत्पयः ॥ ९५ ॥
इति लशुनक्षीरम् ।

साधयेदित्यादौ शुद्धशुष्कस्य निस्तुषीकृतस्य आपूर्णवी-
र्यस्य च क्षीरोदकेऽष्टगुणिते इत्यत्र “भागेऽनुक्ते समानं” इति
वचनात् क्षीरं चतुर्गुणं (षोडशपलानि) जलं च चतुर्गुणमिति
मिलित्वाऽष्टगुणितं क्षीरावशिष्टं साधयेत्; गुल्मस्य बहुभेषज-
साध्यतया षोडशपलक्षीरमानं न दोषावहं भवति । क्षीररसो-
न-योश्च यद्यपि सहोपयोगो विरुद्धः, तथाऽपि व्याधिमहिन्ना महर्षि-
वचनादविवादः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रजम् ।
गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥ ९६ ॥

इति तैलपञ्चकम् ।

तैलं प्रसन्नेत्यादौ चैगिकत्वाज्जतुर्कणसंवादाच्चैरण्डतैलं
ज्ञेयम् । उक्तं हि—“आरनालमूत्रक्षारैः संयोज्य तैलमैरण्डम्”
इत्यादि ॥ ९६ ॥

पञ्चमूलीकषायेण सैक्षारेण शिलाजतु ।
पिबेत्तस्य प्रयोगेण वातगुल्मात् प्रमुच्यते ॥ ९७ ॥
इति शिलाजतुप्रयोगः ।

पञ्चमूलीत्यत्र प्रथमकल्पनया शालपर्ण्यादिपञ्चमूलीग्रहणं
ज्ञेयम् ॥ ९७ ॥

वातस्य पिप्पलीयूषेण मूलकानां रसेन वा ।
भुक्त्वा स्निग्धमुदावर्ताद्वातगुल्ममिच्छते ॥९८॥

पिप्पलीप्रधानो यूषः पिप्पलीयूषः ॥ ९८ ॥

शूलानाहविबन्धार्तं स्वेदयेद्वातगुल्मिनम् ।
स्वेदः स्वेदविधातुर्कैर्नाडीप्रस्तरसङ्करैः ॥ ९९ ॥
वस्तिकर्म परं विद्याहृत्समग्रं तद्धि मारुतम् ।
स्वे स्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥१००॥
तस्मादभीक्ष्णशो गुल्मा निरुहैः सानुवासनैः ।
प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥१०१॥

गुल्मघ्ना विविधा दिष्टाः सिद्धाः सिद्धिषु वस्तयः ।

नाडीप्रस्तरसंकरैरित्यनेन गुल्मे स्वेदान्तरस्यायौगिकत्वं सूच्यते ॥ ९९-१०१ ॥—

गुल्मघ्नानि च तैलानि वक्ष्यन्ते वातरोगिके ॥१०२॥
तानि मारुतजे गुल्मे पानाभ्यङ्गानुवासनैः ।
प्रयुक्तान्याशु सिध्यन्ति तैलं हानिलजित्परम् ॥१०३॥
नीलिनीचूर्णसंयुक्तं पूर्वोक्तं घृतमेव ।
समलाय प्रदातव्यं शोधनं वातगुल्मिने ॥ १०४ ॥

आशु सिध्यन्तीति शीघ्रं गुल्मं जयन्ति । तत्र हेतुमाह—
तैलं हानिलजित् परमिति; यस्मात्तैलं वातजित् तस्माद्वातगुल्मं
वातविकारं शीघ्रं जयति । अन्ये तु तैलं त्वनिलजित्त्वं नीलिनीचूर्णसंयुक्तं
समलाय दातव्यं, तथा पूर्वोक्तं च त्र्यूषणार्थं घृतं नीलिनीचूर्णसंयुक्तं
दातव्यमिति योजयन्ति । प्रथमव्याख्याने तु घृतमेवेलनेन पूर्वोक्तत्र्यूषणघृतादिकं
नीलिनीचूर्णसंयुक्तं देयमित्यर्थो हेतुः ॥ १०२-१०४ ॥

नीलिनीत्रिवृतादन्तीपथ्याकम्पिलकैः सह ।
शोधनार्थं घृतं देयं सविडक्षारनागरम् ॥ १०५ ॥
नीलिनीं त्रिफलां राक्षां बलां कटुकरोहिणीम् ।
पचेद्विडङ्गं व्याधीं च पित्तकानि जलाढके ॥ १०६ ॥
तेन पादावरोधेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥ १०७ ॥
ततो घृतपलं दद्याच्चवागूमण्डमिश्रितम् ।
जीर्णे सम्यग्विरिकं च भोजयेद्रसभोजनम् ॥ १०८ ॥
गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशोफपाण्ड्वमयज्वरान् ।
श्वित्रं स्तीहानसुम्नादं घृतमेतद्वपोहति ॥ १०९ ॥

इति नीलिन्याद्यं घृतम् ।

नीलिनीत्यादौ कल्को न श्रूयते, कल्काभावे च पाकज्ञानं
नास्ति, पाकस्य हि मृदादिना त्रैविध्यमुक्तं, तस्मात् कल्कानभि-

धानेऽपि पाकज्ञानार्थमपि कल्को देयः; स च काष्ठद्वयैरेव
योग्यतया साक्षिभ्याश्च देय इति वदन्ति । मैवं, विचित्रत्वाद्दृ-
तादिसाधनशक्तैः यथोक्तं यथोक्तमेव परं हेतुदेवं नत्वयुक्तं कल्प-
नीयं; कल्पनायां च युक्तिर्नास्त्वैव, यतो विनाऽपि कल्कदानं
काथादिद्वयेण स्नेहपाको भवत्येव, विनाऽपि कल्कं स्नेहपाकज्ञान-
स्योक्तत्वात्; तस्मादाचार्येण यथोक्तं तथैव कार्यम् । अत्र विरि-
क्तस्य पेयादिकमसौत्सर्गिकं बाधयित्वा रसभोजनं प्रयोग-
साम्यत्वादुच्यते; यथा—आवर्तकीघृतविरिक्तस्य काष्ठिककोद्र-
वान्नभोजनम् (अष्टाङ्गसंग्रहे, चिकित्सास्थाने, २१ अध्याये)
॥ १०५-१०९ ॥

कुकुटाश्च मयूराश्च तित्तिरिक्चौश्ववर्तकाः ।
शालयो मदिरा सर्पिर्वातगुल्ममिषजितम् ॥ ११० ॥
हितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् ।
समण्डवारुणीपानं पक्वं वा धान्यकैर्जलम् ॥ १११ ॥
मन्देऽग्नौ वर्धते गुल्मो दीप्ते चाग्नौ प्रशाम्यति ।
तस्मान्ना नातिसौहित्यं कुर्यान्नातिविलङ्घनम् ॥ ११२ ॥
सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते ।
या क्रिया क्रियते सिद्धिं सा याति न विरुक्षिते ११३

कुकुटेत्यादिना गुल्मिनेऽन्नपानं विधीयते । अतिसौहित्यम-
तिलङ्घनं चोभयोरप्यभिवर्धहेतुतया वर्जितम् । यदुक्तं—“नाभो-
जनेन कायाभिदीप्यते नातिभोजनात्” (चि. अ. १५)
इत्यादि ॥ ११०-११३ ॥

भिषगात्ययिकं वृक्षा पित्तगुल्ममुपाचरेत् ।
वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा तिकर्केन वा ॥ ११४ ॥
रोहिणीकटुकाणिम्बमधुकर्त्रिफलात्त्वचः ।
कर्षाशाखायमाणं च पटोलत्रिवृतोः पले ॥ ११५ ॥
द्वे पले च मसूराणां साध्यमष्टगुणेऽम्भसि ।
शृताच्छेषं घृतसमं सर्पिषश्च चतुष्पलम् ॥ ११६ ॥
पिबेत् सम्मूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पित्तकः ।
ज्वरस्तृष्णा च शूलं च भ्रमो मूर्च्छाऽरुचिस्तथा ११७

इति रोहिण्याद्यं घृतम् ।

रोहिणी कटुका कटुरोहिणी । कर्षाशा इति कर्षप्रमाणः ।
पटोलत्रिवृतोः पले इति वचनात् प्रलेकं पलम् । अष्टगुणे इति
घृतादष्टगुणे । घृतसममिति घृतं चतुष्पलमन्नोक्तं; तेन काष्ठघृता-
भ्यामष्टपलं पेयम्; अष्टपली च मात्रा गुल्मोक्तत्वादेव भवति ।
यदुक्तं—“गुल्मिनः सर्पदद्याच्च विसर्पेणहताश्च ये । तेषां मात्रा
विनिर्दिष्टा पलान्यष्टौ विशेषतः” इति ॥ ११४-११७ ॥

जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुष्पलम् ।
पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्ष्णिकैः ॥ ११८ ॥

१ ‘हानिलजित्परम्’ इति पा० । २ ‘घृतमेव वेति वाशब्देन वक्ष्यमा-
नानीलिनीत्रिवृतेत्याहुक्तव्यैः सिद्धं घृतं देयमित्यर्थो हेतुः’ इति पा० ।
च. सं. ५६

१ ‘पयसाऽपि वा’ इति पा० ।

रोहिणी कटुका मुस्ता त्रायमाणा दुरालभा ।
कल्केस्तामलकीवीराजीवन्तीचन्दनोत्तलैः ॥११९॥
रसस्यामलकानां च क्षीरस्य च घृतस्य च ।
पलानि पृथगष्टाद्यौ दत्त्वा सम्मग्विपाचयेत् ॥१२०॥
पित्तरक्तभवं गुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।
हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतद्भुतोत्तमम् ॥१२१॥

इति त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

चतुष्पलायां त्रायमाणायां दशगुणं जलं चत्वारिंशत्पलानि
देयम् । कल्केरिति तामलक्यादिकलैः, कटुरोहिण्यादीनां च
कल्केरिति योजनीयम् ॥ ११८-११९ ॥

रसेनामलकेक्षणां घृतपादं विपाचयेत् ।
पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तत्सिद्धं पित्तगुल्मनुत् ॥१२२॥

इत्यामलकाद्यं घृतम् ।

घृतपादमिति ससुदितामलकेक्षुरसापेक्षया घृतस्य पादिक-
त्वम् । पथ्यापादमित्यत्र हरीतक्या गुरुत्वेन घृतापेक्षया पाद-
त्वेनाष्टमे भागे भवति; एके तु “यतश्च पादनिर्देशश्चतुर्भाग-
तस्तु सः” (क. अ. १२) इति वचनाच्चतुर्थमेव भागं प्रत्ये
घृतेऽष्टपरुषं वदन्ति ॥ १२२ ॥

द्राक्षां मधूकं खर्जूरं विदारीं सशतावरीम् ।
परूषकाणि त्रिफलां साधयेत्पलसंमितम् ॥१२३॥

जलादके पादशेषे रसमामलकस्य च ।
घृतमिश्रुरसं क्षीरमभयाकल्कपादिकम् ॥१२४॥

साधयेत्तद्वृत्ते सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम् ।
प्रयोगात् पित्तगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारनुत् ॥१२५॥

इति द्राक्षाद्यं घृतम् ।

द्राक्षां मधूकमिलादौ काथशेषस्य प्रस्थस्य साहचर्याद्धृतावी-
नामपि प्रस्थमानत्वम् ॥ १२३-१२५ ॥

धूपं समूलमापोथ्य पचेद्दृग्गुणे जले ।
शेषेऽष्टभागे तस्यैव पुष्पकल्कं प्रदापयेत् ॥१२६॥

तेन सिद्धं घृतं शीतं सक्षौद्रं पित्तगुल्मनुत् ।
रक्तपित्तज्वरश्वासकासहृद्रोगनाशनम् ॥१२७॥

इति वासाघृतम् ।

धूपं समूलमिलादौ काथसाष्टगुणजलदनेऽष्टभागशेषत्वमिति
रक्तपित्तोक्तावासाघृतादिशेषः । तत्र हि सामान्यपरिभाषया
बृषाचतुर्गुणं जलं चतुर्भागावशिष्टं च गृह्यते । तेन प्रयोगान्त-
रत्वाद्रक्तपित्तोक्तावासाघृतादिदेशो न कृतः । सक्षौद्रमित्यनेन
प्रक्षेपन्यायात् पादिकत्वं मधुनः ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ।
अष्टभागस्थितं पूर्तं कोष्णं क्षीररसं पिबेत् ॥१२८॥

पिबेत्तुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।
तेन निर्हृत्तदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥१२९॥

यथाबलमिति यथा विरेचनादियोगो न भवति ॥ १२८ ॥
१२९ ॥

१ ‘घृतप्रसं’ इति पा० ।

द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुडं पिबेत् ।
लिङ्घाकम्पिण्डकं वाऽपि विरेकायं मधुचक्रम् ॥१३०॥
कम्पिण्डकं गुण्डारोचनिकाम् ॥ १३० ॥

दाहप्रशमनोऽभ्यङ्गः सर्पिषा पित्तगुल्मिनाम् ।
चन्दनाद्येन तैलेन तैलेन मधुकस्य वा ॥१३१॥

तैलेन मधुकस्य वेति मधुकसाधितेन तैलेन ॥ १३१ ॥

ये च पित्तज्वरहराः सतिक्ताः क्षीरवस्तयः ।
हितास्ते पित्तगुल्मिभ्यो वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥१३२॥

शालयो जाङ्गलं मांसं गव्याजं पयसी घृतम् ।
खर्जूरामलकं द्राक्षां दाडिमं सपरूषकम् ॥१३३॥

आहारार्थं प्रयोकव्यं पानार्थं सलिलं शृतम् ।
बलाविदारीगन्धाद्यैः पित्तगुल्मचिकित्सितम् ॥१३४॥

आमान्वये पित्तगुल्मे सामे वा कफवातिके ।
यवागुमिः खडैर्गृधैः संधुक्ष्योऽग्निर्विलङ्घिते ॥१३५॥

शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रितौ ।
तस्मादग्निं सदा रक्षेन्निदानानि च वर्जयेत् ॥१३६॥

ये च पित्तज्वरहरा इत्यादौ यद्यपि पित्तज्वरहरत्वेन साक्षा-
द्वस्त्यो नोक्ताः, तथाऽपि पटोलादय एव ये तिक्ता वस्तय उक्तास्त
एव पित्तज्वरहरा भवन्तीति कृत्वेहोक्तं-पित्तज्वरहरा इति ।

पित्तहरा ये च सिद्धौ वक्तव्यास्तेऽप्यत्र ज्ञेयाः ॥ १३२-१३६ ॥

वमनं वमनाहार्थं प्रदद्यात् कफगुल्मिने ।
स्निग्धस्निग्धशरीराय गुल्मे शैथिल्यमागते ॥१३७॥

परिवेष्ट्य प्रदीप्तास्तु बलवज्जानथवा कुशान् ।
भिषक्कुम्भे समावाप्य गुल्मं घटमुखे न्यसेत् ॥१३८॥

संगृहीतो यदा गुल्मस्तदा घटमथोदरेत् ।
वल्गान्तरं ततः कृत्वा भिन्द्याहुर्मं प्रमाणवित् ॥१३९॥

विमार्गोजपदादशैथ्यालार्भं प्रपीडयेत् ।
मृद्वीयाहुल्ममेवैकं न त्वर्चहृदयं स्पृशेत् ॥१४०॥

१ ‘पित्तज्वरार्तां’ इति पा० । २ ‘स गृहीतो यदा’ इति पा० ।

३ ‘च्छिन्नाहुर्मं प्रमाणवित् । विमार्गं यदा पश्येत्’ इति गङ्गाधर-
संमतः पाठः । ४ ‘न त्वर्च हृदयं’ इति पा० । “स्निग्धस्निग्धशरीरस्य
गुल्मिनः गुल्मे शैथिल्यं शिथिलतामागते प्राप्ते सति, प्रमाणवित्
कुम्भादीनां तत्रोचितप्रमाणश्चः भिषक्, प्रदीप्तात् बलवानुत्पात्
अथवा कुशान्, कुम्भे घटीयन्नमध्ये, परिवेष्ट्य समावाप्य प्रक्षिप्य
वेष्टनेन अन्तःप्रवेशं कारयित्वा, तस्य घटस्य मुखे गुल्मं न्यसेत् प्रज-
लितकुशादिगर्भं तं घटे गुल्मे लापयेत्, अथ स गुल्मः यदा तेन
घटेन गृहीतः अन्तःसंगृहीतः, तदा तं घटमुदरेत् बलादपसरयेत्,
भिन्द्याद् उदरणाशक्तौ । ततो गुल्मं वल्गान्तरं वल्वव्यवहितं कृत्वा;
विमार्गः, अजपदं, आदर्शो दर्पणश्च ते; विमार्गश्चैवकाराणां चमणि
रेखाकरणदारुमयवन्नविशेषः, अजपदस्य प्रान्तं क्रियायोगि, आदर्शस्य
धारा क्रियायोगिनी, तैथ्यालार्भं विमार्गादिषु यो लभ्यते तेन, र्भं
केवलं गुल्ममेव प्रपीडयेन्मृद्वीयात् मृद्व्याच्च । अत्र प्रपीडने हृदयं तु
नैव स्पृशेत्, किंतु हृदयं वज्रयेत् अत्र च वज्रयेत्’ इति योगिन्द्र-
नाथसेनः ।

तिलेरण्डातसीवीजसर्पेषः परिलिप्य च ।

श्लेष्मगुल्ममयः पात्रैः सुखोलैः स्वेदयेद्विषक् १४१

वैथिल्यमागत इति शिथिलदोषतया शक्नोतिहार्थदोषतामा-
पने गुन्ते तं घटमुखे न्यसेत् । घटमन्धनयन्त्रेण सम्यग्यहीत्वा
प्रपीडयेद् भिन्नादिति योजना । अत्रहृदयस्य लागः स्फुटना-
दिभयात् ॥ १३७-१४१ ॥

सव्योषक्षारलवणं दशमूलीशृतं घृतम् ।

कफगुल्मं जयत्याशु सहिङ्गुविडदाडिमम् ॥ १४२ ॥

इति दशमूलीघृतम् ।

भङ्गातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।

साध्यं विदारीगन्धाद्यमापोथ्य सलिलाढके ॥ १४३ ॥

पादशोषे रसे तस्मिन् पिप्पलीं नागरं वचाम् ।

विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गुं यावशकं विडं शटीम् ॥ १४४ ॥

चित्रकं मधुकं राक्षां पिष्ट्वा कर्षसमं भिषक् ।

प्रस्थं च पयसो दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १४५ ॥

एतद्भङ्गातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।

ह्रीहापाण्ड्यामयश्वासग्रहणीरोगकासनृत् ॥ १४६ ॥

इति भङ्गातकाद्यं घृतम् ।

सव्योषेयादौ दशमूलस्य कापे व्योषादीनां शेषाणां कल्केः

साधितं घृतं कफगुल्मं जयतीत्यर्थः ॥ १४२-१४६ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।

पलिकैः सयवक्षारैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १४७ ॥

क्षीरप्रस्थं च तत् सर्पिहन्ति गुल्मं कफात्मकम् ।

ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं ह्रीहकासज्वरापहम् ॥ १४८ ॥

इति क्षीरघृतपलकं घृतम् ।

पिप्पल्याद्युक्तं षट्पलं घृतं समेनैव दुग्धेन श्रपणीयम् ।

“चतुर्गुणे द्रवे साध्यं” इति वचनादत्र त्रिगुणं जलं ज्ञेयम्

॥ १४७ ॥ १४८ ॥

त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं दशमूलं पलोन्मितम् ।

जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागस्थितं रसम् ॥ १४९ ॥

सर्पिरेरण्डजं तैलं क्षीरं चैकत्र साधयेत् ।

स सिद्धो मिश्रकक्षेहः सक्षौद्रः कफगुल्मनृत् १५०

कफवातविवन्धेषु कुष्ठह्रीहोदरेषु च ।

प्रयोज्यो मिश्रकः क्षेहो योनिश्लेष्मेषु चाधिकम् १५१

इति मिश्रकः क्षेहः ।

त्रिवृतामिलादौ पञ्चदशपलानि काथ्यानि; तत्र चतुर्गुणं जलं
देयं, पलोलेखविहितत्वात् षष्टिपलानि भवन्ति; क्षीरमपि साह-
चर्यात् पञ्चदशपलम्; एतदुभयद्रवपादः क्षेहोऽत्र पक्वः । किंवा
“क्षेहसमं क्षीरं” इति वचनात् क्षेहसमेन क्षीरेण काथेन च
पञ्चदशपलेन पञ्चपलः क्षेहो द्रवपादिकः कर्तव्यः । जतुकर्णा-
भिप्रायात् त्रिवृतादिपञ्चदशपले प्रस्थमानोलेखेन प्रस्थचतुष्टयं

जलस्य देयम् । यतस्तेन सामान्येनैवोक्तं—“त्रिवृतादन्ती-
त्रिफलादशमूलैः समैरुक्कृतैलं सर्पिश्च शृतं पयसा सममुदा-
वर्तेश्लादौ” इति ॥ १४९-१५१ ॥

यदुक्तं वातगुल्मघ्नं संसनं नीलिनीघृतम् ।

द्विगुणं तद्विरेकार्थं प्रयोज्यं कफगुल्मिनाम् ॥ १५२ ॥

सुधाक्षीरद्रवे चूर्णं त्रिवृतायाः सुभाषितम् ।

कार्षिकं मधुसर्पिभ्यां लीढा साधु विरिच्यते १५३

द्विगुणमिति द्विपलप्रमाणं, तत्र हि घृतपलं पेयमुक्तम्
॥ १५२ ॥ १५३ ॥

जलद्रोणे विपक्वया विंशतिः पञ्च चाभयाः ।

दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥ १५४ ॥

अष्टभागावशेषं तु रसं पूतमधिकशिपेत् ।

दन्तीसमं गुडं पूतं क्षिपेत्त्राभयाश्च ताः ॥ १५५ ॥

तैलाधेकुडवं चैव त्रिवृतायाश्चतुष्पलम् ।

चूर्णितं पेलमेकं तु पिप्पलीविश्वमेपजम् ॥ १५६ ॥

तत् साध्यं लेहवच्छीते तस्मिन्तैलसमं मधु ।

क्षिपेच्चूर्णपलं चैकं त्वगेलापत्रकेशरात् ॥ १५७ ॥

ततो लेहपलं लीढा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।

सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयम् ॥ १५८ ॥

गुल्मं श्वयथुमर्शांसि पाण्डुरोगमरोचकम् ।

हृद्रोगं ग्रहणीदोषं कामलां विषमज्वरम् ॥ १५९ ॥

कुष्ठं ह्रीहानमानाहमेषा हन्युपसेविता ।

निरत्ययः क्रमश्चास्या द्रवो मांसरसौदनः ॥ १६० ॥

इति दन्तीहरीतकी ।

तैलाधेकुडवमिति तैलं चतुष्पलम् । लेहवदिति लेहपाकलक्ष-
णेन पक्वमित्यर्थः । इह चतुर्जातकान्मिलितात् पलम् ।
दोषप्रस्थमिति सार्धत्रयोदशपलं; उक्तं हि भोजेन—“वमने
च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहु-
मनीषिणः” इति ॥ १५४-१६० ॥

सिद्धाः सिद्धिषु वक्ष्यन्ते निरुहाः कफगुल्मिनाम् ।

अरिष्टयोगाः सिद्धाश्च ग्रहण्यर्शश्चित्सिते ॥ १६१ ॥

यच्चूर्णं गुटिका याश्च विहिता वातगुल्मिनाम् ।

द्विगुणक्षारहिङ्गवस्त्ववेतसास्ताः कफे हिताः ॥ १६२ ॥

य एव ग्रहणीदोषे क्षारास्ते कफगुल्मिनाम् ।

सिद्धा निरत्ययाः शस्ता दाहस्त्वन्ते प्रशस्यते १६३

प्रपुराणानि धान्यानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।

कौलत्थो मुद्गयूषश्च पिप्पल्या नागरस्य च ॥ १६४ ॥

१ ‘लीढं साधु विरेचयेत्’ इति पा० । २ ‘चार्षिकं’
इति पा० ।

शुष्कमूलकयूपश्च विल्वस्य वरुणस्य च ।
चिरविल्वाङ्कुराणां च यवान्याश्चित्रकस्य च ॥१६५॥
बीजपूरकहिङ्गवम्लवेतसक्षारदाडिमैः ।
तकेण तैलसर्पिभ्यां व्यञ्जानान्युपकल्पयेत् ॥ १६६ ॥
पञ्चमूलीभ्यस्तोयं पुराणं बाहणीरसम् ।
कफगुल्मी पिबेत्काले जीर्णं माध्वीकमेव वा ॥१६७॥
यवानीचूर्णितं तर्कं विडेन लवणीकृतम् ।
पिबेत् संदीपनं घातकफमूत्रानुलोमनम् ॥ १६८ ॥

ग्रहण्यर्शश्चिकित्सिते निर्दिष्टा इत्यर्थः । दाहस्त्वने इति वचनेन
दाहस्य कियान्तरासिद्धावन्ते एव कर्तव्यतामाह ॥ १६९-१६८ ॥

संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुप्रतिग्रहः ।
कृतमूलः सिरानद्धो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥ १६९ ॥
दौर्वर्त्यैरुचिह्लासकासवम्यरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिद्व्याथैर्युज्यते न स स्थितिः ॥ १७० ॥
गृहीत्वा सज्जरश्वासं वम्यतीसारपीडितम् ।
हृत्तामिहस्तपादेषु शोफः कर्षति गुल्मिनम् ॥ १७१ ॥

संचित इत्यादिना क्रमादसाध्यताप्राप्तं गुल्ममाह । महावा-
स्तुप्रतिग्रह इति भूरिदेशव्यापकः ॥ १६९-१७१ ॥

रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे ।
स्निग्धस्निग्धशरीरायै दद्यात् स्नेहविरचनम् ॥ १७२ ॥
पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषाः ।
गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १७३ ॥
प्रमिथेत न यद्येवं दद्याद्योनिविशोधनम् ।
क्षारेण युक्तं पल्लं सुधाक्षीरेण वा पुनः ॥ १७४ ॥
आभ्यां वा भावितान् दद्याद्योनी कटुकमत्स्यकान् ।
वराहमत्स्यपित्ताभ्यां लक्तकान् वा सुभावितान् ॥
अधोह्रैश्चोर्ध्वह्रैर्भावितान् वा समाक्षिकैः ।
किण्वं वा समुद्यक्षारं दद्याद्योनिविशोधनम् ॥ १७६ ॥
रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
लघुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रदापयेत् ॥ १७७ ॥
वस्ति सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ।
अदृश्यमाने रुधिरं दद्याद्गुल्मप्रभेदनम् ॥ १७८ ॥
प्रवर्तमाने रुधिरं दद्याद्गामांसरसौदनम् ।
घृततैलेन चाभ्यङ्गं पानार्थं तरुणीं सुराम् ॥ १७९ ॥
रुधिरं ऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरीः क्रियाः ।
कार्यं वातरुगातोयाः सर्वा वातहरीः पुनः ॥ १८० ॥
घृततैलावसेकाश्च तित्तिरीश्चरणायुधान् ।
सुरां समण्डां पूर्वं च पानमम्लस्य सर्पिषः ॥ १८१ ॥

१ 'तरुणस्य' इति पा० । २ 'वातमूत्रवचोऽनुलोमनम्' इति
पा० । ३ 'दौर्वर्त्यैरुचि' इति पा० । ४ 'विरचनम्'
इति पा० ।

प्रयोजयेदुत्तरं वा जीवनीयेन सर्पिषा ।
अतिप्रवृत्ते रुधिरं सतिक्तेनानुवासनम् ॥ १८२ ॥

गर्भकालव्यतिक्रमे इति दशममासस्य गर्भकालस्य व्यति-
क्रमे । क्षारपात्रे इति क्षारोदकस्यादकद्रव्यम् । मात्रामिति योग्य-
प्रमाणम् । पल्लं तिलपिष्टम् । क्षारक्षेत्र पलाशक्षार एव,
प्रकृतत्वात् । ताभ्यामिति क्षारयुधाक्षीराभ्याम् । कटुकमत्स्यः
शफरी शुष्कमत्स्यः । लक्तकान् वस्त्राव्यवान् । किण्वं सुरावी-
जम् । रक्तपित्तहरं क्षारमिति नीलोत्पलक्षारम् । अम्लस्य सर्पिषः
अम्लद्रव्यसाधितस्य घृतस्य । उत्तरं भोजनोत्तरकालं पानं,
किनोत्तरवस्तिः । जीवनीयं सर्पिर्वातरुके वक्तव्यम् । सतिक्तेन
तिकद्रव्यसाधितेनानुवासनमिति ॥ १७९-१८२ ॥

तत्र श्लोकाः—

स्नेहः खेदः सर्पिर्वस्तिशूर्णानि बृंहणं गुडिकाः ।
वमनविरैकौ मोक्षः क्षतजस्य च वातगुल्मवताम् ॥
सर्पिः सतित्कसिद्धं क्षीरं प्रक्षंसनं निरुहाश्च ।
रक्तस्य चावसेचनमाभ्यासनसंशमनयोगाः ॥ १८४ ॥
उपनाहनं सशर्खं पक्त्वाभ्यन्तरप्रमिथस्य ।
संशोधनसंशमने पित्तप्रभवस्य गुल्मस्य ॥ १८५ ॥
स्नेहः खेदो भेदो लङ्घनमुलेखनं विरेकश्च ।
सर्पिर्वस्तिगुटिकाश्चूर्णमरिष्टाश्च सक्षाराः ॥ १८६ ॥
गुल्मस्यान्ते दाहः कफजस्याग्रेऽपनीतरक्तस्य ।
गुल्मस्य रौधिरस्य क्रियाक्रमः स्त्रीभवस्योक्तः १८७
पथ्यान्नपानसेवा हेतुनां वर्जनं यथाखं च ।
नित्यं चाग्निशमाधिः स्निग्धस्य च सर्वैकर्मणि १८८
हेतुलिङ्गं सिद्धिः क्रियाक्रमः साध्या न योगाश्च ।
गुल्मचिकित्सितसंग्रह एतावान् व्याहृतोऽग्निवेशस्य
इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सितस्थाने गुल्मचिकित्सितं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

स्नेह इत्यादिना पुनः संक्षेपेण संग्रहं करोति । योगाधेयनेन
प्रत्येकं वातादिगुल्मचिकित्सिते संगृहीता अपि पुनः संग्रहाभि-
धानेन संगृहीताः ॥ १८३-१८९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामयुर्वे-
ददीपिकायां चिकित्सितस्थाने गुल्मचिकित्सितं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

निदानोपसंख्यन्धकमादेव गुल्मचिकित्सितादनु मेहचिकित्सि-
तमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

निर्मोहमानानुशयो निराशः

पुनर्वसुज्ञानतपोविशालः ।

कालेऽग्निवेशाय सहेतुलिङ्गा-

नुवाच मेहाश्रमनं च तेषाम् ॥ ३ ॥

निर्गता मोहादयो यस्य स तथा; अनुशयः कोपः । निर्गता आशा यस्य स निराशः । निरागः । निदानोक्तमपि हेतुलिङ्गादि पुनः प्रकरणवशात् सकलमुच्यते ॥ ३ ॥

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि
प्राप्त्यौदकानूपरप्ताः पर्याप्ति ।

नवान्नपानं गुडवैकृतं च

प्रमेहहेतुः कफकृच्छ सर्वम् ॥ ४ ॥

आस्यासुखमिति सुखजनिका आस्या न दुःखजनिका, एवं स्वप्नसुखं च हेतयः शय्यादिदोषेण दुःखसमं दुःखास्या च न प्रमेहहेतुः । गुडवैकृतं गुडकृता भक्ष्याः ॥ ४ ॥

मेदश्च मांसं च शरीरजं च
क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदूष्य ।

करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णे-
स्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ ५ ॥

क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य बस्तौ
धातून् प्रमेहाननिलः करोति ।

दोषो हि वस्ति समुपेत्य मूत्रं
संदूष्य मेहाजनयेद्यथास्म ॥ ६ ॥

मेदश्च मांसं चैलादिना कफजादिमेहसंप्राप्तिः । कफजा एव मेहा भूयस्त्वेन साध्यत्वेन चादावुच्यन्ते । क्षीणेष्विति कफपित्तेषु, द्वयोश्च बहुवचनं व्यस्यपेक्षया ज्ञेयम्; क्षीणेष्विति वृद्धवातापेक्षया क्षीणेषु; तेन वृद्धे कफे पित्ते वा यो वायुः क्रमेण वृद्धो भवति स नेहासाध्यमेहचतुष्टयकरणे विवक्षित इति दर्शयति, तत्र चिकित्साविधानात् साध्यत्वमस्ति—“या वात-मेहान् प्रतिपूर्वमुक्ता वातोल्बानां विहिता क्रिया सा । वायुर्हि मेहेष्वक्तिर्कशितानां कृष्यससाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता” इति । धातूनि मज्जोर्जो लसीकाख्याः । सर्वमेहानां सामान्यसंप्राप्ति-माह—दोषो हीत्यादि ॥ ५ ॥ ६ ॥

साध्याः कफोत्था द्वा, पित्तजाः षट्
याप्या, न साध्यः पवनान्चतुष्कः ।

समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वा-

न्महात्प्यत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ७ ॥

१ ‘क्षीणेषु प्रवृद्धत्वेनैव क्षीणेषु, न तु स्वमानापेक्षया क्षीणेषु; अनेन वृद्धे कफे पित्ते वा यो वायुर्बहुनादिना क्रमेण वृद्धो भवति, स नेहासाध्यमेहचतुष्टयकरणे विवक्षित इति सूच्यते’ इति भाष्य-निदानटीकायां श्रीकण्ठदत्तः ।

समक्रियत्वादिति कफस्य दोषस्य दूष्यस्य मेदःप्रभृतेः समा-नत्वात् कटुतिक्तादिक्रियायाः । विषमक्रियत्वादिति पित्तस्य संशमनचिकित्सायाः कट्वादिरूपाया विषमत्वात् । महात्प्यत्वा-दिति मज्जादिगन्धरीधात्वपकर्षकत्वेन महात्प्यापत्तिकर्तृकत्वादा-शुकारित्वाच्च; चकाराभिदानोर्क विषमक्रियत्वं वातात्मकानां समुच्चिनोति । यथाक्रममिति यथासंख्यम् ॥ ७ ॥

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा

मेदोऽस्य शुक्राम्बुवसालसीकाः ।

मज्जा रसौजः पिशितं च दूष्याः

प्रमेहिणां, विंशतिरेव मेहाः ॥ ८ ॥

कफ इत्यादिना सर्वमेहानां दोषदूष्यसंप्रग्रमाह । रसश्च ओज-श्चेति रसौजः, ओजसोऽपि मधुमेहे दूष्यत्वात् । यद्यपि मेदःप्रभृ-तयो दूष्या इह उच्यन्ते, तथाऽपि मेदोर्मांसशरीरक्लेदानामवश्य-म्भावितया परिग्रहः । मज्जादयश्च सर्वमेहे न पुनरवश्यं दूष्यन्ते, स्तोकं वा दुष्टा भवन्ति; किंवा सर्वमेहानामेव त्रिदोषत्वं तथा सकलदूष्यत्वं च ‘कफः सपित्त’ इत्यादिना ग्रन्थेनोच्यते; मेदोर्मांसादीनि त्वत्पर्यदूष्योपदर्शनार्थं पृथगुक्ताणि; यतः क्रिय-न्तः शिरसीये सकलमेहवाचकं मधुमेहं कथयता दोषत्रयप्रको-पोऽप्युक्तः । तथाहि—“समावृतस्य पित्तस्य कफस्य च सुह-सुहः । दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्यायते पुनः” (सू. अ. १७) इत्युक्तं; तथा सुश्रुतोऽप्याह—“वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा मेहाजनयति” (सु. नि. अ. ६) इति । कफादीनां द्रव्यवर्णादि-संसर्गस्थानन्त्येनाधिकप्रमेहसंख्याप्रसक्तिरिति साधार्माह—विंश-तिरेव मेहा इति ॥ ८ ॥

जलोपमं चक्षुरसोपमं वा

घनं घनं चोपरि विप्रसन्नम् ।

शुक्लं सशुक्लं शिशिरं शनैर्वा

लालेव वा बालुकया युतं वा ॥ ९ ॥

विद्यात् प्रमेहान् कफजान् दशैतान्

क्षारोपमं कालमथापि नीलम् ।

हारिद्रमाजिष्ठमथापि रक्त-

मेतान् प्रमेहान् षडुशान्ति पित्तात् ॥ १० ॥

मज्जौजसा वा वसयाऽन्वितं वा

लसीकया वा सततं विबद्धम् ।

चतुर्विधं मूर्जयतीह वाता-

च्छेषेषु धातुष्वपकर्षितेषु ॥ ११ ॥

जलोपमस्यादिना दशभिः श्लेष्मणैः कृतान् दशप्रमेहा-नाह । एतच्च निदाने स्फुटमनुसर्तव्यम् । घनं चोपरि विप्रसन्न-

१ ‘विषमक्रियत्वादिति पित्तस्य मेहप्रधानदूष्यस्य च मेदःप्रभृ-तेरन्योन्यविपरीतक्रियत्वात्; पित्तहरं हि मधुपि मेदस्करं, मेदोहरं च कटुकादि पित्तकर्मणि क्रियावैषम्यम्’ इति भाष्यनिदानटीकायां श्रीकण्ठदत्तः । २ ‘दूष्यं’ इति पा० । ३ ‘मूत्रयतेऽन्तिनेन’ इति पा० ।

मिलनेन सान्द्रप्रसादमेहमाह । मज्जया मज्जमेहः, ओजसा मधुमेहः, वसंया वसामेहः, लसिकया हस्तिमेह इति ज्ञेयाः । शेषेष्विति मेदःप्रसृतिषु रसाद्युक्तधातुव्यतिरिक्तेषु । अपकर्षि-
वैष्विति क्षीणेषु; क्षयस्त्रेषां प्रमेहारम्भकेण वातेनैव, उपोषणा-
दिभिः कर्षणाद्वा क्रियते ॥ १-११ ॥

वर्णं रसं स्पर्शमथापि गन्धं
यथास्वदोषं भजते प्रमेहः ।

इयावारुणो वातकृतः सशूलो
मज्जादिसाहृष्यमुपैत्यसाध्यः ॥ १२ ॥

संक्षेपेण कफजादिप्रमेहलक्षणमाह—वर्णमित्यादि । तत्र कफजे श्वेतो वर्णः, मधुरो रसः, शीतः स्पर्शः, आमश्च गन्धो भवति । एवं पित्तमेहेऽपि ज्ञेयाः । वायोस्त्वतिनिर्वर्णत्वेन प्राभाविकं कायवर्णमाह—इयावारुण इत्यादि । मज्जादिसाहृष्यं मज्जलसीकादिसमानुगुणां याति । यद्यपि वातिको मेहोऽसाध्य एवोक्तस्तथाऽपि पुनरिहासाध्यवचनेन य एव उत्पत्तितः प्रभूता-
कृतिः स एव इयावारुणत्वादि सकलं लक्षणं बिभर्ति; यस्तत्तर-
कालं चातुर्बद्धः स साध्यो भवति; तत्र मज्जादिसाहृष्यं नावश्यं भवतीति दर्शयति । किञ्चोत्तरकालमेव ये वातानुबन्धाः इयावा-
रुणवर्णोदितुका भवन्ति तेऽप्यसाध्या भवन्तीति । तथा कफ-
पित्तजा अपि मज्जादियोगदसाध्या एव; उक्तं च—“सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः । मधुमेहत्वमाचान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि” (सू. नि. अ. ६) ॥ १२ ॥

खेदोऽङ्गगन्धः शिथिलाङ्गता च
शय्यासनस्वप्नुष्वे रतिश्च ।
हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहो
घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः ॥ १३ ॥
शीतमियत्वं गलतालुशोषो
माधुर्यमास्ये करपाददाहः ।
भविष्यतो मेहगदस्य रूपं
मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ॥ १४ ॥

खेदोऽङ्गगन्ध इत्यादिना पूर्वरूपमाह ॥ १३ ॥ १४ ॥

स्थूलः प्रमेही बलवानिहैकः
कृशस्तथैकः परिदुर्बलश्च ।
संबृंहणं तत्र कृशस्य कार्यं
संशोधनं दोषबलाधिकस्य ॥ १५ ॥
स्निग्धस्य योगा विविधाः प्रयोज्याः
कल्पोपदिष्टा मलशोधनीया ।
ऊर्ध्वं तथाऽधश्च मलेऽपनीते
मेहेषु संतर्पणमेव कार्यम् ॥ १६ ॥

गुल्मः क्षयो मेहनवस्तिशूल
मूत्रग्रहश्चाप्यपतर्पणेन ।
प्रमेहिणः स्युः, परितर्पणानि
कार्याणि तैस्य प्रसमीक्ष्य वक्षिम् ॥ १७ ॥

परिदुर्बलः हीनबलः । कृशस्य इति मांसकृशस्य । दोषबला-
धिकस्य दोषेण बलेन चाधिकस्य । क्षयः धातुक्षयः ॥ १५-१७ ॥

संशोधनं नार्हति यः प्रमेही
तस्य क्रिया संशमनी प्रयोज्या ।
मन्थाः कषाया यवचूर्णलेहाः
प्रमेहशान्त्यै लघवश्च भक्ष्याः ॥ १८ ॥

ये विष्किरा ये प्रतुदा विहङ्गा-
स्त्रेषां रसैर्जाङ्गलजैर्मनोहैः ।
यवौदनं रूक्षमथापि वाट्यै-
मघात् ससकूनपि चाप्यपूपान् ॥ १९ ॥

मुद्गादियूपैरथ तिकृशाकैः
पुराणशाल्योदनमाददीत ।
दन्तीङ्गुदीतैलयुतं प्रमेही
तथाऽतसीसर्पपतैलयुक्तम् ॥ २० ॥

सपष्टिकं स्यात्तृणधान्यमन्नं
यवप्रधानस्तु भवेत् प्रमेही ।
यवस्य भक्ष्यान् विविधांस्तथाऽद्यात्
कफप्रमेही मधुसंप्रयुक्तान् ॥ २१ ॥
निशिस्थितानां त्रिफलाकषाये
स्युस्तर्पणाः क्षौद्रयुता यवानाम् ।
तान् सीधुयुक्तान् प्रपिबेत् प्रमेही
प्रायोगिकान्मेहवधार्थमेव ॥ २२ ॥
ये श्लेष्ममेहे विहिताः कषाया-
स्तैर्भावितानां च पृथग्यवानाम् ।
सकूनपूपान् सगुडान् सधानान्
भक्ष्यांस्तथाऽन्यान् विविधांश्च खादेत् ॥ २३ ॥
खराश्वगोहंसपृषङ्गतानां
तथा यवानां विविधाश्च भक्ष्याः ।
देयास्तथा वेणुयवा यवानां
कल्पेन गोधूममयाश्च भक्ष्याः ॥ २४ ॥

छुण्णशुष्कयवानां मण्डरहित ओदोनो यवौदनः । वाट्यैः स
एव समण्डो निस्तुपेद्भित्तानां यवानां भवति । अतसी ख्याता,
ये तिलातसीति पठन्ति तेषां मते तिलरूपाऽतसी(?) विवक्षिता ।
तृणधान्यानि इयामाकादीनि । अपूपान् यवपिष्टकृतान् । धानान्
सृष्टयवान् । वेणुयवा यवाकाराणि वंशबीजानीत्यर्थः ॥ १८-२४ ॥

संशोधनोल्लेखनलङ्घनानि
काले प्रयुक्तानि कफप्रमेहान् ।

जयन्ति पित्तप्रभवान् विरेकः
संतर्पणः संशमनो विधिश्च ॥ २५ ॥

संशोधनग्रहणेनैवोल्लेखने प्राप्ते पुनर्वसनस्य कफजयप्रधान-
त्वख्यापनार्थमुल्लेखनपदेन कथनम्; अन्ये तुल्लेखनं कफमेहेषु
लङ्घनं वदन्ति । पित्तमेहानां याप्यत्वात् 'जयन्ति' इति पदेन
पित्तजानां यापनमेवोच्यते; किंवाऽऽत्यन्तदुष्टे मेदसि पित्तजाना-
मसाध्यत्वं, 'साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम्' इत्यनेन ये
वक्तव्यास्तान् प्रति जयन्तीति साधु ॥ २५ ॥

दावीं सुराह्वां त्रिफलां समुस्तां
कषायमुक्ताश्वय पिबेत् प्रमेही ।
क्षौद्रेण युक्तमथवा हरिद्रां
पिबेद्रसेनामलकीफलानाम् ॥ २६ ॥

हरीतकीकटुफलमुस्तलोध्रं
पाठाविडङ्गाजुनधन्वनाश्च ।
उभे हरिद्रे तगरं विडङ्गं
कदम्बशालाजुनदीप्यकाश्च ॥ २७ ॥
दावीं विडङ्गं खदिरो धवश्च
सुराहकुष्ठगुरुचन्दनानि ।
दार्व्यक्षिमन्थौ त्रिफला सपाठा
पाठा च मूर्वा च तथा श्वदंष्ट्रा ॥ २८ ॥

यवान्युशीराण्यभयागुडूची-
चव्याभयाचित्रकसप्तपर्णाः ।
पादैः कषायाः कफमेहिनां ते
दशोपदिष्टा मधुसंप्रयुक्ताः ॥ २९ ॥
उशीरलोध्राज्वनचन्दनाना-
मुशीरमुस्तामलकामयानाम् ।
पटोलनिम्बामलकामृतानां
मुस्ताभयापद्मकवृक्षकाणाम् ॥ ३० ॥
लोध्राम्बुकालीयकधातकीनां
निम्बाजुनाम्रातनिशोत्पलानाम् ।
शिरीषसर्जार्जुनकेशराणां
प्रियङ्गुपत्रोत्पलकिंशुकानाम् ॥ ३१ ॥
अश्वत्थपाठासनवेतसानां
कटुङ्कटैर्युत्पलमुस्तकानाम् ।
पैत्तेषु मेहेषु दश प्रदिष्टाः
पादैः कषाया मधुसंप्रयुक्ताः ॥ ३२ ॥

सर्वेषु मेहेषु मतौ तु पूर्वा
कषाययोगौ विहितास्तु सर्वे ।
मन्थस्य पाने यवभावनायां
स्युर्भोजने पानविधौ पृथक् च ॥ ३३ ॥
सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव
देयानि मेहेष्वनिलात्मकेषु ।
मेदः कफश्चैव कषाययोगैः
स्नेहैश्च वायुः शममेति तेषाम् ॥ ३४ ॥

दावींमिलाद्युक्तं योगद्वयं सर्वमेहेषु । सुराहः देवदारु ।
हरीतक्यादयो दश यथासंख्यं कफमेहेषु; किंवा सर्वे सर्वकफ-
मेहेषु, उशीराद्युक्ताश्च पित्तमेहेषु सर्वेषु ज्ञेयाः । कटुङ्कटेरी दाह-
हृदिता । मन्थस्य पाने इति मन्थपानार्थं, भोजने इति भोज्य-
संस्कारे, एवं पानसंस्कारेऽपि । सिद्धानि तैलानीति एतै-
रेव कषायाः सिद्धानि । अनिलात्मकेष्विति कफपित्तमेहेष्वेव
वातामुबन्धेषु, उत्पत्तिविधिष्वनिलजानामसाध्यत्वेनाविकृत्य-
त्वात् ॥ २६-३४ ॥

कम्पिप्लससच्छदशालजानि
वैभीतरौहीतककौटजानि ।
कपित्थपुष्पाणि च चूर्णितानि
क्षौद्रेण लिह्यात् कफपित्तमेही ॥ ३५ ॥
पिबेद्रसेनामलकस्य चापि
कल्कीकृतान्यक्षसमानि काले ।
जीर्णे च भुञ्जीत पुराणमथं
मेही रसैर्जाङ्गलजैर्मनोबैः ॥ ३६ ॥

कफपित्तमेहीति कफमेही पित्तमेही च । कल्कीकृतानीति
कम्पिप्लकावीन्येव कल्कीकृतानि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

दध्नाऽनुबन्धं पवनात् कफस्य
पित्तस्य वा स्नेहविधिविक्लप्यः ।
तैलं कफे स्यात् स्वकषायसिद्धं
पित्ते घृतं पित्तहरैः कषायाः ॥ ३७ ॥
त्रिकण्टकाश्मन्तकसोमबल्कै-
र्मल्लान्तकैः सातिविधैः सलोध्रैः ।
वर्चापटोलाजुननिम्बमुस्तै-
र्हरिद्रया पद्मकदीप्यकैश्च ॥ ३८ ॥
मञ्जिष्ठया चागुरुचन्दनैश्च
सर्वैः समस्तैः कफघातजेषु ।
मेहेषु तैलं विपचेद्, घृतं तु
पैत्तेषु, मिश्रं त्रिषु लक्ष्मणेषु ॥ ३९ ॥

१ 'किंवा नालेन्तदुष्टे मेदसि पित्तजा अपि साध्याः, 'साध्यास्तु
मेदो यदि न प्रदुष्टम्' इति चरकवचनात्' इति श्रीकण्ठदत्तः ।
२ 'अश्वत्थयासासनवेतसानां' इति पा० ।

१ 'योज्यानि' इति पा० । २ 'पाठापटोलाजुननिम्बमुस्तैः'
इति पा० ।

फलत्रिकं दारुनिशां विशालां
मुस्तां च निःकाश्य निशां सकल्काम् ।
पिबेत् कषायं मधुसंप्रयुक्तं
सर्वप्रमेहेषु समुद्रतेषु ॥ ४० ॥

अनुबन्धमिति पश्चादनुगतम् । तैलं कफे स्यात् स्वकषाय-
सिद्धमिति कफे कफानुबन्धे च कफघ्नौषधकषायैः सिद्धं तैलं
स्यात्, एवं पिबेत् पित्तानुबन्धे च पित्तघ्नौषधकषायसिद्धं घृतं देयं
स्यात् । सर्वैरित्युक्ते पृथगपि सर्वैः सेहसाधनं स्यादत आह—
सैमसैरिति; मिलितैरित्यर्थः । मिश्रमिति तैलघृतयमकम् । त्रिषु
लक्षणेभ्योऽपि त्रिदोषलक्षणमेलके सति; त्रिदोषजत्वमनुबन्ध्यानु-
बन्धकृतं कफपित्तजमेहेष्वेव नन्तव्यं; किंच सर्वेषामेव मेहानां
त्रिदोषजत्वाद्बहुतत्रिदोषजत्वं कदापिद्वयतीति ज्ञेयम् ॥ ३७-४० ॥

लोभं शर्दीं पुष्करमूलमेलान्
मूवां विडङ्गं त्रिफलां यमान्मीम् ।
चव्यं प्रियङ्गुं कमुकं विशालां
किराततिकं कटुरोहिणीं च ॥ ४१ ॥
भार्ङ्गीं नतं चित्रकपिप्पलीनां
मूलं सकुष्ठानिविषं सपाठम् ।
कलिङ्गकान् केशरमिन्द्रसाह्यां
नखं सपत्रं मरिचं प्लवं च ॥ ४२ ॥
द्रोणेऽम्भसः कर्षसमानि पक्त्वा
पूते चतुर्भाजलवावशेषे
रसेऽर्धभागं मधुनः प्रदाय
पक्षं निवेयो घृतभाजनस्थः ॥ ४३ ॥
मैध्वासवोऽयं कफपित्तमेहान्
क्षिप्रं निहत्याद्विपलप्रयोगात् ।
पाण्ड्यामयाशौस्यरुचिं ग्रहण्या
दोषं किलासं विविधं च कुष्ठम् ॥ ४४ ॥

इति मध्वासवः ।

लोधुमिल्यादौ कमुकं पट्टिकालोत्रं पूर्णं वा । इन्द्रसाह्याम्
इन्द्रवारुणीम् ॥ ४१-४४ ॥

काथः स एवाष्टपलं च दन्त्या
भल्लातकानां च चतुष्पलं स्यात् ।
सितोपला त्वष्टपला विशेषः
शौद्रं च तावत् पृथगासवौ तौ ॥ ४५ ॥

काथः स एवेति तावन्मात्रजलेनैव दन्त्यष्टपलं भल्लातकच-
तुःपलं लोभ्रादीनि च कर्षमानानि दत्त्वा काथः कर्तव्य इत्यर्थः ।
शौद्रं तावदिति काथापेक्षयाऽष्टभागमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

१ 'समसैरिति सर्वैर्यथोक्तैः समुदितैरिव, न यथाभावेन सेह वि-
शेषेतित्यर्थः' इति श्रीकण्ठदत्तः । २ 'लोभासवोऽयं' इति पा० ।

सारोदकं वाऽथ कुशोदकं वा
मधूदकं वा त्रिफलारसं वा ।
सीधुं पिबेद्वा निगदं प्रमेही
माध्वीकमग्र्यं चिरसंस्थितं वा ॥ ४६ ॥
मांसानि शूल्यानि मृगद्विजानां
खादेद्यवानां विविधांश्च भक्ष्यान् ।
संशोधनारिष्टकषायलेहैः
संतर्पणोत्थाञ्च शमयेत् प्रमेहान् ॥ ४७ ॥
भृष्टान् यवान् भक्षयतः प्रयोगा-
च्छुष्णांश्च सकृन्न भवन्ति मेहाः ।
श्वित्रं च कृच्छं कफजं च कुष्ठं
तथैव मुद्रामलकप्रयोगान् ॥ ४८ ॥

सारोदकमिति सारैः खदिरादिसारैः षडङ्गविधिना कृतमुदकं
सारोदकं ज्ञेयम्, एवं कुशोदकं ज्ञेयम् । मधुना मधुरीकृतमु-
दकं मधूदकम् । शूल्यानीति शूल्यपक्वान्नीत्यर्थः । मृगद्विजानामि-
त्यत्र यौगिकत्वाज्जाह्नलमृगद्विजानामिति ज्ञेयम् । प्रयोगादिति
अभ्यासात् ॥ ४६-४८ ॥

संतर्पणोत्थेषु गदेषु योगा
मेदस्विनां ये च मयोपदिष्टाः ।
विरूक्षणार्थं कफपित्तजेषु
सिद्धाः प्रमेहेष्वपि ते प्रयोज्याः ॥ ४९ ॥

संतर्पणोत्थेषु गदेषु योगा संतर्पणीयाध्याये “त्रिफलारसवर्ध-
पाठा” (स. अ. २३) इत्याहुक्ताः ॥ ४९ ॥

व्यायामयोगैर्विविधैः प्रगाढै-
रुद्धतनैः स्नानजलावसेकैः ।
सेव्यत्वगोलागुरुचन्दनाद्यै-
र्विलेपैश्चाशु न सन्ति मेहाः ॥ ५० ॥

सेव्यम् उशीरम् । चन्दनादौरित्यत्र आदिग्रहणेन हि शैलेया-
दीनां ग्रहणं स्यात् ॥ ५० ॥

क्लेशश्च मेदश्च कफश्च वृद्धः
प्रमेहहेतुः प्रसमीक्ष्य तस्मात् ।
वैद्येन पूर्वं कफपित्तजेषु
मेहेषु कार्याण्यपतर्पणानि ॥ ५१ ॥

संप्रत्युत्सर्गतः कफपित्तप्रमेहानामपतर्पणमाह—क्लेशश्च-
स्यादि । यद्यप्यपतर्पणेन गुल्मादिदोषो भवति, तथाऽपि गुल्मा-
दिप्रादुर्भावो यथा न भवेत्तथाऽपतर्पणं कर्तव्यमिति क्लेशश्च मेद-
श्चेत्यादिना दर्शयति ॥ ५१ ॥

१ 'शूल्यपक्वान्नीत्यर्थः' इति पा० । २ 'विलेपनैश्च प्रशमन्ति'
इति पा० ।

या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता
वातोत्खणानां विहिता क्रिया सा ।

वायुर्हि मेहेष्वतिकर्शितानां
कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता ॥ ५२ ॥

पूर्वविक्रितिते यानि “सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव देशानि मेहेष्वनिलात्मकेषु” इत्यादिनोक्तानि, तानि वातानुबन्धमेहविषयाणीति दर्शयन्नाह—या वातमेहानिलादि । वातोत्खणत्वमेव कृतः कफजेषु पित्तजेषु च भवतीत्याह—वायुरित्यादि । असाध्यानि उत्पत्तिः ॥ ५२ ॥

यैर्हेतुभिर्यं प्रभवन्ति मेहा-
स्तेषु प्रमेहेषु न ते निषेध्याः ।

हेतोरसेवा विहिता यथैव

जातस्य रोगस्य भवेच्चिकित्सा ॥ ५३ ॥

यैर्हेतुभिरित्यादिश्लोकार्थपरिभाषा सर्वरोगेष्वेवावुमता, इह प्रमेहस्य चिरकालानुबन्धितया हेतुसेवानिरासार्थमुच्यते ॥ ५३ ॥

हारिद्रचूर्णं रुधिरं च मूत्रं
विना प्रमेहस्य हि पूर्वरूपैः ।

यो मूत्रयेत्तं न वदेत् प्रमेहं

रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः ॥ ५४ ॥

संप्रति प्रमेहलक्षणस्य रक्तपित्तलक्षणसाध्ये रक्तपित्ते प्रमेहचिकित्सा मा भूदिति कृत्वा प्रमेहरक्तपित्तभेदकं लक्षणमाह—हारिद्रचूर्णमित्यादि ॥ ५४ ॥

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं
मधूपमं स्याद्विबिधो विचारः ।

क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मकः स्यात्

संतर्पणाद्वा कफसंभवः स्यात् ॥ ५५ ॥

दृष्ट्वेत्यादि । क्षीणेषु दोषेष्विति क्षीणेषु कफमेदःप्रसूतिषु । दोषत्वं चेह दृष्ट्ये मेदभावादविवक्षितं, तथाऽपि दोषसं-
बन्धाद्दोषशब्दोऽत्र ज्ञेयः । किंवा दोषेष्विति कफपित्तेषु;
द्रव्यैश्च बहुवचनं व्यचयपेक्षया बहुत्वात् । यदि हि वातिकः
स्यात्तदा हेत्वभावात् कफोऽवृद्धः स्यादित्यर्थः । संतर्पणात्तु यदि
ज्ञातं तर्पणजनितकफवृद्धत्वं, तदा वातनिदानाभावाच्चायं वातजः
किंतु कफज इत्यवधार्यत इति भावः ॥ ५५ ॥

सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः

क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।

साध्या न ते, पित्तकृतास्तु याप्याः,

साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम् ॥ ५६ ॥

संयुक्तानुक्रमेणाणां साध्यासाध्याप्यात्वोपदर्शनार्थमाह—
सपूर्वरूपा इत्यादि । सह पूर्वरूपेण “स्वेदोऽङ्गगन्धः” इत्यादिना
वर्तत इति सपूर्वरूपाः । तत्र कफमेहाः साध्या उक्तास्ते पूर्वरूपेण
सह वर्तमाना असाध्या भवन्ति, पित्तमेहा याप्या उक्तास्ते
च. सं. ५७

प्रत्याख्येया भवन्ति । साध्यावस्थायामपि पूर्वरूपयोगेन यथापि
सर्वरोगाणामसाध्यत्वमुक्तम्, उक्तं च यथा—“अन्यस्यापि च
रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् । विश्रान्त्यनेन कल्पेन तस्यापि
मरणं ध्रुवम्” (इ. अ. ५) इति; तत्र सर्वपूर्वरूपानुबन्धे
सर्वरोगाणामसाध्यत्वमुक्तम्, इह तु असमस्तपूर्वरूपानुबन्धेऽ-
प्यसाध्यत्वं भवतीति विशेषवचनालभ्यते । तथा क्रमेण च ये
वातकृतास्ते पूर्वरूपरहिता अप्यसाध्याः । क्रमेणेति यथोक्तानि-
दानक्रमेण । एतेन य एव निदानोक्तहेत्वादियोगेन वातजाय-
त्वारो जायन्ते ते मेहा असाध्याः; ये तु कफजाः पित्तजा वा
वातानुबन्धत्वेन वातजास्ते साध्या याप्या वा । अत एव तान्
प्रति “सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव देशानि मेहेष्वनिलात्मकेषु”
इत्यनेन चिकित्सोक्ता । पूर्वरूपरहितानि पित्तकृते प्रमेहे कदा-
चित् साध्यत्वमपि भवतीत्यपवादविधिं दर्शयितुमुत्तर्गप्रसातं
पैतिकायाप्यतामनुवदति—पित्तकृतास्तु याप्या इति । अवस्था-
साध्यान् पैतिकाणाह—साध्यास्त्वित्यादि । न प्रदुष्टमिति न
प्रकर्षेण दुष्टम्; अदुष्टमेदसः पैतिकाः साध्या भवन्तीत्यर्थः ।
किंवा प्रदुष्टाः कफपित्तमेहास्तावदसाध्याः, तथा कफपित्तमेहा
ये धात्वपकर्षणाद्वातकृता भवन्ति तेऽपि सपूर्वरूपाः सन्तोऽ-
साध्या भवन्ति । ये तु पूर्वरूपत्वेन कियन्तःशिरसीयोगं प्रमेहं
विंशतिप्रमेहातिरिक्तं वर्णयन्ति, ते “विंशतिरेव मेहाः” इति
संख्यानियमेनैव प्रत्यादिष्टाः ॥ ५६ ॥

जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा

न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात् ।

ये चापि केचित् कुलजा विकारा

भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥ ५७ ॥

मेहानामसाध्यताप्रकारान्तरमाह—जात इत्यादि । प्रमेही
यः प्रमेहिणो जातः सोऽप्यसाध्यो भवति । अत्रापि हेतुमाह—
स हि बीजदोषादिति; प्रमेहारम्भकदोषदुष्टबीजजातप्रमेहित्वात् ।
मधुमेहशब्देनात्र मेहमात्रमुच्यते, यदि तु वातिक उपेक्षितो वा
मेहो मधुमेह उच्यते, तदेतत्प्रमेहयुक्तामापितुजनितप्रमेहिणो
नासाध्यत्वं स्यात् । किंच मधुमेहिणो जनितस्य मधुमेहित्वमेव
कारणानुरूपतया युक्तम् । ततश्च मधुमेही मधुमेहिणो वा जातो
न साध्य इति वक्तुमुचितम् । तस्मादप्येव सामान्येन प्रमेहवच-
नेनापि तत्कारणे पित्तिरि कार्यरूपः प्रमेहो मधुमेहशब्दवाच्यो
ज्ञेयः । मेहशब्दोऽयं सामान्येन सर्वमेहेषु वर्तत एव, यतः
कियन्तःशिरसीये या पिडका मधुमेहसंबन्धितेनोक्तासा इह
“प्रमेहिणं या पिडका” इत्यनेन सामान्यप्रमेहसंबन्धितयाऽनु-
दिताः, तस्मान्मधुमेहशब्दः सर्वप्रमेहे मधुमेहविशेषे च
वर्तते; यथा तुणशब्दः सर्वतुणे तुणविशेषे च वर्तते । प्रपञ्चि-
तश्चायमर्थः कियन्तःशिरसीये इति नेह प्रतन्यते । कुलजप्रमे-
हासाध्यताप्रसंगेनपरंपरामप्यसाध्यतामाह—ये चापीत्यादि ।
कुलजा इति पितृपितामहादिकारणोद्भूताः । अनेनैव सामान्येन

वचनेन प्रमेहस्यापि कुलजस्यासाध्यतायां सिद्धायां पुनस्तद्वचनं संतानानुबन्धित्वोपदर्शनार्थम् । उक्तं हि—“प्रमेहोऽनुसन्निगमः” (सू. अ. २५) इति ॥ ५७ ॥

प्रमेहिणां याः पिडका मयोक्ता

रोगाधिकारे पृथगेव सतः ।

ताः शल्पविद्धिः कुशलैश्चिकित्स्याः

शास्त्रेण संशोधनरोपणैश्च ॥ ५८ ॥

प्रमेहपिडकाचिकित्सासूत्रमाह—प्रमेहिणमित्यादि । रोगाधिकारे इति रोगचतुष्टके । अत्र शल्याधिकारत्वेन “अन्याधिकारेषु न विस्तरोक्तिः” (चि. अ. २६) इति वचनात् न विस्तारः कृतः ॥ ५८ ॥

तत्र श्लोकाः—

हेतुर्दोषो दूष्यं मेहानां साध्यतारुरुपश्च ।

मेही द्विविधं त्रिविधं भिषजितमतिक्षपणदोषः ॥

आद्या यवान्नविकृतिर्मन्या मेहापहाः कषयाश्च ॥

तैलघृतलेहयोगा भक्ष्याः प्रवरासवाः सिद्धाः ॥ ६० ॥

व्यायामविधिर्विविधः स्नानान्युद्धतनानि गन्धाश्च ।

मेहानां प्रशमार्थं चिकित्सिते दिष्टमेतावत् ॥ ६१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-

त्सितस्थाने प्रमेहचिकित्सितं नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

हेतुरित्यादिः संग्रहः । त्रिविधं भिषजितमिति संशोधनं, संशमनं, निदानवर्जनं च । आद्या इति भक्षणीयाः । दोषं कुण्ठम् ॥ ५९-६१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-

मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने प्रमेहचिकित्सितं

नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

हविष्प्राप्त्यन्तेहकुष्ठयोर्जन्म उक्तं, तेन मेहमनु कुष्ठचिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

हेतुं द्रव्यं लिङ्गं कुष्ठानामाश्रयं प्रशमनं च ।

शृण्वशिवेश ! सम्यग्विशेषतः स्पर्शनज्ञानाम् ॥ ३ ॥

निदाने हेत्वादय उक्ता अपि चिकित्सोपकरणतया किञ्चिद्विशेषप्रतिपादनार्थं पुनरुच्यन्ते । आश्रयमिति आधारम् । प्रशमनं चेति चकारात् पूर्वरूपसंप्राप्त्योर्वैक्यमाणयोर्ग्रहणं; किंवा लिङ्गेन पूर्वरूपं, हेतुना च संप्राप्तिर्बोद्धव्या । अन्यान्यपि पिण्ड-

व्यङ्गादीनि स्पर्शनज्ञानानि सन्ति, तेन विशेषतो यानि कुष्ठानि स्पर्शनज्ञानेन तेषां हेत्वादीनि शृणु; किंवा कुष्ठानामानन्त्याद्यानि विशेषतः स्पर्शनज्ञान्यष्टादश तेषां हेत्वादि शृण्वति योजनम् । उक्तं हि—“कुष्ठानि सप्तविधान्यष्टादशविधान्यपरिसंख्येयविधानि च” (नि. अ. ५) इति ॥ ३ ॥

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरुणि च ।

भजतामागतं छर्दि वेगांश्चान्यान्प्रतिघ्नताम् ॥ ४ ॥

व्यायाममतिस्तंतापमतिभुक्तत्वोपसेविनाम् ।

शीतोष्णलङ्घनाहारान् कर्म मुक्त्वा निषेविनाम् ॥ ५ ॥

धर्मश्रमभयार्तानां दुतं शीताम्बुसेविनाम् ।

अजीर्णाध्यशिनानां चैव पञ्चकर्मोपचारिणाम् ॥ ६ ॥

नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविनाम् ।

मापमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनम् ॥ ७ ॥

व्यवायं चाप्यजीर्णेऽप्ये निद्रां च भजतां दिवा ।

विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ॥ ८ ॥

विरोधीन्यात्रेयभद्रकाप्येय—“न मत्स्यान् पयसाऽभ्यवहरेत्” (सू. अ. २६) इत्यादिनोक्तानि । शीतोष्णेत्यादि । शीतोष्णादीनां यथाक्रमेण सेव्यत्वमुक्तं, तद्विपरीतेन सेविनाम्; एवं लङ्घनाहारयोःपि ज्ञेयम् । धर्मोदिभिरार्तत्वे सति द्रुतमविश्रम्य शीताम्बुसेविनामिति योज्यम् । अजीर्णाध्यशिनमिति अजीर्णम् आममजम्, अपकमिति यावत्; तदुञ्जानानाम् । अध्यशिनमिति आहारोऽपरिणते भुञ्जानानाम् । पञ्चकर्मोपचारिणमिति पञ्चकर्मणि क्रियमाणेऽपचारिणां निषिद्धसेविनाम् । व्यवायं चाप्यजीर्णे इति विदग्धादिरूपेऽप्यजीर्णे स्त्रीसेवनं कुर्वताम् । पापं कर्म च कुर्वतामिति पापकर्मणैव विप्रादिधर्षणे लब्धे पुनस्तद्वचनं विशेषहेतुत्वोपदर्शनार्थम् ॥ ४-८ ॥

वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।

द्रूपयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥ ९ ॥

अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव च ।

न चैकदोषजं किञ्चित् कुष्ठं समुपलभ्यते ॥ १० ॥

दोषद्रव्यसंग्रहमाह—वातादय इत्यादिना । वातादीनां त्रित्वे सिद्धेऽपि त्रय इति वचनं सर्वकुष्ठेषु त्रयाणामपि दुष्टिदर्शनार्थम् । द्रव्यसंग्रह इति द्रव्यसाररम्भकं कारणमुच्यते । अर्थलब्धमपि सप्तकमित्यपदं सर्वत्र सप्तकनियमार्थं पुनरुच्यते । यद्यपि विसर्पणामुत्पत्तिर्येताभ्येव सप्त कारणानि, यदुक्तं—“रक्तं लसीका त्वक्कांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः । विसर्पणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः” (चि. अ. २१) इति; तथाऽपि कुष्ठं सिरकिशैः स्थिरेदोषैर्जन्यते, विसर्पस्तु विसरणशैलैरिति विशेषः । अन्ये तु विसर्पा वातादिभिरैकैकोऽपि भवन्तीत्याहुः; यदुक्तं—“पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा द्वन्द्वजास्त्रयः” (चि.

अ० २१) इति; तच्च, त्रिदोषजत्वेऽपि विसर्पणामेकदोषज-
कुष्ठवदेकदोषजत्वादिव्यपदेशस्तत्रोच्यते । सप्त चैकादशैव चेति
विच्छेदपाठेन सप्तानां कुष्ठानां महाकुष्ठत्वम्, एकादशानां च
छद्रकुष्ठत्वमिति बोधयति । निदानेऽनभिहितानामपि छद्र-
कुष्ठानामिह चिकित्सार्थं विधानम् ॥ ९ ॥ १० ॥

स्पर्शज्ञत्वमतिस्वेदो न वा वैवर्ण्यमुच्यति ।
कोठानां लोमहर्षश्च कण्डूस्तोदः श्रमः क्लमः ॥ ११ ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
दारुः सुताङ्गता चेति कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥ १२ ॥

स्पर्शेत्यादि पूर्वस्वरूपम् । न वा स्वेद इति संबन्धः । अस्वे-
दातिस्वेदौ तु स्वेदवहस्रोतोऽवरोधानवरोधकृतौ हेतयौ । शीघ्रो-
त्पत्तिश्चिरस्थितिश्च व्रणानामेव ॥ ११ ॥ १२ ॥

अत ऊर्ध्वमष्टादशानां कुष्ठानां कपालोदुम्बरम-
ण्डलपञ्चजिह्वपुण्डरीकसिध्मकाकणकैककुष्ठचर्माल्य-
किटिमविपादिकालसकदद्रुचर्मद्वलपामाविस्कोट-
कशतारविचर्चिकानां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः ॥ १३ ॥

कृष्णारुणकपालासं यद्रुक्षं परुषं तनु ।
कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १४ ॥
दाहकण्डूरुजारागपरीतं लोमपिञ्जरम् ।
उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं विदुः ॥ १५ ॥

श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ १६ ॥
कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तः श्यावं सवेदनम् ।
यद्वर्ण्यजिह्वासंस्थानमुप्यजिह्वं तदुच्यते ॥ १७ ॥

सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोत्सेधं च सदाहं च पुण्डरीकं तदुच्यते ॥ १८ ॥
श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रुजो घृष्टं विमुञ्चति ।
अलावृपुष्पवर्णं तत् सिध्मं प्रायेण चोरसि ॥ १९ ॥
यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव स्थितिः ॥ २० ॥

इति सप्तमहाकुष्ठानि ।

कपालः षट्सर्वपरः । विषमं दुश्चिकित्स्यम् । लोमपिञ्जरमिति
रोमभिः पिञ्जरं कैपिलम् । उत्सन्नमण्डलमिति उद्भूतमण्डलम् ।
ऋष्यः नीलाण्डो हरिणः, ऋष्यजिह्वासंस्थानमिति तज्जिह्वाकारम् ।
प्रायेण चोरसीति उरसि बाहुल्येन भवति, क्लेष्मप्रधानत्वात्;
कदाचिदन्यत्रापि भवतीति भावः । काकणन्तिका गुञ्जा । कुष्ठ-
वर्णैव त्रिदोषलिङ्गत्वे सिद्धे पुनस्तद्वचनं प्रबलत्रिदोषलिङ्गत्वोप-
देशार्थम् ॥ १३-२० ॥

१ 'सुप्तवन्मे दाहश्च' इति पा० । २ 'यद्वृक्षद्विरते रजः' इति
पा० । ३ 'खर्परकशकलः' इति पा० । ४ 'रोमाणि पिञ्जराणीव
यस्मिन् तत् रोमपिञ्जरं, रोमराजिभिरावितमित्यर्थः' इति योगीन्द्र-
नाथसेनः ।

अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
तदेककुष्ठं, चर्माल्यं बहलं हस्तिचर्मवत् ॥ २१ ॥
श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिमं स्मृतम् ।
वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ॥ २२ ॥
कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ।
सकण्डूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्भूतम् ॥ २३ ॥
रक्तं सकण्डु सस्फोटं सरुग्दलति चापि यत् ।
तच्चर्मद्वलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ २४ ॥
पामा श्वेतारुणश्यावाः कण्डूलाः पिडका भृशम् ।
स्फोटः श्वेतारुणभासो विस्फोटः स्युस्तनुत्वचः ॥
रक्तं श्यावं सदाहार्तिं शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ।
सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्त्रावा विचर्चिका ॥
इत्येकादश छद्रकुष्ठानि ।

महावास्त्विति महास्थानम् । मत्स्यशकलोपममिति मत्स्य-
त्वक्सदृशम् । किणवत् खरः स्पर्शो यस्य तत् किणखरस्पर्शम्;
किणः व्रणस्थानम् ॥ २१-२६ ॥

वातेऽधिकतरे कुष्ठं कापालं मण्डलं कफे ।
पित्ते त्वौदुम्बरं विद्यात् काकणं तु त्रिदोषजम् ॥ २७ ॥
वातपित्ते श्लेष्मपित्ते वातश्लेष्मणि चाधिके ।
ऋष्यजिह्वं पुण्डरीकं सिध्मकुष्ठं च जायते ॥ २८ ॥
चर्माल्यमेककुष्ठं च किटिमं सविपादिकम् ।
कुष्ठं चालसकं ज्ञेयं प्रायो वातकफाधिकम् ॥ २९ ॥
पामा शतारुर्विस्फोटं दद्रुश्चर्मद्वलं तथा ।
पित्तश्लेष्माधिकं प्रायः कफप्राया विचर्चिका ॥ ३० ॥

चिकित्सार्थं वातायाधिकं कुष्ठेष्वाह—वात इत्यादि । ऋष्य-
जिह्वादिषु वातपित्ताधिक्यादि यथासंख्यं हेयम् ॥ २७-३० ॥

सर्वं त्रिदोषजं कुष्ठं दोषाणां तु बलाबलम् ।
यथास्वैर्लक्ष्यैर्बुद्ध्या कुष्ठानां कियते क्रिया ॥ ३१ ॥
दोषस्य यस्य पश्येत् कुष्ठेषु विशेषलिङ्गमुद्रिकम् ।
तस्यैव शमं कुर्यात्ततः परं चानुबन्धस्य ॥ ३२ ॥

उक्तैकदोषजत्वादिना कुष्ठेष्वविरोधं दर्शयन्नाह—सर्वमि-
त्यादि । त्रिदोषजत्वं सर्वेषु कुष्ठेषु व्यवस्थितमेव; दोषबलाबल-
विवक्षया चिकित्सार्थमेकदोषजत्वादिव्यपदेश इति भावः ।
अनुबन्धसेति अप्रधानस्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

कुष्ठविशेषैर्दोषा दोषविशेषैः पुनश्च कुष्ठानि ।
ज्ञायन्ते तैर्हेतुहेतुस्तान्श्च प्रकाशयति ॥ ३३ ॥

संप्रति दोषविशेषजातस्य कुष्ठविशेषस्य तथा कुष्ठजनकस्य
च हेतोः परस्परबोधकत्वमाह—कुष्ठविशेषैरित्यादि । कुष्ठविशेषै-

१ 'रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं यद्वलपि' इति पा० ।

२ 'ते हेतुं हेतुस्तान्श्च' इति पा० ।

दोषा इति कुष्ठविशेषैः कापालादिभिर्दोषा वातादयो ज्ञायन्ते; तथा दोषविशेषैः पुनः कुष्ठानीति वाताधिकोऽयं पैक्तिकोऽयमिति कुष्ठ-
दोषे परिज्ञाते दोषविशेषज्ञानाद्विशिष्टानि कुष्ठानि ज्ञायन्ते; यथा—
इदं वातोत्तरं कुष्ठं, तस्मात् कापालम्; इदं पित्ताधिकत्वामण्डल-
मिलादि । तथा यः कुष्ठेष्वपरिज्ञातो हेतुः स दोषविशेषैर्ज्ञायते;
यथा—कुष्ठं वातोत्तरं दृष्ट्वा वातोत्तरकुष्ठजनकानि रूक्षविरुद्धा-
शानादीनि कारणानि ज्ञायन्ते । हेतुभिश्च दोषविशेषजनकैः
कुष्ठानि ज्ञायन्ते, यस्मादनेन वातोत्तरकुष्ठजनकं सेवितं तस्मादस्य
वातोत्तरं कापालं कुष्ठं भविष्यतीति । किंवा कुष्ठदोषयोरन्योन्य-
गमकत्वं कार्यकारणतया परस्परगमकत्वादुपपन्नमिति दर्शयन्ना-
ह—तैरिति; तैः कुष्ठैः कार्यरूपैर्हेतुर्नाम दोषः अनुमीयते, हेतुश्च
दोषरूपस्तान् कार्यरूपकुष्ठविशेषानवगमयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

रौक्ष्यं शोषस्तोदः शूलं संकोचनं तथाऽऽयामः ।
पारुष्यं खरभावो हर्षः श्याचारुणत्वं च ॥ ३४ ॥
कुष्ठेषु वातलिङ्गं, दाहो रागः परिस्त्रवः पाकः ।
विस्त्रो गन्धः क्लेदस्तथाऽङ्गपतनं च पित्तकृतम् ॥ ३५ ॥
श्वेत्यं शैत्यं कण्डूः खैर्यं चोत्सेधगौरवज्ञेहाः ।
कुष्ठेषु तु कफलिङ्गं जन्तुभिरभिभक्षणं क्लेदः ॥ ३६ ॥

कुष्ठगतदोषज्ञानार्थं वातादिलिङ्गान्याह—रौक्ष्यमिलादि ।
दाहादयः पित्तलिङ्गानि ॥ ३४—३६ ॥

सर्वैर्लिङ्गैर्युक्तं मतिमान् विवर्जयेदवलम् ।
तृष्णादाहपरीतं शान्ताग्निं जन्तुभिर्जघ्नम् ॥ ३७ ॥
वातकफप्रबलं यद्यदेकदोषोत्पन्नं न तत् कृच्छ्रम् ।
कफपित्त-वातपित्तप्रबलानि तु कृच्छ्रास्याध्यानि ॥ ३८ ॥

चिकित्साप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं साध्यासाध्यकुष्ठान्याह—सर्वैरि-
त्यादि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्रे ॥ ३९ ॥
वमनविरेचनयोगाः कल्पोक्ताः कुष्ठिनां प्रयोक्तव्याः ।
प्रच्छन्नमल्पे कुष्ठे महति च शस्तं सिराव्यधनम् ॥ ४० ॥
बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठौ बहुशोऽनुरक्षता प्राणान् ।
दोषे ह्यतिमात्रहते वायुर्हान्यादबलमाशु ॥ ४१ ॥
स्नेहस्य पानमिष्टं शुद्धे कोष्ठे प्रवाहिते रक्ते ।
वायुर्हि शुद्धकोष्ठं कुष्ठिनमबलं विशति शीघ्रम् ॥ ४२ ॥

यथाकम् चिकित्सायाह—वातोत्तरेष्वित्यादि । अग्रे इति
सर्पिरादिषु योज्यं; तेन वातोत्तरादिषु सर्पिरादि प्रथमं कर्तव्यं,
तदनु वक्ष्यमाणा चिकित्सा कार्येत्यर्थः । बहुश इति बहून् वारान्;
स्तोकस्तोत्रनिर्हारेण पुनः पुनः बोध्यः; एकदा हि भूरिदोष-

हरणे बलक्षयो महालयः स्यात् । अत एवाह—दोषे ह्यति-
मात्रहते इत्यादि । दोषे इति जातवेकवचनं; तेन कफपित्त-
योरपि ग्रहणम्; किंवा दोष इति एकवचनेनैव एकदोषस्याप्य-
तिमात्रहरणे वायुर्हान्यादिति । कोष्ठे शुद्धे रक्ते प्रवाहिते च
स्नेहस्य पानं ज्ञेयम् । अशुद्धकोष्ठस्य स्नेहपानं व्याधिवर्धनं
भवति । उक्तं हि—“शोषदोषे व्याधिरतिवर्धते” इति । शोषनेन
तु निःशोषीकृते दोषे संशोषदोषता नास्ति ॥ ३९—४२ ॥

दोषोत्किष्टे हृदये वाय्मः कुष्ठेषु चोर्ध्वभागेषु ।
कुटजफलमदनमधुकैः सपटोलैर्निम्बरसयुक्तैः ४३
शीतरसः पकरसो मधूनि मधुकं च वमनानि ।
कुष्ठेषु त्रिवृता दन्ती त्रिफला च विरेचने शस्ता ४४
सौवीरकं तुषोदकमालोडनमासवाश्च सीधूनि ।
शंसन्त्यधोहराणां यथाविरेकं क्रमश्रेष्ठः ॥ ४५ ॥
दार्वाबृहतीसेच्यैः पटोलपिचुमर्दमदनकृतमालैः ।
सस्नेहैरास्थाप्यः कुष्ठौ सकलिङ्गयवमुत्तैः ॥ ४६ ॥
वातोत्पन्नं विरिक्तं निरूढमनुवासनाहमालक्ष्य ।
फलमधुकानिम्बकुटजैः सपटोलैः साधयेत्स्नेहम् ४७
सैन्धवदन्तीमरिचं फणिज्जकः पिप्पली करञ्जफलम् ।
नस्यं स्यात्सविडङ्गं किमिषुककफप्रकोपघ्नम् ॥ ४८ ॥
वैरेचनिकैर्धूमैः श्लोकस्थानैरितिः प्रशाम्यन्ति ।
कृमयः कुष्ठकिलासः प्रयोजितैरुक्तमाङ्गस्थाः ॥ ४९ ॥

कुटजेलादिना वमनद्रव्याण्याह । शीतरसः शीतकषीयः ।
यथाविरेकं क्रमश्रेष्ठ इति प्रधानमध्यावरणुष्यपेक्षया पेयादिकम-
लिशो द्विश एकशो वा कार्यः; उक्तं हि—“पेशां विषेलिपिकृतं
कृतं च यूपं रसं त्रीनुभयं तथैकम् । क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान्
प्रधानमध्यावरणुष्यद्विदुः” (सि. अ. १) इति । आस्थापना-
नुवासेन यद्यपि “नास्थाप्याः कुष्ठिनः” (सि. अ. २) इत्या-
दिना कुष्ठे निषिद्धे, तथाऽप्यास्थापनानुवासनैकसाध्यायामव-
स्थायां कर्तव्ये एव; यदुक्तं—“प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे तु
गुरुलाघवं संप्रधार्य सम्यगध्वयसेत्” (वि. अ. ८) इति;
तेनाह—वातोत्पन्नमिलादि । सूत्रस्थाने यद्यपि एनैव वैरेचनिको
धूम उक्तस्तथाऽपि तत्रोक्तद्वयैर्व्यस्तमस्तैर्बहवो धूमा भवन्तीति
बहुवचनमिह कृतम् ॥ ४३—४९ ॥

स्थिरकठिनमण्डलानां स्विन्नानां प्रस्तरप्रणाडीभिः ।
कूर्चैर्विघट्टितानां रक्तोत्क्लेशोऽपनेतव्यः ॥ ५० ॥
आनूपवारिजानां मांसानां पोद्दलैः सुखोष्णैश्च ।
स्विन्नोत्सन्नं विलिखेत् कुष्ठं तीक्ष्णेन शस्त्रेण ॥ ५१ ॥
रुधिरागमार्थमथवा शृङ्गालावूनि योजयेत् कुष्ठे ।
प्रच्छिन्नतल्पं कुष्ठं विरेचयेद्वा जलौकोभिः ॥ ५२ ॥

१ “कफप्रदोषघ्नम्” इति पा० । २ “शीतरसः अफनेन इह-
रसादिना कृतः सीधुः, पेकेन च कृतः पकरसः” इति योगीन्द्र-
नाथसेनः । ३ “स्विन्नोत्सन्नं” इति पा० । ४ “शृङ्गालावूनिराहरे-
द्वधिरम्” इति पा० ।

ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हृतास्त्रयोषाणाम् ।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥ ५३ ॥

नाल्येव नाडी स्वेदाध्याये उक्ता । कूर्चं शल्वविशेषमाहुः ।
रक्तोत्कृष्टः उत्क्रिष्टं रक्तम् । श्लिप्तत्वेनोत्सर्गं श्लिप्तोत्सर्गम् ।
रुधिरागमार्थं विलेखेदिति संबन्धः । निर्हृतास्त्रयोषाणां येषां ते
निर्हृतास्त्रयोषाः ॥ ५०-५३ ॥

येषु न शल्वं कमते स्पेशैर्न्द्रियनाशनानि यानि स्युः ।
तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च विस्त्राय्य ॥ ५४ ॥
पाषाणकठिनपरुषे सुते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।
पीतागदस्य कार्यो विषैः प्रदेहोऽगदैश्चानु ॥ ५५ ॥
स्तब्धानि सुप्तसुप्तान्यस्वेदनकण्डुलानि कुष्ठानि ।
कूर्चैर्दन्तीत्रिवृताकरवीरकरञ्जकुटजानाम् ॥ ५६ ॥
जात्यर्कनिम्बजैर्वा पत्रैः शल्वैः समुद्रफेनैर्वा ।
घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रदेहैः प्रदेहानि ॥ ५७ ॥

न शल्वं कमत इति सिरादिस्कटत्वाच्च शल्वं योग्यं भवति ।
स्पर्शैर्न्द्रियनाशनीति त्वग्निन्द्रियहराणि । सुप्तसुप्तानीति सुप्त-
वत् सुप्तानि अचेतनानि, सर्वथा स्पर्शज्ञानीत्यर्थः ॥ ५४-५७ ॥

मास्तकफकुष्ठं कर्मोक्तं पित्तकुष्ठिनां कार्यम् ।
कफपित्तरक्तहरणं तिक्तकपायैः प्रशमनं च ॥ ५८ ॥
सर्पिषि तिक्तकानि च यथान्यद्रक्तपित्तनुत् कर्म ।
बाह्याभ्यन्तरमग्न्यं तत् कार्यं पित्तकुष्ठेषु ॥ ५९ ॥

सर्पिषि तिक्तकानि तिक्तपद्मपलावीनि । पित्तकुष्ठिनां कफ-
पित्तरक्तहरणादीनि कार्याणीति योज्यम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥
दोषाधिक्यविभागादित्येतत् कर्म कुष्ठनुत् प्रोक्तम् ।
वक्ष्यामि कुष्ठशमनं प्रायस्त्वदोषसामान्यात् ॥ ६० ॥
दार्वा रसाञ्जनं वा गोमूत्रेण प्रबाधते कुष्ठम् ।
अभया प्रयोजिता वा मारसं सव्योषगुडतैला ॥ ६१ ॥

मूलं पटोलस्य तथा गवाक्ष्याः

पृथक् पलांशं त्रिफलात्वचश्च ।

स्यात्रायमाणा कटुरोहिणी च
भागार्थिका नागरपादयुक्ता ॥ ६२ ॥

पलं तथैषां सह चूर्णितानां
जले शृतं दोषहरं पिबेत्तत्र ।

जीर्णं रसैर्धन्वमुगद्विजानां

पुराणशाल्योदनमादहीत ॥ ६३ ॥

कुष्ठानि शोफं ग्रहणीप्रदोष-
मशांसि कृच्छ्राणि हलीमकं च ।

पट्टात्रयोगेन निहन्ति चैष

हृद्वस्तिशूलं विषमज्वरं च ॥ ६४ ॥

दार्वा दारहरिद्रा । रसाञ्जनं दार्वाकाथकृतम् । अभयाप्रयोगे
गुडतैलयोः कुष्ठनिदानत्वेनोक्तयोरपि संयोगमहिम्ना हरीतकया
समं प्रयोगः कुष्ठघ्नो भवति । मूलं पटोलस्येति पटोलमूलं, तथा
गवाक्ष्या अपि मूलम् । पलांशं पलपरिमाणम् । त्रिफलात्वचश्च
प्रत्येकं पलांशः । यद्यपि कल्याणकधृतोकाष्टाविंशतिपदेन
त्रिफलायाः प्रत्येकं भागः सर्वत्र व्यवस्थापितः, तथाऽपि तस्यै-
वार्थस्य द्योतनार्थं पुनः पृथक्शब्दं ग्राहयति; किंवा त्रायमाणायाः
कटुरोहिण्याश्च पृथग्भागार्थिकत्वं दर्शयति, त्रिफलायास्तु प्रसं-
गत एव पृथग्भागग्रहणं सिद्धम् । त्रायमाणाकटुरोहिण्योः प्रत्येकं
षट्पञ्चाणमार्गं, नागरस्य चोभयोरर्धभागप्रकर्तवेनार्धपलपेक्षया
चतुर्थपादद्वयेन शाणचतुष्टयं भवति, एवं त्रायमाणाकटुरोहि-
णीनामरैः पलमेकं, पटोलमूलादिभिः पञ्चपलानीति मिलित्वा
षट्पलानि; तथा सलेषां पटोलादीनां चूर्णाकृतानामिति जवै-
रीकृतानां, षट्पलानां पलमाकृत्य जले शृतं पिबेत्; एवं षट्दिनं
प्रयोज्यम् । षट्दिनप्रयोगेणैवावस्य प्रायः कुष्ठहरत्वमुचीयेत ।
एतद्व्याख्यानसंमतिप्रदानि तन्त्रान्तराणि लिख्यन्ते । तथाहि
अग्निवेशः—“पटोलमूलं त्रिफला विशाला च पलोन्मिता ।
पलांशं त्रायमाणा च तथा कटुरोहिणी । कर्षार्थं नागरं दत्त्वा
षट्पलान्यवचूर्णयेत् । जले शृतं पिबेत् कोष्णं चूर्णस्यात्र पलं
पलम्” इत्यादि । चक्षुष्येणोऽप्याह—“पटोलमूलं त्रिफला
विशाला च पलांशिका । कटुका त्रायमाणा च पलांशं पाद-
नागरा ॥ तस्मात् षट्पलमागमुक्ताथ्य जले दोषहरं पिबेत्”
इति । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति यत्—पलांशशब्देन कर्षं
उच्यते; तेन पटोलमूलस्य पृथक्कर्षः, तथा गवाक्षीमूलस्य कर्षः,
तथा त्रिफलाया मिलित्वा कर्षः, त्रायमाणा च नागरपाद-
युक्ता सती कर्षार्था भवति, एवं कटुरोहिणी च नागरपादयुक्ता
सती कर्षार्था भवति, एवं मिलित्वा पलं चूर्णाकृतं जले शृतं
पिबेदिति । एतच्च तन्त्रान्तरविरोधात् तथा त्रिफलसमुदाय-
भागास्य चान्यायसिद्धत्वाच्चातिसाधु; “पटोलमूलत्रिफलागवाक्षी-
त्रिवृतापलैः । त्रायन्ती कटुका द्वाभ्यां कृत्वा नागरपादिकम् ॥
चूर्णं पलं पिबेत्तस्माच्छृतं जीर्णं रसात्रभुग” इत्यादिवज्जुक्त-
वचनविरोधाच्च । जीर्णं रसैरित्यादि । विरेकेऽत्र रसभोजनं
प्रयोगयौगिकत्वात्; आवर्तकीष्टतविरक्तस्य काजिककोद-
वाशभोजनवत् । धन्वमुगद्विजानां रसैः शाल्योदनमादही-
तेत्यर्थः ॥ ६०-६४ ॥

मुस्तं व्योषं त्रिफला मज्जिष्ठा दारु पञ्चमूल्यौ द्वे ।
सप्तच्छन्दनिम्बत्वक् सविशालश्चित्रको मूर्ध्वा ॥ ६५ ॥
चूर्णं तर्पणभागैर्नवभिः संयोजितं समञ्चाज्यम् ।
सिद्धं कुष्ठनिवहणमेतत् प्रायोगिकं भक्ष्यम् ॥ ६६ ॥

१ आवर्तकीष्टतमष्टाङ्गसङ्ग्रहे कुष्ठविक्रित्तिते (अ. २१) द्रष्ट-
व्यम् । २ ‘समश्चराम’ इति पाठः ।

श्वयथुं सपाण्डुरोगं श्वित्रं प्रहणीप्रदोषमर्शांसि ।
ब्रध्नभगन्दरपिडकाकण्डूकोटांश्च विनिहन्ति ॥६७॥

इति मुस्तादिचूर्णम् ।

त्रिफलातिविषाकटुकानिम्बकलिङ्गकचचापटोला-
नाम् ।

मागधिकारजनीद्वयपद्मकमूर्वाविशालानाम् ॥६८॥

भूनिम्बपलाशानां दद्याद्विपलं ततस्त्रिवृद्धिगुण ।

तस्याश्च पुनर्ग्राही तच्चूर्णं सुतिवृत्तं परमम् ॥६९॥

तर्पणभागेरिति सक्तुभागेः । प्रायोगिकमिति सततोपयो-
ज्यम् । केचित्रिफलेत्यादि योगं न पठन्ति ॥ ६५-६९ ॥

लेलीतैकप्रयोगो रसेन जात्याः समाक्षिकः परमः ।

सप्तदशकुष्ठघाती माक्षिकधातुश्च मूत्रेण ॥ ७० ॥

श्रेष्ठं गन्धकयोगात् सुवर्णमाक्षिकप्रयोगाद्वा ।

सर्वव्याधिनिवर्हणमद्यात् कुष्ठी रसं च निगृहीतम् ॥

वज्रशिलाजतुसहितं सहितं वा योगराजेन ।

सर्वव्याधिप्रशमनमद्यात्कुष्ठी निगृह्य नित्यं च ॥७२॥

लेलीत(ह)कः पाषाणभेद औत्तरापथिकः उच्यते हि निघण्टौ

—“आसीद्देवो महाबाहुर्लेलिहानो महाधुरः । योजनानां त्रय-
विंशत् कायेनाच्छाद्य तिष्ठति ॥ विश्वैश्चक्रेण सच्छिन्नो पपात
धरणीतले । वसा तस्य समाख्याता लेलीह(त)क इति श्रुतिः”

इत्यादि । जात्या इति आमलक्याः ॥ ७०-७२ ॥

खदिरसुरदारुसारं श्रपयित्वा तद्रसेन तोयार्थः ।

क्षौद्रप्रस्थे कार्यः कार्यं ते चाष्टपलिके च ॥ ७३ ॥

तत्रायश्चूर्णानामष्टपलं प्रक्षिपेत्तथाऽमूनि ।

त्रिफलैले त्वङ्गरिचं पत्रं कनकं च कर्षांश्च ॥७४॥

मत्स्यपिण्डका मधुसमा तन्मासं जातमायसे भाण्डे ।

मध्वासवमाचरतः कुष्ठकिलासे शमं यातः ॥ ७५ ॥

इति मध्वासवः ।

कार्यं ते चाष्टपलिके इति खदिरसुरदारुसारं अष्टपलमाने
कर्तव्ये । कनकं नागकेशरम् ॥ ७३-७५ ॥

खदिरकषायद्रोणं कुम्भे घृतभाविने समावाप्य ।

द्रव्याणि चूर्णितानि च षट्पलिकान्यत्र देयानि ॥ ७६ ॥

त्रिफलाव्योषविडङ्गरजनीमुस्तादिरूपकैन्द्रयवाः ।

सौवर्णी च तथा त्वक् छिन्नरुहां चेति तन्मासम् ७७

निदधीत धान्यमभ्ये प्रातः प्रातः पिबेत्ततो युक्त्या ।

मासेन महाकुष्ठं हन्येवाप्यं तु पक्षेण ॥ ७८ ॥

अर्शःश्वासभगन्दरकासकिलासप्रमेहशोषांश्च ।

ना भवति कनकवर्णः पीत्वाऽऽरिष्टं कनकविन्दुम् ७९

इति कनकविन्दुरिष्टम् ।

कुष्ठेष्वनिलकफकृतेष्वेवं पेयस्तथाऽपि पैसेषु ।

कृतमालकाश्चाप्येष विशेषात् कफकृतेषु ॥ ८० ॥

कनकविन्दो मधुशर्करे विना आसवानिष्यतेः पूर्वोत्सरोक्त-
माने मधुशर्करे इहापि ज्ञेये । सौवर्णीत्वक् दारुहरिद्रात्वक् ।
केचित् कनकविन्दुं पठित्वा मध्वासवं पठन्ति ॥ ७६-८० ॥

त्रिफलासवश्च गौडः सचित्रकः कुष्ठरोगविनिहन्ता ।

क्रमुकदशमूलदन्तीवराङ्गमधुयोगसंयुक्तः ॥ ८१ ॥

त्रिफलासवश्च गौड इत्यादौ गौड इति शर्करास्थाने गुडेन
कृतो गौडः । क्रमुकं हृषपूगफलं, वराङ्गं गुडत्वक् । अत्र
त्रिफलादीनां मानेऽनुक्तेऽपि आसवान्तरोक्तद्रव्यमानविभागेन
मानं ग्राह्यम् ॥ ८१ ॥

लघूनि चान्नानि हितानि विद्यात्

कुष्ठेषु शाकानि च तिक्तकानि ।

भल्लातकैः सत्रिफलैः सनिम्बै-

युक्तानि चान्नानि घृतानि चैव ॥ ८२ ॥

पुराणधान्यान्यथ जाङ्गलानि

मांसानि मुद्राश्च पटोलयुक्ताः ।

शस्ता, न गुर्वैरुपयोदधीनि

नानूपमस्या न गुडस्तिश्च ॥ ८३ ॥

लघूनीत्यादिना सेव्यमाहारमाह । भल्लातकादीनामज-
संस्कारकत्वं घृतसाधकत्वं च यथास्वपरिभाषया ज्ञेयम् । न
गुर्वित्यादिना निषेधमाह ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

पला कुष्ठं दार्वां शतपुष्पा चित्रको विडङ्गश्च ।

कुष्ठालेपनमिष्टं रसाञ्जनं चाभया चैव ॥ ८४ ॥

चित्रकमेलां विरैवीं वृषकं त्रिवृदर्कनागरकम् ।

चूर्णीकृतमष्टाहं भावयितव्यं पलाशस्य ॥ ८५ ॥

क्षारेण गवां मूत्रसुतेन तेनास्य मण्डलान्याशु ।

भिद्यन्ते विलयन्ति च लिप्तान्यकामिततानि ॥ ८६ ॥

मांसी मरिचं लवणं रजनीं तगरं सुधा शृङ्गाद्वृक्षः ।

मूत्रं पिप्तं क्षारः पालाशः कुष्ठहा लेपः ॥ ८७ ॥

त्रपु सीसमयश्चूर्णं मण्डलवत् फल्गुचित्रकौ बृहती ।

गोधारसः सलवणो दारु च मूत्रं च मण्डलवत् ८८

कदलीपलाशपाटलिनिचुलक्षाराम्भसा प्रसन्नेन ।

मांसेषु तोयकार्यं कार्यं पिष्टे च किंण्वे च ॥ ८९ ॥

तैर्मेदकः सुजातः किण्वैर्जनितं प्रलेपनं शस्तम् ।

मण्डलकुष्ठविनाशनमातपसंस्थं कृमिघ्नं च ॥ ९० ॥

मुस्तं मदनं त्रिफलां करुञ्ज आरग्वधकलिङ्गयवाः ।

दार्वां ससप्तपर्णी स्नानं सिद्धार्थकं नाम ॥ ९१ ॥

१ ‘सौवर्णीत्वक् आरग्वधत्वक्’ इति योगीन्द्रनाथसेनः ।
२ ‘निम्ब’ इति पा० । ३ ‘गोः पिप्तं च’ इति पा० । ४ ‘छिन्ने’
इति पा० ।

१ ‘नवनीतकप्रयोगः’ इति पा० । २ ‘एवं’ इति पा० ।

३ ‘विष्णुना चक्रसंस्थितः’ इति पा० ।

एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकस्तथोद्धर्यः ।
 त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रवाधनः पाण्डुरोगघ्नः ॥ ९२ ॥
 कुष्ठं करञ्जबीजान्येडगजः कुष्ठसूदनो लेपः ।
 प्रपुष्पादबीजसैन्धवरसाञ्जनकपित्थलोभाश्रयः ॥ ९३ ॥
 श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जयोः फलं त्वचो दार्व्याः ।
 सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ९४ ॥
 लोभ्रस्य धातकीनां वत्सकबीजस्य नक्तमालस्य ।
 कल्कश्च मालतीनां कुष्ठेष्वनर्दनालेपौ ॥ ९५ ॥
 शैरीषी त्वक् पुष्पं कार्पास्या राजवृक्षपत्राणि ।
 पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठुलेपः ॥ ९६ ॥
 इति लेपाः ।

एलेखादिना लेपानाह । विम्बी अष्टोपमफला । अर्कः कुरुविन्दो
 मणिविशेषः, ताम्रमिलन्ये । विलयन्तीति अपयान्ति । मांसेषु
 तोयकार्यमिति मांसप्रक्षालनोदके तथा पिष्टे तथा किण्वे च
 तोयकार्यं कार्यम् । तोयकार्यं क्षाराम्भसा कार्यमिति योज्यम् ।
 अत्र मांसपिष्टाभ्यां किण्वं कार्यं, किण्वैश्च मेदकः साधनीयः ।
 मेदकः जगलः । छुजातः सज्जनितः, प्रलेपनमिति योज्यम् । मुस्त-
 मिलायादौ वर्णक इति वर्णकरमालेपनम् । त्वग्दोषशब्देन गोब-
 लीवर्दनाभ्याने किलासव्यङ्गादीनां ग्रहणम् । कुष्ठमिलादिको योगो
 जलपिष्टो ज्ञेयः । तेनारग्वधीयोक्ते “करञ्जबीजैडगजं सङ्कुष्ठं
 गोमूत्रपिष्टं च परः प्रदेहः” (सू. अ. ३) इत्यत्र गोमूत्रपिष्टत्वं
 विशेषः, तेन न पौनरुक्त्यम् । उद्धर्तनालेपाविलायादौ उन्मर्दनम्
 उद्धर्तनं ज्ञेयम् । शैरीषी त्वगिलायादौ प्रलेकद्रव्यकृतत्वेन चतु-
 र्भिद्रेष्वैश्वर्यविधौ लेपो ज्ञेयः । अन्ये तु चतुर्भिरपि मिलितैर-
 वचूर्णनोद्धर्तनजलपिष्टलेपनरसक्रियालेपनभेदेनेह चतुर्विधलेपं
 वदन्ति । एतच्चतुर्विधाचतुष्टयमारग्वधीयप्रयोगेषु यद्यपि दृश्यते,
 तथाऽप्यालेपनेन सिद्धत्वाच्चातिरमणीयम् ॥ ८४-९६ ॥

दार्व्या रसाञ्जनस्य च निम्बपटोलस्य खदिरसारस्य ।
 आरग्वधवृक्षकयोस्त्रिफलायाः सप्तपर्णस्य ॥ ९७ ॥
 इति षट् कषाययोगाः कुष्ठघ्नाः सप्तमश्च त्रिनिशस्य ।
 खाने पाने च हितास्तथाऽष्टमश्चाश्वमारस्य ॥ ९८ ॥
 आलेपनं प्रधर्षणमवचूर्णनमेत एव च कषायाः ।
 तैलघृतपाकयोगे चेष्टयन्ते कुष्ठशान्त्यर्थम् ॥ ९९ ॥
 त्रिफला निम्बपटोलं मज्जिष्ठा रोहिणी वचा रजनी ।
 एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥ १०० ॥
 एतैरेव च सर्पिः सिद्धं वातोल्बणं जयति कुष्ठम् ।
 एष च कल्पो दिष्टः खदिरासनदारुनिम्बानाम् ॥ १०१ ॥

दार्व्या इत्यादौ दार्वीसंबन्धिना रसाञ्जनस्यैको योगः;
 शोषास्तु षट्, सप्तमस्त्रिनिशस्य, अष्टमोऽश्वमारस्य । अश्वमारस्तु
 यद्यपि मूलविषत्वेनोक्तत्वाऽपि कुष्ठेषु विषप्रयोगस्यापि हित-
 त्वात् साधुः ॥ ९७-१०१ ॥

कुष्ठार्कतुल्यकटुफलमूलकबीजानि रोहिणी कटुका ।
 कुटजफलोत्पलमुस्तं बृहतीकरवीरकासीसम् ॥ १०२ ॥
 एडगजनिम्बपाठा दुरालभा चित्रको विडङ्गश्च ।
 तिकालाबुकबीजं कम्पिलकसर्पयो वचा दार्वी ॥ १०३ ॥
 एतैस्तैलं सिद्धं कुष्ठघ्नं योग एष चालेपः ।
 उद्धर्तनं प्रधर्षणमवचूर्णनमेव एवेष्टः ॥ १०४ ॥

कुष्ठार्कैत्यादौ एतैस्तैलं सिद्धमिलय प्राधान्यात्तिलतैलं ज्ञेयं,
 यत्र तु विशेषस्तत्र ‘कनकक्षीरी शैला’ इत्यादौ ‘साषेपमथवा
 तैलम्’ इत्युक्तम् । अन्ये तु कुष्ठेष्वालेपे साषेपं ग्राहयन्ति, पाने
 तु विशेषेषां तु तिलतैलमेव भवति ॥ १०२-१०४ ॥

श्वेतकरवीरकरसो गोमूत्रं चित्रको विडङ्गश्च ।
 कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं संमतो भिषजाम् ॥ १०५ ॥
 इति श्वेतकरवीराद्यं तैलम् ।

श्वेतकरवीररस इत्यादौ करवीररसगोमूत्रयोर्द्रवत्वं, शेषस्य
 कल्कत्वम् ॥ १०५ ॥

श्वेतकरवीरपल्लवमूलत्वग्बत्सको विडङ्गश्च ।
 कुष्ठार्कमूलसर्पपिशुत्यग्रोहिणी कटुका ॥ १०६ ॥
 एतैस्तैलं सिद्धं कल्कैः पादांशिकैर्गवां मूत्रम् ।
 दत्त्वा तैलचतुर्गुणमभ्यङ्गात् कुष्ठकण्डूघ्नम् ॥ १०७ ॥
 इति श्वेतकरवीरपल्लवाद्यं तैलम् ।

श्वेतकरवीरपल्लवैयादौ करवीररसस्य गोमूत्रस्य च
 साम्यम् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

तिकालाबुकबीजं द्वे तुल्ये रोचना हरिद्रे द्वे ।
 बृहतीफलमेरुण्डः सविशालश्चित्रको मूर्वा ॥ १०८ ॥
 कासीसहिङ्गुशिमुश्रूयूपणसुरदारुतुम्बुसविडङ्गम् ।
 लाङ्गलकं कुटजत्वक् कटुकाख्या रोहिणी चैव ॥ १०९ ॥
 सर्पपतैलं कल्कैरेतैर्मूत्रे चतुर्गुणे साध्यम् ।
 कण्डूकुष्ठविनाशनमभ्यङ्गान्माहतकफहन्तु ॥ ११० ॥

इति तिकेक्षवाकादितैलम् ।

द्वे तुल्ये इति मयूरतुल्यं खर्पिकेतुल्यं च ॥ १०८-११० ॥

कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्त्याः फलानि मूलं च ।
 जातीप्रवालसर्पपल्लवगुणविडङ्गं करञ्जत्वक् ॥ १११ ॥
 सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वङ्निम्बचित्रकास्तोताः ।
 गुञ्जैरण्डं बृहतीमूलकसुरसार्जकफलानि ॥ ११२ ॥
 कुष्ठं पाठा मुस्तं तुम्बुरुमूर्वावचाः सप्तद्रव्याः ।
 एडगजकुटजशिमुश्रूयूपणमल्लतकक्षवकाः ॥ ११३ ॥
 हरितालमवाकपुष्पी तुल्यं कम्पिलकोऽमृतासंज्ञः ।
 सौराष्ट्री कासीसं दार्वीत्वक् सर्जिकालवणम् ॥ ११४ ॥

१ ‘कुष्ठं तुम्बुरु पाठा मूर्वा मुस्तं वचाऽथ षड्द्रव्याः’ इति पाठः ।

कल्कैरैतैस्तैलं करवीरकमूलपल्लवकपाथे ।
सार्षपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥ ११५ ॥
स्थायं कटुकालावुनि तत्सिद्धं तेन मण्डलान्याशु ।
भिन्धाद्रिषगभ्यङ्गात्कृमींश्च कण्डूं च विनिहन्त्यात् ॥
इति कनकक्षीरीतैलम् ।

कनकक्षीरी 'कङ्कष्ठ' इति ख्याता । अवक्रगुष्पी अणामागीः
किंवा 'हेढाडुह्री' इति ख्याता । अमृतासंज्ञः खर्षिकातुल्यम्
॥ ११५-११६ ॥

कुष्ठं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकासीसम् ।
तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने तात्रे ॥ ११७ ॥
तेनालितं सिध्मं सप्ताहबद्धेति तिष्ठतो घर्मे ।
मासान्नवं किलासं स्नानं मुक्त्वा विशुद्धतनोः ११८
इति सिध्मे लेपः ।

ध्येति अपयाति । घर्मे इति आतपे । स्नानं मुक्त्वेति स्नानं
वर्णयित्वाऽयं प्रयोगः कर्तव्यः ॥ ११७ ॥ ११८ ॥

सर्षपकरञ्जकोषातकीनां तैलान्यथेङ्गुदीनां च ।
कुष्ठेषु हितान्याहुस्तैलं यद्यापि खदिरसारस्य ॥ ११९ ॥

सर्षपकरञ्जोद्यादिना कुष्ठेष्वन्नपानसाधने सार्षपतैलादीनि
देयानीति दर्शयति; अन्ये तु कुष्ठेषु सामान्येन तैलश्रुती
सार्षपादीन्येव देयानि न तिलतैलमिलनेन दर्शितमिति
वर्णयन्ति ॥ ११९ ॥

जीवन्ती मञ्जिष्टा दार्वी कम्पिल्लकः पयस्तुत्यम् ।

एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ १२० ॥

देयः समधृच्छिष्टो विपादिका तेन शाम्यतेऽभ्यका ।

चर्मैककुष्ठकिटिम् कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥ १२१ ॥

इति विपादिकाहरघृततैले ।

किप्वं वराहहृदिं पृथ्वीका सैन्धवं च लेपः स्यात् ।

लेपो योज्यः कुस्तुम्बुरुणि कुष्ठं च मण्डलनुत् ॥ १२२ ॥

पृतीकदाहजटिलाः पकसुरा क्षौद्रमुद्गपर्यौ च ।

लेपः सकाकनासो मण्डलकुष्ठापहः सिद्धः ॥ १२३ ॥

न्नित्रकशोभाजनकौ गुड्वच्यपामार्गदेवदारुणि ।

खदिरौ धवश्च लेपः द्युपामा दन्ती द्रवन्ती च ॥ १२४ ॥

लाक्षारसाङ्गनैलाः पुनर्नवा चेति कुष्ठिनो लेपाः ।

वृधिमण्डयुताः सर्वे देयाः षण्मासतकफकुष्ठघ्नाः ॥

एडगजकुष्ठसैन्धवसौवीरकसर्षपैः कृमिघ्नैश्च ।

कृमिकुष्ठमण्डलाख्यं दद्रुकुष्ठं च शममुपैति ॥ १२६ ॥

एडगजः सर्जरसो मूलकबीजं च सिध्मकुष्ठानाम् ।

काजिकयुक्तं तु पृथङ्गतमिदमुद्धर्तनं लेपाः ॥ १२७ ॥

वासा त्रिफला पाने स्नाने चोद्धर्तने प्रलेपे च ।

बृहतीसेव्यपटोलाः ससारिवा रोहिणी चैव ॥ १२८ ॥

खदिरावघातककुभरोहीतकलोध्रकुटजध्वनिम्बाः ।

सतच्छदकरवीराः शस्यन्ते स्नानपानेषु ॥ १२९ ॥

जलवाप्यलोदकेहारपल्लवचन्दनं मृणालानि ।

भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥ १३० ॥

यष्टथाह्नोऽध्रपन्नकपटोलपिचुमर्दचन्दनरसाश्च ।

स्नाने पाने च हिताः सुश्रीतलाः पित्तकुष्ठिभ्यः १३१

आलेपनं प्रियङ्गुहरेणुका वत्सकस्य च फलानि ।

सातिविषा च ससेव्या सचन्दना रोहिणी कटुका ॥

तिक्तघृतैर्धौतघृतैरभ्यङ्गो दह्यमानकुष्ठेषु ।

तैलैश्चन्दनमधुकप्रपौण्डरीकोत्पलयुतैश्च ॥ १३३ ॥

क्लृदे प्रपतति चाङ्गे दाहे विस्फोटके सचर्मदले ।

शीताः प्रदेहसेका व्यधो विरेको घृतं तिक्तम् ॥ १३४ ॥

घृततैलपाक इति यमकपाकः । अत्र च सिद्धे स्नेहे क्षेप्योः

सर्जरसमधृच्छिष्टयोरपि कल्काधीपातजीवन्तीमञ्जिष्टादिद्रव्यैः

समानत्वं साहचर्याज्ज्ञेयं; किंवा स्नेहादृष्टो भागः सर्जरसमधृ-

च्छिष्टयोः, अन्यत्र दृष्टत्वात्; तथाहि 'समूलादेरपङ्कात्' इत्यादौ

द्विप्रस्थस्नेहपरिमाणे मधुच्छिष्टपलान्यष्टातुकानि । पृतीकेत्यादौ

पकसुरा गोरक्षकर्कटी, क्षौद्रवह्नी गुडची । षण्मासतकफकुष्ठघ्ना

इति किप्वं वराहहृदिमिलाद्युक्ताः षड् भवन्ति । अन्ये नित्र-

कादीनेव श्लोकपादोक्तान् षड् वर्णयन्ति । अवघातः कर्णिका-

कारः । रोहीतकः 'रोहिडा' इति ख्यातः । वाप्यं कुष्ठं, लोहम-

गुरु, ह्रवं कैवर्तमुस्तकम् । भागोत्तराणि यथोत्तरमेकभागवृद्धानि ।

रसा इति काथाः । तैलेरिखादौ चन्दनादीनां तैलसाधनरूप

एव योगो ज्ञेयः ॥ १२०-१३४ ॥

खदिरघृतं निम्बघृतं दार्वीघृतमुत्तमं पटोलघृतम् ॥

कुष्ठेषु रक्तपित्तप्रबलेषु मिषजितं सिद्धम् ॥ १३५ ॥

खदिरघृतमिखादौ खदिरादिभिर्घृतानि साध्यानि; तत्र च

खदिरस्य सारं, निम्बस्य त्वक्, पटोलस्य च पत्रं ग्राह्यं, वृद्धव्यव-

हारात् । उक्तं च- 'सारः स्यात् खदिरादीनां, निम्बादीनां त्वच-

सत्था । कलं तु दाडिमादीनां, पटोलादेर्दलं तथा' इति ॥ १३५ ॥

त्रिफलात्वचोऽध्रपलिकाः पटोलपत्रं च कार्ष्णिकाः

शेषाः ।

कटुरोहिणी सनिम्बा यष्टथाह्ना त्रायमाणा

च ॥ १३६ ॥

एष कषायः साध्यो दत्त्वा द्विपलं मसरविद्वलानाम् ।

सलिलाढकेऽष्टभागे शोषे पूतो रसो ग्राह्यः ॥ १३७ ॥

ते च कषायेऽष्टपले चतुष्पलं सर्पिषश्च पक्वव्यम् ।

यावत्स्यादष्टपलं शोषं पेयं ततः कोष्णम् ॥ १३८ ॥

तद्वातपित्तकुष्ठं वीसर्पं वातशोणितं प्रबलम् ।
ज्वरदाहगुल्मविद्रुचिभिभ्रमविस्फोटकान् हन्ति ॥

त्रिफलात्वच इत्यादौ प्रलेकं हरीतक्यादीनामर्षपलं, पटोल-
पत्रं चार्धपलं; शेषाः कटुरोहिण्यादयः । मसूरविदलानामिति
निस्तुबमसूराणां, न तु मसूरविदलाऽत्र श्यामा; उचं हि जित्-
कर्णे पुल्लेन—“मसूरविदलात् पलम्” इति । अधभागे शेषे
इति षोडशपले; अत एवोक्तं ‘तत्र कषायेऽष्टपले’ इति प्रथमाद्वि-
वचनान्तं, तेन षोडशपलमाह । अत्र चाष्टाविंशत्युत्तरपलशत-
मानस्याष्टभागशेषे षोडशपलानि भवन्ति, तच्च द्रवषोडशपलम-
ष्टपलशब्देनाकृतद्वैगुण्येनैवोच्यते; पलेऽपि यदि द्रवद्वैगुण्यं स्यात्तदा
षोडशपलेन द्वाविंशत्पलानि स्युः, न चेहाडकाष्टभागशेषे द्वाविं-
शत्पलत्वं, किंतु षोडशपलमेव; तेनैतस्मादेवाष्टपलशब्देनाकृत-
द्वैगुण्यद्वावषोडशपलप्रहणादुत्थीयते यत्-पलोलेख्यमाने द्वैगुण्यं
नास्ति; किंच कुडवादावेव द्रवद्वैगुण्यमिहानुमतं तन्मान्तराणा-
प्यनुमतमिति । यावत् स्यादष्टपलमित्यनेन कषायचतुष्पलेन
संयुतस्याष्टपलं स्थाप्यमिति दर्शयति । एषा च मात्रा कुष्ठिनां
भूमिमात्रद्रव्यसाध्यत्वेनोत्तमा श्रेया ॥ १३६-१३९ ॥

निम्बपटोलं दार्वीं दुरालभां तिकरोहिणीं त्रिफलाम् ।
कुर्यादधेदलांशं पर्पटकं त्रायमाणं च ॥ १४० ॥
सलिलाढकसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत् पूते ।
चन्दनकिराततिककमागधिकास्त्रायमाणं च १४१
मुत्तं वत्सकबीजं कल्कीकृत्यार्धकार्षिकान् भागान् ।
नवसर्पिषश्च षट्पलमेतत्सिद्धं घृतं पेयम् ॥ १४२ ॥
कुष्ठज्वरगुल्मशोशग्रहणीपाण्ड्यामश्वयधुहारि ।
पामाविसर्पपिडकाकण्डूभगण्डतुत्सिद्धम् ॥ १४३ ॥
इति तिकषट्पलकं घृतम् ।

निम्बमित्यादिना तिकषट्पलकमाह । “सर्पिश्चाप्यनवं हितम्”
इति वचनस्य बाधकमिह योगमहिम्ना सर्पिषो नवत्वं ज्ञेयम् ।
प्रथमं ‘सर्पिषः’ इति पदं मानार्थं, द्वितीयं तु ‘घृतं’ इति पदं
पेयत्वोपदर्शनार्थं; तथा प्रथमं सिद्धमिति पदं; द्वितीयं तु प्रसि-
द्धिस्मापकम् ॥ १४०-१४३ ॥

सप्तच्छदं प्रतिविषां शम्पाकं तिकरोहिणीं पाठाम् ।
मुत्तमुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमर्दपट्टकम् ॥ १४४ ॥
धन्वयवासं चन्दनमुपकुल्यां पद्मकं हरिद्रे द्वे ।
षड्भासां सविशालां शतावरीं सारिवे चोष्णैः ॥ १४५ ॥
वत्सकबीजं थासं मूर्वाममृतां किराततिकं च ।
कल्कान् कुर्यान्मतिमान्पथ्याहं त्रायमाणं च ॥ १४६ ॥

१ ‘एष सलिलाढकेऽष्टशरावे द्वैगुण्याभावविश्रुतः साध्यः । अष्ट-
भागेऽष्टपले शेषे पूतो वस्त्रपूतं कृत्वा रसो ग्राह्यः । तत्र शरावमिते
कषये घृतस्य चतुष्पलं पक्वत्वं, शेषं तु अष्टपलं कायैश्च’ इति गङ्गा-
धरः । २ ‘तिकं’ इति पा० । ३ ‘वासं’ इति पा० ।

च. सं. ५८

कल्कश्चातुर्भागे जलमष्टगुणं रसोऽमृतफलानाम् ।
द्विगुणो घृतात्प्रदेयस्तत्सर्पिः पाययेत्सिद्धम् ॥ १४७ ॥
कुष्ठानि रक्तपित्तप्रबलान्यशांसि रक्तवाहीनि ।
वीसर्पममृदपित्तं वातासूक्ष्म पाण्डुरोगं च ॥ १४८ ॥
विस्फोटकान्सपामानुमार्दं कामलां ज्वरं कण्डूम् ।
हृद्रोगगुल्मपिडका असुन्दरं गण्डमालां च ॥ १४९ ॥
हन्यादेतत् सर्पिः पीतं काले यथाबलं सद्यः ।
योगशतैरप्यजित्मानमहाविकारान्महातिकम् ॥ १५० ॥
इति महातिककं घृतम् ।

सप्तच्छदमित्यादिना महातिकघृतमाह । शम्पाक आरम्वधः ।
कल्कश्चातुर्भागे इति घृताच्चतुर्धा भागः; एतच्च सामान्यपरिमा-
णासिद्धमपि स्पष्टार्थमुच्यते । अमृतफलानामिति आमलकानाम् ।
अत्रापि त्रिसर्पिर्वचने एकं कल्कादिभागार्थं, द्वितीयं पेयत्वोप-
दर्शनार्थं, तृतीयं महातिककसंज्ञादर्शनार्थम् ॥ १४४-१५० ॥

दोषे हृतेऽपनीते रक्ते बाह्यान्तरे कृते शर्मने ।
क्षौहे च कालयुक्ते न कुष्ठमनुवर्तते साध्यम् ॥ १५१ ॥
न कुष्ठमनुवर्तते इति साध्यमेवेत्यर्थः ॥ १५१ ॥

खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशपासनयोस्तुले ।
तुलार्धः सर्व एवैते करञ्जारिष्ट्वेतसाः ॥ १५२ ॥
पर्पटः कुटजश्चैव वृषः रुमिहरस्तथा ।
हरिद्रे कृतमालश्च गुडूची त्रिफला त्रिवृत् ॥ १५३ ॥
सप्तपर्णश्च संक्षुण्णा दशद्रोणेषु वारिणः ।
अष्टभागवशेषं तु कषायमवतारयेत् ॥ १५४ ॥
धात्रीरसं च तुल्यांशं सर्पिषश्चाढकं पचेत् ।
महातिकककल्केस्तु यथोक्तैः पलसंमितैः ॥ १५५ ॥
निहन्ति सर्वकुष्ठानि पानाभ्यङ्गनिषेवणात् ।
महाखदिरमित्येतत् परं कुष्ठविकारनुत् ॥ १५६ ॥

इति महाखदिरं घृतम् ।

खदिरस्य तुला इत्यादिकं केविदनार्थं वदन्ति । साधयेदित्यत्र
‘सर्पिः’ इति शेषः । तत्र घृतमानानुक्तौ काथशेषस्याढकाधिक-
द्रोणस्य नियतत्वात् तत्काथचतुर्धभागं प्रस्थाधिकाढकमानं घृतं
साध्यम् ॥ १५२-१५६ ॥

प्रपतत्सु लसीकाप्रसृतेषु गात्रेषु जन्तुजगैषु ।
मूत्रं निम्बविडङ्गे ज्ञानं पानं प्रदेहश्च ॥ १५७ ॥
वृषकुटजसप्तपर्णाः करवीरकरञ्जनिम्बखदिराश्च ।
ज्ञाने पाने लेपे किमिष्टकुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥ १५८ ॥

१ ‘कल्कश्चातुर्भागे’ इति पा० । २ ‘वीसर्पैरक्तपित्तं’ इति पा० ।
३ ‘वमने’ इति पा० । ४ ‘अतिवर्तते’ इति पा० ।

पानाहारविधाने प्रसेचने धूपने प्रदेहे च ।
 कृमिनाशनं विडङ्गं विशिष्यते कुष्ठहा खदिरः ॥१५९॥
 एडगजः सविडङ्गो मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानाम् ।
 उद्दालनं श्वदन्ता गोश्ववराहोद्भूदन्ताश्च ॥ १६० ॥
 एडगजः सविडङ्गो द्वे च निशे राजवृक्षमूलं च ।
 कुष्ठोद्दालनमभ्यं सपिण्णलीपाकलं योज्यम् ॥ १६१ ॥

खदिर इति कुष्ठहन्तृत्वेन खदिरो द्रव्यान्तरेषु विशिष्यते
 प्रकर्षवान् भवतीत्यर्थः । श्वदन्ता इति कुङ्कुरदन्ताः । उद्दालन-
 मिति प्रथमम् । पाकलं कुष्ठम् ॥ १५७-१६१ ॥

श्वित्राणां संविशेषं योक्तव्यं सर्वतो विशुद्धानाम् ।
 श्वित्रे संसनमभ्यं मलपूरस इष्यते सगुडः ॥ १६२ ॥
 तं पीत्वा सुस्निग्धो यथावलं सूर्यपादसंतापम् ।
 संसेवेत विरिक्तलूयं पिपासुः पिबेत् पेयाम् ॥ १६३ ॥
 श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटो जायन्ते कण्ठकेन तान्भिन्ध्यात् ।
 स्फोटेषु विस्तृतेषु प्रातः प्रातः पिबेत् पक्ष्म ॥ १६४ ॥
 मलपूरसनं प्रियङ्गुं शतपुष्पां चाम्भसा समुत्काश्य ।
 पालाशं वा क्षारं यथावलं फाणितोपेतम् ॥ १६५ ॥
 यच्चान्यत् कुष्ठं श्वित्राणां सर्वमेव तच्छस्तम् ।
 खदिरोदकसंयुक्तं खदिरोदकपानमभ्यं वा ॥ १६६ ॥
 समनःशिलं विडङ्गं कासीसं रोचनां कनकपुष्पीम् ।
 श्वित्राणां प्रथमार्थं ससैन्धवं लेपनं दद्यात् ॥ १६७ ॥
 कदलीक्षारयुतं वा खरास्थि दग्धं गवां खिरयुक्तम् ।
 हस्तिमदाभ्युषितं वा मालयाः कोरकक्षारम् ॥ १६८ ॥
 नीलोत्पलं सकुष्ठं ससैन्धवं हस्तिमूत्रपिष्टं वा ।
 मूलकबीजावलगुजलेपः पिष्टो गवां मूत्रे ॥ १६९ ॥
 काकोदुम्बरिका वा सावल्गुजचित्रका गवां मूत्रे ।
 पिष्टा मनःशिला वा संयुक्ता बर्हिपित्तेन ॥ १७० ॥
 लेपः किलासहन्ता बीजान्यावलगुजानि लाक्षा च ।
 गोपित्तमज्जने द्वे पिण्णयः काललोहरजः ॥ १७१ ॥
 शुद्धा शोणितमोक्षैर्विरूक्षणेर्भक्षणेश्च सक्तनाम् ।
 श्वित्रं कस्यचिदेव प्रणश्यति क्षीणपापस्य ॥ १७२ ॥

त्वदोषाधिकारादुपज्ञात्त्वगदोषविशेषस्य श्वित्रस्य चिकित्सा-
 माह—श्वित्राणामिषादि । नन्वपररोगाणां निदानायभिधाय
 चिकित्सतोच्यते, श्वित्रस्य तु प्रथमं चिकित्सा पश्चाद्वैत्वादीति
 कोऽभिप्रायः ? उच्यते—येयं कुष्ठचिकित्सोक्ता सा श्वित्राणामपि
 विधेया; तद्यदि निदानादि श्वित्रस्योच्यते तदा सा चिकित्सा
 व्यवहिता स्यात्, तेन चिकित्सैव तावदुच्यते । श्वित्राणां सवि-
 शेषं प्रयोक्तव्यमिति यदेतत् कुष्ठोद्दालनमुक्तं तच्चिद्वित्राणां सविशेषं
 शाब्दतरं कर्तव्यमित्यर्थः । सर्वतो विशुद्धानामिति वमनादिभिः

१ 'उद्दालनं निविडत्वव्याजनं' इति योगीन्द्रनाथसेनः ।
 २ 'प्रथमार्थं' इति पा० ।

शुद्धानाम् । मलपूः काकोदुम्बरिका । श्वित्रेऽङ्गे इति श्वित्रयु-
 क्तेऽङ्गे । कनकपुष्पी सुवर्णक्षीरी । मालयाः कोरकक्षारमिति
 मालतीसुकुलक्षारं, कोरको मुकुल उच्यते । अजने द्वे इति
 सौवीरं रसाजनकं च । कस्यचिदेव प्रशाम्यतीत्यनेन श्वित्राणां
 दूरपगमतामाह ॥ १६२-१७२ ॥

दारुणं चारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः ।
 विज्ञेयं त्रिविधं तच्च विदोषं प्रायशश्च तत् ॥ १७३ ॥
 दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं मांससमाश्रिते ।
 श्वेतं मेदःश्रिते श्वित्रं गुरु तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ १७४ ॥
 यत् परस्परतोऽभिन्नं बहु यद्रक्तलोमवत् ।
 यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्चिद्वित्रं नैव सिध्यति ॥ १७५ ॥
 अरक्तलोमं तनु यत् पाण्डु नातिचिरोत्थितम् ।
 मध्यावकाशे चोच्छ्रं श्वित्रं तत्साध्यमुच्यते ॥ १७६ ॥

नामभिरिति उक्तदारुणादिभिरेव । प्रायःशब्देनैकदोषं द्विदोषं
 च भवति । दोषे इत्यादिनोक्तं त्रैविध्यं विभजति । सुश्रुते तु
 “त्वगतमेव किलासम्” (नि. अ. ५) इत्युक्तं, तच्च न कुष्ठ-
 वद्रक्तादिगतकुष्ठलक्षणकारकं श्वित्रमित्यभिप्रायेणोक्तम् । इह तु
 यद्रक्ताद्याश्रित्यं श्वित्रस्योच्यते, तद्रक्तादिदोषमात्राभिप्रायेण
 रक्तादिगतसमस्तकुष्ठलक्षणकारितया; तेनात्रापि त्वत्वात्रविकृति-
 कारकत्वं श्वित्रस्य संमतमेवेति न विरोधः । गुर्विति अनुपक्रमम् ।
 अरक्तेत्यादिना साध्यकिलासलक्षणमाह ॥ १७३-१७६ ॥

वचांस्यतथ्यानि कृतप्रभावा
 निन्दा सुतराणां गुरुधर्षणं च ।
 पापक्रिया पूर्वकृतं च कर्म
 हेतुः किलासस्य विरोधि चात्रम् ॥ १७७ ॥
 वचांसीत्यादिना त्वैहिकं वाङ्मानसं पापं कर्मकं, पापक्रिये-
 खनेन जन्मान्तरकृतमधर्मं ग्राहयति ॥ १७७ ॥
 तत्र श्लोकाः—
 हेतुर्द्रव्यं लिङ्गं विविधं ये येषु चाधिका दोषाः ।
 कुष्ठेषु दोषलिङ्गं समासतो दोषनिर्देशः ॥ १७८ ॥

१ 'दारुणं चारुणं' इति पा० । २ 'यदुच्यते तत्रिविधं' इति पा० ।
 ३ 'यदोक्तं रक्तादिगतसमस्तकुष्ठलक्षणजनकतया धातुवगाद्ये तदा
 न तत् किलासं, किंतु कुष्ठजनकहेतुवन्तरवृद्धितोषोपप्लवाद्वातुर दूष-
 यंदेतुलक्ष्यलक्षणमरुणादिकुष्ठं तत्; अन्यथैतत्तरक्तादिगतकुष्ठलिङ्ग-
 व्यतिरिक्तमुत्पादसमकालमाविरक्तताद्भाविर्गतामात्रकारकं रक्तादिगत
 दोषजन्यं किलासमेव, अन्यथा रक्तादिगतकिलासलक्षणेन चरकोत्तेन
 विरोधः स्यात् । चरके हि किलासस्यैव धातुत्रयसंबन्धकृतवर्णेन दाह-
 णादिसंज्ञान्तरेण कृतं, सुश्रुतेऽपि त्वग्गतमेवेत्यनेन रक्तादिदुष्ट्या
 विशिष्टरक्तादिगतमहाकुष्ठलिङ्गरहितत्वं, तथा कुष्ठवधुगपद्रक्तसीका-
 त्वञ्चांसद्रूपकत्वविरहः ख्याप्यते' इति माधवनिदानव्याख्यायां
 श्रीकण्ठदत्तः । ४ 'गुरुणा' इति पा० ।

साध्यमसाध्यं कृच्छ्रं कुष्ठं कुष्ठापहाश्च ये योगाः ।
सिद्धाः किलासहेतुर्लिङ्गं गुरुलाघवं तथा शान्तिः ॥
इति संग्रहः प्रणीतो महर्षिणा कुष्ठनाशनेऽध्याये ।
स्मृतिशुद्धिवर्धनार्थं शिष्याय हुताश्वेशाय ॥१८०॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सितस्थाने कुष्ठचिकित्सितं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

हेतुर्द्वयमित्यादिना संग्रहः । येषु येषु कपालादिषु ये ये
चाधिका दोषास्तेषां निर्देशः समासतो दोषनिर्देश इति । 'रीक्ष्यं
शोषस्तोदः' इत्यादिनोक्तं दोषलिङ्गम् । गुरुलाघवमिति 'चित्रं
शुभ्र तच्चोतरोत्तरम्' इत्यनेनोक्तम् ॥ १७८-१८० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृतायां चरकतात्पर्यटीकायामयुर्वेद-
दीपिकायां चिकित्सास्थाने कुष्ठचिकित्सितं
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रिदोषजत्वसामान्यात् कुष्ठमनु राजयक्ष्मचिकित्सितमुच्यते ।
उन्मादापसारौ दक्षाध्वरोद्धुसोत्पन्नावप्यागन्तुत्वानुबन्धत्वात्
पश्चादुक्तौ ॥ १ ॥ २ ॥

दिवौकसां कथयतामृषिभिर्वै श्रुता कथा ।
कामव्यसनसंयुक्ता पीराणी शक्षिनं प्रति ॥ ३ ॥
रोहिण्यामतिसक्तस्य शरीरं नानुरक्षतः ।
आजगामात्पतामिन्दोर्देहः क्षेहपरिक्षयात् ॥ ४ ॥
दुहितृणामसंभोगाच्छेषाणां च प्रजापतेः ।
क्रोधो निःश्वासरूपेण मूर्तिमान् निःसृतो सुखात् ५
प्रजापतेर्हि दुहितूरघ्वाविशतिमंशुमान् ।
भार्यार्थं प्रतिजग्राह न च सर्वोत्थवर्तत ॥ ६ ॥
गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्वसमवर्तिनम् ।
रजःपरीतमबलं यक्ष्मा शशिनमाविशत् ॥ ७ ॥
सोऽभिभूतोऽतिमहता गुरुक्रोधेन निष्प्रभः ।
देवदेवर्षिसहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥ ८ ॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्ध्या प्रजापतिः ।
प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽश्विभ्यां चिकित्सितः ९
स विमुक्तग्रहश्चन्द्रो विरराज विशेषतः ।
औजसा वर्धितोऽश्विभ्यां शुद्धं सत्त्वमवाप च ॥१०॥

क्रोधो यक्ष्मा ज्वरो रोग एकार्थो दुःखसंज्ञकः ।
यस्मात् स राजः प्रागासीद्वाजयक्ष्मा ततो मतः ॥११॥
स यक्ष्मा दुःकृतोऽश्विभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
लब्ध्वा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥१२॥

दिवौकसमित्यादिना प्रागुत्पत्तिं यक्ष्मणो दर्शयति । एतया
च प्रागुत्पत्त्या धातुक्षयो राजयक्ष्मणः प्रधानं कारणं, तथा
भार्यास्वसमवर्तिनयाऽधर्मश्च कारणं भवतीति दर्शयते । काम-
व्यसनसंयुक्ता स्त्रीपुंसजसंबन्धाः देहः क्षेहपरिक्षयादिति देह-
सारक्षयात्; क्षेहशब्देन हि सारवाचिना शुक्रौजसी प्राप्ते ।
अवध्यातमिति क्रोधेन चिन्तितम् । गुरुक्रोधेनेति यक्ष्मरूपेण ।
शुद्धां मतिं बुद्धेति स्वारपधजनितात्मनः क्षयं बुद्ध्या चन्द्र-
मसः स्वदोषपरिहारार्थं शुद्धां बुद्धिं ज्ञात्वा । विमुक्तग्रह इति
ग्रहेण यक्ष्माख्येन विमुक्तः । सत्त्वं मनः । शुद्धमिति निर्दो-
षम् ॥ ३-१२ ॥

अथथाबलमारम्भं वेगसंधारणं क्षयम् ।
यक्ष्मणः कारणं विद्याचतुर्थं विषमाशनम् ॥ १३ ॥

अथथाबलमारम्भादियक्ष्महेतुत्रये विहाररूपे आहाररूपतया
भिन्नजातीयत्वाद्विषमाशनं 'चतुर्थं विषमाशनम्' इति पृथक्
पठितम् । निर्देशादेव चतुष्के लब्धे चतुर्थमिति पदं साहसा-
दीनां प्रमेदानां बहुत्वेऽपि साहसादिचतुर्विधानतिक्रमोपदर्श-
नार्थम् ॥ १३ ॥

युद्धाध्ययनभाराध्वलङ्घनप्लवनादिभिः ।
पतनैरभिघ्रातैर्वा साहसैर्वा तथाऽपरे ॥ १४ ॥
अथथाबलमारम्भेर्जन्तोऽरुसि विक्षते ।
वायुः प्रकुपितो दोषाबुदीर्घौमौ प्रधावति ॥ १५ ॥
स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
कण्ठोद्धंसं च कांसं च खरभेदमरोचकम् ॥ १६ ॥
पार्श्वशूलं च पार्श्वस्थो वचोभेदं गुदे स्थितः ।
जृम्भां ज्वरं च सन्धिस्थ उरःस्थश्चोरसो रुजम् ॥१७॥
क्षणनाडुरसः कासात् कफं शीवेत् सशोणितम् ।
जर्जरेणोरसा कृच्छ्रमुरःशूलातिपीडितः ॥ १८ ॥
इति साहसिको यक्ष्मा रूपैरैतैः प्रपद्यते ।
एकादशभिः साहसैः साहसम् ॥ १९ ॥

निदानोक्तमपि राजयक्ष्महेत्वादि पुनः प्रकरणवशात् किञ्चि-
द्विदानोक्तविशेषविधितस्योच्यते । उक्तं कारणचतुष्कं प्रपद्य-

१ 'स्त्रीप्रसङ्गसंबन्ध' इति पा० । २ 'स्वभावदोषपरिहारार्थं
शुद्धबुद्धिपेलेति ज्ञातव्यम्' इति पा० । ३ 'चतुर्जात्यनतिक्रमोप-
दर्शनार्थम्' इति पा० । ४ 'क्षणनाडोरसो रुक्तं कासमानः कफानु-
गम् । जर्जरेणोरसा कृच्छ्रमुरःशूली निरस्यति' इति पा० । ५ 'शिवे-
तातो न साहसम्' इति पा० ।

१ 'इतिगुरुणा' इति, 'इतिबलिना' इति च पा० । २ 'तेजसा'
इति पा० ।

यति—युद्धेलादि । सहसा शक्तिमानलोच्य यानि क्रियन्ते तानि साहसानि । उभाविति कफपित्ते । क्षणनादित्यादिना रक्तकफनि-
घ्रीवनमेकमेव लक्षणम् 'उरःशूलतिपीडितः' इत्यन्तेनोच्यते ।
उरःशूलम् उरोरुक्, रक्तनिघ्रीवनविशेषणमेव; तेनैकादशरूपत्वं
पूर्वते एव ॥ १४-१९ ॥

ह्रीमत्त्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।
घातमृचपुरीषाणां निरुद्धाति यदा नरः ॥ २० ॥
तदा वेगप्रतीघातात् कफपित्ते समीरयन् ।
ऊर्ध्वं तिर्यग्धश्चैव विकारान् कुरुतेऽनिलः ॥ २१ ॥
प्रतिश्यायं च कासं च खरभेदमरोचकम् ।
पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्दनम् ॥ २२ ॥
अङ्गमर्दं मुहुश्छर्दिं वचोभेदं त्रिलक्षणम् ।
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मा यैरुच्यन्ते महान् ॥ २३ ॥

ह्रीमत्त्वादित्यादिना वेगसंघारणजमाह । वचोभेदं त्रिलक्षण-
मिति पृथग्वातादिजनितत्रिदोषलिङ्गयुक्तमित्यर्थः ॥ २०-२३ ॥

ईष्योत्कण्ठाभयत्रासक्रोधशोकातिकर्शनात् ।
अतिव्यायानशनाच्छुक्रमोजश्च हीयते ॥ २४ ॥
ततः ज्वेदक्षयाद्वायुर्वृद्धो दोषावुदीरयन् ।
प्रतिश्यायं ज्वरं कासमङ्गमर्दं शिरोरुजम् ॥ २५ ॥
श्वासं विद्धभेदमरुचिं पार्श्वशूलं खरक्षयम् ।
करोति चांससंतापमेकादशगर्दानिमान् ॥ २६ ॥
लिङ्गान्यावेद्यन्येतान्येकादश महागदम् ।
संप्राप्तं राजयक्ष्माणं क्षयात् प्राणक्षयप्रदम् ॥ २७ ॥

ईष्येत्यादिना धातुक्षयजमाह । ओज इति रसः, रसेऽप्यो-
जःशब्दो वर्तते; यदुक्तं—“मलीभवति तत् प्रायः कल्पते
किंपिदोजसे” इति; किंवा ओजो देहस्य सारम् । ज्वेदक्षयादिति
देहसारशुक्लौजःक्षयात् । क्षयात् प्राणक्षयप्रदमित्यत्र क्षयहेतु-
त्वात् क्षयः; ‘प्राणक्षयावहम्’ इति वा पाठः ॥ २४-२७ ॥

विविधान्यन्नपानानि वैषम्येण समश्नतः ।
जनयन्त्यामयान् घोरान्निषमाम्नाम्रुतादयः ॥ २८ ॥
क्षोतांसि रुधिरादीनां वैषम्याद्विषमं गताः ।
रुद्धा रोगाय कल्पन्ते पुष्पन्ति च न धातवः ॥ २९ ॥
प्रतिश्यायं प्रसेकं च कासं छर्दिमरोचकम् ।
ज्वरमंसाभितापं च छर्दनं रुधिरस्य च ॥ ३० ॥
पार्श्वशूलं शिरःशूलं खरभेदमथापि च ।
कफपित्तानिलकृतं लिङ्गं विद्याद्यथाक्रमम् ॥ ३१ ॥

इति व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
रूपमेकादशविधं हेतुश्चोक्तश्चतुर्विधः ॥ ३२ ॥

विविधानीत्यादिना विषमाशनजमाह । वैषम्येणेति प्रकृतिक-
रणाद्यष्टाहारविधिवैषम्येण । वैषम्यादितिप्रबुद्धा वातादयो विषम-
मुन्मार्गेण गताः सन्तः रुधिरादीनां क्षोतांसि रुद्धा रोगाय
यक्ष्मरूपाय कल्पन्ते इति योजना । यथाक्रममिति प्रतिश्याय-
मित्यादिप्रथमश्लोकार्धविहितं कफकृतं, द्वितीयश्लोकार्धविहितं
पित्तकृतं, शेषं तु वातकृतम् । अत्र प्रत्येकमेकादशलक्षणपाठेन
एकादशलक्षणयोगेनैव राजयक्ष्मणः संपूर्णत्वं प्रायो भवतीति
दर्शयति । यत्तु षड्लक्षणत्वं त्रिलक्षणत्वं वा यक्ष्मणो वक्ष्यति,
तदसंपूर्णलक्षणस्यैव ज्ञेयम् । ननु शोषाणामयथाबलमारम्भादि-
जत्वभेदेन चातुर्विध्यकथनेन किं ? यतस्तानि तान्येव लक्ष-
णानि सर्वत्र भवन्ति; तथाच सर्वेऽपि त्रिदोषजाः, तेनैक-
रूपत्वाभिधानमेव युक्तम्; उक्तं च शब्दे—“एकादशाना-
मेकत्र सांनिध्यात्तन्त्रयुक्तिः । क्रियाणां चाविभागेन प्रागेकोत्या-
दनेन च ॥ एक एव मतः शोषः सन्निपातात्मको गदः” (सु.
उ. अ. ४१) इति, इहापि चोक्तं—“सर्वेच्छिदोषजो यक्ष्मा”
इत्यादि । वैषं, हेतुलक्षणचिकित्सेनेन चतुर्णामपि भेदाद्विष-
एवेति युक्तम् । तत्र हेतवोऽयथाबलमारम्भादय उक्ता एव;
लिङ्गं च भिन्नं साहस्ये कण्ठोद्धंस उरोरुक् जृम्भा च; वेगसंघार-
णजे च अङ्गमर्दं मुहुश्छर्दिस्तथा वचोभेदं त्रिलक्षणः, अन्यत्र हि
वचोभेदं त्रिलक्षणो न भवति; क्षयजे श्वासपार्श्वशूलसंतापः;
विषमाशनेन छर्दनं रुधिरस्य; साहस्ये प्रतिश्यायभावः; शेषेषु
प्रतिश्याय इत्यादिलक्षणभेदः । चिकित्सितभेदस्तु असाधारण-
लक्षणे चिकित्साभेदकृत एव; तस्माद्भेदो यक्ष्मणां युक्त एव;
तन्त्रान्तरे तु स्थूलदृष्ट्या अभेद उक्ताः; इहापि स्थूलदृष्ट्या “सर्व-
च्छिदोषजो ज्ञेयः” इत्यादिनाऽभेद उक्त एव; सूक्ष्मचिन्तायां
त्वयमेव भेद उक्तो ज्ञेयः । पुनश्च “कासोऽज्ञातः” इत्यादिना
दोषलक्षणानि वक्ष्यति, तत् सामान्येन यक्ष्मणः प्रायोभावलि-
क्षणं चतुर्विपि समुच्चित्योक्तमिति ज्ञेयं; तेन न पौनरु-
त्त्यम् ॥ २८-३२ ॥

पूर्वरूपं प्रतिश्यायो दीर्घव्यं दोषदर्शनम् ।
अदोषेष्वपि भावेषु काये बीभत्सदर्शनम् ॥ ३३ ॥
घृणित्वमश्नतश्चापि बलमांसपरिक्षयः ।
स्त्रीमद्यमांसप्रियता प्रियता चावगुण्ठने ॥ ३४ ॥
मक्षिकाघुणकेशानां तृणानां पतनानि च ।
प्रायोऽन्नपाने केशानां नखानां चाभिवर्धनम् ॥ ३५ ॥
पतत्रिभिः पतङ्गैश्च श्वापदैश्चाभिवर्धणम् ।
खमे केशास्थिरादीनां भस्मनश्चाधिरोगहणम् ॥ ३६ ॥

१ ‘रोगेशस्य समुत्थितम्’ इति पा० । २ ‘भेदो युक्त्या’
इति पा० ।

जलाशयानां शैलानां वनानां ज्योतिषामपि ।
शुष्यतां क्षीयमाणानां पततां यच्च दर्शनम् ॥ ३७ ॥
प्राश्रूपं बहुरूपस्य तज्ज्ञेयं राजयक्ष्मणः ।

संप्रति चतुर्णामपि साधारणं पूर्वरूपमाह—पूर्वरूपमि-
त्यादि । प्रतिश्यायश्च रूपे पठितः; तेन प्रतिश्यायः पूर्वरूपा-
न्तरसहितः पूर्वरूपं भवति, रूपान्तरसहितस्तु रूपमिति
विशेषः । न चैक एव प्रतिश्यायः पूर्वरूपार्थेऽपि व्याख्य-
स्थायां वर्तमानत्वादरिष्टं भवति, “पूर्वरूपाणि सर्वाणि” (इ.
अ. ५) इत्यादिना सर्वपूर्वरूपानुवर्तनं व्याधौ रिष्टमुक्तम् । काये
बीभत्सदर्शनमिति विकृतिदर्शनम् । मक्षिकावीर्यामचपाने च
पतनानीति योज्यम् । पतत्र्यादिभिरभिधर्षणं स्वप्ने ज्ञेयं; पत-
त्रिणः पक्षिणः, श्वापदा व्याघ्रादयः । केशास्थिराशीनामित्यादौ
यच्च दर्शनमित्यन्तं “स्वप्ने” इत्यनुवर्तते ॥ ३३-३७ ॥—

रूपं त्वस्य यथोद्देशं निर्देक्ष्यामि समेषजम् ॥ ३८ ॥
यथास्तेनोष्मणा पाकं शरीराय याति धातवः ।
स्रोतसा च यथास्तेन धातुः पुष्यति धातुतः ॥ ३९ ॥
स्रोतसां संनिरोधाच्च रक्तादीनां च संक्षयता ।
धातूष्मणां चापचयाद्राजयक्ष्मा प्रवर्तते ॥ ४० ॥
तस्मिन् काले पचत्यग्निर्यदन्नं कोष्ठसंश्रितम् ।
मलीभूयति तत् प्रायः कल्पते किंचिदोजसे ॥ ४१ ॥
तस्मात् पुरीषं संरक्ष्यं विशेषाद्राजयक्ष्मिणः ।
सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विद्वलम् ॥ ४२ ॥
रसः स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते ।
स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ॥ ४३ ॥
जायन्ते व्याधयश्चातः षडेकादश वा पुनः ।
येषां संघातयोगेन राजयक्ष्मेति कथ्यते ॥ ४४ ॥
कासोऽसतापो वैस्वर्ग्यं ज्वरः पार्श्वशिरोरुजा ।
छर्दन् रक्तकफयोः श्वासवर्चोगदोऽरुचिः ॥ ४५ ॥
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मणः षडिमानि वा ।
कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरवर्चोगदोऽरुचिः ॥ ४६ ॥
सर्वैरर्थैस्त्रिभिर्वाऽपि लिङ्गैर्मसबलक्षये ।
युक्तो वर्ज्यश्चित्कृत्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ४७

संप्रति यक्ष्मरूपाणि प्रपञ्चेन व्याख्यातमाह—रूपं त्वस्ये-
त्यादि । निर्देक्ष्यामीति प्रपञ्चेन कथयिष्यामि । तत्र रूपव्या-
करणे कर्तव्ये रूपिण एव तावद् यक्ष्मणः शरीरधातुपोषण-
विरोधकस्य उत्पादकमं शरीरधातुपोषणकमकथनपूर्वमाह—
यथास्तेनोष्मादि । यथास्तेन यथास्मीयेन, ऊष्मणा रसाभ्यादि-
रूपेण त्रयोदशविधेन । धातुः पुष्यति धातुनेति धातुना रसेन,
धातु, रक्तादिरूपः; किंवा कमपरिणामपक्षे रसेन रक्तं, रक्तेन

मांसं पुष्यतीति ज्ञेयम् । एवं धातुपोषणकमं दर्शयित्वा यक्ष्मणि
तद्विरोधमाह—स्रोतसामित्यादि । सन्निरोधादिति यक्ष्मकारक-
दोषेणावच्छेदत्वात्; रक्तादिसंशयोऽपि स्रोतवरोधात्तथा पोषक-
साप्राबल्याच्च ज्ञेयः; धातूष्मापचयोऽपि धातुश्यायोद्देशप्रभा-
वाच्च ज्ञेयः । यथा धातुपोषकरसहानिर्भवति तथाऽऽह-तस्मि-
न्नित्यादि । ओजसे इति सारभागाय, रसायेति यावत् । विशे-
षाद्राजयक्ष्मिण इतिवचनेनान्येषामपि दुर्बलानां पुरीषं रक्ष्य-
मिति सूचयति । विद्वलमिति विवडाधारम् । यथापि रस
उत्पद्यते स च धातून् पुष्पाति, किंतु स्वस्थानस्थो विदह्यते;
स्वस्थानस्थ इति हृदयस्थः । सर्वैरिति एकादशभिः । अर्थैरिति
षड्भिः, एकादशस्य ज्येष्ठभागपरिग्रहात् षडेवार्थे भवति; दद्या
चैषा विधा, यथा—“त्रिचान्मताः कर्मसु वस्तयो हि, कालस्ततोऽ-
र्धेन ततश्च योगः” (सि. अ. १) इत्यादौ, त्रिंशद्वस्त्वैरूपः
कालः श्रेष्ठभागपरिग्रहात् षोडशवस्त्वरूप एव, “काले त्रयोऽ-
न्ते पुरतस्तथैकः ज्ञेहा निरूहान्तरिताश्च षट् स्युः” (सि. अ.
१) इत्यनेनोक्तः । त्रिभिरित्यत्र यानि कानि त्रीणि यक्ष्मणो
रूपाणि ज्ञेयानि, रूपाद्वाहिकया निर्देशात् । अन्ये तु “अंस-
पार्श्वभितापश्च” इत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणत्रयं वर्णयन्ति । केचित्तु
“अंसपार्श्वभितापश्च” इत्यादिकं यक्ष्मसंबन्धितज्वरलक्षणं वद-
न्ति । अन्यथेति बलमांसयोगे सति ॥ ३८-४७ ॥

प्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुधिरं पिचमेव वा ।
मारुताध्मातशिरसो मारुतं श्यायते प्रति ॥ ४८ ॥
प्रतिश्यायस्ततो घोरो जायते देहहर्शनः ।
तस्य रूपं शिरःशूलं गौरवं प्राणविप्लवः ॥ ४९ ॥
ज्वरः कासः कफोत्कृशः स्वरभेदोऽरुचिः क्लमः ।
इन्द्रियाणामसामर्थ्यं यक्ष्मा चातः प्रजायते ॥ ५० ॥

प्रतिश्यायं विवृणोति—प्राणेत्यादि । मारुताध्मातशिरसो
मारुतपूर्णशिरसः । मारुतं प्रति श्यायते गच्छतीत्यर्थः । मारु-
तानुगतं प्राणात् स्वति । प्राणविप्लवः गन्धाप्राणादिरूपः ।
यक्ष्मा चातः प्रजायत इति अनेनोक्तलक्षणप्रतिश्यायस्यैव पूर्व-
पतामपि सूचयति ॥ ४८-५० ॥

पिच्छलं बहलं विषं हरितं श्वेतपीतकम् ।
कासमानो रसं यक्ष्मी निघ्नैवैति कफानुगम् ॥ ५१ ॥

स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते इति यदुक्तं यक्ष्मरूपं
तद्विवृणोति—पिच्छलमित्यादि ॥ ५१ ॥

अंसपार्श्वभितापश्च संतापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्वाङ्गमाश्वेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ५२ ॥

१ ‘षडेवार्थे’ इति पा० । २ ‘चाय प्रवर्तते’ इति पा० ।

३ ‘व्यापन्नं घ्रीवति रसं कासन् यक्ष्मी’ इति पा० । ४ ‘तापः
पादकरस च’ इति पा० ।

राजयक्ष्मणो ज्वरस्य विशिष्टं लक्षणमाह—अंसेत्यादि ।
लक्षणं राजयक्ष्मण इति अंसापश्चाभिप्रायपरपादसंतापरूपः
सर्वाङ्गाज्वरो राजयक्ष्मलक्षणमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

वातापित्तात्कफाद्रक्तात् कासवेगात् सपीनसात् ।
स्वरभेदो भवेद्वातादूक्षः क्षामश्चलः स्वरः ॥ ५३ ॥
तालुकण्ठपरिम्लोषः पित्ताद्वक्तुमसूयते ।
कैफाद्भेदो विबद्धश्च स्वरः खुरखुरायते ॥ ५४ ॥
सन्नो रक्तविबद्धत्वात् स्वरः कृच्छ्रात् प्रवर्तते ।
कासातिवेगात् कषणैः पीनसात्कफवातिकः ॥ ५५ ॥
पार्श्वशूलं त्वनियतं संकोचायामलक्षणम् ।
शिरःशूलं ससंतापं यक्ष्मिणः स्यात्सगौरवम् ॥ ५६ ॥

स्वरभेदं विभजते—वातादित्यादि । वक्तुमसूयत इति वक्तुं
मेच्छति । खुरखुरायत इति खुरखुराशब्दं करोति । सन्नः अव-
सन्नः । कषण इति कण्ठं कषति, हिनस्तीति यावत् । पार्श्वशूलं
त्वनियतमिति न संकोचरूपेण नियतं, किन्तु कदाचिदायामरूपं
कदाचित् संकोचरूपं, न सर्वदाभावि । शिरःशूलत्वेन वायुः,
ससंतापत्वेन पित्तं, सगौरवत्वेन श्लेष्मा, एवं त्रिदोषजन्यत्वं
ज्ञेयम् ॥ ५३-५६ ॥

अभिसन्ने शरीरे तु यक्ष्मिणो विषमाशानात् ।
कण्ठात्प्रवर्तते रक्तं श्लेष्मा चोत्किष्टसंचितः ॥ ५७ ॥

स्वरकं कफमस्यतीति यदुक्तं तद्वर्णनं विवृणोति—अभिसन्न
इत्यादि । अभितः सन्नोऽभिसन्नः । ‘अभिसन्ध्यन्’ इति पाठप-
क्षेऽभिसन्ध्यन्गृहीत इत्यर्थः ; किंत्वभिपूर्वस्यन्दतेः कथं रूपसिद्धि-
र्भवतीति चिन्तनीयम् । संचितोत्किष्टमिति वक्तव्ये पूर्वनिपात-
नियमादुत्किष्टसंचित इति कृतम् ॥ ५७ ॥

रक्तं विबद्धमार्गत्वान्मांसादीन्नातुपैद्यते ।
आमाशयस्थमुत्किष्टं बहुत्वात् कण्ठमेति च ॥ ५८ ॥
वातश्लेष्मविबद्धत्वादुरसः श्वासमुच्छति ।
दोषैरुपहते चाग्नौ सपिच्छमसित्यार्यते ॥ ५९ ॥

केवलरुधिरच्छर्दनेन युक्तं विवृणोति—रक्तमित्यादि । विब-
द्धमार्गत्वादि रक्तस्य मांसाद्यभिगमे यो मार्गस्तस्मिन्निरोधान्मां-
सादभिगच्छद्रक्तं मांसाशये एव कृताधिष्ठानं प्रसवणजलमिव
विबद्धमार्गत्वाद्बहु भवति, बहुत्वेनोत्किष्टं द्वारान्तरागमनात्
कण्ठमेति । एवं रक्तस्य पोषकरसेनासंबन्धात् क्षीयमाणस्यामा-
शये एव बहुत्वं ज्ञेयम् । तेन रक्तादीनां च संक्षयादित्यनेन रक्त-
क्षयो य उक्तः स उपपन्न एव ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

पृथग्दोषैः समस्तैर्वा जिह्वाहृदयसंश्रितैः ।
जायतेऽरुचिराहारे द्विष्टैर्यथैव मानसैः ॥ ६० ॥

कषायतिक्रमधुरौर्विधान्मुखरसैः क्रमात् ।
वाताद्यैरुचिं जातां मानसीं दोषदर्शनात् ॥ ६१ ॥

रोगाधिकारे “पञ्च भक्तस्यानशनस्थानीति वातपित्तकफ-
द्वेषायासाः” (सू. अ. १९) इत्यनेन यद्यपि त्रिदोषजाऽरुचि-
र्नोक्ता, तथाऽपि चिकित्सायै द्रव्यजुग्लमवन्निदोषजाऽरुचि-
रुच्यते । वक्ष्यति—“चतुरोऽरोचकान् हन्युर्गोताथेकजसर्वैजान्”
इति । इयं च त्रिदोषजाऽरुचिः प्रकृतिसमवायारब्धा, तेन रोगा-
धिकारे प्रत्येकदोषजारुचिग्रहणेनैव गृहीता । प्रकृतिसमसमवा-
यारब्धत्वेनैव त्रिदोषजारुचेः पृथग्लक्षणं नोक्तम् ; अतो वाता-
दिलक्षणमेलकमेव तस्या लक्षणम् । कषायमुखरसता वातजायां,
तिक्रमुखरसता पित्तजायां, मधुरमुखरसता कफजायां, त्रिदो-
षजायां तु त्रिदोषमुखरसतोभेया । दोषदर्शनादिति द्विष्टदर्श-
नात् ॥ ६० ॥ ६१ ॥

अरोचकात् कासवेगाद्दोषोत्क्रेशाद्भ्यादपि ।
छर्दिर्या सा विकाराणामन्येषामप्युपद्रवः ॥ ६२ ॥

छर्दिं विभजते—अरोचकादित्यादि । विकाराणामन्येषाम-
प्युपद्रव इति एवंभूता छर्दिर्न यक्ष्ममात्रनियता, किंत्वन्येषामपि
विकाराणामेवंभूता छर्दिरुपद्रवरूपा भवति ; किंवा एवंभूता या
छर्दिः सा यक्ष्मिण उपद्रवो भवति, तथाऽरोचकादिभ्य उत्थिता
च्छर्दिरन्येषामपि हिकारीनामुपद्रवो भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

सर्वस्त्रिदोषजो यक्ष्मा दोषाणां तु बलाबलम् ।
परीक्ष्यावस्थिकं वैद्यः शोषिणं समुपाचरेत् ॥ ६३ ॥
प्रतिश्याये शिरःशूले कासे श्वासे स्वरक्षये ।
पार्श्वशूले च विविधाः क्रियाः साधारणीः शृणु ६४

संप्रति सर्वेषां यक्ष्मणां सामान्यरूपं त्रिदोषजत्वं प्रतिपाद्य,
दोषबलाबलभेदेन च भेदे सूचयित्वा, सामान्यां विशेषां च
चिकित्सां सूचयन्नाह—सर्वं इत्यादि । विविधा इति भिन्नाः,
साधारणीरित्यनेनाभिन्नाश्च शृण्विति योज्यम् । तत्र विविधाः
प्रत्येकं पीनसादिविहिता ज्ञेयाः, साधारणीस्तु षडङ्गाजरसा-
दिरूपाः साधारणविहिता ज्ञेयाः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

पीनसे स्वेदमभ्यङ्गं धूममालेपनानि च ।
परिषेकावगाहान्श्च यौवं वाय्वमेव च ॥ ६५ ॥
लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान् स्नेहोपप्लवितान् ।
लावतिसिन्धिरिक्षाणां वर्तकानां च कल्पयेत् ॥ ६६ ॥
सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ।
दाडिमामलकोपेतं क्षिग्धमाजं रसं पिबेत् ॥ ६७ ॥
तेन षड्निवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ।
मूलकानां कुलत्थानां यूषैर्वा स्रपंकलिपतैः ॥ ६८ ॥

१ ‘कफान्मन्दः’ इति पा० । २ ‘खुनखुनायते’ इति पा० ।
३ ‘कण्ठः’ इति पा० । ४ ‘अतिस्त्रिष्टे’ इति पा० । ५ ‘नोपपद्यते’
इति पा० ।

१ ‘पानकं’ इति पा० । २ ‘स्रपंस्रुक्तैः’ इति पा० ।

यवगोधूमशाल्यैर्यथासात्तम्यमुपाचरेत् ।
पिबेद्यसादं वारुण्या जलं वा पाञ्चमूलिकम् ॥ ६९ ॥
धान्यनागरसिद्धं वा तामलक्याऽथवा शृतम् ।
पर्णिनीभिश्चतसृभिस्तेन चान्नानि कल्पयेत् ॥ ७० ॥

सपिप्पलीकमिलादिके रसे यवागुसाधनवज्रव्यादिमानं हेयं;
मांसमानं तु प्लानि द्वादश । सपसंस्कृतेरिति सुधूपसंस्कृतैः ।
तेनेति पञ्चमूल्यादिसंस्कृतजलेन ॥ ६५-७० ॥

कृशरोत्कारिकाभापकुलत्थयवपायसैः ।
संकरस्वेदविधिना कण्ठं पार्श्वमुरः शिरः ॥ ७१ ॥
स्वेदयेत् पत्रभङ्गेन शिरश्च परिषेचयेत् ।
बलागुडूचीमधुकशृतैर्वा वारिमिः सुखैः ॥ ७२ ॥
वत्तमत्स्यशिरोभिर्वा नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ।
कण्ठे शिरसि पार्श्वं च पयोभिर्वा सवातिकैः ॥ ७३ ॥
औदकानूपमांसानि सलिलं पाञ्चमूलिकम् ।
सस्नेहमारनालं वा नाडीस्वेदे प्रयोजयेत् ॥ ७४ ॥

जीवन्त्याः शतपुष्पाया बलाया मधुकस्य च ।
वचाया वेशवारास्य विदार्या मूलकस्य च ॥ ७५ ॥
औदकानूपमांसानामुपनाहाः सुसंस्कृताः ।
शस्यन्ते सचतुःस्नेहाः शिरःपार्श्वसंशूलिनाम् ७६

तिलतण्डुलमाषेस्तु कृशरा ह्येया । पत्रभङ्गेनेति पत्रभङ्गका-
थेनः पत्रभङ्गाश्च वातहरपल्लावाः । सवातिकैरिति वातिकोत्तरवा-
तिकैः; तन्त्रान्तरे तु वातिकाभ्युत्तरवातिकानि च गणेन पठि-
तानि; यथा—“विल्वोऽभिमन्यः कादमर्यं श्रेयसी पाटला बला ।
शालपर्णी वृश्चिपर्णी बृहती कण्टकारिका ॥ वर्षमानो मूलकं च
वातिकान्यवतारयेत् । करमदं सबदरं कुलस्थाः शुष्कमूलकम् ॥
श्वर्दशैः वैपुपर्णी च साध्वगन्धा शतावरी । ऋष्यप्रोक्तां गुडूचीं
च मधुकं शिथुरेव च ॥ यवान्यारवधश्चैव यवान्यात्किंचिद्वी-
हसम् । सर्वमेतद्विज्ञानीयाद्विषगुणववातिकम्” इति । नाडी-
स्वेदं प्रयोजयेदिति नाडीस्वेदं यथायोग्यतया प्रयोजयेत् । जीव-
न्त्यादीनां प्रलेकमुपनाहा ह्येयाः । वेशवारा यथा—“निरस्थि
पिशितं पिष्टं खिन्नं गुडघृतान्वितम् । कृष्णामरीचसंयुक्तं वेश-
वार इति स्थितः” इति ॥ ७१-७६ ॥

शतपुष्पा समधुकं कुष्ठं तगरचन्दने ।
आलेपनं स्यात् सघृतं शिरःपार्श्वसंशूलनुत् ॥ ७७ ॥
बला राक्षा तिलाः सर्पिमधुकं नीलमुत्पलम् ।
पलङ्कषा देवदारु चन्दनं केशरं घृतम् ॥ ७८ ॥
वीरा बला विदारी च कृष्णगन्धा पुनर्नवा ।
शतावरी पयसा च कतुर्णं मधुकं घृतम् ॥ ७९ ॥
चत्वार एते श्लोकार्थैः प्रदेहाः परिकीर्तिताः ।
शक्ताः संसृष्टदोषाणां शिरःपार्श्वसंशूलिनाम् ॥ ८० ॥

नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चौत्तरभक्तिकाः ।
तैलान्यभ्यङ्गयोगीनि वस्तिकम् तथा परम् ॥ ८१ ॥

पलङ्कषा गुग्गुलुः । पयसा क्षीरकाकोली । शिरःपार्श्वसंशू-
लिनां शक्ता इति योज्यम् ॥ ७७-८१ ॥

शृङ्गालाबुजलौकोभिः प्रवृष्टं व्यधनेन वा ।
शिरःपार्श्वसंशूलेषु रुधिरं तस्य निर्हरेत् ॥ ८२ ॥
प्रदेहः सघृतश्चेष्टः पत्रकोशीरचन्दनैः ।
दूर्वामधुकमज्जिष्ठाकेशरैर्वा घृतान्वितैः ॥ ८३ ॥
प्रपौण्डरीकनिर्गुण्डीपद्मकेशरमुत्पलम् ।
कशेरुकाः पयसा च ससर्पिष्कं प्रलेपनम् ॥ ८४ ॥
चन्दनाद्येन तैलेन शतधौतेन सर्पिषा ।
अभ्यङ्गः, पयसा सेकः शस्तश्च मधुकाभ्युना ॥ ८५ ॥
माहेन्द्रेण सुशीतेन चन्दनादिशृतं वा ।
परिषेकः प्रयोक्तव्य इति संशमनी क्रिया ॥ ८६ ॥

शृङ्गालाबुजलौकोभिरित्यत्र पित्तदुष्टे जलौका, कफदुष्टे रक्तेऽ-
लाबु हेयं; यदुक्तं—“पित्तान्वितं जलौकोभिरलाब्वा तु कफा-
न्वितम् । शोणितं वातदुष्टं तु विषाणेनाद्यु निर्हरेत्” इति ।
व्यधनं तु सिराव्यधनम् ॥ ८२-८६ ॥

दोषाधिकानां वमनं शस्यते सविरेचनम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नानां स्नेहं यत्र कर्शनम् ॥ ८७ ॥
शोषी मुञ्चति गात्राणि पुरीषसंसनादपि ।
अबलापेक्षिणीं मात्रां किं पुनर्यो विरिच्यते ॥ ८८ ॥

यत्र कर्शनमिहनेन मृदुवमनविरेचनं यत्र कर्शनायेति
दर्शयति ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

योगान् संशुद्धकोष्ठानां कासे श्वासे सरक्षये ।
शिरःपार्श्वसंशूलेषु सिद्धान्तेनात्प्रयोजयेत् ॥ ८९ ॥
बलविदारिगन्धाद्यैर्विदार्या मधुकेन वा ।
सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्यं स्यात्स्वयमुत्तमम् ॥ ९० ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ।
क्षीरं सर्पिश्च तत्सिद्धं स्वयं स्यान्नावनं परम् ॥ ९१ ॥
शिरःपार्श्वसंशूलघ्नं कासश्वासनिवहणम् ।
प्रयुज्यमानं बहुशो घृतं चौत्तरभक्तिकम् ॥ ९२ ॥
दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन च ।
बलागर्भं घृतं सद्यो रोगानेतान् प्रवाधते ॥ ९३ ॥

१ ‘तैलान्यभ्यङ्गयोगश्च’ इति पा० । २ ‘प्रपौण्डरीकं’ प्रकल
केशरं नीलमुत्पलम्’ इति पा० । ३ ‘बलाविदारिगन्धाश्चां पिप्पल्या’
इति पा० । ४ ‘सापितं क्षीरसर्पिश्च तत् स्वयं नावनं परम्’ इति पा० ।

भक्तस्योपरि मध्ये वा यथाश्रयभ्यवचारितम् ।
 राक्षाघृतं वा सक्षीरं सक्षीरं वा बलाघृतम् ॥ ९४ ॥
 लेहान् कासापहान् स्वर्णान् श्वासहिकानिबर्हणान् ।
 शिरःपार्श्वोसशूलघ्नान् स्नेहांश्चातः परं शृणु ॥ ९५ ॥
 घृतं खर्जूरमूढ्रीकाशर्करासौद्रसंयुतम् ।
 सपिप्पलीकं वैष्यैकासाश्वासज्वरापहम् ॥ ९६ ॥
 दशमूलश्रुतात् क्षीरात् सर्पिर्यदुदियान्नवम् ।
 सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत् परं खरबोधनम् ॥ ९७ ॥
 शिरःपार्श्वोसशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ।
 पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा श्रुताद्यदुदियाद्भुतम् ॥ ९८ ॥
 पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्ष्मणः सप्तकं बलम् ॥ ९९ ॥
 खर्जूरं पिप्पली द्राक्षा पथ्या शृङ्गी दुरालभा ।
 विफला पिप्पली मुस्तं शृङ्गाटगुडशर्कराः ॥ १०० ॥
 वीरा शटी पुष्कराख्यं सुरसः शर्करा गुडः ।
 नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः ॥ १०१ ॥
 श्लोकाधैर्विहितानेतांलिङ्गान्ना मधुसर्पिणा ।
 कासश्वासापहान्स्वयंन्याश्वशूलापहांस्तथा ॥ १०२ ॥

प्रगोष्ठीकमिल्यादौ क्षीरं द्रवम् । ये तु 'क्षीरसर्पिः' इत्येक-
 पदेन पठन्ति, ते क्षीरोत्थं सर्पिर्जलेनेव पाचयन्ति । घृतं चोत्त-
 रभक्तिकमिति उक्तमेव घृतं भक्तोत्तरं शिरःशूलादिहरं भवति ।
 दशमूलेनेति अत्रावान्तरसाहचर्यादशमूलस्य काथो ज्ञेयः,
 बलाया एव कल्कः; किंवा 'दाशमूलेन पयसा' इति पाठः; तेन
 दशमूलसिद्धेन क्षीरेणैल्यर्थः । राक्षाघृतं वा राक्षाक्षीरं वा रोगा-
 नेतान् प्रबाधत इति योजना; तथा बलाघृतं बलाक्षीरं च
 प्रबाधते इति योजना । कासे वक्ष्यमाणं यद् राक्षाघृतं, बलाघृतं
 च वातरके वक्ष्यमाणं, तद् क्षीरेण सहोपयुक्तमेतान् रोगान्
 प्रबाधत इत्याचार्यो वक्ष्यति । सपिप्पलीकं सक्षौद्रमित्यत्र पिप्प-
 लीक्षौद्रयोः प्रक्षेप्यत्वं ज्ञेयम् । पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा यद्वृतमुदिया-
 त् तद् सपिप्पलीकं सक्षौद्रं खरबोधनमित्यादियोजना । पञ्चानामि-
 ल्यादिना योगान्तरमाह । रसे क्षीरचतुर्गुणे इति पञ्चानां पञ्चमू-
 लानां काथबिगुणः, घृतसमं च क्षीरं ज्ञेयम् । उक्तं हि जतू-
 कर्णे—“दशमूलश्रुतक्षीराज्जातं सर्पिर्नवं पिप्पलीमधुयुक्तं यत्,
 पञ्चपञ्चमूलकथितादुत्थितं च यत् त्रिभागकथिततुल्यपयस्कं पक्क-
 म्” इति । फलश्रुतौ 'यक्ष्मणः सप्तकं बलम्' इत्यनेन 'खर-
 बोध' इत्यादिना ये सप्त गदाः पठितास्ते ज्ञेयाः; तेषु च हिका
 पठिता, सा च राज्यक्षमलक्षणेषु यद्यपि न पठिता, तथाऽप्यु-
 पेक्षरूपा ज्ञेया । पुष्कराख्यं पुष्करमूलम् ॥ ८९-१०२ ॥

सितोपलं तुगाक्षीरीं पिप्पलीं बहुलां त्वचम् ।
 अन्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन्मधुसर्पिणा ॥ १०३ ॥

चूर्णितं प्राशयेद्वा तच्छ्वासकासकफातुरम् ।
 सुसज्जिह्वारोचकिनमल्पाग्निं पार्श्वशूलिनम् ॥ १०४ ॥

सितोपलदाबन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणितमिति अन्यायास्त्वच एको
 भागः, बहुलाया भागद्वयं, पिप्पल्या भागचतुष्टयं, तुगाक्षीरी
 वंशलोचनातुराकिं पार्श्वं द्रव्यं, तस्याष्टभागाः, सितोपलयास्तु
 षोडश । ऊर्ध्वशब्देन चेहातीतमुच्यते, विवक्ष्यमाणोच्चाधोभाग-
 यास्थानात्; तेन क्वचित् ऊर्ध्वमित्यादावागतोऽपि ऊर्ध्वशब्द-
 श्रूयते ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रके तथोर्ध्वगे ।
 वासाघृतं शतावरीं सिद्धं वा परमं हितम् ॥ १०५ ॥

हस्तोदौ वासाघृतं रक्तपित्तोक्तं गुल्मोक्तं च; शतावरीघृतं
 योनिव्यापचिकित्सितवक्ष्यमाणम् ॥ १०५ ॥

दुरालभां श्वदंष्ट्रां च चतस्रः पर्णिनीर्वलाम् ।
 भागान्पलोन्मितान् कृत्वा पलं पण्टकस्य च ॥ १०६ ॥
 पचेद्दशगुणे तोये दशभागवशेषिते ।

रसे सुपूते द्रव्याणामेवं कल्कान् समावपेत् ॥ १०७ ॥
 शठ्याः पुष्करमूलस्य पिप्पलीत्रायमाणयोः ।

तामलक्याः किरातानां तितकस्य कुटजस्य च ॥ १०८ ॥
 फलानां सारिवायाश्च सुषिष्टान् कर्षसंमितान् ।

ततस्तेन घृतप्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ १०९ ॥
 ज्वरं दाहं भ्रमं कासमंसपार्श्वशिरोरुजम् ।

तृष्णां छर्दिमतीसारमेतत् सर्पिर्व्यपोहति ॥ ११० ॥
 दुरालभाय पचेद्दशगुणे तोये इत्यनेन घृताद्दशगुणतोयेनेति

ज्ञेयं, द्रव्याद्दशगुणतोयेन काथस्याल्पत्वं स्यात्; प्रस्थघृतानु
 दशगुणतोये दशभागावशिष्टे प्रस्थमानत्वं कषायस्य भवति, तच्च
 जतूकर्णानुमतम् ॥ १०६-११० ॥

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
 शटीं पुष्करमूलं च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥ १११ ॥

नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणान् दुरालभाम् ।
 पिप्पलीं च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥ ११२ ॥

पतङ्गाधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।
 रूपमेकादशविधं सर्पिर्यस्य व्यपोहति ॥ ११३ ॥

जीवन्त्यादौ पूर्वयोगोक्तं क्षीरयुक्तमेव काथं द्रवमिच्छन्ति;
 टीकाहृतस्तु बहुलो जलमेव द्रवं वदन्ति ॥ १११-११३ ॥

बलां स्थिरां पुष्टिपर्णां बृहतीं सनिदिग्धिकां ।
 साधयित्वा रसे तस्मिन्पयो गव्यं सनागरम् ॥ ११४ ॥

द्राक्षाखर्जूरसर्पिर्भिः पिप्पल्या च शृतं सह ।
सक्षौद्रं ज्वरकासघ्नं स्वयं चैतत् प्रयोजयेत् ॥ ११५ ॥
आजस्य पयसश्चैवं प्रयोगो जाङ्गला रसाः ।
यूपार्थे चणका मुद्रा मकुष्टाश्चोपकल्पिताः ॥ ११६ ॥

बलामिलादि । अत्र घृते क्षीरकाषककसाये काथक्षीरे मिलित्वा चतुर्गुणे, कल्कद्रव्यं चाष्टभागेन हेयं, मधु च प्रक्षेपायं योज्यम् ॥ ११४-११६ ॥

ज्वराणां शमनीयो यः पूर्वमुक्तः क्रियाविधिः ।
यश्मिणां ज्वरदाहेषु ससर्पिकः प्रशस्यते ॥ ११७ ॥
कफप्रसेके बलवाञ् श्लेष्मिकश्छर्दयेन्नरः ।
पयसा फलयुक्तेन माधुकेन रसेन वा ॥ ११८ ॥
सर्पिभृत्या यवाग्वा वा वमनीयोपसिद्धया ।
वान्तोऽन्नकाले लघ्वन्नमाददीत सदीपनम् ॥ ११९ ॥
यवगोधूममाध्वीकसिध्वरिष्टसुरासवान् ।
जाङ्गलानि च शल्यानि सेवमानः कफं जयेत् ॥ १२० ॥
श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।
कफप्रसेके तं विद्वान् क्षिग्धोष्णेनैव निर्जयेत् ॥ १२१ ॥
क्रिया कफप्रसेके या वस्यां सैव प्रशस्यते ।
हृद्यानि चात्रपानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥ १२२ ॥
प्रयेणोपहताश्रित्वात् सपिच्छमतिसार्यते ।
प्राप्नोति चास्यवैरस्यं न चात्रमभिनन्दति ॥ १२३ ॥
तस्याग्निदीपनान् योगानतीसारनिबर्हणान् ।
वक्रशुद्धिकरान् कुयौदश्चिप्रतिवाधकान् ॥ १२४ ॥
सनागरानिन्द्रियवान् पाययेत्तण्डुलाम्बुना ।
सिद्धां यवागूं जीर्णे च चाङ्गेरीतकदाडिभे ॥ १२५ ॥
पाठा विल्वं यमानी च पातव्यं तक्रसंयुतम् ।
दुरालभा शृङ्गवेरं पाठा च सुरया सह ॥ १२६ ॥
जम्बाग्रमथ्यं विल्वं च सकपित्थं सनागरम् ।
पेयामण्डेन पातव्यमतीसारनिवृत्तये ॥ १२७ ॥
एतानेव च योगांलीन् पाठादीन् कारयेत् खडान् ।
सस्युष्यधान्यान्सस्त्रेहान् साम्लान्संग्रहणान् परम् ॥
व्रेतसार्जुनजम्बूनां मृणालीकृष्णगन्धयोः ।
श्रीपर्ण्या मदन्याश्च यूथिकायाश्च पल्लवान् ॥ १२९ ॥
मातुलुङ्गस्य धातक्या दाडिमस्य च कारयेत् ।
क्षेहाम्ललवणोपेतान् खडान् सांग्राहिकान् परम् ॥
चाङ्गेयोश्चक्रिकायाश्च दुग्धिकायाश्च कारयेत् ।
खडान्धिसरोपेतान् ससर्पिकांस्सदाडिमान् ॥ १३१ ॥
मांसानां लघुपाकानां रसाः सांग्राहिकैर्युताः ।
व्यञ्जनार्थं प्रशस्यन्ते भोज्यार्थं रक्तशालयः ॥ १३२ ॥

स्थिरादिपञ्चमूलेन पाने शस्तं शृतं जलम् ।
तक्रं सुरा सचुकीका दाडिमस्याथवा रसः ॥ १३३ ॥
हृत्युक्तं भिन्नशक्ततां दीपनं प्राहि भेषजम् ।

ज्वराणामिलादिनाऽऽवस्थिकं विधिमाह । वामनीयानि मदन-
फलादीनि । सदीपनमिति दीपनशुष्कादिसाधितम् । वस्यां सैव
प्रशस्यत इत्यत्र कफप्रसेको द्विविधः—खतन्नः कफकृतः,
तथा वातपराधीनोक्तः; एवं छर्दिमपि द्विधा विभज्य कफप्रसे-
कक्रियातुसारेण श्लेष्मप्रधानायां वमनादि, वातप्रधानायां
क्षिग्धोष्णसेवानुरूपा क्रिया शस्यत इति योज्यम् । खडो
व्याकृतः । अन्येऽपि वदन्ति—“पिशितेन रसस्तत्र, यूपो
धान्यैः, खलः फलैः । मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः काम्बलिकः
स्मृतः” इति ॥ ११७-१३३ ॥—

परं मुखस्य वैरस्यनाशनं रोचनं शृणु ॥ १३४ ॥
द्वौ कालौ दन्तपवनं भक्षयेन्मुखधावनम् ।
तद्वत् प्रक्षालयेदास्यं धारयेत् कवलग्रहान् ॥ १३५ ॥
पिबेद्धूं ततो मृष्टमद्यादीपनपाचनम् ।
भेषजं पानमन्त्रं च हितमिष्टोपकल्पितम् ॥ १३६ ॥
त्वङ्मुस्तमेला धान्यानि मुस्तमामलकं त्वचम् ।
दार्वीत्वचो यवानी च तेजोहा पिप्पली तथा ॥ १३७ ॥
यवानी तिन्तिडीकं च पञ्चैते मुखधावनाः ।
श्लोकपादेष्वभिहिता रोचना मुखशोधनाः ॥ १३८ ॥
गुटिकां धारयेदास्ये चूर्णैर्वा शोधयेन्मुखम् ।
एषामालोडितानां वा धारयेत् कवलग्रहान् ॥ १३९ ॥
सुरामाध्वीकसीधूनां तैलस्य मधुसर्पिषोः ।
कवलान् धारयेदिष्टान् क्षीरस्येशुरसस्य च ॥ १४० ॥

द्वौ कालाविति सार्यप्रातः । दन्तपवनमिति कश्चक्रवीरादि-
भस्तिक्कटुकैः । तद्वदिति तिक्कटुकैर्तेजैः । तेजोहा चविका ।
मुखशोधना इति मुखगतदोषशोधनाः ॥ १३४-१४० ॥

यवानी तिन्तिडीकं च नागरं साम्लवेतसम् ।
दाडिमं बदरं चामलं कार्ष्णिकं चोपकल्पयेत् ॥ १४१ ॥
धान्यसौवर्चलाजाजीवराङ्गं चार्धकार्ष्णिकम् ।
पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥ १४२ ॥
शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचनम् ॥ १४३ ॥
हृत्प्रीहपार्श्वशुल्लं विबन्धानाहनाशनम् ।
कासश्वासहरं प्राहि ग्रहण्यशौविकारनुत् ॥ १४४ ॥
इति यवानीषाडवम् ।

यवानीषाडवे वराङ्गं त्वक् । पिप्पलीनामेकं शतमिति आह-
तिमानात् ॥ १४१-१४४ ॥

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
यथोत्तरं भागवृद्धा त्वगेले चार्धभागिके ॥ १४५ ॥
पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा ।
कासभ्यासारुचिहरं तच्चूर्णं द्वीपनं परम् ॥ १४६ ॥
हृत्पाण्डुग्रहणीदोषशोषघ्नीहज्वरापहम् ।
वम्यतीसारशूलघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ १४७ ॥
कल्पयेद्गुटिकां चैतच्चूर्णं पक्त्वा सितोपलम् ।
गुटिका ह्यग्निस्योगाच्चूर्णलघुतराः स्मृताः ॥ १४८ ॥

इति तालीशाद्यं चूर्णं गुटिकाश्च ।

तालीशाद्ये शुभा इति विशेषणं पिप्पल्याः । उक्तं हि
हारीते—“तालीशं मरिचं छुली पिप्पल्योऽभागवर्धिताः ।
त्वगेलेऽर्धशके दद्याच्छर्कराऽष्टपलं भवेत्” इत्यादि । तथा जत्-
कर्णः—“तालीशमरिचानागरकृष्णाः कषाः, त्वगेले अर्धशे,
द्विकुडवा सिता, गुटिका विपाच्यताम्” इति । त्वगेलयोर्धभाग-
त्वम् । गुटिकापक्षे जलेन सितोपलं पक्त्वा गुटिकाः कुर्वन्ति
वृद्धाः ॥ १४५-१४८ ॥

शुष्यतां क्षीणमांसानां कल्पितानि विधानवित् ।
दद्यान्मांसादमांसानि बृंहणानि विशेषतः ॥ १४९ ॥
शोषिणे बार्हिर्दद्याद्बर्हिंशब्देन चापरान् ।
शुभ्रानुलूकाश्चापांश्च विधिवत् सूपकल्पितान् ॥ १५० ॥
काकांस्तित्तिरिशब्देन वर्मिशब्देन चोरगान् ।
भृष्टान् मत्स्यान्शब्देन दद्याद्गण्डपदानपि ॥ १५१ ॥
लोपाकान् स्थूलनकुलान् बिडालांश्चोपकल्पितान् ।
शृगालांशांश्च भिषक् शशशब्देन दापयेत् ॥ १५२ ॥
सिंहान्शूनांस्तरक्षूंश्च व्याघ्रानेवंविधांस्तथा ।
मांसादान् मृगशब्देन दद्यान्मांसामिवृद्धये ॥ १५३ ॥

गजखङ्गितरङ्गाणां वेशवारीकृतं भिषक् ।
दद्यान्महिषशब्देन मांसं मांसामिवृद्धये ॥ १५४ ॥
मांसेनोपचिताङ्गानां मांसं मांसकरं परम् ।
तीक्ष्णोष्णलाघवाच्छस्तं विशेषान्मृगपक्षिणाम् ॥ १५५ ॥
मांसानि यान्यनभ्यासादनिष्ठानि प्रयोजयेत् ।
तेषूपधा, सुखं भोक्तुं तथा शक्यानि तानि हि ॥ १५६ ॥
जानञ्जुगुप्तस्रैवाद्याजगन्धं वा पुनरुल्लिखेत् ।
तस्माच्छोषसिद्धानि मांसान्येतानि दापयेत् ॥ १५७ ॥
बर्हिस्तित्तिरिक्षाणां हंसानां शूकोद्भूयोः ।
खरगोमहिषाणां च मांसं मांसकरं परम् ॥ १५८ ॥
योनिरष्टविधा चोक्ता मांसानामन्नपानिके ।
तां परीक्ष्य भिषग्विद्वान् दद्यान्मांसानि शोषिणे ॥ १५९ ॥

प्रसहा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।
आहारार्थं प्रदातव्या मात्रया वातशोषिणे ॥ १६० ॥
प्रनुदा विकिराश्चैव धन्वजाश्च मृगद्विजाः ।
कफपित्तपरीतानां प्रयोज्याः शोषरोगिणाम् ॥ १६१ ॥
विधिवत्सूपसिद्धानि मनोहानि मृदूनि च ।
रसवन्ति सुगन्धीनि मांसान्येतानि भक्षयेत् ॥ १६२ ॥
मांसमेवाश्रितः शोषो मांशीकं पिवतोऽपि च ।
नियतानव्यचित्तस्य चिरं काये न तिष्ठति ॥ १६३ ॥
वारुणीमण्डनित्यस्य बहिर्मर्जनसेविनः ।
अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरम् ॥ १६४ ॥
प्रसन्नां वारुणं सीधुमरिष्ठानसवान्मधु ।
यथार्हमनुपानार्थं पिवेन्मांसानि भक्षयन् ॥ १६५ ॥
मयं तैक्ष्ण्यौष्ण्यवैशद्यसूक्ष्मत्वात् श्रोतसां मुखम् ।
प्रमथ्य विवृतोत्थाशु तन्मोक्षात् सप्त धातवः ॥ १६६ ॥
पुष्यन्ति धातुपोषाच्च शीघ्रं शोषः प्रशाम्यति ।
मांसादमांसस्वरसे सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥ १६७ ॥
सक्षौद्रं, पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ।
सिद्धं मधुरकैट्वैर्दशमूलकपायकैः ॥ १६८ ॥
क्षीरमांससरोपेतैर्वृत्तं शोषहरं परम् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागैः ॥ १६९ ॥
सयावशूकैः सक्षीरैः श्रोतसां शोषघ्नं घृतम् ।
रास्नायलागोक्षुरकस्थिरावर्षाभुसाधितम् ॥ १७० ॥
जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषनदृढतम् ।
यवागवा वा पिवेन्मात्रां लिह्याद्वा मधुना सह ॥ १७१ ॥
सिद्धानां सर्पिर्पामेषामद्याशब्देन वा सह ।
शुष्यतामेव निर्दिष्टो विधिराभ्यवहारिकः ॥ १७२ ॥

कल्पितानीति सम्यक् संस्कारेण संस्कृतानि । वर्मिशब्देन
सर्पाकारो रीधौ मत्स्यविशेषो ग्राह्यः । गण्डपदः भूमिलता ।
लोपाकः अल्पशृगालो लाङ्गूलप्रधानः । संप्रत्यस्यान्यमांसप्रयो-
गमाह—मांसानीत्यादि । अनभ्यासादिति अभक्ष्यत्वेन । उपपेति
अन्यशब्देन दानमिति यावत् । तथेति संज्ञान्तरं दाने सुखं
यथा भवति तथा भोक्तुं शक्यते । अभक्ष्यत्वे तु ज्ञाते दोष-
माह—जानञ्जियादि । योनिरष्टविधेति “प्रसहा” (सु. सू.
अ. २७) इत्यादिना प्रोक्ता । सक्षौद्रमिति छेदः । पयसेत्यादि
द्वितीयं घृतम् । मधुरकाणि यानि तानि चैह कल्पायम् । पिप्प-
लीत्यादिनाऽनियतमानं घृतं चतुर्गुणेन क्षीरेण साध्यते, यदप-
लोक्तद्रव्यघृतमानवत् ॥ १४९-१७२ ॥

बहिःस्पर्शनाश्रित्य वक्ष्यतेऽतः परं विधिः ।
क्षौहक्षीरान्मुकोष्ठेषु स्वल्पकमवगाहयेत् ॥ १७३ ॥

स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलपुष्ट्यर्थमेव च ।
उत्तीर्णं मिश्रकैः क्लेशैः पुनराकैः सुखैः करैः ॥ १७४ ॥
मृद्वीयात् सुखमासीनं सुखं चोत्सादयेन्नरम् ।
जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ॥ १७५ ॥
अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारी मधुकं बलाम् ।
विदारीं सर्वपं कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ॥ १७६ ॥
माषांस्तिलांश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
यवचूर्णत्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ॥ १७७ ॥
एतदुत्सादनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ।
गौरसर्वपकल्केन कल्कैश्चापि सुगन्धिभिः ॥ १७८ ॥
स्नायादनुसुखैस्तोयैर्जीवनीयौषधैः शृतैः ।

उत्तीर्णमिलादौ पुनराकैरिति मिश्रकक्लेशैराकैः करैः पुनः पुनः मर्दयेत्; पुनराकमिति पाठे तु पुनर्मिश्रकैः क्लेशैराकमित्यर्थः । उत्सादयेदिति उद्धतयेत् । विकसा मजिष्ठा । तर्कारी जया । समाक्षिकमिति ईषन्माक्षिकम् ॥ १७३-१७८ ॥—

गन्धैः समाल्यैर्वासोभिर्भूषणैश्च विभूषितः ॥ १७९ ॥
स्पृश्यान् संस्पृश्य संपूज्य देवताः सभिषग्दिज्ञाः ।
इष्टमष्टैरुपहितं सुखमद्यात् सुखप्रदम् ।
समातीतानि धान्यानि कल्पनीयानि शुष्यताम् ॥ १८१ ॥
लघून्मृदीनवीर्याणि स्वादूनि गन्धवन्ति च ।
यानि प्रहर्षकारीणि तानि पथ्यतमानि हि ॥ १८२ ॥
यच्चोपदेक्ष्यते पैथ्यं क्षतक्षीणचिकित्सिते ।
यक्षिणस्तत् प्रयोक्तव्यं बलमांसामिवृद्धये ॥ १८३ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनैश्चैव वासोभिरहृतैः प्रियैः ।
यथर्तुविहितैः स्नानैरवगाहैर्विमानजैः ॥ १८४ ॥
वस्तिभिः क्षीरसर्पिर्भिर्मांसैर्मांसरसौदनैः ।
इष्टैर्मद्यैर्मनोज्ञानां गन्धानामुपसेवनैः ॥ १८५ ॥
सुहृदां रमणीयानां प्रमदानां च दर्शनैः ।
गीतवादित्रशब्दैश्च प्रियश्रुतिभिरेव च ॥ १८६ ॥
हर्षणाश्वासनैर्नित्यं गुरूणां समुपासनैः ।
ब्रह्मचर्येण दानेन तपसा देवतार्चनैः ॥ १८७ ॥
सत्येनाचारयोगेन मङ्गलैरप्यर्हिसया ।
वैद्यविप्रार्चनाच्चैव रोगराजो निवर्तते ॥ १८८ ॥
यथा प्रयुक्तया चेष्टया राजयक्ष्मा पुरा जितः ।
तां वेदविहितामिष्टिमारोग्यैर्यां प्रयोजयेत् ॥ १८९ ॥

अतः परं मनस आनुकूल्यं यक्षमारम्भकदोषं हन्तीत्यतो सर्वाद्यु चेष्टासु सदैव मनोनुकूलं स्यात्तथैव वर्तनीयं, यथा च युक्तया दैवव्याप्रायचिकित्सा कर्तव्या तदाह—गन्धैरित्यादि ॥ १७९-१८९ ॥

तत्र श्लोकौ—

प्रागुत्पत्तिर्निमित्तानि प्राग्रूपं रूपसंग्रहः ।
समासाद् व्यासतश्चोकं भेषजं राजयक्ष्मणः ॥ १९० ॥
नामहेतुरसाध्यत्वं साध्यत्वं कृच्छ्रसाध्यता ।
इत्युक्तः संग्रहः कृच्छ्रो राजयक्ष्मचिकित्सिते ॥ १९१ ॥
इत्यग्निवेशश्रुते तत्रे चरकप्रतिस्संस्कृते चिकित्सास्थाने राजयक्ष्मचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प्रागुत्पत्तिरित्यादिसंग्रहः । नामहेतुरिति “स राज्ञः पूर्वमासीद्वै राजयक्ष्मा ततो मतः” इति ॥ १९० ॥ १९१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितार्था चरकतार्थटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सितस्थाने राजयक्ष्म-
चिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथात उन्मादचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इदानीमुपोद्धातितं राजयक्ष्मचिकित्सितमभिधाय क्रम-
प्राप्तमुन्मादचिकित्सितं ब्रूते । अयं क्रमश्चरकसंस्कृतां
पञ्चाध्यायीमशौंतीसारवीसर्पमदालयद्विप्रणीयरूपां परिलब्ध
हेयः ॥ १ ॥ २ ॥

बुद्धिस्मृतिज्ञानतपोनिवासः

पुनर्वसुः प्राणश्रुतां शरण्यः ।

उन्मादहेत्वाकृतिभेषजानि

कालेऽग्निवेशाय शशंस पृष्टः ॥ ३ ॥

बुद्धिः कदापोहवती, स्मृतिः अतीतार्थविषयज्ञानं, तपः चान्द्रा-
यणादि, तेषां निवास आश्रय इत्यर्थः । उन्मादहेत्वाखीलादौ
हेतुग्रहणेनात्र वक्तव्याः संग्रहितस्थितिरूपकाला उन्मादगम्यहे-
तुविषयतया गृह्यन्ते । आकृतिग्रहणेनाभिधेयस्योन्मादस्वरूपस्य
ग्रहणं हेयम् ॥ ३ ॥

विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि

प्रघर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।

उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो

मनोऽभिधातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ ४ ॥

संप्रत्युन्मादहेतुमाह—विरुद्धेत्यादि । विरुद्धं पयःसंयुक्तम-
त्स्यादि, दुष्टं गरादि अलार्थदोषजनकं च, अशुचि अपवित्रम् ।
भयहर्षपूर्वो मनोऽभिधात इति अत्र पूर्वशब्दः कारणवाची, तेन
भयहर्षकारणको मनोऽभिधात इत्यर्थः । एतद्विरुद्धाहारादि
यथासंभवं कारणं हेयम् । भयहर्षावुपलक्षणौ, तेन कोष्ठादयोऽपि
मनोभिधातका अत्र हेयाः । कोष्ठादिना प्रत्याहते मत्तसि भय-
हर्षपूर्वक एवोन्मादो भवति ॥ ४ ॥

१ ‘हितमवात्’ इति पा० । २ ‘किञ्चित्’ इति पा० । ३ ‘आरो-
ग्यार्थ’ इति पा० ।

तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदुष्य ।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि
प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥ ५ ॥

तैरिखादिना संप्राप्तिमाह । अल्पसत्त्वस्य अल्पसत्त्वगुणस्य । हृदयं यद्यपि बुद्धिनिवासत्वेनायेंदुशमहामूलीयादौ प्रतिपादितमेव; तथाऽपि बुद्धिनिवासत्वेऽप्येवमिह कृतं, हृदयोपघाताद्बुद्ध्युपघातो बक्ष्यमाणो युक्त एव; आश्रयोपघातेनाश्रितस्योपघातः सिद्ध एव । स्रोतांसि च मनोवहानि खनेन हृदयदेशसंबन्धिधमन्यो विशेषेण मनोवहा दर्शयति; किंवा केवलमेव शरीरं मनोऽभ्युत्सृतं जग्राह । उक्तं हि—“केवलमेवास्य मनसः शरीरमधिष्ठानभूतं” (वि. अ. ५) इति । चेत इति मनः ॥ ५ ॥

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च
पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।
अबद्धवाक्त्वं हृदयं च शून्यं
सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥ ६ ॥
स मूढचेता न सुखं न दुःखं
नाचारधर्मो कुत एव शान्तिम् ।
विन्दत्यपास्तस्मृतिबुद्धिसंज्ञो
भ्रमत्ययं चेत इतस्ततश्च ॥ ७ ॥

धीविभ्रम इत्यादिना सामान्यमुन्मादपूर्वरूपमाहेत्येके । धीविभ्रमादिविह सामान्यमुन्मादलिङ्गमेवोक्तम् । कुत एव शान्तिमिति कुतोऽपि शान्तिं निवृत्तिं न विन्दति । संज्ञा नामोन्नेखेन ज्ञानम् । भ्रमत्ययं चेत इति अश्वान् रथिरिव भ्रामयति; अत्र निजयोंऽन्तर्भूतः ॥ ६ ॥ ७ ॥

समुद्भ्रमं बुद्धिमनःस्मृतीना-
मुन्मादमागन्तुनिजोत्थमाहुः ।

उन्मादसंज्ञाव्युत्पत्तिमाह—समुद्भ्रममित्यादि । समुद्भ्रम उन्माद इत्येकोऽर्थः । मनोविभ्रमोऽचिन्त्यायं चिन्तनादिना ज्ञेयः । निदानोक्तसंज्ञादिविभ्रमोऽपि मनोविभ्रम एवान्तर्भावनीय इह, संज्ञादिविभ्रमस्यापि मनोविभ्रमन्यत्वात् ॥—

तस्योद्भवं पञ्चविधं पृथक् तु
बक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ॥ ८ ॥
रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातु-
श्रयोपपासैरनिलोऽतिबुद्धः ।
चिन्तादिजुष्टं हृदयं प्रदुष्य
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥ ९ ॥
अस्थानहासस्मितनृत्यगीत-
वागङ्गविक्षेपणरोदनानि ।
पारुष्यकाश्याहरणवर्णताश्च
जीर्णे बलं चानिलजस्य रूपम् ॥ १० ॥

तस्योद्भवमित्यादौ यद्यपि पञ्चानां मन्वेऽसाध्यस्य साक्षिपा-
तिकस्य चिकित्सितं न वक्तव्यं, तथाऽपि छत्रिणो गच्छन्तीति
न्यायेन बाहुल्यमाश्रित्य चिकित्सितं बक्ष्यामीत्युक्तम् । चिन्ते-
त्यादि चिन्ता आदिः येषां ते, तेन कामक्रोधादयो रूढन्ते;
आदिशब्दोऽत्र प्रकारवाची । अस्थाने अविषये हासादीन्यस्या-
नहासस्मितादीनि ॥ ८-१० ॥

अजीर्णकट्ठम्लविदाह्यशीते-
भोज्यैश्चित्तं पित्तमुदीर्णवेगम् ।
उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य
हृदि श्रितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥ ११ ॥
अमर्षसंरम्भविनम्रभावाः
संतर्जनातिद्रवणीण्यरोषाः ।
प्रच्छाद्यशीतान्नजलाभिलाषाः
पीता च भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम् ॥ १२ ॥

अजीर्णलादिना पित्तोन्मादमाह । चित्तमित्यनेन चयपूर्वक-
त्वेन पित्तस्य महान्तं कोपं दर्शयति, चयपूर्वको हि दोषकोपो
बलवत्त्वान्महान्भवति । अन्ये त्विह चित्तशब्देन प्रकोपमिच्छ-
न्ति । अत्युग्रमिति तीव्रवेगम् । पूर्ववदित्यनेन वातोन्मादवचिन्ता-
दिजुष्टमित्यादिग्रन्थोक्तं संप्राप्तिमतिदिशति । अमर्षः अक्षान्तिः,
संरम्भ आरम्भ, विनम्रभावः अवन्नत्वम् । अतिद्रवणं त्वरि-
तगमनम् । प्रच्छाद्यः प्रवृद्धच्छाद्यो देशः ॥ ११ ॥ १२ ॥

संपूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य
सोष्मा कफो मर्मणि संप्रवृद्धः ।
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहृत्य चित्तं
प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम् ॥ १३ ॥
वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च
नारीविविक्तप्रियताऽतिनिद्रा ।
छर्दिश्च लाला च बलं च भुङ्क्ते
नखादिशौक्यं च कफात्मकस्य ॥ १४ ॥

संपूरणैरित्यादिना कफोन्मादमाह । सोष्मा कफ इति सह
ऊष्मणा कफ उन्मादं करोति न केवल इति, उन्मादकरणे
कफस्य ऊष्मसहितत्वरूपं स्वभावं दर्शयति; किंवाऽप्यशब्देन
वीर्यं शक्तिरूपमुच्यते, तेन सोष्मा कफ इति उद्विग्नशक्तिः
कफ इत्यर्थः । मर्मणीति हृदये । नारीविविक्तयोः प्रियता नारी-
विविक्तप्रियता; विविक्ते विजनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः
सर्वैः समस्तैः स च हेतुभिः स्यात् ।
सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ताद-
रिव रुद्धमैषजयविधिविर्वर्ज्यः ॥ १५ ॥

य इत्यादिना साक्षिपातिरिक्तामाह । सर्वैरित्युक्तं प्रत्येकमपि
सर्वहेतुना जनकत्वं स्यादत आह—समस्तैरिति । विरुद्धमैष-

ज्यविधित्वाद्विषयः । केचिदत्र तादृक्शब्देन य एव समस्त-
हेतुजः सर्वलक्षणश्च स एव वर्ज्यो न त्वल्पहेतुलक्षण इति
वदन्ति ॥ १५ ॥

देवर्षिगन्धर्वपिशाचयक्ष-
रक्षःपितृणामभिधर्षणानि ।

आगन्तुहेतुर्नियमव्रतादि
मिथ्याकृतं कर्म च पूर्वदेहे ॥ १६ ॥

देवर्षीत्यादिनाऽऽगन्तुन्मादमाह । इह येऽधुरादयः सुश्रुतो-
क्तास्तेऽनाविष्कृततमा विज्ञेयाः । वक्ष्यति च—“इत्यपरिस्फुर्ये-
यानां ग्रहाणामाविष्कृततमा ह्यष्टावैते व्याख्याता” इति । अत्र च
रक्षःशब्देन राक्षसब्रह्मराक्षसयोर्ग्रहणं, तेन विवरणे ब्रह्मराक्षसो-
न्मत्तोऽप्युक्तः । अभिधर्षणम् आवेशः । नियमेत्यादिना ऐहिकं
कर्म देवाद्यावेशकारणं ब्रूते; मिथ्याकृतं कर्म चेत्त्यनेन पूर्वजन्म-
कृतं कर्म आह ॥ १६ ॥

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टो
ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।

उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य

भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत्तम् ॥ १७ ॥

अमर्त्येत्यादिनाऽऽगन्तुनां सामान्यलिङ्गान्याह । अनर्त्यैः
अमानुषैर्वादिभिरैक्षितं भूतोत्थमुदाहरेत् । अनियत इति
वातिकादिवज्रा आहारजीर्णदिकालनियतः; ये तु “नियत”
इति पठन्ति, तेषां वक्ष्यमाणनियततिथ्यादीनां ग्रहणमभिप्रे-
तम् ॥ १७ ॥

अदूषयन्तः पुरुषस्य देहं

देवादयः स्वैस्तु गुणप्रभावैः ।

विशान्यदृश्यास्तरसा यथैव

च्छायातपौ दर्पणसूर्यकान्तौ ॥ १८ ॥

अदूषयन्त इषदूषयन्तः । गुणप्रभावैरिति अणिमादिगुणप्र-
भावैः । तरसा अतिवेगेन । दृष्टान्तद्वयमाह—छायेत्यादि ।
छाया यथा दर्पणम्, आतपः सूर्यकान्तम्, अदूषयन्नेवाहदृश्य-
मानगुणप्रभावेणविशति, तथा देवादयोऽपि देहं विशन्ती-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

आघातकालो हि स पूर्वरूपः

प्रोक्तो निदानेऽथ सुरादिभिश्च ।

उन्मादरूपाणि पृथङ्निबोध

कालं च गम्यान् पुरुषांश्च तेषाम् ॥ १९ ॥

आघातकाल इति आवेशावकाशः; स च निदाने “तद्यथा-
पापस्य कर्मणः समारम्भे” (नि. अ. ७) इत्यादिनोक्तः । कालं
तिथिरूपम् ॥ १९ ॥

तद्यथा—सौम्यदृष्टिं गम्भीरमधृष्यमकोपनम-

खप्रभोजनाभिलाषिणमल्पखेदमूत्रपुरीषवातं शुभ-
गन्धं कुल्लपशब्दनमिति देवोन्मत्तं विद्यात्;
गुरुवृद्धसिद्धिर्षाणामभिशापाभिचारामिध्यानानुरू-
पचेष्टाहारव्याहारं तैरुन्मत्तं विद्यात्; अप्रसन्नदृष्टि-
मपश्यन्तं निद्रालुं प्रतिहतवाचमनत्राभिलाषमरो-
चकाविपाकपरीतं च पितृभिरुन्मत्तं विद्यात्;
(चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं गम्भीरमधृष्यं) मुखवा-
द्यनुत्यगीतान्नपानस्नानमाल्यधूपगन्धरतिं रक्तवल्ख-
बलिकर्महास्यकथानुयोगप्रियं शुभगन्धं च गन्धर्वो-
न्मत्तं विद्यात्; असकृत्स्वप्ररोदनहास्यं नृत्यगीतवा-
द्यपाठकथान्नपानस्नानमाल्यधूपगन्धरतिं रक्तविष्णु-
ताक्षं द्विजातिवैद्यपरिवादिनं रहस्यभाषिणं च यक्षो-
न्मत्तं विद्यात्; नष्टनिद्रमन्नपानद्वेषिणमनाहारमप्य-
तिबलिनं शस्त्रशोणितमांसरक्तमाल्याभिलाषिणं
संतर्जकं च राक्षसोन्मत्तं विद्यात्; ग्रहासन्ननुत्यग्रधानं
देवविप्रवैद्यद्वेषावज्ञाभिः स्तुतिवैदमन्त्रशास्त्रोदाह-
रणैः काष्ठादिभिरात्मपीडनेन च ब्रह्मराक्षसोन्मत्तं
विद्यात्; अस्वस्थचित्तं स्थानमलभमानं नृत्यगीत-
हासिनं बद्धाबद्धप्रलापिनं संकरकूटमलिनरथ्याचे-
लतृणाश्मकाष्ठाधिरोहणरतिं भिन्नरक्षस्वरं नष्टं वि-
धावन्तं नैकत्र तिष्ठन्तं दुःखान्यावेदयन्तं नष्टस्मृतिं
च पिशाचोन्मत्तं विद्यात् ॥ २० ॥

खप्रभोजनाभिलाषी न भवतीति अखप्रभोजनाभिलाषी ।
देवादृशब्देनेह सुश्रुतमतोद्दिवाद्यनुकारिणस्तदनुचरा ज्ञेयाः ।
उक्तं हि सुश्रुतेन—“न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न वा
मनुष्यान् कचिदवाविशन्ति । ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्
भूतविद्याविषयादपोह्याः । तेषां ग्रहाणां परिचारका ये कोटी-
सहस्रायुतपद्मसंख्याः । असृग्वसामांससुजः सुभीमा निशाचि-
हाराश्च तमाविशन्ति” (सु. उ. अ. ६०) इति । ऋषिसधर्मो-
तया गुर्वादीनामसूत्रितानामप्युदाहरणम् । गुर्वाद्यभिशापादयो
यादृशेनाभिप्रायेण भवन्ति तदुत्तरूपचेष्टादयोऽपि तैरुन्मत्तस्य
भवन्तीति गुर्वादिप्रत्यर्थः । अनन्नाभिलाषः अन्नाप्रार्थना, अरो-
चकस्तु प्रार्थितेऽप्युपयोगसमयेऽनभिलाषः । चण्डमिति मार-
णात्मकम् । स्तुतिः स्तावको ग्रन्थः । उदाहरणमिति पठनं
स्तुत्यादीनामेव । स्थानमलभमानमिति स्थानमेव नास्तीति
भाषमाणम् । बद्धाबद्धत्वं संबद्धासंबद्धत्वम् । संकरः तृणादि-
चय इत्यर्थः ॥ २० ॥

तत्र चौक्षाचारं तपःस्वाध्यायकोविदं नरं प्रायः
शुक्लप्रतिपदि त्रयोदश्यां च छिद्रं मवेक्ष्याभिधर्षयन्ति
देवाः, स्नानशुचिविविक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिवा-
क्यकुशलं प्रायः षष्ठ्यां नवम्यां चर्षयः, मातृपितृ-
गुरुबुद्धिसिद्धाचार्योपसेविनं प्रायो दशम्याममाव-
स्यायां च पितरः, गन्धर्वाः स्तुतिगीतवादित्ररतिं
परदारगन्धमात्यप्रियं चौक्षाचारं प्रायो द्वादश्यां
चतुर्दश्यां च, सत्त्वबलरूपगर्वशौर्ययुक्तं मात्यानुले-
पनहास्यप्रियमतिवाक्करणं प्रायः शुक्लादश्यां
सप्तम्यां च यक्षाः, स्वाध्यायतपोनियमोपासब्रह्म-
चर्यदेवयतिगुरुपूजाऽऽरतिं भ्रष्टशौचं ब्राह्मणमब्रा-
ह्मणं वा ब्राह्मणवादिनं शूरमानिनं देवागारसलिल-
फीडनरतिं प्रायः शुक्लषष्ठ्यां पूर्णचन्द्रदशने च
ब्रह्माराक्षसाः, रक्षाः पिशाचास्तु हीनसत्त्वं पिशुनं
क्षैणं लुब्धं शठं प्रायो द्वितीयातृतीयाष्टमीषु; इत्य-
परिसंख्येयानां ग्रहाणामाविष्कृततमा ह्यष्टावैते
व्याख्याताः ॥ २१ ॥

तत्र चौक्षाचारमिष्टादिनाऽभिगमनीयपुरुषान् कालं च पृथ-
गाह । चौक्षः शुचिः आचारो यस्य स चौक्षाचारः । चौक्षाचा-
रदिष्टमकमेयुकाः शुभकर्मतया यद्यपि उन्मादानर्हास्तथापि
प्राक्तनकर्मवशाते देवादिसिद्धिमाद्यन्त इति ज्ञेयम् । अतिवाक्कर-
णमिति अतिभाषमाणम् । छिद्रमिति उच्छिष्टावस्थानादिरूपमप-
चारम् । संप्रति भूतविद्याधिकारवाद्भौतिकोन्मादस्य लेशकथन-
मिहाश्रूयतायं, तेनापरेऽप्युन्मादकभूताः सन्तीति दर्शयबाह-
अपरिसंख्येयानामिष्टादि ॥ २१ ॥

सर्वेष्वपि तु खल्वेषु यो हस्ताबुधस्य रोषसंरम्भा-
विःशङ्कमन्येष्व्वात्मनि वा निपातयेत् स ह्यसाध्यो
ज्ञेयः; तथा यः साधुनेत्रो मेढ्रप्रवृत्तरक्तः क्षतजिह्वः
प्रच्युतनासिकश्छिद्यमानचर्मोऽप्रतिहन्यमानवाणिः
सततं विकृजन् दुर्बलैश्चतुर्षु पार्तः पूतिगन्धश्च स
हिंसार्थिनोन्मत्तो ज्ञेयः; तं परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥

असाध्यभूतजोन्मादमाह—सर्वेष्विष्टादि । हिंसार्था मारा-
त्मकः । अप्रतिहन्यमानवाणिरिति निलयागित्यर्थः । त्रिविधो
भूतो भवति रत्यर्चनहिंसामेदेन । तत्र हिंसार्थिना गृहीतोऽसाध्यो
भवति, अत एवासाध्यभूतोन्मादे उक्तं—हिंसार्थिनोन्मत्त
इति ॥ २२ ॥

रत्यर्चनाकामोन्मादौ तु भिषगभिप्रायाचा-
राभ्यां बुद्ध्या तदङ्गोपहारबलिमिश्रेण । मन्त्रमैषज्यवि-
धिनापकमेत् ॥ २३ ॥

रत्यर्चनायाम्भूतगृहीतचिकित्सामाह—रत्यर्चनेत्यादि । रतिकामोऽर्चनाकामश्च रत्यर्चनाकामौ, ताभ्यामुन्मादितौ रत्यर्चनाका-
मोन्मादितौ । अभिप्रायाचाराभ्यां बुद्धेति अभिप्रायेण यः
काम्यमर्थमिच्छति स रतिकामः, यस्तु पूजामिच्छति स अर्च-
नाकामः; एवमाचारेण यः काम्यार्थप्राप्त्यर्थं चेष्टते स रतिकामः,
योऽर्चनार्थं पुष्पधूपपादिकमन्विष्यति सोऽर्चनाकामः, इति बुद्ध्या
तदङ्गरस्युपहारादि कर्तव्यं; तस्या रतेरर्चनायाश्च यदङ्गसाधनं
तत्तद्वर्तनेन तत्तदङ्गोपहाररूपबलिना मैषज्यमन्त्रविधिना चोप-
चारः कर्तव्य इति वाक्यार्थः ॥ २३ ॥

तत्र द्वयोरपि निजागन्तुनिमित्तयोऽन्मादयोः स-
मासविस्तराभ्यां भेषजविधिमनुव्याख्यास्यामः ॥ २४ ॥
उन्मादे वातजे पूर्वं स्नेहपानं विशेषवित् ।
कुर्यादावृतमार्गे तु सन्नेहं मृदु शोधनम् ॥ २५ ॥
कफपित्तोद्भवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
स्निग्धस्निग्धस्य कर्तव्यं शुद्धे संसर्जनकमः ॥ २६ ॥
निरुद्धं स्नेहवर्ति च शिरसश्च विरेचनम् ।
ततः कुर्याद्यथादोषं तेषां भूयस्त्वमाचरेत् ॥ २७ ॥
हृदिन्द्रियशिरःकोष्ठे संशुद्धे वमनादिभिः ।
मनःप्रसादनाप्रोति स्मृतिं संज्ञां च विन्दति ॥ २८ ॥
शुद्धस्याचारविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनमजनम् ।
ताडनं च मनोबुद्धिदेहसंवेजनं हितम् ॥ २९ ॥
यः संकोऽविनये पट्टैः संयम्य सुदृढैः सुखैः ।
अपेतलोहकाष्टाद्ये संरोध्यश्च तमोगृहे ॥ ३० ॥

तर्जनं आसनं दानं हर्षणं सान्त्वनं भयम् ।
विस्मयो विस्मृतेर्होतोर्नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥ ३१ ॥
प्रदेहोत्सादनाभ्यङ्गधूमाः पानं च सर्पिषः ।
प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धिस्मृतिसंज्ञाप्रबोधनम् ॥ ३२ ॥
सर्पिःपानादिरागन्तोर्न्मादिश्चेष्यते विधिः ।

तत्रेत्यादिना भेषजविधानमैह । विशेषविधिति वातस्य निरा-
वरणरूपं विशेषं जानन् स्नेहपानं वातजे दद्यादिति दर्शयति,
सावरणे तु तन्निषिद्धमेव; यदुक्तं—“भेदः कफाभ्यामनिलो निरुद्धः
श्लालङ्घुतिस्वयधून् करोति । स्नेहं नियुज्यच्चबुधस्तु तस्यै

१ 'देवा धर्षयन्ति' इति पा० । २ 'अतिवाक्प्रवर्णं' इति पा० ।
३ 'स्तेन' इति पा० । ४ 'प्रायश्चित्तद्रव्येक्ष्याभिधर्षयन्ति' इति पा० ।
५ 'दुर्बलः' इति पा० । ६ 'द्रोही मारात्मकः । अन्ये तु द्रोहिन
वर्गश्च साध्यत इति व्याख्यानयति' इति पा० ।

१ 'अभिचाराभिशापाभ्यां' इति पा० । २ 'संगृह्णति' इति पा० ।
३ 'मनोबुद्धिदेहसंवेजनं' इति पा० । ४ 'योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'यः
शक्तो विनये' इति पठति; 'य उन्मादी विनये शक्तः विनीतः विषेयत्वं
गच्छति' इति च व्याख्यानयति । ५ 'भेषजविधानं सप्रतिब्रमाह'
इति पा० ।

संवर्धयत्येव हि तान् विकारान्" (सि. अ. १) इति । इहाष्ट-
तमार्गे कुर्यादित्यादिना विशेषमाह । सन्नेहमिति ईषत्केहम् ।
कफपित्तोद्भवे इति कफोद्भवे पित्तोद्भवे च; तत्र कफोद्भवे
वमनं, पित्तोद्भवे विरेचनम् । तेषामिति वस्त्यादीनाम् । भूयस्त्वं
पुनः पुनः प्रयोगमाचरेत्; यथादोषमिलनेन दोषभूयस्त्वे सति
पुनः पुनरपि प्रयोगं कुर्यात् । शोथनफलमाह—हृदिस्थादि ।
हृद्यादिशुद्ध्या च मनःप्रसादाद्यपि भवत्येव; तथा चोक्तं—“शरी-
रमपि सत्त्वमनुविधीयते” (शा. अ. ५) इत्यादि । संवेजन-
मिति उद्वेजनम् । अविनये इति परिजनमारणादावविनये । पट्टे-
रिलनेन पट्टवन्धनं न व्रणकारी भवतीति दर्शयति । संयम्येति
यथा निःसर्तुं न शक्नोति तथा स्थापनीयः । लोहाद्यपनयनं तमो-
गृहे आत्मवधनिषेधार्थं; तमोगृहं च शून्यगृहतयोन्मादनिदा-
नोक्तमपि रोगमहिम्नाऽवस्थायां हितं भवति । तर्जनं वाचा,
त्रासनं राजपुरुषादिभिः । विस्मृतेर्हंतोरिति उन्मादहेतुभयहर्षादि-
विस्मारकतया प्रभावान्मनः प्रकृष्टं स्वभावं नयति; यथा-विष-
मज्वरे उवरकालास्तरां उवरहरणम् ॥ २४-३२ ॥—

अतः सिद्धतमान्योगाऽलुण्यन्मादविनाशानम् ॥ ३३ ॥
हिङ्गुसोवचलव्योषैर्हिप्रपलाशैर्वृताढकम् ।
चतुर्गुणे गर्वां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशानम् ॥ ३४ ॥
विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वैलवालुकम् ।
स्थिरा नतं रजन्यौ द्वे सारिवे द्वे प्रियङ्गुका ॥ ३५ ॥
नीलोत्पलैलामत्रिष्टादन्तीदाडिमकेशरम् ।
तालीशपत्रं बृहती मालत्याः कुसुमं नवम् ॥ ३६ ॥
विडङ्गं पृथिवर्णी च कुष्ठं चन्दनपत्रकौ ।
अष्टाविंशतिभिः कल्कैरैतैरक्षसमन्वितैः ॥ ३७ ॥
चैतुर्गुणे जले सम्यग्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
अपसारं ज्वरे कासे शोषे मन्देऽनले क्षये ॥ ३८ ॥
वातरके प्रतिशयाये वृत्तीयकचतुर्थके ।
छर्द्यशोमूत्रकृच्छ्रेषु विसर्पौपहतेशु च ॥ ३९ ॥
कण्डूपाण्डूनामयोन्मादविषमेहगदेषु च ।
भूतोपहतचित्तानां गद्वदानामचेसाम् ॥ ४० ॥
शस्ते स्त्रीणां च वन्ध्यानां धन्यामायुर्वलप्रदम् ।
अलक्ष्मीपापरशोभं सर्वैषामन्मादनाशानम् ॥ ४१ ॥
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ।

इति कल्याणकं घृतम् ।

विशालेष्टादावष्टाविंशतिकलं कल्कद्रव्याणां पाठादेव सिद्धं,
तत् किमुच्यतेऽष्टाविंशतिभिः कल्कैरिति ? उच्यते—अत्र
यद्यपि त्रिफलायाः प्रलेकमेव भागो गृह्यते उत्तर्गतः, तथाऽपि
त्रिफलायाः प्रलेकभागप्रहणदाढ्योर्धमष्टाविंशतिभिरित्युक्तम् ।
सुश्रुते—“हरीतक्यामलकविभीतकानि त्रिफला (सु. सू. अ.
३८) इति परिभाषया त्रिफलाशब्देन हरीतक्यादय उच्यन्ते,

तथाऽत्रापि “जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्मुक्ताद्दे विभीतके ।
भुक्त्वा तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्यामलकानि च ॥ प्रयोजयेत्
समामेकां त्रिफलाया रसायनम्” (सि. अ. १) इति वचनाद्द-
रीतक्यादिषु त्रिफलासंज्ञा दर्शिता; तेन त्रिफलाशब्देन द्रव्यत्र-
यमुच्यते; यथा दशमूलशब्देन दश भेषजानि, पञ्चमूलशब्देन
पञ्च, यथा वा “नीलोत्पलैलामत्रिष्टादन्तीदाडिमकेशरम्” इति
पदेन षड्व्याप्युच्यन्ते । मानं चोपदिश्यमानं प्रलेकद्रव्या-
पेक्षयेह भवति; यथा गुल्मचिकित्से—“नीलिनीं त्रिफलां”
इत्यादि यावत् “व्याघ्रीं पलिकानि जलाढके” (सि. अ. ५) इति;
तथाऽगस्त्यहरीतक्यां दशमूल्यादीनां द्विपलं प्रलेकमेव भवति,
यतो द्रव्यप्राधान्येनोपदिश्यमानं भागमानं प्रयोगेषु प्रतिद्रव्ये-
ष्वेव भवति न समुदाये । यदा तु मानप्राधान्येन निर्देशस्तदा
समुचितस्यैव द्रव्यस्य मानप्रहणं; यथा—“लघुनस्याविनिष्टस्य
तुलार्थं निस्तुषीकृतम् । तदर्थं दशमूलस्य ष्याढके पाचयेदपाम्”
इत्यत्र षष्ठ्यन्तत्वाद्दशमूलस्याप्राधान्यं, यथा—“राज्ञः पुरुषः”
इत्यत्राप्राधान्यं; तेनेह लघुनस्य विशेष्यतया प्रधानं मानं
तद्विशेषणभूतं च दशमूलमप्रधानम्, अप्रधानत्वाच्च न प्रलेकं
नियतभागाः; तेन लघुनार्थमानत्वमेव दशमूलस्य भवति ।
यथा वा “द्विष्वमूलतुलार्धरसेन” इत्यत्रापि द्विष्वमूलस्य समु-
दितस्यैव तुलार्धविशेषणीभूतस्य काथार्थं तुलार्धभागो गृह्यते,
एवं “त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च” (सि. अ. १६)
इत्यत्रापि समुदितादेव त्रयो भागा न तु प्रलेकं, तथा हि नवभागाः
स्तुः । तथा “त्र्युषणत्रिफलाकल्के बिल्वमात्रे” (सि. अ. १५)
इत्यत्र तु कल्कविशेषणीभूतत्वेन त्र्युषणत्रिफलाकल्कस्यैव बिल्व-
मानत्वं, न प्रलेकं शृङ्खादीनां हरीतक्यादीनां च कल्कीकृतानां
बिल्वमानत्वम् । एवमन्यत्रापि समुदायभागप्रमाणे आचार्या-
भिप्रायविशेष उच्येयः । द्रव्यप्रधाननिर्देशो तु प्रलेकद्रव्याणि गणो
वा पठ्यतां तथाऽपि प्रलेकमेव भागो भवति, अवयवप्रधानत्वा-
न्निर्देशस्य । यदा समुदायप्रधाननिर्देशो विशेषाङ्गिक्यते, तदा
प्रलेकनिर्दिष्टलिङ्गानामपि समुदायस्य भागो भवति; “प्रलेकं
निदध्याच्च त्वगेलापत्रकेशरात्” (सि. अ. १, पा. १) इत्यत्र
चतुर्भ्योऽप्येकमेव पलं गृह्यते न प्रलेकम् । तथा “तैलसर्पिषोः ।
पलद्वादशके षट्पत्नी” (सि. अ. १, पा. १) इत्यत्र तैलसर्पिषो-
र्मिलितयोरेव द्वादशपलं न प्रलेकमिति प्रलेकं द्रव्यप्रमाणानि
तथा मानपूर्वनिर्देशं व्युत्पादयता संक्षेपेण दर्शितमेव । एवं
व्यवस्थितेऽपि महानीलोक्तपृथक्शब्देन सिद्धस्यैपि त्रिफला-
पृथग्भागं दर्शयति । यथा “पिप्पलीं नागरे पाठां श्वदंष्ट्रां च

१ “त्रिफला हरीतक्यामलकविभीतकानि । एषां च प्रलेकमक्ष-
भागता, द्रव्यप्रधानत्वाद्निर्देशस्य । यत्र हि द्रव्यप्रधानो निर्देशस्तत्र
प्रलेकमेव भागपरिग्रहः । यथा—“त्रिफला दशमूलानि पलिकानि”
इति । यत्र द्रव्यस्य षष्ठ्यन्तनिर्देशान्मानं प्रधानं, तत्र समुचितस्य
भागः । यथा—“त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च” इति
वृद्धमाषवत्याख्यायां श्रीकण्ठदत्तः । २ “सिद्धमपि” इति पा० ।

१ “पारयति” इति पा० । २ “कान्ता” इति पा० । ३ “चतु-
र्गुणं जलं दत्त्वा” इति पा० ।

पृथक्पृथक् । भागान् त्रिपलिकान् कृत्वा” इत्यत्र पृथक्पृथगिति त्रिपलं करोति; तथा परिभाषासिद्धस्यापि स्नेहपादिककल्कभागस्याभिधानं तत्र तत्र तैले घृते च करोति । त्रिफलाशब्देन यद्यपि द्राक्षाकाशमर्यपरूषकाणि चोच्यन्ते; यदुक्तमन्यत्र— “पथ्यामलकाश्रीभिस्त्रिफला महती स्मृता । चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी संसर्गं बृंहणी च सा ॥ हस्ता काशमर्यसूत्रीकापरूषकफलेभवेत्” इति, तथाऽपीह हरीतक्यादित्रिफलाया एव प्रधानतोयस्सर्गतो ग्रहणं भवति । अन्ये तु तालीशपत्रमित्यत्र तालीशं च पत्रं चेति द्रव्यद्रव्यग्रहणशङ्का स्यात्, तेनाष्टाविंशतिपदेन सा न भवत्वैतदमष्टाविंशतिभिरिति कृतं, त्रिफलायाः प्रलेकं ग्रहणं न्यायसिद्धमेवेति वदन्ति । अन्ये त्वष्टाविंशत्यौषधमित्यत्र इत्यादावष्टाविंशत्यौषधसंज्ञया व्यवहारोऽस्य भवतीत्यतदमष्टाविंशतिभिरिति कृतम् । चतुर्गुणतचनमिह परिभाषया शुद्धजलाचतुर्गुणदानार्थम् ॥ ३३-४१ ॥—

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्वैकविंशतिम् ॥४२॥
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्दृष्टिक्षीरे चतुर्गुणे ।
वीरार्द्रमाषकाकोलीखयंगुतर्षमर्धभिः ॥ ४३ ॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
बृंहणीयं विदोषेण सन्निपातहरं परम् ॥ ४४ ॥

इति महाकल्याणकं घृतम् ।

स्थिरादीनीत्युक्ते विदारीगन्धादिष्वमूलमपि स्यादत आह— एकविंशतिमिति । तेन कल्याणोक्ता एकविंशतिर्गृह्यते । शुष्टिरेकवारप्रसृता गौः । अत्र क्षीरैरेव चातुर्गुण्ये प्राप्तेऽयं कषायः “एकेनापि चातुर्गुण्यम्” इत्यादिपरिभाषाया अपिषयत्वेन चातुर्गुण्यपरिभाषया क्षीरमानसाहचर्याद्वा चतुर्गुणो ज्ञेयः । केचित्त्वैकविंशतिपदेनैकविंशतिवारान् सर्पिस्तथैव विधया पक्वमिति वदन्ति । तच्च, यतो जत्कर्णे “क्वाथे कृमिहरान्तानां चतुःषष्टिपले पयसि च पचेत् सर्पिः” इत्यनेन उत्सर्गतं एक एवास्य पाक उक्तः । विद्वज्ज्ञानशब्देन च कल्याणोक्तैकविंशतिस्थिरादिद्रव्यग्रहणेव भवति । आर्द्रमाषः अशुष्कमाषः; “द्रिमाष” इति वा पाठः, तत्र माषराजमाषयोर्ग्रहणम् ॥ ४२-४४ ॥

जटिलां पूतनां केशीं चारटीं मर्कटीं वचाम् ।
त्रायमाणां जयां वीरां चोरकं कटुरोहिणीम् ॥४५॥
वयःस्थां शूर्पणीं छत्रामतिच्छत्रां पलङ्कषाम् ।
महापुरुषदन्तां च कायस्थां नाकुलीद्वयम् ॥ ४६ ॥
कटुम्भरां वृश्चिकालीं स्थिरां चाहस्य तैर्धृतम् ।
सिद्धं चातुर्यकोन्मादग्रहापसारनाशनम् ॥ ४७ ॥
महापैशाचिकं नाम घृतमेतद्यथाऽस्मृतम् ।
बुद्धिस्त्वित्कर् चैव बालानां चाक्षवर्धनम् ॥ ४८ ॥
इति महापैशाचिकं घृतम् ।

जटिलामिलादि । जटिला मांसी । पूतना हरीतकी । केशी भूत-
केशी । चारटी कुम्भी, “ब्रह्मयष्टिका” इत्यन्ये । मर्कटी शूरशिम्वी ।
जया जयन्ती । वीरा क्षीरकाकोली, “शालपर्णी” इत्यपरे । चोरकः
चण्डालकः । वयःस्था ब्राह्मी गुह्वरी वा । शूर्पणी ‘वाराहीकन्द’
इति ख्याता । छत्रा मधुरिका, अतिच्छत्रा शतपुष्पा; किंवा
छत्रातिच्छत्रे द्रोणपुष्पीद्वयम् । पलङ्कषा गुरुगुः । महापुरुष-
दन्ता शतावरी । (अन्ये तु विष्णुकान्तां वदन्ति, जटिलां
शतावरीमाहुः) । कायस्था सूक्ष्मेला । नाकुलीद्वयं राज्ञाद्वयम् ।
कटुम्भरा कटमी । वृश्चिकाली ‘वृश्चिकपत्री’ इति ख्याता । अल्प-
पैशाचिकस्याभावात्माहपैशाचिकमित्यत्र महच्छब्दः पूजाव-
चनः ॥ ४५-४८ ॥

लघुनानां शतं त्रिंशदभयारूयूषणात् पलम् ।
गवां चर्ममसीप्रस्थो द्वादकं क्षीरमूत्रयोः ॥ ४९ ॥
पुराणसर्पिषः प्रस्थ एभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
हिङ्गुचूर्णपलं शीते दत्त्वा च मधुमाणिकाम् ॥ ५० ॥
तद्दोषागन्तुर्लभूतानुन्मादान् विषमज्वरान् ।
अपसारान्श्च हन्त्याशु पानाभ्यञ्जनानावनैः ॥ ५१ ॥
इति लघुनाद्यं घृतम् ।

लघुनस्याविनष्टस्य तुलार्धं निस्तुषीकृतम् ।
तदर्धं दशमूलस्य द्वादकेऽपां विपाचयेत् ॥ ५२ ॥
पादशेषे घृतप्रस्थं लघुनस्य रसं तथा ।
कोलमूलकवृक्षाम्लमातुलकाद्रैक रसैः ॥ ५३ ॥
दाडिमात्रवसुरामस्तुकाक्षिकां म्लैस्तदर्थिकैः ।
साधयेत्त्रिफलादाकलवणव्योषदीप्यकैः ॥ ५४ ॥
यवानीचव्यहिङ्गवल्मेतसैश्च पलाधिकैः ।
सिद्धमेतत् पिबेच्छूलगुल्माशौजटरापहम् ॥ ५५ ॥
ब्रह्मपण्डामयग्रीहयोनिदोषज्वरकृमीन् ।
वातश्लेष्मामयान् सर्वानुन्मादांश्चापकर्षति ॥ ५६ ॥

इत्यपरं लघुनाद्यं घृतम् ।

लघुनानां शतमित्यत्र लघुनकन्दानां शतपलमानम् । तदर्धं द-
शमूलस्येति पञ्चविंशतिपलानि । त्र्युषणात् पलमित्यत्र समुदितात्
पलम् । मधुमाणिकामिति द्रवत्वाद् द्वैगुण्येन माणिकाया द्वि-
गुणवत्प्रायाः षोडशपलं भवति । लघुनरसादीनां प्रलेकं प्रस्थ-
मानत्वं ज्ञेयम् ॥ ४९-५६ ॥

हिङ्गुना हिङ्गुपर्ण्या च सकाशस्थवयःस्थया ।
सिद्धं सर्पिर्हितं तद्गुह्यः स्थाहिङ्गुचोरकैः ॥ ५७ ॥
केवलं सिद्धमेभिर्वा पुराणं पाययेद्वृतम् ।
पाययित्वोत्तमां मात्रां श्वश्रे रुन्ध्याहृहेऽपि वा ॥ ५८ ॥
विशेषतः पुराणं च घृतं तं पाययेद्विषक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वाद्दिशोषाद्गहनाशनम् ॥ ५९ ॥

गुणकमधिकं पानादाखादात् कटुतिककम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्यादश्वर्षस्थितं घृतम् ॥ ६० ॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्वप्रहापहम् ।
मेघं विरेचनेष्वभ्यं प्रपुराणमतः परम् ॥ ६१ ॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्वर्षशतस्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमाघ्रातं तद्धि सर्वप्रहापहम् ॥ ६२ ॥
अपस्सारग्रहोन्मादवतां शस्तं विरोधतः ।

हिङ्गना हिङ्गुपर्णी चेल्येकं घृतम् । सकाशस्थवयःस्थयेति
द्वितीयम् । वयःस्थेयादिना तृतीयम् । हिङ्गुपर्णी वंशपत्रिका,
अन्ये तु 'हिङ्गुपर्णी' इति खयातामाहुः । वयःस्था ब्राह्मी । कायस्था
सूक्ष्मेला । उग्रगन्धमिखादिकं केविदनाय वदन्ति । केवलम् एतद्व-
तमाधितम् । एतैरिति अनन्तरौ कथ्यतावनद्वयः ॥ ५७-६२ ॥-

एतानौषधयोगान् वा विधेयत्वमगच्छति ॥ ६३ ॥
अज्ञानोत्सादनालेपनावनादिषु योजयेत् ।
शिरीषो मधुकं हिङ्गु लघुनं तगरं वचा ॥ ६४ ॥
कुष्ठं च बस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनाञ्जनम् ।
तद्वद्योषं हरिद्रे द्वे मज्जिष्ठाहिङ्गुसर्षपाः ॥ ६५ ॥
शिरीषबीजं चोन्मादप्रहापस्सारनाशनम् ।
पिष्ट्वा तुल्यमपामागं हिङ्गुवालं हिङ्गुपत्रिकाम् ॥ ६६ ॥
वर्तिः स्यान्मरिचार्धांशा पिचाभ्यां गोशृगालयोः ।
तथाऽज्येदपस्सारभूतोन्मादज्वरार्दितान् ॥ ६७ ॥
भूतातानमरतांश्च नरांश्चैव दृगामये ।
मरिचं चातपे मांसं सपित्तं स्थितमञ्जनम् ॥ ६८ ॥
वैकृतं पश्यतः कार्यं दोषभूतहतस्मृतेः ।
सिद्धार्थको वचा हिङ्गु करञ्जो देवदारु च ॥ ६९ ॥
मज्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटुभीत्वक कटुत्रिकम् ।
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ॥ ७० ॥
बस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ।
नस्यमालेपनं चैव ज्ञानमुद्वर्तनं तथा ॥ ७१ ॥
अपस्सारविषोन्मादकृत्यालक्ष्मीज्वरापहः ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ॥ ७२ ॥
सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृतं ।
प्रसेके पीनसे गन्धैर्धूमवर्तिं कृतां पियेत्र ॥ ७३ ॥
वैरेचनिकधूमोकैः श्वेताद्यैर्वा सहिङ्गुभिः ।
शङ्खकोलुकमार्जारजम्बूकवृकवस्तजैः ॥ ७४ ॥
मूत्रपित्तशङ्खलोमनलैश्चर्मभिरेव च ।
सेकाञ्जनं प्रथमनं नस्यं धूमं च कारयेत् ॥ ७५ ॥
वातश्लेष्मात्मके प्रायः

एतानि वक्ष्यमाणान् शिरीषावीच । नावनं चाञ्जनं चेति
नावनाञ्जनम् । हिङ्गुवालमिति अत्रालं हरेतालम् । अमरता-
श्वेति देवशृङ्गीतान् । दोषेण भूतेन वा हता स्मृतियस्य स दोष-
भूतहतस्मृतिः । अगद इति विषहरः । कृत्या अभिचारः । राज-
द्वारे च शस्यत इति वशीकरणत्वात् । गन्धैरिति अगुर्वाचैस्सर-
वर्जितैः, उक्तं हि सूत्रस्थाने धूमविधौ—“गन्धाश्चागुषपात्राः”
(सू. अ. ५) इति । श्वेताद्यैरिति “श्वेता ज्योतिष्मतां चैव हरि-
तालं मनःशिला” (सू. अ. ५) इति सूत्रस्थान एवोक्तैः ।
शङ्खकादीनां यथासंभवं मूत्रादीनि प्राह्याणि ॥ ६३-७५ ॥—

पैत्तिके तु प्रशस्यते ।

तित्ककं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ॥ ७६ ॥
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि मृदूनि च ।
शङ्खकेशान्तसन्धौ वा मोक्षयेज्जो भिषक् सिराम् ।
उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्सार एव च ॥ ७७ ॥

तित्ककं महातित्ककम् । जीवनीयं सर्पिर्वारकै वक्ष्यते । मिश्रकः
स्नेहः गुल्मचिकित्सितोक्तः । शङ्खेन केशान्तेन च समं सन्धिः
शङ्खकेशान्तसन्धिः ; तत्र च प्रत्यासन्नमर्मपरित्यागेन सुश्रुतोक्तं
सिराविभागमवलोक्य सिराव्ययः कर्तव्यः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

घृतमांसवित्तं वा निवाते स्थापयेत् सुखम् ।
त्यक्त्वा मतिस्मृतिभ्रंशं संज्ञां लब्ध्वा प्रमुच्यते ७८
मांसं च यद्यपि “निवृत्तामिषमथो यः” इत्यादिनोन्मादे
निषिद्धं, तथाऽप्येवंविधप्रयोगेण मांसस्य शौणिकत्वमाह ।
यथा—भयदृष्टौ नोन्मादकारणत्वेऽपि तु पौनरुन्मादे विषयेत्ये-
नोच्यते, “साम्बनं हर्षणं भयम्” इत्यादिना । अन्ये तु निवृत्त-
मांसत्वमागन्तुन्मादप्रशमनमिति व्याख्यानयन्ति; तेनेह निजे
मांसविधाने भिन्नविषयतया न विरोध इति वर्णयन्ति । किंतु
निदानोक्त्यापि मांसस्य यत् स्रजन्वव्याधिप्रशमनकत्वं तदप्यति-
दृष्टत्वादविद्वद्भवेन, तेन पूर्वमेव समाधानमत्र समीचीनमिति
पश्यामः ॥ ७८ ॥

आश्वासयेत् सुहृदां तं वाक्यैर्धर्मार्थसहितैः ।
ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ॥ ७९ ॥
बद्धं सर्पपतैलात्कं न्यसेद्वोक्तानमातपे ।
कपिकच्छ्वाऽथवा ततैलैर्हितैलजलैः स्पृशेत् ॥ ८० ॥
कशामिस्ताडयित्वा वा सुबद्धं विजने गृहे ।
दुन्याच्चैतो हि विभ्रान्तं व्रजत्यस्य तथा शमम् ८१
सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ।
त्रासयेच्छस्त्रहस्तैर्वो तस्करैः शत्रुभिस्तथा ॥ ८२ ॥

१ 'लघूनि' इति पा० । २ 'प्रमुच्यते' इति पा० । ३ 'अन्ये'
तु मांससेवोन्मादो भवतीति निवृत्तामिषमथो य इत्यनेनोच्यते ।
सोपदर्शं तु मांसमुन्मादप्रशमनमिति भिन्नविषयतया न विरोध
इति वर्णयन्ति' इति पा० । ४ 'पूर्वं' पद्यात् समाधिः साधुः
इति पा० ।

अथवा राजपुरुषा बहिर्नित्वा सुसंयतम् ।
 श्रासयेयुर्वधेनेन तर्जयन्तो नृपाश्चया ॥ ८३ ॥
 देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं स्मृतम् ।
 तेन याति शमं तस्य सर्वतो विद्वतं मनः ॥ ८४ ॥

नृयादिष्टिनाशमित्यादिनोद्भ्रान्तचित्तस्य पुनश्चिन्ताकारणैः
 खदेष्टानयनमेवाह, दृश्यते च घट्टनचलितस्य पुनर्घट्टनेनैव
 सम्यक्स्थापनं, तद्वदिहापि हेयम् । सिंहैरिति व्याघ्रैः । दान्तैरिति
 शिशितैः । बहिरिति ग्रामाद्बहिः । देहदुःखभयेभ्य इति कपि-
 कच्छुलेपनताडनादिभ्यो देहदुःखकारणेभ्यः ॥ ७९-८४ ॥

इष्टद्रव्यविनाशानु मनो यस्योपहन्यते ।
 तस्य तत्सदृशप्राप्तिसान्त्वधाश्वासः शमं नयेत् ॥ ८५ ॥
 कामशोकभयक्रोधहर्षेभ्यो लोभसंभवान् ।
 परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥ ८६ ॥

इष्टद्रव्येलादिना पूर्वमसृजितोऽप्ययमुन्मादः प्रकरणाचिकि-
 त्सते; यथा तृष्णाध्याये पञ्च तृष्णाः प्रतिपाद्य शुब्रजजाया
 अधिकायाश्चिकित्सोच्यत इत्याहुः; किंतु चिन्तादिदुष्टहृदय
 इत्यादिनोक्तसामान्योन्मादेन गृहीत एवायमर्थोऽत्र चिकित्सिते
 इति पश्यामः । पञ्चोन्मादव्यवस्थायामस्य वातिके एवावरोध
 उचितः, इष्टद्रव्यविनाशस्य वातप्रकोपकारित्वात् । एवं कामादि-
 भवेष्वापि वाच्यम् ॥ ८५-८६ ॥

बुद्ध्वा देशं वयः सात्स्यं दोषं कालं बलाबले ।
 चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे भूतदोषजे ॥ ८७ ॥
 देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य तु बुद्धिमान् ।
 चर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥ ८८ ॥
 सर्पिष्पानादि तस्येह मृदु भैषज्यमाचरेत् ।
 पूजां वर्युपहारंश्च मन्त्राञ्जनविधींस्तथा ॥ ८९ ॥
 शान्तिकर्मैष्टिहोमांश्च जपस्वस्त्यनानि च ।
 वेदोक्तान् नियमांश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत् ९०
 भूतानामधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम् ।
 पूजयन् प्रयतो नित्यं जयत्युन्मादजं भयम् ॥ ९१ ॥
 रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये ।
 तेषां पूजां च कुर्वाण उन्मादेभ्यः प्रमुच्यते ॥ ९२ ॥
 बलिभिर्मङ्गलैर्होमैरोपध्व्यगदधारणैः ।
 संत्याचारतपोज्ञानप्रदाननियमव्रतैः ॥ ९३ ॥
 देवगोब्राह्मणानां च गुरुणां पूजनेन च ।
 आगन्तुः प्रशमं याति सिद्धैर्मन्त्रैश्चैस्तथा ॥ ९४ ॥
 यन्त्रोपदेक्ष्यते किञ्चिदपसारचिकित्सिते ।
 उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्यादेतुदूष्ययोः ॥ ९५ ॥

क्रूरकर्मैति ताडनादिकम् । शान्तिकर्मैत्यादिना दैवव्यापश्रय-
 चिकित्सासाह । सामान्यादेतुदूष्ययोरिति उन्मादेनापसारणे

च समो हेतुर्भोभिघातादिः, दूष्यं च हृदयं समानमि-
 लर्थः ॥ ८७-९५ ॥

निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।
 निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान् न स युज्यते ॥ ९६ ॥

निवृत्तामिष इत्यादिरव्याख्यात एव पूर्वम् ॥ ९६ ॥
 प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
 धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ९७ ॥

क्रियमाणोन्मादचिकित्सायाः कशाताडनादिरूपत्वेनाति-
 कष्टायाः स्फोटनार्थं विगतोन्मादलक्षणमाह—प्रसाद
 इत्यादि ॥ ९७ ॥

तत्र श्लोकः—

उन्मादानां समुत्थानं लक्षणं सचिकित्सितम् ।
 निजागन्तुनिमित्तानामुक्तवान् भिषगुत्तमः ॥ ९८ ॥

उन्मादानामित्यादिः संग्रहः ॥ ९८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
 बलपूरिते चिकित्सास्थाने उन्मादचिकित्सितं
 नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामयुर्वेदीपिकायां चरक-
 तात्पर्यटीकायां चिकित्सास्थाने उन्मादचिकित्सितं
 नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातोऽपसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
 इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

आद्युत्पत्तादुन्मादेन सहोत्पन्नत्वाद्दुन्मादमनु अपसारचिकि-
 त्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

स्मृतेरपगमं प्राहुरपसारं भिषग्विदः ।
 तमःप्रवेशं बीभत्सचेष्टं धीसत्त्वसंघ्वात् ॥ ३ ॥

स्मृतेरपगम इत्यादिनाऽपसारसंज्ञां व्युत्पादयन्प्रसारखरू-
 पमाह । स्मृतेरपगममेव विद्वानिष्टि—तमःप्रवेशमिति । बीभत्स-
 चेष्टमिति तमःप्रवेशेन ज्ञानाभावत्वाद्भीभत्सचेष्टा फेनवमनाङ्ग-
 विक्षेपणादिका यस्मिन्नुपगते तं बीभत्सचेष्टम् । बीभत्सचेष्टे
 स्मृत्यपगमादौ च हेतुमाह—धीसत्त्वसंघ्वाविति । संघ्वः
 विभ्रमः, खरूपान्यथात्वमिति यावत् ॥ ३ ॥

विभ्रान्तबहुदोषाणामहिताशुचिभोजनार्तं ।
 रजस्तमोभ्यां विहते सत्त्वे दोषावृते हृदि ॥ ४ ॥

१ 'बीभत्सचेष्टनवब्रदनाङ्गविक्षेपणादनुमितिं बीभत्सचेष्टम्' इति
 पा० । २ 'महिताशुचिभोजनात्' इति पा० ।

चिन्ताकामभयक्रोधशोकोद्वेगादिभिस्तथा ।
मनस्यभिहते नृणामपस्सारः प्रवर्तते ॥ ५ ॥

यादृशानामपस्यारो भवति तानाह—विभ्रान्तेत्यादि । वि-
भ्रान्ता उन्मार्गगमिनो बहुवक्ष्य दोषा येषां तेषां विभ्रान्तबहु-
दोषाणाम् । विहते सत्त्वे इति सत्त्वाख्यगुणे विहते; ननु
सत्त्वशब्देन मन उच्यते, तस्य 'मनस्यभिहते' इत्यनेन ग्रहणं
करिष्यति ॥ ४ ॥ ५ ॥

धमनीभिः श्रिता दोषा हृदयं पीडयन्ति हि ।
 संपीड्यमानो व्यथते मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ ६ ॥
 पश्यत्यसन्ति रूपाणि पतति प्रस्फुरत्यपि ।
 जिह्वाक्षिभ्रः स्रवणालो हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ७ ॥
 दोषवेगे च विगते सुप्तवत् प्रतिबुध्यते ।

धमनीभिरिति यद्यपि सामान्येनोक्तं, तथाऽपि हृदयपीडा-
योग्यतया हृदयाश्रिता एव धमन्यो विशेषेण गृह्यन्ते । अत्र च
वातादीनां प्रकोपे पृथक् पृथक् हेतुर्नोक्तः, तस्योन्मादसाधा-
रणत्वेन लब्धत्वात् । उक्तं हि — “यद्योपदेक्ष्यते किंचिदपस्मा-
रहितकित्तिते । उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्योऽनुद्वैग्योः”
(वि. अ. ९) इति । यत्तपस्मारस्य विविधो हेतुर्नोन्मादात्
स “अहिताद्युभोजनात्” इत्यादिनोक्त एव ॥ ६ ॥ ७ ॥ —

पृथग्दोषैः समस्तैश्च वक्ष्यते स चतुर्विधः ॥ ८ ॥
कम्पते प्रदोहेऽन्तान् फेनोद्गामी श्वसित्यपि ।
परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ९ ॥
पीतफेनाङ्गवक्राक्षः पीतास्रमुपदर्शनः ।
सदृष्टेणोष्णानलव्याप्तलोकादर्शी च पैत्तिकः ॥ १० ॥
शुक्लफेनाङ्गवक्राक्षः शीतो हृष्टाङ्गो गुरुः ।
पश्यच्छुक्लानि रूपाणि श्रैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ११ ॥
सर्वैरेतैः समस्तैस्तु लिङ्गैर्ज्ञेय्यदिदोषजः ।
अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्रयः ॥ १२ ॥
पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।
अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदथान्तरम् ॥ १३ ॥

पृथग्व्यादिना चतुर्विधापसारलक्षणमाह । पीतास्रप्रपद-
र्शन इति पीतलोहितरूपदर्शः । सत्पृष्णोष्णत्यादि सत्पृष्णोष्णश्वा-
सावनलव्यासलोकदर्शः चेति समासः । शुक्लेत्यादिना शैभिक
उच्यते । दृष्टाङ्गजः दृष्टरोमा । चिरादिति वचनं वातपित्तयोर-
चिरेण मोक्षं सूचयति । क्षीणस्यानवश यः स एकदोषजोऽप्य-
साध्य इति भावः । पक्षाद्वेत्यादौ व्युत्क्रम्य वैगकालनिर्देशेन
उक्तकालादर्थैर्वागपि चापसारवेगो भवतीति सूचयति ।
किमिदंभान्तरमिति किमिच्छास्तरं वेगं कुर्वन्ति, स्तोकका-
लान्तरमिति यावत् ॥ ८-१३ ॥

तैरावृतानां हृत्प्रोतोमनसां संप्रबोधनम् ।
तीक्ष्णैरादौ भिषक् कुर्यात् कर्मभिर्बेमनादिभिः ॥ १४ ॥
वातिकं वस्तिभूयिष्ठैः पैतृं प्रायो विरेचनैः ।
श्लैष्मिकं वमनप्रायरपसारमुपाचरेत् ॥ १५ ॥

तैरित्यादिना चिकित्सामाह । प्रबोधनमिति दोषविरहितत्वेन
सम्यक्स्वव्यापारकरम् । प्राय इत्यादौ प्रायःशब्दो विशेषार्थः;
तेनान्याऽपि भवति सूचिता ॥ १४ ॥ १५ ॥

सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ।
 अपसारविमोक्षार्थं योगान् संशमनाञ्छृणु ॥ १६ ॥
 गोशक्रद्वसदध्यम्लक्षीरमूत्रैः समैर्धृतम् ।
 सिद्धं पिबेदपसारकामलाज्वरनाशनम् ॥ १७ ॥

इति पञ्चगव्यं धृतम् ।
आश्वासितस्यै आप्यायितबलस्य । गोशकृदित्यादौ दध्या-
दिभिरपि गोशब्दो योज्यः; तेन पञ्चगव्यमिदमल्पं भवति ।
साम्यं चात्र गोशकृद्रसादीनां परिभाषासिद्धमपि स्पष्टार्थ-
मुच्यते ॥ १४-१७ ॥

द्वे पञ्चमूल्यौ त्रिफला रजन्यौ कुटजत्वचम् ।
 सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥ १८ ॥
 शम्पाकं फल्गुमूलं च पौष्करं सटुरालभम् ।
 द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावरोषिते ॥ १९ ॥
 मार्गी पाठां त्रिकटुकं त्रिवृतां निचुलानि च ।
 श्रेयसीमादकीं मूर्वां दन्तीं भृनिम्बचित्रकौ ॥ २० ॥
 द्वे सारिवे रोहिषं च भृतीं मदयन्तिकाम् ।
 क्षिपेत्पिष्ट्वाऽक्षमात्राणि तेन प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥ २१ ॥
 गोशङ्खदसदध्यम्बक्षीरमूत्रैश्च तत्समैः ।
 पञ्चगव्यमिति ख्यातं महत्तदमृतोपमम् ॥ २२ ॥
 अपसरां तथोन्मादे भ्यध्यातायुदरेषु च ।
 गुल्माशःपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ॥ २३ ॥
 शस्यते घृतमेतत्तु प्रयोकव्यं दिने दिने ।
 अलक्ष्मीग्रहयोगेन चातुर्यकविनाशनम् ॥ २४ ॥

इति महापञ्चगव्यं धृतम् ।
 द्वे पञ्चमूल्याविलयादौ निर्विष्टे पञ्चमूलद्वयं दशमूल्याकृतं ग्राह्यम् ।
 नीलिनी नीलिका । शम्पाक आरखवः । फल्गुः काष्ठोद्भव-
 रिका । द्विपल्लवं यथा प्रत्येकं दशमूल्यादीनां तत्प्रतिपादितमेवो-
 न्मादे । निजुलौ हिज्जलः । श्रेयसी हस्तिपिप्पली । द्वे सारिवे
 इति श्यामलताऽनन्तमूली च ॥ १८-२४ ॥
 ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पींभरेव च ।
 पुराणं धृतमुन्मादादलक्ष्यपसात्तापानुत् ॥ २५ ॥
 धृतं सैन्धवहिङ्गभ्यां वार्षे वास्ते चतुर्गुणे ।
 मूत्रे सिद्धमपसारद्वद्दहामयनाशनम् ॥ २६ ॥

१ 'तैः प्रस्यं सपिषः पचेत्' इति पा० । २ 'ज्वरे कासे'
इति पा० ।

वचाशम्पाकैटयवयः स्याद्विह्वलचोरकैः ।

सिद्धं पलङ्कापायुक्तैर्वातश्लेष्मात्मके घृतम् ॥ २७ ॥

ब्राह्मीत्यादौ पुराणमिति घृतविशेषणं, तेन पुराणं घृतमत्र साध्यं भवति । वापं वास्ते इति वृषच्छागभवे मूत्रे । अत्र च यद्यपि “क्षीणां तीक्ष्णं गवां मूत्रं न तु पुंसं तथाविधम् । पित्ताशिकान्नियो यस्मात् सौम्यास्तु पुरुषा स्मृता” इत्यनेन स्त्रिया मूत्रं प्रशस्तमुक्तं, तथाऽपीह विशेषपरिग्रहात् पुंलिङ्ग-योरेव मूत्रं यौगिकमिति । कैटयः पार्वतो निम्बः । वयः स्या गुडूची । वातश्लेष्मातके इति द्वन्द्वापसारादिदेशाद्वातात्मके श्लेष्मात्मके चेति ज्ञेयम्; अन्ये तु गुल्मवदनुक्तमपि प्रकृतिस-मसमवायारब्धद्वन्द्वजं ‘वातश्लेष्मात्मके’ इत्यनेन सूचितमपसारां वदन्ति ॥ २५-२७ ॥

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

क्षीरद्रोणे पचेत् सिद्धमपसारविनाशनम् ॥ २८ ॥

कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ।

कार्षिकैर्जीवनीयैश्च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २९ ॥

वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपसारं नियच्छति ।

तद्वत् काशविदारीक्षुकशकाथशृतं घृतम् ॥ ३० ॥

मधुकद्विपले कल्के द्रोणे चामलकीरसात् ।

तद्वत् सिद्धो घृतप्रस्थः पित्तापसारभेषजम् ॥ ३१ ॥

तैलप्रस्थमिलादौ पलोन्मितैः कल्कैरिति भवति, द्रवस्थाने क्षीरस्यैव विद्यमानत्वात् । कंसे इति आढके । काश्मर्ये इति गम्भारीभवे । रसे इति क्वाये । तद्वदित्यनेन पूर्वयोगफलश्रुतिं दर्शयति । तद्वत्सिद्धो घृतप्रस्थः इत्यनेन पूर्वयोगोक्तं ‘क्षिप्रं’ इत्याकर्षति, तेन क्षिप्रं पित्तापसारभेषजं भवतीति फलति ॥ २८-३१ ॥

अभ्यङ्गः सार्षपं तैलं बस्तमूत्रे चतुर्गुणे ।

सिद्धं स्याद्गोशङ्कुमूत्रैः स्नानोत्सादनमेव च ॥ ३२ ॥

कटभीनिम्बकडुङ्गमधुशिथुत्वचां रसे ।

सिद्धं मूत्रसमं तैलमभ्यङ्गायै प्रशस्यते ॥ ३३ ॥

अभ्यङ्ग इत्यादिनाऽकल्कमेव तैलं पक्यम् । गोशङ्कुद्विषादौ गोशङ्कुतोत्सादनं, गोमूत्रेण च योग्यतया स्नानम् । कटभीत्यादौ कटभ्यादीनां चतुर्णामपि त्वचं गृहीत्वा क्वाथः ज्ञेहनिगुणः कर्तव्यः, चतुर्थस्तु मूत्रभागैरेव ज्ञेहसमेन पूर्यते ॥ ३२॥३३ ॥

पलङ्कावाचपथ्यावृश्चिकाल्यकैः सर्षपैः ।

जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिङ्गचोरकैः ॥ ३४ ॥

लशुनातिरसाचित्राकुष्ठैर्विडभिश्च पक्षिणाम् ।

मांसाशिनां यथालाभं बस्तमूत्रे चतुर्गुणे ॥ ३५ ॥

सिद्धमभ्यङ्गं तैलमपसारविनाशनम् ।

प्रतैलैर्वौषधैः कार्यं धूपनं समलपनम् ॥ ३६ ॥

पलङ्कशैत्यादौ पूतनापूर्वी या केशी पूतनाकेशी गोलोमी-त्यर्थः । तथा हि जतुकर्णे पूतनाकेशीत्यत्र गोलोमी पठ्यते । उक्तं हि—“वृश्चिकालीपथ्यागोलोमीनाकुलीलसुनकुष्ठैः, सर्वपज-टिलाचोरकहिङ्गवचामधुकचित्रकाकैः, मांसादपक्षिपुरीषैर्वैष्वम्ने शृतेरैतदभ्यङ्गं” इति । अतिरसा जलजं यथीमधु ॥ ३४-३६ ॥

पिप्पलीं लवणं चित्रां हिङ्गु हिङ्गुशिवाटिकाम् ।

काकोलीं सर्वपान् काकनासां कैटयचन्दने ॥ ३७ ॥

शुनःस्कन्धास्थिनखरान् पशुनां चेति पेययेत् ।

बस्तमूत्रेण पुण्यक्षैः प्रदेहः स्यात् सधूपनः ॥ ३८ ॥

चित्रा दन्ती । हिङ्गुशिवाटिका वंशपत्रिका । स्कन्धास्थीति स्कन्धास्थि । पुण्यक्षेपेपणेन नक्षत्रयोगकृतं संस्कारमुप-दिशति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अपेतराक्षसीकुष्ठपूतनाकेशिचोरकैः ।

उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचनम् ॥ ३९ ॥

जलौकःशङ्कता तद्वद्गृध्रैर्वा बस्तरोमभिः ।

खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तथा गोपुच्छलोमभिः ॥ ४० ॥

अपेतराक्षसीखरः । जलौकःशङ्कतेत्यादौ तद्वदिति उत्साद-नम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कपिलानां गवां मूत्रं नावनं परमं हितम् ।

श्वशृगालविडालानां सिंहादीनां च शस्यते ॥ ४१ ॥

भार्गी वचा नागदन्ती श्वेता श्वेतौ विषाणिका ।

ज्योतिष्मती नागदन्ती पादोक्ता मूत्रपेषिता ॥ ४२ ॥

योगाख्योऽतः षड् विन्दून् पञ्च वा नावयेद्विषक् ।

विफलाव्योषपीतदुयवक्षारफणिज्जकैः ॥ ४३ ॥

श्यामापामार्गकारज्जफलैर्मूत्रेऽथ बस्तजे ।

साधितं नावनं तैलमपसारविनाशनम् ॥ ४४ ॥

पिप्पली वृश्चिकाली च कुष्ठं च लवणानि च ।

भार्गी च चूर्णितं नस्तः कार्यं प्रथमनं परम् ॥ ४५ ॥

कपिलानां गवां मूत्रे विशेषकरी शक्तिर्भवतीति आसवचनाद्-ब्रूयते । सिंहादीनां च शस्यते इत्यत्र मूत्रमिति योज्यम् । भार्गीत्यादौ नागदन्ती काष्ठपादला । श्वेता श्वेतापराजिता श्वेतस्यन्दा । श्वेतौ विषाणिका शतावरी । त्रिफलेत्यादौ पीतद्व देवदारु । लवणानि सैन्धवादीनि पद्म, किंवा लवणवर्गोक्तानि सर्वाण्येव यथालाभं ग्राह्याणि ॥ ४१-४५ ॥

कायस्थां शारदामुद्रान्मुत्तोशीरयवांस्तथा ।

सन्वयोषां बस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्ततेः प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

१ ‘शिथु’ इति पा० । २ ‘पित्तं’ इति पा० । ३ ‘शतविषाणिका’ इति पा० । ४ ‘पित्ते’ इति पा० । ५ ‘पित्तमिति’ इति पा० । ६ ‘शतविषाणिका’ इति पा० ।

अपसारे तथोन्मादे सर्पद्वेष्टे गरादिते ।
विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ॥ ४७ ॥
मुस्तं वयःस्थां त्रिफलां कायस्थां हिङ्गु शाद्वलम् ।
व्योषं माषान् यवान्मूत्रैर्वास्तमैषाणैर्मैत्रिभिः ॥ ४८ ॥
पिष्ट्वा कृत्वा च तां वर्तिमपसारे प्रयोजयेत् ।
कालासे च तथोन्मादे ज्वरेषु विषमेषु च ॥ ४९ ॥

कायस्थामिह्यदौ शारदान्मुद्रानिति हरितमुद्रान्, ते हि प्रायः शारदि भवन्ति । वर्तिः नेत्राञ्जनवर्तिः । विषपीते इति पीतविषे । जलमज्जनेन मृत इव इति जलमृतः, तस्य लक्षणं—
“विष्टब्धपायुमूर्धाक्षमाध्मातोदरमेहनम् । विद्याजलमृतं जन्तुं शीतपादकराननम्” इति । बास्तमैषाणैर्मैरिति छागभेषजप्रभ-
संभवेः ॥ ४६-४९ ॥

पुण्योद्धृतं शुनः पित्तमपसारप्रमञ्जनम् ।
तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं मतम् ॥ ५० ॥
नकुलोत्कृमकाजोरगृध्रीकाटिकाहिकाकजैः ।
तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्विषम् ॥ ५१ ॥
आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदयं संप्रबुध्यते ।
स्रोतांसि चापि शुध्यन्ति ततैः संज्ञां स विन्दति ५२

पुण्योद्धृतमिति पुण्यनक्षत्रे गृहीतम् । काटः वृश्चि-
कादिः ॥ ५०-५२ ॥

यस्यानुबन्धस्त्वागन्तुदोषलिङ्गाधिकाकृतिः ।
दृश्येत तस्य कार्यं स्यादागन्तून्मादभेषजम् ॥ ५३ ॥

संप्रत्यपसारे सूत्रेणानुबन्धलिङ्गविक्रितिसामाह—यस्येत्यादि ।
दोषलिङ्गाधिकाकृतिरिति अपसारोक्तदोषलिङ्गेऽधिकोऽपसा-
गन्तून्मादसदृशी आकृतिर्यस्य स तथा; तेनागन्तुलिङ्गं दोषजेषु
भवति, नच दोषलिङ्गं विनाऽऽगन्तुलिङ्गता संभवति; ततश्चाग-
न्त्वपसारः पृथक् न भवति, किंतु दोषजस्यानुबन्धरूपः पश्चा-
त्कालीनः स आगन्तुः; तेन “चत्वारोऽपसाराः” (सू. अ. १९)
इति युक्तं तस्यागन्तुरनुबन्धो भवत्येव कदाचिदिति । अनेना-
नुबन्धरूपतैव भूतापसारे दर्शिता; न तुन्मादवत् स्वातन्त्र्येण
कर्तव्यं भूतानाम् । अन्यत्रायुक्तम्—“अपसारो महाव्याधिः
स स्यादोषत एव तु” इति । अन्ये तु भीमदन्तादयः स्वत-
न्त्रागन्त्वपसारलक्षणविक्रितसानिदेवकार्यमत्र ग्रन्थं वर्णयन्ति; न
संख्यानियमश्च दोषजापसारणमेव भवति ॥ ५३ ॥

अनन्तरमुवाचेदमग्निवेशः कृताञ्जलिः ।
भगवन् ! प्राक् समुद्दिष्टः श्लोकस्थाने महागदः ॥ ५४ ॥
अतत्त्वाभिनिवेशो यस्त्वेतत्वाकृतिभेषजम् ।
तत्र नोक्तमतः श्रोतुमिच्छामि तदिदोह्यताम् ५५
शुश्रूषवे वचः श्रुत्वा शिष्यायाह पुनर्वसुः ।
महागदं सौम्य ! शृणु सहैत्वाकृतिभेषजम् ॥ ५६ ॥

मलिनाहारशीलस्य वेगान् प्रातश्चिद्युक्तः ।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्हेतुभिश्चातिसेवितैः ॥ ५७ ॥
हृदयं समुपाश्रित्य मनोबुद्धिवहाः सिराः ।
दोषाः संदृष्य तिष्ठन्ति रजोमोहावृतात्मनः ॥ ५८ ॥
रजस्तमोभ्यां बुद्धाभ्यां बुद्धौ मनसि चावृते ।
हृदये व्याकुले दोषैरथ मूढोऽल्पचेतनः ॥ ५९ ॥
विषमां कुरुते बुद्धिं नित्यानित्ये हिताहिते ।
अतत्त्वाभिनिवेशं तमाहुराप्ता महागदम् ॥ ६० ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नं तं संशोध्य चमनादिभिः ।
कृतसंसर्जनं मेघैरक्षपातैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥
ब्राह्मीस्वरसयुक्तं यत् पञ्चगव्यमुदाहृतम् ।
तत् सेव्यं शङ्खपुष्पी च यच्च मेध्यं रसायनम् ॥ ६२ ॥
सुहृदश्चानुकूलास्तं स्वाता धर्मार्थवादिनः ।
संयोजयेद्युक्तिज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ ६३ ॥

अस्मिन् प्रदेशे सैन्धवाः काश्मीराश्च ‘भगवन्’ इत्या-
दिनाऽतत्त्वाभिनिवेशस्य लक्षणविक्रित्याग्रन्थं पठन्ति; स चानार्थ
इति बुद्धाः ॥ ५४-६३ ॥

प्रयुक्त्यातैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।
ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ६४ ॥
तुश्चिकित्सो ह्यपसारश्चिरकारी कृतात्सर्पदः ।
तस्माद्रसायनैरेनं प्रायशः समुपाचरेत् ॥ ६५ ॥

तैललशुनादयः पञ्च योगाः । अनेन चिकित्सां
दर्शयति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
रक्षेदुन्मादिनं चैव सद्यः प्राणहरा हि ते ॥ ६६ ॥
जलामोलादिना जलादिसाक्षिभ्ये यदि वेगो भवत्यपसारस्य
तदा मरणमेव भवतीति दर्शयति ॥ ६६ ॥

तत्र श्लोकौ—
हेतुं कुर्वन्त्यपसारं दोषाः प्रकुपिता यथा ।
सामान्यतः पृथक्त्वाच्च लिङ्गं तेषां च भेषजम् ॥ ६७ ॥
महागदसमुत्थानं लिङ्गं चोवाच सौषधम् ।
मुनिर्व्याससमासाभ्यामपसारं चिकित्सिते ॥ ६८ ॥
इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिस्फुटेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूर्विते चिकित्सास्थानेऽपसारचिकि-
त्सितं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

संग्रहे कुर्वन्तीत्यादिना संप्राप्तिं गृह्णाति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृतायां चरकतात्पर्यटीकायामयुर्वेद-
दीपिकायां चिकित्सास्थानेऽपसारचिकित्सितं नाम
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः क्षतक्षीणचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अपस्माररोगेण विषमोक्षपतनादिभ्य उरःक्षतोऽपि भवति, ततः क्षतक्षीणो भवति, तत्संबन्धादपस्मारमु क्षतक्षीणचिकित्सितमुच्यते । तत्र क्षतक्षीणरूपाद् वक्ष्यमाणक्षीसेवादिकारण-कशुकौजःक्षयाच्च जातो व्याधिः प्रधानम् 'उरो विरुज्यते' इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणकः कारणे कार्यापचारात् 'उरःक्षत' इत्युच्यते; यदा 'क्षीणक्षत' इति पाठस्तदाऽपि क्षीणशब्देन शुकौजःक्षययुक्तः पुरुष उच्यते; तथा क्षीणे च पुरुषे क्षतं भवतीति हेतोः 'क्षतक्षीण' इत्युच्यते । अन्ये तु क्षतश्च क्षयश्च इति क्षतक्षय इत्याहुः; तेन रोगद्वयमेतत् । तथा 'उरोरुक् क्षोणितच्छर्दिः' इत्यादिना क्षतस्य क्षीणस्य च लक्षणं करिष्यति; तस्मिन् पक्षे 'अव्यक्तं लक्षणं तस्य' इति, तथा 'साध्यो बलवतो नवः' इत्यादावेकवचननिर्देशोऽनुपपन्नः, तेनैकस्यैव क्षतक्षीणस्य हेतुकृतं लक्षणद्वैविध्यं; किंवा क्षतक्षयकारणयोः क्षतधातुक्षययोस्तद्विधलक्षणकारणमिधानं पूर्वरूपवस्थायां व्याधिप्रतिक्रियायै हेयम् ॥ १ ॥ २ ॥

उदारकीर्तिर्ब्रह्मर्षिरात्रेयः परमार्थवित् ।

क्षतक्षीणचिकित्सार्थमिदमाह चिकित्सितम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मर्षिरित्यनेन देवर्षित्वराजर्षित्वे आत्रेयस्य निषेधति । चिकित्सार्थमिति प्रतिक्रियार्थम् । चिकित्सितं चिकित्साभिधायक-प्रत्यम् ॥ ३ ॥

धनुषाऽऽयस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्रहतो गुरुम् ।

पततो विषमोच्चेभ्यो बलिभिः सह युध्यतः ॥ ४ ॥

वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वाऽन्यं निरुद्धतः ।

शिलाकाष्ठानिर्घातान् क्षिपतो निम्नतः परान् ५

अधीयानस्य वाऽत्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।

महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ ६ ॥

सहस्रोत्पततो दूरं पूर्णं चातिप्रवृत्त्यतः ।

तथाऽन्यैः कर्मभिः क्षुरैर्भूशमभ्याहतस्य च ॥ ७ ॥

विक्षते वक्षसि व्याधिर्वलवान् समुदीर्यते ।

लीपु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ॥ ८ ॥

चिकित्सा च निदानादिना ज्ञातस्यैव व्याधिर्भवति, तेन क्षत-निदानमेव तावदाह—धनुष्यादि । आयस्यत इति शरीर-मायासतः । बलिभिरिति खापेक्षया बलाधिकः । निरुद्धत इति वारयतः । निर्घातः अन्नविशेषः, किंवा निर्घातः शिलादीनां प्रेरणविशेषोऽतिबलसंपादितः । अभ्याहतस्य परैरभिहतस्य । व्याधिरिति वक्ष्यमाणलक्षणः क्षतक्षयाख्यो व्याधिः; अन्ये तु

व्याधिशब्देन क्षतमेवाहुः; 'दोषादिष्वपि व्याधिशब्दो वर्तते' इति वचनात् । न चास्मिन् राजयक्ष्मरूपता शङ्कनीया, यत उरःक्षतस्त्रिदोषजन्य एव, भिन्नसंप्राप्तिश्च 'क्षयथावलमारम्भैर्जन्तोहरसि विक्षते । वायुः प्रकुपितो दोषादुद्यीर्ष्यो विधावति' (चि. अ. ८) इत्यादिनोक्ता, लक्षणानि भिन्नान्येव 'उरो विरुज्यते' इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणेभ्य उक्तानि । अत एवे-हानयोर्भेदं वक्ष्यति 'उपेक्षिते भवेदस्मिन्ननुबन्धो हि यक्ष्मणः' इति । स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः बलवान् व्याधिः समुदीर्यत इति संबन्धः । प्रमितशानम् एकरसाभ्यासः, किंवाऽती-तकालमोजनम् ॥ ४-८ ॥

उरो विरुज्यते तस्य भिद्यतेऽथ विमज्यते ।

प्रपीड्येते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥ ९ ॥

कमार्द्धीयं बलं वर्णो रश्मिरग्निश्च हीयते ।

ज्वरो व्यथा मनोदैत्यं विद्भेदोऽग्निवधादपि ॥ १० ॥

दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः ।

कासमानस्य च श्लेष्मा सरक्तः संप्रवर्तते ॥ ११ ॥

स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुकौजसोः क्षयात् ।

क्षतक्षयलक्षणमाह—उर इत्यादिना । भिद्यत इति विकी-र्यते । अग्निवधादपीति अत्राग्निवधं विना व्याधिमहिम्ना विद्भेदो भवतीति दर्शयति । अन्ये तु 'विद्भेदोऽग्निवधंस्तथा' इति पठन्ति । दुष्टः व्यापन्नः । क्षीयत इति धातुक्षयवान् भवति; न केवलं क्षतादेव क्षीयते, किंतु अतिक्षीसेवादिना कृताच्छुकौजः-क्षयादपि क्षीयते इतरधातुक्षयवान् भवति ॥ ९-११ ॥—

अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ १२ ॥

उरोरुक्क्षोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।

क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ॥ १३ ॥

पूर्वरूपमाह—अव्यक्तमित्यादि । अव्यक्तमिति अल्पत्वेन यथो-क्तलक्षणतोऽसंपूर्णम् । उरोरुगत्यादिप्रत्यस्तु प्रायेण व्याकृतः । कासो वैशेषिक इति विशिष्टः, स च विशेषो 'दुष्टः श्यावः' इत्यादिना प्रोक्तो हेयः; किंवा वैशेषिकोऽधिको हेयः । क्षीणे इति शुकौजसी क्षीणे । अन्ये तु उरोरुगत्यादिनाऽवस्थाद्वयस्य लक्षणद्वयमेतद्वर्णयन्ति ॥ १२ ॥ १३ ॥

अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।

परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ॥ १४ ॥

चिकित्साप्रवृत्त्यर्थं साध्यादिविभागमाह—अल्पेत्यादि । परि-संवत्सरः वर्षातीतः ॥ १४ ॥

उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।

सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाऽद्यात् सशर्करम् ॥ १५ ॥

पार्श्वेवस्तिरुजी चारुपिपात्राभिरा सुरायुताम् ।
 भिन्नविद्धः समुस्तातिविषापाठां सवत्सकाम् ॥१६॥
 लाक्षां सर्पिर्मधुच्छिष्टं क्षीरं वनीयगणं सिताम् ।
 त्वक्क्षीरं समितां क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥
 इक्ष्वालिकाविसप्रन्थिपद्मेक्षरचन्दनैः ।
 शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥ १८ ॥
 यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतहृतम् ।
 ज्वरे दाहे सिताक्षौद्रसक्तं वा पयसा पिबेत् ॥१९॥
 मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः ।
 कासी पार्श्वस्थिरुली च लिह्यात्सघृतमाक्षिकाः २०॥

ज्ञातरोगविशेषेण कर्तव्यं चिकित्सायाह—उरो मत्वेत्यादि ।
 उरसः सद्यः क्षतं मत्वा लाक्षां पिबेदिति योजना । सशर्करमिति
 शर्करासहितमन्नम् । भिन्नविद्धः समुस्तातिविषापाठां लाक्षां
 पिबेत् । अत्र ये “द्वित्वकाम्” इति पठन्ति ते वत्सकभागद्वयं
 ग्राहयन्ति; किंवा वत्सकद्वयमेव द्वित्वकशब्देन शृण्वते; तथा
 हि—“बृहत्फलः खेतपुष्पः स्निग्धपत्रः पुमान् भवेत् । श्यामा
 चारुणपुष्पा स्त्री फलपुष्पैस्तथाऽगुमिः” (क. अ. ५) इति
 कल्पे कुटजः स्त्रीपुरुषविभागेन द्विविध उक्तः । संधानार्थमिति
 क्षतोरसंधानार्थम् । मधूकशब्देनेह मधूकपुष्पं ग्रा-
 ह्यम् ॥ १५-२० ॥

पलापत्रत्वचोऽर्धाक्षाः पिप्पल्यर्धपलं तथा ।
 सितामधुखर्जूरमुद्रीकाश्च पलोन्मिताः ॥ २१ ॥
 संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् ।
 अक्षमात्रां ततश्चेकां भक्षयेत्तत्रा दिने दिने ॥ २२ ॥
 कासं श्वासं ज्वरं हिकाम् छर्दिं मूच्छां मदं भ्रमम् ।
 रक्तनिष्ठिवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ २३ ॥
 शोषस्त्रीहाव्यवातांश्च स्वरभेदं क्षतं क्षयम् ।
 गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥ २४ ॥
 इत्येलादिगुटिका ।

एलापत्रत्वच इत्यादिना एलादिगुटिकायाह । युक्तयेति यावता
 मधुना गुटिका भवन्ति तावन्मानं मधु देयम् ॥ २१-२४ ॥
 रक्तेऽतिवृत्ते दक्षाण्डं यूषेस्तोयेन वा पिबेत् ।
 चटकाण्डरसं वाऽपि रक्तं वा छागजाङ्गलम् ॥ २५ ॥
 चूर्णं पौनर्नवं रक्तशालितण्डुलशर्करैर्म ।
 रक्तघ्नीवी पिबेत् सिद्धं द्राक्षाक्षरसपयोघृतैः ॥ २६ ॥

दक्षः गोष्ठकुट्टः । छागजाङ्गलमिति छागमवं जाङ्गलहरि-
 णादिभवं वा । चूर्णं पौनर्नवमिल्यादौ सिद्धमिति साधितम् ।
 चूर्णसाधनं द्राक्षारसादिद्रव्येण अभिसंयोगात् कर्तव्यम् । उक्तं
 हि जतूकर्णे—“पुनर्नवारकशालीद्राक्षासिताचूर्णं पयोघृतयुतं
 सिद्धम्” इति ॥ २५ ॥ २६ ॥

मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ।
 मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ॥ २७ ॥
 क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्त्वनिद्रः सबलेऽनिले ।
 शृतक्षीरसरेणाद्यात् सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥ २८ ॥
 शर्करां यवगोधूमौ जीवकर्षभकौ मधु ।
 शृतक्षीराजुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षती कृशः २९
 कव्यादमांसनिर्वृहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ।
 पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ॥ ३० ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षशालप्रियङ्गुभिः ।
 तालमस्तकजम्बूत्वक्प्रियालैश्च सपञ्चकैः ॥ ३१ ॥
 साश्वकर्णैः श्रुतात् क्षीरादद्याजातेन सर्पिषा ।
 शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रश्च मानवः ॥ ३२ ॥
 यष्ट्याह्ननागबलयोः काथे क्षीरसमं घृतम् ।
 पयस्यापिप्पलीचांशीकल्कसिद्धं क्षते शुभम् ॥ ३३ ॥
 कोललाक्षारसे तद्वत् क्षीराष्टगुणसाधितम् ।
 कल्कैः कटुङ्गदार्वात्त्वग्वत्सक्तत्वक्फलेष्वृतम् ॥ ३४ ॥

मधूकेत्यादौ मधूकमधुककल्केन क्षीरेण समं साधितं तण्डु-
 लीयकशकम् । सबले इति बलवत्यनिले । कव्यादाः मांसभुजो
 मृगपक्षिणः । क्षीराजातेनेति क्षीरावस्थायामेव गृहीतेन ।
 यष्ट्याह्न्यादौ समकायक्षीराभ्यां घृताचातुर्गुण्यम् । वांशी वंश-
 लोचना । कोलेत्यादौ तद्वदिति क्षते हितम् ; अत्र कोललाक्षार-
 सस्य च घृताचातुर्गुण्यं, क्षीरं चाष्टगुणं वदन्ति; किंवा कोलल-
 क्षारसयोः समत्वमेव क्षीरेण; अयं च न्यायोऽपस्साराध्याये
 निर्दिष्टः ॥ २७-३४ ॥

जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शटीम् ।
 चतस्रः पर्णिनीमैदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके ॥३५॥
 पुनर्नवे द्वे मधुकमात्सगुतां शतावरीम् ।
 कर्दिं परुषकं भार्गीं मुद्रीकां बृहतीं तथा ॥ ३६ ॥
 शङ्खाटकं तामलकीं पयसां पिप्पलीं बलाम् ।
 बदराक्षोदखर्जूरवातामभिषुकाण्यपि ॥ ३७ ॥
 फलानि चैवमादीनि कल्कात् कुर्वीत कार्षिकात् ।
 वात्रीरसविदारीशुच्छागमांसरसं पयः ॥ ३८ ॥
 कुर्यात् प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धतुलं तथा ॥ ३९ ॥
 द्विकार्षिकाणि पत्रैलाहेमत्वच्चरिचानि च ।
 विनीय चूर्णितं तस्मालिह्यान्मात्रां सदा नरः ॥४०॥
 अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
 सुधासूतरसं प्राश्य क्षीरमांसरसाशिना ॥ ४१ ॥

नष्टशुकक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्शितान् ।
 स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनान्श्च बृंहयेत् ॥४२॥
 कासाहिकाज्वरश्वासदाहतृणान्शपिचतुत् ।
 पुत्रदं वमिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ॥ ४३ ॥
 इत्यमृतप्राशघृतम् ।

इह निदिशिके इति वचनेन बृहती क्षुद्रा च ग्राह्या । पयस्या
 क्षीरविदारी । वातामाशुक्राणि तु औत्तरापथिकानि फलानि ।
 एवमाक्षीणि एवंप्रकाराण्यन्यानि वातपित्तहराणि । धात्रीरसानां
 च यद्यपि “पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्देवाणि नेहसंविधौ । तत्र नेहस-
 मान्याहुः” इति वचनेन प्रस्थमानत्वं सिद्धं, तथाऽपि एतत्परि-
 भाषार्थदाढ्यार्थमेवैतन्मानकथनं ज्ञेयम् । पलार्थकत्वमिह मरि-
 चादीनां मिलितानां, समाहारप्रधानत्वात्सिद्धेश्च; वृद्धास्तु प्रत्ये-
 कमेव पलार्थकत्वं वदन्ति । सुधा भौमी भोज्या, अमृतं तु
 देवभोज्यम् ॥ ३५-४३ ॥

श्वदंष्ट्रोक्षीरमज्जिघावलाकाशर्मयकचणम् ।
 दर्भमूलं पृथक्पूर्णं पलाशर्षभकौ स्थिरम् ॥ ४४ ॥
 पलिकं साधयेत्तपान् रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 कल्कः स्वगुप्ताजीवन्तीमेदर्षभकजीवकैः ॥ ४५ ॥
 शतावर्ष्युद्धिमृद्रीकाशर्कराश्रावणीवितैः ।
 प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्(द्)वश्रलुत् ॥४६॥
 मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।
 धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वस्त्रिभानां बलमांसदः ॥ ४७ ॥
 इति श्वदंष्ट्रादिघृतम् ।

श्वदंष्ट्रेत्यादौ काथ्यद्रव्यपरिमाणानुसारेण पादोनप्रस्थत्रयं
 जलं दत्त्वा चतुर्भागावशेषेण चतुश्चाविरिक्तकाथफलानि
 भवन्ति । क्षीरं चात्र चतुर्गुणं घृतात्; किंवा काथचतुर्गुणं
 क्षीरम् ॥ ४४-४७ ॥

मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थकाथे घृतं पचेत् ।
 पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ ४८ ॥
 पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
 समसक्तु क्षतक्षीणे रक्तगुल्मे च तद्धितम् ॥ ४९ ॥

मधुकेत्यादावपि काथ्यमानानुसारेण काथस्य सार्धप्रस्थो
 भवति । समसक्तु इति समसक्तुघृतम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
 धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयसैर्घृतम् ।
 अजागोपयसोश्चैव सप्त प्रस्थान् पचेद्विषक् ॥ ५० ॥
 सिद्धशीते सिताक्षौद्रद्विप्रस्थं विनयेच्च तत् ।
 यक्ष्मापसारपित्ताकुक्षासमेहक्षयापहम् ॥ ५१ ॥
 वयःस्थापनमायुष्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ।
 घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वातेऽधिके पिबेत् ५२

लीढं निर्वापयेत् पित्तमल्पत्वाद्धन्ति नानलम् ।
 आक्रामत्यनिलं पीतमूर्ध्माणं निरुणद्धि च ॥ ५३ ॥
 क्षामक्षीणकृशङ्गानामेतान्येव घृतानि तु ।
 त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः स्थानानि योजयेत् ५४॥
 सर्पिर्गुडान् समध्वंशाङ्गध्वा चानु पयः पिबेत् ।
 रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥
 इति सर्पिर्गुडाः ।

घृतं त्वित्यादिना लेहयोग्यानि यानि शर्करादियोगाद्भूता-
 न्युक्तानि तानि पित्ते लेह्यतया कर्तव्यानि, यानि तु शर्करादि-
 रहितत्वेन पानयोग्यानि तानि वाते कर्तव्यानीति दर्शयति;
 किंवा स्थानावस्थायोगीनि उपयोगाद्विद्यतया पित्ते प्रयोक्तव्यानि,
 तान्येव विलीनावस्थामापन्नानि वायौ प्रयोक्तव्यानि । घृत-
 लेहस्य घृतपानस्य च पृथक् फलमाह—निर्वापयेदित्यादि ।
 अल्पत्वादिति लेहत्वेनैवाल्पत्वात्, लेहस्य कषमानत्वेनोक्त-
 त्वात् । आक्रमतीति जयति । निरुणद्धीति प्रतिहन्ति; ‘न
 रुणद्धि’ इति केचित् पठन्ति । क्षामेत्यादौ क्षामः क्लान्तदेहः,
 क्षीणः दुर्बलः, कृशः हीनमांसः । त्वक्क्षीयादीनां तावन्मानं
 ज्ञेयं यावता घृतस्य स्थानत्वम् । समध्वंशानित्यनेन मधुनः
 त्वक्क्षीयादिसमानतामाह ॥ ५०-५५ ॥

बला विदारी ह्रस्वा च पञ्चमूली पुनर्नवा ।
 पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणां शुक्ला मुष्ट्यंशका अपि ॥५६॥
 एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्याजरसांशिके ।
 जीवनीयैः पचेत् कल्कैरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥ ५७ ॥
 सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिंशत् क्षिपेत् ।
 गोधूमपिप्पलीवांशीचूर्णं शृङ्गाटकस्य च ॥ ५८ ॥
 समाक्षिकं कौडविकं तत् सर्वं खजमूर्च्छितम् ।
 स्थानं सर्पिर्गुडान् कृत्वा भूजैपत्रेण वेष्टयेत् ॥५९॥
 ताङ्गध्वा पलिकान् क्षीरं मधं वाऽनुपिबेत् कफे ।
 शोषे कासे क्षते क्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्शिते ॥ ६० ॥
 रक्तनिष्टीवने तापे पीनसे चोरसि स्थिते ।
 शस्ताः पार्श्वशिरःशूले भेदे च खरवर्णयोः ॥ ६१ ॥
 इति द्वितीयसर्पिर्गुडाः ।

बलेत्यादि । क्षीरिवृक्षा वटोदुम्बराश्चत्थलक्षकपीतनाः । उक्तं
 च शालाक्ये “उदुम्बरो वटोऽश्वत्थो मधूकः हृक्ष एव च ।
 पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षा अस्मिन्नात्रे प्रकीर्तिताः” इति । मुष्ट्यं-
 शका इति पलमानाः । शत्र च बलादीनां त्रयोदशपलोपनी-
 तानामष्टगुणे जले काथ्यश्चतुर्थांशावशेष इति षड्विंशतिकाथ-
 पलानि, एतत्कषायादिगुणं क्षीरं, विदारीरसद्विप्रस्थमांसरसश्च
 कषायसमः; एवं त्रिंशत्पलाधिकं पलशतमिह घृताढके पक्तव्यं

भवति । अन्ये तु काथ्यात् षोडशगुणजलदानपरिभाषया साधिते काथे द्विपञ्चाशत्काथपलान्याहुः । एतदनुसारेण क्षीरादिमानमप्यधिकं भवतीत्याहुः । किंतु काथत्रयोदशपलेऽत्र पानीयं तथा पक्क्यं यथा घृतसमः काथो भवति । काथो ह्यत्र चतुर्गुणद्रवसाध्ये घृते ज्ञेयसम एव भवति । एतत्काथद्विगुणं क्षीरं समश्च विदारीरसद्विगुणमांसरसश्च देयः ; किंवा विदारीजमांसरसयोर्मिलित्वा ब्याढकंशो देयः । उक्तं हि जतूकर्णे—“वृश्चीं पक्क्यं बलां विदारीं वटादिगुह्यंश्च । निष्काथ्य द्विक्षीरे छागविदारीरसे च समे । जीवनीयगणकल्लैः पक्त्वा घृताढकं” इति । अत्र हि काथ्यद्रव्यमानमनियतमितिशेषः, काथस्तु ज्ञेयसम एव । खजः मन्थानदण्डः, दशाङ्गुलो वा हस्तः । भूर्जपत्रवेष्टनं च शतयुक्तार्थम् ॥ ५६-६१ ॥

त्वक्क्षीरीश्रावणीद्राक्षामूर्ध्वभक्तजीवकैः ।
वीरार्थक्षीरकाकोलीवृहतीकपिकच्छुभिः ॥ ६२ ॥
खर्जूरफलमेदाभिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः ।
धारीविदारीक्षुरसप्रस्थैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥ ६३ ॥
शर्करार्धतुलां शीते क्षौद्रार्धप्रस्थमेव च ।
दस्वा सर्पिर्गुडां कुर्यात्कासहिक्काज्वरपहान् ॥ ६४ ॥
यक्ष्माणं तमकं श्वासं रक्तपित्तं हलीमकम् ।
शुकनिद्राक्षयं तृणां हन्युः कार्यं सकामलम् ॥ ६५ ॥
इति तृतीयाः सर्पिर्गुडाः ।

त्वक्क्षीरीत्यादौ श्रावणी मुण्डितिका, वीरा विदारी-
कन्दः ॥ ६२-६५ ॥

नवमामलकं द्राक्षामात्मगुप्तं पुनर्नवाम् ।
शतावरीं विदारीं च समङ्गां पिप्पलीं तथा ॥ ६६ ॥
पृथग्दशपलान् भागान् पलान्यष्टौ च नागरात् ।
यष्ट्याहसौवर्चलयोर्द्विपलं मरिचस्य च ॥ ६७ ॥
क्षीरतैलघृतानां च त्र्याढके शर्कराशते ।
कथिते तानि चूर्णानि दस्वा बिल्वसमानं गुडान् ६८
कुर्यात्तान् भक्षयेत् क्षीणः क्षतः शुष्कश्च मानवः ।
तेन सद्यो रसादीनां वृद्ध्या पुष्टिं स विन्दति ॥ ६९ ॥
इति चतुर्थसर्पिर्गुडाः ।

द्राक्षामित्यादौ यष्ट्याहसौवर्चलयोर्मिलित्वा द्विपलम् । मरि-
चस्य ‘द्विपलं’ इति शेषः । उक्तं हि जतूकर्णे—“घृततैलपय-
च्छ्याढके सितं च तुलां प्रपाच्य द्राक्षाविदारीवृश्चीवृशतावरीकृ-
ष्णाशुण्ठीबलाधार्त्रीश्च दशपलिकाः प्रपाचयेत्, यष्ट्याहं रुचकं
च पलिकम्” इत्यादि । कथित इति भाषया क्षीणे एव क्षीरे
चूर्णप्रेषणं दर्शयति ॥ ६६-६९ ॥

गोक्षीरार्धढकं सर्पिः प्रस्थमिक्षुरसाढकम् ।
विदारीः खरसात्प्रस्थं रसात्प्रस्थं च तैत्तिरात् ॥ ७० ॥
च. सं. ६१

दद्यात् सिध्यति तस्मिन् पिष्टानिक्षुरसैरिमान् ।
मधूकपुष्पकुडवं म्रियालकुडवं तथा ॥ ७१ ॥
कुडवार्थं तुगाक्षीयाः खर्जूरानां च विंशतिम् ।
पृथग्विभीतकानां च पिप्पल्याश्च चतुर्थिकाम् ॥ ७२ ॥
त्रिंशत्पलानि खण्डाच्च मधुकात् कर्षमेव च ।
तथाऽर्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥ ७३ ॥
सिद्धेऽस्मिन् कुडवं क्षौद्रं शीते क्षिप्त्वाऽथ मोदकान् ।
कारयेन्मरिचाज्जीपलचूर्णावचूर्णितान् ॥ ७४ ॥
वातासृक्पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।
शुष्यतां क्षीणशुक्राणां रक्ते चोरसि संस्थिते ॥ ७५ ॥
कृशदुर्बलवृद्धानां पुष्टिवर्णबलार्थिनाम् ।
योनिदोषकृतस्त्रावहतानां चापि योषिताम् ॥ ७६ ॥
गर्भार्थिनीनां गर्भश्च स्त्रवेद्यासां त्रियेत वा ।
धन्या बल्या हितास्ताभ्यः शुक्रशोणितवर्धनाः ॥ ७७ ॥
इति पञ्चमसर्पिर्मादकाः ।

गोक्षीरेत्यादौ गोक्षीरं कारणतयोच्यते न घृतपाकाय,
तथाहि सति प्रक्षेप्यचूर्णेन मोदका न भवेयुः । चतुर्थिकां
पलम् ॥ ७०-७७ ॥

वस्तिदेशे विकुर्वाणे क्षीप्रसक्तस्य मारुते ।
वातघ्नान् बृंहणान् वृष्यान् योगास्तस्य प्रयोजयेत् ७८
शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा माक्षिकेण च ।
संयुक्तं वा शृतं क्षीरं पिबेत् कासज्वरपहम् ॥ ७९ ॥
फलाम्लं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे शृतम् ।
क्षीषु क्षीणः पिबेद्युषं जीवनं बृंहणं परम् ॥ ८० ॥
सक्तूनां वल्लपूतानां मन्यं क्षौद्रघृतान्वितम् ।
यं वान्नसात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिबेन्नरः ॥ ८१ ॥
जीवनीयोपसिद्धं वा जाङ्गलं घृतभर्जितम् ।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणे व्यञ्जनार्थं सशर्करम् ॥ ८२ ॥
गोमहिष्यश्वनागाजैः क्षीरैर्मांसरसैस्तथा ।
यं वान्नं भोजयेद्युषैः फलाम्लैर्वृतसंस्कृतैः ॥ ८३ ॥
दीप्तेऽग्नौ विधिरेषः स्यान्मन्दे दीपनपाचनः ।
यक्ष्मिणां विहितो ग्राही भिन्ने शकृति चेप्यते ॥ ८४ ॥

विकुर्वाणे इति शूलादिविकारं कुर्वाणे । शर्करैत्यादौ प्रक्षेप-
न्यायेन क्षीरे शर्करादिप्रक्षेपः । वल्लपूतानामिति वल्लान्तराल-
पतितानाम् । मन्देऽग्नौ यक्ष्मिणां यो विहितः भिन्ने शकृति च
यो ग्राही स विधिरिच्यत इति ज्ञेयम् ॥ ७८-८४ ॥

पलिकं सैन्धवं शुण्ठी द्वे च सौवर्चलात् पले ।
कुडवांशानि वृक्षाम्लं दाडिमं पञ्चमज्जेकात् ॥ ८५ ॥

एकैकं मरिचाजाज्योर्धान्यकाद्रे चतुर्थिके ।
शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ ८६ ॥
कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपाने प्रयोजयेत् ।
रोचनं दीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्वासकासनुत् ॥ ८७ ॥
इति सैन्धवादिचूर्णम् ।

पलिकमिति पलमानम् ॥ ८५-८७ ॥

एका षोडशिका धान्याद्रे द्वेऽजाज्यजमोदयोः ।
ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्लं द्विद्विः सौवर्चलात्पलम् ८८
शुण्ड्याः कर्षं दधिस्थस्य मध्यात् पञ्च पलानि च ।
तच्चूर्णं षोडशपले शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ ८९ ॥
षाडवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेपु पूर्ववत् ।
मन्दानले शकृद्भेदे यक्षिणामश्विवर्धनः ॥ ९० ॥

इति षाडवः ।

षोडशिका पलम् । दाडिमवृक्षाम्लं द्विद्विरिति पूर्वद्विपलापे-
क्षया द्विगुणं प्रत्येकं चतुःपलमिति दर्शयति । पूर्ववद्विखनेन
पूर्वयोगसमानफलमाह । अत्र जतुकर्णः—“पलिके धान्यक-
रुचके द्वौ जीरकदीप्यकौ शुण्ड्याश्च पलं कपित्थदाडिमवृक्षा-
म्लानां कुडवम्” इत्यादि ॥ ८८-९० ॥

सिधेन्नागबलामूलमर्धकर्षविधिवर्धितम् ।

पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरन्नशुक् ॥ ९१ ॥
एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वलारोग्यकरः परः ।
मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽयं शुण्ठीमधुकयोस्तथा ॥ ९२ ॥

नागबलेत्यादौ अर्धकर्षविधिवर्धितमिति अर्धकर्षेणैव वर्धितं
पलं मासमेकं पेयं केवलं क्षीरवर्तिना । उक्तं हि जतुकर्णे—
“नागबलामूलमर्धकर्षवृद्ध्या पलमानं मासं पेयं क्षीरमात्रवृ-
त्तिना” इति ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

यद्यत् संतर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेव्यं तत्क्षतक्षीणेः सुखायिभिः ॥ ९३ ॥
यद्योक्तं यक्षिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तच्च कुर्याद्वेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्म्यं बलं तथा ॥ ९४ ॥

शीतं चापि स्पर्शं शान्तिकारि विदाहि भवति, तदर्थमवि-
दाहीत्युक्तम् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

उपेक्षिते भवेत्तस्मिन्नुबन्धो हि यक्ष्मणः ।
प्रागेवागमनात्तस्य तस्मात् त्वरया जयेत् ॥ ९५ ॥

क्षतक्षीणस्य त्वरया प्रतिकर्तव्यतामाह—उपेक्षिते इत्यादि ।
तत्सेति यक्ष्मणः ॥ ९५ ॥

तत्र श्लोकौ—

क्षतक्षयसमुत्थानं सामान्यपृथगाकृतिम् ।
असाध्यस्याप्यसाध्यत्वं साध्यानां सिद्धिमेव च ॥ ९६ ॥

उक्तवाच्येष्टशिष्याय क्षतक्षीणचिकित्सिते ।
तत्त्वार्थविद्वीतरजस्तमोदोषः पुनर्वैद्युः ॥ ९७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तत्रेऽप्राप्ते दृढबलपूरिते
चिकित्सितस्थाने क्षतक्षीणचिकित्सितं
नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

संग्रहे सामान्यपृथगाकृतिमिति क्षतोत्थस्य क्षयोत्थस्य च
‘उरो विरुज्यते’ इत्यादि पृथग्लक्षणं कृतम् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृतायां चरकतात्पर्यव्याख्याया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने क्षतक्षीणचिकि-
त्सितं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

क्षतक्षीणे मर्मोपघातो भवति, शोथेऽपि मर्मोपघातः
कारणं, तेन समानहेतुतया क्षतक्षयमनु शोथचिकित्सितमु-
च्यते ॥ १ ॥ २ ॥

भिषग्वरिष्ठं सुरसिद्धजुष्टं

मुनीन्द्रमज्यात्मजमग्निवेशः ।

महागदस्य श्वयथोर्यथावत्

प्रकोपरूपप्रशमानपृच्छत् ॥ ३ ॥

जुष्टमिति सेवितम् । प्रकोपयतीति प्रकोपो हेतुरित्यर्थः,
किंवा कार्यकारणयोरभेदोपचारात् प्रकोपशब्देन श्वयथुकारण-
मुच्यते; रूपशब्देन रूपपूर्वरूपयोर्ग्रहणं; शमनेन चिकि-
त्सोच्यते ॥ ३ ॥

तस्मै जगादागदवेदसिन्धु-

प्रवर्तनाद्विप्रवरोऽत्रिजस्तात् ।

वातादिभेदात्रिविधस्य सत्य-

द्विज्ञानिजैकाङ्गजसर्वैजस्य ॥ ४ ॥

अगदार्थं आरोग्यार्थं यो वेदः सोऽगदवेदः, स एव गम्भी-
रप्रसक्तत्वात् सिन्धुरिव सिन्धुः, तस्य प्रवर्तनेऽत्रिप्रवरो हिमालय
इवेत्यर्थः; यथा हिमालयो गङ्गायाः प्रवर्ते कस्तथाऽत्रिजोऽपि
आयुर्वेदप्रवर्तेक इत्यर्थः । तानिति प्रकोपादीन् यावत् शिष्यः
पृष्ठवान् । एकाङ्गजसर्वैजस्येत्यत्र सर्वैजशब्देन सर्वेशरीरजस्य
ग्रहणम्, एकाङ्गजशब्देन च सामान्येन शरीराव्यापकस्य ग्रहणं;
तेन सर्वाधेनात्रावयवाश्रितत्वेन यन्नैविध्यं वक्तव्यं तत्रैकाङ्गजेमा-
र्धगात्राश्रितावयवाश्रितयोरिह ग्रहणं हेयम् ॥ ४ ॥

शुभ्रामयाभक्तकृशाबलानां
क्षाराभ्रलीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा ।
दध्याममुच्छाकविरोधिदुष्ट-
गरोपसुष्टान्निषेवणं च ॥ ५ ॥
अर्शास्यचेष्टा न च देहशुद्धि-
सर्मोपघातो विषमा प्रसूतिः ।
मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च
निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥ ६ ॥

शुद्धिः वमनादिशोधनम्, आमया ज्वरादयः, अभक्तम्
अभोजनं विगुणं च भोजनं, तैः कृशानामबलानां च क्षारादि-
सेवा निजस्य श्वयथोर्हेतुरिति योज्यम् । दध्यादि तु स्वतन्त्रमेव
हेतुः । आमम् अपक्वं, दुष्टं दोषकारकं नवोदकादि, गरः संयो-
गजं विषमम् । न च देहशुद्धिरिति शोधनाहोऽपि देहे देहाशुद्धिः ।
सर्मोपघात इह दोषकृत एव हेतुः; बाष्पहेतुजस्तु सर्मोपघात
आगन्तुहेतुरेव । विषमा प्रसूतिः अकालगर्भपतनादिका । प्रति-
कर्मणामिति वमनादीनां; मिथ्योपचार इति असम्यक्करणम-
सम्यगुपचारश्च ॥ ५ ॥ ६ ॥

बाह्यास्त्वचो दूषयिताऽभिघातः
काष्ठाहमशस्त्राग्निविषायसाधैः ।

आगन्तुहेतुः

बाह्या इत्यादिनाऽऽगन्तुशोथहेतुमाह । बाह्या इति अग-
म्भीराः; एतेन गम्भीरत्वगदूषकत्वं शोथस्य न भवति । त्वच
इति कर्मद्वयं हलन्तम् । दूषयिता अभिघातविशेषेण । काष्ठा-
हमशस्त्राग्निविषायसाधैरिति काष्ठादिकारणकः; आदिशब्दो हि
कारणवाची, तेन काष्ठादिकारणकोऽभिघात इत्यर्थः । काष्ठादय-
श्चेह संक्षेपेणोक्ता दन्तादीनामप्युपलक्षणा ज्ञेयाः । किंवा आदि-
शब्दः प्रकारवाची, तेन काष्ठादिकृतोऽभिघातः काष्ठादिशब्दे-
नोच्यत इति कृत्वाऽभिघातेन समं सामानाधिकरण्यं ज्ञेयम् ।
आगन्तुहेतुरिति च्छेदः ॥—

त्रिविधो निजश्च

सर्वार्धगात्रावयवाश्रितत्वात् ॥ ७ ॥

त्रिविध इति सर्वार्धगात्रावयवाश्रितत्वेन निजस्त्रिविधः;
चकारादागन्तुरपि यथोक्तमेदात्रिविध इत्यर्थः ॥ ७ ॥

बाह्याः सिराः प्राप्य यदा कफाच्छू-
पित्तानि संदूषयतीह वायुः ।
तैर्बद्धमार्गः स तदा विसर्प-
च्छुत्सेधलिङ्गं श्वयथुं करोति ॥ ८ ॥

बाह्याः सिरा इत्यादिप्रसृतिकथनम् । बाह्या इति अग-
म्भीराः । सिराशब्देन स्रोतसां सामान्येन ग्रहणम् । बद्धमार्ग
इति आवृतमार्गः । उत्सेधेनाभ्यभिचारिणा लिङ्ग्यत इति उत्सेध-
लिङ्गः ॥ ८ ॥

उरःस्थितैरुर्ध्वमधस्तु वायोः

स्थानस्थितैर्मध्यगतैस्तु मध्ये ।

सर्वोद्भवाः सर्वगतैः कचित्स्थै-

दोवैः कचित् स्याच्छ्वयस्तदाख्यः ॥ ९ ॥

उरःस्थितैरित्यादिना विशिष्टशोथानां संप्राप्तिविशेषमाह ।
ऊर्ध्वमिति उरःप्रभृत्यूर्ध्वशरीरे । अध इति पक्षाशयप्रसूती ।
वायोः स्थानं पक्षाशयः । मध्यगतैरिति उरःपक्षाशयमध्यगतैः ।
कचित् इति कण्ठताल्वादिदेशे । तदाख्य इति 'गलशोथ' इत्या-
दिशब्दाख्य इति; किंवा ऊर्ध्वशोथाधःशोथ इत्यादिशब्दाख्य
इति सर्वत्र योजनीयम् ॥ ९ ॥

ऊष्मा तथा स्याद्वयुः सिराणा-

मायाम इत्येव च पूर्वरूपम् ।

ऊष्मेत्यादिना पूर्वरूपमाह । द्रव्यः उपतापश्चक्षुरादौ । सिरा-
णामायाम इति सिराप्रसरणम् ॥—

सर्वस्त्रिदोषोऽधिकदोषलिङ्गै-

स्तच्छब्दमभ्येति भिषग्विजतं च ॥ १० ॥

सर्वशोथानां त्रिदोषजत्वेऽपि वातजादिव्यपदेशो वातजादि-
चिकित्सा च यथा भिन्ना भवति तदाह—सर्व इत्यादि ।
अधिकानि अधिकस्य वा दोषस्य लिङ्गानीति अधिकदोषलिङ्गानि,
तैः अधिकदोषलिङ्गैः । तच्छब्दमिति अधिकदोषैशब्दं वातजोऽय-
मित्यादिकं प्राप्नोति; तथा भिषग्विजतं चाधिकदोषलिङ्गैः प्राप्नोति,
अधिकदोषलिङ्गप्रयुक्तं चिकित्सितमेदं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

सगौरवं स्यादन्नवस्थितत्वं

सोत्सेधमुष्माऽथ सिरातनुवम् ।

सलोमहर्षाऽङ्गविषण्णता च

सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥ ११ ॥

सगौरवमित्यादिना सामान्यलिङ्गं पठति ॥ ११ ॥

चलस्तनुवक्पहपोऽरुणोऽसितः

प्रसुप्तिहर्षातिर्युतोऽनिमित्ततः ।

प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो

दिवाबली च श्वयथुः समीरणात् ॥ १२ ॥

चल इत्यादिना वातजशोथलिङ्गमाह । तनुवगिति अवहल-
त्वक् । असित इति कृष्णः । सुप्तिः स्पर्शज्ञानं; हर्षः 'ज्ञानज्ञ-
णिका' इति स्थातया वेदना, किंवा रोमहर्षः । अनिमित्ततः प्रशा-
म्यतीति वायोश्चलत्वेन कदाचिन्निसिप्तं विनाऽपि लीनो भवती-
त्यर्थः । केचित् 'निमित्ततः' इति पठन्ति, तेन 'स्निहोष्णमर्द-
नाभ्यां च प्रणयेत् स च वातिकः' (सू. अ. १८) इति यदुक्तं
तदेवेदमुच्यते । प्रोन्नमतीति संपीडनानन्तरमेवोन्नमति ॥ १२ ॥

मुटुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्

भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः ।

य उच्यते स्पर्शरुगक्षिरागकृत्
स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥ १३ ॥
मुद्विलादिना पित्तशोथमाह । उच्यत इति दृढते । स्पर्शरु-
गिति स्पर्शनं न सहते ॥ १३ ॥

गुरुः स्थिरः पाण्डुरोचकान्वितः
प्रसेकनिद्रावसिबहिमान्वकृत् ।
स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो
न चोन्नमेद्रात्रिवली कफात्मकः ॥ १४ ॥

गुरुरिलादिना कफशोथमाह । अरोचकान्वित इति अरो-
चकव्याधिसहचारी । कृच्छ्रजन्मप्रशम इति चिरोत्पत्तिवि-
नाशः । रात्रिवली कफात्मक इति रात्रौ श्लेत्तोरोधजेन देहहृदे-
नाचेष्टया च कफस्य वृद्धत्वात् तज्जनितशोथो बलवान् भवति,
दिवा तु स्फुटश्लेत्तुं शरीरे चेष्टाशुक्ते न कफो बलीभवति
किन्तु वायुः; तेन वातशोथो दिवा बलीभवति, कफशोथस्तु
हीयते ॥ १४ ॥

कृशस्य रोगैरवलस्य यो भवे-
दुपद्रवैर्वा वसिपूर्वकैर्युतः ।
स हन्ति मर्मानुगतोऽथ राजिमान्
परिस्त्रवेद्दीनबलस्य सर्वगः ॥ १५ ॥

संप्रत्यसाध्यत्वमाह—कृशस्येत्यादि । वसिपूर्वकैरिति त्रिशो-
धये “छर्दिः श्वातोऽरुन्विस्तृणा ज्वरोऽस्तीसार एव च । सुतिः
शोषैः सदैर्वल्यः शोथोपद्रवसंग्रहः” (सू. अ. १८) इत्यने-
नोक्तैः । मर्मानुगतो राजिमानिति च पृथग्लक्षणं, परिस्त्रवेदि-
त्यादि च पृथक् पृथगसाध्यलक्षणम् ॥ १५ ॥

अहीनमांसस्य य एकदोषजो
नवो बलस्थस्य सुखः स साधने ।

अहीनेत्यादिना सुखसाध्यलक्षणमुच्यते । कृच्छ्रसाध्यलक्षणं
च सुखसाध्यलक्षणसंपूर्णतायां हेयम् । श्वयथोश्च हेतुलक्षणाणि
त्रिशोधीयोक्त्यापि प्रकरणात् संक्षेपेणेहोच्यन्ते ॥—

निदानदोषतुर्विपर्ययकमै-
रुपाचरेत् बलदोषकालवित् ॥ १६ ॥

सामान्येन चिकित्सासूत्रमाह—निदानेत्यादि । निदानादि-
विपरीतकमैः लङ्घनादिभिरुपाचरेदित्यर्थः । बलदोषकालविदि-
त्यनेन निदानादेर्विपरीता क्रियोक्ता; बलं तथा दोषमामादिभे-
दभिन्नं तथा कालं च व्याप्यवस्वरूपं विदित्वा या युज्यते सा
कर्तव्येति दर्शयति । निदानेत्यादौ दोषशब्देन वातादयो
सृष्टान्ते, ऋतुशब्देन च नित्यगः कालः । तेनैव तद्विशिष्टवा-
चकतया बलदोषकालविदिति वचनं न पुनरुक्तम् । अन्ये तु
प्रथमेन दोषशब्देन दूष्यधातुग्रहणं, द्वितीयेन तु वातादिग्रहण-
मित्याहुः; प्रथमव्याख्याने तु दोषशब्देनैव दूष्यस्यापि दोषाधा-
रस्य ग्रहणं हेयम् ॥ १६ ॥

—१ ‘ऽस्पृशसदोऽक्षिरागकृत्’ इति पा० । २ ‘अस्पृशसह’ इति
पा० । ३ ‘सप्तकोऽयं सदैर्वल्यः’ इति पा० ।

अथामजं लङ्घनपाचनक्रमै-
र्विशोधनैरुद्वज्जणदोषमादितः ।
शिरोगतं शीघ्रविरचनैरधो
विरचनैरुर्ध्वहरेस्तथोर्ध्वजम् ॥ १७ ॥
उपाचरेत् स्नेहभवं विरुक्षणेः
प्रकल्पयेत् स्नेहविधिं च रुक्षजे ।
विषद्विद्वेऽनिलजे निरुहणं
धृतं तु पित्तानिलजे सतिककम् ॥ १८ ॥
पयश्च मूर्च्छारतिदाहतरिषे
विशोधनीये तु समूत्रमिष्यते ।
कफोत्थितं क्षारकदूषणसंयुतः
समूत्रतकासवयुक्तिभिर्जयेत् ॥ १९ ॥

आमजमिति आमदोषजनितम्, अपकृता च प्रायो दोषाणां
प्रथमदुष्टौ भवति । कमैरिति उपक्रमैः । अध इति अधोभागजं,
विरचनैरुपाचरेत् । ऊर्ध्वहरेरिति वमनैः, ऊर्ध्वजमिति ऊर्ध्व-
भागजम् । सतिककं धृतमिति तित्कद्रव्यसाधितं धृतम् । पित्ता-
निलजे इति वातपित्तजद्वन्द्वे । मूर्च्छादय इह संजाता यस्य
तस्मिन् मूर्च्छारतिदाहतरिषे । विशोधनीये इति मूर्च्छाद्युक्ते एव वि-
शोधनीये । समूत्रेत्यादि सूत्रसमभागेस्तकासवयोगैः ॥ १७-१९ ॥
प्राभ्यान्मूर्च्छां पित्तमूर्च्छां निशितमवलं शुष्कशार्कं नवाञ्चं
गौडं पिष्टाञ्चं दधि तिलकृतं विजळं मयममलम् ।
धाना वट्टूरं समशनमथो गुर्वसात्यं विदाहि
खमं चारात्रौ श्वयथुगद्वान् वर्जयेन्मैथुनं च ॥ २० ॥

प्राभ्येत्यादिना निदानेनैवैव प्राप्तनिषेधानपि महालयावह-
त्वादस्यैतिषेधोपदर्शनार्थमाह । गौडमिति गुडविकारं, तस्य
विकारे अणु । धाना अङ्कुरितस्ययवाः । वट्टूरं शुष्कमांसम् ।
समशनं पथ्यापथ्ययोरैकत्र भोजनम् ॥ २० ॥

व्योषं त्रिवृत्तिककरोहिणी च
सायोरजस्का त्रिफलारसेन ।
पीतं कफोत्थं शमयेत्तु शोफं
गव्येन मूत्रेण हरीतकी च ॥ २१ ॥

हरीतकीनागरदेवदारु
सुखाम्बुयुक्तं सपुनर्नवं वा ।
सर्वं पिबेत्त्रिविधं मूत्रयुक्तं
स्नातश्च जीर्णे पयसाऽन्नमद्यात् ॥ २२ ॥

अत्र कफदोषस्यैव प्रथमं चिकित्सात्वेन व्योषमित्यादिना
कफशोषचिकित्सामाह । सायोरजस्केति अनेन मारितमेवात्र
अयोरज इच्छन्ति, रसायनेऽपि मृतायोरजस एव प्रयोगोप-
देशात् । अयोरजो न समं तुल्यमानम्, अयो हि दुष्परिणामं,

१ गङ्गाधरस्तु ‘अधोविरचनैरुर्ध्वमपस्तथोर्ध्वजं’ इति पठति,
‘ऊर्ध्वजं शोथमधोविरचनैरुपाचरेत्, तथाऽयःशोथमूर्च्छां विरचनैरुपा-
चरेत्’ इति च व्याख्यानयति । २ ‘सल्वणं’ इति, ‘सकुशारं’ इति
च पा० । ३ विजळं लिच्छलं द्रव्यम् ।

तेनायःप्रयोगेऽल्पमेव लोहं मात्रातुलारेण हेयम् । हरीतक्या-
दीनां कल्कः सुखाम्बुना पेयः । सपुनर्नर्व वा सवैमिति हरीत-
क्यादि । त्रिष्वपि बातादिजेषु । ज्ञातश्चेत्यादिविधिरन्ते उक्त-
त्वादुक्तसर्वप्रयोगेषु हेयः ॥ २१-२२ ॥

पुनर्नवानागरमुक्तकल्कान्
प्रस्थेन धीरः पयसाऽक्षमात्रान् ।

मयूरकं मागधिकां समूलां
सनागरां वा प्रपिबेत् सवाते ॥ २३ ॥

दन्तीत्रिवृड्युषणचित्रकैर्वा
पयः शृतं दोषहरं पिबेन्ना ।

द्विप्रस्थमात्रं तु पलायिकैस्तै-
रर्धावशिष्टं पवने सपिप्ते ॥ २४ ॥

सशुण्ठिपीतदुरसं प्रयोज्यं
श्यामोरुवृकाषणसाधितं वा ।

त्वग्दारुवर्षाभुमहौषवैर्वा
गुडूचिकानागरदन्तिभिर्वा ॥ २५ ॥

सप्ताहमौष्टं त्वथवाऽपि मासं
पयः पिबेद्भोजनवारिवर्जां ।

गन्धं समूखं महिषपयो वा
क्षीराशनो मूत्रमथो गवां वा ॥ २६ ॥

तकं पिबेद्वा गुडभिन्नवर्चाः
सव्योषसौवर्चलमाक्षिकं च ।

गुडामयां वा गुडनागरं वा
सदोषभिन्नामविबद्धवर्चाः ॥ २७ ॥

विड्वातसङ्गे पयसा रसैर्वा
प्राग्भक्तमद्यादुरुवृकतैलम् ।

स्रोतोविवन्धेऽश्विश्चित्रिप्रणाशे
मद्यान्यरिष्टाश्च पिबेत् सुजातान् ॥ २८ ॥

पुनर्नवेत्यादौ प्रस्थमानं क्षीरमतिबहुत्वात्तदर्धावशिष्टं पक्त्वा
पेयम् । मयूरकमिलादावपि पूर्वयोगोक्तं क्षीरं द्रव्यमानं च
हेयम् । पलायिकैरेति द्विकैर्मानैः । अत्र च भेषजापेक्षया
क्षीरस्य बहुत्वात् स्तोकक्षीरदानं केचिदिच्छन्ति साधनत्वेन
कर्तव्यमिति, 'यथा कुर्वन्ति स उपायः' (सू. अ. २६) इति
वचनात् । पीतदुः देवदारुः । ऊषणं मरिचम् । भोजनवारि-
वर्जांति भोजनं वारि च त्यक्तव्यमित्यर्थः । गन्धमिलादावपि गवां
मूत्रमिल्यन्तेन सप्ताहं मासं वेति तथा भोजनवारिवर्जांति चातु-
र्वर्त्यन्ति । समूत्रमिल्यत्र मूत्रसमं क्षीराशनमिति संबध्यते
॥ २३-२८ ॥

गण्डीरभल्लातकचित्रकांश्च
व्योषं विडङ्गं बृहतीद्वयं च ।

द्विप्रस्थिकं गोमयपावकेन
द्रोणे पचेत् कूर्चिकमस्तुनस्तु ॥ २९ ॥

१ 'प्रायुक्तमौषां' इति पा० । २ 'काञ्जिकमस्तुनस्तु'
इति पा० ।

त्रिभागशेषं च सुपूतशीतं
द्रोणेन तत् प्राकृतमस्तुना च ।

सितोपलायाश्च शतेन युक्तं
लिप्ते घटे चित्रकपिप्पलीनाम् ॥ ३० ॥

वैहायसे स्थापितमादशाहात्
प्रयोजयंस्तद्विनिहन्ति शोफान् ।

भगन्दरार्शःकिमिडुष्टमेहान्
वैवर्ण्याकार्यानि लहिकनं च ॥ ३१ ॥

इति गण्डीराचरिष्टः ।
कूर्चिकमस्तुन इत्यत्र दध्ना सह पयसि पक्वं यन्मस्तु तत्
कूर्चिकमस्तु, केवलस्य दध्ना यन्मस्तु तत् प्राकृतमस्तु ।
वैहायसे इति अन्तरिक्षे ॥ २९-३१ ॥

काशमर्यधात्रीमरिचाभयाक्ष-
द्राक्षाफलानां च सपिप्पलीनाम् ।

शतं शतं जीर्णगुडानुलां च
संशुध्य कुम्भे मधुना प्रलिप्ते ॥ ३२ ॥

सप्ताहमुष्णे द्विगुणं तु शीते
स्थितं जलद्रोणयुतं पिबेन्ना ।

शोफान् विबन्धान् कफवातजांश्च
निहन्त्यरिष्टोऽष्टशतोऽसिद्धिश्च ॥ ३३ ॥

इत्यष्टशतोऽरिष्टः ।

काशमर्यस्यादौ उष्णे इति उष्णकाले । द्विगुणमिति दिसप्ताहं,
शीतकाले स्थाप्यम् । अष्टशत इति संज्ञा काशमर्यदिसप्तशतं
मिलित्वा कृतत्वाज्ज्ञेया ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

पुनर्नवे द्वे च बले सपाटे
दन्तीं गुडूचीमथ चित्रकं च ।

निदिग्धिकां च त्रिपलानि पक्त्वा
द्रोणावशेषे सलिले ततस्तम् ॥ ३४ ॥

पूत्वा रसं द्वे च गुडात् पुराणा-
नुले मधुप्रस्थयुतं सुशीतम् ।

मासं निदध्याद्भुतभाजनस्थं
पले यवानां परतस्तु मासात् ॥ ३५ ॥

चूर्णीकृतैरर्धपलांशिकैस्तं
पत्रत्वगोलामरिचाभुलोहैः ।

गन्धान्वितं क्षौद्रघृतप्रदिग्धे
जीर्णे पिबेद् व्याधिवलं समीक्ष्य ॥ ३६ ॥

हृत्पाण्डुरोगं श्वयथुं प्रबुद्धं
ह्रीहज्वरारोचकमेहगुल्मान् ।

१ 'क्षुद्राफलानां' इति पा० । २ 'क्षुद्रगुडात् पुराणापुलां तु'
इति पा० । ३ 'वासां' इति पा० । ४ 'हेमत्वगेलामरिचाभुपत्रैः'
इति पा० ।

भगन्दरं षडजठराणि कासं
श्वासं ग्रहण्यामयकुष्ठकण्डूः ॥ ३७ ॥

शाखानिलं बद्धपुरीषतां च
हिक्कां किलासं च हलीमकं च ।

क्षिप्रं जयेद्वर्षबलायुरोज-
स्तेजोन्वितो मांसरसान्नभोजी ॥ ३८ ॥

इति पुनर्नवाद्यरिष्टः ।

पुनर्नवे द्वे इत्यादौ प्रलेकं द्रव्याणां द्विपलिकत्वम् । श्लेष्मा-
वशेषविधानाच्च चतुर्द्वौ जलस्य श्लेयम् । तथा सति चतुर्भागा-
वशेषेण श्लेष्मः क्वाथो भवति । पले यवानामिति यवराशौ,
क्षौद्रघृतप्रदिग्धे कुम्भे कृत्वा मासं स्थाप्यमिति श्लेष्मः किंवा
क्षौद्रघृतप्रल्लिप्तं सुगन्धे भाजने कृत्वा पचेत् । षडजठराणीति
भेषजासाध्यां छिद्रोदकदरौ वर्जयित्वा ॥ ३४-३८ ॥

फलत्रिकं दीप्यकचित्रकौ च
सपिप्पलीलोहरजो विडङ्गम् ।

चूर्णीकृतं कौडविकं द्विरंशं
क्षौद्रं पुराणस्य तुलां गुडस्य ॥ ३९ ॥

मासं निदध्याद्भुतभाजनस्थं
यवेषु तानेव निहन्ति रोगान् ।

ये चार्शसां पाण्डुविकारिणां च
प्रोक्ता हिताः शोफिषु तेऽप्यरिष्टाः ॥ ४० ॥

इति त्रिफलाद्यरिष्टः ।

फलत्रिकमित्यादौ द्विप्रस्थे त्रिफलादीनां चतुर्गुणं जलं दत्त्वा
पादावशेषः कषाय आसवान्तरे दृष्ट्वाग्नेयः । चूर्णीकृतमिति
कषायार्थं जर्जरीकृतम् । अन्ये तु चूर्णे एव श्लेष्मार्थं परं जलं
ददति; किंवा कुडवमानत्वं चूर्णस्य देयं, तेन द्विरंशं क्षौद्रमिति
द्विकुडवमिति यावत् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कृष्णा सपाठा गजपिप्पली च
निदिग्धिका चित्रकनागरे च ।

सपिप्पलीमूलरज्यजाजी-
मुस्तं च चूर्णं सुखतोयपीतम् ॥ ४१ ॥

हन्यात्रिदोषं चिरञ्चं च शोफं
कल्कश्च भूनिम्बमहौषधस्य ।

अयोरजलरूपयणयावदाक-

चूर्णं च पीतं त्रिफलारसेन ॥ ४२ ॥

पिप्पल्यावे चूर्णं त्रिदोषमिति प्रलेकं मिलितैर्वा वातादिभि-
र्जनितमिति श्लेयम्; न चात्र त्रिदोषसासाध्यत्वं युक्तम्
॥ ४१ ॥ ४२ ॥

क्षारद्वयं स्याद्वर्णानि चत्वा-

र्ययोरजो द्योषफलत्रिके च ।

सपिप्पलीमूलविडङ्गसारं

मुस्ताजमोदामरदारुविल्वम् ॥ ४३ ॥

कलिङ्गकाश्चित्रकमूलपाठे
यष्ट्याह्वयं सातिविषं पलांशम् ।

सहिङ्गुकर्षं त्वणुशुष्कचूर्णं
द्रोणं तथा मूलकशुण्टकानाम् ॥ ४४ ॥

स्याद्भस्मनस्तत् सलिलेन साध्य-
मालोच्य यावद्भस्मप्रदग्धम् ।

स्थानं ततः कोलसमां तु मात्रां
कृत्वा सुशुष्कां विधिनापयुज्यात् ॥ ४५ ॥

ह्रीहोदरश्वित्रहलीमकार्शः-
पाण्डुमयारोचकशोषशोफान् ।

विसृचिकागुल्मगरादमरीश्व
सश्वासकासाः प्रणुदेत् सकुट्टाः ॥ ४६ ॥

इति क्षारगुडिका ।

चत्वारि लवणानि सामुद्रवर्जं दीर्घजीवितीयोक्तानि । अणु-
शुष्कचूर्णमिति सूक्ष्मचूर्णं ग्राह्यम् । अत्र जलमानमपि चूर्णचतु-
र्गुणं देयम् । स्थानमिति घनम् ॥ ४३-४६ ॥

प्रयोजयेदार्द्रकनागरं वा
तुल्यं गुडेनार्धपलाभिदृष्ट्या ।

मात्रा परं पञ्चपलानि मासं
जीर्णे पयो यूपरसाश्च भक्तम् ॥ ४७ ॥

गुल्मोदराशोऽश्वयुग्ममेहाज्
श्वासप्रतिश्यालसकाविपाकान् ।

सकामलाशोषमनोविकारान्
कासं कफं चैव जयेत् प्रयोगः ॥ ४८ ॥

आर्द्रकनागरमिति अगुल्मनागरम् । अर्धपलाभिदृष्टिश्च इह
गुडनागराभ्यां श्लेष्मा, अन्यथा केवलार्द्रकदृष्ट्या पञ्चपलमाने
गुडेन समं दशपलतायां भूरिमात्रतयाऽभिवधादिदोषकारकं
स्यात्; अर्धपलादारभ्य प्रतिदिनमर्धपलकृष्ट्या दशभिर्दिनैः
पञ्चपलं भवति; ततस्तु पञ्चपलस्य यावन्मासमुपयोगः
॥ ४७ ॥ ४८ ॥

रसस्तथैवार्द्रकनागरस्य
पयोऽथ जीर्णे पयसाऽन्नमद्यात् ।

जैतवश्मज्जं च त्रिफलारसेन
हन्यात्रिदोषं श्वययुं प्रसह्य ॥ ४९ ॥

इति शिलाजतुप्रयोगः ।

रसस्तथैवेत्यादौ पूर्वयोगवदर्थपलाभिदृष्टिः गुडुकृत्वं
चेत्यादि सर्वं तथैवेति पदेन गृह्यते ॥ ४९ ॥

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कषाये
कंसेऽभयानां च शतं गुडस्य ।

लेहे सुसिद्धेऽथ विनीय चूर्णं
द्योषं त्रिसौगन्ध्यमुपास्थिते च ॥ ५० ॥

प्रस्थार्धमात्रं मधुनः सुशीते
किञ्चिच्च चूर्णदिपि यावश्शक्ता ।
एकामयां प्राश्य ततश्च लेहा-
च्छुक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धम् ॥ ५१ ॥
श्वासज्वरारोचकमेहगुल्म-
ग्रीहत्रिदोषोदरपाण्डुरोगान् ।
काश्यामवातावगुग्मलपित्त-
वैषण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥ ५२ ॥

इति कंसहरीतकी ।

द्विपञ्चमूलस्येत्यादौ निर्दिष्टत्वात् कंसः काथाद्ववति, ताव-
न्मानं दशमूलं चतुःषष्टिपलं ग्राह्यम् । अन्वे तु 'द्विपञ्चमूलस्य
तुलाकषायं कंसोऽभयानां च शतं गुडस्य' इति पठन्ति ।
व्योषितिसौगन्ध्ययोः मानानिर्देशेन अन्यत्र लेहान्तरोक्त-
चूर्णमानानुसारेण मानं हेयम् । अगस्त्यहरीतक्यां गुडतु-
लायां पिप्पलीचूर्णपलचतुष्टयमुक्तं, तथा च्यवनप्राशे मत्स्यण्डि-
कार्धतुलायां पिप्पलीचूर्णपलद्वयमुक्तं, तद्वदिहापि गुडशते
व्योषस्य कटुद्रव्यस्य पलचतुष्टयं; तथा च्यवने चातुर्जातकस्य
गन्धार्थस्य पलमुक्तं, तदनुसारेणेह द्विपलं त्रिसौगन्ध्यम् ।
किञ्चिच्छब्दस्यारूपवचनत्वाद्भोक्तृकनागरादिचूर्णादर्धमानं याव-
श्शक्यं हेयं, केचित्तु किञ्चिच्छब्दं कर्षपर्यायं वदन्ति; तन्मा-
न्तरप्रत्ययात् । जतुकर्णसंवादात् त्रिसौगन्ध्यस्य प्रत्येकं कर्ष-
मानत्वं, त्र्यूषण्यवक्षारणां तु प्रत्येकं पलम् । यदुक्तं—“दश-
मूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं गुडात् । तुल्यं पचेत्ततो दद्याद्
व्योषश्चरचतुःपलम् । त्रिषुगन्धस्य कर्षांशं प्रस्थाई मधुनो
हिमे” इत्यादि ॥ ५०-५२ ॥

पटोलमूलामरदारुदन्ती-
त्रायन्तिपिप्पल्यभयाविशालाः ।
यथ्याह्वयं तित्ककरोहिणी च
सचन्दना स्यान्निचुलानि दार्वा ॥ ५३ ॥
कर्षोन्मितेस्तैः कथितः कषायो
घृतेन पेयः कुडवेन युक्तः ।
वीसर्पदाहज्वरसन्निपात-
तृष्णाविषाणि श्वयथुं च हन्ति ॥ ५४ ॥

पटोलमूलेत्यादौ काथ्यद्रव्यपलत्रयमष्टगुणजलपरिमाषया
कथनीयं; ततश्चतुर्भागावशेषेण षट्पलमानः कषायो भवति ।
उक्तं हि—“कर्षादौ तु पलं यावत् दद्यात् षोडशकं जलम् ।
ततश्च कुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत्” इति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

संचित्रकं धान्यवान्यजाजी-
सौवर्चलं त्र्यूषणवेतसाम्बलम् ।

वित्वात् फलं दाडिमयावशूको
सपिप्पलीमूलमथापि चयम् ॥ ५५ ॥
पिष्ट्वाऽक्षमात्राणि जलादकेन
पक्त्वा घृतप्रस्थमथ प्रयुज्यात् ।
अशोसि गुल्मं श्वयथुं च कृच्छ्रं
निहन्ति वार्धं च करोति दीप्तम् ॥ ५६ ॥
पिचेद्भृतं वाऽष्टगुणाम्बुसिद्धं
सचित्रकक्षारमुदारवीर्यम् ।
कदयाणकं वाऽपि सपञ्चगव्यं
तित्कं महद्वाऽप्यथ तित्ककं वा ॥ ५७ ॥

सचित्रकेत्यादौ केचित् 'वित्वात् पलं' इति पठन्ति; तन्मते
वित्त्वं पलमानं, शेषं तु कार्षिकम् ॥ ५५-५७ ॥

क्षीरं घटे चित्रककल्कलिप्ते
दध्यागतं साधु विमथ्य तेन ।
तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं
तत्रेण सिद्धं श्वयथुघ्नमग्न्यम् ॥ ५८ ॥
अशोऽतिसारानिलगुल्ममेह-
श्रौतस्निहन्त्यग्निबलप्रदं च ।
तत्रेण चाद्यात् सघृतेन तेन
भोज्यानि सिद्धामथवा यवाग्नम् ॥ ५९ ॥

इति चित्रकघृतम् ।

दध्यागतमिति दधिभावेन परिणतम् । तत्रेणेति यथोक्त-
विमथनजातेन तत्रेण ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

जीवन्यजाजीशटिपुष्कराहैः
सकारवीचित्रकवित्त्वमधैः ।
सयावशूकैर्वदरप्रमाणै-
र्बृक्षाम्लयुक्ता घृततैलभृष्टा ॥ ६० ॥
अशोऽतिसारानिलगुल्मशोफ-
हृद्रोगमन्दार्द्रिहिता यवाग्नः ।
या पञ्चकोलेर्विधिनाैव तेन
सिद्धा भवेत् सा च समा तथैव ॥ ६१ ॥
कुलत्थयूषश्च सपिप्पलीको
मौद्गश्च सत्र्यूषणयावशूकः ।
रसस्तथा विष्किरजाङ्गलानां
सकूर्मगोधाशिखिशलुकानाम् ॥ ६२ ॥
सुवर्चला गुञ्जनकं पटोलं
सवायसीमूलकवेत्रनिम्बम् ।
शाकाथिनां शाकमिति प्रशस्तं
भोज्ये पुराणश्च यवः सशालिः ॥ ६३ ॥

जीवन्तीत्यादौ बदरप्रणैरिति द्विशणिकैः । विधिनैव तेने-
स्त्रत्र बदरमानत्वं द्रव्याणां ज्ञेयम् । सकूर्मैत्यादौ कूर्मविधानं
मत्स्यमांसनिषेधेऽप्यपवादरूपं ज्ञेयम् । शलकः शललीसंज्ञः ।
सुवर्चिका सूर्यवर्तिः । गुञ्जनकं रसोनकसदृशं; किंवा गुञ्जनकं
शोभाजनम् । वायसी काकमाची ॥ ६०-६३ ॥

आभ्यन्तरं भेषजमुक्तमेत-
द्दर्हिर्हितं यच्छृणु तद्यथावत् ।
खेहान् प्रदेहान् परिषेचनानि
खेदांश्च वातप्रबलस्य कुर्यात् ॥ ६४ ॥
शैलेयकुङ्गागुरुदारुकौन्ती-
त्वक्पद्मकैलाम्बुपलाशमुस्तैः ।
प्रियङ्गुयौणेयकहेममांसी-
तालीशपत्रप्लवपत्रधान्यैः ॥ ६५ ॥
श्रीवेष्टकध्यामकपिप्पलीभिः
स्पृक्कानखैश्चैव ययोपलाभम् ।
वातान्वितेऽभ्यङ्गमुशन्ति तैलं
सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥ ६६ ॥
जलैश्च वासांकरज्ज्वरिण्यु-
काश्मर्यपत्रार्जकजैश्च सिद्धैः ।
खिन्नो मृदूष्णै रवितप्ततोयैः
ज्ञातश्च गन्धैरनुलेपनीयः ॥ ६७ ॥

शैलेयैलादी तैलं सिद्धं सुपिष्टैरिति शैलेयादिभिः सुपिष्टैस्तैलं
सिद्धमिति वदन्ति; तथा तैरेव सुपिष्टैः प्रदेहं कथयन्ति । रविणा
सूर्येण तप्ततोयैः ज्ञातो गन्धैरगुणोदिरिभिरालेपनीयः ॥ ६४-६७ ॥

सवेतसाः क्षीरवतां दुग्माणां
त्वचः समञ्जिष्ठलतामृणालाः ।
सचन्दनाः पद्मकचालकौ च
पैत्ते प्रदेहस्तु सतैलपाकः ॥ ६८ ॥
आक्तस्य तेनाम्बु रविप्रतप्तं
सचन्दनं सामयपद्मकं च
ज्ञाने हितं क्षीरवतां कषायः
क्षीरोदकं चन्दनलेपनं च ॥ ६९ ॥

सवेतसा इत्यादिनापैत्ते प्रदेहमाह । क्षीरिदुग्मा अश्वत्थादयः ।
सतैलपाक इति मञ्जिष्ठादिभिरेव काथकलेन ज्ञेहः पक्त्व्यः ।
सचन्दनमित्यादौ अभयम् उशीरम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

कफे तु कृष्णासिकतापुराण-
पिण्याकशिथुत्वगुमाप्रलेपः ।
कुलत्थगुण्ठीजलमूत्रसेक-
श्चण्डागुरुभ्यामनुलेपनं च ॥ ७० ॥

१ 'जलेस्तथैरण्डवृषाकेशिषु' इति पा० । २ 'स्त्रिन्नः कनोष्णैः'
इति पा० ।

विभीतकानां फलमध्यलेपः
सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रदिष्टः ।
यष्ट्याह्यमुस्तैः सकपित्थपत्रैः
सचन्दनैस्तत्पिडकासु लेपः ॥ ७१ ॥
रास्त्रावृषार्कत्रिफलाविडङ्गं
शियुत्वचो मूषिकपर्णिका च
निम्बाजकौ व्याघ्रनखः सट्टर्वा
सुवर्चला तिककरोहिणी च ॥ ७२ ॥
सकाकमाची बृहती सकुष्ठ
पुनर्नवा चित्रकनागरे च ।
उन्मर्दनं शोफिषु मूत्रपिष्टं
शस्तस्तथा मूलकतोयसेकः ॥ ७३ ॥

सिकता वालुका । शिशोस्त्वक् । अनुलेपनं ज्ञानानन्तरमनु-
लेपनम् । तत्पिडकास्त्रिति दाहादिषु कपिडिकासु । रास्त्रेत्यादिना
सर्वशोथेषून्मर्दनसेको ब्रूते । व्याघ्रनखं नखी । मूषिकपर्णी
'पुत्रश्रेणी' इति ख्याता ॥ ७०-७३ ॥

शोफास्तु गात्रावयवाश्रिता ये
ते स्थानद्वय्याकृतिनामभेदात् ।
अनेकसंख्याः कतिचिच्च तेषां
निदर्शनार्थं गदतो निबोध ॥ ७४ ॥

शोथास्त्वित्यादि । स्थानं गलादि, द्वय्या रक्तादयः, आकृतिः
आकारो दीर्घत्वादिः, नामभेदस्तु शल्यादिषु विस्तरणो-
क्तोऽपि 'कण्टशालूक' इत्यादिना लेशेनाभिहितः; एवं स्थाना-
दिभेदकृतादतिबहुत्वाद्बहुसंख्या ज्ञेया इति योज्यम् ॥ ७४ ॥

दोषालयः सैः कुपिता निदानैः
कुर्वन्ति शोफं शिरसः सुघोरम् ।

शिरसः सुघोरमित्यत्र लक्षणं त्रिदोषकृतं, नाम च 'शिरः-
शोथ' इति विज्ञेयं, तन्त्रान्तरेऽयम् 'उपक्षीर्षक' इत्युक्तः ॥—

अन्तर्गले घुर्धुरिकांस्त्वितं च
शालूकमुच्छ्वासनिरोधकारि ॥ ७५ ॥

घुर्धुरिकांस्त्वितमिति घुर्धुराकारशब्देन वेदनया वा
युक्तम् ॥ ७५ ॥

गलस्य सन्धौ चिबुके गले च
सदाहरागः श्वसनायुं चोद्यः ।
शोफो भृशार्तिस्तु विडालिका स्या-
द्वन्याद्वले चेद्वलीकृता सा ॥ ७६ ॥

गलस्य संधाविति गलवदनसन्धौ । श्वसनास्त्रिति श्वासबह-
नाडीषु । विडालिकायां त्रिदोषाश्रयः कारणत्वेनावुवर्तते ।

१ 'शोफा बहुत्वादतिवृत्तसंख्यास्तोषां तु काश्चिच्छृणु चोच्य-
मानान्' इति पा० । २ 'श्वसनोच्छ्वासोद्यः' इति गङ्गाधरसं-
मतः पाठः । ३ 'वितानिका' इति पा० ।

वलयीकृता सेति कृत्स्नगलवेषकत्वेन वलयाकारा स्यात् । सुभ्रु-
तेऽयुक्तं—“तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलयं
वदन्ति” (सु. नि. अ. १९) इति । इयं च त्रिदोषजाऽपि
रक्तपित्ताधिका हेत्या ॥ ७६ ॥

स्यात्तालुविद्वध्यपि दाहाराग-
पाकान्वितस्तालुनि सा त्रिदोषात् ।
जिह्वोपरिष्ठादुपजिह्विका स्यात्
कफादधस्तादधिजिह्विका च ॥ ७७ ॥
यो दन्तमांसेषु तु रक्तपित्तात्
पाको भवेत् सोपकुशः प्रदिष्टः ।

स्यादन्तविद्वध्यपि दन्तमांसे
शोफः कफाच्छोणितसंचयोत्थः ॥ ७८ ॥

उपजिह्विकेह त्रिशोथीयोक्ताऽपि तत्रासुक्ताधिजिह्विकाप्रसंगे-
नोक्ता ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः
स्याद्रण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्दिद्युतास्त्वसाध्याः ॥ ७९ ॥
तेषां सिराकायशिरोविरेका
धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ।
स्याल्लङ्घनं वक्रभवेषु चापि
प्रघर्षणं स्यात् कवलग्रहश्च ॥ ८० ॥

साध्याः स्मृता इत्यादि । पीनसादिरहिताः साध्याः । साध्या-
साध्यविभागादिभेदाः शिरःशोथादिषु सर्वेष्वेव हेत्याः । सि-
रेति सिरान्वयः । विशेषचिकित्सा तु सुश्रुते प्रतिप-
त्त्या ॥ ७९ ॥ ८० ॥

अङ्गैकदेशेष्वनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः सिराभिः ।
ग्रन्थिर्महान्मांसभवस्त्वन्ति-
र्मंदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥ ८१ ॥
संशोधिते खेदितमश्मकाष्ठैः
साङ्गुष्ठदण्डैर्विलेपदपक्कम् ।
विपाठ्य चोद्धृत्य भिषक् सकोशं
शलेन दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥ ८२ ॥
अदग्ध ईषत् परिशेषितश्च
प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम् ।
तस्मादशेषः कुशलैः समन्ता-
च्छेद्यो भवेद्दीक्ष्य शरीरदेशान् ॥ ८३ ॥
शोषे कृते पाकवशेन शीर्षा-
त्ततः क्षतोत्थः प्रसरेद्विसर्पः ।

च. सं. ६२

उपद्रवं तं प्रविचार्य तज्ज-
स्त्रैर्भोजः पूर्वतरेर्यथोक्तैः ॥ ८४ ॥
निवारयेदादित एव यन्ता-
द्विधानवित् स्वस्वविधिं विधाय ।
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
व्रणं व्रणज्ञस्त्वरया चिकित्सेत् ॥ ८५ ॥
विवर्जयेत् कुक्ष्युदराश्रितं च
तथा गले मर्मणि संश्रितं च ।
स्थूलः खरश्चापि भवेद्विषज्यौ
यश्चापि बालस्यविराबलानाम् ॥ ८६ ॥

अङ्गैकदेशेलादिना ग्रन्थीनाह । स्वरूपधारीति वातेन वात-
लक्षणधारी, पितेन पित्तलक्षणधारी, कफेन कफलक्षणधारी
च । ग्रन्थिसंज्ञया ग्रन्थ्याकारत्वं दर्शयति । स्फुरणः वैपमान
इत्यर्थः । मंदोभवोऽन्तिर्मभवति । महान् ग्रन्थिर्मांसभवो भवति ।
संशोधिते इति कृतशोधने पुरुषे । विलेपेति विम्लापयेत् ।
सकोशमिति कोशसहितमुद्धृत्य ततो दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ।
असम्यग्दग्धे पैरिशेषिते च ग्रन्थौ दोषमाह—अदग्ध इत्यादि ।
स्त्रैर्भोजैरिति विसर्पभेषजैः । विवर्जयेदित्यादिनाऽसाध्यग्रन्थिभे-
दानाह ॥ ८५-८६ ॥

ग्रन्थ्यर्बुदानां च यतोऽविशेषः
प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदृष्ट्यैः ।
ततश्चिकित्सेद्विषगर्बुदानि
विधानविद्वन्निष्चिकित्सतेन ॥ ८७ ॥

अर्बुदचिकित्सातिदेशार्थमाह—ग्रन्थ्यर्बुदानामिलादि । अवि-
शेष इव अविशेष इह हेत्यः । सुश्रुतेऽप्यर्बुदलक्षणमुक्तं—
“गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संसृच्छता मांसमभिप्रदूष्य ।
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्ततमल्पमूलं विरक्त्वृषपाकम् ॥
कुर्वन्ति मांसीच्छयमलगाथं तद्दुर्दं शास्त्रविदो वदन्ति” (सु.
नि. अ. ११) इति; तस्मात् स्तोकाविशेषे सत्यपि स्वाभाव्यवि-
शेषाद्ग्रन्थिविशेषचिकित्सैवातिदिश्यतेऽर्बुदे ॥ ८७ ॥

तात्रा सशूलं पिडका भवेद्या
सा चालजी नाम परिष्कृतात्रा ।
शोफोऽक्षतश्चर्मनखान्तरे स्या-
न्मांसास्त्रदूषी भृशशीघ्रपाकः ॥ ८८ ॥
ज्वरान्विता वङ्कणकक्षजा या
वर्तिर्निरतिः कठिनायता च ।
विदारिका सा कफमारुताभ्यां
तेषां यथादोषमुपक्रमः स्यात् ॥ ८९ ॥

१ ‘स्त्रैर्भोजैः’ इति पा० । २ अयमर्थश्लोकः कन्तिरुत्साके न
पठ्यते । ३ ‘अपरिशोधिते’ इति पा० । ४ गात्रधरत्वं ‘समूला’
इति पठति; ‘समूला न या चकति प्रपीडनेन सा समूला पीडका’
इति च व्याख्यानयति । ५ ‘रोगः क्षतः’ इति पा० ।

**विस्त्रावणं पिण्डिकयोपनाहः
पक्षेपु चैव व्रणवच्चिकित्सा ।**

चर्मनखान्तर इति चर्मनखसंयौ । विदारिकेह कफवाताभ्यामुच्यते, सुश्रुते विदारिका “सर्वेजां सर्वलक्षणाम्” (सु. नि. अ. १३) इति पठिता, तेनेहापि कफवाताधिका हीनपित्ता च विज्ञेया । तेषामित्यनेन अलज्यक्षतविदारिकारोगान् प्रलयवृत्तानि । विस्त्रावणमिति रक्तविस्त्रावणम् । पिण्डिकयेति पिण्डिकालेदेन ॥ ८८ ॥ ८९ ॥—

**विस्फोटकाः सर्वशरीरगास्तु
स्फोटः सरागज्वरतर्पयुक्ताः ॥ ९० ॥**
**यज्ञोपवीतप्रतिमाः प्रभूताः
पित्तानिलाभ्यां जनितास्तु कक्षाः ।
याश्चापराः स्युः पिडकाः प्रकीर्णाः
स्थूलाणुमभ्या अपि पित्तजास्ताः ॥ ९१ ॥**
**क्षुद्रप्रमाणाः पिडकाः शरीरे
सर्वङ्गगाः सज्जरदाहतृणाः ।
कण्डूयुताः सारुचिसप्रसेका
रोमान्तिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः ॥ ९२ ॥**
**याः सर्वगात्रेषु मसूरमात्रा
मसूरिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः ।
वीसर्पेशान्ये विहिता क्रिया या
तां तेषु कुष्ठे च हितां विदध्यात् ॥ ९३ ॥**

स्फोटा इह कक्षोक्तस्फोटाधिरस्यायिनः । यज्ञोपवीत-प्रतिमा इति यज्ञोपवीतव्याप्यस्थानमात्रव्यापकाः स्फोटा एव, कक्षा इति कक्षाशब्दाख्याः । प्रकीर्णा इति बहुविधजातिकाः । विसर्पेशादौ तेष्विति विस्फोट-कक्षा-मसूरिकाख्येषु विदारिकानन्तरौ केचित्पर्यन्तः ॥ ९०-९३ ॥

**ब्रह्मोऽनिलाद्यैर्वृषणे खलिङ्गै-
रन्त्रं निरेति प्रविशेन्मुहुश्च ।
मूत्रेण पूर्णं मृदु मेदसा चेत्
स्निग्धं च विद्यात् कठिनं च शोथम् ॥ ९४ ॥**
**विवेचनाभ्यङ्गनिरुहलेपाः
पक्षेपु चैव व्रणवच्चिकित्सा ।
स्यान्मूत्रसेकः कफजं विपाट्य
विशोष्य सीव्येद्व्रणवच्च पक्कम् ॥ ९५ ॥**

ब्रह्म इत्यादौ वृषणे इति जातावेकवचनं, तेन वृषणयोरपि ग्रहणम् । खलिङ्गैरिति वातादिलिङ्गैः । वातलिङ्गेन वातिकः, पित्तलिङ्गेन पित्तिकः, कफलिङ्गेन कफजो ब्रह्मो ज्ञेय इत्यर्थः । अन्त्रं

१ ‘स्फोटाः सदाहा ज्वरतर्पयुक्ताः’ इति पा० । २ ‘कक्षाः’ इति पा० । ३ ‘ताड्य’ इति पा० । ४ ‘वृद्धे’ इति पा० । ४ ‘स्यान्मूत्रमेदःकफजं’ इति पा० ।

मृदुर्निरिति स्वस्थानाद् वृषणं प्रविशेचेति अन्त्रवृद्धिलक्षणम् । मूत्रेण तु यद्ब्रह्मं तत् पूर्णं मृदु च भवति । मेदसा तु कृतं स्निग्धं कठिनं च । एवं षड्विधो ब्रह्म उक्तः । सुश्रुते तु रक्तजोऽपि ब्रह्म उक्तः, स इह पित्तजे एवान्तर्भावनीयः । विवेचनेत्यादिना सामान्यचिकित्सासूत्रमाह । कर्कजानां वैशेषिकी चिकित्सोच्यते—विपाट्य विशोष्य च सीव्येद् विपक्वं ब्रह्मं, व्रणवच्चोपचरेदिति भावः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

**किम्यस्थिसूक्ष्मक्षणनव्यवाय-
प्रवाहणान्युत्कटकाश्वपृष्ठैः ।
गुदस्य पार्श्वं पिडका भृशार्तिः
पक्वप्रभिन्ना तु भगन्दरः स्यात् ॥ ९६ ॥**
**विवेचनं चैषणपाटनं च
विशुद्धमार्गस्य च तैलदाहः ।
स्यात् क्षारसूत्रेण सुपाचितेन
छिन्नस्य चास्य व्रणवच्चिकित्सा ॥ ९७ ॥**

किम्यस्थीत्यादिना भगन्दरं पक्वविधमपीह संक्षेपात् सामान्येनाह । एषणं शलाकया गत्यवैक्षणम् । क्षारसूत्रेण सुपाचितेन छिन्नस्येत्यनेन शय्यतन्त्रोक्तं क्षारसूत्रविधानं दर्शयति; प्रपञ्चस्त्विव पराधिकारत्वेन न कृतः; सुपाचितेनेति सम्यग्विपाचितक्षारेण ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

**जङ्घासु पिण्डीप्रपदोपरिष्टात्
स्याच्छीपदं मांसकफास्रदोषात् ।
सिराकफघ्नश्च विधिः समग्र-
स्त्रेण्यते सर्वपलेपनं च ॥ ९८ ॥**

जङ्घासिति बहुवचनं व्यत्ययपेक्षया; किंवा बहुवचनेन जङ्घादिष्वित्यादिपदलोपो ज्ञेयः । उक्तं हि—“क्षिश्रौष्ठनसास्रपि केचिदाहुः” इत्यादि । तथाहि पुष्कलावतः—“ग्रीवावङ्गण-जङ्घाष्ठपादकर्णकराश्रयम् । शीपदं मांसमेदोभ्यां विद्यात्” इति । पिण्डीति मांसपिण्डी । प्रपदं पादाग्रम् ॥ ९८ ॥

**मन्दास्तु पित्तप्रबलाः प्रदुष्टा
दोषाः सुतीक्ष्णं तनुरक्तपाकम् ।
कुर्वन्ति शोथं ज्वरतर्पयुक्तं
विसर्पणं जालकगर्दभाष्यम् ॥ ९९ ॥**
**विलङ्घनं रक्तविमोक्षणं च
विरुक्षणं कायविशोधनं च ।
धानीप्रयोगाच्च क्षिशिरान् प्रदेहान्
कुर्यात् सदा जालकगर्दभस्य ॥ १०० ॥**

१ ‘मूत्रमेदःकफजानां’ इति पा० । २ ‘क्रमेस्तृणादिक्षणनव्यवाय’ इति पा० । ३ ‘सुपाटितस्य भिन्नस्य’ इति पा० । ४ ‘जङ्घासु पिण्डीसु पदोपरिष्टात्’ इति पा० ।

मन्दा इत्यादौ मन्दा इति अल्पवृद्धाः मन्दा इति बहुवचनं व्यत्ययेक्षया । पित्तं प्रबलं येषां ते पित्तप्रबलाः । ततुः रक्तपाको यस्मिन् तत् तजुरक्तपाकः सुश्रुते हि अपाकशब्देन शेषत्वाक उक्तः “अपाकः श्वयुः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दभः” (सु. नि. अ. १३) इति । रक्तस्य पाकेन युक्तं रक्तपाकं, नतु रक्तवर्णमात्रम् ॥ ९९ ॥ १०० ॥

एवंविधांश्चाप्यपरान् परीक्ष्य
शोथप्रकाराननिलादिलङ्घैः ।

शान्तिं नयेदोषहरैर्यथास्व-

मालेपनच्छेदनमेददाहैः ॥ १०१ ॥

अत्रानुक्तशोथप्रकारसंग्रहार्थमाह—एवंविधानित्यादि १०१

प्रायोऽभिघातादनिलः सरक्तः

शोथं सरागं प्रकरोति तत्र ।

वीसर्पनुन्मास्तरक्तनुच्च

कार्यं विषघ्नं विषजे च कर्म ॥ १०२ ॥

आगन्तुशोथचिकित्सामह—प्राय इत्यादि । विषजे शोथे इति संबन्धः ॥ १०२ ॥

तत्र श्लोकः—

त्रिविधस्य दोषमेदात् सर्वाधोवयवगात्रमेदाच्च ।

श्वयथोर्द्ध्वविधस्य तथा लिङ्गानि चिकित्सितं चोक्तम्

इत्यश्विवेशकृते तच्चेऽप्राते दृढबलसंप्रति

चिकित्सास्थाने श्वयथुचिकित्सितं

नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

संग्रहे सर्वाधोगात्रावयवमेदाच्च त्रिविधस्येति संबन्धः । द्विविधस्येति निजान्गनुभेदेन ॥ १०३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविश्वरूपायां चरकतात्पर्यटीकाया-

मायुर्वेददीपिकायां शोथचिकित्सितं नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

शोथमेदत्वादुदरस्य शोथचिकित्सानन्तरमुदरचिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

सिद्धविद्याधराकीर्णै कौलासे नन्दनोपमे ।

तप्यमानं तपस्तीव्रं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम् ॥ ३ ॥

आयुर्वेदविदां श्रेष्ठं मिषग्विद्याप्रवर्तकम् ।

पुनर्वैसुं जितात्मानमग्निवेशोऽब्रवीद्वचः ॥ ४ ॥

भगवन्मुदरैर्दुःखैर्दृश्यन्ते ह्यर्विता नराः ।

शुष्कचक्राः कुशोर्गावैराभ्यातोदरकुक्षयः ॥ ५ ॥

प्रनष्टाश्विबलाहाराः सर्वेष्वेष्टास्वनीश्वराः ।

दीनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहतोऽसुलनाथवत् ॥ ६ ॥

तेषामायतनं संख्यां प्राप्नुयादुक्तमिषजम् ।

यथावच्छ्रोतुमिच्छामि गुरुणा सम्यगिरीतम् ॥ ७ ॥

सर्वभूतहितायर्षिः शिष्येणैवं प्रचोदितः ।

सर्वभूतहितं वाक्यं व्याहृतमुपचक्रमे ॥ ८ ॥

आयुर्वेदविदमिति मिषग्वेदविदाम् । दुःखैरिति दुःखकारणैः । तेषामिति उदराणाम् । आयतनमिति कारणम् । संख्या च यद्यपि रोगाधिकारे “अष्टाबुदराणि” (सु. अ. १९) इत्यनेनोक्ता, तथाऽपि गुल्मकुष्ठयोः संख्यातिक्रमदर्शनात् पुनरत्र संख्याप्रश्नः; किंवा प्रकरणागतत्वात् संख्यायुक्ताऽपि पुनरुच्यते ॥ ३-८ ॥

अग्निदोषान्मनुष्याणां रोगसङ्गाः पृथग्विधाः ।

मलवृद्ध्या प्रवर्तन्ते विशेषेणोदराणि तु ॥ ९ ॥

मन्देऽग्नौ मलिनैर्मुकैरपाकादोषसंचयः ।

प्राणान्यपानान् संदृष्ट्वा मार्गावृद्धाऽधरोत्तरान् १०

त्वङ्मांसान्तरमागम्य कुक्षिमाध्मापयन् भृशम् ।

जनयत्युदरं तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥ ११ ॥

अग्निदोषोऽत्राग्निमान्यमेव विवक्षितं; तस्यैवेदोदरकारणदोषत्रयकर्तृत्वमुक्तं—“वर्षास्त्रिबले क्षीणे कुण्ठन्ति पवनादयः” (सु. अ. ६) इति । मला वातादयः पुरीषादयश्च । मलिनैरिति दोषकारकैर्विरुद्धाहारादिभिः । यद्यपि मन्दाश्विमलिनान्नयोः प्रत्येकमपि दोषत्रयकर्तृत्वमुक्तं, तथाऽपीहोभयजनकत्वेन प्रकर्षो दृश्यते, अत एव च प्रकर्षार्थं ‘संचय’ इति संपूर्णं कृतवान् । प्राणस्यादौ पुनरभिदृष्ट्वाभिधानेन मन्दस्य वहेः पुनर्दोषकृतं नितरां मान्यं दर्शयति । दोषसंचयकृतेन वायुना प्राणपानयोर्दृष्ट्वा विरुद्धमेव; यतो वायुनाऽपि वायुदुष्टिर्भवेत्सेव । त्वङ्मांसान्तरमिति त्वङ्मांसमन्यम् ॥ ९-११ ॥

अत्युष्णलवणक्षारविदाहमलगराशनात् ।

मिथ्यासंसर्जनद्रूक्षविरुद्धाशुचिभोजनात् ॥ १२ ॥

ग्रीहाशौग्रहणीदोषकर्शनात् कर्मविभ्रमात् ।

क्लिष्टानामप्रतीकाराद्रौक्ष्याद्वैगविधारणात् ॥ १३ ॥

स्रोतसां दूषणादामात् संक्षोभादतिपूरणात् ।

अशौबालशक्रद्रोधादभस्फुटनमेदनात् ॥ १४ ॥

अतिसंचितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वेताम् ।

उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥ १५ ॥

अत्युष्णस्यादिना हेतुमाह । कर्मविभ्रमादिति वमनादीनामसम्यकरणात् । क्लिष्टानामप्रतीकारादिति ग्रीहादिरोगैः क्लिष्टानामप्रतिक्रियेयस्यैः । रौक्ष्यादुत्पत्तिः रौक्ष्यस्य प्रतिक्रियाभावेना-

सुवर्तनात् । आमादिति आमानुबन्धात् । पापं कर्म च कुर्वता-
मिहनेनास्य महादुःखरूपस्य प्रबलाधर्मजन्यतामाह । मन्दा-
मीनां विशेषत इति अत्यन्तोपहतामीनाम् ॥ १२-१५ ॥

क्षुब्धाशः स्वाद्वतिस्निग्धगुर्वचं पच्यते चिरात् ।
भुक्तं विद्वह्यते सर्वं जीर्णाजीर्णं न वेत्ति च ॥ १६ ॥
सहते नातिसौहृद्व्यमीषच्छोफश्च पादयोः ।
शश्वद्वलक्ष्योऽल्पेऽपि व्यायामे श्वासमृच्छति १७ ॥
वृद्धिः पुरीषनिचये रुक्षोदावर्तहेतुका ।
वस्तिस्नग्धौ दग्धाध्मानं वर्धते पात्र्यतेऽपि च ॥ १८ ॥
आतन्यते च जठरमपि लघ्वल्पभोजनात् ।
राजीजन्म वलीनाश इति लिङ्गं भविष्यताम् ॥ १९ ॥

क्षुब्धाश इत्यादिना पूर्वरूपभिधानम् । स्वाद्वतीनां यद्यपि
कटुकायपेक्षया विरेणैव पाको भवति, तथाऽपीह विरादिति
पदेनात्यर्थं विरादित्वमिधीयते । जीर्णाजीर्णं न वेत्ति चेति
वातजन्यत्वाज्ञेयम् । 'रुक्षोदावर्तहेतुका' इत्यत्र 'बद्धोदावर्त-
हेतुका' इति वा पाठः । वस्तिस्नग्धाविति वस्तिना समं यत्र
सरीरेतरदेशसंबन्धस्तत्र । आतन्यते इति विस्तीर्यते । राजी
व्याका सिरा ॥ १६-१९ ॥

रुक्का खेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः ।
प्राणाश्रयपानान् सन्दूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ २० ॥
कुक्षेराध्मानमाटोपः शोफः पादकस्य च ।
मन्दोऽग्निः श्लेष्मणगण्डत्वं कार्यं चोदरलक्षणम् २१
पृथगदोषैः समस्तैश्च ग्रीहबद्धक्षतोदकैः ।
संभवन्त्युदराण्यद्यौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ २२ ॥

रुद्धेत्यादिना चतुर्णां दोषजन्यामुदराणां सामान्यात् संप्रा-
प्तिमाह : "पूर्व या संप्राप्तिरुक्ता सा सर्वोदराणाम्" इत्येके वदन्ति;
"रुद्धेत्यादिना पूर्वं संप्राप्त्यनुक्तस्य खेदाम्बुवाहिलोतोदुष्टिरूपस्या-
भिधानादग्नौनरुच्यम्" इत्यन्ये । "खेदबद्धक्षोतसां मेदोमूर्ल
रोमकृपाश्च, उदकबद्धक्षोतसां ताल्मूत्रं क्लोम च" (वि. अ. ५)
इत्यनेन भेद उक्तो ज्ञेयः । उदराणां सामान्यरूपमाह-कुक्षेरि-
त्यादि । मन्दोऽग्निप्रेषयि कारणं, तथाऽप्ययं मन्दामिरिह
लक्षणे ज्ञेयः । श्लेष्मणगण्डत्वमिति मरणकपोलत्वम् । तेषां
लिङ्गमित्यत्र लिङ्गशब्देन वक्ष्यमाणहेतुसंप्राप्ति अपि व्याधि-
गमकतया संयुहीते ज्ञेये । इह संप्राप्तिः कारणानि वा वक्त-
व्यानि विशेषस्येव, तेन न सर्वसाधारणोक्तेतुसंप्राप्त्या पुनरु-
क्तम् ॥ २०-२२ ॥

रुक्षादपभोजनायासवेगोदावर्तकशनैः ।
वायुः प्रकुपितः कुक्षिद्वस्तिगुदमार्गगः ॥ २३ ॥

१ 'पुरीषनिचये' इति पा० । २ 'जठरं लघ्वल्पभोजनैरपि'
इति पा० ।

हत्वाऽग्निं कफमुद्धूय तेन रुद्धगतिस्ततः ।
आचिनोत्युदरं जन्तोस्त्वब्जांसान्तरमाश्रितः ॥ २४ ॥

तस्य रूपाणि—कुक्षिपाणिपादवृषणश्वयथुः, उद-
रविपाटनम्, अनियतौ च वृद्धिहासौ, कुक्षिपार्श्व-
शूलोदावर्ताङ्गमर्दवर्षमेदशुष्काकासकार्श्यदैर्बल्या-
रोचकाविपाकाः, अधोगुरुत्वं, वातवचोमूत्रसङ्गः,
श्यावारुणत्वं च नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसाम्,
अपि चोदरं तन्वसितराजीसिरासंततम्, आहत-
माध्मातटतिशब्दवद्भवति, वायुश्चोर्ध्वमधश्चित्यैकं
च सशूलशब्दश्चरति, एतद्वातोदरमिति विद्यात् २५

कशनैरिति कुशत्कारणैर्लङ्घनादिभिः । गुदस्य मार्गो
गुदमार्गः । कफमुद्वेति अत्र कफस्याप्राप्त्यर्थं, तेन कफेनोद-
रव्यपदेशोऽन्नासमीचीन इति दर्शयति । अनियतौ च वृद्धि-
हासौ 'उदरस्य' इति शेषः । अस्तिता राज्यः सिराश्च तामिः
संततं व्याप्तम् । आध्मातटतिशब्दवदिति वातपूर्णचर्मशब्द-
वत् ॥ २३-२५ ॥

कट्वम्लवपानयुष्मन्तीक्ष्णान्यातपसेवतैः ।
विदाह्यध्यानाजीर्णैश्चाशु पित्तं समाचितम् ॥ २६ ॥
प्राप्यानिलकफौ रुक्का मार्गमुन्मार्गमास्थितम् ।
निहन्त्यामाशये वह्निं जनयत्युदरं ततः ॥ २७ ॥

तस्य रूपाणि—दाहज्वरतृष्णामूर्च्छातीसार-
भ्रमाः, कटुकास्यत्वं, हरितहारिद्रत्वं च नखनयनव-
दनत्वङ्मूत्रवर्चसाम्, अपि चोदरं नीलपीतहारिद्र-
हरितताम्रराजीसिरावनद्धं, दह्यते, दूयते, धूप्यते,
ऊष्मायते, स्विद्यते, क्रिद्यते, मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं
च भवति; एतत् पित्तोदरमिति विद्यात् ॥ २८ ॥

कट्वित्यादिना पित्तोदरमाह । अत्रापि अनिलकफावप्रधानौ,
पित्तं तु प्रधानम् । निहन्त्यामाशये वह्निमित्यनेन स्थानान्तर-
स्थधात्वमिवधं कृत्वा । हारिद्रं हरिद्राभम् । दूयत इति व्यथत ।
धूप्यत इति धूममिव उद्धमति । ऊष्मायत इति पार्श्वस्थेनैव
वह्निना दह्यते । स्विद्यत इति घर्माक्तं भवति । क्षिप्रपाकं भव-
तीति क्षीप्रपाकाजलोदरतां याति ॥ २६-२८ ॥

अव्यायामदिवास्वप्नाद्वतिस्निग्धपिच्छिलैः ।
दधिदुग्धौदनानूपमांसैश्चाप्यतिसेवितैः ॥ २९ ॥
कुक्षेन श्लेष्मणा स्रोतःस्वावृतेष्वावृतोऽनिलः ।
तमेव पीडयन् कुर्यादुदरं बहिरन्तर्गः ॥ ३० ॥

तस्य रूपाणि—गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्दाः,
सुप्तिः, पाणिपादमुष्कोदशोफः, उत्क्लेशनिद्राकास-
श्वासाः, शुक्लत्वं च नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्च-

१ 'पीतत्वं' इति पा० । २ 'बहिरन्तरम्' इति पा० ।

साम्, अपि चोदरं शुक्रराजीसिरासंततं, गुरु,
स्तिमितं, स्थिरं, कठिनं च भवति; एतच्छुष्मोदर-
मिति विधात् ॥ ३१ ॥

अव्यायामेलादिना कफोदरमाह । बहिरन्त्राग इति अन्त्रा-
द्वाह्यगः ॥ २९-३१ ॥

दुर्बलाग्नेरपथ्यामविरोधिगुरुभोजनैः ।

स्त्रीदत्तैश्च रजोरोमविष्मूत्रास्थिनखादिभिः ॥ ३२ ॥

विवैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः संचयं त्रयः ।

शनैः कोष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ ३३ ॥

तस्य रूपाणि—सर्वेषामेव दोषाणां समस्तानि
लिङ्गान्युपलभ्यन्ते, वर्णाश्च सर्वे नखादिषु, उदरमपि
नानावर्णराजीसिरासंततं भवति; एतत् सन्निपातो-
दरमिति विधात् ॥ ३४ ॥

दुर्बलाग्नेरित्यादिना सन्निपातोदरमाह । स्त्रीदत्तैरिति स्त्रीभिर-
ज्ञानात् सौभाग्यार्थं रजःप्रभृतिदानं प्रायो भवतीति; स्त्रीणाम-
भिधानमुपलक्षणार्थं, तेनान्यदत्तानामपि रजःप्रभृतीनां ग्रहणं
भवत्येव । विवैश्च मन्दैरिति दूषीविवैः, दूषीविषाण्येव हि मन्दानि
भवन्ति । त्रय इति पदेन वातादीनां त्रयाणामपि स्वातन्त्र्येण
ग्रहणं करोति । वर्णाश्च सर्वेषां दोषाणामिति संबन्धः । इह
सकललक्षणमेलकाभिधानेनैव नखादिवर्णः सर्वाश्च नानावर्णा
राज्यश्च यद्यपि गृहीतास्तथाऽपि तदभिधानमवश्योत्पाददर्श-
नार्थम् ॥ ३२-३४ ॥

अशितस्यातिसंक्षोभाद्यानयानातिचेष्टितैः ।

अतिव्यायामभाराध्वजमनव्याधिकर्शनैः ॥ ३५ ॥

वामपार्श्वोभ्रितः स्त्रीहा च्युतः स्थानात् प्रवर्धते ।

शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्धयेत् ॥ ३६ ॥

तस्य स्त्रीहा कठिनोऽष्टीलैर्वादी वर्धमानः कच्छ-
पसंस्थान उपलभ्यते; स चोपेक्षितः क्रमेण कुक्षिं
जठरमभ्यविष्टानं च परिक्षिपन्नुदरमभिनिवर्त-
यति ॥ ३७ ॥

तस्य रूपाणि—दैर्बल्यारोचकाविपाकवर्चो-
मूत्रग्रहणतमः प्रवेशपिपासाङ्गमर्दच्छर्दिमूर्च्छाङ्गसाद-
कासश्वासमृदुञ्चरानाहाग्निनाशकाश्यांस्यवैरस्यप-
वैभेदकोष्ठवातशूलानि, अपि चोदरमरुणवर्णं
विवर्णं वा नीलहरितहारिद्रराजिमद्भवति; एवमेव
यकृदपि दक्षिणपार्श्वस्थं कुर्यात्, तुल्यहेतुलिङ्गवै-
धत्वात्तस्य स्त्रीहजठर एवावरोध इति; एतत् स्त्रीहो-
दरमिति विधात् ॥ ३८ ॥

स्त्रीहृद्विद्विधा—संक्षोभादिच्युतस्य वा वृद्धिः, अच्युतस्य
वा शोणितवृद्ध्या वृद्धिर्भवति । वामपार्श्वोभ्रित इति स्त्रीहृद्वि-
कथनम् । शोणितं वा रसादिभ्य इति अत्रादिशब्दः प्रकारवाची;
तेन रसस्य कारणस्य वृद्ध्या कार्यस्य रक्तस्य वृद्धिस्तथा मांसा-
दिभ्योऽपि रक्तवृद्धिर्भवति; तेनाहारविहारैभ्यो रक्तवृद्धिरुक्ता
भवति । प्रथमं या च्युतस्य वृद्धिरुक्ता सा वातादिसन्निपातत्वेन
चतुर्विधा भवेत्; तेन रक्तजहीहृद्वृद्ध्या समं पञ्च स्त्रीहृदोषा ये
उक्तास्ते संगता भवन्ति । उक्तं हि—“पञ्च स्त्रीहृदोषा इति गुणै-
र्व्याख्याताः” (सू. अ. १९) इति । अष्टीला दीर्घो लोहमयो
ग्रन्थिलोहकारेषु प्रसिद्धः । कुक्षिः पार्श्वदेशः । दक्षिणपार्श्वस्थ-
मिति स्थाननिर्देशः । यकृजन्मन उदरस्य पृथङ्माना आख्याय
तस्य स्त्रीहोदर एवावरोधमाह—तुल्येलादिना ॥ ३५-३८ ॥

पक्ष्मवालैः सहाग्नेन भुक्तैर्वस्त्रायेन गुदे ।

उदायतैस्तथाऽशोभिरन्त्रसमूच्छन्नेन वा ॥ ३९ ॥

अपानो मार्गसंरोधाद्धत्वाऽग्निं कुपितोऽनिलः ।

वर्चःपित्तकफान् रुद्धा जनयत्युदरं ततः ॥ ४० ॥

तस्य रूपाणि—तृष्णादाहज्वरमुखतालुशोषो-
सादकासश्वासदौर्बल्यारोचकाविपाकवर्चोमूत्रस-
ङ्गाध्मानच्छर्दिक्षवधुशिरोहृद्वाजिमृदुशूलानि, अपि
चोदरं मूढवातं स्थिरमरुणं नीलराजि सिरावनद्-
राजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोपुच्छवदभिनिवर्तत
इति; एतद्वज्जुदोदरमिति विधात् ॥ ४१ ॥

पक्ष्मवालैरित्यादिना बद्धगुदोदरमाह । बद्धाग्नेय इति बद्ध-
मार्गे । उदायतैरित्यादावपि ‘बद्धाग्नेय गुदे’ इत्युपवर्तनीयम् ।
अन्त्रसमूच्छन्नेन अन्त्रपरिवर्तनेन । पक्ष्मवालैरित्यादिना अनेक-
हेतुक्रुतो गुदनिरोधः; तेन गुदनिरोधकत्वरूपेणैकरूपमेव बद्ध-
गुदोदरं जनयति; तेन पक्ष्मादिगुदनिरोधहेतुपक्ष्मजन्यत्वाद्
बद्धगुदोदराणां पक्ष्मत्वं नोद्यम् ॥ ३९-४१ ॥

शर्करातृणकाष्ठस्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।

मिथेयान्नं यदा भुक्तैर्जृम्भयाऽत्यशनेन वा ॥ ४२ ॥

पाकं गच्छेद्रसस्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः प्रस्त्रवद्भवति ।

पूरयन् गुदमन्त्रं च जनयत्युदरं ततः ॥ ४३ ॥

तस्य रूपाणि—तदधो नाभ्याः प्रायोऽभिवर्धमा-
नमुदकोदरं भवति, यथाबलं च दोषाणां रूपाणि
दर्शयति, अपि वातुरः सलोहितनीलपीतपिच्छिल-
कुणपगन्ध्यामवर्च उपवेशते, ह्रिक्काश्वासकासतृ-
ष्णाप्रमेहारोचकाविपाकदौर्बल्यपरीतश्च भवति;
एतच्छिद्रोदरमिति विधात् ॥ ४४ ॥

शर्करेत्यादिना क्षतोदरमाह । शर्करादिभिरभ्याहृतमन्त्रं
मिथेयेति योजना । पाकं गच्छेदिति मित्रमेवान्तः पाकं
गच्छति । बहिरिति बहिर्भागे अन्नं गुदं च पूरयन् स एव

रसोऽन्नपाकप्रभृत उदरं जनयति । तदधो नामैः प्रायोऽभिवर्धमानं द्रव्यस्योदरारम्भकस्यायोगमित्याद् दकोदरं भवतीति उदरान्तरापरिक्षया शीघ्रगतिर्भवतीत्यर्थः । 'उदकोदरस्य दोषाणां च' इति वा पाठः । तत्र उदकोदरस्य रूपाणि दर्शयति, दोषाणां च यथाबलं रूपाणि दर्शयतीति योजना । यथाबलमिति यो बलवान् दोषो भवति तस्य रूपाणि दर्शयति ॥ ४२-४४ ॥

स्नेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।
अत्यम्बुपानान्नष्टेऽग्नौ मासृतः क्लोन्नि संस्थितः ॥ ४५ ॥
स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः ।
वर्धयेतां तदेवाम्बु स्वस्थानादुदराय तौ ॥ ४६ ॥

तस्य रूपाणि—अनन्नकाङ्क्षापिपासागुदस्त्रावशूलश्वासकासदौर्बल्यानि, अपि चोदरं नानावर्णराजिसिरासंततमुदकपूर्णदृतिक्षोभसंस्पर्शं भवति, एतदुदकोदरमिति विद्यात् ॥ ४७ ॥

तत्र अचिरोत्पन्नमुपपन्नमुदकमप्राप्तमुदरं त्वरमाणश्चिकित्सेत्; उपेक्षितानां ह्येषां दोषाः स्वस्थानादपवृत्ता परिपाकाद्वीभूताः सन्धीन् स्रोतांसि चोपकृद्दयन्ति, स्नेदश्च बाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहतगतिस्तिर्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययति; तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुरु स्तिमितमाकाठितमशब्दं सुदुस्पर्शमपगतराजीकमाक्रान्तं नाभ्यामेवोपसर्पति । ततोऽनन्तरमुदकप्रादुर्भावः । तस्य रूपाणि—कुक्षेरितिमात्रवृद्धिः, सिरान्तर्धानगमनम्, उदकपूर्णदृतिसंक्षोभसंस्पर्शत्वं च ॥ ४८ ॥

तदाऽऽतुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति—छर्द्यतीसारतमकतृष्णाश्वासकासहृक्कादौर्बल्यपाश्वशूलारुचिस्त्रमेदमूत्रसङ्कादयः; तथाविधमचिकित्सं विद्यादिति ॥ ४९ ॥

स्नेहेत्यादिना उत्पत्तिविशिष्टं जलोदरमाह । क्लोम हृदयावयवविशेषः । वर्धयेतामिति यथोक्तौ कफमारुतौ । तयोश्चाम्बुवर्धकत्वं पिपासाजननेनाम्बुपानादेरिति ज्ञेयम् । साध्यासाध्यविभागमाह—तत्रेत्यादि । अनुदकप्राप्तमिति अजातोदकरूपदोषावस्थं; परिपाकेनात्र दोषाणां प्रवृत्तं स्वभावादेव ज्ञेयम् । बाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहतगतितिरि बहिर्गन्तुमसमर्थः । अत्र जलजन्मपूर्वत्वं पिच्छोत्पद्यते, तेन पिच्छोत्पत्तिलक्षणमेव तावदाह । पिच्छासदृशो भागः पिच्छः अन्ये तु भक्तमण्डलदृशीं पिच्छामाहुः । सर्पतीति चलति । उदकपूर्णदृतिवत् संक्षोभः मांसस्य पिच्छोदकरूपं प्राप्तस्य । तमकः श्वासविशेषः । अचिकित्समिति विषययोगशस्त्रप्रणिधानादिद्वाराण्यतिरिक्तकियया अचिकित्सं विद्यात् ॥ ४५-४९ ॥

भवन्ति चात्र—

वातात्पित्ताक्तफात् ग्रीहः सन्निपातात्तथोदकात् ।
परं परं कृच्छ्रतरमुदरं भिषगादिशेत् ॥ ५० ॥
पक्षाद्बहुगुदं त्वर्थं सर्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय च्छिद्रान्नं चोदरं नृणाम् ॥ ५१ ॥

परं परं कृच्छ्रतरमिति यथा यथा परवनिर्देशस्तथा तथा कृच्छ्रसाध्यत्वम् । बद्धच्छिद्रदकोदराणां विशेषमाह—पक्षादित्यादि । बद्धगुदमुदरं पक्षाद्वर्धं विनाशाय प्रायो भवति; कदाचित् पक्षाद्वर्धमप्यभावाय न भवतीति प्रायःशब्देनाह । जातोदकं छिद्रान्नं च प्रायो विनाशाय भवति; कदाचिद् विषयश्लाभिमतचिकित्सया जातोदकं छिद्रं बद्धगुदं च सिध्यतीति प्रायःशब्देन दर्शयति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

शून्याक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतुल्यचम् ।
बलशोणितमांसाग्निपरिक्षोणं च वर्जयेत् ॥ ५२ ॥
श्वयथुः सर्वममौत्थः श्वासो ह्रिक्काऽरुचिः सत्तृद् ।
मूर्च्छा च्छर्दिर्गतीसारो निहन्त्युदरिणं नरम् ॥ ५३ ॥
जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥ ५४ ॥

शून्याक्षमित्यादिना साध्योक्तानामप्यसाध्यतामाह । कुटिलोपस्थमिति वक्रोपस्थम् । उपक्लिन्ना तन्वी च त्वग्यस्य स तथा । अग्निक्षयश्चोदरे प्रथमत एव यद्यपि भवति, तथाऽपि असाध्यलक्षणेपु विशेषेणाग्निक्षयो लक्षणान्तरयुक्तश्च भवतीति ज्ञेयम् । जन्मनैवेति उत्पत्तिमात्रेण ॥ ५२-५४ ॥

अजातशोथमरुणं सशब्दं नातिभारिकम् ।
सदा गुडगुडायच्च सिराजालगवाक्षितम् ॥ ५५ ॥
नाभिं विष्टभ्य पायौ तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति ।
हृन्नाभिवह्णकडीगुदप्रत्येकशूलिनः ॥ ५६ ॥
कर्कशं सूजतो वातं नातिमन्दं च पावके ।
लोर्लस्याविरसे चास्ये मूत्रेऽप्ये संहते विषि ॥ ५७ ॥
अजातोदकमित्येतैर्लङ्घैर्विज्ञाय तत्त्वतः ।
उपाक्रमेद्विषगदोषबलकालविशेषवित् ॥ ५८ ॥

अजाताम्बुलक्षणमाह—अजातशोथमित्यादि । नातिभारिकमिति नातिगुरुणा भारेण युतम् । नाभिं विष्टभ्येति नाभिं स्तम्भयित्वा । कृत्वा वेगमिति पुरीषवातवेगं कृत्वा, वातपुरीषं विष्टुज्येति यावत् । प्रणश्यतीति लीनं भवति । कर्कशमिति वेगवन्तः सूजत इति वातं सरतः ॥ ५५-५८ ॥

वातोदरं बलमतः पूर्वं स्नेहैरुपाचरेत् ।
स्निग्धाय स्नेदिताह्वाय दद्यात् स्नेहविरचनम् ॥ ५९ ॥

१ 'सशोथमरुणाभासं' इति पा० । २ 'गुडगुडान्तं' इति पा० । ३ 'वायुस्तु' इति पा० । ४ 'लालया विरलं' इति पा० ।

हृते दोषे परिम्लानं वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
 तथाऽस्थानवकाशत्वाद्वाशुनोभ्यापयेत् पुनः ॥६०॥
 दोषातिमानोपचयात् सोतोमार्गनिरोधनात् ।
 संभवत्युदरं तस्मान्नित्यमेव विरेचयेत् ॥ ६१ ॥
 शुद्धं संसृज्य च क्षीरं बलार्थं पाययेत् तु तम् ।
 प्रागुक्तेशाशिवर्त्य च बले लब्धे क्रमात् पयः ॥६२॥
 यूपै रसैर्वा मन्दाभ्यलक्षणेरेषितानलम् ।
 सोदावर्तं पुनः स्निग्धं स्निग्धमास्थापयेन्नरम् ॥ ६३ ॥
 स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्त्रिपार्श्वपृष्ठचिकित्तिषु ।
 दीप्ताग्निं बद्धविद्धातं रुक्षमप्यनुवासयेत् ॥ ६४ ॥
 तीक्ष्णाधोभागयुकोऽस्य निरुहो दाशमूलिकः ।
 वातग्न्याम्लशूतैरण्डतिलतैलानुवासनम् ॥ ६५ ॥
 अविरेच्यं तु यं विद्यादुर्वलं स्थविरं शिशुम् ।
 सुकुमारं प्रकृत्याऽल्पदोषं वाऽधोत्वगानिलम् ॥६६॥
 तं भिषक् शमनैः सर्पिर्वृषमांसरसौदनैः ।
 बस्त्यभ्यङ्गानुवासैश्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः ॥ ६७ ॥

वातोदरमिलादिना चिकित्सा माह । परिम्लानमिति क्षीणम् ।
 तथेति बलवैष्टेनेन । उदरे पुनः शोथनोपपत्तिमाह-दोषे-
 त्यादि । सोतोमार्गनिरोधनादिति सोतोमुखनिरोधनादित्यर्थः ;
 मार्गशब्दोऽत्र मुखवाची । संसृज्येन्न प्रेयादिकमेषोपपाद्य ।
 प्रागुक्तेशादित उक्तेषु दृश्यमाने । उत्सर्गस्तु बलजनककार्यं
 कृत्वा पयो निवर्तनीयम् । वातग्न्यादिभिः शूतमैरण्डतैलं तिलतैलं
 वाऽनुवासनं स्यात् । अनुवासैरिति अनुवासनैः ॥ ५९-६७ ॥

पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।
 दुर्वलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ॥ ६८ ॥
 संजातबलकायाग्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
 पयसा सन्निवृत्कलेनोद्बूकशूतेन वा ॥ ६९ ॥
 सातलात्रायमाणार्भ्यां शूतेनारग्वधेन वा ।
 सकफे वा समूत्रेण सवाते तिकसर्पिषा ॥ ७० ॥
 पुनः क्षीरप्रयोगं च वस्तिकर्म विरेचनम् ।
 क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् युक्तः पित्तोदरं जयेत् ॥ ७१ ॥
 सातला चर्मकषा । क्षीरवस्तिरिति क्षीरप्रधानो वस्तिः ।
 सकफे इति कफयुक्ते पित्ते । समूत्रेणेत्यत्र 'पयसा' इत्यनुव-
 र्तेत । सवाते पित्ते तिकसर्पिषा विरेचनं त्रिवृतादिद्रव्ययुक्तेन
 कर्तव्यम् । क्रमेणैति क्षीरप्रयोगादिक्रमेण पित्तोदरं जयेदिति
 योजना ॥ ६८-७१ ॥

स्निग्धं स्निग्धं विशुद्धं तु कफोदरिणमातुरम् ।
 संसर्जयेत् कटुक्षारयुक्तरैः कफापहैः ॥ ७२ ॥
 गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णयिस्कृतिभिस्तथा ।
 सक्षारैस्तैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ॥ ७३ ॥

विशुद्धमित्यत्र वमनं विना विशुद्धो हैयः, वमनस्योदरे
 निषिद्धत्वात् । चूर्णयुक्ता अयस्कृतयः चूर्णीयस्कृतयः "नवायोर-
 जसो भागास्तचूर्णं मधुसर्पिषा" (नि. अ. १६) इत्याद्युक्ताः ;
 किंवा चूर्णाच्चैव वक्ष्यमाणानि, अयस्कृतयस्तु रसायनोक्तलो-
 हप्रयोगे हैयाः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
 सोपद्रवं तु निवृत्तं प्रत्याख्येयं विजानता ॥ ७४ ॥

सर्वा यथोक्ता इति प्रत्येकं वातादिविहिताः सर्वा एव सन्नि-
 पातोदरे कर्तव्याः । सोपद्रवं तु निवृत्तमिति सोपद्रवतयोत्प-
 न्नम् ॥ ७४ ॥

उदावर्तं रुजानाहैर्दाहमोहदृष्टाज्वरैः ।
 गौरवारुचिकाटिन्यैश्चानिलादीन् यथाक्रमम् ॥७५॥
 लिङ्गैः ग्रीह्वयधिकान् दृष्ट्वा रक्तं चापि स्वलक्षणैः ।
 चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादोषं यथाबलम् ॥ ७६ ॥
 स्नेहं स्वेदं विरेकं च निरुहमनुवासनम् ।
 समीक्ष्य कारयेद्वाहो वामे वा व्यधयेत् सिराम् ७७
 षट्पलं पाययेत् सर्पिः पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।
 सगुडामभयां वाऽपि क्षारारिष्टगणांस्तथा ॥ ७८ ॥
 एष क्रियाक्रमः प्रोक्तो योगान् संशमनान्जुष्टु ।
 पिप्पली नागरं दन्ती चित्रकं द्विगुणभयम् ॥ ७९ ॥
 विडङ्गाशयुतं चूर्णमेतदुष्णाम्बुना पिबेत् ।
 विडङ्गं चित्रकं शुण्ठीं सधृतां सैन्धवं वचाम् ॥ ८० ॥
 दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मग्रीहापहं पिबेत् ।
 रोहीतकलतानां तु काण्डकानभयाजले ॥ ८१ ॥

मूत्रे वा सुनुयात्तच्च सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ।
 कामलागुल्ममेहार्शः ग्रीहसर्वोदरकिमीन ॥ ८२ ॥
 स हन्याज्जाङ्गलरसैर्जीर्णं स्याच्चात्र भोजनम् ।
 रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ॥ ८३ ॥
 कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ।
 पलिकैः पञ्चकोलेस्तु तैः सर्वैश्चापि तुल्यया ॥ ८४ ॥
 रोहीतकत्वचा पिष्टैर्वृत्तप्रस्थं विपाचयेत् ।
 ग्रीहामिष्टुङ्गि शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ॥ ८५ ॥
 तथा गुल्मोदरश्वासकिमिषाण्डुत्वकामलाः ।
 अग्निर्कर्म च कुर्वीत भिषग्वातकफोत्वणे ॥ ८६ ॥
 पैत्तिके जीवनीयानि सर्पाणि क्षीरबस्त्यः ।
 रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ॥ ८७ ॥
 यूपैर्मांसरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ।
 यकृति ग्रीहवत् सर्वं तुल्यत्वाद्भेषजं मतम् ॥ ८८ ॥
 लघून्यन्नानि संसृज्य दद्यात् ग्रीहोदरे भिषक् ।

१ ग्रीहयधिका तुष्णा रक्तं च पित्तलक्षणेः । विघात समस्तैः सर्वैस्तु
 सन्निपातं तथा भिषक् इति पाठः ।

झीहोदचिकित्सामाह—उदावर्तत्यादि । अनिलादीन् यथा-
क्रममिति उदावर्तरुजानाहैर्वातं, दाहमोहतृणाज्वरैः पित्तं, शोषैः
कर्म, दृष्ट्वा चिकित्सां कुर्वीत; किंच बाधितं रक्तं तल्लक्षणै-
र्दृष्ट्वा चिकित्सां कुर्वीत । तत्र रक्तस्य लक्षणानि विविशोणित्ती-
योक्तानि, तन्त्रान्तरे “विदाहं तृणां वैरसं गात्रगौरवं मूर्च्छा”
इत्यादीनि ज्ञेयानि । झीहीति झीहोदरे । यथादोषमिति उल्ब-
णदोषप्रशमनीम् । वामे बाहौ सिराव्यधः सामान्योकोऽपि
सुश्रुतप्रख्यातः कूर्पराख्यसिराव्यधो ज्ञेयः । पिप्पलीर्वा प्रयो-
जयेदिति रसायनोक्तपिप्पलीवर्धमानं प्रयोजयेत् । क्षारारिष्ट-
गणानिति ग्रहण्यशौवक्ष्यमाणक्षारारिष्टसमूहान्; इहापि च
विडङ्गमित्यादिना क्षारं, तथा रोहितकलतेत्यादिनाऽरिष्टं च
वक्ष्यति । द्विगुणामयमिति द्विभागामयम् । रोहितकलता ‘रोहि-
तक’ इति ख्याता । काण्डका इति खल्वप्रमाणाः खण्डाः । आसु-
मुयादिति द्रवे ममाः कृत्वा संधानार्थं स्थापयेत् । रोहितकेत्यादौ
सप्तपञ्चाशत्पले काष्ठोऽष्टगुणमुदकं दत्त्वा पादावशेषेण द्विपलो-
पैतचतुर्दशशरावमानः काथो भवति । सर्वैस्त्वेष्टापि तुल्ययेति
रोहितकत्वचः पञ्चपलानीत्यर्थः । पिष्टैरिति पञ्चकोलैः पिष्टैः,
तथा विभक्तिविपरिणामाद्रोहितकत्वचा पिष्टयेति ज्ञेयम् । अग्नि-
कर्मणि शुलभदन्नाप्यमिकर्मं वदन्ति; तच्च वातकफोरब्धेण झीहो-
दरे एव ज्ञेयम् । दीपनीयसमायुतैरिति पिप्पल्यादिदीपनीयगण-
संस्कृतैरित्यर्थः ॥ ७५-८८ ॥—

स्वित्राय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ॥ ८९ ॥
सतैललवणं दद्यान्निरुहं सानुवासनम् ।
परिलंसीति चान्नानि तीक्ष्णं चैव विरेचनम् ॥ ९० ॥
उदावर्तहर्तं कर्म कार्यं वातघ्नमेव च ।
छिद्रोदरमृते खेदाच्छ्रेष्मोदरवदाचरेत् ॥ ९१ ॥
जातं जातं जलं स्राव्यमेवं तथापयेद्विषक् ।
तृणाकासज्वरार्ते तु क्षीणमांसाग्निभोजनम् ॥ ९२ ॥
वर्जयेच्छ्रासिनं तद्वृद्धलिनं दुर्बलेन्द्रियम् ।

निरुहस्योत्सर्गत एव सतैललवणत्वे सिद्धे सतैललवणमिति
पदं तैललवणयोरत्रापि कदाचोपदर्शनार्थम् । बद्धछिद्रद्रकोद-
रिणं च यद्यप्यास्थापनं निषिद्धं, तथाऽपि तदेकसाध्यायामव-
स्थायां निरुहानुवासनमिह ज्ञेयम् । परिलंसीनीति अनुलोमनानि ।
छिद्रान्त्रं चोदरं तृणामिलत्र यद्यप्यसाध्यत्वमुक्तं, तथाऽपि तत्र
प्रायःशब्दनिवेशादसाध्यताव्याभिचारोऽपि दर्शितः; तेनेह तच्चि-
क्तोच्यते, उत्तरत्रापि च पिपिलिकादांशदिना छिद्रोदरचि-
क्तोच्यते, तथा ‘हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं’ इत्यनेन सर्वोदरचि-
क्तसा वक्तव्या । अन्ये तु सर्वोदरहन्तुत्वकथनं न पारमार्थि-
कमिति वदन्ति । ऋते खेदादित्यनेन खेदस्य छिद्रोदरे
उदककारतया निषेधं दर्शयति । तृणेत्यादिना प्रत्याख्येयं
छिद्रोदरमाह ॥ ८९-९२ ॥—

अपां दोषहराण्यादौ प्रद्यादुदकोदरे ॥ ९३ ॥
मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधक्षारवन्ति च ।
दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ॥ ९४ ॥
द्रवेभ्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वशः ।

अपां दोषहराणीत्यादिना उत्पत्तिविशिष्टद्रकोदरचिकित्सा-
माह । उदकादिभ्य इति उदकप्रकारेभ्यो द्रवान्तरेभ्यः ।
नियच्छेदिति निवर्तयेत् । अनुपूर्वश इति क्रमेण निवर्त-
येत् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥—

सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं मतम् ॥ ९५ ॥
तस्मान्निदोषशमनीं क्रियां सर्वत्र कारयेत् ।
दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णं बह्निर्मन्दत्वमुच्छति ॥ ९६ ॥
तस्मान्द्रोष्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ।
रक्तशालीनि यवान्मुद्गाञ्जाङ्गलांश्च मृगद्विजान् ॥ ९७ ॥
पयोमूत्रासवारिष्टान्मधुसिधुं तथा सुराम् ।
यवाग्नूदोदनं वाऽपि यूषैरद्याद्रसैरपि ॥ ९८ ॥
मन्दाम्ललेहकटुभिः पञ्चमूलोपसाधितैः ।
औदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलान् ॥ ९९ ॥
व्यायामाध्वदिवास्त्रमं यानयानं च वर्जयेत् ।
तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि शुरुणि च ॥ १०० ॥
नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानं च वर्जयेत् ।

अत्र सर्वोदसाधारणी चिकित्सां वक्तुमाह—सर्वमित्यादिना ।
भोज्यानि पुनर्भोज्यानीति भोक्तव्यानि । मन्दाम्लेत्यादौ मन्दशब्दो-
ऽल्पवचनः । यानयानमिति अश्वदिना यानम् ॥ ९५-१०० ॥—
नातिसान्द्रं हितं पाने स्वादु तक्रमपेलवम् ॥ १०१ ॥
ज्यूषणक्षारलवणैर्युक्तं तु निचयोदरी ।
वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ॥ १०२ ॥
शर्करामधुकोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ।
यवानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी ॥ १०३ ॥
पिबेन्मधुयुतं तक्रं कैवोष्णं नातिपेलवम् ।
मधुतैलवचाशुशीशताह्लाकुष्ठसैन्धवैः ॥ १०४ ॥
युक्तं झीहोदरी जातं सव्योषं तृदकोदरी ।
बद्धोदरी तु हृपुपायवान्यजाजिसैन्धवैः ॥ १०५ ॥
पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ।
गौरवारोचकार्तानां समन्द्राद्यतिसारिणाम् ॥ १०६ ॥
तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्पते ।

स्वाद्विति सव्यो मथितं मधुरं जातम् । अपेलवमिति उद्धुत-
लेहम् । कवोष्णमिति ईषदुष्णम् ॥ १०१-१०६ ॥—

१ ‘शर्करामरिचोपेतं’ इति पा० । २ ‘व्यक्तम्लं’ इति पा० ।

३ ‘यवानीहृपुषाजानौसैन्धवैर्मथितोदरी’ इति पा० ।

शोकानाहार्तिवृष्णमूर्च्छापीडिते कार्मभं पयः ॥१०७॥
 शुद्धानां क्षामदेहानां गव्यं छागं समाहिबम् ।
 देवदारुपलाशकहस्तिपिप्पलीशिथुकेः ॥ १०८ ॥
 साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं समैः ।
 वृश्चिकालीं वचां कुष्ठं पञ्चमूलीं पुनर्नवाम् ॥१०९॥
 भृतीकं नागरं धान्यं जले पक्त्वाऽवसेचयेत् ।
 पलाशं कचपुं राक्षां तद्वत् पक्त्वाऽवसेचयेत् ११०
 मूत्राण्यष्टावदुरिणां सेके पाने च योजयेत् ।

उक्ताप्येत जले पक्त्वा । अवसेचयेदित्यत्र 'उदरं' अल-
 सुवर्तते ॥ १०७-११० ॥—

रूक्षाणां बहुधातानां तथा संशोधनार्थिनाम् १११
 दीपनीयानि सर्पीणि जठरघ्नानि चक्ष्महे ।

'दीपनीयानि' इत्यत्र केचित् 'हेहनीयानि' इति पठन्ति
 ॥ १११ ॥—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥ ११२ ॥
 सक्षारैरर्धपलिकैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ।
 कल्कैर्द्विपञ्चमूलस्य तुलार्धस्वरसेन च ॥ ११३ ॥
 दधिमण्डादकोपेतं तत् सर्पिर्जठरापहम् ।
 श्वयथुं वातविष्टम्भं गुल्माशींसि च नाशयेत् ११४
 नागरत्रिफलाप्रस्थं घृततैलात्तथाऽऽढकम् ।
 मस्तुनः साधयित्वैतत् पिबेत् सर्वोदरापहम् ११५
 कफमारुतसंभूते गुल्मे चैतत् प्रशस्यते ।

पिप्पलीत्यादौ 'सक्षारैरर्धपलिकैर्द्विः प्रस्थं सर्पिषः पचेत्'
 इति पाठे द्विशब्दः प्रस्थेन तथाऽर्धपलिकैरित्यनेन च शोध्यः;
 एतेन पिप्पल्यादीनां द्विरिति द्विगुणार्धपलैः षट्पलानि भवन्ति,
 प्रस्थेन च द्विशब्दशेजनाद्भूतप्रस्थद्वयं भवति । काश्मीरे
 तु "पलिकैः पिप्पलीक्षारैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत्" इत्येव
 पठ्यते । जतूकर्णोऽप्याह—'दशमूलतुलार्धरसे सक्षारैः
 पञ्चकोलकैः सार्धं घृतार्धप्रस्थं सदधिमस्त्वादकमुदरघ्नम्" इति
 ॥ ११२-११५ ॥—

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात् पले ॥ ११६ ॥
 कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ।
 यवकोलकुलत्थानां पञ्चमूलरसेन च ॥ ११७ ॥
 सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं वाऽपि पिबेद्वृतम् ।

चतुर्गुणे इत्यादौ सक्षारमित्यनेन यवक्षारस्यापि चित्रकवत्
 पलं देयम् । उक्तं ह्यन्यत्र—'अग्निक्षारपलाभ्यां हि मूत्रच-
 त्तुर्गुणं घृतप्रस्थम्" इति ॥ ११६ ॥ ११७ ॥—

पभिः क्षिग्धाय संजाते बले शान्ते च मास्ते ११८
 सस्ते दोषाशये दद्यात् कल्पदिष्टं विरेचनम् ।

सस्ते दोषाशय इति दोषे हेहेन विमुक्तबन्धनत्वात्
 सस्ते इत्यर्थः ॥ ११८ ॥—

पटोलमूलं रजनीं विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ॥ ११९ ॥
 कम्पिल्लकं नीलिनीं च त्रिवृतां चेति चूर्णयेत् ।
 षडाद्यान् कार्षिकानन्त्यांस्त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् ॥
 कृत्वा चूर्णमतो मुष्टिं गवां मूत्रेण नापिबेत् ।
 विरिको मृदु भुञ्जीत भोजनं जाह्नवा रसेः ॥ १२१ ॥
 मण्डं पेयां च पीत्वा ना सव्योषं षडहं पयः ।
 शृतं पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदेवं पुनः पुनः ॥ १२२ ॥
 हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ।
 कामलां पाण्डुरोगं च श्वयथुं चापकर्षति ॥ १२३ ॥
 पटोलाद्यभिदं चूर्णमुदरेषु प्रपूजितम् ।

पटोलेत्यादौ षडाद्यान् कार्षिकानित्यनेन पटोलमूलीनां
 त्रिफलायाः समं षण्णां प्रत्येकं कार्षिकत्वं, कम्पिल्लादीनां
 यथाक्रमं द्वित्रिचतुर्गुणत्वम् । मुष्टिमिति पलम् । सव्योषं षडहं
 शृतं पयः पिबेदिति विरेचनदिने मण्डपेयाविलेपीनामन्यतम-
 मभ्यपेक्षया कर्तव्यम्, ऊर्ध्वं यथोक्तपयोद्वितीना भवितव्यं,
 ततः पुनः सप्तमे पटोलादिचूर्णं पेयम्; ईदृशं पुनः पुनः
 कर्तव्यम् ॥ ११९-१२३ ॥—

गवाशीं शङ्खिनीं दन्तीं तिल्वकस्य त्वचं वचाम् ॥
 पिबेद्वाक्षाम्बुगोमूत्रकोलककर्मभुसीभुमिः ।
 यवानी हपुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका ॥ १२५ ॥
 कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ।
 शताह्ना जीरकं व्योषं खण्डोदरी सचित्रका ॥ १२६ ॥
 द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ।
 विडङ्गं च समांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा ॥ १२७ ॥
 त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा ।
 एतन्नारायणं नाम चूर्णं रोगगणापहम् ॥ १२८ ॥
 नैनत् प्राप्यातिवर्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ।
 तत्क्रेणोदरिभिः पेयं गुल्मिभिर्वदराम्बुना ॥ १२९ ॥
 आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ।
 दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाडिमाशुभिरर्शतैः ॥ १३० ॥
 परिकर्तं सवृक्षाम्लमुष्णाम्बुभिरजीर्णकैः ।
 भगन्दरे पाण्डुरोगे श्वासे कासे गलग्रहे ॥ १३१ ॥
 हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ।
 दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे रुत्रिमे विषे ॥ १३२ ॥
 यथाहं क्षिग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ।

इति नारायणचूर्णम् ।

शङ्खिनी श्वेतमल्लातकी (?) । कोलककर्मभुनां रस एव हेयाः ।
 यवानीत्यादौ उपकुञ्चिका कृष्णजीरकम् । अजसोदा उपगन्ध्या ।

कारवी अल्पजीरकं, जीरकशब्देन तु महाजीरकम् । दन्त्या भागाल्मयः गृहीतभागापेक्षया, एवं त्रिवृद्धिशालयोरपि आद्य-
भागापेक्षया द्वैगुण्यम् । नारायणसंज्ञानिमित्तमाह—नैनदि-
त्यादि । एतेन नारायणसधर्मिवात् नारायणसंज्ञेत्युक्तं
भवति ॥ १२४-१२२ ॥—

हृष्यां काञ्चनक्षीरं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥१२३॥
नीलिनीं त्रायमाणां च सातलां त्रिवृतां वचाम् ।
सैन्धवं काललवणं पिप्पलीं चेति चूर्णयेत् ॥१२४॥
दाडिमत्रिफलाभां सरसमूत्रसुखोदकैः ।
पयोऽयं सर्वगुल्मेषु ग्रीहि सर्वौदरेषु च ॥ १२५ ॥
श्वित्रं कुष्ठे सरज्जं सचाते विषमाग्रिषु ।
शोथार्शः पाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ॥ १२६ ॥
वातं पित्तं कफं चाशु विरेकात् संप्रसाधयेत् ।

इति हृष्यायं चूर्णम् ।

नीलिनीं निचुलं व्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च ॥१२७॥
चित्रकं च पिबेच्चूर्णं सर्पिणोदरगुल्मनुत् ।

इति नीलिन्यायं चूर्णम् ।

हृष्येलादी काललवणं बिडलवणमेव; अन्ये तु सौवर्च-
लाकारं लवणमाहुः । दाडिमादिभिः सर्वैरपि 'पयः' इति
संबध्यते ॥ १२३-१२७ ॥—

क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्धसहितं दधि ॥ १२८ ॥
जातं विमथ्य तद्युक्त्या त्रिवृत्सिद्धं पिबेद्धृतम् ।
तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिबेत् ॥ १२९ ॥
सूक्ष्मक्षीरपलकत्केन त्रिवृताषट्पलेन च ।
गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ॥ १३० ॥
इति सूक्ष्मक्षीरघृतम् ।

क्षीरद्रोणमिलायुक्तानि घृतानि तुल्यकर्मणि । तत्र च प्रथमे
घृते द्रवतुके जलेन किंवा प्रकृतदधिमथितेनोद्धृतघृतेनैव
पाकः । तथेलादिना षट्पलेन चैत्यन्तेन द्वितीयं घृतम् ।
तथेति पूर्वप्रकारोक्तिं घृतमेव । एवमुत्तरे घृते तद्वच्छब्दार्थं
वर्णयन्ति ॥ १२८-१३० ॥

दधिमण्डादिकं सिद्धात् सूक्ष्मक्षीरपलकल्कितात् ।
घृतप्रस्थात् पिबेन्मात्रां तद्वज्जठरशान्तये ॥ १३१ ॥
एषां चातु पिबेत् पेयां पयो वा स्वादु वा रसम् ।
घृते जीर्णे विरिक्तस्तु कोष्णं नागरकैः शृतम् ॥ १३२ ॥
पिबेदम्बु ततः पेयां यूपं कौलथिकं ततः ।
पिबेद्वृक्षलव्यं त्वेवं भूयो वा प्रतिभोजितः ॥ १३३ ॥
पुनः पुनः पिबेत् सर्पिराशुपूर्व्या तथैव च ।
घृतान्येतानि सिद्धानि विदध्यात् कुशलो भिषक् ॥

१ 'पयोऽयं' इति पा० ।

गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ।
पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहमेदनम् ॥ १३५ ॥
गुल्मघ्नं नीलिनीसर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् ।

पेयादीनां त्रयाणामात्रानुपानत्वं कफपित्तवातेषु; किंवा
प्रकृत्यर्थपेक्षयाऽनुपानभेदः कल्पनीयः । नागरकैः शृतमित्यत्र
षडङ्गविधिना जलसाधनम् । द्वितीये दिवसे पेया, यूपं कौल-
थिकं तत इति तृतीये दिवसे; उक्तं हि—“प्रथमे नागरयूपं,
परेऽहनि पेयां, तृतीये कुलथोदकम्” इति । रुक्ष इति पुनः
पुनः पिबेदित्यनेन संबध्यते; तेन रुक्षस्यैतत् स्नेहविरेचनं
कर्तव्यं, स्निग्धो नाधिकारीति दर्शयति; स्निग्धे तु इदमेव
नागरादिशृतपानीयादिनोपपादितं बलापेक्षया देयम् । भूयो
वा प्रतिभोजित इति अधिकानि वा दिनानि मात्रया भोजितः
सन् पुनः पुनः पिबेदिति योज्यम् । गुल्मघ्नमिति गुल्महरत्वे-
नोक्तं गुल्माध्याये, मिश्रकं गुल्मोक्तमेव ॥ १४१-१४५ ॥—

कमाधिर्हृतदोषाणां जाङ्गलप्रतिभोजिनाम् ॥ १४६ ॥
दोषशेषनिवृत्त्यर्थं योगान् वक्ष्याम्यतः परम् ।
चित्रकामरदारभ्यां कल्कं क्षीरेण ना पिबेत् ॥ १४७ ॥
मांसं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पली विश्वभेषजम् ।
विडङ्गं चित्रकं दन्ती चव्यं व्योषं च तैः पयः ॥ १४८ ॥
कल्कैः कालसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ।
पिबेत् कषायं त्रिफलादन्तीरोहितकैः शृतम् ॥ १४९ ॥
व्योषक्षारयुतं जीर्णे रसैरद्यात् जाङ्गलैः ।
मांसं वा भोजनं भोज्यं सुधाक्षीरघृतान्वितम् ॥ १५० ॥
क्षीरातुपानां गोमूत्रेणाभयां वा प्रयोजयेत् ।
सप्ताहं माहिषं मूत्रं क्षीरं चानन्नभुक् पिबेत् ॥ १५१ ॥
मासमौष्टं पयश्छाणं क्रीन्मासान् व्योषसंयुतम् ।
हरीतकीसहस्रं वा क्षीरश्यां वा शिलाजतु ॥ १५२ ॥
शिलाजतुविधानेन गुग्गुलुं वा प्रयोजयेत् ।

शृङ्गवेरार्द्रकरसः पाने क्षीरसमो हितः ॥ १५३ ॥
तैलं रसेन तेनैव सिद्धं दशगुणेन वा ।
दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं दूष्योदरे हितम् ॥ १५४ ॥
शूलानाहविषवन्धेषु मस्तुयूषरसादिभिः ।
सरलामधुशिथूणां बीजेभ्यो मूलकस्य च ॥ १५५ ॥
तैलान्यभ्यङ्गपानार्थं शूलघ्नान्यनिलोदरे ।
सैमित्त्यारुचिहृल्लासे मन्देऽग्नौ मधपाय च ॥ १५६ ॥
अरिष्टान् दापयेत् क्षारान् कफस्त्यानस्थिरोदरे ।
श्लेष्मणो विलयार्थं तु दोषं वीक्ष्य भिषग्वरः ॥ १५७ ॥
पिप्पलीं तिल्वकं हिङ्गुं नागरं हस्तिपिप्पलीम् ।
महातक्तं शिशुफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥ १५८ ॥
देवदारु हरिद्रे द्वे सरलातिविषे वचाम् ।

१ 'जाङ्गलप्रतिभोजनम्' इति पा० । २ 'तिन्दुकं' इति पा० ।

३ 'स्विरास्य' इति पा० ।

कुष्ठं मुस्तं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्प्य च ॥ १५९ ॥
 दधिसर्पिर्वैषामज्जतैल्युक्तानि दाहयेत् ।
 अन्नाद्वर्धमानः क्षाराद्विडालकपदं पिबेत् ॥ १६० ॥
 मदिरादधिमण्डोष्णजलादिष्टसुरासवैः ।
 हृद्रोगं श्वयथुं गुल्मं घ्नीहाशौजडराणि च ॥ १६१ ॥
 विसृष्टिकामुदावर्तं वाताघ्नीलां च नाशयेत् ।
 क्षारं चाजकरीषाणां क्षुतं मूत्रैर्विपाचयेत् ॥ १६२ ॥
 कार्ष्णिकं पिप्पलीमूलं पञ्चैव लवणानि च ।
 पिप्पलीं चित्रकं शुण्ठीं त्रिफलां त्रिवृतां वचाम् ॥ १६३ ॥
 झौ क्षारौ सातलां दन्तीं खण्णक्षीरीं विषाणिकाम् ।
 कोलप्रमाणां वटिकां पिबेत् सौवीरसंयुताम् ॥ १६४ ॥
 श्वयथावविपाके च प्रवृद्धे च दन्तोदरे ।
 भावितानां गवां मूत्रे पट्टिकानां तु तण्डुलैः ॥ १६५ ॥
 यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ।
 पिबेदिक्षुरसं चानु जडराणां निवृत्तये ॥ १६६ ॥
 खं खं स्थानं प्रजनत्येवं तथा पित्तकफानिलाः ।
 शङ्खिनीलकुक्षित्रिदन्तीचिरविदवादिपल्लवैः ॥ १६७ ॥
 शाकं गाढपुरीषाय प्राग्भक्तं दापयेद्विष्वक् ।
 ततोऽस्मै शिथिलीभूतवचोदोषाय शाखवित् ॥ १६८ ॥
 दद्यान्मूत्रयुतं क्षीरं दोषशेषहरं शिवम् ।
 पार्श्वशूलमुपस्तम्भं हृद्ग्रहं चापि मारुतः ॥ १६९ ॥
 जनयेद्यस्य तं तैलं विल्वक्षारेण पाययेत् ।
 तथाऽग्निमन्थस्थोनाकपलाशतिलनालजैः ॥ १७० ॥
 बलाकदल्यपामार्गक्षारैः प्रत्येकशः क्षुतेः ।
 तैलं पक्त्वा भिषग्दद्यादुदराणां प्रशान्तये ॥ १७१ ॥
 निवर्तते चोदरिणां हृद्ग्रहश्चानिलोद्भवः ।

चित्रकेत्यादौ मांसं युक्त इति च्छेदः । तथा हस्तिपिप्पलीत्यादौ क्षीरेण पिबेदिति संबध्यते । विडङ्गादिभिः क्षीरमष्टपलं चतुर्गुणजलेन साधनीयम् । पिबेत् कषायमिलादौ व्योषक्षारयोः प्रक्षेप्यत्वम् । मांसं वेलादौ सुधाक्षीरसाधितं घृतं पूर्वैकं ज्ञेयम् । अनश्नन्नुपि गोमूत्रेलादियोगत्रयेऽपि योज्यम् । क्षीराशीति क्षीरेण समं शिलाजत्वश्रीयात् । शिलाजतुविधानेनेत्यनन्तरोक्तशिलाजतुविधानमेव क्षीराशीत्यनेनोक्तं गृह्यते न रसायनोक्तं, व्यवहितत्वात् । शङ्खवेराद्रकशब्देन शुष्काद्रकस्य काथनिष्पन्नं रसं निषेधयति । दूधोदरं साक्षिपित्तमुदरम् । सरला त्रिवृत् । अरिष्टार पाययेदिति च्छेदः । पिप्पलीत्यादिके क्षारे दध्यादीनां द्रवाणां चूर्णेपिण्डताकरणयोग्या मात्रा ज्ञेया । विडालपदकः कर्षः । क्षारं चाजकरीषाणा-

मिलादौ अजपुरीषक्षारं पङ्कणमूत्रेणैकविंशतिवारं स्थावयित्वा क्षारद्रवत्वावद् प्राद्यः, स च यावच्चूर्णसमुदायाद्भवनेन कृतद्वै-गुण्यः सन्नष्टगुणो भवति । पार्श्वेत्यादौ उपस्तम्भमिति उपशब्दः समीपवाची । विल्वक्षारेणेति विल्वफलदाहार्त्तं कृतेन क्षारेण श्वेतेन सिद्धं तैलं पाययेत् । तिलनालजैः क्षारैः सिद्धं तैलं पाययेदिति संबन्धः ॥ १५९-१७१ ॥—

कफे वातेन पित्तेन ताभ्यां वाऽप्यावृतेऽनिले ॥ १७२ ॥
 बलिनः स्रौषधयुतं तैलमेरुपङ्कजं हितम् ।
 सुविरिक्तो नरो यस्तु पुनराध्मापितो भवेत् ॥ १७३ ॥
 सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरुहैस्तमुपाचरेत् ।
 सोपस्तम्भोऽपि वा वायुराध्मापयति यं नरम् ॥ १७४ ॥
 तीक्ष्णैः सक्षारगोमूत्रैर्वैस्तिभिस्तमुपाचरेत् ।

कफे इत्यादौ कफे वातेनावृते, कफे पित्तेनावृते, ताभ्यां कफपित्ताभ्यां वा वाते आवृते इत्यर्थः । स्रौषधयुतमिति आवरकदोषहरौषधयुतमित्यर्थः । सुविरिक्त इत्यादौ विरिक्तस्याध्मानं रिष्टमिति ज्ञेयम् । तेनेहानिर्जिते वाते पुनराध्मानं न रिष्टं, अतस्त्वचिकित्सोपदेशोऽत्र युज्यते; किंवा उपस्तम्भायुक्तं सत् पुनराध्मानं रिष्टमिलादायेह 'सोपस्तम्भ' इति कृतं, सोपस्तम्भं इति सावरणः ॥ १७२-१७४ ॥—

क्रियातिवृत्ते जठरे त्रिदोषे चाप्रशाम्यति ॥ १७५ ॥
 ज्ञातीन् ससुहृदो दारान् ब्राह्मणानृपतीन् गुरुन् ।
 अनुज्ञाप्य भिषक् कर्म विदध्यात् संशयं भुवन् ॥ १७६ ॥
 अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ।
 एवमाख्याय तस्येदमनुज्ञातः सुहृद्गणैः ॥ १७७ ॥
 पानभोजनसंयुक्तं विषमसै प्रयोजयेत् ।
 यस्मिन् वा कुपितः सर्पो विसृजेद्धि फले विषम् ॥ १७८ ॥
 भोजयेत्तदुदरिणं प्रविचार्य भिषग्वरः ।
 तेनास्य दोषसङ्घातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ॥ १७९ ॥
 विषेणाशुप्रमाथित्वादाशु भिन्नः प्रवर्तते ।
 विषेण हृतदोषं तं शीताम्बुपरिषेचितम् ॥ १८० ॥
 पाययेत् भिषग्दुग्धं यवागूं वा यथाबलम् ।
 त्रिवृन्मण्डूकपर्ण्योश्च शाकं सयववास्तुकम् ॥ १८१ ॥
 भक्षयेत् कालशाकं वा खरसोदकसाधितम् ।
 निरम्ललवणस्नेहं खिन्नाखिन्नमनन्नभुक् ॥ १८२ ॥
 मासमेकं ततश्चैव तृषितः खरसं पिबेत् ।
 एवं विनिर्हते दोषे शाकैर्मांसात् परं ततः ॥ १८३ ॥
 दुर्बलाय प्रयुजीत प्राणभृत् कारमं पयः ।

क्रियातिवृत्त इत्यनेन जातोदकतां दर्शयति, तत्र हि क्रिया निषिद्धा "अजातोदकं" इत्यादिना । त्रिदोषे इत्यनेनापि जातो-

१ 'त्रिवृताशङ्किनीदन्तीसुधापृतीकपल्लवैः' । शाकं पक्त्वा प्रयु-
 जीत प्राग्भक्तं गाढवर्चसि' इति पा० । २ 'क्षारं' इति पा०

१ 'सोपस्तम्भ' इति पञ्चमपष्टम्भयुक्तः क्रियारम्भयुक्तोऽपि' इति
 गङ्गाधरः । २ गङ्गाधरस्तु 'सुरसोदकतापितं' इति पठित्वा,
 'सुरसस्य पर्णासस्य काथसाधितं' इति व्याख्यानयति ।

दक एव त्रिदोषज इति ज्ञेयम्; अजातोदके त्रिदोषेऽपि किया उक्तम् । एवंभूतत्रिदोषस्य तु कियातिवृत्तपदेनैव लभेऽपि त्रिदोषे इति पदं त्रिदोषस्य जातोदकस्याप्यत्र क्रियोपदर्शनायम् । शालादिसंमतिग्रहणादिना विपर्ययेऽवशोनिषेधः । अनुज्ञात इति अनुमतो विषादिप्रयोगे वैशः । यस्मिन् फले विषं विस्जृत् तत् फलं प्रयोजयेदिति संबन्धः । विषं चात्र दंष्ट्राविषमेव ज्ञेयम् । उक्तं हि—‘दृष्टोदरे बद्धगुदे क्षतान्त्रे च जलोदरे । अपि दंष्ट्राविषमेव प्रयोगो वै विशोधने’ इति । स्थिर इति अचपलः । लीन इति धावन्तरगतः । प्रमाथित्वादिति क्षोभकारित्वाद् । कालशाकं प्रसिद्धम् । खरसोदकाभ्यां साधितम् । ततश्चैव खरसमिति कालशाकखरसम् ॥ १७५-१८३ ॥

इदं तु राज्यहर्तृणां कर्म स्यादृष्टकर्मणाम् ॥ १८४ ॥
वामं कुक्षि मापयित्वा नाभ्यधश्चतुरङ्गुलम् ।
मात्रायुक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १८५ ॥
विपाट्याच्च ततः पश्चाद्दक्षिणं बद्धक्षतान्त्रयोः ।
सर्पिषाऽभ्यज्य केशादीनवमुज्य विमोक्षयेत् ॥ १८६ ॥
मूर्च्छनाद्यच्च संमूढमन्त्रं तच्च विमोक्षयेत् ।
छिद्राण्यन्त्रस्य तु स्थूलैर्दंशयित्वा पिपीलिकैः ॥ १८७ ॥
बहुशः संगृहीतानि ज्ञात्वा च्छित्त्वा पिपीलिकान् ।
प्रतियोगैः प्रवेक्ष्यान् प्रयैः सीधैर्द्वयं ततः ॥ १८८ ॥

नाभ्यधश्चतुरङ्गुलमिति नाभेरधो यथा भवति तथा चतुरङ्गुलं वामकुक्षि मापयित्वा उदरमप्याच्चतुरङ्गुलं त्यक्त्वा वामकुक्षौ नाभ्यधस्तात् पाटनं कर्तव्यम् । विपाट्य चोदरं बद्धक्षतोदरयोः, अन्त्रं बीक्ष्य यथोचितक्रियायै, तत् उदरे पाटनं केशादिमार्जनं संमूढान्त्रमोक्षय कर्तव्यः । छिद्रान्त्रस्य तु अन्त्रच्छिद्राणि पिपीलिकैरन्त्रच्छिद्रप्रदेशे दंशयित्वा, संगृहीतानि यथाऽन्त्रछिद्राणि भवन्ति तथा ज्ञात्वा, पिपीलिकाशिरस्त्रेदः कार्यः । ततस्त्वन्योरपि बद्धछिद्रान्त्रयोः निःसृतान्त्रप्रवेशविधिः प्रतियोगैरित्यनेनोक्तः कर्तव्यः ॥ १८४-१८८ ॥

तथा जातोदकं सर्वमुदरं व्यध्यैद्विषक् ।
त्रैमपाथै त्वधो नाभेनोर्डी दत्त्वा च गालयेत् १८९
विज्ञाव्य च विमुचैतद्वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
तथा यत्तिविरैकाग्रैर्मर्लानं सर्वं च वेष्टयेत् ॥ १९० ॥
निःक्षुते लङ्घितः पेयामन्त्रेहलवणां पिबेत् ।
अतः परं तु पण्मासान् क्षीरघृतिभ्रैवेन्नरः ॥ १९१ ॥

१ ‘प्रतीपोत्रैः’ इति पा० । २ भ्रैवैः सूच्यैः, ‘भ्रैवैः’ इति पा० ।
३ ‘केशादिमार्जनं कृत्वा संमूढमन्त्रं द्वाञ्च मोक्षयेत्’ इति पा० ।
४ ‘अन्त्रान्त्राणि’ इति पा० । ५ ‘स्थूलैरपि’ इति पा० । ६ ‘प्रती-
पोत्रैरित्यनेनोक्तः कर्तव्यः । प्रतीपाथैर्बर्त्तं प्रतीपं कुर्वन्ति तानि पक्व-
तिगितीकलादीनि, उग्रैरिति वचादिभिः, ... वचादिभिरात्रातैरन्त्रं
प्रविशति’ इति पा० । ७ ‘वामभागे’ इति पा० ।

त्रीन् मासान् पयसा पेयां पिबेद्वीश्वापि भोजयेत् ।
इयामाकं कोरदृषं वा क्षीरेणालवणं लघु ॥ १९२ ॥
नरः संवत्सरेणैवं जयेत् प्राप्तं जलोदरम् ।
प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ॥ १९३ ॥
दोषानुबन्धवर्ध्यायै बलस्थेयोर्धमेव च ।
प्रयोगापचित्तज्ञानां हितं बुद्धिरिणां पयः ।
सर्वैधानुक्षयार्तानां देवानाममुतं यथा ॥ १९४ ॥

तथेत्यादिना जातोदकविधिमाह । व्यषयेदिति नाभ्याश्चतुर-
ङ्गुले इत्यर्थः । अतः परमिति अलवणपेयापानादूर्ध्वं षण्मासान्
क्षीरघृतिः स्यात्, ततः क्षीरमात्रघृतिषण्मासादूर्ध्वं त्रीन्मासान्
पयसा सह पेयां पिबेत्, ततश्चोर्ध्वं त्रीन् मासान् ‘इयामाकं
कोरदृषं’ इत्यादिप्रत्योक्तं क्षीरेण भोजयेत्; एवं संवत्सरेणेति
यदुक्तं तत् पश्येत् । प्रयोगापचित्तज्ञानामिति प्रयोगैः क्षीणदेहा-
नाम् ॥ १८९-१९४ ॥

तत्र श्लोकौ—

हेतुं प्राग्रूपमष्टानां लिङ्गं व्याससमासतः ।
उपद्रवान् गरीयस्वं साध्यासाध्यत्वमेव च ॥ १९५ ॥
जाताजातान्बुलिङ्गानि चिकित्सां चोक्तवानुपिः ।
समासव्यासनिर्देशैरुदरानां चिकित्सिते ॥ १९६ ॥
इत्यग्निवेशाकृते तन्त्रेऽग्राते दृढबलपूरिते चिकि-
त्सास्थाने उदरचिकित्सितं नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

हेतुमिलादिना संग्रहं कृते । संग्रहार्थंश्चाध्यायोक्तोऽनुसर-
णीयः ॥ १९५ ॥ १९६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां चिकित्सास्थाने उदरचिकित्सितं
नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शश्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

उदरार्शसोस्त्रिदोषजत्वसामान्याद् बद्धगुदोदरकारणत्वाच्च-
नन्तरमर्शसां चिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

आसीनं मुनिमव्यग्रं कृतज्ञाप्यं कृतक्षणम् ।
पृष्ठवानर्शसां युक्तमग्निवेशः पुनर्वैसुम् ॥ ३ ॥

आसीनमिलादि । कृतक्षणमिति कृतावसरम् । युक्तमुच्यते
प्रकोपहेत्वादि परपच्छेति योजना; किंवा युक्तमिति व्याख्या-
नोयुक्तमिति भावः ॥ ३ ॥

१ ‘सकोरदृषं इयामाकं पयसाऽलवणं नरः’ इति पा० । २ ‘मुक्ति-
मग्निवेशः’ इति पा० ।

प्रकोपहेतुं संस्थानं स्थानं लिङ्गं चिकित्सितम् ।
साध्यासाध्यविभागं च तस्मै तन्मुनिरब्रवीत् ॥ ४ ॥

प्रकोपस्य रोगोत्पादस्य हेतुः ; तथाह्यत्र प्रकोपशब्देन रोगो-
त्पादं वक्ष्यति ; यथा—‘पितोद्वयानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरश-
साम्’ इति ; संस्थानम् आकारः ; संस्थानं यद्यपि लिङ्गे एव प्रवि-
शति, तथाऽपीह बहुप्रपञ्चवक्तव्यत्वाः संस्थानं पृथगुक्तम् ॥ ४ ॥

इह खल्वग्निवेश ! द्विविधान्यर्शांसि-कानिचित्
सहजानि, कानिचिज्जातस्योत्तरकालजानि । तत्र
बीजं गुदवलिबीजोपतप्तमायतनमर्शांसं सहजा-
नाम् । तत्र द्विविधो बीजोपतप्तौ हेतुः-मातापित्रो-
रपचारः, पूर्वकृतं च कर्म ; तथाऽन्येषामपि सह-
जानां विकाराणाम् । तत्र सहजानि सह जातानि
शरीरेण, अर्शांसीत्यधिमांसविकाराः ॥ ५ ॥

इहेत्यादिना द्विविधान्यर्शांसि प्रतिपाद्य सहजानि हेत्वादिना
प्राह—तत्र बीजमिलादि । बीजमिह शुक्रशोणितम् । तच्च
गुदवल्परम्भकण बीजेनोपतप्तं सत् सहजानां कारणं भवति । गुद-
वल्परम्भकणं च दुष्टेन बीजेन शरीरारम्भकस्य बीजस्यायमेवो-
पतापो यत् स्वयमदुष्टस्य दुष्टेन संबन्धः । ततश्च गुदवलीबीजदो-
षाद् गुदवलीष्वेवाशोऽजन्म भवति, शेषावयवारम्भकं बीजसदुष्ट-
त्वाच्च विकारं जनयति । न बीजदुष्टेः सर्वथाऽनारम्भकत्वं, न वैधा-
बीजाजुपातात् ; उक्तं च “यस्य यस्य छाज्ञावयवस्य बीजे बीज-
भाग उपतप्तो भवति तस्य तस्य छाज्ञावयवस्य विकृतिरुपजायते”
(शा. अ. ४) इत्यादि । अन्ये तु आहितामिपाठात् पूर्वनि-
पातानियमेन उपतप्तं गुदवलीबीजं यस्मिन् तद्गुदवलीबीजोपतप्त-
मितिपदं कृतमिलाहुः । अपचार इति अनुचिताहारविहाररूपः
शुक्रशोणितभागविशेषदूषकः । पूर्वकृतं च कर्मेति जायमानस्य
सहजाशोऽभिनिवैतकं जन्मान्तरीयं कर्म । तच्च कर्म दुर्बलं
सन्मातापित्रपचारसहितं बीजदूषकं भवति, बलवत्तु विना-
ऽपचारजनकमेव भवतीति ज्ञेयम् । यथोक्तहेतुद्वयमन्यत्रापि
सहजे गतेऽतिदिशति-तथेत्यादिना । तत्रेत्यादिना सहजशब्दायं
व्याकरोति । अर्शःशब्दामिषेयमाह—अर्शांसीत्यादि । अधिमां-
सविकारा इति अधिमांसविशेषाः ॥ ५ ॥

सर्वेषां चार्शांसां क्षेत्रं—गुदस्यार्धपञ्चमाङ्गुलाव-
काशे त्रिभागान्तरास्तिस्रो गुदवलयः क्षेत्रमिति ;
केचित्तु भूयांसमेव देशमुपदिशन्त्यर्शांसां-शि-
श्रमपत्यपथं गलतालुमुखनासिकाकर्णाक्षिवर्त्मनि
त्वक् चैति । तदस्यधिमांसं देहशतया, गुदवलिजानां
त्वर्शांसिति संज्ञा तच्चऽस्मिन् । सर्वेषां चार्शांसाम-
धिष्ठानं—मेदो मांसं त्वक् च ॥ ६ ॥

त्रिभागान्तरा इति अर्धपञ्चाङ्गुलस्य सार्धाङ्गुलरूपतृतीयभागान्-

१ ‘गुदवलिजानि’ इति पा० ।

वकाशाः । गुदवलय इति गुदस्य मांसवलयः । असिंश्च विभा-
गेऽर्धपञ्चाङ्गुले गुदे गुदांष्ट्रेण गृहीतमधोङ्गुलं बाह्यवत्स्या परिग-
ह्यते । क्षेत्रं देशः ; अर्शःप्ररोहप्रदेश इत्यर्थः । केचिदित्यनेन
तन्त्रान्तरेऽप्यलपथादिगतानामपि अधिमांसाणां ‘अर्शांसि’ इति
संज्ञा भण्यते इति सूचयति । अधिष्ठानमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

तत्र सहजान्यर्शांसि कानिचिद्वर्णानि, कानिचि-
न्महान्ति, कानिचिदीर्घाणि, कानिचिद्वृक्षानि, का-
निचिद्वृक्षानि, कानिचिद्विषमविस्तृतानि, कानिचिद-
न्तःकुटिलानि, कानिचिद्विह्विःकुटिलानि, कानिचि-
ज्जटिलानि, कानिचिदन्तर्मुखानि, यथासं दोषानु-
बन्धवर्णानि ॥ ७ ॥

तत्र सहजानीत्यादिना संस्थानं लिङ्गे प्राह । जटिलानीति तृणा-
ङ्गुराकाराणि । दोषानुबन्धवर्णानीति दोषानुरूपवर्णानि ॥ ७ ॥

तैरुपहतो जन्मप्रभृति भवत्यतिक्रशो विवर्णः
क्षामो दीनः प्रचुरविविद्धवातमूत्रपुरीषः शर्करा-
श्मरीमान्, तथाऽनियतविविद्धमुक्तपक्वामशुष्कभि-
न्नवर्चा अन्तराऽन्तरा श्वेतपाण्डुहरितपीतरक्षाण-
तनुसान्द्रपिच्छिलकुणपगन्ध्यामपुरीषोपवेशी, ना-
भिर्वस्तिबंधणोद्देशो प्रचुरपरिकृतिर्कान्वितः, सगुद-
शूलप्रवाहिः । परिहर्षप्रमेहप्रसक्तविष्टम्भान्मूत्रजो-
दावर्तहृदयेन्द्रियोपलेपः प्रचुरविविद्धतिकाश्लो-
द्धारः, सुदुर्बलः, सुदुर्बलाक्षिः, अल्पशुक्रः, क्रोधघ्नो,
दुःखोपचारशीलः, कासश्वासतमकतृष्णाहृत्सास-
च्छर्द्यरोचकाविपाकपीनसक्षय्युपरीतः, तैमिरिकः,
शिरःशूली, क्षामभिन्नसन्नसक्तजर्जरस्वरः, कर्ण-
रोगी, शूनपाणिपादवदनक्षिकूटः, सज्वरः, साङ्ग-
मर्दः, सर्वेषां स्थिःशूली च, अन्तराऽन्तरा पाश्वर्कु-
क्षिवस्तिहृदयपृष्ठत्रिकग्रहोपतप्तः, प्रधानरः, पर-
मालसश्चेति, जन्मप्रभृत्यस्य गुदजैरावृतो मार्गोप-
रोधाद्यायुरपानः प्रत्यारोहन् समानव्यानप्राणोदा-
नान् पित्तश्लेष्माणौ च प्रकोपयति, पते सर्वे एव
प्रकुपिताः पञ्च वायवो पित्तश्लेष्माणौ चार्शांसमभि-
द्रवन्त पतान् विकारानुपजनयन्ति ; इत्युक्तानि सह-
जान्यर्शांसि ॥ ८ ॥

अनियतः विषदमुक्तत्वादिविषदधर्ममुत्रयत्र ज्ञेयम् । अ-
न्तराऽन्तरेति कदाचित्, न सर्वदा । प्रचुरो विषदत्वादिविगुण-
मुक्त उद्गारो यस्य स तथा । दुःखोपचारशील इति दुःखोपचा-
रहेतुरित्यर्थः । प्रधानं घृणनम् । कस्मात् पुनरयं सहजाशोऽयुक्त
इहव्याधिपरिगृहीतो भवतीत्याह—जन्मेत्यादि । प्रत्यारोहन्ति

१ ‘तत्रेऽस्मिन्निति वचनेन तन्त्रान्तरे नासादिगतान्यर्शांसि भ-
वन्ति इति सूचयति’ इति पा० । २ ‘गुदमार्गोपरोधात्’ इति पा० ।

ऊर्ध्वं गच्छन् । अत्र क्रमेण पञ्चवातप्रकोपो भवति । सर्वथा वायुर्विगुणो भवति; तेन सर्वत्र वातविकाराः प्रायो भवन्ति; पित्तलेभनप्रकोपाच्च तद्विकारा अपि भवन्तीति युक्तमेव । अर्श-समेति अर्शोयुक्तं पुरुषम् ॥ ८ ॥

अत ऊर्ध्वं जातस्योत्तरकालजानि व्याख्या-
स्यामः—गुरुमधुरशीताभिष्यन्दि विदाहिविरुद्धाजी-
र्णप्रमिताशनासान्ध्यभोजनाद्व्यामत्स्यवाराहमा-
हिषाजाविकपिशितभक्षणात् कृशशुष्कपूतिमांसपै-
ष्टिकपरमात्रक्षीरदधिमण्डतिलगुडविकृतिसेवना-
न्माष्यपैश्वरसपिण्याकपिण्डालुकुशुष्कशकशकशु-
कलशुनकिलाटकपिण्डकविसृग्नालशालूककौआ-
दनकरोरुकशङ्गाटकनरुटविरुढनवशूकशमीधा-
न्याममूलकोपयोगाहुरुफलशकरागहरितकमदक-
वसाशिरस्पदपरुपितपूतिशीतसंकीर्णाभ्यवहा-
रान्मन्दकातिक्रान्तमद्यपानाद्यापन्नगुरुसलिलपा-
नादतिस्नेहपानादसंशोधनाद्वैत्तिकर्मविभ्रमाद्व्या-
यामाद्व्यावाहिकावप्रात् सुखरायनासनस्थान-
सेवनाद्योपहताग्नेर्मलोपचयो भवत्यतिमात्रं, तथो-
त्कटकविषमकठिनासनसेवनादुद्भ्रान्तयानोद्भ्रयाना-
दतिव्यावाद्याद्वस्तिनेत्रासम्यक्प्रणिधानादुद्वेक्षणना-
दमीक्षणं शीताम्बुसंस्पर्शज्वल्लोष्टृत्पादिघर्षणात्
प्रतनातिनिर्वाहणाद्वातमूत्रपुरीषवेगोदीरणात् समु-
दीर्णवेगविनिग्रहात् स्त्रीणां चामगर्भशंशाद्भ्रमोत्पी-
डनाद्विषमप्रसूतिभिश्च प्रकुपितो वायुरपानस्तं
मलमुपचितमयोगमासाद्य गुदचित्त्व्याधत्ते, तत-
स्ताखशांसि प्रादुर्भवन्ति ॥ ९ ॥

गुरुशीतेत्यादौ प्रमितम् अल्पम् । कृशं दुर्बलप्राणिमवम् । पर-
मात्रं पायसः । पिण्याकं तिलकल्कः, किलाटो नश्क्षीरपिण्डः,
तकपिण्डस्तु तक्रणो घनभागः, विसं स्थूलं सृणालं तप्तु, तरुटं
निष्कारकः, कौआदनं चेतुलिकेति ख्यातः । संकीर्णं मांसम-
क्षादि मिश्रप्रकृतिकमद्यम् । अतिक्रान्तमर्थं व्यापन्नमद्यम् । अ-
व्याययः अधिव्याययः(?) स चेहाव्याययविषमव्यायादिर्ज्ञेयः ।
प्रततातिनिर्वाहणाद् दीर्घातिमात्रप्रवाहणात् ॥ ९ ॥

सर्वपमसूरमाषमुद्रमकुष्ठकयवकलायपिण्डटि-
ण्टिकेरकेवुकतिन्दुकककन्दुकाकणन्तिकाविम्बीव-
द्वरकरीरोदुम्बरखर्जूरजाम्बवगोस्तनाङ्गुष्ठकरोरुशृ-
ङ्गाटकशुङ्गीदक्षशिखिशुकुण्डजिह्वापन्नमुकुलक-
र्णिकासंस्थानानि सामान्याद्वातपित्तकफप्रबला-
नि ॥ १० ॥

टिण्टिकेरं करीरफले, वक्षः कुकुटः । सामान्याद् वातपि-
तकफप्रबलानीत्यनेन सर्वदैर्घ्यैरर्शसां नानाकृतिं दर्शयति ॥ १० ॥

तेषामयं विशेषः—शुष्कमलानकठिनपरुषरूक्ष-
श्यावानि, तीक्ष्णाग्राणि, चक्राणि, स्फुटितसुखानि,
विषमविस्त्रुतानि, शलाक्षेपतोदस्फुरणचिमिचिमा-
संहर्षपरीतानि, स्निग्धोष्णोपशयानि, प्रवाहिकाध्मा-
नशिभ्रवृषणवस्तिवङ्गणहृद्ग्राह्मदंढदयद्वप्रव-
लानि, प्रततविवद्ववातमूत्रवर्चांसि, ऊरुकटीपृष्ठवि-
कपाश्वकुक्षिवस्तिशूलशिरोऽभितापक्षवधुद्धारप्रति-
श्यायकास्तोदावर्तयामशोषशोथमूर्च्छारोचकमुख-
वैरस्यतेमिर्यकण्डूनासाकर्णशङ्काशूलखरोपघातक-
राणि, श्यावारुणपदपन्नखनयनवदनत्वङ्मूत्रपुरीष-
स्य वातोल्बणान्यर्शांसि विधात् ॥ ११ ॥

भवतश्चात्र—

कषायकटुतिकाणि रूक्षशीतलघूनि च ।
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णमद्यमेथुनसेवनम् ॥ १२ ॥
लङ्घनं देशकालौ च शीतो व्यायामकर्म च ।
शोको वातातपस्पशौ हेतुर्वातार्शसां मतः ॥ १३ ॥

लिङ्गादिसामान्ये वातजायीनां किं विशेषनिश्चयकमित्याह—
तेषामयं विशेष इति । अयमिति वक्ष्यमाणलिङ्गहेतुर्बेदरूपो
विशेषो वातजादिव्यवच्छेदक इत्यर्थः । यद्यपि विशेषाभिधाने
हेतुरेवमेऽभिधातुं युज्यते, तथाऽपि संस्थानरूपलिङ्गाभिधानाद्यु-
पज्ञात् प्रतिलोमव्याख्यानाद्वा लिङ्गमेवमेऽभिधीयते—शुष्कमल-
नेत्यादिना, तदनु कषायेत्यादिना हेतुं वक्ष्यति; एवं पित्तकफज-
योरपि व्यक्तिक्रमेण हेतुलिङ्गाभिधानं ज्ञेयम् । प्रमिताशनमत्र
अल्पपानम् । आतपस्पशौ यद्यप्युष्णस्तथाऽपि रूक्षतया वात-
जनकः; उक्तं हि—“आतपः कटुको रूक्षः” इत्यादि ॥ ११-१३ ॥

मृदुशिथिलसुकुमारपण्यस्पर्शसहानि, रक्तपीत-
नीलरूग्णानि, खेदोपक्लेशद्वहुलानि, विस्मृगन्धित-
नुपीतरक्तस्त्रावीणि, रुधिरवहानि, दाहकण्डूशूलनि-
स्तोदपाकवन्ति, शीतोपशयानि, संभिन्नपीतहरितव-
र्चांसि, पीतविस्मृगन्धिप्रभुरविण्मूत्राणि, पिपासाज्व-
रतमकसंमोहभोजनद्वेषकराणि पीतनखनयनत्व-
ङ्मूत्रपुरीषस्य पित्तोल्बणान्यर्शांसि विधात् ॥ १४ ॥

भवतश्चात्र—

कटूष्णलवणक्षारव्यायामाश्यातप्रभमाः ।
देशकालावशिथिरौ क्रोधो मद्यमस्यनम् ॥ १५ ॥
विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्नपेषजम् ।
पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुर्शसां ॥ १६ ॥

मृद्वित्यादिना पित्तजं ग्राह । शिथिलानि कोमलानि । सुकुमा-
राणि अकर्कशानि । रक्तपीतस्त्रावीणीति अत्र रक्तशब्देन लोहि-
तवर्ण उच्यते । रुधिरवहानीति पदेन रक्तसूतिरेवोच्यते । प्रथमं
विस्मृगन्धीति रक्तविशेषणं, द्वितीयं विस्मृगन्धीति विमूत्र-

विशेषणम् । प्रथमं पीताभिधानं वर्चसो हरितपीतोपदेशार्थं, द्वितीयं तु विस्रगन्धेन सह पीतवर्णतोपदेशार्थं, तृतीयं तु पीतनखेलादौ केवलं पीतवर्णतोपदर्शनार्थम् । कट्पणेल्लादौ प्रथममुष्णपदमुष्णस्पर्शोपदेशार्थं, द्वितीयमुष्णपदमुष्णवीर्योपदेशानार्थम् । 'कट्पणेल्लवणक्षार' इति वा पाठः ॥ १४-१६ ॥

तत्र यानि प्रमाणवन्ति, उपचितानि, श्लक्ष्णानि, स्पर्शसहानि, स्निग्धश्वेतपाण्डुपिच्छिलानि, स्तब्धानि, गुरुणि, स्तिमितानि, सुप्तसुप्तानि, स्थिरश्वय-
धूनि, कण्डूबहुलानि, बहुप्रतपिञ्जरश्वेतरक्तपि-
च्छास्त्रावीणि, गुरुपिच्छिलश्वेतमूत्रपुरीषाणि, रू-
क्षोष्णोपशयानि, प्रवाहिकातिमात्रोत्थानवङ्गणाना-
हवन्ति, परिकर्तिकाहल्लासनिष्ठीविकाकासारोचक-
प्रतिश्रयायगौरवच्छर्दिमूत्रकृच्छ्रोपशोथपाण्डुरो-
गशीतज्वराश्मरीशर्कराहृदयेन्द्रियोपलेपास्यमाधु-
र्यप्रमेहकाराणि, दीर्घकालानुबन्धीनि, अतिमात्रम-
शिमार्दवह्नेय्यकाराणि, आमविकारप्रबलानि, शुक्ल-
नखनयनवदनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य श्लेष्मोल्बणान्यशो-
सीति विद्यात् ॥ १७ ॥

भवतश्चात्र—

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरुणि च ।
अव्यायामो दिवास्त्रः शय्यासनसुखे रतिः ॥१८॥
प्राग्वातसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।
श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसाम् ॥ १९ ॥

तत्र यानीत्यादिना कफजमाह । प्रमाणवन्तीति महाप्रमा-
णानि । सुप्तसुप्तानीति अत्यर्थं निश्चेतनानि । दीर्घकालानुशया-
नीति दीर्घकालानुबन्धीनि ॥ १७-१९ ॥

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्बन्धवणानि च ।
सर्वो हेतुलिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम् ॥ २० ॥

हेतुलक्षणेलादौ उल्बणपदेन द्वन्द्वजे तृतीयोऽपि दोषो
जनकोऽस्त्येव, परं सोल्बणो न भवतीति दर्शयति । सर्वो
हेतुरिति यथोक्तसर्वहेतुः, सहजैः लक्षणैः सह सर्वो हेतुलि-
दोषाणां भवति; तेन त्रिदोषे सर्वहेतुत्वात् सहजानि लक्षणानि
भवन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
काश्यंमुद्गारवाहुल्यं सक्थिसादोऽस्पविट्कता ॥२१॥
प्रदण्डीदोषपाण्डुरैर्ताराशङ्का चोदरस्य च ।
पूर्वैरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥ २२ ॥

विष्टम्भः अप्रचलत्वम् । आटोपः गुडगुडाशब्दः
॥ २१ ॥ २२ ॥

अर्शांसि खलु जायन्ते नास्त्रिपतितैश्चिभिः ।
दोषैर्दोषविशेषात् विशेषः कल्प्यतेऽर्शसाम् ॥२३॥

अर्शसां त्रिदोषजन्यत्वेऽपि एकदोषजत्वादिव्यपदेशमाह—
अर्शांसीत्यादि । यद्यपि सन्निपतितैरित्युक्ते त्रयाणां मेलको
लभ्यते, तथाऽपि त्रिभिरेति पदं त्रयाणामप्यत्रानुबन्धत्वस्यो-
पदर्शनार्थम् । दोषविशेषादिति उल्बणरूपवातादिविशेषात् ।
विशेष इति वातजोऽयं, पित्तजोऽयमित्यादिको विशेषः ॥ २३ ॥

पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदचलित्रयम् ।
सर्वे एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥ २४ ॥
तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ।
सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ २५ ॥

पञ्चात्मेति प्राणापानव्यानोदानसमानरूपः ॥ २४ ॥ २५ ॥

हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
शोथो हृत्पाश्वर्शूलं च यस्यासाध्योऽर्शोसो हि सः ॥
हृत्पाश्वर्शूलं संमोहश्चर्विरङ्गस्य रुग्ं ज्वरः ।
तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहर्ग्यगुदजातुरम् ॥ २७ ॥
सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां बलिम् ।
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥
शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते ।
याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा २९
द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च ।
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥३०॥
बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥३१॥
तेषां प्रशमने यत्नमाशु कुर्याद्विचक्षणः ।
तान्याशु हि गुदं बद्धा कुर्याद्वगुदोदरम् ॥ ३२ ॥

हस्तेत्यादिना साध्यासाध्यविभागमाह । अङ्गस्य रुगिति सर्वा-
ङ्गस्य । शेषत्वादायुष इति आयुषः शेषत्वे सतीत्यर्थः । समन्वित
इति भावे क्तः; तेन चतुःपादसमन्वये सतीत्यर्थः ॥ २६-३२ ॥

तत्राहुरेके शस्त्रेण कर्तनं हितमर्शसाम् ।
दाहं क्षारेण चाप्येके, दाहमके तथाऽग्निना ॥ ३३ ॥
अस्त्येतद्भूतित्त्रेण धीमता दृष्टकर्मणा ।
क्रियते त्रिविधं कर्म भ्रंशस्तत्र सुदाहरणः ॥ ३४ ॥
पुंस्त्वोपघातः श्वयथुर्गुदे वेगविनिग्रहः ।
आध्मानं दाहरणं शूलं व्यथा रक्तातिवर्तनम् ॥ ३५ ॥
पुनर्विरोहो रुढानां ह्रैदो भ्रंशो गुदस्य च ।
मरणं वा भवेच्छीघ्रं शस्त्रक्षारान्निवेश्रमात् ॥ ३६ ॥
यत्तु कर्म सुखोपायमल्पभ्रंशमदाहरणम् ।
तदर्शसां प्रवक्ष्यामि समूलानां निवृत्तये ॥ ३७ ॥

तत्रेत्यादिना चिकित्सामाह । कर्तनं छेदनम् । भूरि तन्त्राणि

अधीतानि येन स भूरितन्त्रः । अयं प्रकरणार्थः— शिथिलेनैव
शस्त्रकर्म विधानतः कर्तव्यम् । पुनर्विरोहः पुनरुत्पत्तिः; रुढानां
रुढव्रणानाम् ॥ ३३-३७ ॥

वातश्लेष्मोत्पन्नान्याहुः शुष्काण्यशोसि तद्विदः ।
प्रस्त्रावीणि तथाऽऽर्द्राणि रक्तपित्तोत्पन्नानि च ॥ ३८ ॥
तत्र शुष्कांशं पूर्वं प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ।
स्तब्धानि श्लेद्येत पूर्वं शोफशूलान्वितानि च ॥ ३९ ॥
चित्रकक्षारविल्वानां तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान् ।
यवमाषकुलत्थानां पुलाकानां च पोट्टलैः ॥ ४० ॥
गोखराश्वशकृत्पिण्डैस्तिलकलकैस्तु वैस्तथा ।
वचाशताह्वापिण्डैर्वा सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ॥ ४१ ॥
शकूनां पिण्डिकाभिर्वा क्षिप्रानां तैलसर्पिषा ।
शुष्कमूलकपिण्डैर्वा पिण्डैर्वा कार्णगन्धिकैः ॥ ४२ ॥
रास्त्रापिण्डैः सुखोष्णैर्वा स्नेहैर्हाप्युरैरपि ।
इष्टकस्य खराह्वायाः शाकैर्गुञ्जनकस्य वा ॥ ४३ ॥
अभ्यज्य कुष्ठतैलेन श्लेद्येत पोट्टलीकृतैः ।
वृषाकैरण्डविल्वानां पत्रोत्कायैश्च संचयेत् ॥ ४४ ॥
मूलकत्रिफलाकाणां वेणूनां वरुणस्य च ।
अग्निमन्थस्य शिप्रोश्च पत्राण्यश्मन्तकस्य च ॥ ४५ ॥
जलेनोत्काथ्य शूलार्तं स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
कोलोत्काथेऽथवा कोष्णे सीवीरक्तपुण्डके ॥ ४६ ॥
विल्वकाथेऽथवा तके दधिमण्डाम्लकाञ्जिके ।
गोमूत्रे वा सुखोष्णे तं स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ॥ ४७ ॥

कृष्णसर्पवराहोद्भूजतुकावृषदंशजम् ।
वसामभ्यञ्जने दद्याद्भूषणं चार्शसां हितम् ॥ ४८ ॥
नृकेशाः सर्पनिर्मोको वृषदंशस्य चर्म च ।
अर्कमूलं शमीपत्रमशोभ्यो धूपनं हितम् ॥ ४९ ॥
तुम्बुरुणि विडङ्गानि देवदार्वक्षता घृतम् ।
बृहती चाश्वगन्धा च पिप्पल्यः सुरसा घृतम् ५०
ब्राह्मवृषविट् चैव धूपनं सकवो घृतम् ।
कुञ्जरस्य पुरीषं तु घृतं सर्जरसस्तथा ॥ ५१ ॥
हरिद्राचूर्णसंयुक्तं सुधाक्षीरं प्रलेपनम् ।
गोपित्तपिष्टाः पिप्पल्यः सहरिद्राः प्रलेपनम् ॥ ५२ ॥
शिरीषबीजं कुष्ठं च पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः ।
अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ॥ ५३ ॥
पिप्पल्यश्चित्रकः श्यामा किष्कवं मदनतण्डुलाः ।
प्रलेपः कुकुटशक्रुद्धरिद्रागुडसंयुतः ॥ ५४ ॥
दन्ती श्यामाऽमृतासङ्गः पारावतशक्रुद्धः ।
प्रलेपः स्याद्राजस्थीनि निम्बो भल्लातकानि च ॥ ५५ ॥
प्रलेपः स्यादलं कोष्णं वासन्तकवसायुतम् ।
शूलश्वयधुद्वहकं बुल्लकीवसयाऽथवा ॥ ५६ ॥

आर्कं पयः सुधाकाण्डं कटुकालाबुपल्लवाः ।
करञ्जो वस्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमशोशाम् ॥ ५७ ॥
अभ्यङ्गाद्याः प्रदेहान्ता य एते परिकीर्तिताः ।
स्तम्भश्वयथुकण्डूर्तिशमनास्तेऽशोसां मताः ॥ ५८ ॥
प्रदेहान्तरूपकान्ताव्यशोसि प्रस्रवन्ति हि ।
संस्चितं दुष्टरुधिरं ततः संपद्यते सुखी ॥ ५९ ॥
शीतोष्णक्षिग्ररूक्षैर्हि न व्याधिरुपशाम्यति ।
रके दुष्टे भिषक् तस्माद्रूपमेवावसेचयेत् ॥ ६० ॥
जलौकोभिस्तथा शस्त्रैः सूचीभिर्वा पुनः पुनः ।
अवर्तमानं रुधिरं रक्ताशोभ्यः प्रवाहयेत् ॥ ६१ ॥

वातश्लेष्मोत्पन्नानीत्यत्र यद्यपि कफजे स्त्राव उक्तः,
तथाऽपि स पिच्छास्त्रावुत्पन्नः न तु रक्तस्त्रावः, तेन शुष्काशो-
ग्रहणं; पिच्छास्त्रावस्तु शुष्काद्रकारणमेलकेऽपि भवति ।
चित्रकक्षारविल्वानां तैलेनेति चित्रकादिसिद्धेन तैलेन । पुलाकं
तुच्छधान्यम् । कार्णगन्धिकैरिति शोभाजनकृतैः । खरा-
ह्वाया अजमोदायाः । कुष्ठतैलेनेति कुष्ठसिद्धतैलेन । जतुका चर्म-
चटिका । वृषदंशः बिडालः । अक्षता इति अखण्डिता यवाः ।
घृतपादाम्नाश्ववारो धूपः; हस्तिमलसर्जरसाभ्यां च पद्मो
धूपः । किष्कवं सुरावीजम् । मदनतण्डुला मदनकफलशस्यम् ।
दन्ती निकुम्भा । अमृतासङ्गः मयूरतुष्यम् । अलं हरितालम् ।
वासन्तकवसा उद्धवसा । कटुकालाबुः तिक्तकालाबुः । जलौको-
भिरिखादी अवर्तमानं रुधिरं प्रवाहयेदिति योज्यम् । विल्व-
पेशिका विल्वसंध्यम् ॥ ३८-६१ ॥

गुदश्वयथुशूलार्तं मन्दाग्निं पाययेत्तु तम् ।
ज्यूपणं पिप्पलीमूलं पाठां हिङ्गु सचित्रकम् ॥ ६२ ॥
सौवर्चलं पुष्कराख्यमजार्जी विल्वपेशिकाम् ।
विडं यवानां हपुषां विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ६३ ॥
तिन्तिडीकं च मण्डेन मधेनोष्णोदकेन वा ।
तथाऽशोऽग्रहीदोषशूलानाहार्द्रिमुच्यते ॥ ६४ ॥
पाचनं पाययेद्वा तद्यदुक्तं ह्यातिसारिके ।
सगुडामभयां वाऽपि प्राशयेत् पौर्वभक्तिक्रीम् ॥ ६५ ॥
पाययेद्वा त्रिवृच्चूर्णं त्रिफलारससंयुतम् ।
हृते गुदाश्रये दोषे गच्छन्त्यशोसि संक्षयम् ॥ ६६ ॥
गोमूत्राधुषितां दद्यात् सगुडां वा हरीतकीम् ।
हरीतकीं तकयुतां त्रिफलां वा प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥
सनारं चित्रकं वा सीधुयुक्तं प्रयोजयेत् ।
दापयेच्चव्ययुक्तं वा सीधुं साजाजिचित्रकम् ॥ ६८ ॥
सुरां सहपुषपाठां दद्यात् सौवर्चलान्विताम् ।
दधित्वथिवसंयुक्तं युक्तं वा चव्यविचक्रैः ॥ ६९ ॥

१ 'अर्कपत्रं' इति पा० । २ 'यदक्ष्याम्यतिसारिणे' इति पा० ।

३ 'गुदजा यान्ति' इति पा० ।

भल्लातकयुतं वाऽपि प्रदद्यात्तक्रतर्पणम् ।
 विष्वनागरयुक्तं वा यवान्या चित्रकेण च ॥ ७० ॥
 चित्रकं हपुषां हिङ्गुं दद्याद्वा तक्रसंयुतम् ।
 पञ्चकोलयुतं वाऽपि तक्रमसै प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥
 गोमूत्राशुषितामिति राजौ गोमूत्रस्थापिताम् । भल्लातकयुत-
 मिलत्र भल्लातकचूर्णस्य सक्चपेक्षया दशमो भागः । उक्तं
 हि—“चूर्णं तर्पणभार्गेनवमिः संयोजितं देयम्” इति; अन्ये तु
 तर्पणभल्लातकचूर्णयोः समानयोः स्तोकस्य प्रयोगमाहुः ।
 ॥ ६२-७१ ॥
 हपुषां कुञ्चिकां धान्यमजार्जा कारवीं शटीम् ।
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ७२ ॥
 यवानीं चाजमोदां च चूर्णितं तक्रसंयुतम् ।
 मन्दाभ्लकटुकं विद्वान् स्थापयेद्भुतभाजने ॥ ७३ ॥
 व्यक्ताभ्लकटुकं जातं तक्रारिष्टं मुखप्रियम् ।
 प्रपिबेन्मात्रया कालेभ्वन्नस्य तृपितस्त्रिषु ॥ ७४ ॥
 दीपनं रोचनं वर्ण्यं कफवातातुलोमनम् ।
 गुदध्वयथुकण्ड्वर्तिनाशनं बलवर्धनम् ॥ ७५ ॥

इति तक्रारिष्टः ।

तक्रारिष्टे तु ग्रहणीविक्रित्सायां “यवान्यामलकं पथ्या
 मरीचं त्रिपलांशिकम् । लवणानि पलांशानि पथ्य चैकत्र
 चूर्णयेत् । तत्के तदाहुतं जातं तक्रारिष्टं पिबेन्नरः”
 (चि. अ. १५) इत्युक्तक्रारिष्टानुसारेणेष्ट्यापि तक्रचूर्ण-
 मानव्यवस्था । एतदनुसारप्रशिक्षेनैव चात्र हपुषादिचूर्णेन
 मन्दाभ्लकटुकं भवतीत्युक्तं; मन्दाभ्लकटुकं स्थापयेत्, व्यक्ता-
 भ्लकटुकमिति जातलक्षणं; व्यक्ताभ्लं कटुं चेति व्यक्ता-
 भ्लकटुकं; न तु कटुत्वमपि व्यक्तमत्र, सन्धानेन व्यक्तकटुता-
 नुत्पादात् । अन्नस्य त्रिषु कालेष्विति भोजनादिमथ्यान्तेषु ।
 सन्नेहं तर्कं वाते, कफे रुक्षम् ॥ ७१-७२ ॥
 त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।
 तर्कं वा दधि वा तत्र जातमशौहरं पिबेत् ॥ ७६ ॥
 वातश्लेष्माशंसां तक्रात् परं नास्तीह भेषजम् ।
 तत् प्रयोज्यं यथादोषं सन्नेहं रुक्षमेव वा ॥ ७७ ॥
 सप्ताहं वा दशाहं वा पक्षं मासमथापि वा ।
 बलकालविशेषज्ञो भिषक् तर्कं प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥
 अत्यर्थमुक्तुकायाश्लेस्तक्रमेवावचारयेत् ।
 सायं वा लाजशकुनां दद्यात्तक्रावलेहिकाम् ॥ ७९ ॥
 जीर्णे तर्के प्रदद्याद्वा तक्रपेयां ससैन्धवाम् ।
 तक्रानुपानं सन्नेहं तक्रौदनमतः परम् ॥ ८० ॥
 यूषेर्मांसरसेर्वाऽपि भोजयेत्तक्रसंयुतैः ।
 यूषे रसेन वाऽप्यूर्ध्वं तक्रसिद्धेन भोजयेत् ॥ ८१ ॥

कालक्रमश्चः सहसा न च तर्कं निवर्तयेत् ।
 तक्रप्रयोगो मासान्तः क्रमेणोपरमो हितः ॥ ८२ ॥
 अपकर्षो यथोक्तर्षो न त्वन्नादपकृष्यते ।
 शाक्त्यागमनरक्षार्थं दाढ्यार्थमनलस्य च ॥ ८३ ॥
 बलोपचयवर्णार्थमेष निर्दिश्यते क्रमः ।
 रुक्षमर्धोद्धतस्नेहं यतश्चानुद्धतं घृतम् ॥ ८४ ॥
 तर्कं दोषाग्निबलवित्रिविधं तत् प्रयोजयेत् ।
 हतानि न विरोहन्ति तर्केण गुदजानि तु ॥ ८५ ॥
 भूमावपि निषिक्तं तद्देहचर्कं तृणोलुपम् ।
 किं पुनर्दीप्तिकायाश्चेः शुष्काप्यशांसि देहिनः ॥ ८६ ॥
 श्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसः सम्मग्न्यपैति यः ।
 तेन पुष्टिर्वलं वर्णः प्रहर्षश्चोपजायते ॥ ८७ ॥
 वातश्लेष्मविकाराणां शतं चापि निवर्तते ।
 नास्ति तक्रात् परं किञ्चिदोषधं कफवातजे ॥ ८८ ॥
 तक्रप्रयोगः—पूर्वाह्णे तक्रमेव केवलं पेयं, तत्रात्यर्थं चूद-
 म्निना सायमपि तक्रमेव सैवम्, एतत् “अत्यर्थमुक्तुकाया-
 भ्लेस्तक्रमेवावचारयेत्” इत्यनेनोक्तम् । किञ्चित्पृष्टदेसौ प्रातः-
 स्तक्रमेव पेयं, सायं तु लाजशकुनां तक्रयुक्ताऽवलेहिका देया ।
 ततस्तु क्रमेणामो बृद्धे तक्रपेया तक्रौदनं तक्रसंस्कृतयूषादिभो-
 जनानि सायं देयानि, प्रातस्तु तक्रमेव, सप्ताहादिस्तर्कालो-
 ज्यैः । अत्र जतुकर्णः—“प्रातस्तक्रप्रयोगः, क्रमेणोत्कर्षाप-
 कर्षौ, जीर्णे च सैन्धवान्विततर्केणोदनं वा, अतिमन्दोभ्लेस्तक्र-
 मेव” इति । सहसेति एकदा । मासान्ते इति मासे नातिक्रा-
 मति । अपकर्षो यथोक्तर्ष इति येन क्रमेण तर्कं बृद्धं तेनैव
 मात्राक्रमेण तक्रमपकृष्यत इति । तक्रप्रयोगहासे सति अन्न-
 समुदायाद्भासो न कर्तव्यः, योऽशक्तस्तस्यापकृष्टः स अन्ना-
 न्तरेण पूरणीय इत्यर्थः । कसादयं तक्रप्रयोगक्रम इत्याह—
 शक्तीत्यादि । रुक्षमित्यादिनोक्तं त्रिविधं तर्कं कफपित्तातेषु
 दोषेषु, मन्दतम-मन्दतर-मन्देष्वभिषु, बलेषु चाधममध्यमो-
 त्तमेषु, यथासंख्यं ज्ञेयम् । भूमावपीलादि केचित् पठन्ति ।
 शतमिति विंशतिः श्लेष्मविकाराः, अशीतिवैतविकारा इति
 मिलित्वा विकाराणां शतम् ॥ ७६-८८ ॥

पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ।
 शङ्खवेरमजार्जा च कारवीं धान्यतुम्बुरु ॥ ८९ ॥
 बिल्वं कर्कटकं पाठां पिष्ट्वा पेयां विपाचयेत् ।
 फलाम्लां यमकैश्वृषां तां दद्याद्दृजपहाम् ॥ ९० ॥
 एतैश्चैव खडान् कुर्यादैतैश्च विपचेजलम् ।
 एतैश्चैव घृतं साध्यमर्शसां विनिवृत्तये ॥ ९१ ॥
 शटीपलाशसिद्धां वा पिप्पल्या नागरेण वा ।
 दद्याद्यथागुं तक्राम्लां मरिचैरवचूर्णिताम् ॥ ९२ ॥
 शुष्कमूलकयूषं वा यूपं कौलत्थमेव वा ।
 दधित्थविष्वयूषं वा सकुलत्थमकुष्ठकम् ॥ ९३ ॥

छागलं वा रसं दद्याद्भूपैरभिर्विमिश्रितम् ।
लावादीनां फलाम्लं वा सतक्रं ग्राहिभिर्युतम् ॥९४॥
रक्तशालिमहाशालिः कलमो लाङ्गलः सितः ।
शारदः पथिकश्चैव स्यादन्नविधिरशंसाम् ॥ ९५ ॥
इत्युक्तो भिन्नशकृतामरशां च क्रियाक्रमः ।

विल्वं बालविल्वम् । फलाम्लमिति फलैर्दाडिमादिभिर-
म्लाम् । ग्राहिभिर्युतमिति वचोप्राहिदशसंस्कृतम् । रक्तशा-
ल्यादयोऽन्नपानव्याकृताः ॥ ९४-९५ ॥—

येऽत्यर्थं गूढशकृतस्तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥ ९६ ॥
सन्नेहैः शकुभिर्युक्तां प्रसन्नां लवणीकृताम् ।
दद्यान्मत्स्याण्डिकां पूर्वं भक्षयित्वा सनागराम् ॥९७॥
गुडं सनागरं पाठां फलाम्लं पाययेच्च तम् ।
गुडं घृतयवक्ष्णायुक्तं वाऽपि प्रयोजयेत् ॥ ९८ ॥
यवानीं नागरं पाठां दाडिमस्य रसं गुडम् ।
सतक्रलवणं दद्याद्वातवचोऽनुलोमनम् ॥ ९९ ॥
दुःस्पर्शकैर्न विल्वेन यवान्या नागरेण वा ।
एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हन्यशंसां रुजम् ॥१००॥
प्राग्भक्तं यमके भृष्टान् सकृन्मिश्रावचूर्णितान् ।
करञ्जपल्लवान् दद्याद्वातवचोऽनुलोमानान् ॥ १०१ ॥
मदिरां वा लवणां सीधुं सौवीरकं तथा ।
गुडनागरसंयुक्तं पिबेद्वा पौर्वभक्तिकम् ॥ १०२ ॥

यवानीनागरमिस्त्रादौ यवान्यादीनि समानि तत्रेण पेयानि;
लवणं तावदावल्लवणरसता भवति ॥ ९६-१०२ ॥

पिप्पलीनागरक्षारकारवीधान्यजीरकैः ।
फाणितेन च संयोज्य फलाम्लं दापयेद्भुतम् ॥१०३॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
शुक्लत्रेयवक्ष्णारौ तैः सिद्धं वा पिबेद्भुतम् ॥ १०४ ॥
चव्यचित्रकसिद्धं वा गुडक्षारसमन्वितम् ।
पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारनागरम् ॥ १०५ ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलदधिदाडिमधान्यकैः ।
सिद्धं सर्पिर्विधातव्यं वातवचोविबन्धयुतम् ॥ १०६ ॥
चव्यं त्रिकटुकं पाठां क्षारं कुस्तुम्बुरुणि च ।
यवानीं पिप्पलीमूलमुभे च विडसैन्धवे ॥ १०७ ॥
चित्रकं विल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
शङ्कहातानुलोम्यार्थं जाते दधि चतुर्गुणे ॥ १०८ ॥
प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिल्वम् ।
गुदवक्लणशूलं च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ १०९ ॥

१ 'घृतं' इति पा० । २ 'प्राग्भक्तान्' इति पा० । ३ 'सगुड-
मभयां वाऽपि प्राचयेत्' इति पा० । ४ 'गुडक्षारसमन्वितम्' इति
पा० । ५ 'नागरधान्यकैः' इति पा० ।

नागरं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यवानिका ॥११०॥
चाङ्गेरीखरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन दध्ना च तद्वृतं कफवातनुत् ॥ १११ ॥
अशीसि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
गुदभ्रंशार्तिमानाहं घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ११२ ॥
पिप्पलीं नागरं पाठां श्वदंष्ट्रां च पृथक् पृथक् ।
भागांस्त्रिपलिकान् कृत्वा कषायमुपकल्पयेत् ॥११३॥
गण्डीरं पिप्पलीमूलं व्योषं चव्यं च चित्रकम् ।
पिष्ट्वा कषाये विनयेत् पूते द्विपलिकं भिषक् ॥११४॥
पलानि सर्पिस्तसिध्वत्तारिंशत् प्रदापयेत् ।
चाङ्गेरीखरसं तुल्यं सर्पिषा दधि षड्गुणम् ॥ ११५ ॥
मृद्वग्निना ततः साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ।
तदाहारे विधातव्यं पाने प्रायोगिके विधौ ॥ ११६ ॥
ग्रहण्यर्शोविकारभ्रं गुदमहद्गोगनाशनम् ।
शोथप्लीहोदरानाहमूत्रकृच्छ्रज्वरापहम् ॥ ११७ ॥
कासहिक्कारुचिश्वाससूदनं पार्श्वशूलनुत् ।
बलपुष्टिकरं वर्ण्यमग्निदीपनं परम् ॥ ११८ ॥

पिप्पलीनागरस्त्रादौ अपक्वमेव केचिद्भुतमिच्छन्ति । गुड-
क्षारसमन्वितमिस्त्रं घृते सिद्धे गुडादीनां प्रक्षेप्यत्वं ज्ञेयम् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलेस्त्रादौ दधि द्रवं, शोषाणां कल्कः । जाते दधीति
सुजाते । नागरमिस्त्रादिके घृते चाङ्गेरीखरसस्यापि चतुर्गुणेन
दध्ना चेति चकाराच्चातुर्गुणम् । पिप्पलीमिस्त्रादौ भूरिमानसा-
क्षिप्ये काष्ठस्यानुक्तमानत्वात् केहसमत्वमेव; तेन द्वादशप-
लेऽपि काष्ठद्रव्ये त्रिपस्थं पानीयं दत्त्वा चत्वारिंशत्पलानि
स्थाप्यानि । गण्डीरमिस्त्रादिना कल्कद्रव्याप्याह ॥ १०३-११८ ॥

सगुडां पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां हरीतकीम् ।
त्रिवृद्वन्तीयुतां वाऽपि भक्षयेदानुलोमिकीम् ॥११९॥
विज्ञातकफपित्तानामानुलोम्येऽथ निर्वृते ।
गुदेऽशीसि प्रशाम्यन्ति पावकश्चाभिवर्धते ॥ १२० ॥
बर्हिर्तित्तिरिलावानां रसानम्लान् सुसंस्कृतान् ।
दक्षणां वर्तकानां च दद्याद्विज्ञातसंग्रहे ॥ १२१ ॥
त्रिवृद्वन्तीपलाशानां चाङ्गेर्याश्चित्रकस्य च ।
यमके भर्जितं दद्याच्छाकं दधिसमन्वितम् ॥ १२२ ॥
उपोदिकां तण्डुलीयं वीरां वास्तुकपल्लवान् ।
सुवर्चलां सलोणीकां यवशाकमवल्लगुजम् ॥ १२३ ॥
काकमार्चीं रुहापत्रं महापत्रं तथाऽम्लिकाम् ।
जीवन्तीं शटिशकं च शाकं गुञ्जनकस्य च ॥ १२४ ॥

१ 'पूतेऽपैपलिकं' इति पा० । २ 'आनुलोम्येन निर्मले' इति
पा० ।

दधिदाडिमसिद्धानि यमके भर्जितानि च ।
धान्यानागरयुकानि शाकान्येतानि दापयेत् ॥१२५॥
गोधालोपाकमार्जारश्वाविदुर्गवामपि ।
कूर्मशङ्खकयोश्चैव साधयेच्छाकवद्रसान् ॥१२६॥
रक्तशाल्योदनं दद्याद्रसैस्त्वैर्वातशान्तये ।

आनुलोमिकानि शाकान्याह—उपोदिकामिच्छादि । सुवर्चला
स्योनिका । रुहापत्रम् उदयशाकम् । महापत्रः स्योनिकः ।
दधिदाडिमादि संस्कारद्रव्यम् ॥ ११९-१२६ ॥—

ज्ञात्वा वातोद्वणं रुक्षं मन्दाग्निं गुदजातुरम् १२७
मदिरां शार्करं जातं सीधुं तर्कं तुषोदकम् ।
अरिष्टं दधिमण्डं वा शृतं वा शिशिरं जलम् ॥१२८॥
कण्टकार्या शृतं वाऽपि शृतं नागरधान्यकैः ।
अनुपानं भिषग्दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनम् ॥१२९॥

शार्करमिति शर्कराकृतम् । अरिष्टं वक्ष्यमाणम् ॥ १२७-१२९ ॥

उदावर्तपरीता ये ये चाल्प्यं विरुक्षिताः ।
विलोमवाताः शूलतांस्तेष्विष्टमनुवासनम् ॥१३०॥
पिप्पलीं मदनं बिल्वं शताह्नां मधुकं वचाम् ।
कुष्ठं शटीं पुष्करास्थं चित्रकं देवदारु च ॥१३१॥
पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं पयसा द्विगुणेन च ।
अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥१३२॥
गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
कट्यूरुपृष्ठदौर्बल्यमानाहं वङ्क्षणाश्रयम् ॥१३३॥
पिच्छास्त्रावं गुदे शोफं वातवर्चोविनिग्रहम् ।
उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तच्चानुवासनात् ॥१३४॥

पिप्पल्याद्यै तैले केचित् तन्त्रान्तरदर्शनातोयमपि चतु-
र्गुणं वदन्ति; तच्च, तन्त्रान्तरीकं योगान्तरमेव पश्यामः
॥ १३०-१३४ ॥

आनुवासनिकैः पिष्टैः सुलोष्णैः क्लेशसंयुतैः ।
दौर्बल्यैः स्तब्धशूलानि गुदजानि प्रलेपयेत् ॥१३५॥
दिग्धासैः प्रस्रवन्त्याशु श्लेष्मपिच्छां सशोणिताम् ।
कण्डूः स्तम्भः सख्क शोफः क्षुतानां विनिवर्तते ॥

आनुवासनिकैरिति अनुवासनतैलसाधनार्थमुक्तैः पिप्पल्या-
दिभिः । पृष्ठविरेचनाशुभ्राश्रितयोक्तानुवासनोपदर्शककषायग्र-
हणप्रतिषेधार्थं दावेन्तैरिति विशेषणं; तेन दावेन्तेनोक्तान्येव
गृह्यन्ते ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

निरूहं वा प्रयुज्जीत सक्षीरं दाशमूलिकम् ।
समूत्रक्लेहलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ॥१३७॥

१ 'द्विगुणक्षीरसंयुतम्' इति पा० । २ 'द्वय्यां तैरौषधैश्चा-
स्तम्भाः क्षुता गुदेरुहाः' इति पा० ।

दाशमूलिकमिति दशमूलकषाययुतम् । फलादिभिरिति मद-
नफलादिभिरास्थपानयोगिकैः ॥ १३७ ॥

हरीतकीनां प्रस्थार्धं प्रस्थमामलकस्य च ।
स्यात् कपित्थादशपलं ततोऽर्धा चेन्द्रवारुणी १३८
विडङ्गं पिप्पलीं लोभ्रं मरिचं सैलवालुकम् ।
द्विपलाशं जलस्यैतच्चतुर्द्रोणे विपाचयेत् ॥१३९॥
द्रोणशेषे रसे तस्मिन् पूते शीते समावपेत् ।
गुडस्य द्विशतं तिष्ठेत्तत् पक्षं घृतभाजने ॥१४०॥
पक्षादूर्ध्वं भवेत् पेया ततो मात्रा यथाबलम् ।
अस्याभ्यासादिष्टस्य गुदजा यान्ति संक्षयम् १४१
ग्रहणीपाण्डुद्रोणग्रीहगुल्मोदरापहः ।
कुष्ठशोफारुचिहरो बलवर्णाग्निवर्धनः ॥१४२॥
सिद्धोऽयमभयारिष्टः कामलाश्वित्रनाशनः ।
कृमिग्रन्थ्यर्बुद्वङ्कराजयक्ष्मज्वरान्तकृत् ॥१४३॥
इत्यभयारिष्टः ।

दन्तीचित्रकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।
भागान् पलाशानापोथ्य जलद्रोणे विपाचयेत् १४४
त्रिपलं त्रिफलायाश्च दलानां तत्र दापयेत् ।
रसे चतुर्थशेषे तु पूते शीते समावपेत् ॥१४५॥
तुलां गुडस्य तत्तिष्ठेन्मासार्धं घृतभाजने ।
तन्मात्रया पिबन्तिग्लमशोभ्यो विप्रमुच्यते ॥१४६॥
ग्रहणीपाण्डुरोगं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
दीपनं चारुचिम् च दन्त्यरिष्टमिमं विदुः ॥१४७॥
इति दन्त्यरिष्टः ।

हरीतकीफलप्रस्थं प्रस्थमामलकस्य च ।
विशालाया दधित्थस्य पाठाचित्रकमूलयोः ॥१४८॥
द्वे द्वे पले समापोथ्य द्विद्रोणे साधयेदपाम् ।
पादावशेषे पूते च रसे तस्मिन् प्रदापयेत् ॥१४९॥
गुडस्यैकां तुलां वैद्यस्तत् स्थाप्यं घृतभाजने ।
पक्षस्थितं पिबेदेनं ग्रहणशोभिकारवान् ॥१५०॥
हृत्पाण्डुरोगं ग्रीहानं कामलां विषमज्वरम् ।
वर्चोमूवानिलकृतान् विबन्धानग्निमार्दवम् ॥१५१॥
कासं गुल्ममुदावर्तं फलारिष्टो व्योपहति ।
अग्निर्सन्दीपनो ह्येष कृष्णात्रेयेण भाषितः ॥१५२॥
इति फलारिष्टः ।

दुरालभायाः प्रस्थः स्याच्चित्रकस्य वृषस्य च ।
पथ्यामलकयोश्चैव पाठाया नागरस्य च ॥१५३॥
दन्त्याश्च द्विपलान् भागाञ्जलद्रोणे विपाचयेत् ।
पादावशेषे पूते च सुशीते शर्कराशतम् ॥१५४॥

१ 'शीते च पूते तस्मिन् सिताशतम्' इति पा० ।

प्रक्षिप्य स्थापयेत् कुम्भे मासार्धं घृतभाविते ।
प्रलप्ते पिप्पलीचव्यप्रियङ्गुधौद्रसर्पिषा ॥ १५५ ॥
तस्य मात्रां पिबेत् काले शार्करस्य यथाबलम् ।
अशांसि ग्रहणीदोषमुदावर्तमरोचकम् ॥ १५६ ॥
शङ्कुमूत्रानिलोद्गारविबन्धानभिमाद्वयम् ।
हृद्रोगं पाण्डुरोगं च सर्वमेतेन साधयेत् ॥ १५७ ॥
इति द्वितीयफलरिष्टः ।

नवस्थामलकस्यैकां कुर्याज्जरितां तुलाम् ।
कुडवांशाश्च पिप्पल्यो विडङ्गं मरिचं तथा ॥ १५८ ॥
पांठां च पिप्पलीमूलं कमुकं चव्यचित्रकौ ।
मज्जिष्ठैस्त्रालुकं लोभ्रं पलिकानुपकल्पयेत् ॥ १५९ ॥
कुष्ठं दाहहरिद्रां च सुराहं सारिवाहयम् ।
इन्द्राहं भद्रमुस्तं च कुर्यादधेपलोमितम् ॥ १६० ॥
चत्वारि नागपुष्पस्य पलायन्यमिवस्य च ।
द्रोणाभ्यामम्भसो द्वाभ्यां साधयित्वाऽवतारयेत् ॥
पादाचरोषे पूते च शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ।
मृद्रीकाद्याढकरसं शीतं निर्वृहसंमितम् ॥ १६२ ॥
शर्करायाश्च भिन्नाया दद्याद्विगुणितां तुलाम् ।
कुसुमस्य रसस्यैकमर्धप्रस्थं नवस्य च ॥ १६३ ॥
त्वगेलाप्लवपत्रास्त्रुसेव्यक्रमुककेशराजम् ।
चूर्णयित्वा तु मतिमान् कार्ष्णिकानत्र दापयेत् ॥ १६४ ॥
तत् सर्वं स्थापयेत् पक्षं सुचौक्षे घृतभाजने ।
प्रलप्ते सर्पिषा किञ्चिच्छर्करागुरुधूपिते ॥ १६५ ॥
पक्षादूर्ध्वमरिष्टोऽयं कनको नाम विश्रुतः ।
पेयः स्वादुरसो हृद्यः प्रयोगाङ्गकरोचनः ॥ १६६ ॥
अशांसि ग्रहणीदोषमानाहसुदरं ज्वरम् ।
हृद्रोगं पाण्डुतां शोथं गुल्मं वर्चोविनिग्रहम् ॥ १६७ ॥
कासं श्लेष्मानमांशोप्राञ्च सर्वानेवापकर्षति ।
वलीपलितखालित्यं दोषजं च व्यरोहति ॥ १६८ ॥
इति कनकारिष्टः ।

पत्रभङ्गोदकैः शौचं कुर्यादुष्णेन वाऽम्भसा ।
इति शुष्कार्शसां सिद्धमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ॥ १६९ ॥

हरीतकीनामिलाहिना अभयारिष्टादयः पष्मारिष्टा उच्यन्ते ।
त्रिफलाया इति मिलितत्रिफलाया एव पलत्रयं, निर्देशस्य मान-
प्रधानत्वात् । हरीतकीस्यादौ कलशब्देन निरस्यहरीतकीं ग्रा-
हयति, तेन हरीतकीप्रस्यार्धः किंतु जतुकर्णेऽयं योगो द्विगुण-
मानेन पठितः, यथा “हरीतकीफलप्रस्थः, द्विगुणा ह्यामलक-
कपित्थपाटोन्म्राः सचित्रकाः, गुडस्य च शतद्वयम्” इति ।

कमुकं पूगः पडिकालोघो वा । सुराह्वा गोरक्षकर्कटिका । अत्र
यद्यपि आमलकादिद्रव्याद्यारकमानं भवति, तत्र च सामान्य-
परिभाषयैव द्विद्रोणजलदानमर्धद्रोणदवस्थानं च लभ्यते, तथाऽपि
स्पष्टार्थं जलकाथाभिधानं हेयम् । मृद्रीकाद्याढकरसमिति
वचनेन मृद्रीकाया आढकद्वये द्रोणद्वयं जलं दत्त्वा काथ्यसमं
जलं स्थाप्यमिति दर्शयति; अन्ये तु द्राक्षाखरसद्वयौ तुल्यमिति
व्याख्यानां कृतवन्तः । उक्तं हि जतुकर्णे—“धात्री तुल्य, कौड-
विकं पिप्पली मरिचं क्रमिन् च, इन्द्राहं सारिवाहयं दाहनिशा
सुराहार घनं कुष्ठं चार्धपलिकं, पलिकं मज्जिष्ठापाटातिवृकप्रस्थ-
कैलाखुकचव्यकमुकविल्वं सामिकं पाक्यं, द्राक्षाद्वयं च दृष्टकपु-
थक् काथौ विमिश्रितौ द्वौ, सितातुले द्वे, मधु द्विकुडवं च”
इत्यादि । अत्रापि च सामान्यपरिभाषा चरकोक्तानुसमाना
एव । भिन्नाया इति चूर्णाकृतायाः । कुसुमखरसो मधु
॥ १३८-१६९ ॥

चिकित्सितमिदं सिद्धं स्त्राविणां शृण्वतः परम् ।
तत्रानुबन्धो द्विविधः श्लेष्मणो मातृतस्य च ॥ १७० ॥
विट् श्यावं कठिनं रुक्षं चाधो वायुर्न वर्तते ।
तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासृगशेसाम् ॥ १७१ ॥
कट्युरुगुदशूलं च दौर्बल्यं यदि चाधिकम् ।
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रुक्षणम् ॥ १७२ ॥
क्षिथिलं श्वेतपीतं च विट् क्षिण्यं गुरु शीतलम् ।
यद्यशंसां घनं चासृक् तन्मुत पाण्डु पिच्छिलम् ॥
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु क्षिण्यं च कारणम् ।
श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्ताशंसां बुधैः ॥ १७३ ॥
क्षिग्धशीतं हितं वाते रुक्षशीतं कफानुगे ।
चिकित्सितमिदं तस्मात् संप्रधार्य प्रयोजयेत् ॥ १७४ ॥
पित्तश्लेष्माधिकं मत्वा शोधनेनोपपादयेत् ।
सर्वणं चान्युपेक्षेत लङ्घनैर्वा समाचरेत् ॥ १७६ ॥
प्रवृत्तमादावशोभ्यो यो निगृह्णात्यबुद्धिमान् ।
शोणितं दोषमनिलं तद्रोगाजनेयेद्बहून् ॥ १७७ ॥
रक्तपित्तं ज्वरं तृष्णामग्निसादमरोचकम् ।
कामलां श्वयथुं शूलं गुदवह्णणसंश्रयम् ॥ १७८ ॥
कण्डूरुःकोटपिडकाः कुष्ठं पाण्डुराह्वयं गदम् ।
वातमूत्रपुरीषाणां विबन्धं शिरसो रुजम् ॥ १७९ ॥
सैमित्यं गुरुगात्रवं तथाऽन्यान् रक्तजान् गदान् ।
तस्मात् स्नुते दुष्टरक्ते रक्तसंग्रहणं हितम् ॥ १८० ॥
हेतुलक्षणकालज्ञो बलशोणितवर्णवित् ।
कालं तावदुपेक्षेत यावन्नात्ययमाप्नुयात् ॥ १८१ ॥
अग्निर्संदीपनार्थं च रक्तसंग्रहणाय च ।
दोषाणां पाचनार्थं च परं तैकरूपाचरेत् ॥ १८२ ॥

यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोत्पन्नस्य च ।
वर्तते स्नेहसाध्यं तत् पानायङ्गानुवासनैः ॥ १८३ ॥
यत्तु पित्तोद्वणं रक्तं धर्मकाले प्रवर्तते ।
स्तम्भनीयं तदेकान्ताच्च चेद्वातकफानुगम् ॥ १८४ ॥

संप्रति रक्तार्शां वातकफानुबन्धं लक्षणं च दर्शयन् भिन्नां
चिकित्सांमाह—चिकित्सितमिषादि । अत्र च तत्रैव पित्तजस्यैव
रक्तजान्यर्शासि दुष्टस्त्रावयुक्तानि स्त्रावीणीति ज्ञेयानि । विद्र
श्याग्रमिति निर्देशाद्विद्रशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्तीत्युच्यते ।
मलिनमिति अर्थदुष्टम् । हेत्वादिविशेषज्ञेन स्त्रावस्योपेक्षा कार्येति
सूचयति । वर्तते इति प्रवर्तते । वातेऽनुबले स्नेहनं, कफेऽनु-
बले तुषेक्ष्णं लङ्घनादि वा कार्यमिति भावः ॥ १७०-१८४ ॥

कुटजत्वङ्गिर्यहः सनागरः क्षिग्धरकसंग्रहणः ।
त्वग्दाडिमस्य तद्वत् सनागरश्चन्दनरसश्च ॥ १८५ ॥

चन्दनकिराततिलक-
धन्वयवासाः सनागराः कथिताः ।
रक्तार्शां प्रशमना
दार्वात्वगुशीरनिम्बाश्च ॥ १८६ ॥
सातिविषा कुटजत्वक्
फलं च सरसाञ्जनं मधुयुतानि ।
रक्तापहानि दद्यात्
पिपासवे तण्डुलजलेन ॥ १८७ ॥

कुटजत्वचो विपाच्यं पलशतमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन ।
यावत्स्याद्गतसं तद्वच्चं पृतो रसस्ततो ग्राह्यः ॥ १८८ ॥
मोचरसः ससमङ्गः
फलनी च संमांशिकैस्त्रिभिस्तैश्च ।
वत्सकबीजं तुल्यं
चूर्णितमत्र प्रदातव्यम् ॥ १८९ ॥

पृतोक्तथितः सान्द्रः स रसो दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः ।
मात्राकालोपहिता रसकिथैषा जयत्यसृक्स्त्रावम् ॥
छगलीपयसा पीता पेयामण्डेन वा यथाश्रितम् ।
जीर्णौषधश्च शालीन् पयसा छागेन भुञ्जीत ॥ १९१ ॥
रक्तार्शास्यतिसारं रक्तं सासृष्टुको निरन्त्याशु ।
बलवच्च रक्तपित्तं रसकिथैषा जयत्युभयभागम् ॥

इति कुटजादिरसक्रिया ।

सनागर ईषन्नागरः । क्षिग्धस्य रक्तस्य संग्रहणः क्षिग्धरक्त-
संग्रहणः । तद्वदित्यनेन पूर्वयोगफलं विधिं च दर्शयति । कुट-
जत्वचं इत्यादौ पलशतं तुला, जलेणेन साध्यम्, अष्टभागा-
वशेषः कषायो ग्राह्यः । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तं—“द्रोणेऽम्भसः पल-
शतं कुटजत्वचोऽष्टभागशेषम्” इति । महेन्द्रसलिलम् आन्त-
रिक्षं जलम् । दर्वीप्रलेपनो ग्राह्य इति यस्यामवस्थायां दर्वीप्र-

लेपो भवति तस्यामवतारणीयः । उभयभागरक्तपित्तस्यासाध्य-
त्वादुभयभागशब्देन केवलौषधं केवलायोगं चेष्टते; तत्राप्य-
योगस्य आप्यत्वात्तथापनमेवेह निहन्त्यादिति पदेनोच्यते
॥ १८५-१९२ ॥

नीलोत्पलं समङ्गा मोचरसश्चन्दनं तिला लोभ्रम् ।
पीत्वा छगलीपयसा भोज्यं पयसैव शास्त्र्यद्यम् ॥
छागलिपयः प्रयुक्तं निहन्ति रक्तं सवास्तुकरसं च ।
धन्वविहङ्गमृगाणां रसो निरम्लः कदम्बो वा ॥ १९४ ॥
पाठा वत्सकबीजं रसाञ्जनं नागरं यवान्यश्च ।
बिम्बमिति चार्शसैश्चर्णितानि पेयानि शूलेषु ॥ १९५ ॥
दार्वा किराततिलकं मुस्तं दुःस्पर्शकश्च रुधिरघ्नम् ।
रक्तेऽतिवर्तमाने शूले च घृतं विधातव्यम् ॥ १९६ ॥
कुटजफलवत्केशरनीलोत्पललोभ्रधातकीकल्कैः ।
सिद्धं घृतं विधेयं शूले रक्तार्शां भिषजा ॥ १९७ ॥
सर्पिः सदाडिमरसं सयावशूकं शृतं जयत्याशु ।
रक्तं सशूलमथवा निदिग्धकाडुग्धिकासिद्धम् ॥ १९८ ॥

कदम्ब ईषदम्बः । कुटजफलवत्केशब्देन इन्द्रयवाः कुटज-
त्वक् चोच्यते । सदाडिमरसमिस्रत्र सिद्धं सर्पिः ॥ १९३-१९८ ॥

लाजापेया पीता सञ्चुक्रिका केशरोत्पलैः सिद्धा ।
हन्त्याश्वस्त्रस्त्रावं तथा वलापुष्टिपर्णीभ्याम् ॥ १९९ ॥
ह्रीवेरबिम्बनागरनिर्युहे साधितां सनवनीताम् ।
वृक्षाम्लदाडिमाश्लामल्लोकाश्लां सकोलाश्लाम् ॥
गृञ्जनकसुरासिद्धां दद्याद्यमकेन भर्जितां पेयाम् ।
रक्तातिसारशूलप्रवाहिकाशोथनिग्रहणीम् ॥ २०१ ॥
काश्मर्यामलकानां संकुर्वुदारान् फलाम्लांश्च ।
गृञ्जनकशाल्मलीनां क्षीरिण्याश्चुक्रिकायाश्च ॥ २०२ ॥
न्यग्रोधशृङ्गकानां खण्डांस्तथा कोविदारपुष्पाणाम् ।
दध्नः सरेण सिद्धान् दद्याद्रक्ते प्रवृत्तेऽति ॥ २०३ ॥
सिद्धं पलाण्डुशाकं तर्केणोपादिकं सबदराश्लाम् ।
धिररस्रवे प्रदद्यान्मसूरसर्पं च तक्राम्लां ॥ २०४ ॥
पयसा श्रुतेन यूषैर्मसूरमुद्राढकीमकुष्ठानाम् ।
भोजनमद्यादम्बैः शालिश्यामाककोद्रवजम् ॥ २०५ ॥
शशहरिणलावमांसैः कपिजलैरेण्यैः सुसिद्धैश्च ।
भोजनमद्यादम्बैर्मधुरीषत् समरिवैर्वा ॥ २०६ ॥

दक्षशिखितिसिरिसै-
र्द्विकुटुलोपाकजैश्च मधुरासैः ।

अद्याद्रसैरतिवहै-

ष्वर्शःस्वनिलोत्पन्नशरीरः ॥ २०७ ॥

रसैखड्यपूषयवागूसंयोगतः केवलोऽथवा जयति ।
रक्तमतिवर्तमानं घातं च पलाण्डुष्ययुक्तः ॥ २०८ ॥

छागान्तराधि तरुणं
सहचिरमुपसाधितं बहुपलाण्डु ।
व्यत्यासान्मधुराम्लं
विट्शोणितसंक्षये देयम् ॥ २०९ ॥
नवनीततिलाभ्यासात्
केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दधिसरमथिताभ्यासा-
दर्शास्पययान्ति रक्तानि ॥ २१० ॥
नवनीतघृतं छागं मांसं च सषष्टिकः शालिः ।
तरुणश्च सुरामण्डस्तरुणी च सुरा निहन्यस्त्रम् ॥

गृहजनकेत्यादिना योगान्तरं, गृहजनकः पलाण्डुभेदः । कर्तु-
दारः काबजभेदः । भोजनमित्यादौ भोजनमथादिति योज्यम् ।
द्विककुट्ट उग्रः । अन्तराधि शरीरमभ्यं, तच्च तरुणच्छागस्यैवा-
शात् । मधुराम्लं प्रथमं मधुरं, पश्चात्किंचिदम्लम् । दधिसरस्य
मथितं दधिसरमथितम् । नवनीतघृतं सद्यस्कनवनीतघृतम् ;
अन्ये तु नवनीतं घृतं च छागं वदन्ति; यतो अजा रक्तस्तम्भ-
नात्मिका प्रोक्ता ॥ १९९-२११ ॥

प्रायेण वातबहुलान्यर्शांसि भवन्त्यतिश्रुते रक्ते ।
दुष्टेऽपि च कफपित्ते तस्मादनिलोऽधिको ज्ञेयः २१२
दृष्ट्वा तु रक्तपित्तं प्रबलं कफवातलिङ्गमल्पं च ।
ज्ञाता क्रिया प्रयोज्या यथेरिता वक्ष्यते चान्यां २१३
मधुकं सपञ्चवक्कं वदरीत्वगुदुम्बरं धवपटोलम् ।
परिपेचने विदध्याहृषककुमयवासनिम्बाश्च ॥ २१४ ॥
रक्तेऽतिवर्तमाने दाहे ह्रैदेऽवगाहयेच्चापि ।
मधुकमृणालपद्मकचन्दनकुशकाशनिष्काथे ॥ २१५ ॥
श्श्वरसमधुकवेतसनिर्युहे शीतले पयसि वा तम् ।
अवगाहयेत् प्रदिग्धं पूर्वं शिशिरेण तैलेन ॥ २१६ ॥
दत्त्वा घृतं सशर्करमुपस्थदेशे गुदे त्रिकदेशे च ।
शिशिरजलस्पर्शसुखा धारा प्रस्तम्भनी योज्या ॥
कदलीदलैरभिनवैः पुष्करपत्रैश्च शीतजलसिक्तैः ।
प्रच्छादनं मुहुर्मुहुरिष्टं पयोत्पलदलैश्च ॥ २१८ ॥
दूर्वाघृतप्रदेहः शतघौतसहस्रघौतमपि सर्पिः ।
व्यजनपवनः सुशीतो रक्तस्त्रावं जयत्याशु ॥ २१९ ॥

समङ्गामधुकाभ्यां
तिलमधुकाभ्यां राज्ञनघृताभ्याम् ।
सर्जरसघृताभ्यां वा
निम्बघृताभ्यां मधुघृताभ्यां वा ॥ २२० ॥
दार्वात्वकसर्पिर्भ्यां
सचन्दनाभ्यामथोत्पलघृताभ्याम् ।

दाहे ह्रैदे च गुद-

अंशे गुदजाः प्रतिसारणीयाः स्युः ॥ २२१ ॥

यवासः दुरालभा । शिशिरेण तैलेनेति शीतलव्यसाधितेन
तैलेन । शिशिरेखादि शिशिरजला च मुखस्पर्शा च; तेन तीव्र-
शीतत्वं निवारयति ॥ २१२-२११ ॥

आभिः क्रियाभिरथवा शीताभिर्यस्य तिष्ठति न रक्तम्
तं काले स्निग्धोष्णमौसरसैस्तपैर्यन्मतिमान् ॥ २२२ ॥
अवपीडकसर्पिर्भिः कोष्णैर्घृततैलैकैस्तथाऽभ्यङ्गैः ।
क्षीरघृततैलसैकैः कोष्णैस्तमुपाचरेदाशु ॥ २२३ ॥

अधुना अशक्नयस्त्वत्तौ क्षीणधातुतर्पणार्थं बृंहणमाह—
आभिरित्यादि । अवपीडकसर्पिः भोजनस्योर्ध्वं यत् पीयते; किंवा
भूरिमात्रं सर्पिरवपीडकमुच्यते । तमिति स्रवद्रकं पुरुषम्
॥ २२२ ॥ २२३ ॥

कोष्णेन वातप्रबले घृतमण्डेनानुवासयेच्छीघ्रम् ।
पिच्छावस्तिं दद्यात् काले तस्याथवा सिद्धम् ॥ २२४ ॥
यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पं च शालमलम् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुक्लाश्च द्विपलोन्मिताः ॥ २२५ ॥
त्रिप्रस्थं सलिलस्यैतत् क्षीरप्रस्थं च साधयेत् ।
क्षीरशेषं कषायं च पूतं कल्कैर्विमिश्रयेत् ॥ २२६ ॥
कल्काः शालमलिनिर्याससमङ्गाचन्दनोत्पलम् ।
वत्सकस्य च बीजानि त्रियङ्गुः पद्मकेशरम् ॥ २२७ ॥
पिच्छावस्तिर्यसि सिद्धः सघृतसौद्रशर्करः ।
प्रवाहिकागुदभ्रंशरक्तस्त्रावज्वरापहः ॥ २२८ ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं पिच्छावस्तिं यथेरितान् ।
पिष्ट्वाऽनुवासनं स्नेहं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ २२९ ॥
इति पिच्छावस्तिः ।

पिच्छावस्तिमाह—यवासैत्यादि । यवासः दुरालभा । अत्र
च कल्कादिमानं वस्तिवद्विज्ञेयम् ॥ २२४-२२९ ॥

ह्रीवेरमुत्पलं लोभं समङ्गाचव्यचन्दनम् ।
पाठा सातिविषा विषवं धातकी देवदारु च ॥ २३० ॥
दार्वात्वङ् नागरं मांसी मुस्तं क्षारो यवाग्रजः ।
चित्रकश्चेति पेण्याणि चाङ्गेरीखरसे घृतम् ॥ २३१ ॥
ऐकध्यं साधयेत् सर्वं तत् सर्पिः परमौषधम् ।
अशोतिसारग्रहणीपाण्डुरोगे ज्वरेऽरुचौ ॥ २३२ ॥
मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे बस्त्यानाहे प्रवाहणे ।
पिच्छास्त्रावेऽर्शासां शूले योज्यमेतन्निदोषनुत् ॥ २३३ ॥
इति ह्रीवेरादिघृतम् ।

यवाग्रजः क्षारः यवक्षारः । चाङ्गेरीखरसोऽत्र चतुर्गुणो
प्राष्ठः, द्रवान्तरासाञ्जित्यात् ॥ २३०-२३३ ॥

अवाक्पुष्पी बला दार्वीं पृश्निपर्णी त्रिकण्टकः ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुक्लाश्च द्विपलोन्मिताः २३४
 कषाय एषां पेय्यास्तु जीवन्ती कटुरोहिणी ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं नागरं सुरदारु च ॥ २३५ ॥
 कलिङ्गाः शात्मलं पुष्पं वीरा चन्दनमुत्पलम् ।
 कटफलं चित्रको मुस्तं प्रियङ्गुवतिविषास्थिराः २३६
 पद्मोत्पलानां किञ्जल्कः समझा सनिदिग्धिका ।
 बिल्वं मोचरसः पाठा भागाः कर्पसमन्विताः २३७
 चतुष्प्रस्थे शृतं प्रस्थं कषायमवतारयेत् ।
 त्रिंशत्पलानि प्रस्थोऽत्र विज्ञेयो द्विपलाधिकः २३८
 सुनिषण्णकचाङ्गेर्योः प्रस्थौ द्वौ खरसस्य च ।
 सर्वैरतैर्योहिष्ठैर्धृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २३९ ॥
 एतदंशःस्वतीसारे रक्तसावे त्रिदोषजे ।
 प्रवाहणे गुदक्षरो पिच्छासु विविधानु च ॥ २४० ॥
 उत्थाने चातिबहुशः शोथशले गुदाश्रये ।
 मूत्रग्रहे मूढवाते मन्देऽग्रावरुचावपि ॥ २४१ ॥
 प्रयोज्यं विधिवत् सर्पिर्बलवर्णाश्विबर्धनम् ।
 विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥ २४२ ॥
 इति सुनिषण्णकचाङ्गेरीधृतम् ।

अवाक्पुष्पी अधःपुष्पी । अत्र काष्ठाद्रव्यं षोडशपलम् ।
 यद्यप्येतत्सर्गतश्चतुष्प्रस्थमेव जलं देयं, तथा शेषचतुर्भागः
 प्रस्थ एव भवति, तथाऽपि चतुर्गुणजलदानस्य चतुर्थभाग-
 शेषतया स्वाप्यकषायस्य उत्सर्गविधौ सूचनार्थमिदं चरकवच-
 नम् । तथा 'त्रिंशत्पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः'
 इत्यपि वचनं परिभाषासिद्धार्थमिहायं विज्ञेयम् । अत एव
 दृढबलसंस्कारेऽपि द्रवद्रैगुण्याभिधानं भविष्यति । त्रिंशत्प-
 लविशेषणतया द्विपलाधिकानीति निर्देशे प्राप्ते प्रस्थविवक्षया
 पुंलिङ्गैकवचननिर्देशो हेतुः ॥ २३४-२४२ ॥

भवन्ति चात्र—

व्यात्यासान्मधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।
 नित्यमग्निबलपेक्षी जयत्यर्शःकृतान् गदान् ॥ २४३ ॥

व्यात्यासात् परस्परपरिवर्तनेन मधुराम्लयोः शीतोष्णोश्च
 योजना ॥ २४३ ॥

त्रयो विकाराः प्रायेण ये परस्परहेतवः ।
 अर्शोऽसि चातिसारश्च ग्रहणीदोष एव च ॥ २४४ ॥
 एषामग्निबले हीने वृद्धिर्बुद्धेः परिक्षयः ।
 तस्मादग्निबलं रक्ष्यमेषु त्रिषु विशेषतः ॥ २४५ ॥
 बृष्टैः शाकैर्यवागूर्भिर्घृसांसारसैः खडैः ।
 क्षीरतक्रप्रयोगैश्च विविधैर्गुदजाजयेत् ॥ २४६ ॥

अर्शःसु अग्निरक्षामभिधानुमन्यत्रापि यत्राग्निरक्षा विशेषेण
 कर्तव्या तानाह—यय इत्यादि । बृद्धे परिक्षयः अग्निबले बृद्धे
 विनाशः । त्रिषु विशेषत इत्यनेनाप्यत्राप्यग्निरक्षणं कार्यमिति
 दर्शयति ॥ २४४-२४६ ॥

यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
 अन्नपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥ २४७ ॥
 यदतो विपरीतं स्याच्चिदाने यच्च दर्शितम् ।
 गुदजामिपरीतेन तत् सेव्यं न कदाचन ॥ २४८ ॥

यद्वायोरित्यादिना पूर्वोक्तचिकित्सां सारोद्धारेणाह
 ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

तत्र श्लोकाः—

अर्शसां द्विविधं जन्म पृथगायतनानि च ।
 स्थानसंस्थानलिङ्गानि साध्यासाध्यविनिश्चयः २४९
 अभ्यङ्गाः स्वेदनं धूमाः सावगाहाः प्रलेपनाः ।
 शोणितस्यावसेकश्च योगा दीपनपाचनाः ॥ २५० ॥
 पानान्नविधिरध्यश्च वातवर्चोऽनुलोमनः ।
 योगाः संशमनीयाश्च सर्पीषि विविधानि च ॥ २५१ ॥
 वस्तयस्तकयोगाश्च वरा रिष्टाः सशर्कराः ।
 शुष्काणामर्शसां शस्ताः स्नाविणां लक्षणानि च २५२
 द्विविधं सानुबन्धानां तेषां चेष्टं यदौषधम् ।
 रक्तसंग्रहणाः काथाः पेय्याश्च विविधात्मकाः २५३
 स्नेहाहारविधिश्चाध्यो योगाश्च प्रतिसारणाः ।
 प्रक्षालनावगाहाश्च प्रदेहाः सेचनानि च ॥ २५४ ॥
 अतिवृत्तस्य रक्तस्य विधातव्यं यदौषधम् ।
 तत्सर्वैर्मिह निर्दिष्टं गुदजानां चिकित्सिते ॥ २५५ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
 त्सास्थानेऽर्शश्चिकित्सितं नाम
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अर्शसां द्विविधमित्यादिना अध्यायार्थसंग्रहः । अरिष्टग्रह-
 णेनैव शार्करसापि ग्रहणे प्राप्ते शार्करस्य पृथगभिधानं गुडकु-
 तेभ्यो भेदेन व्यवहारार्थं, तथाऽनुपानाभिधानार्थं पृथक्
 तम् ॥ २४९-२५५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृतायां चरकतात्पर्यटीकायामनु-
 वेददीपिकायां चिकित्सास्थानेऽर्शश्चिकित्सितं
 नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः १
 इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अर्थः कार्यत्वाद्ग्रहणीदोषस्य अर्थश्चिकित्सितमनु ग्रहणीचिकित्सितं भूते । ग्रहणीमाश्रितोऽभिदोषो ग्रहणीदोषः, एवं चाश्रमाश्रयिणोरभेदोपचाराद् ग्रहणीदोषशब्देन ग्रहण्याश्रितोऽभिदोषोऽपि गृह्यते ॥ १ ॥ २ ॥

आयुर्वर्णो बलं स्वास्थ्यमुत्साहोपचयो प्रभा ।
ओजस्तेजोऽग्नयः प्राणाश्वोक्ता देहाग्निहेतुका ॥ ३ ॥
शान्तेऽग्नौ ज्ञियते, युक्तं चौर्यजीव्ययानमिति ।
रोगी स्याद्विहते, मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यते ॥ ४ ॥

तत्र ग्रहणीदोषनिर्दिष्टाभिदोषे वक्तव्ये प्रकृतिज्ञानानन्तरवा-
द्विकृतिज्ञानस्य प्रथमं तावद्विकृतस्याग्निं रूपमाह—आयुरि-
त्यादि । आयुः चेतनानुवृत्तिः । वर्णः गौरादिः । बलं शक्तिः
ध्यायामाद्यनुमेया । स्वास्थ्यशब्देनैव वर्णादिग्रहणं यद्यपि
लभ्यते, तथाऽपि “स्वस्थस्यौजस्करं यत्तु तद्बुद्धं तद्रसाय-
नम्” (नि. अ. १, पा. १) इति; तेन वर्णादीनामविकार-
त्वं नावश्यं स्वस्थे भवतीति वर्णादीनां पृथगुपादानं कृतम् ।
उत्साहः दुष्करेष्वपि कार्येष्वध्यवसायः, उपचयः देहपुष्टिः ।
ओजः हृदयस्थं सर्वधातुसाररूपम् । तेजः देहोष्मा शुक्रं वा;
यदुक्तं शालाक्ये—“दृष्टिस्तेजोमयी श्रोत्रा श्रुतं तेजश्च केव-
लम् । तस्मादृष्टिबलापेक्षी तेजोवृद्धिं समाचरेत्” इति ।
अग्नय इति भूतान्नयः पक्व, धात्वन्नयः सप्त, इति द्वादशान्नयः ।
प्राणा इति प्राणाणानोपलक्षिताः पश्चापि वायवः; किंवा प्राण-
वायुरेव ‘प्राणाः’ इति शब्देन नित्यं बहुवचनान्तेनोच्यते;
यथा—अप्सरसशब्देन एकाऽपि विद्याधरी कीर्यते । देहाग्नि-
हेतुका इति देहपोषकप्रधानजठराग्निकारणकाः । शान्ते इत्यु-
त्सर्जे । युक्ते इति समे । विहते इति मन्दे । विषमे तीक्ष्णे वा ।
मूलमग्निस्तस्यादिति तस्मात् प्राशस्त्यादन्वयव्यतिरेकविधाना-
दायुर्वर्णादीनामभिर्नूतं प्रधानं कारणमित्यर्थः । निरुच्यते इति
निश्चयेनोच्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥

यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषकम् ।
तत्राग्निहेतुराहारान्न ह्यपकाद्रसादयः ॥ ५ ॥

सामान्यकारणमुक्त्वा, अग्नेः साक्षोत्कारणत्वं व्युत्पादय-
न्नाह—यदन्नमित्यादि । बाह्या अपि गैरिकादयो धातुशब्देनो-
च्यन्ते इति तत्त्ववच्छेदार्थं धातोर्देहविशेषणम् । अथाहोरात्रज-
न्येषु देहधात्वादेषु कथमग्नेः कारणत्वमित्याह—आहारा-
दिति । एतेनाहौरमप्यपेक्ष्यैव रसादीजनयन्ति । आदिग्रहणेन
रक्तादीनि संगृह्यन्ते ॥ ५ ॥

अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकर्षति ।
तद्ब्रवैभिन्नसंघातं ज्ञेहेन मृदुतां गतम् ॥ ६ ॥
समानेनावधूतोऽग्निरुदयः पवनोद्भवः ।

१ अत्रान्तरा किञ्चिद्व्यवस्थितः प्रतिभाति । २ ‘साक्षात्कार्य-
कारणत्वं’ इति पा० । ३ ‘आहारोऽप्यभिप्रायमपेक्ष्यैव’ इति पा० ।
४ ‘उदीर्णः पवनेन तु’ इति पा० ।

काले भुक्तं समं सम्यक् पचत्यायुर्विबुद्धये ॥ ७ ॥

एवं रसमलायाजमाशयस्थमधःस्थितः ।

पचत्यग्निर्यथा स्यादयामोदनायाम्बुतण्डुलम् ॥ ८ ॥

संप्रति संप्राप्तस्यान्नस्याग्निना यथा पाको भवति, यथा च
पच्यमानमन्नं देहधात्वादिरूपतामापद्यते, तदाह—अन्नमि-
त्यादि । मुखप्रवेशादारभ्यान्नस्य व्यापार इहोच्यते । आदान-
माहारप्रेषणयनं कर्म यस्य स तथा, प्रकर्षतीति नयति । द्रवैरिति
पानीयैर्दिभिः । भिन्नसंघातमिति अवयववैशेष्यत्वमापन्नम् । काले
इति बुभुक्षाकाले । भुक्तं सममिति मात्राप्राकृत्यादिसमम् ।
समानेनावधूत इति अग्निप्राश्वेत्स्थितेन समानेन संघुक्षितः,
अयं च समानः प्राकृतत्वाद् बाह्यो वायुरिव अग्नेः संघुक्षणे
भवति न वैषम्यकरः, विकृतस्तु वैषम्यं करोति; तेन वातेन
विषमोऽग्निर्भवतीति चोपपन्नं भवति । एते च द्रवादयः पाच-
कस्याग्नेः सहाया भवन्तीत्यनेन ग्रन्थेनोच्यते; “आहारपरिणा-
मकरास्त्विमे भावा भवन्ति; तद्यथा—ऊष्मा, वायुः, क्लेदः,
क्षेहः, कालः, समयोगश्च” (शा. अ. ६) इति । उदर्थः पाचक
इत्यर्थः । ‘पवनोद्भव’ इत्यभिप्रवेशेण केचित् पठन्ति । सम्य-
गिति शुक्रविशेषणं केचित् पठन्ति; तदा सम्यगित्यनेन मात्रा-
साम्यसूच्यते । सम्यग्रग्रहणेन तु प्रकृत्यादिसंपदुच्यते । आयु-
र्विबुद्धये इति शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगानुवर्तनाय तद्विबुद्धये
च । रसमलायेति तादर्थ्यं चतुर्थी । आशयस्थमिति आमाशय-
स्थम् । अधःस्थित इत्यनेन अग्रेरुष्णज्वलनस्वभावतया ऊर्ध्व-
स्थाज्वापाके सामर्थ्यं सूचयति । अत्रार्थं यथेष्टादिना दृष्टान्त-
माह ॥ ६-८ ॥

अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्सस्य प्रपाकतः ।

मधुराद्यात् कफो भावात् फेनभूतं उदीर्यते ॥ ९ ॥

परं तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभावतः ।

आशयाक्यवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते ॥ १० ॥

पकाशयं तु प्रातस्य शोष्यमाणस्य वह्निना ।

परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात् कटुभावतः ॥ ११ ॥

एवं स्थूलपाकक्रममभिधाय, अवान्तरमणुपाकक्रममाह—
अन्नस्येत्यादि । भुक्तमात्रस्येति शुक्रानन्तरमेव । षड्सस्येति
प्राशस्त्येनाभिधानं, किंवा षड्सस्येति प्रथमं मधुरता निरुक्ता
भवतीति दर्शयति । प्रपाकत इति प्रथमपाकतः; प्रशब्द
आदिकर्मणि । मधुरश्चातो आद्यश्चेति मधुराशयः; किंवा ‘मधुरात्
प्राक् कफो भावात्’ इति पाठः । फेनभूत इति फेनसदृशोऽध्वन
इत्यर्थः । परमिति आद्यमधुरपाकानन्तरम् । विदग्धस्येति
पकापक्वस्य । अम्लभावत इति जातम्लस्वरूपतः । आशयात्,
आमाशयात् । च्यवमानस्य अधोभागं वायुना नीर्यमानस्य,

१ ‘आहारप्रकर्षणं’ इति पा० । २ ‘द्रवैः क्लेदकलेभ्योद्भवैः’ इति
जल्पकरूपतैरौ गङ्गाधरः । ३ ‘फेनभावः’ इति पा० ।

अनेन च पित्तस्थानसंचनं विदग्धाहारस्य दर्शयति । अच्छ-
मिति अधनम् । उदीर्यते इति पित्तमुत्पद्यते; अम्लं च पित्तम-
म्लभावादाहारस्य उत्पद्यत इति युक्तमेव । पक्षाशयं तु प्रास-
त्येति मलरूपतया पक्षाशयं गतस्य । शोष्माणस्य वह्नि-
नेति यद्यप्यूर्ध्वादाहक्षनो वह्निः, तथाऽप्यस्याधोगतस्य वह्निना
शोष्माणत्वं पक्षाशयगतस्याप्युपपन्नम् । यतश्चाधोगमने सम्य-
ग्वह्निव्यापारो नास्ति, अतः 'पचमानस्य' इति पदं परित्यज्य-
'शोष्माणस्य' इति कृतम् । परिपिण्डितपक्षस्येति परिपिण्डित-
रूपतया मलरूपतया पक्षस्य । वायुः स्यात् कटुभावत इति परि-
पिण्डितावस्थोद्भूतकटुता वायोरुत्पद्यते । एवमीदृशः षड्रसा-
हारस्यानस्थापको भवति । ननु यत्रावस्थापाकवशात्
षण्णामेव रसानां कफादिकर्तृत्वमुच्यते, तदा "कटुतिक्तकषा-
याणां विपाकः प्रायशः कटुः" (सू. अ. २६) इत्यादिना
यो विपाक उच्यते स विद्वध्यते, अवस्थापाकेनैव बाधितत्वात्;
मेवं, नखावस्थापाकोऽयं रसखभावं निष्ठापाकं बाधते, कित्त्व-
वस्थायां स्वकार्यं करोति; तेन रसादयोऽपि स्वकार्यं कुर्वन्ति,
अवस्थापाकोऽपि स्वकीयं कार्यं करोति; यथा—मधुरतिक्तादिष-
ड्वेऽङ्गे उपयुक्ते मधुरोऽपि स्वकार्यं करोति, तिक्तादयश्च स्वकार्यं
कुर्वन्ति; अयं तु विशेषः—यन्मधुराख्यस्यावस्थापाकस्य मधुरा-
दयः श्लेष्मजनका रसा अनुगुणा भवन्ति तदा स बहुश्लेष्माणं
जनयति, यदा त्ववस्थापाको विपरीतकटुकादिपरिग्रहीतो भवति
तदा स्तोकमात्रं कफं जनयति; एवं पित्तजनकेऽवस्थापा-
केऽपि बाध्यम् । "कटुतिक्तकषायाणां" (सू. अ. २६) इत्या-
दिनोक्तविधा विपाकस्तु रसमलविवेकसमकालो भिन्नकाल
एवावस्थापाकैः सममिति न विरोधः । स च भिन्नकालोऽ-
प्यवस्थापाकार्कार्यदोषानुगुणतयाऽननुगुणतया वा अवस्थापा-
काहितदोषाणां वर्धनं क्षणं वा करोतीति तस्याभिधानं शास्त्रे
प्रयोजनवदेव । यद्यपि सर्वमन्नमवस्थायां विदह्यते, तथाऽपि
येऽत्यर्थं विदाहिनस्त एव 'विदाहिनः' इत्युच्यन्ते, विशेष-
विदाहकर्तृत्वात् । अन्ये त्वाहुः—न षड्रसादप्यन्नात् सामा-
न्येनावस्थापाके कफाद्युत्पत्तिः, किंतु षड्रसादन्नात् प्रथमे पाके
मधुरोऽयमुद्भूतो रसः स कफं जनयति, तथा पित्तं विदाहाव-
स्थायामुद्भूतादम्लरसादुत्पद्यते, एवं वायुरपि आहारकटुताव-
स्थायां भवतीति । अन्ये त्वाहुः—यत्—नाशस्याग्निसंयोगान्म-
धुराद्यावस्मिन् भवति, किंतु कफादिस्थानेषु मनुष्याणां खभावा-
देव मधुरादयो रसास्तिष्ठन्ति, ते चात्रं स्वखभावं नीत्वा कफा-
दीक्षजनयन्ति । उक्तं हि तन्त्रान्तरे—"मधुरो हृदयादूर्ध्वं रसः
कोष्ठे व्यवस्थितः । ततः संचर्षते श्लेष्मा क्षरीरबलवर्धनः ॥ नाभी-
हृदयमध्ये च रससंस्मलो व्यवस्थितः । खभावेन मनुष्याणां
ततः पित्तं विवर्षते ॥ अधो नाभ्यास्तु खल्वेकः कटुकोऽव-
स्थितो रसः । प्रायः श्रेष्ठतमस्तत्र प्राणिनां वर्धतेऽनिलः ॥
तस्माद्विपाकस्त्रिविधो रसानां नात्र संशयः" इति । इह तु तत्रे-
च. सं. ६५

सादिग्रन्थार्थालोचनया योक्त एव ग्रन्थार्थो न्यायः । तन्त्रा-
न्तरे तु श्लेष्मपित्तगतमधुराम्लरसौ वर्णयन्ति, ते कफाद्यधि-
गता रसा अस्माकमपि पाकसहकारितया अनुमता एव । यत्तु
श्लेष्मजनकोऽयस्यैवावस्थापाके श्लेष्मकर्तृत्वमित्युक्तं, तदनुमतमेव;
एवं यः श्लेष्मजनकोऽंश आहारगतः स स्थानमहिम्ना तदाहा-
रस्य मधुरतामापाद्य श्लेष्माणं विशेषेण जनयतीति ब्रूमः । यत्तु,
अनेनावस्थापाकेन कफपित्तयोरीरणमात्रं क्रियते नतु वृद्धिः,
वृद्धिः निष्ठापाके एव भवतीति वदन्ति, तदुपपत्तिश्च्यं भाति;
किंच, अवस्थापाकात् कफपित्तयोर्वृद्धिः, तथा निष्ठापाकाच्च मल-
रूपतया उत्पद्यते इति युक्तं पश्यामः ॥ १-११ ॥

अन्नमिष्टं ह्युपहितमिष्टैर्गन्धादिभिः पृथक् ।

देहे प्रीणाति गन्धादीन् प्राणादीन्निद्रियैर्णिच १२

कर्मान्तरेणाप्यन्नस्य पाकः संपद्यते, तमाह—अन्नमित्यादि ।
अन्नमिष्टं ह्युपहितमिति हिंसाब्दोऽवधारणे; इष्टाब्देनेह प्रियं
हितं बोध्यते न प्रियमात्रम्, अहितस्य प्रियमात्रस्य न
देहव्यवस्थितिः गन्धादितर्पकत्वं च भवति; उपहितमिति उप-
युक्तम् । इदमेति प्रियहितैः गन्धरसरूपस्पर्शशब्दैः । अत्र
यद्यपि हितत्वमेव गन्धादीनामाहारगतानां देहगतगन्धादियो-
षणे प्रधानं, तथाऽपि प्रियत्वमप्याहारगतगन्धादीनां तदात्वो-
पकारकतया ग्रीहीतुं प्रियत्वहितत्वयोर्द्वयोरप्युपादानं कृतम् । देहे
प्रीणाति गन्धादीनि हि देहश्रितान् गन्धादीन् पोषयति । तथा
प्राणादीनि च प्राणदर्शनरसनस्पर्शनश्रोत्राणि इष्टैर्गन्धादिभिः
प्रीणाति तर्पयति, पोषयतीति यावत् । इन्द्रियाण्यपि हि पाश्च-
भौतिकान्यस्मद्देशेन; तानि च प्रतिक्षणं क्षीयमानानि ॥ १२ ॥

भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।

पञ्चाहारगुणान्स्वान्स्वापार्थिवादीन्पचन्ति हि १३

भौतिकवह्न्यापारमाह—भौमित्यादि । भौमादयः पञ्चो-
ष्माणः पार्थिवादिद्रव्यव्यवस्थिता जाठराग्निमुत्प्रेक्षितबला अन्तरीयं
द्रव्यं पचन्तः स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पूर्वपार्थिवगन्धवायु-
विलक्षणान् गुणान् निर्वर्तयन्ति । एतदेव "विविधमशितपीत-
लीढखादितं जन्तोर्हितमन्तरिमिसेषुश्रितबलेन यथास्तेनोष्मणा
सम्यग्विवपच्यमानं" (सू. अ. २८) इत्यादिना सूत्रस्थानेऽप्यु-
क्तम् । यद्यपि भूताग्निना पार्थिवादिद्रव्यं पच्यते, तथाऽपि
पार्थिवादिद्रव्याणां पाकेनैतदेव जननं यद्विशिष्टगुणयुक्तत्वं, तेन
पाकेन जन्यमानेऽपि द्रव्ये गुणा एव जन्यन्त इत्यभिप्रायेण
पार्थिवादीनाहारगुणाजनयन्तीत्युच्यते । अनेन गुणजननमे-
वाग्निनोच्यते, न द्रव्यजननम् । किंवा आहाराश्च गुणाश्चेति विप्र-
हादाहारशब्देन आहाराधिकरणं द्रव्यमपि गृह्यते । पार्थि-
वादीनि पार्थिवाप्यतैजसायवीर्यायनाभसान् । तत्र जाठराग्निः

सर्वानेवाहाररसमलविपाकान् पचति, भौतिकास्तत्रमयः खान् खान् गुणजनयन्ति । उक्तं च—“जाठरेणाग्निना पूर्वं कृते संघातभेदे पश्चाद्भूतामयः पक्ष खं खं द्रव्यं पचन्ति” इति । अयं च भूताग्निव्यापारो धातुव्यवस्थित, यतो धातुव्यपि पचन्भूताग्निं सन्ति, तत्रापि धात्वग्निव्यापारो भूताग्निव्यापारश्च जाठराग्निक्रमेणैवोक्तो ज्ञेयः ॥ १३ ॥

यथाखं खं च पुष्पन्ति देहे द्रव्यगुणाः पृथक् ।

पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषाश्च कृत्स्नशः ॥१४॥

अभिप्रेतानाहारगुणानाह—यथाखलादि । यथाखमिति यथस्यात्मीयं; सजातीयं द्रव्यगुणा सजातीयान् द्रव्यगुणान् पुष्पन्ति । तेन द्रव्याणि पार्थिवादिद्रव्येषाणि देहधातुदोषमलान्यानि पुष्पन्ति, गुणस्तु पाकस्थितगन्धस्पर्शरसगौरवादयः देहगन्धस्पर्शरसगौरवादीन् पुष्पन्ति । यथाखमिलादिसन्दर्भं स्मरेत्यति—पार्थिवा इत्यादि । पार्थिवा आहारद्रव्यगुणा देहगुणान् पार्थिवानेव द्रव्यगुणान् पुष्पन्ति । आहारद्रव्यगुणा इत्यत्र द्रव्यगतगुणा एव उच्यन्ते । द्रव्यपोषणं तु गुणपोषणेन लभ्यते, गुणपोषणं द्रव्यपोषणमन्तरा कर्तुमशक्यत्वात् ॥ १४ ॥

सप्तभिर्देहधातारो धातवो द्विविधं पुनः ।

यथाखमग्निमिः पाकं यान्ति किट्टप्रसादवत् ॥ १५ ॥

भूताग्निव्यापारं दर्शयित्वा धात्वग्निव्यापारं दर्शयन्नाह—सप्तभिरेत्यादि । देहधातार इति विशेषेण देहधारकाः । द्विविधमिति द्विप्रकारं पाकम् । तदेव प्रकारद्रव्यमाह—किट्टप्रसादवदिति; किट्टप्रसादवत्पमिल्यर्थः । शुक्रस्य यद्यपि किट्टनाशः पाको न भवति, तथाऽपि बहूनां किट्टवत्त्वाद् द्विविधमिति निर्देशश्चित्रिणो गच्छन्तीति न्यायाज्ज्ञेयः । पुनरिति जाठराग्निपाकानन्तरम् ॥ १५ ॥

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसाग्नेदस्ततोऽस्थि च ।

अस्थो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्रर्भः प्रसादजः ॥१६॥

पाकजन्यानां रसादीनामुत्पादं क्रमेणाह—रसादित्यादि । रसाद्रक्तं प्रसादजं, ततो रक्तान्मांसं प्रसादजं, मांसाग्नेदः प्रसादजमिलादि यावच्छुक्राद्रर्भः प्रसादज इति । प्रसादजशब्देन रसादिभ्यः प्रसादांशजन्या रसादयः, किट्टांशजन्यास्तु वक्ष्यमाणाः कपादय इति । शुक्रास्तु निर्मलतया प्रसादज एव गर्भो भवति, नतु मलजन्यं किञ्चित् । केचित्तु शुक्रमलतया इमश्रूणि वदन्ति; तच्च, तन्नेजनमिधानात् । तथा शुक्रमलं यदि इमश्रूणि स्तुखदा बीणामपि सशुक्रतया इमश्रूणि भवेयुः; स्त्रियश्च सशुक्रा एव, परं तासां शुक्रं गर्भारम्भकं न भवतीत्यादि प्रतिपादितं प्राक् । अन्ये तु गर्भप्रसादजशब्देन नपुंसकेन ओजोऽभिदधति । प्रसादज इत्यत्र जातशब्दः पोषण एव वर्तते,

नापूर्वोत्पादे; रसादयो हि गर्भात्प्रसृष्टेनोत्पन्ना रसादिभिः पोष्यन्ते; रसादयो हि गर्भप्रसृष्टेव पोष्यन्ते । तत्र च त्रिधातुत्पादे व्याख्यातारो वर्णयन्ति—तत्र रसः स्वामिपच्यमानो रक्तो याति, रक्तं मांसतामिलादि पूर्वपूर्वधातुपरिणामादुत्तरोत्तरधातुत्पादः; यथा क्षीरादधि भवति, दध्नी नवनीतं, नवनीताद्धृतं, घृताद् घृतमण्डः, इत्येकः पक्षः । किंवा रस एव रक्तं प्रथमं जाययति, तत्र च रक्तस्थानसंबन्धाद्रक्तसाहस्यमनुभवति, रक्तं च रक्तसमानेनांशेन पोषयति; ततो रक्तामाह्वय मांसमाह्वययति, तत्रापि मांसपोषणं करोति, मांससाहस्यतामनुभवति; एवं उत्तरोत्तरधातुन् रस एवाह्वययति वर्धयति च; यथा केदारनिषिक्तं कुल्याजलं प्रत्यासर्त्तां केदारौ तं प्रतिपत्तिवा क्रमेण केदारिकान्तराणि आह्वययति । किंवा आहाररस उत्पन्नो मिश्रैरेव मार्गं रसरुधिरादीनि समानेनांशेन तर्पयति, तत्र च यः प्रत्यासन्नो धातुस्त्वपोषको धातुभागसं शीघ्रं पुष्पाति, यस्तु विदूरो धातुस्त्वस्य विदूरमार्गतया चिरेण पोषणं भवति, एवं मिश्रैरेव मार्गेधातूनां पोषणं भवति; यथा खले उत्पत्तिनां कपोतानां भिन्नदिग्गामिनां स्त्रीयस्त्रीयमार्गेणैव गच्छतां गम्यदेशस्य प्रत्यासन्नविप्रकृष्टादिभिर्देन शीघ्रं चिरेण च गमनं भवति, तद्वत् । इति क्षीरदधिन्याय-केदारीकुल्यान्याय-खलेकपोतन्यायात्रेधा धातुपोषणक्रमः । तत्रेह शब्दार्थपर्यालोचनया केदारीकुल्यान्यायः क्षीरदधिन्यायो वा संगत एव; खलेकपोतन्यायस्तु मनागदुर्घटः । तस्मिन् हि पक्षे रसाद्रक्तं प्रसादजमित्यर्थव्युत्पादनं दुःशक्यं, प्रपञ्चितं चैतद्विधाशितपीतीये, तत्रैवानुसरणीयः प्रपञ्चः । ननु, विविधाशितपीतीये आहाररसाद्रसादिपुष्टिरुक्ता “पुष्यन्ति त्वाहाररसाद्रसरुधिरः” (सु. अ. २८) इत्यादिना; तत्र रसद्रव्यं स्वीकृतम्, इह त्वेक एव रक्तपोषको रस इति कथं न विरोधः ? नैवं, तत्रापि आहाररसशब्देन आहारजः प्रसादोऽभिधीयते, स च रसप्रहणश्रुत एव । यतो द्विविधो रसः—स्थायी, पोषकश्चेति; तेन तत्र धातुपोषकपोष्यरसांशयोर्भेदविषयता भेद उक्तः; इह स्थायीपोषकरसांशव्येकतया निषेधो, स्थाविरसपोषकसमागयोः स्थानभेदाभावमादेकत्वम्; एवं कृत्वा सप्तधातुर्गं शरीरमुच्यते । एतदपि विविधाशितपीतीये एव प्रपञ्चितम् ॥ १६ ॥

रसात् स्तन्यं ततो रक्तमसृजः कण्डराः सिराः ।

मांसाद्वसा त्वचः पट् च मेदसः स्नायुसंभवः ॥१७॥

धातूनां पोषणमभिधायोपधातुपोषणमाह—रसात् स्तन्यमित्यादि । रसात् स्तन्यं प्रसादजं, तथा रक्तमपि रजःसंज्ञं रसादेव प्रसादभागजन्यम्; उक्तं च सुश्रुते—“रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते” (सु. स. अ. १४) इति । एतच्च रजो रसजन्यमपि सूक्ष्मतया चिरेणैव पोषयति; यदुक्तं सुश्रुते—“एवं मासेन रजः शुक्रोभवति, स्त्रीणां चांतिवम्” (सु. स. अ. १४) इति । अलजः कण्डराः स्थूल-

ज्ञायवः, मेदसस्तु सूक्ष्मज्ञायुषोषणं 'मेदसः ज्ञायुर्वभवः' इत्यनेन वक्तव्यम् । इह हि कण्डराशब्देन स्थूलज्ञायुरुच्यते, सुश्रुते तु स्थूलसिरा । ते च स्नान्यादयो धात्वन्तरापोषणाच्छरीरपोषका अप्युपधातुशब्देनोच्यन्ते, रसादयस्तु शरीरधारकतया धात्वन्तरपोषकतया च धातुशब्देनोच्यन्ते; उक्तं च भोजे—“सिराज्ञायुरजःस्नान्यत्वचो गतिविवर्जिताः । धातुभ्यश्चोपजायन्ते तस्मात् उपधातवः” इति । अत्रापि हि ‘धातुभ्यश्चोपजायन्ते’ इत्यनेन जायन्त एव, परं न जनयन्तीत्युक्तम् । शुक्रं तु ओजोजनकत्वाद् धात्वन्तर्गतमेव । ओजस्तु इह न धातुषु नाप्युपधातुषु पठितं, तस्य सप्तधातुसाररूपतया सप्तधात्वन्तरगतत्वादेव, अत एव तस्मिन्निपि पृथङ्कोक्तः ॥ १७ ॥

किट्टमन्त्रस्य विष्मृजं, रसस्य तु कफोऽस्त्वजः । पिप्पं, मांसस्य खमला, मलः खेदस्तु मेदसः ॥ १८ ॥ स्यात्किट्टं केशलोमाश्चो, मज्जः स्नेहोऽक्षिविद्वत्त्वचां प्रसादकिट्टे धातूनां पाकादेवविधच्छ्रुतं ॥ १९ ॥ परस्पररोपसंस्तम्भा धातुस्नेहपरम्पर ।

प्रसादभागोत्पादमभिधाय मलभागोत्पादमाह—किट्टमि-
त्यादि । रसस्य कफ इति रसे पच्यमाने किट्टं कफो भवति, प्रसा-
दश्च रक्तं; एवं रक्तादिमलेऽपि ज्ञेयम् । मांसस्य खमला इति
कर्णोक्षिनासास्यप्रजननमलाः । मलः खेदस्तु मेदस इति खेदो
यद्यपि उदकविशेष एव उक्तस्तथाऽपि तस्य मेदोमलत्ववैवो-
त्पत्तिः; किंवा, उदकादपि खेदो भवति मेदोमलतया च भवति,
यथा—कफोऽवस्थापाकाद् रसमलतया च भवति । अस्थिमलं
नखोऽपि सुश्रुतप्रामाण्यादुच्यते । तत्र हि “नखलोम च” (सु.
सू. अ. ४९) इत्यनेनास्थिमलत्वं नखस्योक्तम् । उक्तं च विवि-
धाशितपीतीये—“किट्टात् केशनखादयः पुष्पन्ति” (सू. अ. २८)
इति; किंतु शारीरेऽस्थिगणनायां “विंशतिर्नखा” (शा. अ. ७)
इत्यनेनास्थित्वेन प्रोक्ताः । एवमुक्तेन क्रमेण प्रसादकिट्टे द्विधा
श्रच्छ्रुतो भवत इत्यर्थः । संप्रति पोष्येणापि रक्तेन रसस्याप्या-
यनं क्रियते, तथा मांसेनापि रक्तस्येखादि परस्परं धातूनामु-
त्पादकत्वमाह—परस्परेत्यादि । धातुस्नेहपरंपरा परस्पररोप-
संस्तम्भेति अन्योन्यमुपज्ञेहेन संस्तम्भत्वात् संतर्पितेति
यावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥—

वृष्यादीनां प्रभावस्तु पुष्पाति बलमाशु हि ॥ २० ॥
पृष्ठभिः केचिद्दहोरात्रैरिच्छन्ति परिवर्तनम् ।
संतत्या भोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ॥ २१ ॥
(इत्युक्तैवन्तमाचार्यं शिष्यस्त्विवमचोदयत् ।
रसाद्रक्तं विस्मृताश्च कथं देहेऽभिजायते ॥ २२ ॥

१ ‘पाकादेवाविगर्हतः’ इति पा० । २ ‘परस्पररोपसंस्तम्भाद्धतो
देहे परस्परम्’ इति पा० । ३ ‘इत्युक्तवन्’ इत्यादिः ‘सलान्निघ्ना-
दिनोदकं’ इत्यन्तः पाठश्चकपाणिदत्तेनाभ्याख्यातत्वादनार्थं इति प्रति-
भाति । ४ ‘प्रविशतः’ इति गङ्गाधरसंमतः पाठः ।

रसस्य च न रागोऽस्ति स कथं याति रक्तताम् ।
द्रवाद्रकात्स्थिरं मांसं कथं तज्जायते नृणाम् ॥ २३ ॥
द्रवधातोः स्थिरान्मांसांस्मेदसः संभवः कथम् ।
श्लक्ष्णाभ्यां मांसमेदोभ्यां खरत्वं कथमस्थिषु ॥ २४ ॥
खरेष्वस्थिषु मज्जा च केन स्निग्धो मुहुस्तथा ।
मज्जश्च परिणामेन यदि शुक्रं प्रवर्तते ॥ २५ ॥
सर्वदैहगतं शुक्रं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
तथाऽस्थिमध्यमज्जश्च शुक्रं भवति देहिनाम् ॥ २६ ॥
छिद्रं न दृश्यतेऽस्थां च तन्निःसरति वा कथम् ।
एवमुक्तस्तु शिष्येण गुरुः प्राहेदमुत्तरम् ॥ २७ ॥
तेजो रसानां सर्वेषां मनुजानां यदुच्यते ।
पित्तोष्मणः स रागेण रसो रक्तत्वमुच्छति ॥ २८ ॥
वायवम्बुतेजसा रक्तमूष्मणा चाभिसंयुतम् ।
स्थिरतां प्राप्य मांसं स्यात् खोष्मणा पक्वमेव तत् २९
खतेजोऽम्बुगुणस्निग्धोद्विक्तं मेदोऽभिजायते ।
पृथिव्यश्चयनिलादीनां संघातः खोष्मणो कृतः ॥ ३० ॥
खरत्वं प्रकरोत्यस्य जायतेऽस्थि ततो नृणाम् ।
करोति तत्र सौषिर्यमस्थां मध्ये समीरणः ॥ ३१ ॥
मेदसस्तानि पृथन्ते स्नेहो मज्जा ततः स्मृतः ।
तसान्मज्जस्तु यः स्नेहः शुक्रं संजायते ततः ॥ ३२ ॥
वाय्वाकाशादिभिर्भावैः सौषिर्यं जायतेऽस्थिषु ।
तेन स्रवति तच्छुक्रं नवात् कुम्भादिवोदकम् ॥ ३३ ॥
स्रोतोभिः स्यन्दते देहात् समन्ताच्छुक्रवाहिभिः ।
हर्षेणोदीरितं वेगात् संकलपाच्च मनोभवात् ॥ ३४ ॥
विहीनं घृतवज्रायामोष्मणा स्थानविच्युतम् ।
वस्तौ संभ्रूय निर्याति स्थलान्निघ्नादिवोदकम् ॥ ३५ ॥

वृष्यादिवृष्याणां धातुपरंपराक्रमेण शुक्रजननादिकार्यं निषे-
धयन्नाह—वृष्यादीनामित्यादि । आदिशब्देन बल्यभेदनादीनि
ग्राहयति । वृष्यादीनां क्षीरादिवृष्याणां प्रभावो बलं शीघ्रं पुष्पाति,
ततस्ते क्षीरादयः प्रभाववर्धितबलाः शीघ्रमेवावकाशं शुक्रजन-
नादि कुर्वन्ति, न यथोक्तधातुक्रमेणेत्यर्थः । किंवा वृष्यादीनां क्षीरा-
दिवृष्याणां यः प्रभावः स आशु बलं पुष्पाति स्वजन्यानां शुक्रा-
दीनामित्यर्थः; हिशब्दोऽवधारणे; एवं वृष्यादीनां प्रभावाच्छु-
क्राद्युत्पत्तिः शीघ्रं भवति । अथोत्सर्गतः क्रियता कालेन धातु-
परिवृत्तिर्भवतीत्याह—पङ्क्तिरित्यादि । पङ्क्तिरहोरात्रै रसस्य
शुक्ररूपतया परिवर्तनं भवतीति केचिद्विच्छन्ति । तत्रोत्पन्नो
रसो रक्तमेकेनाहोरात्रेण याति, एवं रसोत्पत्तिदिनं परिवर्त्य

१ ‘रसाद्रक्तात्तथा मांसांस्मेदसः श्वेतता कथम्’ इति पा० ।
२ ‘शोणितं स्वादिना पक्वं बाधुना च घनीकृतम् । तदेव मांसं
जानीयात् स्थिरं भवति देहिनाम् ॥’ इति पा० । ३ ‘खोष्मणा
वृत्तः’ इति पा० । ४ ‘समेतं’ इति पा० ।

षडहेन शुक्ता भवति; यदा तु रसोत्पत्तिदिनमपि प्रक्षिप्यते तदा षड्विदैर्नैरतिक्रान्तिः सप्तमे शुक्लभावतया परिवर्तनं भवतीति हेयम् । उक्तं हि पराशरे—“आहारोऽद्यतनः शो हि रसत्वं गच्छति घृणाम् । गोपितत्वं तृतीयोऽहि, चतुर्थं मांसतामपि ॥ मेदस्त्वं पञ्चमे, षष्ठे त्वस्थित्वं, सप्तमे त्वियात् । मज्जातं, शुक्रतां याति नियमादष्टमे घृणाम्” इति । एतदप्युपयोगमिदं संपूर्णं परिसृज्यैव व्याख्यातव्यमित्याहुः । किंच रसधातोः रक्तधातुरुपतया च परिणमनं यत्तदपि षष्ठदिननिर्वर्त्यमेवेति । यदुक्तं सुश्रुते—“स खत्वाप्यो रस एकैकस्मिन् धातौ त्रीणि त्रीणि कलासहस्राण्यवतिष्ठति दश च कलाः, एवं मासेन रसः शुक्लीभवति” (सु. सू. अ. १४) इति । तेनैतत्पक्षद्वयमपि केचिद्विख्यादिना दर्शयति । खमतमाह—संतलेख्यादि । भोज्ये उपयुक्ते सति धातूनां रसादीनां चक्रवत् परिवर्तनमिवति अभिव्रान्ता समुत्पत्तिर्धातूनां भवति । चक्रदृष्टान्ते तु परिवर्तिकाव्यानियमं दर्शयति; यथा चक्रं पानीयोद्धारणार्थं नियुक्तं बाह्यमानं बाहुबलप्रकर्षात् कदाचिदाश्वेव परिवर्तते, कदाचिद् बाहुबलमान्याच्चिरेण; एवं धातवोऽपि अग्न्यादिसौष्टवाच्चञ्च्रीप्रमेव परिवर्तन्ते, अग्न्यादिवैगुण्ये चिरेण परिवर्तन्ते इति; एवं सुश्रुतेनापि “शब्दार्थिर्जलसंतानवदगुणा विशेषेणाधुनावलेख शरीरं केवलम्” (सु. सू. अ. १४) इत्यत्र दृष्टान्तत्रयेण रसपरिणामोऽपि अग्न्यादिभेदेन प्रकृष्टाप्रकृष्टकालञ्च उक्त एव । तत्र हि जलसंतानदृष्टान्तेन चिरेण मासपर्यन्तेन शुक्रतापत्तौ रसस्योक्ता, शब्दसंतानदृष्टान्तेन तु नातिशीघ्रं नातिचिराच्च शुक्रोत्पत्तिरुक्ता, अर्थिः संतानदृष्टान्तेन त्वतिशीघ्रं शुक्रोत्पत्तिरुक्ता । तथाऽन्यत्राप्युक्तं—“केचिदाहुरहोरात्रात्, षड्रात्रादपरं, परं । मासेन याति शुक्रत्वमर्चं पाककामादिति” । तदेतत् सकलं चक्रदृष्टान्तेन गृहीतं हेयम् ॥ २०-२५ ॥

व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।

युगपत् सर्वतोऽज्जलं देहे विक्षिप्यते सदा ॥ २६ ॥

क्षिप्यमाणः खवैगुण्याद्रसः सज्जति यत्र सः ।

करोति विकृतिं तत्र खे वर्षमिव तोयदः ॥ २७ ॥

दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकोपणम् ।

अथ कोऽजरसं रक्तादिधातुपोषकं प्रेरयति; येन तत्र तत्र रसः सर्पतीत्याह—व्यानेनेत्यादि । रसरूपो धातुः, किंवा रसतीति रसो ब्रवधातुरुच्यते, तेन रक्षिणीदीनामपि द्रवाणां ग्रहणं भवति; विक्षेपः उचितं प्रकृतं कर्म यस्य स विक्षेपोचितकर्म; तेन व्यानेन, युगपदिति एककालं, सर्वत इति सर्वस्मिन् देहे, विक्षिप्यते इति नीयते, अजस्रमिति अविश्रान्तं विक्षिप्यते, सदेति सर्वकालम् । नन्वेवं सर्वत्र रसविक्षेपे कथमेकदेशे रसादौ

विकाराश्रयो दृश्यत इत्याह—क्षिप्यमाण इत्यादि । खवैगुण्यादिति स्रोतोवैगुण्यात् । सज्जतीति तिष्ठति । विकारं कुरुते इति रसाश्रयविकारं कुरुते; रसोऽपि हि विकारकरणे आश्रयतया व्याप्रियते, तेनेह तस्य कर्तृत्वं युक्तम् । खे वर्षमिव तोयद इति यथा चण्डेन वायुना नीयमानो मेघो यत्र सक्तो भवति तत्रैव वर्षं करोति, तथा रसोऽपीत्यर्थः । यथा रस एकदेशे विकारं करोति, एवं दोषा अप्येकदेशविकारं कुर्वन्तीत्याह—दोषाणामित्यादि । सुश्रुतोऽप्याह—“कुपितानां हि दोषाणां शरीरं परिधावताम् । यत्र संगः खवैगुण्याद्याभिसन्त्रोपजायते” (सु. सू. अ. २४) इति ॥ २६ ॥ २७ ॥—

इति भौतिकधात्वन्नपकृणां कर्म भावितम् ॥ २८ ॥

अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पकृणामधिपो मतः ।

तन्मूलास्ते हि तद्वद्विक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः ॥ २९ ॥

तस्मात्तं विधिवद्युक्तैरन्नपानेन्धनैर्हितैः ।

पालयेत् प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्वैलस्थितिः ॥ ३० ॥

यो हि भुङ्क्ते विधिं त्यक्त्वा ग्रहणीदोषजान् गदान् ।

स लौल्यालुभते शीघ्रं, वक्ष्यन्तेऽतः परं तु ते ॥ ३१ ॥

उक्तमग्नीनां कर्म उपसंहरति—इति भौतिकेत्यादि । भौतिकाः पञ्च, धात्वग्नयः सप्त, अन्नपचैकः । अन्न च सान्ध्यन्धन्तराणि उपधातुसम्यग्दियतां तान्यव्यवरुद्धानि भूताग्निवैव; किंवा, अप्राधान्यादन्यान्यैकिकित्तराणि नोक्तानि । सर्वाग्निषु जाठराग्नेः प्राधान्यमाह—अन्नस्येत्यादि । प्राधान्ये हेतुमाह—तन्मूला इत्यादि । तन्मूलत्वे हेतुगमैविशेषणमाह—तद्वद्वीत्यादि । तस्य जाठराग्नेः वृद्ध्या वृद्ध्यात्मकाः क्षयेण च क्षयात्मका यस्मादिहामयस्तस्मादन्यव्यतिरेकार्थविधाशित्वात्तन्मूला इत्यर्थः । यतश्चायमन्तरिमूर्तं सर्वत्र तस्मात् पालयेदिति योज्यम् । विधिवद्युक्तैरन्न आहारविधियोगामनुयुक्तैः । आयुर्वैलस्थितिरिति अन्नपाचकामिस्थितौ आयुर्वैलस्थित्या अन्येऽप्यतिप्रिया वर्णादयो लक्षणीयाः । विपर्यये दोषमाह—यो हीत्यादि । ग्रहणीदोषजानिति ग्रहण्याश्रितदोषजान् । एतेन वक्ष्यमाणलक्षणश्चत्वरो ग्रहणीविकारा विशेषेण ग्रहणीदोषशब्दवाच्या गृह्यन्ते, तथाऽभिमान्याजीर्णादयश्च ग्रहण्याश्रिता रोगा गृह्यन्ते । अभिमान्याजीर्णादयस्तु यद्यपि ग्रहण्याश्रितत्वेन ग्रहणीरोगा एव, तथाऽपीह ग्रहणीरूपनाडीव्यापारवैपरीत्येन ये जायन्ते त एव मुख्यग्रहणीशब्दवाच्याश्चत्वरो रोगाः । यतो ‘अधस्तु पक्तामां वा’ इत्यादिना ग्रहणीगदसामान्यलक्षणविशिष्टमेव ग्रहणीगदं ग्रहणीप्राकृतव्यापारोपमर्देन जायमानं वक्ष्यति । वक्ष्यति च ग्रहण्या दुष्टमदुष्टं च रूपं “अपकं धारयत्यन्नं पकं सज्जति पार्श्वतः । सा दुष्टा बहुशो भुक्तसाममेव विमुञ्चति” इति । न चेयं पक्ताविविमोक्षलक्षणा दुष्टिर्मिदोषे आमाद्यजीर्णे वा । अनेन विशेषाभिविषयग्रहणीश-

१ ‘स्यात्तस्मिन् विकारात् कुरुते विवर्षमिव तोयदः’ इति पा० ।

२ ‘स्यात्तत्र देशे प्रकोपणम्’ इति पा० ।

वृत्तं ग्रहण्याश्रितदोषजन्यग्रहणीगदस्यैवेहोच्यते; अग्निदोषाणां न विशेषाद्ग्रहणीगदत्वम्; अतिसारे यद्यपि पक्वाग्रमुन्नमसि, तथाऽपि तस्य भिन्नसंप्राप्तिकत्वात् तथा चिकित्साभेदाद् ग्रहणीदोषादन्यत्वमुक्तम् ॥ ३८-४१ ॥

अभोजनादजीर्णातिभोजनाद्विषमाशनात् ।
असात्म्यगुरुशीतातिरूक्षसंदुष्टभोजनात् ॥ ४२ ॥
विरिकवमनस्नेहविश्रमाद्याधिकर्षणात् ।
देशकालर्तुवैषम्याद्वेगानां च विधारणात् ॥ ४३ ॥
दुष्यत्यग्निः, स दुष्टोऽन्नं न तत् पचति लघ्वपि ।
अपच्यमानं शुक्तत्वं यात्यन्नं विषैरूपताम् ॥ ४४ ॥

एवं व्यवस्थिते सामान्येन ग्रहणीदोषविकारणां हेत्वावी-
न्याह—अभोजनादित्यादि । कालशब्देन च संवत्सरात्मकः
काल उच्यते । देशवैषम्यं देशव्याप्यतः; सा च जनपदोद्धृ-
त्तये प्रोक्ता । ऋतुशब्देन तु शिशिरावृत्तः । कालवैषम्येण
सर्वेषामृत्तां वैषम्यं गृह्यते, ऋतुवैषम्येण ऐक्यवैषम्यमिति
विशेषः । शुक्तत्वमिति अम्लताम् । विषरूपतामिति यथा
विषं बहुविकारकारि भवति तथा तद्रूपताम्, अनेन सर्वं
एवाजीर्णभेदा अवबुद्धा ज्ञेयाः, ये तन्त्रान्तरे “आमं विदग्धं
विष्टब्धं कफपित्तानिलैः क्रमात् । अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं
रसशेषतः” (सु. सू. अ. ४६) इत्यनेनोक्ताः ॥ ४२-४४ ॥

तस्य लिङ्गमजीर्णस्य विष्टम्भः सदनं तथा ।
शिरसो रुक् च मूर्च्छा च भ्रमः पृष्ठकटिग्रहः ॥ ४५ ॥
जुम्माऽङ्गमर्दस्तृष्णा च ज्वरश्छर्दिः प्रवाहणम् ।
अरोचकोऽविपाकश्च, घोरमन्नविषं च तत् ॥ ४६ ॥
संसृज्यमानं पित्तेन दाहं तृष्णां मुखामयान् ।
जनयत्यम्लपित्तं च पित्तजांश्चापरान् गदान् ॥ ४७ ॥
यक्ष्मपीनसमेहादीन् कफजान् कफसङ्गतम् ।
करोति वातसंसृष्टं वातजांश्च गदान् बहून् ॥ ४८ ॥
मूत्ररोगांश्च मूत्रस्थं कुक्षिरोगान् शकृद्गतम् ।
रसादिभिश्च संसृष्टं कुर्याद्रोगान् रसादिजान् ४९

तस्यैति सामान्याजीर्णस्य लक्षणम् । विष्टम्भ इति विष्टम्भो-
ऽप्रचलनरूपतयाऽवस्थानम् । घोरमन्नविषं च तत् पित्तेन संसृ-
ज्यमानमित्यादिना पित्तादिदुष्टस्याजीर्णस्य लक्षणमाह । एतच्च
पित्तादिसंसर्पकृतं लक्षणम्, अजीर्णस्य कोष्ठमात्रगतत्वेन यक्ष्मा-
दिविकारकरणेऽसामर्थ्येऽप्यलब्धेः । अम्लपित्तं चेति अम्लगुणो-
द्रिक्तं पित्तम् । अस्य तन्त्रान्तरे लक्षणमुक्तं—“अविपाककृमो-
क्लेदतिकांम्लोद्गारगौरवैः । हृत्कण्ठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्तं विनि-
र्दिशेत्” इति । यक्ष्मण्णदोषजन्येऽपि कोतोऽवरोधे कफव्या-
पारप्राधान्यादिह कफजन्यमुक्तम् । किंत्वातुयोगेन रसशेषात्तस्य

गदानाह—मूत्ररोगांश्चेत्यादि । रसादिजानित्यत्र ये रसादिजा
अरुच्यादय उक्तास्ते भवन्तीति ज्ञेयम् ॥ ४५-४९ ॥

विषमो धातुवैषम्यं करोति विषमं पचन् ।
तीक्ष्णो मन्देन्धनो धातुन् विशेषयति पाचकः ५०

अजीर्णलक्षणमभिधाय अग्निदोषलक्षणमाह—विषम इत्यादि ।
तीक्ष्णमिदं कार्यमाह—तीक्ष्णमित्यादि । अत्र मन्देन्धन इत्यनेन
तीक्ष्णोऽपि यदि दृष्टीन्धनो भवति तदा धातुपोषणं भवतीति
दर्शयति ॥ ५० ॥

युक्तं भुक्त्वतो युक्तो धातुसाम्यं समं पचन् ।

अग्निप्रसंगात् समानेः कार्यमाह—युक्तमित्यादि । युक्त इति
समः । युक्तमन्नं पचन् धातुसाम्यं करोतीत्यर्थः । समशब्देन
समानो वायुरग्निसहायो गृह्यते । किंवा युक्तावायुतया धातु-
साम्यं करोति, युक्तशब्देन च कफपित्तसाम्यसमौ गृह्यते । यतः
“समः समैः” (वा. सू. अ. १) इति वचनेन दोषाणां सम-
त्वेनैव समाग्नित्वमुक्तम् ॥—

दुर्बलो विदहत्यन्नं तद्यात्यूर्ध्वमधोऽपि वा ॥ ५१ ॥

अधस्तु पक्वमानं वा प्रवृत्तं ग्रहणीगदः ।
उच्यते सर्वमेवात्र प्रायो ह्यस्य विदह्यते ॥ ५२ ॥
अतिसृष्टं विषदं वा द्रवं तदुपदिश्यते ।
तृष्णारोचकवैरस्यप्रसेकतमकान्वितः ॥ ५३ ॥
शून्यादकरः सास्थिपर्वरुक् छर्दनें ज्वरः ।
लोहामगनिष्ठिकांम्ल उद्गारश्चास्य जायते ॥ ५४ ॥

मन्दाग्निव्यापारमाह—दुर्बल इत्यादि । उक्तविकारेषु प्रधा-
नत्वेन अध्यायप्रकृतं ग्रहणीदोषविकारं निर्धारयन्माह—अध-
स्तिवत्यादि । पक्वमानं वेति वाशब्दः समुच्चये; तेन किंचित्पक्वं
किंचिदपक्वं च । कुतः पक्वापक्वं सृजतीत्याह—सर्वमेवात्र
प्रायो ह्यस्य विदह्यते इति; पक्वापक्वं भवति । अतिसृष्टमिति
बिभुक्तम् । तम एव तमकः ॥ ५१-५४ ॥

पूर्वरूपं तु तस्येदं तृष्णाऽऽलस्यं बलक्षयः ।
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ५५

पूर्वरूपे विदाहोऽन्नस्येति विशिष्टो दाहो विदाहः ॥ ५५ ॥

अश्रयधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता ।

नाभेरुपर्यह्यश्रिवलेनोपपृथ्वोपबृंहिता ॥ ५६ ॥

अपक्वं धारत्यन्नं पक्वं सृजति पार्श्वतः ।

दुर्बलाश्रिवला दुष्टा त्वाममेव विमुञ्चति ॥ ५७ ॥

संप्रति ग्रहणीदोषस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं ग्रहण्याः स्वरूपं प्राकृतं
कर्म बाह—अश्रयधिष्ठानमित्यादि । अश्रयधिष्ठानम् अन्तरेाश्रय

१ ‘विषतां च तत्’ इति पा० । २ ‘पित्तं सह संसृष्टं तृष्णा-
दाहमुखामयान्’ इति पा० । ३ ‘वातजांश्चापरान् गदान्’ इति पा० ।

१ ‘लोहातुगनिष्ठ’ इति पा० । २ ‘नाभेरुपरि सां ह्यश्रिवलोप-
स्तम्भद्विता’ इति पा० । ३ ‘दुर्बलाश्रिवलादुष्टा’ इति पा० ।

इत्यर्थः । ग्रहणीसंज्ञानिमित्तमाह—अन्नस्येत्यादि । ग्रहणादिति धारणात्, नभेरुपर्यन्तस्य धारणादित्यर्थः । किंवा नभेरुपरि अग्रेरुर्ध्वज्वलनेन बलेनोपस्तम्भिता उपबृंहिता च सति अप-
क्रमं धारयति, पक्वं च पार्श्वतः सज्जति वामपार्श्वतः सज्जति; यतः ग्रहणीगुदो वामपार्श्वश्रयो, तेन वामे पार्श्वं पक्वं सज्जति युक्तम् । उपस्तम्भिता इति अग्निना पित्तव्यापारकरणेन अशुक्लिता, उपबृंहितेति अग्निना बृंहणव्यापारकरणेन सशक्तीकृता; किंवा उपस्तम्भित्वेन उपबृंहिता, अत्र पक्षे उपस्तम्भसाधारण्यं ग्रहण्या आह । ग्रहण्याः प्राकृतं कर्माभि-
धाय वैकृतं कर्माह—दुर्बलेत्यादि । दुर्बलाग्निश्च अबला चेति, किंवा दुर्बलमग्निबलं यस्याः सा दुर्बलाग्निबला । दुष्टा इति दोषदुष्टा । आमं विमुञ्चतीति अपक्रमेवात्र विमुञ्चति । पूर्व-
रूपे पक्वमात्रं वा विमुञ्चतीत्यनेन विदग्धरूपमाममेवोक्तम्, इह त्वामं नियमेन विमुञ्चतीति न विरोधः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

वातात् पित्तात् कफाच्च स्यात्तद्वोग्निश्च एव च । हेतुं लिङ्गं रूपभेदाच्च शृणु तस्य पृथक् पृथक् ॥ ५८ ॥
कटुतिक्तकषायतिरुक्षणीतलभोजनैः । प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥ ५९ ॥
करोति कुपितो मन्दमग्निं संछाद्य मारुतैः । तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्रपाकं खराङ्गता ॥ ६० ॥
कण्ठास्यशोषः शुचृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः । पाश्वोरुवङ्कणग्रीवारुजोऽभीक्ष्णं विस्त्रिक्ता ॥ ६१ ॥
हृत्पीडा काश्यदैर्बल्यैश्च वैरस्यं परिकर्तिका । शुद्धिः सर्वैरसानां च मनसः सदनं तथा ॥ ६२ ॥
जीर्णं जीर्यति चाध्मानं भुके स्वास्थ्यमुपैति च । स वातगुल्महृद्रोगग्रीवाशङ्की च मानवः ॥ ६३ ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् । पुनः पुनः सृजेद्द्रवं कासश्वासादितोऽनिलात् ६४
कटुजीर्णविदाहाम्लक्षारौघैः पित्तमुद्वगणम् । अग्निमाग्लावयदन्ति जलं तप्तमिवानलम् ॥ ६५ ॥
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यते द्रवम् । पृथ्व्यलोद्धारहृत्कण्ठदाहारचित्तुर्द्वितः ॥ ६६ ॥
गुर्वेतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् । भुक्तमात्रस्य च स्त्रमादन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥ ६७ ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्धरोचकाः । आस्योपदेहमाधुर्यकासष्टौवनपीनसः ॥ ६८ ॥
हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्तिमितं गुरु । दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ ६९ ॥

१ 'अतीवामुञ्चनेन समं न विरोधः' इति पा० । २ 'चिकित्सां च' इति पा० । ३ 'मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान्' इति पा० । ४ 'आग्लावयदन्त्यनलं' इति पा० ।

भिन्नामश्लेष्मसंस्पृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् । अकुशस्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके ॥ ७० ॥
यश्चाग्निः पूर्वमुद्दिष्टो रोगानीके चतुर्विधः । तं चापि ग्रहणीदोषं समवर्जं प्रचक्ष्महे ॥ ७१ ॥
पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे । त्रिदोषं निर्दिशेत्तेषां भेषजं शृण्वतः परम् ॥ ७२ ॥

वातपित्तकफसंनिपातजान् ग्रहणीभेदान् तेषां पृथग्हेत्वादीं-
श्चाह—वातादिस्थादि । त्रिभ्य इति सन्निपातात् । रूपभेदा-
निति ग्रहणीदोषलिङ्गत्वेन वक्ष्यमाणान् । शुक्रमिवाचस्य पाकः
शुक्रपाकः । शुद्धिः सर्वैरसानामिति सप्तम्यर्थे षष्ठी । जीर्णं
जीर्यति 'अग्ने' इति शेषः । गुल्मादिशङ्कित्वं गुल्मादिसदृशपी-
डाद्युक्तत्वेन भवति । पित्तिकग्रहण्यां पित्तस्याग्निमानतया वर्ध-
नमेव युक्तमित्याशङ्क्य पित्तस्य द्रवत्वेनाग्निहननं क्रियते इति
दर्शयन्नाह—आग्लावयदन्त्यनलमिति; आग्लावनं द्रवेणाग्नौकर-
णम् । उष्णस्यापि द्रवतया अग्निनिर्वापणे हृष्टान्तमाह—जलं
तप्तमित्यादि । दौर्बल्यं बलहानिः । यश्चाग्निरित्यादिश्लोकं केचि-
द्वैशेषिकग्रहणीदोषव्यतिरिक्तामिदोषत्रयस्य ग्रहणीरोगान्तर्निवेश-
नमसंगतमिति कृत्वाऽऽनायं वदन्ति, किंतु तं चापीतिपदेनाऽ-
भिमान्यादीनां प्राकृतानां सामान्यग्रहणीदोषाबाधे सति न
किंचिद्विरोधं पश्यामः; सामान्यग्रहणीदोषेऽपि अग्निमान्यादय
उक्तौ एवेति दर्शितमेव । समवर्जमिति समप्रकृतिपुरुषगतत्वे-
नोक्तामिवर्जम् ॥ ५८-७२ ॥

ग्रहणीमाश्रितं दोषं विदग्धाहारमूर्च्छितम् ।
सविष्टम्भप्रसेकार्तिविदाहारवचिगौरवैः ॥ ७३ ॥
आमलिङ्गान्वितं दृष्ट्वा सुखोष्णेनाम्बुनोद्धरेत् ।
फलानां वा कषायेण पिप्पलीसर्वपैस्तथा ॥ ७४ ॥
लीनं पकाशयस्व वाऽऽप्यामं स्नाय्वं सदीपनैः ।
शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम् ॥ ७५ ॥
विशुद्धामाशयायासैश्च पञ्चकोलादिभिः शृतम् ।
दद्यात् पेयादि लघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ ७६ ॥
ब्रान्त्वा तु परिपक्वामं मारुतग्रहणीगदम् ।
दीपनीययुतं सर्पिः पाययेतात्पशो भिषक् ॥ ७७ ॥
किंचित्सन्धुक्षिते त्वग्रौ सकविष्मूत्रमारुतम् ।
ज्वहं ज्वहं वा संस्नेह्य सिन्ध्राभ्यक्तं निरूहयेत् ॥ ७८ ॥
तत परण्डतैलेन सर्पिणा तैल्वकेन वा ।
सक्षारेणानिले शान्ते स्तप्तदोषं विरेचयेत् ॥ ७९ ॥
शुद्धं रुक्षाशयं बद्धवर्चसं वातुवासेयत् ।
दीपनीयात्मलवातप्रसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ८० ॥

१ 'तेषामतो वक्ष्यामि भेषजम्' इति पा० । २ 'व्यक्ताः'
इति पा० ।

निरुद्धं च विरिक्तं च सम्यक् चैवानुवासितम् ।
लज्जनं प्रतिर्भुक्तं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ ८१ ॥

ग्रहणीमाश्रितमिखादौ दोषमिति सामान्यवचनाद्वातादीनां
त्रयाणामपि ग्रहणम् । आमस्यापकस्य लिङ्गैरन्वितमिति आम-
लिङ्गान्वितम् । उदरेदिति वमेत् । फलानामिति मदनफलानाम् ।
लीनमिति अतुष्टिद्वयम् । पकाशयस्थमिति अधोगत-
त्वेन पकाशयसमीपगतम् । स्वायमिति विरेचनीयम् । सवी-
पनैरिति शीपनद्रव्यसंयुक्तैर्विरेचनप्रयोगैः । शरीरानुगते इति
शरीरव्यापके । सामे रसे इति अपक्वे रसे; आमश्चात्रापक-
ररूप एवेष्ट; आहाररसस्य रससंबन्धेन शरीरव्यापकतया
दुर्घटत्वात् । लङ्घनम् अनशनं, पाचनं यवागवादि । विद्युद्धामा-
शये इत्यत्र विद्युर्दिर्हि विरेचनलङ्घनैर्यथायोग्यतया ज्ञेया । शीप-
नीययुगमिति पश्विरेचनशताश्रित्योक्तदीपनीयगणसाधितम् ।
स्निग्धाम्यक्तमिति स्निग्धं चाभ्यक्तं चेति स्निग्धाम्यक्तम् । सस्त-
दोषमिति निरुद्धेन सस्तदोषम् ॥ ७२-८१ ॥

द्वे पञ्चमूले सरलं देवदारु सनागरम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ८२ ॥
शणबीजं यवान् कोलान् कुलत्थान् सुषवीं तथा ।
पाचयेदारुनालेन दध्ना सौवीरकेण वा ॥ ८३ ॥
चतुर्भागवदोषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
स्वर्जिकायावशूकाख्यौ क्षारौ दत्त्वा च युक्तिः ८४
सैन्धवौद्भिदसामुद्रविडानां रोमकस्य च ।
ससौवर्चलपाक्यानां भागान्निपलिकान् पृथक् ८५
विनीय चूर्णितान् तस्मात् पाययेत् प्रसृतं बुधः ।
करोत्यग्निं बलं वर्णं वातघ्नं भुक्तपाचनम् ॥ ८६ ॥
इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

द्वे पञ्चमूले इत्यादौ सुषवीखरस्यो जलस्थानीयः, आरुनालि
काभ्यं च मिलित्वा द्रोणं मानं ग्राह्यम् । क्षारौ दत्त्वा च युक्ति
इत्यनेन क्षारयोरलपमानत्वमुच्यते, किंतु प्रक्षेपान्यन्तमलवण-
मानेन पृथक् क्षारौ देयौ; युक्ति इत्यनेन तु योग्ये काले
क्षारयोगमाह, स च योग्यकालोऽत्र घृतावतारणकाल एव ।
यदाह जतुकर्णः—“दशमूलं पृथकोलं कुलत्थं सुरभिं यवम् ।
देवदारुं च सरलं शणबीजं च साधयेत् । दध्ना सौवीरकेणैव
तेन पके घृताढके । द्वौ क्षारौ सतलवणान्यावपेद् द्विपलानि
तु” इति । औद्भिदम् उत्करिकावणम् । रोमकं रुमाह्वयम् ।
पाथ्यं पाकजम् ॥ ८२-८६ ॥

त्र्युषणत्रिफलाकले बिल्वमात्रे गुडात् पले ।
सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत् ८७
इति त्र्युषणाद्यं घृतम् ।

१ ‘सृष्टदोषमिति’ इति पा० । २ ‘सुरभि’ इति पा० । ३ ‘सुर-
मिलसरः’ इति पा० ।

बिल्वमात्रे इति पलमाने कल्के, अष्टपलमानमेवात्र सर्पिः
पक्तव्यं महर्षिवचनेन फलदायित्वात् ॥ ८७ ॥

पञ्चमूलाभ्याव्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः ।
रास्नाक्षारद्वयाजाजीविङ्गशदिभिर्घृतम् ॥ ८८ ॥
शुकेन मातुलुङ्गस्य खरसेनार्द्रकस्य च ।
शुष्कमूलककोलाम्बुचुक्रिकादाडिमस्य च ॥ ८९ ॥
तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ।
काञ्चिकेन च तत् पक्रमग्निदीप्तिकरं परम् ॥ ९० ॥
शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ।
सबीजपूरकरसं सिद्धं वा पाययेद्धृतम् ॥ ९१ ॥
सिद्धमभ्यञ्जनार्थं च तैलमेतैः प्रयोजयेत् ।
एतेषामौषधानां वा पिबेच्चूर्णं सुखाम्बुना ॥ ९२ ॥
वाते श्लेष्माघृते सामे कफे वा वायुनोद्धते ।
दद्याच्चूर्णं पाचनार्थमग्निमन्दीपनं परम् ॥ ९३ ॥

इति पञ्चमूलाद्यं घृतं चूर्णं च ।

पञ्चमूलाद्ये शुकादित्रयोदशद्रवाणां प्रत्येकं ज्वेहसमत्वम् ।
सबीजपूरकरसमिखात्रापि पञ्चमूलादीनि कल्कत्वेनेच्छन्ति;
किंवा पूर्वमेव घृतं बीजपूररससंयुक्तं पेयमित्यर्थः । तैलमिखादौ
एतैः पञ्चमूलादिभिः सिद्धं तैलमभ्यञ्जनार्थं योग्यं, तथा एतेषा-
मेव कल्कोजानां पञ्चमूलादीनां चूर्णं सुखाम्बुना पेयम् । चूर्ण-
विषयमाह—वाते इत्यादि । वातश्लेष्माघृते ग्रहणीगदे तथा
सामे ग्रहणीगदे; केचित् “सामे पुरीषे” इति वदन्ति; आमं
चानेकविधमाहुः, यदुच्यते—“आममचरसं केचित् केचित्तु
मलसंचयम् । प्रथमां दोषदुष्टिं च केचिदामं प्रचक्षते” इति ।
भोजोऽप्याह—“आमाशयस्थः कायामिदौर्बल्यादविपान्वितः ।
आद्य आहारधातुर्यैः स आम इति संज्ञितः” इति । ईश्वर-
सेनोऽप्याह—“एवमामाशयेऽप्यग्रे बहु सम्यक् जीर्यति ।
चीयमानं तदेवात्र कालेनामत्समाधुयात्” इत्यादि । तदिहापि
तद्वचनप्रामाण्यादाम्यवस्था कर्तव्या ॥ ८८-९३ ॥

मज्जत्यामा गुरुत्वाद्विदं पक्वा तृप्तवते जले ।
विनाऽतिद्रवसङ्घातशैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् ॥ ९४ ॥
परीक्ष्यैवं पुरा सामं निरामं चामदोषिणम् ।
विधिनापोचरेत् सम्यक् पाचनेनेतरेण वा ॥ ९५ ॥

सामनिरामग्रहणीगदज्ञानार्थं सामनिरामविह्वलक्षणमाह—
मज्जत्यादि । आमेति आमाश्रिता । गुरुत्वादिति आमाहितगुरु-
त्वात् । पकेति निरामा; उपसंहारित्यस्यामपकलक्षणान्ते ‘परी-
क्ष्यैवं पुरा सामं निरामं वा’ इति । द्वयोरपि आमपकलक्षणयो-
रपवादमाह—विनाऽतिद्रवत्वादि । अतद्रवत्वादामाऽपि श्रवते,
अतिसंहता तु पक्वाऽपि अतिसंहतादेव मज्जति, शैत्यश्लेष्म-
प्रदूषणाच्च कफयोगादितगीरवा पक्वाऽपि मज्जति गुरुत्वादेव न

ह्रवते । ननु सविष्टम्भप्रसेकार्तास्यादिनैव सामस्योक्तत्वात् किमनेन सामतालक्षणेन पुनरुक्तेन ? । उच्यते—वातकफाधिकास्तदुक्तम्, इदं तु विडामताज्ञानार्थमुक्तमिति विशेषः । परीक्ष्येन्नादौ निरामं चामदोषिणमिति कथं, यावता न निरामतायाममदोषत्वमस्ति ? न, आमदोषशब्देन ग्रहणीदोषिणोऽभिप्रेतत्वात् । इतरेणेति ग्रहणीदोषशमनेन ॥ ९४-९५ ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
व्योषं हिङ्गवजमोदां च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ९६
गुटिका मातुलङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चालनम् ॥ ९७ ॥

इति चित्रकाद्या गुटिका ।

चित्रक्रेयादौ लवणानि चेत्यत्र कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन लवणत्रयमिच्छन्ति; किन्तुनियते न न्यायो भवति, इह तु पञ्चलवणानां प्राधान्येन दीर्घजीवितीये निर्दिष्टत्वात् पञ्चलवणस्य च शक्योपादानत्वात् पञ्चैव लवणानि ग्राह्याणि ॥ ९६-९७ ॥

नागरातिविषामुस्तकाथः स्यादामपाचनः ।
मुस्तान्तकल्कः पथ्या वा नागरं चोष्णवारिणा ॥ ९८
देवदारुचवामुस्तानागरातिविषाभयाः ।

वारुण्यामासुतास्तोये कोष्णे वाऽलवणाः पिबेत् ९९
वर्चस्यामे सशूलं च पिबेद्वा दाडिमाभुना ।
विडेनं लवणं पिष्टं विल्वं चित्रकनागरम् ॥ १०० ॥
सामे वा सकफे वाते कोष्ठशूलकरे पिबेत् ।
कलिङ्गहिङ्गवतिविषावचासौवर्चलाभयाः ॥ १०१ ॥
लघ्वंशान्ग्रन्थिशूलेषु पिबेदुष्णेन वारिणा ।
पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ॥ १०२ ॥
अभयां पिप्पलीमूलं वचां कटुरोहिणीम् ।
पाठां वत्सकबीजानि चित्रकं विश्वभेषजम् ॥ १०३ ॥
पिबेन्निष्काथ्य चूर्णं वा कृत्वा कोष्णेन वारिणा ।
पित्तग्लेष्माभिभूतायां ग्रहण्यां शूलनुद्धितम् ॥ १०४ ॥
सामे सातिविषं व्योषं लवणक्षारहिङ्गु च ।
निःक्वाथ्य पाययेच्चूर्णं कृत्वा वा कोष्णवारिणा १०५
पिप्पलीं नागरं पाठां सारिवां बृहतीद्वयम् ।
चित्रकं कौटजं बीजं लवणान्यथ पञ्च च ॥ १०६ ॥
तच्चूर्णं सयवक्षारं दध्युष्णाम्बुसुरादिभिः ।
पिबेदग्निविवृज्यर्थं कोष्ठवातहरं नरः ॥ १०७ ॥
मरिचं कुञ्जिकाभ्यष्टावृक्षाम्लाः कुडवाः पृथक् ।
पैलादि दश चाम्लस्य वेतसस्य पलायिकम् ॥ १०८ ॥
सौवर्चलं विडं पाक्यं यवक्षारः ससैन्धवः ।

१ 'विडेनं लवणेन लवणं कृत्वा' इति गङ्गाधरः । २ 'दशा-
म्लवेतसपलानिमांश्चापि पलायिकान्' इति पा० ।

शरीपुष्करमूलानि हिङ्गु हिङ्गुशिवादिना ॥ १०९ ॥
तत् सर्वमेकतः सूक्ष्मं चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ।
हितं वाताभिभूतायां ग्रहण्यामरुचौ तथा ॥ ११० ॥
इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

मुस्तान्तकल्क इति पश्चादुक्तनागरादिकल्क इत्यर्थः । अशौ-
ग्रन्थिः अशौऽनुग्रहितवर्चस्त्वम् । मरिचसंयुतमिति पर्यन्तं
'चूर्णं कृत्वा पिबेत्' इत्यनुवर्तते । सामे दोषे सति पिप्पली-
मूलादिषु अतिविषादि प्रक्षिप्य चूर्णं कर्तव्यमित्यर्थः । सुरादि-
मिरिखत्रादिशब्देन काजिकलौबीरादिग्रहणम् ॥ ९८-११० ॥
चतुर्णां प्रथममूलानां त्र्यूषणस्य पलत्रयम् ।

लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ।
संचूर्ण्य शाकसूपान्नगरादिष्ववचारयेत् ॥ १११ ॥
कासाजीर्णरुचिश्चासहृत्पाण्ड्यामयशूलनुत् ।

चतुर्णां प्रथममूलानामित्यत्र चतुरमलं हृद्यवर्णं प्रथमोक्तं
वृक्षाम्लाम्लवेतसदाडिमवदररूपमाहुः; अन्ये तु चव्यत्वग्लिखा-
दिप्रयोगवक्ष्यमाणकपित्थयुक्तिकावृक्षाम्लदाडिमानां ग्रहणमाहुः ।
तन्त्रान्तरे तु "वृक्षाम्लमातुलङ्गाम्लवदराम्लाम्लवेतसैः । चतु-
रमलमिदं प्रोक्तं पञ्चामलं तु सदाडिमम्" इत्युक्तम् । त्र्यूषणाच्च
पलत्रयमिति मिलितात् पलत्रयम् । रागः कपित्थादिद्रव्यकृतो
व्यजनविशेषः ॥ १११ ॥—

चव्यत्वक्पिप्पलीमूलधातकीव्योषचित्रकान् ११२
कपित्थं विल्वमम्बुष्टां शालमलं हस्तिपिप्पलीम् ।
शिलोद्भवं तथाऽजार्जं पिष्ट्वा बदरसंमितम् ॥ ११३ ॥
परिमर्ज्य धृते दध्ना यवानां साधयेद्विषकम् ।
रसैः कपित्थयुक्तीकावृक्षाम्लैर्दाडिमस्य च ॥ ११४ ॥
सर्वातिसारग्रहणीगुल्मार्शः प्रीहनाशिनी ।
पञ्चकोलकयूषश्च मूलकानां च सोषणः ॥ ११५ ॥
स्निग्धो दाडिमतकाम्लो जाङ्गलः संस्कृतो रसः ।
कव्यादस्वरसः शस्तो भोजनार्थे सदीपनः ॥ ११६ ॥
तकारनालमद्यानि पानायासिष्ट एव च ।

चव्येलादौ शालमलं शालमलीवष्टकम् । शिलोद्भवं शैल-
जम् । युक्तिका चाङ्गेरी । सोषण इति समरिचः
॥ ११२ ॥ ११६ ॥—

तक्तं तु ग्रहणीदोषे दीपनग्राहिलाघवात् ॥ ११७ ॥
श्रेष्ठं मधुरपाकित्वाच्च च पित्तं प्रकोपयेत् ।
कषायोष्णविकाशित्वाद्दोषाद्याच्चैव कफे हितम् ११८
वाते स्वादम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ।
तस्मात् तक्तप्रयोगा ये जठराणां तथाऽर्शसाम् ११९
विहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान् प्रयोजयेत् ।
यवान्यामलके पथ्या मरिचं त्रिपलांशिकम् ॥ १२० ॥
लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् ।

तके तदासुतं जातं तत्कारिष्टं पिबेच्चरः ।

दीपनं शोथगुल्मार्शः किमिमेहोदरापहम् ॥ १२१ ॥

इति तत्कारिष्टः ।

तत्कमित्यादिना तत्कगुणाभिधानम् । मधुरपाकित्वाच्च च पित्तप्रकोपणम् ; अम्लत्वात् पित्तप्रकोपणे प्राप्ते मधुरपाकितया पित्तं न प्रकोपयति, नापि पित्तं प्रशमयतीत्याहुः । सद्यस्कम-विदाहीति सद्यो मथितमेव तत्कं पच्यमानावस्थया विदाहकृद्भवति, किंचित्कालस्थितं तु विदाही भवत्येव । यवान्नीत्यादौ तत्के तदासुतमिति तत्काढके आशुतम् । जातमिति अम्लरस-तया जातम् ॥ ११८-१२१ ॥

स्वस्थानगतमुक्लिष्टमग्निनिर्वापकं भिषक् ।

पित्तं ज्ञात्वा विरेकेण निर्हेरद्वमनेन वा ॥ १२२ ॥

अविदाहिभिरन्नैश्च लघुभिस्तिकसंयुतैः ।

जाङ्गलानां रसैर्गृध्रैर्मुद्गादीनां खडैरपि ॥ १२३ ॥

दाडिमामूलेः ससर्पिकैर्दापनग्राहिंसंयुतैः ।

तस्याग्निं दीपयेच्चूर्णैः सर्पिर्मिश्रापि तिककैः ॥ १२४ ॥

वमनेन वेत्यूर्ध्वगपित्तापेक्षया ज्ञेयम् । सर्पिमिश्रापि तिककै-रित्यत्र जालाह्वयायां बहुवचनं; किंवा कुश्लोके तिकघृतद्वयमन्यच्च तिकसाधितं घृतमिति बहुवचनं साधु ॥ १२२-१२४ ॥

चन्दनं पद्मकोशीरं पाठां मूर्त्वा कुटन्नटम् ।

पट्टग्रन्थासारिवास्फोतासप्तपर्णादिरूपकान् ॥ १२५ ॥

पटोलोडुम्बराश्वत्थवटप्लक्षकपीतनान् ।

कटुकां रोहिणीं मुस्तं निम्बं च द्विपलांशिकम् १२६

द्रोणेऽपि साधयेत् पादशोषे प्रस्थं घृतात् पचेत् ।

किराततिकेन्द्रयववीरामागधिकोत्पलैः ॥ १२७ ॥

कल्केरक्षसमैः पेयं तत् पित्तग्रहणीगदे ।

तिककं यदृतं चोक्तं कौष्ठिके तच्च दापयेत् ॥ १२८ ॥

इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

कुटन्नटं कैवर्तमुस्तकम् । षडग्रन्था वचा । आस्फोता 'अस्फुरमलिका' इति लोके ख्याता । कपीतनः 'गन्धमुण्ड' इति ख्यातः ॥ १२५-१२८ ॥

नागरातिविषे मुस्तं धातकीं च रसाञ्जनम् ।

वत्सकत्वक्फलं विल्वं पाठां कटुकरोहिणीम् ॥ १२९ ॥

पिबेत् समंशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।

पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ १३० ॥

अशीसि च गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकात् ।

नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ १३१ ॥

इति नागराद्यं चूर्णम् ।

नागराद्ये सक्षौद्रमिति मधुप्रक्षेपयुक्तम् । तण्डुलाम्बुनेति तण्डुलधावनाम्बुना; अन्ये तु तण्डुलाम्बु वदन्ति । कृष्णात्रेयेण पूजितत्वेप-दर्शनादस्य सिद्धयोगत्वं दर्शयते; कृष्णात्रेयः पुनर्वसोरभिष-एवेति वृद्धाः ॥ १२९-१३१ ॥

भूनिम्बकटुकाव्योपमुस्तकेन्द्रयवान् समान् ।

द्वौ चित्रकाद्वत्सकत्वक्भागान् पोडश चूर्णयेत् १३२

गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ।

कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारनुत् ॥ १३३ ॥

इति भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ।

भूनिम्बाद्ये गुडयुतं शीताम्बु गुडशीताम्बु; गुडश्चाथ गुड-वर्णतामाधुर्यापत्तिमात्रो देवः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

वचामतिविषां पाठां सप्तपर्णं रसाञ्जनम् ।

स्योनाकोदीच्यकट्वक्त्वक्फलं पटोलभाः ॥ १३४ ॥

दावीं पर्यटकं पाठां यवानां मधुशिशुमूकम् ।

पटोलपत्रं सिद्धार्थान् यूथिकां जातिपल्लवान् ॥ १३५ ॥

जम्बवाप्रविल्वमध्यानि निम्बशाकफलानि च ।

तद्गोशममन्विच्छन् भूनिम्बाद्येन योजयेत् ॥ १३६ ॥

किराततिकः षडग्रन्था त्रायमाणा कटुजिकम् ।

चन्दनं पद्मकोशीरं दावीत्वक् कटुरोहिणी ॥ १३७ ॥

कुटजत्वक्फलं मुस्तं यवानी देवदारु च ।

पटोलनिम्बपत्रैलासौराष्ट्रयतिविषात्वचः ॥ १३८ ॥

मधुशिग्रोश्च बीजानि मूर्त्वा पर्यटकस्तथा ।

तच्चूर्णं मधुना लेह्यं पेयं मधैर्जलेन वा ॥ १३९ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलरुचिज्वरान् ।

कामलां सन्निपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ॥ १४० ॥

इति किराताद्यं चूर्णम् ।

वचामित्यादौ स्योनाकट्वक्त्वक्पाठाभ्यां द्वावपि पृथुशिम्व-ल्पशिम्वौ स्योनाको गुष्ठेते । तद्गोशममन्विच्छन्निति भूनिम्बा-द्युक्तग्रहणीदोषादिरोगशान्तिं काङ्क्षन् । भूनिम्बाद्येनेति भूनि-म्बाद्युक्तद्रव्यगणेन यथोक्तमानेन योजयद् वचादीन्; अपरं तु भूनिम्बाद्येनेति वचनेनात्र भूनिम्बाद्युक्तगुडशीताम्बुपेयताम-स्याप्यतिदिशतीति वदन्ति ॥ १३४-१४० ॥

ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां वसितस्य यथाविधि ।

कटुमूलवर्णक्षारैस्तिकैश्चाग्निं विवर्धयेत् ॥ १४१ ॥

पलाशं चित्रकं चव्यं मातुलुङ्गं हरीतकीम् ।

पिप्पलीं पिप्पलीमूलं पाठां नागराधान्यकम् ॥ १४२ ॥

कार्षिकाप्युदकप्रस्थे पक्त्वा पादावरोषितम् ।

पानीयार्थं प्रयुज्जीत यवागूं तैश्च साधयेत् ॥ १४३ ॥

शुष्कमूलकयूषेण कौलत्थेनाथवा पुनः ।
कद्वम्लक्षारपटुना लघून्मन्त्रानि भोजयेत् ॥ १४४ ॥
अम्लं चानु पिबेत्तर्कं तक्रारिष्टमथापि वा ।
मदिरां मध्वरिष्टं वा निगदं सीधुमेव वा ॥ १४५ ॥

पानीयार्थं पानाय । कद्वम्लक्षारपटुनेति कद्वद्वियोगात्
पटुना इन्द्रियोत्तेजकेनेत्यर्थः । कफप्रदहण्यां सद्यस्कमेव यद्यपि
कषायत्वात्तत्कमुचितं, तथाऽपि अग्निदीपनतया अम्लमेव तर्कं
'अम्लं चानुपिबेत्' इत्यनेनैवोक्तम् । निगदं सीधुमिति निर्दोषं
सीधुम् ॥ १४१-१४५ ॥

द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गानां ततोऽर्धतः ।
चित्रकस्य ततोऽर्धं स्यात्तथा भल्लातकादकम् ॥ १४६ ॥
मज्जिष्ठाष्टपलं चैव त्रिद्रोणेऽपां विपाचयेत् ।
द्रोणशेषं तु तच्छीतं मध्वर्धादकसंयुतम् ॥ १४७ ॥
पलाशमृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रूपिते ।
कुम्भे मासस्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥ १४८ ॥
ग्रहणीं दीपयत्येव बृंहणं कफपित्तजित् ।
शोथं कुष्ठं किलासं च प्रमेहांश्च प्रणाशयेत् ॥ १४९ ॥
इति मधूकासवः ।

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्धक्षयीकृतम् ।
क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत् सन्निधापयेत् ॥ १५० ॥
तं पिबन् ग्रहणीदोषाजयेत् सर्वान् हिताशनः ।
तद्वद्राक्षैश्चर्चुरस्वरसानामुतान् पिबेत् ॥ १५१ ॥

अर्धक्षयीकृतमिति पाकादर्धावशिष्टं कृतम् । पूर्ववत्संनिधाप-
येदिति एलादिलिप्ते कुम्भे संस्थापयेत् ॥ १४९-१५१ ॥
प्रस्थौ दुरालभाया द्वौ प्रस्थमासवः कस्य च ।
दैन्तीचित्रकमुष्टी द्वे प्रत्यग्रं चाभयाशतम् ॥ १५२ ॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा शीतं द्रोणावशेषितम् ।
सगुडद्विशतं पूतं मधुनः कुडवायुतम् ॥ १५३ ॥
तद्वत् प्रियङ्गोः पिप्पल्या विडङ्गानां च चूर्णितैः ।
कुडवैर्घृतकुम्भस्थं पक्षाजातं ततः पिबेत् ॥ १५४ ॥
ग्रहणीपाण्डुरोगाशः कुष्ठवीर्यसर्पमेहनुत् ।
स्वरवर्णकरश्चैव रक्तपित्तकफाहः ॥ १५५ ॥
इति दुरालभासवः ।

हरिद्रा पञ्चमूल द्वे वीर्यमकजीवकम् ।
पैषां पञ्चपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ १५६ ॥
द्रोणशेषे रसे पूते गुडस्य द्विशतं भिषक् ।
चूर्णितान् कुडवार्धांशान् प्रक्षिपेच्च समाक्षिकान् ॥ १५७ ॥

१ 'मज्जिष्ठाष्टपलं' इति पा० । २ 'बृंहणोऽनिलरोगजित्' इति
पा० । ३ 'द्विषेक्षकासर्वस्वरसा' इति पा० । ४ 'मुष्टी चित्रक-
दन्त्योर्ध्व' इति पा० । ५ 'ययक्' इति पा० ।

प्रियङ्गुमुस्तमज्जिष्ठाविडङ्गमधुकपुष्पान् ।
लोभं शाबरकं चैव मासाधेयं पिबेत्तु तम् ॥ १५८ ॥
एष मूलासवः सिद्धो दीपनो रक्तपित्तजित् ।
आनाहकफहृद्रोगपाण्डुरोगाङ्गसादनत् ॥ १५९ ॥
इति मूलासवः ।

दन्तीचित्रकमुष्टी द्वे इति चित्रकदन्त्योर्मिलित्वा द्विपलम् ।
तद्वदिति एलादिना लिप्तबृहत्कुम्भस्थम् ॥ १५२-१५९ ॥
प्रास्थिकं पिप्पलीं पिष्ट्वा गुडं मध्वं विभीतकात् ।
उदकप्रस्थसंयुक्तं यवपल्ले निधापयेत् ॥ १६० ॥
तस्मात् पलं सुजातात् सलिलाञ्जलिंसंयुतम् ।
पिबेत्पिण्डासवो ह्येष रोगानीकविनाशनः ॥ १६१ ॥
सख्योऽप्येनं पिबेन्मांसं नरः स्निग्धरसाशनः ।
इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं रोगाणां येऽत्र कीर्तिताः ॥ १६२ ॥
इति पिण्डासवः ।

प्रास्थिकमित्यादौ पिप्पलीगुडविभीतकमज्जनः प्रलेकं
प्रस्थमानाः । स्निग्धरसाशन इति ज्ञेयवन्मांसरसभोजनः
॥ १६०-१६२ ॥

नवे पिप्पलिमध्वाके कलसेऽगुरुधृषिते ।
मध्वादकं जलसमं चूर्णीनीमानि दापयेत् ॥ १६३ ॥
कुडवार्धं विडङ्गानां पिप्पल्याः कुडवं तथा ।
चतुर्थिकांशां त्वक्क्षीरीं केशरं मरिचानि च ॥ १६४ ॥
त्वगोलापत्रकशटीकुमाकतिविषाघनान् ।
हरेण्वेल्वालुतेजोह्वापिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ १६५ ॥
कार्षिकान्तत् स्थितं मासमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
मन्दं संदीपयत्यग्निं करोति विषमं समम् ॥ १६६ ॥
हृत्पाण्डुग्रहणीरोगकुष्ठारोः श्वयथुञ्ज्वरान् ।
वातश्लेष्मामयांश्चान्यान्मध्वरिष्टो व्यपोहति ॥ १६७ ॥
इति मध्वरिष्टः ।

नवे इत्यादौ त्वगोलादीनां कार्षिकत्वम् ॥ १६३-१६७ ॥
समूलां पिप्पलीं श्वारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
मातुलुङ्गाभयाराक्षाशटीमरिचनागरम् ॥ १६८ ॥
कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ।
श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे बलवर्णाश्रिवर्धनम् ॥ १६९ ॥
एतैरेवौषधैः सिद्धं सर्पिः पेयं समाहते ।
गौलिमके षट्पलं प्रोक्तं भल्लातकघृतं च यत् ॥ १७० ॥

समूलां पिप्पलीमिति पिप्पलीं पिप्पलीमूलं च । भल्लातकघृतं
च गुल्मीकमिति ज्ञेयम् ॥ १६८-१७० ॥

१ 'प्रास्थिकी' इति पा० । २ 'सिद्धं रसायनम्' इति पा० ।

विडं कालोत्थलवणं सर्जिकायवशूकजम् ।
सप्तलां कण्टकारीं च चित्रकं चेति दाहयेत् ॥१७१॥
सप्तकृत्वः स्नुतस्यास्य क्षारस्य द्वाढकेन तु ।
आढकं सर्पिषः पक्त्वा पिबेदग्निविवर्धनम् ॥१७२॥
इति क्षारघृतम् ।

समूलां पिप्पलीं पाठां चव्येन्द्रयवनागरम् ।
चित्रकातिविषे हिङ्गु श्वदंष्ट्रां कटुरोहिणीम् ॥१७३॥
वचां च कार्ष्णिकं पञ्चलवणानां पलानि च ।
दध्निः प्रस्थद्वये तैलसर्पिषोः कुडवद्वये ॥१७४॥
खण्डीकृतानि निष्काश्य शनैरन्तर्गते रसे ।
अन्तर्धूमं ततो दग्ध्वा चूर्णं कृत्वा घृतालुतम् ॥१७५॥
पिबेत् पाणितलं तस्मिन् जीर्णे स्यान्मधुराशनः ।
वातश्लेष्माभ्यान्सर्वान्हन्याद्विषगरांश्च सः ॥१७६॥
भल्लातकं त्रिकटुकं त्रिफलां लवणत्रयम् ।
अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥१७७॥
स क्षारः सर्पिषा पीतो भोज्ये वाऽप्यवचूर्णितः ।
हृत्पाण्डुरग्रहणीदोषगुल्मोदावर्तशूलनुत् ॥१७८॥

विडं कालोत्थलवणमिति विडं विडलवणं, काललवणं तु सौवर्चललवणमित्यर्थः । खण्डीकृतानीति खण्डं खण्डं कृतानि । अवगते रसे इति निपीते द्रवे । पाणितलमिति कर्षः । मधुराशनत्वमिह क्षारप्रयोगमिच्छेदकत्वहन्तुतया यौगिकत्वाज्ज्ञेयम् ॥ १७१-१७८ ॥

दुरालभां करञ्जीं द्वौ सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
पङ्कजमूलां मदनं मूर्वां पाठामारगवधं तथा ॥१७९॥
गोमूत्रेण समांशानि कृत्वा चूर्णानि दाहयेत् ।
दग्ध्वा च तं पिबेत् क्षारं ग्रहणीबलवर्धनम् ॥१८०॥

गोमूत्रेण समांशानीति गोमूत्रेण मिलितं चूर्णं तुल्यम् । अयं च पानं पूर्वक्षारवत् सर्पिषा ज्ञेयम् ॥ १७९ ॥ १८० ॥
भूमिम्बं रोहिणीं तिकां पटोलं निम्बपर्पटम् ।
दहेन्माहिषमूत्रेण क्षार एषोऽग्निवर्धनः ॥१८१॥
द्रे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकः कटुरोहिणी ।
मुस्तं च वस्तमूत्रेण दहेत् क्षारोऽग्निवर्धनः ॥१८२॥

माहिषमूत्रेणैलादौ चूर्णसमत् माहिषमूत्रस्य, पूर्वप्रयोगदृष्टत्वात् ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

चतुष्पलं सुधाकाण्डात्रिपलं लवणत्रयात् ।
वातातीकुडवं चाकादष्टौ द्रे चित्रकात् पले ॥१८३॥
दग्धानि वाताकुरसे गुटिका भोजनोत्तराः ।
भुक्तं भुक्तं पचन्त्याशु कासश्वासांशं हिताः ॥१८४॥

विस्चिकाप्रतिश्याहृद्गोगशमनाश्च ताः ।
इत्येषा क्षारगुटिका कृष्णात्रेयेण कीर्तिता ॥१८५॥

इति क्षारगुटिका ।
वत्सकातिविषे पाठां दुःस्पर्शां हिङ्गु चित्रकम् ।
चूर्णीकृत्य पलाशाप्रक्षारे मूत्रस्युते पचेत् ॥१८६॥
आयसे भाजने सान्द्रात्तस्मात् कोलं सुखाम्बुना ।
मधैर्वा ग्रहणीदोषशोथार्शः पाण्डुमान् पिबेत् ॥१८७॥
इति चतुर्थक्षारः ।

चतुष्पलमित्यादौ, 'चतुष्पलं सुधाकाण्डात्रिपललवणानि च' इति ये पठन्ति, ते त्रिफललवणैर्मिलित्वा चतुष्पलं वदन्ति । दग्धानि वाताकुरसे इति क्षारीभूतानि पुनर्वाताकुरसे गुटिकाः कर्तव्याः ॥ १८३-१८७ ॥

त्रिफलां कटभीं चव्यं विस्वमध्यमयोरजः ।
रोहिणीं कटुकां मुस्तं कुष्ठं पाठां च हिङ्गु च ॥१८८॥
मधुकं मुष्ककयवक्षारौ त्रिकटुकं वचाम् ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलं खजिकां निम्बचित्रकौ ॥१८९॥
मूर्वाजमोवेन्द्रयवान् गुडूर्वां देवदारु च ।
कार्ष्णिकं लवणानां च पञ्चानां पलिकान्पृथक् ॥१९०॥
भागान् दध्नि त्रिकुडवे घृततैलेन मूर्च्छितम् ।
अन्तर्धूमं शनैर्दग्ध्वा तस्मात् पाणितलं पिबेत् ॥१९१॥
सर्पिषा कफवाताग्रहणीपाण्डुरोगवान् ।
ग्रीहमूत्रग्रहश्वासहिक्काकासकिमिञ्चरान् ॥१९२॥
शोषातिसारौ श्वयथुं प्रमेहानाहहृद्ग्रहान् ।
हन्यात् सर्वेविषं चैव क्षारोऽग्निजननो वरः ॥१९३॥
जीर्णे रसेर्वा मधुरैरङ्गीयात् पयसाऽपि वा ।

इति पञ्चमक्षारः ।
त्रिफलामित्यादौ मुष्कं घण्टापाटलकम् । घृततैले-
नेत्यत्र दधिसाहचर्याद्वृत्ततैलापि मिलितस्य कुडवत्रयम् ॥ १८८-१९३ ॥—

त्रिदोषे विधिविद्वैद्यः पञ्च कर्माणि कारयेत् ॥१९४॥
घृतक्षारासवाग्निष्टान् दद्याच्चाग्निविवर्धनान् ।
क्रिया या चानिलादीनां निर्दिष्टा ग्रहणीं प्रति ॥१९५॥
व्यत्यासात्तां समस्तां वा कुर्यादोषविशेषवित् ।

त्रिदोषे पञ्चकर्माणीत्यत्र शिरोविरेचनस्यायौगिकत्वेऽप्यत्र भूयसां कर्माणां यौगिकत्वात् पञ्चकर्माणीति कृतं, किंवा शिरोरो-
गादिसद्भावे शिरोविरेचनमप्यत्र देयमेव । व्यत्यासात्तां समस्तां
चेति उक्तवातादिक्रिया व्यत्यासादिकैकदोषक्रियापरिवर्तनेन
कुर्यात्, किंवा मिलितैरपि क्रिया एककालं कर्तव्या; क्रियामेलनं
च वातादिद्रव्यमेलनादेव भवति ॥ १९४ ॥ १९५ ॥—

स्नेहं स्नेदं शुद्धिलङ्घनं दीपनं च यत् ॥१९६॥

१ 'सान्द्रं' इति पा० । २ 'सर्वविषाणां च क्षारोऽयं शमनो
वरः' इति पा० ।

चूर्णानि लवणक्षारमध्वरिष्टसुरासवाः ।
विधिधास्तकयोगाश्च दीपनानां च सर्पिषाम् ॥१९७॥
ग्रहणीरोगिभिः सेव्याः,

जेहनमिल्यादिना ग्रहणीदोषभेषजं संकलप्याह ॥ १९६ ॥
१९७ ॥—

क्रियां चावस्थिकीं शृणु ।

धृतिवं श्रैष्ठिके रुक्षं दीपनं तिकसंयुतम् ॥ १९८॥
सकृद्भक्षं सकृत्स्निग्धं कृशे बहुकफे हितम् ।
परीक्ष्यामं शरीरस्य दीपनं ज्ञेहसंयुतम् ॥ १९९ ॥
दीपनं बहुपित्तस्य तिकं मधुरसंयुतम् ।
बहुवातस्य तु ज्ञेहलवणाम्लयुतं हितम् ॥ २०० ॥
सन्धुक्षति तथा वह्निरेषां विधिवदिन्धनैः ।

क्रियां चावस्थिकीमिति ग्रहणीदोष एव अवस्थाविशेषे
कृतव्यां क्रियां शृणु । सकृद्भक्षं सकृत्स्निग्धं कृश इति यदि
रुक्षमेव क्रियते तदा कृशस्य बलहानिः स्यात्, अथ स्निग्धमेव
क्रियते तदा बहुकफे कफवृद्धिः स्यात्, तेनोभयापेक्षया अन्तरा
रुक्षमन्तरा च स्निग्धं कर्तव्यमित्यर्थः । ज्ञेहलवणाम्लयुतमिति
दीपनमित्यर्थः । सन्धुक्षति विधिवदिन्धनैरिति यथाविधानवीपित
इत्यर्थः ॥ १९८-२०० ॥—

ज्ञेहमेव परं विद्यादुर्वलानलदीपनम् ॥ २०१ ॥

नालं ज्ञेहसमिदस्य रामायाचं सुगुर्वपि ।
मन्दाग्निरविपक्वं तु पुरीषं योऽतिसार्यते ॥ २०२ ॥
दीपनीयौषधैर्युक्तां घृतमात्रां पिबेत्तु सः ।
तथा समानः पवनः प्रसन्नो मार्गमास्थितः ॥ २०३ ॥
अग्नेः समीपचारिवादाशु प्रकुरुते बलम् ।
काटिन्याद्यः पुरीषं तु कृच्छ्रान्मुञ्चति मानवः ॥ २०४ ॥
सघृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।
वैश्यान्मन्दे पिबेत्सर्पिस्तैलं वा दीपनैर्युतम् ॥ २०५ ॥

उक्तातुक्तेहफलमवधारयन्नाह—ज्ञेहमेवेत्यादि । परमिति
श्रेष्ठम् । ज्ञेहस्य दीपनश्रेष्ठत्वे हेतुमाह—नालमित्यादिना ।
नालमिति न समर्थम् । ज्ञेहसमिदस्येति ज्ञेहरीसस्य । ज्ञेहशब्दे-
नात्र सामान्यवाचिना सर्पिरिवोच्यते, सर्पिष एवात्राधिकारात् ।
मन्दाग्निरित्यादौ अविपक्वमिति पुरीषविशेषणं; तेनाविपक्व-
शब्देनेह रसामस्य ग्रहणं न भवति, रसामे “जठराभगारादिताः”
(सू. अ. १३) इत्यत्र ज्ञेहो निर्भिदः, ज्ञेहापकपुरीषं प्रति ज्ञेह-
प्रयोगो विरुद्ध एव; किंच दीपनीयौषधसंस्कारादपि ज्ञेहस्य
संस्कारगुणाविधातादेव अपकपुरीषं प्रति हितत्वं भवति; ज्ञेहां-
शब्दस्तु वातप्रगुणताकरणत्वेन सहायतया उपारीयते, अत
एवोक्तं—तथा समानः इत्यादि । प्रसन्न इति दुष्टविरहः ।
मार्गमास्थित इति स्वाभाविकमार्गमापन्नः । समीपचारित्वादिति
प्रसन्नत्वादिगुणयोगे सति अग्निपार्श्वस्थितत्वाद्वलमेव वहे:

१ ‘प्रशान्तः’ इति पा० ।

करोति न वैषम्यम्, अग्निदीप्तिकरत्वसमावादित्यर्थः । अन्ना-
वग्रहमिति अग्नेनावग्रहोऽस्येति अन्नावग्रहः; अन्नमश्वप्रयुक्त-
मित्यर्थः ॥ २०१-२०५ ॥

अतिज्ञेहाशु मन्देऽग्नौ चूर्णारिष्टासवा हिताः ।
भिन्ने गुदोपलेपासु मले तैलसुरासवाः ॥ २०६ ॥
उदावर्तासु मन्देऽग्नौ निरुहाः ज्ञेहवस्तयः ।
दोषवृद्ध्या तु मन्देऽग्नौ शुद्धो दोषविधिं चरेत् २०७॥
व्याधियुक्तस्य मन्दे तु सर्पिरेवाग्निदीपनम् ।
उपवासाच्च मन्देऽग्नौ यवागूमिः पिबेद्भुतम् ॥ २०८ ॥
अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणं च तत् ।
दीर्घकालप्रसङ्गासु क्षामक्षीणकृशाक्षरान् ॥ २०९ ॥
प्रसहानां रसेः साम्लैर्भाजयेत् पिशिताशिनाम् ।
लघु, तीक्ष्णोष्णशोथित्वादीपयन्त्याशु तेऽनलम् २१०
मांसोपचितमांसत्वात्तथाऽऽशुतरबृंहणाः ।

अतिज्ञेहान्मन्देऽग्नौ सति चूर्णारिष्टादीनि योज्यानि । भिन्ने
इति विशिष्टगुदोपलेपादग्नौ मन्दे, तैलसुरासवा देया इति
वाक्यार्थः । दोषविधिं चरेदिति अग्निमान्यकारकदोषोपधविधिं
कुर्यात् । अन्नावपीडितं यथा भवति तथा यवागूमिर्भूतं
पिबेत् । अन्नावपीडितं च मध्यभोजनपीतं घृतं भवति । दीर्घ-
कालेत्यादौ क्षामो व्यवसायशून्यः, क्षीणो दुर्बलः, कृशो हीन-
मांसः । प्रसहानां द्वैविध्यमांसाशिनामिति विशेषणं, तेन
तृणादप्रसहानां गवादीनां निषेधः । ननु प्रसहाः “गुरुष्णस्निग्ध-
मधुरा” (सू. अ. २७) इत्यत्रापे उक्तं, इह तु लघुतीक्ष्ण-
त्यादिना कथं लाघवमुच्यते तेषां ? मैवं, भोजयेन्नृक्षिति योज-
नात्; तेन प्रसहानां मध्ये ये लघवस्तेषां रसेनात्र लघ्वन्नं
भोजयेत् । तीक्ष्णेत्यादिना प्रसहगुणाभिधानम् । अन्ये तु प्रस-
हान्तरापेक्षया ये प्रसहा लघवस्तेषामिह लघुशब्देनोपादानम्,
तथाऽन्ये अम्लादियोगात् संस्कारेणैह लाघवं साधयन्ति; एतेन
राजयक्ष्मचिकित्सेतिऽपि प्रसहगुणास्तीक्ष्णोष्णलघुत्वाद्य उ-
क्तास्ते न्याय्या एव ॥ २०६-२१० ॥—

नाभोजनेन कायाश्रिद्धीप्यते नातिभोजनात् ॥ २११ ॥
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वाऽतीन्धनाधृतः ।
ज्ञेहांनविधिभिश्चित्रैश्चूर्णारिष्टसुरासवैः ॥ २१२ ॥
सम्यक्प्रयुक्तैर्मिषजा बलमग्नेः प्रवर्धते ।
यथा हि सारदार्वग्निः स्थिरः संतिष्ठते चिरम् २१३ ॥
ज्ञेहांनविधिभिस्तद्वदन्तरिर्भवेत् स्थिरः ।
हितं जीर्णं मितं चाशंश्चिरमारोग्यमश्नुते ॥ २१४ ॥
अवैषम्येण घातूनामग्निवृद्धौ यतेत ना ।
समैर्दोषैः समो मध्ये देहस्योष्माऽग्निसंस्थितः २१५ ॥
पचत्यन्नं तदारोग्यपुष्टयायुर्वलवृद्धये ।

१ ‘अव्यसायशून्यः’ इति पा० । २ ‘ज्ञेहांनपानेर्विषे’ इति पा० ।

दोषैर्मन्दोऽतिवृद्धो वा विषमैर्जनयेद्भदान् ॥ २१६ ॥
वाच्यं मन्दस्य तत्रोक्तमतिवृद्धस्य वक्ष्यते ।

नाभोजनेनेत्यादिना अभोजनातिभोजननिरासं कृत्वाऽन्नस-
म्यकृपयोगस्याभिजनकतामाह । अभोजनेनेत्यनेनाभोजनमल्प-
भोजनं च गृह्यते । अल्पो वा अतीवधनाश्रुतो वा न वीर्यते इति
भोजनं । सारदावैरिषिः सारदावैरिष्योऽभिः सारदावैरिषिः ।
श्लेहवदं श्लेहाक्षम् । मितमिति मात्रावत्, यद्यपि च हितमिता-
शिनोऽपि कालविपर्ययादिना रोगा भवन्त्येव, तथाऽपि हितमिता-
शिनां नाहारजरो गोत्यतिभेवतीति दर्शयति । चिरमाश्रम्यमश्रुते
इति आहारजरोगं न प्राप्नोतीति भावः । अवैषम्येण धातुनामिति
धातुसाम्येन क्रियमाणायामभिष्टुद्धी यतेतः एतेन दोषवैषम्येण
पित्तोद्वेगरूपेण याऽस्मिष्टुद्धिरत्यस्मिष्टुद्धिः, तां निषेधयति । समै-
रित्यादिनाऽभिभेदान् समाप्तिपरिपालनार्थमाह । मध्ये इति
नितिसमये । अभिसंज्ञित इति भाषया ऊष्मारूपे जाठराग्नौ
बाह्याग्निना साम्यं निषेधयति । दोषैरिति सामान्योक्तेऽपि
योग्यतया कफपित्तवातैर्यथाक्रममेव मन्दतौक्ष्ण्यविषमत्वानि
ज्ञेयानि । वाच्यमिति प्रतिक्रियार्थं वचनीयं चिकित्सितमिति
यावत् ॥ २१३-२१६ ॥—

नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् ॥ २१७ ॥
स्वोष्णना पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ।
तदा लब्धबलो देहे विरुक्षे सानिलोऽनलः ॥ २१८ ॥
परिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्मुहुः ।
पक्त्वाऽन्नं स ततो धातूच्छोणितानीन् पचत्यपि २१९ ॥
ततो दौर्बल्यमातङ्कामृत्युं चोपनयेन्नरम् ।
भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति ॥ २२० ॥
तद्व्यासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यशिशंभवाः ।
तमत्यशिशं गुरुस्त्रिगुणशरीरैर्मधुरविज्जलैः ॥ २२१ ॥
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवान्मुनिः ।
मुहुर्मुहुर्जीर्णोऽपि भोजन्यस्योपहारयेत् ॥ २२२ ॥
निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।
पायसं कृशरां क्षिग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥ २२३ ॥
अद्यात्तथौदकानूपपिशितानि शृतानि च ।
मत्स्यान्विशेषतः श्लक्ष्णानि स्थिरतोयचरास्तथा २२४ ॥
आविकं च भृतं मांसमद्यादत्यशिशानाम् ।
यवाग्नं समधूच्छिद्यं घृतं वा क्षुधितः पिबेत् ॥ २२५ ॥
गोधूमचूर्णमग्नं वा व्यधयित्वा सिरां पिबेत् ।
पयो वा शर्करासर्पिर्जीवनीयौषधैः शृतम् ॥ २२६ ॥
फलानां तैलयोनीनामुक्तुञ्जैश्च शर्करैः ।
मार्दवं जनयन्त्यग्नेः क्षिग्धा मांसरसास्तथा ॥ २२७ ॥
पिबेच्छीताम्बुना सर्पिर्मधूच्छिद्येन संयुतम् ।
गोधूमचूर्णं पयसा ससर्पिष्कं पिबेन्नरः ॥ २२८ ॥

१ 'आहारोपवाहजरोम' इति पा० । २ 'दत्यशिरावल्' इति
पा० । ३ 'तैलयोनीनां शुकुजाः' इति पा० ।

आनूपरससिद्धान् वा ग्रीन् स्नेहांस्तैलवर्जितान् ।
पयसा संमितिं चापि घनं त्रिबेहसंयुतम् ॥ २२९ ॥
नारीस्तन्येन संयुक्तां पिबेदौदुम्बरी त्वचम् ।
ताभ्यां वा पायसं सिद्धमद्यादत्यशिशान्तये ॥ २३० ॥
श्यामात्रिवृद्धिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।
असकृत् पित्तशान्त्यर्थं पायसप्रतिभोजनम् ॥ २३१ ॥
प्रसमीक्ष्य भिषक् प्राज्ञस्तस्यै दद्याद्विधानवित् ।
यत्किञ्चिन्मधुरं मेघं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ॥ २३२ ॥
सर्वं तदत्यशिशितं भुक्त्वा प्रखपनं दिवा ।
मेघान्यन्नानि योऽत्यशिशवप्रतान्तं समश्रुते ॥ २३३ ॥
न तन्निमित्तं व्यसनं लभते पुष्टिमेव च ।
कफे वृद्धे जिते पित्ते मारुते चानलः समः ॥ २३४ ॥
समधातोः पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्वलवृद्धये ।

पित्तं पावकस्थाने कुपितमिति संबन्धः । तच्च पित्तं मारु-
तानुगैतत्वाद्यस्मिकरं भवति; एवं धर्मेभेदाद्विरुद्धकार्यकरं
ज्ञेयम् । पित्तोष्णरूपस्यापि च बहेः प्रादेशिकपित्तोष्णो हानि-
जनकत्वं जन्यजनकयोर्भेदत्वादुपपन्नमेव ज्ञेयम् । स्थिरतोयच-
रानित्यनेन स्थिरतोयचारिणां निष्क्रियतया गौरवातिशयं दर्श-
यति । तिलवातामादीनां दृष्टिः पिष्टानामुष्णोदकमुद्रिता पिष्टा
उत्कुष्ठा उच्यन्ते, 'उत्कारिका' इत्यन्ये । घनं त्रिबेहसंयुतमित्यत्र
घनशब्देन दृष्ट्युच्यते । पायसेन प्रतिभोजनं यस्मिन् पित्तदहणे
तत् पायसप्रतिभोजनम् । मेघमिति मेदुरं मेदोजनकं वा ।
अप्रतान्त इति अशुशुक्षितः । व्यसनं मरणमित्यर्थः । पुष्टिमेव
च लभते इति योज्यम् ॥ २१७-२३४ ॥

भवन्ति चात्र—

पथ्यापथ्यमिहैकत्र भुक्तं समशनं मतम् ॥ २३५ ॥
विषमं बहु वाऽल्पं वाऽप्यप्रास्तातीतकालयोः ।
भुक्तं पूर्वाह्नशेषे तु पुनरध्यशनं मतम् ॥ २३६ ॥
त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन्नुजन्ति वा ।
प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति ॥ २३७ ॥
दिवा प्रबुध्यतेऽर्कण हृदयं पुण्डरीकवत् ।
तस्मिन्विबुद्धे श्रोतांसि स्फुटद्वं यान्ति सर्वेशः २३८ ॥
व्यायामाच्च विहाराच्च विशिस्तवाच्च चेतसः ।
न क्लेदपुण्यगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः ॥ २३९ ॥
अक्लिबेच्छन्नमासिकमन्यत्तेषु न दुष्यति ।
अविदग्ध इव क्षीरे क्षीरमन्यद्विमिश्रितम् ॥ २४० ॥
नैव दूष्यति तेनैव समं संपद्यते यथा ।
रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वन्येषु च ।
यान्ति कोष्ठे परिक्लेदं संवृते देहधातवः ॥ २४१ ॥

१ 'पयसा समितां चापि घनां त्रिबेहसंयुतान्' इति पा० ।
२ 'पुण्डरीकान्तः' इति पा० । ३ 'मारुतानुगतवादिधर्मोक्तमत्यशिशरं'
इति पा० । ४ 'हानिजननं' इति पा० । ५ 'मरणमनर्थं वा लभते'
इति पा० ।

क्लिष्टेष्वन्यदपक्केषु तेष्वासिक्तं प्रदुष्यति ।
विदग्धेषु पयःस्वन्यत् पयस्तप्तमिवापितम् ॥ २४२ ॥
नैशेष्याहारजातेषु नाविपक्केषु बुद्धिमान् ।
तस्मादन्यत्समश्रीयात्पालयित्यन्वालयुपी ॥ २४३ ॥

संप्रति प्रायुक्तसमशनादिलक्षणमाह—पथ्यापथ्यमिल्यादि ।
पथ्यापथ्यं किंचिदकत्र मिलितं, यथा—रक्तशाल्यञ्च यवकार्चं च
मिलितम् । बहुभुक्कमप्ययुक्तं वा तथाऽप्राप्तमतीतकालं च भुक्तं
विषममुच्यते । पूर्वान्नेत्यादि दिवा भुक्तस्योपरि तदहरेव पुनर्भु-
ज्यते तदध्यशनं; तन्निषेधयन्नाह—प्रातराशे इत्यादि । अशनमाशो
भोजनमित्यर्थः । कस्मात् दृश्यतीत्याह—दिवेत्यादि । स्फुटत्व-
मिति विवृतत्वं, विवृतत्वाच्च स्रोतसां स्रोतोभिर्वहनेन रसोऽव्या-
हतगतिर्मवति, ततश्च न क्लेदं स्रोतांसि यान्ति; तथा व्यायामा-
दिभिश्च शोथ्यमाणानि न क्लेदमुपयान्ति स्रोतांसि । व्यायामो
गमनादिः, विहारः अङ्गक्षेपणादिका चेष्टा । स्रोतोऽक्लेदं किं भवती-
त्याह—अक्लिष्टेष्वित्यादि । आसिक्तमिति प्रक्षिप्तम् । अविदग्धे
इत्यादिनाऽत्र दृष्टान्तमाह । म्लाने इति संकुचिते । अपक्वेष्विति
अन्येषु । उपसंहरति—नैशेष्वित्यादिना । नान्यत् समश्रीया-
दिति योजना ॥ २३५—२४३ ॥

तत्र श्लोकाः—
अन्तरशिगुणा देहं यथा धारयते च सः ।
यथाऽन्नं पच्यते यांश्च यथाऽऽहारः करोत्यपि २४४
येऽन्नयो यांश्च पुष्यन्ति यावन्तो ये पचन्ति यान् ।
रसादीनां क्रमोत्पत्तिर्मलानां तेभ्य एव च ॥ २४५ ॥
वृष्याणामाशुक्रदेतुर्धातुकालोद्भवकमः ।
रोगैकदेशकृद्देतुरन्तरशिर्यथाऽधिकः ॥ २४६ ॥
प्रदुष्यति यथा वृधो यान् रोगाञ्जनयत्यपि ।
ग्रहणी या यैथा यच्च ग्रहणीदोषलक्षणम् ॥ २४७ ॥
पूर्वरूपं पृथक् चैव व्यञ्जनं सच्चिकित्सितम् ।
चतुर्विधस्य निर्विघ्नं तथा चावस्थिकी क्रिया ॥ २४८ ॥
जायते च यथाऽत्यग्निर्यच्च तस्य चिकित्सितम् ।
उक्तवानिह तत् सर्वं ग्रहणीदोषके मुनिः ॥ २४९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्नेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते
चिकित्सास्थाने ग्रहणीचिकित्सितं
नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अन्तरशिरित्यादिना अध्यायसंग्रहं ब्रूते । येऽग्नय इति 'भौमा-
प्यामेय' इत्यादिनोक्ताः । यांश्चेति 'पश्चादहारगुणात्' इत्याद्युक्तमर्थं
संगृह्णाति । पुष्यन्ति यावन्त इति 'यथासं खं' इत्याद्युक्तं संग्र-
ह्णाति । ये पचन्ति यानिति 'सप्तभिर्देहधातारः' इत्याद्युक्तसंग्रहः ।
आशुक्रादित्वेन हेतुना आशुक्रदेतुः । शेषं व्यक्तम् ॥ २४४—२४९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने ग्रहणीचिकि-
त्सितं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानानन्त्रेयः ॥ २ ॥

ग्रहणीदोषचिकित्सिते क्रियमाणे तीक्ष्णादिना पित्तजननाद्ग्र-
हणीचिकित्सितानन्तरं पित्तप्रधानपाण्डुरोगचिकित्सितमुच्यते ।
पाण्डुरा वक्ष्यमाणहरितादिवर्णैर्भ्यः प्रधानेन वर्णनेपोपलक्षितो
रोगः पाण्डुरोगः । उक्तं हि सुश्रुते—“सर्वेषु चैतेषु हि पाण्डुभावो
यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः” (सु. अ. अ. ४४) इति ।
कामला-हलीमकादिरिक्तासा च पाण्डुरोगभेदत्वादेव तेषामिह
वक्तव्याः किंवा ‘पाण्डुरोगादीनां चिकित्सितं पाण्डुरोगचिकि-
त्सितम्’ इति परिग्रहात्, कामलादिरिक्तासामपि प्रतिज्ञातमेव
॥ १ ॥ २ ॥

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः ॥ ३ ॥

त्रिशोधीये यद्यपि पाण्डुरोगः पञ्चसंख्याक उक्तस्तथाऽपीह
पुनस्तदनुवादेन सुश्रुतोक्तचतुःसंख्यात्वं निषेधयति । उक्तं हि
सुश्रुते—“पाण्डूनामसोऽष्टार्धविधः प्रदिष्टः पृथक्समस्तैर्युगपच्च
दोषैः” (सु. अ. अ. ४४) इति । तत्र हि सुदृक्क्षणजः
सन्निपातजे एवावकृदः ॥ ३ ॥

दोषाः पित्तप्रधानास्तु यस्य कुप्यन्ति धातुषु ।

शैथिल्यं तस्य धातूनां गौरवं चोपजायते ॥ ४ ॥

ततो वर्णबलमेवा ये चान्येऽप्योजसो गुणाः ।

व्रजन्ति क्षयमत्यर्थं दोषदूष्यप्रदूषणात् ॥ ५ ॥

सोऽत्परकोऽल्पमेदस्को निःसारः शिथिलेन्द्रियः ।

वैवर्ण्यं भजते, तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥ ६ ॥

दोषा इत्यादिना संप्रतिमाह । पित्तं प्रधानं यथोक्ते पित्त-
प्रधानाः; बहुवचनं च व्यक्तिबहुत्वापेक्षया, ननु पारमार्थिकम् ।
गौरवं क्रियास्वाप्तमर्थ्यात्; गौरवं पाण्डुरोगिणो निःसारधातु-
त्वादिति श्रुते । ओजसो गुणा इति ओजसो रक्तधातुरूपस्य ये
गुणाः; किंवा ओजस एव ये दशगुणाः क्षीरसमाना उक्तास्ते
ज्ञेयाः । ओजसः क्षयेनैव ज्ञेहक्षये लब्धे पुनः ज्ञेहक्षयाभिधानं
विशेषक्षयाभिधानार्थम् । दोषैर्दूष्याणां प्रकृष्टादूषणादिति दोषदू-
ष्यप्रदूषणात् । निःसारः अपगतधातुसारः; “अष्टौ साराः” (वि.
अ. ८) इत्यादिना प्रोक्तसारविरहित इत्यर्थः । शिथिलेन्द्रियः
दुर्बलेन्द्रियः । स इति पुमान् । यद्यपि रक्तपित्तयोरैक्योन्नितात्
पित्तेनैव रक्तद्विभाज्या, तथाऽपीह रक्तक्षयो रक्तगोषरक्तस्य
पित्तेन क्षपणाद् रक्तगोषरक्तसारभागानुत्पादाच्च । यद्यपि पित्तं
तेजोरूपतया वर्णकरमिहोच्यते, यदुक्तं—“तेजोधातुस्युदकान्त-
रीक्षधातुप्रायोऽवदातवर्णकरः” (शा. अ. ८) इति, तथाऽपि
विकृतत्वात्, पित्तमिह विकृतवर्णकृदेव भवति ॥ ४—६ ॥

क्षाराम्ललवणात्युष्णविरुद्धासात्म्यभोजनात् ।
निष्पावमापिण्याकतिलतैलनिषेवणात् ॥ ७ ॥
विदग्धेऽन्ने दिवास्त्राद्यायामान्मैथुनात्तथा ।
प्रतिकर्मतुर्वैषम्याद्वेगानां च विधारणात् ॥ ८ ॥
कामचिन्ताभयक्रोधरोकोपहतचेतसः ।
समुदीर्णं यदा पित्तं हृदये समवस्थितम् ॥ ९ ॥
वायुना बलिना क्षिप्तं संप्राप्य धमनीर्दश ।
प्रपन्नं केवलं देहं त्वङ्मांसान्तरमाश्रितम् ॥ १० ॥
प्रदूष्य कफवातासृक्त्वङ्मांसानि करोति तत् ।
पाण्डुहारिद्रहरितान् वर्णान् बहुविधांस्त्वचि ॥ ११ ॥
स पाण्डुरोग इत्युक्तः

क्षारेत्यादिना समानं हेतुमाह । निष्पावः शिम्बः । व्यायामैश्वरे विदग्धेऽन्ने एव क्रियमाणे रोगहेतुनी । प्रतिकर्मणां धमनादीनामृत्तानां च वैषम्यं प्रतिकर्मतुर्वैषम्यम् । धमनीर्दश इति हृदयाश्रिता दश धमनीः । केवलमिति कृत्स्नम् । 'प्रदूष्य कफवातासृक्' इति पाठे विक्षितस्य वायोः पित्तेन दूषणं, यदा तु 'कफपित्तासृक्' इति पाठस्तदा पित्तेन हृदयस्थेन स्थानान्तरस्थस्य पित्तस्य दुष्टिर्ज्ञेया । समुदीर्णमित्यादिना येन संप्राप्तिः पूर्वोक्तसामान्यसंप्राप्तेरेव प्रपन्नः ॥ ७-११ ॥—

तस्य लिङ्गं भविष्यतः ।

हृदयस्पन्दनं रौक्ष्यं स्वेदाभावः श्रमस्तथा ॥ १२ ॥

तस्येत्यादिना पूर्वरूपमाह । 'स्वेदाबाधः' इति केचित् पठन्ति ॥ १२ ॥

संभृतेऽसिन् भवेत् सर्वः कर्णक्ष्वेडी हतानलः ।
दुर्बलः सदनोऽन्नदिद्र श्रमभ्रमनिपीडितः ॥ १३ ॥
गात्रशूलज्वरश्वासगौरवावृचिमान्नरः ।
मृदितैरिव गात्रैश्च पीडितोन्मथितैरिव ॥ १४ ॥
शलाक्षिकूटो हरितः शीर्णलोमा हतप्रभः ।
कोपनः शिशिरद्वेषी निद्रालुः घ्रीवनोऽल्पवाक् ॥ १५ ॥
पिण्डकोद्वेष्टकट्यूकपादकसदनानि च ।
भर्वन्त्यारोहणायसैर्विशेषश्चास्य वक्ष्यते ॥ १६ ॥

संभृतेऽसिञ्चिति उत्पन्ने पाण्डुरोगे । कर्णक्ष्वेडीत्यादि सामान्यं लक्षणं; कर्णक्ष्वेडी कर्णनादवान् । अन्नद्विडित्यनेन अन्नाग्रह उच्यते, अरुचिमानित्यनेन प्रार्थितान्नभक्षणसामर्थ्यमुच्यते । शिशिरद्वेषीति शीतद्वेषी; शिशिरद्वेषिता च पित्तरोगेऽप्यस्मिन् रोगमहिम्ना भवति । पिण्डकोद्वेष्टनं पिण्डकापीडा । आरोहणेनाशसैरिति केचिद्विभागं वर्णयन्ति । विशेषश्चास्य वक्ष्यते इति पाण्डुरोगस्य वातजत्वादिविशेषगतो हेतुलिङ्गविशेषो वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ १३-१६ ॥

आहारैरुपचारैश्च वातलैः कुपितोऽनिलः ।
जनयेत्कृष्णपाण्डुत्वं तथा रूक्षारुणाङ्गताम् ॥ १७ ॥
अङ्गमर्दं रुजं तोदं कम्पं पाण्डुशिरोरुजम् ।
वर्चःशोषास्यवैरस्यशोफानाहबलक्षयान् ॥ १८ ॥

आहारैरित्यादिना वातजस्य हेतुलक्षणे ग्राह । सामान्यलक्षणानि सर्वत्र भवन्ति, विशेषलक्षणैस्तु विशेषावगतिः ॥ १७-१८ ॥

पित्तलस्याचितं पित्तं यथोक्तैः सैः प्रकोपणैः ।
दूषयित्वा तु रक्तादीन् पाण्डुरोगाय कल्पते ॥ १९ ॥
स पीतो हरिताभो वा ज्वरदाहसमन्वितः ।
तृष्णामूर्च्छापिपासार्तः पीतमूत्रशूलहरः ॥ २० ॥
स्वेदनः शीतकामश्च न चान्नमभिनन्दति ।

कटुकास्यो न चास्योष्णमुपशेतेऽलमेव च ॥ २१ ॥
उद्गारोऽग्नौ विदाहश्च विदग्धेऽन्नेऽस्य जायते ।
दौर्गन्ध्यं भिन्नवर्चस्त्वं दौर्बल्यं तम एव च ॥ २२ ॥

पित्तलस्येत्यादिना पौतिकमाह । सर्वोऽपि पाण्डुरोगः पित्तजः, तथाऽप्ययं विशेषेण दोषान्तरासंगृह्यत्प्रबलपित्तजन्यत्वात् पौतिक इत्युच्यते; यथा पौतिकं रक्तपित्तम्; अत एवात्र पित्तातिप्रबलतोपदर्शनार्थं पित्तलस्येत्यनेन पित्तप्रकृतिताऽपि कारणत्वोक्ता, नान्यत्र 'वातलस्य, श्लेष्मलस्य' इति वा कृतम् । यथोक्तैरिति यो ह्यम्लेयादिनोक्तैरिहैव । रक्तादीनि रक्तप्रकारान्, तेन बलवातादीनामपि ग्रहणम् । तृष्णामूर्च्छापिपासार्त इत्यत्र तृष्णानिमित्ता मूर्च्छा तृष्णामूर्च्छा, तेन पिपासया समं न पौनरुक्त्यम्; अन्ये तु तृष्णामिह छधामाहुः, केचित् 'तृष्णामूर्च्छापरितस्य' इति पठन्ति ॥ १९-२२ ॥

विवृद्धः श्लेष्मलैः श्लेष्मा पाण्डुरोगं स पूर्ववत् ।
करोति गौरवं तन्द्रां छर्दिं श्वेतावभासताम् ॥ २३ ॥
प्रसेकं लोमहर्षं च सादं मूर्च्छां भ्रमं क्लमम् ।
श्वासं कासं तथाऽलस्यमरुचिं वाक्स्वरग्रहम् ॥ २४ ॥
शुक्लमूत्राक्षिवर्चस्त्वं कटुरुक्षोष्णकामताम् ।
श्वयथुं मेधुरास्यत्वमिति पाण्ड्वामयः कफात् ॥ २५ ॥

विवृद्ध इत्यादिना कफजमाह । पूर्ववदिति रक्तादीन् संदूष्य ॥ २३-२५ ॥

सर्वांश्चसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् ।
त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ २६ ॥

सर्वांस्त्रेत्यादिना साक्षिपातिकं व्याकरोति । त्रिदोषलिङ्गमिति प्रत्येकदोषलिङ्गसमुदाययुक्तम् ॥ २६ ॥

मुक्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।
 कषाया मारुतं, पित्तमूत्रा, मधुरा कफम् ॥ २७ ॥
 कोपयेन्मृदासर्दीश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरुक्षयेत् ।
 पूरयत्यविपक्वैश्च स्रोतांसि निरुणद्धि च ॥ २८ ॥
 इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यैजसी तथा ।
 पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ २९ ॥
 शून्यगण्डाक्षिकूटभूः शून्यपात्राभिमेहनः ।
 किमिकोटोऽतिसार्येत मलं सास्त्रक कफान्वितम् ॥

मुक्तिकेलादिना मृद्वक्षजमाह । अत्र च दोषसंबन्धे
 सत्यपि मृदेव व्यपदेशिका न दोषाः, तस्या एव चिकित्साभेद-
 लिङ्गभेदकर्तृत्वात् । कषाया मारुतमित्यादिना मृदोऽपि वाता-
 दिनात्लिङ्गं दर्शयति । ऊषरेति क्षारावुरसा । रसादीन् भुक्तं
 च विरुक्षयेदिति योज्यम् । अविपक्वैवेति स्वरूपावस्थितैव
 केवलं स्रोतांसि पूरयति रुणद्धि च; स्रोतोविरोधेन रसादीनां न
 सम्यग्बलं भवति । बलवर्णाग्निनाशनमित्यनेन बलादिहानिं
 दर्शयति ॥ २७-३० ॥

पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।
 कैालप्रकर्षोच्छूनो ना यश्च पीतानि पश्यति ॥ ३१ ॥
 बद्धावपिदृक् सकफं हरितं योऽतिसार्यते ।
 दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गच्छर्दिमूर्च्छातृषार्दितः ॥ ३२ ॥
 स नास्त्यसृक्कषयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।
 इति पञ्चविधस्योक्तं पाण्डुरोगस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥

पाण्डुरोग इत्यादिनाऽसाध्यलक्षणमाह । खरीभूत इति अ-
 ल्यैरुक्षः । कालेलादिनाऽपरमसाध्यलक्षणम् । श्वेतातिदिग्धाङ्ग
 इति श्वेतवर्णलिप्ताङ्ग इत्यर्थः ॥ ३१-३३ ॥

पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
 तस्य पित्तमसृग्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ ३४ ॥
 हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्मखाननः ।
 रक्तपीतशङ्कुन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥ ३५ ॥
 दाहाविपाकदौर्बल्यसदनाश्चिकर्षितः ।
 कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ ३६ ॥
 कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला ।
 कृष्णपीतशङ्कुन्मूत्रो भृशं शून्यश्च मानवः ॥ ३७ ॥
 सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिविष्णून्मूत्रो यश्च ताप्यति ।
 दाहाश्चिकृष्यानाह तन्द्रामोहसमन्वितः ॥ ३८ ॥
 नष्टाग्निस्त्रिंशः क्षिप्तं हि कामलावान् विपद्यते ।

पाण्डुरोगीत्यादिना कामलामाह । पाण्डुरोगीति वचनात्
 पाण्डुरोगस्यैव हेतुविशेषेण कामलादिरूपाऽवस्था उत्पद्यते; अतः

१ 'विरुक्ष्य च' इति पा० । २ 'शून्यगण्डाक्षिकूटभूनासिपादा-
 भ्रमेहनः' इति पा० । ३ 'कालप्रकर्षोच्छूनान्नाङ्गः' इति पा० ।
 ४ 'कृष्णमूत्रशङ्कुनेत्रः' इति पा० ।

एव च हारीते कामलावीनामपि पाण्डुरोगत्वमेवोक्तम् । वचनं
 हि—“वातेन पित्तेन कफेन चैव त्रिदोषमृद्वक्षजसंभवे च । द्वे
 कामले चैव हलीमकश्च स्मृतोऽष्टधैवं खलु पाण्डुरोगः” इति;
 अन्या तु सुश्रुतोक्ता कामला भिन्ना भवति, “यो ह्यामयान्ते
 सहसाऽम्लमक्षमाद्यदध्यान्यपि तस्य पित्तम् । करोति पाण्डुं
 वदनं विशेषात् पूर्वैरिति तन्निबलक्षयौ च” (सु. उ. अ. ४४)
 इत्यादिना पृथक्कामलाहेतुरुक्तः; वाग्भटेऽपि—“भवेत् पितो-
 ल्वणस्यासौ पाण्डुरोगादतेऽपि च” (वा. नि. अ. १३) इति;
 इह तु पाण्डुरोगेऽपि भवेत् पाण्डुरोगादिनाऽपि भवेत्, यथा
 प्रमेहाश्रिताः पिडिकाः प्रमेहेषु भवन्ति विना प्रमेहमपि भवन्ति;
 तथा पाण्डुरोगिणोऽप्युक्ता कामला पृथगपि भवति । कोष्ठ-
 शाखाश्रया बहुपित्ता पाण्डुरोगपूर्विका भवति, या तु केवलं
 शाखाश्रया अल्पपित्ता च वक्ष्या सा खतन्त्राऽपि भवतीति
 केचित्, अत एव तस्या रुक्षशीतेत्यादिना पृथगेव हेतुं
 लिङ्गं चाध्यायशेषे वक्षयति । बहुपित्तैत्यनेन केवलं शाखाश्रयाया
 अल्पपित्तत्वं सूचयति; अम्लकटुतीक्ष्णोपयोगं शाखाश्रयित्तस्य
 कोष्ठानयनार्थं वक्षयति । खरीभूतेति कठोरतामुपगता । कुम्भ-
 कामलेति अवस्थाभेदेन कोष्ठगतकामलायाः संज्ञा; कुम्भः कोष्ठः,
 तदाश्रया कामला कुम्भकामला । अस्यां च शोथोऽपि लक्षणं
 भवति । उक्तं हि सुश्रुते—“भेदस्तु तस्याः खलु कुम्भसाहः
 शोथो महान्तत्र च पूर्वभेदः” (सु. उ. अ. ४४) इति
 ॥ ३४-३८ ॥—

साध्यानामितरेषां तु प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ३९
 तत्र पाण्ड्वामयी स्निग्धस्तीक्ष्णैरूर्ध्वातुलोमिकैः ।
 संशोध्यो मृदुमिस्तिकैः कामली तु विरेचनैः ॥४०॥
 ताभ्यां संशुद्धकोष्ठ्याभ्यां पथ्यान्यन्नानि दापयेत् ।
 शालीन् सयवगोधूमान् पुराणान् यूषसंहितान् ४१
 मुद्रादकीमसुरैश्च जाङ्गलैश्च रसैर्हितैः ।
 यथादोषं विशिष्टं च तयोर्मैषज्यमाचरेत् ॥ ४२ ॥
 पञ्चगव्यं महातिकं कल्याणकमथापि वा ।
 स्नेहनार्थं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणे ॥ ४३ ॥

तत्रेत्यादिना चिकित्सामाह । ऊर्ध्वातुलोमिकैरित्यनेन ऊर्ध्व-
 हरा तुलोमवमनविरेचनयोरपि ग्रहणमुक्तं; यतः पाण्डुरो-
 गेऽपि “कफपाण्डुस्तु गोमूत्राङ्गिचयुक्तां हरीतकीम्” इत्यादिना
 विरेचनं वक्षयति । ताभ्यामिति पाण्डुरोगकामलाभ्याम् । ‘ताभ्यां
 संशुद्धकोष्ठ्यां’ इति पाठपक्षे ताभ्यामिति वमनविरेचनाभ्याम् ।
 विशिष्टमिलादि विशिष्टमैषज्यमिहैव कामलायां पाण्डुरोगे च
 वक्ष्यमाणं ज्ञेयम् ॥ ३९-४३ ॥

दाडिमात् कुडवो धान्यात् कुडवार्धं पलं पलम् ।
 चित्रकाच्छुक्लवेराच पिप्पल्यष्टमिका तथा ॥ ४४ ॥

तैः कल्कैर्विशतिपलं घृतस्य सलिलादके ।
सिद्धं हृत्पाण्डुगुल्मार्शः स्त्रीहवातकफार्तिनुत् ॥ ४५ ॥
दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवाते च शस्यते ।
तुःखप्रसविनीनां च वन्ध्यानां चैव गर्भदम् ॥ ४६ ॥

इति दाडिमाद्यं घृतम् ।

कटुका रोहिणी मुस्तं हरिद्रे वत्सकात् पलम् ।
पटोलं चन्दनं मूर्वा त्रायमाणा दुरालभा ॥ ४७ ॥
कृष्णा पर्पटको निम्बो भूमिम्बो देवदारु च ।
तैः कार्ष्णिकैर्घृतप्रस्थः सिद्धः क्षीरचतुर्गुणः ॥ ४८ ॥
रक्तपित्तं ज्वरं दाहं श्वयथुं सभगन्दरम् ।
अशांस्थसुन्दरं चैव हन्ति विस्फोटकांस्तथा ॥ ४९ ॥

इति कटुकाद्यं घृतम् ।

दाडिमेलादौ अष्टमिका द्विकषैमुक्तम् । उक्तं हि—“द्वि
धुवर्णं पलार्धं स्याच्छुक्तिरष्टमिकाऽपि च (क. अ. १२)”
इति ॥ ४४-४९ ॥

पथ्याशतरसे पथ्यावृन्तार्धशतकल्कवान् ।
प्रस्थः सिद्धो घृतात् पेयः स पाण्ड्वामयगुल्मनुत् ५०
इति पथ्याघृतम् ।

पथ्याशतेन कायः कर्तव्यः । अत्र च तथा काथार्थं जलं
देयं यथा चतुर्भोगावशिष्टं सद्गतचतुर्गुणं भवति; अत एव
द्रोणमानं जलं देयम् । पथ्यावृन्तार्धशतं हरीतकीफलवन्धना-
र्धशतम्; अन्ये तु पथ्यावृन्तचूर्णं हरीतकीफलसैव चूर्णं, तद-
स्थिशून्यमित्याहुः ॥ ५० ॥

दन्त्याश्चतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशालाडुभिः ।
तद्वत्प्रस्थो घृतात्सिद्धः स्त्रीहपाण्ड्वर्तिशोफजित् ५१
इति दन्तीघृतम् ।

दन्तीत्यादौ दन्त्याः काथो घृताचतुर्गुणः स्थाप्यः; तन्त्रान्त-
रदर्शनात् प्रस्थमान एवात्र काथो भवति । उक्तं ह्यन्यत्र—
“निकृम्भकडवकाये प्रस्थे तत्कल्कसंयुतम् । सर्पिःप्रस्थं पचेत्
क्षीहकामलापाण्डुरोगनुत्” इति ॥ ५१ ॥

पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षाद्यप्रस्थसाधितः ।
कामलागुल्मपाण्ड्वर्तिज्वरमेहोदरापहः ॥ ५२ ॥
इति द्राक्षाघृतम् ।

पुराणेत्यादौ जलमनुक्तद्रवत्वाद्भवति । द्राक्षाप्रस्थार्थं तु
कल्कः ॥ ५२ ॥

हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम् ।
सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ ५३ ॥
इति हरिद्रादिघृतम् ।

हरिद्रेलादौ द्रवान्तराभावात् क्षीरमेव चतुर्गुणम् ॥ ५३ ॥

च. सं. ६७

गोमूत्रे द्विगुणे दाढ्याः कल्काश्चद्वयसाधितः ।
दाढ्याः पञ्चपलकाये कल्के कालीयके परः ॥ ५४ ॥
माहिषात् सर्पिषः प्रस्थः पूर्वः पूर्वं परे परः ।

दाढ्याः कल्काश्चद्वयसाधितो माहिषसर्पिषः प्रस्थ इति
योज्यम् । दाढ्याः पञ्चपलकाये इत्यत्रापि पूर्वघृतासुसारात् पञ्च-
पलदाढ्याकाथोऽपि घृताद्विगुण एव कर्तव्यः । कालीयकल्कोऽपि
पूर्ववदक्षद्वयमान एव । पूर्वः पूर्वं इति पूर्वं पाण्डुरोगे, दाढ्या-
कल्कगोमूत्रसिद्धो घृतप्रस्थः; परे तु कामलाख्ये, परः दाढ्या-
काथकालीयकल्कसिद्धः; ‘देयः’ इति शेषः ॥ ५४ ॥—

स्नेहैरेमिरूपकस्य स्निग्धं मत्वा विरेचयेत् ॥ ५५ ॥
पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ।
दन्तीफलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिना शृतम् ॥ ५६ ॥

द्राक्षाञ्जलिं मुदित्वा वा दद्यात् पाण्ड्वामयापहम् ।
द्विशर्करं त्रिवृच्चूर्णं पलायं पैत्तिकः पिबेत् ॥ ५७ ॥
कफपाण्डुस्तु गोमूत्रक्लिच्युक्तां हरीतकीम् ।
आरवंधं रसेनेक्षोर्विद्वार्यामलकस्य च ॥ ५८ ॥

सत्रयूषणं विष्वपत्रं पिबेच्चा कामलापहम् ।
दन्त्यधेपलकल्कं वा द्विगुडं शीतवारिणा ॥ ५९ ॥
कामली त्रिवृतां वाऽपि त्रिफलाया रसैः पिबेत् ।
विशालात्रिफलामुस्तकुष्ठदारुकलिङ्गकान् ॥ ६० ॥
कार्ष्णिकानर्थकपर्षां कुर्यादतिविषां तथा ।
कर्षो मधुरसाया द्वौ सर्वमेतत् सुखाम्बुना ॥ ६१ ॥
मृदितं तं रसं पूतं पीत्वा लिह्याच्च मध्वनु ।
कासं श्वासं ज्वरं दाहं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥ ६२ ॥

गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तं च नाशयेत् ।
त्रिफलाया गुडूच्या वा दाढ्या निम्बस्य वा रसम् ॥

शीतं मधुयुतं प्रातः कामलातः पिबेन्नरः ।
क्षीरमूत्रं पिबेत् पक्षं गव्यं माहिषमेव वा ॥ ६३ ॥

पाण्डुगोमूत्रयुक्तं वा सताहं त्रिफलारसम् ।
तरुजान् ज्वलितान्मूत्रे निर्वाप्यामृद्य चाङ्गुरान् ६४

मातुलुङ्गस्य तत् पूतं पाण्डुरोथहरं पिबेत् ।
खण्क्षीरी त्रिवृच्छयामे भद्रदारु सनागरम् ॥ ६६ ॥

गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं मूत्रे वा कथितं पिबेत् ।
क्षीरमेमिः शृतं वाऽपि पिबेदोषानुलोमनम् ॥ ६७ ॥

हरीतकीं प्रयोगेण गोमूत्रेणाथवा पिबेत् ।
जीर्णं क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥ ६८ ॥

सत्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाऽप्ययोरसजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा पाययेद्विषक् ॥ ६९ ॥

१ ‘गोमूत्रयुक्तां द्विवा’ इति पा० । २ ‘आरवधरसेने’

इति पा० । ३ ‘सर्वं चूर्णं’ इति पा० ।

काश्मर्यं गम्भारीफलम् । शतमिति फाण्टकषायविधिना प्रक्षिप्तं, द्राक्षाज्जलिं युदित्वेलेनेन स्फुटमेव फाण्टकषायं दत्तं-यति । दिशर्करमिलादौ त्रिवृच्चूर्णं पलार्धं दिशर्करयुक्तं सत् सार्धपलमानं भवति । गोमूत्रेण युक्तमालोडितां पिबेत् । अन्ये तु आरक्षधरसेन हरीतकं पिबेदिति योजयन्ति, इक्ष्वाधिरसेन सत्रिकटुं बिल्वपत्रं पिबेदिति योजयन्ति । आरक्षधं सत्रिकटुकं विदार्या आमलकस्य च रसेन पिबेदित्यपरोऽर्थः । विशालेलादौ फाण्टकषायवद्भ्यात् पलमानात् चतुषलं द्रवं वदन्ति वृद्धाः ॥ ५५-६९ ॥

ज्यूपषत्रिफलामुस्तविडङ्गचित्रकाः समाः ।

नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं क्षौद्रसर्पिषा ॥ ७० ॥

भक्षयेत् पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलापहम् ।

नवायसमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥ ७१ ॥

इति नवायसचूर्णम् ।

नवायोरजसो भागा इति एकभागेपक्ष्या नवगुणत्वमयोरजसः; तेन ज्यूपषादीनां मिलितानां चूर्णेन सममयोरजः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

गुडनागरमण्डूरतिलांशान्मानतः समान् ।

पिप्पलीद्विगुणां कुर्याद्वटिकां पाण्डुरोगिणे ॥ ७२ ॥

ज्यूपषं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ ।

दावीतवद्भाक्षिको धातुर्गन्धिकं देवदारु च ॥ ७३ ॥

एतान् द्विपलिकान्भागान्चूर्णं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।

मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमज्जनसन्निभम् ॥ ७४ ॥

गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा तस्मिन्स्तु प्रक्षिपेत्ततः ।

उदुम्बरसमान्कृत्वा वटकांस्तान् यथाग्निं ना ॥ ७५ ॥

उपयुज्यत तत्रेण सात्स्यं जीर्णे च भोजनम् ।

मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥ ७६ ॥

कुष्ठान्यजीर्णकं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।

अर्शोसि कामलां मेहं ह्रीहानं शमयन्ति च ॥ ७७ ॥

इति मण्डूरवटकाः ।

ताप्याद्रिजतुरूप्यायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ।

चित्रकत्रिफलाव्योषविडङ्गैः पलिकैः सह ॥ ७८ ॥

दार्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुनाऽऽसृताः ।

अभ्यस्यास्त्वक्षमात्रा हि जीर्णे हितमिताशिना ७९

कुलत्थंकाकामाच्यादिकपोतपरिहारिणा ।

मण्डूरं पुराणं लोहकिट्टम् ॥ ७२-७९ ॥—

त्रिफलायाख्यो भागाख्यत्रिकटुकस्य च ॥ ८० ॥

भागश्चित्रकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ।

पञ्चाश्मजतुनो भागास्तथा रूप्यमूलस्य च ॥ ८१ ॥

माक्षिकस्य च शुद्धस्य लौहस्य रजसस्तथा ।

अष्टौ भागाः सितायाश्च तत्सर्वं सूक्ष्मचूर्णितम् ८२

माक्षिकेणामृतं स्थाप्यमायसं भाजने शुभे ।

उदुम्बरसमां मात्रां ततः खादेद्यथाग्निं ना ॥ ८३ ॥

दिने दिने प्रयुज्यत जीर्णे भोज्यं यथेप्सितम् ।

वर्जयित्वा कुलत्थानि काकमार्ची कपोतकम् ॥ ८४ ॥

योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।

रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं शिवम् ॥ ८५ ॥

पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ।

कुष्ठान्यजीर्णकं मेहं शोषं श्वासमरोचकम् ॥ ८६ ॥

विशेषाद्वन्यपसारं कामलां गुदजानि च ।

इति योगराजः ।

त्रिफलेयादौ रूप्यमूलं रूप्यस्य यत् किं भवति तज्ज्ञेयम् । माक्षिकस्येति माक्षिकधातोः । अश्मजत्वादीनां चतुर्णां पञ्च-भागाः प्रत्येकं; किंवा पञ्चाश्मजतुनो भागाः, तथा रूप्यमूलस्य चेति रूप्यमूलस्येति शिलाजतुविशेषणं; तेन रूप्यमूलस्यं यदुक्तं शिलाजतु “राजतं कटुकं” (चि. अ. १, पा. ३) इत्यादिनां, तदिह गृह्यते ॥ ८०-८६ ॥—

कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ॥ ८७ ॥

भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ।

शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥ ८८ ॥

त्वक्क्षीरी पिप्पली धात्री कर्कटाख्या पलोमिता ।

निदिग्ध्याः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्या त्रिगन्धकम् ॥

चूर्णितं मधुनः कुर्यात्त्रिपलेनाक्षिकान् गुडान् ।

दाडिमास्तुपथःपक्षिरसतोयसुरासवान् ॥ ९० ॥

तान् भक्षयित्वाऽनुपिबेच्चिरञ्जो भुक् एव वा ।

पाण्डुकुष्ठज्वरप्लीहातमकाशोभगन्दरान् ॥ ९१ ॥

पूतिद्वच्छुक्रमूत्राग्निदोषशोषगरोदरान् ।

कासासृग्दरपित्तासृक्शोथगुल्मगलामयान् ॥ ९२ ॥

ते च सर्वत्रणान् हन्युः सर्वरोगहराः शिवाः ।

इति शिलाजतुवटकाः ।

पुनर्नवा त्रिवृद्योषविडङ्गं दारु चित्रकम् ॥ ९३ ॥

कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चव्यं कलिङ्गकाः ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मुस्तं चेति पलोन्मितम् ॥ ९४ ॥

मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाद्गोमूत्रे व्याढके पचेत् ।

कोलवटिकाः कृत्वा तत्रेणालोच्य ना पिबेत् ९५

ताः पाण्डुरोगान् ह्रीहानमर्शोसि विषमज्वरम् ।

श्वयथुं ग्रहणीदोषं हन्युः कुष्ठं किमींस्तथा ॥ ९६ ॥

इति पुनर्वमण्डूरम् ।

दार्वात्त्वक् त्रिफला व्योषं विडङ्गमयसो रजः ।
 मधुसर्पियुतं लिङ्घात् कामलापाण्डुरोगवान् ॥९७॥
 तुल्या अयोरजःपथ्याहरिद्राः क्षौद्रसर्पिषा ।
 चूर्णिताः कामली लिङ्घाद्दक्षौद्रेण वाऽभयाः ॥९८॥
 त्रिफला द्वे हरिद्रे च कटुरोहिण्ययोरजः ।
 चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां स लेहः कामलापहः ॥ ९९ ॥

भावितानीत्यादि । द्विगुणत्रिगुणदशाहानि भावितानि ।
 रसैरिति कौटजादिकाथैः । कौटजं कुटजफलम् । अत्र भावना
 शिलाजतुकनैव विधिना कर्तव्या; काथ्यकाथमाने च तच्चान्तर-
 र—“तुल्यं गिरिजेन जले चतुर्गुणे भावनौषधं काथ्यम् ।
 तत्काथं पादांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेद्विरजम् ॥ तत्समरसतां यातं
 संशुक्रं प्रक्षिपेदसौ भूयः” इति; एवं चान्यत्रापि भावनाविधौ
 काथ्यकाथमानो ज्ञेयो । फलमूलाभ्यां पलमिति मिलित्वा
 पलम् । युक्त्या त्रिगन्धकमिति यावता त्रिगन्धेन साधुगन्धो
 भवति तावन्मात्रं त्रिगन्धं ज्ञेयं; त्रिगन्धं च पत्रत्वगेला उच्यन्ते,
 “त्रिगन्धं तु समाख्यातं त्वगेलापत्रकैः सदैः । तदेव तु समा-
 ख्यातं चातुर्जातं सकेसरम्” इति । पूत्यादिभिर्दोषशब्दः
 प्रत्येकं संबध्यते ॥ ८७-९९ ॥

द्विपलांशां तुगाक्षीरीं नागरं मधुयष्टिकाम् ।
 प्रास्थिकीं पिप्पलीं द्राक्षां शर्करार्धतुलां शुभाम् १००
 धात्रीफलरसद्रोणे चूर्णितं लेहवत् पचेत् ।
 शीतं मधुप्रस्थयुतं लिङ्घात् पाणितलं ततः ॥ १०१ ॥
 हन्येष कामलां पित्तं पाण्डुं कासं हलीमकम् ।

इति धात्र्यवलेहः ।

द्विपलंशामिलादा द्राक्षा प्रास्थिकी । धात्रीफलरसः धात्री-
 खरसः ॥ १०० ॥ १०१ ॥—

त्र्यूषणं त्रिफला चर्व्यं चित्रको देवदारु च ॥१०२॥
 विडङ्गान्यथ मुस्तं च वत्सकं चेति चूर्णयेत् ।
 मण्डूरतुल्यं तच्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥ १०३ ॥
 शनैः सिद्धास्तथा शीताः कार्याः कर्षसमा गुडाः ।
 यथाग्निं भक्षणीयास्ते ग्रीहपाण्ड्वमयापहाः ॥१०४॥
 ग्रहण्यशानुदश्चैव तत्रवाट्याशिनः स्मृताः ।

इति मण्डूरवटकाः ।

त्र्यूषणादीनामष्टाविंशतिपलानि, मण्डूरं च द्विगुणं, समुदितं
 चूर्णं चतुरधिकाशीतिपलमानं भवति । पृथगिति पाठान्मण्डूर-
 चूर्णेमेव पृथग्बद्धे पक्वव्यं, तस्मिन् सिध्यति त्र्यूषणादीनां चूर्णं
 प्रक्षेप्यम् । शुद्धमितिपदेन मण्डूरस्य ध्मापनगोमूत्रनिर्वापणा-
 दिना शुद्धिं दर्शयति । केचित्तु गोमूत्रमष्टगुणं प्रत्यासन्नमण्डूरा-
 देव वदन्ति; अयमेव पक्षः साधु प्रतिभाति ॥ १०२-१०४ ॥—

मज्जिष्ठा रजनीं द्राक्षा बलामूलान्ययोरजः ॥ १०५ ॥

लोभ्रं चैतेषु गौडः स्यादरिष्टः पाण्डुरोगिणाम् ।
 इति गौडोऽरिष्टः ।

बीजकात्पोडशपलं त्रिफलायाश्च विंशतिः ॥१०६॥
 द्राक्षायाः पञ्च लाक्षायाः सप्त द्रोणे जलस्य तत् ।
 साध्यं पादावशेषे तु पूतशेषे समावयेत् ॥ १०७ ॥
 शर्करायास्तुलां प्रस्थं माक्षिकस्य च कार्षिकम् ।
 व्योषं व्याघ्रनखोशीरं क्रमुकं सैलवालुकम् ॥१०८॥
 मधुकं कुष्ठमित्येतच्चूर्णितं घृतभाजने ।
 यवेषु दशरात्रं तद्ग्रीष्मे द्विः शिशिरे स्थितम् १०९
 पिबेत्तद्ग्रीष्मीपाण्डुरोगाशः शोथगुल्मनुत् ।
 मूत्रकृच्छ्रादमरीमेहकामलासन्निपातजित् ॥ ११० ॥
 बीजकारिष्ट इत्येष आत्रेयेण प्रकीर्तितः ।

इति बीजकारिष्टः ।

बीजकात् पोडशपलमित्यत्र केचित् ‘द्विर्बीजकपालान्यष्टौ’
 इति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः । बीजकः असनः । व्याघ्र-
 नखः नखीमेद एव । द्विः शिशिरे इति विंशतिरात्रस्थितम्
 ॥ १०५-११० ॥—

धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसं तु तम् ॥१११॥
 क्षौद्राद्रांशेन संयुक्तं कृष्णार्धकुडवेन च ।
 शर्करार्धतुलोन्मिश्रं पक्षं क्षिण्धघटे स्थितम् ॥११२॥
 प्रपिबेन्मात्रया प्रातर्जीर्णं हितमिताशनः ।
 कामलापाण्डुद्रोणवातासृग्विषमज्वरान् ॥११३॥
 कासद्विकारचिश्वासाश्चैषोऽरिष्टः प्रणाशयेत् ।

इति धात्र्यरिष्टः ।

धात्रीलावौ धात्रीफलसहस्रद्वयस्य खरस एव ग्राह्यः ॥
 १११-११३ ॥—

स्थिरादिभिः शृतं तोयं पानाहारे प्रशस्यते ॥११४॥
 पाण्डूनां, कामलार्तानां मृद्रीकामलकीरसः ।

कामलार्तानां मृद्रीकामलकीरसः पानाहारे प्रशस्यत इत्यर्थः
 ॥ ११४ ॥—

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थमिति प्रोक्तं महर्षिणा ॥११५॥
 विकल्पमेतद्विपजा पृथग्दोषबलं प्रति ।
 वातिकं स्नेहभूयिष्ठं, पित्तिकं तित्कशीतलम् ॥११६॥
 श्लैष्मिकं कटुतिकोष्णं, विमिश्रं सान्निपातिकं ।

विकल्पमिलनेनोक्तं विकल्पविधिमाह—वातिकं इत्यादि ।
 ॥११५॥११६॥—

निपातयेच्छरीरात्तु मृत्तिकां भक्षितां भिषक् ११७
 युक्तिकः शोथनेस्तीक्ष्णैः प्रसमीक्ष्य बलाबलम् ।
 शुद्धकायस्य सर्पीषं बलाधानानि योजयेत् ॥११८॥
 व्योषं विवर्धं हरिद्रे द्वे त्रिफला द्वे पुनर्नवे ।
 मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ ११९ ॥

१ ‘कटुरुक्षोष्णं’ इति पा० ।

वृश्चिकाली च भार्गी च सक्षीरस्तेः समेष्टृतम् ।
साधयित्वा पिबेद्युक्त्या नरो मृदोषपीडितः ॥१२०॥
तद्वत् केशरयश्चाहपिपलीक्षारशाद्वलैः ।
मृद्वक्षणादातुरस्य लौल्यादविनिवर्तिनः ॥१२१॥
द्वेषार्थं भावितां कामं दद्यात्तदोषनाशनैः ।
विडङ्गैलातिविषया निम्बपत्रेण पाठया ॥१२२॥
वार्ताकैः कटुरोहिण्या कौटजैर्मूवैयाऽपि वा ।

निपातयेदित्यादिना मृजपाण्डुरोगचिकित्सायाह । शाद्वलं
दुर्गं । मृद्वक्षणादविनिवर्तिनः सकृत्सेल्यर्थः । भावितामिति
तदोषनाशनैर्द्रव्यैः संस्कृताम् । मूवैयाऽपि वेत्यन्तो ग्रन्थः
पूर्वेण संबध्यते ॥ ११७-१२२ ॥—

यथादोषं प्रकुर्वीत भैषज्यं पाण्डुरोगिणाम् ॥१२३॥
क्रियाविशेष एषोऽस्य मातुं हेतुविशेषतः ।

पाण्डुरोगोक्तं दोषविशेषचिकित्सितं मृजेऽप्यतिदिशति—
यथादोषमिलादि । एष इति मृजे पाण्डुरोगे प्रोक्तः ॥१२३॥—
तिलपिष्टनिभं यस्तु वर्चः सृजति कामली ॥१२४॥
श्लेष्मणा रुद्धमार्गं तत् पित्तं कफहरैर्जयेत् ।

रूक्षणीतगुरुखादुच्यत्यामैवैगनिग्रहैः ॥१२५॥
कफसंमूच्छितो वायुः स्थानात् पित्तं क्षिपेद्वली ।
हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक् श्वेतवर्षास्तदा नरः ॥१२६॥
भवेत् साटोपविष्टमो गुरुणा हृदयेन च ।
दौर्बल्यात्पात्रिपाश्वर्तिहिक्काश्वासचिञ्चरैः १२७
क्रमेणात्पेऽनुसज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ।

तिलपिष्टनिभमिलादिना शाखाश्रयकामलाचिकित्सितं लक्ष-
णपूर्वकमाह । श्लेष्मणा रुद्धमार्गमिति कोष्ठस्थेन श्लेष्मणा शाखा-
श्रयि पित्तं कामलाजनकं रुद्धमार्गं कोष्ठग्रमनार्थं निषिद्धमार्ग-
मिति यावत् । एतदेव रूक्षेलादिना विक्षरेणाह । श्वेतवर्षा इति
कोष्ठस्थपित्तस्य मलरजस्य बहिर्निर्गमाद्वेदेन श्लेष्मणा श्वेत-
वर्षा भवति । क्रमेणेति ज्वरान्तैरनुपज्जते । अल्पे पित्ते शाखा-
श्रिते इति संबन्धः ॥ १२४-१२७ ॥—

वर्हिर्तित्तिरिदक्षणां रूक्षाम्लैः कटुकै रसैः ॥१२८॥
शुष्कमूलककौलत्थैर्युषैश्चाप्नान् भोजयेत् ।
मातुलुङ्गरसं क्षौद्रपिपलीमरिचान्वितम् ॥१२९॥
सनागरं पिबेत् पित्तं तथाऽस्यैति स्वमाशयम् ।

वर्ह्यादिना कफहरं पित्तवृद्धिकरं च समं चिकित्सितं प्राह,
यतः शाखाश्रयदोषस्य वृद्धिः । कोष्ठानयनार्थम् ; उक्तं हि—
“वृद्ध्याऽभिष्यन्दनात् पाकात् कोतोमुखविशेषनात् । शाखां
मुक्त्वा मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात्” (सू. अ. २८)
इति ॥ १२८ ॥ १२९ ॥—

कटुतीक्ष्णोष्णलवणैश्चैव रूक्षाम्लैश्चाप्युपक्रमः ॥१३०॥
औपित्तरागाच्छकृतो वायोश्चाप्रशमाद्भवेत् ।

१ ‘सक्षीरैः’ इति पा० । २ ‘क्रमेणात्पेन सज्येत’ इति पा० ।
३ गङ्गाधरसु ‘आपित्तरोगात्’ इति पठित्वा ‘उत्तहारिद्रनेत्रत्व-
दिरोगसङ्गावपर्यन्तं’ इति व्याख्यानयति ।

स्वस्थानमागते पित्ते पुरीषे पित्तरजिते ॥१३१॥
निवृत्तोपद्रवस्य स्यात् पूर्वः कामलिको विधिः ।

आपित्तरागाच्छकृत इति यावत् । कोष्ठमार्गस्थो मलो न रजते
तावत् पित्तवर्धनम् । पूर्व इति पूर्वोक्तः । कामलिको विधिरिति
कोष्ठश्रयिकामलाचिकित्सितं कर्तव्यमित्यर्थः ॥१३०॥१३१॥—
यदा तु पाण्डोर्वर्षः स्याद्विरतिशयावपीतकः ॥१३२॥
बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्द्राश्रितं मृदुज्वरः ।
स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासस्तृष्णाऽचिञ्चर्मः १३३
हलीमकं तदा तस्य विद्याद्वनिलपित्ततः ।

यदेलादिना हलीमकमाह । अयमेव तन्त्रान्तरे लाघवसंज्ञया
अलससंज्ञया चोच्यते । उक्तं हि सुश्रुते—“ज्वराङ्गमर्दभ्रमदा-
हत्तन्द्राक्षयापित्तो लाघवकोऽलसश्च । तं वातपित्ताद्विरतिपीतनीलं
हलीमकं केचिदुदाहरन्ति” (सु. उ. अ. ४४) इति ।
यच्चापि तत्र भिन्नवर्चस्त्वं सा चापि कामलावस्थैव न पृथ-
ग्रोगः । उक्तं हि तन्त्रान्तरे—“संतपो भिन्नवर्चस्त्वं बहिरन्ते
च पीनता । पाण्डुता नेत्ररागाश्च पानकीलक्षणं मतम्”
इति ॥ १३२ ॥ १३३ ॥—

गुडूचीखरसक्षीरसाधितं माहिषं घृतम् ॥१३४॥
स पिबेन्निरुतां स्निग्धो रसेनामलकस्य तु ।
विरक्तो मधुरप्रायं भजेत् पित्तानिलापहम् ॥१३५॥
द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्पीषं मधुराणि च ।
यापनान् क्षीरवर्स्तीश्च शीलयेत्सातुवासनान् १३६
मार्द्धीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याऽश्लिष्टवृद्धे ।
कासिकं चाभयालेहं पित्पल्लीं मधुकं बलाम् ॥१३७॥
पयसा च प्रयुज्जीत यथादोषं यथावलम् ।

गुडूचीखादिना हलीमकचिकित्सायाह । द्राक्षालेहं च पूर्वो-
क्तमिति ‘द्विपलांशां तुगाक्षीरं’ इत्यादिग्रन्थोक्तमिहैव । यापना-
वस्तयः तिद्धिस्थाने प्रोक्ताः । कासिकं चाभयालेहमिति अग-
स्त्यहरीतकीम् ॥ १३४-१३७ ॥—

तत्र श्लोकौ—

पाण्डोः पञ्चविधस्योक्तं हेतुलक्षणभेषजम् ॥१३८॥
कामला द्विविधा तेषां साध्यासाध्यत्वमेव च ।
तेषां विकल्पो यश्चाप्यो महाव्याधिर्हलीमकः ।
तस्य चोक्तं समासेन व्यञ्जितं सचिकित्सितम् १३९

इत्यग्निवेशशक्तौ तन्त्रेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते
चिकित्सास्थाने पाण्डुरोगचिकित्सितं
नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

पाण्डोः पञ्चविधसेलादिना संग्रहमाह । स च व्यक्त एव ॥
१३८ ॥ १३९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितार्थां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेद-
दीपिकायां चिकित्सास्थाने पाण्डुरोगचिकित्सितं
नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातो हिक्काश्वासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पाण्डुरोगकारणत्वादिक्काश्वासयोः पाण्डुरोगानन्तरमभिधानम् । वक्ष्यति हि—“पाण्डुरोगाद्विषाच्चैव प्रवर्तते गदाविमौ” इति । हिक्काश्वासौ च समानकारणचिकित्सितत्वादेकाध्याये एवोक्तौ ॥ १ ॥ २ ॥

वेद्लोकार्थतत्त्वज्ञमात्रेयमुपिमुत्तमम् ।
अपृच्छत् संशयं धीमानश्विदेशः कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥
य इमे द्विविधाः प्रोक्तास्त्रिदोषास्त्रिप्रकोपणाः ।
रोगा नानात्मकास्तेषां कस्को भवति दुर्जयः ॥ ४ ॥
अश्विदेशस्य तद्व्याक्यं श्रुत्वा मतिमतां वरः ।
उवाच परमप्रीतः परमार्थविनिश्चयम् ॥ ५ ॥
कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।
यथा श्वासश्च हिक्का च प्राणानाशु निरुन्ततः ॥ ६ ॥
अन्यैरप्युपसृष्टस्य रोगैर्जन्तोः पृथग्विधैः ।
अन्ते संजायते हिक्का श्वासो वा तीव्रवेदनः ॥ ७ ॥

वैदिकं लौकिकं च अर्थतत्त्वं जानातीति वेद्लोकार्थतत्त्वज्ञः । द्विविधा इति सामान्यासामान्यभेदेन; किंवा मृदुदारुणभेदेन, निजानिजभेदेन च । त्रिदोषा इति वातादिभिः पृथक्कालितैर्वा । त्रिप्रकोपणा इति असात्मेन्द्रियायसंयोग-परिणाम-प्रज्ञापराधकारणकाः । काममिति अनुमतौ । बहव इति ज्वर-शङ्खक-रोहिण्यादयः । यथा श्वासश्च हिक्का चेत्त्यनेन शीघ्रं प्राणहारित्वं हिक्काश्वासयोर्दर्शयति । अन्ते इति मरणसमये । संजायते इति अवश्यं हिक्काश्वासयोरन्यतरो जायते ॥ ३-७ ॥

कफवातात्मकावेतौ पित्तस्थानसमुद्भवौ ।
हृदयस्य रसादीनां धातूनां चोपशोषणौ ॥ ८ ॥
तस्मात् साधारणावेतौ मतौ परमदुर्जयौ ।
मिथ्योपचरितौ कुद्वौ हत आशीविषाविब ॥ ९ ॥

पित्तस्थानसमुद्भवविद्यनेन पित्तलोष्वस्थानसंबन्ध एव, नतु वातकफवदारम्भकत्वमिति दर्शयति; पित्तस्थानशब्देनामाशयोऽभिप्रेतः । साधारणाविति प्रायस्तुल्यचिकित्सत्वात् । आशीविषाविब दृष्टिनिःश्वासविषसर्पाविब । मिथ्योपचरितोऽन्योऽपि रोगो हन्ति, तदिहाशीविषदृष्टान्तेन मिथ्योपचारे सति शीघ्र-हन्तुत्वमाह ॥ ८ ॥ ९ ॥

पृथक् पञ्चविधावेतौ निर्दिष्टौ रोगसंग्रहे ।
तयोः शृणु समुत्थानं लिङ्गं च सम्भिपण्डितम् ॥ १० ॥
रजसा धूमवाताभ्यां शीतस्थानाम्भुसेवनात् ।
आयामाद्वास्यधर्माध्वरूक्षान्नविषमाशनात् ॥ ११ ॥

आमप्रदोषादानाहाद्रौक्ष्यादत्युपतर्पणात् ।
दौर्बल्यान्मर्मणो घाताद्गन्धाच्छुद्धितयोगतः ॥ १२ ॥
अतीसारज्वरच्छर्दिप्रतिश्यायक्षतक्षयात् ।
रक्तपित्तादुदावर्ताद्विस्त्र्यलसकादपि ॥ १३ ॥
पाण्डुरोगाद्विषाच्चैव प्रवर्तते गदाविमौ ।
निष्पावमापिप्याकतिलतैलनिषेवणात् ॥ १४ ॥
पिष्टशालूकविष्टम्भिदाहिगुरुभोजनात् ।
जलजानूपपिशितदध्यामक्षीरसेवनात् ॥ १५ ॥
अभिष्यन्धुपचाराच्च श्लेष्मलानां च सेवनात् ।
कण्ठोरसः प्रतीघाताद्विबन्धेश्च पृथग्विधैः ॥ १६ ॥

पृथगिति प्रत्येकं पञ्चविधौ । रोगसंग्रहे इति अष्टोदरीये । अत्र च रजसेत्यादिना प्रायो वातप्रकोपकगणो विच्छिद्योक्तः प्रवर्तते गदाविमावित्यन्तेन, निष्पावेत्यादिना कफकारणतया हिक्काश्वासयोः कफप्रकोपकहेतुगणोऽभिहितः; तदनेन वातजनककफजनकहेतुवर्गद्वयविच्छेदपाठेन वातकफयोरत्र स्वेहेदु-कुपितत्वेन स्वातन्त्र्यं दर्शयति, नावगन्धरूपत्वम् ॥ १०-१६ ॥

मारुतः प्राणवाहीनि स्रोतांस्यविश्वं कुप्यति ।
उरःस्थः कफमुद्धूय हिक्काश्वासान् करोति सः ॥ १७ ॥
घोरान् प्राणोपरोधाय प्राणिनां पञ्च पञ्च च ।

मारुतः प्राणवाहीनीत्यादिना संप्राप्तिमाह । इयं हिक्काश्वासयोः साधारणी संप्राप्तिः, वैशेषिकी चाप्रे वक्ष्यति । प्राणोपरोधावेति प्रायः प्राणहरणायैत्यर्थः । पञ्च पञ्च चेति हिक्काः पञ्च, श्वासाः पञ्च, इत्यर्थः ॥ १७ ॥—

उभयोः पूर्वरूपाणि शृणु वक्ष्याम्यतः परम् ॥ १८ ॥
कण्ठोरसोर्गुहत्वं च वदनस्य कषायता ।
हिकानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥ १९ ॥
आनाहः पार्श्वशूलं च पीडनं हृदयस्य च ।
प्राणस्य च विलोमत्वं श्वासानां पूर्वलक्षणम् ॥ २० ॥

लक्षणग्रहणगृहीतं पूर्वरूपं हिकानां ‘कण्ठोरसो’ इत्यादिना, श्वासानाम् ‘आनाहः’ इत्यादिनाऽऽह । विलोमत्वमिति पर्याकुलत्वम् ॥ १८-२० ॥

प्राणोदकाच्चवाहीनि स्रोतांसि सकफोऽनिलः ।
हिक्काः करोति संरुध्य तासां लिङ्गं पृथक् शृणु २१
क्षीणमांसबलप्राणतेजसः सकफोऽनिलः ।
गृहीत्वा सहसा कण्ठमुच्चैर्घोषवतीं भृशम् ॥ २२ ॥
करोति सततं हिकामेकद्वित्रिगुणां तथा ।
प्राणः स्रोतांसि मर्माणि संरुध्योष्माणमेव च ॥ २३ ॥
संज्ञां मुष्णाति गात्राणां स्तम्भं संजनयत्यपि ।
मार्गं चैवान्नपानानां रुणक्षुपहतस्मृतेः ॥ २४ ॥

साश्रुविद्वृतनेत्रस्य स्तब्धशङ्खच्युतश्रुवः ।
सक्तजल्पप्रलापस्य निर्वृतिं नाधिगच्छतः ॥ २५ ॥
महामूला महावेगा महाशब्दा महाबला ।
महाहिकेति सा नृणां सद्यः प्राणहरा मता ॥ २६ ॥
इति महाहिका ।

प्राणोदकेलादिना विशिष्टहिकासंप्रसिद्धाह । क्षीणमांसबल-
प्राणतेजस इति अत्र प्राणो वायुः, उत्साहो वा; तेजोऽग्निः ।
उच्चैर्गृहीत्वा घोषवतीमिति योज्यम् । द्विसंततां त्रिसंततामनेक-
गुणां वा करोति; तत्र द्विसंतता एकोपक्रमे वारद्वयं भवति ।
संरुधोष्माणमिति देहोष्माणम् । संसक्तवचनतया प्रलापो यस्य
स सक्तजल्पप्रलापः । महामूलेति गम्भीराश्रयदोषमूला ।
महाशब्दत्वं च उच्चैर्घोषवतीमिष्यनेनैवोक्तमपि महाहिकासंज्ञो-
पादानार्थमिह पुनरुक्तं, तेन 'महाहिका' इति संज्ञा ॥ २१-२६ ॥

हिकते यः प्रवृद्धस्तु कृशो दीनमना नरः ।
जर्जरणोरसा कृच्छ्रं गम्भीरमनुनादयन् ॥ २७ ॥
संजृम्भन् संक्षिपंश्चैव तथाऽङ्गानि प्रसारयन् ।
पार्श्वे चोभे समायम्य कूजन् सत्प्रभरुगर्दितः ॥ २८ ॥
नाभेः पकाशयाद्वाऽपि हिका चास्योपजायते ।
क्षोभयन्ती भृशं देहं नामयन्तीव ताम्यतः ॥ २९ ॥
रुणञ्चुच्छ्वासमार्गं तु प्रनष्टबलचेतसः ।
गम्भीरा नाम सा तस्य हिका प्राणान्तिकी मता ३०
इति गम्भीरा हिका ।

तत्र हिनिति कायति शब्दं करोतीति हिका । गम्भीरम-
नुनादयन्निति हिकाया अनु गम्भीरे शब्दं कुर्वन् । संक्षिप-
न्नहानीति योज्यम् । गम्भीरदेशमवत्वाद् 'गम्भीरा' इति संज्ञा
॥ २७-३० ॥

व्यपेता जायते हिका याऽनपाने चतुर्विधे ।
आहारपरिणामान्ते भूयश्च लभते बलम् ॥ ३१ ॥
प्रलापवम्यतीसारतृष्णातंस्य विचेतसः ।
जृम्भणो विद्वृताक्षस्य शुष्कास्यस्य विनामिनः ३२
पर्याध्मातस्य हिका या जनुमूलादसन्तता ।
सा व्यपेतेति विज्ञेया हिका प्राणोपरोधिनी ॥ ३३ ॥
इति व्यपेता हिका ।

व्यपेता परिणेतव्यः । आहारपरिणामान्ते इति आहार-
परिणामे द्वयैः; एतेनाहारेऽपि उत्पद्यते, अन्ते बलवती भवति
ता 'व्यपेता' इति संज्ञया दर्शयति । विनामिन इति शरीरवि-
नामकस्य । असंततेति अन्तर्निष्ठीया ॥ ३१-३३ ॥

क्षुद्रवातो यदा कोष्ठाद्यायामपरिग्रहितः ।
कण्ठे प्रपद्यते हिकां तदा क्षुद्रां करोति सः ॥ ३४ ॥
अतिदुःखा न सा चोराः शिरोर्मर्मप्रवाधिनी ।
न चोच्छ्वासाच्चपानानां मार्गमावृत्य तिष्ठति ॥ ३५ ॥
वृद्धिमायस्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ।
यतः प्रवर्तते पूर्वं तत एव निवर्तते ॥ ३६ ॥
हृदयं क्लोम कण्ठं च तालुकं च समाश्रिता ।
मृद्री सा क्षुद्रहिकेति नृणां साध्या प्रकीर्तिता ॥ ३७ ॥
इति क्षुद्रहिका ।

क्षुद्रेत्यादिना क्षुद्रहिकामाह । क्षुद्रवातः अल्पवातः; केचित्
क्षुद्रवातसुरानामाहुः । आयस्य इति आयासं कुर्वते; मार्दवं
यातीति संबन्धः । यतः प्रवर्तते पूर्वं तत एव निवर्तते इति
उत्पद्यमानैव निवर्तमानवेगा भवति; महाहिकादिवदनुपद्धा
न भवति; उत्पादकहेतोर्व्यायामादेरेव निवर्तते, व्यायामादिना
हिकाजनकवातस्य क्षुद्रस्य विज्ञेयात् संप्राप्तिभङ्गेनेति भावः ।
क्षुद्रवातजनितत्वात् क्षुद्रा हिका ॥ ३४-३७ ॥

सहसाऽत्यभ्यवहृतेः पानान्नैः पीडितोऽनिलः ।
ऊर्ध्वं प्रपद्यते कोष्ठान्मधैर्वाऽतिमदप्रदैः ॥ ३८ ॥
तथाऽतिरोषभाष्याध्वहास्यभारातिवर्तनैः ।
वायुः कोष्ठगतो धावन् पानभोज्यप्रपीडितः ॥ ३९ ॥
उरःस्रोतः समाविश्य कुर्याद्विकां ततोऽन्नजाम् ।
तथा शनैरसंबन्धं क्षुब्धश्चापि स हिकते ॥ ४० ॥
न मर्मवाधाजननी नेन्द्रियाणां प्रवाधिनी ।
हिका पीते तथा भुक्ते शमं याति च साऽन्नजा ४१

इत्यन्नजा हिका ।

सहसेत्यादिनाऽन्नजामाह । इयं च यद्यपि अन्नजा उक्ता,
तथाऽपि दोषादिजनितैव । पानभोज्यप्रपीडित इत्यनेनान्नस्य
कारणत्वेनोक्तत्वादियम् 'अन्नजा' इति संज्ञा ॥ ३८-४१ ॥

अतिसंचितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥ ४२ ॥
आसां या सा समुत्पन्ना हिका हन्याद्यु जीवितम् ।
यमिका च प्रलापातीर्तृष्णामोहसमन्विता ॥ ४३ ॥
अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्वन्दिग्रश्च यः ।
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्यतोऽन्यथा ४४

अतीत्यादिना साध्यासाध्यविभागमाह । अतिशयेन संचि-
ता दोषा यस्य स तथा । भक्तच्छेदकृशस्येति भोजनदुर्बलस्य ।
आसां पक्वानां या हिका अतीत्यादिना प्रोक्तक्ष्वासस्य पुनस्य
भवति सा जीवितं हन्ति । यमिका चेत्त्यनेन क्षुद्रा अन्नजा
च या साध्यत्वेनोक्ता सा यमलवेगेन जायमाना यमिका

ह्येताः पूर्वोक्तानुवेगेन या जायमाना सा महाहिका, सा स्वरूपे-
णैवासाध्या, तस्या अतीत्यादिशेनेनासाध्यताविधानमनर्थकम् ।
तथा महात्यादिहिकानां तिसृणामसंपूर्णलक्षणानां साध्यत्वं, क्षुद्रा-
न्नजयोस्तु संपूर्णलक्षणयोरपि साध्यत्वं, महाहिकादित्रयं निस-
र्गत एवासाध्यम् । अन्ये तु भुवते—महाहिकाद्योऽपि कदा-
चित् साध्या भवन्त्येव, तत्र प्राणान्तिकेति वचनं प्रायः प्राण-
हृत् इत्यभिप्रायेणोक्तम् । तथाहि **जतुकर्णे**—“आवा दुःसाध्या,
यसिका तृष्णामोहवतां सद्यःप्राणहृत्, गम्भीरा व्यपेते च” इत्यु-
क्तम् । अक्षीण इति अक्षीणमांसः ॥ ४२-४४ ॥

**यदा स्रोतांसि संरुध्य मासतः कफपूर्वकः ।
विष्वग्जति संरुद्धस्तदा श्वासान्करोति सः ॥४५॥**

यदेत्यादिना श्वाससंप्राप्तिमाह । स्रोतांसीति प्रकृतत्वात् प्राणे-
दकवाहीनि स्रोतांसि । कफपूर्वक इति कफप्रधानः । विष्वग्-
जति सर्वतो गच्छति ॥ ४५ ॥

**उद्धृयमानवातो यः शब्दबहुःखितो नरः ।
उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मर्त्तर्भ इवानिशम् ॥ ४६ ॥
प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
विकृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥ ४७ ॥
दीनः प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।
महाश्वासोपसृष्टः स क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ ४८ ॥
इति महाश्वासः ।**

उद्धृयमानेत्यादिना महाश्वासलक्षणमाह । उद्धृयमान इति
ऊर्ध्वं ध्रुयमानवातः । उच्चैरेति दीर्घम् । मत्तर्भः मत्तवली-
वदः । दीन इति दीनवत् । ‘दीनं प्रश्वसितं’ इति वा पाठः ;
तदा हि प्रश्वसितस्य दीनत्वं ‘दूराद्विज्ञायते’ इति यद्वक्ष्यति तद-
नुपपन्नं स्यात् ॥ ४६-४८ ॥

**दीर्घं श्वसिति यस्तूर्ध्वं न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखस्रोताः कुद्गन्धवहादितः ॥ ४९ ॥
ऊर्ध्वदृष्टिर्विषदंश्च विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।
प्रमुह्यन् वेदनार्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीडितः ॥ ५० ॥
ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते ।
मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्यसून् ॥ ५१ ॥
इत्यूर्ध्वश्वासः ।**

दीर्घमिलादिनोर्ध्वश्वासमाह । दीर्घं श्वसिति श्वासस्य बहिर्नि-
र्गमनं दीर्घकालं करोति । न च प्रत्याहरत्यधः इति श्वासमधो न
नयति । कुद्गन्धवहः दुष्टवायुः । श्वासस्य दीर्घकालमुद्धृत्येन
अधोऽनयने चोक्ते हेतुमाह—ऊर्ध्वश्वासे इत्यादिना ॥ ४९-५१ ॥
**यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ।
न वा श्वसिति दुःखार्तो मर्मच्छेदरुगादितः ॥ ५२ ॥**

**आनाहस्वेदमूर्च्छांतौ दह्यमानेन वस्तिना ।
विमुक्ताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः ॥ ५३ ॥
विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ।
छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं प्रजहात्यसून् ५४
इति छिन्नश्वासः ।**

यस्त्वित्यादिना छिन्नश्वासलक्षणमाह । श्वसिति विच्छिन्नमिति
निःश्वस्य पुनः क्षणान्तेन श्वसिति । न वा श्वसिति न श्वासं
लभते । मर्मच्छेदरूपा रुक् । वस्तिनिरोधः मूत्रनिरोध इत्यर्थः ।
रक्तैकलोचनत्वमिह व्याधिप्रभावात् । विच्छिन्नः विमुक्तसंधि-
बन्धः । एते त्रयः श्वासा निसर्गतोऽसाध्याः ॥ ५२-५४ ॥

**प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।
प्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ ५५ ॥
करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्धुरकं तथा ।
अतीव तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ ५६ ॥
प्रताम्यत्यतिवेगाच्च कासते सन्निरुध्यते ।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ ५७ ॥
श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः ।
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्तं लभते सुखम् ॥ ५८ ॥
अथास्योद्धंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्रोति भाषितुम् ।
न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः ॥ ५९ ॥
पाश्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।
आसीनो लभते सौख्यमुष्णं चैवाभिनन्दति ॥ ६० ॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन खिद्यता भृशमर्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥ ६१ ॥
मेघाम्बुशीतप्रागवतैः श्लेष्मलैश्चाभिवर्धते ।
स याप्यस्तमकश्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ६२
इति तमकश्वासः ।**

प्रतिलोममिलादिना तमकश्वासमाह । श्लेष्माणं समुदीर्य
चेलनेन सामान्यसंप्राप्त्युक्त्यापि श्लेष्माणः पुनरभिधानादिह
विशेषेण कारणत्वं दर्शयति । घुर्धुरकमिति कण्ठे घुर्धुरकश-
ब्दम् । संनिरुध्यते इति निषेधो भवति । तस्यैव चेति ‘श्लेष्माणः’
इति शेषः । आसीन उपविष्टः । उच्छ्रिताक्ष इति उच्छ्रिताक्षः ।
मुहुश्चैवावधम्यते इति क्षेणं क्षणं श्वसनेन वायुनाऽवधम्यते
॥ ५५-६२ ॥

**ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकं तु तम् ।
उदावर्तैरजोऽजीर्णं छिन्नकायनिरोधजः ॥ ६३ ॥
तमसा वर्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चागु प्रशाम्यति ।
मज्जतस्तमसीवाऽस्य विद्यात् संतमकं तु तम् ॥ ६४ ॥
इति प्रतमकसंतमकश्वासो ।**

१ ‘मुहुश्चावधम्यते गजारूढ इव शरीरचालनवान् भवति’ इति
गङ्गाधरः ।

पित्तसंबन्धाज्वरादियोगेन तमकस्यैव प्रतमकसंज्ञां दर्शय-
न्नाह—ज्वरेत्यादि । उदावर्तेत्यादिना प्रतमकहेतुलक्षणे प्राह ।
प्रतमक एव संतमकः । रजो धूलिः, कायनिरोधो वेगानां
निरोधः; किंवा क्षिप्रकायो वृद्धः, निरोधः वेगनिरोधः । तम-
सेति अन्धकारेण, किंवा तमसा तमोगुणेन । यद्यपि तमकस्य
शीतेन वृद्धिरुक्ता, तथाऽपि प्रतमकस्य पित्तसंबन्धत्वात् 'शीतै-
श्चाशु प्रशाम्यति' इति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति; किंवा यथा
मद्योत्थविकारस्य मद्यं प्रशमनं भवति, तथा शीतसमुत्थस्यापि
तदात्ममात्रे शीतैः प्रशमनं हेतुम् । प्रतमकस्यतमकमेद एवेति
कृत्वा श्वासानां पञ्चसंख्यासिद्धिः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

रूक्षायामसोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रवाधकः ॥ ६५ ॥
हितस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।
न च भोजनपानानां निरुणञ्चुचितां गतिम् ॥ ६६ ॥
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि कांचिदापादयेद्रुजम् ।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः ॥ ६७ ॥
इति श्वासाः समुद्दिष्टा हिक्काश्चैव स्वलक्षणैः ।

रूक्षेत्यादिना क्षुद्रश्वासमाह । रूक्षदायासाच्च उद्भवो यस्य
स रूक्षायामसोद्भवः । क्षुद्रवात इति स्वल्पवातः । न सोऽत्यर्थ-
मिति नाल्पर्यं दुःखकरः । न दुःख इति न दुःखसाध्यः । सर्वे
चाव्यक्तलक्षणा इत्यनेन साध्यत्वेनोक्तानां महाश्वासादीनां व्यक्त-
सर्वैलक्षणताव्यतिरिक्त्यामेवावस्थायां साध्यतां प्रतिपादयति
॥ ६५-६७ ॥—

पर्णां प्राणहरा वर्ज्यां घोरास्ते ह्याशुकारिणः ॥ ६८ ॥
भेषजैः साध्ययाप्यास्तु क्षिप्रं भिषगुपाचरेत् ।
उपेक्षिता दहेयुर्हि शुष्कं कश्मिवानलः ॥ ६९ ॥

प्राणहरा महाश्वासादयः संपूर्णलक्षणा वर्ज्याः । साध्ययाप्या-
निति बहुवचनं साध्ययाप्यमेवबहुत्वाज्ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

कारणस्थानमूलैक्यादेकमेव चिकित्सितम् ।
द्वयोरपि यथादृष्टमृषिभिस्तन्निबोधत ॥ ७० ॥
हिक्काश्वासादितं क्षिप्रैरादौ खेदैरुपाचरेत् ।
आक्तं लवणतैलेन नाडीप्रस्तरसंकरैः ॥ ७१ ॥
तैरस्य ग्रथितः श्लेष्मा स्रोतःस्वमिविलीयते ।
खानि मार्दवमायान्ति ततो वातानुलोमता ॥ ७२ ॥
यथाऽद्रिकुञ्जवर्कांशुतक्तं विष्यन्दते हिमम् ।
श्लेष्मा तप्तः स्थिरो देहे खेदैर्विष्यन्दते तथा ॥ ७३ ॥
खिन्नं बात्वा ततस्तूर्णं भोजयेत् क्षिप्रमोदनम् ।
मत्स्यानां शूकराणां वा रसैर्दध्युत्तरेण वा ॥ ७४ ॥
ततः श्लेष्मणि संवृद्धे वमनं पाययेत्तु तम् ।
पिप्पलीसैन्धवक्षौद्रेयुक्तं वाताविरोधि यत् ॥ ७५ ॥

निर्हते सुखमाप्नोति स कफे दुष्टविग्रहे ।

स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥ ७६ ॥

संप्रति भिन्नयोरपि हिक्काश्वासयोर्थेया समानं चिकित्सितं
भवति तथा दर्शयन् समानं चिकित्सितमाह—कारणेत्यादि ।
कारणं बाह्यकारणं, स्थानं नाभ्यादि, मूलं दोषः । क्षिप्रैरिति
खेदैरेत्यस्य विशेषणम्; अन्ये तु क्षिप्रमिति पठन्ति । लव-
णवत्तैलं लवणतैलम् । कुक्षेष्मिति विटपेषु । मत्स्यादीनामित्यादौ
मत्स्यादीनामपि रसः खरसः कल्केन कर्तव्यः । दध्युत्तरं दधि-
सरः । ईदृशं च भोजनं वमनानुगुणकफवृद्धयर्थम् । उक्तं हि—
“रूक्षोत्तरदृष्टयति ह्यदुःखम्” (सि. अ. १) इति । वातावि-
रोधीत्यनेन अमं रूक्षं, तीक्ष्णं च वमनं, निषेधयति । दुष्टः विग्रहो
यस्य स दुष्टविग्रहः ॥ ७०-७६ ॥

लीनश्चेदोषशेषः स्याद्धूमैस्तं निर्हरेद्बुधः ।

हरिद्रां पत्रमेरण्डमूलं लाक्षां मनःशिलाम् ॥ ७७ ॥

सदेवदार्ढ्यं मांसीं पिष्ट्वा वर्ति प्रकल्पयेत् ।

तां घृताक्तां पिवेद्धूमं यथैवा घृतसंयुतैः ॥ ७८ ॥

मधूच्छिष्टं सर्जरसं घृतं मल्लकसंपुटे ।

कृत्वा धूमं पिवेच्छुद्धं बालं वा क्षायु वा गवाम् ७९

स्योनाकवर्धमानानां नार्डी शुष्कां कुशस्य वा ।

पद्मकं गुग्गुलं लोहं शल्लकीं वा घृताल्लुतम् ॥ ८० ॥

वमनशेषदोषहरणार्थं धूममाह—लीन इत्यादिना । एतेन
धूमो वमनं विनाऽपि स्वल्पदोषे कर्तव्य एव, तत्रापि धूमविषय-
दोषस्य विद्यमानत्वात् । अलं हरितालम् । धूमवर्तिस्तु तस्याशी-
तीयोक्तधूमवर्तिविधानेन कर्तव्या । अत्र च धूमपाननलिका-
मानं वक्ष्यमाणकासहरधूमनलिकामानसमानमिच्छन्ति, हिक्का-
श्वासयोरपि काससमानत्वात् । मधूच्छिष्टं सिकथकम् । मल्लकसं-
पुटे चात्रानुक्तमपि पातव्यधूमनिर्गमार्थमूर्ध्वं छिद्रं कर्तव्यम् ।
पद्मकादिष्वपि मल्लकेत्याद्यनुवर्तते । वर्धमान एरण्डः । लोहः
अगरुः । शल्लकी खनानुख्याता ॥ ७७-८० ॥

खरक्षीणातिसारास्त्रिपत्तदाहानुबन्धजान् ।

मधुरस्निग्धशीतावैर्हिक्काश्वासानुपाचरेत् ॥ ८१ ॥

शीतावैरिलादिशब्देन पित्तहरपिच्छलादिग्रहणम् ॥ ८१ ॥

न खेद्याः पित्तदाहार्ता रक्तखेदातिवर्तिनः ।

क्षीणधातुबला रूक्षा गर्भिण्यश्चापि पित्तलाः ॥ ८२ ॥

कोष्णैः काममुरःकण्ठं स्नेहसेकैः सशर्करैः ।

उत्कारिकोपनाहैश्च खेदयेन् मृदुभिः क्षणम् ॥ ८३ ॥

तिलोमामाषणोधूमचूर्णैर्वातहरैः सह ।

स्नेहैश्चोत्कारिका साम्लैः सक्षरीरैर्वा कृता हिता ८४

१ 'विटपः संमतल्लतादिभिराच्छादिते मध्यस्थाने पर्वतादेः
स्थानभेदे' इति शब्दस्रोतमहानिधौ ।

नवज्वरामदोषेषु रुक्षखेदं विलङ्घनम् ।
समीक्ष्योल्लेखनं वाऽपि कारयेत्क्षणम्बुना ॥ ८५ ॥
अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा वातहरैर्भिषक् ।
रसाद्यैर्नातिशीतोष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥ ८६ ॥
उदावर्तं तथाऽऽध्माने मातुलुङ्गाम्लवेतसैः ।
हिङ्गुपीलुबिडैश्चात्र युक्तं स्यादनुलोमनम् ॥ ८७ ॥

पित्तदाहार्ता इति पित्तातो दाहार्ताश्च । रक्तं खेदश्चातिव-
र्तमानौ येषां ते रक्तखेदातिवर्तनः । पित्तलाः पित्तप्रकृतयः ।
कोणैरित्वादिना खेदानां स्थानविशिष्टं खेदमाह । काम-
मिति इच्छायां सखाम्, उत्कारिकोपनहैः खेदेयत् । उल्लेखनं
वमनम् । अतियोगोद्धतमिति वमनाद्यतियोगवृद्धं; किंवा अति-
योगेन अतिमात्रोद्धतम् ॥ ८५-८७ ॥

हिक्काश्वासामयी ह्येको बलवान् दुर्बलोऽपरः ।
कफाधिकस्तथैवैको रूक्षो बलानिलोऽपरः ॥ ८८ ॥
कफाधिके बलस्थे च वमनं सविरेचनम् ।
कुर्यात् पथ्याग्निने धूमलेहादिशमनं ततः ॥ ८९ ॥
वातिकान् दुर्बलान् बालान् वृद्धाश्चानिलसूदनैः ।
तर्पयेद्देव शमनैः स्नेहयूपरसादिभिः ॥ ९० ॥

चिकित्साभेदार्थं हिक्काश्वासिनोऽवस्थाभेदमाह—हिक्कासादि ।
एतावत्तस्रोऽवस्थाः साक्षादुक्ताः—बलवान्, दुर्बलः, वाताधिकः,
कफाधिकश्चेति; रूक्षबलानिलविशेषेणानपि रूक्षस्निग्धवास-
द्रवम् । तत्र बहुकफे बलरूपस्थिते चावस्थाद्वये क्रियां ब्रूते—
कफाधिके इत्यादि । तत इति वमनविरेचनान्तरम् । तथा
चापरेऽवस्थाद्वये समानचिकित्सितमाह—वातिकानिलादि ।
बालवृद्धयोश्चात्रासंपूर्णक्षीणधातुत्वेन दुर्बलयोर्दुर्बलोदाहरणार्थ-
मेवोपादानम् । एतच्च संक्षेपेण चिकित्सासूत्रमुक्तम् । तेन
बलवान् वाताधिक इत्याद्यवस्थायां मिथितयासुक्तचिकित्साया
अपि मिश्रणं कल्पनीयं; यथा—प्रलेकदोषोक्तचिकित्सा दोषसंसर्गं
विकल्प्यते ॥ ८८-९० ॥

अनुक्लिष्टकफास्निग्धदुर्बलानां विशोधनात् ।
वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोष्याशु हरेदसून् ॥ ९१ ॥
दृढान् बहुकफास्तस्माद्रसैरानूपवारिजैः ।
तृप्तान्विशोधयेत्स्विन्नान् बृंहयेदितरान् भिषक् ९२
बहिर्हित्तिरिदक्षाश्च जाङ्गलाश्च मृगद्विजाः ।
दशमूलीरसे सिद्धाः कौलथे वा रसे हिताः ॥ ९३ ॥

अविषयप्रविष्टशोधने दोषमाह—अनुक्लिष्टेलादिना । मर्म
इति हृदयादीनि । दृढानिति बलवतः । रसैरानूपवारिजैस्तृप्ता-
निलनेन कफोक्लेशकरणे तृप्तिं दर्शयति । स्विन्नानिति स्नेहि-
तात् । इतरानिति दुर्बलान् बहुवार्ताश्च । कफाधिकायामवस्थायां
तर्पणरूपविपरीतक्रियाकरणेऽनुक्तेऽपि कफद्रव्या दोषोक्लेश-
व. सं. ६८

एव ज्ञेयः । इह दशमूलरसादौ बहिर्हित्तिरादीनां सिद्धिः रस-
विधानेनैव ज्ञेया ॥ ९१-९३ ॥

निदिग्धिकां बिल्वमध्यं कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।
त्रिकण्टकं गुडूचीं च कुलत्थांश्च सचित्रकान् ॥ ९४ ॥
जले पक्त्वा रसः पृतः पिप्पलीघृतमर्जितः ।
सनागरः सलवणः स्याद्यूपो भोजने हितः ॥ ९५ ॥
राक्षां बलां पञ्चमूलं ह्रस्वं मुद्गान् सचित्रकान् ।
पक्त्वाऽम्बसि रसे तस्मिन् यूषः साध्यश्च पूर्ववत् ९६
पलवान्मातुलुङ्गस्य निम्बस्य कुलकस्य च ।
पक्त्वा मुद्गांश्च सव्योषान् क्षारयूषं विपाचयेत् ॥ ९७ ॥
दत्त्वा सलवणं क्षारं शिष्टमृणं मरिचानि च ।
युक्त्या संसाधितो यूषो हिक्काश्वासविकारनुत् ९८
कासमर्दकपत्राणां यूषः शोभाञ्जनस्य च ।
शुष्कमूलकयूषश्च हिक्काश्वासनिवारणः ॥ ९९ ॥
सदधिव्योषसर्पिण्को यूषो वार्ताकजो हितः ।
शालिषट्किगोधूमयवाञ्चान्यनवानि च ॥ १०० ॥
हिङ्गुसौवर्चलाजाजीबिडपौष्करचित्रकैः ।
सिद्धा कर्कटशुद्ध्या च यवागूः श्वासहिक्किनाम् १०१
दशमूलीशरीरास्त्रापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
शृङ्गीतामलकीमार्गांगुडूचीनागपान्शुभिः ॥ १०२ ॥
यवागू विधिना सिद्धां कपायं वा पिबेन्नरः ।
कासहृद्ग्रहापथार्तिहिक्काश्वासप्रशान्तये ॥ १०३ ॥
पुष्कराद्दशदीव्योषमातुलुङ्गाम्लवेतसैः ।
योजयेदन्नपानानि ससर्पिर्विडहिङ्गुभिः ॥ १०४ ॥

निदिग्धिकामित्यादि । यूषविधानसामान्यपठितस्यापि कुल-
त्थस्य यूषप्रकृतिवाद्यूषसाधनोपयोगिकं मानं गृह्यते; शेषद्रव्यं तु
यूषसाधनमानेन गृह्यते । पिप्पलीसाधिते घृते पिप्पलीयुक्ते घृते
वा मर्जित इति पिप्पलीघृतमर्जितः । एवं राक्षामित्यादौ रसस्य
प्राधान्यम् । पूर्ववदित्यनेन पिप्पलीघृतमर्जनं आदि कमतिदिशति ।
क्षारेण युक्तो यूषः क्षारयूषः, क्षारः अपामार्गादिः । कासमर्दकीनां
यथायोग्यतया प्रक्षेपः । जलमानादिना संस्कार उज्ज्वलः ।
दशमूलीत्यादौ कषायशब्दः पानीयस्थानविहितत्वादर्थश्रुते जले
एव वर्तते ॥ ९४-१०४ ॥

दशमूलस्य वा काथमथवा देवदारुणः ।
तृपितो मदिरां वाऽपि हिक्काश्वासी पिबेन्नरः ॥ १०५ ॥
पाठां मधुरसां राक्षां सरलं देवदारु च ।
प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य सुरामण्डे निधापयेत् ॥ १०६ ॥
तं मन्दलवणं कृत्वा भिषक् प्रस्तुतं संमितम् ।
पाययेत्तु ततो हिक्का श्वासश्चैवोपशाम्यति ॥ १०७ ॥
हिङ्गु सौवर्चलं कोलं समङ्गां पिप्पलीं बलाम् ।
मातुलुङ्गरसे पिष्टमारनालेन वा पिबेत् ॥ १०८ ॥

सौवर्चलं नागरं च भार्गी द्विशर्करायुतम् ।
 उष्णाम्बुना पिबेदेतद्विक्वाभ्यासविकारनुत् ॥ १०९ ॥
 भार्गीनागरयोः कल्कं मरिचक्षारयोस्तथा ।
 पीतद्रुचित्रकास्फोतामूर्वाणां चाम्बुना पिबेत् ॥ ११० ॥
 मधूलिका तुगाक्षीरी नागरं पिप्पली तथा ।
 उत्कारिका घृते सिद्धा भ्वासे पित्तानुबन्धजे ॥ १११ ॥
 श्वाविधं शशमांसं च शल्लुक्य च शोणितम् ।
 पिप्पलीघृतसिद्धानि भ्वासे वातानुबन्धजे ॥ ११२ ॥
 सुवर्चलारसो दुग्धं घृतं त्रिकटुकान्वितम् ।
 शाल्योदनस्यानुपानं वातपित्तानुगे हितम् ॥ ११३ ॥
 क्षीरीपुष्पस्वरसः सतलर्पणस्य वा पुनः ।
 पिप्पलीमधुसंयुक्तः कफपित्तानुगे मतः ॥ ११४ ॥
 मधुकं पिप्पलीमूलं गुडो गोश्वेशकृद्रसः ।
 घृतं क्षौद्रं कासभ्वासेहिकामिष्यदिनां शुभम् ॥
 खराश्वोष्ट्वराहाणां मेघस्य च गजस्य च ।
 शकृद्रसं बहुकफे चैकैकं मधुना पिबेत् ॥ ११६ ॥
 क्षारं चाप्यश्वगन्धाया लिह्यान्ना क्षौद्रसर्पिणा ।
 मयूरपादनालं वा शकलं शल्लुक्य वा ॥ ११७ ॥
 भ्वाविजाण्डकचापाणां रोमाणि कुरुरस्य वा ।
 शृङ्गोद्विशाफानां वा चर्मस्थीनि खुरांस्तथा ॥ ११८ ॥
 सर्वोप्येकैकशो वाऽपि दग्ध्वा क्षौद्रघृतान्वितम् ।
 चूर्णं लीढ्वा जयेत् कासं हिकाम् भ्वासे च दारुणम् ॥
 एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ।
 तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थं देया लेहा न निष्कफे ॥ १२० ॥

आस्फोता अपरमल्लिकेति ख्याता । मधूलिका अलग्नोष्माः ।
 श्वाविधमिति शल्लुक्य मांसम् । मयूरपादनालमिति नालं
 मयूरपिच्छसैव नालम् । घृतमत्र प्रस्थमानम् । शकलमिति
 मत्स्यशकलाकारम् । जाण्डकः महदेशोद्धवः प्राणी पृष्ठमात्रे
 संकोचमुपयाति । एकोऽद्विविधाभिन्नः शको येषां ते एकश्चाप
 अश्वाद्यः, द्विशापा हरिणाद्यः । तन्मार्गशुद्ध्यर्थमिति प्राणमा-
 र्गशुद्ध्यर्थम् ॥ १०५-१२० ॥

कासिने च्छर्दनं दद्यात् स्वरभङ्गे च बुद्धिमान् ।
 वातश्लेष्महरैर्युक्तं तमके तु विरेचनम् ॥ १२१ ॥
 उदीर्यते श्रुततरं मार्गरोधाद्वहजलम् ।
 यथा तथाऽनिलस्तस्य मार्गं निर्व्यं विशोधयेत् ॥ १२२ ॥

कासिन इति हिकाभ्यासयुक्त एव कासी । उदीर्यते इत्यादौ
 अनिलः कफमार्गनिरोधादुदीर्यते इति दर्शयति ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

शरीचोरकजीवन्तीत्वक्कुसुं पुष्कराद्वयम् ।
 सुरसं तामलक्येला पिप्पल्यगुरु नागरम् ॥ १२३ ॥

१ 'गोशङ्कतो रसः' इति पा० । २ 'श्वविद्रोहकचापाणां' इति,
 'श्वविजाहकचापाणां' इति च पा० । ३ 'यकदिशकशृङ्गाणि'
 इति पा० । ४ 'प्राणप्रकोपजाः' इति प्रा० ।

वालकं च समं चूर्णं कृत्वाऽष्टगुणशर्करम् ।
 सर्वथा तमके भ्वासे हिकायां च प्रयोजयेत् ॥ १२४ ॥

शरीत्यादिके समं चूर्णमिति वालकान्तं द्रव्यं समम् । अष्ट-
 गुणशर्करमिति एकभागापेक्षयाऽष्टगुणशर्करम् । सर्वथेति पान-
 भोजनलेहादिषु ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

मुकाप्रवालवैदूर्यशङ्खस्फटिकमञ्जनम् ।
 ससारगन्धकार्वाकसूक्ष्मैलालवणद्रव्यम् ॥ १२५ ॥
 ताम्रायोरजसी रूप्यं ससौगन्धिकसीसकम् ।
 जातीफलं शण्पाद्वाजमपामार्गस्य तण्डुलाः ॥ १२६ ॥
 एषां पाणितलं चूर्णं तुल्यानां क्षौद्रसर्पिणा ।
 हिकां भ्वासे च कासं च लीढमाशु नियच्छति ॥ १२७ ॥
 अञ्जनात्तिमिरं काचं नीलिकां पुष्पकं तमः ।
 मल्यं कण्डूमभिष्यन्दमर्षं चैव प्रणाशयेत् ॥ १२८ ॥
 इति मुक्ताद्यं चूर्णम् ।

मुक्तेत्यादौ ससारः स्फटिक एव । लवणद्रव्यं सौवर्चलं सैन्धवं
 च । सौगन्धं माणिक्यभेदः । सीसकं सौवीराञ्जनं, केचित्
 कसेरुमिश्रशीलपीतमणिमाहुः । पाणितलं कर्षः । मल्यमिति
 मलदिग्धाक्षिताम् ॥ १२५-१२८ ॥

शरीपुष्करमूलानां चूर्णमामलकस्य च ।
 मधुना संयुतं लेह्यं चूर्णं वा काललोहजम् ॥ १२९ ॥
 सशर्करां तामलकीं द्राक्षां गोश्वशकृद्रसम् ।
 तुल्यं गुडं नागरं च प्राशयेन्नावयेत्तथा ॥ १३० ॥
 लशुनस्य पलाण्डोवा मूलं शृङ्खनकस्य वा ।
 नावयेच्चन्दनं वाऽपि नारीक्षीरेण संयुतम् ॥ १३१ ॥
 सुखोष्णं घृतमण्डं वा सैन्धवेनावचूर्णितम् ।
 नावयेन्माक्षिकीं विष्टामलककरसेनं वा ॥ १३२ ॥
 नारीक्षीरेण सिद्धं वा सर्पिर्मधुरकैरपि ।
 पीतं नस्तो निषिक्तं वा सद्यो हिकां नियच्छति ॥ १३३ ॥
 सकृदुष्णं सकृच्छीतं व्यत्यासाद्विक्रिनां पयः ।
 पाने नस्तः क्रियायां वा शर्करामधुसंयुतम् ॥ १३४ ॥

काललोहो लोह एव, केचित्तीक्ष्णं लोहं वर्णयन्ति । शृङ्खनकं
 लोहितपलाण्डः । माक्षिकीमिति मक्षिकाभयम् । मधुरकैरिति
 जीवन्तीर्यैः । सकृदिति कदाचित् । व्यत्यासादिति विपर्ययात् ;
 उष्णं पयः कृत्वा शीतं कर्तव्यम् । मधुसंयोगश्चात्र विरुद्धत्वा-
 दुष्णे न कर्तव्यः ॥ १२९-१३४ ॥

अधोभागेघृतं सिद्धं सद्यो हिकां नियच्छति ।
 पिप्पलीमधुयुक्तौ वा रसौ धात्रीकपित्थयोः ॥ १३५ ॥
 लाजालाक्षामधुद्राक्षापिप्पल्यश्वशकृद्रसान् ।
 लिह्यात् कोलमधुद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ॥ १३६ ॥

१ 'सक्षारगन्धकार्वाक' इति, 'सक्षारगन्धकाचानि' इति च
 पा० । २ 'सौगन्धिकसेरुकम्' इति पा० । ३ 'पिण्ड' इति प्रा० ।

शीताम्बुसेकः सहसा त्रासो विसापनं भयम् ।
 क्रोधहर्षप्रियोद्वेगा हिकाप्रचयावना मताः ॥ १३७ ॥
 हिकाश्वासविकाराणां निदानं यत् प्रकीर्तितम् ।
 वज्र्यमारोग्यकामैस्तद्विक्काश्वासविकारिभिः ॥ १३८ ॥
 हिकाश्वासानुबन्धा ये शुष्कोरः कण्ठतालुकाः ।
 प्रकृत्या रुक्षदेहाश्च सर्पिर्मस्तानुपाचरेत् ॥ १३९ ॥
 दशमूलरसे सर्पिर्दधिमण्डे च साधयेत् ।
 कृष्णासौवर्चलक्षारवयः स्याद्विह्वलोरकैः ॥ १४० ॥
 कायस्थया च तत् पानाद्विक्काश्वासो प्रणाशयेत् ।

अथोमागैरिति विरेचनद्रव्यैः । दशमूलैलादौ दधिमण्डः
 मस्तु । दशमूलकाथदधिमण्डानां च मिलित्वा चातुर्गुण्यम् ।
 वयस्था ब्राह्मी । कायस्था सुरसा ॥ १३५-१४० ॥

तेजोवल्यामया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ १४१ ॥
 भृतीकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शटी ।
 सौवर्चलं ताम्रलकी सैन्धवं विट्त्वपेशिका ॥ १४२ ॥
 तालीसपत्रं जीवन्ती वचा तैरक्षसंमिताः ।
 हिङ्गुपादैर्धृतप्रस्थं पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥ १४३ ॥
 एतद्यथाबलं पीत्वा हिकाश्वासौ जयेन्नरः ।
 शोथानिलाशोप्रहणीहृत्पाथ्वैरज एव च ॥ १४४ ॥
 इति तेजोवल्यादिधृतम् ।

तेजोवल्यादौ तेजोवती चविका । हिङ्गुपादैरिलत्र हिङ्गुपाद-
 शब्देन हिङ्गु एकवर्षपेक्षया शाणमानं गृह्यते । तथाहि अयमेव
 योगो हारीतेन “तेजोवती” इत्यादिना पठित्वा उक्तः—“क-
 ल्कैस्तैरक्षसंमितैः । हिङ्गुशाणेन संयुक्तैर्धृतप्रस्थं विपाचयेत्”
 इत्यादि ॥ १४१-१४४ ॥

मनःशिलासर्जरसलाक्षारजनिपक्षकैः ।
 मज्जिष्ठैश्च कर्षादौः प्रस्थः सिद्धो धृतादितः ॥ १४५ ॥
 जीवनीयोपसिद्धं वा सक्षौद्रं लेहयेद्धृतम् ।
 ज्यूषणं दाधिकं वाऽपि पिबेद्भासाधृतं तथा ॥ १४६ ॥

इति मनःशिलादिधृतम् ।

वासाधृतमिति शुभ्योक्तम् । ज्यूषणमिति “ज्यूषणं त्रिफलां”
 (वि. अ. १८) इत्यादिना ज्यूषणसंज्ञयैव कासचिकित्सिते
 वक्ष्यमाणम् ॥ १४५ ॥ १४६ ॥

यत्किञ्चित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।
 भेषजं पानमर्चं वा तद्धितं श्वासहिकिने ॥ १४७ ॥
 वातकृद्धा कफहरं कफकृद्धाऽनिलापहम् ।
 कार्यं नैकान्तिकं ताभ्यां प्रायः श्रेयोऽनिलापहम् ॥
 सर्वेषां बृंहणे ह्यल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।
 नात्यर्थं शमनेऽप्यो भृशोऽशक्यश्च कर्शने ॥ १४८ ॥

तस्माच्छुद्धानशुद्धांश्च शमनैर्बृंहणैरपि ।
 हिकाश्वासाद्वैताञ्जन्तुं प्रायशः समुपाचरेत् १५०
 अनुक्तचिकित्सापक्षग्रहणार्थमाह—यत्किञ्चिदित्यादि । अनै-
 कान्तिकं कर्तव्यविधिमाह—वातकृदित्यादि । अत्र हिकाश्वास-
 योश्चिकित्सिते विधित्रयं—तत्र तावत् कफवातहरं प्रधानमेवोक्तं,
 यत्तु अवशिष्टं तत्र दोषस्य विद्यमानतया अनैकान्तेन करणं
 ज्ञेयम्, एवमुक्तेऽपि अनैकान्तेन चिकित्साद्वयकरणे वातहर-
 स्यैव प्राधान्यं ज्ञेयम् । ताभ्यामित्यादि । अनिलापहं च बृंहणं
 समानं भवति । तत्रोपपत्तिमाह—सर्वेषामित्यादिना । गदा-
 न्तरानपि उपरादीन् हिकाश्वासबृंहणार्हानाह—बृंहणे किय-
 माणे ह्यल्पोऽप्यो भवति; शक्यः प्रतीकारो भवति, बृंहणज-
 नितबलानां सुखजयव्यापत्तिकत्वादिति भावः । शमने तु नात्य-
 र्थमप्यो भवति । कर्शने तु क्रियमाणेऽशक्योऽप्यो भवति
 भृशश्च भवति । अशक्य इति असाध्यः । एतदपि कर्शनेन
 अल्पबले पुरुषे भेषजादिना रोगजयस्य दुःशक्तत्वादिति ज्ञेयम् ।
 अत एव शमनैर्बृंहणैरिति उपसंहारं करिष्यति । किंवा बृंहण-
 रूपे शमने क्रियमाणे नावश्यमप्यो भवति, भवन्नपि अल्पः
 शक्यश्च भवति, कर्शने तु क्रियमाणे अप्यो भवतीति
 योज्यम् । न्यायोपपादितं बृंहणशमनं बृंहणं वा प्रायः कर्तव्य-
 तयोपसंहराद्वाह—तस्मादित्यादि । अत्र शमनमशुद्धविषणं,
 बृंहणं च शुद्धविषयं केचिदाहुः; शमनस्यैव तु बृंहणत्वं केचि-
 दुदाहरन्ति ॥ १४७-१५० ॥

तत्र श्लोकः—

दुर्जयत्वे समुत्पत्तौ क्रियैकत्वे च कारणम् ।
 लिङ्गं पथं च हिकानां श्वासानां चेह दर्शितम् ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबल-
 संपूरिते चिकित्सास्थाने हिकाश्वासचिकित्सितं
 नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

दुर्जय इत्यादिकोऽध्यायार्थसंग्रहो व्यक्तः ॥ १५१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामु-
 वैदशीपिकायां चिकित्सास्थाने हिकाश्वासचिकित्सितं
 नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

हिकाश्वासानन्तरं समानचिकित्सितत्वात्, तथा हिकाश्वास-
 कासानां परस्परानुबन्धित्वाच्च कासचिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ १ ॥

तपसा यशसा धृत्या धिया च परयाऽन्वितः ।
 आत्रेयः कासशान्त्यर्थं ग्राह सिद्धं चिकित्सितम् ३

१ ‘शुष्कक्षीणकाफोरसहिकाश्वासानुबन्धिनः’ इति पा० ।

२ ‘शाखानिलाशो’ इति पा० । ३ ‘नावश्च’ इति पा० ।

वातादिजात्ययो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।

पञ्चैते स्युर्गुणां कासा वर्धमानाः क्षयप्रदाः ॥ ४ ॥

अत्र चात्रेयस्याभिधानादेव शिष्यप्रश्नोऽनुनीयते, नापृष्टा मुखे वदन्तीति न्यायात् । क्षयज इति क्षयो धातुक्षयः; तेन राजयक्ष्मसंबन्धानां क्षीणधातुपुरुषमवनां तथा जराकासस्य च धातुक्षयजस्य क्षयजशब्देन ग्रहणं भवति । क्षतजेन उरःक्षतपूर्वक्यक्ष्मभवस्य तथा क्षतक्षीणस्य च कासस्य ग्रहणं भवति । पञ्चेति संख्यया सकलकासावरोधमत्रैव यथोक्तव्याख्यानेन दर्शयति । क्षयप्रदा इति देहक्षयप्रदाः, मारका इति यावत्; किंवा धातुक्षयप्रदाः, क्षयजोऽपि कासः पुनर्विशिष्टक्षयप्रदो भवति, यथा—ज्वरोत्पन्नं रक्तपित्तं पुनर्ज्वरकरं भवति; उक्तं हि—“ज्वरसंतापाद्रक्तमुदीर्यते । रक्तपित्ताज्वरः” (नि. अ. ८) इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूक्रपूर्णगलाख्यता ।

कण्ठे कण्ठश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमाह—पूर्वत्यादि । शूकैरिव पूर्णः शूक्रपूर्णः गल आस्यं च यस्य तस्य भावः शूक्रपूर्णगलाख्यता । भोज्यानामवरोधः अरुचिः, अशक्तित्वाऽभ्यवहरणे ॥ ५ ॥

अधःप्रतिहतो वायुरुध्वंसोत्तःसमाश्रितः ।

उदानभावमापन्नः कण्ठे सकस्तथोरसि ॥ ६ ॥

आविश्य शिरसः खानि सर्वाणि प्रतिपूरयन् ।

आमज्जन्नाक्षिपन् देहं हनुमन्ये तथाऽक्षिणी ॥ ७ ॥

नेत्रे पृष्ठमुखःपार्श्वे निर्मुञ्च्य स्तम्भयन्स्ततः ।

शुष्को वा सकफो वाऽपि कसनात्कास उच्यते ॥ ८ ॥

संप्राप्तिमाह—अध इत्यादि । उदानभावमापन्न इति ऊर्ध्वगतिस्त्वभावमापन्नः । खानीति क्षोतांसि । निर्मुञ्च्येति आक्षिप्य । स्तम्भयन् नेत्रादीन्व्येव । कसनादितीति यथोक्तगतिमत्त्वात् तथा उरःप्रसृतिवातनाभं ‘कास’ इत्यन्वर्थसंज्ञयोच्यते । ‘कस’ गतिघातनयोः, इत्यस्य धातोरयं प्रयोगः ॥ ६-८ ॥

प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः ।

वेदनाशब्दवैशिष्ट्यं कासानामुपजायते ॥ ९ ॥

एवं सामान्योक्तस्य कासस्य भेदहेतुमाह—प्रतीघातेत्यादि । प्रतीघात इत्यावरणं, स च कफादि । सरंहसः सवेगस्य । वेदना पीडा, शब्दः कासशब्दः, संज्ञा वा; तयोर्वैशिष्ट्यं विशिष्टत्वं भिन्नत्वमिति यावत् ॥ ९ ॥

रूक्षशीतकषायाल्पप्रमितानशनं क्षियः ।

वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्तकाः ॥ १० ॥

हृत्पाश्वोरःशिरःशूलखरभेदकरो भुशम् ।

शुष्कोरःकण्ठवक्रस्य दृष्टलोम्नः प्रताम्यतः ॥ ११ ॥

निर्घोषदैन्यस्तनदौर्बल्यक्षोभमोहकृत् ।

शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाऽल्पतं व्रजेत्

स्निग्धाम्लवणोष्णैश्च भुक्तपितैः प्रशाम्यति ।

ऊर्ध्ववातस्य जीर्णोऽन्ने वेगवान्मारुतो भवेत् ॥ १३ ॥

रूक्षेत्यादिना वातजस्य हेतुलक्षणे आह । प्रताम्यत इति तमसीव प्रविशतः । ऊर्ध्ववातस्येति ऊर्ध्वगतया प्रकुपितवातस्य ॥ १०-१३ ॥

कटुकोष्णविदाह्यम्लक्षाराणामतिसेवनम् ।

पित्तकासकरं क्रोधः संतापश्चात्सिर्स्यजः ॥ १४ ॥

पीतनिष्टीवनाक्षिर्वं तिकास्यवं खराभयः ।

उरोधूमायनं तृष्णा दाहो मोहोऽरुचिर्धमः ॥ १५ ॥

प्रततं कासमानश्च ज्योतींषीव च पश्यति ।

श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्टीवति च पैत्तिके ॥ १६ ॥

कटुत्यादिना पित्तकासहेतुलिङ्गे प्राह । अमिसूर्यज इति अमिसूर्यभवः संताप इत्यर्थः । उरोधूमायनमिति उरसो धूमोद्गमनिव । पित्तजेऽप्यस्मिन् श्लेष्मनिष्टीवं व्याधिरःप्रसृति-कफस्थानभूतत्वेन श्लेष्मपित्तसंसर्गाज्जायते ज्ञेयम् ॥ १४-१६ ॥ गुर्वेभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्वप्नाविचेष्टनैः ।

वृद्धः श्लेष्माऽनिलं रुद्धा कफकोसं करोति हि ॥ १७ ॥

मन्दाश्रित्वारुचिच्छर्दिपीनसोत्कृशगौरवैः ।

लोमहर्षोऽस्यमाधुर्यक्लेदसंसदनैर्युतम् ॥ १८ ॥

बहुलं मधुरं स्निग्धं निष्टीवति घनं कफम् ।

कासमानो हारुणं वक्षः संपूर्णमिव मन्यते ॥ १९ ॥

गुर्वित्यादिना श्लेष्मजमाह ॥ १७-१९ ॥

अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः ।

रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥ २० ॥

स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ध्रुवेत् सद्योणितम् ।

कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा ॥ २१ ॥

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।

दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ २२ ॥

पथेभेदज्वरश्चासत्तृष्णावैष्यैर्पीडितः ।

पारावत इवाकूजन् कासवेगात्क्षतोद्भवान् ॥ २३ ॥

अतिव्यवायेत्यादिना क्षतजमाह । उरः क्षतं गृहीत्वेति क्षत-सुरः प्राण्येत्यर्थः । अयं च कासः साहसजयक्ष्मरूपेऽयुक्तो ज्ञेयः ॥ २०-२३ ॥

विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।

घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः २४

कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ।

दुर्गन्धं हरितं रक्तं ध्रुवेत् पूयोपमं कफम् ॥ २५ ॥

स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम् ।
अकसादुष्णशीतानौ बह्नाशी दुर्बलः क्रशः ॥ २६ ॥
स्निग्धाच्छुखवर्णैरवक् श्रीमद्शनलोचनैः ।
पाणिपादतलेः श्लक्ष्णैः सतंतासूयको घृणी ॥ २७ ॥
ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरूक् पीनसोऽरुचिः ।
भिन्नसंहतवर्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः ॥ २८ ॥
इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
साध्यो बलवतां वा स्यादाप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥
नवौ कदाचित् सिध्येतामेतौ पादगुणान्वितौ ।
स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ३०

विषमेत्यादिना क्षयजमाह । अत्र च विषमासात्म्यभोज्येन
तथा व्यायेन तथा वेगनिग्रहेण विषमाशनज-धातुक्षयज-वेग-
संधारणजानां यक्षमां लक्षणभूतकासहेतुत्रयं पृथगुक्तं भवति ।
अत्र प्रसन्नदृष्टिवादि व्याधिप्रभावाद्भवति । मिश्राकृतिरिति
मिश्रादोषलिङ्गो ज्वरो भवति । भिन्नेत्यादि भिन्नवर्चस्त्वमनिमि-
त्ततो भवति, तथा स्वरभेदोऽप्यनिमित्तो भवति । देहनाशन
इति असाध्य इत्यर्थः । पादगुणान्विताविति वैद्यादिपादचतुष्टय-
गुणवन्तौ । न चात्र कदाचित्सिध्येतामित्यभिधानेन याप्यत्वसा-
ध्यत्वानामेकविषयत्वं; यतो नवयोरेव चतुष्टपादसंपत्त्या साध्यत्व-
मुक्तम्, अतोऽन्यथा क्षतजो याप्य उक्त इति भिन्नविषयता ।
क्षयजकासभेदं याप्यतया दर्शयन्नाह-स्थविराणमित्यादि ।
स्थविराणमित्युक्त्वाऽपि जराकास इति वचनेन स्थविराणां
यो जरया देहक्षयकारिका कृतः स याप्यः, यस्तु दोषकृतः
स साध्य एव भवतीति दर्शयति । अन्ये तु जराकासं दोषकृते-
ष्वेवान्तर्भवयन्ति ॥ २४-३० ॥

त्रीन्साध्यान्साधयेत्पूर्वान् पथ्यैर्याप्यांश्च यापयेत् ।
चिकित्सामत ऊर्ध्वं तु शृणु कासनिवर्हिणीम् ॥ ३१ ॥

त्रीन् पूर्वानिति दोषज्ञान् । साध्यानि साध्यत्वेनोक्तान् ।
याप्यानि बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया, किंवा क्षयजक्षतजकासामि-
प्रायेण हेयम् ॥ ३१ ॥

रुक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
सर्पिर्भिर्बस्तिभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः ॥ ३२ ॥
वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्भूमैर्लेहैश्च युक्तितः ।
अभ्यङ्गैः परिपेकैश्च स्निग्धैः स्नेदैश्च बुद्धिमान् ॥ ३३ ॥
वस्तिभिर्वज्रविद्धातं शुष्कोर्ध्वं चोर्ध्वमक्तिकैः ।
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरचनैः ॥ ३४ ॥

रुक्षस्येत्यादिना चिकित्सामाह । शुष्क ऊर्ध्वः देहो यस्य स

शुष्कोर्ध्वसं, शुष्कासगृहीतं वा; सपित्तमूर्ध्वमक्तिकैर्घृतैर्जयेत्,
शुष्कोर्ध्वमेव सकफं स्नेहविरचनैर्जयेत् ॥ ३२-३४ ॥

कण्टकारीगुडचूर्णभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्वहिदीपनः ॥ ३५ ॥

इति कण्टकारीघृतम्

कण्टकारीत्यादौ रसे इति काये ॥ ३५ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरेः ।
धान्यपाठावचारास्त्रायष्ट्याह्नक्षारहिङ्गुभिः ॥ ३६ ॥
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थाद्दशमूलीरसाढकैः ।
सिद्धाच्चतुर्थिकां पीत्वा पेयामण्डं पिबेदनु ॥ ३७ ॥
तच्छासकासहृत्पार्श्वग्रहीदोषगुल्मनुत् ।
पिप्पल्याद्यं घृतं चैतदात्रेयेण प्रकीर्तितम् ॥ ३८ ॥

इति पिप्पल्यादिघृतम् ।

चतुर्थिकामिति पलम् ॥ ३६-३८ ॥

ज्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्याणि परूषकम् ।
द्वे पाठे देवदारुद्विं खगुतां चित्रकं शदीम् ॥ ३९ ॥
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।
त्रिकण्टकं विदारीं च पिष्ट्वा कर्पसमं घृतात् ॥ ४० ॥
प्रस्थं चतुर्गुणे क्षीरे सिद्धं कासहं पिबेत् ।
ज्वरगुल्मादुच्छिद्दीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ ४१ ॥
कामलाशौऽनिलाष्टीलाक्षतशोषक्षयापहम् ।
ज्यूषणं नाम विख्यातमेतद्भृतमनुत्तमम् ॥ ४२ ॥

इति ज्यूषणाद्यं घृतम् ।

ज्यूषणाये 'द्वे पाठे' इत्यनेन स्वल्पपत्रां द्वितीयां पाठां ग्राह-
यन्ति । खगुता शुकशिम्बी ॥ ३९-४२ ॥

द्रोणेऽप्यां साधयेद्द्राक्षां दशमूलीं शतावरीम् ।
पलिकां माणिकांशांस्तु कुलत्थान्वदरान्यवान् ४३
तुलार्धं चाजमांसस्य पादशेषेण तेन च ।
घृताढकं समक्षीरं जीवनीयेः पलोन्मितैः ॥ ४४ ॥
सिद्धं तदशमिः कल्केनैस्यपानानुवासनैः ।
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ ४५ ॥
पञ्चकासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्गणयोनिजम् ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सङ्गीहोर्ध्वानिलाञ्जयेत् ॥ ४६ ॥

इति राक्षायघृतम् ।

द्रोणेऽपामिसादौ वक्ष्यमाणानि अजमांसान्तानि काष्ठ्यानि
द्रोणे एव साध्यानि । माणिका अष्टौ पलानि । जीवनीयानीति
जीवन्त्यादीनि दश पद्विरचनशताश्रित्योक्तानि ॥ ४३-४६ ॥

विडङ्गं नागरं राक्षा पिप्पली हिङ्गु सैन्धवम् ।
भार्गी क्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥ ४७ ॥

१ 'कासमानश्च हृदयं स्थानभ्रष्टं स मन्यते' इति पा० ।

२ 'प्रसन्नदृष्टिश्च वदतः श्रीमद्शनलोचनः' इति पा० । ३ 'घृणा-
वानभ्यस्यकः' इति पा० । ४ 'स्वरभेदोऽनिमित्तश्च भिन्नवृत्तपुरी-
षता' इति पा० । ५ 'क्षयभूतकासहेतुवज्र' इति पा० ।

१ 'ब्याह्री' इति पा० ।

सककेऽनिलजे कासे श्वासहिक्काहताग्निषु ।
 द्यौ क्षारौ पञ्चकोलानि पञ्चैव लक्षणानि च ॥ ४८ ॥
 शरीनागरकोदीच्यकल्कं वा वल्लगालितम् ।
 पाययेत् घृतोन्मिश्रं वातकासनिवर्हणम् ॥ ४९ ॥
 दुरालभां शटीं द्राक्षां शृङ्गवेरं सितोपलाम् ।
 लिङ्गाद्यैर्कर्कटशृङ्गां च कासे तैलेन वातजे ॥ ५० ॥
 दुःस्पशीं पिप्पलीं मुस्तं भार्गीं कर्कटकीं शटीम् ।
 पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितं वाऽपि लेहयेत् ॥ ५१ ॥
 निङ्गं सैन्धवं कुष्ठं व्योषं हिङ्गु मनःशिलाम् ।
 मधुसर्पियुतं कासहिक्काश्वासं जयेद्विहन् ॥ ५२ ॥

घृतमात्रयेति चूर्णालोडनीयतया घृतमात्रया । वल्लगालित-
 मिति वल्लपूतम् । कर्कटकीमिति कर्कटशृङ्गम् ॥ ४७-५२ ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं व्योषं हिङ्गु दुरालभाम् ।
 शटीं पुष्करमूलं च श्रेयसीं सुरसां वचाम् ॥ ५३ ॥
 भार्गीं छिन्नरुहां राक्षां शृङ्गीं द्राक्षां च कार्ष्णिकाम् ।
 कल्कानर्धतुलाकाथे निदिग्ध्याः पलविंशतिम् ५४
 दत्त्वा मत्स्यण्डिकायाश्च घृताच्च कुडवं पचेत् ।
 सिद्धं शीतं पृथक् क्षौद्रपिप्पलीकुडवान्वितम् ॥ ५५ ॥
 त्रुतुप्पलं तुगाक्षीरार्धचूर्णितं तत्र दापयेत् ।
 लेहयेत् कासहृद्रोगश्वासगुल्मनिवारणम् ॥ ५६ ॥

इति चित्रकादिदेहः ।

चित्रकमिस्रादौ श्रेयसीमिति हस्तिपिप्पलीम् । अर्धतुलाकाथ
 इति अत्र तुलाधैराब्दोल्लेखेन क्रियमाणत्वाद् द्रोणार्धजलेन काथः
 कर्तव्यः ॥ ५३-५६ ॥

दशमूलीं स्वयङ्कुशं शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् ।
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ ५७ ॥
 भार्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशं यवाढकम् ।
 हरीतकीशतं चैकं जले पञ्चाढके पचेत् ॥ ५८ ॥
 यवैः खिन्नैः कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।
 पचेद्दण्डतुलं दत्त्वा कुडवं च पृथग्वृतात् ॥ ५९ ॥
 तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीतं च माक्षिकात् ।
 लिङ्गादे चामये नित्यमातः खादेद्रसायनात् ॥ ६० ॥
 तद्वलीपलितं हन्ति वर्णाद्युर्बलवर्धनम् ।
 पञ्चकासान् क्षयं श्वासं हिक्कां च विषमज्वरम् ६१
 हन्यात्तथाऽशोषग्रहीद्वेगोरागुहविपीनसान् ।
 अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम् ॥ ६२ ॥

इत्यगस्त्यहरीतकी ।

दशमूलीसारौ हरीतकीशतमिति हरीतकीफलशतम् । यवैः
 खिन्नैरिति यवा यदा खिन्ना भवन्ति तदा तं कषायं पूतं

गृहीत्वा हरीतकीशतं च तदेव गृहीत्वा गुडतुल्यं च दत्त्वा पुनः
 पाकः कर्तव्यः । यवानां च खिन्ना चतुर्भागावशेष एव
 कषायं भवतीति कृत्वा चतुर्भागावशिष्टमेवात्र कषायं कुर्वन्ति ।
 घृततैलकुडवे चात्राष्टपलमाने एव, कुडवेऽपि द्वैगुण्यस्य प्रतिपा-
 दितत्वात्; तन्त्रान्तरे चात्रैव योगे “मधुनश्च पलाङ्कम्” इत्यु-
 क्तम् । तुल्यमानत्वेऽपि चात्र घृतमधुनोर्द्वयान्तरयोगस्य विद्य-
 मानत्वाच्च विरुद्धत्वम्; द्रव्यान्तरयोगे सति मधुघृतयोस्तुल्य-
 मानताऽपि न विरुद्धा भवति । अत्र च हरीतकीकलं खिन्नं
 घृततैले प्रथमं मनाप्रभजयन्ति अवयवदाढ्यार्थं, ततः काथादि-
 प्रक्षेपः, अवतारसमये च पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपः, शीतीभूते च मधु
 यम्, इदं वृद्धवैद्यानां कर्माहुः । लिङ्गादिपि एतं प्रकृतं लेहं
 लिङ्गात् । द्वे चामये अतो रसायनात् खादेत् । नित्यं निरन्तर-
 मित्यर्थः; किंवा द्वे अभये लिङ्गात् तथा द्वे चामये खादेत्,
 इत्यनेन अभयाद्वयसंबद्धलेखभागा लिङ्गात् ततस्तदभयाद्वयं
 खादेदित्यर्थः । अगस्त्यविहितमित्यनेनास्य महाजनसंप्रदायाग-
 तत्वेनाख्यर्थसिद्धत्वमुच्यते ॥ ५७-६२ ॥

सैन्धवं पिप्पलीं भार्गीं शृङ्गवेरं दुरालभाम् ।
 दाडिमाम्लेन कोष्णेन भार्गोनागरमम्बुना ॥ ६३ ॥
 पिबेत् खदिरसारं वा मदिरादधिमस्तुभिः ।
 अथवा पिप्पलीकल्कं घृतशृष्टं ससैन्धवम् ॥ ६४ ॥
 खदिरसारमिति खदिरकाष्ठसारम् । ससैन्धवमिति ईषत्सै-
 न्धवेन, अव्यकलवणमिति यावत् । अत्र मदिरादिभिः ‘पिबेत्’
 इत्यनुवर्तते ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

शिरसः पीडने स्नावे नासाया हृदि ताम्र्यति ।
 कासप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ ६५ ॥
 दशाङ्गुलोन्मितां नाडीमथवाऽष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।
 शरावसंपुटच्छिद्रे कृत्वा जिह्वां विचक्षणः ॥ ६६ ॥
 वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिबेत् ।
 तसुरः केवलं प्रातः मुखेनैवोद्धमेत् पुनः ॥ ६७ ॥
 स ह्यस्य तैक्ष्ण्यद्विच्छिद्य श्लेष्माणमुरसि स्थितम् ।
 निष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम् ॥ ६८ ॥

शिरस इत्यादिना धूसयोभयावस्थोपदर्शनपूर्वकं धूममाह-
 शिरसः पीडने इत्यादि । शूलगौरवादिना शिरसः पीडने । दशा-
 ङ्गुलोन्मितामिसादिना सूत्रस्थानोक्तधूमपानविशिष्टनलिकादिवि-
 धानमिह कासे विधीयते । अयं च धूमस्तथा वसनार्थश्च धूस-
 स्तन्त्रान्तरे पृथगेवोक्तः, तथाहि पञ्च धूमाः ब्रह्म-प्रायोगिक-
 वैरेचनिकाः कासो वामनीयश्च सुश्रुते प्रोक्ताः; तथाऽपीह
 कासवामनीययोरेचनकारकतया विरेचनीय एवावरोधो ज्ञेयः;
 परंतु विरेचनीयत्वेऽपि कासस्रवायं नलिकासानादिभेद उक्त
 इति विशेषो ज्ञेयः । छिद्रे इति उपरि नलिकासाने छिद्रे ।
 जिह्वामिति वक्त्रम् । मुखेनैवेति वचनेन आशुक्नासापानं
 निषेधति ॥ ६५-६८ ॥

१ ‘हिकायासेषु कासे च लिङ्गाद्यैः क्षौद्रघृतमुतम्’ इति पा० ।

२ ‘कल्कम् निदिग्धयर्थतुलं निष्काश्य प्रलविंशतिम्’ इति पा० ।

१ ‘पिबेद्विरसारं’ इति पा० ।

मनःशिलालमधुकामांसीमुस्तेजुदैः पिबेत् ।
धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखेष्णं सगुडं पिबेत् ॥ ६९ ॥
एष कासान् पृथग्दुग्धसन्निपातसमुद्भवान् ।
धूमो हन्यादसंक्षिप्तानन्यैर्योगशतैरपि ॥ ७० ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं शाङ्गैश्च समनःशिलाम् ।
मरिचं पिप्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमञ्जरीम् ॥ ७१ ॥
कृत्वा वर्तिं पिबेद्भूमं क्षौमचेलानुवर्तिताम् ।
घृताकामनु च क्षीरं गुडोदकमथापि वा ॥ ७२ ॥
मनःशिलैलामरिचक्षाराञ्जनकुटञ्जैः ।
वंशलेखनसेव्यालक्षौमलककरोहिषैः ॥ ७३ ॥
पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
मनःशिलाले तद्वच्च पिप्पलीनागरेः सह ॥ ७४ ॥
त्वगैर्जुदी बृहत्सौ द्वे तालमूली मनःशिला ।
कापोसास्थयश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः ७५

मनःशिलेयादौ अलं हरितालम्, इक्षुदः पुत्रजीवकः । अस्य च धूमस्य पश्चात् क्षीरपानं तीक्ष्णतानेन धूमेन किमभाजौ-क्षयादिभयपरिहारार्थम् । सन्निपातजश्च कासो यद्यप्यत्र नोक्तस्तथाऽपि प्रकृतिसमसन्निपातकृत्तुस्तु कासो भवत्येवेति वचनादु-च्यते; किंवा सान्निपातिकः क्षयजकासः । वक्ष्यते हि—“सन्निपातभवो ह्येष क्षयकासः सुदारुणः । सन्निपातहितं तस्मात् कार्यमत्र भिषजितम्” इति । प्रपौण्डरीकेत्यादौ शाङ्गैश्च गुडा । कृत्वा वर्तिमिति मात्राशित्योक्तविधानेन वर्तिं कृत्वा । क्षौमस्य चेलः क्षौमचेलः । वंशलेखनं वंशनीलिका । आलं हरितालम् । सेव्यम् उशीरम् । रोहिषं गन्धतृणम् । पूर्वकल्पेन पूर्वोक्तविधिना । नागरेरित्यन्तेनैको योगः ॥ ६९-७५ ॥

ग्राम्यान्पौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
रसैर्भाषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्वितान् ॥ ७६ ॥
यवान्पिप्पलीबिल्वमध्यानागरचित्रकैः ।
रास्नाजाजीपृथक्पर्णीपलाशशटिपौष्करैः ॥ ७७ ॥
स्निग्धाम्ललवणां सिद्धां पेयामनिलजे पिबेत् ।
कटीहृत्पाश्वकोष्ठार्तिंश्वासहिकाप्रणाशिनीम् ॥ ७८ ॥
दशमूलरसे तद्वत्पञ्चकोगुडान्विताम् ।
सिद्धां समतिलां दद्यात्क्षीरे वाऽपि ससैन्धवाम् ७९
मातस्यकोकुटवारहेरामिषैर्वा घृतान्विताम् ।
सिद्धां ससैन्धवां पेयां वातकासी पिबेन्नरः ॥ ८० ॥
वास्तुको वायसीशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
क्षेहासैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ ८१ ॥
दध्यारनालाम्लफलप्रसन्नापानमेव च ।
शस्यते वातकासे तु स्वाद्वम्ललवणानि च ॥ ८२ ॥
इति वातकासचिकित्सा ।

आत्मगुप्तानामिति शुकशिम्बीफलानाम् । पञ्चकोगुडान्वितामिति प्रक्षिप्तपञ्चकोगुडाम् । समतिलामिति समतिल-तण्डुलसाधिताम् । आमिषैरिति मत्स्याद्यामिषैः सतण्डुलैः सिद्धाम् । वायसी काकमाची ॥ ७६-८२ ॥

पैत्तिके सकफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
तथा मदनकाशमयमधुकथितैर्जलैः ॥ ८३ ॥
यष्ट्याहफलकलैर्वा विदारीक्षुरसायुतैः ।
हृतदोषस्ततः शीतं मधुरं च कमं भजेत् ॥ ८४ ॥
पैत्ते तनुकफे कासे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
दद्यान्नकफे तिकैर्विरेकार्यै युतां भिषक् ॥ ८५ ॥
स्निग्धशीतस्तनुकफे रुक्षशीतः कफे घने ।
क्रमः कार्यः परं भोज्यैः क्षेहेल्लेहैश्च शस्यते ॥ ८६ ॥
शृङ्गाटकं पद्मबीजं नीलीसारणि पिप्पली ।
पिप्पलीमुस्तयष्ट्याहद्राक्षामूर्वामहौषधम् ॥ ८७ ॥
लाजाऽमुतफला द्राक्षा त्वक्क्षीरी पिप्पली सिता ।
पिप्पलीपद्मकद्राक्षा बृहत्याश्च फलाद्रसः ॥ ८८ ॥
खजूरं पिप्पलीं वांशीं श्वद्वंष्ट्रा चेति पञ्च ते ।
घृतक्षौद्रयुता लेहाः श्लोकार्थैः पित्तकासिनाम् ८९
शर्कराचन्दनद्राक्षामधुघात्रीफलोत्पलैः ।
पैत्ते, समुस्तमरिचः सकफे, सघृतोऽनिले ॥ ९० ॥
मुद्गीकार्धशतं त्रिशतिपिप्पलीः शर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरं च शुकद्रसम् ॥ ९१ ॥
त्वगेलाव्योपमुद्गीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
लाजामुस्तशरीरास्नाघात्रीफलविभीतकैः ॥ ९२ ॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्मिल्लैः कासविनाशनः ।
श्वासं हिकां क्षयं चैव हृद्रोगं च प्रणाशयेत् ॥ ९३ ॥
पिप्पल्यामलकं द्राक्षां लाक्षां लाजां सितोपलाम् ।
क्षीरे पक्त्वा घनं शीतं लिङ्घ्यात् क्षौद्राष्टभागिकम् ९४
विदारीक्षुमृणालानां रसान् क्षीरं सितोपलाम् ।
पिबेद्वा मधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम् ॥ ९५ ॥
मधुरैर्जीङ्गलरसैः श्यामाकयवकोद्रवाः ।
मुद्गादियूषैः शार्कैश्च तित्कैर्माषया हिताः ॥ ९६ ॥
घनश्लेष्मणि लेहास्तु तित्कामधुसंयुताः ।
शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ॥ ९७ ॥
शर्कराम्मोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षणां रसाः पयः ।
सर्वं च मधुरं शीतमविदाहि प्रशस्यते ॥ ९८ ॥
काकोलीबृहतीमेदायुग्मैः सवृषनागरेः ।
पित्तकासे रसान् क्षीरं यूषांश्चायुपकल्पयेत् ॥ ९९ ॥
शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।
कषायेण शृतं क्षीरं पिबेत् समधुशर्करम् ॥ १०० ॥
स्थिरासितापृश्निपर्णीभ्रावणीबृहतीयुगैः ।
जीवकपैभकाकोलीतामलकशृङ्गिजीवकैः ॥ १०१ ॥

शृतं पयः पिबेत् कासी ज्वरी दाही क्षतक्षयी ।
तज्ज वा साध्येत् सर्पिः सक्षीरेधुरसं मिषक् ॥१०२॥
जीवकाद्यैर्मधुरकैः फलेश्चाभिषुकादिभिः ।
कल्कैस्त्रिकाषिकैः सिद्धे पृतशीते प्रदापयेत् ॥१०३॥
शर्करापिप्पलीचूर्णं त्वक्क्षीया मरिचस्य च ।
शृङ्गाटकस्य चावाप्य क्षौद्रगर्भान्पलोन्मितान् १०४
शुडान् गोधूमचूर्णेन कृत्वा खादेद्विताशनः ।
शुकासृग्दोषशोषेषु कासे क्षीणक्षतेषु च ॥ १०५ ॥
शर्करानागरोदीच्यं कण्टकारी शटीं समम् ।
पिष्ट्वा रसं पिबेत्पूतं वलेण घृतमूर्च्छितम् ॥ १०६ ॥
महिष्यजाविगोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः ।
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या पित्ताकासनिवर्हणम् ॥१०७॥

इति पित्ताकासचिकित्सा ।

वमनं सर्पिषेति वमनद्रव्ययुक्तेन सर्पिषा वमनं कर्तव्यम् ।
शृङ्गाहफलकल्कैरिति अत्र फलं मदनफलम् । पित्ताकासे एव
कासवेगितः सार्यमाणस्य कफस्य तनुतायां घनतायां च दृष्टव्यं
चिकित्सासाह-पैते इत्यादि । तिकर्कैर्युतं त्रिवृतामिति संबन्धः ।
क्रम इति पेयादिक्रमः । परमिति पेयादिक्रमादुच्यते । शस्यत
इत्यत्र 'उपचारः' इति शेषः । नीलीसारमिति नीलीनीफलसा-
रम् । अमृतफलम् आमलकम् । शर्करादिः केवलः केवले पैते,
सकले पैते समुत्समरिचः, सधृतस्तु शर्करादिरनीलानुबन्धे पैते
हेयः । सूद्रीकाधर्शतं त्रिशत्पिप्पलीश्च व्यक्ते, संख्यापरिग्रहात् ।
गोः क्षीरपमिति क्षीरमात्राशनम् । पिप्पल्यामलकमिल्यादौ घन-
त्वेभ्यमिति घनतामापन्नकफे । काकोलीत्यादौ प्रत्येकं युग्मेरिति
संबन्धते । शरादिपद्ममूली तृणपद्ममूलम् । अभिषुकादय
औत्तरापथिका वातपित्तहरा "वातामाभिषुकाशोऽमुकूलकनि-
कोचकाः" (सू. अ. २७) इति ग्रन्थोक्ताश्चत्वारो हेयाः ।
जीवकादयश्च जीवनीयगणोक्ताः । शर्करादीनां च क्षयोक्तस-
र्पिण्डोक्तमानानुसारेण मानमत्र हेयम् । शर्करेत्यादौ रसमिति
कल्कस्यैव रसम् ॥ ८३-१०७ ॥

बलिनं वमनैरादौ शोधितं कफकासिनम् ।
यवाक्षैः कटुरुक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥१०८॥
पिप्पलीक्षारिकैर्युषैः कौलक्षैर्मूलकस्य च ।
लघून्मृद्वानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः ॥ १०९ ॥
धान्वबैलरसैः स्नेहैस्तिलसर्वपवित्रवज्रैः ।
मध्वम्बलोष्णाम्बुतकं वा मध्वं वा निगदं पिबेत् ११०
पौष्करारग्वधं मूलं पटोलं तैर्निशास्थितम् ।
जलं मधुयुतं पेयं कालेष्वाभ्रस्य वा त्रिषु ॥ १११ ॥

बलिनमिल्यादिना कफकासचिकित्सासाह । पिप्पलीक्षारि-
कैरिति पिप्पलीक्षारसंस्कृतैः । धान्वबैलरसैरिति धन्वजबिले-

शयरसैः । कालेष्वाभ्रस्य च त्रिव्रिति भोजनादिमध्यावसानेषु
॥ १०८-१११ ॥

कटुफलं कटुणं भार्गीं मुस्तं धान्यं वचाभये ।
शुण्ठीं पण्डकं शृङ्गीं सुराहं च शृतं जले ॥ ११२ ॥
मधुहिङ्गयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।
कण्टारोगे मुखे शूने श्वासहिक्काज्वरेषु च ॥ ११३ ॥
पाठां शुण्ठीं शटीं मूर्वां गवाक्षीं मुस्तपिप्पलीम् ।
पिष्ट्वा घर्मांस्त्रुना हिङ्गुसैन्धवाभ्यां युतां पिबेत् ११४
नागरातिविषे मुस्तं शृङ्गीं कर्कटकस्य च ।
हरीतकीं शटीं चैव तेनैव विधिना पिबेत् ॥ ११५ ॥
तैलभृष्टं च पिप्पल्याः कल्काक्षं ससितोपलम् ।
पिबेद्वा श्लेष्मकासघ्नं कुलत्थरससंयुतम् ॥ ११६ ॥
कासमर्दाश्वविट्शृङ्गाजवातार्ताकजो रसः ।

सक्षौद्रः कफकासघ्नः सुरसस्यासितस्य च ॥ ११७ ॥
देवदारु शटी रास्त्रा कर्कटास्थ्या दुरालभा ।
पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्याधात्रीसितोपलाः ॥ ११८ ॥
मधुतैलयुतावेतौ लेहौ वातानुगे कफे ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥ ११९ ॥
पथ्या तामलकी धात्री भद्रमुस्ता च पिप्पली ।
देवदारुभया मुस्तं पिप्पली विश्वभेषजम् ॥ १२० ॥
विशाला पिप्पली मुस्तं त्रिवृता चेति लेहयेत् ।
चतुरो मधुना लेहान् कफकासहरान् मिषक् १२१
सौवर्चलाभयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरम् ।
चूर्णितं सर्पिषा वातकफकासहरं पिबेत् ॥ १२२ ॥

मधुहिङ्गयुतमित्यत्र 'माक्षिकं हिङ्गुसिन्धुश्च' इत्यादिवचनानु-
सारेण हिङ्गुमधुनी प्रक्षेप्तव्ये । तेनैव विधिनेति उष्णोदकेन हिङ्गु-
सैन्धवोपेतं पिबेदित्यर्थः । सुरसस्यासितस्य कृष्णपर्णशस्य ।
मधुना लेहानिति अत्रार्थश्लोकोपादेयाः ॥ ११२-१२२ ॥

दशमूलढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
पुष्करादशटीवित्स्वसुरसव्योषहिङ्गुभिः ॥ १२३ ॥
पेयानुपानं तत् पेयं कासे वातकफात्मके ।
श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ १२४ ॥

इति दशमूलविघृतम् ।

दशमूलढके इति दशमूलस्य काथ्यस्याढकमानान्नं, तेन
"काथः काथ्यसमो मतः" इति वचनात्, काथोऽप्याढकमानो
भवति ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढके ।
घृतप्रस्थं बलाव्योषविडङ्गशट्चित्रकैः ॥ १२५ ॥
सौवर्चलवधक्षारपिप्पलीमूलपौष्करैः ।
वृश्चीरवृहतीपथ्यायवानीदादिमार्थभिः ॥ १२६ ॥

द्राक्षापुनर्नवाचव्यदुरालम्बाम्लवेतसैः ।
शृङ्गीतमलकीभार्गीरास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥ १२७ ॥
कल्कैस्तत् सर्वकासेषु हिक्काश्वासेषु शस्यते ।
कण्टकारीघृतं होतत् कफव्याधिनिसृद्धम् ॥ १२८ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

कुलत्थरसयुक्तं वा पञ्चकोलघृतं घृतम् ।
पाययेत् कफजे कासे हिक्काश्वासे च शस्यते ॥ १२९ ॥
इति कुलत्थादिघृतम् ।

कण्टकारीघृते बलादिकरकद्रव्यस्य मिलित्वा कुडवभातत्वम्
॥ १२५-१२९ ॥

धूमास्तानेव दद्याच्च ये प्रोक्ता वातकासिनाम् ।
कोशातकीफालान्ध्रं पिबेद्वा समनःशिलम् ॥ १३० ॥
कोशातकी घोषकः ॥ १३० ॥

तमकः कफकासे तु स्याच्चेत् पित्तानुबन्धजः ।
पित्तकासक्रियां तत्र यथावश्यं प्रयोजयेत् ॥ १३१ ॥
वाते कफानुबन्धे तु कुर्यात् कफहर्त्री क्रियाम् ।
पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीम् ॥ १३२ ॥
आर्द्रं विरुक्षणं, शुष्के स्निग्धं, वातकफात्मके ।
कासेऽनपानं कफजे सपित्ते तित्कसंयुतम् ॥ १३३ ॥

इति कफजकासचिकित्सा ।

तमकः कासोऽद्रवरूपः । कफोऽनुबन्धोऽस्येति कफानुबन्धः,
तस्मिन् कफानुबन्धे पवने । पित्तानुबन्धयोरेत्यत्रापि वातकफ-
योरनुबन्धत्वं, पित्तस्य तु प्राधान्यम्; अत एव पित्तनाशिनी
क्रियोक्ता तत्र । आर्द्रं इति तनुकफे ॥ १३१-१३३ ॥

कासमात्यधिकं मत्वा क्षतजं त्वरया जयेत् ।
मधुरैर्जावनीयैश्च बलमांसविवर्धनैः ॥ १३४ ॥
पिप्पली मधुकं पिष्टं कार्ष्णिकं ससितोपलम् ।
प्रास्थिकं गव्यमाजं च क्षीरमिश्ररसस्तथा ॥ १३५ ॥
यवगोधूममृद्धीकाचूर्णमामलकाद्रसः ।
तैलं च प्रस्तुतांशानि तत् सर्वं मृदुनाऽग्निना ॥ १३६ ॥
पचेद्द्वे घृतक्षौद्रयुक्तः स क्षतकासहा ।
श्वासहृद्रोगकार्श्यं हि तो बृद्धेऽल्परेतसि ॥ १३७ ॥

कासमिल्यादिना क्षतजकासचिकित्सा माह । पिप्पल्यादिके
लेहे यवाद्यसैलान्ताः प्रत्येकं प्रस्तुतमानाः ॥ १३४-१३७ ॥

क्षतकासभिभूतानां वृत्तिः स्यात् पित्तकासिकी ।
क्षीरसर्पिर्मधुप्राया संसर्गे तु विशेषणम् ॥ १३८ ॥
वातपित्तादितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्हितः ।
तैलैर्मरुतरोगघ्नैः पीड्यमाने च वायुना ॥ १३९ ॥
हृत्पार्श्वार्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ।
सदाहं कासिनो कर्तुं घृणतः सबलेऽनले ॥ १४० ॥

च. सं. ६९

मांसोच्चितेभ्यः क्षामेभ्यो लावादीनां रसा हिताः ।
तृष्णातानां पयश्छागं शरमूलादिभिः शृतम् ॥ १४१ ॥
रक्ते क्षोतोभ्य आस्याद्वाऽप्यागते क्षीरजं घृतम् ।
नस्यं पानं यवागूर्वा श्रान्ते क्षामे हतानले ॥ १४२ ॥
स्तम्भायामेषु महतीं मात्रां वा सर्पिषः पिबेत् ।
कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरकाविरोधि यत् ॥ १४३ ॥
निघृते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उरैः क्षते ।
दाह्यते कासिनो यस्य स धूमाच्चा पिबेदिमान् ॥ १४४ ॥
द्वे मेदे मधुकं द्वे च बले तैः क्षौमलककैः ।
वर्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिबेत् ॥ १४५ ॥
मनःशिलापलाशजगन्धात्कक्षीरिनागैः ।
भावयित्वा पिबेत् क्षौममनु चेक्षुगुडोदकम् ॥ १४६ ॥
पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामाद्रया वटशुक्लया ।
ससर्पिष्कं पिबेद्भूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १४७ ॥
भावितं जीवनीयैर्वा कुलिङ्गाण्डरसायुतैः ।
क्षौमं धूमं पिबेत् क्षीरं शृतं चायोगुडैरनु ॥ १४८ ॥

इति क्षतजकासचिकित्सा ।

वृत्तिरिति चिकित्सा । संसर्गं इति वातपित्तादिसंघर्षं । विशेष-
णमिति चिकित्साविशेषो 'वातपित्तादिते' इत्यादिना वक्ष्यमाणो
हेयः । वातपित्तादिते इत्यादिना क्षतकासे एवावस्थिकी चिकि-
त्सा माह । जीवनीयं सर्पिर्वातरक्ते वक्ष्यमाणम् । महतीं मात्रा-
मिति अहोरात्रेण परिणमनीयां प्रायोऽष्टपलप्रमाणम् । निघृते
क्षतदोषे इति क्षतत्रणे ग्रशन्ते । क्षौमलककैर्वर्तितैरिति यथो-
क्तौषधेन क्षौमलेपाद्वर्तितैः । पिबेत् क्षौममिलयत्र क्षौमं भाव-
यित्वा धूमं पिबेदित्यर्थः । तित्तिरिप्रतिभोजनमिति तित्तिरि-
रसानुपानम् । क्षौमं धूमं पिबेदिति क्षौमं दग्ध्वा धूमं पिबेत् ।
अयोगुडैरिति लोहगुडैः शृतं क्षीरम् ॥ १३८-१४८ ॥

संपूर्णरूपं क्षयजं दुर्बलस्य विवर्जयेत् ।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥ १४९ ॥
तस्यै बृंहणमेवादी कुर्यादप्रेक्ष्य क्षीरनम् ।
बहुदोषाय सखेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ १५० ॥
शम्पाकेन त्रिवृतया मृद्धीकारसयुक्तया ।
तिव्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥ १५१ ॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्तया क्षीणदेहो विशेषधनम् ।
(हितं तदेहबलयोरस्य संरक्षणं मर्तम् ॥ १५२ ॥)
पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेषु धातुषु ।
घृतं कर्कटकीक्षीरिद्विलासाधितं पिबेत् ॥ १५३ ॥
विदारीभिः कदम्बैर्वा तालसस्यैस्तथा शृतम् ।
घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्यं कृच्छ्रनिर्गमे ॥ १५४ ॥

१ 'उरः शिरः' इति पा० । २ 'क्षते क्षतस्थाने उरः दाह्यते'
इति गङ्गाधरः । ३ 'वातपित्तावृते' इति पा० । ४ अयमर्थश्चोक्तो
हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते ।

शूने सवेदने मेद्रे पायौ सश्रोणिबंधने ।
घृतमण्डने मधुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ॥ १५५ ॥
जाङ्गलैः प्रतिमुक्तस्य वर्तकाद्या विलेशयाः ।
कमलाः प्रसहाश्चैव प्रयोज्याः पिशिताशिनः १५६
औष्ण्यात् प्रमाथिभावाच्च श्रोतोभ्यश्चयावयन्ति ते ।
कफं, शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग्बह्व्रसः ॥ १५७ ॥

प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियासिलनेन उक्तलक्षणेऽपि क्षयजे
कादाचित्कीं सिद्धिं दर्शयति । शम्पाक आरवधः । कर्कटकी
कर्कटशृङ्गी । तालसर्प तालफलम् । घृतमण्डो घृतोपरिस्थान-
भागः । औष्ण्यादिलादौ कफमिति च्छेदः । शुद्धैश्च तैरिति
शुद्धैः श्रोतोभिः ॥ १४९-१५७ ॥

द्विपञ्चमूलीत्रिफलाचविभागार्गिचित्रकैः ।
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ॥ १५८ ॥
शूतैर्नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशदिपौष्करैः ।
कल्कैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् १५९
सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
दस्ता युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः १६०
इति द्विपञ्चमूलादिघृतम् ।

द्विपञ्चमूलीत्यादौ क्षारलवणानां च युक्त्या दानवचनेन स्तोका-
मात्रं दानं लवणीकरणप्रयोजनार्थं दर्शयति ॥ १५८-१६० ॥

गुडुचीं पिप्पलीं मूवां हरिद्रां श्रेयसीं वचां ।
निदिग्धिकां कासमर्दं पाठां चित्रकनागरम् ॥ १६१ ॥
जले चतुर्गुणे पक्त्वा पादशेषेण तत्समम् ।
सिद्धं सर्पिः पिबेद्बुल्लभश्चासार्तिक्षयकासनुत् ॥ १६२ ॥
इति गुडुच्यादिघृतम् ।

गुडुचीत्यादौ श्रेयसी राज्ञा । तत्सममिति काथसमम्
॥ १६१ ॥ १६२ ॥

कासमर्दाभयामुत्तपाठाकट्फलनागरैः ।
पिप्पलीकटुकाद्राक्षाकाशम्यसुरसैस्तथा ॥ १६३ ॥
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ।
पचेच्छोषज्वरप्रीहसर्वकासहरं शिवम् ॥ १६४ ॥
धान्रीफलैः क्षीरसिद्धैः सर्पिर्वाऽप्यवचूर्णितम् ।
द्विगुणे दाडिमरसे विपकं व्योषसंयुतम् ॥ १६५ ॥
पिबेदुपरि भक्तस्य यवक्षारघृतं नरः ।
पिप्पलीगुडसिद्धं वा च्छागक्षीरयुतं घृतम् ॥ १६६ ॥
एतान्यग्निविजृम्भ्य सर्पापि क्षयकासिनाम् ।
स्युदौषबद्धकोष्ठोरःश्रोतसां च विशुद्धये ॥ १६७ ॥

क्षीरसिद्धैरिति क्षीरसिद्धैः । यवक्षारसाधितं घृतं यवक्षार-
घृतम् ॥ १६३-१६७ ॥

हरीतकीर्यवकाथद्याढके विंशतिं पचेत् ।
खिन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणं गुडबद्धफलम् १६८
दद्यान्मनःशिलाकर्षं कर्णार्थं च रसाञ्जनात् ।
कुडवार्यं च पिप्पल्याः स लेहः श्वासकासनुत् १६९
इति हरीतकीलेहः ।

श्वाविधः सूच्यो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ।
श्वासकासहरा बहिपादौ वा क्षौद्रसर्पिणा ॥ १७० ॥
परण्डपञ्चक्षारं वा व्योषतैलगुडान्वितम् ।
लिह्यादेतेन विधिना सुरसैरण्डपञ्चजम् ॥ १७१ ॥
द्राक्षापञ्चकवार्ताकपिप्पलीः क्षौद्रसर्पिणा ।
लिह्याङ्गुषणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिणा ॥ १७२ ॥
चित्रकं त्रिफलाजाजी कर्कटाख्या कटुत्रिकम् ।
द्राक्षां च क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लिह्यादद्याद्गुडेन वा ॥ १७३ ॥
पञ्चकं त्रिफलां व्योषं विडङ्गं सुरदारु च ।
बलां राज्ञां च तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
सर्वैरेभिः समं चूर्णैः पृथक् क्षौद्रं घृतं सिताम् ।
विमथ्य लेहयेद्देहं सर्वकासहरं शिवम् ॥ १७५ ॥
जीवन्तीं मधुकं पाठां त्वक्क्षीरीं त्रिफलां शटीम् ।
मुस्तैले पञ्चकं द्राक्षां द्वे बृहत्सौ वितुचकम् ॥ १७६ ॥
सारिवां पौष्करं मूलं कर्कटाख्यां रसाञ्जनाम् ।
पुनर्नवां लोहरज्ज्वायमाणां यवानिकाम् ॥ १७७ ॥
भार्गी तामलीमृद्धिं विडङ्गं धन्वयासकम् ।
क्षारचित्रकचव्याम्बलेतसव्योषदारु च ॥ १७८ ॥
चूर्णीकृत्य समांशानि लेहयेत् क्षौद्रसर्पिणा ।
चूर्णीत्पाणितलं पञ्च कासानेतद् व्यपोहति ॥ १७९ ॥
इति पञ्चकादिलेहः ।

एतेन विधिनेति व्योषतैलगुडान्वितम् । वितुचकं सुनिष-
ण्णकम् । पाणितलं कर्षः ॥ १६८-१७९ ॥

लिह्यान्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
बद्रीपञ्चकलकं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥ १८० ॥
खरभेदे च कासे च लेहमेतं प्रयोजयेत् ।
पञ्चकलकं घृतैर्भृष्टं तिल्वकस्य शर्करम् ॥ १८१ ॥
पेया चोत्कारिका च्छर्दिदृक्कासामातिसारनुत् ॥
गौरसर्वपण्डीरविडङ्गव्योषचित्रकान् ।
सामयान् साधयेत्तोष्ये यवागूं तेन चाभ्रसा ॥ १८२ ॥
ससर्पिलवणां कासे हिक्काश्वासं सपीनसे ।
पाण्ड्यामये क्षये शोथे कर्णशूले च दापयेत् ॥ १८३ ॥
कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्रयूषः सुसंस्कृतः ।
सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिषजितम् १८४

वातप्रौषधनिष्कायं क्षीरं यूवान् रसानपि ।

वैष्किरप्रतुदानं बैलान् दापयेत् क्षयकासिने ॥१८५॥

क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।

क्षयकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥१८६॥

पत्रकर्कं तिलकस्यैति संबन्धः । उत्कारिकेति 'पत्रकर्कं' इत्यादिनोक्ता उत्कारिका । गण्डीरः शमठः । गौरामलक आर्द्रामलकः । साम्ल इति दाडिमदियोगादम्लः ॥ १८०-१८६ ॥

दीपनं बृंहणं चैव स्रोतसां च विशोधनम् ।

व्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं हितं भवेत् ॥१८७॥

सन्निपातभयोऽप्येष क्षयकासः सुदारुणः ।

सन्निपातहितं तस्मात् सदा कार्यं भिषग्विजतम् ॥१८८॥

दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रोगबलाबलम् ।

कासेष्वेव गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम् ॥१८९॥

व्यासादिति क्रियापरिवर्तनात् । क्षयकासस्य सन्निपातोद्भव इत्यादिना सान्निपातिकत्वमभिधाय, दोषोद्वेकविशेषानुबन्धरूपेण चिकित्साविशेषसूत्रमाह—दोषानुबन्धयोगाच्च हरेद्रोगबलाबलमिति; अत्र 'बुद्ध्या' इत्यध्याहार्यम् । दोषाणामनुबन्धः उत्कर्षापूर्वकादिना संबन्धः, तदपेक्षो योगः; अत्र पद्मसी हेतुः, तेन दोषानुबन्धरूपेण भेषजयोगेन रोगस्य क्षयकासस्य बलवन्तमबलं च दोषं हरेत् । अन्ये तु 'दोषानुबन्धयोगाच्च कुर्याद्रोगबलाबलम्' इति पठन्ति । तत्र दोषानुबन्धयोगाद्रोगबलाबलं बुद्ध्या कुर्याद्विषग्विजतमिति संबन्धः । कासेष्विति वातपित्तकफक्षतक्षयजेषु ॥ १८७-१८९ ॥

भोज्यं पानानि सर्पाणि लेह्याश्च सह पानकैः ।

क्षीरं सर्पिर्गुडा धूमाः कासमैषज्यसंग्रहः ॥१९०॥

विस्तारोक्तं कासभेषजं संग्रहाति—भोज्यमित्यादि ॥ १९० ॥

तत्र श्लोकः—

संख्या निमित्तं रूपाणि साध्यासाध्यत्वमेव च ।

कासानां भेषजं प्रोक्तं गरीयस्त्वं च कासिनः ॥१९१॥

इत्यग्निवेशशक्तौ तच्चे चरकप्रतिस्संस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-

बलसंपूरिते चिकित्सास्थाने कासचिकित्सितं

नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

संख्येत्यादिरध्यायासंग्रहः सुगमः ॥ १९१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तपरिचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-

मामुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने कासचिकित्सितं

नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अग्निबलहानिसामान्याद् ग्रहणीदोषचिकित्सितम् अतीसारचिकित्सिते वक्तव्ये उपोद्धातयातैः पाण्डुरोगादिभिर्व्यवधानं कृतं, संग्रति तु यथोक्तोपोद्धातयातपाण्डुरोगादीनभिधाय प्रकृतमेवातीसारचिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

भगवन्तं खल्वत्रेयं कृताह्निकं हुताग्निहोत्रमासी-
नमृषिगणपरिवृतमुत्तरे हिमवतः पार्श्वे विनयादुपे-
त्याभिवाद्य चाग्निवेश उवाच—भगवन् ! अतीसार-
स्य प्रागुत्पत्तिनिमित्तलक्षणोपशमनानि प्रजानु-
ग्रहार्थमाख्यातुमर्हसीति ॥ ३ ॥

प्रागुत्पत्तिरिति प्राक्कालोत्पत्तिः ॥ ३ ॥

अथ भगवान् पुनर्वैसुरात्रेयस्तदग्निवेशवचनम-
नुनिशम्योवाच—श्रूयतामग्निवेश ! सर्वमेतदखि-
लेन व्याख्यायामासम् । आदिकाले खलु यज्ञेषु पशवः
समालभनीया बभूवुर्नालभ्याय प्रक्रियन्ते स्म । ततो
दक्षयज्ञं प्रत्यवरकालं मनोः पुत्राणां नरित्यन्नाभा-
गेक्ष्माकुन्तृगशर्यात्यादीनां क्रतुषु पशूनामेवाभ्यनु-
ज्ञानात् पशवः प्रोक्षणमवापुः । अतश्च प्रत्यवर-
कालं पृषध्रेण दीर्घसत्रेण यजता पशूनामलामाद्र-
वामालम्भः प्रवर्तितः । तं दृष्ट्वा प्रव्यथिता भूतगणाः,
तेषां चोपयोगादुपाकृतानां गवां गौरवादीण्यादासा-
त्म्यत्वादशस्तोपयोगांचोपहताशीनामुपहतमनसां
चातीसारः पूर्वमुत्पन्नः पृषध्रयज्ञे ॥ ४ ॥

आदिकाले इति क्रतुयुगे । समालभनीया इति मन्त्रेण अभि-
मन्त्रैव परित्याज्या बभूवुः; न आलम्भार्थं प्रक्रियन्ते स्म इति
आलम्भाय सारणाय न प्रक्रियन्ते स्म न संस्क्रियन्ते स्म इत्यर्थः ।
नरित्यन्नाभागादिमनुपुत्रेष्वेकमेव मनुपुत्रपुत्राहार्यं यथादि-
शब्दः क्रियते तदा तेषां कश्चिदन्यत्र समुदायेन पाठात् बुद्धि-
भ्रमः स्यात्, तेन साक्षाज्ज्ञानार्थं कतिपये पठिताः; अपठिता-
श्चादिशब्देन प्रकारवाचिना इतिहासज्ञानार्थं पुराणेष्वेतेषां ।
पशूनामभ्यनुज्ञानादिति पशूनामेव प्रेरणया; प्रेरणा चैषां विशि-
ष्टापूर्वोत्पादार्थमेवोच्यते आगमेषु—'कत्वर्थैर्हि सायां वषकवथयो-
रुभयोरपि महत्सुखमुत्पद्यते' इति; किंवा पशूनामेवाभ्यनुज्ञा-
नादिति वेदे पशूनां वष्यत्वेनाभ्यनुज्ञानात् । प्रोक्षणमिति विधि-
पूर्वकं मारणम् । पृषध्रः राजविशेषः । दीर्घसत्रेणेति दीर्घकाल-

—१ 'हरेद्रोगबलाबलम्' इति पा० । २ 'लेह्याः पाचनकानि च' इति पा० ।

—१ 'अग्निबलहानिजन्यत्वसामान्यात्' इति पा० । २ शङ्करस्तु
अस्यापि 'स्वादिपयोगाच्च' इत्यधिकं पठति । ३ 'नालम्भाय' इति पा० ।

निर्वर्त्तेन । व्यथिता इति अष्टपूर्वं गवां वर्षं दृष्ट्वा दुःखिताः सन्तः । उपाकृतानामिति अभिमन्यु हतानाम् । उक्तं हि— “उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्यु कृतौ हतः” इति । अनेन च प्रागुत्पत्तिनिदर्शनेन मानसोपघातो गुर्वीदसेवा चातीसारकारणं भवतीत्युपदर्शयते ॥ ४ ॥

अथावरकालं वातलस्य वातातपव्यायामातिमान्ननिषेविणो रुक्षाल्पप्रमिताशिनस्तीक्ष्णमद्यव्यवायनित्यस्योदावर्तयतश्च वेगान् वायुः प्रकोपमापद्यते, पक्वा चोपहन्यते; स वायुः कुपितोऽग्रावुपहते मूत्र-सेवौ पुरीषाशयमुपहृत्य, ताभ्यां पुरीषं द्रवीकृत्य, अतीसाराय प्रकल्पते । तस्य रूपाणि—विज्जलमामं विद्धतमवसादि रुक्षं द्रवं सशूलमामगन्धमीषच्छब्दमशब्दं वा विबद्धमूत्रवातमतिसार्यते पुरीषं, वायुश्चान्तःकोष्ठे सशब्दशूलस्तिर्यक् चरति विबद्ध इत्यामातिसारो वातात् । पक्वं वा विबद्धमल्पाल्पं सशब्दं सशूलफेनपिच्छपरिकर्तकं हृष्टरोमा विनिःश्वसन् शुक्लमुखः कट्ययविक्रान्तानुपृष्ठपार्श्वशूली भ्रष्टगुदो मुहुर्मुहुर्विप्रथितमुपवेद्यते पुरीषं वातात्; तमाहुरनुप्रथितमित्येके, वातानुप्रथितवर्चस्त्वात् ॥ ५ ॥

अथेत्यादिना वातातीसारादीनां पृथङ्निमित्तलक्षणे ब्रूते । वातलस्येत्यनेन वातप्रकृतिं प्राप्य वातातपादीनां वातातीसारजनने सामर्थ्यातिशयो दर्शयते; तेनान्यप्रकृतेरपि वातातपादयोऽतीसारस्य कारणं भवन्तीति ज्ञेयम् । एवं पित्तलक्ष्मलशब्दयोरपि तात्पर्यं व्याख्येयम् । प्रमिताशनम् अतीतकालाशनम् । वेगादुदावर्तयत इति उद्धतमावर्तयतो वेगानित्यर्थः । पुरीषाशयमुपहृत्येति पक्वाशयं नीत्वा । ताभ्यामिति मूत्रसेवाभ्याम् । तस्य रूपाणीत्यादिना आमवातातीसारलक्षणमाह । आममिति आमोऽनुगतम् । विद्धुमिति प्रसरणशीलम् । अवसादीति भूसौ पतितं लीनं भवति । पक्वं वेत्यादिना पक्ववातातिसारमाह । विनिःश्वसिति शब्दं कुर्वन् । तमाहुरनुप्रथितमिति विप्रथितपुरीषातिसारावस्थां प्राप्तं वातातिसारम् । वातप्रथितवर्चस्त्वादित्यनेन यत्र पक्ववातातिसारेऽपि वातानुप्रथितवर्चस्त्वं न भवति नासावनुप्रथितसंज्ञ इति दर्शयति ॥ ५ ॥

पित्तलस्य पुनरल्लक्षणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णातिमात्रनिषेविणः प्रतताग्निसूर्यसंतापोष्णमारुतोप-

हतगात्रस्य क्रोधेर्थावहुलस्य पित्तं प्रकोपमापद्यते । तत् प्रकुपितं द्रवत्वाद्वृष्माणमुपहृत्य पुरीषाशय-विस्त्रुतमौष्ण्याद् द्रवत्वात् सरत्वाच्च भित्त्वा पुरीष-मतिसाराय प्रकल्पते । तस्य रूपाणि—हारिद्रं हरितं नीलं कृष्णं रक्तपित्तोपहितमतिदुर्गन्धमतिसार्यते पुरीषं, तृष्णादाहस्वेदमूर्च्छाशूलब्रध्नसंतापपाकपरीत इति पित्तातिसारः ॥ ६ ॥

पित्तलस्येत्यादिना पित्तातिसारमाह । द्रवत्वाद्वृष्माणमुपह-लेति यद्यपि पित्तमुष्णमग्नेः समानतया वर्षकं भवतीति युज्यते, तथाऽपि द्रवत्वाद्वृष्माणमिश्रणं हन्तीत्यर्थः । पुरीषाशयविस्त्रुतमिति पुरीषाशयगतं पित्तम् । ब्रध्नः शुदः ॥ ६ ॥

श्लेष्मलस्य तु गुरुमधुरशीतस्निग्धोपसेविनः संपूरकस्याचिन्त्यतो दिवास्वप्नप्रस्यालसस्य श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते । स स्वभावाद् गुरुमधुरशीतस्निग्धः स्वस्तोऽग्निमुपहृत्य सौम्यस्वभावात् पुरीषाशयमुपहृत्योपहृष्टेच पुरीषमतिसाराय कल्पते । तस्य रूपाणि—स्निग्धं श्वेतं पिच्छिलं तन्तुमदामं गुरु दुर्गन्धं श्लेष्मोपहितमनुबद्धशूलमल्पाल्पमभीक्ष्णमतिसार्यते सप्रवाहिकं, गुरुदरगुदबस्तिवक्षणेदेशः कृतेऽप्यकृतसंज्ञः सलोमहर्षः सोत्क्लेशो निद्रालस्यपरीतः सदनोऽजद्वेपी चेति श्लेष्मातिसारः ॥ ७ ॥

श्लेष्मलस्येत्यादिना श्लेष्मातिसारमाह । संपूरकस्येति अतिमात्राशनशीलस्य । श्लेष्मणोऽम्बुपघाते हेतुमाह—सौम्यस्वभावादिति; सौम्यस्याग्नेर्विबद्धत्वावुपघातं करोतीति युक्तमेवेति भावः । पुरीषाशयमुपहृत्येति पुरीषाशयं गत्वा, हन्तेर्गतिर्हि सार्थकत्वाच्च गम्यतीता; किंवा पुरीषाशयशब्देन स्थानेन स्थानेन उपचारात् पुरीषमेवोच्यते, यथा—‘मन्वाः क्रोशन्ति’ इतिवत्, ततश्च पुरीषमुपहृत्येति संबन्धः । कृतेऽप्यकृतसंज्ञ इति कृतेऽपि वेगे न वेगं कृतं बुध्यत इत्यर्थः । अत्र च पित्तातिसारे श्लेष्मातिसारे च सामतालक्ष्यं यद्यपि नोक्तं, तथाऽपि सामवातातीसारसंबन्धकृतविज्जलवामगन्धित्वप्रकारैर्लक्षणेस्वयोरप्यामातिसाररूपाऽवस्था ज्ञेयैव । तथाहि चिकित्सावसरे ‘पित्तातिसारं पुनर्निदानोपशयाकृतिभिरामान्वयं विदित्वा’ इत्यादिनाऽऽमातिसारे पृथक् चिकित्सां वक्ष्यति, श्लेष्मातिसारे तु सामे निरामे च रक्षोष्णादिरूपा चिकित्सा समानैवेति कृत्वा पृथगामश्लेष्मातीसारचिकित्सा नोक्ता; क्षारपाणिना सर्वाति-साराणामेव सामता पृथक्शुक्रा; वचनं हि—“वातातिसारः सामश्च सशूलः फेनिलस्तनुः । इयावः सशब्दो दुर्गन्धो

विवदोऽव्याप्य एव च ॥ एवं पित्तकफे साममतीसारं विनिर्दिशेत्” इति । अत्रापि प्राक्तनयोगिकायां सिद्धौ (सि. अ. ८) सर्वदोषाणामेवामसंबन्धात् पृथग्भेदा उक्ताः ॥ ७ ॥

अतिशीतस्निग्धरूक्षोष्णगुह्यरक्तडिन्विषमविरुद्धासाम्यभोजनाद्भोजनात् कालातीतभोजनाद्यत्किंचिदभ्यवहरणात् प्रदुष्टमद्यपानीयपानादतिमद्यपानादसंशोधनात् प्रतिकर्मणां विषमगमनादनुपचाराज्ज्वलनादित्यपवनसलिलातिसेवनादस्वप्नादतिस्वप्नाद्वेगविधारणादनुविपर्ययाद्यथाबलमारम्भाद्भयशोकचित्तोद्वेगातियोगात् रुमिशोषज्वराशौविकारातिर्कषणाद्वा व्यापकास्त्रेण्यो दोषाः प्रकुपिता भूय एवाग्निमुपहृत्य पकाशयमनुप्रविश्यातीसारं सर्वदोषलिङ्गं जनयन्ति ॥ ८ ॥

अतिशीतेत्यादिना त्रिदोषजातीसारमाह । अत्र च शीतादीनां यथासंभवं वातादिकर्तृत्वं ज्ञेयं; किंवा सर्वेषामेव त्रिदोषकर्तृत्वं ज्ञेयम् । लक्षं हि—“शमप्रकोपी सर्वेषां दोषाणामभि-संश्रितौ” (वि. अ. ५) इति । यत्किञ्चिदभ्यवहरणादिति पथ्यापथ्यभोजनात् । अनुपचारादिति प्रतिकर्मणामेवासाम्यगुपचारादित्यर्थः । सलिलातिसेवनादित्यत्र अवगाहनादि बाह्यसेवनं सलिलस्योच्यते, अतिपानं तु प्रागेवोक्तम् । व्यापकास्त्रेति वचनाद्यथोक्तहेतूनामिवध्वारैव प्रायस्त्रिदोषकर्तृत्वं दर्शयति ॥ ८ ॥

अपि च शोणितादीन् धातून्तिप्रकृष्टं दूषयन्तो धातुदोषस्वभावकृतातनीसारवर्णानुपदर्शयन्ति । तत्र शोणितादिषु धातुष्वतिप्रदुष्टेषु हारिद्रहरितनीलमाज्जिष्ठमांसाधानसन्निकाशं रक्तं कृष्णं श्वेतं वराहभेदः सप्तदशमनुवृद्धवेदनमवेदनं वा समासव्यत्यासादुपवेश्यते शकृद् ग्रथितमामं सकृत्, सकृदपि पक्वमनतिक्षीणमांसशोणितबलो मन्दाग्निर्विहतमुखरसश्च; तादृशमातुरं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । एभिर्वैरैरतिसार्यमाणं सोपद्रवमातुरमसाध्योऽयमिति प्रत्याचक्षीत; तद्यथा—पक्वशोणितामं यकृत्खण्डोपमं भेदोमांसोदकसन्निकाशं दधिघृतमज्जतैलवसाहिरवैलवसवाराभमतिनीलमतिरक्तमतिकृष्णमुदक-मिवाच्छेत् पुनर्मैकाग्रमनतिस्निग्धं हरितनीलकषायवर्णं कर्बुरमाविलं पिच्छलं तन्तुमदामं चन्द्रकोपगतमतिकृष्णपपृतिपूयगन्ध्यामाममत्स्यगन्धि मैक्षिकाकान्तं कुथितबहुधातुस्त्रावमल्पपुरीषमपुरीषं वाऽतिसार्यमाणं तृष्णादाहज्वरभ्रमतमकहिकृष्णाध्वा-

सानुबन्धमतिवेदनमवेदनं वा स्वस्तपक्वगुदं पतितगुदवलिं मुक्तनालमतिक्षीणबलमांसशोणितं सर्वपर्वीस्थिशूलिनमरोचकारतिप्रलापसंमोहपरीतं सहस्रोपरतविकारमतिसारिणमचिकित्स्यं विद्यात्; इति सन्निपातातिसारः ॥ ९ ॥

अपिचेत्यादिना विकृतिविषमसमवायारब्धत्रिदोषजलक्षणमाह । अतिप्रकृष्टं प्रदूषयन्त इति अतिप्रकृष्टं यथा भवति तथा प्रदूषयन्त इत्यर्थः । मांसधावनं मांसप्रक्षालनोदकम् । समासव्यत्यासादुपवेश्यते इति समासः यथोक्तलक्षणानां मेलकः, व्यत्यासः अमेलकः । सकृदिति कदाचित् । विगतसं मुखं यस्य स विरसमुखः । एभिः वक्ष्यमाणैः वेसवारांमं वेसवारसदंशं; तल्लक्षणं च “निरस्थि पित्तितं पिष्टं” (सु. सू. अ. ४६) इत्यादिनोक्तम् । मेचकाममिति स्निग्धकृष्णम् । मक्षिकाकान्तमिति मक्षिकाग्रिभ्यं, ‘मक्षिकाकान्तं’ इति पाठे पक्षिकापरीतमित्यर्थः । तृष्ण्यादिना सोपद्रवमित्यनेन सूचितानुपद्रवनाह । मुक्तनालमिति मुक्तगुदम् । सहस्रोपरतविकारत्वं यद्यपि रिष्टे संशयितमरणमुक्तं, तथाऽपीहातीसारं प्राप्य निश्चितमरणज्ञापकतथोच्यते ॥ ९ ॥

तमसाध्यतामसंप्राप्तं चिकित्सेद् यथाप्रधानोपक्रमेण हेतुप्रशयदोषविशेषपरीक्षया चेति ॥ १० ॥

यथाप्रधानोपक्रमेणेति दोषत्रये यः प्रधानो भवति तस्योपक्रमेणेत्यर्थः । हेत्वादिपरीक्षा चेदोत्तरकालभाविनी, तेनात्र विशिष्टा चिकित्सोच्यते ॥ १० ॥

आगन्तुं द्वावतीसारौ मानसौ भयशोकजौ ।

तत्तयोर्लक्षणं वायोर्द्वेदतीसारलक्षणम् ॥ ११ ॥

आगन्तुं इत्यादिना भयशोकजावतीसारौ प्राह । आगन्तुं इति आगन्तुहेतुजनितभयशोकजौ । मानसाविति मानसदोषभयशोकजनितौ । एतेन मानसत्वमागन्तुत्वं चानयोर्न विरोधि भवति । अनयोर्लक्षणमतिदेशनाह—तत्तयोर्लक्षणमित्यादिना ११

मारुतो भयशोकाभ्यां शीघ्रं हि परिकुप्यति ।

तयोः क्रिया वातहरी हर्षणाश्वासनानि च ॥ १२ ॥

इत्युक्ताः षडतीसाराः, साध्यानां साधनं त्वतः ।

प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वेण यथावत्सन्निबोधत ॥ १३ ॥

कस्मात् पुनर्वातातिसारलक्षणमनयोर्भवतीत्याह—मारुत इत्यादि । यस्माद् भयशोकजनितोऽत्र मारुतः कारणं भवति, तस्माद्वातातीसारलक्षणानि भवन्तीति युक्तमित्यर्थः । न चानयोर्वातजन्यत्वेन वातजलक्षणयुक्तत्वेन वातजेनैव ग्रहणमस्त्विति वाच्यं; यतोऽनयोर्वातजाद्विज्ञाऽपि चिकित्सा भविष्यति हर्षणाश्वासनरूपा, चिकित्साभेदाद्यर्थमेव व्याधीनां भेदोऽभिधीयते । किंच, लक्षणभेदोऽप्यत्र ‘मारुतः शीघ्रं हि परिकुप्यति’ इत्यनेनोक्तः । यतो भयशोकजोऽतीसारः शीघ्रंक्रारौ वायुर्भवतीति शीघ्रं कुप्यतीति पदेनोच्यते; तेन निदानानन्तरं

१ “नतिप्रदुष्टान्” इति पा० । २ “क्रावशोणितामं” इति पा० ।

३ ‘मक्षिकाकान्तं’ इति पा० ।

हृदिति उत्पाद एवात्र विशिष्टमपि लक्षणम् । सन्निपातातिसारे भयशोकौ कारणत्वेनोक्तौ, तौ हि हेत्वन्तरसहितौ तत्र कारणं भवत इति नैककारणता त्रिदोषत्रयभयशोकजानाम् । भयशोक-जयोश्च यद्यपि तुल्यं लक्षणमिहोक्तं, तथापि चिकित्सा-मे-वातयोर्भेद उक्तः; तथाहि—भयजे आश्वासनं, शोकजे हृषणमिति चिकित्साभेदः । सुश्रुते तु—“तैस्तैर्भैः शोच-तोऽल्पाशनस्य बाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः” (सु. उ. त. अ. ४०) इत्यादिना शोकजः प्रवर्धनोक्तः, स इहोक्तशो-कजादन्य एव विशिष्टहेतुजन्यः, इह त्वसौ सान्निपातिकेऽव-रुद्धो ज्ञेयः । तथाहि—तत्र बाष्पोष्मणोऽपि कारणत्वमुक्तं, तेन शोकानशनतो वायुः बाष्पोष्मणा च पित्तकफावपि तत्र कारणत्वेन दर्शितौ, अत एव च तस्यासाध्यत्वमपि तत्रोक्तम्; अत्रापि च त्रिदोषजे शोकोऽपि कारणत्वेनोक्तः । यस्तु सुश्रुते “अत्राजीर्णात् प्रवृत्ताः” (सु. उ. त. अ. ४०) इत्यादिनाऽजी-र्णजैः प्रथमुक्तः, तस्येहोक्तत्रिदोषजेऽवरोधो व्यक्त एव; यतस्तत्रैव ‘दोषाः’ इति बहुवचनेन अत्राजीर्णस्य त्रिदोषकारणत्वमुक्तं, इहापि च ‘व्यापञ्चेऽसौ’ इत्यनेन अमिमान्द्यजनिताजीर्णस्य त्रिदोषजातिसारे कारणत्वमुक्तमेव; तेन सुश्रुतोक्तसर्वातिसारा-वरोधोऽत्र ज्ञेयः ॥ १२ ॥ १३ ॥

दोषाः सन्निचिता यस्य विदग्धाहारमूर्च्छिताः ।
अतीसाराय कल्पन्ते भूयस्तान् संप्रवर्तयेत् ॥ १४ ॥
न तु संग्रहणं देयं पूर्वामातिसारिणे ।
विवध्यमानाः प्राग्दोषा जनयन्त्यामयान् बहून् १५
दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यशौगदास्तथा ।
शोथपाण्ड्वाभयस्त्रीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ॥ १६ ॥
तस्मादुपेक्षेतोत्क्रिष्टान् वर्तमानान् स्वयं मलान् ।
कृच्छ्रं वा बहतां दद्यादभयां संप्रवर्तिनीम् ॥ १७ ॥
तथा प्रवाहिते दोषे प्रशाम्यत्युदरामयः ।
जायते देहलघुता जठराग्निश्च वर्धते ॥ १८ ॥
प्रमथ्यां मध्यदोषाणां दद्याद्दीपनपाचनीम् ।
लङ्घनं चाल्पदोषाणां प्रशस्तमतिसारिणाम् ॥ १९ ॥

दोषाः सन्निचिता इत्यादिना चिकित्सामाह । विदग्धशब्दे-नात्रापकाहारवाचिना चतुर्विधमप्यामं, विदग्धं, विष्टब्धं, रसशेषं चाजीर्णं गृह्यते । संप्रवर्तयेदित्यनेन प्रवर्तमानस्योपेक्षया प्रवर्तनं, तथा स्वीकं बहतां विरेचनयोगात् प्रवर्तनं; यद्वक्ष्यति—‘कृच्छ्रं वा बहतां दद्यादभयां संप्रवर्तिनीम्’ इति । न तु संग्र-हणं पूर्वं देयमातिसारिणे इत्यत्र पूर्वमिति विशेषणोत्तरकालं देयमातातिसारे संग्रहणं दर्शयति । प्रथमं चामातिसारस्यो-पेक्षया विरेचनदानेन प्रवर्तनमुक्तमिति विरोधे इयं व्यवस्था-यत् प्रवृद्धे आमे बलवति च पुरुषे प्रवर्तनमेव कर्तव्यं, यदा तु दुर्बलः पुमान् क्षीणश्चामस्तदा प्रथममुपेक्षया प्रवर्तनं कृत्वा

संग्रहणं कर्तव्यं; तस्यां ह्यवस्थायामसंग्रहणे आतुरस्य बलत्रं-शान्मरणमेव स्यात् । अन्ये तु पूर्वं संग्रहणं न देयमिति प्रधान-मन्ब्रष्टाशाल्मलकुटजत्वगादिसंग्रहणं न देयं, मुक्तोदीच्यादि तु पाचनसंग्रहणं देयमिति वर्णयन्ति । इयं चामातिसारचिकित्सा सर्वामातिसाराणां साधारणी ज्ञेया । कृच्छ्रं वा बहतामिति सवि-बन्धं बहताम् । प्रमथ्यामिति पाचनरीपनीयं कषायं; प्रमथ्या-शब्दो हि वृद्धपरंपरया पाचनरीपनकषाये वैयकशब्दे परिभा-षितः श्रूयते; यथा—विडङ्गकषायः शैश्वरिककषायशब्देन वैवै-रुच्यते । बहुदोषे प्रवर्तनं, तथा मध्यदोषे प्रमथ्योक्ता, अल्प-दोषे च सामे प्रथमकर्तव्यमाह—लङ्घनमित्यादि ॥ १४-१९ ॥

पिप्पली नागरं धान्यं भृतीकमभया वचा ।
हीबेरं भद्रमुस्तानि बिल्वं नागरधान्यकम् ॥ २० ॥
पृथिपर्णी श्वदंष्ट्रा च समङ्गा कण्टकारिका ।
तिक्ष्णः प्रमथ्या विहिताः श्लोकाधैरतिसारिणाम् ॥
वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तपरिपटकेन वा ।
हीबेरशुक्लवेराभ्यां पक्वं वा पाययेज्जलम् ॥ २२ ॥

तिक्ष्णः प्रमथ्या इति यथाक्रमं कफपित्तवातेषु विभज्य देया इति वदन्ति; तथा वचाप्रतिविषादिविहितानि त्रीण्यपि जलानि कफपित्तवातेषु यथाक्रमं वदन्ति । षडङ्गविधिनाऽत्र जलसाधनं ज्ञेयम् ॥ २०-२२ ॥

युकेऽञ्चकाले क्षुत्क्षामं लघून्मलानि भोजयेत् ।
तथा स शीघ्रमाप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ॥ २३ ॥
तत्रेणावन्तिसोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा ।
सुरया मधुना चादौ यथासात्म्यमुपाचरेत् ॥ २४ ॥
यवागूर्भिविलेपीभिः खडैर्युषै रसौदनैः ।
दीपनग्राहिसंयुक्तैः क्रमश्च स्यादतः परम् ॥ २५ ॥

युक्तेऽञ्चकाले इति सम्यग्बुधुशकाले । अवन्तिसोमं काश्चि-कम् । काश्चित्तकाधीनां च द्रवाणां तर्पणाजोदनार्थमिहाभिधा-नम् । यवागूर्विल्लव्वा विलेपी बहुसिक्वा च; दीपनग्राहिणौ षड्विरेचनशताश्रित्योक्तौ । अतः परमिति यवावाद्युपचारान-न्तरम् ॥ २३-२५ ॥

शालपर्णी पृथिपर्णी बृहती कण्टकारिकाम् ।
बलां श्वदंष्ट्रां बिल्वानि पाठां नागरधान्यकम् ॥ २६ ॥
शटीं पलाशं हपुषां वचां जीरकपिप्पलीम् ।
यवानां पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ २७ ॥
वृक्षाम्लं दाडिमाम्लं च सहिङ्गु बिडसेन्धवम् ।
प्रयोजयेदन्नपाने विधिना सूचकल्पितम् ॥ २८ ॥
वातश्लेष्महरो ह्येष गणो दीपनपाचनः ।
प्राह्मी बल्यो रोचनश्च तस्माच्छ्लेष्टोऽतिसारिणाम् ॥

शालिपर्णीत्यादिना यवागवादिस्कारद्रव्याण्याह ॥२६-२९॥

आमे परिणते यस्तु विबद्धमिति सार्यते ।
सशूलपिच्छमल्याल्पं बहुशः सप्रवाहिकम् ॥ ३० ॥
यूषेण मूलकानां तं वदराणामथापि वा ।
उपोदिकायाः क्षीरिण्या यवान्या वास्तुकस्य वा ॥
सुवर्चलायाश्च श्रोत्रां शाकेनावलुग्नस्य वा ।
शट्याः कर्कोरुकाणां वा जीवन्त्याश्चिर्मटस्य वा ॥
लोणिकायाः सपाठायाः शुष्कशाकेन वा पुनः ।
दधिदाडिमसिद्धेन बहुस्नेहेन भोजयेत् ॥ ३३ ॥

सप्रवाहिकमित्यत्र प्रवाहिकालक्षणं “वायुर्विद्रो निषितं बलासं सुदयधसादहिताननस्य । प्रवाहोऽल्पं बहुशो मलात्कं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः” (सु. उ. तं. अ. ४०) इत्यनेन सुश्रुतोक्तं हेयम् । क्षीरिणी दुग्धिका, सुवर्चला सूर्यभक्ता, चक्षुः नाडीचः, कर्कोरुः कूष्माण्डभेदः, चिर्मटः कर्कटी, लोणिका खनामल्याता; शुषा कासमर्दः, रुक्षदेशर्जं शाकमित्येके ॥ ३०-३३ ॥

कल्कः स्याद्दालबिल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः सरोऽम्लस्नेहाद्यः खडो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥
यवानां मुद्गरमाषाणां शालीनां च तिलस्य च ।
कोलानां बालबिल्वानां धान्ययूषं प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥
ऐकध्वं यमके भृष्टं दधिदाडिमसारिकम् ।
वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥ ३६ ॥
दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।
सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनां प्रदापयेत् ॥ ३७ ॥
फलाम्लं यमके भृष्टं यूषं गृञ्जनकस्य वा ।
लोपाकरसमम्लं वा क्षिग्धाम्लं कच्छपस्य वा ॥ ३८ ॥
बर्हिचित्तिरिदृक्षाणां वर्तकानां तथा रसाः ।
क्षिग्धाम्लाः शालयश्चाध्या वर्चःक्षयरुजापहाः ३९
अन्तराधिरसं पूत्वा रक्तं मेपस्य चोभयम् ।
पचैहाडिमसाराम्लं सधान्यस्नेहनागरम् ॥ ४० ॥
ओर्देन रक्तशालीनां तेनाद्यात् प्रपिबेच्च तत् ।
तथा वर्चःक्षयकृतैर्व्याधिभिर्विप्रमुच्यते ॥ ४१ ॥

कल्कः स्यादिलादिना खडः । धान्ययूषमिति धान्यप्रधानं यूषं यथोक्तमेव । यमके इति घृततैले । दधिदाडिमसारिभ्यां संस्कृतं दधिदाडिमसारिकम् । शालीनां यद्यपि बद्धवर्चस्वमुक्तं, तथाऽपीह खडयूपरसविशेषयुक्तानां संयोगशक्त्या वर्चःक्षये हितत्वं दर्शयन्नाह—क्षिग्धाम्लाः शालयश्चाध्या वर्चःक्षयरुजापहा इति । तेनाद्यात् प्रपिबेच्च तस्मिन् उक्तान्तराधिरसाधिकृतेन द्रवेण संधीयाद्यात् घृष्टम् च द्रवं पिबेत् । वर्चःक्षयकृतैः मुखशोषदैर्बल्योदावर्तादिभिः ॥ ३४-४१ ॥

गुदनिःसरणे शूले पातमम्लस्य सर्पिणः ।
प्रशस्यते निरामाणामथवाऽप्यनुवासनम् ॥ ४२ ॥
चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम् ।
घृतमुत्कथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥ ४३ ॥

इति चाङ्गेरीघृतम् ।

सचव्यपिप्पलीमूलं सव्योषविडदाडिमम् ।
पेयमम्लं घृतं युक्त्या सधान्याजालिचित्रकम् ॥ ४४ ॥

इति गुदभ्रंशे चव्यादिघृतम् ।

सूत्रितमम्लघृतमाह—चाङ्गेरीत्यादि । अत्र चाङ्गेरीरसकोलरसदध्नां द्रवत्वं, नागरक्षारयोश्च कल्कत्वम् । पेयमम्लं घृतमित्यत्र अम्लार्थननन्तरोक्तमेव द्रवं चाङ्गेरीखरसादि देयं, चव्यादयश्च दश कल्काः; उक्तं च तन्त्रान्तरे—“पद्मकोलविडानां जीधान्यदाडिमवेतसैः । पचैदम्लं घृतं तद्वन्नारक्षारसंयुतम्” इति ॥ ४२-४४ ॥

दशमूलोपसिद्धं वा सविल्वमनुवासनम् ।
शटीशताह्वाबिल्वैर्वा वचया चित्रकेण वा ॥ ४५ ॥
इति गुदभ्रंशेऽनुवासनम् ।

दशमूलोपसिद्धमित्यादौ अनुवासनमिति अनुवासनबोधः । अत्रानुवासने ब्रह्मलु प्रायोदर्शनात्तैलमेव; अन्ये तु घृतस्य प्रक्रान्तत्वाद्भूतमेवाहुः । शटीशतादिनाऽप्यनुवासनब्रह्मद्रवमुच्यते ॥ ४५ ॥
स्तब्धभ्रष्टगुदे पूर्वं स्नेहस्येदं प्रयोजयेत् ।
सुखिन्नं तं मृदुभूतं पिबुना संप्रवेशयेत् ॥ ४६ ॥

पिबुना संप्रवेशयेदिति पिबुनाऽऽच्छादितं पीडयित्वा प्रवेशयेत् । पिबुः स्थूलकर्पटिका ॥ ४६ ॥

विबद्धवातवर्चस्तु बहुशूलप्रवाहिकः ।
सरकपिच्छस्तृणार्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ॥ ४७ ॥

यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा पिबेच्चरः ।
शूतमेरुण्डमूलेन बालबिल्वेन वा पर्यः ॥ ४८ ॥

एवं क्षीरप्रयोगेण रक्तं पिच्छा च शान्त्यति ।
शूलं प्रवाहिका चैव विबन्धश्चोपशान्त्यति ॥ ४९ ॥

सौहिल्यं तृतिः ॥ ४७-४९ ॥

पित्ततिसारं पुनर्निदानोपशयाकृतिभिरामांस्कं यमुपलभ्य यथाबलं लङ्घनपाचनाभ्यामुपाचरेत् । तृष्यतस्तु मुस्तपर्पटकोशीरसारिवाचन्दनकिरात-
त्तिककोदीच्यवारिभिरुपचारः । लङ्घितस्य चाहारकाके बलातिबलासृर्पणीशालपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारिकाशतावरीश्वदृष्टानियैहसंयुक्तेन यथासाध्यं यवागुमण्डादिना तर्पणादिना वा क्रमेणोपचारः । मुद्गरसुरहरेणुमकुष्ठकाढकीयूषैर्वा लावकपिञ्जलशहरिणैकालपुच्छकरसैरीषदरैरन-

म्लैर्वा क्रमशोऽग्निं सन्धुक्षयेत् । अनुबन्धे त्वस्य दीपनीयपाचनीयोपशमनीयसंग्रहणीयान् योगान् संप्रयोजयेदिति ॥ ५० ॥

आमान्वयमिति आमयुक्तम् । लङ्घनपाचनाभ्यामुपाचरेदित्यनेन यत् पूर्वमामातिसारे सामान्यविधानमुक्तं तद्विह नानुमन्यते; पित्तं हि सरं, तत्र च प्रवर्तने क्रियमाणेऽतियोगमयं स्यादिति भावः । यत् विरेचनमिह वक्तव्यं तत् सामग्रीविशेषसंपत्तायेव । लङ्घितस्य चैलादौ सर्पपर्णी सुद्रमाषपर्ण्यौ । निर्व्यूहशब्देन च षडङ्गविधानसिद्धं जलमुच्यते, यवान्वादिसाधने तस्यैवाधिकारात् । अनुबन्धे त्वस्येति पित्तातिसारानुबन्धे । इमानिति वक्ष्यमाणान् ॥ ५० ॥

सक्षौद्रातिविषं पिष्ट्वा वत्सकस्य फलत्वचम् । पिबेत् पित्तातिसारघ्नं तण्डुलौकसंयुतम् ॥ ५१ ॥ किराततित्कको मुस्तं वत्सकः सरसाञ्जनः । बिल्वं दाहरिद्रा त्वक् ह्रीधरं सदुरालभम् ॥ ५२ ॥ चन्दनं च मृणालं च नागरं लोघ्रमुत्पलम् । तिला मोचरसो लोघ्रं समङ्गा कमलोत्पलम् ॥ ५३ ॥ उत्पलं धातकीपुष्पं दाडिमत्वक्काहौषधम् । कट्फलं नागरं पाठा जम्बवास्त्रिपुरालभाः ॥ ५४ ॥ योगाः षड्दे सक्षौद्रास्तण्डुलौकसंयुताः । पेयाः पित्तातिसारघ्नाः श्लोकाधेन निर्दिशताः ॥ ५५ ॥ जीर्णौषधानां शस्यन्ते यथायोगं प्रकल्पितैः । रसैः सांप्रादिकैर्युक्ताः पुराणा रक्तशालयः ॥ ५६ ॥

फलत्वचमिति फलं च त्वक् चेति फलत्वचम् । मृणालम् उषीरम् । समङ्गा खादिरिः 'वराहकान्ता' इत्यन्ये ॥ ५१-५६ ॥

पित्तातिसारो दीपाग्नेः क्षिप्रं समुपशम्यति । अजाक्षीरप्रयोगेण बलं वर्णश्च वर्धते ॥ ५७ ॥ बहुदोषस्य दीपाग्नेः संप्राणस्य न तिष्ठति । पैत्तिको यद्यतीसारः पयसा तं विरेचयेत् ॥ ५८ ॥ पलाशफलनिर्यूहं पयसा सह पाययेत् । ततोऽनुपाययेत् कोष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ॥ ५९ ॥ प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः । पलाशवत् प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधनी ॥ ६० ॥ सांसर्ग्यां क्रियमाणानां शूलं यद्यनुवर्तते । श्रुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावदनुवासयेत् ॥ ६१ ॥ शतपुष्पावरीभ्यां च पयसा मधुकेन च । तैलपादं घृतं सिद्धं सविल्वमनुवासनम् ॥ ६२ ॥

न तिष्ठति न निवर्तते । पलाशवदिति उक्तपलाशफलविधानेन । सांसर्ग्यामिति पेयादिक्रमे । शतपुष्पेलादौ वरी शतावरी । अनुवासनं 'दद्यात्' इति शेषः ॥ ५७-६२ ॥

कृतानुवासनस्यास्य कृतसंसर्जनस्य च । वर्तते यद्यतीसारः पिच्छावस्तिरतः परम् ॥ ६३ ॥ परिवेष्य कुशैराद्रैराद्रवृन्तानि शास्त्रमलेः । कृष्णमृत्तिकाऽऽलिप्य स्वेदयेद्गोमयाग्निना ॥ ६४ ॥ सुशुष्कां मृत्तिकां ज्ञात्वा तानि वृन्तानि शास्त्रमलेः । शृते पयसि मृद्वीयादापोथ्योलूखले ततः ॥ ६५ ॥ पिण्डं मुष्टिसमं प्रस्थे तत् पूतं तैलसर्पिषोः । स्नेहितं मात्रया युक्तं कल्केन मधुकस्य च ॥ ६६ ॥ वस्तिमभ्यक्तगात्राय दद्यात् प्रत्यागते ततः । स्नात्वा भुञ्जीत पयसा जाङ्गलानां रसेन वा ॥ ६७ ॥

पित्तातिसारज्वरशोथगुल्म-
जीर्णातिसारग्रहणीप्रदोषान् ।
जयत्ययं शीघ्रमतिप्रवृद्धान्
विरेचनास्थापनयोश्च वस्तिः ॥ ६८ ॥

परिवेष्येत्यादिना पिच्छावस्तिमाह । शृते पयसीत्यत्र पानीयमात्रेणैव पयः शृतं ज्ञेयम् । प्रस्थ इति शृते पयसीत्यस्य विशेषम् । वृन्तानि शास्त्रमलेः उलूखले आपोथ्य तत् आपोथितात् पिण्डं मुष्टिसमं शृते प्रस्थे पयसि मृद्वीयादिति योजना । मात्र-येति वचनात् तैलसर्पिषोरत्र तावती मात्रा यावत्सा स्नेहनमात्रं भवति, तथा यद्यमीमधुकल्कस्यापि तावती मात्रा यावत्सा घनो बस्तिर्भवति ॥ ६३-६८ ॥

पित्तातिसारी यस्त्वेतां क्रियां मुक्त्वा निषेधते । पित्तलान्यन्नपानानि तस्य पित्तं महाबलम् ॥ ६९ ॥ कुयांद्रक्तातिसारं तु रक्तमाशु प्रदूषयेत् । तृष्णां शूलं विदाहं च गुदपाकं च दाहणम् ॥ ७० ॥

पित्तातिसारीत्यादिना पित्तातिसारस्यैव हेतुविशेषकृतावस्थाभेदरूपं रक्तातिसारं दर्शयति । अयं च रक्तातिसारो यद्यपि पित्तातिसारोत्तरकालभावितयेहोक्तः, तथाऽपि पित्तातिसारोत्प्रेषण रक्तदुष्ट्या च प्रथममपि भवत्येवार्थं दृष्ट्वादिति ज्ञेयम् । तेनान्नोत्पत्तिकमभिधानमतन्नतम् । यथा "पाण्डुरोगी तु योऽल्यर्थ" (चि. अ. १६) इत्यादिनोक्तकमलोत्पादे यथोक्तकर्म विनाऽपि कामला भवति । एवमपि चास्य रक्तातीसारस्य पित्तजन्यत्वात् पैत्तिके एवावरोधः; तेन पदसंख्या न व्याहृत्यते । अतीसारस्य यत् प्रसूतायां सिद्धौ आमरक्तशकृत्पित्तवातकफानतीसारकारकानभिधायोक्तं-"वृणामेषां द्विसंस्पर्गांश्चिद्वेदा भवन्ति ते । केबलेः सह षडग्निशब्दः" (सि. अ. ८) इति, तदप्यत्रैव पदकेऽन्तर्भावनीयं, तत्र सूक्ष्मभेदगणनया स भेदः कृत इत्यविरोधः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

तत्र च्छागं पयः शस्तं शीतं समयुशर्करम् । पानार्थं भोजनार्थं च गुदप्रक्षालने तथा ॥ ७१ ॥

१ 'योजितं' इति पा० । २ 'वृत्तिः' इति पा० । ३ 'वेना-
नोत्पत्तिमभिधानं' इति पा० ।

ओदनं रक्तशालीनां पयसा तेन भोजयेत् ।
 रसैः पारावतादीनां घृतभृष्टैः सशर्करैः ॥ ७२ ॥
 शशपक्षिमृगणां च शीतानां धन्वचारिणाम् ।
 रसरन्मलैः सघृतैर्भोजयेत् सशर्करैः ॥ ७३ ॥
 रुधिरं मार्गमाजं वा घृतभृष्टं प्रशस्यते ।
 काश्मर्यफलयूषो वा किञ्चिदम्लः सशर्करः ॥ ७४ ॥
 नीलोत्पलं मोचरसं समङ्गा पञ्चकेशरम् ।
 अजाक्षीरयुतं दद्याज्जीणं च पयसौदनम् ॥ ७५ ॥
 दुर्बलं पाययित्वा वा तस्यैवोपरि भोजयेत् ।
 प्राग्भक्तं नवनीतं वा दद्यात् समधुशर्करम् ॥ ७६ ॥

तत्र छागमिल्यादौ व्यञ्जनार्थमिति भोज्योपकरणार्थम् ।
 पयसा तेनेति छागेन पयसा । मृगस्येदं मार्गम्, अजस्येदमार्जं,
 रुधिरमिति योजना ॥ ७१-७६ ॥

प्राश्य क्षीरोत्थितं सर्पिः कपिञ्जलरसाशनः ।
 ज्यहादारोग्यमाप्नोति पयसा क्षीरभुक् तथा ॥ ७७ ॥
 पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुग्जयेत् ।
 रक्तातिसारं पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नरः ॥ ७८ ॥
 घृतं यवागूमण्डेन कुटजस्य फलेः शृतम् ।
 पेयं तस्यानु पातव्या पेया रक्तोपशान्तये ॥ ७९ ॥

प्राश्येत्यादौ क्षीरोत्थितं सर्पिः पयसा प्राश्येति संबन्धः ।
 कपिञ्जलः गौरतिमितः । क्षीरं भुङ्क्ते इति क्षीरभुक् । तथेति
 शतावरी । यवागूमण्डेन पेयमिति संबन्धः ॥ ७७-७९ ॥
 त्वक् च दाहहरिद्रायाः कुटजस्य फलानि च ।
 पिप्पली शृङ्गवेरं च द्राक्षा कटुकरोहिणी ॥ ८० ॥
 पद्मभिरैतैर्घृतं सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ।
 अतीसारं जयेच्छीघ्रं विदोषमपि दाहणम् ॥ ८१ ॥
 पद्मभिरैतैरितिपदं यथालाभनिषेधार्थम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥

कृष्णमृन्मधुकं शङ्खं रुधिरं तण्डुलोदकम् ।
 पीतमेकत्र सक्षौद्रं रक्तसंग्रहणं परम् ॥ ८२ ॥
 पीतः प्रियङ्गुकाकलकः सक्षौद्रस्तण्डुलाम्भसा ।
 रक्तस्त्रावं जयेच्छीघ्रं धन्वमांसरसाशिनः ॥ ८३ ॥
 कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापञ्चभागिकः ।
 आज्ञेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ८४ ॥
 कृष्णमृदिल्यादौ रुधिरं शोणितं, केचित् कुङ्कुममाहुः । शर्क-
 रापञ्चभागिक इति अत्र शर्करायाः पञ्चमेन भागेन कृष्णतिल-
 दानम् ; उक्तं हि जतुकर्णे—“कृष्णतिलाञ्च शर्करापादिका-
 च्छागीपयसा” इति ॥ ८२-८४ ॥

पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा रसं पिबेत् ।
 यो रसाशी जयेच्छीघ्रं स पैतं जठरामयम् ॥ ८५ ॥
 पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्भसा ।
 दाहदृष्ट्याप्रमेहेभ्यो रक्तस्त्रावाच्च मुच्यते ॥ ८६ ॥

१ 'क्षीरेण' इति पा० ।

च. सं. ७०

पलमिल्यादौ रसमिति वाक्यम् । रसाशीति मांसरसेन
 भुजानः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

गुदो बहुभिरुत्थानैर्यस्य पित्तेन पच्यते ।
 सेचयेत्तं सुशीतेन पटोलमधुकाश्वृतम् ॥ ८७ ॥
 पञ्चवल्कमधूकानां रसैरिक्षुरसेधुतैः ।
 छागैर्नव्यैः पयोभिर्वा शर्कराक्षौद्रसंयुतैः ॥ ८८ ॥

क्षौद्रसंयुतैरित्यन्तं सेचयेदित्यनुवर्तते ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

प्रक्षालनानां कर्कशैर्वा ससर्पिर्कैः प्रलेपयेत् ।
 एषां वा सुकृतैश्चूर्णैस्तं गुदं प्रतिसारयेत् ॥ ८९ ॥
 धातकीलोध्रचूर्णैर्वा समांशैः प्रतिसारयेत् ।
 तथा स्त्रवति नो रक्तं गुदं तैः प्रतिसारितम् ॥ ९० ॥
 पक्ता प्रशमं याति वेदना चोपशाम्यति ।
 यथोक्तैः सेचनैः शीतैः शोणितैः पित्तस्त्रवत्यपि ॥ ९१ ॥
 गुदवल्क्षणकट्यूह सेचयेद्दुतभावितम् ।

चन्दनाद्येन तैलेन शतघौतेन सर्पिषा ॥ ९२ ॥

कार्पाससंगृहीतेन सेचयेद्दुदवल्क्षणम् ।

प्रक्षालनानामिति प्रक्षालनार्थमुक्तानां पटोलमधुकाशीनाम् ।
 प्रतिसारयेत् अवचूर्णयेत् ॥ ८९-९२ ॥—

अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ॥ ९३ ॥
 यदा वायुविबद्धश्च कृच्छ्रं चरति वा न वा ।
 पिच्छावर्त्तितं तदा तस्य यथोक्तमुपकल्पयेत् ॥ ९४ ॥
 प्रपौण्डरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासयेत् ।
 प्रायशो दुर्बलगुदाक्षिरकालातिसारिणः ॥ ९५ ॥
 तस्मादभीक्ष्णशस्तेषां गुदे स्नेहं प्रयोजयेत् ।

पिच्छावर्त्तितं तदा तस्य यथोक्तमिति अत्रैव 'परिवेद्य'
 इत्यादिग्रन्थोक्तम् । गुदे स्नेहं प्रयोजयेदिति अत्र स्नेहभावित-
 पित्रुप्रणयनेन गुदे स्नेहप्रयोगमिच्छन्ति; अन्ये तु प्रकृतत्वादनु-
 वासनेनैवात्र प्रयोगमाहुः ॥ ९३-९५ ॥—

पवनोऽतिप्रवृत्तो हि स्त्रे स्थाने लभतेऽधिकम् ९६
 बलं तस्य सपित्तस्य जयार्थं बस्तिरुत्तमः ।
 रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चादाथोऽतिसार्यते ॥ ९७ ॥
 शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ।
 शर्कराघृतं सक्षौद्रं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ॥ ९८ ॥
 क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताशिनः ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशृङ्गानापोथ्य वासयेत् ९९
 अहोरात्रं जले तते घृतं तेनाम्भसा पचेत् ।
 तदधंशर्करायुक्तं लिह्यात् सक्षौद्रपादिकम् ॥ १०० ॥
 अथो वा यदि वाऽप्यूर्ध्वं यस्य रक्तं प्रवर्तते ।

स्त्रे स्थाने इति पक्षाशयकव्यादौ । बस्तिरिति सामान्यवच-
 नादनुवासनं निरुद्ध्य हैयः । शतावरीघृतमिति “शतावरी-
 मूलबुलबुलतसः” (चि. अ. ३०) इत्यादिना योगिन्यापदुक्तं
 शतावरीघृतम् । विकारमिति ‘रक्तं सविद्र’ इत्यादिनोक्तम्
 ॥ ९६-१०० ॥—

यस्त्वेवं दुर्बलो मोहात् पित्तलान्येव सेवते ॥१०१॥
दारुणं स वलीपाकं प्राप्य शीघ्रं विपद्यते ।

वलीपाकमिति गुदवलीपाकम् ॥ १६-१०१ ॥—

श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम् ॥ १०२ ॥
योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ।
लङ्घितस्यानुपूर्व्यं च कृतायां न निवर्तते ॥ १०३ ॥
कफजो यद्यतीसारः कफघ्नैस्तमुपाचरेत् ।

दीपनो गण इति 'शालिपर्णी पृश्निपर्णी' इत्यादिनोक्तः ।
॥ १०२ ॥ १०३ ॥—

बिल्वं कर्कटिका मुस्तमभया विश्वभेषजम् ॥ १०४ ॥
वचा विडङ्गं भूतीकं धान्यं देवदारु च ।
कुष्ठं सातिविषा पाठा चव्यं कटुकरोहिणी ॥ १०५ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रं हस्तिपिप्पली ।
योगाङ्गुल्योकार्धविहितंश्चतुरस्तान् प्रयोजयेत् १०६ ॥
शूताङ्गुल्येष्मातिसारेषु कायाग्निबलवर्धनान् ।
अजाजीमसितां पाठां नागरं मरिचानि च ॥ १०७ ॥
धातकीद्विगुणं दद्यान्मातुलुङ्गरसाद्भुतम् ।
रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलानि च ॥ १०८ ॥
धातकीद्विगुणं दद्यात् पातुं सक्षौद्रनागरम् ।
धातकी नागरं बिल्वं लोभ्रं पद्मस्य केशरम् ॥ १०९ ॥
जम्बूवङ्गागरं धान्यं पाठा मोचरसो बला ।
समङ्गा धातकी बिल्वमध्यं जम्बूवाप्रयोस्त्वचः ११० ॥
कपित्थानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ।
चाङ्गेरीकोलतक्राम्बांश्चतुरस्तान् कफोचरे ॥ १११ ॥
श्लोकार्धविहितान् दद्यात् सन्नेहलवणान् खडान् ।
कपित्थमध्यं लीड्वा तु सव्योषक्षौद्रशर्करम् ॥ ११२ ॥
कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जडरामयात् ।

कफघ्नैस्तमुपाचरेदित्युक्तं, तेन कफघ्नान् बिल्वकर्कटकेत्यादिना
योगानाह । धातकीद्विगुणमिति एकद्रव्यपेक्षया द्विगुणया धात-
क्या युक्तम् । अजाजीमसिदादौ असितामिति पिप्पलीम् । जत्-
कर्णे ह्ययं योगः "पाठाऽजाजीव्योषफलपूरं धातकीद्विगुणम्" ।
इत्युक्तः ॥ १०४-११२ ॥—

कर्णां मधुयुतां पीत्वा तर्कं पीत्वा सचित्रकम् ॥ ११३ ॥
जग्ध्वा वा बालबिल्वानि मुच्यते जडरामयात् ।
बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
लिङ्गाद्वाते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ॥ ११४ ॥
भोज्यं मूलकपायेण वातघ्नैश्चोपसेवने ।
वातातिसारविहितैर्यूपैर्मोसरसेः खडैः ॥ ११५ ॥
पूर्वोक्तमूलसर्पिषां पट्फलं वा यथानलम् ।
पुराणं वा घृतं दद्याद्यवागुमण्डमिश्रितम् ॥ ११६ ॥

कर्णां मधुयुतामित्यत्र कणा पिप्पली; अन्ये 'कणान्' इति
पठन्ति, कणानित्यनेन च षष्ठिकतण्डुलान् ग्राहयन्ति । वाते

प्रतिहते इति बद्धे वाते । उपसेवनैरिति व्यञ्जनैः । पूर्वोक्तमूलस-
र्पिरिति "चाङ्गेरीकोलदध्यम्" इत्यादिनोक्तम् ॥ ११३-११६ ॥

वातश्लेष्मविबन्धे वा कफे वाऽतिस्रवत्यपि ।
शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छाबालं प्रयोजयेत् ११७ ॥
पिप्पलीबिल्वकुष्ठानां शताह्वावचयोरपि ।
कल्कैः सलवणैर्युक्तं पूर्वोक्तं सन्निधापयेत् ॥ ११८ ॥
प्रत्यागते सुखं स्नातं कृताहारं दिनात्यये ।
बिल्वतैलेन मतिमान् सुखोष्णनानुवासयेत् ॥ ११९ ॥
वचान्तैरथवा कल्कैस्तैलं पक्त्वाऽनुवासयेत् ।
बहुशः कफवातातस्तथा स लभते सुखम् ॥ १२० ॥

पिच्छाबालं प्रयोजयेदिति यदुक्तं तत्र पिच्छाबालेर्विशे-
षमाह—पिप्पलीत्यादि । पूर्वोक्तमिति अत्रैव पूर्वोक्तं पिच्छाबालं
पिप्पल्यादिकल्कैर्युक्तं, सन्निधापयेदिति दापयेत् । बिल्वतैलेनेति
सिद्धौ "दशमूलं बला राक्ता" (सि. अ. ४) इत्यादिना वक्ष्य-
माणबिल्वतैलेन । वचान्तैरिति "पिप्पलीबिल्वकुष्ठानां शताह्वा-
वचयोरपि" इत्यत्रोक्तैर्वचान्तैः ॥ ११७-१२० ॥
स्वे स्थाने मारुतोऽवश्यं वर्धते कफसंक्षये ।

स धुब्धः सहसा हन्यात्सप्तातं त्वरया जयेत् ॥ १२१ ॥
संप्रति सर्वतिसारेषु पक्षाशयव्यापकत्वेन वायुरवश्यं वृद्धो
भवति, स चाद्यकारितया त्वरया जेतव्य इति दर्शयन्नाह—स्वे
स्थाने इत्यादि । कफसंक्षयादित्यनेन कफसंक्षये रक्तशरीरतया
वायुः कुप्यति, श्लेष्मशोणिते वृद्धे तदुपपन्नहितचारीरे वायुनिवृत्त-
प्रसरो भवतीति ॥ १२१ ॥

वातस्यानु जयेत् पिचं, पित्तस्यानु जयेत् कफम् ।
त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं यो भवेद्बलवत्तमः ॥ १२२ ॥
पूर्वं चरकाव्याये सन्निपातचिकित्सायां "कफस्थानानुपूर्व्यां वा"
(चि. अ. ३) इत्यनेन कफपित्तवातानां क्रमेण चिकित्सोक्ता
अतीसारोऽपि त्रिदोषजे कदाचित् स्यादित्याशङ्क्यात्र विशिष्टं
क्रममाह—वातस्थानित्यादि । अयं च क्रमो निरामसन्निपाताति-
सारो एव ज्ञेयः; सामे तु प्रथममामास्ये चिकित्सितं कर्तव्यम् ।
समन्निदोषातिसारचिकित्साक्रमविधाय विषमन्निदोषातिसारचि-
कित्साक्रममाह—त्रयाणामित्यादि ॥ १२२ ॥

तत्र श्लोकः—

प्रागुत्पत्तिनिमित्तानि लक्षणं साध्यता न च ।
क्रिया चावस्थिकी सिद्धा निर्दिष्टा ह्यतिसारिणाम् ॥
इत्यश्विवेशाकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सास्थानेऽतिसारचिकित्सितं नामै-
कोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

प्रागुत्पत्तीत्यादिनाऽध्यायार्थसंग्रहः ॥ १२३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकात्पर्यटीकायामायु-
र्वेददीपिकायां चिकित्सास्थानेऽतीसारचिकित्सितं
नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातश्छर्दिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

शरीरे मार्गद्वयं प्रधानम्-अथो गुदम्, ऊर्ध्वं च मुखं;
तदधोमार्गातिप्रवृत्तदोषमतीसारमभिधाय, ऊर्ध्वातिदोषप्रवृत्ति-
रूपा छर्दिरुच्यते, इति छर्दिध्यायसंबन्धः ॥ १ ॥ २ ॥

यशस्विनं ब्रह्मतपोद्युतिभ्यां

ज्वलन्तमभ्यर्कसमप्रभावम् ।

पुनर्वैसुं भूतहिते निविष्टं

पप्रच्छ शिष्योऽविजमश्विवेशः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणः तत्त्वज्ञानस्य तपसश्च द्युती ब्रह्मतपोद्युती, ताभ्यां
ज्वलन्तम् ॥ ३ ॥

याश्छर्दयः पञ्च पुरा त्वयोक्ता
रोगाधिकारे भिषजां वरिष्ठः ।

तासां चिकित्सां सनिदानलिङ्गां

यथावदाक्ष्व नृणां हितार्थम् ॥ ४ ॥

तदश्विवेशस्य वचो निशम्य

प्रीतो भिषक्रेष्ट इदं जगाद् ।

याश्छर्दयः पञ्च पुरा मयोक्ता-

स्ता विस्तरेण ब्रुवतो निबोध ॥ ५ ॥

रोगाधिकारे इति अष्टोदरीये (सू. अ. १९) ॥ ४ ॥ ५ ॥

दोषैः पृथक्त्रिप्रभवाश्चतस्रो

द्विष्टार्थयोगादपि पञ्चमी स्यात् ।

पृथक् वातादिषु त्रिषु मिलितेषु च प्रभव उत्पत्तिर्यासां
ताः पृथक्त्रिप्रभवाश्चतस्रः । द्विष्टार्थयोगादपीत्यत्र द्विष्टशब्देन
प्रतीपाद्युचिपूर्वावयोऽपि द्वेष्ट्यतया शुद्ध्यन्ते । द्विष्टप्रतीपेत्यादौ
वक्ष्यमाणद्विष्टार्थच्छर्दिनिदाने द्विष्टशब्देन गोबलीवर्दन्यायात्
प्रतिपुरुषनियतद्विष्टत्वमुच्यते, तेनेहोकार्यशब्देन प्रतिपादिता
छर्दिरुच्यते । —

तासां हटुक्लेशकफप्रसेकौ

द्वेषोऽशने चैव हि पूर्वरूपम् ॥ ६ ॥

यद्यपि हेत्वभिधानपूर्वकं पूर्वरूपमिधानं युज्यते, हेतुत्तर-
कालभावित्वादेव पूर्वरूपस्य; तथाऽभ्यल्पवक्तव्यत्वात् तासामि-
त्यादिना पूर्वरूपमाह । पूर्वरूपं लिङ्गात्पत्वाद्युच्यते, एवमन्य-
त्रापि साक्षात्स्चितपूर्वरूपमभिधाने ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

व्यायामतीक्ष्णौषधशोकरोग-

भयोपवासाद्यतिर्कशितस्य ।

१ 'पृथक् त्रिप्रभवा चतुर्वि' इति पा० । २ 'साक्षात्स्चितपूर्वा-
भिधाने' इति पा० ।

वैयुर्महास्रोतसि संप्रवृद्ध

उक्लेश्य दोषान्तत ऊर्ध्वमस्यन् ॥ ७ ॥

आमाशयोक्लेशकृतां च मर्म

प्रपीडयंश्छर्दिमुदीरयेत् ।

हृत्पाश्वेपीडामुखशोषमूर्ध-

नाभ्यर्तिकासखरभेदतोदैः ॥ ८ ॥

उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं

विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ।

कृच्छ्रेण चाल्यं महता च वेगे-

नातोंऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥ ९ ॥

व्यायामेत्यादिना वातजाया हेतुलक्षणे प्राह । महास्रोतसीति
कोष्ठे । दोषानिति बहुवचनं बहूनामुक्लेशनीयानां विद्यमानत्वात्
तथा रक्तादेरपि छायादौ दोषशब्देनाभिधानात् । ऊर्ध्वक्षेपण-
मामाशयोक्लेशेनोदीरितो वायुरेव करोति । किंवा आमाशयो-
द्वेगकृतानिति द्वितीयाबहुवचनं दोषानित्यस्य विशेषणम् । मर्मेति
हृदयम् । कषायमिति कषायरसं कषायवर्णं वा ॥ ७-९ ॥

अजीर्णकट्प्लवदाह्यशीतै-

रामाशये पित्तमुदीर्णवेगम् ।

रसायनीभिर्विस्तृतं प्रपीड्य

मर्मोर्ध्वमागम्य वर्मि करोति ॥ १० ॥

मूर्च्छांपिपासामुखशोषमूर्ध-

तात्वक्षिस्तंतापतमोभ्रमातः ।

पीतं भृशोष्णं हरितं सत्तिकं

धूषं च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥ ११ ॥

अजीर्णेत्यादिना पित्तजाया हेतुलक्षणे ब्रूते । अजीर्णेति
अजीर्णे भोजनम् । रसायनीभिरिति स्रोतोभिः । मूर्ध्वेत्यादि
संतापेन संबध्यते । धूषं धूषवर्णम् ॥ १० ॥ ११ ॥

क्लिग्धातिगुर्वाभविदाहिभोज्यैः

स्वमादिभिश्चैव कफोऽतिवृद्धः ।

उरः शिरो मर्म रसायनीश्च

सर्वाः समावृत्य वर्मि करोति ॥ १२ ॥

तन्द्रास्यमाधुर्यकफप्रसेक-

संतोषनिद्रावचिगौरवार्ताः ।

क्लिग्धं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं

सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत् ॥ १३ ॥

क्लिग्धेत्यादिना कफजामाह । संतोषोऽन्न तृप्तिः, अन्ये तु
संतोषो मानस एवात्र व्याधिप्रभावाद्भवति । अल्परुजमिति
क्रियाविशेषणम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

१ "कुक्षे महास्रोतसि मातरिवा दोषान्समुत्क्रिय तदूर्ध्वमस्यन् ।
आमाशयोदिककृतां च मर्म प्रपीडयन् छर्दिमुदीरयेत् ॥" इति पा० ।

समश्नतः सर्वैरसान् प्रसक्त-
मामप्रदोषतुविपर्ययैश्च ।

सर्वे प्रकोपं युगपत् प्रपन्ना-
द्वर्द्धिं त्रिदोषां जनयन्ति दोषाः ॥ १४ ॥

शूलाविपाकावचिदाहृत्पणा-
श्वासप्रमोहप्रबला प्रसक्तम् ।

छर्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥ १५ ॥

समश्नत इत्यादिना त्रिदोषजामाह । समश्नतः सर्वैरसानिति पथ्यापथ्यमेलकरूपतया भजतः, उक्तं हि—“पथ्यापथ्यमिहैकत्र भुक्तं समश्ननं मतम्” (वि. अ. १५) इत्यत्र; न तु सर्वैर-सान् भुजानस्थेत्यर्थः; सर्वैरसमोजनं हि पथ्यमेव, तेनेह तस्य त्रिदोषकर्तृत्वं न स्यात् । प्रसक्तमिति निरन्तरम् । आमस्य प्रदोषः आमप्रदोषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

विद्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः
स्रोतांसि संरुध्य यदोष्वेमेति ।

उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
दोषं समुद्भूय नरस्य कोष्ठात् ॥ १६ ॥

विष्णूत्रयोस्तत् समवर्णगन्धं
तदश्वासहिकार्तिशुतं प्रसक्तम् ।

प्रच्छर्दयेदुष्टमिहातिवेगा-
त्तयाऽर्जितश्चाशु विनाशमेति ॥ १७ ॥

विद्वेदोद्यादिना उपद्रवयुक्तां छर्दिमुपद्रवादसाध्यामाह । वि-
ष्णूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं छर्दयतीति वायुना विष्णूत्रस्रोतासां दूषि-
तत्वाङ्गहेयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

द्विष्टप्रतीपाशुचिपूत्यमेध्य-
बीभत्सगन्धाशनदर्शनेश्च ।

यच्छर्दयेत्तप्तमना मनोभै-
र्दिष्टार्थसंयोगमवा मता सा ॥ १८ ॥

द्विष्टोद्यादिना द्विष्टार्थजामाह । द्विष्टार्थो गन्धेनाशनेन दर्श-
नेन च यथायोग्यतया संबध्यन्ते । अशनं भक्षणम् । द्विष्टं प्रतिपुरुषाप्रतीजनकं, प्रतीपं वचादि, केचित् प्रतीपं वातमाहुः, अशुचि उच्छिष्टादि, अमेध्यं भलिनं, बीभत्सं जुगुप्सितम् । मनोभैरिल्लने द्विष्टार्थीनां मध्ये यत्किञ्चित् अशुच्यादि यं पुरुषं प्राप्य मनोभै न भवति तं प्रति तच्छर्दिकारकं न भवति, मनोऽ-
नुपघातकत्वादिति सूचयति ॥ १८ ॥

क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रवृद्धा
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।

सचन्द्रिकां तां प्रवदन्त्यध्यां
साध्यां चिकित्सेदुपद्रवां च ॥ १९ ॥

१ ‘प्रतीपं सात्त्विकविपरीतम्’ इति गङ्गाधरः ।

असाध्यलक्षणयुक्तां छर्दिं परित्यागार्थमाह—क्षीणस्थेत्यादि ।
अतिप्रवृद्धेति सदाऽनुबद्धा । सोपद्रवैस्त्रिं विद्वेदोद्यादिना
रोगोपद्रवा हेतुः । सचन्द्रिकामिति धातुसहमण्डलाकारयु-
क्ताम् ॥ १९ ॥

आमाशयोत्क्लेशमवा हि सर्वा-
द्वर्द्धां मता लङ्घनमेव तस्मात् ।

प्राक्कारयेन्माहृतजां विमुच्य
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ २० ॥

चूर्णानि लिह्यान्मधुनाऽभयानां
हृद्यानि वा यानि विरेचनानि ।

मधैः पयोभिश्च युतानि युक्त्या
नयन्त्यथो दोषमुदीर्णमूर्ध्वम् ॥ २१ ॥

वल्लीफलाद्यैर्वमनं पिबेद्वा
यो दुर्बलस्तं शमनैश्चिकित्सेत् ।

रसैर्मनोभैर्लघुभिर्विशुष्कै-
र्मधैः समोज्यैर्विधिश्च पानैः ॥ २२ ॥

आमाशयेत्यादिना साध्यानां चिकित्सामाह । यस्मादामाश-
योत्क्लेशात् सर्वाद्वर्द्धयो भवन्ति, आमाशयोत्ये च रोगे लङ्घ-
नादि कफहरं भेषजं युक्तं, तस्माल्लङ्घनमेव कर्तव्यमिति भावः ।
लङ्घनमल्पदोषविषयं, शोधनं च बहुदोषविषयमिति व्यवस्था ।
संशोधनशब्देन चेह विरेचनवमने अपि युध्येते; अन्ये त्वत्र
संशोधनशब्देन प्रतिमार्गहरणतया अत्यर्थहितं विरेचनमेव
वर्णयन्ति । संशोधनयोगानाह—चूर्णाणीत्यादि । फलाद्यैरिति
फलानि जीमूतद्वन्नाकुप्रभृतीनि फलमात्रासिद्धि (सि. अ. ११)-
पठितानि, तैः । शमनैरिति दोषनिर्बहणं विना दोषसाम्यकरैः; उक्तं
हि पुष्कलावते—“न शोषयति यदोषाश्च समाशोरीरयलपि ।
समीकरोति विषमांस्तत् संशमनमुच्यते” इति ॥ २०-२२ ॥

सुसंस्कृतास्तित्तिरिर्बल्लवा-
रसा व्यपोहन्यनिलप्रवृत्ताम् ।

छर्दिं तथा कोलकुलत्थधान्य-
बिल्वादिमूलाभ्यवैश्च यूषः ॥ २३ ॥

वातात्मिकायां हृदयद्रवातौ
नरः पिबेत् सैन्धववद्धृतं तु ।

सिद्धं तथा धान्यकनागराभ्यां
दध्ना च तोयेन च दाडिमस्य ॥ २४ ॥

व्योषेण युक्तां लवणैश्चिभिश्च
घृतस्य मात्रामथवा विदध्यात् ।

स्निग्धानि हृद्यानि च भोजनानि
रसैः सयूषैर्दधिदाडिमाम्लैः ॥ २५ ॥

१ ‘उक्तोपद्रवा’ इति पा० । २ ‘मैदः प्रभृतिधातुर्मयूरपुच्छचन्द्र-
कवत् प्रतिभाति, सा चन्द्रिका, तद्युक्ताम्’ इति गङ्गाधरः ।
३ ‘वातात्मके वृद्धकास्तयुक्तः’ इति पा० ।

सुसंस्कृता इत्यादिना वैशेषिकी वातजाचिकित्सोच्यते ।
हृदयद्रव इति परिश्रान्तस्येव हृदयशोभः । सैन्धववदिति सैन्ध-
वप्रक्षेपः, केचित् सैन्धववत् सिद्धमिति योजयन्ति । तोयेन च
दाडिमस्येति दाडिमरसेन । व्योषेणेत्यादौ व्योषादीनां पेयघृत-
मात्रायां प्रक्षेप्यत्वम् ॥ २३-२५ ॥

पित्तात्मिकायामनुलोमनाथं
द्राक्षाविदारीधुरसैखिवृत् स्यात् ।

कफाशयस्थं त्वतिमात्रवृद्धं
पित्तं हरेत् स्वातुमिरुध्वमेव ॥ २६ ॥

शुद्धाय काले मधुशर्कराभ्यां
लाजैश्च मन्यं यदि वाऽपि पेयाम् ।

प्रदापयेन्मुद्गरसेन वाऽपि
द्राक्ष्योदनं जाङ्गलजै रसैर्वा ॥ २७ ॥

सितोपलामाक्षिकपिप्पलीभिः
कुल्माषलाजायवसक्तुगुञ्जान् ।

खर्जूरमांसान्यथ नारिकेलं
द्राक्षामथो वा बदराणि लिह्यात् ॥ २८ ॥

स्रोतोजलाजोत्पलकोलमज्ज-
चूर्णानि लिह्यान्मधुनाऽभ्यां च ।

कोलास्थिमज्जाजनमक्षिकाविड-
लाजासितामागधिकाकणान् वा ॥ २९ ॥

द्राक्षारसं वाऽपि पिबेत् सुशीतं
मुद्गुष्टलोष्टप्रभवं जलं वा ।

जम्बवाप्रयोः पल्लवजं कषायं
पिबेत् सुशीतं मधुसंयुतं वा ॥ ३० ॥

निशि स्थितं वारि समुद्रकृष्णं
सोशीरधान्यं चणकोदकं वा ।

गवेषुकामूलजलं गुडूच्या
जलं पिबेदिधुरसं पयो वा ॥ ३१ ॥

सेव्यं पिबेत् काञ्चनगैरिकं वा
सबालकं तण्डुलधावनेन ।

धात्रीरसेनोत्तमचन्दनं वा
तृष्णावमिघ्नानि समाक्षिकाणि ॥ ३२ ॥

कल्कं तथा चन्दनचव्यमांसी-
द्राक्षोत्तमाबालकगैरिकाणाम् ।

शीताम्बुना गैरिकशालिचूर्णं
मूर्वां तथा तण्डुलधावनेन ॥ ३३ ॥

कफाशयस्थमिति कफस्थानमामाशयोर्ध्वभागो वक्षः, तत्स्थम् ।
हरैर्बुध्सेवेति वमनेनैव हरेत् । यदि वाऽपि पेयामिति मन्दाभिं
प्रति पेया हेया । कुल्माषा उत्तिन्नयवपिष्टकृता भक्ष्याः, पारि-

यात्रास्तु मुद्गान्मसूरास्तुखिचमृदितान् कुल्माषानाहुः । रुधः
समण्डो यर्वादनः । खर्जूरमांसानीति खर्जूरफलेसंस्थानि । खर्जूर-
त्यादौ लिह्यादित्यत्र 'सितोपलामाक्षिकपिप्पलीभिः' इत्यनुवर्तनी-
यम् । स्रोतोजं स्रोतोजनम् । कोलमज्जा कोलाभ्यन्तरम् । अभ्यां
वेल्यत्रापि 'मधुना लिह्यात्' इति संबध्यते । कोलास्थीत्यादावपि
'मधुना लिह्यात्' इत्यनुवर्तते । मुद्गुष्टलोष्टप्रभवं जलं वेति मूत्र-
यलोष्टनिर्माणभवं जलमित्यर्थः । समुद्रकृष्णं पिप्पलीमुद्रसहि-
तम् । निशि स्थितमित्यादौ सोषीरधान्यमिति द्वितीयः, चणको-
दकं वेति तृतीयो योगः । तथा गवेषुकादिशोगद्वयेऽपि शीत-
कषायविधिर्ज्ञेयः । काञ्चनगैरिकमिति गैरिकं दाक्षिणाल्यप्रसिद्धं
काञ्चनवर्णम् । सबालकं तण्डुलधावनेनेति विधानं 'सेव्यं
पिबेत्' इत्यनेन तथा 'काञ्चनगैरिकं वा' इत्यनेन च द्वितीययोगेन
संबध्यते । द्राक्षोत्तमा गोक्षेनी द्राक्षेल्यर्थः । उत्तमचन्दनं धव-
लचन्दनम् ॥ २६-३३ ॥

कफात्मिकायां वमनं प्रशस्तं

सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोयैः ।

पिण्डीतकैः सैन्धवसंप्रयुक्तै-

र्वैभ्यां कफामाशयशोधनार्थम् ॥ ३४ ॥

गोधूमशालीन् सयवान् पुराणान्

यूषैः पटोलामृतचित्रकाणाम् ।

व्योषस्य निम्बस्य च तक्रसिद्धै-

र्युषैः फलाम्लैः कटुभिस्तथाऽद्यात् ॥ ३५ ॥

रसांश्च शल्यानि च जाङ्गलानां

मांसानि जीर्णान्मधुसीध्वरिघ्नान् ।

रागांस्तथा षाडवपानकानि

द्राक्षाकपित्थैः फलपूरकैश्च ॥ ३६ ॥

मुद्गान्मसूरांश्चणकान् कलायान्

भृष्टान् युतान्नागरमाक्षिकाभ्याम् ।

लिह्यात्तथैव त्रिफलाविडङ्ग-

चूर्णं विडङ्गप्लवयोरथो वा ॥ ३७ ॥

सजाम्बवं वा बदराम्लचूर्णं

मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम् ।

दुरालभां वा मधुसंप्रयुक्तां

लिह्यात् कफच्छर्दिविनिग्रहार्थम् ॥ ३८ ॥

मनःशिलायाः फलपूरकस्य

रसैः कपित्थस्य च पिप्पलीनाम् ।

क्षौद्रेण चूर्णं मरिचैश्च युक्तं

लिह्यज्येच्छर्दिमुदीर्णवेगाम् ॥ ३९ ॥

१ 'खर्जूरफलमज्जा' इति पा० । २ 'उत्तमद्राक्षा श्वेतद्राक्षे-
ल्यर्थः' इति पा० । ३ 'विडङ्गप्लवयोरसं वा' इति पा० । ४ 'बद-
रस्य चूर्णं' इति पा० ।

समाशिकाणीति पश्चादुक्तयोगत्रयद्रव्याणि समाशिकाणि कर्तव्यानि । पिण्डीतकैरिति मदनैः । कफस्यामाशयस्य च शोधनार्थं कफामाशयशोधनार्थम् । यद्यपि गोधूमयवौ मधुरत्वयोगात् कफकरो, तथाऽपि पुराणतया न कफकराविति कृत्वा कफच्छर्वा विहितौ । उक्तं हि—“प्रायः श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः पुराणाच्च शालियवगोधूमात्” (सू. अ. २७) इति । रागाः कपित्थादिद्रव्यकृताः । मनःशिलायाश्चूर्णं मरिचैश्च युक्तं क्षौद्रेण युतं फलपूरकरसैर्लिहन्, तथा कपित्थस्य रसैः पिप्पलीनां चूर्णं मरिचैश्च युक्तं क्षौद्रेण युतं लिहजिति योज्यम् ॥ ३४-३९ ॥

यैषा पृथक्त्वेन मया क्रियोक्ता
तां सन्निपातेऽपि संमस्य बुद्ध्या ।
दोषतुर्दोषाग्निबलान्यवेक्ष्य
प्रयोजयेच्छास्त्रविदप्रमत्तः ॥ ४० ॥

यैषेत्यादिना साक्षिपातिव्याधिकित्सोच्यते । समस्येति एकीकृत्य । दोषतुर्दोषाग्निबलान्यवेक्ष्येति दोषादीनां बलं वीक्ष्य यद्भवत् तत्प्रधाना चिकित्सा कर्तव्या । रोगः छर्दिरेव ॥ ४० ॥

मनोभिधाते तु मनोदुकूला
वाचः समाश्वसनहर्षणानि ।
लोकप्रसिद्धाः श्रुतयो वयस्याः
शृङ्गारिकाश्चैव हिता विहाराः ॥ ४१ ॥
गन्धा विचित्रा मनसोऽनुकूला
मृत्पुष्पशुक्राम्लफलदिकानाम् ।
शाकानि भोज्यान्यथ पानकानि
सुसंस्कृताः षाडवरागलेहाः ॥ ४२ ॥
यूषा रसाः काम्बलिका खडाश्च
मांसानि धाना विविधाश्च भक्ष्याः ।
फलानि मूलानि च गन्धवर्ण-
रसरूपेणानि वर्मि जयन्ति ॥ ४३ ॥
गन्धं रसं स्पर्शमथापि शब्दं
रूपं च यद्यत् प्रियमप्यसाल्म्यम् ।
तदेव दद्यात् प्रशमाय तस्या-
स्तज्जो हि रोगः सुख एव जेतुम् ॥ ४४ ॥

मनोभिधाते इति मनोविधातञ्छर्द्याम् । लोकप्रसिद्धाः श्रुतय इति लौकिकार्थानुगता आख्यायिकेतिहासाः । विहाराः क्रीडाः । लेहा इति व्यञ्जनरूपा लेहाः । रागादीनां लक्षणमसकृदुक्तम् । गन्धवर्णरसरूपेणानि प्रशस्तगन्धादियुतानि । गन्धमिव्यादिना आख्यायिकच्छर्दिप्रशमार्थमसाल्म्यदानमप्यभिधत्ते । प्रशमे हि तस्या इति गन्धादीनां प्रियाणामुपयोगेन छर्द्याः प्रशमे सति, तज्जो हि रोग इति गन्धादीनामसाल्म्यजनितरोगो

जेतुं सुख एव सुखोपाय एव भवति, मूलव्याधेर्महालयस्य जितत्वादित्यभिप्रायः । ‘सुखमेव जेतुम्’ इति पाठे सुखं यथा भवति तथा जेतुं ‘पार्यते’ इति शेषः ॥ ४१-४४ ॥

छर्द्युत्थितानां च चिकित्सितात् स्वा-
चिकित्सितं कार्यमुपद्रवाणाम् ।
अतिप्रवृत्तासु विरेचनस्य
कर्मातियोगे विहितं विधेयम् ॥ ४५ ॥

अतिप्रवृत्तास्त्वित्यादि । अतिप्रवृत्तासु छर्दिषु विरेचनस्याति-योगे यत्कर्म विहितं संशोधनव्यापत्तिसिद्धौ (सि. अ. ६) तदिह विधेयमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

वमिप्रसङ्गात् पवनोऽप्यवश्यं
धातुक्षयाद्वृद्धिमुपैति तस्मात् ।
चिरप्रवृत्तास्त्वनिलापहानि
कार्याण्युपस्तम्भनवृंहणानि ॥ ४६ ॥
सर्पिर्गुडाः क्षीरविधिर्घृतानि
कल्याणकज्यूषणजीवनानि ।
वृथ्यास्तथा मांसरसाः सलेहा-
श्चिरप्रसक्तां च वर्मि जयन्ति ॥ ४७ ॥

वमिप्रसङ्गात् छर्द्यनुबन्धात् पवनस्य वृद्धिर्भवति; तत्रोपस्तम्भनं छर्दीनां पवनस्य वा, वृंहणं धातुनाम् । लेहाः च्यवनप्राशदयः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

तत्र श्लोकः—

हेतुं संख्यां लक्षणमुपद्रवान् साध्यतां न योगांश्च ।
छर्दीनां प्रशमार्थं प्राह चिकित्सितं मुनिवर्यः ॥ ४८ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्वे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढव-
लसंपूरिते चिकित्सास्थाने छर्दिचिकित्सितं
नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

हेतुमित्यादिना संग्रहः । उपद्रवानिति विदुस्तेष्वेत्यादिनोक्ता-नुपद्रवान् । मुनिवर्य इति मुनिश्रेष्ठः ॥ ४८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने छर्दिचिकि-
त्सितं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये छर्दिवेगविधाताद्विसर्पाणामुपपत्तेरुच्यते नन्तरं विसर्पस्य चिकित्सितमुच्यते । छर्दश्च रक्तदूषकत्वं विशिष्टोपि-
तीये “छर्द्वैवैवप्रतीघातात्” (सू. अ. २८) इत्यादिना
“शरत्कालसमावात्र शोणितं संप्रवृष्यति” (सू. अ. २८)
इत्यन्तेनोक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

कैलासे किन्नराकीर्णे बहुप्रसवणौषधे ।
पादपैर्विविधैः क्षिणैर्निन्यं कुसुमसंपदा ॥ ३ ॥
वमद्भिर्मथुरान् गन्धान् सर्वतः स्वभ्यलङ्कते ।
विहरन्तं जितात्मानमात्रेयमुषिवन्दितम् ॥ ४ ॥
महर्षिभिः परिवृतं सर्वभूतहिते रतम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले विनयादिदमुक्तवान् ॥ ५ ॥
भगवन्! दारुणं रोगमाशीविषविषोपमम् ।
विसर्पन्तं शरीरेषु देहिनामुपलक्षये ॥ ६ ॥
सहसैव नरास्तेन परीताः शीघ्रकारिणा ।
विनश्यन्त्यनुपक्रान्तास्तत्र नः संशयो महान् ॥ ७ ॥
स नाम्ना केन विज्ञेयः संज्ञितः केन हेतुना ।
कतिभेदः कियद्भातुः किंनिदानः किमाश्रयः ॥ ८ ॥
सुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यो ज्ञेयो यश्चानुपक्रमः ।
कथं कैलक्षणेः किं च भगवन्! तस्य भेषजम् ॥ ९ ॥
तदग्निवेशस्य वचः श्रुत्वाऽऽत्रेयः पुनर्वसुः ।
यथावदखिलं सर्वं प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥ १० ॥

कैलासे इत्यादि । प्रश्नोऽत्र देशगुणोपदर्शनपरः, शोभने हि देशे सुमनसो गुरवः शिष्यैः पृष्टाः सम्यग्वदन्ति । कुसुमसंपदा पुष्पफलसंपत्त्या । मथुरान् गन्धान् इष्टान् गन्धान् । विहरन्तं विचरन्तम् । जितात्मानं जितेन्द्रियम् । आशीविषाः सर्पाः । उपलक्षये पदयामि । अनुपक्रान्ता गदाः केचिद्विद्वद्वन्ति, यथा-व्यङ्गितिलकादयः, केचिन्नु उपक्रान्ता अपि चिरेण प्रन्ति, यथा-नेहगुल्मादयः, अनेन तु गृहीताः शीघ्रमेव विनश्यन्तीति त्वराविज्ञेयं विकल्पिते दर्शयति । संज्ञितः केन हेतुनेति कस्माद्वेतोर्वैयमाणाविसर्पा विसर्पसंज्ञया आख्याता इत्यर्थः । कियद्भातुरिति कतिधातुकारणकः । कथं कैलक्षणेति कथंभूतः कैलक्षणेज्ञेय इत्यर्थः ॥ ३-१० ॥

विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः ।
परिसर्पोऽथवा नाम्ना सर्वतः परिसर्पणात् ॥ ११ ॥

विविधमिलादिना यथाक्रमं प्रश्नानुसुतरमाह । विविधं सर्पतीति अथ ऊर्ध्वं तिर्यक् तथा स्फोटशोफादिभिः प्रसरतीति विसर्पः । परिसर्पशब्दाध्यं व्याकरोति-परिसर्पोऽथवेत्यादि । परितः सर्वतः, परिराब्दः सर्वतोऽर्थे इत्यर्थः, किंवा परिसर्पणशब्देन सर्पणमात्रमुच्यते, सर्वतःशब्देन परिराब्दार्थो व्याकियते, तेनोक्तं-सर्वतः परिसर्पणादिति ॥ ११ ॥

स च सप्तविधो दोषैर्विज्ञेयः सप्तधातुकः ।
पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पो द्वन्द्वजाख्यः ॥ १२ ॥
वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सात्रिपातिकः ।
चत्वार एते विसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजाख्यः ॥ १३ ॥
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः ।
यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसंभवः ॥ १४ ॥

सप्तविधो दोषैरिति दोषभेदात् सप्तविधो भवति । एतेन साध्यासाध्यभेदोऽप्यस्य संभवतीति दर्शयति ॥ १२-१४ ॥

रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषाख्यो मलाः ।
विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥ १५ ॥

पृथगिलादिना निर्दिष्टं सप्तविधत्वं दर्शयति । रक्तमिलादिना सप्तधातुत्वं स्फुटयति । रक्तादिदोषत्वं कुष्ठे यद्यप्यस्ति, तथाऽपि विसर्पणशीलैर्दोषैर्विसर्पाः, कुष्ठानि तु चिरकृषैर्दोषैर्विषयन्तं इत्यादि कुष्ठविकल्पिते एव प्रपञ्चितमनुसरणीयम् । दोषाख्यो मला इत्यत्र दोषशब्देनैव वातादिप्राप्तौ मला इति अत्यर्थदुष्ट्या शरीरमलनीकरणत्वं प्रतिपादयितुमुक्तम् । उक्तं चान्यत्र—“शरीरदूषणादोषा मलनीकरणात्मलाः । धारणाद्वातवक्षः स्फुर्वातपित्तकफाख्यः” इति ॥ १५ ॥

लवणाम्लकटूष्णानां रसानामतिसेवनात् ।
दध्यम्लमस्तुशुकानां सुरासौवीरकस्य च ॥ १६ ॥

व्यापन्नबहुमद्योष्णरागपाडवसेवनात् ।
शाकानां हरितानां च सेवनाच्च विद्वद्दिनाम् ॥ १७ ॥
कूर्चिकानां किलाटानां सेवनात्मन्दकस्य च ।

दध्नः शाण्डाकिपूर्वाणामासुतानां च सेवनात् ॥ १८ ॥
तिलमाषकुलत्थानां तैलानां पैत्तिकस्य च ।

ग्राम्यानूपीदकानां च मांसानां ह्यनुनस्य च ॥ १९ ॥

प्रक्लिष्टानामसात्म्यानां विरुद्धानां च सेवनात् ।
अत्यादानादिवास्त्रमाद्वर्जोध्यशानात् क्षतात् ॥ २० ॥

क्षतबन्धप्रपतनादर्मकर्मातिसेवनात् ।

विषवाताग्निदोषाच्च विसर्पाणां समुद्भवः ॥ २१ ॥

एतैर्निदानैर्व्यामिश्रैः कुपिता मारुतादयः ।

दूष्यान् संदूष्य रक्तादीन् विसर्पन्त्यहिताशिनान् ॥

जायते कैश्च हेतुभिरित्येतत्तरं-लवणाम्लेयादि । उष्णो-

नामिति उष्णवीर्याणां, सैन्धवामलकादीनां लवणाम्लकटूनामपि

शीतवीर्यत्वादुष्णानामिति कृतम् । हरितानामिति हरितशाकव-

र्गपठितानामार्द्रकादीनाम् । कूर्चिका दधिकूर्चिका तत्कूर्चिको

च, किलाटः नष्टशीरपिण्डः । मन्दकस्येति मन्दजातस्य दध्नः ।

शाण्डाकिपूर्वाणामिति शाण्डाकीसंधानानाम् । अजीर्णेशानम-

जीर्णोशनं, किंवा अजीर्णस्यापरिणतसाक्षानम् ; अविदग्धे पूर्व-

दिनाग्नेऽशनमध्यशनम् । व्यामिश्रैः संमिश्रैः ॥ १६-२२ ॥

बहिःश्रितः श्रितश्चान्तस्तथा चोभयसंश्रितः ।

विसर्पो बलमेतेषां ज्ञेयं गुरु यथोत्तरम् ॥ २३ ॥

बहिर्मीर्गश्रितं साध्यमसाध्यमुभयाश्रितम् ।

विसर्पं दारुणं विद्यात् सुकृच्छ्रं त्वन्तराश्रयम् ॥ २४ ॥

अन्तःप्रकुपिता दोषा विसर्पन्त्यन्तराश्रये ।

बहिर्बहिःप्रकुपिताः सर्वत्रोभयसंश्रिताः ॥ २५ ॥

साध्यासाध्यविभागज्ञानार्थं शाखाश्रितत्वादीनाह—बहिरि-
त्यादि । यथोत्तरमिति बहिःश्रितादन्तःश्रितः, अन्तःश्रितादुभ-
याश्रितो गुरुरित्यर्थः । अन्तराश्रये इति अन्तःशरीरे, बहिरिति
शाखायां, सर्पति ॥ २३-२५ ॥

मर्मोपघातात् संमोहादयनानां विघट्टनात् ।
तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमणां प्रवर्तनात् ॥ २६ ॥
विद्याद्विसर्पमन्तर्जमाशु चाश्विबलक्षयात् ।
अतो विपर्ययाद्वाह्यमन्यैर्विद्यात् खलक्षणेः ॥ २७ ॥

अन्तराश्रयादिविसर्पलक्षणमाह—मर्मोपघातादित्यादि । म-
मैति हृदयम् । विद्यात् खलक्षणेति वक्ष्यमाणविसर्पलक्षणेः
॥ २६ ॥ २७ ॥

यस्य सर्वाणि लिङ्गानि बलवद्यस्य कारणम् ।
यस्य चोपद्रवाः कथा मर्मगो यश्च हन्ति सः ॥ २८ ॥

यस्य सर्वाणीति अन्तराश्रयबहिराश्रयविसर्पलक्षणानि ॥ २८ ॥
रूक्षोष्णैः केवलो वायुः पूरणैर्वा समावृतः ।
प्रदुष्टो दूषयन् दूष्यान् विसर्पति यथाबलम् ॥ २९ ॥

तस्य रूपाणि—भ्रमदवधुपिपासानिस्तोदशूलाङ्ग-
मदोद्विष्टनकम्पज्वरतमककासास्थिसंधिभेदविश्लेष-
णवेपनारोचकाविपाकाश्चक्षुषोरालकुलत्वमस्नागमनं
पिपीलिकासंचार इव चाङ्गेषु, यस्मिंश्चावकाशे
विसर्पो विसर्पति सोऽवकाशः श्यावारुणाभासः
श्वयधुमान् निस्तोदभेदशूलायामसंकोचहर्षस्फुरणै-
रतिमात्रं प्रपीड्यते, अनुपक्रान्तश्चोपचीयते शीघ्र-
भेदैः स्फोटकैस्तनुभिररुणामैः श्यावैर्वा तनुविशदा-
रुणात्पास्त्रावैः, विबद्धवातमूत्रपुरीषश्च भवति,
निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोप-
शेरत इति वातविसर्पः ॥ ३० ॥

रूक्षोष्णैरित्यादिना पृथग्वेतुलक्षणमाह । अत्र च रूक्षादिभिः
स्वतन्त्रैः, पूरणेन च मार्गावरोधात् कुपितः परतन्त्रो वायुर्जैयः ।
उष्णं च यद्यपि न साक्षाद्वातजनकं तथाऽपि रूक्षसंबन्धा-
दुष्णं वातं करोति । उष्णसंबद्धत्वसामान्यसंप्रसिंघातमिह यत्
पितं तज्जन्यत इति ज्ञेयम् । दबधुः चक्षुरादिष्वल्यर्थतापः,
दबधुश्च पित्तिकोऽप्यत्र उत्सर्गसिद्धविसर्पोऽयमापिपित्तकसंभवा-
द्भवति ॥ २९ ॥ ३० ॥

पित्तमुष्णोपचारेण विदाह्यम्लाशनैश्चितम् ।
दूष्यान् संदूष्य धमनीः पूरयन् वै विसर्पति ॥ ३१ ॥

तस्य रूपाणि—ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छा मोहश्छर्दि-
रोचकोऽङ्गभेदः खेदोऽतिमात्रमन्तर्दाहः प्रलापः
शिरोरुक् चक्षुषोरालकुलत्वमस्त्रमरतिभ्रमः शीत-

वातवारितर्षोऽतिमात्रं हरितहारिद्रनेत्रमूत्रवर्चस्त्वं
हरितहारिद्ररूपदर्शनं च, यस्मिंश्चावकाशे विसर्पोऽ-
नुसर्पति सोऽवकाशस्तत्रहरितहारिद्रनीलकृष्णर-
क्तानां वर्णानामन्यतमं पुष्पति, सोत्सेधैश्चातिमात्रं
दाहसंभेदनपरीतैः स्फोटकैरुपचीयते तुल्यवर्णास्त्रा-
वैश्चिरपाकैश्च, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विप-
रीतानि चोपशेरत इति पित्तविसर्पः ॥ ३२ ॥

पित्तमित्यादिना पित्तकमाह । धमनीः पूरयति पदं यद्यपि
पैतिके एवांके, तथाऽपि 'समानेवध्वैर्येकत्राभिहितो विधिरस्य-
त्राप्यनुसंजनीयः' इति न्यायादन्यविसर्पेष्वपि ज्ञेयम् । अयं च
समानो विधिः पित्तप्रधानत्वाद्विसर्पाणां पित्तविकारे एवोक्तः ।
शीतवातशीततोययोस्तृष्णा शीतवातवारितर्षः । अवकाशे इति
देशे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

स्वाद्वस्त्रलवणस्निग्धगुर्वैत्रस्यप्रसंचितः ।
कफः संदूषयन् दूष्यान् कृच्छ्रमङ्गे विसर्पति ॥ ३३ ॥

तस्य रूपाणि—शीतकः शीतज्वरो गौरवं निद्रा
तन्द्राऽरोचको मधुरास्यत्वमास्योपलेपो निष्ठिविका
छर्दिारालस्यं स्तमित्यमग्निनाशो दौर्बल्यं च, यस्मिं-
श्चावकाशे विसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशः श्वयधु-
मान् पाण्डुरोत्तरिक्तः स्नेहसुप्तिस्तम्भगौरवैरन्वितो-
ऽरुपवेदनः कृच्छ्रपाकैश्चिरकारिर्भिवहुलत्वगुपलैः
स्फोटः श्वेतपाण्डुभिरनुबध्यते, प्रभिन्नस्तु श्वेतैः
पिच्छलं तनुमद्वनमनुबद्धं स्निग्धमास्त्रावैः स्रवति,
ऊर्ध्वं च गुरुभिः स्थिरजालावततैः स्निग्धवैरुल-
त्वगुपलैर्पत्रैर्गौरनुबध्यतेऽनुषङ्गी च भवति, श्वेतन-
खनयनवदनत्वद्भूत्रवचैस्त्वं, निदानोक्तानि चास्य
नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति श्लेष्म-
विसर्पः ॥ ३४ ॥

स्वाद्वस्त्रेत्यादिना कफजमाह । हेत्वन्तरेष्वपि श्लेष्मणो
विषमनानेषु स्वादादीनामभिधानमेषामेव प्रायो विसर्पजनकत्वात् ।
एवं वातपित्तजनकहेत्वभिधानेऽपि वर्णनीयम् । कृच्छ्रमङ्गे विस-
र्पति शीघ्रं शरीरे न विसर्पति । शीतकः शीतम् । ऊर्ध्वमिति
अत ऊर्ध्वकाले, किंवा ऊर्ध्वकाये, श्लेष्मण ऊर्ध्वकाये एवाव-
स्थानात् । जालावततैरिति जालावततैरिवेत्यर्थः । अनुषङ्गी
चिरकालस्थायी ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

वातपित्तं प्रकुपितमतिमात्रं स्वेदोत्थिः ।
परस्परं लब्धबलं दृढद्वान्नं विसर्पति ॥ ३५ ॥

तदुपतापादातुरः सर्वशरीरमङ्गारैरिकाकीर्य-
माणं मन्यते, छर्द्यतीसारमूर्च्छादाहमोहज्वरतमका-
रोचकास्थिसंधिभेदतृष्णाविपाकाङ्गभेदादिभिश्चा-
भिभूयते, यं चावकाशं विसर्पोऽनुसर्पति सोऽ-

वकाशः शान्ताङ्गारप्रकाशोऽतिरक्तो वा भवति, अग्निदग्धप्रकारैश्च स्फोटैरुपचीयते, स शीघ्रगत्वा-
दाश्वेव मर्मानुसारी भवति, मर्मणि चोपतते पच-
नोऽतिबलो भिनश्यङ्गान्यतिमात्रं प्रमोहयति संज्ञां,
हिक्याभ्यासौ जनयति, नाशयति निद्रां, स नष्टनिद्रः
प्रमूढसंज्ञो व्यथितचेता न कचन सुखमुपलभते,
अरतिपरीतः स्थानादासनाच्छ्रयं कान्तुमिच्छति,
क्लिष्टभृथिष्ठश्चाशु निद्रां भजति, दुर्बलो दुःखप्रबो-
धश्च भवति; तमेवंविधमग्निविसर्पपरीतमचिकित्स्यं
विद्यात् ॥ ३६ ॥

वातपित्तमिलादिनाऽग्निविसर्पलक्षणमाह । परस्परं लब्ध-
बलमिति वातपित्तं चान्योन्यं वर्धितशक्तिकम् । शान्ताङ्गारप्र-
काश इति निर्वाणाङ्गारसदृशः कृष्ण इत्यर्थः । स्थानात् ऊर्ध्वा-
वस्थानात् । कान्तुं गन्तुम् । एवंविधमिदमेव अग्निविसर्पस्य
'अनुपहृते मर्मणि' इत्यादिना साध्यत्वेन वक्ष्यमाणाऽवस्था
व्यवस्थिता ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

कफपित्तं प्रकुपितं बलवत् स्वेन हेतुना ।
विसर्पत्येकदेशे तु प्रक्लेदयति वेहिनम् ॥ ३७ ॥

तद्विकाराः—शीतज्वरः शिरोगुहत्वं दाहः
स्रैस्तिम्यमङ्गावसदनं निद्रा तन्द्वा मोहोऽनद्वेषः
प्रलापोऽश्लिनाशो दौर्बल्यमश्लेषदो मूर्च्छा पिपा-
सा श्रोतसां प्रलेपो जाड्यमिन्द्रियाणां प्रायोपवेश-
नमङ्गविक्षेपोऽङ्गमर्दोऽतिरौत्सुक्यं चोपजायते,
प्रायश्चामाशये विसर्पस्यलसक एकदेशग्राही च,
यस्मिंश्चावकाशे विसर्पो विसर्पति सोऽवकाशो
रक्तपीतपाण्डुपिण्डकावकीर्ण इव मेचकाभः कालो
मलिनः क्षिग्धो बहुष्मा गुहः स्तिमितवेदनः श्वय-
थुमान् गम्भीरपाको निरास्त्रावः शीघ्रक्लेदः खिन्न-
क्लिन्नपूतिमांसत्वक् क्रमेणाल्पवक् परामुष्टोऽवदी-
यते कर्दम इवावपीडितोऽन्तरं प्रयच्छत्युपक्लिन्नपू-
तिमांसत्यागी सिरास्त्रायुसंदर्शी कुणपगन्धी च
भवति संज्ञास्मृतिहन्ता च; तं कर्दमविसर्पपरीत-
मचिकित्स्यं विद्यात् ॥ ३८ ॥

कफपित्तमिलादिना कर्दमविसर्पमाह । प्रायश्चामाशये विस-
र्पतीति कर्दमस्य कफपित्तजन्यत्वात् कफपित्तयोश्च आमाशय-
स्थितत्वादिति भावः । अलसक इति मन्दविसर्पः । एकदेश-
ग्राही न सर्वशरीरव्यापकः । मलिनः स्तिमितवदनः । स्तिमित-
वेदन इति मन्दवेदनः । गम्भीरपाकः अन्तःपाकः । अन्तरं
प्रयच्छतीति अवकाशं ददाति । एतस्य कर्दमसारूप्यात् कर्द-
मसंज्ञा हेतुः । तं कर्दमविसर्पपरीतमचिकित्स्यं विद्यादिति यथो-

क्तसर्वलक्षणं कर्दममसाध्यं विद्यात्; असंपूर्णलक्षणं प्रति तु
चिकित्सां वक्ष्येव ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स्थिरगुहकठिनमधुरशीतस्निग्धान्नपानाभिष्य-
न्दिसेविनामव्यायामादिसेविनामप्रतिकर्मशीलानां
श्लेष्मा वायुश्च प्रकोपमापद्यते, तावुभौ दुष्टप्रवृद्धा-
वतिबलो प्रदृष्य दुष्यान् विसर्पोय कल्पते; तत्र
वायुः श्लेष्मणा विवक्ष्यमार्गस्तमेव श्लेष्माणमेकधा
भिन्दन् क्रमेण ग्रन्थिमालां कृच्छ्रपाकसाध्यां कफा-
शये संजनयति, उत्सन्नरक्तस्य वा प्रदृष्य रक्तं
सिरास्त्रायुमांसत्वगाश्रितं ग्रन्थीनां मालां कुरुते
तीव्ररुजानां स्थूलानामणूनां वा दीर्घवृत्तरक्तानां,
तदुपतापाज्वरातिसारकासहिक्काभ्यासशोषप्रमोह-
वैवर्ण्यारोचकाविपाकप्रसेकच्छर्दौर्मूर्च्छाङ्गमङ्गलि-
द्रारतिसदनाद्याः प्रादुर्भवन्त्युपद्रवाः; स एतैरुप-
द्रुतः सर्वैकमेणां विषयमतपतितो विवर्जनीयो
भवतीति ग्रन्थिविसर्पः ॥ ३९ ॥

स्थिरादिना ग्रन्थिविसर्पमाह । दुष्टप्रवृद्धाविति परस्परदूष-
कत्वेन प्रवृद्धौ । कृच्छ्रपाकसाध्यामिति च कृच्छ्रपाकां कृच्छ्र-
साध्यां च; कृच्छ्रपाकता च विरेण पाकाज्ज्ञेया । उत्सन्नरक्तस्येति
वृद्धरक्तस्य । सिरास्त्रायुमांसत्वेत्यादौ ग्रन्थिविसर्पं कुरुत इति योच्यं;
तेन तीव्ररुजादियुक्तानां ग्रन्थीनामाश्रयं ग्रन्थिविसर्पं कुरुत
इत्यर्थः । तदुपतापादिति तेन ग्रन्थिविसर्पेण पीडनात् । सर्वैक-
मेणां विषयमतपतितो भवतीति सर्वचिकित्साविषयतामतिक्रान्तो
भवतीत्यर्थः । सशब्देन चेह यथोक्तोपद्रवयुक्त एव ग्रन्थिवि-
सर्पः प्रलयमुद्यते । अयं च ग्रन्थिविसर्पस्तन्त्रान्तरं अपची-
संज्ञया कथ्यत इत्याहुः ॥ ३९ ॥

उपद्रवस्तु खलु रोगोत्तरकालजो रोगाश्रयो
रोग एव स्थूलोऽणुर्वा, रोगात् पश्चाज्जायत इत्यु-
पद्रवसंज्ञः । तत्र प्रधानो व्याधिः, व्याधेरुणुर्भूत
उपद्रवः, तस्य प्रायः प्रधानप्रशमे प्रशमो भवति ।
स तु पीडाकरतरो भवति पश्चादुत्पद्यमानो व्याधि-
परिक्षिष्टशरीरत्वात्; तस्मादुपद्रवं त्वरमाणोऽभि-
वायेत ॥ ४० ॥

विसर्पिणां बहुपद्रवतया अनुपद्वादिर्हैवोपद्रवस्वरूपं व्याक-
रोति—उपद्रवस्तिवत्यादि । तुशब्दः मूलव्याधिव्यवच्छेदे, अथवा
तुशब्दः प्रकाशने । रोगोत्तरकालज इति रोगमध्यकालजः;
एतेन रोगसहोत्पन्नस्य लिङ्गस्य व्यवच्छेदः । यानि च लिङ्गा-
न्यपि कदाचिद्भोगोत्तरकालजानि भवन्ति तानि रोगेण सह
प्राय उत्पद्यमानतया न रोगोत्तरकालजान्येव, तेन न तेषां
उपद्रवत्वम् । रोगाश्रय इति रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्यतया

रोगेण सप्तं तुल्यकारणः । एतेन गलगण्डे जाते स्वेहेतुपञ्चानां ज्वरादीनां रोगोत्तरकालजानामप्युपद्रवत्वं निषेधयति । रोग एवेत्यनेन मूलव्याधिः पृथग्रेणशब्देन व्यवहियमाणमुपद्रवं प्राह-
यति; तेन व्याध्यवस्थाना रोगोत्तरकालजाया व्यवच्छेदं करोति । ततश्च शोधस्य या व्रणरूपाऽवस्था तस्या व्युदासः, तथा सर्वासामपि व्याध्यवस्थानामवस्थालक्षणयुक्तानां व्युदासः कृतो भवति; अवस्था व्याधेरवश्यंभावितया मूलव्याधिरूप एव, उपद्रवस्तु नावश्यं भवति । यद्यपि केचिन्महाबलदोषा-
रब्धा व्याधय उपद्रवयुक्ता एवोत्पद्यन्ते, सहोत्पत्ते चोपद्रवार्थो नास्ति, तथाऽपि ये गदा उपद्रवरूपा जायन्ते ते तत्र सहो-
त्पत्ता अपि योग्यतया उपद्रवा भण्यन्ते । परमार्थस्तु सहभा-
विनो नोपद्रवलक्षणयुक्ताः, किंतु रोगसंकरत्वेन तत्र जायन्ते इति । एतदुपद्रवलक्षणार्थं एव सुश्रुतः—“तत्रौपसर्गिको नाम यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जपन्त्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः” (सु. सू. अ. ३५) इति । उपद्रव-
प्रकारमाह—स्थूलोऽणुर्वैति । उपद्रवसंज्ञानिरुक्तिमाह—पश्चा-
ज्जायत इति उपद्रवसंज्ञ इति । एतेन उपद्रवति व्याधुत्पादस-
भूते उपैतीति उपद्रवः, इति निरुक्तिः कृता भवति । व्याधिगुण-
मिति इति मूलव्याध्यपेक्षयाऽप्रधानमित्यर्थः । गुणभूतत्वे एव हेतुमाह—तस्य प्रायः प्रधानप्रशमने शम इति । मूलव्याधिप्र-
शमाधीनप्रशमत्वादुपद्रवस्याप्राधान्यमित्यर्थः । प्रायःशब्देन च
व्यभिचारवाचिना क्वचिदुपद्रवस्य स्वतन्त्रा चिकित्साऽऽयुक्ता ।
उपद्रवस्य औद्युक्तिकित्थत्वं व्युत्पादयन्माह—स त्वित्यादि ।
व्याधिपरिक्रिष्टशरीरत्वादिति दिव्योगे पञ्चमो; तेन व्याधिपरि-
क्रिष्टस्य पश्चादुत्पद्यमानतया पीडाकरतरो भवतीति वाक्यार्थः ।
उपसंहरति—तस्मादित्यादि । अभिवाधेतेति त्वरया चिकित्सेतुः;
सा च चिकित्सा मूलव्याधिप्रशमनेन तथा स्वतन्त्राऽपि भवती-
त्युक्तमेव ॥ ४० ॥

**सर्वार्थतनसमुत्थं सर्वैलिङ्गव्यापिनं सर्वधात्वनु-
सारिणमाशुकारिणं महात्ययिकमिति सन्निपातवि-
सर्पमचिकित्स्यं विद्यात् ॥ ४१ ॥**

संप्रति प्रकान्तं सन्निपातविसर्पमाह—सर्वेत्यादि । सर्वार्थ-
तनसमुत्थमिति सर्वहेतुसमम् । सर्वैलिङ्गव्यापिनमिति वातादि-
जोक्तसर्वलक्षणयुक्तम् । सर्वधात्वनुसारिणमिति विसर्पाश्रयत्वे-
नोक्तानामनुक्तानामपि च धातूनामाश्रयित्वं दर्शयति । तथा हि
मनुष्यक्रिया विसर्परूपाया एव तन्त्रान्तरे सकलधात्वाश्रयत्व-
मुक्तं, तदुत्सर्गतो विसर्पायां दोषातिमात्रदुष्ट्या सप्तधातुकेतरधा-
वदुष्टिरपि भवतीति ॥ ४१ ॥

**तत्र वातपित्तश्लेष्मनिमिप्ता विसर्पाश्रयः साध्या
भवन्ति; अग्निर्कर्ममाथ्यो पुनरनुपसृष्टे मर्मणि अनु-**

**पगते वा सिरास्त्रायुमांसच्छेदे साधारणक्रियाभिरु-
भावेवाभ्यस्यमानौ प्रशान्तिमापयेयाताम्, अनाद-
रोपक्रान्तः पुनस्तयोरन्यतरो हन्याद्देहमाश्वेवाशी-
विषवत्; तथा ग्रन्थिविसर्पमजातोपद्रवमारभेत
चिकित्सितुम्, उपद्रवोपद्रुतं त्वेनं परिहरेत्; सन्नि-
पातजं तु सर्वधात्वनुसारित्वादाशुकारित्वाद्विरुद्धो-
पक्रमत्वाच्चासाध्यं विद्यात् ॥ ४२ ॥**

मर्मणीति हृदयादिप्रधानमर्मणि । साधारणक्रियाभिरिति
आरम्भकदोषयोः समानाभिः क्रियाभिः । अभ्यस्यमानाविति
सततमुपचर्यमाणौ । अनादरोपक्रान्त इति असम्यगुपक्रान्तः ।
तेन पूर्वं सर्वथाऽनुपक्रमे “ये हन्युरनुपक्रान्ताः” (सू. अ. १८)
इत्यनेन मारकत्वमुक्तम्, इह तु असम्यगुपक्रमे इति
विशेषः ॥ ४२ ॥

**तत्र साध्यानां साधनमनुव्याख्यास्यामः ॥ ४३ ॥
लङ्घनोल्लेखने शस्ते तिकृत्तकानां च सेवनम् ।
कफस्थानगते सामे रूक्षशीतेः प्रलेपयेत् ॥ ४४ ॥
पित्तस्थानगतेऽप्येतत् सामे कुर्याच्चिकित्सितम् ।
शोणितस्यावसेकं च विरेकं च विशेषतः ॥ ४५ ॥
मास्ताशयसंभूतेऽप्यादितः स्याद्विरूक्षणम् ।
रक्तपित्तान्वयेऽप्यादौ स्नेहनं न हितं मतम् ॥ ४६ ॥
वातोद्बवणे तिकृत्तघृतं पौष्टिकं च प्रशस्यते ।
लघुदोषे, महादोषे पौष्टिके स्याद्विरेचनम् ॥ ४७ ॥
न घृतं बहुदोषाय देयं यन्नं विरेचयेत् ।
तेन दोषो ह्युपद्रवस्त्वद्धांसरुधिरं पचेत् ॥ ४८ ॥
तस्याद्विरेकमेवादी शस्ते विद्याद्विसर्पिणः ।
रुधिरस्यावसेकं च तद्व्यस्याश्रयसंज्ञितम् ॥ ४९ ॥**

तत्र साध्यानामित्यादिना चिकित्सामाह । उल्लेखनं वमनम् ।
कफस्थानगत इति ऊर्ध्वकायगते । पित्तस्थानत्वेन मध्यशरीरे,
मास्ताशयशब्देन च पक्वाशयावःशरीरं युद्धते । वातोद्बवणे
तिकृत्तघृतं पौष्टिकं च प्रशस्यते लघुदोषे इति च्छेदः; तेन
लघुदोषे पौष्टिके इति योज्यम् । बहुदोषावेति पित्तस्य प्रकृत-
त्वाद् बहुपित्तायेत्यर्थः । तेनेति अविरेचनघृतेन । तद्व्यस्या-
श्रितसंज्ञितमिति तत् शोणितमस्य विसर्पस्य आश्रयत्वेन
कथितं, तेन शोणितावसेकादाश्रयोच्छेदेन विसर्पाच्छेदो भव-
तीत्यर्थः ॥ ४३-४९ ॥

**इति वीसर्पनुत् प्रोक्तं समासेन चिकित्सितम् ।
एतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते ॥ ५० ॥
मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ।
वमनं संप्रदातव्यं विसर्पं कफपित्तजे ॥ ५१ ॥**

पटोलपिचुमर्दाभ्यां पिप्पल्या मन्नेन च ।
विसर्पं वमनं शस्तं तथा चेन्द्रयवैः सह ॥ ५२ ॥
यांश्च योगान् प्रवक्ष्यामि कल्पेषु कफपित्तानाम् ।
विसर्पिणां प्रयोज्यास्तं दोषनिर्हरणाः शिवाः ॥ ५३ ॥

व्यासत इति विस्तरेण । कफपित्तजे इति व्यस्तसमस्तकफ-
पित्तजे ॥ ५०-५३ ॥

मुस्तनिम्बपटोलानां चन्दनोत्पलयोरपि ।
सारिवामलकोशीरमुस्तानां वा विचक्षणः ॥ ५४ ॥
कषायान् पाययेद्वैद्यः सिद्धान् वीसर्पनाशान् ।
किराततित्तकं लोभ्रं चन्दनं सडुरालभम् ॥ ५५ ॥
नागरं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलं सविभीतकम् ।
मधुकं नागपुष्पं च दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥ ५६ ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलम् ।
नागपुष्पं च लोभ्रं च तेनैव विधिना पिबेत् ॥ ५७ ॥
द्राक्षां पर्पटकं शुण्ठीं गुडूचीं धन्वयासकम् ।
निशापर्युषितं दद्याच्छणावीसर्पशान्तये ॥ ५८ ॥
पटोलं पिचुमर्दं च दार्वां कटुकरोहिणीम् ।
यष्ट्याह्नां त्रायमाणानां च दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥ ५९ ॥
पटोलादिकषायं वा पिबेत्त्रिफलाया सह ।
मसूरविदलैर्युक्तं घृतमिश्रं प्रदापयेत् ॥ ६० ॥
पटोलपत्रमुद्गानां रसमामलकस्य च ।
पाययेत् घृतोन्मिश्रं नरं वीसर्पप्रीडितम् ॥ ६१ ॥

किराततित्कादिरपि कषाययोग एव । तेनैव विधिनेति
मुस्तादियोगोक्तकषायविधिना । निशापर्युषितमिति शीतकषा-
यम् । अयं च शीतकषायविधिः पटोलमिलादावपि योज्यः ।
मसूरविदलैरिति मसूराणां विदलैः; न चात्र विदला इत्यामा,
तस्याः ब्रीहिल्लवात् ॥ ५४-६१ ॥

यच्च सर्पिर्महातिक्तं पित्तकुष्ठनिवर्हणम् ।
निर्विष्टं तदपि प्राक्षो दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥ ६२ ॥
त्रायमाणाघृतं सिद्धं गौलिमेकं यदुदाहृतम् ।
विसर्पाणां प्रशान्त्यर्थं दद्यात्तदपि बुद्धिमान् ॥ ६३ ॥
त्रिवृच्चूर्णं समालोढ्य सर्पिणा पयसाऽपि वा ।
घर्मांस्त्रुना वा संयोज्य मृद्धीकानां रसेन वा ॥ ६४ ॥
विरेकार्थं प्रयोक्तव्यं सिद्धं वीसर्पनाशानम् ।
त्रायमाणाशृतं वाऽपि पयो दद्याद्विरेचनम् ॥ ६५ ॥
त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिंस्त्रिवृतया सह ।
प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं विसर्पज्वरनाशानम् ॥ ६६ ॥
रसमामलकानां वा घृतमिश्रं प्रदापयेत् ।
स एव गुरुकोष्ठाय त्रिवृच्चूर्णयुतो हितः ॥ ६७ ॥
दोषे कोष्ठगते भूय एतत् कुर्याच्चिकित्सितम् ।

त्रिफलारसेत्यादौ त्रिफलारसादिभिः समं मिश्रितं घृतं
देयम् । गुरुकोष्ठगते कूकोष्ठाय; अन्ये दोषपूर्णकोष्ठं गुरुकोष्ठ-
माहुः । दोषे कोष्ठगते भूय इत्यत्र भूयःशब्दः प्रायोवाची ।
॥ ६२-६७ ॥—

शाखादुष्टे तु रुधिरं रक्तमेवादितो हरेत् ॥ ६८ ॥
भिषग्वातान्वितं रक्तं विषागेन विनिर्हरेत् ।
पित्तान्वितं जलौकोभिः, कफान्वितमलाबुभिः ६९
यथासन्नं विकारस्य व्यथयेदाशु वा सिराम् ।
त्वङ्मांसस्नायुसंक्लेदो रक्तक्लेदादि जायते ॥ ७० ॥

शाखाश्रयदोषैर्दुष्टे रक्ते चिकित्सामाह—शाखादुष्ट इत्यादि ।
शाखादुष्टे रक्ते दोषविशेषेण रक्तावसेकोपायमाह—वातान्वितमि-
त्यादि । रक्तावसेकविधानं चेह पराधिकारतामोक्तं, तच्च सुष्ठुते
ज्ञेयम् । यथासन्नमिति या विकारप्रत्यासन्ना सिरा तां व्यथ-
येत् । सिरान्यवश्च सर्वसाधारणः । रक्तानपहरणे दोषमाह—
त्वङ्मांसेत्यादि ॥ ६८-७० ॥

अन्तःशरीरे संशुद्धे दोषे त्वङ्मांससंश्रिते ।
आदितो वाऽल्पदोषाणां क्रिया बाह्या प्रवक्ष्यते ७१
उदुम्बरत्वङ्गधुकं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलम् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च प्रदेहः सघृतो हितः ॥ ७२ ॥
न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ।
विसप्रन्थिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृताद्भुतः ॥ ७३ ॥
कालीयं मधुकं हेम वन्यं चन्दनपद्मकौ ।
पला मृणालं फलिनी प्रलेपः स्याद्वृताद्भुतः ॥ ७४ ॥
शाङ्गलं च मृणालं च शङ्खं चन्दनमुत्पलम् ।
वेतसस्य च मूलानि प्रदेहः स्यात् सतण्डुलः ॥ ७५ ॥
सारिवा पद्मकिञ्जल्कमुशीरं नीलमुत्पलम् ।
मज्जिष्ठा चन्दनं लोभ्रममया च प्रलेपनम् ॥ ७६ ॥
नलदं च हरेणुश्च लोभ्रं मधुकपद्मकौ ।
दूर्वा सर्जरसश्चैव सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ॥ ७७ ॥
यावकाः सकवश्चैव सर्पिणा सह योजिताः ।
प्रदेहो मधुकं वीरा सघृता यवसकचः ॥ ७८ ॥
बलामुत्पलशालुकं वीरामगुरुचन्दनम् ।
कुर्यादलेपनं वैद्यो मृणालं च विसान्वितम् ॥ ७९ ॥
यवचूर्णं समधुकं सघृतं च प्रलेपनम् ।
हरेणवो मसूराश्च समुद्राः श्वेतशालयः ॥ ८० ॥
पृथक् पृथक् प्रदेहाः स्युः सर्वे वा सर्पिणा सह ।
पद्मिनीकर्ममः शीतो मौक्तिकं पिष्टमेव वा ॥ ८१ ॥
शङ्खः प्रवालः शुकिर्वा गैरिकं वा घृताद्भुतम् ।
(पृथगेते प्रदेहाश्च हिता ज्ञेया विसर्पिणाम्)—
प्रपौण्डरीकं मधुकं बला शालुकमुत्पलम् ॥ ८२ ॥

न्यग्रोधपत्रदुग्धीके सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ।
 विसानि च मृणालं च सघृताश्च कशेरुकाः ॥ ८३ ॥
 शतावरीविदार्योश्च कन्धौ घृतघृताभृतौ ।
 शैवालं नलमूलानि गोत्रिहा वृषकर्णिका ॥ ८४ ॥
 इन्द्राणिशाकं सघृतं शिरीषैवग्वलाघृतम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बरप्लक्षवेतसाश्चत्पल्लवैः ॥ ८५ ॥
 त्वक्कल्कैर्बहुसर्पिभिः शीतैरालेपनं हितम् ।
 प्रदेहाः सर्वे एवैते वातपित्तोद्वेगे शुभाः ॥ ८६ ॥
 सैकफे तु प्रवक्ष्यामि प्रदेहानपरान् हितान् ।
 त्रिफलां पद्मकोशीरं समङ्गां करवीरकम् ॥ ८७ ॥
 नलमूलान्यनन्तां च प्रदेहमुपकल्पयेत् ।
 खदिरं सतपर्णं च मुस्तमागवधं धवम् ॥ ८८ ॥
 कुरण्टकं देवदारु दद्यादालेपनं भिषक् ।
 आरग्वधस्य पत्राणि त्वचं श्लेष्मातकस्य च ॥ ८९ ॥
 इन्द्राणिशाकं काकाह्वां क्षिरीषकुसुमानि च ।
 शैवालं नलमूलानि वीरां गन्धम्रियङ्गुकाम् ॥ ९० ॥
 त्रिफलां मधुकं वीरां शिरीषकुसुमानि च ।
 म्रौण्डरीकं ह्रीवरं दार्वीवल्कलधुकं बलम् ॥ ९१ ॥
 पृथगालेपनं कुर्याद्वन्धशः सर्वशोऽपि वा ।
 प्रदेहाः सर्वे एवैते देयाः स्वल्पघृताभृताः ॥ ९२ ॥
 वातपित्तोद्वेगे ये तु प्रदेहास्ते घृताधिकाः ।
 घृतेन शतघृतैरेन प्रदिह्यात् केवलेन वा ॥ ९३ ॥
 घृतमण्डेन शीतेन पयसा मधुकाश्वना ।
 पञ्चवल्ककपायेण सेचयेच्छीतलेन वा ॥ ९४ ॥
 वातासृक्पित्तबहुलं विसर्पं बहुशो भिषक् ।
 सेचनान्ते प्रदेहा ये त एव घृतसाधनाः ॥ ९५ ॥
 ते चूर्णयोगा वीसर्पव्रणानामवचूर्णनाः ।
 दूर्वाखरससिद्धं च घृतं स्याद्व्रणरोपणम् ॥ ९६ ॥
 दार्वीत्वङ्गमधुकं लोभ्रं केशरं चावचूर्णनम् ।
 पटोलः पित्तमर्दश्च त्रिफला मधुकोत्तले ॥ ९७ ॥
 एतत् प्रक्षालनं सर्पिव्रणचूर्णं प्रलेपनम् ।

संशुद्धे इति विरेचनशोणितमोक्षणाभ्याम् । आदित इति
 उत्पत्तावेव । बाह्या इति आलेपपरिषेकादिकाः । न्यग्रोधपादा इति
 ऋतुप्ररोहाः । कदलीगर्भः गर्भस्था कदली । कालेयं कालेयकका-
 ष्ठमिति ख्यातम् । हेम इति नागकेशरचूर्णम् । वन्यं कैवर्तमु-
 स्तकम् । शादूलं दूर्वा । मृणालम् उशीरम् । वीरा विदारीकन्दः ।
 हरेणवः वतूलकलयाः । श्वेतशालयः अकण्डितशुक्रान्यानि ।
 दुधिका कानामहस्याता । मृणालं पद्मनालिका । वृषकर्णं
 मृषिकपर्णिका । काकाह्वा काष्ठोदुम्बरिका । इन्द्राणिः निर्गुण्डी ।
 बलाघृतमिति छेदः । हस्तः अल्पवीर्यपत्रः पकेंडी । प्रदेहानपरा-

१ 'देवं वा दाहशान्तये' इति पा० । २ 'रक्तपित्तोद्वेगे हिताः'
 इति पा० । ३ 'कफजे' इति पा० । ४ अस्यापि हस्तलिखितपुस्तके
 'परका' 'शोगल' इति ख्याता । चौह्रा इति विशुद्धाः । इत्यधिकः
 पाठ उपलभ्यते ।

निलनेन पूर्वोक्तप्रदेहा अपि सकफे हिता इति सूचयतीत्येकः;
 पूर्वोक्तप्रदेहापेक्षयैव 'अपरान्' इति पदं कृतं, तेन पूर्वो-
 क्तप्रदेहानां भिन्नविषयाणां कफेऽनधिकार इति पदयाम् ।
 अनन्ता उत्पलसारिवा । कुरण्टकः अम्लानकः । श्लेष्मातकः
 'बहुदारक' इति प्रसिद्धः । इन्द्राणीशाकं केचित् मत्स्याक्षक-
 माहुः, निर्गुण्डीमेवापरं । गन्धप्रियङ्गुः प्रियङ्गुरेव । शैवालमि-
 त्यादिव्यस्तसमस्योगः । सर्वे एवेत्यत्र एते इति कफविहिताः
 प्रदेहाः । वातपित्तोद्वेगे इत्यत्र यद्यपि वातोद्वेगे साक्षात्
 प्रदेहा न विहिताः, तथाऽपि रक्तपित्तोद्वेगे ये विहिताः
 कफे वा, तत्रैव द्रव्यगुणमालोच्य ये वातहरद्रव्यज्ञा लक्ष्यन्ते त
 एवाधिकर्तव्या इति ज्ञेयम् । घृतमण्डः घृतसंतापिका घृतोपरि-
 भवा । पञ्चवल्कं तन्त्रान्तरे—“न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्पल्लवैरेतस-
 वल्कलैः । सर्वैरेकत्र संयुक्तैः पञ्चवल्कलमुच्यते” इत्यनेनोक्तम् ।
 अन्ये तु वेतसस्थाने गन्धमुण्डमत्र प्राहयन्ति । प्रदेहायां कद्रव्या-
 ण्येव परिषेचने घृतसाधने व्रणवचूर्णनेऽपि विदध्यात् । दार्वा-
 त्यादौ एतत्प्रक्षालनमिति एतौर्द्वयोर्दिभिः प्रक्षालनायैकाग्रः
 कर्तव्यः, तथा घृतं चैतरेव साधनीयं, तथा चूर्णं च प्रलेपनं
 कर्तव्यम् ॥ ७१-९७ ॥—

प्रदेहाः सर्वे एवैते कर्तव्याः संप्रसादनाः ॥ ९८ ॥
 क्षणे क्षणे प्रयोक्तव्याः पूर्वमुदृत्य लेपनम् ।
 अधावनोद्धृते पूर्वं प्रदेहा बहुशोऽघनाः ॥ ९९ ॥
 देयाः प्रदेहाः कफजे पर्याधानोद्धृते घनाः ।
 त्रिभागान्घृष्टमात्रः स्यात् प्रलेपः कल्कपेषितः ॥ १०० ॥
 नातिस्निग्धो न रुक्षश्च न पिण्डो न द्रवः समः ।
 न च पयुषितं लेपं कदाचिदवचारयेत् ॥ १०१ ॥
 न च तेनैव लेपेन पुनर्जातु प्रवर्तयेत् ।
 हेद्वीसर्पशूलानि सोष्णाम्बावात् प्रवर्तयेत् ॥ १०२ ॥
 लेपो ह्युपरि पट्टस्य कृतः स्वेदयति व्रणम् ।
 स्वेदजाः पिडकास्तस्य कण्डूश्चैवोपजायते ॥ १०३ ॥
 उपर्युपरि लेपस्य लेपो यद्यवचार्यते ।
 तानेव दोषाज्जनयेत् पट्टस्योपरि यावत् कृतः ॥ १०४ ॥
 अतिस्निग्धोऽतिद्रवश्च लेपो यद्यवचार्यते ।
 त्वचि न श्लिष्यते सम्यक् दोषं शमयत्यपि ॥ १०५ ॥
 तन्वालिप्तं न कुर्वीत संशुष्को ह्यापुटायते ।
 न चौषधिरसो व्याधिं प्रामोत्यपि च शुष्यति १०६
 तन्वालिप्तेन ये दोषास्तानेव जनयेद्बुधम् ।
 संशुष्कः पीडयेद्वाधिं निःस्त्रो ह्यवचारितः ॥ १०७ ॥
 संप्रसादना इति सर्वगकराः, सवर्णने साध्ये कर्तव्या
 इत्यर्थः ; किंवा संप्रसादना इति रक्तपित्तप्रसादनाः ; तेनान्य-

१ गङ्गाधरसु 'संप्रभावनाः' इति पठित्वा "यस्मिन् विसर्पे ये
 प्रदेहास्ते सर्वे एव कायशिला संप्रभावनाः कर्तव्याः, ते संप्रभावनाः
 पूर्वं प्रलेपनमुदृत्य क्षणे क्षणे प्रयोक्तव्याः । पूर्वं प्रलेपने अधावनोद्धृते
 धावनेनानुद्धृते बहुशोऽघनाः तनुद्रवप्रदेहा देयाः । कफजे विसर्पे
 पर्याधानस्य चतसृषु दिक्षु लिप्तस्य लम्बोद्धृते घनाः प्रदेहा देयाः"
 इति व्याख्यानयति ।

मर्थः-य एते रक्तपिते प्रदेहाः कर्तव्या उक्तास्ते क्षणे क्षणे पूर्व
लेपनमुद्युक्त प्रयोक्तव्याः, न विरेण नापि पूर्वप्रलेपनोपरीत्यर्थः ।
अशुष्कावस्थायां पूर्वलेपे उद्धृते सति बहुशः अघना प्रतनुकाश्च
कर्तव्याः । कफप्रदेहानां विशेषमाह—देया इत्यादि । पयोधानो-
द्धृत इति शुष्कोद्धृते ॥ १८-१०७ ॥

अन्नपानानि वक्ष्यामि विसर्पणां निवृत्तये ।
लङ्घितेभ्यो हितो मन्थो रूक्षः सक्षौद्रशर्करः ॥१०८॥
मधुरः किंचिदम्लो वा दाडिमामलकान्वितः ।
सपरूषकमृद्वीकः सखर्जूरः शृताम्बुना ॥ १०९ ॥
तर्पणैर्वशाशालीनां सस्नेहा चावलेहिका ।
जीर्णे पुराणशालीनां यूपैर्भुञ्जीत भोजनम् ॥ ११० ॥
मुद्रान्मसूरांश्चणकान् यूपार्थमुपकल्पयेत् ।
अनम्लान् दाडिमाम्लान् वा पटोलामलकैः सह ॥
जाङ्गलानां च मांसानां रसांस्तस्योपकल्पयेत् ।
रूक्षान् परूषकद्राक्षादाडिमामलकान्वितान् ॥११२॥
रक्ताः श्वेता महाद्वाश्च शालयः षष्टिकैः सह ।
भोजनायै प्रशस्यन्ते पुराणाः सुपरिच्युताः ॥११३॥
यवगोधूमशालीनां सात्म्यान्येव प्रदापयेत् ।
येषां नान्युचितः शालिर्नरा ये च कफाधिकाः ॥११४॥

भेषजमभिधायान्नपानमाह—अन्नपानानीत्यादि । जीर्णे इति
अवलेहिका रूपेऽपे जीर्णे । जाङ्गलानामित्यादौ रूक्षानित्यनेन
रससंस्कारकलेहविरहेण मत्स्याद्यतिस्निग्धमांसपेक्षया रूक्षमांस-
कृतत्वेन रूक्षत्वं हेयम् । रक्ता श्वेता महाद्वाश्चेति रक्तशालयः
श्वेतशालयो महाशालयश्च श्वेतशालिमांगे ‘पुण्डरीकशालः’
इति ख्यातः । यवगोधूमेत्यादि यवगोधूमसात्म्यानां तावत्
सात्म्यं यवगोधूममेव प्रयोजयेत् । येषां च शालिनीत्युचितो
नाभ्यस्तस्तेषां यवगोधूमावेव देयौ, तयोः कफविरुद्धत्वाद् वि-
सर्पहितत्वाच्च । उक्तं हि—“सर्वं मधुरं कफकरमन्यत्र पुराण-
च्छालियवगोधूमात्” (सू. अ. २७) इति ॥ १०८-११४ ॥

विदाहीन्यन्नपानानि विरुद्धं स्वपनं दिवा ।
क्रोधव्यायामसूर्याग्निप्रवातांश्च विवर्जयेत् ॥ ११५ ॥

विसर्पं वज्रान्याह—विदाहीनीत्यादि ॥ ११५ ॥

कुर्याच्चिकित्सितादस्वाच्छीतप्रायाणि पैत्तिके ।
रूक्षप्रायाणि कफजे स्त्रौहिकान्यनिलात्मके ॥ ११६ ॥
वातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्पणे हितम् ।
कफपित्तप्रशमनं प्रायः कर्दमसंज्ञिते ॥ ११७ ॥

विसर्पं दोषभेदेन चिकित्सामाह—कुर्यादित्यादि ११६ ॥ ११७ ॥

रक्तपित्तोत्तरं दद्यात् ग्रन्थिवीसर्पमादितः ।
रूक्षणैर्लङ्घनैः सैकैः प्रदेहैः पाञ्चवल्कलैः ॥ ११८ ॥

सिरामोक्षैर्जलैर्कोभिर्वमनैः सविरेचनैः ।
घृतैः कषायतिकैश्च कालझः समुपाचरेत् ॥ ११९ ॥
ऊर्ध्वं चाधश्च शुद्ध्यै रक्ते चाप्यवसेचिते ।
वातश्लेष्महरं कर्म ग्रन्थिवीसर्पिणे हितम् ॥ १२० ॥
उत्कारिकाभिरुष्णाभिरुपनाहः प्रशस्यते ।
स्निग्धाभिर्वैशवाचैर्वा ग्रन्थिवीसर्पशूलिनाम् ॥ १२१ ॥
दशमूलोपसिद्धेन तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।
कुष्ठतैलेन चोष्णेन पाक्वक्षारयुतेन च ॥ १२२ ॥
गोमूत्रैः पत्रनिर्घृहैरुष्णैर्वा परिषेचयेत् ।
सुखोष्ण्या प्रदिह्याद्वा पिष्ट्या चाश्वगन्धया ॥ १२३ ॥
शुष्कमूलककल्केन नक्तमालत्वचाऽपि वा ।
विभीतकत्वचां वाऽपि कल्केनोष्णेन लेपयेत् ॥ १२४ ॥
बलां नागबलां पथ्यां भूर्जग्रन्थि विभीतकम् ।
वंशपत्रायणस्निग्धं कुर्याद्ग्रन्थिप्रलेपनम् ॥ १२५ ॥
दन्ती चित्रकमूलत्वक् सुधार्कपयसी गुडः ।
भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भिन्द्याच्छिलामपि ॥
बहिर्मागस्थितं ग्रन्थिं किं पुनः कफसंभवम् ।
दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिं भिन्द्याद्वा भेषजैरिमैः ॥ १२७ ॥
मूलकानां कुलत्थानां यूपैः सक्षारदाडिमैः ।
गोधूमान्नैर्यवाच्चैर्वा सतीधुमधुशर्करैः ॥ १२८ ॥
सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ।
त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पलीक्षौद्रसंयुतैः ॥ १२९ ॥
मुस्तभल्लातशकुनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ।
देवदारुगुडूच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ॥ १३० ॥
धूमैर्विरैकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्मभेदनैः ।
अयोधवणपाषाणहेमताम्रप्रपीडनैः ॥ १३१ ॥
आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्वली स्थिरः ।
ग्रन्थिः पाषाणकठिनो यदा नैवोपशम्यति ॥ १३२ ॥
अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हैस्त्रैऽथ वा हितः ।
पाकिभिः पाचयित्वा वा पाटयित्वा समुद्धरेत् ॥
मोक्षयेद्बहुशश्चास्य रक्तमुत्कृशमागतम् ।
पुनश्चापहृते रक्ते वातश्लेष्मजिदौषधम् ॥ १३४ ॥
धूमो विरेकः शिरसः स्वेदनं परिमर्दनम् ।
अप्रशम्यति दोषे च पाचनं वा प्रशस्यते ॥ १३५ ॥
प्रक्लिञ्च दाहपाकाभ्यां भिषक् शोधनरोपणैः ।
बाह्यैश्चाभ्यन्तरेश्चैव व्रणवत् समुपाचरेत् ॥ १३६ ॥
कस्मिप्लुक्तं विडङ्गानि दार्वा कार्जकं फलम् ।
पिष्ट्वा तैलं विपक्व्यं ग्रन्थिव्रणचिकित्सितम् ॥ १३७ ॥

१ ‘घृतैः’ इति पा० । २ ‘विभीतकस्य ग्रन्थिं वा’ इति पा० ।
३ ‘शरैर्लोहेन वा’ इति पा० । ४ ‘पुनश्चास्य हृते’ इति पा० ।
५ ‘दाहेन पादनं’ इति पा० ।

द्वित्रिणीयोपदिष्टेन कर्मणा चाप्युपाचरेत् ।

देशकालविभागो ब्रणान् वीसर्पजान् बुधः ॥१३८॥

इति ग्रन्थिविसर्पचिकित्सा ।

ग्रन्थिविसर्पचिकित्सासाह—रक्तपित्तोत्तरमिखादि । उत्कारि-
काभिरिखादिनोपनाहमाह । उपनाह उष्णो बहलो लेपः ।
पाक्यक्षारयुतेनेति पाकेन सुश्रुताद्युक्तविधानेन कृतः क्षारः
पाक्यक्षारः, किंवा 'यवक्षारयुतेन' इति पाठः । गोमूत्रेरिखादौ
पञ्चम् एरण्डादिपत्रम् । नक्तमालः करजः । विभीतकत्वचा-
मिलत्र कल्केनेति योज्यम् । दन्तीत्यादौ यो लेपो शिलापि
मिन्धात् स कफग्रन्थि नितरमेव मिन्धादिति भावः । इमैरिति
वक्ष्यमाणैः । गिरिजं शिलाजटुः गिरिजप्रयोगश्च रसायनोक्तो
ज्ञेयः । मुस्तसक्तवः "मुस्तं व्योषं" (वि. अ. ७) इत्यादिना
कुष्ठोक्तः । मञ्जातकसक्तवः रसायनोक्तः । माक्षिकस्येति धातुमा-
क्षिकस्य । पूर्वोक्तैर्गुल्मभेदनैरिति विमार्गोजपदादौः । अयोलवणे-
ख्यादि तसायः प्रसूतिभिः पीडनैरित्यर्थः । शरैर्हृन्नेति शरेण हेन्ना
वा तापितेन । पाकिभिरिति पाचनपिण्डैः । पुनश्चेत्यादिना उक्ता
अपि धूमादयः पुनरपनीतग्रन्थिविषयतया विधीयन्ते, तेन
चेह न पुनरुक्तिः ॥ ११८-१३८ ॥

थ एव विधिरुद्धिदो ग्रन्थीनां विनिवृत्तये ।

स एव गलगण्डानां कफजानां निवृत्तये ॥ १३९ ॥

गलगण्डास्तु वातोत्था ये कफानुगता गुणाम् ।

धृतक्षीरकषायानामभ्यासाच्च भवन्ति ते ॥ १४० ॥

ग्रन्थिचिकित्सितमुक्तं गलगण्डगण्डमालायामप्यतिदिशभा-
ह—य एवेत्यादिना । गलगण्डानामिति वचनाद् गण्डमालाऽपि
विवक्षिता ॥ १३९ ॥ १४० ॥

यानीहोक्तानि कर्माणि विसर्पाणां निवृत्तये ।

एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ १४१ ॥

विसर्पो न ह्यसंख्यो रक्तपित्तेन जायते ।

तस्मात्साधारणं सर्वमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ॥ १४२ ॥

विशेषो दोषवैषम्याच्च नोक्तः समासतः ।

समासव्यासनिर्दिष्टां क्रियां विद्वानुपाचरेत् ॥ १४३ ॥

विसर्पे रक्तमोक्षणसुप्तिमाह—यानीत्यादि । रक्तमोक्षणमेव
कृतः प्रधानमिखाह—विसर्पो नेखादि । साधारणमिति वात-
कफविसर्पे रक्तपित्तहरे चिकित्सितम् । न च नोक्त इति उक्त
इत्यर्थः ॥ १४१-१४३ ॥

तत्र श्लोकाः—

निरुक्तं नामभेदाच्च दोषा दूष्याणि हेतवः ।

आश्रयो मार्गैश्चैव विसर्पेगुणलघवम् ॥ १४४ ॥

लिङ्गान्युपद्रवा ये च यल्लक्षण उपद्रवः ।

साध्यत्वं, न च, साध्यानां साधने च यथाक्रमम् ॥

इति पिप्रश्नवे सिद्धिमश्विवेशाय धीमते ।

पुनर्वैसुरुवाचेदं विसर्पाणां चिकित्सितम् ॥ १४६ ॥

इत्यश्विवेशकृते तन्वे चरकप्रतिसंस्कृते

चिकित्सास्थाने विसर्पचिकित्सितं

नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

निरुक्तमिखादिसंग्रहः । यल्लक्षण उपद्रव इति याहल्लक्षण
उपद्रवः । न चेति न साध्यमित्यर्थः । पिप्रश्नवे प्रष्टुमिच्छवे
॥ १४४-१४६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यदीपाया-

मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने विसर्पचिकि-

त्सितं नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातस्तुष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

विसर्पे प्रायेण तृष्णा उपद्रवरूपा भवतीति विसर्पान्तर्गतं
तृष्णाचिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

ज्ञानप्रशमतपोभिः ख्यातोऽत्रिसुतो जगद्धितेऽभि-
रतः ।

तृष्णानां प्रशमार्थं चिकित्सितं ग्राह पञ्चानाम् ॥ ३ ॥

ज्ञानेत्यादौ ज्ञानं तत्त्वज्ञानं, प्रथमः शान्तिः, तपः चान्द्राय-
णादि । चिकित्सितं चिकित्साविधायको ग्रन्थः, निदानाद्यभि-
धानं च चिकित्साथमेव, निदानादिज्ञानपूर्वकत्वाच्चिकित्सायाः ।
पञ्चानामिति वचनेन पञ्चानामपि चिकित्साविषयत्वं दर्श-
यति, नहि कासश्वासवदस्यासाध्यत्वं कस्याश्चिदनेल्यर्थः, तथा
सुश्रुतोक्तातिरिक्ततृष्णाद्वयान्तोर्भावः पक्षलेख सूचयति । उक्तं हि
सुश्रुते—“तिस्रः स्मृतास्ताः क्षयजा चतुर्थी क्षयात्तथा ह्याम-
ससमुद्भवा च । स्यात् सप्तमी भक्तनिमित्तजा च” (सु. उ.
अ. ४८) इति ॥ ३ ॥

क्षोभाद्भ्याच्छ्रूमादपि शोकात्कोधाद्विलङ्घनान्मद्यात्

क्षाराम्ललवणकटुकोष्णरूक्षशुष्काक्षसेवाभिः ॥ ४ ॥

धातुक्षयगदकर्षणवमनाद्यतियोगस्यैस्तत्तपैः ।

पित्तानिलौ प्रवृद्धौ सौम्यान्धातुश्च शोषयतः ॥ ५ ॥

रसवाहिनीश्च नैलीजिह्वामूलगलतालुककण्ठैः ।

संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णा महाबलावती ॥ ६ ॥

१ 'कफानुबलाः' इति पा० । २ 'समासव्यासनिर्देशैरुक्तं
चैतच्चिकित्सितम्' इति पा० ।

१ 'निदानविज्ञानपूर्वकत्वात्' इति पा० । २ 'धमनीः'
इति पा० ।

पीतं पीतं हि जलं शोषयतस्तावतो न याति शमम् ।
घोरव्याधिकृशानां प्रभवत्युपसर्गभूता सा ॥ ७ ॥

क्षोभादिखाद्युक्तनिदानस्य यथायोग्यतया वातकर्तृत्वं वातपित्तकर्तृत्वं चोक्तम् । पित्ताभिलाविख्यादिः सर्वतृष्णासंप्राप्तिग्रन्थः । सौम्यान् धातूनि कफरसोदकानि सोमगुणातिरिक्तानि । प्रदूषयत इति शोषणेन दूषयतः । क्षोभ इति द्वितीयावहुवचनान्तम् । देहे इत्यनेन एतासां तृष्णानां शारीरत्वं दर्शयति । या हि मानसी तृष्णा सा शारीरी “इच्छादिषात्मिका तृष्णा सुखदुःखात् प्रवर्तते” (शा. अ. १) इत्यादावुक्ता; इयं तु देहाश्रयदोषकारणा सती देहजैवेति भावः । स्वाभाविकतृष्णायामपि वातपित्ते आरम्भके एव तत् किं साऽप्यत्र न गृह्यते ? मैवं, तस्या उचितद्रवपानेनैवाभिप्रेतेन प्रथमादिह अस्वाभाविकव्याधिप्रकरणे नाधिकार इति हृदि कृत्वा । स्वाभाविकतृष्णाकरवातपित्ताभ्यां वक्ष्यमाणतृष्णारम्भकवातपित्तयोर्विशेषमाह—पीतं पीतमित्यादि । प्रकृततृष्णारम्भकौ पित्तवातो पीतं पीतं जलं शोषयतः, अतो जलशोषणत्वाद्देतोर्न शमं याति पुरुषः; स्वाभाविकयां जलं पीत्वा शान्तिमधिगच्छतीति भावः । उपद्रवतृष्णोत्पादमाह—घोरेत्यादि । उपसर्गभूता इति उपद्रवरूपा ॥ ४-७ ॥

प्राग्रूपं मुखशोषः, खलक्षणं सर्वदाऽम्बुकामित्वम् ।
तृष्णानां सर्वासां लिङ्गानां लाघवमपायः ॥ ८ ॥

तृष्णाप्राग्रूपमाह—प्राग्रूपमित्यादि । प्राग्रूपकथने एव मध्ये तृष्णानामव्यभिचारिलक्षणमाह—खलक्षणमित्यादि । खलक्षणमिति अव्यभिचारिलक्षणं; यथा—ज्वरस्य संतापः, श्वयशोरुत्थेः । पुनः प्रकृतं प्राग्रूपमाह—लिङ्गानां लाघवमपाय इति ।—लिङ्गानां वक्ष्यमाणवातादिजतृष्णालिङ्गानां लाघवमल्पत्वं केषांचिन्नाभावः पूर्वरूपं तृष्णानामित्यर्थः । तेन पूर्वरूपावस्थायां वक्ष्यमाणलक्षणानि कानिचिन्न भवन्त्येव, यानि च भवन्ति तान्यल्पतयाऽस्फुटानि भवन्ति । उक्तं च—“अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम्” (वि. अ. ११) इति । किंवा यदेतत् प्राग्रूपं मुखशोषः, खलक्षणं सर्वदाऽम्बुकामित्वं, एतत् प्राग्रूपं खलक्षणं च तृष्णानां; तेन मुखशोषाऽम्बुकामित्वे खलक्षणे तथा पूर्वरूपे च भवतः, पूर्वरूपावस्थायां त्वप्रबले मुखशोषाऽम्बुकामित्वे हेतुः । ये तु ‘प्राग्रूपं मुखशोषः खरक्षयः सर्वदाऽम्बुकामित्वम्’ इति पठन्ति, तेषां मते तृष्णायाः खलक्षणं नोक्तं स्यात् । उक्तं च हारीतेऽपि तृष्णाखलक्षणं—“खलक्षणं तु तृष्णानां सर्वदाऽम्बुपिपासिता” इति । किंवा मुखशोषखरक्षये एव पूर्वरूपं, सर्वदाऽम्बुकामित्वं च खलक्षणं, लिङ्गानां च लाघवं रोगरूपायास्तृष्णाया अपायो गमनमित्यर्थः; अयमेव तृष्णाव्युपसर्गो यद्वक्ष्यमाणलिङ्गानामल्पत्वं, सर्वयोच्छेदो हि तृष्णालक्षणानां न भवत्येव, सहजतृष्णाप्रसूतवैतलक्षणानामल्पमात्रतयाऽवस्थानात् । केचित्तु लिङ्गानां लाघवमाशङ्कादः, स च अपायो मर-

णमिति कृत्वा तृष्णानामसाध्यतालक्षणमिदमुच्यते, तन्नातिमनोहरम् ॥ ८ ॥

मुखशोषस्वरभेदभ्रमसंतापप्रलापसंस्तम्भान् ।
ताल्वोष्ठकण्ठजिह्वाकर्कशतां चित्तनाशं च ॥ ९ ॥
जिह्वानिर्गममरुचिं वाधिर्यं मर्मद्वयनं सादम् ।
तृष्णाद्रूता कुस्ते, पञ्चविधां लिङ्गतां शृणु ताम् ॥ १० ॥

सर्वतृष्णानामुपद्रवानाह—मुखशोषेत्यादि । उद्भूतेति वृद्धा । ये तु मुखशोषादीनि लक्षणान्याहुस्तन्मते तृष्णोपद्रवानामभिधानं न स्यात्, उपद्रवाश्चाध्यायसंग्रहे संगृहीताः; तेनातिशयवृद्धा मुखशोषादय उपद्रवाः, वृद्धास्तु लिङ्गमिति व्यवस्था ॥ ९ ॥ १० ॥

अध्यातुं देहस्यं कुपितः पवनो यदा विशोषयति ।
तस्मिन्शुष्के शुष्यत्यवस्तुष्यत्यथ विशुष्यन् ॥ ११ ॥

अध्यातुमित्यादिना पश्चानां संप्राप्त्यायाह । देहस्यमिति देहे नानारसादिरूपतया स्थितम् । शुष्केऽब्धातो शुष्यतीति योज्यम् ॥ ११ ॥

निद्रानाशः शिरसो भ्रमस्तथा शुष्कचिरसमुखता च
स्रोतोऽवरोध इति च स्याल्लिङ्गं वाततृष्णायाः ॥ १२ ॥
स्रोतोवरोध इति अंत्युपधातः ॥ १२ ॥

पित्तं मतमाश्रयं कुपितं चेत्तापयत्यर्पां धातुम् ।
संततः स हि जनयेत्तृष्णां दाहोल्बणां वृणाम् ॥ १३ ॥
तिकास्यत्वं शिरसो दाहः शीताभिनन्दता मूर्च्छा ।
पीताक्षिमृश्वर्चस्त्वमाकृतिः पित्ततृष्णायाः ॥ १४ ॥

पित्तमित्यादिना पित्तजामाह । शरीरसंख्याशारीरे पित्तमाप्यमुक्तं “यद्वत्सरक्षिरधमन्ददुष्टुपिच्छलं रसरक्षिरवसाकफपित्तमूत्रस्वेदादि तदाप्यं रसो रसनं च” (शा. अ. ७) इत्यनेन, तथा तत्रैव “यत् पित्तमूत्रा यो, या च शरीरे भाः, तत् सर्वमाश्रयम्” इत्यनेन द्रयात्मकत्वं पित्तस्य यद्यप्युक्तं, तथाऽप्याश्रयेयाकारत्वाद् बाहुल्यात् पित्तमाश्रयेमेवेति दर्शयन्नाह—पित्तं मतमाश्रयमिति; द्रयात्मकत्वेऽपि च पित्तस्याश्रयोऽप्राधान्यादन्यत्रापि सौम्याश्रयेवायव्यविकारभेदे पैतिकविकारा आश्रयत्वेन गृहीता एव । संततः स हीति अध्यातुः संततः । ‘संततं हि’ इति पाठपक्षे पित्तमेव जनयेदिति योज्यम् । यदाऽब्धातुर्जनयति तदा पित्तसंतत एव जनयतीति पित्तस्यैव कर्तृत्वम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

तृष्णा याऽऽमप्रभवा साऽप्याश्रयेयाऽऽमपित्तजनितत्वात् ।

लिङ्गं तस्याश्चरुचिराध्मानकफप्रसेकौ च ॥ १५ ॥

तृष्णेत्यादिनाऽऽमजामाह । आमशब्देन चेहं लक्षणया आमसमानचिकित्सित आमसमानलक्षणश्च कफोऽपि गृह्यते । तेना-

मप्रभवाया व्युत्पादनेन कफजाऽपि सुश्रुतोक्ता गृहीतवेह । साऽप्याग्नेयेत्यनेन पूर्वपरिज्ञातं सर्वासां वातपित्तजन्यत्वं समुच्चयति । वातश्च तृष्णाकारणत्वेनोक्तोऽप्यत्राप्रधानं, पित्तमेव तु प्रधानमितीह वाताकथनानुशेषते । अन्यत्राप्युक्तं—“दर्शनं पक्षिष्ण्वा च छुतृष्णा देहमादेवम् । प्रभाप्रसादे मेधा च पित्तकर्माधिकारजम्” (सू. अ. १८) इति । आमपित्तजनितत्वादिति आमवरोधश्च पित्तजनितत्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥

देहो रसजोऽम्बुभवो रसश्च तस्य क्षयाच्च तृष्येद्धि । दीनस्वरः प्रताम्यन् संशुष्कहृदयगलतालुः ॥ १६ ॥

देहो रसज इत्यादिना क्षयजामाह । आहाररसात् सर्वधातु-
ओषको धातुरस उत्पद्यते, स च रसो देहपोषकोऽम्बुभव इति
आप्य इत्यर्थः । तस्य क्षयादिति रसक्षयात् तृष्यते; रसक्षयाद-
म्बुक्षयो भवति, तेन चाम्बुक्षयेण पुरुषः पानीयप्रार्थनारूपतृ-
ष्णया युक्तो भवतीति युक्तमिति दर्शयति । उक्तं हि सुश्रुते—
“दोषधातुमलक्ष्णो बलक्ष्णोऽपि मानवः । स्वयोनिवर्धनं यत्त-
द्वक्षानं प्रकांक्षति” (सु. सू. अ. १५) इति; इहापि चोक्तं
‘तस्य क्षयाच्च तृष्येद्धि’ इति ॥ १६ ॥

भवति खलु योपसर्गात्तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ।

ज्वरमेहक्षयशोषैश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ॥ १७ ॥

भवतीत्यादिनोपसर्गजामाह । उपसर्गादिति ज्वराद्युपद्रवात्,
ज्वराद्युपद्रवरूपतयेति यावत् । कष्टेति कष्टसाध्या । एवं प्राक्सू-
त्रितवातपित्तामाम्बुक्षयोपसर्गात्मिकाः पञ्च तृष्णा व्याहृताः ।
त्रैतव सुश्रुतोक्ता कफजा आमजायामवकदा, क्षतजा उपसर्गा-
त्मिकायामवकदा, अञ्जजा चामजायामेवान्तर्भावनीया ॥ १७ ॥

सर्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वसिप्रसक्तानाम् ।

घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ॥ १८ ॥

इदानीं तृष्णानामसाध्यतालक्षणमाह—सर्वास्त्वित्यादि । घो-
रोपद्रवयुक्तेति पीडाकरोपद्रववती ॥ १८ ॥

नाग्निं विना हि तर्षः पवनाद्वा तौ हि शोषणे हेतु ।
अन्धातोरतिवृद्धावपां क्षये तृष्यते नरो हि ॥ १९ ॥

गुर्वन्नपयःक्षेहैः संमूर्च्छंद्भिर्विदाहकाले च ।

यस्तृष्येद्धतमार्गे तत्राप्यनिलानलौ हेतु ॥ २० ॥

तीक्ष्णोष्णरूक्षभावात्मन्यं पित्तानिलौ प्रकोपयति ।

शोषयतोऽपां धातुं तावेव हि मद्यशीलानाम् ॥ २१ ॥

तत्तास्त्रिंशत्सिक्तास्तु हि तोयमाशु शृण्यति क्षिप्तम् ।

तेषां संतप्तानां हिमजलपानाद्भवति शर्म ॥ २२ ॥

संप्रति तृष्णान्तराणामुक्ततृष्णास्त्रैवान्तर्भावं दर्शयन्नुक्तवक्त-
व्यतृष्णानामपि वात-पित्त-क्षयजन्यत्वमाह—नाग्निमित्यादि ।
कस्मात् पुनरभिवातो विना तर्षो न भवतीत्याह—तौ हीत्यादि ।
तौ हि अतिवृद्धौ पित्तवातरूपौ अमिपवनौ अन्धातोः शोषणे हेतुः,

तस्माच्चाभिवातो विना तर्ष इत्युक्तमित्यर्थः । एवमभिवाताभ्यां
कृतेऽपां क्षये स्वरूपादेव नरस्तृष्यति । एवं पित्तवातकृताब्धा-
तुक्षयजतृष्णाभेदमभिधाय अन्तर्भावनीयतृष्णाभेदानाह-गुर्व-
न्नेत्यादि । संमूर्च्छंद्भिः पित्तां गच्छंद्भिः । अत्र वातो
वृद्धः संमूर्च्छनेऽजस्य तृष्णाकरः, विदाहकाले च या तृष्णा
तत्र पित्तं तृष्णाकरम् । मद्यजामप्यन्तर्भावयन्नाह-तीक्ष्णोष्णे-
त्यादि । सिक्तास्तु बाहुकास्तु । तेषामित्युपशमकथनम् । शर्मेति
सुखम् ॥ १९-२२ ॥

शिशिरस्नातस्योष्मा रुद्धः कोष्ठे प्रपद्य तर्षयति ।
तस्मान्नोष्णकृान्तो भजेत सहसा जलं शीतम् २३

शीतम्लानजामन्तर्भावयन्नाह—शिशिरैत्यादि । शिशिरं
शीतम् । ऊष्मा रुद्ध इति शीतस्पर्शजलेन बहिरनिर्गच्छन् रोक-
पेरूष्मावकृद्धः प्रतीपीकृतः, एतेन एतस्यापि पित्तजत्वमुक्तम् ।
न सहसेत्यनेन विप्रश्न्य शीतजलसेवायां न तथाविधा तृष्णा
भवतीति दर्शयति ॥ २३ ॥

लिङ्गं सर्वांस्वेतास्वनिलक्ष्यैयपित्तजं भवत्यथ तु ।

पृथगागमाधिकित्सितमतः प्रवक्ष्यामि तृष्णानाम्

संप्रति अक्षसंमूर्च्छनादिना यथोक्तक्रमेण अनिल-क्षय-पित्त-
जावरोधमभिधाय सर्वासेवामनिल-क्षय-पित्तजत्वमुपद्रव्यश्वा-
ह-लिङ्गं सर्वास्त्वित्यादि । अनिल-क्षय-पित्तजमित्यत्र क्षयजमिति
अन्धातुक्षयजमेव । सामान्येऽपि तृष्णानां भेदेन चिकित्साभि-
धाने हेतुमाह—अथ त्वित्यादि । पृथगागमादिति पृथग्वेत्यात्,
आगच्छत्यस्यादिति आगमो हेतुः; वातादिहेतुभेदाच्चिकित्सित-
भेदं वक्ष्यामीत्यर्थः । किंवा पृथक् चिकित्सितं वक्ष्यामि, आग-
मादिति आयुर्वेदागमप्रामाण्यात्; आगमे तृष्णानां भेदेन चिकि-
त्साभिधानादहमपि पृथक् चिकित्सां वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

अपां क्षयाद्धि तृष्णा संशोष्य नरं प्रणाशयेदाशु ।

तस्मादैन्द्रं तोयं समधु पिबेत्तदुष्णं वाऽन्यत् ॥ २५ ॥

किञ्चिचुरानुरसं तलु लघु शीतलं सुगन्धि

सुरसं च ।

अनभिष्यन्दि च यत्तत्क्षितिगतमप्यैन्द्रवज्ज्येयम् २६

अपां क्षयादित्यादिना चिकित्सांमाह । ऐन्द्रमिति आन्तरि-
क्षम् । तद्वृणं वाऽन्यदिति यदुक्तं तत्राह—किंचिदित्यादि ।
किंचिदिति मनाक् । तुवरोऽनुरसतया रस्यते आस्वाद्यते
यस्मिन् तत्तुवरोऽनुरसम् । अन्तरिक्षं जलं ह्यव्यक्तसर्वरसयु-
क्तम् “अव्यक्तीभावस्तु रसानां प्रकृतौ भवत्यनुरससमन्विते
वा द्रव्ये” (चि. अ. सू. २६) इति । ऐन्द्रवदित्यनेन
अन्तरिक्षानुकारि क्षितिसमावर्द्धं भवति । अन्ये तु तुवर-
शब्देन कषायमाहुः, तेनैव किंचित्कषायानुरसमित्यर्थः । तन्विति

१ ‘तस्माद्भजेत सहसा नोष्णः खाने जलं शीतम्’ इति पा० ।

२ ‘स्वनिलक्षयात् चित्तजं’ इति पा० । ३ ‘यद्यपि जलं सर्वम-
व्यक्तसमेव भवति, तथाऽनुरसतयामेव मधुरस्य प्रकारोऽभिधी-

यते । तेन किञ्चित्तुवरोऽनुरसमित्यर्थः’ इति पा० ।

१ ‘दीनः संशुष्कगलतालुः’ इति पा० । २ ‘कासः’ इति पा० ।

स्खच्छम् । सुगन्धीति अनिष्टगन्धरहितम् ; उक्तं हि सुश्रुते—
“अनिष्टगन्धता गन्धदोषः” (सु. सू. अ. ४५) इति ।
अप्रातिक्लृयेन रसनया आस्वाद्यते इति सुरसं ; न तु
व्यक्तसुष्ठुरसं सुरसम् ; उक्तं हि सुश्रुते—“व्यक्तरसता रस-
दोषः” इति (सु. सू. अ. ४५) ॥ २५ ॥ २६ ॥

शृतशीतं ससितोपलमथवा शरपूर्वपञ्चमूलेन ।
लाजासक्तुसिताह्नामधुयुतमैन्द्रेण वा मन्यम् ॥२७॥
पेयां वा ऽऽमयवानां शीतं मधुशर्करायुतं दद्यात् ।
पेयां वा शालीनां दद्याद्वा कोरदूषणाम् ॥ २८ ॥
पयसा शृतेन भोजनमथवा मधुशर्करायुतं योज्यम् ।
पारावतादिकरसैश्वृतमुष्टैर्वाऽप्यलवणाम्लैः ॥ २९ ॥
तृणपञ्चमूलमुज्जातकैः प्रियालैश्च जाङ्गलाः सुकृताः ।
शस्ता रसाः पयो वा तैः सिद्धं शर्करामधुमत् ॥३०॥
शतधौतघृतेनाक्तः पयः पिबेच्छीततोयमवगाह्य ।
मुद्रमसुरचणकजा रसास्तु भृष्टा घृते देयाः ॥३१॥
मधुरैः सजीवनीयैः शीतैश्च सतिक्तकैः शृतं क्षीरम् ।
पानाभ्यञ्जनसेकेष्विष्टं मधुशर्करायुक्तम् ॥ ३२ ॥
तज्जं वा घृतमिष्टं पानाभ्यङ्गेषु नस्यमपि च स्यात् ।
नारीपयः सशर्करमुष्ट्या अपि नस्यमिश्रुरसः ॥३३॥

शरपूर्वपञ्चमूलेनेति “शरेक्षुद्रभैरकाशानां शालीनां मूलमेव
च” (वि. अ. १, पा. १) इत्यत्रोक्तेन शरादिपञ्चमूलेन ।
आमयवानां वाय्वमिति ईषद्भुष्टादलितयवमण्डः । सुजातक
उत्तरापथप्रसिद्धः । सुकृता इति सुसंस्कृताः । तैरिति तृणपञ्च-
मूल्यादिभिः । मधुरैरिति मधुररसैः । शीतेरिति शीतवीर्यैः ।
तज्जमिति मधुरादिशृतक्षीरजम् ॥ २७-३३ ॥

क्षीरेश्वरसगुडोदकसितोपलाक्षौद्रसीधुमौर्द्धकैः ।
वृक्षाभ्लमातुलङ्गैर्गण्डूपास्तालुशोषघ्नाः ॥ ३४ ॥
जम्बवाप्रातकबदरीवेतसपञ्चवल्कपञ्चाम्लैः ।
हन्मुखशिरःप्रदेहाः सघृता मूर्च्छाभ्रमतृणाम्नाः स्युः
दाडिमदधित्थलोध्रैः सविदारीबीजपूरकैः शिरसः ।
लेपो गौरामलकैर्घृतारनालायुतैश्च हितः ॥ ३६ ॥
शैवलपङ्काम्बुरुहैः साम्लैः सघृतैश्च शक्तुभिल्लैः ।
मस्त्वारनालाद्रवसनकमलमणिहारसंस्पर्शाः ॥३७॥
शिशिराम्बुचन्दनार्द्रस्तनतटपाणितलगात्रसंस्पर्शाः
क्षौमाद्रनिवसनानां वराङ्गनानां प्रियाणां च ॥ ३८ ॥
हिमवहरीवनसरित्स्वरोऽम्बुजपवनेन्दुपादशिशिरा-
णाम् ।
रम्यशिशिरोदकानां स्मरणं कथाश्च तृणाम्नाः ॥

१ ‘लाजानां सक्तूनां समधुसितं मन्यमैन्द्रेण’ इति पा० ।
२ ‘घृतभञ्जिताः’ इति पा० । ३ ‘पान्धवीकैः’ इति पा० । ४ ‘रम्यो-
दकशिशिराणां’ इति पा० ।
च. सं. ७२

माद्रीकं मृदीकारसक्तं मयम् । गण्डूषः मुखपूरको द्रवः ।
पञ्चाम्लं “कोलाम्लं चुक्तिकाम्लं च मातुलङ्गाम्लवेतसम् । चतु-
रम्लमिति प्रोक्तं पञ्चाम्लं तु सदाडिमम्” इति वचनाज्ज्ञेयम् ।
दधित्थः कपित्थः । गौरामलकैरिति आर्द्रताया गौरवर्गेराम-
लकैः । मस्त्वारनालसिमितं वसनं मस्त्वारनालवसनम् । इन्दु-
पादाः चन्द्ररश्मयः ॥ ३४-३९ ॥

वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतं च वाततृणायाम् ।
क्षयकासतुच्छृतं क्षीरघृतमूर्ध्ववाततृणाम्नाम् ॥४०॥
स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वातपित्तज्ञे तर्प ।

वातघ्नेत्यादिना तृणानां वैशेषिकीं चिकित्सायाह । क्षयका-
सहरैः शृतं क्षयकासतुच्छृतम् । ऊर्ध्ववातः श्वासः । वातपि-
तज्ञे तर्पे इत्यत्र संसर्गात् तृणा अस्त्रिताऽपि अस्त्रितद्र-
न्द्रजगुल्याभिधानन्यायेनोच्यते ॥ ४० ॥—

पैत्ते द्राक्षाचन्दनखर्जूरेशीरमधुयुतं तोयम् ॥ ४१ ॥
लोहितशालितण्डुलखर्जूरपरुषकोत्पलद्राक्षाः ।
मधु पकलोष्टमेव च जले स्थितं शीतलं पेयम् ॥४२॥
लोहितशालिप्रस्थः सलोध्रमधुकाञ्चनोपलः क्षुण्णः
पैकामलोष्टजलमधुसमायुतो मृन्मये पेयः ॥ ४३ ॥
वटमातुलङ्गवेतसपल्लवकुशाकाशामूलयष्ट्याहैः ।
सिद्धेऽम्बुस्यग्निर्भां कृष्णमुद्रं कृष्णसिक्ततां वा ॥
तप्तानि नवकपालान्यथवा निर्वाण्य पाययेताच्छम् ।
आपाकशर्करं वाऽमृतवह्युदकं तृषां हन्ति ॥ ४५ ॥
क्षीरवतां मधुराणां शीतानां शर्करामधुविमिश्राः ।
शीतकषाया मृद्वृष्टसंयुताः पित्ततृणाम्नाः ॥ ४६ ॥

पैत्ते इत्यत्र ‘तर्पे’ इति शेषः । लोहितशालिप्रस्थ इत्यादौ
लोध्रादीनां मिलितानां चतुष्पलं, प्रक्षेप्यन्यायात् पादिकं मधु,
पकामलोष्टप्रसादनं (बालोदनयोग्यमात्रं) दत्त्वा शालितण्डुल-
प्रस्थः क्षपायां स्थाप्यते, तदन्नं (तस्यं पानयोग्यमात्रमधुप्रक्षेपं)
सम्यगे पात्रे पीयत इति दृष्टैरुपदर्शितः कर्ममार्गः । नव-
कपालानि नूतनशरावादिवष्टान् । आपाकशर्करमिति पाक-
निमित्तशर्करावहितम् । अमृतवह्नी इहृक्की । मृद्वृष्टसंयुता इति
मृष्टमृद्युताः ॥ ४१-४६ ॥

व्योषवचामल्लघूतकतिककषायास्तथाऽऽमृतृणाम्नाः
यच्चोक्तं कफजायां वम्यां तच्चैव कार्यं स्यात् ॥ ४७ ॥
स्तम्भारुच्यविपाकालस्यच्छर्दिषुकफायुगां तृणाम् ।
ह्वात्वा दधिमधुतर्पणलवणोष्णजलैर्वैमनसिष्टम् ४८
दाडिममम्लफलं वाऽप्यन्यत् सकषायमथ लेहम् ।
पेयमथवा प्रदद्याद्रजनीशर्करायुक्तम् ॥ ४९ ॥

१ ‘क्षीरघृतं वाततृणाम्नाम्’ इति पा० । २ ‘पक्वताऽऽमलोष्टमधु-
जलसमायुतः’ इति पा० । ३-४ अयं पाठो हस्तलिखितसूक्तं न
पठ्यते । ५ ‘हरिद्राम्बुशर्कराक्षौद्रसंयुक्तम्’ इति पा० ।

क्षयकासेन तु तुल्या क्षयतृष्णा सा गरीयसी नृणाम् ।
क्षीणक्षतशोषहितैस्तस्मात्तां भेषजैः शमयेत् ॥ ५० ॥

पानतृषार्तः पानं त्वर्धोदकमम्ललवणगन्धाढ्यम् ।
शिशिरस्नातः पानं मध्याम्बु गुडाम्बु वा तृषितः ॥
भक्तोपरोधतृषितः स्नेहतृषार्तोऽथवा तनुयवाग्रम् ।
प्रतिबेद्गुणा तृषितो भुकेन तदुद्धरेद्भुक्तम् ॥ ५२ ॥
मध्याम्बु वाऽम्बु कोष्णं बलवांस्तृषितः समुल्लिखेत्
पीत्वा ।

मागधिकाविशदमुखः सरार्करं वा पिबेन्मन्थम् ५३
बलवांस्तु तालुशोषे पिबेद्भृतं तृष्यमद्याच्च ।
सर्पिर्भृष्टं क्षीरं मांसरसांश्चाबलः स्निग्धान् ॥ ५४ ॥
अतिरूक्षदुर्बलानां तर्पं शमयेन्नृणामिहाशु पयः ।
छागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥ ५५ ॥
स्निग्धेऽन्ने भुके या तृष्णा स्यात्तां गुडाम्बुना शमयेत् ।
तर्पं मूर्च्छाभिहतस्य रक्तपित्तापहैर्हन्यात् ॥ ५६ ॥

अन्यत् सकषायमिति आमलादिसकषायलेहम् । पानतृषार्तं
इति अतिसाम्यपानजतुदपीडितः । भक्तोपरोधः भक्तच्छेदः ।
मागधिकाविशदमुख इत्यत्र मुखवैशद्यमात्रकारिका पिप्पली
प्रयोक्तव्या । तालुशोषे यद्यपि घृतं निषिद्धं “तृष्णामूर्च्छांपरी-
ताश्च गर्भिण्यस्तालुशोषिणः” (सू. अ. १३) इति, तथाऽ-
पीह बलवत्तृष्यानुयुक्तं घृतपानं विशिष्टत्वाच्च विरोधि । स्निग्धेऽन्ने
भुके या तृष्णा तत्र यद्यपि गुडाम्बु स्निग्धगुणयुक्तत्वाच्च हितम्,
उक्तं हि—“यदाहारयुगैः पानं विपरीतं तदिष्यते” (सू. अ.
१७) इति; तथाऽपि मधुररसतया तृष्णाहरत्वात् प्रभावाद्भो-
ज्यते । तर्पं मूर्च्छैसादिना औपसर्गिकतृष्णाचिकित्सोच्यते
॥ ४७-५६ ॥

दृग्दृढाहमूर्च्छाभ्रमक्लममदालययास्त्रविषपित्ते ।
शस्तं स्वभावशीतं, श्रुतशीतं सन्निपातेऽम्भः ॥ ५७ ॥
हिक्काश्वासनज्वरपीनसघृतपीतपाश्वर्गलरोगे ।
कफवातकृते स्थाने सद्यःशुद्धे च हितमुष्णम् ॥ ५८ ॥
पाण्डूदरपीनसमेहगुल्ममन्दानलातिसारेषु ।
ह्रीहि च तोयं न हितं काममसह्ये पिबेदल्पम् ॥ ५९ ॥
पूर्वामयतुरः सन् दीनस्तृष्णादितो जलं काङ्क्षन् ।
न लभेत स चैन्मरणाश्वेवाभुयादीधेरो गवा ॥ ६० ॥
तस्माद्वाग्याम्बु पिबेत्तृष्यन् रोगी शशर्कराक्षौद्रम् ।
यद्वा तस्यान्यत्स्यात् सातत्यं रोगस्य तच्चेष्टम् ॥ ६१ ॥
तस्यां विनिवृत्तायां तज्जन् उपद्रवः सुखं जेतुम् ।
तस्मात्तृष्णां पूर्वं जयेद्बहुभ्योऽपि रोगेभ्यः ॥ ६२ ॥

शीतमुष्णं च जलं कुत्र देयं वर्ज्यं वा कुनेत्याह-तृषिणादि ।
विषभिन्ने इति विषे पित्ते च । संनिपाते इति संनिपातज्वरोद्भूत-

तृष्णायाम् । न हितमिति पाण्ड्यादिरोगे तृष्णायामपि तोयं न
हितम् । असह्ये ‘तर्पे’ इति शेषः । एवमसह्यतृष्णायां जलादाने
दोषमाह-पूर्वैलादि । पूर्वामयतुर इति पूर्वोत्पन्नगदपीडितः ।
तज्जन्मोपद्रव इति तृष्णाप्रशमनार्थं पीयमानपानीयजः । सुखं
जेतुमिति महालस्यकरी तृष्णामपेक्ष्य जेतुं सुखोपायो भवती-
त्यर्थः ॥ ५७-६२ ॥

तत्र श्लोकः—

हेतुं यथाऽग्निपवनौ कुरुतः सोपद्रवां च पञ्चानाम् ।
तृष्णानां पृथगाकृतिरसाध्यता साधनं चोक्तम् ६३
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽग्निं दृढबल-
संपूरिते चिकित्सास्थाने तृष्णारोगचिकि-
त्सितं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

हेतुरित्याद्यध्यायसंग्रहः । अग्निपवनौ इति यथाऽग्निपवनौ
कुरुतः सोपद्रवां ‘तृष्णां’ इति शेषः । उपद्रवाश्च सुखशोषादयः
पूर्वमुक्ताः ॥ ६३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सितस्थाने तृष्णाचिकि-
त्सितं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथतो विषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

प्रागुत्पत्तिं गुणान् योनिं वेगांल्लिङ्गान्युपक्रमान् ।

विषस्य ब्रुवतः सम्यगग्निवेश निबोध मे ॥ ३ ॥

शीतोपशमप्राधान्यसामान्यातृष्णाचिकित्सितमनु विषचिकि-
त्सितमुच्यते—प्रागित्यादि । प्रागुत्पत्तिः आशोत्पत्तिः । योनि-
रिति अधिष्ठानम् । लिङ्गानीति देहसंबन्धिविषस्य लिङ्गानि, तथा
अन्नादिगतस्य च लिङ्गानि । अन्न नाष्टष्टा गुरवो वदन्तीति
न्यायाच्छिष्यप्रश्न उच्येयः । विषं च यद्यपि रोगाधिकारे न
सृजितं साक्षात्, तथाऽपि विषजमदामिधानात्कारणतया
सृजितमेव रोगाधिकारे ज्ञेयं; तेन नोत्सृजमिह विषामिधान-
मिति ॥ १-३ ॥

अमृतार्थं समुद्रे तु मथ्यमाने सुरासुरैः ।

जज्ञे प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ ४ ॥

दीप्ततेजाश्चतुर्द्वे हरिकेशोऽनलेक्षणः ।

जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ ५ ॥

अमृतार्थमिहादिना प्रागुत्पत्त्यभिधानं विषस्य महाप्रभा-
वदर्शनार्थम् । हरिकेश इति पिङ्गलकेशः । स पुरुषः विषमु-
च्यते विषादनादितोः; एवं च विषैशब्दनिरुक्तिरुक्ता भवति
॥ ४ ॥ ५ ॥

१ ‘अमक्तच्छन्दः’ इति पा० । २ ‘लघ्वैस्लदाहमूर्च्छां’
इति पा० ।

१ ‘यवातिदृष्टावृत्ताः’ इति पा० । २ ‘विषं स तु विषादनात्’
इति पा० । ३ ‘विषशब्दनिरुक्तं घटितं’ इति पा० ।

जङ्गमस्थावरयां तद्योनीं ब्रह्मा न्ययोजयत् ।
तदम्बुसंभवं तस्माद्विविधं पावकोपमम् ॥ ६ ॥
अष्टवेगं दशगुणं चतुर्विंशत्युपकमम् ।

तदम्बुसंभवं तस्माद् द्विविधमिति तदम्बुसंभवं समुद्रोत्पन्नं,
तस्मात् समुद्रत उत्पन्नत्वादम्बुसंभवं, तथा तस्माद् ब्रह्मणा
योनिद्वयनियुक्तत्वाद् द्विविधमित्यर्थः । अम्बुसंभवत्वेन चास्य
वर्षाप्रकोपित्वं वक्ष्यमाणं युक्तम्; अम्बुयोनिभूतत्वेन चास्य जलेन
प्रभावात् प्रशमनं क्रियत इति ज्ञेयम् । उक्तं हि भगवता
व्यासेन—“अद्रयोऽभिर्नृणां क्षत्रमश्मनो लोहसुस्थितम् ।
तस्मात् सर्वत्रां तेजः स्वासु योनिषु शान्त्यति” इति । अष्टवे-
गमिति मनुष्यापेक्षयाऽष्टवेगम् । दशगुणाद्यपेक्षया वक्ष्यमाणम् ।
उपकमाः चिकित्सानुष्ठानभेदाः ॥ ६ ॥—

तद्वर्षास्वम्बुयोनित्वात् संक्षेदं गुडवद्वतम् ॥ ७ ॥
सर्पत्यम्बुधरापाये तदगस्त्यो हिनस्ति च ।
प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्माद्वनात्यये ॥ ८ ॥

विषस्य वर्षासु विशेषप्रकोपे शरदि चोपशमे हेतुमाह—तद्व-
र्षास्त्रिधादि । गुडो यथा पिण्डतोऽम्बुयोनित्वाद्वर्षासु संक्षेदं
याति, तथा विषमपि क्लिबं विसर्पति उत्क्रिष्टैशक्तिकं च
भवति, अत एव दूषीविषार्ता अतिपीडिता भवन्ति; अम्बु-
धराणां वृद्धिकारणं वर्षागमः; अगस्त्यप्रभावश्च तं हिनस्ति
॥ ७ ॥ ८ ॥

सर्पाः कीटोन्मुरा लृता वृश्चिका गृहगोधिकाः ।
जलौकामत्स्यमण्डूकाः कणभैः सकृकण्टकाः ॥ ९ ॥
श्वसिंहव्याघ्रगोमायुतरश्नुनकुलादयः ।
दंष्ट्रिणो ये विषं तेषां दंष्ट्रोत्थं जङ्गमं मतम् ॥ १० ॥

पराधिकारत्वाद्विषस्य सर्पा इत्यादिना जङ्गमस्थावरयोनिद्वयं
संक्षेपादेवाह । यद्यपि विषगुणा अष्टे उद्दिष्टाः, तथाऽपि गुणानां
गुण्यपेक्षत्वाद्यपेक्षया विषस्य गुणिनः स्थावरजङ्गमभेदभिन्नस्याभि-
धानम्; उद्देशे तु प्रथमं गुणाभिधानं विषस्य कार्यकरणे गुण-
प्राधान्यव्यापनार्थम् । सर्पादीनां भेदा अष्टे एव वक्तव्याः,
तेन तत्रैव व्याकर्तव्याः । आदिप्रहणादुत्क्रिष्टादीनां तन्त्रान्त-
रोक्तानां प्रहणम् । अत्र अदंष्ट्रिणोऽपि दंष्ट्रिष्वपि प्राधान्यादंष्ट्रिण
इत्युक्ताः; तथा दंष्ट्रोत्थमिति दंष्ट्रोत्थस्य सर्वविषप्राधान्या-
ददंष्ट्रोत्थानामपि उन्मुक्तविषादीनां प्रहणम् । उक्तं ह्यन्यत्र
“जङ्गमस्य विषस्योक्तान्यभिधानानि षोडश । तत्र दष्टिदंष्ट्रानि-
श्वासनखमूत्रपुरीषशुक्लालातर्वसुखसंदेशविशर्धितुगदास्थित्त-
श्चक्रशवानि” (सु. क. अ. ३) इति । तथाऽन्यत्रापि “शुक्-
मूत्रपुरीषाणि देहे निपतितानि तु । दारुणं गरमित्याहुः” इति
॥ ९ ॥ १० ॥

१ ‘मनुष्येषु वक्ष्यमाणान्ष्टवेगस्य’ इति पा० । २ ‘उत्क्रिष्टशक्तिकं’
इति पा० । ३ ‘शलभाः’ इति पा० । ४ ‘दंष्ट्रिणोऽमी’ इति पा० ।

मुस्तकं पौष्करं कौञ्चं वत्सनाभं बलाहकम् ।
कर्कटं कालकूटं च करवीरकसंज्ञकम् ॥ ११ ॥
पालकेन्द्रायुधं तैलं मेघकं कुशपुष्पकम् ।
रोहिणं पुण्डरीकं च लाङ्गलक्ष्यजनाभकम् ॥ १२ ॥
सङ्कोचं मर्कटं शृङ्गीविषं हालाहलं तथा ।
एवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च ॥ १३ ॥

स्थावरजेषु विषे मूलजानीति पदं मूलजस्य बहुत्वात् प्राधा-
न्याच्च । तेन पत्रपुष्पादिजानामपि विषाणां प्रहणं; यदुक्तं
सुश्रुते—“मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च ॥
निर्यासो धातुश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः” (सु. क. अ. २) इति ।
कन्दस्त्वह मूलविशेषत्वान्मूलशब्देनैव गृहीतः । एतेषां च
संज्ञासंबन्धे शबरकिरातादय एव तद्विधाः प्रमाणं, ते हि गुरु-
परंपरया व्याख्यायन्ति ॥ ११-१३ ॥

गरसंयोगजं चान्यद्वरसंज्ञं गदप्रदम् ।

कालान्तरविपाकित्वाच्च तदाशु हरत्यसूत्र ॥ १४ ॥

स्थावरजङ्गमारब्धमेव तृतीयं विषमाह—गरसंयोगजमि-
त्यादि । गराश्च संयोगो येषां ते गरसंयोगा द्रव्यभेदाः, तेभ्यो
जातं गरसंयोगजम् । ‘गर’ इति तन्त्रे संज्ञा यस्य तद् गरसं-
ज्ञम् । तच्च श्विरैकारि रोगजनकमप्राणहरम् । एतदेवाह—काला-
न्तरेत्यादि । सुश्रुतेऽपि त्रिविधमेव विषमुक्तं—“स्थावरं जङ्गमं
चैव कृत्रिमं चापि यद्विषम्” (सु. क. अ. २) इत्यनेन ।
यत्तु दूषीविषमपेक्षया वक्ष्यति तत् त्रिविधान्तर्गतं दर्शयिष्यामः ।
गरं तु द्विविधं—निर्विषद्रव्यसंयोगकृतं, तथा सविषद्रव्यसंयोग-
कृतं च; तत्राचं गरसंज्ञम्, उत्तरं तु कृत्रिममिति व्यवस्था ।
तेनेमामेव व्यवस्थां गृहीत्वोक्तं रसायने—“दंष्ट्राविषे मूलविषे
सगरे कृत्रिमे विषे” (सि. अ. १, पा. १) इति । तथा वृद्ध-
काश्यपेऽप्युक्तं—“संयोगजं च द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते ।
गरं स्याद्विषं तत्र सविषं कृत्रिमं मतम्” इति ॥ १४ ॥

निद्रां तन्त्रां क्लृप्तं दाहं सर्पाकं लोमहर्षणम् ।
शोफं चैवातिसारं च जनयेज्जङ्गमं विषम् ॥ १५ ॥
स्थावरं तु ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलप्रहम् ।
फेनवम्यरुचिश्वासमूर्च्छाश्च जनयेद्विषम् ॥ १६ ॥
जङ्गमं स्यादधोभागमूर्ध्वभागं तु मूलजम् ।
तस्मादंष्ट्राविषं मौलं हन्ति मौलं च दंष्ट्रजम् ॥ १७ ॥

निद्रामित्यादिना जङ्गमविषस्य तथा ज्वरमित्यादिना स्थावर-
विषस्य लिङ्गानि सर्ववेगगतानि प्राह । जङ्गमस्थावरयोः पर-

१ ‘मुस्तकादीनां’ इति पा० । २ ‘परं संयोगजं’ इति, ‘गरं
संयोगजं’ इति च पा० । ३ ‘किराकित्वयोगजनकं’ इति पा० ।
४ ‘दाहमपाकं’ इति पा० । ५ ‘जनयेद्भृशम्’ इति पा० । ६ गङ्गा-
धरस्तु ‘जङ्गमं स्यादधोभागमूर्ध्वभागं तु मूलजम्’ इति पठति ।
७ ‘तस्मादंष्ट्रिविषं’ इति पा० । ८ ‘दंष्ट्रिजम्’ इति पा० ।

स्वरोपघातात्मकमभिधातुं हेतुमत्परस्वरोपघातकत्वमेवाह—
जङ्गममिलादि । तस्मादिति परस्परं विरुद्धमार्गागमिवात् ।
एतेन च यद्वक्ष्यति—“विषयानां दृष्टानां विषयीतेर्दशनं चान्ते”
इति, तदुपपन्नं भवति । ननु “विषं विषयमुक्तं यत् प्रभावस्तत्र
कारणम्” (सू. अ. २६) इति आग्नेयभद्रकापीये प्रभावेण
विषस्य विषहरणाभिधानोपपत्तिवर्णनं तद्विरुध्यते; मैवं, यदि
द्रव्यप्रभावः कारणं न स्यात् तदा यत्किञ्चिदूर्ध्वभागं मदनफ-
लादि तदूर्ध्वविषहरं स्यात्, यन्नाधोभागं त्रिभुतादि तन्मौलविषं
निहन्त्यात्; नचैतद्वृद्धं, तस्मात् प्रभावस्यैवात्मगुणतामात्रकार-
णमेतदधोभागत्वमूर्ध्वभागत्वं चेति ॥ १५-१७ ॥

तृष्णोहदन्तहर्षप्रसेकवमथुक्कमा भवन्त्याद्ये ।
वेगे रसप्रदोषादसूक्ष्मप्रदोषाद्वितीये तु ॥ १८ ॥
वैवर्ण्यभ्रमवेपथुमूर्च्छातृष्णाक्षिमिचिमातमकाः ।
दुष्टपिशितानृतीये मण्डलकण्डूश्वयथुकोटाः ॥ १९ ॥
वातादिजाश्वतुर्यं दाहच्छर्द्यच्छूलमूर्च्छाद्याः ।
नीलादीनां तमसश्च दर्शनं पञ्चमे वेगे ॥ २० ॥
षष्ठे हिक्का, भङ्गः स्कन्धस्य तु सप्तमेऽष्टमे मरणम् ।
नृणां, चतुष्पदां स्याच्चतुर्विधः, पक्षिणां त्रिविधः ॥
सीदत्याद्ये भ्रमति च, चतुष्पदो वेपते, ततः शून्यः ।
मन्दाहारो त्रिभ्यते श्वासेन हि चतुर्थवेगे तु ॥ २२ ॥
ध्यायति विहगः प्रथमे वेगे, प्रध्राम्यति द्वितीये तु ।
स्रस्ताङ्गश्च तृतीये विषवेगे याति पञ्चत्वम् ॥ २३ ॥

तृष्णोहेत्यादिना क्रमेणाष्टविषवेगलक्षणमाह । सुश्रुते एकै-
ककलातिक्रमेण सप्तवेगा उच्येयः; इह कलालक्षणेनैव सप्त-
वेगाः, अष्टमे तु सप्तकलालङ्घनोत्तरकालं मारको वेगो दृष्टस्य
दंशदेशगमनाय पीतविषस्य हृदयगमनाय भवतीति सुश्रुतेन
सममविरोधः । वातादिजा इति यथायोग्यतया उद्धतान्यतरै-
कदोषद्विदोषत्रिदोषजाः । मूर्च्छाया इत्यत्रादिशब्दः प्रकार-
रवाची । चतुर्थादिवेगेष्वनुक्रममपि भेदआदिदूष्यभेदव्यं,
सुश्रुतवचनात् । नीलादीनामित्यत्र आदिशब्देन प्रधानवायिना
नीलप्रधानेतरवर्णदर्शनं भवति । षष्ठे हिक्केति ऋधः । विष-
वेगप्रस्तावाच्चतुष्पादपक्षिणोऽपि विषवेगानाह । एतद्विषवे-
गाभिधाने च प्रयोजनं—यद्विषवेगमृगतस्यापि मांसमुपयोज्यं
पीतविषस्य हृदयं दृष्टस्य च दंशदेशं मुक्तेवेलाद्युक्तविधानेन,
वेगज्ञानेनाप्राप्तनैष्ठिकवेगस्य यथोक्तविधिना मांसं नोपादेयं,
यतस्तस्य विषोर्दितस्य सर्वं शरीरं विषवद्भवति । चतुष्पदा-
दीनामल्पवेगत्वं सत्त्वालपत्वात् । अवसीदतीत्यादि द्वितीये,
शून्यं इत्यादि तृतीये ॥ १८-२३ ॥

लघु रुक्षमाशु विशदं व्यापि तीक्ष्णं विकासि
सूक्ष्मं च ।

उष्णमनिर्देश्यरसं दशगुणमुक्तं विषं तज्ज्ञैः ॥ २४ ॥

१ ‘तज्ज्ञैः’ इति पा० । २ ‘शून्यः’ इति पा० । ३ ‘आग्ने-
ये पक्षी आग्नयति द्वितीयवेगे तु’ इति पा० । ४ ‘विषमारितस्य’
इति पा० ।

रौक्ष्याद्वातमशैत्यापिच सौक्ष्म्यादसूक्ष्मं प्रकोपयति ।
कफमव्यकरसत्वाद्भ्रसरसांश्चानुवर्तते शीघ्रम् ॥ २५ ॥
शीघ्रं व्यापिभावादाशु व्यामोति केवलं देहम् ।
तीक्ष्णत्वान्मर्मज्ञं प्राणं तद्विकासित्वात् ॥ २६ ॥
दुरुपकमं लघुत्वाद्वैशद्यात् स्यादसक्तगतिदोषम् ।
दोषस्थानप्रकृतिः प्राप्यान्यतमं ह्युदीरयति ॥ २७ ॥

विषगुणानाह—लघ्वित्यादि । प्रत्येकं गुणानां कार्यमाह—
रौक्ष्यादित्यादि । अशैत्यादिति उष्णत्वात् । सौक्ष्म्यादसूक्ष्मको-
पणमखण्डोऽपि सूक्ष्ममार्गानुसारित्वात् । अव्यकरसत्वं च
कफकोपनाय अव्यकरसत्वकफयोरेकजलरूपकार्यत्वाद्भवति ।
अभ्ररसांश्चानुवर्तते इति अव्यक्तसत्त्वेन जलं यथा गन्धप्रहणे
योगवाहि भवति, तथा विषमपि अभ्ररसात् इदित्यनुगतं
भवति, ततः शीघ्रं तेन भावितमज्ञं भवति । शीघ्रेत्यादौ
शीघ्रत्वादाशु व्यामोति, व्यापित्वात् केवलं देहं व्यामोतीति
ज्ञेयम् । व्यापयित्वं सर्वतः प्रसरणशीलत्वं पानीयप्रतिगतैल-
वत् । तीक्ष्णत्वान्मर्मज्ञमिति मर्मणां सौम्यानां मृदुनां तीक्ष्णेन
विरुद्धत्वं बोद्धव्यम् । विकासित्वादिति हिंसनशीलत्वात्;
विपूवं हि कसति हिंसार्थः । लघुत्वादिति अनवस्थितत्वात्;
यस्य चानवस्थितत्वं तस्य भेषजेनासंबन्धादुपकमणमकिञ्चित्कर-
म् । असक्ता अविश्रान्ता दोषेषु गतिर्यस्य तत् असक्तगति-
दोषं, विशदं हि पिच्छाभागरहितत्वात् क्वचिन्न सज्जति । अत्र
च गुणानां प्रतिनिधयेन विरुद्धकर्मकरणे विषस्यातिशक्तत्वमेव
नियामकं हेतुः; तेन रौक्ष्यादिभिः केवलमस्यादि नाशङ्कनीयम् ।
सुश्रुते च विषगुणे यत् पाकित्वमुक्तं, तदाशुकारिविषे निष्प्रयो-
जनमिति नेहोक्तं; तथाहि—विषं नैतावन्तं कालमपेक्षते येन
यावत्तस्य पाको भवत्यविचार्यः । सुश्रुते च कालान्तरप्रकोपि-
त्वमपि दूषीविषगोचरतयोक्तं, तदिहापि दूषीविषे चिन्तनीय-
मिति ॥ २४-२७ ॥

स्याद्वातिकस्य वातस्थाने कफपित्तलिङ्गमीषचु ।
तृष्णोहारतिमूर्च्छागलग्रहच्छर्द्यफेनादि ॥ २८ ॥
पित्ताशयस्थितं पैत्तिकस्य कफवैतयोर्विषं तद्वत् ।
तृट्कासज्ज्वरं वमथुक्कमादाहतमोतिसारादि ॥ २९ ॥
कफदेशगं कैफस्य च दर्शयेद्वातपित्तयोश्चेष्टत् ।
लिङ्गं श्वासगलग्रहकण्डूलावमत्वादि ॥ ३० ॥

संप्रति स्थानविशेषेण प्रकृतिविशेषप्राप्त्या च लिङ्गविशेषा-
नाह—वातिकस्येत्यादि । विषं मयं च यद्यपि त्रिदोषकोपनं,
तथाऽपि स्थानप्रकृतिविशेषप्राप्त्या तदनुगुणदोषप्रकोपमधिकं
करोति, शेषयोस्तु मनोगत्यर्थः । वातिकस्येति वातप्रकृतेः ।

१ ‘अनुरसांश्चानुवर्तते’ इति पा० । २ ‘हृन्मोहारस्मि’ इति
पा० । ३ ‘कफपित्तयो’ इति पा० । ४ ‘तृट्पाकस्वरशोषकम्’
इति पा० । ५ ‘कफाधिकस्य वातपित्तयोश्च दर्शयति’ इति पा० ।

वातस्थाने पक्काशयादौ । कफपित्तलिङ्गमीषदिति वचनाद् वात-
लिङ्गं बलवद्भवति, तच्च तृणमूच्छैत्यादिनोक्तं ज्ञेयम्; एवमुत्तर-
त्रापि योज्यम् । कफवातयोस्तद्वदिति ईषदित्यर्थः; तुवादि तु
बलवद्भिर्ज्ञं, तद् पित्तस्येत्यर्थः । कफेत्यादौ चकारात् कफप्रकृते-
रित्यर्थः । ईषद्वातपित्तयोरिति योज्यम् ॥ २८-३० ॥

दूषीविषं तु शोणितदुष्ट्याहारः किटिभकोठलिङ्गं च ।
विषमेकैकं दोषं संदूष्य हरस्यस्तेवम् ॥ ३१ ॥

दूषीविषलक्षणमाह—दूषीत्यादि । कोठः वरदीदंशशोथाकारः ।
कालान्तरप्रकोपि विषं दूषीविषम् । उक्तं चान्यत्र “दूषितं देश-
कालादिदिवास्त्रैरभीक्ष्णशः । यस्मादूषयते धातून् तस्मादूषीविषं
स्युतम्” इति । एवंभूतं च गरमेव प्रायो भवति, तथा स्थावरं
जङ्गमं च भवति । यदुक्तं सुश्रुते—“जीर्णं विषमौषधिभिर्हृतं
वा दावाभिवातातपकोषितं वा । खमावतो वा शुणैविप्रीनं विषं
हि दूषीविषतामुपैति” (सु. क. अ. २) इति । इहापि दूषी-
विषाः कीटा हीनवीर्यविषा वक्तव्याः । विषमेकैकमिलादिना
स्याद्वातिकस्येत्यादिना यदुक्तं तस्यैकैकदोषस्यास्यर्थकोपमाह । संदू-
ष्येति अल्यर्थं दूषयित्वा ॥ ३१ ॥

क्षरति विषतेजसाऽऽसृक्

तत् खानि निरुध्य मारयति जन्तुम् ।

पीतं मृतस्य हृदि तिष्ठति

दृष्टविद्ययोर्दंशदेशे स्यात् ॥ ३२ ॥

अनुक्तप्राणहरणसामग्रीमाह—क्षरतीत्यादिना । पीतं विषं
विशेषेण मृतस्य हृदि तिष्ठति । दृष्टविद्ययोश्च दंशदेशे विषं
स्यात् । विद्यः दिग्बन्धविद्यः । अत्र कश्चिन्मृत इव भवति, कश्चिच्च
पवनादमृत इव । यदुक्तं काश्यपे—“मृत इव चेन्मर्त्यः स्याद-
साध्यलिङ्गैर्विहीनश्च । स जीवयितुं शक्यः कृता चैतस्य हृदय-
रक्षा चेत्” इति ॥ ३२ ॥

नीलौष्ठदन्तशैथिल्यकेशपतनाङ्गभङ्गविशेषाः ।

शिखिरिणे लोमहर्षो नाभिहते दण्डराजी स्यात् ३३

क्षतक्षं क्षताच्च नायात्येतानि भवन्ति मरणलिङ्गानि ।

पश्येऽन्यथा चिकित्स्यात्सेवां चोपक्रमाञ्छृणु मे ३४

एतद्विशेषज्ञानार्थं लक्षणमाह—नीलौष्ठेत्यादि । दण्डराजिः
दण्डाकारा रेखा ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

मन्त्रारिष्टोत्कर्तननिष्पीडनचूषणाग्निपरिषेकाः ।

अवगाहरक्तमोक्षणवमनविरैकोपधानानि ॥ ३५ ॥

हृदयावरणाञ्जननस्यधूमलैहोषधप्रशमनानि ।

प्रतिसारणं प्रतिविषं संस्त्रासंस्थापनं लेपः ॥ ३६ ॥

मृतसंजीवनमेव च विंशतिरेते चतुर्भिरधिकाः ।

स्युरूपक्रमा यथा ये यत्र योज्याः शृणु तथा तान् ३७

मन्त्रेत्यादि । मन्त्रस्य विषहरेषु श्रेष्ठत्वाद्भेदऽभिधानं; यदुक्तं
“विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः । यथा निवार्यते क्षिप्रं
प्रेतुर्कैर्न तथोषधैः” (सु. क. अ. ५) इति । अरिष्टा द्विविधा-
मन्त्रेण रज्ज्वादिभिर्वा विषोपरिवन्धः । उपधानं विषसंकमणार्थं
मस्तके भेषजदानम् । हृदयावरणं हृदयरक्षाकरमौषधम् ।
प्रतिविषं विषान्तरप्रयोगः । मृतसंजीवनं विषेण मृतस्यामृत
इव संजीवनकरं भेषजम् । शेषं व्यक्तं विवरणग्रन्थेन
स्फुटं भविष्यति ॥ ३५-३७ ॥

दंशात्तु विषं दृष्टस्याविस्मृतं वेणिकां भिषगबद्धा ।

निष्पीडयेद्दंशं दंशमुद्धरेन्मर्मवर्जं वा ॥ ३८ ॥

तं दंशं वा चूषेन्मुखेन यच्चूषणपांशुपूर्णेन ।

अविस्मृतमिति अत्यासशरीरम् । वेणिकां बद्धेति विषवा(धा)-
रणिं बद्धा । अनेन च सामान्याभिधानेन मन्त्रव्यापारोऽव्य-
रिष्टानां कथितः, मन्त्राद्विज्ञा चारिष्टोका । उक्तं चान्यत्र—
“अरिष्टामपि मन्त्रेण बध्नीयान्मन्त्रकोविदः । सा तु रज्ज्वादि-
भिर्बद्धा विषप्रतिकरी मतः” (सु. क. अ. ५) इति । निष्पीड-
येदिति निष्पीडनेन विषं गालयेत् । उद्धरेदिति उत्कृष्टापहरेत् ।
मर्मवर्ज्यमिति मर्मण्युपघातं निषेधयत्यत्रागे । यच्चूषणं पांशुना
वा मुखपूर्णं विषसंबन्धपरिहारार्थम् ॥ ३८ ॥—

प्रच्छनशृङ्गजलौकाव्यधनैः स्नाय्य ततो रक्तम् ॥ ३९ ॥

रक्ते विषप्रदुष्टे दुष्येत् प्रकृतिस्ततस्तस्यजेत् प्राणान् ।

तस्मात् प्रघर्षेण रसगवर्तमानं प्रवर्त्य स्यात् ॥ ४० ॥

त्रिकदुग्धधूमरजनीपञ्चलैवणरोचनाः सवार्ताकाः ।

घर्षणमतिप्रवृत्ते वटादिभिः शीतलैर्लेपः ॥ ४१ ॥

रक्तं हि विषार्थानं वायुरिवाग्नेः प्रदेहसेकैस्तत् ।

शीतैः स्कन्दति तस्मिन् स्कन्धे व्यपयाति विषवेगः ॥

विषवेगान्मदमूर्च्छाविषादहृदयद्रवाः प्रवर्तन्ते ।

शीतैर्निवर्तयेत्तान् वीज्यश्चालोमहर्षात् स्यात् ॥ ४३ ॥

प्रच्छनादिभी रक्तमोक्षणमुपक्रममाह । उपक्रमाणां च व्यति-
क्रमाभिधानेन नियमेन क्रमयोगं निषेधयति । रक्तस्त्रावणोप-
पत्तिमाह—रक्ते इत्यादि । प्रकृतिरिति देहहृत्वादिस्त्रावः ।
प्रघर्षेणिति प्रघर्षेणरपि, प्रच्छनादिभिः प्रघर्षेण चेत्यर्थः ।
प्रघर्षेणं पत्रादिभिः । प्रघर्षेणेन प्रतिसारणमुपक्रमेणैवम् ।
घर्षणमिति छेदः । विषाधानमिति विषस्य प्रसारकम् । स्कन्दति
स्थिरं भवति । स्कन्धे इति स्थिरे । वीज्यः व्यजनपवनैः
॥ ३९-४३ ॥

तरुरिव मूलच्छेदादंशच्छेदाच्च वृद्धिमेति विषम् ।

आचूषणमानयनं जलस्य सेतुर्यथा तथाऽरिष्टाः ४४

त्वङ्मांसगतं दाहो दहति विषं स्नावणं हरति रक्तात्

पीतं वमनैः सद्यो हरेद्विरेकैर्द्वितीये तु ॥ ४५ ॥

१ ‘यथा नान्यैरुपक्रमैः’ इति पा० । २ ‘पञ्चलवणचोरकाः’

इति पा० । ३ ‘रक्तं विषादं हि’ इति पा० । ४ ‘न वीज्यश्च’

लोमहर्षः स्यात्’ इति गङ्गाधरसंमतः पाठः ।

१ ‘यच्च दूषयते’ इति पा० । २ ‘स्वशुणैर्नुक्तं’ इति पा० ।

३ ‘दण्डाकारः शोथः’ इति पा० । ४ ‘प्रथमनानि’ इति पा० ।

तद्विरिष्यादिना छेदादीनां विषहरणोपपत्तिमाह । सेतुर्थे-
थेति प्रसरनिरोधक इत्यर्थः । द्वितीये 'वेगे' इति शेषः
॥४४॥४५॥

आदौ हृदयं रक्ष्यं तस्यावरणं पिबेद्यथालाभम् ।
मधुसर्पिर्मज्जपयोर्गैरिकमथ गोमयरसं वा ॥ ४६ ॥
इक्षुं सुपकमथवा काकं निष्पीड्य तद्वसं वरणम् ।
छागादीनां वाऽसृग्भस्स सुदं वा पिवेदाशु ॥ ४७ ॥
क्षारागदस्तृतीये शोफहरेर्लेखनं समध्वम्बु ।
गोमयरसश्चतुर्थे वेगे सकपित्यमधुसर्पिः ॥ ४८ ॥
काकाण्डशिरीषाभ्यां खरसेनाश्रयोतनाञ्जनेनस्यम् ।
स्यात्पञ्चमेऽथ षष्ठे संज्ञायाः स्थापनं कार्यम् ॥ ४९ ॥
गोपित्तयुता रजनी मज्जिष्ठामरिचपिप्पलीपानम् ।
विषपानं दद्यानां विषपीते दंशनं चान्ते ॥ ५० ॥

आदाविति सर्वोपक्रमदा । तस्येति हृदयस्य । यथालाभमिति
वक्ष्यमाणहृदयावरणयोगेषु यथाप्राप्तिहृदयावरणम् । क्षारा-
गदो वक्ष्यमाणः । तृतीये 'वेगे' इति शेषः । काकाण्डा शिम्बी-
भेदः । गोपित्तयुता रजनी आश्रयोतनादिषु ज्ञेया । अन्ते इति
सर्वोपक्रमशेषे सप्तमे वेगे सर्वेण दंशनं कार्यम् ॥ ४६-५० ॥

शिखिपित्तार्धयुतं स्यात्पलाशबीजमगदो मृतेषु वरः
धातौकुफाणितगारधूमगोपित्तनिम्बं वा ॥ ५१ ॥
गोपित्तयुतैर्गुटिकाः सुंरसाग्रन्थिद्विरजनीमधुककुष्ठैः
शस्ताऽमृतेन तुल्या शिरीषपुष्पकाकाण्डकरसैर्वा ५२
काकाण्डसुरसगवाक्षीपुनर्नवावायसीशिरीषफलैः ।
उद्धन्धविषजलमृते लेपौपधिनस्यपानानि ॥ ५३ ॥

अष्टमे तु वेगे शिखिपित्तेत्यादिना मृतसंजीवनयोगानाह ।
मृत इति मृत इव । उद्धन्धेत्यादौ मृते इति उद्धन्धादिभिस्त्रिभिः
संनध्यते । लेपौपधिनस्यपानानीति लेपादयश्चानी उद्धन्धादिषु
यथायोग्यतया ज्ञेयाः । लेपौपधित्यादौ उपधियों मूर्ध्नि काकपदं
कृत्वा विषहरणाय धीयते ॥ ५१-५३ ॥

स्पृष्टांशुवस्त्रौण्यकांक्षीशैलेयरोचनातगरम् ।
ध्यामककुङ्कुमांसीसुरसाग्नैलालकुष्ठम् ॥ ५४ ॥
बृहती शिरीषपुष्पं श्रीवेष्टकपञ्चचारटिविशालाः ।
सुरदारुपद्मकेशरसावरकमनःशिलाकौन्त्यः ॥ ५५ ॥
आत्यर्केपुष्परसरजनीद्वयहिकुपिप्पलीलाक्षाः ।
जलमुद्रपर्णचन्दनमधुकमदनसिन्धुवारश्च ॥ ५६ ॥

१ '०नेज्जानं गैरिकमथ' इति पा० । २ 'दक्षं सपक्षमथवा'
इति पा० । ३ 'शोधकैर्लेखनं' इति पा० । ४ 'सुरसोप्रादिर-
जनी' इति पा० । ५ 'लेपाञ्जननस्यपानानि' इति पा० ।

शम्पाकलोध्रमयूरकगन्धफलानाकुलीविडङ्गाश्च ।
पुष्ये संहृत्य समं पिष्ट्वा गुटिका विधेयाः स्युः ५७
सर्वविषघ्नो जयकृद्विषमृतसंजीवनो ज्वरनिहन्ता ।
त्रेयविलेपनधारणधूमग्रहणैर्गृहस्थश्च ॥ ५८ ॥
भूतविषजन्तलक्ष्मीकार्मणमन्त्राश्रयशान्दरीन् हन्यात्
दुःखमूर्खादोषानकालमरणाम्बुचौरभयम् ॥ ५९ ॥
धनधान्यकार्यसिद्धिः श्रीपुष्ट्यायुर्विधेधनो धन्यः ।
मृतसंसंजीवन एष प्रागमृताद्ब्रह्मणा विहितः ॥ ६० ॥

इति मृतसंजीवनोऽगदः ।

स्पृष्टेत्यादौ कांक्षी सौराष्ट्रिका । कुष्ठघ्नः खदिरः । सावरकं
लोध्रम् । कौन्ती रेणुका । मयूरकः अपामार्गः, गन्धफला
प्रियङ्गुः, नाकुली राज्ञा । धारणशब्देन शरीरे धारणं ब्रूते;
धारणं चोषधशब्देनोपक्रमेषु प्रविशति । गृहस्थ इति गृहोऽव-
तिष्ठत् । कार्मणः परद्रोहाथो मन्त्रादियोगः, मन्त्रः अभिचार-
मन्त्रः । स्त्रीदोषानिति स्त्रीदत्तगरादिदोषान् । प्रागमृतादिति
अमृतोत्पत्तेः प्राक्; एतेन चामृतसमानत्वमस्य दर्शयते
॥ ५४-६० ॥

मन्त्रैर्धमनीबन्धोऽवमार्जनं कार्यमात्मरक्षा च ।
दोषस्य विषं यस्य स्थाने स्यात्तं जयेत्पूर्वम् ॥ ६१ ॥
वातस्थाने स्वेदो दग्धा नतकुष्ठकल्कपानं च ।
वृत्तमधुपयोऽम्बुपानावगाहसेकाश्च पित्तस्थे ॥ ६२ ॥
क्षारागदः कफस्थानगते स्वेदस्तथा सिराव्यधनम् ।
दूषीविषेऽथ रक्तस्थिते सिराकर्म पञ्चविधम् ॥ ६३ ॥
भेषजमेघं कल्प्यं भिषग्विदाऽलक्ष्य सर्वदा सर्वम् ।
स्थानं जयेद्धि पूर्वं स्थानस्थस्याविरुद्धं च ॥ ६४ ॥

मन्त्रैरित्यादौ अवमार्जनमिति विषस्य प्रतिलोमेन मार्जनं
मन्त्रैरेव कार्यम् । आत्मरक्षा भूतवैशानिषेधार्थम् । जयेदिति
स्थानिनं दोषं जयेत् । स्वेदो यद्यपि प्रतिषिद्धः स्वेदाभ्यासे,
तथाऽप्यवस्थाविशेषे 'वातस्थाने' इत्यादिना विधीयते । स्वेदस्तु
पेयादिभोजनादिविधानवदस्य प्रयोगाच्चतुर्विंशत्युपक्रमेषु नोक्तः;
किंवा अग्निशब्देन स्वेदोऽपि गृह्यते, पेयादि चोपशमनशब्दे-
नावश्यं बोद्धव्यम् । पित्तस्थे इति पित्तस्थानस्थे । दूषीविष
इत्यादौ सिरा इति सिराव्यधः, कर्म पञ्चविधं वमनादि; किंवा
सिराकर्म पञ्चविधमिति पञ्चसिराव्यधः । स्थानमिति स्थानगत-
वातादि । स्थानस्थसेति स्थानगतविषस्याविरुद्धं च 'कुर्यात्' इति
शेषः ॥ ६१-६४ ॥

विषदूषितकफमार्गः स्त्रोतःसंरोधरुद्धवायुस्तु ।
मृत इव श्वसेन्मर्त्यः स्यादसाध्यलिङ्गैर्विहीनश्च ६५
चर्मकषयाः कल्कं विव्वसमं मूर्ध्नि काकपदमस्य ।
कृत्वा दद्यात्कटुभीकटुकटफलप्रथमं च ॥ ६६ ॥

छागं गव्यं माहिषं वा मांसं कौकुटमेव वा ।
 दद्यात् काकपदे तस्मिंस्ततः संक्रमते विषम् ॥ ६७ ॥
 नासाक्षिकर्णजिह्वाकण्ठनिरोधेषु कर्म नस्तः स्यात् ।
 वार्ताकुबीजपूरज्योतिष्मत्यादिभिः पिष्टैः ॥ ६८ ॥
 अञ्जनमक्षुपरोधे कर्तव्यं वस्तूमूत्रपिष्टेस्तु ।
 दारुव्योषहरिद्राकरवीरकरञ्जनिम्बसुरसैस्तु ॥ ६९ ॥

श्वेता वचाऽश्वगन्धा

हिङ्गवमृता कुष्ठसैन्धवे लशुनम् ।

सर्वपकपित्थमध्यं

टुण्डककरञ्जबीजानि ॥ ७० ॥

दैवोपं शिरीषपुष्पं द्विरञ्जन्यौ वंशलौचनं च समम् ।

पिष्ट्वाऽजस्य मूत्रेण गोश्वपित्तेन सप्ताहम् ॥ ७१ ॥

व्यात्यासभावितोऽयं

निहन्ति शिरसि स्थितं विषं क्षिप्रम् ।

सर्वज्वरभूतग्रह-

विस्फुचिकाजीर्णमूर्च्छार्तिः ॥ ७२ ॥

उन्मादापसारौ काचपटलनीलिकाशिरोदोषान् ।

शुष्काक्षिपाकपिलाबुदामकपट्टतमोदोषान् ॥ ७३ ॥

क्षयदौर्बल्यमदास्यपाण्डुगदांश्चाञ्जनात्तथा मोहान् ।

लेपाद्विषदिग्धक्षतलीढदृष्टीतविषघाती ॥ ७४ ॥

अर्शःस्नानद्वेषु च गुदलेपो योनिलेपनं स्त्रीणाम् ।

मूढे गर्भे दुष्टे ललाटलेपः प्रतिश्याये ॥ ७५ ॥

द्वैक्षौ फिटिमे कुष्ठे श्वित्रविचर्विकादिषु लेपः ।

गज इव तरुन् विषगदाग्निहस्त्यगदगन्धहस्त्येषः ७६

इति गन्धहस्तीनामाऽगदः ।

स्रोतःसंरोधेन रुद्धो वायुरुच्छ्वासनिश्वासलक्षणो यस्य स
 तथा । असाध्यलिङ्गैरिति प्रायुक्तीनीष्टादिभिः । चर्मकषाया

इति चर्मचटिकायाः, किंवा ससलायाः । काकपदमिति काक-
 पदाकारं त्रयम् । कटमीत्यादौ कटुकफला तिलाकाबुः, किंवा

कटु त्रिकटु । ज्योतिष्मतीत्यादीनि षडविरेचनशताश्रितायोक्तानि
 शिरोविरेचनानि । दार्वात्यादौ श्वेता कटमी । व्यात्यासभावित

इति गोपितेन भावयित्वा अश्वपितेन भावितः, तथा अश्वपितेन
 भावयित्वा गोपितेन भावितः ॥ ६५-७६ ॥

पत्रागुरुमुस्तैला निर्यासाः पञ्च चन्दनं स्पृक्वा ।

त्वङ्मलदोत्पलबालकहरेणुकोशीरवन्धनखाः ७७

सुरदारुकनककुङ्कुमध्यामककुष्ठप्रियङ्गवस्तगरम् ।

पञ्चाङ्गानि शिरीषाद्योबालमनःशिलाजाज्यः ॥ ७८ ॥

श्वेतकटभीकरञ्जौ रक्षोघ्नी सिन्धुवारिका रजनी ।

सुरसाञ्जनगैरिकमञ्जिष्टानिम्बनिर्यासाः ॥ ७९ ॥

१ 'छागगन्धमाहिषाविककीकुदाञ्जमांसांनि च । दद्यात् काकपदे-

परि मत्तं विषेणैव च सहसा' इति पा० । २ 'विडङ्गं' इति पा० ।

३ 'क'भूककरञ्जबीजानि' इति पा० । ४ 'बृहती' इति पा० ।

५ 'वंशलेखनं' इति पा० । ६ 'गोक्ष पित्तेन' इति पा० ।

७ 'दद्रौ' इति, 'कण्डू' इति च पा० । ८ 'श्वेता कटमी करजो' इति पा० ।

वंशत्वग्श्वगन्धाहिङ्गुदधित्याम्बलेतसं लाक्षा ।

मधुमधुकसोमराजीवचारुहारोचनातगरम् ॥ ८० ॥

अगदोऽयं वैश्वरणायाख्यातल्यस्वकेण पृष्ट्यङ्गः ।

अप्रतिहतप्रभावः स्यातो महागन्धहस्तीति ॥ ८१ ॥

पित्तेन गवां पेथ्यो गुटिकाः कार्यास्तु पुष्पयोगेन ।

पानाञ्जनप्रलेपैः प्रसाधयेत् सर्वकर्मणि ॥ ८२ ॥

पिलं कण्डूं तिमिरं राज्यान्धं काचमर्बुदं पटलम् ।

हन्ति सततप्रयोगाद्विदमितपथ्याशिनो पुंसाम् ८३

विषमज्वरानजीर्णाद्वुं कण्डूं विस्फुचिकां पामाम् ।

विषमूषिकलूतानां सर्वेषां पन्नगानां च ।

आशु विषं नाशयति समूलजमथ कन्दजं सर्वम् ॥ ८४ ॥

एतेन लिप्तगात्रः सर्पान् गृह्णाति भक्षयेच्च विषम् ।

कालंपरीतोऽपि नरो जीवति नित्यं निरातङ्कः ॥ ८५ ॥

आनन्दे गुदलेपो योनौ लेपश्च मूत्रगर्भाणाम् ।

मूर्च्छार्तिषु च ललाटे प्रलेपनमाहुः प्रधानतमम् ८६

भेरीमुदङ्गपटहाङ्गत्राण्यमुना तथा ध्वजपताकाः ।

लिप्त्वाऽहिषिषनिरस्त्यै प्रध्वनयेद्दर्शयेन्मतिमान् ८७

यत्र च सन्निहितोऽयं न तत्र बालग्रहा न रक्षांसि ।

न च कार्मणवेताला वँहन्ति नाथर्वणा मन्त्राः ॥ ८८ ॥

सर्वग्रहा न तत्र प्रभवन्ति न चाग्निशस्त्रनृपचौराः ।

लक्ष्मीश्च तत्र भजते यत्र महागन्धहस्त्यस्ति ॥ ८९ ॥

पिथ्यमाण इमं चात्र सिद्धं मन्त्रमुदीरयेत् ।

'मम माता जया नाम जैयो नामेति मे पिता ॥ ९० ॥

सोऽहं जयजयापुत्रो विजयोऽथ जयामि च ।

नमः पुनर्षसिहाय विष्णवे विश्वकर्मणे ॥ ९१ ॥

सनातनाय कृष्णाय भवाय विषमवाय च ।

तेजो वृषाकपेः साक्षात्तेजो ब्रह्मेन्द्रयोर्यमे ॥ ९२ ॥

यथाऽहं नाभिजानामि वासुदेवपराजयम् ।

मातुश्च पाणिग्रहणं समुद्रस्य च शोषणम् ॥ ९३ ॥

अनेन सत्यवाक्येन सिध्यतामगदो ह्ययम् ।

हिलिमिलिसंस्पृष्टे रक्ष सर्वभेषजोत्तमे स्वाहा ॥ ९४ ॥

इति महागन्धहस्तीनामाऽगदः ।

कृषभकजीवकभार्गमिधुकोत्पलान्यकेशराजाज्यः ।

ससितगिरिकोल्मध्याः पेयाः श्वासज्वरादिहराः ॥

१ 'कालातीतोऽपि हि' इति पा० । २ 'कार्मणमन्त्रा भजन्ति'

इति । ३ 'विजयो नाम मे पिता' इति पा० । ४ 'हिलि हिलि

मिलि मिलि संस्पृष्टे रक्ष रक्ष सर्वभेषजोत्तमे स्वाहा' इति पा० ।

हिङ्गु च कृष्णायुक्तं कपित्थरसयुक्तमध्यलवणं च ।
 समधुसितौ पातव्यौ ज्वरहिकाश्वासकासघ्नौ ॥ ९६ ॥
 लेहः कोलास्थ्यञ्जनलाजोत्पलमधुघृतैर्वैभ्याम् ।
 बृहतीद्वयाढकीपत्रधूमवतिस्तु हिकाम्नी ॥ ९७ ॥
 शिखिवर्हिबलाकास्थीनि सर्षपाश्रन्दनं च घृतयुक्तम्
 धूमो गृहशयनासनवस्त्रादिषु शस्यते विषनुत् ९८
 घृतयुक्ते नतकुष्ठे भुजगपतिशिरः शिरीषपुष्पं च ।
 धूमागदः स्मृतोऽयं सर्वविषघ्नः श्वययुहश्च ॥ ९९ ॥
 जतुसेव्यपत्रगुग्गुलुमल्लतकककुभपुष्पसर्जरसाः ।
 श्वेता च धूम उरगाखुकीटवस्त्रकिमितुदग्धः ॥ १०० ॥
 तरुणपलाशक्षारं स्तुतं पचेच्चूर्णितैः सह समांशैः ।
 लोहितमृद्वजनीद्वयशुक्लसुरसमजरीमधुकैः ॥ १०१ ॥
 लाक्षासैन्धवमांसीहरेणुहिङ्गुद्विसारिवाकुष्ठैः ।
 सव्योषैर्वाह्निकैर्दर्वीविलेपनं घट्टयेद्यावत् ॥ १०२ ॥
 सर्वविषशोथगुल्मत्वग्दोषाशौभगन्दरप्लीहः ।
 शोथापस्सारकिमिभूतस्वभेदपाण्डुगदान् ॥ १०३ ॥
 मन्दाग्निर्वै कासं सोन्मादं नाशयेयुरथ पुंसाम् ।
 गुटिकादृक्षयाशुष्काः कोलसमास्ताः समुपयुक्ताः ॥
 इति क्षारागदः ।

ऋषभकेलादिना विषोपद्रवश्वासदिचिकित्सोच्यते । सित-
 गिरिः श्वेताऽपराजिता, कोलमध्यं बदरमलम् । भुजगपतिशिर
 इति द्विमुखसर्पशिरः । वल्कलम् : वृका । पलाशक्षारं स्तुतमिति
 सुश्रुतोक्तक्षारपरिस्त्रावणविधिना स्त्रावितम् । लोहितमृद्व गैरि-
 कम् । सुरसमजरी पर्णासमेदः ॥ ७७-१०४ ॥

विषपीतदृष्टिविद्वेष्वेतद्दिग्धे च वाच्यमुद्दिष्टम् ।
 सामान्यतः, पृथक्त्वान्निर्देशमतः शृणु यथावत् १०५
 रिपुयुक्तेभ्यो नृभ्यः स्वभ्यः स्त्रीभ्योऽथवा भयं नृपतेः ।
 आहारविहारगतं तस्मात् प्रेथ्यान् परीक्षेत ॥ १०६ ॥
 अत्यर्थशङ्कितः स्याद्बहुवागथवाऽपवाग्विगतलक्ष्मीः
 प्रातः प्रकृतिविकारं विषप्रदाता नरो ज्ञेयः ॥ १०७ ॥
 द्रष्टव्यं न तु सहसा भोज्यं कुर्यात्तदन्नेमग्नौ तु ।
 सविषं हि प्राप्याद्यं बह्वन्विकारान् भजत्यग्निः ॥ १०८ ॥
 शिखिवर्हविचित्रार्चिस्तीक्ष्णाक्षमरूक्षकुणपधूमश्च ।
 स्फुटति च सशब्दमेकावर्तो विहतार्विरपि च
 स्यात् ॥ १०९ ॥
 पात्रस्थं च विवर्णं भोज्यं स्यान्मक्षिकांश्च मारयति ।
 क्षामस्वरांश्च काकान् कुर्याद्विरजेच्चकोराक्षि ॥ ११० ॥

१ 'शुक्रमजरी' इति पा० । २ 'तदग्रमग्नौ तु' इति पा० । ३ 'ती-
 क्ष्णाक्षमकुणपगन्धिश्च' इति, 'वीक्ष्यः सकृश्चकुणपगन्धिश्च' इति च पा० ।

पाने नीला राजी वैवर्ण्यं स्वां च नैक्षते छायाम् ।
 पश्यति विकृतामथवा लवणाक्ते फेनमाला स्यात् ॥
 पानान्नयोः सविषयोर्गन्धेन शिरोरुग्वृदि च मूर्च्छां च
 स्पशेन पाणिशोथः सुस्थङ्गुलिदाहतोदनखभेदाः ।
 मुखगे त्वोष्ठचिमिचिमा जिह्वा शूना जडा विवर्णा च
 द्विजहर्षहनुस्तम्भास्यदाहलालागलविकाराः ॥ ११३ ॥
 आमाशयं प्रविष्टे वैवर्ण्यं स्वेदसदनमुत्प्लेदः ।
 दृष्टिद्वयोपरोधो बिन्दुशतैश्चर्यते चाङ्गम् ॥ ११४ ॥
 पकाशयं तु याते मूर्च्छामदमोहदाहवल्गनाशाः ।
 तन्मा कार्यं च विषे पाण्डुत्वं चोदरस्थे स्यात् ११५
 दन्तपवनस्य कूचो विशीर्यते दन्तौष्ठमांसशोफश्च ।
 केशच्युतिः शिरोरुग्रन्थयश्च सविषेऽथ शिरोभ्यङ्गे
 दुष्टेऽङ्गनेऽक्षिदाहस्त्रावात्युपदेहशोथरागाश्च ॥
 खाद्यैरादौ कोष्ठः स्पृश्यैस्त्वग्दूष्यते दुष्टैः ॥ ११७ ॥
 क्षान्नाभ्यङ्गोत्सादनवस्त्रालङ्कारवर्णकैर्दुष्टैः ।
 कण्डूर्तिकोटपिडकारोमोदमचिमिचिमा शोथाः ।
 एते करचरणदाहतोदङ्गमाविपाकाश्च ।
 भूपादुकाश्वगजवर्मकेतुशयनासनैर्दुष्टैः ॥ ११९ ॥
 माव्यमगन्धं म्लायति शिरोरैजालोमहर्षकरम् ।
 स्तम्भयति खानि नासामुपहन्ति दर्शनं च धूमः ॥
 कूपतडागादिजलं दुर्गन्धं सकलपुं विवर्णं च ।
 पीतं श्वयं कोठान् पिडकाश्च करोति मरणं च ॥
 आदावामाशयगे चमनं त्वक्स्थे प्रदेहसेकादि ।
 कुर्याद्विषक् चिकित्सां दोषबलं चैव हि समीक्ष्य ॥
 इति मूलविषविशेषाः प्रोक्ताः

पृथक्त्वान्निर्देशमतः शृण्वति नानाविषविषस्य लक्षणं भेष-
 जस्य पृथङ्निर्देशं च शृण्वति । रिपुयुक्तेभ्य इति शत्रुप्रयुक्तेभ्यः ।
 स्त्रीभ्य इति सौभाग्यार्थममक्षयदानेऽप्यज्ञानात् प्रवृत्ताभ्यः
 स्त्रीभ्यः । आहारविहारगत इति आहारविहारौ सेवमानः । प्रेथ्या-
 निति सूचकारादीन् । परीक्षोपायमाह-अल्पथैत्यादि । विगत-
 लक्ष्मीः निःशोभः । भोज्यमिति भोक्तव्यम् । कुर्यात् तदचमग्नौ
 प्रक्षिपेत् । पात्रस्थमित्यादावपि 'सविषं' इत्यनुवर्तते । विरज्येत
 चकोराक्षीति सविषमर्जं दृष्ट्वा चकोराक्षि विरज्यते । काकांश्च
 क्षामस्वराच दर्शनेनेव कुर्यादिति ज्ञेयम् । पाने इति मयादौ पेये ।
 छायामिति प्रतिबिम्बम् । लवणाक्ते इति पानविशेषणम् । मुखगे
 इत्यादिना मुखदिसंबन्धिविषलक्षणम् । बिन्दुः बिन्दाकारा त्व-

१ 'शुखतालोष्ठचिमिचिमा' इति पा० । २ 'विशिरश्च कूचं
 इत्यत्र कूचैः कङ्कतिका, विशिरश्च दीपदन्तकः; विशिरः शीरीशिरः
 इत्यन्ये' इति पा० ।

विकृतिः । दन्तेत्यादिना दन्तधावनकूर्चादीनां विषदुष्टानामेव
लक्षणं प्रकरणाज्ज्ञेयम् । दन्तपवनस्य कूर्चः दन्तमलशोधन-
कूर्चः । निशीर्येत इति शीघ्रः स्यात् । खार्येति भोज्यैः ।
सुपुश्येति अभ्यङ्गादिभिः । माल्यमिति विषदुष्टं माल्यम् ।
नासामुपहन्तीति च्छेदः । दर्शनमिति चक्षुः । किंवा स्तम्भ-
यतीत्यादि धूमलैव कार्यम् ॥ ९५-१२३ ॥

शृणु जङ्गमस्यातः ।

सविशेषचिकित्सितमेवादौ तत्रोच्यते तु सर्पाणाम् ॥
इहं दर्वाकरः सर्पों मण्डली राजिमिति ।
त्रयो यथाक्रमं वातपित्तश्लेष्मप्रकोपणाः ॥ १२४ ॥
दर्वाकरः फणी ज्ञेयो मण्डली मण्डलाफणः ।
बिन्दुलेखविचित्राङ्गः पन्नगः स्यात् राजिमान् ॥ १२५ ॥
विशेषाद्रक्षककुक्कुटमल्पो स्यात् शीतलम् ।
विषं यथाक्रमं तेषां तस्याद्वातादिकोपनम् ॥ १२६ ॥
दर्वाकरकृतो दंशः सूक्ष्मदंष्ट्रापदोऽसितः ।
निरुद्धरक्तः कूर्माभो वातव्याधिकरो मतः ॥ १२७ ॥
पृथ्वर्षितः सशोथश्च दंशो मण्डलिना कृतः ।
पीतामः पीतरक्तश्च सर्वेष्वपिचिकारकृतः ॥ १२८ ॥
कृतो राजिमता दंशः पिच्छिलः स्थिरशोफकृतः ।
स्निग्धः पाण्डुश्च सान्द्रासृक् श्लेष्मव्याधिसमीरणः ॥

मण्डलीति मण्डलयुक्तः । बिन्दुना लेख्या च विचित्रमङ्गं
यस्य स बिन्दुलेखविचित्राङ्गः । दर्वाकरादीनां प्रपन्नस्त्वह परा-
धिकारत्वेन कृतः । विशेषादित्यादौ रक्षमधिकं दर्वाकराणाम्,
अम्लोष्णं मण्डलिनां, स्वादुशीतं राजिमतां, त्रिदोषकोपन-
त्वेऽपि वातादिकोपनं विशेषादिह ज्ञेयम् । विषं च यद्यप्यव्यक्त-
रसयुक्तं, तथाऽपीह कटुकादिरसाभिधानमनुरसाभिप्रायेण ज्ञेयं,
यथा-आतपे कटुकत्वं, तद्वदिहापि; किंवा अव्यक्तरसतायामेव
मनाकटुकादीनामधिकत्वं ज्ञेयम् । पृथ्वर्षित इति अवगाढदंष्ट्रा-
पदः ॥ १२३-१२९ ॥

वृत्तभोगो महाकायः श्वसन्नृध्वंक्षणः पुमान् ।
स्थूलमूर्ध्ना समान्नक्षत्रं ह्रीं त्वतः स्याद्विपर्ययात् ॥ १३० ॥
ह्रीर्वर्णस्तस्यधोदृष्टिः स्वरहीनः प्रकम्पते ।
स्त्रिया दृष्टो विपर्यस्यैरैतैः पुंसा नरो मतः ॥ १३१ ॥
व्यामिश्रलिङ्गैरैतैस्तु ह्रीवद्वयं नरं वदेत् ।
इत्येतदुक्तं सर्पाणां ह्रीपुंह्रीवनिर्दानम् ॥ १३२ ॥
पाण्डुवक्रस्तु गर्भिण्या शूनौष्टोऽप्यसितेक्षणः ।
जृम्भाकोधोपजिह्वतः सूतया रक्तमूत्रवान् ॥ १३३ ॥
सर्पो गौधेर(य)को नाम गोधायां स्याच्चतुष्पदः ।
कृष्णसर्पेण तुल्यः स्यान्नाना स्युर्मिश्रजातयः ॥ १३४ ॥
गूढसंपादितं वृत्तं पीडितं लम्बितार्पितम् ।
सर्पितं च भृशाबाधं, दंशा येऽन्ये न ते भृशाः ॥ १३५ ॥

१ 'दर्वाकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च । सर्पो यथाक्रमं'
इति पा० । २ 'अवगाढदंष्ट्रर्षितः' इति पा० । ३ 'ह्रीवः, सप्त-
सप्तधोदृष्टिः' इति पा० ।

च. सं. ७३

वृत्तभोग इत्यादिना सर्पाणां पुरुषादिभेदं विषतीव्रतादिज्ञा-
नार्थं तत्कृतचिकित्सामेदज्ञानार्थं चाह । स च भेद इहावुक्तोऽपि
तन्त्रान्तराज्ज्ञेयः । तथाहि—“सावित्रे पच्यते, रात्रौ भ्रिय-
स्तीव्रविषाः, तथाऽह्नि पुरुषाः सदा” इति । तथा—“ह्रीदृष्टे
भिषजा कार्यः सूपचारस्त्वनारम्भे” इति । महाकायः बहुल-
शरीरः । ह्रीवः नपुंसकः । गाढसंपादितम् अतिमात्रवगाढम् ।
ऊर्ध्वं परिवृत्तमुदुत्तम् । पीडितम् अतिमात्ररुजाकरम् । लम्बि-
तार्पितम् अर्पितसकलदंष्ट्राप्राप्तलक्षणम् ॥ १३०-१३५ ॥

तरुणाः कृष्णसर्पास्तु गोमसाः स्थविरास्तथा ।
राजिमन्तो वयोमध्ये भवन्त्यादीविषोपमाः ॥ १३६ ॥

वयोभेदेन दर्वाकरादीनां तीव्रतासाह—तरुणा इत्यादि ।
सर्पितं यत्नतमिममदंष्ट्रापदम् । आशीविषोपमा इति आशीविषा
दृष्टिः श्वासविषाः ॥ १३६ ॥

सर्पदंष्ट्राश्चतस्रस्तु तासां वामाधरा सिता ।
पीता वामोत्तरा दंष्ट्रा रक्तश्चावाऽधरोत्तरा ॥ १३७ ॥
यन्मात्रः पतते बिन्दुर्गोवालात् सलिलोद्धृतात् ।
वामाधरायां दंष्ट्रायां तन्मात्रं स्यादहेर्विषम् ॥ १३८ ॥
एकद्वित्रिचतुर्दंष्ट्राविषभागोत्तरोत्तराः ।
सवर्णास्तत्कृता दंशा बहुतरविषा भृशाः ॥ १३९ ॥

सर्पदंष्ट्रा इत्यादिना दंष्ट्राभेदं दंशविषज्ञानार्थमाह । रक्तया-
वाऽधरोत्तरेति दक्षिणाधरा रक्ता, दक्षिणोत्तरा तु श्यावा । एक-
द्वित्रिचतुर्दंष्ट्राविषभागोत्तरोत्तरा इति एकद्वित्रिचतुर्दंष्ट्राविष-
भाग उत्तरोत्तरे यास्विति वाक्यार्थः । सवर्णा यथास्वदंष्ट्रा-
समानवर्णाः । बहुतरविषा इति उत्तरोत्तरं बहुविषाः । शृशा
इति दुःखसाध्याः । दुःखसाध्यत्वमपि यथोत्तरं ज्ञेयम् । ननु,
पूर्वं दर्वाकरादीनां दंशस्य वर्णभेद उक्तः, इदानीं तु दंष्ट्राभेदेन
वर्णभेद उच्यते, तेन सर्वत्रैव दर्वाकरादौ सर्ववर्णोपपत्तिः,
ततश्च पूर्वोक्तदंशवर्णविरोधः; उक्तं चात्रैवार्थं आषाढवर्मणा
यत्—“दर्वाकरमण्डलिनोरसितः पीतश्च वर्णतो दंशः” इति
लक्षणेन, यस्मादनेकवर्णोऽस्तु दंशः” (१) । अत्रोच्यते—दंष्ट्राव-
कारिवर्णता दंशमात्रस्थिते विषे भवति, दर्वाकराद्युल्लेखविहि-
तस्तु यो वर्णो दोषकृतः स प्रविष्टे विषे भवतीति अवस्थान-
भेदाच्च विरोधः । उक्तं च परिहारवार्तिके “दंशो त्वेते वर्णाः,
सावर्ण्यं दोषजे विद्यते” इति ॥ १३७-१३९ ॥

सर्पाणामेव विष्णून्नात्र कीटाः स्युः कीटसंमताः ।
दुर्षविषाः प्राणहरा इति संक्षेपतो मताः ॥ १४० ॥
गात्रं रक्तं सितं कृष्णं श्यावं वा पिडकान्वितम् ।
सकण्डूदाहवीसर्पपाकि स्यात् कुथितं तथा ॥ १४१ ॥
कीटैर्दुर्षविषैर्दंष्ट्रं लिङ्गं प्राणहरं शृणु ।
सर्पदष्टे यथा शोथो वर्धते सोऽग्रगण्यसृक् ॥ १४२ ॥

१ ‘रक्तश्चावाऽधरोत्तरे’ इति, ‘रक्तश्चावे तथाऽधरे’ इति च
पा० । ‘अनेकवर्णोऽस्तु दंष्ट्राः’ इति पा० ।

दंशोऽक्षिगौरवं मूर्च्छां स रगतांः श्वसित्यपि ।
तृष्णारुचिपरीतश्च भवेद्दूषीविषादितः ॥ १४३ ॥

कीटान् व्याकर्तुमाह—सर्पाणामित्यादि । विण्मृत्रादिति कीट-
शब्दनिश्चयार्थमनयोऽपरादानं, तेनाभ्यान्यपि सर्पशुक्रशवपू-
ष्णानि कीटकारणानि भवन्तीति ज्ञेयम् । उक्तं हि सुश्रुते—
“सर्पाणां शुक्रविण्मृत्रशवपूष्णजसंभवाः । वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः
कीटास्तु वि(त्रि)विधाः स्मृताः” (सु. क. अ. ८) इति ।
कीटाश्च यद्यपि सुश्रुते वातपित्तकफसन्निपातकोपनाः कुम्भीन-
सादयः सप्तषष्टिः प्रतिपादिताः, तथाऽपीह संज्ञेयामिधितया
दूषीविषप्राणहरभेदेनैवोच्यन्ते; एवं लतादिष्वपि संज्ञेयभेदाद्वै-
वित्योक्तिर्ज्ञेया । दूषीविषाः चिरकारिषाः, प्राणहराः क्षण्टिति
प्राणहरविषाः । सह उग्रग्रन्थ्यसृजा वर्तेत इति सोऽग्रन्थ्यसृक्
सोऽग्रन्थ्य लेहितम् ॥ १४०—१४३ ॥

दंशस्य मध्ये यत् कृष्णं इयावं वा जालकावृतम् ।
दैर्घ्याकृति भृशं पाकि क्लेशोऽथज्वरान्वितम् १४४
दूषीविषामिधृतमित्सं दृष्टमिति निर्दिशेत् ।
सर्वांसामेव तासां च दंशे लक्षणमुच्यते ॥ १४५ ॥
शोकः श्वेतासिता रक्ताः पीता वा पिडका ज्वरः ।
प्राणान्तिको भवेच्छ्वासो दाहहिक्याशिरोप्रहाः १४६

दंशस्य मध्य इत्यादिना दूषीविषलतादृष्टलक्षणम् । लतास्थान्य-
त्राष्टौ साध्या असाध्याश्चाष्टौ त्रिमण्डलासौवर्णिकादय उक्तास्तासां
तथा मृषिककृकण्टकश्लिखिकोषितत्रिमण्डकमत्स्यजलौकाशतपरी-
मशकमक्षिकाणां सुश्रुतादिषु प्रपञ्चार्थिभिः प्रपञ्चोऽनुसरणीयः;
इह तु तन्त्रकारेण पराधिकारत्वात् प्रपञ्चो न क्रियते
॥ १४४—१४६ ॥

आदंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषादितं ॥ १४७ ॥
मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ।
शिरोगुरुत्वं लालारुक्छिदंश्चासाध्यमृषिकैः १४८
इयावत्वमथ कार्ण्यं वा नानावर्णत्वमेव वा ।
मोहः पुरीषभेदश्च दृष्टे स्यात् कृकलासकैः ॥ १४९ ॥
दहत्यग्निरिवादौ तु भिनचीवोर्ध्वमाशु च ।
वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पञ्चाशु तिष्ठति ॥ १५० ॥
दद्योऽसाध्यस्तु दृग्ग्राणरसनोपहतो नरः ।
प्रांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनातो जहात्यसूत्रं ॥ १५१ ॥
विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वररुच्छिदं रथापि च ।
लक्षणं कर्णभेदं दंशश्चैव विशीर्यते ॥ १५२ ॥
हृष्टोमोऽष्टिदङ्गेन स्तब्धलिङ्गे भृशार्तिमान् ।
दृष्टः शीतोदकेनैव सिकान्यङ्गानि मन्यते ॥ १५३ ॥

१ ‘कीटोत्पत्तिमाह’ इति पा० । २ ‘दैर्घ्याकृति भृशं पाकिक्ले-
दोथज्वरान्वितम्’ इति पा० । ३ ‘हृद्ग्राम्ण’ इति पा० ।

एकदंष्ट्रादितः शनः सरक् स्यात् पीतकः सरद् ।
छिदं निर्द्रा च मण्डकैः सविषैर्दृष्टलक्षणम् ॥ १५४ ॥
मत्स्यास्तु सविषाः कुयुर्दाहशोफरजस्तथा ।
कण्डू शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः १५५
दाहतोदस्वेदशोथकरी तु गृहगोथिका ।
दंशे स्वेदं रजं दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥ १५६ ॥
कण्डूमान्मशकरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।
असाध्यकीटसहशमसाध्यमशकक्षतम् ॥ १५७ ॥
सद्यःप्रक्ष्माविणी इयावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ।
पीडका मक्षिकादंशे तासां तु स्थगिकाऽसुहृत् १५८

आदंशादित्यादि आखुविषलक्षणम् । कणभश्च कीटविशेष
इति सुश्रुते कीटमध्ये एव पठितः । एकदंष्ट्रापितं इति एकैव
दंष्ट्रया कृत इत्यर्थः । मत्स्यास्तु पित्तास्थ्यारविषा उक्ताः ।
जलौकसश्च पद्म सविषाः कृष्णाकुरुदय उक्ताः संदंशविषाः ।
गृहगोथिकां ज्येष्ठामित्याहुः, अन्ये तु सरटमाहुः । शतपदी
कारुण्डा । असाध्यमशकक्षतमिति पञ्चसु मशकेषु पार्वतीयकृत-
मसाध्यमाहुः । उक्तं हि सुश्रुते “पार्वतीयस्तु कीटेः प्राणहरे-
स्तुल्यलक्षणः” (सु. क. अ. ८) इति । स्थगिकाऽसुहृदिति
कान्तारिकादिषु सुश्रुतोक्तषण्मक्षिकासु स्थगिकाख्या मक्षिका
प्राणहरीत्यर्थः ॥ १४४—१५८ ॥

इमशानचैत्यवस्मीकयशश्रमसुरालये ।
पक्षसन्धिषु मध्याह्ने सार्धार्थेऽष्टमीषु च ॥ १५९ ॥
न सिद्ध्यन्ति नरा दद्याः पाण्ड्यावतनेषु च ।
दृष्टिश्वासमलस्पशविषैराशीविषैस्तथा ॥ १६० ॥
विनश्यन्त्याशु संप्राप्ता दद्याः सर्वेषु मर्मेसु ।

संप्रति स्थानकालस्वभावप्रदेशैः सर्पदद्यानामसाध्यतामाह—
इमशानेत्यादि । चैत्यः ग्रामदेवताश्रयो महातरः । पक्षसंघि-
ष्विति अमावास्यापौर्णमासीषु । पाण्ड्याः कापालिकादयः ।
आशीविषैरित्यस्यैव लक्षणं—दृष्टिश्वासमलस्पशविषैरेति । उक्तं हि
तन्त्रान्तरे—“दृष्टिश्वासादिभिर्दिग्वाः सर्पा आशीविषाः, आशु-
घातित्वात्” इति ॥ १५९ ॥ १६० ॥—

(येन केनापि सर्पेण संभवः सर्व एव च) ॥ १६१ ॥
भीतमत्तावलोष्णक्षुचपातं वर्धते विषम् ।
विषं प्रकृतिकालौ च तुल्यौ प्राण्यल्पमन्यथा १६२
वारिविप्रहताः क्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
वृद्धा बालास्त्वचो मुक्ताः सर्पा मन्दविषाः स्मृताः ॥
सर्वदेहाश्रितं क्रोधाद्विषं सर्पे विमुञ्चति ।
तदेवाहारहेतोर्वा भयाद्वा न प्रमुञ्चति ॥ १६४ ॥

विषवृद्धिहेतुमाह—भीतेत्यादि । प्रकृतिकालौ तुल्यौ विषस्य,
यथा—प्रबलपित्तप्रकृतिरूपश्च काल इति ज्ञेयम् । अल्पमन्यथेति

१ ‘विदादं श्वयथुं तोदं स्वेदं तु गृहगोथिका’ इति पा० ।
२ ‘प्राण्यल्पमन्यथा’ इति पा० ।

भीतत्वादिविपर्यये अल्पं विषं भवति । वारीत्यादौ वृद्धा इति
गोनसवर्णं ज्ञेयाः, गोनस्य तु वार्धक्ये एव वृद्धविषत्वं प्रापु-
क्तम् । सर्वदेहाश्रितं कोषादिति सर्वदेहाश्रितमपि दंष्ट्राखेव विषं
विशेषेण ज्ञेयं; यथा-शुक्रं सर्वशरीरगमपि वृषणयोरेव विशेषे-
ण वतिष्ठति ॥ १६१-१६४ ॥

वातोल्बणविषाः प्राय उच्चिदिङ्गाः सवृश्चिकाः ।
वातपित्तोल्बणाः क्रीटाः श्लैष्मिकाः कणभादयः ॥
यस्य यस्य हि दोषस्य लिङ्गाधिक्यानि लक्षयेत् ।
तस्य तस्योपधेयैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६६ ॥
हृत्पीडोर्ध्वानिलः स्तम्भः सिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ।
चूर्णनोद्धेष्टनं मात्रश्यावता वातिके विषे ॥ १६७ ॥
संज्ञानाशोणनिश्वासौ हृद्वाहः कटुकास्यता ।
दंशावदरणं शोथो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥ १६८ ॥
वम्यरोचकहृल्लासप्रसेकोत्केशगौरवैः ।
सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छेष्माधिकं विषम् ॥ १६९ ॥

चिकित्सायै वातोल्बणविषत्वादिभेदेनोच्चिदिङ्गादीनाह—वा-
तोल्बणस्यादि । हृत्पीडस्यादिना विषगताधिकवातादिलिङ्गमाह
॥ १६५-१६९ ॥

खण्डेन च व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।
खेदो नाडीपुलाकाद्यैर्बृंहणश्च विधिर्हितः ॥ १७० ॥
सुशीतैः स्तम्भयेत् सैकैः प्रदेहैश्चापि पैत्तिकम् ।
लेखनच्छेदनखेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ १७१ ॥
विषेष्वपि च सर्वेषु सर्वस्थानगतेषु च ।
अवृश्चिकोच्चिदिङ्गेषु प्रायः शीतो विधिर्हितः ॥ १७२ ॥
वृश्चिके खेदमभ्यङ्गं घृतेन लघ्वेन च ।
सेकांश्चोष्णान् प्रयुञ्जीत भोज्यं पानं च सर्पिणः १७३
एतदेवोच्चिदिङ्गेषु प्रतिलोमं च पांशुभिः ।
उद्धर्तनं सुखाम्बूजैस्तथाऽवच्छादनं घनैः ॥ १७४ ॥

वातादिभेदेन चिकित्सामाह—खण्डेनेत्यादि । पुलाकः तुच्छ-
धान्यम् । घनैरिति पांशुभिरेव घनैः ॥ १७०-१७४ ॥

श्वा त्रिदोषप्रकोपात्तु तथा धातुविपर्ययात् ।
शिरोऽभितापी लालास्राव्यधोवक्रस्तथा भवेत् १७५
अन्येऽप्येवंविधा व्यालाः कफवातप्रकोपणाः ।
हृच्छिरोरुज्वरस्तम्भतृष्णामूर्च्छाकरा मताः ॥ १७६ ॥
कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यसुतिक्लेदोपशोषणम् ।
विदाहरागरुक्फोटाः शोफो ग्रन्थिनिकुञ्चनम् १७७
दंशावदरणं स्फोटः कर्णिका मण्डलानि च ।
ज्वरश्च सविषे लिङ्गं विपरीतं तु निर्विषे ॥ १७८ ॥
तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरूपकमाः ।
पूर्वोक्ता विधिमन्यं च यथावद्भुवतः शृणु ॥ १७९ ॥

हृद्दिदाहे प्रसेके वा विरेकवमनं भृशम् ।
यथावस्थं प्रयोक्तव्यं शुद्धं संसर्जनकमः ॥ १८० ॥
शिरोगते विषे नस्तः कुर्यान्मूलानि बुद्धिमान् ।
बन्धुजीवस्य भार्ग्याश्च सुरसस्यासितस्य च ॥ १८१ ॥
दक्षकाकमयूराणां मांसासृङ्गस्तके क्षते ।
उपधेयमधोदृष्टस्योर्ध्वदृष्टस्य पादयोः ॥ १८२ ॥
पिप्पलीमरिचक्षारवचासैन्धवशिमुकाः ।
पिप्पली रोहितपित्तेन घ्नन्त्यक्षिगतमञ्जनात् ॥ १८३ ॥
कपित्थमामं ससिताक्षौद्रं कण्ठगते विषे ।
लिङ्गादामाशयगते ताभ्यां चूर्णपलं नतात् ॥ १८४ ॥
विषे पकाशयगते पिप्पलीं रजनीद्वयम् ।
मञ्जिष्ठां च समं पिष्ट्वा गोपित्तेन नरः पिबेत् ॥ १८५ ॥
रक्तं मांसं च गोघायाः शुष्कं चूर्णीकृतं हितम् ।
विषे रसगते पानं कपित्थरससंयुतम् ॥ १८६ ॥
शेलोर्मूलत्वग्ग्राणि बादरीदुम्बराणि च ।
कटभ्याश्च पिबेद्रक्तगते, मांसगते पिबेत् ॥ १८७ ॥
सक्षौद्रं खदिरारिष्टं कौटजं मूलमम्भसा ।
सर्वेषु च बले द्वे तु मधूकं मधुकं नतम् ॥ १८८ ॥

श्वा त्रिदोषस्यादि सविषकुक्षुरादिलक्षणम् । यत्रैव च
शुनन्निदोषकोपो भवति वैवादलकैग्रहावेशात् तत्रैव सविषशि-
रोभितापित्वादि भवतीति ज्ञेयम् । केचित्तु शिरोभितापादि
यथोक्तं कुक्षुरे तथा तद्वृत्ते च भवतीति वदन्ति । विस्तरश्चास्य
सुश्रुत एव । अन्येऽप्येवंविधा इति अन्येऽपि शृङ्गालतरुश्वा-
दय एवंविधाः सन्तः कृच्छ्रशिरोरोगादिकरा भवन्तीत्यर्थः ।
उक्तं हि सुश्रुते—“श्वशृङ्गालतरुश्चैव्याप्रावीर्यं यदाऽनिलः ।
श्लेष्मप्रदुष्टो गुण्णाति संज्ञां संज्ञावहाश्रितः” (सु. क. अ. ७)
इति । कण्डूनिस्तोद इत्यादिना सामान्येन सविषकीटादिदंशल-
िङ्गमविषप्राणिदंशलिङ्गं चोच्यते । कर्णिका मांसकन्दी । सर्वे इति
चतुर्विंशतिरपि यथोक्तोपक्रमाः । पूर्वोक्तमिलत्र वक्ष्यमाणवि-
कित्सितं पूर्वोक्तविधावपि अवस्थानविशेषविधयता कर्तव्यमि-
त्यर्थः; यदा ‘पूर्वोक्ता’ इति पाठः, तदा उपक्रमा इत्यस्य विशेषे-
षणमेतत् । ऊर्ध्वं दृष्टस्य पादयोरिलत्रापि क्षतयोरेव पादयोर्वि-
षसंकमणार्थं मांसासृङ्गदानं ज्ञेयम् । ताभ्यामिति सिताक्षौद्रा-
भ्याम् । नतं तगरम् । शोष्ठः श्लेष्मातकः । मांसगते इत्युत्तरण
संबध्यते । खदिरश्चारिष्टश्चेति खदिरारिष्टः, किंवा खदिरकु-
तोऽरिष्टः । समधुकं नतमिति च्छेदः ॥ १७५-१८८ ॥

पिप्पलीं नौगरं क्षारं नवनीतेन मूर्च्छितम् ।
कफे भिषगुदीर्णे तु विदध्यात्प्रतिसारणम् ॥ १८९ ॥
मांसीकुङ्कुमपत्रत्वग्रजनीनतचन्दनैः ।
मनःशिलाव्याघ्रनखसुरसैरभ्युपैतैः ॥ १९० ॥

पाननस्याञ्जनालेपाः सर्वशोधविषापहाः ।
चन्दनं तगरं कुष्ठं हरिद्रे द्वे त्वगेव च ॥ १९१ ॥
मनःशिला तमालश्च रसः कैशर एव च ।
शार्दूलस्य नखश्चैव सुपिष्टं तण्डुलाम्बुना ॥ १९२ ॥
हन्ति सर्वविषाप्येव वज्रिवज्रमिवासुरान् ।
रसे शिरीषपुष्पस्य सप्ताहं मरिचं सितम् ॥ १९३ ॥
भावितं सर्पदद्यान् नस्यापानाञ्जने हितम् ।
द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ॥ १९४ ॥
अपि तक्षकदद्यान् पानमेतत् सुखप्रदम् ।
सिन्धुवारस्य मूलं च श्वेता च गिरिकर्णिका १९५
पानं दर्शकैर्देष्टे नस्यं समधु पाकलम् ।
मज्जिष्ठा मधुयष्टी च जीवकपर्पमनौ सिता ॥ १९६ ॥
कादमर्यं वटशुक्लानि पानं मण्डलिनं विषे ।
व्योषं सातिविषं कुष्ठं गृहधूमो हरेणुका ॥ १९७ ॥
तगरं कटुका क्षौद्रं हन्ति राज्ञीमतां विषम् ।
गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ॥ १९८ ॥
अपि वासुकिना दष्टः पिबेन्मधुघृतास्रुतम् ।

पिप्पलीलादिप्रतिसारणं दंशे एव । मरिचं सितमिति शोभा-
जनकबीजम् । श्वेता चेति गिरिकर्णिकाविशेषणं, तेन श्वेताऽ-
पराजिता गृह्यते । केचिद्गिरिकर्णिकां खन्दनमाहुः । पाकलं
कुष्ठम् ॥ १९९-१९८ ॥—

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ १९९ ॥
मुकालेपो वरः शोधदाहतोदज्वरापहः ।
चन्दनं पद्मकोशीरं शिरीषः सिन्धुवारिका ॥ २०० ॥
क्षीरशुक्ला नतं कुष्ठं पाटलोदीक्ष्यसारिवाः ।
शेलुस्वरसपिष्टोऽयं लूतानां सार्वकामिकः ॥ २०१ ॥
(यथायोगं प्रयोक्तव्यः समीक्ष्यालेपनादिषु) ।
मधूकं मधुकं कुष्ठं शिरीषोदीच्यपाटलाः ।
सनिम्बसारिवाक्षौद्राः पानं लूताविषापहम् ॥ २०२ ॥
कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।
दन्ती त्रिवृत्सैन्धवं च कर्णिकापातनं तयोः ॥ २०३ ॥
कटभ्यर्जुनशैरीषशेलुक्षीरिद्रुमत्वचः ।
कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताग्रणापहाः ॥ २०४ ॥
त्वचं च नागरं चैव समांशं शृङ्गणपेषितम् ।
पेयमुष्णााम्बुना सर्वं मूषिकाणां विषापहम् ॥ २०५ ॥
कुटजस्य फलं पिष्टं तगरं जालमालिनी ।
तिकेक्ष्वाकुक्ष्य योगोऽयं पानप्रधमनादिभिः ॥ २०६ ॥
वृश्चिकोन्मुषलूतानां सर्पाणां च विषं हरेत् ।
समानो ह्यसृतेनायं गराजीर्णं च नाशयेत् ॥ २०७ ॥
सर्वेऽगदा यथादोषं प्रयोज्याः स्युः कृकण्टके ।
कपोतविष्ण्मातुलुं शिरीषकुसुमाद्रसः ॥ २०८ ॥

१ 'दधिघृतास्रुतम्' इति पा० ।

शङ्खिन्याकं पयः शुण्ठी करञ्जो मधु वार्धकिः ।
शिरीषस्य फलं पिष्टं सुहीक्षीरेण दाडुरे ॥ २०९ ॥
मूलानि श्वेतभण्डीनां व्योषं सर्पिश्च मत्स्यजे ।
कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलौकसाम् ॥
वातपित्तहरी चापि क्रिया प्रायः प्रशस्यते ।
वार्धिको ह्युचितिद्वस्य कर्णमस्यौन्दुरोऽगदः ॥ २११ ॥
मुक्ता मौक्तिकम् । क्षीरशुक्ला विदारी । कर्णिकापातनं तयो-
रिति अनन्तरौक्तकीटलूतादंशयोर्वा कर्णिका तस्याः पातनमि-
त्यर्थः । जालमालिनी देवढताकः । तिकेक्ष्वाकः कटुकालावूः ।
वार्धिके इति वृश्चिकविषे । दाडुरः भेकः । श्वेतभण्डी अपराजिता ।
वार्धिके इत्यादि उचितिद्वस्य विषे वार्धिके यो योग उक्तः
स कर्तव्यः । एवं कणमस्यापि विषे औन्दुरे यो योग उक्तः
स कर्तव्यः ॥ १९९-२११ ॥

वचां वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमञ्जरीम् ।
द्वे बले नाकुलीं कुष्ठं शिरीषं रजनीद्वयम् ॥ २१२ ॥
गुहामतिगुहं श्वेतामजगन्धां शिलाजतु ।
कचूर्णं कटभीं क्षारं गृहधूमं मनःशिलाम् ॥ २१३ ॥
रोहीतकस्य पित्तेन पिष्ट्वा तु परमोऽगदः ।
नस्याञ्जनादिलेषु हितो विश्वम्भरादिषु ॥ २१४ ॥
खर्जिकाऽजशङ्कहारः सुरसाऽथाक्षिपीडकैः ।
मदिरामण्डसंयुक्तो हितः शतपदीविषे ॥ २१५ ॥
कपित्थमक्षिपीडोऽर्कबीजं त्रिकटुकं तथा ।
करञ्जो द्वे हरिद्रे च गृहगोधाविषं जयेत् ॥ २१६ ॥
कैकाण्डरससंयुक्तो विषाणां तण्डुलीयकः ।
प्रधानो बार्हिपित्तेन तद्वद्वायसपीलुकः ॥ २१७ ॥
शिरीषफलमूलत्वक्पुष्पपत्रैः समैर्घृतैः ।
श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽयं विषाणां प्रवरो वधे ॥ २१८ ॥
इति पञ्चशिरीषोऽगदः ।

नाकुली राज्ञा । गुहा पृथ्वीपर्णा, अतिगुहा शालपर्णी । अज-
गन्धा फोकाण्वेति ख्याता । पित्तेनेति गोपित्तेन । विश्वम्भरादयः
कीटा एव श्वेभकोपनाः सुश्रुतोक्ताः । अक्षपीडकः श्वेतपीतशि-
म्बीभेदः । वायसी काकमाची । श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽयमेति पदं
त्रिशिरीषाद्यपेक्षया पञ्चशिरीषस्य श्रेष्ठत्वं ब्रूते, प्रवर इति पदं
विषहरयोगान्तरेषु श्रेष्ठतामाह, तेन न पुनरुक्तिः; किंवा श्रेष्ठ
इति श्रेष्ठशिरीषफलद्विकृतः ॥ २१२-२१८ ॥

चतुष्पद्भिर्द्विपद्भिर्वा नखदन्तक्षतं तु यत् ।
शूयते पच्यते चापि स्रवति ज्वरस्यस्यपि ॥ २१९ ॥

१ 'शूलभसो' इति पा० । २ 'अक्षिपीडकः पीडयित्वा
यद्रसोऽङ्गिण दीपते सोऽवपीडोऽक्षिपीडकः' इति गङ्गाधरः ।
३ 'गलगोब्या विषं' इति पा० । ४ 'काकाण्डयुक्तः सर्वेषां' इति पा० ।

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपथपि ।

रजन्यौ नैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥ २२० ॥

द्विपदा वनमातुषमर्कटादयः । अश्वकर्णः सर्जभेदः
॥ २१९-२२० ॥

दुरन्धकारे विद्वस्य केनचिद्विषशङ्कया ।

विषोद्वेगाज्वरश्छर्दमूर्च्छा दाहोऽपि वा भवेत् ॥

ग्लानिर्माहोऽतिसारश्चाप्येतच्छङ्काविषं मतम् ।

चिकित्सितमिदं तस्य कुर्यादाश्वासयन् बुधः २२२

सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।

पानं समन्नपूताम्बु प्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ॥ २२३ ॥

दुरन्धकारे इत्यादिना शङ्काविषमाह । केनचिदिति निर्विषे-
णापि । विषशङ्कया विषोद्वेगादिति विषशङ्कयैव विषप्रादुर्भाव-
दित्यर्थः । शङ्का चेयं प्रभावादेव विषजनिका । वैगन्धिकः गन्धक
एव शोधितः ॥ २२१-२२३ ॥

शालयः पष्टिकाश्चैव कोरदूपाः प्रियङ्गवः ।

भोजनार्थे प्रशस्यन्ते लवणार्थे च सैन्धवम् ॥ २२४ ॥

तण्डुलीयकजीयन्तीवार्ताकसुनिषण्णकाः ।

चुष्मूर्णङ्कपर्णी च शाकं च कुलकं हितम् ॥ २२५ ॥

धात्री दाडिममम्लार्थे यूषा मुद्गरैरुभिः ।

रसाश्चैणशिखिश्चाविह्लावतैस्तिरपार्वताः ॥ २२६ ॥

विषघ्नौषधसंयुक्ता रसा यूषाश्च संस्कृताः ।

अविदाहीनि चान्नानि विषार्तानां भिषजितम् २२७

विरुद्धाध्यशनकोधक्षुद्भयायासमैयुनम् ।

वज्रयेद्विषमुक्तोऽपि दिवास्वमं विशेषतः ॥ २२८ ॥

कोरदूषः कोरवः । कुलकं कारवेलकम् ; अन्ये पटोलभेद-
माहुः ॥ २२४-२२८ ॥

मुहुर्मुहुः शिरोन्यासः शोथः स्रस्तौष्ठकर्णता ।

ज्वरः स्तब्धाक्षिगात्रत्वं हनुकम्पोऽङ्गमर्दनम् २२९

रोमापगमनं ग्लानिररतिर्वैपथ्यधर्मः ।

चतुष्पदां भवत्येतद्दृष्टानामिह लक्षणम् ॥ २३० ॥

देवदारु हरिद्रे द्वे सरलं चन्दनागुरु ।

रास्त्रा गोरोचनाऽजाजी गुग्गुल्विधुरसो नतम् २३१

चूर्णं ससैन्धवानन्तं गोपित्तमधुसंयुतम् ।

चतुष्पदानां दृष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥ २३२ ॥

सोभायार्थं स्त्रियः खेदरजोनानाङ्गजान्मलान् ।

शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥ २३३ ॥

तैः स्यात् पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गन्धस्योपजायते ।

मर्मप्रधमनाध्मानं श्वयथुं हस्तपादयोः ॥ २३४ ॥

जठरं ग्रहणीदोषो यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः ।

एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेरल्लिङ्गानि दर्शयेत् ॥ २३५ ॥

स्वमे मार्जारोमागुव्यालान् सनकुलान् कपीन् ।

प्रायः पश्यति नद्यादीन्क्षुष्कांश्च सवनस्पतीन् २३६

कालश्च गौरमात्मानं स्वमे गौरश्च कालकम् ।

विकर्णनासिकं वाऽपि प्रपश्येद्विहतेन्द्रियः ॥ २३७ ॥

तमवेक्ष्य भिषक् प्राज्ञः पृच्छेत् किं कैः कदा सह ।

जग्धमित्यवगम्याशु प्रदद्यादमनं भिषक् ॥ २३८ ॥

सूक्ष्मं ताम्ररजस्तस्यै सक्षौद्रं हृदिशोधनम् ।

शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ २३९ ॥

हेम सर्वविषाण्याशु गरांश्च विनियच्छति ।

न सज्जते हेमपाक्ते विषं पन्नदलेऽम्बुवत् ॥ २४० ॥

नागदन्तीत्रिवृदन्तीद्रवन्तीसुकृपयः फलेः ।

साधितं माहिषं सर्पिः सगोमूत्राढकं हितम् २४१

सर्पकीटविषार्तानां गरार्तानां च शान्तये ।

अन्नमिश्रितानि भक्ष्यमिश्रितान् । गरश्चस्योपजायत इति
वक्ष्यमाणमर्मप्रधमनादिलक्षणो व्याधिर्जायते । विहतेन्द्रिय इति
रोगोपहतेन्द्रियः । पृच्छेदित्यादौ पृच्छायां गरावधारणमेव
फलमवगम्यते । अवगम्येति गराकारणमवगम्य । सूक्ष्ममित्यादौ
अमृतताञ्चूर्णं माषपानं यावदेयम्, अमृतेनैव वमनं भवति ।
हेमप इति हेम यः पिबतीति स हेमपः । नागदन्ती दन्ती-
भेदः । फलं मदनफलं, ननु 'फलेः' इति पाठः । अयं योगो
जतुकर्णे पठ्यते—“नागदन्तीलुक्क्षीरफलैर्गोमूत्रसिद्धं माहिषं
घृतं पाययेत्” इति ॥ २२९-२४१ ॥—

शिरीषत्वक् त्रिकटुकं त्रिफलां चन्दनोत्पले ॥ २४२ ॥

द्वे बले सारिवास्फोतासुरभीनिम्बपाटलाः ।

बन्धुजीवादाकीमूर्त्तौवासासुरसवत्सकान् ॥ २४३ ॥

पाठाङ्गोलाश्वगन्धार्कमूलयष्ट्याह्नपन्नकान् ।

विशालां बृहतीं लाक्षां कोविदारं शतावरीम् २४४

कटभीदन्यपामार्गान् पृश्निपर्णी रसाञ्जनम् ।

श्वेतभण्डाश्वत्थरकौ कुष्ठदारुप्रियङ्गुकान् ॥ २४५ ॥

विदारिं मधुकात् सारं करञ्जस्य फलत्वचौ ।

रजन्यौ लोभ्रमक्षांशं पिष्ट्वा साध्यं घृताढकम् २४६

तुल्याम्बुच्छागगोमूत्रज्यादके तद्विषापहम् ।

अपस्सारक्षयोन्मादभूतग्रहरोदरम् ॥ २४७ ॥

पाण्डुरोगकिमीगुल्मस्त्रीहोस्तम्भकामलाः ।

हनुस्कन्धग्रहादींश्च पानाभ्यञ्जननावैः ॥ २४८ ॥

हन्यात् संजीवयेद्यापि विषोद्वन्धृतान्नरान् ।

नास्नेदममृतं सर्वविषाणां स्याद्वृत्तोत्तमम् ॥ २४९ ॥

इत्यमृतघृतम् ।

१ 'दष्टस्य' इति पा० । २ 'शुष्कोष्ठकण्ठता' इति पा० ।

३ 'सुरसं' इति पा० ।

१ 'जठरं ग्रहणीरोगं यक्ष्माणं विषमज्वरम्' इति पा० ।

२ 'प्रपश्येद्विहतेन्द्रियः' इति पा० ।

शिरिषत्वनिखादौ आस्फोता अपरमल्लिका । सुरभी पर्णा-
समेदः । बन्धुजीवः पुत्रजीवकः । अश्वखुरकः स्यन्दनः ; किंवा
कोकिलाक्षः ॥ २४२-२४९ ॥

भवन्ति चात्र—

छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद्रात्रौ तथा दिवा ।
तच्छायाशब्दवित्रस्ताः प्रणश्यन्त्याशु पञ्चगाः २५०
दृष्टमात्रो दशोदाशु तं सर्प लोष्टमेव वा ।
उपर्येतिष्ठां वक्षीयाहंस्तं छिन्द्याद्दहेत्तथा ॥ २५१ ॥
वज्रं मरकतः सारः पिचुको विषमूषिका ।
कर्कतः सर्पमणिर्वैदूर्यं गजमौक्तिकम् ॥ २५२ ॥
धार्यं गरमणिर्याश्च वरौषध्यो विषापहाः ।
खगाश्च शारिकाकौञ्चशिखिहंसशुकादयः ॥ २५३ ॥

छत्रीत्यादौ छत्री दिवा, रात्रौ झर्झरपाणिश्चरेदिति वदन्ति;
अन्ये तुमयन्नाप्युभयं भ्रुवते । झर्झरकः 'खुर्खुर' इति ख्यातः ।
छायाशब्दो यथासंख्यं छत्रझर्झरयोः । ताभ्यां तदात्वे
वित्रस्ताः । दशकाले कर्तव्यमाह-दृष्टमात्र इत्यादि । धारणादेव
विषापहमाह-वज्रमूषिकादि । सार इति सरज्ज्विशेषणम् (?) ।
पिचुको मणिस्तारपथे प्रसिद्धः । विषमूषिका विषमणिः । कर्क-
तमणिः पञ्चरागः । गरमणिश्चन्द्रेण नानामणीनां ग्रहणम् ।
वरौषध्य इति तन्त्रान्तरोक्ताः अश्वीजवातपिप्पलाजरुहाकायो-
षी (?) प्रमुतयः; उक्तं च—“अश्वीजवातस्य पिप्पलस्य मणिः
सर्वविषापहः” इत्यादि ॥ २५०-२५३ ॥

तत्र श्लोकः—

इतीदमुक्तं द्विविधस्य विस्तै-
र्बहुप्रकारं विषरोगभेषजम् ।
अधीत्य विज्ञाय तथा प्रयोजयन्

व्रजेद्विषाणामविषहतां बुधः ॥ २५४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सास्थाने विषचिकित्सितं नाम
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

इतीदमित्यादिप्रहः । व्रजेद्विषाणामविषहतामिति विषाणि
तं सोढुं न पारयन्तीति भावः ॥ २५०-२५४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने विषचिकि-
त्सितं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मोहजनकत्वसामान्यात् तथा विषतमानगुणजन्यत्वाच्च विष-
चिकित्सितमनु मदात्ययस्य चिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

सुरैः सुरेशसहितैर्यो पुरा परिपूजिता ।
सौत्रामण्यां हृतये या कर्मभिर्या प्रतिष्ठिता ॥ ३ ॥
यज्ञोही या यया शक्रः सोमातिपतितो भूशम् ।
निरोजस्तमसाऽऽविष्टस्तस्माद्दुर्गात् समुद्भूतः ॥ ४ ॥
विधिभिर्वेदविहितैर्वा यजद्भिर्महात्मभिः ।
इत्या स्पृष्टया प्रकल्प्या च यज्ञीया यज्ञसिद्धये ॥ ५ ॥

सुरैरित्यादिना मदिरास्तुत्या तथा वक्ष्यमाणनिन्दया विधिना
पीयमानसुरायाः शुभफलमविधिपानाच्चात्यर्थनिन्दितफलवत्त्वं
दर्शयति । या पुरा परिपूजितेत्यनेन प्रथमं देवैरेवेयं परिपू-
जिता, ततः सुरयोगात् सुरेति चोपदिष्टेति दर्शयति । सौत्रामणिः
सुराहविर्यज्ञान्तर्मविष्टो यज्ञविशेषः; तस्यां हृतये सुरा । कर्म-
भिर्या प्रतिष्ठितेति याज्ञिकैरभिव्यवणादिभिः प्रतिष्ठिता प्रतिष्ठां
प्रापिता । यज्ञं वहतीति यज्ञोही; अनेन च लौकिकयज्ञान्तरा-
प्यपि सुराया किन्यत इत्युच्यते; सौत्रामणिहोमे तु तस्या एव
प्रधानाङ्गतोच्यते । शक्रश्च सोमातिपतित इति 'शक्रोऽतिपीतेन
सोमेन क्षपितबलो निरोजस्को निर्वायिभूतः स किल पुनराप्याय्य
निजं वीर्यमापादितः' इत्येषा श्रुतिः; अतिपानेन पतितः अति-
पतितैः । प्रकल्प्या इति अभिषोक्तव्या संधानायेति यावत् ।
यज्ञीया यज्ञसिद्धय इति यज्ञविधौ कानिचित् कर्त्तव्यानि यूपव-
ह्वादीनि, कानिचित्तु पुरुषार्थानि वासगर्भादीनि, कानिचिद्
यज्ञार्थानि पुरुषार्थानि च यथा सर्पिरेष्टकादीनि, तदिह सुरा
'यज्ञीया' इत्यनेन वासनादिवत् 'पुरुषार्था' इत्युच्यते, यज्ञ-
सिद्धये भवतीत्यनेन यूपदिवद् यज्ञार्थत्वं सुराया उच्यते
॥ ३-५ ॥

योनिस्संस्कारनामाद्यैर्विशेषैर्बहुधा च या ।

भूत्वा भवत्येकविधा सामान्यान्मदलक्षणात् ॥ ६ ॥

योनीत्यादौ विशेषशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । योनिः
कारणं, तद्विशेषाः—धान्याफलमूलसारपुष्पपत्रकाण्डत्वचः शर्क-
रानवमाः सूत्रस्थानोक्ताः । संस्कारोऽपि बहुप्रकारसंस्कारयोगः ।
नामविशेषाः सुरामधुमैरेयादयः । आदिग्रहणात् प्रभावगुणा-
दीनां ग्रहणम् । मदो लक्षणं यस्य तस्मान्मदलक्षणात् सामा-
न्यात् मद्यस्वरूपात् ॥ ६ ॥

या देवानमुतं भूत्वा स्वधा भूत्वा पितृंश्च या ।

सोमो भूत्वा द्विजातीन् या युक्ते श्रेयोभिरुत्तमैः ७
अमुतं भूत्वेत्यादौ सुराभिष्ठात्रौ देवता अमुतादिरूपेण देवा-
दीन् तर्पयतीति दर्शयति । श्रेयोभिरिति महत्कल्याणैः ॥ ७ ॥

१ 'सुरा' इति पा० । २ 'अतियोगेन परितोऽतिपरितः'
इति पा० ।

आश्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ।
वीर्यमैन्द्रं च या सिद्धा सोमः सौत्रामणौ च या ॥८॥
शोकारतिभयोद्वेगनाशिनी या महाबला ।
या प्रीतिर्या रतिर्या वाग्या पुष्टिर्या च निर्बृतिः ॥९॥
या सुरा सुरगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।
रतिः सुरेत्यभिहिता तां सुरां विधिना पिबेत् ॥१०॥

आश्विनं या महत्तेज इत्यादावपि सुराधिष्ठातृदेवताया एव
तेजोवीर्यादिकारणत्वात्प्राप्तं ज्ञेयम् । तेजः सर्वदेवतादिगं, तथा
सारस्वतं बलं मन्त्रबलम् । सोमः सौत्रामणौ च येलनेन सोम-
रूपतोच्यते, पूर्वं सौत्रामण्यां द्रव्यत इत्युक्तमिति न पौनस्त्यम् ।
या प्रीतिरित्यादौ प्रीत्यादिकारणत्वेन प्रीत्यादिरूपतया निर्देशो
ज्ञेयः ॥ ८-१० ॥

शरीरकृतसंस्कारः शुचिरुक्तमगन्धवान् ।
प्रावृतो निर्मलैर्वस्त्रैर्यथार्तद्दामगन्धभिः ॥ ११ ॥
विविच्रविधिविधस्त्रग्वी रत्नाभरणभूषितः ।
देवद्विजातीन् संपूज्य स्पृष्ट्वा मङ्गलमुत्तमम् ॥ १२ ॥
देशे यथर्तुके शस्ते कुसुमप्रकरीकृते ।
सरसासंमते मुख्ये धूपसंमोदबोधिते ॥ १३ ॥
सोपधाने सुसंस्तीर्णे विहिते शयनासने ।
उपविष्टोऽथवा तिर्यक् स्वशरीरसुखे स्थितः ॥ १४ ॥
सौवर्णे राजतैश्चापि तथा मणिमयैरपि ।
भाजनैर्विमलैश्चान्यैः सुकृतैश्च पिबेत् सदा ॥ १५ ॥
रूपयौवनमत्ताभिः शिक्षिताभिर्विशेषतः ।
वस्त्राभरणमाल्यैश्च भूषिताभिर्यथर्तुकैः ॥ १६ ॥
शौचाचारागयुक्ताभिः प्रमदाभिरितस्ततः ।
संवाह्यमान इष्टाभिः पिबेन्मद्यमुत्तमम् ॥ १७ ॥
मद्यानुकूलैर्विविधैः फलैर्हरितकैः शुभैः ।
लवणैर्गन्धपिशुनैरवशैर्यथर्तुकैः ॥ १८ ॥
भृष्टैर्मसैर्बहुविधैर्भुजलाम्बरचारिणाम् ।
पौरोगवर्गविहितैर्मदयैश्च विविधात्मकैः ॥ १९ ॥
पूर्वाचिन्त्वा सुरान् पूर्वमाशिषः प्राक् प्रयुज्य च ।
प्रदाय सजलं मद्यमर्थिभ्यो वसुधातले ॥ २० ॥

विधिना पिबेदित्यत्रोक्तविधिमाह-शरीरेत्यादि । शरीरे
स्नानवस्त्रादिभिर्बोद्धा अभ्यन्तरश्च प्रकृत्यापेक्षया स्निग्धोष्णा-
न्नादिभिः कृतः संस्कारो येन स शरीरकृतसंस्कारः । शुचिरिति
मनःशुचिः । यथार्तद्दामगन्धभिरिति ऋत्नवस्त्रासुगुणतया
विहितैः । यथर्तुके सर्वर्तुसुखे । कुसुमप्रकरीकृते विजत्कुसुमे ।
सरसाः प्रियाः, तासां संमते । स्वशरीरसुखे स्थित

इति यथाशरीरसुखं स्थितः । सुकृतैरिति संस्कृतैः । शिक्षिताभि-
रिति अभ्यस्तोपचाराभिः । गन्धपिशुनैरिति गन्धाब्जैः । अम्बर-
चारिणः श्येनादयः । पौरोगवर्गा इति सुदशाल्पाभिः । अर्थिभ्य
इति अर्थिनो बलदेव-चण्डी-यक्षादयः, तेभ्यः ॥ ११-२० ॥

अभ्यङ्गोत्सादनस्नानवासोऽधूपानुलेपनैः ।
स्निग्धोष्णैर्भाषितश्चात्रैवांतिको मद्यमाचरेत् ॥२१॥
शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।
पैत्तिको भाषितश्चात्रैः पिबन्मद्यं न सीदति ॥ २२ ॥
उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबेत् ।
श्लैष्मिको धन्वजैर्मसैर्मद्यं मारिचकैः सह ॥ २३ ॥
विविधैः सुमतामेष भविष्यद्विभवाश्च ये ।
यथोपपत्ति तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥ २४ ॥
वातिकेभ्यो हितं मद्यं प्रायो गौडिकपैष्टिकम् ।
कफपित्ताधिकेभ्यस्तु मार्दकं माधवं च यत् ॥ २५ ॥

सामान्यं विधियुक्त्वा वातिकादीनां पानविधिमाह-अभ्यङ्गे
त्यादि । मारिचकैरिति मरिचसंस्कृतैः । वृद्धमतामिति धनव-
ताम् । भविष्यद्विभवा उत्पद्यमानधनाः । यथोपपत्ति यथापरिच्छ-
दोपपत्ति । कफपित्ताधिकेभ्य इत्यादौ विपर्ययतन्त्रयुक्त्या कफा-
धिकेभ्यो माधवं, पित्ताधिकेभ्यस्तु मार्दकं; मार्दकं सुदीका-
कृतं, मधुकृतं तु माधवम् ॥ २१-२५ ॥

बहुद्रव्यं बहुगुणं बहुकर्म मदात्मकम् ।
गुणैर्दोषैश्च तन्मद्यमुभयं चोपलक्ष्यते ॥ २६ ॥
विधिना मात्रया काले हितैरन्यैथाबलम् ।
प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा ॥ २७ ॥
यथोपेतं पुनर्मद्यं प्रसङ्गाद्येन पीयते ।
रूक्षव्यायामनित्येन विषवद्याति तस्य तत् ॥ २८ ॥

बहुद्रव्यमिति नानाविधद्रव्यसंपादितम् । बहुगुणमिति भू-
र्यव्यमाणलघ्वादियुग्मम् । बहुकर्ममिति लेखनशीपानादिबहुकर्मक-
रम् । मदात्मकमिति मदस्वभावम् । यसादेवं स्वभावं तस्माद्गु-
णदोषे च तं मद्यमपेक्षेते; किञ्चित् पुरुषमपेक्ष्य यौगिकत्वा-
द्गुणकरं, किञ्चित्त्वयौगिकत्वाद्गुणकरं; यथा—प्रथमे मदे गुणकरं,
दोषकरं च द्वितीयमदे इति भावः । विधिनेति यथोक्तविधिना ।
काले इति यस्य मद्यस्य य उचितो विपरीतगुणः कालस्तस्मिन् ।
हितैरन्यैरिति मद्यहितैरन्यैः । यथोपेतमिति यदेव मद्यमहितम-
प्युपगतम् । प्रसंगादिति अतियोगेन । विषवदिति मोहादिकर्तृ-
त्वात् ॥ २६-२८ ॥

मद्यं हृदयमाविश्य स्वगुणैरोजसो गुणान् ।
दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥२९॥
लघूष्णतीक्ष्णसूक्ष्माम्लव्याय्याशुगमेव च ।
रूक्षं विक्रादि विशदं मद्यं दशगुणं स्मृतम् ॥ ३० ॥

१ 'संवाससंमते' इति पा० । २ 'संचावर्णमणिमिष्टाभिः' इति
पा० । ३ 'पिबेत् संपूज्य विधुधानाशिषः संप्रयुज्य च । प्रदाय यजनं
चापि स्वधिभ्यः पुषिबीतले' इति पा० ।

गुरु शीतं सुदु श्लक्ष्णं बहलं मधुरं स्थिरम् ।
 प्रसन्नं पिच्छिलं क्षिप्रमोजो दशगुणं स्मृतम् ॥३१॥
 गुरुत्वं लाघवाच्चैत्यमौष्ण्यमादुःखसम्भावतः ।
 माधुर्यं मार्दवं तैक्ष्ण्यात्प्रसादं चाशुभावनात् ॥३२॥
 रौक्ष्यात् ज्वेहं व्यापयित्वात् स्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि ।
 विकासिभावात्पिच्छित्वं वैशाद्यात्सान्द्रतां तथा ३३
 सौक्ष्म्यान्मद्यं निहन्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान् ।
 सत्त्वं तदाश्रयं चाशु संक्षोभ्य जनयेन्मदम् ॥ ३४ ॥
 रसवातादिमार्गाणां सत्त्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम् ।
 प्रधानस्योजसश्चैव हृदयं स्थानमुच्यते ॥ ३५ ॥
 अतिपीतेन मध्येन विहतेनौजसा च तत् ।
 हृदयं याति विकृतिं तत्रस्था ये च धातवः ॥ ३६ ॥
 मद्यं यथा मदयति तथा प्राह—मयमित्यादि । दशभिस्त्रिं
 लब्धादिभिर्गुणैः, दशापि गुर्वीचीनोजोगुणान् संक्षोभ्य, न द्वित्रा-
 दिकैः, चेते विक्रियां नयति विकृतं करोति । येन गुणेन मद्यस्य
 ओजोगुणक्षोभो भवति तदाह—गुरुत्वं लाघवादिष्यति । प्रसादं
 चाशुभावनादिति प्रसादाख्यगुणमाशुगत्वाद्धन्ति; आशुगत्वं च
 यद्यपि प्रसादविरुद्धं न भवति, तथाऽपि मयमेव प्रतिकूलतया
 ओजैः प्रसादं हन्ति, तत्राशुगुण आहनेन व्याप्रियत इति ज्ञेयम् ।
 व्यापयित्वात् स्थिरत्वमिति व्यापयित्वं व्यापकत्वं, तच्च स्थिरत्वं
 तद्विपरीतत्वादिव हन्ति; आशुगत्वं व्यापयित्वयोश्चायं विशेषः—
 यदाशुगं शीघ्रं गच्छति, व्यापयि तु सर्वव्यापकम् । विकासित्वं
 विकसनशीलत्वं सरत्वमिति यावत्; तच्च श्लक्ष्णविपरीतत्वादेव
 श्लक्ष्णतां हन्ति । सान्द्रता घनता । एते विकासित्वाशुगत्वाद्यो
 गुणा यद्यपि विंशतिगुणगणनानां न पठितास्तथाऽप्यसंख्येय-
 त्वाद्गुणानामेषामपि गुणत्वं सिद्धं; ये तु तत्र पठितास्ते
 तावदविष्कृततमा ज्ञेयाः । आश्रयोपघातादाश्रितोपघातो भव-
 तीति दर्शयन्नाह—सत्त्वमित्यादि । सत्त्वस्य च ओज आश्रयः,
 ओज उपकार्यम्; यथा—राजाश्रितः पुरुषः । रसवातेत्यादि ।
 रसवातादिवहानां दशमधमनीनां हृदयं स्थानं, रसवहा एव या
 रसं धमन्यो हृदयाश्रया उक्तास्ता एव वातादिवहाः । यदुक्तं—
 “वातपित्तश्लेष्मणां सर्वेशरीरचराणां सर्वाणि क्षोतांस्थनभूतानि
 (वि. अ. ५)” इति; रक्तादीनां तु सर्वेशरीरचराणामपि
 विशेषेण हृदयं स्थानमुक्तं—“षडङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थ-
 पञ्चकम् । आत्मा च सगुणैवेतच्चिन्त्यं च हृदि संश्रितम्” (सू.
 अ. ३०) इति । धातव इति सत्त्वबुद्धीन्द्रियादयः ॥२९-३६॥
 ओजस्यविहते पूर्वं हृदि च प्रतिबोधिते ।
 मध्यमो विहतेऽल्पे च विहते तूत्तमो मदः ॥ ३७ ॥

नैवं विधातं जनयेन्मद्यं पैष्टिकमोजसः ।
 विकाशिरुक्षविशदा गुणास्तत्र हि नोल्बणाः ॥३८॥
 मद्यं चेते विक्रियां नयतीत्युत्सर्गविधेः प्रथममदेऽपवाद-
 माह—ओजस्यविहते इत्यादि । हृदयाश्रितबुद्ध्यादौ प्रतिबोधिते,
 हृदयशब्देनेह तत्स्योपचाराद्बुद्ध्याश्रिता बुद्ध्यादयोऽभिधीयन्ते,
 यथा—मन्त्राः कोशान्तीति; बुद्ध्यादिबोधनं प्रथममदकार्यं मद्यस्य
 प्रभावात् । मध्यमोत्तममदोपपत्तिसामग्रीमाह—मध्यम इत्यादि ।
 विहते इति विधाते; ओजसः अल्पे विधाते मध्यमो मदो
 भवति । विहते इति विशेषेण अल्पं हृते, उत्तम इति तृतीयः
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 हृदि मद्यगुणाविधे हर्षस्तर्षो रतिः सुखम् ।
 विकाराश्च यथासत्त्वं चित्रा राजसतामसाः ॥३९॥
 जायन्ते मोहनिद्रान्ता मद्यस्यातिनिषेवणात् ।
 स मद्यविश्रमो नान्ना ‘मद’ इत्यभिधीयते ॥ ४० ॥

हृदियादिना सामान्येन मदलक्षणमाह । तर्षः अभिलाषः ।
 यथासत्त्वमिति प्रकृत्या राजसे सत्त्वे राजसाः, तामसे च
 तामसाः । चित्रा इति नानाप्रकाराः । मोहनिद्रान्ता इति
 मोहनिद्रावसानाः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

पीयमानस्य मद्यस्य विज्ञातव्यास्त्रयो मदाः ।
 प्रथमो मध्यमोऽन्त्यश्च लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे ॥४१॥
 प्रहर्षणः प्रीतिकरः पानाच्चगुणदर्शकः ।
 वाद्यगीतप्रहासानां कथानां च प्रवर्तकः ॥ ४२ ॥
 न च बुद्धिस्मृतिहरो विषयेषु न चाक्षमः ।
 सुखनिद्राप्रबोधश्च प्रथमः सुखदो मदः ॥ ४३ ॥
 मुहुः स्मृतिर्मुहुर्मोहोऽव्यक्तं सज्जति वाद्युहुः ।
 युक्तयुक्तप्रलापश्च प्रचलायनमेव च ॥ ४४ ॥
 स्थानपानाचसांक्षय्ययोजना सविपर्यया ।
 लिङ्गान्येतानि जानीयादाविधे मध्यमे मदे ॥ ४५ ॥
 मध्यमं मदमुत्कम्य मदमापार्यं चोत्तमम् ।
 न किंचिन्नाशुभं कुर्युर्नरा राजसतामसाः ॥ ४६ ॥
 को मदं तादृशं विद्वानुमादमिव दासगुणम् ।
 गच्छेदध्वानमस्मत्तं बहुदोषमिवाध्वानम् ॥ ४७ ॥
 तृतीयं तु मदं प्राप्य भग्नदाविर्व निष्क्रियः ।
 मदमोहाद्भुतमना जीवन्नपि मृतैः समः ॥ ४८ ॥
 रमणीयान् स विषयाच्च वेत्ति न सुहृज्जनम् ।
 यदर्थं पीयते मद्यं रतिं तां च न विन्दति ॥ ४९ ॥
 कार्यकार्यं सुखं दुःखं लोके यच्च हिताहितम् ।
 यदवस्थो न जानाति कोऽवस्थां तां व्रजेद्बुधः ॥ ५० ॥
 स दूष्यः सर्वभूतानां निन्द्यश्चाप्राह्य एव च ।
 व्यसनित्वाद्बुद्धेर्न च स दुःखं व्याधिमश्नुते ॥ ५१ ॥

प्रथमादिमदानां लक्षणमाह—प्रहर्षण इत्यादि । पानाच्च-
 गुणदर्शक इति पानाच्चगुणान् सम्यग्बोधयतीत्यर्थः । विषये-

१ ‘रसवातादिमार्गाणां’ इति पा० । २ ‘ओजः’ प्रत्याहन्ति
 इति पा० ।

१ ‘व्यक्ताऽव्यक्ता च’ इति पा० । २ ‘मदमप्राप्य’ इति पा० ।

विति विषयसेवाद्यु, न चाक्षम इति नाक्षमताकर इत्यर्थः ।
 युक्तायुक्तप्रप्राण इति संबद्धासंबद्धवचनः । प्रचलायनं घूर्णनम् ।
 योजना सविर्ययेति स्थानादीनां सम्यग्योजना कदाचिद्भवति,
 कदाचिच्च स्थानादियोजनाविपर्ययोऽसम्यग्योजनारूपो भवतीत्यर्थः ।
 मध्यमं मदयुक्तम्येसादि । यद्यपि त्रिविधो मद उक्तः,
 तथाऽपि द्वितीयमदावसाने तृतीयमदाप्राप्त्यवस्थाया एव अस्यै-
 निन्यतां दर्शयन् तृतीयमदस्यात्यन्तनिन्यतां दर्शयति; येन तस्य
 तृतीयमदस्य पूर्वरूपावस्थैव सर्वोद्यमकरणादिहेतुतया नितान्तं
 निन्येति भावः । इयं च मध्यमदातिक्रमतृतीयमदाप्राप्तिशब्दाभि-
 धेयाऽप्यवस्था मध्यममदान्ततृतीयमदावस्थाविधायिकैव;
 यथा—“कुम्भमसीनयोर्मध्ये यदा चरति चन्द्रमा” इत्यत्र मध्येपदेन
 कुम्भान्तसीनादिवेगोच्यते, परमार्थतस्तयोर्मध्यस्थाभावात्; तथे-
 हापि परमार्थतोऽन्यमदकालाभावाद् द्वितीयान्ततृतीयमदाव-
 शिषान्तमेवात्र तृतीयमदालयतिन्द्रार्थं, न चतुर्थमदोपदर्शनम् ।
 अखन्तमिति अशोभनान्तम् । भद्रमदाविंशेति भद्रश्च इव पति-
 तस्तिष्ठति । उदर्कम् उत्तरकालम् । स दुःखं व्याधिमिति मदा-
 लयम् ॥ ४१-५१ ॥

प्रेत्य चेह च यच्छ्रेयः श्रेयो मोक्षे च यत् परम् ।
 मनःसमाधौ तत् सर्वमायचं सर्वदेहिनाम् ॥ ५२ ॥
 मद्येन मनसश्चास्य संशोभः क्रियते महान् ।
 महामाहृतवेगेन तटस्थस्येव शाखिनः ॥ ५३ ॥
 मद्यप्रसङ्गं तं चाज्ञा महादोषं महागदम् ।
 सुखमित्यधिगच्छन्ति रजोमोहपराजिताः ॥ ५४ ॥
 मद्योपहतविज्ञाना वियुक्ताः सार्विकैर्गुणैः ।
 श्रेयोभिर्विप्रयुज्यन्ते मदान्धा मदलालसाः ॥ ५५ ॥
 मद्यं मोहो भयं शोकः कोषो मृत्युश्च संश्रितः ।
 सोन्मादमदमूर्च्छायाः सापसारापतानकाः ॥ ५६ ॥
 यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधुवत् ।
 इत्येवं मद्यदोषज्ञा मद्यं गर्हन्ति यज्ञतः ॥ ५७ ॥
 संत्यमेते महादोषा मद्यस्योक्ता न संशयः ।
 अहितस्यातिमात्रस्य पीतस्य विधिवर्जितम् ॥ ५८ ॥
 किंतु मद्यं स्वभावेन यथेवात्रं तथा स्मृतम् ।
 अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथाऽस्मृतम् ॥ ५९ ॥
 प्राणाः प्राणधृतामत्रं तदयुक्त्या निहन्यसन् ।
 विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ६० ॥

प्रेत्य चेहेत्यादिना एकीयमतं मद्यनिन्दकं दर्शयति । प्रेत्येति
 जन्मान्तरे । तटस्थस्येति वचनेन वाताक्षोभ्यतां दर्शयति ।
 सत्यमित्यादिना खमन्तमाह । एते दोषाः मद्यस्यैकीयमतोक्ता अहि-
 तादिभिरयुक्तस्यैव भवन्ति, न हिताल्पमात्रविषपीतस्येति भावः ।
 विधिवर्जितमिति क्रियाविशेषणम् । मद्यसात्रसारूप्यदर्शनेन

विधिवदुपयोगे गुणवत्तामविध्युपयोगे च दोषवत्तामाह—किंति-
 त्यादि । युक्त्या देशकालमात्राद्यपेक्षया योजनया युक्तं शुभम्,
 अशुभं चायुक्तियुक्तम् । युक्तेरन्यव्यतिरेकाभ्यां कार्यमाह—
 प्राणा इत्यादि । प्राणहेतुत्वात् प्राणाः । अयुक्तियुक्तमिति अवि-
 धिप्रयुक्तम् । युक्तियुक्तं रसायनमिति यथा “विषस्य तु तिलं
 दद्यात्” (वि. अ. १) इत्यादिप्रयोगे तिलमानस्य रसायनत्वं,
 तथा हेयम् ॥ ५२-६० ॥

हर्षमूर्जे मुदं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं परम् ।

युक्त्या पीतं करोत्याशु मद्यं सुखमदप्रदम् ॥ ६१ ॥

विधिपीतमद्यगुणानाह—हर्षमित्यादि । हर्षम् उत्साहं कायि-
 कम् । मुदमिति मनःसंतोषम् । पौरुषमिति शुक्रम । आश्विति
 वचनेन शीघ्रं हर्षणीं करोति न परिणामं यावदपेक्षते ।
 सुखमदप्रदमिति सुखप्रदमदं, प्रथमं मदमिति यावत् । अन्ये तु
 ‘मदसुखप्रदम्’ इति पठन्ति; तत्रापि मदसुखं प्रथममदारम्भ
 एव ॥ ६१ ॥

रोचनं दीपनं हृद्यं खरवर्णप्रसादनम् ।

प्रीणनं बृंहणं बल्यं भयशोकश्रमापहम् ॥ ६२ ॥

स्वापनं नष्टनिद्राणां मूकानां वाग्विवोधनम् ।

बोधनं चातिनिद्राणां विबुधानां विबन्धनुत् ॥ ६३ ॥

वधवन्धपरिहृष्टशुःखानां चाप्यबोधनम् ।

मद्योत्थानां च रोगाणां मद्यमेव प्रबाधकम् ॥ ६४ ॥

रतिर्विषयसंयोगे प्रीतिसंयोगवर्धनम् ।

अपि प्रवयसां मद्यमुत्सवामोदकारकम् ॥ ६५ ॥

पञ्चस्वर्थेषु कान्तेषु या रतिः प्रथमे मदे ।

यूनां वा स्थविराणां वा तस्य नास्त्युपमा भुवि ६६

बहुदुःखहतस्यास्य शोकेनोपहतस्य च ।

विश्रामो जीवलोकस्य मद्यं युक्त्या निषेवितम् ॥ ६७ ॥

रोचनमित्यादिना मद्यगुणानाह । स्वापनं नष्टनिद्राणां तथा
 बोधनं चातिनिद्राणामिति कार्यद्वयकरणमुचितनिद्राकरत्वप्रभा-
 वादेव; किंवा नष्टनिद्राणां निद्राभिषातहेत्वस्तिन्तनादिविसार-
 कतया निद्राकरं भवति, अतिनिद्राणां निद्राहेतुमनोवहसोतरो-
 दादिहन्तुतया प्रबोधनं भवतीति हेयम् । मद्योत्थानां च रोगाणां
 मद्यमेव प्रबाधकमिति हेतुविपरीतार्थकारिताप्रभावादित्यर्थः ।
 रतिरिति रतिकारकमित्यर्थः । विषयसंयोगे प्रीतिसंयोगवर्धनमिति
 विषयाणां शब्दादीनां संयोगे प्रीतिं संयोगं च वर्धयति; पीतः
 मद्यो यदा विषयैः शब्दादिभिः संयुज्यते तदा तेज्जपि प्रीति-
 मान् भवति, पीतश्च सुखाकांक्षी सन् पुनस्तेषु संयुज्यते ।
 प्रवयसामिति बुद्धानाम् । उत्सवः औत्सुक्यं विषयाभिलाष इति
 यावत्, आमोदो हर्षः । ननु विषये स्वभावादेव प्रीतिर्भवति;

तत् किं मयेन कियते? इत्याद्यंय प्रथममदस्य विशिष्टरतिकर्तृत्वमाह—पञ्चस्त्रिादि । रतिश्चेह अस्यसुखजनकत्वादेवोपादेयेति विज्ञेयम् । विश्राम इति दुःखातेविश्रामहेतुः । जीवलोका इति जीवमानलोकाः ॥ ६२-६७ ॥

अन्नपानवयोव्याधिवलकालत्रिकाणि षट् ।
जीवदोषांस्त्रिविधं सर्वं ज्ञात्वा मयं पिबेत्सदा ॥६८॥
तेषां त्रिकाणामग्रानां योजना युक्तिरुच्यते ।
यथा युक्त्या पिबन्मद्यं मद्यदोषैर्न युज्यते ॥ ६९ ॥
मद्यस्य च गुणान् सर्वान् यथोक्तान् स समश्नुते ।
धर्मार्थयोरपीडायै नरः सत्त्वगुणोच्छ्रितः ॥ ७० ॥
सत्त्वानि तु प्रबुध्यन्ते प्रायशः प्रथमे मदे ।
द्वितीयेऽव्यक्ततां यान्ति मध्ये चोत्तममध्ययोः ७१
सत्यसंबोधकं वर्षं, हेमप्रकृतिदर्शकः ।
हुताशः, सर्वसत्त्वानां मद्यं तृण्यकारकम् ॥ ७२ ॥
प्रधानावरमध्यानां रूपानां व्यक्तदर्शकः ।
यथाऽग्निरेवं सत्त्वानां मद्यं प्रकृतिदर्शकम् ॥ ७३ ॥

युक्त्या निषेवितमित्युक्तं मद्यपानयुक्तिमाह—अन्नपानेत्यादि । तत्राज्ञं त्रिविधं वातपित्तकफकरम्, एवं पानमपि त्रिविधं, बाल्यादिभेदाद्योऽपि त्रिविधं, व्याधिरपि षट्समध्यतीक्ष्णभेदेन त्रिविधः, किंवा सौम्याभेदवायव्यभेदेन त्रिविधः, बलं प्रवृत्तावरमध्यभेदाद्विबिधं, कालस्तु श्रौतोष्णवर्षालक्षणात्रिविधः, त्रिविधं सर्वं शुद्धं राजसं तामसं च । योजनेति सम्यग्योजारूपम् । युक्तिं फलेनावधारयति—यथा युक्त्येत्यादिना । सत्त्वगुणोच्छ्रितो मद्यगुणान् समश्नुते इति योज्यम् । तत्राज्ञापेक्षया युक्त्यर्थः—वातकरमद्यमुपयुज्य वातहरं मद्यं पेयम्, एवं पित्तकरकफकरत्वेऽपि पित्तकफहराज्ञोपयोगः । एवं पानावपेक्षयाऽपि योजना व्याख्याता भवति । वयस्त्रिकेऽपि बाल्ये स्थनिरे च तीक्ष्णं मद्यं न पेयं, यौवने तु तीक्ष्णमपीति । ब्याध्यपेक्षयाऽपि योजना यथा—षट्पञ्चाधौ तीक्ष्णोष्णं, उष्णं च शीतमधुरं, वर्षाकाले तु क्षिप्रं दीपनं च मद्यम् । दोषभेदेन तु मद्यं वाते क्षिप्रोष्णं गौडिकादि, पित्ते शीतमधुरं शार्करादि, कफे रूक्षतीक्ष्णं माधवादि । उक्तं हि—“वातिकेभ्यो हितं मद्यं प्रायो गौडिकपैष्टिकम् । कफपित्ताधिकेभ्यस्तु फालमाधवशार्करम्” इति । दोषप्रहणेनैव वातकादिप्रकृतिरपि गृहीता । सत्त्वभेदेनापि सार्विकेन तु बह्वपि मद्यं पातव्यं, राजसतामसैस्तु स्वल्पमेव । सत्त्वानीति मनांसि । अव्यक्तताम् ईष्यक्ततां, मध्ये चाव्यक्ततां यान्तीत्यर्थः, उत्तमे तु सर्वथाऽप्यव्यक्तं भवतीति भावः । केचित्तु ‘सत्यसंबोधकं वर्षं’ इत्यादि श्लोकं पठन्ति । तत्र हेमप्रकृतिदर्शको हुताशो यथा सुवर्णेस शुद्धाशुद्धतां दर्शयति, तथा मद्यं तृण्यकारकमिति मनःप्रबोधकं मनोगुणदर्शकं च । रूपानामिति हेमरूपानां; किंवा ‘रुक्माणं’ इति पाठः । व्यक्तदर्शकं इति आकारदर्शकः ॥ ६८-७३ ॥

सुगन्धिमाख्यगन्धर्वं सुप्रणीतममाकुलम् ।
मिष्टान्नपानविशदं सदा मधुरसंकथम् ॥ ७४ ॥
सुखप्रपानं सुमदं हर्षप्रीतिविवर्धनम् ।
स्वन्तं सार्विकमापानं न चोत्तममदप्रदम् ॥ ७५ ॥
वैगुण्यं सहसा यान्ति मद्यदोषैर्न सार्विकाः ।
मद्यं हि बलवत्सत्त्वं गृह्णाति सहसा न तु ॥ ७६ ॥
सौम्यासौम्यकथाप्रायं विशदाविशदं क्षणात् ।
चित्रं राजसमापन्नं प्रायेणास्वन्तकाकुलम् ॥ ७७ ॥
हर्षप्रीतिकथापेतमतुष्टं पानभोजने ।
संमोहक्रोधनिद्रान्तमापानं तामसं स्मृतम् ॥ ७८ ॥

सार्विकादिभेदेन पानं त्रिविधमाह—सुगन्धीत्यादि । शोभनो गन्धो यस्य तत् सुगन्धिः, गन्धर्वः गानम् । शोभनोऽन्तो यस्य तत् स्वन्तम् । सुमदमिति सममदम् । न चोत्तममदप्रदमिति नोत्तममदकरं, कदाचिदपि मद्यपानात्तृतीयमदाश्चान्न भवति; उत्तममदः सार्विके न भवतीत्यर्थः । उत्तममदाप्राप्तौ हेतुमाह—वैगुण्यमित्यादि । सत्त्वसंयोगादिति सत्त्वाख्यगुणयोगात्; सत्त्वाख्यो हि गुणः प्रकाशकतया न मदेन मोहकेनाभिभूयत इति भावः । एतदेवाह—सहसेत्यादि । राजसपानमाह—सौम्यासौम्येत्यादि । सौम्यकथा सौम्यसंबन्धा, तद्विपरीता असौम्या । विशदाविशदमिति प्रसन्नाप्रसन्नम् । चित्रमिति संबन्धसंबन्धवाक्यादियोगाज्ञानाप्रकारकम् । तथेत्यादिना तामसमाह । संमोहः क्रोधो निद्रा च अन्ते यस्य तत् संमोहक्रोधनिद्रान्तम् ॥ ७४-७८ ॥

आपाने सार्विकान् बुद्ध्या तथा राजसतामसान् ।
जह्यात्सहायान् यैः पीत्वा मद्यदोषानुपश्रुते ॥ ७९ ॥
यैरिखनेन राजसतामसाः प्रलयद्युदयन्ते, तैः समं पिबन् तत्प्रसक्त्या स्वयमप्यतिपिबन् मद्यदोषान् द्वितीयतृतीयमददोषान् प्राप्नोति ॥ ७९ ॥

सुखशीलाः सुसंभाषाः सुसुखाः संमताः सताम् ।
कलास्वाह्या विशदा विषयप्रवणाश्च ये ॥ ८० ॥
परस्परविधेया ये येषामेक्यं सुहृत्तया ।
प्रहर्षप्रीतिमायुर्वैरापानं वर्धयन्ति ये ॥ ८१ ॥
उत्सवाद्युत्सवतरे येषामन्योन्यदर्शनम् ।
ते सहायाः सुखाः पाने तैः पिबन्सह मोदते ॥ ८२ ॥
रूपगन्धरसस्पर्शैः शब्दैश्चापि मनोरमैः ।
पिबन्ति सुसहाया ये ते वै सुकृतिभिः समाः ॥ ८३ ॥
पञ्चभिर्विषयैरितैरुपेतैर्मनसैः प्रियैः ।
देशे काले पिबेन्मद्यं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८४ ॥

१ ‘सुखप्रमाणं’ इति पा० । २ ‘सहसा नावगृह्णाति मद्यं सत्त्वबलाधिकम्’ इति पा० । ३ ‘रिष्टेपेते मनसः’ इति पा० ।

१ ‘जीवमान् लोकाः’ इति पा० । २ ‘रुक्माणं’ इति पा० ।

स्थिरसत्त्वशरीरा ये पूर्वाक्षा मद्यपान्वयाः ।
बहुमद्योचिता ये च मायन्ति सहसा न ते ॥ ८५ ॥
धृतिपासापरीताश्च दुर्बला वातपैक्तिकाः ।
रूक्षाल्पप्रमिताहारा विष्टब्धाः सत्त्वदुर्बलाः ॥ ८६ ॥
क्रोधिनोऽनुचिताः क्षीणाः परिश्रान्ता मदक्षताः ।
खल्वेनापि मदं शीघ्रं यान्ति मद्येन मानवाः ॥ ८७ ॥

उपादेयान् सान्त्विकानाह-सुखशीला इत्यादि । सुमुखा इति प्रियाकाराः । विशदा इति अवामाः । आपानं वर्धयन्तीति आपाने प्रसादं वर्धयन्ति न पानप्रसक्तिं वर्धयन्तीत्यर्थः, तस्या निन्दितत्वात् । मनोरमैरित्यत्र 'साधीयासैः' इति शेषः । सुकृतिभिः समा इति एवंभूतपानस्य सुकृतिलभ्यत्वात् । स्थिरसत्त्वत्वाद्दौ पूर्वाक्षा इति मद्यपानात् पूर्वमुपयुक्ताः । मद्यपान्वया इति मद्यपर्वजः, तेषां मद्यपानं मद्यसाम्यत्वादेव न विकारकरं भवति, विषकन्याया विषमिव ॥ ८०-८७ ॥

ऊर्ध्वं मदात्ययस्यातः संभवं खल्वलक्षणम् ।
अग्निवेश ! चिकित्सां च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ८८
स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्मभिर्नोऽतिकर्शितः ।
रूक्षाल्पप्रमिताशी च यः पिबत्यतिमात्रया ॥ ८९ ॥
रूक्षं परिणतं मद्यं निक्षि निद्रां विहत्य च ।
करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ९० ॥
हिक्काश्वासशिरःकम्पपाश्वर्शूलप्रजापदैः ।
विद्याद्विदुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ९१ ॥
तीक्ष्णोष्णं मद्यमम्लं च योऽतिमात्रं निषेवते ।
अम्लोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽप्यातपप्रियः ९२
तस्योपजायते पित्ताद्विशेषेण मदात्ययः ।
सं तु वातोल्वणस्याशु प्रशमं याति हन्ति वा ॥ ९३ ॥
तृणादाहज्वरस्वेदमूर्च्छांतीसारविभ्रमैः ।
विद्याद्विरतवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ ९४ ॥
तरुणं मधुरप्रायं गौडं पैष्टिकमेव वा ।
मधुरस्निग्धगुवीशी यः पिबत्यतिमात्रया ॥ ९५ ॥
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः ।
मदात्ययं कफप्रायं स शीघ्रमधिगच्छति ॥ ९६ ॥
छर्द्यरोचकहृत्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥ ९७ ॥

मद्यपानदोषगुणानभिधाय मदात्ययात् हेत्वादिभिराह-ऊर्ध्वमित्यादि । संभवमिति कारणम् । वातप्रायमित्यादौ प्रायःशब्देनाधिकवाचिना वक्ष्यमाणानां सर्वमदात्ययानां त्रिदोषजन्यत्वं दर्शयति । स तु वातेत्यादौ स त्विति पैक्तिकः,

वातोल्वणस्य पैक्तो मदात्ययो वातपित्तसंयोगकृततया बाष्प इवा-मिर्बायुयुक्तः शीघ्रकारी भवति । तत्रेयं व्यवस्था-यत्र सद्यःकला क्रिया तत्र शीघ्रमेव शान्त्यति, अक्रियायां च शीघ्रं हन्ति, शङ्ककरोहिण्यादिवत् ॥ ८८-९७ ॥

विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपणाः ।
त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ॥ ९८ ॥
हन्त्याशु हि विषं किञ्चित् किञ्चिद्रोगाय कल्पते ।
यथा विषं तथैवान्त्यो ज्ञेयो मद्यकृतो मदः ॥ ९९ ॥
तस्मात् त्रिदोषजं लिङ्गं सर्वत्रापि मदात्यये ।
दृश्यते रूपवैशेष्यात् पृथक्त्वं चास्यं लक्ष्यते ॥ १०० ॥

मद्यस्य त्रिदोषकरत्वे हेतुमाह-विषसेत्यादि । यद्यपि मद्यमम्लं, विषं त्वम्यकमधुरं, तथाऽपि बहुगुणसामान्यात् त एव मद्ये दृश्यन्त इत्युक्तम् । तथैवान्त्यो मद इति प्राणहरो रोगकर-त्वेत्यर्थः । पृथक्त्वमिति वातिकत्वादिना पार्थक्यम् ॥ ९८-१०० ॥

शरीरदुःखं बलवत् संमोहो हृदयव्यथा ।
अरुचिः प्रतैता तृष्णा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः ॥ १०१ ॥
शिरःपार्श्वस्थिसन्धीनां विद्युर्मुल्या च वेदना ।
जायतेऽतिबला जुम्भा स्फुरणं वेपनं भ्रमः ॥ १०२ ॥
उरोविबन्धः कासश्च हिक्का श्वासः प्रजागरः ।
शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुखरोगस्त्रिकग्रहः ॥ १०३ ॥
छर्द्यतीसारहृत्लासा वातपित्तकफात्मकाः ।
भ्रमः प्रलापो रूपाणामसतां चैव दर्शनम् ॥ १०४ ॥
तृणभस्मलतापर्णपांशुभिश्चावपूरणम् ।
प्रधर्षणं विहङ्गैश्च भ्रान्तचेताः स मन्यते ॥ १०५ ॥
व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्ष्येत् ॥ १०६ ॥

शरीरदुःखमित्यादिना सर्वमदात्ययस्य सामान्यं लक्षणं ब्रूते, किंवा त्रिदोषमदात्ययस्यैव लक्षणं; यतो रोगसंग्रहे वातपित्तकफसन्निपातैश्चत्वारो मदा उक्ताः । "यश्च मद्यमदः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः । सर्व एते मदा नतं वातपित्तकफत्रयात्" (सू. अ. २४) इत्यनेन मदस्य वातादिजन्यत्वेन चातुर्विध्यमुक्तम् । तेन मदात्ययस्य चातुर्विध्यं मदचातुर्विध्यात्; यतो मद एव आलम्बिको मदात्यय इति निरूप्यते । विद्युत्तुल्येति विद्युद्वल्लक्षणस्याधिनी । स्फुरणं किञ्चित्कम्पनं, वेपनमेकदेशे व्यक्तकम्पनम् ॥ १०१-१०६ ॥

सर्वं मदात्ययं विद्यात् त्रिदोषमधिकं तु यम् ।
दोषं मदात्यये पश्येत् तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥ १०७ ॥

१ 'प्राञ्जयाः धृतिपासार्ता' इति पा० । २ 'लक्षणानि भवन्त्यस्य यानि तानि निबोध मे' इति पा० ।

१ 'चापि' इति पा० । २ 'संतत' इति पा० । ३ 'प्रमोहः' इति पा० । ४ 'वेदना विक्षते यया' इति पा० ।

कफस्थानानुपूर्व्या च क्रिया कार्या मदात्यये ।
पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ॥ १०८ ॥
मिथ्यातिहीनपीतेन यो व्याधिरुपजायते ।
समपीतेन तेनैव स मधेनोपशाम्यति ॥ १०९ ॥
जीर्णाममद्यदोषाय मद्यमेव प्रदापयेत् ।
प्रकाङ्क्षालाघवे जाते यद्यदसौ हितं भवेत् ॥ ११० ॥
सौचचेलानुसंविद्धं शीतं सविडसैन्धवम् ।
मातुलुङ्गाद्रकोपेतं जलयुक्तं प्रमाणवित् ॥ १११ ॥

उल्लेखविशेषेण चिकित्सामाह—सर्वमिल्यादि । समसर्वदोषे चिकित्सामाह—कफस्थानेत्यादि । कफस्थानानुपूर्व्या चात्र चिकित्सा कफस्थानोद्भूततया प्रथमं कफसंबन्धात् सन्निपातज्वर इव ज्ञेया । आदौ कफप्रबलतामेवाह—पित्तमारुतपर्यन्त इति; अनेन चार्थात् कफादित्वं लभ्यमिति । समपीतेन तेनैवेति यज्ञातीयेन मधेन मदात्ययो जनितः नितरां तज्जातीयैर्नैव शाम्यति । यथा विषं मौलं दंष्ट्रीयेण शाम्यति, तथा मद्यमपि विज्ञातीयेन मधेन शाम्यतीत्येके; किंतु तेनैवेत्यनेन तामेव मद्य-जातिं प्रत्यवच्छति, तेनावश्यं तज्जातीयमेव मद्यं ज्ञेयम् । यतोऽन्तरे वक्ष्यति—‘यच्च यस्यै हितं भवेत्’ इति । तथा ‘दद्यात् सलवणं मद्यं पैष्टिकं वातशान्तये’ इत्यनेन येन केनचिन्मयेनोद्भूते वातमदात्यये पैष्टिकमुक्तं, तथा ‘सशर्करं शार्करं वा’ इत्यादि विशेषविधानं बहु करिष्यन्ति; तेन तज्जातीयमन्यजातीयं च मद्यं मरालये देयम् ॥ १०७-१११ ॥

तीक्ष्णेष्णानामिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ।
मधेनाभ्रस्रोत्कृद्धो विदग्धः क्षारतां गतः ॥ ११२ ॥
अन्तर्दाहं ज्वरं तृष्णां प्रमोहं विभ्रमं मदम् ।
जनयत्याशु तच्छान्त्यै मद्यमेव प्रदापयेत् ॥ ११३ ॥
क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ।
श्रेष्ठमम्लेषु मद्यं च यैरुणैस्तान् परं शृणु ॥ ११४ ॥
मद्यस्याम्लस्वभावस्य चत्वारोऽसुरराः स्मृताः ।
मधुरश्च कषायश्च तिक्तः कटुक एव च ॥ ११५ ॥
गुणाश्च दश पूर्वाकास्तैश्चतुर्दशभिर्गुणैः ।
सर्वेषां मद्यमम्लानामुपर्युपरि तिष्ठति ॥ ११६ ॥

अभ्रस्रोत्कृद्ध इत्यत्र ‘अम्लरसकृद्धः’ इति केचित् पठन्ति । क्षारमाधुर्याय यदाऽम्लमद्यदानं, तदा किमिति अन्यदम्लं न वीचते इत्याह—क्षारो हीत्यादि । उपर्युपरि ति उपरिष्टादुपरि अन्तर्यं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ ११२-११६ ॥

मद्योत्कृष्टेन दोषेण कृद्धः स्रोतःसु मारुतः ।
करोति वेदनां तीव्रां शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ॥ ११७ ॥
दोषविष्यन्दनार्थं हि तस्यै मद्यं विशेषतः ।
व्यवायितीक्ष्णेणतया देयमम्ले(न्ये)षु सत्वस्थि ॥ ११८ ॥

स्रोतोविबन्धनुमद्यं मारुतस्यालुमनम् ।
रोचनं दीपनं चाभ्ररभ्यासात् सत्वस्थमेव च ॥ ११९ ॥
कृजः स्रोतःखरुद्धेषु मारुते चातुलोमिते ।
निचरन्ते विकाराश्च शाम्यन्त्यस्य मद्योदयाः ॥ १२० ॥
बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमसंयुतम् ।
यवानीहपुजाजाशृङ्गवेरावच्छर्णितम् ॥ १२१ ॥
सस्नेहैः शक्रभिर्युक्तमवदंशैर्विरोचितम् ।
दद्यात् सलवणं मद्यं पैष्टिकं वातशान्तये ॥ १२२ ॥
दृष्ट्वा वातोत्पन्नं लिङ्गं रसैश्चैनमुपाचरेत् ।
लावतित्तिरदक्षाणां स्निग्धान्मलैः शिखिनामपि ॥ १२३ ॥
पक्षिणां मृगमत्स्यानामानूपानां च संस्कृतैः ।
भूशयप्रसहानां च रसैः शाल्योदनैश्च ॥ १२४ ॥
स्निग्धोष्णलवणाम्लैश्च वेशवारैर्मुखप्रियैः ।
चित्रैर्गोधूमिकैश्चाक्षैर्वारुणीमण्डसंयुतैः ॥ १२५ ॥
पिशिताद्रकगर्भाभिः स्निग्धभिः पूषवर्तिभिः ।
माषपूपलिकाभिश्च वातिकं समुपाचरेत् ॥ १२६ ॥
नातिस्निग्धं न चाम्लेन युक्तं समरिचाद्रकम् ।
मेघं प्रागुदितं मांसं दाडिमखरसेन वा ॥ १२७ ॥
पृथक्त्रिजातकोपेतं सधान्यमरिचाद्रकम् ।
रसप्रलेपि संपूपैः सुखोष्णैः संप्रदापयेत् ॥ १२८ ॥
युक्तं तु वारुणीमण्डं दद्यात् पातुं पिपासवे ।
दाडिमस्य रसं वाऽपि जलं वा पाञ्चमूलिकम् ॥ १२९ ॥
धान्यनागरतोयं च दधिमण्डमथापि वा ॥ १३० ॥
अम्लकाजिकमण्डं वा शुक्रोदकमथापि वा ॥ १३१ ॥
कर्मणाऽनेन सिद्धेन विकारं उपशाम्यति ।
मात्राकालप्रयुक्तेन बलं वर्णश्च वर्धते ॥ १३२ ॥
रागषाडवसंयोगैर्विविधैर्मकरोचनैः ।
पिशितैः शाकपिष्टान्नैर्यवगोधूमशालिभिः ॥ १३३ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैरुणैः प्रावरणैर्घनैः ।
घनैरगुरुपङ्कैश्च धूपैश्चागुरुजैर्घनैः ॥ १३४ ॥
नारीणां यौवनोष्णानां निर्दयैरुपगृह्यतैः ।
श्रोण्यूरुकुचभारैश्च संरोधोष्णसुखावहैः ॥ १३५ ॥
शयनाच्छादनैरुणैरुणैश्चान्तर्गृहैः सुखैः ।
मारुतप्रबलः शीघ्रं प्रशाम्यति मदात्ययः ॥ १३६ ॥

मद्योदया इति मर्दानिमित्तास्तर्षादयः; केचित् ‘ज्वरादयः’ इति पठन्ति, तत्र ज्वरप्रधानास्तर्षादय इत्यर्थं उच्यते । अव-दंशो यमुपयुज्य मद्यं पीयते । दक्षः कुक्कुटः । वेशवारः

१. ‘प्रमाणवित्’ इति पा० । २. ‘कुद्धः’ इति पा० । ३. ‘विष्य-न्दनार्थं दोषस्त तज्जः’ इति पा० ।

१. ‘खरःस्रोतःसु खरुद्धेषु’ इति पा० । २. ‘शिरोलिप्तम्’ इति पा० । ३. ‘स्निग्धैः’ इति पा० । ४. ‘रसप्रलेहयुक्तैश्च’ इति पा० । ५. ‘युक्तं न’ इति पा० । ६. ‘मर्दानिमित्ता अन्तर्दाहदयः’ इति पा० ।

खानिष्कः, स. चोक्तलक्षणोऽसकृत् । पुपवतिः बर्लाकारा पुप-
लिका । रसप्रलेपीति रसप्रलेपनरूपतया निर्वृते 'रसप्रलेह'
इति यावत् । अगुपुष्पैरिति अगुपुष्पैः । घनैरिति
बहुलैः-१. संरोधोष्णमुखावहेरिति संरोधजनितोष्णमा सुखकारकैः
॥ ११७-१३५ ॥

भग्न्यक्षज्वरसूत्रीकारूपकरसैर्युतम् ।
सदादिमरसं शीतं सक्छिन्नावचूर्णितम् ॥ १३६ ॥
सशर्करं शार्करं वा मार्द्वीकमथवाऽपरम् ।
दद्याद्बहुदकं काले पातुं पित्तमदात्यये ॥ १३७ ॥
शशान् कपिञ्जलानेण्डावानसितपुच्छकान् ।
मधुराम्लान् प्रयुञ्जीत भोजने शालिषष्टिकान् ॥ १३८ ॥
पटोलयूषमिश्रं वा छागलं कल्पयेद्रसम् ।
सतीनमुद्रमिश्रं वा दाडिमामलकान्वितम् ॥ १३९ ॥
द्राक्षामलकज्वरपरूपकरसेन वा ।
कल्पयेत्तर्पणान् यूषान् रसांश्च विविधात्मकान् १४०
आमाशयस्थमुत्क्रिष्टं कफपित्तं मदात्यये ।
विज्ञाय बहुदोषस्य दह्यमानस्यं तृण्यतः ॥ १४१ ॥
मद्यं द्राक्षारसं तोयं दत्त्वा तर्पणमेव वा ।
निःशेषं वामयेच्छीघ्रमेवं रोगाद्रिमुच्यते ॥ १४२ ॥
काले पुनस्तर्पणायं कर्म कुर्यात् प्रकाङ्क्षिते ।
तेनाग्निदीप्यते तस्य दोषशेषाश्चपाचकः ॥ १४३ ॥
कासे सरकनिष्टीये पार्श्वस्तनरुजासु च ।
तृण्यते सविदाहे च सौत्क्रेष्टे हृदयोरपि ॥ १४४ ॥
गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्यथवा भिषक् ।
रसं सनागरं दद्यात् तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १४५ ॥
तृण्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुद्धते ।
दद्याद्द्राक्षारसं पातुं शीतं दोषानुलोमनम् ॥ १४६ ॥
जीर्णे समधुराम्लेन छागमांसरसेन तम् ।
भोजनं भोजयेन्मद्यमनुतर्पं च पाययेत् ॥ १४७ ॥
अनुतर्पस्य मात्रा सा यथा नो दूष्यते मनः ।
तृण्यते मद्यमलपालं प्रदेयं स्याद्बहुदकम् ॥ १४८ ॥
तृष्णा येनोपशान्येत मर्दं येन च नायुयात् ।
परूपकाणां पीलूनां रसं शीतमथापि वा ॥ १४९ ॥
पर्णिनीनां चतसृणां पिबेद्वा शिशिरं जलम् ।
मुस्तदाडिमलाजानां तृष्णाघ्नं वा पिबेद्रसम् ॥ १५० ॥
कोलदाडिमवृक्षमलचुकीकाचुकिकारसः ।
पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति १५१
शीतलान्यन्नपानानि शीतैश्चाश्यासनानि च ।
शीतवातजलस्पर्शाः शीतान्युपवनानि च ॥ १५२ ॥

श्रीमपन्नोत्पलानां च मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्रांशुशीतलाः ॥ १५३ ॥
हेमराजतकांस्यानां पात्राणां शीतवारिभिः ।
पूर्णानां हिमपूर्णानां दतीनां पवनाहताः ॥ १५४ ॥
संस्पर्शाश्चन्द्रनाद्राणां नारीणां च समारुताः ।
चन्दनानां च मुख्यानां शस्ताः पित्तमदात्यये ॥ १५५ ॥
शीतवीर्यं यदन्यच्च तत् सर्वं विनियोजयेत् ।
कुमुदोत्पलपत्राणां सिकानां चन्दनान्मुना ॥ १५६ ॥
हिताः स्पर्शा मनोज्ञानां दाहे मद्यसमुत्थिते ।
कथाश्च विविधाः शस्ताः शब्दाश्च शिखिनां शिवाः ॥
तोयदानां च शब्दा हि शमयन्ति मदात्ययम् ।
जलयन्त्राभिर्वर्षिणी वातयन्त्रवहानि च ॥ १५८ ॥
कल्पनीयानि भिषजा दाहे धारागृहाणि च ।
फलिनीसेव्यलोधाश्चुहेमपत्रं कुटञ्जटम् ॥ १५९ ॥
कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ।
बदरीपल्लवोत्थश्च तथैवारिष्टकोद्भवः ॥ १६० ॥
फेनिलायाश्च यः फेनसैर्दाहे लेपनं शुभम् ।
सुरा समण्डा ध्व्यम्लं मातुलुङ्गरसो मधु ॥ १६१ ॥
सेके प्रदेहे शस्यन्ते दाहघ्नाः साम्लकाञ्जिकाः ।
परिषेकावगाहेषु व्यञ्जनानां च सेचने ॥ १६२ ॥
शस्यते शिशिरं तोयं दाहतृष्णाप्रशान्तये ।
मात्राकालप्रयुक्तेन कर्मणाऽनेन शास्यति ॥ १६३ ॥
धीमतो वैद्यवदस्य शीघ्रं पित्तमदात्ययः ।

भग्न्यादिना पैतिके विधिमाह । भग्न्यम् औत्तरापथिकम्,
अन्ये कर्मरत्नामाहुः । मार्द्वीकमिति सूत्रीकारसकृत्तम् । सतीनः
वर्तुलकलायः । रोगाद्रिमुच्यत इति प्रकृतपित्तमदात्ययाद्रिमुच्यत
इत्यर्थः । कर्ममिति वमनान्तन्त्रोक्तमत्र संसर्जनक्रमम् । दोषशेषः
कोष्ठोपलपकोऽत्र हेयः । गुडूचीत्यादौ रसमिति काथम् । तित्तिरिः
प्रतिभोजनं पश्चाज्जीर्णे भोजनं यस्मिन् रसे तं तित्तिरिप्रतिभोज-
नम् । अनुतर्पं च पाययेदिति भोजनसमये तृषां लक्ष्मीकृत्य
पाययेत्, अनुपानं दापयेदिति यावत् । एतदनुपानस्य मात्रा-
माह—अनुतर्पस्येत्यादि । अनुतर्पस्येति मुहुर्मुहुर्दीयमानानुपा-
नस्य । यथाऽस्य मनो न दूष्यत इति न विकृतिं याति; एतेन
तृषायां मनोदैव्यमात्रहन्तु यन्मद्यं भवति तदनुतर्पसंज्ञं भवति,
नतु मंदपर्यन्तं मद्यं देयमित्यर्थः । तृष्णाघ्नमिति शीतकषायरूपं
रसम् । चुकीका चात्रेरी । बदरीत्यादौ बदरीदिपत्राणि सधिल्यां
तजः फेनो ग्राह्यः । अरिष्टकः निम्बः ॥ ११६-१६३ ॥—
उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् कफमदात्ययम् ॥ १६४ ॥
तृण्यते सलिलं चासौ दद्याद्बीबेरसाधितम् ।
बलया पृश्निपर्ण्या वा कण्टकार्याथवा शृतम् ॥ १६५ ॥

१ 'मद्यं' इति पा० । २ 'तुडिदाहान्वितस्यं च' इति पा० ।
३ 'नित्तिरिः' प्रतिभोजनम् इति पा० । ४ 'नो' इत्येते' इति,
'नोद्वसते' इति च पा० । ५ 'शीतमथापि' वा' इति पा० ।
६ 'गुडदाडिमलाजानां' इति पा० । ७ 'शीतानि सदनानि च'
इति पा० ।

१ 'संस्पर्शाश्चन्द्रनाद्राणां' स्त्रीणां पित्तमदात्यये' इति पा० ।
२ 'विज्ञाः' इति पा० । ३ 'कर्मणाऽनेन सिद्धेन विकारं उपशान-
त्यति' इति पा० ।

सनागराभिः सर्वाभिर्जलं वा शृतशीतलम् ।
 दुःस्पर्शेन समुत्तेन सुस्तर्पटकेन वा ॥ १६६ ॥
 जलं मुत्तैः शृतं वाऽपि दद्याद्दोषविपाचनम् ।
 एतदेव च पानीयं सर्वत्रापि मदात्यये ॥ १६७ ॥
 निरत्ययं पीयमानं पिपासाज्वरनाशनम् ।
 निरामं काङ्क्षितं काले संक्षौद्रं पाययेत्तु तम् ॥ १६८ ॥
 शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव वा ।
 रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ॥ १६९ ॥
 यावगौधूमिकं चात्रं रूक्षयूषेण भोजयेत् ।
 कुलत्थानां सुशुष्काणां मूलकानां रसेन वा ॥ १७० ॥
 तनुनाऽल्पेन लघुना कट्फलैर्नाल्पसर्पिषा ।
 पटोलयूषमम्लं वा यूषमामलकस्य वा ॥ १७१ ॥
 प्रभूतकटुसंयुक्तं सयवात्रं प्रदापयेत् ।
 व्योषयूषमाम्लं वा यूषं वा साम्लवेतसम् ॥ १७२ ॥
 छागमांसरसं रूक्षमम्लं वा जाङ्गलं रसम् ।
 स्थाल्यां वाऽथ कपाले वा शृष्टं निर्द्वैर्वर्जितम् १७३ ॥
 कट्फलवर्णं मांसं भक्षयन् वृणुयान्मधु ।
 व्यक्तमारीचकं मांसं मातुलुङ्गरसान्वितम् ॥ १७४ ॥
 प्रभूतकटुसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ।
 शृष्टं दाडिमसाराम्लमुष्णपूपोपवेष्टितम् ॥ १७५ ॥
 यथासि भक्षयेत् काले प्रभूतार्द्रकपेशिकम् ।
 पिबेच्च निगदं मद्यं कफप्राये मदात्यये ॥ १७६ ॥
 सौवर्चलमजाजी च वृक्षाभ्यं साम्लवेतसम् ।
 त्वगेलामरिचार्योशं शर्कराभागयोजितम् ॥ १७७ ॥
 एतल्लवणमष्टाङ्गमशिसंदीपनं परम् ।
 मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्त्रोतोविशोधनम् ॥ १७८ ॥
 एतदेव पुनर्युक्त्या मधुराम्लैर्द्वीकृतम् ।
 गोधूमाम्लयवाद्यानां मांसानां चातिरोचनम् ॥ १७९ ॥
 पेययेत् कटुकैर्युक्तां श्वेतां बीजविवर्जिताम् ।
 मृद्रीकां मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ॥ १८० ॥
 सौवर्चलैलामरिचैरजाजीशृङ्गदीप्यकैः ।
 स रागः क्षौद्रसंयुक्तः श्रेष्ठो रोचनदीपनः ॥ १८१ ॥
 मृद्रीकाया विधानेन कारयेत् कारवीमपि ।
 शुक्रमलस्यण्डिकोपेतं रागं दीपनपाचकम् ॥ १८२ ॥
 आन्नामलकपेशीनां रागान् कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
 धान्यसौवर्चलजाजीकारवीमरिचान्वितान् ॥ १८३ ॥
 गुडेन मधुयुक्तेन व्यक्ताम्लवपीकृतान् ।
 तैरन्नं रोचते दिग्धं सम्यग्युक्तं च जीर्यति ॥ १८४ ॥

१ 'पाययेद्बहुमाक्षिकम्' इति पा० । २ 'रूक्षं तर्पणसंयुक्तं यवात्रं वा प्रदापयेत्' इति पा० । ३ 'निरसवर्जितम्' इति पा० । ४ 'रोचनदीपनम्' इति पा० । ५ 'गुडेन मधुयुक्तेन व्यक्ताम्लमुदुरीकृतान्' इति पा० ।

रूक्षोष्णेनान्नपानेन स्नानेनाशिशिरेण च ।
 व्यायामलङ्घनार्थ्यां च युक्त्या जागरणेन च ॥ १८५ ॥
 कालयुक्तेन रूक्षेण स्नानेनोद्वर्तनेन च ।
 प्राणवर्णकपानेन च प्रघर्षाणां च सेवया ॥ १८६ ॥
 सेवया वसनानां च गुरुणामगुरोरपि ।
 संकोचोष्णसुखाङ्गीनामङ्गनानां च सेवया ॥ १८७ ॥
 सुखशिक्षितहस्तानां स्त्रीणां संवाहनेन च ।
 मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रमेवोपशाम्यति ॥ १८८ ॥
 उल्लेखनेत्यादिना कफमदात्ययचिकित्सितम् । वृष्यते सल्ल-
 लमिल्यादौ षडङ्गविधिना जलसाधनं साधितम् । मधुप्रकृतिकं
 माधवम् । व्योषप्रधानो यूषो व्योषयूषः । नीरसवर्जितमिति
 अनतिद्रववर्जितं शुष्काख्यं व्यञ्जनमित्यर्थः । वृणुयादिति व्याभु-
 यात् । आर्द्रकपेशिका आर्द्रकदीर्घखण्डानि, 'प्रभूतार्द्रकपेषितम्'
 इति वा पाठः । सौवर्चलमिल्यादौ त्वगेलामरिचादीनां प्रलेक-
 मेव भागार्धत्वम् । शर्कराभागः पूर्वैकद्रव्यभागः । कटुकैर्युक्ता-
 मिति किञ्चिद्वृष्यम् । श्वेतामिति मृद्रीकां, श्वेता च द्राक्षा
 कादमीरभवा ह्येता । कारवीमिति खल्यद्राक्षम् । आन्नामलकयोः
 पेशीत्यनेन फलगतं सस्यं गृह्यते । संकोचोष्णसुखाङ्गीनां संको-
 चेन संश्लेषेण उष्णसुखमजं यासां तासां; केचित्तु संकोचं कुक्कुम-
 माहुः ॥ १६४-१८८ ॥

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ।
 सन्निपाते दशविधे तद्विकल्पं भिषग्विदा ॥ १८९ ॥
 यस्तु दोषविकल्पबो यश्चोषधिविकल्पवित् ।
 स साध्यान्साधयेद्वाधीनं साध्यासध्यविभाग-
 वित् ॥ १९० ॥

यदिदमिल्यादिना सन्निपातिकमदात्ययचिकित्सामाह । यद्यपि
 त्रयोदशविधः सन्निपातो बृद्धदोषाणामुक्तस्तथाऽपि सर्वमदात्य-
 यानां त्रिदोषजत्वाद् यदेतद्व्याप्तादिमदात्ययचिकित्सितमुक्तं तदेक-
 दोषोल्बणसन्निपातजमदात्ययचिकित्सितं भवति, तेन द्व्युल्बण-
 हीनमध्याधिकभेदसमसन्निपातैर्यैः दशवशिष्टाः सन्निपातास्तान्
 भिषेक्षेदमुक्तं-सन्निपाते दशविधे तद्विकल्पमिति; हीनमध्याधि-
 कदोषत्रयोद्भूतमदात्ययेषु हीनमध्याधिकदोषभेदेन विकल्प्य
 चिकित्सा कर्तव्या; समसन्निपाते तु त्रयाणामपि मिलित्वा
 चिकित्सा कर्तव्या ॥ १८९ ॥ १९० ॥

वनानि रमणीयानि सपञ्चाः सलिलाशयाः ।
 विशदान्यन्नपानानि सहायाश्च प्रहर्षणाः ॥ १९१ ॥
 माहयानि गन्धयोगाश्च वासांसि विमलानि च ।
 गान्धर्वैशब्दाः कान्ताश्च गोष्ठयश्च हृदयप्रियाः १९२ ॥
 संकथाहास्यगीतानां विशदाश्चैव योजनाः ।
 प्रियाश्चानुगता नायौ नाशयन्ति मदात्ययम् ॥ १९३ ॥
 नाक्षोभ्य हि मनो मद्यं शरीरमविहृत्य च ।
 कुर्यान्मदात्ययं तस्मादेष्टव्यं हर्षणी क्रिया ॥ १९४ ॥

१ 'रूक्षास्तेनान्नपानेन' इति पा० । २ 'स्नानवर्णकवासानां'
 इति पा० ।

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शमं याति मदात्ययः ।
न चेन्मद्यविधिं मुक्त्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ॥१९५॥
लङ्घनैः पाचनैर्दोषशोधनैः शमनैरपि ।
विमद्यस्य कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ॥ १९६ ॥
तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिक्यस्य च ।
श्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ॥ १९७ ॥
पयसाऽभिहृते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ।
क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणात्पामाचरेत् ॥ १९८ ॥

मदात्ययस्य प्रहर्षजनिका क्रिया कर्तव्येत्याह—वनानी-
त्यादि । कस्मात् पुनर्मदात्यये प्रहर्षिणी चिकित्सा कार्येत्याह—
नाक्षोभ्येत्यादि । मनःश्रीत्या शरीरप्रशमार्थं प्रहर्षिणी क्रिया
कर्तव्येति भावः । उक्तक्षीरप्रयोगस्य विषयं गुणं चाह—लङ्घनै-
रित्यादि । तत्र कार्यक्षीरवृत्तिकर्म पुनर्मद्याभ्यासकर्म चाह—
पयसाऽभिहृते इत्यादि । क्रमेणेति कालक्रमेण । अत्पामपिति
स्तोकं स्तोकम् ॥ १९९-१९८ ॥

विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते ।
ध्वंसको विक्षयश्चैव रोगस्तस्योपजायते ॥ १९९ ॥
व्याध्युपक्षीणदेहस्य दुश्चिकित्स्यतमौ हि तौ ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्सा च यथावदुपदेक्ष्यते ॥ २०० ॥
श्लेष्मप्रसेकः कण्ठास्यशोषः शब्दासहिष्णुता ।
तन्द्रानिद्रातिथोगश्च ह्येवं ध्वंसकलक्षणम् ॥ २०१ ॥
हृत्कण्ठरोगः संमोहश्चर्दिरङ्गुजा ज्वरः ।
तृष्णा कासः शिरःशूलमेतद्विक्षयलक्षणम् ॥ २०२ ॥
तयोः कर्म तदेवेष्टं वातिके यन्मदात्यये ।
तौ हि प्रक्षीणदेहस्य जायेते दुर्बलस्य वै ॥ २०३ ॥
वस्तयः सर्पिषः पानं प्रयोगः क्षीरसर्पिषोः ।
अभ्यङ्गोद्धर्तनस्नानान्यन्नपानं च वातनुत् ॥ २०४ ॥
ध्वंसको विक्षयश्चैव कर्मणाऽनेन शाम्यति ।
युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ॥ २०५ ॥

एतद्विपर्ययेण मयसेवायां दोषमाह—विच्छिन्नेत्यादि । ध्वंस-
कविक्षयो वक्ष्यमाणलक्षणौ । ध्वंसकविक्षयो चेमौ सुश्रुतेनाप्युक्तौ ।
केचित्तु “विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते । तस्य पाना-
स्योद्दिष्टा विकाराः संभवन्ति हि” इति ग्रन्थेन ध्वंसकविक्षया-
भरोधं वर्णयन्ति । एतयोश्चिकित्सामाह—तयोरित्यादि । कर्मेति
चिकित्सा । तौ हीत्यादिना प्रक्षीणदुर्बलतया ध्वंसकविक्षययो-
र्वातप्रधानतां दर्शयति । युक्तमद्यस्येति यथोक्तविधिना मद्य-
माचरतः ॥ १९९-२०५ ॥

निवृत्तः सर्वमद्येभ्यो नरो यश्च जितेन्द्रियः ।
शारीरमानसैर्धर्मान् विकारैर्न स गुज्यते ॥ २०६ ॥

सर्वथा मद्यपरित्यागफलमाह—निवृत्त इत्यादि । जितेन्द्रिय
इति विशेषणं मद्यनिवृत्तावेव प्रयोजकम् । शारीरमानसैर्विकारै-
रिति योग्यतया मद्यव्यापतिजन्यैरेव शारीरमानसैर्विकारैः;
अन्यहेतुजाञ्च शारीरमानसविकारान् प्रति मद्यनिवृत्तिरकिन्-
त्करीति भावः । न गुज्यत इति शारीरमानसविकारैर्मद्यनिवृत्त्या
न युक्तो भवति ॥ २०६ ॥

तत्र श्लोकाः—

यत्प्रभावा भगवती सुरा पेया यथा च सा ।
यद्रव्या यस्य या चेष्टा योगं चापेक्षते यथा ॥ २०७ ॥
यथा मद्यते यैश्च गुणैर्युक्ता महागुणा ।
यो मदो मदभेदाश्च ये त्रयः स्वस्वलक्षणाः ॥ २०८ ॥
ये च मद्यकृता दोषा गुणा ये च मदात्मकाः ।
यच्च विविधमापानं यथासत्त्वं च लक्षणम् ॥ २०९ ॥
ये सहायाः सुखाः पाने चिरक्षिप्रमदा नराः ।
मदात्ययस्य यो हेतुर्लक्षणं यद् यथा च यत् ॥ २१० ॥
मद्यं मद्योत्थितान् रोगान् हन्ति यश्च क्रियाक्रमः ।
सर्वं तदुक्तमखिलं मदात्ययचिकित्सितं ॥ २११ ॥
यत्प्रभावेत्यादिरध्यायसंग्रहः । संग्रहाथो व्यक्त एव ॥ २०७-
२११ ॥

इत्यश्विवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते
चिकित्सास्थाने मदात्ययचिकित्सितं
नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदटीकायां चिकित्सास्थाने मदात्ययचिकि-
त्सितं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो द्विप्रणीयचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मद्यमत्तस्य संग्रहारादिना व्रणोत्पत्तौ व्रणचिकित्सार्थं द्विप्र-
णीय उच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

परावरक्षमात्रेयं गतमानमद्वयधम् ।
अश्विवेशो गुहं काले विनयादिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
भगवन् । पूर्वमुद्दिष्टौ द्वौ व्रणौ रोगसंग्रहे ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्सां च वक्तुमर्हसि शर्मन् ॥ ४ ॥

परः मोक्षः, अवरं द्रव्यं हि, तज्जानातीति परावरक्षः ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्सां चेन्न ह्येतोरपि व्याधिगमकतया लिङ्गेनैव
ग्रहणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

इत्यग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
 यौ व्रणौ पूर्वमुद्दिष्टौ निजश्चागन्तुरेव च ॥ ५ ॥
 भूयतां विधिवत् सौम्य । तयोर्लिङ्गं च भेषजम् ।
 निजः शरीरदोषोऽथ आगन्तुर्विहाहेतुजः ॥ ६ ॥
 वधवन्धप्रपतनाद्वाद्दन्तनखक्षतात् ।
 आगन्तवो व्रणास्तद्विषस्पर्शाग्निशस्त्रजाः ॥ ७ ॥

मन्त्रागदप्रलेपाद्यैर्मेषजैर्हेतुभिश्च ते ।
 लिङ्गैकदेशैर्निर्दिष्टा विपरीता निजैर्ब्रणैः ॥ ८ ॥

दीपा यद्यपि शारीरा एव, तथाऽपीह शारीरपदं ज्ञातुं हेतु-
 दिष्टपीह प्रयुक्तदोषव्युत्पत्तिसाधर्म्यं । निजागन्तुव्रणभेदमाह-
 मन्त्रेत्यादि । निजैः सममागन्तवो व्रणा विपरीता मन्त्रादि-
 भिर्भेषजैश्च, तथा हेतुभिश्च वधवन्धनादिभिः, तथा लिङ्गैक-
 देशैश्च; स च लिङ्गैकदेशो यथा-आगन्तुर्व्यथापूर्वमुदेति पश्चा-
 द्वातावीर्यं कोपयति, निजे तु पूर्वं वातादयः प्रकुप्यन्ति पश्चाद्वा-
 योत्पद्यते । यदुक्तं—“आगन्तुर्व्यथापूर्वमुत्पद्यते जघन्यं वातपि-
 त्तक्षेष्माणं वैषम्यमापादयति” (सू. अ. २०) इति ॥५-८॥

व्रणानां निजहेतूनामागन्तूनामशस्यताम् ।
 कुर्याद्दोषबलापेक्षी निजानामौषधं यथा ॥ ९ ॥

आगन्तुव्रणस्य निजविषयतया विस्तर इहै न वक्तव्यः; तेन
 तस्य चिकित्सापि समासादेवाह-व्रणानामित्यादि । आगन्तूनां
 व्रणानां निजहेतूनां सत्तां मन्त्रादिविचिकित्साया अशस्यतां निजानां
 यथौषधं वक्ष्यमाणं तथैव दोषबलापेक्षी सन् कुर्यादिति योजना ।
 आगन्तूनां चेद्वागन्तुचिकित्सायाऽप्रशसनं निजदोषानुबन्धादेव
 ज्ञेयम्; अत एवेह निजहेतूनामिति कृतम् ॥ ९ ॥

यथास्वैर्हेतुभिर्दुष्टा वातपित्तकफा नृणाम् ।
 बहिर्गर्गं समाश्रित्य जनयन्ति निजान् व्रणान् ॥ १० ॥

यथास्वैरित्यादिना निजव्रणहेतुसंप्राप्त्यादिकथनम् । अत्र यथा-
 स्वैर्हेतुभिरिति वचनेन वातादीनां स्वातन्त्र्येण प्रकोपं दर्शयति,
 स्वहेतुदुष्टो हि दोषः स्वतन्त्रो भवति; किंच यथास्वैर्हेतुभिरिति
 वचनेन य एव वातादिकोपहेतवस्त एवात्र निजव्रणकारका
 भवन्ति, न पुनर्व्रणानां विशिष्टो हेतुरस्ति; सामान्यवातादिहेतोरु-
 विशिष्टव्रणलक्षणकार्योत्पत्तिः संप्राप्तिभेदाद्भवतीति ज्ञेयम् ॥ १० ॥

स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्त्रावोऽतितीव्रश्चक ।
 तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसंभवः ॥ ११ ॥
 संपूरणैः स्नेहपानैः स्निग्धैः स्वेदोपनाहनैः ।
 प्रदेहैः परिषेकैश्च वातव्रणमुपाचरेत् ॥ १२ ॥
 तुष्णामोहज्वरस्वे(हे)ददाहदुष्ट्यवदाणैः ।
 व्रणं पित्तकृतं विद्यादन्धैः स्त्रावैश्च पृत्तिकैः ॥ १३ ॥

शीतलैर्मधुरैस्सिकैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
 सर्पिष्पानैर्विरैकैश्च पृत्तिकैः शमयेद्गणम् ॥ १४ ॥
 बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदः ।
 पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरकारी कफव्रणः ॥ १५ ॥
 कषायकटुरक्षोणैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
 कफव्रणं प्रशमयेत्तथा लङ्घनपाचनैः ॥ १६ ॥

स्तब्ध इत्यादिना वातादिव्रणानां लक्षणानि तथा चिकित्सा-
 सूत्रं चाह । प्रदेहैः परिषेकैश्चैव “अग्निशयैः” इत्यनुवर्तते ।
 चिरं विकारं करोतीति चिरकारी । चिकित्सासमासाभिधानं च
 सुखग्रहणार्थमेव ॥ ११-१६ ॥

तौ द्वौ नानात्वभेदेन निरुक्ता विशतिर्व्रणाः ।
 तेषां परीक्षा त्रिविधा, प्रदुष्टा द्वादश स्मृताः ॥ १७ ॥
 स्थानान्यद्यै तथा गन्धाः, परिस्रावाश्चतुर्दश ।
 षोडशोऽपद्रवा दोषाश्चात्रो विशतिस्तथा ॥ १८ ॥
 तथा चोपक्रमाः सिद्धाः षट्विंशत् समुदाहृताः ।
 विभज्यमानाऽङ्गुण्ये सर्वानेतान् यथेरितान् ॥ १९ ॥

तौ द्वावित्यादि । नानात्वकारको भेदो नानात्वभेदः । प्रक-
 र्णं दुष्टाः प्रदुष्टाः ॥ १७-१९ ॥

कुल्लोक्त्यस्तथा दुष्टोऽदुष्टो ममस्थितो न च ।
 संवृतो दारुणः स्नावी सविषो विषमस्थितः ॥ २० ॥
 उत्सङ्गस्युत्सङ्ग एषां च व्रणान् विद्याद्विपर्ययात् ।
 इति नानात्वभेदेन निरुक्ता विशतिर्व्रणाः ॥ २१ ॥

एते च व्रणभेदादयोऽग्रे कुल्लोक्त्यस्तथा व्याकथिते ।
 तत्र कुल्लः छेदनाद्युपक्रमोपक्रमणीयः, उत्कल्यत्य तु नात्र किंचि-
 त्करणीयमस्ति परं रोपणीय एव; किंवा कुल्लः सार्धः, अकुल्ल-
 स्वसाध्यः । कुल्लादयः षट् सविपर्यया एवोक्ताः, संवृतादयस्तु
 समोद्दिष्टाः सविपर्ययाः संतथतुर्दश । उत्सङ्ग उन्नतमांसः ।
 उत्सङ्गी स्थूलपर्यन्तः, किंवा व्रणाद्विहः पूयावकाशरूपोत्सङ्ग-
 वानुत्सङ्गी । सुवृते तु “तत्राति संवृतोऽतिविद्धः” (सु. सू.
 अ. २२) इत्यादिना यदुष्टव्रणलक्षणमुक्तं तदति संवृतादिविष-
 यम्, इह तु संवृतत्वविद्धत्वमात्रमुच्यते, तेनेह दुष्टव्रणेन संवृ-
 तस्य ग्रहणसुद्धावनीयम् ॥ २० ॥ २१ ॥

दर्शनप्रश्नसंस्पर्शैः परीक्षा त्रिविधा स्मृता ।
 वयोवर्णशरीराणामिन्द्रियाणां च दर्शनात् ॥ २२ ॥
 हेत्वार्तिसात्वयामिष्वलं परीक्ष्यं वचनाद्बुधैः ।
 स्पर्शान्मादृक्वशैत्यं च परीक्ष्ये सविपर्यये ॥ २३ ॥

परीक्षात्रैविध्यमुक्तं विभजते-दर्शनेत्यादि । इन्द्रियाणि च
 यद्यप्यतीन्द्रियत्वाद्नुमानगम्यानि, तथाऽपीह तद्विद्यमानाना-
 मिन्द्रियशब्देनोपादानम् । अत्रिष्यं यद्यपि “अग्निं जरणशक्त्या”

—१ ‘समेधजम्’ इति पाठः । २ ‘निजैर्व्रणाः’ इति पाठः । ३ ‘वि-
 शिष्टेह वक्तव्या’ इति पाठः । ४ ‘महादन्तः’ इति पाठः ।

१ ‘सिन्धैः’ इति पाठः । २ ‘लङ्घनशोषनैः’ इति पाठः ।
 ३ ‘विभाव्यमानान्’ इति पाठः । ४ ‘कुल्लोक्त्यः’ । ५ ‘भित्ता-
 खुविशतिर्व्रणाः’ इति पाठः । ६ ‘ग्रहणं नोऽग्रहणीयम्’ इति पाठः ।

(वि. अ. ४) इति वचनादनुमानविषय उक्तस्तथाऽपि प्रश्नानामिरवगम्यत एवेति कृत्वेह वचनपरीक्षणयित्वैवोक्ता बह्वेः । सविपर्यये इति काठिन्योष्पे । अनुमानं च यद्यपि परीक्षाधिकारे प्रोक्तं “द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानं च” (वि. अ. ४) इत्यादिना, तथाऽप्यत्रानुमानस्य प्रयो व्यापारभावादनुपादानमिति ब्रूते; किंतु दर्शनादिपूर्वकत्वादानुमानस्य दर्शनादिना अनुमानमप्यतीन्द्रियादिषु ग्राहकं संगृहीतमिति युक्तं पश्यामः । दर्शनशब्दश्चात्र साक्षादुपलब्धिवचनः, तेन व्रणगतगन्धेनापि व्रणपरीक्षणं संगृहीतं भवति । दर्शनशब्देन च गृहीतोऽपि स्पर्श इह भूयसा व्याप्रियमाणत्वात् पुनरुक्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥

श्वेतोऽवसन्नवर्त्माऽतिस्थूलवर्त्माऽतिपिञ्जरः ।
नीलः श्यावोऽतिपिङ्गो रक्तः कृष्णोऽतिपूतिकः २४
रोप्यः कुम्भीमुखश्चेति प्रदुष्टा द्वादश व्रणाः ।
चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा दोषाः कल्पान्तरेण वै ॥ २५ ॥

श्वेतोऽवसन्नेत्यादिना प्रदुष्टव्रणानाह । रोप्यलक्षणं तन्त्रान्तरादवगन्तव्यं, तथाहि भोजः—“रूढा रूढाः प्रकुप्यन्ति सान्तर्दोषाः पुनः पुनः । बहिः शुद्धा इवाम्बानि रोप्यास्ते संप्रकीर्तिताः” इति । एतेषामेव श्वेतादीनां भेदकारणान्तरभेदेन चतुर्विंशतिर्व भवतीति दर्शयद्वाह—चतुर्विंशतिरित्यादि । कल्पान्तरेणेति व्रणदुष्टिकारककारणयोगभेदेन स्नायुक्लेदादिना भिद्यमानाश्चतुर्विंशतिभेदा भवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

त्वक्सिरामांसमेदोऽस्थिस्नायुर्मर्मन्तराश्रयाः ।
व्रणस्थानानि निर्दिष्टान्यष्टावेतानि संग्रहे ॥ २६ ॥

त्वगित्यादिना स्थाननिर्देशः । अन्तराश्रयः कोष्ठः ॥ २६ ॥

सर्पितैलवसापूरयक्तश्यावाम्लपूतिकाः ।
व्रणानां व्रणगन्धक्षैरष्टौ गन्धाः प्रकीर्तिताः ॥ २७ ॥

सर्पितित्यादिना गन्धनिर्देशः । श्यावगन्धं दध्यादेस्त्रासृष्टसमानं गन्धमाहुः; केचित्तु “श्राव” इति पठन्ति; शवस्य गन्धः श्रावः । अम्लसहचरितगन्धोऽम्लगन्ध उच्यते ॥ २७ ॥

लसीकाजलपूयासृगारिद्रारुणपिञ्जराः ।
कषायनीलहरितक्लिग्धरूक्षसितासिताः ॥ २८ ॥

इति रूपैः समुद्दिष्टा व्रणस्त्रावाश्चतुर्दश ।
विसर्पः पक्षघातश्च सिरास्तम्भोऽपतानकः ॥ २९ ॥

मोहोन्मादव्रणरजो ज्वरस्त्रुणा हनुग्रहः ।
कासदृष्टिर्विस्तीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ॥ ३० ॥
षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ।

लसीकेत्यादिना स्त्रावानाह ॥ २८-३० ॥—

१ ‘श्वेतोऽवसन्नवर्त्मा च स्थूलवर्त्माऽतिपिञ्जरः’ इति गङ्गाधर-समतः पाठः । २ गङ्गाधरस्त्वेतवर्धकोक्तं “षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः” इत्यनन्तरं पठति ।
च. सं. ७५

स्नायुक्लेदात्सिराक्लेदाद्गाम्भीर्यात्कुम्भीभक्षणात् ॥ ३१ ॥
अस्थिभेदात् सशल्यत्वात् सविपत्वाच्च सर्पणात् ।
नखकाष्ठप्रभेदाच्च चर्मलोमातिघट्टनात् ॥ ३२ ॥
मिथ्यावन्धादतिस्नेहादतिभेषज्यकर्षणात् ।
अजीर्णादतिभुक्ताच्च विरुद्धासात्म्यभोजनात् ॥ ३३ ॥
शोकात् क्रोधादिवास्त्रमाद्व्यायामान्मैथुनात्तथा ।
व्रणा न प्रशमं यान्ति निष्क्रियत्वाच्च देहिनाम् ॥ ३४ ॥
परिस्त्रावाच्च गन्धाच्च दोषाच्चोपद्रवैः सह ।
व्रणानां बहुदोषाणां कृच्छ्रत्वं चोपजायते ॥ ३५ ॥

प्रकारान्तरोद्दिष्टाश्चतुर्विंशतिदोषानाह—स्नायुक्लेदादित्यादि ।
अत्र नखकाष्ठप्रभेद एकमेव कारणम् । चर्मलोमातिघट्टनं तु कारणद्वयम् । चिकित्सावर्जनीयत्वं निष्क्रियत्वम् ॥ ३१-३५ ॥

त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ।
धीमतोऽभिनवः काले सुखसाध्यः स्मृतो व्रणः ३६
गुणैरन्यतमैर्हानस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ।
सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥ ३७ ॥

असाध्यो निरुपक्रम इति असाध्यत्वमभिधायापि निरुपक्रम-
ताभिधानेन सोपक्रमसाध्यं याप्यं निषेधयति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

व्रणानामादितः कार्यं यथासन्नं विशोधनम् ।
ऊर्ध्वभागैरधोभागैः शल्यैर्विस्तिभिरिव च ॥ ३८ ॥
सद्यः शुद्धशरीराणां प्रशमं यान्ति हि व्रणाः ।

अवसरप्राप्तायां षट्त्रिंशदुपक्रमरूपायां चिकित्सायां वृत्त-
व्यायां संशोधनस्य प्राधान्योपदर्शनार्थं पृथगग्रेऽभिधानं—व्रणा-
नामित्यादिना ॥ ३८ ॥—

यथाक्रममतश्चोर्ध्वं शृणु सर्वानुपक्रमान् ॥ ३९ ॥

शोफघ्नं षड्विधं चैव शल्यकर्मावपीडनम् ।

निर्वापणं ससन्धानं खेदः शमनमेषणम् ॥ ४० ॥

शोघनौ रोपणीयौ च कषायौ सप्रलेपनौ ।

द्वे तैले तंडुणे पत्रं छादने द्वे च बन्धने ॥ ४१ ॥

भोज्यमुत्सादनं दाहो द्विविधः सावसादनः ।

काठिन्यामादेवकरे धूपनालेपने शुभे ॥ ४२ ॥

व्रणावचूर्णनं वर्ण्यं रोपणं लोमरोहणम् ।

इति षट्त्रिंशदुद्दिष्टा व्रणानां समुपक्रमाः ॥ ४३ ॥

उपक्रमानाह—शोफघ्नमित्यादिना । शोफघ्न उपक्रमो रक्ताव-
सेकादिवक्ष्यमाणः । षड्विधं शल्यकर्मैति पाठनादि; अत्रैवाहरण-
मेषणं च शल्यतन्त्रोक्तमधिकं कर्मद्वयमन्तर्भावनीयं; किंवेषणं
शल्यकर्माहं न शल्यकर्म, तत्तु पृथगेव । अवपीडनं कल्कादिना
आलेपनं पूयनिर्गमनार्थं वक्ष्यति । निर्वापणं दाहौष्ण्यशमनम् ।

१ ‘सिराच्छेदात्’ इति पा० । २ ‘सविपत्वावतर्कणात्’ इति
पा० । ३ ‘चर्मलोमाभिघट्टनात्’ इति पा० । ४ ‘भूयुपद्रवः’ इति
पा० । ५ ‘द्वे तैले च घृते’ इति पा० ।

शोधनौ रोपणीयौ च कषायौ सप्रलेपनौ इति शोधनरोपणकषायौ तथा शोधनरोपणाख्यौ । द्वे तैले तद्गुणे इत्यत्र घृतस्यापि ज्ञेयत्वसामान्यात् तैलेनैव ग्रहणं ; तेन यद्यपि चत्वारि तैलघृतानि प्रत्येकशोधनरोपणभेदाद्वक्ष्यति, तथाऽपि शोधनरोपणकर्मद्वयकर्तृत्वात् द्वित्वमेवात्र तैलघृतयोरुपगनीयम् । काश्मीरास्तु “द्वौ ज्ञेहौ तद्गुणौ” इति पठन्ति । पत्रं छादने इति पत्रमेक उपक्रमः, छादनं तु द्विविधं बाह्यान्तरभेदेन वक्ष्यमाणम् । उत्सादनं निम्नव्रणोत्थापनम् । अवसादनम् उत्सन्नव्रणमांसक्षयकरम् । काठिन्यमार्दवकरे धूपनालेपने इति काठिन्यकरं धूपनं, मार्दवकरं धूपनं चेति ; एवमालेपनमपि द्विविधं ज्ञेयम् । व्रणावचूर्णनं द्विविधं वदन्ति त्वग्भ्रंशकरोमजनकमेदेन । एवं षट्पञ्चशतदुपक्रमा भवन्ति ; शल्यतन्त्रे तु षष्टिरुपक्रमा उक्तास्तेऽप्यत्रैवान्तर्भावनीयाः ॥ ३९-४३ ॥

पूर्वरूपं भिषगुक्त्वा व्रणानां शोफमादितः । रक्तावसेचनं कुर्यादजातव्रणशान्तये ॥ ४४ ॥ शोधयेद्बहुदोषांस्तु स्वल्पदोषान् विलङ्घयेत् । पूर्वं कषायसर्पिर्भिर्जयेद्वा मारुतोत्तरान् ॥ ४५ ॥ न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः । ससर्पिष्कैः प्रलेपः स्याच्छोफनिर्वापणः परम् ॥ ४६ ॥ विजया मधुकं वीरा विसर्पन्थिः शतावरी । नीलोत्पलं नागपुष्पं प्रदेहः स्यात् सचन्दनः ॥ ४७ ॥ सक्तवो मधुकं सर्पिः प्रदेहः स्यात् सशर्करः । अविदाहीनि चाग्नानि शोफे भेषजमुत्तमम् ॥ ४८ ॥

अथ यथावस्यं व्रणोपक्रमानाह—पूर्वैरुपमिलादि । शोथस्तु व्रणपूर्वरूपं, शोथचिकित्साऽनागतव्रणविहितत्वाद्गुणोपक्रमत्वेनोक्ता । कषायपानैः सर्पिर्भिश्चेति कषायसर्पिर्भिः । विजया बला ॥ ४४-४८ ॥

स चेदेवमुपक्रान्तः शोफो न प्रशमं व्रजेत् । तस्योपनाहैः पक्वस्य पाटनं हितमुच्यते ॥ ४९ ॥ तैलेन सर्पिषा वाऽपि ताम्बां वा सकृपिण्डिका । सुखोष्णा शोफपाकार्यमुपनाहः प्रशस्यते ॥ ५० ॥ सतिला सातसीबीजा दध्यम्ला सकृपिण्डिका । सकृण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ ५१ ॥ रुद्राहरागतोदैश्च विदग्धं शोफमादिशेत् । जलवतिसमस्पर्शं संपकं पीडितोन्नतम् ॥ ५२ ॥ उमाऽथो गुग्गुलुः सौधं पयो दक्षकपोतयोः । विट् पलाशभवः क्षारो हेमक्षीरी मुकूलकः ॥ ५३ ॥ इत्युक्तो भेषजगणः पक्वशोथप्रभेदनः । सुकुमारस्य, कृच्छस्य शस्त्रं तु परमुच्यते ॥ ५४ ॥

उपनाहैरिति शोणवहल्लेपैः । किण्वं सुरावीजम् । उमा अतसी । सौधं पयः श्लेहीक्षीरम् । हेमक्षीरी ककुष्ठम् ।

मुकूलकः दन्ती । सुकुमारस्येति च्छेदः । कृच्छस्येति असुकुमारस्य, शस्त्रं परं भेदनमिति संबन्धः ॥ ४९-५४ ॥

पाटनं व्यधनं चैव छेदनं लेपनं तथा ।

प्रच्छन्नं सीवनं चैव षड्विधं शस्त्रकर्म तत् ॥ ५५ ॥

पाटनमित्यादिना प्रोक्ते षड्विधशस्त्रकर्मणि तिलैषणीयोक्ताधिकदारणादिशस्त्रकर्मावरोधो बोद्धव्यः, तेन न विरोधः ॥ ५५ ॥

नाडीव्रणाः पक्वशोयास्तथा क्षतगुदोदरम् ।

अन्तःशल्यश्च ये शोफाः पाट्यास्ते तद्विधाश्च ये ।

दकोदराणि संपका गुल्मा ये ये च रक्तजाः ।

व्यध्याः शोणितरोगाश्च विसर्पिण्डिकादयः ॥ ५७ ॥

उद्धृत्तान् स्थूलपर्यन्तानुत्सन्नान् कठिणान् व्रणान् ।

अशःप्रभृत्यधीमांसं छेदनेनोपपादयेत् ॥ ५८ ॥

फिलासानि सकृष्टानि लिखेद्व्यथानि बुद्धिमान् ।

वातासृग्ग्रन्थिपिडकाः सकोटा रक्तमण्डलम् ॥ ५९ ॥

कुष्ठान्यभिहतं चाङ्गं शोथांश्च प्रच्छयेद्विषक् ।

सीव्यं कुक्ष्युदराद्यं तु गम्भीरं यद्विपाटितम् ॥ ६० ॥

इति षड्विधमुद्दिष्टं शस्त्रकर्म मनीषिभिः ।

पाटनादीनां पृथग्विषयमाह—नाडीव्रणा इत्यादि । संपक्व गुल्मा ये ते व्यध्याः । तथा ये च रक्तजा इति रक्तगुल्माः । शोणितरोगा विधिशोणितीयोक्ताः । व्यध्या इति सिराव्यधादिसाध्याः । लेख्यानीति लेखनावस्थाप्राप्तानि ॥ ५६-६० ॥—

सूक्ष्माननाः कोषवन्तो ये व्रणास्ताम्बप्रीडयेत् ६१

कलायाश्च मसूराश्च गोधूमाः सहरेणवः ।

कल्कीकृताः प्रशस्यन्ते निःस्नेहा व्रणपीडने ॥ ६२ ॥

व्रणपीडने इति व्रणपीडनश्च लेपो निःस्नेहो व्रणमुखं वर्जयित्वा कर्तव्यः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

शाल्मलीत्वग्बलामूलं तथा न्यग्रोधपल्लवाः ।

न्यग्रोधादिकमुद्दिष्टं बलादिकमथापि वा ॥ ६३ ॥

आलेपनं निर्वपणं तद्विद्यात्तैश्च सेचनम् ।

सर्पिषा शतघौतेन पयसा मधुकाम्बुना ॥ ६४ ॥

निर्वापयेत् सुशीतेन रक्तपित्तोत्तरान् व्रणान् ।

न्यग्रोधादिकमिति न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थेत्यादिनोक्तमत्रैव । बलादिकं ‘विजया मधुकं वीरा’ इत्यादिना शोथहरोपक्रमोपदिष्टम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥—

लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ॥ ६५ ॥

संदधीत समं वैद्यो बन्धनेश्चोपपादयेत् ।

तान्समान्स्थिताम्बत्वा फलिनीलोन्नतकटुकलैः ॥

समङ्गाधातकीयुक्तैश्चर्चुणैर्वै तैरवचूर्णयेत् ।
 पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः ॥ ६७ ॥
 धातकीलोभचूर्णैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः ।
 लम्बानीत्यादिना संधानोपकममाह । कुक्किः बदरिका
 ॥ ६५-६७ ॥—
 अस्थिमग्नं च्युतं सन्धिं संदधीत समं पुनः ॥ ६८ ॥
 समेन सममङ्गेन कृत्वाऽन्येन विचक्षणः ।
 स्थिरैः कवलिकावन्धैः कुशिकाभिश्च संस्थितम् ॥
 पट्टैः प्रभूतसर्पिर्कैर्बन्धीयादचलं सुखम् ।
 अविदाहिभिरन्ध्रैश्च पैष्टिकैस्तमुपाचरेत् ॥ ७० ॥
 ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविश्लेषकारिका ।
 विच्युताभिहताङ्गानां विसर्पादीनुपद्रवान् ॥ ७१ ॥
 उपाचरेद्यथाकालं कालज्ञः स्वाचिकित्सितात् ।
 समेन सममङ्गेन कृत्वेति समेनाविकृतेनान्येनाङ्गेन समं
 सदृशं कृत्वा संदधीतेति योज्यम् । कवलिकाकुशिकावन्धौ सुश्रुते
 द्रष्टव्यौ । विच्युताभिहताङ्गानामित्यादौ 'आनाहारीसुकमान्'
 इति केचित् पठन्ति । स्वाचिकित्सितादिति विसर्पादिविकित्सि-
 तात् ॥ ६८-७१ ॥—

शुष्का महारुजः स्तब्धा ये व्रणा मास्तोत्तराः ।
 खेद्याः सङ्करकल्पेन ते स्युः कृशरपायसैः ॥ ७२ ॥
 ग्राम्यवैलाम्बुजान्पूर्वैशवारैश्च संस्कृतैः ।
 उत्कारिकाभिश्चोष्णाभिः सुखी स्याद्गणितस्तथा ७३
 सदाहा वेदनावन्तो ये व्रणा मास्तोत्तराः ।
 तेषामुमां तिलांश्चैव भृष्टान् पयसि निर्वृतान् ॥ ७४ ॥
 तेनैव पयसा पिष्ट्वा कुर्यादालेपनं भिषक् ।
 बला गुडूची मधुकं पृश्निपर्णी शतावरी ॥ ७५ ॥
 जीवन्ती शर्करा क्षीरं तैलं मत्स्यवसा घृतम् ।
 संसिद्धा समधूच्छिष्टा शूलघ्नी ज्वेहशर्करा ॥ ७६ ॥
 द्विपञ्चमूलकथितेनाम्भसा पयसाऽथवा ।
 सर्पिषा वा सतैलेन कोष्णेन परिषेचयेत् ॥ ७७ ॥
 यवचूर्णं समधुकं सतिलं सह सर्पिषा ।
 दद्यादालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥ ७८ ॥
 उपनाहश्च कर्तव्यः सतिलो मुद्रपायसः ।
 रुग्दाहयोः प्रशमनो व्रणेष्वेव विधिर्हितः ॥ ७९ ॥
 बला गुडूचीत्यादि । अत्र बलादीनि पिष्टानि शर्कराक्षीरम-
 धूच्छिष्टतैलादिभिः समैस्त्वरिकां कृत्वा खेदः कर्तव्यः; अन्ये
 तु बलादिकत्वेन तैलादिभिर्हं चतुर्गुणे क्षीरे साधयित्वा ज्वेहपा-
 दिकं मधूच्छिष्टप्रक्षेपमाहुः । ज्वेहस्यात्र संहतावस्थितत्वात् मधु-
 शर्करावत् 'ज्वेहशर्करा' इति व्यपदेशः । द्विपञ्चमूलकथितेनेति अ-
 म्भसा पयसा सर्पिषा तैलेन वेति योजनीयम् ॥ ७२-७९ ॥

१ 'उपकर्णे' इति पा० । २ 'अनुसर्तव्यौ' इति पा० । ३ अस्याङ्गे
 'सुखानुमतश्चायं' पाठः । इत्यधिकं पठ्यते हस्तलिखितपुस्तके ।

४ 'मरुनाऽथवा' इति पा० ।

सूक्ष्मानना बहुस्वावाः कोषवन्तश्च ये व्रणाः ।
 न च मर्माश्रितास्तेषामेषणं हितमुच्यते ॥ ८० ॥
 द्विविधामेषणीं विद्यान्मुद्गीं च कठिनामपि ।
 औद्भिदैर्मुद्गुभिर्नालैर्हानां वा शलाकया ॥ ८१ ॥
 गम्भीरे मांसले देशे पाट्यं लौहशलाकया ।
 एष्यं विद्याद्व्रणं नालैर्विपरीतमतो भिषक् ॥ ८२ ॥
 द्विविधामित्यादौ औद्भिदैर्मुद्गुभिर्नालैः मुद्गी, लोहैः कठि-
 नात् । पाट्यमिति एषणीयं पाट्यं च ॥ ८०-८२ ॥
 पूतिगन्धान् विवर्णांश्च बहुस्वावान्महारुजः ।
 व्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैः समुपाचरेत् ॥ ८३ ॥
 त्रिफला खदिरो दार्वा न्यग्रोधादिर्वैलां कुशः ।
 निम्बकोलकपत्राणि कषायाः शोधना मताः ॥ ८४ ॥
 तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिवृद्धृतम् ।
 मधुकं निम्बपत्राणि प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ८५ ॥
 निम्बकोलकपत्राणीत्यत्र निम्ब एव मृदुर्निम्बकोलक उच्यते;
 किंवा कुलकेति पाठः, कुलकः पटोलः ॥ ८३-८५ ॥

नातिरक्तो नातिपाण्डुरान्तिश्यावो न चातिरक्तः ।
 न चोत्सन्नो न चोत्सङ्गी शुद्धो रोप्यः परं व्रणः ८६
 न्यग्रोधो दुम्बराभ्यथकदम्बगुक्षवेतसाः ।
 करवीरककुटजाः कषाया व्रणरोपणाः ॥ ८७ ॥
 चन्दनं पद्मकिञ्जल्कं दार्वीत्वङ्नीलमुत्पलम् ।
 मेदे मूर्ध्नी समङ्गा च यष्ट्याहं व्रणरोपणम् ॥ ८८ ॥
 प्रपौण्डरीकं जीवन्ती गोजिह्वा धातकी बला ।
 रोपणं सतिलं दद्यात् प्रलेपं सघृतं व्रणे ॥ ८९ ॥
 कम्पिल्लकं विडङ्गानि वत्सकं त्रिफलां बलाम् ।
 पटोलं पिचुमर्दं च लोष्टं मुस्तं प्रियङ्गुकम् ॥ ९० ॥
 खदिरं धातकीं सर्जमेला मगुरुचन्दनम् ।
 पिष्ट्वा साध्यं भवेत्तैलं तत् परं व्रणरोपणम् ॥ ९१ ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं काकोल्यौ द्वे च चन्दने ।
 सिद्धमेतैः समैस्तैलं परं स्याद्व्रणरोपणम् ॥ ९२ ॥
 दुर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन वा ।
 दार्वीत्वक्चश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥ ९३ ॥
 येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत् ।
 रक्तपित्तोत्तरं दृष्ट्वा रोपणीयं व्रणं भिषक् ॥ ९४ ॥

नातिरक्त इत्यादिना शुद्धव्रणलक्षणमभिधाय रोपणमाह—
 न्यग्रोधेत्यादि । कषाया इति बहुवचननिर्देशाय योक्तव्यस्तसम-
 स्तप्रयोगान् सूचयति । दार्व्यास्त्वक् दार्वीत्वक् व्रणशोधनी रोपणी
 च । घृतं तैरेव साधयेदिति ययोक्तैलद्रव्यैरेव साधयेदिति ।
 घृतविषयमाह—रक्तपित्तोत्तरमित्यादि । रोपणीयमिति वचनाद्

१ 'न्यग्रोधोऽतिबला' इति पा० ।

रोपणमेव घृतं कर्तव्यं, ननु शोधनार्थं घृतं कर्तव्यमित्यर्थः
॥ ८६-९४ ॥

कदम्बार्जुननिम्बानां पाटल्याः पिप्पलस्य च ।
व्रणप्रच्छादने विद्वान् पत्राण्यर्कस्य चादिशेत् ॥९५॥
वाक्षोऽथवाऽऽजिनः क्षौमः पट्टो व्रणहितः स्मृतः ।
बन्धश्च द्विविधः शस्तो व्रणानां सव्यदक्षिणः ॥९६॥
वाक्ष इत्यादौ वृक्षभवं वल्लवं वार्ष्मम् । सव्यदक्षिण इति
वामदक्षिणः; वामपरिक्षेपः सव्यः, दक्षिणपरिक्षेपो दक्षिणः ।
अत्रैव शल्योक्तचतुर्दशबन्धावरोधः कार्यः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

लवणाम्लकटूष्णानि विद्राहीनि गुरुणि च ।
वर्जयेदन्नपानानि व्रणी मैथुनमेव च ॥ ९७ ॥
नातिशीतगुह्यस्निग्धमविदाहि यथाव्रणम् ।
अन्नपानं व्रणहितं हितं चास्वपनं दिवा ॥ ९८ ॥
स्तन्यानि जीवनीयानि वृंहणीयानि यानि च ।
उत्सादनार्थं निम्नानां व्रणानां तानि कल्पयेत् ९९
भूर्जग्रन्थ्यदमकासीसमयोभागानि गुग्गुलुः ।
व्रणावसादनं तद्वत् कलविङ्ककपोतविट् ॥ १०० ॥

स्तन्यानि षड्विरेचनशताश्रित्योक्तानि । अमकासीसं
धातुकासीसम् । अयोभागानि त्रिवृतादीनि विरेचनद्रव्याणि
॥ ९९-१०० ॥

रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु छिन्ने च्छेद्येऽधिमांसके ।
कफग्रन्थिषु गण्डेषु वातस्तम्भानिलातिषु ॥ १०१ ॥
गूढपूयलसीकेषु गम्भीरेषु स्थिरेषु च ।
हृत्तेषु चाङ्गदेशेषु कर्माग्निः संप्रदास्यते ॥ १०२ ॥
मधुच्छिद्येन तैलेन मज्जक्षौद्रवसाधृतैः ।
तप्तैर्वा विविधैर्लोहैर्दहद्वाहविशेषवित् ॥ १०३ ॥
रुक्षाणां सुकुमाराणां गम्भीरान्मारुतोत्तरान् ।
दहेत् स्नेहमधुच्छिद्यैर्लोहैः क्षौद्रैस्ततोऽन्यथा ॥ १०४ ॥
बालदुर्बलबुद्धानां गर्भिण्या रक्कपित्तानाम् ।
तृष्णाज्वरपरीतानामवलानां विषादिनाम् ॥ १०५ ॥
नाशिकर्मोपदेष्टव्यं स्नायुर्मर्मव्रणेषु च ।
सविषेषु च शल्येषु नेत्रकुष्ठव्रणेषु च ॥ १०६ ॥

छेद्ये इति छेदनाहं । हृत्तेष्विति कर्तितेषु । रुक्षस्निग्धदाहभे-
दविषयं दाहकवस्तुभेदं च दर्शयन्नाह—सुकुमाराणामित्यादिना ।
दाहविशेषविधिति दाहानां विशेषं स्निग्धरुक्षदिरूपं तथा विन्दु-
बलयादिरूपं जानातीति दाहविशेषवित् । विषादिनामिति भक्षि-
तविषाणाम् ॥ १०१-१०६ ॥

रोगदोषबलापेक्षी मात्राकालाश्रिकोविदः ।
शस्त्रकर्मशिकृत्येषु क्षारमप्यवचारयेत् ॥ १०७ ॥

कठिनत्वं व्रणा यान्ति गन्धैः सारैश्च धूषिताः ।
सर्पिर्मज्जवसाधूषैः शैथिल्यं यान्ति हि व्रणाः ॥१०८॥
रजः स्नावाश्च गन्धाश्च क्रमयश्च व्रणाश्रिताः ।
शैथिल्यं मार्दवं चापि धूपनेनोपशाम्यति ॥१०९॥

यद्यप्युपक्रमेषु क्षारः वृषङ्ग पठितः, तथाऽपि शस्त्राभिव्या-
पारकर्तृत्वाच्छाश्रुपुष्कमग्रहीत एवेति कृत्वा क्षारमप्यवचार-
येदिति वचनेन क्षारोऽपि विहितः ॥ १०७-१०९ ॥

लोध्रग्न्योधगुह्मनि खदिरस्त्रिफला घृतम् ।
प्रलेपो व्रणशैथिल्यसौकुमार्यप्रसाधनः ॥ ११० ॥
सरजः कठिनाः स्तब्धा निरास्त्रावाश्च ये व्रणाः ।
यवचूर्णैः ससर्पिष्कैर्बहुशस्तान् प्रलेपयेत् ॥ १११ ॥
मुद्गराधिकशालीनां पायसैर्वा यथाक्रमम् ।
सघृतैर्जीवनीयैर्वा तर्पयेत्तानमीक्षणशः ॥ ११२ ॥

तर्पयेदिति तर्पणार्थं लेपं कारयेत् ॥ ११०-११२ ॥

ककुभोदुम्बराश्वत्थलोध्रजाम्बवकटफलैः ।
त्वचमाश्वेव गृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥११३॥
मनःशिलैला मज्जिष्ठा लाक्षा च रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वविशुद्धिकरः परः ॥ ११४ ॥
अयोरजः सकासीसं त्रिफलाकुसुमानि च ।
करोति लेपः कृष्णत्वं सद्य एव नवत्वचि ॥ ११५ ॥
कालीयकनताप्रास्थिहेमकान्तारसोत्तमैः ।
लेपः सगोमयरसः सवर्णकिरणः परः ॥ ११६ ॥
ध्यामकाश्वत्थनिचुलमूलं लाक्षा सगैरिका ।
सहेमश्चाधुतासङ्गः कासीसं चेति वर्णकृत् ॥ ११७ ॥
चतुष्पदानां त्वग्लोमखुरशृङ्गास्थिभस्मना ।
तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेद्लोमवती पुनः ॥ ११८ ॥
पोडशोपद्रवा ये च व्रणानां परिकीर्तिताः ।
तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा यथास्वं स्वे चिकित्सिते ॥

ककुभेलादिप्रकरणेन त्वजजननं तथा सवर्णकरणं तथा रोम-
जननमिति उपक्रमत्रयमाह । त्वचमाश्वेव गृह्णन्तीति सर्वत्र
भवन्ति । त्रिफलाकुसुमानीति त्रिफलावृक्षपुष्पाणि । लता
प्रियङ्गुः । कान्ता मज्जिष्ठा । रसोत्तमः पारदः, घृतं वा । अश्व-
तासङ्गः कर्पूरिकातुष्यम् ॥ ११३-११९ ॥

तत्र श्लोकौ—

द्वौ व्रणौ व्रणभेदाश्च परीक्षा दुष्टिरेव च ।
स्थानानि गन्धाः स्नावाश्च सोपसर्गाः क्रियाश्च याः ॥

१ 'मनःशिलै' इति पा० । २ 'प्रलेपः कुरुते काष्ण्य' इति पा० ।

३ 'कालायसोत्तमाः' इति पा० ।

व्रणाधिकारे सप्रश्नमेतन्नवकमुक्तवान् ।
मुनिर्व्याससमासाभ्यामग्निवेशाय धीमते ॥ १२१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तच्चे चरकप्रतिस्संस्कृते दृढबल-
संपूरिते चिकित्सास्थाने द्वित्रणीयचिकि-
त्सितं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

द्वौ व्रणाविल्याद्यध्यायसंग्रहो व्यक्तः ॥ १२० ॥ १२१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितार्थां चरकतात्पर्यदीकायामायु-
र्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने द्वित्रणीयचिकित्सितं
नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिमर्मीयचिकित्सितमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

द्वित्रणीये द्विसंख्यावच्छिन्नरोगचिकित्साभिधानानन्तरं त्रिसं-
ख्यावच्छिन्नशिरोबस्तिहृदयमर्मरोगचिकित्साभिधानार्थं त्रिमर्मी-
यचिकित्सित उच्यते । त्रिमर्मेऽशब्देन हि त्रिमर्माश्रिता रोगा-
स्तस्योपचारश्चाभिधीयते; तेन त्रिमर्मीरोगानधिकृत्य कृतं
चिकित्सितं त्रिमर्मीयचिकित्सितम् ॥ १ ॥ २ ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतं यदुक्तं
शरीरसंख्यामधिकृत्य तेभ्यः ।

मर्मणि बस्तिं हृदयं शिरश्च

प्रधानभूतानि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३ ॥

प्राणाश्रयात्, तानि हि पीडयन्तो

वातादयोऽसन्तपि पीडयन्ति ।

तत्संश्रितानामनुपालनार्थं

महागदानां शृणु सौम्य रक्षाम् ॥ ४ ॥

प्रकृतप्रधानमर्मत्रयमवधारयति—सप्तोत्तरमित्यादि । शरीर-
संख्यामधिकृत्येति शरीरसंख्याशरीरे (शा. अ. ७) उक्तमधिकृ-
त्येत्यर्थः । हृदयादिमर्मप्राधान्ये हेतुमाह—प्राणाश्रयादिति । हृ-
दयादीनां प्राणाश्रयत्वे एवोपपत्तिमाह—तानीत्यादि । हृदयाद्यु-
पघातेन यस्माद्विशेषतः प्राणोपघातो भवति, तस्माद् हृदयाद्या-
श्रिताः प्राणा उच्यन्ते; यथा भिर्युपघातोपहन्त्यमानं चित्रं
भिर्याश्रयमुच्यते । तत्संश्रितानामिति प्राणाश्रयाणां हृदया-
दीनां; संश्रितशब्देन हि संश्रय उच्यते । महान्तो गदा येषु
भवन्ति तेषां महागदानां बस्त्यादीनामनुपालनार्थं रक्षां शृणु;
किंवा तत्संश्रितानामिति बस्त्यादिसंश्रितानां प्राणानामनुपाल-
नार्थं, महागदानां महामर्मबस्त्यादिव्यापकोदावर्तादीनां, रक्षा-
मिति चिकित्सा ॥ ३ ॥ ४ ॥

कपायतिकोषणरूक्षभोज्यैः

संधारणभोजनमैशुनैश्च ।

पक्काशये कुप्यति चेदपानः

स्रोतांस्ययोगानि बली स रुद्धा ॥ ५ ॥

करोति विष्णमास्तमूत्रसङ्गं

क्रमादुदावर्तमतः सुधोरम् ।

रुग्बस्तिहृत्कुक्ष्युदरेष्वभीक्ष्णं

सप्रपृषाश्वेष्वतिदारुणा स्यात् ॥ ६ ॥

आध्मानहृत्प्रासविकर्तिकाश्च

तोदोऽविपाकश्च सबस्तिरोधः ।

वर्चोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गण्डा-

न्यूर्ध्वे च वायुर्विहतो गुदे स्यात् ॥ ७ ॥

रुच्छ्रेण शुष्कस्य चिरात् प्रवृत्तिः

स्याद्वा तनुः स्यात् खररूक्षशीता ।

ततश्च रोगा ज्वरमूत्ररुच्छ्र-

प्रवाहिकाहृद्ग्रहणीप्रदोषाः ॥ ८ ॥

वम्यान्ध्यबाधिर्यक्षिरोऽभिताप-

वातोदराष्टीलमनोविकाराः ।

तृष्णास्रपित्ताहचिगुल्मकास-

श्वासप्रतिश्यादितपाश्वरोगाः ॥ ९ ॥

अन्ये च रोगा बहवोऽनिलोत्था

भवन्त्युदावर्तकृताः सुधोराः ।

चिकित्सितं चास्य यथावदूर्ध्वं

प्रवक्ष्यते तच्छृणु चाग्निवेश! ॥ १० ॥

बस्त्यादिजानां यथाकर्म हेत्वादिमाह—कषायेत्यादि ।
उष्णः कटुकः । पक्काशये इत्यादिना उदावर्तसंप्राप्तिश्चि-
कित्सितानि प्राह । ननु कथमपानः कुपितोऽपानस्यैव सङ्गं
करोतीति मास्तसंगशब्देनोच्यते ? भ्रूमः—आत्मनैवायं दुष्टः
सम्यगप्रवर्तमान आत्मनः सङ्गं करोतीत्युच्यते, यथा मन एव
मनोनिग्रहं करोति । उक्तं च “इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसः स्वसं-
निग्रहः” (शा. अ. १) इति । ऊर्ध्वेऽथेति ऊर्ध्वगमनस्वभावः
॥ ५-१० ॥

तं तैलशीतज्वरनाशनाकं

स्वेदयैयौकैः प्रविलीनदोषम् ।

उपाचरेद्वर्तितिरूहवस्ति-

श्लेहैर्विरेकैरनुलोमनाम्नैः ॥ ११ ॥

श्यामात्रिवृन्मागधिकां सदर्नीं

गोमूत्रपिष्टां दशभागमाषाम् ।

सनीलिकां द्रिलवणां गुडेन

वर्तितं कराङ्गुष्ठनिर्मां विदध्यात् ॥ १२ ॥

१ ‘संधारणोदीरणमैशुनैश्च’ इति पा० । २ ‘जठरे गण्डो क्षुब्धं
च वायो विहते गुदे स्याद्’ इति गङ्गाधरसमतः पाठः ।

पिण्याकसौवर्चलहिङ्गभिर्वा
 ससर्पपञ्च्यूपणयावशूकैः ।
 क्रिमिप्रकम्पिहृकशङ्खिनीभिः
 सुचारैर्जक्षीरगुडैर्युताभिः ॥ १३ ॥
 स्यात् पिप्पलीसर्पपराद्वैश्म-
 धूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्तिः ।
 श्यामाफलालावुकपिप्पलीनां
 नाड्याऽथवा तत् प्रधमेचु चूर्णम् ॥ १४ ॥
 रक्षोघ्नतुम्बीकरहाटुरुष्णा-
 चूर्णं सजीमूतकसैन्धवं वा ।
 स्निग्धं गुदे तान्यनुलोमयन्ति
 नरस्य वचोऽनिलमूत्रसङ्गम् ॥ १५ ॥
 तेषां विघाते तु भिषग्विद्व्यात्
 स्वभ्यक्तसुविघ्नतनोरुहम् ।
 ऊर्ध्वानुलोमीषधमूत्रतैल-
 क्षाराम्लवातघ्नयुतं सुतीक्ष्णम् ॥ १६ ॥
 वातेऽधिकेऽम्लं लवणं सतैलं,
 क्षीरेण पिप्पे तु, कफे समूत्रम् ।
 स मूत्रवचोऽनिलसङ्गमाशु
 गुदं सिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ १७ ॥

तैलज्वरनाशनाफमिति शीतज्वरनाशनाशुर्वाधाकम् ।
 श्यामेत्यादिफलवर्ती श्यामा त्रिष्टुब्धेदः । दशभागा माषस्य
 यस्यां सा दशभागमाषा । द्विलेवणमिति द्विभागलवणम् ।
 गुडेनेतिवचनेन यावता गुडेन वर्तिः कर्तुं युज्यते तावन्मानो
 गुडो देयः । यावदशूकैरिखन्तेन द्वितीया वर्तिर्गुडेनैव कर्तव्या ।
 शङ्खिनी श्वेतबुद्धा । राटः मदनफलम् । वैसमधूमः अगार-
 धूमः । रक्षोघ्नः सर्पपः । करहाटः मदनः । तेषां विघाते इति
 फलवर्तिचूर्णानामुक्तानां कार्याकरणे । ऊर्ध्वानुलोमीषधं वसन-
 विरेचनीषधम् । वातेऽधिक इत्यादिना दोषभेदेन बस्तावावाप-
 माह । उदावर्ते पित्तकफौ वातकोपितावेव ज्ञेयौ । स इति
 पूर्वोक्तो बलिः ॥ ११-१७ ॥

त्रिवृत्सुधापत्रतिलादिशाक-
 ग्राम्यौदकानूपरसैर्यवान्नम् ।
 अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रविडम्भि-
 रद्यात् प्रसन्नागुडसीधुपायी ॥ १८ ॥

प्रसन्ना मयोपरि खच्छो भागः । गुडकृतः सीधुः गुड-
 सीधुः ॥ १८ ॥

भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेच्यो
 मूत्रप्रसन्नादिधिमण्डशुकैः ।

स्वस्थं तु पश्चादनुवासायेत्
 रौक्ष्याद्भि सङ्कोऽनिलवर्चसोश्चेत् ॥ १९ ॥

भूयोऽनुबन्धे इति बस्तिप्रयोगे सत्यनुवादार्तानुबन्धे । एतच्च
 विरेचनं बस्तिदानात् सप्ताहादूर्ध्वम् । यदुक्तं—“नरो विरि-
 कस्तु निरुहदानं विवर्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् । शुद्धो निरुहेण
 विरेचनं च” (सि. अ. १) इति ॥ १९ ॥

द्विरुत्तरं हिङ्ग वचोशिकुष्ठं
 सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।
 सुखाम्बुनाऽऽनाहविस्त्रुचिकार्ति-
 हद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नम् ॥ २० ॥

वचाभयाचित्रकयावशूकान्
 सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।
 उष्णाम्बुनाऽऽनाहविमूढवातान्
 पीत्वा जयेदाशु रसौदनाशी ॥ २१ ॥

हिङ्गमगन्धाविडशुण्ठ्यजाजी-
 हरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।
 यथोत्तरं भागविवृद्धमेतत्
 छीहोदराजीर्णविस्त्रुचिकासु ॥ २२ ॥

द्विरुत्तरेत्यादौ यथोत्तरं द्रव्याणां द्वैगुण्यम् । सुवर्चिका सर्जि-
 काक्षारः । सुखाम्बुना ‘पीतम्’ इति शेषः । उग्रमगन्धा अज-
 नोदा ॥ २०-२२ ॥

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः
 शम्पाकपूतीककरञ्जयोश्च ।
 सिद्धः कषायै द्विपलांशिकानां
 प्रस्थो घृतात् स्यात् प्रतिरुद्धवाते ॥ २३ ॥

स्थिरादिवर्गस्येति शल्पपञ्चमूलस्य । शम्पाकपूतीककरञ्जयो-
 श्वेसत्र पूतीकशब्दः करञ्जविशेषणम् । तथाहि जन्-
 कर्णः—“आरवधपूतिकपुनर्नवास्थिरायैर्घृतं सिद्धम्” इत्या-
 दि ॥ २३ ॥

फलं च मूलं च विरेचनोक्तं
 हिङ्गवर्कमूलं दशमूलमभ्यम् ।
 लूक चित्रकश्चैव पुनर्नवा च
 तुल्यानि सर्वैर्लेवणानि पञ्च ॥ २४ ॥

ज्वैः समूत्रैः सह जर्जराणि
 शरावसन्धौ विपचेत् सुलिप्ते ।
 पक्वं सुपिष्टं लवणं तद्वैः
 पानैस्तथाऽऽनाह्रजाम्भद्यात् ॥ २५ ॥

फलं च मूलं च विरेचनोक्तमिति दीर्घञ्जीवितीये (सू. अ. १)
 मूलीनीफलनीविरेचनकर्म्मण्युक्तं; किंवा कल्पे विरेचनयोगे
 वक्ष्यमाणम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ ‘वचा सङ्क्रणा’ इति पा० । २ ‘विलम्बिकाशो’
 इति पा० ।

हृत्तम्भमूर्धामयगौरवाभ्या-

मुद्रारख्येन सपीनसेन ।

आनाहाममप्रभवं जयेतु

प्रच्छर्दनैर्लङ्घनपाचनेश्च ॥ २६ ॥

(गुल्मोदरघ्नार्शः स्त्रीहोदावर्तयोनिशुक्रगदे ।

मेदःकफसंयुधे मातरकेऽवगाढे च ॥ २७ ॥

युधसिपक्षवधादिषु विरेचनाहेतु वातरोगेषु ।

वाते विवद्वमार्गे मेदःकफपित्तरक्तेन ॥ २८ ॥

पयसा मांसरसैर्वा त्रिफलारसयूषमूत्रमदिराभिः ।

दोषानुबन्धयोगात् प्रशस्तेरमण्डजं तैलम् ॥ २९ ॥

तद्वातनुत्सवभावात् संयोगवशाद्विरेचनाच्च जयेत् ।

मेदोऽसृक्पित्तकफोन्मिथानिलरोगजित्त्वात् ३०

बलकोष्ठव्याधिबलशादापञ्चपला भवेन्मात्रा ।

मृदुकोष्ठाल्पबलानां सह भोज्यं तत्प्रयोज्यं स्यात् ३१)

इत्युदावर्तचिकित्सा ।

हृदियादिना उदावर्तस्यैव हेतुलक्षणविशेषकृतमानाहसंज्ञां
प्रदर्श्य तत्र भेषजमाह ॥ २६-३१ ॥

व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमध-

प्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।

आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात्

स्युर्मूर्त्रकृच्छ्राणि नृणामिहाद्यौ ॥ ३२ ॥

पृथङ्बलाः स्वैः कुपिता निदानैः

सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य बस्तौ ।

मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति

यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ ३३ ॥

तीव्रा रुजो वङ्गणवस्तिमेद्दे

स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।

पीतं सरकं सरुजं सदाहं

कृच्छ्रान्मुहुर्मूत्रयतीह पितात् ॥ ३४ ॥

बस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ

मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता-

द्भवन्ति तत् कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥

व्यायामेत्यादिना बस्त्राश्रयरोगेषु मूत्रकृच्छ्राण्याह । पृथगि-
त्यादिना वातपित्तकफसन्निपातजानां मूत्रकृच्छ्राणां संप्राप्तिमाह ।

तीव्रा हि रुगित्यादिना चतुर्णो प्रत्येकं रूपमाह ॥ ३२-३५ ॥

विशोषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं

मूत्रं सपिच्छं पवनः कफं वा ।

यदा तदाऽश्मर्युपजायते तु

क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ ३६ ॥

विशोषयेदित्यादिना चतुष्प्रकारानुप्यस्मरीरोगानाह । तज्ज्ञा-
न्तरेऽश्मर्यस्तु वातपित्तकफशुक्रा उक्ताः । यद्यपि सर्वाश्मरीषु
दोषत्रयजन्यत्वमस्ति, “संहत्यापो यथा दिव्या मारुतोऽभिश्च
वैश्रुतः । तद्वद्बलासं बलित्सम्युत्तमा संहन्ति सानिहः” (यु.
नि. अ. ३) इति सुश्रुते प्रतिपादितं; तथाऽप्युत्कटैकदोषा-
भिप्रायेण वातजादिव्यपदेशो ज्ञेयः । वातजायामश्मर्यां प्रबलेन
वायुना मूत्रशोषे क्रियमाणे तद्वतः कफ एवाश्मरीरूपः क्रियते,
एवं पित्ताश्मर्यामपि ज्ञेयम्, अत एव सुश्रुते श्लेष्माधिष्ठानाः
सर्वा एवाश्मर्या उक्ताः । अश्मर्युत्पादे दृष्टान्तमाह-पित्ते-
ष्विव रोचना गोरिति; पित्तेष्विव बहुवचनं पित्तबहुत्वा-
पेक्षया ॥ ३६ ॥

कदम्बपुष्पाकृतिरश्मस्तुल्या

शृङ्गणा त्रिपुट्यप्यथवाऽपि मृद्वी ।

मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुद्धा

मूत्रं रुजं तस्य करोति बस्तौ ॥ ३७ ॥

ससेवनीमेहनबस्तिशूलं

विशीर्णेधारं च करोति मूत्रम् ।

मृदाति मेदं स तु वेदनातौ

मुहुः शङ्कन्मुञ्चति मेहते च ॥ ३८ ॥

क्षोभात् क्षते मूत्रयतीह सासृक्

तस्याः सुखं मेहति च व्यपायात् ।

कदम्बपुष्पाकृत्यादयो विशेषा यथायोग्यतया दोषभेदादु-
च्येयाः । तत्र वातेन कदम्बपुष्पाकृतिस्त्रिपुटी च, पित्तेनाश्म-
स्तुल्या शृङ्गणा, मृद्वी कफेन शुक्रेण च । क्षोभात् क्षत इति
अश्मरीक्षोभान्मूत्रमार्गं बस्तौ वा क्षते । तस्या इति अश्मर्याः ।
व्यपायादिति मूत्रमार्गापगमात् । सुखमिति निर्वेदनम्
॥ ३७-३८ ॥—

एषाऽश्मरी मासतभिन्नमूर्तिः

स्याच्छर्करा मूत्रपथात् क्षरन्ती ॥ ३९ ॥

(रेतोऽभिघाताभिहतस्य पुंसः

प्रवर्तते यस्य तु मूत्रकृच्छ्रम् ।

स्याद्वेदना वङ्गणवस्तिमेद्दे

तस्यातिशूलं वृषणतिवृत्ते ॥ ४० ॥

शुक्रेण संरुद्धगतिप्रवाहो

मूत्रं स कृच्छ्रेण विमुञ्चतीह ।

तमण्डयोः स्त्वधमिति नुवन्ति

रेतोऽभिघातात् प्रवदन्ति कृच्छ्रम् ॥ ४१ ॥)

एषेत्यादिना शर्करामाह । भिन्नमूर्तिरिति अणुरूपतया भेदि-
तमूर्तिः । अत एव मूत्रपथात् क्षरन्तीत्युक्तम् । तेन वातेन
द्विधा त्रिधा भिन्नाऽनेकधा वाऽश्मरी मूत्रपथेन क्षरन्ती शर्क-
रेव भवति ॥ ३९-४१ ॥

शुक्रं मलाश्चैव पृथक् पृथक्वा
मूत्राशयस्थाः प्रतिवारयन्ति ।
तद्याहतं मेहनवस्तिशूलं
मूत्रं सशुक्रं कुरुते विवक्षम् ॥ ४२ ॥
स्तब्धश्च शूलो भ्रुशवेदनश्च
तुयेत वस्तिवृण्णौ च तस्य ।

शुक्रं मला इत्यादिना शुक्रजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम् । मूत्राशयस्था
इति मूत्रमार्गस्थिताः ॥ ४२ ॥—

क्षताभिघातात् क्षतजं क्षयाद्वा
प्रकोपितं वस्तिगतं विवक्षम् ॥ ४३ ॥
तीव्रार्तिं मूत्रेण सहादमरीत्व-
मायाति तस्मिन्नतिसंचिते च ।
आध्माततां विन्दति गौरवं च
वस्तेल्युत्वं च विनिःसृतेऽस्मिन् ॥ ४४ ॥
इति मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

क्षतेत्यादिना रक्तजं मूत्रकृच्छ्रमाह । क्षतजमिति रक्तम् ।
क्षयाद्वा प्रकोपितमिति अतिव्यवयाच्छुक्रक्षये सति वायुनोदीर्य
वस्तिमानीतम् । आध्माततामिति वस्तिपूर्णताम् । तस्मिन्निति
रक्ते अतिसंमिषे । एवं मूत्रस्थानोद्दिष्टा अष्टौ मूत्राघाता मूत्र-
कृच्छ्रशब्देनेह निर्दिश्य व्याकृताः । ये तु त्रिमर्मायसिद्धौ त्रयो-
दश मूत्राघाता वक्तव्यास्ते मूत्रस्थानेऽसृजिता अपि एकाद-
शक्षुद्रकुष्ठवदन्तर्भावनीयाः । मूत्राघातमूत्रकृच्छ्रयोश्चायं नि-
शेषः—यन्मूत्रकृच्छ्रे मूत्रं कृच्छ्रेण वहति, मूत्राघाते मूत्रं
शोष्यते प्रतिहन्त्यते वा; सृथुतेऽपि च मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयो-
र्विशेषोऽध्यायभेदेनैवोक्तः । अन्ये तु मूत्रकृच्छ्रविशेषानेव
मूत्राघातानुः, यथायोग्यतया वातपित्तादिवत्तु मूत्रकृच्छ्रेषु
मूत्राघातानन्तर्भावयन्ति; तेन न पृथग्मूत्राघाताभिधानम्
॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अभ्यञ्जनक्षेहनिरुहवस्ति-
क्षेहोपनाहोत्तरवस्तिसेकान् ।
स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान्
दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥ ४५ ॥
पुनर्नैवेरण्डशतावरीभिः
पक्ष्मचूर्नीरवलादमभिद्धिः ।
द्विपञ्चमूलेन कुलत्थकोल-
यवैश्च तोयोत्कथिते कपाये ॥ ४६ ॥
तैलं वराहर्षवसा घृतं च
तैरेव कल्कैरुवणैश्च साध्यम् ।
तन्मात्रयाऽऽशु प्रतिहन्ति पीतं
शूलान्वितं मासुतमूत्रकृच्छ्रम् ॥ ४७ ॥
एतानि चान्यानि वरौषधानि
पिष्टानि शास्तान्यपि चोपनाहे ।

स्युर्लभतस्तैलफलानि चैव
क्षेहाम्लयुक्तानि सुखोष्णवन्ति ॥ ४८ ॥

मूत्रकृच्छ्रे चिकित्सामाह—अभ्यञ्जनेत्यादि । स्थिरादिभिः
पञ्चमूलेः । वातहरैरिति तत्र तत्र वातहरत्वेन प्रतिपादितैः ।
पत्तूरः शालिबिका । अश्वनिक्तं वापाणभेदः । अन्यानीति एवं-
गुणान्येवान्यानि । तैलफलानि तिलोमास्कोतादीनि ॥ ४५—४८ ॥

सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा
प्रेम्भो विधिर्वस्तिपयोविरेकाः ।
द्राक्षाविदारीधुरसैर्धृतैश्च
कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥ ४९ ॥
शतावरीकाशकुशश्चदंष्ट्रा-
विदारिशालीधुक्रशेरकाणाम् ।
काथं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां
युक्तं पिबेत् पित्तिकमूत्रकृच्छ्री ॥ ५० ॥
पिबेत् कषायं कमलोत्पलानां
शृङ्गाटकानामथवा विदर्याः ।
दण्डैरकाणामथवाऽपि मूलं
पूर्वेण कल्पेन तथाऽम्बु शीतम् ॥ ५१ ॥

प्रेम्भो विधिरिति तस्यांशीतोक्तो ग्रीष्मविधिः । तत्र शिशि-
रावेव सेकावगाहौ यद्यप्युक्तौ, तथाऽपि विशेषेण शिशिरसेकाव-
गाहकरणार्थं पुनरभिधानम् । दण्डैरका 'होगल' इति ख्याता ।
पूर्वेण कल्पेनेति क्वाथेन मधुशर्करायोगेन च ॥ ४९—५१ ॥

एवांरबीजं त्रपुषात् कुसुम्भात्
सकुङ्कुमः स्याद्वषकश्च पेयः ।
द्राक्षारसेनाश्मरिशर्करासु
सर्वेषु कृच्छ्रेषु प्रशस्त एषः ॥ ५२ ॥
एवांरबीजं मधुकं सदाहं
पैते पिबेत्तण्डुलधावनेन ।
दार्वीं तथैवामलकीरसेन
समाक्षिकां पित्तकृते तु कृच्छ्रे ॥ ५३ ॥

त्रपुषात् कुसुम्भादित्यत्र बीजमिति संबध्यते ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

क्षारोष्णतीक्ष्णौषधमन्त्रपानं
खेदो यवावं वमनं निरुहाः ।
तक्रं सतिक्तौषधसिद्धतैल-
मभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ५४ ॥
व्योषं श्वदंष्ट्रावृत्तिसारसैश्च
कोलप्रमाणं मधुमूत्रयुक्तम् ।
पिबेत्तुट्टि क्षौद्रयुतां कदल्या
रसेन कैडर्यरसेन वाऽपि ॥ ५५ ॥

१ 'दण्डोत्पलानां' इति पा० । २ 'सदाहं' इति पा० ।
'कुमिमारकासि' इति पा० ।

तत्रेण युक्तं शितिचारकस्य
बीजं पिबेत् कृच्छ्रविनाशहेतोः ।
पिबेत्तथा तण्डुलधावनैन
प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ५६ ॥
सप्तच्छदारवधकेबुकेला-
धवं करञ्जं कुटञ्जं गुडचीम् ।
पक्त्वा जले तेन पिबेद्यवागूं
सिद्धं कषायं मधुसंयुतं वा ॥ ५७ ॥

क्षारोष्णेत्यादि । कफकृच्छ्रे क्षारादिभिर्युक्तं भेषजमन्नपानं
च प्रयोज्यम् । व्योषं त्रिकटुकम् । त्रुटिः एलः । सारसः पक्षी
खनानख्यातः । कोलप्रमाणमिति अष्टमाषकमानम् । कैटव्यः
पार्वतो निम्बः । शितिचारकः शालिन्धः ॥ ५४-५७ ॥

सर्वं त्रिदोषप्रभवे तु वायोः
स्थानानुपूर्व्यां प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।
त्रिभ्योऽधिकं प्राग्वमनं कफे स्यात्
पित्ते विरेकः पवने तु वस्तिः ॥ ५८ ॥
इति मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

सर्वमिल्यादि । एतदेव वातादिभेषजं मिलितं त्रिदोषप्रभवे
कृच्छ्रे कर्तव्यम् । तत्र समेष्वपि दोषेषु वायोः स्थानानुपूर्व्यां
चिकित्सितं कर्तव्यं, न ज्वर इव त्रिदोषप्रभवे कफस्थानानु-
पूर्व्यां कर्तव्यं; मूत्रकृच्छ्रस्य समत्रिदोषारब्धत्वेऽपि वातस्थान-
भवत्वेन वायुरेव प्रथमं चिकित्स्य इति भावः । विषमसन्निपातारब्धे
क्रियामाह—त्रिभ्योऽधिकं इत्यादि । त्रिभ्योऽधिकं इति ग्रन्थः
कफे तथा पित्ते तथा पवने इत्यनेन च क्रमेण संबध्यते ॥ ५८ ॥

क्रिया हिता साऽश्मरिशर्कराभ्यां
कृच्छ्रे यथैवेह कफानिलाभ्याम् ।
कार्याऽश्मरीभेदनपातनाय
विशेषयुक्तं शृणु कर्म सिद्धम् ॥ ५९ ॥
पाषाणभेदं वृषकं श्वदंष्ट्रा-
पाठाभयाव्योषशटीनिकुम्भाः ।
हिंसास्त्रराश्वशितिचारकाणा-
मेवांश्चकाराणां त्रुणस्य बीजम् ॥ ६० ॥
उत्कुञ्चिका हिङ्गु सवेतसारलं
स्याद्वै बृहत्यौ हपुषा वचा च ।
चूर्णं पिबेदश्मरिभेदपक्वं
सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणं तैः ॥ ६१ ॥
मूलं श्वदंष्ट्रेक्षुरकोरुवृक्तात्
क्षीरेण पिष्टं बृहतीद्वयाच्च ।
आलोड्य दध्ना मधुरेण पेयं
दिनानि सप्ताश्मरिभेदनाय ॥ ६२ ॥

पुनर्नवायोरजनीश्वदंष्ट्रा-
फलप्रवालाश्च सदर्भपुष्पाः ।
क्षीरासुमधेक्षुरसैः सुपिष्टं
पेयं भवेदश्मरिशर्करासु ॥ ६३ ॥
त्रुटिं सुराहं लवणानि पञ्च
यवाग्रजं कुन्दुरुकाश्मभेदौ ।
कम्पिलकं गोक्षुरकस्य बीज-
मेवांश्चबीजं त्रुणस्य बीजम् ॥ ६४ ॥
चूर्णांकृतं चित्रकहिङ्गुमांसी-
यवानितुल्यं त्रिफलादिभागम् ।
अम्लैरशुक्तै रसमद्ययुषैः
पेयं हि गुल्माश्मरिभेदनार्थम् ॥ ६५ ॥
बिल्वप्रमाणो घृततैलभृष्टो
यूपः कुतः शिशुकमूलकल्कात् ।
शीतोऽश्मभित्त स्यादधिमण्डयुक्तः
पेयः प्रकामं लवणेन युक्तः ॥ ६६ ॥
जलेन शोभाजनमूलकल्कः
शीतो हितश्चाश्मरिशर्करासु ।
सितोपला वा समयावशका
कृच्छ्रेषु सर्वेष्वपि भेषजं स्यात् ॥ ६७ ॥
पीत्वाऽथ मद्यं निगदं रथेन
हयेन वा शीघ्रजवेन यायात् ।
तैः शर्करा प्रचयवतेऽश्मरी तु
शास्त्रेण चेच्छल्यविदुद्धरेत्ताम् ॥ ६८ ॥
रेतोभिघातप्रभवे तु कृच्छ्रे
समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्यात् ।
कापीसमूलं वृषकाश्मभेदौ
बला स्थिरादीनि गवेधुका च ॥ ६९ ॥
वृश्चीर पेन्द्री च पुनर्नवा च
शतावरी मध्वसनाख्यपण्यौ ।
तत्कायसिद्धः पवने रसः स्यात्
पित्तेऽधिके क्षीरमथापि सर्पिः ॥ ७० ॥
कफे च यूपदिकमन्नपानं
संसर्गजे सर्वहितः क्रमः स्यात् ।
एवं न चेच्छाम्यति तस्य युञ्ज्यात्
सुरां पुराणां मधुकासवं वा ॥ ७१ ॥
विहङ्गमांसानि च बृंहणाय
वस्तींश्च शुक्राशयशोधनार्थम् ।
शुद्धस्य तप्तस्य च वृष्ययोगैः
प्रियानुकूलाः प्रमदा विधेयाः ॥ ७२ ॥

क्रिया हिता सेति या कफमारुतोत्थे कृच्छ्रे विहिता सा मिलितैव शर्करायामश्मयौ च कर्तव्या । खराश्वा अजमोदा । चूर्णं पिबेदिलञ्ज जलेनैव पानम् । इष्टुरकः कोकिलाक्षः । कुन्दुरः खनामख्यातः । त्रिफलाद्विभागमिति त्रिफलायाः प्रत्येकं मूलभागद्वयं भागद्वयम् । अम्लैरिति काजिकादिभिः । अञ्जु-कैरिति शुक्रवर्जितः । मध्वं चानाम्लग्रहणगृहीतमपि वस्तिशोध-मत्वा दमरीभेदकत्वप्रकर्षख्यापनार्थं पुनरुच्यते । अस्मभिरिति अस्मरीभेदी । सितोपला शर्करा । शाल्यविदुद्धरेदिति शाल्य-शास्त्रवेत्ता तदुक्तविधानेनास्मरीमाकर्षेत् । समीक्ष्य दोषमिति दोषमुल्वणं समीक्ष्य । प्रतिकर्मं कुर्यात् प्रतिकर्मं चिकित्सितम् । मध्वसनाख्यपण्यौ मधुपर्णी गुह्यची, असनपर्णी अपराजिता, 'दाहपर्णी' इत्यपरे । संसर्गजे इति त्रिदोषानुगते । विहङ्गः पक्षी ॥ ५९-७२ ॥

रक्तोद्भवे तृप्तलनालताल-
कासेधुवालेभ्युक्तशेरुकाणि ।
पिबेत् सितार्द्रयुतानि खादे-
दिक्षु विदारिं वपुषाणि चैव ॥ ७३ ॥
घृतं श्वदंष्ट्राखरसेन सिद्धं
क्षीरेण चैवाष्टगुणेन पेयम् ।
स्थिरादिकानां कनकादिकाना-
मैकैकशो वा विधिर्नैव तेन ॥ ७४ ॥
क्षीरेण वस्तिर्मधुरौषधैः स्या-
त्तैलेन वा खादुफलोत्थितेन ।
यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितं तु पैसे
कार्यं तु तच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे ॥ ७५ ॥

खादेदिति अविद्वान्वेव खादेत् । घृतं श्वदंष्ट्रयादौ साह-
चर्यात् केचिच्छ्वदंष्ट्राखरसमप्यष्टगुणं वदन्ति; तन्न, खरसः
क्षेहसम एव क्षेहेषु भवति, उक्तं हि जतृकर्णे—“कल्काष्टतु-
गुणः क्षेहः, खरसः क्षेहसमितः” इति; तेन क्षीरवत् सर्वक्षेहेषु
खरसविधानं हेयम् । स्थिरादिकानामित्यादौ कतकादिः मधुर-
स्कन्धे (वि. अ. ८) “कर्तृककामर्थे” इत्यादिनोक्तो गणो
हेयः । विधिनैव तेनेति पूर्वघृतविधिनैव; तेन श्वदंष्ट्रास्थाने
स्थिरादीनि प्रत्येकं कल्पनीयानि । खादुफलोत्थितेनेति मधुका-
क्षोट्टादिकलनिष्पन्नेन तैलेन ॥ ७३-७५ ॥

व्यायामसंधारणशुष्करूक्ष-
पिष्टाभवातार्कैकव्यवायान् ।
खर्जूरशालूककपित्थजम्बू-
विसं कषायं न रसं भजेत् ॥ ७६ ॥
इत्यस्मरीचिकित्सा ।

व्यायामेसादिना सूत्रकृच्छ्रेऽपथ्यान्याह ॥ ७६ ॥

१-‘कालकृतकोरिमथेसादिनोक्तो गणो हेयः । कालकृतको विक-
कृतकः’ इति पाठः ।

व्यायामतीक्ष्णातिविरेकवस्ति-
चिन्ताभयत्रासगदातिचाराः ।
छर्द्यामसंधारणकर्शनाणि
हृद्रोगकर्तृणि तथाऽभिधातः ॥ ७७ ॥
वैवर्ण्यमूर्च्छाज्वरकासहिक्का-
श्वासास्यैरस्यत्वाप्रमोहाः ।
छर्दिः कफोत्क्षेपशरजोऽरुचिश्च
हृद्रोगजाः स्युर्विधिधास्तथाऽन्ये ॥ ७८ ॥
हृच्छून्यभावद्रवशोषभेद-
स्तम्भाः समोहाः पवनाद्विशेषः ।
पित्तात्तमोदुनदाहमोहाः
संत्रासतापज्वरपीतभावाः ॥ ७९ ॥
स्तब्धं गुरु स्यात् स्तिमितं च मर्मं
कफात् प्रसेकज्वरकासतन्द्राः ।
विद्यान्निदोषं त्वपि सर्वलिङ्गं
तीव्रार्तितोदं कृमिजं सकण्डूम् ॥ ८० ॥

निदानादिकमेव हृद्रोगचिकित्सामाह । गदातिचार इति
रोगाणामसम्यगुपचारः । हृद्रोगकर्तृणीति यथा “भीष्मः कुरुर्णां
भयशोकहर्ता”, तेन “तृजकाभ्यां कर्तरि” (पां. अ. २।२।१५)
इत्यनेनात्र समासः । वैवर्ण्येत्यादौ हृद्रोगजा इति वचनाच्छ्वेदो-
गान्तरकालभावितया वैवर्ण्यहीनासुपद्रवत्वमिच्छन्ति; ये तु वैव-
र्ण्यहीनां सामान्यहृद्रोगलक्षणत्वमाहुः, ते हृद्रोगेण समं जायन्ते
इति हृद्रोगजा इति विप्रवाहिल्लिङ्गं व्युत्पादयन्ति । हृद्रोगाश्च
क्रियन्तः शिरसीये (सू. अ. १७) विस्मरेणोक्ता अपि चिकि-
त्साप्रकरणदिह संक्षेपेणामिधीयन्ते । मर्मेति हृदयम्
॥ ७७-८० ॥

तैलं ससौवीरकमस्तुतकं
वाते प्रपेयं लवणं सुखोष्णम् ।
मूत्राम्बुसिद्धं लवणैश्च तैल-
मानाहगुल्मार्तिहृदामयघ्नम् ॥ ८१ ॥
पुनर्नवां दाह सपञ्चमूलं
राक्षां यवान् बिल्बकुलत्थकोलम् ।
पक्त्वा जले तेन विपाच्य तैल-
मभ्यङ्गपानेऽनिलहृद्दघ्नम् ॥ ८२ ॥
हरीतकीनागरपुष्कराह्वै-
वैयःकयस्थालवणैश्च कल्कैः ।
सहिङ्गुभिः साधितमट्यसर्पि-
गुल्मे सहत्वाश्वगदेऽनिलोत्थे ॥ ८३ ॥
सपुष्कराह्वं फलपूरमूलं
महौषधं शब्दभया च कल्काः ।
क्षाराम्बुसर्पिलवणैर्विमिश्राः
स्युर्वातहृद्रोगविकर्तिकाङ्गाः ॥ ८४ ॥

कायः कृतः पौष्करमातुलङ्ग-
पलाशभृतीकशदीसुराहैः ।
सनागराजाजिवचायवानी-
क्षारः सुखोष्णो लवणश्च पेयः ॥ ८५ ॥
पथ्याशदीपौष्करपञ्चकोलात्
समातुलङ्गाद्यमकेन कल्कः ।
गुडप्रसन्नालवणैश्च भृष्टो
हृत्पार्श्वपुष्टोदरयोनिशूले ॥ ८६ ॥
स्याद्भूषणं द्वे त्रिफले सपाटे
निदिग्धिकागोक्षुरकौ वले द्वे ।
कद्रिखुटिस्तामलकी खगुता
मेदे मधूकं मधुकं स्थिरा च ॥ ८७ ॥
शतावरी जीवकपृश्निपर्ण्यौ
द्रव्यैरिमैरक्षसमैः सुपिष्टैः ।
प्रस्थं घृतस्येह पचेद्विधिद्वयः
प्रस्थेन दध्ना त्वथ माहिषेण ॥ ८८ ॥
मात्रां पलं चार्धपलं पिबुं वा
प्रयोजयेन्माक्षिकसंप्रयुक्ताम् ।
श्वासे सकासे त्वथ पाण्डुरोगे
हलीमके हृद्रहणीप्रदोषे ॥ ८९ ॥

तैलमिषादिना यथाकमं चिकित्सामाह । तैलादीनामत्र सम-
भागानां पेयत्वं ज्ञेयम् । वयःकयस्येति वयःस्थाकायस्थयोर्गुह्य-
च्यामलकयोः खरसप्रहणम् । अभ्यसर्पिरिति अत्राभ्यपदमस्य
सर्पिषः प्राधान्यख्यापनार्थम् । विकर्तिकेह हृदयपरिकर्तिका-
कारा वेदना । क्वाथः कृत इत्यादौ नागरादीनां कल्कं पौष्क-
रादिकाथे प्रक्षेपमाहुः । पथ्याशदीत्यादौ यमकेन भृष्टः कल्कः
गुडप्रसन्नालवणैश्च पेय इति व्याख्येयम् । द्वे त्रिफले इत्यत्र
द्राक्षाकाशमर्यपरुषकाणि द्वितीया त्रिफला । बुटिः सूक्ष्मैला
॥ ८९-८९ ॥

शीताः प्रदेहाः परिषेचनानि
तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।
द्राक्षासिताक्षौद्रपरुषकैः स्या-
च्छुद्धे तु पित्तापहमन्नपानम् ॥ ९० ॥
यष्ट्रैर्धातुकातिककरोहिणीभ्यां
कल्कं पिबेच्चापि सिताजलेन ।
क्षते च सर्पाणि हितानि सर्पि-
गुडाश्च ये तान् प्रसमीक्ष्य सम्यक् ॥ ९१ ॥
दद्याद्भिषगन्वरसांश्च गव्य-
क्षीराशिनान् पित्तहृदामयेषु ।

तैरेव सर्वे प्रशमं प्रयान्ति
पित्तामयाः शोणितसंश्रया ये ॥ ९२ ॥
द्राक्षाबलाश्रेयसिशर्कराभिः
खर्जूरवीर्यमकोत्पलैश्च ।
काकोलिमेदायुगजीवकैश्च
क्षीरेण सिद्धं महिषीघृतं स्यात् ॥ ९३ ॥
कशेरुकाशैवलशृङ्गवेर-
प्रपौण्डरीकं मधुकं विसस्य ।
ग्रन्थिश्च सर्पिः पयसा पचेत्तैः
क्षौद्रान्वितं पित्तहृदामयघ्नम् ॥ ९४ ॥
स्थिरादिकल्कैः पयसा च सिद्धं
द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वाऽपि ।
सर्पिर्हितं स्वादुफलेक्षुजाश्च
रसाः सुशीता हृदि पित्तदुष्टे ॥ ९५ ॥

शीता इत्यादि पित्तहृद्रोगचिकित्सितम् । क्षते इति क्षतक्षी-
णचिकित्सिते । श्रेयसी राक्षा । खर्जूरं खर्जूरफलम् । क्षौद्रा-
न्वितमिति साधनोत्तरकालं पादिकमधुयुक्तम् । स्वादुफलेत्यादौ
खरसा इति रसाः ॥ ९०-९५ ॥

स्विन्नस्य वान्तस्य विलङ्घितस्य
क्रिया कफघ्नी कफमर्मरोगे ।
कौलत्थधान्यैश्च रसैर्वैवाञ्च
पानानि तीक्ष्णानि च शङ्कराणि ॥ ९६ ॥
मूत्रे श्रुताः कटूलशृङ्गवेर-
पीतदुपथ्यातिविषाः प्रदेयाः ।
कुपैणाशदीपुष्करमूलरास्ना-
वचाभयानागरचूर्णकं च ॥ ९७ ॥
उदुम्बराश्वत्थवटार्जुनाख्ये
पालाशरौहीतकखादिरे च ।
काथे त्रिवृड्यूषणचूर्णसिद्धो
लेहः कफघ्नोऽक्षिशिराम्बुयुक्तः ॥ ९८ ॥
शिलाह्वयं वा मिषगप्रमत्तः
प्रयोजयेत् कल्पविधानदिष्टम् ।
प्राशं तैथाऽऽगस्त्यमथापि लेहं
रसायनं ब्राह्ममथालम्बयाः ॥ ९९ ॥

स्विन्नस्येत्यादि कफजहृद्रोगचिकित्साधिकारः । शङ्कराणीति
कल्याणकराणि । उदुम्बरेत्यादौ उदुम्बरादिकाथे भागत्रये
त्रिवृड्यूषणचूर्णं पादिकं प्रक्षेप्यम् । अक्षिशिराम्बुयुक्त इति
उष्णसलिलानुपानः । कल्पविधानदिष्टमिति रसायने विहितम् ;

१ 'पिष्टा पिबेच्चापि सिताजलेन यथाह्वयं तिक्तकरोहिणी च'
इति पा० ।

१ 'सशर्कराणि' इति पा० । २ 'तथा शदीशुण्डीवचोपकुल्या-
रास्नावचापुष्करमूलचूर्णम्' इति पा० । ३ 'तथाऽगस्त्यहरीतकी च'
इति पा० ।

कल्पशब्देन च छद्मरसायनमुच्यते । प्राश इति च्यवनप्राशः ।
आगस्त्यमिति लेहविशेषणम् ॥ ९६-९९ ॥

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्या-
दन्नं च सर्वेषु हितं विधेयम् ।

हीनातिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव
कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ १०० ॥

त्रिदोषजे आदौ लङ्घनविधानं हृदयस्य कफस्थानतया तद्गते
त्रिदोषजेऽपि कफ एवादौ लङ्घनेन ज्ञेय इति मत्वा कृतम् ।
त्रिदोषजे तुल्यदोषचिकित्सासूत्रमाह-हीनातीत्यादि । हीनत्व-
मधिकत्वं मध्यमत्वं च दोषाणामवेक्ष्य यत् कर्म शस्तमधिकदो-
षजित्तया तत् कार्यमिति वाक्यार्थः ॥ १०० ॥

भुक्तेऽधिकं जीर्यति शूलमल्पं
जीर्णे स्थितं चेत् सुरदारकुष्ठम् ।

सति त्वकं द्वे लवणे विडङ्ग-
मुष्णाभ्युना सातिविषं पिबेत् सः ॥ १०१ ॥

जीर्णेऽधिके स्नेहविरचनं स्यात्
फलैर्विरेच्यो यदि जीर्यति स्यात् ।

त्रिष्वेव कालेष्वधिकं तु शूले
तीक्ष्णं हितं मूलविरचनं स्यात् ॥ १०२ ॥

प्रायोऽनिलो रुद्रगतिः प्रकुप्य-
त्यामाशये शोधनमेव तस्मात् ।

कार्यं तथा लङ्घनपाचनं च

भुक्तेऽधिकमित्यादिना साक्षिपातिक्वद्वेगे प्रायोभाविशूलं लक्ष-
णभेदेन विभज्यचिकित्सति । भुक्तेऽधिकमित्यादिना श्लेष्मशूल-
मुच्यते । स्थितमिति प्रधानतम् । जीर्णेऽधिकमित्यादिना अनि-
लशूलं, जीर्यत्यधिकमित्यनेन च पैत्तिकं ब्रूते । फलैरिति द्राक्षा-
कामर्यादिभिः । त्रिष्वेवेत्यादिना साक्षिपातिकशूलमाह । मूल-
विरचनं त्रिवृन्मूलादिभिर्विरेचनम् । अत्र विरेचनोपपत्तिमाह-
प्रायोऽनिल इत्यादि । अत्र चानिलकोपे यद्यपि बन्तिरुक्षितः,
तथाऽप्यामाशयापेक्षयाऽऽमाशयशोधनं विरेचनमेव देयम् ।
॥ १०१ ॥ १०२ ॥—

सर्वे कृमिघ्नं कृमिहृद्दे च ॥ १०३ ॥

इति हृद्रोगचिकित्सा ।

कृमिघ्नमिति व्याधितरूपीये (वि. अ. ७) कृमिहरत्वेनोक्तं
विधानम् ॥ १०३ ॥

संधारणाजीर्णरजोतिभाष्य-
क्रोधर्तुवैषम्यशिरोभितापैः ।

प्रजागरातिस्वपनाम्बुशीतै-
रवश्यया मैथुनबाष्पधूमैः ॥ १०४ ॥

संस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो
वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् ।

प्राणार्तिनोदौ क्षवथुजैलामः
स्त्रावोऽनिलात् सखरमूर्धरोगः ॥ १०५ ॥

नासाग्रपाकज्वरवक्रशोष-
तृष्णोष्णपीतस्त्रवणानि पितात् ।

कासारुचिस्त्रावधनप्रसेकाः
कफाहुः स्त्रोतसि चापि कण्डूः ॥ १०६ ॥

सर्वाणि रूपाणि त्रिष्वरुषेऽतिदुःखे ।
स्युः पीनसे तीव्ररुजेऽतिदुःखे ।

कमागतशिरोरोगचिकित्सायां वक्ष्यव्यायां शिरोरोगप्रधानत्वा-
द्गुरुरशिरोरोगहेतुत्वाच्च प्रतिश्यायमेव तावदाह । शालाक्येऽ-
प्युक्तं—“भूयिष्ठं व्याधयः सर्वे प्रतिश्यायनिमित्तजाः । तस्मा-
द्भोगः प्रतिश्यायः पूर्वमेवोपदिश्यते” इति । यद्यपि राजयक्ष्म-
चिकित्सिते प्रतिश्याय उक्त एव, तथाऽपि तत्र यक्ष्मपूर्वरूपत-
योक्तः, इह तु स्वतन्त्रः प्रतिश्याय उच्यते इति विशेषः । रजः
धूलिः । अतिस्त्रग्गः दिवास्त्रग्गः । अवश्यायः तुषारः । संस्त्यान-
दोषे इति घनीभूतदोषे । प्राणार्तित्यादिना बातादिप्रतिश्यायानां
चतुर्णां कमालक्षणमाह । सखरमूर्धरोग इति खररोगः खर-
भेदः । कफाहुः शिरसादौ गुरुशब्दः कण्डूविशेषणम् । स्त्रोतसीति
नासास्त्रोतसि ॥ १०४-१०६ ॥—

सर्वोऽतिबुद्धोऽहितभोजनात्
दुष्टप्रतिश्याय उपेक्षितः स्यात् ॥ १०७ ॥

ततस्तु रोगाः क्षवथुश्च नासा-
शोषः प्रतीनाहपरिस्त्रवौ च ।

प्राणस्य पूतिवमपीनसश्च
सपाकशोथार्बुदपूयरक्ताः ॥ १०८ ॥

अरुणं शीर्षश्रवणाक्षिरोग-
खालित्यहर्षर्जुनलोमभावाः ।

तृदृश्यासकाज्वररूपकपित्त-
वैषम्यशोषश्च ततो भवन्ति ॥ १०९ ॥

सर्वोऽतिबुद्ध इत्यादिना प्रतिश्यायजान् क्षवत्वादीनाह ।
अत्र मुखरोगं येन पठन्ति ते शिरोरोगग्रहणेनैव मुखरोगस्य
ग्रहणमिति मन्यन्ते । एषां तु दुष्टप्रतिश्यायक्षवत्वादीनां
शालाक्यादिषु विस्तारः, अत्र तु पराधिकारत्वात् संक्षेप एव
॥ १०७-१०९ ॥

रोधाभिघातस्त्रवशोषपाकै-
र्घ्राणं युतं यश्च न वेत्ति गन्धम् ।

दुर्गन्धि चास्यं बहुशःप्रकोपि
दुष्टप्रतिश्यायमुदाहरेत्सम् ॥ ११० ॥

संस्पृश्य मर्माण्यनिलस्तु मूर्ध्नि
विष्वक्पथस्थः क्षवथुं करोति ।

कुष्ठः स संशोष्य कफं तु नासा-
शृङ्गाटकप्राणविशोषणं च ॥ १११ ॥
उच्छ्वासमार्गं तु कफः सवातो
हन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत्तम् ।
यो मस्तुलुङ्गादन्नपीतपकः
कफः स्रवेदेष परिरुवस्तु ॥ ११२ ॥
वैवर्ण्यदौर्गन्ध्यमुपेक्षया तु
स्यात् पूतिनस्य श्वयथुर्भ्रमश्च ।
आनह्यते यस्य विशुष्यते च
प्रक्षिद्यते धूप्यति चापि नासा ॥ ११३ ॥
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तु-
र्जुं व्यवसेत्तमपीनसेन ।
तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं
ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ ११४ ॥
सदाहरागः श्वयथुः सपाकः
स्याद् प्राणपाकोऽपि च रक्तपित्तात् ।
प्राणाश्रितासृक्प्रभृतीन् प्रदूष्य
कुर्वन्ति नासाश्वयथुं मलाश्च ॥ ११५ ॥
प्राणे तथोच्छ्वासगतिं निरुध्य
मांसास्त्रदोषादपि चार्बुदानि ।
प्राणात् स्रवेद्वा श्रवणान्मुखाद्वा
पित्ताकमलं त्वपि पृथरक्तम् ॥ ११६ ॥
कुर्यात् सपित्तः पवनस्त्वगादीन्
संदूष्य चारुणि सपाकवन्ति ।
नासा प्रदीपेव नरस्य यस्य
दीप्तं तु तं रोगमुदाहरन्ति ॥ ११७ ॥

इति नासारोगनिदानम् ।

रोधाभिधातेत्यादिना दुष्टप्रतिश्यायावीनामर्जुनलोमपर्यन्तानां
क्रमेण लक्षणान्याह । कुष्ठ इत्यादौ स इति अनिलः । मस्तुलु-
ङ्गादिति मस्तिष्कात् । कुर्यात् सपित्त इत्यादिना अरुणिकामाह;
सा तु शिरोभवा ह्येया ॥ ११०-११७ ॥

भृशार्तिशूलं स्फुरतीह वातात्
पित्तात् सदाहार्ति कफाद्बुध स्यात् ।
सर्वैस्त्रिदोषं किमिभस्तु कण्डू-
दौर्गन्ध्यतोदातिर्युतं शिरः स्यात् ॥ ११८ ॥

इति शिरोरोगनिदानम् ।

भृशार्तिर्यादिना यद्यपि प्रतिश्यायोत्पन्नत्वेन शिरोरोगाणां
लक्षणमुच्यते, तथाऽपि स्वतन्त्रोत्पन्नानामपि शिरोरोगाणामेत-
देव लक्षणं हेयम् । एवं सुखरोगादिलक्षणेष्वापि वाच्यम् । सर्वै-
स्त्रिदोषमिति वातादिलक्षणेर्मिलितैस्त्रिदोषं स्यादित्यर्थः ॥ ११८ ॥

१ 'प्राणादन्नः पीतसितस्तनुर्वा दोषः स्रवेत् खावमुदाहरेत्तम्'

इति पा० ।

मुखामये मास्रतजे तु शोष-
कार्कश्यरौक्ष्याणि चला रुजश्च ।
कृष्णारुणं निष्यतनं सशीतं
प्रसंसनस्पन्दनतोदभेदाः ॥ ११९ ॥
तृष्णाज्वरस्फोटकतालुदाहो
धूमायनं चाप्यवदीर्णता च ।
पित्तात् समूर्च्छा विविधा रुजश्च
वर्णाश्च शुक्लारुणवर्णवर्ज्याः ॥ १२० ॥
कण्डूगुहत्वं सितविज्जलत्वं
ज्वहोऽरुचिर्जल्यकफप्रसेकौ ।
उक्लेशमन्दानलता च तन्द्रा
रुजश्च मन्दाः कफवक्ररोगे ॥ १२१ ॥
सर्वाणि रूपाणि तु वक्ररोगे
भवन्ति यस्मिन् स तु सर्वजः स्यात् ।
संस्थानदूष्याकृतिनामभेदा-
च्चैते चतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥ १२२ ॥
शालाक्यतन्त्रेऽभिहितानि तेषां
निमित्तरूपाकृतिमेषजानि ।
यथाप्रदेशं तु चतुर्विधस्य
क्रियां प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य ॥ १२३ ॥

इति मुखरोगनिदानम् ।

निष्पतनमिति मुखसावः । तृष्णेत्यादि पित्तजमुखरोगलक्ष-
णम् । शालाक्ये प्रपञ्चोक्तमुखरोगाणामत्रैव चतुर्विधमुखरो-
गेऽन्तर्भावं दर्शयन्नाह—संस्थानेत्यादि । संस्थानं स्थानमोष्ठादि,
दूष्यं रक्तादि, आकृतिः लिङ्गं, नाम शीतादादि, एषां भेदाद्
विकल्पाच्चतुःषष्टिविधा भवन्ति, ते च शालाक्ये एवोत्रेयाः ।
सुश्रुते पञ्चषष्टिमुखरोगा उक्ताः, तथाऽपीह वैदेहमतानुसारे-
णादूरान्तरेणेत्यं चतुःषष्टिः । यथाप्रदेशमिति यथाविकित्साप्र-
देशम् ॥ ११९-१२३ ॥

वातादिभिः शोकभयातिलोभ-

क्रोधैर्मनोप्राशनगन्धरूपैः ।

अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः

कषायवक्रश्च मतोऽनिलेन ॥ १२४ ॥

कटुम्लमुष्णं विरसं च पूति

पित्तेन विद्याल्लवणं च वक्रम् ।

माधुर्यपेच्छिल्यगुरुत्वशैत्य-

विवेदसंवेद्युतं कफेन ॥ १२५ ॥

अरोचकैः शोकभयानिलोभ-

क्रोधाद्यहृद्याशनगन्धजे स्यात् ।

१ 'तृष्णाज्वरस्फोटकतालुदाहपाकाः' इति पा० । २ 'विवेदसंस्तम्भ-
युतं' इति पा० ३ । 'क्रोधाद्यहृद्याश्लेष्मिण्यजे' इति पा० ।

स्वामाविकं वक्रमथाश्चिश्च

त्रिदोषजे नैकरसं भवेत् ॥ १२६ ॥

इत्यरोचकनिदानम् ।

आस्यरोगान्तर्विष्टत्वादेवारोचकानाह । यद्यपि राजयक्ष्मचिकित्सितेऽप्यरोचका उक्ताः, तथाऽपि शोषोक्तारोचकेभ्यः पृथगुत्पन्ना एवारोचका अभिधीयन्त इति न पौनरुक्त्यम् । अतिलोभेनात्रारुचिरुच्यते, तत्रातिलोभेन कृतं सतताभ्यासमरुचिकारणं दर्शयति । विवद्वसंबद्धयुतमिति बन्धयुक्तमित्यर्थः । नैकरसमिति अनेकरसम् ॥ १२४-१२६ ॥

नादोऽतिरुक्कर्ममलस्य शोषः

स्त्रावस्तुश्चाश्रवणं च वातात् ।

शोफः सरागो दूरणं विदाहः

सपीतपूतिश्रवणं च पिप्तात् ॥ १२७ ॥

वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोफशुक्ल-

स्निग्धश्रुतिः स्लेष्मभवेऽल्परक्तं च ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात्

स्त्रावश्च तन्नाधिकदोषवर्णः ॥ १२८ ॥

इति कर्णरोगनिदानम् ।

नादोऽतिरुक्कर्ममलस्य शोषः । एते च शालाकये यद्यप्यष्टाविंशतिरूपाः, तथाऽपीह चतुर्ध्वेव कर्णरोगेषु शेषाणामप्यवरोधो व्याख्येयः, शेषाणामपि वातादिजन्यत्वात् ॥ १२७ ॥ १२८ ॥

अल्पस्तु रागोऽनुपदेहवांश्च

सतोदभेदोऽनिलजाक्षिरोगे ।

पित्तात् सदाहोऽतिरुजः सरागः

पीतोपदेहः सुशुश्रोणवाही ॥ १२९ ॥

शुक्लोपदेहं बहुपिच्छिलाश्रु

नेत्रं कफात् स्याद्दृष्टता सकण्डुः ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता-

न्नेत्रामयाः षण्णवतिस्तु भेदात् ॥ १३० ॥

तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा

शालाक्यतन्त्रेषु चिकित्सितं च ।

पराधिकारे तु न विस्तरोक्तिः

शस्तेति तेनात्र न नः प्रयासः ॥ १३१ ॥

इति नेत्ररोगनिदानम् ।

अल्पस्तु राग इत्यादिना चक्षुरोऽक्षिरोगा अभिधीयन्ते । उपदेहः दुष्काः । सुशुश्रोणवाहीति अत्यथोष्णस्त्रावी । अनुक्त-नेत्रामयानां संख्यामाह-नेत्रामयाः षण्णवतिरिति । नेत्रामयेषु आचार्येणां विप्रतिपत्तिः; नेत्ररोगाणां षट्सप्ततिं विदेहः प्राह,

१ 'अल्पाक्षरागानुपदेहताश्च प्रस्पन्दतोदातिरुजश्च वातात्' इति पा० ।

करालस्तु षण्णवतिम्, अक्षीतिं स्यात्किः प्राह । तेषु करा-लमतेनैवैतदभिधानम्, उक्तं च तत्र-“विंशतिः सप्त वत्सेत्या, नव संधौ प्रकीर्तिताः । त्रयोदश तु शुक्रस्थाः, षड्विंशः कृष्ण-भाग्याः ॥ विंशतिः पञ्च दृष्टिस्थाः, षोडशैव च सर्वगाः” इति । एतेषां ज्ञानोपायसाह-तेषामित्यादि । अभिव्यक्तिरिति लक्षणम् । नेत्ररोगप्रस्पन्नानभिधाने हेतुमाह-पराधिकारेभ्य-त्यादि ॥ १२९-१३१ ॥

तेजोऽनिलाद्यैः सह केशभूमिं

दग्ध्वाऽऽशु कुर्यात् खलति नरस्य ।

किंचित्तु दग्ध्वा पलितानि कुर्या-

द्धरिप्रभत्वं च शिरोरुहाणाम् ॥ १३२ ॥

इत्यूर्ध्वजन्तूत्थगदैकदेश-

स्तन्त्रे निबद्धोऽयमशून्यतार्थम् ।

अतः परं भेषजसंग्रहं तु

निबोध संक्षेपत उच्यमानम् ॥ १३३ ॥

इति खालिरोगनिदानम् ।

तेज इत्यादिना खालिलक्षणमाह । तेजःशब्देन देहो-ष्माभिमतः; स वाताद्यैर्बुधैः खालित्वादि करोतीति योजनी-यम् । ये तु 'तेजः सवार्त' इति पठन्ति, ते तेजःशब्देन पित्त-मपि वर्णयन्ति । हरिप्रभत्वंमिति कपिलत्वम् । शिरोरुहाणा-मिति केशानाम् । अशून्यतार्थमिति अस्य कायचिकित्साशास्त्रस्य शालाक्याभिधेयरोगैरशून्यतार्थम् । भेषजसंग्रहमिति भेषजा-भिधायकं ग्रन्थम् ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

वातात् सकासवैख्ये सक्षारं पीनसे घृतम् ।

पिबेद्रसं पयश्चोष्णं क्षेहिकं धूममेव वा ॥ १३४ ॥

शताह्वा त्वंग्वला मूलं स्योनैकरण्डविवजम् ।

सारग्वर्धं पिबेद्वर्तं मधुच्छिष्टवसाघृतैः ॥ १३५ ॥

अथवा सघृतान् सकृन् कृत्वा मल्लकसंपुटे ।

नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ १३६ ॥

शङ्खमूर्धलाटाटातौ पाणिखेदोपनाहनम् ।

खभ्यक्तं क्षवथुस्त्रावरोधादौ संकरादयः ॥ १३७ ॥

त्रेयाश्च रोहिषाज्जीवचातकारिचोरकाः ।

त्वक्पत्रमरिचैलानां चूर्णां वा सोपकुञ्चिकाः ॥ १३८ ॥

क्षोतःशृङ्गाटनासाक्षिरौषे तैलं च नावनम् ।

प्रभाव्याजे तिलान् क्षीरे तेन पिष्टांस्तदुष्मणा ॥ १३९ ॥

मन्दस्निग्धान् सयष्ट्याहचूर्णांस्तैर्नैव पीडयेत् ।

दशमूलस्य निष्काथे रास्त्रामधुककलकवत् ॥ १४० ॥

सिद्धं ससैन्धवं तैलं दशकृत्वोऽणु तत् स्मृतम् ।

स्निग्धस्यास्थापनैर्दोषं निर्हेद्वातपीनसे ॥ १४१ ॥

१ 'प्रोक्तचिकित्सां तु परं निबोध । विस्तारतः संग्रहतश्च सम-यथाक्रमं सौम्य मयोच्यमानाम्' इति पा० ।

स्निग्धाम्लोष्णैश्च लघ्वच्च ग्राम्यादीनां रसैर्हितम् ।
उष्णाम्बुना स्नानपाने निवातोष्णप्रतिश्रयः ॥१४२॥
चिन्ताव्यायामवाक्चेष्टाव्यवायविरतो भवेत् ।
वातजे पीनसे धीमानिच्छेवेवात्मनो हितम् ॥१४३॥

अर्थतोषां कमाचिकित्साऽभिधीयते । प्रतिश्रयाये धूमस्य निषेधो वैरेचनिकधूमाभिप्रायेण कृतः, तेनेह सैहिकधूमाभिधानं न विरोधि । पाणिखेदं च उपनाहनं चेति पाणिखेदोपनाहनम् । क्ष्वधुस्त्रावरोधादाविलय रोधशब्देन प्रतीनाहोऽभिधीयते । संक्रादयः संकरप्रस्तरादयः स्वेदाध्यायोक्ताः स्वेदाः । तर्कारी जयन्ती । स्रोतः शृङ्गाटनासाक्षिशोषे इति घ्राणश्रोत्राक्षितर्पणीनां सिराणां सज्जिपातः शृङ्गाटकः । नावं तैलमुक्त्वाह-प्रभाव्याजे इत्यादि । तदुष्मणेति अजाक्षीरोष्णा पिष्टस्वेदने मन्दोत्थितान् । सयष्टाहचूर्णानि यष्टाहचूर्णस्याप्रधानत्वात्, तिलचूर्णात् पादिकत्वम् । तेनैव पीडयेदिति अजाक्षीरेण । एवं निष्पन्नतैलस्य दशमूलनिष्कायादिर्मिदंशकत्वः पाकात् सिद्धं तैलमणुतैलं स्यात्; अणुता चास्य अणुस्रोतोनुसारित्वात्, तच्चैह भावनया पाकभूयस्त्वेन निष्पीडनविशेषेण च कियते । उक्तं हि विदेहे-“भावनया पाचनाद्वाऽपि तैलानामणुतैलता । मर्दानापि सर्वेषां देहानामणुतैलता” इति । सिद्धाम्लेखादिना आहाराचारावाह । निवातोष्णप्रतिश्रय इति निवातोष्णग्रहस्थायी ॥ १३४-१४३ ॥

पैत्ते सर्पिः पिबेत् सिद्धं शृङ्गवेरशृतं पयः ।
पाचनार्थं पिबेत् पक्के कार्यं मृध्विरेचनम् ॥ १४४ ॥
पाठाद्विरजनीमूर्वापिप्पलीजातिपल्लवैः ।
दन्त्या च साधितं तैलं नस्यं स्यात् पक्वपीनसे १४५
पूयास्त्रे रक्पित्तघ्नाः कपाया नावनानि च ।
पाकदाहाद्यरुक्षेपु शीता लेप्यैः ससेचनाः ॥१४६॥
ध्रेयनस्योपचाराश्च कपायाः स्वादुशीतलाः ।
मन्दपित्ते प्रतिश्रयाये स्निग्धैः कुर्याद्विरेचनम् ॥१४७॥
घृतं क्षीरं यवाः शालिगंधूमा जाङ्गला रसाः ।
शीताम्लास्तिकशकानि यूषा मुद्रादिमिर्हिताः १४८

पैत्ते सर्पिः पिबेत् सिद्धमित्यत्र शृङ्गवेरसिद्धमेव सर्पिर्द्वयम् । रक्पित्तघ्ना इति रक्पित्तचिकित्सोक्ताः । मन्दपित्ते इति ईष-त्पित्ते ॥ १४४-१४८ ॥

गौरवारोचकेष्वादौ लङ्घनं कफपीनसे ।
स्वेदाः सेकाश्च पाकार्थं लिप्ते शिरसि सर्पिषा १४९
लशुनं मुद्गचूर्णेन व्योषक्षारघृतैर्युतम् ।
देयं कफघ्नवमनमुत्किष्टश्लेष्मणे हितम् ॥ १५० ॥

१ 'पिबेत्सिक्तं' इति पा० । २ 'पाकदाहाद्यरुक्षेपु' इति पा० ।
३ 'सेकाः प्रलेपनाः' इति पा० । ४ 'स्नेहनस्योपचाराश्च'
इति पा० ।

अपीनसे पूतिनस्ये घ्राणस्त्रावे सकण्डुके ।
धूमः शस्तोऽवपीडश्च कटुभिः कफपीनसे ॥ १५१ ॥
मनःशिला वचा व्योषं विडङ्गं हिङ्गु गुग्गुलुः ।
चूर्णो ज्ञेयः प्रथमनं कटुमिश्र फलेस्तथा ॥ १५२ ॥
भार्गीमदनतर्कारीसुरसादिविपाचिते ।
मूत्रे लाक्षा वचा लम्बा विडङ्गं कुष्ठपिप्पली ॥ १५३ ॥
कृत्वा कल्कं करञ्जं च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ।
पाकान्मुके घने नस्यमेतन्मदोनिभे कफे ॥ १५४ ॥
स्निग्धस्य व्याहृते वेगे छर्द्वनं कफपीनसे ।
वमनीयशृतक्षीरतिलमाषयवागुना ॥ १५५ ॥
वार्ताककुलकव्योषकुलत्थादिकमुद्रजाः ।
यूषाः कफघ्नमज्जं च शस्तमुष्णाम्बुसेच(व)नम् १५६
सर्वेजित् पीनसे दुष्टे कार्यं शोफे च शोफजित् ।
क्षारोऽमुद्राधिमार्सेषु क्रिया शोषेष्ववेक्ष्य च ॥१५७॥
इति पीनसनासारोगचिकित्सा ।

देयं कफघ्नवमनमिति कफघ्नद्रव्यकृतं वमनं देयमित्यर्थः । कटुभिः फलेरिति मरिचपिप्पल्यादिभिः । पाकान्मुके इति पाकावसानाव्युते । व्याहृते वेग इति पीनसस्य वेगे मन्दीभूते । शोफे चेति नासाशोफे ॥ १४९-१५७ ॥

वातिके शिरसो रोगे स्नेहान् स्वेदान् सनावनान् ।
पानान्नमुपनाहान्श्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १५८ ॥
तैलधृष्टैरगुर्वाद्यैः सुखोष्णैरुपनाहनम् ।
जीवनीयैः सुमनसा मत्स्यैर्मार्सैश्च शस्यते ॥ १५९ ॥
रास्त्रास्थिरादिभिः सिद्धं सक्षीरं नस्यमर्तिनुत् ।
तैलं रास्त्राद्रिकाकोलीशर्कराभिरथापि वा ॥ १६० ॥
बलामधूकयष्टाहविद्वारीचन्दनोत्पलैः ।
जीवकर्षभकद्राक्षाशर्कराभिश्च साधितः ॥ १६१ ॥
प्रस्थसैलस्य सक्षीरो जाङ्गलार्धतुलारसे ।
नस्यं सर्वोर्ध्वजन्तृयवातपित्तामयापहम् ॥ १६२ ॥
दशमूलबलारास्त्रात्रिफलामधुकैः सह ।
मयूरं पक्षपित्तात्रशरुतुण्डाङ्गिवर्जितम् ॥ १६३ ॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
मधुरैः कार्ष्णिकैः कल्कैः शिरोरोगादित्तापहम् १६४
कर्णाक्षिनासिकाजिह्वातात्वात्यगलरोगनुत् ।
मायूरमिति विख्यातमूर्ध्वजन्तुगदापहम् ॥ १६५ ॥
इति मायूरघृतम् ।

दशमूलेयादौ दशमूलदिभिः प्रलेकं त्रिपलमानैः समं मयूरं पक्षादिवर्जितं जलद्रोणे एव पचेत् । जलद्रोणो ह्यत्र कार्थार्थं पादावशेषः सन् घृतप्रस्थाचतुर्गुणो भवति । किंच दशमूल-दीनां चत्वारिंशत्पलेन मयूरैकैः सममदूरान्तरं चतुःषष्टिपलं

१ 'सममयूरं व्यक्तितपरिव्यक्तिपरिग्रहात् पक्षादिवर्जितं' इति पा० ।

काथं द्रोणमाने जले देयम् । किंवा दशमूलादीनां मयूरेण च मिलित्वा यावत् काथं भवति तच्चतुर्गुणं जलमुत्सर्गपरिभाषयेव देयम् । मयुरैरिति जीवनीयगणोक्तदेशभिः, जीवनीयानि हि मधुरप्रकर्षादिह मधुरशब्देनोच्यन्ते ॥ १५८-१६५ ॥

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् । चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च काणिकैः ॥ १६६ ॥ जीवन्तीत्रिफलामेदासृद्धीकधिपरूपकैः । समङ्गाचविकाभार्गाकादमरीसुरदारुभिः ॥ १६७ ॥ आत्मगुतामहामेदातालखर्जूरमस्तकैः । मृणालविसशालुकशृङ्गाजीवकपञ्चकैः ॥ १६८ ॥ शतावरीविदारीध्रुवहतीसारिवायुगैः । मूर्वाश्वदंष्ट्रपृषभकशृङ्गाटककसेकैः ॥ १६९ ॥ रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशटिपौष्करैः । पुनर्वातुगाक्षीरीकाकोलीधन्वासकैः ॥ १७० ॥ खर्जूरक्षोटवाताममृज्जाताभिषुकैरपि । द्रव्यैरेभिर्गन्धालाभं पूर्वकल्पेन साधितम् ॥ १७१ ॥ नस्ये पाने तथाऽभ्यङ्गे वस्तौ चैव प्रयोजयेत् । शिरोरोगेषु सवैषु कासे श्वासे च दारुणे ॥ १७२ ॥ मन्यापृष्ठप्रहे शोषे स्वरभेदे तथाऽर्दिते । योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ॥ १७३ ॥ ऋतुक्लाता तथा नारी पीत्वा पुत्रं प्रसूयते । महामायूरमित्येतद्भूतमात्रेयपूजितम् ॥ १७४ ॥

इति महामायूरघृतम् ।

आबुभिः कुकुटैर्हंसैः शशैश्चापि हि बुद्धिमान् । कल्पेनानेन विपचेत् सर्पिरुध्वगदापहम् ॥ १७५ ॥

एतेनैवेति दशमूलादिमयूरकाथेन यथोक्तविधानकृतेन । द्वितीयखर्जूरशब्देन खर्जूरफलं गृह्यते । अक्षोटवातामादीनि औत्तरापथिकानि । पूर्वयोगोक्तकाथविधानं यथायतेनैव कषायेणेलादिना सिद्धं, तथाऽपि पुनः पूर्वकल्पेनैति वचनेन यथालभिमतिरपेदेन च यथालाभं करणीयत्वं कथक एव, न काथे इति दर्शयति । अत्र प्रयोगभेदे जतुकर्णः—“तत्काथोचितशिक्षिनं दशमूलत्रेयसीबलमधुकेस्रिपलैः सह सर्पिषा जीवनीयकैः पचेत् पयसा काथेऽसिञ्चेव चतुर्के प्रस्थं घृतं यथालाभं जीवनवृंहणवातामाक्षोटत्रिफलापुगमधुकैः खर्जूरतालमस्तकवगेलापौष्करश्वदंष्ट्रातामलकीविसमार्गाकैरुद्राट्टकमृणालरास्नास्थिरासमङ्गाशृङ्गाजडभिः सह तु मायूरं चतुःप्रयोगाद्वर्ज्यवृषदेष्मृतवत्” इति । अत्र मयूरस्यैव मूषकादीन् दर्शयन्नाह—आबुभिरित्यादिना । आबुना मयूरपेक्षया स्वल्पमानेनाप्यत्रैकेनापि साधनं कर्तव्यमित्याहुः ॥ १६६-१७५ ॥

१ “खर्जूरमधुकैश्च सजीरकैः” इति पा० । २ “मधूकाक्षोट”

इति पा० ।

पैत्ते घृतं पयः सेकाः शीता लेपाः सनावनाः । जीवनीयानि सर्पिषा पानाभं चापि पिचतुत् ॥ १७६ ॥ चन्दनोशीरयष्टाहबलाव्याघ्रनखोत्पलैः । श्रीरपिष्टैः प्रदेहः स्याच्छ्रुतेर्वै परिषेचनम् ॥ १७७ ॥ त्वक्पत्रशर्कराकल्कः सुपिष्टस्तण्डुलाम्बुना । कार्योऽवपीडः सर्पिश्च नस्यं तस्यानु पैत्तिके ॥ १७८ ॥ यष्टाह्वचन्दनानन्ताक्षीरसिद्धं घृतं हितम् । नावनं शर्कराद्राक्षामधुकैर्वाऽपि पिचत्ते ॥ १७९ ॥ शूतैर्वैलत्र क्षीरशूतैः । सर्पिश्च नस्यमित्यत्र अवपीडस्य पश्चात् सर्पिषा नस्यं देयम् ॥ १७६-१७९ ॥

कफजे खेदितं धूमनस्यप्रधमनादिभिः । शुद्धं प्रलेपानाञ्चैः कफघ्नैः समुपाचरेत् ॥ १८० ॥ पुराणसर्पिषः पानैस्तीक्ष्णैर्वैस्तिभिरेव च । कफानिलोत्थिते दाहः शोषयो रक्तमोक्षणम् ॥ १८१ ॥ परण्डनलदक्षौमगुग्गुल्वगुरुचन्दनैः । धूमवर्तं पिबेद्गन्धैरकुष्ठतगरैस्तथा ॥ १८२ ॥ सन्निपातभवे कार्यो सन्निपातहिता क्रिया । किमिजे चैव कर्तव्यं तीक्ष्णं मूर्ध्विरेचनम् ॥ १८३ ॥ त्वगन्तीव्याघ्रकरजविडङ्गनवमालिकाः । अपामार्गफलं बीजं नक्तमालशिरिषयोः । श्वकोऽश्मन्तको विवर्धं हरिद्रा हिङ्गु यूथिका १८४ फणिज्जकश्च तैस्तैलमविमूत्रे चतुर्गुणे । सिद्धं स्यात्तावनं चूर्णं चैषां प्रधमनं हितम् ॥ १८५ ॥ फलं शिशुकरज्जाभ्यां सव्योषं चावपीडकः । कषायः स्वरसः क्षारश्चूर्णं कल्कोऽवपीडकः ॥ १८६ ॥ शुक्रतित्तकदुसौद्रकषायैः कवलप्रहः ।

इति शिरोरोगचिकित्सा ।

कफानिलोद्भवे दाह इत्यत्र कफोद्भवे अनिलोद्भवे च सुशुतवचनलालटाशङ्कदेशे दाहः कर्तव्यः । उक्तं हि सुश्रुते—“शिरोरोगाधिमान्धप्रसृतिषु भ्रूलालटाशङ्कप्रदेशेषु दहेत्” (सु. सु. अ. १२) इति । गन्धैरकुष्ठतगरैरिति अगुवादिगन्धैः, कुष्ठतगरवर्जनं चात्र मस्तुल्लङ्घसाववर्जनार्थम् । उक्तं च शालाक्ये—“नतकुष्ठे सावयतो धूमवर्तिप्रयोजिते । मस्तुल्लङ्घं प्रकषेण तस्मात् नैव योजयेत्” इति । व्याघ्रकरजः नखी । श्वधुतः छिक्कारकः ॥ १८०-१८६ ॥—

धूमः प्रधमनं शुद्धिर्धश्चन्दनलङ्घनम् ॥ १८७ ॥

भोज्यं च मुखरोगेषु यथास्यं दोषजुद्धितम् ।

पिप्पल्यगुरुदार्वाचित्यगव्यक्षाररसाज्जनम् ॥ १८८ ॥

पाठां तेजोवर्ती पथ्यां समभागं विचूर्णयेत् ।

मुखरोगेषु सर्वेषु सक्षौद्रं तद्विधारयेत् ॥ १८९ ॥
 सीधुमाधवमाजीकैः श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः ।
 तेजोह्वामभयामेलां समङ्गां कटुकां घनम् ॥ १९० ॥
 पाठां ज्योतिष्मतीं लोभ्रं दावीं कुष्ठं च चूर्णयेत् ।
 दन्तानां धर्षणं रक्तस्त्रावकपट्टरुजापहम् ॥ १९१ ॥
 पञ्चकोलकतालीसपत्रैलामरिचत्वचः ।
 पलाशमुष्ककक्षारयवक्षाराश्च चूर्णिताः ॥ १९२ ॥
 गुडे पुराणे द्विगुणे कथिते गुटिकाः कृताः ।
 कर्कन्धुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मिनि ॥ १९३ ॥
 कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्थाः स्युरमृतोपमाः ।
 गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाञ्जनम् ॥ १९४ ॥
 तेजोह्वा त्रिफला लोभ्रं चित्रकश्चेति चूर्णितम् ।
 सक्षौद्रं धारयेदेतद्गलरोगविनाशनम् ॥ १९५ ॥
 कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ।

इति कालकचूर्णम् ।

मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम् ॥ १९६ ॥
 दार्वीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ।
 मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ॥ १९७ ॥
 मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्तितम् ।

इति पीतकचूर्णम् ।

मृद्रीका कटुका व्योषं दार्वीत्वक् त्रिफला घनम् ॥ १९८ ॥
 मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।
 पाठा रसाञ्जनं मूर्वा तेजोहेति च चूर्णितम् ॥ १९९ ॥
 क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे भिषजितम् ।
 योगास्त्वेते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥ २०० ॥
 कटुकातिविषापाठादार्वीमुस्तकलिङ्गकाः ।
 गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ २०१ ॥
 खरसः कथितो दाव्यां घनीभूतो रसकिया ।
 सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणपहा ॥ २०२ ॥
 तालुशोषे त्वत्तृष्णस्य सर्पिरौत्तरभक्तिकम् ।
 नावनं मधुराः स्निग्धाः शीताश्चैव रसा हिताः ॥ २०३ ॥
 मुखपाके सिराकर्म शिरःकायविरचनम् ।
 मूत्रतैलघृतक्षौद्रक्षौरैश्च कवलग्रहाः ॥ २०४ ॥
 सक्षौद्रास्त्रिफलापाठामृद्रीकाजातिपल्लवाः ।

कपायतिककाः शीताः काथाश्च मुखधावनाः ॥ २०५ ॥

शुकैल्यादि मुखरोगचिकित्सितम् । छुदिरध इति विरेच-
 नम् । दार्वीत्वगिति दार्व्यास्त्वग । रुजापहमिति रोगपीडाह-
 रम् । पञ्चकोलेत्यादौ चूर्णसमुदायाद्गुडो द्विगुणः । कर्कन्धुमात्रा
 इति अष्टमाषकमानाः । केचिद् रोध्रस्थाने लोहं पठन्ति; उक्तं

हि शालाक्ये—“पाठा रसाञ्जनं व्योषं तेजोह्वा त्रिफलाऽ-
 भिक्तः । गृहधूमो यवक्षारो शर्लं चूर्णं तु कालकम्” इति ।
 वातपित्तकफापहा इति प्रत्येकमेव कालादयस्त्रयो योगास्त्रिदोष-
 हराः । रसकियेति घनीभूतरसस्य संज्ञा । तालुशोषे इत्यादौ
 अतृष्णस्येतिपदेन तृष्णायुक्तस्य तालुशोषे औत्तरभक्तिकमपि
 सर्पिःपानं निषेधयति । तालुशोषे च “तृष्णामूर्च्छांपरीताश्च
 गर्भिण्यस्तालुशोषिणः” (सू. अ. १३) इत्यादिना यद्यपि
 स्नेहपानं निषिद्धं, तथाऽपीह औत्तरभक्तिकं सर्पिर्विशेषविधानात्
 कर्तव्यमेव । सिराकर्मणि सिराव्यधनं; तच्च सुश्रुतवचनात्
 तालुनि जिह्वायां च कर्तव्यम् ॥ १८७-२०५ ॥

तुलां खदिरसारस्य द्विगुणामरिमेदसः ।
 प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य चतुर्द्वारेणऽम्भसः पचेत् ॥ २०६ ॥
 द्रोणशेषं कषायं तं पृत्वा भूयः पचेच्छनैः ।
 ततस्तस्मिन् घनीभूते चूर्णाकृत्याक्षभागिकम् ॥ २०७ ॥
 चन्दनं पद्मकोशीरं मञ्जिष्ठा धातकी घनम् ।
 प्रपीण्डरीकं यष्टथाह्वयगेलापन्नकेशरम् ॥ २०८ ॥
 लाक्षां रसाञ्जनं मांसीत्रिफलालोभ्रवालकम् ।
 रजन्यौ फलिनीमैलां समङ्गां कटुफलं वचाम् ॥ २०९ ॥
 यवासागुरुपत्तङ्गैरिकाञ्जनमावपेत् ।
 लघङ्गनखकक्कोलजातिकोशान् पलोन्मितान् ॥ २१० ॥
 कर्पूरकुडवं चापि क्षिपेच्छीतेऽवतारिते ।
 ततस्तु गुटिकाः कार्याः शुष्काश्चास्येन धारयेत् ॥ २११ ॥
 तैलं चानेन कल्केन कषायेण च साधयेत् ।
 दन्तानां चलनग्रंथशौशिर्यक्रिमिरोगनुत् ॥ २१२ ॥
 मुखपाकास्यदौर्गन्ध्यजाढ्यारोचकनाशनम् ।
 स्त्रावोपलेपपैच्छिल्यवैस्वर्यगलशोषनुत् ॥ २१३ ॥
 दन्तास्यगलरोगेषु सर्वेष्वेतत् परायणम् ।
 खदिरादिगुटीकेयं तैलं च खदिरादिकम् ॥ २१४ ॥

इति खदिरादिगुटिका तैलं च ।

तुलामिलादिना खदिरादिगुटिकामाह । द्विगुणामरिमेदस
 इति विद्वदखदिरस्य तु तुले द्वे एव । पतङ्गं रक्तचन्दनम् । लव-
 ङ्गावीनामत्र पलमानत्वम् । दन्तास्यगलरोगाः शालाक्योक्ता
 हेत्याः । परायणमिति परमयनं श्रेष्ठं भेषजमिति यावत् । इति
 मुखरोगचिकित्सा ॥ २०६-२१४ ॥

अरुचौ कवलग्रहा धूमाः समुखधावनाः ।
 मनोह्रमन्नपानं च हर्षणाश्वासनानि च ॥ २१५ ॥
 कुष्ठसौवर्चलाजाजीशर्करामरिचं विडम् ।
 धान्येलापद्मकोशीरपिप्पल्युत्पलचन्दनम् ॥ २१६ ॥
 लोभ्रं तेजोवती पथ्या व्यूषणं सयवाग्रजम् ।
 आर्द्रवाहिमनिर्गसश्चाजाजीशर्करायुतः ॥ २१७ ॥

सतैलमाक्षिकासवेते चत्वारः कवलग्रहाः ।
चतुरोऽरोचकान् हन्युर्वाताद्येकजसर्वजान् ॥२१८॥
कारवीमरिचाजजीद्राक्षावृक्षाम्बुदाडिमम् ।
सौवर्चलं गुडः क्षौद्रं सवोरोचकनाशनम् ॥२१९॥
वस्ति समीरणं, पित्ते विरेकं, वमनं कफे ।
कुर्याद्दृष्टानुकूलानि हर्षणं च मनोज्ञजे ॥२२०॥

इत्यरोचकचिकित्सा ।

अरोचकचिकित्साग्रह — अरुचाविलादि । कुष्ठेलादिना
अर्धश्लोकोक्ताश्चत्वारो योगा वातपित्तकफसन्निपातजेष्वरोचकेषु
कमाज्ज्ञेयाः ॥ २१५-२२० ॥

कर्णशूले तु वातघ्नी हिता पीनसवत् क्रिया ।
प्रदेहाः पूरणं नस्यं पाकस्त्रावे व्रणक्रियाः ॥२२१॥
भोज्यानि च यथादोषं कुर्यात् स्नेहांश्च पूरणान् ।
हिङ्गुतुम्बरशुण्ठीभिस्तैलं तु सार्पणं पचेत् ॥२२२॥
एतद्धि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलनिवारणम् ।
देवदारुवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥२२३॥
तैलं सिद्धं वस्तमूत्रे कर्णशूलनिवारणम् ।
वराटकान् समाहृत्य दहेन्मुद्गाजने नवे ॥२२४॥
तद्भस्म श्रेयोतथेतेन गन्धतैलं विपाचयेत् ।
रसाञ्जनस्य शुण्ठ्याश्च कल्काभ्यां कर्णशूलनुत् ॥२२५॥
शुष्कमूलकशुण्ठानां क्षारो हिङ्गु महौषधम् ।
शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिशु रसाञ्जनम् ॥२२६॥
सौवर्चल्यवक्षारखर्जिकोद्भिदसैन्धवम् ।
भूर्जग्रन्थिविडं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ॥२२७॥
मातुलङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च ।
सैर्बैरैतैर्यथोद्भिदैः क्षारतैलं विपाचयेत् ॥२२८॥
बाधिर्यं कर्णादश्च पूयस्त्रावश्च दारुणः ।
क्रिमयः कर्णशूलं च पूरणादस्य नश्यति ॥२२९॥
मुखकर्णाक्षिरोमेधु यथोक्तं पीनसे विधिम् ।
कुर्याद्भिषक् समीक्ष्यादौ दोषकालबलावलम् ॥२३०॥
इति कर्णरोगचिकित्सा ।

वराटकानिलादौ तद्भस्मेति वराटकदाहभस्म । श्वेतोतयेत्
गालयेत् । गन्धतैलमिति सुगन्धद्रव्यकल्कयुक्तं तैलं, किंवा गन्ध-
द्रव्याधिवासितं तिलोद्भवं तैलम् । शुष्कमूलकैलादिके क्षारतैले
मधुशुक्तं चतुर्गुणमिति मधुप्रधानं शुक्तं चतुर्गुणम् । शुक्तं च
“थन्मस्वादि शुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रनागरम् । धान्यरासौ
विराजन्त्यं शुक्तं बुक्तं तदुच्यते” इति । मातुलङ्गकदलीरसौ तैल-
समौ । अन्ये तु मधुशुक्ताभावपि दापयन्ति; तत्र मधु तैल-

१ ‘स्त्रावयेव’ इति पा० । २ ‘बालमूलकशुण्ठानां’ इति पा० ।

३ ‘तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलदं परम्’ इति पा० । ४ ‘पूरणादस्य
तैलस्य क्रिमयः कर्णमाश्रिताः । क्षिप्रं प्रगाशं गच्छन्ति कृष्णात्रेयस्य
शासनम् ॥ क्षारतैलमेव श्रेष्ठं मुखदन्तामपापहम्’ इति पा० ।

समं, शुक्तं तु चतुर्गुणमिति वदन्ति; तच्चातिहृदयङ्गमं, यतो
जत्कर्णे मधु न पठ्यत एव, मधुनः शुक्तप्रहणेनैव गृही-
तत्वात् । उक्तं च—“मूलकभस्मशताह्वादिक्षारवचाचतुल्लेव-
णकुष्ठदारुक्षारजनागरसोभाजनहिङ्गुधनभूर्जैर्मातुलङ्गकदलीरसै-
श्चतुर्गुणशुक्तैस्तैलं विपक्तं श्रुतिनादबाधिर्यशूलजन्तुग्रम्” इति
॥ २२१-२३० ॥

उत्पन्नमात्रे तरुणे नेत्ररोगे विडालकः ।

कार्यो दाहोपदेहाश्वरोफरागनिवारणः ॥२३१॥
नागरं सैन्धवं सर्पिर्मण्डेन च रसक्रिया ।
निवृष्टं घातिके तद्भस्मधुसैन्धवगैरिकम् ॥२३२॥
तथा शावरकं लोभ्रं घृतघृष्टं विडालकः ।
तद्वत् कार्यो हरीतक्या घृतभृष्टो रजापहः ॥२३३॥
पैत्तिके चन्दनानन्तामजिष्टाभिर्विडालकः ।
कार्यः पत्रकयष्टाह्नमांसीकालीयकैस्तथा ॥२३४॥
गैरिकं सैन्धवं मुस्तं रोचना च रसक्रिया ।
कफे कार्यो तथा क्षौद्रं त्रियङ्गुः समनःशिला ॥२३५॥
सन्निपाते तु सर्वैः स्याद्बहिरङ्गोः प्रलेपनम् ।
पैक्ष्माण्यस्पृश्यता कार्यं संपेके त्वञ्जनं त्र्यहात् ॥२३६॥
आश्रयोतनं मारुतजे काथो विल्वादिभिर्हितः ।
कोष्णः सैरण्डतकरीवृहतीमधुशिशुभिः ॥२३७॥
पृथ्वीकादाविर्मजिष्टालाक्षाद्विमधुकोपलैः ।
काथः सशर्करः शीतः पूरणं रक्तापेचनुत् ॥२३८॥
नागरत्रिफलाभुस्तनिम्बवासारसः कफे ।
कोष्णमाश्रयोतनं मिश्रैरौषधैः सन्निपातके ॥२३९॥
वृहत्येरण्डमूलत्वक् शिशोः पुष्पं ससैन्धवम् ।
अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्बर्तितं क्षारो रोगनुत् ॥२४०॥
सुमनःकोरकाः शङ्खलिफला मधुकं बला ।
पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥२४१॥
सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खानामिः समुद्रजः ।
फेनः शैलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥२४२॥
अमृताह्वा विसं विल्वं पटोलं छागलं शङ्कु ।
प्रगौण्डरीकं यष्टबाहं दार्वीं कालानुसारिवा ॥२४३॥
एषामष्टपलान् भगान् सुयौताञ्जरीरुतान् ।
तोये पक्त्वा रसे पूते भूयः पके रसे घने ॥२४४॥
कर्पं च श्वेतमरिचाज्जातीपुष्पाव्रवात् पलम् ।
चूर्णं क्षिप्त्वा कृता वर्तिः सर्वघ्नी द्रक्प्रसादनी ॥२४५॥
शङ्खप्रवालवैदूर्यलौहताम्रप्लावस्थिभिः ।
स्रोतोऽजश्वेतमरिचैर्वर्तिः सर्वाक्षिरोगनुत् ॥२४६॥

१ ‘रोचनायुस्तलवगैरिकैश्च’ इति पा० । २ ‘प्रक्षाल्य स्पृशतां
कार्यं सन्धेद्भाजनं त्र्यहात्’ इति पा० । ३ ‘निम्बवातालोभरसः
कफे’ इति पा० । ४ ‘सर्वघ्नीति विदोषघ्नी । ‘दोषघ्नी’ इति पा० ।

शाणार्धं मरिचाद्वै च पिप्पल्यणवफेनयोः ।
 शाणार्धं सैन्धवाच्छाणा नव सौवीरकाञ्चनात् २४७
 पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।
 कण्डूकाचकफार्तानां मलानां च विशोधनम् ॥ २४८
 वस्तमूत्रे ज्यहं स्थाप्यमेलाचूर्णं सुभावितम् ।
 चूर्णाञ्जनं हि तैमिर्यक्मिपिष्टमलापहम् ॥ २४९ ॥
 सौवीरमञ्जनं तुल्यं ताप्यो धातुर्मनःशिला ।
 चक्षुष्या मधुकं लोहा मणयः पौष्पमञ्जनम् ॥ २५० ॥
 सैन्धवं शौकरी दंष्ट्रा कतकं चाञ्जनं शुभम् ।
 तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्तिर्वैयमनुत्तमा ॥ २५१ ॥
 कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं ज्यूषणं सिता ।
 फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥ २५२ ॥
 कुकुटाण्डकपालानि वर्तिरेषा व्यपोहति ।
 तिमिरं पटलं काचं मलं चाशु सुखावती ॥ २५३ ॥
 इति सुखावती वर्तिः ।

त्रिफलाकुकुटाण्डवकासीसमयसो रजः ।
 नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनं च सरितां पतेः ॥ २५४ ॥
 आजेन पयसा पिष्ट्वा भावयेत्ताम्रभाजेन ।
 सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्तयेत् ॥ २५५ ॥
 एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः ।
 इति दृष्टिप्रदा वर्तिः ।

वदने कृष्णसर्पस्य निहितं मासमञ्जनम् ॥ २५६ ॥
 ततस्तस्मात् समृद्धस्य सुशुष्कं चूर्णयेद्बुधः ।
 सुमनःकोरकैः शुष्केरधोशैः सैन्धवेन च ॥ २५७ ॥
 एतन्नेत्राञ्जनं कार्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ।
 पिप्पल्यः किंशुकसो वसा सर्पस्य सैन्धवम् २५८
 जीर्णं घृतं च सर्वाक्षिरोगघ्नी स्याद्रसक्रिया ।
 कृष्णसर्पवसा क्षौद्रं रसो धात्र्या रसक्रिया ॥ २५९ ॥
 शस्ता सर्वाक्षिरोगेषु काचार्बुदमलेषु च ।
 धात्रीरसाञ्जनक्षौद्रसर्पिर्मिस्तु रसक्रिया ॥ २६० ॥
 पित्तरक्ताक्षिरोगघ्नी तैमिर्यपटलापहा ।
 धात्रीसैन्धवपिप्पल्यः स्युरल्पमरिचाः समाः २६१
 क्षौद्रयुक्ता निहन्त्यान्ध्यं पटलं च रसक्रिया ।
 इति नेत्ररोगचिकित्सा ।

उत्पन्नमात्रे इत्यादिना नेत्ररोगचिकित्सितमाह । बिडालकः
 नेत्रबहिर्लेपः शालाक्ये उच्यते । निष्ठुष्टमिलादौ तद्वदिति रस-
 क्रियेत्यर्थः । हरीतकी तद्वदिति हरीतकीघृतयुक्तो बिडालकः ।
 सन्निपाते तु सर्वैरिति प्रत्येकवातायुक्ताबिडालकद्रव्यैः प्रलेपनं
 कार्यमित्यर्थः । नेत्राञ्जनं त्र्यहदित्यत्र प्रायोऽक्षिरोगाणां त्र्यहप-
 पाकात् त्र्यहदित्युक्तम् । पाकलक्षणं तन्त्रान्तरे—“प्रशस्त-

वर्मेता चाङ्गोः संरम्भाशुप्रशान्तता । मन्दवेदनता कण्डूः
 पक्षाक्षिगदलक्षणम्” इति । आश्रयतनम् अक्षिकः । सुमनः-
 कोरकाः जातीमुकुलकाः । श्वेतमरिचं शोभाञ्जनीवजम् । डवः
 पक्षिविशेषः प्रसेवकगलः । द्वौ च पिप्पल्यणवफेनयोरिति
 शाणावित्यर्थः । चित्रायामिति चित्रानक्षत्रे । ताप्यो धातुः
 तापीनदीभवो माक्षिकधातुः । चक्षुष्या वनकुलस्थिका । पौष्प-
 मञ्जनं पुष्पाञ्जनम् । अभिन्नचक्षुष इति अभिन्नतारकस्य ।
 कृष्णसर्पलेति मृतकृष्णसर्पस्य ॥ २२१-२६१ ॥—

खालित्ये पलिते वर्यां हरिलोमि च शोधितम् ॥
 नस्यैस्तैलैः शिरोवक्त्रप्रलेपैश्चाप्युपाचरेत् ।
 सिद्धं विदारीगन्धाद्यैर्ज्वनीयैरथापि च ॥ २६३ ॥
 नस्यं स्यादणुतैलं वा खालित्यपलितापहम् ।
 क्षीरात् सहचराद्भृङ्गराजाच्च सौरसाद्रसात् २६४
 प्रस्थैस्तु कुडवस्तैलाद्यष्टाद्वलकविकतः ।
 सिद्धः शिलासमे भाण्डे मेष्टृङ्गादिषु स्थितः २६५
 नस्यं स्याद्विषजा सम्यग्योजितं पलितापहम् ।
 भिषजा क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ २६६ ॥
 उत्पाद्य पलिते देयौ तावुभौ पलितापहौ ।
 मार्कवस्वरसात् क्षीराद्विप्रस्थं मधुकात् पलम् २६७
 तैः पचेत् कुडवं तैलात्तन्नस्यं पलितापहम् ।
 आदित्यवल्ग्या मूलानि कृष्णशैरेयकस्य च ॥ २६८ ॥
 सुरसस्य च पत्राणि पत्रं कृष्णशणस्य च ।
 मार्कवः काकमाची च मधुकं देवदाह च ॥ २६९ ॥
 पृथग्दशपलांशानि पिप्पल्यस्त्रिफलाऽञ्जनम् ।
 प्रपौण्डरीकं मज्जिष्ठा लोभ्रं कृष्णागुरुत्पलम् २७०
 आप्रास्थि कर्दमः कृष्णो मृणालं रक्तचन्दनम् ।
 नीली मल्लतकास्थीनि कासीसं मदन्यतिका २७१
 सोमराज्यसनः शङ्खं कृष्णौ पिण्डीतचित्रकौ ।
 पुष्करार्जुनकाश्मर्याण्याप्रजम्बूफलानि च ॥ २७२ ॥
 पृथक् पञ्चपलांशानि तैः पिष्टैराढकं पचेत् ।
 वैभीतकस्य तैलस्य धात्रीरसचतुर्गुणम् ॥ २७३ ॥
 कुर्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्को भवेद्रसः ।
 लोहपात्रे ततः पूतं संशुद्धमुपयोजयेत् ॥ २७४ ॥
 पाने नस्यक्रियायां च शिरोभ्यङ्गे तथैव च ।
 एतच्चक्षुष्यमायुष्यं शिरसः सर्वरोगनुत् ॥ २७५ ॥
 महानीलमिति ख्यातं पलितघ्नमनुत्तमम् ।
 इति महानीलतैलम् ।
 प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ॥ २७६ ॥

कार्पाकैस्तैलकुडवो द्विगुणामलकीरसः ।
 सिद्धः स प्रतिमशः स्यात् सर्वमूर्धगदापहः ॥२७७॥
 (पलितघ्नो विशेषेण कृष्णात्रेयेण भाषितः ।)
 क्षीरं म्रियालयपृष्ठाह्ने जीवाकायो गणस्तिलाः ॥२७८॥
 कृष्णा वक्त्रे प्रलेपः स्याद्विरिलोमनिवारणः ।
 तिलाः सामलकाश्चैव किञ्चलो मधुकं मधु २७९
 हुं हयेद्रज्येचैतत् केशान्मूर्धप्रलेपनात् ।
 पचेत्सैन्धवशुक्राम्लैर्यश्वर्णं सतण्डुलम् ॥ २८० ॥
 तेनालितं शिरः शुद्धमस्निग्धमुषितं निशि ।
 तत् प्रातस्त्रिफलाद्यौतं स्यात् कृष्णमृदुमूर्धजम् ॥
 अयश्चूर्णोऽम्लपिष्टश्च रागः सत्रिफलो वरः ।
 कुर्याच्छेषेषु रोगेषु क्रियां स्वां चाचिकित्सतात् ।
 शेषेष्वपि च निर्दिष्टा सिद्धौ चान्या प्रवक्ष्यते २८२
 इति खालित्यादिचिकित्सा ।

खालित्ये इत्यादिना खालित्यादिचिकित्सितामाह । हरिलो-
 क्षीति कपिलोक्षी । सहचरः क्षिप्ती । शिलासमे भाण्डे इति
 अरममे पात्रे वा मेषशृङ्गे संस्थितः । आदित्यपण्या मूलाणीति
 आदित्यपण्या सूर्यावर्तः । कृष्णसैरीयकः कृष्णक्षिप्ती । सोम-
 राजी बाकुची । शङ्खं कृष्णं लोहम् । कृष्णपिण्डतन्नित्रका-
 म्नि कृष्णमदनकृष्णचित्रकौ । आदित्यपाकमिति आदित्य-
 र्मिसंयन्त्रादेव पक्वम् । अत्र भागैरिति बहुवचनात् पृथग्भागे
 सिद्धेऽपि पृथगिति पदं न्यायसिद्धस्यापि त्रिफलापृथग्भागस्य
 श्रौतनार्थम् । कल्कभूयस्त्वं चात्र वचनादेव भवन्नपि कल्प-
 नीयम् । तिलाः सामलका इत्यादिशोणाः केशरज्जकाः । पचेत्
 सैन्धवेत्यादौ सैन्धवायश्चूर्णतण्डुलानां समत्वम् । शुद्धमिति
 प्रशालितम् । शेषेषु रोगेष्विति तृक्ष्वासकासज्वररक्तपित्तशोषेषु
 पीनसोपद्रवतयोक्तेषु । शेषेष्वपि च निर्दिष्टा इत्यत्र शेषश-
 न्देन अनुक्तत्रिममंजरीग्रग्रहणम् । आदौ निर्दिष्टा इति सामान्या-
 दिद्वैव दोषानुल्लेखेन त्रिममंजरीरोगोद्दिष्टा चिकित्सा ज्ञेया । सिद्धौ
 चान्या प्रवक्ष्यते इति त्रिममंयायां सिद्धौ वक्ष्यते २६२-२८२

सर्पिष्युपरिभक्तानि खरभेदेऽनिलात्मके ।
 तैलेश्चतुष्पयोगैश्च बलारास्त्रामृताह्वयैः ॥ २८३ ॥
 बर्हिंतिस्तिरिदक्षणां पञ्चमूलशृतान् रसान् ।
 मायूरं क्षीरसर्पिर्वा पिबेच्चूषणमेव वा ॥ २८४ ॥
 पैत्तिके तु विरेकः स्यात् पयश्च मधुरैः शृतम् ।
 सर्पिर्गुंडा घृतं तिकं जीवनीयं वृषस्य वा ॥ २८५ ॥
 कफजे खरभेदे तु तीक्ष्णं मूर्धविरेचनम् ।
 विरेको वमनं धूमो यवाज्जकुटुसवनम् ॥ २८६ ॥
 चत्वार्यभ्यावयोपश्कारमाक्षिकचित्रकान् ।
 लिङ्गाद्वा पिप्पलीपथ्ये तीक्ष्णं मद्यं पिबेच्च सः २८७

१ अयमर्षकोः कतिपुस्तके न पठ्यते । २ 'यष्ट्याहृतिलिकि-
 जन्तुमिद्रामाज्जकानि च' इति पा० ।

रक्तजे खरभेदे तु सघृता जाङ्गला रसाः ।
 द्राक्षाविदारीधुरसाः सघृतशौद्रशर्कराः ॥ २८८ ॥
 यच्चोक्तं क्षयकासघ्नं तच्च सर्वं चिकित्सितम् ।
 पित्तजखरभेदघ्नं सिरावेधश्च रक्तजे ॥ २८९ ॥
 सन्निपाते हिताः सर्वाः क्रिया न तु सिराव्यधः ।
 इत्युक्तं खरभेदस्य समासेन चिकित्सितम् ॥२९०॥
 इति खरभेदचिकित्सा ।

सर्पिष्युपरिभक्तानीत्यादिना खरभेदचिकित्सा माह । वाता-
 दिखरभेदक्षणं यद्यपीह नोक्तं, तथाऽपि राजयश्मचिकित्सो-
 कमेव बोध्यम् । यद्यपि तत्र चिकित्सोका, तथाऽपीह खर-
 भेदस्याधिकृतत्वात् पुनरप्युच्यते । चतुष्पयोगैरिति पानाभ्यङ्ग-
 गण्डूषवस्त्रिप्रयोगैः । बलारास्त्रामृताह्वयैरिति वातव्याधौ वक्ष्य-
 मानानि । त्र्युषणं कासिके प्रोक्तम् । जीवनीयघृतं वातरक्ते वक्ष्य-
 मानम् । वृषघृतं रक्तपित्तचिकित्सोक्तम् । पित्तजखरभेदघ्नं चिकि-
 त्सितमिति संबन्धः । इति खरभेदचिकित्सा ॥२८३-२९०॥

भवन्ति चात्र—

वातपित्तकफा नृणां वस्तिहन्मूर्धसंश्रयाः ।
 तस्मात्तत्स्थानसामीप्याद्वर्तव्या वमनादिभिः २९१

उक्तानुक्तचिकित्सार्थमाह—वातपित्तकफा इत्यादि । वस्ति-
 हन्मूर्धसंश्रया इति यथासंख्येन । तत्स्थानसामीप्यादिति वाता-
 दित्यानेषु वस्त्रादिषु च वमनादीनां कर्मणां मध्ये यस्य कर्मणः
 समीपदोषहरणरूपं सामर्थ्यं भवति तेन कर्मणा हर्तव्या
 इति ॥ २९१ ॥

अध्यात्मलोको वाताद्यैर्लोको वातरवीन्दुभिः ।
 पीड्यते धार्यते चैव विकृताविकृतैस्तथा ॥ २९२ ॥

वातादीनामेव विकृताविकृतानां देहपीडकारकत्वं सदृष्टा-
 न्तमाह—अध्यात्मलोकादि । अध्यात्मलोकः चेतनलोकः । लोक
 इति जगत् । अत्र दृष्टान्ते इन्दुस्थानीयः श्लेष्मा, रितस्थानीयं
 पित्तम् । विकृतैः पीड्यते, अविकृतैर्धार्यते इति व्यवस्था ॥२९२॥

विशद्वैरपि न त्वेते गुणैर्गन्ति परस्परम् ।
 दोषाः सहजसात्म्यत्वाद्भिर्घोरमहीनिव ॥ २९३ ॥

दोषाणां परस्परगुणविरोधात् संभूय कार्यकरणे यथा विरोधो
 न भवति तदाह—विशद्वैरपीति ।—परस्परविशद्वैरपि, यथा-
 श्लेष्मणः ज्ञेहपैच्छिल्यगौरवादीनां वातगुणे रीक्ष्यलाघवादिभि-
 र्विपरीतानां च परस्परपघातकत्वं यद्वृद्धं तदिह दोषसंसर्गे न
 भवति । कुतो न घ्नन्तीत्याह—सहजसात्म्यत्वादिति; स्वाभा-
 विकसात्म्यीभावादित्यर्थः, सात्म्यीभावोऽनुपघातकत्वम् । अयं
 च स्वाभावः कर्मजन्यो वा भवतु वस्तुस्वभावाधीनो वा उभयथा
 वा भवतु, तथाऽप्यचिन्त्य एव; दृष्टत्वाच्च नात्र युक्तिबाधा प्र-
 वति; तेन परस्परगुणपघातव्यभिचारश्चन्द्रिकाकृता शुश्रुते

१ 'संक्रुताः' इति पा० । २ 'विस्तरेणोच्यते' इति पा० ।

प्रपञ्चितः स न भवति । विरुद्धस्याप्यनुपपाते दृष्टान्तमाह—
घोरं विषमहीनिवेति ॥ २९२ ॥ २९३ ॥

तत्र श्लोकः—

त्रिमर्मजानां रोगाणां निदानाकृतिभेषजम् ।

विस्तरेण पृथग्निष्ठं त्रिमर्मीये चिकित्सिते ॥ २९४ ॥

त्रिमर्मजानामिति संग्रहो व्यक्तः ॥ २९४ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूरिते चिकित्सास्थाने त्रिमर्मीयचि-
कित्सितं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने त्रिमर्मीयचिकि-
त्सितं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथात ऊरुस्तम्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह ह्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रिमर्मीये च बहून् रोगान् पञ्चकर्मसाध्यान् दृष्ट्वा पञ्चकर्म-
साध्ये ऊरुस्तम्भे जातस्पर्श आचार्य ऊरुस्तम्भचिकित्सितमे-
वाहः भवति हि विरोधिदर्शनात् तद्विरोधिसर्गं, यथा नकुल-
स्पर्णात् सर्पस्पर्शणम् ॥ १ ॥ २ ॥

श्रिया परमया ब्राह्मया परया च तपःश्रिया ।

अहीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेरुमिव पर्वतम् ॥ ३ ॥

धीधृतिस्मृतिविज्ञानज्ञानकीर्तिश्रमालयम् ।

अग्निवेशो गुरुं काले संशयं परिपृष्टवान् ॥ ४ ॥

भगवन् पञ्च कर्माणि समस्तानि पृथक् तथा ।

निर्दिष्टान्यामयानां हि सर्वेषामेव भेषजम् ॥ ५ ॥

दोषजोऽस्यामयः कश्चिद्यस्य तानि भिषग्वर ! ।

न स्युः शक्तानि शमने साध्यस्य क्रियया सतः ॥ ६ ॥

अस्यूहस्तम्भ इत्युके गुरुणा तस्य कारणम् ।

सलिङ्गभेषजं भूयः पृष्टस्तेनाब्रवीद्गुरुः ॥ ७ ॥

क्षिण्योष्णलघुशीतानि जीर्णाजीर्णं समश्नतः ।

द्रवशुष्कदधिक्षीराम्यान्पौदकांसिषैः ॥ ८ ॥

पिष्टव्यापन्नमद्यातिदिवास्वप्नप्रजागरैः ।

लङ्घनाध्यशानायासमयवेगविधारणैः ॥ ९ ॥

स्नेहाद्यामं चितं कोष्ठे वातादीन्मेदसा सह ।

रुद्धाऽऽशु गौरवादूरू यात्यधोगैः सिरादिभिः ॥१०॥

पूरयन् सक्थिजङ्घोर दोषो मेदोबलोकटः ।

अविधेयपरिस्पन्दं जनयत्यलपविक्रमम् ॥ ११ ॥

महासरसि गम्भीरे पूर्णोऽम्बु स्तिसितं यथा ।

तिष्ठति स्थिरमक्षोभ्यं तद्वदुदगतः कफः ॥ १२ ॥

गौरवायाससङ्कोचदाहरकसुतिकम्पनैः ।

भेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देहं निहन्यसून् ॥ १३ ॥

ऊरु श्लेष्मा समेदस्को वातपित्तेऽभिभूय तु ।

स्तम्भयेत्स्थैर्यं शैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततस्तु सः ॥ १४ ॥

प्राश्रुपं ध्याननिद्रातिस्तेमित्यारोचकज्वराः ।

लोमहर्षश्च छर्दिश्च जङ्घावोः सदनं तथा ॥ १५ ॥

अहीनमिति सर्वदा युक्तम् । समस्तानि मितितानि ।

दोषज इति पदं मानसागन्तुनिरासायं; तन्निरासस्तु तयोः

पञ्चकर्मविषयतया प्रसिद्धत्वात् । तथा दोषजस्याप्यसाध्यस्य

साधने पञ्चकर्माणि न समर्थानीति तन्निरासार्थमाह—साध्यस्ते-

त्यादि । साध्यस्य सत इति संबन्धः । भूय ऊरुस्तम्भस्य

कारणादीनि पृष्ठे गुरुब्रवीदिति संबन्धः । जीर्णाजीर्णं इति

स्तोकजीर्णशेषाजीर्णं इत्यर्थः । आमं चितमिति रसशेषरूपं,

कोष्ठोपलेपान्यामं संचितं, मेदसा सहेति मेदःसहितमामं वाता-

दीनां रोषकं ज्ञेयम् । आमं च ऊरुं गच्छत् त्रिदोषसहितमेव

याति । सिरादिभिरिति सिराधमनीस्रोतोभिः । दोषो मेदोबलो-

कट इति दोष आमसरुद्धो वातादिः । यदा ‘दोषमेदोक्त’

इति पाठः, तदाऽऽस्य विशेषणम् । सक्थिग्रहेणैव यद्यपि

जङ्घावोर्ग्रहं प्राप्तं, तथाऽपि तयोर्भिधानं विशेषेण तत्पूरणे-

पदर्शनार्थम् । अविधेयपरिस्पन्दमिति अस्वाधीनेन्द्रियम्, अल्प-

विक्रममिति अल्पक्रियमक्रियं वा करोतीत्यर्थः । महासरसी-

त्यादिदृष्टान्तेन ऊरुस्तम्भारम्भकप्रधानस्य कफस्य प्रबलतामाह ।

यद्यपि, ऊरुस्तम्भस्य त्रिदोषजन्यत्वमिह तथा सूत्रस्थानेऽपि

“एक ऊरुस्तम्भ आमत्रिदोषसमुत्थानः” (सू. अ. १९) इत्य-

नेनेक्तं, तथाऽपि कफप्राधान्यादत्र कफ उपदिष्टः । अत एवाग्रे

ऊरु श्लेष्मालादिना ऊरुस्तम्भशब्दनिश्चितमुपादासामग्रीं चाह ।

स्थैर्यशैल्याभ्यामित्यनेन स्तम्भनक्रियायां स्थैर्यशैल्योः कफशु-

णयोः कारणतां दर्शयति ॥ ३-१५ ॥

वातशङ्किभिरज्ञानात्तस्य स्यात् स्नेहानात् पुनः ।

पादयोः सदनं सुतिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥ १६ ॥

ऊरुस्तम्भे ज्ञेहप्रयोगजं दोषमाह—वातशङ्किभिरित्यादि ।

वातशङ्कां चास्मिन् सुतिं संकोचादिवातसमानलिङ्गदर्शनाद्भवति ।

अस्य संज्ञेहनदोषाः कृच्छ्रादुद्धरणं तथेत्यनेनेकाः ॥ १६ ॥

जङ्घोरुलानिरत्यर्थं शब्दच्छादाद्वेदना ।

पदं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥ १७ ॥

संस्थाने पीडने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः ।

अन्येनैव हि संभग्रावूरू पादौ च मन्यते ॥ १८ ॥

१ ‘अहीनपूर्वं चन्द्राकांक्षिभ्यो रेवमिवाचलम्’ इति पा० । २ ‘अग्नि-
वेशोऽग्निजं’ इति पा० । ३ ‘क्षिण्योष्णशुशीतानि’ इति पा० ।

यदा दाहार्तितोदातो वैपनः पुरुषो भवेत् ।
ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्या नवम् ॥ १९ ॥

जङ्घोरुलानिरित्यादि तु लक्षणं भिन्नसामग्रीकं ब्रूते । अन्ये तु सर्वमेवैतद्बुद्धिः कृतलेहनप्रयोगोपकृतसमाध्यलक्षणमाहुः । शक्वादाहावेदनेति ईषाहवेदना, अन्ये तु दाहवर्जितवेदनामाहुः ॥ १७-१९ ॥

तस्य न स्नेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं यसात्त्रिवोधत कारणम् ॥ २० ॥

बुद्धये श्लेष्मणो नित्यं स्नेहनं वस्तिकर्म च ।
तत्स्थोद्धरणे चैव न समर्थं विरेचनम् ॥ २१ ॥

कफं कफस्थानगतं पित्तं च वमनात् सुखम् ।
हर्तुमामाशयस्थो च संसनात्ताडुभावपि ॥ २२ ॥

पकाशयस्थाः सर्वेऽपि वस्तिभिर्मूलनिर्जयात् ।
शक्वा न त्वाममेदोभ्यां स्त्वथा जङ्घोरुसंस्थिताः २३

वातस्थाने हि तच्छैत्याद्रयोः स्तम्भाच्च तद्रताः ।
न शक्वाः सुखमुद्धर्तुं जलं निष्ठादिव स्थलात् २४

संप्रति जेह्ववस्यादिप्रतिषेधोपपत्तिमाह—तस्येत्यादि । जेह्वस्य दोषो यद्यपि प्रागेवोक्तः, तथाऽपीदानीं यथा तदोषकारकं स्नेहनं भवति तथा प्रतिपाद्यते । शिरोविरेचनं चात्र सर्वथैवासंभाव्यमानत्वादेव नोपन्यस्तमिति ज्ञेयम् । जेहनमिति पानाभ्यङ्गाभ्यां जेहनम् । वस्तिकर्म चेति जेह्ववस्तिकर्म, तस्यैव श्लेष्मवृद्धिकरत्वात् । किंवा वस्तिकर्मविशेषणं जेहनमिति पदं, तेनाडुवासनमेव लभ्यते; निरुहस्तु विरेचनशब्देनैव शोषनाभिधायिना गृहीतः; अत एव ऊरुस्तम्भदोषोद्धरणसमर्थसोधन-विवरणे एव निरुहोऽप्यत्रोक्तः । उक्तदोषहरणासामर्थ्यं वमन-विरेचननिरुहाणां क्रमेण विवृण्वन्नाह—श्लेष्मस्थानगत इत्यादि । इदं सुखमिति विभक्तिलिङ्गविपरिणामाद्ब्रह्ममाणेऽपि योजनीयम् । ताडुभाविति निर्दुर्तुमसुखाविति पूर्ववद्योजनीयम् । सर्वेऽपि वातपित्तश्लेष्माणः । मूलनिर्जयादितिपदं वमनादिलयेन तथा वस्तिभिरित्यनेन च योग्यं; मूलनिर्जयादिति मूलच्छेदात् । वमनादीनां साध्यं विषयं दर्शयित्वा असाध्यं विषयमाह—शक्वा इत्यादि । तथाऽऽममेदसः स्त्वचत्वेन वमनादीनां जङ्घोरुस्थानेऽसमर्थत्वं ज्ञेयम् । ऊरुस्तम्भदोषस्य वमनाद्यहायत्वे हेत्वन्तसमाह—वातस्थाने इत्यादि । वातस्थाने इति जङ्घोरु-रूपे वातस्थाने । तच्छैत्यादिति वातशैत्यात् ॥ २०-२४ ॥

तस्य संशमनं नित्यं क्षपणं शोषणं तथा ।
युक्त्यपेक्षी भिषक् कुर्यादधिकत्वात्कफामयोः ॥ २५ ॥
सदा रूक्षोपचाराय यवस्यामाकद्रवान् ।
शाकैरलवणैर्दद्याजलतैलोपसाधितैः ॥ २६ ॥

१ 'तयोः' इति पा० । २ 'आधिक्यादामकफयोर्बुद्धयपेक्षः
सदा भिषक्' इति पा० ।

सुनिषण्णकनिम्बार्कवेत्रारग्वधपल्लवैः ।
वायसीवास्तुकैरन्यैस्तैश्च कुलकादिभिः ॥ २७ ॥
क्षारारिष्टप्रयोगाश्च हरीतक्यास्तथैव च ।
मधूदकस्य पिप्पलीया ऊरुस्तम्भविनाशानाः ॥ २८ ॥
समङ्गां शाल्मलीं बिल्वं मधुना सह ना पिबेत् ।
तथा श्रीवेष्टकोदीच्यदेवदारुनतान्यपि ॥ २९ ॥
चन्दनं धातकीं कुष्ठं तालीसं नलदं तथा ।

चिकित्सामाह—तस्येत्यादि । तस्योरुस्तम्भस्य शमनं कर्तव्यं न शोधनमित्यर्थः । क्षपणं शोषणमामकफयोः कुर्यादिति योजना; तत्र क्षपणं सर्वोच्छेदेन, शोषणं द्रवभागविशोषणम् । वायसी काकमाची । कुलकं कारवेकम् । शाल्मलं शाल्मलीवेष्टकम् । एतानि मधुना पिबेदिति संबन्धः ॥ २५-२९ ॥—

मुस्तं हरीतकीं लोघं पत्रकं तिकुरोहिणीम् ॥ ३० ॥
देवदारु हरिद्रे द्वे वचां कटुकुरोहिणीम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं सरलं देवदारु च ॥ ३१ ॥
चव्यं चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकीम् ।
भल्लातकं समुलां च पिप्पलीं पञ्च तान् पिबेत् ३२
सक्षौद्रानर्धश्लोकोक्तान् कल्कान् रुद्रहापहान् ।

मुस्तमित्यादिकाः पञ्च योगा अर्धश्लोकोक्ता ऊरुग्रहा-
पहाः ॥ ३०-३२ ॥—

शाङ्गैर्धां मदनं दन्तीं वत्सकस्य फलं वचाम् ॥ ३३ ॥
मूर्वामारग्वधं पाठां करञ्जं कुलकं तथा ।
पिबेन्मधुयुतं तुल्यं चूर्णं वा वारिणाऽऽहुतम् ॥ ३४ ॥
सक्षौद्रं दधिमण्डौऽप्यूरुस्तम्भविनाशनम् ।
मूर्वामतिविषां कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणीम् ॥ ३५ ॥
पूर्वेवह्मगुलं मूत्रे रात्रिस्थितमथापि वा ।
खण्क्षीरीमतिविषां मुस्तं तेजोवर्ती वचाम् ॥ ३६ ॥
सुराहं चित्रकं कुष्ठं पाठां कटुकुरोहिणीम् ।
लेहयेन्मधुना चूर्णं सक्षौद्रं वा जलाहुतम् ॥ ३७ ॥
फलीं व्याघ्रनखं हेम पिबेद्वा मधुसंयुतम् ।
त्रिफलां पिप्पलीं मुस्तं चव्यं कटुकुरोहिणीम् ॥ ३८ ॥
लिह्याद्वा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भादितो नरः ।

शाङ्गैश्चा गुषा । खादुकण्टकं विकटुतम् । पूर्ववदिति पूर्वेण संबध्यते । गुग्गुलं च मूत्रे उपितं पिबेदिति योज्यम् । जला-
हुतं 'पिबेत्' इति शेषः । फली न्यग्रोधः । हेम नागकेश-
रम् ॥ ३३-३८ ॥—

अपतर्पणजञ्चेत् स्यादोषः संतर्पयेद्वि तम् ॥ ३९ ॥
युक्त्या जाङ्गलजैर्मांसैः पुराणैश्चैव शालिभिः ।
रूक्षणाद्वातकोपश्चेच्चिद्वानाशार्तिपूर्वकः ॥ ४० ॥

१ 'लचां' इति पा० । २ 'पूर्ववदा पिबेत्तोत्रे' इति पा० ।
३ 'कटुकं' इति पा० ।

क्षेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्थो वातामयापहः ।
 पीलुपर्णी पयस्या च राक्ता गोक्षुरको वचा ॥ ४१ ॥
 सरलागुष्पाठाश्च तैलमेभिर्विपाचयेत् ।
 सक्षौद्रं प्रसृतं तस्मादञ्जलिं वाऽपि ना पिबेत् ॥ ४२ ॥
 कुष्ठश्रीवेष्टकोटीच्यसरलं दारु केशरम् ।
 अजगन्धाऽश्वगन्धा च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ॥ ४३ ॥
 सक्षौद्रं मात्रया तच्चाप्युस्तम्भमार्दितः पिबेत् ।
 (रौक्ष्यान्मुक्त ऊरुस्तम्भान्ततश्च स विमुच्यते ॥ ४४ ॥)
 द्वे पले सैन्धवात् पञ्च शुण्ठ्या ग्रन्थिकचित्रकात् ।
 द्वे द्वे भल्लातकास्थीनि विंशतिर्द्वे तथाऽऽढके ॥ ४५ ॥
 आरनालात् पचेत् प्रस्थं तैलस्यैतैरपत्यदम् ।
 गृध्रस्यूरुग्रहाशौतिं सर्ववातविकारनुत् ॥ ४६ ॥
 पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादष्टकद्वरः ।
 तैलप्रस्थः समो दग्धा गृध्रस्यूरुग्रहापहः ॥ ४७ ॥

इत्यष्टकद्वरतैलम् ।

आवस्थिकं क्रममाह—अपतर्पणज इत्यादिना । रुक्षणादि-
 त्यादिना क्षेहविधानमावस्थिकं, तेन सामान्येनात्र विहितक्षेह-
 निषेधेन समं न विरोधः, अस्य विधेरपवादत्वात् । पीलुपर्णी
 मोरटः, राक्ताभेद इत्यन्ये । सक्षौद्रमिति पादिकक्षौद्रम् । अज-
 गन्धा अजमोदा । भल्लातकास्थीनि विंशतिरिति आकृतिमानेन ।
 पलाभ्यामिति पिप्पल्यादिसमुदायात् पलाभ्याम् । अष्टकद्वर
 इति तैलादष्टगुणं कद्वरं यस्मिन् तैलप्रस्थे स अष्टकद्वरः कद्वरं
 तक्रम् ॥ ३९-४७ ॥

इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।

श्लेष्मणः क्षपणं त्वन्यद्वाह्यं शृणु चिकित्सितम् ॥ ४८ ॥
 वल्मीकमृत्तिका मूलं करञ्जस्य फलं त्वचम् ।
 इष्टकानां ततश्चूर्णैः कुर्यादुत्सादनं भृशम् ॥ ४९ ॥
 मूलैर्वाऽप्यश्वगन्धाया मूलैरर्कस्य वा मिषक् ।
 पिचुमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥ ५० ॥
 क्षौद्रसर्पवल्मीकमृत्तिकासुतुर्तैर्मिषक् ।
 गाढमुत्सादनं कुर्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥ ५१ ॥
 दन्तीद्रवन्तीसुरसासर्षपेष्वपि बुद्धिमान् ।
 तर्काशीशिशुसुरसाविश्ववत्सकनिम्बजैः ॥ ५२ ॥
 पत्रमूलफलेस्तोयं शृतमुष्णं च सेचनम् ।
 पिष्टं तु सर्षपं मूत्रेऽध्युषितं स्यात् प्रलेपनम् ॥ ५३ ॥
 वत्सकः सुरसं कुष्ठं गन्धास्तुम्बुरुशिशुकौ ।
 हिंसां कर्मूलवल्मीकमृत्तिकाः सकुटेरकाः ॥ ५४ ॥
 दधिसैन्धवसंयुक्तं कार्यमेतैः प्रलेपनम् ।
 (ऊरुस्तम्भविनाशाय मिषजा जानता क्रमम् ॥ ५५ ॥)

१ अयमर्थश्लोकः कृत्स्नपुस्तके न पठ्यते । २ 'हिङ्गवर्कमूल' ०
 इति पा० । ३ अयमर्थश्लोको हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते ।

इयोनाकं खदिरं विव्वं बृहत्सौ सरलासनौ ।
 शोभाञ्जनकतर्कारीश्वदंष्ट्रासुरसार्जकान् ॥ ५६ ॥
 अग्निमन्थकरञ्जौ च जलेनोत्काथ्य सेचयेत् ।
 प्रलेपो मूत्रपिष्टैर्वाऽप्यूरुस्तम्भनिवारणः ॥ ५७ ॥
 कफक्षयार्थं शक्येषु व्यायामेष्वनुयोजयेत् ।
 स्थलान्याक्रामयेत् कल्पं शर्कराः सिकतास्था ५८
 प्रतारयेत् प्रतिश्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
 सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥ ५९ ॥
 तथा विशुक्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत् ।

पिचुमर्दः निम्बः । द्रवन्ती दन्तीभेदः । तर्कारी जयन्ती ।
 गन्धा इति अगुर्वाद्युक्ता इह ग्राह्याः । कुटेरकः पर्णासः । शक्येषु
 वोढुं शक्येषु । कल्पमिति प्रातः । शिवामिति हिंस्रजलजन्तुर-
 हितां गुग्म्यां च । ननु जलप्रतरणं कथमस्य श्लेष्मक्षयकरं भवति ?
 यस्माज्जलसंयन्धमात्रेण श्लेष्मवृद्धिरेव प्राप्ता । उच्यते—जलेन
 बहिर्निर्गच्छदूष्मणो निरुद्धस्यान्तःप्रवेशाच्छ्लेष्मसंघातभेदनं
 भवति, तथा प्रतरणक्रियया श्लेष्मा विच्छिद्यते, समानामिमतां
 क्रियाऽप्यत्र योग्यत्वात् क्रियत एव । उक्तं हि—“भवेत् कदा-
 चित् कार्याऽपि विरुद्धाभिमतया क्रिया” (चि. अ. ३०)
 इति ॥ ४८-५९ ॥—

श्लेष्मणः क्षपणं यत् स्याच्च च मासुतमावहेत् ॥ ६० ॥
 तत् सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
 शरीरं बलमग्निं च कार्षेया रक्षता क्रिया ॥ ६१ ॥

अनुक्तचिकित्सापरिग्रहार्थमाह—श्लेष्मण इत्यादि ६० ॥ ६१

तत्र श्लोकः—

हेतुः प्राशूपलिङ्गानि कर्मायोग्यत्वकारणम् ।
 द्विविधं भेषजं चोक्तमूरुस्तम्भचिकित्सिते ॥ ६२ ॥
 इत्यग्निवेशाकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढब-
 लसंपूरिते चिकित्सास्थाने ऊरुस्तम्भचिकि-
 त्सितं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

हेतुरित्यादिप्रसंगः । कर्मायोग्यत्वकारणमिति पञ्चकर्मायो-
 ग्यत्वे हेतुः ‘बृद्धये श्लेष्मण’ इत्यादिनोक्तो ज्ञेयः । द्विविधमिति
 आन्तरं बाह्यं च । भेषजमिति औषधम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामनु-
 वेददीपिकायां चिकित्सितस्थाने ऊरुस्तम्भचिकित्सितं
 नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

१ ‘व्यायामेष्वेनं शक्येषु चोत्सजेत्’ इति पा० । २ ‘निरुद्धसा-
 न्तःप्रवेशादिह श्लेष्मा विच्छिद्यते’ इति पा० । ३ ‘मासं तोपनम्’
 इति पा० ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

ऊरुस्त्वम्भेषेजेन विरुक्षणाद्वातप्रकोपो भवतीति संबन्धा-
दुरुस्त्वम्भानन्तरं वातव्याधिचिकित्सितमुच्यते । तत्र वात एव
व्याधिर्वातव्याधिरिति पक्षे वात एव तत्तद्बुध्यसंप्राप्तः सर्वाङ्गका-
ङ्गरूपतामापन्नो विविधपीडाकर्तृत्वाद्वातव्याधिश्चर्यते; यदा तु
वाताव्याधिर्वातव्याधिरिति पक्षस्तदा वातदोषाद् दोषद्वयसं-
मूर्च्छनविशेषरूपः सर्वाङ्गकाङ्गरूपो व्याधिर्वातव्याधिश्चर्यते ।
ज्वरादयस्तु यद्यपि वाताहुत्यन्ते, तथाऽपि ते दोषान्तरेणापि
वातं विना भवन्तीति कृत्वा नात्र शब्दे वातव्याधिश्चन्देनो-
च्यन्ते । येऽपि चात्र कफपित्ताहतवातविकारा वातव्याधित्वेन
वक्तव्याः, तेऽपि प्रधानं वातं विना न भवन्तीति कृत्वा वातव्या-
धिरुपा एव । न च वाच्यं यथा वातिका नानात्मजा व्याधयः
पृथक् चिकित्सोच्यन्ते, तथा पित्तजाः कफजाश्च चिकित्सन्ता-
मिति; यतः पित्तकफकृतानां नानात्मजानां व्याधीनां न तथा
प्राधान्यं यथा वातजानां; तेन वातजानामेवाविष्कृततमानां
पृथक् चिकित्सोच्यते, कफपित्तजानां त्वाविष्कृतानां वमनविर-
चनादिका कफपित्तचिकित्सेति हेयम् ॥ १ ॥ २ ॥

वायुरायुर्वर्षं वायुर्वायुधाता शरीरिणाम् ।

वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रमुर्वायुश्च कीर्तितः ॥ ३ ॥

वायोर्विकारान् हापयितुं स्वभावज्ञानानन्तरीयकत्वाद्विकृति-
ज्ञानस्य स्वभावमेव तावदाह—वायुरित्यादि । यद्यपि शरीरेन्द्रि-
यसरचात्मसंयोग आयुः, तथाऽपि तादृशसंयोगे प्रधानत्वाद्
प्रकृतिस्थो वायुरप्यायुरुच्यते । एवं बलस्यापि हेतुर्वायुरिति कृत्वा
शरीराधारतया बलाधारहेतुर्वायुरेव बलमित्युक्तः । विश्वता
प्रभुता च वायोर्वातकलकलीये प्रतिपादितैव ॥ ३ ॥

अव्याहतगतितर्यस्य स्थानस्यः प्रकृतौ स्थितः ।

वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्वीतरोगः समाः शतम् ४

वायुरायुर्हेतुत्वं दर्शयद्वाह—अव्याहतेत्यादि । अव्याहत-
गतितः अपरित्यक्तस्वर्गः । स्थानस्य इति निर्वर्णः । प्रकृतौ
स्थित इति अक्षीणवृद्धः । वीतरोग इति नीरोगः ॥ ४ ॥

प्राणोदानसमानात्यव्यानापानैः स पञ्चधा ।

देहं तन्वयते सम्यक् स्थानेध्वव्याहतश्चरन् ॥ ५ ॥

स्थानं प्राणस्य मूर्धोरः कण्ठजिह्वास्यनासिकैः ।

ध्रीवनश्चक्षुद्धारव्हासाहारादि कर्म च ॥ ६ ॥

उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरः कण्ठ एव च ।

वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नौर्जोबलवर्णदि कर्म च ॥ ७ ॥

१ 'वातव्याधित्वेनोच्यन्ते' इति पा० । २ 'अनाहतमार्गः' इति
पा० । ३ 'मूर्धोरः कण्ठजिह्वास्यनासिकाः' इति पा० ।

खेददोषाम्बुवाहीनि क्षोतांसि समधिष्ठितः ।

अन्तरेश्च पार्श्वस्थः समानोऽसिबलप्रदः ॥ ८ ॥

देहं व्याप्नोति सर्वं तु व्यानः शीघ्रगतिर्गुणाम् ।

गतिप्रसारणाक्षेपनिमेषादिक्रियः सदा ॥ ९ ॥

वृषणौ बस्तिमेदं च नाभ्यूरु वंक्षणौ गुदम् ।

अपानस्थानमन्त्रस्थः शुक्रमूत्रशकृन्ति च ॥ १० ॥

सृजत्यार्तवगमौ च युक्ताः स्थानस्थिताश्च ते ।

स्वकर्म कुर्वते देहो धार्यते तैरनामयः ॥ ११ ॥

प्राणोदानेखादिना व्यवहारार्थं संज्ञोपदर्शनपूर्वकं प्राणादीनां
स्थानं कर्म चाह । देहं तन्वयते इति धारयते । स्थानेति
वक्ष्यमाणान्तीयस्थानेषु । आहारादीन् अतिप्रवृणद्वाक्विधा-
रणादीनि पृच्छन्ते । कर्म चेति प्राणस्य वायोः रित्यर्थः । प्राणोदा-
नयोर्यद्यपि समानमुरःस्थानं, तथाऽपि कर्मभेदाद्भेद एव; यथै-
कग्रहस्थितमालाकारकुम्भकारयोः । प्रयतनं प्रयत्नः, ऊर्ज
उत्साहः; प्रयत्नादिकर्मत्वेन प्रयत्नौर्जोबलवर्णनिष्पादनमुच्यते ।
खेददोषाम्बुवाहीनीत्यादौ खेदवाहीनि तथा अम्बुवाहीनि च
क्षोतांसि क्षोतोविमाने (वि. अ. ५) पृथगेवोक्तानि हेयानि,
दोषवहानि च क्षोतांसि सर्वशरीरचराण्येव, उक्तं हि "वातपित्त-
श्लेष्मणां पुनः सर्वशरीरचराणां सर्वक्षोतांस्यनभूतानि"
(वि. अ. ५) इति । गतीत्यादौ आदिशब्देनाकुम्भनप्रसारणा-
दीनां च प्रवृत्तयः । अन्त्रस्थ इति अन्त्राणि पापान्स्थानमित्यर्थः ।
सृजतीति निःसारयतीति यावत् । आर्तवगमौ च सृजतीति
संबन्धः । एतानि कर्माणि यादृशाः कुर्वन्ति तदाह—युक्ता
इत्यादि; युक्ता इति अव्यापत्ताः । स्थानस्थिता इति यथोक्तस्थान-
स्थिताः । यस्मादेवंभूता अतो देहो धार्यते तैरनामयः
॥ ५-११ ॥

विमार्गस्था ह्युक्ता वा रोगैः स्वस्थावकर्मजैः ।

शरीरं पीडयन्त्येते प्राणानाशु हरन्ति च ॥ १२ ॥

सङ्ख्यामप्यतिवृत्तानां तज्ज्ञानं हि प्रधानतः ।

अशीतिर्नखभेदाद्या रोगाः सूत्रे निदर्शिताः ॥ १३ ॥

तातुच्यमानान् पर्यायैः सहेतूपक्रममञ्चूणु ।

केवलं वायुमुद्दिश्य स्थानभेदात्तथाऽऽवृत्तम् ॥ १४ ॥

वातानां वैशुष्यकार्यमाह—विमार्गस्था इत्यादि । स्वस्थानक-
र्मजैरिति यस्य वायोर्धत् स्थानमुक्तं तस्यानगतैः, तथा धीवनादि
यद्वायोः कर्मोक्तं तज्ज्ञैश्च रोगैः शरीरं पीडयन्ति प्राणान् वा
महता रोगेण हरन्ति च । अत्र च वायोरेव भूरिप्रधानरोग-
कर्तृतया भिन्नचिकित्साप्रयोजकाः पञ्चभेदा उक्ता न पित्तक-
फयोः, अनतिप्रयोजनत्वात् । तथा हि तन्त्रान्तरे पित्तमपि
पाचक-रञ्जक-साधकालोचक-आजकभेदात् पञ्चविधमुक्तं; तेषां च
यथाक्रमं जठरहृदयदृष्टित्वकस्थानत्वमुक्तं; तथा श्लेष्माऽपि
बोधक-श्लेष्मक-तर्पकावलम्बक-क्षेदकभेदात् पञ्चविधः, तेषां च

१ 'शुक्रमूत्रशकृन्तिः' इति पा० ।

स्थानानि यथाक्रमं हृदयमाश्रयजिह्वाशिरःसंधयः, कर्माणि च यथाक्रममवलम्बन-क्लेद-न-रसवैधनाक्षतर्पण-संधि-संश्लेषाणि पृथ-गुक्तानि । प्रकृतवातव्याधिकथनायात्र संख्यादिनिर्देशः । तज्जानामिति पञ्चवातजानाम् । सूत्रे इति महारोगाध्याये (सू. अ. २०) । उच्यमानानिति नखभेदाधीन यथास्थूलसूच्यमानान् । पर्यायैरिति संज्ञान्तरैः । कथं पुनस्तोऽशीतिनखभेदाद्या उप-दिष्टाः ? उच्यते—केवलं वायुमुद्दिश्य केचिद्वदा वेपथ्वाद्य उक्ताः, तथा चावृत्तं वातमुद्दिश्य केचिदुक्ताः “लिङ्गं पितावृत्ते दाहस्तृष्णा” इत्यादिना ॥ १२-१४ ॥

रुक्षशीतात्पल्लवध्वज्यवायातिप्रजारैः ।
विषमादुपचाराच्च दोषास्तृक्ष्वणवादिति ॥ १५ ॥
लङ्घनप्लवनात्पल्लवध्वज्यवायातिविचेष्टितैः ।
धातूनां संक्षयान्तिताशोक्रोगातिर्कषणात् ॥ १६ ॥
दुःखशय्यासनात् क्रोधादिवाय्वमाद्र्यादपि ।
वेगसंधारणादामादभिधातादभोजनात् ॥ १७ ॥
मर्माघाताद्गजोष्ठाश्वशीघ्रयानापतंसनात् ।
देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ॥ १८ ॥
करोति विविधान् व्याधीनं सर्वज्ञैकाङ्गसंश्रितान् ।

संप्रति निदानमाह—रुक्षेत्यादि । विषमादुपचारादिति उप-चारवैकल्यात् । दोषास्तृग्नित्वादी दोषशब्देन पुरीषमपि शृण्वते । अपतंसनं गजादिभ्यः पतनं, किंवा अवतंसनं धातूनां कषणम्; उक्तं हि खरनादे—“विलिखत्यतिवैकल्याद्यत् स्मृतमुल्लेखनं हि तत् । विकर्षत्यतिधातून् यत्तच्चोक्तमव(प)तंसनम्” इति । रिक्तानीति तुच्छानि, लेहादिगुणस्थानीत्यर्थः ॥ १५-१८ ॥—
अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ १९ ॥
आत्मरूपं तु तद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः ।

अव्यक्तं लक्षणमित्यादिना पूर्वरूपमाह । आत्मरूपमिति वर्त-मानरोगरूपम् । अपायो लघुता पुनरिति वातव्याधीनामपायोऽ-पगमनं शरीरस्य लघुता वातव्याधिलिङ्गविगमेन, शरीरकल्यतेति यावत्; किंवा अपायो लघुता न सर्वथा वातलिङ्गभावः, येन प्रकृतलिङ्गानि सन्त्येव ॥ १९ ॥—

सङ्कोचः पर्वणां स्तम्भो भेदोऽस्त्रां पर्वणामपि ॥ २० ॥
लोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः ।
खाण्ड्यपाङ्गल्यकुक्षत्वं शोषोऽङ्गानामनिद्रता ॥ २१ ॥
गर्भशुक्ररजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुप्तता ।
शिरोनासाक्षिजवृणां व्रीवायाश्चापि हुण्डनम् ॥ २२ ॥
भेदस्तोदातिरक्षाक्षेपो मोहश्चायास एव च ।

१ ‘अत्र वैशेषिकं पूर्वरूपं निषेधयति’ इति पा० । २ ‘अपायो ह्यायोश्चक्रेन वातव्याधिलिङ्गानामपगमगतत्वमिव, लघुता च शरीरस्य’ इति पा० ।

एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ॥ २३ ॥
हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्दोगविशेषकृत् ।

कुपितानां कार्यमाह—संकोच इत्यादि । एते च संकोचादयो व्याधयोऽपि भवन्ति; उक्तं हि—“व्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः” (नि. अ. ८) इति । हुण्डनं शिरः-प्रभृतीनामन्तःप्रवेशः; अन्ये तु केशभूमिस्फुटनं शङ्खल-लाटभेदश्च शिरोहुण्डनं, नासाहुण्डनं घ्राणनासाः, अक्षिहु-ण्डनम् अक्षिभ्युदासः, जत्रुहुण्डनं वक्षउपरोधः, व्रीवाहुण्डनं व्रीवास्तम्भः । वातव्याधिविशेषोत्पादे हेतुमाह—हेतुस्थान-विशेषादित्यादि । हेतुविशेषः पितावरणादिः, स्थानविशेषः कोष्ठादिः, किंवा हेतुकृतः स्थानविशेषः; उक्तं हि—“प्रकु-पितास्तु प्रकोपणविशेषाद् दूष्यविशेषान् दूषयन्तः” (वि. अ. ६) इत्यादि । केचित्तु ‘देहे स्थानविशेषाच्च’ इति पठन्ति ॥ २०-२३ ॥—

तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ॥ २४ ॥
ब्रध्नहृद्रोगगुल्माशःपार्श्वशूलं च मारुते ।
सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणमञ्जनं ॥ २५ ॥
वेदनाभिः परीतश्च स्फुटन्तीवायस्य सन्धयः ।
ग्रहो विष्णुमूत्रवातानां शूलाभ्यानामशमकरीः ॥ २६ ॥
जङ्घोन्निक्रिपात्पृष्ठोर्गशोषौ गुदस्थिते ।
हृन्नाभिपार्श्वोदररुक्कृष्णोद्गारविस्फुरिकाः ॥ २७ ॥
कासः कण्ठस्थशोषश्च श्वासश्चाभाशस्थिते ।
पक्षाशयशोषोऽन्धकूर्जं शूलाटोपौ करोति च ॥ २८ ॥
कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ।
श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्याद्दृष्टसमीरणः ॥ २९ ॥
त्वग्रक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते ।
आतन्यते सरागा च पर्वरुक् त्वकृष्यितेऽनिले ॥ ३० ॥
रजस्तीव्राः ससंतापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः ।
गात्रे चारुणि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ॥ ३१ ॥
गुर्वङ्गं तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं तथा ।
सरुक् श्रमिमतमर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥ ३२ ॥
भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिशूलं मांसबलक्षयः ।
अस्त्रमः संतता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ ३३ ॥
क्षिप्रं सुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।
विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ ३४ ॥
बाह्याभ्यन्तरमायामं खलिं कुक्षत्वमेव च ।
सर्वाङ्गैकाङ्गोर्गांश्च कुर्यात् स्रायुगतोऽनिलः ॥ ३५ ॥
शरीरं मन्दरुक्षोर्गं शुष्यति स्पन्दते तथा ।
सुप्तास्तन्यो महत्यो वा सिरा वाते सिरागते ॥ ३६ ॥

वातपूर्णद्वितीस्पर्शः शोथः सन्धिगतेऽनिले ।

प्रसारणाकुञ्चनयोः प्रवृत्तिश्च सवेदना ॥ ३७ ॥

(इत्युक्तं स्थानभेदेन वायोऽलक्षणमेव च ।)

स्थानविशेषकृतमेव व्याधिभेदमाह—तत्र कोष्ठाश्रिते इत्यादि । सर्वाङ्गकृपिते इति कृत्स्नदेहकृपिते । गुदस्थिते इति उत्तरगुदस्थिते । आतन्यते विस्तारयते । भुक्त्वा स्तम्भ इति भुक्त्वतो गात्रस्तम्भो भवतीति । युर्वैज्जित्यादि मांसगे मेदीगे च लक्षणं समानं, तथा भेदोऽस्थिपर्वणामित्यादि अस्थिमज्ज-गयोः समानं लक्षणम् । समानेऽपि लक्षणे विविधाशितपीतीयो-क्तविशिष्टधातुलक्षणेर्विशेष उच्यते । संततेति सौतबन्धा । क्षिप्रं सुभति वक्रातीति व्यायकाले क्षिप्रं सुभति वा चिरं धारयते, तथा गर्भमपि क्षिप्रं सुभति वा चिरं धारयति । विवृतमिति व्याख्यादिनानाविकारयुक्तं गर्भं जनयति । बाह्य-व्यादिना स्नायुगतवातलक्षणत्वेनोक्तानि बहिरायामासीन्यपे कर्ष्यानि । मन्दरुक्षशोफमिति मन्दरुजं मन्दशोफं च । सुप्ता इति निःस्पन्दाः ॥ २४-३७ ॥—

अतिवृद्धः शरीरार्धमेकं वायुः प्रपद्यते ।

यदा तदोपशोष्यासुखाहुं पादं च जातु च ॥ ३८ ॥

तस्मिन् सङ्कोचयत्यर्थं मुखं जिह्वं करोति च ।

वक्रीकरोति नासाभ्रूलालाक्षिहनुस्तथा ॥ ३९ ॥

ततो वक्रं ब्रजत्यास्ये भोजनं वक्रनासिकम् ।

स्तब्धं नेत्रं कथयतः क्ष्वयथुश्च निष्ठूहाते ॥ ४० ॥

दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ता कला सज्जति चास्य चाक् ।

दन्ताश्चलन्ति बाध्यते श्रवणौ भिद्यते स्वरः ॥ ४१ ॥

पादौ हस्ताक्षिजङ्घोऽरुशङ्खश्रवणगण्डरुक् ।

अर्धे तस्मिन्मुखाधौ वा केवले स्यात्तद्वर्दितम् ॥ ४२ ॥

इदानीमतिलबलात् वातविकारानभिधातुसुशतोऽर्धितमाह—

अतिवृद्ध इत्यादि । अतिवृद्धग्रहणेन वायोर्बलवत्प्रकोपमाह । एकमिति वामं दक्षिणं वा संकोचयति बाहुं, पादं, जातु च; वक्रं च जिह्वं करोति । वक्रं व्रजति भोजनमिति न समं मुखेन खादति, किंतु वक्रैकदेशेन । शीनेति अगममीरा । जिह्वेति कुटिला । समुत्क्षिप्तेति अतिवृत्तिरिति । कलेति अव्यक्ता । बाध्यते श्रवणमिति यद्यपि एकपार्श्वश्रवणो विकारोऽयं, तथाऽपि प्रभा-वात् कर्णयोर्बाधाऽत्र भवति । केवल इति अर्धे एव न कृत्स्ने । मनु यदा देहार्धव्यापित्वमर्दितस्य तदाऽर्धितेन अर्धाङ्गस्य को भेदः ? ब्रूमः—अर्धितो वेगितया न सर्वकालं भवति, अर्धा-

ङ्गस्तु सर्वकालं व्याप्य भवति; उक्तं हि—“स्वस्थः स्यादर्दि-तादीनां मुहुर्वागमे गते” इति । किंवा यथोक्तविशिष्टलक्षणोऽ-र्धितः, अधोङ्ग तु नेतानि सर्वाणि भवन्ति ॥ ३८-४२ ॥

मन्ये संश्रित्य वातोऽन्तर्यदा नाडीः प्रपद्यते ।

मन्यास्तम्भं तदा कुर्यादन्तरायामसंक्षितम् ॥ ४३ ॥

अन्तरायाम्यते ग्रीवा मन्या च स्तम्भ्यते भृशम् ।

दन्तानां दंशनं लाला पृष्ठायाम्; शिरोग्रहः ॥ ४४ ॥

जुम्भा वदनसङ्गश्चाप्यन्तरायामलक्षणम् ।

(इत्युक्तं स्त्वन्तरायामो)

मन्ये इत्यादिना अन्तरायाममाह । अन्तर्यदा नाडीः प्र-पद्यते इति मन्यासंबन्धा एव अन्तर्गताः सिराः प्रपद्यत इत्यर्थः । अन्तरायामसंक्षितमिति एवंविधो मन्यास्तम्भ अन्तरायाम उच्यते; अपरस्तु मन्यास्तम्भो वक्ष्यमाणबहिरायाम इति वक्तव्यः । तन्त्रान्तरे तु मन्यास्तम्भ आयामयोः पूर्वरूपत्वे-नोक्तः । अन्तरायाम्यत इति अन्यैः आकृष्यते । पृष्ठायाम इति पृष्ठबहिर्निर्गतिः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥—

बहिरायाम उच्यते ॥ ४५ ॥

पृष्ठमन्याश्रिता बाह्याः शोषयित्वा सिरा बली ।

वायुः कुर्यादनुस्तम्भं बहिरायामसंक्षमम् ॥ ४६ ॥

चापवन्नायामानस्य पृष्ठतो नीयते शिरः ।

उर उत्क्षिप्यते मन्या स्तब्धा ग्रीवाऽवमुच्यते ॥ ४७ ॥

दन्तानां दंशनं जुम्भा लालास्त्रावश्च वाग्रहः ।

जातवेगो निहन्त्येष वैकल्यं वा प्रयच्छति ॥ ४८ ॥

पृष्ठेत्यादि बहिरायामलक्षणम् । पृष्ठमन्याश्रिता इति पृष्ठानु-गतमन्यासंबन्धाः । बाह्या इति सिराविशेषणम् । बाह्याश्च सिराः पृष्ठगता एव । केचित्तु पृष्ठमन्याश्रित इति वातविशेषणं पठन्ति । पृष्ठतो नीयते इति पृष्ठं प्रति आकृष्यते । जातवेग इति उद्वेगः । एतौ चायामौ “बाह्याभ्यन्तरमायामं खर्हौ कुञ्जत्वमेव च । सर्वाकाङ्क्षोर्गाश्च कुर्वात स्नायुगतोऽनिलः” इत्यनेन स्नायुगतानिलजन्मायुक्तौ, इह च सिरागतवातजन्मत्वे-नोक्तौ, तेनोभयवचनात् सिरास्नायुगतवातजन्मावेव भवतः । उक्तं ह्यन्यत्र—“महादेहवर्षी वायुः सिराः सन्नायुकण्डराः । मन्यापृष्ठाश्रिता बाह्याः संशोष्यायामयेद्देहिः” इत्यादि ४५-४८

हनुमूले स्थितो बन्धात् संक्षयत्यनिलो हनु ।

विचृतास्यत्वमथवा कुर्वात स्त्वधमवेदनम् ॥ ४९ ॥

हनुग्रहं च संस्तभ्य हनुं(नुं)संवृतवक्रताम् ।

हनुस्तम्भसंकोचयोर्लक्षणमाह—हनुमूले स्थित इत्यादि । संक्षयतीति व्यावयति । विचृतास्यत्वमथवेति अत्राथवाशब्देन

१ ‘अग्रवृत्तिः’ इति पा० । २ अयमर्थकोकः कस्मिन्पुस्तके न पश्यते । ३ ‘अनुबद्धा’ इति पा० । ४ ‘व्याकथ्येव्याति’ इति पा० । ५ ‘वक्रदंशिनः’ इति पा० । ६ ‘डवला’ इति, ‘डफला’ इति च पा० । ७ ‘पाथे’ इति पा० ।

१ ‘पृष्ठाक्षेपः’ इति पा० । २ अयमर्थकोको हस्तलिखितपुस्तके न पश्यते । ३ ‘अभ्यन्तरेण’ इति पा० । ४ ‘अतिवेगः’ इति पा० । ५ ‘कुर्वात संवृतमाननम्’ इति पा० ।

संवृतवक्त्रता पाक्षिकी चापेक्षते । संस्तभ्येति निश्चलीकृत्य संवृ-
तमुखतां करोति । एतद्वयमपि हनुस्त्वम् एव ॥ ४९ ॥—

मुहुराक्षिपति कुक्षो गात्राण्याक्षेपकोऽनिलः ॥ ५० ॥

पाणिपादं च संशोष्य सिराः सन्नायुकण्डराः ।

मुहुरित्यादि आक्षेपलक्षणम् ॥ ५० ॥—

पाणिपादशिरःपृष्ठशोणीः स्तम्नाति मारुतः ॥ ५१ ॥

दण्डवत्स्तब्धगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ।

पाणिपादं च संशोष्येत्यादि दण्डाक्षेपकसंप्राप्तिकथनम् ।

पाणिपादशिर इत्यादि दण्डकलक्षणम् ॥ ५१ ॥—

स्वस्थः स्यादर्दितादीनां मुहुर्वैगो गतेऽगते ॥ ५२ ॥

पीड्यते पीडनैस्तैस्त्रैर्भिषगोतान् विवर्जयेत् ।

अर्दितादीनां दण्डकान्तानां समानं रूपमाह—स्वस्थः स्याद-
र्यादि । अर्दितहनुस्त्वमादिषु यत्र मुहुर्मुहुर्वैगित्वं दृश्यते तद-
र्दितान्तर्गतमेव ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥—

हृत्कैवं मारुतः पक्षं दक्षिणं वाममेव वा ॥ ५३ ॥

कुर्याच्चैधानिवृत्तिं हि रुजं वाक्स्तम्भमेवं च ।

गृहीत्वाऽर्धं शरीरस्य सिराः स्नायुर्विशोष्य च ॥ ५४ ॥

पादं संकोचयत्येकं हस्तं वा तोदयच्छलकृतम् ।

एकाङ्गरोगं तं विद्यात् सर्वार्थं सर्वदेहजम् ॥ ५५ ॥

हृत्कैमित्यादि पक्षवलयक्षणम् । गृहीत्वाऽर्धमित्यादि एका-
ङ्गलक्षणम् । सर्वार्थं सर्वदेहजमिति सर्वाङ्गलक्षणम् ॥ ५३-५५ ॥

स्फिक्पूर्वा कटिपृष्ठोरजानुजङ्घापदं क्रमात् ।

गृध्रसी स्तम्भरुकोर्दंष्ट्रेष्ठाति स्पन्दते मुहुः ॥ ५६ ॥

वाताद्रातकफातन्द्रागौरवारोचकान्विता ।

खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलवमोटनी ॥ ५७ ॥

स्फिक्पूर्वाद्यादि । प्रथमं स्फिक् स्तम्भरुकोर्दंष्ट्रेष्ठाति, पश्चात्तु
कटिपृष्ठोरजानुजङ्घापदं गृह्णाति सा गृध्रसी वातात्; वातक-
फात्तु सा पूर्वोक्तलक्षणा सती तन्द्रावन्विता भवति; एवं गृध्र-
सीद्वयं 'द्वे गृध्रस्यौ वाताद् वातकफाच्च' (सू. अ. १९) इत्य-
नेनोक्तं विवृतं भवति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

स्थानानामनुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत् ।

अनुक्तनखभेदादिपरिग्रहार्थमाह—स्थानानामित्यादि । शो-
षान् नखभेदादीन् नखगुल्फादीनानुरूपैर्लिङ्गैर्भेदशूलादिभिर्नि-
र्दिशेदिति ज्ञेयम् । केचित् 'स्थानानामनुरूपैः' इति पठन्ति । तत्र
नखस्थानानुरूपं भेदसंज्ञानुरूपं च लिङ्गं नखस्फुटनरूपं भवति ।
एवं चापरखातविकारेष्वपि महारोगोक्तेषु स्थानानुरूपलिङ्गयो-
गोऽनुसर्तव्यः ।—

१ 'मुहुर्वैगो गते' इति पा० । २ 'वाक्स्तम्भमेव च' इति पा० ।

३ 'पवनान् कुशलो भिषक् । सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वदेहानुरोऽनिले'
इति पा० । ४ 'क्रमात्' इति पा० । ५ 'ययोक्तलक्षणा' इति पा० ।

सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पिताद्यैरुपलक्षयेत् ॥ ५८ ॥

वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च (वा) ।

वातपित्तकफा देहे सर्वेभ्योतोऽनुसारिणः ॥ ५९ ॥

वायुरेव हि सूक्ष्मत्वाद्भयोस्तत्राप्युदीरणः ।

कुपितस्तौ समुद्भूय तत्र तत्र क्षिपन् गदान् ॥ ६० ॥

करोत्यावृतमार्गत्वाद्रसार्दीश्वोपशोषयेत् ।

वातस्य पितादिसंसारं ज्ञापयन्नाह—सर्वेष्वित्यादि । पिता-
द्यैरिति पित्तकफरक्तपुरीषादिभिः । अथावृतस्य वायोः कथं
कुपितत्वं भवति यावता आवृतो दुर्बल एव भवतीत्याह—
वायोरित्यादि । धातुक्षयादिति सारख्यात् । मार्गावरणेन वेग-
प्रतिबन्धादेव कुपितो भवति । अथ भवतु मार्गरोधाद्वात-
कोपः । आवरणेन तु पितेन कफेन चास्य कथं न संबन्धो
भवतीत्याह—वातपितेत्यादि । त्रितयमेलकेऽपि वायोः प्राधा-
न्यमाह—वायुरेव हि सूक्ष्मत्वादिति; सूक्ष्ममार्गानुरोधादित्या-
वरकत्वात् । तस्मात् त्रिष्वपि दोषेषु वायुरेवोक्तन्यायेन प्रधानम्,
अतः कुपितः पित्तकफौ समुद्भूय ताभ्यामावृतमार्गांऽपि तत्र
तत्र प्रवेशे गदान् करोति; तथा रसादीश्च तत्र तत्र क्षिपन्
संशोषयेत् ॥ ५८-६० ॥—

लिङ्गं पितावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमैः ॥ ६१ ॥

कटुम्ललवणोष्णैश्च विदाहः शीतकामिता ।

शैत्यगौरवशूलानि कट्टाद्युपशयोऽधिकम् ॥ ६२ ॥

लङ्घनायासरुक्षोष्णकामिता च कफावृते ।

रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसान्तरजो भृशम् ॥ ६३ ॥

भवेत् सरागः श्वयथुर्जायन्ते मण्डलानि च ।

कठिनाश्च विवर्णाश्च पिडकाः श्वयथुस्तथा ॥ ६४ ॥

हर्षः पिपीलिकानां च संचार इव मांसगे ।

चलः क्षिग्धो मृदुः शीतः शोफोऽङ्गेष्वरुचित्तथा ६५

आढ्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृतः ।

स्पर्शमस्त्र्याऽऽवृते तूष्णं पीडनं चाभिमन्दति ॥ ६६ ॥

संभज्यते सीदति च सूचीभिरिव नुषते ।

मज्जावृते विनामः स्याज्जृम्भणं परिवेष्टनम् ॥ ६७ ॥

शूलं तु पीड्यमाने च पाणिभ्यां लभते सुखम् ।

शुक्रावेगोऽतिवेगो वा निष्फलत्वं च शुक्रगे ॥ ६८ ॥

भुक् कुक्षौ च रुजोर्गो शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ।

मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं बस्तौ मूत्रावृतेऽनिले ॥ ६९ ॥

वर्चसोऽतिविबन्धोऽधः स्वे स्थाने परिक्रन्तति ।

व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ॥ ७० ॥

चिरात् पीडितमग्नेन दुःखं शुष्कं शक्यं सृजेत् ।

श्रोणीवंक्षणपृष्ठेषु रुक्विलोमश्च मारुतः ॥ ७१ ॥

१ 'द्वयोस्तत्राप्युदीरणः' इति पा० । २ 'क्षमः' इति पा० ।

३ 'विनमति जृम्भते परिवेष्टते' इति पा० ।

अस्वस्थं हृदयं चैव चर्वसा त्वावृतेऽनिले ।

आवरणकृतं वातकोपं दर्शयित्वा आवरणविशेषकृतं लिङ्गमाह—लिङ्गं पितावृते इत्यादि । कट्टावुपशय इति कट्टाणादिकफविपरितोषशयः । अधिकमिति वातहरैरप्युपशयो नाधिको भवतीति दर्शयति । मांसगे इति मांसावृते । मांसगतस्य रक्तादिगतस्य च वातस्य पूर्वमेव लक्षणमुक्तम्, इह तु रक्तावावृतस्य लक्षणमुच्यते इति विशेषः । आढ्यावातेति आयुर्वेदसंज्ञेयं मेदसाऽऽवृतवातस्य । स्वस्थाने इति पक्षाशये । परिक्रन्तति परिकर्तिकां जनयति ॥ ६१-७१ ॥—

सन्धिच्युतिर्हनुस्तम्भः कुक्ष्यं कुञ्जताऽर्दितः ॥७२॥
पैक्षाघातोऽङ्गसंशोषः पङ्कजं खुदवातता ।
स्तम्भनं चाढ्यावातश्च रोगा मज्जास्थिग्राह्ये ॥७३॥
पते स्थानस्य गाम्भीर्याद्यन्नात् सिध्यन्ति वा न वा ।
नवान् बलवतस्त्वेतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ॥ ७४ ॥

साध्यासाध्यविभागमाह—सन्धिच्युतिरित्यादि । अत्र कुञ्जत्वपङ्कत्वयो यद्यपि साक्षात् प्रपञ्चितास्तथापि शेषातिदेशेनैव तत्क्षणं ज्ञेयम् । खुदवातता गुल्फवातता, किंवा संधिगतवातता । मज्जास्थिग्राह्य इति मज्जास्थ्यावृतमज्जास्थिगतवातजन्मा इत्यर्थः । स्थानस्य गाम्भीर्यादिति गाम्भीर्यस्थानाश्रितत्वात्; अन्ये तु गाम्भीर्यं कृतास्पदत्वमाहुः । यन्नात् सिध्यन्ति वा नवेति पाक्षिसिद्धिचनमितरवैद्याभिप्रायेण ज्ञेयम्; आचार्यस्तु आचार्यप्रकृत्यो वा वैद्यः साधयत्येव बलात्, इतरवैद्यस्तु नावश्यं सर्वत्राव्याहतज्ञानो भवति, तेन संशयाभिधानं; ततश्च न पारमार्थिकी संदिग्धता एतादृशानां साधयतां प्रतीति ज्ञेयम् । नवानामन्येषां निरुपद्रवताया साध्यतामाह—नवानित्यादि । उपद्रवाश्चात्र शङ्गाप्रादिकयाऽऽनुक्ता अपि सामान्योपद्रवलक्षणयुक्ता एव केचिद्वदा विज्ञेयाः; किंवा अध्यायशेषे 'द्वदोगो विद्वधिः' इत्यादिना वक्ष्यमाणा उपद्रवा ज्ञेयाः ॥ ७२-७४ ॥

क्रियामतः परं सिद्धां वातरोगापहां शृणु ।
केवलं निरुपस्तम्भमादौ ज्ञेहरुपाचरेत् ॥ ७५ ॥
वायुं सर्पिर्वसातैलमज्जपानैर्नरं ततः ।
ज्ञेहृक्कान्तं समाध्वास्य पयोभिः ज्ञेहयेत् पुनः ॥७६॥
यूषैर्प्राभ्याम्बुजानुपरसैर्वा ज्ञेहसंयुतैः ।
पायसैः कृशरैः साम्लवणैरनुवासनैः ॥ ७७ ॥
नाचनैस्तर्पणैश्चैत्रैः सुखिभ्यं खेदयेत्ततः ।
स्वभ्यक्तं ज्ञेहसंयुक्तैर्नाडीप्रस्तारसङ्कैः ॥ ७८ ॥
तथाऽन्यैर्विविधैः खेदैर्यायोगमुपाचरेत् ।
जेर्होक्तं खिन्नमङ्गं तु वक्तं स्वधमथापि वा ॥ ७९ ॥

१ 'गात्रकेशः' इति पा० । २ 'सन्धिच्युतिः पक्षवधः' इति पा० ।
३ 'श्वान्येः' इति पा० । ४ 'जिह्वार्द्र' इति पा० ।

शनैर्नामयितुं शक्यं यथेष्टं शुष्कदारुवत् ।
हर्षतोदरुगयामशोथस्तम्भग्रहादयः ॥ ८० ॥
खिन्नस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चोपजायते ।
ज्ञेहश्च धातुसंशुष्कान् पुष्पात्याशु प्रयोजितः ॥८१॥
बलमशिवलं पुष्टिं प्राणाश्चाप्यभिवर्धयेत् ।
असकृत् पुनः ज्ञेहैः खेदैश्चाप्युपपादयेत् ॥ ८२ ॥
तथा ज्ञेहसुदी कोष्ठे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ।

अवसरप्राप्तं क्रियामाह—क्रियामत इत्यादि । केवलमित्यादौ केवलमिति असंशुद्धम् । निरुपस्तम्भमिति अनाशुद्धम् । कैः ? ज्ञेहैः । कथं चोपाचरेदित्याह—सर्पिर्वसातैलमज्जपानैरिति । ज्ञेहपानप्रयोगानन्तरं कर्तव्यमाह—नरं ततः ज्ञेहक्कान्तमित्यादि । ज्ञेहक्कान्तमिति ज्ञेहपानोद्विग्नं ज्ञेहगानं च । समाध्वास्येति विश्रमयित्वा । ज्ञेहयेदिति परं तर्पणं पानैरित्यन्तं यावदनुवर्तते । अन्यैरिति कुडीभूखेदादिभिः । यथायोगमिति सर्वथा ज्ञेहपूर्वकखेदम् । ज्ञेहपूर्वकखेदगुणमाह—जेर्होक्तं खिन्नमित्यादि । खेदाध्याये "ज्ञेहपूर्वं प्रयुक्तैः" (सू. अ. १४) इत्यादिनोक्तोऽप्ययं ज्ञेहपूर्वकखेदगुणः पुनः प्रकरणागतत्वाद्बुध्यते । आशु प्रयोजित इति परं पुष्पातीत्यनेन संबध्यते । अनिलामया न तिष्ठन्ति न स्थायिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ ७५-८२ ॥

यद्यनेन सदोषत्वात् कर्मण न प्रशाम्यति ॥ ८३ ॥
मृदुभिः ज्ञेहसंयुक्तैरौषधैस्तं विशोधयेत् ।
घृतं तिक्वकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ॥ ८४ ॥
पयसैरपण्डितैर्वा पिबेद्दोषहरं शिवम् ।
खिग्गाम्लवणोष्णाधैराहारैर्हि मलक्षितः ॥ ८५ ॥
स्रोतो बद्धाऽनिलं कृध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ।
दुर्बलो योऽविरेच्यः स्यात्तं निरुहैरुपाचरेत् ॥ ८६ ॥
पाचनैर्वीपनीर्यैर्वा भोजनैस्तथुतैर्नरम् ।
संशुद्धस्योत्थिते चाशौ ज्ञेहखेदौ पुनर्हितौ ॥ ८७ ॥
स्वादाम्लवणखिग्गधैराहारैः सततं पुनः ।
नावनैर्धूमपानैश्च सर्वानेवोपपादयेत् ॥ ८८ ॥
इति सामान्यतः प्रोक्तं वातरोगचिकित्सितम् ।

यद्यनेन सदोषत्वादित्यादि । अत्र केवलो निरुपस्तम्भश्च वायुधिकस्यत्वेनाधिकृतः, तस्य सदोषत्वमनुपपन्नं; ततः सदोषत्वं कर्मणि योजनीयं; तेन कर्मणोऽविशुद्धत्वाद् वायुर्न प्रशाम्यति, कर्मणश्चोक्तस्याप्यत्राशुद्विग्नजनकत्वात्; वक्ष्यति हि "खिग्गाम्लवणोष्णाधैराहारैर्हि मलक्षितः" इत्यादि । किंवा सदोषत्वादित्यनेनोत्तरकालीनं वायोः संशमनमुच्यते, असंशुद्धत्वमनुपस्तम्भत्वं च यदुक्तं तदुपक्रमारम्भकाले ज्ञेयम् । सदोषत्वं च ज्ञेहप्रयोगेणागुपशमे संशोधनकरणे च हेतुः । समलत्वमेनोत्तरकालीनं कुतो भवतीत्याह—खिग्गधैर्यादि । दुर्बलो योऽविरेच्य

१ 'विश्रासयित्वा' इति पा० । २ 'वशाति तं बद्धा' इति पा० ।

इति दुर्बलत्वप्रकरणविरेच्य इत्यर्थः । तथा हि “अनास्थाप्या-
स्त्वजीर्णा” (सि. अ. २) इत्यादी अतिदुर्बलः पठितः । अत्यर्थं
दुर्बलतया वस्त्यनहंसिपि विधिमाह—पाचनैर्दांपनीयैवेति ।
पाचनं किञ्चिद्दीपनं, यथा पटोलं दीपनं; दीपनं किञ्चिद्वा-
पाचनं यथा त्रिफला; उक्तं हि सुश्रुते—“त्रिफला कफपि-
तानी मेककुष्ठविनाशिनी । चक्षुष्या दीपनी च” (सु. सू. अ.
३८) इति; अतः पाचनैरित्यस्य दीपनैरिति विशेषणं कृतम् ।
भोज्यैर्वा तद्युतैरिति पाचनदीपनसंयुक्तैर्भोज्यैः । उचित्ये चाम्नौ
इति वीति बहो ॥ ८३-८८ ॥—

विशेषतस्तु कोष्ठस्य वाते क्षारं पिबेच्चरः ॥ ८९ ॥
पाचनैर्दांपनैर्युक्तैरस्त्रैर्वा पाचयेन्मलान् ।
गुदपक्काशयस्य तु कर्मोदावर्तनुदितम् ॥ ९० ॥
आमाशयस्य शुद्धस्य यथादोषहरीः क्रियाः ।
सर्वाङ्गकुपितेऽभ्यङ्गो वस्त्यः सातुवासनाः ॥ ९१ ॥
खेदाभ्यङ्गावगाहाश्च हृद्यं चाघ्नं त्वगाश्रिते ।
शीताः प्रदेहा रक्तस्य विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ ९२ ॥
विरेको मांसमेदःस्थे निरूहाः शमनानि च ।
बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥ ९३ ॥
हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्य बलशुक्रकरं हितम् ।
विबद्धमार्गं दृष्ट्वा वा शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥ ९४ ॥
विरिक्तप्रतिभुक्तस्य पूर्वोक्तां कारयेत् क्रियाम् ।
गर्भे शुक्ले तु वातेन बालानां चापि शुष्यताम् ९५
सिताकाश्मयंमयुर्कैर्हितमुत्थापने पयः ।
हृदि प्रकुपिते सिद्धमंशुमत्या पयो हितम् ॥ ९६ ॥
मत्स्यान्नाभिप्रदेशस्य सिद्धान् विव्वशलाढुभिः ।
वायुना वेष्ट्यमाने तु गात्रे स्यादुपनाहनम् ॥ ९७ ॥
तैलं संकुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम् ।
बाहुशीर्षगते नस्यं पानं चौत्तरभक्तिकम् ॥ ९८ ॥
बस्तिकर्म त्वयो नामेः शस्यते चावपीडकः ।

स्थानविशेषेण क्रियाविशेषमाह—विशेषतस्त्वित्यादिना अधो
नामेः शस्यते चावपीडक इत्यन्तेन । क्षारं यवक्षारम्, उक्तं
हि “यावश्चक्रः क्षंसीयपाचनीयावोत्रानां” (सु. अ. २५) इति;
किंवा क्षारमिति ग्रहण्यादिनिर्दिष्टं दीपनक्षारम् । उदावर्ततुल्यकर्म
निर्माये “तं तैलशीतज्वरनाशनार्कं” (वि. अ. २६)
इत्यादिनोक्तं ज्ञेयम् । खेदा इत्यादि त्वगगतानिलचिकित्सितम् ।
प्रहर्षः मनोहर्षणम् । विरेचनानन्तरं प्रतिभोजितो विरिक्तप्रति-
भुक्तः । पूर्वोक्तमिति शुक्रजननदार्ढ्यं क्रियाम् । उत्थापने इति
पुष्टिजनने सितादिभिः सिद्धं पयो हितम् । अंशुमती शालपर्णी ।
मत्स्यानिता नाभिप्रदेशे कुपिते वाते मत्स्या विव्वशलाढुभिः समं

१ ‘क्षीरं’ इति पा० । २ ‘पाचनीये रसैर्युक्तैर्यैर्वा’ इति पा० ।

सिद्धा देयाः । नाभिप्रदेशकोपश्च वातस्यानुकोऽपीह तत्र अव-
शूलतोदादिभिर्ज्ञेयः । वेष्ट्यमान इति अवमोच्यमाने । उपनाहनं
च वातहरद्रव्यैरेव कर्तव्यम् । नस्ये पाने च औत्तरभक्तिकं माष-
सैन्धवसाधितमेव तैलं ज्ञेयम् । तत्र च माषस्य काथः, सैन्ध-
वस्य कल्कः । सर्पिषोऽवपीडकः यत्र सर्पिः पीत्वा तत्पीडक-
मर्षं भुज्यते ॥ ८९-९८ ॥—

अर्दिते नावनं मूर्ध्नि तैलं तर्पणमेव च ॥ ९९ ॥
नाडीखेदोपनाहाश्चाप्यानूपपिशितैर्हिताः ।
खेदनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ॥ १०० ॥
अन्तराकण्डरागुल्फं सिरा वस्त्यग्निकर्म च ।
गृध्रसीपु प्रयुज्जीत खड्ग्यां तूष्णोपनाहनम् ॥ १०१ ॥
पायसैः कुशरैर्मोसैः शस्तं तैलघृतान्वितैः ।
द्वयात्तानने हतुं खिन्नामङ्गुष्ठाभ्यां प्रपीड्य च ॥ १०२ ॥
प्रदेशिनीभ्यां चोद्यम्य चिबुकोद्यमानं हितम् ।
अस्तं स्वं गमयेत्स्थानं स्त्वथं खिन्नं विनामयेत् ॥ १०३ ॥

अर्दितादिचिकित्सामाह—अर्दिते इत्यादि । तर्पणमिति नाव-
नविशेषणं; किंवा तर्पणं संतर्पणमेव । अन्तराकण्डरागुल्फं सिरैरिति
कण्डरागुल्फयोर्मध्ये सिराव्यधनं कर्तव्यम् । गृध्रसीष्विति बहु-
वचनं व्यक्तमेतदा । व्यात्ताननमिति विवृतास्यम् । प्रदेशिनी
अङ्गुष्ठानन्तराऽङ्गुली ॥ ९९-१०३ ॥

प्रत्येकं स्थानद्वय्यादिक्रियावैशेष्यमाचरेत् ।

अनुक्तविशेषचिकित्सोपग्रहणार्थमाह—प्रत्येकमित्यादि ।
स्थानं पक्षाशयादि, दूष्यं रसरक्षादि, आदिग्रहणादावरणग्रह-
णम् । स्थानद्वयापेक्षः क्रियाविशेषस्तु ‘कोष्ठस्य’ इत्यादि-
नैवोक्तः ॥—

सर्पितैलवसामज्जसेर्काभ्यञ्जनवस्त्यः ॥ १०४ ॥
स्निग्धाः खेदा निवातं च स्थानं प्रावरणानि च ।
रसाः पयांसि भोज्यानि स्वाद्वमलवणानि च ॥ १०५ ॥
वृंहणं यच्च तत् सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम् ।

सर्ववातविकारसमानं चिकित्सितमाह—सर्पितैलमित्यादि
॥ १०४ ॥ १०५ ॥—

बलायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा रसे ॥ १०६ ॥
अजशीर्षाम्बुजानूपमांसादपिशितैः पृथक् ।
साधयित्वा रसान् स्निग्धान्दध्यमलव्योषसंस्कृतान् ॥
भोजयेद्वातरोगातं तैर्व्यकलवर्णैरनम् ।
एतैरेवोपनाहांश्च पिशितैः संप्रकल्पयेत् ॥ १०८ ॥
घृततैलयुतैः सारसैः क्षुण्णस्निग्धैरनस्थिभिः ।
पत्रोक्ताथपयस्तैलद्रोण्यः स्युरवगाहने ॥ १०९ ॥

१ ‘कण्डराङ्गुली’ इति पा० । २ ‘व्यादितास्ये’ इति पा० ।
३ ‘क्रियां सर्वत्र कारयेत्’ इति पा० । ४ ‘पानाभ्यञ्जनं’
इति पा० ।

स्वभ्यक्तानां प्रशस्यन्ते सेकाश्चानिलरोगिणाम् ।
 आनुपौदकमांसानि दशमूलं शतावरीम् ॥ ११० ॥
 कुलत्थान् बदरान्माषांस्तिलाभ्राह्मां यवान् बलाम् ।
 वसादप्यारनालाह्लैः सह कुम्भ्यां विपाचयेत् ॥ १११ ॥
 नाडीखेदं प्रयुज्जीत पिष्टैश्चाप्युपनाहनम् ।
 तैश्च सिद्धं घृतं तैलमभ्यङ्गं पानमेव च ॥ ११२ ॥
 मुस्तं किण्वं तिलाः कुष्ठं सुराह्नं लवणं नतम् ।
 दधिक्षीरचतुःश्लेहैः सिद्धं स्यादुपनाहनम् ॥ ११३ ॥
 उत्कारिकावेसवारक्षीरमाषतिलौदनैः ।
 परण्डवीजगोधूमयवकोलस्थिरादिभिः ॥ ११४ ॥
 सस्नेहैः सरजं गात्रमालिष्य बहलं भिषक् ।
 परण्डवैवैधीयाद्रात्रौ कल्पं विमोक्षयेत् ॥ ११५ ॥
 क्षीराम्बुना ततः सिक्तं पुनश्चैवोपनाहितम् ।
 मुञ्चेद्वात्रौ दिवाबद्धं चर्मभिश्च सलोमभिः ॥ ११६ ॥
 फलानां तैलयोनीनामम्लपिष्टान् सुशीतलान् ।
 प्रदेहाउपनाहान् गन्धैर्वातहरैरपि ॥ ११७ ॥
 पायसैः कृशैश्चैव कारयेत् स्नेहसंयुतैः ।

बलाया इत्यादौ पृथक्शब्दाद् बलादयश्चयः साधनद्रव्य-
 प्रयोगाः, तेष्वजशीर्षादयश्चत्वारः पृथक् साध्याः, एवं द्वादश
 रखा भवन्ति । कल्पमिति प्रभाते । फलानां तैलयोनीनामिति
 तिलातस्यादीनाम् । प्रदेहाउपनाहान्श्चैत्यत्र प्रदेह उपनाहापेक्षया
 तनुलम्पः । गन्धैरिति अनुवायैः ॥ १०९-११७ ॥—

रूक्षशुद्धानिलातानामतः स्नेहान् प्रचक्ष्महे ॥ ११८ ॥
 विविधान् विविधव्याधिप्रशमायामृतोपमान् ।
 द्रोणेऽम्भसः पचेद्भागान् दशमूलाञ्चतुण्डलान् ॥ ११९ ॥
 यवकोलकुलत्थानां भागैः प्रस्थोन्मिदैः सह ।
 पादशोषे रसे पिष्टैर्ज्वनीयैः सदाकैरैः ॥ १२० ॥
 तथा खर्जूरकाश्मर्यद्राक्षवदरफलमुभिः ।
 सक्षीरैः सर्पिषः प्रस्थः सिद्धः केवलवातनुत् ॥ १२१ ॥
 निरत्ययः प्रयोक्तव्यः पानाभ्यञ्जनवस्तिषु ।
 चित्रकं नागरं राक्षां पौष्करं पिप्पलीं शटीम् ॥ १२२ ॥
 पिष्ट्वा विपाचयेत् सर्पिर्वातरोगहरं परम् ।
 बलाविल्वव्यते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ॥ १२३ ॥
 तस्य शुक्तिः प्रकुञ्चो वा नस्यं मूर्धगतोऽनिले ।
 ग्राम्यानुपौदकानां तु भिरवाऽस्थीनि पचेज्जले ॥ १२४ ॥
 तं स्नेहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ।
 जीवकर्षेभकास्फोताविदारिकापिकच्छुभिः ॥ १२५ ॥
 वातत्रैर्ज्वनीयैश्च कल्कैर्द्विक्षीरभागिकम् ।
 तत्सिद्धं नावनाभ्यङ्गात्तथा पानानुवासनात् ॥ १२६ ॥

सिरापर्वस्थिकोष्ठस्थं प्रणुदत्याशु मादतम् ।
 ये स्युः प्रक्षीणमज्जनः क्षीणशुक्रौजसश्च ये ॥ १२७ ॥
 बलपुष्टिकरं तेषामेतत् स्यादमृतोपमम् ।
 तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमस्यकूर्मसुलूकजा ॥ १२८ ॥
 प्रत्यग्रा विधिनाऽनेन नस्यपानेषु शस्यते ।
 प्रस्थः स्यात्त्रिफलायास्तु कुलत्थकुडवद्वयम् ॥ १२९ ॥
 कृष्णगन्धात्वगाढकयोः पृथक् पञ्चपलं भवेत् ।
 राक्षाचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलं पलोन्मितम् ॥ १३० ॥
 जलद्रोणे पचेत् पादशोषे प्रस्थोन्मितं पृथक् ।
 सुरारनालदध्यम्लसौवीरकतुषोदकम् ॥ १३१ ॥
 कोलदाडिमवृक्षाम्लरसं तैलं वसां घृतम् ।
 मज्जनं च पयश्चैव जीवनीयपलानि षट् ॥ १३२ ॥
 कल्कं दत्त्वा महास्नेहं सम्यगेन विपाचयेत् ।
 सिरामज्जास्थिगे वाते सर्वाङ्गैकाङ्गोरोगिषु ॥ १३३ ॥
 वेपनाक्षेपशुलेषु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ।
 निर्गुण्ड्या मूलपत्राभ्यां गृहीत्वा खरसं ततः ॥ १३४ ॥
 तेन सिद्धं समं तैलं नाडीकुष्ठानिलातिर्षु ।
 हितं पामापचीनां च पानाभ्यञ्जनपूरणम् ॥ १३५ ॥
 कार्पासास्थिकुलत्थानां रसे सिद्धं च वातनुत् ।

रूक्षशुद्धेत्यादौ शुद्धानिलाताः केवलवातपीडिताः । घृतमण्डः
 घृतस्योपरितनो भागः । शुक्तिः अर्धपलं, प्रकुञ्चः पलम् । तद्व-
 त्सिद्धेति बलाविल्वप्रभृतिशतक्षीरसिद्धा । सुलूकी शिशुमारः ।
 प्रस्थेति अभिनवा । नस्यपानेष्विति नस्येषु पानेषु च । कृष्ण-
 गन्धात्वक् शोभाज्जनत्वक् । महास्नेहमिति चतुःश्लेहम् । तेन सिद्धं
 तैलमित्यत्र सममिति निर्गुण्डीरससमं, नतु समशब्दः सहार्थः;
 सहार्थस्य तृतीययैवोक्तत्वात् । नाडी नाडीत्रणः; नाडीत्रणस्य
 सुश्रुतादिषु पक्वविधत्वसुक्तं ज्ञेयम् । अपची च हन्वस्थिकक्षा-
 दिदेशभवा ॥ ११८-१३५ ॥—

मूलकखरसे क्षीरसमे स्थाप्यं ज्यहं दधि ॥ १३६ ॥
 तस्याम्लस्य त्रिभिः प्रस्थैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 यष्ट्याह्वशर्कराराक्षालवणार्द्रकनागरैः ॥ १३७ ॥
 सुपिष्टैः पलिकैः पानात्तदभ्यङ्गाच्च वातनुत् ।

मूलकखरस इत्यादौ मूलकखरसे समक्षीरे दधि स्थाप्यं;
 तस्याम्लस्येति मूलरसादेरम्लतागतस्य । अत्र च त्रिभिः प्रस्थै-
 रिति वचनात् मूलकरसादीनां प्रत्येकं प्रस्थमानत्वम् । उक्तं
 हि जतुकर्णे—“विपचेद् दधिमूलकरसपयसा” इत्यादि
 ॥ १३६ ॥ १३७ ॥—

१ एतदनन्तरं ‘ग्राम्येत्याद्युक्तप्रयोगानन्तरं तद्वत्सिद्धा वसा नक्रै-
 लादिग्रन्थं पूर्वव्याख्यातमिति पठन्ति’ इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते
 इत्यलिखितपुस्तके ।

पञ्चमूलकषायेण पिण्याकं बहुवार्षिकम् ॥ १३८ ॥
 पक्त्वा तस्य रसं पूर्वा तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 पयसाऽष्टगुणेनैतत् सर्ववातविकारनुत् ॥ १३९ ॥
 संसृष्टे श्लेष्मणा चैतद्वाते शस्तं विशेषतः ।
 यवकोलकुलत्थानां श्रेयस्याः शुष्कमूलकात् ॥ १४० ॥
 विव्वाञ्चाञ्जलिमेकैकं द्रवैरम्लैर्विपाचयेत् ।
 तेन तैलं कषायेण फलाभ्यैः कटुभिस्तथा ॥ १४१ ॥
 पिष्टैः सिद्धं महावातैरार्तः शीते प्रयोजयेत् ।

पञ्चमूलकषायेणेत्यादौ पञ्चमूलकषायं तथा पिण्याककथितं
 जलं च पृथग्देयमिति केचिद्वदन्ति, वयं तु पञ्चमूलकषायेणैव
 जलस्थानीयेन साधितपिण्याकस्य रसमन्वेच्छामः । पाठश्च
 'पञ्चमूलकषायेण पिण्याकं बहुवार्षिकम् । पक्त्वा तस्य रसं
 पूर्वा' इत्यादि पठ्यते; जातूकर्णोऽपि "पिण्याकं बहुवा-
 र्षिकं स्थिरादिसलिले पचेत्, रसेऽस्मिन्ष्टगुणेन पयसा तैलं
 साध्यम्" इति । द्रवैरम्लैरिति काजिकतकादिभिः । फलाभ्यैरिति
 अम्लफलैर्दण्डिमादिभिः ॥ १३८-१४१ ॥—

सर्ववातविकाराणां तैलान्यन्यान्यतः शृणु ॥ १४२ ॥
 चतुष्प्रयोगाण्यायुष्यबलवर्णकराणि च ।
 रजःशुक्रप्रदोषघ्नान्यपत्यजननानि च ॥ १४३ ॥
 निरत्ययानि सिद्धानि सर्वदोषहराणि च ।
 सहाचरतुलायाश्च रसे तैलाढकं पचेत् ॥ १४४ ॥
 मूलककादृशपलं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 सिद्धेऽसिम्बर्कैराचूर्णपदष्टादशपलं शिषक् ॥ १४५ ॥
 विनीय दारुणेष्वेतद्वातव्याधिषु योजयेत् ।
 श्वदंष्ट्राखरसप्रस्थौ द्वौ समौ पयसा सह ॥ १४६ ॥
 षट्पलं शृङ्गवेरस्य गुडस्याष्टपलं तथा ।
 तैलप्रस्थं विपकं तैर्दद्यात् सर्वानिलातिषु ॥ १४७ ॥
 जीर्णं तैले च दुग्धेन पेयाकल्पः प्रशस्यते ।
 बलाशतं गुडूच्याश्च पादं रास्नाष्टभागिकम् ॥ १४८ ॥
 जलाढकशते पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ।
 दधिमस्त्विधुनिर्यासशुक्लैस्तैलाढकं समैः ॥ १४९ ॥
 पचेत् साजपयोऽर्धांशैः कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ।
 शटीसरलदावैलामञ्जिष्टागुरुचन्दनैः ॥ १५० ॥
 पक्वकाति विषामुस्तर्पण्यहरेणुभिः ।
 यष्ट्याहसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ॥ १५१ ॥
 पलाशरसकस्तूरीनलिकाजातिकोषकैः ।
 स्फुक्काकुङ्कुमशौलेयजातीकटुफलाम्बुभिः ॥ १५२ ॥
 त्वंचाकुन्दरुक्पर्पूरुतुर्लक्ष्मीनिवासकैः ।
 लवङ्गनखककोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ॥ १५३ ॥

श्लोणेयतगरध्यामवचामदनपल्लवैः ।
 सनागकेशरैः सिद्धे क्षिपेष्वावावतारिते ॥ १५४ ॥
 पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत् प्रयोजयेत् ।
 श्वासं कांसं ज्वरं हिकाम् छर्दिं शुल्मान् श्वतं क्षयम् ॥
 ग्रीहशोषावपसारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ।
 बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ॥ १५६ ॥
 (अग्निवेशाय गुरुणा कृष्णात्रेयेण भाषितम् ।)
 इति बलातैलम् ।

चतुष्प्रयोगाणीति पानाभ्यञ्जननस्यानुवासनयोगीनि । सहा-
 चरेत्यादौ मूलककादृशपलमित्यनेन सहचरमूलादेव दशपलः
 कल्को देयः; जातूकर्णं त्वत्र मूलकस्यैव कल्क उक्तः । जीर्णं
 तैले इत्यादि पीते तैले जीर्णे सति । क्षीरेण पेयाविधानमत्र
 प्रयोगसात्त्वमत्वात् । गुडूच्याः पादमिति पक्वविंशतिपलानि ।
 रास्नाष्टभागिकमिति गतापेक्षया रास्नाया अष्टभागैर्नाध्वन्योद्-
 शपलानि भवन्ति । साजपयोऽर्धांशमिति छागक्षीरार्थमु-
 क्तम् । सर्पपण्यौ मुद्गमाषपण्यौ । रसः गन्धरसः । नलिका
 खनामख्वाता । कटुफलं लताकस्तूरी, अन्ये सुगन्धि-
 दक्षिणापथप्रसिद्धं पचल(?)माहुः । तुरष्कः सिलहकः । नखी
 खल्पनखी । पत्रकल्कमिति सुगन्धित्वादस्य तैलस्य गन्धशा-
 खपरिभाषया पत्रकल्को देय इत्युच्यते; गन्धशाखे च "चूर्ण-
 खरसपुष्पाणां सिद्धशीतेऽवतारिते । रीयते गन्धद्वयार्थं पत्र-
 कल्को मनीषिभिः" इति; तेनात्र कर्पूरदिपत्रकल्कोऽवतारिते
 एव देयः ॥ १४२-१५६ ॥—

अमृतायास्तुलाः पञ्च द्रोणेष्वाष्टसपां पचेत् ॥ १५७ ॥
 पादशोषे समक्षीरं तैलस्य द्वाढकं पचेत् ।
 पलामांसीनतोशीरसारिवाकुष्ठचन्दनैः ॥ १५८ ॥
 बैलातामलक्रीमेदाशतपुष्पार्धजीवकैः ।
 काकोलीक्षीरकाकोलीश्रावण्यतिबलानखैः ॥ १५९ ॥
 महाश्रावण्यजीवन्तीविदारीकपिकच्छुभिः ।
 शतावरीमहामेदाकर्कटाख्याहरेणुभिः ॥ १६० ॥
 वचागोधुमरकैरण्डरास्नाकालासहाचरैः ।
 वीराशालुक्रिमुस्तवृक्षपत्रर्षभकबालकैः ॥ १६१ ॥
 सहैलाकुङ्कुमस्फुक्कात्रिदशाह्नैश्च कार्ष्णिकैः ।
 मञ्जिष्टायास्त्रिकर्षेण मधुकाष्टपलेन च ॥ १६२ ॥
 कल्कैस्तत् क्षीणवीर्याश्विबलसंमूढचेतसः ।
 उन्मादादारत्यपसारैरार्तांश्च प्रकृतिं नयेत् ॥ १६३ ॥
 वातव्याधिहरं श्रेष्ठं तैलाग्र्यममृताह्वयम् ।
 (कृष्णात्रेयेण गुरुणा भाषितं वैद्यपूजितम् ॥ १६४ ॥)
 इत्यमृतायं तैलम् ।

१ 'पक्त्वाऽम्भसि रसे तस्मिन्' इति पा० । २ 'त्वक्चन्दनैला-
 कर्पूर' इति पा० ।

१ 'मृच्छा' इति पा० । २ 'शतपुष्पावलामेदामहामेदधिजीवकैः'
 इति पा० । अयमर्थकोनो हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते ।

अमृताया इत्यादौ महाश्रावणी बृहन्मुण्डितिका । काला
कालानुसारिवा । त्रिदशाहः देवदारुः ॥ १५७-१६४ ॥

रास्नासहस्रनिर्युहे तैलद्रोणं विपाचयेत् ।
गन्धैर्हैमवतैः पिष्टैरेलाद्यैश्चानिलार्तिनुत् ॥ १६५ ॥
कल्पोऽयमश्वगन्धायां प्रसारण्यां बलाद्वये ।
काथककल्पोभिर्वा बलादीनां पचेत् पृथक् ॥ १६६ ॥
इति रास्नातैलम् ।

रास्नासहस्रनिर्युहे इत्यादौ हैमवतैरिति हिमालयभूतैः अग-
रुद्रक्षेमकादिभिः । एलायैरिति अमृताये एलामांसीनतेत्या-
दिनोकैः । एष कल्प इत्यनन्तरोरारास्नाकल्पो बलादिष्वपि
वक्तव्यः । बलादीनामिति अनन्तरोकानां बलाप्रसारण्यश्वगन्धा-
नाम् ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

मूलकखरसं क्षीरं तैलं दध्यम्लकाञ्जिकम् ।
तुल्यं विपाचयेत् कल्कैर्वैलाचित्रकसैन्धवैः ॥ १६७ ॥
पिप्पल्यतिविषारस्नाचविकागुरुशिशुमैः ।
भल्लातकवचाकुष्ठभद्रैर्द्रविष्वभेजैः ॥ १६८ ॥
पुष्कराह्वशरीविल्वशताह्नानतदारुभिः ।
तत्सिद्धं पीतमत्युग्रान् हन्ति वातात्मकान् गदान् ॥
इति मूलकाद्यं तैलम् ।

वृषमूलगुडूच्योश्च द्विशतस्य शतस्य च ।
चित्रकात् साश्वगन्धाच्च काथं तैलाढकं पचेत् १७०
सक्षीरं वायुना भग्ने दद्याज्जर्जरिते तथा ।
प्राक्तैलावापसिद्धं च भवेदेतदुणोत्तरम् ॥ १७१ ॥
इति वृषमूलादितैलम् ।

वृषमूलेत्यादौ अश्वगन्धाचित्रकाभ्यां मिलिताभ्यां तुला ।
प्राक्तैलावापसिद्धमिति मूलकखरसमित्याद्युक्तैलकत्वेन समं
वृषमूलादिकाथेन च सिद्धम् । भवेत्तद्विगुणोत्तरमिति पाठे वृष-
मूलादिकाथसिद्धातैलाद् द्विगुणं श्रेष्ठम् ॥ १६७-१७१ ॥

रास्नाशिरीषयश्चाह्नशुण्ठीसहचराभृताः ॥ १७२ ॥
स्योनाकदारुशम्पाकहयगन्धात्रिकण्टकाः ।
एषां दशपलान् भागान् कषायमुपकल्पयेत् ॥ १७३ ॥
तत्सत्तेन कषायेण सर्वगन्धैश्च कार्ष्णिकं ।
दध्यारनालमार्षामुलकैश्चुस्तेः शुभैः ॥ १७४ ॥
पृथक् प्रस्थोन्मितैः सार्धं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
ह्रीह्रमूत्रग्रह्ण्वासकासमारुतरोगनुत् ॥ १७५ ॥
पतन्मूलकतैलाख्यं वर्णायुर्वलवर्धनम् ।
इति मूलकतैलम् ।

१ 'मापात्र' इति पा० । २ 'ह्रीह्रपात्रग्रह्ण्वास' इति पा० ।

३ 'रास्नातैलमिति ख्याते' इति पा० ।

यवकोलकुलस्थानां मत्स्यानां शिशुविल्वयोः ।
रसेन मूलकानां च तैलं दधिपयोनिवृतम् ॥ १७६ ॥
साधयित्वा भिषग्दद्यात् सर्ववातामयापहम् ।
लघुनखरसे सिद्धं तैलमेभिश्च वातनुत् ॥ १७७ ॥
तैलान्येतान्यनुत्तातामङ्गानां पाययेत् च ।
पीत्वाऽन्यतममेषां हि बन्ध्याऽपि जनयेत् सुतम् ॥
यच्च शीतज्वरे तैलमगुर्वाद्यमुदाहृतम् ।
अनेकशतशस्तच्च सिद्धं स्याद्वातरोगनुत् ॥ १७९ ॥
वक्ष्यन्ते यानि तैलानि वातशोणितकैऽपि च ।
तानि चानिलशान्त्यर्थं सिद्धिकामः प्रयोजयेत् १८०
नास्ति तैलात् परं किञ्चिदौषधं मास्तापहम् ।
व्यायुष्णगुरुस्नेहात् संस्काराद्वलवत्तरम् ॥ १८१ ॥
गणैर्वातहरेस्तस्माच्छतशोऽथ सहस्रशः ।
सिद्धं क्षिप्रतरं हन्ति सूक्ष्ममार्गस्थितान् गदान् १८२
सर्वगन्धैश्चेति बलातैलैः सर्वगन्धैः । सार्धमिति सहितम् ।
मूलकतैलाख्यमिति संज्ञया तत्र रास्नादीनां मूलेनैव काथसाधनं
दर्शयति । लघुनखरसे इत्यादौ एभिश्चेति यवादिक्वाथैरनन्त-
रौकैः । अनेकशतशस्तच्च सिद्धमिति अनेकशतशस्तेनैव विधा-
नेन साधितं सदित्यर्थः ॥ १७२-१८२ ॥
क्रिया साधारणी सर्वा संसृष्टे चापि शस्यते ।
वाते पित्तादिभिः श्रोतोःस्वावृतेषु विशेषतः ॥ १८३ ॥
पित्तावृते विशेषेण शीताभ्युष्णां तथा क्रियाम् ।
व्यासात् कारयेत् सर्पिर्जीवनीयं च शस्यते १८४
धन्वमांसं यवाः शालिर्यापनाः क्षीरवस्तयः ।
विरेकः क्षीरपानं च पञ्चमूलीबलाश्रुतम् ॥ १८५ ॥
मधुयष्टिबलतैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ।
पञ्चमूलकषायेण कुर्याद्वा शीतवारिणा ॥ १८६ ॥
कफावृते यवान्नानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
स्वेदास्तीक्ष्णा निरुहश्च वमनं सविरेचनम् ॥ १८७ ॥
जीर्णं सर्पिस्तथा तैलं तिलसर्षपजं हितम् ।
संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ १८८ ॥

संप्रति दोषान्तरादिसंसृष्टवातचिकित्सासाह—क्रिया साधा-
रणं स्यादिति । साधारणीति या वाते सा संसर्गिणि च पित्तादौ
समाना संसर्गहितेति यावत् ; न केवलं संसृष्टे वायो साधारणी,
किंतु वातपित्तादिभिः श्रोतोःस्वावृतेष्वपि साधारणी कर्तव्या ।
वातेन वातावरणमग्रे वक्ष्यति । केचित्तु 'वाते पित्तादिभिः'
इति पठन्ति; अयं पाठः सुगमः । विशिष्टसूत्रितां क्रिया-
माह—पित्तावृते इत्यादि । व्यासादिति परिवर्तनेन शीतो
कृत्वोष्णम्, उष्णं च कृत्वा शीतो कुर्यादित्यर्थः । यापना
वस्तयः सिद्धौ वक्ष्यमाणाः । पित्तमादौ विनिर्जयेदिति वच-
नेन कफापेक्षया पित्तस्याशुकारितया पित्तजन्यमेवोपशसितं
॥ १८३-१८८ ॥

आमाशयगतं मत्वा कफं वमनमाचरेत् ॥ १८९ ॥
 पकाशये विरेकं तु पित्ते सर्वत्रगे तथा ।
 स्वेदविष्यन्दिताः श्लेष्मा यदा पकाशये स्थिताः १९०
 पित्तं चा दर्शयेद्विद्धं वस्तिमित्तौ विनिर्हरेत् ।
 श्लेष्मणाऽनुगतं वातमुष्णैर्गोमूत्रसंयुतैः ॥ १९१ ॥
 निरूहैः पित्तसंसृष्टं निर्हरेत् क्षीरसंयुतैः ।
 मधुरौषधसिद्धैश्च तैलेस्तमनुवासयेत् ॥ १९२ ॥
 शिरोगते तु सकफे धूमनस्यादि कारयेत् ।
 हृते पित्ते कफे यः स्यादुरःस्रोतोऽनुगोऽनिलः १९३
 संशेषः स्यात् क्रिया तत्र कार्या केवलवातिकी ।
 शोणितेनावृते कुर्याद्वातशोणितकीं क्रियाम् ॥ १९४ ॥
 प्रमेहवातमेदोघ्नीमामवौते प्रयोजयेत् ।
 स्वेदाभ्यङ्गरसक्षीरक्षेहा मांसावृते हिताः ॥ १९५ ॥
 महाक्षेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्ववद्वेतसाऽऽवृते ।
 अत्रावृते तदुल्लेखः पाचनं दीपनं लघु ॥ १९६ ॥
 मूत्रलानि तु मूत्रेण स्वेदाः सोत्तरवस्तयः ।
 शकृता तैलमैरण्डं क्षिप्रदोषवर्तकक्रिया ॥ १९७ ॥
 खस्थानस्थो बली दोषः प्राक् स्रवैरौषधैर्जयेत् ।
 वमनैर्वा विरेकैर्वा वस्तिभिः शमनेन वा ॥ १९८ ॥
 (इत्युक्तमावृते वाते पित्तादिभिर्मथायथर्मम् ।)

आमाशयगतं मत्वा कफमिति वातातुवन्धिकफस्यैवेयं चि-
 कित्सा । पकाशये विरेकं त्वित्यत्र 'कफे' इत्यनुवर्तते । सर्व-
 त्रगे इति अन्यस्थानगतेऽपि पित्ते । यद्यपि दोषान्तरस्थानगते
 तद्दोषप्रधानमेव कर्म वमनं वस्तिर्वा युक्तः, तथाऽप्यनेन विरेच-
 नमपि तत्र औनिकमिति दर्शयति । सकफे इति सकफे वाते ।
 'उरःस्रोतोऽगते' इति केचित् पठन्ति, तत्र सूक्ष्मस्रोतोऽनुगते
 इत्यर्थः । प्रमेहवातमेदोघ्नीमिति प्रमेहघ्नी वातघ्नी मेदोघ्नी च ।
 महाक्षेह इति चतुःक्षेहोऽत्रैवोक्तः । पूर्ववद्वेतसाऽऽवृते इति शुक्रस्थे
 वाते या क्रिया पूर्वमुक्ता सा रेतसाऽऽवृतेऽपि वाते कार्या । उल्लेख
 इति उल्लेखनं वमनम् । मूत्रलानीति मूत्रवैरेचनिकानि । शकृता
 इति मलेन । खस्थानस्थ इत्यादि खस्थानस्थो यस्मात् स्थानो-
 पबृंहणाद्वली दोषो भवति तस्मात् प्राक् स्रवैरौषधैर्जयेत् । कतमैः
 स्रवैरौषधैरित्याह—वमनैरित्यादि । शमनेनेति कफादिशमननैव;
 शमनं च शोधनानन्तरं शोधनानहं वा ज्ञेयम् ॥ १८९-१९८ ॥—
 माहृतानां हि पञ्चानामन्योन्यावरणभेदोऽनुगते ॥ १९९ ॥
 लिङ्गं व्याससमासभ्यामुच्यमानं मयाऽनघ ॥
 प्राणो वृणोत्युदानादीन् प्राणं वृण्वन्ति तेऽपि च २००

उदानाद्यास्ताऽन्योन्यं सर्व एव यथाकमम् ।
 विंशतिवैरणान्येतान्युल्लवणानां परस्परम् ॥ २०१ ॥
 माहृतानां हि पञ्चानां तानि सम्पृक् प्रतर्कयेत् ।
 सर्वेन्द्रियाणां शून्यत्वं ज्ञात्वा स्मृतिबलक्षयम् २०२
 व्याने प्राणावृते लिङ्गं कर्म तत्रोर्ध्वजशुक्रम् ।
 स्वेदोऽत्यर्थं लोमहर्षस्त्वग्दोषः सुप्तगात्रता ॥ २०३ ॥
 प्राणे व्यानावृते तत्र स्नेहयुक्तं विरेचनम् ।
 प्राणावृते समाने स्युर्जडगद्गदमूकताः ॥ २०४ ॥
 चतुष्प्रयोगाः शस्यन्ते स्नेहास्तत्र सयापनाः ।
 संमानेनावृतेऽपाने ग्रहणीपाश्वर्हद्वदाः ॥ २०५ ॥
 शूलं चामाशये तत्र दीपनं सर्पिरिष्यते ।

माहृतानामन्योन्यावरणमाह—माहृतानामित्यादि । यद्यपि
 चेह वायोरमूर्तत्वं वातकलाकलीये प्रोक्तं, तथाऽपीदममूर्तत्वम-
 कठिनवाचकं न त्ववयवप्रतिषेधकं; तेन वायोः वाय्वन्तरेण
 गतिहृननरूपमावरणमुपपन्नमेव; दृष्टा च वायुना वाय्वन्तरे-
 णोपहृतेन वातकुण्डलितो बहिरपि, तेनोपपन्नमावरणं वातानां
 परस्परम् । प्राणो वृणोत्युदानादीनि लिङ्गादिना विशलावरणान्यु-
 क्तानि । प्राणो वृणोत्युदानादीनि ख्यनेन चत्वारि, उदानाद्यास्ताऽन्योन्यामि-
 ख्यनेन द्वादशावरणान्युच्यन्ते । तत्रोदानेन व्यानादीनां त्रयाणा-
 मावरणे त्रीणि, तथा व्यानावैश्वोदानावरणे त्रीणि, तथा व्यानेन
 समानापानावरणे द्वे, ताभ्यां च व्यानावरणे द्वे, परिशिष्टयो-
 र्धान्योन्यावरणे द्वे, एवं द्वादशावरणानि पूर्वाष्टक्युक्तानि विंश-
 तिर्भवन्ति । उल्लवणानामिति वृद्धानां; किंवा उल्लवणानामिति आ-
 विष्कृततमानां मिलितानां पञ्चानां; तेनैतेषामेकद्वित्र्यादिसं-
 गैणावार्थावरणकतया भेदाद्बहुविधमावरणं भवतीति दर्शयति
 ॥ १९९-२०५ ॥—

शिरोग्रहः प्रतिश्यायो निःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः २०६
 हृद्ग्रो मुखशोषश्चाप्युदाने प्राणसंवृते ।
 तत्रोर्ध्वभागिकं कर्म कार्यमाश्वासनं तथा ॥ २०७ ॥
 कर्मौजोबलवर्णानां नाशो मृत्युरथापि वा ।
 उदानेनावृते प्राणे तं शनैः शीतवारिणा ॥ २०८ ॥
 सिञ्चेदाश्वासयेच्चैनं सुखं चैवोपपादयेत् ।
 ऊर्ध्वगेनावृतेऽपाने छदिश्वासदायो गदाः ॥ २०९ ॥
 स्युर्वाते तत्र वस्त्यादि भोज्यं चैवानुलोमनम् ।
 मोहोऽल्पोऽतिरितीसार ऊर्ध्वगेऽपानसंवृते ॥ २१० ॥
 वाते स्याद्वमनं तत्र दीपनं ग्राहि चाशनम् ।
 वस्याध्मानमुदावर्तगुदमार्तिपरिकर्तिकाः ॥ २११ ॥
 लिङ्गं व्यानावृतेऽपाने तं क्षिप्रैरनुलोमयेत् ।
 अपानेनावृते व्याने भवेद्विण्मूत्ररेतसाम् ॥ २१२ ॥

१ 'दृष्टा' इति पा० । २ 'सर्वेषां' इति पा० । ३ 'माहृतवाते'
 इति पा० । ४ 'तु वमनं' इति पा० । ५ 'वस्तिः श्लेष्मा मेदिनः'
 इति पा० । ६ अयमर्थेको हस्तलिखितपुस्तकेषु न पश्यते ।

१ 'विशलावरणान्ये' इति पा० । २ 'समानेनावृते प्राणे ग्रह-
 णीपाश्वर्हद्वदा' इति पा० ।

अतिप्रवृत्तिस्तत्रापि सर्वं संग्रहणं मतम् ।
मूर्च्छा तन्द्रा प्रलापोऽङ्गसादोऽश्वयोजोबलक्षयः २१३
समानेनावृते व्याने व्यायामो लघुभोजनम् ।
स्तब्धताऽल्पाग्निताऽस्वेदश्चेष्टाहानिर्निमीलनम् २१४
उदानेनावृते व्याने तत्र पथं सितं लघु ।
पञ्चान्योन्यावृतानेवं वातान् बुध्येत लक्षणैः ॥ २१५ ॥
एषां स्वकर्मणां हानिर्वृद्धिर्वाऽऽवरणे मता ।
यथास्थूलं समुद्दिष्टमेतदावरणेऽष्टकम् ॥ २१६ ॥
सलिङ्गभेजं सम्यग्वुधानां बुद्धिवृद्धये ।

शिरोग्रह इत्यादिना अष्टाववरणानि प्रायोभावीनि अनुक्त-
शेषोपग्रहणार्थमाह । ऊर्ध्वभागिकं कर्मेति उपर्युक्तेष्वेष्टपाननस्या-
दिकम् । श्वासादय इति श्वासहिकादयः । ऊर्ध्वगेनेति उदा-
नेन । अनुक्तज्ञानार्थमावरणरूपमाह—एषां स्वकर्मणांमि-
त्यादि । अत्र आवायार्थो बलीयसाऽऽवरणात् स्वकर्महानिर्भवति,
आवरकस्य तूत्सर्गतः स्वकर्मवृद्धिर्भवति, तथा आवरणेन च
आवायः प्रकुपितो भवति तदा स्वकर्मणां वृद्धिर्भवतीति व्यवस्था;
अन्ये तु आवरणीयस्य स्वकर्महानिः, आवरकस्य तूत्सर्गतो
वृद्धिर्भवतीति व्यवस्थासाहुः ॥ २०६-२१६ ॥—

स्थानान्यवेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणाम् २१७
द्वादशावरणान्यन्यान्मिलक्ष्य भिषजितम् ।
कुर्यादभ्यञ्जनस्नेहपानवस्त्यादि सर्वेशः ॥ २१८ ॥
क्रममुष्णमनुष्णं वा व्यत्यासादवचारयेत् ।

अनुक्तावरणलक्षणज्ञानोपायमाह—स्थानान्यवेक्ष्येत्यादि । क-
र्मवृद्धिहानिव्याख्यानमत्रापि पूर्ववत् । स्थानान्यवेक्ष्येत्यनेन
वातानामुक्तस्यानगतविकारेण च वातविकृतिज्ञोतव्येति दर्श-
यति । उष्णं क्रममुष्णं चेत्यत्र यद्यप्युष्ण एव क्रमो वाते
तुज्यते, तथाऽपि स्थानापेक्षया रक्तादिद्वयं क्रमविपर्ययस्य
कारणं ज्ञेयम् ॥ २१७ ॥ २१८ ॥—

उदानं योजयेदूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ २१९ ॥
समानं शमयेच्चैव त्रिधा व्यानं तु योजयेत् ।
प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि स्थाने ह्यस्य स्थितिर्ध्रुवा २२०
खं स्थानं शमयेदेवं वृत्तानेतान् विमार्गगात्र् ।

विकृतवातानां प्रकृतिस्थापनमाह—उदानं योजयेदूर्ध्वमि-
त्यादि । एतच्च स्वमार्गयोजनं वातानां यथोक्तवमनादिक्रियायो-
गविधानेन कर्तव्यम् । समानं शमयेदिति देहमस्थित्यं कुर्या-
दित्यर्थः । त्रिधा व्यानं तु योजयेदिति ऊर्ध्वमधो मध्ये त्रिधा
योजयेत् । प्राणो रक्ष्य इति स्थाने एव आपनीयैः । चतुर्भ्योऽ-
पीत्यनेन इतरवातेभ्योऽसालक्ष्यरक्षणायतामाह । कुतोऽयं विशेष-
रक्षणीय इत्याह—स्थाने त्वस्य स्थितिर्बुधेति; अस्य प्राणस्य,

स्थाने सम्यगवस्थाने सति, स्थितिः जीवनरूपा, ध्रुवा निश्चिता
॥ २१९ ॥ २२० ॥—

मूर्च्छा दाहो भ्रमः शूलं विदाहः शीतकामिता २२१
छर्दनं च विदग्धस्य प्राणे पित्तसमावृते ।
श्रीवनं श्वधृद्धारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥ २२२ ॥
प्राणे कफावृते रूपाण्यरुचिच्छर्दिरेव च ।
मूर्च्छाद्यानि च रूपाणि दाहो नाभ्युरसः क्लमः २२३
ओजोभ्रंशश्च सादृश्यानुदाने पित्तसंवृते ।
आवृते श्लेष्मणोदाने वैवर्ण्यं वाक्स्वरग्रहः ॥ २२४ ॥
दौर्बल्यं गुरुगात्रत्वमरुचिश्चोपजायते ।
अतिस्वेदस्तृषा दाहो मूर्च्छा चारुचिरेव च ॥ २२५ ॥
पित्तावृते समाने स्यादुपघातस्तथोष्मणः ।
अस्वेदो वह्निमान्द्यं च लोमहर्षस्तथैव च ॥ २२६ ॥
कफावृते समाने स्याद्वात्राणां चातिशीतता ।
व्याने पित्तावृते तु स्यादाहः सर्वाङ्गः क्लमः ॥ २२७ ॥
गात्रविक्षेपसङ्गश्च संसंतापः सवेदनः ।
गुरुता सर्वगात्राणां सर्वसंन्यस्थिजा रुजः ॥ २२८ ॥
व्याने कफावृते लिङ्गं गतिः सङ्गस्तथाऽधिकं ।
हारिद्रमूत्रवर्चस्त्वं तापश्च गुदमेढ्रयोः ॥ २२९ ॥
लिङ्गं पित्तावृतेऽपाने रजसन्नातिवर्तनम् ।
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ॥ २३० ॥
श्लेष्मणा संवृतेऽपाने कफमेहस्य चागमः ।

प्राणादीनां पित्तेन कफेन तथा पित्तकफाभ्यां चावरणलक्ष-
णान्याह—मूर्च्छा दाहो भ्रम इत्यादि । मूर्च्छाद्यानि मूर्च्छा
दाह इत्यादिना प्राणुकानि । उपघातस्तथोष्मण इति अत्र
पित्तेनाप्यावृते समाने अश्रुतेजनाभावाद्भ्रम उपघातो ज्ञेयः ।
गात्रविक्षेपसंगः गात्रविक्षेपोपरमः । रजस इति आर्तवस्य
॥ २२९-२३० ॥—

लक्षणानां तु मिश्रत्वं पित्तस्य च कफस्य च ॥ २३१ ॥
उपलक्ष्य भिषग्विद्वान् मिश्रमावरणं वदेत् ।
यद्यस्य वायोनिर्दिष्टं स्थानं तत्रेतरी स्थितौ ॥ २३२ ॥
दोषौ बहुविधान् व्याधीन् दर्शयेतां यथानिजान् ।
आवृतं श्लेष्मपित्ताभ्यां प्राणं चोदानमेव च ॥ २३३ ॥
गरीयस्त्वेन पश्यन्ति भिषजः शास्त्रचक्षुषः ।
विशेषाजीवितं प्राणे उदाने संश्रितं बलम् ॥ २३४ ॥
स्यात्तयोः पीडनाद्धानिरागुपश्च बलस्य च ।
सर्वेऽप्येतेऽपरिज्ञाताः परिसंवत्सरास्तथा ॥ २३५ ॥
उपेक्षणादसाध्याः स्युरथवा दुरुपक्रमौ ।

१ 'चारतिरेव च' इति पा० । २ 'रजः' इति पा० । ३ 'दुरुप-
क्रमाव' इति पा० ।

मिश्रमावरणमिति मिश्रितकफपित्तावरणम् । यथानिजानिति
 यथात्मीयान् । गरीयस्त्वेनेति अधिकत्वेन । एतद्गरीयस्त्वे हेतु-
 माह—विशेषादित्यादि । संश्रितमिति अधीनम् । अपरिज्ञाता इति
 याथातथ्येनाज्ञाताः । सम्यग्ज्ञाता अप्युपेक्षणाद्, याथातथ्येन
 ज्ञाता अपि परिसंक्तरास्तथेति योजनायम् ॥२३१-२३५॥—
 दृढोगो विद्रधिः स्त्रीहा गुल्मोऽस्तीसार एव च ॥२३६॥
 भवन्त्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ।
 तस्मादावरणं वैद्यः पवनस्योपलक्षयेत् ॥ २३७ ॥
 पश्चात्मकस्य वातेन पित्तेन श्लेष्मणाऽपि वा ।
 भिषग्जितमतः सम्यगुपलक्ष्य समाचरेत् ॥ २३८ ॥
 अनभिष्यन्दिभिः स्निग्धैः स्रोतसां शुद्धिकारकैः ।
 कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ॥ २३९ ॥
 सर्वस्थानावृतेऽप्याशु तत् कार्यं मास्ते हितम् ।
 यापना वस्त्यः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ॥२४०॥
 प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदु वा संसनं हितम् ।
 रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ॥ २४१ ॥
 शैलस्य जनुनोऽख्यं पयसा गुग्गुलोत्तथा ।
 लेहं वा भार्गवप्रोक्तमभ्यसेत् क्षीरभुङ्गुरः ॥ २४२ ॥
 अभयामलकीयोक्तमेकादशसिताशतम् ।
 आपानेनावृते सर्वं दीपनं ग्राहि भेषजम् ॥ २४३ ॥
 वातानुलोमनं यच्च पकाशयविशेषजनम् ।
 इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥२४४॥
 प्राणादीनां भिषक् कुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत् ।
 पित्तावृते तु पित्तघ्नैर्मास्तस्याविरोधिभिः ॥
 कफावृते कफघ्नैस्तु मास्तस्यानुलोमनैः ॥ २४५ ॥

दृढोगेत्यादिना उपद्रवानाह । पश्चात्मकस्येति प्राणादिभेदेन
 पञ्चस्वरूपस्य । प्रसमीक्ष्येत्यादौ बलाधिक्ये सति संसनं मृदु
 कर्तव्यमित्यभिप्रायः । अल्यर्थं प्रशस्यत इति संबन्धः । लेहं
 वा भार्गवप्रोक्तमिति च्यवनप्राशं, च्यवनो हि भार्गव उच्यते ।
 उक्तं हि आयुर्वेदसमुत्थाने “भार्गवश्च्यवनः कामी ब्रह्मः सन्
 विकृतं गतः” (वि. अ. १, पा. ४) इति । वातस्यानुलोमनं
 चिकित्सितं कुर्यादिति नियोजनीयम् ॥ २३६-२४५ ॥

लोके वाय्वर्कसोमानां दुर्विज्ञेया यथा गतिः ।
 तथा शरीरे वातस्य पित्तस्य च कफस्य च ॥ २४६ ॥
 वातादीनां दुर्विज्ञेयतां दृष्टान्तेन दर्शयति—लोक इत्यादि ।
 ॥ २४६ ॥

क्षयं वृद्धिं समत्वं च तथैवावरणं भिषक् ।
 विज्ञाय पवनादीनां न प्रमुह्यति कर्मसु ॥ २४७ ॥
 क्षयमित्यादौ आवरणमपि क्षयवृद्धिसंबन्धान्तरिर्निदिष्टमेव,

१ ‘अभयामलकीयोक्तमेकादश मितान्नः’ इति गङ्गाधरः पठति ।

तथाऽप्यावरणस्य विशेषलक्षणचिकित्सायै पृथगभिधानम् ।
 कर्मस्विति चिकित्सासु ॥ २४७ ॥

तत्र श्लोकौ—

पश्चात्तमनः स्थानवशाच्छरीरे
 स्थानानि कर्माणि च देहधातोः ।
 प्रकोपहेतुः कुपितश्च रोगान्
 स्थानेषु चान्येषु वृत्तोऽवृत्तश्च ॥ २४८ ॥
 प्राणेश्वरः प्राणभृतां करोति
 क्रिया च तेषामखिला निरुक्ता ।
 तां देशसात्म्यवर्तुबलान्यवेष्य
 प्रयोजयेच्छास्त्रमतानुसारी ॥ २४९ ॥

इत्यश्विनेशकृते तत्र चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
 बलसंपूरिते चिकित्सास्थाने वातव्याधिचिकि-
 त्सितं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

पश्चात्तमन इत्यादिप्रग्रहे पश्चात्तमनः स्थानवशादिति कळेदः ।
 देहधातोरेति देहधारकरूपस्य वायोरेविकृतस्येत्यर्थः । उक्तचि-
 कित्साकरणपेक्षणीयं संग्रहेणाह—तामित्यादि । देशाद्यपेक्षा
 सूत्रस्थानेऽस्माभिर्विज्ञाता देशादिभेदेन प्रतर्कणीया, विस्तर-
 भीला तु न प्रपञ्च्यते ॥ २४८ ॥ २४९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
 मायुर्वेदरीपिकायां चिकित्सास्थाने वातव्याधिचिकि-
 त्सितं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
 इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वातव्याधिप्रभेदादेव वातव्याधिचिकित्सितानन्तरं वातरक्त-
 चिकित्सितमुच्यते । वातरक्ताभ्यां जनितो व्याधिः वातरक्तं,
 किंवा वातरक्ते एव अवस्थान्तरप्राप्ते वातरक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥
 हुताग्निहोत्रमासीनमृषिर्मध्ये पुनर्वसुम् ।
 पृष्टवान् गुरुमेकाग्रमश्वेशोऽश्विर्वचंसम् ॥ ३ ॥
 अग्निमास्तुतुल्यस्य संसर्गस्यानिलासृजोः ।
 हेतुलक्षणमैषज्यान्यथासै गुरुरब्रवीत् ॥ ४ ॥
 लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः ।
 क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ ५ ॥
 कुलत्थमापनिष्पावशाकादिपललेष्टुभिः ।
 दध्यारनालसौवीरशुकतकसुरासवैः ॥ ६ ॥
 विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्त्रप्रजागरैः ।
 प्रायशः सुकुमाराणां मिष्टान्नसुखभोजिनाम् ॥ ७ ॥

१ ‘मिष्टान्नससोजिनाम्’ इति, ‘मिथ्याहारविहारिणाम्’ इति

च पा० ।

अचङ्कमणशीलानां कुप्यते वातशोणितम् ।
अभिघातादशुद्ध्या च प्रदुष्टे शोणिते नृणाम् ॥ ८ ॥
कषायकटुतिक्ताल्परूक्षारहादभोजनात् ।
हृयोद्भूयानयानाम्बुक्रोडाप्लवनलङ्घनैः ॥ ९ ॥
उष्णे चाल्पध्ववैषम्याद्यावायवेगनिग्रहात् ।
वायुर्विबुद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि ॥ १० ॥
कृत्स्नं संदूषयेद्रक्तं तज्ज्येयं वातशोणितम् ।
खुदं वातबलासाध्यमाख्यवातं च नामभिः ॥ ११ ॥

अभिमारुततुल्यलेखनेन वातरक्तस्य दुर्निवारत्वं शीघ्रकारित्वं
चाह । लवणेत्यादिना हेतुमाह । प्रायशः सुकुमाराणामित्यनेन
सुकुमाराशरीरे लवणादिहेतुवैषम्या शीघ्रं दुष्टं वाताखं वातशोणितं
भवतीति दर्शयति । मिष्टमन्नं सुखेन भुञ्जते तेषां मिष्टान्नसुख-
भोजिनाम् । अत्र लवणादि यद्यपि वातशोणितहेतुतयोक्तं
तथाऽपि शोणितदुष्टिकारणमेतत् प्राधान्याज्ज्ञेयं, वातदुष्टि-
कारणं तु कषायेत्यादिनोक्तं, ततश्च लवणादि कषयादि च
मिलितं सद् वातशोणितोत्पादकं भवति । यत्तु 'जायते वात-
शोणितम्' इत्यनेन लवणादीनां वातशोणितकारणत्वमुक्तं, तद्वा-
तशोणितजनकशोणितदुष्टिकारणद्वारा ज्ञेयम् । अशुध्यति शुद्धि-
कालेऽसंशोधनात् । केचित् 'अभिघातादशुद्ध्या च' इत्यस्य
स्थाने 'अशुद्ध्या वातवैषम्यात्' इति पठन्ति । अशुद्ध्या चेति
चकारेण लवणादि प्रजापदैरित्यन्तं शोणितदुष्टिकारणं समुचि-
नोति । अत्र शोणितवातस्य विच्छिन्नं हेतुबहुपाठेन द्वैयोरप्यत्र
स्वतन्त्रं प्रकर्षं दर्शयति । हृयोद्भूतत्वेन यानेन यानं हृयोद्भूयान-
यानम् । उष्णे चाल्पध्ववैषम्यादिति उष्णे काले अल्पध्वजनिता-
द्वातद्वैषम्यात् । वायुरित्यादिना संप्राप्तिमाह । पथीति वायुवहन-
स्रोतसि । कुद इति बुद्धोऽपि खहेतोर्वायुः पुनः शोणितेनाव-
रणादिशेषेण कुदः । व्यवहारार्थं तन्मान्तरप्रसिद्धसंज्ञाभेदान-
प्याह-खुदमित्यादि । खुददेशप्राप्त्या खुदः, खुदशब्देन संधि-
रुच्यते; वातस्यावरणेन बलमस्त्वस्मिन् शोणिते इति वात-
बलाशः; आब्जानां प्रायो भवतीति आब्जोरणः ॥ ३-११ ॥

तस्य स्थानं करोति पादावङ्कुल्यः सर्वसन्धयः ।
कृत्वाऽऽदी हस्तपादे तु मूलं वेहे विधावति ॥ १२ ॥
सौक्ष्म्यात् सर्वसरत्वाच्च पयनस्यासृजस्तथा ।
तद्भवत्वात् सरत्वाच्च देहं गच्छन् सिरायनैः ॥ १३ ॥
पूर्वस्मिहतं क्षुब्धं वक्तृवादवतिष्ठते ।
स्थितं पितादिसंस्पृष्टं तास्ताः सृजति वेदनाः ॥ १४ ॥
करोति दुःखं तेष्वेव तस्मात् प्रायेण सन्धिषु ।
भवन्ति वेदनास्तास्ता अत्यर्थं दुःसहा नृणाम् ॥ १५ ॥
वातशोणितस्य वैशेषिकं स्थानमाह । तस्य स्थानमित्यादि ।

१ 'हृयोद्भूयानयानाम्बु' इति पा० । २ 'चाल्पध्वगमनात्' इति
पा० । ३ 'वायोरप्यत्र' इति पा० ।

करपादग्रहणेनैव अङ्गुलीनां ग्रहणे प्राप्ति अङ्गुलीनां बहुपर्वतया
विशेषेणाभिधानत्वोपदर्शनार्थं पुनरभिधानम् । मूलमास्थावेति
आस्पदं कृत्वा । देहावने हेतुमाह-सौक्ष्म्यादित्यादि । १-सूक्ष्म-
मार्गानुसारित्वात् । वातशोणितस्य देहं सर्वतो विशेषेण पर्वव-
स्थानं सहेतुकमाह-तद्भवत्वादित्यादि । सिरायनैरिति सिरारूपै-
र्गौः । वक्तृवादिति पर्वणां वक्तृत्वात् । पितादिसंस्पृष्टमिति
पितेन कफेन च हेतुवन्तरागतेन वायुना च युक्तम् । तस्मादिति
सन्धिष्ववस्थानात् ॥ १२-१५ ॥

खेदोऽत्यर्थं न वा कारणं स्पर्शाद्वत् क्षतेऽतिरूक् ।
सन्धिष्वर्थित्वमालस्यं सदमं पिङ्गकोद्गमः ॥ १६ ॥
जातुजङ्घोरुक्तव्यं सहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुतिरेव च ॥ १७ ॥
कण्डूः सन्धिषु रूग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् ।
वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वैलक्षणम् ॥ १८ ॥

खेदोऽत्यर्थमित्यादिना पूर्वरूपमाह । खेदोऽत्यर्थं नवेति च
यद्यपि कुष्ठपूर्वरूपेऽप्युक्तं, तथाऽप्यसमानभूरिपूर्वरूपसंबन्धा-
दन्यतरस्योपपूर्वरूपत्वे निश्चयः ॥ १६-१८ ॥
उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधं तत् प्रचक्षते ।
त्वङ्मासाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम् ॥ १९ ॥
कण्डूदाहस्वायामतोदस्फुरणकुञ्चनैः ।
अन्विता श्यावरक्ता त्वग्वाहो ताम्रा तथेष्यते ॥ २० ॥
गम्भीरे श्वययुः स्तब्धः कठिनोऽन्तर्भृशार्तिमान् ।
श्यावस्ताम्रोऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥ २१ ॥
रुग्निदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्ध्यास्थिमज्जसु ।
छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वैकीकुर्वन्श्च वेगवान् ॥ २२ ॥
करोति खजं पङ्कं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ।
सर्वैर्लिङ्गैश्च विज्ञेयं वातासृग्भयाश्रयम् ॥ २३ ॥

वातशोणितस्य अवगाढानवगाढभेदं चिकित्सार्थमाह—
उत्तानमित्यादि । अन्तराश्रयमिति त्वङ्मासाव्यतिरिक्तगम्भीर-
धात्वाश्रयम् । सर्वैर्लिङ्गैरिति उत्तानगम्भीरवातरक्तोक्तैर्मिलितैः ।
अयं च तृतीयः प्रकारो बाह्याभ्यन्तरप्रकारोक्तप्रकरग्रहीत एवेति
कृत्वा रोगसंग्रहे द्विविधं वातशोणितमुक्तम् । "द्विविधं वातशो-
णितमुत्तानमवगाढं चेल्लेकं भाषन्ते; तत्तु न सम्यक्, कस्मात्? कुष्ठवदुत्तानं भूत्वा कालान्तरैणावगाढीभवति" (सु वि. अ. ५)
इत्यनेन सुश्रुतेन यद्वैविध्यं खण्डितं तदाचार्ययोः परमात्मनोः
सुश्रुतामिवेशयोरैकस्याप्यब्रामाण्यं न संगतमिति कृत्वा अविरो-
धमेवात्र व्याख्यायनायाम्; तथाहि-सुश्रुतेन उत्तानं वातशोणितं
कुष्ठवद्गम्भीरं भवतीत्युच्यते, न तु सर्वमेतोत्तानं भूत्वा गम्भीरं
भवतीति प्रतिज्ञायते; तेन यो ब्रूते-उत्तानमेवावतिष्ठते, तं प्रति
सुश्रुतवचनं बाधकं; तन्न, चरके उत्तानमेवावतिष्ठते इति नोच्यत

१ 'हेतुवन्तरागतेन' इति पा० ।

एव, किंतु प्रथमतोपनो किञ्चिदुत्तानमुत्पद्यते, किञ्चित् गम्भीरमिति, तेन न विरोधश्चरकमुत्तयोः ॥ १९-२३ ॥

तत्र वातेऽधिके वा स्याद्रेके पित्ते कफेऽपि वा ।
संस्त्रेष्टु समस्तेषु यच्च तच्छृणु लक्षणम् ॥ २४ ॥
विशेषतः सिरायामशूलस्फुरणतोदनम् ।
शोथस्य काष्ण्यं रौक्ष्यं च श्यावतावृद्धिहानयः ॥ २५ ॥
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गप्रहोऽस्ति रक्तः ।
कुञ्जस्तम्भने शीतप्रद्वेषश्चानिलेऽधिके ॥ २६ ॥
श्वयथुर्भृशरक्तं तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ।

स्निग्धरुक्षैः शमं नैति कण्डूहृदान्वितोऽसृजि ॥ २७ ॥
विदाहो वेदना मूर्च्छां स्वेदस्तृष्णा मदो भ्रमः ।
रागः पाकश्च भेदश्च शोषश्चोक्तानि पैत्तिके ॥ २८ ॥
सैमित्यं गौरवं स्नेहः सुतिर्मन्दा च रक्तं कफे ।
हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्बन्धविदोषजम् ॥ २९ ॥

तत्र वातेऽधिके इत्यादौ रेके पित्ते कफे वा 'अधिके' इत्यनुवर्तनीयः; तेन पित्तवृद्धिः, शोणितवृद्धिः, कफवृद्धिश्च ज्ञेया । संस्त्रेष्ट्विति द्वित्रिषु मिलितेषु, समस्तेष्विति चतुर्ष्वपि मिलितेष्वधिकेषु । सिरायामेत्यादिना वाताद्युल्लघानां चतुर्णां लक्षणमाह । आयामः विस्तारणम् । श्यावता श्याववर्णत्वम् । श्वयथुरित्यादिना असृजोऽन्यन्तेन उद्विक्तरक्तस्य लक्षणम् । द्रव्यद्वित्रिदोषजमित्यत्र अधिकशोणितानुबन्धोऽपि गृहीतव्यः; तेन वातादिचतुष्टयाधिकमेकमपि वातशोणितं ज्ञेयम् । अत एव एकद्वित्रिसर्वाधिकमेवाह द्विविधस्यापि वातशोणितस्य पूर्वटीकाकण्डिः पञ्चचत्वारिंशद्वेदा लक्षाः । खरनादेन तु प्रकरणान्तरेण षड्विंशद्वधमुक्तम् । उक्तं हि— 'वातोत्तरं प्रवृद्धासृक् पञ्चविंशद्विधं मतम् । पित्ताग्निशद्विधं योगात् कफाहशविधं मतम्' इति । एते भेदा अनतिप्रयोजनत्वाच्च विवृताः ॥ २४-२९ ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं, याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्वरूपप्रवाचः ॥ ३० ॥
अस्वप्नारोचकश्वाससांसकोथशिरोप्रहाः ।
मूर्च्छायमदरक्तृत्वाण्ज्वरमोहप्रवेपकाः ॥ ३१ ॥
हिकापाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमङ्गुमाः ।
अङ्गुलीचकता स्फोटो दाहभ्रमप्रहार्वुदाः ॥ ३२ ॥
एतैरुपद्रवैर्वैज्यं मोहेनैकेन वाऽपि यत् ।
संप्रस्त्रावि विवर्णं च स्तब्धमर्बुदकृच्च यत् ॥ ३३ ॥
वर्जयेच्चैव संकोचकरमिन्द्रियतापनम् ।
अकृतस्त्रोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ ३४ ॥

साध्यादिविभागमाह—एकदोषानुगमित्यादि । यस्य च स्वरूपप्रवाच इति साध्यत्वेनोक्तस्यापि वक्ष्यमाणोपद्रवयोगादसाध्यता ।

१ 'तोदस्फुरणभेदनम्' इति पा० । २ 'रेके शोथोऽतिरक्तं' इति पा० । ३ 'भृशम्' इति पा० । ४ 'रक्तोत्तरम्' इति पा० ।

त्रिदोषस्यासाध्यत्वेऽपि यद्वक्ष्यति 'खजेन मथिता पेया वातरके त्रिदोषजे' इति, तदसंपूर्णलक्षणाभिनवत्रिदोषजाभिप्रायेण । मूर्च्छायाः मूर्च्छा । पाङ्गुल्यं पङ्गुता । मोहेनैकेनेति इतरोपद्रवाणां मेलकादसाध्यत्वं, मोहस्तु एक एव असाध्यताकर इत्यर्थः; ये तु 'मेहेनैकेन' इति पठन्ति, ते मेहवातशोणितयोर्विरुद्धोपक्रमतया मेहयोगेनासाध्यतामाहुः; वातशोणितस्य हि प्रायेण मधुरशीतोपक्रमः, तद्विपरीतस्तु मेहस्येति विरुद्धोपक्रमता । विवर्णमिति विपरीतवर्णः; विवर्णत्वमात्रं तु सर्ववातानुगतोपद्रवः ॥ ३०-३४ ॥

रक्तमार्गं निहन्त्यांशु शाखासन्धिषु माहृतः ।
निविश्यान्योन्यमावैर्यं वेदनाभिर्हरेदसृक् ॥ ३५ ॥
तत्र मुखेदसृक् शृङ्गजलौकःसूच्यलातुभिः ।
प्रच्छनैर्वा सिरामिर्वा यथादोषं यथाबलम् ॥ ३६ ॥
रुग्दाहशूलतोदात्तदसृक् स्याव्यं जलौकसा ।
शृङ्गैस्तुभैर्वैरेतु सुतिकण्डूचिमिचिमायनात् ॥ ३७ ॥
देशादेशं व्रजत् स्याव्यं सिरामिः प्रच्छनेन वा ।
अङ्गुलानौ न तु स्याव्यं रुक्षे वातोत्तरे च यत् ॥ ३८ ॥
गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पं क्षायुसिरामयान् ।
ग्लानिं चापि ससङ्कोचां कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥ ३९ ॥
खाङ्ग्यादीन् वातरोगांश्च मृत्युं चात्यवसेचनात् ।
कुर्यात्तस्मात् प्रमाणेन स्निग्धधातुकं विनिर्हरेत् ॥ ४० ॥

वातशोणितस्य रक्तहरणार्थं रूपमाह—रक्तमार्गमित्यादि । रक्तस्य मार्गं माहृतो निहन्ति शाखासन्धिषु निविश्येति शाखासन्धिषु स्थित्वा, ततश्च वायुना रक्तनिरोधात्, अन्योन्यमावायेति रक्तेन वातं वातेन च रक्तमावैर्यं, वातरक्तं वेदनाभिर्हरेदसृमिति योज्यम् । अत एवात्र वातशोणिते असृग्विमुञ्चेदिति भावः । असृक्शोषणेन आवरणव्यपगमाद्वायुरपि प्रसक्तो भवति, ततश्च व्याप्युपरम इति भावः । देशादेशं व्रजदिति स्थानान्तरप्रसरणशीलम् । अङ्गुलानाविति अङ्गशोषे । क्षावणाहं शोणितेऽप्यतिक्षावणोपमाह—गम्भीरमित्यादि । खाङ्ग्यादीनि च खाङ्ग्यपाङ्गुल्यकुञ्जत्वादीन् वातरोगान् । कुर्यादिति छेदः । प्रमाणेनेति अविकारिमन्त्रया ॥ ३५-४० ॥

विरैच्यः स्नेहयित्वाऽऽदौ स्नेहयुक्तैर्विरैचनैः ।
रुक्षैर्वा मृदुभिः शस्तमसृक्द्वस्तिकर्म च ॥ ४१ ॥
सेकाभ्यङ्गप्रदेहाच्छेहाः प्रायोऽविदाहिनः ।
वातरके प्रशस्यन्ते

विरैचनविधाने ज्ञेययुक्तै रुक्षैर्वैति विकल्पद्वये ज्ञेययुक्तविरैच-

१ 'सर्ववातानुषक्तोपद्रवः' इति पा० । २ 'विहत्यांशु' इति पा० ।

३ 'आवाप्य' इति पा० । ४ 'रुग्दाहोदरगातोद' इति पा० ।

५ 'रुक्षं वातोत्तरं च यत्' इति पा० ।

नमीषस्त्रिगुणविषयं, हृक्षैस्तु विरेचनमतिस्त्रिगुणविषयम् । मृदु-
भिरित्यनेन वातशोभमयादत्र तीक्ष्णविरेचनं निषेधयति ।
बस्तिर्कर्मति अनुवासननिरुद्धरूपम् । प्रायोऽविदाहिन इति
नितरामविदाहिनः ॥ ४१ ॥—

विशेषं तु निबोध मे ॥ ४२ ॥

बाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाह्नयैः ।
विरेकास्थापनस्नेहापनैर्गम्भीरमाचरेत् ॥ ४३ ॥
सर्पिस्तैलवसामज्जापानाभ्यञ्जनवस्त्रिभिः ।
सुखोष्णेरुपनाह्नैश्च वातोत्तरमुपाचरेत् ॥ ४४ ॥
विरेचनैर्घृतक्षीरपानैः सैकैः सबस्त्रिभिः ।
शीतेर्निर्वापणेष्वापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥ ४५ ॥
वमनं मृदु नात्यर्थं स्नेहसेको विलङ्घनम् ।
कोष्णा लेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोचरे ॥ ४६ ॥
कफवातोत्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातशोणिते ।
दाहशोथरुजाकण्डूविबुद्धिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥ ४७ ॥
रक्तपित्तोत्तरे चोष्णैर्दाहः क्लेदोऽवदारणम् ।
भवेत्तस्माद्विषण्णोऽपबलं बुद्ध्वाऽऽचरेत्क्रियाम् ॥ ४८ ॥

विशेषमिति विशिष्टचिकित्सितम् । बाह्यमिति उत्तानम् ।
मृद्विति वमनविशेषणम् । कफोत्तरे वातोत्तरे च शीतप्रलेपदोष-
माह—कफवातोत्तरे इत्यादि । शीतलेपेन विदाहोऽत्र ऊष्मरोधा-
द्भवतीति हेयम् । पित्तोत्तरे रक्तोत्तरे च उष्णप्रलेपैर्दोषमाह-
रक्तपित्तोत्तरे इत्यादि । दोषबलं बुद्ध्वा आचरेदिति दोषबलं बुद्ध्वा
अनुगुणमेव क्रियामाचरेत् ; वातकफोत्तरे उष्णां, रक्तपि-
त्तोत्तरे शीतां, मिश्रे च मिश्रामिति भावः ॥ ४२-४८ ॥

दिवास्त्रं ससंतापं व्यायामं मैथुनं तथा ।
कटूष्णं गुर्घ्रैर्भित्तिन्दिलवणाम्लं च वर्जयेत् ॥ ४९ ॥
पुराणा यवगोधूमनीवाराः शालिपट्टिकाः ।
भोजनार्थं रसार्थं वा विष्किरप्रतुदा हिताः ॥ ५० ॥
आढक्यश्चणका मुद्रा मसुराः समकुष्ठकाः ।
यूषार्थं बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥ ५१ ॥
सुनिषण्णकवैत्राग्रकाफमाचीशतावरी-
वास्तुकोपोदिकाशाकं शाकं सौवर्चलं तथा ॥ ५२ ॥
घृतमांसरसैर्भृष्टं शाकसात्स्याय दापयेत् ।
व्यञ्जनार्थं, तथा गव्यं माहिषाजं पयो हितम् ॥ ५३ ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तं वातरक्तचिकित्सितम् ।
एतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते ॥ ५४ ॥

नीवारः उडिका । सौवर्चलमिति सूर्यावर्तशाकम् । व्यञ्जना-
र्थमिति भोजनसाधनतया व्यञ्जते इति व्यञ्जनम् । एतदेवेति
संक्षिप्तप्रयोगकथनम् । व्यासतः प्रपद्येव ॥ ४९-५४ ॥

आवणीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकैः समैः ।
सिद्धं समधुकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥ ५५ ॥

बलामतिबलां मेदामात्मगुप्तां शतावरीम् ।
काकोलीं क्षीरकाकोलीं राक्षाम्बुद्धिं च पेषयेत् ॥ ५६ ॥
घृतं चतुर्गुणक्षीरं तैः सिद्धं वातरक्तनुत् ।
हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलाज्वरनाशनम् ॥ ५७ ॥
त्रायन्ति कातामलक्रीदिकाकोलीशतावरी-
कशेरुकाकपायेण कल्कैरेभिः पचेद्भृतम् ॥ ५८ ॥
दत्त्वा परूपकाद्राक्षाकाशमयैश्चुरसान् समान् ।
पृथग्विद्वार्थाः खरसं तथा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ५९ ॥
एतत् प्रायोगिकं सर्पिः पारुषकमिति स्मृतम् ।
वातरक्ते क्षते क्षीणे वीसर्पे पित्तिके ज्वरे ॥ ६० ॥
इति पारुषकं घृतम् ।

आवणी गुण्डितिका । सक्षीरमित्यनेन द्रवन्तराभावाच्चतुर्गुण-
क्षीरमेव घृताद्भवति । त्रायन्तिहेत्यादि कल्कैरेभिरित्यनेन शता-
वर्यन्तानां कल्कत्वं, कशेरुकाकपायः, परुषकरसादीनां प्रलेकं
घृतसमानत्वं, विदारिरसस्यापि तथावचनात् समत्वम् । अत्र
जतुकर्णः—“तुल्यरसैः परुषककाशमयैरुक्षीरविद्रीद्राक्षे-
क्षणां चतुष्के पयसि द्विकाकोलीतामलक्रीशतावरीः पिष्ट्वा पचेद्
घृतं, त्रयोगेण तद्वातासवीसर्पवज्रजित् सर्पिः पारुषकं नाम”
इति । प्रायोगिकमिति अभ्यासोपयोग्यम् ॥ ५५-६० ॥

द्वे पञ्चमूले वर्षाभूमेरुण्डं सपुनर्नवम् ।
मुद्रपर्णी महामेदां माषपर्णी शतावरीम् ॥ ६१ ॥
शङ्खपुष्पीमवाकपुष्पीं राक्षामतिबलां बलाम् ।
पृथग्विपलिकं कृत्वा जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ६२ ॥
पादशेषे समान् क्षीरधात्रीक्षुल्लगलान् रसान् ।
घृतादकेन संयोज्य शनैर्मुद्गशिना पचेत् ॥ ६३ ॥
कल्कानावाप्य मेदे द्वे काशमयेफलमुत्पलम् ।
त्वक्क्षीरीं पिप्पलीं द्राक्षां पञ्चबीजं पुनर्नवाम् ॥ ६४ ॥
नागारं क्षीरकाकोलीं पत्रकं बृहतीद्वयम् ।
वीरां शृङ्गाटकं भव्यमुरुमाणं निकोचकम् ॥ ६५ ॥
खर्जूरशोठवाताममुज्जातामिषुकांस्तथा ।
एतैर्घृतादके सिद्धे क्षौद्रं शीते प्रदापयेत् ॥ ६६ ॥
सम्यक् सिद्धं च विज्ञाय सुगुप्तं संनिधापयेत् ।
कृतरक्षाविधिं चौक्षे प्राशयेदक्षसंमितम् ॥ ६७ ॥
पाण्डुरोगं ज्वरं द्विषां खरमेदं भगन्दरम् ।
पाश्वशूलं क्षयं कासं ह्रीहानं वातशोणितम् ॥ ६८ ॥
क्षतशोषमपसारममरं शर्करां तथा ।
सर्वोक्ताङ्गोरांश्च मूत्रसङ्गं च नाशयेत् ॥ ६९ ॥
बलवर्णीकरं धन्यं वलीपलितनाशनम् ।
जीवनीयमिदं सर्पिवृथं बन्ध्यासुतप्रदम् ॥ ७० ॥
द्वे पञ्चमूले इत्यादौ वर्षाभूः श्वेतपुनर्नवः । अवाकपुष्पी अथः-
पुष्पी इति ख्याता । क्षीरावनीं स्नेहसमत्वम् । वीरा वृद्धिः ।

भव्यादय औत्तरापथिकाः । सुपुत्रमिति वातायस्पर्शनीयं यथा भवति । चाक्षे इति श्रुचौ ॥ ६१-७० ॥

द्राक्षामधु(धू)कतोयाभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।
पिबेद्वृतं तथा क्षीरं गुडूचीखरसे शृतम् ॥ ७१ ॥
जीवकर्षभकौ मेदामुष्यप्रोक्तौ शतावरीम् ।
मधुकं मधुपर्णी च काकोलीद्वयमेव च ॥ ७२ ॥
मुद्रमाषाख्यपर्णिन्यौ दशमूलं पुनर्नवाम् ।
बलामुताविदारीश्च साश्वगन्धाश्मभेदकाः ॥ ७३ ॥
एषां कषायकल्काभ्यां सर्पिस्तैलं च साधयेत् ।
लामतश्च वसामजधान्वप्रातुदवैक्किरम् ॥ ७४ ॥
चतुर्गुणेन पयसा तत् सिद्धं वातशोणितम् ।
सर्वदेहाश्रितं हन्ति व्याधीन् योरान्श्च वातजान् ७५

द्राक्षेत्यादौ ससितोपलमिति प्रक्षिप्तशर्करम् । ऋष्यप्रोक्ता अतिबला । काला मज्जिष्ठा । मधुपर्णी विकङ्कतः । धान्वप्रातुद-
वैक्किरमिति वसामज्जविशेषणम् ॥ ७१-७५ ॥

स्थिरा श्वदंष्ट्रा बृहती सारिवा सशतावरी ।
काश्मर्याण्यात्मगुप्ता च वृश्चीरो द्वे बले तथा ॥ ७६ ॥
एषां काथे चतुःक्षीरं पृथक् तैलं पृथग्वृतम् ।
मेदाशतावरीयष्टिजीवन्तीजीवकर्षभैः ॥ ७७ ॥
पक्त्वा मात्रा ततः क्षीरत्रिगुणाऽध्यर्धशर्करा ।
खजेन मथिता पेया वातरके त्रिदोषजे ॥ ७८ ॥
तैलं पयः शर्करां च पाययेद्वा सुमूर्च्छितम् ।
सर्पिस्तैलसिताक्षौद्रैर्मिश्रं वाऽपि पिबेत् पयः ॥ ७९ ॥
अंशुमत्या शृतः प्रस्थः पयसो द्विसितोपलः ।
पाने प्रशस्यते तद्वत् पिप्पलीनागरैः शृतः ॥ ८० ॥
बलाशतावलीरास्नादशमूलैः सपिलुभिः ।
श्यामैरण्डस्थिरामिश्च वातार्तिघ्नं शृतं पयः ॥ ८१ ॥
धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलोमनम् ।
पिबेद्वा सन्निवृद्धं पित्तकरावृत्तानिलः ॥ ८२ ॥
क्षीरेणैरण्डतैलं वा प्रयोगेण पिबेन्नरः ।
बहुदोषो विरेकाय जीर्णं क्षीरौदनाशनः ॥ ८३ ॥
कषायमभयानां वा घृतभृष्टं पिबेन्नरः ।
क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥ ८४ ॥
काश्मर्यं त्रिवृतां द्राक्षां त्रिफलां सपरूषकाम् ।
शृतं पिबेद्विरेकाय लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥ ८५ ॥
त्रिफलायाः कषायं वा पिबेत् क्षौद्रेण संयुतम् ।
धात्रीहरिद्रामुस्तां कषायं वा कफाधिकः ॥ ८६ ॥
योगैश्च कल्पविहितैरसकृत् विरेकयेत् ।
मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्बावा वातं मलावृतम् ॥ ८७ ॥

स्थिरेत्यादौ चतुःक्षीरमिति चतुर्गुणं क्षीरम् । पृथक् तैलं
पृथग्वृतमित्यनेन संमिश्रपाकं निषेधयति । क्षीरत्रिगुणा सार्ध-
भागा शर्करा यस्यां मात्रायां सा क्षीर त्रिगुणाऽध्यर्धशर्करा । खजः
पञ्चाङ्गुलो हस्तः, मन्थानं वा । मात्रा चात्र मिलितयोस्तैलसर्पि-
षोर्ग्राह्या । अंशुमती शालपर्णी । द्विसितोपल इति शर्करापलद्व-
ययुक्तः । इयं च क्षीरमात्रा उत्तमासीन् प्रति । धारोष्णमिति
दोहकालधारापतितमग्नियोगाद्विना उष्णीभूतम् । मूत्रं चात्र
क्षीरसमम् । सन्निवृद्धं धारोष्णं क्षीरमिति संबन्धः । प्रयोगेणेति
अभ्यासेन । क्षीरप्रधानो बस्तिः क्षीरवस्तिः ॥ ७६-८७ ॥

निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतेः क्षीरवस्तिभिः ।
न हि वस्तिसमं किञ्चिद्वातरकचिकित्सितम् ॥ ८८ ॥
वस्तिवक्ष्णपाश्वोरुपवीस्थिजठरातिषु ।

उदावर्तं च शस्यन्ते निरूढाः सानुवासनाः ॥ ८९ ॥
दद्यात्तैलानि चेमानि वस्तिकर्मणि बुद्धिमान् ।
नस्याभ्यञ्जनसेकेषु दाहशूलोपशान्तये ॥ ९० ॥
मधुयष्ट्यास्तुलायास्तु कषाये पादशेषिते ।
तैलाढकं समक्षीरं पचेत् कल्कैः पलोन्मितैः ॥ ९१ ॥
शतपुष्पावरीमूर्वापयस्यागुरुचन्दनैः ।
स्थिराहंसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णिभिः ॥ ९२ ॥
काकोलीक्षीरकाकोलीतामलक्यूद्धिपन्नकैः ।
जीवकर्षभजीवन्तीत्वक्पत्रनखवालकैः ॥ ९३ ॥
प्रपौण्डरीकमज्जिष्ठासारिवैन्द्रीवितुषकैः ।
चतुष्प्रयोगात्तद्वन्ति तैलं मारुतशोणितम् ॥ ९४ ॥
सोपद्रवं साङ्गशूलं सर्वगात्रानुगं तथा ।
वातासृक्पित्तदाहातिज्वरघ्नं बलवर्णकृत् ॥ ९५ ॥

इति मधुपर्ण्यादितैलम् ।

मधुयष्ट्या इत्यादौ मधुकुलायां जलद्वारेण दत्त्वा तैलाढक-
मानः काथो भवति । वरी शतावरी । हंसपदी खनाम-
ख्याता । पयस्या अर्कपुष्पी । विनुषकं धान्यकम् । चतुष्प्रयो-
गादिति पानाभ्यञ्जवस्तिनस्यप्रयोगात् ॥ ८८ ॥-९५ ॥

मधुकस्य शतं द्राक्षा खर्जूरानि परूषकम् ।
मधूकौदनपाकयौ च प्रस्थं मुञ्जातकस्य च ॥ ९६ ॥
काश्मर्याढकमित्येतच्चतुर्द्रोणं पचेदपाम् ।
शेषेऽष्टभागे पूते च तस्मिस्तैलाढकं पचेत् ॥ ९७ ॥
तथाऽऽमलककाश्मर्यविदारीक्षुरसैः समैः ।
चतुर्द्रोणेन पयसा कल्कं दत्त्वा पलोन्मितम् ॥ ९८ ॥
कदम्बामलकाशोटपद्मबीजकशेरुकम् ।
शृङ्गातकं शृङ्गवेरं लवणं पिप्पलीं सिताम् ॥ ९९ ॥
जीवनीयैश्च संसिद्धं क्षौद्रप्रस्थेन संशुजेत् ।
नस्याभ्यञ्जनपानेषु वस्तौ चापि नियोजयेत् ॥ १०० ॥
वातव्याधिषु सर्वेषु मन्यास्तम्भे हनुग्रहे ।

सर्वाङ्गैकाङ्गवाते च क्षतक्षीणे क्षतज्वरे ॥ १०१ ॥

सुकुमारकमित्येतद्वातास्त्रामयनाशनम् ।

स्वरवर्णकरं तैलमारोग्यबलपुष्टिदम् ॥ १०२ ॥

इति सुकुमारकतैलम् ।

गुडूर्वी मधुकं हृत्वं पञ्चमूलं पुनर्नवाम् ।

रास्त्रामेरण्डमूलं च जीवनीयानि लाभतः ॥ १०३ ॥

पलानां शतकैर्भागैर्वैबलापञ्चशतं तथा ।

कोलविल्वयवान्माषाण्डकुलत्थांश्चाढकोन्मिताम् १०४

काश्मर्याणां सुशुष्काणां द्रोणं द्रोणशतेऽम्भसि ।

साधयेज्जजरं धौतं चतुर्द्रोणं च शेषयेत् ॥ १०५ ॥

तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः ।

पिष्ट्वा त्रिपलिकं चैव चन्दनोशीरकेशरम् ॥ १०६ ॥

पञ्चैलागुरुकुष्ठानि तगरं मधुयष्टिकाम् ।

मज्जिष्ठाष्टपलं चैव तत् सिद्धं सार्वयौगिकम् ॥ १०७ ॥

वातरके क्षतक्षीणे भारतां क्षीणरेतसि ।

वेपनाक्षेपभग्नानां सर्वाङ्गैकाङ्गोरोगिणाम् ॥ १०८ ॥

योनिदोषमपसारमुन्मादं खज्रपङ्कताम् ।

हन्यात् प्रसवनं चैतत्तैलाग्र्यममृताह्वयम् ॥ १०९ ॥

इत्यमृताद्यं तैलम् ।

गुडूचीत्यादौ गृह्यन्त्यादीनां प्रत्येकं शतपलत्वं, कोलादीनां

प्रत्येकमाढकमानत्वं । काश्मर्याणामिति गङ्गारीफलानाम् ।

सार्वयौगिकमिति पानादिचतुष्टययोगे यौगिकम् । प्रसवनमिति

प्रसूतिकारकम् ॥ १०६-१०९ ॥

पद्मवेतसयष्ट्याहफेनिलापञ्चकोत्पलैः ।

पृथक्पञ्चपलैर्देभैर्बलाचन्दनकिंशुकैः ॥ ११० ॥

जले शृतैः पचेत्तैलप्रस्थं सौवीरसंमितम् ।

लोघ्रकालीयकोशीरजीवकवर्भकेशरैः ॥ १११ ॥

मदन्यन्तीलतापत्रपञ्चकेशरपञ्चकैः ।

प्रपौण्डरीककाश्मर्यमांसीमेदाम्रियङ्गुलिभिः ॥ ११२ ॥

कुङ्कुमस्य पलायनं मज्जिष्ठायाः पलेन च ।

महापद्ममिदं तैलं वातासृग्ज्वरनाशनम् ॥ ११३ ॥

इति महापद्मं तैलम् ।

पद्मवेतसेत्यादौ फेनिला उपोदिका । सौवीरसंमितमिति

हेहसमं सौवीरकम् । लोघ्रादिभिः कार्ष्णिकैः, कुङ्कुमं च द्विका-

र्विकम् ॥ ११०-११३ ॥

पञ्चकोशीरयष्ट्याह्वरजनीकायसाधितम् ।

स्यात् पिष्टैः सर्जमज्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः ॥ ११४ ॥

खुड्वाकपञ्चकमिदं तैलं वातासृदाहनुत् ।

इति खुड्वाकपञ्चकं तैलम् ।

खुड्वाकपञ्चकमिति अल्पपञ्चकसंज्ञं; संज्ञा चैषा वैद्यव्यवहा-
रार्था ॥ ११४ ॥—

शतेन यष्टिमधुकात् साध्यं दशगुणं पयः ॥ ११५ ॥

तस्मिन्लैले चतुर्द्रोणे मधुकस्य पलेन तु ।

सिद्धं मधुककाश्मर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥ ११६ ॥

मधुपर्ण्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणे ।

क्षीरे साध्यं शतं कृत्वा तदेवं मधुकाच्छते ॥ ११७ ॥

सिद्धं देयं त्रिदोषेषु स्याद्वातासृग्ज्वरनाशनम् ॥ ११८ ॥

इति शतपाकं मधुकतैलम् ।

शतेन यष्टिमधुकादित्यादौ यष्टीमधुपलशतं दशगुणेन क्षीरेण

साध्यं, तेन चतुर्भागस्थितेन क्षीरेण तैलं पक्वम् । तदेवं मधु-

काच्छते सिद्धमिति शतधापाकेन मधुकपलशतात् सिद्धमित्यर्थः ।

अनेन च मधुकपलशतसाधनोपदेशेन शतं कृत्वैत्यत्र शतश-

न्दस्य विपुलवाचितां निषेधयति ॥ ११५-११८ ॥

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।

संहस्रं शतवारं वा वातासृग्वातरोगनुत् ॥ ११९ ॥

रसायनमिदं श्रेष्ठमिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।

जीवनं बृंहणं स्वयं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ १२० ॥

इति सहस्रपाकं शतपाकं वा बलातैलम् ।

बलाकषायेत्यादिनोक्तशतसहस्रपाके अत्यर्थपाकात् हेहस्रं

पश्यन्तः शतगुणेन सहस्रगुणेन वा द्रव्येणैकदेव पाकं व्याख्यान-

यन्ति; किंतु तावती हेहमात्राऽत्र पक्वया या पाकोपक्षयेण

निःशेषा न भवति, क्षीरं चात्र हेहवर्धकमस्ति, तेन यथाशुत-

मेवात्राचार्यैश्चनं प्रमाणमिति पश्यामः । किंच प्रत्यासन्ने एव

पाके सद्रवे हेहकल्कोद्धारणमत्र कर्तव्यं, तेन हेहापेक्षैर्येऽपि

मात्राऽनेन भवति ॥ ११९ ॥ १२० ॥

गुडूचीरसदुग्धाभ्यां तैलं द्राक्षारसेन वा ।

सिद्धं मधुककाश्मर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥ १२१ ॥

आरनालाढके तैलं पादसर्जरसं शृतम् ।

प्रभूते खजितं तोये ज्वरदाहार्तिनुत् परम् ॥ १२२ ॥

गुडूचीत्यादौ द्रवात् पादिकः हेह इति न्यायात् प्रस्थं

तैलस्य भवति । खजितमिति मथितम् ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

समधूच्छिष्टमाजिष्टं ससर्जरससारिवम् ।

पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तस्त्रजापहम् ॥ १२३ ॥

इति पिण्डतैलम् ।

समधूच्छिष्टेत्यादौ मधूच्छिष्टादीनि कल्काः, जलं च द्रवं

देयम् । पिण्डतैलमाषया चात्र वज्रपूतमेवैतत्तैलं कर्तव्यमि-

त्याहुः । किंतु, आरनालादकसाभ्यतैले एव सर्जरस्थाने मधू-
च्छिष्टादीनां प्रक्षेपात् पिण्डतैलमनेनोच्यत इति जतृकण्वच-
नानुशीयते; उक्तं हि तत्र—“काञ्चिकसर्जरसशृतं खजितं बहुना
जलेन सिक्थकसर्जरसयुक्तमभ्यञ्जनम्” इति ॥ १२३ ॥

दशमूलशृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।
परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत् कोष्णेन सर्पिषा ॥१२४॥
क्षेहैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ।
स्तम्भाक्षेपकशूलार्तं कोष्णैर्दाहे तु शीतलैः ॥ १२५ ॥
तद्वद्व्याविकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः ।
काथैर्वा जीवनीयानां पञ्चमूलस्य वा मिषकृ ॥१२६॥
द्राक्षेक्षुरसमद्यानि दधिमस्त्वम्लकाञ्चिकम् ।
सेकार्थं तण्डुलक्षौद्रशर्कराम्बु च शस्यते ॥ १२७ ॥
कुसुमोत्पलपद्माद्यैर्मणिहारैः सचन्दनैः ।
शीततोयानुगैर्दाहे प्रोक्षणं स्पर्शनं हितम् ॥ १२८ ॥
चन्द्रपादाम्बुसंसिक्तं क्षौमपद्मदलच्छदे ।
शयने पुलिनस्पर्शशीतमारुतवीजिते ॥ १२९ ॥
चन्दनार्द्रस्तनकराः प्रिया नार्यः प्रियंवदाः ।
स्पर्शशीताः सुखस्पर्शां प्रप्ति दाहं रुजं क्लमम् ॥१३०॥
सरागे सरुजे दाहे रक्तं विस्त्राय लेपयेत् ।
मधुकाश्मत्थत्वङ्मांसीवीरोदुम्बरशाल्लैः ॥ १३१ ॥
जलजैर्यवचूर्णैर्वा सयष्ट्याह्नपयोघृतैः ।
सर्पिषा जीवनीयैर्वा पिष्टैर्द्वैलोऽर्तिदाहनुत् ॥ १३२ ॥
तिलाः प्रियालो मधुकं विसं मूलं च वेतसात् ।
आजेन पयसा पिष्टः प्रलेपो दाहरागनुत् ॥ १३३ ॥
प्रपौण्डरीकमज्जिष्ठादार्वांमधुकचन्दनैः ।
सितोपलैरकासकुमसूरोशीरपञ्चकैः ॥ १३४ ॥
लेपो रुग्दाहवीसर्परागशोफनिवारणः ।
पित्तरक्तोचरे त्वेते, लेपान् वातोचरे शृणु ॥१३५॥
वातघ्नैः साधितः क्षिग्धः सक्षीरमुद्रपायसः ।
तिलसर्वपिण्डैर्वाऽप्युपनाहो रुजापहः ॥ १३६ ॥
औदकप्रसहानूपवेशवाराः सुसंस्कृताः ।
जीवनीयौषधैः क्षेद्युक्ताः स्युरुपनाहने ॥ १३७ ॥
स्तम्भतोदरुगायामशोथाङ्गग्रहनाशनाः ।
जीवनीयौषधैः सिद्धा सपयस्का वसाऽपि वा ॥१३८॥
घृतं सहचरान्मूलं जीवन्ती च्छागलं पयः ।
लेपः पिष्टास्तिलास्तद्वद्बद्धाः पयसि निवृत्ताः ॥१३९॥

क्षीरपिष्टममालेपमेरुण्डस्य फलानि च ।
कुर्याच्छूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वामनिलेऽधिके ॥ १४० ॥
समूलाग्रच्छदैरुण्डकाथे द्विप्रास्थिकं पृथक् ।
घृतं तैलं वसा चानूपसृगपक्षिणाम् ॥ १४१ ॥
कल्कायै जीवनीयानि गव्यं क्षीरमथाजकम् ।
हरिद्रोत्पलकुष्ठैलाशताह्वाह्नचन्दनम् ॥ १४२ ॥
विल्वमात्रान् पृथक् पुष्पं काकुम् चापि साधयेत् ।
मधूच्छिष्टपलान्यष्टौ दद्याच्छीतेऽवतारिते ॥ १४३ ॥
शूलनैपोऽर्तिदाहानां लेपः सन्धिगतोऽनिले ।
वातरक्ते च्युते भस्मे खञ्जे कुञ्जे च शस्यते ॥ १४४ ॥
शोफगौरवकण्ड्वार्द्यैर्युक्ते त्वसिन् कफोत्तरे ।
मूत्रक्षारसुरापकं घृतमभ्यञ्जने हितम् ॥ १४५ ॥
पद्मकं त्वक् समधुकं सारिवा चेति तैर्घृतम् ।
सिद्धं समधुकुक्ते स्यात् सेकाभ्यङ्गे कफोत्तरे ॥१४६॥
क्षीरस्तैलं गवां मूत्रं जैलं च कटुकैः शृतम् ।
परिषेके प्रशंसन्ति वातरक्ते कफोत्तरे ॥ १४७ ॥
लेपः सर्वपनिम्बार्कैर्हिंसाक्षीरतिलैर्हितः ।
श्रेष्ठः सिद्धः कपित्थत्वग्घृतक्षीरैः ससकुभिः ॥१४८॥
गृहधूमो वचा कुष्ठं शताह्वा रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः शूलनुद्वातरक्ते वातकफोत्तरे ॥ १४९ ॥
तगरं त्वक् शताह्वा कुष्ठं मुस्तं हरेणुका ।
दारु व्याघ्रनखं चाम्लपिष्टं वातकफास्त्रनुत् ॥ १५० ॥
मधुशिग्रोर्हितं तद्वद्बीजं धान्याम्लसंयुतम् ।
मुहूर्ते लिप्तमल्लैश्च सिद्धैर्वातकफोत्तरम् ॥ १५१ ॥
त्रिफलाव्योषपत्रैलात्वक्क्षीरीचित्रकं वचाम् ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलं रोमशं वृषकत्वचम् ॥ १५२ ॥
ऋद्धिं तामलकीं चव्यं समभागानि पेषयेत् ।
कल्यं लिप्तमयस्पात्रे मध्याह्नं भक्षयेत्ततः ॥ १५३ ॥
वर्जयेद्दधिशुकानि क्षारं वैरोधिकानि च ।
वातास्त्रे सर्वदोषेऽपि हितं शूलार्तिने परम् ॥ १५४ ॥
शुद्धा स्थानविशेषांश्च दोषाणां च बलावलम् ।
चिकित्सितमिदं कुर्याद्गृहापोहविकल्पवित् ॥ १५५ ॥
मधुरसिद्धेरिति जीवनीयसिद्धिर्देहैः । तण्डुलेत्यादौ प्रलेकं
त्रिमिरमुद्यवदः संवध्यते । शीततोयानुगैरिति शीततोय-
सिक्तैः । चन्द्रपादाम्बुसंसिक्ते इति तुषारजलसिक्ते । पुलिनं
नदीतटः, पुलिनस्पर्शेन शीतो मारुतः, तेन वीजिते शयने,
‘शयानस्य’ इति शेषः । एरका होगगलः । पयसि निवृत्ता इति

१ ‘मृदाप्रियालमधुकविसं’ इति पा० । २ ‘कृसरो मुद्रपायसः’
इति पा० ।

१ ‘वर्णाच्छदान्’ इति पा० । २ ‘क्षीरं तैलं’ इति पा० । ३ ‘घृतं’
इति पा० । ४ ‘सत्सुघृतक्षीरकपिलवगिभरेव च’ इति पा० ।
५ ‘कल्कैर्हिंसाऽऽयसीं पात्री’ इति पा० ।

क्षीरे निर्वापिताः । उमा अतसी । अमृच्छदाः तरुणपत्राणि ।
मूत्रशारेखादौ क्षारः क्षारोदकम् । अन्जैरिति काञ्जिकादिभिः ।
रोमचं कासीसम् । कल्पमिति प्रातः । अवस्थाकतैव्यमाह—
बुद्धेयादि । ऊहापोहविकल्पविवेदिति पूर्वोक्तविकृतिसतस्य ऊहा-
पोहविकल्पज्ञः ॥ १२४-१५५ ॥

कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।
अतिवृष्ट्याऽनिले नादौ शस्तं स्नेहनबृंहणम् ॥ १५६ ॥
व्यायामशोधनारिष्टमूत्रपानैर्विरेचनैः ।
तक्राभयाप्रयोगैश्च क्षपयेत् कफमेदसी ॥ १५७ ॥
बोधिवृक्षकषायं तु प्रपिबेत्सधुना सह ।
वातरक्तं जयत्याशु त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ १५८ ॥
पुराणयवगोधूमसीध्वरिष्टसुरासवैः ।
शिलाजतुप्रयोगैश्च गुग्गुलोर्माक्षिकस्य च ॥ १५९ ॥

कुपित इत्यादि । मेदसः कफस्य वा अतिवृष्ट्या कृतात्
मार्गसंरोधादनिले कुपिते सति आदौ स्नेहनं तथा बृंहणं च न
शस्तामिति श्लोकार्थः । अत्र स्नेहनबृंहणनिषेधे सति कर्तव्यमाह—
व्यायामेत्यादिना माक्षिकस्य चेत्यन्तेन ॥ १५६-१५९ ॥

गम्भीरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्चेत्तद्वातवज्जयेत् ।
पश्चाद्वाते क्रियां कुर्याद्वातरक्तप्रसादनीम् ॥ १६० ॥

गम्भीरे इति अवगाढे अनुत्ताने वातरक्ते । रक्तमाक्रान्तमिति
अभिभूतं वायुना वातवज्जयेदिति । एतत्क्रियोत्तरकालीनं कर्त-
व्यमाह—पश्चाद्वातेत्यादि । कफमेदोद्वृते एव निर्जितकफमेदसि
वाते वातरक्तप्रसादिनी क्रिया अत्रैवोक्तस्नेहप्रयोगादिका कार्याः
वातविकारत्वाद् वातव्याधिक्विकृतिसत्तेन जयेत् । एतच्च वातेन
रक्तमिभवनं गम्भीर एव वातरक्ते प्रायो भवतीति दर्शयितुं
'गम्भीरे' इति कृतम् । गम्भीरानुगते हि वातरक्ते रक्तं बहु
नास्ति, यतो रक्तस्य द्वितीया रक्तधरा त्वक् स्थानं तेनोत्ताने
एव रक्तं बलवत्, बाह्यस्थानत्वाद्रक्तस्य ॥ १६० ॥

रक्तपित्तातिवृष्ट्या तु पाकमाशु नियच्छति ।
भिन्नं स्रवति वा रक्तं विदग्धं पृथमेव वा ॥ १६१ ॥
तयोः क्रिया विधातव्या भेदशोधनैरोपैः ।
कुर्यादुपद्रवाणां च क्रियां स्वां स्वाधिकृतिसतात् ॥ १६२ ॥

आवस्थिकं विधिमाह—रक्तेत्यादि । रक्तवृष्ट्या पित्तवृष्ट्या
चेति रक्तपित्तातिवृष्ट्या । पाकं नियच्छति 'वातरक्तम्' इति शेषः ।
तयोरित्यादि वृद्धपित्तवृद्धरक्तकृतपाकयोर्वातरक्तयोः । उपद्रवव-
किरसामतिदिशबाह—कुर्यादित्यादि ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

१ 'वरुणच्छदा वरुणपत्राणि' इति पा० । २ 'अतिवृद्धे' इति पा० ।

३ 'व्ययशोधनोपैः' इति, 'भेदशोधनदारणैः' इति च पा० ।

तत्र श्लोकाः—

हेतुः स्थानानि मूलं च यस्मात् प्रायेण सन्निधु ।
कुप्यति प्राक् च यदूपं द्विविधस्य च लक्षणम् ॥ १६३ ॥
पृथग्भिन्नस्य लिङ्गं च दोषाधिक्यमुपद्रवाः ।
साध्यं याप्यमसाध्यं च क्रिया साध्यस्य चाखिला ॥
वातरक्तस्य निर्दिष्टा समासव्यासतस्तथा ।
महर्षिणाऽश्विदेशाय तथैवावस्थिकी क्रिया ॥ १६५ ॥
इत्यश्विदेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राते
दृढबलसंप्रतिरे चिकित्सितस्थाने वातरो-
णितचिकित्सितं नामैकोन-
त्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

हेतुः स्थानानीत्यादिप्रसंगे दोषाधिक्यमुपद्रवाः साध्यं
याप्यमसाध्यं चेति अननुक्रमेण संग्रहं करोति, उपद्रवाणा-
मभावसद्भावसोक्तमवैः साध्यत्वासाध्यत्वाप्यत्वव्यापनार्थम्
॥ १६३-१६५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने वातरक्तचिकित्सितं
नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो योनिव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ११ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वातरक्तचिकित्सानन्तरं पारिश्लेष्णाद् वातकृतत्वाच्च योनि-
व्यापच्चिकित्सितमुच्यते । उक्तं हि—“न हि वातादते योनिर्वा-
रीणां संप्रदुष्यति” इति ॥ १ ॥ २ ॥

दिव्यतीर्थौषधिमतश्चित्रधातुशिलावतः ।

पुण्ये हिमवतः पार्श्वे सुरसिद्धिर्षिसेविते ॥ ३ ॥

विहरन्तं तपोयोगात्तत्त्वज्ञानार्थदार्ढीनम् ।

पुनर्वैकुंजितात्मानमश्विदेशोऽनु पृष्ठवान् ॥ ४ ॥

भगवन् ! यदपत्यानां मूलं नार्यः परं नृणाम् ।

तद्विधातो गदैश्चासां क्रियते योनिमाश्रितैः ॥ ५ ॥

तस्मात्सेषां समुत्पत्तिमुत्पन्नानां च लक्षणम् ।

सौषधं श्रोतुमिच्छामि प्रजानुग्रहकाम्यया ॥ ६ ॥

इति शिष्येण पृष्ठस्तु प्रोवाचार्षिर्वरोऽत्रिजः ।

विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ॥ ७ ॥

मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनान्वेतं च ।

जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् ॥ ८ ॥

१ 'कृष्णत्रेयं' इति पा० ।

दिव्यानि तीर्थानि गङ्गादीनि, दिव्याश्चौषधो ब्रह्मसुवर्चलै-
न्द्रीप्रभृतयो यस्मिन् तस्य दिव्यतीर्थैषधिमतः । चित्रधातुः
नानावर्णधातुः । तत्त्वज्ञानेन सम्यग्ज्ञानेन अर्थान् द्रष्टुं क्षीलं
यस्य तं तत्त्वज्ञानार्थदर्शिनम् । मूलमिति कारणम् । तद्विधात
इति अपल्यकारणविधातः । तेषामिति योनिगदानाम् । समुत्पत्ति-
मिति उत्पत्तिकारणं, कार्यं कारणोपचारात् । रोगसंग्रहे इति
अष्टोदरीये (सू. अ. १९) । मिथ्याचारेण असम्यग्गहारा-
चारेण, प्रदुष्टेनार्तवेनेति दुष्टार्तवेन, योनिव्यापद्भवति । बीज-
दोषादिति आर्तवगतबीजदुष्टे, सा पश्चाद्वक्तव्या । दैवादिति
प्राक्तनाधर्मवशात् । एतेषां च यथायोग्यतया कारणत्वमग्रे
वक्ष्यमाणकारणत्वभेदेन योनिव्यापत्सृजेयं, दैवं तु सर्वत्रैव
साधारणकारणं विशिष्टदृष्टकारणादर्शने सति कार्यदर्शनादुज्जे-
यम् ॥ ३-८ ॥

वातलाहाराच्चेष्टाया वातलायाः समीरणः ।
विवृद्धो योनिमाश्रित्य योनेस्तोदं सवेदनम् ॥ ९ ॥
स्तम्भं पिपीलिकासुप्तिमिव कर्कशतां तथा ।
करोति सुप्तिमायासं वातजांश्चापरान् गदान् ॥ १० ॥
सा स्यात् सशब्दरुक्केनतनुरुक्षातर्वाऽनिलात् ।
व्यापत्कृद्भल्लवणक्षाराद्यैः पित्तजा भवेत् ॥ ११ ॥
दाहपाकज्वरोष्णार्ता नीलपीतासितार्ता ।
भृशोष्णकुणपस्त्रावा योनिः स्यात्पित्तदूषिता ॥ १२ ॥
कफोऽभिष्यन्दिभिर्वृद्धो योनिं चेद्दूषयेत् स्त्रियाः ।
स कुर्यात् पिच्छिलां शीतां कण्डुग्रस्ताल्पवेदनाम् ॥ १३ ॥
पाण्डुवर्णां तथा पाण्डुपिच्छिलार्तववाहिनीम् ।
समश्रन्त्या रसान् सर्वान्दूषयित्वा त्रयो मलाः ॥ १४ ॥
योनिगर्भाशयस्थाः स्त्रैर्योनिं युञ्जन्ति लक्षणैः ।
सा भवेदाहशूलार्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ १५ ॥

वातलेखादौ वातलाया इति विशेषेण वातिकयोनिव्यापदुत्पा-
दोपदर्शनार्थम् । पिपीलिकासुप्तिमिति पिपीलिकापरिसर्पणाकारं
वेदनाम् । सशब्दरुक्केनतनुरुक्षातर्तवेति अश्रुतावप्येवंभूतातर्तवा
भवति, तेन वातिकप्रदरूपेयं योनिव्यापत् ; एवमेव पैतिक-
श्लेष्मिक-सांज्ञिपातिक-योनिव्यापदामपि पैतिक-कफज-सांज्ञिपा-
तिकप्रदरत्वं वर्णयन्ति । रक्तयोनिरिह अखण्डरसज्ञया चिकित्सा-
प्रस्तावे वक्तव्या ; तेन सैव प्रदररूपा । ये तु एतद्व्यापदां प्रदरं
भिन्नमेव मन्यन्ते, ते प्रदरचिकित्सार्थं प्रकरणान्तरमत्राध्याये
पठिष्यन्ति । समश्रन्त्या इति पथ्यापथ्यमेलकेनोपयुञ्जन्त्याः
॥ ९-१५ ॥

रक्तपित्तकरैर्नार्यां रक्तं पित्तेन दूषितम् ।
अतिप्रवर्तते योन्यां लब्धे गर्भेऽपि सासृजां ॥ १६ ॥

योनिगर्भाशयस्थं चेत् पित्तं संदूषयेदसृक् ।

साऽरजस्का मता कार्श्यवैवर्ण्यजननी भृशम् ॥ १७ ॥

रक्तपित्तकरैरित्यादौ गर्भं लब्धेऽपि रक्तमतिप्रवर्तते, तेनास्या
गर्भो न तिष्ठति ; सासृजा रक्तयोनिरित्यर्थः । ये तु 'साऽप्रजा'
इति पठन्ति, ते "यस्यां लब्धेऽपि गर्भे अरजगतिप्रवर्तते, सा
तादृशरक्तसुखा अप्रजा भवति ; इयं च रक्तयोनिरुच्यत इति
रक्तातिमुल्लेख लभ्यते" इति व्याख्यानयन्ति । योनौ गर्भाशये
च तिष्ठतीति योनिगर्भाशयस्थं पित्तम् । अरजस्केति अनार्तवा
॥ १६ ॥ १७ ॥

योन्यामधावनात् कण्डूं जाताः कुर्वन्ति जन्तवः ।

सा स्यादचरणा कण्ड्वा तयाऽतिनरकाङ्क्षिणी ॥ १८ ॥

अचरणेति धावनाचरणादचरणा । कण्ड्वा तयेति कृमिज-
नितयोनिकण्ड्वा ॥ १८ ॥

पवनोऽतिव्याघयेन शोफसुतिरुजः स्त्रियाः ।

करोति कुपितो योनौ सा चातिचरणा मता ॥ १९ ॥

व्याघरास्यातिचरणेनोत्पन्ना व्यापदतिचरणा ॥ १९ ॥

मैथुनादतिवालायाः पृष्ठकट्यूस्वक्ष्णम् ।

रुजं दूषयते योनिं वायुः प्राक्चरणा हि सा २०

रुजञ्जितः दुःखयन् । उचितव्याघयाकालात् प्राक् व्याघरा-
चरणात् प्राक्चरणा उच्यते ॥ २० ॥

गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासाच्छर्दिनिःश्वासनिग्रहात् ।

वायुः कुण्डः कफं योनिमुपनीय प्रदूषयेत् ॥ २१ ॥

पाण्डुं सतोदमास्त्रावं श्वेतं स्रवति वा कफम् ।

कफवातामयव्यासा सा स्याद्योनिरुपहृता ॥ २२ ॥

गर्भिण्या इत्यादौ आस्त्रावमिति श्लेष्मविलक्षणमास्त्रावम् ।
कफवातामयैरुपहृतात्वात् 'उपहृता' इत्युच्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥

पित्तलाया नृसंवासे क्षवधूद्वारधारणात् ।

पित्तसंमूर्च्छितो वायुर्योनिं दूषयति स्त्रियाः ॥ २३ ॥

शूना स्पर्शाक्षमा सार्तिर्नीलपीतमसृक् स्रवेत् ।

श्रोणिर्वक्ष्णपृष्ठार्तिज्वरार्तायाः परिहृता ॥ २४ ॥

नृसंवासे इति रमणसमये । सर्वतो वातपित्तविकारोपहृता-
त्वात् परिहृता ॥ २३ ॥ २४ ॥

वेगोदावर्तनाद्योनिमुदावर्तयतेऽनिलः ।

सा रुगार्ता रजः कुच्छ्रेणोदावृत्तं विमुञ्चति ॥ २५ ॥

आर्तवे सा विमुक्ते तु तत्क्षणे लभते सुखम् ।

रजसो गमनादूर्ध्वं ज्ञेयोदावर्तिनी बुधैः ॥ २६ ॥

१ 'प्रदुष्टेनार्तवेनेति असृजा ; आर्तवदुष्टिरिति कारणं भवति' इति
पा० । २ 'साऽप्रजा' इति पा० ।

१ 'योनिः कृमिजकण्ड्वा' इति पा० । २ 'वायुः कुण्डः' इति पा० ।

३ 'कुच्छ्रेणोदावृत्त' इति पा० ।

योनिमुदावर्तयते इति योनिमुदावर्तवातां करोति । उदा-
वर्तमिति ऊर्ध्वं नीतम् । विकारेण रजस ऊर्ध्वगमनात् 'उदा-
वर्तिनी' इत्युच्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥

अकाले बाह्यमानाया गर्भेण पिहितोऽनिलः ।
कर्णिकां जनयेद्योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छितः ॥ २७ ॥
रक्तमार्गावरोधिन्या सा तथा कर्णिनी मता ।

अकाले बाह्यमानाया इत्यादि अप्राप्ते गर्भनिष्क्रमणकाले प्रवा-
हणं कुर्वन्त्याः । कर्णिकामिति कर्णिकाकारं ग्रन्थिम् ॥ २७ ॥—

रौक्ष्याद्वायुर्यदा गर्भं जातं जातं विनाशयेत् ॥ २८ ॥
दुष्टशोणितजं नार्याः पुत्रघ्नी नाम सा मता ।

रौक्ष्यादिति रूक्षगुणोक्तर्थात् । दुष्टशोणितजमिति वचनादिह
वायुनाऽऽर्तवदुष्टिरपि क्रियते इति दर्शयति । अत्र च यद्यपि
सामान्येनैव गर्भविनाश उक्तः, तथाऽपि पुत्रस्यैव प्राधान्यात्
'पुत्रघ्नी' इति व्यपदेशो हेतुः ॥ २८ ॥—

व्यवायमतिवृत्ताया भजन्त्यास्त्वन्नपीडितः ॥ २९ ॥
वायुर्मिथ्यास्थिताङ्गाया योनिन्नोतसि संस्थितः ।
वक्रयत्नान्नं योऽस्याः साऽस्थिमांसानिलातिभिः ३०
भृशार्तिर्मेथुनाशका योनिरन्तर्मुखी मता ।

व्यवायमतिवृत्ताया इत्यादौ अतिवृत्ताया व्यवायं भजन्त्याः
व्यवायकाले मिथ्यास्थिताङ्गाया अन्तर्पीडितो वायुर्नैराननमन्त-
र्मुखं वक्रयति; वक्रयतीतिपदेन वक्रतयाऽन्तर्मुखनयनमभि-
प्रेतम् ॥ २९ ॥ ३० ॥—

गर्भस्थायाः स्त्रिया रौक्ष्याद्वायुर्योनिं प्रदूषयन् ॥ ३१ ॥
मातृदोषादपुद्गारां कुर्यात् सचीमुखी तु सा ।

गर्भस्थाया इत्यादौ रौक्ष्यादिति रूक्षगुणत् । मातृदोषादिति
मातृगर्भकाले वातप्रकोपहेतुसेवारूपपचारात् ॥ ३१ ॥—

व्यवायकाले रुन्धन्त्या वेगान् प्रकुपितोऽनिलः ३२
कुर्याद्विप्रमृशज्जातिं शोषं योनिमुखस्य च ।

शोषं योनिमुखस्येत्थनेन योनिमुखशोषाच्छृङ्खल्योनिं संश-
याकृता भवति ॥ ३२ ॥—

षडहात् सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयं गतम् ॥ ३३ ॥
सहजं नीरुजं वाऽपि या स्रवते सा तु वामिनी ।

षडहादित्यादिनां शुक्रवमनाद् 'वामिनी' इत्युच्यते ॥ ३३ ॥—

बीजदोषात् गर्भस्थमारुतोपहताशया ॥ ३४ ॥
नृद्वेषिण्यस्तनी चैव षण्ढी स्यादनुपक्रमा ।

बीजदोषादिति सामान्यवचनेनापि आर्तवरूपबीजदोष एव
हेतुः, तद्वेषस्यैव गर्भाशयोपघातकरत्वात् । उक्तं हि—'यदा

हास्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागः प्रदोषमापद्यते तदा वन्ध्यां
जनयति" (शा. अ. ४) इति । मारुतोपहताशयेति मारुतो-
पहतगर्भाशया । अस्तनी इषत्स्तनी ॥ ३४ ॥—

विषमं दुःखशय्यायां मैथुनात् कुपितोऽनिलः ॥ ३५ ॥
गर्भाशयस्य योन्याश्च सुखं विष्टम्भयेत् स्त्रियाः ।
असंवृतमुखी सार्ता रूक्षफेनास्त्रवाहिनी ॥ ३६ ॥
मांसोत्सन्ना महायोनिः पर्वचक्षणशूलिनी ।

विषममिति क्रियाविशेषणं, विषमं यथा भवति तथा मैथुना-
दित्यर्थः । विष्टम्भयेदिति विस्तारयेत् । मांसोत्सन्नेति उत्सन्न-
मांसा ॥ ३५ ॥ ३६ ॥—

इत्येतैर्लक्षणैः प्रोक्ता विंशतियोनिजा गदाः ॥ ३७ ॥
न शुक्रं धारयत्यभिर्दोषैर्योनिरुपद्रुता ।

तस्माद्गर्भे न गृह्णाति स्त्री गच्छत्यामयान् बहून् ३८
गुल्मार्शः प्रदरादींश्च वाताद्यैश्चातिपीडनम् ।

दोषैर्निरुपद्रुतेत्यनेन दोषशब्देन योनिदूषका यथोक्ता गदा
उच्यन्ते; उक्तं हि—'रोगा ह्यपि दोषशब्दं लभन्ते' (वि.
अ. ६) इति । तस्मादिति योन्युपद्रवात् । प्रदरादींश्चैत्यत्र
योनिव्यापद्विशेषमेव प्रदरमाहुः, तेन योनिव्यापद्विकारं प्रदररूपं
दोषोत्पादं वर्णयन्ति; ये तु योनिव्यापद्विज्ञमेव प्रदरमिच्छन्ति,
तेषामत्र प्रदरापठे विरोधो नास्त्येव ॥ ३७ ॥ ३८ ॥—

आसां षोडश यास्त्वन्त्या आद्ये द्वे पित्तदोषजे ३९
परिभृता वामिनी च वातपित्तात्मिके मते ।

कर्णिन्युपहृते वातकफाच्छेषान्तु वातजाः ॥ ४० ॥
देहं वातादयस्तासां सैलिङ्गैः पीडयन्ति हि ।

संप्रति आद्यव्यापचतुष्टयं त्यक्त्वा शेषषोडशव्यापसु वाता-
दिलिङ्गचिकित्साज्ञानार्थं दोषविभागं दर्शयन्नाह—आसामित्यादि ।
आद्ये द्वे इति रक्तयोन्मरजस्कं । देहं वातादय इत्यादि । तासां
वातादिविभागोक्तयोनिव्यापदां वातादयो देहं सैलिङ्गैः पीड-
यन्ति, तेन वाताद्यधिकत्वं तासांमुपचमिति भावः; अन्ये तु
देहशब्देनात्र योनिस्थानमेवोच्यत इत्याहुः ॥ ३९ ॥ ४० ॥—

स्नेहनस्वेदबस्त्यादि वातजास्त्रिलोपहम् ॥ ४१ ॥

कारयेद्रक्तपित्तघ्नी शीतं पित्तकृतासु च ।

श्लेष्मजासु च रूक्षोष्णं कर्म कुर्याद्विचक्षणः ॥ ४२ ॥

सन्निपाते विमिश्रं तु संसृष्टासु च कारयेत् ।

स्निग्धस्त्रिणां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्पुनः ४३

पाणिना नामयेजिह्वां संवृतां वर्धयेत् पुनः ।

प्रवेशयेन्निःसृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ॥ ४४ ॥

योनिः स्थानापवृत्ता हि शल्यभूता मता स्त्रियाः ।

सर्वा व्यापन्नयोनिं तु कर्मभिर्बभ्रमादिभिः ॥ ४५ ॥

१ 'तया कर्णिकयाऽन्विता । सा योनिः सर्वविषजां नामताः
कर्णिनी मता' इति पा० । २ 'योनिर्मुखं वक्रयति' इति पा० ।

१ 'सातिः सफेनादेववाहिनी' इति पा० ।

मृदुभिः पञ्चभिर्नारीं स्निग्धस्निग्धामुपाचरेत् ।
सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ॥ ४६ ॥
वातव्याधिहरं कर्म वातातानां सदा हितम् ।
औदकानूपजैर्मसैः क्षीरैः सतिलतण्डुलैः ॥ ४७ ॥
सवातग्नौषधैर्नडीकुम्भस्त्रैस्त्रैरुपाचरेत् ।
अक्तां लवणतैलेन साधमप्रस्तरसङ्करैः ॥ ४८ ॥
स्निग्धां कोष्णाम्बुसिकाङ्गीं वातघ्नैर्भाजयेद्रसैः ।

लिङ्गानन्तरं चिकित्सासाह—स्नेहनेत्यादि । स्नेहनादीनामनि-
लापहृत्वे सिद्धेऽपि अनिलापहृमिति विशेषणं विशेषेणानि-
लापहृद्व्यक्तस्नेहनादिप्रतिपादनार्थम् । संसृष्टास्ति द्वन्द्वजासु ।
स्थापयेदिति सुस्थितां कृत्वा स्थापयेत् । दुःस्थितास्थापनप्रका-
स्माह—पाणिनेत्यादि । स्निग्धस्निग्धामिति सर्वत्रावृत्तते ।
जिह्वामिति वक्त्रम् । विवृतामिति विवृतमुखीम् । परिवर्तयेदिति
परितो वर्तनेन संवृतां कुर्यात् । पञ्चभिरितिपदं सकलकर्मणां
मृदुतया कर्तव्योपदेशनार्थम् । अत्र च वमनादीनां सर्वदेहोप-
कारकतया योनिगतरोगहरणेऽपि सामर्थ्यं भवत्येवेति ज्ञेयम् ।
शेषं कर्मतं वक्ष्यमाणम् ॥ ४९-४८ ॥—

बलाद्रोणद्वयकाये घृततैलादकं पचेत् ॥ ४९ ॥
स्थिरापयस्याजीवन्तीवीरर्षभकजीवकैः ।
श्रावणीपिप्पलीमुद्गपीलुमाषाढ्यपर्णिभिः ॥ ५० ॥
शर्कराक्षीरकाकोलीकाकनासाभिरेव च ।
पिष्टैश्चतुर्गुणक्षीरे सिद्धं पेयं यथाबलम् ॥ ५१ ॥
वातपित्तकृतान् रोगान् हत्वा गर्भं दधाति तत् ।
काश्मर्यत्रिफलाद्राक्षकासमर्दपरुषकैः ॥ ५२ ॥
पुनर्नवाद्भिरजनीकाकनासासहाचरैः ।
शतावर्या गुडूच्याश्च प्रथमक्षसमैर्वृतात् ॥ ५३ ॥
साधितं योनिवातघ्नं गर्भदं परमं पिबेत् ।
पिप्पलीकुङ्किणिकाजीवृषकं सैन्धवं वचांम् ॥ ५४ ॥
यवक्षाराजमोदे च शर्करां चित्रकं तथा ।
पिष्ट्वा सैर्पिचि भृष्टानि पाययेत् प्रसन्नया ॥ ५५ ॥
योनिपार्श्वार्तिहृद्गोगुल्माशौविनिवृत्तये ।
वृषकं मातुलुङ्गस्य मूलानि मदन्यन्तिकाम् ॥ ५६ ॥
पिबेत् सलवणैर्मसैः पिप्पलीकुङ्किणैः तथा ।
रास्नादवदंष्ट्रावृषकैः पिबेच्छूले शृतं पयः ॥ ५७ ॥
गुडूचीत्रिफलादन्तीकायैश्च परिषेचयेत् ।
सैन्धवं तगरं कुष्ठं बृहतीं देवदारु च ॥ ५८ ॥

समांशैः साधितं कल्कैस्तैलं धार्यं रजापहम् ।
गुडूचीमालतीरास्नावलामधुकचित्रकैः ॥ ५९ ॥
निदिग्धिकादेवदारुयुथिकाभिश्च कार्ष्णिकैः ।
तैलप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ ६० ॥
वातातयाः पिष्टुं दद्याद्योनौ च प्रणयेत्ततः ।
वातातानां च योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ॥ ६१ ॥
(उष्णाः स्निग्धाः प्रकर्तव्यास्तैलानि स्नेहानानि च ।)
हिंसाकल्कं तु वातार्तां कोष्णमभ्यज्य धारयेत् ।
पञ्चवल्कस्य पित्तार्तां श्यामादीनां कफातुरा ॥ ६२ ॥

बलाद्रोणद्वयेत्यादौ बलाद्रोणद्वयस्य काये इति, बलायाः रोण-
द्वयप्रमाणकाये इति वा, उभयस्याऽपि रोणद्वयमान एव कायो
भवति । पयसा अर्कपुष्पी । मुद्गपीलुमाषाढ्यैः पर्णाशब्दः
प्रत्येकमभिसंबध्यते; तत्र पीलुपर्णा मोरटा, केचिन्मूर्वामाहुः ।
प्रसन्ना मदिराया उपरितनो भागः । शूले इति योनिशूले । तैलं
धार्यमिति रजातयां योनौ धार्यम् । योनौ च प्रणयेदिति
योनावुत्तरवस्तिना प्रवेशयेत् । श्यामादीनामिति रोगभिषगिज-
तीये “श्यामानिवृत्तुरकुलम्” (वि. अ. ८) इत्यादिनोका-
नाम् ॥ ४९-६२ ॥

पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।
शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ६३
(पित्तग्नौषधसिद्धानि कार्याणि भिज्जा तथा ।)
शतावरीमूलतुलाश्चतस्रः संप्रीडयेत् ॥ ६४ ॥
रसेन क्षीरतुल्येन पचेत्तेन घृतादकम् ।
जीवनीयैः शतावर्या मुद्गीकाभिः परुषकैः ॥ ६५ ॥
पिष्टैः प्रियालैश्चांशौर्द्वियष्टिमधुकैर्भिषक् ।
सिद्धे शीते च मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ॥ ६६ ॥
सितादशपलोन्मिश्राह्लिह्यात् पाणितलं ततः ।
योन्यस्त्रुशुकदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं च तत् ॥ ६७ ॥
क्षतं क्षयं रक्तपित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ।
कामलां वातरक्तं च वीसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ॥ ६८ ॥
उन्मादादरत्पसारान् वातपित्तामकाजयेत् ।
इति बृहच्छतावरीघृतम् ।

एवमेव क्षीरसर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ॥ ६९ ॥
गर्भदं पित्तलानां च योनीनां स्याद्विषजितम् ।

शतावरीमूलतुला इत्यादौ आर्द्रशतावरीमूलपीडनेन यावद्रसो
भवति तेन समं क्षीरघृतं वक्ष्यमाणकल्कैः पाचनीयम् । द्वियष्टि-
मधुकैरिति द्विभागमधुयष्टिकैः, किंवा जलजस्यलजयष्टिमधुकद्व-
ययुक्तैः । एवमेवेत्यादौ शतावरीचतुःशतरससमेनेत्यर्थः । क्षीरो-
द्वितं सर्पिः क्षीरसर्पिः । जीवनीयान्यत्र कल्कः ॥ ६३-६९ ॥—

१ 'घृत-लौकिकदम्' इति पा० । २ 'सिद्धं पिबेद्वातयोनि-
दोषघ्नं गर्भदं परम्' इति पा० । ३ 'किंशुकाजी' इति पा० ।
४ 'प्रसन्नयाऽऽलोच्य घृतघृष्टानि दापयेत्' इति पा० ।

योन्यां श्लेष्मप्रदुष्टायां वर्तिः संशोधनी हिता ॥७०॥
 वाराहे बहुशः पिप्पे भावितैलैककैः कृता ।
 भावितं पयसाऽर्कस्य यवचूर्णं ससैन्धवम् ॥ ७१ ॥
 वर्तिः कृता मुहुर्धारां ततः सेच्यता सुखाम्बुना ।
 पिप्पल्या मरिचैर्मर्षैः शताह्वाकृष्टसैन्धवैः ॥ ७२ ॥
 वर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधनी ।

पयसाऽर्कसेति अर्कक्षीरेण । सेच्येति परिषिञ्चनीया । प्रदेश-
 निनीतुल्या प्रदेशिन्यङ्गुलीसमाना परिणाहेन दैर्घ्येण च
 ॥ ७०-७२ ॥—

उदुम्बरशालादूनां द्रोणमन्द्रोणसंयुतम् ॥ ७३ ॥
 सपञ्चवल्ककुलकमालतीनिम्बपल्लवम् ।
 निशां स्थाप्य जले तस्मिन्नेतलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७४ ॥
 लाक्षाधवपलाशवज्जिरीसैः शालमलेन च ।
 पिष्टैः सिद्धस्य तैलस्य पिबुं योनौ निधापयेत् ॥ ७५ ॥
 सशर्करैः कषायैश्च शीतैः कुर्वीत सेचनम् ।
 पिच्छिला विवृता कालदुष्टा योनिश्च दारुणा ॥ ७६ ॥
 सैसाहाच्छुध्यति क्षिप्रमपत्यं चापि विन्दति ।
 उदुम्बरस्य दुग्धेन पट्टकृत्वो भावितात्तिलात् ॥ ७७ ॥
 तैलं काथेन तस्यैव सिद्धं धार्यं च पूर्ववत् ।
 धातक्यामलकीपत्रस्रोतोऽजमधुकुत्तलैः ॥ ७८ ॥
 जम्बवाभ्रमध्यकासीसलोभ्रकटफलतिन्तुकैः ।
 सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुम्बरशालादुभिः ॥ ७९ ॥
 अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ।
 तैलप्रस्थं पिबुं दद्याद्योनौ च प्रणयेत्ततः ॥ ८० ॥
 कदीपृष्ठत्रिकाभ्यङ्गं स्नेहवर्ति च दापयेत् ।
 पिच्छिला सैविणी योनिर्विदुतोपप्लुता तथा ॥ ८१ ॥
 उत्ताना चोन्नता शूना सिध्येत् सस्फोटशूलिनी ।
 करीरधवनिम्बार्कवेणुकोशाभ्रजाम्बवैः ॥ ८२ ॥
 जिङ्गिनीवृषमूलानां काथैर्माद्धीकसीधुभिः ।
 सशुक्लैर्धावनं मिश्रैर्यान्वास्त्रावविनाशनम् ॥ ८३ ॥
 कुंर्यात् सतक्रमोमृशुकैर्वा त्रिफलारसैः ।

उदुम्बरशालादूनामिलादौ पञ्चवल्कादिसहितानामुदुम्बरश-
 लादूनां द्रोणं समभागजलं गृहीतव्यम् । निशांसेरिति पलाश-
 सैव निशांसेः, लाक्षा च पलाशव्यतिरेकेण भवतीति ज्ञेयम् ।
 सशर्करैः कषायैरिति उदुम्बरशालाद्विद्वत्कषायैरेवेत्यर्थः ।
 कालदुष्टा चिरकालदुष्टा । उदुम्बरस्य दुग्धेनेति उदुम्बरक्षी-
 रेण । काथेन तस्यैवेति उदुम्बरस्य काथेन । सौराष्ट्रिका तुवरी

सुतिका । अजामूत्रे क्षीरे चेति अजामूत्रक्षीरे प्रलेकं द्विगुणे ।
 उत्तानेति उन्नता । करीरः मरुजद्रुमः । कोषाभ्रः खनाम-
 ख्यातः । जिङ्गिनी प्रसिद्धा ॥ ७३-८३ ॥—

पिप्पल्ययोरजरःपथ्याप्रयोगा मधुना हिताः ॥ ८४ ॥
 श्लेष्मलायां कटुप्रायाः समुन्ना वस्तयो हिताः ।
 पिप्पे समभुरक्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥ ८५ ॥
 सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।

कर्मसाधारणं वातादिजयोनिदोषोक्तं मिलितं त्रिदोषजायां
 कर्तव्यम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥—

रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धं समीक्ष्य च ॥ ८६ ॥
 ततः कुर्याद्यथादोषं रक्तस्यापनमौषधम् ।
 तिलचूर्णं दधि घृतं पाणितं शौकरि वसा ॥ ८७ ॥
 क्षौद्रेण संयुते पयं वातासृग्दरनाशनम् ।
 वराहस्य रसो मेघः सकौल्योऽनिलाधिके ॥ ८८ ॥
 शर्कराक्षौद्रयष्टाह्नागारैर्वा युतं दधि ।
 पयस्योत्पलशालूकविसकालीयकाम्बुदम् ॥ ८९ ॥
 सपयःशर्कराक्षौद्रं पेत्तिकेऽसृग्दरे पिबेत् ।

रक्तयोन्यामिलादि । असृग्वर्णैरनुबन्धं वीक्ष्येति असृग्वर्ण-
 विशेषेर्दोषानुबन्धं परीक्ष्य ॥ ८६-८९ ॥—

पाठा जम्बवाभ्रयोर्मध्यं शिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ॥ ९० ॥
 अम्बुष्ठा शालमलीश्लेष्मं समङ्गां वत्सकत्वचम् ।
 बाह्लीकातिविषे विल्वं मुस्तं लोभ्रं सगैरिकम् ॥ ९१ ॥
 कट्फलं मरिचं शुण्ठीं मूढ्रीकां रक्तचन्दनम् ।
 कट्फलं वत्सकानन्ताधातकीमधुकाजुनम् ॥ ९२ ॥
 पुष्येणोद्भूत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 तानि क्षौद्रेण संयोज्य पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ ९३ ॥
 अर्शःसु चातिसारेषु रक्तं यच्चोपपेक्ष्यते ।
 दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ॥ ९४ ॥
 योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं सपीतकम् ।
 स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च प्रसह्य विनिवर्तयेत् ॥ ९५ ॥
 चूर्णं पुण्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।

इति पुण्यानुगचूर्णम् ।

पाठेलादौ अम्बुष्ठा पाठाभेदः, अन्ये तु पाठाभागाद्वयग्रह-
 णार्थं पुनः “अम्बुष्ठा” इति पदं वर्णयन्ति । उक्तं हि—“घृते तैले
 च योगे च यद्रव्यं पुनरुच्यते । भागतो द्विगुणं तद्धि ग्रहणीयं
 मनीषिभिः” इति । शालमलीश्लेष्मिति शालमलीवैष्टकम् ।
 बाह्लीकमिति कुङ्कुमम् । पुष्येति पुष्यनक्षत्रेणोद्भूतः, पुष्यनक्ष-
 त्रोदरणं चात्राटलद्वारोपकारकं ज्ञेयम् । नीलं श्वेतं सपीतकमि-
 त्यादि रजोरोषविशेषणम् ॥ ९०-९५ ॥—

तण्डुलीयकमूलं तु सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥ ९६ ॥

१ “कटुद्रुम” इति पा० । २ “सहाहाव सिध्यति” इति पा० ।

३ “पिच्छिलसैविणी” इति पा० ।

४ “क्षौद्रपेक्षोऽसृग्दरे” इति पा० ।

रसाञ्जनं च लाक्षां च छागेन पयसा पिबेत् ।
पत्रकल्कौ घृते भृष्टौ राजादनकप्रित्थयोः ॥ ९७ ॥
पित्तानिलहरौ, पित्ते सर्वथैवाक्षपित्तजित् ।
मधुकं त्रिफलां लोभ्रं मुस्तं सौराष्ट्रिकां मधु ॥ ९८ ॥
मधैर्निम्बगुड्द्वयो वा कफजेऽसृग्दरे पिबेत् ।
विरेचनं महातिकं पैत्तिकेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ ९९ ॥
हितं गर्भपरिस्त्रावे यच्चोक्तं तच्च कारयेत् ।

विरेचनमिस्त्रादां विरेचनमेव त्रिवृतादि पिबेत्, तथा महा-
तिककं घृतं कुष्ठोक्तं पिबेदिति योज्यम् । गर्भपरिस्त्रावे यच्चोक्त-
मिति जातिसूत्राये (वि. अ. ८) गर्भस्त्रावचिकित्सितं यदुक्तं तत्
कारयेत् ॥ ९६-९९ ॥—

काश्मर्यकुटजकायसिद्धमुत्तरवस्तिना ॥ १०० ॥
रक्तयोन्यरजस्कानां पुत्रघ्नाश्च हितं घृतम् ।
मृगाजाविचराहासुग्दध्यम्लफलसर्पिणां ॥ १०१ ॥
अरजस्का पिबेत् सिद्धं जीवनीयैः पयोऽपि वा ।
कर्णिव्यचरणाशुष्कयोनिप्राक्चरणासु च ॥ १०२ ॥
कफवाते च दातव्यं तैलमुत्तरवस्तिना ।
गोपिते मत्स्यपित्ते वा क्षौर्मं त्रिःसप्तभावितम् ॥ १०३ ॥
मधुना किण्वचूर्णं वा दद्यादचरणापहम् ।
स्रोतसां शोधनं कण्डूक्लेशोफहरं च तत् ॥ १०४ ॥
वातघ्नैः शतपक्कैश्च तैलैः प्रागतिचारिणी ।
आस्थाप्या चानुवास्या च स्वेद्या चानिलसूदनैः १०५ ॥
स्नेहद्रव्यैस्तथाऽऽहारैरुपनाहैश्च युक्तितः ।
शताह्वायवगोधूमकफिक्वकुष्ठप्रियङ्गुभिः ॥ १०६ ॥
बलाखुपर्णिकाश्याहैः संयावो धारणः स्मृतः ।
वामिन्युपप्लुतानां च स्नेहस्वेदादिकः क्रमः ॥ १०७ ॥
कार्यस्ततः स्नेहपिचुस्ततः संतर्पणं भवेत् ।
शङ्कलीजिङ्गिनीजम्बूधवत्वक्पञ्चबल्कलैः ॥ १०८ ॥
कषायैः साधितः स्नेहपिचुः स्याद्विहृतापहः ।
कर्णिन्यां वर्तिका कुष्ठपिण्पल्यकाग्रसन्धवैः ॥ १०९ ॥
वस्त्रमूत्रकृता धार्यां सर्वं च श्लेष्मनुद्धितम् ।
नैवृतं स्नेहनं स्वेदो ग्राम्यानूपोदका रसाः ॥ ११० ॥
दशमूलपयोवस्त्रिश्चोदावतानिलातिषु ।
त्रैवृतेनानुवास्या च वस्त्रिश्चोत्तरसंज्ञितः ॥ १११ ॥
एतदेव महायोनिं स्रस्तायां च विधीयते ।
वैसा ऋक्षचक्राहाणां घृतं च मधुरैः शृतम् ॥ ११२ ॥
पूरयित्वा महायोनिं बध्नीयात् क्षौमलकैः ।
प्रस्रस्तां सर्पिणाऽभ्यज्य क्षीरस्त्रिचां प्रवेद्य च ॥ ११३ ॥

बध्नीयाद्देशवारस्य पिण्डेनामूत्रकालतः ।
यच्च वातविकाराणां कर्मोक्तं तच्च कारयेत् ॥ ११४ ॥
सर्वव्यापत्सु मतिमान्महायोनिं विशेषतः ।
नहि वातादृते योनिर्नारीणां संप्रदुष्यति ॥ ११५ ॥
शमयित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य शेषजम् ।

मृगाजावीलादौ मृगादीनामसृग् दध्यम्लफलसर्पिणा पिबे-
दिति योज्यम् । 'अम्लक्षौद्रसर्पिणा' इति वा पाठः । तैलमुत्तर-
वस्तिनेत्यत्र जीवनीयसिद्धं तैलं योज्यम् । गोपिते इत्यादौ
दद्यादिति योनौ दद्यादित्यर्थः । प्रागतिचारिणीति प्राक्चरणा-
तिचरणे । संयाव उत्कारिका । धारणः स्मृत इति वामिन्या
बीजधारणकारक इत्यर्थः । नैवृतं स्नेहनमिति सर्पिलैल-
वसानेहनम् । एतदेवेति त्रैवृतमेव अनुवासनवस्तुत्तर-
वस्तिषु । आमूत्रकालत इति मूत्रकालपर्यन्तं बन्धनं कुर्वीत ।
सर्वयोनिव्यापत्सु वातविकित्साकरणे हेतुमाह—नहि वातादृत
इत्यादि ॥ १००-११५ ॥—

रोहीतकान्मूलकलकं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ ११६ ॥
जलेनामलकीबीजं कल्कं वा ससितामधुम् ।
मधुनाऽऽमलकाक्षूर्णं रसं वा लेहयेच्च ताम् ॥ ११७ ॥
न्यग्रोधत्वक्कषायेण लोभ्रककं तथा पिबेत् ।
आस्त्रावे क्षौमपट्टं वा भावितं तेन धारयेत् ॥ ११८ ॥
प्लुक्षत्वक्चूर्णपिण्डं वा धारयेन्मधुना कृतम् ।
योनिं स्नेहाकष्या लोभ्रप्रियङ्गुमधुकस्य वा ॥ ११९ ॥
धार्या मधुयुता वर्तिः कषायाणां च सर्वेशः ।
स्त्रावच्छेदाद्यर्थमभ्यक्तां धूपयेद्वा घृतादृतैः ॥ १२० ॥
सरलागुग्गुलुयवैः सतैलकटुमत्स्यकैः ।
कासीसं त्रिफला कांक्षी समङ्गाऽऽम्रास्थि धातकी ॥
पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तक्षूर्णो वैशद्यकारकः ।
पलाशसर्जजम्बूत्वक्समङ्गामोचधातकीः ॥ १२२ ॥
सपिच्छिलापरिक्लिन्नास्तम्भनः कल्क इत्यते ।
स्तब्धानां कर्कशाणां च कार्यं मादेवकारकम् ॥ १२३ ॥
धारयेद्देशवारं वा पायसं कृशरं तथा ।
दुर्गन्धानां कषायः स्यात्तौवरः कल्क एव वा ॥ १२४ ॥
चूर्णं वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणम् ।
एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ॥ १२५ ॥
अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ।

पाण्डुरे प्रदरे इति श्वेतप्रदरे । भावितं तेनेति न्यग्रो-
धत्वक्कषायेण भावितम् । कटुमत्स्यकः शफरी, शुष्कमत्स्यो
वा । कांक्षी सौराष्ट्री मृत् । अदुष्टे इत्यादौ प्राकृते बीजे इति
सहजगुणसंपन्ने शुक्रशोणितबीजे अदुष्टे सतिः एवंभूतसंघर्गे
जीवोपक्रमणे सत्वेव गर्भं योषितः विन्दन्ति; जीवोपक्रमणं
पूर्वकर्मप्रेरितौतु सुयोगाद्भवति ॥ ११६-१२५ ॥—

१ 'दध्यम्लक्षौद्रसर्पिणा' इति पा० । २ 'वराहकुटवसा' इति
पा० । ३ 'संप्रवेद्य' इति पा० ।

१ 'लेहयेद्य सिते' इति पा० । २ 'पूर्वकर्मप्रेरितमित्यविशेषाधि-
ष्ठानम्' इति पा० ।

पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥ १२६ ॥
परीक्ष्य वर्णदोषाणां दुष्टं तद्वैरुषाचरेत् ।

यस्मात् पुरुषस्य शुक्रमप्यत्र कारणं गर्भे, गर्भस्थापेक्षितः, तस्माच्छुक्रस्यापि परीक्षापूर्विकां चिकित्सामाह — पञ्चकर्मत्यादि । इन्द्रियमिति शुक्रम् । परीक्षाग्राहोषाणां वातादीनां वर्णैर्यदि दुष्टं भवति तदा वातादिवर्णयोगाद्वातादिहरैर्मैषैरुषाचरे-
दित्यर्थः ॥ १२६ ॥ —

भवन्ति चात्र—

सलिलं व्यापदो योनेः सनिदानचिकित्सिताः ॥ १२७ ॥
उक्ता विस्तरतः सम्यङ्मुनिना तत्त्वदर्शिना ।
पुनरेवाग्निवेशेऽस्तु पप्रच्छ भिषजां वरम् ॥ १२८ ॥
आत्रेयमुपसङ्गम्य शुक्रदोषास्त्वयाऽनघ ! ।
रोगाध्याये समुद्दिष्टा ह्यष्टौ पुंसामशेषतः ॥ १२९ ॥
तेषां हेतुं भिषक्श्रेष्ठ ! दुष्टादुष्टस्य चाकृतिम् ।
चिकित्सितं च कार्त्तयेन क्लैब्यं यच्च चतुर्विधम् ॥ १३० ॥
उपद्रवेषु योनीनां प्रदो यश्च कीर्तितः ।
तेषां निदानं लिङ्गं च चिकित्सां चैव तत्त्वतः ॥ १३१ ॥
समासव्यासमेवेन प्रब्रूहि भिषजांवर ! ।
तस्मै शुश्रूषमाणाय प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥ १३२ ॥

अत्रान्तरे 'पुनरेव' इत्यादिग्रन्थं शुक्रदोषादिलक्षणचिकित्साभिधायकं केचित् पठन्ति; तच्चान्ये अनर्था वदन्ति, उपपत्तिं च वर्णयन्ति यत्—शुक्रदोषा वाजीकरणेनैव चिकित्सिताः, क्लैब्यं च शरीरे एव प्रतिपादितम्, अतः पुनर्नाभिधानमर्हति, प्रदरश्चैवेह योनिव्यापत्तौ चिकित्सित इति; ये तु पठन्ति ते पूर्वोक्तसंक्षेपस्य विस्तराभिधानमेतदिति वर्णयन्ति । एवमस्यासौ-
त्वविवादेऽपि काश्मीरादिदेशानुमतत्वात् किञ्चिद् व्याकरणं कुर्म एव ॥ १२७-१३२ ॥

बीजं यस्याद्यवाये तु हर्षयोनिसमुत्थितम् ।
शुक्रं पौरुषमित्युक्तं तस्माद्रक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १३३ ॥
यथा बीजमकालाभ्युक्तमिक्कीटाग्निदूषितम् ।
न विरोहति संदुष्टं तथा शुक्रं शरीरिणाम् ॥ १३४ ॥
अतिव्यवायाद्वाध्यायामादसाध्यानां च सेवनात् ।
अकाले वाऽप्ययोनौ वा मैथुनं न च गच्छतः ॥ १३५ ॥
रुक्षतिकृकषायातिलवणाग्लोष्णसेवनात् ।
शरीरिणामरसज्ञानैर्गमनाज्जरया तथा ॥ १३६ ॥

१ 'ब्रूहि नो' इति पा० । २ 'व्यवायेषु' इति पा० । ३ 'अर-
सज्ञानं सेवनाज्ज' (सरणाज्ज) इति पा० ।

चिन्ताशोकादविस्मन्भाच्छलक्षाराग्निभिभ्रमात् ।
भयात्कोधादभीचाराद्वाधिमिः कर्शितस्य च ॥ १३७ ॥
वेगाघातात् क्षताच्चापि धातूनां संप्रदूषणात् ।
दोषाः पृथक् समस्ता वा प्राप्य रेतोवहाः सिराः ॥
शुक्रं संदूषयन्त्याशु

शुक्रगुणोपवर्णने हेतुमाह—बीजं यस्यादित्यादि । यस्याद्वी-
जभूतं गर्भस्य शुक्रं तस्माद्रक्ष्यामि । व्यवायेषु हर्ष एव योनिः
कारणं तस्मादुत्थितम् । पौरुषमिति पुरुषत्विह, शुक्रमैव हि
पुरुषो व्यत्यते । मैथुनं न च गच्छत इति उचितमैथुनकाले
मैथुनागमनं शुक्रवेगप्रतीघातादेव दर्शयति । अविस्रम्भादिति
अविश्रान्तात् ॥ १३३-१३८ ॥ —

तद्रक्ष्यामि विभागशः ।

फेनिलं तनु रुक्षं च विवर्णं पूति पिच्छलम् ॥ १३९ ॥
अन्यधानुपसंसृष्टमवसादि तथाऽष्टमम् ।
फेनिलं तनु रुक्षं च कृच्छ्रेणाहं च मारुतात् ॥ १४० ॥
भवत्युपहतं शुक्रं न तद्रभीय कल्पते ।
सनीलमथवा पीतमत्युष्णं पूतिगन्धि च ॥ १४१ ॥
दहलिङ्गं विनिर्याति शुक्रं पित्तेन दूषितम् ।
श्लेष्मणा वज्रमार्गे तु भवत्यत्यर्थपिच्छलम् ॥ १४२ ॥
छीणामत्यर्थगमनादभिघातात् क्षतादपि ।
शुक्रं प्रवर्तते जन्तोः प्रायेण रुधिरान्वयम् ॥ १४३ ॥
वेगसंधारणाच्छुक्रं वायुना विहतं पथि ।
कृच्छ्रेण याति प्रथितमवसादि तथाऽष्टमम् ॥ १४४ ॥
इति दोषाः समाख्याताः शुक्रस्याष्टौ सलक्षणाः ।
स्निग्धं घनं पिच्छलं च मधुरं चाविदाहि च ॥ १४५ ॥
रेतः शुद्धं विजानीयाच्छुक्ते स्फटिकसन्निभम् ।

वक्ष्यामीति दुष्टं शुक्रं वक्ष्यामि रुधिरान्वयमिति रुधिर-
कम् । शुक्राभिधानप्रसंगादिशुद्धशुक्रलक्षणमाह—स्निग्धमि-
त्यादि ॥ १३९-१४५ ॥ —

वाजीकरणयोगैस्तेरुपयोगसुखैर्हितैः ॥ १४६ ॥
रक्तपित्तहरैर्गैर्भैर्योनिव्यापदिकैस्तथा ।
दुष्टं यदा भवेच्छुक्रं तदा तत् समुपाचरेत् ॥ १४७ ॥
घृतं च जीवनीयं यश्चवनप्राश एव च ।
गिरिजस्य प्रयोगश्च रेतोदोषाननपोहति ॥ १४८ ॥
वातान्विते हिताः शुक्ले निरुहाः सातुवासनाः ।
अभयामलकीर्यं च पित्तं शस्तं रसायनम् ॥ १४९ ॥
मागध्यसृतलोहानां त्रिफलाया रसायनम् ।
कफोत्थितं शुक्रदोषं हन्याद्गुह्यातकस्य च ॥ १५० ॥
यदन्यधातुसंसृष्टं शुक्रं तद्भीक्ष्य युक्तिः ।
यथादोषं प्रयुज्जीत दोषधातुभिर्भाजितम् ॥ १५१ ॥

१ 'द्वीसारा' इति पा० । २ 'द्विद्वरकटिकसन्निभम्' इति
पा० । ३ 'ब्राह्मणामलकीर्यं च पित्तं शस्तं विरेचनम्' इति पा० ।

सर्पिः पयो रसाः शालिर्यवगोधूमषष्टिकाः ।
प्रशस्ताः शुक्रदोषेषु वस्तिकर्म विशेषतः ॥ १५२ ॥
इत्यष्टशुक्रदोषाणां मुनिनोक्तं चिकित्सितम् ।

मागध्यमृतेत्यादौ अमृता आमलकी । मल्लतकलेखत्र रसा-
वनमिति अतुवर्तते ॥ १५१-१५२ ॥—

रेतोदोषोद्भवं क्लैब्यं यसाच्छुष्यैव सिध्यति ॥ १५३ ॥
ततो वक्ष्यामि ते सम्यगग्निवेशं । यथातथम् ।

शुष्कैवेति रेतःशुष्यैव; सिध्यति प्रशाम्यति ॥ १५३ ॥—

बीजध्वजोपघाताभ्यां जरया शुक्रसंक्षयात् ॥ १५४ ॥
क्लैब्यं संपद्यते तस्य शृणु सामान्यलक्षणम् ।
सङ्कल्पप्रवणो नित्यं प्रियां वक्ष्यामपि स्त्रियम् ॥ १५५ ॥
न याति लिङ्गशैथिल्यात् कदाचिद्याति वा यदि ।
श्वासार्तः स्निग्धगान्धश्च मोघसङ्कल्पचेष्टितः ॥ १५६ ॥
म्लानशिश्नश्च निर्बीजः स्यादेतत् क्लैब्यलक्षणम् ।
सामान्यलक्षणं ह्येतद्विस्तरेण प्रवक्ष्यते ॥ १५७ ॥

संकल्पेत्यादौ लिङ्गशैथिल्यादिति लिङ्गाजुत्थानात् । मोघे
निष्फले संकल्पचेष्टिते यस्य सः ॥ १५४-१५७ ॥

शीतरुक्षाल्यसंक्षिष्टविरुद्धाजीर्णभोजनात् ।
शोकाचिन्ताभयत्रासात् स्त्रीणां चात्यर्थसेवनात् ॥
अभिचारदविसम्भाद्रसादीनां च संक्षयात् ।
घातादीनां च वैषम्यात्तथैवानशानच्छ्रमात् ॥ १५९ ॥
मारीणामरसन्नत्वात् पञ्चकर्मप्रचारात् ।
बीजोपघाताद्भवति पाण्डुवर्णः सुदुर्बलः ॥ १६० ॥
अल्पप्राणोऽल्पहर्षश्च प्रमदासु भवेन्नरः ।
हृत्पाण्डुरोगतमकमकमलाश्रमपीडितः ॥ १६१ ॥
छर्द्यतीसारशूलार्तः कासज्वरनिपीडितः ।
बीजोपघातजं क्लैब्यं

बायोः क्षयाद् बीजक्षयादुपपत्तेः वातादीनां च संक्षया-
दित्यत्र प्राकृतवातादिक्षये शरीरवैगुण्यादेव शुक्रावुत्पादो
क्षयः ॥ १५८-१६१ ॥—

ध्वजभङ्गकृतं शृणु ॥ १६२ ॥

अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धासात्यभोजनात् ।
अत्यम्बुपानाद्विषमात् पिष्टाग्रगुरुभोजनात् ॥ १६३ ॥
दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्याधिकर्षणात् ।
कन्यानां चैव गमनाद्योनिगमनादपि ॥ १६४ ॥
दीर्घरोगो चिरोत्प्लुष्टां तथैव च रजस्वलाम् ।

दुर्गन्धां दुष्टयोनिं च तथैव च परिश्रुताम् ॥ १६५ ॥
ईदृशीं प्रमदां मोहाद्यो गच्छेत् कामहर्षितः ।
चतुष्पदामिगमनाच्छेकसञ्चामिधाततः ॥ १६६ ॥

अधावनाद्या मेदस्य शल्वदन्तनखक्षतात् ।
काष्ठप्रहारनिष्पेषाच्छ्रुक्कानां चातिसेवनात् ॥ १६७ ॥
रेतसश्च प्रतीघाताद्वजभङ्गः प्रवर्तते ।

(भवन्ति यानि रूपाणि तस्य वक्ष्याम्यतः परम् ।)

श्वयथुर्वेदना मेद्रे रागश्चैवोपलक्ष्यते ॥ १६८ ॥

स्फोटाश्च तीव्रा जायन्ते लिङ्गपाको भवत्यपि ।

मांसवृद्धिर्भवेचास्य व्रणाः क्षिप्रं भवन्त्यपि ॥ १६९ ॥

पुलाकोदकसङ्काशः स्नावः श्यावारुणप्रभः ।

धैल्यीकुरुते चापि कठिनश्च परिग्रहः ॥ १७० ॥

ज्वरस्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा च्छ्दिश्चास्योपजायते ।

रक्तं कृष्णं स्रवेच्चापि नीलमाविललोहितम् ॥ १७१ ॥

अग्निनेव च दग्धस्य तीव्रो दाहः सवेदनः ।

बस्तौ वृषणयोर्वाऽपि सीवन्त्यां वङ्गणेषु च ॥ १७२ ॥

कदाचित्पिच्छिलो वाऽपि पाण्डुः स्नावश्च जायते ।

श्वयथुर्जायते मन्दः स्तिमितोऽल्पपरिस्त्रवः ॥ १७३ ॥

चिराच्च पाकं व्रजति शीघ्रं वाऽथ प्रमुच्यते ।

जायन्ते किमयश्चापि ह्रिद्यन्ते पूतिगन्धि च ॥ १७४ ॥

विशीर्यन्ते मणिश्चास्य मेद्रे मुष्कावथापि च ।

ध्वजभङ्गकृतं क्लैब्यमित्येतत् समुदाहृतम् ॥ १७५ ॥

एतं पञ्चविधं केचिद्भजभङ्गं प्रचक्षते ।

श्रुक्कानां चातिसेवनादिति लिङ्गातिवृत्त्यर्थं कृतश्रुक्कातियो-

गात् । एतं पञ्चविधं केचिद् ध्वजभङ्गं वदन्ति; तथोक्तेन वात-

पित्तकफरक्तसन्निपातभेदेन पञ्चविधत्वमित्यर्थः । तत्र श्वयथुर्वे-

दना मेद्रे इत्यादि वातेन, स्फोटाश्चेत्यादि पित्तेन, मांस-

वृद्धिरित्यादि कफेन, ज्वरस्तृष्णेत्यादि रक्तेन, अग्निनेवेत्यादि

सन्निपातेन ॥ १६२-१७५ ॥—

क्लैब्यं जरासंभवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तच्छृणु ॥ १७६ ॥

जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ।

अतिप्रवयसां शुरुं प्रायशः क्षीयते वृणार्म् ॥ १७७ ॥

रसादीनां संक्षयाच्च तथैवावृष्यक्षेवनात् ।

बलवीर्येन्द्रियाणां च क्रमेणैव परिक्षयात् ॥ १७८ ॥

परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहाराच्छ्रमात् कृमात् ।

जरासंभवं हि क्लैब्यमित्येतद् हेतुभिर्बुणाम् ॥ १७९ ॥

१ 'निर्वीर्यः' इति पा० । २ 'विश्रुद्धाल्यसंक्षिष्टविषमासात्य-
भोजनात्' इति पा० । ३ एतद् व्याख्यानां 'रसादीनां च संक्षयात्'
इत्यत्र 'वातादीनां च संक्षयात्' इति पाठं मत्वा चक्रपाणिदत्तेन
कृतमिति प्रतीयते । ४ 'दीर्घरोगी' इति पा० ।

१ 'परिश्रुताम्' इति पा० । २ अयमर्थश्लोकः क्लिप्त्युक्तं न
पठ्यते । ३ 'परिग्रहः स्फीतदेशः शिथिलं वरुणीकुरुते कठिनश्च
भवति' इति गङ्गाधरः । 'बलं कुरुते चापि कठिनं च परिग्रहः'
इति पा० । ४ 'पर्व' इति पा० । 'एतं ध्वजभङ्गमुपदर्शं केचित्
पञ्चविधं प्रचक्षते' इति गङ्गाधरः ।

जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्बलः ।
विचर्णां दुर्बलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमथाश्रुते ॥ १८० ॥
एतज्जरासंभवं हि

जघन्येत्यादौ प्रवरं वय इति वार्धक्यम् । प्रायशः क्षीयत
इति वचनात् कदाचित् प्रवयसामपि शुक्रसारणां वृष्यसेविनां
च न क्षीयते शुक्रमिति दर्शयति । प्रवयसां शुक्रमये हेतु-
माह—रसादीनामित्यादि । एते च रसक्षयादयो हेतवो वार्ध-
क्यसम्भावनादेव भवन्ति ॥ १७६-१८० ॥—

चतुर्थं क्षयजं शृणु ।

अतीव चिन्तनाच्चैव शोकात्कोधाद्भ्यासत्था ॥ १८१ ॥
ईर्ष्यात्कण्ठामदोद्वेगान् सदा विशति यो नरः ।
क्रुशो वा सेवते रुक्षमन्नपानं तथौषधम् ॥ १८२ ॥
दुर्बलप्रकृतिश्चैव निराहारो भवेद्यदि ।
असौत्स्यभोजनाच्चापि हृदये यो व्यवस्थितः ॥ १८३ ॥

रसः प्रधानधातुर्हि क्षीयताशु ततो नृणाम् ।
रकादयश्च क्षीयन्ते धातवस्तस्य देहिनः ॥ १८४ ॥
शुक्रावसानास्तेभ्योऽपि शुक्रं धाम परं मतम् ।
चेतसो वाऽतिहर्षेण व्यावयं सेवतेऽति यः ॥ १८५ ॥

तस्याशु क्षीयते शुक्रं ततः प्राप्नोति संक्षयम् ।
योरं व्याधिमवाप्नोति मरणं वा स गच्छति ॥ १८६ ॥
शुक्रं तस्माद्विशेषेण रक्ष्यमारोग्यमिच्छता ।
एवं निदानलिङ्गाभ्यामुक्तं क्लैवं चतुर्विधम् ॥ १८७ ॥

केचित् क्लैब्ये त्वसाध्ये द्वे ध्वजभङ्गक्षयोद्भवे ।
वदन्ति शेषसङ्खेदाद्दृषणोत्पाटनेन च ॥ १८८ ॥
मातापित्रोर्धौजदोषादशुभ्रैश्चाकृतात्मनः ।
गर्भस्थस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः सिराः ॥ १८९ ॥

शोषयन्त्याशु तन्नाशाद्रेतश्चाप्युपहन्यते ।
तत्र संपूर्णसर्वाङ्गः स भवत्युपमान् पुमान् ॥ १९० ॥
एते त्वसाध्या व्याख्याताः सन्निपातसमुच्छ्रयात् ।

केषिदित्यादौ ध्वजभङ्गक्षयोद्भवे वक्ष्यमाणविशिष्टध्वजभङ्ग-
क्षोद्भवे, ते चासाध्ये । वृषणोत्पाटनेन चेत्यन्तेन ध्वजभङ्ग उक्तः,
क्षयजं तु मातापित्रोरेखादिनोच्यते । स पुमान् लीपु रुक्म-
व्यापारकरणसमर्थत्वादपुमान् भवति ॥ १८९-१९० ॥—

चिकित्सितमतस्तुर्ध्वं समासव्यासतः शृणु ॥ १९१ ॥
शुक्रदोषेषु निर्दिष्टं भेषजं यन्मयाऽनघ ॥
क्लैब्योपशान्तये कुर्यात् क्षीणक्षतहितं च यत् ॥ १९२ ॥
वस्तयः क्षीरसर्पीषु वृष्ययोगाश्च ये मताः ।
रसायनप्रयोगाश्च सर्वानितान् प्रयोजयेत् ॥ १९३ ॥

समीक्ष्य देहदोषाग्रिवलं भेषजकालवित् ।
व्यावयहेतुजे क्लैब्ये तथा धातुविपर्ययात् ॥ १९४ ॥
दैवव्यापाश्रयं चैव भेषजं चाभिचारं ।
समासेनैतदुद्दिष्टं भेषजं क्लैब्यशान्तये ॥ १९५ ॥

व्यावयहेतुजे इतिपदं बीजदोषोत्पन्नसहजव्युदासार्थम् ।
धातुविपर्ययादिति दोषवैषम्यात् । दैवव्यापाश्रयमित्यादिना
अभिचारादिजक्लैब्यचिकित्सां ब्रूते । अभिचारादिजं च क्लैब्यं
दैवव्यापाश्रयचिकित्साभिधानादेव स्वीकृतव्यम् ॥ १९१-१९५ ॥

विस्तरेण प्रवक्ष्यामि क्लैब्यानां भेषजं पुनः ।
सुस्त्रिचक्षिग्धगात्रस्य स्नेहयुक्तं विरेचनम् ॥ १९६ ॥
अन्नाशनं ततः कुर्यादथवाऽऽस्थापनं पुनः ।
प्रदद्यान्मतिमान् वैद्यस्ततस्तमुवाचयेत् ॥ १९७ ॥

पलाशैरण्डमुस्ताचैः पश्चादास्थापयेत्ततः ।
वाजीकरणयोगाश्च पूर्वं ये समुदाहृताः ॥ १९८ ॥
भिषजा ते प्रयोज्याः स्युः क्लैब्ये बीजोपघातजे ।
ध्वजभङ्गकृतं क्लैब्यं ह्वात्वा तस्याचरेत् क्रियाम् ॥ १९९ ॥

प्रदेहान् परिषेकांश्च कुर्याद्वा रक्तमोक्षणम् ।
स्नेहपानं च कुर्वीत सस्नेहं च विरेचनम् ॥ २०० ॥
अनुवासं ततः कुर्यादथवाऽऽस्थापनं पुनः ।
व्रणवच्च क्रियाः सर्वास्तत्र कुर्याद्विचक्षणः ॥ २०१ ॥

जरासंभवजे क्लैब्ये क्षयजे चैव कारयेत् ।
स्नेहसेदोपपन्नस्य स्नेहेन शोधनं हितम् ॥ २०२ ॥
क्षीरसर्पिवृष्ययोगा बस्तयश्चैव यापनाः ।
रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भेषजमुच्यते ॥ २०३ ॥

विस्तरेणैतदुद्दिष्टं क्लैब्यानां भेषजं मया ।
पलाशैरण्डमुस्ताचैरिति एरण्डपलाशाद्यैर्मुस्ताचैश्च व्यवस्थि-
तैरित्यर्थः । तत्रैरण्डपन्नादि “एरण्डमूलपलाशात्” (सि. अ.
१२) इत्यादिना ग्रन्थे वक्ष्यमाणः सित्तौ, मुस्तादिश्च यापना-
वस्तिः । वस्तिद्वयेऽप्यत्र बहुवचनं व्यक्तिसद्भावापेक्षया ज्ञेयम्
॥ १९६-२०३ ॥—

यः पूर्वमुक्तः प्रवरः शृणु हेत्वादिभिस्तु तम् ॥ २०४ ॥
याऽत्यर्थं सेवते नारी लवणाम्लगुरुणि च ।
कद्रून्थ विदाहीनि स्निग्धानि पिशितानि च ॥ २०५ ॥
ग्राम्यौदकानि मेघानि कृशारं पायसं दधि ।
शुक्रमस्तुसुरादीनि भजन्याः कुपितोऽनिलः ॥ २०६ ॥

यः पूर्वमुक्तः प्रवरः शृणु हेत्वादिभिस्तु तम् ॥ २०४ ॥
याऽत्यर्थं सेवते नारी लवणाम्लगुरुणि च ।
कद्रून्थ विदाहीनि स्निग्धानि पिशितानि च ॥ २०५ ॥
ग्राम्यौदकानि मेघानि कृशारं पायसं दधि ।
शुक्रमस्तुसुरादीनि भजन्याः कुपितोऽनिलः ॥ २०६ ॥

यः पूर्वमुक्तः प्रवरः शृणु हेत्वादिभिस्तु तम् ॥ २०४ ॥
याऽत्यर्थं सेवते नारी लवणाम्लगुरुणि च ।
कद्रून्थ विदाहीनि स्निग्धानि पिशितानि च ॥ २०५ ॥
ग्राम्यौदकानि मेघानि कृशारं पायसं दधि ।
शुक्रमस्तुसुरादीनि भजन्याः कुपितोऽनिलः ॥ २०६ ॥

यः पूर्वमुक्तः प्रवरः शृणु हेत्वादिभिस्तु तम् ॥ २०४ ॥
याऽत्यर्थं सेवते नारी लवणाम्लगुरुणि च ।
कद्रून्थ विदाहीनि स्निग्धानि पिशितानि च ॥ २०५ ॥
ग्राम्यौदकानि मेघानि कृशारं पायसं दधि ।
शुक्रमस्तुसुरादीनि भजन्याः कुपितोऽनिलः ॥ २०६ ॥

यः पूर्वमुक्तः प्रवरः शृणु हेत्वादिभिस्तु तम् ॥ २०४ ॥
याऽत्यर्थं सेवते नारी लवणाम्लगुरुणि च ।
कद्रून्थ विदाहीनि स्निग्धानि पिशितानि च ॥ २०५ ॥
ग्राम्यौदकानि मेघानि कृशारं पायसं दधि ।
शुक्रमस्तुसुरादीनि भजन्याः कुपितोऽनिलः ॥ २०६ ॥

यः पूर्वमुक्तः प्रवरः शृणु हेत्वादिभिस्तु तम् ॥ २०४ ॥
याऽत्यर्थं सेवते नारी लवणाम्लगुरुणि च ।
कद्रून्थ विदाहीनि स्निग्धानि पिशितानि च ॥ २०५ ॥
ग्राम्यौदकानि मेघानि कृशारं पायसं दधि ।
शुक्रमस्तुसुरादीनि भजन्याः कुपितोऽनिलः ॥ २०६ ॥

१ ‘ईर्ष्यात्कण्ठामनःक्षोभान् समाविशति’ इति पा० ।

२ ‘अथास्यभोजनाच्चापि इति पा० ।

१ ‘भेषजं धातुवर्धनम्’ इति पा० । २ ‘दैवव्यापाश्रयं तत्र

भेषजं संप्रयोजयेत्’ इति पा० । ३ ‘अन्वासनं’ इति पा० ।

४ ‘गुडम्’ इति पा० ।

रक्तं प्रमाणमुत्क्रम्य गर्भाशयगताः सिराः ।
 रजोवहाः समाश्रित्य रक्तमादाय तद्रजः ॥ २०७ ॥
 यस्माद्विवर्धयत्याशु रसेभावाद्भिमानता ।
 तस्मादसृग्दरं प्रादुरेतच्छविशारदाः ॥ २०८ ॥
 रजः प्रदीर्यते यस्मात् प्रदरस्तेन स स्मृतः ।
 सामान्यतः समुद्दिष्टं कारणं लिङ्गमेव च ॥ २०९ ॥
 चतुर्विधं व्यासतस्तु वाताद्यैः सन्निपाततः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि हेत्वाकृतिभिर्पिजितम् ॥ २१० ॥
 रुक्षादिभिर्मांसतस्तु रक्तमादाय पूर्ववत् ।
 कुपितः प्रदरं कुर्याद्लक्षणं तस्य मे शृणु ॥ २११ ॥
 फेनिलं तनु रुद्धं च इयावं चारुणमेव च ।
 किंशुकोदकसङ्काशं सरुजं वाऽथ नीरुजम् ॥ २१२ ॥
 कटिवङ्कणहृत्पाश्वैर्पृष्ठश्रोणिषु मादतः ।
 कुस्ते वेदानां तीव्रामेतद्वातात्मकं विदुः ॥ २१३ ॥
 अम्लोष्णलवणक्षारैः पित्तं प्रकुपितं यदा ।
 पूर्ववत् प्रदरं कुर्यात् पित्तिकं लिङ्गतः शृणु ॥ २१४ ॥
 सनीलमथवा पीतमन्युष्णमसितं तथा ।
 नितान्तरक्तं स्रवति मुहुर्मुहुरथार्तिमत् ॥ २१५ ॥
 दाहारागवृषामोहज्वरभ्रमसमायुतम् ।
 असृग्दरं पित्तिकं स्याच्छैष्मिकं तु प्रवक्ष्यते ॥ २१६ ॥
 गुर्वदिभिर्हेतुभिश्च पूर्ववत् कुपितः कफः ।
 प्रदरं कुस्ते तस्य लक्षणं तत्त्वतः शृणु ॥ २१७ ॥
 पिच्छलं पाण्डुवर्णं च गुरु क्षिण्यं च शीतलम् ।
 स्रवत्यसृक् श्लेष्मलं च घनं मन्दरुजाकरम् ॥ २१८ ॥
 छर्द्यरोचकहृत्पाश्र्वास्र्वाससमन्वितम् ।
 (वैक्ष्यते क्षीरदोषाणां सामान्यमिह कारणम् २१९
 यत्तदेव त्रिदोषस्य कारणं प्रदरस्य तु ।)
 त्रिलिङ्गसंयुतं विद्यानैकावस्थमसृग्दरम् ॥ २२० ॥
 नारी त्वतिपरिक्लिष्टा यदा प्रक्षीणशोणिता ।
 सर्वहेतुसमाचारादतिवृद्धस्तदाऽनिलः ॥ २२१ ॥
 रक्तमार्गणं सृजति प्रत्यनीकवर्णं कफम् ।
 दुर्गन्धं पिच्छलं पीतं विदग्धं पित्ततेजसा ॥ २२२ ॥
 वसां मेदस्थं यावद्वि समुपादाय वेगवान् ।
 सृजत्यपत्यमार्गणं सर्पिर्मज्जवसोपमम् ॥ २२३ ॥
 शश्वत् स्रवत्यथास्त्रावं तृष्णादाहज्वरान्विताम् ।
 क्षीणरक्तां दुर्बलां स तामसाध्यां विवर्जयेत् ॥ २२४ ॥
 यः पूर्वमुक्तः प्रदर इत्यादौ लपद्गवरूपतया पूर्वमुक्तः प्रदर
 इति वदन्ति; किंतु रक्तयोनिविक्रितिते असृग्दरसंज्ञयैव रक्त-
 योनिकथनेन निर्दिष्टदोषभेदेन च तत्रैव रक्तयोनिरसृग्दररूपा

व्याकृ(ह)ता, तेनेह पुनरसृग्दरलक्षणाभिधानं पूर्वटीकाकृताम-
 संमतम् । इह येऽप्यसुं ग्रन्थं पठन्ति, ते तस्यैवायं प्रभेदः
 प्रपञ्चो वाऽभिधीयत इति वर्णयन्ति । वयं तु भूरिपुस्तकेष्वेवं
 पाठदर्शनादस्य व्याख्यानं कुर्मः । गर्भाशयगता इति गर्भाशय-
 संबन्धाः । असृग्दरशब्दव्युत्पत्तिमाह—कुपितोऽनिल इत्यादि ।
 रक्तं प्रमाणमुत्क्रम्य इति रक्तं प्रमाणाधिकं कृत्वा रक्तमादाय
 तद्रजो यस्माद्विवर्धयति (वृद्धेन रक्तेन योजयित्वा रजो विवर्ध-
 यति यस्मात्) पवनस्तस्मादसृग्प्रजोमेलकरूपत्वादेवं व्याधिरस-
 र्गदर इत्युच्यते । 'प्रवीर्यते इति विस्तारितो भवति' इति प्रदरः,
 'असृग् दीर्यते यस्मिन्निति असृग्दर' इत्येषाऽपि निरुक्तिरत्र
 बोद्धव्या । नैकावस्थमिति वातकृतनानावस्थायुक्तम् । नारी
 त्वित्यादिना एतदशुबन्धकृततामवस्थामाह ॥ २०४-२२४ ॥

मासान्निषिच्छदाहार्ति पञ्चरात्रानुवर्ति च ।
 नैवातिबहु नात्यल्पमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥ २२५ ॥
 गुञ्जाफलसवर्णं च पञ्चालक्तकसन्निभम् ।
 इन्द्रगोपकसङ्काशमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥ २२६ ॥
 योनीनां वातलाघानां यदुक्तमिह भेषजम् ।
 चतुर्णां प्रदराणां च तत् सर्वं कारयेद्विषक् ॥ २२७ ॥
 रक्तातिसारिणां यच्च तथा शोणितपित्तिनाम् ।
 रक्तांशानां च यत् प्रोक्तं भेषजं तच्च कारयेत् ॥ २२८ ॥

विशुद्धार्तवस्य विशुद्धार्तवकथनप्रसङ्गालक्षणमाह—मासा-
 दित्यादि । पञ्चरात्रानुबन्धीति उद्धृततया पञ्चरात्रमनुबन्धतीति
 पञ्चरात्रानुबन्धि, द्वादशरात्रानुबन्धित्वादार्तवकालस्य; किंवा
 द्वादशरात्रपर्यन्तं गर्भोन्मत्तकत्वमार्तवस्य ननु प्रवृत्तिरिति
 ज्ञेयम् । गुञ्जाफलसवर्णमित्यादिना वर्णभेदधर्तव्यं प्रकृतिभे-
 दादेव भवति ॥ २२५-२२८ ॥

धात्रीस्तनस्तन्यसंपदुक्ता विस्तरतः पुरा ।
 स्तन्यसंजननं चैव स्तन्यस्य च विशोधनम् ॥ २२९ ॥
 वातादिदुष्टे लिङ्गं च क्षीणस्य च चिकित्सितम् ।
 तत्सर्वमुक्तं ये त्वष्टौ क्षीरदोषाः प्रकीर्तिताः ॥ २३० ॥
 वातादिष्वेव तान् विद्याच्छास्त्रचक्षुर्भिषक्कमः ।
 त्रिविधास्तु यतः शिष्यास्ततो वक्ष्यामि विस्तरम् ॥

संप्रति प्रदरं सचिकित्सितमभिधाया श्रीरोगाभिधानप्रसं-
 गादपरमपि श्रीरोगं स्तन्यदोषमभिधित्पुराह—धात्रीस्तनस्तन्ये-
 त्यादि । वातादिदुष्टे इत्यादि वातादिविकारेष्वेवान्तर्निविष्टमि-
 त्यर्थः । त्रिविधास्तु यतो शिष्यास्ततो वक्ष्यामि त्रिविधप्रभे-
 देषु शिष्येषु भन्दबुद्धिशिष्याणां सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ २२९-२३१

१ 'रक्तं प्रमाणाधिकं पूर्वं च कुपितोऽनिलः । रजोवहाः
 समाश्रित्य विवर्धयत्याशु तद्रजः ॥ तस्मादसृग्दरं' इति पा० । २ 'रस-
 भावादिमार्गतः' इति, 'रक्तपित्तं समासतम्' इति च पा० । ३ अयं
 श्लोको हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । ४ 'प्रत्यनीकगुणं' इति पा० ।

१ 'पाठदर्शनाल्लिखतः' इति पा० । २ अयं पाठः कश्चिदुक्तो
 नोपलभ्यते । ३ 'यद्वाऽलक्तकं' इति पा० ।

अजीर्णास्ताम्यविषमविरुद्धात्यर्थं भोजनात् ।
 लवणाम्लकटुक्षारप्रक्षिधानां च सेवनात् ॥ २३२ ॥
 मनःशरीरसंतापादस्रग्निशि चिन्तनात् ।
 प्रातवेगप्रतीघाताद्रातोदीरणेन च ॥ २३३ ॥
 परमात्रं गुडकृतं कृशरां दधि मन्दकम् ।
 अभिष्यन्दीनि मांसानि ग्राम्यानुपौदकानि च २३४
 भुक्त्वा भुक्त्वा दिवास्वप्नान्मद्यस्यातिनिषेवणात् ।
 अनायासादभीघातात् क्रोधाच्चातङ्ककार्शेनः ॥ २३५ ॥
 दोषाः क्षीरवहाः प्राप्य सिराः स्तन्यं प्रदूष्य च ।
 कुर्युरष्टविधं भूयो दोषतस्तन्निबोध मे ॥ २३६ ॥
 वैरस्यं फेनसङ्घातो रौक्ष्यं चेत्यनिलात्मके ।
 पिच्छाद्वैवर्ण्यदौर्गन्ध्यं स्नेहविच्छिद्यगौरवम् ॥ २३७ ॥
 कफाद्भवति रुक्षाद्यैरनिलः स्त्रैः प्रकोपणैः ।
 क्रुद्धः क्षीराशयं प्राप्य रसं स्तन्यस्य दूषयेत् ॥ २३८ ॥
 विरसं वातसंस्पृष्टं कृशीभवति तत् पिबन् ।
 न बास्य स्वदते क्षीरं कुच्छ्रेण च विवर्धते ॥ २३९ ॥
 तथैव वायुः कुपितः स्तन्यमन्तर्विलोडयन् ।
 करोति फेनसङ्घातं तैत्तु कुच्छ्रात् प्रवर्तते ॥ २४० ॥
 तेन क्षामस्वरो बालो वद्धविष्णुश्चमारुतः ।
 घातिकं शीर्षरोमं वा पीनसं वाऽधिगच्छति ॥ २४१ ॥
 पूर्ववत् कुपितः स्तन्यं स्नेहं शोषयतेऽनिलः ।
 रुक्षं तत् पिबतो रौक्ष्याद्बलहासः प्रजायते ॥ २४२ ॥
 पित्तमुष्णादिभिः कुडं स्तन्याशयमभिभूतम् ।
 करोति स्तन्यवैवर्ण्यं नीलपीतासितादिकम् ॥ २४३ ॥
 विषण्णभावः खिन्नः स्यात्पृष्णालुर्भिन्नविट् शिशुः ।
 नित्यमुष्णशरीरश्च नाभिनिन्दति तं स्तनम् ॥ २४४ ॥
 पूर्ववत् कुपिते पित्ते दौर्गन्ध्यं क्षीरमुच्छति ।
 पाण्ड्यामयस्तपिबतः कामला च भवेच्छिशोः २४५
 कुडो गुर्वादिभिः श्लेष्मा क्षीराशयगतः स्त्रियाः ।
 स्नेहान्वितत्वात्क्षीरमतिखिन्नं करोति तु ॥ २४६ ॥
 छर्दनः कुन्थनस्तेन लालालुजीयते शिशुः ।
 नित्योपदिग्धैः क्रोतोभिर्निद्राक्लमसमन्वितः ॥ २४७ ॥
 श्वासकासपरीतस्तु प्रसेकतमकान्वितः ।
 अभिभूय कफः स्तन्यं पिच्छिलं कुरुते यदा ॥ २४८ ॥
 लालालुः शून्यवक्त्राक्षिर्जडः स्यात्तत् पिबच्छिशुः ।
 कफः क्षीराशयगतो गुरुत्वात् क्षीरगौरवम् ॥ २४९ ॥
 कैरोति गुरु तत् पीत्वा बालो हृद्रोगमुच्छति ।
 अन्याश्च विविधात्रोगान्कुर्यात्क्षीरसमाश्रितान् २५०

१ 'मल्लकम्' इति पा० । २ 'अभिचारादनायासाद् व्याधिभिः
 कर्शनेन च' इति पा० । ३ 'स्तन्यं प्रदूषयेत्' इति पा० । ४ 'न
 चास्ते' इति पा० । ५ 'ततः' इति पा० । ६ 'निद्रालससम-
 न्वितः' इति पा० । ७ 'अतिखिन्नान्वितः' इति पा० ।

क्षीरे वातादिभिर्दुष्टैः सम्भवन्ति तदात्मकाः ।
 तत्रादौ स्तन्यशुद्ध्यर्थं धार्मीं स्नेहोपपादितान् ॥ २५१ ॥
 संस्वेद्य विधिबद्धैश्चो वमनेनोपपादयेत् ।
 वचाप्रियङ्गुयष्ट्याह्नफलवत्सकसर्पैः ॥ २५२ ॥
 कल्कैर्निम्बपटोलानां कायैः सलवणैर्वैभेत् ।
 सम्यग्वान्तां यथान्यायं कृतसंसर्जनां ततः ॥ २५३ ॥
 दोषकालबलापेक्षी स्नेहयित्वा विरेचयेत् ।
 त्रिधुतामभयां वाऽपि त्रिफलारससंयुताम् ॥ २५४ ॥
 पाययेन्मधुसंयुतामभयां वाऽपि केवलाम् ।
 (पाययेन्मूत्रसंयुतां विरेकार्थं च शास्त्रवित् २५५)
 सम्यग्विरिकां मतिमान् कृतसंसर्जनां पुनः ।
 ततो दोषावशेषपद्मैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥ २५६ ॥
 शालयः पष्टिका वा स्युः श्यामाका भोजने हिताः ।
 प्रियङ्गवः कोरदूषा यवा वेणुयवास्तथा ॥ २५७ ॥
 वंशवेत्रकदारान् शकार्थं स्नेहसंस्कृताः ।
 मुद्गान् मसूरान् यूपार्थं कुलत्थांश्च प्रकल्पयेत् २५८
 निम्बवेत्राप्रकुलकवार्ताकामलकैः शृतान् ।
 सन्धोषसैन्धवान् यूपान्दापयेत्स्तन्यशोधनान् २५९
 शशान् कपिञ्जलानेणान् संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ।
 शार्ङ्गशास्रपणैस्त्वग्भ्रगन्धाश्रुतं जलम् ॥ २६० ॥
 पाययेताथवा स्तन्यशुद्ध्ये रोहिणीशृतम् ।
 अमृतासप्तपणैस्त्वक्काथं चैव सनागरम् ॥ २६१ ॥
 किराततिलककाथं श्लोकपादेरितान् पिबेत् ।
 जीनेतान्स्तन्यशुद्ध्यर्थमिति सामान्यभेषजम् २६२
 कीर्तितं स्तन्यदोषाणां पृथगन्यं निबोधत ।
 पाययेद्विरसक्षीरां द्राक्षामधुकसारिवाः ॥ २६३ ॥
 रुक्षणपिष्टां पयस्यां च समालोड्य सुखाम्बुना ।
 पञ्चकालकुलत्पैश्च पिष्टैरालेपयेत् स्तनौ ॥ २६४ ॥
 शुष्कौ प्रक्षाल्य निर्दुष्टात्तथा स्तन्यं विशुध्यति ।
 फेनसङ्घातवक्षीरं यस्यास्तां पाययेत् स्त्रियम् २६५
 पाठानांगरशार्ङ्गामूर्वाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ।
 अज्जनं नागैर् दारं विस्वमूलं प्रियङ्गवः ॥ २६६ ॥
 स्तनयोः पूर्ववत् कार्यं लेपनं क्षीरशोधनम् ।
 किराततिलकं शुण्ठीं सामृतां काथयेद्विषक् २६७
 तं काथं पाययेद्धार्मीं स्तन्यदोषनिवहणम् ।
 स्तनौ चालेपयेत् पिष्टैर्वगोधूमसर्पैः ॥ २६८ ॥
 पङ्क्तिरेकाश्रितीयोक्तैरौषधैः स्तन्यशोधनैः ।
 रुक्षक्षीरां पिबेत् क्षीरं तैर्वा सिद्धं धृतं पिबेत् २६९

१ अयमर्थश्लोकः कवित्वसूक्ते न पठ्यते । २ 'दोषविशेषार्थे'
 इति पा० । ३ 'संस्वेद्य शुष्कसंस्कृताः' इति पा० । ४ 'धान्यनागरः'
 इति पा० । ५ 'तगरः' इति पा० । ६ 'शुष्कक्षीरा' इति पा० ।

पूर्ववर्जीवकाद्यं च पञ्चमूलं प्रलेपनम् ।
स्तनयोः संविधातव्यं सुखोष्णं स्तन्यशोधनम् ॥२७०॥
यष्टीमधुकमृद्वीकापयस्यासिन्धुवारिकाः ।
शीताम्बुना पिबेत्कल्कं क्षीरवैवर्ण्यनाशनम् ॥२७१॥
द्राक्षामधुककलेन स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ।
प्रक्षाल्य वारिणा चैव निर्दुह्यात्तौ पुनः पुनः ॥२७२॥
विषाणिकाजशृङ्गाश्च त्रिफलां रजनौ वचाम् ।
पिबेच्छीताम्बुना पिष्ट्वा क्षीरदौर्गन्ध्यनाशिनीम् ॥
लिह्याद्वाऽप्यभयाचूर्णं सव्योषं माक्षिकद्रुतम् ।
क्षीरदौर्गन्ध्यनाशार्थं धात्री पथ्याशिनी तथा २७३
सारिवोशीरमज्जिष्टाश्लेष्मातककुचन्दनैः ।
पञ्चाम्बुचन्दनोशीरैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् २७५
स्निग्धक्षीरा दासमुस्तपाठाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ।
पीत्वा ससैन्धवाः क्षिप्रं क्षीरशुद्धिमवाप्नुयात् २७६
पाययेत् पिच्छिलक्षीरां शार्ङ्गैश्चामभयां वचाम् ।
मुस्तनागरपाठाश्च पीत्वाः स्तन्यविशोधनाः ॥२७७॥
तकारिष्टं पिबेच्चापि यदुक्तं गुदजापहम् ।
विदारीबिल्वमधुकैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् २७८
त्रायमाणासृतानिस्वपटोलजिफलाशृतम् ।
गुरुक्षीरा पिबेदाशु स्तन्यदोषविशुद्धये ॥ २७९ ॥
पिबेद्वा पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनगरम् ।
बलानागरशार्ङ्गैश्चामूर्वाभिल्लं पयेत् स्तनौ ॥ २८० ॥
पुष्टिपर्णीपयस्याभ्यां स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ।
अष्टावेते क्षीरदोषा हेतुलक्षणभेदजैः ॥ २८१ ॥
निर्दिष्टाः क्षीरदोषोत्थास्तोषाः केचिदामयाः ।
काद्यं चैव सनागरमित्यत्र नागरकृत एव काथो ज्ञेयः । पूर्व-
वर्जीवकाद्यमित्यत्र जीवकाद्यं जीवनीयम् ॥२८२-२८१॥—
दोषदूष्यमलाश्चैव महतां व्याधयश्च ये ॥ २८२ ॥
त एव सर्वे बालानां मात्रा त्वल्पतरा मता ।
निवृत्तिर्वैमनादीनां मृदुत्वं परतन्त्रताम् ॥ २८३ ॥
वाक्चेष्टयोरोसामर्थ्यं वीक्ष्य बालेषु शास्त्रवित् ।
भेषजं स्वल्पमात्रं तु यथाव्याधि प्रयोजयेत् ॥ २८४ ॥
मधुराणि कषायाणि क्षीरवन्ति मृदुनि च ।
प्रयोजयेद्भिषग्बाले मतिमानप्रमादतः ॥ २८५ ॥
अत्यर्थस्निग्धरूक्षोष्णमम्लं कटुविपाकि च ।
गुरु चौषधपानान्नमेतद्बालेषु गर्हितम् ॥ २८६ ॥
समासात् सर्वरोगाणामेतद्बालेषु भेषजम् ।
निर्दिष्टं शास्त्रविद्वैद्यैः प्रैविचिच्य प्रयोजयेत् ॥२८७॥

दुग्धक्षीरसेवनादुत्पन्नबालविकाराणां स्वरूपं दर्शयित्वा यथा-
कर्तव्यं भेषजमाह—दोषेलादि । दोषा वातादयः, दूष्याणि

रक्तादीनि, मलाः शकृन्मूत्रस्वेदादयः । एते दोषादयो य एव
महतां त एव बालानामपि भवन्ति, किंतु बालान् प्राप्य तेषां
दोषादीनां मात्रा त्वल्पतरैति विशेषः; तेन दोषादिमात्रापेक्षा
भेषजमात्राऽप्यल्पा भवतीति भावः । निवृत्तिर्वैमनादीनामित्यादि ।
द्विविधा बाला भवन्ति—स्वतन्त्रवृत्तयः, परतन्त्रवृत्तयश्च; तत्र
परतन्त्रत्वं बालेषु वीक्ष्य वमनादीनां निवृत्तिः कर्तव्या, वाक्-
चेष्टयोश्च बालस्य सामर्थ्यं वीक्ष्य स्वतन्त्रतायां जातयां वमना-
दीनां मृदुत्वं शास्त्रविद्वैद्यैः प्रयोजयेत्, तथा संशमनमपि भेष-
जमल्पमात्रं यथाव्याधि बालेषु प्रयोजयेदिति वाक्यार्थः;
किंवा बालेषु मृदुत्वं परतन्त्रतां च वीक्ष्य वमनादीनां निवृत्ति-
विधातव्या, वाक्चेष्टयोश्च बालेषु सामर्थ्यं वीक्ष्य संशमनं भेष-
जमल्पमात्रं यथाव्याधि प्रयोजयेदिति योजनीयम् । मधुराणी-
त्यादिना बालेषु कर्तव्यं भेषजमाह । अलार्थमित्यादि प्रयोजये-
दित्यन्तो ग्रन्थ आर्षत्वे सविवादः ॥ २८२-२८७ ॥

भवन्ति चात्र—

इति सर्वविकाराणामुक्तमेतच्चिकित्सितम् ।

स्थानमेतद्धि तन्त्रस्य रहस्यं परमुक्तमम् ॥ २८८ ॥

इति सर्वविकाराणामित्यादिना चिकित्सास्थानोक्तमर्थमुपसं-
गृह्णाति । सर्वविकाराणामिति वचनेन अनुक्तानामपि विकारा-
णामेतच्चिकित्साबीजसूत्रमिति दर्शयति । रहस्यमिति अत्यन्तो-
पयुक्तचिकित्साभिधायकतया गोप्यं, न कसैचित् पापिप्राप्य
प्रकाशनीयमिति ॥ २८८ ॥

अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्धय एव च ।

नासाद्यन्तेऽग्निवेशस्य तन्त्रे चरकसंस्कृते ॥ २८९ ॥

तानेतान् कापिलबलिः शेषान् दृढबलऽकरोत् ॥

तन्त्रस्यास्य महार्थस्य पूरणार्थं यथातथम् ॥ २९० ॥

संप्रति दृढबलः स्वकीयसंस्कारविषयं दर्शयन्नाह—अस्मि-

न्नित्यादि । सप्तदशाध्याया इति चिकित्सास्थाने सप्तदशाध्यायाः;

ते च चरकसंस्कृताश्च यस्मच्चिकित्सितान्तान्नाष्टावध्यायान्,

तथाऽऽशौऽसीसारविसर्पद्वित्रणीयमदालयोक्तान् विहाय ज्ञेयाः ।

(परिशिष्टसंस्कारस्यादृष्टातिशयसंपाद्यत्वादात्मनोऽदृष्टातिशयमेव

दर्शयन्नाह—तच्छङ्करमित्यादि) ॥ २८९-२९० ॥

रोगा येऽप्यत्र नोद्दिष्टा बहुवृत्तानामरूपतः ।

तेषामप्येतदेव स्यादोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् २९१

संप्रति उक्तानुक्तरोगचिकित्सातिदेशार्थमाह—रोगा येऽप्य-

त्रेत्यादि । एतदेवेत्यादि एतच्चिकित्सास्थानाद्युक्तं भेषजम्; एत-

देव हि भेषजं नामरूपादिना विशेषेणानुक्तानां सामान्यतश्च

वातादिजन्यतयोक्तान् रोगानपेक्ष्य तथायुक्तं सद् भेषजं भवती-

त्यर्थः । दोषादीनि दोषदूष्यनिदानान्यपे वक्ष्यमाणानि; किंवा

दोष-भेषज-देश-काल-बल-शरीराहार-सामान्य-सत्त्व-प्रकृति-वर्णा-

ति सूत्रस्थानोक्तानि ॥ २९१ ॥

१ 'निदोषव्यो' इति पा० । २ 'यवाम्बु' इति पा० ।

३ 'गुरुक्षीरा' इति पा० । ४ 'ज्ञेया बालानां विना बालग्रहान् बुधैः'

इति पा० । ५ 'प्रविभज्य' इति पा० ।

१ 'परमुच्यते' इति पा० । २ एतद्व्याख्यानुसारी पाठस्त-

नुपलब्धत्वात् मूले सन्निवेशितः ।

दोषदूष्यनिदानानां विपरीतं हितं ध्रुवम् ।

उक्तानुक्तान् गदान् सर्वान् सम्यग्युक्तं नियच्छति ॥

अथ कथमेतद्भेजमनुक्तानां गदानां भेषजं भवतीत्याह—
दोषदूष्येत्यादि । दोषा वातादयः, दूष्याणि रक्तादीनि, निदानानि रक्षादीनि, एषां व्यक्तानां समस्तानां वा यद् विपरीतं, हितमिति भेषजं, तत् सम्यग्युक्तं सद्गुक्तानुक्तान् गदान् ध्रुवं नियच्छति; उक्तानिति नामरूपादिभिः, अनुक्तानिति नामरूपादिविशेषेणानुक्तान् । एतेन यदेवेतद् दोषादिविपरीततया प्रतिपादितं भवति तदैवानुक्तानामपि गदानां दोषादीन् बुद्ध्वा सम्यग्युक्तं भेषजं भवतीति दर्शयति । यद्यपि च यत्निदानविपरीतं भेषजं तद्दोषविपरीतेनैव ग्रहीतुं पर्यते, यतो निदानेन दोषप्रकोपः क्रियते, तस्य च दोषस्य विपरीतं यथा रूक्षनिदानरूक्षे वायौ रूक्षे यो विपरीतः ब्रूहः स निदानेऽपि विपरीत एव; तथाऽपि दोषस्यैवांशवैपरीत्येन भेषजप्रयोगोपदर्शनार्थं निदानविपरीतोपादानमिह । यथा—यदि वायुः सर्वात्मना प्रकुपितस्तदा तस्य वायोर्यद्विपरीतं तैलं तत् कर्तव्यं, यदा तु शीतेन वायुर्बुद्धस्तदा सर्वात्मना विरुद्धं तैलमुत्तुज्य यदेव शीतत्वे हितं तैलेव शीतगुणस्य प्रथमार्थं हेतुविपरीतमुष्णं भेषजं प्रयुज्यते । अत एवोक्तं—“शीतेनोष्णकृतात् रोगान् शमयन्ति भिषग्विदः” (वि. अ. ३) इत्यादि । इह तु दोषादीनां ग्रहणाद् दोषदूष्यसमुदायात्मा व्याधिरपि लभ्यते, तेन व्याधिविपरीतमपि भेषजमवश्यकम् । विपरीतशब्देन चेह प्रतिकूलमुच्यते, न विपरीतगुणमात्रं; तेन विपर्ययात्कारणमपि भेषजानां ग्रहणं भवति । यत्तु समानमेव क्षीणानां दोषाणां धातूनां वा भेषजं भवति तद् दोषादिविषयव्याधिबुद्धिजनकतया विपरीतमेव, येन तत्र न दोषादयः प्रतिकर्तव्याः किंतु तत्क्षयाः, तेन क्षये दोषादिविपरीतं सम्यग्युक्तं सद्गोषादीन् नियच्छतीत्युक्तं, ततो दोषादिसमानमेव विपरीतमिति न कश्चिद्दोषः ॥ २९२ ॥

देशकालप्रमाणानां सात्म्यासात्म्यस्य चैव हि ।

सम्यग्योगोऽन्यथा ह्येषां पथ्यमप्यन्यथा भवेत् २९३

अथ येन सम्यग्योगेन युक्तं भेषजं कार्यकरं भवति तमेव सम्यग्योगमाह—देशकालेत्यादि । एषां तु देशादियोगानामुदाहरणान्याचार्यैर्नैव कृतानि ‘आस्यादामाशयस्थान’ इत्यादिना ‘नातिदोषं च बहुपि’ इत्यन्तेन । तत्र देश आतुररूप एवोक्तः, भूमिरूपदेशापेक्षा तु योजना सात्म्यापेक्षयोजनाभिधानेनैव ग्रहीता । कालः षड्विधो दिनानुरौषधादिभिः । तत्रौषधकालो दशविधः । प्रमाणमौषधस्य त्रिविधम्—अल्पं, बहु, समं च । सात्म्यं द्विविधं देशशरीरयोः; व्याधिसात्म्यं त्वौषधान्तर्निविष्टमेव; ऋतुसात्म्यं च कालग्रहीतं; प्रमाणसात्म्यग्रहणं सम्यग्योगेनैव कृतम् । असात्म्यं यत् सात्म्यविपरीतम् । सम्यग्योगः यथावत्प्रयोगः । विपर्यये दोषमाह—अन्यथा ह्येषां पथ्यमप्य-

न्यथा भवेत्; एषां देशादीनाम्, अन्यथेति असम्यग्योगे, पथ्यमपीति भेषजं दोषादिविपरीतमपि, अन्यथेति अपथ्यं भवति । यानि चापराणि बलसत्त्वादीनि दशविधदोषाद्यन्तर्गतानि परीक्ष्याणि नेहोक्तानि तानि दोषादिव्यन्तर्भावनीयानि ॥ २९३ ॥

आस्यादामाशयस्थानं हि रोगान् नस्तः शिरोगतान् ।

मुदात्तं पकाशयस्थानं हन्त्याशुं दत्तमौषधम् ॥ २९४ ॥

शरीरावयवोत्थेषु विसर्पपिडकादिषु ।

यथादेशं प्रदेहादि शमनं स्याद्विशेषतः ॥ २९५ ॥

शरीरापेक्षसम्यग्योगोदाहरणमाह—आस्यादित्यादि । आस्यादित्यादौ तृतीयास्थाने पञ्चमी; तेनासेन दत्तमौषधं वमनाधामाशयस्थानं गदानाश्रुतरं निहन्ति । एवं नासया दत्तमौषधं शिरोगतान् हन्ति । ग्रुदेन दत्तं पकाशयस्थानं हन्ति । बहिःपरिसर्जनभेषजप्रयोगं शरीरदेशापेक्षमाह—शरीरावयवोत्थेष्वित्यादि । यथादेशमिति व्याधिदेशे । प्रदेहादीनि प्रदेहपरिपेकोपनाह्वदीनि ॥ २९४ ॥ २९५ ॥

दिनानुरौषधव्याधिजीर्णलिङ्गत्वैवेक्षणम् ।

कालं विद्यादिनावेक्षः पूर्वोहं वमनं यथा ॥ २९६ ॥

रोग्यवेक्षो यथा प्रातर्निरक्षो बलवान् भिषेत् ।

भेषजं लघुपथ्यान्नैर्युक्तमद्यात्तु दुर्बलः ॥ २९७ ॥

मैषज्यकालो भुक्तदौ मध्ये पश्चान्मुहुर्मुहुः ।

सामुद्रं भक्तसंयुक्तं ग्रासग्रासान्तरे दश ॥ २९८ ॥

अपाने विगुणे पूर्वं, समाने मध्यभोजनम् ।

व्याने तु प्रातरशितमुदाने भोजनोत्तरम् ॥ २९९ ॥

वायौ प्राणे प्रदुष्टे तु ग्रासग्रासान्तरिष्यते ।

श्वासकासपिपासासु त्ववचार्यं मुहुर्मुहुः ॥ ३०० ॥

सामुद्रं हिकिने देयं लघुनाऽजेन संयुतम् ।

संभोज्यं त्वौषधं भोज्येर्विचित्रैररूक्षो हितम् ॥ ३०१ ॥

ज्वरे पेयाः कषयाश्च क्षीरं सर्पिर्विरेचनम् ।

पडहे पडहे देयं कालं वीक्ष्यामयस्य च ॥ ३०२ ॥

क्षुद्रेगमोक्षौ लघुता विगुह्रिर्जीर्णलक्षणम् ।

तदा भेषजमादेयं स्यादि दोषवदन्यथा ॥ ३०३ ॥

चयादयश्च दोषाणां वर्ज्यं सेव्यं च यत्र यत् ।

ऋताववेक्ष्यं यत् कर्म पूर्वं सर्वमुदाहृतम् ॥ ३०४ ॥

(उपक्रमणां करणं प्रतिषेधे च कारणम् ।

व्याख्यातमवलानां सविकल्पानामवेक्षणम् ॥ ३०५ ॥

१ ‘अथलाह्रुदतो दत्तं हस्याश्रुतरमौषधम्’ इति पा० । २ ‘यथा-दोषं’ ‘यथावत्सं’ ‘यथादेहं’ इति च पा० । ३ बहुधादर्शपुस्तकेषु ‘अवेक्षणम्’ इत्यस्य स्थाने ‘अपेक्षणम्’ इति पठ्यते, एवमपेक्ष्यमित्त्वं प्रकरणे ‘रोग्यवेक्षः’ इत्यादि स्थाने ‘रोग्यवेक्षः’ इत्यादि पठ्यते । ४ ‘व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य’ इति पा० । ५ पतञ्जलिकदर्थं हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते ।

मुहुर्मुहुश्च रोगाणामवस्थामातुरस्य च ।
 अवैक्षमाणस्तु भिषक् चिकित्सायां न मुह्यति ३०६)
 इत्येवं षड्विधं कालमनवेक्ष्य भिषज्जितम् ।
 प्रयुक्तमहिताय स्यात् सस्यस्याकालवर्षवत् ॥ ३०७॥
 व्याधीनामृत्वहोरात्रवयसां भोजनस्य च ।
 विशेषो भिद्यते यस्तु कालावेक्षः स उच्यते ॥ ३०८॥
 वसन्ते श्लेष्मजा रोगाः शरत्काले तु पित्तजाः ।
 वर्षासु वातिकाश्चैव प्रायः प्रादुर्भवन्ति हि ॥ ३०९॥
 निशान्ते दिवसान्ते च वर्षान्ते वातजा गदाः ।
 प्रातः क्षपादौ कफजास्तयोर्मध्ये तु पित्तजाः ३१०
 वयोन्तमध्यप्रथमे वातपित्तकफामयाः ।
 बलवन्तो भवन्त्येव स्वभावाद्भयसो नृणाम् ॥ ३११॥
 जीर्णान्ते वातजा रोगा जीर्यमाणे तु पित्तजाः ।
 श्लेष्मजा भुक्तमात्रे तु लभन्ते प्रायशो बलम् ॥ ३१२॥

देशमनु कालापेक्षसम्यग्योगोदाहरणानि कालविभागपूर्वक-
 माह-दिनारौषधेत्यादि । दिनानिभिरवेक्षणशब्दः संबध्यते;
 अवैक्षणम् अवैक्षा । अत्र दिनावैक्षादिकालान् क्रमादुदाहरति-
 दिनावैक्ष इत्यादि । रोगवैक्ष इति रोगिणो विशेषं बलवत्त्वम-
 बलवत्त्वं चावैक्ष्य भवतीत्यर्थः । निरञ्ज इति औषधसुपु-
 ज्यापि उपक्षणमभुजान् । औषधावेक्षणगदकालानाह-भैष-
 ज्यकाला इत्यादि । अत्र भुक्तादाविलेनेन कालद्वयमु-
 च्यते; यथा प्रातरेव निरञ्जं, तथा प्राग्भोजनं च ।
 तथा पश्चादिलेनेन च कालद्वयमेव प्रातर्भोजनोत्तरकालं,
 अपरं तु सार्धं भोजनोत्तरकालम् । मध्येमुक्तं तु यदर्थं
 भुक्तत्वोपयुज्यते, पश्चात् पुनरर्थं भुज्यते । मुहुर्मुहुर्भुक्ते नाम
 यद्भोजनसमये प्रतिकर्णं भुज्यते । सासुद्रं नाम यद्भक्तस्या-
 दावन्ते च भुज्यते, तत्समुद्रवदाहारावरणात् 'सासुद्रं' इत्य-
 भिधीयते । भुक्तमिति पदं भुक्तादाविलादिभिः प्रत्येकं संबध्यते ।
 अन्तरामर्कं नाम यदन्ते संयोगात् संस्काराद्वा तद्विभ्रितं
 भुज्यते । प्रासप्रासान्तरे तु भुक्तं नाम यद् प्रासानां मध्येषु
 भुज्यते । अन्ये तु 'प्रासप्रासान्तरे' इति पठन्ति, एकं च
 भेषजकालं वदन्ति; भुक्तमितिपदेन च भेषजकालान्तरमभि-
 धाय दशौषधकालपूर्णं कुर्वन्ति । अत एव 'वायौ प्राणे
 प्रदुष्टे तु प्रासप्रासान्तरिस्थिते' इति वचनेन 'चाचार्येणैक एव
 काल उक्तः । तत्र प्रासस्य प्रासान्तरमध्ये यदौषधं तद् प्रास-
 प्रासान्तरमुच्यते । भुक्तमित्यस्य लक्षणं-भुक्तं लघुनाऽन्तेन
 संयुतमिति; लघुना पेयादिना अन्तेन संयुतं यद्भुज्यते
 तद्भुक्तमुच्यते । संयोगं त्वौषधैरित्यादिना तु यदौषध-
 संस्कृतमश्नुमुपयुज्यते अलघु लघु वा तत् संभुक्तशब्देनो-
 च्यते । ये तु 'प्रासे प्रासान्तरे' इति पठन्ति, ते प्राणे
 प्रदुष्टे प्रासे प्रासान्तरे वा भेषजोपयोगेन कालद्वयं वर्ण-

यन्ति, लघुनाऽन्तेन संयुतमितिपदं संभोज्यमित्यस्यैव विशेषणं
 वर्णयन्ति; भुक्तमिति तु पदं विवरणग्रन्थेऽपि सर्वात्मकालो-
 पयोगनीयभेषजविशेषणमिति व्याख्यानयन्ति । एवं व्यवस्थिते
 'अपाने किगुणे' इत्यादिभेषजकालविवरणं व्यक्तमेवेति न
 पुनर्व्याहियते । एते च काला यद्यपि रोगविशेषविषयतया
 विहिताः, तथाऽपि भेषजसैवाग्नी विगुणापानादिविधेयस्य काला
 भवन्ति । अपानवैगुण्यादयस्तु गुदा इह भेषजविषयतयोपपाताः ।
 तेनापाने किगुणे यदौषधं तस्याप्येते काला इत्यादिनिबन्धो
 बोद्धव्यः । यस्तु व्याख्यवेक्षः कालः स व्याख्यवस्थारूप इह
 वक्तव्य इति विशेषः । औषधावेक्षं कालमभिधाय व्याख्यवेक्षं
 कालमाह-ज्वरे पेया इत्यादि । अत्र च पेयाकषायसर्पिः-
 क्षीरविरचनानामुत्तर्गविधया ज्वराहादिरभ्य षडहे यथाक्रमं
 देयत्वमुच्यते । षडहातिक्रमे पेयादानं न विरोधमावदति,
 सामान्यविधेर्विरोधविधिना बाधनस्य सर्वत्रैवायुमतत्वात् । तेन
 लङ्घितस्य कषायषडहे पेयादानं यत् प्रसज्यते "लङ्घितं वसितं
 काले यथागुमिरुपाचरेत्" (चि. अ. ३) इति वचनेन, तदपि
 न विरोधि; तस्य च श्लोकस्य प्रपञ्चो ज्वरचिकित्सित एव कृत
 इति नेह कियते । कालं वीक्ष्यामयस्य त्विति अवस्थारूपं कालं
 ज्वरलक्षणस्यामयस्य वीक्ष्य षडहे पेया देयेत्यर्थः । जीर्णलङ्घ-
 पेक्षं कालमाह-क्षुद्रेगेत्यादि । क्षुदिति बुभुक्षा भवति, वेग-
 मोक्ष इति पुरीषादिनिर्गमः । लघुता विशुद्धिरिति हृदयोद्गारवि-
 क्षुद्धिः । जीर्णलक्षणमिति जीर्णान्नलक्षणम् । एतच्च जीर्णलक्षणं
 यद्यपि रसविमानेऽप्यभिहितं, तथाऽपीह कालावेक्षया प्रक-
 णागतत्वादभिधानं न पुनरुक्तदोषकम् । तदा भेषजमादेय-
 मिति वचनेन प्रातर्यदौषधमनन्तं दीयते तद्भेषजं अलवमृशति,
 यदन्तोत्तरकालं तदजीर्ण एव प्रातराशे दीयते; किंवा भोजनो-
 त्तरकालमपि यदौषधं दीयते तदपि दिनान्तरभुक्तेऽन्ते जीर्णं
 एव दीयते । अन्यथा स्याद्विदोषवदित्यत्र केचिद् 'द्विदोषवत्'
 इति पठन्ति, तेन जीर्यति जीर्यमाणे च दोषद्वयमुक्तं स्यादित्यर्थः ।
 'स्यात्तु दोषवदन्त्या' इति पाठ आकरः । ऋतुरूपकाला-
 वेक्षं सम्यग्योगं विभजते-चयादयश्चेत्यादि । चयादय इति
 चयप्रकोपप्रशमाः । ते च चयादयो यथा-कफस्य हेमन्ते
 चयः, प्रकोपो वसन्ते, श्रोष्मे प्रशम इत्यादित्वभावः । वर्ज्यं
 सेव्यं च ऋतायुक्तं, तत्रैव च गुर्वन्नादि वर्ज्यमुक्तं, तेन तत्रैव
 तज्ज्ञेयम् । उपक्रमणामित्यादिकं सार्धं श्लोकं केचित् पठन्ति;
 तमनार्थं वदन्ति । उक्तपश्चिधकालानवेक्षप्रयोगेऽतिशयलं सह-
 द्रान्तमाह-इत्येवमित्यादि । यथा सस्यस्याकालवर्षेण पीडा
 मरणं वा भवति, तद्वदौषधमपि पश्चिधकालानवेक्षमुपयुक्तं
 क्लेशाय विनाशाय वा भवति । पुनरन्यथा कालवेक्षं योगं दर्श-
 यन्तः केचित् पठन्ति-व्याधीनामृत्वहोरात्रनियमादिश्लोकचतु-
 दयम्, एतदपि नातिप्रसिद्धम् ॥ ३१६-३१२ ॥

नात्यं हन्त्यौषधं व्याधिं यथाऽऽपोऽल्पा महानलम् ।
दोषवचातिमात्रं स्यात्सस्यात्युदकं यथा ॥३१३॥
संप्रधार्य बलं तस्मादायस्यौषधस्य च ।

नैवातिबहु नाल्परं भैषज्यमवचारयेत् ॥ ३१४ ॥

प्रमाणविशेषावेवं योऽं दर्शयन्नाह—नाल्पमित्यादि । यद्यपि
चेह भेषजस्य प्रमाणं शृङ्गाप्रहिकया नोक्तं, तथाऽपीह “दोष-
प्रमाणानुरूपो हि भैषज्यप्रमाणविकृत्यो बलप्रमाणविशेषापेक्षो
भवति” (वि. अ. ८) इत्यादिनोक्तं मध्यभेषजप्रमाणं
ज्ञेयम् ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥

औचित्याद्यस्य यत् सात्म्यं देशस्य पुरुषस्य च ।
अपश्यमपि नैकान्तात्तत्पुण्यजलभते सुखम् ॥ ३१५ ॥
बाह्वीकाः पल्लवाश्चीनाः शूलीका यवनाः शकाः ।
मांसगोधूममाप्तीकाशकशैबैश्वानरोचिताः ॥ ३१६ ॥
मत्स्यसात्म्यास्तथा प्राच्याः क्षीरसात्म्याश्च
सैन्धवाः ।

अभ्रमेकावन्तिकानां तु तैलाम्लं सात्म्यमुच्यते ३१७
कन्दमूलफलं सात्म्यं विद्यान्मलयवासिनाम् ।
सात्म्यं दक्षिणतः पेया मन्थश्चोत्तरपश्चिमे ॥ ३१८ ॥
मध्यदेशे भवेत् सात्म्यं यवगोधूमगोरसाः ।
तेषां तत्सात्म्ययुक्तानि भैषज्यान्मवचारयेत् ॥ ३१९ ॥
सात्म्यं ह्याशु बलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि ।

अथ सात्म्यावेवं सम्यग्योगं विमज्जनाह—औचित्याद्यसे-
त्यादि । औचित्यादिति अभ्यासात्, अपश्यमपि यद्यस्य पुरु-
षस्य सात्म्यं तदेकान्तात् खजन् न सुखं लभते इति योजना ।
एकान्तात् झटिति सर्वथा च खजन् । एतेनापश्यमपि
सात्म्यमेकान्तात् खजतः सुखं न भवतीति दर्शयति;
पश्यस्य सात्म्यस्य परित्यागे तु वितराभेव दुःखं भवतीति
दर्शयति । देशशब्देन चेह देशवासिनो जनपदा अभिप्रेताः ।
तैना देशसात्म्यशब्देन तद्देशजातत्वेनैव पुरुषैर्यत् सेव्यते
तत् साधारणं सात्म्यं शक्यते । पुरुषसात्म्यग्रहणेन तु यत्
प्रतिनियतपुरुषसैवाभ्यासात् सात्म्यतां याति तत् पुरुष-
प्रतिनियतं सात्म्यं शक्यते । यत्तु पूर्वं “दिशानामामयानां
च विपरीतगुणं गुणैः । सात्म्यमिच्छन्ति” (सं. अ. ६)
इत्यनेन देशसात्म्यमुक्तं, तद्देशविपरीतगुणत्वेन तद्देशनिवा-
सिनां पुरुषाणां सात्म्यमुक्तम्; इदं तु देशविपरीतगुणं भवतु
मा भवतु वा, तथाऽपि तद्देशनिवासिनामभ्यासेन सात्म्यं
तदिह सात्म्यमुच्यते इति विशेषः । पुरुषसात्म्यस्य प्रायः
प्रतिपुरुषं भिन्नत्वेनानियतत्वाच्चृङ्गाप्रहिकया उदाहरणं न
कृतम् । तेन देशाभ्याससात्म्यानि प्रसिद्धान्युदाहरति—
बाह्वीका इत्यादि । वैश्वानरोचिता इति अत्रोचितशब्देना-
भ्यास उच्यते । तैलं चाम्लं चेति तैलाम्लम् । दक्षि-

१ ‘क्षीरसात्म्यास्तथा प्राच्या मत्स्यसात्म्याश्च सैन्धवाः’ इति
पा० । २ ‘अभ्रमेकान्तवैकान्ता’ इति पा० । ३ ‘शकमूलफलं’ इति
पा० । ४ ‘मण्ड’ इति पा० । ५ ‘देशवासिनो जना अभिप्रेताः’
इति पा० ।

णत इति दक्षिणापथे । उत्तरे च पश्चिमे चेति उत्तरपश्चिमे ।
तेषामित्यत्र तच्छब्देन जनपदाः पुरुषाश्च शक्यन्ते । तेन तत्सा-
त्म्ययुक्तानीति उक्तदेशसात्म्ययुक्तपुरुषसात्म्ययुक्तानि । सात्म्यो-
पयोगफलमाह—सात्म्यं ह्याशु बलमित्यादि । बह्वपीति अति-
मात्रमपि ॥ ३१५-३१९ ॥—

योगैरेव चिकित्सन् हि देशाद्यद्योऽपराध्यति ३२०
वयोबलशरीरादिभेदा हि बहवो मताः ।

उक्तदेशादिपरीक्षाव्यतिरेकेण केवलं यथोक्तयोगैरेव चिकित्सां
कुर्वतो दोषमाह—योगैरेवेत्यादि । देशाद्यत्र इत्यनेन देशाद्य-
ज्ञानाद् देशादिविगुणचिकित्साकारकं पुरुषं लक्षयति । अपरा-
ध्यति न ईप्सितं साधयति । देशाद्यत्र इत्यत्रादिशब्देन काला-
दीनामुक्तानां तथा प्रदेशान्तरोक्तवयोबलशरीरप्रकृति-सत्त्वानां
ग्रहणम् । देशाद्यत्रः कुतोऽपराध्यतीत्याह—वयोबलेत्यादि ।
आदिशब्देन प्रकृतिसत्त्वादीनां ग्रहणम् । यस्माद्यद्योबलादि-
भेदा बहवचिकित्सावेक्षणयोगाधिकित्सकानां मताः सन्ति,
तस्माद् देशादिनिरोधश्च चिकित्सा क्रियमाणा न ईप्सितं साधय-
तीति भावः ॥ ३२० ॥—

तथाऽन्तःसन्धिमार्गाणां दोषाणां गूढचारिणाम् ३२१
भवेत् कदाचित् कार्याऽपि विरुद्धाभिमतता क्रिया ।
पित्तमन्तर्गतं गूढं वेदसेकोपपनाहने ॥ ३२२ ॥
नीयते बहिरुष्णैर्हि तथोष्णं शमयन्ति ते ।
बाह्यैश्च शीतैः सेकाद्यैरुष्माऽन्तर्याति पीडितः ३२३
सोऽन्तर्गूढं कफं हन्ति शीतं शीतैस्तथा जयेत् ।
शुष्कणपिष्टो वनो लेपश्चान्दनास्यापि दाहकृत् ॥ ३२४ ॥
त्वग्गतस्योष्मणो रोधाच्छीतकृद्बान्ध्याऽगुरोः ।
छर्दिन्नी मक्षिकाविष्टा मक्षिकैव तु वामयेत् ॥ ३२५ ॥
द्रव्येषु स्विन्नजग्धेषु चैव ते त्वेव विक्रिया ।

सामान्योक्तचिकित्सायाः प्रकारान्तरेणापि विशिष्टार्थकर्तृत्व-
माह—तथाऽन्तर्याति । अन्तर्माणाः कोष्ठाश्रयिणः, सन्धि-
मार्गा मध्यमार्गाश्रयिणः । गूढचारिणामिति अन्तःसंधिगत-
त्वेनाव्यक्तगतीनां दोषाणां विरुद्धाभिमतताऽपि क्रिया कदा-
चिद्वधति, विरुद्धाभिमतता विपरीतत्वेन ख्याता । किंवा न
केवलं वयोबलादिभेदा बहवो मताः किंतु अन्तःसंधिमार्गाणां
दोषाणां गूढचारिणो भेदा बहवचिकित्सावेक्षणीया मता इति;
ततो गूढचारिणो दोषभेदेन चिकित्साभेदो भवेत् कदा-
चिदित्यादि योजनीयम् । विरुद्धाभिमतक्रियाकरणोदाहरण-
माह—पित्तमन्तर्गतमित्यादिना । नीयते बहिरिति बाह्य-
रोमकूपनिःसारणेन नीयते बहिरुष्णैः । तथेति तथा
उक्तेन प्रकारेण उष्णं पित्तमुष्णैः स्वेदादिभिः शम-
यन्ति । संप्रति शीतेन चिकित्सितेन शीतलेष्मशमनोदाहर-

१ ‘तेषां तत्सात्म्ययुक्ताश्च वयोव्यासुतास्तथा । आयुर्वलशरीरा-
दिभेदा हि बहवो मताः’ इति गङ्गाधरसंमतः पाठः । २ ‘अन्तर्गतं
पित्तमाहुः’ इति पा० ।

णमाह—बाह्येतित्यादि । पीडित इति बहिर्गच्छन् निरुद्धः । अथ प्रलयनीकस्यापि कल्पनाविशेषादन्यथाकर्तृत्वमाह—
श्लक्ष्णपिष्ट इत्यादि । त्वगगतकम्पणो रोधादिति त्वङ्मात्रेण निर्गच्छत कम्पणो रोधात् । शीतकृच्चान्ध्याद्युरोरिति अणुरोष्णस्यापि पिष्टोऽघनश्च लेपः शीतकृत् स्यादित्यर्थः । विरुद्धक्रियाभिधानप्रसङ्गेन समुदायापेक्षयैकदेशस्य विरुद्धकार्यकरणोदाहरणमाह—छर्द्दघ्न्रीत्यादि । द्रव्येषु स्निग्धजग्धेष्वेवं तेभ्येव विक्रियेति अनेन मक्षिकाविष्टारम्भकेषु द्रव्येषु मक्षिकाजठराभिरिक्तेषु एवं विक्रिया मक्षिकाशरीरगततया विष्टागततया च विरुद्धा क्रिया यथोक्ता भवतीति वाक्यार्थः । स्निग्धजग्धेष्विति खादितानन्तरमपिपकेषु, विक्रियेति विरुद्धक्रिया । किंवा संस्कारेण पूर्वद्रव्यकार्यविरुद्धोदाहरणार्थमाह—द्रव्येतित्यादि । अस्मिन् पक्षे “जग्धेषु” इत्यस्य स्थाने “दग्धेषु” इति पठन्ति । तत्र लाजसक्तूनां सिद्धपिण्डेषु स्निग्धतया लाजविपरीता गुरुत्वेनाभिवधादिकारिका क्रिया; तथा उत्पलनालेषु दग्धेषु क्षारतया शीतविरुद्धा क्रिया छेदनादिक्रिया इत्याद्युदाहार्यम् । यदा “यस्मिन् जग्धेषु” इति पाठः, तदाऽपि स्निग्धानन्तरं जग्धेष्विति कृत्वा सक्तुसिद्धपिण्डक एवोदाहरणं ज्ञेयम् ॥ ३२१-३२५ ॥—

तस्मादोषौषधादीनि परीक्ष्य दश तत्त्वतः ॥ ३२६ ॥
कुर्याच्चिकित्सितं प्राज्ञो न योगैरेव केवलम् ।

परीक्षाकलमुपसंहरति—तस्मादित्यादि । दोषौषधादीनि उपकल्पनीये (सू. अ. १५) एकादश पठितानि, विमाने च द्वादश पठितानि, तेन तद्ग्रहणेनेहोक्तं दशसंख्यत्वं व्याहृत्यते; तेन दृढबलेनैव निरुद्धप्रस्तावे यानि दोषौषधादीनि दश निर्दिष्टानि “समीक्ष्य दोषौषधदेशकालसात्म्यामिसत्त्वौक्यबलानि” (सि. अ. ३) इत्यनेन, तान्येवात्र दश गृह्यन्ते । एतद्दशक एवोपकल्पनीयोक्तैकादशकस्य परीक्ष्यस्य तथा विमानोक्तद्वादशकस्य चावरोधः । तथाहि—उपकल्पनीये एतद्दशत अन्ये प्रकृतिसरीराहारा उक्ताः; तत्र शरीरस्य प्रकृतेश्च देशाब्देन भूम्यातुराप्तिणा ग्रहणम्, उक्तं हि—“देशो भूमिरातुरश्च” (वि. अ. ८) इति; आहारस्य तु सात्म्यग्रहणेनैव ग्रहणम् । विमाने च यो द्वादशो विकारः पठितः, स दोषग्रहणगृहीतः । एवं सर्वोपकल्पनीयाद्युक्त्योपग्रहो व्याख्येयः । यत्तु **आषाढवर्म** प्रसूतिभित्तुषण्वबहुजीवपक्षाश्रयेणोपकल्पनीयोकानामेव दशत्वं व्याख्यातमिह, तत्पक्षश्चाब्दमसंगतं च । न योगैरेवेति न प्रयोगमात्रेण ॥ ३२६ ॥—

निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ३२७
क्षीणे मार्गकृते देहे शेषः सूक्ष्म इवानलः ।

तस्मात्तनुवध्नीयात् प्रयोगेणानपायिना ॥ ३२८ ॥

सिद्ध्यर्थं प्राक्प्रयुक्तस्य सिद्धस्याप्यौषधस्य तु ।

च. सं. ८२

संप्रति चिकित्सया निवृत्ते व्याधौ कर्तव्यं दर्शयचाह—निवृत्तोऽपि पुनरित्यादि । निवृत्त इव निवृत्तः, किंचिदवशिष्टदोषरूपमूलः; न तु सर्वथा निवृत्तः, तस्य तुल्यहेतुना प्रत्यागमनविरोधात्, तथा सूक्ष्मानलदृष्टान्तविसदृशत्वाच्च । क्षीणे अपचितमांसदिके । मार्गकृते इति व्याध्याप्रतिबन्धकतया मार्गसदृशकृते । शेष इति अनलविशेषणम् । अपिशब्देन निवृत्तोऽपि यदा स्वल्पेन हेतुना आयाति तदा प्रशमाभिमुखो नितरामेवायातीति दर्शयति । एवं व्यवस्थिते कर्तव्यमाह—तस्मादित्यादि । अनुवध्नीयात् प्रयोगेणेति पुनरप्यनुबन्धभेज-प्रयोगं कुर्यात् । अनपायिनेति रोगान्तराकारकेण । किमर्थमतनुवध्नीयादित्याह—दाढ्यार्थमिति । प्रयुक्तसिद्धौषधकृतव्याधिनिरुद्धलक्षणस्यार्थस्य दाढ्यार्थं, त्वैवार्थमिति यावत् ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥—

काठिन्यादूनभावाद्वा दोषोऽन्तःकुपितो महान् ३२९
पथ्यमृद्धत्वतां नीतो मृदुदोषकरो भवेत् ।

पथ्यमप्यश्रतस्तस्यादो व्याधिरुपजायते ॥ ३३० ॥
ज्ञात्वेवं वृद्धिमभ्यासमथवा तस्य कारयेत् ।

अपरमपि प्रयोगानुबन्धविषयमाह—काठिन्यादित्यादि । काठिन्यादिति दोषचयरूपसंहतत्वात् । ऊनभावात् अचयप्रकोपात्; अचयेऽपि च दोषाणां प्रकोपो भवत्येव; यथा—बलवद्धि-ग्रहादिभिर्वायोः, पित्तस्य कोषादिभिः, श्लेष्मणश्च दिवास्त्रादिभिः; अयं चाचयप्रकोपो घनावयवोपचयकारकत्वात् ‘ऊनभावात् प्रकोप’ इत्युच्यते । दोषोऽन्तःकुपितो महानित्यत्र काठिन्यात् कुपित ऊनभावाच्च कुपितो महान् भवतीति व्यवस्था । काठिन्यादि अचयकोपोऽन्तरेव प्रायो भवति, ऊनभावात्तु अचयप्रकोपः प्रसरणसभावत्वात् लघुचयबन्धसारो(?)ऽपि महान् भवति । मृदुत्वतां नीत इति यथाकर्म, तेन यः काठिन्यादन्तःकुपितः स मृदुतां नीतः, स्थूलभावान्महान् कुपितोऽल्पतां नीतः; मृदुदोषकर इति अल्पविकारकरः । किंवा काठिन्यादिति दोषदृष्ट्यसंबन्धकृतत्वैर्यात्, ऊनभावादिति यथोक्तकाठिन्यं विना । अन्तरिति शरीरानुत्तानदेशे । महानिति च पदं द्वाभ्यामपि संबध्यते । एकस्य कारणप्रचयेन महत्त्वम् । पथ्यमप्यश्रत इति हितमपि भेषजमुपयुक्तानस्य । उपजायत इति मृदुतया अल्पतया वा अनुवर्तते । ज्ञात्वेवमिति पथ्यमिदमस्य भेषजम्, अयं तु व्याधिरिति, महत्त्वाद्भ्रमोत्पत्त्या सर्वथा न निवर्तते ममः, एवं ज्ञात्वा तथैव पूर्वप्रयुक्तप्रयोगस्य वृद्धिं वा अभ्यासं वा कारयेत्, न तत्प्रयोगाश्रयप्रयोगान्तरं कुर्यात्; वृद्धिर्मात्राविक्रमम्, अभ्यासः सततोपयोगः । अयमर्थोऽन्यत्राप्युक्तः—
“अभ्यसमानाः क्रमशस्तु योगा जयन्ति रोगाश्च बलिनः स्थिराश्च । तस्मादखिन्ः पुष्पोऽभ्युपेयाधोगप्रयोगात् समुदीर्घ-रोगे” इति ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥—

सातत्यास्वाद्वाभावाद्वा पथ्यं द्वैष्यत्वमागतम् ३३१
कल्पनाविधिभिस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ।

मनसोऽर्थानुकूल्याद्भि तृष्टिर्ऊर्जा रुचिर्बलम् ॥३३२॥
सुखोपभोगता च स्याद्वाधेश्चातो बलक्षयः ।
लौल्याहोपक्षयाद्वाधेर्वैधर्म्याच्चापि या रुचिः ३३३
तासु पथ्योपचारः स्याद्योगेनायं विकल्पयेत् ।

उक्तसततोपयोगे यदि पथ्यं सातत्यात् सततोपयोगाद्देतो-
द्वैव्यत्वमागतं भवति, तथा स्वाद्वभावाद्वा अनिष्टत्वाद्वैव्यत्वमागतं
भवति, तदाऽपि तदेव पथ्यं तैलैः कल्पनाविधिभिः खरस-
शृतकल्पादिभिः सूक्ष्माहोपक्षेप विधानैः पुनरातुरस्य प्रियत्व-
मापादयेत् । स्वाद्वपि सततोपयोगादप्रियं भवतीति दृष्टम्,
अस्वादु तु खभावादेवाप्रियम् । स्वादुशब्देनात्र प्रियो रसोऽ-
भिधीयते । प्रियत्वापादनप्रयोजनमाह—मनसोऽर्थानुकूल्यादि-
स्यादि ।—मनसोऽनुकूलभेषजादिरूपातुकल्पनात् । ऊर्जा मनो-
बलम् । सुखोपभोगता भेषजस्याप्रातिकूल्येनोपयोगः । अत्र
चातितृष्णादिभ्यः सुखोपभोगान्ते विरेचने अरुचौ कर्तव्यम-
भिधाय रुचिविशेषे कर्तव्यतामाह—लौल्यादिति । अत्र लौल्या-
देव हि कस्यचित्पुरुषस्य कस्मिंश्चिद्विशेषे रुचिर्भवति; दोषक्षया-
दपि क्वचिद्विर्भवति; तथा व्याधियुक्तस्य च पेये रुचिर्भवति;
व्याधिमहान्ना क्वचिद्विर्भवति, यथा—पाण्डुरोगे स्तिकायाः
वैधर्म्याच्च रुचिर्भवति, यथा—स्निग्धस्य रुक्षे, मधुरस्य चाम्ले;
शुक्रम्—“अम्लेन केचिद्विहता मनुष्या माधुर्ययोगे प्रणयीम-
वन्ति” (सु.सू.अ.४६) इति; किंवा व्याधिवैधर्म्यादिलेक एव हेतुः;
अत्रोदाहरणं यथा—श्लेष्माज्वरेऽम्लकटुककेच्छुता । एतैर्लौल्या-
दिभिः प्रत्येकं जनिता रुचिः, आसु रुचिषु लौल्यादिजनितासु
पथ्योपचारः स्यात्, पथ्यमेव देयं नापथ्यमित्यर्थः । अत्र यदि
पथ्यं च भवति रुचिविषयं च भवति तदा साध्वैव, यदा तु
रुचिविषयमपथ्यं स्यात् तदा कर्तव्यमाह—योगेनायं विकल्प-
येदिति । भेषजयोगेनायम् इच्छाविषयं भोज्यं संस्कृत्य दद्यादि-
त्यर्थः । अन्यैस्तु लौल्यादिदोषजा त्रिविधाऽत्रा रुचिरुच्यते;
तत्र लौल्याज्यामरुचौ पथ्योपचारः, दोषक्षयजायामरुचौ योगे-
नेति सम्यगयोगेनोपचारः, व्याधिवैधर्म्यजायां चायमदनीयं

व्याधिप्रत्यनीकप्रयोगैरुपकल्पयेदिति व्याख्यातम् । पूर्वमेव तु
व्याख्यानमात्रियामहे ॥ ३३१-३३३ ॥—

तत्र श्लोकाः—

विंशतिर्व्यापदो योनेर्निदानं लिङ्गमेव च ॥ ३३४ ॥
चिकित्सा चापि निर्दिष्टा शिष्याणां हितकाम्यया ।
शुक्रदोषास्तथा चाष्टौ निदानाकृतिभेषजैः ॥ ३३५ ॥
ह्रैव्याम्युकानि चत्वारि चत्वारः प्रदरास्तथा ।
तेषां निदानं लिङ्गं च भेषज्यं चैव कीर्तितम् ॥ ३३६ ॥
क्षीरदोषास्तथा चाष्टौ हेतुलिङ्गमिषग्नितैः ।
रेतसो रजसश्चैव कीर्तितं शुद्धिक्षणम् ॥ ३३७ ॥
उक्तानुकचिकित्सा च सम्यग्योगस्तथैव च ।
देशादिगुणदांसा च कालः पद्धि एव च ॥ ३३८ ॥
देशे देशे च यत् सात्त्यं यथा वैद्योऽपराध्यति ।
चिकित्सा चापि निर्दिष्टा दोषाणां गूढचारिणाम् ॥
यो हि सम्यङ् जानाति शास्त्रं शास्त्रार्थमेव च ।
न कुर्यात् स क्रियां चित्रमचक्षुरिव चित्रकृत् ॥ ३३९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूरिते चिकित्सास्थाने योनिव्यापञ्चि-
कित्सितं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
चिकित्सितसिद्धं स्थानं षष्ठं परिसमापितम् ॥ ३४१ ॥
विंशतिरित्यादिप्रसंगः सुबोध एव ॥ ३३४-३४१ ॥

इति श्रीनारायणदत्तात्मजश्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां
चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपिकायां चिकित्सा-
स्थाने योनिव्यापञ्चिकित्सितं नाम
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

१ 'देशादिगुणयोगाश्च' इति पा० ।

श्रीचरकसंहितायां चिकित्सितस्थानं समाप्तम् ।

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो मदनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

चिकित्सितस्थाने तु तत्र तत्र विहितवमनविरेचनयोः प्रयोगान् विस्तराभिधातुं चिकित्साधिकृतयोगस्थानरूपकल्प-स्थानमुच्यते । यद्यपि चिकित्सायां वस्तरपि प्रतिपादितत्वा-द्ब्रह्मविधायकं सिद्धिस्थानमपि चिकित्साज्ञतयाऽभिधातव्यं, तथाऽपि पञ्चकर्मणामौत्सर्गिकप्रवृत्तौ वमनविरेचनपूर्विकैव वास्तिकर्मप्रवृत्तिर्भवतीति कृत्वा वमनविरेचनाभिधायकं कल्प-स्थानमेव ब्रह्मविधायकसिद्धिस्थानादप्रेक्ष्यमधीयते । वमन-विरेचनानां कल्पास्तिस्रस्तस्मिन्निमित्तं कल्पस्थानम् । कल्पाभि-धानेऽपि विरेचनस्योत्सर्गिकप्रवृत्तौ वमनपूर्विकैव प्रवृत्तिर्भव-तीति वमनपूर्वकत्वाद्विरेचनस्य वमनकल्पा एवाप्रेक्ष्यमधीयते । वमनकल्पेष्वपि वमनद्रव्यश्रेष्ठत्वान्मदनफलस्यैवादौ कल्पोऽभि-धीयते; श्रेष्ठत्वं च मदनफलस्य 'वमनद्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षतेऽनपायित्वात्' इत्यनेनात्रैव वक्ष्यति ॥ १॥२॥

अथ खलु वमनविरेचनार्थं वमनविरेचनद्र-व्याणां सुखोपभोगतमैः सहान्वैर्द्रव्यैर्विविधैः कल्प-नार्थ-भेदार्थं विभागार्थं चेत्पर्यन्तः, तद्योगानां च क्रियाविधेः सुखोपायस्य सम्यगुपकल्पनार्थं कल्प-स्थानमुपदेक्ष्यामोऽस्मिन्नेव ॥ ३ ॥

कल्पार्थं दर्शयन्नाह—अथ खल्वित्यादि । अथशब्दः प्राक्-प्रस्तुते । खलुशब्दः प्रकाशने । वमनविरेचनार्थमिति वमन-निमित्तं विरेचननिमित्तं च । वमनविरेचनद्रव्याणामिति मद-नफलादिनिवृत्तादीनाम् । अन्यैरिति सुरासौवीरकायैः कोवि-दारादिप्रकारैश्च । अन्यैरित्यस्य विशेषणं—सुखोपभोगतमै-रिति । अत्र सुखाद्योपभोगो येषां ते सुखोपभोगाः, न तदा-त्वसुख उपभोगो येषां ते सुखोपभोगाः; तथाहि तदात्वेऽसु-खोपभोगानां कोविदारादीनामग्रहणं स्यात् । कल्पनार्थमिति पदस्य क्रियायां संबन्धमदर्शयित्वैव तद्याख्यानप्रत्ययनार्थं व्या-करोति—भेदार्थं विभागार्थं चेत्पर्यन्तः इति; तत्र भेदार्थमिति वमनविरेचनद्रव्यप्रयोगभेदार्थं, ते च प्रयोगभेदाः “त्रयस्त्रिंश-योगशतं प्रणीतं फलेषु” (सू. अ. ४) इत्यादिकाः; विभाग-ार्थमिति अत्र ‘फलपिप्पलीनां द्वौ भागौ कोविदारादिकषायेण,

१ ‘विरेचनाद्रमनस्य पूर्वत्वात्’ इति पा० । २ अयं पाठो हस्त-लिखितपुस्तके नोपलभ्यते । ३ ‘भेदार्थं विभागार्थं चेत्पर्यन्तः’ इति पाठः कश्चित्पुस्तके न पठ्यते । ४ ‘तेन’ इति पा० । ५ ‘तदात्व-सुखोपभोगानां कोविदारादीनां ग्रहणं स्यात्’ इति पा० ।

इत्यादिवक्ष्यमाणद्रव्यविभागार्थम् । उपोद्धातं समाप्य प्रकृत-माह—तद्योगानामिति; वमनविरेचनद्रव्यप्रयोगाणाम् । क्रियायां इतिकर्तव्यतायां विधिः क्रियाविधिः, खरसादिरूपतया करणा-नीति यावत्; तस्य क्रियाविधेर्वैविध्यं—सुखोपायस्येति; सुखायः सुखो वा उपायो यस्य स सुखोपायः, तस्य सम्यगुपकल्पनार्थ-मिति सम्यगुपदेशार्थम् ॥ ३ ॥

तत्र दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनसंज्ञकम्, अधो-भागं विरेचनसंज्ञकम्; उभयं वा शरीरमलविरेच-नाद्विरेचनसंज्ञां लभते ॥ ४ ॥

वमनविरेचनशब्दार्थं विभजते—तत्रेत्यादि । ऊर्ध्वं मुखेन दोषनिर्हरणं भजत इति ऊर्ध्वभागम् । अधो गुदेन दोषनिर्हरणं भजत इति अधोभागम् । वमनविरेचनयोरपि कदाचिद्विरेचन-संज्ञां षड्विरेचनशताश्रित्योक्त्या दर्शयन्नाह—उभयमपी-त्यादि । न चैवं सति वमनविरेचनवक्षिरूढेऽपि विरेचनसंज्ञा-प्रसक्तिरुद्भावनीया, यतः पङ्कजशब्दवदियं विरेचनसंज्ञा वम-नविरेचनयोरेव योगरहस्या वर्तते ॥ ४ ॥

तत्रोष्ण-तीक्ष्ण-सूक्ष्म-व्यवाधि-विकाशीन्यौषध-नि खवीर्येण हृदयमुपेत्य धमनीरनुसृत्य स्थूलाणु-स्रोतोभ्यः केवलं शरीरगतं दोषसंघातमाग्नेयत्वाद् विष्यन्दयन्ति, तैक्ष्ण्याद् विच्छिन्दन्ति, स विच्छिन्नः परिप्लवन् स्नेहभाविते काये स्नेहात्मजाजनस्थमिव श्लौढमसज्जगणुप्रवणभावादांमाशयमागम्योदानप्र-णुजोऽग्निवाच्यात्मकत्वाद्ूर्ध्वभागप्रभावादौषधस्यो-र्ध्वमुत्क्षिप्यते, सलिलपृथिव्यात्मकत्वाद् अधोभागप्र-भावाच्चौषधस्याधः प्रवर्तते, उभयतश्चोभयगुण-त्वात् । इति लक्षणोद्देशः ॥ ५ ॥

संप्रति द्वयोरपि वमनविरेचनद्रव्ययोः साधारणोष्णतीक्ष्ण-त्वादिगुणयोगकृतदोषविष्यन्दनादिसाधारणकार्यदर्शनपूर्वकमग्नि-वाच्यात्मकत्वादिविशिष्टधर्मयोगकृतं विशिष्टं च कार्यं वमनवि-रेचनरूपं दर्शयन्नाह—तत्रोष्णेत्यादि । उष्णमिति उष्णवीर्यम् । खवीर्येणेति खप्रभावेण । धमनीरनुसृत्य सकलेदेहगता धमनीरनुसृत्य; सकलेदेहगतधमन्युत्सरणं च वीर्येण ज्ञेयं, न साक्षात् । आग्नेयत्वाद्विष्यन्दयन्तीति विलीनं कुर्वन्ति । विच्छिन्दन्ति छिन्नं कुर्वन्ति । परिप्लवन् इतस्ततो गच्छन् । असज्जजिति न क्वचिदपि सङ्गं गच्छन् । अणुप्रवणभावादिति अणुत्वात् प्रवणभावाच्च; प्रवणत्वमिह कोष्ठगमनोन्मुखत्वम्, अणुत्वं च अणुमार्गसंचारित्वम् । वदानप्रणुज इति उदानवायु-

१ ‘संभावनीया’ इति पा० । २ ‘परिप्लवः’ इति पा० ।

प्रेरितः । अभिवाय्वात्मकत्वादिति अभिवायूकषेवत्वात् ।
ऊर्ध्वभागप्रभावादिति ऊर्ध्वभागदोषहरत्वरूपप्रभावात् । एवं
सलिलपृथिव्यात्मकत्वमपि व्याख्येयम् । उभयतश्चेति ऊर्ध्वम-
ध्वं क्षिप्यत इत्यर्थः । उभयगुणत्वादिति अग्निवाय्वात्मकत्वात्
सलिलपृथिव्यात्मकत्वाद्ध्वोभोगप्रभावाच्चैत्यर्थः । इति लक्षणो-
द्देश इति अनन्तरग्रन्थेन वमनविरचनद्रव्यस्वरूपमिधानं कृत-
मित्यर्थः । अत्र च प्रकरणे सामान्येनैव वमनविरचनद्रव्याणाम्
'अग्निवाय्वाद्विष्यन्दयन्ति' इत्यनेनामेत्यत्वं प्रतिपादितं; पुनश्च
विशेषेण 'अभिवाय्वात्मकत्वात्' इति पदेन वमनद्रव्यस्याभ्या-
त्मकत्वं प्रतिपाद्यते; तेन, सामान्ये विशेषे च वमनद्रव्याणा-
माग्नेयत्वप्रतिपादानात् प्रकृष्टमाग्नेयत्वं भवति; विरेचनद्रव्याणां
तु सामान्योक्ताग्नेयत्वसंबन्धाद् विशेषगुणकथनप्रस्तावे च
सलिलपृथिव्यात्मकत्वमिधानाद्वमनद्रव्यापेक्षयाऽप्रकृष्टमाग्नेयत्वं
भवति । तथाहि सुश्रुतेऽपि वमनविरचनयोरप्याग्नेयत्वमुक्तं—
"सत्स्वन्तोषाग्नेय-तैश्चोष्ण-विकाशित्वेर्विरेचनम् । वमनं च
हरेरौषान् प्रकृष्या गतमन्यथा" (सु. वि. अ. ३३) इत्य-
नेन । यन्नात्रोच्यते—वमनं यद्धूर्ध्वभागहरत्वप्रभावाद्धूर्ध्व-
यति, तदाऽग्निवाय्वात्मकत्वादिति हेतुवर्णनं न युज्यते; यतः,
यत् सोपपत्तिकं कार्यं न भवति तत् प्रभावकृतमिति व्यपदि-
श्यते; उक्तं हि—“प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते” (सू. अ. २६)
इति । तत्र, यतः प्रभावस्यैवैव वमनकार्यं वाय्वभ्यात्मकगुण-
तया वाय्वभ्यात्मकत्वं हेतुवर्णनं (दि)श्यते, न तु वाय्वभ्यात्मकत्वं
स्वतन्त्रो वमनहेतुः; तथाहि सति यद्वन्दपि वाय्वभ्यात्मकम्-
ध्वं भागदोषहरत्वप्रभावहरितं, तदपि वमनैकैरं स्यात्; यथा—
कण्टकरसे द्रव्ये तत् स्यात्; तस्मात् प्रभावगुणतयैव हेतुवर्ण-
नम् । एवं विरेचनद्रव्येऽपि पूर्वपक्षसिद्धान्तावनुवर्तयौ ॥५॥

तत्र फल-जीमूतकेक्ष्वाकु-धामार्गव-कुटज-कृतवे-
धनानां, श्यामात्रिबुधचतुरङ्गुल-तिल्वक-महावृक्ष-स-
तला-शङ्खिनी-वन्ती-द्रवन्तीनां च, नानाविधदेश-
कालसंभवात्वाद-रस-वीर्य-विपाक-प्रभावग्रहणौद्-
देह-दोष-प्रकृति-वयो-बलाग्नि-भक्ति-सात्म्य-रोगाव-
स्थादीनां नानाप्रभाववत्त्वाच्च, विचित्रगन्ध-वर्ण-
रस-स्पर्शानामुपयोगंसुखार्थमसंख्येयसंयोगाना-
मपि च सतां द्रव्याणां विकल्पमार्गोपदर्शनायै
पदविरेचनयोगशतानि व्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

संप्रति कल्पस्थानवक्तव्यतया पदविरेचनप्रयोगशतान्यनति-
संक्षेपविक्षारप्रयोगोपदर्शनपूर्वकं प्रतिजानीते—तत्र फलेत्या-
दिना षड्विरेचनयोगशतानि व्याख्यास्याम इत्यन्तेन । तत्र
कृतवेधमन्तानां विच्छेदपाठेन वमनप्रयोगप्रयोज्यत्वं, श्यामा-

दीनां विरेचनप्रयोगप्रयोज्यत्वं च दर्शयति । अत्रैव वमने
विरेचने चैकैकेषां पुनर्वैस्तानां मदनफलादीनां श्यामादीनां च
बहवः प्रयोगा अभिधीयन्ते, न पुनरैकैकेव द्रव्यं वमन-
कारकं विरेचनकारकं वा; स्वल्पसंख्याप्रयोगेण ग्रहणसुखता
वमनविरेचनयोगस्य भवति, कार्यं च स्थितीत्याशङ्क्याह—
नानाविधेत्यादि यावद्भोगवस्थादीनां नानाप्रभाववत्त्वाच्चेति ।
अस्यार्थः—यस्मान्नानाविधदेशकालसंभवाः, नानाविधाखादाः,
नानाविधवीर्याः, नानाविधविपाकाः, नानाविधप्रभावाश्च मदन-
फलादिका ओषधयः, तथा तत्संस्काराः कोविदारादिका
ओषधय उपलभ्यन्ते; पुरुषाश्च देह-दोष-प्रकृति-वयो-बलाग्नि-
भक्ति-सात्म्य-रोगावस्थामिन्ना नानाविधा इत्यन्ते; तेन नैकं द्रव्यं
सर्वस्मिन् देहदोषादौ यौगिकं, सर्वत्र काले वा प्राप्यते सर्वत्र
देशे वा; तस्माद्देहदोषादिना भेदवति पुरुषे बहून्वैव द्रव्याणि
बहुभिश्च प्रयोगैरुपकल्पितानि यथायोग्यतया यथाप्राति च
प्रयोक्तुं शक्यन्ते; अतो बहूनामेव मदानादिद्रव्याणां बहुप्रकार-
प्रयोगाणामुपन्यासो युक्त इति भावः । ग्रहणात् उपलभ्यन्तात् ।
देहो नाना स्थूलकृशादिभेदेन, भक्तिः इच्छा, अवस्थाशब्देनेह
रोगावस्थैव ग्राह्या, आदिशब्देनेह सत्त्वाहारयोर्ग्रहणम् ।
भूरिविरेचनप्रयोगोपदर्शनप्रयोजनान्तरमन्याह—विचित्रेत्या-
दि । नानाविधगन्ध-वर्ण-रसतया प्रयोगे तत्कालमुत्तरकालं च
सुखार्थमित्यर्थः । अथ किंप्रभेदान्मदनफलादीनां षट्प्रयोगश-
तानि भवन्ति, येनाधिकाः प्रयोगा नाभिधीयन्ते इत्याशङ्क्याह—
असंख्येयेत्यादि । विकल्पमार्गोपदर्शनायैमिति अधिकप्रयोगक-
ल्पनासमर्थान् मिषजः प्रति एतत् षट्प्रयोगशतोपदर्शनं
कर्तव्याधिकप्रयोगकल्पनमार्गोपदर्शकं, तेनापरेऽप्यत्र प्रयोगाः
कल्पनीयाः; ग्रन्थे निःशेषप्रयोगानमिधानं प्रयोगाणामसंख्येय-
त्वेनाशक्यत्वादेव । अनतिविस्तरेण षट्प्रयोगशतामिधानं
मन्दबुद्धिसंयव्यवहारार्थमिति भावः । उक्तं धन्यत्र—“एतावन्तो
ह्यल्पबुद्धीनां व्यवहाराय, बुद्धिमतां च खालक्षण्यानुमाननु-
क्तिकुशलानामनुक्तार्थज्ञानाय” (सू. अ. ४) इति ॥ ६ ॥

तानि तु द्रव्याणि देश-काल-गुण-भाजन-संपद्धी-
र्यवलाघानात् क्रियासमर्थतमानि भवन्ति ॥ ७ ॥

संप्रति वमनविरेचनद्रव्याणां देशादिसंपत्त्या गुणोत्कर्ष-
दर्शयन्नाह—तानीत्यादि । देशादिभिश्चतुर्भिः संपच्छब्दः
प्रत्येकमभिसंबध्यते । भाजनं भेषजसापनस्थानम् । वीर्यस्य
बलं वीर्याधिकत्वमेव ॥ ७ ॥

त्रिविधः खलु देशः—जाङ्गलः, आनूपः, साधारण-
श्चेति । तत्र जाङ्गलः पर्याकाशभूयिष्ठः, तरुभिरपि
च कदर-खदिरासनाश्वकैर्धव-तिनिश-शालकी-
साल-सोमवल्क-वदरी-तिन्दुकाश्वत्थ-वटामलकीव-
नगहनः, अनेकशमी-ककुभ-शिशपाप्रायः, स्थिरशु-

१ 'वमनविरेचनद्रव्यस्वरूपमिधानं' इति पा० । २ 'वमनं'
इति पा० । ३ 'प्रभावग्रहणां' इति पा० । ४ 'रोगावस्थादि-
नानात्मकत्वाच्च' इति पा० । ५ 'उपयोगसुखायै' इति पा० ।

१ 'येन नाधिकं प्रयोगाणामभिधीयते' इति पा० ।

ष्कपवनबलविधूयमानप्रनृत्यस्तरुणविटपः, प्रततमु-
गट्पिणकोपगूढतनुखरपरुषलिकताशर्कराबहुलः,
लावतिस्तिरिचकोरानुचरितभूमिभागः, वातपित्त-
बहुलः, स्थिरकठिनमनुष्यप्रायो ज्ञेयः; अथानूपो
हितालतमालनारिकेलकदलीवनगहनः, सरित्स-
मुद्रपर्यन्तप्रायः, शिशिरपवनबहुलः, वज्रुलवानी-
रोपशोभिततीराभिः सरिद्धिरुपगतभूमिभागः, क्षि-
तिधरनिकुञ्जोपशोभितः, मन्दपवनानुवीजितक्षि-
तिरुहगहनः, अनेकवनराजीपुष्पितवनगहनभूमि-
भागः, खिगधतरुप्रतानोपगूढः, हंसचक्रवाक-बला-
कानन्दीमुख-पुण्डरीक-कादम्ब-मैट्ट-भृङ्गराज-शतप-
त्र-मत्तकोकिलानुनादिततरुविटपः, सुकुमारपुरुषः,
पवनकफप्रायो ज्ञेयः; अन्ययोरेव द्वयोर्देशयोर्वीरुह-
नस्पतिवानस्पत्यशकुनिमुगगणयुतः स्थिरसुकुमा-
रबलवर्णसंहननोपपन्नसाधारणगुणयुक्तपुरुषः सा-
धारणो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

देशादि सम्यग् व्याकुर्वेच्चाह—तत्र त्रिविध इत्यादि ।
अत्र केचिज्जाह्लादिदेशलक्षणग्रन्थं न पठन्ति, तन्तु जनपदो-
द्धंसनीये पठितमिति कृत्वेहानार्थं वदन्ति । यैस्तु जनपदोद्ध-
सनीये जाह्लादिलक्षणं न पठ्यते, तैरत्र पठनीय एवायं
ग्रन्थः ॥ ८ ॥

तत्र देशे साधारणे जाह्ले वा यथाकालं
शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षि-
णोदके श्मशान-चैत्य-देवयजनागार-सभा-श्वभ्रा-
म-बल्मीकोपरविरहिते कुशरोहिषास्तीर्णे खिगध-
ष्णमभुरमुत्तिके सुवर्णवर्णमभुरमुत्तिके वा सृदाव-
फालकृष्टेऽनुपहतेऽन्यैर्बलवत्तैर्दुर्मैरौषधानि जाता-
नि प्रशस्यन्ते ॥ ९ ॥

यथाकालमिति यथाकालं शिशिरादिभिः सेविते देशे ।
श्मशानादिभिः प्रत्येकं विरहितशब्दः संबध्यते । देवयजनेना-
गारशब्दः संबध्यते । सभा जनमेलकस्थानम् । न फालेन
कृष्ट इति अफालकृष्टे ॥ ९ ॥

तत्र यानि कालजातान्युपागंतसंपूर्णप्रमाण-रसवी-
र्यगन्धानि कालातपाग्निसलिलपवनजन्तुभिरनुप-
हतगन्ध-वर्ण-रस-स्पर्श-प्रभावाणि प्रत्यग्राण्युदीच्यां
दिशि स्थितानि; तेषां शाखापलाशमन्त्रिरप्ररूढं
वर्षावसन्तयोग्राह्यं, ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा
शीर्णप्ररूढपर्णानां, शरदि त्वक्मृदक्षीराणि, हेमन्ते
सारानि, यथर्तु पुष्पफलमिति; मङ्गलाचारः क-
ल्याणवृत्तः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य देवता अ-

श्विनौ गोब्राह्मणांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुख उद्बुद्धो
वा गृह्णीयात् ॥ १० ॥

तत्र यानि कालजातानि खनेनैव कालसंपदुच्यते; कालजा-
तानि तानि स्वकालभूतानि । उपागतसंपूर्णत्वादिना प्रत्यग्राणीख-
न्तेन गुणसंपदुच्यते । प्रत्यग्राणीति संपूर्णगुणतया निष्पन्नानि ।
तेषां शाखापलाशमित्यादिना कालसंपदमुक्तां प्रपञ्चयति ।
शाखाग्रहणेनैव त्वगादीनामपि ग्रहणम् । शीर्णप्ररूढपर्णानां
मिति च्छेदः । ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वेति कथनेन यान्यामे-
यानि तेषां मूलानि ग्रीष्मे, यानि सौम्यानि तेषां मूलानि
शिशिरे, ग्राह्याणीति व्यवस्थां सूचयति; उक्तं हान्यत्र—
“सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वनुष्वादीन्, आम्रेयान्यामेयेषु”
(सु. सू. अ. ३६) इति । भेषजग्रहणविधानमाह—मङ्गले-
त्यादि ॥ १० ॥

गृहीत्वा चानुरूपगुणवद्भाजनस्थान्यागारेषु प्रा-
गुद्गद्वारेषु निवातप्रवातैकदेशेषु नित्यपुष्पोपहा-
रबलिकर्मवत्सु, अग्नि-सलिलोपखेदधूम-रजो-मूष-
क-चतुष्पदामनभिगमनीयानि स्ववच्छन्नानि शिष्ये-
ष्वासज्य स्थापयेत् ॥ ११ ॥

भाजनसंपदमाह—गृहीत्वेत्यादि । अनुरूपगुणवद्भाजन-
स्थानीति अनुरूपगुणवत्ता च भाजनस्य भेषजसमानगुणतयैव ।
स्ववच्छन्नानीति सम्यक्प्रहितानि ॥ ११ ॥

तानि च यथादोषं प्रयुज्जीत सुरा-सौवीरक-नु-
पोदक-मैरय-मेदक-धान्याम्ल-फलाम्ल-द्रव्यम्लादि-
भिर्वाते, मृद्रीकामलक-मधु-मधुक-परुषक-फाणित-
क्षीरादिभिः पित्ते, श्लेष्मणि तु मूत्र-मूत्र-कषया-
दिभिर्भावितान्यालोडितानि च; इत्युद्देशः । तं विस्त-
रेण द्रव्य-देह-दोष-साल्म्यादीनि प्रविभज्य व्याख्या-
स्यामः ॥ १२ ॥

संक्षेपेण मदनफलादीनां वातादिभेदेन भावनालोडनद्रव्या-
प्याह—तानि च यथादोषं प्रयुज्जीतेत्यादि । धान्याम्लं काश्चित्,
फलाम्लं दाडिमरसादि । श्लेष्मणीत्यादौ कषायशब्देन श्लेष्म-
हरद्रव्यकायोऽभिप्रेतः । उद्देश इति संक्षेपाभिधानमित्यर्थः ।
द्रव्य-देह-दोष-साल्म्यादीनीत्यत्र आदिशब्देन प्रकृतिबलरीनां
ग्रहणम् ॥ १२ ॥

वमनद्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षते,
अनपायित्वात् । तानि वसन्तग्रीष्मयोरन्तरे पुष्या-
श्वयुग्म्यां मृगशिरसा वा गृह्णीयान्मेत्रे मुहूर्ते । यानि
पकान्यकाणान्यहरितानि पाण्डून्किमीण्यपूतीन्-

१ ‘चानुरूपगुणवद्भाजने संस्थान्यागारेषु’ इति पा० । २ ‘धा-
न्यफलद्रव्यम्लादिभिर्वाते’ इति पा० । ३ ‘मृद्रीकामधुमधुकफाणित-
क्षीरादिभिः’ इति पा० । ४ ‘द्रव्यदेहदोषसाल्म्यादीन् वसन्त-
दीक्ष’ इति पा० । ५ ‘रन्तरे पुष्येऽश्वयुजि मृगशिरसि वा’
इति पा० ।

१ ‘महकोयदीभृङ्गराजपुंस्कोकिलानुनादितः’ इति पा० ।

२ ‘प्रागतसंपूर्णप्रमाणरसवीर्यगन्धानि’ इति पा० ।

जन्तुजगन्धान्यहस्वानि; तानि प्रसृज्य, कुशपुटे वक्ष्वा, गोमयेनालित्य, यवतु(बु)षमापशालिकुलत्थमुद्ध-
पलानामन्यतमे निदध्यादधरात्रम् । अत ऊर्ध्वं
मृदभूतानि मध्विष्टगन्धान्युद्धृत्य शोषयेत् । सुशु-
ष्काणां फलपिप्पलीकन्दरेत् । तासां घृतदधि-
मधुपललविमृदितानां पुनः शुष्काणां नवं कलशं
सुप्रमृष्टवालुकमरजस्कमाकण्ठं पूरयित्वा खव-
च्छन्नं खनुगुप्तं शिष्येष्वैवासज्य सम्यक् स्थाप-
येत् ॥ १३ ॥

वमनद्रव्याणामिलादिना मदनफलस्य प्राधान्योपदर्शनपूर्वकं
प्रयोगविधिमाह । अनपायित्वादिति वमनद्रव्यान्तरापेक्षयाऽ-
ल्पव्यापितकत्वात् । अन्तरे इति मध्ये, स च ग्रीष्मवसन्त-
योरन्तर्वेदिकतिपयदिनान्येव मध्ये ज्ञेयः । अश्वयुक् अश्विनी ।
मैत्रे सुहृत् इति शिवसुजगमित्रादीनां मध्ये मित्रदेवताके,
एवं मैत्रे सुहृत् । पलानामिति राशीनाम् । मधुवदिष्टगन्धो
येषां तानि, यानि मध्विष्टगन्धानि भवन्ति तानि प्राङ्गोणीति
दर्शयति । फलपिप्पलीरिति मदनफलमध्यगतानि पिप्पली-
संस्थानानि बीजानि । तासामित्यादि पूरणवाचकशब्दयोगात्
करणे षष्ठी । खनुगुप्तमिति कृतरक्षाविधानम् ॥ १३ ॥

अथ च्छर्दनीयमातुरं ब्रह्मं ज्यहं वा ज्ञेहस्वेदो-
पपन्नं ब्रह्मच्छर्दयितव्यमिति आभ्यान्पौदकमांसरस-
क्षीर-दधि-माष-तिल-शाकादिभिः सप्तक्लेशितश्रे-
ष्ठाणां व्युषितं जीर्णाहारं पूर्वाह्ने कृतबलिहोममङ्ग-
लप्रायश्चित्तं निरञ्जनतिसिन्धवं यवाग्वा घृतमात्रां
पीतवन्तं, तासां फलपिप्पलीनामन्तर्नखमुष्टि या-
वद्वा साधु मन्येत जर्जरीकृत्य यष्टिमधुकषायेण
कोविदार-कर्बुदार-नीप-विटुल-विम्बी-शणपुष्पी-स-
दापुष्पी-प्रत्यक्पुष्पी-कषायाणामन्यतमेन वा रात्रि-
मुषितं विमृष्टं पूर्तं मधुसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं कृत्वा
पूर्णं शरावं मन्त्रेणानेनाभिमन्त्रयेत्—

“ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।
ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्गाश्च पान्त्व ते ॥
रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।
सुधेवोत्तमानागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥”

इत्येवमभिमन्त्र्योदङ्मुखं प्राङ्मुखं वाऽऽतुरं पा-
ययेच्छेषमज्वरगुल्मप्रतिश्यायात् विशेषेण पुनः
पुनरापित्तागमनात्, तेन साधु वमति; हीनवेगं
तु पिप्पल्यामलक-सर्षप-वचाकलकलवणोष्णोदकैः
पुनः पुनः प्रवर्तयेदापित्दर्शनात् । इत्येष सर्वेच्छ-
र्दनयोगमिति ॥ १४ ॥

१ ‘प्रशुषा कुशभूलेवक्ष्वा’ इति पा० । २ ‘सुप्रपणांना’ इति
पा० । ३ ‘फलानां पिप्पलीकन्दरे’ इति पा० । ४ ‘ष्ववसृज्य’
इति पा० ।

ब्रह्मं ज्यहं वा ज्ञेहस्वेदोपपन्नमित्यनेन अभ्यङ्गे क्रिय-
माणे ज्ञेहसचरितस्वेदोपादनं ब्रह्मं ज्यहं वा विधीयते,
“ज्यहावरं सप्तदिनं परं तु स्निग्धो नरः स्वेदमित्यङ्ग इष्टः”
(सि. अ. १) इत्यनेन पानप्रयुक्त्यमानज्ञेहस्य सप्तरात्रं
त्रिरात्रं वा प्रकषे उच्यते इति न विरोधः । एतच्चाभ्यङ्गस्वेद-
सहितज्ञेहस्वेदकरणं पानज्ञेहान्तदिवसमारभ्य क्रियते, तेन
ज्ञेहपानविश्रामदिनेन सप्तं बह्वह्यहपूरणमभ्यङ्गज्ञेहसहित-
स्वेदप्रयोगस्य भवति । ज्ञेहपानाच्च यष्टिश्रामदिनम्, “एका-
होपरतस्त्रद्व्युक्ता प्रच्छर्दनं पिबेत्” (सु. अ. १३)
इत्यनेनोक्तं, तथैवेवापि । कफोक्लेशकारिभोजनमाह—श्चर्द-
यितव्यमित्यादिना । श्व इति परस्मिन्नाह । व्युषितमिति
रात्रिमितिकान्तम् । निरञ्जमिति पदच्छेदः । अनतिसिन्धुमि-
त्यादिना वमनदिन एव घृतमात्राप्रयुक्त्यवागपानपूर्वकं वमन-
मनतिसिन्धुपुरुषविषयं ब्रूते । अन्ये तु पूर्वदिन एवानति-
सिन्धस्य घृतमात्रां पीतवत् एव यवाग्वाः पानमाहुः, “पिशै-
र्विविधैरजैर्दोषास्तुक्लेशं देहिनः । सिन्धुस्त्रिषाण्य वमनं दत्तं
सम्यक् प्रवर्तते । अथापरेद्युः पूर्वाह्ने साधारणे काले वमन-
द्रव्यकषायककचूर्णज्ञेहानामन्यतमस्य” (सु. चि. अ० ३३)
इत्यादिसुश्रुतोक्तेः । अन्तर्नखमुष्टिमिति अन्तरीकृतनखमुष्टि-
परिमाणम् । यावद्वा साधु मन्येत्यनेन मात्राया बलदोषादि-
भेदेनास्थिरत्वमित्याह । यष्टिमधुकस्य कोविदारदिषु विच्छेद-
पाठ उत्तरप्रयोगेषु कोविदारदेर्गृहीतमिवरहितस्य ग्रहणार्थः ।
कोविदारः खनामक्यातः, स शरदि पुष्पति; कर्बुदारस्तु काष्ठ-
नारः, स वसन्ते पुष्पति; नीपः कदम्बः, विटुलः वेतसः, शण-
पुष्पी घण्टारवा, सदापुष्पी अर्कपुष्पिका, प्रत्यक्पुष्पी अपा-
मार्गः । रात्रिमुषितं विमृष्टं पूर्तमिति श्रुतकषायात् कषाया-
न्तरोपदर्शकं पक्षान्तरं; किंवा, कषायपान एव क्षीतकषाय-
विधानमिहोच्यते । पूर्णं शरावमिति मङ्गलार्थं पूर्णकुम्भवत् ।
पुनः पुनरिति यावत् पित्तागमनं न भवति तावत् पुनः पुनः
कषायं पिबेदित्यर्थः । अन्यत्राप्युक्तं—“पित्तान्तमिष्टं वमनं
विरेकादर्थं” (सि. अ. १) इत्यादि । वमनायोगकारकहीन-
वेगप्रवृत्तिप्रतिकारार्थमाह—हीनवेगमित्यादि ॥ १४ ॥

सर्वेषु तु मधुसैन्धवं कफविलयनच्छेदार्थं वम-
नेषु विदध्यात् । न चोष्णविरोधो मधुनश्चर्दनयो-
गयुक्तस्य, अविपक्वप्रत्यागमनाहोषनिर्हरणाच्च ॥ १५ ॥

यद्यपि च त्रेयादिवमनयोगेषु मधुसैन्धवयोगो न भवति,
तथाऽपि ‘सर्वेषु’ इति पदं बाहुल्यायम् । वमनार्थकषाये उष्णे
मधुप्रक्षेपो विरोधित्वाच्च युज्यते, उक्तं हि—“मधूष्णसुष्णार्तम-
थवा” (सु. अ. २०) इत्यादि, एवमाश्वाङ्गा समाधानमाह—
न चोष्णविरोधो मधुन इत्यादि । अविपक्वप्रत्यागमनादित्यनेन

१ ‘घृतमात्राप्रयुक्त्यवागपानमाहुः’ इति पा० ।

पच्यमानं मधूष्णयुक्तं विरुध्यतेति दर्शयति । दोषनिर्हरणा-
च्चेति मधूष्णविरुद्धमपि वसनयोगे उष्णे इष्यते, तस्य
दोषनिर्हरणादेव न विरोधो भवतीति दर्शयति । एवं बस्तिप्र-
योगेऽपि मधुन उष्णाविरोधो वर्णनीयः । एतेन यष्टीमध्वा-
दिनवद्रव्यकृतैर्नवभिः कषायैर्नवयोगाः ॥ १५ ॥

फलपिप्पलीनां द्वौ द्वौ भागौ कोविदारादिकषा-
येण त्रिःसप्तकृत्वः स्थापयेत्, तेन रसेन तृतीयं भागं
पिष्ट्वा मात्रां हरीतकीभिर्विभीतकैरामलैर्वा तुल्यां
वर्तयेत्, तासामेकां द्वे वा पूर्वोक्तानां कषायाणाम-
न्यतमस्याञ्जलिमात्रेण विमृष्टा बलवच्छ्लेष्मप्रसेक-
ग्रन्थिज्वरोदरादृच्छिपु पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ १६ ॥

फलपिप्पलीनां द्वौ भागावित्यादौ फलपिप्पलीनां भागत्रयं
कर्तव्यं; तत्र भागद्वयं षड्युगेन कोविदारादिकषायेण क्षारप-
रिस्त्रावणविधिवदेकविंशतिवारान् परिस्त्रावणीयम् । कोविदारा-
दीनां चाष्टानामष्टौ कषायाः पृथक् परिस्त्रावणे प्रयोक्तव्याः ।
येन च कषायेण फलपिप्पलीभागद्वयं परिस्त्राव्य हरीतक्यादि-
परिमाणं मात्रा तृतीयभागफलपिप्पलीकल्कस्य क्रियते तेनैव
कषायेण मात्रायोगाः; एवमष्टौ हरीतक्यादिमात्रायां निर्दिष्टाः
फलपिप्पलीयोगा भवन्ति । मात्राविकल्पश्च दोषबलादिविक-
ल्पकृतो ज्ञेयः । समानं पूर्वेणैति पूर्वयोगवदिह स्नेहस्नेदाभि-
मन्त्राण्यदिधानं कर्तव्यमित्यर्थः । एवमन्यत्रापि पूर्ववच्छब्दाधो
ज्ञेयः ॥ १६ ॥

फलपिप्पलीक्षीरं, तेन वा क्षीरयवागूमधोभागे
रक्पिप्पले हृद्वाहे च; तज्जस्य वा दध्न उत्तरकं कफ-
च्छर्दिमकप्रसेकेभ्युः, तस्य वा पयसः शीतस्य
सन्तानिकाञ्जलिं पिप्पले प्रकुपिते उरःकण्ठहृदये च
तलुकफोपदिग्धे, इति समानं पूर्वेण ॥ १७ ॥

फलपिप्पल्या क्षीरपाकविधिना साधितं क्षीरं फलपिप्प-
लीक्षीरम्; अयमेको योगः । तेनेति फलपिप्पलीसाधितक्षी-
रेण । तज्जस्येति फलपिप्पलीक्षीरजातस्य दध्नः । उत्तरकमिति
सरम् । सन्तानिका क्षीरोपरिस्थः स्थानो भागः ॥ १७ ॥

फलपिप्पलीभृतक्षीराश्रवणीतमुप्यन्नं फलादि-
कल्ककषायसिद्धं कफाभिभूताक्षि विशुष्येहं च
मात्रया पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ १८ ॥

फलादीनि फल-जीमूतकेश्वाकु-धामार्गव-कुटज-कृतवधनाति-
षट् । एते क्षीरयोगचतुष्टयेन दृढयोगेन च समं पच्य योगा
अध्यायसंग्रहे वक्तव्याः ॥ १८ ॥

फलपिप्पलीनां फलादिकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः

१ 'तैश्च कषायेः' इति पा० । २ 'तेनैव कषायेण मात्रायोगाः'
इत्यं पाठो हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । ३ 'प्रसेकेषु पूर्णं
शराव' इति पा० । ४ 'विशुष्येहं विशुष्यमाणं च' इति पा० ।

सुपरिभाषितेन पुष्परजःप्रकाशेन चूर्णेन सरसि
संजातं बृहत्सरोरुहं सायाह्नेऽवचूर्णयेत्, तद्रात्रि-
व्युषितं प्रभाते पुनरवचूर्णितमुद्बुल्य हरिद्राकृसर-
क्षीरयवागूनामन्यतमं सैन्धवगुडफाणितयुक्तमा-
कण्ठं पीतवन्तमाप्रापयेत् सुकुमारमुत्किष्टपित्तक-
फमौषधद्वेषणमिति समानं पूर्वेण ॥ १९ ॥

फलपिप्पलीनां फलादिकषायेणेत्यादिना एकं प्रययोगमाह ।
पुष्परजःप्रकाशेनेति पुष्पधूलिसदृशेन । हरिद्राभिधानः कृशरो
हरिद्राकृशरः ॥ १९ ॥

फलपिप्पलीनां भेङ्गातकविधिपरिच्युतं स्वरसं
पक्त्वा फाणितपीतमातन्तुलीभावाह्लेहयेत्; आ-
तपशुष्कं वा चूर्णीकृतं जीमूतकादिकषायेण पिप्प-
ले कफस्थानगते पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ २० ॥

भेङ्गातकविधिपरिच्युतमिति रसायनोक्तभेङ्गातकजैद्वयहणविधा-
नेन परिच्युतः स्वरसो प्राह्यः । फाणितयोगोऽप्येकः । आतपशुष्कं
वेत्यादिना चूर्णयोगोऽप्येकः ॥ २० ॥

फलपिप्पलीचूर्णानि पूर्ववत् फलादीनां षण्णा-
मन्यतमकषायसुतानि वर्तिक्रियाः फलादिकषा-
योपसर्जनाः पेया इति समानं पूर्वेण ॥ २१ ॥

फलपिप्पलीचूर्णानित्यादौ फलादिषट्कषायभेदेन कृतत्वात्
षट् वर्तिक्रियाः ज्ञेयाः । वर्तिक्रियायां चतुर्गुणेन कायेन पाका-
द्वर्त्यकारतं कर्तव्यम् । अत्रापि च तथा लेहादौ च सामा-
न्योक्तं मधुप्रक्षेपो युक्तः; तं चैके मधुनः पाकविरोधाच्च-
नुमन्यन्ते ॥ २१ ॥

फलपिप्पलीनामारग्वध-वृक्षक-स्वादुकण्टक-पा-
ठा-पाटला-शाङ्गैश्च-मूर्वा-सप्तपर्ण-नक्तमाल-पिचुम-
र्द-पटोल-सुषवी-गुडूची-सोमवल्क-द्वीपिकानां पि-
प्पली-पिप्पलीमूल-हस्तिपिप्पली-चित्रक-शृङ्गवेराणां
चान्यतमकषायेण सिद्धो लेह इति समानं पूर्वेण ॥ २२ ॥

फलपिप्पलीनामारग्वधेत्यादिना आरग्वधादिविंशतिद्रवका-
थभेदेन कृतत्वादिशितलेहा ज्ञेयाः । वृक्षकः कुटजः, स्वादुक-
ण्टकः विकङ्कतः, शाङ्गैश्च गुडा, सुषवी कारवेलकं, द्वीपिका
हिंसा, 'कण्टकारी' इत्यन्ये ॥ २२ ॥

फलपिप्पलीश्वेला-हरेणुका-शतपुष्पा-कुस्तुम्बु-
रुतगर-कुष्ठ-त्वक्-चोरक-मरुबकागुरु-गुग्गुल्वेलवा-
लुक-श्रीविष्टक-परिप्लव-मांसी-शैलेयक-स्थोणयक-
सरल-पारावतपद्मशोकोरोहिणीनां विंशतेरन्यत-
मस्य कषायेण साधितोत्कारिका उत्कारिकाकल्पेन,

१ 'संजातं' इति हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । २ 'भेङ्गातक-
विधिच्युतं' इति पा० । ३ 'कोविदारदीनां' इति पा० । ४ 'कोवि-
दारादिकषायोपसर्जनाः' इति पा० । ५ 'शलाकाकारवर्तिः' इति
पा० । ६ 'फलपिप्पलीचा' इति पा० ।

मोदका वा मोदककल्पेन, यथादोषरोगमक्ति प्र-
योज्या इति समानं पूर्वेण ॥ २३ ॥

फलपिप्पलीखिलादिनोत्कारिका मोदकाश्च प्रलेकं विंशतिः ।
चोरकः गन्धद्रव्यं खनामख्यातं, परिपेलवं कैवर्तसुस्तकं, स्योने-
यकः ग्रन्थिपणकं, पारावतपदी ज्योतिष्मती, अशोकोरोहिणी
अशोकसदृशपत्रा लता, 'कटुरोहिणी' इत्यन्ये । केचिदत्र
स्योनेयकं परिलज्यापाकीपाचा विंशतिं पूरयन्ति, अपाकीपाची
खनामख्याता । उत्कारिकाकल्पेनेति सूद्राशोकोत्कारिका-
विधानेन ॥ २३ ॥

फलपिप्पलीखरसकषायपरिभावितानि तिल-
शालितण्डुलपिष्टानि तत्कषायोपसर्जनानि शङ्कु-
लीकल्पेन वा शङ्कुल्पः, पूषकल्पेन वा पूषाः, इति
समानं पूर्वेण ॥ २४ ॥

एतेनैव च कल्पेन सुमुख-सुरस-कुठेरक-काण्डी-
र-कालमालक-पर्णासक-क्ष्वक-फणिज्ज्वक-गृञ्जन-
कासमर्द-भृङ्गराजानां पोदेषुवालिना-कालङ्कृतक-द-
ण्डैरकाणां चान्यतमस्य कषायेण कारयेत् ॥ २५ ॥

फलपिप्पलीखरसेनेलादिना शङ्कुल्पपूपयोः पृथगेको योगः ।
एतेनैव च कल्पेनेलादिना सुमुखादिपद्मदशद्रव्यकषायेण पृथक्
शङ्कुल्पपूपयोः करणात् पद्मदश योगा भवन्ति । एवं
मिलित्वा शङ्कुलीपूपयोः पृथक् षोडशयोगा भवन्ति । पोटा
इषुगन्धाः, दण्डैरका गुन्द्राख्यगुल्मः, नलो वा ॥ २४ ॥ २५ ॥

तथा बदरपाडव-राग-लेह-मोदकोत्कारिका-तर्प-
ण-पातक-मांसरस-यूष-भेदानां मदनफलान्यन्यत-
मेनोपसृज्य यथादोषरोगमक्ति दद्यात्; तैः साधु
वमतीति ॥ २६ ॥

तथा बदरपाडवेलादिना दश योगाः । बदरकृतः पाडवो
बदरपाडवः ॥ २६ ॥

मदनः करहाटश्च राठः पिप्पलीतकः फलम् ।
श्वसनश्चेति पर्यायैरुच्यते तस्य कल्पना ॥ २७ ॥

मदनस्य व्यवहारार्थं पर्यायानाह—मदनः करहाटश्चे-
त्यादि । तस्य कल्पनेति य एवंभूतैः पर्यायैर्व्याख्यातस्तत्स्येयं
कल्पना । अस्य च पर्यायभिधानं भूरिप्रयोगेषु विहितत्वेना-
भ्यर्हितत्वाज्ज्ञेयम् । एवमन्यत्रापि पर्यायभिधाने प्रयोजनं
वर्णनीयम् ॥ २७ ॥

तत्र श्लोकाः—

नव योगाः कषायेषु, मात्रास्वष्टौ, पयोघृते ।
पञ्च, फाणितर्चणे द्वौ भेदे, वतिक्रियासु षट् ॥ २८ ॥
विंशतिर्विशतिलेहमोदकोत्कारिकासु च ।
शङ्कुलीपूपयोश्चोक्ता योगाः षोडश षोडश ॥ २९ ॥

१ 'पूषमणानि मदनफलप्राणितेनोपसंजय' इति पा० ।

२ 'वतिक्रिया' इति पा० ।

दशान्ये पाडवाद्येषु त्रयस्त्रिंशद्विंशतम् ।
योगानां विधिवदिष्टं फलकल्पे महर्षिणा ॥ ३० ॥
इत्यश्विनेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढवचसंपूरिते कल्पस्थाने मदनकल्पो
नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मदनफलयोगानां नवादिंसंख्योक्तवैतिरासार्थं सुखस्सरणार्थं
च तान् संग्रहेणाह—नव योगा इत्यादि । अस्य चाथो यथा-
स्थानं व्याहृतः ॥ २८-३० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचित्तायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां कल्पस्थाने मदनकल्पो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो जीमूतककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मदनकल्पानन्तरमनपायित्वेनेद्वाकादिद्रव्येभ्यः प्राधान्या-
जीमूतकस्य जीमूतकलोऽभिधीयते । एवं यथायथैषामनपायि-
त्वप्रकर्षः, तथा तथा पूर्वनिवेशनं ज्ञेयम् । तेनापरवमनकल्पा-
नामप्यध्यायसंबन्धोऽत्रैवोक्तो ज्ञेयः । मदनफलस्य लेहसेदादि-
पूर्वैकवद्विहापि क्रमोऽतिदेशादुच्येत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

कल्पं जीमूतकस्येयं फलपुष्पाश्रयं शृणु ।
गरागरी च वेणी च तथा स्याद्वेवताडकः ॥ ३ ॥

फलपुष्पाश्रयमिति वचनेन जीमूतस्य पत्रनात्यादिषु वम-
नप्रयोगं निषेधयति । गरागरी चेत्यादि पर्यायकथनम् ।
जीमूतः पीतशेषकः ॥ ३ ॥

जीमूतकं त्रिदोषघ्नं यथास्वौषधकल्पितम् ।
प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासहिक्काशेष्वामयेषु च ॥ ४ ॥

त्रिदोषघ्नमिति यथास्वं वातहरादिद्रव्ययुक्तं, तथा वाता-
दिहरद्रव्यकल्पितं च सत् त्रिदोषघ्नं भवति । हिक्काशेष्विति,
आद्यशब्देन कासादीनामुपगतदोषजन्यानां ग्रहणम् ॥ ४ ॥

यथोक्तगुणयुक्तानां देशजानां यथाविधि ।
पैयः पुष्पेऽस्य, निर्वृते फले पेया पयस्कृता ॥ ५ ॥
लोमशे क्षीरसंतानं, दध्युत्तरमलोमशे ।
शूते पयसि दध्यमलं जातं हरितपाण्डुके ॥ ६ ॥
जीर्णानां च सुशुष्काणां न्यस्तानां भाजने शुचौ ।
चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तादितः पिबेत् ॥ ७ ॥

यथोक्तगुणगुणयुक्तानामिति कालजत्व-संपूर्णरसत्वादिगुण-
युक्तानि मदनफलोक्तगुणद्वाराऽनुसर्तव्यानि । देशजानामिति
मदनकल्पोक्तप्रशस्तभूमिजातानाम् । यथाविधीति मदनकल्पोक्त-

१ 'विषादिकल्पितं च' इति पा० । २ 'पयःपुष्पेषु निर्वृते'

इति पा० । ३ 'जाते' इति पा० ।

विधानशुद्धीतानाम् । पयः पुष्पे हृद्येको योगः । निर्धृते इत्यादि-
को द्वितीयो योगः । निर्धृते इति उत्पन्नमात्रे फले, तत्र फलैः
क्षीरं साधयित्वा तेन क्षीरेण पेया साधनीया । रोमशे इत्यादि
तृतीयः । रोमशे इति उपगतरोम्णि फले, अत्रापि रोमशफ-
लसाधितक्षीरात् सन्तानिका ज्ञेया । दध्नुत्तरमित्यादिकश्चतुर्थो
योगः, अत्राप्युपगतरोमावस्थफलसाधितक्षीरसंभूतदधिसरो
ज्ञेयः । शृते पयसीत्यादिकः पञ्चमः । दध्यम्लमिति अम्लावस्थं
दधि जातम् । हरितपाण्डुके इति हरितपाण्डुवस्थाप्राप्ते जीमूतक-
फले । जीर्णानामित्यादिकः षष्ठः क्षीरयोगः । एते च योगाः क्षीर-
संबन्धेन अविधीयमानक्षीराकारा अपि क्षीरप्रयोगत्वेनैव संग्रहे
'षट् क्षीरे' इत्यनेन संग्रहीतव्याः ॥ ५-७ ॥

आमुत्य च सुरामण्डे मुदित्वा प्रच्युतं पिबेत् ।
कफजेऽरोचके कासे पाण्डुरोगे सयक्षमणि ॥ ८ ॥
द्वे चापोऽथ्याथवा त्रीणि गुड्रुच्यं मधुकस्य वा ।
कोविदारादिकानां वा निम्बस्य कुटजस्य वा ॥ ९ ॥
कषायेष्वामुत्तं पूत्वा तेनैव विधिना पिबेत् ।
अथवाऽऽरग्वधादीनां सप्तानां पूर्ववत् पिबेत् ॥ १० ॥
एकैकस्य कषायेण पित्तश्लेष्मज्वरादितः ।

आमुत्येतिना मदिरायोग एक उच्यते । आमुत्येति
निशार्पयुषितं कृत्वा । अत्र योगे पक्वजीमूतकफलमेवाधिकृतं;
तथा, उत्तरयोगेष्वपि पक्वमेव फलमधिकृतं हेतुं, "फलं पर्या-
यतं ग्राह्यं" इत्यौत्सर्गिकवचनात् । द्वे चैत्यादिना द्वादशकषा-
यमेदाद् द्वादशयोगा उच्यन्ते । तेनैव विधिनेति मदनकल्पो-
क्तेन साधनविधिना । अथवेत्यादौ आरग्वधादिसप्तद्रव्यकषाय-
मेदात् सप्तयोगा भवन्ति । आरग्वधादयः आरग्वध-वृक्षक-
खादुकण्टक-पाठा-पाटलि-शार्ङ्ग-मूलाः (क. अ. १) पूर्वा-
ध्यायोक्ताः ॥ ८-१० ॥—

मात्राः स्युः फलवच्चाद्यौ कोलमात्रास्तु ता मताः ११

मात्राः स्तुरित्यादिनाऽष्टौ मात्रायोगानाह । फलवदिति म-
दनफले यथा अष्टौ मात्रायोगा उक्तास्तथेहापि कर्तव्याः, विशेष-
तस्तु एताः कोलमात्राः कर्तव्याः, न तु फलवद्वरीतक्या-
दिप्रमाणाः कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥

जीवकर्वभकेक्षुणां शतावर्षा रसेन वा ।
पित्तश्लेष्मज्वरे दद्याद्वातपित्तज्वरेऽथवा ॥ १२ ॥

जीवकेत्यादिना चतुरो योगाः पानसाधनकषायमेदात् ॥ १२ ॥
तथा जीमूतकक्षीरात् समुत्पन्नं पचेद्भृतम् ।
फलादीनां कषायेण श्रेष्ठं तद्वमनं मतम् ॥ १३ ॥
तथेत्यादिना घृतयोगमेकमाह ॥ १३ ॥

तत्र श्लोकौ—

षट् क्षीरे मदिरामण्डे एको द्वादश चापरे ।
सप्त चारग्वधादीनां कषायेऽष्टौ च वर्तिषु ॥ १४ ॥
जीवकादिषु चत्वारो घृतं चैकं प्रकीर्तितम् ।
कल्पे जीमूतकानां च योगास्त्रिंशच्चयाधिकाः ॥ १५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिस्कन्देऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने जीमूतककल्पो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
षट् क्षीरे इत्यादिना संग्रहाय व्याकृत एव यथास्थानम्
॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदीपिकायां कल्पस्थाने जीमूतककल्पो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात इक्ष्वाकुकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
सिद्धं वक्ष्याम्यथेक्ष्वाकुकल्पं येषां प्रशस्यते ।
उक्ताध्यायसंबन्धादिक्ष्वाकुकल्पोऽभिधीयते । येषां
प्रशस्यते इक्ष्वाकुकल्पस्यान् वक्ष्यामीति योज्यम् ॥ १ ॥ २ ॥—
लम्बाऽथ कटुकालावृत्तुम्बी पिण्डफला तथा ॥ ३ ॥
इक्ष्वाकुः फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना ।
लम्बेत्यादि पर्यायकथनम् ॥ ३ ॥—

कासदवासाविषच्छर्दिज्वरातं कफकर्षितं ॥ ४ ॥
प्रताम्यति नरे चैव वमनार्थं तदिष्यते ।
तदिष्यते इति इक्ष्वाकुकल्पनमिष्यते ॥ ४ ॥—

अपुष्पस्य प्रवालानां मुष्टिं प्रादेदशसंमितम् ॥ ५ ॥
क्षीरप्रस्थे शृतं दद्यात् पित्तोद्विक्ते कफज्वरे ।
पुष्पादिषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा ॥ ६ ॥
योगा हरितपाण्डूनां सुरामण्डेन पञ्चमः ।
फलस्वरसभागं च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ॥ ७ ॥
उरःस्थिते कफे दद्यात् स्वरभेदे च पीनसे ।
जीर्णे मध्योद्धृते क्षीरे प्रक्षिपेत्तद्यदा दधि ॥ ८ ॥
जातं स्यात् सकफे कासे श्वासे वम्यां च तत् पिबेत् ।
अजाक्षीरेण बीजानि भौवयेत् पाययेत् च ॥ ९ ॥
विषगुल्मोदरप्रस्थिगण्डेषु स्त्रीपदेषु च ।
मस्तुता वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषादितः ॥ १० ॥
तेन तर्क विषकं वा सक्षौद्रलवणं पिबेत् ।

१ 'गुड्रुच्यमलकस्य वा' इति पा० । २ 'पक्वैकशः' इति पा० ।
३ 'वर्तयः' इति पा० ।
च. सं. ८३

१ 'मदिरायोगे' इति पा० । २ 'ये' इति 'ति' इति च पा० । ३ 'ल-
म्बा पिण्डफला तुम्बी कटुकालावृत्तुमी च सा' इति पा० । ४ 'जीर्णं
मध्योद्धृतं क्षीरे' इति पा० । ५ 'भावितानि प्रयोजयेत्' इति पा० ।

अपुष्पस्येत्यादिना एकः क्षीरयोगः । अपुष्पस्येति अनुत्पन्न-
पुष्पस्य । मुष्टिं प्रादेशसंमितमिति प्रदेशिन्या मूलपर्यन्तकृतमु-
ष्टिपरिमाणम् ; एवं च नात्र मुष्टिशब्दः पलवचनः । क्षीरप्रस्थे
शृतमिति वचनात् क्षीरप्रस्थे यथोक्तमानमिष्वाकुमावाप्य चतु-
र्गुणं पानीयं दत्त्वा क्षीरं साधनीयम् । पुष्पादिष्वित्यादिना
चतुरः क्षीरयोगानाह । जीमूतके यथा “पयः पुष्पेऽस्य
निर्हृतं फले पेया पयस्कृता । रोमशे क्षीरसंतानं दध्युत्तरम-
रोमशे” (क. अ. २) इत्यनेनोक्तं, तथेहापि योगचतुष्टयं
करणीयम् । हरितेत्यादिना सुरायोगमाह । हरितपाण्डूनामि-
क्ष्वाकुफलानां सुरामण्डे जीमूतकवद्योगः कर्तव्यः ; जीमूतक-
विधानातिदेशेन “आसुख्य च सुरामण्डे सुदित्वा प्रसृतं पिबेत्”
(क. अ. २) इति ग्रन्थोक्तविधानमिहापि भवति । फलखर-
सेत्यादिना षष्ठः क्षीरयोगोऽभिधीयते । त्रिगुणक्षीरसाधित-
मिति त्रिगुणेन क्षीरेण साधितं ; तच्च चतुर्गुणेन तोयेन साधनी-
यम् । फलशब्देनात्रेक्ष्वाकुफलमुच्यते । जीर्णं इत्यादिना सप्तमः
क्षीरयोगः । मध्योद्धते इति उद्धृतमध्ये । अजाक्षीरेणेत्यादि-
नाऽष्टमः क्षीरयोगः । तेन तर्कमित्यादिना तत्कयोगः । तेनेति
तुम्बीफलमध्येन ॥ ५-१० ॥—

तुम्ब्या फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ॥ ११ ॥
छर्दयेन्माल्यमाप्राय गन्धसंपत्सुखोचितः ।

तुम्ब्या इत्यादिना श्रेययोगमाह । गन्धसंपत्सुखोचित इति
गन्धसंपत् सुगन्धवत्त्वं, तथा गन्धसंपदा सुखसुचितमभ्यस्तं
येन सः ; अवचूर्णितेक्ष्वाकुफलरसपुष्पं माल्यमाप्रायैव वमत्यन-
भ्यस्तदुर्गन्ध इति भावः ॥ ११ ॥—

भक्षयेत् फलमध्यं वा गुडेन पललेन च ॥ १२ ॥
इक्ष्वाकुफलतैलं वा सिद्धं वा पूर्ववद्वृतम् ।

भक्षयित्वादिना वमनयोगमेकमाह । फलमध्यम् इक्ष्वाकु-
फलमध्यम् । इक्ष्वाकुफलकल्कसाधितं तैलमिक्ष्वाकुफलतैलम् ;
अथैक एव तैलयोगः । पूर्ववदिति जीमूतकवत्, तेन “तथा
जीमूतकक्षीरात्” (क. अ. २) इत्यादिनोक्तविधानेन जीमूत-
कस्थाने इक्ष्वाकुफलं दत्त्वेह शृतं साधनीयम् ॥ १२ ॥—

पञ्चाशदशवृद्धानि फलादीनां यथोत्तरम् ॥ १३ ॥
पिबेद्विमुद्य वीजानि कषायेष्वाशतं पृथक् ।

पञ्चाशदित्यादिना षड् वर्षमानकयोगानाह । पञ्चाशदारभ्य
दशकेन वृद्धैरिष्वाकुबीजैः शतं पूरणीयम् । तेन षड्योगा
भवन्ति । तानि च यथासंख्यं मदनफलादीनां षण्णामन्यतम-
कषायेष्वाशुस्य विद्युदिति पातव्यानि । अन्ये तु दशबीजादा-
रभ्य पञ्चाशद्बीजपर्यन्तं दोषाद्यपेक्षया पातव्यः ; तत्र मदनादि-
कषायमेदादेव योगमेद इत्याहुः ॥ १३ ॥—

यष्ट्याह्मकोविदाराद्यैर्मृष्टिमन्तर्नखं पिबेत् ॥ १४ ॥

१ ‘अवचूर्णितमिष्वाकुफलरससाधितं’ इति पा० । २ ‘तेन मद-
नफलादीनां षण्णां कषाये’ आसुताः सन्तो विद्युदितिः पातव्याः’
इति पा० ।

यष्ट्याह्मत्यादिना नवकषाययोगानाह । तत्र यष्ट्याह्मके,
कोविदारादयो मदनकल्पोक्ता अष्टौ ॥ १४ ॥

कषायैः कोविदाराद्यैर्मात्राश्च फलवत् स्मृताः ।

कषायैरित्यादिना मदनफलसदृशविधा अष्टौ मात्रालक्षिताः
प्रयोगा उच्यन्ते ॥—

विल्वमूलकषायेण तुम्बीबीजाञ्जलिं पचेत् ॥ १५ ॥

पूतस्यास्य त्रयो भागाश्चतुर्थैः फाणितस्य तु ।

सद्युतो बीजभागश्च पिष्टानर्धांशिकास्तथैव ॥ १६ ॥

महाजालिनिजीमूतकृतवेधनवत्सकान् ।

तं लेहं साधयेद्द्वयो घट्टयन्मृदुनाऽग्निना ॥ १७ ॥

यावत् स्यात्सन्तुमत्तोये पतितं तु न शीर्यते ।

तं लिहन्मात्रया लेहं प्रमथ्यां च पिबेदु ॥ १८ ॥

कल्प एपोऽग्निमन्थाद्यै चतुर्के पृथगुच्यते ।

विल्वेत्यादिना एको लेहः, तथा ‘कल्प’ इत्यादिना चत्वारो
लेहा अन्ते द्रष्टव्याः, एवं पञ्च लेहाः । अञ्जलिः पलचतुष्टयम् ।
अत्र च “ततश्च कुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत्” इति
वचनाद्विल्वमूलकषायस्याष्टवज्जलयो देयाः, ततश्चतुर्भागावशे-
षेण कुडवद्वयम् । फाणितम् अर्धं शृत इच्छुरसः । ‘चतुर्थैः फाणि-
तस्य च’ इत्यस्य स्थाने ‘त्रयस्त्रिकडुकस्य च’ इति केचित् पठन्ति ।
सद्युत इति शृतस्यैको भागः । अर्धांशिकानिति एकभागार्थमानात्
प्रत्येकं महाजालिन्यादीन् । महाजालिनी पीतकोषातकी, कृत-
वेधनः घोषकमेदः ‘ज्योतिष्का इति’ इत्यन्तः । यावत् स्यात्-
सन्तुमदित्यादिना लेहपाकलक्षणमाह ; एतच्च लक्षणं लेहान्तरे-
ष्वपि पाचनीयेषु हेयम् । न शीर्यते न विस्तीर्यते । प्रमथ्यां च
पिबेदन्विति अतीसारविकिसिते “पिप्पली नागरं धान्यं”
(चि. अ. १९) इत्यादिनोक्तप्रमथ्यानां मध्येऽन्यतमप्रमथ्या-
कृतं कषायं पिबेदित्यर्थः । ‘प्रमथ्यां च’ इत्यस्य स्थाने केचित्
‘मन्थं चापि’ इति पठन्ति । अग्निमन्थादाविति प्रत्येकमग्निमन्थ-
स्योनाक-पाटला-गम्भारीमूलचतुर्कं पञ्चमूलकथनप्रस्तावे रसा-
यने कथितम् ॥ १५-१८ ॥—

शक्नुमिर्वा पिबेन्मन्थं तुम्बीखरसमावितैः ॥ १९ ॥

कफजेऽथ ज्वरे कासे कण्ठरोगेष्वचोचकैः ।

शक्नुमिरित्यादिनोक्तं मन्थयोगः ॥ १९ ॥—

गुल्मे मेहे प्रसेके च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ।

नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमश्नुते ॥ २० ॥

गुल्मे ज्वर इत्यादिना रसैकयोगमाह । कल्कम् इक्ष्वाकुबीज-
कल्कम् ॥ २० ॥

तत्र श्लोकाः—

पयस्यष्टौ सुरामण्डं मस्तुतकेषु च त्रयः ।

त्रेयं सपललं तैलं वर्धमानाः फलेषु षट् ॥ २१ ॥

१ ‘वर्तयः’ इति पा० । २ ‘भागान्वयस्त्रिकडुकस्य च’ इति
पा० । ३ ‘पिष्टा अर्धांशिकास्तथा’ इति पा० । ४ ‘काले’
इति पा० । ५ ‘श्लोके’ इति पा० ।

घृतमेकं कषायेषु नवान्ये मधुकादिषु ।
अथौ वर्तिक्रिया लेहाः पञ्च मन्थ्यो रसस्तथा ॥ २२ ॥
योगा इक्ष्वाकुर्कल्पे ते चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
उक्ता महर्षिणा सम्यक् प्रजानां हितकाम्यया ॥ २३ ॥
इत्यग्निवेशकृते तत्र चरकप्रतिस्संस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूरिते कल्पस्थाने इक्ष्वाकुर्कल्पो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पयस्यष्टाविल्यादिसंग्रहाथौ व्याकृत एव । अत्र फलेष्विति
मदनफलादिषु । घृतं यद्यपि वर्धमानपूर्वपठितं, तथाऽपि
छन्दोबुरोधादिह पश्चात् पठितम् ॥ २१-२३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामयुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने इक्ष्वाकुर्कल्पो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो धामार्गवकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

उक्तसंबन्धाद्धामार्गवकल्पोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

ककौटकी कोठफलां महाजालिनिरेव च ।

धामार्गवस्य पयोया राजकोशातकी तथा ॥ ३ ॥

तत्र ककौटकीत्यादिना पर्यायकथनम् । धामार्गवः पीत-
शोषकः ॥ ३ ॥

गरे गुल्मोदरे कासे वाते श्लेष्माशयस्थिते ।

कफे च कण्ठवक्रस्थे कफसंचयजेषु च ॥ ४ ॥

रोगेष्वेष्टु प्रयोज्यं स्यात् स्थिराश्च गुरवश्च ये ।

स्थिराश्च गुरवश्च ये इत्यत्र 'गदाः' इति शेषः ॥ ४ ॥—

फलं पुष्पं प्रवालं च विधिना तस्य संहरेत् ॥ ५ ॥

विधिनेति भेषजग्रहणेन विधिना ॥ ५ ॥

प्रवालखरसं शुष्कं कृत्वा चं गुलिकाः पृथक् ।

कोविदारादिभिः पेयाः कषायैर्मधुकस्य च ॥ ६ ॥

प्रवालत्यादिना नवयोगानाह । प्रवालस्य खरसः प्रवालख-

रसः । अत्र कोविदारादिकषायैर्गुडिकाकरणं पानं च ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

पुष्पादिषु पयोयोगाश्चत्वारः पञ्चमी सुरा ।

पूर्ववत्

पुष्पादिष्वित्यादिना जीमूतकल्पविधानेन निर्दिष्टाश्चत्वारः
क्षीरप्रयोगाः, पद्मस्य सुरायोगोऽतिदिश्यते; ते च 'पयः
पुष्पेऽस्य' (क. अ. २) इत्यादिनोक्ता ज्ञेयाः । पूर्ववदिति
पूर्वेण संबध्यते ॥—

१ 'मन्थे रसे तथा' इति पा० । २ 'इक्ष्वाकुर्कल्पेऽसिन्' इति
पा० । ३ 'कण्ठफला' इति पा० । ४ 'रोगेष्वेतत्' इति पा० ।
५ 'कृताश्च' इति पा० । ६ 'प्रयोगाश्च' इति, 'यथायोगाः' इति
च पा० ।

जीर्णशुष्काणामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ७ ॥

मधुकस्य कषायेण बीजकण्डोद्धृतं फलम् ।

सगुणं व्युषितं रात्रिं कोविदारादिभिस्तथा ॥ ८ ॥

दद्याद्दुल्भोदरातैर्भ्यो ये चाप्यन्ये कफामयाः ।

जीर्णशुष्काणामित्यादिना नवकषाययोगानाह, तथा 'जात्याः'
इत्यादिना एकादश कषाययोगान् वक्ष्यति; एवं विंशतिः कषा-
ययोगाः संग्रहे वक्ष्यमाणाः पूर्यन्ते । बीजकण्डोद्धृतं फल-
मिति यत्र बीजानि बद्धानि सन्ति स बीजकण्ड उद्धृतो
यस्मिन् तद्बीजकण्डोद्धृतं फलम् । अत्र च पूर्वनिपातानियमं
आहिताभ्यादिपूर्वनिपातबद्ध्योः । एवंभूतं च फलं कषायेण
सगुणेन पूरितं रात्रिव्युषितं कर्तव्यम् । उक्तं हि जतुकर्णै-
धामार्गवकल्पे—'धामार्गवफलेष्वुद्धृतबीजमप्येषु सगुणेष्विताः
कोविदारादिकषाया नव' इति । गुल्मिनां चावस्थायां
वमनं हितमेव, तेनेह गुल्मविषयतया वमनोपदर्शनं न
विरोधि ॥ ७ ॥ ८ ॥—

दद्यादत्रेन संयुक्तं छर्दिहृद्रोगशान्तये ॥ ९ ॥

दद्यादित्यादिना एकोऽत्रयोग उच्यते । अत्रे च धामार्ग-
वस्य संयोगेनैको योगः ॥ ९ ॥

चूर्णैर्वाऽऽयुषलादीनि भावितानि प्रभूतशः ।

रसक्षीरयवादिदुत्तो घ्रात्वा वमेत् सुखम् ॥ १० ॥

चूर्णैरित्यादिना त्रये एकयोगमाह । उत्पलादीनां चात्र
भेदोऽविधितः । उत्पलस्यैक एव प्रेययोगः । अत्र आदि-
शब्देन सौगन्धिकपद्मादीनां ग्रहणम् । प्रभूतशचूर्णैर्भाविता-
नीति ज्ञेयम् ॥ १० ॥

चूर्णीकृतस्य वर्ति वा कृत्वा वदरसंमिताम् ।

विनीयाञ्जलिमात्रे तु पिबेद्दोऽश्वशङ्कद्रसे ॥ ११ ॥

पृषतर्प्यकुरङ्गाह्वजोघ्राद्वतराविके ।

श्वदंष्ट्रखरखङ्गानां चैवं पेया शङ्कद्रसे ॥ १२ ॥

चूर्णीकृतस्येत्यादिना गोऽश्वशङ्कद्रसे इति द्वौ योगौ । तथा
पृषतेत्यादिदशयोगैः समं शङ्कद्रसयोगसंबन्धाद्वादश शङ्कुयोगा
उच्यन्ते । पृषतः बिन्दुचित्रितहरिणः; ऋध्वः नीलाण्डः,
कुरङ्गः चबलगतिः, अश्वतरः वेगसरः, श्वदंष्ट्रः चतुर्दंष्ट्रो मृगवि-
शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

जीवकर्षभको वीरामात्मगुप्तां शतावरीम् ।

काकोलीं ध्रावणीं मेदां महामेदां मधूलिकाम् ॥ १३ ॥

एकैकशोऽभिसंचूर्ण्य सह धामार्गवेण ते ।

शर्करामधुसंयुक्ता लेहा हृद्वाहकासिनाम् ॥ १४ ॥

सुखोदकानुपानाः स्युः पिचोष्मसहिते कफे ।

जीवकेत्यादिना दश लेहानाह । मधूलिका 'मर्कटहस्त'

१ 'गोशङ्कुतो रसे' इति पा० । २ 'पृषतर्प्यकुरङ्गाश्वतराविके-
र्गारासमे । हरिणाजश्वदंष्ट्राविसंभवे च शङ्कद्रसे' इति पा० ।

इति ख्याता । अत्र लेहेषु धामार्गवादितरद्रव्यचूर्णस्य समानत्वं; मधुशर्करयोश्च तावती मात्रा यावत्वा लेहत्वापत्तिर्भवति । पित्तोष्णसहिते कफे इति उद्यतोष्णगुणेन पित्तेन युक्ते कफे; अन्ये तु पित्तोष्णशब्देन पित्तोष्णमा कृतं ज्वरमाहुः ॥ १३ ॥ १४ ॥—

धान्यतुम्बुरुषेण कल्कः सर्वविषापहः ॥ १५ ॥

धान्येलादिनैकं कल्कयोगमाह । धान्यतुम्बरकाथ एव धान्यतुम्बुरुषः । उक्तं हि जतुकर्णे—“धान्यतुम्बुरुषेण कल्को विषमुत्” इति ॥ १५ ॥

जात्याः सौमनसाधिन्या रजज्याश्चोरकस्य च ।

वृश्चीरस्य महाभुद्रसहाहैमवतस्य च ॥ १६ ॥

विम्ब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा पृथक् ।

एकं धामार्गवं द्वे वा कषाये परिमुच्यतु ॥ १७ ॥

पूतं मनोविकारेषु पिबेद्वमनमुत्तमम् ।

जात्या इत्यादिना एकादशकषाययोगानाह । जाती सौमनस्यायिनी, अन्ये पृथिकां वदन्ति । वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा । महासहा भुद्रसहा सुहृमाषण्ण्यौ । हैमवती वचा ॥ १६ ॥ १७ ॥—

तच्छ्रुतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ॥ १८ ॥

तच्छ्रुतेलादिनैकं धृतयोगमाह ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकः—

पल्वे नव चत्वारः क्षीर एकः सुरासवे ।

कषाये विंशतिः कल्के दश द्वौ च शङ्खद्रसे ॥ १९ ॥

अन्न एकस्तथा ज्ञेये दश लेहास्तथा धृतम् ।

कल्पे धामार्गवस्योक्ताः षष्टिर्षोणा महर्षिणा ॥ २० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दड-

बलसंपूरिते कल्पस्थाने धामार्गवकल्पो नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पल्वे नवेलादिसंग्रहे व्युत्क्रमसंग्रहामिधानं छन्दोऽधुरोधात् । दश द्वौ चेति द्वादशेलथः ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यदीक्षायां कल्पस्थाने धामार्गवकल्पो नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो वत्सककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

यथोक्तसंबन्धाद्वत्सककल्पप्राप्तिमानम् ॥ १ ॥ २ ॥

अथ वत्सकनामानि भेदं क्षीपुंसेस्तथा ।

कल्पं चास्य भैवक्ष्यामि विस्तरेण यथातथम् ॥ ३ ॥

वत्सकः कुटजः शक्रो वृक्षको गिरिमल्लिका ।

१ ‘पित्तकृते’ इति पा० । २ ‘पुनर्नवाकासमर्दविम्बोहैमवतस्य च । महासहाभुद्रसहावृश्चीराणां पृथक् पृथक्’ इति पा० । ३ ‘नि-
नोषेन’ इति पा० ।

वीजानीन्द्रयवास्तस्य तथोच्यन्ते कलिङ्गकाः ॥ ४ ॥

बृहत्फलः श्वेतपुष्पः श्लिङ्गपत्रः पुमान् भवेत् ।

इयामा चारुणपुष्पा स्त्री फलं वृन्तैस्तथाऽणुभिः ॥ ५ ॥

रक्तपित्तकफघ्नस्तु सुकुमारोऽन्यथः ।

हृद्रोगज्वरघाताख्यवीसपोदिषु शस्यते ॥ ६ ॥

वत्सकनामानि व्यवहारार्थं स्त्रीपुरुषभेदं चाह—अथेत्यादि ।

अत्र वत्सकस्त्रीपुरुषभेदेन यद्यपि गुणभेदः प्रयोगभेदो वा न प्रतिपादितः, तथाऽपि स्त्रीरूपवत्सकेऽपुष्पफलत्वादिविशिष्ट-
लक्षणयुक्तेऽप्यविशेषेणोभाभ्यामेवामयनिवृत्तिः स्यादित्येतदर्थ-
मुभयोरपि समानगुणता ज्ञातव्या ॥ ३-६ ॥

काले फलानि संयूह्य तयोः शुष्काणि निक्षिपेत् ।

तेषामन्तर्नखं मुष्टिं जर्जरीकृत्य भावयेत् ॥ ७ ॥

मधुकस्य कषायेण कोविदारादिभिस्तथा ।

निशि स्थितं विमृष्टैतल्लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥ ८ ॥

पिबेत्तद्वमनं श्रेष्ठं पित्तश्लेष्मनिवहणम् ।

काले इति उच्यते काले । शुष्काणीति पक्वशुष्काणि । तेषा-
मन्तर्नखमिलादिना कषायैर्नवयोगानाह । शौद्रसैन्धवयोगो
यद्यपि सर्ववमनेभ्येव सामान्येन विहितः, तथाऽपीह ‘लवण-
क्षौद्रसंयुतम्’ इति वचनादुक्तवैषं लवणसैन्धवयोरभिधीयते
॥ ७ ॥ ८ ॥—

अष्टाहं पयसाऽऽकेंन तेषां चूर्णानि भावयेत् ॥ ९ ॥

जीवेकस्य कषायेण ततः पाणितालं पिबेत् ।

फलजीमूतकेष्वाकुजिवन्तीनां पृथक् तथा ॥ १० ॥

सर्पपाणां मधूकानां लवणस्याथवाऽम्बुना ।

अष्टाहमिलादिना पत्रं चूर्णयोगानाह ॥ ९ ॥ १० ॥—

कुशारेणाथवा युक्तं विदध्याद्वमनं निषक् ॥ ११ ॥

कुशारेणेलादिना कुशारयोग उच्यते । अत्र च इन्द्रयव-
चूर्णमधिकृतत्वादेवोच्यते ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकः—

कषायैर्नव चूर्णैश्च पञ्चोक्ताः सलिलैश्च यः ।

एकश्च कुशारायां स्याद्योगास्तेऽष्टादश स्मृतौ ॥ १२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दड-

बलसंपूरिते कल्पस्थाने वत्सककल्पो नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

कषायैरेलादिसंग्रहश्लोको व्याख्यातायै एव ॥ १२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यदीक्षायां कल्पस्थाने वत्सककल्पो नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ ‘सितैः पुष्पैः’ इति पा० । २ ‘फलपुष्पैः’ इति पा० ।

३ ‘संक्षिपेत्’ इति पा० । ४ ‘तेमपेत्’ इति, ‘तेमवेत्’ इति च
पा० । ५ ‘जीमूतकषायेण’ इति पा० । ६ ‘कुशाराष्टादशयोगा
वत्सकस्य निदर्शिताः’ इति पा० ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः कृतवेधनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वमनकल्पपारिषेवात् कृतवेधनकल्पोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

कृतवेधननामानि कल्पं चास्य निबोधत ।

श्वेडः कोशातकी चोर्कं मृदृङ्गफलमेव च ॥ ३ ॥

अत्यर्थकटुतीक्ष्णोष्णं गाढेष्विष्टं ग्रंथेषु च ।

कुष्ठपापट्टामयह्रीदशोफगुल्मगरादिषु ॥ ४ ॥

गाढेष्विति अस्यर्थाद्गृहेषु कुष्ठादिषु ॥ ३ ॥ ४ ॥

क्षीरादि कुसुमादीनां सुरा चैतेषु पूर्ववत् ।

क्षीरादीत्यादिना क्षीरयोगा उच्यन्ते । क्षीरयोगचतुष्टयं मदिरायोगं च जीमूतककल्पविधानातिदिशेनाह । क्षीरादिशब्देन क्षीरकृतपेया-क्षीरसन्तानिका-दध्युत्तराणां ग्रहणम् । एते च संग्रहेऽक्षीररूपा अपि क्षीरविकारतया क्षीरशब्देनैव गृहीताः 'क्षीरे द्वौ द्वौ' इति वचनेन । कुसुमादीनामिति कृतवेधनस्य पुष्पादीनां "पयः पुष्पेऽस्य निर्देष्टे फले पेया पयस्कृता । लोमशे क्षीरसंतानं दध्युत्तरमलोमशे" (क. अ. २) इति जीमूतकविधानोक्तानाम् । सुरा चैतेषु पूर्ववदिति यथा जीमूतककल्पविधानेन क्षीरादयः कर्तव्यास्तथा सुरा च कर्तव्या ॥—

सुशुष्काणां तु जीर्णानामेकं द्वे वा यथाबलम् ॥ ५ ॥

कषायैर्मधुकादीनां नवभिः फलवत् पिबेत् ।

काथयित्वा फलं तस्य पूत्वा लेहं निधाययेत् ॥ ६ ॥

कृतवेधनकल्कांशं फलाद्यर्थांशसंयुतम् ।

पृथक् चारग्वधादीनां त्रयोदशभिरासुतम् ॥ ७ ॥

सुशुष्काणामित्यादिना नव कषाययोगानाह । फलवदिति मदनफलं यथा गृहीमधुकादिभिः पीयते, तथैतदपि पातव्यमित्यर्थः । एके नवकषायप्रयोगेषु श्लेषविधिप्रत्यायकं लेहं पठन्ति—“काथयित्वा रसं तस्य पूत्वा लेहं निधाययेत्” इत्यादि, तच्च सङ्गतार्थम् । उक्तं च जतूकर्णं—“अत्र जीर्णबीजानां मदनफलवत् कषायैर्लेहा भवन्ति नव” इति । पुष्यगित्यादिना त्रयोदश कषाययोगानाह । एवं द्वाविंशतिः कषाययोगा भवन्ति । आरग्वधादयस्त्रयोदश मदनकल्पे “आरग्वधवृक्षक” (क. अ. १) इत्यादिना शुद्ध्यन्तेनोक्ता ह्येताः ॥ ५-७ ॥

शाल्मलीमूलचूर्णानां पिच्छाभिर्दशभिस्तथा ।

१ 'जाली' इति पा० । २ 'क्षीरादि कुसुमादीनि' इति पा० ।

३ 'बीजानामेकं' इति पा० । ४ 'रसं तं च कृत्वा लेहं' इति,

'रसं तस्य पक्त्वा लेहं' इति च पा० । ५ 'फलाद्यर्थांशसंयुतम्' इति

पा० । ६ 'शाल्मलीमूलचूर्णानां' इति पा० ।

शाल्मलीत्यादिना दश पिच्छायोगानाह । शाल्मलीमूलमिति येषां ते शाल्मलीमूलाः शाल्मल्यादयो विमानपठिता दश शाल्मलीशाल्मलकभद्रपण्येलापण्युपोदिकोशुलधन्वनराजादनोपचित्रागोप्यन्ताः (वि. अ. ८); एषां चूर्णानां पिच्छाभिर्भुज्यता कृतत्वेनैव दश योगा ह्येताः । शाल्मलकः शाल्मलीमेदः, रोहि-तको वा; भद्रपर्णी गम्भारी; एलापर्णी नागवला, लहिंशेलान्ये; राजादनं क्षीरिका, उपचित्रा दन्ती, गोपी सारिवा ॥—

वर्तिक्रियाः षट् फलवत्, फलादीनां घृतं तथा ॥ ८ ॥

वर्तिक्रियाः षट् फलवदिति “फलपिप्पलीचूर्णानि पूर्ववत्” (क. अ. १) इत्यादिना ग्रन्थेन या वर्तिक्रिया उक्ता मदनकल्पे, तद्वदिहापि कृतवेधनचूर्णानां षड्वर्तिक्रियाः कर्तव्याः । फलादीनां घृतं तथेत्यनेन कृतवेधनसाधितक्षीरादुत्थितं नवनीतं फलादिकषायेण साधनीयं मदनकल्पघृतवदित्यर्थः ॥ ८ ॥

कोशातकानि पञ्चाशत् कोविदाररसे पचेत् ।

तं कषायं फलादीनां कल्कैर्लेहं पुनः पचेत् ॥ ९ ॥

श्वेडस्य तत्र भागः स्याच्छेषाण्यर्थांशिकानि तु ।

कषायैः कोविदारचैरेवं तत् कल्पयेत् पृथक् ॥ १० ॥

कोशातकानीत्यादि । अत्रैव काथपादिके कल्के कर्तव्ये श्वेडस्य पूर्णं भागो देयः, फलादीनां च प्रत्येकं श्वेडादधर्मा-गिकत्वम् ॥ ९ ॥ १० ॥

कषायेषु फलादीनामानान् पिशितं पृथक् ।

कोशातक्या समं पक्त्वा रसं सलवणं पिबेत् ॥ ११ ॥

फलादिपिप्पलीतुल्यं तद्वत् श्वेडरसं पिबेत् ।

कषायेष्वित्यादिना सप्त मांसयोगानाह । सममिति कोशातकीतुल्यं मांसम् । अत्र पिबेदित्यन्तेन षण्मांसरसाः, फलादीत्यनेन चैकः । फलादिपिप्पलीतुल्यं तद्वदित्यनेन फलादिभिः समं मांसम् । तद्वदिति वचनात् कोशातक्याः कषायेण साधनीयम् ॥ ११ ॥—

श्वेडं कौसी पिबेत् सिद्धं मिश्रमिक्षुरसेन च ॥ १२ ॥

इक्षुरसयोगमेकनाह—श्वेडमित्यादि । सिद्धमिति इक्षुरसेन मिश्रितं सत् साधितं पिबेदित्यर्थः । उक्तं हि जतूकर्णं—“श्वेड-मिक्षुरसे शृतम्” इति ॥ १२ ॥

तत्र श्लोकौ—

क्षीरे द्वौ द्वौ सुरा चैका काथा द्वाविंशतिस्तथा ।

दश पिच्छा घृतं चैकं षट् च वर्तिक्रियाः शुभाः १३

लेहेऽष्टौ सप्त मांसं च योग इक्षुरसेऽपरः ।

कृतवेधनकल्पेऽस्मिन् षष्टियोगाः प्रकीर्तिताः ॥ १४ ॥

१ 'वर्तयः फलवत् षट् स्युः' इति पा० । २ 'कोविदारारोषा-मिस्तं पृथक् पिबेत्' इति पा० । ३ 'कौसीति कासवानित्यर्थः ।

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्रते
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने कृतवैधनकल्पो
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

क्षीरे द्वौ द्वाविखादिसंग्रहः । द्वौ द्वाविधि चत्वारः
॥ १३ ॥ १४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिपदितविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां कल्पस्थाने कृतवैधनकल्पो नाम
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः श्यामात्रिवृत्कल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह्य भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वसनार्थकल्पनानन्तरं विरेचनकल्पेषु वक्तव्येषु त्रिवृताया
विरेचनद्रव्येषु सुखविरेचनतया प्रधानत्वात् त्रिवृत्कल्प एवामि-
धीयते । त्रिवृताभेद एव च श्यामा, तेन श्यामायास्त्रिवृतायाश्च
कल्पः श्यामात्रिवृत्कल्पः । यद्यपि चारुणमूलैव त्रिवृदत्रोत्कृष्टा
वक्तव्या, तथाऽप्यध्यायसंज्ञायां श्यामाया अग्रे पाठेनाशुदोषह-
न्तृतया श्यामायाः प्रकर्षं दर्शयति । ये चात्र योगा वक्तव्या-
स्तोऽरुणया वा श्यामया वा उभारभ्यां वा दोषशरीरादिवलाब-
लमवेक्ष्य कर्तव्याः ॥ १ ॥ २ ॥

विरेचने त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ।

तस्याः संधा गुणाः कर्म भेदः कल्पश्च वक्ष्यते ॥३॥

विरेचने इत्यादौ त्रिवृन्मूलशब्देन श्याममूलाया अरुणमूला-
याश्च सामान्येन मूलं गृह्यते ॥ ३ ॥

त्रिभण्डी त्रिवृता चैवं श्यामा कूटरणा तथा ।

सर्वानुभूतिः सुवह्ना शब्दैः पर्यायवाचकैः ॥ ४ ॥

पर्यायत्वेन वाचकैः पर्यायवाचकैः ॥ ४ ॥

कषाया मधुरा रुक्षा विपाके कटुका च सा ।

कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥ ५ ॥

सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहः ।

कल्पवैशेष्यमासाद्य सर्वरोगहरा भवेत् ॥ ६ ॥

सेदानीमित्यादि । वातापहौषधयोगेन वातहन्तृत्वमविद्यमानं
भवति, कफपित्तहन्तृत्वं विद्यमानमधिकं भवतीति ज्ञेयम् ।
कल्पवैशेष्यमिति । कल्पनाविशेषम् । सर्वरोगहरेति व्यस्तसमस्त-
सर्वदोषारच्छरोगहरा ॥ ५ ॥ ६ ॥

मूलं तु द्विविधं तस्याः श्यामं चारुणमेव च ।

तयोर्मुख्यतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम् ॥ ७ ॥

सुकुमारं शिशो वृद्धे मृदुकोष्ठे च तच्छुभम् ।

मोहहृदयाशुकारित्वाच्छ्यामा क्षिणीत मूर्च्छयेत् ॥८॥

१. 'मौषधैः' इति पा० । २. 'श्यामा सुवहा कोटरा' तथा ।
त्रिवृत् सर्वानुभूतिश्च' इति पा० । ३. 'सरला' इति पा० । ४. 'कल्पो
वैशेष्यमासाद्य' इति पा० । ५. 'तयोः श्रेष्ठतरं' इति पा० ।
६. 'तद्विषयम्' इति पा० । ७. 'श्यामा कण्ठं क्षिणीत्यसि' इति पा० ।

तैक्षण्यात् कर्पति हृत्कण्ठमाशु दोषं हरत्यपि ।

शस्यते बहुदोषाणां कूरकोष्ठाश्च ये नराः ॥ ९ ॥

त्रिवृत्तयोर्भेदमाह—मूलं तु द्विविधमित्यादि । मुख्यतर-
मिति विरेचनक्रियायामेवाव्यापत्तिकरत्वाच्छ्रेष्ठतरम् । सुकु-
माराः शिष्टावस्था यद्यप्यविरेचनीया उक्तास्तथाऽपि तेषां
विधीयमानविरेचने हितमिति ज्ञेयम् । मोहहृदयादिनां
श्याममूलाया गुणकर्मणी ब्रूते । क्षिणीति वातशून्यं
कुर्यात् ॥ ७-९ ॥

गुणवत्यां तयोर्भूमौ जातं मूलं समुद्धरेत् ।

उपोष्य प्रयतः शुक्ले शुक्लवासाः समाहितः ॥ १० ॥

गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यग्विस्तरं च यत् ।

तद्विपाख्योद्धरेद्भ्रमं त्वचं शुष्कं निधापयेत् ॥ ११ ॥

यद्यपि मदनकल्प एव गुणवद्भूमिजातत्वादि सामान्येन भेष-
जानामुक्तमेव, तथाऽपि गम्भीरानुगतत्वादिविशेषस्य तत्रानुक्त-
सह्यमिधाने सति तत्प्रसंगात् तत्किंचिदुच्यते—गुणवत्यामि-
त्यादि । शुक्ले इति शुक्लपक्षे । गम्भीरानुगमिति दूरप्रविष्टम् ।
उद्धरेद्भ्रममिति मूलस्यास्थि उद्धरेत् । निधापयेदिति यथोक्तभे-
दपञ्चस्थापनविधानेन स्थापयेत् ॥ १० ॥ १ ॥

स्निग्धस्निग्धो विरेच्यस्तु पेयामात्रोपितः सुखम् ।

पेयामात्रोपित इति पूर्वदिने पेयामात्राहारतया उपितः
यद्यपि चाप्यत्र विरेचनपूर्वदिनेषु तथैवाहारो नियमितः—'स्ने-
हवद्भवमुष्णं च त्र्यहं भुक्त्वा रसौदनम्' (सू. अ. १३) इत्यनेन,
तथाऽपि त्रिवृद्विरेचनप्रयोगे पूर्वदिने विशेषविधानात् पेयादानं
ज्ञेयम् । किंचेयमेव तद्वचनात् स्निग्धोष्णमांसरससाधिता च
क्रियमाणा न पूर्वं कलेहवद्गोष्णमांसरसौदनविरुद्धा भवति ॥—

अक्षमात्रं तयोः पिपडं विनीयाम्लेन ना पिबेत् १२

गोऽव्यजामहिषीमूत्रसौवीरकतुषोदकैः ।

प्रसन्नया त्रिफलया शृतया च पृथक् पिबेत् ॥ १३ ॥

अक्षमात्रमित्यादिना नवभिरम्लादिभिर्द्रव्यैर्नवयोगानाह ।
तयोरिति श्यामात्रिवृदरुणत्रिवृत्तयोः । एतयोश्च मिलितयोः
प्रलेकं च प्रयोगा इति प्रागेव प्रतिपादितम् । अम्लेनेति
काजिकेन ॥ १२ ॥ १३ ॥

एकैकं सैन्यवादीनां द्वादशानां सनागरम् ।

त्रिवृद्विगुणसंयुक्तं चूर्णमुष्णांशुना पिबेत् ॥ १४ ॥

एकैकमित्यादिना सैन्यवादिभिर्द्वादशयोगानाह । सैन्यवाद-
यश्च द्वादश रोगमिषजित्तये (वि. अ. ८) लवणस्कन्धोक्ता
हेयाः । सनागरमिति नागरसहितं सत् प्रलेकं सैन्यवादीनां चूर्णं
द्विगुणत्रिवृताचूर्णयुक्तं पातव्यम् ॥ १४ ॥

१. 'तद्विपाख्योद्धरेद्भ्रमं' इति पा० । २. 'पेयामात्रोपितः' इति,
'पेयामात्राश्रितः' इति च पा० । ३. 'त्रिवृद्विगुणसंयुक्तं' इति पा० ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।

सरलः किलिमं हिङ्गु भार्गवं तेजोवती तथा ॥ १५ ॥

मुस्तं हैमवती पथ्या चित्रको रजनी वचा ।

खण्डश्रीयजमोदा च शृङ्गेरं च तैः पृथक् ॥ १६ ॥

एकैकार्धशसंयुक्तं पिबेद्रोमूत्रसंयुतम् ।

पिप्पलीत्यादिना पिप्पल्यादिद्रव्यभेदेन मूत्रेऽष्टादशयोगा-
नाह ॥ १५ ॥ १६ ॥—

मधुकार्धशसंयुक्तं शर्करामुद्युतं पिबेत् ॥ १७ ॥

मधुकेलादिनैकः प्रयोगः । अयं च संग्रहोक्तयोः 'यष्ट्यां द्वौ'
इत्यनयोरेकतरः ॥ १७ ॥

जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणीं कर्कटाह्वयाम् ।

मुद्रमावाख्यपण्यौ च महतीं श्रावणीं तथा ॥ १८ ॥

काकोलीं क्षीरकाकोलीमिन्द्रां लिङ्गरुहां तथा ।

क्षीरशृङ्गां पयस्यां च यष्ट्याहं विधिना पिबेत् ॥ १९ ॥

वातपित्तहितान्येतान्यन्यानि तु कफानिले ।

जीवकेलादिना चतुर्दशयोगान् तथा यष्ट्याहमिलेकं चाह ।
अयं च संग्रहोक्तयोः 'यष्ट्यां द्वौ' इति द्वयोरन्यतरः । क्षीरशृङ्गा
क्षीरविदारी । इन्द्रा कोकिलाक्षः । पयस्या अर्कगुप्पी ॥ १८ ॥ १९ ॥

क्षीरमांसेक्षुकाश्मर्यद्राक्षापीलुरसैः पृथक् ॥ २० ॥

सर्पिणा वा तयोश्चर्ममभयार्धांशिकं पिबेत् ।

क्षीरेत्यादिना क्षीरादौ सप्त योगानाह । पीडु औत्तरपथिकं
फलम् ॥ २० ॥—

लिङ्गाद्वा मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं ससितोपलम् ॥ २१ ॥

अजगन्धा तुगाक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ।

चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लीङ्गा साधु विरिच्यते ॥ २२ ॥

सन्निपातज्वरस्तम्भदाहटुष्णादितो नरः ।

श्यामात्रिवृत्कपायेण कल्केन च सशर्करम् ॥ २३ ॥

साधयेद्विधिवहेहं लिङ्गात् पाणितलं ततः ।

सक्षौद्रां शर्करां पक्त्वा कुर्यान्मुद्गाजने नवे ॥ २४ ॥

क्षिपेच्छीते त्रिवृच्चूर्णं त्वक्पत्रमरिचैः सह ।

मात्रया लेहयेदेतदीश्वराणां विरेचनम् ॥ २५ ॥

कुडवांशान् रसानिश्चुद्राक्षापीलुरुपकात् ।

सितोपलापलं क्षौद्रात् कुडवार्धं च साधयेत् ॥ २६ ॥

तं लेहं योजयेच्छीतं त्रिवृच्चूर्णं शास्त्रवित् ।

पेतदुत्सन्नपित्तानामीश्वराणां विरेचनम् ॥ २७ ॥

शर्करामोदकान् वर्तानुलिकांमांसपूषकान् ।

अनेन विधिना कुर्यात् पैत्तिकानां विरेचनम् ॥ २८ ॥

पिप्पलीं नागरं क्षारं श्यामां त्रिवृत्तया सह ।

लेहयेन्मधुना सार्धं श्लेष्मलाणां विरेचनम् ॥ २९ ॥

मातुलुङ्गामयाधारीश्रीपर्णीकोलदाडिमात् ।

सुभृष्टान् स्वरसांस्तैले साधयेत्तत्र चावपेत् ॥ ३० ॥

सहकारात् कपित्थाच्च मध्यममूलं च यत् फलम् ।

पूर्ववद्बहलीभूते त्रिवृच्चूर्णं समावपेत् ॥ ३१ ॥

त्वक्पत्रकेशरैलानां चूर्णं मधु च मात्रया ।

लेहोऽयं कफपूर्णानामीश्वराणां विरेचनम् ॥ ३२ ॥

लिङ्गाद्वा मन्थित्यादिनाऽष्टौ लेहानाह । लिङ्गाद्वैत्यादिना
प्रथमो लेहः । अजगन्धेत्यादिना द्वितीयः । अजगन्धा अज-
मोदा । श्यामात्रिवृदित्यादिना तृतीयो लेहः । अत्र शर्करात्रि-
वृच्चूर्णाभ्यां समानाभ्यां कायपादिकाभ्यां लेहः । सक्षौद्रमित्यादिना
चतुर्थः । अत्र क्षौद्रपाको योगमाहित्रा । त्रिवृच्चूर्णमात्रपादिकत्वं
त्वक्पत्रादीनां, सौगन्धमात्रप्रयोजनत्वात् । ईश्वराणां विरे-
चनमिति वचनेन सुकुमारत्वादस्त्रिग्विषयतामस्य दर्शयति,
ईश्वरा हि प्रायेण सुकुमाराः स्निग्धाश्च भवन्ति । कुडवांशा-
नित्यादिः पञ्चमः । अत्र त्रिवृच्चूर्णमितिदिष्टमानं, तच्च प्रक्षेपन्या-
याहेद्वात् पादिकं कर्तव्यम् । उत्सन्नपित्तानाम् उद्धृतपित्तानाम् ।
शर्करेत्यादिना सितयोगांश्चतुरोऽतिदेशाशुगुण्यालेहानां । मध्य
एवाह । अत्र वर्त्तादयोऽपि शर्कराकृता एव ज्ञेयाः । अनेन
विधिनेति इक्ष्वादिरससंस्कारेण त्रिवृच्चूर्णयोगेन च । पिप्पलीं
नागरमित्यादिना षष्ठो लेहः । मध्यमिति अम्लकपित्थस्य मध्यं
भागम् । अम्लं च यत् फलमिति मातुलुङ्गादि । पूर्ववदिति
कोडविकत्वं मातुलुङ्गादिरसानां दर्शयति ॥ २९-३२ ॥

पानकानि रसान् यूषान्मोदकान् रागषाडवान् ।

अनेन विधिना कुर्याद्विरेकार्थं कफाधिके ॥ ३३ ॥

पानकानीत्यादिनाऽतिदेशाशुगुण्यात् पानकादिपञ्चयोगानाह ।
रागप्रधानः षाडवो रागषाडवः । अनेन विधिनेति पूर्वलेहोक्त-
विधिना ॥ ३३ ॥

भृङ्गैलाभ्यां समा नीली तैलिवृत्तैश्च शर्करा ।

चूर्णं फलरसक्षौद्रशकुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ ३४ ॥

वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।

नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ ३५ ॥

भृङ्गैलाभ्यामित्यादिना तर्पणयोगं प्रथममेवाह, द्वितीयस्तु
तर्पणयोगो भविष्यतीति । शृङ्गं शुडवत्क् । तैश्च शर्करेति भृङ्ग-
लानीलीत्रिवृद्धिः । फलरसः दाडिमरसः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

शर्करात्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्पलिमाक्षिकैः ।

मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥ ३६ ॥

१ 'क्षुद्रा' इति, 'निद्रा' इति च पा० । २ 'दद्याच्छीते' इति पा० ।

३ 'लिङ्गात् मात्रया लेहं' इति पा० । ४ 'रसान् कोडविकानिष्ठु' इति पा० । ५ 'पेतदुत्सन्नपित्तानां' इति पा० ।

१ 'क्षेमिकाणां' इति पा० । २ 'त्रिवृच्चूर्णमत्र पादिकं, त्वक्पत्रा-
दीनि सौगन्धमात्रप्रयोजनत्वादपानि' इति पा० ।

शर्करेखादिना मोदकः प्रथमः । तत्र च “मोदके द्विगुणे गुडः” इति वचनान्न गुडशर्करां चूर्णाद्विगुणामिच्छन्ति ॥३६॥

त्रिवृच्छाणा मतास्तिस्त्रिस्त्रिश्च त्रिफलात्वचः । विडङ्गपिप्पलीक्षारदाणास्तिस्त्रिश्च चूर्णिताः ॥ ३७ ॥

लिङ्घान् सर्पिर्मधुश्यां च मोदकं वा गुडेन तु । भक्षयेन्निष्परीहारमेतच्छोधनमुत्तमम् ॥ ३८ ॥

गुल्मं ग्रीहोदरं श्वासं हलीमकमरोचकम् । कफवातकृतांश्चान्यान् व्याधीनेतद्व्यपोहति ॥ ३९ ॥

त्रिवृच्छाणा इत्यादिनेह मोदके च यद्यपि पत्रवत् योगः, तथाऽप्यस्य लेहेनैव ग्रहणादयमष्टमो लेहो भवति ॥ ३७-३९ ॥

विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकान् । मरिचेन्द्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ ४० ॥

लवणान्यजमोदां च चूर्णितं कार्ष्णिकं पृथक् । तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मिता ॥ ४१ ॥

धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्धतुलां तथा । पक्त्वा मृद्वग्निना खादेद्भद्रोदुम्बरोपमान् ॥ ४२ ॥

गुडान् कृत्वा न चात्र स्याद्विहाराहारयन्त्रणा । मन्दसिन्धवं ज्वरं मूर्च्छां मूत्रकृच्छ्रमरोचकम् ॥ ४३ ॥

अस्त्रमं गात्रशूलं च कासं श्वासं भ्रमं क्षयम् । कुष्ठार्शःकामलमेहगुल्मोदरभगन्दरान् ॥ ४४ ॥

ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्युः पुंसवन्नाश्च ते । कल्याणका इति ख्याताः सर्वेष्वृतुषु योगिकाः ४५

इति कल्याणकगुडः ।

विडङ्ग्रेखादिना द्वितीयो मोदकः ॥ ४०-४५ ॥

व्योपत्वक्पत्रमुस्तैलाविडङ्गामलकाभ्याः ।

समभागा भिषग्दद्याद्विगुणं च सुकूलकम् ॥ ४६ ॥

त्रिवृतोऽष्टगुणं भागं शर्करायाश्च पञ्चगुणम् ।

चूर्णितं गुडिकाः कृत्वा क्षौद्रेण पलसंमिताः ॥ ४७ ॥

भक्षयेत् कल्पमुत्थाय शीतं चानु पिबेज्जलम् ।

मूत्रकृच्छ्रे ज्वरे वम्यां कासे श्वासे भ्रमे क्षये ॥ ४८ ॥

तापे पाण्डूमायेऽप्येवैशौ शस्ता निर्यन्त्रणाशिनः ।

योगः सर्वविषाणां च मृतः श्रेष्ठो विरेचने ॥ ४९ ॥

मूत्रजानां च रोगाणां विधिज्ञेनावधारितः ।

व्योपेखादिना तृतीयो मोदकः । अयं मोदकस्तन्त्रान्तरे “अभयाद्ये” इति ख्यातः । सुकूलकं दन्ती । अत्र सुकूलादीना-
मेकैकद्रव्यापेक्षया द्वैगुण्यादि भवति । मधु च तावन्मात्रं यावता

मोदको भवति । केचिदत्र व्योषादिमिलितचूर्णाद्व्याधीनां द्वैगुण्यं वदन्ति ॥ ४६-४९ ॥—

पथ्याधाज्युखबूकाणां प्रसृतौ द्वौ त्रिवृत्पलम् ॥ ५० ॥
दश तान्मोदकान् कुर्यादुदुम्बरफलोपमानम् ।

पथ्येखादिना चतुर्थः ॥ ५० ॥—

त्रिवृद्वैमवती श्यामा नीलिनी हस्तिपिप्पली ॥ ५१ ॥

समूला पिप्पली मुस्तमजमोदा दुरालभा ।

कार्ष्णिकं नागरपलं गुडस्य पलविंशतिम् ॥ ५२ ॥

चूर्णितं मोदकान् कुर्यादुदुम्बरफलोपमानम् ।

हिङ्गुसौवर्चलव्योषयवानां विडङ्गोरकैः ॥ ५३ ॥

वचाजगन्धात्रिफलाचव्यञ्जिकधान्यकैः ।

मोदकान् वेष्टयेच्चूर्णस्तान् सनुम्बुखदाडिमैः ॥ ५४ ॥

त्रिकवङ्गुणहृद्वस्तिकोष्ठार्शःग्रीहशूलिनाम् ।

हिक्काकासारचिश्वासकफोदावर्तिनां शुभाः ॥ ५५ ॥

त्रिवृद्वैमवतीयादिना पञ्चमो मोदकः पूर्यते । वेष्टयेदिति अवचूर्णयेत् ॥ ५१-५५ ॥

त्रिवृतां कौटजं बीजं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।

क्षौद्रद्राक्षरसोपेतं वर्णखेतद्विरेचनम् ॥ ५६ ॥

त्रिवृदुदुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम् ।

द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याहसात्तलं जलदात्यये ॥ ५७ ॥

त्रिवृतां चित्रकं पाठामजार्जी सरलं वचाम् ।

खर्णक्षीरीं च हेमन्ते पिष्ट्वा तूष्णाम्बुना पिबेत् ॥ ५८ ॥

शर्करा त्रिवृता तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।

त्रिवृत्रायन्तिहपुषाः सातलां कटुरोहिणीम् ॥ ५९ ॥

खर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेज्जलम् ।

एष सर्वतुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ॥ ६० ॥

त्रिवृच्छ्यामा दुरालम्भा वत्सकं हस्तिपिप्पली ।

नीलिनी त्रिफला मुस्तं कटुका च सुचूर्णितम् ६१

सर्पिर्मांसरसोष्णाम्बुयुक्तं पाणितलं ततः ।

पिबेत् सुखंतमं हेतद्रक्षणांमपि शक्यते ॥ ६२ ॥

ज्यूषणं त्रिफला हिङ्गु कार्ष्णिकं त्रिवृतापलम् ।

सौवर्चलाधैकर्षं च पलाधं चास्तुल्यवेतसात् ॥ ६३ ॥

तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मयेनालेन वा पिबेत् ।

गुल्मपार्श्वार्तिनुत्सिद्धं जीर्णं चाद्याद्रसौदनम् ॥ ६४ ॥

त्रिवृतां कौटजसिल्यादिना षड्विहितान् योगान् रक्षणां-
मपि शक्यते इत्यन्तेयाह । सातला चर्मकक्षा । जलदात्यये
शरदि । हेमन्ते यद्यपि प्रबलशीतवाते विरेचनं निषिद्धं,
तथाऽपि व्याधिविषयविहितं विरेचनमेतज्ज्ञेयम् । सर्वतुकोयोगो

१ “मेतच्छ्रेष्ठं विरेचनम्” इति पा० । २ “कासं” इति पा० ।

३ “मूलकान् समान्” । त्रिवृत्तुष्टगुणं भागं” इति पा० । ४ “श्रेष्ठं

विरेचनम्” इति पा० ।

१ “हिताः” इति पा० । २ “सम्पृद्धिकारसौद्रं” इति पा० ।

३ “हृषुषां समानां श्यामां द्रवन्तीं कटुरोहिणीम्” इति पा० ।

४ “पिबेदेतत्सर्वकालं” इति पा० ।

अनुक्तो ऋतौ वसन्तादौ च ज्ञेयौ । त्रिवृच्छयामेलादिकोऽपि सर्वर्तुको योगः । त्र्युषणमित्यादिष्वर्णयोगो द्वितीयः ५६-६४ ॥
त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं सतलां व्योषसैन्धवम् ।
कृत्वा चूर्णं तु सप्ताहं भाग्यमामलकीरसे ॥ ६५ ॥
तद्योज्यं तर्पणे यूषे पिशिते रागयुक्तिषु ।

त्रिवृतां त्रिफलामित्यादिकस्तर्पणयोगः । एवं सर्वर्तुकयोगेन समं द्वौ तर्पणयोगौ भवतः ॥ ६५ ॥—

तुल्याम्लं त्रिवृताकल्कसिद्धं गुल्महरं घृतम् ॥ ६६ ॥
श्यामात्रिवृतायोर्मूलं पचेदामलकैः सह ।
जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पिः पिबेन्नरः ॥ ६७ ॥
श्यामात्रिवृत्कषायेण सिद्धं सर्पिः पिबेत्तथा ।
साधितं वा पयस्ताभ्यां सुखं तेन विरिच्यते ॥ ६८ ॥

तुल्याम्लमित्येकं घृतं, श्यामेलादि द्वितीयं, श्यामात्रिवृत्कषायेणेत्यादि तृतीयम् । साधितं चेत्यादिना क्षीरयोगमेकमाह । घृतेन क्षीरेण च घृतेन क्षीरेण वैकेन मिलित्वा चत्वारो घृत-क्षीरैर्भवन्ति ॥ ६६-६८ ॥

त्रिवृत्सुष्टीस्तु सनखानद्यौ द्रोणेऽम्भसः पचेत् ।
पादशेषं कषायं तं पूतं गुडतुलायुतम् ॥ ६९ ॥
स्निग्धे स्थाप्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलचित्रकैः ।
प्रलिप्ते मधुना मासं जातं तन्मात्रया पिबेत् ॥ ७० ॥
श्रृङ्गीपाण्डुरोगार्थं गुल्मस्थययुनाशनम् ।
सुरां वा त्रिवृतायोगकिष्वां तत्काथसंयुताम् ॥ ७१ ॥

त्रिवृत्सुष्टीनित्यादिना प्रथमा सुरा, सुरां वेत्यादिना द्वितीया, एवं द्वौ सुरायोगौ भवतः । त्रिवृद्योगयुक्तं किष्वं यस्यां सा तथा ॥ ६९-७१ ॥

यवैः श्यामात्रिवृत्काथस्त्रैः कुल्माषमम्भसा ।
आसुतं षडहं प्लेहं जातं सौवीरकं पिबेत् ॥ ७२ ॥
शृङ्गान् वा सतुषाण्डुद्वान् यवांस्तच्चूर्णसंयुतान् ।
आसुतानमम्भसा तद्वत् पिबेज्जातं तुषोदकम् ॥ ७३ ॥

यवैरित्यादिना सौवीरकतुषोदके प्राह । एतौ द्वौ काजिक-योगौ । कुल्माष उल्लिख्यवपिष्टकम् । प्लेहं इति धान्यादि-राशौ । तच्चूर्णसंयुतानिति त्रिवृच्चूर्णसंयुतान् । तद्वदिति षडहं प्लेहं स्थितान् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

तथा मदनकल्पोक्तान् षाडवादीन् पृथग्दश ।
त्रिवृच्चूर्णेन संयोज्य विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ ७४ ॥

तथेत्यादिना षाडवादियोगान् दशाह । दश षाडवादयो “बद-रषाडवरगलेहमोदकोत्कारिकातर्पणशाकमांसरसयूषमद्यानां”
(क. अ. १) इति ग्रन्थेन मदनकल्पोक्ताः ॥ ७४ ॥

१ ‘निर्वृहेण तथोर्तुक्त्वा’ इति पा० । २ ‘जले द्रोणे त्रिवृत्सुष्टी-नद्यौ तु सनखान् पचेत्’ इति पा० । ३ ‘विधिना’ इति पा० । ४ ‘त्रिवृत्ताकिष्वां पिबेत्तत्काथसंयुतान्’ इति पा० । ५ ‘छुण्णान्’ इति पा० ।

भवतश्चात्र—

त्वक्शरारात्रातकदाडिमैला-

सितोपलमाक्षिकमातुलुङ्गैः ।

मद्यैस्तथाऽम्लैश्च मनोनुकूलै-

र्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥ ७५ ॥

शीताम्बुना पीतवतश्च तस्य

सिञ्चेन्मुखं छर्दिविघातहेतोः ।

हृद्यांश्च मृत्पुष्पफलप्रवाला-

नम्लं च दद्यादुपजिघ्र्णार्थम् ॥ ७६ ॥

संप्रति दशोत्तरं योगशतमभिधाय वान्तिनिरासार्थं कुलश-
येण समं विरेचनप्रयोगानाह—त्वक्शरैरेत्यादि ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

तत्र श्लोकाः—

एकोऽम्लादिभिरष्टौ च दश द्वौ सैन्धवादिभिः ।

मूत्रेऽष्टादश यंध्यां द्वौ जीवकादौ चतुर्दश ॥ ७७ ॥

क्षीरादौ सप्त लेहेऽष्टौ चत्वारः सितयाऽपि च ।

पानकादिषु पञ्चैव षडृतौ पञ्च मोदकाः ॥ ७८ ॥

चत्वारश्च घृते क्षीरे द्वौ चूर्णं तर्पणे तथा ।

द्वौ मद्ये काजिके द्वौ च दशान्ये षाडवादिषु ॥ ७९ ॥

श्यामायात्रिवृतायाश्च कल्पेऽसिन् समुदाहृतम् ।

शतं दशोत्तरं सिद्धं योगानां परमर्षिणा ॥ ८० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते

दृढबलसंपुरिते कल्पस्थाने श्यामात्रिवृ-

त्कल्पो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

एकोऽम्लादिभिरित्यादिसंग्रहो व्युत्पत्त्यर्थः । यथ्यां द्वाविति ‘यथ्याहं विधिना’ इति जीवकादाविकः, मधुकेत्यादिना चापरः ॥ ७७-८० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामयुर्वेददीपिकायां चर-

कतापर्यटीकायां कल्पस्थाने श्यामात्रिवृत्कल्पो

नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातश्चतुरङ्गलकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

श्यामात्रिवृत्कल्पानन्तरं मृदुविरेचनत्वाम्नाच्चतुरङ्गल-
कलोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

आरग्वधो राजवृद्धः शम्पाकश्चतुरङ्गलः ।

प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः ॥ ३ ॥

व्यवहारार्थं पर्यायानाह—आरग्वध इत्यादि ॥ ३ ॥

१ ‘यथ्या’ इति पा० ।

ज्वरहृद्रोगवातासृग्गुदावर्तादितोगिषु ।
राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ ४ ॥
बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
योष्यो मृद्वनपायित्वाद्दिशेषाच्चतुरङ्गुलः ॥ ५ ॥

अधिकं पथ्य इति ज्वरादिषु विशेषेण विरेचनप्रयोगे
हितः ॥ ४ ॥ ५ ॥

फलकाले फलं तस्य ग्राह्यं परिणतं च यत् ।
तेषां गुणवतां भौरं सिकतासु निधापयेत् ॥ ६ ॥
सप्तरात्रात् समुद्भूत्य शोषयेदातपे भिषक् ।
ततो मज्जानमुद्भूत्य शुचौ भाण्डे निधापयेत् ॥ ७ ॥
फलकाले इति उचितफलकाले । तेषामिति फलानाम् ।
भारमिति भूरिद्रव्योपलक्षणम् । मज्जानमिति फलमज्जानम्
॥ ६ ॥ ७ ॥

द्राक्षारसयुतं दद्याद्वाहोदावर्तपीडिते ।
चतुर्वर्षमुखे बाले यावद्वादशवार्षिके ॥ ८ ॥
चतुरङ्गुलमज्जस्तु प्रसृतं वाऽथवाऽञ्जलिम् ।

द्राक्षेलादिः प्रथमो योगः । चतुर्वर्षमुखे बाले यावद्वादश-
वार्षिके इत्यनेनास्य प्रयोगस्य चतुर्वर्षादवर्गार्थं च द्वादशवार्षा-
दव्यस्यतया यौगिकत्वं निषेधयति ॥ ८ ॥—

सुरामण्डने संयुक्तमथवा कोलसीधुना ॥ ९ ॥
दधिमण्डने वा युक्तं रसेनामलकस्य वा ।
कृत्वा शीतकषायं तं पिबेत् सौवीरकेण वा ॥ १० ॥

सुरामण्डनेति द्वितीयः । अथवा कोलसीधुनेति तृतीयः ।
कोलकृतः सीधुः कोलसीधुः । सौवीरकेण वेत्यन्तेन योगत्रय-
मपरं व्यक्तम् ॥ ९ ॥ १० ॥

त्रिवृत्तो वा कषायेण मज्जः कल्कं तथा पिबेत् ।
तथा तिल्वकषायेण लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥ ११ ॥

त्रिवृत्तो वा कषायेण मज्जः कल्कं तथा पिबेदिति सप्तमः ।
तथेलादिनाऽष्टमः । एतत्कल्ककषाययोर्द्वयं जतूकर्णस्युक्त-
मेव—“त्रिवृद्विल्वकषायार्भ्यां ससौद्रलवणौ द्वौ” इति । तेनात्र
पाठान्तरं न प्रमाणम् । संग्रहे च कथियति—“कषाये च त्रिवृत्तो
तिल्वकस्य च” इति ॥ ११ ॥

कषायेणथवा तस्य त्रिवृच्चूर्णं गुडान्वितम् ।
साधयित्वा शनैर्लेहं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥ १२ ॥
कषायेणैलादिको लेहो नवमः ॥ १२ ॥

चतुरङ्गुलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियाकृतम् ।
मज्जः कल्केन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत् ॥ १३ ॥

१ ‘देवः’ इति पा० । २ ‘रेचनायै’ परिणतं फलं तस्याहरेद्रुधः’
इति पा० । ३ ‘जातं’ इति, ‘सारं’ इति च पा० । ४ ‘सम्यक्’
इति पा० । ५ ‘वा’ इति पा० । ६ ‘त्रिवृन्मज्जोत्तथा कल्कं तत्क-
षायेण वा पिबेत्’ इति पा० । ७ ‘कषाये, योगद्रव्यम्’ इति पा० ।

चतुरङ्गुलेलादिना प्रथमं घृतम् । मज्ज इति चतुरङ्गुल-
मज्जः ॥ १३ ॥

तदेव दशमूलस्य कुलस्थानां यवस्य च ।
कषाये साधितं सर्पिः कल्कैः श्यामादिभिः पिबेत् ॥

तदेवेलादिना च द्वितीयं घृतम् । श्यामादिभिरेति मदन-
कल्पपठितैरैवभिः ‘श्यामात्रिवृदन्ती०’ (क. अ. १) इत्या-
दिभिः ॥ १४ ॥

दन्तीकायेऽञ्जलिं मज्जः शम्पाकस्य गुडस्य च ।
दत्त्वा मासार्धमासस्थमरिष्टं पाययेत् च ॥ १५ ॥

दन्तीलादिनाऽरिष्टयोगमाह । गुडस्य चाञ्जलिमिति संबन्धः ।
मासार्धमासस्थमिति सार्धमासस्थम् ॥ १५ ॥

यस्य यत् पानमर्भं च हृद्यं स्वाहृद्यं वा कटु ।
लवणं वा भवेत्तेन युक्तं दद्याद्विरेचनम् ॥ १६ ॥

यस्य यदिलादिनाऽनुक्तमपरपरसाधनं विधत्ते । हृद्येन हि
विरेचनयोगस्य त्रियता स्यात् । पानमर्भं चेति हृद्यमिलादिभिः
प्रलेकं संबध्यते ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकाः—

द्राक्षारसे सुरासीध्वोर्दधि चामलकीरसे ।
सौवीरके कषाये च त्रिवृत्तो तिल्वकस्यै च ॥ १७ ॥
लेहेऽरिष्टे घृते द्वे च योगा द्वादश कीर्तिताः ।
चतुरङ्गुलकल्पेऽस्मिन् सुकुमाराः सुखोदयाः ॥ १८ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तन्ने चरकप्रतिस्फुटेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने चतुरङ्गुलकल्पो
नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

द्राक्षेलादिसंग्रहो व्यक्तः ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां
चरकतात्पर्यदीपायां कल्पस्थाने चतुरङ्गुल-
कल्पो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातस्तिल्वककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

चतुरङ्गुलवतिल्वकस्यानपायित्वाचतुरङ्गुलकल्पानन्तरं तिल्व-
ककल्पोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

तिल्वकस्तु मतो लोभो बृहत्पत्रस्तिरीटकः ।
तस्य मूलत्वचं शुष्कामतर्बलकवर्जिताम् ॥ ३ ॥

चूर्णयेत्तु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ श्रोतयेत्ततः ।
लोघस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ ४ ॥

१ ‘पाययेद्विषक्’ इति पा० । २ ‘पानमर्भं च’ इति पा० ।

३ ‘सौवीरकेऽत्र त्रिवृत्तः कषाये तिल्वकस्य च’ इति, ‘सौवीरके
कषायार्भ्यां तिल्वशम्पाकयोत्तथा’ इति च पा० ।

भागं तं दशमूलस्य पुनः काथेन भावयेत् ।
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

अन्तर्वेकलवर्जितामिति तिल्वकस्यान्तर्वेकलं कठिनं भवति,
तदर्थं तद्वर्जम् । श्रोतयेदिति वचनेन षड्गुणद्रवणैकविंशति-
वारान् स्नावयेदिति हेनं, मदनफलकल्पे एवंभूतस्यैव स्नावणस्य
दृष्टत्वात् । भावनाविधिश्च निरन्तरं व्याकृत एव ॥ ३-५ ॥

दधितकसुरामण्डमूर्ध्वैर्दरसीधुना ।
रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ ६ ॥

दधिमण्डेयादिना पिबेदित्यन्तेन पञ्च योगाः ॥ ६ ॥
मेषशृङ्गाभयाकृष्णाचित्रकैः सलिले शृते ।
मरुजान् सुनुयात्तच्च जातं सौवीरकं यदा ॥ ७ ॥
भवेदञ्जलिना तस्य लोभ्रकल्कं पिबेत् सदा ।

मेषशृङ्गीत्यादिना विशिष्टसौवीरकेण योग एकः । मरुजा
मुष्टयवाः ॥ ७ ॥—

सुरां लोभ्रकषायेण जातां पक्षस्थितां पिबेत् ॥ ८ ॥
दन्तीचित्रकयोर्द्रोणे सलिलस्याढकं पृथक् ।
समुत्काथ्य गुडसैकां तुलां लोभ्रस्य चाञ्जलिम् ॥ ९ ॥
आवपेत्तत् परं पक्षान्मर्दपानां विरेचनम् ।

सुरामित्यादिना सुरायोगमाह । दन्तीत्यादिनैकमरिष्ट-
योगमाह । दन्तीचित्रकयोरारढकं पृथक् सलिलद्रोणे पचेत् ।
तिल्वकचूर्णमावापः ॥ ८ ॥ ९ ॥—

कम्पिल्लकषायेण दशकृत्वः सुभाविताम् ॥ १० ॥
मात्रां कम्पिल्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत् ।

कम्पिल्लकेत्यादिना कम्पिल्लकयोगमाह । कम्पिल्लकः गुण्डा-
रोचनिका । मात्रामिति तिल्वकचूर्णमात्राम् ॥ १० ॥—

चतुरङ्गुलकल्पेन लेहोऽन्यः कार्य एव च ॥ ११ ॥
त्रिफलायाः कषायेण सप्तर्षिर्मुष्पाणितः ।
लोभ्रचूर्णयुतः सिद्धो लेहः श्रेष्ठो विरेचने ॥ १२ ॥
तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ।
सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठो विरेचने ॥ १३ ॥

चतुरङ्गुलेत्यादिना प्रथमो लेहः । चतुरङ्गुलकल्पेनैतं “कषा-
येणाथवा तस्य” (क. स्था. अ. ८) इत्यादिनोक्तविधानेन ।
तेनात्र तिल्वककाथेन गुण्डान्वितत्रिवृषूष्णं पक्त्वा लेहः कर्तव्यः ।
त्रिफलाया इत्यादिना द्वितीयो लेहः । तिल्वकसेत्यादिना
तृतीयः ॥ ११-१३ ॥

अष्टाष्टौ त्रिवृतादीनां मुष्टीस्तु सनखान् पृथक् ।
द्रोणेऽपां साधयेत् पादशेषे प्रस्थं घृतात् पचेत् १४
पिष्टैस्तैरेव विस्वांशैः समुत्रलवणैरथ ।
ततो मात्रां पिबेत् काले श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥ १५ ॥

१ ‘कषाये भावितं पुनः’ इति पा० । २ ‘स्निग्धस्निग्धे प्रदाप-
येत्’ इति पा० । ३ ‘दधिमण्डसुरामण्ड’ इति पा० । ४ ‘मध-
पानादि’ इति पा० । ५ ‘तिल्वकस्य कषायेण’ इति पा० । ६-७
‘श्रेष्ठं विरेचनम्’ इति पा० ।

लोभ्रकल्केन सूत्रामलवणैश्च पचेद्भूतम् ।
चतुरङ्गुलकल्पेन सर्पिणी द्वे च साधयेत् ॥ १६ ॥

अष्टाष्टौमित्यादिना प्रथमं घृतम् । सनखानिति विद्यमान-
नखान् । अत्र त्रिवृदादिदृष्टीतलोभ्रस्य प्रधानत्वाद्भिगुणो भागो
भवति । उक्तं हि जतुकर्णे—“त्रिवृदादिभिगुणो लोभ्रकायः”
इति । समभागत्वे तु लोभ्रप्रयोगवत्स्य केन विशेषः स्यात्,
तस्माद् यथाव्याख्यातमेव सांधु । लवणमप्यत्र पलांशमेव ।
लोभ्रेत्यादि द्वितीयं घृतम् । चतुरङ्गुलेत्यादिना घृतद्वयमतिदि-
श्यते । एवं घृतेन चत्वारो योगा भवन्ति । चतुरङ्गुलघृते च
“चतुरङ्गुलसिद्धात्” (क. स्था. अ. ८) इत्यादिना, तथा “तदेव
दशमूलस्य” (क. स्था. अ. ८) इत्यादिना प्रोक्ते हेतव्ये; तथा
च चतुरङ्गुलकल्पेन लोभ्रादिना द्वे लोभ्रघृते भवतः ॥ १४-१६ ॥

तत्र श्लोकौ—

पञ्च दध्यादिभिस्त्वेका सुरा सौवीरकेण च ।
एकोऽष्टिस्तथा योग एकः कम्पिल्लकेन च ॥ १७ ॥
लेहाख्यो घृतेनापि चत्वारः संप्रकीर्तिताः ।
योगास्ते लोभ्रमूलानां कल्पे षोडश दर्शिताः ॥ १८ ॥
इत्यग्निवेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूरिते कल्पस्थाने तिल्वककल्पो
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

पञ्च दध्यादिभिरित्यादिसंग्रहो व्यक्तः ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामाधुनैर्ददीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने तिल्वककल्पो
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः सुधाकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

षोडशसंख्यप्रयोगाभिधायकतिल्वककल्पानन्तरं यथाह-
ममधिकसंख्याप्रयोगाभिधानकमार्द्धशतियोगाभिधायकसुधाक-
ल्पोऽभिधीयते; इतश्चानन्तरमतिरिक्तसंख्याभिधानकमेवैव
ऊनचत्वारिंशत्प्रयोगाभिधायकसप्तलाशङ्किनीकल्पोऽभिधास्यते
॥ १ ॥ २ ॥

विरेचनानां सर्वेषां सुधा तीक्ष्णतमा मता ।
सङ्घातं हि भिनत्त्याशु दोषाणां कष्टविभ्रमा ॥ ३ ॥
तस्मान्नैषा मृदौ कोष्ठे प्रयोक्तव्या कदाचन ।
न दोषनिचये चाल्पे सति मार्गपरिक्रमे ॥ ४ ॥

विरेचनानामिति विरेचनद्रव्याणाम् । कष्टविभ्रमेति दुःखसा-
ध्यविभ्रमजनिका । तस्मादिति अतितीक्ष्णत्वात् कष्टविभ्रम-

१ ‘त्रिवृतादिदृष्टीते’ लोभ्रे लोभ्रस्य प्रधानत्वात् इति पा० ।
२ ‘चान्यपरिक्रमे’ इति पा० ।

त्वाच्च । सति मार्गपरिक्रम इति उपक्रममार्गान्तरे सति न सुधा प्रयोक्तव्या, तेन गत्यन्तरासंभव एव सुधा प्रयोक्तव्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

पाण्डुरोगोदरे गुम्मे कुष्ठे दूषीविषादिते ।

श्वयथौ मधुमेहे च दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ ५ ॥

रोगैरेवंविधेप्रसंज्ञात्वा सप्राणमातुरम् ।

प्रयोजयेन्महावृक्षं सम्यक् स ह्यवचारितः ॥ ६ ॥

सद्यो हरति दोषाणां महान्तमपि संचयम् ।

पाण्डुरोगेलादी मधुमेहशब्देन प्रमेहा एवोच्यन्ते; विशिष्टसु वातिकमधुमेहोऽसाध्य एव, तेन तं प्रति विरेचनोपदेशोऽनर्थक एव स्यात्; मधुमेहशब्दश्च यथा प्रमेहमात्र एव वर्तते तत् प्रतिपादितमेव प्रमेहचिकित्सिते । दोषवृद्ध्या विभ्रान्तं चेतो यस्मिन् तस्मिन् दोषविभ्रान्तचेतसि उन्मादे । सप्राणमिति बलवन्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥—

द्विविधः स मतोऽल्पैश्च बहुभिश्चैव कण्टकैः ॥ ७ ॥

सुतीक्ष्णैः कण्टकैरल्पैः प्रचरो बहुकण्टकः ।

स नास्त्रा सुगुडा नन्दा सुधा निक्षिपप्रकः ॥ ८ ॥

दौ विपाट्याहरेत् क्षीरं शल्येण मतिमान् भिषक् ।

द्विवर्षं वा त्रिवर्षं वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥ ९ ॥

प्रचरो बहुकण्टक इति अनतितीक्ष्णतयाऽल्पकण्टकमहाशुद्धतः श्रेष्ठ इत्यर्थः । ताविति खल्वकण्टकबहुकण्टकौ महावृक्षौ । यद्यपि मदनकल्पे “शरदि त्वक्कन्दक्षीराणि” (क. स्था. अ. १) इत्युक्तं, तथाऽपि सुधैर्या अत्र शिशिरान्ते क्षीरग्रहणमपवादरूपं हेयम् । शिशिरस्य शेषा दिवसाः शिशिरान्ताः ॥ ७-९ ॥

बिल्वादीनां बृहत्या वा कण्टकार्यास्तथैकशः ।

कषायेण समांशं तं कृत्वाऽङ्गारेषु शोषयेत् ॥ १० ॥

ततः कोलसमां मात्रां पिबेत् सौवीरकेण वा ।

तुषोदकैर्न कोलानां रसेनामलकस्य वा ॥ ११ ॥

सुरया दधिमण्डेन मातुलुङ्गरसेन वा ।

बिल्वादीनामिति बिल्वाद्विपश्चमूलस्य । अङ्गारेषु शोषयेदिति अङ्गारपरिस्थितपात्रस्थं तत् सुधाक्षीरं बिल्वादीनामन्यतमस्य कषायेण समानं शोषणेन कठिणं कुर्यात्; ततः कोलमात्रा गुटिकाः कार्याः; ततः सौवीरकादीनामन्यतमेन पातव्या । एवं सौवीरकादिभेदात् सप्त योगा भवन्ति; तथाऽत्र बिल्वादिकषायस्य भेदेन भेदो न विवक्षितः ॥ १० ॥ ११ ॥—

सातलां काञ्चनक्षीरीं श्यामादीनि कटुत्रिर्कम् ॥ १२ ॥

१ ‘मुदति’ इति पा० । २ ‘तं’ इति पा० । ३ ‘सुधां प्राप्य’ इति पा० । ४ ‘कोलप्रमाणां गुटिकां पिबेत् सौवीरकेण ताम्’ इति पा० । ५ ‘कलत्रिकम्’ इति पा० ।

यथोपपत्तिं सप्ताहं सुधाक्षीरेण भावयेत् ।

कोलमात्रां घृतेनातः पिबेन्मांसरसेन वा ॥ १३ ॥

सातलामिलादिना वातसाधनघृतमांसरसभेदाद्योगद्वयमाह । सातला चर्मकशा । श्यामादिग्रहणेनैव सातलायामपि लघ्वायां पृथक् सातलामिधानमेकयाऽपि सातलाया कृतसुधाद्योगस्य प्राधान्यख्यापनार्थम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

ज्यूषणं त्रिफलां दन्तीं चित्रकं त्रिवृतां तथा ।

सुकक्षीरभावितां सम्यग्विदध्याहुडपानकम् ॥ १४ ॥

ज्यूषणमिलादिना पानकयोगमाह । गुडपानकमिति गुडसंस्कृतपानकम् ॥ १४ ॥

त्रिवृतारग्वधं दन्तीं शङ्खिनीं सप्तलां समम् ।

गोमूत्रे रजनीं कृत्वा शोणयेदातपे ततः ॥ १५ ॥

सप्ताहं भावयित्वैवं सुकक्षीरेणापरं पुनः ।

सप्ताहं भावयेच्छुष्कं ततस्तेनापि भावितम् ॥ १६ ॥

गन्धमाह्वयं तदौघ्राय प्रावृत्य पटमेव च ।

सुखमाशु विरिचयन्ते मुकुटोष्ठा नराधिपाः ॥ १७ ॥

त्रिवृतेलादिना प्रेययोगमाह । गोमूत्रे रजनीं कृत्वेति रजनीं व्याप्य गोमूत्रे स्थापयित्वा । पटमेवेति यथोक्तविधिभावितां पटमावृत्त्येत्यर्थः ॥ १५-१७ ॥

श्यामात्रिवृत्कषायेण सुकक्षीरघृतफाणितैः ।

लेहं पैकवा विरेकाय लेहयेन्मात्रया नरम् ॥ १८ ॥

श्यामेलादिना लेहयोगमाह । मात्रयेति अनपायिमात्रया ॥ १८ ॥

पाययेत् सुधाक्षीरं यूपैर्मांसरसैर्घृतैः ।

पाययेदिलादिना पृथग्यूपैर्मांसरसघृतैर्योगत्रयमाह ।—

भाविताञ्जुष्कमत्स्यान् वा मांसं वा भक्षयेन्नरः १९

भावितानिलादिना शुष्कमत्स्यमांसयोगवाह ॥ १९ ॥

क्षीरेणामलकैः सर्पिश्चतुरङ्गलघृतं पचेत् ।

सुरां वा कारयेत् क्षीरे घृतं वा पूर्ववत् पचेत् ॥ २० ॥

क्षीरेणेत्यादिना एकं घृतम् । घृतं वेत्यादिना एकं वक्ष्यति । आमलकैश्चतुरङ्गलघृतं वचनादामलकरसयुक्तं यच्चतुरङ्गलकल्पे “चतुरङ्गलसिद्धाद्वा” (क. स्था. अ. ८) इत्यादिनोक्तं तस्य विधानमतिदिशति । सुरां वा कारयेत् क्षीरे इति सुकक्षीरभावितामिलादिविधिना सुरां कुर्यात् । घृतं वा पूर्ववत् पचेदित्यत्र पूर्ववदित्यनेन तिल्वकल्पे पूर्वं यत् “लोप्रकलेन” (क. स्था. अ. ९) इत्यादिग्रन्थविहितं, तद्विधिरेव प्रत्यासज्जनादतिदिश्यते ॥ २० ॥

तत्र श्लोकौ—

सौवीरकादिभिः सप्त सर्पिषा च रसेन च ।

पानकं त्रेयलेहौ च योगा यूपैर्मांसरसैः ॥ २१ ॥

१ ‘निशि स्थितं गवां मूत्रे’ इति पा० । २ ‘समाधाय’ इति पा० । ३ ‘कृत्वा’ इति पा० ।

द्वौ शुक्लमत्स्यमांसाभ्यां सुरैका द्वे च सर्पिणी ।
महावृक्षस्य योगास्ते विंशतिः समुदाहृताः ॥ २२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
हृदबलसंपूरिते कल्पस्थाने सुधाकल्पो
नाम दशमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

सौवीरकेत्यादिः संग्रहो व्याकृत एव ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामागुर्वेदीपिकायां
चरकतात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने सुधाकल्पो
नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः सप्तलाशङ्खिनीकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सप्तला चर्मसाह्व च बहुकेनरसा च सा ।

शङ्खिनी तिलकला चैवं यवतिकाऽक्षि(क्ष)पीडकः ३

पूर्वाध्यायोक्तसंबन्धादेव सप्तलाशङ्खिनीकल्पोऽभिधीयते ।

इह चाध्याये ये योगा अभिधीयन्ते ते सप्तला वा शङ्खिण्या
वा उभाभ्यां वा संपाद्यन्ते श्यामात्रिष्टयोगवत् ॥ १-३ ॥

ते गुल्मगरहद्रोगकुष्ठशोफोदरादिषु ।

विकासीतीक्ष्णरूक्षत्वाद्योग्ये श्लेष्माधिकेषु तु ॥४॥

नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शङ्खिण्या निस्तुपीकृतम् ।

सप्तलायाश्च मूलानि गृहीत्वा भाजने क्षिपेत् ॥ ५ ॥

ते गुल्मेत्यादि । ते सप्तलाशङ्खिन्यौ ॥ ४ ॥ ५ ॥

अक्षमात्रं तयोः पिण्डं प्रसञ्चालवर्णायुतम् ।

हृद्रोगे कफवैतोत्ये गुल्मे चैव प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥

प्रियालपीलुकर्कण्डुकोलाप्रातकदाडिमैः ।

द्राक्षापनसखर्जूरवदराम्लपरूषकैः ॥ ७ ॥

मैरेये दधिमण्डेऽग्ले सौवीरकतुषोदके ।

सीधौ चान्येष कल्पः स्यात् सुखं शीघ्रविरचनः ॥८॥

अक्षमात्रमिल्यादिना कल्कस्य प्रसञ्चालवर्णयुक्तस्य प्रियाल-

दिकषायेषु षोडशयोगा भवन्ति । अत्र यद्यपि मैरेयैक्षवौ न

कषायौ तथाऽपि बहुकषायान्तर्गतत्वात् कषायवेव वक्तव्यौ,

संग्रहे 'कषाया दश पद' इत्यनेन व्यपदिष्टौ । कषायशब्देन

कल्ककषायोऽभिप्रेतः । कर्कण्डूकोलवदरशब्देन त्रिप्रकारवदर-

ग्रहणम् ॥ ६-८ ॥

तैलं विदारिगन्धायैः पयसि कथिते पचेत् ।

सप्तलाशङ्खिनीकल्के त्रिवृच्छ्यामार्धभागिके ॥ ९ ॥

दधिमण्डेन सन्नीय सिद्धं तत् पाययेत् च ।

शङ्खिनीचूर्णभागौ द्वौ तिलचूर्णस्य चापरः ॥ १० ॥

१ 'तिलका देया' इति, 'तिलकाला च' इति च पा० । २ 'हृद्रो-

गकफनातै' इति पा० । ३ 'नीलीचूर्णस्य चापरः' इति पा० ।

हरीतकीकषायेण तैलं तत्पीडितं पिबेत् ।

अतसीसर्पपैरण्डकरञ्जेष्वेव संविधिः ॥ ११ ॥

तैलमिल्यादिना प्रथमतस्तैलयोगः । त्रिवृच्छ्यामार्धभागिके

इति सप्तलाशङ्खिनीकल्कयोर्धर्धभागेन त्रिवृच्छ्यामार्धभागिको

देयः । शङ्खिनीत्यादिना पञ्चतैलयोगानाह, एवं षट्तैलयोगा

भवन्ति । तैलं तत्पीडितमिति शङ्खिनीचूर्णं तिलचूर्णं च हरीत-

कीकषायेण संधाय पीडितं तत् तैलं पिबेदिति । अतस्यादिव्येष

संविधिरिति वचनेन तिलस्थानेऽतस्सारीनां प्रयोगं विधत्ते

॥ ९-११ ॥

शङ्खिनीसप्तलासिद्धात् क्षीराद्यदुदियादुतम् ।

कल्कभागे तयोरेव त्रिवृच्छ्यामार्धसंयुते ॥ १२ ॥

क्षीरेणालोड्य संपेकं पिबेच्च विरेचनम् ।

दन्तीद्रवन्त्योः कल्पोऽयमजशृङ्गाजगन्धयोः ॥ १३ ॥

क्षीरिण्या नीलिकायैश्च तथैव च करञ्जयोः ।

मसूरविदलायाश्च प्रत्यकूपर्ण्यास्तथैव च ॥ १४ ॥

द्विवर्गाधौशकल्केन तद्वत् साध्यं घृतं पुनः ।

शङ्खिनीसप्तलाधानीकषाये साधयेदुतम् ॥ १५ ॥

त्रिवृत्कल्पेन सर्पिश्च त्रयो लेहाश्च लोभ्रवत् ।

सुराकम्पिल्लयोर्योगः कार्यो लोभ्रवदेव च ॥ १६ ॥

शङ्खिनीसप्तलेत्यादि प्रथमं घृतम् । दन्तीद्रवन्त्योरिल्यादिना

द्विद्विद्रव्यकल्केन सप्तलाशङ्खिनीकल्काधौ पूर्वघृतवत्पाकाच्च

पञ्चघृतयोगा अपरे । द्रवन्ती दन्तीभेदः । अजशृङ्गा विषाणिका ।

क्षीरिणी दुग्धिका । मसूरविदला श्यामलता । प्रत्यकूपर्णां मूषि-

कपर्णां । द्विवर्गाधौशकल्केनेति दन्त्यादिद्विवर्गाशङ्खिनीसप्तला-

धर्धभागिकेन कल्केन । शङ्खिनीत्यादिना सप्तमं घृतं, त्रिवृत्क-

ल्केनेत्याद्यष्टमं घृतम् । अत्र त्वधिकृतत्वात् सप्तलाशङ्खिन्योर्द्वि-

गुणः कषायो विधीयते । लोभ्रवदिति लोभ्रकल्पवत् ; लोभ्र-

कल्पे यथा त्रयो लेहाः "चतुरङ्गलकल्पेन" (क. अ. ९) इत्या-

दिनोक्ताः, तेन लोभ्रस्थाने सप्तलाशङ्खिनीयोगः कर्तव्यः । तथा

सुरायोगः कम्पिल्लयोगश्च लोभ्रवदिति अत्रापि लोभ्रस्थाने सप्त-

लाशङ्खिनीप्रक्षेपः कर्तव्यः ॥ १२-१६ ॥

दन्तीद्रवन्त्योः कल्पेन सौवीरकतुषोदके ।

अजगन्धाजशृङ्गयोश्च तद्वत् स्यातां विरेचने ॥ १७ ॥

दन्तीद्रवन्त्योरिल्यादिना संधानचतुष्टयमाह । एतत् संधानच-

तुष्टयं पूर्वसुरायोगेन समं 'पञ्च मये' इति वचनेन संग्रहशब्दितं,

सौवीरकादीनां च मयशब्देनाभिधानमिहास्तत्त्वसामान्याजङ्हे-

यम् । दन्तीद्रवन्त्योः कल्पेनेति अनागतविक्षेपेन दन्तीद्रवन्ती-

कल्पे सौवीरकतुषोदके ये वक्तव्ये तद्विधानमिहाप्यतिदिशति ।

तत्र "अजगन्धाकषायेण सौवीरकतुषोदके" (क. स्या. अ. १२)

१ 'सन्नीय' इति पा० । २ 'विषचेत्' इति पा० । ३ 'स्यात्'

क्षीरिणीनीलिकयोः' इति पा० । ४ 'चापरं द्रवन्त्यो' इति पा० ।

५ 'पूर्ववत्' इति पा० । ६ 'कार्ये स्यातां' इति पा० ।

इति वक्तव्यं, तेनेहाप्यजगन्धाकषाययुक्तसत्तलाशङ्किन्योः सौवीर-
रक्तुपोदके कर्तव्ये । अत्र “तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषाये साज-
गन्धयोः । गोडः क्षायोऽजशृङ्गा च स वै सुखविरचनः”
(क. अ. १२) इत्यनेनोक्तस्य गोडारिष्टस्य दन्तीद्रवन्तीकल्पो-
क्तस्य विधानमतिदिशति ॥ १७ ॥

तत्र श्लोकौ—

कषाया दश षट् चैव षट् तैलेऽष्टौ च सर्पिणि ।
पञ्च मये त्रयो लेहा योगः कम्पिल्लके तथा ॥ १८ ॥
सत्तलाशङ्किनीभ्यां ते त्रिशदुक्ता नवाधिकाः ।
योगाः सिद्धाः समस्ताभ्यामेकदशोऽपि च ते हिताः
इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने सप्त-
लाशङ्किनीकल्पो नामैका-
दशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

कषाया इत्यादिसंग्रहो व्याकृतः ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां
चरकतार्यर्यदीक्षायां कल्पस्थाने सत्तलाशङ्किनी-
कल्पो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दन्तीद्रवन्तीकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पारिशेष्यात् दन्तीद्रवन्तीकल्पोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलकः ।
द्रवन्ती नामतश्चित्रा न्यग्रोधी मूषिकाह्वया ॥ ३ ॥
(तथा मूषिकपर्णी चाप्युपचित्रा च शम्बरी ।
प्रत्यङ्ग्रेणी सुतश्रेणी दन्ती र(च)ण्डा च कीर्तिताः॥)

तयोः पर्यायानाह—दन्तीत्यादि ॥ ३ ॥

तयोर्मूलानि संगृह्य स्थिराणि बहलानि च ।
हस्तिदन्तप्रकाराणि श्यावताम्राणि बुद्धिमान् ॥ ४ ॥

स्थिराणीति सारभूतानि । बहलानीति घनत्वकानि । हस्ति-
दन्तप्रकाराणीति अन्तपूर्वोपनितानि । श्यावताम्राणीति यथाक-
मेण दन्त्याः श्यावानि, द्रवन्त्यास्ताम्राणि ॥ ४ ॥

पिप्पलीमधुलिप्तानि खेदयेन्मुक्तुशान्तरे ।
शोषयेदातपेऽथ्यकौ हतो शेषां विकाशिताम् ॥ ५ ॥

खेदयेन्मुक्तुशान्तर इति पिप्पलीमधुकलकाभ्यां परिलिप्य
कुशैः परिवेष्ट्य ततो मृदाबलिप्तानि खेदयेत् । अग्निसेदातप-
शोषणफलमाह—अथ्यकौ हतो शेषां विकाशितामिति ।—
एषां दन्तीद्रवन्तीमूलानां विकाशितालक्षणं गुणं खेदोपशोषण-

१ अथ श्लोकः कश्चित्सुक्तकेन प्रक्यते । २ शोषयेदातपेऽथ्यकौ
इति पा० ।

भ्यामभ्यर्च्यकौ हतः; तेन नातिदोषाणि दन्तीद्रवन्तीमूलानि स्यु-
रिति भावः ॥ ५ ॥

तीक्ष्णोष्णान्याशुकारीणि विकाशीनि गुरुणि च ।
विलाययन्ति दोषौ द्वौ मारुतं कोपयन्ति च ॥ ६ ॥

तीक्ष्णोष्णानिख्यादिना तेषां गुणकथनम् । दोषौ द्वाविति
पित्तश्लेष्माणौ ॥ ६ ॥

दधितकसुरामण्डैः पिण्डमक्षसमं तयोः ।
प्रियालकोलबदरपीलुश्रीधुभिरेव च ॥ ७ ॥
पिबेद्दुल्होदरी दोषैरभिविन्नश्च यो नरः ।
गोमृगाजरसैः पाण्डुः कृमिकोष्ठी भगन्दरी ॥ ८ ॥

तयोः कल्के कषाये च दशमूलरसायुते ।
कंश्चालजीविसर्पेषु दाहे च विपचेद्भुतम् ॥ ९ ॥

तैलं मेहे च गुल्मे च सोदावर्तं कफानिले ।
चतुःश्लेहं शकृच्छुक्रवातसङ्गानिलार्तिषु ॥ १० ॥

रसे दन्त्यजशृङ्गयोश्च गुडक्षौद्रघृतान्वितः ।
लेहः सिद्धो विरेकायै दाहसंतापमेहनुत् ॥ ११ ॥

वाततर्पणं पृथगे पैते स्यात् स एवाजगन्धया ।
दन्तीद्रवन्त्योर्मूलानि पचेद्दामलकीरसे ॥ १२ ॥

त्रीस्तु तस्य कषायस्य भागौ द्वौ फाणितस्य च ।
तसे सर्पिणि तैले वा भर्जयेत्तत्र चावपेत् ॥ १३ ॥

कल्कं दन्तीद्रवन्त्योश्च श्यामादीनां च भागशः ।
तत्सिद्धं प्राशयेद्द्वेहं सुखं तेन विरिच्यते ॥ १४ ॥

दधीत्यादिना सप्तभिर्द्रव्यैः सप्तप्रयोगानाह । श्रीधुशब्दः
प्रियालादिभिश्चतुर्भिः पृथक् संबध्यते । अभिविन्न इति

आक्रान्तः । गोमृगाजरसैरित्यत्रापि ‘पिण्डमक्षसमं तयोः’ इत्य-
नुवर्तते । अत्रापि गवादिरसैर्निमित्तयः प्रयोगा भवन्ति । तयो-

रित्यादिना त्रीन् श्लेहयोगानाह । अनयोः कल्ककषायेण दशमू-
लरसतुल्यभागेन घृतं पचेद्विस्पर्षादिषु, तैलं तु पूर्ववन्मेहादिषु,

चतुःश्लेहं तु शकृच्छुक्रवातसंगदिषु । रसे इत्यादिना एको लेहः ।
वाततर्पणं इत्यादिना द्वितीयः । स एवाजगन्धयेलनेन पूर्वोक्तलेहे

एवाजश्रीस्थानेऽजगन्धादानं विशिष्टं ख्यापयति । दन्तीत्या-
दिना तृतीयो लेहः । भागश इति प्रत्येकभागग्रहणेन । एवमे-

तदन्तैः प्रयोगैरायः षोडशको भवेत् ॥ ७-१४ ॥

रसे च दशमूलस्य तथा वैभीतके रसे ।
हरीतकीरसे चैव लेहानेवं पचेत् पृथक् ॥ १५ ॥

तयोर्विल्वसमं चूर्णं तद्रसेनेव भावितम् ।
असृष्टे विशि वातोत्थे गुल्मे चास्त्वयुतं शुभम् ॥ १६ ॥

पाटयित्वेक्षुकाण्डं वा कल्केनालिप्य चान्तरा ।
खेदयित्वा ततः खादेत् सुखं तेन विरिच्यते ॥ १७ ॥

१ ‘दोषैरभिविण्णश्च’ इति पा० । २ ‘विसर्पोलजिकदवाह’ इति
पा० । ३ ‘देयः संतापमेहनुत्’ इति पा० । ४ ‘भिषक्’ इति पा० ।
५ ‘नरः’ इति पा० ।

मूलं दन्तीद्रवन्त्योश्च सह मुद्गैर्विपाचयेत् ।
 लाववर्तीरकाद्यैश्च ते रसाः स्युर्विरेचने ॥ १८ ॥
 तयोर्वाऽपि कषायेण यवाग्नं जाङ्गलं रसम् ।
 माषयूषं च संस्कृत्य दद्यात्तैश्च विरिच्यते ॥ १९ ॥
 रसे चेत्पादौ एवमिखनेन पूर्वोक्तेहृत्प्रयतिदिशति ।
 तयोरीत्यादिकश्चतुर्थः; तयोरिति दन्तीद्रवन्तीमूलयोः । अष्टे
 इति विवक्षे । पाटपिवेलादिना पञ्चमः । कल्केनाल्पि चान्त-
 रेति दन्तीद्रवन्तीकल्केन पाटितेक्षुकाण्डमध्ये आलिप्य । मूलं
 दन्तीत्यादिनाऽष्टौ कृताकृतरसानाह । अत्र लाववर्तीरकाद्यः
 “लावो वर्तीरकश्चैव वार्ताकिः सकपिजलः । चकोरश्चोपचकश्च
 ककुभो रक्तचर्मकः” (सू. स्था. अ. २७) इति ग्रन्थेना-
 ष्टावुक्ताः; तेषां प्रत्येकयोगादष्टौ रसा भवन्ति । तयोर्वाऽपीत्या-
 दिना यवाग्न्याङ्गुलरसयोगं माषयूषयोगं चाह । एवमेतैर्द्रवैः
 पूर्वयोगैश्च मिलित्वा द्वितीयः षोडशको भवेत् ॥ १५-१९ ॥
 तत्कषायात्रयो भागा द्वौ सितयास्तथैव च ।
 एको गोधूमचूर्णानां कौर्ष्यं चोत्कारिका शुभा २०
 मोदको वाऽस्य कल्पेन कार्यस्तच्च विरेचनम् ।
 तयोश्चापि कषायेण मद्यान्यस्योपकल्पयेत् ॥ २१ ॥
 दन्तीकाथेन चालोड्य दन्तीतैलेन साधितान् ।
 गुडलावणिकान् भक्ष्यान् विविधान् भक्षयेन्नरः ॥ २२ ॥
 दन्तीं द्रवन्तीं मरिचं यवानीमुपकुञ्चिकाम् ।
 नागरं हेमदुग्धं च चित्रकं चेति चूर्णितम् ॥ २३ ॥
 सप्ताहं भावयेन्मूत्रे गवां पाणितलं ततः ।
 पिबेद्वृतेन जीर्णं तु विरिक्तश्चापि तर्पणम् ॥ २४ ॥
 सर्वरोगहरं मुख्यं सर्वेष्वनुषु यौगिकम् ।
 चूर्णं तदनपायित्वाद्वाहलवृद्धेषु पूजितम् ॥ २५ ॥
 तुर्भक्ताजीर्णपाथ्वीर्तिगुल्मघ्नीहोदरेषु च ।
 गण्डमालासु व्रिते च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥ २६ ॥
 पलं चित्रकद्रवन्त्योश्च हरीतक्याश्च विंशतिः ।
 त्रिवृत्पिप्पलिकर्षौ द्वौ गुडस्याष्टलेन तत् ॥ २७ ॥
 विनीय मोदकान् कुर्याद्वैशैर्भक्षयेत्ततः ।
 उष्णाम्बु च पिबेच्चानु दशमे दशमेऽह्नि च ॥ २८ ॥
 पते निष्परिहाराः स्युः सर्वरोगनिवर्हणाः ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगाशोकण्डूकोटानिलापहाः ॥ २९ ॥
 दन्तीद्विपलनिर्यहो द्राक्षाधर्मप्रत्यसाधितः ।
 विरेचनं पित्तकासे पाण्डुरोगे च शस्यते ॥ ३० ॥

१ ‘लाववर्तीरकाद्यां च’ इति पा० । २ ‘मांसं यूषांश्च’ इति
 पा० । ३ ‘कार्योत्कारिका’ इति पा० । ४ ‘कल्केन’ इति पा० ।
 ५ ‘दन्तीकषायैर्बलितान्’ इति पा० । ६ ‘चूर्णं’ इति पा० ।
 ७ ‘गण्डमालासु व्रिते च’ इति पा० । ८ ‘पिबेच्छेषान्’ इति पा० ।
 ९ ‘द्राक्षाधर्मप्रत्यसंयुतः’ इति पा० ।

दन्तीकल्कं समगुडं शीतवारियुतं पिबेत् ।
 विरेचनं मुख्यतमं कामलाहरमुत्तमम् ॥ ३१ ॥
 श्यामादन्तीरसे गौडः पिप्पलीफलचित्रकैः ।
 लिप्तेऽरिष्टोऽनिलश्लेष्मघ्नीहपाण्डुरापहः ॥ ३२ ॥
 तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषाये साजगन्धयोः ।
 गौडः कार्योऽऽजगन्ध्या वा सर्वे सुखविरेचनः ॥ ३३ ॥
 तच्चूर्णकाथमाषाम्बुकिण्वतोयसमुद्भवा ।
 मदिरा कफगुल्माल्पवह्निपार्श्वकटिग्रहे ॥ ३४ ॥
 अजगन्धाकषायेण सौवीरकतुषोदके ।
 सुराकम्पिल्लके योगौ लोप्रवच्च तयोः स्मृतौ ॥ ३५ ॥
 तत्कषायादित्यादिना उत्कारिकायोगं मोदकयोगं चाह ।
 तत्कषायादिति दन्तीद्रवन्तीकषायात् । मोदककरणेऽपि तत्कषा-
 यात्रयो भागा इत्यादिविधानमनुवर्तते । तयोश्चापि कषायेण
 मद्यानीति तृतीयः । दन्तीत्यादिना भक्ष्ययोगश्चतुर्थः । दन्तीं
 द्रवन्तीं मरिचमिल्यादिकः पञ्चमः । हेमदुग्धा खर्णक्षीरी ।
 चूर्णितमिल्यन्तं पिबेदिति संबन्धः । पलमित्यादिकः षष्ठः ।
 हरीतक्याश्च विंशतिरिति आकृतमानेन । अयं योगस्तन्ना-
 न्तरे ‘अगस्त्यमोदक’ इति ख्यातः । दन्तीद्विपलेत्यादिकः सप्तमः ।
 अत्र दन्तीद्विपलद्राक्षाधर्मप्रत्ययोः काथः कर्तव्यः । दन्तीकल्क-
 मित्यादिकोऽष्टमः । श्यामेत्यादिको नवमः । गौड इति गुडप्रकृ-
 तिकः । लिप्ते इत्यत्र ‘षटे’ इति शेषः । तथा दन्तीद्रवन्त्योश्चे-
 त्यादिको दशमः । तथेखनेन पूर्वयोगोक्तपिप्पल्यादिघटावलेप
 अतिदिश्यते । अजरुक्लगा वेल्लादिक एकादशः । तथा अज-
 रुक्लगा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषाये गौडोऽरिष्टः कार्य इति संबन्धः ।
 तच्चूर्णत्यादिको द्वादशः । अत्र तयोर्दन्तीद्रवन्त्योश्चूर्णकाथान्यां
 तथा माषाम्बुना किण्वकरणपूर्वकं वा सुरा कृता तस्य
 रोद्धवा मदिरा कर्तव्येति वाक्यार्थः । अजगन्धेत्यादिना योग-
 द्वयमाह । तत्राजगन्धाकषायेण दन्तीद्रवन्तीभ्यां सौवीरक-
 तुषोदके कर्तव्ये । सुरेत्यादिनाऽपरं योगद्वयमाह । लोप्रवच्च
 तुषोरिति यथा लोप्रकल्पेषु “सुरा लोप्रकषायेण” इत्यादिनां
 सुरा प्रोक्ता, तथा “कम्पिल्लकषायेण” (क. अ. ९) इत्यादिना
 कम्पिल्लकयोग उक्तः, तथा तयोरपि दन्तीद्रवन्त्योर्लोप्रस्थाने
 प्रक्षेपात् सुरायोगः सौवीरकतुषोदकविधानेनैव कर्तव्यः । इति
 तृतीयः षोडशकः ॥ २०-३५ ॥

तत्र श्लोकाः—

(ध्यादिषु त्रयः पञ्च प्रियालाघैख्यो रसे ।
 स्नेहेषु वै त्रयो लेह्याः पदं चूर्णं त्वेक एव च ॥ ३६ ॥
 इक्षावेकस्तथा मुद्रमांसानां च रसाख्यः ।
 यवागवादौ त्रयश्चैव उक्त उत्कारिकाविधौ ॥ ३७ ॥
 एकश्च मोदके मधे चैकस्तक्ताथतैलके ।
 चूर्णमेकं पुनश्चैको मोदकः पञ्च चासवे ॥ ३८ ॥

१ ‘पतविरेचनं मुख्यं’ इति पा० । २ ‘रसे’ इति पा० ।

एकः सौवीरकेऽथैको योगः स्यात्तु तुपोदके ।

एका सुरैकः कमिष्ठे तथा पञ्च घृते स्मृताः ॥३९॥

दन्तीद्रवन्तीकल्पेऽस्मिन् प्रोक्ताः षोडशकाख्यः ।
नानाविधानां योगानां भक्तिदोषामयान्प्रति ॥ ४० ॥

दन्तीखाद्यध्यायार्थसंग्रहो व्यक्त एव । भक्तिदोषामयान् प्रति
उक्तानां नानाविधानां योगानां त्रयः षोडशकाः प्रोक्ता इति
योजना । भक्तिः इच्छा ॥ ३६-४० ॥

त्रिशते पञ्चपञ्चाशद्योगानां वमने स्मृतम् ।

द्वे शते नवकाः पञ्च योगानां तु विरेचने ॥ ४१ ॥

ऊर्ध्वानुलोमभागानामित्युक्तानि शतानि षट् ।

प्राधान्यतः समाश्रित्य द्रव्याणि दश पञ्च च ॥४२॥

संप्रति कल्पस्थानार्थसंग्रहमाह—त्रिशतमित्यादिना । त्रिशते
पञ्चपञ्चाशदिति पञ्चपञ्चाशद्योगाधिकं त्रिशतम् । प्राधान्यतः
समाश्रित्येति प्राधान्येन मदनफलादीनि द्रवन्तीपर्यन्तानि पञ्च-
दशद्रव्याणि योगव्यपदेशतयाऽऽश्रित्य ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

भवन्ति चात्र—

यद्धि येन प्रधानेन द्रव्यं समुपसृज्यते ।

तत्संज्ञकः स योगो हि भवतीति विनिश्चर्यः ॥ ४३ ॥

फलादीनां प्रधानानां गुणभूताः सुरादयः ।

ते हि तान्यनुवर्तन्ते मनुजेन्द्रमिवेतरे ॥ ४४ ॥

अथात्र वमनादियोगेषु द्रव्यान्तराणां सुरादीनामपि विच-
मानत्वात् कथं नैदनफलाद्याश्रयवत्त्वैवामी योगा व्यपदि-
श्यन्त इत्याह—यद्धीत्यादि । यद्यपि मदनदिभिः सुरादिभिश्च
मिलित्वैवामी योगाः कियन्ते, तथाऽपि फलादीनां प्राधान्यात्
फलादीनां योगा एते इति व्यपदेशो भवति, न सुरादियोगा
इति । गुणभूता इति अप्रधानभूताः । सुरादीनामप्राधान्य एव
हेतुमाह—ते हि तान्यनुवर्तन्ते इति; सुरादयो हि मदना-
दीनि वमनविरेचनप्रकारकार्यानुगुणतयाऽप्रतीघातेन चानुव-
र्तन्ते ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

विरुद्धवीर्यमप्येषां प्रधानानामबाधकम् ।

अधिकं तुल्यवीर्यं हि क्रियासामर्थ्यमिष्यते ॥ ४५ ॥

ननु ये तावदनुगुणा मदनादीनां ते गुणभूता भवन्तु, विप-
रीता ये दन्त्या उग्रताया मांसरसादयः, तथा एलदयो हृद्यतया
वमनप्रतिकूला मदनादीनां ते कथं गुणभूता इत्याह—विरुद्धवीर्य-
मप्येषां प्रधानानामबाधकमिति । विरुद्धवीर्यमपीति विरेचन-
रूपकार्यप्राधाकतया गुणभूतमित्यर्थः । यदि हि विरुद्धवीर्यं

गुणभूतं न स्यात् तदा मदनादीनां कार्यं प्रतिहन्यात्; विरुद्ध-
स्यापि च कार्यप्रतीघातोऽवश्यमबाधकत्वमेवेति भावः । विप-
रीतस्य कार्याबाधनरूपं साहाय्यमभिधाय तुल्यवीर्यस्य कार्य-
माह—अधिकमित्यादि । तुल्यवीर्यं संयुक्ते सति क्रियासामर्थ्य-
मधिकं भवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इष्टवर्णरसस्पर्शगन्धार्थं प्रति चामयम् ।

अतो विरुद्धवीर्याणां प्रयोग इति निश्चितम् ॥ ४६ ॥

अथ तुल्यवीर्यं तावत् क्रियासामर्थ्याधिक्यकारकं, तेन तत्सं-
योगोऽस्तु, विरुद्धवीर्यसंयोगास्तु किमर्थं कियन्त इत्याह—
इष्टेत्यादि ।—इष्टवर्णत्वादिसंपत्त्यर्थम्; अतो मदनफलोद्विरे-
द्धवीर्याणां प्रयोगैस्तथा विरुद्धमयं च प्रति विरुद्धवीर्याणां
प्रयोगो वमनविरेचनहर्तव्यमयविशेषे यौगिक इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

भूयश्चैषां बलाधानं कार्यं स्वरसभाजनैः ।

सुभाषितं ह्यल्पमपि द्रव्यं स्याद्बहुकर्मकम् ॥ ४७ ॥

स्वरसंस्तुत्यवीर्यैर्वा तस्माद्रव्याणि भावयेत् ।

अथ मदनफलादीनां वीर्योत्कर्षादिके विधिमाह—भूयश्चैषा-
मित्यादि । तुल्यवीर्यैर्वैति तुल्यवीर्यैः स्वरसैः काथैर्वा ॥ ४७ ॥—

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम् ॥ ४८ ॥

कुर्यात् संयोगविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ।

तुल्यातुल्यवीर्यसंयोगादिकार्यमाह—अल्पस्यापीत्यादि । त-
त्राल्पमात्रस्य समानवीर्यसंयोगान्महार्थत्वं भवति, तथा विरु-
द्धवीर्यसंयोगात् प्रभूतमात्रस्याल्पकर्मता कर्तव्या । इयं
चाल्पकर्मता प्रभूतमेषजस्य रीतिकारणकोष्ठव्याप्त्यादिप्रयोज-
नात् कियते, तेन न निष्प्रयोजना । विश्लेषादप्यल्पस्य महा-
र्थत्वं विरुद्धवीर्यविश्लेषाद्बोद्धव्यं; समाधिकविश्लेषात् प्रभूतस्या-
ल्पकर्मता ज्ञेया । एवं संस्कारादपि समानासमानगुणान्महा-
र्थत्वमल्पकर्मता वा युक्ता । अल्पस्यापि महार्थत्वं यथा लिप्थेऽ-
ल्पमात्रमपि शोधनं बहुदोषहरणया भवति, तद्विपर्ययेण प्रभू-
तस्याल्पकर्मता उदाहरणीया ॥ ४८ ॥—

प्रदेशमात्रमेतावद्वष्टव्यमिह षट्शतम् ॥ ४९ ॥

खलुद्वयैवं सहस्राणि कोटीर्वाऽपि प्रकल्पयेत् ।

बहुद्रव्यविकल्पत्वाद्योगैस्तस्या न विद्यते ॥ ५० ॥

संप्रति, उक्तप्रयोगषट्शतबीजेनानुक्तप्रयोगकल्पनं दर्शय-
न्माह—प्रदेशेऽस्यादि । प्रदेश एकदेशः । अथ कस्मात्त्रिःशेषेण
नैव योगा अभिधीयन्त इत्याह—बहुद्रव्येऽस्यादि । असंख्य-
त्वान्नःशेषानभिधानमिति भावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

तीक्ष्णमध्यमदुर्दानां तु तेषां शृणुत लक्षणम् ।

सुखं क्षिप्रं महावेगमसक्तं यत् प्रवर्तते ॥ ५१ ॥

१ यत्तच्छ्लोकचतुष्टयं हस्तलिखितपुस्तके न पश्यते । २ 'व्याहृत
पद्य' इति पा० । ३ 'संयोगो भवतीति विनिश्चितम्' इति पा० ।
४ 'मदनफलादीनामवयवत्त्वैवामी' इति पा० । ५ 'अप्रधानीभूताः'
इति पा० । ६ 'समानवीर्यं त्वयिकं क्रियासामान्यमिष्यते' इति
पा० ।

१ 'महार्थत्वमभिधाय' इति पा० । २ 'क्रियासामान्याधिक्यकार-
कं' इति पा० । ३-४ 'योगः' इति पा० । ५ 'द्रव्यसंख्या'
इति पा० ।

नातिग्लानिकरं पायौ हृदये न च रुक्कर्म ।
अन्तराशयमक्षिष्वन् कृत्स्नं दोषं निरस्यति ॥ ५२ ॥
विवेचनं निरुहो वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ।

अथ वमनविवेचनानां तदुपेक्षायाश्च निरुहणां तीक्ष्णम-
ध्यसुदुताया लक्षणं कारणं चाह—तीक्ष्णेत्यादि । सुखमिति
दुःखमकुर्वन् । असक्तमिति अप्रतिबद्धम् । नातिग्लानिकरं पाया-
विति विवेचनस्य निरुहस्य च, हृदये न च रुक्कर्ममिति तु वम-
नस्य लक्षणं ज्ञेयम् । अक्षिष्वन्निति अपीडयन् । विवेचनमिति
वमनं विवेचनं च; उक्तं हि—“उभयं हि शरीरदोषमलविवेचन-
द्विवेचनशब्दं लभते” (क. स्था. अ. १) इति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥—

जलाश्रिकीटैरसृष्टं देशकालगुणान्वितम् ॥ ५३ ॥

ईषन्मात्राधिकैर्युक्तं तुल्यवीर्यैः सुभाविताम् ।

क्षेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजम् ॥ ५४ ॥

किञ्चिदेभिर्गुणैर्हीनं पूर्वोक्तैर्मात्रया तथा ।

क्षिग्धस्त्रिचस्य वा सम्यङ्माध्यं भवति भेषजम् ५५

मन्दवीर्यं विरुक्षस्य हीनमात्रं तु भेषजम् ।

अतुल्यवीर्यैः संयुक्तं मृदु स्यान्मन्दवेगवत् ॥ ५६ ॥

जलाश्रयादिना तीक्ष्णत्वे कारणमाह । देशकालगुणान्वित-
मिति अगुणदेशकालप्राप्त्युत्कृष्टगुणवत् । क्षेहस्वेदोपप-
न्नेति क्षिग्धस्त्रिचस्य । किञ्चिदित्यादिना मध्यस्य वमनादेः
कारणलक्षणे आह । एभिर्गुणैरित्यनेन क्षित्रत्वादि जलाश्रिकीटा-
सृष्टत्वादि च प्रखनमृच्यते । मन्दवीर्यमित्यादिना मृदुतां
लक्षणं कारणं चाह । मन्दवेगवदिति लक्षणं, शेषं तु कार-
णम् ॥ ५३-५६ ॥

अकृत्स्नदोषहरणादशुद्धी ते बलीयसाम् ।

मध्यावरबलानां तु प्रयोज्ये सिद्धिमिच्छता ॥ ५७ ॥

तीक्ष्णादिशुद्धिविषयावधारणार्थमाह—अकृत्स्नेत्यादि । ते
मध्याल्पशुद्धी बलीयसां पुरुषाणां कृत्स्नदोषं यस्मात् निहंरतः,
तस्मादशुद्धी । अकृत्स्नदोषहरणादिति हेतुवर्णनेन यदा बली-
यसोऽल्पदोषतया कृत्स्नदोषहरणकारिके मध्याल्पशुद्धी भवतः,
तदा सम्यक्शुद्धी एव ते इति सूचयति । मध्येत्यादि मध्यबले
मध्या, अवरबले तु मृद्री शुद्धिः प्रयोज्येति वाक्यार्थः । तत्र
प्रयोज्यभाषया असम्यक्शुद्धी अपि बलापेक्षया कर्तव्ये, मध्या-
वरौ प्रति तयोः सम्यक्शुद्धिकर्तृत्वं भवतीति दर्शयति ॥ ५७ ॥

तीक्ष्णो मध्यो मृदुर्व्याधिः सर्वमध्याल्पलक्षणः ।

तीक्ष्णादीनि बलावेक्षी भेषजान्येषु योजयेत् ॥ ५८ ॥

व्याधितीक्ष्णत्वादिविभागो विदुष्यौ तीक्ष्णत्वादिविधानमाह
—तीक्ष्णो मध्य इत्यादि । सर्वमध्याल्पलक्षण इति यथासंख्यं
तीक्ष्णादिव्याधिलक्षणं; सर्वलक्षणः तीक्ष्णः, मध्यलक्षणः मध्यः,

अल्पलक्षणः मृदुर्व्याधिः । बलावेक्षीत्यनेन व्याधेस्तीक्ष्णत्वे
यदि बलं महद्भवति तदैव तीक्ष्णशोधनं कर्तव्यमिति दर्श-
यति ॥ ५८ ॥

देयं त्वनिर्हृते पूर्वं पीते पश्चात् पुनः पुनः ।

भेषजं वमनार्थं प्रायः आपित्तदर्शनात् ॥ ५९ ॥

वमने क्रियमाणेऽवस्थाविशेषकर्तव्यमाह—देयमित्यादि ।
एवं पीते वमने सति अनिर्हृते दोषे पश्चात् पुनः पुनर्वमनार्थं
भेषजं देयम् । आपित्तदर्शनादिति यावत् पित्तं न दृश्यते
तावत् पुनः पुनर्वमनं देयम् । वमनं हि पित्तान्ततया सम्प-
न्त्युक्तं भवति । उक्तं हि—“पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादर्थ”
(सि. स्था. अ. १) इति ॥ ५९ ॥

बलत्रैविध्यमालक्ष्यं दोषाणामातुरस्य च ।

पुनः प्रदद्याद्भैषज्यं सर्वेशो वा विवर्जयेत् ॥ ६० ॥

पुनः पुनर्भैषज्यप्रयोगापवादविषयमुचितविषयं च दर्श-
यन्माह—बलेत्यादि । बलवति दोषे पुरुषेऽपि पुनः प्रयोज्यं
भैषज्यं, हीनबले दोषे पुरुषे च सर्वेशो वा भेषजं शोधनार्थं
विवर्जयेत्, शोधनं न कुर्यादित्यर्थः । वाशब्देन च मध्यम-
बले पुरुषे दोषे च न सर्वथा विवर्जनेनैकवारप्रयोगं शोधनस्य
दर्शयति ॥ ६० ॥

निर्हृते वाऽपि जीर्णे वा दोषनिर्हरणे बुधः ।

भेषजेऽन्यत्प्रयुज्जीत प्रार्थयन्सिद्धिमुत्तमाम् ॥ ६१ ॥

निर्हृते इत्यादौ दोषनिर्हरणे इति दोषनिर्हरणकप्रयोजने
भेषजे । निर्हृते इति दोषमनिर्हृत्यैव निर्गते । जीर्णे वेति येन
वमनमधिकृत्वैतदुच्यते, तेन वमनस्य पाककालप्रतीक्षैवेति
‘अपक्वं वमनं’ इत्यादिना वक्तव्यम् । जीर्णसदृशता च वमनस्य
क्षोभाकर्तृतया पाकोन्मुखतया च ज्ञेया । अन्यत् प्रयुज्जीतेति
वमनार्थभेषजपानानन्तरं तदहरेव दद्यात् ॥ ६१ ॥

अपक्वं वमनं दोषं पच्यमानं विरेचनम् ।

निर्हरेद्दमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥ ६२ ॥

वमनप्रयोगेध्वजवगप्रतीकारार्थं भेषजान्तरप्रयोगे कर्तव्ये
पाककालप्रतीक्षणं सोपपत्तिकमाह—अपक्वमित्यादि ॥ ६२ ॥

पीते प्रस्रंसने दोषात्र निर्हृत्य जरां गते ।

वमिते चोषधे धीरः पाययेदोषं पुनः ॥ ६३ ॥

वमने आवश्यकं कर्तव्यमभिधाय विरेचनेऽप्याह—पीते
प्रस्रंसने इत्यादि । वमिते चोषधे इति विरेचनोपधमात्रे वमिते ।
पुनरिति तदहरेव ॥ ६३ ॥

दीप्ताग्निं बहुदोषं तु दृढस्नेहगुणं नरम् ।

दुःशुद्धं तदहर्मुक्तं श्वोभूते पाययेत् पुनः ॥ ६४ ॥

१ ‘बलं त्रिविधमालक्ष्यं’ इति पा० । २ ‘दोषान्’ इति पा० ।

३ ‘अस्फन्दने’ इति पा० ।

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यो नरः ।

विरिच्यते शैवेर्भोज्यैर्भ्यस्तमनुसारयेत् ॥ ६५ ॥

विरिचनेन स्त्रोक्तदोषहरणे सति कर्तव्यमाह—धीराग्निमि-
त्यादि । दृढमेहदुग्धगुणमित्यनेन स्नेहलक्षणे गुणे देहे यदा दृढो
नास्ति तदाऽस्य भेषजं न दातव्यं, किंतु स्नेह एव तावत्
कर्तव्यः । असम्यक्क्षिपेहि पुनरपि क्रियमाणं विरिचनमस-
म्ययोगाद्यैव भवति । दुःशुद्धमिति अयोगेनाविशुद्धम् । श्रोभूते,
दिनान्तरे भूते, किंवा 'श्रो भूयः' इति पाठः । दोषपाकेनेति
पक्वदोषेऽविवक्षितत्वाद्बहुत्वाच्च शनैर्विरिच्यते । भोज्यैरिति अनु-
लोमनैः । अत्र च प्रवृत्तदोषेऽतियोगभयाच्च पुनर्विरिचनप्रयो-
गमनुजानीते ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

वमनैश्च विरेकैश्च विशुद्धस्याप्रमाणतः ।

भोजनान्तरपानाभ्यां दोषशेषं शमं नयेत् ॥ ६६ ॥

वमनविरिचनाभ्यां किंचिच्छेषाधिकृतदोषप्रतीकारार्थमाह—
वमनैश्चेत्यादि । अत्र बहुवचनं वेगबहुत्वापेक्षया । अप्रमाणत
इति न निःशेषेण । तत्र भोजनं पाचनं यवाग्वादिविभोजनम् ।
अन्तरपानं कषायपानम् । ये तु 'प्रमाणतः' इति पठन्ति, ते
सम्यक्शुद्धावपि कोष्ठोपलेपकदोषप्रशमनार्थं भोजनान्तरपानं
व्याख्यायन्ति ॥ ६६ ॥

दुर्बलं शोधितं पूर्वैर्मल्यदोषं च मानवम् ।

अपरिक्षातकोष्ठं च पाययेत्तौषधं मृदु ॥ ६७ ॥

मृदुशोधनोपपादनीयमाह—दुर्बलमित्यादि । शोधितं पूर्वै-
रिति पूर्वशोधितस्य दुर्बलतया मृदु भेषजं देयं, तीक्ष्णेन हि
बलश्रंशोऽतियोगश्च स्यात् ॥ ६७ ॥

श्रेयो मृद्वसकृत्पीतमल्पबाधं निरत्ययम् ।

न चातितीक्ष्णं यत् क्षिप्रं जनयेत्प्राणसंशयम् ॥ ६८ ॥

मृदुभेषजप्रयोगोपपत्तिमाह—श्रेय इत्यादि । असकृत्पीत-
मिति असकृत्पीतमल्पबाधं भवतीत्यर्थः । श्रेय इति श्रेयस्त्वं
चास्यातिव्यापत्तिकरतीक्ष्णपेक्षया श्रेयम् । न चातितीक्ष्णमिति
न चातितीक्ष्णं दुर्बलादीनां देयं, यस्मादतितीक्ष्णं दुर्बलादीन्
प्राप्य क्षिप्रं प्राणसंशयं जनयेत् ॥ ६८ ॥

दुर्बलोऽपि महादोषो विरेच्यो बहुदोऽल्पशः ।

मृदुभिर्भेषजैर्दौषा हन्युर्धैनमनिर्हताः ॥ ६९ ॥

दुर्बले बहुदोषे कर्तव्यमाह—दुर्बलोऽपीत्यादि । बहुदोऽल्पश
इति पुनः पुनः स्त्रोक्तमात्रया । एवंभूतानां महादोषनिर्हारेण
हेतुमाह—दोषा हन्युर्धैनमनिर्हता इति ॥ ६९ ॥

यत्सोर्ध्वं कफसंरुद्धं पीतं यात्यानुलोमिकम् ।

वमितं कवलैः शुद्धं लङ्घितं पाययेत्तु तम् ॥ ७० ॥

१ 'सुरभोज्यैः' इति पा० । २ 'अयोगेन शुद्धं' इति पा० ।
३ 'विशुद्धस्य प्रमाणतः । भोजनोत्तरपानाभ्यां' इति पा० । ४ 'पूर्व-
मल्पशेषं' इति पा० ।

विरेकैऽल्पे चिराद्दोषे स्तवत्युष्णं पिबेज्जलम् ।

तेनाध्मानं तृषा च्छर्दिर्विवन्धश्चैव शाम्यति ॥ ७१ ॥

भेषजं दोषरुद्धं चैवोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते ।

सोद्गारं साङ्गैरुलं च खेदं तत्रावचारयेत् ॥ ७२ ॥

यत्सेत्यादावानुलोमिकं विरिचनमौषधमूर्ध्वं याति यस्य, तं
पाययेत् 'विरिचनमौषधम्' इति शेषः । कवलैः शुद्धमिति कवलैः
शोधितसुखकण्ठम् । तेनेति उष्णजलेन पीतेन ॥ ७०-७२ ॥

सुविरिके तु सोद्गारमाश्वैवौषधमुल्लिखेत् ।

अतिप्रवर्तनं जीर्णं सुशीतैः स्तम्भयेद्विषक् ॥ ७३ ॥

अतियोगशङ्कायां कर्तव्यमाह—सुविरिके इत्यादि । सुवि-
रिके इति सम्यक्प्रमाणेन निर्हते इत्यर्थः । सोद्गारमिति उद्गार-
रेण पच्यमानावस्थाऽभिहिता । एतेन सम्यग्विरिचने भूतेऽपि
यदौषधं तिष्ठति तत्तद्दिने एवोल्लिखेत् । तस्याप्यौषधेकदेशस्या-
पच्यमानतया विरेचनातियोगः स्यादिति दर्शयति ॥ ७३ ॥

कदाचिच्छेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्युरसि भेषजम् ।

क्षीणे श्लेष्मणि सायाह्ने रात्रौ वा तत्प्रवर्तते ॥ ७४ ॥

कदाचिदित्यादिना विरिचनस्याविकर्तव्यं हेतुमाह । अत्र
कर्तव्यं यद्यपि नोक्तं, तथाऽपि श्लेष्मणा निरोधं भेषजस्य गौर-
वादिभिरुपलभ्य रात्रिपर्यन्तं भेषजस्यायोगप्रवृत्तिरुपेक्षणीयेति
कर्तव्यमूहनीयम् । प्रवर्तते इति दोषसहितं भेषजं प्रवर्तते ॥ ७४ ॥

रूक्षानां हारयोर्जीर्णं विष्टभ्योर्ध्वं गतेऽपि वा ।

वायुना भेषजे त्वन्यत् सस्नेहलवणं पिबेत् ॥ ७५ ॥

रूक्षेत्यादावयोगाजीर्णं विष्टभ्य ऊर्ध्वं गते वा भेषजे अन्य-
द्विरिचनं सस्नेहलवणं दातव्यम् ॥ ७५ ॥

तृणमोहभ्रममूर्च्छायाः स्युःस्थेजीर्यति भेषजे ।

पित्तघ्नं खादु शीतं च भेषजं तत्र शस्यते ॥ ७६ ॥

तृणमोहेत्यादिना पित्ताश्रुतभेषजस्य लक्षणं चिकित्सितं चाह ।
स्युर्जीर्यतीति जीर्यति भेषजे तुष्टादयो भवन्तीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

लालाहृद्वासाविष्टभ्यलोमहर्षाः कफावृते ।

भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कद्वादि कफनुद्धितम् ॥ ७७ ॥

लालेत्यादिना कफाश्रुतभेषजस्य लक्षणं चिकित्सितं चाह ॥ ७७ ॥

सुस्निग्धं कूरकोष्ठं च लङ्घयेद्विरिचितम् ।

तेनास्य स्नेहजः श्लेष्मा सङ्गश्चैवोपशाम्यति ॥ ७८ ॥

सुस्निग्धमित्यादौ अविरिचितमिति ईषद्विरिचितम् । स्नेहज
इति स्नेहप्रयोगजनितः श्लेष्मा । सङ्गः दोषसङ्गः । तेन लङ्घनेन

१ 'विवन्धेऽल्पं' इति पा० । २ 'सचुलं च' इति पा० ।
३ 'सुविरिकत्तु' इति, 'सुविरिक्तस्य' इति च पा० । ४ 'अतिप्रवृत्तं
जीर्णं तु' इति पा० । ५ 'अपच्यमानावस्था' इति पा० । ६ 'विरि-
चनस्याविरिक्तत्वे' इति पा० । ७ 'विरुक्षानां हारयोर्जीर्णं' इति पा० ।
८ 'स्युर्जीर्यति हि भेषजे' इति पा० । ९ 'शीतहर्षाः' इति पा० ।

दोषपाकादेव प्रबलश्लेष्मोपशमो दोषसञ्ज्ञोपशमश्च क्रियत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

रूक्ष-बह्ननिल-कूरकोष्ठ-व्यायामशालिनाम् ।
दीप्ताग्नीनां च भेषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ॥ ७९ ॥
लेभ्यो बस्ति पुरा दत्त्वा पश्चाद्वाह्निरचेनम् ।
बस्तिप्रवर्तितं दोषं हरेच्छीघ्रं विरेचनम् ॥ ८० ॥

रूक्षादीनां विरेचनप्रयोगे क्रमविशेषं सोपपत्तिकमाह—
रूक्षेत्यादि । बस्ति पुरा दत्त्वेत्यत्र बस्तिशब्देन ज्ञेहबस्तिभि-
च्छन्ति, निरुहस्तु वातकोपकतया तथा निरुहानन्तरं विरेचनस्य
निषिद्धत्वादिह नेष्यते; उक्तं हि—“निरुहदानात् पक्वनाम्न्यं
स्यात्” (सि. अ. १) इति, तथा “नरो विरेकस्तु निरुहदानं
विवर्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् । शुद्धो निरुहेन विरेचनं तु”
(सि. अ. १) इति; किंतु बस्तिशब्देन निरुहः ज्ञेहबस्तिश्च
शुद्धते; निरुहस्य यद्वातकर्तृत्वमुक्तं तदेकस्यैव ज्ञेहबस्तिरहित-
स्याभ्यासात्, उत्सर्गतस्तु वातहनत्वं “बस्तिर्वातहराणां”
(सू. अ. २५) इत्यनेनैवोक्तम् । निरुहानन्तरं विरेचननिषेध-
स्त्वौत्सर्गिकः, तेन विशेषविधिना तस्यापवादो युज्यत एव; किंच,
इह बस्त्यनन्तरं वाह्निरचेनं विधीयते तच्च बस्तिदानादूर्ध्वं सप्ता-
हानन्तरमेव भविष्यतीति न कश्चिद्दोषः । प्रवर्तितमिति प्रवृ-
त्त्युन्मुखीकृतम् ॥ ७९ ॥ ८० ॥

रूक्षाशनाः कर्मनित्या ये नरा दीप्तपावकाः ।
तेषां दोषाः क्षयं यान्ति कर्मपातात्प्राग्निभिः ॥ ८१ ॥
विरुद्धाध्यशनाजीर्णदोषानपि सहन्ति ते ।
क्षेद्यास्ते मारुतादक्ष्या नाव्याधौ तान् विशोर्धयेत् ॥

रूक्षाशना इत्यादिना ज्ञेया अपि न व्याधिव्यतिरेकेण शोध-
नीया इत्याह । कर्मनित्या इति नित्यं व्यायामादिकर्मकराः ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णा दोषान् सहन्तीति विरुद्धाशनादयो दोष-
रूपा न तेषां विकारं जनयन्तीत्यर्थः; विरुद्धाध्यशनादयश्च
दोषजनकतया दोषशब्देनोच्यन्ते । नाव्याधाविति अविद्यमान-
संशोधनैकसाध्ये व्याधौ न तान् विशेषयेदिति; अन्यत्राप्यु-
क्तोऽयमर्थः—“अनीरितानां दोषाणामीरणं न प्रशस्यते । उप-
र्युपरि सकानामश्मनामिव तौदनम्” इति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥
नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् ज्ञेहविरेचनम् ।
ज्ञेहोत्क्लिष्टशरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम् ॥ ८३ ॥
एवं ज्ञात्वा विधिं धीरो देशकालप्रमाणवित् ।
विरेचनं विरेच्येभ्यः प्रयच्छन्नापराध्यति ॥ ८४ ॥
विभ्रंशो विषवचस्य सस्यग्योगो यथाऽस्मृतम् ।
कालेष्ववश्यं पेयं च तस्माच्चत्नात् प्रयोजयेत् ॥ ८५ ॥

उक्तं विधिमुपसंहरन्नाह—एवं ज्ञात्वेत्यादि । विरेच्येभ्य
इति विरेचनार्हभ्यः । विभ्रंश इत्यादौ अस्ते संशोधनस्य ।
ननु विषतुल्यविभ्रंशमेतच्छोधनं तत्किमनेनाचरितेनेत्याह—

१ “व्यायामश्लिनाम्” इति पा० । २ “बस्तिप्रचालितं” इति पा० ।

३ “वायुकर्मसिन्धितेषां यांति दोषाः क्षयं सदा” इति पा० । ४ “विरे-
चयेत्” इति पा० । ५ “वृष्टनम्” इति पा० ।

कालेष्ववश्यं पेयं चेति; संशोधनसाध्यव्याधाववश्यं पेयम् ।
तेन, अवस्थाविशेषेऽवश्यकर्तव्यतया न शोधनं परिहर्तुं पायत
इति भावः ॥ ८३-८५ ॥

द्रव्यप्रमाणं तु यदुक्तमस्ति-
न्मध्येषु तत् कोष्ठवयोबलेषु ।

तन्मूलमालम्ब्य भवेद्विकल्पं

तेषां विकल्पोऽभ्यधिकोनभावः ॥ ८६ ॥

संप्रति यदेतच्छोधनस्य क्वचित् कर्षादिमानमुक्तं न तत्
सर्वेषुपुरुषविषयं, किंतु मध्येषु कोष्ठवयोबलेषु तन्मानं ज्ञेयमिति
दर्शयन्नाह—द्रव्येत्यादि । तन्मूलमालम्ब्येति उक्तप्रमाणमतु-
क्तप्रमाणानुमानबीजं कृत्वा । विकल्पार्थमाह—तेषां विकल्पो-
ऽभ्यधिकोनभाव इति; भेषजप्रमाणस्याधिकभाव ऊनभावश्च
विकल्प इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

षड् ध्वंस्यस्तु मरीचिः स्यात् षण्मरीच्यस्तु सर्षपः ।
अष्टौ ते सर्षपा रक्तास्तण्डुलश्चापि तद्वयम् ॥ ८७ ॥
धान्यमाषो भवेदेको धान्यमाषद्वयं यवः ।
अण्डिका ते तु चत्वारस्ताश्चतस्रस्तु माषकः ॥ ८८ ॥

हेमश्च धान्यकश्चोक्तो भवेच्छाणस्तु ते त्रयः ।
शाणौ द्वौ द्रव्णौ विद्यात् कोलं बदरमेव च ॥ ८९ ॥

विद्याद्वौ द्रव्णौ कर्षं सुवर्णं चाक्षमेव च ।
विडालपदकं चैव पित्र्यं पाणितलं तथा ॥ ९० ॥

तिन्दुकं च विजानीयात् कवलग्रहमेव च ।
द्वे सुवर्णं पलार्धं स्याच्छुक्रिरष्टमिका तथा ॥ ९१ ॥

द्वे पलार्धं पलं मुष्टिः प्रकुञ्चोऽथ चतुर्थिका ।
विल्वं षोडशिका चात्र द्वे पले प्रसृतं विडुः ॥ ९२ ॥

अष्टमानं तु विज्ञेयं कुडवौ द्वौ तु मानिका ।
पलं चतुर्गुणं विद्यात्क्षालं कुडवं तथा ॥ ९३ ॥

चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् ।
पात्रं तदेव विज्ञेयं कंसः प्रस्थाष्टकं तथा ॥ ९४ ॥

कंसश्चतुर्गुणो द्रोणश्चार्सेन नवघनं च तत् ।
स एव कलशः ख्यातो घटमुन्मानमेव च ॥ ९५ ॥

द्रोणस्तु द्विगुणः शृणौ विज्ञेयः कुम्भ एव च ।
गोणीं शूर्पद्वयं विद्यात् खारीं भारं तथैव च ॥ ९६ ॥

द्वात्रिंशत् विजानीयाद्वाह्नं शृणोणि बुद्धिमान् ।
तुलां शतपलं विद्यात् परिमाणविशारदः ॥ ९७ ॥

शुष्कद्रव्येष्विदं मानमेवमादि प्रकीर्तितम् ।
प्रमाणेषुद्रातात् सर्वशास्त्रव्यवहित्यमाणं निरूपय-
न्नाह—षड् ध्वंस्य इत्यादि । ध्वंशीं त्रसरेणुकं वदन्ति; अन्ये तु
ध्वंशीं घृलिमाहुः । अष्टौ ते सर्षपा रक्तास्तण्डुला इत्यत्र रक्ता
इति सर्षपाणां विशेषणम् । तद्वयं धान्यमाष इति तण्डुलद्वयं
धान्यमाषो भवेत् । ते तु चत्वार इति यवचत्वारः; अन्ये तु
माषाश्चत्वारः अण्डिका इति वदन्ति । त्रयो माषकाः शाणः ।
अत्र माने अष्टचत्वारिंशन्माषकमानं पलं भवति, तदेव दशर-

१ “तन्मूलमालम्ब्य भवेद्विकल्पः” इति पा० ।

क्तिमानेन चतुःषष्टिमाषकपलेन तुल्यं भवति, यतश्चतुर्विंशति-
धान्यमाषैश्चरत्किमास्तुल्या भवन्ति; ततश्च दशरत्किमानाश्च-
तुःषष्टिमाषकाश्चतुर्विंशतिधान्यमाषैर्गुणिताः षट्त्रिंशदधिकपञ्च-
दशशतधान्यमाषा एव भवन्ति; तेन दशरत्किमचतुःषष्टिधा-
न्यमाषपलमानेन सह द्वात्रिंशद्धान्यमाषप्रमाणष्टचत्वारिंशन्मा-
षकृतपलमानस्य तुल्यता । सुश्रुतेऽपि “तत्र द्वादश धान्य-
माषाः खर्णमाषकः, ते च चतुःषष्टिः पलम्” (घु. वि. अ.) इति
व्यवस्थापितम् । तेन चतुःषष्टिमाषका द्वादशधान्यमाषैर्गुणिताः
सन्तोऽष्टषष्ठ्यधिकसप्तशतधान्यमाषा भवन्ति; एवं दृढबलोक-
मानादर्धेन सुश्रुतपलादिमानं भवति; एवं सुश्रुतेऽपि पञ्चरत्कि-
मनाप्ये भवति । दृढबलमानं माषार्धं, सुश्रुतमानं कालिङ्गमिति
ब्रूते । जतूकर्णे तु षड्युग्नको माषक उक्तः ॥ ८७-९७ ॥—
द्विगुणं तद्ब्रह्मविष्टं तथा सद्योद्धतेषु च ॥ ९८ ॥
यद्वि मानं तुला प्रोक्ता पलं वा तत् प्रयोजयेत् ।
अनुके परिमाणे तु तुल्यं मानं प्रकीर्तितम् ॥ ९९ ॥
द्विगुणं तद्ब्रह्मविष्टमिषादि । अत्र यद्यपि सामान्येनैव द्रवस्य
द्वैगुण्यमुक्तं, तथाऽपि तन्मान्तरदर्शनात् कुडवादादेव द्रवस्य
द्वैगुण्यम् । उक्तं हि—“रत्किमादिषु मानेषु यावच्च कुडवो भवेत् ।
छुल्के द्रवादयोश्चैव तुल्यं मानं प्रकीर्तितम्” इति । जतूक-
र्णोऽप्युक्तं—“द्विगुणाः कुडवादयो द्रवाणाम्” इति । इहापि सुनि-
षण्णकनाङ्गेरीधृते “त्रिंशत्पलानि प्रत्योऽत्र विज्ञेयो द्विपलाधिकः
(वि. अ. १४)” इति वचनेन द्रवद्वैगुण्यं पारिभाषिकप्रत्ये
द्रवयताऽऽचार्येण रत्किमादौ द्वैगुण्यपरिभाषाव्यभिचारः सूच्यत
इत्युपपादितमेव प्राक् । आर्द्रद्वैगुण्यं च तस्यैव भवति यस्य
द्रव्यस्य शुष्कस्य चार्द्रस्य औषयोगः संभवति, यच्च निल्यमाद्र-
मेनोपयुज्यते न तत्र द्वैगुण्यम् । उक्तं हान्यत्र—“वासाकुटज-
कुष्माण्डशतपत्रीसहास्रताः । प्रसारण्यक्षगन्धा च शतपुष्पा-
सहाचराः ॥ निल्यमाद्राः प्रयोक्तव्या न तेषां द्विगुणं भवेत्”
इति । अन्येषां च द्वैगुण्यं कृत्वा मानस्य वारद्वयग्रहणं कर्तव्य-
मित्यर्थः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

द्रवकार्येऽपि चानुके सर्वत्र सलिलं स्मृतम् ।

यतश्च पादनिर्देशश्चतुर्भोगस्ततश्च सः ॥ १०० ॥

परिभाषान्तरमाह—द्रवकार्येऽपीत्यादि । ज्ञेहादिस्थापने
द्रवसंवाये यत्र द्रवं नोक्तं तत्र सलिलं देयमित्यर्थः । यतश्च पाद-
निर्देशश्चतुर्भोगस्ततश्च स इति अस्यार्थो लोकत एव सिद्धः,
तथाऽपि स्पष्टार्थं पुनरभिधीयते ॥ १०० ॥

जलज्ञेहोषधानां तु प्रमाणं यत्र नेरितम् ।

तत्र स्वादीषधात् ज्ञेहः ज्ञेहाचोयं चतुर्गुणम् ॥ १०१ ॥

जलज्ञेहोषधानामित्यादौ औषधात् ज्ञेहश्चतुर्गुण इति कल्कात्
ज्ञेहश्चतुर्गुणः । ज्ञेहातोयं चतुर्गुणमिति तोयशब्दस्य द्रवोपलक्ष-
णत्वाद्भवं चतुर्गुणमित्यर्थः । यत्र तु विशिष्टं मानं जलादीनामुक्तं
तत्र तथैव कर्तव्यं, “निर्दिष्टे तत्तदेव तु” (घु. वि. अ. ३१)
इतिवचनात् ॥ १०१ ॥

१ ‘यत्र मानं तुल्यकार्यं तथैव संप्रयोजयेत्’ इति पा० । २ ‘नोदि-
तम्’ इति पा० ।

ज्ञेहपाकस्त्रिधा ज्ञेयो मुदुर्भध्यः खरस्तथा ।

तुह्ये कल्केन निर्यासे भेषजानां मुदुः स्मृतः ॥ १०२ ॥

संयाव इव निर्यासे मध्यो दर्वी विमुञ्चति ॥

शीर्यमाणे तु निर्यासे वर्तमाने खरस्तथा ॥ १०३ ॥

ज्ञेहपाकत्रैविध्यलक्षणमाह—ज्ञेहपाक इत्यादि । तुल्ये कल्केन
निर्यास इति प्रथमप्रक्षिप्तकल्कतुल्यतां गते पात्रेन निर्यासे
सति । संयाव इवेति अत्र संयावशब्देन समपुतगुडोष्मकणि-
काकृतपिण्ड उच्यते । शीर्यमाणे इत्यादि खरपाकलक्षणम् ।
शीर्यमाणे इति अवसीदति । वर्तमाने अङ्गुलीपीडनाद्वर्तितं
गच्छति ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

खरोऽभ्यङ्गे स्मृतः पाको, मुदुर्नस्तः क्रियासु च ।

मध्यपाकं तु पानार्थं वस्ती च विनियोजयेत् ॥ १०४ ॥

खरपाकादिविषयमाह—खर इत्यादि ॥ १०४ ॥

मानं च द्विविधं प्राहुः कालिङ्गं मागर्थं तथा ।

कालिङ्गान्मागर्थं श्रेष्ठमेवं मानविदो विदुः ॥ १०५ ॥

कालिङ्गमित्यादिकं श्लोकं केचित् पठन्ति, तं चानार्थं
वदन्ति ॥ १०५ ॥

तत्र श्लोकौ—

कल्पार्थः शोधनं संज्ञा पृथग्धेतुः प्रवर्तने ।

देशादीनां फलादीनां गुणा योगशतानि षट् ॥ १०६ ॥

विकल्पहेतुर्नामानि तीक्ष्णमध्याल्पलक्षणम् ।

विधिश्चावस्थिको मानं ज्ञेहपाकश्च दर्शितः ॥ १०७ ॥

इत्यश्विबेशकृते तच्चे चरकप्रतिस्फुटेऽप्राप्ते दृढ-

बलसंप्रतिरे कल्पस्थाने दन्तीद्रवन्तीकलो

नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

कल्पार्थ इत्यादिः स्थानार्थसंग्रहः । कल्पार्थः “कल्पार्थं
भेदार्थं” (क. अ. १) इत्यादिनोक्तः । शोधनसंज्ञा—“उभयं
वा शरीरमलविरचनान्” (क. अ. १) इत्यादिनोक्ता । पृथ-
ग्धेतुः प्रवर्तने इति “तत्रोष्णतीक्ष्णविकाशी—” (क. अ. १) इत्या-
दिनोक्तः । देशादीनां गुणाः “तत्र देशस्तु” (क. अ. १) इत्या-
दिनोक्ताः । फलादीनां गुणाः मदनफलादिकल्प एवेत्कोचा । योग-
शतानि षडिति “त्रिंशत् पञ्चपञ्चाशत्” इत्यादिनोक्तम् । विक-
ल्पहेतुः “उपभोगसुखाद्यं” (क. अ. १) इत्यादिना प्रथमा-
ध्याये प्रोक्तः । नामानि मदनफलादीनामेव, तानि च प्रत्यध्या-
यमुक्त्वा नि । तीक्ष्णमध्याल्पलक्षणमिति “सुखं क्षिप्रं महावेगं”
(क. अ. १२) इत्यादिनोक्तम् । विधिश्चावस्थिकः “दिवं
ह्यनिर्गते पूर्वं” (क. अ. १२) इत्यादिनोक्तः । शेषं सुग-
मम् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-

तात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने दन्तीद्रवन्तीकलो नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सप्तमं कल्पस्थानं समाप्तम् ।

१ ‘वर्तमाने’ इति पा० ।

सिद्धिस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः कल्पनासिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

कल्पस्थानानन्तरं पारिशेष्यादेव सिद्धिस्थानमभिधीयते । सिद्धिरभिधायकं स्थानं सिद्धिस्थानम् । सिद्धिशब्देन चेह वमनादीनां वमनाद्यसम्यग्भोगजन्यानां व्यापदां भेषजस्य साध्यतारूपा सिद्धिरुच्यते, एवंभूतसिद्धिकारणाभिधायकतया चैतत् सिद्धिस्थानमुच्यते; किंवा कार्यकारणयोरभेदोपचारात् सिद्धिशब्देनेह सिद्धिकारणान्येव वमनादीन्युच्यन्ते, उक्तं हि—“सम्यक्प्रयोगं चैव कर्मणां व्यापनानां च व्यापत्साधनानि सिद्धिपूर्वदेक्ष्यामः” (सू. अ. ४) इति । न चैवं सिद्धिस्थानसंज्ञाव्युत्पत्त्या चिकित्सास्थानादीनामपि सिद्धिस्थानसंज्ञाप्रसक्तिक्रद्वावनीया, यत इयं संज्ञाऽत्रैव योगरूढ्या वर्तते नान्यत्र ॥ १ ॥ २ ॥

का कल्पना पञ्चसु कर्मसूक्ता,

क्रमश्च कः, किं च कृताकृतेषु ।

लिङ्गं तथैवातिकृतेषु, संख्या

का, किं गुणः, केसु च कश्च बस्तिः ॥ ३ ॥

किं वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले,

कृते कियान् वा परिहारकालः ।

प्रणीयमानश्च न याति केन,

केनैति शीघ्रं, सुचिराच्च बस्तिः ॥ ४ ॥

साध्या गदाः स्वैः शमनैश्च केचित्

कस्मात् प्रयुक्तैर्न शमं व्रजन्ति ।

प्रचोदितः शिष्यवरेण सम्य-

गित्यग्निवेशेन भिषग्वरिष्ठः ॥ ५ ॥

पुनर्वसुस्तत्रविदाह तस्मै

सर्वप्रजानां हितकाम्ययेदम् ॥

सिद्धिस्थानाभिधानेऽपि सकलसिद्धिस्थानापेक्षणीयपक्षकर्मकल्पनाद्यभिधायकतया प्राध्याय्यादादौ कल्पनासिद्धिरवोच्यते । अत्र ‘का कल्पना’ इत्यादीन् शिष्यस्य द्वादशप्रश्नानभिनिवेद्य तान् यथाकर्म व्याचष्टे प्रश्नासु पुनरुक्तद्विप्रकाशार्थम् । यदुक्तं भरद्वाजेन—“अप्रदुष्टेन भावेन प्रसजेनान्तरात्मना । शिष्येण सम्यक् पृष्टस्य गुरोर्बुद्धिः प्रकाशते” इति । अत्र ‘का कल्पना पञ्चसु कर्मसूक्ता’ इति प्रथमः प्रश्नः, ‘क्रमश्च कः’ इति द्वितीयः,

‘किं च कृताकृतेषु लिङ्गं तथैवातिकृतेषु’ इति तृतीयः, ‘संख्या का’ इति चतुर्थः, ‘किं गुणो बस्तिः’ इति पञ्चमः, ‘केसु च कश्च बस्तिः’ इति षष्ठः, ‘किं वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले’ इति सप्तमः, ‘कृते कियान् वा परिहारकालः’ इत्यष्टमः, ‘प्रणीयमानश्च न याति केन बस्तिः’ इति नवमः, ‘केनैति शीघ्रं’ इति दशमः, ‘सुचिराच्च केनैति’ इत्येकादशः, ‘साध्याः’ इत्यादिको द्वादशः । साध्या इत्यादिप्रश्नस्य यद्यप्यवकाशो नास्ति, यतो हि नासाध्या गदाः प्रोक्तैन यथाखं क्रियमाणेन भेषजेन प्रशाम्यन्ति, तथाऽप्यसम्यग्भेषजे एव यथाखं भेषजाभिधानादयं प्रश्नो बोद्धव्यः ॥ ३-५ ॥—

त्र्यहावरं सप्तदिनं परं तु

जिगृधो नरः स्वेदयितव्य उक्तः ॥ ६ ॥

नातः परं ज्ञेह नमादिशन्ति

सात्त्वीभवेत् सप्तदिनात् परं तु ।

कल्पनाशब्देनेह पञ्चकर्माङ्गकल्पनोच्यते, तेन पञ्चकर्माङ्गहेहस्वेद-प्रयोगमेव प्रागाह । त्र्यहावरमित्यादि प्रथमप्रश्नस्योत्तरम् । त्र्यहावरमिति त्र्यहणे त्र्यहं वा व्याप्य क्रियमाणज्ञेहनेन अवरं यथा भवतीति त्र्यहावरं जिगृधः । सप्तदिनमिति सप्तदिनं व्याप्य जिगृधः । परमिति ज्ञेहप्रकर्षकालावधिना सप्तदिनं व्याप्य जिगृधः । ततश्च कालोत्कर्षात् क्रियमाणशोधनाङ्गज्ञेहनपक्षे सप्तदिनं यावत् जिगृधः, कालाप्रकर्षपक्षे तु त्र्यहं जिगृधः संस्वेदयितव्य इत्यर्थः । उक्तसप्तदिनज्ञेहनकालानतिक्रमं सोपपत्तिकमाह—नातः परमित्यादि । अतः परमिति सप्तदिनात् परम् । कुतो नादिशन्तीत्याह—सात्त्वीभवेदित्यादि । सप्तदिनात् परेण क्रियमाणज्ञेहः सप्तरात्रप्रयोगेण सात्त्वीभूतत्वाच्च ज्ञेहनमधिकं शरीरे करोतीत्यर्थः; तेन यावन्मात्रज्ञेहप्रयोगेण सप्तदिनोपयुक्तेन ज्ञेहनं वृत्तं, सा मात्रा सात्त्वीभूतैव; अधिकमात्रा या सात्त्वीयतां न गता सा सप्तरात्रात् परेणापि कर्तव्यैव; वैद्यास्तु सप्तरात्रादग्निषे पुरुषे किञ्चिद्विधायाम् कृत्वा पुनरधिकमात्रया ज्ञेहं प्रयुज्यते । एतच्च त्र्यहज्ञेहनं सप्तरात्रज्ञेहनं च सृङ्गकूकोष्ठ-विषयभेदेन । यदुक्तं—“सृङ्गकूकोष्ठजिरात्रेण जिह्वात्यच्छोप-सेवया । जिह्वाति कूकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः” (सू. अ. १३) इति । ननु यदि कूकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण जिह्वातीति व्यवस्था, तत् कथमिह ‘नातः परं ज्ञेहनमादिशन्ति’ इत्यनेन सप्तरात्रेणाप्यज्ञेहनमुच्यते; ब्रूमः—सखं, कूकोष्ठः सप्तरात्रेणैव जिह्वाति, परं कूकोष्ठतामपेक्ष्य कृतया ज्ञेहमात्रया जिह्वाति, यदा तु हीनमात्रा प्रयुज्यते, तदा सप्तरात्रेणापि न जिह्वाति ।

१ ‘साध्या यथाखं शमनैश्च केचित् कस्माद्वा न प्रशमं व्रजन्ति’ इति पा० । २ ‘इत्यग्निवेशो भिषजां वरिष्ठं पप्रच्छ तस्मै स च सर्वमाह’ इति पा० । ३ ‘युरोर्बुद्धिप्रकाशकः’ इति पा० ।

१ ‘इष्टः’ इति पा० । २ ‘सप्तदिनप्रयुक्तेन ज्ञेहनं न वृत्तं’ इति पा० । ३ ‘परन्तु’ इति पा० ।

यत्तु तच्चान्तरे—“त्रिषङ्गनवरत्नेण ज्ञेहपानं विधीयते” इत्यनेन सप्तरात्रादूर्ध्वमपि ज्ञेहं विहितं, तदाचार्यान्मिमत्तमेव; किंवा, सप्तरात्रादूर्ध्वमसाम्प्रीभूताधिकमात्राप्रयोगाभिप्रायेण तदर्थनीयम् । अत्र च सप्तरात्रादूर्ध्वं ज्ञेहप्रयोगस्य निषेधात्, त्र्यह्यहर्द्वयं प्रयोगस्य वा निषेधात्, सद्यः ज्ञेहप्रयोगेणकदिनेनापि ज्ञेहनमनुजानीत इति ब्रुवते । मध्यकोष्ठान्तरं प्रति ज्ञेह-नप्रकर्षकाले यद्यपि नोक्तः, तथाऽपि मध्यविषया पञ्चदिनेन मध्यकोष्ठस्य ज्ञेहं ज्ञेयम् । यत्तु कैश्चित् “मृदुकोष्ठं प्रति त्र्यह्यहर्द्वयं न ज्ञेहं कर्तव्यं साम्प्रीभावादिति चार्थो लभ्यते” इति व्याख्यायते, तत्र नः प्रीणाति; यतः साम्प्रीभावः सप्त-दिननिर्वर्त्यतयैवाचार्येणोक्तः, तेनाल्पमात्राप्रयुक्तेन ज्ञेहेन त्र्यह्यहर्द्वयं न ज्ञेहति मृदुकोष्ठस्तदाऽधिकदिनान्यपि तत्र ज्ञेहः कर्तव्यः ॥ ६ ॥—

ज्ञेहोऽनिलं हन्ति मृदुकरोति

देहं मलानां विनिहन्ति सङ्गम् ॥ ७ ॥

संशोधनाज्ञेहफलमाह—ज्ञेहोऽनिलं हन्तीत्यादि ॥७॥

स्निग्धस्य सूक्ष्मेष्वपनेषु लीनं

खेदस्तु दोषं नयति द्रवत्वम् ।

ज्ञेहपूर्वकखेदकमाह—स्निग्धस्यादि । सूक्ष्मेष्विति सू-क्ष्मेष्वपि ॥—

ग्राम्यौदकानूपरसेः समसै-

रुक्तेशनीयः पयसा च वस्यः ॥ ८ ॥

रसैस्तथा जाङ्गलजैः सयुवैः

स्निग्धैः कफावृद्धिकरैर्विरेच्यः ।

संप्रति स्निग्धस्य वामनीयस्य वमनानुगुणं विरेचनीयस्य च विरेचनानुगुणं भोजनं पृथगाह—ग्राम्यौदकेत्यादि । रसैस्तथे-त्यादिना विरेचनीयस्याहारविधानम् । अत्र च उक्तेशनीय इति यदा संबन्धो भवेत्तदा उक्तेशानं पित्तलैव ज्ञेयं; किंवा ‘उक्तेशनीयः’ इति नास्त्येत एव, तेन कफावृद्धिकरै रसैर्युषैश्च ‘भोजनीयः’ इति शेषः । एतद्विरेचनार्थं प्रतिभोजनं त्र्यहं ज्ञेयं, वमनार्थं तु प्रतिभोजनमेकाहमेव; उक्तं हि—“ज्ञेहात् प्रस्कन्दनं जन्तुत्रिरात्रोपरतः पिबेत् । ज्ञेहवह्नवमुष्णं च त्र्यहं सुत्वा रसौदनम् ॥ एकाहोपरतस्तद्वृत्तत्वा प्रच्छर्दनं पिबेत्” (सू. अ. १३) इति ॥ ८ ॥—

क्षेष्मोत्तरश्छर्दयति हृद्दुःखं

विरेचयते मन्दकफस्तु सम्यक् ॥ ९ ॥

अधः कफेऽल्पे वमनं विरेच्ये-

द्विरेचनं वृद्धकफे तथोर्ध्वम् ।

वामनीयस्य क्षेष्मोत्तरत्वे कर्तव्ये विरेचनीयस्य चाल्पक-फत्वे संपाये उपपत्तिमाह—क्षेष्मोत्तर इत्यादि । उक्तविपर्यये हेतुमाह—अध इत्यादि । कफेऽल्पे सति वमनं पीतं वमनम-कृत्वैवाधो याति; वृद्धे कफे तु विरेचनं प्रयुक्तमूर्ध्वं याति, वम-नाय संपद्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥—

स्निग्धाय देयं वमनं यथोक्तं

वातस्य पेयादिरनुक्रमश्च ॥ १० ॥

स्निग्धस्य सुस्निघ्नतनोर्यथाव-

द्विरेचनं योग्यतमं प्रयोज्यम् ।

संप्रति कमश्च क इति प्रश्नोत्तरमाह—स्निग्धाय देयं वमनमिति; वमनपानदिनेऽभ्यङ्गेन स्निग्धाय वमनं देयमित्यर्थः, पानजनितज्ञेहस्तु पूर्वमेवोक्तत्वाच्च पुनरभिधानमर्हति; अन्ये तु ‘उपजातज्ञेहगुणार्थे’ इति वदन्ति । यथोक्तमिति मदनकल्पोक्त-विधिना देयम् । वमनानन्तरं कर्तव्यमाह—वातस्येत्यादि । पेयादिः “पेयां विलेपी” इत्यादिना वक्ष्यमाणः । वमनकमम-भिधाय विरेचनकममाह—स्निग्धस्येत्यादि । सुस्निघ्नतनोरिति सम्यक्सिद्धदेहस्य । अयं च विरेचनाज्ञः ज्ञेहखेदकमो वमनान-न्तरमाविरेचनेऽपि पेयादिकमोत्तरकालं कर्तव्यः; यदुक्तं—“विलेप्याः कफागतं चैनं पुनरेव ज्ञेहखेदाभ्यामुपपाद्य विरेच-येत्” इति । ज्ञेहानन्तरं च यत्र्यहं विरेचनार्थं प्रतिभोजनं, तदुपकमाभिधानानुषङ्गप्रतिपादितमेवेति न पुनरिह प्रतिपाद्यते । यथावदिति कल्पस्थानोक्तविधिना । योग्यतममिति शरीर-दोषाद्यपेक्षया यद्विरेचनं योगिकं भवति तदेवम् ॥ १० ॥—

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च

यूपं रसं त्रिर्द्विद्वैकशश्च ॥ ११ ॥

क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः

प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ।

वमनविरेचनोत्तरभाविपेयादिकममाह—पेयां विलेपीमित्या-दि । यवागूः बहुसिक्था । विलेपी विरलद्रवा । उक्तं हि—“सि-क्थकं रहितो मण्डः, पेया सिक्थसामन्विता । यवागूर्बहुसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा” इति । अत्र अकृतयूपः ज्ञेहलवणायसं-स्कृतः, कृतयूपः ज्ञेहलवणादिसंस्कृतः; एवं रसेऽपि कृताकृतव-स्था । यदुक्तं सूदृशास्त्रे—“अज्ञेहलवणं सर्वमकृतं कटुकैर्विना । विज्ञेयं लवणज्ञेहकटुकैः संस्कृतं कृतम्” इति । त्रिरिति अज्ञ-कालत्रयं व्याप्य, द्विरिति अक्षकालद्वयम्, एकश इति एकाक्षका-लम्; एतच्च त्रिरित्यादि प्रलेकं पेयादिभिः संबध्यते । एतच्च त्रिरि-त्यादि पञ्चत्रयं प्रधानशुद्धिद्रव्याद्यपेक्षया यथाक्रमं ज्ञेयम् । तेन, प्रधानशुद्धिशुद्धे प्रलेकं त्रिः, तेनाक्षकालत्रये पेया, ततः परेणाक्षकालत्रये विलेपी, ततः परेणाक्षकालत्रये कृताकृत-

१ ‘सप्तदिनाभि व्याप्य निर्वर्त्यता’ इति पा० । २ ‘समापैः’ इति पा० । ३ ‘स्निग्धः’ इति पा० । ४ ‘प्रमुष्ट’ इति पा० । ५ ‘विगच्छेत्’ इति पा० ।

१ ‘स्निग्धस्य च स्निघ्नवत्तथा कार्यं विरेचनं योग्यतमं तत्तथ । पेयां’ इति पा० । २ ‘विदध्यात्’ इति पा० । ३ ‘उपपान्तो ज्ञेह-गुणार्थ’ इति पा० ।

यूषसहितमेजं, ततोऽपि च परेण कृताकृततरसेनाजमजकालत्रये
देयम्; एवं द्वादशपरिचकालैर्वमनदिसयाद्वात् प्रभृति सप्त-
तत्रेण पेयादिक्रमैः । अयमेव क्रम उपकल्पनीयेऽपि—“ततः
सायाहे लोहितशालितण्डुलानां” इत्यादिना, यावत् “द्वादशे
चात्रकाले” (सू. अ. १५) इत्यनेनोक्तं । अत्र यूषरसयोस्तु
यद्यपि कालविभागो न प्रतिपादितस्तथाऽपि यूषकालत्रये रस-
कालत्रये च प्रथममकृतस्य उत्तरकाले च कृतस्य यूषस्य, एवं
रसस्यापि कालविभागः कथनीयः । एवं द्विःपेयादिक्रमस्तथा
एकशष्ठ पेयादिक्रमो वर्णनीय इति । एककाले तु पेयादिक्रमे
यद्यपि कृताकृतयूषरसयोः कालविभागो न प्राप्यते, तथाऽप्ये-
कस्मिन्नेव काले लोकसंस्कारेण यूषरसयोस्तत्र कृताकृतत्वं
ज्ञेयम् । प्रधानशुद्धे भूरिदोषगमनक्षोभादिप्रमाणं संभवति,
तेन तत्र पेयादिक्रमश्चिरे क्रियत इति ज्ञेयम् । प्रधानशुद्ध्यादि-
लक्षणं चाग्रे वक्ष्यमाणम् ॥ ११ ॥—

यथाऽणुरस्तिष्ठणो गमयाद्यैः

संयुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ॥ १२ ॥

महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव

शुद्धस्य पेयादिभिरन्तरग्निः ।

पेयादिक्रमस्य विशेषमनन्वीकृताभेदीपकत्वं दृष्टान्तेन दर्शय-
द्वाह—यथेत्यादि ॥ १२ ॥—

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगा-

श्रत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ॥ १३ ॥

दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके

प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ।

पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेका-

दर्धं कफान्तं च विरेकमाहुः ॥ १४ ॥

द्वित्रान् सविट्कान्पनीय वेगा-

न्मेयं विरेके वमने नु पीतम् ।

प्रधानशुद्ध्यादिलक्षणं प्राह—जघन्येत्यादि । चतुर्भिर्वेगै-
रुद्धोधनं वमनं तजघन्यं, यत्तु षड्विंशत्यन्धमं, यत्त्वष्टाभिस्तत्
प्रवरम् । विरेके जघन्ये दश, मध्ये तु विरेचने द्विगुणा दश
त्रिंशदित्यर्थः, प्रवरे तु विरेचने त्रिगुणा दश त्रिंशदित्यर्थः ।
वेगसंख्याविभेदेन जघन्यादिभेदमभिधाय दोषमानभेदेनापि
विरेचनस्य जघन्यमध्यप्रवरतां यथाक्रममाह—प्रस्थस्तथेत्यादि ।
द्विगुणः प्रस्थो जघन्ये विरेचने, त्रिगुणश्च मध्यमे, चतुर्गुणस्तु
प्रवरे । अत्र च प्रस्थशब्देन सार्धत्रयोदशफलानुच्यन्ते;
उक्तं हि तन्त्रान्तरे—“वमने च विरेके च तथा शोणितमो-
क्षणे । सार्धत्रयोदशफलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः” इति । पित्तान्त-

मिष्टं वमनं विरेकादर्धमिति विरेके यन्मानं जघन्यमध्यप्रवर-
विभागे प्रोक्तं यथाक्रमं तथा वमनेऽपि जघन्यमध्यप्रवरविभागे
तदर्धं ज्ञेयं; परं तु यत् पित्तान्तत्वं वमनस्य, कफान्तत्वं
विरेकस्य, तत् त्रिविधशुद्धावर्णगतं ज्ञेयम् । यदा चतु-
र्भिर्वेगैः प्रस्थमाने दोषे गते पित्तान्तत्वं सम्यग्वमनशुद्धिजल-
क्षणमुपलभ्यते तदा जघन्या शुद्धिः, यदा च विरेके दशभिर्वेगै-
र्द्विप्रस्थमानदोषगमने कफान्तत्वं विरेचनसम्यग्योगलक्षणमुप-
लभ्यते तदा विरेचनस्य जघन्या शुद्धिर्भवति; एवं मध्यप्रवर-
शुद्धावपि वमने पित्तान्तत्वं, विरेचने कफान्तत्वं, सम्यग्योग-
लक्षणं ज्ञेयम् । वेगसंख्यादोषमानाभिधानानन्तरं सम्यक्शुद्धि-
लैङ्गिकशुद्धेः पित्तान्तत्वादिलक्षणप्रतिपादनार्थमिहाभिधानं, तेन
यदुच्यते—आन्तिकी, वैगिकी, मानिकी, लैङ्गिकी चेति चतु-
र्विधा शुद्धिरिहोच्यते वमनविरेचनयोः, तदस्माकमसंमतमेव;
किन्तु लैङ्गिकी चेका शुद्धिः । तत्र च पित्तान्तत्वं तथा ‘कफात्
कफः’ इत्यादिप्रस्थवक्ष्यमाणं च लिङ्गं वमने, विरेचने च कफा-
न्तत्वं तथा ‘स्रोतोविशुद्धीन्द्रिय’ इत्यादिप्रस्थवक्ष्यमाणं च लिङ्गं
ज्ञेयम् । तेन यदत्र आपाढवर्मणा “सम्यग्विशुद्धिलिङ्गं लक्ष-
णतोऽथ मानाच्च वेगाच्च दोषागमनाच्चोक्तं, किमिदं व्यस्तं समस्तं
वा” इत्यादिनाऽऽक्षिप्तं, तदनभ्युपगमनिरस्तमेव । अन्येषां त्वत्र
परिहारा विस्तरभयाच्च लिखिताः । जघन्यादिशुद्धिर्त्रैविध्यं चात्र
जघन्यमध्यलक्षणे दोषविषयतया व्यवस्थापनीयम् । जघन्यादिशु-
द्धिलक्षणेऽपि यद्द्वेगेन जघन्यादिशुद्धिलक्षणभिधानं, तत् प्रायो-
भावितया ज्ञेयम् । दोषमानभेदेन जघन्यादिमानभेदः पारमा-
र्थिकः; तेन यत्र वमनेऽशुद्धिर्द्विप्रस्थदोषशुद्धिर्भवति तत्र
प्रवरैव शुद्धिः, यत्र वमने षड्विरेक वेगैः सार्धप्रस्थदोषशुद्धिर्भ-
वति तत्र मध्यैव शुद्धिः, यत्र च चतुर्भिर्वेगैरेकप्रस्थदोष-
शुद्धिस्तत्र जघन्यशुद्धिरिव; एवं विरेचनेऽप्युदाहार्यम् । पित्तप्र-
वृत्तिरन्ते यस्मिन् तत् पित्तान्तम्, एवं कफान्तमपि व्याख्ये-
यम् । तेन “कफात् कफः पित्तमथानिलश्च” इत्यनेन यत्
सम्यग्वमनलक्षणं वक्ष्यं, तथा “प्रातिश्च विट्पित्तकफानि-
लानां” इत्यनेन च सम्यग्विरेचनलक्षणं यद्वक्ष्यं, तदनेन
सहाविरुद्धं भवति । तत्र च यद्विलोमानमनन्ते वक्ष्यं
तत् पित्तान्तस्य कफान्तस्य च सूचकतया ज्ञेयं; निःशेषकृते
ह्याशयगते पित्ते कफे च वायुः केवलः सरति; तेन च
केवलवायुसारणेन पित्तान्तता कफान्तता च ज्ञायते । ननु
यदि “कफात् कफः” इत्यादिनैव ग्रन्थेनायमर्थोऽभिहित-
स्तत् कथमिह पित्तान्तं च वमनं, कफान्तं च विरेकमा-
हुरिति कृतं ? ब्रूमः—वेगसंख्यादोषमानभेदप्रतिपाद्यमानज-
घन्यादिशुद्धिद्वये पित्तान्तत्वाद्यनुगतिप्रतिपादनार्थमिहाभिधा-
नम्; एवं तद्वमनविरेचनसम्यग्योगलक्षणरभिधाने हि शिष्यस्य
प्रबलदोषेऽपि पुरुषेऽयोगशुद्धावेव जघन्यशुद्धित्वेजगमानो-
दये सति अथ पित्तान्तत्वाद्यनुदये जघन्यशुद्धिर्ग्रहः स्यात्

१ “कृताकृतयूषोरन्यतरेण सहितमन्नम्” इति पा० । २ शिवदा-
सलेनस्तु “पेयाक्रमः समाप्यते, अन्नकालस्तत्सर्गसिद्धः सार्धं प्रातश्च”
इत्यधिकमाह । ३ “इत्यनेन” इति पा० । ४ “सर्वसहस्तथैव”
इति पा० ।

एवमन्यदभ्युदाहार्यम् । वमने च विरेके च यथा दोषमापनं कर्तव्यं तदाह—द्वित्रानिल्यादि । द्वित्रानिलव्यवस्थितभाषणेन मलभागस्थामेयतां दर्शयति; वमने तु पीतमिति वमने पीत-मौषधं वर्जयित्वा शोषो मेयः ॥ १३ ॥ १४ ॥—

**कमात् कफः पित्तमथानिलश्च
यस्यैति सम्यग्वमितः स इष्टः ॥ १५ ॥
हृत्पार्श्वमूर्धेन्द्रियमार्गशुद्धौ
तथा लघुत्वैऽपि च लक्ष्यमाणे ।**

संप्रति 'किं च कृताकृतेषु' इत्यादिप्रश्नस्योत्तरं यथाक्रम-माह—कमादित्यादि । कमादित्यनेन वचनेन यथोक्तकमलङ्घ-मैन कफाद्यागमनं न सम्यग्योगलक्षणमिति दर्शयति; यतः कफादूर्ध्वं गतं यदा पित्तं भवति तदा तु पित्तागमनेऽपि सति न शुद्धिः, किंतु यदैवामाशयोभोगागमनं पित्तं वमनमान-यति तदैव शुद्धिः, तत् पित्तानयनं च कफानयनानन्तरमेव भवति; एवं सम्यक्कृतविरेचनलक्षणेऽपि कमादितिपदस्यार्थोऽत्र व्याख्येयः ॥ १५ ॥—

**दुश्छर्दिते स्फोटककोटकण्डू-
हृत्वाविशुद्धिर्गुरुगात्रता च ॥ १६ ॥**

दुश्छर्दिते इत्याद्योगकृतवमनलक्षणम् ॥ १६ ॥

**तृप्तोहृमूर्च्छानिलकोपनिद्रा-
बैलादिहानिर्धमनेऽपि च स्यात् ।**

तृप्तोहेत्याद्यतिकृतवमनलिङ्गम् । अत्रादिशब्देन वर्णखरादि-प्रहणम् । निद्राहानिश्चात्रानिलकोपकृतैव ॥—

**क्षोतोविशुद्धीन्द्रियसंप्रसादौ
लघुत्वमूर्जोऽग्निरनामयत्वम् ॥ १७ ॥**

**प्रातिश्च विद्रूपितकफानिलानां
सम्यग्विरक्तस्य भवेत् क्रमेण ।**

क्षोतोविशुद्धीत्यादि सम्यग्विरेचनलक्षणम् । ऊर्जोऽग्नि-रिति पृथैरग्निः । अनामयत्वमिति विरेचनेज्यत्वदोषजनितवि-कारव्यपगमः । प्रातिश्चेत्यादिप्रन्थार्थः स्थानान्तरं व्याख्यात इव ॥ १७ ॥—

**स्याच्छेषमपित्तानिलसंप्रकोपः
सादृश्याऽग्नेर्गुरुता प्रतिश्या ॥ १८ ॥**

**तन्द्रा तथा च्छर्दिरोचकश्च
वातानुलोम्यं न च दुर्विरिके ।**

स्यादित्याद्योगकृतविरेकलक्षणम् । न च वातानुलोम्यमि-क्षयः ॥ १८ ॥—

१ 'तद पित्तागमनं च कफागमनानन्तरमेव भवति' इति पा० ।
२ 'व्यातिहानिः' इति पा० । ३ 'ऊर्जोऽग्निरिति बलवदग्निः' इति पा० । ४ 'स्विदोऽवपनहिर्गुरुगात्रता स्यात्' इति पा० । ५ 'न च वातानुलोम्यमिति वातविघ्नम् इत्यर्थः' इति शिवदाससेनः ।

कफाक्षपित्तक्षयजानिलोत्थाः

सुस्थङ्गमर्दङ्गमवेपनाद्याः ॥ १९ ॥

निद्राबलाभावतमःप्रवेशाः

सोन्मादहिकाश्च विरेचितेऽपि ।

कफादित्यादि विरेकातिशयलक्षणम् । क्षयशब्दः कफादिभिः प्रत्येकं संबध्यते ॥ १९ ॥—

संस्थभक्तं नवमेऽहि सर्पि-

स्तं पाययेताप्यनुवासयेद्वा ॥ २० ॥

तैलाकगात्राय ततो निरूहं

दद्याद्यहात्नातिबुभुक्षिताय ॥

प्रत्यागते धन्वरसेन भोज्यः

समीक्ष्य वा दोषबलं यथार्हम् ॥ २१ ॥

नरस्ततो निश्यनुवासनाहौ

नात्याशितः स्यादनुवासनीयः ।

वमनविरेचनकल्पनाप्रस्तावागतसम्यग्योगादिलक्षणमभि-धाय बस्तिकल्पनामाह—संस्थभक्तमित्यादि । सप्तमिर्द्विजैः कृतसंसर्जनकमस्याष्टमे भुक्तुमुपयुक्तस्य नवमेऽहि सर्पिःपानमनु-वासनं वा देयम्; अत्र विकल्पद्वये यदि वमनानन्तरं विरेचनं कर्तव्यं तदा नवमेऽहि सर्पिःपानम्, अथ विरेचनानन्तरं यदा बस्तिर्देयस्तदाऽनुवासनं नवमेऽहि देयमिति व्यवस्था । वमना-नन्तरं नवमदिवसे सर्पिःपानं पूर्वं नोक्तं तेनेदानीं विरेचनानन्त-रकतैव्यनिरुद्धाज्ञानुवासनसमानकालतया सर्पिःपानमपि दक्षितं, तेनैव निरुद्धाज्ञा सर्पिःपानस्य कल्पनीया । नवमश्च दिवसोऽत्र शोधनदिनमारभ्यैव ज्ञेयः; उक्तं च जत्कर्णे—“शोधनानन्तरं नवमेऽहि ज्ञेहपानमनुवासनं वा” इति, तथा सुश्रुतेऽप्युक्तं—“विरेचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय च । कृताबायानुवासाय सम्यग्देयोऽनुवासनः” (सु. चि. अ. ३७) इति । उत्तरबस्ति-चिकित्सिते च यः पेयादिकमानन्तरं रससंसर्जनकम उक्तः, स सर्वकर्मावसाने प्रकृतिभोजनगमनार्थं कर्तव्यः, न वमनविरेचन-कर्मपरिसमाप्तावैव, तेनेहाकृतरससंसर्गस्यैव नवमे दिने सर्पिःपा-नमनुवासनं चोपपद्यते । यत्तु भद्रशौनके—“संस्थभक्तः सुमनाः ज्ञेहपीतो दडानलः । संशुद्धः परतो मासादनुवासास्ततो नरः” इत्युक्तं, तत् प्रागनुवासनविषयं रोगविशेषविषयं वेति नैतद्विरुद्धं भवति; बहूनि चात्र व्याख्यानानि टीकाकृतामङ्गि-रि-सैमध्व-जेज्जेऽश्वरसेनादीनां सन्ति; अन्यैस्तु तथा-ख्यानानि दोषोद्धारदेव निरस्तानि । तैलाकगात्रयेति वचनमभ्यङ्गेनापि ज्ञेहप्रयोगदर्शनार्थम् । स्वेदस्त्वत्र पथकमपू-र्वतया विहितोऽनुकोऽप्यायास्येव; यदुक्तं—“तान्युपस्थित-

१ 'प्रलागते मांसरसेन भोज्यः सायं च भुक्तोऽल्पमजोऽनुवासः' इति पा० । २ 'तेन निरुद्धाज्ञा' इति पा० ।

दोषाणां स्नेहसेदोपपादनैः । पञ्चकर्माणि कुर्वीत” (सू. अ. २) इति । दद्याद्भ्यहादिति अनुवासनदिनादूर्ध्वं त्र्यहात्, तेन यथावक्ष्यमाणक्रमेण एकाहाद् ब्रह्मादधिक्राद्वा स्नेहात्तदहर्वां निरुहो देवः । नातिबुभुक्षितायेत्यनेन अतिबुभुक्षितस्य निरुहोऽतियोगा-योर्ध्वगमनाय च भवतीति सूचयति । तत्र घनवर्सेन प्रतिभोजनं विरेचनवदग्निमान्द्याभावाद्बलावहत्वाच्च युक्तमेव; यदुक्तं भोजे—“आमस्तकाद्विबुद्धस्य निरुहेण रसादिकम् । किमर्थं विहितं भोज्यं संसर्गश्च विरिक्तवत् ॥ विरेकः पावकं हन्ति तदधिष्ठानसंलघात् ॥ न तु बस्तिस्तथा तस्माद्यथोच्यति पावकम्” इति । निरुह एव दोषाभिव्यक्त्यपेक्षया रसादिना पेयादिना वा भोजनं दर्शयन्नाह—समीक्ष्य वा दोषबलं यथाहमिति; बलमिति अभिवलम् । नरस्तत इत्यादिना निरुहस्यानुवासनमाह । निशीत्यनेन निरुहानन्तरं तद्दिने क्रियमाणमनुवासनं निश्चय कर्तव्यमिति दर्शयति, न शीते वसन्ते च सद्यो निरुहस्य रात्रावेवानुवासनं न देयमिति । अन्ये तु निशीत्यनेन तदहरेव निरुहाय सायमनुवासनं देयमिति दर्शयति, तेन यथावक्ष्यमाणविभागेन रात्रौ दिवा वा देयमित्याहुः । अनुवासनार्हं इति वचनेन यदि सामता मन्दो वा पावको भवति तदा तदहरेवानुवासनं न देयमिति सूचयति । अत एव जतूत्कर्णे द्वितीयदिवस एवानुवासनमुक्तं—“ततश्च्यहादिरुहे व्युषिते भुक्तवतोऽनुवासनम्” इति; हारीतेऽपि—“व्युष्टं रजन्यां प्रसमीक्ष्य तस्माद्बलाबलं वाऽप्यनुवासनीयः” इत्युक्तम् । “सद्यो निरुहोऽनुवासः स्यात्” इति वचनं निरुहजनितवातकोभयुक्तपुरुषविषयम् ॥२०॥२१॥

शीते वसन्ते च दिवाऽनुवास्या

रात्रौ शरद्धीमघनागमेषु ॥ २२ ॥

तानेव दोषान् परिरक्षता ये

स्नेहस्य पाने परिकीर्तिताः प्राक् ।

निशीत्यनेन यन्निशासमीपेऽनुवासनं विहितं तदेव कालभेदेन भिन्नकालं दर्शयन्नाह—शीते इत्यादि । शीतशब्देन शिशिरहेमन्तयोरपि ग्रहणम् । दिवेति निशासमीपे दिवाभागे, रात्रावपि च दिनसमीपायां रात्रौ । दोषान् परिरक्षता दोषान् दृष्ट्वा, अनन्तरं च दोषवर्जनेन परिरक्षता; ये स्नेहस्य पाने परिकीर्तिताः स्नेहाध्याये—“स्नेहमाधिको दिवा शीते” (सू. अ. १३) इत्यादिना ग्रन्थेन, य एवाकालपीतस्नेहदोषा भवन्ति त एव यथोक्तकालविपर्ययकृतानुवासनेऽपि दोषा भवन्तीत्युक्तं भवति । स्नेहाध्याये यदातपित्ताधिकत्वादिविशेषेणापि रात्रौ दिवा च स्नेहपानं विहितं तदिहापि समानन्यायत्वादेकदेशाभिधानेनापरैकदेशानुमानाच्च ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

प्रत्यागते चाप्यनुवासनीये

दिवा प्रदेयं व्युषिताय भोज्यम् ॥ २३ ॥

१, मांसरसभोजनं इति पा० ।

च. सं. ६६

सायं च भोज्यं परतो ब्रूहे वा
त्र्यहेऽनुवास्योऽहनि पञ्चमे वा ।

त्र्यहे त्र्यहे वाऽप्येयं पञ्चमे वा

दद्याच्चिरुहादनुवासनं च ॥ २४ ॥

प्रत्यागते चेत्यादौ अनुवासनीये इति अनुवासनमेहे । व्युषितायेति निर्विकारं रात्रिव्युषिताय दिवा भोज्यं देयं, तथा सायं च भोज्यं देयम् । अनुवासनानन्तरं पुनरनुवासनकालमाह—त्र्यहे वेत्यादि । अत्रापि त्र्यहपञ्चाहव्यवस्था पूर्ववत्; अयं चानुवासनकालो निरुहदिन एव दातव्यानुवासने परिज्ञेयः । अन्ये तु पठन्ति यत्—“परतो ब्रूहे वा त्र्यहेऽनुवास्योऽहनि पञ्चमे वा” इति; व्याख्यानयन्ति च—परतो ब्रूहे वा त्र्यहेऽनुवास्योऽहनि पञ्चमे वेति; अत्र तु ब्रूहेऽनुवासनमतिप्रबलवातस्य, अनतिप्रबलवातस्य त्र्यहे, पञ्चमे तु प्रबुद्धकफपित्तस्यैव व्यवस्था । द्वितीयदिनानुवासनं हारीतेऽप्युक्तं; वचनं हि—“दृष्ट्वाऽतिबुद्धं पवनस्य रूपं दिने दिने बस्तिमुदाहरन्ति” इति; सुश्रुतेऽप्युक्तं—“रूक्षस्य बहुवातस्य स्नेहवस्ति दिने दिने । दद्याद्विषस्ततोऽप्येधामभ्यावाधमवाभ्याह्वयात्” (सु. चि. अ. ३७) इति । इहापि “रूक्षनित्यस्तु” इत्यादिना, “वातातौश्च दिने दिने” (सि. अ. ४) इत्यन्तेन ब्रूहे दानं विधास्यति, तेन “ब्रूहे वा त्र्यहे वा” इति पाठः साधुः; “ब्रूहश्चन्देन चात्र दिनद्वयसंवन्धमात्रमुच्यते, न ब्रूहपूर्णं; तेन प्रथमदिवसदत्तानुवासनात् प्रभृति पूर्णं तृतीये दिवसेऽनुवासनं प्राप्नोति” इति यदुच्यते, तन्निरस्तम्; एवं त्र्यहेऽपि तृतीयाहसंवन्ध एव विवक्षितो ज्ञेय इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

एकं तथा त्रीन् कफजे विकारे

पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वाऽपि ।

वाते नवैकादश वा पुनर्वा

वस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात् ॥ २५ ॥

संप्रति दोषभेदेनानुवासननियममाह—एकं तथा त्रीन् इत्यादि । एतच्च ‘संख्याः कति’ इति प्रश्नस्योत्तरम्; अपरं संख्याप्रश्नस्योत्तरं ‘त्रिंशन्मताः कैर्मनु’ इत्यादिना भविष्यति । कफपित्तयोश्च यथोप्यनुवासनं न विहितं, तथाऽपि वातानुगत-कफपित्तविषयतयैतद्विद्वद्यम् । पुनर्वैत्यनेन वाते नव एकादश वा कुर्यात् । अयुग्मानित्यनेन द्विचतुःषडादिसंख्यया युग्मदानं निषेधयति, अयुग्मदानं प्रभावादेवात्रोपकारीति महर्षिवचनाद्बोध्यं, यथा—“युग्मेष्वहःखु पुत्रकामौ संवसेताम्” (शा. अ. ८) इति; उपपत्तिश्चात्रातिप्रसङ्गीत्या न कथिताऽऽचार्येण । यत्तु—“त्रीन् पञ्च वाऽऽहुश्चतुरोऽथ षड् वा” इत्यादिना युग्मवस्तिदानं वक्ष्यति, तन्निरुहान्नतया स्नेहनाथक्रियमाणानुवासन-

१, प्रत्यागते चाप्युषितस्य काले भोज्यं दिवा सायमतः परं तु । त्र्यहे त्र्यहे वाऽप्येयं पञ्चमे वा दद्याच्चिरुहादनुवासनं तु इति पा० ।

२, ब्रूहे त्र्यहे वाऽप्येयं इति पा० । ३, कैर्मनु इति पा० ।

विषययुग्मवस्तिदानं ज्ञेयम्, इह तु प्रधानतया क्रियमाणानु-
वासनविषययुग्मदानमिति न विरोधः । एतेन, यदुक्तमाषाढ-
वर्षमास—“निरुहकार्यकारणमनुमदानमस्मिन्नोक्तं निषिद्धपूर्वं
च, योगस्थान्ते क्रमादेकं तथा त्रीनित्यादीन् ज्ञेहान् प्राह” (?)
इति, तस्मिन् ज्ञेयम् । किंच, अयुग्मानिलयेन पुनर्वैत्येन च
यत्रानुवृत्त्याऽनुवासनं देयं तत्रायुग्मं निरुहान्तरितं च कर्तव्य-
मित्यर्थः, तेन यथोक्तसङ्ख्याकाशिरुहान् दत्त्वा यथोक्तसङ्ख्याया
ज्ञेहो देयः । विषमसङ्ख्यापादानं तु मध्यविधयाऽपि ग्रहचतुर-
हादिप्राहकं भवति, तेनोत्तरत्र वक्ष्यमाणसंख्यानुवासनं न विरो-
धीति ब्रूते । जतुकर्णोऽप्युक्तं—“निरुहे व्युषिते भुक्त्वतोऽनु-
वासनं परं द्वितीयोऽहनि पश्चमे वा तथैकादशाहोऽपकर्षतो
द्वित्रिचतुरादि (?) वातादिच्युते” इति ॥ २५ ॥

**नरो विरिक्तस्तु निरुहदानं
विचर्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् ।**

**शुद्धो निरुहेण विरेचनं च
तत्त्वस्य शून्यं विकसेच्छरीरम् ॥ २६ ॥**

संप्रति निरुहविरेचनयोरन्तरेऽवश्यपरिहर्तव्यकालमाह—
नरो विरिक्तस्त्वित्यादि । अवश्यमिति वचनादेकाहसाध्येऽपि
व्याधाववश्यं सप्तदिनच्छेदः कर्तव्य इति दर्शयति । यद्यपि
विरेचनानन्तरं निषिद्ध एव निरुहः पञ्चकर्मियायां सिद्धौ, तथा
निरुहस्य विरेचनं निषिद्धं, तथाऽपि तत्कालमेव स निषेधः;
तेन त्रिचतुरादिदिनेऽपि प्रसक्तिनिरासार्थमिदं वचनम् । यत्तु
विरेचनानन्तरं नवमेऽक्षययुवासनकालादुत्तरकालमेव निरुह-
विधानं, तेनार्वाग्वस्तेः प्रसक्तिरपि न स्यादित्युच्यते; तत्र,
यतोऽनुवासनशुद्धपेक्षसंसर्जनक्रमस्यैवं विधा, यदाऽवरशुद्धा
त्र्यहणेव पैयादिकमः समाप्यते, तदा चतुर्धदिनेऽनुवासनदा-
नात् पश्चमे षष्ठे वा दिने निरुहः प्रसज्येत, अतस्तस्मिन्साध-
मेतद्वचनम् । निरुहानन्तरं तु संसर्जनक्रमो नास्त्येव, तेन त्र्यहं
ज्ञेहं दत्त्वा विरेचनप्रसक्तिरस्त्येव । सप्ताहादवाक् सप्ताहं यावच्च
निरुहविरेचनवर्जने हेतुमाह—तथ्येत्यस्यादि । विकसेदिति
हिंसात् । शून्यमिति पूर्वशोधनशून्यशरीरं पुनः शोधनादि-
स्यादिति भावः । यत्तु “आसंसाहाद्विरेको वा तत्तथापि निरु-
हणम्” इति तन्त्रान्तरे प्रोक्तं, तच्च संसर्गविधया क्रियमाणसं-
शोधनक्रमे ज्ञेयम् । तत्रापि च सप्ताहपूर्णे संसर्जनज्ञेहादीनाम-
नुमतविकल्पपरिहाराद् व्याख्येयम् ॥ २६ ॥

**वस्तिर्वयःस्थापयिता सुखायु-
र्बलाग्निमेधास्तरवर्णकृच्छ्रः ।**

१ “यथोक्तसंख्यातनिरुहं” इति, “यथोक्तसंख्यान्ते निरुहं”
इति च पा० । २ “विषमसंख्यापादानं द्वित्रचतुरादिवस्तिरपि सख्य-
विषया परिग्रहार्थम्” इति, “वृद्धमाषाढीकार्यं श्रीकण्ठदत्तः” ।
३ “आषाढाहः” इति पा० । ४ “पञ्चमः” इति पा० । ५ “सं-
सर्जनज्ञेहादीनामनुमतविकल्पपरिहारात्” इति पा० ।

**सर्वार्थकारी शिशुवृद्धयूनां
निरत्ययः सर्वगदापहृत् ॥ २७ ॥**
**विदूःशेषपित्तानिलमूत्रकर्षी
दाहार्थावहः शुकवलयप्रदश्च ॥**
**विश्वकृत्स्थितं दोषचयं निरस्य
सर्वान् विकारान् शमयेन्निरुहः ॥ २८ ॥**

‘किंशुणो बस्तिः’ इति प्रश्रयोत्तरं—बस्तिर्वयःस्थापयिते-
त्यादि । अयं चास्थापनगुणः, अनुवासनस्य तु ‘देहे निरुहेण’
इत्यादिना ग्रन्थेन गुणान् वक्ष्यति । वयः स्थापयतीति वयःस्था-
पयिता; वयःस्थापनत्वं चास्य स्रोतःशुद्धिकरत्वात् । सर्वार्थका-
रीति स्थिरत्वापकर्षादिविरुद्धार्थस्यापि भेषजविशेषयोगात् ।
शिशुवृद्धयूनां निरत्यय इत्यनेन वमनविरेचनाभ्यामुत्कर्षं
उच्यते, ते हि शिशुवृद्धयोर्निषिद्धे । सर्वगदापहृत् संशमनेन
ज्ञेयं, सर्वान् विकारान् शमयेदित्यनेन दोषसंशोधनद्वारा सर्व-
गदापहृत्वमुच्यत इति न पौनस्त्यः; किंवा सर्वान् विकारानिति
सर्ववैश्यान् विकारानिति विशेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥

**देहे निरुहेण विशुद्धमार्गं
संस्नेहनं वर्णवलयप्रदं च ।
न तैलदानात् परमस्ति किञ्चि-
द्रव्यं विशेषेण समीरणार्थं ॥ २९ ॥**
**स्नेहेन रौक्ष्यं लघुतां गुरुत्वा-
दौष्ण्याच्च शैत्यं पवनस्य हत्वा ।
तैलं द्वादत्याशु मनःप्रसादं
धीर्यं बलं वर्णमथाग्निपुष्टिम् ॥ ३० ॥**

**मूले निषिक्तो हि यथा दुमः स्या-
बीलच्छदः कोमलपल्लवाग्र्यः ।**

**काले महान् पुष्पफलप्रदश्च
तथा नरः स्यादनुवासनेन ॥ ३१ ॥**

देहे इत्यादिनाऽनुवासनगुणमाह । निरुहेण विशुद्धमार्गं
इति वचनाच्चिरहशोषित एव मार्गं संसर्जदनुवासनं यथोक्त-
गुणकर्तुं भवतीति दर्शयति । न तैलदानादित्यत्र तैलशब्देन
ज्ञेहोपलक्षणं केचिद्वृत्तमपि ग्राहयति, किन्तु तैलमेवात्र वात-
हरप्रधानतया ब्रूते इति युक्तं पदयामः; तथा ह्यत्र औष्ण्याच्छै-
त्यमित्युक्तम्, औष्ण्यं च न सर्पिणीति; ज्ञेहा मज्जवर्जिता अनु-
वासनाधिकृता अप्यप्रधानत्वाच्चात्र धृतमन्यन्ते । परमस्ती-
त्यादौ द्रव्यमिति कारणं, तच्च कारणमनिलप्रशमनेन ज्ञेयम्;

१ ‘विदूःशेषपित्तानिलमूत्रकर्षी स्थिरवक्रप शुकवलयप्रदश्च’ इति,
‘विदूषितसंखेदानिलमूत्रकर्षी’ इति च पा० । २ ‘सर्वगदापहृत् इति
मिलितसर्वदोषापहः; किंवा, वैदोषिकव्याधिहर इत्येवं व्याख्या;
अन्यथा व्याख्येयान्ते तु ‘शेषपित्तानिलकर्षी’ इत्यनेन पौन-
स्त्ययः’ इति शिवदाससेनः । ३ ‘आनुवासानात् किञ्चिद्विहासित
कर्म परं विशेषेण समीरणार्थं’ इति पा० । ४ ‘ज्ञेहं’ इति पा० ।
५ ‘मथाग्नि पुष्टिः’ इति पा० ।

‘नान्वासनात् किञ्चिदिहास्ति कर्म’ इति केचित् पठन्ति । तैल-
कृत्यमेव सकारणं व्याकरोति—‘नेहेनेत्यादि । तैलं चासुवासने
पक्वमेव ज्ञेयम्; अपक्वस्य तु “न चामं प्रणयेत् केहं स ह्यभि-
घ्नन्दयेद्भुदम्” (सि. अ. ४) इत्यनेन निषिद्धत्वात् । अत्र
तैलानिलयोर्विपरीतगुणयोर्मेलके द्रव्यप्रभावतैलमेव वातं हन्ति,
न वाततैलम्; अणुत्वं शुणो यद्यपि तैले वाते चास्ति, तथाऽ-
पीह प्रभावाद्वातसूक्ष्मावयवसंबद्धं तैलं केहादिना वातं जयति,
तेन समानमप्यणुत्वमिह विरुद्धार्थकार्येवेति । तैलस्य यथोक्तका-
र्यकर्तृत्वे दृष्टान्तमाह—मूले इत्यादि । मूलदृष्टान्तेन चानुवा-
सनेन साक्षात्पणीयस्य शुदस्य देहमूलत्वं दर्शयति, उक्तं हि
पराशरे—“सर्वं शुद्धं शरीरस्य सिरास्त्रं प्रतिष्ठिताः । सर्वं
शरीरं पुष्पन्ति मूर्धानं यावदाश्रिताः” इति; तथाऽनुवासनादपि
नरो बलवीर्याद्युपेतोऽप्यलवांश्च स्यादित्यर्थः ॥ २९-३१ ॥

स्तब्धाश्च ये सङ्कुचिताश्च येऽपि

ये पङ्क्तो येऽपि च भग्नरुग्णाः ।

येषां च शाखासु चरन्ति वाताः

शस्तो विशेषेण हि तेषु बस्तिः ॥ ३२ ॥

आध्मापने विप्रथिते पुरीषे

शूले च भक्तानभिनन्दने च ।

एवंप्रकाराश्च भवन्ति कुक्षौ

ये चामयास्तेषु च बस्तिरिष्टः ॥ ३३ ॥

याश्च स्त्रियो वार्तकृतोपसर्गा

गर्भे न शुक्लन्ति नृभिः समेताः ।

क्षीणेन्द्रिया ये च नराः कृशाश्च

बस्तिः प्रशस्तः परमं च तेषु ॥ ३४ ॥

सामान्येन निरूहानुवासनयोर्गुणमाह—स्तब्धाश्च ये इत्या-
दि । भग्ना इति भग्नैकायाः; रुग्णा इति सन्धिमुक्ताः । भक्ता-
नभिनन्दने शरीरके । वातकृतोपसर्गा इति वातकृतोप-
द्रवाः । क्षीणेन्द्रिया इति अतिक्षीणशुक्राः । अत्र शुद्धवातादिष्व-
नुवासनं, भक्तानभिनन्दनप्रकारेषु च निरूह इत्याद्यर्थोऽनुसर-
णीयः ॥ ३२-३४ ॥

उष्णाभिभूतेषु वदन्ति शीता-

ञ्छीताभिभूतेषु तथा सुखोष्णान् ।

तत्प्रत्यनीकौषधसंप्रयुक्तान्

सर्वत्र बस्तीन् प्रविभज्य युञ्ज्यात् ॥ ३५ ॥

संप्रति केषु च कथं बस्तिरिति प्रश्नसोत्तरम्—उष्णाभि-
भूतेष्वित्यादि । उष्णाभिभूते तथा शीताभिभूते इति वक्तव्ये,
येन ‘सर्वत्र’ इति करोति, तेन सिग्धरुक्लपुलध्वभिभूतेऽपि
तद्विपरीतौषधसंपादितो बस्तिर्देय इति दर्शयति ॥ ३५ ॥

१ ‘वातसूक्ष्मावयवसंबन्धकारकं’ इति पा० । २ ‘आध्मापिते’ इति
पा० । ३ ‘वातकृतोपसर्गाद्र्भ’ इति पा० । ४ ‘तेषां च बस्तिः परमः
प्रदिष्टः’ इति पा० । ५ ‘शुक्रायाः’ इति पा० । ६ ‘दद्यात्’
इति पा० ।

न बृंहणीयान् विदधीत बस्तीन्

विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः ।

कुष्ठप्रमेहादिषु मेदुरेषु

नरेषु ये चापि विशोधनीयाः ॥ ३६ ॥

नित्यविशोधनीयगदानाह—कुष्ठप्रमेहादिष्वित्यादि । अत्र,
आदिशब्देनारोचकतन्त्राक्षीपदारीनां ग्रहणम् । मेदुरेष्विति
मेदुखिषु ॥ ३६ ॥

क्षीणक्षतानां न विशोधनीया-

श्च शोषिणां नो भृशदुर्वलानाम् ।

न मूर्च्छितानां न विशोधितानां

येषां च दोषेषु निबद्धमायुः ॥ ३७ ॥

क्षीणक्षतानां नेति क्षीणा राजयक्षिमप्रभृतयो ज्ञेयाः । विशो-
धनीयानिति अपकर्षणकारकान् । येषां च दोषेषु निबद्धमायुरिति
ये संशोधनहरणमात्रेणैव प्राणाजहति ॥ ३७ ॥

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा

मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।

ये सन्ति तेषां न हि कश्चिदन्यो

वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ३८ ॥

विष्मूत्रपित्तादिर्मलाशयानां

विक्षेपसंघातकरः स यस्मात् ।

तस्यातिबुद्धस्य शमाय नान्य-

द्वस्ति विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ३९ ॥

तस्माच्चिकित्सार्थमिति ब्रुवन्ति

सर्वां चिकित्सामपि बस्तिमेके ।

बलेर्बहुविषयां स्तुतिमाचक्षणाः ‘किंशुणो बस्तिः’ इति
प्रशस्येवोत्तरं पुनराह—शाखागता इत्यादि । शाखाकोष्ठमर्मगतौ
इत्यनेन त्रिविधशाखादिरोगमार्गो गृहीतः; मर्मजशब्देन हि
मध्यमरोगमार्गोऽश्रयिणां सन्धिजानामपि साहचर्याद्ग्रहणम्;
इह मर्मोस्थिसन्धयो हि मध्यमो रोगमार्ग उक्तः । ऊर्ध्वसर्व-
शब्देन च ऊर्ध्वाधस्तिसर्गभेदादप्युक्तो रोगमार्गत्रयग्रहणम् । सर्वा-
वयवाङ्गजशब्देन च प्रादेशिकसर्वाङ्गभेदादप्युक्तग्रहणम् । वायोः
परमिति वायोः पैरो न कश्चित् श्रेष्ठ इति यावत् । एतेन यद्यपि
कफपित्ते अपि रोगकारणे भवतः, तथाऽपि वायुरेव श्रेष्ठ
इत्युच्यते । वायोः श्रेष्ठ एव हेतुमाह—विष्मूत्रेत्यादि । पित्ता-
रीलत्रादिशब्देन कफस्य ग्रहणं, (न च मलशब्देन कफस्य
ग्रहणं,) मलशब्देन चेतुरधातुमलानां खमलादीनां च ग्रहणम् ।
आशयशब्देन मलव्यतिरिक्तप्रसादाख्यानमाशयानां धातूनां च
ग्रहणम् । विक्षेपसंघातकर इति वियोगमेलकरः; एतेन,
यस्माद्वायुरेव दोषमलधातूनां संयोगविभागौ करोति, तेन

१ ‘संशोधनहरणगल्पायैव’ इति पा० । २ ‘मलजानां विक्षे-
पसंघातकरः’ इति पा० । ३ ‘परेण’ इति पा० । ४ ‘अयं पाठो
इत्यस्ति खितपुस्तके नोपलभ्यते ।

दोषदूष्यविष्मलमेलकरूपनिखिलव्याधिकरणे वायुरेव, प्रधानं भवतीति भावः । किंवा आशयशब्दः प्रत्येकं विडादिभिः संबध्यते, स्थानेन च स्थानिनो लभ्यन्ते, विडादिसंयोगविभागेनैव च सर्वव्याधिकरणपरिग्रहो भवति । भवत्वेवं वातस्य प्राधान्यमतः किमित्याह—तस्मैत्यादि । शेषजमिति प्रधानं शेषजं, यदुक्तं—“वस्तिव्रीतहरणाम्” (सू. अ. २५) इति । अतो वस्तावर्धचिकित्सारूपता तथा सर्वचिकित्सारूपता च युक्ता ॥ ३८ ॥ ३९ ॥—

नाभिप्रदेशं कटिपार्श्वकुक्षिं

गत्वा शकृद्दोषचयं विलोड्य ॥ ४० ॥

संस्नेह्य कार्यं सपुरीषदोषः

सम्यक् सुखेनेति च यः स वंस्तिः ।

तत्र बस्तेः कृताकृतलक्षणानि क्रमेणाह—नाभीत्यादि । विलोड्येति संक्षेप्य । संस्नेह्य कायमिति वीर्यरूपेण सारेण कार्यं व्याप्य, उक्तं हि—“वीर्येण बस्तिरादते दोषानापादमस्तकात्” (सु. चि. अ. ३५) इति । ज्ञेहशब्देन च सारोऽभिधीयते, यथा—“देहः ज्ञेहपरिक्षयात्” (वि. अ. ८) इति । सम्यगिति निरवशेषेण । सुखेनेति विकारमकृत्वा ॥ ४० ॥—

प्रसृष्टविष्मूत्रसमीरणवं

रुच्यग्निवृद्धशायपलाघवानि ॥ ४१ ॥

रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च

बलं च तत् स्यात् सुनिरुद्धलिङ्गम् ।

तादात्मिकवस्तिसम्यग्योगलक्षणमभिधायोत्तरकालभवंमाह—प्रसृष्टेत्यादि । ‘आशयपलाघवानि’ इत्यत्र ‘आमयपलाघवानि’ इति पाठे रोगोपशान्तिरित्यनन्तरं वाशब्दो ज्ञेयः, तेन रोगोपशान्तिरिह निरुद्धसाध्यविकाराणामुपशान्तिः ॥ ४१ ॥—

स्यादुक्छिरोहृद्बलवस्तिलिङ्गे

श्लोफः प्रतिश्रयायविकर्तिके च ॥ ४२ ॥

दृष्टासिका मासतमूत्रसङ्गः

श्वासो न सम्यक् च निरुहिते स्युः ।

सादित्यादि वरस्ययोगलक्षणम् । न सम्यङ्निरुहिते इति अयोगेन निरुहिते ॥ ४२ ॥—

लिङ्गं यदेवातिविरचितस्य

भवेत्तदेवातिनिरुहितस्य ॥ ४३ ॥

वस्तिप्रतिश्लोषलक्षणमतिदेशेनाह—लिङ्गमित्यादि ॥ ४३ ॥

१ ‘निरुह्य’ इति, ‘विरोध्य’ इति च पा० । २ ‘नाभिप्रदेशं च कटिं च गत्वा कुक्षिं समालोड्य पुनश्च पृष्ठम् । संस्नेह्य कार्यं शिथिलांश्च कृत्वा दोषान् पुरीषं प्रक्षितं विमथ्य ॥ स्वसत्त्वजः सपुरीषदोषः प्रत्यागतो वस्तिरिति प्रशङ्कः’ इति पा० । ३ ‘हृद्बलकुक्षिलिङ्गे’ इति पा० । ४ ‘निरुहितस्य’ इति पा० ।

प्रत्येत्यसक्तं सशकृच्च तैलं

रक्तादिबुद्धीन्द्रियसंप्रसादः ।

स्वप्नानुवृत्तिर्लघुता बलं च

सृष्टाश्च वेगाः स्वनुवासिते स्युः ॥ ४४ ॥

अनुवासनसम्यग्योगलक्षणमाह—प्रत्येत्यादि । असक्तमिति सक्तं विना । रक्तादयः धातवः । स्वप्नानुवृत्तिः निद्रानुवृत्तिः । सृष्टा इति अवकाशः ॥ ४४ ॥

अधःशरीरोदरबाहुपृष्ठ-

पार्श्वेषु रुग्रक्षखरं च गात्रम् ।

ग्रहश्च विष्मूत्रसमीरणाना-

मसम्यगेतान्यनुवासितस्य ॥ ४५ ॥

दृष्टासमोहकमसादमूर्च्छां

विकर्तिका चात्यनुवासितस्य ।

अध इत्याद्यनुवासनायोगलक्षणम् । रुक्षखरता चात्र शरीर-सास्नेहनादेव । दृष्टासादि अतियोगलक्षणम् ॥ ४५ ॥—

यस्येह यामाननुवर्तते जीन्

ज्ञेहो नरः स्यात् स विशुद्धदेहः ॥ ४६ ॥

आश्वागतेऽन्यस्तु पुनर्विधेयः

ज्ञेहो न संस्नेहयति ह्यतिष्ठन् ।

उचितज्ञेहप्रत्यागमनकालमाह—यस्मैत्यादि । यामानिति ग्रहणम् । स विशुद्धदेह इति स अनुवासनप्रयोगसम्यग्योगानुवासनव्यापितरहित इत्यर्थः । आश्वागते इति शीघ्रं प्रत्यागते, अन्यस्तु विधेय इति तदैवायः ज्ञेहो देयः । पुनः ज्ञेहदानोपपत्तिमाह—ज्ञेहो न संस्नेहयति ह्यतिष्ठति ॥ ४६ ॥—

त्रिंशन्मताः कर्मै नु वस्तयो हि

कालस्ततोऽर्थेन ततश्च योगः ॥ ४७ ॥

सान्वांसना द्वादशैव निरुहाः

प्राक् ज्ञेह एकः परतश्च पञ्च ।

काले त्रयोऽन्ते पुरतस्तथैकः

ज्ञेहा निरुहान्तरिताश्च षट् स्युः ॥ ४८ ॥

योगे निरुहास्तस्यैव देयाः

ज्ञेहाश्च पञ्चैव परादिमन्याः ।

संप्रति संख्याप्रश्नस्योत्तरविशेषमाह—त्रिंशदित्यादि । कर्मैकालयोगसंज्ञा यथाक्रमं त्रिंशत्पौडशाष्टवस्तिमुदयेषु ज्ञेया । कालस्ततोऽर्थेनेत्यत्र अर्थशब्दो न सर्वप्रतिवचनः; तेन त्रिंश-

१ ‘वक्तादिबुद्धीन्द्रियसंप्रसादः’ इति पा० । २ ‘वचैः’ इति पा० । ३ ‘अन्यनुवासिते स्युः’ इति पा० । ४ ‘कर्मैश्च’ इति पा० । ५ ‘काल-खनोऽन्ते’ इति पा० । ६ ‘योगो निरुहास्तस्यैव देयाः’ इति पा० । ७ ‘समविभागप्रतिवचनः’ इति पा० ।

द्वर्धं षोडश भवन्ति । सान्वसना इत्यादिना कर्मादीनां निरुहानु-
वासनविभागमाह । एकमनुवासनं दत्त्वा दीयन्त इति सान्व-
सनाः, एकमनुवासनेन प्रत्येकं योगाद् द्वादश निरुहाश्चतुर्विं-
शतिर्वस्त्वयो भवन्ति । प्रागिति आरम्भे । परत इति द्वादशानि-
रुहोत्तरकाले । निरुहान्तरिताश्च षट् स्युरिति निरुहेणान्तरि-
कृताः, एवं च द्वादश वस्तयः पूरणीयाः । पदैव परादिमध्या
इति पञ्च ज्ञेहा अन्ते मध्ये आदौ च येषां विभक्त्यस्तथा;
अत्र चार्दौ ज्ञेहद्वयम्, अन्ते च ज्ञेहद्वयं, निरुहद्वयमध्ये चैक-
मनुवासनम्, एवं पञ्च ज्ञेहा भवन्ति । ये तु निरुहदिन एवा-
नुवासनं वदन्ति तन्मते आदावेक एव, अन्तेऽपि दिनान्तरे
एकः, एवं पञ्च भवन्ति; एवं कर्मकालयोरपि निरुहदिन एव
दिनान्तरे वाऽनुवासनं व्याख्येयम् । अत्र चैकज्ञेहान्तरितानां
निरुहाणां दाने वातक्षोभो नाशङ्कनीयः, कर्मादिषु निरुहा याप-
नावस्तिरूपा दीयन्ते, ते स्निग्धा एवेति कृत्वा न वातक्षोभका
भवन्ति । एते च कर्मादयो यद्यपि शास्त्रप्रदेशेषु न व्यवहि-
यन्ते, तथाऽपि तद्विषयव्यवहारार्थमेवेयं कर्मादिसंज्ञा, यथा यम-
कमहाच्छपानादिसंज्ञा; तेन कर्मादिसंज्ञायाः शास्त्रे व्यवहारा-
दर्शनात् कर्मादिप्रतिपादको ग्रन्थोऽनापि इति यदुच्यते, तच्चिर-
स्तम् । कर्मादिसंज्ञा च तन्त्रान्तरेऽप्यस्ति । तथाहि जतुकर्णः—
“वस्तयस्त्रिंशत् षोडशाष्टौ च कर्मकालयोगाः; निरुहाः ज्ञेहान्तरि-
ता द्वादश षट् त्रयः; एकज्ञेहारम्भाः पञ्चज्येकान्ताः” इति;
हारीतेऽपि—“त्रिंशत् कर्म बुधा वदन्ति” इत्याहुक्कम् ।
कर्मादीनां प्रयोगं केचिद्वातादिषु वदन्ति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥—

**त्रीन् पञ्च वाऽऽहुधृतुरोऽथ षड्वा
वातादिकानामनुवासनीयान् ॥ ४९ ॥
ज्ञेहान् प्रदायाद्यु भिषग्विदध्यात्
स्रोतोविशुद्ध्यर्थमतो निरुहान् ।**

त्रीन् पञ्चैत्यादिना ज्ञेहान्तरमनुवासनमाह । अत्र ये ‘वाता-
दिकानां’ इति पठन्ति, तेषामादिशब्देन पित्तकफयोरपि
ग्रहणं; बहुवचनं तु तदुष्णसंविज्ञानबहुव्रीहिणा वातस्य ग्रहणा-
द्बहुत्वसंख्यायोगादुपपन्नम् । यथोक्तं कुष्ठनिदाने—“वातादिषु
प्रष्टुषु” (नि. अ. ५) इति, तथा कियन्तःशिरसीयेऽपि
“वातादीनां रसादीनां” (सू. अ. १७) इति बहुत्वं निर्दि-
ष्टम् । अस्मै तु—“वाताधिकानां” इति पठन्ति । अत्र चतुर्णां
पण्णां च ज्ञेहानां युग्मरूपाणामपि दानमविरुद्धमेव, एतदनुवा-
सनस्य निरुहाज्जतया ज्ञेहानर्थं कियमाणत्वात्; अयुग्मदानं तु
‘वस्तीनयुग्मान्’ इत्यनेन स्त्रप्रधानतयाऽनुवासनस्य विहितमिति
भिन्नविषयतया न विरोधः; यतः ज्ञेहान्प्रयोजनमनुवासनं
ज्ञेहे भूत एवायुग्मदानेन निवर्तनीयं; किंवा, अयुग्मा
तत्रैतो व्याख्यानेन संख्यैवोच्यते; तथाहि—त्रीन्, पञ्च,

त्रीन् चतुर इति सप्त, पञ्च चतुर इति नव, पञ्च षड्विंशेकादश,
इति पञ्च विकल्पा इह विधीयन्ते । तन्त्रान्तरे ज्ञेहस्य युग्म-
दानमुक्तं, यथा—“क्षस्य बहुवातस्य द्वौ त्रीन् वाऽऽनुवा-
सनाम् । दद्यात् स्निग्धवत्तुं शाल्वा ततः पश्चान्निरुहयेत्”
(सु. चि. अ. ३७) इति । स्रोतःशब्देन विषदसिराऽभि-
हिता ॥ ४९ ॥—

**विशुद्धदेहस्य ततः क्रमेण
स्निग्धं तल्लेखितमुत्तमाङ्गम् ॥ ५० ॥
विरेचयेत्त्रिद्विरेचैकशो वा
बलं समीक्ष्य त्रिविधं मलानाम् ।
उरःशिरोलाघवमिन्द्रियाच्छयं
स्रोतोविशुद्ध्यर्थं भवेद्विशुद्धे ॥ ५१ ॥
गलोपलेपः शिरसो गुरुत्वं
निष्ठीवनं चाप्यथ दुर्बिरिके ।
शिरोःशिखाङ्गुश्रवणातीतोदा-
वत्यर्थशुद्धे तिमिरं च पश्येत् ॥ ५२ ॥
स्यात्तर्पणं तत्र मृदु द्रवं च
स्निग्धस्य तीक्ष्णं तु पुनर्न योगे ।**

संप्रति क्रमागतशिरोविरेचनस्य कल्पनामसम्यगयोगायोगा-
तियोगलक्षणं चाह—विशुद्धेत्यादि । विशुद्धदेहस्येति एतच्च पञ्च-
कर्मसंपादनीयविषयत्वं बुद्धिपूर्वकत्वं शिरोविरेचनस्येहोच्यते;
तेन वमनादिनाऽऽहुदेऽपि शिरोविरेचनैकसंपाद्य पुरुषेऽयं क्रमो
ज्ञेयः । स्निग्धमिति अभ्यङ्गशिरोबस्तिपानादिना । तल्लेखितमिति
हस्ततल्लेखितम् । त्रिद्विरेचैकश इति तद्दिन एव दोषाणामुत्कृ-
ष्टवादिबलत्रैविध्यमपेक्ष्य यथायोग्यतया योज्यम् । इन्द्रिया-
च्छयमिति चक्षुरादीनां स्तविषये पादवम् । तिमिरं च पश्येदिति
तमोव्याप्तं सर्वं पश्येदित्यर्थः । तस्यातियोगायोगयोश्चित्सित्तमनु
वक्तव्यतयाऽऽहुषज्जतामाह—स्यात्तर्पणमित्यादि । मृदु द्रवं चेन्नने-
नातियोगचिकित्सितम् । तीक्ष्णं तु पुनर्न योगे इति अयोगे शि-
रोविरेचनस्य पुनस्तीक्ष्णं शिरोविरेचनं देयम् ॥ ५०—५२ ॥—

**इत्यातुरस्वस्थसुखः प्रयोगो
बलायुषोर्बुद्धिकृदात्मयज्ञः ॥ ५३ ॥**

उक्तं पञ्चकर्मप्रयोगमुपसंहरति—इत्यातुरेत्यादि । आतुर-
स्वस्थसुख इति वचनेन आतुरे आमयस्यापहन्तृतया, स्वस्थे
च बलायुर्बुद्धिकर्तृतया यथोक्तपञ्चकर्मप्रयोगः सुखहेतुर्भवतीति
ज्ञेयम् । स्वस्थे च पञ्चकर्मप्रवृत्तिः “माधवप्रथमे मासि” (सू.
अ. ७) इत्यादिना सूत्रस्थाने श्रौचैव ज्ञेया ॥ ५३ ॥

**कालस्तु वस्त्यादिषु याति यावां-
स्तावान् भवेद्विः परिहारकालः ।**

१ ‘वाताधिकेभ्यस्तनुवासनीयान्’ इति पा० । २ अनेकोद्देशे
सकृद्वृत्तिसाधना ।

१ ‘विशुद्धकायस्य’ इति पा० । २ ‘उरःशिरोलाघवमिन्द्रियाणां’
इति पा० । ३ ‘चित्तात्मन्यवक्तव्यतया’ इति पा० । ४ ‘प्रयोगे’
इति पा० ।

‘कृते कियान् वा परिहारकालः’ इत्यस्योत्तरमाह—काल-
स्त्वित्यादि । तावान् भवेद्धिः परिहारकाल इति वस्त्यादिप्रयोगे
यावान् कालो व्याप्यते, ततः कालाद्विगुणं कालं यावत् परि-
हार्येवेनोक्तं परिहर्तव्यम् । अत्र आदिशब्देन वमनविरचनशि-
रोविरचनानां ग्रहणं, बस्तेस्त्वाद्यौ व्युत्पादनेन प्राधान्यं
इत्यस्येति ॥—

अत्यासनस्थानवचांसि यानं
स्वप्नं दिवा मेयुनवेगरोधान् ॥ ५४ ॥
शीतोपचारात्पशोःकरोषां-
स्त्यजेदकालाहितभोजनं च ।

‘किं वर्जनीयं’ इति प्रश्नस्योत्तरम्—अत्यासनेत्यादि । आ-
सनम् उपविष्टावस्थानम् । स्थानम् ऊर्ध्वतया स्थानम् । यानं
रथाश्वदिना यानम् । एत आविष्कृततमा इहोक्ताः ; तेन क्रोधा-
तिनिन्दनादयो येऽप्युपकल्पनीयादौ वमनादिप्रयोगे निषिद्धा-
स्तोऽपि न सेव्या एव ॥ ५४ ॥—

बद्धे प्रणीते विषमं च नेत्रे
मागं तथाऽऽर्शःकफविद्विबद्धे ॥ ५५ ॥

न याति बस्तिर्न सुखं निरेति
दोषावृत्तोऽल्पो यदि वाऽल्पवीर्यः ।

‘प्रणीयमानः’ इत्यादि प्रश्नस्योत्तरं—बद्धे इत्यादि । नेत्रे बद्धे
विषमं प्रणीते च गुदावयवरुद्धत्वाच्च याति । तथा ‘न सुखं
निरेति’ इत्यादिना ‘सुखिराच्च केन’ इति प्रश्नस्योत्तरम् । न सुखं
निरेतीति विरेण दुःखं कृत्वा चागच्छतीत्यर्थः । दोषावृत्त इति
दोषेण बलीयसाऽवरुद्धः । अल्प इति अल्पमानः । अल्पवीर्यं
इति उष्णलवणाद्यभवात्सुदुर्बल्यः ॥ ५५ ॥—

प्राप्ते तु वर्चोनिमूत्रवेगे
वातेऽतिवृद्धेऽल्पबले गुदे वा ॥ ५६ ॥

अत्युष्णतीक्ष्णश्च सुदौ च कोष्ठे
प्रणीतमात्रः पुनरेति बस्तिः ।

प्राप्ते चेत्यनेन श्रीप्रागमनहेतुमाह । वातेऽतिवृद्धे हेहो गुदे
वातेन प्रतिहतत्वाच्च याल्लाशयं, ततः श्रीप्रमागच्छति ; अल्प-
बले गुदे ब्रेहं धारयितुं न शक्नोति पुरुषः, अल्पबलत्वं गुदस्य
संवरणीवलीदौर्बल्यात् ॥ ५६ ॥—

मेदःकफाभ्यामनिलो निरुद्धः
शूलाङ्गसुतिश्वयथून करोति ॥ ५७ ॥

क्रोहं तु युञ्जन्नुपधस्तु तस्मै
संवर्धयत्येव हि तान् विकारान् ।

रोगास्तथाऽन्येऽप्यवितर्क्यमाणाः
परस्परैणावगृहीतमार्गाः ॥ ५८ ॥

संदूषिता धातुभिरेव चान्यैः
स्वैर्भेषजैर्नोपशमं व्रजन्ति ।

‘साध्याः’ इत्यादि प्रश्नस्योत्तरं—मेदःकफाभ्यामित्यादि ।
मेदसा कफेन वेति मेदःकफाभ्याम् । अत्र शूलादीक्षिरक्ष-
शुद्धवातप्राप्त्या क्रोहं प्रयुज्जे, नावरणं जानाति, अत एव ‘अनुधः’
इति कृतम् । अन्यत्राप्युक्तं—“कृपिते मार्गसंरोधान्मेदसा
वा कफेन वा । अतिवृद्धेऽनिले नादौ शस्तं हेहेन वृंह-
णम्” इति । अवितर्क्यमाणा इति असम्यग्रज्ञायमानाः ।
असम्यग्रज्ञायमानत्व एव हेतुमाह—परस्परैरेत्यादि । रोगश-
ब्देनात्र दोषोऽभिप्रेतः । परस्परेण प्रतिबद्धमार्गा अतो दुर्ग्रहा
भवन्ति, तथा धातुभिश्च रक्षादिभिः संदूषिताः संमूर्च्छिताः
सन्तो दुर्ज्ञेया भवन्ति, अविज्ञाताश्च स्वैर्भेषजैर्न प्रशमं व्रजन्ति;
स्वैर्भेषजैरिति मार्गावरोधादिकारणदोषावृत्तान्तरनिरपेक्षकैरेक-
दोषभेषजैः ; तद्धि तथाभूतानां भेषजं यौगिकं न भवत्येव,
अतोऽनुपशमो युक्त एव; एवं च दोषाणां परस्परवरोधान् तथा
धातुसंमूर्च्छनविशेषां धावगम्यैव व्याधौ प्रपद्येऽनुसरणीयः
॥ ५७ ॥ ५८ ॥—

सर्वे च रोगप्रशमाय कर्म
हीनातिमात्रं विपरीतकालम् ॥ ५९ ॥

मिथ्योपचाराच्च न तं विकारं
शान्तिं नयेत् पथ्यमपि प्रयुक्तम् ।

अथ विज्ञातेऽपि व्याधौ भिषजाऽसम्यक्प्रयोगादिभिर्वैध-
मानेऽसिद्धिमाह—सर्वं चेत्यादि । विपरीतकालमिति अनुचि-
तकालकृतम् । मिथ्योपचाराच्चेति भेषजानां तथाऽकरणत्,
यथा—भेषजस्य सम्यक्परिणामे सति भोक्तव्यम् । यथौगिकं
भेषजं तत् सम्यक् प्रयुक्तं सिध्यतीति सिद्धान्तः ॥ ५९ ॥—

तत्र श्लोकः—

प्रश्नानिमान् द्वादश पञ्चकर्म-
ण्युद्दिश्य सिद्धाविह कल्पनायाम् ॥ ६० ॥

प्रजाहितायै भगवान् महार्थान्
सम्यग्जगदार्पितवरोऽविपुत्रः ।

इत्यश्विवेशकृते तच्चे चरकप्रतिस्संस्कृतेऽप्राप्ते षड-
बलसंपूरिते सिद्धिस्थाने कल्पनासिद्धिर्नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

प्रश्नानित्यादिनाऽध्यायार्थं संयुक्ताति । संप्रदृश्य व्यक्तः ॥ ६० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने कल्पनासिद्धिर्नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ ‘विषमे’ इति पा० । २ ‘तथाऽऽर्शःकफविद्विबद्धे’ इति पा० ।
३ ‘वाते विरुद्धे’ इति पा० । ४ ‘सुप्त्यक्रमद्वयश्च’ इति पा० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः पञ्चकर्म्यां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

कल्पनासिद्धौ ज्ञातपञ्चकर्मोपयोगस्य कर्मप्रवृत्तिनिवृत्तिविषय-
कजिज्ञासा भवत्यतस्तदुपदर्शनार्थं पञ्चकर्म्यासिद्धिरुच्यते ।
पञ्चकर्मप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयज्ञानार्थमधिकृत्य कृता सिद्धिः पञ्च-
कर्म्यासिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

येषां यस्मात् पञ्चकर्मोप्यग्निवेश न कारयेत् ।

येषां च कारयेत्तानि तत् सर्वं संप्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥

येषामित्यादिनाऽध्यायार्थं सङ्ग्रह्य प्रतिजानीते । पञ्चकर्मणि
येषां न कार्याण्युत्पन्नेन व्यस्तानि समस्तानि च येषां न
कार्याणि, तानि पृथग्वक्ष्यन्ते ॥ ३ ॥

चण्डः साहसिको भीरुः क्रुतघ्नो व्यग्र एव च ।

सैद्राजभिषजां द्वेष्टा तद्विष्टः शोकपीडितः ॥ ४ ॥

यादृच्छिको मुमुर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः ।

वैरी वैद्यविदग्धश्च अद्राहीनः सुशङ्कितः ॥ ५ ॥

भिषजामविधेयश्च नोपकम्या भिषग्विद ।

एतानुपचरन् वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात् ॥ ६ ॥

एभ्योऽन्ये समुपकम्या नराः सर्वैरुपक्रमैः ।

अवस्थां प्रविभज्यैषां वर्ज्यं कार्यं च वक्ष्यते ॥ ७ ॥

चण्ड इत्यादिना सकल्पपञ्चकर्मविषयानाह । यद्यपि च
विमाने जनपदोद्धृत्तनीये (वि. अ. ३) रोगभिषजितनीये (वि.
अ. ८) च अनपवादप्रतीकारादयोऽनुपकमणीयत्वेनोक्ता एव,
तथाऽपीह प्रकरणागतत्वात् पुनरुच्यन्ते । चण्डादिषु प्रवृत्ति-
भेषजस्याशक्त्यत्वात्प्रिष्यते; क्रुतघ्नादिषु चाधर्मवशादेव भेषजं
न स्थिति, प्रत्युताभार्मिकप्रतिक्रियाऽधर्म एव भवतीति निवृ-
त्तिर्विधीयते । सतो राज्ञः भिषजश्च द्वेष्टीति सद्राजभिषजां द्वेष्टा,
किंवा सदिति राज्ञो भिषजश्च विशेषणम् । तद्विष्ट इति सदादि-
द्वेष्ट्यः । यादृच्छिकः नास्तिकः । विहीनः करणैरिति उपकरणैः ।
वैरी वैद्यापकारकः, वैद्यद्वेष्टा तु नापकारक इति विशेषः ।
वैद्यविदग्धः वैद्यमानी । भिषजामविधेय इति भिषजामना-
यत्तः । सर्वैरिति वमनादिभिरन्यैश्च संशमनादिभिः । एषामिति
चण्डादिभिरतिशयानाम् ॥ ४-७ ॥

अवम्यास्तावत् क्षतक्षीणातिस्थूलातिक्लृशबाल-
वृद्धदुर्बलश्रान्तपिपासितशुधितकर्मभाराध्वहतोप-
वासमैथुनाध्ययनव्यायामचिन्ताप्रसक्तक्षामगर्भि-
णीसुकुमारसंवृतकोष्ठदुश्चर्दनोर्ध्वरक्तपित्तप्रसक्त-
च्छर्दिरूर्ध्ववातास्थापितानुवासितहृद्रोगोदावर्तमू-
त्राघातहृद्गुल्मोदराष्टीलाखरोपघाततिमिरशिरः-
शङ्खकणीशिशूलाताः ॥ ८ ॥

१ 'पञ्चकर्म्यासिद्धि' इति पा० । २ 'पञ्चकर्मप्रयोगस्य कर्मप्रवृ-
त्तिनिवृत्तिविषयजिज्ञासामधिकृत्य' इति पा० । ३ 'सदैवतुपदिष्टा'
इति पा० ।

तत्र क्षतस्य भूयः क्षणनाद्रक्तप्रवृत्तिः स्यात्,
क्षीणातिस्थूलक्लृशबालवृद्धदुर्बलानामौषधबलास-
हत्वात् प्राणोपरोधः, श्रान्तपिपासितशुधितानां च
तद्वत्, कर्मभाराध्वहतोपवासमैथुनाध्ययनव्या-
यामचिन्ताप्रसक्तक्षामाणां रौक्ष्याद्वातरक्तच्छेदक्ष-
तभयं स्यात्, गर्भिण्या गर्भव्यापदानगर्भेन्द्राश्च
दारुणा रोगप्राप्तिः, सुकुमारस्य हृदयापकर्षणा-
दूर्ध्वमधो वा रुधिरातिप्रवृत्तिः, संवृतकोष्ठदुश्च-
र्दनयोरतिमात्रप्रवाहणादोषाः समुत्किष्टा अन्तः-
कोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विषर्पं स्तम्भं जाड्यं वैचित्त्यं
मरणं वा, ऊर्ध्वरक्तपित्तिन उदानसुरिक्षिप्य प्राणान्
हरेद्रक्तं चातिप्रवर्तयेत्, प्रसक्तच्छर्दस्तद्वत्, ऊर्ध्व-
वातास्थापितानुवासितानामूर्ध्वं वातातिप्रवृत्तिः,
हृद्रोगिणो हृदयोपरोधः, उदावर्तिनो योस्तर उदा-
वर्तः स्याच्छीघ्रतरहस्ता, मूत्राघातादिभिरातानां
तीव्रतरशूलप्रादुर्भावः, तिमिरातानां तिमिराति-
वृद्धिः, शिरःशूलादिषु शूलातिवृद्धिः; तस्मादेते न
वम्याः । सर्वेष्वपि तु खल्वेतेषु विषगरविरुद्धाजी-
र्णाभ्यवहारामकृतेष्वप्रतिषिद्धं शीघ्रतरकारित्वादे-
वामिति ॥ ९ ॥

संप्रत्युपकमणीयानामेव रोगादियोगकृतावस्थाभेदेनाकर्तव्य-
पञ्चकर्मतां दर्शयन्नाह—अवम्यास्तावदित्यादि । अवम्यादौ
तावदितिपदं आरुप्रस्तुतोपदर्शनेषु । प्रसक्तशब्दो मैथुनादिभिः
प्रत्येकं संबध्यते । संवृतकोष्ठः वायुनाऽऽप्यीकृतकोष्ठः, 'वायुव्याप्त-
कोष्ठः' इत्येके । तत्र क्षतसेलादिना यथोक्तवमनादाने हेतुमाह ।
प्राणोपरोधः मरणं, 'बलक्षयः' इत्यन्ये । श्रान्तातीनां विच्छे-
दपाठेन प्राणोपरोधस्य पूर्वोपेक्षया हीनमात्रत्वं दर्शयति । वात-
रक्तच्छेदक्षतभयमित्यत्र रक्तच्छेदो रक्तमोक्षः । सुकुमारस्येति
युद्धयरीरस्य । हृदयापकर्षणादिति हृदयहिंसनात् । तद्वदिति
ऊर्ध्वरक्तपित्तानामित्यत्रोक्तो दोषः । अवम्यानामवस्थायां वम-
नमाह—सर्वेष्वपीत्यादि । यद्यपि चात्राध्यायान्ते सर्वेष्वेव
निर्दिष्टैर्वमस्थायां निषिद्धमपि वक्ष्यति, तथाऽपीह विधानेना-
त्रावर्ज्यं कर्तव्यं वमनमिति बोध्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

शेषास्तु वम्याः विशेषतस्तु पीनसकुष्ठनव-
ज्वरराज्यक्षमकासश्वासगलग्रहगलगण्डश्लीपदमे-
हमन्दाग्निविरुद्धाजीर्णाविसृच्छिकालसकविषगर-
पीतदृष्टिदग्धविदग्धाः शोणितपित्तप्रसेक (तुर्नाम) हृ-
क्षासारोचकाविपाकापच्यपस्मादोन्मादादितार-

१ 'हृदयविकर्षणात्' इति पा० । २ 'अन्तःकोष्ठे विसर्पन्तः
स्तम्भं जाड्यं वैचित्त्यं मरणं वा जनयन्ति' इति पा० । ३ 'शीघ्रतर-
कारित्वाहोषाणाम्' इति पा० । ४ 'निषिद्धैवमस्थायां' इति पा० ।
५ 'विशेषतस्तु' इति क्वचित्सुक्तं न पठ्यते । ६ 'तुर्नाम' इति
हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते ।

शोफपाण्डुरोगमुखपाकदुष्टस्तन्यादयः श्लेष्मव्या-
धयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च; एतेषु हि
वमनं प्रधानतममित्युक्तं केदारसेतुभेदे शाब्दाद्य-
शोषदोषविनाशवत् ॥ १० ॥

शेषास्तु वम्या इत्यभिधायिपि पीनसारीन् पुनर्वमनविष-
यतया दर्शयन् तेषु विशेषेण वमनस्य यौगिकतां दर्शयति;
एवमुत्तरत्रापि पुनर्विरेचनादिविषयोपदर्शने व्याख्येयम् । प्रधान-
तममित्यनेन महारोगाध्याये “केदारसेतुभेदे” (सू. अ. २०)
इत्यादिनैकदेशेनोक्तं प्राधान्यख्यापकं ग्रन्थं आह्वयति; तेन यदुक्तं
तत्र—“वमनं खलु सर्वोपक्रमेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते
मिषजः, तज्यादित एवमाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं
श्लेष्ममूलमपकर्षति, तत्रावजिते श्लेष्मण्यपि शरीरान्तर्गताः
श्लेष्मविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा—भिजे केदारसेतौ शालि-
षष्टिकादीन्यभिष्यन्दमानान्यम्भसा प्रशोषमापद्यन्ते, तद्वत्”
(सू. अ. २०) इति ग्रन्थखण्डकं, तद्विह संवध्यते; एवं
विरेचनप्राधान्ये तथा बल्लिप्राधान्येऽपि यदिहैकदेशं महा-
रोगाध्यायोक्तप्राधान्यख्यापकग्रन्थखण्डकं वक्ष्यति, तत्र तद्व-
न्धाध्याहारेण योजनीयम् ॥ १० ॥

अविरेच्यास्तु सुभगक्षतगुदमुक्तनालाधोभागर-
कपित्तविलङ्घितदुर्वेलेन्द्रियाल्पाग्निनिरुद्धकामादि-
व्याधार्जिणिवज्वरिमदाल्पतयापिताशयादिता-
मिहतात्तिक्लिग्धरुक्षदारुणकोष्ठाः क्षतादयश्च गर्भि-
ण्यन्ताः ॥ ११ ॥

तत्र सुभगस्य सुकुमारोक्तो दोषः स्यात्, क्षतगु-
दस्य क्षते गुदे प्राणोपरोधकर्त्री रुजां जनयेत्,
मुक्तनालमित्यनुवृत्त्या हन्यात्, अधोभागरकपि-
त्तिनं तद्वत्, विलङ्घितदुर्वेलेन्द्रियाल्पाग्निनिरुद्धा
औषधवेगं न सहेरन्, कामादिव्यग्रमनसो न प्रव-
र्तते कृच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगदोषान् कुर्यात्,
अजीर्णिनं आमदोषः स्यात्, नवज्वरिणोऽपि विकान्
दोषान् न निर्हेरद् वातमेव च कोपयेत्, मदाल-
यितस्य मद्यक्षीणे नैहे वायुः प्राणोपरोधं कुर्यात्,
आध्मातस्याधमतो वा पुरीषकोष्ठे निचितो वायु-
र्विसर्पन् सहसाऽऽनाहं तीव्रतरं मरणं वा जन-
येत्, शब्दादितामिहतयोः क्षते वायुराश्रितो
जीवितं हिंस्यात्, अतिक्लिग्धस्यातियोगप्रभं भवेत्,
रुक्षस्य वायुरङ्गप्रग्रहं कुर्यात्, दारुणकोष्ठस्य विरे-
चनोद्भूता दोषां हृच्छूलपर्वभेदानाहाङ्गमर्दच्छर्दि-
मूर्च्छाङ्गमाञ्जनयित्वा प्राणान् हन्युः, क्षतादीनां
गर्भिण्यन्तानां छर्दनोक्तो दोषः स्यात्, तस्यादेते
न विरेच्याः ॥ १२ ॥

११ “महारोगाध्यायारेण योजनीयम्” इति पा० । १२ “आध्मातस्य
पुरीषप्रयिते कोष्ठे” इति पा० ।

विरेचनाविषयमाह—अविरेच्यास्त्वित्यादि । सुभगक्षतगुद
इति सुभगगुदः, क्षतगुदश्च; अन्ये तु सुभगं सुखसंवर्धितमाहुः ।
मुक्तनालः असंवृतगुदः । क्षतादयश्च गर्भिण्यन्ता इति वमना-
विषयमव्यपठिताः । रुजां जनयेद् “विरेचनं” इति शेषः । अधो-
भागरकपित्तं तद्वदिति अतिप्रवृत्त्या हन्यादित्यर्थः । कामा-
दीत्यादावादिशब्देन शोककोषादीनां प्रग्रहम् । अत्र चाप्रवृत्तिः
लोकप्रवृत्तिश्चायोग एव; उक्तं हि—“अयोगः प्रातिलोभ्येन न
चाल्पं वा प्रवर्तनम्” (सि. अ. ६) इति । अयोगदोषाश्च
विश्रंशद्विक्तास्तम्बादयो वक्ष्यमाणाः । आमदोष इति आमदोष-
निमित्तविसृचिकादिः । पुरीषकोष्ठ इति पुरीषावासात्कोष्ठः ।
दुश्छर्दनोक्त इति प्राग्बमनोक्तदोषः स्यात् ॥ ११ ॥ १२ ॥

शेषास्तु विरेच्याः; विशेषतस्तु कुष्ठज्वरमे-
होच्चैरकपित्तभगन्त्योदराशौंघ्रप्रह्रीहगुत्सामावुदग-
लगण्डप्रत्यक्षविसृचिकासकमृधाधातुकिमिकोष्ठ-
विसर्पपाण्डुरोगशिरःपार्श्वशूलोदावर्तनैत्रास्यदाह-
हृद्रोगव्यङ्गनीलिकानेत्रनैत्रासिकस्यस्त्रवणहलीमक-
श्वासकासकामलापच्यपसाराग्नामादवातरकयोनि-
रेतोदोषतैमिर्यारोचकाविपाकच्छर्दिश्वयधूदरवि-
स्फोटकादयः पित्तव्याधयो विशेषेण महारोगा-
ध्यायोक्ताश्च; एतेषु हि विरेचनं प्रधानतममित्युक्त-
मश्रुपशमेऽग्निगृहवत् ॥ १३ ॥

विशेषेण विरेच्यानाह—कुष्ठेत्यादि । विसृचिकायां विरेचन-
मुत्तरकालं शोषदोषहरणार्थं ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

अनास्थाप्यास्तु—अजीर्ण्यतिक्लिग्धपीतस्नेहोत्कि-
ष्टदोषाल्पाग्नियान्कृन्तातिदुर्वलक्षुचृष्णाश्रमातो-
तिकुशभुक्तभक्तपीतोदकवमित्तविरिककृतनस्तःक-
र्मकुद्धभीतमत्तमूर्च्छितप्रसक्तच्छर्दिनिष्टीविकाश्वा-
सकासहिकोबद्धच्छिद्रोदकोदराध्मातालसकविस्-
चिकामप्रजातामातिसारमधुमेहकुष्ठार्ताः ॥ १४ ॥

तत्राजीर्ण्यतिक्लिग्धपीतस्नेहानां दृष्योदरं मूर्च्छां
श्वयथुर्वा स्यात्, उत्किष्टदोषमन्दाश्रयोरोचक-
स्तीव्रः, यान्कृन्तस्य क्षोभव्यापन्नो बस्तिराशु देहं
शोषयेत्, अतिदुर्वलक्षुचृष्णाश्रमातोनां पूर्वोक्तो
दोषः स्यात्, अतिकुशस्य कार्श्यं पुनर्जनयेत्, भुक्त-
भक्तपीतोदकयोर्दुक्लेश्योर्ध्वमधो वा वायुर्वस्तिमु-
त्क्षिप्य क्षिप्रं घोरान् विकाराञ्जनयेत्, वसितवि-
रिक्तयोस्तु रुक्षं शरीरं निरुहः क्षतं क्षार इव दहेत्,
कृतनस्तःकर्मणो विश्रंशं भृशंसंरुद्धस्रोतसः कुर्यात्,
कुद्धभीतयोर्वस्तिरुध्वमुपहृवेत्, मत्तमूर्च्छितयो-

१ “नेत्रनासिकास्रवणरोगगुदमेदुपाक” इति पा० । २ “अ-
ध्वमधो वा क्षिप्रं वस्तिघोरान्” इति पा० । ३ “भृशं संनिबद्धस्रोतसं”
इति पा० ।

भृशं विचलितायां संज्ञायां चित्तोपवाताद् व्यापत्
स्यात्, प्रसक्तच्छर्दिर्निष्ठीविकाश्वासकासहिकार्ता-
नामूर्ध्वोभूतो वायुरूध्वं वस्ति नयेत्, बद्धच्छिद्रो-
दकोदराध्मानार्तानां भृशतरमाध्याप्य वस्तिः प्रा-
णान् हिंस्यात्, अलसकविसृचिकामप्रजातामाति-
सारिणामामकृतो दोषः स्यात्, मधुमेहकुष्ठिनो-
व्यथेः पुनर्वृद्धिः; तस्मादेते नास्थाप्याः ॥ १५ ॥

अनास्थाप्यानाह—अनास्थाप्यास्तिस्र्यादि । मधुमेहशब्देन
सर्वप्रमेहग्रहणम् । दूष्योदरमिति सभिपातोदरम् । यानं रथा-
दियानम् । दहेद् 'वस्तिः' इति शेषः । विभ्रंशमिलत्र 'इन्द्रि-
याणाम्' इति शेषः । ऊर्ध्वमुपप्लवेदिति मुखादिभिरुच्छेत् ।
मत्तमूर्च्छितयोर्बोपत् स्यादिति मद्मूर्च्छारूपा व्यापत् स्यादि-
त्याहुः । बद्धोदरादावाध्मानानां वस्तिर्निषिध्यते; तेन "स्निग्धाय
बद्धोदरिणे" इत्यादिना यावच्च "निरुहं सानुवासनम्" (चि.
अ. १३) इति ग्रन्थेन निरुहविधानमनिरुहं भवति; अन्ये तु
उदराध्याय एव 'बद्धोदरिणे' इत्यनेन सविबन्धोदरिविषयं
निरुहं वर्णयन्ति, तेनात्र सामान्येन बद्धोदरे निरुहनिषेधो न
विरुद्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥

शेषास्त्वास्थाप्याः; विशेषतस्तु सर्वाङ्गैकाङ्गकु-
क्षिरोगवातवर्चोभूतशुक्रसङ्गलवर्णमांसरेतःक्षय-
दोषाध्मानाङ्गसुतिक्मिमिकोष्ठोदार्धतशुद्धातिसारप-
र्वभेदाभिमातप्लीहगुल्मशूलहृद्रोगप्रसङ्गान्माद-
ज्वरब्रध्नशिरःकर्णशूलहृदयपाथ्वपृष्ठकटीग्रहवेपना-
क्षेपकगौरवातिलाघवरजःक्षयार्तिविषमग्निस्फि-
ग्जानुजङ्घेयगुरुत्वपाणिप्रपदयोनिबालकुलिस्तना-
न्तदन्तनखपौष्ट्यशूलशोषस्तम्भाच्चकूजपरिकर्ति-
काल्पलपसशब्दोपग्रन्थोत्थानादयो वातव्याधयो
विशेषेण महारोगाध्यायोक्तश्च; एतेष्वस्थापनं प्र-
धानतममित्युक्तं वनस्पतिमूलच्छेदवत् ॥ १६ ॥

विशेषेणास्थाप्यानाह—सर्वाङ्गैत्यादि । स्फिग्गादिभिः शूल-
शोषस्तम्भाः संबध्यन्ते ॥ १६ ॥

य एवानास्थाप्यास्त एवानुवासाः स्युः; विशेष-
तस्त्वभुक्तभक्तनवज्वरपाण्डुरोगकामलाप्रमेहा-
शःप्रतिश्यायारोचकमन्दाग्निदुर्बलप्लीहकफोदरोरु-
स्तम्भवर्चोभेदविषगरपीतपित्तकफाभिष्यन्दगुरु-
कोष्ठश्लेपदगलगण्डापचिकिमिकोष्ठिनः ॥ १७ ॥

तत्राभुक्तभक्तस्यानावृतमार्गत्वादूर्ध्वमतिवर्तते
क्षेहः, नवज्वरपाण्डुरोगकामलाप्रमेहिणां दोषानु-
त्क्रियदोर्जनयेत्, अशंसस्याशंस्यमिष्यन्धाध्मानं
कुर्यात्, अरोचकार्तस्यान्नगृह्णितं पुनर्हन्त्यात्, मन्दा-

ग्निदुर्बलयोर्मन्दतरमग्निं कुर्यात्, प्रतिश्यायप्लीहादि-
मतां भृशमुत्क्रियदोषाणां भूय एव दोषं वर्धयेत्;
तस्मादेते नानुवासाः ॥ १८ ॥

य एवास्थाप्यास्त एवानुवासाः; विशेषतस्तु
रूक्षतीक्ष्णाग्रयः केवलवातरोगार्ताश्च; एतेषु हनु-
वासनं प्रधानतममित्युक्तं मूले दुमप्रसेकवत् ॥ १९ ॥

अनुवासनविषयोपदर्शने अनास्थाप्येषु भुक्तभक्तः पठितः,
तद्युदासार्धमभुक्तभक्तोपादनम्; अनुवासनमभुक्तस्यानावृतत्वा-
दूर्ध्वं याति, न तु निरुह इति विशेषः; अनुवासनं तु क्षेहस्य
सूक्ष्मतया विस्तरणशीलं सार्यं वीर्यते; तेन तावत्कालमभोजना-
च्छून्यशरीरस्योर्ध्वं याति अनुवासनं च "मूले च भक्तानभि-
नन्दने च" (सि. अ. १) इत्यनेन यद्यपि विहितं, तथा
ऽपीह भक्तानभिनन्दनहेत्वन्तर्भूतायामरुचौ तविषेधो न विरुद्धः;
अनभिनन्दनं ह्यश्रद्धामात्रं वातकृतम्, अरुचिस्तु सर्वदा
अनिच्छा; केवलवातरोगश्चाश्रद्धा, शुद्धवातरोगोक्तोऽनुवास-
नाहः । निरुहप्राधान्यख्यापने वनस्पतिमूलच्छेदनवदित्यनेन
महारोगाध्यायोक्तवस्तिप्राधान्यख्यापनग्रन्थोपदर्शनः, "यथा
वनस्पतेर्मूले छिन्ने स्कन्धशाखावरोदकुसुमफलपलाशादीनां
नियतो विनाशस्तद्वत्" (सू. अ. २०) इति, मूले दुमप्रसे-
कवच्चेलनेन कल्पनासिद्ध्युक्तं—"मूले निषिक्तो हि यथा दुमः
स्यात्" (सि. अ. १) इत्यादियथोक्तानुवासनप्राधान्यख्यापन-
ग्रन्थग्रहणं करोति ॥ १७-१९ ॥

अशिरोविरेचनाहोस्तु अजीर्णिभुक्तभक्तपीतक्षे-
हमद्यतोयपातुकामाः स्नातशिराः स्नातकामः क्षुच-
ष्णाश्रमार्तमत्तमूर्च्छितशस्त्रदण्डहतव्यवायव्याया-
मपानक्लान्तनवज्वरशोकाभितप्तविरिकानुवास्त-
गर्भिणीनवप्रतिश्यायार्ताः, अनृतौ दुर्दिने चेति ॥ २० ॥

तत्राजीर्णिभुक्तभक्तयोर्दोष ऊर्ध्ववहानि स्त्रोतां-
स्यावृत्य कासश्वासच्छर्दिप्रतिश्यायाजनयेत्, पीत-
क्षेहमद्यतोयपातुकामानां कृते च पिबतां मुखना-
सास्त्रावाक्ष्यपदेहतिमिरशिरोरोगाजनयेत्, स्नात-
शिरसः कृते च स्नानैर्छिरसः प्रतिश्यायः, शुधार्त-
स्य वातप्रकोपः, तृष्णातस्य पुनस्तृष्णाभिवृद्धिं मुख-
शोषं च, श्रमार्तमत्तमूर्च्छितानामास्थापनोक्तं दोषं
जनयेत्, शूलदण्डहतयोस्तीव्रतरां हजं जनयेत्,
व्यवायव्यायमपानक्लान्तानां शिरःस्कन्धनेत्रोर-
पीडनं, नवज्वरशोकाभितप्तयोरुष्मा नेत्रनाडीरनु-
सृत्य तिमिरं ज्वरवृद्धिं च कुर्यात्, विरिक्तस्य वा-
युरिन्द्रियोपघातं कुर्यात्, अनुवासितस्य कफः शि-
रोगुदत्वकण्डूकिमिदोषाजनयेत्, गर्भिण्या गर्भं

१ 'बाह्वुलितलांसदन्तपाथैस्त्रिशूलशोष' इति पा० ।

२ 'पीतकफाभिष्यन्द' इति पा० ।

१ 'विसर्पणश्लेष्मता' इति पा० । २ 'स्नातस्य प्रतिश्याय'

स्तम्भयेत् स काणः कुणिः पक्षहतः पीठसर्पा वा जायते, नवप्रतिश्रयायार्तस्य स्रोतांसि व्यापादयेत्, अन्तौ दुर्दिने च शीतदोषान् पूतिनस्य शिरोरोगं च जनयेत्; तस्मादेतत् न शिरोविरेचनाहोः ॥ २१ ॥

अशिरोविरेचनाहोनाह—अशिरोविरेचनाहो इत्यादि । पातु-
कामः श्लेहादिपानकामः, पानक्रान्तो दिनान्तरेऽपि पानज-
व्याधिपीडितः । अन्तौ शीतमीषमर्षासु । दुर्दिने इति मेघा-
च्छादितेऽहि । कृते पिबतामिति शिरोविरेचने कृते नेहान्
पिबतामित्यर्थः । कुणिः कुञ्जितकैरः; पीठसर्पा पङ्कः । अन्तौ
दुर्दिने चेत्सादौ शीतदोषानिल्यनेन शीतकाले वीर्यमानस्य दुर्दिने
च कृतस्य पूतिनासाकर्तृत्वं, ग्रीष्मवर्षाकृतस्य तु शिरोरोगकर्तृ-
त्वम्; अन्ये तु, अन्तुदुर्दिनमित्यनेन अवार्थिकं दुर्दिनमाहुः
॥ २० ॥ २१ ॥

शेषास्त्वहोः, विशेषतस्तु शिरोदन्तमन्यास्तम्भ-
गलहनुग्रहपीनसगलगुण्डिकाशालूकशुकृतिमिर-
वर्मरोगव्यङ्गोपजिह्विकार्थोभेदकग्रीवास्कन्धांसा-
स्यनासिकाकर्णाक्षिमूर्धकपालशिरोरोगार्दितापत-
न्त्रकापतानकगलगण्डदन्तशूलहर्षचालाक्षिराज्य-
र्बुदस्वरभेदवाग्रहग्रहद्वन्द्वकथनादय ऊर्ध्वजत्रुगताश्च
वातादिविकाराः परिपक्षाश्च; एतेषु शिरोविरेचनं
प्रधानतममित्युक्तं, तद्व्युत्तमाङ्गमनुप्रविश्य मुञ्जा-
दीपिकामिवास्कां केवलं विकारकरं दोषमपक-
र्षति ॥ २२ ॥

शिरोदन्तेऽहोना विरोषेण शिरोविरेचनाहोनाह । शिरो-
दन्तमन्यासिः स्तम्भशब्दः संवध्यते । पीनसोऽत्र पक्षप्रति-
श्रयाः, तरुणं च प्रतिश्रयाये शिरोविरेकनिषेध इति न विरोधः ।
अपतन्त्रकः अपतानकभेद एव निःसंज्ञः; उक्तं हि—“निःसंज्ञः
सोऽपतन्त्रकः” (सि. अ. ९) इति । शूलहर्षचाला दन्तेन
संवध्यन्ते । अक्षिराजो नेत्रराजो, नेत्ररोगविशेषः । वातविका-
रेऽप्यत्रविरेचनं स्थानसंबन्धागतलेष्मवातहन्तृत्वेनैवोपपन्नम् ।
मुञ्जादीपिकामिवास्कांमिति मुञ्जाच्छरारवयवायथा ईषिका शरिका
आसका आकृष्यते मुञ्जागुपपातेन, तथा शारित् पको दोषो
हियत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्राबुद्गराद्वसन्तेतरेष्वाल्पयधिकेषु रोगेषु नाचनं
कुर्वीत कृत्रिमगुणोपधानात्; ग्रीष्मे पूर्वाह्ने, शीते
मध्याह्ने, वर्षास्त्रुर्दिने चेति ॥ २३ ॥

अन्तौ शिरोविरेचनं निषिद्धम्, अवस्थावशेन तद्विधान-
माह—प्राबुडित्यादि । इतरेष्विति हेमन्तग्रीष्मवर्षासु । आल्यपि-
कृन्धेतिवचनादाल्पयधिकेषु गदेषु निषेधयति । आल्यधिकेऽपि
शीतदिप्रतीकारार्थमाह—कृत्रिमगुणोपधानादिति; कृत्रिमगुणो-
पधानं रोगभिपजित्योक्तं कर्तव्यम् । ग्रीष्मादिष्वेव कालविशे-
षेणोष्णयदिप्रतिक्रियां दर्शयन्माह—ग्रीष्मे पूर्वाह्ने इत्यादि ॥ २३ ॥

१ ‘नहकरः’ इति पा० । २ ‘रागो नेत्ररोगविशेषः’ इति पा० ।

तत्र श्लोकाः—

इति पञ्चविधं कर्म विस्तरेण निर्दिशितम् ।
येभ्यो यच्च हितं यस्मात् कर्म येभ्यश्च यद्विहितम् ॥ २४ ॥
न चैकान्तेन निर्दिष्टेऽप्यर्थेऽभिमतिविशेषदुःखः ।
खयमप्यत्र वैद्येन तर्क्यं बुद्धिमता भवेत् ॥ २५ ॥
उत्पद्येत हि साऽवस्था देशकालबलं प्रति ।
यस्यां कार्यमकार्यं स्यात् कर्म कार्यं च वर्जितम् २६
छर्दिहृद्रोगगुदमानां वमनं स्वे चिकित्सिते ।
अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टं कुष्ठिनां वस्तिकर्म च ॥ २७ ॥
तस्मात् सत्यपि निर्देशो कुर्याद्ब्रह्म खयं धिया ।
विना तर्केण या सिद्धिर्यदृच्छासिद्धिरेव सा ॥ २८ ॥

इत्यत्रिवेशकृते तन्मे चरकप्रतिस्संस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-

बलसंप्रतिरेते सिद्धिस्थाने पञ्चकर्मयसिद्धि-

नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अध्यायार्थसंग्रहमभिधाय वमनाद्यविषयत्वेन तथा वमना-
दिविषयत्वेन च प्रतिपादिते वमनादिनिवृत्तिप्रवृत्तिनिश्चयं निषे-
धयन्माह—न चैकान्तेनेत्यादि । अभिमतिविशेदिति निश्चयं
कुर्यात् । तर्क्यमिति अनुक्तमप्यहनीयम् । बुद्धिमतेतिवचनेन
अबुद्धिमतामनुकोहं निषेधयति; उक्तं हि—“तस्माद्बुद्धिमता-
मूह्यपोहवितर्काः, अल्पबुद्धेस्तु यथोक्तानुगमनमेव श्रेयः”
(वि. अ. ८) इति । अथ किमर्थं यथोक्तानुगमनमेव श्रेय इति,
तथा किमर्थमेकान्ततावधारणं न कर्तव्यमित्याह—उत्पद्यते
हीत्यादि । देशकालबलं प्रतीति देशादिभेदकृतेत्यर्थः । कार्यम-
कार्यं स्यादिति कर्तव्यतथोक्तमकरणीयं स्यादिति, तथा वर्जितं च
यत् कर्म तत् कार्यं स्यादवस्थाविशेषात् । निषिद्धसैवावस्था-
र्वैशात् क्रियमाणस्य वमनादेरुदहरणमाह—छर्दिहृद्रोगेत्यादि ।
स्वे चिकित्सिते इति छर्दिचिकित्साध्याये । अवस्थां प्राप्य
निर्दिष्टमित्यनेन अवस्थाविशेष एव निषिद्धविधानमुत्सर्गोपवादत
इत्यविरोधं दर्शयति; एवमन्यत्राप्युपवादविषये वमनादिविधान-
मवस्थाविशेषपरतया समाधेयम् । न्यायोपपत्तिमुक्तं चार्थ-
सुपसंहरन्माह—तस्मादित्यादि । शास्त्रोपदेशे सत्यपि स्वबुद्धेव
शास्त्रानुगतयाऽनुक्तमपि कर्तव्यं; यदुक्तं—“प्रचरणमिव भिक्षु-
कस्य बीजमिव कर्षकस्य सूत्रं, बुद्धिमतामल्पमप्यनल्पज्ञानाय
भवति” (वि. अ. ८) इति ॥ २४-२८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां

चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने पञ्चकर्मय-

सिद्धिनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ ‘न चैतदेवं निर्दिष्टमेकान्तेन समाश्रयेत्’ इति पा० । २ ‘नि-
वजा’ इति पा० । ३ ‘स्यादकार्यं कार्यमेव च’ इति पा० । ४ ‘कु-
ष्ठार्ते’ इति पा० । ५ ‘यथोक्ताचरणमेव’ इति पा० । ६ ‘वल्गा-
विशेषे’ इति पा० ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो वंस्तिस्त्रीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानत्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये वमनादिप्रवृत्तिविषयादिकमभिधाय कल्पनासिद्धि-
कवस्तिक्लमनायाः प्रपञ्चेनाभिधानार्थं वंस्तिस्त्रीया सिद्धि-
व्यते । वस्तेरितिकर्तव्यताभिधायकसूत्रमधिकृत्य कृता सिद्धि-
वस्तिस्त्रीयसिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

कृतक्षणे शैलवरस्य रम्ये

स्थितं धनेशायतनस्य पार्श्वे ।

महर्षिसङ्घैर्वृतमग्निवेशः

पुनर्वसुं प्राञ्जलिरन्वपृच्छत् ॥ ३ ॥

वस्तिर्नरेभ्यः किमपेक्ष्य दत्तः

स्यात् सिद्धिमान् किम्भयमस्य नेत्रम् ।

कीदृक्प्रमाणाकृति किङ्कणं च

केभ्यश्च किंयोनियुगञ्च वस्तिः ॥ ४ ॥

निरूहकल्पः प्रणिधानमात्रा

जेहस्य का वा शयने विधिः कः ।

के वस्तयः केषु हिता इतीदं

श्रुत्वोत्तरं प्राह वचो महर्षिः ॥ ५ ॥

धनेशायतनस्येति हिमालयस्य । वस्तिर्नरेभ्य इत्यादयो दश
प्रश्नाः । नेत्रं नलिका । किंयोनियुगञ्च वस्तिरित्यत्र वस्तिः वस्ति-
पुटकः, योनिः प्रभवस्थानम् । जेहस्य वा केति अनुवासनस्य
का प्रणिधानमात्रा । अनुवासनस्य चात्र प्रपञ्चोऽभिधातव्यः;
तेनानुवासनस्य कल्पमात्रप्रश्नोऽत्र बोद्धव्यः; यदा तु 'जेहस्य
वा कः' इति पाठः; तदा जेहस्य निरूहदिनवीयमानस्य को
विधिरित्यर्थः, स चोत्तरप्रन्थेन सङ्गताय एव । के वस्तयः केषु
हिता इति केभ्यः पुरुषेभ्यः किंयोनयो हिता वस्तय
इत्यर्थः ॥ ३-५ ॥

समीक्ष्य दोषौषधदेशकाल-

सात्त्व्याग्निस्त्वादिष्वोबलानि ।

वस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय

स्यात् सर्वकर्माणि च सिद्धिमन्ति ॥ ६ ॥

समीक्ष्येत्यादि । अत्र दोषादयो ये दश परीक्षणीयाः प्रोक्ता-
स्तेष्वेव उपकल्पनीयौक्तदोषभेदायेकादशकस्य तथा रोगभि-
षजितीयोक्तदशपरीक्ष्यस्यावरोधो व्याख्येयः; अनुपावरोध-
श्चायं योनिव्यापकिक एवास्माभिरुक्तोऽनुसरणीयः । समीक्ष्येति
ज्ञानपूर्वकमपेक्ष्य । सर्वकर्माणि चेति वमनादीनि च दोषादीन-
येष्य प्रयुक्तानि गुणकराणि भवन्ति ॥ ६ ॥

१ 'वंस्तिस्त्रीयसिद्धिः' इति पा० । २ 'वमनप्रवृत्तिविषयादिम-
न्त्रिणयः' इति पा० । ३ 'अनुवासनं चात्र प्रपञ्चेनाभिधातव्यं' इति
पा० । ४ 'अपेक्ष्य' इति पा० ।

सुवर्णरूप्यत्रयुताम्रीति-

कांस्यास्थिशंखद्रुमवेणुदन्तैः ।

नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तै-

नेत्राणि कार्याणि सु(त्रि)कर्णिकानि ॥ ७ ॥

किम्भयमस्य नेत्रमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरं—सुवर्णंखादि । त्रयु-
वर्णं, रीतिः पित्तलम् । विषाणैरिति महिषादिशृङ्गैः । सुकर्णिका-
नीति सुसमाहितकर्णिकानि; 'त्रिकर्णिकानि' इति केचित् पठन्ति,
त्रिकर्णिकत्वं चात्रे वक्ष्यमाणम् ॥ ७ ॥

षड्वादशाष्टाङ्गुलसंमितानि

षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् ।

स्युर्मुद्रकर्मन्धुसतीनवाहि-

च्छिद्राणि वर्याऽपिहितानि चैव ॥ ८ ॥

यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां

मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।

ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि

ऋक्ष्णानि च स्युर्गुहिकामुखानि ॥ ९ ॥

स्यात् कर्णिकैकाऽग्रचतुर्थभागे

मूलाधिते वस्तिनिबन्धने द्वे ।

'कीदृक्प्रमाणाकृति' इत्यस्योत्तरं—षड्विंशति । तत्र षडङ्गुल-
मेकवर्षात् प्रवृत्तिं यावत् षड्वर्षं, द्वादशवर्षस्याष्टाङ्गुलं नेत्रं भवति,
विंशतिवर्षस्य द्वादशाङ्गुलं नेत्रं भवति । अत्र व्युत्क्रमाभिधानेन
षड्वर्षाद्विंशतिवर्षादूर्ध्वं च नेत्रमानविकल्पो नास्ति, षड्व-
र्षादूर्ध्वं नेत्रमानविकल्पोऽस्तीति दर्शयति; तेन षड्वर्षादूर्ध्वं प्रत्य-
क्षमङ्गुलवृत्तीयभागवृद्धिर्भवति, द्वादशादूर्ध्वं प्रत्यक्षमर्धाङ्गुल-
वृद्धिः, एवमुक्तमानपूरणं भवति । सुश्रुते नेत्रमानभेद उक्तः,
स नातिविरोधकारितया उपेक्षणीय एव । उक्तं हि तत्र—
“सांवत्सरिकाष्टद्विरष्टवर्षाणां षडष्टदशाङ्गुलं नेत्रं, षड्विंशतिवर्षा-
दूर्ध्वं द्वादशाङ्गुलम्” (सु. वि. अ. ३५) इति । सुद्रादिवाहि-
च्छिद्रत्वं यथासंख्यं षड्द्वादशाष्टाङ्गुलनेत्रेषु ज्ञेयम् । कर्मन्धु-
शब्देनेह शृगौलवदरी खल्पा गृह्यते; उक्तं हि सुश्रुते—
“कोलास्थिमात्रच्छिद्रं” (सु. वि. अ. ३५) इति । बृहद्द-
रीर्गहेने तु कनिष्ठाप्रमाणान्नं तद्वहनं नार्हति; केचिदेवं विरोधं
पश्यन्तो बदरास्थिमज्जानमिह कर्मन्धुशब्देन ग्राहयन्ति ।
सतीनः वतुलकलावः । वर्याऽपिहितानीति द्रव्यान्तरप्रवेशनिरा-
सार्थं वर्याऽपिहितमुखानि कर्तव्यानि । यथावय इति यस्मिन्
वैयस्य नेत्रं विहितं, तद्वयःस्यस्यैवाङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां यथासंख्यं
मूलेऽग्रे च तुल्यपरिणाहं नेत्रं कर्तव्यम् । ऋजुनीलादिना नेत्र-
गुणानाह । ऋक्ष्णानीति अर्कक्ष्णानि । गुटिकामुखानीत्यनेन कर्तु-

१ 'कांस्यास्थिशंखद्रुमवेणुदन्तैः' इति पा० । २ 'नेत्राणि शृङ्गैर्म-
णिभिर्नलैश्च त्रिकर्णिकानि प्रवदन्ति तज्ज्याः' इति पा० । ३ 'तदसि'
इति पा० । ४ 'बदरास्थिग्रहेण' इति पा० । ५ 'वर्षेण' इति पा० ।

लमुखतयाऽतीक्ष्णमुखतां दृश्यति । एका कर्णिकाऽप्रे कर्तव्या
नेत्रस्यान्तःप्रवेशनिरासार्थं, वस्तिनिबन्धने द्वे इति वस्तिनिबन्ध-
नप्रयोजनके द्वे ॥ ८ ॥ ९ ॥—

जारद्रवो माहिषहारिणौ वा
स्याच्छौकरो वस्तिरजस्य वाऽपि ॥ १० ॥
दृढस्तनुर्नष्टसिरो विगन्धः
कषायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः ।
नृणां वयो वीक्ष्य यथारूपं
नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः ॥ ११ ॥

केभ्यश्च क्रियोगुणश्च वस्तिरित्यस्योत्तरं—जारद्रव इत्या-
दि—जारद्रवः दृढगोभवः । वस्तिरिति मूत्राशयपुटकम् ।
नष्टसिर इति समुद्धतसिरासैनन्तः । विगतः पूतिगन्धो यस्य
स विगन्धः । कषायरक्त इति कषायभावनया रक्तीकृतः ।
वयो वीक्ष्य यथारूपमिति वयोभेदेन यथोक्तेन यो वस्तिर्य-
स्योचितप्रमाणो भवति, स तस्य नेत्रे निबन्धनीयः । एतेन
'केभ्यः को वस्तिः' इत्यस्योत्तरं भवति ॥ १० ॥ ११ ॥

वस्तेरलामे छवजो गलो वा
स्यादङ्कपादः सुघनः पटो वा ।

वस्त्वप्राप्तावनुकल्पविधिमाह—वस्तेरलामे इत्यादि । छवज
इति प्रसेवकगलः पक्षी 'छव' इति ख्यातः । अङ्कपादः चर्मच-
टकः, तस्य चर्म प्राणं वस्त्यर्थम् ॥—

आस्थापनार्हं पुरुषं विधिज्ञः
समीक्ष्य पुण्येऽहनि शुक्लपक्षे ॥ १२ ॥
प्रशस्तनक्षत्रमुहूर्तयोगे
जीर्णान्नमेकाग्रमुपक्रमेत् ।

'निरुहकल्पः' इत्यादिप्रशस्योत्तरम्—आस्थापनार्हमित्यादि ।
शुक्लपक्षे इति शुक्लपक्षस्य सर्वारम्भेषु प्रशस्तत्वात्, हारीतेन
तु कृष्णपक्ष एवात्र विहितः; उक्तं हि—'कृष्णपक्षे कार्यं, ज-
न्माने सर्वयोगा हताः सुहृता भवन्तीति वदन्ति शास्त्रज्ञाः; शुक्ले
देवा जाताः, कृष्णेऽसुराश्च सर्वयोगाश्च; तस्माद्रोगविक्लिप्ता कृष्णे
सदैव कर्तव्या' इति । एकाग्रमिति वस्तिप्रयोगैकमनसम्
॥ १२ ॥—

बलां गुडूचीं त्रिफलां सरास्नां
द्वे पञ्चमूले च पलोन्मितानि ॥ १३ ॥
अथौ फलाभ्यर्थतुलां च मांसा-
च्छागात् पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ।

१ 'सुबद्धः' इति पा० । २ 'अनुच्छन्तिरः' इति पा० । ३ 'कषा-
यरक्त इति त्रिफलादिकषायद्रव्यभावनया रजितः' इति शिवदास-
सेनः । ४ 'जीर्णान्नमेकाग्रमुपक्रमेत्' इति पा० ।

पूतं यवानीफलविव्वकुष्ठ-
वचाशताह्वानपिप्पलीनाम् ॥ १४ ॥
कक्षैर्गुडशौद्रघृतैः सतैलै-
र्युतं सुखोष्णैस्तु पितृप्रमाणैः ।
गुडात् पलं द्विप्रस्तां तु माचां
क्षेहस्य युक्त्या मधु सन्ध्वं च ॥ १५ ॥
प्रक्षिप्य वस्ती मथितं खजेन
सुबद्धमुच्छ्वास्य च निर्वेलीकम् ।
अङ्गुष्ठमन्धेन सुखं पिधाय
नेत्राग्रस्तंस्थामपनीय वर्तिम् ॥ १६ ॥
तैलाक्तगात्रं कृतमूत्रविदूकं
नातिक्षुधार्तं शयने मनुष्यम् ।
संमेषथवेपथतशीपके वा
नात्युच्छिष्टे स्वास्तरणोपपन्ने ॥ १७ ॥
सव्येन पार्श्वेन सुखं शयानं
कृत्वर्जुदेहं स्वभुजोपधानम् ।
सँक्कोच्य सव्येतरदस्य सक्थि
वामं प्रसार्य प्रणयेत्ततस्तम् ॥ १८ ॥
स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं
स्निग्धं शनैर्कैज्वलु पृष्ठवंशम् ।
अकम्पनावेपनलाघवादीन्
पाण्योर्गुणांश्चापि विदर्शयन्तम् ॥ १९ ॥
प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्तं
नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षेत् ।

बैलामिलादिना वस्तिविधानमाह । पलोन्मितत्वमिह त्रिफ-
लापञ्चमूल्योरपि प्रतिद्रव्यम् । फलानीति मदनफलानि, तानि
चाकृलैवाष्टाविह । अत्र बलादीनामीषधानामौत्सर्गिककाथवि-
धिनाऽष्टमदनफलाधिकषट्पष्टिपलत्वं "कार्थः काथ्यसमः"
इतिवचनाद् बहुकाथो भवति; वस्त्रौ च पुटत्रयदानेऽपि प्रति-
पुटके दशपलकाथदाननित्यमात् विशात्पलानि परमुपयुज्यन्ते,
शेषस्तु यद्यपि निप्रयोजनस्तथाऽपि महर्षिवचनाद्यावत्प्रमाणमुक्तं
तावतैव क्रियमाणः काथोऽत्र गुणवान् भवतीति; तेन न सीमा-
स्यमेतत्; उक्तं हि—"यथा कुर्वन्ति, स उपायः" (सू. अ.
२६); इति किंवा, उपेयुक्ताकाथद्रव्यमानविभागोदाहरणार्थमे-
तदुक्तं, तेन तदनुसारेणोपेयुक्ताकाथसाधनयोग्यमानमेव काथ्यं
ग्रहीतव्यम् । यवान्यादीनां प्रलेकं प्रतिनिरुहं पितृभुजान्वं; पितुः
कर्षः । क्षेहस्येति घृततैलस्य, उक्तत्वात् । एतच्च क्षेहमानं प्रकृ-

१ 'मधुतैश्चवादि' इति पा० । २ 'वस्ति ततः सव्यको निधाय'
इति पा० । ३ 'समेषथवेपथतस्तके वा' इति पा० । ४ 'निजु-
क्ष्य' इति पा० । ५ 'शनैर्गुडुपृष्ठवंशम्' इति पा० । ६ 'हि
दशवंशम्' इति पा० । ७ 'भागोदाहरणार्थं बलादिकं वस्तिमाह—
बलामिलादि' इति पा० । ८ 'काथ्यात् काथः समो मतः' इति पा० ।
९ 'तथैव' इति पा० । १० 'उपयुक्तस्य' इति पा० । ११ 'पुंसु-
क्तत्वाद्' इति पा० ।

तिस्थे पुरुषे वक्ष्यमाणव्यवस्थया ज्ञेयम् । 'युक्त्या मधुसैनधवे च' इत्यनेन मधुसैनधवयोः प्रकृत्यावपेक्षयाऽनियतं मानं दर्शयति; नकारो मांसरसक्षीरगोमूत्रादीनां चानियतं मानं दर्शयति; एषां च मानव्यवस्थामग्रे कषायमानप्रस्तावे दर्शयिष्यामः । उच्छ्वा-
स्येति उच्छ्वासनेन द्रव्याभिधातजनितवातनिर्गममिच्छति । निर्वा-
लीकमिति क्रियाविशेषणम् । नेत्राग्रसंस्थामिति प्रथमं द्रवनिर्गमा-
द्विप्रतिषेधार्थं नलिकाग्रमुखदत्तां वक्तिम् । तैलाक्तमात्रमिति अभ्य-
ङ्गाहाचर्यात् स्वेदोऽपि ज्ञेयः, तेनाभ्यक्तस्निग्धमित्यर्थः; उक्तं
छन्द्यत्र—“अनुवासितमास्थापयेदभ्यक्तस्निग्धशरीरम्” (सु. वि.
अ. ३८) इति । प्रस्तावागतशयनविधिमाह—शयने मनुष्य-
मित्यादि । समेऽथवेषन्नतशीर्षके वेति विकल्पद्वयमातुरेच्छया
कर्तव्यं; किंवा, उन्नतकटीदेशस्य पुरुषस्य समं, तुच्छकटीकस्यो-
न्नतशीर्षं शयनं विधेयम्, एवं हि तयोः सम्यग्बस्तिर्देहानुसारी
भवति । सव्येनेति वामेन; वामपार्श्वशयनप्रयोजनं 'वामाश्रये
हि' इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । मनुष्यं यथोक्तसर्वगुणं कृत्वा तं
प्रणयेदिति संबन्धः । स्वभुजोपधानं यथा भवति तथा शयानम्;
उपधानं गण्डुः । सव्येतरद् दक्षिणम् । सक्थि जङ्घा । वामं
सक्थि प्रसार्य, तदुपरि दक्षिणं सक्थि सङ्कोच्य, विस्तृतसव्यस-
क्थिचञ्चुचितदक्षिणसकथीलथः । स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्भुगमिति
कर्णिकावच्छिन्नं सर्वं चतुर्थभागमिति । अनु पृष्ठवंशमिति पृष्ठ-
वंशमनुगतं कृत्वा । अकम्पनेत्यादौ कम्पनं चलनं, वेपनं वेपथुः,
लाघवं शीघ्रक्रियता; आदिशब्देन बस्तिग्रहणपीडनादि शुद्धते ।
विदर्शयन्निह संपादयन् । प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्तमित्यनेन
विश्रम्य पुनः पीडनं वायुजनकं निषेधयति ॥ १३-१९ ॥—

तिर्यक् प्रणीते तु न याति धारा
गुदे व्रणः स्याच्चलिते तु नेत्रे ॥ २० ॥

दत्तः शनैर्नाशयमेति बस्तिः
कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितश्च ।

शीतस्त्वतिस्तम्भकरो विदाहं
मूर्च्छां च कुर्यादतिमात्रमुष्णः ॥ २१ ॥

स्निग्धोऽतिजाड्यं पवनं तु रुक्ष-
स्तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगम् ।

करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं
क्षामं तु सान्द्रः सुचिरेण चैति ॥ २२ ॥

दाहातिसारौ लवणोऽति कुर्या-
त्तस्मात् सुयुक्तं सममेव दद्यात् ।

तिर्यक्प्रणिधानादिदोषमाह—तिर्यगित्यादि । न याति धा-
रेति तिर्यक्प्रणिधाने सति गुदवलीरोधो भवति, तेन धारा न
याति । अतिसाम्भकार इति बस्तिर्देहस्य सामं करोति । जाड्य-
मिति शरीरजडता । तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगमिति तनुर्वा,
अल्पमात्रालवणो वा । सान्द्रः तनुविपरीतः, क्षामं पुरुषं कुर्यात् ।

१ 'अल्पमात्रो वा अलवणो वा' इति पा० ।

लवणोऽतीति अतिमात्रालवणः । तस्मादिति यथोक्तविधानेऽपि
दोषनिर्देशनात् । सुयुक्तमिति तिर्यक्प्रणिधानादिरहितं, शीत-
त्वादिरहितं च ॥ २०-२२ ॥—

पूर्वं हि दद्यान्मधु सैनधवं तु
स्नेहं विनिर्मथ्य ततोऽनु कल्कम् ॥ २३ ॥
विमथ्य संयोज्य पुनर्द्रवैस्त
वस्तौ निदध्यान्मथितं खजेन ।

'पूर्वं हि दद्याद्' इति ग्रन्थं केचिदनाघमाहुः; तन्त्रान्तरेषु
त्वस्यार्थस्य दृष्टत्वाद्युक्त एवायं पाठः; उच्यते हि सुश्रुते—
“दत्त्वाऽऽदौ सैनधवस्याक्षं मधुनश्च पलद्वयम् । पात्रे तलेन
मथीयात्” (सु. वि. अ. ३८) इत्यादि । पुनर्द्रवैस्तमित्यत्र
द्रवशब्देन कायैस्य ग्रहणम् ॥ २३ ॥—

वामाश्रये हि ग्रहणीगुदे च
तत् पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः ॥ २४ ॥
लीयन्त एवं वलयश्च तस्मात्
सव्यं शयानोऽर्हति बस्तिदानम् ।

वामपार्श्वशयनं यदुक्तं तस्य प्रयोजनमाह—वामाश्रये
इत्यादि । वामाश्रये यस्माद् ग्रहणीगुदे, तेन वामपार्श्वमुत्सस्य
ग्रहणीगुदे प्रकृतिस्थे भवतः, प्रकृतिस्थे च गुदे गुदस्य बस्तिना
सम्यग्गुल्फेपाद् व्याप्तिर्भवति, तैसा वलयश्च लीना भवन्ति,
तेन सुखं बस्तिर्जायते, ग्रहणीगुदयोः प्रकृतिस्थतया च बस्ति-
व्याप्य सुखं ग्रहणी भावयतीति बोद्धव्यम् ॥ २४ ॥—

विद्वान्तवेगो यदि चार्धदत्ते
निष्कृष्य मुके प्रणयेद्देशोर्म ॥ २५ ॥

उत्तानदेहश्च कृतोपधानः
स्याद्वीर्यमाप्नोति तथाऽस्य देहम् ।

विद्वान्तेत्यादौ निष्कृष्य मुके इति नलिकामाकृत्य विद्वान्त-
वेगो मुके । दत्ते तु वस्तौ उत्तानदेहः कृतोपधानश्च स्यात् ।
एतत्करणप्रयोजनमाह—वीर्यमाप्नोतीत्यादि ॥ २५ ॥—

एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गान्
पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥ २६ ॥

एकोऽपकर्षतीत्यादि । एतद्वातादिभेदेन एकादिबस्तिदान-
विधानं; न तु त्रिदोषे प्रथमो वातं जयति, द्वितीयः पित्तं जयति,
तृतीयः कफमित्यादि व्याख्येयं; यतः, “स्निग्धोष्ण एकः पवने

१ 'निदध्याद्विप्रमसत्' इति पा० । २ 'मधुनः प्रसृतद्वयम्'
इति पा० । ३ 'काथस्यान्यवहितस्य' इति पा० । ४ 'वामाश्रयोऽ-
ग्निर्ग्रहणी शुद्धं च' इति पा० । ५ 'वामाश्रयो यस्मादग्निर्ग्रहणीगुदे
च' इति पा० । ६ 'सम्यग्गुल्फेपाद्' इति पा० । ७ 'तथा द्रव-
मपि सुप्रसृतं भवति, तेन सुखं बस्तिर्जायते, ग्रहण्याः प्रकृतिस्थतया
बस्तिर्द्रव्यं सुखं ग्रहणी भावयतीति बोद्धव्यम्' इति पा० । ८ 'प्रण-
येत् शेषम्' इति पा० । ९ 'देहः' इति पा० ।

समाप्तः” इत्यादिना पवनादिभेदेनैव संख्यानियमं करिष्यति । एवं स्वमार्गान्नाभिलम्बेनोक्तं बस्तिरपकर्षति, पित्तं द्वितीयस्तु स्वमार्गादिति पित्तं द्वावेव जयैतः, कफं त्रय एव जयन्तीति ज्ञेयं; स्वमार्गादिति स्वस्थानात् । यद्यपि च बस्तिः पक्षाशयगतमेव दोषं जयतीत्युक्तं, तथाऽपि पित्तादिस्थानेऽपि विशेषबन्धविधिसामर्थ्याद्दोषहरणमुच्यते; तेन, उत्सर्गतस्तद्गतदोषहरणं विशिष्टविधानेन च स्थानान्तरगतदोषहरणं भवति । अयमर्थो जतृकर्णोऽप्युच्यते—“बस्तिः कार्यः सकृद्वस्तिस्थानशक्त्याऽनिलादिषु” इति । अत्र द्वितीयः पित्तमपकर्षति, तृतीयः कफमपकर्षतीत्युच्यते; तथाऽपि प्रथमद्वितीययोरपि पित्तकफापहत्वमस्येव, परं द्वितीयेन पित्तापहरणं, तृतीयेन च कफापहरणं स्थानप्रत्यासत्त्या क्रियत इति कृत्वा द्वितीयः पित्तं हरति, तृतीयः कफं हरतीति चोक्तम् । पित्तकफयोश्च यद्यपि सुखं चिकित्सितं बस्तिर्न भवति, तथाऽपि वातावरके वातानुबन्धे वा पित्ते कफे चैतद्वस्तिदानं ज्ञेयम्; उक्तं हि सुश्रुते—“बस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते” (सु. वि. अ. ३५) इति ॥ २६ ॥

प्रत्यागते कोष्णजलावसिक्तः

शाल्यन्नमद्यात्तनुना रसेन ।

जीर्णं तु सायं लघु चाल्यमात्रं

भुक्ताऽनुवासः परिवृंहणार्थम् ॥ २७ ॥

निरुहपादांशसमेन तैले-

नाम्लानिलघ्नौषधसाधितेन ।

दत्त्वा स्फिकौ पाणितलेन हन्यात्

क्षेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थम् ॥ २८ ॥

ईषच्च पादाङ्गुलियुग्ममौञ्चे-

उत्तानदेहस्य तलौ प्रमुञ्ज्यात् ।

क्षेहेन पाण्यङ्गुलिपिण्डिकाश्व

ये चास्य गात्रावयवा रुगाताः ॥ २९ ॥

तांश्चावमुद्गीत सुखं ततश्च

निद्रामुपासीत कृतोपधानः ।

शाल्यन्नमित्यादौ जीर्णं इति आस्थापनोपपेदे कोष्ठस्य जीर्णं तनुमांसरसादिभोजनं चेह निरुहेण मनापुपहतस्य बन्धेः परि-

१ ‘पर्वं च मार्गेऽपि एको बस्तिरनिलमपकर्षति’ इति पा० ।

२ ‘जयत इत्यादि ज्ञेयम्’ इति पा० । ३ ‘बस्तिना पक्षाशयगतं पव दोषो हियते’ इति पा० । ‘अनिलस्य पक्षाशयः स्थानं, तस्य च प्रत्यासत्त्वादेकं पव पुटो भुक्तः, पिच्छाशयस्थानस्यातिव्यवहितत्वाद्वितीयः, आमाशयस्यातिव्यवहितत्वात्तृतीयः’ इति श्रीकण्ठदत्तः ।

४ ‘अत्र द्वितीयः पित्तमपकर्षति तृतीयो वातकफमपकर्षतीत्युच्यते, अत्रापि प्रथमद्वितीययोः पित्तकफापहत्वमस्येव, परं द्वितीयेन तृतीयेन च वातकफापहरणं स्थानप्रत्यासत्त्या क्रियत इति कृत्वा द्वितीयः पित्तं हरति, तृतीयः कफं हरतीति चोक्तम्’ इति पा० । ५ ‘ईषच्च पादाङ्गुलियुग्मं च कर्णे’ इति पा० ।

पालनार्थम् । पेयादिक्रमस्त्वत्र न क्रियते, विरेचनवदिहामस्याभावात्; अत एव सुश्रुते पेयादिक्रमं त्यक्त्वा रसादिक्रम उक्तः । परिवृंहणार्थमित्यनेन लेखनार्थं क्रियमाणे निरुहे परिवृंहणार्थमनुवासनं तदहः कर्तव्यमिति दर्शयति । अत एव कल्पनासिद्धावपि—“नरस्ततो निश्वनुवासनाहः” (सि. अ. १) इत्यनेन तदहरनुवासनस्यावश्यकत्वमुक्तं; जतृकर्णोऽप्युक्तं—“जीर्णं सायं कृताञ्च न पुष्यर्धमनुवासयेत्” इति । निरुहपादांशसमेन तैलेनेति निरुहपादप्रमाणेन, चतुर्विंशतिपले निरुहे षट्पलेन क्षेहेनेत्यर्थः; इयं चोत्तमा मात्राऽनुवासनस्य; उक्तं ह्यन्यत्र—“उत्तमा षट्पलो प्रोक्ता मध्यमा त्रिपलो भवेत् । कनीयसी सार्धपला त्रिधा मात्राऽनुवासने” इति; सुश्रुतेऽप्येतावन्मानमेव क्षेहस्यानुवासनमात्राबस्तिविभागेनानुवासने उक्तम् । क्षेहशीघ्रागमरक्षार्थं विधानमाह—ईषदित्यादि । तच्च पादाङ्गुल्योत्तानदेहस्य मात्राशतं स्थापनं कर्तव्यम् । निरुहे तु त्रिंशन्मात्राकालं यावदुत्तानस्य स्थापनं मन्यन्ते । पादाङ्गुलियुग्ममिति पर्वसन्धिः । औञ्छेदिति आकरोत् । निद्रामुपासीतेति वचनं क्रियान्तरस्य निषेधार्थम् ॥ २७-२९ ॥—

भागाः कषायस्य तु पञ्च, पित्ते

क्षेहस्य षष्ठः प्रकृतौ स्थिते च ॥ ३० ॥

वाते विवृडे तु चतुर्थभागो,

मात्रा निरुहेषु कफेऽष्टभागः ।

संप्रति त्रिविधो यो द्वादशप्रसृतो निरुहस्तस्य कषायक्षेहमात्रां निर्णयन्नाह—भागा इत्यादि । भागाः कषायस्य षड्विंशमेन सर्वत्रैव दोषे स्वस्थे च पुरुषे द्वादशप्रसृतभागरूपे निरुहे पञ्चभागाः कषायस्य भवन्ति, तेन पञ्च प्रसृताः कषायस्य । क्षेहस्य च दोषभेदेन स्वस्थे च मानभेदमाह—पित्ते इत्यादि । पित्ते क्षेहस्य षष्ठः, तथा प्रकृतौ स्थिते च पुरुषे स्वस्थे षष्ठ इत्यर्थः; तत्र षष्ठां पूरणः षष्ठः, तेन द्वादशप्रसृतस्य षष्ठो भागो द्विप्रसृतं भवति । क्षेहशब्देन श्रुतैलादिग्रहणम् । वाते तु वृद्धे चतुर्थो भागः; क्षेहचतुर्थो भागः प्रसृतत्रयम् । अष्टभाग इति सार्धः प्रसृतः । असिक्तार्थे हारीतः—“काथस्य पञ्चप्रसृता विभागाः, क्षेहस्य षष्ठो द्वाधिके तु पित्ते । स्वस्थे च तावत्, पवने चतुर्थः, कफेऽष्टमोऽत्यन्तगते(?) विकल्पः” इति । एषा क्षेहमात्रा हीनमात्रेऽपि निरुहे काथक्षेहयोर्कफमात्रानुसारेण योजनायाः शेषाणां तु मधुकल्कतैन्ध्रवानामिह मात्रानियमो नोक्तः, तेषामपि प्रकृत्यादिभेदेनानियतत्वात्; तेन मन्वादीनां प्रकृत्याद्यनुसारेण प्रसृतमानेन द्वादशप्रसृतत्वं पूर्णीयम् । तत्र जतृकर्णप्रत्ययात् सर्वत्र कल्कस्य पलद्वयं भवति ।

१ ‘तदहरनुवासनं सार्वत्रिकमुक्तं’ इति पा० । २ ‘कनीयस-स्यर्धपला’ इति पा० । ३ ‘औञ्छेदिति प्रसारयेदित्यर्थः’ इति पा० ।

४ ‘नियमयन्नाह’ इति पा० ।

लकं हि तत्र—“चतुर्विंशतिके पुटके पेण्याणां द्विपलं, किञ्चिच्च मधुसैन्धवाच्च, ज्ञेहो वक्ष्यमाणः, शेषं कषायस्य; वाते तैलपट्ट-पलं स्वस्थं च; चत्वारि पित्ते द्रव्यस्य, कफे त्रीणि तैलस्य” इति; सैन्धवं तु कषैप्रमाणमस्ति; यतः सुश्रुते—“सैन्धवाक्षं समा-दाय मधुनः प्रसृतद्वयम्” (सु. चि. अ. ३८) इत्याद्युक्तम्; हारीते तु—“क्षौद्रं तु देयं प्रसृतप्रमाणं द्वितीयमाहुर्लवणस्य चाक्षम्” इत्युक्तं; तेनानया दिशा सैन्धवमधुकल्पना । यथो-क्तकषायज्ञेहकल्कमधुसैन्धवापुरितांशपूरणं चावापेनैव कर्तव्यम्; आवापश्चात्त्राजुकोऽप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणो वातादिभेदेन मांसरस-क्षीरगोमूत्रादिको ज्ञेयः । वक्ष्यति हि—“क्षिरधोष्ण एकः पवने निरुहो, द्वौ खादृशीतो पयसा च पित्ते । त्रयः समूत्राः कटुको-ष्णतीक्ष्णाः कफे निरुहान् परं विधेयाः” इति । हारीतेऽ-प्युक्तं—“ज्ञेहं शुद्धं मांसरसं पयश्च हृम्लानि मूत्राणि च सै-न्धवं च । एतानि सर्वाण्यपि योजयीत निरुहयोगे मदनात् फलं च” इति । यस्तु तच्चान्तरे—द्वादशप्रसृतपूरणं प्रति प्रति-द्रव्यविभागेनोक्तं; यथा—“दत्त्वाऽऽदौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् । विनिर्मध्य ततो दद्यात् ज्ञेहस्य प्रसृतत्रयम् ॥ एकीभूते ततः ज्ञेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत् । संमुखिते कषायं तु चतुःप्रसृतसंमितम् ॥ वितरेच तैदावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मि-तम् । एवं सुकल्पितो बस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत्” (सु. चि. अ. ३८) इति; तद्वातविषयमेव, ज्ञेहस्य वातप्रत्यात्; किंत्वत्र यच्चतुःप्रसृतं कषायस्य मन्यते, तैदस्सत्त्राजुगतमेव । यत्त्वन्ते पठन्ति—“मधुज्ञेहचकलाक्यकषायावापतः कमात् । त्रीणि षट् द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलोरोणिनाम् ॥ पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपलं चतुष्टयम् । षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे चापि निरुहणम्” इति; तदस्सत्त्राजुगतत्वादनुमतमेव ॥ ३० ॥—

निरुहमात्रा प्रसृतार्धमाधो

वर्षे ततोऽर्धप्रसृतामिवृद्धिः ॥ ३१ ॥

आद्वादशात् स्यात् प्रसृतामिवृद्धि-

रष्टादशाद् द्वादशतः परं स्युः ।

आसप्ततेस्तद्विहितं प्रमाण-

मतः परं षोडशवद्विधेयम् ॥ ३२ ॥

निरुहमात्रा प्रसृतप्रमाणा

बाले च वृद्धे च मृदुर्विशेषः ।

इदानीं वयोभेदेन निरुहप्रमाणं दर्शयन्नाह—निरुहेत्यादि ।

आधे वर्षे बालस्य पलमाने निरुहे काथादि यथोक्तमानानु-सारेण कल्प्यम्; अर्धप्रसृतामिवृद्धिः ततः प्रतिवर्षं भवति; तेन द्वादशवर्षे षट्प्रसृतो बस्तिर्भवति; द्वादशाद्द्वैमष्टादशवर्षपर्यन्तं प्रतिवर्षं प्रसृतदृष्ट्या द्वादशप्रसृतपूरणं भवति; द्वादशतः परं

स्युः’ इत्यनेनाधिकप्रमाणवस्तिमानं महालयकरं कैश्चिदनुमतं निषेधयति; यथा हारीते एकीयमतं पठ्यते—“अर्थाढकं परमतसं प्रमाणम्” इति; तथा सुश्रुतेऽपि (?)—“द्वादशप्र-सृतं केचित् त्रिंशत्पलमयाऽपरं” इत्यादि । बस्तिमानं दर्शयि-तुमाह—आसप्ततेरित्यादि । आसप्ततेस्तद्विहितं द्वादशप्रसृतमानं सप्ततिं यावद्वयति । षोडशवद्विहितं दशप्रसृतप्रमाणम् । बाल-वृद्धयोर्थोक्तप्रसृतमानविषयं दर्शयन् तत्रान्यं विशेषमाह—निरुहमात्रेत्यादि । बालवृद्धयोर्थोक्तैव निरुहमात्रा प्रसृत-प्रमाणा कार्या, विशेषेण तयोर्वस्तिर्दुः कार्यः । तीक्ष्णत्वमार्द-वकरं च विधानं वक्ष्यति; यथा—“तीक्ष्णत्वं मूत्रपीवर्मिलव-णक्षारसर्षपैः । प्राप्तकालं विधातव्यं क्षीराधैर्मार्दवं तथा” (सि. अ. ७) इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥—

नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचपादं

सपादपीठं शयनं प्रशस्तम् ॥ ३३ ॥

प्रधानमृद्धास्तरणोपपन्नं

प्राक्शरीषकं शुक्रपटोत्तरीयम् ।

संप्रति ‘शयने विधिः कः’ इति प्रश्नस्योत्तरमाह—नात्यु-च्छ्रितमित्यादि । पूर्वं सः शयनविधिरुक्तः स तात्कालिकः, अयं तूत्तरकालिक इति विशेषः । प्रधानं मृहन्शु च्चास्तरणं प्रधा-नमृद्धास्तरणं, तेनोपपन्नं युक्तम् । प्राक्शरीषकमिति “प्राच्यां दिशि स्थिता देवास्तत्पूजार्थं च प्राक्शिराः” (सु. सू. अ. १९) इति वचनात् ॥ ३३ ॥—

भोज्यं पुनर्व्याधिमवेक्ष्य तैर्दत्तं

प्रकल्पयेद्यूपयोरसाद्यैः ॥ ३४ ॥

सर्वेषु विद्याद्विधिमेतमाद्यं

वक्ष्यामि बस्तीनत उत्तरीयान् ।

यूषादि भोज्यविधानं यथाक्रमं कफे, पित्ते, वाते; किंवा, अग्न्यपेक्षं यथायोग्यतया व्याख्येयम् । यथोक्तविधानं वक्ष्य-माणविधिषु कर्तव्यतया दर्शयन्नाह—सर्वेष्वित्यादि । एतदाद्य-मिति प्रधानम्, औत्सर्गिकमिति यावत्; तेन विशेषविधाने-नापवादोऽप्यस्य भविष्यतीति सूचयति ॥ ३४ ॥—

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः

सच्छागमांसस्य सपूर्येपेयः ॥ ३५ ॥

विज्ञेहयुक्तः प्रवरो निरुहः

सर्वांलिनव्याधिहरः प्रदिष्टः ।

स्थिरादिवर्गस्य बलापटोल-

त्रायन्तिकैरण्डयवैर्युतस्य ॥ ३६ ॥

१ ‘परमतं’ इति पा० । २ अस्यामे इत्सलिखितपुस्तके ‘तमाहि हारीते प्रकीयमतमप्यनुमतम्’, ‘अप्रतिविद्धं परमतमनुमतम्’ इति न्यायात्’ इत्यपि पठ्यते । ३ ‘दशचितुनेनार्यं’ इति पा० । ४ ‘सम्यक्’ इति पा० ।

१ ‘तथाऽऽवापमन्ते’ इति पा० । २ ‘तदस्सत्त्राजुगतत्वादनुम-तमेव’ इति पा० । ३ ‘पित्ते चत्वारि द्वे पञ्च चतुष्टयपलानि हि’ इति पा० । ४ ‘आसप्ततेस्तद्विहितं’ इति पा० ।

प्रस्थो रसाच्छागरसार्धयुक्तः

साध्यः पुनः प्रस्थसमस्तु यावत् ।

प्रियङ्गुकृष्णाघनकल्कयुक्तः

सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च ॥ ३७ ॥

स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च

चक्षुर्वैलं चापि ददाति बंतिः ।

एरण्डमूलं त्रिपलं पलाशौ

ह्रस्वानि मूलानि च यानि पञ्च ॥ ३८ ॥

रास्नाश्वगन्धातिबलागुडूची-

पुनर्नवारग्वधदेवदारु ।

भागाः पलांशा मंदनाष्टयुक्ता

जलद्रिकंसे कथितेऽष्टशेषे ॥ ३९ ॥

पेष्याः शताह्वा हपुषा प्रियङ्गुः

सपिप्पलीकं मधुकं बलं च ।

रसाञ्जनं वत्सकबीजमुस्तं

भागाक्षमांश्च लवणांशयुक्तम् ॥ ४० ॥

समाक्षिकसैलयुतः समुत्रो

वस्तिर्गुणा दीपनलेखनीयः ।

जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठशूलं

कफावृत्तिं मारुतनिग्रहं च ॥ ४१ ॥

विण्मूत्रवातग्रहणं सशूल-

माध्मानतामश्मरिशर्करं च ।

आनाहमशौग्रहणीप्रदोषा-

नेरण्डवस्तिः शमयेत् प्रयुक्तः ॥ ४२ ॥

चतुष्पले तैलघृतस्य भृष्टा-

च्छागाच्छतार्थो दधिदाडिमामूलः ।

रसः सपेष्यो बलमांसवर्ण-

रेतोमिदश्चाभ्यशिरोर्तिशस्तः ॥ ४३ ॥

जलद्रिकंसेऽष्टपलं पलाशात्

पञ्चवा रसोऽर्धादकमात्रशेषः ।

कल्कैर्वैचामागधिकापलाभ्यां

युक्तः शताह्वाद्विपलेन चापि ॥ ४४ ॥

ससैन्धवः क्षौद्रयुतः सतैलो

देयो निरूहो बलवर्णकारी ।

आनाहपार्श्वामययोनिदोषान्

गुल्मानुदावर्तरुजं च हन्यात् ॥ ४५ ॥

‘के वस्त्य’ इत्यादिप्रश्नलोत्तरं—द्विपञ्चमूलसेत्यादि ।

१ ‘सद्यः’ इति पा० । २ ‘पलानि’ इति पा० । ३ ‘मंदनाष्टकं च’ इति पा० । ४ ‘वचा’ इति पा० । ५ ‘अक्षप्रमाणं’ इति पा० । ६ ‘शिरोवस्त्राः’ इति पा० । ७ ‘बलमागधिकापलाभ्यां’ इति पा० ।

अत्र मांसं दधमूलसमम् । रसः काथः । अम्लं काजिकादि । सपूर्वपेष्य इति बलाद्युक्तकल्कयुक्तः । त्रिनेहयुक्त इत्यनेन, मज्जपरिखायं सर्ववस्तिस्त्रिदं स्मारयति; उक्तं ह्यन्यत्र—“वि-
ह्येयस्त्रिविधः सेहो वस्त्यर्थं मज्जवर्जितः” इति । स्थिरादिवर्ग-
सेत्यादौ मधुसैन्धवे यद्यपि सामान्येनोक्तवस्तिविधानलब्धे,
तथाऽपि तैलादीनामत्राप्रकारार्थं पुनस्तयोरभिधानं, किंवा
सामान्यविधिसंरक्षणार्थमत्राभिधानम्; एवमन्यत्रापि सामान्य-
विधिप्राप्तस्य पुनरभिधाने व्याख्येयम् । एरण्डमूलमिलादौ
पलाशा शटी । ह्रस्वानि मूलानीति स्थिराद्विपञ्चमूलम् । कंस
आढकः । भागाक्षमात्रमिति भागेनाक्षमात्रम् । छागाच्छतार्थ
इति पञ्चाशत्पलो भवति । सपेष्य इति बलादिकस्य
कल्कयुक्तः ॥ ३५-४५ ॥

यथ्याह्वयस्याष्टपलेन सिद्धं

पयः शताह्वाफलपिप्पलीभिः ।

युक्तं ससर्पिर्मधु वातरक्त-

वैस्वर्यवीसर्पहितो निरूहः ॥ ४६ ॥

यथ्याहलोभ्राभयचन्दनैश्च

शृतं पयोऽर्घ्यं कमलोत्पलैश्च ।

सशर्करं क्षौद्रयुतं सुशीतं

पिचामयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥ ४७ ॥

द्रिकापिकाश्चन्दनपञ्चकार्थि-

यथ्याह्वरास्नावृषसारिवाश्च ।

सलोभ्रमज्जिष्ठमथाप्यनन्ता-

बलास्थिरादितृणपञ्चमूलम् ॥ ४८ ॥

तोये समुत्काथ्य रसेन तेन

शृतं पयोऽर्धादकमम्बुहीनम् ।

जीवन्तिमेदर्थिशतावरीभि-

र्वीराद्रिकाकोलिकशेरुकाभिः ॥ ४९ ॥

सितोपलाजीवकपश्चरेणु-

प्रपौण्डरीकैः कमलोत्पलैश्च ।

लोभ्रात्मगुत्तामधुकैर्विदारी-

मुञ्जातकैः केशरचन्दनैश्च ॥ ५० ॥

पिष्टैर्धृतक्षौद्रयुतेर्निरूहं

ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।

प्रत्यागते धन्वरेसेन शालीन्

क्षीरेण वाऽद्यात् परिषिकागत्रः ॥ ५१ ॥

दाहातिसारप्रदरासपित्त-

हृत्पाण्डुरोगान् विषमज्वरं च ।

सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन्

सर्वाभयान् पित्तकृताग्निहन्ति ॥ ५२ ॥

१ ‘यथ्याहमूलाष्टपलेन’ इति पा० । २ ‘सलोभ्रमज्जिष्ठबलाय-
वासस्थिराशरादिद्रवपञ्चमूलम्’ इति पा० ।

द्राक्षादिकाश्मर्यमधूकसेव्यैः
ससारिवाचन्दनशीतपाक्वैः ।
पयः शृतं श्रावणिमुद्रपर्णी-
तुगात्मगुप्तामधुयष्टिकल्कैः ॥ ५३ ॥
गोधूमचूर्णैश्च तथाऽक्षमात्रैः
सक्षौद्रसर्पिर्मधुयष्टितैलैः ।
पथ्याविदारीधुरसैर्गुडेन
वस्ति युतं पित्तहरं विदध्यात् ॥ ५४ ॥
हृन्नाभिपाश्वर्त्तमदेहदाहे
दाहेऽन्तरस्थे च सक्कृच्छ्रमूत्रे ।
क्षीणे क्षते रेतसि चापि नष्टे
पैत्तेऽतिसारे च नृणां प्रशस्तः ॥ ५५ ॥

यष्ट्याह्वयेत्यादिकाश्चत्वारः पित्ते, पूर्वं तूष्णाः पथ वाते । अत्र
पयःसाधनं क्षीरपाकपरिभाषयैव । यष्ट्याह्वलेप्रेत्यादिना जीव-
नीयमित्यन्तेनैको योगः । जीवनीयानामत्र कल्कः । सुशीतत्वमि-
होत्सर्गिकं मृदुकोष्ठेष्वधिकं पित्तहितत्वात् ; अनया च दिशाऽप-
रपित्तहरवत्तावपि शीतत्वं हेयम् । द्विकार्षिकमित्यादौ अनन्ता
उत्पलसारिवा । तृणपञ्चमूलैः—“शरेखदुर्भकाशानां शालीनां
मूलमेव च” (च. नि. अ. १ पा. १) इत्यादिनोक्तम् । अम्बु-
हीनमिति क्षीरावशेषपर्यन्तं श्यतम् । राजकशेरुः कशेरुरेव । ससै-
न्धवमिति ईषत्सैन्धवम् । ससारिवेलादौ शीतपाकी शीतली ।
मधुयष्टितैलं मधुयष्टिसाधितं तैलम् । उत्तमदेहः मत्स्यकम् ।
॥ ४६-५५ ॥

कोषातकारग्वधदेवर्द्धा-
शार्ङ्गैर्मूर्वाकुटजाकपाठाः ।
पक्त्वा कुलत्थान् बृहतीं च तोये
रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥ ५६ ॥
तान् सर्वपैलामदनैः सकुष्ठै-
रक्षप्रमाणैः प्रसृतेषु युक्तान् ।
फलाहृतैलस्य सैमाक्षिकस्य
क्षारस्य तैलस्य च सार्पपस्य ॥ ५७ ॥
दद्यान्निरूहं कफरोगिणे शो
मन्दाशये चाप्यशनद्विषे च ।
पटोलपथ्यामरदाहनिर्वा
सपिप्पलीकैः कथितैर्जलेऽग्नौ ॥ ५८ ॥
द्विपञ्चमूले त्रिफलां सविषां
फलानि गोमूत्रयुतः कषायः ।

१ 'तथा' इति पा० । २ 'हृन्नाभिपाश्वर्त्तमदेहदाहे' इति पा० ।
३ 'मृदुकोष्ठसाधकं' इति, 'मृदुकोष्ठत्ववाधकं' इति च पा० ।
४ 'पदेवदामूर्वा' शर्द्धाकुटजाकपाठाः' इति पा० । ५ 'क्षौद्रस्य
तैलस्य फलाह्वयस्य' इति पा० ।
च. सं. ८८

कलिङ्गपाठाफलमुस्तकल्कः
ससैन्धवः क्षारयुतः सतैलः ॥ ५९ ॥
निरूहमुख्यः कफजान् विकारान्
सपाण्डुरोगालसकामदोषान् ।
हन्यात्तथा मासुतमूत्रसङ्गं
वस्तेस्तथाऽऽटोपमथापि घोरम् ॥ ६० ॥
रास्त्रामृतैरण्डविडङ्गदार्वा-
सप्तच्छदोशीरसुराहनिम्रैः ।
शम्पाकभूनिम्बपटोलपाठा-
तिक्ताखुपर्णीदशमूलमुस्तैः ॥ ६१ ॥
त्रायन्तिकानिशिग्रुफलत्रिकैश्च
काथः सपिण्डीतकतोयमूत्रः ।
यष्ट्याह्वरूणाफलानीशताहा-
रसाञ्जनश्वेतवचाविडङ्गैः ॥ ६२ ॥
कलिङ्गपाठाम्बुदसैन्धवैश्च
कल्कैः ससर्पिर्मधुतैलमिश्रः ।
अयं निरूहः किमिक्कुष्ठमेह-
ग्रन्धोदराजीर्णकफातुरेभ्यः ॥ ६३ ॥
रूक्षौषधैरप्यपतर्पितेभ्य
एतेषु रोगेष्वपि सत्सु दत्तः ।
निहत्य वातं ज्वलनं प्रदीप्य
विजित्य रोगांश्च बलं करोति ॥ ६४ ॥

कोषातकेत्यादिकाश्चत्वारः कफे बल्यः । शार्ङ्गं गुञ्जा ।
अत्र काथदशप्रसृतेन तथा कल्केन क्षौद्रादिना च यद्यपि मान-
मधिकं भवति, तथाऽप्येवमेव द्रव्यसंयोगं कृत्वा द्वादशप्रसृतं
एव बलित्वेन, तदधिकमानस्य तिषिद्वत्त्वात् । पटोलेत्यादौ
पटोलादिपिप्ल्यन्तैस्तोयैः साधयित्वा पूर्ववद् द्वितीयः, कफ-
रोगिणे द्विपञ्चमूलादिभिस्तृतीयः कर्तव्यः । क्षारः यवक्षारः ।
रास्त्रेत्यादौ शम्पाकः चतुरङ्गुलः । तिक्ता कटुरोहिणी । अत्र
पिण्डीतककाथोऽप्यावैपकल्पो येन प्रविशति; पिण्डीतकः मद-
नः । रूक्षौषधैरसुतर्पितेभ्योऽप्येतेषु कुण्ठादिरोगेभ्यश्च दत्तो बलं
करोतीति योजना ॥ ५६-६४ ॥

पुनर्नवैरण्डबुषाश्मभेद-
वृश्चीरभृतीकबलापलाशाः ।
द्विपञ्चमूलं च पलांशिकानि
क्षुण्णानि धौतानि फलानि चाष्टौ ॥ ६५ ॥
विल्वं यवान् कोलकुलत्थधान्य-
फलानि चैव प्रसृतोन्मितानि ।

१ 'मतीव घोरम्' इति पा० । २ 'अयवकल्पः' इति पा० ।
३ 'धत्तुरवृश्चीरबलापलाशाः' इति पा० । ४ 'पलांशिकानि' इति पा० ।

पयोजलव्यादकवच्छ्रुतं तत्
क्षीरावशेषं सितवस्त्रपूतम् ॥ ६६ ॥
वचाशताह्वामरदारकुष्ठ-
यष्ट्याह्नसिद्धार्थकपिप्पलीनाम् ।
कल्कैर्यवान्या मदनैश्च युक्तं
नात्युष्णशीतं गुडसैन्धवाकम् ॥ ६७ ॥
क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च
तथैव युक्तं प्रसृतैस्त्रिभिश्च ।
दद्यान्निरुहं विधिना विविधः
स सर्वसंसर्गकृतामयघ्नः ॥ ६८ ॥

पुनर्नवेत्यादिकः सर्ववातादिसंसर्गविषयः । वृश्चोरः श्वेतपुन-
र्नवा । धान्यानि फलानि चेति धान्यफलानि । पयोजलव्याद-
कवदिति समजलक्षीरद्विप्रस्थयुक्तम् ॥ ६५-६८ ॥

स्निग्धोष्ण एकः पवने समांसो
द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पिप्पते ।
त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः
कफे निरुहा न परं विधेयाः ॥ ६९ ॥

उक्तानां वातादिहरवस्तीनां संख्याकल्पनां विशिष्टां दर्शय-
न्नाह—स्निग्धोष्ण इत्यादि । एक इति एक एव पुटकः । पयसा
चेति पयोयुक्तौ । कटुकोष्णतीक्ष्णत्वं कफहरद्रव्ययोगादेव ज्ञेयम् ।
न परं विधेया इत्यनेन तन्त्रान्तरविहितं चतुर्थबस्तिदानमत्यर्थ-
शरीरहंसकं निषेधयति; यथा सुश्रुते—“द्वितीयं वा तृतीयं वा
चतुर्थं वा यथाहृतः । सम्यक्कुरुलङ्घित्वं तु प्राप्ते बस्ति निवर्तयेत्”
(सु. नि. अ. ३२) इत्यनेनोक्तं चतुर्थदानमिति ॥ ६९ ॥

रसेन वाते प्रतिभोजनं स्यात्
क्षीरेण पिप्पते तु कफे च यूषैः ।
तथाऽनुवासेषु च बिल्वतैलं
स्याजीवनीयं फलसाधितं च ॥ ७० ॥
इतीदमुक्तं निखिलं यथाव-
द्वस्तिप्रदानस्य विधानमभ्ययम् ।
योऽधीत्य विद्वानिह बस्तिकर्म
करोति लोके लभते स सिद्धिम् ॥ ७१ ॥
इत्यग्निवेशशक्तते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृतेऽप्राप्ते
द्वद्वलसंपूरिते सिद्धिस्थाने बस्तिस्त्रयीय-
सिद्धिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

संप्रति वातादिभेदेन प्रतिभोजनं विशिष्टं तथाऽनुवासनं
वाह—रसेन वाते इत्यादि । प्रतिभोजनं निरुहान्तरभोजनम् ।

१ ‘पयोजलव्यादकपातितं’ इति, ‘पयोजलाधोवकपातितं’ इति,
‘पयोजलव्यादकयोः शतं’ इति च पा० । २ ‘बिल्व’ इति पा० ।
३ ‘प्रसुतित्रयेण’ इति पा० ।

वाते बिल्वतैलानुवासनं, पिप्पते जीवनीयसाधितं, कफे च मद-
फलसाधितम् । अत्र बिल्वतैलादीनि वक्ष्यमाणानि व्याख्या-
नयन्ति; तेन स्नेहव्यापत्तिस्त्वौ यद् वक्ष्यति “दशमूलं” (सि.
अ. ४) इत्यादिना बिल्वतैलं, जीवनीयं च “जीवन्ती मदनं”
(सि. अ. ४) इत्यादिना वक्ष्यमाणवमकं, तथा “मदनैर्वा-
ऽम्लसंयुक्तः” (सि. अ. ४) इत्यादिना वक्ष्यमाणं मदनतैलं
ज्ञेयम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तप्रणीतायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यदीकायां सिद्धिस्थाने बस्तिस्त्रयीयसिद्धि-
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहव्यापत्तिर्द्वि व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्नाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वैसिद्धौ बिल्वतैलादीन्यभ्यङ्गसेवानुवासनार्थं निर्दिष्टानि,
तदभिधायिका चेयं सिद्धिरित्यनन्तरं स्नेहव्यापत्तिरिच्छते;
स्नेहानामानुवासनिकानां तद्यापदां च भेषजानामभिधायिका
सिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

स्नेहवस्तीन्निबोधेमान् वातपित्तकफापहान् ।
मिथ्याप्रणिहितानां च व्यापदः सचिकित्सिताः ३

अध्यायवक्तव्यानाह—स्नेहवस्तीनित्यादि । बस्तिप्रयोज्याः
स्नेहा एतच्छ्लोकामिहिता इत्यर्थः; प्रपञ्चनमिधेया ये त्वपरैऽत्रार्थाः
“स्नेहवस्ति निरुहं च” इत्यादिना वक्तव्याः, ते न प्रपञ्चवाच्या
इति ते न प्रतिज्ञाताः ॥ ३ ॥

दशमूलं बलां रास्त्रामश्वगन्धां पुनर्नवाम् ।
गुडचैरण्डभृतीकभार्गीवृषकरोहिषम् ॥ ४ ॥
शताबरीं सहचरं काकनासां पलाशिकैम् ।
यवमापातसीकोलकुलस्थान् प्रसृतोन्मितान् ॥ ५ ॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ।
तैलादकं संमक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ६ ॥
अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ।
आनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ ७ ॥

दशमूलमित्यादौ भृतीकं कतृणं यवानिका वा; काकनासा
वायसीफलम्, अन्ये तु वासाफलं ‘कायुयाद्विद्’ इति ख्यातं
द्रव्यान्तरमेवाहुः । एतद् दशमूलस्थितबिल्वेन बिल्वतैलमिति
वदन्ति ॥ ४-७ ॥

शताह्वयवबिल्वाम्लैः सिद्धं तैलं समीरणे ।
सैन्धवेनाग्नितातेन तप्तं चानिलखटुतम् ॥ ८ ॥

१ ‘स्नेहव्यापदिकीं सिद्धिं’ इति पा० । २ ‘पूर्वाध्याये’ इति पा० ।
३ ‘पलोन्मिताय’ इति पा० । ४ ‘पचेत्तैलादकं क्षीरं’ इति पा० ।

आमूषानामित्यादौ तद्वद्विती पूर्वकाथेन संधिता । शताह्ने-
त्यादि योगान्तरम् । सैन्धवेनेत्यपि योगान्तरम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।
शताहर्षभकौ कृष्णां कानकासां शतावरीम् ॥ ९ ॥
खगुतां क्षीरकाकोलीं कर्कटाभ्यां शटीं चचाम् ।
पिष्टां तैलं घृतं क्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥ १० ॥
बृंहणं वातपित्तघ्नं बलद्युकाशिवर्धनम् ।
मूत्ररेतोरजोदोषान् हरेत्तदनुवासनम् ॥ ११ ॥
लाभतश्चन्दनाद्यैश्च पिष्टैः क्षीरचतुर्गुणम् ।
तैलपादं घृतं सिद्धं पित्तघ्नमनुवासनम् ॥ १२ ॥

जीवन्तीमित्यादिना यमकमनुवासनम् । एतयमकं पूर्वा-
ध्याये जीवनीयसंज्ञया व्यपदिष्टम् । लाभत इति यथालाभम् ।
चन्दनाद्यं उवरविकित्तितोक्तम् । तैलं पादं यस्मिन् तत् तैल-
पादम् ॥ ९-१२ ॥

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्नां निचुलं वचाम् ।
ह्रीवेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सकटफलम् ॥ १३ ॥
नागरं पुष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
विडङ्गातिविषे श्यामां हरेणुं नीलिनीं स्थिराम् ॥ १४ ॥
विहवाजमोदे कृष्णां च दन्तीं राक्षां च पेषयेत् ।
साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफरोगनुत् ॥ १५ ॥
ब्रह्मोदावर्तगुल्मार्शः स्त्रीहेमहाढ्यमारुतान् ।
आनाहममरीं चैव हन्यात्तदनुवासनात् ॥ १६ ॥
मदनैर्वाऽम्बलसंयुक्तैर्विलायेन गणेन वा ।
तैलं कफहरैर्वाऽपि कफघ्नं कल्पयेद्विषक् ॥ १७ ॥

मदनैर्वाऽम्बलसंयुक्तैरित्यत्र मदनस्य कल्कत्वं, काञ्जिकादीना-
मम्बलानां द्रवत्वम् । एतच्च मदनतैलमिति ख्यातम् । विल्वाद्यो
गणः दशमूलः दशमूलं चात्र काथकल्काभ्यामपि देयम् । उक्तं
हि—“काथकल्कावनिर्देशे गणात्तस्मात् समावपेत्” इति ।
कफहरैरिति पूर्वोध्यायोक्तकफहरभेषजैः, किंवा त्रिकटुकपञ्चको-
लादिभिः ॥ १३-१७ ॥

विडङ्गेरण्डरजनीपटोलत्रिफलामृताः ।
जातीप्रवालनिर्गुण्डीदशमूलालुपर्णिकाः ॥ १८ ॥
निम्बपाटासहचरशम्पाकरवीरकाः ।
एषां काथेन विपचेत्तैलमेभिश्च कविकतैः ॥ १९ ॥
फलविल्वत्रिवृत्कृष्णारक्षाम्भूनिम्बदारुभिः ।
सप्तपर्णवचोशीरदार्वाकुष्ठकलिङ्गकैः ॥ २० ॥

१ ‘पुत्र्यं रेतोरजोदोषान् हरेत्तदनुवासनात्’ इति पा० । २ ‘तैल-
पात्रं’ इति पा० । ३ ‘बलाय’ इति पा० ।

लंतागौरीशताह्नाशिशटीचोरकपौष्करैः ।
तत् कुष्ठानि किमीन् मेहानशांसि ग्रहणीगदम् ॥ २१ ॥
ह्रीवतां विषमाश्लिष्वं मलं दोषत्रयं तथा ।
प्रयुक्तं प्रणुदत्याशु पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ २२ ॥
व्याधिव्यायामकर्मध्वक्षीणावलनिरोजसाम् ।
क्षीणशुक्रस्य चातीव स्नेहवस्तिर्बलप्रदः ॥ २३ ॥
पादजङ्घोः पृष्ठसंकटीनां स्थिरतां पराम् ।
जनयेदप्रजानां च प्रजां स्त्रीणां तथा नृणाम् ॥ २४ ॥

विडङ्गेश्यादौ एभिश्च कविकतैरिति वक्ष्यमाणैः । लता मजिष्ठा,
गौरी हरिद्रा । स्नेहवस्तिर्बलप्रद इति एतैस्तैलैः कृतः स्नेहवस्ति-
रित्यर्थः ॥ १८-२४ ॥

वातपित्तकफात्यन्तपुरीषैरावृतस्य च ।
अभुके च प्रणीतस्य स्नेहवस्तेः षडापदः ॥ २५ ॥

वातपित्तैल्यादिना स्नेहवस्तेष्वपदः प्राह । एताश्च व्यापदो
मिथ्यायोगेन स्नेहस्य क्रियमाणा उच्यन्ते; प्रतिज्ञातं हि ‘मि-
थ्याप्रणिहितानां च व्यापद’ इति, तेन स्नेहायोगातिरिक्तगन्ध-
व्यापदाभिहानवसर एव; अनुवासनायोगातिरिक्तगन्ध-
व्यापदः कल्पनासिद्धाविवोक्ताः; तद्वैषजं चातिस्नेहिते शोषन-
वस्तिः, अस्नेहिते पुनः स्नेहवस्तिदानमेव ज्ञेयम् । एतच्च
“तस्माजिह्वः संज्ञेहो निरुह्यश्चानुवासितः” इत्यादिनोक्तत्वात्
प्रसङ्गेनेहोक्तम् ॥ २५ ॥

शीतोऽल्पो वाऽधिके वाते पित्तेऽत्युष्णः कफे मृदुः ।
अतिभुके गुरुर्वैचःसंचयेऽल्पबलस्तथा ॥ २६ ॥
दत्तस्तैरावृतः स्नेहो न यात्यभिभवौदपि ।
अभुकेऽनावृतत्वाच्च यात्यूर्ध्वं तस्य लक्षणम् ॥ २७ ॥
अङ्गमदंज्वराध्मानशीतस्तम्भोरुपीडनैः ।

पार्श्वरुवेष्टनैर्विधात् स्नेहं वातावृतं भिषक् ॥ २८ ॥

यथाक्रमं पदव्यापदां हेतुमाह—शीत इत्यादि । गुरुरिति
गुरुत्वयुक्तः । वचैःसंचयेऽल्पबल इति संचिते मले सति अल्प-
बलो वचैःसंचयप्रवर्तनाक्षम इत्यर्थः । तैरावृत इति पदं प्रत्येकं
वातादिषु पञ्चसु योजनीयम् । अभिभवादपीति वातादिनाऽऽवृ-
तमार्गत्वाच्च याति; तथा तेन वातादिनोल्बणेनाभिभूतगुणत्वाच्च
न आयाति । अनावृतत्वादिति अनेनोष्णमार्गस्यापिहितत्वात् ।
तस्य लक्षणमिति यथाक्रमं वाताद्यावृतस्य लक्षणं वक्ष्यमाण-
मङ्गमदीदि । वेष्टनैरिति पार्श्ववेष्टनैरेव । एते च सम्भादयो वाता-
वृतस्नेहमहिर्नैव जायन्ते, तेन स्नेहप्रयोगात् पूर्वं न भवन्त्येव
॥ २६-२८ ॥

१ ‘लतागौरीशताह्नाशिशटीचोरकपौष्करैः’ इति पा० । २ ‘प्रवा-
धनेनोक्तं’ इति, ‘प्रवन्धेनोक्तं’ इति च पा० । ३ ‘न यात्यभिभवा-
दधः’ इति पा० । ४ ‘स्तम्भरक्तसदनाध्मानज्वरशूलज्वमदनैः’ इति
पा० । ५ ‘शुष्का युक्तः’ इति पा० ।

स्निग्धामल्लवणोष्णैस्तं राक्ष्मापीतद्रुतैलकैः ।
सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ॥ २९ ॥
निरूहैर्निर्हरेत् सम्यक् समूचैः पाञ्चमूलिकैः ।
ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुकेऽनुवासयेत् ॥ ३० ॥
दाहरागुत्तमाहोतमकज्वरदृषणैः ।
विद्यात् पितावृतं स्वादुतिकैस्तं बस्तिभिर्हरेत् ॥ ३१ ॥

राक्षसात्तैलं “राक्षसाहसनिर्गृहे” (चि. अ. २८) इत्यादिना
विहितं वातव्याधावुक्तम् । पीतद्रुतैलं च पीतद्रु-सौवीरकादि-
द्रवणं साध्यमिति ब्रुवते । ताभ्यामिति राक्ष्मापीतद्रुतैलाभ्याम्
॥ २९-३१ ॥

तन्द्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ।
संमूर्च्छाङ्गलानिर्बिद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतम् ॥ ३२ ॥
कषायकटुतीक्ष्णोष्णैः सुरामूत्रोपसाधितैः ।
फलतैलयुतैः साम्लैर्वस्तिभित्तं विनिर्हरेत् ॥ ३३ ॥
फलतैलं पूर्वव्याहृतमेव हेयम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

छर्दिमूर्च्छारुचिङ्गलानिशूलनिद्राङ्गमर्दनैः ।
आमलिङ्गैः सदाहृत्तैस्तं विद्याद्यशनावृतम् ॥ ३४ ॥
कटूनां लवणानां च कायेष्टूष्णैश्च पाचनम् ।
विरैको मृदुरत्रामविहिता च क्रिया हिता ॥ ३५ ॥

आमलिङ्गैरिति आमलक्षणेराजस्यादिभिः । आमविहिता
क्रियेति “आमं प्रटुष्टमर्चामिभूतं पुनरुल्लिखेत्” (चि. अ. २)
इत्यादिना विहितानुवर्तयेत् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

निष्पृञ्चानिलसङ्गातिगुदत्वाभ्मानहङ्गहैः ।
स्नेहं विडावृतं शात्वा स्नेहस्यैः सर्वातिभिः ॥ ३६ ॥
श्यामाविल्ववादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ।
निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ॥ ३७ ॥

स्नेहं विडावृतमित्यादौ वर्तिमिरिति फलवर्तिभिः, केचिन्तु
‘वस्तिभिः’ इति पठन्ति । श्यामाविल्ववादीनि च श्यामा च
विल्ववादीनि दशमूलानि च श्यामाविल्ववादीनि; किंवा, श्यामावी-
न्यप्यत्र कल्पोक्तानि नव गृह्यन्ते; तैर्निरूहस्य तथाऽनुवासनस्य
च साधनमिह हेयम् । उदावर्तहरेणेति त्रिमर्मायोक्तोदावर्तवि-
कृतिस्तेन ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अभुके शून्यपायौ वा वेगात् स्नेहोऽतिपीडितः ।
धावत्यूर्ध्वं ततः कण्ठादूर्ध्वंभ्यः स्वेभ्यः पत्यपि ॥ ३८ ॥
मूत्रश्यामात्रिवृत्तिदो यवकोलकुलत्थवान् ।
तत्सिद्धतैल इष्टोऽत्र निरूहः सानुवासनः ॥ ३९ ॥

१ ‘राक्ष्मापीतद्रुतैलकैः’ इति पा० । ‘पीतद्रुत्र सरलः’ इति
हन्तुः । २ ‘अमिहितं’ इति पा० । ३ ‘पीतद्रुव्यसौवीरकादि-
द्रवणं’ इति पा० । ४ ‘कषायमतिक्लृप्तकैः’ इति पा० । ५ ‘छर्दि-
ष्णाकृत्स्निकानिज्वरशूलङ्गमर्दनैः’ इति पा० । ६ ‘अलरीभूतं’ इति
शिविषकुशीये पाठः ।

कण्ठादागच्छतः स्तम्भकण्ठग्रहविरेचनैः ।
छर्दिङ्गीभिः क्रियाभिश्च तस्य कार्यं निवर्तनम् ॥ ४० ॥

अभुके इत्यादिहेतुत्रयं स्नेहवस्त्रेऽर्ध्वगमनकारणं हेतुः, पूर्वं च
यद्यप्यभोजनदानमेव कारणं प्रतिश्रुतं, तथाऽप्येककार्यतया चि-
कित्सितसामान्याच्च शून्यपायुत्वातिपीडने आप्यत्र हेतुत्वमेतत्;
शून्यपायुत्वं चाधोनिरोगाकर्तृत्वात् स्नेहमूर्ध्वं नयति । ऊर्ध्वंभ्यः
स्वेभ्य इति मुखनासादिभ्यः । एतीति निर्गच्छति । अपिशब्दा-
न्मुखादिनिर्गमनस्य कादामिकत्वं दर्शयति । तत्सिद्धतैल इति
मूत्रश्यामादिसाधिततैलेन युक्तः । सानुवासन इति तत्सिद्धतैलेन
चानुवासनं देयम् । आगच्छत इति आगमनसमय एव स्तम्भादि
कर्तव्यम् । स्तम्भः व्यजनशीतजलसेकादिना; कण्ठग्रहः ऊर्ध्व-
गमनप्रतिषेधार्थं कण्ठपीडनम् । छर्दिङ्गीः क्रियाः छर्दिश्चिकि-
त्सिते “मनोऽभिधाते तु मनोऽनुकूलाः” इत्यादिना “सुख एव
जेतुम्” (चि. अ. २०) इत्यन्तेनोक्ता इहाभिप्रेता हेवाः
॥ ३८-४० ॥

यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृतः ।
सर्वोऽल्यो वाऽऽवृत्तो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विज्ञानता ॥

वाताद्यावृत्तेऽस्नेहप्रवर्तनमभिधाय अप्रवर्तनीयस्नेहमाह—यस्य
नोपद्रवमित्यादि । नोपद्रवं कुर्यादिति अनिःसृतोऽपि स्तम्भ-
गारीमूर्ध्वोक्ताश्च कुर्यात् । अल्यो वाऽऽवृत्त इति स्तोकनिःसृतः,
स्तोकश्च वृत्तः । वृत्तस्यापि स्तम्भाद्युपद्रवाकरणे हेतुमाह—रौक्ष्या-
दिति । तदाऽल्यर्थरूपतया शरीरस्य तिष्ठपत्रि स्नेहो न व्याप-
दमावहतीत्यर्थः । उपेक्ष्य इति न तत्र यथोक्तवातावृत्तहेतु-
कित्सा कर्तव्येत्यर्थः; अन्यत्राप्युक्तम्—“अहोरात्रादपि स्नेहः
प्रलागच्छन्न दृश्यति । कुर्याद्विस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्त्वल्पगुणो
भवेत्” (सु. चि. अ. ३७) इति ॥ ४१ ॥

युक्तस्नेहं द्रवोष्णं च लघुपथ्योपसेवनम् ।
भुक्तवान् मात्रया भोज्यमनुवास्यरूपयाऽप्यह्वात् ४२
थान्यनागरसिद्धं हि तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
व्युषिताय निशां कल्यमुष्णं वा केवलं जलम् ॥ ४३ ॥
स्नेहाजीर्णं जरयति श्लेष्माणं तद्धिनति च ।
मारुतस्यानुलोम्यं च कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ॥ ४४ ॥
वमने च विरेके च निरूहैः सानुवासनैः ।
तस्मादुष्णोदकं देयं वातश्लेष्मोपशान्तये ॥ ४५ ॥

उत्पन्नव्यापत्प्रतीकारमभिधायव्याप्यानुवासनानुगुणं भोज-
नमाह—युक्तस्नेहमित्यादि । युक्तस्नेहमिति अव्यापकस्नेहमिति
भावः । उपसेवनं भोजनम् । त्र्यह्यादिति विधानं प्रायिकम् । धान्ये-
त्यादौ षड्विधविधानं तोयं साधनीयम् । कल्यमिति प्रभाते ।
स्नेहाजीर्णमिति स्नेहस्याजीर्णं कोष्ठोपलेपकर्मणाम् ॥ ४२-४५ ॥

१ ‘सुगन्धिमालाग्रहणादिना इहोदन्तोपयुक्ताः’ इति पा० ।
२ ‘उपसेवनं व्यजनम्’ इति पा० । ३ ‘त्र्यह्यादिविधानं’ इति पा० ।

रूक्षनित्यस्तु दीप्ताग्निर्व्याप्यमी मारुतामयी ।
वङ्गणश्रोण्युदावृत्तवाताश्चार्हा दिने दिने ॥ ४६ ॥
एषां चाशु जरां स्नेहो यात्यस्तु सिकताखिव ।
अतोऽन्येषां व्यहातु प्रायः स्नेहं पचति पावकः ॥ ४७ ॥

प्रत्यहानुवासनीयानाह—रूक्षनित्यस्त्वित्यादि । वङ्गणश्रो-
णिगततश्च तथोदावृत्तश्च वातो येषां ते वङ्गणश्रोण्युदावृत्तवाताः ।
अर्हा इति अनुवासनार्हाः । उक्तं चान्यत्र—“रूक्षस्य बहुवा-
तस्य स्नेहवस्ति दिने दिने । दद्याद्द्वैत्यस्ततोऽन्येषामग्न्यावाधम-
याग्न्यहात्” (सु. चि. अ. ३७) इति । प्रत्यहदानव्यहदानोप-
पत्तिमाह—एषामित्यादि । व्यहातु स्नेहं पचतीति पक्षाशयोप-
लेपकं स्नेहं बहिर्निःसृतनोष्णया पचति; यद्यप्यत्राग्निनोष्णस्थितेन
तादृशः संवन्धः स्नेहस्य नास्ति, तथाऽपि जाठरस्यैव विमिश्रि-
तैरव्यवैतत्पाको वक्तव्यः । प्रायःशब्देन पश्चाद्वापकमपि दर्श-
यति, तेन पश्चाद्दानमप्यनुवासने मन्दार्मिं प्रति प्रागुक्तं हेतुम्,
उक्तं हि—“परतस्नेहो वा व्यहोऽनुवास्योऽहनि पचने वा”
(सि. अ. १) इति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

न त्वामं प्रणयेत् स्नेहं स ह्यभिष्यन्दयेद्दुदम् ।
सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ ४८ ॥
न चैव गुदकण्ठाभ्यां दद्यात् स्नेहमनन्तरम् ।
उभयस्मात् समं गच्छन् वातमग्निं च दूषयेत् ॥ ४९ ॥

आममिति अपक्वम् । प्रणयेदिति अनुवासनं दद्यात् । साव-
शेषं कुर्वीतेति न निःशेषं दद्यात् । गुदकण्ठाभ्यामिति अनुवा-
सनपानाभ्याम् । अनन्तरमिति एककालम् । वातमग्निं च
दूषयेदिति अत्र वातदूषणमजीर्णजनकतया वातावरणाच्च
हेतुम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

स्नेहवस्ति निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ।
उत्कृष्टाग्निवधौ स्नेहाच्चिरहात् पवनाद्भयम् ॥ ५० ॥
तस्माच्चिरुदः संस्नेह्यो निरूहश्चानुवासितः ।
स्नेहशोधनयुक्त्यैवं वस्तिरुदं त्रिदोषनुत् ॥ ५१ ॥

निरूहानुवासनयोः परस्परव्यवधानदाने दोषमाह—स्नेह-
वस्ति निरूहं वेत्यादि । एकमेवेति परस्परानन्तरितम् । उत्कृष्टः
कफपित्तोत्कृष्टः । निरूहात् पवनाद्भयमिति निरन्तरनिरूहेण
शरीरस्य शोथनातिथोगात् पवनाद्भयं भवति । निरूदः संस्नेह्य
इति निरूहेण स्रोतःसु शोथितेषु कफपित्तजये कृते स्नेहवस्तिर-
भ्यस्यः; तथाऽनुवासितश्च सम्यगनुवासनेन हि क्षिरधः सञ्चि-
रूढ एव । एवं प्रयुज्यमानस्नेहनिरूहयोस्त्रिदोषहन्तृत्वं स्नेहेन
वातजयाच्चिरूहेण कफपित्तजयाद्भवतीत्याह—स्नेहशोधनेत्यादि ।
शोधनमिह निरूहोऽभिप्रेतः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

१ ‘०र्तुसं न्यायामपीडितः’ इति पा० । २ ‘कोष्ठो ह्युपलेपकस्नेहः’
इति पा० । ३ ‘जठरस्य बहिर्निःसृतेनैवोष्णया’ इति पा० ।
४ ‘संगतः स ह्युभयतो वातामी दूषयेत् समम्’ इति पा० ।
५ ‘स्नेहाः स्यात्’ इति पा० ।

कर्मव्यायामभाराध्वया(पा)नलीकर्षितेषु च ।
दुर्बले वातभजे च मात्रावस्तिः सदा मतः ॥ ५२ ॥
यथेष्टाहारश्चेष्टस्य सर्वकालं निरत्ययः ।
ह्रस्वायाः स्नेहमात्राया मात्रावस्तिः समो भवेत् ५३ ॥
बल्यं सुखोपचर्यं च सुखं सृष्टपुरीकृतम् ।
स्नेहमात्राविधानं हि बृंहणं वातरोगनुत् ॥ ५४ ॥

अनुवासनविशेषस्य मात्रावस्तेर्विषयं प्रमाणं गुणांश्च यथाक-
ममाह—कर्मत्यादि । कर्मात्रं कैन्दुकचालनादि, व्यायामः धनु-
राकर्षणादिः । वातभजे वातेन पीडिते । सदेति प्रत्यहम् ।
ह्रस्वाया इति अर्थाहःपरिणमनीयायाः; उक्तं हि—“अहोरात्र-
महः कृत्स्नं दिनार्धं च प्रतीक्षते । उतमा मध्यमा ह्रस्वा स्नेह-
मात्रा जरां प्रति” (सु. अ. १३) इति । तन्त्रान्तरे स्नेहमा-
त्रात्रयं प्रमाणैरेवोक्तं; यथा—“षट्पली तु भवेज्ज्वरे, मध्यमा
त्रिपली भवेत् । कनीयसी सार्धपला त्रिधा मात्राऽनुवासने”
इति । सुश्रुतेनापि वस्तिप्रमाणमुक्तं; यथा—अनुवासने—“त-
स्यापि विकल्पोऽर्धार्धमात्रावृद्धोऽपरिहायौ मात्रावस्तिः” (सु.
चि. अ. ३५) इति । अनेन च सार्धपल्मानो मात्रावस्तिरुक्तो
भवति; तत्र हि षट्पलः स्नेहवस्तिरुक्तः, अनुवासनं तु त्रिपलम् ।
सुखोपचर्यमिति चेष्टाहारनियमाभावादिव ॥ ५२-५४ ॥

तत्र श्लोकौ—

वातादीनां शमायोक्तः प्रवराः स्नेहवस्तयः ।
तेषां चाक्षप्रयुक्तानां व्यापदः सच्चिकित्सिताः ॥ ५५ ॥
प्राग्भोज्यं स्नेहवस्तेष्वधुवं येऽर्हाख्यहाच्च ये
स्नेहवस्तिविधिश्चोक्तो मात्रावस्तिविधिस्तथा ॥ ५६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने स्नेहव्याप-
त्तिस्तिद्धिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

संग्रहे भोज्यग्रहणेन धान्यनागरजलाद्यपि संग्राह्यम् । धुवं
येऽर्हा इति प्रत्यहमनुवासनीयाः । विधिश्चोक्त इति ‘न त्वामं
प्रणयेत्’ इत्यादिप्रत्ययोक्तोऽर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां
चरकतात्पर्यदीकायां सिद्धिस्थाने स्नेहव्यापत्ति-
र्दिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो नेत्रवस्तिव्यापैत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

१ ‘वातरुणे’ इति पा० । २ ‘कुहालपानादि’ इति पा० ।
३ ‘नेत्रव्यापदीर्क्षी सिद्धि’ इति पा० ।

अथ नेत्राणि वस्तींश्च शृणु वर्ज्यानि कर्मसु ।

नेत्रस्याङ्गप्रणीतस्य व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ ३ ॥

ब्रह्मव्यापत्तिस्त्रिभिधानप्रज्ञात् ब्रह्मदानसाधननलिकादि-
व्यापत्प्रतीकारार्था नेत्रवस्तिव्यापत्तिरुच्यते । नेत्रगता तथा
बस्तिपुटकगता च व्यापत् तथा नेत्रासम्यक्प्रणिधानजन्या च
या व्यापदस्तासं सिद्धिः; तेन नेत्रवस्तिव्यापत्तिरिदं दुष्टनेत्र-
वस्तिपुटकयोश्च व्यापत्तिरिदं तयोः सदोषत्वेन ज्ञात्वा परि-
वर्जनम् ॥ १-३ ॥

ह्रस्वं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं शिथिलवन्धनम् ।

पार्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥ ४ ॥

अप्राप्त्यतिगतिक्षोभकर्षणक्षणनस्रवाः ।

गुदपीडा गतिर्जिह्वा तेषां दोषा यथाक्रमम् ॥ ५ ॥

तदेवाह—ह्रस्वमिष्यादि । नेत्रदोषकथने अष्टावितिपदमनु-
क्तकर्मशालादिदोषाणामत्रैवान्तर्भावोपदर्शनार्थम् । कैर्कशत्वस्य
जीर्णं कर्तृत्वसाम्यादग्रहणम् । एवमन्यत्रापि संख्यावचने
प्रयोजनमिह वर्णनीयम् । तनु कृशम् । अप्राप्त्यादि यथाक्रमं
ह्रस्वेनेत्रादिषु ज्ञेयम् । अतिगतिः दूरप्रवेशः । क्षोभः गुदप्रवि-
ष्टसेतस्ततो गमनम् । गुदपीडिति पार्श्वच्छिद्रनिर्गतेन वस्तिद्रवेण
योगाद्गुदपीडा । जिह्वेति कुटिला ॥ ४ ॥ ५ ॥

विषममांसलच्छिन्नस्थूलजालिकवातलाः ।

स्निग्धः क्लिन्नश्च तानष्टौ वस्तीन् कर्मसु वर्जयेत् ॥ ६ ॥

गतिवैषम्यविस्त्रवस्त्रावदौर्ग्रहाणिनस्रवाः ।

फेनिलच्युत्यधार्थत्वं बस्तेः स्युर्वस्तिदोषतः ॥ ७ ॥

विषमः विषमसंस्थानः, स्थूलः अतिप्रमाणः, जालिकः सूक्ष्मा-
नेकच्छिद्रः, वातलः वातदुष्टः, स चात्र विहितस्नेहादेः फेनिल-
त्वादिना निश्चीयते । स्निग्धः अतिस्निग्धः । क्लिन्नः शीर्णविवयः ।
गतिवैषम्यादयो यथाक्रमं विषमादिष्वष्टौ दोषाः । विस्त्रवम्
आनगन्धता, दौर्ग्रहं दुर्महता, च्युतिः हस्ताङ्गशः, अधार्थत्वं
बस्तेरिति क्लिन्नाविद्धि धारणायोग्यत्वं बस्तिपुटकस्य ॥ ६ ॥ ७ ॥

सवातातिद्रुतोतिक्षस्तित्यङ्गुलसकम्पिताः ।

अतिबाह्यगमन्दातिवेगदोषाः प्रणेत्तुतः ॥ ८ ॥

सवातेत्यादयः प्रणेतृदोषजनिताः प्रणेतृदोषा उच्यन्ते । तत्र
सवाताता अनुच्छ्वास्य बद्धे बस्ती तथा निःशेषं च दत्ते भवति ।
अतिद्रुतत्वमपि प्रणयने निर्गमनेन । उत्तिष्ठत्वं उर्ध्वक्षिप्तत्वं ।
तिर्यगिति तिर्यक्प्रणिधानम् । उल्लसत्वमिह पीडनदोषो यः पीड-
नविच्छेदं कृत्वा पुनः पीज्यते स ज्ञेयः । कम्पितत्वं नेत्रस्य ।
अतीति अतिप्रणयनं नेत्रस्य । बाह्यं गुदे न प्रविष्टमौषधम् ।

१ 'दोषांश्च सचिकित्सितान्' इति पा० । २ 'पार्श्वश्रितं' इति
पा० । ३ 'कर्मशोभ्यस्य' इति पा० । ४ 'कर्वन्व्यसाम्यात्' इति
पा० । ५ 'वै प्राप्ता' इति पा० ।

मन्दत्वं च पक्वाशयाप्राप्तत्वम्, एतद्धि मन्दपीडनाद्भवति ।

अतिवेगः दूरप्रवेशाद्भवति, स चातिपीडनकृतः ॥ ८ ॥

अनुच्छ्वास्य च बद्धे वा दत्ते निःशेष एव वा ।

प्रविश्य कुंभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥ ९ ॥

तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशानानि च ।

एतद्व्यापदां चिकित्सितानि प्रत्येकमाह—अनुच्छ्वासेत्यादि ।
एते चानुच्छ्वाससाम्यो यथापि पूर्वमेव निषिद्धाः—“सुषुप्तमु-
च्छ्वास्य च निर्वेलोकं” (सि. अ. ३) इत्यादिनैव, तथाऽपि
प्रमादात्तथाप्रयोगे सति जातव्यापदां चिकित्साभिधानार्थमस्मिन्
प्रकरणे पुनरुक्ताः ॥ ९ ॥—

द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ॥ १० ॥

स्यात् कटीगुदजङ्घातिवस्तिस्तम्भोरुवेदनाः ।

भोजनं तत्र वातघ्नं स्नेहाः स्वेदाः सबस्तयः ॥ ११ ॥

द्रुतमित्यादि । उत्क्षिप्तमपि समानव्यापत्तिकरतायैकग्रन्थेनैव
पठ्यते । निष्कृष्टे सहसेति छेदः, उत्क्षेपस्त्वसहसाऽपि व्याप-
त्तिकर एव । बस्तेर्मूत्राशयस्य स्तम्भो वस्तिस्तम्भः । सबस्तय
इति वातवर्तित्युक्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥

तिर्यग्वल्यावृत्तद्वारे बद्धे वाऽपि न गच्छति ।

नेत्रे तद्वजु निष्कृष्य संशोध्य च प्रवेशयेत् ॥ १२ ॥

तिर्यक्प्रणिधानदोषेऽभिधातव्ये नलिकामुखरोधि द्रव्या-
न्तरं तत्समानव्यापत्तिकरत्वादुच्यते । तिर्यग्वल्यावृत्तद्वारे बद्धे
वाऽपीति तिर्यक्प्रणिहिते नेत्रे वल्यावृत्तद्वारे सति तथा वस्ति-
द्रव्यगतसूत्रद्रव्यादिना विबद्धे नेत्रे वस्तिद्रव्यं न याति; तत्रेवं
तिर्यक्प्रणिहितं निष्कृष्य ऋजु प्रवेशयेत्, बद्धद्वारं च संशोध्य
प्रवेशयेदिति शौक्यम् ॥ १२ ॥

पीड्यमानेऽन्तरा मुके गुदे प्रतिहतोऽनिलः ।

उरैःशिरोतिर्मूर्ध्नाश्च सदनं जनयेद्वली ॥ १३ ॥

वस्तिः स्यात्तत्र विल्वादिफलश्यामादिमूत्रवान् ।

स्यादाहो द्रव्युः शोफः कम्पनाभिहते गुदे ॥ १४ ॥

कषायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सबस्तयः ।

अन्तरा मुके मध्ये विच्छेदे कृते । गुदे प्रतिहतोऽनिल इति
पीडनविच्छेदजनितो वायुर्युदात्त प्रत्याहृतः । विल्वादि दशमूलः,
श्यामादि श्यामात्रिष्टदादिविरेचनद्रव्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥—

अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाह्वले ॥ १५ ॥

स्यात् सार्ति दाहनिस्तोदगुदवर्चःप्रवर्तनम् ।

तत्र सर्पिः पिचुः क्षीरं पिच्छावस्तिश्च शस्यते ॥ १६ ॥

अतिमात्रप्रणीतेनेति पुनः पुनः प्रणीतेन, अन्ये तु दुष्प्रवे-

१ 'क्षुभितः' इति पा० । २ 'जङ्घोरुवस्तिस्तम्भातिवेदनाम्'
इति पा० । ३ 'उरःशिरोरुनं सारमूर्ध्नाश्च' इति पा० । 'छादिदाहः'
इति पा० । ५ 'दूरप्रवेशनं' इति पा० ।

शनमतिमात्रप्रणीतमाहुः; अतिप्रणयनं यद्यपि प्रथितकर्णिकाया
उपरि न भवति, तथाऽपि कर्णिकापीडया शुद्धपीडनादतिप्रवेशो
हेयः । पिच्छावस्तिः वक्ष्यमाणः ॥ १५ ॥ १६ ॥

न भावयति मन्दस्तु बाह्यस्त्वाशु निवर्तते ।
स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणयः सिद्धिभिच्छता ॥ १७ ॥
अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
तत्र वस्तिर्विरेकश्च गलपीडादि कर्म च ॥ १८ ॥

न भावयतीति पकाशयं न प्राप्नोति । अतिपीडने कोष्ठे वा
तिष्ठतीति पक्षः मन्दादतिपीडनाद्वातावरणाच्च हेयः; गलगमनं
तु तीव्रातिपीडनादनावरणाय भवति । इयं च व्यापत् पूर्वा-
ध्याये आहारं विना दत्तानुवासनविषयतयोका, इह तु निरूह-
स्यानुवासनस्य चातिपीडनजन्यतया बोध्यत इति विशेषः । इह
वस्तिर्विरेको वा कोष्ठस्थेऽप्रवर्तमाने, कण्ठपीडनादि तु गलगते
हेयम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकः—

नेत्रवस्तिप्रणेतृणां दोषानेतान् समेषजान् ।
वेत्ति यस्तेन मतिमान् वस्तिकर्माणि कारयेत् ॥ १९ ॥

इत्यश्विवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूरिते सिद्धिस्थाने नेत्रवस्तिव्यापत्सि-
द्धिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

संग्रहे तेनेति यथोक्तमेषजामिहमिषजा ॥ १९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तप्रणीतायामातुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने नेत्रवस्तिव्यापत्सिद्धिर्नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथाऽतो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानानन्त्रेयः ॥ २ ॥

व्यापत्सिद्धिर्नामप्रसङ्गाद्भगवानविरेचनयोरपि व्यापत्सिद्धिरु-
च्यते, वस्तिव्यापत्सिद्धिस्तु वमनविरेचनपूर्वकत्वाद्भूतेः पश्चा-
दभिधीयते; तेन वस्तिव्यापत्सिद्धिर्नामिदमेव वस्तिरेह कर्मभ्यः
प्राधान्यामपि शीतितं; वस्तिप्राधान्यं “तस्माच्चिकित्सार्थमिति
ब्रुवन्ति सर्वा चिकित्सामपि वस्तिमेके” (वि. अ. १) इत्यने-
नोक्तम् । अत्र चानागतव्यापत्चिकित्सार्थत्वाद्भगवानविरेचनयोः
सम्यग्विषयमिधानं, तेन नोत्सृजता वमनविरेचनविषयमि-
धानस्य ॥ १ ॥ २ ॥

१ ‘न वा वहति’ इति, ‘न च धावति’ इति च पा० । २ ‘चाना-
गतव्यापत्चिकित्सार्थमेव वमन’ इति पा० ।

अथ शोधनयोः सम्यग्विषयमूर्ध्वानुलोमयोः ।

असम्यक्कृतयोश्चैव दोषान् वक्ष्यामि सौषधान् ॥ ३ ॥

अथेत्यादौ सम्यगिति विधिविशेषणम् । ऊर्ध्वानुलोमयोरिति
वमनविरेचनयोः । दोषानिति व्यापदः । शोधनशोध्य विधिर्य-
द्यपि कल्पनासिद्ध्युपकल्पनीयादौ तत्र तत्राभिहितं, तथाऽप्य-
नुक्तविशेषप्रतिपादनार्थमभिधानं, तत्प्रसङ्गाच्च तत्राप्युक्तोऽर्थ
उच्यते, सर्वथाऽनुक्तमिधानं ‘नातिमिधानं विरेचयेत्’ इत्यादि
हेयम् ॥ ३ ॥

अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ।

तदन्तरे प्रावृडाद्यास्तेषां साधारणाख्यः ॥ ४ ॥

औत्सर्गिकं संशोधनयोग्यं कालं दर्शयन्नाह—अत्युष्णे-
त्यादि । अत्युष्णेत्यादि ग्रीष्मादिषु यथासंख्यं हेयम् । तदन्तरे
इति ग्रीष्मादीनां मध्ये । प्रावृडाया इति प्रावृद्दशरदसन्ताः ।
तेषां साधारणा इति उष्णवर्षशीतानां साधारणाः; अनुद्भूतो-
ष्णवर्षशीता इति यावत् ॥ ४ ॥

प्रावृद् शुचिनभौ ज्ञेयौ शरदूर्जसहौ पुनः ।

तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति ॥ ५ ॥

पैतानृतून् विकल्प्यैव दद्यात् संशोधनं भिषक् ।
स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥ ६ ॥

प्रावृडारीन् मासविभागेन दर्शयन्नाह—प्रावृद् शुचिनभावि-
त्यादि । शुचिनभौ आषाढश्रावणौ । ऊर्जसहौ कार्तिकमार्गशीर्षौ ।
तपस्यः फाल्गुनः । मधु चैत्रः । शोधनं प्रतीति शोधने कर्तव्येऽयं
यथोक्तः प्रावृडादिऋतुविभागो भवति; स्वस्थवृत्तौ रसोत्पत्तौ
वा तस्याशितयोक्त एव वर्षाशरद्रेमन्तशिशिरवसन्तर्ग्रीष्मरूपः
ऋतुकमो भवति । एतादृशमिति प्रावृडारीनृतून् । विकल्प्यैवमिति
यथोक्तमासविभागेन व्यवस्थाप्य संशोधनं दद्यात् । एतदुक्तं-
शोधनाऋतुकमविभागेनैव चरकसंस्कारेऽपि नवेगान्धार-
णीये “भाषवप्रथमे मासि” (सू. अ. ७) इत्यादिना ग्रन्थेन चैत्र-
श्रावणप्राहायणेषु वमनादिसंशोधनमुक्तं, तथा रोमभिषग्जितीये
(वि. अ. ८) च शिशिरं परिलज्ज्य प्रावृडादिनैव ऋतुकमः संशो-
धनाऋतयोक्तः; तेन, रसबलोत्पादचिन्तायां स्वस्थवृत्तानुष्ठानेषु
च शिशिरादिकमो भवति, संशोधनव्यवस्थायां तु प्रावृडादिरिति
प्रावृडादिकमोऽयं संशोधनादिकूलतयाऽऽचार्येण कल्पितो न पार-
मार्थिकः । ये तु, प्रावृडादिकमं गङ्गाया दक्षिणे कूले, उत्तरेऽपि
शिशिरादिकमं वदन्ति, तन्मते “शोधनं प्रति” इति ग्रन्थोऽनु-
पपन्नः; तेन, “भूयो वर्षति पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे जलम् ।
तेन वर्षाप्रावृडाख्यौ ऋतु तेषां प्रैकस्मितौ” इत्यादिना ग्रन्थेन

१ ‘अन्तरेषु प्रावृडाया हेयाः साधारणाख्यः’ इति पा० ।

२ ‘पैतानृतून् विजिह्वैव दद्यात्’ इति, ‘पैतानृतून् विकल्प्यैव’
इति च पा० । ३ ‘प्रकीर्तितौ’ इति पा० ।

यदि नाम देशभेदेनापि ऋतुकमः पारमार्थिकोऽभिधीयते,
तथाऽपि नासावाचार्यस्येहाभिमतः, प्रपञ्चितश्चायमर्थः सूत्रस्थान
एव । अयं च शोधनकालोपदेशोऽनास्यधिके व्याधौ हेयः,
आस्यधिके तु ऊष्मादिप्रतिकारं कृत्वा अत्युष्णोऽपि काले संशो-
धनप्रवृत्तिर्वलेव, उक्तो ध्यायमर्थो रोगभिरभिजितीये—“आस्य-
यिके तु पुनः कर्मणि कामस्तु विकल्प्य कृत्रिमगुणोपधानेन”
(वि. अ. ८) इत्यादिना ग्रन्थेन ॥ ५ ॥ ६ ॥

कर्मणां वमनादीनामन्तरेष्वन्तरेषु च ।

क्षेहस्वेदो प्रयुञ्जीत स्नेहं चान्ते प्रयोजयेत् ॥ ७ ॥

कर्मणामित्यादौ अन्तरेष्विति वमनानन्तरं विरेचने कर्तव्ये
विरेचनानन्तरं वा वस्तौ कर्तव्ये क्षेहस्वेदौ यथोक्तविधानेन
पुनः कर्तव्यौ, न सङ्कल्पयुक्तैव क्षेहस्वेदेन पक्वकर्माणि कर्त-
व्यानीत्यर्थः । स्नेहं चान्ते प्रयोजयेदिति संशोधनकर्मपरिस-
माप्तौ संशोधनजनितगलानिपरिहारार्थं संशमनीयस्नेहं प्रयोजये-
दित्यर्थः ॥ ७ ॥

विसर्पपिडकाशोफकामलापाण्डुरोगिणः ।

अभिघातविषातार्थं नातिस्निग्धान् विरेचयेत् ॥ ८ ॥

नातिस्निग्धानिति अनतिस्निग्धकान्यान् नरान् ॥ ८ ॥

नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।

क्षेहोत्क्लिष्टशरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम् ॥ ९ ॥

अवश्यकर्तव्ये विरेचने सति अतिस्निग्धास्निग्धयोः सम्य-
ग्योगकारकं विरेचनं दर्शयन्नाह—नातीत्यादि । स्नेहविरेचनमिति
स्निग्धं विरेचनमित्यर्थः । अनतिस्निग्धे स्नेहविरेचनमनतिस्निग्ध-
त्वेन क्रियमाणविरेचनायोगप्रतिषेधार्थम् ; अतिस्निग्धस्य स्नेह-
विरेचनं स्नेहनप्रकर्षादतिवेगं गच्छन् प्रचलितानपि दोषान्
निहन्तुं न शक्नोति, दोषास्तु तेन विरेचनेन स्वस्थानात् प्रच्या-
विता भूयः स्रोतःसु लीयन्ते, तत्प्रतिषेधार्थं रूक्षं विरेचनं सम्य-
ग्योगकारकं दद्यादित्यसाधयः ॥ ९ ॥

क्षेहस्वेदोपपन्नेन जीर्णे मात्रावदौषधम् ।

एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥ १० ॥

सम्यग्योगकारिकां संशोधनसामग्रीमाह—क्षेहस्वेदोपपन्नेन-
त्यादि । मात्रावदिति ‘अल्पमात्रं महावेगं’ इत्यादिना वक्ष्यमा-
णमल्पमात्रावत्त्वं हेयम् । एकाग्रमनसेति संशोधनकचित्तेन,
कामादिव्यग्रमनसो हि वेगविघातादयोगः स्यात् ॥ १० ॥

स्निग्धात् मात्राद्यथा तोयमयत्नेन प्रणुद्यते ।

कफादयः प्रणुद्यन्ते स्निग्धाह्लात्तयौषधैः ॥ ११ ॥

आर्द्रं काष्ठं यथा वह्निर्विष्यन्दयति सवैतः ।

तथा स्निग्धस्य वै दोषान् स्वेदो विष्यन्दयेत् स्थिरान्

१ ‘मन्तरे चान्तरे पुनः’ इति पा० । २ ‘कुष्ठवीसर्पपिडका-
कामलापाण्डुरोगिणः’ इति पा० । ३ ‘दद्याद्रूक्षं विरेचनम्’ इति
पा० । ४ ‘अतिस्निग्धे चातिशोगः शक्यते, तत्प्रतिषेधार्थं रूक्षविरे-
चनम्’ इति पा० ।

क्षिष्टं वासो यथोत्कृष्टं मलः संशोधयतेऽम्भसा ।
क्षेहस्वेदस्तथोत्कृष्टं शोधयते शोधनैर्मलः ॥ १३ ॥

क्षेहस्वेदयोः फलं ‘स्निग्धात् मात्रात्’ इत्यादिना भूरिदृष्टा-
न्तेन दर्शयन् स्नेहस्वेदयोर्वयदकतव्यतां सूचयति । अयत्नेनेति
अल्पयासेन । प्रणुद्यन्ते इति आकृष्यन्ते । विष्यन्दयति सवैत
इति सर्वतः स्थितं द्रवमाकषेति । अग्निदृष्टान्तेन स्निग्धमात्रस्य
सम्यग्दोषहरणसुच्यते, तृतीयदृष्टान्तेन तु स्नेहस्वेदयोर्मिलितयोः
फलसुच्यते । क्षिष्टमिति स्थानम् । उत्कृष्टयेति क्षाराग्निसंब-
न्धात् ससुक्तेयम् ॥ ११-१३ ॥

अजीर्णे वर्धते ग्लानिर्विवन्धश्चापि जायते ।

पीतं संशोधनं चैव विपरीतं प्रवर्तते ॥ १४ ॥

शोधनसम्यग्योगसामग्र्यभिधाने प्रोक्तक्षेहस्वेदयोः फलम-
भिधाय, कमागतस्य जीर्णे पीतमित्यस्य विपर्यये दोषमाह—
अजीर्णे वर्धते ग्लानिरिति; अजीर्णवस्थायौ पीते शोधने सति
ग्लानिर्मेहती भवति । विपरीतं प्रवर्तते इति वमनमथो याति,
विरेचनं चोर्ध्वं याति ॥ १४ ॥

अल्पमात्रं महावेगं बहुदोषहरं सुखम् ।

लघुपाकं सुखास्वादं प्रीणनं व्याधिनाशनम् ॥ १५ ॥

अधिकारि च व्यापत्तौ नातिग्लानिकरं च यत् ।

गन्धवर्णरसोपेतं विद्यान्मात्रावदौषधम् ॥ १६ ॥

मात्रावदिति यदुक्तं तद्विद्युतेति—अल्पमात्रमित्यादि ।
अल्पमात्रं महावेगमिति अल्पमात्रत्वे सत्यपि प्रशस्तमहावेगम् ।
अधिकारीति व्यापत्तावपि इन्द्रिकारकारि । मात्रावदिति प्रशस्त-
मात्रावत् । यद्यपि च सुखास्वादादयो मात्रायाः फलं न भवन्ति,
तथाऽपीह मात्रायाः प्रशस्तत्वेन द्रव्यसंस्कारादिविशोधाधीना
अपि ते गृह्यन्ते; सुखाद्याश्चद्रव्यगतत्वमपि हि मात्रायाः
प्राशस्त्यमिदं; किंवा, एवम्भूते एव संशोधने एतन्मात्रावत्त्वं
परिभाषितं हेयम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

विधूय मानसान् दोषान् कामादीनश्चभोदयान् ।

एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥ १७ ॥

एकाग्रमनसेति यदुक्तं तद्विद्युतेति—विधूयेत्यादि ॥ १७ ॥

नरः श्वो वमनं पाता भुञ्जीत कफवर्धनम् ।

सुजरं द्रवभूयिष्ठं, लघ्वशीतं विरेचनम् ॥ १८ ॥

उत्क्लिष्टाल्पकफत्वेन क्षिप्रं दोषाः स्ववन्ति हि ।

वमनविरेचनयोः पूर्वदिने यथा भोक्तव्यं तदाह—नरं
इत्यादि । एतत् प्रायुक्तमपि प्रकरणवशाद्विशेषाभिधित्यसाऽभि-
धीयते । पातेति पातुकामः । द्रवभूयिष्ठमिति च्छेदः । विरेचनं
पाता लघु अशीतं च भुञ्जीतेति संबन्धः । एवम्भूत-

१ ‘क्षारोत्थिते यथा वस्त्रे मलः शुष्यति वारिणा । क्षेहस्वेदस्त-
थोत्थितो दोषः शुद्धयति शोधनैः’ इति पा० । २ ‘कामक्रोधमहा-
दिकान्’ इति पा० ।

भोजनोपपत्तिमाह—उत्क्रिष्टेत्यादि । उत्क्रिष्टात्पकफत्वेनेति वमनं प्रति उत्क्रिष्टकफत्वेन, विरेचनं प्रति त्वल्पकफत्वेनेति विभागः ॥ १८ ॥—

पीतौषधस्य तु भिषक् शुद्धिलिङ्गानि लक्षयेत् ॥१९॥

ऊर्ध्वं कफानुगे पित्ते विट्पित्तेऽनुकफे त्वधः ।

हृतदोषं वदेत् कार्यदौर्बल्ये चेत् सलाघवे ॥ २० ॥

वमनविरेचनयोः शुद्धिलिङ्गानि यद्यपि प्रागुक्ताणि, तथाऽपीह शेषौषधमालादिविशेषाभिधानार्थं पुनः पीतौषधस्येत्यादिना तान्यभिधत्ते । कफानुगे पित्ते ऊर्ध्वहृतदोषं वदेत्, विट्पित्ते चाऽनुकफे इत्यमानेऽधोहृतदोषं वदेदिति योजना; एतत् कफान्तत्वं विरेचनस्य, वमनस्य च पित्तान्तत्वं पूर्वमेव व्याहृतम् । एतत् पित्तान्तत्वं कफान्तत्वं वाऽसम्यक्शुद्धेऽपि दोषस्यानुपूर्व्याऽवस्थानाद्भवतीति कृत्वा लक्षणान्तराण्यपि एतयोः साहचर्येणाह—कार्यदौर्बल्ये चेत् सलाघवे इति ॥ १९ ॥ २० ॥

वामयेतु ततः शेषमौषधं न त्वलाघवे ।

सैमित्येऽनिलसङ्गे च निरुहारेऽपि वामयेत् ॥२१॥

आलाघवात्तनुत्वाच्च कफस्यापत् परं भवेत् ।

विरेचनयोगे सावशेष एवौषधे शुद्धिलक्षणदर्शने सति कर्तव्यमाह—वामयेतु ततः शेषमौषधमिति; शुद्धिलक्षणे जाते शेषमौषधमुपलभ्य विरेचनतियोगप्रतिषेधार्थं वामयेदित्यर्थः । न त्वलाघवे इत्यनेन लाघवव्यतिरिक्तशेषशुद्धिलक्षणदर्शने सलापि न विरेचनशेषौषधवमिः कर्तव्यः । वमनौषधप्रयोगे कर्तव्यमाह—सैमित्ये इत्यादि । वमनौषधप्रयोगे यावत् सैमित्यानिलसङ्गौ वर्तते, तावन्निरुहारेऽपि भेषजे सति वमनं कारयितव्यम् । एतद्वमनावधिमाह—आलाघवात्तनुत्वाच्च कफस्येति । प्रमादाद्वाधवतनुत्वयोः परतः क्रियमाणवमनस्य दोषमाह—आपत् परं भवेदिति; आपदिति अतियोगलक्षणा । अन्ये तु, सैमित्ये इत्यादिनाऽपि विरेचनौषधस्यैवावस्थिकं वमनमुच्यते इत्याहुः ॥ २१ ॥—

वमिते वर्धते वह्निः शमं दोषा व्रजन्ति हि ॥ २२ ॥

वमितं लङ्घयेत् सम्यग्जीर्णलिङ्गान्यलक्षयन् ।

तानि द्रष्टु न पेयादिक्रमं कुर्याच्च लङ्घनम् ॥ २३ ॥

यथोक्तवमनफलमाह—वमिते वर्धते इत्यादिना । सम्यग्जीर्णलिङ्गान्यलक्षयन्निति संशोधनभेषजस्य वक्ष्यमाणसम्यग्जीर्णलिङ्गान्यलक्षयन् । तानीति जीर्णौषधलिङ्गानि ॥ २२ ॥ २३ ॥

संशोधनाभ्यां शुद्धस्य हृतदोषस्य देहिनः ।

यैलाग्रिमन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥२४॥

शुद्धस्य पेयादिकनोपपत्तिमाह—संशोधनाभ्यामित्यादि । यद्यपि निरुद्धस्याप्यग्निमान्द्यं भवति, तथाऽपि निरुद्धस्य तादृग-

ग्निमान्द्यं न भवति येन पेयादिक्रमः क्रियते, अतो निरुद्धव्युदासार्थं संशोधनाभ्यामिति द्विवचनं कृतम् । या तु सम्यग्विवरिक्तलक्षणे—“ऊर्जोऽग्निः” (सि. अ. १) इत्यनेनाग्निवृद्धिरुक्ता, सा च विरेचनौषधक्षोभागतिसङ्गात् कृताऽग्निमान्द्यापेक्षयाऽभिप्रेदिः; तेनेह यालाग्रिमन्दतामिति वचनेन समं न विरोधः ॥ २४ ॥

कफपित्ते विशुद्धेऽल्पं मद्यपे वातपैत्तिके ।

तर्पणादिक्रमं कुर्यात् पेयाऽभिष्यन्दयेद्धि तान् ॥२५॥

तर्पणादिविषयमाह—कफपित्ते इत्यादि । विशुद्धेऽल्पमिति असम्यग्विशुद्धे । तर्पणादिक्रमे च पेयायाः स्थाने खच्छतर्पणं, विलेप्याः स्थाने च वनतर्पणं देयम् ॥ २५ ॥

अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं ध्रुवृष्णोर्जो मनस्विता ।

लघुत्वमिन्द्रियोद्धारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः ॥ २६ ॥

कृमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा ।

अरतिर्वलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥ २७ ॥

जीर्णौषधलिङ्गान्याह—अनुलोम इत्यादि । ऊर्जः बलम् । इन्द्रियशुद्धिः इन्द्रियपाटवम् । उद्धारस्य चोषधगन्धादिविरहितमेव शुद्धिः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अकालेऽल्पातिमात्रं च पुराणं न च भावितम् ।

असम्यक्संस्कृतं चैव व्यापद्येतौषधं द्रुतम् ॥ २८ ॥

यादृशमौषधं व्यापद्यते तदाह—अकाले इत्यादि । अल्पं वा अतिमात्रं वाऽल्पातिमात्रम् । न च भावितमिति खरसेस्तुल्यवीर्यैर्वाऽभावितम् ॥ २८ ॥

आध्मानं परिकर्तिश्च स्नावो हृद्वात्रयोर्ग्रहः ।

जीवादानं सविश्रंशः सत्तमः सोपद्रवः कृमः ॥२९॥

अयोगादतियोगाच्च दृशेता व्यापदो मताः ।

प्रथ्यभेषज्यवैद्यानां वैगुण्यादातुरस्य च ॥ ३० ॥

संशोधनायोगातियोगजन्या आविष्कृता व्यापदः प्राह—आध्मानमिति । (औष्मानादयश्चामी नावश्यमयोगातियो-गान्ते भवन्ति, तेनोपद्रवभूतत्वात् पृथगुक्ताः ।) एता व्यापदः प्रेध्यादिवैगुण्यादुपेक्षा अयोगादतियोगाच्च भवन्तीति वाक्यार्थः । तत्राध्मानमयोगाद्भवति, परिकर्तिका त्वतियोगात्, स्नावोऽयोगात्, हृद्ग्रहोऽप्ययोगादेव, तथाऽङ्गसदोऽयोगाच्च भवति, जीवादानमतियोगात्; विश्रंशस्तु गुदग्रंश-संश्राग्रंश-कण्ठादिलक्षण-ग्रंशभेदाद्विविशो वक्तव्यः; गुदग्रंश-संश्राग्रंशवतियोगजन्यौ, शेषस्तु विश्रंशोऽयोगजन्यः; उपद्रवोऽप्ययोगजन्य एव, कृमोऽप्ययोगजः । एतेषां चायोगातियोगजन्यत्वविभाग उत्तरप्रथ्ये स्फुटो भविष्यति । यद्यपि चायोगातियोगमिथ्यायोगास्तत्र तत्र कारणत्वेनोक्ताः, तथाऽपीह वमनविरेचनयोर्मिथ्यायोगं नेच्छति;

१ ‘विरेचनौषधजन्याशयक्षोभकृताग्निमान्द्यापेक्षयौदयोर्भिप्रेदिः’

इति शिवदाससेनः । २ ‘दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छाऽन्विष्यता’ इति पा० । ३ अयं पाठः कश्चिदुल्लेखे न पश्यते ।

१ ‘ऊर्ध्वकृतदोषं’ इति पा० । २ ‘अधःकृतदोषं’ इति पा० ।

३ ‘लङ्घितस्य च’ इति पा० । ४ ‘यालाग्रिपुता’ इति पा० ।

च. सं. ८९

यतो दोषाणां चतुर्विधैव प्रवृत्तिर्भवति, यत्—अतिप्रवृत्तिः, असम्यक्प्रवृत्तिर्वा, अप्रवृत्तिः, अल्पप्रवृत्तिर्वा; तत्राप्यप्रवृत्त्यल्पवृत्ती अयोग्यगृहीते एव; याऽपि चात्र प्रातिलोभ्येन प्रवृत्तिः, साऽपि दोषस्यापेक्षितस्याप्रवर्तकत्वाद्योग्यगृहीततैव; वक्ष्यति हि—“अयोगः प्रातिलोभ्येन न चाल्पं वा प्रवर्तनम्” इति ॥२९॥३०॥

योगः सम्यक्प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्तनम् ।

अयोगः प्रातिलोभ्येन न चाल्पं वा प्रवर्तनम् ॥३१॥

श्लेष्मोत्क्रिष्टेन दुर्गन्धमद्वयमिति वा बहु ।

विरचनमजीर्णं च पीतमूर्ध्वं प्रवर्तते ॥ ३२ ॥

क्षुधार्तमृदुकोष्ठभ्यां स्वस्पोक्तिष्ठकफेन वा ।

तीक्ष्णं पीतं स्थितं क्षुधं वमनं स्याद्विरचनम् ॥३३॥

प्रातिलोभ्येन दोषाणां हरणात्ते ह्यहृत्क्षयः ।

अयोगसंज्ञे, कृच्छ्रेण याति दोषो नवाऽल्पशः ॥३४॥

योगातियोगायोगस्वरूपमाह—योग इत्यादि । अतिवर्तनमिति संशोध्यतिरिक्तप्रवर्तनम् । प्रातिलोभ्येनेति वमनस्य विरेचनेन, विरेचनस्य वमनेन प्रवर्तनम्; एतच्च प्रातिलोभ्यप्रवर्तनं प्रायो विवक्षितदोषाप्रवर्तकतयैवायोगनिक्षिप्तम् । न चाल्पं वा प्रवर्तनमिति सर्वथाऽप्रवर्तनमाल्पं वा प्रवर्तनमिति । स्थितमिति दृष्टिर्हि ऊर्ध्वं गच्छति । एतत्प्रातिलोभ्यप्रवृत्त्या यथाऽयोगत्वं तदाह—प्रातिलोभ्येनेत्यादि । प्रातिलोभ्येनाकृत्स्नहरणात् अयोगसंज्ञे ते इति योज्यम् । प्रातिलोभ्यहरणेऽकृत्स्नदोषहरणमेव दायित्वाह—कृच्छ्रेणेत्यादि । प्रातिलोभ्यहरणे कृत्स्नो दोषो न याति, अल्पशो वा यातीति भावः; तेनाकृत्स्नदोषहरणं प्रति-लोभ्यहरणे उपपन्नमिति भावः । ‘कृच्छ्रेण यदागच्छति चाल्पशः’ इति पाठे, यच्छब्दो हेतौ; पूर्वत्र पाठे वा शब्दो हेतौ ॥ ३१-३४ ॥

पीतौषधो न शुद्धश्चेज्जीर्णं तस्मिन् पुनः पिबेत् ।

औषधं न त्वजीर्णेऽन्यद्भयं स्यादतियोगतः ॥ ३५ ॥

कोष्ठस्य गुरुतां ज्ञात्वा लघुत्वं बलमेव च ।

अयोगे मृदु वा दद्यादौषधं तीक्ष्णमेव वा ॥ ३६ ॥

आभ्यानादीनामयोगातियोगो कारणत्वेनोक्तौ, तेन कारणयोगयोगातियोगयोः प्रथमं हेतुलिङ्गचिकित्सिताणि ग्राह—पीतौषध इत्यादि । जीर्णं इति औषधे जीर्णं । पुनः पिबेदिति तदहरैव । भयं स्यादतियोगत इति पूर्वाजीर्णौषधनवीनौषधाभ्याम-तियोगः स्यात् । मृदु वा दद्यादित्यादौ गुरुकोष्ठे बलवति तीक्ष्णं, लघुकोष्ठे दुर्बले च मृदु दद्यादिति व्यवस्था ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

वमनं न तु दुर्लभं दुष्कोष्ठं न विरेचनम् ।

पाययेत्तौषधं भूयो हन्यात् पीतं पुनर्हि तौ ॥ ३७ ॥

१ ‘यदा गच्छति चाल्पशः’ इति, ‘नवा गच्छति चाल्पशः’

इति च पा० । २ ‘स्थितं’ इति पा० । ३ ‘दुर्लभं मृदुकोष्ठं’ इति पा० ।

पुनर्वमनविरचनादानविषयौ ग्राह—वमनं न त्वित्यादि । पुनः पीतं तु हन्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अन्निग्धास्त्रिद्वेहस्य रूक्षस्यानवमौषधम् ।

दोषानुत्क्रिष्ट्य निर्हर्तुमशक्तं जनयेद्गदान् ॥ ३८ ॥

विभ्रंशं श्वयथुं हिकां तमसो दर्शनं भ्रशर्म ।

पिण्डकोद्वेष्टनं कण्डूमूर्खैः सार्दं विवर्णताम् ॥३९॥

श्लोकप्रवृत्तिरूपमयोगं कारणभेदेनाह—अन्निग्धेत्यादि । अन्निग्धेत्येति असम्यक्स्निग्धस्य । रूक्षेत्येति न मनागपि स्निग्धस्य । अनवमिति जीर्णतया मन्दवीर्यम् । निर्हर्तुमिति निःशेषेण हर्तुम् । विभ्रंशमिति विपरीतप्रवृत्तिसामर्थ्यम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

स्निग्धस्त्रिद्वस्य चात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ।

शीतैर्वा स्त्वध्मामे वा दोषानुत्क्रिष्ट्य नाहरेत् ॥४०॥

तानेव जनयेद्द्वेगानयोगाः सर्व एव सः ।

विज्ञाय मतिमांस्त्रय यथोक्तां कारयेत् क्रियाम् ॥४१॥

तं तैललघणाभ्यक्तं स्विन्नं प्रस्तरसङ्करैः ।

पाययेत् पुनर्जीर्णं समुच्चैर्वा निरूहयेत् ॥ ४२ ॥

निरूढं च रसैर्धातुवैभोजयित्वाऽनुवासयेत् ।

फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ४३ ॥

स्निग्धं वातहरैः श्लेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।

न चातितीक्ष्णेन ततो ह्यतियोगस्तु जायते ॥ ४४ ॥

अपरमयोगमाह—स्निग्धस्त्रिद्वस्य चेत्यादि । जीर्णमिति अल्पत्वादीनामिवात्र जीर्णम् । आमे इति अपके दोषे, ‘पीतं’ इति शेषः । एतेऽत्रायोगलक्षणत्रयेण ये प्रतिपादिता गदा न ते भिन्नसामग्रीजन्या भिन्नचिकित्सा वा, तेन न पूर्वमयोगजन्यव्यापतिप्रस्तावे पठिताः; एवमतियोगलक्षणतया वक्ष्यमाणदेवपि वाच्यम् । यथोक्तमिति ‘पीतौषधो न शुद्धश्चेत्’ इत्यादि-नोक्तं; किंवाऽत्र ‘तं तैलं’ इत्यादिप्रत्ययेनोक्तम् । पाययेतेति संशो-धनं पाययेत् । धान्वैरिति धन्वमृगपक्षिमांसरसैः ॥ ४०-४४ ॥

अतितीक्ष्णं क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम् ।

हत्वाऽऽशु विट्पित्तकफान् धातुन्विस्वावेद्भवान् ॥

बलस्वरक्ष्यं दाहं कण्ठशोषं भ्रमं तृषाम् ।

कुर्याच्च मधुरैस्तत्र शेषमौषधमुल्लिखेत् ॥ ४६ ॥

वमने तु विरेकः स्याद्विरेके वमनं पुनः ।

परिपेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तत् ॥ ४७ ॥

कषायमधुरैः शीतैरन्नपानौषधैस्तथा ।

रक्तपित्तातिसारज्वेदांहज्वरहरैरपि ॥ ४८ ॥

अञ्जनं चन्दनोशीरमज्जासूक्ष्मशर्करोदकम् ।

लाजचूर्णैः पिबेन्मन्थमतियोगहरं परम् ॥ ४९ ॥

१ ‘पुनः पीतं भूयो हन्यादित्यर्थः’ इति पा० । २ ‘तृषां’ इति पा० ।

३ ‘क्षमं’ इति पा० । ४ ‘शुद्ध’ इति पा० ।

शुक्लामिवां वटादीनां सिद्धां पेयां समाश्लिकाम् ।
वर्चःस्राग्नाहिकैः सिद्धं क्षीरं भोज्यं च दापयेत् ॥५०॥
जाङ्गलैर्वा रसैर्भोज्यं पिच्छावस्तिष्ठ शस्यते ।
मधुरैरनुवास्यश्च सिद्धेन क्षीरसर्पिषा ॥५१॥

अतियोगस्य हेत्वादिकमाह—अतितीक्ष्णमित्यादि । इयं च सामग्री विरेचनातियोगस्यैव घटते; यतो मृदुकोष्ठे बुभुक्षिते च विट्पित्तकफहरणक्रमेण च सैर्वातियुज्यते; वमनातियोग-सामग्री चानेनोदाहरणेनोन्नेया; किंवा, अतितीक्ष्णमिति पदेनैव वमनस्याप्यतितीक्ष्णत्वमतियोगकारणमुक्तं, विट्पित्तकफहरणं यथायोग्यतया क्रमेण विरेचने वमने च बोद्धव्यम् । शेषसौष-धमुल्लिखेदिति तादात्विकी चिकित्सा । मृद्वितिपदं वमनेन विरे-चनेन च संबध्यते । वटादीनामिति न्यधोबोद्धुम्बराश्वत्थकपी-तानाम् । वर्चःस्राग्नाहिकाः बह्विरेचनशताश्रितयोक्ताः प्रिय-ज्वरवन्नादायः ॥ ४५-५१ ॥

वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितः ।
पिबेत् कैफहरैर्मन्यं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥५२॥
सोद्गारायां भृशं वम्यं मूच्छायां धान्यमुस्तयोः ।
समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ॥५३॥
वमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहः ।
स्निग्धाम्ललवणैर्हृदैर्यैषक्षीरसैर्हिताः ॥५४॥
फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ।
निःसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलितां प्रवेशयेत् ॥५५॥
वैग्नग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ।
यवागूं तनुकां दद्यात् स्नेहलेहै च बुद्धिमान् ॥५६॥

पुरतोऽम्लफलखादनं मुखसावणेन जिह्वास्तच्छत्वं हेतुम् ।
अतियोगे निःसृतामिति जिह्वाविशेषणम् ॥५२-५६॥

वमितश्च विरिक्तश्च मन्दाग्निश्च विलङ्घितः ।
अग्निप्राणविवृद्ध्यर्थं क्रमं पेयादिकं भजेत् ॥५७॥

अतियोगेऽपि यथा पेयादिकमो भवति तदाह—वमितश्चे-त्यादि । अतिहरणादतिवमितोऽतिविरिक्तश्चेति बोद्धव्यम् ॥५७॥

बहुदोषस्य रुक्षस्य हीनाग्नेरल्पमौषधम् ।
सोदावर्तस्य चोत्क्रिश्य दोषान्मार्गान्निरुध्य च ॥५८॥
भृशमाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरजम् ।
श्वासविण्मूत्रवातानां सङ्गं कुयीष दाहणम् ॥५९॥
अभ्यङ्गस्वेदवर्त्यादि सनिरुहानुवासनम् ।
उदावर्तहरं सर्वं कर्माध्मातस्य शस्यते ॥६०॥

अयोगातियोगयोरौष्मानादिव्यापदां यथाक्रमं हेतुलिङ्गचि-
कित्सादि निर्दिष्टाह—बहुदोषस्येत्यादि । एताश्च व्यापदो-
नावश्यमतियोगयोगयोर्भवन्ति, उपद्रवभूतत्वात्; अत एवोप-
कल्पनीये—“अतियोगायोगनिमित्तानिमानुपद्रवान् विधात्—
“आध्मानं परिकर्तिका” (सू. अ. १५) इत्यादिना ग्रन्थेन
एता दश व्यापदः प्रतिपादिताः ॥ ५८-६० ॥

स्निग्धेन गुरुकोष्ठेन सामे बलवदौषधम् ।
क्षामेण मृदुकोष्ठेन श्रान्तेनाल्पबलेन वा ॥६१॥
पीतं गत्वा गुदं साममाशु दोषं निरस्य च ।
तीव्रशूलं सपिच्छास्त्रां करोति परिकर्तिकां ॥६२॥
लङ्घनं पाचनं सामे रुक्षोष्णं लघुभोजनम् ।
बृंहणीयो विधिः सर्वः क्षामस्य मधुरस्तथा ॥६३॥

परिकर्तिकांमाह—स्निग्धेनेत्यादि । पीतं गत्वा गुदमित्यादि
विरेचनातियोगजन्यपरिकर्तिकायां सङ्गतं, न वमनातियोगज-
न्यपरिकर्तिकायाम्; उपकल्पनीये च साक्षाद्वमनायोगातियोग-
जन्यतयैवाध्मानादय उक्ताः, तेनानुक्तोऽपि वमनव्यापसौ
परिकर्तोऽनेनोदाहरणेन कल्पनीयः; तच्चान्तरेऽप्युक्तं—“या
तु परिकर्तिका विरेचने, तद्वमने कण्ठकर्षणं; योऽधःपरिस्त्रावो
विरेचने, स वमने कफप्रसेकः” (सु. वि. अ. ३४) इति; तद-
नया दिशा आध्मानादीनि वमनविरेचनयोरयोगातियोगजन्य-
तया व्याख्यातानीत्येकं । आशु दोषं निरस्येति वमनातियोग-
जन्येयं व्यापत् । अत्र लङ्घनादिक्रिया अतियोगे सत्यप्यामयाच-
नाय हेतुः । क्षामेण मृदुकोष्ठेनेत्यादिसंप्राप्तिजनितस्य क्षामपुरुष-
प्रभवस्य लङ्घनपाचनानामुपक्रान्तमेव ॥ ६१-६३ ॥

आमे जीर्णंऽनुबन्धश्चेत् क्षाराम्लं लघु शस्यते ।
पुष्पकासीसमिश्रं वा क्षारेण लवणेन वा ॥६४॥
सदाडिमरसं सर्पिः पिबेद्वातेऽधिके सति ।
दध्यम्लं भोजने पाने संयुक्तं दाडिमवचा ॥६५॥
देवदारुतिलानां वा कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत् ।
अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षकदम्बैर्वा शृतं पयः ॥६६॥
कषायमधुरं शीतं पिच्छावस्तिष्ठमायपि वा ।
यष्टीमधुकसिद्धं वा स्नेहवस्ति प्रदापयेत् ॥६७॥

आमावस्थाकर्तव्यमाह—आमे जीर्णं इत्यादि । क्षाराम्लं
लघु शस्यत इति अतीसारे यदुक्तं—“चात्रैरीकोलदध्यम्ल-
नागरक्षारसंयुतम् । घृतं” (वि. अ. १९) इति; लघुमात्रं च
शस्यत इति हेतुम् । पुष्पकासीसमिश्रञ्च पुष्पशब्देन केचित्
सांप्राहिकानि घातकीकुलुमादीनि ग्राहयन्ति ॥ ६४-६७ ॥
अल्पं तु बहुदोषस्य दोषमुत्क्रिश्य मेपजम् ।
अल्पाल्पं स्त्रावयेत् कण्डूं शोफं कुष्ठानि गौरवम् ६८

१ 'तदेवातियुज्यते' इति पा० । २ 'फलरसैर्मन्यं' इति पा० ।
३ 'वाग्नग्रहानिलरोगेषु' इति पा० । ४ 'तन्वीं' दद्याववागूं च'
इति पा० । ५ 'हन्त्यात्' इति पा० । ६ 'पेयादिमाचरेत्' इति पा० ।

१ 'उपद्रवरूपत्वात्' इति पा० । २ 'दीपनं' इति पा० ।
३ 'अनिनीयुदाहरणेन' इति, 'ऽनेनोदाहरणेन' इति च पा० ।
४ 'दध्यम्लं भोजनं' इति पा० । ५ 'वस्ति' इति पा० ।

कुर्याच्चान्नबलोक्तेः शसैमित्याहचिपाण्डुताः ।
परिस्त्रावः स, तं दोषं शमयेद्दामयेदपि ॥ ६९ ॥
क्षेहितं वा पुनस्तीक्ष्णं पाययेत् विरेचनम् ।
शुद्धे चूर्णासवारिष्टान् संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ॥ ७० ॥

अल्पमित्यादिना परिस्त्रावमाह । शमयेद्दामयेदपीत्यादौ
अल्पदोषे शमनं, बहुदोषे ऊर्ध्वगतदोषे तु वमनमिति व्यवस्था ।
वामयेदपीत्यत्रापि क्षेहितं पुनरिति संबध्यते । चूर्णासवारिष्टा
ग्रहण्यर्थश्चिकित्सादिषु ज्ञेयाः ॥ ६८-७० ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्माहस्तादयः ।
कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृद्ग्रहम् ॥ ७१ ॥
सं हिक्काकासपार्श्वार्थादिन्यलालाक्षिविभ्रमैः ।
जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान् कटिकिट्टापयन् ७२
न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।
मधुरैः पित्तमूर्च्छार्तं कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥ ७३ ॥
पाचनीयेस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ।
कायाग्निं च बलं चास्य कैमेपोत्थापयेत्ततः ॥ ७४ ॥
पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ।
तस्यै क्षिण्णाम्ललवणं दद्यात् पित्तकफेऽन्यथा ॥ ७५ ॥

पीतौषधस्येत्यादिना हृद्ग्रहमाह । न गच्छेद्विभ्रमं तत्रेति हृद्-
हृपीडितोऽयं भ्रियमाणो वाऽयमिति भ्रान्तिं न गच्छेदित्यर्थः ।
वमनं चात्र मूर्च्छिते दुःशक्तप्रयोगं, तेन मूर्च्छारम्भ एव वमनं
कारयितव्यं; किंवा मूर्च्छायांमध्यस्तुलीप्रवेशादिना वमनं कार-
यितव्यम् । पित्तमूर्च्छार्तमिति पित्तप्रबलदोषजनितमूर्च्छार्तम् ।
अतिवमत इति वमनायातिप्रवाहणं कुर्वतः । पित्तकफेऽन्यथेति
पित्ते कफे वा हृदयपीडाकरे क्षिण्णाम्ललवणविपरीतं रूक्षतिक-
कटुकादिक्रमं कुर्यात् ॥ ७१-७५ ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।
रूढोऽस्ति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मारुतः ॥ ७६ ॥
स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादौ द्वेष्टेनमन्यतैः ।
तत्र वातहरं सर्वं छेदस्वेदादि कारयेत् ॥ ७७ ॥

पीतौषधस्येत्यादिना अङ्गग्रहणमयोगजमतिथोगजं चाह ।
कफेन वा रूढो दोषः पुनरङ्गानि निशुद्धातिः; शुद्धस्य वा मारुतः
क्षुपितोऽङ्गानि प्रतिगृह्णाति स्तम्भादिभिः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

अतितीक्ष्णं सुदौ कोष्ठे लघुदोषस्य भेषजम् ।
दोषान् हृत्वा विनिर्मथ्य जीवं हरति शोणितम् ७८

१ 'हिक्कापार्श्वरुजाकार्ये' इति पा० । २ 'क्रमेणाभिप्रवर्धयेत्'
इति पा० । ३ 'रूढोऽस्तीन विशुद्धस्य' इति पा० । ४ 'शस्यते'
इति पा० ।

तेनान्नं मिश्रितं दद्याद्वायसाय शुनेऽपि वा ।
भुङ्क्ते तच्चेद्वदेजीवं न भुङ्क्ते पित्तमादिशेत् ॥ ७९ ॥
शुक्लं वा भावितं वस्त्रमावानं कोष्णवारिणा ।
प्रक्षालितं विवर्णं स्यात् पित्ते शुद्धं तु शोणिते ॥ ८० ॥
तृष्णामूर्च्छामदातस्य कुर्यादामरणात् क्रियाम् ।
तस्य पित्तहरीं सर्वामतिथियोषे च या हित्तां ॥ ८१ ॥
मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ।
पिबेज्जीवाभिसन्धानं जीवं तच्छाशु गच्छति ॥ ८२ ॥
तदेव दर्भमृदितं रक्तं वस्ति प्रदापयेत् ।
श्यामाकाशमयवदरीदूर्ध्वोशीरैः शृतं पयः ॥ ८३ ॥
घृतमण्डाञ्जनयुतं शीतं वस्ति प्रदापयेत् ।
पित्च्छावस्ति सुशीतं वा घृतमण्डातुवासानम् ॥ ८४ ॥

अतितीक्ष्णमित्यादिना जीवादानमाह । लघुदोषमेति खल्य-
दोषस्य । विनिर्मथ्येति शोणितमेव क्षोर्भयित्वा । जीवमिति जीव-
नहेतुधारुरूपं शोणितम् । शोणितं किञ्चिद्रक्तपित्तक्षोमाङ्ग-
वति, किञ्चिच्च जीवशोणितं भवति; तद्विशेषपरीक्षार्थमाह—
तेनाद्यमित्यादि । पित्तमादिशेदिति शोणितगतं पित्तमादिशेद्
रक्तपित्तमिति यावत् । आगममिति शुष्कम् । पित्ते इति रक्तपित्ते
सति क्षालितं वस्त्रं विवर्णं भवति, जीवशोणिते तु सति शुद्धं
वस्त्रं भवति । परीक्षा च चिकित्साभेदादर्थमेव; रक्तपित्ते रक्तपि-
त्तहरी क्रिया, जीवशोणितं तु दृष्ट्वा 'तृष्णामूर्च्छामदातस्य' इत्या-
दिनोका कर्तव्या । अतिथोगे च या हितेति अत्रैव 'परिपेक्षाव-
गाहायैः सुशीरैः स्तम्भयेच्च तम्' इत्यादिनोका ज्ञेया । जीवं
तच्छाशु गच्छतीति असृक्प्रभावादाश्वेव शोणितरूपतां याति
सद्यस्कमसृक् । श्यामेत्यादौ श्यामा त्रिषङ्गुः ॥ ७८-८४ ॥

गुदं भ्रष्टं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।
सामगान्धर्वशब्दांश्च संज्ञानाशेऽस्य कारयेत् ॥ ८५ ॥

यदा विरेचनं पीतं विडन्तमवतिष्ठते ।
वमनं भेषजान्तं वा दोषानुत्किङ्क्ष्य नावहेत् ॥ ८५ ॥
तदा कुर्वन्ति कण्ड्वादीन् दोषाः प्रकुपिता गदान् ।
स विभ्रंशो मतस्तत्र स्याद्यथाव्याधि भेषजम् ॥ ८७ ॥

गुदं भ्रष्टमित्यादिना गुदभ्रंशरूपं विभ्रंशमाह । कषायैरिति
कषायरसैः । सामेत्यादिना संज्ञाविभ्रंशरूपविभ्रंशमिदमित्याह ।
साम सान्वनम् । गान्धर्वशब्दो गीतम् । एतौ च विभ्रंशा-
वतियोगजन्यौ । यदेत्यादिना तृतीयमयोगजन्यविभ्रंशमाह ।
विडन्तमवतिष्ठत इति मलमात्रमपहृत्यावतिष्ठते । भेषजान्त-
मिति भेषजमात्रं वमनेनावतिष्ठते । नावहेदिति नापहरति ।
एतद्व्यापदश्च विभ्रंशसंज्ञा पारिभाषिकी । यथाव्याधिभेषज-
मिति कण्ड्वादिविपरीतं भेषजम् ॥ ८५-८७ ॥

१ 'पित्तं शुद्धं तु शोणितम्' इति पा० । २ 'मता' इति पा० ।
३ 'पाययेताशु सन्धानं जीवो जीवेन गच्छति' इति पा० । ४ 'क्षो-
दयित्वा' इति पा० ।

पीतं स्निग्धेन सस्नेहं तदोषैर्मादवाहृतम् ।
न वाहयति दोषांस्तु स्वस्थानात् स्तम्भयेच्च्युतान् ८८
वातसङ्गगुदस्तम्भशूलैः क्षरति चाल्पशः ।
तीक्ष्णं बस्ति विरेकं वा सोऽहो लङ्घितपाचितः ८९

पीतं स्निग्धेनेलादिना स्तम्भमाह । मादवाहृतमिति भेषजस्य
श्रुतया दोषैर्वृतम् । स्वस्थानाच्च्युतान् स्तम्भयेदिति योज-
नीयम् । सोऽहं इति लङ्घनपाचनानन्तरं तीक्ष्णं बस्ति विरेकं
वा तीक्ष्णमहंतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

रूक्षं विरेचनं पीतं रूक्षेणाल्पबलेन वा ।
मारुतं कोपयित्वाऽऽशु कुर्याद्दोराणुपद्रवान् ॥९०॥
स्तम्भशूलानि घोराणि सर्वगात्रेषु मुह्यतः ।
स्नेहस्वेदादिकस्तत्र कार्यां वातहरो विधिः ॥ ९१ ॥

रूक्षमित्यादिना उपद्रवानाह । यद्यप्याध्मानादयोऽप्यमी उप-
द्रवा एव, तथाऽपि तेषां संज्ञान्तरेणैव गृहीतत्वाच्छूलादय एव
उपद्रवशब्दाभिहिताः । शूलद्वयश्चामी प्रधानान्युत्तरकालमावि-
त्वादनुपद्रवरूपा अप्युपद्रवशब्देनोच्यन्ते; यथा—“धूसः कुर्या-
दुपद्रवान्” (सू. अ. ५) इति; किंवा, अयोगारूक्षस्य व्याधे-
रमी उपद्रवा इति ज्ञेयम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥

स्निग्धस्य मृदुकोष्ठस्य मृदुत्किंश्वर्यौषधं कफम् ।
पित्तं वातं च संरुध्य सतन्द्रागौरवं क्लृप्तम् ॥ ९२ ॥
दौर्बल्यं चाङ्गसादं च कुर्यादाशु तदुल्लिखेत् ।
लङ्घनं पाचनं चान्नं स्निग्धं तीक्ष्णं च शोथनम् ॥ ९३ ॥

स्निग्धस्येलादिना क्लृप्तमाह । कफं पित्तं चोत्किंश्य वातं च
ताभ्यामेव संरुध्य भेषजं तन्द्रादियुक्तं क्लृप्तं कुर्यात् । तदुल्लिखे-
दिति तद् भेषजं कफपित्तं चोल्लिखेदित्यर्थः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

तत्र श्लोको—

इत्येता व्यापदः प्रोक्ताः सरूपाः सचिकित्सिताः ।
वमनस्य विरेकस्य कृतस्याकुशलैर्नृणाम् ॥ ९४ ॥
पैता विज्ञाय मतिमानवस्थान् चैव तत्त्वतः ।
दद्यात् संशोधनं सम्यगारोग्यार्थं नृणां सदा ॥ ९५ ॥
इत्यग्निवेशकृते तत्र चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंप्रति सिद्धिस्थाने वमनविरेचनव्याप-
त्सिद्धिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इत्येता इत्यादिना अध्यायार्थसंग्रहं दर्शयित्वा व्यापदुत्पाद-
हेतुमाह । दद्यात् संशोधनं सम्यगिति तथा संशोधनं दद्याद्
यथा व्यापदो नोत्पद्यन्त एवेत्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामुर्वेदवीपीकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने वमनविरेचनव्यापत्सिद्धि-
(संशोधनव्यापत्सिद्धि)र्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो बस्तिव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वमनविरेचनानन्तरमावित्राद्वस्तेः संशोधनव्यापत्सिद्धेरन-
न्तरं बस्तिव्यापत्सिद्धिरुच्यते; अत्र बस्तिशब्दो निरुह एव
वर्तते, तथापदानेवात्र वक्तव्यत्वात् ॥ १ ॥ २ ॥

धीधैर्यौदार्यगाम्भीर्यक्षमादमृतपोनिधिम् ।
पुनर्वसुं शिष्यगणः पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ ३ ॥
काः कति व्यापदो वस्तेः किंसमुत्थानलक्षणाः ।
का चिकित्सा इति प्रश्नाच्छ्रुत्वा तानब्रवीद्गुरुः ॥ ४ ॥
नातियोगौ क्लृप्ताध्माने हिका हृत्प्रतिरुध्वता ।
प्रवाहिका शिरोज्ञातिः परिकर्तः परित्स्ववः ॥ ५ ॥

द्वादश व्यापदो बस्तेरसम्यगयोगसंभवाः ।
आसामेकैकशो रूपं चिकित्सां च निबोधत ॥ ६ ॥

काः कतीत्यादि पञ्च प्रश्नाः । नातियोगावित्यादिना आद्यप्र-
श्नस्योत्तरम् । नातियोगाविति अयोगातियोगौ । एतद्वादशव्या-
पदां च विवरण एव स्फुटार्थो भविष्यति । असम्यगयोगसंभवा
इति निरुहस्यायोगातियोगमिध्यायोगरूपासम्यगयोगसंभवाः ।
अनेन च समुत्थानप्रश्नस्य सामान्यकारणमाभिधानेनोत्तरं दत्तं
भवति । अत्र बस्तिप्रयोगस्यासम्यगयोगेन निरुहकार्यदोषह-
रणस्यातियोगायोगौ व्यापत्तिरूपौ जन्यते; क्लृप्ताध्मोऽपि चाति-
योगायोगजाता एव विशिष्टहेतुलक्षणचिकित्सिततया इहापि
पृथगुच्यन्ते, यथा संशोधने आध्मानादयोऽयोगातियोगजाता
अपि पृथगुक्ताः । केचित् ‘नातियोगात् क्लृप्ताध्माने’ इत्यादि,
तथा ‘दक्षेता व्यापदो वस्तेः’ इत्यादि पठन्ति; तत्र पूर्वार्था-
योक्तव्याख्यानादर्थो नैयैः; किन्तु पूर्वं एव पाठो निर्व्यूहः ।
आसामित्यादौ रूपशब्देनैव प्रति प्रति वक्ष्यमाणहेतुविशेषोऽव-
रुद्धो ज्ञेयः, येन हेतुरपि हि व्यासगमकतया रूपमेव ॥ ३-६ ॥

गुरुकोष्ठेऽनिलप्राये रूक्षे वातोत्पन्नेऽपि वा ।
शीतोऽर्धपलवणस्नेहद्रवमात्रो घनोऽपि वा ॥ ७ ॥
बस्तिः संशोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादिर्निरर्न ।
करोति गुरुकोष्ठत्वं वातमूत्रशरुद्रहम् ॥ ८ ॥
नाभिवस्तिरुजं दाहं हृल्लेपं श्वयथुं गुदे ।
कण्डूगण्डानि वैवर्ण्यमरुचिं वह्निमार्दवम् ॥ ९ ॥
तत्रोष्णायः प्रमथ्यायाः पानं स्वेदाः पृथग्विधाः ।
फलवर्त्योऽथवा कालं ज्ञात्वा शस्तं विरेचनम् ॥ १० ॥

१ ‘काले’ इति पा० । २ ‘विरेचनस्याकुशलैर्दत्तस्य वमनस्य च’
इति पा० । ३ ‘धीमान् विज्ञाय तात्ससादवस्थाश्चैव तत्त्वतः’ इति
पा० । ४ ‘कुर्वाण’ इति पा० । ५ ‘सम्यगारोग्यार्थं’ इति पा० ।

१ ‘परिकर्तः’ इति पा० । २ ‘अर्थ उन्नयः’ इति पा० ।

३ ‘शीतोऽप्यलेहलवणद्रव्यमात्रः’ इति पा० ।

वित्त्वमूलत्रिवृद्वाख्यवकोलकुलत्थवान् ।

सुरादिमूत्रवान् वस्तिः सप्राक्पेष्यस्तमानयेत् ११

गुरुकोष्ठे इति कूरकोष्ठे मलपूर्णकोष्ठे वा । अल्पशब्दो मात्रानैः प्रत्येकं संबध्यते । उष्णायाः प्रमथ्याया इति अतीसारोक्तप्रमथ्यानां वा प्रमथ्या उष्णा तस्याः प्रयोगः; प्रमथ्येति प्राचनकषायस्यायुर्वेदसमयसिद्धसंज्ञेति प्रतिपादितमेवातीसारः । कालं ज्ञात्वेति विरेचनयोग्यावस्थां ज्ञात्वा । सुरादिमूत्रवानित्यत्र आदिशब्देन सौवीरकतुषोदकादीनां ग्रहणम् । सप्राक्पेष्य इति वस्तिपुत्रीयोक्तबलादिबस्त्युक्तकल्कयुक्तः । तमानयेदिति अयोगकारकं विबद्धं वस्तिं हरति ॥ ७-११ ॥

स्निग्धस्त्रिभेऽतितीक्ष्णोष्णे मृदुकोष्ठेऽतियुज्यते ।
तस्य लिङ्गं चिकित्सा च शोथनाभ्यां समा भवेत् १२
पृश्निपर्णी स्थिरां पद्मं काश्मर्यं मेधुकं बलाम् ।
पिष्ट्वा द्राक्षां मधूकं च क्षीरे तण्डुलधावने ॥ १३ ॥
द्राक्षायाः पक्वलोष्ठस्य प्रसादे मधुकस्य च ।
विनीय सघृतं वस्तिं दद्याद्दोहेऽतियोगजे ॥ १४ ॥

अयोगमभिधायान्तियोगमाह—स्निग्धस्त्रिभे इत्यादि । अतियुज्यते इति अतियोगकारको भवति । शोथनाभ्यां समा भवेदिति वमनविरेचनातियोगोक्तलिङ्गचिकित्साभ्यां समा भवेत् । वस्त्यतियोगजे दोहे विशिष्टचिकित्सामाह—पृश्निपर्णीमित्यादि । अत्र क्षीरादिषु पद्मद्वेषु कल्कस्य विलयनम् । द्राक्षादिप्रसादाः शीतकषायविधिकृता ज्ञेयाः ॥ १२-१४ ॥

आमशेषे निरुहेण मृदुना दोष ईरितः ।
मौर्गं रुणद्धि वातस्य हन्यस्त्रिं मूर्च्छयत्यपि ॥ १५ ॥
कुर्मं विर्दाहं हृच्छूलं मोहवेष्टनगौरवम् ।
कुर्यात् खेदैर्विरुक्षैस्तं पाचनेश्चाप्युपाचरेत् ॥ १६ ॥
पिप्पलीकतृणोशीरदारुमूर्वाशृतं जलम् ।
पिबेत् सौवर्चलोमिश्रं दीपनं हृदिशोधनम् ॥ १७ ॥
वचानागरशट्वेला दधिमण्डेन मूर्च्छिताः ।
पेयाः प्रसन्नया वा स्युरतिष्ठेनासवेन वा ॥ १८ ॥
दारु त्रिकैटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं शटीम् ।
पिष्ट्वा कुष्ठं च मूत्रेण पिबेत् क्षारांश्च दीपनान् ॥ १९ ॥
वस्तिमस्य विदप्याच्च समूर्धं दाशमूलिकम् ।
समूत्रमथवा व्यक्तलवणं माधुतैलिकम् ॥ २० ॥

आमशेषे इत्यादिना क्रममाह । आमशेषे सति दत्तेन निरुहेण दोष ईरित इति योज्यम् । दोषशब्देन चात्र पित्तकफावा-

मसहिती मार्गोवरकावुच्येते । मूर्च्छयतीति मार्गोवरोधात् कोपयति । मार्गं रुणद्धीति देहे क्षोतांति रुणद्धि । ये तु, दोषशब्देनेह कफमात्रं ग्राहयन्ति, तन्मते सदाहवं क्रमस्याप्यनुपपन्नम् । वचेत्यादौ मूर्च्छिता इति आलोडिताः । क्षारांश्च दीपनानिति प्रहणीचिकित्साद्युक्तान् । दाशमूलिकमिति “द्विपञ्च-मूलस्य रसोऽम्लयुक्तः” (सि. अ. ३) इत्यादिनोक्तः; किंवा दशमूलकायुक्तम् । माधुतैलिकः वक्ष्यमाणः ॥ १५-२० ॥

अल्पवीर्यो महादोषे रुक्षे कूराशये कृतः ।
वस्तिदोषावृत्तो रुद्धमार्गं रुन्ध्यात् समीरणम् २१
स विमागोऽनिलः कुर्यादध्मानं मर्मपीडनम् ।
विदाहं गुरुकोष्ठस्य मुष्कवह्मणवेदनम् ॥ २२ ॥
रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ।
श्यामाफलादिभिः कुष्ठकृष्णालवणसर्पपैः ॥ २३ ॥
धूममाषवचाकिण्वक्षारचूर्णगुडैः कृताम् ।
कराङ्गुष्ठनिभां वर्ति यवमध्यां निधापयेत् ॥ २४ ॥
अभ्यक्तस्त्रिगगानस्य तैलाक्तां स्नेहिते गुदे ।
अथवा लवणागारधूमसिद्धार्थकैः कृताम् ॥ २५ ॥
वित्त्वादिना निरुहः स्यात् पीलुसर्पपमूत्रवान् ।
सरलामरदाहभ्यां सिद्धं चैवानुवासनम् ॥ २६ ॥

अल्पवीर्य इत्यादिना आध्मानमाह । रुद्धमार्गं इति निवारिताधोमार्गः; स चानिलं रुणद्धि, अनिलश्च रुद्धमार्गतया आध्मानं करोतीति । मर्मपीडनमित्याध्मानविशेषणम् । रुणद्धि हृदयं शूलैरिति शूलैर्हृदयं व्याप्नोति । श्यामाफलादिभिरिति श्यामादिभिर्नवभिः, फलादिभिश्च षड्भिः कल्पस्थानोक्तैः । धूमशब्देनेह यद्गृध्रसग्रहणम् । गुडश्चात्र तावन्मात्रो भवति यावता वर्तिः कर्तुं युज्यते । कराङ्गुष्ठेन च करग्रहणं पादाङ्गुष्ठ-निषेधार्थम् । अथवेलादिनोक्तद्वितीयवर्तावपि वर्तित्वसंपत्त्यर्थं गुडो देयः । वित्त्वादिभिश्च निरुह इति “वित्त्वमूलत्रिवृद्वा-ख्यवकोलकुलत्थवान्” इत्यादिनोक्तः । सरलेत्यादौ सिद्धमि-त्यत्र ‘तैलं’ इति शेषः ॥ २१-२६ ॥

मृदुकोष्ठेऽबले वस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ।
कुर्याद्विकां, हितं तस्मै हिकाग्रं वृंहणं च यत् ॥ २७ ॥
बलास्थिरादिकाश्मर्यत्रिफलागुडसैन्धवैः ।
सप्रसन्नारनालाम्लैस्तैलं पक्त्वाऽनुवासयेत् ॥ २८ ॥
कृष्णालवणयोरक्षं पिबेदुष्णाम्बुना युतम् ।
धूमलेहरसक्षीरस्वेदाश्चात्र च वातनुत् ॥ २९ ॥

मृद्वित्यादिना हिकामाह । अतिनिर्हरन्ति अतियोगेन दोषा-निर्हरन् । हिकाग्रमिति हिकाचिकित्सोक्तं भेषजम् । हिकायां च

- १ ‘सुरामूत्रादिना’ इति पा० । २ ‘मधुकोत्पलम्’ इति पा० ।
- ३ ‘द्राक्षातियोगिने’ इति पा० । ४ ‘आमदोषे’ इति पा० ।
- ५ ‘मूर्च्छयत्यनिलं मार्गं रुणद्ध्या’ इति पा० । ६ ‘सदाहं’ इति पा० । ७ ‘त्रिकण्टकं’ इति पा० ।

- १ ‘वस्तिदोषावृत्तस्तृष्णमार्गं रुन्ध्यात्’ इति पा० । २ ‘प्रवेश-येत्’ इति पा० । ३ ‘गुडस्यात्र पृथक् पलम्’ इति पा० । ४ ‘उष्णा-म्बुनाऽक्षः पिप्पल्या हितो लवणसंयुतः’ इति पा० ।

यद्यपि “प्रसक्तच्छर्दिनिष्ठीविकाकासश्वासहिकार्तानामूर्ध्वभूतो वायुरूर्ध्वं बस्ति नयेत्” (सि. अ. २) इत्यनेन बस्तिर्निषिद्धः, तथाऽपीह विशिष्टहिकायामनुवासनस्य हितत्वात्, “बला-स्थिरादि” इत्यादिकोऽनुवासनमनवयम् । वातनुदिति पदं लिङ्गविपरिणामेन धूमादिभिश्च संबध्यते; तेन वातहितात्तामेवात्र धूमादीनां प्रयोगः ॥ २७-२९ ॥

अतितीक्ष्णः सवातो वा न वा सम्यक् प्रपीडितः ।
घट्टयेद्बुद्धयं वस्तिस्तत्र काशकुशोत्कटैः ॥ ३० ॥
स्यात् साम्ललवणस्कन्धकरीरवदरीफलैः ।
श्रुतैर्बस्तिर्हितः सिद्धं वातघ्नैश्चानुवासनम् ॥ ३१ ॥

अतितीक्ष्ण इत्यादिना हृत्प्राप्तिमाह । सवातत्वं बस्तेर्निःशेषदानादिना ज्ञेयम् । असम्यक्पीडितत्वमेव हृत्प्राप्तिजनकतया ज्ञेयम् । लवणस्कन्धः रोगभिषिजतीयोक्तः । वातघ्नैरिति दश-मूलदिभिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां दत्ते वेगाभिगृह्यतः ।
अति वा पीडितो वस्तिर्मुखेनायाति वेगवान् ॥ ३२ ॥
मूर्च्छाविकारं तस्यादौ दृष्ट्वा शीताम्बुना मुखम् ।
सिञ्चेत् पाश्वर्धं चाधः प्रमुञ्चयाद्बीजयेच्च तम् ३३
केशेष्वालम्ब्य चाकाशे धुनुयाद्वासयेच्च तम् ।
गोखराध्वगजैः सिंहैः राजप्रेत्यैस्तथोरगैः ॥ ३४ ॥
उल्काभिरेवमन्यैश्च भीतैस्त्याघः प्रवर्तते ।
वल्गपाणिग्रहैः कण्ठं रुन्ध्यान्न म्रियते यथा ॥ ३५ ॥
प्राणोदाननिरोधाद्धि प्रसिद्धतरमार्गवान् ।
अपानः पवनो बस्ति तमाश्वेवापकर्षति ॥ ३६ ॥
ततः क्रमुककल्काक्षं पाययेताम्लसंयुतम् ।
औष्ण्यात्तैक्ष्यात् सरत्वाच्च बस्ति सोऽस्यानुलोमयेत् ।
पकाशयस्थिते स्विन्ने निरुहो दाशमूलिकः ।
यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितः ॥ ३८ ॥
वित्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो बस्तिहरः स्थिते ।
शिरःस्थे नावन् धूमः प्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ॥ ३९ ॥

वातमूत्रैत्यादिनोष्णतामाह । दत्ते इति बस्तौ दत्ते । तस्योष्णं गच्छतो बस्तेर्मूर्च्छारूपं विकारं दृष्ट्वा मुखसेचनादि कर्तव्यम् । आकाशे धुनुयादिति निरवल्बं धुनुयात् । त्रासयेच्च गोखरादिभिरिति ज्ञेयम् । एवमन्यैरिति अनुकैरपि त्रासनप्रकारैः । कण्ठावरोधो यथा कर्तव्यस्तदाह—न म्रियते यथेति । कण्ठो-परोधप्रयोजनमाह—प्राणोदाननिरोधाद्धि प्रसिद्धतरमार्गवानि-त्यादि । कण्ठप्रग्रहेण प्राणोदाननिरोधात् प्रसिद्धतरमार्गवान-पानो भवति, गुदप्रवर्तनस्वरूपो भवतीत्यर्थः; ततश्च बस्ति-

१ ‘चाकेशे धुनुयाद्वागयेद्भूशन्’ इति पा० । २ ‘बस्ति तस्या-नयेदधः’ इति पा० । ३ ‘प्रसिद्धतरमार्गः’ इति पा० ।

मूर्ध्वक्षिमथो नयति; प्राणोदाननिरोधेन तु प्राणोदानाभ्यां पीडितोऽपानः स्वमार्गगामी भवतीति ज्ञेयम् । केचित्तु ‘यावत् प्राणोपरोधाद्धि’ इति पठन्ति, तत्र प्राणोपरोधं यावत् कण्ठपी-डनं कर्तव्यमित्यर्थः । क्रमुकं पूषफलम् । शिरःस्थ इति बस्त्येकदेशे शिरसि स्थिते सति । प्रच्छाद्यमिति आलेपनीयम् । ॥ ३२-३९ ॥

स्निग्धस्विन्ने महादोषे बस्तिर्मुद्गरूपभेषजः ।
उत्क्लिश्याल्पं हरेद्दोषं जनयेच्च प्रवाहिकाम् ॥ ४० ॥
स बस्तिपायुशोफेन जङ्घोदसदनैन वा ।
निरुद्धमास्तो जन्तुरभीक्ष्णं संप्रवाहते ॥ ४१ ॥
स्वेदाभ्यङ्गान्निरुहोश्च शोधनीयानुलोमिकान् ।
विदध्यालङ्घयित्वा तु वृत्तिं कुर्वीद्विरक्तवत् ॥ ४२ ॥

स्निग्धस्विन्नेत्यादिना प्रवाहिकामाह । प्रवाहिकामतीं सारो-लक्षणासुकां जनयति । शोधनीयानुलोमिकानिस्त्र शोधनीया-निति त्रिभुदादिशोधनद्रव्ययुक्ताश्च; आनुलोमिकानिति अनुलोम-नक्षीरेष्ठुरसयुक्ताश्च । वृत्तिमिति पेयादिकम् ॥ ४०-४२ ॥

दुर्बले क्रूरकोष्ठे च तीव्रदोषे तनुर्मुदुः ।
शीतोऽल्पश्चावृतो दोषैर्बस्तिस्तद्विहतोऽम्लः ॥ ४३ ॥
मार्गैर्गात्राणि सन्धावन्मूर्ध्वं मूर्ध्नि विहन्त्ये ।
ग्रीवां मन्ये च दृष्ट्वाति शिरः कण्ठं भिनत्ति च ॥ ४४ ॥
बाधिर्यं कर्णनादं च पीनसं नेत्रविभ्रमम् ।
कुर्यादभ्यञ्जनं तैर्ललवणेन यथाविधि ॥ ४५ ॥
युञ्ज्यात् प्रथमनैनस्यैर्धूमैरेस्य विरेचयेत् ।
तीक्ष्णानुलोमिकेनाथ स्निग्धं भुक्तेऽनुवासयेत् ॥ ४६ ॥

दुर्बले इत्यादिना शिरोर्तिमाह । तनुः अधनः । तद्विहत इति निरुद्धबस्तिप्रकोपितः । ऊर्ध्वं मूर्ध्नि विहन्त्ये इति ऊर्ध्वमनु-सरन् मूर्ध्नि विहन्त्ये; ये तु ‘ऊर्ध्वं विधावति’ इति पठन्ति, तन्मते उपर्युपरि धावतीत्यर्थः । अस्य विरेचयेदिति अत्र ‘शिरः’ इति शेषः, ‘अनु विरेचयेत्’ इति वा पाठः । तीक्ष्णानुलोमि-केऽन्ने भुक्ते सति अनुवासयेदिति योज्यम्; किंवा तीक्ष्णानुलो-मिकेनैवानुवासनं साध्यमित्यर्थः ॥ ४३-४६ ॥

स्नेहैस्वेदैरनापाद्य गुरुस्तीक्ष्णोऽतिमात्रया ।
यस्य बस्तिः प्रयुज्येत सोऽतिमात्रं प्रवर्तयेत् ॥ ४७ ॥
सुतेषु तस्य दोषेषु निरुद्धस्यातिमात्रशः ।
स्तब्धोदावृतकोष्ठस्य वायुः संप्रतिहन्त्ये ॥ ४८ ॥

१ ‘मार्गैर्गात्राण्यनुसरन्मूर्ध्वं मूर्ध्नि विधावति’ इति पा० । २ ‘मूर्ध-न्युपाहितः’ इति पा० । ३ ‘संस्तम्भ’ इति पा० । ४ ‘तैर्ललवणेना-वगाहयेत्’ इति पा० । ५ ‘धूमैरास्यविरेचनैः’ इति पा० । ६ ‘विरे-चनैर्निरुहैश्च बस्तिभिक्षानुलोमिकैः’ इति पा० । ७ ‘सुस्निग्धस्वि-न्नदेहस्य यस्य बस्तिर्विधीयते । अतितीक्ष्णो गुरुश्चैव’ इति, ‘विरे-चनैर्निरुहैश्च बस्तिभिक्षानुलोमिकैः । अतितीक्ष्णो गुरुश्चैव’ इति च पा० ।

विलोमनसमुद्भूतो रजत्यङ्गानि देहिनः ।

गोत्रवेष्टनस्तीक्ष्णभेदस्फुरणजम्भणैः ॥ ४९ ॥

तं तैललवणाभ्यक्तं सेचयेदुष्णवारिणा ।

पररुडपत्रनिष्कायैः प्रस्तरैश्चोपपादयेत् ॥ ५० ॥

यैवान् कुलस्थान् कोलाग्निं पञ्चमूले तथोभये ।

जलाढकद्वये पत्रा पादशेषेण तेन च ॥ ५१ ॥

कुर्यात् सविवृतैलौष्णलवणेन निरुहणम् ।

तं निरुद्धं समाश्वस्तं द्रोण्यां समवगाहयेत् ॥ ५२ ॥

ततो भुक्वतस्तस्य कारयेदनुवासनम् ।

यष्टीमभुक्कतैलेन विवृतैलेन वा भिषक् ॥ ५३ ॥

श्रेहसेदैरिलादिना अञ्जार्तिमाह । अनापायेति श्रेहसेदैः

शरीरं नोपपाद्य । सोऽस्तिमात्रं प्रवर्तयेत् 'दोषान्' इति शेषः ।

ततः स्तब्धोदावृतकोष्ठस्य रुजं करोति । भुक्वतो यद्यप्यनु-

वासनं सर्वत्र भवति, तथाऽपि भुक्वत इति वचनेन भोजना-

नन्तरमेवानुवासनं दर्शयति ॥ ४७-५३ ॥

मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रुक्षस्तीक्ष्णोऽस्तिमात्रवान् ।

वस्तिर्दोषाचिरस्याजु जनयेत् परिकर्तव्यकाम् ॥ ५४ ॥

त्रिकवङ्गणवस्तीनां तोदं नाभेरधो रुजम् ।

विबन्धोऽल्पाल्पमुत्थानं वस्तिनिलैखनाद्ववेत् ॥ ५५ ॥

स्वादुरीतौषधैस्तत्र पय इह्वादिभिः शृतम् ।

यष्ट्याह्नतिलकल्काभ्यां वस्तिः स्यात् क्षीरभोजिनः ॥

ससर्जरसयष्ट्याह्नजिह्मिनीकदमाञ्जनम् ।

विनीय दुग्धे वस्तिः स्यात् व्यक्ताम्लमृदुभोजिनः ॥

मृद्विलादिना परिकर्तिकासाह । वस्तिनिलैखनादिति वायुना

च तीक्ष्णेन वस्तिकर्षणात् । व्यक्ताम्ल इति वस्तिविशेषणम्

॥ ५४-५७ ॥

पित्तरोगेऽम्ल उष्णो वा तीक्ष्णो वा लवणोऽथवा ।

वस्तिर्लिखति पायुं तु क्षिणोति विदहत्यपि ॥ ५८ ॥

स विदग्धः स्ववत्यर्थं पित्तं चानेकवर्णवत् ।

सार्यते वैहुवेगेन मोहं गच्छति चासकृत् ॥ ५९ ॥

आर्द्रशाल्मलिवृत्तेस्तु क्षुण्णैराजं पयः शृतम् ।

सर्पिषा योजितं शीतं वस्तिमसौ प्रदापयेत् ॥ ६० ॥

१ 'रक्तोदकम्पसंस्नाभसादवेषशुजम्भणैः' इति पा० । २ 'यव-

कोष्ठकुलस्थानां पञ्चमूलेदपयस्य च । जलद्रोणे समुत्काश्य कपायं

सैन्यवेन तम् ॥ विवृतैलेन संयोज्य वस्तिं दद्यादिकारविट् । तं

निरुद्धसमाश्वस्तं' इति पा० । ३ 'श्रेहसेदैरनापाद्य उरुस्तीक्ष्णोऽ-

स्तिमात्रा । यस्य वस्तिः प्रयुज्येत नातिमानं स युज्येत । स्तब्धो-

दावृतकोष्ठस्य रुद्धः स्रोतः स्र मार्गतः । प्रपन्नोऽङ्गुर्यं कुथीतं तैल-

वणान्वितम् ॥ उष्णानुप्रसारकायैः सेदैः समुपपादयेत् ॥ सविव-

ृतैललवणो निरुहस्तस्य शस्यते । तैलवणाह्नितस्य कारयेदनुवास-

नम्' इति पा० । ४ 'वस्तिर्दोषाचिरस्याजु' इति पा० । ५ 'ऽल्पसमु-

त्थानं मुदिलैखनं' इति पा० । ६ 'पित्तरक्तं' इति पा० । ७ 'वङ्ग्या

ह्नतिलेन' इति पा० ।

वटादिपल्लवेष्णैष कल्पो यवतिलेषु च ।

सुवर्चलोपोदिकयोः कर्बुदारे च शस्यते ॥ ६१ ॥

गुदे सेकाः प्रवेहाश्च शीताः स्युर्मथुराश्च ये ।

रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

पित्तरोगे इत्यादिना परिस्त्रामाह । क्षिणोतीति हिनस्ति ।

एष कल्प इति आर्द्रशाल्मलीवृत्तोक्षीरसंस्कारकल्पः । सुवर्च-

लमिति सुनिष्पण्णकमाहुः । कर्बुदारेः काञ्चनारः ॥ ५८-६२ ॥

तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वग्रिलवणक्षारसर्पयैः ।

प्राप्तकालं विधातव्यं क्षीराद्यैर्मोदवं तथा ॥ ६३ ॥

संप्रति तत्र तत्र वस्तीनां मृदुत्वं तीक्ष्णत्वं च विहितं; तेन

तद्विज्ञानार्थं मार्दवतीक्ष्णत्वकारकद्रव्यगणमाह—तीक्ष्णत्वमि-

त्यादि । पीळः औत्पत्यधिकं फलं; पीळस्थाने केचिद् विल्वं

पठन्ति । प्राप्तकालमिति उक्तावस्थम् ॥ ६३ ॥

आपादतलमूर्चस्थान् दोषान् पकाशये स्थितः ।

वीर्येण वस्तिरादत्ते खस्थोऽर्को भूरसानिव ॥ ६४ ॥

वस्तिप्रभावमाह—आपादेत्यादि । पकाशये स्थित इति पका-

शयगत एव । आदत्ते वीर्येणैति शक्त्या स्वभावसंबद्धया । एवं-

भूतवीर्यं बसावेव; तेन पाचनादिप्रयोगाणां न वस्तिवत्तद्वदेव

सकलदेहगतदोषमिजृल्यं भवति । खस्थ इति आकाशगतः ।

सुश्रुते तुल्यं—'वीर्येण वस्तिरादत्ते दोषानापादमस्तकात् ।

पकाशयस्थोऽम्बरगो भूमेरर्को रसानिव' (सु. वि. अ. ३५)

इति ॥ ६४ ॥

यद्वत् कुसुम्भसंमिश्रात्तोयाद्रागं हरेत् पटः ।

तद्वद्ब्रवीकृताह्वाचिरुहो निहरेन्मलान् ॥ ६५ ॥

संप्रति वस्तेः शरीरे मलप्रसादसहितेऽपि यथा मलांशमा-

न्तहारकत्वं भवति, तदुद्घातनेन दर्शयन्नाह—यद्वदित्यादि । ब्रवी-

कृतादिति श्रेहसेदाभ्यां विलायितात् । मलानिति दोषान् पुरीषं

च ॥ ६५ ॥

तत्र श्लोकः—

इत्येता व्यापदः प्रोक्ता वस्तेः साकृतिभेषजाः ।

बुद्ध्वा कात्स्न्येन तान् वस्तीन्निगुञ्जजापराध्यति ॥ ६६ ॥

इत्येता इत्यादिसंग्रहः । यस्मादेता व्यापदो वस्तिदुष्प्रयोग-

जन्या भवन्ति, तस्मात् कात्स्न्येन वस्तीन् बुद्ध्वा निगुञ्जजापरा-

ध्यति, वस्तिव्यापदं नासादयतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-

बलसंपूरिते सिद्धिस्थाने वस्तिव्यापत्ति-

द्धिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-

तात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने वस्तिव्यापत्ति-

र्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः प्रास्तयोगीनां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

संप्रति बस्तिव्यापत्रशमकबस्त्वभिधायकतयैव प्रास्तयोगीनां सिद्धिरुच्यते । प्रस्तोपलक्षिता ये योगाः तानिभिरुत्स कृता सिद्धिः; तेन प्रस्तोपलक्षिता अप्यत्र योगा वक्ष्या एव ॥ १ ॥ २ ॥

अथेमान् सुकुमाराणां निरुहान् स्नेहनान् सृदून् ।
कर्मणा विवृतानां च वक्ष्यामि प्रस्तुतैः पृथक् ॥ ३ ॥

इमानिति अथे वक्ष्यमाणान् । तेनाध्यायशेषवक्तव्यानां नावश्यं प्रस्तोपलक्षितविधानम् । सुकुमाराणामिति तन्वादिगुणसंबद्धं भवति ॥ ३ ॥

क्षीरादौ प्रस्तुतौ कार्यौ मधुतैलघृतात्रयः ।
खजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ ४ ॥
एकैकः प्रस्तुतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।
बिल्वादिमूलकाद्यादौ कौलत्थादौ स वातनुत् ॥ ५ ॥
पञ्चमूलरसात् पञ्च द्वौ तैलात् क्षौद्रसर्पिषोः ।
एकैकः प्रस्तुतो बस्तिः स्नेहनीयऽनिलापहः ॥ ६ ॥

प्रस्तुतं पलद्वयम् । मधुतैलघृतात्रय इति मिलितात् । अत्र च यथोक्तैरेव द्रव्यैर्वैसिद्धयः; तेन नेतरबस्तिव्यायेनानुकलकादिकल्पना; यत्र नियतमानद्रव्यविभागेन बस्त्वभिधानं, यत्र सामान्यबस्तिद्रव्यमानानवकाशः; यत्र त्वेकदेशकथनं, तत्र निरुहयोगितयोक्तद्रव्यमानाधिकारः; सैन्धवप्रवेशस्त्वस्याज्य एव । बिल्वादिमूलं दशमूलम् । स वातनुदिति स बस्तिर्वातं हन्तीति ॥ ४-६ ॥

सैन्धवार्धाक्ष एकैकः क्षौद्रतैलपयोघृतात् ।
प्रस्तुतो हपुषाकर्षो निरुहः शुक्रकृत् परम् ॥ ७ ॥

हपुषाकर्षः ॥ ७ ॥

पटोलनिम्बभूनिम्बरास्नासतच्छद्भाभसः ।
चत्वारः प्रस्तुता एको घृतात् सर्षपकल्कितः ॥ ८ ॥
निरुहः पञ्चतितोऽयं मेहोन्मिथ्यन्दुकुष्ठनुत् ।

पटोलैसादौ अभसः इति काथात् । सर्षपकल्कित इति अत्र यद्यपि कल्कमानं नोक्तं, तथाऽपि द्वादशप्रस्तुते निरुहे द्विपलकल्कस्य विहितत्वादिह पञ्चप्रस्तुते तदनुसारतः षड्भागोनं पलं भवति; एवमन्यत्राप्यनुकमानकल्कव्यवस्था ॥ ८ ॥—

विडङ्गत्रिफलाशिष्टुफलमुस्ताखुपर्णिजात् ॥ ९ ॥

कर्षायात् प्रस्तुताः पञ्च तैलादेको विमथ्य तान् ।
विडङ्गपिप्पलीकल्को निरुहः किमिनाशनः ॥ १० ॥

विडङ्गैसादौ फलं मदनफलम् । आखुपर्णी दन्ती ॥ ९ ॥ १० ॥

पयस्येष्टुस्थिरारास्नाविदारौक्षौद्रसर्पिषाम् ।
एकैकः प्रस्तुतो बस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत् ॥ ११ ॥
चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिषण्डाम्लकाजिकात् ।
प्रस्तुताः सर्षपैः कलकैर्विड्सङ्गानाहमेदनः ॥ १२ ॥

पयस्यैसादौ यद्यपि पयसावीनां काथो न श्रूयते, तथाऽपि द्रवान्तरैः सममेकैकप्रस्तुतविधानात् प्रत्येकं पयसादिकाथस्य प्रस्तुतमानत्वम् । वृषत्वकृदिति शुक्रवृद्धिकृत् ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्वदंष्ट्राशमभिदेरण्डरसात्तैलात् सुरासवात् ।
प्रस्तुताः पञ्च यष्ट्याद्विकौन्तीमागधिकासिताः ॥ १३ ॥
कैलकः स्यान्मूत्रकृच्छ्रे तु सानाहे बस्तिरुत्तमः ।
एते सलवणाः कोष्णा निरुहाः प्रस्तुतेर्नवः ॥ १४ ॥

श्वदंष्ट्रासादौ श्वदंष्ट्रादिश्वयत्रयकाथस्य प्रत्येकं प्रस्तुतमानत्वम्, एवं तैलसुरासवप्रस्तुताभ्यां सह पञ्चप्रस्तुताः पूर्णीयाः; सुराकृत आसवः सुरासवः ॥ १३ ॥ १४ ॥

सृदुवस्तिजडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो वस्तिरिष्यते ।
तीक्ष्णैर्विकर्षिते स्वादु प्रत्यास्थापनमिच्छते ॥ १५ ॥

एतदुक्तसृदुवस्तिप्रयोगानामन्ते कर्तव्यमाह—सृद्विलादि । स्वादु प्रत्यास्थापनमिच्छत इत्यत्र स्वादु द्राक्षादिद्रव्यकृतम् । केचित्तदहरेव प्रत्यास्थापनमिच्छन्ति । आस्थापनं लक्ष्मीकृत्य रीयत इति प्रत्यास्थापनम् ॥ १५ ॥

वातोपसृष्टस्योष्णैः स्युर्गुदंदाहादयो यदि ।
द्राक्षाम्बुना त्रिवृत्कल्कं दद्यादोषानुलोमनम् ॥ १६ ॥
तद्धि पित्तशुद्धतात्नं हृत्वा दाहादिकाजयेत् ।
शुद्धश्चापि पिबेच्छीतं यवागूं शर्करायुताम् ॥ १७ ॥

वातोपसृष्टस्यैसादौ उष्णैरिति बस्तिविशेषणम् । दाहादयो दाहमोहवृद्धादयो वातपित्तजन्याः । द्राक्षाम्बुना त्रिवृत्मानस्य दाहादिकारके पिते वाते च हितत्वं दर्शयन्माह—तदीयादि ॥ १६ ॥ १७ ॥

अथवाऽतिविरिकः स्यात् क्षीणविक्रिः स भक्षयेत् ।
माषयूषेण कुल्माषान् पिबेन्मध्वधर्वा सुराम् ॥ १८ ॥

कुल्माषा इति अर्धस्त्रिचयवादिर्मेया भक्ष्याः ॥ १८ ॥

१ 'कर्षायाः' इति पा० । २ 'पिष्टे' इति पा० । ३ 'कल्को बस्तिस्तु सानाहे मूत्रकृच्छ्रे परो मतः' इति पा० । ४ 'प्रत्यास्थापनमेव वा' इति पा० । ५ 'गंदा दाहादयो यदि' इति पा० । ६ 'पिबेच्छीतं यवा' इति पा० । ७ 'अर्धस्त्रिचयवादिपिष्टमयाः' इति पा० ।

१ 'प्रास्तयोगीनी' इति पा० । २ 'प्रस्तोपलक्षिताः' इति पा० ।

३ 'शोषमान्' इति पा० । ४ 'प्रस्तौ हपुषाक्षौद्रानिरुहः' इति पा० ।

५ 'मोहमिथ्यन्दुकुष्ठनुत्' इति पा० ।

च. सं. ९०

सौमं चेत् कुणपं शूलैरुपविशेदरोचकी ।

स घनातिविषाकुष्ठनतदारुवचाः पिबेत् ॥ १९ ॥

बस्तिमिथ्याप्रयोगोदीरितानामतीसारभेदानां चिकित्सित-
माह—सामं चेदित्यादि । सामं यथा सौतं तथोपविशेदिति;
तेन मलद्विष्यतिरिक्तममात्रोपवेशरूपोऽयमतीसारः केवलम-
शुद्धातरक्तपित्तकफजन्त्यानामिह षण्णामतीसारणां वक्तव्यानां
प्रथम उक्तो भवति । कुणपमिति शवगन्धम् । शूलैः 'युक्त'
इति शेषः । घनं मुस्तकम् ॥ १९ ॥

शङ्कुदातमस्कुपित्तं कफं वा योऽतिसार्यते ।

पैकं, तत्र स्ववर्गीयैर्वस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितम् ॥ २० ॥

केवलशङ्कुदादिजन्यांश्चातिसारानाह—शङ्कुदातमित्यादि ।
पक्षमिति निरामम् । आमशब्देनेहामिदौर्बल्यादविपकाहाररस
एव कोष्ठोपलेपक आमो गृह्यते; यदुक्तमन्यत्र—“आमाश-
यस्थः कायामेदौर्बल्यादविपाचितः । आद्य आहारधातुर्बः स
आम इति संज्ञितः” इति । स्ववर्गीयैरिति पुरीषसंग्रहणवातव्र-
शोणितास्थापनपित्तकफहरभेषजवर्गैः; किंवा उत्तरत्र प्रत्येकं
शङ्कुदादिवक्ष्यमाणभेषजैः ॥ २० ॥

षण्णामेषां द्विसंस्पर्गात् त्रिशद्वेदा भवन्ति तु ।

केवलैः सह षट्त्रिंशद्विद्यात् सोपद्रवानपि ॥ २१ ॥

अतीसारभेदानाह—षण्णामित्यादि । एषामिति एतदभिहि-
तानाम् । अन्ये तु बस्तिविश्रंशजाः षट्संख्या भवन्तीति
वदन्ति; पूर्वव्याख्यानमेव साधु ॥ २१ ॥

शूलप्रवाहिकाध्मानपरिकर्त्यरुचिज्वरान् ।

तृष्णोष्णदाहमुच्छर्द्धादौश्चैषां विद्यादुपद्रवान् ॥ २२ ॥

उपद्रवानेषामाह—शूलेत्यादि ॥ २२ ॥

तत्रामेऽन्तरपानं स्यात् व्योषाम्ललवणैर्युतम् ।

पाचनं शक्यते बस्तिरामे हि प्रतिषिध्यते ॥ २३ ॥

यथोक्तातीसारेषु चिकित्सामाह—तत्रामे इत्यादि । अन्तर-
पानं पाचनमाहुः । पाचनमिलनेन चेह पूर्व 'स घनातिविषा'
इत्याद्युक्तं पाचनं गृह्यते । व्योषाम्ललवणैर्युतमिति व्योषाम्ल-
लवणयोगेन कृतम् ॥ २३ ॥

घातघ्नैर्हिवर्गीयैर्वस्तिः शङ्कुति शक्यते ।

घातघ्नैरित्यादौ घातघ्नं दशमूलं; ग्राहिर्वर्गश्च षड्विरेचनशता-
भित्तियोक्तृ एव । अत्र जतूकर्णः—“शङ्कुति शोफप्रग्राहिभि-
र्वस्तिः” इत्याहुः शोफघ्नं च दशमूलमेव ॥—

स्वाद्भ्रमलवणैः शस्तः स्नेहवस्तिः समीरणे ॥ २४ ॥

१ 'सामं चेदतिसार्यते पूति शूलैरुचनी' इति पा० । २ 'भवति'
इति पा० । ३ 'पक्षस्तत्र' इति पा० । ४ 'तत्रामे वमनं कार्य'
इति पा० ।

स्वाद्भ्रमलवणैः शस्तः स्नेहवस्तिरिति स्वाद्भ्रमलवणद्रव्यसा-
धितस्नेहकृतमनुवासानमित्यर्थः । समीरणे इति केवलवाताती-
सारैः ॥ २४ ॥

रके रकेन, पित्ते तु कषायखादुत्तिककैः ।

सार्यमाणे कफे वस्तिः कषायकटुत्तिककैः ॥ २५ ॥

रके रकेनेति सरकेऽतीसार्यमाणे रकेन वस्तिर्देयः । पित्ते
त्विति पित्तेऽतीसार्यमाणे कषायादिकृतो वस्तिरेव ॥ २५ ॥

शङ्कुता वायुना वाऽऽमे तेन वर्चस्यथानिले ।

संस्त्रेऽन्तरपानं स्यात् व्योषाम्ललवणैर्युतम् ॥ २६ ॥

पित्तेनामेऽसृजा वाऽपि तयोरामेन वा पुनः ।

संस्त्रयोर्भवेत् पानं सव्योषखादुत्तिककम् ॥ २७ ॥

तथाऽऽमे कफसंस्त्रे कषायव्योषत्तिककम् ।

आमेन तु कफे व्योषकषायलवणैर्युतम् ॥ २८ ॥

वातेन विशि पित्ते वा विदूषित्ताभ्यां तथाऽनिले ।

मधुराम्लकषायः स्यात् संस्त्रे वस्तिरुत्तमः ॥ २९ ॥

शङ्कुच्छोणितयोः पित्तशङ्कुतो रक्तपित्तयोः ।

वस्तिरन्योन्यसंसर्गं कषायखादुत्तिककः ॥ ३० ॥

कफेन विशि पित्ते वा कफे विदूषित्तशोणितैः ।

व्योषत्तिककषायः स्यात् संस्त्रे वस्तिरुत्तमः ॥ ३१ ॥

स्याद्वस्तिव्योषत्तिकाम्लः संस्त्रे वायुना कफे ।

मधुरव्योषत्तिकस्तु रके कफविमूर्च्छिते ॥ ३२ ॥

मारुते कफसंस्त्रे व्योषाम्ललवणो भवेत् ।

वस्तिर्वातेन पित्ते तु कार्यः स्वाद्भ्रमलत्तिककः ॥ ३३ ॥

संसर्गं चिकित्सामाह—शङ्कुतेत्यादि । शङ्कुताऽऽमे प्रधाने
संस्त्रे, तथा वायुना वाऽऽमे संस्त्रे; तेनेत्यामेनाप्रधानेन वर्चसि
अनिले च द्रव्यं संस्त्रे, अत्र तेनेति पूर्ववद्याख्येयम् । अत्र
संस्त्रेषु तृतीयानिर्दिष्टमल्पमानतयाऽप्रधानं, सप्तमीनिर्दिष्टं बहु-
मानत्वात् प्रधानं ज्ञेयम् । तयोरिति पित्तासृजोः । संस्त्रयोरिति
एकमानेन युक्तयोः । कफे व्योषकषायलवणैर्युतमिलनं यावत्
'अन्तरपानं' इत्यनुवर्तते । वातेन विशिष्यादौ मधुराम्लकषायो
वस्तिरिति मधुरादिद्रव्यकाथादिकृतो वस्तिर्देय इत्यर्थः ।
शङ्कुच्छोणितयोरित्यादौ अन्योन्यसंसर्गं सति शङ्कुता शोणिते
शोणितेन वा शङ्कुति संस्त्रे; एवं पित्तशङ्कुतोः रक्तपित्तयोश्च
द्विविधः संसर्गो व्याख्येयः । विदूषित्तशोणितैरिति प्रत्येकं
विजादिभिः कफे संस्त्रे । कफविमूर्च्छिते इति कफेनाप्रधानेन
संस्त्रे इत्यर्थः ॥ २६-३३ ॥

त्रिचतुःपञ्चसंसर्गानेवमेव विकल्पयेत् ।

युक्तिश्चैषातिसारोका सर्वरोगेष्वपि स्मृता ॥ ३४ ॥

१ 'विदूषिताहः' इति पा० । २ 'रके' इति पा० । ३ 'अनिलेन'
इति पा० । ४ 'संसर्गेषु' इति पा० ।

अनुकसंसर्गचिकित्सां सूत्र्यन्नाह—त्रिचतुरित्यादि । त्रिच-
तुः पञ्चसंसर्गानिति आमादीनां त्रिक-चतुष्क-पञ्चकल्पान् संस-
र्गात् । एवमेव विकल्पयेदिति प्रधानादिमेलकेन विकल्पयेत्,
तथा भेषजमपि तेषां यथोक्तभेषजानुसारेण कल्पयेदित्यर्थः ।
एते च भेदा लिख्यमाना अतिवहुप्रभेदतया ग्रन्थगौरवमापाद-
यन्ति, स्वयं च बुद्धिमता सुकरविभागा एवेति न लिख्यन्ते ।
एवमादिसंसर्गकृतं रोगभेदमन्यत्रापि बुद्ध्या कर्तव्यतयाऽतिदि-
शन्नाह—सर्वरोगेष्वपि स्मृतेति । इयं व्यवस्था सर्वरोगेष्वेव
यथासंभवमाचार्यानुमतस्त्यर्थः । तत्र ग्रहणीगदे यत्र तु षड-
प्यामादयः संभवन्ति, तत्रैवं संसर्गाः प्रकल्प्यन्ते; यत्र च त्रयो
दोषाः संभवन्ति, शोणितेन वा समं चत्वारः, तत्र तेषामेव
परस्परसंसर्गो भेषजविभागार्थं कल्पनीयः ॥ ३४ ॥

युगपत् पङ्क्तं षण्णां संसर्गं पाचनं भवेत् ।
निरामाणां तु पञ्चानां बस्तिः पात्रसिको मतः ॥ ३५ ॥

आमादिषट्कसमुदयरूपसंसर्गं कार्यमाह—युगपदित्यादि ।
युगपदिति एकदैव मिलितानां षण्णामिति यावत् । पङ्क्तमिति
मिलितषट्सकृतम् । निरामाणामिति आमवर्जितानां शकुदादीनां
पञ्चानाम् । पात्रसिक इति षट्समेलकेन कृतः ॥ ३५ ॥

उदुम्बरशालादूनि जम्बाघ्नोदुम्बरत्वचः ।
शङ्ख सज्जरसं लाक्षां कर्दमं च पलांशिकम् ॥ ३६ ॥

पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ।
अतीसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथाबलम् ॥ ३७ ॥

कच्छुराधातकीबिल्बसमझारकशालिभिः ।
मसूराश्वत्थगुडैश्च यवाग्ः स्याज्जले शृतैः ॥ ३८ ॥
बालोदुम्बरकट्फलसमझाप्रक्षाल्यैः ।

मसूरधातकीपुष्पबालमिश्रं तथा भवेत् ॥ ३९ ॥
स्थिरादीनां बलादीनामिध्वादीनामथपि वा ।

कायेषु समसूराणां यवाग्वः स्युः पृथक् पृथक् ४०
कच्छुरामूलशाल्यादितण्डुलैरुपसाधिताः ।

दधितकारनालाम्लक्षीरेष्विध्मुरसंऽपि वा ॥ ४१ ॥
शीताः सशर्कराक्षौद्राः सवतीसारनाशनाः ।

ससर्पिमरिचाजाज्यो मधुरा लवणाः शिवाः ॥ ४२ ॥
सर्वतीसारसाधारणं भेषजमाह—उदुम्बरैत्यादि । 'रक्तशा-

लिभिः' इत्यत्र 'रक्तमूलभिः' इति पाठे 'रक्तमूली रक्तैरण्डम्'
इत्यपरे । जले शृतैरिति षड्विधानेन जले शृतैः । बालोदुम्ब-
रम् उदुम्बरशालादु । भवेदिति यवागूर्सवेत् । इक्ष्वावीनामिति
तृणपत्रमूलपट्टितानां शरवर्जितानामिक्षुकशकाशशालिमूला-

नाम् । शाल्यादितण्डुलैरिति रक्तशालिकलमादितण्डुलैः । दध्या-
दिभिरत्र जलस्थानैर्यैर्यवाग्ः साधनीया ॥ ३६-४२ ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

क्षिग्धाम्ललवणमधुरं पानं वस्तिश्च मारुते कोष्णः ।
शीतं तिक्तकषायं मधुरं पिबे च रक्ते च ॥ ४३ ॥
तिक्तोष्णकषायकटु श्लेष्मणि संप्राहि वाततुच्छकृति
पाचनमामे पानं पिच्छासृग्बस्त्यो रक्ते ॥ ४४ ॥
अतिसारं प्रत्युक्तं मिश्रं द्रव्नादियोगजेष्वपि च ।
तत्रोद्रेकविशेषादोषेषूपक्रमः कार्यः ॥ ४५ ॥

प्रपञ्चोक्तं भेषजं संप्रहणाभिदधाति—भवन्ति चात्रेत्यादि ।
पानमिति पाचनपानम् । वस्तिश्चेति क्षिग्धाम्ललवणमधुर एव
वस्तिः । मारुते इति मारुतातिसारे; एवमन्यत्रापि पिबे इत्यादौ
पित्तादिजातिसारे इति ज्ञेयम् । संप्राहि वाततुच्छकृति 'भेषजं'
इति शेषः; तच्च भेषजं यथोक्तवस्त्यादिरूपमेव । पाचनमामे
पानमिति पाचनघनातिविषादिद्रव्यकृतं पानमित्यर्थः । पिच्छा-
वस्त्योऽसृग्बस्त्यश्चेति पिच्छासृग्बस्त्यः । उक्तमिति साक्षा-
दतिदेशेन च त्रिकादिसंसर्गं प्रोक्तम् । मिश्रमिति एतदेव प्रत्येकं
मिश्रीकृतम् । द्रव्नादियोगजेष्वपि त्रिचतुष्कादिसंसर्गजैऽति-
सारैः । तत्रोद्रेकादिविशेषादिति संसर्ग एव बलाबलविशेषादुप-
क्रमस्यापि विशेषो भवति । एतदेव बलापेक्षं बहुदुर्बलाऽप्रत्य-
नीकं वस्त्येकभेषजमिति शेषः (?) ॥ ४३-४५ ॥

तत्र श्लोकाः—

प्रास्रुतिकाः सव्याप-

क्रिया निरुह्वास्तथाऽतिसारहिताः ।

रसंकल्पघृतयवाग्व-

श्लोका गुरुणा प्रस्तुतसिद्धौ ॥ ४६ ॥

प्रास्रुतिका इत्याद्यध्यायार्थसंग्रहः । सव्यापत्क्रिया इति व्याप-
दश्च घृतवस्तिरुक्तजात्यादिका उक्ताः, तथा क्रियाश्च तासामेव
व्यापदासुक्ताः । निरुह्वाश्चातिसारचिकित्से त्र्योकाः । रसक-
ल्पश्चातीसारेषु रसोद्देशचिकित्सया कृतः । घृतं चोदुम्बरेत्यादि-
नोक्तम् ॥ ४६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते

दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने प्रास्रुतयो-

गीयसिद्धिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तप्रणीतायामाधुर्वेददीपिकायां

चरकतात्पर्यदीपिकायां सिद्धिस्थाने प्रास्रुतयोगीय-

सिद्धिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिमर्मीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

प्रास्तुयोगीयानन्तरं त्रिमर्मीया सिद्धिरुच्यते, त्रिमर्मजरोगा-
श्रयिव्यापदां बस्तिरूपचिकित्सोपदर्शनार्थः व्यापप्रतीकारानन्तरं
बस्तिप्रयोगाधिकारश्च पूर्वार्थायादनुवर्तते; किंवा, बस्तिव्याप-
चिकित्सा पूर्वार्थायादिकृता, बस्तिव्यापादाच्च त्रिमर्मजा अपि
रोगा भवन्ति, तेन तेषां ज्ञानपूर्वकचिकित्सोपदर्शनार्थं त्रिम-
र्मीयसिद्धिरुच्यते । एतदध्यायवक्तव्याश्च गदात्रिमर्मीयचिकि-
त्सितोऽध्यायविस्तरभयाजोकाः, त इह प्रतिपाद्यन्ते । अत्रापि
मर्मशब्देन मर्मगता गदा उच्यन्ते, तानाधिकृता सिद्धित्रिमर्मी-
यसिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

सतोत्तरं मर्मशतमस्त्रिच्छरीरे स्कन्धशाखास-
माश्रितमग्निवेशः । तेषामन्यतमपीडायां समधिका
पीडा भवति, चेतनानिबन्धवैशेष्यात् । तत्र शाखा-
श्रितेभ्यो मर्मभ्यः स्कन्धाश्रितानि गरीयांसि,
शाखानां तदाश्रितत्वात्; स्कन्धाश्रितेभ्योऽपि हृद्-
स्तिशिरांसि, तन्मूलत्वाच्छरीरस्य ॥ ३ ॥

सतोत्तरं मर्मशतमिति शरीरसंख्याभिहितं; तच्च मांससि-
रास्त्वान्यसिन्धु निविष्टम् । स्कन्धशब्देनानन्तरपरिरुच्यते;
शाखाशब्देन चेह शाखेव शाखेति कृत्वा बाहुद्वयं जङ्घाद्वयं
नोच्यते; नेह शाखाशब्देन रक्षादिधातुना ग्रहणं, रक्षादिधा-
तूनां स्कन्धेऽपि विद्यमानत्वात् । तत्र शाखाश्रितानि चतुश्चत्वा-
रिंशन्मर्माणि, शेषं स्कन्धाश्रितम् । यदुक्तं सुश्रुते—“तेषामे-
कादशैकस्मिन् सन्निभ भवन्ति, एतेनेतरसन्निभ बाहु च व्याख्या-
तौ; उदरोरसोर्द्वादश, चतुर्दश पृष्ठे, प्रीणां प्रत्यूर्ध्वं सप्तत्रिंशत्”
(सु. शा. अ. ६) इति; एतेषां च मर्मणां प्रत्येकं विभाग उक्तः
सुश्रुते एव “तलहृदय” (सु. शा. अ. ६) इत्यादिना प्रपञ्च-
तोऽनुसरणीयः । सतोत्तरशतमर्मैषामसममर्माश्रितैरदशजिलक्षणं
धर्ममाह—तेषामित्यादि । चेतनानिबन्धवैशेष्यादिति यस्मा-
न्मर्मेषु चेतनाधातुर्विशेषेण निबद्ध इत्यर्थः; चेतनानिबन्धश्च
मर्मसंलङ्घक एव मर्मपीडया विशेषपीडादर्शनादुन्नीयते ।
शाखानां तदाश्रितत्वादिति यस्माच्छाखा अपि स्कन्धाश्रिताः,
तेन स्कन्धाश्रितशाखाश्रितेभ्यः साक्षात् स्कन्धाश्रितं मर्मं
गरीयो भवतीत्यर्थः; स्कन्धाश्रितत्वं च शाखानां स्कन्धोपधा-
तेन तदुपधातात्, तथा स्कन्धानिबन्धैव रसादिना तत्त्वोप-
णात्; किंच स्कन्धाश्रितान्येव मर्माणि सद्यःप्राहराणि, न
शाखाश्रयाणि; तेन च स्कन्धस्य प्राधान्यम् । यदुक्तं सुश्रुते—

१ “पूर्वाध्यायेऽप्यनुवर्तते” इति पा० । २ “तानधिकृत्य कृता”
इति पा० ।

“शृङ्गाटकाप्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरोमुदम् । हृदयं बस्तिनाभी
च घ्नन्ति सद्यो हतानि वै” (सु. शा. अ. ६) इति । हृद्-
स्तिशिरांसि गरीयांचीति संबन्धः । एतद्वरीयस्त्वे हेतुमाह—
तन्मूलत्वाच्छरीरस्येति ।—तन्मूलत्वादिति तदाश्रितत्वात्,
तथा च हृदयाश्रितत्वं शरीरस्य तत्र हृदये दश धमन्यः
इत्यादिना “नाभ्यामरा इव” इत्यन्तेन दर्शयिष्यति । यद्यपि
च मर्मान्तराप्यपि विशेषेण प्राणाश्रयाण्युक्तानि; यथा—
‘दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शङ्खौ मर्मत्रयं
कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी मुदम्” (सु. अ. २९) इत्यनेन,
तथाऽपि शङ्खादीनि न शरीराश्रयभूतानि यथा हृदयादीनि;
तेन प्राणायतनत्वे समानेऽप्युक्तशरीराश्रयत्वविशेषादिह हृदया-
दीनामेव प्राणान्यमुच्यते; किंच, प्राणाश्रयत्वमपि यथा हृदया-
दीनां न तथा शङ्खादीनाम्; उक्तं हि—“सतोत्तरं मर्मशतं
यदुक्तं शरीरसंख्यामधिकृत्य तेषु । मर्माणि वसन्ति हृदयं शिरश्च
प्रधानभूतान्युषयो वदन्ति ॥ प्राणाश्रयान् तानपि पीडयन्तो
वातादयोऽसूनपि पीडयन्ति” (सु. शा. अ. ६) इति । अन्ये
तु शङ्खादिप्राणाश्रयाणां हृदयादिष्वेव सामीप्यादन्तर्भावं दर्श-
यन्ति, तस्मात्तदुपेक्षितम् ॥ ३ ॥

तत्र हृदये दश धमन्यः प्राणापानौ मनो बुद्धिश्चे-
तना महाभूतानि च नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठितानि,
शिरसि इन्द्रियाणि इन्द्रियप्राणवहानि च स्तोतांसि
सूर्यमिव गभस्तयः संश्रितानि, बस्तिस्तु स्थूलगु-
दमुष्कसेवनीशुक्रमूर्त्रवाहिनीनां नाडी(ली)नां मध्ये
सूत्रधारोऽम्बुवहानां सर्वस्त्रोतसामुद्धिरावपागानां
प्रतिष्ठा, बहुभिश्च तन्मूलैर्मर्मसंबन्धैः स्त्रोतोभिर्ग-
गनमिव दिनकरकैरैर्व्याप्तमिदं शरीरम् ॥ ४ ॥

तेषां त्रयाणामन्यतमस्यापि भेदादाश्वेव शरीर-
भेदः स्यात्, आश्रयनाशादाश्रितस्यापि विनाशः;
तदुपधातास्तु घोरतरव्याधिप्रादुर्भावः; तस्मा-
देतानि विशेषेण रक्ष्याणि बाह्याभिघादातादि-
भ्यश्च ॥ ५ ॥

दश धमन्य इति ओजोवहा दश धमन्यः, “अथं दश
महामूलाः समासक्ताः” (सु. अ. ३०) इत्यादिना अथेदं दश-
महामूलैरेति प्रतिपादिताः । प्राणापानाविति उच्छ्वाससिन्धसौ,
केचित्तु प्राणापानौ यथोक्तावेव वातौ प्राहुः; तत्रापानो
यद्यपि मेहश्रोण्याद्याश्रय एवेत्याहुः, तथाऽपि हृदयाव्यतिरि-
क्तावुविधापित्वाद्बुद्ध्याश्रित इत्युच्यते । मनः अन्तःकरणम् ।
बुद्धिः महच्छब्दाभिलष्या । चेतना बुद्धिद्विभेदः । महाभूता-

१ ‘हृदि’ इति पा० । २ ‘प्राणोदानौ’ इति पा० । ३ ‘ऋन्-
वहानां’ इति पा० । ४ ‘प्रतिष्ठितः’ इति पा० । ५ ‘तदुपधातासु’
इति पा० । ६ ‘हृदयार्थस्य व्यतिरेकानुविधापित्वात्’ इति पा० ।

नीति आत्मसंबद्धानि सूक्ष्ममहाभूतानि । एतत् सर्वं सांख्यदर्शने व्यवस्थापितं शरीरे च व्युत्पादितमनुसरणीयम् । प्रदेशान्तरे चोक्तं—“षडङ्गस्य विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् । आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यं च हृदि संस्थितम्” (सू. अ. ३०) इति; तेऽर्था एतच्छ्लोकोक्त्या, अधिकार्यानां च प्रोक्तोच्चेवावरोधो व्याख्येयः; किंवा इह शास्त्रोद्घारेणाभिधानम् । यथा हृदये दश धमन्यादीन्याश्रितानि, तद्वृष्टान्तेन दर्शयति—नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठितानीति; नाभिः चक्रनाभिः, अराः चक्रनेत्रिमध्यस्थकाष्ठानि, यथा—चक्रनाभ्यां संबद्धा अरास्तदुपघातादुपहन्यन्ते, तन्मूलत्वेन तत्संबन्धा भवन्ति, एवं धमन्यादयोऽपीत्यर्थः । ‘नाभ्यामपरा’ इति वा पाठः, तेन गर्भनाभ्यामपरा इवेत्यर्थः (अरा इव अपरेति व्याख्यानयन्ति) । एतेन प्रदेशान्तरगतैरनामपि धमन्यादीनां हृदयाश्रितत्वं सिद्धमिति भावः । शिरस आश्रयत्वमाह—शिरसीत्यादि । इन्द्रियप्राणवहानि स्रोतांसि यद्यपि प्रदेशान्तरेऽपि भवन्ति, तथाऽपि शिरसि विशेषेणैवैतानि प्रबद्धानीति सूर्यमिव गभस्तय इति दृष्टान्तेन दर्शयति । शिरआश्रयत्वं च यथोक्तस्रोतसां तदुपघातेन विशिष्टोपघातदर्शनादुच्यते । वस्तेः शरीराश्रयत्वमाह—वस्तिस्त्वित्यादि । स्थूलगुदादिमध्यस्थितत्वप्रतिपादनेनास्य स्थूलगुदादीनां वस्त्वाश्रयत्वं दर्शयति । अम्बुवहानां स्रोतसां प्रतिष्ठेति स्थानमित्यर्थः, उदधिर्यथाऽऽपगानां पूर्णीयस्थानं, तथा वस्तिरप्यम्बुवहस्रोतसां विश्रामस्थानम् । तन्मूलैरेति तत्संबद्धैर्मर्मसंज्ञकैः; नहि स्रोतसां मर्मत्वमस्ति; किंवा स्रोतोर्मर्मसंबन्धेन शिरामर्माणां ग्रहणं; किंवा मर्मसंबद्धानि मर्मोपेक्षकाणि वा स्रोतांसि मर्मसंज्ञकानि स्रोतांसि । आश्रयनाशादाश्रितस्य नाश इति आश्रयनाशादाश्रितस्य नाशो यस्माद्भवति, तस्माद्बुद्ध्यादीनामन्यतमस्य नाशाच्छरीरनाशो भवतीति युक्तम् । शरीरस्य हृदयाश्रितत्वं शरीरागम्यकप्रधानदशधमन्याद्याश्रयत्वेनैव ज्ञेयम् । उपघातादिति किञ्चिद्वैकृतात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

तत्र हृद्यभिहते कासश्वांसबलक्षयकण्ठशोषकूो-
माकर्षणजिह्वानिर्गममुखतालुशोषापसारोन्मादप्र-
लापचित्तनाशादयः स्युः; शिरस्यभिहते मन्यास्त-
म्भादित्तचक्षुर्विभ्रममोहोद्वेष्टनचैद्यानाशकासश्वा-
सहनुग्रहमूकगद्गदत्वाक्षिनिमीलनगण्डस्पन्दनजृ-
म्भणलालास्रावस्वरहानिवदनजिह्वात्वादीनि; वस्ती
तु वातमूत्रवचोनिग्रहवृङ्खणमेहनवस्तिशूलकुण्ड-
लोदावर्तगुल्मानैलाष्टीलोपस्तम्भनाभिमुक्षिगुद-
श्रोणिग्रहादयः; वाताद्युपसृष्टानां त्वेषां लिङ्गानि
चिकित्सिते सक्थिवाधिनीयूकानि ॥ ६ ॥

१ ‘मूलेन’ वा’ इति पा० । २ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके
न पश्यते । ३ ‘अमन्ति’ इति पा० । ४ ‘हृदयाद्याश्रितत्वं’ इति
पा० । ५ ‘गुल्मग्रहाभिल’ इति पा० ।

हृदयाद्यभिघातभवान् व्याधीन् क्रमेणाह—तत्रेत्यादि ।
क्लोमापकर्षणं क्लोमापकर्षणाकारा वेदना । वेष्टनं शिरसि वेष्टना-
कारा वेदना । कुण्डलं वस्ती कुण्डलरूपा वेदना । उपस्तम्भः
वस्तेरेव । चिकित्सिते इति निमर्मायचिकित्सिते । सक्थि-
वाधिनिनीति सक्थिकित्सितविधानानि ॥ ६ ॥

किंत्वेतानि विशेषतोऽनिलाद्रक्ष्याणि, अनिलो
हि पित्तकफसमुदीरणे हेतुः प्राणमूलं च, स वस्ति-
कर्मसाध्यतमः, तस्माच्च वस्तिंसमं किञ्चित् कर्म
मर्मपरिपालनमस्ति । तत्र षडास्थापनस्कन्धान्
विमाने द्वौ चानुवासनस्कन्धाविह च विहितान्
वस्तीन् बुद्ध्या विचार्य महामर्मपरिपालनार्थं प्रयो-
जयेद्वातव्याधिकित्सां च ॥ ७ ॥

मर्मपरिपालने वस्तेः प्राधान्यं सोपपत्तिक्रमाह—किंत्वेता-
नीत्यादि । यस्मात् पित्तकफयोर्द्वयोरक्रिययोरीणेऽनिल एव
हेतुः, तेन कफपित्तजेऽपि विकारे वायुर्निमित्तं, वातजविका-
रेऽपि वायुः स्वतन्त्र एव कारणम्, अतः सर्वविकारेषु मर्माणि
रक्षयता तत्कारणादनिलादेव मर्माणि रक्षणीयानि । तथा
प्राणमूलं चेति जीवितहेतुश्चाविकृतो वायुः, विकृतश्च प्राणोप-
घातकः; तेन मर्मोपपत्तिः प्राणरक्षार्थं वाताद्रक्ष्याणि । वस्ति-
साध्यतम इति इतरचिकित्सापेक्षया वस्तिना साध्यतमः उक्तं
हि—“वस्तिर्वातहरणम्” (सू. अ. २५) इति । द्वौ
चानुवासनस्कन्धाविह रोगभिषगिजतीये “अनुवासनं तु स्नेह
एव, स द्विविधः—स्वाधरो जङ्गमश्च” (वि. अ. ८) इत्य-
नेनोक्तो द्वावनुवासनस्कन्धौ ज्ञेयाः । इहेति सिद्धिस्थाने । बुद्ध्या
विचार्येति दोषोपघादीनि दश बुद्ध्या विचार्य, वातव्याधिवि-
त्सिं च बुद्ध्या विचार्य प्रयोजयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

भूर्यश्च हृद्युपसृष्टे हिङ्गुचूर्णं लवणानामन्यतमचूर्ण-
संयुक्तं मातुलुङ्गस्य रसेनान्येन वाऽम्लेन हृद्येन
वा पाययेत्, स्थिरादिपञ्चमूलरसः सशर्करः पा-
नार्थं, विल्वादिपञ्चमूलरससिद्धा च यवागूः, हृद्रो-
गविहितं च कर्म; मूर्ध्नि तु वातोपसृष्टेऽप्यङ्गुक्षेद-
नोपनाहक्रोहपाननस्तःकर्मावपीडनधूमादीनि; वस्ती
तु कुम्भीस्वेदः, वर्तय, श्यामादिभिर्गोमूत्रसिद्धो
निरूहः, विल्वादिभिश्च सुरासिद्धः, शरकाशेधुद-
भर्गोक्षुरकमूलशृतक्षीरैश्च त्रुपसेवीरखराध्यावीज-
यवर्षभकवृद्धिकल्कितो निरूहः, पीतदारुसिद्धतै-
लेनानुवासनं, तैलकं च सर्पिर्विरेकार्थं, शता-

१ ‘सूर्यश्च हृद्युपसृष्टे वातेन हिङ्गुचूर्णलवणानामन्यतमचूर्णसं-
युक्तां येषां मातुलुङ्गरसेनान्येन वाऽम्लेन हृद्येन वा पाययेत्’ इति
पा० । २ ‘मातुलुङ्गरसेनान्येन वा विल्वादिस्थिरादिपञ्चमूलरस-
सिद्धा यवागूः’ इति पा० । ३ ‘शृतक्षीरं च’ इति पा० ।

वरीगोष्ठुरकवृहतीकण्टकारिकागुड्वीपुनर्नवोशी-
रमधुकद्विसारिवालोभ्रश्रेयसीकुशकाशमूलकपाय-
क्षीरचतुर्गुणं बलावृषभकखराभ्योपकुञ्चिकाव-
त्सकत्रयोसैर्वाखीजशितिवारकमधुकवचाशतपु-
ष्पाश्मभेदकवर्षामृमदनफलकल्कसिद्धं तैलमुत्तर-
वस्तिनिरुहो वा शुद्धस्निग्धस्निग्धस्य वस्तिशूलमूज-
विकारहर इति ॥ ८ ॥

विशेषेण भर्मभेदचिकित्सितमाह—भूयश्चेत्यादि । हयुप-
सृष्टे 'वातेन' इति शेषः । लवणानामिति निर्धारणे षष्ठी ।
अन्य एव अन्यतमः, यथा—श्रेष्ठतम इति । हृदयेनेति मनोऽ-
नुकूलेन; यद् द्वेष्यरसस्य हृदहिततयाऽहृद्यत्वं, तन्मनोऽनु-
कूलमेव । हृद्दोगविहितं च कर्मेति त्रिमर्मीयचिकित्सिते ।
धृमादीनीति आदिशब्देन परिषेकोपनाहादिग्रहणम् । वस्तौ
त्विति 'प्रदुष्टे वातेन' इति प्रकरणज्ज्ञेयः; पित्तकफदुष्टो च वायुरेव
प्रधानमिति प्रागेव प्रतिपादितं; तेन कफपित्तदुष्टिरपि लभ्यते ।
वर्तय इति फलवर्तयः । श्यामादिभिरिति "श्यामानिबृच्चतुर-
ङ्गुलतिल्वकमहादृक्षसलसाक्षिनीदन्तीद्रवन्तीनाम्" (वि. अ.
८) इत्यादिना प्रागुक्तः श्यामादिः । विल्वादिरिति बृहत्स्य-
मूलं; किंवा "विल्वमूलनिबृहदाश्वयककुलकल्लवन्" (सि. अ.
७) इत्यनेनोक्तो विल्वादिर्यैः । शारादिमूलश्वेतक्षीरहृषपा-
धिकरुकोऽपरः । खराश्वा अजमोदो । पीतदारुसिद्धतैलेन सा-
धितमनुवासनं यस्मिन्निबृहत् स तथा । केचित्सु सलसाराकृष्ट-
तैलं पीतदारुसिद्धतैलमाहुः । तैल्वकसर्पिः तिल्वककल्पोक्तम् ।
शतावरीत्यादौ द्विसारिवेति अनन्तमूलद्रव्याम् । श्रेयसी राज्ञा ।
उपकुञ्चिका कृष्णजीरकम् । शितिवारकः शालिष्ठः । अदमभे-
दकः पाषाणभेदकः । उत्तरवस्तिरिति वक्ष्यमाणोत्तरवस्तिवि-
धेनाह्वय इत्यर्थः । निरुहः निरुहस्थाने देय इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

हृदये मूर्ध्नि वस्तौ च नृणां प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात्तेषां सदा यत्नं कुर्वीत परिपालने ॥ ९ ॥
आबाधवर्जनं नित्यं स्वस्थवृत्तानुवर्तनम् ।
उत्पन्नार्तिविघातश्च मर्मणां परिपालनम् ॥ १० ॥

गद्योक्तमर्थं श्लोकेन दर्शयन्नधिकमप्याह किञ्चित्—हृदये
इत्यादिना । आबाधवर्जनमिति मर्मोपघातकहेतुवर्जनम् ।
स्वस्थवृत्तानुवर्तनं च हृदयादिषोषकतायैव पालकं भवति । उत्प-
न्नार्तिविघात इति उत्पन्नमर्मरोगप्रतीकारः ॥ ९ ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वे विकारा ये त्रिमर्मीये चिकित्सिते ।
न प्रोक्ता मर्मजास्तेषां कांश्चिद्वक्ष्यामि सौषधान् ॥

१ 'मर्मभेदादिचिकित्सितमाह—' इति पा० । २ 'विधानाज्ज्ञेयः'
इति पा० । ३ 'पलात कुर्वीत परिपालनम्' इति पा० ।

मर्मपरिपालकवस्तिकथनप्रसङ्गादनुक्तमर्मगतरोगाच्च सचि-
कित्सितान् दर्शयन्नाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि ॥ ११ ॥

कुक्षः खैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते ।
पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च पीडयन् ॥ १२ ॥
धनुर्वैजयन्तेद्वात्राप्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा ।
(नमयेच्चाक्षिपेच्चाङ्गान्युच्छ्वासं निरुणद्धि च ॥)

कुच्छ्रेण चाप्युच्छ्वाससि स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकैः ॥
कपोत इव कूजेच निःसंभः सोऽपतन्नकः ।
दृष्टिं संस्तम्भ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति ॥ १३ ॥
हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृत्ते पुनः ।
वायुना दारुणं प्रादुरेके तमपतानकम् ॥ १४ ॥

हृद्दोगमपतन्नकमाह—कुक्ष इत्यादि । स्थानादूर्ध्वमिति वा-
तस्थानापेक्षया यदूर्ध्वम् । स्तब्धाक्षोऽथ निमीलन इति स्तब्धाक्षो
वा भवति निर्मालिताक्षो वा भवति । निःसंभ इति व्याधिबेग-
काले दृष्टिं संस्तम्भ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति, निःसंभश्च
भवति । मोहं वृत्ते पुनरिति हृदये वृत्ते पुनर्वायुना मोहं याति;
वायुनेति कफयुक्तेन; एके तमपतानकमेवापतन्नकमाहुः । अत्र
जत्कर्मणः—“वातकफाभ्यां हृत्छिरःशङ्खपीडनानमनाज्ञाप-
प्रमोहाक्षिप्तमनिमीलनकुच्छ्रेच्छ्वासकूजनान्यपतन्नके” इति ।
किंवा अपतन्नकं द्विविधं गणेर्यन्ति—वातात्, कफाच्च;
तत्र 'निःसंभः सोऽपतन्नकः' इत्यनेन कैफज उच्यते; 'वायुना
दारुणं प्राहुः' इत्यनेन वायुना जनितमपतन्नकमेवापतान-
कमाहुः । तस्य दारुणत्वं दारुणवातारब्धत्वादिति व्याख्येयम् ।
तथैव सुश्रुते वातव्याधौवतन्नकः पठितः ॥ १२-१५ ॥

श्वसनं कफवाताभ्यां रुद्धं तस्य विमोक्षयेत् ।
तीक्ष्णैः प्रधमनैः संज्ञां तासु मुक्तासु विन्दति ॥ १६ ॥
मरिचं शिशुवीजानि विडङ्गं च फणिञ्चकम् ।

एतानि सूक्ष्मचूर्णानि दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ १७ ॥
तुम्बुरुष्यभया हिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम् ।
यवकाथाम्बुना पेयं दृढहे चापतन्नके ॥ १८ ॥
हिङ्गुयम्लवेतसं शुण्ठीं ससौवर्चलदाडिमम् ।
पिबेद्वातकफघ्नं च कर्म हृद्दोगनुद्धितम् ॥ १९ ॥
शोर्धेना वस्तयस्तीक्ष्णा न हितास्तस्य कृत्स्नशः ।
सौवर्चलाभयाव्योषैः सिद्धं तस्मै घृतं हितम् ॥ २० ॥

तास्त्रिचित्तनावाहसु धमनीषु । यवकाथाम्बुनेति यवैः
षडङ्गविधाना श्रुतपानीयेन । हृद्दोगनुद्धितं वातकफघ्नं यत् कर्म

१ अयमर्थश्लोको वस्तुलिखितपुस्तके न पश्यते । २ 'उच्छ्वाससि
च कुच्छ्रेण स्तब्धाक्षोऽथानिमीलनः' इति पा० । ३ 'वातकफाच्च'
इति पा० । ४ 'वातिकः' इति पा० । ५ 'श्वसनः कफवाताभ्यां
रुद्धस्तं च' इति पा० । ६ 'हिङ्गु तुम्बुर पश्या च' इति पा० ।
७ 'हृत्पाशौलपतन्नके' इति पा० । ८ 'शोषने' इति पा० ।

तद्विमतपतत्रके । शोधना इत्यादौ 'कृत्स्नशः शोधना न हिताः'
इति वचनेन शोधनार्थस्तोकरुहदानं, भूरिशोधनरुहदाने तु
वातक्षोभः स्यादिति भावः ॥ १६-२० ॥

मधुरस्निग्धगुर्वन्नसेवनाच्चिन्तनाच्छ्रमात् ।
शोकाद्र्याप्यनुषङ्गाच्च वायुनोदीरितः कफः ॥ २१ ॥
यदाऽसौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयान् ।
समावृणोति शानादींस्तदा तन्द्रोपजायते ॥ २२ ॥
हृदये व्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम् ।
मनोबुद्ध्यप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम् ॥ २३ ॥
कफघ्नं तत्र कर्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
व्यायामो रक्तमोक्षश्च भोज्यं च कटुतिक्तकम् ॥ २४ ॥

मधुरस्निग्धेलादिना तन्द्रालक्षणं चिकित्सितं च केचित्
पठन्ति ॥ २१-२४ ॥

मूत्रौकसादो जठरं कृच्छ्रमुत्सङ्गसंक्षयौ ।
मूत्रातीतोऽनिलाष्टीला वातबस्त्युष्णमारुतौ ॥ २५ ॥
वातकुण्डलिका ग्रन्थिर्विद्वातो बस्तिकुण्डलम् ।
त्रयोदशैते मूत्रस्य दोषास्तौल्लिङ्गतः शृणु ॥ २६ ॥

हृद्रोगमभिधाय बस्तिरोगानाह—मूत्रौकसाद इत्यादि । एते
च मूत्रदोषा मूत्रकृच्छ्राद्विद्वा एवेति त्रिमयी एव प्रतिपादि-
तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

पित्तं कफो द्वावपि वा बस्तौ संहन्यते यदा ।
मारुतेन तदा मूत्रं रक्तं पीतं घनं सृजेत् ॥ २७ ॥
सदाहं श्वेतसान्द्रं वा सर्वैर्वा लक्षणैर्गुप्तम् ।
मूत्रौकसादं तं विद्यात् पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ॥ २८ ॥

पित्तं कफ इत्यादिना मूत्रौकसादमाह । अयं च वातकफ-
पित्तवात-त्रिदोषैर्जन्यत इत्युक्तं भवति । संहन्यते इति संहते
रक्तपीतवर्णता पितेन, श्वेतवर्णता कफेन, कफपित्तलक्षणता
कफपित्ताभ्यां, वायुस्तु सर्वोद्भूत एव । अत्र वायोरावरणकृत
एव कोषः । तेन पित्तकफयोरेव चिकित्सां कृत्वा 'पित्तश्लेष्महरै-
र्जयेत्' इत्यनेन, वायोस्त्वावरणजयादेव जयो भवतीति भावः
॥ २७ ॥ २८ ॥

विधारणात् प्रतिहतं वातोदावर्तितं यदा ।
पूरयत्युदरं मूत्रं तदा तदनिमित्तरक्तम् ॥ २९ ॥
अपक्वमूत्रविद्रसङ्गैस्तन्मूत्रजठरं वदेत् ।
मूत्रवैरेचनीं तत्र चिकित्सां संप्रयोजयेत् ॥ ३० ॥
हिङ्गुद्विरुत्तरं चूर्णं त्रिमयीं प्रकीर्तितम् ।
हैन्यान्मूत्रोदरानाहमाभ्यान् गुदमेढ्रयोः ॥ ३१ ॥

१ '०गुर्वन्ल०' इति पा० । २ '०द्रयात्' इति पा० । ३ 'मू-
त्रैकसादो' इति पा० । ४ 'द्वयं वाऽपि' इति पा० । ५ 'मूत्रैकसादं'
इति पा० । ६ 'हैन्यान्मूत्रादिसंवातं व्याधिं च गुदमेढ्रयोः' इति पा० ।

अनिमित्तरुग्निगति अलक्ष्यमाणनिमित्तरक्तम् । मूत्रवैरेचनीमिति
मूत्रविरेचनीयदशकप्रयोगरूपम् । हिङ्गुद्विरुत्तरं तु "द्विरुत्तरं
हिङ्गुवचा" (चि. व. २६) इत्यादिनां, हिङ्गुद्विरुत्तरं
यस्मिन् तद्विङ्गुद्विरुत्तरम् ॥ २९-३१ ॥

मूत्रितस्य व्याघ्रात्सु रेतो वातोद्धतं च्युतम् ।
पूर्वं मूत्रस्य पश्चाद्वा स्रवेत् कृच्छ्रं तदुच्यते ॥ ३२ ॥
खवैगुण्यानिलाक्षेपैः किञ्चिन्मूत्रं च तिष्ठति ।
मणिसन्धौ स्रवेत् पश्चात्तदरुग्वाऽथ चातिरक्तम् ३३
मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नमुच्छेषगुरोफसः ।
वाताकृतिर्भवेद्वातान्मूत्रं शुष्यति संक्षयः ॥ ३४ ॥
चिरं धारयते मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।
मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ३५ ॥

आध्मापयन् बस्तिगुदं रुक्मा वायुश्चलोन्नताम् ।
कुर्यात्तीव्रार्तिमष्टीला मूत्रविष्मार्गरोधिनीम् ॥ ३६ ॥
मूत्रं धारयतो बस्तौ वायुः कुद्भो विधारणात् ।
मूत्रोधातिकण्डूभिर्वातबस्तिः स उच्यते ॥ ३७ ॥
उष्मणा सोष्मकं मूत्रं शोषयन् रक्तपीतकम् ।
उष्णवातः सृजेत् कृच्छ्राद्वस्त्युपस्थार्तिदाहवान् ३८
गतिस्झादुदावृत्तः स मूत्रस्थानमार्गयोः ।
मूत्रस्य विगुणो वायुभेदव्याविद्रकुण्डली ॥ ३९ ॥

मूत्रं विहतं संस्तम्भमङ्गगौरववेष्टनैः ।
तीव्ररुद्धमूत्रविद्रसङ्गैर्वातकुण्डलिकेति सा ॥ ४० ॥
रक्तं वातकफाद्गुष्टं बस्तिद्वारे सुदारुणम् ।
ग्रन्थि कुर्यात् स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृत्तम् ॥ ४१ ॥
अश्मरीसमशूलं तं रक्तग्रन्थि प्रचक्षते ।
रुक्षदुर्बलयोर्वीतेनोदावृत्तं शक्यदा ॥ ४२ ॥

मूत्रस्रोतोः प्रपद्येत विद्रसंसृष्टं तदा नरः ।
विङ्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विद्वाघातं विनिर्दिशेत् ॥ ४३ ॥
दुताभ्वल्लज्जायासादभिघातात् प्रपीडनात् ।
स्वस्थानाद्वस्तिरुद्धः स्थूलतिष्ठति गर्भवत् ॥ ४४ ॥
शूलस्पन्दनदाहातो विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ।
पीडितस्तु सृजेद्द्वारां संस्तम्भोद्विघ्नार्तिमान् ॥ ४५ ॥

बस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शल्वविषोपमम् ।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः ॥ ४६ ॥
तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविषर्णता ।
श्लेष्मणा गौरवं शोफः क्षिण्ये मूत्रं घनं सितम् ४७
श्लेष्मरुद्धविलो बस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ।
अविभ्रान्तविलः साध्यो न तु यः कुण्डलीकृतः ४८
स्याद्बस्तौ कुण्डलीभूते हैन्योः श्वास एव च ।

१ 'तच्छेषगुरोफसः' इति पा० । २ 'मूत्रमार्गरोधिनीम्'
इति पा० । ३ 'चावृते' इति पा० । ४ 'तृणोदः' इति पा० ।

मृत्रितस्येति मूत्रवेगगतस्य, मूत्रवेगयुक्तस्येति यावत् ।
 मृत्रुतमिति स्थानान्मृत्रुतम् । वातोद्धतमिति वातविक्षिप्तम् । एत-
 र्लक्षणान्तरयुक्तमेव कृच्छ्रः मूत्रकृच्छ्रमित्युच्यते, भिन्नलक्षण-
 त्वात् । विधिदिति स्तोत्रम् । उच्छ्वेदयुक्तशोफ इति प्रबुद्धमूत्रा-
 वशेषेण स्थितेन शुक्रशोफ इति । वाताकृतिरित्यादि संशयल-
 क्षणम् । वाताकृतिरिति वातलक्षणयुक्तः । विधारणादिति मूत्र-
 वेगरोधात् । ऊष्मणेति पित्तोष्मणा । शोषयन्निति ऊष्मणा
 सहितो वात एव मूत्रं शोषयन् । गतिसज्ञादिसादिना वातकु-
 ण्डलिकामाह । मूत्रस्य गतिसज्ञादुदावृत्तो वायुर्गन्तस्थानमार्गयो-
 र्भ्रमस्याविद्धकुण्डली मूत्रयति; भ्रमः प्रतिहतः, व्याविद्धः क्वी,
 कुण्डलीति आवर्तमानतया स्थितः; ईदृशं वायोरुपस्थानं मूत्र-
 मार्गं भ्रमं भवति । वातकुण्डलिकालक्षणमाह—संस्तम्भेत्यादि ।
 भ्रमः भ्रमकारवेदना । रक्तं ग्रन्थिं कुर्यात् वातकाभ्यां दुष्ट-
 मिति योज्यम् । विद्युत्तुलो विघातो विद्विषातः । इताध्वेत्यादिना
 बस्तिकुण्डलमाह । उद्वृत्त इति परावृत्तमुच्यते । पीडित
 इति हस्तादिभिः । स्फेभ्यश्च विद्युलो बस्तिर्न सिध्यति, तथा पित्तो-
 दीर्घश्च न सिध्यति । अविग्रान्तकृत इति अरुद्धद्वारः । कुण्ड-
 लीकृत इति वृत्तीकृतः । वृत्तीकृतस्यैव लक्षणान्याह—स्याद्वि-
 स्तापित्यादि ॥ ३२-४८ ॥—

दोषाधिक्यमवेक्ष्यैतान् मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत् ॥ ४९ ॥
 बस्तिमुत्तरवर्त्ति च सर्वेषामेव दापयेत् ।

विक्रित्सामाह—दोषाधिक्यमित्यादि । मूत्रकृच्छ्रहरैः प्रयो-
 गैर्दोषाधिक्यमवेक्ष्य प्रयुक्तैरेवेदितार्थः ॥ ४९ ॥—

पुष्पनेत्रं तु हैमं स्याच्छुष्कणमौत्तरवस्तिकम् ॥ ५० ॥
 जाल्यश्वहनवृत्तेन समं गोपुच्छसंस्थितम् ।
 रौप्यं वा सर्वपच्छिद्रं द्विकर्णं द्वादशाङ्गुलम् ॥ ५१ ॥
 तेनाजबस्तियुक्तेन ज्ञेहस्यार्धपलं नयेत् ।
 यथावयवोविशेषेण ज्ञेहमात्रां विकल्प्य वा ॥ ५२ ॥
 स्नातस्य भुक्तभक्तस्य रसेन पयसाऽपि वा ।
 स्रष्टवमूत्रवेगस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥ ५३ ॥
 ऋजोः सुखोपविष्टस्य हृष्टे मेढ्रे घृताकया ।
 शलाकयाऽन्विष्य गतिं यद्यप्रतिहतां व्रजेत् ॥ ५४ ॥
 ततः शोफः प्रमाणेन पुष्पनेत्रं प्रवेशयेत् ।
 गुदवन्मूत्रमार्गेण प्रणयेदनु सेवनीम् ॥ ५५ ॥
 हिंसादतिगतं बस्तिमूत्रे ज्ञेहो न गच्छति ।
 सुखं प्रपीड्य निष्कर्ष्य निष्कर्षेणैव च ॥ ५६ ॥
 प्रत्यागते द्वितीयं च तृतीयं च प्रदापयेत् ।
 अमागच्छतुपेष्यस्तु रजनीव्युपितस्य च ॥ ५७ ॥

१ 'संशेषलक्षणम्' इति पा० । २ 'जातीपुष्पस्य वृत्तेन' इति
 पा० । ३ 'विष्टवमूत्रस्य' इति पा० । ४ 'हिंसादतिगतं'
 इति पा० ।

उत्तरवर्त्ति दापयेदित्युक्तं, तत उत्तरवर्त्तिविधिमाह—पुष्प-
 नेत्रमित्यादि । पुष्पनेत्रमित्युत्तरवर्त्तिनेत्रस्य संज्ञा; उत्तरवर्त्ति-
 संज्ञा उत्तरमार्गं वीर्यमानतया, किंवा श्रेष्ठगुणतया उत्तरवर्त्तिः ।
 जाल्यश्वहनवृत्तेन सममिति जातेरश्वहनस्य च पुष्पयष्टिनेत्राये
 समम्; उक्तं हि हारीते—“कुन्दस्य वृत्तप्रतिमं तथाऽ-
 मे” इति; अश्वहनः करवीरः । सर्वपच्छिद्रमिति सर्षपवाहि-
 छिद्रम् । द्विकर्णमिति नेत्रे बस्तिबन्धनार्थमेकतः कर्णिका,
 अपराऽप्ये शोफः प्रमाणपङ्कजद्वयो कर्णिका कर्तव्या । ‘त्रिकर्ण-
 कम्’ इति वा पाठः । यथावयवोविशेषेण ज्ञेहमात्रां विकल्प्य चेति
 यथोक्तलेहः पञ्चविंशतिवर्षस्य, ततस्त्वर्षावयवोमेदविकल्पेनाप-
 कषः कर्तव्यः; उक्तं हि सुश्रुते—“ज्ञेहप्रमाणं परमं प्रकुञ्च-
 श्चात्र कीर्तितः । पञ्चविंशतिवर्षाणामवर्षाविकल्पितम्”
 (सु. नि. अ. ३७) इति । हृष्टे इति स्तब्धे, यद्यप्रतिहता
 त्रेजश्चलाका, तत्र पुष्पनेत्रं शोफः प्रमाणसमं प्रवेशनीयम् ।
 शलाकया प्रथममन्वेष्टव्यं मार्गविज्ञानार्थम् । गुदवदिति गुदे यथा
 नेत्राकम्पनादिगुणयुक्तं प्रवेक्ष्यते तथा मेढ्रेऽपि । अतिगतं लिङ्ग-
 प्रमाणान्तरेकप्रविष्टं नेत्रं बस्ति हिंसात् । ऊने इति लिङ्गमान-
 स्तोक्तप्रविष्टे ॥ ५०-५७ ॥

पिप्पलीलवणानारधूमापामार्गसर्षपैः ।
 वार्ताकुरसनिर्गुण्डीशम्पाकैः ससहाचरैः ॥ ५८ ॥
 मूत्राम्लपिष्टैः सगुडैर्वर्ति कृत्वा प्रवेशयेत् ।
 अग्रे तु सर्वपाकारां पञ्चार्थं मापसंमिताम् ॥ ५९ ॥
 नेत्रदीर्घां घृताभ्यक्तां सुकुमारामभङ्गराम् ।
 नेत्रवन्मूत्रनाड्यां तु पायौ चाङ्गुष्ठसंमिताम् ॥ ६० ॥
 ज्ञेहे प्रत्यागते ताभ्यामानुवासनिको विधिः ।
 परिहारश्च सव्यापत् ससम्यग्दत्तलक्षणः ॥ ६१ ॥

पिप्पलीत्यादिना व्युषितेऽप्यनागच्छतः ज्ञेहस्य प्रवर्तिकां
 वर्तिमाह । इयं च वर्तिर्गुण्डपाकेन कठिना कर्तव्या यथा लक्षणा
 भवति । पञ्चार्थं इति मूले; अङ्गुष्ठसंज्ञिनामिति पायौ ज्ञेहप्र-
 वृत्त्यर्थं वीर्यमानाऽङ्गुष्ठसमाना कर्तव्या । ताभ्यामिति नेत्रगु-
 दाभ्यां दत्तवर्तिभ्याम् । उत्तरवस्तेरनुवासनवत् सेव्यपरिहार-
 व्यापत्सम्यग्दत्तलक्षणान्यतिदिशवाह—आनुवासनिको विधि-
 रित्यादि ॥ ५८-६१ ॥

स्त्रीणामार्तवकाले तु प्रतिकर्म तदाचरेत् ।
 गर्भासना सुखं ज्ञेहं तदाऽऽदत्ते ह्यापावृता ॥ ६२ ॥
 गर्भं योनिस्तदा शीघ्रं जिते गृह्णाति मारुते ।
 वस्तिजेषु विकारेषु योनिविभ्रंशजेषु च ॥ ६३ ॥
 योनिश्लेष्षु तीक्ष्णेषु योनिव्यापत्सखग्दरे ।

१ 'पूर्णैः' इति पा० । २ अयमर्थलोको हस्तलिखितपुस्तके
 न पश्यते ।

अप्रसूवति मूत्रे च विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ॥ ६४ ॥
विदध्यादुत्तरं बस्तिं यथास्त्रौषधसंस्कृतम् ।

आर्तवकाले त्वैतसर्गिकैर्योक्तं क्षीणसुतरवस्तिदानमार्तव-
काले विधत्ते । आर्तवकालदाने हेतुमाह—गर्भासनेत्यादि ।
गर्भासना गर्भशय्या, गर्भाशय इत्यर्थः; अन्ये तु योनिमाहुः ।
आदत्त इति सम्यग् गृह्णाति । अपाहतेति अपगतसञ्चितरजो-
रूपावर्णा ॥ ६२-६४ ॥—

पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदानां दशाङ्गुलम् ॥ ६५ ॥
मूत्रस्रोतःपरीणाहं मुद्रस्रोतोऽनुवाहि च ।
अपत्यमार्गे नारीणां विषेयं चतुरङ्गुलम् ॥ ६६ ॥
झङ्गुलं मूत्रमार्गे तु बालायास्त्वैकमङ्गुलम् ।
उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी ॥
अथास्याः प्रणयेन्नेत्रमनुवशगतं सुखम् ।
द्विस्त्रिंशत्पुरिति स्नेहानहोरात्रेण योजयेत् ॥ ६८ ॥
वैस्तौ, वस्तौ प्रणीते च वर्तिः पीनतरा भवेत् ।
त्रिरात्रं कर्म कुर्वीत स्नेहमात्रां विवर्धयेत् ॥ ६९ ॥
अनेनैव विधानेन कर्म कुर्यात् पुनरुपह्यात् ।

पुष्पनेत्रप्रमाणं त्वित्यादि । मुद्रस्रोतोऽनुवाहीति मुद्रसहि-
च्छिद्रम् । अपत्यमार्गे विषेयं चतुरङ्गुलमिति अपत्यमार्गे स्नेहचि-
तव्ये चतुरङ्गुलप्रवेशनं प्राप्तयौवनानामेव नारीणां कर्तव्यं,
मूत्रमार्गे तु स्नेहचितव्ये झङ्गुलप्रवेशनं प्राप्तयौवनानामेव नारीणां
कर्तव्यम् । बालायाः स्वल्पप्रमाणतया एकाङ्गुलप्रवेशनमेव
मूत्रमार्गप्रयोगार्थं कर्तव्यं; बालानां त्वपत्यमार्गे न वीर्यत एव,
तासामपत्यमार्गस्यावृत्तत्वात् । वर्तिः पीनतरा भवेदिति स्नेहप्र-
त्यागमनार्थं वर्तिः पीनतरा कर्तव्या । स्नेहमात्रां चात्र “स्नेहस्य
प्रसूतं चात्र खाङ्गुलीमूलसंमितम्” (सु. चि. अ. ३७) इत्य-
नेन सुश्रुतोक्ता हेत्या ॥ ६५-६९ ॥—

अतः शिरोविकाराणां कश्चिद्भेदः प्रवक्ष्यते ॥ ७० ॥
रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।
तीव्ररुग्दाहरागं हि शोफं कुर्वन्ति दाहणम् ॥ ७१ ॥
स शिरो विषवद्वेगी निरुप्याशु गलं तथा ।
त्रिरात्राजीवितं हन्ति शङ्खको नामै नामतः ॥ ७२ ॥
परं त्र्यहाजीवति चेत् प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ।
शिरोविरेकसेकादि सर्वं वीर्यसंपुञ्च यत् ॥ ७३ ॥

१ ‘यथास्त्रौषधिश्रितम्’ इति पा० । २ ‘त्वैतसर्गिकालोक्तं’
इति, ‘त्वैतसर्गिकं नोक्तं’ इति च पा० । ३ ‘मुद्रस्रोतोऽनुवाहि च’
इति पा० । ४ ‘वस्ति वस्तौ प्रणीते च वस्तिश्चानन्तरा भवेत्’ इति
पा० । ५ ‘चतुरङ्गुलप्रवेशनमन्तः कर्तव्यम्’ इति पा० । ६ ‘शङ्ख-
कोऽक्षिनिभः क्षिप्रं विनाशयति मानवम्’ इति पा० । ७ ‘नामतः
परम्’ इति पा० । ८ ‘जीवेन्नहं चेन्नैरुष्यं प्रत्याख्याय समाचरेत्’
इति पा० ।

कमागच्छितो विकारज्ञानार्थं त्रिमर्साया विस्तृतान् वक्तुमाह—
अत इत्यादि । दाहण इति आशुकारी । परं त्र्यहाजीवतीत्यादिकः
प्रभावोऽयं शङ्खकस्य । प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियामित्यनेन उत्पन्न-
मात्र एव प्रत्याख्यायनपूर्विका चिकित्सा कर्तव्याऽस्य ॥ ७०-७३ ॥
रूक्षास्यध्यशनात् पूर्ववातावय्यायमैथुनैः ।
वेगसंघारणायासव्यायामैः कुरिपोऽनिलः ॥ ७४ ॥
केवलः सकफो वाऽर्थं गृहीत्वा शिरसस्ततः ।
मन्याभूशङ्खकर्णाक्षिललाटाधैऽस्तिवेदनाम् ॥ ७५ ॥
शस्त्रारणिनिर्भां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्धावभेदकः ।
नयनं वाऽथवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥ ७६ ॥
चतुःस्नेहोत्तमा मात्रा शिरःकायविरेचनम् ।
नाडीस्वेदो घृतं जीर्णं बस्तिकर्मानुवासनम् ॥ ७७ ॥
उपनाहः शिरोबस्तिर्दहनं चात्र शस्यते ।
प्रतिश्याये शिरोरोगे यच्चोद्दिष्टं चिकित्सितम् ॥ ७८ ॥

रूक्षेलादिनाऽर्धावभेदकमाह । अवश्यायः हिमः । शस्त्रारणि-
निर्भामिति शस्त्रच्छेदारणिमन्थननिर्भाम्; अरणिः अश्रुत्याप-
नकाष्ठं; किंवा अरणिना कारणेनाग्निरेवात्र लक्ष्यते । चतुःस्ने-
हस्योत्तमा मात्रा; उत्तमा च मात्रा अहोरात्रपरिणमनीया ।
जीर्णं दशवर्षस्थितं घृतम् । उपनाहं केचिच्छिरोबस्तिभेदमाहुः,
यो मासिष्क उच्यते; तन्नाम्नरे हि मासिष्क उपनाहः शिरो-
बस्तिप्रकार उक्तः—“मासिष्केऽष्टाङ्गुलं पटं वस्तौ तु द्वादशा-
ङ्गुलम्” इत्यादिना; शिरोबस्तिविधानं शालाक्ये हेतुः यथा—
“द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं चर्मपटं शिरःसमम् । आकर्णवन्धनस्थाने
ललाटे वल्लवेष्टिते ॥ चेलवेणिकया बद्धा माषकल्केन लेपयेत् ॥
ततो यथाव्याधिश्चर्तं स्नेहं कोष्णं निवेशयेत् ॥ ऊर्ध्वं केशयुवो
यावदङ्गुलं धारयेच्च तम् । आवकनासिकाद्देदाहश्राष्टौ पश्चात्ता-
दिषु ॥ मात्रा सहस्राण्यरुजे ह्येकं स्कन्धादि मर्दयेत् । युक्ते-
हस्य परमं सप्ताहं तस्य सेवनम्” इति; तथा “आशिरोव्यायतं
चर्मं कृत्वाऽष्टाङ्गुलमुच्छ्रितम् । तेनावेष्ट्य शिरोऽधस्तान्माष-
कल्केन लेपयेत् ॥ निश्चलस्योपविष्टस्य तैलेः कोष्णेः प्रपूरयेत् ।
धारयेदारुजः शान्त्यै यामं यामार्धमेव वा ॥ शिरोबस्तिर्ज-
लेष शिरोरोगं मरुद्भवम्” इत्यादि । दहनं वाऽस्येति तन्ना-
न्तरप्रत्ययाद् बृजुलललाटाशङ्खप्रवेशेऽपि शरकाण्डादिना दहनं
हेयम् । यच्चोद्दिष्टं चिकित्सितमिति तच्चात्र शस्यते इति
योज्यम् ॥ ७४-७८ ॥

सन्धारणादजीर्णार्थमैस्तिल्पकं रक्तमाहती ।
दुष्टौ दूषयतस्तच्च दुष्टं ताभ्यां विमूर्च्छितम् ॥ ७९ ॥
सूर्योदयेऽशुसंतापाद्भवं विष्यन्दते शनैः ।

१ ‘रूक्षाशनाध्यशनात् प्राग्वातस्य च सेवनात्’ इति पा० ।
२ ‘वाऽपि गृहीत्वाऽर्थं शिरो वली’ इति पा० । ३ ‘द्रवकं विष्यन्-
वेच्छनेः’ इति पा० ।

ततो दिने शिरःशूलं दिनवृद्ध्या विवर्धते ॥ ८० ॥
 दिनक्षये ततः स्थाने मस्तिष्के संप्रशाम्यति ।
 सूर्यावर्तः स तत्र स्यात् सर्पिर्यैत्तरभक्तिकम् ॥ ८१ ॥
 शिरःकायविरेकौ च मूर्ध्ना त्रिंशद्देहाधारणम् ।
 जाङ्गलैरुपनाहश्च घृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥ ८२ ॥
 बर्हितचिरिखावादिश्रुतक्षीरोत्थितं घृतम् ।
 स्यान्नाचनं जीवनीयक्षीराष्टगुणसाधितम् ॥ ८३ ॥

मस्तिष्कं शिरःस्थो मज्जा । द्रवमिति द्रवं सत् । विध्य-
 न्दते इति च्यवते । एतच्च सूर्यावर्तस्य रूपं दोषदूषयोर्विकृ-
 तिविषममसवायाद्भवति ; तेन नान्यविकार एवभूतो भवति ।
 तथा वेदना सूर्यतापे एवास्य वर्धते नास्तितापे, इत्येतदपि
 प्रभावकृतमेव ज्ञेयम् । त्रिंशद्देहारणमिति पाठात् तैलघृतवसा-
 धारणं वदन्ति । लावाद्यो विकिरा अग्रपात्रोक्ताः ॥ ७९-८३ ॥

(उपैवासातिशोकातिरुक्षशीताल्पभोजनैः ।)
 दुष्टा दोषास्त्रयो मन्यापश्चाद्वातासु वेदनाम् ॥ ८४ ॥
 तीर्त्वा कुर्वन्ति स्या चाक्षिभ्रूशङ्खेष्वचतिष्ठते ।
 स्पन्दनं गण्डपाथ्वस्य नेत्रोर्गो हनुग्रहम् ॥ ८५ ॥
 सोऽनन्तवातसत्तं हन्यात् सिरार्कावर्तनाशनैः ।
 वातो रुक्षादिभिः कुद्धः शिरःकम्पमुदीरयेत् ॥ ८६ ॥
 तत्रामृताबलारास्त्रामहाश्वेताश्वगन्धकैः ।
 ज्ञेहस्वेदादि वातघ्नं शस्तं नस्त्यं च तर्पणम् ॥ ८७ ॥

मन्या ग्रीवासिराद्वयं, वाटा ग्रीवायाः पश्चाद्वागः, पश्चात्
 पृष्ठम् । सा चाक्षिभ्रूशङ्खेष्वचतिष्ठत इति शङ्खादीन् व्याप्य
 स्थिरा भवति । अनन्तवातमेनं तन्त्रान्तरे अन्यतोवातमाहुः ।
 सिरार्कावर्तनाशनैरिति सिराव्यधैः, सूर्यावर्तनाशनैश्च भेषजैः
 ॥ ८४-८७ ॥

नस्तःकर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रविद् ।
 द्वारं हि शिरसो नासा तेन तद् व्याप्य हन्ति तान् ॥ ८८ ॥

नस्तःकर्म चेति सर्वशिरोरोगसाधारणं चिकित्सितम् ।
 शिरोरोगेषु नस्तःकर्मकरणे हेतुमाह—द्वारं हीत्यादि । तेन
 नासारूपेण मार्गेण । तदिति नस्तो दत्तमौषधम् । व्याप्येति
 शिरो व्याप्य । तानिति शिरोगदान् ॥ ८८ ॥

नावनं चाधपीडश्च ध्मापनं धूम एव च ।
 प्रतिमर्शश्च विज्ञेयं नस्तःकर्म तु पञ्चधा ॥ ८९ ॥

१ 'तु ज्ञेहधारणम्' इति पा० । २ 'नावनम्' इति पा० ।
 ३ 'शिरोरोगे मज्जा' इति पा० । ४ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके न पश्यते । ५ 'मन्यां पश्चाद्वादाहुः' इति पा० । ६ 'नासाक्षिभ्रू-
 शङ्खेष्वचतिष्ठते' इति पा० ।

ज्ञेहनं शोधनं चैव द्विविधं नावनं स्मृतम् ।
 शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मर्तः ॥ ९० ॥
 चूर्णस्याध्मापनं तद्वि देहस्रोतोविशोधनम् ।
 विज्ञेयस्त्रिविधो धूमः प्रागुक्तः शमनादिकः ॥ ९१ ॥
 प्रतिमर्शो भवेत् ज्ञेहो निर्दोष उभयार्थकृत ।
 एवं तद्वेचनं कर्म तर्पणं शमनं त्रिधा ॥ ९२ ॥

शिरोरोगप्रस्तावागतानवश्यकव्यनस्तःकर्ममेदनाह—
 नावनमित्यादि । नावानादयश्चिकित्सास्थानोक्ताः । अत्र सुश्रुते
 धूमं वज्रयित्वा पञ्चविधं नस्तःकर्मोक्तं—“तद्विविधमपि
 पञ्चविधविकल्पः तद्यथा—नस्यं, शिरोविरेचनं, प्रतिमर्शः, अव-
 पीडः, प्रथमनं च” (चि. अ. ४०) । इति ; इह तु नावन-
 शब्देनैव शिरोविरेचनमपि गृहीतं ; यदुक्तं—“ज्ञेहनं शोधनं
 चैव नावनं द्विविधं स्मृतम्” इति ; तेन सुश्रुतोक्तोऽप्यर्थो गृहीत-
 एव । शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीड इत्यत्र संशमनमप्यवपी-
 डस्य कर्मच्छन्ति, तच्च स्तम्भने एवान्तर्भावनीयम् । अवपीड्य
 यत्र कल्कादीनि दीयन्ते इत्यवपीडः ; अनेन शिरोविरेचनार्थं
 दीयमानसैन्धवपिप्पल्यादिकल्काप्यवरोधः । ध्मापनं तद्वि
 देहस्रोतोविशोधनमिति वचनाद् ध्मापनं शिरोविरेचनप्रयोजन-
 कमेवेति दर्शयति । शमनादिक इत्यत्र शमनशब्देन प्रायो-
 गिकं गृह्णाति, तेन प्रायोगिकसैहिकवैरेचनिकधूमनानां नासादी-
 यमानानामिह ग्रहणं, मुखपेयसु धूमो न नस्यम् । उभया-
 र्थकृदिति ज्ञेहनविरेचनार्थकृत । प्रतिमर्शोक्षणमपि “नस्तः
 ज्ञेहाकुलं दद्यात्” इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । उक्तपञ्चविधनस्तः-
 कर्मणश्चैविध्यमाह—एवमित्यादि । कर्मेति नस्तःकर्म । शमनेन
 स्तम्भनस्यापि ग्रहणं ; तर्पणे ज्ञेहनस्यावरोधः ; अन्ये ये केचित्
 प्रवेदास्तन्त्रान्तरे प्रतिपादितास्तोऽप्यत्रैवान्तर्भवन्ति ॥ ८९-९२ ॥

स्तम्भसुतिगुरुत्वाद्याः श्लेष्मिका ये शिरोरोगदाः ।
 शिरोविरेचनं तेषु नस्तःकर्म प्रशस्यते ॥ ९३ ॥
 ये च वातात्मका रोगाः शिरःकम्पादितादयः ।
 शिरसस्तर्पणं तेषु नस्तःकर्म प्रशस्यते ॥ ९४ ॥
 रक्तपित्तादिरोगेषु शमनं नस्यमिष्यते ।
 ध्मापनं धूमपानं च तथा योग्येषु शस्यते ॥ ९५ ॥
 (दोषादिकं समीक्ष्यैव भिषक् सम्यक् च कारयेत्)

विरेचनादिकर्मत्रयस्य विषयमाह—स्तम्भेत्यादि । तर्पण-
 मिति ज्ञेहेन तर्पणम् । तथा योग्येषु शस्यत इति ध्मापनधूम-
 योग्येषु शस्यते ; तत्र धूमयोग्याः सूत्रस्थाने प्रतिपादिताः,
 ध्मापनयोग्यास्तु ध्मापनयुगकथने “देहस्रोतोविशोधनम्” इति-
 पदेन येऽभिन्यासापसारादयः शोधनीयस्रोतस उक्तास्त ज्ञेयाः
 ॥ ९३-९५ ॥

१ 'च सः' इति पा० । २ 'देहस्रोतविशोधनम्' इति पा० ।
 ३ 'प्रचक्षते' इति पा० । ४ 'कारयेत्' इति पा० । ५ अयं पाठो
 हस्तलिखितपुस्तके न पश्यते ।

फलादिभेषजं प्रोक्तं शिरसो यद्विरेचनम् ॥ ९६ ॥
तच्चूर्णं कल्पयेत्तेन पचेत् स्नेहं विरेचनम् ।
यदुक्तं मधुरस्कन्धे भेषजं तेन तर्पणम् ॥ ९७ ॥
साधयित्वा भिषक् स्नेहं नस्तः कुर्याद्विधानवित् ।

शिरोविरेचनचूर्णं विधिं चाह—फलादीत्यादि । फलादिभेषजमिति रोगभिषग्विजतीयोक्तं फलपत्रमूलकन्दपुष्पनिर्यास-
त्वग्भेदात् सप्तविधमुक्तं शिरोविरेचनद्रव्यम् । चूर्णं कल्पयेदिति
प्रथमनार्थमवपीडनार्थं च चूर्णं कल्पयेत् । मधुरस्कन्धोऽपि
रोगभिषग्विजतीय एवोक्तः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥—

प्राक्सूर्यं मध्यसूर्यं वा प्राकृतावश्यकस्य च ॥ ९८ ॥

उत्तानस्य शयानस्य शयने स्वास्तुते सुखम् ।
प्रलम्बशिरसः किञ्चित् किञ्चित् पादोन्नतस्य च ९९
दद्यान्नासापुटे स्नेहं तर्पणं बुद्धिमान् भिषक् ।
अनवाकृशिरसो नस्यं न शिरः प्रतिपद्यते ॥ १०० ॥
अत्यवाकृशिरसो नस्यं मस्तुलुङ्गेऽवतिष्ठति ।

अत एवशयानस्य शुद्ध्यर्थं स्वेदयेच्छिरः ॥ १०१ ॥

संस्नेह्य नासामुग्रम्य धामेनाङ्गुष्ठपर्वणा ।

हस्तेन दक्षिणेनाथ कुर्यादुभयतः समम् ॥ १०२ ॥

प्रणाड्या पिचुना वाऽपि नस्तःस्नेहं यथाविधि ।

कृते च स्वेदयेद्भूय आकर्षेच्च पुनः पुनः ॥ १०३ ॥

तं स्नेहं श्लेष्मणा सांक्तं तथा स्नेहो न तिष्ठति ।

स्वेदेनोक्तेऽशितः श्लेष्मा नस्तःकर्मण्युपस्थितः ॥ १०४ ॥

भूयः स्नेहस्य शैत्येन शिरसि स्त्यायैते ततः ।

श्रोत्रमन्यागलाद्येषु विकाराय स कल्पते ॥ १०५ ॥

ततो नस्तःकृते धूमं पिबेत् कफविनाशनम् ।

हिताश्रुमुद्भिवातोष्णसेवी स्यान्नियतेन्द्रियः ॥ १०६ ॥

विधिरेवोऽवपीडस्य कार्यः प्रध्मापनस्य तु ।

तत् पंडङ्गुलया नाड्या धमेच्चूर्णं मुखेन तु ॥ १०७ ॥

विरिक्तशिरसं तूर्णं पाययित्वाऽम्बु मोजयेत् ।

लघु त्रिष्वविरुद्धं च निवातस्थमतन्द्रितः ॥ १०८ ॥

विरेकशुद्धो दोषस्य कोपनं यस्य सेवते ।

स दोषो विचरन्स्त्र करोति स्वान् गदान् बहून् ॥ १०९ ॥

यथास्वं विहितां तेषु क्रियां कुर्याद्विचक्षणः ।

अकालकृतजातानां रोगाणामनुरूपतः ॥ ११० ॥

नस्तःकर्मविधमाह—प्राक्सूर्यं इत्यादि । शीघ्रे प्राक्सूर्ये,

शीते तु मध्यसूर्ये इति व्यवस्था । प्राकृतावश्यकस्य चेति

प्राकृतावश्यकरणीयमलविसर्गादिकस्य । एवंशयानस्येति किञ्चि-
द्वनतशिरस्कृतया शयानस्य । कुर्यादुभयतः सममिति
उभयनासापुटेनापि तुल्यं दद्यात् । प्रणाडी नस्यदाननलिका ।
यथाविधीति प्रमाणादिदोषरहितम् । कृतनस्यस्य धूमपानोप-
पत्तिवर्णनपूर्वकं धूमपानमाह—स्वेदेनेत्यादि । प्रध्मापनस्य
चोक्तो विधित्वा वक्ष्यमाणश्च ‘पंडङ्गुलया’ इत्यादिना । विरि-
क्तशिरसमित्यादि सर्वविरेचनसाधारणम् । त्रिष्विति वातादिषु ।
विरेकशुद्ध इति शिरोविरेकशुद्धः । यस्य दोषस्य कोपनं सेवते
इति योज्यम् । अकालकृतजातानां रोगाणामनुरूपत इति अका-
लकृतशिरोविरेचनजातानां रोगाणामनुरूपतश्चिकित्सां कुर्यादि-
त्यर्थः ॥ ९८-११० ॥

अजीर्णं भोजने भुक्ते तोये पीतेऽथ बुद्धिने ।
प्रतिश्रयाये नवे स्नाते स्नेहपानेऽनुवासने ॥ १११ ॥
नावनं स्नेहानं रोगान् करोति श्लेष्मिकान् बहून् ।
तत्र श्लेष्महरः सर्वस्तीक्ष्णोष्णादिविचिर्हितः ॥ ११२ ॥
क्षामे विरेचिते गर्भे व्यायामाभिहते तृषि ।
वातो रुक्षेण नस्येन क्रुद्धः स्वाङ्गनयेद्गदान् ॥ ११३ ॥
तत्र ज्ञातहरः सर्वो विधिः स्नेहनबृंहणः ।
स्वेदादिः, स्याद्भूतं क्षीरं गर्भिण्यास्तु विशेषतः ११४
ज्वरशोकातितप्तानां तिमिरं मद्यपस्य तु ।
रुक्षैः शीताङ्गनैर्लेपैः पुटपाकैश्च सार्धयेत् ॥ ११५ ॥

नावनं स्नेहनमिति स्नेहनार्थं नस्यम् । स्वेदादिरिति च्छेदः ।
घृतं क्षीरमिति गर्भिण्या वातजयार्थं गर्भपुष्टये च । ज्वरेत्यादि ।
ज्वरादितप्तानां स्नेहनं नावनं तिमिरं कुर्यात्, तथा मद्यपस्य
तिमिरं कुर्यात् । अत्र चिकित्सामाह—रुक्षैरित्यादि । शीताङ्गनं
शोतोङ्गनं वदन्ति; किंवा तित्कद्रव्यकृतमज्जनं शीताङ्गनं यदुक्तं
शालाक्ये—“लेखनं रोपणं चैव प्रसादनमथापि च । तिकेन
रोपणं कार्यं, मधुरेण प्रसादनम् । कद्रुमलवणाद्यैश्च लेखनं
कारयेद्बुधः । शैत्यान्निर्वापयेत्तिको रौक्ष्याद्रोपयति द्रवतम्”
इति । रुक्षैरित्यङ्गनादिभिः संवध्यते । लेपः नवैनालेपः, पुटपा-
कः अक्षितपेणजविकारहरलेखनः क्षमनो वा हेयः, पुटपाको हि
शालाक्ये स्नेहन-लेखन-प्रसादनभेदात् त्रिविध उक्तः; तद्विधि-
श्चेहान्याधिकारात् प्रपञ्चितः ॥ १११-११५ ॥

स्नेहनं शोधनं चैव द्विविधं नावनं मतम् ।
प्रतिमर्शस्तु नस्यार्थं करोति न च दोषवान् ॥ ११६ ॥
नस्तः स्नेहाङ्गुलिं दद्यात् प्रातर्निशि च सर्वदा ।
न चोच्छिद्धद्वयोर्गानां प्रतिमर्शः स दार्ढ्यकृत ॥ ११७ ॥

१ ‘अजीर्णं भुक्ते च तोयपीतेऽथ बुद्धिने’ इति पा० ।
२ ‘स्नाने स्नेहपीतेऽनुवासिते’ इति पा० । ३ ‘जीर्णं’ इति पा० ।
४ ‘शोषयेत्’ इति पा० । ५ ‘वदनलेपः’ इति पा० । ६ ‘नस्य-
मुच्यते’ इति पा० ।

१ ‘सार्धं यथा’ इति पा० । २ ‘नस्तःकर्मण्युदःस्थितः’ इति पा० ।
३ ‘द्रवायते पुनः’ इति पा० । ४ ‘कफविशोधनम्’ पा० । ५ ‘पंड-
ङ्गुलयाऽथवा’ पा० । ६ ‘तप्तं’ इति पा० ।

प्रतिमर्शस्य नावनसंपाशोभयकर्मदर्शनार्थं नावनकर्म प्रागुक्तमनूयते—जेहन्मिल्यादि । अन्ये, सर्वनस्तःकर्मणाभेदैतत् कर्मद्वयमनूयते, तत्र च जेहन्मसनस्य प्रागुक्तस्यावरोध इति वदन्ति । तस्याथमिति जेहन्नं शोधनं च । न च दोषवानिति न व्यापत्तिमान् । प्रतिमर्शविधिमाह—नस्त इत्यादि । जेह्नाहुलिमिति जेहन्पुरितमहुलिम् । सर्वैवेति सर्वतुषु । दार्व्यकृदिति शिरःकपालादिदार्व्यकृत । अयं प्रतिमर्शः खल्पजेहप्रमाणोऽनुच्छिद्द्वनश्च सार्वकालिको ज्ञेयः, यस्तु भूरिजेहमात्रो नासौ सार्वकालिकः । यदुक्तम्—“इषदुच्छिद्द्वनात् जेहो यावान् वक्तुं प्रपद्यते । नस्तो निषिकं तं विथात् प्रतिमर्शं प्रमाणतः” इति; तथा “प्रतिमर्शं तु न पिबेत् कण्ठास्त्रावभयाक्षरः । यावत् जेहो त्रजेदास्यं तत्प्रमाणं च तस्य तु” इति ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

तत्र श्लोकौ—

ग्रीणि यस्मात् प्रधानानि मर्माण्यमिहतेषु च ।

तेषु लिङ्गं चिकित्सां च रोगभेदाश्च सौषधाः ११८॥

विधिरुत्तरवस्तेश्च नस्तःकर्मविधिस्तथा ।

सव्यापद्वेषजं सिद्धौ मर्माख्यायां प्रकीर्तितम् ॥ ११९॥

इत्यग्निवेशश्रुते तन्ने चरकप्रतिस्फुटेऽप्राप्ते दृढ-

बलसंपूरिते सिद्धिस्थाने त्रिमर्मीयसि-

द्धिर्नाम नचमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

ग्रीणीत्यादिप्रसंगो व्यक्तार्थः ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चर-
कतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने त्रिमर्मीयसिद्धिर्नाम

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो बस्तिसिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रिमर्मीयायां बहुरोगप्रतिपादनाद्बहुरोगहितबस्तिप्रतिपाद-
नार्थं बस्तिसिद्धिरुच्यते । अत्रैव बस्तिशब्देन सिद्धबस्तयो
वक्ष्यमाणा अभिप्रेताः ॥ १ ॥ २ ॥

सिद्धानां बस्तीनां शस्तानां तेषु तेषु रोगेषु ।

शृण्वग्निवेश ! गदतः सिद्धिं सिद्धिप्रदां भिषजाम् ३

सिद्धानामिति प्रसिद्धफलानाम् । तेषु तेष्मिन् वक्ष्यमाणवा-
तगदादिषु । सिद्धिमिति बस्तिनिष्ठादिकां, किंवा बस्त्यभिधाया-
कप्रन्थम् ॥ ३ ॥

बलदोषकालरोगप्रकृतीः प्रविभज्य योजिताः सम्यक्
स्त्रैः स्त्रैरौषधवर्गैः स्नानं स्नानं रोगान्नियच्छन्ति ॥ ४॥

१ 'तान् तान्' इति पा० ।

कर्मान्यद्बस्तिसत्तमं न विद्यते शीघ्रसुखविशोथित्वात् ।
आश्वपतर्पणतर्पणयोगाच्च निरत्ययत्वाच्च ॥ ५ ॥

बस्त्येतिरक्तित्वं व्युत्पाद्यं गुणांश्च प्रतिपादनीयबल्यज्ञानाह—
बलदोषेत्यादि । अत्र च बलदो यथाप्रधानमिह एहीते सर्वपरी-
क्षावरोधो व्याख्येयः; “परीक्ष्य दोषौषधं” (सि. अ. ३) इत्या-
दिनोक्तोऽप्ययमर्थः पुनः प्रकरणवशादुच्यते । स्त्रैः स्त्रैरौषधव-
र्गैरिति यथाव्याधिप्रतिपादितैरौषधैः । स्नानं स्नानिति तत्तद्वस्ति-
विधेयौषधप्रशमनीयान् । आश्वपतर्पणतर्पणयोगादिति अपतर्प-
णार्थप्रयुक्तो बस्तिरन्यापतर्पणमेष्टेभ्यः शीघ्रमपतर्पणं करोति;
एवं तर्पणद्वययुक्तोऽपि बस्तिः शीघ्रमितरतर्पणापेक्षया तर्पणं
करोति ॥ ४ ॥ ५ ॥

सत्यपि दोषहरत्वे कटुतीक्ष्णोष्णादि भेषजादानात् ।

दुःखोद्गारोत्क्षेपशाहचत्वकोष्ठरुजा विरेके स्युः ॥ ६॥

अविरेच्यै शिशुवृद्धौ तावत्प्राप्तप्रहीनधातुबलौ ।

आस्थापनमेव तयोः सर्वार्थकुरुत्तमं कर्म ॥ ७ ॥

बलवर्णहर्षमार्दवगात्रस्नेहान्नाशं ददात्याशु ।

बस्त्यपेक्षया शोधनान्तरेण दोषहरणे दोषमाह—सत्यपी-
त्यादि । कटुकादिभेषजैर्विरेकदानाहुः खं चोद्गारोत्क्षेपशाह-
चत्वं च कोष्ठरुजाश्चेते सर्वे भवन्ति; तत्र दुःखं कटुकादिना
रसेनोद्देगादेव भवति; एते दोषा बस्तौ न संभवन्तीति भावः ।
विरेकशब्देन वमनविरेकावपि ग्राह्यौ; किंवा वमनं बस्तिना
सममखन्तिभिन्नविषयत्वादेव नोदाहृतं, विरेकस्तु पक्षाशय-
स्थेऽपि दोषे बस्तिविषये भवतीति कृत्वा विरेकमेव प्रति बस्तोः
प्राधान्यमिहोच्यते । अविरेकादिविषये बस्त्येर्गौनिकतया प्रधा-
न्यमाह—अविरेच्यावित्यादि । तावित्यादौ यथासंख्यं व्याख्ये-
यम्—अप्राप्तधातुरप्राप्तबलश्च बालः, प्रहीणधातुः प्रहीणबलश्च
वृद्धः, एमम्भूतत्वाच्चाविरेच्याचेतौ । सर्वार्थकुरुत्तमं निरत्ययो-
षहरणवृंहणादिकत् ॥ ६ ॥ ७ ॥—

अनुवासनं निरुहश्चोत्तरवस्तिश्च स त्रिविधः ॥ ८ ॥

शाखावातार्तानां सकुञ्चितस्तैश्चमग्ररुणानाम् ।

विट्सङ्गाभ्यानाद्यच्चिपरिकर्तितरुगादिषु च शस्तः ॥ ९ ॥

उष्णार्तानां शीताच्छीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।

तद्योग्यौषधयुक्तान् बस्तीन् संतर्क्य विनियुज्यात् १०

बस्त्येर्भेदानाह—अनुवासनमिल्यादि । तद्योग्यौषधयुक्तानिति
उष्णातिहरेण शीतातिहरेण वा औषधेन कल्पितान् ॥ ८-१० ॥

बस्तीन् वृंहणीयान् दद्याद् व्याधिषु विरोधनीयेषु ।

मेदस्विनो विशोधा येऽपि नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥ ११ ॥

न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशाशुष्कदेहानाम् ।

युञ्जाद्विशोधनीयान् दोषनिबद्धायुषो ये च ॥ १२ ॥

१ 'समीक्ष्य' इति पा० । २ 'स्तब्धभग्नसन्धीनाम्' इति पा० ।

३ 'सर्वत्र' इति पा० । ४ 'व्याधिषु युञ्जाद्विशोधनीयेषु' इति पा० ।

विशोधनीयान् व्याधीनुदाहरति—भेदस्निग्ध इत्यादि ।
विशोषाध्या वेऽपीति भूतिदोषत्वेन ये शोधनाहो इत्यर्थः । दोष-
निबद्धायुष इति दोषे मलादिरूपे देहस्थे निबद्धमायुषोषां शोष्य-
तिदुर्बलप्रभृतीनां ते तथा; उक्तं हि—“शोषी मुञ्चति गात्राणि
पुरीषसंज्ञनादपि । अर्बलापेक्षिणीं मात्रां किं पुनर्यो विरिच्यते”
(चि. अ. ८) इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

वाजीकरणेऽसृक्पित्तयोश्च मधुघृतपयोयुक्ताः ।
श्लाप्ताः सतैलमूत्रारजाललवणाश्च कफवाते ॥ १३ ॥
युक्ताङ्गव्याणि बस्तिष्मलं मूत्रं पयः सुरां काथान् ।
अविरोधाद्वातानां रसयोनित्वाच्च जलमुष्णम् ॥ १४ ॥

कार्यविशेषापेक्षया वस्तीनां संस्कारविशेषानाह—वाजीक-
रणे इत्यादि । मधुप्रक्षेपेो वस्तीं पूर्वोक्तसामान्यविधानलब्धोऽप्य-
धिकमात्रया प्रक्षेपार्थमवश्यप्रक्षेपार्थं चेह्योच्यते । अविरोधाद्वा-
तानामिति पूर्वेषु संबध्यते, तेन यस्मिन् संस्कारे अम्लादिषु
मध्ये यद्वातुविरोधि न भवति तद्दयं, यत्तु धातुविरोधि भवति
न तद्दयं; व्याधितप्रकृत्यविरुद्धं यद् यत्स भवति तत् तस्य
देयमित्यर्थः । रसयोनित्वाच्च जलमुष्णमिति जलं यस्माद्रस-
योनिः, तेन तदुष्णं सत् सर्ववक्षितगततरसस्य पोषणार्थं सर्व-
वस्तिषु देयम्; एतच्च जलं वस्तिषु साक्षात् प्रक्षेपादर्शनात्
कल्कादिपेषणं विनियोज्यं; किंवा अत्र तद्वचनप्रामाण्यदेव ज्ञेयं;
किंवा जलशब्दोऽयं द्रवोपलक्षणः, तेनाम्लादिद्रवदानस्यैवैयमु-
पपत्तिः । रसयोनित्वं द्रवसंबन्धादेवाम्लादीनिमासुपपन्नम् । अन्ये
तु जलमुष्णं प्रतिनियतमेव, चूर्णवस्त्वावेवेच्छन्ति, चूर्णवस्तिश्च
यः केवलद्रवेण दीयते; तन्नात्रातरेऽयुक्तं यथा—“रास्त्रावचावि-
ल्वशताह्वयैलापृतीककृष्णाफलदारुलुष्टैः । सत्सन्धवाम्लोष्ण-
जलः सतैलः शूलघ्न इष्टः खलु चूर्णवस्तिः” इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुरदारुशताह्वैलाकुष्ठमधुकपिप्लीमधुक्षेहाः ।
ऊर्ध्वानुलोमभागाः ससर्षपाः शर्करा लवणम् ॥ १५ ॥
आवापा वस्तीनामतः प्रयोज्यानि येषु यानि स्युः ।
युक्तानि सह कषायैस्तान्युत्तरतः प्रवक्ष्यामि ॥ १६ ॥

चिरजातकटिनबलेषु
व्याधिषु तीक्ष्णा विपर्यये मृदवः ।

सप्रतिवापकषाया

योज्यास्त्वनुवासननिरुहाः ॥ १७ ॥

सुरदार्वित्यादिना वस्तिषु दोषापेक्षया व्यस्तसमस्तविधया
प्रक्षेप्यानाह । आवापा वस्तीनामिति वस्तिष्वावाप्या इत्यर्थः ।
यानीति कषाययुक्तानि । चिरजातकटिनबलेषु तीक्ष्णा इति

अत्रोक्ततीक्ष्णद्रव्ययोगेन तीक्ष्णाः । विपर्यये चेति अनिरजाते
अकटिनबले च । अनुवासननिरुहा इति अनुवासने कषाययोगः
जेहसाधनार्थमेव, आवापस्त्वनुवासनेऽपि शताह्वरीनां कर्तव्य
एव; यदुक्तमन्यत्र—“पिप्लीं मदनं कुष्ठं शताह्वां मधुकं वचम् ।
योजयेन्मात्रया पिष्ट्वा आवापमनुवासने” इति ॥ १५-१७ ॥

अर्थश्लोकैरतः सिद्धान् नानाव्याधिषु संवेशाः ।
वस्तीन् धीर्यसमेर्भागीर्यथाहलोडनाञ्छुणु ॥ १८ ॥
विल्वोऽग्निमन्थः ज्योनाकः काश्मर्यः पाटलिस्तथा ।
शालपर्णी पृथिपर्णी बृहत्सौ वर्धमानकः ॥ १९ ॥
यवाः कुलत्थाः कोलानि स्थिरा चेति त्रयोऽनिले ।
शस्यन्ते सचतुःक्षेहाः पिथितस्य रसान्विताः ॥ २० ॥
नलवज्जुलवानीरशतपत्राणि शैबलम् ।
मज्जिष्ठा सारिबाऽनन्ता पयस्या मधुयष्टिका ॥ २१ ॥
चन्दनं पद्मकोशीरं तुल्लं ते पौष्टिके त्रयः ।
सशर्कराक्षौद्रघृताः सक्षीरा वस्त्यो हिताः ॥ २२ ॥
अर्कस्तथैव चालर्कं एकाष्टीला पुनर्नवा ।
हरिद्रा त्रिफला मुस्तं पीतदारु कुटन्नटम् ॥ २३ ॥
पिप्पल्यश्चित्रकश्चेति त्रयस्ते श्लेष्मरोगिभुः ।
सक्षारक्षौद्रगोमूत्रा नातिजेहान्विता हिताः ॥ २४ ॥

पूर्वं सिद्धानां वस्तीनामित्यादिना प्रतिज्ञातार्थान् वस्तीनाह—
अर्थश्लोकैरित्यादि । व्याधिष्विल्वत्र व्याधिशब्दो दोषेऽपि वर्त-
नीयः । बहुश इति एकैकस्मिन् व्याधौ दोषे च बहुश इत्यर्थः ।
धीर्यसमेर्भागीरिति अन्योन्यानुपहतसामर्थ्यैर्द्रव्यभागीः । वर्धमा-
नक एरण्डः । पिथितस्य रसान्विता इति प्रक्षिप्तमांसरसाः ।
वज्जुलः वेतसः, वानीरः तद्भेदः । तुल्लः पुष्पागः । अलर्कः
मन्दारः । एकाष्टीला पाठा । कुटन्नटं कैवर्तमुत्तमम्, अन्ये तगर-
माहुः ॥ १८-२४ ॥

फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकवत्सकाः ।
श्यामा च त्रिफला चैव स्थिरा दन्ती द्रवन्त्यपि २५
प्रकीर्या चोदकीर्या च नीलिनी क्षीरिणी तथा ।
ससला शङ्खिनी लोभ्रं फलं कपिल्लकस्य च ॥ २६ ॥
चत्वारो मूत्रसिद्धास्ते पकाशयविशोधनाः ।
(व्यस्तैरपि समस्तैश्च चतुर्योगा उदाहृताः ॥ २७ ॥)

क्ष्वेदः कृतवेधनः । दवन्ती दन्तीभेदः । प्रकीर्या करजः ।
नीलिनी नीलनुहा, “नीलाञ्जनाका” इत्यन्ये ॥ २५-२७ ॥

१ ‘अवलापेक्षिकां मात्रां’ इति पा० । २ ‘लवणाः कषाहृते वाते’
इति पा० । ३ ‘अन्नादिषु मध्ये’ इति पा० । ४ ‘आवापे वस्तीना-
मतः प्रयोज्यानि तेषु तानि स्युः’ इति पा० ।

१ ‘वर्गशः’ इति पा० । २ ‘कफरोगिणाम्’ इति पा० । ३ ‘वा-
सार्गक्ष्वेदवत्सकाः’ इति पा० । ४ ‘विद्रुवा’ इति पा० । ५ ‘अय-
मर्थश्लोको हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते’ इति पा० ।

काकोली क्षीरकाकोली मुद्रपर्णी शतावरी ।
विदारी मधुयष्ट्याह्ना शृङ्गाटककशेरुके ॥ २८ ॥
आत्मगुप्ताफलं माषाः सगोधूमा यवास्तथा ।
जलेजानूपजं मांसमित्येते शुक्रमांसलाः ॥ २९ ॥

एते शुक्रमांसला इत्यत्र एते इति चत्वारः पूर्वोक्ताः
॥ २८ ॥ २९ ॥

जीवन्ती चाग्निमन्यश्च धातकी पुष्पवत्सकौ ।
प्रग्रहः खदिरः कुष्ठं शमी पिण्डीतको यवाः ॥ ३० ॥
प्रियङ्गु रक्तमूली च तरुणी स्वर्णयूथिका ।
वटाद्याः किंशुकं लोभ्रमिति सांग्राहिका मताः ॥ ३१ ॥

पिण्डीतकः मदनः । रक्तमूली समझा । तरुणी आरामतरुणी,
नवमालिका वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पैरिस्त्रावे शृतं क्षीरं सवृक्षीरपुनर्नवम् ।
आखुपर्णिकया वाऽपि तण्डुलीयकयुक्तया ॥ ३२ ॥
तण्डुलीयकयुक्तयेत्यन्तेन परिस्त्रावे द्वावुक्तौ ॥ ३२ ॥

कालङ्कृतककण्डेशुर्दधर्मपोटगलेक्षुभिः ।
दाहघ्नः सघृतक्षीरो द्वितीयश्चोत्पलादिभिः ॥ ३३ ॥

काण्डेशुः बृहदिक्षुः, पोटरालः होमगलः । उत्पलादिभिरिति
उत्पलादयो नलिनसौगन्धिकदायो जलजाः पुष्पविशेषाः ॥ ३३ ॥

कर्बुदापादकीर्त्तपविडुलैः क्षीरसाधितैः ।
वस्तिः प्रदेयो भिषजा शीतः समधुशर्करः ॥ ३४ ॥

परिकर्तं तथा वृन्तैः श्रीपर्णीकोविदारजैः ।
(देयो वस्तिः सुवैद्यैस्तु यथावद्विदितैः क्रियैः ॥ ३५ ॥)

कर्बुदारः काबनारः, विडुलो वेतसः । कोविदारजैरित्यन्तेन
द्वितीयः परिकर्तं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

वैस्तिः शाल्मलिवृन्तानां क्षीरसिद्धौ घृतान्वितः ।
हितः प्रवाहणे तद्वद्वैः शाल्मलिकस्य च ॥ ३६ ॥

वैष्टैः शाल्मलिकस्य चेत्यन्तेन द्वितीयः प्रवाहणे ॥ ३६ ॥

अश्वारोहिकाकाकनासारजकशेरुकैः ।
सिद्धाः क्षीरेऽपि योगे स्युः क्षौद्राञ्जनघृतैर्युताः ॥ ३७ ॥

न्यग्रोधार्थेऽथतुर्भिश्च तेनैव विधिना परः ।

अश्वारोहिका अश्वगन्धा, अश्वकर्णः, इक्षुरको वा; जन्तु-
कर्णदर्शनात् अश्वारोहकः अश्वकर्णः । न्यग्रोधायाश्चत्वारः
न्यग्रोधादुम्बराश्चत्वारः । तेनैव विधिनेति पूर्वयोगविधिना ।
एतौ द्वावपि योगे ॥ ३७ ॥ —

१ 'घृष्टपर्णी' इति पा० । २ 'जाङ्गलानूपजं' इति पा० । ३ 'मांस-
मिति शुक्रविवर्धनाः' इति पा० । ४ 'पयः शृतं पैरिस्त्रावे' इति पा० ।
५ 'दधर्मपोटगलेक्षुभिः' इति पा० । ६ 'अयमप्येष्टोको दत्तलिखित-
पुस्तके न पश्यते । ७ 'मुष्टिः' इति पा० ।

बृहती क्षीरकाकोली पृश्निपर्णी शतावरी ॥ ३८ ॥
काश्मर्यबदरीर्द्वाल्मस्तथोक्षीरप्रियङ्गवः ।

जीवादाने शृतौ क्षीरे द्वौ घृताञ्जनसंयुतौ ॥ ३९ ॥
वस्ती प्रदेयौ भिषजा शीतौ समधुशर्करौ ।

गोऽव्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतैस्तथा ॥ ४० ॥
शशौण्डक्षमार्जारमहिषाव्यजशोणितैः ।

सद्यस्कैर्मृदितैर्वस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ॥ ४१ ॥
मधुकमधुकद्राक्षादूर्वाकाश्मर्यचन्दनैः ।

तेनैव विधिना वस्तिर्देयः सक्षौद्रशर्करः ॥ ४२ ॥

जीवादाने इति जीवशोणितप्रवृत्तौ । गोऽव्यजेत्यादिना जीवा-
दाने प्रशस्यते इत्यन्तेन जीवादाने तृतीयो वस्तिरुच्यते । अयं
च यद्यपि श्लोकार्थाविहितो वस्तिः, तथाऽपि श्लोकावैरिति

प्रतिज्ञा भूरिप्रयोगाणां श्लोकार्थविहितत्वेन हेया; किंवा अत्रापि
गोऽव्यजेत्यादिनाऽर्थश्लोकविहित एव व्यवस्थितः; पूर्वार्थेन तु
तस्येति कर्तव्यतोच्यते; इति कर्तव्यताभिधानं च श्लोकार्थादतिरे-

केणापि भवतीति योगान्तरैरेवपि दृष्टम् ॥ ३८-४२ ॥

मज्जिष्ठासारिवानन्तापयस्यामधुकैस्तथा ।
शर्कराचन्दनद्राक्षाधमधुधानीफलोत्पलैः ।

रक्तपित्ते, प्रमेहे तु कषायः सोमवल्कजः ॥ ४३ ॥
रक्तपित्ते इति च्छेदः । एतौ द्वौ मिलित्वा संग्रहे पठितौ 'द्वौ
रक्तपित्ते' इत्यनेन । सोमवल्कः बिद्वद्विदः ॥ ४३ ॥

गुल्मातिसारोदावर्तस्तम्भसङ्कुचितादिषु ।
सर्वाङ्गैकाङ्गोरोगेषु रोगेष्वेवंविधेषु च ॥ ४४ ॥

यथास्त्रैरौषधैः सिद्धान् वस्तीन् दद्याद्विचक्षणः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन कुर्वन् योगान् पृथग्विधान् ॥ ४५ ॥

अनुक्तवस्तिरूपनामार्थमाह—गुल्मातिसारेखादि । यथास्त्रै-
रौषधैरिति यथास्त्रव्याधिप्रत्यक्षैर्नैवैषैः । कुर्याद्योगान् पृथ-
ग्विधानिति यथोक्तविधिना द्रव्यावापादिना योगान् यथोचितान्

गुल्मादिकल्पनीयान् वस्तिषु कुर्यात् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तत्र श्लोकाः—
त्रिकास्त्रयोऽनिलादीनां चतुष्काश्चापरे त्रयः ।

पकाशयविशुद्ध्यर्थं वृष्याः सांग्राहिकास्तथा ॥ ४६ ॥
परिस्त्रावे तथा दाहे परिकर्तं प्रवाहणे ।

सातियोगे मतौ द्वौ द्वौ जीवादाने तथा त्रयः ॥ ४७ ॥
द्वौ रक्तपित्ते मेहे च एकत्रिंशच्च सप्त ते ।

सुलभास्त्रौषधैश्चेष्टा बस्त्यो गुणवत्समाः ॥ ४८ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-

बलसंपूरिते सिद्धिस्थाने वस्तिरिति निर्णयः
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

त्रिकाख्य इत्यादिः संग्रहो व्यक्त एव । अल्पौषधकृशा इति
अल्पौषधा अल्पकृशाश्च ॥ ४६-४८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदरीपिकायां सिद्धिस्थाने बलिसिद्धिर्नाम
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः फलमात्रासिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वसिद्धिषु फलान्याचार्येण प्रयोगेषु विहितानि, तेन तेषां
फलानां गुणवधारणार्थं तथाऽनुकगजादिबलितमानोपदर्शनार्थं
च फलमात्रासिद्धिरुच्यते । गजादिवस्तिविधानकथनं यद्यप्य-
प्रसृतं, तथाऽपि गजादिष्वपि यौगिकतया बलत्वेन प्रतिपाद्यते
मात्राऽत्र; तेन फलादीनां तथा गजादिवस्तिमात्रायाश्च प्रति-
पादिका सिद्धिः फलमात्रासिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

भगवन्तमुदारसत्त्वधी-

श्रुतिविज्ञानसमृद्धमत्रिजम् ।

फलबलितवरत्ननिश्चये

सविवादा मुनयोऽभ्युपागमन् ॥ ३ ॥

भृगुकौशिककाप्यशौनकाः

सपुलस्त्यासितगौतमादयः ।

कतमत् प्रवरं फलादिषु

स्मृतमास्थापनयोजनाखिति ॥ ४ ॥

कफपित्तहरं वरं फले-

ष्वथ जीमूतकमाह शौनकः ।

मृदुवीर्यतयाऽभिनत्ति तच्छ-

कृदित्याह नृपोऽथ वामकः ॥ ५ ॥

कटुतुष्वममन्यतोत्तमं

वमने दोषसमीरणं च तत् ।

तैदृष्यमशैत्यतीक्ष्णता-

कटुरौक्ष्यादिति शौतमोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥

कफपित्तनिवहणं परं

स च धामार्गवमित्यमन्यत ।

तदमन्यत वातलं पुन-

र्वडिशो ग्लानिकरं यलापहम् ॥ ७ ॥

कुटजं प्रशाशंस चोत्तमं

न बलघ्नं कफपित्तहारि च ।

अतिविजलमौर्ध्वभागिकं

पचनक्षोमि च काप्य आह तत् ॥ ८ ॥

कृतवैधनमाह वातलं

कफपित्तं प्रबलं हरेदिति ।

तदसाध्विति भद्रशौनकः

कटुकं चातिबलघ्नमित्यपि ॥ ९ ॥

इति तद्वचनानि हेतुभिः

सुविचित्राणि निशम्य बुद्धिमान् ।

प्रशाशंस फलेषु निश्चयं

परमं चात्रिसुतोऽब्रवीद्विदम् ॥ १० ॥

फलदोषगुणान् सरस्वती

प्रति सर्वैरपि सम्यगीरिता ।

न तु किञ्चिदोषनिर्गुणं

गुणभूयस्त्वमतो विचिन्त्यते ॥ ११ ॥

इह कुष्ठहिता गरागरी

हितमिष्टाकु तु मेहिने मतम् ।

कुटजस्य फलं हृदामये

प्रवरं कोटफलं च पाण्डुषु ॥ १२ ॥

उदरे कृतवैधनं हितं,

मदनं सर्वैर्गदाविरोधि तु ।

मधुरं सकषायतिककं

तदरुक्षं सकटूष्णविजलम् ॥ १३ ॥

कफपित्तहृदाशुकारि चा-

प्यनपायं पवनानुलोमि च ।

फलनाम विशेषतस्त्वतो

लभतेऽन्येषु फलेषु स्त्वपि ॥ १४ ॥

फलादीनां बलितयोगेषु गुणान् प्रतिपादयितुं पूर्ववृत्तमितिहा-
समाह—भगवन्तमित्यादि । इतिहासश्च संहिताधर्मतया ग्रन्थे
पूज्यतोपदर्शनार्थं च कथ्यत एव । फलादीनां बलितो वरत्वं फल-
बलितवरत्वं, तस्य निश्चये अवधारणे । फलादिष्विति मदनजी-
मूतकादिषु । कल्पे जीमूतके यद्यपि पित्तदोषहरत्वमुक्तं, तथाऽ-
पीह वचनात् कफपित्तहरत्वमस्य प्राधान्यादुक्त्यते । मृदुवीर्य-
तयाऽभिनत्तीति नात्यर्थं भिनत्ति । दोषसमीरणमिति बलितानां
दोषहारकम् । कृतवैधनमित्यादौ आशु कफपित्तं हरेदिति
योज्यम् । इहर्षिविवादकथनेन जीमूतकादीनां गुणदोषाश्च
कथिता भवन्तीति तात्पर्यं ज्ञेयम् । प्रशाशंसेत्यादि । फलेषु
जीमूतकादिषु । फलदोषगुणान् प्रतीति लक्ष्यीकृत्य । सरस्वतीति
वाक् । अदोषनिर्गुणमिति दोषवदेव गुणवदेव वा न किञ्चिदि-
त्यर्थः । तेन सत्यपि स्लोकादोषसंबन्धे यद्वृणुमृष्टं तद्विह रोग-
प्रशमप्रयोगेषु सार्वभौगिकम् । सर्वैर्गदाविरोधीति पदेन मद-
नस्य सार्वभौगिकत्वं ब्रूते । आशुकारीति आशुदोषनिर्हरण-
कारि । अतो लभत इति फलेषु प्रकर्षत्वादेव मदनफलं फल-
मित्युच्यते, न जीमूतकादिफलम् ॥ ३-१४ ॥

गुरुणेति वचस्युदाहृते
 मुनिसङ्गेन च पूजिते ततः ।
 प्रणिपत्य मुदा समन्वितः
 सहितः शिष्यगणोऽनुपृष्टवान् ॥ १५ ॥
 सर्वकर्मगुणकुरुहणोक्तो
 बस्तिरुर्ध्वमथ नैति नाभितः ।
 नाभ्यधो गुदमतः स शरीरात्
 सर्वतः कथमपोहति दोषान् ॥ १६ ॥
 तद्वरुणवीदिदं शरीरं
 तन्त्रयतेऽनिलः सङ्गविघातौ ।
 केवल एव दोषसहितो वा
 खाशयगः प्रकोपमुपयाति ॥ १७ ॥
 तं पवनं सपित्तकफविक्रं
 शुद्धिकरोऽनुलोमयति बस्तिः ।
 सर्वशरीरगश्च गदसंघ-
 स्तत्प्रशमात् प्रशान्तिमुपयाति ॥ १८ ॥

सर्वकर्मगुणकृदिति सर्वकर्मणां वचनादीनां गुणं दोषहरणा-
 दिकं करोतीति सर्वकर्मगुणकृत्; किंवा सर्वकर्मणि लङ्गनबृंह-
 णादीनि, गुणांश्च बलाभ्यादीन् करोति । नाभ्यधो गुदमिति
 प्रजति । तन्त्रयते धारयते । विघातादिति प्रकोपकहेतुनाऽसंभ-
 न्धात् (?) । खाशयगः खाशय एव आयः प्रकोपं प्रजति; यस्तु
 प्रवेशान्तरे वातप्रकोपः स तन्मूल एवेति भावः । तत्प्रशमात्
 प्रशान्तिमुपयाति पकाशयस्थवातमूलप्रशमाद्वस्तिना कृतात्त-
 न्मूलानुबन्धाः शेषस्थानगतविकाराः प्रशाम्यन्ति । एतच्च 'वन-
 स्पतिमूलच्छेदवत्' इत्यादिदृष्टान्तेन प्राक् प्रतिपादितमेव । एतेन
 बस्तिना मूलविजयाद्देशान्तर्गततन्मूलविकारजयो यः क्रियते
 स उक्तः । यत्तु बस्तेर्वीर्यमापदमस्तकं प्रसरति तच्च वीर्यं सर्वै-
 विकाराज् हन्तीति प्रायुक्तमेव ज्ञेयम् । इह तु, वीर्यमपिहितं
 कृत्स्नं शिष्यप्रश्नानुगुणमेवोत्तरं दत्तमिति ज्ञेयम् ॥ १५-१८ ॥

अथौधगम्यार्थमखण्डितं धिया
 गँजोद्गोश्वव्यजकर्म रोगनुत् ।

अपृच्छदेनं स च बस्तिमब्रवी-

द्विधिं च तस्याह पुनः प्रचोदितः ॥ १९ ॥

आजोरणौ सौम्य गजोद्गोः कृते
 गवाश्वयोर्वस्तिमुशन्ति माहिषम् ।

अजात्रिकानां तु जरद्रवोद्भवं

वदस्ति बस्ति तदुपायचिन्तकाः ॥ २० ॥

१ 'तथा' इति पा० । २ 'रोगान्' इति पा० । ३ 'सर्ववि-
 धानात्' इति पा० । ४ 'शेषविकाराः' इति पा० । ५ 'अथाभि-
 गम्यार्थमखण्डिकाभिषो' इति, 'अथाभिगम्याजमुण्डिकाधिपो' इति
 च पा० । ६ 'गजोद्गोश्वव्यजकर्म' इति पा० ।

अरलिमद्यादशषोडशाङ्गुलं
 तथैव नेत्रं हि दंशाङ्गुलं कमात् ।
 गजोद्गोश्वव्यजवस्तिसंधौ
 चतुर्थभागोपनयं हितं वदेत् ॥ २१ ॥
 प्रस्थस्त्वजाव्योर्हि निरूहमात्रा
 गवादिषु द्वित्रिगुणं यथाबलम् ।
 निरूहमुष्ट्य तथाऽऽढकद्वयं
 गजस्य वृद्धिस्त्वनुवासानेऽष्टमः ॥ २२ ॥

अथाभिगम्येत्यादौ गजादीनां कर्माष्टक्यदिति योज्यम् ।
 रोगनुदिति कर्मविशेषणं, तेन कर्म रोगनुदिति रोगहरणे श्रेष्ठं
 चिकित्सितमित्यर्थः । बस्तिमब्रवीदिति गजादीनां रोगहरणे
 श्रेष्ठं बस्तिमेवाब्रवीत्; तदनन्तरं तस्य बस्तेर्विधिः पुनः शिष्येण
 पृष्ट आजोरणेत्यादिना प्राहेति योजना । उरणः मेषः ।
 बस्तिमिति पुटकम् । जरद्रवः वृद्धद्रवः । तदुपायचिन्तका
 इति गजादिबस्तिसाधने दत्तचित्तकाः । अरलिः हस्तः ।
 कमादिति यथाक्रमं गजादिषु अरल्यादि नेत्रप्रमाणम् । चतुर्थ-
 भागोपनयमिति नेत्रचतुर्थभागप्रवेशकम् । गवादिष्विति गोप्र-
 कारेण; गोमहिषाश्चानां ग्रहणाद्बहुवचनं साधु । गजस्य तु वृद्धि-
 रिति द्वाढकद्वयगुण्येन द्रोण इत्यर्थः । अनुवासानेऽष्टममिति यथो-
 क्ताजादिनिरूहमानादजादीनामनुवासानेऽष्टमः स्नेहभागो देयः
 ॥ १९-२२ ॥

कलिङ्गकुष्ठे मधुकं च पिप्पली
 वचा शताह्वा मदनं रसाञ्जनम् ।

हितानि सर्वेषु गुडः ससैन्धवो
 द्विपञ्चमूलं च विकल्पना त्वियम् ॥ २३ ॥

गजेऽधिकाऽश्वत्थवटश्वकपर्जाः

सखादिरप्रग्रहशालतालकाः ।

तथा च पर्ण्यौ धवशिषुपाटली-
 मधुकसाराः सनिकुम्भचित्रकाः ॥ २४ ॥

पलाशभृतीकसुराहरोहिणी-
 कषाय उक्तस्त्वधिको गवां हितः ।

पलाशदन्तीसुरदाहकचूण-
 द्रवन्त्य उक्तास्तुरगस्य चाधिकाः ॥ २५ ॥

खरोद्गयोः पीलुकरीखादिराः

शाम्याकबिल्वादिगणस्य च च्छदाः ।

अजात्रिकानां त्रिफलापरूपकं

कपित्थकर्कन्धु सविल्वकोलजम् ॥ २६ ॥

विकल्पना त्वियमिति विशेषकल्पना गजेऽधिका वक्ष्यमाणा ।
 तालजं तालफलम् । तथैवत्यादिना गवां हितमुच्यते ॥ २३-२६ ॥

१ 'सदशाङ्गुलं' इति पा० । २ 'चतुर्थभागो कृतकार्णिकं वदेत्'
 इति पा० । ३ 'अजाविषु प्रत्यमितं निरूहणे खरादिषु द्वित्रिगुणं
 गवाश्वयोः । निरूह उष्ट्य भवेद्भिराढको गजस्य तु द्वित्रिगुणं
 द्ष्टमः' इति; 'अजाविषु प्रत्यमुशन्ति तद्रिदः' इति च पा० ।
 ४ 'शमीश्च विल्वादिगणस्य' इति पा० ।

अथाग्निवेशः सततानुरागं नरान्
हितं च पप्रच्छ गुरुस्तदाह च ।
सदाऽऽनुरागः श्रोत्रियराजसेवका-
स्तथैव वेद्या सह पण्यजीविभिः ॥ २७ ॥

अथ बस्तिविषयान् सदानुरागं दर्शयन्नाह—अथाग्निवेशः
इत्यादि । हितं चेति सदानुरागां हितम् । पण्यजीविनः
वणिजः ॥ २७ ॥

द्विजो हि वेदाध्ययनव्रताहिक-
क्रियादिभिर्देहहितं न चेष्टते ।
नृपोपसेवी नृपचित्ररक्षणार्त्
परानुरोधाद्बहुचिन्तनाद्भ्यात् ॥ २८ ॥
नृचित्रवर्तिन्युपचारतत्पर
मृजामि(वि)भूषानिरता पणाङ्गना ।
सदासनादत्यनुबन्धविक्रय-
क्रयादिलोभादपि पण्यजीविनः ॥ २९ ॥
सदैव ते ह्यागतवेगानिग्रहं
समाचरन्ते न च कालभोजनम् ।
अकालनिर्हाराविहारसेविनो
भवन्ति येऽन्येऽपि सदाऽऽनुरागं ते ॥ ३० ॥

यथोक्तानां सदानुरागे हेतुमाह—द्विजो हीत्यादि । देह-
हितं न चेष्टते इति पण्यजीविन इत्यन्तं यावदनुवर्तनीयम् ।
परानुरोधादिति नृपानुजीविगुरुष्वनुरागानुरोधात् । उपचारतत्प-
रेति पुरुषोपचारतत्परा । मृज्ज शरीरमार्जनम् । पणाङ्गना
वेद्येत्यर्थः । अत्यनुबन्धविक्रयक्रयादिलोभादिति निरन्तरानु-
बद्धक्रयविक्रयदर्शनात् । अन्यानपि सदानुरागाह—अकाले-
त्यादि । निर्हारः मलादिनिर्गमः ॥ २८-३० ॥

समीरणं वेगविधारणोद्धतं
विवन्धसर्वाङ्गरुजाकरं भिषक् ।
समीक्ष्य तेषां फलवर्तिमादितः
सुकल्पितां स्नेहवर्ती प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
पुनर्नैवरण्डनिकुम्भचित्रकान्
सदेवदारुचित्रुतानिदिग्धिकान् ।
महान्ति मूलानि च पञ्च यानि
विपाच्य मूत्रे दधिमस्तुसंयुते ॥ ३२ ॥
सतैलसर्पिल्लवणैश्च पञ्चभि-
र्विमूर्च्छितं बस्तिमथ प्रयोजयेत् ।
निरुहितं धन्वरसेन भोजितं
निकुम्भतैलेन ततोऽनुवासयेत् ॥ ३३ ॥

बलां सरास्नां फलविल्वचित्रकान्
द्विपञ्चमूलं कृतमालकात् फलम् ।
यवान् कुलत्थांश्च पचेज्जलाढके
रसः स पेय्येस्तु कलिङ्गकादिभिः ॥ ३४ ॥
सैतैलसर्पिर्गुडसैन्धवो हितः
सदानुरागां बलवर्णवर्धनः ।
तथाऽनुवास्ये मधुकेन साधितं
फलेन विल्वेन शताह्वयाऽपि वा ॥ ३५ ॥
सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने
निरुहणे चालवणः शिशोर्हितः ।
न चान्यदाश्वङ्गबलाभिवर्धनं
निरुहवस्तेः शिशुवृद्धयोः परम् ॥ ३६ ॥

पुनर्नवैलादिर्निरुहः । निकुम्भा दन्ती । महान्ति मूलानि
पश्चेति विल्वादिपञ्चमूलानि । निकुम्भतैलेनेति निकुम्भकायक-
ल्कसिद्धेन तैलेन । बलामिलादौ कलिङ्गकादिभिरिति “कलिङ्गकु-
ष्ठमधुकविल्व०” इत्यादिनेहोक्तैः । फलेन विल्वेन शताह्वयाऽपि-
वेति तैलत्रयमानुवासनिकम् । सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासन-
इति जीवनीयकषायसाधितः स्नेहोऽनुवासने कर्तव्यः । तथा
निरुहणे जीवनीयसोऽलवणः शिशोः कर्तव्यः । अनुवासन-
मपि जीवनीयसाधितं शिशोरेव । न चान्यदित्यादिना बालवृ-
द्धयौगिकलं वस्त्रेराह । परमिति श्रेष्ठम् ॥ ३१-३६ ॥

तत्र श्लोकः—

फलकर्म बस्तिचरता नेत्रं यद्वस्त्यो गवादीनाम् ।
सततानुरागं दिष्टाः फलमात्रायां हितं चैवाम् ॥ ३७ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूरिते सिद्धिस्थाने फलमात्रासिद्धि-
नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

फलकर्मेत्यादिसंग्रहो व्यक्तः ॥ ३७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामानुर्वेददीपिकायां चर-
कतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने फलमात्रासिद्धिर्नामै-
कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथात उत्तरबस्तिसिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पारिशेष्यादेवोत्तरबस्तिसिद्धिरभिधीयते । उत्तराणां श्रेष्ठानां
वस्तीनां सिद्धिरुत्तरबस्तिसिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

१ ‘हितैश्च’ इति पा० । २ ‘शिष्याध्ययन०’ इति पा० ।
३ ‘सेवते’ इति पा० । ४ ‘पुरोनिरोधात्’ इति पा० । ५ ‘समार-
भन्ते’ इति, ‘समाश्रयन्ते’ इति च पा० ।
च. सं. ९२

१ ‘कृतमालकादफलम्’ इति, ‘कृतमालकोत्पले’ इति च पा० ।
२ ‘सैतैलसर्पिर्गुडसैन्धवः’ इति पा० ।

अथ खल्वानुरं वैद्यः संशुद्धं वमनादिभिः ।

दुर्बलं कृशमल्पान्निं मुक्तसंधानबन्धनम् ॥ ३ ॥

निर्हृतानिलविण्मूत्रकफपित्तं कृशाशयम् ।

शून्यदेहं प्रतीकारासहिष्णुं परिपालयेत् ॥ ४ ॥

यथाऽण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथैवं च ।

गोपाल इव दण्डी गाः सर्वस्वादपचारतः ॥ ५ ॥

वक्ष्यमाणवस्तीनां विषयं मिथ्योपचारजनितव्याधिसमूहं दर्शयितुं सम्यगुपचारमेव तावदाह—अथ खल्वित्यादि । वमनादिभिरिति वमनविरचननिरुहशिरोविरचनेनैः; किंतु निरुहशिरोविरचनयोरनं सर्वं वक्ष्यमाणं पेयादि संबध्यते, तेनायं क्रम एतयोरनं भवति । मुक्तसंधानबन्धनमिति मुक्तसंधिवन्धनम् । कृशाशयमिति दोषशून्यामाशयम् । प्रतीकारासहिष्णुमिति उच्चैर्भाष्यादिक्रियाक्षमं; किंवा वमनादिप्रयोगासहिष्णुम् । परिपालयेत् सर्वस्वादपचारत इति संबन्धः । तरुणाण्डादिदृष्टान्तत्रयाभिधानं कस्यचित् किञ्चित् प्रसिद्धं भविष्यतीत्यभिप्रायेण ॥ ३-५ ॥

अग्निर्संशुक्षणार्थं तु पूर्वं पेयादिना भिषक् ।

रसोत्तरेणोपचरेत् क्रमेण क्रमकोविदः ॥ ६ ॥

स्निग्धाम्लस्वादुदृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ।

स्वादुतिकौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ॥ ७ ॥

अन्योऽन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ।

व्यत्यासादुपयोगेन प्रकृतिं गमयेद्विषक् ॥ ८ ॥

रसोत्तरेणोपचरेदित्यत्र रसः मांसरसरूप उत्तरे यस्मिन् तेन पेयादिना रसोत्तरेण क्रमेण; किंवा वमनविरचनयोरन्तरे पेयादिना क्रमेणोपचरेत्, निरुहे तु रसोत्तरेणेति व्यवस्था । तत्र च निरुहे स्तोकाग्रिमान्धापेक्षया रसादिवर क्रमो भवतीति प्रतिपादितमेव प्राक्; किंवा रसाभ्यासक्रम उत्तरकालं यस्मिन् तेन पेयादिना रसोत्तरेण । रसाभ्यासक्रममेवाह—स्निग्धाम्लस्वादुदृद्यानीत्यादि । पेयाक्रमोत्तरकालं यदा विरेचनादिक्रान्तरं न कर्तव्यं तदा संशोधनमूलशरीरस्य प्रकृतिभोजनार्थं बलाप्यायनार्थं चायं रसाभ्यासक्रमो ज्ञेयः; अन्ये तु पेयादिक्रमे एव रससंस्कारार्थं स्निग्धाम्लसिद्धादिक्रमं वर्णयन्ति । अत्र चाम्लस्वादु प्रथमं पकाशयस्थितवातप्रशमनाद्योपयुज्यते, तथाऽम्ललवणौ तदूर्ध्वस्थितामिंसंशुक्षणार्थं, ततः पित्तप्रशमनार्थं स्वादुतिकौ, ततः पित्तोर्ध्वस्थितकफप्रशमनार्थं कषायकटुकौ, इत्येव क्रमः । अत्रापि च यौ रसौ प्रत्यनीकभूतौ तावेव मिश्रिताउपयुज्येते । एषां चतुर्णां रसमुभयानामुपयोगः पेयादिक्रमे एव । एवं द्वादशाक्षकालैः सर्वैरसोभेदानां प्रसिद्धमविधया ज्ञेया । अन्योन्येत्यादि । अन्योन्यप्रत्यनीकानामिति परस्परमभिभावकानाम् । व्यत्यासादुपयो-

जयेदिति एकं युग्ममुपयुज्यापरस्य युग्मस्योपयोगः । प्रकृतिं गमयेदिति प्रकृतिभोजनं गमयेत् । प्रकारान्तरे रसाभ्यासे प्राह—स्निग्धरूक्षयोरिति । स्निग्धरसमुपयुज्य रूक्षो योज्यः, रूक्षं वोपयुज्य स्निग्ध इत्यनेन क्रमेण प्रकृतिभोजनं गमयेदित्यर्थः । स्निग्धरूक्षौ चान्नोदाहरणार्थमुपात्तौ, तेन गुह्यत्वादि-युग्मरसव्यत्यासाभ्यासोऽप्यत्र बोद्धव्यः । किंवा कषायकटुकौ तत इत्यनेन युग्मरसाभ्यास उपदर्शितः, अन्योन्यप्रत्यनीकानामित्यादिना तु प्रत्येकं प्रत्यनीकानामन्योन्यव्यत्यासेनाभ्यास उच्यते ॥ ६-८ ॥

सर्वैक्षमो ह्यसंसर्गो रतियुक्तः स्थिरन्द्रियः ।

बलवान् सत्त्वस्पर्शो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ९ ॥

पेयादिक्रमरसाभ्यासाभ्यासुपादितस्वास्थ्यस्य पुंसो लक्षणमाह—सर्वैक्षम इत्यादि । सर्वैक्षम इति सर्वैसाभ्यासक्षमः । असंसर्ग इति असक्तवेगः; किंवा 'निरासङ्ग' इति पाठः, निरासङ्गः प्रतिनियतविषयापराहतः सर्ववेष्टाक्षमः ॥ ९ ॥

एतां प्रकृतिमप्राप्तः सर्ववर्ज्यानि वर्जयेत् ।

महादोषकराण्यष्टाभिमानि तु विशेषतः ॥ १० ॥

उच्चैर्भाष्यं रथक्षोभमविचङ्कमणासने ।

अजीर्णाहितभोज्ये च दिवास्वप्नं समैथुनम् ॥ ११ ॥

तज्जा देहोर्ध्वसर्वाधोमध्यपीडां मदोषजाः ।

श्लेष्मजाः क्षयजाश्चैव व्याधयः स्युर्यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

तज्जा इत्यादि यथाक्रमं उच्चैर्भाष्यादिजा देहोर्ध्वपीडाद्यो ज्ञेयाः । उच्चैर्भाष्यावृद्धदेहे पीडा, रथक्षोभात् सर्वदेहपीडा, अतिचङ्कमणादधः पीडा, अलासनाद्वेहमध्यपीडा, अजीर्णभोजनेनामजाः, अहितभोजनेन दोषजाः, दिवास्वप्नेन श्लेष्मजाः, मैथुनेन क्षयजा इति ॥ १०-१२ ॥

तेषां विस्तरतो लिङ्गमेकैकस्य च भेषजम् ।

यथावत्संप्रवक्ष्यामि सिद्धान् बर्त्तीश्च थापनान् ॥ १३ ॥

तत्रोच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां शिरस्तापशङ्कुर्ण-निस्तोदश्रोत्रोपरोधमुखतालुकण्ठशोषतैर्मिर्यमिपासाज्वरतमकहनुप्रहमन्यास्तम्भनिष्टीर्वनोरःपार्श्व-शूलखरभेदहिकाभ्यासादयः स्युः (१);

रथक्षोभात् संधिपर्वशैथिल्यहनुनासाकर्णशिरःशूलतोदकुक्षिक्षोभाटोपात्रकूजनाभानहृदयेन्द्रियोपरोधसिक्कापार्श्ववैक्षणवृषणकटीपृष्ठवेदनासंघिस्कन्धग्रीवादौर्वल्याङ्गाभितापपादशोफप्रस्वापहर्षणादयः (२);

१ 'कृतक्रमः' इति, 'सर्वैक्षमो ह्यसंसर्गो' इति, 'बलवान् वर्णवान् सर्वर्तः स्वङ्गः स्थिरन्द्रियः' । प्रसन्नानां सर्वसहो विज्ञेयः प्रकृतिज्ञतः' इति च पा० । २ 'सर्वैक्षम इति सर्ववेष्टाक्षमः' इति पा० । ३ '०निधीवनशिरःपार्श्वशूलः' इति पा० । ४ '०सिक्का-न्वहनुप्रहरीवा' इति पा० ॥

१ 'तथैव त्व' इति पा० । २ 'मिथ्योपचारजन्यविप्रशमं' इति पा० ।

अतिचङ्क्रमणात् पादजङ्घोरुजानुवङ्गणश्रोणीपृष्ठ-
शूलसन्धिसादनित्तोदमिण्डिकोद्वेष्टनाङ्गमर्दासा-
भितापसिराधमनीहर्षश्वासकासादयः (३);

अत्यासनाद्रथक्षोभजाः स्फिकपाश्व्वङ्गणवृषण-
कटीपृष्ठवेदनादयः (४);

अजीर्णीध्यशानाभ्यां तु मुखशोषाभ्मानशूलनि-
स्तोदपिपासागात्रसादच्छर्द्यतीसारमूर्च्छाज्वरप्र-
वाहणामविषादयः (५);

विषमाहिताशानाभ्यामनन्नाभिलाषदौर्बल्यवैव-
र्ण्यकण्डूपामागात्रावसादावातदिप्रकोपजाश्च ग्रह-
ण्यशौविकारादयः (६);

दिवास्त्रपादरोचकाविपाकाग्निनाशस्तैमित्यपा-
ण्डुत्वकण्डूपामादाहच्छर्द्दमर्दहृत्स्तम्भजाण्यत-
न्द्रानिद्राप्रसङ्गग्रन्थिजन्मदौर्बल्यरक्तमूत्राक्षिता-
तालुलेपाः (७);

व्यायादाशुबलानाशोरुसादशिरोबस्तिगुदमेद-
वर्क्षणोरुजानुजङ्घापादशूलहृदयस्पन्दननेत्रपीडाङ्ग-
शैथिल्यशुक्रमार्गशोणितागमनकासश्वासशोणित-
ष्टीवनस्त्रावसादकटीदौर्बल्यैकाङ्गसर्वाङ्ग-रोगमु-
ष्कश्चयथवातवचोमूत्रसङ्गशुकविसर्गजाज्ववेपथु-
वाधिर्यविषादादयः स्युः; अवलुप्यत इव गुदः, तां-
ज्यत इव मेढ्रम्, अवसीदतीव मनो, वेपते हृदयं,
पीड्यन्ते सन्धयः, तमः प्रवेद्यत इव च (८);

इत्येवमेभिरष्टभिरपचारैरेते प्रादुर्भवन्त्युप-
द्रवाः ॥ १४ ॥

अत्रोच्चैर्भाष्यदिको ग्रन्थः प्रायो व्यक्त एव । अतिभाषितस्या-
सूत्रितस्योच्चैर्भाष्येण समानत्वादुदाहरणम् । पिण्डिकोद्वेष्टनं जङ्घा-
पिण्डिकयोद्वेष्टनाकारा वेदना । सिराधमनीहर्षः सिराधमन्यो-
रुच्छूल(न)त्वम् । रथक्षोभजा इत्युक्ते सन्धिशैथिल्यादीनामपि
प्रसक्तिः सादस्तसिरासार्थमाह—स्फिकपाश्व्वङ्गणवृषणकटी-
पृष्ठवेदनादयः स्मृतिरिति । अजीर्णीध्यशानाभ्यामित्यत्र अजीर्णीश-
नस्यामजविकारकर्तृत्वादध्यशनस्यासूत्रितस्योपादानम् । एवम-
हिताशनजविकारसमानविकारकारित्वाद्विषमाशनस्यास्यसूत्रित-
स्योपादानम् । अवलुप्यत इव लिखत इव ॥ १३ ॥ १४ ॥

तेषां सिद्धिः—तत्रोच्चैर्भाष्यातिभाष्यजानामभ्यङ्ग-
स्वेदोपनाहधूमनस्योपरिभक्तस्नेहापानरसक्षीरादि-
वातहरः सर्वो विधिमीनं च (१);

रथक्षोभातिचङ्क्रमणाल्यासनजानां स्नेहस्वेदादि-
वातहरं कर्म सर्वे निदानवर्जनं च (२);

अजीर्णीध्यशनजानां निरवशेषतश्छर्दनं रुक्षः स्ने-
दो लङ्घनीयपाचनीयदीपनीयौषधोपाचारणं च (३);
विषमाहिताशनजानां यथास्वं दोषहराः क्रियाः (४);

दिवास्त्रप्रजानां धूमपानलङ्घनवमनशिरोसिरेच-
नन्यायामरुक्षशानारिष्टदीपनीयौषधोपायोगः प्रवर्ष-
णोन्मर्दनपरिपेचनादिश्च स्लेष्महरः सर्वो विधिः (५);

मैथुनजानां जीवनीयसिद्धयोः क्षीरसर्पिवैरुप-
योगः, तथा वातहराः स्वेदाभ्यङ्गोपनाहा वृष्याश्वा-
हाराः स्नेहाः स्नेहविधयो यापनावस्त्योऽनुवासनं
च; मूत्रवैकृतबस्तिशूलेषु चोत्तरबस्तिर्विदारीगन्धा-
दिगणजीवनीयक्षीरसंसिद्धं तैलं स्यात् ॥ १५ ॥

तेषां सिद्धिरिति तेषामुक्तविकाराणां साधनं भेषजमित्यर्थः ।
निरवशेषतश्छर्दनमिति अजीर्णीयस्य निरवशेषतश्छर्दनम् ।
मूत्रवैकृतस्यादि यदा मैथुनान्मूत्रवैकृतादि भवति तदा विदारि-
गन्धादिजीवनीयगणभ्यां कायकल्कीकृताभ्यां सक्षीरं तैलं सा-
धयित्वात्तरबस्तिर्देयः ॥ १५ ॥

यापनाश्च बस्तयः सर्वकालं देयाः; तातुपदेक्ष्या-
मः—मुस्तोशीरबलारग्वधरास्त्रामज्जिष्ठाकटुरोहिणी-
त्रायमाणापुनर्नवाविभीततकगुडूचीस्थिरादिपञ्चभू-
लानि पलिकानि खण्डशः क्लृप्तान्यष्टौ च मदनफ-
लानि प्रक्षाल्य जलाढके परिक्षाल्य पादशेषो रसः
क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तः पुनः शृतः क्षीरावशेषः पाद-
जाङ्गलरसस्तुल्यमधुघृतः शतकुसुमामधुकुटुज-
फलरसाञ्जनप्रियङ्गुकल्कीकृतः ससेन्धवः सुखोष्णो
बस्तिः शुक्रमांसबलजननः क्षतक्षीणकासगुल्मशूलः
विषमज्वरप्रभ्र (वर्ध्म)कुण्डलोदावर्तकुक्षिशूलमूत्र-
कृच्छ्रासृप्रजोविसर्पप्रवाहिकाशिरोरुजानानूरुजङ्घा-
वस्तिप्रहाश्मर्युन्मादार्शः प्रमेहाभ्मानवातरक्तपित्त-
स्लेष्मव्याधिहरः सद्यो बलजननो रसायनश्चेति (१);

परण्डमूलपलाशात् षट्पलं शालिपर्णीपृश्निपर्णी
बृहती कण्टकारिका गोक्षुरको रक्षाऽश्वगन्धा
गुडूची वर्षाभूरारग्वधो देवदार्विति पलिकानि
खण्डशः क्लृप्तानि फलानि चाष्टौ प्रक्षाल्य जलाढके
क्षीरपादे पचेत् । पादशेषं कषायं पूतं शतकुसुमं कु-
ष्ठसुस्तपिप्लीहपुषाबिल्ववचवत्सकफलरसाञ्जन-
प्रियङ्गुयवानि प्रक्षेपकल्कितं मधुघृततैलसैन्धवयुक्तं
सुखोष्णं निरुहमेकं द्वौ श्रेत वा दद्यात् । सर्वेषां
प्रशस्तो विशेषतो ललितसुकुमारस्त्रीविहारक्षीण-
क्षतस्थविरचिरार्शसामपत्यकामानां च (२);

१ 'स्वेदो धूमपानं' इति पा० । २ 'स्नेहाः' इति हस्तलिखित-
पुस्तके न पठ्यते । ३ 'मूत्रवैकृतबस्तिशूलेषु' इति पा० । ४ 'शत-
कुसुमादिकल्कितं' इति पा० । ५ चिराशोमूत्रकृच्छ्रोत्तरगुल्मवर्मो-
दावर्तग्रहणीदोषाधमरीणां हितोऽपत्यकामानां च' इति पा० ।

१ 'वक्ष्णोस्तम्भवृषणजानुजङ्घा' इति पा० । २ 'ताम्यतीव'
इति पा० ।

तद्वत् सहचरबलादर्भमूलसारिवासिद्धेन प-
यसा (३);

तथा बृहतीकण्टकारीशतीवरीच्छिन्नरहाश्र-
तेन पयसा मधुकमदनपिप्पलीकल्कितेन पूर्वव-
द्वस्तिः (४);

तथा बलातिबलाविदारीशालिपर्णीपृश्निपर्णीवृ-
हतीकण्टकारीकादर्भमूलपरुषककाश्मर्यविव्वफल-
यवसिद्धेन पयसा मधुकमदनकल्कितेन मधुघृत-
सौवर्चलयुक्तेन कासज्वरगुल्महृद्वादिर्तक्षीमघक्षि-
ष्टानां सद्योबलजननो रसायनश्च (५);

बलातिबलारास्त्रारग्वधमदनविव्वगुडूचीपुनर्न-
वैरुषाश्वगर्भासहचरललाशदेवदारुद्रिपञ्चमूला-
नि पलिकानि यवकोलकुलत्थद्रिप्रसृतं शुष्कमूल-
कानां च जलद्रोणसिद्धं निरुहप्रमाणावशेषं कषायं
पूतं मधुकमदनशतपुष्पाकुष्ठपिप्पलीवचावत्सकफ-
लरसाञ्जनप्रियङ्गुयवानीकल्कीकृतं गुडघृततैलक्षौ-
द्रक्षीरमांसरसाम्लकाञ्जिकसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं
वस्ति दद्याच्छुक्रमूत्रवर्चःसङ्केऽनिलजे गुल्महृद्रो-
गाभान्नप्रक्षपार्श्वपृष्ठकटीग्रहसंज्ञानाशबलक्षयेषु
च (६);

हृत्पार्श्वकुडवो द्विगुणार्धक्षुण्णयवः क्षीरोदक-
सिद्धः क्षीरशोषो मधुघृततैललवणयुक्तः सर्वाङ्ग-
विस्तृतावतरकसकविष्णुमखीखेदितहितो वातहरो
बुद्धिमेधाग्निबलजननश्च (७);

ह्रस्वपञ्चमूलीकषायः क्षीरोदकसिद्धः पिप्पली-
मधुकमदनकल्कीकृतः सगुडघृततैललवणः क्षीण-
विषमज्वरकशितस्य वस्तिः (८);

बलातिबलापामार्गात्मगुताष्टपलार्धक्षुण्णयवा-
ञ्जलिकषायः सगुडघृततैललवणयुक्तः पूर्ववद्वस्तिः

स्थविरदुर्वैलक्षीणशुक्ररुषिराणां पथ्यतमः (९);

बलामधुकविदारीदर्भमूलपञ्चमूलीकायवैः कषाय-
माजेन पयसा पक्त्वा मधुकमदनकल्कितं समधु-
घृतसैन्धवं ज्वरातंभ्यो वस्ति दद्यात् (१०);

शालिपर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरकमूलकाश्मर्यपरुषक-
खर्जूरफलमधुकपुष्पैरजाक्षीरजलप्रस्थाभ्यां सिद्धः
कषायः पिप्पलीमधुकोत्पलकल्कितः सघृतसैन्धवः
क्षीणेन्द्रियविषमज्वरकशितस्य वस्तिः शस्तः (११);

स्थिरादिपञ्चमूलीपञ्चपलेन शालिपृष्ठिकयवगो-
धूममाषपञ्चप्रसूतेन लागं पयः शृतं पादशोषं कुकु-
टाण्डरससममधुघृतशर्करासैन्धवसौवर्चलयुक्तो
वस्तिवृष्यतमो बलवर्णजननश्च । इति यापना
वस्त्यो द्वादश ॥ १६ ॥

कल्पश्रेष्ठ शिखिगोनर्दहंससारसाण्डरसेषु
स्यात् ॥ १७ ॥

प्रतिशतान् यापनवस्तीनाह—यापनाश्वेयादि । सर्वकालं
देया इत्यनेन पूर्वनिरूहणामसार्वकालिकत्वं दर्शयति; एतेषां
च सर्वस्मिन् काले दानमविरुद्धम् । आयुषो यापनं दीर्घकाला-
नुवर्तनं कुर्वन्तीति यापना वस्त्यः । मुक्तेत्यादौ खण्डयः कृपा-
नीति खण्डं खण्डं कृतानि । पादजाङ्गलरस इति यथोक्तक्षीर-
कृतकाथपादिकाङ्गलरस इत्यर्थः । तुल्यं मधुना घृतं यास्मिन्
स तुल्यमधुघृतः; एतेन पूर्वं वस्ती यथानियमितज्ञेयमानेन
यावद् घृतं देयं भवति तावन्मानं मध्यप्यत्र देयम् । अस्मिन्
वस्ती पूर्वोक्तवस्तिमानविभागोनैव वस्तिः कल्पयितव्यः । अत्र
क्षीरं कषायस्थाने भवति । शतकुडुमा शतपुष्पा । ससैन्धव-
मिति ईषत्सैन्धवम् । एरण्डमूलादिर्द्वितीयः । तद्वत् सहचरे-
त्यादिकस्त्वृतीयः । तद्वदिति पूर्ववद्वस्तिविधानेन । तथा बृहती-
त्यादिकश्चतुर्थः । अत्र च वस्ती फलश्रुतिर्नास्ति, सामान्येन
'इत्येते वस्त्यः ज्ञेयाश्चोक्त' इत्यादिना वक्ष्यमाणा फलश्रुति-
र्हेत्या । बलातिबलाविदारीत्यादिकः पञ्चमः । बलातिबलारास्त्रे-
त्यादिकः षष्ठः । शुष्कमूलकाणां चेत्यत्र 'द्रिप्रसृतं' इत्यनुवर्तते ।
निरुहप्रमाणशेषं कषायमिति निरुहपुटकत्रययोग्यप्रमाणं कषा-
यम्; एवं पुटकत्रयदेयाः पञ्चकषायप्रसृताः स्थाप्या भवि-
ष्यन्ति । काथपरिमाषपैव कर्तव्योऽत्र च काथः । निरुहप्रमा-
णशेषं कषायं मधुकमदनदिना युक्तं सिद्धं वस्ति दद्यादिति
योजनीयम् । गुडपेयादिकः सप्तमः । सिस्मिताः शुष्काः पुनः
कण्डिताः क्षुण्णा उच्यन्ते । पूर्वपठितं सुसादिकमत्र प्रदेशे
काश्मीराः पठन्ति । ह्रस्वपञ्चमूलीत्यादिकोऽष्टमः । बलातिबला-
पामार्गैत्यादिको नवमः । बलामधुकेत्यादिको दशमः । अत्र
बलादिकषायस्य पुनराजेन पयसा पाकात् क्षीरशोषः पाकः
कर्तव्यः । शालिपर्णैत्यादिक एकादशः । स्थिरैत्यादिको
द्वादशः । एरका होगलः । कल्पश्वेयादिना आतिदिशिकाञ्ज-
योऽभिधीयन्ते ॥ १६ ॥ १७ ॥

सतिचिः समयूरः सराजहंसः पञ्चमूलीपयः-
सिद्धः शतपुष्पामधुकरास्त्राकुटजमदनफलपिप्पली-
कल्को घृततैलगुडसैन्धवयुक्तो वस्तिर्बलवर्णशुक्र-
जननो रसायनश्च (१);

द्विपञ्चमूलीकुटुरससिद्धं पयः पादशोषं पिप्प-
लीमधुकरास्त्रामदनकल्कं शर्करामधुघृतयुक्तं स्त्री-
प्वतिकामानां बलजननो वस्तिः (२);

मैयूरमपिचपक्षपादास्यान्धं स्थिरादिभिः पलैकैः
सजले पयसि पक्त्वा क्षीरशोषं मदनपिप्पलीविदा-
रीशतकुसुमामधुकल्कीकृतं मधुघृतसैन्धवयुक्तं
वस्ति दद्यात् स्त्रीप्वतिप्रसक्तक्षीणेन्द्रियेभ्यो बलव-
र्णकरम् (३);

१ 'इष्टमना' इति पा० । २ 'शुष्कमूलकानि च पलिकानि'

इति पा० । ३ 'नलमांसजननश्च' इति पा० ।

१ 'सपाकहंसः' इति पा० । २ 'मयूरमपिचपक्षपद' इति पा०

कल्पक्षैष विष्किरप्रतुदप्रसहाम्बुचरेषु स्यात्, अक्षीरो रोहितादिषु च मत्स्येषु (४);

गोधानकुलमार्जारमृषिकशालकमांसानां दशपलान् भागान् सपञ्चमूलान् पयसि पक्त्वा तत्पयः-पिप्पलीफलकल्कसैन्धवसौवर्चलशर्करामधुघृततैलयुक्तो बस्तिर्वस्यो रसायनः क्षीणक्षतस्य सन्धान-करो मथितोरस्करथगजहयभग्नवातबलासकप्रभृत्युदावर्तवातसकमूत्रवर्चश्शुक्राणां हिततमश्च (५);

कूर्मादीनामन्यतमपिशितसिद्धं पयो गोघृणना-गह्यनक्रहंसकुट्टाण्डरसमधुघृतशर्करासैन्धवेक्षुराकामगुप्ताफलकल्कसंस्पृष्टो बस्तिर्वृद्धानामपि बलजननः (६);

कर्कटकरसञ्चटकाण्डरसयुक्तः समधुघृतशर्करो बस्तिः, इत्येते बस्तयः परमवृष्याः उच्चटकेक्षुराकामगुप्ताक्षीरप्रतिभोजनानुपानात् स्त्रीशतगामिनं नरं कुर्युः (७);

गोवृषवस्तवराहवृषणकर्कटचटकसिद्धं क्षीरमुच्चटकेक्षुराकामगुप्तामधुघृतसैन्धवयुक्तः किञ्चिल्लवणितो बस्तिः (८);

दशमूलमयूरहंसकुट्टायात् पञ्चप्रसृतं तैलघृतवसामञ्जचतुष्पष्टयुक्तं शतपुष्पामुस्तहपुष्पाकल्कीकृतः सलवणो बस्तिः पादशुक्रोक्तानुजङ्घान्रिकवङ्गणवस्तिवृषणानिलरोगहरः (९);

मृगविष्किरानूपविलेशयानामेतेनैव कल्पेन बस्तयो देयाः (१०);

मधुघृतद्विप्रसृतस्तुल्योष्णोदकः शतपुष्पार्धपलः सैन्धवार्धाक्षयुक्तो बस्तिर्वृष्यतमो मूत्रकृच्छ्रपित्तवातहरः (११);

सद्योघृततैलवसामञ्जचतुष्पष्टं हृपुषार्धपलं सैन्धवार्धाक्षयुक्तो बस्तिर्वृष्यतमो मूत्रकृच्छ्रपित्तवा-धिहरो रसायनः (१२);

मधुतैलं चतुःप्रसृतं शतपुष्पार्धपलं सैन्धवार्धाक्षयुक्तो बस्तिर्दीपनो बृंहणो बलवर्णकरो निरुपद्रवो वृष्यतमो रसायनः किमिकुष्ठोदावर्तगुल्माशोत्रभ्र-ष्टीहमेहहरः (१३);

तद्वन्मधुघृताभ्यां पयस्तुल्यो बस्तिः पूर्वकल्केन बलवर्णकरो वृष्यतमो निरुपद्रवो बस्तिस्तेदुपाकरि-कर्तिकामूत्रकृच्छ्रपित्तवाधिहरो रसायनश्च (१४);

तद्वन्मधुघृताभ्यां मांसरसतुल्यो मुस्ताक्षयुक्तः

पूर्वैवद्वस्तिर्वातबलासपादहर्षगुल्मत्रिकोक्तानूरुनि-कुञ्जनवस्तिवृषणमेद्वनिकपृष्ठशूलहरः (१५);

सुरासौवीरककुलत्थमांसरसमधुघृततैलसप्तप्र-सृतो मुस्ताशताह्लाकिकतः सलवणो बस्तिः सर्व-वातरोगहरः (१६);

द्विपञ्चमूलत्रिफलाबिल्वमदनफलकषायो गोमू-त्रसिद्धः कुटजमदनफलमुस्तापाठाकिकतः सैन्धव-यावशुकक्षौद्रतैलयुक्तो बस्तिः स्तेष्मव्याधिबस्त्या-दोषवार्तशुकसङ्क्रपाण्डुरोगाजीर्णविसृचिकालसकेषु देय इति ॥ १८ ॥

सतिगिरिरेखादिक एकैकयोगेन वक्ष्यमाणानेकोनविंशतो बस्तीनां मध्ये त्रयोदशः । द्विपञ्चमूलाद्यादिकश्चतुर्दशः । मयूर-मपितपक्षेयादिकः पञ्चदशः । कल्पक्षैष इत्यादिनाऽऽतिदेशिकं पञ्चदशाधिकं शतमाह । तत्र विष्किरैः “लावो वर्तीरक्षैव” इत्यादिनोक्तैस्तथा “वर्तको वर्तीका” (सू. अ. २७) इत्यादिनोक्तैर्विंशतियोगा भवन्ति; मयूरश्चात्र विष्किरपठितोऽपि पूर्वोक्त-त्वाच्चेह गम्यते; प्रवृद्धैश्च “शतपत्र०” (सू. अ. २७) इत्यादिनोक्तैर्विंशतिरुच्यते; तथा प्रसहैश्च “गोखराश्वतर०” (सू. अ. २७) इत्यादिनोक्तैरेकोनविंशतः; अम्बुचराश्च हंसदशः सप्तविंशतिरुक्ताः, एतैः सप्तविंशतिर्भवन्ति; रोहितादिभिर्मत्स्यै-र्नवः एवं पञ्चदशोत्तरं शतं भवति । अक्षीर इति रोहितादिषु संबध्यते । गोधानकुलेत्यादिभिः प्रत्येकं गणनीयेषु षोडशः । कूर्मादीनामन्यतमेत्यादिकः सप्तदशः । अत्र कूर्मकर्कटादय एका-दश पठिताः । तत्र यः प्रायः कूर्मेण कियते स प्रत्येकं गण-नायां प्रविशति । कर्कटादिभिस्त्वाद्विग्रहणपृथगैव दश बस्तयो भवन्ति ते आतिदेशिका ज्ञेयाः । गोवृषवस्तादिरष्टादशः । गोवृषः पुंवृषः । कर्कटादिरेकोनविंशतितमः । इत्येते बस्तय इत्यनेन कूर्मादीनामन्यतममित्याद्विग्रहणपृथोका बस्तयः प्रत्यवमु-द्यन्ते । उच्चटकेत्यादि उच्चटा खनामकृताया, इक्षुरकः कोकि-लाक्षः । दशमूलाद्यादिको विंशतितमः । मृगविष्किरेत्यादिना आतिदेशिका ऊनपठियोगाः । तत्र मृगैः “पृषतः शरभो रामः” (सू. अ. २७) इत्यादिनोक्तैः सप्तदश, सप्तदशभिर्वि-ष्किरैश्च सप्तदश, लावादिभिश्च मयूरकुट्टवर्जितैर्लवणैश्चाला ऊनविंशतिः, आनूपैश्च सुमरादिभिर्नव, विलेशयैः श्वेतश्यामच-तुर्द्व्यादिभिश्चतुर्दश । मधुघृतेत्यादिक एकविंशतितमः । सद्यो-घृततैलेत्यादिको द्वाविंशतितमः । मधुतैलमित्यादिकत्रयोविंश-तितमः । तद्वन्मधुघृताभ्यामित्यादिकश्चतुर्विंशतितमः । एत-दन्ताः षट् प्रयोगा उक्ता मधुतैलप्रधानत्वान्माधुतैलिका ज्ञेयाः । द्विपञ्चमूलाद्यादिकं केचिन्न पठन्ति, स च संख्यातिरेकाद्विस्त्र-वीयसिद्धिपठितत्वाच्चेह न पठनीय इति च वदन्ति ॥ १८ ॥

अत ऊर्ध्वं वृष्यतमान् ज्ञेहान् वक्ष्यामः ।—

शतावरीगुडचूचिधुविदार्थामलकद्राक्षाक्षजर्जराणां

यन्त्रपीडितानां रसप्रस्थं पृथगेकैकं तद्बद्धततैलगो-
महिष्यजाक्षीराणां द्वौ द्वौ दद्यात्, जीवकर्षभकमे-
दामहामेदात्वक्षीरीभृङ्गाटकमधूलिकासमुकोच-
टापिप्लीपुष्करजीवनीलोत्पलकदम्बपुष्पपुण्डरी-
ककेशरकल्पात्, पुषततरक्षुमांसकुङ्कुटचटकचकोर-
मत्ताक्षवर्हिजीवजीवकुलिङ्गहंसाण्डरसवसामजा-
देश्च प्रस्थं दत्त्वा साधयेत् । ब्रह्मघोषशङ्खपटहभेरी-
निनादैः सिद्धं सितच्छत्रकृतच्छात्रं गजस्कन्धमा-
रोपयेद्भगवन्तं वृषध्वजमभिपूज्य, तं ज्ञेहं त्रिभाग-
माक्षिकं मङ्गलाशीःस्तुतिदेवताचर्चनैर्वर्त्तिं गमयेत् ।
नृणां स्त्रीविहारिणां नष्टरेतसां क्षतक्षीणविषमज्व-
रातीनां व्यापन्नयोनीनां वन्ध्यानां रक्तगुल्मिनीनां
मृतापत्यानामनार्तवानां च स्त्रीणां क्षीणमांसरधि-
राणां पथ्यतमं रसायनमुत्तमं वलीपलितनाशनं
विद्यात् (१) ;

ज्ञेहवस्त्रित्रयार्थं ज्ञेहत्रयं दर्शयन्नाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि ।
मत्ताक्षः कोकिलः । जीवजीवः विषदर्शनमृग्यः । पुष्कराक्षः हंस-
विशेषः । ब्रह्मघोषः वेदध्वनिः । एते च ब्रह्मघोषादयोऽहद्वारा
उपकारका रक्षःप्रभृतिवीर्यपहरणार्थं क्रियन्ते ॥ (१) ॥

बलागोशुरकरास्त्राश्वगन्थाशतावरीसहचराणां
शतं शतमापोथ्य जलद्रोणशते प्रसाध्यं, तस्मिन्
जलद्रोणावशेषे रसे वल्गुपूते विदार्यामलकखरस-
योर्वेस्तमहिषवराहवृषकुङ्कुटवर्हिहंसकारण्डवसार-
साण्डरसानां घृततैलगोश्चैकैकं प्रस्थमष्टौ प्रस्थान्
क्षीरस्य दत्त्वा चन्दनमधुकमधूलिकात्वक्षीरीविस-
मृणालनीलोत्पलपटोलात्मगुप्ताक्षपाकितालमस्तक-
खर्जूरसुद्धीकातामलकीकण्टकारीजीवकर्षभकक्षु-
द्रसहामहासहाशतावरीमेदापिप्लीहीवेरवकूपत्र-
कल्पांश्च दत्त्वा साधयेत् । ब्रह्मघोषादिना विधिना
सिद्धं वर्त्ति दद्यात् । तेन स्त्रीशतं गच्छेत् ; न
चात्रास्ते विहारहारयन्त्रणा कान्वित् । एष वृष्यो
बल्यो बृंहण आयुष्यो वलीपलितनुत् क्षतक्षीणनष्ट-
शुकविषमज्वरातीनां व्यापन्नयोनीनां च पथ्य-
तमः (२) ;

बलेयादिकं द्वितीयं तैलम् ॥ (२) ॥

सहचरपलशतमुदकद्रोणचतुष्टये एकत्वा द्रोण-
शेषे रसे सुपूते विदारीशुरसप्रस्थाभ्यामष्टगुणक्षीरं
घृततैलगोश्चैकैकं प्रस्थमधुकमधुकचन्दनमधूलिकासा-
रिवामेदामहामेदाकाकोलीक्षीरकाकोलीपयस्यागु-
रम्रजिष्ठायाप्रनखशरीसहचरसहजवीर्यवाराङ्ग-

लोभ्राणामक्षमात्रैर्द्विगुणशर्करैः कल्कैः साधयेत् ।
ब्रह्मघोषादिना विधिना सिद्धं वर्त्ति दद्यात् । एष
सर्वरोगहरो रसायनो ललितानां श्रेष्ठोऽन्तःपुर-
चारिणीनां क्षतक्षयवातपित्तवेदनाश्वासकासहर-
खिभागमाक्षिको वलीपलितमुद्गररूपबलमांसशु-
क्रवर्धनः (३) ;

इत्येते रसायनाः ज्ञेहवस्तयः सति विभवे शत-
पाकाः सहस्रपाका वा कार्या वीर्यबलाधानार्थ-
मिति ॥ १९ ॥

सहचरपलशतमित्यादिकः ज्ञेहस्तृतीयः । सहस्रवीर्य
पूर्वा । वराङ्गं पुडवत्क् । शतपाकाः सहस्रपाकाश्चैत्र
ज्ञेहापेक्षया शतगुणेन सहस्रगुणेन वा द्रवेण एकदैव पाकं
गम्यन्ते केचित् ॥ १९ ॥

भवन्ति चात्र—

इत्येते वस्तयः ज्ञेहाश्चोक्ता यापनसंज्ञिताः ।
खस्थानामातुराणां च वृद्धानां चाविरोधिनः ॥२०॥
अतिव्यवायशीलानां शुक्रमांसबलप्रदाः ।
सर्वरोगप्रशमनाः सर्वेष्वनुषु यौगिकाः ॥ २१ ॥
नारीणामप्रजातानां नराणां चाप्यपत्यदाः ।
उभयार्थकरा दृष्टाः ज्ञेहवस्तिनिरुहयोः ॥ २२ ॥

उभयार्थकरा दृष्टा इति ज्ञेहवस्तिनिरुहयोरपि साध्यमर्थं
ज्ञेहनं शोधनं च कुर्वत इति भावः ॥ २०-२२ ॥

व्यायामो मैथुनं मद्यं मधूनि शिशिराम्बु च ।
संभोजनं रथक्षोभो वस्तिष्वेतेषु गर्हितम् ॥ २३ ॥
यापनवस्तिषु वर्जनीयमाह—व्यायाम इत्यादि ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकैः—

शिखिगोनर्दहंसाण्डैर्दक्षवद्वस्तयखयः ।
विंशतिर्विष्किरैर्लिशतप्रतुदैः प्रसहैर्नव ॥ २४ ॥
विंशतिश्च तथा सप्तविंशतिश्चाम्बुचारिभिः ।
नव मत्स्यादिभिश्चैव शिखिकल्पेन वस्तयः ॥ २५ ॥
दश कर्कटकाद्यैश्च कूर्मकल्केन वस्तयः ।
मृगैः सप्तदशैकोनविंशतिर्विष्किरैर्दश ॥ २६ ॥
आनूपैर्दक्षशिखिवद्भूराद्यैश्च चतुर्दश ।
एकोनत्रिंशदित्येते सह ज्ञेहैः समासतः ॥ २७ ॥
प्रोक्ता विस्तरशो भिन्ना द्वे शते षोडशोत्तरे ।
एते माक्षिकसंयुक्ताः कुर्वन्त्यतिवृषं नरम् ॥ २८ ॥
नातियोगं न वाऽयोगं स्तम्भितास्ते च कुर्वते ।

१ 'तत्र श्लोकैः' इति कल्पिपुस्तके न पठ्यते । २ '०वैव' इति
पा० । ३ 'कुर्वन्त्यतिवृषं' इति पा० ।

शिखिगोनर्दलादिना उक्तवस्तिप्रसंगं करोति । संप्रहार्थश्च पूर्वमेव व्याहृतः । एकोनत्रिंशदिलेखे इति प्रत्येकं निर्दिष्टा वस्तयः लेहेः सममेकोनत्रिंशद्भवन्तीत्यर्थः । समाहारसंख्यामाह—द्वे शते षोडशोत्तरे इति । तच्च यथाऽऽस्माभिर्याख्यातं तथा व्यक्तमेव पूर्णं । अतिवृषमिति शुक्रोपचयवन्तम् । स्तम्भिताश्चेति मधुना स्तम्भिताः ॥ २४-२८ ॥—

मृदुत्वाच्च निवर्तन्ते यस्य त्वेते प्रयोजिताः ॥ २९ ॥
समृच्चैर्वस्तिमस्तीक्ष्णैरास्थाप्यः क्षिप्रमेव सः ।

यापनावस्थप्रवृत्तौ कर्तव्यमाह—मृदुत्वादिल्यादि ॥ २९ ॥—

शोफाग्निनाशपाण्डुत्वशूलार्शःपरिकर्तिकाः ॥ ३० ॥
स्युज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवनात् ।

यापनावस्थतिप्रयोगे दोषमाह—शोफेत्यादि ॥ ३० ॥—

अरिष्टश्चरीरसीध्वाद्या तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ॥ ३१ ॥
युक्त्या तस्मान्निषेधेव यापनाच्च प्रसङ्गतः ।

इत्युच्चैर्भाष्यपूर्वाणां व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ ३२ ॥
विस्तरेण पृथक् प्रोक्तास्तेभ्यो रक्षेत्रं सदा ।

एतच्छोफादिषु चिकित्सामाह—अरिष्टेत्यादि । तस्मादिति यापनात्यर्थप्रयोगे शोधादिदर्शनात् । न प्रसङ्गत इति न अभ्यासतः सेवेत । तेभ्यो रक्षेदिति उच्चैर्भाष्यादिजन्यव्यापक्यो रक्षेत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥—

कर्मणां वमनादीनामसम्यकरणापदाम् ॥ ३३ ॥
यत्रोक्तं साधनं स्थाने सिद्धिस्थानं तदुच्यते ।

संप्रति सिद्धिस्थानशब्दस्य निरुक्तिं दर्शयन् सिद्धिस्थानाभिधेयं वाक्यार्थं संयुह्यमाह—कर्मणामित्यादि । असम्यकरणापदामिति वमनादीनामसम्यक्प्रयोगे जनितानामापदाः वमनादिव्यापत्यक्रियाश्च सिद्धिस्थानार्थः प्रधानतयोरपदर्शितः तेन वमनादिकल्पनाद्यभिधानमपि अनागतवमनादिव्यापजिषेधप्रयोजनकं सिद्धिस्थाने युक्तमेव ॥ ३३ ॥—

इत्यध्यायशतं विंशान्त्रेयमुनिवाङ्मयम् ॥ ३४ ॥
हितार्थं प्राणिनां प्रोक्तमग्निवेशेन धीमता ।

सिद्धिस्थानं सामान्यं कृत्वा तन्मृगपुसंहरति—इत्यध्यायेत्यादि । आत्रेयमुनिवाङ्मयमिति अनुकृतात्रेयवचनमयम् ॥ ३४ ॥—
दीर्घमायुर्यशः स्वास्थ्यं त्रिवर्गं चापि पुष्कलम् ॥ ३५ ॥
सिद्धिं चानुत्तमां लोके प्राप्नोति विधिना पठन् ।

एतत्तन्त्राध्ययने फलमाह—दीर्घमायुरित्यादि । त्रिवर्गमिति धर्मार्थकामान् । पुष्कलमिति मोक्षं; किंवा पुष्कलमिति त्रिवर्गविशेषणम् । सिद्धिमिति चिकित्साप्रयोगाध्यायनिष्पादकत्वम् । विधिना पठञ्चिती रोगभियन्त्रितीयोक्तेन पाठ-

विधिना । एतत्सर्वविंशमध्यायशतं पठतः दीर्घायुर्लभदयश्च एवंभूतपाठजनितधर्मवशादेव तथा पाठजनितशास्त्रावबोधपूर्वकशास्त्रावुद्यमानाश्च भवन्ति ॥ ३५ ॥—

विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यतिविस्तारम् ॥ ३६ ॥
संस्कृतां कुरुते तच्च पुराणं च पुनर्नवम् ।

अतस्तत्रोत्तममिदं चरकेणातिबुद्धिना ॥ ३७ ॥

तस्मिन् तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागेनोपलक्ष्यते ।

तच्छङ्करं भूतपतिं संप्रसाद्य समापयत् ॥ ३८ ॥

अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे ।

कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषोच्छशिलोच्चयम् ॥ ३९ ॥

सप्तदशौषधाध्यायसिद्धिकल्पैरपूरयत् ।

इदमन्यूनशब्दार्थं तन्त्रदोषविवर्जितम् ॥ ४० ॥

षड्विंशता विचित्राभिर्भूषितं तन्त्रयुक्तिभिः ।

एतच्छास्त्रसंस्कारोपपत्त्युपदर्शनपूर्वकं शास्त्रस्य संस्कारकै चरकहृदबलौ दर्शयन्नाह हृदबलः—विस्तारयतीत्यादि । यस्माच्छास्त्रे प्रथममतिविस्तारतया कचिक्षेयोक्त्या च प्रतिपादितेषु न सम्यगर्थवगमः, तेन तदतिविस्तारलेशोक्तदोषनिरासार्थं संस्कृतां युज्यते, अतः तत्रोत्तममिदं चरकेण संस्कृतम् । पूर्वप्रस्थस्य चातीव विस्तारवादिना तन्त्राभिधानं पूर्वोक्तवृत्तानाभिप्रायादेव बोध्यम् ; इदानींतनश्रोतृपुरुषाभिप्रायेण तु संस्कृतः संस्कारो ज्ञेयः । उक्तं च—“संक्षेपोक्तमतिहन्ति विस्तारोक्तं न शब्दते । संक्षेपविस्तारौ हिवा संस्कृत्यच्छास्त्रमादितः” इति । पुराणं च पुनर्नवमिति विस्तारसंक्षेपादिना पुनर्नवं कुरुते । चरकसंस्कारापूर्णेतां दर्शयन् हृदबल आह—तत्त्वित्यादि । तृतीयो भागश्चिभागः । त्रिभागासंपूर्णता चेयमद्वान्तरतयोक्ता, तेन हृदबलप्रतिपादितैकचत्वारिंशदध्यायानां न सर्वविंशमध्यायशतत्रिंशतानां तु ज्ञेयते इति नोद्भावनीयम् । आत्मनः पञ्चनदपुरभवत्वेन श्रेष्ठप्रदेशमवत्वं दर्शयति । आत्मनः संस्कारे तन्त्रान्तरानीतायै न संस्कारं दर्शयन्नाह—कृत्वा बहुभ्य इत्यादि । तन्त्रेभ्यः सुश्रुतविग्रहादितन्त्रेभ्यः । विशेषस्य चरकोक्तार्थदतिरिक्तरूपस्य उच्छशिलरूप उच्चयो विशेषोच्छशिलोच्चयः ; तमन्यतन्त्रेभ्यः कृत्वा सप्तदशौषधाध्यायसिद्धिकल्पैरिदमन्यूनशब्दार्थं तन्त्रदोषविवर्जितं षड्विंशतन्त्रयुक्तिभिर्भूषितमपूरयद्दृढबल इति योजना । तत्र भूमिपतितानामपूनां धान्यादिबीजानां शोधन्या संहरणमुच्छः ; प्रविरलस्य तु कणिशादिरूपतया पतितस्य चयनं शिलः । एतेन तत्रेषु यत्सारभूतं तन्त्ररकाचार्यैः संशुद्धं, मया तु उर्वरितं परिशिष्टं कृत्वा पुरितमिति दर्शयति । अन्यूनशब्दमन्यूनार्थं चेति अन्यूनशब्दार्थम् । तन्त्रदोषाश्चतुर्दश “पुनरुक्तं दुष्प्रणीतसूत्रसंहारमकर्म” (वि. अ. ८) इत्यादिना रोगभियन्त्रितीयोक्तास्तैर्विवर्जितम् ।

१ तन्त्रदोषास्तु येषु रोगभियन्त्रितीये साक्षात्कोक्ताः, परे ‘अपुनरुक्तदोष’ इत्यादिना तृतीये च ये चतुर्दश तन्त्रगुणा उक्तास्तैर्विवर्जितं पश्येयं पुनरुक्तदोषश्चतुर्दश तन्त्रदोषा ज्ञेयाः ।

तन्त्रयुक्तिभिरिति वक्ष्यमाणतन्त्रयुक्तिभिः । विचित्राभिरिति विचित्रार्थन्याययुक्ताभिसन्त्रयुक्तिभिः ॥ ३६-४० ॥ —

तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ॥ ४१ ॥
प्रदेशोद्देशनिर्देशावाक्यशेषोऽपि प्रयोजनम् ।
उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ॥ ४२ ॥
प्रसङ्गाकान्तनैकाकान्ताः सापवर्गो विपर्ययः ।
पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥ ४३ ॥
अतीतानागतवैक्षाख्यसंज्ञासमुच्चयाः ।
निर्देशनं निर्वचनं संनियोगो विकल्पनम् ॥ ४४ ॥
प्रत्युत्सारस्तयोद्धारः संभवस्तन्त्रयुक्तयः ।

तन्त्रयुक्तीरेवाह—तत्रेत्यादि । अधिकरणं नाम यमर्थमधि-
कृत्य प्रवर्तते कर्ता; यथा—“विघ्नभूता यदा रोगा” (सू. अ. १)
इत्यादि । अत्र रोगादिकमधिकृत्यायुर्वेदो महर्षिभिः कृत इति
‘रोगाः’ इत्यधिकरणम् । योगो नाम योजना व्याख्यानं पदानामे-
कीकरणम् । उदाहरणं तावद्यथा—प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिग-
मनानि; तत्र प्रतिज्ञा—मातृजन्मायं गर्भः, हेतुः—मातरमन्तरेण
गर्भांनुपपत्तेः, दृष्टान्तः—कूटागारः, उपनयः—यथा नानाद्रव्यस-
मुदायात् कूटागारस्त्वथा गर्भनिर्वर्तनं, तस्मान्मातृजन्मायमित्येषां
प्रतिज्ञायोगः; एवमन्येऽपि योगार्था व्याख्येयाः । हेत्वर्थो नाम
यद्यन्त्राभिहिततमन्यत्रोपपत्तये; यथा—“समानगुणाभ्यासो हि
धातूनां वृद्धिकारणम्” (सू. अ. १२) इति वातमधिकृत्योक्तं,
तत्र वातस्येति वक्तव्ये यदयं समानशब्दं धातूनामिति करोति,
तेन यथा वातोत्पत्त्या रसादीनामपि समानगुणाभ्यासो वृद्धि-
कारणमिति गम्यते । पदार्थो नाम पदस्य पदयोः पदानां
त्राडर्थः पदार्थः । तत्र द्रव्यमितिपदेन खादयश्चेतनाषष्ठा
उच्यन्ते; पदपदार्थो नाम यथा—‘आयुषो वेद’ इति पदशोरा-
नुबोधकं तन्त्रमित्यर्थः; एवं पदानामप्यर्थ उदाहार्यः । प्रदेशो
नाम यद्वहुत्वादर्थस्य काल्पन्यनामिधातुमशक्यमेकदेशेनाभिधी-
यते; यथा—“अनुपपन्नैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः” (सू.
अ. २७) इत्यादि । उद्देशो नाम संक्षेपाभिधानं; यथा—“हेतु-
ल्लिङ्गोपधानं” (सू. अ. १), अनेन सर्वायुर्वेदाभिषेयोद्देशः ।
निर्देशो नाम संख्येयोक्तस्य विवरणं; यथा—हेतुल्लिङ्गोपधस्य पुनः
प्रपञ्चनं “सर्वेश सर्वभावानां” इत्यादिना “इत्युक्तं कारणं”
(सू. अ. १) इत्यन्तेन कारणप्रपञ्चनमित्यादि । वाक्यशेषो
नाम यल्लघ्वार्थमाचार्येण वाक्येषु पदमकृतं गम्यमानतया
पूर्वते; यथा “प्रवृत्तिहेतुभावानां” (सू. अ. १६) इत्यत्र ‘अस्ति’
इति पदं पूर्वते, तथा “जातलज्जै रसैः” इत्यत्र मांसशब्दः
पूर्वते । वाक्येषु चैत एव पदाः शेषाः क्रियन्ते, येऽनिवे-
क्षित्वा अपि प्रतीयन्ते । प्रयोजनं नाम यदर्थं कामयमानः
प्रवर्तते; यथा—“धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्”;

(सू. अ. १) । उपदेशो नामासातुशासनं; यथा—“ब्रह्ममप्य-
प्रयुज्यत ततः खेदमनन्तरम्” (सू. अ. १३) इत्यादि । अप-
देशो नाम अत्यतिज्ञातार्थसाधनया हेतुवचनं; यथा—“वाताय-
जलादेशं देशात् कालं स्वभावतः । विषादुष्णरिहायत्वात्”
(वि. अ. ३) इत्यादि, तत्र प्रतिज्ञातार्थस्य हेतुवचनं—दुष्-
रिहायत्वादिति । अतिदेशो नाम यत्किंचिदेव प्रकाशयार्थमुक्ता-
र्थसाधनायैव एवमन्यदपि प्रत्येतव्यमिति परिभाष्यते; यथा—
“यच्चान्यदपि किञ्चित् सादनुक्तमिह पूजितम् । वृत्तं तदपि
चित्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते” (सू. अ. ८) इति । अर्थाप-
नो नाम यद्वकीर्तितमर्थोदापत्तये साऽर्थोपपत्तिः; यथा—नक्तं दधि
जननिषेधः, अर्थादिवा मुञ्जीतेत्यापत्तये । निर्णयो नाम वि-
रितस्यार्थस्य व्यवस्थापनं; यथा—चतुष्पदभेषजत्वादि निष-
कृत्वाऽभिधीयते—“यदुक्तं षोडशकलं पूर्वाभ्याये भेषजं तद्युक्ति-
युक्तमलमारोग्यम्” (सू. अ. १०) इति । प्रसंगो नाम पूर्वा-
भिहितस्यार्थस्य प्रकरणागतत्वादिना पुनरभिधानं; यथा—
“तत्रातिप्रभावात् दृश्यानामिमांश्च दर्शनमतिशयः” (सू. अ.
११) एवमाद्यभिधाय, पुनः “अत्युपशब्दं श्रवणाच्छ्रवणात्
सर्वशो न च” (शा. अ. १) इत्यादिना पूर्वोक्तं एवार्थोऽभि-
धीयते । एकाकान्तो नाम यदवधारणेनोच्यते; यथा—निजः शरी-
रदोषोऽयं, त्रिवृद्धिरचयतीत्यादि । अनेकान्तो नाम अन्यतरप-
क्षानवधारणं; यथा—“ये हातुयः केवलद्वेषजाद्वेति भ्रियन्ते, न
च ते सर्व एव भेषजोपपन्नाः समुत्पिष्टेरन्” (सू. अ. १०)
इत्यादि । अपवर्गो नाम साकल्येनोहितस्यैकदेशापकर्षणं; यथा—
“न पशुषितान्मदादीनामन्यत्र मांसहरितकण्डूकशाककम्भ-
क्ष्येभ्यः” (सू. अ. ८) इति । अत्र हि सामान्येन पशुषितभ-
क्षणनिषेधं कृत्वा मांसादेः पशुषितस्यापि भक्षणमपकृत्य विधी-
यते । विपर्ययो नाम अपकृष्टात् प्रतीगोदाहरणं; यथा—“निदा-
नोक्तान्यस्य नोपशेरेते विपरीतानि चोपशेरेते” (नि. अ. ३)
इति । पूर्वपक्षो नाम प्रतिज्ञातार्थसंक्षेपकं वाक्यं; यथा—
“मत्स्याज पयसाऽभ्यवहरेत्” इति प्रतिज्ञातस्यार्थस्य “सवानेव
मत्स्याज पयसाऽभ्यवहरेत्तन्त्रं चलिनिमात्” (सू. अ. २६)
इति । विधानं नाम सूत्रकारश्च विधाय वर्णयति; यथा—“मला-
यनानि बाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिक्यैर्भैरः” इत्यत्र दुष्टिश्चन्देन मलानां
हीनत्वमधिकत्वमाचार्यैः श्रुतीमाचार्यैः वर्णयति—“मलशुद्धे शुक्ल-
तया लाघवाभ्यन्मलसंशयम् । मलायनानां दुष्यते संगोत्सर्गादतीव
च” (सू. अ. ७) इति; केचित्तु प्रकरणात्पूर्वार्थोऽभिधानं
विधानमाहुः, यथा—रसरक्षिमां समेतोऽथिमज्जुकणानुत्पाद-
कमानुरोधेनाभिधानम् । अनुमतं नाम एकीयमतस्यानिवारणे-
नानुमनं; यथा—“गर्भशल्यास्य जरयुःप्रातनं कर्म संशमन-
मित्येके” (शा. अ. ८) इत्याद्येकीयमतं प्रतिपाद्याप्रतिषेधाद-
नुमन्यते । व्याख्यानं नाम यत् सर्वबुद्ध्याविषयं व्याकियते, यथा—
“प्रथमे मासि संसृष्टितः सर्वधातुः कलुषीकृतः खेदभूतो भव-
त्येकविग्रहः” (शा. अ. ४) इत्यादिनाऽस्मदाद्यविदितादर्थव्या-
करणम् । संशयो नाम विशेषाकर्तृत्वानिधिरितोभयविषयज्ञानं;

यथा—“मातरं पितरं चैके मन्यन्ते जन्मकारणम् । स्वभावं पर-
मेमौ पणं यहच्छां चापरे जनाः” (सू. अ. ११) इत्यादिनोक्तः
अर्थः । अतीतावेक्षणं नाम यदतीतमेवोच्यते; यथा—“सा
तच्च शयनं ज्वरं संशयमयस्यपि” (चि. अ. ३) इत्यत्र
प्राध्यायविहितकुख्यादिकमतीतमेवोच्यते । अनागतवेक्षणं नाम
अनागतं विधिं प्रमाणीकृत्यार्थसाधनं; यथा—“अथवा
सकृत्संपिपाः” इत्याद्यनागततावेक्षणेनोच्यते । स्वसंज्ञा नाम
तन्त्रकार्यैवद्वारार्थं संज्ञा क्रियते; यथा—जेन्ताकहोलाका-
का संज्ञा । ऊहां नाम यदनिबद्धं ग्रन्थे प्रज्ञया तत्कर्तृत्वेनोप-
पत्तेः; यथा—“परिसंख्यातमपि यद्यद्व्यमयौगिकं मन्येत
सकृत्संपिपा” (चि. अ. ८) इति । समुच्चयो नाम यदिदं
चेति कृत्वा विधीयते; यथा—“वणेश्वरखरश्च” (इ. अ.
१) इत्यादि । निदर्शनं नाम—मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यविषयो
ग्रन्थः; यथा—“विज्ञातममृतं यथा” (सू. अ. १) इत्यादि ।
निर्वचनं नाम पण्डितबुद्धिगम्यो दृष्टान्तः; यथा—“ज्ञायते नित्य-
स्येव कालस्यात्ययकारणम्” (सू. अ. १६) इति । निदर्श-
ननिर्वचनयोरयं विशेषः—यन्निदर्शनं मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्य-
विषयं, निर्वचनं तु पण्डितबुद्धिवैषम्येव; किंवा निर्वचनं
नेहृक्तिः—यथा—“विधिं सर्पति यतो विसर्पस्तेन संज्ञितः”
(चि. अ. २१) इत्यादि । नित्यो गो नाम अवश्यानुष्ठेयतया
विधानं; यथा—“न त्वया खेदमूर्च्छांपरीतेनापि पिण्डकैषा
विमोक्तव्या” (सू. अ. १४) इत्यादि । विकल्पः पाक्षिकाभि-
धानं; यथा—“सारोदकं वाऽथ कुशोदकं वा” (चि. अ. ६)
इत्यादि । प्रत्युत्सारो नाम उपपत्त्या परमतनिवारणं; यथा वार्यो-
विदः प्राह—“रसजानि तु भूतानि रजसा व्याधयः स्मृताः”
(सू. अ. २५) इत्यादि, हिरण्याक्षो विषेधयति—“न ह्यात्मा
जसः स्मृतः” इत्यादि । उद्धारो नाम परपक्षदूषणं कृत्वा
वपक्षोद्धरणं; यथा—“येषामेव हि भावानां संपत् संजनयेज-
म् । तेषामेव हि भावानां विषयाधीनुदीरयेत्” (सू. अ.
१५) इत्यादिना स्वपक्षोद्धरणम् । संभवो नाम यद्यसिद्धुपप-
त्तेः स तस्य संभवः; यथा—मुखे पिण्डवृक्षनीलिकादयः संभव-
नीत्यादि । इत्येताः षड्विंशतन्त्रयुक्तयो व्याहृताः । **भट्टार-
रिचन्द्रेण** तन्त्राश्वतस्तन्त्रयुक्तयः परिश्रम-व्याकरण-व्यु-
त्क्रान्ताभिधान-हेत्वास्तथा व्याहृताः; ताश्च तन्त्रेऽपठितत्वादेता-
नामर्तमावनीयाः । तत्र परिश्रम उद्देशोऽन्तर्भवति, व्याकरणं
व्याख्याने, व्युत्क्रान्ताभिधानं निर्देशप्रभेदः, हेतुशब्देन
नि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्युक्तानि तानि हेतावन्तर्भवन्ति ।
स्तथा षडदशप्रकारा, सप्तविधा कल्पना, एकविंशतिरर्थो-
पमाः, सप्तदश ताच्छील्यानि, चतुर्दश च तन्त्रदोषा भवन्ति,

१ तन्त्रयुक्तीनां विशेषविवरणं तु सुष्ठुसंहिताया उत्तरे तत्रे ६५
प्राये, यद्वाङ्मसंग्रहसूत्रतत्रे ५० तमेऽध्याये, भट्टाररिचन्द्र-
वतचरकन्यासस्यारम्भे, कालामेषविषया विरचिते तन्त्रयुक्तिवि-
दं च द्रष्टव्यम् ।

च. सं. ९३

तदुत्तरतश्च प्रतिपादितत्वाज्ज्ञेह विलिखिता आचार्येण (१)
॥ ४१-४४ ॥

तन्त्रे समासव्यासोक्तं भवन्त्येता हि कृत्स्नशः ॥४५॥
एकदेशेन दृश्यन्ते समासाभिहिते तथा ।

संप्रति तन्त्रयुक्तीरुद्दिश्य तासां तन्त्रे एवानुसरणमाह—तन्त्रे
समासव्यासोक्तं इत्यादि । समासाभिहिते इत्यनेन अतिसंक्षिप्ते
तन्त्रे नावश्यं सर्वास्तन्त्रयुक्तयो भवन्तीति दर्शयति; किंवा समा-
साभिहिते एकदेशेन दृश्यन्ते इति संबन्धः ॥ ४५ ॥—

यथाऽम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेदमनो यथा ॥ ४६ ॥
प्रबोधनप्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ।

तन्त्रयुक्तीनां कार्यं दृष्टान्तेन दर्शयन्नाह—यथेत्यादि ।
यथाऽम्बुजवनस्य संकुचितस्य विस्तारकोऽकैस्तथा तन्त्रे संकुचि-
तस्यार्थप्रदेशस्य विस्तारकास्तन्त्रयुक्तयः; प्रबोधनाद्विस्तारका
भवन्तीत्येकदृष्टान्तेन दर्शयति; वीपदृष्टान्तेन तु यथा वीपः संत-
मेव तमसा पिहितं प्रकाशयति तथा हेत्वादिकास्तन्त्रयुक्तयः संत-
मर्थं गूढं प्रकाशयन्तीति दर्शयति । एतदेवार्थद्वयं तन्त्रयुक्तीनां
संपाद्यमभिप्रेत्योक्तं—प्रबोधनप्रकाशार्था इति ॥ ४६ ॥—

एकस्मिन्नपि यस्येह शास्त्रे लब्धास्पदा भवन्ति ॥ ४७ ॥
स शास्त्रमन्यदप्याशु युक्तिज्ञत्वात् प्रमुच्यते ।

अधीयानोऽपि शास्त्राणि तन्त्रयुक्त्या विना भिषक्
नाधिगच्छति शास्त्रार्थानर्थान् भाग्यक्षये यथा ४८
सम्यक्शास्त्राभ्यासफलमाह—एकस्मिन्नपि त्यादि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

दुर्गृहीतं क्षिणोत्येव शास्त्रं शस्त्रमिवावधुम् ।

सुगृहीतं तदेव श्च शास्त्रं शस्त्रं च रक्षति ॥ ४९ ॥

(तस्मादेताः प्रवक्ष्यन्ते विस्तरेणोत्तरे पुनः ।

तत्त्वज्ञानार्थमस्यैव तन्त्रस्य गुणदोषतः) ॥ ५० ॥

शास्त्रे दुर्ज्ञानसम्यक्ज्ञानयोर्दोषगुणानाह—दुर्गृहीतमित्यादि ।
दुर्गृहीतं शास्त्रं यथाऽऽत्मन एव करच्छेदादिक्रमापादयति, तथा
दुर्गृहीतं शास्त्रं मिथ्याभेषजप्रयोगादात्मनोऽपि व्यापदमाव-
हति; यथा वा शास्त्रं सुगृहीतं तत्करादिभ्यो रक्षां करोति,
तथा सुगृहीतं शास्त्रात्मन आदुरस्य च रक्षामापादयतीति ।
तस्मादेता इत्यादिकं श्लोकमुत्तरे तन्त्रे तन्त्रयुक्तिव्याकरणे प्रति-
पादकं पठन्ति, तं चानार्थं वृद्धा वदन्ति, अभिवेशतश्च उत्तर-
तन्त्रस्यैवानार्थत्वात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इदमखिलमधीत्य सम्यगर्थान्

विमृशति योऽविमनाः प्रयोगनित्यः ।

स मनुजसुखजीवितप्रदाता

भवति धृतिस्मृतिबुद्धिधर्मवृद्धः ॥ ५१ ॥

तन्त्राध्ययनफलमाह—इदमखिलमित्यादि । अविमना इति
तन्त्रार्थविचलितमनाः । प्रयोगनित्य इति नित्यं चिकित्सा कर्त-
व्यतया यस्य सः । सुखस्य जीवितस्य च प्रदाता; किंवा सुखरूपस्य
जीवितस्य प्रदाता सुखजीवितप्रदाता । धृत्यादीनि उपचिता
धृतिस्मृतिबुद्धिधर्मो यस्य स धृतिस्मृतिबुद्धिधर्मवृद्धः ॥ ५१ ॥

१ तन्त्रयुक्त्यविचक्षणः इति पा० ।

(यस्य द्वादशसाहस्री हृदि तिष्ठति संहिता ।
 सोऽर्थज्ञः स विचारब्रश्चिकित्साकुशलश्च सः ॥५२॥
 रोगांस्तेषां चिकित्सां च स किमर्थं न बुध्यते ।
 चिकित्सा बद्धिवेशस्य सुस्थातुरहितं प्रति ॥ ५३ ॥
 यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित् ।
 अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ॥ ५४ ॥
 सिद्धिस्थानेऽष्टमे प्राप्ते तस्मिन् दृढबलेन तु ।
 सिद्धिस्थानं खलिरुद्धयर्थं समासेन समापितम् ॥५५॥)
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽष्टमे दृढब-
 लसंपूरिते सिद्धिस्थाने उत्तरबस्तिसिद्धिर्नाम
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

यस्य द्वादशसाहस्रीयादिश्लोकत्रयं केचित् पठन्ति; तच्चाप्र-
 स्तुतमिति ॥ ५२-५५ ॥

गौडाधिनाथरसवल्लभकारिपात्र-

नारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात् ।

भानोरजु प्रथितलोभ्रवलीकुलीनः

श्रीचक्रपाणिग्रिह कर्तृपदाधिकारी ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-

तात्पर्यदीपायां सिद्धिस्थाने उत्तरबस्तिसिद्धि-

र्नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

समाप्तमिदं चरकतन्त्रम् ।